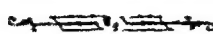

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

प्रस्तावनाखंड.

विभाग तिसरा.

बुद्धपूर्वजग

हा ग्रंथ

श्रीधर व्यंकटेश केतकर; एम्. ए. पीएच्. डी.

यांनी

मंडळांतील अनेक साहाय्यकांच्या मदतीने तयार केला.

१९२३

मुद्रक—हा ग्रंथ ज्ञानकोश छापखाना ८४१ सदाशिव पेठ पुणे येथे व आर्यभूषण छापखाना येथे कपोल करून आर्यभूषण, चित्रशाळा, वलागृह व ज्ञानकोश छापखान्यांत छापला.

प्रकाशकः—महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळ लिमिटेड नागपूर, तर्फे श्रीधर व्यंकटेश केतकर.
८४१ सदाशिव पेठ, पुणे.

ग्रंथालोक.

ग्रंथप्रवेश	पृ.	३-४
ग्रंथसंक्षेप व संदर्भग्रंथ		१- १२
मुख्यग्रंथ	} व उत्तरभाग	१-५२८ १-१४०
प्रकरण १ लं. इतिहासविषयक प्राचीन कल्पना	पृ.	१-९
प्रकरण २ रं. विश्वोत्पत्तीपासून असुरराष्ट्रसंस्थापनकालापर्यन्त		९-२९
प्रकरण ३ रं. असुरराष्ट्रसंस्थापनेच्या नंतरच्या इतिहासार्थ वेदावलोकन		२९-११८
प्रकरण ४ थें. दाशराज्ञयुद्ध अथवा भरतद्विजय		११८-१५४
प्रकरण ५ वें. वेदकालांतील शब्दसृष्टि... ..		१५४-४७२
प्रकरण ६ वें. ब्राह्मण्याचा इतिहास... ..		४७२-५११
प्रकरण ७ वें. सतसंस्कृति:		५११-५२८

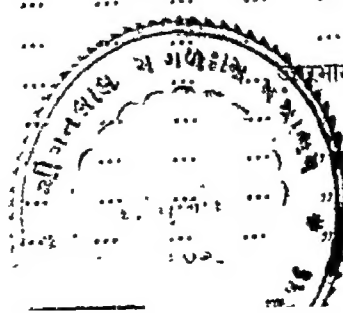
उत्तरभाग

१७४४३

प्रकरण १ लं. पश्चिमेकडील प्राचीन संस्कृतीचें स्थूल विवेचन	१-४	१-४
प्रकरण २ रं. इजिप्त देशाचा इतिहास... ..		४-२१
प्रकरण ३ रं. ईजिप्शन संस्कृति		२१-२३२
प्रकरण ४ थें, असुरी बाबिलोनी संस्कृति		२३-४२
प्रकरण ५ वें ,असुरकालीन आशियांतील राष्ट्रे व संस्कृती		४२-६१
प्रकरण ६ वें. प्राचीन युरोपीय संस्कृति		६१-७१
प्रकरण ७ वें, मूळगृहकालीन डॉर्न इंडोयुरोपीय संस्कृति		७१-९२
प्रकरण ८ वें, पशुभारतीय संस्कृति		९२-११९
प्रकरण ९ वें आर्य-असुरसंबंध		११९-१२३
प्रकरण १० वें. उपसंहार		१२३-१२९
परिशिष्टे (जैनवाङ्मय व वैदिकप्रकरणाचे संदर्भग्रन्थ)... ..		१२९-१४०

चित्रे व नकाशे

मानववंश	२० व्या	पृष्ठासमोर
प्राचीन भारतीय संस्कृति	२१ व्या	॥
कुरुयुद्धांतिल युध्यमान राष्ट्रे	५२८ व्या	॥
प्राचीन मिसरी संस्कृति	१ व्या	॥
ईजिप्शन संस्कृति	२२ व्या	॥
असुरी बाबिलोनी संस्कृति	२३	॥
प्राचीन ग्रीक होमर (धार्मिक) संस्कृति	९२	॥
पशुभारतीय संस्कृति	९३	॥

प्रस्तावनाखंड.

विभाग तिसरा बुद्धपूर्वजग.

ग्रंथप्रवेश.

बुद्धपूर्वजगासंबंधाने माहिती या भागांत दिली आहे. ही माहिती वाचकांस प्रसंगी अपुरी, प्रसंगी अतिविस्तृत अशी वाटेल. मिसरदेश किंवा असुरदेश यांविषयी जितकी निश्चित बुद्धपूर्व माहिती आहे तितकी आज हिंदुस्थानासंबंधाने नाही, असें असतां हिंदुस्थानावर पुष्कळ पाने खर्चिली आहेत आणि मिसर व असुर देश यांना पाने थोडीं दिली आहेत. याळा स्वदे शाभिमानालेरीज निराळे कारण आहे वेदकाळासंबंधी जी माहिती प्रस्तुत ग्रंथापूर्वी प्रसिद्ध झाली आहे ती आमच्या मताने अनिश्चित अपुरी व काहींच निश्चयात्मक न सांगणारी आहे. ज्ञास्त पानें व्यापण्यास माहितीची निश्चितता कारण होत नसून अनिश्चितता कारण होतें. वेदसंबंधी आम्हांस जे कांहीं मांडावयाचें तें संशोधकग्रामांतील प्रचलित मतांविरुद्ध असल्यामुळे अधिक सविस्तर विवेचन करणे प्राप्त झाले. इजिप्त व असुर यांच्या इतिहासाविषयी आणि संस्कृतीविषयी देखावें जी माहिती दिली आहे ती प्रचलित ग्रंथांवरून दिली आहे. आम्हां आमच्या जवाबदारीवर लिहिलें असें त्यात कांहींच नाही.

हिंदुस्थानाच्या राजकीय इतिहासाची साधारण स्थूल कल्पना यावयाची झाल्यास पहिले महत्त्वाचें वृत्त म्हणजे म्हणजे दाशराजयुद्ध होय. हें कुरुयुद्धापूर्वी सुमारे ६०० वर्षे झालें असावे. रामरावणयुद्ध खरोखर झालें होतें असें खात्रीनें सांगतां येत नाही, तथापि तें झालें असणेंहि अशक्य नाही. ते झालें असल्यास तें दाशराजयुद्धापूर्वी सुमारे शेंदोनशें वर्षे झालें असावें. तें झालें असल्यास तें कुरुयुद्धापूर्वीच महत्त्वाचें राजकीय वृत्त होय. कुरुयुद्ध ख्रिस्तपूर्व १५०० वर्षे या सुमारास झालें असले तर दाशराजयुद्ध ख्रि. पू. २१०० वर्षे या सुमारास झालें असावें, आणि रामरावणयुद्ध ख्रि. पू. २३०० वर्षे या सुमारास झालें असावे. दाशरथी रामचंद्रापूर्वीची राजावलि विचारात घेतल्यास मगधची इतिहास आपणांस ख्रि. पू. ३५०० पासून ४००० पर्यंत फार तर नेतां येईल. इतकें झालें तरी इजिप्त व असुर यांचा इतिहासप्रारंभ व भारतीय इतिहासप्रारंभ यांमध्ये ४००० वर्षांचें भगदाट पडतेंच.

बुद्धपूर्व जगाच्या इतिहासामध्ये बराचसा भाग अनिश्चित आहे, असुर व मिसर यांचें ख्रि. पू. ८००० वर्षांपासून राष्ट्ररूपाने आणि संस्कृतिरूपानें अस्तित्व असलें, व हिंदुस्थानचें ख्रिस्तपूर्व चार हजार वर्षे इतके संस्कृतिरूपानें अस्तित्व असलें पाहिजे असें धरलें तरी भारतीय संस्कृतीस अर्धाचीनत्व येतें. गेश्वाकु वगैरे राजघराणीं जमेल धरलीं तरी त्यांच्या अगोदरची संस्कृति कशी काय होती कळत नाही. तसेंच दक्षिणेकडे कोणतीं राष्ट्रां होती, त्यांची इश्वाकूप्रवेशसंस्कृति काय असावी, हेहि सांगतां येत नाही. कुरुयुद्धाचा काळ आज पूर्णपणे निश्चित झाला आहे असें आम्हांस वाटत नाही. ख्रि. पू. १५०० हा अजमास काळ म्हणून घेतला आहे. कित्येकांच्या मतें हा ख्रि. पू. १८०० पर्यंत जातो, तर कित्येक हें युद्ध ख्रिस्तपूर्व १२०० पर्यंत आणून ठेवतात. वेदांत धर्तिराष्ट्रांचा व पारिक्षितांचा उल्लेख असून देखाविलेले कुरुयुद्धाचा उल्लेख नसल्यामुळे हें युद्ध झालें होतें किंवा नाही अशाहि शंका प्रदर्शित केल्या गेल्या आहेत. या विषयावर वाड्याय पुष्कळ असल्यामुळे आणि स्तवर्ग हें युद्ध झालें किंवा न झालें याविषयी विलकुलच संशय शक्य नसल्यामुळे, आणि उल्लेखाचा अभाव अस्तित्वाविरुद्ध खात्रीलायक पुरावा नसल्यामुळे हें युद्ध झालें असलें पाहिजे असें गृहीत धरले आहे आणि त्याचा अजमास काळ ख्रि. पू. १५०० हा धरला आहे.

दुसऱ्या व तिसऱ्या भागांतील वेदविषयाचें विवेचन एकंदर तपासलें तर कांहीं विकाशी येवढी परस्परविरुद्धता आढळून येईल. आणि याचें कारण असें कीं, दुसऱ्या भागाचें सुद्धा बहुतेक संपण्यानें तर या भागांत व्यक्त केलेलीं आमचीं मतें दृढ झालीं. दुसरा भाग झुडित झाला त्या वेळेस, ऋग्वेद हें आर्य लोकांचें देशप्रवेशवाङ्मय नव्हे, सर्व ऋग्वेदापूर्वी दाशराजयुद्ध झालें, दाशराजयुद्धापूर्वीच देश आर्यन वृत्तसंस्कृति अनेक शतकें असावी, आर्यदासभेद जातिमूळक गहन यजनाविषयक

होता, वर्ण शब्दाचा जुना अर्थ आचार किंवा संप्रदाय असावा इत्यादि मते निश्चित झालीं नसल्यामुळे संशोधकवर्गांत असह्येच्या मुन्या कल्पनांची छटा मधून मधून त्यांत दिसेल. पण ती फार घोळी आहे.

प्रस्तुत भागांत वेदकाळीन शब्दसुद्धी हे प्रकरण दुसऱ्या भागांतच घालण्यासाठी तयार केले होते, ते फारसा बदल न करता तसेच सुद्धित केले आहे. या प्रकरणांत वर दिलेल्या मतांशी संगति उत्पन्न करण्याकरितां फेरफार करावयाचे ते केले नाहीत; उलट भिन्न ग्रंथांकरितां मते मांडली आहेत. हीं मांडतांना मिकहोनेल आणि कीथ यांच्या 'वेदिक इंडेक्स' चा बराच उपयोग केलेला आहे आणि जेव्हां वेदिक इंडेक्सने दिलेल्या आचारांचे विशिष्ट पुरातक हातांशी नसेल तेव्हां वेदिक इंडेक्स-मवले विधान जसेंच तसेच ठेवले आहे.

बुद्धपूर्व जगाच्या इतिहासास आरंभ केला आहे तो विश्वोत्पत्तिविषयक विचारांपासून केला आहे. जहापासून जीवांची उत्पत्ति कशी झाली हे शास्त्रज्ञांस अजून मोठे गूढ आहे. स्पेन्सरने आपल्या विकासवादाच्या मांडणीत तेवढाच भाग वगळला आहे. विकासवादाच्या मांडणीचा तो भाग भरून काढावा म्हणून अनेक प्रयत्न झाले आहेत ते सर्वस्वी यशस्वी झाले नाहीत. तथापि ती मांडणी कशी करता येते, हे दाखविण्यासाठी प्रो. सहस्रबुद्धे यांचा एक लेख दिला आहे. जीवोत्पत्तीपासून मनुष्य-विकासापर्यंत ज्या अनेक पायऱ्या आहेत त्यांचे विवेचन येथे केले नाही. ते शरीरखंडांत येईलच. मनुष्यप्राणी प्रथम कोठे विकसित झाला, त्याचे प्राथमिक स्वरूप कसे होते हीं अजून गूढेच आहेत. त्या विषयावर शेंकडों ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. मनुष्यप्राण्याचा विकास आणि आज उपलब्ध असलेले अनेक मानववंश व अनेक भाषा यांचा वंशवृक्ष पद्धतशीर तयार करता येईल इतकी शास्त्राची प्रगति झाली नाही. मनुष्यभ्रमणाचा इतिहास तयार झाला नाही, म्हणून हीं तयार करण्याचा प्रयत्न कसा चालू आहे हे दाखविण्यासाठी या इतिहासखेत्तास उपयोगी पडण्यासारखी शास्त्रीय पद्धति येथे मांडली आहे. भाषाशास्त्रविषयक अभ्यासांमध्ये शब्दसंग्रह व भाषांचे व्याकरण यांच्या प्राचीन इतिहासाचे अवगमन करण्यासाठी जलाचल किती आहे हेहि मांडले आहे. हे विवेचन सामान्य वाचकास एतद्विषयक शास्त्रीय पद्धतीमध्ये प्रवेश करून दैर्घ्यास उपयोगी पडेल अशी अशा आहे.

ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावनाखंडाचे पांचविहि विभाग मिळून एक पूर्ण ग्रंथ होतो. तिसरा आणि चौथा विभाग मिळून सामाजिक व राजकीय इतिहासाची संगति मांडली आहे, आणि पांचव्या विभागांत ज्ञानाच्या वाढीचा इतिहास आहे. पहिला विभाग जगाचे अवलोकन भारतीय दृष्टीने करित आहे, आणि आपले अत्यंत व्यापक हितसंबंध पडत आहे. दुसरा विभाग हा तिसऱ्या व पांचव्या विभागाचा सामान्य आरंभ होय. वेद हे साहित्य राजकीय व सामाजिक इतिहासासाठी तिसऱ्या विभागांत उपयोजिले, तर वैज्ञानिक इतिहासासाठी ते अवगाहन करून त्यापासून उत्पन्न होणारे ज्ञान पांचव्या विभागांत मांडले. वैज्ञानिक, सामाजिक आणि राजकीय इतिहासाचा आरंभ जे वेद त्यांच्याच अस्तित्वाचे स्पर्धीकरण अत्यंत व्यापकपणे करणें हे दुसऱ्या विभागाचे कार्य होय. वेदविषयक अभ्यासावर ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावनाखंडांतील सुमारे एक हजार पृष्ठे खर्ची पडली आहेत, व त्यांत जे संशोधन मांडले आहे ते करण्यासाठी तीस हजार रुपयांवर रकम खर्ची झाली आहे.

बुद्धपूर्व जगामध्ये जैन मताची संस्थापना घडतां येईल. जैन मत महावीरापूर्वी होतें असें धरलें तर जैनांची प्राचीनता बुद्धाच्या पुष्कळच पूर्वीची होईल. बुद्धपूर्व जगाच्या इतिहासामध्ये जैन मत व्यावसाय हवें पण जैन वाङ्मय मात्र अत्यंत जुन्या बौद्ध ग्रंथांनंतरचें आहे. या संप्रदायाची अशी स्थिति असल्यामुळे हे वाङ्मय व संप्रदायाची इकीकत शेवटीं परिशिष्टांत दिली आहे. जैन वाङ्मयाचा हा इतिहास डा. विंटरनिड्स यांच्या ग्रंथापारें लिहिला आहे.

हा भाग तयार करताना राजश्री य. रा. दाते; स. वा. देशपांडे; चिं. शं. दातार; सिद्धेश्वर शास्त्री चित्राव; ल. के. भावे; चिं. ग. कर्वे व मि. एच. कोहन यांची उल्लेख करण्याजोगी मदत झाली आहे.

श्रीधर व्यंकटेश केतकर.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश-प्रस्तावनाखंड

विभाग तिसरा-बुद्धपूर्वजग

ग्रंथसंक्षेप

प्रकरण १ ले.

इतिहासविषयक प्राचीन कल्पना

(पृ. १—९).

हिंदुस्थानेतिहासाच्या अनुषंगाने जगाचा इतिहास लिहिता येईल, कारण अत्यंत प्राचीन राष्ट्रांच्या इतिहासांशी हिंदुस्थानचा संबंध पोंचतो. अत्यंत प्राचीन भाषा व शब्द हा इतिहासोपयोगी माल येथें आहे. शिवाय इतिहासलेखनकला भारतीयांस अगदींच कांहीं अपरिचित नव्हती, पृ. १.—लोकंजन व तत्त्वप्रचार यांच्या प्रयत्नांत इतिहास गुरफटला गेला आहे. इतिहासग्रंथांत जे स्रोटे लिहिलेले असते त्याची कारणमीमांसा शोधून सादेतिहास निराळा केला पाहिजे; पृ. २.—इतिहास लिहितांना ज्या क्रिया होत असतात त्यांचे यथार्थत्व अवगमिले पाहिजे. पुराण म्हणजे फार जुनी माहिती; ही माहिती पुष्कळ वेळा काल्पनिक असते; कारण माहितीच्या अभावी कल्पना/शक्तीची भर घालण्याचा सर्वत्र परिपाठ आहे. इतिहास हे शास्त्र आहे की नाही याविषयी वाद आहे; पृ. ३.—मानवेतिहासावरून जागतिक क्रियाविषयी सिद्धांत वसविण्याचे एक अभ्यासक्षेत्र युरोपांत आढळते. आपल्याकडील पुराणग्रंथकारांना ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाचें महत्त्व ठाऊक होतें; पृ. ४.—राजकीय, सांस्कृतिक व पारमार्थिक इतिहासात इतिहासाचे नियम सांपडतात. ५. म, ज्ञान व उपासना या तिहींची समाजाला आवश्यकता असून त्यांपैकी एखाद्याचें अधिक प्राबल्य झाले की दुसऱ्या प्रकारच्या विचारांचा पुरस्कर्ता निघतो; पृ. ५.—याप्रमाणे भारतीयांस ऐतिहासिक भावना असताहि संस्थानाच्या उत्कर्षाविषयी त्यांनी इतिहास लिहिला नाही याचें कारण राजकीय परिस्थितीसंबंधाने त्यांची वेफिकोर वृत्ति होय; पृ. ६.—शिवाय त्यांची इतिहास-दृष्टि फार व्यापक होती. “ फिलॉसॉफी ऑफ हिस्टरी ” या सदरांत पडण्याजोगे सिद्धांत प्रत्येक कार्लो भारतायांनी काढलेले आहेत; पृ. ७.—साहित्याच्या अभावी अनियंत्रित असलेली प्राचीन वेदपुराणांतली कल्पना सध्यां दुस्त केली पाहिजे. पुराणकारांस जगदुत्पत्तिकाल व समकालीन राष्ट्रे यांमधील दुवे जोडावयाचे होते. हिंदुस्थानचा इतिहास ऋग्वेद-प्रपूर्वकापासून लिहिला पाहिजे; पृ. ८.

भा. ति. अ

[संदर्भ ग्रंथ.—हाल—दि एन्शंट हिस्टरी ऑफ दि निअर ईस्ट राजतरंगिणी. वंसोग्रंथ. नेट—हिस्टरी ऑफ आसाम. हे—आराकान पास्ट—प्रेसेंट—फ्यूचर. वेद व पुराणे. हिरोडोटस. भगवद्गीता शंकरादिग्नय. अर्वाचानकोश मॅकडोनल अंड कांथ—वेदिक इंडेक्स. फ्रिट—फिलॉसॉफी ऑफ हिस्टरी इन यूरोप हेगेल—लेक्चर्स ऑन फिलॉसॉफी ऑफ हिस्टरी.]

प्रकरण २ रे.

विश्वोत्पत्तीपासून असुरराष्ट्रसंस्थापन-कालपर्यंत

(पृ. ९—२५).

ज्यांचे अवशेष दहा हजार वर्षांपूर्वीचे जुने आहेत अशीं राष्ट्रे मुळावें नाहींत. भौतिक शास्त्राच्या माहाय्यानं इतिहासाचा अज्ञात भाग भरून काढतां येतो मनुष्योद्भवापूर्वी ज्योतिष-भूतस्तर-प्राणी-वनस्पतिशास्त्रविषयक क्रिया विश्वांत घडल्या व जडापासून जीवोत्पत्ति झाली; पृ. ९.—वनस्पतिकोटि व प्राणिकोटि यांमध्ये अनेक वायवर्तीत सादृश्य दिसून येतें. सेंद्रियसंयुक्त पदार्थ मनुष्याला तयार करितां येतात सजीवांतील विशेष गुणधर्म निर्जीवांतहि आढळतात; पृ. १०.—उदाहरणार्थ एखादा सचेतन जीव व स्फटिक यांची गुणधर्मांत तुलना केल्यास बरेच साम्य दिसून येतें. प्रतिस्फटिक जातित्व हे सचेतन मृश्यांचे भेददर्शक लक्षण नव्हे. संवेदनशीलता जडसृष्टीतहि आहे. उत्पीत, अवस्था व आयुर्मर्यादा या कृत्रिम उपायांनी वनवितां येतात; पृ. ११.—अदृश्य-शक्तीच्या योगाने होतात म्हणून मानल्या जाणाऱ्या पुष्कळदा क्रिया सामान्य सृष्टिनियमानुसार घडत असतात. याप्रमाणे सजीव व निर्जीव सृष्टीमधील भेद खरा नाही असे सिद्ध होत आहे; पृ. १४.—मनुष्य हा विकासाच्या शेवटल्या पायरीवरील प्राणी आहे. मनुष्यप्राणी एकवैशसंभव की अनेक-वंशसंभव याविषयी एकमत नाही. मनुष्यप्राण्याचा विकास व प्रसार यांमधील इतिहासाला मायाशास्त्र फार उपयोगी आहे. भाषा बदलणे, सहजासहजी होत नाही; पृ. १५.—मनुष्य-अभ्रमणाच्या इतिहासास वनस्पति व पशु यांच्या गृह्यकरणाचा इतिहास, भाषा, निवासस्थान यांसारखी अनेक प्रमाणे

ध्यावी लागतात. शरीररक्षणवाचून मनुष्याचे वर्गीकरण करण्यांत येते; पृ. १७.—मानववंश हा मर्केटापासून झालेला नव्हे. पृथ्वी थंड झाल्यापासून आतांपर्यंतच्या अजमासें दहा कोटी वर्षांच्या कालात चार युगें झालीं; त्यांचे कालावधी निरनिराळे आहेत. मानवाच्या मूलस्थानाचा निश्चित शोध लागलेला नाही; पृ. १९.—मानववंशविस्तारात मूलवंश कोणते ध्यावे यासंबंधी निरनिराळीं मतें आहेत. शिद्दी आफ्रिका व ओशियानिया या भागात असून याची संस्कृति अति हीन आहे. मंगोलियन मानववंशाचे मंगोलोतातें व इंडोचायनोज असे दोन मुख्य विभाग आहेत. अमेरिकन महावंश कोणी मंगोली वंशाचा भाग तर कोणी स्वतंत्र आहे असे मानतात. काफेशियन महावंशात सेमेटिक, हेमेटिक व आर्यन असे तीन समुच्चय धरले जातात; पृ. २०.—भाषांच्या दृष्टीनें तीन काळ पडतात: (१) मूल-आर्यन भाषा-काळ, (२) पूर्वभारतीय काळ व (३) संस्कृत-अवेस्ता काळ. तौलनिक व्युत्पत्तिशास्त्र व वाक्षिक संबंधशास्त्र ही भाषासाहित्याचा ऐतिहासिक अभ्यास करण्यास उपयोगी पडतात; पृ. २३.—मुख्य भाषासंघ सोळा म्हणता येतील. शरीररक्षण व भाषा याखेरीज रिसर्च इतिहाससाहित्य म्हणजे संस्कृति होय. इतिहासपूर्वकालाचे संस्कृतिदृष्ट्या पुढील भाग पडतात; अस्मायुधयुग प्रथम व द्वितीय काळ, आणि आयस-युग; पृ. २४.—असुरांचे राष्ट्र व इजिप्तचे राष्ट्र हीं दोन अत्यंत प्राचीन राष्ट्रे अमून त्यांचे प्राचीनत्व ख्रि. पू ८००० वर्षांपर्यंत संशोधकांनी नेले आहे. या दोन राष्ट्रांच्या संस्कृती हिंदुस्थानी संस्कृतीच्या अगोदरच्या की नंतरच्या हे निश्चयानें सांगतां येत नाही. म्हणून येथे प्रथम भारतीय संस्कृतीचा इतिहास घेऊन या विभागाच्या उत्तरभागात आत्तेतर राष्ट्रांचा प्राचीन इतिहास दिला आहे; पृ. २५.

[स ड् म् थ्र य.—क्रीन-प्रॉलॉजी. डार्विन-डिरेक्ट ऑफ मॅन. ज्ञानकोश-विभाग १ ला. कोल—डिस्कशन्स ऑन क्लायमेट अँड कॉस्मोलॉजी. फ्लॉवर व लिडेक—इंडोडवशन टु दि हिस्टरी ऑफ मॅमल्स. व्हुमेनशक—एलेमेन्ट्स ऑफ फिजिऑलॉजी. टिळक—आर्टिक्. होम द्ग दि वेदाज हॉवे-लॅक—सायन्स ऑफ लॅंग्वेज. मिवर्ट—मॅन अँड एप्स. राईट-मॅन अँड दि ग्लेशियल पीरियड. लॅथॅम—मॅन अँड हिज मायग्रेशन. डेनिकर—रेसेस ऑफ मॅन. डॅडी—एव्होल्यूशनरी वॉयलॉजी. बोस-रेस्पॉन्स इन दि लिंविंग ड नॉनलिंविंग. अर्गाइल-ऑर्गेनिक एव्होल्यूशन.—बायोलॉजिकल जेम्पेक्ट्स ऑफ ह्यूमन प्रॉलेम्स.—ह्यूमन एव्होल्यूशन. पेझी—आर्यन फायलॉलॉजी. साइस—प्रिन्सिपल्स ऑफ कॅंपॅरिटिव्ह फायलॉलॉजी.]

पकरण ३ रे.

असुरराष्ट्रसंस्थापनेच्या नंतरच्या इतिहासाची वेदाचलोकन

(पृ. २५—३१८).

वेदविद्या विभागांत यज्ञसंस्थेचा विकास, ब्राह्मणजाति व वेदसंहितोत्पत्ती कशी बनली याविषयी जें विवेचन आहे त्याचें फलदर्शक सिंहावलोकन करणें पुढील विवेचनास अवश्य आहे. मार्गाल विभागात मंत्रपूर्व आणि मंत्ररचनेच्या कालाचें ऐतिहासिक विवेचन समजण्यासाठीं मनोभूमिका तयार केली आहे; पृ. २५.—भारताचा इतिहास व भारतीयांचा इतिहास या दोन गोष्टी भिन्न आहेत. व आर्य आर्यन, हे शब्द समानार्थक म्हणून उपयोजितात तें बरोबर नाही. युरोपियन लोकांनीं भारतीय आर्यांचा इतिहास जो कल्पिला आहे तो सुळीच चुकीचा आहे; पृ. २७.—आर्य हा शब्द वेदात महावंशावाचक किंवा राष्ट्रावाचक नसून शिष्ट अगर यजनशील या अर्थानें आला आहे; पृ. २८.—चातुर्वर्ण्याचें मूल हिंदुस्थानात नसून तें मूलगृहकालीन आहे. मंत्रकालीन वर्ण हा शब्द वर्गविषयक होय पण तो ब्राह्मणादि वर्णांना लागत नव्हता; पृ. ३९.—अवैर्यांत वर्ण (वरेन) शब्द पंथवाचक आहे. वर्ण शब्दाचें तसेच चार वर्गांच्या कल्पनेचें इराणी लोकांत (म्ह. पूर्वभारतीय कालांत) अस्तित्व असल्यामुळे गोच्यानी काळ्यास किंजुन रंगभेदावर वर्णभेद निर्माण झाला हा वल्पना ग्राह्य होत नाही; पृ. ४३.—ऋग्वेदात दस्यु हा शब्द देवांचे व आर्यांचे शत्रू या अर्थानें आला असून दास हा शब्दहि त्याच अर्थानें उपयोजिला आहे. दस्यु शब्द उत्तरकालीन वाङ्मयात येत नसून दास शब्दाचा पाच वेळ सेवक या अर्थानें उपयोग झाला आहे; ४३.—आर्य आणि दास हे परस्परांचे विरोधी आहेत ही कल्पना वेदांत तशीच अवेस्त्यातहि असल्यामुळे, त्यांचा संग्राम झाल्याचे वर्णन ऋग्वेदात आहे व हा संग्राम भारतभूमीवर झाला ही कल्पना ग्राह्य होत नाही. या उताऱ्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ मूलगृहकालाकडे धाव घेतली पाहिजे. आर्य आणि दस्यु यांचा विरोध वर्णविषयक नसून यजनविषयक आहे; पृ. ५३.—साराश, दास, आर्य, दस्यु, वर्ण इत्यादीं विषयीं उल्लेख आर्यन राष्ट्रांनीं नोंद आर्यन लोकांपासून, हिंदुस्थानाजिकले अशा इतिहासाचे सूचक सुळीच नाहीत; पृ. ५४.—ऋग्वेदात देवांसंबंधीं आलेल्या कथा तौलनिक पुराणशास्त्राच्या साहाय्यानें कथावृत्तीच्या शातभ्य इतिहासाचा भाग होत. सरमा सुक्तांतल पणींनां राजारामशास्त्री भागवत किनीशियन म्हणतात. वीश्, विश व वीसपैती, विशपति हे शब्द बनविल्यावर व होम व सोम म्हणजे वीर या शब्दाचा मादक रसाच्या एका झाडास असलेल्या शब्दाशी गोंधळ उडून गेल्यावर संस्कृतापासून अवैरितक शाखा निराळी

शाली—लॅटिन व ग्रीक भाषा यांच्याहि अगोदर मयाक्रम निराख्या झाल्या होत्या; पृ. ५४.—ऋग्वेदांतील असुर व देव हे मनुष्यजातीच्या विभागांचे दर्शक दिसतात; पृ. ५७.—देवविषयक व असुरविषयक कथा ऐतिहासिक असल्यास त्या गोष्टी दाशराज्ञयुद्धापूर्वी घडल्या असल्यात. मंत्रवाङ्मयाच्या अगोदर दाशराज्ञयुद्ध झाले असले पाहिजे. आर्यन राष्ट्रांच्या वसाहतीचा इतिहास वेदपूर्वकालीन आहे; पृ. ५८.—ऋग्वेदांतील आगमन आर्यांचे नसून यजनशीलांचे होते. आर्यन राष्ट्रांचे काळ्याशां सामुच्चयिक वैर दिसत नाही. मंत्रकाली झालेले आगमन आर्यन लोकांच्या भारतीय इतिहासांत प्राचीन नसून अर्वाचीन आहे; पृ. ५९.—शक व मग या जाती वेदवक्त्या लोकांपूर्वी आल्या असल्यात असे दिसते; पृ. ६१.—ऋग्वेदवाङ्मय हे सर्वभारतीय आर्यन लोकांचे नसून काहीशा उत्तरकाली झालेल्या भारतीय-यांचे आहे, आणि ब्राह्मणे हे वाङ्मय जुने सूतवाङ्मय व नवे मांत्रवाङ्मय यांस जोडणारे आहे. यज्ञसंस्थेचे आवरण ज्याप्रमाणे स्थानिक धर्मावर टाकले गेले, त्याप्रमाणे स्थानिक धर्म, इतिहास व पुराणे हीहि यज्ञसंस्थेत शिरली; पृ. ६४.—ऋग्वेदांत जे मनुष्यांचे उल्लेख सांपडतात ते दाशराज्ञयुद्धाशी बहुतेक जोडून घेता येतात. ऋग्वेदांतील गोत्रमंडळांचा प्रतिपाद्य विषय दाशराज्ञयुद्ध होय; पृ. ६६.—दाशराज्ञयुद्धांतील व्यक्तींशी ज्या दुसऱ्या नांवांचा संबंध येतो त्यांचा हिशेब. जी सूक्तें या व्यक्तींचा निर्देश करीत असतील ती युद्धाशी फार तर समकालीन पण बहुतकरून युद्धोत्तरकालीन होत; पृ. ६७.—सूक्तांची युद्धोत्तरता व ती जाणण्यासाठी उपयोगी पडणाऱ्या व्यक्तीः व्यक्तींचा दाशराज्ञयुद्धाशी संबंध किंवा तिची उत्तरता दिसली म्हणजे तिचा उल्लेख करणारे सूक्त दाशराज्ञयुद्धोत्तर समजावे; पृ. ६९.—प्रत्येक ऋग्वेदसूक्ताची दाशराज्ञयुद्धाशी पूर्वोत्तरता दाखविणारे कोष्टक; पृ. ८७.—वरील विवेचनावरून दाशराज्ञयुद्ध हे ऋग्वेदमंत्रांतील अत्यंत जुन्या मंत्रांच्या अगोदर अनेक वशकें किंवा शतकें होऊन गेलेले दिसते; पृ. ११६.—ऋग्वेदांतील इतिहासः—ऋग्वेद हे भरतांचे आर्यन लोकांची वसाहत असलेल्या हिंदुस्थानांत आगमन दाखवितात. जुन्या राज्यांत पुरोहितांचे वर्चस्व उत्तम प्रस्थापित झालेले होते. पुराणांतील व भारतांतील क्रुत्सुपूर्व राजांचे इतिहास हे दाशराज्ञयुद्धपूर्व इतिहाससाहित्य होय. शक-मगांची वसति मंत्रकर्त्या लोकांपूर्वीची असावी. मंत्रपूर्व-संस्कृति आर्यन असावी, पण ब्राह्मणी नसावी. देश्यांचा पुरोहितवर्ग मेला किंवा मांत्रांच्या पुरोहितांत लोपला, परंतु देश्यांचा सूतवर्ग टिकला; पृ. ११६.

[संदर्भ ग्रंथ.—या व यापुढील एकंदर वैदिक प्रकरणांचे संदर्भग्रंथ ग्रंथाच्या अखेरीस एकत्रच दिले आहेत.]

प्रकरण ४ थे.

दाशराज्ञयुद्ध मथना भरतदिविजय

(पृ. ११८-१५४).

ऋग्वेदांत सर्वव्यापक प्रसंग दाशराज्ञयुद्धच होय. या युद्धावर इतके वाङ्मय झाले त्यास त्या युद्धाचे ऐतिहासिक महत्त्व हे कारण होय; पृ. ११८.—ऋग्वेदांत भरत नांवाच्या लोकांच्या विजयांचे वर्णन असून त्यांचे तृप्त्यूषा नाते किंवा कदाचित् ऐक्य दिसून येते. मंत्रोत्पन्न माहिती ही दुष्यन्तपुत्र भरताच्या नांवाने देशास नांव मिळाले या पुराणग्रंथाच्या विधानाविषयी संशय उत्पन्न करते; पृ. ११९.—मंत्राक इतिहासाचे पुराणे व ब्राह्मणे यांनी विस्तरण केले आहे; पृ. १२०.—भरतदीप्यंतीवर राष्ट्रनाम पडणे अशक्य दिसते; पृ. १२१.—ऋग्वेदांतील ७ व्या मंडळांतील १८ वे सूक्त मन्वाचे असून त्यावरून असे दिसते की, सुदामाचे सहायक म्हणून तृप्त्यु, भरत, पृथु व पशु हे चार समुच्चय होते. सुदासाविरुद्ध असलेल्या राजांवद्दल मतभेद आहे. सुदास हा पैजवन असून दिवोदासाचा पुत्र किंवा नातू होता. सुदासाचे प्रतिस्पर्धी बलवान असल्याविषयी वपिष्ठांचे मत होते; पृ. १२१.—३ऱ्या कांडी ऋचांच्या मदतीने कळेंत कां वसिष्ठ व विश्वामित्र पैजवनांच्या पौरोहित्यासाठी स्पर्धाकरात होते आणि पृथु व पशु ही सुदासाच्या मदतीस असलेली राष्ट्र पूर्वकडे चाल करून जात होती; पृ. १२४.—३ऱ्या मंडळांतील ३३ व्या व ५३ व्या सूक्तावरून विपाश् आणि शुतुद्रि यांचे आक्रमण भरतांकडून अश्वमेधापूर्वी झाले असे दिसून येते; पृ. १२७.—दिवोदास किंवा सुदास हा भरत राजा असावा, भरत व तृप्त्यु हे एक नसावेत, आणि वसिष्ठासुळे तृप्त्यु व भरत यांचे एकांकरण झाले असावे; पृ. १२८.—यसुना व पशुणा यांमधील प्रदेश तृप्त्यूषा दिसतो. दाशराज्ञयुद्धापूर्वी सुदासाचा वाप किंवा आज दिवोदास अतिथिग्व यानें पुरु, क्रुत्स आणि आयु यांच्या मदतीने तूर्वयाण (पक्य, = अफगाण) यांच्या वरोवर जी लढाई केली ती दिवोदासाच्या पराभव झाला, परंतु पुढे त्याने डोंगरांतील जातींचा सुदारा शंयर याचा अनेकदा पराभव करून शिवाय सुवश, यदु, पर्णथ, करंज व गुंगू यांच्याशी लढाया करून त्यांना हरविले; पृ. १३०.—दाशराज्ञयुद्धापूर्वी सुदासाच्या कारकांशीत मित्रसंधाने तूर्वयाणाचा पराभव केलेला दिसतो. या पराभवानंतर तूर्वयाणाने दडपलेली राष्ट्र स्वतंत्र होऊन आपसांत भाई लागली व पुरु सुदासाचे शत्रू जे यदुतुवश त्यांना मिळाले; पृ. १३३.—सुदासाचा वाप दिवोदास पिजवन, आज वपथ आणि देववत् आणि वायको सुदेवी होती. त्याने एक अश्वमेध यज्ञ केला होता. तो अहिसक व त्याचे शत्रू हिसक असा स्तोत्रकर्त्यांनी भेद केला आहे; पृ. १३३.—दाशराज्ञयुद्धांत ज्यांचा सुदासाने पराभव केला त्यांत शिष्ट्यु हा एक होता. नहुषाचा दाशराज्ञ याचा

संबंध दिसत नाही: पृ. १३४.— तुर्वश हे दाशराज्ञयुद्धांतील सुदासाचे जाडे प्रतिस्पर्धी असून ते अनु व द्रुह यांच्या प्रमाणे पाण्यांत बुडून न मरतां पराजय पावून यदंसह जिवंतच सुटले तुर्वश इंद्रपूजक होते: पृ. १३५.— तुर्वशांनां पशुणी ओलांडली असून ते बहुतेक पश्वमेकडून पूर्वेकडे गेले असावे: पृ. १३९.— वृचीवान आणि तुर्वश यांचा सृंजय राजा दैववात याने पराभव केला असा एक उल्लेख आहे. सृंजय दैववात व अभ्यावर्तिन् चायमान हे एकच दिसतात: पृ. १३९.— तुर्वश व तुर्वति यांचा कांही संबंध होता की काय ते सांगता येत नाही. पाश्चात्य संशोधक म्हणतात त्या. प्रमाणे किंवा नांवाचे राष्ट्र होतें दिसत नाही: पृ. १४०.— द्रुह्यांचा यदुतुर्वशांवरोवर उल्लेख असून सुदासाविरुद्ध लढाईत त्यांच्यातील लोक मारले गेले: पृ. १४१.— पुरु हे समाजाचें नांव असून त्यांपैकी पुरुकुत्स व त्रसदस्य हे राजे होते: पृ. १४१.— पुरुकुत्स सुदासशी समकालीन होता असे म्हणण्यास आधार नाही पण सुदासाने दाशराज्ञ युद्धांत पुरुंचा पराभव केला त्यामुळे पुरुकुत्स तुरुंगांत पडून तिथेच त्याचा अंत झाला असण्याचा संभव आहे: पृ. १४३.— पुरुंनांच पुढे इक्ष्वाकू म्हणून लागले असावे. कालांतराने कुरु व पुरु हे लोक एक झाले: पृ. १४४.— पुरु, तुत्सु, भरत व कुरु हे एकच लोक असावेत: पृ. १४७.— महाभारतांतील वंशावलीवरून यदुतुर्वशादि पंचजनांच्या पूर्वजांचे आपणांस ज्ञान होतें: पृ. १४७.— महाभारतांतील व ऋग्वेदांतील देवापि व श्रान्तनु हे एकच: पृ. १४८.— दाशराज्ञयुद्धांत सुदासाविरुद्ध दहाहून अधिक राजे असून त्या सर्वांचा पराभव एकाच ठिकाणी व एकाच वेळी झालेला दिसत नाही: पृ. १५०.— दाशराज्ञयुद्धाचा काल पार्गितेरच्या मताप्रमाणे क्रुशुद्धापूर्वी २५० वर्षे असावा. हे युद्ध फार तर ५० वर्षे चालले असेल. ऋग्वेदांतील अनेक सूक्ते अद्या दिसतात की त्या काळांत दिवोदास व सुदास या व्यक्ती पुराणपुरुषांच्या कोठांत जाऊन पडल्या होत्या: पृ. १५२.— पुरुरवसउर्वशी कथा व सरमापणी कथा या देखील फार जुन्या आहेत: पृ. १५३.— दासकल्पना पशुभारतीयकालीन असावी. दाशराज्ञयुद्धाचा आर्यदासविगोभाशी कांही संबंध नाही. वर्ण हा शब्द त्या काळी संप्रदाय या अर्थाने वापरीत: पृ. १५४.

प्रकरण ५ वें.

वेदकालांतील शब्दसुष्टि

(पृ. १५४-४७२).

प्राचीनकालच्या-परिस्थितीचा इतिहास लिहिण्यास संहितान्तर्गत शब्दसुष्टि हे एक साहित्य आहे: पृ. १५४.— शब्दसंप्रदायाच्या यादीची वर्गीकरणपद्धति व अनिश्चितार्थी, अनेका-

र्थी आणि दुर्बोधशब्द: पृ. १५४.— दैवतसृष्टीच्या दैवतानामे नामक वर्गातील आदित्यनामे, उपानामे, अभिदूतनामे, अप्सराभिमानी देवता, मरुद्गण, रुद्र, जलदेवता, मासाधीष्ट-देव, मेघोपयोगीदेवता, वायुदेवता, वस्त्राभिमानी प्रजापति, पुरुषमेधांतील देवता, व देवताविशेष: पृ. १५५.— देवताविशेषेण नामक वर्गातील त्रिविशेषणे, इंद्रविशेषणे, उपाविशेषणे, मरुद्विशेषणे, रुद्रविशेषणे, सूर्यविशेषणे व सामान्यदेवताविशेषणे: पृ. १६०.— देवयोनियामक वर्गातील अप्सरागंधर्व वगैरे, पितर व पितरसंबंधी व पिशाच: पृ. १६८.— असुर नामक वर्गातील असुरविशेषनाम व विशेषणे: पृ. १७०.— स्वर्ग-विषयक नामक वर्गातील स्वर्गनामे: पृ. १७३.— अजीव-सृष्टीच्या पृथ्वीनामक वर्गातील पृथ्वीनामे व सृष्टचमत्कार: पृ. १७४.— ध्वनिनामक वर्गातील ध्वनिवाचक, शब्दवाचक व ध्वनिविषयक विशेषणे: पृ. १७५.— धातुनामक वर्गातील हिरण्यनामे आणि धातु व धातुसंबंधी: पृ. १७६.— जर्माननामक वर्गातील जर्मान व तिचे प्रकार: पृ. १७८.— उदक नामक वर्गातील उदकनामे व जलाशयसंबंधी: पृ. १७९.— उष्णता नामक वर्गातील किरणनामे, तेजोवाचक, तेजोविशेषणे, तेजस्वी (क्रियापदे), ज्वालानामे व जालणे (क्रियापदे): पृ. १८१.— गतिनामक वर्गातील गतिवाचक नामे, गतिवाचक क्रियापदे व त्वरावाचक: पृ. १८३.— ग्रहनक्षत्रादि वर्गातील ग्रह व नक्षत्रनामे व ज्योतिषविषयक: पृ. १८८.— संख्या नामक वर्गातील क्रमवाचक व संख्यावाचक: पृ. १९७.— कालनामक वर्गातील ऋतु, महिने व युगे, दिवसनामे, रात्रिनामे आणि काल व कालसंबंधी: पृ. १९९.— स्थान नामक वर्गातील स्थान, अंतिकनामे, दूरनामे, आकाशनामे, ग्रामनामे, देशविशेष, नदी सामान्यनामे, नदी विशेषनामे, पर्वतनामे, दिग्वाचक, स्थलविशेष, स्थलदर्शकविशेषणे व विभागदर्शक: पृ. २०६.— जीवसृष्टी (मानवेतर) च्या वनस्पतिनामक वर्गातील वनस्पतिविषयक: पृ. २२६.— प्राणी नामक वर्गातील अश्वनामे, अश्वसंबंधी, गोनामे, पक्षिनामे, सर्पनामे, प्राणिविशेष, प्राणिसंबंधी विशेषणे व पुरुषमेध यज्ञांतील पशू: पृ. २३५.— मानव-सृष्टीच्या मनुष्यनामक वर्गातील मनुष्यनामे, मनुष्यसामान्यनामे, मानवविशेष, मानवी क्रिया राजेविशेष व स्तोत्रनामे: पृ. २५८.— शरीरावयवनामक वर्गातील अंगुलिनामे. प्राण्यवयव, प्राणवाचक, वाहनामे व शरीरसंबंधी: पृ. २७४.— दैहिक-नामक वर्गातील रोग व आरोग्य व औषधिनामे: पृ. २८१.— अन्ननामक वर्गातील अन्ननामे, खाणे (क्रियापदे), खाद्य-पेयविशेष, खाद्यपेय किरकोळ व धान्यनामे: पृ. २८८.— नातेगते नामक वर्गातील अपत्यनामे व नातेवाईक: पृ. २९५.— अवस्थानामक वर्गातील मानवी अवस्था, कोत-वाचक, ऐश्वर्यबोधक, उपभोगवाचक, धननामे, धनिकनामे, निर्णीत व अंतर्हितनामे, नाविन्यवाचक, पुराणनामे, बलनामे, वहुनामे, महानामे: विस्तरदर्शक विशेषणे, सत्यनामे,

सामान्यस्थितिदर्शक, विशेषस्थितिदर्शक विशेषण व सामान्य स्थितिदर्शक क्रियापदें; पृ. ३०८.—मनोविकार वर्गीतील इच्छादर्शक, मोक्षनाम, रागावर्ण (क्रियापदें), बुद्धिनाम, मानसिकस्थितिदर्शक विशेषण, मनोविकारविशेषण, मनो-विकारदर्शक क्रियापदें; मेधाविनाम व सुखनाम; पृ. ३१८.—उपासनावर्गीतील ऋत्विक् सामान्य व विशेषनाम, ऋत्विक्-संबंधी, यज्ञपात्रे, यज्ञविशेषनाम, यज्ञसामान्यनाम, यज्ञ-साधने, यज्ञिय परिभाषा, परिभाषा—उपसर्गाक्षरें, वेदिनाम, यज्ञसंबंधी किरकोळ, यज्ञविषयक किरकोळ विशेषण, यज्ञ-विशेषण, यज्ञ करणारे, यज्ञिय विशिष्ट स्थलें, सोमनाम, सोमविशेषण, सोम व सोमाभिपवसंबंधी, सामनाम, स्तुति करणें, स्तुतिनाम, स्तोमनाम, हविर्नाम व विशेषण, यजन-पूजन करणें (क्रियापदें) आणि धर्मशास्त्र; पृ. ३२१.—शुद्धवस्तुनामक वर्गीतील कवचनाम, धनुष्यचाण, ध्वज-नाम, युद्धांतील हत्यारें, युद्धनाम, योद्धे, युद्धपराभव, युद्ध-विषयक किरकोळ, सैनिकांचे प्रकार व सेनाप्रकार; पृ. ३३९.—सर्वजनिक कामें नामक वर्गीतील कूपनाम, जलाशय व मार्ग; पृ. ३५०.—खेळनामक वर्गीतील खेळ व खेळसंबंधी; पृ. ३५०.—गृहनामक वर्गीतील गृहनाम, गृहविशेष, गृहाचे अवयव, गृहांतील सामान व रज्जुनाम; पृ. ३५२.—जाती, कुलें व वंशनामक वर्गीतील जाती व कुलें, वर्णाश्रम व पैतृकनाम; पृ. ३६३.—दाननामक वर्गीतील दातृनाम, दान व दाते, दानविषयक विशेषण, दान करणें (क्रियापदें), दान व दानाचे प्रकार आणि याचना करणें; पृ. ३७०.—सामाजिकनामक वर्गीतील समाशांतील कांही विशेष, सामाजिक किरकोळ, स्तेननाम, सामाजिक क्रियापदें व सामाजिकस्थितिवोधक विशेषण; पृ. ३७२.—भाषा नामक वर्गीतील उपमावाचक शब्द, उपसर्ग, छंद, भाषा व भाषणसंबंधी, वाङ्मनाम, सर्वनाम, सामान्य अव्ययें, क्रियाविषयक अव्ययें, तद्धित अव्ययें, तुर्मथ अव्ययें, ल्यबन्त अव्ययें, वाप्ता अव्ययें व शब्द करणें (क्रियापदें); पृ. ३८१.—पुण्य, पाप व प्रशस्त्य नामक वर्गीतील पाप-नाम व प्रशस्त्यनाम; पृ. ३९५.—गुणनामक वर्गीतील भाववाचक नाम, मानव विशेषण, रूपनाम, वर्ण (रंग)-वाचक, संबंधदर्शक, सौंदर्यदर्शक, च्दस्वनाम, विभाग-दर्शक व सामान्य विशेषण; पृ. ३९६.—वस्त्रे व भूषणें नामक वर्गीतील वस्त्रे आणि भूषणें; पृ. ४०८.—शत्रु वर्गी-तील शत्रुनाम व शत्रुविशेषण; पृ. ४१२.—व्यापार व कृपि नामक वर्गीतील कृपि व मापें; पृ. ४१२.—दळणवळणनामक वर्गीतील नौकानाम, मार्गसंबंधी, मार्ग व त्याची विशेषण, रथ व रथसंबंधी, रथावयव सारथिनाम आणि दळणवळण किरकोळ; पृ. ४१६.—वाद्यें नामक वर्गीतील वाद्यें; पृ. ४२३.—विचार नामक वर्गीतील ब्रह्मविशेषण व वेदान्त; पृ. ४२५.—ऋषि नामक वर्गीतील ऋषिनाम, यज्ञांतील ऋत्विज, गुरु-शिष्यसंबंध आणि पैतृकनाम; पृ. ४२७.—राजकीय

नामक वर्गीतील अधिकारी, राजकीय व ममानामें; पृ. ४५१.—अभिचार नामक वर्गीतील अभिचार, ताईत, गंडे दोरे वगैरे; पृ. ४५१.—इतर कर्म नामक वर्गीतील कर्मनाम, कर्मविशेष, इंद्रियकर्म (क्रियापदें), धंदेवाले, धंद्यांची साधने, धंदेसूचक (क्रियापदें), धारणपोषण करणें (क्रि.), पाहणें (क्रि.), प्राप्तिवाचक क्रियापदें, रक्षणपालन, सेवा-करण, विनाशवाचक, हिंसाविशेषण, विनाशदर्शक क्रियापदें; पृ. ४५२.—बरील शब्दांच्या याद्यांवरून वेदकालीन सामाजिक परिस्थितीचे चित्र काढतां येतें. वेदविषयक विचारास चालन देऊन अभ्याससामुग्री वाचकांच्या कक्षेंत आणून देण्यासाठीं सदग्रह सामाजिक चित्र केवळ सिद्धान्त-रूपानें मांडलें नाहीं; पृ. ४७१.

प्रकरण ६ वें.

ब्राह्मण्याचा इतिहास

(पृ. ४७२-५११).

ब्राह्मणजातीचा आणि तिच्या विद्येचा इतिहास हें प्राचीन संस्कृतीच्या इतिहासाचें एक सुख्य अंग आहे; पृ. ४७२.—अथर्वा हे समाजांतील प्रथम वर्गाचें ब्राह्मणपूर्व नांव होतें. बृह (म्ह. स्तोत्र) + मत् = ब्रह्मन् हा शब्द सोमसंस्थांच्या पूर्वी तयार झाला असावा व सोमसंस्थांपूर्वीच हा वर्ग बराचसा वंशपरंपरेनें चालू असावा; पृ. ४७३.—ऋषींच्या इतिहासांतील महत्त्वाचा भाग सूक्तकर्तृत्व होय. प्रत्येक सूक्ताचा द्रष्टा देण्याचें ओझें होवयावर घेतल्यःसुळें, परंतु परंपरागत माहिती तर नसल्यामुळें कांहीं ठिकाणीं कांहीं तरी दडपून देण्याची बुद्धि सर्वानुक्रमणीकरांस झालेली दिसते; पृ. ४७४.—सर्वानुक्रमणीनें सूक्तद्रष्टे म्हटलेल्यांपैकीं ऋग्वेदांत उल्लेखिलेले लोक व ब्राह्मणोल्लिखित सूक्तकर्ते—ऐतरेय ब्राह्मणकारांची संहिता व सध्यांची शाकल संहिता एक नाहीं; पृ. ४७५.—सर्वानुक्रमणीत सूक्तद्रष्टे म्हणून उल्लेखिलेले पण मंत्रांत मागसूसहि नसलेले असे अनेक लोक आहेत त्यांची यादी; पृ. ४७५.—उत्तरका-लीन ब्राह्मण जें गोत्रनाम आपल्या पूर्वजांची नांविं सम-जतात आणि त्या पूर्वजांस ऋषी समजतात त्यांमध्ये कांहीं मंत्रकालीन ऋषी असणें अशक्य नाहीं. सुत्रोक्त गोत्र म्हणून उल्लेखिलेल्या ऋषींपैकीं ज्यांस सर्वानुक्रमणीका-रांनीं मंत्रद्रष्टे म्हटलें आहे अशा व्यक्ती व त्यांपैकीं ऋग्वे-दांत न उल्लेखिलेले लोक; पृ. ४७७.—पारमार्थिक इति-हासांत परमार्थोद्यम करणारा वर्ग कसा होत गेला याचें ज्ञान पाहिजे व त्या वर्गाचें योगक्षेम चालविणाऱ्या वर्गा-चेंहि ज्ञान पाहिजे. ऋषी व त्यांनां दान देणारे राजे यांची यादी; पृ. ४७७.—मंत्रकालांत वंशपरंपरेचें ब्राह्मण्य स्थापित झालें होतें. सूक्तकर्तृत्वकालीन ब्राह्मण्याचा उत्तरकालीन

ब्राह्मण्याशी संबंध जुळविण्यास सर्वांनुक्रमणी व गोत्रप्रवरा-
वली ही दोन भाषने आहेत. आगिरस, कण्व, अत्रि, भृगु,
कश्यप, भरद्वाज, विश्वामित्र, गोतम, वसिष्ठ व अगस्त्य
यांच्या कुलीची व कुलविरहित सूक्तकारांची, सर्वांनुक्रमणी-
सिद्ध व ऋग्वेदसिद्ध कुल व वंशसंबंध, सर्वांनुक्रमणीसिद्ध
कुलसंबंध व ऋग्वेदसिद्ध वंशसंबंध आणि केवळ सर्वांनु-
क्रमणीसिद्ध वंशसंबंध व कुलसंबंध या सदराखाली, सूक्त-
काराच्या नांवावरील सूक्ते, त्यांपैकी त्या सूक्तकाराचा
उल्लेख असलेले सूक्त व सूक्तकाराचे कुल व वंशसंबंध
सिद्ध करण्यास साधनीभूत झालेले ऋग्वेद इत्यादि गोष्टी-
सह सविस्तर माहिती; पृ. ४७८.—गोत्र हा भूमिसंरक्षक
वर्ग या अर्थाने शासनविषयक विभाग असेल, परंतु अस-
गोत्रविवाहाची चाल इण्डोयुरोपीय काळापासून अस्तित्वांत
असावी असे समजण्यास साधन जी भारतायांतील गोत्र-
प्राचीनता तीच खरी दिसत नाही. इण्डो-
युरोपीय काळांत बहिर्विवाह होत असेल तर मधल्या
मात्रसंस्कृतीच्या लोकांत तो तात्पुरता नष्ट झाला असला
पाहिजे; पृ. ४९१.—गोत्राचा वैदिक धर्मसंस्थेत महत्त्वाचा
संबंध दिसत नाही; पृ. ४९२.—गोत्रविशिष्ट श्रौतधर्म
अर्वाचीन आहे. गोत्राप्रमाणे आप्रीसूक्तांचा उपयोग करण्याचा
भेद सूत्रकालीन दिसतो; पृ. ४९३.—गोत्रांच्या वाव-
र्तीत ब्राह्मणांनी ब्राह्मणतरांचे अनुकरण केले, पण लौकिक
गोत्र व आध्यात्मिक गोत्र असा निराळा भेद उत्पन्न करून
ब्राह्मणांनी आपली गोत्रे ब्राह्मणतरांवर लादली; पृ. ४९४.—
सूक्तकारांनी प्रवरऋषी हे व्यक्तींचे गोत्रसंस्थापकापूर्वीचे पूर्वज
बनाविले आहेत—पण या विधानास वेदांत प्रमाण नाही.
यज्ञसंस्था आज जी चार संहितांनी युक्त अशी दिसते ती
तशी तयार होण्यापूर्वी प्रवरसंस्थापक ऋषींचे संप्रदाय व
दुसरे अनेक संप्रदाय चालू असलेले दिसतात; पृ. ४९४.—
द्विरात्र, पडरात्र व द्वादशाह हे कतू सत्रांगच होते; पृ. ४९५.—
प्राचीन काली सांमुच्चयिक. सोमयाग भटकणाऱ्या टो-
ळ्यांच्या भटकण्याच्या क्रमांत नळ, दहा किंवा बारा महिने
एकसारखे चालत असावेत व हीच त्या काळची सत्रे होत.
ऋग्वेदांत सत्र हा शब्द एकदम, बरोबर, खरोखर अशा
सांमुच्चयिक यगेतर अर्थीसाठी आला आहे; पृ. ४९७.—
गोत्रप्रवरांच्या संबंधाने मिथुकी कारणकरितां काल्पनिक
इतिहास तयार होण्याचा संभव दिसतो. सर्व गोत्रांचा विशिष्ट
आप्रीशी संबंध जोडण्याकरितां प्रवरांची यादी तयार होणे
अवश्य होते; पृ. ४९८.—प्रवरसंस्थापक ऋषी हे सात
कुलांचे पूर्वज असावे असे वाटत नाही. प्रवरण म्हणजे निवड
व आपल्या पूर्वजांच्या नांवांचा उच्चार करण्याऐवजी संप्र-
दायांतील प्रमुख आचार्यांच्या नांवांचा उच्चार करण्याच्या
प्रवृत्तीची या गोष्टीचा संबंध आहे; पृ. ४९९.—मान्य
झालेल्या व्यक्तींनीच प्रवरण करावे व ते उत्तरकालीनांनी
स्वीकारावे असा प्रयत्न झाला होता; पृ. ५००.—एकाच

गोत्राची मंडळी ऋग्वेदी व यजुर्वेदीही आहेत. सूत्रविशिष्ट
गोत्रे असल्यास थोडकी. कात्यायन शाखेच्या गोत्रांची व
प्रवरांची त्यांच्या सूत्रांप्रमाणे यादी; पृ. ५००.—ब्राह्मण्याच्या
इतिहासांत ऋग्वेदी व यजुर्वेदी हे वर्गीकरण कायमित्र-
त्वामुळे झाले, पण पुढे शाखा व सूत्रे निघाली तो पक्षभेद-
रूपी चळवळीमुळे निघाली; पृ. ५०५.—आपला यज्ञविष-
यक संप्रदाय वाढविण्यासाठी दुसऱ्या संप्रदायांचा निषेध
केल्याची उदाहरणे तैत्तिरीय संहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण, शत-
पथ ब्राह्मण वगैरे ग्रंथांतून अनेक आहेत; पृ. ५०७.—
विशिष्ट कर्मांचा प्रघात सुरू करण्यास ऐतिहासिक गोष्टींची
जोड देण्यांत आली; पृ. ५०९.—या सर्वांच्या मुळाशी
मिथुकीपासून प्राप्त एका वर्गास व्हावी व दुसऱ्यापासून
जावी हेच कारण आहे. शेंदोनशे वर्षांतच मात्रसंस्कृतीचा
पराजय होऊन देशांच्या देवतांची पुनःस्थापना झाली
असावी. ब्राह्मण्याच्या इतिहासाचे दाशरथी रामचंद्राचा [ब्राह्म-
ण अस्तित्वांत येण्यापूर्वीचा] काळ दाशराज्ञयुद्धकाल, होते,
अर्च्यु व ब्रम्हे यांच्या स्वतंत्र हवनपरंपरा तयार होण्याचा
काल, सोमसंस्था तयार होण्याचा काल, सोमसंस्थाविका-
साचा काल, शाखाभेदाचा काल, सूत्रकाल व मनुस्मृतीचा
काल असे निरनिराळे विकासावस्था दर्शविणारे काल पडतात;
पृ. १०.—ब्राह्मणांचे इतरांपासून वियुक्तत्व व जातीत इत-
रांचा अप्रवेश ही यज्ञसंस्था मोडल्याबरोबरच झाली. शाखा-
वार पोटजाती कुठल्याकुठली असून त्या वेळेसच प्रादेशिक
जाती उदयास प्रारंभ झाला. पृ. ५११.—बौद्धिक इति-
हासांत ब्राह्मण जातीचे स्थान मोठे आहे, तरी पारमाधिक व
नैतिक इतिहासांत त्यांचे कार्य फारसे अभिमान वाळगण्या-
जोगे नाही. तथापि राष्ट्रास एकस्वरूप देण्याच्या वावर्तीत
त्यांनी मोठी कामगिरी केली आहे; पृ. ५११.

[संदर्भ ग्रंथ.—ज्ञानकोश विभाग २ रा. एगलिग—
शतपथ ब्राह्मण (भ पांतर). सर्वांनुक्रमणी. वेदसंहिता. ब्राह्मणे.
महावंशी व दीपवंशी. छान्दोग्योपनिषद. बौधायनस्मृति.
धर्मसूत्रे. श्रौतसूत्रे. गृह्यसूत्रे. मनुस्मृति. सेनाट—ला कास्ट
अन्स इंडे (पॅरिस १८९६). वज्रसूची टीका. मा. इ. सं.
मं.—प्रथमसंमेलनवृत्त. वि. विस्तार—जानेवारी १९२०.
मॅक्समुल्लर—एसेज; हिस्ट्री ऑफ एन्शंट सेक्रेट लिटरचर.
ग्रिनिज—ए हँडबुक ऑफ ग्रीक कॉन्स्टिट्यूशनल हिस्ट्री.]

प्रकरण ७ वे.

सूतसंस्कृति

पृ. (५११-५२८).

आर्यन भाषेने व्यापलेले क्षेत्र आज नेवडें आहे तेवढेंच
जवळजवळ दाशराज्ञयुद्धकाली म्हणजे वेदपूर्वकाली असावे;
पृ. ५११.—राजस्थानांतील भाटांनी आपल्या राजांकरितां

ज्याप्रमाणे कवने केली त्याप्रमाणे प्राचीन, कालीहि कवने झाली असावीत; पृ. ५१२.—यजुर्वेदीयं संहिता व ब्राह्मणे यांचा काळ हा सूत व मांत्र संस्कृतीच्या मिलाफाचा काळ होय. स्थानिकांच्या शिव, विष्णु, वैश्रवण, कुबेर, प्रजापति वगैरे कांहीं मुख्य देवतांना प्राधान्य देऊन मंत्रांस व क्रियांस महत्त्व दिले गेले. गंगेच्या पूर्वेस अभियजनास फारसे प्राधान्य नसावे. आरण्यकीय धर्म हा देश संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन व मांत्रसंस्कृतीचा विनाश दाखवितो; पृ. ५१३.—राजवंशावळी अनेक इतिहासपुराणांतून दिलेल्या आहेत. उलटपक्षी ब्राह्मणांत गुरुशिष्यपरंपरेची महति असल्याने त्यांच्या वंशावळीचा मागमूस लागत नाही. या वंशावळ्यांत व तदनुपंगिक कथांत बरीच खरी इतिहासपरंपरा आहे; पृ. ५१४.—ऋग्वेद हा मांत्रसंस्कृतीचे व पुराणे हे देश ऊर्फ सूतसंस्कृतीचे वाढमय आहे. मांत्रवादमयांत पौराणिक राजांच्या अनुल्लेखांचे कारण मात्रसंस्कृतीचे लोक त्या वेळी अद्याप गंगेच्या पश्चिमेकडेच असल्यामुळे त्यांना गंगेच्या पूर्वेकडील या पौराणिक राजांची माहिती नसावी; पृ. ५१५.—अश्वथीना यज्ञसंस्थेत इतिहासपुराणाचा समावेश करून त्यास पाचवा वेद असे नांव दिले. इतिहासपुराणे म्हणून एखादा ग्रंथ नव्हता; पृ. ५१६.—इतिहासपुराणांचा उल्लेख मंत्रवादमयात व्रात्यस्तोम-कथांशिवाय इतर कोठेहि नाही. ब्राह्मणवादमयांतील इतिहासपुराणभाग यज्ञसंस्था इतिहासपुराणाशी संबद्ध आहे असे दाखविण्याचा प्रयत्न करीत आहे; पृ. ५१७.—हर्षी पौराणिक कथा सामान्यतः सत्य असे मानण्याचा प्रघात पडला असून एखादी कथा ऐतिहासिकदृष्ट्या त्याज्य म्हणणारावर ते सिद्ध करण्याचा बोजा पडतो. तथापि प्राचीन वंशावळीत मधल्या दीर्घकालांत कांहीं चुका, लोप व लबाडी होणे संभवनीय आहे; पृ. ५१८.—वंशावळ्यांत पुढच्याचे मागच्याशी नेहमी निश्चित नाते दिलेले नसते; पृ. ५१९.—कोसलवंश पूर्वेकडे असल्याने तो हृदय, तालजंघ, शक, पडलव, काबोज इत्यादि टोळ्यांच्या हल्ल्यापासून बचावून अखंड राहिलेला सांपडतो; पृ. ५२०.—कालैक्ये काढल्याशिवाय वंशावळ्यास महत्त्व नाही. ती काढतांना पैतृक नामांवरून पितापुत्रांचे नाते नेहमीच निघते असे नाही, कधी कधी एकच नाव अनेक व्यक्तींचे असते वगैरे गोष्टी लक्षांत ठेविल्या पाहिजेत; पृ. ५२०.—धैवस्वतमनूच्या इक्ष्वाकु पुत्रापासून सूर्य आणि विदेह वंश, नेदिष्ठ पुत्रापासून विशाल वराणे व त्याची कन्या इला द्विच्या पुरूरवस पुत्रापासून इतर सर्व घराणीं निघाली; पृ. ५२०.—पुराणांतील वंशावळ्यांचे कालैक्यदर्शक कोष्टक. मनूपासून निघालेल्या यादव, पौरव, काशी, सूर्य दिष्ट व अनु या वंशांपैकी यादव, सूर्य व विदेह घराण्यांच्या वंशावळी बऱ्याच मोठ्या व स्मृतिपरंपरेने बहुतेक जशाच्या तशा चालत आलेल्या आहेत. पौरव व अनु कुलांत धर्मीच नावे दिसतात

तरी त्यांच्या वंशावळीत मध्यंतरी मोठमोठी रिक्तस्थाने आहेत. काशी व दिष्ट या त्यानंतरच्या महत्त्वाच्या वंशांचा लोप दाशरथी रामाच्या सुमारास झालेला आढळतो. वाकीचे वंश कमी महत्त्वाचे असून त्यांतील कांहींचा आरंभ बराच उत्तरकालीन आहे; पृ. ५२२.—सोमवंशाचा मतिनार सूर्यवंशी प्रसेनजिताचा, यादववंशी शशविन्दु प्रसेनजितपुत्र दुसऱ्या यौवनाश्याचा (किंवा युवनाश्याचा) व कान्यकुब्जवंशी जहनु सूर्यवंशी पुरुकुत्साचा समकालीन होता. गांधिपिता पुरुकुत्साच्या चारपांच पिढ्या मागचा होता. विश्वामित्र, त्रिशंकु, हरिश्चंद्र व जमदग्नि, हे समकालीन व शुनःशेष आणि जामदग्न्यराम हेहि समकालीन होते; पृ. ५२४.—भार्गव रामाने एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय केली ही कथा रामाच्या जागी तालजंघ हृदय घातल्यास कांहींशी सत्य होईल. काशीचा प्रतर्दन व सूर्यवंशी सगर हे समकालीन असून त्यांनी तालजंघ हृदयाचे वर्चस्व मोडले. दिष्टवंशी चक्रवर्ती मरुताला अजमासे जामदग्न्य रामाच्या काली टाकता येईल. पौरववंशी भूमन्तु सूर्यवंशी नाभागाचा समकालीन होता, आणि भरत पहिल्या दिलीपार्शी व दुष्यन्त अंशुमानार्शी समकालीन होता पृ. ५२५.—सोमवंशी उत्तरपंचाल घराण्यातील अजमीडाची पिढी सूर्यवंशी ऋतुपर्णाच्या किंवा त्याच्या नंतरच्या पिढीशी जोडता येईल. त्या घराण्यातील सृजय रामाचा समकालीन होता. राम आणि शत्रुघ्न यांचा यादव घराण्याशी संबंध जोडणाऱ्या कथेत बरेच तथ्य सांपडते. यादववंशी भीम रामाच्या काली गादीवर होता; पृ. ५२६.—पौरववंशी पहिला ऋक्ष उत्तरपंचाल घराण्यातील दिवोदासाचा, संवरण हा सुदास किंवा सहदेव याचा आणि कुरु हा सोमक किंवा जन्तु याचा समकालीन ठरतो. नवीन वैदि व मगध घराणीं स्थापन करणारा वसु वैद्योपरिचर दुसऱ्या जनमेजय परिक्षितानंतरचा होता; पृ. ५२७.—वंशावळीच्या याद्या कौरवपांडवयुद्धपर्यंतच आहेत. इक्ष्वाकूपासून भारतीय युद्धपर्यंतचा काल १४०० वर्षांपेक्षा कमी असणार नाही. आमच्या मते अजमीडापासून कांहीं राजांकडे दिवोदासाचे पूर्वजत्व स्थापित झाले असावे, पुरुकुत्स व प्रसदस्य यांशी समकालीन एक दिवोदास पारगिटरने काशीवंशांत दाखविला आहे ते कालैक्य ग्रामक आहे. आणि ऋग्वेदांतील राजामागे सूर्यचंद्रसंभवाचे लिगाड लावले गेले नाहीत ते देश्यास सूतसंस्कृतीमुळे लाविले गेले असावे; पृ. ५२८.

[संदर्भ ग्रंथ.—संहिता, ब्राह्मणे व उपनिषदे, महाभारत, रामायण. पारगिटर-पुराण टेक्स्ट ऑफ दि डिनॅस्टिज ऑफ दि फॅलि एज. नेशन्स ऑफ इंडिया अँड दि वॅटल विट्वीन पांडवाज अँड कौरवाज. वेदविद्या (ज्ञानकोश). अमरकोश. पुराणे. शांखायन श्रौ. सूत्र. तैत्तिरीय आरण्यक. पतंजलि-पाणिनीवरील वार्त्तिक व महाभाष्य. निरुक्त. ओल्डेनबर्ग-टाय रिलिजन डेस वेद. ब्रोडर-इंडियन लिटरेचर अँड कलचर. विटरनिक्स-हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर.]

उत्तरभाग

प्रकरण १ ले.

पश्चिमेकडील प्राचीन संस्कृतींचे स्थूल चिन्नेचन

(पृ. १-४)

उर्वारित युद्धपूर्वकालाच्या इतिहासाचे तीन विभाग पडतात: १ मिसरी-असुरी-बाबिलोनी-इजिप्टन-चिनी-सांस्कृतिक इतिहास; २ भारतीयांच्या पूर्वजांचा इतिहास; व ३ अवगत राष्ट्रांविषयी संशोधन. प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे अवलोकन करितांना वाढ जगाचेहि संस्कृतिवर्धन लक्षांत आणिले पाहिजे; पृ. १.—जेथे योग्य उत्पत्ता व पाणी सुबलक असेल त्याच ठिकाणी संस्कृतीची वाढ होते. ख्रि पू १५०० च्या पूर्वीच्या कालाचे वर्णन देण्यासाठी इजिप्त व कीट सायप्रस, बाबिलोनिया वगैरे फिनिशिया पालेस्टाईन, हिटाइट आणि चिनी देश विचारांत घ्यावे लागतात; पृ. २.—बाबिलोनी व मिसरी संस्कृतींचा परस्परसंबंध अनेक गोष्टींवरून व्यक्त होतो. इजिप्तची संस्कृति बाबिलोनीपासून निघाली असावी असेच सिद्ध होते; पृ. ३.

[संदर्भ ग्रंथ.—हॉमेल—सिव्हिलिझेशन ऑफ दि ईस्ट. सीनोवॉस—हिस्टरी ऑफ एन्शंट सिव्हिलिझेशन. क्रोशिएर—सिव्हिलिझेशन अँड प्रोग्रेस बोस—इंक्विरि ऑफ सिव्हिलिझेशन. अंडरसन—स्टोरी ऑफ दि एक्स्पॅन्डिंग सिव्हिलिझेशन ऑफ दि ईस्ट महाफि—प्रिमिटिव्ह सिव्हिलिझेशन्स अँड देअर फिजिकल कंडिशनस. सार्डस—बाबिलोनियन लिटरेचर: रिलिजन्स ऑफ एन्शंट इजिप्त अँड बाबिलोनिया]

प्रकरण २ रे.

मिसर अथवा इजिप्त देशाचा प्राचीन इतिहास

(पृ. ४-२१).

इजिप्तच्या अति प्राचीन इतिहासावर अलीकडे वराच प्रकाश पडला आहे. मिसरी लोकांचे चित्रकलेचे ज्ञान प्राथमिक अवस्थेत असलेले दिसते; पृ. ४.—पुढे राजघराण्यांच्या सुरवातीस ही कला पूर्णावस्थेस पोचली असावी. १२ व्या घराण्याच्या काळी शिल्पकलेत भव्यपणा व ठसठशीतपणा जो आला तो १८ व्या व २० व्या घराण्यांच्या काळी लोपून जाऊन त्या जागी भावना जागृत करणाऱ्या गोष्टी दिसू लागल्या. या काळी चित्रकलेची अभिवृद्धि झाली; पृ. ५.—या देशातील प्राचीन हत्यारं व मातीची माडी संशोधिली आहेत पण त्याचा काळ निश्चित करता येत नाही. तथापि त्यांतील काही प्रागैतिहासिक काळांतली आहेत हे खास; पृ. ५.—अति प्राचीन काळच्या राजकीय इतिहासविषयी ही अनुमान करणे शक्य झाले आहे. पहिल्या राजघराण्या

विषयी माहिती कवरस्थाने व त्यांतील सामान, तसेच शिलालेख यांचवरून मिळते; पृ. ८.—मिसरदेशाचे वैशिष्ट्य जे मनोरे ते बांधण्याचा क्रम “ नवीन राज्य ” स्थापन होईपर्यंत चालला होता. पांचव्या व सहाव्या राजघराण्यांतील राजांची हकीकत त्यांच्या स्मारकांवरून चांगली कळते; पृ. १०.—नवव्या व दहाव्या घराण्यांच्या काळी मेफिसचे राज्य लयाला गेले. थोड्याच राजांनी अकराव्या घराण्याची स्थापना केली व राज्यविस्तारहि केला. १२ व्या घराण्यांतील राजे चांगले कार्यकर्ते व मोठे दक्ष असत; या घराण्याचा लौकिक फार मोठा आहे; पृ. ११.—यापुढे १८ व्या घराण्यापासून सुरुवात होणाऱ्या नूतन युगापर्यंत इजिप्तचा इतिहास अगदी अज्ञात राहिला आहे. हिकसोस राजघराणे मात्र संस्मरणीय वाटते; पृ. १२.—अठराव्या घराण्याने मोठे वैभव संपादन केले; त्या काळी मिसरदेश मोठा घनाढ्य व बलव्य झाला. पहिला व तिसरा टेथमोसिस, तिसरा व चवथा अमेनोफिस हे प्रसिद्ध राजे होऊन गेले. हाटशेपसूत नावाची एक अद्वितीय रजकन्या या इतिहासांत झळकत आहे; पृ. १३.—एकॉफिसाच्या घराण्यांत दुसरा रामेसिस याची कारकीर्द मोठी महत्त्वाची होती. विसाव्या घराण्यांत ९ रामेसिस नांवाचे राजे होऊन गेले; या काळी इजिप्त समृद्ध होते पण अंतर्घर्षवशा नीट नव्हती; पृ. १६.—इ. स. पू. १२ व्या शतकांत नीलमुखामध्ये एक स्वतंत्र राजघराणे स्थापिले गेले. २२ वे घराणे घरेच दिवस टिकले. २३ व्या घराण्याच्या काळी इथियोपियांत दुसरे एक राज्य स्थापन झाले. या घराण्यांत व असुरी लोकांत युद्ध होऊन इजिप्त परतत्र झाले; पृ. १८.—२६ व्या घराण्यांतील सामेटिकस राज्याच्या अमदानांत इजिप्तला पुन्हा चांगले दिवस आले पण त्याच्या मार्गे इराणी लोकांची सत्ता सुरू झाली; पृ. १९.—इ. स. पू. ४०५ मध्ये इजिप्त पुन्हा स्वतंत्र बनले. ३० वे घराणे हे शेवटचेच फारो घराणे असून त्यापुढे इजिप्त इराणीवर्चस्वाखाली गेले व यानंतर कधीहि कोणी देश्य रामा फारीच्या तत्कावर बसला नाही; पृ. २०.

[संदर्भ ग्रंथ.—वर्च—इजिप्त प्रॉम दि ऑरिएण्ट टाईम्स टु बी. सी. ३००. सलिनसन—एन्शंट इजिप्त. पेरी—आर्ट्स अँड कॅम्पूस् ऑफ इजिप्त, हिस्टरी ऑफ इजिप्त. केरिन्क—एन्शंट इजिप्त अँड दि फॅरोज. बेलझोनी—इजिप्त अँड न्युबिया. इजिप्त एक्सप्लोरेशन फंड; आर्किऑलॉजिकल रिपोर्ट, नोर्डेन—इजिप्त, न्युबिया (अँड थोबीज. कॅप्टे—प्रिमिटिव्ह आर्ट इन इजिप्त. शापे—इजिप्शियन हायरोग्लिफिक्स ग्रॅटर—ए हिस्टरी ऑफ इजिप्त प्रॉम दि ऑरिएण्ट टाईम्स टु दि पॅशियन कॅन्वेन्शन्स, व याच लेखकाची इजिप्तवरील आणखी तीन पुस्तके. वाज—ए हिस्टरी ऑफ इजिप्त. विह्वर—दि टेल एल अमर्ना लेटर्स. मेस्नरोलाइफ इन ओपिरिया अँड एन्शंट इजिप्त.]

प्रकरण ३ रे.

ईजियन संस्कृति

(पृ. २१-२३).

ईजियन संस्कृतीचे अवशेष म्हणजे इमारती, नक्षीकाम, चित्रे, सामानसुमान व लेख होत; दुसरे पुरावे म्हणजे सम-द्रालीन उल्लेख व परकीयांत अवशिष्ट असा ईजियन अंश. या अवशेषांवरून तेथे स्वतंत्र राज्य असावीत असे वाटते. आरमार्येक कल्पना ख्रि. पू. १५०० मधील ग्रीक विचार-पद्धतीशी जुळते; पृ. २१.—राहणी मुखाची असे. या संस्कृतीचा उगम प्रास्तरायुध युगांतला आहे व वाढ ३००० वर्षांची आहे. मृतांस सर्व सामुग्रीसह पुरीत. या लोकांत कलाकौशल्य उत्तम दिसून येते. दुसऱ्याशी न जमणारे असे कांही विशिष्ट धर्म यांच्यांत दिसतात; पृ. २२.—क्रीट घेदां-तील वसाहती इतरांपेक्षा लवकर सुधारल्या व त्यांच्यांत राजकीय, धार्मिक, सामाजिक व्यवस्था सुरू होऊन एक विशिष्ट संस्कृति बनली; पुढे रानटी लोकांच्या स्वाग्रा होऊन ती अजियात नष्ट झाली; पृ. २३.

[सं द भे ग्रंथ.—सुरे-एक्सकॅव्हेशनस इन सायप्रस. रिजवे-अली एज ऑफ ग्रीस. हॉल-दि ओल्डेस्ट सिव्हिलिझेशन ऑफ ग्रीस. सेंटस आणि मॅनाट-दि मिसेनियन एज. होगार्थ-ईजियन रिलिजन (सायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स). एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका-ईजियन सिव्हिलिझेशन. मॅनाट-ईजियन डेज.]

प्रकरण ४ थे.

असुरी बाबिलोनी संस्कृति

(पृ. २३-४२).

आशियातील तुर्कस्तानांत ख्रि. पू. १५०० च्या सुमाराचे बरेच प्रांत मोडत. असुरांची संस्कृति बाबिलोनीच होती तरी दोहोंमध्ये थोडा फरक होता. सेमिटिक बाबिलोनी बाध्य मिश्र भाषांतून असे; पृ. २३.—प्राचीन बाबिलोनी वाढमयग्रंथ उपलब्ध झाले आहेत, त्यांवरून गणित व ज्योतिष शास्त्रांत या लोकांची केवडी प्रगति झाली होती हे दिसून येते. बाबिलोनियांत दगड नसल्यामुळे बांधकामे विटांची असत व त्यामुळे कलाकौशल्य बेतावाताचे असे; पृ. २४.—असुरिया-बाबिलोनियांत जातिभेद नव्हता, मात्र एखाद्या विशिष्ट वर्गाचे प्रापत्य असे. राहणी सुधारलेली दिसते. बाबिलोनियन संस्कृतीचा उगम ' एरिडु ' व ' निप्पुर ' या दोन निकटवर्ती संस्कृतीपासून झाला असावा; पृ. २५.—कायदेपद्धतीवर प्रकाश पाडणारे ग्रंथ बरेच संशोधिले गेले असून त्यांत ' खमुराब्याचे कोड ' हे महत्त्वाचे आहे. या कोडावरून असे दिसते की, त्या वेळी लोकांचे

भा. ति. भा

तीन वर्ग असतः (१) कुटुंबांतील मुख्य मनुष्यांचा; (२) गुलाम नसलेल्या लोकांचा व (३) गुलामांचा वर्ग. राजाचा सत्ता जमीनीवर नसे. देवालये संस्थानांप्रमाणे स्वतंत्र व समृद्ध असत; पृ. २६.—मालमत्तेचा क्रयविक्रय फार कमोडीने होई. शेतकी खुद्द मालक पाहात असे घरभाडे, मजुरी, व्याज वगैरेचे दर ठरलेले असत. व्यापार एजेंट्समार्फत चाले. वैवाहिक पद्धति वायकांना हितावह अशीच अमे. वट-स्फोट व दत्तक यांची परवानगी असे कौजदारी गुन्त्यास " जशास तसे " या न्यायाने शिक्षा होई. न्यायदानाची पद्धत आधुनिक पद्धतीहून फार निराळी वाटत नाही; पृ. २७.—बाबिलोनियाच प्राचीन इतिहास शिलालेख व भांड्यांवरील लेख यांवरून थोडाबहुत मिळतो. केंगी, किश व गिद्वन यांची राज्ये ख्रि. पू. ५ व्या शतकांत होऊन गेली. शिर्पुल्ले राज्य मोठे प्रौढ व मुसस्कृत दिसते; पृ. ३१.—अगडच्या राजघराण्यांत सार्गेन व नरमासिन यांच्या काळीही प्राचीन पौरस्त्य इतिहासांतील अत्यंत सुधारलेल्या होत. इरेकचे व इसिनचे अशी दोन मेमेडिक राज्ये या काळी होऊन गेली. ऊरर्चा तीन राजघराणी होऊन गेली; या घराण्यांत सार्व-भौमसत्ता नांदत होती; पृ. ३२.—बाबिलोनच्या राज्यांत आठ राजवंश आढळतात. ख्रि. पू. २४५०-७२८ पर्यंत हे साम्राज्य टिकले. या साम्राज्याच्या काळी बाबिलोनिया मोठ्या भरभराटीत होता. असुरियनांच्या स्वाग्रांमुळे साम्राज्य डबघाईस आले; पृ. ३४.—असुरियन साम्राज्याच्या प्रथम-काळी (ख्रि. पू. १८३०-११२०) बाबिलोनवर असुरियाचे वर्चस्व बसण्यास सुरुवात झाली. द्वितीय काळी (ख्रि. पू. ११२०-८८५) असुरियाचे साम्राज्य विस्तार पावले. तृतीय काळी (ख्रि. पू. ८८५-७२२) बाबिलोन असुरियन प्रांत बनला, साम्राज्य चांगलेच वळावले व सुधारले. चतुर्थ काळी (ख्रि. पू. ७४५-६०६) साम्राज्यसत्तेचा कळस होऊन शेवटी ते बाबिलोनियनांना जिंकले. याच काळांत विख्यात असुरियनपाल होऊन गेला; पृ. ३५.—पुन्हा नवीन बाबिलोनियन साम्राज्य उदयास आले (ख्रि. पू. ६०६), पण थोड्याच वर्षांत त्याची समाप्ति होऊन बाबिलोन प्रांत इराणी सत्तेखाली गेला; पृ. ३९.—असुरिया बाबिलोनियांतील व भोवतालच्या शहराचा विकास तत्कालीन कल्पना येण्यासाठी देणे अवश्य आहे; पृ. ४०.

[सं द भे ग्रंथ.—रिच-मेमोइर अन दि हन्स ऑफ बाबिलोन. लेयर्ड-निनेव्हे अँड बाबिलोन साइस-रिलिजन ऑफ दि एन्शंट बाबिलोनियन्स. बोल-रेव्ह्यूस ऑफ दि पास्ट. ऑरियन-हिटरी ऑफ अलेक्झांडर्स एक्सपेडिशन. स्ट्रुवे-जिऑग्रफी. डेनोफोन-अ-वासिस. चॅने-एक्सपेडिशन फॉर दि सर्व्ह ऑफ युफ्रेटाज अँड टायग्रिस. हेरोडोटस. झिनी. टॅलमी अल्माजेस्ट. हिलब्रेक्ट-दि बाबिलोनियन एक्सपेडिशन. पॉटर्स-निप्पुर. पिचर्स-दि बाबिलोनियन क्रॉनिकल. किंग-लेटर्स ऑफ खमुराबी. रट्टी-अली बाबिलोनि-

यन हिस्टरी. रॉबर्स-हिस्टरी ऑफ बाविलोनिया अँड असिरिया. हार्पर-दि कोड ऑफ खसुरबो. रागोशिन-असिरिया. जॅस्ट्रो-सिन्डलिक्सेशन ऑफ बाविलोनिया अँड असिरिया. वन-असिरियन टेक्स्टस. कुमिंग-फॉल ऑफ बाविलोनिया.]

प्रकरण ५ वें.

असुरकालीन आशियांतील राष्ट्र व संस्कृति (पृ. ४२—६१).

सिरिया व पूर्व-आशियामाथनर यांमधील हिटाइट राष्ट्र इ. स. पू. १६ व्या शतकापासून प्रामुख्याने वावरले लागले, व शेजारच्या असुरराष्ट्रावर व साम्राज्यस्थापनेसाठी झगडले लागले. ख्रि. पू. ६ व्या शतकांतर हिटाइट लोकांचा पुरा नायनाट झालेला दिसतो; पृ. ४२.—अर्वाचीन संशोधनावरून हिटाइट चांगले पराक्रमी व सुसंस्कृत दिसतात. यांचा मिसरी व असुरी लोकांशी विशेष राजकीय संबंध होता, पण तो शत्रुत्वाचा होता. मित्रत्वाचा संबंध हिब्रू लोकांशी असे. हिटाइट लोकांचे कलाकौशल्य अभिनव किंवा स्वतंत्र दिसत नाही; पृ. ४३.—मिडनि राष्ट्र प्राचीन महत्त्वाच्या राष्ट्रांपैकी एक असून इजिप्तशी त्यांचा झगडा चाललेला दिसून येतो. ख्रि. पू. १२ व्या शतकांत असुरियन राजांनी हा प्रांत जिंकून आपल्या राज्यास जोडला; पृ. ४५.—पॅलेस्टाइनमध्ये प्रागैतिहासिक काळांत एक ठेंगणा मानववंश होता पण पुढे तेथे सेमेटिक लोक राहू लागले. तेथे ख्रि. पू. १७ व्या शतकाच्या सुमारास इजिप्तचे व ख्रि. पू. १४ व्या शतकाच्या सुमारास बाविलोनियाचे वर्चस्व होते. प्राचीन पॅलेस्टाइनवर आशियामधील संस्कृतीचा इजिप्तमधील संस्कृतीपेक्षा अधिक परिणाम झाला होता; पृ. ४५.—फिनीशिया हे प्राचीन काळचे प्रसिद्ध व्यापारी राष्ट्र होय. तेथील लोक सेमेटिक वंशाचे असून त्यांनी फिनीशियन भाषा व लिपी निर्माण केली. फिनीशिया ख्रि. पू. १६०० पासून इजिप्शियनांच्या अमलाखाली, ख्रि. पू. ९७० पासून स्वतंत्र, ख्रि. पू. ८७६ पासून असुरियनांच्या व ख्रि. पू. ६०५ पासून उत्तर बाविलोनियन राजांच्या अमलाखाली राहून ख्रि. पू. ५३८ पासून इराणच्या अमलाखाली गेला. फिनीशियन लोक व्यापारांत प्रवीण होते पण राष्ट्र स्वतंत्र व प्रागतिक करण्यास लागणारे गुण त्यांच्या अंगी नव्हते; पृ. ४८.—सीरियांत मानवाची वस्ती फारच प्राचीन काळापासून दिसते. ख्रि. पू. १६०० च्या सुमारास तेथे इजिप्शियन व बाविलोनी या संस्कृतींच्या संयोगाने एक नवीन संस्कृति जन्मास आली व फिनीशियन लोकांच्या व्यापारी चळवळीमुळे भूमध्यसमुद्राच्या पश्चिमेकडील भूभागापर्यंत ती गेली. अरब लोकांवरहि तिचे परिणाम झाले; पृ. ५२.—याशिवाय पश्चिम आशियांत

लीडिया, मीडिया वगैरे लहान राष्ट्रे होती. पूर्वआशियांतले या काळांतील मोठे राष्ट्र चीन होय. याच्या इतिहासास फुहि बादशहापासून (ख्रि. पू. २८५२—२७३८) सुरुवात होते. त्यापूर्वीचे लोक जंगलांत पशुप्रमाणे राहात होते अशी चिनी लोकांचीच समजूत आहे. फुहि बादशहाने अनेक सुधारणा करून चिनी लोकांना संस्कृतीच्या पहिल्या पायरीवर आणून सोडले. नंतरच्या दोन बादशहांनाहि वन्याच सुधारणा केल्याचे चीनच्या इतिहासांत आहे, पण ही हकीकत काल्पनिक दिसते; पृ. ५४.—हिया घराणे ख्रि. पू. १७६६ त लयाला गेले. नंतर यिन घराणे आले. तेहि त्यांतील एका बादशहाच्या दुर्गुणामुळे ख्रि. पू. ११२२ त बुडाले; पृ. ५७.—कनफ्यूशिअस संप्रदाय लोक समजतात त्याप्रमाणे परमार्थपर नाही; त्यांत व्यावहारिक नीति व राजधर्म उपदेशिला आहे. ताओ संप्रदाय लौझ्झेने स्थापन केला असे मानण्यांत येते. “ ताओ तेह किंग ” हा ग्रंथ ताओ-तत्त्वांची ओळख करून देतो. शील व कर्म यांचे विवरण करणारा ‘ताओ’ हा एक गुण आहे व याचे महत्त्व प्रायेकाला आहे, अशी या संप्रदायाची शिकवण असते. लौझ्झेनंतर सुमारे ५०० वर्षांनी हा पंथ अस्तित्वांत आला. पुढे त्यांत अनेक वन्यावाईट भरी पडून सध्या तो हान बनला आहे; पृ. ५८.

[संदर्भ ग्रंथ—एवर्स-इजिप्त. साइंस-दि हिटाइट्स. पॅरेट आणि चिपीझ-हिस्टरी ऑफ आर्ट इन बाबिलोनिया, ज्युडिया, सिरिया, अँड दि एशिया मायनर. हिल प्रेक्ट-एक्सप्लोरेशन इन बायबल लँड्स. राइट-एपायर ऑफ दि हिटाइट्स. होगार्थ-आयोनिया अँड दि ईस्ट. साइंस, होमेल आणि इतर यांचे ‘प्रोसीडिंग्स, सोसायटी ऑफ बायबल आर्किआलॉजी’ मधील विविध लेख. मिस बेल-दि याउजंड अँड वन चॅसेस. कॉडर-हिटाइट इन्स्क्रिप्शन्स अँड अल्टाइक हायरोग्लिफ्स. गारस्टॅंग-दि लँड ऑफ दि हिटाइट्स. हिस्टोरियन्स हिस्ट्री ऑफ दि वर्ल्ड. ए. मि. (ताओ इझम, कनफ्यूशिअस). ए. रि. ए. (कनफ्यूशिअन रिलिजन; कनफ्यूशिअस). रॉलिनसन-फिनीशिया. लेगो-रिलिजन ऑफ चायना.]

प्रकरण ६ वें.

प्राचीन युरोपीय संस्कृति

(पृ. ६१—७१).

ग्रीक, रोमन, ट्यूटन व स्कॅडिनेव्हियन या युरोपीय संस्कृतींचा मूळ उगम बुद्धपूर्व काळांत सांपडतो. ईजियन संस्कृतीची कल्पना होमरच्या काव्यावरून येते. होमरच्या काव्यांतील ईश्वरकल्पना निराकार दैवतपर नाही किंवा सर्वेश्वरी मतासारखी नाही. होमरपूर्वकाली ‘ एकेका जातीचा

एकेक स्वतंत्र देव' ही कल्पना प्रथम उद्भवून नंतर तिचा विकास होत गेला; पृ. ६१.—मिनोमायसिनी लोकांत स्त्री-देवता श्रेष्ठ असे. हेलनपूर्व लोकांत कौटुंबिक व राजकार्य धर्मविधी पाळण्यांत येत; त्या वेळां दैवतकल्पनांत नैतिक स्वरूप दृष्टीस पडे; उपासनेत कलांचें आस्तित्व असे. देवळें, पुजारी, धर्मोपाध्याय, यज्ञ वगैरे गोष्टी आढळून येतात. होमरोत्तर काळांतल्याप्रमाणें होमरपूर्वकाळांहि पूर्वजांवद्दल उत्सव करीत व प्रायश्चित्तिविधी आचरीत. या सुधारलेल्या धर्मकल्पनांवरोवरच समाजशैशवद्योतक अप्रसुद्ध कल्पनाहि या प्राचीन लोकांत होत्या; पृ. ६३.—पशुदेवता व क्रियावाचक देवता यांची उपासना असे; तसेंच सर्ववस्तुगत देवतेची कल्पनाहि दृष्टीस पडे. जादूटोणा व मनुष्यबलीसारखे प्रकारहि द्योत. प्रथम कालविभागांत ग्रीकांची धार्मिक कल्पना बरीच अवस्थांतरे होऊन तयार झालेली आढळते. पृ. ६६.—ख्रि. पू. १० व्या शतकाच्या सुमारास हेलन लोकांत नव्या कल्पना व डायोनिसस नांवाची नवी देवता शिरतांना दिसते. या देवतेची उपासना मोठी विलक्षण व रानटी असे; पृ. ६८.—ट्युटॉनिक संस्कृति प्राचीन पाषाण-युगांत कशा प्रकारची होती तें त्या काळांतील संशोधित अवशेषांवरून दिसतें; फ्रान्सपेक्षां ती जास्त सुधारलेली नव्हती. नवपाषाणयुगांतल मनुष्य प्रत्येक घावीत प्रगत झालेला दिसून येतो. जर्मन किंवा ट्युटॉनिक संस्कृतीचें कांस्ययुग दक्षिण जर्मनांत ख्रि. पू. २०००-१००० हें होतें. हलेस्टट युगाला लोखंडाच्या सांधापासून सुरुवात झाली. स्विस्सलंडांतील सरोवृहभूमावरून 'ला-टेने' हें युगाला नांव पडलें; हें युग ख्रि. पू. ४-१ शतकापर्यंत धरितात. रोमनी व राष्ट्रस्थानांतर युग यांत रोमनसंस्कृतिसंबंध-दर्शक व विक्षेपित; चैनीचे पदार्थ दृष्टीस पडतात. मेरोविंजियन युगांतल्या (इ.स. ५००-८००) रेहेग्रेवर कबरी संशोधिल्या गेल्या; पृ. ६९.—स्कॅन्डिनेव्हियामध्यें पूर्वप्रास्तरयुगांत मनुष्यवस्ती नव्हती; पुढील युगांत ही संस्कृति प्रगत होत गेलेली दिसते; पृ. ७१.

[संदर्भ ग्रंथ.—ए. रि. ए. ईंजिन रिलिजन; ग्रीक रिलिजन). ए. वि. (जर्मनी; स्कॅन्डिनेव्हिया) बोट-सफर्ड—हेलेनिक सिव्हिलिझेशन. शुशोट—जनरल हिस्टरी ऑफ सिव्हिलिझेशन इन यूरोप. फॉरेस्ट—दि डेव्हलपमेंट ऑफ वेस्टर्न सिव्हिलिझेशन. हॅरिसन—स्टडी ऑफ ग्रीक रिलिजन व इतर ग्रीकसंबंधी ग्रंथ. फॉर्नल—एन्व्होल्यूशन ऑफ रिलिजन वगैरे.]

प्रकरण ७ वें.

मूलगृहकाळांत उर्फ इंडोयूरोपीय संस्कृति
(पृ. ७१—९२).

हिंदुस्थानांतील वैदिक आर्य हे बाहेरून हिंदुस्थानांत आले, ते आणि इराणी लोक व कित्येक युरोपीय लोक मूल

एकाच वंशांतले असून ते फार प्राचीन काळी एकत्र रहात होते वगैरे कल्पना पाश्चात्य लोकांनी संस्कृत व अवेस्ता भाषेशी परिचय झाल्यानंतर १९ व्या शतकांत पुढें मांडल्या; यासंबंधाचा थोडरचा ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा आहे; पृ. ७१.—थोडरने संस्कृत. अवेस्ता (इंद), अर्मानियन, लॅटिन, गॉथिक, ग्रीक, जर्मन वगैरे भाषांतील प्राणी, वनस्पति, कालगणना, भक्ष्यपदार्थ, पोषाख, कौटुंबिक नार्ती, वगैरे वावर्तीतील शब्दविषयक साम्य दाखवून त्यांवरून या निर निराळ्या भाषा बोलणारे लोक पूर्वी एकत्र रहात असले पाहिजेत व एकच भाषा बोलत असले पाहिजेत असे अनुमान काढलें; पृ. ७३.—या मूल आर्यवंशी लोकांचें एकत्र राहण्याचें ठिकाण कोणतें याबद्दल मतभेद होऊन पिक्टेट, होमेल, मॅक्समुल्लर वगैरे विद्वानांनी मध्यआशिया लॅपॅम, बेनफी, विहटने, वगैरे विद्वानांनी मध्य-युरोप आणि वा. गं. टिळक यांनी उत्तर ध्रुवप्रदेश, 'हॅन्स' मूलगृह होय असे मत दिलें; पृ. ८८.—शिवाय इंडो-यूरोपीय लोकांचा एकत्र-वसतिकाल ख्रि. पू. ४००० वर्षांपूर्वीचा होय असेहि टिळक यांनी आपल्या 'ओरायन' ग्रंथात प्रतिपादिलें आहे; पृ. ९०.

[संदर्भ ग्रंथ.—थोडर—प्रीहिस्टॉरिक अँटिक्विटीज ऑफ दि आर्यन पीपल्स. ऋग्वेद. लवक—प्रीहिस्टॉरिक टाइम्स. हिरोडोटस. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश—'सरोवृह' शब्द. होमर—इलियड. व्हावेंरी—प्रिमिटिव्ह कुल्चर. टोमाश्चेक—पामिर भाषा. अथर्ववेद. झिनि—हिस्ट. नॅच. ऐसरेय ब्राह्मण. रॉसवॅक—रोमन एथनॉलॉजी. वा. गं. टिळक—ओरायन व आर्टिक होम इन् दि वेदान. ना. म. पावगी—आर्यावर्तिक होम अँड आर्टिक कॉलनीज.

प्रकरण ८ वें

पर्शुभारतीय संस्कृति

(पृ. ९२—११९).

आद्य आर्यवंशीयांनी मूलगृहः सोडल्यानंतर त्यांची एक शाखा युरोपकडे गेली, व दुसरी पूर्वकडे वळून इराणांत राहिली. इराणांतील आर्यशाखेची संस्कृति ती पर्शुभारतीय संस्कृति होय व तीहि वेदपूर्वकालीनच होय; कारण वैदिक उर्फ भारतीय आर्य हे इराणांतून हिंदुस्थानांत शिरून नंतर पुढें त्यांनी वेदरचना केली; पृ. ९२.—भारतीय आर्य हिंदुस्थानांत बिरण्यापूर्वी इराणी लोकांवरोवर इराणांत एकत्र रहात होते. त्याला पुरावा अवेस्ता व संस्कृत या दोन भाषांतील शब्दसाम्यांचा, वेद व अवेस्ता या धर्मग्रंथांतील विषयसाम्याचा, आणि इराणी व भारतीय यांच्यामधील आचारविषयक साम्यांचा आहे; पृ. १०१.

[संदर्भ ग्रंथ.—भांडारकर स्मृतिग्रंथ—कीथचा लेख. अवेस्ता. ऋग्वेद. गायजर—सिंहिलिखेशन ऑफ ईस्टर्न इराणियन्स. दि स्टोरी ऑफ दि नेशनस्—पर्शिया. काथवटे—पारशांचा इतिहास. कावसजी इ. कांगा—कॅप्टिव डिक्शनरी ऑफ दि अवेस्ता लॅंग्वेज. गेल्डनेर—अवेस्ता. मिल्स—एक्स्पोजिशन ऑफ दि लोअर ऑफ अवेस्ता. कांगा—प्रॅक्टिकल ग्रामर ऑफ अवेस्ता लॅंग्वेज.]

प्रकरण ९ वे.

आर्य-असुर-संबंध

(पृ. ११९—१२३)

भारतीयांचा वेदपूर्वकालांत इराणी लोकांशी व युरोपीय आर्यांशी संबंध होता, त्याप्रमाणें आर्यतर वंशी असुर व खाल्डियन लोकांशी संबंध होता. मेसापोटेमियांत ख्रि. पू. ५००० च्या सुमारास तुराणियन नांवाच्या जातीचे लोक राहिले होते; त्यांनीं विटांवर खोदून ठेविलेले लेख अलीकडे उपलब्ध झाले आहेत; त्यांच्या प्राचीनत्वासुद्धे त्यांना 'खाल्डियन वेद' म्हणतात; खाल्डियनसंस्कृतीच्या साहाय्याने असुरियन लोक सुसंस्कृत बनले; पृ. ११९.—ख्रि. पू. ४ व्या किंवा ५ व्या सहस्रकांतील खाल्डियन व आर्य संस्कृतीच्या लोकांत दळणवळण होतें ही गोष्ट या दोन वेदांतील शब्दसाम्यांवरून व कल्पनासाम्यांवरून सिद्ध होते; पृ. १२० —आशियामायनरमध्यें हिटाइट व मिटनी लोक यांच्यामधील तहाचा एक शिलालेख सांपडला असून त्यांत ईद्र, मित्रावरुण, नासत्य या भारतीय देवतांचीं नांवां आहेत; मिटनी लोकांच्या शेजारी असुरियन किंवा असुरियन लोक राहात होते. असुरिया हाच वेदांत अनेकवार उल्लेखिलेल्या असुराचा प्रदेश असावा; आणि आर्य लोक मध्यआशियांत किंवा इराणांत राहत असतां आर्य व असुर यांची परस्पर धार्मिक, वाङ्मयविषयक वगैरे देवघेव झाली असावी; पृ. १२१.

[संदर्भ ग्रंथ.—भांडारकर स्मृतिग्रंथ—लो. टिळकांचा लेख व डॉ. रा. गो. भांडारकर यांचा लेख. अथर्ववेद. ऐतरेय उपनिषद. पातंजलमहाभाष्य. शतपथ ब्राह्मण. बृहदारण्यकोपनिषद.]

प्रकरण १० वे.

उपसंहार.

(पृ. १२३—१२९)

या भागांत सात आठ हजार वर्षांचा इतिहास दिला आहे. मानवाची वस्ती भूतलावर किती लक्ष वर्षे आहे तें ठरविण्याचा व मानवजातीचा वंशवृक्ष तयार करण्याचा प्रयत्न

पुराणवस्तुशास्त्र, प्रस्तरावशेषशास्त्र वगैरे शाखांच्या साहाय्यानें चालू आहे; पृ. १२३ —भारतीय आर्य व त्यांचे पूर्वज यांच्या इतिहासाचे मूलगृहकाल, पर्शुभारतीयकाल, व तिसरा भारतीय काल असे मुख्य कालविभाग असून तिसऱ्याचे सूतसंस्कृति व मात्रसंस्कृति असे दोन पोटभाग पडतात. मात्रसंस्कृतिकाल दाशराज्ञयुद्धापासून सुरू हातो व सूतसंस्कृतिकाल तत्पूर्वीचा असून त्याच्या इतिहासाचें साहित्य उपलब्ध नाहीं; पृ. १२४ —ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडळांत व्यापक विचार वरचे आहेत, पण त्यांत पुनर्जन्म व कर्मवाद या कल्पना नाहींत. अद्वैतवाद व एकेश्वरीमत, पतिपत्नीधर्म. गृहस्थधर्म, वगैरे गोष्टी त्यांत आहेत, पण गात्रप्रवरकल्पना त्यांत नाहीं. वैदिक वाङ्मय, ब्राह्मणजाति, व यज्ञसंस्था यांचा अन्योन्याश्रय निकट आहे. तो ज्ञानकोशाच्या वेदावद्या' या भागांत सविस्तर दिला आहे; पृ. १२५. —इजिप्त व असुर या लोकांचा प्राचीन इतिहास ख्रि. पू. आठ हजार वर्षांपूर्वीपासून सुरू हातो भारतीयंचा इतिहास फार तर ख्रिस्तपूर्व तीन हजार वर्षांपर्यंत नेतां येतो. पण त्याच्याहि पूर्वी चार पांच हजार वर्षे पश्चिमेकडे या दोन संस्कृती नांदत होत्या. आर्यांचा अगदीं आद्य म्हणजे मूलगृहकाल घेतला तरी त्या वेळीं असुर्य व इजिप्त या दोन राष्ट्रांची संस्कृति चांगलीच वाढली होती असें म्हटलें पाहिजे. कारण असुरियनांचा कायदाग्रंथ (हमुरबीचें कोड) त्या वेळेसच तयार झाला होता. तसेंच या दोन संस्कृतींचे मोठमोठ्यां इमारती, मनोरे, वगैरेचे अत्यंत प्राचीन अवशेष आज उपलब्ध होतात; पृ. १२८.—सांस्कृतिक दृष्ट्या पश्चिमेकें कार्य भारतीय कार्यापेक्षां कमी महत्वाचें व अधिक उत्तरकालीन होतें; पृ. १२९.

परिशिष्ट.

जैनवाङ्मय.

[पृष्ठ १२९—१३७]

बौद्ध धर्मग्रंथांत 'नीगंठ नातपुत्त' याचा वारंवार उल्लेख येतो जैन व बौद्ध धर्मांत फार साम्य असल्यामुळे जैन संप्रदाय हा बौद्ध संप्रदायाचा पोटभाग असें बराच काळ मानांत असत; पृ. १२९.—जैनसंप्रदायांत श्रुतांवर व दिगंबर असे दोन पंथ असून त्यांच्या धर्मग्रंथास 'सिद्धांत किंवा आगम' म्हणतात व ते अर्धभागार्धा भाषेत आहेत; पृ. १२९ — जैन धर्मग्रंथांचे आचारंगसूत, सूयगदांग, ठाणांग, समवायांग, भगवतोविद्याह, नायाधम्मकहाओ उवासगदसाओ, अंतगददसाओ, अणुतरोवाड्ययसाओ, पण्ढा वागरणा इम, विवागसूयम् व दिक्षिवाय अशीं वारा अंगे असून पुढे उपांगे आहेत; पृ. १३१.—याशिवाय छेदसूत्रें, मूलसूत्रें व दत्तर कित्येक महत्वाचे ग्रंथ आहेत, त्यांपैकी जे दोन्ही पंथांना मान्य आहेत ते फार प्राचीन होत, हें उघड आहे; पृ. १३५.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

प्रस्तावनाखंड.

विभाग तिसरा.

बुद्धपूर्व जग.

प्रकरण १ लं.

इतिहासविषयक प्राचीन कल्पना.

जगाचा इतिहास लिहिण्यास सुखात करावयाची ती हिंदु-स्थानच्या इतिहासाच्या अनुषंगाने करण्यास हरकत नाही. हिंदु-स्थानचा इतिहास लिहावयाचा झाल्यास त्या इतिहासाशी संलग्न असे अनेक इतिहास येतात. अत्यंत प्राचीन काळचीं राष्ट्रे म्हणजे इजिप्त व असुर हीं होत. इजिप्तचा हिंदुस्थानाच्या इतिहासाशी संबंध बराच अनिश्चित आहे. सेसोस्त्रियस नांवाच्या एका इजिप्तच्या सम्राटानें हिंदुस्थानावर स्वारी केली होती, अशी कांहीं वर्षांपूर्वी एक समजूत होती; पण ती कल्पना ज्या आधारावर रचली गेली त्या आधाराची विश्वसनीयता फारशी नसल्यामुळे ही समजूत निराधार आहे असें. आज इतिहासज्ञ समजतात, असुर संस्कृतीचे ख्रिस्तपूर्व ६००० वर्षांपूर्वीचे संस्थापक सुमेर म्हणून लोक होते. ते भारतीय द्राविड वंशातील असावेत असें हाल (H. R. Hall. The Ancient History of the Near East) नांवाचा ग्रंथकार म्हणतो. आम्हांस याविषयी आज हालचें मत सांगण्यापलीकडे कांहीं करता येत नाही. द्राविड-सुमेरकल्पना वगळतां दुसरा संबंध सेमीरामीसमार्फत लावतात. असुर देशाच्या सेमीरामीस राणीनें हिंदुस्थानावर स्वारी केली अशीहि एक समजूत होती, ती देखील त्यागिली गेली आहे. इराणचा बादशहा कुलस (Cyrus) याच्या पदरी पुष्कळ हिंदू कौजेत होते, याबद्दल हिरोडोटसच्या वाक्याचा पुरावा आहे. इराणचा कुलस-नंतरचा एक सम्राट् दर्युस यानें हिंदुस्थानचा बराच भाग काबीज केला असावा असें दिसते. इराणी लोकांनंतरचें महत्त्वास पावलेलें राष्ट्र ग्रीकांचें होय. त्यांचा हिंदुस्थानाशीं संबंध पूर्वीपासून जरी असला तरी शिकंदराच्या स्वारीनें दृढ झाला असें दिसते. रोमन पातशाहीचा हिंदुस्थानाशीं प्रत्यक्ष संबंध कमी आला तरी हिंदुस्थानातील कांहीं राजांचे वकील रोमन दरबारी होते. यावरून व्यापारी संबंध पूर्वापार असावा असें दिसते. बुद्धपूर्वीच्या चीन देशाशीं असलेल्या संबंधाचें संशोधन अद्याप झालें नाहीं. लाउसेची “ता ओ” नांवाची विचारोपासनापद्धति उपनिष्पन्न झाली, असावी. असें म्हणतात. येणेप्रमाणें अत्यंत प्राचीन राष्ट्रांच्या इतिहासाशीं हिंदु-

स्थानचा संबंध सांगतां येईल आणि इजिप्ती, चिनी, आसुरी, इराणी, ग्रीक, रोमन या प्राचीन संस्कृतींचा इतिहास भारतीय इतिहासाच्या विशिष्ट काळाच्या इतिहासाच्या अनुषंगानें विवेचितां येईल, एवढेंच नव्हे तर हिंदुस्थानचा यूरोपांतील लोकांशी जो एकवृंदासंबंध संबंध दिसतो त्यामुळे इतिहासाशीं अत्यंत निकट संबंध असलेल्या भाषाशास्त्र, तौलनिक दैवतशास्त्र इत्यादि शास्त्रांशी ओळख देखील हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या अनुषंगानें देतां येईल.

जगाच्या इतिहासाशीं परिचय करून देण्यासाठीं हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या अनुषंगानें सुखात करावी हें कित्येकांस बौद्धिक औद्धत्य वाटेल. कां कां, इतिहासाविषयी हिंदुस्थानाची अनास्था प्रत्यात आहे. भारतीयांचा इतिहास स्पष्ट करण्यासाठीं परक्यांची मदत घ्यावयाची ही जर पद्धति आहे, तर भारतापासून प्रारंभ करून जगाची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न आपण कसा करणार ? या प्रश्नास उत्तर एवढेंच की, जगाच्या अत्यंत प्राचीन इतिहासावर प्रकाश पावणारा माल म्हणजे अत्यंत प्राचीन भाषा व शब्द हे भारतांत शिक्क आहेत, त्यांचे निरनिराळ्या काळांतले अवशेषहि शिक्क आहेत. फक्त या अवशेषांचा पृथ्वीच्या सूर्याभोंवतीं होणाऱ्या परिभ्रमणाच्या आंकड्यांशीं संबंध लावावयाचा, हा इतिहाससंशोधकांचा कर्तव्यभाग आहे.

शिवाय हेहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, इतिहास लिहिण्याची कला भारतीयांस अगदीं अपरिचित होती असें नाहीं. ज्या भावना इतिहासोत्पत्तीस व इतिहासरक्षणास कारणीभूत होतात त्या भावना भारतांत जागृत होत्या.

त्या भावनांचे परिणाम ज्या स्वल्पांत आपणांस दृष्टीस पडतात त्या परिणामांस आपण आज कदाचिद् इतिहास म्हणणार नाहीं. शिलालेखांवरील राजावली व पुराणांतील कथा व कुलवंशपरा यांस आजचे लोक इतिहास म्हणणार नाहींत, तथापि ज्या भावना इतिहासग्रंथांच्या उत्पत्तीस कारण झाल्या त्या याहि कृतींच्या उत्पत्तीस कारण झाल्या. कास्मीरची राजतरंगिणी, सिंहलद्वीपांतील वंशोद्गम व आसाम आराकानकडील राजांचे इतिहास, यांसारखे प्रकार पाश्चात्य लोकांस इतिहासासारखे वाटतात; परंतु राष्ट्राच्या ज्या अनेक उलाढाली झाल्या, त्यांचे वर्णन करणारे हे वंशोद्गम खास नाहींत. कवेदांत ज्याप्रमाणें ब्राह्मणांस गाईचें दान करणाऱ्या राजे

लोकांच्या जंत्री सांपडतात, त्या जंत्रीस पौराणिक, काल्पनिक, भाकड-कथांची जोड दिली असतां जें स्वरूप येईल तें या वंशग्रंथांचें आहे. पुष्कळ वेळां तर ज्या कथा हिंदुस्थानांतील कित्येक राजांच्या नांवांनी खपत होत्या त्या सिंहलांतील काहीं राजांच्या नांवांनीं दडपून दिल्या आहेत. आहोम राजांच्या इतिहासाचे आहोमी (आसामी) भाषेतील ग्रंथ भाषांतरित झाले नाहीत आणि त्यामुळे त्या ग्रंथांवर विवेचन करता येत नाही; परंतु पौराणिक ग्रंथांत जे दोष असतील अथवा जे दोष वखरीत आढळतात तेच दोष तेथेहि असतील अशी आमची समजूत आहे.

इतिहास लिहिण्याची मनुष्याची प्रवृत्ति झाली तिचें कारण आपण काय केले तें लिहून ठेवावें ही मनुष्याची इच्छा होय. या इच्छेमुळे हिंदुस्थानांतील अनेक राजांनी आपले विजय शिलालेखांत कोरून ठेविले. ते सर्व इतिहास होत. इतिहासावर भारतीयांची आस्था नव्हती असें नाही. तथापि इतिहास या स्वरूपाचें वाङ्मय भारतांत फारसें वाढलें नाही, हें मात्र कबूल केले पाहिजे. याचें मुख्य कारण राष्ट्राची इतिहासविषयक अनास्था होती असें नाही. वेदरक्षण झालें तें वाङ्मयरक्षणाच्या हेतूमुळे झालें असें मुळावें नाही तर प्राचीन ऋचांचा यज्ञाकडे उपयोग करण्यांत येई, यज्ञ करण्यासाठीं तें ज्ञान शिकावें लागे, अशी परिस्थिति असल्यामुळे त्या ग्रंथांचें जतन तरी झालें. भाटांचा जो वर्ण होता त्यानें राजस्थानाच्या वन्याच इतिहासाचें जतन केले. तथापि माट हे वाङ्मयाचे कर्ते होते. काव्ये करणें हें त्यांचें कार्य असून इतिहासरक्षण करणें हें त्यांचें कार्य नव्हतें. त्यांचें कार्य लोकरंजन किंवा दात्याचें रंजन करण्याचें होतें. आपणांस या प्रवृत्तीमुळे थोडासा इतिहास उपलब्ध झाला आहे. करमणूक हा जेव्हां उद्देश असतो तेव्हां इतिहास हा चांगला काळजीपूर्वक रक्षिला जातो असें नाही. जीं कथानकें मनोरंजक असतात त्यांस प्राधान्य दिलें जातें. जो मोठा दिग्विजयी योद्धा असेल त्याच्या चरित्रपेक्षां ज्याच्या प्रेमविषयासंबंधानें लोकांना अधिक मौज वाटेल त्याचेंच चरित्र रक्षिलें जातें. श्रोत्यांवर परिणाम घडवावयाचा असतो तेव्हां साच्या वर्णनापेक्षां तिखटमीठ लाविलेले वर्णन लोकांस सहजच अधिक आवडणार. लोकरंजनास जेव्हां प्राधान्य दिलें जातें तेव्हां व्यक्तीचें ऐतिहासिक महत्त्व आणि सत्य या दोन्ही तत्त्वांची राखणगोळी होते. वाजीरावाच्या मोठमोठ्या लढायांपेक्षां सामान्य लोकांस त्याच्या मस्तानीचें नांव अधिक परिचित आहे. हिंदुस्थानांत इतिहासरक्षणाचे प्रयत्न आपणांस वारंवार दृष्टीस पडतात. पण ते प्रयत्न लोकरंजन-प्रयत्नांत किंवा विशिष्ट उपासनेचा किंवा तत्त्वाचा पुढाकार करण्याच्या प्रयत्नांत विलीन झालेले दृष्टीस पडतात.

प्रत्येक इतिहासग्रंथामध्ये खोटे लिहिण्याची इच्छा लेखकास जास्त असते आणि पुष्कळां खोटे लिहिण्याकरितांच इतिहास जन्मास येतात. जगाची ऐतिहासिक भावना किंवा इतिहास-महत्त्वाची जाणीव सत्य लिहिण्याच्या प्रयत्नावरून जशी दिसून येणार आहे तशीच खोटे लिहिण्याच्या प्रयत्नावरूनहि दिसून येणार आहे, जो खोटे लिहून ठेवितो तो भावी वाचकांस फसविण्याच्या

उद्देशानें लिहून ठेवितो आणि त्यास इतिहासमहत्त्व असल्या-विनाय तो खोटे लिहिण्याचे परिश्रम करील असें संभवत नाही. प्रत्येक इतिहासग्रंथामध्ये काहीं तरी खोटे अगर पक्षाभिमानानें अर्थेमुधें खरें लिहिणें दृष्टीस पडतेंच. तर जो ग्रंथ अगोदरच काव्य आहे त्यावर वैयक्तिक इच्छेनें किंवा आकांक्षेनें परिणाम होऊन त्याचें स्वरूप विकृत होतें हें आपल्या रामायण महाभारतादि ग्रंथांवरून व पुराणांवरून स्पष्ट होतें. खोड्या व लपंडावीच्या विधानांवरून खोटेपणाची व लपंडावीचीं कारणें शोधिलीं असतां आजच्या संशोधकांस इतिहास अधिक खुला होतो. त्याप्रमाणेंच आपल्या देशांतील सर्व प्रकारचे ग्रंथ घेऊन आपणांस इतिहास खुला करावा लागेल.

ग्रीकांचा प्रख्यात इतिहासकार हिरोडोटस याचें स्तोम बरेंच माजविलेलें आपणांस दृष्टीस पडतें. त्यास सत्यवक्ता म्हणणारे लोक आंधळे आहेत असें वाटावयास लागतें. हिरोडोटसचा ऐतिहासिक प्रामाणिकपणा देखील वर्णिल जातो. आज आपण हिरोडोटसचा ग्रंथ वाचूं लागलों म्हणजे कर्णोपकर्णी ऐकलेल्या किती तरी गोष्टी त्यानें लिहून ठेविलेल्या दृष्टीस पडतात. शिवाय लोकरंजन हा हेतु त्याच्या ग्रंथांत प्राधान्यानें दृष्टीस पडतो. त्याच्या इतिहासांत कादंबरीवजा अनेक गोष्टी त्यानें भरल्या आहेत असें दिसून येतें. जिज्ञासू ज्ञान देण्याच्या करामतीपेक्षां टवाळ व चावट गोष्टींचे शोकी असे जे गृहस्थ आहेत त्यांना खूप करण्याच्या करामतीवर त्याच्या ग्रंथाची लोकप्रियता रचली गेली असावी आणि त्यानेंही लोकप्रियताच मिळविण्यासाठीं खटपट केली असावी असें ग्रंथ वाचतांना वाटतें. असें वाटण्यास एकच कारण देतों. हिरोडोटसनें हिंदुस्थानांतील लोकांसंबंधानें ते मनुष्यमक्षक आहेत अशी आपली समजूत व्यक्त केली आहे (Herodotus III-99). त्यास सत्य जाणण्याची संधि होती, तथापि जी गोष्ट मनोरंजक आहे, तिच्यातील सत्य शोधून तिचा मनोरंजकपणा कशास घालवावा या भावनेनें तरी त्यानें सत्य शोधलें नसावें किंवा मुद्दाम असत्य प्रसूत करण्याची त्याची इच्छा असावी असें दिसतें. हिरोडोटसचा ग्रंथ इतिहास या दृष्टीनें पुन्हां मांडणी करण्यास अवश्य असा आहे. हिरोडोटसची इतिहासविषयक कल्पना फारशी उज्ज्वल दिसत नाही. आणि वाङ्मय या दृष्टीनें देखील हा ग्रंथ अव्यवस्थित दिसतो. तो ऐतिहासिक टीपांनीं युक्त व थोड्या-वहुत चावट गोष्टींनीं लोकप्रिय झालेलें असें प्रवासवर्णन होय असें आम्ही म्हणूं.

इतिहास लिहितांना ज्या काहीं क्रिया होतात त्यांकडे आपण थोडेंसें लक्ष देऊं.

- (१) माहिती जमा करणें.
- (२) वृत्तांचें महत्त्वमापन करणें.
- (३) माहितीच्या अभावाच्या प्रसंगां माहित असलेल्या गोष्टींवरून संयोजक कल्पना करणें.
- (४) लेखनीय माहितीची व्यापकता निश्चित करणें.
- (५) जगाच्या किंवा राष्ट्राच्या विकासक्रमविषयी सिद्धांत करणें.

या क्रियापैकी प्रत्येक क्रिया प्राचीन वाङ्मयांत झालेली दिसते. रामायण, महाभारत व पुराणें यांत जुनी माहिती जमा करून ठेवल्याचे पुरावे वारंवार दिसतात.

इतिहास कसा लिहावा यासंबंधानें विचार नेहमीं बदलत असतात. कालवी स्थिति आज समजावी हें सर्वांसच वाटतें. पण कालच्या कोणत्या गोष्टींस महत्त्व द्यावयाचें यासंबंधानें कल्पना असेल तर इतिहास लिहिण्यास दिशा मिळेल. वृत्तांच्या महत्त्वासंबंधानें प्राचीनांची जी बुद्धि असेल ती अवगमिली पाहिजे. "कार्यमहत्त्वविवेकता" हा इतिहासकाराचा अवश्य गुण तो प्राचीनांत होता काय हें आपणांस पाहिलें पाहिजे. हा गुण त्यांत होता असें केवळ पुराणाच्या व्याख्येवरून दिसतें.

प्राचीनांचा इतिहास-विषयक कल्पना आणि पुराण-विषयक कल्पना आज आपणांस जाणणें अवश्य आहे. पुराण म्हणजे फार जुना इतिहास. प्राचीन पुराणांची व्याख्या येणेंप्रमाणें आहे.

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणम् ॥

पंचमहाभूतात्मक जगाची उत्पत्ति कशी झाली, मूलभूततत्त्वांपासून इतर चराचर कसे निर्माण झाले, निरनिराळे वंश कोणांत झाले, त्यांच्या कामगिऱ्या काय झाल्या, काळाचे अत्यंत मोठे विभाग म्हणजे जां मन्वन्तरे, त्या निरनिराळ्या मन्वन्तरांत कोण-कोणत्या गोष्टी होऊन गेल्या, या सर्वांची माहिती पुराणांत दिली पाहिजे अशी प्राचीनांची भावना होती. अत्यंत जुन्या गोष्टींची माहिती फारशी कालानुक्रमानें सांगता येत नाही आणि त्या गोष्टींतील महत्त्वाच्या गोष्टी केवळ जुन्या म्हणून विशेष कालविषयक चर्चा केल्याशिवाय उदरून घेणें व ग्रंथां समाविष्ट करणें याशिवाय दुसरा कोणताहि पक्ष ग्रंथकारांस उरत नाही. असें असल्यामुळे पुष्कळशा प्राचीन कथा कालानुक्रमानें मांडणीशिवाय व कालविषयक विधान केल्याशिवाय पुराणांत ग्रथित केलेल्या दिसतात.

इतिहासाचा एक हेतु असा असतो कीं, आज लोकांना जें दिसत आहे त्याची उत्पत्ति अगर विकास सांगून तें स्पष्ट करावें. या हेतूचा इतिहास हा एक शक्य परिणाम आहे तथापि तो एकच नाही. या हेतूमुळे जें वाङ्मय उत्पन्न होते तें केवळ इतिहासहीन होत नाही. जेव्हां एखाद्या गोष्टीची आपणांस साधार माहिती नसेल किंवा ती माहिती उपलब्ध होण्याजोगी नसेल तेव्हां पुढील प्रश्न सांडविण्यासाठी मनुष्य कल्पना उठवून लागता. विश्व उत्पन्न कसे झालें ? जाती उत्पन्न कशा झाल्या ? राष्ट्र उत्पन्न कशा झालें ? इत्यादि जाटे प्रश्न एखाद्या काळच्या जाणते म्हणून समजल्या जाणाऱ्या लोकांना साहित्य असो अगर नसा सोडविणें भाग पडतें, आणि ते त्यांस उपलब्ध असलेल्या माहितीप्रमाणें कल्पना करू लागतात. या कल्पनांचें परीक्षण नहोतां शेजारे तसे त्या कल्पना लोकांस पत्रितल्या म्हणजे त्यांवर लोकांची उत्तरी श्रद्धा बसू लागते कीं, त्या कल्पनांवर विश्वास न ठेवणारा मनुष्य लोकांस नाम्निष्ठ अगर पाखंडी काळाकथान लागतां,

पुष्कळ वेळां त्या कल्पनांनीं एखादा काल्पनिक इतिहासहि तयार होऊं लागतो. या तऱ्हेचा "इतिहास" आपल्या पुराणांतून व रामायणमहाभारतादि आर्य काव्यांतून आणि त्याप्रमाणेंच वेदांतील अर्थवादांतून पुष्कळ दृष्टीस पडतो. भारतीयांस इतिहासाविषयी अनास्था असलेले लोक म्हणून शिका मिळाला आहे आणि यांत तथ्यहि पुष्कळ आहे; पण याबरोबर हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, प्राचीनांस इतिहासजिज्ञासा होती व ज्या गोष्टींचा इतिहास ठाऊक नाही तो ज्ञानाचा खळगा विचार करून आणि तत्त्वज्ञान लावून भरून काढणें ही क्रिया ते करीत होते. पुष्कळदां ही क्रिया करतांना केवळ काव्यरूपी कल्पनाच उत्पन्न होत. काव्यरूपीच त्यांची कल्पना होई ही गोष्ट प्राचीन भारतीयांच्या विरुद्ध मांडतां येईल. पण याबरोबर हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, माहितीचा अभाव निव्वळ कल्पनेनें भरून काढणारे लोक भारतीयांतच केवळ नाहीत तर ते चोंहोंकडे आहेत. प्रत्येक राष्ट्र आडामपासून किंवा त्याच्या वंशातील एखाद्या पुरुषापासून झालें आहे अशा समजुतींनीं ग्रीकांचे, अरबांचे व मुसलमानांचे इतिहास यथास्थित भरलेले दिसतात. बौद्ध ग्रंथकारांनीं देखील असल्या कथांचें चांगलें यथास्थित ग्रहण केलेलें दिसतें. येथें हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं जेथें माहिती नसेल तेथें इतिहासकारानें वस्तुस्थिति कशी असावी यासंबंधानें कल्पना करणें ही क्रिया आजच्या शास्त्रीय पद्धतीनेंहि इतिहासलेखनाचें अंग आहेच. फरक हा कीं आजचा इतिहासलेखक कल्पनेस कल्पनाच म्हणून पुढें मांडील. प्राचीन पुराणकार तसें करीत नसत.

इतिहासाचें क्षेत्र काय व त्याचें इतर ज्ञानक्षेत्रापासून पृथक्करण कसें करावें हें आजहि निश्चितपणें ठरलें नाही. लोकांच्या इतर ज्ञानावर क्रियांच्या महत्त्वाचें ज्ञान अवलंबून असणार आणि त्यावर लेखन अवलंबून असणार. जगांत झालेल्या सर्व प्रकारच्या घडामोडी या इतिहासाचा विषय होत. इतिहास या विषयाचें स्वल्प दिवसातुदिवस अधिकाधिक विकसित होऊं लागलें आहे. इतिहास या शब्दाचा म्हणजे इति+ह+आस या शब्दसमुच्चयाचा मूळ अर्थ "असें झालें" असा आहे. ग्रीक लोकांमध्ये हिस्टोरिया हा शब्द प्रथम जन्मास आला आणि त्याचा अर्थ शोध किंवा माहिती असा होता. ज्ञानाचें वर्गीकरण करूं इच्छिणारे लोक इतिहास हें शब्द आहे किंवा नाही याची बरीच पंचाईत करतात. ते म्हणतात कीं, इतिहास हें शास्त्रच नव्हे. कोणी म्हणतात, मनुष्य हा एक प्राणी आहे, तेव्हां मनुष्याच्या जगावरील क्रिया हा एकंदर प्राणिशास्त्राचा विषय होईल. कित्येक असें म्हणतात कीं, इतिहास हें जगांतील एकच शास्त्र होय. इतर शास्त्रें म्हणजे मनुष्यप्राण्याचें ज्ञान या संदर्भातील इतिहास या शास्त्रांत सर्व कांहीं समाविष्ट करतां येईल. कारण कोणासहि वास्तविक ज्ञान होतच नाही. वस्तूंचें इंद्रियगोचर स्वरूप व त्यावर दृक्कलें अनुमानें तेवढीं मनुष्यास ठाऊक आहेत. तेव्हां शास्त्रीय ज्ञान हा केवळ मनुष्येतिहासाचा भाग होय.

मनुष्याचा ऐतिहासिक घडामोडींवर विचार होऊं लागतो आणि त्याचे जगाच्या क्रमाविषयी सिद्धांत वसू लागतात. ही क्रिया देखील आपल्या वाङ्मयांत दृष्टीस पडते. 'फिनिक्सकी ऑफ हिस्टरी'

म्हणून एक अभ्यासक्षेत्र थूरोपांत दृष्टीस पडते त्यावर पुष्कळ ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. त्या ग्रंथांचे विषय साधारणपणे खालील प्रकारचे दृष्टीस पडतात.

जगातील अनेक घडामोडी पाहून त्यांतून काहीं ईश्वरी संकेत दृष्टीस पडतो काय हे पाहावयाचे आणि त्यांतून ईश्वराचे हेतू ओळखावयाचे. समाजाचा क्रम पाहून त्यांतून ईश्वराचे हेतू व नियम ओळखून आपला ईश्वराविषयीचा भाव दृढ करावा या इच्छेने कित्येक ग्रंथकार प्रवृत्त झाले आहेत.

कित्येक ग्रंथांतून इजिप्त, खाल्डिया, ग्रीस, रोम इत्यादि राष्ट्रांचा विकास व विनाश हे पाहून संस्कृतीची मशाल एका हातांतून दुसऱ्या हातांत अधिक प्रभावयुक्त होण्याकरितां कशी दिली इत्यादि गोष्टी लिहिल्या आहेत.

कित्येकांनीं असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, 'रिग्वेद-लेखन'मध्ये जीं विधाने केलीं आहेत तींच इतिहासाचे तत्त्वज्ञान होत.

समाजशास्त्रामध्ये समाजविकासात्मक जे नियम सांपडले त्यांसहि कोणी 'फिलॉसफी ऑफ हिस्ट्री' असें नांव दिलें आहे.

कित्येकांनीं जगाच्या इतिहासांत दूरदूरच्या काळांस एकत्र जोडणारे काहीं अर्थशास्त्रीय नियम सांपडतात काय यासाठीं झालेल्या शोधांच्या फलास 'फिलॉसफी ऑफ हिस्ट्री' हें नांव दिलें आहे. कोलंबियाचे प्रोफेसर डॉक्टर सेलिमन यांनीं यास 'एकानामिक इंटरप्रिटेशन ऑफ हिस्ट्री' म्हणजे जगाच्या इतिहासाचें अर्थशास्त्रीय स्पष्टीकरण असें नांव दिलें आहे.

प्राचीनांचें इतिहासविषयक ज्ञान शोधावयाचें म्हणजे जगांतील क्रियांचें महत्त्व ते मोजात होते काय, आजच्या महत्त्वाच्या गोष्टींस कारण शोधून त्या गोष्टींच्या अस्तित्वाचें स्पष्टीकरण करणें यास ते महत्त्व देत होते काय, व्यवहारनियम इतिहासावरून शिकण्याचें ते पद्धतीत होते काय आणि मनुष्यक्रियाविषयक वाङ्मय त्यांस आवडत होते काय हे प्रश्न उपस्थित होतात. या सर्व प्रश्नांस होय म्हणूनच उत्तर याबें लागतें. एवढें खरें कीं, इतिहासशास्त्राची जोपासना पाश्चात्यांमध्ये जितक्या प्रमाणानें झाली तितक्या प्रमाणानें आपल्याकडे झाली नाही.

आपल्याकडे इतिहासावर जें तत्त्वज्ञान तयार झालें त्यांत जे अनेक सिद्धांत मांडले गेले, आणि लेखनविषयक वृत्ति तयार झाली त्यांचें सामान्य स्वरूप येणेंप्रमाणें:—

- (१) स्वरुह काय व विस्वरुह काय याविषयी विचार करून इतिहासविषयक ग्रंथाची व्याख्या करणें.
- (२) युग, अवतार, मन्वंतर असे महत्त्वाचे कालविभाग निदर्शिते.
- (३) मोठ्या कार्यकर्त्या पुरुषांचें अस्तित्व विशिष्ट क्रियाविकासाचे निष्ठांत सांगून स्पष्ट करणें.
- (४) युद्धे राज्यक्रांती यांचे शुक्तायुक्त परिणाम व्यक्त करणें.

(५) मानवी क्रिया पाहून त्या क्रियांचा अंतिम हेतु काय याविषयी विचार करणें आणि त्या हेतूंनीं क्रियांची योग्य-योग्यता ठरविणें.

(६) इतिहासविकासाचे नियम राजकीय घडामोडींतच केवळ व्यक्त होतात असें नाही तर वैचारिक इतिहासांत व पारमार्थिक क्रियांमध्ये व्यक्त होतात हें जाणून वैचारिक व पारमार्थिक इतिहासाचा प्रयत्न करणें.

(७) विशिष्ट राजकीय घडामोडींविषयीं लौदासीन्य ठेवणें.

(८) राजवंशावली व गुरुपरंपरा यांचें रक्षण करणें.

या सर्व क्रिया व भावना पुराणग्रंथांत दिसत आहेत आणि त्या पुराणग्रंथकारांना ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाची भावना तीक्ष्णपणें होती हे दाखवितात.

प्राचीनांचें इतिहासविषयक तत्त्वज्ञान पुराणाच्या व्याख्येंत अंशतः आहे. ती व्याख्या व तिचें स्पष्टीकरण मागे दिलेंच आहे. आपल्या इतिहासविषयक तत्त्वज्ञानाची एक महत्त्वाची कल्पना म्हणजे युगकल्पना होय. गेली तो दिवस सोन्याचा या शिखरकल्पनेचेंच हें जास्त उत्तान स्वरूप होय. कृतयुगामध्ये चतुष्पाद धर्म होता, त्रेतायुगामध्ये त्रिपाद धर्म होता, द्वापारामध्ये द्विपाद धर्म होता आणि कलियुगामध्ये एकपाद धर्म रहाणार. या तऱ्हेची कल्पना आपल्याकडे पुराणांतून व धर्मशास्त्रांतून प्रसृत केली गेली.

आपल्याकडील दुसरी एक कल्पना म्हणजे अवतारकल्पना होय. अवतारकल्पना

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

या गीतावाक्यांत स्पष्टपणें मांडली आहे. जगांत जीं मोठालीं कार्ये होत असतात, त्या कार्यांचा कर्ता म्हणून कोणीतरी पुरुष उदयास येतो अशा पुरयास अवतारी पुरुष म्हणण्याचा प्रघात आहे. अवतारी पुरुष म्हणजे स्वर्गातील एखादा देव नाहीसा होऊन मनुष्यरूपानें वागतो अशी प्राचीनांची समजूत होती. असें दिसत नाही. कांकी, धर्म आणि विदुर या दोघांस यमाचे अवतार महाभारतकारांनीं मानले आहे आणि ते दोघेहि पृथ्वीवर असतां यमधर्माह आपल्या लोकांत होता असें धरले आहे.

अवतारी पुरुष अधिक महत्त्वाचे किंवा पारिस्थितिक अधिक महत्त्वाची याविषयी परस्परविरुद्ध भावना देखील लोकांच्या विचारांत दृष्टीस पडतात. कार्यकर्ता पुरुष अनेक प्रसंगां असें म्हणतांना दाखविला आहे कीं, 'मी केवळ होणाऱ्या कार्याला निमित्तमात्र आहे, कार्य करणारी आणि कार्य माझ्या हानून घडविणारी शक्ति निराळीच आहे.'

इतिहासाचा विषय जगांतील राजकीय घडामोडी होत एवढेंच केवळ नाही तर जगांतील ज्ञान हाहि इतिहासाचा विषय होय असें प्राचीन मानत असत आणि प्रत्येक शास्त्राचा इतिहास देण्याचा ते

प्रयत्न करीत. पुष्कळ प्रसंगां ते शास्त्र देवानेंच दिलें असे दाखवीत. पुष्कळ शास्त्रें वेदमूलक आहेत असे दाखविण्याचा प्रयत्न करीत.

इतिहासज्ञानामुळे जी कार्यकारणपरंपरा लक्षांत येते तिचें ज्ञान पुष्कळ प्रसंगां जतन करून ठेवलेलें दिसतें.

इतिहासाच्या योगानें राजनीतिशास्त्र विकास पावतें. हें नीति-शास्त्र आपल्याकडे पुष्कळ विकसित झालें होतें व त्या शास्त्रावर अनेक ग्रंथकार होऊन गेले हें चाणक्याचा ग्रंथ वाचला असतां सहज लक्षांत येईल. लोकांमध्ये ऐतिहासिक भावना कितपत पसरली आहे हें कालक्रमाविषयी कल्पना किती प्रचलित आहेत हें पाहून त्यावरून ठरवावयाचें. अवतारकल्पना, युगकल्पना हिंदूसचें सामान्य मनुष्यासहि परिचित असतात; म्हणजे सामान्यामध्येहि ऐतिहासिक भावना आहे असें म्हणतां येईल. सामान्य वाङ्मयामध्ये देखील इतिहासमूलक सिद्धांत व भावना दृष्टीस पडतात. त्या आपणांस तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथांत देखील सांपडतील.

इतिहासांतील एक नेहमीं लक्ष वेधणारी गोष्ट म्हणजे म्हणजे युद्ध होय. युद्धाचे निकट व दूरवर परिणाम जाणणें हा एक ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाचा भाग होय. हें युद्धपरिणामज्ञान भगवद्गीतेंतच उत्तम तऱ्हेनें वर्णन केले आहे.

कुलक्षये प्रणश्यति कुलधर्माः समातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥
अधर्माभिवात् कृष्ण मद्बुध्यति कुलक्षयः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥
सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्यच ।
पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥

अनेक युद्धे होऊन एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राचा पाडाव करतें या प्रकारच्या क्रियांवर इतिहासकाराचें मत मोठ्या मार्मिकपणानें पुराणांत व्यक्त केले गेले आहे.

पृथिव्युवाचः—

कथमेव नरेन्द्राणां मोहो बुद्धिमतामपि ।
धनं केन संधर्माणोप्यतिविश्वस्तचेतसः ॥
पूर्वमात्मजयं कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मंत्रिणः ।
ततो भृत्यांश्च पौरांश्च निर्गोपंते तथा रिपून् ॥
क्रमेणानेन जेष्यामो वयं पृथ्वीं सप्तागराम् ।
इत्यासक्तधियो मृत्युं न पर्यत्यविद्वरगम् ॥
समुद्रावरणं याति भूमंडलमथो वशम् ।
कियदात्मजयस्येतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥
उन्मज्ज्य पूर्वजा याता यां नादाय गतः पितरः ।
तां मामतीव स्रुत्वा जेतुमिच्छन्ति पार्थिवः ॥
मन्त्रके पितृपुत्राणां भ्रातृणां चापि विग्रहः ।
जायतेत्यंतमोहेन ममत्वाद्दृष्टचेतसाम् ॥

पृथ्वी ममेयं सकला ममैषा
मदन्वयस्यापि च शाश्वतीयम् ।
यो यो मृतेऽन्यत्र बभूव राजा
कुबुद्धिरासीदिति तस्य तस्य ॥
दृष्ट्वा ममत्वादृष्टचित्तमेकं
विहाय मां मृत्युवजं व्रजन्तम् ।

तस्यानुयस्तस्य कथं ममत्वं
हयास्पदं मत्प्रभवं करोति ॥
पृथ्वी ममैषाऽऽद्य परित्यजेनं
वदंति ये दूतस्तसैस्त्वगान् ॥
नराधिपास्तेषु ममातिहासः
पुनश्च मृदेषु दयाऽभ्युपैति ॥

विष्णुपुण्य अं. ४. अ. २४, श्लोक १२८-१३६.

पृथ्वी म्हणालीः—

सत्तागार, नोकर, जनता आणि शत्रु हीं सर्व क्रमानें जिंकतां जिंकतां शेवटीं सर्व समुद्रवल्यांकित पृथ्वीचें अधिराज्य आपण मिळवूं अशा आसक्तीनें, समीप ठाकलेल्या मृत्यूकडेहि दुर्लक्ष कर-ण्याची भुरळ, निग्रहावस्था पार झालेल्या परंतु मृत्यूला सहज वश आणि फाजील आत्मविश्वास धरणाच्या मोठ्या ज्ञानी राजांनां देखील कळी पडते ? मोक्ष हें अंतिम साध्य जर आत्मनिग्रहानें हातां लागणारें आहे तर, विस्तृत सागराची आणि भूगोलाची मालकी मिळविण्यासारख्या क्षणिक हव्यासापायीं, तें साध्य हातचें गमवावें काय ?

ह्यांच्या आज्ञेपणज्यांनां मला वरोवर नेली नाही, ह्यांच्या वापा-नेहि मला येथेंच ठेविली, असें आहे तरी माझ्यावर पूर्ण ताबा चालविण्याची इच्छा वेडगळपणानें अद्याप वाळगितातच. मीपणाच्या भरीं मरून, माझ्यावर मालकी गाजविण्यासाठीं, वापलेकांचे आणि भावाभावांचे खटके उडतात.

एक राजा दिवंगत झाला आणि त्याच्या शादीवर दुसरा आला की तो प्रत्येकजण आपल्याशीं वटाई मारीत असतो की, ही पृथ्वी माझ्या मालकीची आहे आणि ती चिरकाल माझ्या वंशजाकडे नांदेल.

माझ्यावर मालकी गाजविणारा एक राजा इहलोक सोडून कसां जातो, त्यांच्या जागीं येणाराची मृतावहलची आपलेपणाची भावना नाहीशी होऊन माझ्यावद्दलचा अभिलाष त्याला कसा सुटतो, 'पृथ्वीवर माझी मालकी आहे, तूं तिच्यावरील हक्क सोड' असें दूतांकडून शत्रूंनां कसे निवेदन करण्यांत येतें, हें पाहून मला हंसूं येतें आणि मूर्खपणावद्दल त्यांची कोंव वाटते.

इतिहासाचे नियम केवळ राजकीय इतिहासांतच सांपडतात असें नाही तर सांस्कृतिक इतिहासांतहि दृष्टीस पडतात. तसेंच पारमार्थिक विचारांचे प्राक्व्य कोणत्या वेळेस कसें झाले, तें कोणत्या नियमांनीं बांधले गेले आहे या विषयावर देखील विचार व्यक्त झाले आहेत. ज्ञान, कर्म आणि उपासना या तिहींनीं समाजाला आवश्यकता आहे आणि त्यांपैकी एखाद्याचें अधिक प्राक्व्य झालें म्हणजे समतोलपणा कायम ठेवण्यासाठीं दुसऱ्या प्रकारच्या विचारांचा पुस्तकर्ता तयार होतो या तऱ्हेचे विचार अनेक ग्रंथकारांनीं व्यक्त केले आहेत. उदाहरणार्थ माधवाचार्य म्हणतात.

मृणु सौम्य वचः श्रेयो जगद्भूतारगाचरम् ।
अण्डत्रयात्मके वेदे प्रोद्भूते स्याद्विजोद्धृतिः ॥

लोकांच्या जंत्री सांपडतात, त्या जंत्रीस पौराणिक, काल्पनिक, भाऊ-कथांची जोड दिली असतां जें स्वरूप येईल तें या वंशोद्भव्यांचें आहे. पुष्कळ वेळां तर ज्या कथा हिंदुस्थानांतील कित्येक राजांच्या नांवांनीं खपत होत्या त्या सिंहलांतील काहीं राजांच्या नांवांनीं दडपून दिल्या आहेत. आहोम राजांच्या इतिहासाचे आहोमी (आसामी) भाषेतील ग्रंथ भाषांतरित झाले नाहीत आणि त्यामुळे त्या ग्रंथांवर विवेचन करतां येत नाही; परंतु पौराणिक ग्रंथांत जे दोष असतील अथवा जे दोष वखरीत आढळतात तेच दोष तेथेहि असतील अशी आमची समजूत आहे.

इतिहास लिहिण्याची मनुष्याची प्रवृत्ति झाली तिचें कारण आपण काय केले तें लिहून ठेवावें ही मनुष्याची इच्छा होय. या इच्छेमुळे हिंदुस्थानांतील अनेक राजांनीं आपले विजय शिलालेखांत कोरून ठेविले. ते सर्व इतिहास होत. इतिहासावर भारतीयांची आस्था नव्हती असें नाही. तथापि इतिहास या स्वरूपाचे वाङ्मय भारतांत फारसें वाढले नाही, हें मात्र कबूल केलें पाहिजे. याचें मुख्य कारण राष्ट्रीय इतिहासविषयक अनास्था होती असें नाही. वेदरक्षण झालें तें वाङ्मयरक्षणाच्या हेतूमुळे झालें असें मुळावें नाही तर प्राचीन ऋचांचा यज्ञाकडे उपयोग करण्यांत येई, यज्ञ करण्यासाठीं तें ज्ञान शिकावें लागे, अशी परिस्थिति असल्यामुळे त्या ग्रंथांचें जतन तरी झालें. भारताचा जो वर्ग होता त्यानें राजस्थानाच्या वन्याच इतिहासाचें जतन केलें. तथापि माट हे वाङ्मयाचे कर्ते होते. काव्ये करणें हें त्यांचें कार्य असून इतिहासरक्षण करणें हें त्यांचें कार्य नव्हतें. त्यांचें कार्य लेकरंजन किंवा दात्याचें रंजन करण्याचें होतें. आपणांस या प्रवृत्तीमुळे थोडासा इतिहास उपलब्ध झाला आहे. करमणूक हा जेव्हां उद्देश असतो तेव्हां इतिहास हा चांगला काळजीपूर्वक रक्षिला जातो असें नाही. जीं कथानके मनोरंजक असतात त्यांस प्राधान्य दिलें जातें. जो मोठा दिग्विजयी योद्धा असेल त्याच्या चरित्रापेक्षां ज्याच्या प्रेमविषयासंबंधानें लोकांना अधिक मौज वाटेल त्याचेंच चरित्र रक्षिलें जातें. श्रौत्यांवर परिणाम घडवावयाचा असतो तेव्हां साध्या वर्णनापेक्षां तिखटमीठ लाविलेलें वर्णन लोकांस सहजच अधिक आवडणार. लेकरंजनास जेव्हां प्राधान्य दिलें जातें तेव्हां व्यक्तीचें ऐतिहासिक महत्त्व आणि सत्य या दोन्ही तत्त्वांची राखरांगोळी होते. वाजीरावाच्या मोठमोठ्या लढायांपेक्षां सामान्य लोकांस त्याच्या मस्तानीचें नांव अधिक परिचित आहे. हिंदुस्थानांत इतिहासरक्षणाचे प्रयत्न आपणांस वारंवार दृष्टीस पडतात. पण ते प्रयत्न लेकरंजन-प्रयत्नांत किंवा विशिष्ट उपासनेचा किंवा तत्त्वाचा पुढाकार करण्याच्या प्रयत्नांत विलीन झालेले दृष्टीस पडतात.

प्रत्येक इतिहासग्रंथामध्ये खोटे लिहिण्याची इच्छा लेखकास जास्त असते आणि पुष्कळदां खोटे लिहिण्याकरितांच इतिहास जन्मास येतात. जगाची ऐतिहासिक भावना किंवा इतिहास-महत्त्वाची जाणीव सत्य लिहिण्याच्या प्रयत्नावरून अशी दिसून येणार आहे तरीच खोटे लिहिण्याच्या प्रयत्नावरूनहि दिसून येणार आहे. जो खोटे लिहून ठेवितो तो मागी वानवांस फसविण्याच्या

उद्देशानें लिहून ठेवितो आणि त्यास इतिहासमहत्त्व असल्या-शिवाय तो खोटे लिहिण्याचे परिश्रम करील असें संभवत नाही. प्रत्येक इतिहासग्रंथामध्ये काहीं तरी खोटे अगर पक्षाभिमानां अथेमुळे खरे लिहिणें दृष्टीस पडतेंच. तर जो ग्रंथ अगोदरच काव्य आहे त्यावर वैयक्तिक इच्छेनें किंवा आकांक्षेनें परिणाम होऊन त्याचें स्वरूप विकृत होतें हें आपल्या रामायण महाभारतादि ग्रंथांवरून व पुराणांवरून स्पष्ट होतें. खोड्या व लपंडावींच्या विधानांवरून खोटेपणाची व लपंडावीचीं कारणं शोधिलीं असतां आजच्या संशोधकांस इतिहास अधिक खुला होतो. त्याप्रमाणेंच आपल्या देशांतील सर्व प्रकारचे ग्रंथ घेऊन आपणांस इतिहास खुला करावा लागेल.

ग्रंकांचा प्रख्यात इतिहासकार हिरोडोटस याचें स्तोम करंच माजविलेलें आपणांस दृष्टीस पडतें. त्यास सत्यवत्ता म्हणणारे लोक आंधळे आहेत असें वाटावयास लागतें. हिरोडोटसचा ऐतिहासिक प्रामाणिकपणा देखील वर्णिला जातो. आज आपण हिरोडोटसचा ग्रंथ वाचूं लागलों म्हणजे कर्णोपकर्ण ऐकलेल्या किती तरी गोष्टी त्यानें लिहून ठेविलेल्या दृष्टीस पडतात. शिवाय लेकरंजन हा हेतु त्याच्या ग्रंथांत प्राधान्यानें दृष्टीस पडतो. त्याच्या इतिहासांत कादंबरीवजा अनेक गोष्टी त्यानें भरल्या आहेत असें दिसून येतें. जिज्ञासू ज्ञान देण्याच्या करामतीपेक्षां टवाळ व चावट गोष्टींचे शोकी असे जे गृहस्थ आहेत त्यांना खूप करण्याच्या करामतीवर त्याच्या ग्रंथाची लोकप्रियता रचली गेली असावी आणि त्यानेंही लोकप्रियताच मिळविण्यासाठीं खटपट केली असावी असें ग्रंथ वाचतांना वाटतें. असें वाटण्यास एकच कारण देतों. हिरोडोटसनें हिंदुस्थानांतील लोकांसंबंधानें ते मनुष्यमक्षक आहेत अशी आपली समजूत व्यक्त केली आहे (Herodotus III-99). त्यास सत्य जाणण्याची संधि होती, तथापि जी गोष्ट मनोरंजक आहे, तिच्यांतून सत्य शोधून तिचा मनोरंजकपणा कशास घालवावा या भावनेनें तरी त्यानें सत्य शोधलें नसावें किंवा मुद्दाम असत्य प्रसूत करण्याची त्याची इच्छा असावी असें दिसतें. हिरोडोटसचा ग्रंथ इतिहास या दृष्टीनें पुन्हां मोडणी करण्यास अवश्य असा आहे. हिरोडोटसची इतिहासविषयक कल्पना फारशी उज्ज्वल दिसत नाही. आणि वाङ्मय या दृष्टीनें देखील हा ग्रंथ अव्यवस्थित दिसतो. तो ऐतिहासिक टीपांनीं युक्त व थोड्या-बहुत चावट गोष्टींनीं लोकप्रिय झालेले असें प्रवासवर्णन होय असें आम्ही म्हणूं.

इतिहास लिहितांना ज्या कांहीं क्रिया होतात त्यांकडे आपण थोडेंसें लक्ष देऊं.

(१) माहिती जमा करणें.

(२) वृत्तांचें महत्त्वमापन करणें.

(३) माहितीच्या अभवाच्या प्रसंगां माहित असलेल्या गोष्टीवरून संयोजक कल्पना करणें.

(४) लेखनीय माहितीची व्यापकता नियमित करणें.

(५) जगाच्या किंवा राष्ट्राच्या विकासक्रमविषयी सिद्धांत करणें.

या क्रियापैकी प्रत्येक क्रिया प्राचीन वाङ्मयांत झालेली दिसते. रामायण, महाभारत व पुराणें यांत जुनी माहिती जमा करून ठेवल्याचे पुरावे वारंवार दिसतात.

इतिहास कसा लिहावा यासंबंधानें विचार नेहमीं बदलत असतात. कालची स्थिति आज समजावी हें सर्वोच्च वाटतें. पण कालच्या कोणत्या गोष्टींस महत्त्व द्यावयाचें यासंबंधानें कल्पना असेल तर इतिहास लिहिण्यास दिशा मिळेल. वृत्तांच्या महत्त्वासंबंधानें प्राचीनांची जी बुद्धि असेल ती अवगमिली पाहिजे. "कार्यमहत्त्वविवेकता" हा इतिहासकाराचा अवश्य गुण तो प्राचीनांत होता काय हें आपणांस पाहिलें पाहिजे. हा गुण त्यांत होता असें केवळ पुराणाच्या व्याख्येवरून दिसतें.

प्राचीनांची इतिहास-विषयक कल्पना आणि पुराण-विषयक कल्पना आज आपणांस जाणणें अवश्य आहे. पुराण म्हणजे फार जुना इतिहास. प्राचीन पुराणांची व्याख्या येणेंप्रमाणें आहे.

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणम् ॥

पंचमहाभूतात्मक जगाची उत्पत्ति कशी झाली, मूलभूततत्वांपासून इतर चराचर कसे निर्माण झाले, निरनिराळे वंश कोणते झाले, त्यांच्या कामगिऱ्या काय झाल्या, कालाचे अत्यंत मोठे विभाग म्हणजे जीं मन्वन्तरे, त्या निरनिराळ्या मन्वन्तरांत कोण-कोणत्या गोष्टी होऊन गेल्या, या सर्वांची माहिती पुराणांत दिली पाहिजे अशी प्राचीनांची भावना होती. अत्यंत जुन्या गोष्टींची माहिती फारशी कालानुक्रमानें सांगतां येत नाहीं आणि त्या गोष्टींतोळ महत्त्वाच्या गोष्टीं केवळ जुन्या म्हणून विशेष कालविषयक चर्चा केल्याशिवाय उत्तरेन घेणें व ग्रंथां समाविष्ट करणें याशिवाय दुसरा कोणताहि पक्ष ग्रंथकारांस उरत नाही. असें असल्यामुळे पुष्कळशा प्राचीन कथा कालानुक्रमानें मांडणीशिवाय व कालविषयक विधान केल्याशिवाय पुराणांत प्रथित केलेल्या दिसतात.

इतिहासाचा एक हेतु असा असतो कीं, आज लोकांना जें दिसत आहे त्याची उत्पत्ति अगर विकास सांगून तें स्पष्ट करावें. या हेतूचा इतिहास हा एक शक्य परिणाम आहे तथापि तो एकच नाही. या हेतूमुळे जें वाङ्मय उत्पन्न होतें तें केवळ इतिहासरूपी होत नाही. जेव्हां एखाद्या गोष्टीची आपणांस साधार माहिती नसेल किंवा ती माहिती उपलब्ध होण्याजोगी नसेल तेव्हां पुढील प्रश्न सोडविण्यासाठीं मनुष्य कल्पना लढवूं लागतो. विश्व उत्पन्न कसे झालें ? जाती उत्पन्न कशा झाल्या ? राष्ट्र उत्पन्न कशां झालें ? इत्यादि जाळे प्रश्न एखाद्या काळच्या जाणते म्हणून समजल्या जाणाऱ्या लोकांना साहित्य असो अगर नसो सोडविणें भाग पडतें, आणि ते त्यांस उपलब्ध असलेल्या माहितीप्रमाणें कल्पना करूं लागतात. या कल्पनांचें परीक्षण न होतां थेंकडें वरें त्या कल्पना लोकांना पडविल्या म्हणजे त्यांवर लोकांची इतकी भ्रदा बसूं लागते कीं, त्या कल्पनांवर विश्वास न ठेवणारा मनुष्य लोकांस नास्तिक अगर पाखंडी वाटायला लागतो.

पुष्कळ वेळां त्या कल्पनांनीं एखाद्या काल्पनिक इतिहासहि तयार होऊं लागतो. या तऱ्हेचा "इतिहास" आपल्या पुराणांतून व रामायणमहाभारतादि आर्य काव्यांतून आणि त्याप्रमाणेंच वेदांतोळ अर्यवादांतून पुष्कळ दृष्टीस पडतो. भारतीयांस इतिहासविषयी अनास्था असलेले लोक म्हणून शिका मिळाला आहे आणि यांत तथ्याहि पुष्कळ आहे; पण याबरोबर हेंहि लक्षांत ठेवें पाहिजे कीं, प्राचीनांस इतिहासचिन्नासा होती व ज्या गोष्टींचा इतिहास ठाऊक नाही तो ज्ञानाचा खळगा विचार करून आणि तत्त्वज्ञान लावून भरून काढणें ही क्रिया ते करीत होते. पुष्कळदां ही क्रिया करतांना केवळ काव्यरूपी कल्पनाच उत्पन्न होत. काव्यरूपीच त्यांची कल्पना होई ही गोष्ट प्राचीन भारतीयांच्या विरुद्ध मांडतां येईल. पण याबरोबर हेंहि लक्षांत ठेवें पाहिजे कीं, माहितीचा अभाव निव्वळ कल्पनेनं भरून काढणारे लोक भारतीयांतच केवळ नाहीत तर ते चौहोंकडे आहेत. प्रत्येक राष्ट्र आडामपासून किंवा त्याच्या वंशातील एखाद्या पुराणापासून झालें आहे अशा समजुतींनीं ग्रीकांचे, अरबांचे व मुसलमानांचे इतिहास यथास्थित भरलेले दिसतात. बौद्ध ग्रंथकारांनीं देखील असल्या कथांचें चांगलें यथास्थित ग्रहण केलेलें दिसतें. येथें हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं जेथें माहिती नसेल तेथें इतिहासकारानें वस्तुस्थिति कशी असावी यासंबंधानें कल्पना करणें ही क्रिया आजच्या शास्त्रीय पद्धतीनेंहि इतिहासलेखनाचें अंग आहेच. फरक हा कीं आजचा इतिहासलेखक कल्पनेस कल्पनाच म्हणून पुढें मांडील. प्राचीन पुराणकार तसें करीत नसत.

इतिहासाचें क्षेत्र काय व त्याचें इतर ज्ञानक्षेत्रापासून पृथक्करण कसें करावें हें आजहि निश्चितपणें ठरलें नाही. लोकांच्या इतर ज्ञानावर क्रियांच्या महत्त्वाचें ज्ञान अवलंबून असणार आणि त्यावर लेखन अवलंबून असणार. जगांत झालेल्या सर्व प्रकारच्या घडामोडी या इतिहासाचा विषय होत. इतिहास या विषयाचें स्वरूप दिवसानुदिवस अधिकाधिक विकसित होऊं लागलें आहे. इतिहास या शब्दाचा म्हणजे इति+ह+आस या शब्दसमुच्चयाचा मूल अर्थ 'असें झालें' असा आहे. ग्रीक लोकामध्ये हिस्टोरिया हा शब्द प्रथम जन्मास आला आणि त्याचा अर्थ शोध किंवा माहिती असा होता. ज्ञानाचें वर्गीकरण करूं इच्छिणारे लोक इतिहास हें शब्द आहे किंवा नाही याची बरीच पंचाईत करतात. ते म्हणतात कीं, इतिहास हें शास्त्रच नव्हे. कोणी म्हणतात, मनुष्य हा एक प्राणी आहे, तेव्हां मनुष्याच्या जगावरील क्रिया हा एकंदर प्राणिशास्त्राचा विषय होईल. कित्येक असें म्हणतात कीं, इतिहास हें जगांतोळ एकच शास्त्र होय. इतर शास्त्रें म्हणजे मनुष्यप्राण्याचें ज्ञान या संदराखाली इतिहास या शास्त्रांत सर्व कांहीं समाविष्ट करता येईल. कारण कोणासहि वास्तविक ज्ञान होतच नाही. वस्तूचें इन्द्रियगोचर स्वरूप व त्यावर रचलेलीं अनुमानें तेवढीं मनुष्यास ठाऊक आहेत. तेव्हां शास्त्रीय ज्ञान हा केवळ मनुष्येतिहासाचा भाग होय.

मनुष्याचा ऐतिहासिक घडामोडींवर विचार होऊं लागतो आणि त्याचे जगाच्या क्रमाविषयी सिद्धांत वनूं लागतात. ही क्रिया देखील आपल्या वाङ्मयांत दृष्टीस पडते. 'फिलॉसफी ऑफ हिस्टरी'

म्हणून एक अभ्यासक्षेत्र यूरोपांत दृष्टीस पडते त्यावर पुष्कळ ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. त्या ग्रंथांचे विषय साधारणपणे खालील प्रकारचे दृष्टीस पडतात.

जगांतील अनेक घडामोडी पाहून त्यांतून कांहीं ईश्वरी संकेत दृष्टीस पडतो काय हे पाहावयाचे आणि त्यांतून ईश्वराचे हेतू ओळखावयाचे. समाजाचा क्रम पाहून त्यांतून ईश्वराचे हेतू व नियम ओळखून आपला ईश्वराविषयीचा भाव दृढ करावा या इच्छेने कित्येक ग्रंथकार प्रवृत्त झाले आहेत.

कित्येक ग्रंथांतून इजिप्त, खालिडया, ग्रीस, रोम इत्यादि राष्ट्रांचा विकास व विनाश हे पाहून संस्कृतीची मशाल एका हातांतून दुसऱ्या हातांत अधिक प्रभावयुक्त होण्याकरितां कशी दिली इत्यादि गोष्टी लिहिल्या आहेत.

कित्येकांनीं असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, 'रिव्हिलेशन'मध्ये जीं विधाने केलीं आहेत तींच इतिहासाचे तत्त्वज्ञान होत.

समाजशास्त्रामध्ये समाजविकासात्मक जे नियम सापडले त्यांसहि कोणी 'फिलॉसफी ऑफ हिस्टरी' असें नांव दिलें आहे.

कित्येकांनीं जगाच्या इतिहासांत दूरदूरच्या काळांस एकत्र जोडणारे कांहीं अर्थशास्त्रीय नियम सापडतात काय यासाठीं झालेल्या शोधांच्या फलास 'फिलॉसफी ऑफ हिस्टरी' हे नांव दिलें आहे. कोलंबियाचे प्रोफेसर डॉक्टर सेल्मिन यांनीं यास 'एकानामिक इन्टरप्रिटेशन ऑफ हिस्टरी' म्हणजे जगाच्या इतिहासाचे अर्थशास्त्रीय स्पष्टीकरण असें नांव दिलें आहे.

प्राचीनांचे इतिहासविषयक ज्ञान शोधावयाचे म्हणजे जगांतील क्रियांचे महत्त्व ते मोजत होते काय, आजच्या महत्त्वाच्या गोष्टींस कारण शोधून त्या गोष्टींच्या अस्तित्वाचे स्पष्टीकरण करणे यास ते महत्त्व देत होते काय, व्यवहारनियम इतिहासावरून शिकण्याचे ते पद्धतीत होते काय आणि मनुष्यक्रियाविषयक वाङ्मय त्यांस आवडत होते काय हे प्रश्न उपस्थित होतात. या सर्व प्रश्नांस होय म्हणूनच उत्तर द्यावे लागते. एवढे खरे कीं, इतिहासशास्त्राची जोपासना पाश्चात्यांमध्ये जितक्या प्रमाणाने झाली तितक्या प्रमाणाने आपल्याकडे झाली नाही.

आपल्याकडे इतिहासावर जें तत्त्वज्ञान तयार झालें त्यांत जे अनेक सिद्धांत मांडले गेले, आणि लेखनविषयक दृष्टी तयार झाली त्यांचे सामान्य स्वरूप येणेप्रमाणेः—

- (१) स्मृत्यर्थ काय व विस्मृत्यर्थ काय याविषयी विचार करून इतिहासविषयक ग्रंथांची व्याख्या करणे.
- (२) युग, अवतार, मन्वंतर असे महत्त्वाचे कालविभाग निर्देशणे.
- (३) मोठ्या कार्यकर्त्यां पुढाचीं अस्तित्त्व विशिष्ट क्रियाविकासाचे सिद्धांत सांगून स्पष्ट करणे.
- (४) युद्धे राज्यकारणा यांचे युक्तायुक्त परिणाम व्यक्त करणे.

(५) मानवी क्रिया पाहून त्या क्रियांचा अंतिम हेतु काय याविषयी विचार करणे आणि त्या हेतूंनीं क्रियांची योग्य-योग्यता ठरविणे.

(६) इतिहासविकासाचे नियम राजकीय घडामोडींतच केवळ व्यक्त होतात असें नाहीं तर वैचारिक इतिहासांत व पारमार्थिक क्रियामध्ये व्यक्त होतात हे जाणून वैचारिक व पारमार्थिक इतिहासाचा प्रयत्न करणे.

(७) विशिष्ट राजकीय घडामोडींविषयी औदासीन्य ठेवणे.

(८) राजवंशावली व गुल्परंपरा यांचे रक्षण करणे.

या सर्व क्रिया व भावना पुराणग्रंथांत दिसत आहेत आणि त्या पुराणग्रंथकारांना ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाची भावना तीक्ष्णपणे होती हे दाखवितात.

प्राचीनांचे इतिहासविषयक तत्त्वज्ञान पुराणाच्या व्याख्येत अंशतः आहे. ती व्याख्या व तिचे स्पष्टीकरण मागे दिलेंच आहे. आपल्या इतिहासविषयक तत्त्वज्ञानाची एक महत्त्वाची कल्पना म्हटली म्हणजे युगकल्पना होय. गेला तो दिवस सोन्याचा या शिशुकल्पनेच हे जास्त उत्तम स्वरूप होय. कृतयुगामध्ये चतुष्पाद धर्म होता, त्रेतायुगामध्ये त्रिपाद धर्म होता, द्वापारामध्ये द्विपाद धर्म होता आणि कलियुगामध्ये एकपाद धर्म रहाणार. या तऱ्हेची कल्पना आपल्याकडे पुराणांतून व धर्मशास्त्रांतून प्रसृत केली गेली.

आपल्याकडील दुसरी एक कल्पना म्हटली म्हणजे अवतारकल्पना होय. अवतारकल्पना

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

या गीतावाक्यांत स्पष्टपणे मांडली आहे. जगांत जीं मोठालीं कार्ये होत असतात, त्या कार्यांचा कर्ता म्हणून कोणीतरी पुरुष उदयास येतो अशा पुरुषास अवतारी पुरुष म्हणण्याचा प्रघात आहे. अवतारी पुरुष म्हणजे स्वर्गातील एखादा देव नाहीसा होऊन मनुष्यरूपाने वागतो अशी प्राचीनांची समजूत होती असे दिसत नाही. कोकी; धर्म आणि विदुर या दोघांस यमाचे अवतार महाभारतकारांनीं मानले आहे आणि ते दोघेहि पृथ्वीवर असतां यमधर्महि आपल्या लोकांत होता असें धरले आहे.

अवतारी पुरुष अधिक महत्त्वाचे किंवा पारिस्थितिक अधिक महत्त्वाची याविषयी परस्परविरुद्ध भावना देखील लोकांच्या विचारांत दृष्टीस पडतात. कार्यकर्ता पुरुष अनेक प्रसंगां असें म्हणतांना दाखविला आहे कीं, 'मी केवळ होणाऱ्या कार्याला निमित्तमात्र आहे, कार्य करणारी आणि कार्य माझ्या हातून घडविणारी शक्ति निराळीच आहे.'

इतिहासाचा विषय जगांतील राजकीय घडामोडी होत एवढेच केवळ नाही तर जगांतील ज्ञान हाहि इतिहासाचा विषय होय असे प्राचीन मानीत असत आणि प्रत्येक शास्त्राचा इतिहास देण्याचा ते

प्रयत्न करीत. पुष्कळ प्रसंगां ते शास्त्र देवानेंच दिलें असें दाखवीत. पुष्कळ शास्त्रें वेदसूक्त आहेत असें दाखविण्याचा प्रयत्न करीत.

इतिहासज्ञानामुळे जी कार्यकारणपरंपरा लक्षांत येते तिचें ज्ञान पुष्कळ प्रसंगां जतन करून ठेवलेलें दिसतें.

इतिहासाच्या योगानें राजनीतिशास्त्र विकास पावतें. हें नीति-शास्त्र आपल्याकडे पुष्कळ विकसित झालें होतें व त्या शास्त्रावर अनेक ग्रंथकार होऊन गेले हें चाणक्याचा ग्रंथ वाचला असतां सहज लक्षांत येईल, लोकांमध्ये ऐतिहासिक भावना कितपत पसरली आहे हें कालक्रमाविषयी कल्पना किती प्रचलित आहेत हें पाहून त्यांचून ठरवावयाचें. अवतारकल्पना, युगकल्पना हिंदूसचें सामान्य मनुष्यासहि परिचित असतात; म्हणजे सामान्यामध्येहि ऐतिहासिक भावना आहे असें म्हणतां येईल. सामान्य वाङ्मयामध्ये देखील इतिहाससूक्त सिद्धांत व भावना दृष्टीस पडतात. त्या आपणांस तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथांत देखील सांपडतील.

इतिहासांतील एक नेहमीं लक्ष वेधणारी गोष्ट म्हणजे युद्ध होय. युद्धाचे निकट व दूरवर परिणाम जाणणें हा एक ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाचा भाग होय. हें युद्धपरिणामज्ञान भगवद्गीतेंतच उत्तम तऱ्हेनें वर्णन केले आहे.

कुलक्षये प्रणश्यति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं क्लृप्तमधर्मोऽभिभवत्युत ॥
अधर्माभिवात् कृष्ण प्रदुष्यति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वाग्णैर्य जायते वर्णसंकरः ॥
सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्यच ।
पतति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥

अनेक युद्धे होऊन एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राचा पाडाव करतें या प्रकारच्या क्रियांवर इतिहासकाराचें मत मोठ्या मार्मिकपणानें पुराणांत व्यक्त केले गेले आहे.

पृथिव्युवाचः—

कथमेव नरेन्द्राणां मोहो बुद्धिमतामपि ।
धेनू केन सधर्माणोप्यतिविश्वस्तचतसः ॥
पूर्वमात्मजयं कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मंत्रिणः ।
ततो भृत्याश्च पौरांश्च जिगीषन्ति तथा रिपून् ॥
क्रमणानेन जेष्यामो वयं पृथ्वीं ससागराम् ।
इत्यासक्तधियो भृत्यं न पश्यत्यविदूरगम् ॥
संशुद्धावरणं याति भूमंढलमयो वज्रम् ।
क्रियदात्मजयस्यैतन्मुकेरात्मजये फलम् ॥
उन्मुख्य पूर्वजा याता यां नादाय गतः पितरः ।
तां मामतीव मृदुत्वाजेतुमिच्छन्ति पाथिवाः ॥
मरुते पितृपुत्राणां भ्रातृणां चापि विग्रहः ।
जायतेत्यंतमोहेन ममत्वादृतचेतसाम् ॥

पृथ्वी ममयं सकला ममैषा
मदन्वयस्यापि च शाश्वतीयम् ।
यो यो मृतेऽन्यत्र वभूव राजा
कुबुद्धिरासीदिति तस्य तस्य ॥
दृष्ट्वा ममत्वादृतचित्तमेकं
विहाय मां सृत्युक्तां व्रजन्तम् ।

तस्यानुयस्तस्य कथं ममत्वं
ह्यास्पदं मत्प्रभवं करोति ॥
पृथ्वी ममैषाऽऽशु परित्यजेनां
वदन्ति ये दूतसुखैस्त्वशास्त्रम् ।
नराधिपास्तेषु ममातिहासः
पुनश्च मृदेषु दयाऽभ्युपैति ॥

विष्णुपुराण अं. ४. अ. २४, श्लोक १२८-१३६.

पृथ्वी म्हणालीः—

सत्तागार, नोकर, जनता आणि शत्रु हीं सर्व क्रमानें जिंकतां जिंकतां शेवटीं सर्व समुद्रवल्यांकित पृथ्वीचें अधिराज्य आपण मिळवूं अशा आसत्तीनें, समीप ठाकलेल्या मृत्युकडेहि दुर्लक्ष कर-ण्याची भुरळ, निग्रहावस्था पार झालेल्या परंतु मृत्यूला सहज वशा आणि फाजील आत्मविश्वास धरणाच्या मोठ्या ज्ञानी राजांनां देखील कमी पडते ? मोक्ष हें अंतिम साध्य जर आत्मनिग्रहानें हातीं लागणारें आहे तर, विस्तृत सागराची आणि भूगोलाची मालकी मिळविण्यासारख्या क्षणिक हव्यासापायीं, तें साध्य हातचें गमवावें काय ?

ह्याच्या आज्ञेपणज्यांनीं मला बरोबर नेली नाही, ह्यांच्या वापा-नेहि मला येथेंच ठेविली, असें आहे तरी माझ्यावर पूर्ण ताबा चालविण्याची इच्छा वेदगळपणानें अद्याप वाळगितातच. मांषणाच्या भरीं भरून, माझ्यावर मालकी गाजविण्यासाठीं, वापलेकांचे आणि भावामावांचे खटके उडतात.

एक राजा दिवंगत झाला आणि त्याच्या गादीवर दुसरा आला कीं तो प्रत्येकजण आपल्याशीं बदाई मारीत असतो कीं, ही पृथ्वी माझ्या मालकीची आहे आणि ती चिरकाल माझ्या वंशजाकडे नांदेल.

माझ्यावर मालकी गाजविणारा एक राजा इहलोक सोडून कसां जातो, त्याच्या जागीं येणाराची मृतावदलची आपलेपणाची भावना नाहीशी होऊन माझ्यावदलचा अभिलाष त्याला कसा सुटतो, 'पृथ्वीवर माझी मालकी आहे, तूं तिच्यावरील हक्क सोड' असें दृतांकडून शत्रूंनां कसें निवेदन करण्यांत येतें, हें पाहून मला हंसूं येतें आणि मुखेपणावदल त्यांची कोंब वाटते.

इतिहासाचे नियम केवळ राजकीय इतिहासांतच सांपडतात असें नाहीं तर सांस्कृतिक इतिहासांतहि दृष्टीस पडतात. तसेंच पारमार्थिक विचारांचे प्रावत्य कोणत्या वेळेस कसें झालें, तें कोणत्या नियमांनीं वांधलें गेलें आहे या विषयावर देखील विचार व्यक्त झाले आहेत. ज्ञान, कर्म आणि उपासना या तिह्यांची समाजाला आवश्यकता आहे आणि त्यांपैकी एखाद्याचें अधिक प्रावत्य झालें म्हणजे समतोलपणा कायम ठेवण्यासाठीं दुसऱ्या प्रकारच्या विचारांचा पुस्तकृती तयार होतो या तऱ्हेचे विचार अनेक ग्रंथकारांनीं व्यक्त केले आहेत. उदाहरणार्थ माधवाचार्य म्हणतात.

गुण सौम्य वचः श्रेयो जगदुद्धारागाचरम् ।
काण्डव्यात्मके चैवे प्रोद्भूते न्याद्विजोद्भूतिः ॥

तद्रक्षणं रक्षितं स्यात्सकलं जगतीतलम् ।
तद्धीनत्वतो वर्णाश्रमधर्मतत्ततः ॥
इदानीमिदमुद्धार्यमिति वृत्तिमतः पुरा ।
मम गृढाशयविदो विष्णुशेवो समीपगो ॥
मध्यमं काण्डमुद्धतुं मनुजानो मयेव तो ।
अवतीर्थांशतो भूमौ संकर्षणपतअली ।
सुनी भूत्वा मुदोपास्तियोगकाण्डकृतौ स्थितौ ।
अश्रिमं ज्ञानकाण्डं तूद्धरिष्यामीति देवताः ॥

(शंकरदिग्विजय १, ४८-५२.)

या वरील वाक्यांचे विस्तृत स्पष्टीकरण कै० रघुनाथशास्त्री गोडबोले यांनी येणेंप्रमाणें केलें आहे.

“बौद्धमत वैदिक धर्माच्या जरी मागचें आहे, तरी तें लपून छपून वरेंच प्राचीन असल्याचें वाल्मीकिरामायणावरून दिसून येतें. त्या मतांतील लोकांच्या मनांतून अहिंसाधर्ममिपानें यज्ञ वंद पाडोवत असें तेव्हांपासून असतां, त्या काळचे राजे व ऋषी यांच्यापुढे त्यांचा कांहीं उपाय चालेना. त्यामुळे तो ग्रह, ही संधि केव्हां येईल तिची मार्गप्रतीक्षा करीत असतां, गेल्या द्वापरयुगाच्या अंतां भारती युद्धांत प्रायः सर्व राजे नाश पावले, तसेंच ऋषीहि अदृश्य झाले, असें पाहतांच चार्वाकाच्या व क्षपणकाच्या रूपानें प्रगट झाला, आणि त्यानें ईश्वर नाहीं, परलोक नाहीं इत्यादि प्रकारचें नास्तिक शास्त्र प्रवृत्त करून, लोकांस गळकर्मापासून परावृत्त केलें असें दृष्ट त्यांच्याच ग्रंथावरून दिसून येतें.

ही नास्तिक मताच्या आघाडीची चार्वाकक्षपणकरूप जोडी, युधिष्ठिराकाच्या सहस्रें साठाव्या वर्षाच्या सुमारास प्रगट झाल्यावर, मागून बुद्ध व अर्हत् क्रमानेंच उत्पन्न झाले. त्यांनीं जरी त्यांच्या मताचें खंडन केल्याचें व ईश्वर आणि परलोक आहेत असें मानल्याचें जैन ग्रंथांवरून दिसतें, तरी वेद हे पौरुष हेत हा जो त्यांचा सिद्धांत, तो त्यांनीं जीवापलीकडचा समजून, अहिंसाधर्ममिपानें कर्मकांड बंद पाडलें, तें इतकें कीं, तो शब्द धोडक्याच काळांत कानांनीं साज ऐकावा, अशी दशा त्यास येऊन पोचली. अर्थात् ज्ञानकांडहि त्याच पंधास लागून राहिलें होतें.

याप्रमाणें कर्म आणि ज्ञान या दोहोंचा न्हास करून, बौद्ध व जैन आपला तृतीय पंथ विस्तृत करीत सर्व भरतखंडांत सुमारे दीड हजार वर्षेपर्यंत एकसारखा धुमध्वनी उडवीत असतां, त्याच संधीत वैदिक लोक मध्यम कांडास (उपासनाकांडास) अनुसरले. परंतु तें मध्यमकांड आगमोक्त व श्रुतिविरुद्ध असल्यामुळे, एकंदरीत सर्व गोंधळच होऊन गेला असें पाहून, स्वामी कार्तिक, ब्रह्मदेव, आणि इंद्र, हे तिघे ईश्वराज्ञेनें प्रथम पृथ्वीवर पुढें आले व त्यांनीं कुमारिलभट्ट, मंडनमित्र व सुधन्वा या नांवांनीं अवतारी होऊन, कर्मकांडाची पूर्ववत् स्थापना करून, बौद्ध व जैन यांचा अगदीं धुवा उडवून दिला.

असें जरी झालें, तरी कर्मकांड ज्ञानांगत्वानें चालाचें हें योग्य असतां, तें प्राधान्यानें चालू झालें, व वेदविरुद्ध अनेक उपासना प्रवृत्त झालेल्याहि तशाच राहिल्या असें पाहून, स्वतः ईश्वर शंकरा-

चार्य या नांवानें पृथ्वीवर आला, व त्यानें शैव, शाक्त, वैष्णव, गाणपत्य आणि सौर इत्यादिकांचीं आगमोक्त मते खंडित करून व मंडनमित्राचीहि खोड जिरवून, श्रुतिप्रतिपाद्य कर्म, उपासना व ज्ञान, यांची यथायुक्त स्थापना केली व आपलें मत शुद्धाद्वैत अशा नांवानें सर्वत्र चालू केलें.*”

एवंच भारतीयांस ऐतिहासिक भावना होती ती विजयांचा उल्लेख करणें, राजवंशावली रक्षण करणें, जगाच्या क्रमाविषयी नियम बांधणें, अनेक समूहांच्या युद्धादि क्रिया यांचे परिणाम जाणणें, राजनीतिव्यवहाराचे नियम प्राप्त करून घेणें या प्रकारच्या प्रयत्नांत दृश्य होते. ज्यांनीं गुरुपरंपरा कायम राखल्या, निरनिराळ्या काळचे ग्रंथ दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रापेक्षां अधिक जतन करून ठेवले आणि ग्रंथांमध्यें जे फेरफार होत, जे आश्रुतिकार निघत त्यांचा इतिहास फार काळजीनें जतन केला, त्या लोकांनीं संस्थानाच्या उत्कर्षांप्रकाशाच्या इतिहासाविषयी अत्यंत उदासीन रहावे याचें कारण काय असावें ? हे औदासीन्यकारण समजण्यास ज्या काळांत भारतीयांचें इतिहासपुराणरुषी वाङ्मय तयार झालें त्या काळच्या सामाजिक व बौद्धिक परिस्थितीचीं कांहीं अंगें लक्षांत घेतलीं पाहिजेत. सामाजिक व राजकीय परिस्थितिच अशी हांता कीं, राज्यांच्या उलाढालीविषयी सामान्य लोकांस तशीच तत्त्ववेत्त्यांस अनास्था असावी. कोणता राजा आला आणि कोणता राजा गेला याचें महत्त्व प्राचीनांस फारसें नसावें. मेगास्थिनिस साक्षी देतो कीं, शेतकरी, भोवतालची जरी राज्यक्रान्ति होत असली तरी आपलें शेत संघर्षणें नांगरीत हांते आणि कदाचित् चौकशी केली तरी कुतूहलश्रुतीनें करीत कीं, लडाई कोणाची व कशाबद्दल चालली आहे. ज्याप्रमाणें एखाद्याचें दुकान मोडून दुसऱ्या कोणाचें दुकान आलें ही क्रिया झाल्यामुळे सामान्य जनांत फारशी खळबळ होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच वंदोवस्त ठेवण्याचा धंदा जी पेढी करते त्या पेढीची मालकी या घराण्यांतून त्या घराण्यांत गेली तर त्याचें महत्त्व तें काय ? एखाद्या पेढीवाल्यानें आपल्या शाखा पत्रास ठिकाणीं उघडल्या आणि अधिक ठिकाणांचा वाजार काबीज केला तर त्याचें एखाद्या कवीस जेवढें महत्त्व तितकेंच वंदोवस्त ठेवण्याचा धंदा करणाऱ्या पेढीचा व्याप वाढला असतां त्यास महत्त्व. आजच्या यूरोपीय लोकांस प्राचीन काळां दोन राजघराण्यांमधील भांडणाबद्दल संबंध राष्ट्रांनें लडाव्यास उठावें हा प्राचीनांच्या रानटीपणाचा मासला वाटत नाहीं काय ? एक संस्कृति स्थिर झाली आणि राष्ट्रांचें महत्त्व सार्वराष्ट्रीय संस्कृतीच्या विकासामुळे कमी झालें म्हणजे राष्ट्रांमधील लडाया देखील अधिक निरर्थक होणार नाहींत काय ? अर्वाचीन जगास प्राचीन भारतीयांच्या राष्ट्रविषयक अनास्थेविषयीं नोंद समज पडण्यासाठीं सर्व जग एका संस्कृतीनें व्यापिलें आहे आणि जवळ जवळ सारख्याच व्यवहारनियमांनीं बद्ध आहे अशा परिस्थितीची कल्पना करावी लागेल. ही कल्पना त्यांस आली म्हणजे राष्ट्राच्या उत्कर्षांप्रकाशाविषयी अनास्था

कशी उत्पन्न होणें शक्य आहे आणि त्यामुळे संस्थानाचे इतिहास लिहीत बसणें ही किती कमी महत्त्वाची गोष्ट होते याची कल्पना येईल.

आतां व्यापारी मनु आला आहे, आणि त्यामुळे जी व्यापारी घराणीं मोठाले व्याप करितात त्यांचे इतिहास तयार होऊं लागले आहेत. अमेरिकेंतील मोठमोठ्या व्यापारी घराण्यांनीं आपले पैसे कसे जमविले हें सांगणारे इतिहास दृष्टीस पडत आहेत. तसेंच मोठमोठ्या कंपन्यांचेहि इतिहास तयार होत आहेत.

राज्याच्या उलढाळींविषयी लोकांची व लेखकांची अनास्था असण्याचें सामाजिक कारण वर सांगितलें. सामाजिक कारण हें या अनास्थेस एकच कारण होतें असें नाहीं. तर वैदिक कारण देखील होतें तें येणें प्रमाणें.

जेव्हां इतिहासज्ञान तयार होतें तेव्हां तत्त्ववेत्ता त्यापासून जगद्वितीचे नियम काढू लागतो, आणि आपल्या माहितीची मांडणी या नियमानुसार करतो. अशा तऱ्हेची मांडणी इतिहास, पुराणकारांनीं केली आहे.

जेव्हां ज्ञानाचें एकीकरण करण्याचा प्रयत्न होऊं लागतो, तेव्हां धर्मेचें ज्ञान थोडक्यांत कसें आणवें हा विचार उत्पन्न होऊं लागतो. रक्षणीय काय ? वारीकसारीक भानगडींचीं वाटें अगर तत्त्वे ? या दोहोंत तत्त्वे रक्षणीय हें कोणीहि कबूल करील. तत्त्वे म्हणजे कोणतां ? तर कार्यव्यवहाराचे नियम. ते जतन कण्यासाठीं प्राचीनांनीं आस्था थोडी थोडकी दाखविली नाहीं. जगांत जेव्हां एखादें राष्ट्र उत्कर्षोपकर्ष पावतें आणि त्यांत जे उत्कर्षोपकर्षांचे नियम दिसून येतात तेच इतर राष्ट्रांच्या उत्कर्षोपकर्षांतहि दिसतात, आणि त्यामुळे ज्ञानेच्छेस एकाच संस्कृतीतील अनेक राष्ट्रांच्या भनागडीचें ज्ञान खरोखर अनवश्यक आहे. असा.

प्राचीन काळच्या इतिहासकारांना ज्या गोष्टी रक्षणीय वाटल्या त्या व त्यांत त्यांनीं जी ऐतिहासिक दृष्टी दाखविली ती येणें प्रमाणें.

प्राचीनांच्या दृष्टींनीं इतिहासामध्ये ज्या एका मोठ्या गोष्टीचें स्पष्टीकरण केलें पाहिजे अशी मोठी गोष्ट “सर्ग” म्हणजे विश्वाची उत्पत्ति मानली आहे.

त्यांच्या दृष्टीनें इतिहासविषय अशी दुसरी मोठी गोष्ट म्हणजे मानवाचे मोठे वंश आणि त्यांचीं कार्ये होत.

आणखी त्यांच्या दृष्टीनें मोठी इतिहासविषय अशी गोष्ट म्हणजे कालाचे मोठमोठे विभाग पाडणें होय. हे विभाग असे असावे कीं, एकंदर सर्वच समाजव्यवस्था अगर जगद्व्यवस्था जेव्हां पाळटेल तेव्हां तो महत्त्वाचा भाग समजावा. या दृष्टीनें या कालाचा स्थित्यंतरवाचक शब्द त्यांनीं मन्वंतर हा योजला आणि तो एक महत्त्वाचा इतिहासविषय धरला.

या सर्व कल्पना खऱ्या ऐतिहासिक भावनेस अनुसरून नाहींत असें कोण म्हणेल ? इतिहासाची पुराणकारांच्या दृष्टीइतकी व्यापक

कल्पना आज आपण कर्हं लायलों आणि इतिहास लिहिला तर त्या इतिहासाचें वास्तव्यस्य आजच्या पाश्चात्य इतिहासाच्या पुस्तकापेक्षां इतकें भिन्न होईल कीं, तो तत्त्वज्ञानाचा किंवा वेदांताचा ग्रंथ आहे असेंच लोकांस वाटेल.

पुराणांतून ज्या इतिहासविषयक कल्पना आपणांस दृष्टीस पडतात, त्या साधारणपणें अधिक प्रगत काळच्या आहेत. पुराणकार्यांनीं अनेक राष्ट्रांचे उदय व अस्त पाहिले होते आणि त्यांस पृथ्वीच्या विस्तीर्णपणाची कांहीं कल्पना होती. पुराणांतून दधिसमुद्र मद्याचे समुद्र इत्यादि कल्पना आहेत, त्यांवरून पुराणकारांचा हेतु वाचक लिहिण्याचा होता असें खास म्हणतां येत नाहीं. ग्रीक इतिहासकारांनीं थोड्याच्या तोंडाचे लोक, सेनें जमा करणाऱ्या मुंग्या इत्यादि भाकडकथा लिहून देवल्या नाहींत काय ? ज्याप्रमाणें धर्मराजास सेनें आणून देणाऱ्या महाभारताचे पिपीलिका नांवाच्या राष्ट्राचें सेनें जमा करणाऱ्या मुंग्यांमध्यें ग्रीकांनीं पर्यवसान केलें त्याप्रमाणें बाहेर देशाच्या माहितीसंबंधानें तिखटमोठ लावलेल्या कथा पुराणकारांच्याहि कांहीं आल्या नसतील काय ? आल्या असल्यास त्यांनीं ग्रंथांत निर्देश केला तर ते प्राचीन ग्रीक भूगोलवेत्तापेक्षां अधिक प्रमादास्पद खास होत नाहींत.

वरील विवेचन भारतीयांस इतिहासभावनेचा अभाव होता या कल्पनेची असत्यता दर्शवील व हेहि दाखवील कीं, त्यांची ऐतिहासिक भावना अधिक व्यापक व कमी सूक्ष्म होती. व्यापक भावनेनें जें वाङ्मय तयार झालें त्याच्या वरोवर कांहीं सूक्ष्म भावनेनें तयार झालेलें वाङ्मय वाढलें नसेलच असें म्हणवत नाहीं. पण तें असलें तरी नष्ट झालें असावें असें दिसतें. इतिहास या शास्त्राकडे भारतीयांचें लक्ष कितपत होतें, कालक्रमविषयक म्हणजे “फिलॉसफी आफ हिस्टरी” या सदरांत घाळतां येतील असे सिद्धांत त्यांजपाशीं होते किंवा नव्हते याविषयी माहिती कालानुक्रमानें देण्यास अवकाश नाहीं. तथापि, हें सांगतां येतें कीं, प्रत्येक काळांत असे ग्रंथ निर्माण झाले आहेत कीं, जे ग्रंथकारांमध्ये पूर्वेकथांचें सिंहावलोकन करावयाची बुद्धि, आणि त्या कथांपासून निघणारे जगत्कामविषयक सिद्धांत आणि त्या सिद्धांतावरून जगाचा हेतु याविषयी विचार नेहेमीं चालू असे असें दाखवितात. व्यक्ति ज्या क्रिया करते त्या क्रिया कांहीं विशिष्ट सृष्टिविकासनियमांनीं बद्ध असतात आणि मोठ्या म्हणजे अवतारी मनुष्याकडून होणाऱ्या प्रत्येक क्रियेला अंतिम हेतु असतो. या तऱ्हेचा विचार ज्या लोकांत फार दृढपणें आहे त्या लोकांस इतिहासभावना नाहीं असें कसें म्हणतां येईल ?

खराखुरा इतिहास मिल्कविष्याचा प्रयत्न करणें ही क्रिया फार दुरूची आहे. असा कोणताहि काळ नाहीं कीं ज्या काळांतील “इतिहासकारांनीं,” ज्याची माहिती नाहीं त्याची माहिती वस्तुस्थिति कशी असावी यासंबंधानें कल्पना करून घातली नाहीं. संशोधन करतांना तरी अगोदर काय असावें यासंबंधानें कल्पना करून साहित्य जुळावें लागतें आणि साहित्यानुसार ती कल्पना तपासावी

लागते. प्राचीनांनी इतिहास कसा असावा यासंबंधाने आपली कल्पना लिहिली त्या क्रियेत आणि आजच्या संशोधकाच्या क्रियेत मुख्य फरक हाच की, त्याची कल्पना साहित्याभावाने अनिमंत्रित होती यासुद्धे आपणांस प्राचीन लोकांस इतिहासभावना नव्हती असे वाटते. अधिकाधिक साहित्याने पूर्वीच्या कल्पना दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न नेहेमीच होत असतो व झाला पाहिजे. हीच श्रुति पुराण-ग्रंथ वापरतानाही ठेवावी. प्राचीनांच्या ग्रंथांत देखील काही ग्रंथांत ऐतिहासिक भावना कमी, काहीत अधिक असा प्रकार आहेच. वेदांत आपणांस ऐतिहासिक भावना फारच थोडी दिसते. वेदामध्ये जगाच्या विवर्ताविषयी विचार सांपडतात. पण वंशविषयक ज्ञानाची व्यवस्थित मांडणी करण्याची भावना त्यांत दिसत नाही. आणि कोणत्या तरी ऐतिहासिक किंवा विवर्तविषयक तत्त्वाची इतर गोष्टींनी जुळणी करण्याची खटपट त्यांत केली नसल्यामुळे आपल्या हातां खराखुरा कचा माल आलेला आहे. तो माल आजच्या इतिहासकारास अधिक उपयुक्त आहे. सृष्टि उत्पन्न कशी झाली, निरनिराळे वंश किंवा मनुष्यप्राणी यांची उत्पत्ति कशी झाली यांविषयी धाडशी विचार वेदांत दृष्टीस पडतात. पण युगे, मन्वंतरे यांच्या कल्पना वेदांत दिसत नाहीत. पुराणे आणि वेद यांतील विचारांमध्ये थोडीशी सरूपता आहे, पण पुराणांतील विचार अधिक व्यापक आहेत. वेदांमध्ये सृष्टीची, ताऱ्यांची, मानवजातीची, पशुपक्षांची उत्पत्ति कशी झाली याविषयांचे त्यांचे मत सांपडते.

येथे पुराणांतील कथा देण्यांत तात्पर्य नाही, कारण कथा यावयाच्या म्हणजे एकमेकांशी विरोध असलेली कथानके पुढे मांडावयाची. या कथानकांमध्ये काही अंश मात्र थोडसा लक्षांत घेण्याजोगा आहे. तो अंश म्हटला म्हणजे संस्कृतीचा विकास झाला यासंबंधी पुराणकारांनी आपली व्यक्त केलेली मते होत. आज अर्वाचीन समाजशास्त्रज्ञ ज्या प्रकारची संस्कृतिविकास-विषयक विचारमालिका पुढे आणतात त्या प्रकारची विचारमालिका पुढे आणण्याची हुकूम पुराणग्रंथांच्या लेखकांसहि येत होती असे विष्णुपुराणावरून दिसते. मानवी मनोविकारहीन समाजस्थितीत शासनसंस्थेचा अभाव हे मत अठराव्या, एकोणिसाव्या शतकांतील मोठ्या युरोपीय तत्त्ववेत्त्यांच्या ग्रंथांत सांपडते. त्याअर्थी पुराणकारांच्या कल्पना जर जंगली म्हणावयाच्या तर असल्या प्रकारच्या कल्पना अठराव्या, एकोणिसाव्या शतकांतहि युरोपांत प्रचलित होत्या ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. पुराणग्रंथकारांना भोंवतालचीं राष्ट्रे व मोठमोठीं घराणीं यांचा इतिहास आणि जगदुत्पत्तीचा काल यांच्यामध्ये असलेले खंडार भरून काढण्याची प्रवृत्ति इच्छा असावी असे दिसते. आणि त्यांच्या काळी जी दंतकथात्मक माहिती उपलब्ध असेल ती त्यांनी कसेवसे हे खंडार भरून काढण्याकरिता लावली असावी. ज्या काळांत वरील प्रकारचा मजकूर लिहिला गेला त्या काळांत एखादा अर्वाचीन चिकित्सक युद्धाचा लेखक असता तर तो एवढेच करिता की, सध्याचे प्रचलित वंश अमुक आहेत असे लिहिता, प्राचीन वंशविषयीचा माल अमुक अमुक आहे म्हणून मांडता व अत्यंत प्राचीन काल आणि त्या मनुष्याचा काल यांमधील खंडार

भरून काढता येत नाही म्हणून म्हणता आणि त्या मधल्या काळा-विषयी ज्या काही दंतकथात्मक वंशावळ्या उपलब्ध असतील त्या पुढे मांडता आणि कदाचित् त्या जोडण्याचाहि प्रयत्न करता. फरक एवढाच झाला असता की 'असे असेल ना,' 'अशी कल्पना होते,' 'आम्ही हे सुचवितो' आणि 'विरुद्ध पुरावा सांपडेलयत आम्ही अमुक अमुक गृहीत धरतो' अशा वाक्यांची रेती वंशरूपी विटा जोडणाऱ्या कल्पनांच्या चुन्यांत मिसळता, आणि आपण अत्यंत सावध लेखक म्हणून म्हणवून घेता.

इतिहासविषयक लेखांत नेहमी एक लक्षांत ठेवले पाहिजे की, चिकित्सक बुद्धि ही इतिहासकाराच्या कल्पनेस नियंत्रक आहे हे खरे; परंतु चिकित्सक बुद्धि इतिहासज्ञान देऊ शकत नाही. इतिहासकारास दुजे जोडावयाचे असतात आणि संबंध शोधायचे असतात. चिकित्सकाचे 'नेदं नेदं' करून चालते आणि त्यास नेदं याचेच उपवृंहण करणारा लेख सजावितो येतो; परंतु संगति लावणे, साधे जोडणे, काय झाले असेल याच्याबद्दल कल्पना करणे आणि मांडणे ही कामे इतिहासकारास करावी लागतात. म्हणजे इतिहास लिहितांना कल्पनेसच पुढे ढकलावे लागते, आणि त्याच्या कल्पनेने तो जो सांधा जोडील तो सांधा चिकित्सकाच्या बुद्धीने तपासावा लागतो. असो.

पुराणांतील सर्व वंशावळी निरूपयोगी आहेत काय ? नाहीत, असे अलीकडे थोडे मत होऊ लागले आहे. त्या मताचे संयोजक फल आम्ही पुढे देऊ. पुराणांचे व प्राचीनांच्या इतिहासवाङ्मयाचे महत्त्व आम्ही फार मोठे समजतो. वेदांच्या पूर्वीच्या कालापासूनचा इतिहास पुराणवाङ्मयांत लपला आहे असे आमचे मत आहे. वेद हे सर्वांत प्राचीन भारतीय ग्रंथ आहेत हे खरे, परंतु सर्वस्वी प्राचीन माहितीचे संग्राहक ते खास नाहीत. ऋग्वेदांतील बरचिर्श सूक्ते दाशराज्ञयुद्धाशी समकालीन किंवा नंतरची आहेत. दाशराज्ञ-युद्धामध्ये पुरु, यदु, तुर्वश, अनु, द्रुपु इत्यादि राष्ट्रे आपले स्वतंत्र अस्तित्व दाखवितात. हे युद्ध ज्या वेळेस झडले होत असेल त्या वेळेस बहुतेक हिंदुस्थान रिकामा नसून अगोदरच व्यापलेला असावा आणि तो बहुतकरून आर्यन् महावंशाच्या. राष्ट्रांनी व्यापला असावा असे दिसते. ऋग्वेदांत आर्यन् लोकांनी हिंदुस्थान व्यापल्याचा इतिहास खास नाही. आर्यन् महावंशाची भरतखंडातील वसाहत ही ऋग्वेदपूर्वकालीन आहे. दिवोदास व सुदास यांस पक्षणीतीरापर्यंत जो प्रदेश आक्रमावा लागला तो पूर्वी सपुरोहित वसलेल्या राष्ट्रांनी निकराची मारपीट करीत आक्रमावा लागला. त्या काळांत हिंदुस्थानांत अनेक राष्ट्रे होती व ती आपली पूर्वपैठिका वरीच जतन करून ठेवीत होती. आणि त्यांचे वाङ्मय जरी तयार नसले तरी पूर्वे कालच्या आठवणींचे रक्षण तीं करीत होती. म्हणजे हिंदुस्थानचा इतिहास लिहावयाचा म्हणजे ऋग्वेदपूर्व कालापासून प्रारंभ करावयाचा ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. वेदपूर्वकालाचा इतिहास विश्वोत्पत्तीपासून इतिहास सांगण्याचा वाणा वाळणाऱ्या पुराणवाङ्मयांत लपला आहे काय हे आपणांस पाहिले पाहिजे.

एवंच भारतीय इतिहास आपणांस फार प्राचीन काळापासून उपलब्ध आहे आणि भारतीयांनी त्यास लागणारे साहित्यहि जपून ठेवले आहे अशी आपली खात्री होते. आतां आपले यापुढील कार्य हें आहे कीं, अत्यंत प्राचीन काळापासून सुखात करून आजच्या कालापर्यंत इतिहाससूत्र ओढीत आणावयाचें. हें करण्यासाठीं आपणांस कोणत्या गोष्टीचें साहाय्य मिळेल हें पाहिलें पाहिजे.

जगाच्या इतिहासाचे आपण प्रथमतः दोन भाग करूं. (१) बुद्धपूर्वकाल. (२) बुद्धोत्तरकाल.

या विभागाचें महत्त्व असें आहे कीं, सर्व जगाचा बुद्धपूर्वाचा इतिहास अंधुक स्थितीत आहे. बुद्धोत्तर इतिहास वरान निश्चित आहे. सर्व जगाशीं ज्या गोष्टींचा अत्यंत प्राचीन काळी संबंध आला अशी संस्था म्हणजे बौद्धसंप्रदाय होय. बुद्धपूर्वकाल म्हणजे विस्मृति मनुष्यसमुचयांचा काल, बुद्धोत्तरकाल म्हणजे परस्परांशीं संबद्ध मनुष्यसमुचयांचा काल.

बुद्धपूर्वकालामध्ये देखील विशिष्ट संस्कृतीस प्रारंभ होण्यापूर्वीचा आणि विशिष्ट संस्कृति उच्च प्रकारें सुरू झाल्याचा असे दोन भाग पडतील. असुरराष्ट्रास्थापनेपूर्वी कोणतीहि विशेष संस्कृति संवर्धित झाली होती अस आजपर्यंतच्या माहितीवरून म्हणतां येत नाही. यासाठीं प्रथम विश्वोत्पत्तिकालापासून असुरराष्ट्रसंस्थापनेच्या कालाचा इतिहास कितपत खुलवितां येतो हें पाहूं.

प्रकरण २ रें.

विश्वोत्पत्तीपासून असुरराष्ट्रसंस्थापनकालापर्यन्त.

(अनादिकाल—ख्रि. पू. ८०००.)

मानवेतिहासाच्या मर्यादा व साधनें.— इतिहासाचा विषय मनुष्यप्राण्याच्या जगावरील एकंदर हालचालीचें ज्ञान होय.

प्रत्येक देशांत इतिहासज्ञानाची मुळात मनुष्यानें आपल्या कालांतील गोष्टी लिहून किंवा इतरांस सांगून रक्षण करून ठेवल्यानें होते. पैंतूच परंपरा लेखाच्या द्वारे नेहमींच उपलब्ध होतात असें नाहीं. जगांतील अनेक राष्ट्रांकीं फारच थोड्या राष्ट्रांची स्वकालीन इतिहास लिहून ठेवण्याइतकी प्रगति झाली होती. प्रत्यक्ष इतिहासलेख लिहिले गेले नसले तरी इतिहासोपयोगी ग्रंथ प्रत्येक संस्कृतींत आढळतात. प्रत्येक लोकांनीं काव्ये व स्तोत्रे त्यांच्या इतिहासाचीं साधनें आहेत. काव्यांखेरीज इतर अवशेष देखील इतिहासदायक असतात.

अर्वाचीन इतिहाससंशोधक, वाङ्मयरूपी व वस्तुरूपी अवशेष किंवा अभ्याहत चालू असलेल्या परंपरा व रीतिभाती यांवरून इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न करतो.

या प्रकारचें साहित्य देखील फारच थोड्या कालाचा आणि फारच थोड्या राष्ट्रांचा इतिहास देऊ शकते. ज्या राष्ट्रांचे लेख किंवा इतर प्राचीन काळचे वस्तुस्वरूपी अवशेष उरले आहेत अशीं राष्ट्रां फारच थोडीं. ज्यांचे कोणत्या तरी प्रकारचे अवशेष दहा

हजार वर्षांइतके जुने शिल्लक आहेत अशीं राष्ट्रां अगर संस्कृति आज आपणांस ठाऊक नाहींत. चार हजार वर्षांइतके जुने ज्यांचे अवशेष शिल्लक आहेत अशीं राष्ट्रां अगर संस्कृति हातांच्या बोटांवर मोजतां येतील इतक्याच आहेत.

अनेक राष्ट्रां व जाती याविषयी माहिती आपणांस गेल्या शतकांतच प्राप्त झाली आहे.

इतिहासलेखनाची सामान्य पद्धति अशी आहे कीं, जितक्या प्राचीन काळाची आपणांस माहिती आहे तितक्या प्राचीन काळापासून सुखात करून आजच्या काळापर्यंत कथानूत्र ओढीत आणावयाचें. ही पद्धति नेहमीं शक्य असते असें नाहीं. कारण जितका काळ जुना तितका तो अधिक अस्पष्ट असतो. आणि तो अस्पष्ट असल्यामुळे उत्तरकाळी कथासूत्रास सुखात करून जितकें पाठीमागे जातां येईल तितकें जावें या प्रकारची पद्धति अमलांत आणावी लागते. इसवी सनाच्या प्रारंभाचा काल घेतला तरी आपणांस त्या वेळच्या फारच थोडक्या राष्ट्रांची माहिती आहे. सहारा वाळवंटाच्या दक्षिणेकडील आफ्रिकेच्या भागाची आणि अमेरिका व सॅविरिया या प्रदेशांतील राष्ट्रांची दोन हजार वर्षांपूर्वीची माहिती आपणांस कांहींच नाहीं असें म्हटल्यास चालेल. मनुष्य प्राण्याचा जगभर विस्तार या कालाच्या पूर्वी कित्येक शतके झाला होता याविषयी आज कोणास शंका नाहीं.

मनुष्यप्राण्याची वसती किती वर्षे होती याविषयी आज आपली कल्पना पुष्कळ विस्तृत झाली आहे. लाखों वर्षे मनुष्यप्राणी जगावर आहे असें शास्त्रज्ञांचें आज मत झालें आहे. या लाखों वर्षांचा इतिहास कसा लिहावयाचा हें मोठें कोडें आहे. भूस्तरशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, भाषाशास्त्र इत्यादि शाखांच्या साहाय्यानें ही मधली खळगी भरण्याचा प्रयत्न होत आहे. या प्रयत्नाचें फल येथें देण्यास अवकाश नाहीं; पण या शास्त्रांचा मनुष्येतिहासाशी संबंध कसा काय पोचतो हें दाखविलें म्हणजे इतिहासशास्त्राची व त्या शास्त्राच्या संवर्धनार्थ असलेल्या साहित्याची आपणांस कल्पना येईल.

विश्वांतील मानवोत्पत्तिपूर्व क्रिया व त्यांचा कालक्रम.— प्रथमतः शास्त्रज्ञांमध्ये जें इतिहासविषयक तत्त्वज्ञान प्रचलित आहे त्याचा उल्लेख केला पाहिजे.

जड द्रव्य, सौरसमुच्चय आणि पृथ्वी.— पृथ्वीवर मनुष्य प्राणी उत्पन्न होण्यापूर्वी देखील पृथ्वीचा इतिहास मोठा आहे. पृथ्वी उत्पन्न झाली कशी, ती आकाशांत परिभ्रमण करूं लागण्यापूर्वी ज्या साहित्याचें पर्यवसान पृथ्वी या विकासांत झालें तें साहित्य उर्फ जड माल कोणत्या स्थितीत होता, पृथ्वी आणि इतर ग्रह हे सौरसमुच्चयांतून वाहेर पडले काय, या तऱ्हेचे प्रश्न विचारांचा विषय झाले आहेत. पृथ्वी आणि इतर ग्रह हे जर सौरसमुच्चयांतून वाहेर पडले असले तर सौरसमुच्चय दुसऱ्या कोणत्या तरी ताऱ्यापासून उत्पन्न झाला नसेल काय? असला तर हे तारकापुंज तयार होण्यापूर्वी त्यांची

काय स्थिति होती ? याविषयांचा अभ्यास ज्योतिःशास्त्र आणि तद्विषयक पदार्थविज्ञानशास्त्रादि शास्त्रे यांमध्ये समाविष्ट होती. विधांतील सर्व जड वस्तूंची म्हणजे कोटयवधि स्वस्थ ज्योतींची उत्पत्ति कशी झाली, त्यांचा लय कसा काय होईल इत्यादि गोष्टींचा शास्त्रीय विचार हा विश्वोत्पत्तिशास्त्रविषयक अगर ज्योतिःशास्त्र-विषयक होईल.

काहीं जड सृष्टीतून तारकायुक्त सृष्टि उत्पन्न झाली असे अगर नसो पण जे अनेक तारे अगर ग्रह आकाशांत दिसतात त्यांचा एकमेकांशी संबंध काय तो पहाणें, तारे किती आहेत त्यांची मोजदाद करणें हा तारकाविकासकालाच्या पुढच्या कालाचा अभ्यास होय. हा ज्योतिःशास्त्राचा भाग होय.

या अभ्यासापुढचा अभ्यास म्हणजे एखाद्या स्वस्थ गोलाचा विशेष अभ्यास करणें. या अभ्यासामध्ये पृथ्वीच्या घटनेचा आणि इतिहासाचा अभ्यास येतो. यासच भूस्तरशास्त्र उर्फ जि-ऑलजी म्हणतात.

या अभ्यासामध्ये आपणांस असें दिसून येतें कीं, आज आपण पृथ्वीच्या जड वस्तूचाच अभ्यास करतांना आपणांस प्राचीन चैतन्याचाहि अभ्यास याबरोबरच करावा लागतो. पृथ्वीच्या तळाच्या खालीं अनेक लुप्त चैतन्यांचें अगर ह्यात चैतन्यांच्या पूर्वरूपांचें अस्तित्व आढळून येतें. त्यांच्या योगानें आपणांस प्राण्यांचा आणि वनस्पतींचा इतिहास लिहितां येतो. वनस्पतिशास्त्र व प्राणिशास्त्र स्वस्थ गोलावरील सचेतन सृष्टीचे अभ्यास होत.

मनुष्योद्भवापूर्वी ज्या क्रिया झाल्या आणि ज्या ज्योतिःशास्त्र, भूस्तरशास्त्र, प्राणिशास्त्र व वनस्पतिशास्त्र यांचा विषय आहेत, त्या क्रिया आणि त्यांचा इतिहास एका नियमांत आणण्याचा प्रयत्न झाला आहे त्या नियमास विकासवाद म्हणतात.

विकासवाद.—विकासवाद उर्फ एन्व्होल्युशन म्हणून जो सिद्धांत पुढें मांडण्यांत येतो त्यांतील मुख्य कल्पना येणेंप्रमाणें आहे. अत्यंत प्राचीन काळीं द्रवरूप जडद्रव्य आकाशांत परिभ्रमण करीत होतें द्रव्यावर गतीचा परिणाम होऊन तारकासमुच्चयस्फी विश्व उत्पन्न झालें. त्या तारकापैकी प्रत्येक तारका अत्यंत उष्ण म्हणजे चैतन्याच्या संभवास अगर जीवनास अवश्य अशा स्थितांत होती आणि ती अंशेकरून द्रवरूप आणि अंशेकरून जडरूप स्थितांत होती. पृथ्वी अशाच प्रकारची स्वस्थ ज्योति आहे. तांत काळांतरानें उष्णता कमी झाली आणि चैतन्य उत्पन्न झालें. तें चैतन्य प्रथम अत्यंत सूक्ष्म जीवस्वरूपां होतें. पुढें त्यांचाच विकास होऊन म्हणजे दोन सूक्ष्मांपासून जरासे मोठे पण सूक्ष्म जीव उत्पन्न झाले. त्याच क्रियेनें आणखी मोठाले जीव (वनस्पतिरूपां अगर प्राणिरूपां) उत्पन्न झाले.

जडापासून जीवोत्पत्ति.—जडापासून जीवोत्पत्ति कशी झाली याविषयी विकासवादाकडून समाधानकारक विवेचन झालें आहे असें मानण्यांत येत नाही. तथापि मध्यली सांखळी काहीं

अंशी लागली आहे असेंहि कित्येक समजतात. या विषयावर प्रो. द. ल. सहस्रबुद्धे (शेतकी कॉलेज पुणे) लिहून पाठविताना:—

सजीव सृष्टि आणि निर्जीव सृष्टि यांचा परस्पर संबंध कोणत्या प्रकारचा आहे हा प्रश्न तत्त्वज्ञान आणि भौतिकशास्त्र यांच्या मनांत मनुष्यप्राणी राखती स्थिति सोडून देऊन सुधारणेच्या मार्गास लागला तेव्हापासून सारखा घोळत आहे. अलीकडील शास्त्रीय भाषेत सांगावयाचें म्हणजे हा विषय रसायनशास्त्र आणि जीवशास्त्र यांच्यामधील सहस्रदीवराचा आहे. एक काळ असा होता कीं, त्या वेळीं वनस्पतिकोटि आणि प्राणिकोटि यांचाहि परस्पर कांहीं एक संबंध नाही असें मत प्रचलित होतें, परंतु अलीकडील पन्नास वर्षांत जीवशास्त्रज्ञांना असें सिद्ध करून दाखवितां आलें आहे कीं, या दोन कोटींमध्ये अनेक बाबतींत सादृश्य आहे. त्यामुळे आतां आपणांस असें खात्रीपूर्वक म्हणतां येतें कीं, प्राण्यांमध्ये इंद्रियद्वारा ज्या ज्या प्रतिक्रिया होत असतात त्या सर्व वनस्पतींमध्ये होऊं शकतात. उदाहरणार्थ, शंडीच्या योगानें वनस्पती गारदून जाऊन बाधिर होतात, आल्कोहोल कोरे मादक पदार्थांनीं त्यांना कैफ चढते, दूषित हवेमुळे त्या शुभ्रमरुत जातात, अतिभ्रमानें त्यांना थकवा येतो, ज्ञानशक्तिद्वाराक औषधांनीं त्यांना शुगी येते आणि विषाची बाधा झाल्यास मरण येतें. थोडक्यांत डॉ. सर जगदीशचंद्र बोस या हिंदी शास्त्रज्ञाच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे “होमजिलनेचे (Irritability) जे जे प्रकार प्राणिकोटीमध्ये दिसून येतात त्यांपैकी वनस्पतीमध्ये आढळून येत नाहीं असा बहुधा एकहि नाही.”

असाहि एक फाळ होता कीं, त्या वेळीं सेंद्रिय संयुक्त पदार्थ व निरिंद्रिय संयुक्त पदार्थ (Organic and inorganic compounds) हेहि परस्पर अत्यंत भिन्न असतात असें मानत असत. त्या वेळीं अशी समजत असे कीं, वरील पदार्थांपैकीं निरिंद्रिय संयुक्त पदार्थच कायते रासायनिक प्रयोगशाळेमध्ये तयार करतां येतात; आणि सेंद्रिय संयुक्त पदार्थ हे वनस्पतींच्या किंवा प्राण्यांच्या शरीरामध्येच कायते विशेष प्रकारच्या चैतन्यशक्तीमुळे (Vital force) उत्पन्न होऊं शकतात, परंतु हा वादत असलेला फारफहि आतां पूर्णपणें दूर झालेला आहे हेहि आपणांस माहीत झालेलें आहे.

सजीव सृष्टि व निर्जीव सृष्टि यांमधील फरकांची जाणीव आज हजारों वर्षे मानवजातीला आहे. परंतु अलीकडे ज्या वेळीं प्राणिकोटि व वनस्पतिकोटि यांचा बराच निकट संबंध आहे असें, आणि सेंद्रिय संयुक्त पदार्थ तयार करण्यास कसल्याहि प्रकारच्या अद्भुत चैतन्यशक्तीची जरूरी लागत नाहीं असें सिद्ध करण्यांत आलें त्या वेळीं, जीवशास्त्रज्ञ आणि रसायनशास्त्रज्ञ यांच्या संयुक्त प्रयत्नांनीं आणि सुधारत जात असलेल्या प्रयोगसाधनांच्या माहात्म्यानें सजीव व निर्जीव सृष्टि यांमध्ये भासत असलेली भेदरूपां मोठी थोरली भिंताहि नाहींशी होईल, असें साहजिकच वाटूं लागलें; आणि चाक्ष सालापर्यंतचे शोध लक्षांत घेतां ही भिंत सर्वस्वी नाहींशी झालेली नसली तरी बऱ्याच ठिकाणीं पाहण्यांत आलेली आहे असें दिसून येतें.

नागेली नामक सुप्रसिद्ध वनस्पतिशास्त्रज्ञ म्हणतो, “ज्या अर्थी या भौतिक सृष्टीमध्ये सर्व वस्तूंचा परस्पर कार्यकारणसंबंध दिसून येतो, व ज्या अर्थी सर्व भौतिक व्यापार ठराविक सृष्टिनियमांनुसार चाललेले आहेत, त्या अर्थी निरिंद्रिय द्रव्यांपासून उत्पन्न झालेले व शेवटीं त्याच निरिंद्रिय द्रव्यांमध्ये मिळून जाणारे सावयवी जीवहि निरिंद्रिय संयुक्त पदार्थांपासून मूळ उत्पन्न झालेले असले पाहिजेत असें मानण्याशिवाय विकासविषयक मिद्वान् पूर्णपणानें सिद्ध झाली असें म्हणतां येणार नाही.”

सजीवांतील विशेष गुणधर्म निर्जीवांतहि आढळतात:— सजीव वस्तूंमध्ये जे विशिष्ट भेदाभावदर्शक गुणधर्म दिसून येतात ते येणें-प्रमाणें: (१) बाह्य कारणांशिवाय अन्तर्गत कारणांनीं उत्पन्न होणारी गति,

(२) अन्तर्माणातून होणारी वाढ, (३) क्षोभशीलता किंवा संवेदनाशीलता, (४) आसोच्छ्वासक्रिया, आणि (५) अपत्योत्पादन.

अगदीं साधे सचेतन जीव हे एक्पेशीमय असतात. अशा पेशी उर्फ गोलकामध्ये (१) मूलद्रव्य (nucleus) (२) जीवनरस आणि (३) गोलकपेष्ठन असे तीन निरनिराळे भाग असतात. परंतु ज्या एक्पेशीमय जीवामध्ये इनके तीन निरनिराळे भाग असतात ती जीवकोटीतील अगदीं आद्यस्वरूपा जीव होय असे म्हणता येत नाही. विकासतत्त्वानुसार पाहिले तर, असा एक्पेशीमय जीवहि त्याहून अधिक साध्या स्वरूपाच्या जीवापासून उत्पन्न झालेला असला पाहिजे, असे म्हणवे लागते. आणि अशा प्रकारचे अवयवरहित व विशिष्ट रचनारहित जीव जिवांत रिपतीत हल्लींहि आढळतात, असे कित्येक जीवशास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे. उदाहरणार्थ, मोनेरा (Monera) किंवा क्रोमॅसिया (Chromacea) हे जीव म्हणजे ओल्या खडकावर पसरलेली स्लेममय पदार्था- (gelly) प्रमाणे दिसणारी आवरणे (coatings) होत; आणि उच्च प्रतीच्या मृश्मदंशकवशांतून पाहिल्यास हे जीव जीवनरसाचे बनलेले लहान लहान निळ्या-हिरव्या रंगाचे सूक्ष्म गोलपिंड असतात असे आढळून येते. मोनेरा आणि ज्यांच्यामध्ये योगवादी क्रिया (Catalysis) दिवून येते अशा निरिंद्रिय वस्तु यांच्यामध्ये जो एकच फरक दिसून येतो तो फक्त कर्बग्रहण (Carbon assimilation) संबंधाचा होय. परंतु मोनेरा व उच्च वर्जांचा सेंद्रिय जीव यांच्यामध्ये प्रत्येक बाबतीत, मोनेरा व निरिंद्रिय स्फटिक यांच्यामधील फरकापेक्षा अधिक मोठा फरक असतो. गोलकांतील मूलाधारभूत द्रव्य म्हणजे जो जीवनरस त्याच्यामध्ये C कार्बन, H हायड्रोजन, O ऑक्सिजन, N नायट्रोजन, P फॉस्फोरस, S सल्फर इत्यादि, इतकीं मूलद्रव्ये असतात; म्हणजे निरिंद्रिय सृष्टीमध्ये नाही असे एकहि अधिक मूलद्रव्य या जीवनरसामध्ये नसतं.

सचेतन जीव व स्फटिक यांची तुलना:—आतां सचेतन एक्पेशीमय जीव याच्यामधील सजीवत्व म्हणून समजले जाणारे विशेष गुणधर्म स्फटिकासारख्या निर्जीव वस्तुमध्ये असतात किंवा नाही हे दोघांची तुलना करून पाहू. सेंद्रिय निरिंद्रियची अशी तुलना सर्व बाबतीत करता येण्यासारखी नसली तरी स्फटिक हा निरिंद्रिय पदार्थापेकीं एक अंत्यंत पूर्णत्वास पोहोचलेला पदार्थ असल्यामुळे ही तुलना महत्त्वाची आहे. सजीव गोलकांतले महत्त्वाचे गुणधर्म येणंप्रमाणे असतात: (१) त्यांचा आरंभ सज्जतीय जीवापासूनच होतो. (२) त्यांना विशिष्ट आकार असून तो कधी अधिक वाढोळा असतो व सरळ सपाट पृष्ठभाग असा नसतो. (३) अनेक पदार्थांच्या मिश्रणांतून स्वतःला योग्य असे अन्न मिळून घेण्याची त्यांच्या अंगी शक्ति असते, (४) त्यांना वाढ असते, (५) त्यांचे नवे द्रव्य स्वरुमधे घेऊन जुने टाकून घेण्याचे कार्य चालू असतं, (६) त्यांना गति व संवेदनाशीलता असते, (७) अपत्योत्पादन म्हणजे स्वतःसारखे दुसरे जीव त्यांना निर्माण करता येतात, (८) पुष्कळ उष्णता लावल्याने शक्ति नष्ट होते असे बीजकण ते बनवितात, व हे सर्व गुणधर्म लहानमोठ्या प्रमाणांत स्फटिकामध्येहि दिसून येतात.

सजीव सृष्टि

१ मूलारंभकारक बिंदू असतो.

उदा०—गोलक, जीवनरस वगैरे.

२ आकार: वाढोळा.

स्फटिक

१ एका लहान स्फटिक बिंदू-

पासून दुसरे तसेच अनेक तयार होतात.

२ आकार: वाढोळा, उ. वाच्या-च्या किंवा तेलाच्या बिंदूसारखा.

स्फटिकाचा बाह्य भाग सरळ पृष्ठभागांचाच बनलेला असतो, परंतु तसलाच बाह्य आकार डायटम (diatoms) व राडिओलॅरिअ

(Radiolaria) यांच्या गारगोटीसारख्या कवचांच्या सांगाड्यांनाहि असतो. जीवनरसापासून तयार झालेले सेंद्रिय सचेतन जीव आणि निरिंद्रिय स्फटिक यांच्यामध्ये सजीव स्फटिक (biocrystals) म्हणून जात आहे. ती जीवनरस आणि निर्जीव द्रव्य यांच्या संयुक्त क्रियेने विशिष्ट आकार घेऊन बनलेली असते; उदा० स्पंज, पेंविली इत्यादि पदार्थ बनविणाऱ्या प्राण्यांनी तयार केलेली गारेची व खडूचीं वेदने, तसेच बर्फाच्या स्फटिकांचाच परस्पर विशेष व्यवस्थितपणे संयोग होऊन त्यांना झाडासारखे व फुलासारखे आकार येतात.

३ पोषक पदार्थांची निवड करणं.

३ एकाच जातीच्या द्रव्यापासून जेव्हा स्फटिक बनलेला असतो, तेव्हा एकाच जातीचे प्रमाण एकत्र आकर्षण केले जाऊन तो स्फटिक तयार होतो. परंतु जेव्हा अ, व व अशा दोन निरनिराळ्या जातींचे क्षार पाण्यामध्ये जितके विरघळणे शक्य आहे तितके टाकून ते विरघळल्यावर त्यांत अ द्रव्याचा स्फटिक टाकला तर मूळच्या मिश्रणापेकीं अ द्रव्याचेच स्फटिक बनतात. यावरून अ क्षाराच्या स्फटिकाची सज्जतीय द्रव्य ओढून घेण्याची शक्ति दिसून येते. निरनिराळ्या प्रकारचीं द्रव्ये तळाशीं बसून निरनिराळे स्फटिक बनतात यावरून हेंच सिद्ध होतं. याच क्रियेला स्फटिकाची निवड करण्याची शक्ति असे म्हणता येईल.

४ बाहेरील द्रव्य शरीराच्या आंत घेऊन स्वतःची वाढ करण्याची शक्ति असते.

४ मूळ पदार्थाला बाहेरून सज्जतीय द्रव्य जोडले जाऊन वाढ होते.

हा जो फरक आहे त्याचे स्पष्टीकरण कणें सेपें आहे. ते असे की, या दोघांची मूळ रचनाच निराळी असते. परंतु हा फरक अवलंबनीय नसतो. या दोन जातींमध्ये मधल्या वर्जाचे पदार्थ असतात. कांही द्रव्यांचे कोलाईड (Colloid) स्थितीतले प्रतिस्फटिकाचे सूक्ष्म गोल पिंड क्षाराच्या द्रव्यामध्ये विरघळून न जातील अशा रीतीने टांगून ठेवल्यास त्यांना बाहेरून कण जोडले जाऊन त्यांची वाढ होते,

५ नवे द्रव्य शरीरांत घेऊन जुने बाहेर टाकून देणे.

५ एका क्षाराचे स्फटिक त्याच क्षाराच्या द्रव्यामध्ये टाकल्यास ही क्रिया होते. उदा०—मोर्चुदाचा एकादा स्फटिक वजन करून मोर्चुदाच्या संयुक्त द्रव्यामध्ये टाकल्यास त्यांचे वजन कमजास्त न होतां आकार भाव बदलतो. याचे कारण त्याच्यामधील कण द्रवांत मिसळून असतात व द्रवांतील स्फटिकांला घेऊन मिळत असतात.

६ गति व संवेदना असते.

६ योग्य साधन मिळाल्यास स्फटिकाच्या अणूंना गति येते. परमाणू ठराविक नियमांनुसार ठराविक दिशेने हालचाल करतात व एकत्र होतात असे ठरते. यावरून न्याना संवेदना होतात असे ठरते; नाहीतर सजानीय परमाणू एकत्र ओढले जाणार नाहीत. स्फटिक बनण्याची क्रिया चाळ असतां इतर सर्व रासायनिक क्रिया-प्रमाणे, काही हालचाल झालेली दिसून येते; आणि त्या हालचालींना संवेदनाशीलतेशिवाय दुसरे काहीच कारण सांगता येत नाही. या संवेदनाशीलतेच्या प्रभावद्वल पुढे स्वतंत्र विवेचन करू.

७ अपन्योत्पादन; गोलकांचे पृथक्करण होऊन, किंवा शरीराचे विभाग होऊन व्यक्तीची संख्या-वृद्धि होते.

अत्यंत साध्या स्थितीत एका व्यक्तीची प्रमाणाबाहेर वाढ होऊन दुसरी व्यक्ति निर्माण होते.

७ अत्यंत क्षारयुक्त (Super-Saturated) द्रवामध्ये प्रत्येक स्फटिकाच्या अणूची ठराविक मर्यादित वाढ होते, व ही मर्यादा त्या अणूच्या रासायनिक घटनेवर अवलंबून असते. या मर्यादित वाढ पोहोचली म्हणजे मूळ स्फटिकावर दुसरे अनेक बागीक बारीक स्फटिक-कण दिसू लागतात. ग्लोबर्-सॉल्टच्या (Sodium Sulphate) क्षारयुक्त द्रवामध्ये अशी क्रिया होते असे आस्ट-वॉल्टन सप्रयोग दाखविले आहे.

८ बीजकण तयार होणे व ते उष्णता लावल्याने जीवनशक्ती-हीन होणे.

८ याचप्रमाणे ग्लोबर्सॉल्टच्या स्फटिककणांतील पाण्याची वाफ झाल्यावर त्यांची कोरडी पृष्ठ होते, पण स्फटिक बनविण्याची त्यांची शक्ति नष्ट होत नाही. अशी कोरडी पृष्ठ पाण्यामध्ये टाकल्यास ते पाणीदार स्फटिक तयार होतात; परंतु याच पुढीच्या कणांना पुष्कळ उष्णता दिली तर मात्र ही त्यांची शक्ति नाहीशी होते.

अनुस्फटिक व प्रतिस्फटिक स्थिति:— संचेतन पदार्थांतील मुख्य आधारभूत द्रव्य प्रतिस्फटिक जातीचे (Colloidal) म्हणजे स्फटिकाकारविहीन किंवा तत्समुच्चयविहीन असते; आणि म्हणून संचेतन आणि अचेतन पदार्थांमधील मुख्य फरक हाच होय असे कोणी म्हणेल. त्याला उत्तर असे की, हे वर्गीकरणही आतां उरत नाही; कारण सामान्यतः अनुस्फटिक जातीचे असणारे अनेक पदार्थ प्रतिस्फटिक जातीचे बनवितां आलेले आहेत; उदाहरणार्थ, (१) Ba So₄, (२) BaOo₃,

(३) CaSo₄, (४) NaO1 वगैरे. अंझामधील पांढरा भागाहे जो प्रतिस्फटिक-जातीचा असतो तो अनुस्फटिक जातीचा बनवून दाखविलेला आहे.

इतकेच नव्हे तर एकच पदार्थ या दोन्हीही स्थितीत असलेला सांपडू शकतो. आल्बुमिन हा पदार्थ प्रतिस्फटिक स्थितीत बहुधा असतो, पण त्याचेच पुष्कळशा वनस्पतिगोलकांमध्ये (aleurion-grains) पट्टकोणाकृति स्फटिक बनलेले आढळतात. उलट प्रवीं, सिलिका हा पदार्थ अनुस्फटिक जातीचा बहुधा असतो, पण त्याचाच सरसासारखा प्रतिस्फटिक जातीचा पदार्थ बनतो. म्हणून प्रतिस्फटिकजातित्व हे संचेतन सृष्टीचे भेददर्शक लक्षण आहे असे म्हणतां येत नाही.

पृथ्वीची रचना प्रथमपासून कशी होत गेली याचा इतिहास पाहतां असे वाटते की, ती वायुमय स्थितीतून पुढे गेल्यावर पृथ्वीवरील पदार्थांना प्रतिस्फटिक जातीचे स्वरूप प्राप्त होऊं लागलें. अशा जातीच्या पदार्थांचे उत्तम कण अनिश्रित स्थितीत राहिले आणि त्यांच्यावर स्फटिककण तयार झाले. असाच प्रकार हल्लीही चाळ असतो; आणि प्रथम प्रतिस्फटिक जातीचे पदार्थ भराभर बनत असतात व नंतर त्यांपासून अनुस्फटिक जातीचे द्रव्य तयार होत असते. मार्गील अन्नत काळामध्ये पृथ्वीवरील पदार्थांमध्ये अत्यंत सावकाशपूर्ण कसा विकास होत गेला, त्याचे थोडक्यांत स्वरूप बरील क्रियेत पाहावयास मिळते. उदा०-विकाससिद्धान्ताप्रमाणे कोणतीही जीवजाति ज्या निरनिराळ्या अवस्थांमधून जाऊन निर्माण झालेली असते (Phylogeny) त्याच सर्व अवस्थांमधून तज्जातीय प्राणी गर्भावस्थेच्या थोडक्या काळांत जात असतो (Ontogeny). यावरून अनुस्फटिक जातींच्या व प्रतिस्फटिक जातींच्या पदार्थांची उत्पत्ति मूळ एकाच प्रकारच्या द्रव्यापासून झालेली आहे असे सिद्ध होते. निरिंद्रिय पदार्थांमध्ये सिलिकॉन हे मुख्य द्रव्य असते आणि सेंद्रिय पदार्थांमध्ये कार्बन हे मुख्य द्रव्य असते. ही दोन्ही द्रव्ये चतुर्भाषाकिक असतात आणि तीं पुष्कळ निरनिराळ्या प्रकारच्या स्वरूपांत आढळतात.

संवेदनशीलता:— आतां या संवेदनशीलतेसंबंधाचा विचार करू. ही देखील सेंद्रियांत व निरिंद्रियांत आहे. व दोहोंमधीलही तिचे अस्तित्व सट्टा उपायांनीं कमीमात्रास करतां येते. संचेतन जीवांना कोणतेही उत्तेजक (Stimulus) दिल्यास त्यांच्यामध्ये एक प्रकारचे चलन उत्पन्न होते आणि हे चलन विपुलप्राच्या साहाय्याने दाखवितां येते. प्रत्येक शरीरभागाची चलनशीलता इंद्रियविषयक व्यापारावर अवलंबून असते. शरीरभागा- (Tissue) मध्ये संवादिनी क्रिया करण्याचे (Responsive action) जे सामर्थ्य असते ते ज्ञानशक्तिहारक द्रव्यांच्या परिणामामुळे तात्पुरते आणि विषारी द्रव्यामुळे कायमचे नष्ट करतां येते. येथेप्रमाणे एखादा शरीरभाग असेपाडी बनला म्हणजे तो मृत झाला असे म्हणतात. निरिंद्रिय सृष्टीमधील जस्ताच्या तारेवर सोडियम कार्बोनेट (Sodium Carbonate) याचा उत्तेजक परिणाम होत असतो; पोटॅशियम ब्रोमाईड (Potassium Bromide) याचा ज्ञानशक्तिहारक असा परिणाम होतो आणि ऑक्सॅलिक ॲसिडचा बऱ्याच वेळानंतर विषासारखा परिणाम होतो.

यावरून असे दिसून येईल की वनस्पती व प्राणी यांच्या शरीर-भागावर होतो तसाच प्रकारचा विपुलप्रा संवादी परिणाम उत्तेजक द्रव्यांच्या साहाय्याने, शिथिलतात्मक परिणाम ज्ञानशक्तिहारक-द्रव्यांनीं आणि पूर्ण नाशकारक परिणाम दुसऱ्या काही विषयतम द्रव्यांनीं सर्व प्रकारच्या धातूवर चडून येत असतो. यावरून संचेतन-

१ बेरियम सल्फेट (Barium Sulphate)

२ बेरियम कार्बोनेट (Barium Carbonate)

३ कॅल्शियम सल्फेट (Calcium Sulphate)

४ सोडियम क्लोराईड (Sodium Chloride)

सृष्टि व जड सृष्टि यांच्यामध्ये संवेदनाशीलतेच्या बाबतीने पूर्ण साम्य आहे असे दिसून येईल.

सर जगदीशचंद्र बोस हे म्हणतात:—“धातु, वनस्पती आणि प्राणी यांच्यावर ज्या सर्व प्रकारच्या संवादिनी क्रिया होत असतात त्यांमध्ये कोटोत्ति फरक दिसून येत नाही. म्हणून संवादिनी क्रिया होतात त्या अदृश्य शक्तीच्या साहाय्यामुळे होतात असे मानण्याची मुळीच आवश्यकता नाही किंवा दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे सजीव सृष्टि असा किंवा निर्जीव असा, सर्वांतील मूलद्रव्य एकच प्रकारचे आहे.”

दुसरा लोएब (Loeb) नांवाचा शास्त्रज्ञ म्हणतो:—“आपण सर्व मनुष्यप्राणी हेहि रासायनिक द्रव्यांची वनलेलीं येथे आहोत. आपण हालचाल करतो यांचे कारण असे की, आपल्या शरीरांतल्या मध्यवर्ती मज्जातंतुरचनेमध्ये वाडू असलेल्या क्रिया आपणास हालचाल करण्यास भागच पाडतात. इतकंच काय पण मनुष्यप्राणी आत्मयज्ञ करण्यास तयार होतो तो सुद्धा कित्येक रासायनिक फेरबदल गरीगंत घडून आल्यामुळे होतो असे सिद्ध करून दाखवितां येईल असे वाटते. कित्येक उच्चकांमुळे अन्तरोत्सर्ग इतक्या मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागतो की, आपण त्यांचे शुलाम बघून जातो. या सर्वोवरून असे दिसून येते की, ज्याला आपण अदृश्य चैतन्यशक्ति म्हणून म्हणतो ती, जीज, दृश्यता किंवा प्रकाश यांच्यासारखीच एक शक्ति आहे.”

निःशुक्रजोत्पत्ति.—कृत्रिम उपायांनी निःशुक्रजोत्पत्ति (Parthogenesis) करण्याचे प्रयोग मोटे मनोर्जक व महत्त्वाचे असतात; व त्यांवरून ज्या गोटी केवळ अदृश्य शक्तीमुळे घडून येतात असे वाटण्याचा संभव असतो त्या साध्या रासायनिक क्रियांनीच होत असतात असे सहज सिद्ध करून दाखवितां येते. सीअर्चिन किंवा स्टारफिश किंवा आनेलिड (एक प्रकारचा जलचर प्राणी) यांच्या अंड्यामध्ये शुक्रार्थिद्रुचा प्रवेश झाला की, तात्काळ परिणाम असा होतो की, अंड्यामोवतालचे घेढन म्हणून ज्याला म्हणतात ते तयार होण्यास सुरुवात होते. लोएबने असे शोधून काढले की, हे गर्भावेढन गर्भावयुक्त अंड्यामध्ये कित्येक आसिडांच्या विशेषतः सेंद्रिय मॉनोबेसिक अॅसिडांच्या साहाय्याने उत्पन्न करता येते. कर्बोवाहूनहि ही क्रिया घडवून आणतां येते. गिवाय, असे आढळून आले आहे की, उच्च प्रकारचे आल (ज्याच्या अणूंचे वजन जास्त असते ते) जाल परिणामकारक असते. छुद्र लुकरजंतू तरी अंड्यामध्ये उच्च प्रतीचे आल घालण्याचेच काम करून त्या योगाने गर्भावेढन निर्माण होऊ लागण्यास कारण होत असावा. शारीरिक रसायनांमध्ये काहीं क्रिया होऊन त्यामुळे गर्भावेढन तयार होऊ लागते व त्यामुळे अंड्यांतील प्राण्याची वाढ होऊ लागते. इतर प्राण्यांच्या अंड्यांमध्ये अशाच प्रकारचा फरक होऊ लागण्यास वरील आन्नादि साधनांमध्ये थोडाफार फेरबदल करावा लागतो. परंतु जरूर तेवढी काळजी घेतल्यास सर्व जातींच्या प्राण्यांच्या अंड्यांमध्ये शुक्राच्या साहाय्यावांचूनहि गर्भाची वाढ करून दाखवितां येणे शक्य आहे. आणि अशा कृत्रिम उपायांनी जन्मास आलेल्या प्राण्यांपैकी निव्याहून अधिक अंड्यांमध्ये शुक्राच्या योगाने उत्पन्न होणाऱ्या प्राण्यांप्रमाणेच सर्व बाबतीत असतात, व हे कृत्रिम प्राणी नैसर्गिक प्राण्याडतका काल जसंहि शकतात.

हे कृत्रिम उपायांनी उत्पन्न केलेले प्राणी नैसर्गिक प्राण्यांप्रमाणे शारीरिक वाढ पावून प्रौढावस्थेस पोहोचतात काय? असा प्रश्नाहि कोणी करतील. त्याला उत्तर असे की, डीलेज नामक शास्त्रज्ञास सीअर्चिन जातीचे प्राणी कृत्रिम उपायांनी निर्माण करून त्यांची प्रौढ दशेपर्यंत वाढ झालेली दाखविण्याच्या प्रयोगांत यश आलेले आहे. प्रो. लोएब यांना अशाच कृत्रिम साधनांनी सात वर्षा वाढ झालेले व चांगले निरोगी बेहक तयार करता आलेले आहेत. हे निष्पत्क तथापि

पूर्ण वाढ पावलेले बेहक “अंड्यांना फक्त एका टांचणीने भोंक पाहून उत्पन्न करता आले होते.” अशा नव्हेची कृत्रिम उत्पत्ति पुढे शरीरांतील उष्णता हवेतील उष्णतेवर अवलंबून नसणाऱ्या प्राण्यांमध्येहि करणे शक्य होईल असे वाटते.

शिवाय केवळ अशाच कृत्रिम रासायनिक उपायांनी एका अंड्यापासून जुळे प्राणीहि उत्पन्न करता येणे शक्य आहे.

वाल्यावस्था व प्रौढावस्था:—मनुष्यप्राण्यामध्ये बाल्यावस्था व प्रौढावस्था यामध्ये ठळक फरकच नसतो; परंतु कित्येक जातींच्या कीटकांमध्ये व जलस्थलचर प्राण्यांमध्ये हा फरक त्यांच्या शरीराच्या आकारामध्ये एकदम फेरबदल होऊन लक्षांत येतो. अंई फुटून जे बेहकांचे पिछू बाहेर येते त्याला पाय नसतात. पण एक लांब शेंपुटच त्यापैकी असते. परंतु पुढे काहीं काळांने त्याला पाय फुटून लागतात आणि शेंपुट नाहीशी होत जाते; तोंडाचा व डोक्याचा आकारहि बदलतो आणि असे फरक होऊन प्रौढ बेहक तयार होतो. गुडरनशेने असा शोध लावला की, बेहक प्रौढदशेप्रत पोहोचतांना हा जो फरक होतो तशा प्रकारची वाढ कंठग्रंथी (Thyroid gland) वर अवलंबून असते; मध्य वेडकांच्या पिछांमध्ये शरीराची प्रौढावस्थादर्शक वाढ होण्यास त्या पिछांना कोणत्या तरी प्राण्याची कंठग्रंथी खाऊ घातली म्हणजे त्यांना आपल्या इच्छेनुसार प्रौढावस्था प्राप्त करून देता येते. उलटपक्षीं त्यांच्या शरीरांतील ही कंठग्रंथी लहानपणीच काढून टाकल्यात हीं पिछे आकार मोठा झाला तरी कायमची बाल्यावस्थेतच राहतात. कंठग्रंथीमार्फत होणारी क्रिया आयोडाईन नामक निरिंद्रिय पदार्थाने घडवून आणतां येते. यावम्बन असे दिसते की, सदरहू शारीरिक फरक आयोडाईन या पदार्थाचा काहीं संचय शरीरांत झाल्याने होत असावा.

आयुर्मर्यादा:—प्राण्याची जिवंत राहण्याची क्रियाहि शरीरांतील रासायनिक प्रतिक्रियांच्या परंपरेवर अवलंबून असते. कित्येक वेळां असा प्रश्न विचारण्यांत येतो की, रोग व अपघात हे पूर्णपणे टाळून कोणा प्राण्याला अमर्याद आयुष्याचा उपभोग घेतां येणे शक्य आहे काय? असा प्रकारचा प्रयोग मनुष्यप्राण्यावर करणे अशक्य आहे. परंतु बाँगडेनो या रजियन शास्त्रज्ञाने कीटकांवर प्रयोग करून हा प्रश्न सोडविला आहे. त्याने असे सिद्ध केले आहे की ‘मरण प्रकृति: शरीरिणाम्,’ म्हणजे कोणालाहि मृत्यु टाळतां येणे शक्य नाही; फक्त आयुर्मर्यादा वाढविणे किंवा कमी करणे ही गोष्ट स्वतःच्या आधीन असते. कोणतीहि रासायनिक क्रिया होण्यास सामान्यतः लागणारा काळ उष्णतामान १०° नीं कमी केल्यास दुप्पट किंवा तिप्पटहि अधिक लागतो. आणि जगण्याची क्रिया हीहि एक रासायनिक क्रियाच असल्यामुळे तिलाहि वरील नियम लागला पाहिजे. जंतुविराहित केलेल्या (Aseptic) माशांवर असा प्रकारचे अनेक प्रयोग करण्यांत आले, त्यांत असे आढळून आले की, उष्णतामान तेंच होतें तेव्हां सर्व माशा साधारणपणे सारख्याच वयोमर्यादेनंतर मरण पावल्या; परंतु उष्णतामानांत फरक करतोच वयोमानांत पुढीलप्रमाणे फरक पडला:—

उष्णतामान सेंटिग्रेट	माशांचे अण्डोत्पत्तीपासून मृत्यूपर्यंतचे सरासरी वयोमान
	दिवस
३०°	३१.१५
२५°	३८.५
२०°	५४.३
१५°	१२३.९
१०°	१७०.५

या आंकड्यावरून असें दिसतें कीं, रासायनिक प्रतिक्रियांच्या गतीवर उष्णतामानाचा ज्या प्रकारचा परिणाम होतो तशा प्रकारचाच उष्णतामानाचा परिणाम माशांच्या वयोमर्यादेवरहि होतो. दुर्दैवानें, आपलीं मानवशरीरें बरेच कमी उष्णतामान झाल्यास जखूब शकत नाहींत, हें खरें. तथापि अशा कमी उष्णतामानांतहि जगणें मनुष्यास शक्य झालें तरी तें आपलें जीवित आपणांस फार कंटाळवाणें व नीरस होईल; कारण बहुधा तशा स्थितीत सुख आणि दुःख, आनंद आणि विषाद एतद्विषयक संवेदना फारच कमी अशांत होऊं लागतील. जेजु-विरहित माझ्यावर केलेल्या प्रयोगांनीं ही कल्पना साधार असल्याचें ठरलें कीं, जीविताची वयोमर्यादा शरीरांत चाळू असलेल्या रासायनिक प्रतिक्रिया पूर्ण होण्यास लागणाऱ्या काळाइतकी असते. या रासायनिक क्रिया म्हणजेच शरीरामध्ये अपायकारक द्रव्यांचा सांठा होणें, किंवा शरीराची तारुण्यावस्था असण्यास लागणाऱ्या शरीराधूचाच हळूहळू नाश होणें, असा अर्थ असिल तर जिवंत राहण्याची जी क्रिया चाळू असते तिचेच धार्ढ्यविषयक दीर्घत्व व अखेरचा मृत्यु हे नैसर्गिक परिणाम होत, हें आपणांस सहज समजण्यासारखें आहे. नात्यर्थ, जीवित म्हणजे दुसरे कांहीएक नसून रासायनिक प्रतिक्रियांची एक परंपरा होय; आणि सजीव सृष्टि ज्या भौतिक व रासायनिक शक्तींनीं नियंत्रित केलेली आहे, त्याच शक्तींनीं निर्जीव सृष्टिहि बद्ध आहे.

केवल सांनिध्यविकारी बाह्य व अन्तस्थ पदार्थ (Catalytic Agents व Enzymes):— येवढ्याशा लहान गोलकामध्ये अनेक अत्यंत गुंतागुंतीच्या व दीर्घकाल टिकणाऱ्या रासायनिक क्रिया चाळू असतात हें पाहिलें म्हणजे खरोखर मोठें आश्चर्य घाटतें. गोलकांतील जीवनसर व त्याचीं कार्ये यांचें अत्यंत काळजीपूर्वक परीक्षण चाळू आहे व त्यावरून आतांपर्यंत आपणांस येवढें समजून आलें आहे कीं, ज्या पुष्कळशा क्रिया अदृश्य शक्तीच्या योगानें होतात अशी पूर्वी समजून होती त्या बहुतेक अगदीं सामान्य सृष्टिनियमांनुसार वास्तविक घडत असतात असें सिद्ध करतां येतें. कित्येक द्रव्ये अशीं आहेत कीं, त्यांच्यातील रासायनिक आकर्षणानें होणाऱ्या परिणामाशिवाय त्यांच्यांत अशी एक शक्ति असते कीं, त्यांच्या केवल सांनिध्यामुळे शेजारच्या इतर पदार्थांमध्ये परस्पर संयोगीकरण किंवा पुष्करणाची क्रिया होते; आणि तीं द्रव्ये स्वतः अपाघित राहतात. उदाहरणार्थ, सल्फ्युरिक ॲसिड स्वतःमध्ये कांहीं-एक फरक न होऊं देतां स्टार्चाची साखर बनवू शकतें. अशा प्रकारचीं कार्ये करणारीं दुसरीं अनेक द्रव्ये आहेत. त्यांना सांनिध्यविकारी पदार्थ (Catalytic Agents) म्हणतात. अशा द्रव्यांचा अत्यंत अल्प अंशसुद्धां दुसऱ्या पदार्थांच्या मोठ्या संह्यामध्ये फरक घडवून आणू शकतो. आणि हेच गोलकामधील सांनिध्यविकारी पदार्थ (Catalytic Agents or Enzymes), जे पुष्कळसे फरक अदृश्य चैतन्य शक्ति घडवून आणते अशी समजून होती, ते फरक घडवून आणीत असतात.

सहजोत्पत्ति (Spontaneous generation):— नाईल नदीच्या गाळापासून उंदीराची स्वाभाविक उत्पत्ति किंवा गाईच्या शेणपासून विंचवांची किंवा मृत शरीरापासून कृमींची उत्पत्ति यासंबंधाच्या छान्या कल्पना सर्व चुकीच्या असल्याचें पाश्चात्तय व त्याच शास्त्रीय क्षेत्रांत संशोधन-कार्य करणारे तदुत्तरकालीन विद्वान् यांनीं आपल्या सुप्रसिद्ध प्रयोगांनीं दाखविलेंच आहे. परंतु या प्रयोगांचा, अगदीं घृष्टांभीं निर्जीव सृष्टींतून सजीव सृष्टि कशी उत्पन्न झाली, या प्रश्नाशीं कांहीं संबंध नाहीं. डॉ. एच्. सी. बॅल्टियन् यांनं स्वतः केलेल्या अनेक प्रयोगांचें वर्णन प्रसिद्ध केलें असून त्यांत तो असें म्हणतो कीं, निर्जीव पदार्थापासून अत्यंत साध्या प्रकारचे सचेतन जीव प्रत्यक्ष उत्पन्न करतां आले.

हे प्रयोग अगदीं विनम्र-निर्दोष होते किंवा नाहीं याबद्दल खात्री नसली तरी इतर तदुत्तराधिक पुराव्यावरून हेकेल व निंगेली यांच्यासारखे मोठाले विद्वान् जे संगतात तें आपण मान्य करणें जरूर आहे. या विद्वानांचें म्हणणें असें कीं, आर्यजीवोत्पत्ति (Archaeobiosis) ही क्रिया पुष्कळ वेळां पुनःपुनः होत राहिली असली पाहिजे.

(Protein व Plasura gramiles):— परंतु या आर्यजीवोत्पत्तीची पूर्व तयारी म्हणून एक पायरी अशी असली पाहिजे कीं, त्यावेळीं नायट्रोजनस कार्बोनाचे संयुक्त पदार्थ बरेचसे उत्पन्न झाले असावे. त्यांच्यापासून प्रथम प्रोटीन नामक द्रव्य उत्पन्न झालें, नंतर या प्रोटीनचे अणू त्यांच्यातील अनिश्चित स्वरूपाच्या रासायनिक आकर्षणामुळे विवक्षित प्रकारें एकत्र होऊन त्यापासून एका प्रकारच्या जीवनरसाच्या सूक्ष्म कणांची उत्पत्ति झाली असावी; आणि या कणांपासून अगदीं साध्या स्वरूपाचे आर्य जीव निर्माण झाले असतील. हीच मोनरा जानीची सजीव सृष्टि होय.

एक महत्त्वाचा प्रश्न.—सजीव व निर्जीव सृष्टीमध्ये एक मोठा फरक असून तो गिरो दॅगिरो या शास्त्रज्ञांन आपल्या ‘जीवांचें रासायनिक लक्षण’ या नांवाच्या पुस्तकांत पुढें मांडला आहे. त्या पुस्तकांत ग्रंथकार म्हणतो, ‘जिवंत राहण्याची जी प्रतिक्रिया चाळू असते तिच्याबरोबर सर्वत्र काळी व प्रत्येक ठिकाणीं एक रासायनिक स्थित्यन्तर घडून येत असतें. प्राणी, वनस्पति, वाळेलीं बीजें, मज्जांतुं बरोबर सजीव सृष्टीला कोणत्याहि रीतीनें उत्तेजित केल्यास या सजीव पदार्थांमधून कार्य वायु एकदम बाहेर पडतो व हेंच सजीवतेचें रासायनिक लक्षण होय.

या प्रकारचें रासायनिक स्थित्यन्तर निर्जीव सृष्टीमध्ये कोठें चाळू असल्याचें दाखविण्यांत आलें नाहीं. परंतु यासंबंधानें सुद्धां लवकरच ग्राह्य असें स्पष्टीकरण पुढें आल्यावांचून राहणार नाहीं, अशी आशा वाटते. जीवपर्यंत भौतिक व रासायनिक शास्त्राच्या नियमांनीं या गोटीचा उलगडा झाला नाहीं तोंपर्यंत हें कोडें सुटेल नाहीं असेंच वाटत राहिल; तथापि एकदां यासंबंधानेंलें अज्ञानपटल दूर केलें गेलें, म्हणजे मग मात्र इतकें साधें कोडें आपणांस सोडवितां आलें नाहीं, याबद्दल आपणाला आश्चर्य वाटे.

असेा; याप्रमाणें सजीव व निर्जीव सृष्टीमधील भेदरूपी भिंत नाहींशी करण्याचे प्रयत्न चाळू असून त्यांना आतांपर्यंत बरेचसे यशहि आलेलें आहे. तथापि अद्याप हा प्रश्न पूर्णपणें छुटण्यास वाटतें पुष्कळ अडचणी आहेत. गिवाय निर्जीवांतूनच सजीव सृष्टि उत्पन्न झाली व ती सर्व एकजातीय म्हणजे समान गुणधर्मांनींच युक्त आहे, असें सिद्ध झालें तरी पुढें ‘आत्मा’ म्हणजे काय आहे, हा अत्यंत अवघड प्रश्न शिक्षक राहताच. सजीव व निर्जीव यामध्ये फार मोठा फरक आहे असें सरुद्धर्शांनीं आपणांस वाटतें; पण वास्तविक अत्यंत साध्या स्वरूपाचा जीव व मनुष्यप्राणी यामध्येच अत्यंत मोठें अंतर आहे. म्हणून जीवशास्त्रातील विकाससत्त्वांनुसार साध्या एकपेशीय कोटकापासून पुढें अनंत प्राणिजाती निर्माण होत होत अखेर मनुष्यजातीतील न्युटन, नेपोलियन, किंवा व्यास, विश्वामित्र झाले म्हणजे अत्यंत सुद्ध. क्रमिकोत्पत्ति व न्युटननेपोलियनसारखे महापुरुष हे एकाच जातीचे जीव होत, असें कबूल करणें ज्यांना जड वाटत नाहीं, त्यांना तरी स्फटिकापासून साधा सेंद्रिय जीव उत्पन्न झालेला आहे असें मानण्यास अवघड जाण्याचें कारण नाहीं. निर्जीव व सजीव यामध्ये दिसत असलेला फरक दूर होण्याच्या मार्गाला लागलेला आहे आणि तो यथावकाश खास दूर होणार; आणि आजपर्यंत ज्यांना आपण अजून किंवा कल्पित गोष्टी म्हणून मानीत होतो त्या सृष्टिनियमांनु-

मारुच घडव आहेत, व सजीव आणि निर्जीव अशा एकंदर सर्व मृद्वीनील मूलभूत द्रव्य एकच आहे. आणि सर्वविविधता दिसून असली तरी विश्वातील सर्व पदार्थ मूल एकजानीयच आहेत, असे सिद्ध होणार अशी चिन्ह स्पष्ट दिसून आहेत.

प्रोफेसर सहस्त्रबुद्धे यांच्या वरील लेखाचा मधितार्थ असा की ज्या अर्थी सजीवाचे जीवत्व दाखविणारे गुणधर्म निर्जीवांतहि आढळतात, आणि ज्या अर्थी जे जीव शुक्रश्लेषामुळे उत्पन्न होतात त्यांची उत्पत्ति कृत्रिम उपायांनी करता येते आणि ज्या अर्थी बाल्य, तारुण्य आणि वार्धक्य या अवस्था म्हणजे केवळ रासायनिक क्रियांची परंपरा आहेत, आणि ज्या अर्थी प्रस्तुत रासायनिक क्रिया कृत्रिम उपायांनी लोकर घटवून आणता येतात किंवा त्या थांबविता येतात त्या अर्थी जड आणि सचेतन यामध्ये अनुसंधानीय विरोध नाही.

जीवोत्पत्तीपासून मानवविकासापर्यंत.— चैतन्याचा अभ्यास म्हणजे जीविशास्त्र उर्फ बायोलजी होय. या शास्त्राचे प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र इ. प्रकारचे विभाग करण्यात येतात.

प्राणिशास्त्री अशा तऱ्हेने प्राण्यांची मांडणी करू शकतात की, एका प्राण्यापासून दुसरा प्राणी अगदी थोडा फरकलेला, दुसऱ्यापेक्षा तिसरा थोडा फरकलेला, याप्रमाणे प्राणिकोटांत एकतऱ्हेनी सोपानपरंपरा आहे, हे सिद्ध होईल. म्हणजे आजचे अनेक अतिविकसित प्राणी—उदाहरणार्थ मनुष्य, हत्ती, साप, देवमासा या सर्वांचे मूल एकच होतें आणि त्या मूळापासून पावलेले हे निरनिराळे विकास आहेत.

प्राणिशास्त्रामध्ये सूक्ष्मापासून जे अनेक निरनिराळे सावयव विकास दिसतात त्यांच्या व सूक्ष्मांच्या मधल्या पायऱ्या कांहीं प्रचलित सृष्टीत आहेत आणि कांहीं गत सृष्टीत सांपडतात. भूस्तरशास्त्रांतर्गत प्राणिशास्त्र आणि वनस्पतिशास्त्र येथे कामास येतें.

विकासवादांमध्ये जी कृति नेहमी होत असते म्हणून गृहित धरलें आहे ती कृति म्हणजे सृष्ट्यापासून विसृष्ट जगाची उत्पत्ति आणि निरवयव स्थितीपासून सावयव स्थितीची उत्पत्ति. या प्रकारची क्रिया जीवद्रव्यावर होऊन एकमेकांपासून भिन्न आणि सावयव असे अधिकाधिक प्राणी निर्माण होत गेले. याच क्रियेने मनुष्य-प्राणी विकास पावला असावा, असे समजतात. विकासवादाला जे मुख्य आधार समजले जातात ते येथेप्रमाणे:—

(१) भूस्तरशास्त्रांतील आधार— पृथ्वीच्या निरनिराळ्या काळाच्या दृशेक अशा थरांमध्ये निरनिराळ्या विकासाचे प्राणी सांपडतात. अगदी प्राचीन थरांमध्ये अगदी कमी विकसित प्राणी व वनस्पती सांपडतात. अधिक अर्वाचीन थरांमध्ये अधिक विकसित प्राणी सांपडतात. वगैरे.

(२) प्राणिशास्त्रांतील आधार— अस्तित्वांत असलेल्या प्राण्यांमध्ये कमी विकसितापासून अधिक विकसित अशी प्राण्यांची परंपरा लावता येते.

(३) गर्भशास्त्रांतील आधार— मनुष्याच्या गर्भामध्ये जो विकास दृष्टीस पडतो तो त्याच्या पूर्वीच्या पायऱ्या दर्शवितो. शास्त्रज्ञांची अशी समजूत आहे की, अधिक विकसित अशा प्राण्यांच्या भ्रूणोत्तर वनावडीमध्ये तो प्राणी ज्या पूर्वस्थांतीत विकसित होत गेला त्या पूर्वस्थाच्या पायऱ्या दृष्टीस पडतात. म्हणजे मनुष्य आणि कुत्रा यांचे गर्भ अतिशय पूर्वावस्थेत सारखेच असतात, आणि एकाला क्रमाने कुत्रेपणा येतो आणि दुसऱ्यास क्रमाने मनुष्यपणा येतो.

येथे हेंहि सांगितलें पाहिजे की, विकासवादाच्या सिद्धार्थ गर्भशास्त्रांतील पुरावा म्हणून जो मांडण्यात येतो तो ज्या समजुतीच्या आधारावर मांडण्यात येतो त्या समजुतीवर शास्त्रज्ञांचा पूर्वास्तका विश्वास राहिला नाही.

मनुष्यप्राण्याचा इतिहास.— हा धावयाचा म्हणजे ज्या पूर्वीच्या परंपरांतून मनुष्योत्पत्ति झाली त्या परंपरा धावयाच्या आणि त्याच परंपरेचे इतर विकास धावयाचे, हे देणें म्हणजे प्राणिशास्त्र देणें होय, आणि हा विकास फार पूर्वीपासून धावयाचा म्हणजे वनस्पतिशास्त्रहि देणें होय.

मनुष्यप्राणी हा एका मानवकल्प पशूपासून निर्माण झाला की, त्याच्या भिन्न जाती मानवकल्प अनेक पशूपासून निर्माण झाल्या याविषयी आज एकमत नाही. या एकमताभावाची कारणे केवळ बौद्धिक नाहीत. तर राजकीय व सामाजिकहि आहेत. ज्या देशामध्ये वर्णद्वेष अधिक आहे त्या देशामध्ये अनेकवंशसंभवाची कल्पना अधिक जांरानें दिसते. अनेकवंशसंभवाची शक्यता म्हणून जी जेंडखिली आहे ती येथेप्रमाणे:— कुत्रा हा श्वानकल्प एकच प्राण्यापासून झाला नसून दोन निरनिराळ्या प्राण्यांचे गृहीकरण होऊन आज कुत्र्यांच्या जाती वनल्या आहेत असे कित्येक समजतात. कांहीं कुत्रे लांडग्यांच्या गृहीकरणानें झाले तर कांहीं लोकडांच्या गृहीकरणानें झाले. मनुष्याचे तसेच झाले नसेल कशावरून ? सफेद अदमी जरा अधिक विकसलेल्या ज्ञानरापासून झाला असेल आणि काला अदमी त्याहूनहि कनिष्ठ अशा मर्कटपासून झाला असेल असे कित्येकांचे मत आहे. मनुष्यप्राण्याचा विकास कोठें तरी एके ठिकाणी (एकवंशसंभवमत खरे धरून चालल्यास) होऊन त्याचा प्रसार चोहोंकडे झाला आणि त्यानें अनेक संस्कृती निर्माण केल्या. या दीर्घ काळाचा इतिहास कसा जमवावयाचा ? आज आम्हांस तो सर्व इतिहास देणें शक्य नाही. तो जमविण्यास शरीरलक्षणे, भाषा, भौगोलिक स्थान, चालीरीती इत्यादि प्रकारची साधने आहेत. तीं फार काळजीपूर्वक वापरली मात्र पाहिजेत. त्या साधनांनी इतिहास कसा जमविला जात आहे हें मात्र येथें दाखविलें जाईल.

इतिहाससाधनांचे महत्त्वमापन.— वर सांगितलेल्या कालाचा इतिहास जमविण्यास जी आतापर्यंत साधनें उपलब्ध आहेत त्या साधनांमध्ये भाषाशास्त्र अधिक महत्त्वाच्या अधिक पायऱ्या सांगल अशी आमची समजूत आहे. शरीरलक्षणे कांही पुरावे देईल आणि अत्यंत प्राचीन काळापर्यंत देखील संशोधकास नेईल तथापि मनु-

ध्याची परिभ्रमणे आणि विविधकालचे त्याचे समुच्चय यांवर प्रकाश पाडण्यास शरीरलक्षणशास्त्र असमर्थ आहे. पण या शास्त्राचाहि उपयोग आहे. आजच्या पुराव्यावरून इतिहास लिहावयास कोणत्या गोष्टी अधिक कालपर्यंत टिकतात आणि कोणत्या गोष्टी कमी कालपर्यंत टिकतात हे पाहिले पाहिजे, आणि त्यावरून कोणत्या पुराव्यास महत्त्व द्यावयाचे हे ठरविले पाहिजे. आम्ही भाषाशास्त्रास फार महत्त्व देतो. ते देण्याचा कारणे येणेप्रमाणे:-

(१) निरनिराळ्या भाषांच्या रुपांत साहित्य फार विपुल आहे. आज सुमारे पांचशेपक्षां अधिक भाषा बोलल्या जात आहेत.

(२) लोकांची भाषा अजीवाद बदलणे ही गोष्ट फार कठिण जाते. पोपाख बदलतील, खाण्याचे पदार्थ आणि वेळा बदलतील, शासनसंस्था बदलतील, निवासस्थान बदलेल पण भाषा बदलणे म्हणजे अन्य भाषास्वीकार होणे त्याहुन कठिण जाईल. काही लहान सहान भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा सदृश भाषा बोलणाऱ्या व अधिक महत्त्वाच्या लोकांशी संबंध आला म्हणजे दुर्बलांच्या भाषेचा सहज लोप होतो. परंतु विसदृशांशी संबंध आला म्हणजे भाषेचा लोप एकाएकी होत नाही हे अनेक राष्ट्रांच्या इतिहासावरून दिसते. राजकीय वर्चस्वामुळे केवळ भाषा बदलल्या असे दिसून येत नाही. भाषेची वाढ छंदीत असेल पण भाषा नष्ट होत नाही. कदाचित् एखादी भाषा बोलणारे लोक ज्या स्थानावर असतील त्या स्थानावर अन्य भाषा बोलणारे लोक येऊन त्यांचे संख्याधिक्य झाले तर स्थानिकांची भाषा नष्ट होईल; परंतु आपणांस वांछित इतिहास लिहितांना अधिक-संख्याक लोकांकडे लक्ष द्यावे लागते आणि त्या स्थानी असलेल्या लोकांचे पितृत्व शोधावयाचे असेल तर भाषेच्या साहाय्याने संख्याधिक्य असलेल्या लोकांचे पितृत्व आपणास शोधून मिळणार, व एखाद्या स्थानावरून ओळखल्या जाणाऱ्या लोकांच्या इतिहासार्थ तेच आपणांस दृष्ट आहे. निग्रोंची भाषा अमेरिकेत बदलली म्हणून भाषा लुकर बदलते असे म्हणता येणार नाही. निग्रोंची भाषा ज्या परिस्थितीत बदलली ती परिस्थितीच विलक्षण होती. निग्रो अगोदर निरनिराळ्या ठिकाणांपासून विकत घेतले होते त्यामुळे त्यांच्या भाषा मुळांतच एक नव्हत्या, आणि त्यांच्यामध्ये विवाहसंस्था गोऱ्यांनी टिकू दिली नाही. मग गृहसंस्था कशी टिकेल? वाटेला तो निग्रो वाटेला त्यास विकाय्याचा आणि गुलामांची पैदास मालकास हवी असेल त्या प्रमाणे करण्यासाठी वाटेला तो पुरुष व वाटेला ती स्त्री यांचा संयोग घडवावयाचा या प्रकारच्या परिस्थितीत कोणतीहि भाषा टिकणे अशक्य आहे. जेथे लोकांचे समुच्चयरूपाने अस्तित्व आहे तेथे ते अल्पसंख्याक असूनहि त्यांची भाषा टिकते हे युरोपांतील जिप्सी, पेनसिल्वेनियातील डच आणि लुद्धिखियानांतील फ्रेंच आणि विस्कॉन्सिनच्या पूर्वभागांतील जर्मन लोकांच्या उदाहरणावरून दिसून येईल. तामिळ देशांत शेंकडों वर्षे राहिलेल्या आणि कोणत्याहि वास्तव्यवादी तामिळ लोकांपासून अभिन्न दिसणाऱ्या सौराष्ट्रीची स्थिति पाहिली तर आपणांस असे दिसून येईल की, त्यांची भाषा जर निराळी नसती तर त्यांस आपण भिन्न आहो याची आठवणच

राहिली नसती. यहूदी लेख व पारशी लोक यांची भाषा गेली हे प्रमाण पुष्कळां पुढे आणण्यांत येते, पण त्यांची कथा निराळी आहे. एक तर आज ज्यू म्हणून जे लोक म्हणवून घेतात त्या सर्वांची एक हिब्रू भाषा कर्वाच नव्हती, त्यांच्या भाषा भिन्न भिन्न होत्या, आणि त्यामुळे ग्रंथिक भाषा तेवढी शिक्षक राहिली. पारशांची गोष्ट अशी झाली की, ते जेव्हां हिंदुस्थानांत आले तेव्हां त्यांची भाषा आणि त्यांच्या पैतृक ग्रंथांची भाषा एक नव्हती, एवढेच नव्हे तर पैतृक ग्रंथांच्याच भाषा अनेक होत्या, आणि त्यांनी इराण ज्या काली सोडला त्यानंतर इराणचीच भाषा रुपांतर पावली आणि ते इकडे आले त्यावेळेस त्यांची संख्या फारच थोडी होती. त्यामुळे त्यांस स्थानिक भाषेचा स्वीकार करावा लागला. शिवाय त्यांच्या आगमनाला आज बाराशे वर्षे झालीं हेहि लक्षांत ठेविले पाहिजे. शिवाय हेहि लक्षांत वाळगिले पाहिजे की, ते शुद्ध गुजराथी बोलत नसून गुजराथीचा एक अपभ्रंश बोलतात. त्यांना अजून 'ळ' उच्चारतां येत नाही. जेव्हां एखादे लोक आपली भाषा रक्षण करण्यास समर्थ असत नाहीत तथापि ते जुटीने राहिलेले असतात, तेव्हां त्यांची भाषा स्थानिक न होता पैतृक व स्थानिक यांच्यामधील कोणतातरी अपभ्रंश असतो. जिप्सींनी आपली भाषा जिवंत ठेविली आणि पारशांनी महं दिली या वरवर दिसणाऱ्या स्थितीचे अधिक खोल अवलोकन केले असतां असे दिसून येईल की पारशांस जिप्सीपेक्षां परदेशवास जास्त घडला. पारशांचा संबंध शहरांत जास्त आला आणि त्यामुळे त्यांचे सामाजिक पृथक्त्व कमी राहिले. आणि जिप्सींच्या भाषेचा जिप्सीपणा रक्षण होणे आणि पारशांच्या भाषेचा पारशीपणा जाणे यांमध्ये फार मोठे अंतर नाही, म्हणजे स्वभाषारक्षणाच्या कामामध्ये जिप्सी पारशांपेक्षां फारसे अधिक यशस्वी झाले नाहीत. जिप्सींनी आपल्या भाषेची वाक्यरचना अगदी बदलून टाकून इंग्रजी भाषारचना घेतली आहे हे पहिल्या भागांत (पृ. २४९) दिलेल्या त्यांच्या भाषेतील उतान्यावरून लक्षांत येईल. जेव्हां आपण आपल्याच भाषेत अनेक परके शब्द घुसई लागता तेव्हां आपल्या भाषेचा आपलेपणा वाक्यरचनेवरूनच सिद्ध होतो. आज आपण जेव्हां प्रचलित मराठी ऊर्फ घाणेरडे मराठी बोलतो तेव्हां आपण आपली वाक्यरचना व इंग्रजी शब्द यांचे मिश्रण वापरतो. उदाहरणार्थ, 'डिफेंडेंमे अफिडाविट फाइल केले नाही' अशा तऱ्हेची भाषा आपणांस कोदांत नेहमी ऐकू येते. तिला आपण मराठीच म्हण. 'पटेल हॅज नॉट मेड पक्का वंदोवस्त' हे इंग्रजी वाक्य आहे. या दृष्टीने पाहता जिप्सींची भाषा स्थानिकच आहे म्हणजे जिप्सींनी स्थानिक भाषा घेऊन आपले शब्द पुष्कळ वापरले असे होईल. पारशांनी यापेक्षा अधिक कांही निराळे केले नाही. नवागतांची भाषा स्थानिक भाषेचे अपभ्रंश स्वरूप होते, पण जातिभिन्नतांने भिन्न राहते; याला आणखी उदाहरण म्हटले म्हणजे जर्मनीमधील व रशियांतील ज्यूंचे होय. यांची भाषा यिडिश आहे. ही भाषा जर्मन असून हिब्रू लिपीत लिहिली जाते आणि तांत हिब्रू शब्द पुष्कळ असतात. हिंदीचे हिंदुस्थानी हे जसे अपभ्रंश स्वरूप त्याप्रमाणे जर्मन भाषेचे यिडिश हे अपभ्रंश स्वरूप होय. माळव्यांत भिल्ली

आणि कोरक म्हणून ज्या भाषा आहेत आणि यवतमाळकडे जी गोंडी सांपडते त्या माळवी व मराठी भाषांची अपभ्रंश स्वरूपं होत. जेव्हां दोन भिन्न भाषांचा संनिर्कर्ष होतो तेव्हां बलवान भाषेची रचना कायम राहते आणि दुर्बल राष्ट्र ती रचना घेतें व शब्द तेवढे आपले ठेवतें असें दिसतें.

(३) भाषाशास्त्राच्या अभ्यासानें मनुष्यसमुच्चयाचें साहचर्य, विशेष आणि भ्रमणें यांचा पत्ता लागतो. एखादी भाषा त्या भाषेची विसरल्या अशा भाषांनीं व्यापिलेल्या प्रदेशांत दिसली तर ती तेथें नवीन आली असावी आणि त्या भाषेच्या नात्यागोत्याच्या भाषा जेथें असतील तेथून ती किंवा तिचें पूर्वरूप गेलें असावें अशी कल्पना होते. भाषेच्या शब्दसंग्रहाच्या अभ्यासानें ती भाषा बोलणाऱ्यांच्या संस्कृतीची व्यापकता समजते.

मनुष्यभ्रमणाचा इतिहास.— मानवकल्प प्राण्यापासून मानवविकासाकडे झाल्यानंतर मनुष्याचा जो इतिहास आपणांस दृष्टीस पडतो तो रचतांना ज्या गोष्टी आपणांस पहावयाच्या त्यांमध्ये मनुष्यभ्रमणाचा इतिहास ही एक होय. हा इतिहास पहातांना आपणांस एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. आजची पृथ्वीवरील जमीन आणि पाणी यांची विभागणी आजच्यागारखीच कित्येक हजार किंवा लागू वर्षांपूर्वी नव्हती. भ्रमणाचा इतिहास शोधतांना जीं प्रमाणें मंशो-श्वक घेतात त्यांमध्ये वनस्पति व पशु यांच्या गृहीकरणाचा इतिहास, भाषा, निवासस्थान यांसारख्या अनेक गोष्टींचा अन्तर्भाव होतो.

भाषेचा इतिहास आणि मातृवर्षाचा इतिहास हे सारखेच काय ? एक भाषा जेव्हां अनेक लोकांमध्ये पसरते तेव्हां ते लोक त्या भाषेचेच होते असें धरावयाचें काय ? वंश आणि भाषा यांचा संबंध जर पेक्याचा नसेल तर भाषांच्या तत्वावर इतिहासाचे भाग पाडावयाचे यांत अर्थ काय ? असे प्रश्न उत्पन्न होतात. यासाठी भाषा आणि लोकसमुच्चय यांतील संबंध स्पष्ट केला पाहिजे.

एक भाषा जगातील दुपट्या लोकांवर लादली जाते आणि या क्रियेनें भाषांचा प्रसार होतो याला उदाहरणें पुष्कळ आहेत. आज अमेरिकेंतील निरनिराळ्या भाषा बोलणारांचे वंशज इंग्रजीच बोलतात. आज ज्यांच्या पूर्वजांची भाषा इंग्रजी भाषेहून निराळी होती अशा लोकांचेंच अमेरिकेंत संख्याधिक्य सांपडेल. तथापि अमेरिकेंत सध्यां जशी परिस्थिति आहे तशी जगांत पूर्वी कधी होती किंवा नाही याची शंका आहे. (१) आज पोट भरण्याचें साधन जमिनीनिवाय अन्य प्रकारचें पुष्कळ असतें, नवीन येणाऱ्या मनुष्यांनीं जुनीं प्रदेश जिंकून जुनीं राष्ट्रे अवश्य होत नाही. नवीन येणारीं माणसें मजूर म्हणून इकडेतिकडे पसरतात. (२) आजच्या शासनसंस्था मजबूत असल्यामुळे नवीनांस स्वारी करणें आणि जमीन काबीज करणें शक्य नाही (३) सार्वत्रिक शिक्षणप्रदतीमुळे नवागतास स्थानिक जनतेमध्ये विलीन होणें व सह-त्वास पोचणें शक्य होतें. या प्रकारच्या परिस्थितीमुळे पशुकसपा-त्याग जितका आज मुलभ व सुखावद् होतो तितका पूर्वी होत नसे.

पूर्वीच्या काळांत एका जातीनें दुसरीची भाषा घेणें ही क्रिया आज अमेरिकेंत जितकी जलद होते तितकी जलद होत नसावी हें उघड आहे.

(१) प्राणी व वनस्पती यांच्या गृहीकरणाच्या इतिहासाचें महत्त्व.—गृहीकरण झालेल्या वनस्पतींचा व पशूंच्या प्रसाराचा इतिहास मानवेतिहासार्थ महत्त्वाचा आहे. पुष्कळां आपणांस असें दिसून येतें कीं एखादी वनस्पति ज्या ठिकाणीं पिकविली जाते त्या ठिकाणाची ती मूळची नसून कोठून तरी बोहरून आलेली असावी. ती जर स्थानिक असेल तर आपणांस तीच वनस्पति वन्य स्वरूपांत त्या ठिकाणावरच दिसेल एवढेंच नव्हे तर तें वन्य स्वरूप ज्या इतर वन्य वनस्पतींशीं संबद्ध असेल त्या वन्य वनस्पतींची समृद्धि आपणांस आसपास सांपडेल; म्हणजे आंवा हें जर फळ हिंदुस्थानांतीलच असेल तर आंध्याच्या रानवट जातीहि आपणांस येथेंच सांपडतील आणि आंवा ज्या वनस्पतिवर्गांत मोडतो त्या वर्गातील इतर वनस्पती देखील वन्य अगर गृह्य स्थितींत आपणांस या देशांतच सांपडल्या पाहिजेत. तसेंच गाय हिंदुस्थानांतील जर स्थानिक असेल तर गोसदृश दुसरे प्राणी आपणांस येथें सांपडले पाहिजेत किंवा गाईचें वन्य स्वरूप आपणांस येथें दृष्टीस पडलें पाहिजे. तसें स्वरूप दिसलें नाहीं तर तेवढ्यानेच गाय येथील स्थानिक नाहीं असें मान्य मिळत होत नाहीं. कां की, ज्या पशूंचें गृहीकरण अशक्य होईल तो पशु संहारून टाकावयाचा हाहि मानवस्वभाव आहे. तथापि गोसदृश वन्य स्वरूप जर दुसरीकडे कोठें सांपडत असेल तर त्याचें तेथें अस्तित्व गाईच्या स्थानिकत्वास विरोध करील, गृहीकरणाचा इतिहास हा मनुष्याच्या भ्रमणावर थोडा बहुत प्रकाश पाडील,

(२) भाषेच्या भौगोलिक स्थानाचें इतिहासमहत्त्व.—मनुष्यभ्रमण अजमावण्याची दुसरी पद्धति येथें प्रमाणें, उदाहरणार्थ आफ्रिका खंड च्या. आफ्रिका खंडामध्ये केप्टाउनपासून सहाराच्या वाळवंटापर्यंत गेलें असतां आपणांस निरनिराळ्या भाषांचे पट्टे आढळतात. आफ्रिकेच्या दक्षिणभागाकडून मनुष्यभ्रमण झालें अशी कल्पना करतां येत नाहीं. कारण दक्षिणेकडे विस्तीर्ण समुद्र आहे. मानवी प्राण्याचा संचार उत्तरेकडून दक्षिणेकडेच झाला असावा असें दिसतें. असें असतां स्वाभाविक कल्पना अशी होते कीं जे लोक अगदीं दक्षिणेकडे आहेत त्यांचें आगमन अगोदर झालें व जे उत्तरेकडे आहेत त्यांचें आगमन नंतर झालें. तसेंच एखादे विशिष्ट लोक भोंवतालच्या लोकांच्या संस्कृतीहून निराळे आणि भाषेनेंहि भिन्न व दुर्गम स्थळां असले तर अशी स्वाभाविक कल्पना होते कीं दुर्गम जागीं असलेले लोक आसपासच्या सखल प्रदेशांतील लोकांपेक्षां त्या प्रदेशांत अगोदर आले असावेत, आणि त्या प्रदेशांत आलेल्या नवीन लोकांनीं जुन्यांस सखल प्रदेशांतून हॉकून दिल्यामुळे त्यांत दुर्गम जागीं जावे लागलें असावें.

जातीचें सामाजिक स्थान व त्याचें ऐतिहासिक महत्त्व.—जेव्हां एखादा मोठा प्रदेश दोन निरनिराळ्या जातींनीं

मानववंशः—मानववंश हा शब्द अविनच्यास मताप्रमाणे मानवसदृश प्राण्यांची एका पाटना (Variety) यास अनुलभून वापरला आहे.

मानवाचें प्राणिपरंपरेंत स्थान.—प्राणिशास्त्रांतील वर्गीकरण-प्राप्रमाणे मनुष्य हा मस्तन प्राण्यांच्या वर्गांत अमून व्यक्त अशा शब्दोच्चारणासुद्धें तो इतर प्राण्यांहून भिन्न झाला आहे. मनुष्य हा विनार-शक्ति व स्पष्ट शब्दोच्चारणाची शक्ति यांही युक्त असा प्राणी आहे.

मानवाचा विकास.—मनुष्य हा मानवसदृश मर्कटापासून विकास होऊन उत्पन्न झालेला नाही तर एका पूर्वजापासून मनुष्य व मानवसदृश मर्कट हे दोन्हीहि उत्पन्न झाले असावे.

मानवाच्या मेंदूची वाट.—मर्कटाशी तुलना करितां मनुष्याचा मेंदू १:३ या प्रमाणांत असतो. पूर्वी कवटीच्या आकारावर मेंदूची व त्यामुळे मानसिक शक्तीची इयत्ता ठरवीत असत, परंतु कवटी मोठी असणे हें शरीराच्या वृद्धीचें अंग असल्यामुळे त्यामध्ये व मानसिक उन्नतीमध्ये कोणत्याहि रीतीचा संबंध नाही. कवटीच्या ऐवजी मेंदूचें व विवेचनः मेंदूतील पांटाच्या पदार्थाच्या आवर्तिते परीक्षण करणे जास्त आवश्यक आहे. अलीकडे तर कित्येक शास्त्रज्ञ असें म्हणू लागले आहेत कीं, मेंदूचा मनाशी संबंध नसून मनाचें स्थान कुंडल्लिनी आहे.

मानवाचें प्राचीनत्व व भूस्तरशास्त्रविषयक सिद्धांत.—भूस्तरशास्त्रवेत्ते पृथ्वी श्वेत झाल्यापासून आतापर्यंतचा काल १० कोटी वर्षे मानतात, पदार्थविज्ञानशास्त्रानुयायी ज्योतिःशास्त्रज्ञ २ कोटी वर्षे मानतात. दोहोंतील मध्यम मान धरल्यास ५ कोटी येतील. यांतील चार युगांचा परस्पर सापेक्षकाल, प्रथमयुग ४०९: द्वितीय युग ४०९: तृतीय युग ४०९: चतुर्थ युग ४०९: असा येतो.

तृतीय युगांत मगर, कांस्ये व हज्जे बहुतेक सस्तन प्राणी होत. प्रथम गिवनसारखे मर्कट होते, नंतर झ्योपिथिकस मर्कट होते व त्यानंतर मानवसदृश मर्कट विकास पावले व त्यापासून आद्य मनुष्य पुढील युगांत विकास पावला. या युगांत आयर्लंड व अमेरिका जोडलेली होती. या युगाचा कालावधि ३० लक्ष वर्षांचा आहे.

चतुर्थ युगांत जमीन व पाणी हीं हज्जेच्या ठिकाणांचे होती. उत्तरगोलार्थांत दोन तीन हिमयुगे अनुभूत होऊन त्या हिमयुगांच्या दरम्यान उष्ण असे हिमयुगांतरकाल (मथ्यकाल) होते. या हिमयुगांच्या अनुपगंगेने अनेक ठिकाणां जमीन उन्नत होऊन नवीन प्रदेश उत्पन्न झाले.

या कालांत पुरातन अस्मयुगांतील मनुष्य सर्व प्रदेशांवर पसरलेला होता. त्याची कलांमध्ये थोडीशी प्रगति झाली होती.

नंतर हिम नाहारे होऊन नूतन अस्मयुगांतील मनुष्य हगोचर होतो व तो वरान सुधारलेला दिसतो. पूर्व गोलार्थांत त्याची प्रगति विशेष होऊन तो कांस्य, लोह, ताम्र या धातूंची कामे करू लागला. या युगाचा कालावधि ६ लक्ष वर्षांचा आहे.

गाननग्या आधुनिक काल अमून याचा अवधि शब्द १० हजार वर्षांचा धरतात.

हिमयुग.—हिमयुगापूर्वी मनुष्यसदृश प्राणी झ्योपिथिकस वगैरे तृतीय युगाच्या मध्यास दृष्टीस पडतात. त्याच वेळीं मनुष्याचा पूर्वज अधोष्ठित केला पाहिजे. हिमकाल हा जें, कोलच्या मतांत गणिताधारेने २:३ लक्ष किंवा १० लक्ष वर्षांपूर्वी सुरू झाला असला पाहिजे पैसा २:३ लक्ष हा काल माझ दिसत नाही, व हिमकालापूर्वी मनुष्याचें अस्तित्व दृष्टीस पडतें. यावरून दोन हिमयुगे व मध्यंतरी हिमयुगांतर उष्णकाल मानावा लागतो. याखेरीज इंग्लंडमधील शीत व उष्णकटिबंधांतील प्राण्यांचें समकालीन अस्तित्व अतर्क्य होतें. उष्ण प्रदेशांतील प्राणी स्वलांतर करितात अशीहि कल्पना मांडली गेली आहे तथापि या कल्पनेपेक्षां दोन हिमकालांमध्ये एक उष्ण हिमांतरकाल होता ही कल्पना जास्त संयुक्तिक आहे. तसेंच नदीकांठचे पुरलेले अवशेष कोणत्या कालाचे हें ठरवितांना वरील मातीच्या थराप्रमाणेच खालील नदीच्या खोलीचाहि विचार केला पाहिजे.

आद्यमानव.—बहुतेक शास्त्रज्ञ दोन हिमयुगांतील उष्णकालांत कर्मांत कमी ५ लक्ष वर्षांपूर्वी मानव होता असें धरतात, व तृतीय युगांत मानवसदृशमर्कटापेक्षां जास्त विकास झाला नव्हता असें म्हणतात.

मानव व मर्कट.—मनुष्याचें मानवसदृश मर्कटाशी पुढील वाचतां साम्य आहे. (१) शरीराचा सामान्य रचना (२) पुच्छाचा अभाव (३) हात व पाय यांची स्पष्ट दिसणारी अवयवाचीं चिह्ने (४) दातांची रचना (५) कानाची पाळे (६) मेंदूची रचना (७) हायाँड नांवाचे हाड (८) सदृश यकृत व कीकम. पुढील वाचनीन भेद दिसतो. (१) मानवसदृश मर्कटांना मेंदू लहान असतो व मेंदूची पेटी लहान अगते (२) मनुष्याच्या पाठांचा कणा डोके वर राहण्याकरीता विशिष्ट तऱ्हेचा केलेला असतो (३) मनुष्याचे पाय हाताच्या मानानें लांब असतात (४) पायाचा अंगठा मनुष्यामध्ये लांब असतो. (५) मनुष्याचें नाक स्पष्ट वर आलेलें व उन्नत असतें. (६) मनुष्याचे दांत सारखे जुळलेले असतात व चुळे स्पष्ट व निराळे असतात. (७) मनुष्याची हनवटी स्पष्ट दिसते (८) मनुष्याच्या सर्व अंगावर केश नसतात (९) मनुष्याचा आवाज स्पष्ट असून शब्दोच्चारण भाषा उन्नत होईल असें असतें.

मानवाचें मूलस्थान व प्रसारः—मागे मनुष्य एक प्राण्यापासून झाला अगर दोन प्राण्यांपासून झाला यावर मतभेद आहे असें समितले. कीन एकच मानवकल्प प्राण्यापासून मनुष्य विकासांत असें समजतो. त्याच्या मतानें तृतीय युगांतील मानवाचा पूर्वज एकच होता तेव्हां त्याचें मूलस्थानहि एकच असलें पाहिजे. त्या वेळीं आफ्रिका व न्यूझीलंड हीं एकमेकांस जोडलेलीं होती, युरोप व आफ्रिका हीं भूमध्यसमुद्रामध्ये जमीन असल्यामुळे जोडलेलीं होती. अमेरिका व आशिया यांमध्येहि संबंध होता यासुद्धें तत्कालीन मानवाचें परिभ्रमण सर्व खंडांमध्ये होणें शक्य होतें. कायफाज हा

व्यापिला असेल; आणि त्या दोन जातींपैकी एक जात सामाजिक उच्चपदावर असेल तेव्हा अशी कल्पना करता येईल की जेनुवर्ग उत्तरकालीन होय.

या प्रकारच्या विचारपद्धतीने मानवी प्राण्याच्या संचारांचा इतिहास लिहिता येण्याजोगा आहे; परंतु या प्रकारचा इतिहास लिहिण्याचा अचाट परिश्रम अद्यापि कोणी केला नाही. भूततरशास्त्रामध्ये देखील पृथ्वीचा साकल्याने इतिहास अजून लिहिला गेला नाही. पुष्कळ ठिकाणचे भूतर अभ्यासिले गेले आहेत पण सर्व जगाच्या भूप्रदेशांचे साकल्याने ऐतिहासिक वर्णन देणारा शास्त्रज्ञ अजून निघाला नाही. त्या प्रकारचा प्रयत्न मनुष्यप्राण्याच्या इतिहासास अत्यंत अवश्य आहे. त्याशिवाय मनुष्यप्राण्याचे निरनिराळ्या थरांत सांपडणारे अवशेष आणि सध्याचे विस्तरण यांची संगति लागणार नाही व यासाठी मनुष्याच्या या महत्वा लागी वर्षांच्या इतिहासाचा अभ्यास करण्यास आज आरंभ झाला आहे असे देखील म्हणता येत नाही. प्राचीन मनुष्येतिहासाचे साहित्य येथेप्रमाणे.

(१) पृथ्वीच्या अनेक थरांत सांपडणाऱ्या मनुष्यांचे अवशेष, आणि त्यांची निरनिराळ्या काळच्या मनुष्यकल्प प्राण्याशी तुलना.

(२) भाषासाहित्य आणि त्यावरून निघणारे मनुष्यप्रमाण-विषयक सिद्धांत.

(३) मनुष्याच्या प्रयत्नामुळे भोंवतालच्या पाश्चा आणि वानस्पत्य संश्लेषर झालेले परिणाम.

(४) मनुष्याचे आनुवंशिक स्वरूप.

यांपैकी पहिले साहित्य म्हणजे मनुष्यप्राण्याचे अवशेष हे वस्तु-विरहित क्वचित् सांपडते. त्यांच्याभोवती काही हत्यारे, ग्राम्य पशूंचे अवशेष वगैरे सांपडतात. आणि त्यावरून काही माहिती उपलब्ध होते.

भाषेचे साहित्य दोन तऱ्हांनी उपयोगी पडते. एक तर अनेक भाषांच्या सादृश्यविसादृश्यावरून व विकासावरून मनुष्याची नातीगोती समजतात, आणि त्या भाषेतील शब्दसंग्रहावरून संस्कृतीविषयी अजमास करता येतो.

मनुष्याचे आनुवंशिक स्वरूप त्याचा इतिहास ठराविण्यासाठी कितीसे उपयोगांत आणावयाचे हा एक प्रश्न आहे.

शरीरलक्षणावरून मनुष्याचे वर्गीकरण पुष्कळां करण्यांत येते. हे वर्गीकरण तपासतांना नेहमी हे लक्षांत ठेवले पाहिजे की वर्गीकरण हे थोडे नसून मनुष्याच्या वांशिक इतिहासाचे ते केवळ साधन आहे. शरीरलक्षणांचा जे लोक अभ्यास करतात त्यांची आपल्या साहित्याचा गौरव करून भाषाशास्त्रास कमी महत्त्व यावे अशी बुद्धि होते. भाषाशास्त्रज्ञांची शरीरलक्षणांस महत्त्व कमी देण्याची बुद्धि होते. परंतु मानवेतिहासशास्त्रास दोहोंचीहि जरूर आहे.

मानवशास्त्रज्ञांमध्ये शरीरलक्षणशास्त्रज्ञांचे आणि भाषाशास्त्रज्ञांचे एकमेकांशी तंदा करण्याचे काम नाही. इतिहास लिहितांना शरी-

राच्या ठेवणीपेक्षा भाषांनी केलेली लोकव्याप्ति हीच जास्त उपयोगी होईल. भाषेने विशेष लोकसमुच्चय व्यापावा याला कारणे दोन असणार. एक तर वांशिक कारण आणि दुसरे राजकीय कारण. भाषा दोन क्रियांचा बोध करील, ती विशिष्ट प्रदेशांतील लोक एका वंशांतील होते असे म्हणेल किंवा एका राज्यछत्राखाली होते असे दाखवील. म्हणजे ती वांशिक समुच्चय किंवा राजकीय समुच्चय पण कोणता तरी निश्चित समुच्चय दाखवील. तो समुच्चय कोणत्या काळाचा हे ठराविले हे पुढील काम आहे. शरीरलक्षण वांशिक समुच्चय फार तर दाखवितील, किंवा एकस्थानभूलकता म्हणजे एकपरिस्थितिपरिणाम दाखवितील.

इतिहासाचा मुख्य प्रश्न हा आहे की, कोणत्या काळांत आणि कोणत्या स्थळांत शरीरलक्षणदृष्टसमुच्चय वसविता येतो हे पहाणे. भाषेच्या दृष्टीने जे समुच्चय दिसतात त्यांचे देखील काळस्थल-नियमन करणे अवश्य आहे. शरीरलक्षणे राजकीय समुच्चयाची धोतक नाहीत. या दृष्ट्या गोष्टी पक्क्या लक्षांत ठेवल्या म्हणजे वंशविषयक इतिहासामधील गोंधळ वराचसा कमी होईल.

विविध शरीरलक्षणे व भाषा यांची संगति.—वंश-निर्णयार्थ आपणास असे पाहिले पाहिजे की, विशिष्ट भाषांचा आणि विशिष्ट शरीरलक्षणांचा संबंध जुळविता येतो काय ? हा संबंध जुळविण्यासाठी मनुष्याचे शरीरलक्षणांवरून वर्गीकरण अवश्य होतें; व शरीरलक्षणांनी वर्गीकरण करतांना विशिष्ट लक्षणांची चिराचिरता पहावी लागते. ती पाहून शरीरलक्षणशास्त्राची रचना करावी आणि भाषा आणि शरीरलक्षणे यांचे ऐक्य कोठे कोठे दिसते ते पहावे. शरीरलक्षणांचा इतिहास लिहितांना अर्थात् प्रारंभ मनुष्याच्या मानवकल्प पूर्वजापासून केला पाहिजे. शरीरलक्षणांच्या साहाय्याने काही इतिहास मिळविता येईल आणि काही भाषासाहि- त्याच्या साहाय्याने मिळेल, आणि काही ठिकाणी या दोहोंची संगतिहि दिसून येईल.

मानवेतिहासार्थ प्रयत्न करणारे जे अनेक ग्रंथकार आहेत त्यां- मध्ये बरेच मतभेद आहेत. आम्ही येथे प्राचीन मानवेतिहासविषयक कीनचीन मते देतो. कीनचे भारतीय रक्षाच्या घटनेसंबंधाने मत मागे (विभाग १ पृष्ठ ८१ पहा) दिलेच आहे. भौतिक शोधांवरून शास्त्रज्ञांनी वनविलेल्या प्राणिवांसांच्या आणि त्यांतल्यात्यांत सस्तन प्राण्यांच्या सोपानपरंपरेत मनुष्यप्राण्यांचे स्थान कोणते आहे व विशिष्ट रीतीने मर्कटादि मानवकल्प प्राण्यांशी मनुष्याचे नाते काय आहे हे ठराविले हे भौतिक मानवशास्त्राचे अभ्यासक्षेत्र गणले जाते. मानवशास्त्रांत मनुष्याचे प्राचीनत्व, मूलवंश, निरनिराळे मानववंश ओळखण्याची चिन्हे, त्यांचे मिश्रण, भाषेची उत्पत्ति, भिन्न भाषांचा विकास, भाषांवरून मानववंश ओळखणे, वास्तु परिस्थितीचा मानव-वंशावर व त्यांच्या विकासावर होणारा परिणाम, कुटुंब, गोत्र, जमात, राष्ट्र इत्यादीकांच्या घटनेचा इतिहास इत्यादि विषय येतात.

मानववंशः—मानववंश हा शब्द लातिनच्या मताप्रमाणे मानव-सदृश प्राण्यांची एका पोटाजात (Variety) यास अनुलक्षून वापरला आहे.

मानवाचे प्राणिपरंपरेंत स्थान.—प्राणिशास्त्रांतील वर्गीकरण-प्राप्रमाणे मनुष्य हा सस्तन प्राण्यांच्या वर्गात असून व्यक्त अशा शब्दोच्चारणामुळे तो इतर प्राण्यांहून भिन्न झाला आहे. मनुष्य हा विचार-शक्ति व स्पष्ट शब्दोच्चारणाची शक्ति यांहीं युक्त असा प्राणी आहे.

मानवाचा विकास.—मनुष्य हा मानवसदृश मर्कटापासून विकास होऊन उत्पन्न झालेला नाही तर एका पूर्वजापासून मनुष्य व मानवसदृश मर्कट हे दोन्हीही उत्पन्न झाले असावे.

मानवाच्या मेंदूची वाढ.—मर्कटाशी तुलना करितां मनुष्याचा मेंदू १:३ या प्रमाणांत असतो. पूर्वी कवटीच्या आकारावर मेंदूची व त्यामुळे मानसिक शक्तीची इयत्ता ठरवीत असत, परंतु कवटी मोठी असणे हे शरीराच्या वृद्धीचे अंग असल्यामुळे त्यामध्ये व मानसिक उन्नतीमध्ये कोणत्याही रीतीचा संबंध नाही. कवटीच्या ऐवजी मेंदूचे व विशेषतः मेंदूतील पांढऱ्या पदार्थाच्या आवर्तांचे परीक्षण करणे जास्त आवश्यक आहे. अलीकडे तर कित्येक शास्त्रज्ञ असे म्हणू लागले आहेत की, मेंदूचा मनाशी संबंध नसून मनाचे स्थान कुंडलिनी आहे.

मानवाचे प्राचीनत्व व भूस्तरशास्त्रविषयक सिद्धांत.—भूस्तरशास्त्रवेत्ते पृथ्वी थंड झाल्यापासून आतापर्यंतचा काल १० कोटी वर्षे मानतात, पदार्थविज्ञानशास्त्रानुयायी ज्योतिःशास्त्रज्ञ २ कोटी वर्षे मानतात. दोहोंतील मध्यम मान धरल्यास ५ कोटी येतील. यातील चार युगांचा परस्पर सापेक्षकाल, प्रथमयुग ३०. ७९; द्वितीय युग ३०. १४; तृतीय युग ३०. ६ व चतुर्थ युग ३०. १ असा येतो.

तृतीय युगांत मगर, कांस्य व हथियारे बहुतेक सस्तन प्राणी होते. प्रथम गिगनसारखे मर्कट होते, नंतर झ्योपिथिकस मर्कट होते व त्यानंतर मानवसदृश मर्कट विकास पावले व त्यापासून आद्य मनुष्य पुढील युगांत विकास पावला. या युगांत आयर्लंड व अमेरिका जोडलेली होती. या युगाचा कालावधि ३० लक्ष वर्षांचा आहे.

चतुर्थ युगांत जमीन व पाणी हीं हल्लींच्या ठिकाणीच होती. उत्तरगोलार्धात दोन तीन हिमयुगे अनुभूत होऊन त्या हिमयुगांच्या दरम्यान उष्ण असे हिमयुगांतरकाल (मध्यकाल) होते. या हिमयुगांच्या अनुपगाने अनेक ठिकाणी जमीन उन्नत होऊन नवीन प्रदेश उत्पन्न झाले.

या कालांत पुरातन अश्मयुगांतील मनुष्य सर्व प्रदेशांवर पसरलेला होता. त्याची कलांमध्ये थोडीशी प्रगति झाली होती.

नंतर हिम नाहांस होऊन नूतन अश्मयुगांतील मनुष्य हगोवर होतो व तो वरान मुधारलेला दिसतो. पूर्व गोलार्धात त्याची प्रगति विशेष होऊन तो कांस्य, लोह, ताम्र या धातूंची क्रमे करू लागला. या युगाचा कालावधि ६ लक्ष वर्षांचा आहे.

यानंतरचा आधुनिक काल असून याचा अवधि क्राम्बेज १० हजार वर्षांचा धरतात.

हि म. यु. ग.—हिमयुगापूर्वी मनुष्यसदृश प्राणी झ्योपिथिकस वगैरे तृतीय युगाच्या मध्यास दृष्टीस पडतात. त्याच वेळी मनुष्याचा पूर्वज अधिष्ठित केला पाहिजे. हिमकाल हा डॉ. क्रोलच्या मताने गणिताधाराने २.३ लक्ष किंवा १० लक्ष वर्षांपूर्वी सुरू झाला असला पाहिजे परकी २.३ लक्ष हा काल ग्राह्य दिसत नाही, व हिमकालापूर्वी मनुष्याचे अस्तित्व दृष्टीस पडतं. यावरून दोन हिमयुगे व मध्यंतरी हिमयुगांतर उष्णकाल मानावा लागतो. याखेरीज इंग्लंडमधील शीत व उष्णकटिबंधांतील प्राण्यांचे समकालीन अस्तित्व अतर्क्य होतें. उष्ण प्रदेशांतील प्राणी स्थलांतर करितात अशीहि कल्पना मांडली गेली आहे तथापि या कल्पनेपेक्षा दोन हिमकालांमध्ये एक उष्ण हिमांतरकाल होता ही कल्पना जास्त संयुक्तिक आहे. तसेच नदीकांठवे पुरलेले अवशेष कोणत्या कारणे हे ठरवितांना वरील मातीच्या थराप्रमाणेच खालील नदीच्या खोलीचाहि विचार केला पाहिजे.

आद्य मानव.—बहुतेक शास्त्रज्ञ दोन हिमयुगांतील उष्णकालांत कमीत कमी ५ लक्ष वर्षांपूर्वी मानव होता असे धरतात, व तृतीय युगांत मानवसदृशमर्कटापेक्षा जास्त विकास झाला नव्हता असे म्हणतात.

मानव व मर्कट.—मनुष्याचे मानवसदृश मर्कटाशी पुढील बाब-तांत साम्य आहे. (१) शरीराची सामान्य रचना (२) पुच्छाचा अभाव (३) हात व पाय यांची स्पष्ट दिसणारी अवयवांची चिन्हे (४) दातांची रचना (५) कानाची पाळे (६) मेंदूची रचना (७) हायाँड नावाचे हाड (८) सदृश यकृत व कीब्रम. पुढील बाबतींत भेद दिसतो. (१) मानवसदृश मर्कटाचा मेंदू लहान असतो व मेंदूची पेटी लहान असते (२) मनुष्याच्या पाठीचा कणा डोकें वर राहण्याकरितां विशिष्ट तऱ्हेचा केलेला असतो (३) मनुष्याचे पाय हाताच्या मानाने लांब असतात (४) पायाचा अंगठा मनुष्यामध्ये लांब असतो. (५) मनुष्याचे नाक स्पष्ट वर आलेले व उन्नत असते. (६) मनुष्याचे दांत सारखे जुळलेले असतात व सुळे स्पष्ट व निराळे असतात. (७) मनुष्याची हनवटी स्पष्ट दिसते (८) मनुष्याच्या सर्व अंगावर केस नसतात (९) मनुष्याचा आवाज स्पष्ट असून शब्दोच्चारण भाषा उत्पन्न होईल असे असते.

मानवाचे मूलस्थान व प्रसारः—मागे मनुष्य एक प्राण्यापासून झाला अगर दोन प्राण्यांपासून झाला यावर मतभेद आहे असे सांगितले. कीन एकच मानवकल्प प्राण्यापासून मनुष्य विकासला असे समजतो. त्याच्या मताने तृतीय युगांतील मानवाचा पूर्वज एकच होता तेव्हां त्याचे मूलस्थानहि एकच असले पाहिजे. त्या वेळी आफ्रिका व न्यूझीलंड ही एकमेकांस जोडलेली होती, युरोप व आफ्रिका ही भूमध्यसमुद्रामध्ये जमीन असल्यामुळे जोडलेली होती. अमेरिका व आशिया यांमध्येहि संबंध होता यासुद्धे तत्कालीन मानवाचे परिभ्रमण सर्व न्याय्य होणे शक्य होतं. कायकाव हा

वरील इंडो-आफ्रिकन खंड मानीत नाही व मानवाचें मूलस्थान मध्य-आशियातील पठार मानतो; पण त्या ठिकाणाहून मानवाचा सर्व खंडांत प्रवास होणें डॉ. कीनला असंभवनीय दिसतें.

मानव, लिमर व मर्कटः— मानवसदृश मर्कट व मानव यांमधील दुवा अद्यापि सांपडला नाही. हा कदाचित् लुप्त झालेल्या खंडांत असेल. मादागास्करमध्ये काहीं लिमर अद्यापि सांपडतात व त्यासमोवतालच्या देशांत त्यांचे पूर्वेज आढळतात. मानवसदृश मर्कटहि येथेंच सांपडतात व शिद्दीवंशाचे दोन पोटविभागहि येथेंच सांपडतात. तेव्हां मानवाचें मूलस्थान याच खंडांत मानलें पाहिजे, असें कीनचें म्हणणें आहे; परंतु याविषयी सर्व शास्त्रज्ञांचे एकमत नाही (पृ. ४३ विभाग पहिला पहा.) मानवाचा पूर्वेज उष्णकटूंत राहणारा, झाडांमध्ये वसति करणारा व केंस अंगावर असलेला असा होता व हेंच वर्णन लिमर यास लागू पडतें. शिद्दीयाचा कृष्णवर्ण नैसर्गिक नसून हवामानामुळे प्राप्त झालेला अतएव कृत्रिम असावा; कारण काहीं शिद्दी काळे नसून पिवळे असतात, आस्ट्रेलियनांचीं मुलें जन्मतः पिवळ्या व पिंगट वर्णाचीं असतात, तिबेटी लोकांचे केंस प्रथम पिंगट व नंतर काळे होतात.

मानववंशाचा विस्तार आणि विशिष्टीकरण.—

मानवाचें मूलस्थान कोणत्या तरी सध्यां दिसणाऱ्या भूभागावर किंवा लुप्त खंडांत असून तेथून तो सर्व खंडांत गेला व तेथील हवामानाप्रमाणें त्यांत फरक पडून चतुर्थ युगांत भिन्न वर्णांचे पूर्वेज तयार होऊन हल्लींचे मूलवंश निर्माण झाले, म्हणजे मानवसदृश मर्कटापासून विकास पावलेल्या तृतीय युगांतील एकाच नमुन्यापासून विकास पावून चतुर्थ युगांतील अनेक भिन्न वंशांचे पूर्वेज तयार झाले हा विचार सर्वमान्य आहे. कृष्ण व लिंडेकर यांच्या मतानेंहि प्राथमिक सनुध्य गर्भ एक असून सारखेच हांतें व भिन्न प्रदेशांत गेल्यामुळे त्यांत फरक पडत गेले. मात्र हे शास्त्रज्ञ तीन मानववंश मानून अमेरिकन लोकांस मांगोलियन वंशांत घालतात. पण मांगोलियन व अमेरिकन यांत वरेंच भिन्नत्व आहे. एकंदरीत लिने याचें कॉकेशियन, मांगोलियन, इथिओपियन अथवा शिद्दी, व अमेरिकन असे चार वर्ग एका मूलवंशापासून उत्पन्न झाले हें मत कीन याग ग्राह्य दिसतें. बर्नार्सन प्रथम मूलवंशाचे चार वर्ग केले (१) श्वेत यूरोपीय (२) कृष्णवर्ण शिद्दी (३) पीतवर्ण आशियांतील सनुध्य व (४) लॅप. ब्लूमनबाक यानें पांच वर्ग केले (१) कॉकेशियन (२) मांगोलियन (३) इथिओपियन (४) अमेरिकन व (५) मॅल. क्यूबिडन तीनच वंश मानिले. देव्हायरी यानें दोनच वर्ग केले व दे मूले यानें सोळा वंश कल्पिले. यानंतरहि निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांनीं निरनिराळीं अनुमानें काढलीं व भाषाशास्त्रज्ञांनीं तौलनिक अभ्यासानें हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. पुढें प्रिचर्ड व वफन यांनीं मस्तकमापनशास्त्राच्या आधारानें तौलनिक अभ्यास करून मानववंशशास्त्राचा पाया घातला. या शास्त्रांतील शोध लावण्यांत ब्रोका, कात्रफाज, टायनार्ड, हक्सले वगैरे अनेक शास्त्रज्ञ पुढें आले.

यांनीं केलेलीं निरनिराळीं वर्गीकरणें प्रसिद्ध आहेत. तीं करण्यांत त्यांनीं कातडीचा वर्ण, केंसांची रचना व कवटीचा आकार या गुणांस विशेष प्राधान्य दिलें आहे. या तऱ्हेनें वर्गीकरण करून (१) शिद्दी (२) मांगोलियन (३) अमेरिकन (४) कॉकेशियन असे चार मानववंश मानले आहेत त्यांचे वर्णन पुढें दिलें आहे.

१. शिद्दी अथवा इथिओपियन.— हा वंश मूलस्थानापासून जवळच आफ्रिकेंत व ऑस्ट्रेलियामेंलेशियाकडे गेला. हाचें प्रथम आफ्रिकेंतील व इंडो-ओशियानियांतील असे दोन वर्ग झाले. यापैकीं दुसरा नेग्रिटो नांवाचा असून तो प्राथमिक नमुन्याशीं जास्त लगत व ठंगणा आहे. हे नूतन अस्त्रयुगाच्या किंचित् पूर्वी यूरोप-मध्ये गेले. यांच्या पोटजाती म्हटल्या म्हणजे कांगो नदीच्या दक्षिणेंस वटवा, बुशमन, हांट्टाट, वंद्र, डॅमेरा, कोराना, भिका, गोनाका इत्यादि होत. यांमध्ये थोडाफार फरक असतो. कात्रफाज यानें नेग्रिटोव्यास प्रदेशांत हिंदुस्थानाचा समावेश केला आहे; पण श्राविड लोक हे नेग्रिटोची पोटजात होऊं शकत नाहींत. या-विषयी प्रो. बोल म्हणतात “माझ्या कित्येक वर्षांच्या प्रवासांत मद्रासचा उत्तरभाग, बंगाल व मध्यप्रांत यांमध्ये नेग्रिटो जातीच्या नमुन्याचा सनुध्य मीं कोठेहि पाहिला नाही. कुरख्या केंसांच्या व्यक्ती क्वचित् आढळतात. परंतु यावरून सर जार्ज कॅवेल-प्रमाणें हा नमुना नेग्रिटोचा अवशेष आहे असें म्हणण्यास मीं तयार नाहीं.” ईंग्लंडचा वायव्य भाग, स्कॉटलंडचा पश्चिमभाग व आयर्लंडचा पूर्वभाग यांत नेग्रिटोची वस्ती होती असें काहीं ईंग्रज मानवशास्त्रज्ञ म्हणतात.

यावरून इंडो ओशियानिक नेग्रिटो ही शब्दयोजना गाळून दाकून ओशियानिक नेग्रिटो असें म्हटलें पाहिजे. यांचा मूळचा पिवळा रंग जाऊन काळा किंवा गहिरा तपकिरी रंग आलेला आहे. हल्लीं हे अंदमान, मलय द्वीपकल्प, फिलिपाइन बेटे व न्यू गिनी या प्रदेशांत सांपडतात. मलय द्वीपकल्पांतील नेग्रिटोमध्ये मर्कटसदृशत्व सर्वांत अधिक दिसतें.

आफ्रिकेंतील शिद्दीयांपेक्षां ओशियानियांतील शिद्दी जास्त ठंगणे असतात, त्यांचं नाक मोठें असतें व सुत्रा सौम्य असतें. या दोन शाखांत पूर्वेकडील शाखा जास्त बुद्धिमान आहे, व स्वतःच सुधारणा करून घेण्यास पात्र आहे; पण शिद्दी ही जात परकीय मिश्रणा-शिवाय सुधारणें अशक्य आहे असें कीनचें मत आहे पण त्यास श्वेतवर्ण कॉकेशन व कृष्णवर्ण शिद्दी यांचें मिश्रण होऊन उत्तम प्रजा उत्पन्न होईल किंवा नाहीं याविषयीं शंका आहे.

यांची आजपर्यंत सुधारणेमध्ये फारच अल्प प्रगति झाली आहे. अमेरिकेंतहि उपाहारगृहांतील नोकराच्या तऱ्हेच्या पायरीवर हे फारसे गेलेले नाहींत.

शिद्दींचे भाषेच्या तत्त्वावर सुदानी व वांदू असे दोन विभाग करितात. सुदान हें शिद्दी वंशाचें मूलस्थान मानतात व येथें-पूर्ण

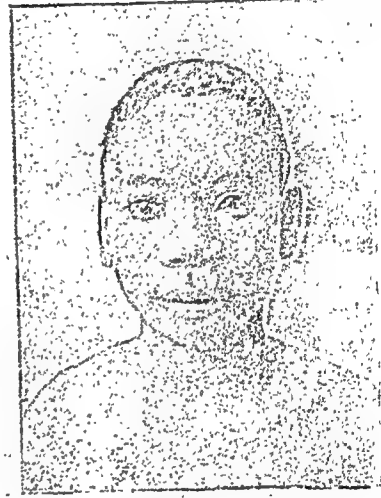
अरब (सेमिटिक).

चिनी (मांगोलियन).

माझारी (पोलिशियन).

निग्रिलो (आफ्रिकन).

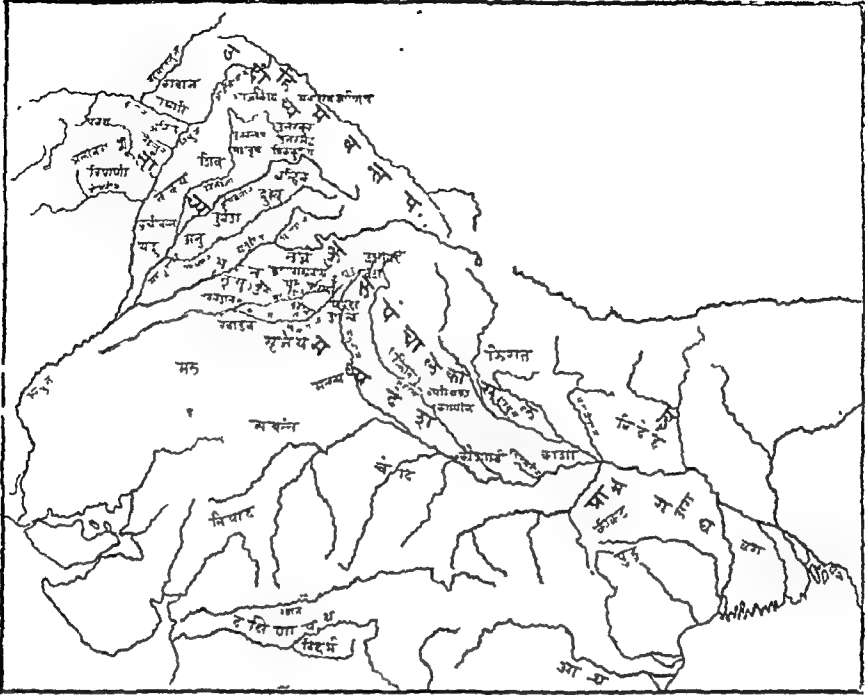

अमेरिकन् इंडियन्.

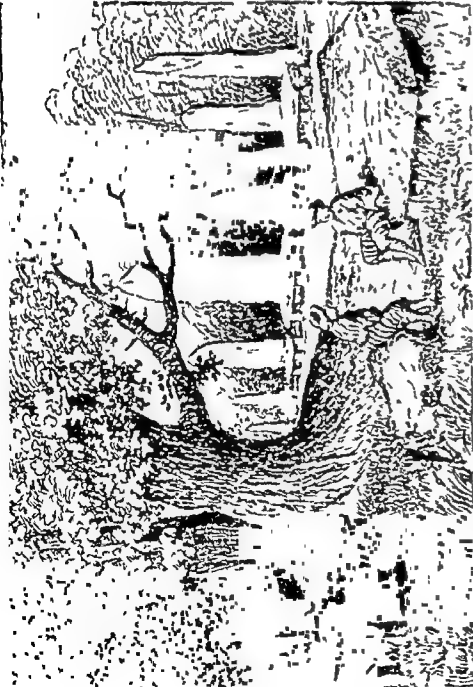

उत्तर आस्ट्रेलियन.

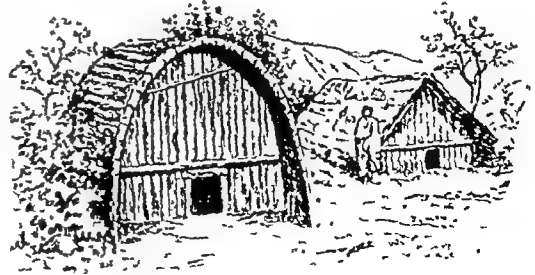
प्राचीन भारतीय संस्कृति.

वेदकालीन आर्यावर्त.

उत्तर हिंदुस्थानांतील द्रविडागमनपूर्व
लोकांच्या स्मारकशिला.

हिमालयांतील प्राकालीन अनार्य लोकांच्या
घराचे नमुने.

शिंदीवंशाचा नमुना आढळतो. परंतु सुदानमध्ये मिश्र जातीहि आढळतात त्या: तुक्लुअर, सोनरे, सुदानी, हौसा, बार्बो, वधिरमी, साचा, वासे, वारिआ, शांगाला इत्यादि होत.

सुदानच्या दक्षिणेस बंदूचा प्रदेश आहे. येथेहि काहीं शुद्ध शिंदी जमाती आहेत. मिश्रवंदंमध्ये शुद्ध-काफीर ही जात विशेष प्रागतिक दिसते. परकीयांच्या स्वाभ्यामुळे यांत बरेच मिश्रण झालें आहे.

ओशियानियातील शिंदी लोकांतहि प्राचीन कालीं दळणवळण-सौकर्यामुळे आफ्रिकेपेक्षाहि जास्त संमिश्रण झालें आहे.

नेग्रिडोशिवाय इतर ओशियानियातील शिंदींच दोन वर्ग करता येतील. एक ओशियानियातील लहान वेडांत राहणारे व दुसरे टॅस-मानियांत राहणारे मिश्र शिंदी. पहिल्या वर्गास पापुअन म्हणतात. हा नमुना वन्याच वायर्तांत आफ्रिकन शिंद्याशी जुळतो पण काहीं वायर्तांत भिन्न आहे. यांची मूल भाषा मलायी-पॅलिनेशियन ही असून यांच्या पोटजातींत इच्या शाखा प्रचलित आहेत. या-शिवाय मादागास्करमधील मलायी-मलागासी, पूर्वद्वीपसमूहांतील मलायी, मॅलेनेशियांतील शिंदी यांच्या भाषाहि हिच्याच शाखा आहेत. ही भाषा कॉकेशियन वंशापैकी पॅलिनेशियन लोकांनी या लोकांवर नूतन अस्मयुगांत इकडे येऊन लादली असें मत आहे.

ऑस्ट्रेलियांत दोन नमुने मानावे लागतात. यांचा मूलवंश शिंदी असावा. येथील शिंदी सामान्यतः इतर शिंद्यांप्रमाणेच आहेत. ऑस्ट्रेलियांत न्यूगिनी व मॅलेशिया यांमधून पापुअन आले असें रे. मॅथ्यू यानें सिद्ध केले आहे. नंतर येथून ते टॅसमानियांत गेले. यांत काहीं हिंदुस्थानांतून आलेल्या द्राविडार्थाहि मिश्रण झालें आहे. तसेंच मॅले लोकांचेहि मिश्रण झालें असलें पाहिजे. द्राविड हे काकेशियन वंशाचे गानले पाहिजेत. टॅसमानियन लोकांची संस्कृति यूरोपीय पुरातन अस्मयुगीन संस्कृतीच्या बरोबरीची आहे. हे 'अस्मयुगाचे जिवंत नमुने आहेत' असें प्रो. डायलर म्हणतो.

मांगोलियन मानववंश.— या वंशाचें मूलस्थान मध्य आशिया हे होय. ईंडोआफ्रिकन खंड अस्तित्वांत होतें त्या काली हिमालयाची अधिकांश उंची २०००० फूट होती. तिचे जलमय होतें त्यामुळे मध्य आशियांत तृतीय युगांत मनुष्यास येणें सुलभ होतें. कात्रफाजच्या मते मांगोलियन मनुष्य शिंद्यापेक्षाहि मूलपूर्व-जाच्या जास्त जवळ आहे. मर्कटसदृशत्वाचीं चिन्हे शिंद्यामध्ये कवटीचा आकार, पुढें आलेला जबडा, आजानुवाहू व पायाची अतिशय पातळ पांढरी ही आहेत. यावरून तो वंश प्रथम विकास पावला असें निश्चितपणें मानतां येईल किंवा नाहीं याबद्दल संशय आहे. म्हणूनच मिश्रवंशाची स्वतंत्र रीतीनें समकालीन उत्पत्ति मानणें सयुक्तिक आहे, कारण प्रत्येक वंशांत मूल पूर्वजाचे काहीं विशिष्ट गुण असतातच. मांगोलियन वंशाचे पृथक्त्व, कातडीचा पिवळा वर्ण, रंद व चपटे चेहऱ्याचे अवयव, पुढच्या बाजूस वर आलेलें गालांचे व लहान गालाचें हाड, लहान व मध्यम लांबाचे

नाक, मध्यमप्रक्षेपण असलेल्या जबडा, रंद डोळे, भ्रूतोरणिका व भ्रूमध्यकूर्च अर्धणें वाढलेला, खोल गेलेले व बदामाच्या आकृतीचे डोळे, लोळ्याच्या आंतील कोपऱ्यावरील घडी व वाहेरची बाजू उठावून दिसणारी या गोष्टींत आहे.

अमेरिकन शाखा विभक्त झाल्यानंतर मूल मांगोलियन वंश सर्व आशियाभर पसरून नंतर मॅलेशियांत गेला व नूतन अस्मयुगांत त्यानें यूरोपांत प्रवेश केल्या. कॉकेशन वंशहि याच वंशाप्रमाणें दूरवर पसरल्यामुळे त्याचें अनेक ठिकाणी मिश्रण झालें आहे. या मिश्रणाचीं उदाहरणें मॅलेशियांतील इंडोनेशियन, मेसापोटेमियांतील अकड, हिंदुस्थानांतील कांही द्राविड, फिन व तुर्क हीं आहेत. अशा मिश्र जातींचें वर्गीकरण जो अंश जास्त प्रमाणांत असलें त्यावरून अगर भाषेच्या साहाय्यानें करावें लागतें.

या वंशाचे दोन मुख्य विभाग मांगोलोतार्तर व इंडोचायनांज असे आहेत. या वंशाविषयी ऐतिहासिक माहिती अकड लोकांच्या वाविलोनियन साम्राज्यापासून मिळें लागत.

मंगोलो-तार्तर या शब्दापेक्षां मंगोलोतुर्क हा शब्द अधिक सार्थ आहे. याच अर्थी उरल अलताइक हा शब्द कांहीं शास्त्रज्ञ वापरतात. चेगिझखान यानें तार्तार व मंगोल लोकांस एकत्र करून त्यांचें एक राष्ट्र बनविलें व पुढें त्यांनीं १२५३ मध्यें कान्टॅटिनोपल घेऊन तुर्की साम्राज्य स्थापन केलें.

फिनिश.— हे लोक मांगोलियन आहेत कीं कॉकेशियन आहेत याबद्दल वाद आहे. यूरोपांतील फिन लोकांचें कॉकेशियन लोकांशी बरेच मिश्रण झालें आहे पण त्यांची भाषा उरल अलताइक भाषेची शाखा असल्यामुळे ते मंगोलवंशाचेच असले पाहिजेत. सायबेरियांतील लोक व सामोयिड यांत सर्व चिन्हे मांगोलियन वंशाची आहेत. उग्रियन, व्होगल व ओसिअक यांचे कांहीं गुणधर्म भिन्न आहेत. लॅप व वाटिक फिनिश जातींन इतर जातींच्या मिश्रणानें कांहीं फरक झाले आहेत.

अँव्हर, मग्यार व बुलार.— अँव्हर, मग्यार व बुलार या तीन फिनोतार्तार जाती अमुन त्यांत फार फेददल झाले आहेत. अँव्हर हे कॉकेशनशी तादात्म्य पावले. मग्यार लोकांनी आपली फिनो तुर्की भाषा कायम राखली पण त्यांची चेहेरेपट्टी बदलली. बुलार लोकांनी स्थाव्र भाषा स्वीकारली पण त्यांत कांहीं फिनो-तुर्की गुणधर्म शिल्लक आहेत.

ओस्मानली तुर्क या जातींतहि मंगोलियन गुणधर्म मिश्रणामुळे बरेच नष्ट झाले आहेत; परंतु त्यांची भाषा उरल-अलताइक भाषेची शाखा आहे. ते सायबेरियांतील अमूर नदीपासून बायस्रसपर्यंत पसरले आहेत.

कोरिओ-जपाना ही शाखा फार प्राचीन काळी मूलवंदापासून निराळी झाली. भाषेच्या दृष्टीनें हे मंगोलियन वंशाचेच आहेत. कोरियन लोकांत श्वेत व पात वर्णाचें मिश्रण आहे. आणू

लोकांत श्वेत, पीत व कपिश वर्णांचें मिश्रण आहे. त्यांच्या भाषा उरल-अल्ताइक भाषेच्याच शाखा असून फिनोउग्रियनशी सदृश आहेत.

अमेरिकन महावंश.— हा मांगोलियन वंशाचाच एक भाग आहे असें कित्येक धरतात आणि कित्येक संशोधक यास स्वतंत्र अस्तित्व देतात, त्यांच्या विस्ताराबाबत आपणांस सध्यां कर्तव्य नाही.

काकेशियन महावंश.— शरीराच्या ठेवणांतील सादृश्यावरूनच काकेशियन महावंश म्हणून एक वंश गृहीत धरला आहे. यामध्ये सेमिटिक, आर्यन व हॅमेटिक असे तीन भाषासमुच्चय धरले आहेत. द्राविडांत शरीरलक्षणांवरून कोन काकेशियनमध्यें घालतो आणि भाषाशास्त्रज्ञ त्यांस दूरचे समजतात. शरीरलक्षणांवरून वर्गीकरण करून नातीं जोडणें आणि भाषांवरून नातीं जोडणें या दोन्ही क्रिया अर्वाचीन संशोधन करतांना दिसतात.

कोनचें असें मत आहे कीं काकेशियन मनुष्य प्रथम भूमध्य-समुद्रांत जमीन होती तेथें विकास पावला व तेथून तो नील नदीचें खोरे व पश्चिम आशियांत गेला. तसाच तो स्पेन व पश्चिम युरोपकडे गेला. या स्थानांतरास अनेक सहलकें लागलीं; तोंपर्यंत त्याची सुधारणा चाळख होती. वास्क, केल्स, गॉल, पिक्ट हे आयबेरियन लोकांपैकींच असून हे सर्व काकेशियन आहेत असें प्रो. व्हाइस व ग्रे या शास्त्रज्ञांचें मत आहे.

यांत गोरा व काळासांवळा हे दोन मुख्य वर्ण असून कपिश अथवा तपकिरी रंगाचेहि काहीं लोक आहेत. हॅमेटिक, सेमिटिक व द्राविड हे याच वंशांत मोडतात. यांचे मुख्य गुणधर्मः कातडीचा रंग बहुतेक श्वेतवर्णावर, कचित् कृष्णवर्ण; केंस सफेत, पिंपट, भुके व काळे; मऊ, सरळ किंवा थोडेसे कुरळे; दाढी विपुल, कवटीची लांबी मध्यम; लहान व अरुंद चेहरा व मध्यभागीं उन्नतल; नेत्र-पुट मध्यम आकाराचें; नाक लांब व तरतरीत; जबडा पुढें न आलेला; दांत लहान.

हॅमेटिक.— या लोकांतील बेजा, अफार, अगोस, सोमाली, गाला, मसाई हे सर्व लोक काकेशियन वंशाचे आहेत. यांत शिद्दी-वंशाचें मिश्रण दिसून येतें पण मुख्यत्वे हा नमुना काकेशियन पद्धतीचा आहे. अक्सिसिनिआंत सेमिटिक, हॅमेटिक व शिद्दी या सर्वांचें अतिशय मिश्रण झालें आहे. हॅमेटिक लोक व अरब, यहुदी इ. सेमिटिक लोक यांमध्ये वंशसाम्य आहे असें आधुनिक शोधाअंती सिद्ध झालें आहे. हॅमेटिक लोक आशियांतून आफ्रिकेत गेले कीं सेमिटिक आफ्रिकेंतून आशियांत आले याविषयी मतभेद आहे. पण सेमिटिक आफ्रिकेंतून आले असावे व त्यांपैकीं काहीं विशेषतः अरब पुन्हा आफ्रिकेंत गेले व काहीं इराण, हिंदुस्थान, मॅसेडोनिया, मध्य आशिया येथपर्यंत गेले.

सेमिटिक.— यांचे पांच मुख्य भाग आहेत. (१) मेसा-पोटेमियांतील असुर राष्ट्रे. (२) सीरिया पॅलेस्टाइन येथील अर-मियन. (३) हिब्रू, फिनिशियन व कार्थेजियन. यांस कॅनेनाइट

म्हणत. (४) अरब. (५) अरबस्तान व अक्सिसिनिआ यांमधील हिमराइट; यांपैकीं बहुतेक लुप्त झाले आहेत. यांचीं चेहरेपट्टी मुबक असून, तोंड गोल, नाक सरळ, लहान व टोंक असलेली हनुवटी, सरळ कपाळ, काळे वदामाच्या आकाराचे डोळे, नरम व काळेभोर केंस, पूर्ण वाढ होणारी दाढी वगैरे काकेशियन मानव-वंशाचे सर्व गुण यांच्यांत स्पष्ट दिसतात. यांतील सुंदर व्यक्तीचें सौंदर्य युरोपीयांशीं तुल्य असतें. या जातीच्या लोकांतूनच यहुदी, ख्रिस्ती व महंमदी हे संप्रदाय निघाले. यांच्या भाषा स्थैर्य व चिरकालिकता यांत प्रसिद्ध आहेत.

आर्यन.— ही युरेशिया नांवाच्या खंडांत कोंडेंतरी रहात होती हें निःसंशय आहे. पण आर्यन भाषा बोलणारे सर्व आजचे लोक एकच मानववंशांतले होते असें मानणें अशाल्ल आहे. आर्यन लोक सर्वत्र पसरल्यामुळे त्यांत अनेक वंशांचें मिश्रण झालें. आर्यनपासून भिन्न राशा अनेक काकेशियन जाती आर्यन भाषा बोलतात. द्यूटन, केल्स, आर्मेनियन, अफगाण हे सर्व आर्यन भाषा बोलतात पण ते आर्यन नाहीत असें कोनचें मत आहे. व त्याच्या मते 'मॅक्समुलर' इत्यादि ग्रंथकारांच्यामुळे प्रसिद्धास आलेली 'आर्यन उपपत्ति' आधुनिक शोधांच्या दृष्टीने त्याज्य ठरते.

मूल स्या न.— याचप्रमाणें आर्यन लोकांचें मूलस्थान शोधण्याचाहि प्रयत्न विफल आहे असें ठरतें. आज जरी आर्यन लोकांनीं अनेक संस्कृतींवर आपली छाप बसविलेली दिसते तरी एका काळीं तेहि संस्कृतीच्या प्राथमिक अवस्थेंत होते, व पशुपालन हें त्यांचें उदरनिर्वाहाचें साधन असून त्यांस शेतकीची विशेष माहिती नव्हती, तांचें एवढीच धातु ज्ञात होती व काहीं अडाणी नालीहि त्यांच्यांत होत्या. फ्रेंच मानवशास्त्रज्ञ, व रॉट, व्हॉन डनझीन इत्यादि लोकांच्या मते त्यांचें मूलस्थान आशियांत असलें पाहिजे. लो. टिझकांच्या मते ते एका नेळीं उत्तरध्रुव प्रदेशावर असावे.

परिभ्रमण.— यांच्या पशुपालकृतीस विस्तृत क्षेत्राची जरूर असल्यामुळे काहीं जमाती डॅन्यूब नदीकडे, काहीं स्विट्सलंडमध्ये, काहीं इराण, युफ्रेटिस नदी वगैरेकडे गेल्या. आर्यन लोकांची परिभ्रमणें सुरू होण्यापूर्वी उत्तरआफ्रिकेंतील लोक स्कॅंडिनेव्हियापर्यंत पोचले होते, युरोपांतहि आर्यन जाण्यापूर्वी भिन्न लोक होते. फ्रान्समधील ओव्हर्न व सॅव्हॉय प्रांतांतील लोक व हिंदुकुश पर्वताजवळील गाला हे आर्यविभिन्न वंशाचे आहेत.

वर्ण.— मूल आर्य श्वेतवर्ण असावेत. श्वेतवर्ण व लांब डोक्याच्या सर्व लोकांमध्ये आर्यन भाषा व आर्यन संस्था प्रचलित आहेत, व या गोष्टी इतर लोकांत आढळत नाहीत हें प्रो. ला पूज यांनीं सिद्ध केलें आहे. प्राचीन इराणी, हिंदू, ग्रीक, जर्मन, रोमन लोकांचे लॅटिन, एट्रस्कन इत्यादि घटक हे सर्व लांब डोक्याचे व उजळ रंगाचे आहेत. इथ्योनियन, लिथोनियन, फिन, वास्क, आयबेरियन हे दुसऱ्या वर्गांत येतात.

आर्यन् लोकांचें इतर लोकांशीं मिश्रण नूतन अमयुगाच्याहि पूर्वी सुरू झालें. आजहि असें मिश्रण चालू आहे.

आर्यन् भाषांत विभक्तिप्रत्ययांनीं रूपें बदलण्याची क्रिया पूर्णतेस पोचली आहे. कॉकेशस पर्वताजवळ अद्यापि कांहीं मूलभूत भाषा आढळतात व तेथील कांहीं लोक कृष्णवर्णाचे पण सुंदर दिसतात, व कांहीं कुरूप आहेत. यावरून येथील मूळचे श्वेतवर्ण आर्यन् इतरांशीं मिश्रणानें भ्रष्ट झाले असावे.

द्राविड.—दक्षिण हिंदुस्थानांत द्राविड लोक आहेत. त्यांत तेलगू, तामिळ, कानडी, मल्याळी, कोडगू, राजमहाली, ओराओन व गोंड हे येतात. हे लोक आर्यन् लोकांच्या पूर्वी हिंदुस्थानांत होते व त्यांच्याहि पूर्वी हिंदुस्थानांत निघटो होत. युरोपांतील मग्यार ज्याप्रमाणें आर्यन् लोकांशीं संघट्टनानें सामिल झाले आहेत, त्याप्रमाणें द्राविडांचें हिंदुस्थानांतील आर्यन् लोकांशीं तादात्म्य झालें आहे. कांहींच्या मते द्राविड हे मांगोलियन वंशाचे असून वायव्येकडून हिंदुस्थानांत आले व ब्राहुड ही त्यांच्यापैकी एक दूर राहिलेली जात आहे. परंतु द्राविड व मांगोलियन यांत साम्य दिसत नाही.

निलगिरीमधील तोड व जपानांतील गेनु हे विपुलक्रेत्रालासुळें कॉकेशियन वंशांतीलच मानतात.

मनुष्याच्या विकासानंतरच्या काळाचे विभाग पाटण्याचें साहस अजून कोणी केले नहिं दिसत. भाषाविकासावरून विभाग पाडण्याचे धाट्यास सर्व भाषांचा अगोदर इतिहास जुळवावा लागेल आणि त्यांतहि कालक्रम शोधवा लागेल.

आर्यन् महावंशाच्या भाषांचा जितका सूक्ष्म अभ्यास झाला आहे तितका दुसऱ्या कोणत्याहि भाषांचा झाला नाही.

आज भाषांच्या दृष्टीनें जर भेद पाडावयाचे झाले तर

(१) मूल आर्यन्भाषेचा काल—उद्भवकालापासून इंडोयुरोपीय पोटभाषा व पर्शुभारतीय पोटभाषा यांच्या उद्भवकालापर्यंत.

(२) पर्शुभारतीय काल.

(३) संस्कृत व अवैस्ता यांचा काल.

असे काल पाटल्याशिवाय गत्यंतर नाही. आर्यन् भाषा व दुसरी कोणती तरी भाषा यांच्या पूर्वीच्या काळाकडे जाण्यास धजत कोणी धजले नाही.

आर्यन् भाषेचा काल तरी कोणता असावा ? कांहींनी दहा हजार वर्षांपूर्वीचा असें स्थूल अनुमान केले आहे. हेच अनुमान ले. टिझकांनी आपल्या आर्यांचें मूलस्थान (Arotic Home in the Vedas) या पुस्तकांत स्वीकारले आहे.

असुरसंस्कृतीच्या प्रारंभाचा काल ९११० हजार वर्षांपूर्वी असा धरतात.

भाषाशास्त्राच्या साहाय्यानें जर कोणी पूर्वीच्या काळाकडे जाण्याचा प्रयत्न केला तर तो त्या साहित्यानें इ. स. ८००० च्या पूर्वीच्या

कालांत 'जाईल, कां की असुरसंस्कृतीच्या काळां मित भाषा वग्याच विकसित होत्या. असुर भाषेचें आणि संस्कृत भाषेचें रूप त्या काळां कसें असावें याची आपणांस कल्पना होत आणि असुर भाषा आणि वेदभाषा यांचें पृथक्त्व आपणांस दिसतेंच.

भाषारूपी साहित्याचा ऐतिहासिक अभ्यास फसा करावयाचा यासंबंधाने वरीच भिन्न मते आहेत आणि निरनिराळ्या तऱ्हेनें खटपटी झालेल्या आहेत. पहिल्या प्रथम जी खटपट झाली ती केवळ निरनिराळ्या भाषेतील शब्द घेऊन त्यांचें एकमेकांशीं सादृश्य अगर विसादृश्य पहावयाचें या पद्धतीनें झाली. पुढे लवकरच या पद्धतीतील दोष अभ्यासकांच्या लक्षांत आले. दोन निरनिराळ्या भाषांतील शब्द वरवर सारखे दिसतील, परंतु प्रत्येक शब्दाचें पृथक्करण करून पृथक्कृत झालेल्या अंगांचा अर्थ पाहिला व त्या दोन्ही भाषांतील मूल घटकांची तुलना करून पाहिली म्हणजे कांहींच सादृश्य दिसून येणार नाही असे प्रकार पुढील दृष्टीस पडतील, व त्यामुळे आणि एका भाषेमध्यें दुसऱ्या भाषेतील शब्द राष्ट्रांच्या आलेल्या संबंधांमुळे जाणें शक्य असल्यामुळे शब्दसादृश्याचें महत्त्व दोन भाषांच्या मधील एकवृत्तसंबंध या दृष्टीनें कमी झालें. हॉवेल्डनेन+ या तौलनिक व्युत्पत्तिशास्त्राची संपादन थंडा उजविली आहे आणि या शब्दसादृश्याचें महत्त्व फारच कमी धरलें आहे. त्याचें म्हणणें अनें आहे कीं, शब्दपेक्षां भाषेची अन्तर्घटना अधिक महत्त्वाची आहे. परके शब्द एखाद्या भाषेत येतील आणि जातील परंतु भाषेची अन्तर्रचना वरीचशी कायम राहते.

ज्या अभ्यासकांनी भाषांच्या अन्तर्रचनेकडे लक्ष दिलें आहे त्यांनीं एक तत्त्व पाहून भाषांची जुळणी केली आहे, तें तत्त्व म्हटलें म्हणजे सर्व भाषा एका काळां समासयुक्त होत्या म्हणजे जे संबंध आणि अर्थ आज आपण प्रत्ययांनीं अगर शब्दयोगी अव्ययांनीं दाखवितों ते सर्व पूर्वी निरनिराळ्या शब्दांच्या समासांनीं व्यक्त होत असत, परंतु त्यांपैकीं कांहीं शब्द पुढें प्रत्ययरूप झाले. हा जो फरक पडला त्या फरकास महत्त्व देऊन त्या फरकाच्या कमीजास्त प्रमाणानें भाषांची परंपरा आणि भाषांमधील भागिनीसंबंध त्यांनीं व्यक्त केला आहे. त्यांचें म्हणणें असें कीं, एखाद्या भाषेत नवीन शब्द येणें ही क्रिया लवकर होते, परंतु शब्दाचे प्रत्यय होण्याची क्रिया अधिक उशीरां होतः यासुळे भाषा-भ्रष्टतेच्या पायऱ्या शब्दांचे प्रत्यय होणें या क्रियेनें मोजण्या पाहिजेत. या तऱ्हेचें मत व्यक्त करणाऱ्या लोकांना भाषांच्या अभ्यासाचें आणि त्यांत होणाऱ्या फेरफाराचें महत्त्वाचें तत्त्व पुढें मांडलें यांत शंका नाही. तथापि तौलनिक व्युत्पत्तिशास्त्रास ऐतिहासिक दृष्टीनें त्यांनीं जें इतकें कमी महत्त्व दिलें तितकें कमी महत्त्व देणें चुकीचें होईल. त्यांनीं आपली स्वतःची पद्धति वापरताना अगदीं कमी महत्त्व दिलें असें मात्र नाही. कारण सामासिक भाषा, शब्दयोगी भाषा आणि प्रत्ययी भाषा उर्फ आदेशी भाषा एवढेंच

वर्गीकरण करून ते भाषाशास्त्रज्ञ थांबले नाहीत. त्यांनी पुन्हा आर्यन् भाषावंश, सेमिटिक भाषावंश असे निरनिराळे भाषावंश प्रत्ययी भाषांमध्ये पाडलेच आहेत. हे भाषावंश त्यांना कसे पाडले? शब्दसमुच्चयावरूनच पाडले आहेत असें दिसते. सर्वच भाषा ज्या एका कार्या सामासिक स्वरूपाच्या होत्या त्या कार्या जर आजचे भाषाशास्त्र जन्मले असते तर त्यास भाषांचे वर्गीकरण करतांच आले नसते काय? सर्व भाषा एकच आहेत असे त्यांनी म्हटले असते काय? शब्दादेशसंमुख जो अपभ्रंश होतो त्या अपभ्रंशाच्या प्रमाणावरून भाषांचे वर्गीकरण करणे ही एकच किंवा मुख्य भाषा-वर्गीकरणाची म्हणजे त्यांचे वांशिक संबंध दर्शविण्याची कसोटी होती असे म्हणणे चुकीचे होईल. ज्या वेळेस सर्व भाषा सामासिक स्थितीत असतील अशा वेळेस भाषांतील शब्दसंग्रहावरूनच त्यांचे वर्गीकरण करावे लागेल, असो.

कोणत्या फरकाचे महत्त्व किती व अमुक भाषा कोणत्या वर्गात घालावी याविषयी जो विचार करावयाचा तो विचार करतांना शब्दसमुच्चय व अपभ्रंशप्रमाण ही दोन्ही तत्वे लाविली पाहिजेत आणि त्यावरून वांशिक संबंध शोधिले पाहिजेत. सिंहली भाषे-संबंधाने जो संशोधकांचा घोटाळा झालेला आहे त्याचे कारण, आपणांस काय पहावयाचे आहे दृष्टे दृष्टि न देवता अपभ्रंशप्रमाणास महत्त्व देऊन भाषेचे वर्गीकरण करण्याचा मोह पडल्यामुळे सिंहली भाषेचे आर्यन् भाषांपासून पृथक्त्व स्थापन करण्याचा मोह पुष्कळांस पडला होता. त्या मोहामुळे जी गडबड उडाली ती गडबड आम्ही मागे (विभाग पहिला पृ. १३९) दिली आहे. हेंबेल्लेकने सिंहली भाषेस शब्दयोगी भाषांत ठाकून आर्यन् भाषांपासून तीस वियुक्त केले आहे.

शब्दसमुच्चय व अपभ्रंशांचे प्रमाण ही दोन्ही प्रमाणे घेऊन भाषांचे वांशिक संबंध शोधले पाहिजेत. कवीं कधी असें दिसून येईल कां एका वंशातील एक भाषा शब्दयोगी भाषांत मोडेल व दुसरी भाषा प्रत्ययी अगर सामासिक भाषांत मोडेल, असो.

आतां आपणांस जे अनेक भाषासमुच्चय दृष्टीस पडतात त्यांच्याकडे लक्ष देऊ आणि त्यांच्या साहाय्याने मनुष्यजातीचा इतिहास कोठपर्यंत मिळतो ते पाहू. आपणांस जे मोठाले भाषा-वंश दृष्टीस पडतात ते येणेप्रमाणे.

(१) आर्यन् भाषासंघः यामध्ये भारतीय, इराणी, यवनी, इटालिक, केल्तिक, स्लॅव्होनिक, लेटिक इत्यादि उपसंघ पडतात. आणि याशिवाय एट्रुस्कन, डेशियन, अल्बेनियन इत्यादि भाषा कोणत्या वर्गात घालावयाच्या ते अजून अस्पष्ट आहेत.

(२) द्राविडी भाषासंघः यामध्ये हिंदुस्थानातील तामिल तेलुगु इत्यादि दक्षिणाय भाषा, ब्राहुड भाषा यांचा समावेश होतो.

(३) सेमिटिक भाषासंघः यांत तीन उपसंघ दृष्टीस पडतात. ते अरमिओ-असुरियन, खानी आणि अरबी होत.

(४) हॅमिटिक भाषासंघः यांत इजिप्शियन, लिबियन आणि इथिओपियन भाषा येतात.

(५) अमेरिकन भाषासंघः - अमेरिकेतील- इंडियन लोकांमध्ये शेंदीड्यो भाषा दृष्टीस पडतात परंतु त्या सर्वांचे मूळ एकच आहे असे मानण्यांत येते.

(६) आफ्रिकन भाषासंघः आफ्रिकेतील निग्रोमध्ये अनेक भाषा दृष्टीस पडतात. त्यांच्या भाषांचे पद्धतशीर भाषाशास्त्र अजून चांगलेसं तयार झाले नाही. त्यांचे भाषासंघ येणे प्रमाणेः (१) हॉटेंटोट (२) बुशमन (३) बोलो (४) मन्डे (५) फेलुवा (६) सोनराइ (७) होसा (८) वोरु (९) कुह (१०) एवं किंवा इफे (११) वन्दु (१२) फुल (१३) न्युबियन.

(७) नेग्रिडो

(८) आस्ट्रेलियन

(९) पापुअन

(१०) मलायो पॅलिनेशियन

(११) जपानी

(१२) कोरियन

(१२) वास्क

(१३) किनोतातीरि उर्फ उरल अस्ताइक

(१४) उत्तरध्रुव भाषासंघ

(१५) कॉन्वेन्स भाषासंघ

(१६) सामासिक भाषासंघः चिनी, अनामी, सयामी, ब्रह्मी, तिबेटी.

हे निरनिराळे भाषासंघ मनुष्यप्राणी चोहोंकडे पसरल्यानंतरच विकसित झालेले असणार तथापि कालानुक्रमाने पहातां यांपैकी काहीं संघ बरेच उत्तर काली पृथक् झाले असतील आणि काहीं बऱ्याच जुन्या काली पृथक् झाले असतील.

काल व भाषासंघ यांस जोडणारे एक तत्त्व सर्वसंमत आहे ते हे की, जेव्हां दोन भाषा दिसतात आणि त्या एका विशिष्ट वंशांत त्यांच्या सादस्यावरून घालतां येतात तेव्हा एक कालनिक संघ आपण तयार करतो व तो समाविष्ट भाषापेक्षां एका चीन भाषेचा द्योतक समजतो. असे अनेक संघ एकांत एक घालतां आले तर त्यांचे अस्तित्व कालाचे भाग पाडण्यास योग्य मर्यादा आहेत.

या तऱ्हेच्या विधानास एका दृष्टीने थोडेंसे मर्यादित केले पाहिजे.

भाषा प्रथमतः मोठा प्रदेश व्यापीत नाही. ती थोडका प्रदेश व्यापिते. एखादी भाषा त्या भाषेच्या आसपास जो प्रदेश असेल त्या प्रदेशांतील भाषा सदाश असल्यास आपले बर्चस्व स्थापन करते. कालांतराने त्या सर्व प्रदेशांतील भाषा एकवटते.

या क्रियेमुळे आपणांस भाषाविस्ताराचे खरे साहित्य उपलब्ध होत नाही. आपणांस एखादी भाषा शिष्टत्व पावून इतरांवर ताबा गाजवीत आहे अशा स्थितीत सांपडते आणि तिच्या आसमंतांतील

भाषा पोद्मापांचे स्वरूपांत दृष्टीस पडतात. ही क्रिया लक्षांत घेऊन भाषांकडून प्रदेशव्याप्ति कितपत झाली याविषयांची आपली कल्पना नियमित केली पाहिजे.

शरीरलक्षणशिवाय व भाषाशिवाय तिसरे इतिहाससाहित्य म्हणजे म्हणजे संस्कृति होय. संस्कृति म्हणजे जातिराष्ट्रादि संघाच्या सामुदायिक जीवितक्रमांचें साकल्य. संस्कृतीचा दर्जा आर्थिक, वैज्ञानिक आणि वाङ्मयविषयक विकासानें मोजला जातो. भूदृष्ट्या प्रत्येक भागामध्ये जेथे जेथे मनुष्याच्या अत्यन्त प्राचीन वस्तीचा पत्ता लागला आहे तेथे मनुष्य दगडाचीं हत्यारे वापरतांना दिसत आहे. म्हणजे मनुष्याचा प्रसार चोहोंकडे झाला तो मनुष्य प्राणी अस्मायुध संस्कृतींत किंवा तिच्या पूर्वीच्या संस्कृतींत असतां झाला हें उघड आहे. याच्यापुढील जो सांस्कृतिक इतिहास आहे तो प्रत्येक स्थानाचा स्वतंत्र आहे. म्हणजे ज्या काळी मनुष्य चोहोंकडे पसरला त्या काळाच्या पुढे जे आपणांस सातत्य पहावयाचे ते भाषाविकासाचे, संस्कृतिविकासाचे आणि कदाचित् शरीरलक्षणविकासाचे होय. आपणांस जो संबंध जोडावयाचा तो शरीरलक्षणविकास व इतर संस्कृति या दोहोंचा. अस्मायुधकालेत्तर संस्कृतीचा इतिहास लिहितांना म्हणजे महावंशाच्या उपवंशांचा इतिहास लिहितांना जे भाग पडतील त्या वेळीस प्रत्येक काळची संस्कृति नोंदली पाहिजे. ती नोंदतांना प्रत्येक राष्ट्र कितपत प्रगत झालें होतें याचा हिशोब घेण्यासाठीं त्या त्या ठिकाणची भौतिक स्थिति पहावी लागेल आणि संस्कृतीच्या वैशिष्ट्याचें स्पष्टीकरण करावें लागेल. जेव्हां आपण विशिष्ट समुच्चयाकडे लक्ष देऊं तेव्हां त्या समुच्चयाच्या संस्कृतिवैशिष्ट्याविषयी व विशिष्ट संस्कृतीतील विकासाच्या अनुक्रमाविषयी लिहितां येईल. सामान्य क्रिया जी चोहोंकडे दिसते ती ही की, प्रथम ओवडघोवड दगडी हत्यारांचा काळ येतो. मग अधिक घडणीच्या हत्यारांचा काळ येतो व शेवटीं धातूच्या उपयोगाचा काळ येतो. धातुपूर्व संस्कृति म्हणजे प्रागैतिहासिक संस्कृति नव्हे. इजिप्तच्या ऐतिहासिक संस्कृतींत देखील धातु अगदीं पहिल्या प्रथम येत नाहींत, अस्मायुध स्थितींत असतां देखील राजांची कारकीर्द व तेंत घडलेल्या गोष्टी यांची आडवण देवप्याचा प्रयत्न करण्याद्वारे भावना तत्कालीन मनुष्यामध्ये दाढली होती. इजिप्तची संस्कृति आणि असुरांची संस्कृति या दोन प्राचीन संस्कृती होत. यांचा प्रारंभ काहीं अंशी अस्मायुध स्थितीत व काहीं अंशी तदुत्तर संस्कृतीच्या कालांत असा दिसतो.

मानवशास्त्रज्ञांनी इतिहासपूर्वकालाचे संस्कृतिदृष्ट्या विभाग पाडले आहेत ते येणंप्रमाणे:—

अस्मो युध्दं युगं प्रथम काल.— ओवडघोवड दगडी हत्यारे किंवा आहत मनुष्य प्राणी वापरीत होता तो काळ.

अस्मायुध युग द्वितीय काल.— या कालांत दगडाचीं व पांजरा नीडेन्दीकी व कांही सूक्ष्म हत्यारे मनुष्य वापरीत होता.

आयस युग.— लोखंडी हत्यारांचा काळ. पुष्कळ राष्ट्रांमध्ये अस्मायुध युगाच्या द्वितीय फाख्यानंतर आणि आयस युगाच्या आरंभापूर्वी कांस्यकाल किंवा ताम्रकाल येतो.

सर्वच संस्कृतींचा विकास एकसारखा होत नाहीं. शिवाय सर्व संस्कृतींत हीं युगे एककालीन नाहींत. म्हणजे एका राष्ट्रांत ज्या काळी अस्मायुधयुग असेल तेव्हां दुसऱ्या राष्ट्रांत आयस युग असेल.

संस्कृतीच्या इतिहासकालाचे हे विभाग पुष्कळसे सोयीसाठी पाडलेले आहेत. जगाद्विकासाच्या आणि मनुष्यप्रसाराच्या कोणत्याहि क्रिया किंवा पायऱ्या यांचे निदर्शक हे मांग मुळीच नाहींत. शास्त्रज्ञ स्वानिक साहित्य घेऊन कसावसा अभ्यासांस सुखात करतो, त्या ज्ञानस्थितांतील हे विभाग आहेत. या अभ्यासाने बराचसा मनुष्येतिहास अवगत झाल्यानंतर पाडलेले हे कालविभाग नाहींत.

असुरांची संस्कृति व इजिप्तची संस्कृति या दोन संस्कृती हिंदुस्थानी संस्कृतीच्या अगोदरच्या आहेत कीं नंतरच्या आहेत हें निश्चयाने सांगतां येत नाहीं. आपण भारतीय संस्कृतीकडेसच प्रथम वळूं. आणि भारतीय संस्कृतीचा आणि इजिप्त इत्यादि जुन्या संस्कृतींचा आपल्या संस्कृतीशी संबंध कसा काय येतो ते नंतर पाहूं.

प्रकरण ३ रे

असुरराष्ट्रसंस्थापनेच्या नंतरच्या इतिहासाचे वेदावलोकन.

अत्यंत प्राचीन काळचीं राष्ट्रे दोन आहेत; एक असुरांचे व दुसरे इजिप्तेचें; असें संशोधकांचे आजचे मत आहे. क्रिस्तपूर्व ८००० वर्षांपर्यंत या दोन्ही राष्ट्रांचे प्राचीनत्व नेले आहे. या राष्ट्रांच्या कालांच्या आणि यानंतरच्या बुद्धपूर्व कालाच्या इतिहासासाठीं जीं महत्त्वाचीं साधने आहेत त्यांत भारतीयांचे वेद हे एक महत्त्वाचे साधन आहे असें म्हटल्यास त्यास कोणीहि आपले घेणार नाहीं. या कालाचा इतिहास वेदांच्या साहाय्याने लिहिण्यासाठीं अनेक पंडितांनी परिश्रम केले आहेत. संस्कृत भाषेचा पूर्वैतिहास पहावयाचा आणि त्या भाषेचा इतर सद्य भाषांशी तुलना करून सामान्य संस्था शोधावयाच्या हा पद्धति वापरून बराचसा अत्यंत प्राचीन इतिहास संशोधकांनी उपलब्ध करून दिला आहे. त्या इतिहासाचे संयोजक फल आम्हां पुढे देऊं. प्रथमतः ज्या साहित्याच्या परीक्षणाने इतिहास शोधावयाचा त्या साहित्याचे परीक्षण झालें पाहिजे. वैदिक वाङ्मय तयार झालें तें बराच उत्तरकालीन इतिहास दाखवितें तथापि त्या वाङ्मयांत व्यक्त झालेली भाषा आणि विकास पावलेल्या कल्पना यांची पुनरुत्पत्ती हीं मंत्रकालाचे पूर्वरूप दाखवितात.

सिंहावलोकन.— वेदविद्या या विभागांत वेदांवर विवेचन पुष्कळ केलेले आहे. त्यांत वेदकालाचा इतिहास लिहावयाचा म्हणजे समाजाच्या अनेक अंगांच्या स्थित्यंतरांचा आणि विकासांचा इतिहास लिहावयास पाहिजे आणि त्या अंगांच्या अनेक विकासांचा अन्योन्याश्रय दाखविला पाहिजे म्हणून सांगितले. इतिहासविषयांपैकी ज्या कांहीं गोष्टींचा बराच इतिहास त्यांत येऊन गेला आहे अशा गोष्टी म्हटल्या म्हणजे (१) यज्ञसंस्था (२) वैदिक वाङ्मय (३) ब्राह्मणजाति (४) देवता ह्या होत. या सर्वांचा अन्योन्याश्रयही दाखविला आहे. या अंगांचा इतिहास तरी संपूर्ण दिला आहे असे नाही तर त्या अंगांचा अन्योन्याश्रय समजून वेद स्पष्ट होण्यास मदत व्हावी इतकाच दिला आहे. पद्धत-वार इतिहास देण्यास पूर्वे तयारी म्हणून त्या भागाचे महत्त्व आहे. ज्या अंगांचा इतिहास वेदविद्या या भागांत फारसा आला नाही अशीं अनें म्हटलीं म्हणजे (१) राजकीय स्वरूपाची (२) कुलें, जाति, गोत्रें, संप्रदाय (३) गृहस्थधर्म (४) आर्यन लोकांचा व वैदिक संस्कृतीचा प्रसार (५) भाषा (६) व्यापक विचार आणि तत्त्वज्ञान हीं होत.

मागे जें ऐतिहासिक विवेचन आलें आहे त्याचें स्थूल स्वरूप म्हटलें म्हणजे मंत्ररचनेच्या नंतरच्या कालांत यज्ञसंस्था कशी वाढत गेली आणि त्याबरोबर ब्राह्मणजाति आणि वेदांचीं संहितीकरणें हीं कशीं बनलीं यांचें स्पष्टीकरण हें होय. या विवेचनाचें फलदर्शक सिंहावलोकन केले असता पुढील विवेचन समजण्यास सोपें जाईल म्हणून तें येथें करित आहों.

आज आपणांस वेद ज्या स्थितींत दिसतात ती स्थिति (म्हणजे वेदांचें तृतीय संहितीकरण) कुरुयुद्धाच्या सुमारास उत्पन्न झाली असावी.

ऋचांचें संहितीकरण करून ऋग्वेद तयार करण्याची क्रिया सोमयागविकासार्थी संबद्ध आहे. जेव्हां लहानसहान याग नाहींसे होऊन मोठे याग करण्याची वेळ आली तेव्हां मोठे याग करण्यासाठीं हौत्रमंत्र गोळा करण्याची क्रिया जोरातें सुरू झाली. तेव्हां ऋग्वेद तयार होऊ लागला.

यज्ञामध्ये आजचे यज्ञस्वरूप उत्पन्न होण्यापूर्वी अर्घ्यु, होता व ब्रह्मा यांच्या क्रियांचें वैशिष्ट्य स्थापन झालें नव्हतें. ऋग्वेद तयार होऊ लागले त्याच वेळेस कांहीं अंशी यज्ञक्रिया, सामुच्चयिक झाली होती पण ऋत्विजांचें विशिष्टीकरण फारसें झालें नव्हतें. हें विशिष्टीकरण फार हळू हळू झालें. मंत्रांचें परीक्षण केले असतां असें दिसून येईल कीं अर्घ्यु, हौत्रमंत्र म्हणत आहेत व होते हवनाची क्रिया करीत आहेत.

ऋग्वेदामध्ये जो सोमयाग दिसत आहे तो आजच्याप्रमाणें किंवा चाऱ्ही वेदांच्या अन्योन्याश्रयानें होणारा आणि ब्राह्मणग्रंथा-वरून व्यक्त होणाऱ्या सोमयागाप्रमाणें पशुयुक्त दिसत नाही, तर दैनिक सोमपूर्वक अग्निहोत्राच्या स्वरूपाचा दिसतो.

या वाढलेल्या सोमसंस्थांचें विकासस्थान सतलज नदीच्या पूर्वे-कडील भाग दिसतो.

ब्राह्मण जाति ही भिन्न कर्मांचे ऋत्विज या रूपानें प्रथम अस्तित्वांत आलेली दिसते आणि हे ऋत्विजांचे संघ पुढें भिन्न जातिस्वरूप पावलेले दिसतात. म्हणजे एक ब्राह्मणजाति विभागली गेली असें झालें नाहीं. प्रथम ऋत्विजांचे वर्ग विभागले गेले आणि त्या विभागपैकीं बरेच विभाग जातिरूप पावले.

देवतेतिहासामध्ये देवतांचें जें स्वल्प क्रमबद्धांच्या साहाय्यानें वर्णन केले आहे तें यज्ञविकासकालाचें नाहीं. तर ज्या कालांत ऋत्विजांचें विशिष्टीकरण पूर्ण झालें नव्हतें व यज्ञसंस्था ही देखील फारशी गुंतागुंतीची नव्हती अशा कालांतली आहे.

ऋत्विजांचे संघ घनत चालले ते घनताना अनेक संप्रदाय अगोदर घनत होते. त्या संप्रदायांपैकीं कांहीं संप्रदाय मृत झाले आणि कांहीं टिकले. जे टिकले त्यांनां यज्ञसंस्थेस आपल्या इच्छे-प्रमाणें स्वरूप दिलें.

कृष्ण यजुर्वेद आणि अथर्व वेद यांची तुलना करून या दोहोंस सामान्य वाङ्मय कोणतें याचें कोष्टक दिलें आहे. तथापि त्या कोष्टकावरून कोणतेहि निर्णय काढले नाहींत. तें काम भावी संशोधकांवर सोपविलें आहे.

यज्ञ करण्याचा धंदा करणारे लोक म्हणजे ऋत्विज धर्मधील अनेक स्पर्धी दुसऱ्या विभागांत दाखविल्या आहेत. भरतांनी ज्या काळांत कुरुक्षेत्रापर्यंतचा प्रदेश काबीज केला त्या वेळच्या वसिष्ठ, विश्वामित्रांच्या भांडणाची कथा त्यांत आली नाही तर भरतांची स्थापना कुरुक्षेत्रांत झाल्यानंतर प्राचीन अस्य यज्ञांचे मोठे यज्ञ कसे घनत गेले आणि ते वनल्यानंतर त्यांत कसे पक्ष उत्पन्न झाले याचेंच विवेचन त्यांत आहे. प्रथम उत्तरकालीन स्थिति स्पष्टीकरणासाठीं घेतली आहे. म्हणजे शाखांप्रमाणें भिन्न झालेला ऋग्वेद, शाखांप्रमाणें भिन्न झालेले यजुर्वेद व सामवेद आणि या त्रयांवाल्यांमध्ये आपलें वस्तान कायमचें वसविण्यांत यज्ञ पावल्यानंतर आश्रुति पावलेला अथर्व वेद अशा तऱ्हेची परिस्थिति आणि तिचीं कारणें आणि ती परिस्थिति यज्ञसंस्थेच्या ज्या स्थितींत उत्पन्न झाली ती यज्ञसंस्थेची स्थिति वर्णन करून पूर्वीच्या कालाकडे अवलोकन केले आहे. ऋत्विजांचा व यज्ञसंस्थेचा मंत्रपूर्व इतिहास दिला गेला नाहीं. प्राचीन संप्रदायांचा इतिहास आला नाहीं. जें विवेचन केले तें फार श्रेष्ठ झालें आहे. संबंध धर्मतिहास यांत आला नाहीं, ब्राह्मण-जातीचा इतिहास संगतवार आला नाहीं. धर्मतिहास, वाङ्मयेतिहास आणि सामाजिक इतिहास संगतवार लिहिण्यासाठीं स्थूल कल्पना देऊन ठेवल्या आहेत आणि इतिहास लिहितांना ज्या गोष्टी सिद्ध कराव्या लागतील किंवा ज्या गोष्टींची माहिती देण्यासाठीं विषयांतर करावें लागेल अशाहि गोष्टी त्यांत वर्णिल्या आहेत. वैदिक वाङ्म-याचा ऐतिहासिक उपयोग करण्यापूर्वी वैदिक धर्माचें आणि वैदिक

वाङ्मयाचें जें स्थूल ज्ञान लागतें तें देऊन. मंत्रपूर्व आणि मंत्ररचनेच्या काळाचें ऐतिहासिक विवेचन समजण्यासाठीं जीं मनोभूमिका तयार करावयाची ती वेदविद्या या भागांत उत्पन्न करण्याच्या प्रयत्नाकडे आहे, प्रस्तुत विभागांत वैदिक ग्रंथांच्या साहाय्यानें जो इतिहास दिला आहे त्यास परिशिष्ट म्हणून तो ग्रंथ वारंवार पहावा लागेल.

श्रीचीं गीतें आणि त्यांचे विषय जे देवस्तोत्रें त्यांकडून आतां अधिक ऐहिक विषयाकडे वळूं. आणि मनुष्य वर्गाच्या दुसऱ्या हालचाली काय दिसतात त्या पाहूं.

ऋग्वेदाचें थोडें निरीक्षण झालें तरी त्यांतील मानवी घडामोडी कोणासहि दिसल्याचेंचूत रहाणार नाहीत. या हालचालीचें स्थान एकंदर जगद्विकासीत देणें हें कर्मलूक इतिहासास्य प्रयत्नाचें पहिलें कार्य होय.

जगद्विकासांतर्गत मानवेतिहास म्हणजे पृथ्वीवरील मनुष्य-कृत प्राण्यापासून मनुष्याच्या हालचालीचा एकंदर इतिहास होय. मागच्या प्रकरणांत सांगितलें आहे कीं मनुष्यप्राणी मानवकल्प प्राण्यापासून विकसित होऊन त्याच्या चोंहोंकडे विस्तार झाला असें भौतिकशास्त्रज्ञांचें मत आहे. त्याचा विकास कोणें झाला याविषयीं आज एकमत नाही. मनुष्यप्राण्याच्या मानवपूर्वस्थितीपासून एकंदर मनुष्येतिहासांतील वन्याच अर्वाचीन काळापर्यंत म्हणजे ज्या काळांत अत्यंत प्राचीन राष्ट्रे दृष्टीस पडतात, त्या काळापर्यंतचा इतिहास अजून तयार व्हावयाचाच आहे. या दीर्घ काळांत कोणत्या परंपरेनें इतिहासविकास झाला असावा या संबंधाची कल्पना मागे (१ ला विभाग पृ. ७८) दिली आहे.

भारतेतिहासांत प्रास्तरकालीन व आयस पूर्वयुगांतील मनुष्याच्या अस्तित्वाबद्दल पुरावे सांपडले आहेत. ते पुढें योग्य स्थली दिले आहेत. हिंदुस्थानांत एकंदर किती मानववंशांचें अस्तित्व आहे, याबद्दल विवेचन पहिल्या विभागांत (पृष्ठ ८१ पहा) केलेच आहे.

भारतेतिहास व भारतीयेतिहास.—भारताचा इतिहास आणि भारतीयांचा इतिहास या दोन गोष्टी मिश्र आहेत. भारतांत जे लोक आले असतील त्यांची भारतांतील चळवळ तेवढी घावयाची हा भारतेतिहास होय. भारतीयांचा इतिहास घावयाच्या म्हणजे कोणत्या विशिष्ट लोकांस 'भारतीय' हें नांव घावयाचें हें प्रथम ठरवावें लागेल आणि त्यांचा इतिहास—मग ते भारतांत असतांना असोत किंवा भारताबाहेर असोत—घावा लागेल. भारतांत जे अनेक मानववंश दृष्टीस पडतात त्यांपैकी एकास भारतीय म्हणावयाचें व दुसऱ्यास म्हणावयाचें नाही हा हत्ताद होईल. तथापि केवळ सोय म्हणून भारतीय हा शब्द सुसलमानांच्या आगमनापूर्वीच्या. लोकांस लावून भारतीयेतिहास सुसलमानां इतिहासापासून निराळ करतां येईल. ज्यांस भारतीय म्हणतां येईल त्यांतहि आर्यन् आणि द्राविड असे दोन महावंश अनेक भाषाभाष्य महत्त्वाचे मानतात. आणि "आर्यन्" लोकांच्या

आगमनापासून भारतीयांचा इतिहास ज्ञात आहे असें समजतात. वेदांत ज्या लोकांचें कार्य दिसून येतें आणि वेदभाषा ही ज्या लोकांची भाषा होती त्या लोकांचा हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वीचा इतिहास घावयाचा हा 'आर्यन्' इतिहासाचा भाग होय. हा इतिहास निरनिराळ्या राष्ट्रांतील उत्तरकालीन अवशेषांच्या तौलनिक अभ्यासांनें तयार करण्यांत आला आहे. त्या अभ्यासाकडे वेदभाषी अथवा मात्र (वेदभाषा व मंत्रवाङ्मय हीं ज्या लोकांचीं होती ते) लोकांच्या हिंदुस्थानांतील कार्याकडे लागोदर लक्ष देऊन मग गेलें पाहिजे.

आर्यन् व त्यांचा कालपनिक इतिहास.—वेदभाषी हा शब्द आर्य या शब्दाचा उपयोग न करण्यासाठीं वापरला आहे. कां की, आर्य शब्दाचा उपयोग करण्यांत लेखकांनीं फार घोंघाळे केले आहेत. प्रथमतः प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, आपण इतिहास लिहितां हा कोणाचा ? आर्यांचा ? आर्य म्हणजे कोण ? आज वाटेल त्या जातीनें हें नांव स्वतःस लावून घ्यावें ही स्थिति आहे. लेखकांनें किंवा वक्त्यानें स्वतःस अभिप्रेत अशा वर्गास हें भूगणास्पद नांव लावण्याचें नाकारावें ही जाति-विषयक स्वछंदी लेखकांची वृत्ति आहे. तर निर्विकल्प मनानें वेदांत उक्तेखिलेले आर्य म्हणजे कोण हें ठरविलें पाहिजे. पाश्चात्य शास्त्रज्ञ "आर्य" शब्द "आर्यन्" या रूपानें वापरतात आणि "आर्यन्" या शब्दाचा उपयोग ज्या लोकांच्या भाषेचें संस्कृत भाषेचीं मुलीचें, नातीचें किंवा वहिणींच्या नातीचें नातें असतें त्या लोकांस लावतात. आर्य शब्दावर किदा होऊन युरोपीयांनी तो शब्द स्वतःस लावून घेतला आणि यासुद्धें त्या शब्दास अनेक अर्थीतरे उत्पन्न झाली. तीं लक्षांत न घेतल्यामुळे गैरसावध पाश्चात्य व भारतीय लेखकांची आर्य या संस्कृत शब्दाचें आर्यन् हें केवळ रूपांतर आहे अशी समजूत झाली. व वैदिक 'आर्य' शब्दाचें ते 'आर्यन्' किंवा इंग्रजी 'आर्यन्' शब्दाचें ते 'आर्य' असें भाषांतर करूं लागले. ती समजूत चुकीची आहे. 'आर्यन्' असें भाषांतर करणें हें आर्य या शब्दाच्या भारतीय उपयोगापासून दूर जाणें आहे. तथापि वेदांतील आर्य या शब्दांत युरोपीय यांच्या "आर्यन्" या शब्दाचा अर्थ घुसविण्याचा प्रयत्न होत आहे.

युरोपीय लेखकांनीं कल्पनापरंपरा उत्पन्न करून दिली आहे ती अशी. अत्यंत प्राचीन म्हणजे मंत्रांच्या काली काहीं लोक हिंदुस्थानांत आले ते गोरे होते, आपणांस ते आर्य म्हणवीत, ज्यांणीं ते लढले ते लोक काळे होते, त्यांस ते दस्यु म्हणत. त्या दस्युपासून आर्यांनी देश जिंकला. या तऱ्हेची इतिहास कसा असावा या संबंधाची मनोरम कल्पना तयार करून पाश्चात्य संगोपकांनीं इतिहास घराब सोपा केला आहे. आणि "आर्यांनीं" "परामृत केलेल्या" "मूळच्या" म्हणजे "द्राविडी" लोकांस दस्यु इत्यादि विशेषणें लावलीं जात असतां अशी कल्पना काढली गेली आहे. कातडीच्या रंगामुळे द्वेषबुद्धि अत्यंत स्वाभाविक आहे, इत्यादि सिद्धांत काढणाऱ्या आणि वर्ण-द्वेषाचें समर्थन करूं पाहणाऱ्या लोकांना वेदाचा अर्थ

करणांनी जी पदरची कल्पनाशक्ति खर्च केली तिचा वराच उपयोग झाला आहे. आणि काळ्या वर्णांमुळे हिंदुस्थानातील लोकांची गोऱ्या लोकांपुढे जी मानवंडना होते, त्या खंडनेमुळे आपल्या जेव्हाला आधार जर कोठे सांपडेल तर पहावा आणि आपण जेव्हातच नव्हे तर गोऱ्यांतहि मोहू असा आधार सांपडला तर बरा या भावनेने हिंदुस्थानातील सुशिक्षितांनी आपले पूर्वज “आर्य” (म्हणजे आर्यन्) होते, युरोपियन लोकांशी संवद्ध जे लोक ते आर्य, आणि त्यांनी देस काळ्या लोकांना जिकलें आणि दस्यू, म्हणजे तेच काळे लोक, इत्यादि कल्पनांचें मोठ्या आनंदानें स्वागत केलें.

यूरोपीय कल्पना अशी कीं, (१) वैदिक वाङ्मय ज्यांनी उत्पन्न केलें ते सर्व लोक एका विशिष्ट मानववंशाचे होते. (२) त्यांना “आर्य” हें नांव सामुच्चयिक होतें. तें जातिवाचक नांव होतें आणि (३) दस्यू म्हणून जे लोक होते ते निराळ्या जातीचे होते. (४) ते काळे होते. (५) त्या काळ्यांच्या आणि गोऱ्या “आर्य” लोकांच्या संनिकर्षांनी “जातिभेद” उत्पन्न झाला. (६) वर्ण आणि जाति म्हणजे एकच. (७) वर्ण याचा मूळचा अर्थ रंग. (८) रंगांत फरक हेंच जातिभेदाचें म्हणजे (प्रचलित कल्पनाप्रमाणें) चातुर्वर्ण्याचें मूल. या कल्पना फार पसरल्या आहेत. या कल्पना कितपत यरोवर आहेत याचा तपास करण्याची शुद्धि पाठ्यात्य किंवा भारतीय संशोधकवर्गास मुळीच नाही. यूरोपीय आणि भारतीय ब्राह्मणांचा वर्ग या दोघांचीहि वरील कल्पना खुशामत करतात. मग त्यांवर हल्ला तरी कोण आणि कशाला करतो. अशा तऱ्हेची मनोरचना सत्यशोधनाच्या मार्गांत बरेंच विघ्न करीत आहे. आर्य हें नांव भारतीय लोकांतील श्रेष्ठांनी पूर्वीपासून वापरलेलें. पण तें “संशोधकां”च्या तावडींत बंधनाम झालें. संस्कृत भाषेशी संवद्ध अशा भाषा बोलणारांचें हें सामान्य बंधनाम होतें अशीहि कल्पना करून तें बंधनाम निरनिराळ्या यूरोपीय राष्ट्रांच्या कोणत्या कोणत्या नांवांत, अगर शब्दांत अद्याप टिकलें आहे, याचाहि पत्ता यूरोपीयांनी लावला आहे. आर्य हें बंधनाम होतें हें आमच्या मते अजून सिद्ध होत नाही. आर्य आणि दस्यू म्हटलेले लोक भिन्न मानव वंशांतले होते आणि ज्यांशी आर्य लढले ते सर्व “दस्यू” म्हटले जात होते, या दोन कल्पनाच आम्ही ग्रहण करावयास तयार नाही. ऋग्वेदांत फार लडाया दिसत नाहीत. ज्या कांहीं दिसतात त्यापैकी कांहीं देवांच्या व उरलेल्यापैकी बहुतेक दाशराज्ञ युद्धांशी संवद्ध दिसतात. दाशराज्ञ युद्धांतील स्वारी करणाऱ्यांस प्रतिकार करणारा पक्ष केवळ दस्यू होता असें दिसत नाही. ऋग्वेदांत ज्या लोकांची चळवळ व्यक्त होते ते लोक “आर्य” या वंशबोधक सामान्य नामानें आपणां स्वतःस उद्देखीत असत हेंच आम्ही नाकबूल करतो. आर्य, दस्यू, वर्ण या तीन गोष्टीसंबंधानें आणि वेदांतील लडायांचा या तीन कल्पनांशी संबंध काय होता या संबंधानें सत्य काय होतें हें वैदिक पुराव्यावरून काढणें ही वेदधूलक इतिहासाची पहिली पायरी होय. आर्य हें नांव यजनशील वर्गाचें व तसेंच

“शिशु” या अर्थानें म्हणजे वर्गवाचकच होतें असें आमचें मत झालें आहे. आर्य हें वेदकालीन निरनिराळ्या राष्ट्रांचें सामान्य नाम कितपत होतें याचा विचार पुढें केलाच आहे.

एक विचार प्रथम स्थिर केला पाहिजे तो हा कीं, समाजांतील विशिष्ट वर्गवाचक जें नांव असेल तें राष्ट्राचक नांव नव्हे. आपणांस आतां हें पाहिलें पाहिजे कीं, “आर्य” किंवा “अर्य” हा शब्द जातिवाचक आहे कीं वर्गवाचक आहे. याच्या विषयी कांहीं एक संशय राहूं नये म्हणून हे शब्द ऋग्वेद संहितेमध्यें जेथें जेथें आले आहेत, त्या सर्व ऋचा त्यांच्या अर्थासह पुढें दिल्या आहेत. आर्यस्वरूपनिश्चयाचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कां कीं, प्राचीन इतिहासाचा पाया हाच आहे. आणि यासाठीं आर्य शब्दाचा आणि तणाच अर्थांनीं येणाऱ्या अर्य शब्दाचा प्रत्येक उपयोग वाचकांनीं तपासावा अशी आमची शिफारस आहे.

वेदांत अर्य व आर्य असे दोन शब्द आहेत. कांहीं ठिकाणीं अर्य व आर्य हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थानें आहेत तथापि वन्याच ठिकाणीं नाहीत. लोकनिश्चयार्थ आर्य शब्दाचें सूक्ष्म निरीक्षण करते प्रसंगां अर्य शब्दाचेंहि निरीक्षण केलें पाहिजे. आपणांस लोकनिश्चय करावयाचा तो हा कीं वेदांत अर्य व आर्य या शब्दांचे अर्थ काय होते. आर्य हा शब्द किंवा अर्य हा शब्द शिष्टजनवाचक होता काय ? अथवा यजनशील वर्गाचा द्योतक होता काय ? कीं तो वंशवाचक होता. या शब्दाच्या स्पष्टीकरणासाठीं जे उतारे पुढें दिले आहेत त्या उताऱ्यांवरून असें दिसून येईल कीं, पुष्कळ ठिकाणीं ऋचांचा अर्थ स्पष्ट होत नाही; तथापि त्या ऋचांचा अर्थ जितका स्पष्ट होतो तितका अर्य किंवा आर्य हा शब्द गुणवाचक आहे अगर वंशवाचक आहे याचा निश्चय करण्यास अपुरां नाही.

मात्र अथवा वेदभाषी, आर्यन् व आर्य या तीन शब्दांचा संबंध आम्हीं येणेंप्रमाणें दर्शवितां. आर्यन् हा मानववंशविषयक आणि आजचा शब्द होय. कांहीं इराणी व यूरोपीय व कांहीं भारतीय ज्या वंशांत भाषासंबंधामुळे मोडतात तो समुच्चय आर्यन् या नांवानें संबोधिला जातो. शक, मग बगैरे देखील आर्यन्मध्ये मोडतील. आर्य म्हणजे शिष्ट अगर यजनशील या अर्थानें वेदांत वापरला आहे. दास, दस्यु हे याचे विरोधवाचक शब्द होत. हा जातिबोधक शब्द नव्हे. वेदभाषी हा शब्द आर्यन्वंशांतील एका विभागाना द्योतक आहे. हिंदुस्थानामध्यें वेद आणणाऱ्या लोकांच्या पूर्वी जे लोक होते, ते आर्यन् असतील पण ते मात्र अथवा वेदभाषी नाहीत.

आर्य आणि दस्यू यांचा सामुच्चयिक कळू वेदांत वर्णिला आहे अशी जी जुन्या लोकांनीं प्रचलित केलेली समजूत आहे तिचा विचार प्रथम झाला पाहिजे. आपणास वरील आर्यविषयक प्रश्न सोडविण्यासाठीं तीन प्रश्न विचारले पाहिजेत.

(१) आर्य किंवा अर्य शब्द महावंशवाचक किंवा राष्ट्राचक किंवा राष्ट्रसमुच्चयवाचक आहेत काय ?

(२) त्यांचा आणि दस्यूंचा सामुच्चयिक कल्ह वेदांत आहे काय ?

(३) आर्यविषयक उतारे एकत्र केले तर त्यांची इतिहास-सूचक संगति लागते काय ?

हे तीन प्रश्न मनांत धरून आपण मंत्रराश्यांचे अवलोकन केले तर वरील तीनही प्रश्नांस नकारार्थी उत्तराखेरीज दुसरे उत्तर देता येत नाही.

दस्यु नांवांनी ओळखल्या जाणाऱ्या लोकांनी हिंदुस्थान वसला होता त्यांस आर्यन् लोकांनी जिंकल्याची कथा वेदांत आहे म्हणून पूर्वीच्या लेखकांनी दिलेली माहिती चुकीची आहे.

आर्यन् म्हणून ज्या महावंशास आज लोक संबोधितात तो शब्द आर्य शब्दाचे रूपांतर आहे दुसरे काही नाही, आणि संशोधकांनी संस्कृत ग्रंथांतून वापरलेला आर्य शब्द वापरतांना त्याचे आर्यन् हे रूप केले एवढेच, तसे करण्याने अर्थांतर झाले नाही, अशी बरीचशी प्रचलित समजूत आहे, पण ती चुकीची आहे. यूरोपीय संशोधकांनी आर्य हा शब्द वैदिक ग्रंथांत पाहिला तो दास आणि दस्यु यांच्याशी विरोधवाचक दिसला आणि मंत्रवाङ्मयाचे क्षेत्र पंजाब पाहिले, तेव्हा आर्य ही कोणती तरी एक नवीन जात होती व ज्या अर्था ती पंजाबांत आहे त्या अर्था ती देशप्रवेश करीत होती अशी त्यांची कल्पना झाली. संस्कृत भाषेची व वेदभाषेची इतर राष्ट्रांचा संबंध दिसला तेव्हा त्या सर्व राष्ट्रांसहि आर्य म्हणजे आर्यन् हे नांव लावण्यांत आले. हेच सामुच्चयिक नांव पसंत होण्याचे कारण हे की, वेदांतील आर्य हे त्यांस जातिवाचक नांव वाटले आणि वेद ज्याअर्थी सर्वांत जुना ग्रंथ त्याअर्थी त्यांत उल्लेखिलेल्या लोकांचे आर्य हे नांव सामुच्चयिक जुने नांव असणे अशा समजूत झाली. पुढे भाषाशास्त्र जसे वाढ लागले तेव्हा संस्कृत भाषेची संबंध इथीस पडणाऱ्या सर्व भाषांस हे नांव मिळाले आणि आर्यन् हे एक महावंशवाचक नांव तयार झाले. त्याचा परिणाम असा झाला की, वेदांतील किंवा इतर संस्कृत ग्रंथांतील आर्य या शब्दासहि वंशवाचक म्हणजे जातिवाचक अर्थ गैरसावध लेखकांनी विस्मयिल्या. यासाठी आर्यन् नांवाची एक जाति देशप्रवेश करीत आहे असा पुरावा मंत्रांत आहे या कल्पनेचेच आपण परीक्षण करू.

“आर्य” शब्दाचा अर्थनिश्चय.— पुढील कृतेवेदांतील अर्य, आर्य व तत्साधित शब्दाविषयीच्या उताऱ्यावरून स्पष्ट होईल, की अर्य किंवा आर्य या दोन्ही शब्दांनी महावंशवाचक (म्हणजे रेस Race हा अर्थ देणारा) एकहि उतारा वेदांत नाही. अर्थ सायणानुसार दिला आहे व इतर पंडितांचा अर्थविषयी मतभेद असल्यास तोहि दिला आहे.

प्रथमतः अर्य शब्द घेतला आहे आणि त्याचा चाक्यांत अर्थ जाणवा क्षत्रांनी दिला आहे.

अर्य हा शब्द आर्यवाचक अनेक ठिकाणी नसून केवळ आरि शब्दाचे अनेकवचन म्हणून आला आहे. तथापि वाचकांच्या प्रत्यक्ष अवलोकनासाठी म्हणून तसेहि उतारे दिले आहेत.

निसर्गसेन इषुधीरंसक्त समर्थो गा अजति यस्य वटि
[अ. १. २३, २.]

सकल सेनायुक्त श्रेष्ठ (इंद्र) माता पाठीवर चढवितो. ज्याला गाई देण्याची इच्छा करतो त्याच्या घरी चांगल्या रीतीने गाई आणतो.

[अर्य = पालयिता (पंडित)].

गनेम पूर्वोरयो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यदयाः
(अ. १. ५०, १)

(आम्ही) स्तोत्रांने पुष्कळ शत्रूंना संहारून दाऊं. सुप्रकाश अग्नि सर्व कर्मे व्यापी,

द्रघतूतं धनयत्तस्य धीतिमाद्विदयो दिधिष्वो विशुवाः।
(अ. १. ५१, २.)

आङ्गिरस स्वर्गा (अग्नी) ला स्थापिते झाले, आणि अग्नी-संबंधी पूजाअर्चा धन समजू लागले. श्रेष्ठ अग्निहोत्र धारण करणारे अग्नीला भजू लागले.

सनेम वार्जं ससिधेयव्यो भारं देवेभ्यु श्रवसे दधानाः।
(अ. १. ५३, ५.)

आम्हांला संग्रामांत शत्रूंचे धन मिळो; मग यश मिळवून म्हणून आम्ही देवांना हविर्गांग देत जाऊं.

[अर्यः = अरि म्हणजे शत्रु याचे अनेकवचन (त्रिपिय, सायण व पंडित.)]

यो अयो मर्तमोजनं पराददाति दाशुपे ।

इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु.
(अ. १. ८१, ६.)

जो प्रभु (इंद्र) हविर्दात्या उपासकाला उपयुक्त अन्नादि पदार्थ देतो, ते पदार्थ तो इंद्र आम्हांला देवो.

[अर्यः = प्रभु (इंद्र) पंडित].

अन्तर्हित्वो जनानामयो वेदो अदाशुपाम् ।

(अ. १. ८१, ९.)

हवि न अर्पण करणाऱ्या लोकांच्या घरी असलेले धन तुला प्रभूला माहीत आहे.

[अर्यः = सर्वथा स्वाभिः (प्रभु = इंद्र) पंडित]

पैद्वो वाजी मदमिद्धव्यो अर्यः ।

(अ. १. ११८, ६.)

पेदू नामक उपासकाच्या अर्चाची नेहमी धावा करण्यासारखी (ओलावण्यासारखी) योग्यता आहे.— (पंडित)

[अर्यः = शत्रूणां प्रेरयिता (सायण)]

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजितमहिद्वनमश्विना दत्तमश्वम् ।
जोहृत्रमयो अभिभूतिशुभ्रे सहस्रसो वृषणं वीद्वन्म ।

(अ. १. १२०, ६.)

हे अग्नी हो, तुम्ही पेढ्या शुभ्रवर्णांचा, इंद्राने पाठविलेला शत्रूंना मारणारा, मोठ्याने खिकाळणारा, सामर्थ्यावान सहस्रावेधि धन देणारा तरुण वयस्कंद घोडा देते झालेत.

[अर्थ = अरे शत्रोः अभिवृत्तिम् (प्रिफिथ, सायण व पंडित)]

आनो भज मधवन् गोष्वर्यो (ऋ. १. १२१, १५).

हे स्वामी (धनपती इंद्र), तू आम्हांला गाई मिळवून दे.

[अर्थ = स्वामी (सायण); अर्थ = धनपतिः (पंडित)]

अर्थ = शत्रु ऋषेः (प्रिफिथ)]

अर्यो गिरः सद्य आजगमुपी रोल्लाश्वाकन्तुभयेष्वस्मे

(ऋ. १. १२२, १४).

हे देदीप्यमान (देव) आम्ही भाविकपणाने केलेल्या स्तुती आम्हां उभयतांवर कृपा करून मान्य करोन.

[अर्थ = अरीः देवावृत्ति गन्वीः = भाविका (पंडित).]

अर्थ = अरणीयो विशेषां देवानां संघः जगमुपीः । सायण]

अथ यदेषां पृथुवध्नास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्थुः ।

(ऋ. १. १२९, ६).

ज्याप्रमाणे युद्धभूमीवर शत्रूंचीं सैन्ये उभी असतात त्याप्रमाणे हे स्थूलजघन हरीण उभे आहेत.

[अर्थ = अरे शत्रोः (सायण) अर्थ = रणोद्युक्तस्य स्वामिनः (पंडित, प्रिफिथ)]

तावामयतावपरं हुवेमोच्छन्त्यामुपसि वान्तिरुक्थैः ।

नासत्या कुहस्थितं सन्तावयो दिवो नपाता सुदास्तरायाम् ।

(ऋ. १. १८५, १).

हे नासत्य हो (अग्नीहो), तुम्हां युपुत्रांनी, तुम्ही कोठेहि असला तरी, उवःकाळ होतांच हवींनी व स्तोत्रांनी भक्तिपूर्वक यजमानासाठीं आवाहन करूं. आज आवाहन करूं व उद्यां करूं.

[अर्थ = खोत्रशील (पंडित). अर्थ = उरयिता (सायण)]

भूरिचिदर्यः सुदास्तरायेषा मदन्त इषयेम देवाः ।

(ऋ. १. १८५, ९).

देव हो स्तोते आम्ही अन्नयुक्त असें यजमानाला पुष्कळ धन इच्छितो.

विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वो मृधो बृहस्पतिर्विवधर्हा रथोडव

(ऋ. २. २३, १३).

स्वामी बृहस्पति, आमचा पराभव करणाऱ्या; उपद्रव करणाऱ्या व हिंसक अशा शत्रूंना त्याप्रमाणे तोडतो. (अनुपासक पंडित),

बृहस्पते अतियदर्यो अर्हाद्व्युमाहिभाति । तद् ... धेहि ...

(ऋ. २. २३, १५)

हे बृहस्पते, श्रेष्ठ मनुष्य जें योग्य मानील जें तेजोयुक्त असेल, तें दे.

अपां नपादस्यस्य महाविश्वान्वर्यो भुवना जजान

(ऋ. २. ३५, २).

स्वामी अग्नि बलसामर्थ्यानें सर्व जग उत्पन्न करता झाला.

आ याहि पूर्विरति चर्षणोरा अर्थ आशिष उप नो हरिभ्याम् ।

(ऋ. ३. ४३, ०).

(हे इंद्र) पुरातन लोकांना सोडून ये. (आणि आमचा) स्वामी तू आमच्या प्रार्थनेा घोड्यासह येऊन स्वीकार.

[अर्थ = गमन करणाऱ्या (पंडित).]

अनन्ते अन्तः परिवीत आगाच्छुचिः शुक्रो अर्यो रोरुचानः ।

(ऋ. ४. १, ५).

शुद्ध, तेजस्वी, देदीप्यमान (आणि) अनन्त अन्तरिक्षांत (स्वतेजाने) वेष्टिलेला शुभ्र (अग्नि) येवो.

अतस्त्वं दृश्यां अन्न एतान्पद्भ्याः पश्येरुद्धतां अर्य एवैः ।

(ऋ. ४. २, १२).

म्हणून हे अग्ने (यज्ञाचा) स्वामी तू अद्भुत व रम्य अशा देवांना पायांनी (ज्वालांनी) पाहतोस.

आ सथेव क्षमति पश्वो अख्यद्वानां यजनिमान्शुभ्र ।

मर्तानां त्रिदुर्बशीरकृप्रन्वृधे चिदर्य उपरस्थायोः ॥

(ऋ. ४. २, १८).

हे प्रचल अग्ने शब्द करणाऱ्या पशूंच्या कळ्यांत पशू पाहिल्याप्रमाणे मेघ पाहिले म्हणजे मनुष्याच्या कामना पूर्ण होतात, आणि अर्य (स्वामी) पेरलेल्या धान्याच्या आणि मृत्यांच्या संरक्षणाविषयी समर्थ होतो.

[अर्थ = गमनशील (पंडित).]

स ते जानाति सुमतिं यविद य ईवते ब्रह्मणे गाहुमैरत् ।

विश्वान्वर्ये सुदिनानि रापो शुभ्रान्वर्यो विदुरो अभि योत् ॥

(ऋ. ४. ४, ६).

हे सदा तरुणा अग्ने, जो गमन करणाऱ्या स्तोत्राप्रार्थने स्तोत्रे म्हणतो. त्यावर तुझा अनुग्रह होतो. ईश्वर असणारा तू स्तोत्र करणाऱ्या यजमानाला सर्व उत्तम संपत्ति, वैभव व चांगले दिवस दे.

यास्क्राने अर्य शब्दाचा ईश्वर असा अर्थ केला आहे. निघण्टु-मर्थे तसेच आहे. सायणाचार्य बहुतेक ठिकाणी स्वामि व क्षचित् स्थलीं शत्रु असा अर्थ करितात. रा. पंडित बहुतेक शत्रु व क्रांती ठिकाणी स्वामी असा अर्थ करितात. गमन करणारे चालून जाणारे किंवा येणारे असाहि अर्थ आहे.

एभि र्भिरिन्द्र त्वायुभिद्रवा मधवन्दि मधवन् विश्व आजौ ।

द्यावो न युवैरभि सन्तो अर्यः क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वोः ॥

(ऋ. ४. १६, १९).

हे इंद्र, सर्व संप्रामांत, धनवान् अशा तुझ्या भक्तावरोवर शुभ्र-देशाप्रमाणे प्रकाशणारे आम्ही शत्रूंचा पराभव करण्याकरितां पुष्कळ रात्री व पुष्कळ वर्षे तुला स्तवूं.

इमं यज्ञं त्वमस्माकमिन्द्र एरो दधस्तनिप्यसि क्रतुं नः ।

श्वघ्नीव वज्रिन्सन्तये धनानां त्वया वयमर्य आजिं जयेम ॥

(ऋ. ४. २०, ३).

हे अर्य (स्वामी) इंद्रा, तू आमचा पुरस्कर्ता होऊन आमचा यज्ञ सेवन कर. हे वज्रधरा, धनलाभाकरितां पारश्याप्रमाणे युद्ध जिंक असें क .

यदा समर्यं व्यचेदधावा दीर्यं यदाजिमभ्यख्यदर्यः ।

अचिक्रदहृषणं पत्यच्छा दुरोण आ निशितं सोमसुद्धिः ।

(ऋ. ४. २४, ८).

ज्या वेळी शत्रूंना मारणारा इन्द्र रणांत जातो, ज्या वेळी स्वामी इन्द्र पुष्कळ युद्ध करितो, त्या वेळी सोम पिकत तसे झालेल्या इन्द्रास त्याची पत्नी हांका मारते.

आ नः स्तुत उप वाजेभिरुती इन्द्र याहि हरिभिर्मन्दसानः ।
तिगश्चिदर्थः सवना पुरुण्याद्गृहेभिर्मृणानः सत्यराधाः ।
(ऋ. ४. २९, १).

हे इन्द्रा, आनंदी, स्वामी, गायलेला, व सत्यधन असा तू, अनासह पूर्ण अशा आमच्या यज्ञांत संरक्षणाकरिता घोज्यासह ये.

उत वाजिनं पुरुनिष्पिधानं दधिक्राष्ट ददधुर्विश्वकृष्टिम ।
जातिष्पं यथेनं धुपितस्तुमाशुं चर्द्धन्त्यमर्यो नृपति न ऋतु ॥
(ऋ. ४. ३८, २).

आणि धलवान्, पुष्कळ शत्रूंचा पराभव करणाऱ्या दधिक्रा देवाला सकल लोक ज्याची आज्ञा मानतात, सरळ व स्तुत्य गमन करणारा दीप्तवर्णी शत्रूंचा नाश करणाऱ्या शूर राजाप्रमाणे असणाऱ्या देवाला दानाधुधिवी धारण करितात.

विहि होत्रा अवीता विषो न राये अर्थः ।
वाय वा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पतियं ॥
(ऋ. ४. ४८, १).

जसा एसादा शत्रूंना कांयविणारा अर्थ संपत्ति (उपभोगितो) त्याप्रमाणे तू अभक्षित आहुति भक्षण कर, तू आल्हादकारक रथाने सोमरस पिण्यासाठी ये.

बृहस्पत इन्द्र वर्षतं नः स चा सा वां तुमतिर्भूत्वेरम ।
अविष्टं धियो नियतं पुरंधीर्जस्तमर्यो वसुषामरातीः ।
(ऋ. ४. ५०, ११).

हे बृहस्पते, हे इन्द्रा, तुम्ही आमची अभिशुद्धि करा. तुमची अनुग्रह बुद्धि आमचेवर होवो. कसे रक्षा, आमची स्तुति प्रहण करा, आमचे शत्रू (अर्थ) नष्ट करा.

[अर्थ = देवहीन (विक्षेपण) पंडित]

तुविशीदी वृषभो वावृधानो शश्वर्यः समजाति वेदः ।
(ऋ. ५. २, १२).

बहुज्वालयुक्त, (इच्छा) पूर्ण करणारा व वाढणारा अग्नि शत्रूंचे (अर्थः) धन सहज प्राप्त करून देतो.

या इत्या मघवन्ननु जोषं वक्षो अभिप्रार्थः साक्षि जनान् ।
(ऋ. ५. ३३, २).

हे इन्द्रा, जीं स्तोत्रे तूं प्रेमपूर्वक म्हणतोस तीं म्हणून आमच्या शत्रूंचा पराभव कर.

प्रार्थं स्तुपं धुविमघस्य दानम्
(ऋ. ५. ३३, ६).

मी श्रेष्ठ व धनवानाच्या दानाची स्तुति करितों.

सहस्रा मे च्यवतातो वृदान आनुकमर्यो वपुनेनार्चत ।
(ऋ. ५. ३३, ९).

गला अघरिमिन धन देणाऱ्या च्यवतानांनी दशगवर्ष घालवावे अलंकार दिले.

सहस्रसामाग्निविशिं गृणीषि शत्रिमघ उपमां केतुमर्यः ।
(ऋ. ५. ३४, ९).

हे अग्ने अर्थ असा मी अघरिमिन धन देणारा अभिवेशमुत शत्रूंचा स्तवितों.

तं नाकमर्यो अगृभीतशोचिर्षं गृहातिष्पलं मरुतां विधुनुथ ।
(ऋ. ५. ५४, १२).

हे मरुतांनां गमन करणारे तुम्ही ह्या आदित्याला (आणि) शुभ्रवर्ण तेजस्वी उदकाला हलवा (म्हणजे तें खाली पडेल).

नाना हा १ श्रेवसे स्पर्धन्ते रायो अर्थः ।
तुर्वन्तो दम्भुमायवो व्रतैः सीक्षन्तो भवतम् ।
(ऋ. ६. १४, ३).

अग्ने, शत्रूंची संपत्ति तुझ्या स्तोत्रांच्या रक्षणाकरिता अनेक प्रकारे स्वर्चा करिते. दस्तूंचा क्षय करणारे व व्रतांनीं व्रतविरोधां लोक पराभूत करण्याची इच्छा करणारे स्तोत्रे लोक आहेत.

स त्वं दक्षस्यावृको वृधाभूर्यः परस्यान्तरस्य तरुपः ।
(ऋ. ६. १५, ३).

अग्ने, त्रास न देणारा तू अनुग्रानुसमर्थ लोकांस उत्कर्षयुक्त करतोस आणि दूरच्या आणि जवळच्या शत्रूंपासून रक्षण करणारा होतोस.

तरन्तो अर्यो अरातीर्वन्तर्तो अर्यो अरातीः ।
(ऋ. ६. १६, २०).

गमन करणाऱ्या शत्रूंचेना उलंबून जाणारे व गमन करणाऱ्या शत्रूंचेनांचे हिंसा करणारे होतात.

धो नय इन्द्राभिभूमर्य स्तरथां ।
(ऋ. ६. २०, १).

धो ज्याप्रमाणे भूतमात्रांचे आक्रमण करितो, त्याप्रमाणे इंद्र संग्रामांत शत्रूंचे अतिक्रमण करील.

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्यं तास्ति ।
(ऋ. ६. २४, ५),

मित्र, वरुण, पूषा आणि श्रेष्ठ सूर्य हे देव, हे इन्द्रा आमच्या इच्छित फलाला पूर्ण करणारे होवोत.

अधस्ता ते चर्षणयो वदेजानिन्द्र व्रातोत भवा वस्ता ।
अस्माकांसो वे व्रतमासो अर्थ इन्द्रहरयो वधिरे पुरो नः ॥
(ऋ. ६. २५, ७).

आणि हे श्रेष्ठ (अर्थ) इन्द्रा, तुझे लोक ज्यावेळीं (भीतीने) कांपत होतात त्यावेळीं तू त्यांचा व्राता हो, आणि परामर्श देणारा हो. तुझ्याकडे येणाऱ्या आमच्या लोकांचा व स्तोत्र करणाऱ्यांचा संरक्षण करणारा हो.

स तु श्रुषि श्रुत्या यो हुवोश्रुयो न भूमाभिरयो अर्थः ।
(ऋ. ६. ३६, ५).

हे इन्द्रा मजेदार स्तोत्रे ऐक आमची सेवा इच्छिणारा शत्रूंचें धन अभिभूत करतोस, तो तू आमचीं स्तोत्रे ऐक.

तन्नुतं विश्वे अर्थ आ सदा गृणन्ति काव्यः ।
(ऋ. ६. ४०, ३३).

(त्या वृत्तुला) आमचे नव स्तुति (प्रीति) सातान,

मानस्तारीन्मघवन्नामो अर्यः ।

(ऋ. ६. ४७, ९).

हे इन्द्र, दुसरा कोणीही धनाचा स्वामी आमची धने नाहीशी न करो.

आमापुपन्तुपद्मवशांसिप न्युते अपि कर्ण आचूणे
अघा अर्यो अरातयः ।

(ऋ. ६. ४८, १६).

हे पूपन्, माझ्या रक्षणाकरिता धांव. हे प्रकाश देणाऱ्या, हिसक आणि चालून येणाऱ्या शत्रूंना पीडा दे. मी तुझ्या कानाजवळ प्रशंसा करितों.

अभिचष्टे सरो अर्य एवान् ।

(ऋ. ६. ५१, २).

स्वामी (होऊन) सर्व इच्छा प्रकाशित करतो.

इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्यो अरातयः ।

अपद्मेपांस्पाकृतं युयुतं सूर्यादिधि ॥

(ऋ. ६. ५९, ८).

हे इन्द्राग्नी हो, हिसक आणि चालून येणाऱ्या शत्रु (सेना) पीडा देतात. त्यांना नाहीसे करा. शत्रूंना (मारून टाक) सूर्यापासून वेगळे कर.

इन्द्रं राजा समर्थो नमोभिः ।

(ऋ. ७. ८, १)

तेजस्वी, (आमचा) स्वामी अग्नि स्तुति करून प्रज्वलित केला जातो.

स शर्षदयों विद्युणस्य जम्तोः ।

(ऋ. ७. ११, ५).

स्वामी इन्द्र भयंकर प्राण्यांच्या (हिसोविययीं) जखुळ होवो.

बन्वन्तु स्माते वसासमीके भीतिमयीं वनुषां शवांसि ।

(ऋ. ७. २१, ९).

हे इन्द्र, तुझ्या कृपेने युद्धांत शत्रूंची स्वारी आणि हिसकांची घले यांचा स्तोते नाश करितात.

मानो निदे च वक्त्रेयों रन्धी रराणे

(ऋ. ७. ३१, ५).

हे स्वामी (अर्यः) ! आम्हाला निंदकाच्या, मर्मभेदी भाषण करणाऱ्याच्या व अनुदाराच्या स्वाधीन करू नकोस.

उत न एषु नृषु अत्रोद्युः प्रराये यन्तु शर्धन्तो अर्यः ।

(ऋ. ७. ३४, १८)

(आमच्या) ह्या लोकांत देवांना अन्न दिलें जावो. धनाकरितां ह्यापेलेले आमचे शत्रू नष्ट होवोत.

ते चिद्धि पूर्वारभिसन्ति शासा विश्वा अर्य उपरताति बन्वन् ।

इन्द्रो विश्वा क्रमुक्षावाजो अर्यः शत्रोभिथत्यां कृणवन्वि
नृम्णम् ।

(ऋ. ७. ४८, ३).

ते देव पुष्कळ (आमच्या शत्रुसेना) आयुधानें पराभूत करतात. आणि त्यांनीं आयुधानें युद्धांत शत्रूंचा पराभूत केलें. शत्रूंचा गमन करणारे विन्धन, क्रमुक्षा, वाज हे देव शत्रूंचे बल हिंसेने नाहीसे करीत.

अघस्मानो मरुतो रुडियासन्नातारोभूत पृतनास्वर्यः ।

(ऋ. ७. ५६, २२).

आतां हे खपुत्र मस्तहो, युद्धांत शत्रुसेनेपासून आमचे रक्षण करा.

सीक्षन्त मन्थुं मघवानो अर्य उरु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ।

(ऋ. ७. ६०, ११).

स्तोत्याचीं स्तोत्रें उदार देव ऐकतात, व त्याला राहण्याकरितां स्थान करितात.

मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्रसाधिष्ठभिः पथिभिर्नयन्तु

(ऋ. ७. ६४, ३).

मित्र, वरुण आणि अर्यमा हे तीन देव (योग्यासाठी) साधक मार्गांने प्राप्त होवोत.

तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः ।

(ऋ. ७. ६८, २).

(आमच्या) शत्रूंचीं बोलवणीं टाकून आमचीं बोलवणीं ऐका.

इन्द्रावरुणावभ्यातपन्ति माधान्यर्यो वनुषामरातयः

(ऋ. ७. ८३, ५)

हे इन्द्रावरुणहो, शत्रूंचीं शस्त्रें मला त्रास देतात. आणि हिसकांपैकीं (जे) शत्रु (ते) त्रास देतात.

अचेतपदचितो देवो अर्यः ।

(ऋ. ७. ८६, ७)

स्वामी आम्हां अज्ञानांस ज्ञान देवो.

आदेवांसो नितोशानासो अर्यः ।

ग्रन्तो वृत्राणि सूरिभिः प्याम ।

(ऋ. ७. ९२, ४).

जे देवयुक्त (म्हणूनच) शत्रूंचा मारणारे त्या स्तोत्याकडून शत्रूला मारणारे आम्ही होऊं या.

प्रतने अद्य शिपिविद्ध नामार्यः हांसामि वयुनानि विद्वान् ।

(ऋ. ७. १००, ५).

हे प्रकाशव्याप्त, श्रेष्ठ व ज्ञातव्य जाणणारा मी आज तुझी अत्यन्त स्तुति करितों.

चित्तुर्वयन्ते मघवन् विपश्चितोयों विपो जनानां

(ऋ. ८. १, ४).

हे मघवन्, तुझे स्तोते चाल करून जाणारे (अर्यः) व शत्रूंना कांपणारे होस्ताते त्यांच्यावर अनेक संकटें आणताना.

अदान्मे पौरुक्कृत्यः पश्चाशतं व्रसदस्युर्वधूनाम् ।

महिष्ठो अर्यः सत्पतिः ।

(ऋ. ८. १९, ३६).

मोठा उदार, स्वामी किंवा अभिगम्य, स्तोत्यांचा चहाता अन्ना पुष्कळपुत्र व्रसदस्युनें मला पन्नास दासी दिल्या.

दह्वाचिदर्यः प्रयुशाभ्यामर न ते दामान आदमे

(ऋ. ८. २१, १६).

हे इन्द्र, आमचा स्वामी असणारा तूं आम्हाला स्थिर संपत्ति दे. आम्हाला थोर कर. (कारण) तुझीं दानें कोणीही काढून घेऊं शकत नाहीं.

अथो गेयं महिमानं विदाशुषे

(ऋ. ८. २४, २०).

श्रेष्ठ इन्द्र हविर्भाग देणारांना सोडो गृह (देतो).

आयाह्वय आपरिस्वाहा सोमस्य पीतये ।

(ऋ. ८. ३४, १०).

ईश्वर असणारा तू सर्व वाज्रांनी ये. तुला पिण्याकरितां सोम अर्पण करितों.

न्यरातीरराज्यां विश्वा अर्यो अरातीरितो युच्छन्तु

(ऋ. ८. ३९, १).

हे अग्ने, हविर्भाग देणाऱ्यांच्या शत्रूस नाहींसे कर. सर्व (अर्य) शत्रू नाहींसे होवोत.

अलर्तिं दक्ष उत मन्युरिन्द्रो मा नो अर्यो अनुकामं परादाः

(ऋ. ८. ४८, ८).

हे इन्द्रो, (आमचा) बलाढय शत्रू जावो. क्रोध नाहींसा होवो आणि अशा शत्रूस आमच्या इच्छेप्रमाणें नाहींसे कर.

येन वंताम घृतनासु गर्धतस्तरन्तो अर्य आदिशः ।

(ऋ. ८. ४९, १०).

ज्याच्या योगानें संग्रामासमर्थे शत्रे फेकणाऱ्या शत्रूंना आम्ही जिकितों.

विषोर्यो मानस्य स क्षयः ।

(ऋ. ८. ५२, ७).

तो श्रेष्ठ इन्द्र स्तोत्राच्या मानाचें स्थान आहे.

विश्वो अर्यो विपश्चितो तिर्यस्तूर्यमागहि ।

अस्मे येहि श्रयो बृहत्

(ऋ. ८. ५४, ९).

(हे इन्द्र) स्वामी तू सर्व स्तोत्रांकडे पहा. त्याकरितां तू जलदीने ये व आम्हाला यश दे.

तिरश्चिद्वयः सवना वसो गहि शविष्टं धुधिमं हवम् ।

(ऋ. ८. ५५, १२).

गव्यांच्या, यज्ञाचा तिरस्कार करून हे अर्य इन्द्र ये. आणि हे बलवान् मी केलेली स्तुति ऐक.

आयवमानो नो भरायो अदाशुषो गयम् । रुषि प्रजावतीरिषा ॥

(ऋ. ९. २३, ३).

हे पवमान, सोम न देणाऱ्यांचें शत्रूंचें धन आम्हाला दे व आम्हांस प्रजा व अन्नयुक्त कर.

पुना विश्वान्यर्य आयुमानि मातृपाणाम् ।

सिपासन्तो वनामहे ।

(ऋ. ९. ६१, ११).

ही सोमानें मनुष्याची सर्व अर्णे, चातून जोणार आणि उपभोगणारे आम्ही उपभोगू.

अर्यो नजान्त रुनिपन्त नो धियः ।

(ऋ. ९. ७१, १).

शत्रू नष्ट होवोत. आणि आमचा कर्म आमचे आवडते देव उपभोगोत.

[अर्य = नास्तिर-ग्रिफीय.]

अर्यो विशां गातुरेति प्रयदानं द्विदो अन्तान् रुविरभ्रं दीवान् ।

(ऋ. १०. २०. ४).

यजमानांचा गमनशील तेजस्वी व मेवावी अग्नि ज्या वेळी वर जातो त्यावेळी तो आकाश व्यापितो.

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन्ता अपद्यं सह गोपाश्वरन्तीः ।

इवा इदर्यो अभितः समायन् कियदासुः स्वपतिश्छन्दयाति ॥

(ऋ. १०. २७, ८).

धार्मिक लोकांना दिलेले यव ह्या गाई खात आहेत आणि त्या गोपालांच्या भोंवताली जमल्या आहेत हे मी पहात आहे. ते धार्मिक लोक त्या गाईंना आपल्याकडे हांक मारितात पण ते त्यांच्यापासून कसली अपेक्षा करीत आहेत ?

[१ अर्य = स्वामी (सायणाचार्य) २ वरील अर्य ग्रिफीय.]

सिपक्ष्यर्यः प्रयुगा जनानां सद्यः शिञ्जा प्रमिनानो नवीयान्

(ऋ. १०. २७, १९).

तात्काळ राक्षसगुंडाला मारणारा, व तत्काळ असा स्वामी इन्द्र लोकांचे यज्ञांत येतो.

अक्षैर्मादीव्यः कृषिमिक्तपस्य वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।

तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमर्यः ॥

(ऋ. १०. ३४, १३).

हे कितव, तू जुगार खेळू नकोस. शेतकीच कर. पैशाला जप. शेतकी केल्यानें पत्नी, गाई, बैल सर्व काही मिळते. असें सर्व प्रेरक ईश्वरानें मला सांगितले आहे.

अस्तेव स प्रतरं लायमस्यन् भूपन्निय प्रभरा स्तोममस्मै ।

वाचा विप्रास्तरत वाचमर्यो नि रामय जरितः स्तोम इन्द्रं ॥

(ऋ. १०. ४२, १.)

ज्यप्रमाणें धनुर्धारी आपला धाण वर सोडतो त्याप्रमाणें याला स्तोम भुपवृत्त अर्पण कर; अहो विप्र ! तुम्ही आपल्या स्तुतीनें शत्रूंचें (अर्यः) तोंड बंद करा; हे जरित ! माझ्या सोमयागांत तू इन्द्राला रमव.

अभीष्वर्यः पौस्त्वैर्मवेम ।

(ऋ. १०. ५९, २).

आम्ही शत्रूला सामर्थ्यानें पराभूत करूं, असें कर.

विद्वद्भ्यो अभिभूति पौत्स्यं ।

(ऋ. १०. ५६, २).

शत्रूंना पराभूत करणारे बल यजमान मिळवितो.

विहिं सोतोरसृक्षत नन्धं देवमममंत ।

यत्रा मद्दृष्टाकपिर्यः एतेण मत्ससा विश्वस्मा-

दिन्द्र उत्तरः ॥

(ऋ. १०. ८६, १.)

सोमयागाकरितां पाठविलेले स्तोत्रे जेथे इन्द्राला देव मानो-तनामे झाले; पण त्या ठिकाणी स्वामी (अर्यः) वृषाकपि माझा सखा सोमपानानें मृत झाला. तरी युद्ध इन्द्र सर्व जगांत श्रेष्ठ आहे.

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो युगः ।

यस्मा वरस्वसी दुन्वयो वा एष्टिमन् वसु विश्वस्मा-

दिन्द्र उत्तरः ॥

(ऋ. १०. ८६, २.)

हरित वर्णाचा मृग जो वृषाकपि त्यानें तुझें काय केलें आहे ?
कों तूं त्याला उदार (अर्थः) होऊन पोषयुक्त धन देतोस. इन्द्र
सर्व जगांत श्रेष्ठ आहे.

वियः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इन्द्रश्रिकाय न सखायमीपे ।
(ऋ. १०. ८९, ३.)

यज्ञांत उत्पन्न झालेलीं पृष्ठस्तोत्रे म्हुर्ली म्हणजे इन्द्र शत्रूंचा
नाश करितो. त्याला मित्राची जख्ख लागत नाहीं.

[अर्थः=श्रेष्ठः प्रियम्.]

व्यर्य इन्द्र तदुहि श्रवांसि

(ऋ. १०. ११६, ६)

हे इन्द्र स्वामी तूं आम्हांला अन्न दे.

विदुषिश्वा अरातयोर्यो नशस्त नो धियः ।

(ऋ. १०. १३३, ३.)

सर्व चाल करून येणाऱ्या (अर्थः) आमच्या शत्रूंना मारून
छाक व आमचीं कामे प्रवृत्त कर.

अर्यो वा गिरो अभ्यर्चं विद्वान् ऋषीणां विप्रः क्षमति चकानः ।
(ऋ. १०. १४८, ३.)

मंत्रद्रव्या ऋषींचा अनुग्रह इच्छिणारा ज्ञाता व स्वामी अंशा
इन्द्रा स्तोत्राची स्तुति ऐकून सत्कार कर.

संसमिधुवसे वृषन्ने विश्वान्यर्य आ ।

(ऋ. १०. १११, १.)

हे शूर अन्न ! स्वामी (अर्थः) ! तूं सर्व भूतजात वस्तू
एकत्र जमवितोस.

वरील ८८ उतान्यांचें धोडेस पृथक्करण करूं. अर्थ याचे आप-
णांस जे अनेक अर्थ दिसतात, ते येणेंप्रमाणेः-अर्थ याचा एक
अर्थ शिष्ट, स्वामी किंवा श्रेष्ठ असा उच्च भावदर्शक आहे. अर्थः हा
शब्द जेथें इन्द्र किंवा अग्नि यांचें विशेषण असेल तेथें तो शब्द
अर्थात् गुणवाचक श्रेष्ठ, शिष्ट, प्रभु, स्वामी अशा अर्थांच होय.
या अर्थांचे व्यंजक उतारे येणेंप्रमाणेः-

१. ३३, ३; १.८१, ६; १.८१, ९; १.१२१, १५ (सा. पं.).
१.१२२, १४; १.१८४, १; २.२३, १३; २.२३, १५; २.३५, २;
३.४३, २; ४.१७, ४; ४.२, १२; ४.४, ६; ४.२०, ३; ४.२४, ८;
४.२९, १; ४.३८, २; ४.४८, १; ५.३३, ६; ५.३३, ९; ५.३४,
९; ६.२४, ५; ६.२५, ७; ६.४७, ९; ७.८, १; ७.२१, ५;
७.३१, ५; ७.८६, ७; ७.१००, ५; ८.१९, ३६; ८.२१, १६;
८.२४, २२; ८.३४, १०; ८.५५, १२; १०.२०, ४; १०.२७, ८;
१०.२७, १९; १०.३४, १३; १०.८६, १ व ३; १०.१११, १
१०.११६, ६; १०.१४८, ३;

अर्थः हे अरि शब्दाचें अनेकवचन जेव्हां असेल तेव्हां तो
उतारा विचारास अग्रगण्य होय. तथापि आम्हीं ते सर्व उतारे अज्ञा-
कारितां घेतले आहेत कीं, कांहीं ठिकाणीं दुसरा अर्थ निघणें शक्य
आहे. शत्रुवाचक अर्थः शब्द वापरणारे उतारे येणेंप्रमाणेः

१.७०, १; १.७३, ५; १.११८, ९; १.१२१, १५ (प्रि.);
१.१६९, ६; ४.१६, १९; ५.३३, २; ६.१४, ३; ६.१५, ३;

६.२०, १; ६.३६, ५; ७.२१, ९; ७.३४, १८; ७.४८, ३; ७.
५६, २२; ७.६८, २; ७.९२, ४; ८.४८, ८; ८.४९, १२; ९.
२३, ३; ९.७९, १; १०.४२, १; १०.५९, ३; १०.७६, २;
१०.८९, ३;

मालक, वैश्य, नागरिक अशा अर्थां शब्दाचा उपयोग अनेक
ठिकाणीं आला आहे. जेथें वक्ता स्वतःच्या वर्गासंबंधानें बोलत
आहे, तथापि जेथें कोणत्याहि विशिष्ट विधानानें त्याचें वर्गस्वरूप
निश्चित होत नाहीं. व जेथें टीकाकारांनीं स्तोता असा त्याचा अर्थ
लावून काम भागविलें आहे असेहि उतारे आहेत ते ४.२, १८;
४.२०, ३.

जेथें शत्रुवाचक अर्थः शब्दाचा उपयोग झाला आहे. तथापि
शत्रुवाचक दुसरा शब्द आहे असेहि उतारे आहेत. ४. ५०, ११;
६. १६, २७; ६. ४८, १६; ७. ८३, ५; ८. ३९, २. १.

गमन करणारे, चालून येणारे हाहि एक अर्थ आहे. कांहीं
ठिकाणीं (उ. ९. ६१, ११) एकाच शब्दसमुच्चयाचे भिन्न अर्थ व्यक्त
झाले आहेत. रायः अर्थ (अर्थो रायः) या ठिकाणीं दोन अर्थ
केलेले आहेत. धनांचा स्वामी किंवा शत्रूंचें धन उ. ६. ४७, ९;

अर्थ हे पुष्कळां इन्द्र वगैरेंचें विशेषण केलें आहे. जेथें शत्रूंचा
असाहि अर्थ केला आहे त्या कदांच देखील तो शब्द शत्रूंचा अशा
अर्थां न लावतां इन्द्राचें विशेषण या अर्थां लावण्यासारखा असतो.
अर्थमा असाहि एक (७. ६४, ३) अर्थ आहे.

वरील उतान्यांवरून असे दिसून येईल कीं, अर्थ या शब्दाचे
वेदकालीन लोकांच्या वंशनिश्चयास अगर राष्ट्रनिश्चयास पोषक
असे उतारे नाहींतच.

आतां अर्थ या शब्दाचीं दुसरीं रूपे घेऊं

येदिहो ३ अनमयदधस्नेयो अर्यपत्नीरुपसञ्चकार ।

सनिरुध्पानहुपो यहो अग्निर्विशमक्रोबलिहृतः तहोभिः ॥

(ऋग्वेदः ७. ६, ५).

ज्या अग्निने आयुधानीं आसुरी वियेचा मोड केला व उपास
सूर्यपत्नी केलें त्यानें वलानें प्रजांचा निरोध करून नहुषाच्या
हस्तगत केल्या.

वृषान कुद्धः पतयद्गजस्वा यो अर्यपत्नी रक्तणोदिमा अपः ।

(ऋग्वेद १०. ४३, ८; अथर्व २०. १७, ८)

सो क्रुद्ध वृषभाप्रमाणें लोकांत जोरानें गेला आणि हें पावसाचें
पाणी त्यानें (जगाचा) स्वामी (इन्द्र) त्याच्या ताब्यांत
आणलें.

वहन्तुत्वा रथेष्टामाहर यो रथयुजः ।

तिरश्चिदर्ये सवनानि वृहन्नन्येषां या शतक्रतो ॥

(ऋ. ८. ३३, १४).

हे शतक्रतो ! वृहत्त्या ! रथांत बसलेल्या तुला ईश्वराला
(अर्थ), रथाला जोडलेले घोडे इतरांच्या सवनांना वाजला
साहून, आमच्या सवनांकडे आणतो.

तिराश्विदर्थया परि वर्तियतिमदाभ्यामाध्वी मम श्रुतहवम् ॥
(ऋ. ५. ७५, ७).

अहिंसकांनी ! अहो स्वामीहो (अर्थया), हू देशाहून
आमच्या यज्ञगृहाला या; मधुविद्या जाणणारांनी ! माझे
आह्वान ऐका !

कृष्णादुदस्थादर्या ३ विहायाश्विकित्सन्ती मानुषाय क्षपाय ॥
(ऋ. १. १२३, १).

ही पूजनीय (अर्या) व महान् उपा मनुष्यांच्या वसतीला
प्रकाश यावा म्हणून अंधारातून उगवत आहे.

ताहि देवानाममुग्गा तावर्पातालाः क्षितिः करत मूर्जयन्तीः ॥
(ऋ. ७. ६५, २).

ते (दोघे) देवांमध्ये वलिष्ठ आहेत; ते ईश्वर (अर्या)
आमची जमीन प्रजा वगैरे उज्जितावस्थेस आणात,

अस्य स्तोमे मपोनः सस्ये वृद्धशोचिपः ।
विश्वाय यस्मिन्तुविधायिण समर्थं शुभममादधुः ॥
(ऋ. ५. १६, ३).

सर्व कांहीं या धनवान् व ज्याचें तेज वाढत आहे अशा
(अग्नी) च्या स्तोमावर व सस्यार अवलंबून आहेत; सर्व क्षत्विज
या बहुभावी स्वामी (अर्थे) च्या ठिकाणीं वल घालतात.

यस्यायं विश्व आयो दासः शेषधिपा अरिः ।
तिराश्विदर्थे रुशमे पवीरवि तुभ्येत्तो अज्यते रायिः ॥
(ऋ. ८. ५१, १).

हे सर्व आर्य व दास ज्याचे आहेत तो उत्तम धनेश्वर होय.
हे धर्मिष्ठ (अर्थे) स्वाम पवीरवा ! तुला ते धन प्राप्त
झालेलें आहे.

सन्ति ह १ र्थ आशिप इन्द्र आयुर्जनानाम्
(ऋग्वेद ८. ५४. ७)

श्रेष्ठ व्यक्तीवर (अर्थे) आमच्या आशा अवलंबून आहेत
लोकांचें जीवित इंद्राच्या ठिकाणीं आहे. (प्रिफिप्रमाणें अर्थचा
अर्थ घेतला आहे.)

अर्थपत्नी या शब्दाचा सूर्यपत्नी असा अर्थ (७. ६. ५)
होतो. पण हुसच्या १०. ४३, ८ मध्ये अर्थ याचा अर्थ स्वामी
असा व पत्नी याचा अर्थ स्वाधीन असा गेला गेला आहे. ८. ३३,
१४ मध्ये ईश्वर आणि ५. ७५, ७; ५. १६, ३; मध्ये स्वामी
असा अर्थ आहे. १. १२३, १ मध्ये अर्याहें विशेषण पूजनीय किंवा
मानार्ह इ० अर्याहें ल्पेस लावले आहे. ७. ६५, २; ८. ५१, ९;
८. ५४, ७. मध्ये श्रेष्ठ असाच अर्थ आहे.

आतां आर्य शब्दाकडे वळू. येथें ऐतिहासिक महत्वाचे कांहीं
उंतारे दृष्टीस पडतात.

इन्द्रो विश्वस्पदामेता विभीषणां ययावशं नयति दासमार्यः
(ऋ. ५. ३५, ६).

विश्याचें दसन करणारा भयजनक स्वामी (आर्यः) जो इंद्र
ता इच्छेस येइल त्यांप्रमाणें दासांनीं वश करतो. (सायणाचार्य).

(ज्याप्रमाणें आर्य दास लोकांना इच्छेप्रमाणें वाकवितो त्याप्रमाणें
इंद्र—असा प्रिफिप्र अर्थ करतो.)

योनो दास आर्योवा पुरुदुतदेव इंद्र युषये चिकेतति ।
अस्माभिष्टे सुपहाः सन्तु शत्रवस्त्वया वयं तान्वनुयाम सममे ।
(ऋग्वेद. १०. ३८. ३).

हे बहुसुत इंद्र ! जे दास किंवा आर्य अधार्मिक लोक आम-
च्याशीं युद्ध करतील, ते आमचे शत्रू तुझ्या प्रसादानें जिंकण्यास
सुलभ होवोत. तुझ्या साहाय्यानें युद्धांत त्यांना आम्ही माहं.

वितृषोमध्वे असुचत्रयं दिवोत्विदद्वासाय प्रतिमानमार्यः ।
(ऋ. १०. १३८, ३).

युलोकाच्या मध्ये सूर्यानें रथ मोडला; वगैरे दासाला प्रति-
कृति—तोड आर्याला (इंद्राला) लाभली. (सायण). (प्रिफि-
प्रच्या मते इंद्र ही प्रतिकृति दासाशीं झगडण्याकरिता आर्याला
लाभली)

स जातुमर्मा श्रद्धधान ओजः पुरो विभिदक्षचरद्विदासीः ।
विद्वान् वज्रिन् दस्यवे इतिम् अस्यायम् सहो वर्धया
सुमन् इन्द्र ॥
(ऋ. १०. १०३. ३)

इंद्र आपलें वज्र घेऊन व स्वपराक्रमावर भिस्त ठेवून दासांचीं
पुरे (दस्यूंनीं) नाश करीत चालला. "हे इंद्र दस्यूवर आपलें
आयुध सोड; व आर्यांचें (विद्वान् स्तोत्रांचें) बल व कीर्ति
वाढव."

इंद्रः समस्तु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमृति राजिषु
स्वर्माहिहृष्याजिषु ।

मनवे शासद्व्रतान्वचं कृष्णामरन्धय ।

दक्षन्न विश्वं तदुपाणमोपति न्यर्शसानमोपति ॥

(ऋ. १. १३०. ८)

इंद्र युद्धांमध्ये यजमान आर्यांचें (आर्य उपासकांचें) रक्षण
करतो; समरांगणांत तो शेंकडे प्रकरांनीं त्यांचें रक्षण करतो व
अत्यंत उत्तम सुख (वृष्ट) त्या समरांगणावर मिळत असतें.
कर्महीन लोकांचें शासन करून काळ्या कातडीच्या लोकांना तो
आर्यांच्या अधिकाराखाली इंद्र आणता झाला. सर्व हिंसक शत्रूंना
जाळून खाक करता झाला.

आ यो विवाय सचथाय देव्य इंद्राय विष्णुः सुकृते सुकृतरः ।
वैधा अजिन्वत त्रिपथस्य आर्यमृतस्य भागे यजमानमा-
गजत् ॥

(ऋ. १. १०६. ५)

दैव्य व महासुकृती जो विष्णु तो सुकृती इंद्राला सहाय्य करण्या-
साठीं येतो. तो त्रैलोक्यस्थ प्रभु विष्णु आर्य यजमानाला सुत्ती
करते, व यज्ञाच्या भाग्याचा उपयोगता करे.

सस्तानात्यां उत सूर्यं ससानेन्द्रः सस्तान पुरुभोजसं गाम्
हिरण्ययमुत भोगं मस्तान हत्वी दस्युन्प्रायं वर्णमावत ॥

(ऋ. ३. ३४. १ अथर्व २०. ११. १)

इंद्रानें (आर्यांना) अथ, सूर्य व गाई दिल्या; व सुवर्णमय
संपत्ति दिली. त्यानें दस्यूंना मारून आर्य वर्णांच्या लोकांचें
रक्षण केले.

हरित वर्णाचा मृग जो वृषाकपि त्यानें तुझें काय केलें आहे ?
कीं तूं त्याला उदार (अर्थः) होऊन पोषयुक्त धन देतोस. इन्द्र
सर्व जगांत श्रेष्ठ आहे.

धियः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इन्द्रश्चिकाय न सखायमीपि ।
(ऋ. १०. ८९, ३.)

यज्ञांत उत्पन्न झालेलीं पृष्ठस्तोत्रें म्हटलीं म्हणजे इन्द्र शत्रूंचा
माश करितो. त्याला मित्राची जरूर लागत नाही.

[अर्थः=श्रेष्ठः प्रियमि.]

व्यर्य इन्द्र तनुहि श्रवांसि

(ऋ. १०. ११६, ६)

हे इन्द्र स्वामी तूं आम्हांला अन्न दे.

विषुविश्वा अरातयोर्यो नशन्त नो धियः ।

(ऋ. १०. ११३, ३.)

सर्व चाल करून येणाऱ्या (अर्थः) आमच्या शत्रूंना मारून
घाक व आमचीं कर्मे प्रवृत्त कर.

अर्यो वा गिरो अभ्यर्च्य विद्वान् ऋषीणां विप्रः सुमतिं चकानः ।
(ऋ. १०. १४८, ३.)

मंत्रद्रष्टया ऋषींचा अनुग्रह इच्छितगारा ज्ञाता व स्वामी अशा
इन्द्रा स्तोत्राची स्तुति ऐकून सत्कार कर.

संसमिषुवसे वृषन्नद्रे विश्वान्यर्य आ ।

(ऋ. १०. १११, १.)

हे शूर अन्न ! स्वामी (अर्थः) ! तूं सर्व भूतजात वस्तू
एकत्र जमवितोस.

वरील ८८ उतान्यांचें थोडेसें पृथक्करण करूं. अर्थ याचे आप-
णांस जे अनेक अर्थ दिसतात, ते येणेंप्रमाणें:-अर्थ याचा एक
अर्थ शिष्ट, स्वामी किंवा श्रेष्ठ असा उच्च भावदर्शक आहे. अर्थः हा
शब्द जेथें इन्द्र किंवा अग्नि यांचें विशेषण असेल तेथें तो शब्द
अर्थात् गुणवाचक श्रेष्ठ, शिष्ट, प्रभु, स्वामी अशा अर्थांचा होय.
या अर्थाचे व्यंजक उतारे येणेंप्रमाणें:-

१. ३३, ३; १.८१, ६; १.८१, ९; १.१२१, १५ (सा. पं).
१.१२२, १४; १.१८४, १; २.२३, १३; २.२३, १५; २.३५, ३;
३.४३, २; ४.१, ७; ४.७, १२; ४.४, ६; ४.२०, ३; ४.२४, ८;
४.२९, १; ४.३८, २; ४.४८, १; ५.३३, ६; ५.३३, ९; ५.३४,
९; ६.२४, ५; ६.२५, ७; ६.४७, ९; ७.८, १; ७.२१, ५;
७.३१, ५; ७.८६, ७; ७.१००, ५; ८.१९, ३६; ८.२१, १६;
८.२४, २२; ८.३४, १०; ८.५५, १२; १०.२०, ४; १०.२७, ८;
१०.२७, १९; १०.३४, १३; १०.८६, १ व ३; १०.११५, १
१०.११६, ६; १०.१४८, ३;

अर्थः हे अग्नि शब्दाचें अनेकवचन जेव्हां असेल तेव्हां तो
उतारा विचारास अग्रगण्य होय. तथापि आम्हीं ते सर्व उतारे अशा-
करितां घेतले आहेत कीं, काहीं ठिकाणीं दुसरा अर्थ निषेधे शक्य
आहे. शत्रुवाचक अर्थः शब्द वापरणारे उतारे येणेंप्रमाणें :

१.७०, १; १.७३, ५; १.११८, ९; १.१२१, १५ (मि.);
१.१६९, ६; ४.१६, १९; ५.३३, २; ६.१४, ३; ६.१५, ३;

६.२०, १; ६.३६, ५; ७.२१, ९; ७.३४, १८; ७.४८, ३; ७.
५६, २२; ७.६८, २; ७.९२, ४; ८.४८, ८; ८.४९, १२; ९.
२३, ३; ९.७९, १; १०.४२, १; १०.५९, ३; १०.७६, २;
१०.८९, ३;

मालक, वैश्य, नागरिक अशा अर्थां शब्दाचा उपयोग अनेक
ठिकाणीं आला आहे. जेथें वक्ता स्वतःच्या वर्गासंबंधानें बोलत
आहे, तथापि जेथें कोणत्याही विशिष्ट विधानानें त्याचें वर्गस्वरूप
निश्चित होत नाही. व जेथें टीकाकारांनीं स्तोता असा त्याचा अर्थ
लावून काम भागविलें आहे असेहि उतारे आहेत ते ४.२, १८;
४.२०, ३.

जेथें शत्रुवाचक अर्थः शब्दाचा उपयोग झाला आहे, तथापि
शत्रुवाचक दुसरा शब्द आहे असेहि उतारे आहेत. ४. ५०, ११;
६. १६, २७; ६. ४८, १६; ७. ८३, ५; ८. ३९, २. .

गमन करणारे, चालून येणारे हाहि एक अर्थ आहे. कांहीं
ठिकाणीं (उ. ९. ६१, ११) एकाच शब्दसमुच्चयाचे भिन्न अर्थ व्यक्त
झाले आहेत. रायः अर्थ (अर्यो रायः) या ठिकाणीं दोन अर्थ
केलेले आहेत. धनांचा स्वामी किंवा शत्रूंचे धन उ. ६. ४७, ९;

अर्थ हें पुष्कळदां इंद्र वगैरेंचें विशेषण केलें आहे. जेथें शत्रूंचा
असाहि अर्थ केला आहे त्या ऋचांत देखील तो शब्द शत्रूंचा असा
अर्थी न लावतां इन्द्राचें विशेषण या अर्थी लावण्यासारखा असतो,
अर्थमा असाहि एक (७. ६४, ३) अर्थ आहे.

वरील उतान्यांवरून असें दिसून येईल कीं, अर्थ या शब्दाचे
वेदकालीन लोकांच्या वंशानिध्यास अगर राष्ट्रनिध्यास पोषक
असे उतारे नाहीतच.

आतां अर्थ या शब्दाचीं दुसरीं रूपें घेऊं

योदेह्यो द अनमयद्रपसैन्योर्अर्यपत्नीरुपसश्चकार ।

सनिरुध्यानुहुपो यद्वो अग्निर्विश्वक्रोवलिहृतःसहोभिः ॥

(ऋग्वेदः ७. ६, ५).

ज्या अग्निने आयुधांनीं आसुरी विद्येचा मोड केला व उर्पास
सूर्यपत्नी केलें त्यानें बलानें प्रजांचा निरोध करून नहुषाच्या
हस्तगत केल्या.

वृषान कुक्षः पतयद्रजस्वा यो अर्यपत्नी ररुणोदिमा अपः ।

(ऋग्वेदः १०. ४३, ८; अथर्व २०. १७, ८)

तो कुक्ष वृषभाप्रमाणें लोकांत जोरानें गेला आणि हें पावसाचें
पाणी त्यानें (जगाचा) स्वामी (इंद्र) त्याच्या ताब्यांत
आणलें.

वहन्तुत्वा रथेष्ठासाहर यो रथयुजः ।

तिरश्चिदर्यं सवनानि वृत्रहन्त्येषां या शतक्रंतो ॥

(ऋ. ८. ३३, १४).

हे शतक्रतो ! वृत्रहंत्या ! रथांत बसलेल्या तुला ईश्वराला
(अर्थ), स्थाला जोडलेले घोडे इतरांच्या सवनांना वाजुला
सारून, आमच्या सवनांकडे आणोत.

तिरश्चिदर्थया परि वर्तिर्यातमदान्यामाध्वी भम श्रुतहवम् ॥
(ऋ. ५. ७७, ७).

अहिंसकां ! अहो स्वामीहो (अर्थया), दूर देशाहून
आमच्या यज्ञगृहाला या; मनुष्या जाणणारांनो ! माझे
आह्वान ऐका !

ऋणाद्दुःस्थादर्या ३ विहायाश्चिकित्सन्ती मातृपाय क्षयाय ॥
(ऋ. १. १२३, १).

ही पूजनीय (अर्थया) व महान् उपा मनुष्यांच्या वस्तीला
प्रकाश यावा म्हणून अंधारातून उगवत आहे.

ताहि देवानामसुरा तावर्थातानः क्षितीः कस्त मूर्जयन्ताः ॥
(ऋ. ७. ६७, २).

ते (दोघे) देवांमध्ये बलिष्ठ आहेत; ते ईश्वर (अर्थया)
आमची जमीन प्रजा बगैरे उज्जितावस्थेस आणात,

अस्य स्तोमे मघोनः सख्ये वृद्धगोचिपः ।

यिश्वा यस्मिन्तुविश्वणि समर्थं शुष्ममादधुः ॥

(ऋ. ५. १६, २).

सर्व कांहीं या धनवान् व ज्याचें तेज वाढत आहे अशा
(अर्मा) च्या स्तोमावर व सख्यावर अवलंबून आहे; सर्व ऋत्विज
या बहुभावी स्वामी (अर्थया) च्या ठिकाणीं बल घालतात,

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेषविषा अरिः ।

तिरश्चिदर्थं रुशने पर्वराचे दुष्येत्तो अज्यते रयिः ॥

(ऋ. ८. ५१, १).

हे सर्व आर्य व दास ज्याचे आहेत तो उत्तम धनेश्वर होय.
हे धर्मिष्ठ (अर्थया) स्वाम पर्वरावा ! तुला तें धन प्राप्त
ह्यालेलें आहे.

सन्ति त्व १ य आशिप इन्द्र आयुर्जनानाम्

(ऋग्वेद ८. ५४. ७)

श्रेष्ठ व्यक्तीवर (अर्थया) आमच्या आशा अवलंबून आहेत
लोकांचे जीवित इंद्राच्या ठिकाणीं आहे. (त्रिफिप्रमाणें अर्थया
अर्थ घेतला आहे.)

अर्घपत्नी या शब्दाचा सूर्यपत्नी असा अर्थ (७. ६. ५)
होतो. पण दुसऱ्या १०. ४३, ८ मध्ये अर्थ याचा अर्थ स्वामी
असा व पत्नी याचा अर्थ स्वाधीन असा केला गेला आहे. ८. ३३,
१४ मध्ये ईश्वर आणि ५. ७५, ७; ५. १६, ३; मध्ये स्वामी
असा अर्थ आहे. १. १२३, १ मध्ये अर्थ्याहें विशेषण पूजनीय किंवा
मानार्ह ६० अर्थीनं ज्येष्ठ लावलेलें आहे. ७. ६५, २; ८. ५१, ९;
८. ५४, ७. मध्ये श्रेष्ठ असाच अर्थ आहे.

आतां आर्य शब्दाकडे वळूं. येथें ऐतिहासिक महत्त्वाचे कांहीं
उतारे दृष्टीस पडतात.

इन्द्रो विश्वस्वदामिता विभीषणां ययावशं नयति दासमार्यः
(ऋ. ५. ३५, ६).

विश्वानें दमन करणारा भयजनक स्वामी (आर्यः) जो इंद्र
ता इच्छेस येथील त्यांप्रमाणें दासांनां बश करतो. (सायणाचार्य).

(ज्याप्रमाणें आर्य दास लोकांनां इच्छेप्रमाणें वाकवितो त्याप्रमाणें
इंद्र—असा त्रिफि अर्थ करतो.)

योनो दास आर्योवा पुरुहुतदेव इंद्र सुषये चिकेतति ।
अस्माभिष्टे सुपहाः सन्तु शत्रवस्त्वया वयं तावत्सुयाम संगमे ।
(ऋग्वेद. १०. ३८. ३.)

हे बहुसुत इंद्र ! जे दास किंवा आर्य अवार्मिक लोक आम-
च्याशीं युद्ध करतील, ते आमचे शत्रू तुझ्या प्रसादानें जिंकण्यास
सुलभ होवोत. तुझ्या साहाय्यानें युद्धांत त्यांना आम्ही माहं.

विसृयामध्ये असुचप्रथं दिवोत्विदद्वासाय प्रतिमानमार्यः ।
(ऋ. १०. १३८, ३.)

सुलोकाच्या मध्ये सूर्यानें रथ मोडला; यत्रादि दासाला प्रति-
कृति—तोड आर्याला (इंद्राला) लाभली. (सायण). (त्रिफि-
यच्या मते इंद्र ही प्रतिकृति दासाशीं झगटण्याकरिता आर्याला
लाभली)

स जातुमर्मा अद्वधान ओजः पुरो विभिदन्नचरद्विदासीः ।

विद्वान् वज्रिन् दस्यवे हेतिम् अस्यायम् सहो वर्षया
सुम्नम् इंद्र ॥

(ऋ. १०. १०३. ३)

इंद्र आपलें वज्र घेऊन व स्वपराक्रमावर भिस्त ठेवून दासांचीं
पुरे (दस्यूंची) नाश करीत चालला. “हे इंद्र दस्यूंवर आपलें
आयुध सोड; व आर्यांचें (विद्वान् स्तोत्रांचे) बल व कीर्ति
वाढव.”

इंद्रः सप्तान् यजमानमार्यं प्रावद्विध्वेदु शतमति राजिषु
स्वर्माह्वेषाजिषु ।

मनवे शासदन्नतान्वचं ऋणामरन्धयत् ।

दक्षन् विश्वं तदृषणमोपति न्यर्शसानमोपति ॥

(ऋ. १. १३०. ८)

इंद्र युद्धांमध्ये यजमान आर्यांचें (आर्य उपासकांचें) रक्षण
करतो; समरांगणांत तो शेंकडे प्रकरांनीं त्यांचें रक्षण करतो व
अत्यंत उत्तम सुख (लट्) त्या समरांगणावर मिळत असले.
कर्महीन लोकांचें शासन करून काळ्या कातडीच्या लोकांनां तो
आर्यांच्या अधिकाराखालीं इंद्र आणता झाला. सर्व हिंसक दस्यूंनां
जाळून खाक करता झाला.

आ यो विवाय सचथाय देव्य इंद्राय विष्णुः सुकृते सुकृतरः ।
वैधा आजिन्वत् त्रिपथस्थ आर्यसुतस्य भागे यजमानमा-
भजत् ॥

(ऋ. १. १५६. ५)

देव्य व महासुकृती जो विष्णु तो सुकृती इंद्राला सहाय्य करण्या-
साठीं येतो. तो त्रैलोक्यस्थ प्रभु विष्णु आर्य यजमानाला सुखी
करो, व यज्ञाच्या भाग्याचा उपभोक्ता करो.

सप्तानात्वा उत सूर्यं सप्तानेन्द्रः सप्तान् पुरुभोजसं गाम्
हिण्ययमुत भोगं सप्तान् हत्वी दस्युन्प्रायं वर्णमावत् ॥

(ऋ. ३. ३४. १ अथर्व २०. ११. १)

इंद्रानें (आर्यांना) अथ, सूर्य व गार्ह दिला; व सुवर्णमय
संपत्ति दिली. त्यानें दस्यूंनां मारून आर्य वर्णांच्या लोकांचें
रक्षण केलें.

- इंद्रं वर्धन्तो अप्सुराः रुष्यन्तो विश्वमार्यम् ।
अपद्मन्तो अरावणः ॥

(अ. ९. ६३, ५).

इंद्राचें बल वाढविणारा, उदकाच्या वर्षाव कारणारा व सर्व शुभ गोष्टी करणारा, नास्तिकांचा (अरावणो दातृन्) नाश करणारा सोम पवमान इ०

वयो न वृक्षं सुःपलाशमासदन्तोमास इंद्रं मन्दिनः चमूपदः ।
मैषामनीकं शवसा दधितुत विदस्वर्मनवे ज्योतिः आर्यम् ॥
(अ. १०. ४३, ४, अथर्व २०. १७, ४).

ज्याप्रमाणे सुंदर पालवी अमलेंत्या वृक्षावर पक्षी वसतात त्याप्रमाणे इंद्राकडे भांड्यांतला सोमरस जात असतो. सोमरसाचा पृष्ठभाग चकाकत आहे. हा इंद्र आपल्यामधील प्रेरक तेज मानवाना देवो.

आर्य = प्रैय (Arjas) light).

अहमत्कं कवचे शिक्षथं हथैरहं कृत्स्नमावमामिरुतिभिः ।
अहं शुष्णस्य श्रथिता वधर्मं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥
(अ. १०. ४३, ३).

मी कवी (ऋषी) करितां अत्काल घातक प्रहारांनीं मारिलें. तसेंच मी मदत करून कुत्साचें चांगलें संरक्षण केलें. शुष्णाचा वन करणारा मी त्याच्या वधाकरतां माझे वज्राचा उपयोग करतो. मी आर्यांचें नांव दस्यूंना (शत्रूंना) दिलें नाहीं.

यस्ते मन्यो विषद् वज्रसायक सह ओजः शुष्यति विश्वमाहुपक्
साह्याम दासमार्यं त्वया युजा (वयं) सहस्रत्वेन सहसा
सहस्रता ॥

(अ. १०. ८३, १. अथर्व. ४. ३२, १.)

जो कोणी हे मन्यू, तुझी आराधाना करतो, त्यास तूं सर्वजेती शक्ति देतोस; तुझ्या साहाय्यानें आम्ही आर्य व दस्यु या दोघाहि आमच्या शत्रूंना जिंकू. (हा मन्यु! सूक्तकार आर्यांना आपले शत्रु म्हणतो.)

अपमेभि विचाकशद् विचिन्वन् दासमार्यम् ॥

(अ. १०. ८६, १९; अथर्व २०. १२६. १९).

मी (इंद्र) यजमानांना पाहून आर्य माझे मित्र व दास शत्रु असा फरक लक्षांत घेऊन मित्रांकडे (आर्य लोकांकडे) (साहाय्यार्थ) जातो,

आपोनयतसधमा आर्यस्य गत्या तृस्तुभ्यो अजगन्युधानून् ।
(अ. ७. १८, ७,)

सधमानें (इंद्रानें) कर्मशील लोकांच्या (आर्यस्य) गाई तृस्तुपानून परत आणल्या व युद्धांत शत्रूंना ठार मारलें (सायण).

उपोबुजातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्त नो गिरः ।

(अ. ८. १०३, १,)

उत्तम वर्णांचा (आर्यस्य) वर्धयिता जो मुजात अग्नि त्या प्रत आमच्या स्तुती पोचतात (सायण) : (ग्रिफिथ 'आर्यस्य' म्हणजे 'आर्यांचा' असा अर्थ घेतो)

दासस्यवा मधवन्तार्यस्यवा सनुतर्ह्यवावधम् ।
(अ. १०. १०२, ३.)

हे मधवन्! दासाचें किंवा आर्यांचें (चाल क न येणारचें) वज्र नाहीसें करून टाक.

उतत्या सद्य आयो सरयोरिन्द्र पारतः ।
अर्णाचित्ररथावधीः ॥

(अ. ४. ३०. १८.)

हे इंद्र! आर्य (आर्यान्वाभिमान) असे जे अर्ण आणि चित्ररथ यांना तूं सरयूच्या पेलतीरी मारलेस,

तूं तां इन्द्रोभयां अमित्रान्दासावृत्राण्यार्या च शूर ।
वधीर्वनेव सुधितेभिरत्केरा पृथुदुर्पि वृणांनृतम् ॥
(अ. ६. ३३, २.)

हे इंद्र! तूं आर्य आणि दास या दोघां अवरोध करणाऱ्या शत्रूंना मारून टाकलेस; हे शूर नेत्या! संग्रामांत आपल्या आयुधांनीं तूं वनाप्रमाणे शत्रूंना छादन टाकतोस.

हतो वृत्राण्यार्या हतो दासानि सत्पती ।
हतो विश्वा अपद्विपः ॥

(अ. ६. ६०, ६०)

हे सत्पालक इंद्राग्नी आम्हांला उपरोध करणाऱ्या आर्यांना व तसेंच दासांना मारतात; वे आमच्या सर्व शत्रूंचा नाश करतात.

१ आर्याणि वृत्राणि आर्यं शत्रु (ग्रिफिथ)

२ आर्या वृत्राणि आर्यः कर्मावृष्टादग्निः हतानि उपद्रव जानानि (सायण)

एते धामान्यार्या शुक्रा ऋतस्य धारया ।
वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥

(अ. ९. ६३, १४.)

सोमयज्ञ केला म्हणजे आर्ययज्ञमानांच्या घरीं गाईवैल इत्यादि धन पाण्याच्या धारेप्रमाणे वाहूं लागतें.

आर्य = अष्ट यजमान (सायण).

सूर्ये दिवि रोहयन्तः सुदानव आर्या व्रता विदुजन्तो
अधिक्षन्ति ।
(अ. १०. ६५, ११)

आकाशांत सूर्याला स्थापन करणारे व पृथ्वीवर सर्व श्रेष्ठ व्रतांचा प्रसार करणारे व उदार देवांना आम्ही धन मागतों.

समज्या पर्वत्यावसन्नि दासा वृत्राण्यार्या लिगेथ ।
(अ. १०. ६९. ६).

हे अग्ने गमनशील अज्य लोकांकडून पर्वतांय धनें जिकलीस आणि बलवान् दासांनीं केलेले उपद्रव नाहीसे केलेस.

आसंयतमिन्द्रणः स्वस्ति जनुतुर्याय वृहतीममुध्राम् ।
यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुपाणि ॥
(अ. ६. २०, १०. अथर्व. २०. ३६, १०.)

हे इंद्र! तूं आम्हांला शत्रुनाशाकरितां पुष्कळ व न संपणारी अशी शस्त्रत संपत्ति दे: की ज्या योगानें दास आर्य होतात व मनुष्य संबंधी शत्रु चांगले मारले जातात.

दासा च वृत्रा हतमार्याणि च सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ।
(अ. ७. ८३, १).

त्याच्या दास आणि आर्य शत्रूंना मारून इंद्रावरुणांनीं सुदासाचें रक्षण केलें.

य ऋक्षादहसो मुचयो वायांस्तप्तसिन्धुषु ।

ब्रधर्दासस्य तुविचृष्ण तीनमः ॥

(ऋ. ८. २४, २७.)

(जो नष्ट राक्षसापासून व सप्तसिंधूच्याकाठी राहणाऱ्या आर्या-
पासून सोडविती अशा शूर संपत्तिमान इंद्र ! दासांची आयुधे
नमीव.)

विजानीह्यायान्ये च दस्यवो बहिष्मते रन्धयो

आसदव्रताम् ।

(ऋ. १. ५१, ८.)

हे इंद्र ! तुझे अनुष्ठाते (आर्य) यांना नोट ओळख; जे दस्यु
(शत्रू) आहेत त्यांनाही ओळख. जे कर्मविरोधी आहेत त्यांना
यज्युक्त यजमानांच्या स्वाधीन कर.

सूर्या दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः ।

तं त्वा देवास्तोऽजनयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिरिद् आर्याय ॥

(ऋ. १. ५१. २.)

अग्नि हा शुलोकाचे सूर्य (डोकें) व पृथ्वीची नाभि आहे. तो
याचा पृथ्वीचा स्वामी आहे. अशा त्या अग्निदेवतेला आर्यलोकां-
साठी देव निर्माण करिते झाले.

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेपं ब्रूहता मनुषाय दत्ता ।

अभि दस्युं वकुरेणा धमन्तोर् ज्योतिश्चक्रध्रुः आर्याय ॥

(ऋ. १. ११७. २१)

नांगरांच्या योगानें धान्य पेरणारे, अद्भुत चमत्कार करणारे,
मनुष्याकरतां अन्न उत्पन्न करणारे व (अनार्य) दस्यूवर वकुर
नांवाच्या शस्त्रानें प्रहार करणारे अश्वी आर्यलोकांकरतां, विस्तीर्ण
प्रकाश निर्माण करिते झाले.

आर्य = आर्य लोक

धिष्वा शवः शूर येन वृत्रमवाभिनहातु मौर्ध्वावामम् ।

आपावृणो ज्योतिरार्याय नि सत्यतः सावि दस्युरिद्रः ॥

(ऋ. २. ११. १८)

हे शूर इंद्र, ज्या वळनें तूं वृत्रालें व औणवामाला मारून
टाकलेस तें चक्र धारण कर. तूं आर्य लोकांसाठीं प्रकाश
पाडलास, आणि डाव्या वाजूला दस्यू मारून पडला.

अहं भूमिमददां आर्यायाहं वृष्टिं दाशुपे मर्त्याय ।

अहमपो अनयं वावशाना मम देवास्तो अतु केतमायम् ॥

(ऋ. ४. २६. २.)

मी आर्यांला भूमी दिली, हवी अर्पण करणाऱ्या मर्त्याला
(पर्जन्य) वृष्टी दिली, तसेंच (राजस्व) शब्द करणारे उदक
आणता झालों, व माझ्याप्रमाणेच देवांनी (आर्यांवर) अनुग्रह
करावा.

त्वं ह नु त्वददमायो दस्युरिद्रः कृष्टीरवनेः आर्याय ।

(ऋ. ६. १८. ३.)

हे इंद्र, तूच कर्महीन दस्यूंना वृष्टीस आणलेस; व आर्यांना
पुनःदास्यदि (कृष्टी) दिलेस.

अग्निः स्पृधां मिथतीर रिपण्यन्नमित्रस्य न्वथया मस्युर्मिद्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विपृचीः आर्याय विशोवतारी दासीः ॥

(ऋ. ६. २७. २.)

आग्नी केलेल्या स्तुतीमुळे तूं आमच्याबरोबर लवणाऱ्यांना
मारून टाक; आमच्या शत्रूंचा कोप नाहीसा करून टाक; आणि
आर्यलोकांकरतां सर्वेभर पसरलेल्या दास नांवाच्या सर्वे ठोक्यांचा
नाश कर.

त्वे असुर्ये १ वसवो न्युण्वन् क्रतुहि ते मित्रमहो जुषन्त ।

त्वं दस्युं रोकसो अग्न आज उरु ज्योतिर्जनयन् आर्याय ॥

(ऋ. ७. ५. ६.)

मित्राप्रमाणे नेजस्वी असलेल्या हे अग्ने, वसूंनी तुझ्या ठिकाणीं
असुरांचें वळ ठेविलें आहे; कारण तुझ्या कृत्यांवद्दल त्यांना प्रेम
वाटते. तूं दस्यूंना त्यांच्या घरांतून हाकून दिलेस, व आर्यलोकां-
करतां नांगला प्रकार उत्पन्न केलास.

सनम येत ऊतिभिस्तरन्तो विश्वाः स्पृध आर्येण दस्युन ।

(ऋ. २. ११. १९.)

जे तुझ्या साहाय्येकरून आर्यभावाचें सर्व शत्रूंना व दस्यूंना
जिंकतील असे पुढ्य आम्हाला दे—(सायग).

आतां अथर्ववेदांतील उतारे परीक्षणाकरितां घेऊं. कांहां अथर्व-
वेदांतील उतारे ऋग्वेदांतीलच पुनरुक्त आहेत ते वर येऊन गेले
आहेत त्यांचीं केवळ स्थाने येथें निर्दिष्ट करितों. अर्थ पूर्वी
दिले आहेत.

ऋ. ७. ३१, ५. अथर्व २०. १८, ५.

ऋ. ८. १, ४. अथर्व २०. ८५, ४.

ऋ. १०. ४२, १. अथर्व २०. ८९, १

ऋ. १०. ८६, १. अथर्व २०. १२६, १.

ऋ. १०. ८६, ३. अथर्व २०. १२६, ३.

ऋ. १०. १३३, ३. अथर्व २०. ९५, ४.

ऋ. १०. १११. १. अथर्व ६. ६३, ४.

तां मे सहस्राक्षो देवो दक्षिणे हस्त आ वृषत ।

तयाहं सर्वं पश्यामि यश्च शूद्र उतार्यः ॥

(अथर्व. ४. २०. ४.)

हे सहस्राक्षानें (इंद्रानें) माझ्या दक्षिण हस्तामध्ये दिलेल्या मणि-
रूप लते तुला मी धारण केल्यामुळे द्रष्टव्य अशा ज्या शूद्रादिहीन
जाति त्यांना व विद्वान्ब्राह्मणांला (आर्यः) पहात आहे. तात्पर्यः
ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व तथ्यतिरिक्त शूद्रादि जाति ह्या सर्वांना
वज्र करून त्यांनीं केलेले जादूटोणे त्यांचा मी तुझ्या सामर्थ्यानें
नाश करूं शकतों.

सत्यमहं गंभीरः काव्येन सत्यं जातेनास्मि जातवेदाः ।

न मे दासो नायौ महित्वा व्रतं मीमाय यदहं धरिष्ये ॥

(अथर्व. ५. ११, ३.)

मी खरोखर गंभीरः काव्येन सत्यं जातेनास्मि जातवेदाः ।
न मे दासो नायौ महित्वा व्रतं मीमाय यदहं धरिष्ये ॥
(अथर्व. ५. ११, ३.)
मी खरोखर गंभीरपणानें भरलेलों आहे. मी स्वभावतः सर्व
सष्ट वस्तू जाणतो. मी घालून दिलेली व्रतं कोणीही दासानें क्रिया
आर्यानें स्वतःच्या मोठेपणानें मोडतां कामा नये (ग्रिफिथ).

चतुर्वीरं वध्यत आजजनं ते सर्वा दिवो अभयास्ते भवन्तु ।
ध्रुवस्तिष्ठसि सवितेव चार्य इमा विशो अभि हरन्तु ते वलिभः ॥

हे रक्षाफलकामपुरुषा, चारीहि दिशामध्ये आपला प्रभाव दाखविणारी ही अंजनमणिरूप औषधी तुझ्या हातामध्ये बांधतो. तिच्या सामर्थ्यामुळे चारीहि दिशा तुला निर्भय होतील. आणि अशारीतीने स्वामी (आर्यः) झालेल्या व सूर्याप्रमाणे तेजस्वी भासणाऱ्या तुला सर्व प्रजा उपायने (खंडणी, देणगी, कर वगैरे) धाणून देतील.

उदग्रं परिपाणाद् यातुधानं किमीदिनम् ।

तेनाहं सर्वं पश्याम्भुत शूद्रहृतायम् ॥

(अथर्व. ४. २०, ८.)

हे ओषधे, तुझ्या सामर्थ्याने मी संचार करणाऱ्या राक्षसांनाहि वशीकृत करू शकतो व राक्षसांच्या सहाय्याने शूद्रादि जाति व ब्राह्मणादि (आर्य) जाति ह्या सर्वोंना वश करितो.

अयमेमि विचाकशद् विचिन्वन् दासमार्यम् ।

(अथर्व. २०. १२६, १९)

यजमानाकडे पहाणारा, व यजमानाचा नाश करणारा शत्रु, यांना नाहीसे करणारा मी यज्ञाप्रत येतो.

यदी विशो वृणते दस्ममार्या अग्निं होतार मध धीर जायत ॥

(अथर्व. १८. १. २१)

ज्यावेळीं चालून जाणारे लोक हवणीय व तेजस्वी अग्नीला प्रार्थितात त्यावेळीं याग करितात.

प्रियं मा दर्भं कृणु ब्रह्मराजन्त्याभ्यां शूद्राय चार्याय च ।

यस्मै च कामयामहे सर्वस्मै च विषयत ॥

(अथर्व. १९. ३२, ८.)

हे दर्भा मी तुला धारण केलें असल्यामुळे ब्राह्मण, क्षत्रिय, शूद्रजात, आर्यलोक व अनुलोमप्रतिलोम जाति ह्या मजवर प्रेम करतील असें तू कर.

प्रियं मा कुरुदेवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उताय ॥

(अथर्व १९. ६२, १.)

देवांमध्ये मला प्रिय असा कर, राजांमध्ये प्रिय कर; जो मला पाहील त्याला, शूद्राला आणि आर्याला मी प्रिय होईन असें कर (श्रिक्रिय).

को अर्थ बहुलिमा इप्सुनि ।

(अथर्व २०. १३०, १.)

दुधाचे साठे कोणी हरण केलें ? (श्रिक्रिय),

वरील उताऱ्यांत काहीं महत्त्वाचीं विधाने दिसून येतात.

(१) आर्य या शब्दाचा विरुद्ध न्यास दस्यु, दास आणि शूद्र या तीन शब्दांशीं केला आहे.

(२) आर्य व दस्यु या दोघांचा प्रसंगीं विरुद्धन्यास जरी असला तरी अनेक प्रसंगीं आर्य व दस्यु अगर दास यांचें एकत्व-वक्त्याचे शत्रू म्हणून दिलेले आहे. म्हणजे वक्ता आर्या विरुद्धहि जय मिळवू पहातो.

(३) इन्द्राचा कांहीं प्रसंगीं आर्यांशीं स्नेह दाखविला आहे. इन्द्रानें आर्यांसाठीं प्रकाश पाडला. आर्यांना भूमि दिली. त्यानें दासांचीं आयुधें नमवावीं म्हणून त्यांची याचना केली आहे.

(४) अर्ण आणि चित्ररथ या दोन राष्ट्रांचा उल्लेख आर्य या शब्दानें केलेला आहे.

(५) दस्यु हें विशेषण राक्षस किंवा असुर (वृत्रादि) म्हणजे जे केवळ कल्पनेचे विषय होते अशांनाहि लाविलेले आहे.

(६) दासांना आर्य होणें शक्य होतें. जें आर्यत्वकारक घन होतें तें पारमार्थिक असावें किंवा भौतिकहि असेल.

याप्रकारच्या विधानांवरून आर्य हा राष्ट्रसमुच्चय या स्वत्वाचा समुच्चय होता काय हा प्रश्न आपणांस सोडवावयाचा आहे. हा सोडविण्यामागें हें लक्षांत ठेवावें कीं,

(१) आर्य आणि दस्यु यां शब्दांचा पारमार्थिक अर्थ असलेले उतारे उपयोगी नाहींत.

(२) आर्य या शब्दाचा समाजांतील श्रष्टिर्गम हा अर्थ देणारे उतारेहि उपयोगी नाहींत.

(३) जेथे आर्यांस वर्ण म्हटलें; असेल व जेथे वर्ण या शब्दाचा वर्गवाचक अर्थ असण्याची शक्यता असेल अशा प्रकारचे उल्लेख उपयोगी नाहींत.

(४) दस्यु शत्रूंचा संहार या प्रकारच्या विधानामध्ये रुप-कोची भाषा असतां कामा नये.

या वरील कसोट्या लावल्या म्हणजे एकहि उतारा आर्य हा शब्द निःसंशय वंशवाचक होता असें दाखवीत नाहीं. तथापि दस्यु यांचें वर्णन आणि आर्य आणि दस्यु यांची प्रसंगीं तुलना व प्रसंगीं दोघांसहि एका माळेंत घालून शत्रू लेखणें ही गोष्ट आर्य आणि दस्यु हे वर्ग बरेचसे आनुवंशिक. कारणाने भिन्नयजनी असावेत असें दिसतें.

दस्युंचें भौतिक विशेष वर्णन केलें आहे, आणि तें वर्णन “आर्यन्” म्हणून समजल्या जाणाऱ्या स्वरूपाहून भिन्न आहे, त्यावरून दोन भिन्न स्वरूपाच्या लोकांचें अस्तित्व वेदवाक्यांत दिसतें. आर्य आणि दस्यु हा भेद मात्र यजनविषयक होय. दस्यु-मर्थे देस्य काव्या जातीचें प्रासुल्य असावें. पण दस्यु आणि देस्य जाति यांचें एकत्व नाहीं. मंत्र म्हणणाऱ्या लोकांचे शत्रु आर्य म्हणजे यजनशील आणि यजनहीन असे दोघेहि होते. दस्यु हा शब्द भारतीय नसून पशुभारतीय आहे, म्हणजे काव्या लोकांशीं संबंध येण्यापूर्वीचा आहे, आणि म्हणून दस्यु या शब्दाचा जाति-विषयक किंवा वंशविषयक अर्थ रूढ नसून पारमार्थिक अर्थ रूढ असतां वेदवक्त्या जनतेचा प्रवेश भारतांत झाला असावा.

दासांनां आर्य होतां येणें ज्या अर्थी शक्य होतें (क्र. ६. २२, १०) आणि ज्या अर्थी रक्त बदलत नाहीं त्या अर्थी आर्य आणि दास हे शब्द रक्तवाचक नसून यजनवाचक किंवा समाजस्थानवाचक असले पाहिजेत.

आर्य हा राष्ट्रसमुच्चय असणें शक्य आहे अशी शंका उत्पन्न करून देणारा एकच उतारा आहे, आणि तो म्हटला म्हणजे अर्ण

आणि चित्रस्थ या दोन समुच्चयांस जेथें आर्य म्हणले आहे तो होय. तथापि या उताऱ्याचें महत्त्व कमी करणाऱ्या दोन गोष्टी आहेत. एक तर त्या उताऱ्याची भाषा अस्पष्ट आहे आणि दुसरी ते समुच्चय राष्ट्र होते अगर दुसऱ्या प्रकारचे समुच्चय होते हें स्पष्ट नाही.

आर्यनिश्चय म्हणजे प्राचीन इतिहासातील लोकनिश्चय नव्हे. आर्य म्हणजे विशिष्ट प्रकारांनं यजन करणारे लोक एवढेच. आर्यन् म्हणजे ते लोक नव्हत. बरेचसे आर्यन् लोक देशांत असूनहि ते आर्य म्हणजे समयजनधर्मी किंवा वक्त्याच्या दृष्टीने शिष्ट नसतील. आर्यन्पैकी कांहीं आर्य म्हणजे विशिष्ट यजनाचे लोक असतील, व आर्यांत आर्यन् नसलेलेहि लोक असतील. देशांत ज्या हालचाली दिसून येतात त्या हालचालींमध्ये आर्यहि आहेत व दासहि आहेत. काळेहि आहेत व गोरेहि आहेत. हे दोन्ही प्रकारचे लोक इतिहासाचे विषय आहेत.

वेदांमध्ये ज्या हालचाली दिसून येतात त्या हालचालींमध्ये जी मुख्य गोष्ट मांडली जाते ती गोष्ट म्हणजे आर्यन् लोकांचें देशांत झालेलें आगमन होय. हें आगमन मांडणारांनीं आर्यन् व आर्य या शब्दांचें समीकरण केले आहे त्यामुळे विशिष्ट आगमन-विषयक विधान मूलतःच अग्राह्य आहे. ज्या लोकांनीं वेद आणिले ते लोक किंवा त्या लोकांपैकी कांहीं लोक आपणांस अर्य किंवा आर्य म्हणवीत असत. तथापि जे लोक मंत्रांत दिसणाऱ्या प्रवासाच्या कालीं येथें होते ते आर्यन् नव्हते हें कशावरून ? असें शक्य नाही काय कीं आर्यन् लोकांचा प्रसार देशांत बऱ्याच झाला असून त्यांचीं राज्येहि चौहोंकडे स्थापिलीं गेलीं आहेत. अशा कालीं सवाईय आर्यन् व इतर मिळून होणारा विशिष्ट यजनी “आर्य” वर्ग आला, आणि त्यांचे वाङ्मय ऋग्वेद होत. आर्य आणि दस्यु यांचा संबंध खालील आकृतींत स्पष्ट केला आहे.

क		अ	आ
च	अ	आर्यन् असून आर्य	
	इ	आर्यन् असून आर्य	दस्यु असून आर्यन् नव्हत
ख	ज		आर्यन् असून दस्यु
	झ		

अ आ इ ई = वेदकालीन लोक

अ क ख ई = आर्य

क आ इ ख = दस्यु

च छ ख ई + ज झ इ ख = आर्यन्

अ क छ ख + क आ झ ज = आर्यन् नव्हते

बाहेरच्या आर्य लोकांनीं देशांतले लोक येऊन जिकले ते लोक काळे होते आणि ऋग्वेदांत आर्यांनीं हिंदुस्थान प्रथम जिकला त्या काळाचे अवशेष आहेत इत्यादि कल्पना ज्या पुराव्यावरून उत्पन्न झाल्या त्या पुराव्यामध्ये वर्ण शब्दाचा पुरावा आणतात. त्या मताचे स्थापक म्हणतात कीं वर्ण या शब्दाचा अर्थ ज्याअर्थी रंग असा आहे आणि ज्या अर्थी चार समाजवर्गांना वर्ण असें म्हणतात त्या अर्थी हे समाजवर्ग कातडीच्या रंगावरून पडले. आणि हे पडण्याचें कारण जेते गोरे होते आणि जिकलेले काळे होते.

हें सोपें स्पष्टीकरण ग्राह्य करण्यास ज्या अडचणी उत्पन्न होतात त्या येथेंग्रमाणें:—

(१) गोरे आणि काळे हेच जर वर्ग असते तर हें म्हणणें प्राप्त ठरतें पण वर्ग चार आहेत. चार वर्गांचे चार रंग होते असें दिसत नाही.

(२) हे चार वर्ग केवळ भारतीय नसून पृथ्वीभारतीय कालांतील असावेत असें दिसतें. कां कीं या प्रकारच्या चार वर्गांचे अस्तित्व अवेस्थांत दिसतें.

या तऱ्हेच्या अडचणी उत्पन्न होत असल्यामुळे वर्ण शब्दाच्या अर्थाविषयी तसेच चार वर्गांच्या इतिहासाविषयीं सत्य जाणण्यासाठी अधिक सूक्ष्म अवलोकनाची जरूरी आहे. तरी आपण वर्ण शब्दाचा उल्लेख असणारी ऋग्वेदांतील स्थले तपासून पाहूं.

त्वे अग्नेः समर्ति भिक्षमाणादिविश्रवो वधिरे यज्ञियासः ।

नक्ताच चक्रुरपसा विरूपे कृष्णं च वर्णं मरुणं च सधुः ॥

(हा उल्लेख सामाजिक नाही म्हणून निरुपयोगी.) १. ५३, ७

हे अग्नि पूजाई देव अनुग्रहाची प्रार्थना करून बुलोकां तुझी उपासना करिते झाले. आणि असमान वर्णां रात्र आणि उषा यांस उत्पन्न करून कृष्णवर्ण आणि श्वेतवर्ण यांस एकत्र स्थापिते झाले.

पुनः पुनर्जायमाना पुराणीसमानं वर्णमभिष्टुभमाना ।

श्वश्रीष कृत्स्नविजजामिनानामर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥

(वरील कारणामुळे निरुपयोगी) १. ९० १०.

पुनः पुनः जन्मास येणारी, पुरातन असूनहि एकाच रूपानें शोभणारी देवी. धूर्त नागविणाऱ्या द्यूतकाराप्रमाणें मर्त्यांचें आयुष्य हळूहळू हरण करणारी होय.

नक्तोपासा वर्णमामेव्याने धापयेते शिशुमेकं समीची ।

यावाक्षामारुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयद्-

विणोदाम् ॥

(निरुपयोगी). १. ९६, ५

रूपे वदलणाऱ्या उषा आणि रात्र एकत्र होऊन एकुलत्या वाळास स्तवपान देतात. देखीक्याम् अग्नि बुलोक आणि भूलोक यांमध्ये सर्वत्र प्रकाशतो. अग्नीला देव द्रव्यदाता करिते झाले.

ओत्पेनर ईद्रसुतयेयुर्कृत्तितान् तस्यो अध्वनो जगम्यात् ।

देवानोमन्तु दासस्यश्चन्नन्ते आवधन्तुविताय वर्णम् ॥

(उपयोगी, वर्गवाचक अग्न्यामुळे) १. १०४, ६

जे जे उपासक लोक रक्षणासाठी इन्द्राकडे येतात, त्यास ता तत्क्षणींच मार्गी लावो. देव दासाचा क्रोध नाहींसा करीत. आणि ते कल्याणाकरितां आमच्या वर्णाच्या लोकांस घेऊन येवोत.

रुशद्वन्सारुशतीं चवेत्यागादारैश्च कृष्णासदनान्यस्याः ।
समान बंधू अमृते अनूची थावावर्णी चरत आमिनाने ॥
(निरूपयोगी) १. ११३, २

जिचें वासरुं देदीप्यमान आहे अशी सुंदर धेतवर्णाची ही आली पहा. हिचीं स्थानें कृष्णवर्णाची मोकळी करीत आहे पहा.

अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्रजामपत्यवलमिच्छमानः ।
उभौवर्णावृषिकृशः उपोप सत्यादेवेष्वशिपोजगाम ॥
(उपयोगी) १. १७९, ६

महावलि अगस्त्य ऋषि, प्रजा, अपत्य आणि वळ यांची इच्छा करून खनित्रानें खणता झाला व दोन्ही वर्णांच्या उत्कर्ष करता झाला, तो देवांपासून यथार्थ आशिर्वादप्राप्त पावला.

त्वमग्नेऽधुत उत्तमं वयस्तवस्पर्हवर्ण आसदृशि श्रियः ।
त्वं वाजः प्रतरणोवृहन्नसि त्वं रयिर्वहलो विश्वतस्पृथुः ।
(निरूपयोगी) २. १. १२

हे अग्नि, तूं सुपुष्ट होत्सोता उत्तम अन्न आहेस. तुझ्या रमणीय मनोरम रूपाच्या ठिकाणीं ऐश्वर्य आहेत. तूं उत्तम रक्षण करणारा महाअश्व आहेस. तूं मोठी आणि चोर्हीकडून विशाल संपत्ति आहेस.

विश्रयन्तासुर्विधाहूयमानाद्द्वारोदेवीः सुप्रायजानमोभिः ।
व्यचस्वतीर्विप्रयन्तामसुर्या वर्णी पुनाना यज्ञसं सुवीरम् ॥
(निरूपयोगी) २. ३, ५

ज्यांच्या मधून जावयाला चांगला मार्ग आहे अशा ज्या द्वारो-देवी त्या स्तोत्रांनी बोलविल्या असतां रंद उघडोत. ज्या लांब-रंद, ज्या अक्षय, ज्या यशोयुक्त चांगल्या वीरांनी युक्त असें वैभव देणाऱ्या त्या द्वारोदेवी उघडोत.

आयन्मे अश्वंवनदः पनन्तोऽशिरभ्योनमिमीत वर्णम् ।
सचित्रेणचिकित्तेरेसुभासाजुजुवौयोऽसुहृरायुवाभूत ॥
(निरूपयोगी) २. ४, ५

जेव्हां माझे स्तोते याचें महत्त्व वर्णन करतात तेव्हां तो आपल्या प्रभेचा त्या उत्तुक् जनांप्रत आविर्भाव करतो. तो सुंदर दीप्तिनें रमणीय रीतीनें प्रकाशतो. जो म्हणतारा होऊन पुनः पुनः तरुण होतो.

तां अर्यवर्णमायुजानपुः सचन्तधेनवः ।
कुवितिसृष्य आवरंस्वसारोया इदंययुः ।
(निरूपयोगी) २. ५, ५

ज्या चपळ आणि धेनुसारख्या बहिणी पुष्कळ वेळ तिनिंपेक्षा चांगल्या रीतीनें हंग्रप्रत जातात त्या या नेष्ट्याच्या कांतीला सुलून राहतात.

येनेमविश्वायवर्णाकृतानियोदासंवर्णमधरंयुहाकः ।
श्वघ्नीवयोजिगीर्वाहृक्षमाददर्यः एष्टानिसजनास इन्द्रः ॥
(उपयोगी) २. १२, ४.

ज्यानें हें अस्थिर भुवनें निर्माण केलें जो दास वर्णीला निदीकून टाकता झाला जो विजयी द्यूतकराप्रमाणें शत्रुचीं लश्घनें घेता झाला, तो हे जन हो, इन्द्र असें समजा.

तेक्षोणीभिररुणेभिर्नाजिभीरुद्राकृतस्य सदनैषुवावृधुः ।
निमेघमाना अत्येनवाजसासुश्वन्द्वर्णदधिरैसुपेशसम् ॥
(निरूपयोगी) २. ३४, १३.

ते स्वाने पुत्र वाद्यांच्या योगाने आणि आरक्त अलंकारांच्या योगाने सत्याच्या स्थानी चढत असतात. सततगामी सामर्थ्यानें व्याप्त असे जे मरुत् ते आल्हादकारक आणि सुंदर कांति धारण करतात.

इन्द्रस्तुजोबर्हणा आविवेशसृवंदधानानयोरुणि ।
अचेतयद्विद्यइमाजरित्रे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासासम् ॥
(संशयास्पद) ३. ३४, ५.

इन्द्र प्रबळ शत्रुसेनांमध्ये शिरला आणि मनुष्याप्रमाणें पुष्कळ धनें घेतां झाला तो स्तोत्राकारणें ह्या उपा प्रकाशविता झाला, यांचा शुक्र वर्ण वाढविता झाला.

कदा नोदेवीरंरुतस्य पत्नीः सुरैवर्णेवततनन्तुर्पासः ॥
(निरूपयोगी) ४. ५, १३.

संप्रमावर ज्या प्रमाणें घोडे येतात त्याप्रमाणें प्रकाशयुक्त व सूर्यसंबंधी, अमृतसूर्याच्या पत्नी अशा उपा केव्हां आपला प्रकाश पसरतील ?

यस्य वर्णमधुश्वतं हरिहिन्वेन्त्यद्रिभिः ।
इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥
(निरूपयोगी) ९. ६५, ८.

हा मयुर हरितवर्ण आणि रंगयुक्त (शत्रुनिवारणसमर्थकरणारा-सायण) सोमवर्षापासून दयाडानां इन्द्रास पिण्याकरितां काढितात.

मळटिहंवशूपतिरोरुवदसूर्ये वर्णी निरिणीतं अत्यतम् ।
(संशयित) ९. ७१, २.

जोरानें, शब्द करीत, तो हिंसकाप्रमाणें जातो; तो स्वतःपासून असुर वर्णाचा त्याग करतो.

त्वयं रूपं कृणुतेवर्णो अस्य स यत्राशयत्समुतासंधतित्तिधः ।
(निरूपयोगी) ९. ७१, ८

त्याचें रूप वर्ण करितें (कांति धारण करतें) जेव्हां तों संग्रामांत येतो तेव्हां शत्रूंचा नाश करतो.

परिवर्णभरमाणांरुशन्तं गत्युर्नो अर्पपरिसोमसिक्तः ।
(निरूपयोगी) ९. ९७, १२.

प्रमायुक्त असा आमच्याकडे ये: गाळलेला तूं गाईची ईच्छा करणाराकडे (ये).

गोभिष्टे वर्णमभिवासयामांसि ॥
(निरूपयोगी) ९. १०४, ४.

तूं जो वर्ण धारण करतोस तो आम्हीं दुग्धादिकांनीं आवृत करतो.

अञ्जिते वर्णमधिगोशुदीधरम् ॥
(निरूपयोगी) ९. १०५, ४.

आम्हां तुझा शुचि वर्ण दुःखानें मिथित करतो.

सुप्रकेतैर्युनिरग्निवितिष्ठन्नुशद्विर्वर्णैरभिराममस्थोत् ॥
(निरूपयोगी) १०. ३, ३.

अमीनें आपलें स्वच्छ तेज पसरून राखील खेत वळानीं
झांकले आहे.

क्षेमं कृष्णानाजनयोनसिन्धवस्ता अस्य वर्णं शुच्योभरिभ्रति ॥
(निरूपयोगी) १०. १०४, ५.

विर्याप्रमाणें क्षेम करणाऱ्या जळानीं त्याचा (अग्नीचा) शुभ्र-
वर्ण धारण केला आहे.

वरील २२ उद्देशांपैकीं फक्त पांच उद्देश विचार करण्याजोगे आहेत. बाकीचे सतरा उद्देश केवळ दैवतें किंवा निर्जीव वस्तु यांच्या वर्णनाचे आहेत. ते उद्देश रूपवाचक किंवा प्रभावाचक किंवा कांतिवाचक आहेत. ते सामाजिक इतिहासास उपयोगी किंवा तसल्या शब्दांचीं विशेषणें आढेले हे खरें, पण त्यापासून ऐतिहासिक सत्य कांहीं निघत नाही. वर्ण म्हणजे कांति, अगर रूप अगर रंग हा अर्थ उपा, अभि, सोम इत्यादि देवतांचें रूप दाखविणारा असल्यामुळें त्यापासून सामाजिक बोध कांहीं एक होत नाही. या विधानास आक्षेपक असा प्रश्न उत्पन्न करतील की इतर ठिकाणीं जर शब्द रंगवाचक आहे तर दस्यु किंवा दास यास कावला असतां तो रंगवाचक कां समजू नये ? आणि दास किंवा दस्यु यांचें वर्गविशिष्ट रंगामुळें उत्पन्न झालें असें कां घरे नये. पूर्वीच्या संशोधकांना या तद्देशाच विचार उत्पन्न होऊन त्यांनीं वर्ण ही वर्गकल्पना रंगाच्या भेदांमुळे उत्पन्न झाली असा सिद्धांत काढला. यासाठीं जे चार पांच उतारे मनुष्यविषयक आहेत त्यांचा म्हणजे उतारा अंक ४, ६, ११, १३, १६ यांचा विचार केला पाहिजे. या उताऱ्यांपैकीं उतारा अं. १३ (ऋ. ३. ३४, ५) हा संशयित आहे. उताऱ्यांत तो शुक्रवर्ण वाढविता झाला असें विधान आहे. या विधानाचे दोन अर्थ उत्पन्न होऊं शकतील. एक तर उपा प्रकाशविता झाला, त्यामुळें शुक्र वर्ण वाढला किंवा दुसरा स्तोता गोरा असल्यामुळें त्या गोऱ्याच्या सदृश रंगाचे लोक वाढले. दुसरा अर्थ ओढून ताणून आणावा लागेल असें कोणासहि वाटेल, कारण, शुक्र वर्णाची वृद्धि हा परिणाम आहे आणि उपा-प्रकाश हें कारण आहे. उपाप्रकाशाचा परिणाम रात्र जाऊन दिवस उत्पन्न होणें हा जितका स्वाभाविक आहे तितका स्तोत्याचे स्नेही गोरे लोक वाढणें हा नाही. येणेंप्रमाणें उतारा अंक १३ याची वाट लागते. आतां उतारा अंक १६ (ऋ. ९. ७१, २) घेऊं. येथें असुर्य-वर्णाचा त्याग करतो असें लिहिलें आहे. याचा अर्थ लावण्यासाठीं तो उतारा सूत्रांतील इतर विधानासह लक्षित्य पाहिजे. हें सूत्र सोमपवमानांतील आहे. आणि असुर्यवर्णास शुभास्त्र देतो हें चंद्राशीं मानवकल्पनेनें सायुज्य पावलेल्या सोमापें वर्णन आहे. वर्ण हा शब्द तेथें रूपवाचक आहे तथापि तो मनुष्यवर्णवाचक नसून अंधकारवाचक आहे हें ऋचेच्या उत्तरार्धावरून व्यक्त होईल. त्या काळ्या वर्णाला असुर्यवर्ण म्हणजे सूर्यविहीन रंग असें म्हटलें

आहे. तो आपलें कायें आवरण टाकून देऊन तेजोयुक्त आवरण धारण करितो असें उत्तरार्धांत विधान आहे. हें राज्यक्रान्तिविषयक किंवा आर्यन लोकांच्या जयाविषयीचें विधान नाही. तें केवळ आकाशांत सूर्याच्या आक्रमणाचें रूपक आहे हें दिसेल. या सोळाव्या अवतरणावरून चामरीच्या रंगावरून चार वर्ण म्हणजे वर्ग उत्पन्न झाले इत्यादि कल्पना काढतां येणार नाही.

उतारा अंक ६ हा अगस्त्यलोपासुद्रा यांच्या आल्यानांतील आहे. हें सूत्र आल्यान असो, अगर नाटकाचा अंश असो, त्याचा आपणांस कर्तव्य नाही. हा उतारा जेव्हां हौत्रमंत्र म्हणून वापरला जातो, तेव्हां या आल्यानास गूढार्थ दिला जातो. अगस्त्य म्हणजे सोम आणि लोपासुद्रा म्हणजे प्रार्थनामंत्र. त्या प्रार्थनामंत्रांच्या योगानें सोमाचें सवन होतें, जसें अगस्त्याचें लोपासुद्रेत प्रार्थनामंत्रांनीं वशीकरण केलें. प्रस्तुत ऋचेत लोपासुद्रासंभोगाचें वर्णन आहे. अगस्त्यानें संभोग कां केला तर प्रजा, अपत्य, वल यांची प्राप्ति व्हावी म्हणून आणि त्यामुळे परिणाम असा झाला कीं दोन वर्णांचा उत्कर्ष झाला. यांत वर्ण हा शब्द वर्गवाचक उघड दिसत आहे, परंतु यावरून एखादा वर्ण काळा होता व एखादा पांढरा होता असें सुझाव दिसत नाही. जर कोणत्या तरी वर्णाचा उत्कर्ष यानें साध्य झाला असेल तर तो ब्राह्मणक्षत्रियांचा होय असें श्रुतिकार समजतात. वर्ण याचा अर्थ येथें वर्ग म्हणून निश्चित झाला आहे, त्यामुळे ज्या कालांत वर्ण याचें रंगापासून वर्गापर्यंत संक्रमण झालें आहे, अशा कालाचा हा उतारा नव्हे. आणि हा शब्द काळ्या गोऱ्याच्या भेदास लावलेला नसून ब्राह्मणक्षत्रियभेदास लावलेला आहे; त्यावरून हा काळ्यागोऱ्यांच्या शत्रुत्वाचा वाचक उतारा नव्हेच.

आतां ४ व ११ हे उतारे राहिले, त्यांच्याकडे वळूं. दोन्ही उतारे इन्द्राच्या स्तुतीचे आहेत म्हणजे इन्द्र विरुद्ध दास यांचे द्योतक आहेत. दास व इन्द्र यांच्या युद्धाची कथा ही आर्यन जातीच्या या देशांतील प्रवेशाची कथा नव्हे. इन्द्रानें काळोख नष्ट केला, पाणी मोकळें केलें असा कथा उपा आहेत त्या आर्यन लोकांच्या या देशांतील प्रवेशाच्या काळाच्या नमून वन्याच पूर्व-कालीन आहेत हें सिद्ध करणारा पुरावा म्हणजे या प्रकारच्या कथेसारख्या कथांचें अनेक इंडोयुरोपीय राष्ट्रांत अस्तित्व पुष्कळ असल्यामुळे या उताऱ्याची मदत देशांतील झुल्ले लोक नंतर येणाऱ्या गोऱ्या लोकांनीं जिकले इत्यादि कल्पना काढण्यास सुझाव उपयोगी पडणार नाही. दास किंवा दस्यु हा एक वर्ग आहे, तो अधार्मिक आहे, त्यांना नाश झाला पाहिजे इत्यादि कल्पना घेऊन मांत्र संस्कृतीचे लोक देशांत आले. आणि त्याच वेळेस वर्ण हा शब्द वर्गवाचक कसा झाला होता या गोष्टी वरील उताऱ्यावरून सिद्ध होतात. वर्ण हा शब्द वर्गवाचक कसा झाला हें पहावयाचें असल्यास आपणांस वेदपूर्व भाषांकडे जावयास लागेल. वेदपूर्व भाषा तर आपणांस कोणतीही टाऊक नाही. यासाठीं आपणांस तौलनिक भाषाशास्त्राची मदत घ्यावी लागते. तसेंच तौलनिक समाजशास्त्रही कामास येईल. चातुर्वर्ण्य ज्या अर्थी अवेस्तांत आहे त्याअर्थी चातुर्वर्ण्याचें मूळ

हिंदुस्थानांत शोधू पहाणें आणि त्याकरितां वेदांतील पुरावा घ्याची मदत घेणें हीच चूक होते. चातुर्वर्ण्य या वस्तूचे भ्रष्ट रूप पशुभारतीयच केवळ नाही तर चातुर्वर्ण्याचें प्राचीन ग्रीकांत अस्तित्व असल्यामुळे मूलग्रहकाळीन म्हणवें लागतें.*

ही संस्था पारशांचे, भारतीयांचे, आणि युरोपीयांचे पूर्वज यांत सामान्य असावी असें म्हणण्याचें कारण ती प्राचीन ग्रीकांत होती.

ग्रीनिज म्हणतो:—

“अटिका देशांत “चार ट्राईज्जस्” होत्या असें वारंवार वर्णन आढळतें. झेस्थेनीच्या काळांत या चार वर्गांचीं नांवें गेलेऑटिस, होपलेटिस, एजिकोरिस आणि आगेडिस अशीं चालत आलीं होती. हे चार वर्ग राष्ट्राच्या राजकीय व धार्मिक संस्थांच्या सुळांशीं होते. परंतु अटिकामध्यें हींच नांवें प्रथमपासून चालत आलीं नव्हतीं. या नांवांच्या पूर्वी असलेल्या नांवांच्या निदान तीन निरनिराळ्या याद्या सांपडतात. परंतु या याद्या निस्पृहोगी आहेत. कारण त्या वखरकारांनीं वनविल्ल्या आहेत. त्या पुरुषमूलक किंवा स्थानमूलक नांवांच्या संकीर्णस्वरूपाच्या आहेत. शेवटची यादी ग्रीक नागरिकांच्या आयुष्यक्रमावरून पडलेल्या नांवांची दिसते. होपलेटिस हे योद्धे होते, एजिकोरिस हे पशुपाल होते, आणि आगेडिस हे कारागीर होते. परंतु गेलेऑटिस हे कोण होते याविषयीं विद्वान् लेखकांत मतभेद आहे. स्त्रोबो म्हणतो ते पुरोहित होते. प्लुटार्कच्या मतें ते शेतावरील मजूर होते. यापैकी पहिलें (स्त्रोबोचें मत) खरें असणें शक्य नाही. कारण अटिकामध्यें पुरोहितांची जात (Caste) केव्हांच नव्हती. ही दोन्ही मते म्हणजे केवळ तर्कच आहेत.

विवाय हीं नांवें लोकांच्या वर्गांचीं वाचक घेणें कठीणच आहे. कारण सोलनच्या वेळीं त्या सर्वांस सारख्याच दर्जाचे लेखित व प्रत्येक समुचयांतून सारखेच समासद मंत्रिसभेंत घेत. दुसरे एक थॉसस यानें केलेलें वर्गीकरण उपलब्ध आहे. त्यानें यूपेट्रिडि, मिओनोरी आणि लेनीडगी अशीं त्या वर्गांचीं नांवें दिली आहेत. परंतु हे वर्ग वरील वर्गांशीं समक्षेत्री नव्हते. कारण युरिपेट्रिडि वर्गांत वरील वारहि समुचयांचे लोक आढळून येत.”

ग्रीनिज पुढें म्हणतो कीं, आयोनियन लोकांचें धर्मशास्त्र या चार वर्गांच्या कल्पनांनीं निगडित झालें आहे.

एवंच हे चार वर्ग आपणांस ग्रीकांत फार जुनी व धर्मशास्त्रांच्या सुळांशीं असलेली पण हे चार वर्ग म्हणजे काय, कोटून आले इत्यादि संशय उत्पन्न करणारी संस्था म्हणून सांपडतात.

या पुराव्यावरून चार वर्ग फार जुने आहेत. त्यांचें मूळ ऋग्वेदांत सांपडणार नाही आणि पांडरा आणि काळा असे दोन वर्ग

हिंदुस्थानांत पडून हिंदुस्थानांतच उत्तरकालीं दोहेचे चार झाले ही कल्पना ग्राह्य करता येणार नाही हें सिद्ध होतें.

हे चार वर्ग जर फार जुने आहेत. तर आतां प्रश्न एवढाच उत्पन्न होतो कीं, या चार वर्गांस “वर्ण” हा शब्द केव्हां लागू लागले व कां लावूं लागले.

वर्ण या शब्दाचा नेहमीचा ऋग्वेदांतील अर्थ म्हणजे रंग हाच आहे. वर्ण म्हणजे वर्ग या अर्थानें हा शब्द ऋग्वेदांत फारच थोड्या ठिकाणीं येतो.

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार वर्गांचा उल्लेख (१०.९०) ऋग्वेदांत आला आहे. तथापि यापैकीं कोणत्याहि वर्गाचा उल्लेख वर्ण म्हणून आला नाही. ब्राह्मणादि चार वर्गांच्या क्रियांचा आणखी एक प्रच्छन्न उल्लेख आहे. त्यांत प्रत्येक वर्गाचें नांव दिल्लें नाहीं वर्ण शब्द वापरला नाही. फक्त क्रिया दर्शविली आहे. तो उल्लेख देतां.

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यं ।
विसदृशा जीवितानि प्रचक्ष उग अजीगर्भवनानि विश्वा ॥
(१. १२३. ६).

कोणी अधिकारार्थ (क्षत्राय) कोणी कीर्तीसाठीं (श्रवसे) कोणी मोठ्या द्रव्यासाठीं (महीया इष्टये) आणि कोणी कामाकडे जावें (अर्थ इत्ये) म्हणून याप्रमाणें विसदृश जीवतोपाय पहाण्यासाठीं उपेगें सकल भुवनास जागृत केलें आहे.

“दोन वर्गांच्या वृद्धीसाठीं अगस्त्यानें लोपासुद्राग्रहण केलें” असा एकच उल्लेख कदाचित् ब्राह्मणादि वर्गांस अनुलक्षून असावा असें म्हणतां येईल, पण तेंहि स्थान अनिश्चित आहे. कां की आर्य आणि दास या दोन्ही समुचयांस तो लावतां येईल. एवढ्यावरून असें म्हणतां येईल कीं ब्राह्मणादि वर्गांस वर्ण हें नांव मंत्रकालीं मिळालेंच नव्हतें. वर्ण हा शब्द वर्गविषयक होता पण तो ब्राह्मणादि वर्गांना लागत नव्हता.

दास व आर्य हे दोन वर्ण म्हणून उल्लेखिलेले आहेत. म्हणजे त्या वेळेस समाजांत दोन तऱ्हेचीं वर्गीकरणें होती. एक ब्राह्मणादि वर्गीकरण आणि दुसरे वर्णवर्गीकरण. ब्राह्मणादि वर्गीकरण कर्मविशिष्ट आहे. पण आर्य आणि दास हे वर्गीकरण कर्मविशिष्ट नसावें. हें वर्गीकरण ज्या तत्त्वावर झालें असेल त्या तत्त्वावर वर्ण नांवाचा वर्ग रचला गेला असावा. आपणांपुढें जो प्रश्न आहे तो हा कीं, आर्य आणि दास यांमध्यें जो भेद दिसतो तो रंगावरून उत्पन्न झाला कीं दुसऱ्या कशावरून उत्पन्न झाला ? रंगावरून उत्पन्न झाला ही कल्पना मोहक दिसते पण ती जितकी मोहक आहे आणि सहज उत्पन्न होते तितकी ती अधिक भ्रामक आहे.

आर्यांचा काळ्यांशीं संनिर्कर्ष झाल्यानें जर वर्णकल्पना उत्पन्न झाली असेल तर त्या वर्ण शब्दाचा अभाव आपणांस पशुभारतीय काळांत दिसला पाहिजे. व पशुभारतीय काळांत जर अभाव असेल

* पशुभारतीय संस्था म्हणण्यास कारण त्यांचा उल्लेख पारशांच्या पवित्र ग्रंथांत आहे. + काइझ पिष्वाइझ ! आश्रय, रक्षणार्थ, वास्तव्योपच्युयस् इ इति; (पिष्वाइझ कोण ! अश्रयें, ग्याभिष्ट, जेतकरी आणि कारागीर (यत्न १९, १०.).

तर तो अवस्थ्यांतहि अपणें स्वाभाविक आहे. पण प्रत्यक्ष याच्या उलट आहे.

आपणास एवढेंच पहावयाचें कीं वर्गास वर्ण शब्द कसा लागला भासाठी आपणास वर्णसदृश शब्द अवस्थ्यात पाहिले पाहिजेत व वर्ण शब्दाच्या इतिहासाविषयी विचार केला पाहिजे. अवस्थ्यांत वर्ण शब्दाचा सदृश शब्द 'वरेन' हा आहे व तो निरनिराळ्या चार अर्थोनी उपयोगांत आणलेला दिसतो. ते अर्थ असे (१) धार्मिक मत, पंथ, संप्रदाय (२) इच्छा, निवड (३) आवरण, उदाहरणार्थ पृथ्वीचें आवरण म्हणजे हिरण्य वगैरे (४) कास्थि-यन समुद्राच्या नैऋत्येस मासंदरान व दगावंद पर्वताच्या जवळचा डोंगराळ प्रदेश. परंपरेप्रमाणें हा प्रदेश म्हणजेच पतप्वर्गार अथवा देल्लम होय व याचेंच अर्वाचीन नांव गिलान असून येथें फरिदुन बादशहाचा जन्म झाला.

हा अनेक अर्थीपैकी एक अर्थ धार्मिक मत, पंथ अगर संप्रदाय हा आहे हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. या अर्थावरून दोन कल्पना उत्पन्न होतात. उपाध्ये, राजन्यवर्ग, सामान्यजन, इत्यादि वर्ग निर-निराळ्या संप्रदायांचे म्हणजे निरनिराळीं कांयें करणारे असा होऊन नंतर वर्ग असा होणें शक्य आहे. वरेन शब्दाचे रीतभात किंवा संप्रदाय या अर्थीच वाचक कांही उत्तरे घेऊं.

अहा जओपेंग (जओपेंक्) उरातिश् वरेनैग् (वरेनैक्) हच इतं ध्वही खताओ ओपेमम् नना ओघव (यस्त ४८. ४)

त्यांची समृद्धि, त्यांची रीतभात प्रजाधर्मीस अनुसरून असते व नाना रीतीन, (हे अहुर मश्द्) त्यांत तुजें शहाणपण दिसून येतें.

अतुवा अह्माह वरेनाइ मज्दा निदातेम् ओपेम् सुइद्याह ह्कए-वाइ रापयेहे हुक्ष यस्त ४९. ३

जगातील लोकांचि कल्याण होण्यासाठी हे अहुरमश्द् तूं मार्ग धावून दिला आहेस व हुकसान करण्यासाठी व वाइट मार्ग दाख-विण्यासाठी हुजाची योजना केली आहेस.

अको वरेना त्रेवाओ हिजवा ओवेरेतो

यस्त ४५. १.

हुष्ट मनुष्य स्वतःच्या गैर वर्तणुकीन व आपल्या वाइट नाचेमुळें आठ मार्गांला जातो.

नोइव् ना मनाओ, नोइव् संघा, नोइव् खतवो,

नएदा वरना, नोइत उखवा, नएदा प्यओषा, नोइत एएनाओ, नोइत उखानो हचनै.

यस्त ४५. २

ना आपले विचार, ना आपलें शिक्षण, ना आपलें शहाणपण, ना आपली रीतभात, ना आपली नाना, ना आपल्या इच्छा, न आपले अन्तःकरण, ना आपलें जीव, एकमेकांना मिळते असतात.

तर वर्ण या शब्दाचा वेदग्रन्थांत जेव्हां तो समुच्चारा-त्वांत येतो तोच अर्थ असतो, नाका उग्र एवढेंच अर्थ दान या वर्गानें

जें स्वल्प वेदांत असेल त्या स्वल्पाचा बोधक असावा, दास या वर्गाचें जर स्थित्यंतर झालें असेल तर वर्ण या शब्दाचेंहि त्यावरा-वर अर्थांतर होईल. लोक दासाला वर्ण शब्द लावीत असतील. दासांची स्थिति जशी पालटत चालली असेल तसा हळूहळू क्रमानें वर्ण शब्दाचा अर्थहि बदलत चालला असेल. दासांच्या स्थितांतील अंतर विद्या दोन अर्थीन दास शब्दाचा उपयोग आप-णांस क्रमशःतःच दिसत आहे. पण वर्ण शब्दाचें मात्र अर्थांतर क्रमशःतःच स्पष्ट होत नाहीं. तें क्रमशःतःच कालीं झालें असावें.

एवढ्या विवेचनावरून हें स्पष्ट होईल कीं काव्या लोकांस गोव्यांनी जिंकलें आणि त्यावरून वर्ण शब्दास रंग अर्थ जाऊन वर्ग अर्थ उत्पन्न झाला ही कल्पना ग्राह्य होत नाहीं. दास वर्गाची स्थित्यंतरे आपणांस तपासली पाहिजेत. तीं तपासलीं असतां वर्ण या शब्दाचा इराणी लोकांत रीतभात किंवा संप्रदाय असा जो अर्थ होता तसाच वैदिक आर्यांत होता काय, तसा असल्यास कोणत्या क्रमानें रीतभात हा अर्थ जाऊन विशिष्ट कर्म करणारा वर्ग असा अर्थ उत्पन्न झाला, हें स्पष्ट होईल.

वर्ण शब्दाचें तसेंच चार वर्गांच्या कल्पनेन इराणी लोकांन अस्तित्व असल्यामुळें म्हणजे पर्जन्यमूर्तीय काळांत अस्तित्व अस-ण्याची जबर शक्यता असल्यामुळें गो-यांनी काव्यांस जिंकून रंगभेदावर वर्गभेद निर्माण झाला हा कल्पना ग्राह्य होत नाहीं. आणि ही कल्पनाच जर ग्राह्य होत नाहीं तर वर्ण शब्दाचा पुरावा देणांत वंशमहत्त्वकांति झाली असे सिद्ध करण्यास कसा उपयोगी पडणार ?

आतां दासकल्पनेकडे वळूं. दास शब्दाच्या इतिहासांत हिंदु-स्थानांतील काव्यांचा येणाऱ्या गोव्यांनी केलेला पराजय सांपडतो काय तें पाहूं.

क्रवेदांत समानार्था व सदृश उच्चारचें दास आणि दस्यु असे दोन शब्द आढळतात.

या दोन शब्दांपैकीं दस्यु हा शब्द उत्तरकाशीन वाइभ्यांत येत नाहीं.

दास हा शब्द उत्तरकालीन वाइभ्यांत गुलाम अगर नोकर या निश्चित अर्थीन येतो. हा अर्थ क्रवेदांतहि दिसतो, तथापि या अर्थाच्या कडा फार पोख्या आहेत. दाम याचा शत्रु असाहि अर्थ क्रवेदांत आहेच. हे दोन अर्थ ज्याअर्थी क्रवेदांत दिसतात त्या अर्था दान कल्पनांची शक्यता आहे. एक कल्पना म्हटली म्हणजे वेदभाषी अगर मांत्र संकृतांचें लोक देशांन येण्यापूर्वी हे दोन अर्थ तयार झाले असावेत. दुसरी कल्पना असा कां एका काळच्या शत्रूंचें गुलामांत गिऱ्येना मानकालांतच होऊन शब्दाचें अर्थद्वैत झाले असावें.

या विषयावर प्रत्यक्ष कुडांच्या अवलोकनानें काय प्रकार पडतो नें पाहूं. दस्यु आणि दास हे दोन जण एकत्र दिवत आहेत न ते कोही अंगी एकाच अर्थाचे आहेत. प्रथम दस्यु शब्द वेद आणि दस्युकल्पना काय होती तिची श्रध्दाधारे मांढणी क्रम आणि दास कल्पनेची शरतीत. 'दास'कल्पनेचा तुलना क्रम.

वधीर्हं दस्युं धनिनं धनेन एकश्चरन्नुपजाकेभिरिन्द्र ।
(१. ३१, ४).

कारण की हे इन्द्रा, तू आपल्या शक्तिमान साहाय्यकर्त्यासह (मरुतांसह) चाल करून जाऊन धनसंपन्न दस्यूला (वृत्राला-सायण) एकदाच मारिता झालास.

त्वमेता बुद्धतो जक्षतश्चायोधयोरजरा इन्द्रपारे ।

अवादहोदिव आदस्युमुच्चा प्रसुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥
(१. ३३, ७).

हे इन्द्रा, हे (वृत्राचे अनुकर) रडत असतांना आणि हांसत असतांना तू त्याजबरोबर लहान त्यांस अंतरिक्षाच्या पलीकडेस हांकून देता झालास. (असुर वृत्राला) दस्यूला चालून स्वर्गा-तून खाली ढकलून देता झालास. तुला सोम अर्पण करणारा स्तव-णारा त्याचें स्तोत्र राखून उंच ठिकाणी ठेवलेस.

परियाद्विरादसी उभे अबुभोजीर्महिना विज्वतः सीम् ।
अमन्यमानांअभिमन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमोदस्युमिन्द्र ॥
(१. ३३, ९).

हे इन्द्रा जेव्हां तू आपल्या महिम्यानें यायापृथिवी सर्व बाजूंनीं वेष्टिता झालास, हे इन्द्रा भजणाच्या स्तोत्रांच्या योगानें न भजणाच्यांस तू मारून टाकलेस आणि दस्यूस (वृत्रास-सायण) फुंकून टाकलेस.

अग्निनातुर्वशयदुं पगावतउग्रदिवं हवामहं ।
अग्निर्नयं नववास्त्वबृहदथे तुर्वीति दस्युवेसहः ॥
(१. ३६, १८).

अग्नीच्या द्वारे आम्ही तुर्वशाला, यदूला, उग्रदेवाला वर प्रदेशा-हून बोलवितों. दस्युहनाकारितां (राक्षसांस मारण्याकारितां-पंडित) अग्नि नववास्त्य, बृहदथ, तुर्वीति यांजला येथें आणो.

त्वं मायाभिरपमायिनो धमः स्वधाभिर्ये अधिशुसावजुह्वत ।
त्वं पिप्रोचमणः प्रारुजः पुरः प्रक्रजिश्चानंदस्युहत्येष्वाविथ ॥
(१. ५१, ५).

तू कपटी जनांस कपटांच्या योगानें फुंकून फेकून दिलेस. कारण ते हविरत्रांनीं आपल्याच तोंडांत हवन करीत. हे नराहितचितका, तूच पिप्रोच नगरें भंगिलीस आणि दस्यु- (अनार्य-पंडित) मार-णाच्या प्रसंगीं क्रजिष्वाला संरक्षिलेस.

त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथारन्धयोतिथिग्वायशंवरम् ।
महान्तं चिदुर्ध्वनिक्रमीः पदासनाद्वेदस्युहत्यायजजिषे ॥
(१. ५१, ६).

तूच शुष्णमारणाच्या प्रसंगीं कुत्साला रक्षिलेस, शंवराला अति-थिग्वाच्या हस्तगत केलेस, अर्तुद मोठा असूहि त्याला पागा-खालीं तुडविलेस, दस्यूचा (शत्रूचा) नाश करणास्तव तू प्राचीन काळापासून जन्मला आहेस.

विजानी ह्यार्याच्येचदस्यवोवार्हन्मंतरन्धयाशासद्व्रतान् ।
आकीभययजमानस्य चोदिताविश्वेतातेसधमादेवुचाकन ॥
(१. ५१, ८).

आर्य कोण आणि दस्यु कोण हे तू ओळख, कर्महीनांना (दस्यूंस) यज्ञकर्त्यांच्या स्वाधीन कर, यज्ञकर्त्यांचा नायक हो. सर्वे पराक्रम मला यशांत गावयास आयजतात.

एभिर्गुभिः सुमना एभिरिन्द्राभिर्नृन्धानो अमति गोभिरश्विना
इन्द्रेणदस्युंदरयन्त इन्द्रुभिर्गुतद्वेपसः समिपारभेमहि ॥
(१. ५३, ४).

या देदीप्यमान सोमरसांनीं तू प्रसन्न होऊन गुरांच्या व घोड्यांच्या योगानें दारिद्र्य नष्ट कर. इन्द्रानें सोमरसांचें साहाय्य मिळवून दस्यूस मारून आम्हाला निःशत्रु केले.

प्रनुसाह्वित्वपमस्यवोचं यं पुरवो वृत्रहणं सचन्त ।
वैश्वानरोदस्युमग्निर्जघन्वा अधूनात्काष्ठा अवशंवरंभत् ॥
१. ५९ ६

ज्या वृत्रहंत्याला मनुष्ये सेवितात त्या महाशूराचें महाभाग्य मला त्वरित गाऊं दे. वैश्वानर अग्नि दस्यूला मारून उदकें वर्षविता झाला. शंवर उच्छेदून खालीं टाकता झाला.

त्वं हत्यदिन्द्रादीः सखावृत्रयद्वाग्निन्वृषकर्मन्नुभ्नाः ।
यद्धशूररुपमणः परावैर्विदस्युर्धोनावकृतांतुयापाद् ॥
(१. ६३ ४).

हे इन्द्रा, वज्रधरा, शूरकर्मा, शूरमनस्का तू सखा होऊन वृत्राचा नाश करिता झालास. तू जो युद्धांत सहज यश मिळ-विणारा युद्धांत दस्यूस तोडून हांकून लाविता झालास; तें सर्व तूच म्हणून करता झालास.

तद्वत्वावृत्रहन्तमयांदस्युरवधनुषे ।
सुर्मरभिप्रणोतुमः ॥

(१. ७८, ४).

तू जो दस्यूला विष्वसून टाकतोस त्या तुला अतिपराक्रमी अमीला पुनः पुनः स्तवितों.

सवज्रभृदस्युहाभिमउग्रः सहस्रचेताः शतनीथक्रभ्वा ।
चत्रीपोनश्वंता पाञ्चजन्योमहत्वाज्ञोभवत्विन्द्रकृती ॥
(१. १०८, १२).

तो वज्रधारी, दस्युहंता, भयंकर, महाप्रतापी, सहस्रप्रज्ञ, शतो-पाय महान् होय, सोमाप्रमाणें वर्ळाच्या योगींकरून पंचजनांचा धनी होय. तो मरुतांसहित इन्द्र आमचा संरक्षिता होवो.

दस्युजिह्वन्मृशप्रकृतपवैर्हत्वापृथिव्यांशार्वानिवर्हीत् ।
सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्वित्येभिः सनत्सूर्यसदनपः सुवज्रः ॥
(१. १००, १८).

पुरूत इन्द्रानें दस्यूनां व शिष्युनां यांच्या (मरुतांच्या) साहाय्यानें पृथ्वीवर मारून वज्रानें भेदून टाकले. त्यानें आपल्या तेजःपुंज मित्रांच्या साहाय्यानें क्षेत्र घेतलें, सूर्य हरण केला. सुंदर वज्र धारण करणाऱ्या इन्द्रानें उदकें हरण केला.

सजातुर्भर्माश्रद्धान ओजः पुरांघिमिन्द्राचरद्विद्रासीः ।
विद्वान्विन्द्रिन्द्रस्येवंहतिमस्यायं सहोवर्षयाद्युम्नामिन्द्र ॥
(१. १०३, ३).

प्रजाचें पालन करणारा तो (इन्द्र) पराक्रम करणाऱ्याच्या इच्छेनें दस्यूंची नगरे फोडून टाकित झाला व त्याजबलून चालला. हे वज्रधरा मर्मस्थल जाणणारा असा तू दस्यूंच्या अंगावर शस्त्र टाक, हे इन्द्रा आर्य लोकांचें बळ व यश वाढीव.

तद्वृक्षुपेमाजुपेमायुगानिकीर्तेत्यं मघवानामविभ्रत् ।
उपप्रयन्दस्युहत्यायवज्रीयद्धशूरः अवसेनामदधे ॥
(१. १०३, ४).

अति प्रवळ इन्द्र हातांत वज्र घेऊन दस्यूंना मारण्यासाठी चाल करून जाऊन जें नांव धारण करिता झाला तेंच प्रख्यात नांव मधवा या मानवी काळांत दीन उपासकांसाठी धारण करीत असतो.

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमोगा
अविन्दत् ।

इन्द्रोयोदस्यैरधराँ अवातिरन्मरुत्वन्तं सस्थापयहवामहे ॥
(१. १०१, ५).

जो सर्व जंगम प्राण्यांचा स्वामी, जो स्तोत्रांकरितां प्रथम गाई शोधून काढता झाला, जो इन्द्र दस्यूला रसातळास मिळवून रोहरीता झाला त्या मरुत्युक्त इन्द्राला आम्ही मैत्रीसाठी बोलवितों.

ऋषे नरावंहसः पाञ्चजन्मसूरीसाद्विमुञ्चयोगेन ।
मिनन्तादस्योरशिवस्यमाया अनुधुर्वै वृषणा औदयन्ता ॥
(१. ११७, ३).

हे शूर अश्वी देवहो, पांच प्रकारच्या जनांना प्रिय अशा अत्रीला तुम्ही गुपामीपासून पुत्रपौत्रांसह मुक्त केले आणि एकामागून एक अशा येणाऱ्या दस्यूच्या अशिव मायेचें निवारण केले.

यवं वृकेणाश्विनावपन्तेपद्वहन्तामनुवायदत्ता ।
अभि द्रक्षुवकुरेणाधमन्तोरुज्योतिश्चक्रधुरारया ।
(१. ११७, २१).

हे अश्वीहो, मनुष्यांच्या करितां तुम्ही नांगराच्या योगानें जमीनीत धान्य पेरिलें आणि अन्न उत्पन्न केले. तसेंच दस्यूंच्या वर वज्रप्रहार करून आर्यांच्या साठी उत्तम प्रकाश उत्पन्न केला.

धिष्वाश्वः शूरयेनवृत्रमबाभिनद्वातुर्माणवाभम् ।
अपावृणोज्योतिरायोनिसव्यतः साविदस्युरिन्द्र ॥
(२. ११, १८).

हे इंद्रा ज्या घलाच्या योगानें वृत्राला मारलें आणि और्णवाभ असुराचा वध केलास तें बल धारण कर, आर्यांच्यासाठी तूं उजेड पाडिलास तेव्हां दस्यु डाव्या वाजूस पडला.

सनेमयंत ऊतिभिस्तरन्तां विश्वाः स्पृष्ट आर्येणदस्युन् ।
अश्मभ्यंतत्त्याष्ट्रंविश्वरूपमरंधयः साख्यस्पात्रिताय ॥
(२. ११, १९).

इंद्रा, तुझ्या कृपेनें शस्त्रां आणि दस्यूंचा नाश करणाऱ्या लोकांचा आम्हांला लाभ होवा. विश्वरूप त्वाष्ट्रचें त्रिताशीं सख्य होण्यासाठी जसे त्याला तूं आपल्या शासनाखाली आणलेस तसेंच त्या विश्वरूपाला आमच्या शासनाखाली आण.

यः शश्वतोमह्यनां दधानानमन्यमाञ्जुर्वज्रघान ।
यः अर्पितेनहृददत्तिवृध्यायां दस्योर्हन्तासजनास इन्द्रः ॥
(२. १२, १०).

हे जन हो, मोठमोठ्या पापे करणाऱ्यांना आणि इंद्राचा उपासना करणाऱ्यांना वज्रानें मारणारा, घलवान् असल्याबद्दल सर्व वाहण्यांना बल न देणारा आणि दस्यूंचा वध करणारा असा जो असल त्यालाच तुम्ही इंद समजा.

शंतचायस्य दशसाकमाय एकस्य शुटौयद्वचोदमाविथ ।
अरजोदस्यन्तसुनन्दभीतयेगुप्राज्यो अभवः सास्युक्थ्यः ॥
(२. १३, १).

तुला कोणी हांक मारिली असतां आपल्या रथास हजार घोडे जुंपून गेलास, तसेंच कारागृहांत दस्यूपासून दभीतीचें रक्षण केलेस असा तूं अत्यंत स्तुत्य आहेस.

स्वप्ननाभ्युप्यानुमुनिं धुनिं च जघन्थ दस्युप्रदभीतीमावः ।
रभीचिदत्रविदिद हिरण्यं सोमस्यतामददन्द्रश्चकार ॥
(२. १५, ९).

इंद्रा, तूं सुसुरि आणि धुनि या दस्यूंना निद्रावश असतां मारिलेस आणि दभीतीचें रक्षण केलेस आणि त्यामुळे दस्यूंचे धन दभीतीला मिळालें. सोमपानानें मदयुक्त झाल्यामुळे हीं सर्व कामें तूं केलीस.

तस्मैतवस्यमनुदायिसत्रं न्द्रायदेवभिरणसातौ ।
प्रतियदस्यवज्रं वाहोर्धुर्हृत्वीदस्युश्चुर आयसीर्नितरीतः ॥
(२. २०, ८).

नेहमी इंद्राचें बल देवांच्या बलाहून अधिक असतें. (स्तोत्रांनीं) जेव्हा इंद्रास खांद्यावर वज्र ध्यावयास लाविलें तेव्हां त्यानें दस्यूंना मारिलें आणि त्यांच्या लोखंडी नगरांचा विध्वंस केला.

कृणांत धूमं वृषणं सखायोज्झधंत इतन वाजमच्छ ।
अयमग्निः पृतनापाद सुवीरो येन देवासां असईत दस्युन् ॥
(३. २९, ९).

मित्रहो, धूमवान् असा अग्नि उत्पन्न करा. बलवान् असतील तेच मंथनरूप युद्धाला बला, हा अग्नि शत्रूंच्या सैन्याला जिंकणारा आहे. याच्याच योगानें देवांना दस्यूंना जिंकिलें.

महां महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ।
वृजनेन वृजिनान्तरं पिपेप मायाभिर्दस्यैरभिष्टत्योजाः ॥
(३. ३४, ६).

या इंद्राचीं मोठमोठीं पराक्रमरूप चरित्रे उपासक नेहमी स्तवीत असतात. त्या इंद्रानें पापावरण करणाऱ्यांचा बलांनें नाश केला, आणि मायेच्या योगानें दस्यूंचा संहार केला.

संसानात्प्रीडत सूर्य संसानेन्द्रः संसानं पुरुंभोजसंगं ।
हिरण्ययमुत भोगं संसानं हत्वी दस्युन् प्रायं वर्णमावतः ॥
(३. ३४, ९).

त्या इंद्रानें उपासकांना घोडे दिले, प्रकाश दिला, पुष्कळांचें पोषण करणारी गाय दिली; तसेंच धन आणि भोग्य वस्तू दिल्या. त्या इंद्रानें दस्यूंना मारून आर्यांचें रक्षण केले.

यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्धिता तरति नृत्तमं हरिर्वा ।
इततमः सत्यभिर्यो ह शूरैः पृथुजया अभिनांदायुर्दस्योः ॥
(३. ४९, =).

अन्यंत जोभायमान, शूर व घोड्यावर बसलेला अशा इंद्राचा संग्रामांत पराभव करणारा दुसरा कोणी नाही. सत्यांच्या योगानें शक्तिमान् होणाऱ्या वेगवान् इंद्रानें दस्यूंचें प्राण हरण केले.

अच्छा कर्त्वि नृमणो मा अगिस्तो म्वरति मध्वन् नाभग्नं
ऊतिं येस्तस्मिण्णो शुमहूतो सि मायावानवह्रा दस्युरतः ॥
(४. १६, ९).

हे मधवा सूर्यप्रकाशार्थ होणाऱ्या युद्धांत मदतीची याचना करणाऱ्या गायकाच्या मदतीसाठी ये. आणि आमंत्रणांत त्यास साहाय्य कर. प्रार्थनाहीन जादुगार दस्यु त्यास उडव.

आ दस्युर्ग्रा मनसा याद्वस्तं भुवन्ते कुत्सः सख्ये निकामः ।
स्वे योनीं नि पदतं सरूपा विवां चिकित्सद्वतचिद्ध नारी ॥
(४. १६, १०).

दस्यूंचा घात करणाऱ्या इंद्रा, तुझ्या स्नेहाची इच्छा करणाऱ्या कुत्साच्या घरी जाऊन तू आणि कुत्स एका ठिकाणी बसला. त्या वेळीं दोघे सारखेच दिसल्यामुळे तुझ्या स्त्रीला तुला ओळखतां आले नाहीं.

कुत्साय शुष्णमशुपं निवर्हीः प्रपित्वं अह्नः कुयवं सहसा ।
सयो दस्युन् प्र मृण कुत्स्यन् प्र सृग्ध्वकं ब्रूतादभीके ॥
(४. १६, १२).

हे इंद्रा, तू कुत्सासाठीं शुष्णाला मारिलेस आणि हजारों लोकांच्यासह कुयव राक्षसास प्रातःकालीं मारिलेस व त्याच वेळीं वज्रांत दस्यूंचा वध केलास. तसेंच तू सूर्याचें रथचक्र मोडिलेस.

अहञ्जिन्द्रो अदहदग्निरिन्दो एरा दस्यून् मध्यदिनादभीके ।
दुग्गे दुरोणे क्रत्वा न यातां पुरू सहासा शर्वानि बर्हीत् ॥
(४. २८, ३).

हे सोम, इंद्र आणि अग्नि यांनी वाटसरू लोकांना ज्याप्रमाणे वाटेत गांठून लुटारू लोक लुटतात त्याप्रमाणे प्रातःकालीं दस्यूंचा सर्व सैन्यासह संहार केला.

विश्वस्मात्सीमधर्मा इन्द्र दस्यून् विशो दासीरकुणार-
प्रगस्ताः ।
अबाधितामसृणतं निगञ्जनविन्देधामपाचितं वधत्रैः ॥
(४. २८, ४).

हे इंद्रा, तू दस्यूंना अत्यंत हलकें (शुण्हीन) ठरविलेस आणि दासी लोकांना (दासी विशांस) गर्हा ठरविलेस. हे इंद्र आणि सोम हो तुम्ही शत्रूंचा नाश केलात आणि शत्रूंच्या प्रहारापासून भक्तांचा बचाव केलात.

उतो हि वां दात्रा सन्ति पूर्वा या पूरुषसदस्युर्नतोऽज्ञे ।
क्षेत्रास्तां ददधुर्वरास्तां धनं दस्युभ्यो अभिभूतिसुग्रं ॥
(४. ३८, ४).

हे बावापुढेकी हो, घोडे, भूमी आणि पुत्रपौत्रादि संतति अशा प्रकारची संपत्ति याचकांना दान देणाऱ्या त्रसदस्यूला तुम्हाजवळूनच मिळाली आहे. तसेंच दस्यूंचा वध करण्यासाठीं षण्महि तुम्हांच त्याला दिलें.

वधेन दस्युं प्र हि चांतयस्व वयः कृण्वानस्तन्वं दे स्वार्थं ।
पिपिषि यत्सहसस्युत्र देवान्तो अग्ने पाहि नृतम वाजे अस्मान् ।
(५. १, ६).

हे अग्ने, आयुधानें दस्यूंचा वध कर. पुरुरूप अशा हविर्दात्यासाठीं अन्न उत्पन्न करून देवांना तू मन्त्रणाऱ्या अग्ने संप्रामागणें आमचें रक्षण कर.

आदग्ने अश्रुणतोऽत्रिः सासह्यादस्यनिषः सासह्यानुन् ।
(५. ७, १०).

हे अग्ने जे दस्युं दानें देत नाहींत त्यांचा अग्नि परामव कर आणि जे अन्नदान देत नाहींत त्यांना जिवो.

अग्निर्जातो अरोचत घ्न दस्यून् ज्योतिषा तमः ।
अग्निन्द्रा अपःस्वः ॥
(५. १२, ४).

अग्नि उत्पन्न होतांच दस्यूंचा नाश करिता झाला व आपल्या तेजाचें अंधकार नाहींसा करिता झाला. तसेंच उदकें आणि सूर्य यांचा जाणित झाला.

प्रान्यचक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्विवां यातवकः ।
अनासो दस्युं रसुणो वधेन निदुर्योण आशुगृध्रवाचः ॥
(५. २९, १०).

इन्द्रा तू सूर्याच्या रथाचें दुसरे चाक (स्थापासूत) वेगळें केलेस आणि कुत्साला घन मिळवून दिलेस. तसेंच नाक नसलेल्या दस्यूंचा शस्त्रानें वध केलास आणि युद्धांत गृध्रवाचांचा नाश केलास.

स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं माकरन्वला अस्य संनाः ।
अन्तर्हर्ष्यदुभे अस्य धेनू अथापम्रेषुधये दस्युमिन्द्रः ॥
(५. ३०, ९).

दासानें (युद्धमर्थें) स्त्रिया पुढें केल्या असतां 'हें अवला रूप सैन्य मला काय करणार ?' असें इंद्र म्हणाला. नंतर त्यानें त्यापैकीं दोन स्त्रिया अंतर्गृहीत ठेवल्या आणि तो दस्युबरोबर युद्ध करावयास गेला.

दृष्णे यत्ते वृषणां अर्कमर्चानिन्द्रावाणां आदितिः सजांषाः ।
अनश्वासा ये पवयो रथा इन्द्रेपिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥
(५. ३१, ५).

हे इंद्र, ज्या वेळीं रथरीहत, अश्वरीहत व तुझ्या प्रणेनें गमन करणारे वीर्यवान् मर्श दस्यूंचा वध करितात, आणि तुजसाठीं स्तोत्र करितात त्या वेळीं (सोम कुटुण्याचे) दग्ध जुळले जातात.

तद्दिन्नुत्तरकरणं दसम विप्राहिं यत् घ्नन्नोजो अत्रामिमेथाः ।
शुष्णस्पचित्परि माया अग्रुणाः प्रपित्वं यत्तपदस्युं रसेधः ॥
(५. ३१, ७).

हे दर्शनाय आणि सुबुद्ध इंद्रा, वृत्रासुराला मारून तू आपला जो पराक्रम या जगांत प्रकट केलास तो केवळ अपूर्व होय. वृत्रासुराचा वध करणें हा असाधारण पराक्रम तुझाच आहे. तू शुष्णाच्या परिमाया हिसकाऊन घेतल्यास आणि रणांगणावर जाऊन दस्यूंना चोप दिलास.

पातं नो रुद्रां पाशुभिरुत त्रायेथां सुवात्रा ।
तुर्याम दस्यन्तन्नाभिः ॥
(५. ३०, ३).

हे रुद्रहो, रक्षणांला उपयुक्त अशा आयुधानां तुम्ही आमचें संरक्षण करा आणि शुभकारक अशा पालन साधनांनां तुम्ही आमचें पालन करा. तुमच्या ग्रहेनें दस्यूंचा जोडा चुकवून आम्ही आपल्या मुखावाळेंसह पार निघून जाऊं.

नाना ह्यग्ने वसे शर्पन्ते रागो अर्यः ।

नृवंन्तो दस्युसायवो नृतैः सीक्षन्तो अन्नतस् ॥
(६. १४, ३)

हे अग्ने, शत्रूंचें लुटून आपलेलें सारें धन जतन करण्याचें कामां तुझ्या स्तवन करण्यांमार्थें सोठी चढाओढ लागते. तुझें स्तवन करणारे ऋषी आपल्यावर हला करणाऱ्या दस्यूंना मारून आणि तुझ्या यागरूप व्रताशीं निरोध करणाऱ्या अव्रत राजा लोकांचा तुझ्यासाठीं केलेल्या यागमधी व्रताच्या योगानें नाश करण्याची ते इच्छा धारण करतात.

तस्युत्वा पाश्या नृपा ममीधे दस्युहन्तम् ।
धनंजयं रणरणे ॥

(६. १६. १०).

प्रत्येक रणसंग्रामार्थं शत्रुभूत अशा दस्यूना नाश करून त्यांचे सर्व धन जिंकणाऱ्या तुज अशीला पाश्याश्रपा नामक कोणा एका ऋषीने इंधनें घाळून प्रदीप्त केला.

त्वं हनु त्वदभ्यायो दस्यूं रेकः कृष्टी रवनीरार्याय ।
अस्ति स्विन्नुवीर्यं तत्त ईदं न स्विदस्ति तद्वतुषा विबोच ॥

(६. १८. ३).

हे इंद्रा 'दस्यूना तू तेव्हांच, दमवून टाकलेस आणि आर्याला प्रजा प्राप्त करून दिल्यास; पण हे तूसे त्या वेळेचे सामर्थ्य इत्थी तुझ्या अर्णा आहे किंवा नाही हे स्पष्ट करून सांग.

यद्वा दिवि पार्यं हविमिन्द्र वृद्धत्वेवस्तिशूर साता ।
यद्वा दक्षस्य बिभृषोः अविभ्यदं धयः शर्धतं दंष्ट्र दम्यन् ॥

(६. २३. २).

हे इंद्रा, धूर अशा शोडथांसह जेव्हां तू कुलोकाच्या ठिकाणी गजुशी लढण्यासाठी जातोस तेव्हां तू उलूक रीतीने सोमकुट्याऱ्यांचे रक्षण करितोस. यज्ञकुशल, परंतु शत्रूंना भ्यालेला जो असेल त्याला तू निर्भय होतसाता अमय देतोस आणि रणांगणावर तुझ्याशी मिडणाऱ्या दस्यूंचा नाश करून टाकतोस.

नवीलवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युज्जाय स्तवान् ।
अत्रा इन्द्रस्य गिरयश्चिद्वत्वा गंभीरे चिद्वचति गाधमस्मे ।

(६. २४. ८).

हा इंद्र आमच्याकडून एकदा का स्तविला गेला म्हणजे तो विष्णाव शरीराच्या मनुष्याला नमला जात नाही, युद्धामध्ये धैर्य धरून स्थिरपणे, लढणाराला तो जिंकला जात नाही, कर्मेरीहित अशा दस्यूंनी भुरळ घातलेल्या पुण्याला तो गुमाणीत नाही, फार तर काय, पण दुर्गम असे मोठमोठाले पर्वत ह्या इंद्राला सहज भिरकाऊन देता येतात. प्रशुब्ध वागा ठिकाणीहि गंभीरपणा हा इंद्राचा विषय होऊन बसतो.

पवेदिन्द्रः सुहव ऋष्या अस्तुती अश्वती हिरिशिबः सत्वा ।
एवाहि जातो अममात्यं नाः पुरुष वृत्रा हनति नि दस्युन् ॥

(६. २९. ६).

म्हान् अशा प्रकारचा तो इंद्र आम्हांला मुन्याने धोलावता येईल असा होवो, वाकी पिबव्हर हनुवटीचा तो इंद्र आला किंवा न आला तरी शुद्धा त्याचे स्तोत्र करणाराला तो धनप्राप्ति करून देण्याला कारणीभूत होतो. आतः हा प्रादुर्भात झालेला इंद्र, अमातुष अशा प्रकारच्या व्यक्तीं समग्र होवो आणि अनेक शत्रूंना मारून दृष्ट अशा दस्यूंचाहि तो नाश करो.

त्वं शतान्यव शंवरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।
अग्निक्षो यत्र गच्छा जन्वीयो दिवादासाय सुन्वते सुतक्रं
भरद्वाजाय शुण्ति वस्तानि ॥

(६. ३१. ४).

हे इंद्रा, तुझ्यावर चाल करून येणारा जो शंवर नामक दस्यू, त्याची तू शंवर नगरे कोटून जमीनदोस्त केलीस. हे प्रजाघन्त

इंद्रा, कुटलेल्या सोमाला विकला जाणारा तू सोमभिध करणाऱ्या दिवोदासाला जेव्हां मोठ्या हिक्मतीने धन मिळवून दिलेस त्याच वेळी सवनकर्त्या मज भरद्वाजासहि तू पुष्कळ धन दिलेस,

कुविमस्य प्रहिव्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् ।
हाचीभिरपनोवरत् ॥

(६. ४०. २४).

शत्रूंचा नाश करणारा तो इंद्र कुविमनामक एका माणसाच्या पुष्कळ गाईंनी भरलेल्या गोव्यांत जर शिरतो तर तो आमच्या कर्मांनी संतुष्ट होऊन आम्हांला त्या कुविमसाच्या गोव्यांतल्या गाई दाखवो.

त्वं असुर्यं वसवो न्यण्वन्क्रतुहिते मित्रमहोजुषन्त ।
त्वं दम्भैरौकसा अग्न आज उरुज्योतिर्जनयन्तार्याय ॥

(७. ५. ६).

हे मित्रपूजक अग्ने, वस्ती करून राहणाऱ्या देवांनी आपले सारे वळ तुझ्या ठिकाणी ठेवले आणि तुला आवडल्या अशा यज्ञकर्मांचे त्यांनी सेवन केले. कां की आर्याला तू अधिक नेत्रन्वी करतोस आणि दस्यूंना त्यांच्या ठिकाणांतून हाकून लावतोस.

न्यक्रतूच ग्रथिनां सुधवाचः पणिरं श्रद्धा अश्रुधां अयजान् ।
प्रप तान्द्रस्त्वरिर्निवाय पूर्वश्रवकारा पर्ग अयज्यन् ॥

(७. ६. २).

अयाजक हिंसाप्रचुर अशा वाणीने बडबड करणारे पणी, यज्ञकर्माविपर्यी श्रद्धा नसलेले, स्तोत्रे गाऊन अग्नीची कीर्ति न वाढविणारे, यज्ञकर्म न करितां श्वाच कालक्षेप करणारे असे जे पणि नामक दस्यू, त्यांना अग्निदेव पूर्णपणे हाकून लावतो. इतकेच नाही तर सर्व देवांत अग्नि हा प्रमुख होतसाता अयाजक अशा दुसऱ्या कित्येक लोकांनाहि रसातळीं दडपून टाकतो.

त्वं द्युभिर्दमणो देववीतो शूरिणी वृत्रा हर्यश्व इंसि ।
त्वं नि दस्युं नुसुरिं धुनिचास्वापयो दभीतये सुहं ॥

(७. १९. ४).

हे इंद्रा यज्ञनेत्या कृत्विजांनी तू स्तवनीय आहोस. जय मिळविण्याची इच्छा करणारे देव ज्या ठिकाणी जाताना अग्रा रणसंग्रामार्थं मरणाच्या सहवर्तमान जाऊन तू पुष्कळ शत्रूंना ठार मारलेस, पीतवर्ण अशा अश्वींनी सज केलेल्या रथांत बसून हे इंद्रा, तू दभीति नामध. राजपांगाडीं नुसुरी व धुनि या दोन दस्यूंना आपल्या वज्राच्या व्रह्मगर्जे मारून टाकलेस.

निशुण्ण दन्ध धर्णाभिर्वज्रं जघन्थ दम्यचि ।
वृषाह्युश्रु अग्निधे ॥

(८. ९. १४).

हे इंद्रा, आपणांवर चाल करून येणाऱ्या शुण्ण नामक दस्यूला तू आपल्या हातांत घारण केलेल्या वज्राचा प्रहार करून मारून टाकलास. हे वलिष्टा, तू भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करणारा आहोस असे ऐकनां तर आम्हांला अपेक्षित धर्मे धन तू आम्हांला दे.

मायाभिरुत्तिष्ठस्तत इन्द्रायामा क्रुधतः ।
अव दम्भै ग्धुश्याः ॥

(८. १४. १४).

हे इंद्र, तू आपल्या मायिक चमत्कारांच्या योगाने सर्वत्र प्रसार पावून गुलेकांवर आरोहण केलेस आणि आपल्यावर चालून येणाऱ्या दस्यूंना खाली तोंड करून भिरकावून दिलेस.

यो अग्निः सप्तमानुषः श्रितो विश्वेषु सिधुषु ।

तमागन्म त्रिपत्स्यं मन्धातुर्दस्युहन्तमस्मींश्च यज्ञेषु पूज्यं
नभंतामन्यके ममे ॥
(८. ३९, ८).

सात ऋत्विजांनी संपन्न असा जो अग्नि सर्व नद्यांच्या ठिकाणीं आश्रय करून रहात असतो व ज्याने मंदात्याच्या शत्रूंना मारून टाकिले, त्या यज्ञसुख्य अशा अग्नीला स्तविष्यासाठीं आम्ही येथें आलों आहों. तर तो अग्नि दुसऱ्याहि सर्व शत्रूंना निर्दहून टाको.

रथिरासो हरयो येते अस्त्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।

येभिर्नितं दस्युं मनुषो नियोपयो येभिःस्वः परीयसे ।
(८. ४०, ८.)

जे घोडे तुझा रथ ओढतात, जे कोणास त्रास देत नाहीत, ते वाऱ्याच्या वेगासहि मागे टाकतात. त्यांच्यासह तू मानवशत्रूंच (मनुषःदस्युं) गप्प करतोस, व त्यांच्यासुळे तू सर्वत्र फिरतोस. पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जिब्रिद्युद्धितं । सहस्राण्यसिपासद्ववाप्तुपिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ।
(८. ४१, ८.)

पृथग्वाणाचा पुत्र प्रस्कण्याचा यजमान होता. प्रस्कण्व हा अस-
हाय व दुर्बल होता. तुझ्या साहाय्याने दस्यवेष्टक ऋषीने एक हजार गायी मिळविल्या.

दश महं पौतक्रतः सहस्रा दस्यवेष्टकः ।
नित्याद्राघो अमहत.

(८. ४६, २).

पुतक्रताचा पुत्र दस्यवेष्टक याने मला स्वतःच्या धनांतून दहा-
हजार गायी दिल्या.

अन्यत्रतममानुषमयज्वानमदेवस्यु ।

अव स्वः सखा दधुर्वीत पर्वतः सुप्राय दस्युं पर्वतः ।
(८. ४०, ११).

अत्रत, अमानुष (इन्द्रयाजिनाम् अप्रियम्), अयज्वा, देव न मानणारा अशा मनुष्यास पर्वत, तुझा सखा, स्वर्गांतून खाली टाकून देतो. अशा दस्यूला पर्वत मृत्यूकडे टाकतो.

त्वं हि शश्वतीनामिन्द्र दर्ता इरामसि ।
हन्ता दस्योर्मनोदधः पतिर्दिवः ।

(८. १८, ६).

कारण तू शत्रूंच्या अनेक पुरांना नाश करणारा आहेस. तू दस्यूचा मारक, मनुष्याचा संवर्धक व स्वर्गाचा पति आहेस.

सुवितस्य मनामहेति सेतुं दुराध्यं ।
सादृशंसो दस्युमव्रतं ।

(९. ४१, ८).

अत्रत दस्यूचा नाश करून दुःखाचा सेतू सोडून आनंदाच्या सेतूचा विचार करू.

कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा ।
क्रणा च धृणुश्चयते ।

(९. ४७, २).

त्याचे कार्य झाले. दस्युनाशक झाला आहे आणि तो आपले कण धेयांनी अवलक्षितो.

इंद्रो नयो महा कर्माणि चक्रिहन्ता वृत्राणामसि सोमपूर्तिव
पेदो न हि त्वमहिनामो हन्ता विश्वस्यासि सोमदस्योः
(९. ८८, ४).

हे सोमा तू पुरांचा भेद करणारा आहेस. ज्या इंद्राने मोठी कामे केली त्या इंद्रप्रमाणे तू वृत्राचा हंता आहेस. ज्याप्रमाणे पेद्वाने सर्व नाश केला त्याप्रमाणे तू सर्व दस्यूंचा नाशक आहेस.

तन्नुसत्स्यं पवमानस्यास्तु यत्र विश्वे कारवः सन्नसंत ।
ज्योतिर्यदह्ने अरुणोदुलोकं प्रावन्मनुं दस्यवेकरभीकम् ॥
(९. ९३, ५).

तर पवमानासंबंधी हें सत्य असो की जेथे सर्वे कवि जमतात त्याने दिवसाचा उजळ व जागा आम्हांस दिली, मन्त्रा मदत केली, व दस्यूला पराभविले.

अकर्मा दस्युराभिर्नो अमन्तुरन्यत्रतो अमानुषः ।
त्वं तस्यामित्रहन्त्र वधर्दासस्यदम्भय ॥
(१०. २२, ८).

अकर्मा, अत्रत, आणि अमानुष दस्यु आमच्या भोक्ता आहे. हे अमित्रा त्या दासाचे शत्रू फसव.

दस्युहन्तं पूर्वमिन्द्रसत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिदाः ॥
(१०. ४५, ४).

इंद्रा दस्युहन्ताचे आणि पुराणाचे सत्य आम्हांस चित्र आहे. आम्हांस संपत्ति दे.

अहं दस्युभ्यः परिवृष्णमाददे गोत्राशिक्षत्र दधीचे मात-
रिश्वने ॥
(१०. ४८, २).

मी (इंद्र) दस्यूंचे सैन्य पराभविले आणि दधीचीस आणि मातरिश्वास गोठे दिले.

अहमत्कं कवयेशिश्रथं हथैरहं कुत्समावमाभिरुतिभिः ।
अहेगुणस्य श्रथिता वधर्ययन्नयोररार्यान्नाम दस्यवे ॥
(१०. ४९, ३).

मी अत्कास कवीसाठीं ढोक्यांनी मारले. मी आपल्या मदतीने कुत्साचे रक्षण केले. मी गुणाचा मारता. मी मृत्यूचा बाण धरणारा मी दस्यु वावूत आर्यांचे नांव जाऊ दिले नाहीं.

पीत्वी सोमस्य दिव आरुधानः क्षुरो निर्धुपाधमहस्यन् ॥
(१०. ५०, ८).

तो शूर सोम पिऊन आकाशांतून दस्यूस आपल्या आयुधांनी घालून देतो.

आभिर्हिमाया उपदस्यु मागान्मिहः प्रतत्रा अवपत्तमांसि ॥
(१०. ५३, ५).

आपल्या सर्व कपटसाधनासह इंद्र दस्यूजवळ (मारण्याच्या इच्छेने) आला. अवर्षणाने नाहीशी झालेली वृष्टि त्याने दिली. आणि अंधार नाहीसा केला.

अभीहि मन्यो तवस स्तवीयान्तपसायुजाविजहि शत्रून् ।
अभिन्नहा वृत्रहा दस्युहोच विश्वाव सत्याभरात्वनः ॥
(१०. ८३, ३).

वलवानाहूत वलवान् अशा मनुदेवा आमच्याकडे ये. त्याच्या साहाय्याने अश्वनां जिंक. अग्नित्र, वृत्र व दस्यु यांचा धान करणाऱ्या इंद्रा आमहाला सर्व प्रसारची संपत्ति प्राप्त करून दे.

अयन्ते अस्मद्युपमेद्वर्वाद् प्रतीचीनः सद्गुरे विश्वधायः ।
मन्योवज्रिन्नभिमाभावहृत्स्वहनाव दस्युकृत बोध्याधिः ॥
(१०. ८३, ६).

अत्यंत सहनशील व विश्वाला धारण करणाऱ्या इंद्रा हे सर्व लोक तुझेच आहेत तर त्यांच्यासाठी माघारा फौर, वज्रधारी इंद्रा दस्युंना मारण्यासाठी व वंधुजनांना जागे करण्यासाठी परत ये.

सनस्मिञ्जायमान आसतप्राउतेमवर्षजत्रयः १ स्वगृताः ।
मह्येत्वापुस्तुरवो रणापावर्धयन्दस्युहत्यायेदेवाः ॥
(१०. ९७, ४).

(हे पुरुवरस), तुझा जन्म झाल्याबरोबर देवांनी मोठ्या संभ्रमाकरिता व दस्युंना मारण्याकरिता तुझ्या सामर्थ्याची वाढ केली.

समृतमो नहुपोस्मत्तुजातः पुरो भिनदर्हन्दस्युहत्ये ॥
(१०. ९९, ७).

तो सुनात नरभ्रष्ट नहुपाचीं पुरे दस्युहत्याप्रसंगी आमच्यासाठी भिन्न करता झाला.

उपयत्तीददिन्दुं शरिरैः श्वेनो यो पाटिर्हन्ति दस्युन् ॥
(१०. ९९, ८)

श्वेनसदृश इंद्र जेव्हा सोमविंदुंत आपल्या लोहमय अंगानीं गमन करतो तेव्हा तो दस्युंना मारतो.

वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे ॥
(१०. १०५, ७).

दस्यूला मारण्याकरिता जो वज्र तयार करतो.

आवोयद्दस्युहत्ये कुत्सपुत्रं प्रावोयद्दस्युहत्ये कुत्सवत्सस्य ॥
(१०. १०५, ११).

तू कुत्सपुत्रास दस्युहत्येसाठी मदत केलीस. तू कुत्सपुत्रास दस्युहत्येसाठी मदत केलीस.

आमित्रहा वृत्रहा दस्युहंतमं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥
(१०. १०७, २).

वृत्रास, असुरास, शत्रूंस ठार मारणारा दस्यूचे हनन करणाऱ्या ज्योतीस जागृता झाला.

पूतंगन विवेचनावरून काय निघते तें पाहू.

(१) दस्यूला धनित् म्हटलें आहे.

(२) दस्यूला इंद्र मारतो.

(३) दस्यूंना जाळून इंद्रांने स्वर्गांतून खाली टाकलें.

(४) दस्युहनासाठी, यदु, तुर्वय, उग्रदेव, नववास्तव वृह-
श्च आणि तुर्वीति यांस आग्नि म्हणून कवि प्राणना करतो.

(५) दस्यूला मारून ऋजिद्वयांचें रक्षण केलें. ऋजिद्वयांचे
ज्या दस्यूपासून रक्षण केलें त्यांचें नांव पिपु होतें.

(६) शुंग, शंवर आणि अश्विद यांस मारण्याचें सांगून कवि
तें दस्यु मारण्याकरतां जन्मला आहेस अशा निर्णय काढतो.

(७) आर्य आणि दस्यु यांतील फरक ओळखण्यासाठीं स्तोता
इंद्रास सांगतो आणि हा फरक ओळखून यजन न करणारांस करणा-
रांच्या हवालीं करावयास सांगतो.

(८) दस्युनाज इंद्रांने नौमर्याच्या साहाय्याने केला.

(९) दस्यूला व शंवराला मारून उदकें वर्षविण्याची क्रिया
अग्निने केली.

(१०) दस्यु व शिमुयु यांचा एकत्र उल्लेख करून त्यांस पुरु-
हून इंद्रांने मारलें असें म्हटलें आहे.

(११) दस्यूंचीं नगरे भेदून इंद्र त्यांवरून चालला.

(१२) दस्यूंच्या आंगावर गंधें टाकून आर्यांचें बल वाढविण्या-
साठी इंद्रप्रार्थना.

(१३) दस्युहनाचा परिणाम मघवा हें नांव इंद्रास देण्यांत
झाला आहे.

(१४) गाईं गोधूत काढणें व दस्यूस मारणें या दोन क्रियांचा
एकत्र उल्लेख.

(१५) दस्यु मायावी आहे त्याच्या अशिव मायेचा प्रतिकार
अर्थांनीं केला.

(१६) दस्यूला मारण्याचा परिणाम आर्यांकरितां प्रकाशोत्पत्ति
हा दाखविला आहे.

(१७) शत्रूंचा आणि दस्यूंचा नाश करणारी प्रजा स्तोता
इंद्रास मागतो.

(१८) दस्यूपासून दभीतीचें रक्षण केलेंस.

(१९) चुमुरि आणि धुनियांस दस्यु म्हटलें आहे. ते निद्रिस्त
असतां त्यांस इंद्रांने मारलें.

(२०) दस्यूंचीं नगरे आयस म्हणजे लोखंडी होतां.

(२१) दस्यूंना देवांनीं जिंकलें.

(२२) देवांनीं दस्यूस जिंकलें तें यज्ञ करून जिंकलें.

(२३) इंद्रांने दस्यूस जिंकलें तें मायेंने जिंकलें.

(२४) दस्यु ससैन्य होते.

(२५) दस्यूस दासीविशः असें म्हटलें आहे.

(२६) दस्यु दान देत नाहींत.

(२७) दस्यूंचा परामभव अग्नि करो असें स्तोता म्हणतो.

(२८) दस्यूंना अनास आणि मृत्रवाचः म्हटलें आहे. त्या
दस्यूंना मारण्याचें श्रेय इंद्रास दिलें आहे. कोणत्याहि मानवाला
दिलें नाहीं.

(२९) मरुत दस्यूंचा वध करतात.

(३०) स्याच्या कृपेने दस्यूंचा ढोक्य चुकवून आम्हां मुला-
वाळांसह निघून जाऊं म्हणून स्तोता म्हणतो.

(३१) वतांनीं जन्मांना परामर्श्याची क्रिया व दस्यूंना
मारण्याची क्रिया गाता एकत्र उल्लेखितो.

(३२) दस्यु मनुष्यांस मुरळ घालतो परंतु इंद्रस्तवनासुलें
दस्यूनें मुरळ घातलेल्या मनुष्यास चुमानीत नाहीं.

(३३) शंवर दस्यु आहे. त्याची शंभर नगरे इंद्र जमीन-दोस्त करता.

(३४) पर्णीस दस्यु म्हटले आहे आणि त्यास, अक्रतु, मृध्रवाच, अथ्रद, अय्य (अग्नि न वाढविणारे) अय्य म्हटले आहे.

(३५) इंद्राच्या गतीचा परिणाम मनुष्य दस्यूस गप्प करण्याकडे होतो.

(३६) दस्येवृक नांवाचा एक यज्ञक होता.

(३७) दस्यूला पर्वत मसूकडे टाकतो.

(३८) दस्यु अन्नत होता.

(३९) पैदाने ज्याप्रमाणे सर्पनाश केला त्याप्रमाणे इंद्राने दस्युनाश केला.

(४०) सोमाने दस्यूला पराभविले.

(४१) दस्युपराभव याचा व दिवसाचा प्रकाश व जागा लोकांस देणे व मनुष्ये संरक्षण करणे यांचा सहोलेखसंबंध आहे.

(४२) दस्यु अकर्मा, अन्नत, आणि अमानुष आहे. तो दास आहे.

(४३) इंद्राचे दस्युशी अभिगमन अवर्षणनाशाशी आणि अंधकारनाशाशी संबद्ध आहे.

(४४) इंद्रास अमित्रहा, दस्युहा व वृत्रहा असे म्हटले आहे.

(४५) दस्यूंना मारणे व बंधुजन जागे होणे या क्रियांचा अग्न्याग्न्यास्तोता सांगतो.

(४६) दस्यूला मारण्यासाठी देवांनी पुरुषव्याचे सामर्थ्य वाढविले असे उर्वशीच्या तोंडी वाक्य सूक्तकार घालतो.

(४७) नहुषांचीं पुरे दस्युहत्याप्रसंगां इंद्राने भिन्न केली.

(४८) कुत्सपुत्रास इंद्राने दस्युहत्येसाठी मदत केली.

या उल्लेखांत दस्युस्वरूप येणेंप्रमाणें दिसतें.

पिषु, शुष्ण, शंवर, अर्बुद, चुमरि, धुनि यांस दस्यु म्हटले आहे. पर्णीसहि दस्यु म्हटले आहे. धिम्यु, नहुष, आणि वृत्र हे देखील दस्यूमध्ये मोडत असावेत.

दस्यूस मायावी, धमिन्, अनास, मृध्रवाच, अक्रतु, अथ्रद, अय्य, अय्य, अकर्मा, अमानुष, दास अशीं विशेषणें लावली आहेत. ते दान देत नाहीत. मनुष्यांस मुरळ घालतात.

दस्यूंचीं नगरे होती. तीं शंभर होती. तीं आयस म्हणजे लोखंड किंवा काळी होती. ते सैन्य होते.

दस्यु मारण्याचें श्रेय इंद्रास मुख्यत्वेकरून दिलें आहे. प्रसंगां अर्मास, इंद्रास, अर्थास, सोमास, मरतांस व पर्वतास दिलें आहे. मानवीजनापैकीहि अनेकांचा दस्युहत्येशी संबंध आणला आहे. अशांमध्ये पुस्तवस, यदु, तुर्वश, उग्रदेव, नववास्त्र, वृहदथ, तुर्वति, ऋजिश्वा, दमीति, कुत्सपुत्र, अग्नि, हे मोडतात. या उल्लेखांपैकीं कांहीं उल्लेख देवांचे शत्रु दस्यु यांच्या नाशाचे वाचक आहेत

आणि कांहीं सामान्य शत्रुवाचक आहेत. कांहींनीं दस्यूंचा नाश यज्ञ करूनच केलेला आहे.

दस्युहनाचा परिणाम, उदकें मोकळीं होणें, गाई शोधूस काढणें, प्रकाशोत्पत्ति, पृथ्वी मोकळी होणें म्हणजे जागा मिळणें, लोक जागे होणें इत्यादि वर्णिले आहेत.

दस्यूस दासीर्विशः असें म्हटले आहे.

दस्यूंचें सामुच्चयिक शत्रुत्व दोघांशीं दाखविलें आहे. एक देवांशीं आणि दुसरें आर्यांशीं.

आतां दासविषयक उल्लेखांत काय सांपडतें तें पाहूं.

हे उघे, यशानें भरलेली सुत्रीरांनीं युक्त व अनेक दासांनीं परिपूर्ण (दासप्रवर्ग रथि) अशी संपत्ति मला लाभो.

(१. १२, ८).

प्रजांचें पालन करणारा तो इंद्र पराक्रम करण्याच्या इच्छेनें दस्यूंचीं नगरे (दासीः पुरः) फोडून टाकितो झाला, वज्रधरा इंद्रा मर्मस्थळ जाणणारा असा तूं दस्यूंच्या नगरावर अन्न टाक आणि हे इंद्रा आर्य लोकांचें बल आणि यश वाढीव.

(१. १०३, ३).

जे जे उपासक लोक रक्षणासाठी इंद्राकडे येतात त्यांस तो तत्क्षणीं चांगल्या मार्गां लावो. देव दस्यूंचा क्रोध नाहोंसा करोत आणि आमचें कल्याण व्हावें म्हणून आमच्या वर्णांच्या (दासांचा) लोकांना घेवून येवोत.

(१. १०४, २).

मला जरी दासांनीं बांधून नद्यांमध्ये टाकिलें आहे तरी त्या नद्या मला बुडूं न देवोत. त्रैतनानें जरी माझ्या शिरावर आघात केला आहे तरी तो दास आपलेच उर आणि बाहू कापून घेवो.

(१. १५८, ५).

हे इंद्रा युद्धांत कवीनें तुझा स्तव केला. तूं असुराला (दासाय) भूमीचें उसें देता झालास. मघवा तिन्ही लोकांना दानानें मनोरम करिता झाला व समरांगणामध्ये कुयवांचाला जमीनदोस्त करिता झाला.

(१. १७४, ७).

हे शूर इंद्रा, ज्याला अहोनें वेष्टून टाकिलें होतें त्या महान् विपुल उदकाला तूं खालीं वर्षिता झालास. स्तोत्रांनीं बलवान् झालेला असा तूं आपणास अमर मानणाऱ्या (अमर्त्ये मन्यमानं दासं) दासाला सुद्धां मारून खालीं पाडिता झालास.

(२. ११, २).

आम्ही तुजें सुंदर बल आतां वाढवीत आहों. सुंदर वज्र तुझ्या खांद्यावर ठेवीत आहों. आम्हांकडून बल धारण केलें गेलेला सुंदर असा तूं तेजःपुंज अशा वज्राच्या योगानें आम्हांसाठीं दास लोकांचा (दासीर्विशः) पाडाव कर.

(२. ११, ४).

ज्यानें हीं सर्व आस्थिर भुवनें निर्माण केलीं, जो दास वर्णना

निर्दिष्टा झाला, जो विजयी द्यूतकारप्रमाणे शत्रूंची एकलक्ष धने घेता झाला तो, हे जनहो इंद्र समजा.

(२. १२, ४).

तो देदीप्यमान, प्रख्यात आणि अत्यंत पराक्रमी इंद्र मनुष्याला साहाय्य करण्यासाठी सिद्ध असो. विजयी आणि वलवान् इंद्र, नाशक दासांचे शिर (अश्वसानस्य दासस्य शिरः) भूमीवर पाडो.

(२. २०, ६).

तो वृत्रघ्न आणि पुरभंजक इंद्र काळ्या जातीच्या लोकांची (कृष्णयोनीर्दासीः) दाणादाण करिता झाला. तो आर्य-जनाकरिता पृथिवी आणि उदके निर्माण करिता झाला. तो यजन करणाऱ्या जनांचे स्तोत्र सदैव वाढवो.

(२. २०, ७).

शत्रूंचीं नगरे फोडणारा, संपत्ति प्राप्त करून देणारा आणि शत्रूंचा नाश करणारा इंद्र आपल्या तेजाच्या योगाने दासाला (दासं अतिरत्) जिंकितो. स्तोत्रांच्या योगाने ज्याला भ्रंश होतो, जो विशाल विग्रह, महा दानशाली असा इंद्र द्यू आणि पृथिवी या उभय लोकांना भरून टाकितो झाला.

(२. ३४, १).

हे मधवन्, ज्या तुला व्यसनं हनवदीवर मारिले परंतु खाली पडल्यानंतर देखील तू उठून उभा राहिलास आणि दासांचे शिर तू वध करून कुटलेस तो तू माझा आहेस.

(४. १८, ९).

दस्तूविपयीच्या जळेखात ही कृचा आलीच आहे.

(४. २८, ४).

उलितर पुत्र जो शंबर दास, त्यास तू मोठ्या पर्वतावरून खाली टाकून दिलेस.

(४. ३० १४).

वर्चि नामक दासाचे पंचाधिक शतसहस्रअनुयायी तू चाकाच्या धागेप्रमाणे चिरडून मारिलेस.

(४. ३०, १५).

देभीतिसाठी इंद्राने तीस हजार दास आपल्या मायेने व हथानी (हनन साधनाने) निजविले.

(४. ३०, २१).

हे इंद्रा, सोमाने मोदमान झालेल्या तू दासीपुराजवळ जाऊन त्यास विर्वसिले त्या बुद्धे शौर्ये आम्ही गातो.

(४. ३२, १०).

येथे मनुष्यहितासाठी तू दास नमुचि याचे डोके तोडतोस.

(५. ३०, ७).

नमुचि दासाचे डोके घुलून तू मला सहकारी सखा केलेस.

(५. ३०, ८).

दस्तूविपयक उताऱ्यात उल्लेख दिलाच आहे.

(५. ३०. ९).

(हे इंद्रा,) सूर्यासाठी त्याच्याच स्थानां (आकाशांत) तू वर्षाव करून संग्रामांत दासाचा नाश केलास

(५. ३३, ४).

इंद्र विश्वाचा दमिता आहे, तो कसा तर ज्याप्रमाणे भयजनक आर्य आपल्या ताव्यांतोळ दासास नेतो तसा.

(५. ३४, ६).

ज्याप्रमाणे श्येन मदकारक देठ (सोमाचा) तोडतो. त्याप्रमाणे नमुचि दासाचे शिर तोडणारा इंद्र.

(६. २०, ६).

सात शारदी पुरे तू फेडिलेस, पुस्तुत्साला मदत केलीस आणि दासांचा नाश केलास.

(६. २०, १०).

जिने (ज्या संपन्नतेने) दासांना आर्य केलेस, दुष्ट मनुष्यांना चांगले मनुष्य केलेस ती स्वस्ति (संपन्नता) हे वज्री, तू आम्हाला शत्रुनाशाला दे.

(६. २२, १०).

आर्यांसाठी हे इंद्रा आमच्या स्तुतीच्या योगाने आमच्या विरुद्ध लडतात त्यांचा पराभव कर, आमच्या अग्नित्रांचा क्रोध कमी कर आणि आमच्या शत्रूंची चौहोंकडे दाणादाण कर आणि दासांच्या विशांना खाली पाड.

(६. २५, २).

हे शूरा, ज्या वळेस तू शतसहस्र शत्रूस अवदारीलेस. त्या वळेस तू आमची स्तुति खरी केलीस. तू दास शंबराला मारिलेस.

(६. २६, ५).

हे शूरा, नरांत नरश्रेष्ठ, दोषां शत्रूस घृत्रां दासांस व आर्यांस तू आपल्या आयुधांनी युद्धांत वधिलेस.

(६. ३३, ३).

दररोज आपल्या सन्नापासून त्या काळ्यांस त्याने हाकलून दिले. त्या वर्षित्याने वर्षी शंबर इत्यादि दासांस जलसंचयापाशी मान्य टाकले.

(६. ४७, ११).

हे सत्यताने, आर्यांनी (जले) झांकणाऱ्यांस मारले, दासांना मारले, सर्व द्वेष्टांस मारले.

(६. ६०, ६).

तू इंद्रा शरीराचे तुक्षी सेवा करणाऱ्या कुत्तास मदत केलीस. आर्जुनेयास मदत करतांना तू कुयवास आणि दास शुष्णास तावडीत आणलेस.

(७. १९, २).

मुदासाच्या दास आणि आर्य शत्रूस इंद्रा तू मारलेस.

(७. ८३, १).

इच्छा पुरविणाऱ्या वरुणा तुला मी दासाप्रमाणे सेवीन.

(७. ८६, ७).

सूर्य, उषा, आणि अग्नि, प्रदेश व लोक यांस उत्पन्न करून यज्ञासाठी तुम्ही ऐसपैस स्वली निर्माणिली आहे. तुम्ही आपल्या युद्धांत वृषशिप्र दासांच्या मायेला मारले आहे.

(७. ९९. ४).

दासांचीं पुरे भक्षण करीत अमर्त्य अश्वीनें दुस्त या.

(८. ५, ३१).

सप्तसिंधूराल आर्यांस दुःखापासून कोण मुक्त करील (हे इंद्र) दासांचे वधकारक (हत्यार) नमव.

(८. २४, २७).

त्या वलवान इंद्राने, सविंद, अनर्शनि, पिषु व अहीशुव या दासानां मारलें.

(८. ३२, २).

छतांचीं जाळीं कापून टाक, दासांचे ओज नष्ट कर, (त्यांचीं) संभूत वसु वाहून टाक. आम्हीं इंद्रास भजतो.

(८. ४०, ६).

सर्वे आर्य आणि दास त्याचे अंकित आहेत. दशमपर्वी जवळ हे धन आणलें आहे.

(८. ५१, ९).

मला शंभर गर्दभ, शंभर मेढरे आणि शंभर दास आणि शिवाय माळा (दिलेस).

(८. ५६, ३).

इंद्र जे तुझी निंदा करतात त्यांचे धन तूं हरतोस. जे तुझे यजन करतात त्यांस खूब करतोस. तूं आमचे रक्षण कर आणि दासाला आपल्या घातक शस्त्रांनीं मारतोस.

(८. ७०, १०).

दस्युविषयक विवेचनांत ही ऋचा आली आहे.

(१०. २२, ८).

घोड्यांनां यज्ञांनीं जे धन प्राप्त झाले त्याच्या योगाने इंद्र मघवा आणि वृत्रहा झाला. ऋभु, ऋभुक्षा, वाज या धनांचा तो पति आहे. दासांचे मी नांव देखील मारून टाकतो.

(१०. २३, २).

हे बहुस्तुता (इंद्र) दास असो अगर आर्य असो ते अदेव असल्यास ते आम्हांस दुःसह (पराभवास शक्य) व्हावेत. आम्ही त्यांस संग्रामांत मारतो.

(१०. ३८, ३).

वृत्रहा ज्याप्रमाणे वृत्र दासास मारतो त्याप्रमाणे मी मोठ्या रथाच्या नववास्त्याला मारलें.

(१०. ४९, ६).

जेव्हां मनुष्याचे सत्रन मला बोलविते तेव्हां मी राक्षसीं कापण्यास योग्य अशा दासाला मारतो.

(१०. ४९, ७).

हे इंद्र तूं देवांनां मदत करून दासांचे ओज नाहीसे केलेस त्या वेळीं तूं प्रजेचे रक्षण केलेस.

(१०. ५४, १).

यदु आणि तुर्व यांनीं दोन सेवाक्षम असे दारा गाईसह दिले.

(१०. ६२. १०).

तूं यज्ञविघातक नमुचीला मारलेस. ऋषीकरतां दासाची माया नाहीशी केलीस.

(१०. ७३, ७).

तुझ्या वलवान साहाय्यानें आम्हीं आर्य आणि दास यांस जिंकू.

(१०. ८३, १).

मी सर्वोना पहात व दास व आर्य यांना पृथक्करीत जातो.

(१०. ८६, १९).

त्यानें अनेक शब्द करणाऱ्या सहा ढोऱ्यांच्या आणि तीन शिरांच्या दासाला नमविलें.

(१०. ९९, ६).

जे आम्हांस मारणारे आमचा द्रोह करतात (अभिदासतः) त्यांमध्ये आपलें वज्र टाक, दास व आर्य शत्रूंचीं शस्त्रे नाहीशी कर.

(१०. १०२, ३)

आपल्या वलाने चाडणारा असा तो ओजोयुक्त दासाच्या ठिकाणीं शत्रूप्रमाणे भय उत्पन्न करतो.

(१०. १२०, २)

सूर्यानें आकाशाच्या मध्यभागीं आपला रथ सोडला. जेव्हां आर्यानें इंद्राने दासांशीं युद्ध केलें. ऋजिक्षासह इंद्राने पिषूचे किळे नष्ट केले व अशुराला जिंकलें.

(१०. १३८, ३)

बरील उताऱ्यांत दासविषयक विधाने येणेप्रमाणे दिसतात.

(१) दास हा शब्द गुलाम अथवा सेवक या अर्थीनें ५ वेळ आला आहे.

(२) दासांचीं पुरे इंद्राने फोडलीं.

(३) दासांचा क्रोध देवांनीं नाहीसा करावा अशी प्रार्थना करण्याइतके दासांचे महत्त्व होतें.

(४) दौर्घतमा, त्रैतनास व त्यास नदींत टाकणाऱ्यास दास म्हणतो.

(५) कुयवाचा पराभव आणि दासपराभव यांचे एका ऋचेत वर्णन.

(६) दास अपणास अमर्त्य समजत होता.

(७) अहिवय, उदकमुक्ता यांची दासनाशाशीं संहोक्ति.

(८) दासांस वर्ण म्हटलें आहे.

(९) दासांस अर्शसान म्हणजे नाशक म्हटलें आहे.

(१०) दासांनां कृष्णयोनी म्हटलें आहे.

(११) ऋष्या दासांनां मारणाऱ्या इंद्राला वृत्रघ्न आणि पुरसंजक आणि आर्यांनां पृथ्वी आणि उदके देणारा म्हटलें आहे.

(१२) कुलितर पुत्र शंवर यास दास म्हटलें आहे.

(१३) यर्चि नामक दासाचे १ लक्ष ६ हजार अनुयायी होते.

(१४) ते अनुयायी इंद्राने मारले.

(१५) दभीतीसायीं इंद्राने तीस हजार दास मारले.

(१६) नमुचीस दास म्हटलें आहे. त्यास इंद्राने मारलें.

(१७) दासांनीं स्त्रियांचे सैन्य इंद्रापुढे केलें. ते सैन्य मला काय करणार असें इंद्र म्हणाला आणि त्यांतील दोन स्त्रियांस त्यानें आपल्या अंतर्गृहीत ठेवले.

(१८) इंद्राने सूर्यासाठीं दासाचा नाश केला.

(१९) दासांचा नाश करणे पुष्कळांस मदत करणे आणि सात शारदी पुरे फोडणे यांची संहोक्ति.

(२०) स्तोता ज्या संपत्तीने दास आर्य होतो ती संपत्ति मागतो.

(२१) आर्य व दास या दोघांस इंद्राने युद्धांत मारले.

(२२) वर्चा व शंवर या दासांस मारणाऱ्या इंद्रास वर्पिता म्हटले आहे. त्यांचा घव जलसंचयाजवळ केला असे म्हटले आहे व काळ्यांस दूर हाकलले या क्रियेचा उल्लेख केला आहे.

(२३) दास, जले झाकणारे व इतर द्वेषे यांचा एकत्र उल्लेख करून त्यांस आर्यांनी मारले असा उल्लेख केला आहे.

(२४) शुण, सुविद, अनर्शनि, पिष्टु आणि अहोशु यांस दास म्हटले आहे.

(२५) दासाविरुद्ध इंद्राने कुत्स व आर्जुनेय यांस मदत केली.

(२६) दास व आर्य यांचे सहशत्रुत्व (१) मुदासाशी

(२) इतर वक्त्याशी आहे.

(२७) वृषशिप्रास दास म्हटले आहे.

(२८) वृषशिप्र दासाची माया वर्णिली आहे.

(२९) दासपुत्रांचा नाश अर्धा करतात.

(३०) दासांपाशी भरलेली वसु होती.

(३१) दास व आर्य हे दोघेहि एकाच अंकित असा उल्लेख.

(३२) दासाविरुद्ध देवांनी इंद्र मदत करतो.

(३३) दास व आर्य यांतील भेद इंद्र ओळखतो म्हणून विधान.

(३४) अनेक शब्द करणारा, सहा डोळ्यांचा व तीन शिरांचा असे इंद्रशत्रु दासाचे वर्णन.

दास या शब्दाचा सेवक या अर्थाने ५ वेळ उपयोग झाला आहे. अधिक वेळ नाही.

दास आणि दस्यु यांचे एकमेकांशी ऐक्य पुढील विधानावरून दिसते (१) ज्यांस दास म्हटले आहे व दस्युहि म्हटले आहे अशा व्यक्ति १ शंवर २ शुण ३ वृत्र ४ पिष्टु. (२) दोघांनीहि पुरे इंद्राने अगर इतर देवांनी फोडली. (३) दोघांनीहि मारण्याचा परिणाम उदकमोचन व प्रकाशोत्पत्ति असा दाखविला आहे. (४) दोघांनीहि कांहीं प्रसंगी विशिष्ट व्यक्ति व कांहीं प्रसंगी समुदाय अशा अर्थाने उपयोग केला आहे. (५) दोघांचेहि शत्रु मुख्यतः इंद्र व असुख्यतः इतर देव, विशेष करून अग्नि. (६) दोघेहि मायावी होते. (७) दभीतीचे रक्षण त्यांपासून केले असे दोघांविषयी उल्लेख आहेत.

दासविषयक स्वतंत्र मजकूर.—दीर्घतम्याने आपल्या शत्रूस दास म्हटले आहे. मुदासाच्या व इतर कांहींच्या शत्रूस केवळ दास म्हटले नाही, तर आर्य आणि दास असे दोन्ही प्रकारचे शत्रू वर्णिले आहेत.

म्हणजे अर्थात तेथे दास शब्द शत्रुवाचक नाही. दासांना कृष्ण-योनि म्हटले आहे.

दासाला वर्ण म्हटले आहे; दस्यूस तसे म्हणणारा उल्लेख नाही.

दासविषयक उल्लेखांत अहिनाशाचे उल्लेख आहेत तसे दस्यु-विषयक उल्लेखांत नाहीत. दासाच्या अवतत्वाविषयी नोमाटा फारसा आढळत नाही. दासांचे विशिष्ट स्वरूप वर्णिले आहे, ते तीन डोळे व सहा डोळे असे आहे, व तो मोठ्याने शब्द करणारा आहे.

दस्यु म्हणून ज्यांचा उल्लेख नाही पण दास म्हणून ज्यांचा उल्लेख आहे असे वर्चि, नमुनि, वृषशिप्र, सुविद, अनर्शनि, अहो-शुन हे होत.

दासाचे शत्रु पुष्कस्त, कुत्स, व आर्जुनेय म्हणून वर्णिले आहेत. दासांशी संयुद्ध क्रियापद “दासू” असेच आहे व ते नाशार्थक आहे.

दासांचे सैन्य स्त्रिया म्हणून उल्लेखिले आहे. कांहीं विशिष्ट संपत्तीच्या अस्तित्वामुळे दास आर्य होऊ शके असे वर्णन आहे.

या तुलनेपासून काय निर्णय निघतात ते पाहू. हे निर्णय काढण्यापूर्वी कांहीं सहायक गोष्टींचा निर्देश केला पाहिजे.

दासविषयक ऐतिहासिक सत्य.—दासविषयक ऐतिहासिक सत्य काढावयाचे म्हणजे वेदपूर्वकालीन दास व दस्यु शब्दांचा व त्या शब्दांनी जेव्हा होणाऱ्या कल्पनांची स्थिति अवगमिली पाहिजे. तशाच या शब्दांची उत्तरकालीन स्थिति रक्षांत घेतली पाहिजे. वैदिक साहित्य पूर्वकालीन आणि उत्तरकालीन स्थितीला तुलिले पाहिजे.

उत्तरकालीन स्थिति थोडक्यांत वर्णित येते. पूर्वकालीन स्थिति शोश्रण्यासाठी तौलनिक पद्धतीत शिरावे लागते.

दास हा शब्द उत्तरकालीन वाङ्मयांत शत्रुवाचक नाही. दस्यु हा शब्द तर उत्तम झाला आहे.

अवेस्तामध्ये दास शब्दाशी सदरा शब्द पहावयाचे म्हणजे अवेस्ताभाषेत सचा ह होतो हें दृष्टांत घेतले पाहिजे.

तेथे दास शब्दाशी सदरा शब्द येथेप्रमाणे आहेत:—

(१) दहू, क्रियापद याचे अर्थ नाश करणे किंवा दंश करणे असे आहेत.

(२) दहक, म्हणजे दंश करणारा.

(३) दहके म्हणजे (वाईटाचा) नाश करणारा.

(४) दहाक—दंश करणारा साप. याशिवाय पार्शी लोकांच्या पौराणिक परंपरेत अहि दहकाची गोष्ट आली आहे ती अशी: अहिदहक हा एक अनर्थ शत्रु होता. त्याने जमशेद राजाचे सिंहासन वज्रकावले व आपल्या संपत्तीच्या मदने तो आपणांस देव मानू लागला. त्याचे स्वरूपवर्णन तीन तोंडांचा, तीन डोळ्यांचा, सहा डोळ्यांचा, असत्यभाषी मायावी वलाडय राक्षस असे आहे. त्यास दुज म्हटले आहे. सहानाम्यांत त्याचे वर्णन त्याच्या खांद्यांचे शैतानने (अहमिन) चुंवन घेऊन तेथे दोन सपे उत्पन्न केले असे आहे.

या गोष्टीवरून आपणास ज्या कांही गोष्टी स्पष्ट होतात त्या येथे प्रमाणे:

(१) दासांचे अस्तित्व पशुभारतीय काळीं देखील असलें पाहिजे, त्याशिवाय दोन्ही राष्ट्रांच्या प्राचीन कथांत थोड्या फरकांनं दासकल्पना नसती.

(२) दास हा सर्पस्वरूपी आहे ही कथा फार प्राचीन असावी. हिब्रूच्या ग्रंथांत देखील सैतान सर्पस्वरूपी आहे त्या अर्थीहि ही कल्पना हिब्रूच्या प्राचीन इतिहासकल्पना ज्या काळांत तयार झाल्या त्याच्याहि पूर्वीची असावी.

(३) हा दास तान डोक्यांचा, सहा डोक्यांचा मायावी आहे हें वर्णन वैदिक वाङ्मयांत तसेंच अवेस्त्यांत सामान्य आहे. वैदिक वाङ्मयांत हा उल्लेख दासांसंबंधी एकदांच आला आहे. त्या अर्थी वैदिक ग्रंथ तयार होत गेले त्यावेळेस ही कल्पना मरत चाललेली असावी. पण या कल्पनेचें अस्तित्व इराणांत अधिक काळपर्यंत जिवंत राहिलें.

(४) दंड करणें आणि दाह करणें याच्या मुळांशीं एकच क्रियापद पशुभारतीय काळांत असावें.

दास शब्दाच्या इतिहासाविषयी पूर्वगत पुराव्यावरून जे आपणांस निर्णय काढता येतात ते यणें प्रमाणें:—आर्य आणि दास हे परस्परांचे विरोधी आहेत ही कल्पना वेदांत तशीच अवेस्त्यांतहि असल्यामुळें यांचा संग्राम झाल्याचें वर्णन ऋग्वेदांत आहे व हा संग्राम भारतभूमीवर झाला ही कल्पना ग्राह्य होत नाहीं, तर वाईट आचरण करणारे दुष्ट शत्रु ते दास, चांगलें आचरण करणारे ते आर्य ही कल्पना घेऊनच मंत्रवक्ते हिंदुस्थानांत आले, आर्य व दास यांच्या युद्धाचे जे उतारे आहेत त्यांपैकीं बरेचसे उतारे इद्राच्या पराक्रमाच्या वर्णनपर असल्यामुळें त्या उताऱ्यांचें स्पष्टीकरण कंण्यासाठीं भारतीय इतिहासाकडे धांव न घेतां ले० टिळकांनीं ज्याप्रमाणें बूलगूहकालाकडे धांव घेतली तिकडे घेतली पाहिजे.

आर्य आणि दास यांचा विरोध म्हणजे काळ्यांचें गोऱ्यांनीं केलेंलें हूनन असा अर्थ सर्वत्र लावतां येणार नाहीं हें ले० टिळकांनीं 'आर्टिक होम इन दि वेदाज' या ग्रंथांत दाखविलेंच आहे. आर्य आणि दस्यु यांचा विरोध यजनविषयक आहे. जे यजन करतात ते आर्य आणि जे यजन करीत नाहींत ते दस्यु, अशी कल्पना ऋग्वेदांत सर्वत्र आढळते. तथापि दास म्हणजे शत्रु असा अर्थ दासाविषयीं मात्र आढळतो. भारतीय मंत्रवक्त्यांत दास व दस्यु यांमध्ये काहीं कल्पना सामान्य आहेत आणि काहीं भिन्न आहेत याचें कारण मंत्रवक्त्यांच्या पूर्वजांच्या काळांत पाहिलें पाहिजे. इराणी लोकांत दस्यु हा शब्द फार स्पष्ट रीतीनें आला नाहीं, किंवा आर्य आणि दस्यु यांचा विरोधहि दाखविला नाहीं. दस्यु किंवा दस्यु असे शब्द आले आहेत. पण ते भिन्नदेशीय अशा अर्थानें आले आहेत.

ज्या आर्यांचा दासांशीं विरोध झाला ते लोक देशांत येत होते हें वरील उताऱ्यांत आलेल्या उल्लेखावरून मुळीच सिद्ध होत नाहीं. ते पंजाबांत होते एवढेंच दिसतें.

मंत्रवक्ते लोक देशांत होते त्या वेळेस त्यांस लोक विरोध करीत, तेव्हां त्यांनीं जर त्यांस दास म्हटलें तर तेथें तो शब्द शत्रुवाचकच होईल. परंतु जेव्हां कोणी आर्य आणि दास यांचा दोषांचाहि शत्रूमध्ये उल्लेख करितो तेव्हां दास हा शब्द केवळ शत्रुवाचक आहे असें होत नाहीं. शत्रूंतील दोन वर्गामध्ये काहीं तरी फरक वक्ता करीत आहे असें स्पष्ट होतें. हा फरक आचारवाचक आहे कीं, वर्गवाचक आहे कीं, वंशवाचक आहे हें उपलब्ध पुराव्यावरून स्पष्ट होत नाहीं. असें शक्य आहे कीं, निराळ्या राष्ट्रांचे लोक ज्याअर्थी निराळ्या आचारांचे असतात त्याअर्थी दास हे निराळ्या राष्ट्रांचे व निराळ्या आचारांनीं युक्त असे असतील, दास काळे आहेत असा उल्लेख एकच आहे. पण तो उल्लेख इद्राच्या शौर्यासंबंधानें असल्यामुळें म्हणजे काळोखाच्या नाशाविषयींच्या उल्लेखाचा असल्यामुळें काळी जात व पांढरी जात यांच्या लढाईचा इतिहास त्यांतून निघत नाहीं. जेथें दास आर्य होण्याची शक्यता आहे (६. २२, १०) तेथें वंशविषयक अर्थ दास शब्दांतून काढण्यापेक्षां यजनविषयक काढणें अधिक योग्य होईल.

थोडक्यात सांगावयाचें म्हटल्यास दास, आर्य, दस्युवर्ण इत्यादि विषयीं उल्लेख आर्यनू राष्ट्रांनीं नान आर्यनू लोकांपासून हिंदुस्थान जिकलें अशा इतिहासाचे सूचक मुळांच नाहींत.

“आर्य” पासून प्रारंभ करून इतिहासाची आशक्यता असतां इतिहासास अन्वय दृष्टि.—आर्य शब्द किंवा आर्य नांवाशीं संबद्ध असलेले उल्लेख यावरून कोणत्याहि राजकीय हालचालीवर प्रकाश पडत नाहीं. तेव्हां राजकीय हालचालींसाठीं अन्यत्र पाहिलें पाहिजे. देशांत ज्या हालचाली ऋग्वेदांत दिसतात त्यांचा आपण आढावा घेऊं.

(१) सुदास व त्याविरुद्ध दहा राजे.

(२) पुरुवस आणि त्याविरुद्ध असलेले लोक.

(३) सरमा व पणी इत्यादिसंबंधानें कथा.

(४) देव व त्याविरुद्ध असलेले लोक.

या चार कथानकांखेरीज दुसरीं कथानकें ऋग्वेदांत नाहींत म्हटलें तरी चालेल.

देव मग ते इद्रादि आदित्य असोत किंवा दुसरे कोणी असोत त्यांच्या संबंदाच्या ज्या कथा आहेत त्या वैदिक काळांतील प्राचीन कथा होत. आज आपण जसे प्राचीन कथांस पौराणिक कथा समजतो आणि त्यांचें बीज आपण गूढ समजतो तसेंच ऋग्वेदासुर आणि इद्रादि देव यांचें बीज वेदकालीन लोक गूढ समजत असावेत. त्यासंबंधानें आलेल्या कथा भारतीय इतिहासाचा भाग नाहींत. त्या तौलनिक पुराणशास्त्राच्या साहाय्यानें कथावृत्तीच्या ज्ञातव्य इतिहासाचा भाग होत.

उरलेले दोन कथाभाग म्हटले म्हणजे सरमा पणी यांचा संबंध आणि पौरुषसेतिहास हे होत. याविषयीं विवेचन आपणांस आढळतें. पुरुवस ही व्यक्ती ऋग्वेदाकालांतच इतकी जुनी

मानली जात होती की, स्वर्गांतल्या अप्सरा व देव यांच्याशी त्यांचा संबंध सूक्तकाराने वाणिला आहे. त्या वेळेस ते प्राचीन इतिहासगूढ आख्यान म्हणून समजले जात होतें. सरमा व पणी यांसंबंधानें तें आख्यान म्हणून आपणांस म्हणतां येईल. त्या आख्यानाचा विषय कोणत्या काळाचा असावा याविषयी प्रश्न आहे. या दोन आख्यानांसंबंधानें विचार करणारा महत्त्वाचा संशोधक म्हणजे रा. राजाराम रामकृष्ण भागवत हा होय. या संशोधकाचें विविधज्ञान-विस्तारातील "वेदार्थयत्नकाराचें स्मारक" (पुस्तक २६-२८ वें) म्हणून पांडित्यपूर्ण लेख आपणांस उपलब्ध आहेत.

सरमासूक्त व पुरुखाचें सूक्त यांत दिसणारा कथाभाग यांचा व दिवोदासयुद्धाच्या दशरामयुद्धाचा पौर्वापर्य संबंध निश्चित नाही.

दशरामयुद्धाचा मात्र इतिहासाशी संबंध विशेष तऱ्हेनें दाखवास पाहिजे. त्यापूर्वी सरमासूक्ताविषयी झालेलें संशोधन लक्ष्मण घेऊं. त्या सूक्तांत ऐतिहासिक सत्य काय असावे याविषयी राजाराम-शास्त्र्याचें मत देतों. त्यांच्या मताप्रमाणें देव नांवाचें एक राष्ट्र होतें, त्यांच्या पणीशां लढाया होत होत्या वंगरे. राजारामशास्त्री यांची कल्पना जितकी काटेतोल पद्धतीनें पुढें तपासली जावयास पाहिजे तितकी गेली नाही. त्यांच्या मतानें सरमासूक्तांत जो इतिहास आला आहे तो मात्र लोकांची हिंदुस्थानांत वसताना होण्यापूर्वी जी परिस्थिति होती त्या परिस्थितीचा द्योतक असून तो कथास्मानें समाजांत राहिला असावा. राजारामशास्त्री यांच्या कल्पनेविषयी आम्हां आपलें मत सध्यां कांहींच देत नाही. त्यांच्या म्हणण्याचा भावार्थ देऊन मोकळे होतों.*

पणीच्या राष्ट्राविषयी आणि वेदिकांच्या इतर राष्ट्रांशी आलेल्या संबंधाविषयी विधानें आणि इंद्राचें त्या वावर्तीत कार्य याविषयी भागवती विधानें आम्ही मांडलेल्या इतिहासाशी संगति जुळविण्याचा प्रयत्न न करितां येथें मांडतों.

स मासूक्त. (१०. १०८, ११) देव व त्यांचे शत्रू यांमधील मांडणाचें कारण.

देवांचा खीरधुक सरमा व त्यांचे शत्रू पणी यांमधील झालेले हे भाषण आहे. आठव्या ऋचेंतील श्वेतच्या ओळीत पणीचा उल्लेख करते वेळी तृतीय पुष्पाचा उपयोग केला आहे; म्हणून या सूक्तकार्याचें नांव माहीत नाही.

पणीचें राष्ट्र-इंद्रानें पणीच्या राज्यांत सरमेल पाठविली; परंतु तथें जाण्यासाठीं तिला रसा या नांवाची एक मोठी नदी ओलांडावी लागली. पणी हे व्यापारी लोक असून, त्यांच्या बाजाराच्या ठिकाणी मोठमोठ्या देवघेवी होत असत. देवांच्या गाई पणींनी चोरल्यामुळे देवांना त्यांच्यावर स्वाध्या कराव्या लागल्या. स्वर्गांत प्रावण, अथास्थ व अंगीरस जातीपैकी नवम हे लोक होते. हे सर्व

कृपी होते. नवम्ब व सरमा यांना दहा दिवसपर्यंत (महिनेपर्यंत) दोंगराळ प्रदेशांतून जावें लागलें (५. ४५, ७). हे सर्व विप्र असून सोम (वृहस्पति) हा त्यांचा सेनापति होता. या सूक्तावरून पणीच्या राष्ट्राच्या कांहींच कल्पना येत नाही, असें भागवत कबूल करतात पण विस्तारांत पणीस तेच भागवत किमिनिअन म्हणतात !! वृषु हें नांव आर्यन् नाही परंतु एका वणिकाचें वंकु हें नांव आर्यन् आहे. एका ऋचेंत सूक्तकर्ता आपल्याला पणि असें म्हणतो (५. ६१, ८).

"इंद्राचें ऐतिहासिक अस्तित्व" प्राचीन काळी इन्द्र व राजन् (राजा) हे शब्द एकाच अर्थाचे होते. म्हणून महेन्द्र याचा अर्थ मोठा राजा असा होता. यावरून अनेक इन्द्र असले पाहिजेत असें दिसतें. इव-इन्द्र राज्य करणें हा धातुर्थ आहे. सुमन्तु नांवाच्या इन्द्रानें तुमुरि, धुनि, पिबु, शंवर व युग यांना ठार मारिलें (६. १८, ८). द्वारपाल रामेन् यास लांब देऊन, तुमुरि व धुनि यांना मारण्यांत आलें (२. १५, ९). ऋजिश्वा याला मदतीनें, पिबु या नांवाच्या अशुराचा पायव झाला (५. २९, ११) व शूर अयास्यानें अशुरांचा वराच नाश केला (२०. १३८, ३४). उशिन जातीतील ऋजिश्वा यानें वृषभाच्या मदतीनें पिबूच्या छावणीची नोसाडी केली (१०. ९९, ११); दोंगरांत लडून वसलेल्या शंवरस इंद्रानें पळडले (२. १२, ११); व त्याचीं नव्याणव शहरें धुर्वास मिळविली (२. १९, ६). या स्वर्गांत विष्णु हे प्रमुख होता (७. ९९, ५). मनुष्य जातीच्या कल्याणासाठीं, पृथ्वीवरील शत-र्चम् नांवाच्या देशांत विष्णु तीन वेळां गेला (७. १००, ४). आपण शिषिन्निट आहों असें एकदां त्यानें सांगितलें; तो व इन्द्र यांनीं वृषशिप्राच्या (दासाच्या) सर्व युक्ती निष्फळ करून टाकिल्या (७. ९९, ४). तुमुरि व धुनि यांप्रमाणें शुणु हाही एक दस्यु होता (८. ६, १४); दास व दस्यु निरनिराळे होते. दास हें एका जातीचें नांव असून, इन्द्राचा शत्रु मनुचि हा याच जातीपैकी होता. कुत्साच्या हितासाठीं इन्द्रानें यास मारिलें (४. १६, १२). संस्कृतांतील दस्यूलाच अवैस्तामर्थ्य दहू म्हणतात. याचा अर्थ जिल्हा असा होतो. दहूगैति, दहूपत याचा अर्थ जिल्ह्याचा अधिकारी असा होतो. पुराणांतील लुह हा शब्द दहूपैतिस, दस्युपतिस यांतील लुहलुट किंवा नासधूस याला जो शब्द आहे त्याच्याशी जोडतां येईल, अवैस्तिक दहू याला संस्कृतांत देश म्हणतात. मराठीतील देसाई (देश-स्वामी) व देशमुख (देश-मुख) यांना अवैस्तामर्थ्य दहूपैति, दहूपत असें म्हणतात; जिल्ह्याच्या विभागांनां इन्तु व जिल्हापतिस इन्तुपैति असें म्हणतात. संस्कृतांतील जनपद यासच पुढें देश असें म्हणूं लागले. अवैस्तिक वीस् (खेडेगांव) यास संस्कृतांत विश असें म्हणतात; व वीस्पैति (खेड्याचा मुख्य) याला वंदांत विपति असें नांव आहे (१. ३१, ११). विश याचा अर्थ खेडेगांवांतील शेतकरी लोक असाही होतो. जुन्या संस्कृतांत विश याचा

देणें 'असा असून परिविश याचा अर्थ अन्न पुरविणारा असा होना. अव्येस्तांतील न्मान (वर) याला संस्कृतांत, कुल व गृह असें म्हणतात; न्मानपैति याला कुलपति व गृहपति अशीं नांवें आहेत; इद्दी कुल याचा अर्थ कुटुंब असा होतो. वीस्र, विश्र (खेडेगांव, खेडवळ) व वीस्रपैति, विश्रपति हे शब्द वनवित्यावर व व होम, सोम म्हणजे वीर या शब्दाचा ज्याचा रस मादक आहे अशा एका लहान झालास जो शब्द होना त्याच्याशीं गोवंळ उद्गून गेल्यावर, संस्कृतापासून आर्यांनीं अवैस्तिक शाखा निराळी झाली. लॅटिन भाषा याच्या अगोदर घेगळी झाली व ग्रीक भाषा तर याहिपेक्षां अगोदर निराळी झाली. लॅटिन 'विकु' व ग्रीक 'क्रोड्रो' यांचा अर्थ पूर्वी वीस्र, विश्र असाच होता. अनेक वीसांचा (खेडेगांव) एक संतु (जिल्ह्याचा भाग) व पुष्कळ झेंतूंचा दगु वनतो. राजकीय प्रगतीसाठीं देशविस्ताराची फार आवश्यकता वाटल्यामुळे, दह्यु, दस्यु हे देव व त्यांचे इन्द्र याजवरोवर लढले; परंतु दस्यु व अमुर हे फार प्रबल असल्यामुळे, देवांचे कांहींएक चालले नाही; म्हणून आपल्यापेक्षां कमी दर्जाच्या लोकांचीहि देवांस मदत घ्यावी लागली. अवैस्तिक आर्यांची राजकीय प्रगति झाल्यावर दस्युसंबंधीं ऋचा रचित्या असल्या पाहिजेत हें यावरून सिद्ध होतें. "सर्व वाज्यांनीं मला पर्श्याचा त्रास होत आहे" (१. १५. ८). "वाह्यांपासून, तिरिंदरांत मी शंभर जनावरे व पर्श्या-प्रांतांत एक हजार जनावरे घेतलीं" (८. ६, ४६); पृथु व पर्शु पुढें चालले" (७. ८३, १). दुसऱ्या एका इन्द्रानें "योनींचा मुलगा गिरी किंवा योन (पृथु) याचा नाश केला" (८. ४५, ३०). या सूक्तांतील पर्शियन व पार्थियन यांचा उल्लेख महत्त्वाचा आहे. वैदिक सूक्तांचे कर्ते दास व आर्य यांनां इन्द्राचे शत्रु समजत असत (६. २२, १०). अवैस्तिक 'अर्य' व वैदिक 'आर्य, अर्य' हे शब्द 'अयरा' देणें यापासून निघालेले आहेत. या शब्दांचा अर्थ 'ज्याला दान मिळालें आहे असा मनुष्य' असा होता. अरि किंवा अराति (८. ११, ३) म्हणजे दान करणारा याचें रूपांतर अरि-अ राति, दान न करणारा असें होऊन, नंतर त्याचा अर्थ शत्रु (दान करण्याकडे ज्याची प्रवृत्ति नाही असा) असा झाला. इन्द्रानें लोखंडी वज्र (१. ८०, ८) आपल्या उजव्या हातांत घेतलें; "ज्यानें शंभर यज्ञ केले होते अशा एका इंद्राची आई (शक्ती) अहीशुबावदलवी हकीगत सांगत आहे" (८. ७७, २). या इन्द्राचें नांव ऋचीपम असें होतें; यानें हिवाळ्यांत अर्बुदास जेरीस आणिलें (८. ३२, २६). जनुष याचा अर्थ 'सामर्थ्य' असा आहे; म्हणून 'जज्ञान' याचा अर्थ 'सामर्थ्यावान् होऊन' असा होईल. अभि वतु याचा अर्थ अभिमुखं युध्यमान (—कडे तोंड करून लडणारा) असा करतात (३. ३४, १०). वतु (लड-पारा) याचा अर्थ सशक्त असा होतो (५. ३५, १). हा शब्द व ग्रीक 'क्रातो' (शक्ति) हे एकच आहेत. हे शब्द 'क्र' ठार मारणें या शब्दापासून निघालेले आहेत. 'क्र' ठार मारणें हा शब्द गृह-सूत्रांत आलेला आहे; व विशेषतः मधुपर्कविधींत आलेला आहे. शर म्हणजे वाण हा शब्द 'श्र' लडणें किंवा नाश करणें यापासून

निघाला आहे. क्रयादि धातु, 'श्र' ह्रस्व केला म्हणजे ही गोष्ट कळून येईल. एका इन्द्राला हिन्वाचा पुत्र असें म्हटलें आहे (८. ४०, ९). "जेव्हां धनिष्ठा आहें शर इन्द्राला आश्रय दिला, तेव्हां मरुतांनीं त्याला भरभराटीस आणिलें (१०. ७३, १). ऋग्वेदांतील प्रथम मंडलांतील, एकोणतिसाव्या सूक्तांत शिमिन् नांवाच्या एका इन्द्राचा उल्लेख केला आहे. तो श्रामंत असल्यामुळे त्यानें आपल्या नोकरीस कांहीं प्रसिद्ध तुष्टारु ठेवून, एका गर्दभावर रात्रीं हल्ला केला. त्याच्या कांहीं लोकांस लांच देऊन वश करून घेऊन बाकीच्या लोकांची इन्द्रानें कत्तल केली. गर्दभ व त्याची एक बायको हीं दोघें त्या कत्तलींत सांपडलीं; परंतु त्याची दुसरी एक बायको पळून गेली. अरे इन्द्रा, तुझ्या आईला कोणीं वधव्य आणिलें? गुप्तपणें हिंडत असतांना, तुला मारण्याचा कोणीं प्रयत्न केला? पाय धरून जेव्हां तूं आपल्या वापास टार मारिलेस, तेव्हां कोणत्या देवानें तुझे सांत्वन केलें" (४. १८, १२)? "मजपाशीं अन्न नसल्यामुळे, मीं कुज्याचीं आंतडीं शिजविलीं; देवांपैकीं कोणींहि माझे सांत्वन केलें नाहीं. माझ्या बायकोनें माझी काळजी घेतली नाही; नंतर देवानें माझ्यासाठीं मधु आणिला (४. १८, १३).

अने कइंद्र.—पाकस्थामा या नांवाचा दुसरा एक इन्द्र होता; त्याच्या पित्याचें नांव कुह्याण असें होतें (८. ३, २१). हा इन्द्र व त्याचे विश्वासु मरुत हे फार उदार होते. "तूं सोमरस प्याला आहेस; तेव्हां हे इन्द्रा, तूं आतां आपल्या घराकडे जा; तुझ्या घरांत तुझी आवडतीं भार्या असून मधुर गीत चाललें आहे" (३. ५३, ६). 'इन्द्र' याचा अर्थ प्राचीन काळीं "देवांचा राजा" असा होता. देवांच्या प्रत्येक जातीस एक एक इन्द्र होता. हे इन्द्र आपापसांत लढत असत. पाणि, अमुर, रक्षस् (१. १३३, ५). यातु : किंवा यातुधान. (७. १०४, २१). यांशिवाय सनक (१. ३३, ४); शिन्धु (१. १००, १८); ककिट (३. ५३, १४); विन नाकाचे दस्यु (५. २९, १०); चपट्या नाकाचे मोंगोलियन, दास, आर्य, नहुष (६. २२, १०); शरद् (६. २०, १०); वृचीवत् (६. २१, ६); अशु, द्रुष्टु, तृष्टु, (७. १८, १४-१५); किमीदिन (७. १०४, २३); बन्दन (७. २१, ५); माहिप (८. १२, ८); वेक नाट, व कामकति वगैरे लोक इन्द्राचे द्वेषे होते. अश्वत्थन् म्हणजे लडले; वृत्र हा येथें धातु समजला आहे (४. २४, ४). कदाचित् असेंहि असेल कीं, इन्द्र हे देवांचे शत्रु असून, मरुतांच्या मदतीनें त्यांनां पूर्वेकडे देवांवर आपलें वर्चस्व ठेविलें असेल. परंतु ऐतिहासिक कालपूर्वीच्या ग्रीस देशांत, इंद्राचें कांहीं एक चाललें नसेल. त्यावेळीं तेथें थिओई लोकांनीं अंद्रे लोकांवर अशा प्रकारें राज्य केलें कीं अन्द्रे लोकांचा फार न्हास झाला; व अन्द्रे म्हणजे थिओ लोकांपेक्षां कमी दर्जाचे सामान्य लोक असा समज झाला. 'इकडे, पूर्वेकडे 'इन्द्र' हा शब्द न्हास न पावतां त्याचा 'संबंध उच्च दर्जा किंवा वर्ग याच्याशीं कायम आहे. वैदिक वाङ्मयांत मरुत हे इंद्राचे फार विश्वसनीय मित्र असें म्हटलें आहे. परंतु ग्रीसच्या पौराणिक कथेंत मरुतांच्या जोडीच्या दुसऱ्या व्यक्ती नाहीत.

“देव”, पूर्वदेव, मूरदेव, शिश्रदेव, पंचजन, शूर-देव, यातुधान, विश्वदेव, समुद्र, कोटिः—दिव्, देव्, देव (यव-याव, यु, यो, यौ, या-य) हीं रूपे वैदिक असून द्यम् हे वैदिक कालापूर्वीचे आहे. थिओ, शेड हीं ग्रीक, देउ हे लॅटिन व दएव हे अवेस्तिक रूप आहे. सरमासूक्तांत दैव्य किंवा दैव असा शब्द आलेला आहे; त्याचा अर्थ साधारण-पणे देव किंवा देवांसंबंधी असा आहे. द्यम् याचा मूळचा अर्थ देणगीचा मालक म्हणजे धनी व दास याचा अर्थ देणारा म्हणजे गुलाम असा असू शकेल काय ? “असुरांचा आम्हां देवांकडून पराभव होवो” (१०. १३, ४). या वाक्यावरून असे वाटते की, वरील वाक्य उच्चारणारा देवपैकीच होता. यावरून असुर या शब्दाप्रमाणे, देव हा शब्द मनुष्यजातीच्या विभागाचा दर्शक आहे. अग्नीच्या मदतीमुळे दस्यूंचे देवांपुढे काहीएक चालले नाही (३. २९, ९). दस्यु हे मनुष्य प्राणी होते असे त्यांचे वर्णन आहे; देवांनी त्यांचा पराभव केला, यावरून देवाहे मनुष्य असावे असे वाटते. हे देव अग्निपूजक होते. दस्यूशीं लडण्यासाठी मनुष्य जातीचा पुरुषवस् याची देवांनी मदत मागितली (१०. ९५, ८). ज्या अर्था देवांनी पुरुषवस् याची मदत घेतली त्याअर्था तेहि मनुष्यच असले पाहिजेत. पंचजनाः हे नांव मनुष्यजातीला दिलेले आहे. ग्रात (टोळी), संद (रूप, रंग), मानुप् (मनुष्य) वगैरे शब्द वेदांमध्ये आढळतात. मनुष्यप्राण्याच्या देशाला दिव् असे म्हणत; व पंचजनाः यावरून पंचदेवाः असेही म्हणत असत (१०. ५५, ३). पंचजनाः याचा अर्थ एके काळीं ‘सर्व मनुष्य-जात’ असा समजला जाई. मनुष्यजातीचे एकंदर पांच विभाग होते. देवांच्या तीन जाती संहितेमध्ये येतात. खरे देव या तीन जातींवरोबर एकसारखे लडत असत. अशा एकंदर देवांच्या चार जाती झाल्या; मूरदेव या नांवाची एक पांचवी जात होती; त्यांचा एक स्वतंत्र इन्द्र होता (८. ७०, १५). हे खऱ्या देवांशीं मिसळून गेले. देवांच्या पहिल्या जातीस मूरदेव असे म्हणत. “हे इन्द्रा, यातुधान लोकांचे गळे कापून तू त्यांना माहन टाक; मूरदेव मरून जावोत” (७. १०४, २४). मूरदेव व यातुधान हे मनुष्यप्राणी होते असे या वर्णनावरून समजते. यातुधान हे मनुष्याचे व घोड्याचे मांस खात असत (१०. ८७, १६). मूरदेवांना जाऊन टाकण्यास अग्नीस सांगितलेले आहे (१०. ८७, १४). उर्वशीनें पुरुषवस् याला मूर असे म्हटले आहे (१०. ९५, १३). मूरदेवांपैकीच मनु-मनु जात असावी असे समजून या जातीचा आपल्याशीं कांही संबंध नाही असे देवांस वाटले असेल. अथवा या वेळीं मूरदेव हा शब्द वराच प्रचारांत आला असावा. देवांच्या दुसऱ्या जातीस शिश्रदेव असे म्हणत. “शतदुर शहर लुटून त्यानें शिश्रदेवांचा पराभव केला” (१०. ९९, ३). तिसऱ्या जातीस पूर्वदेव असे नांव होतें. पूर्वदेवाः म्हणजे असुराः (७. २१, ७) असे प्रसिद्ध टीकाकारांचे मत आहे. अमरकोशामध्ये पूर्वदेव व असुर हे शब्द एकाच अर्थाचे आहेत असे म्हटले आहे. पूर्वदेव म्हणजे श्रेष्ठ देव किंवा पूर्वकडील

देव. पहिला अर्थ घेतला तर, असुरांपासून देव वेगळे निघाले असे म्हणावे लागते. दुसरा अर्थ घेतला तर असुरांच्या देशाच्या पश्चिमेकडे देवांचा देश असावा असे मानणे भाग आहे. ज्या ऋग्वेद पश्चिमेकडील शत्रू जाऊन टाकण्यावद्दल (३. १८, १) अग्नीची प्रार्थना केली आहे, ती ऋचा एका पूर्वकडील देवाने लिहिली आहे. पूर्वदेव व प्रत्यक् देव हे एकच भाषा बोलत होते किंवा काय हा एक प्रश्न उपस्थित होतो. एका ब्राह्मण ग्रंथावरून पतंजलीचे असे मत झाले आहे की असुरांची भाषा देवांच्या भाषेपासून निघालेली असावी. अवेस्तिक लोकांत प्रसिद्ध असलेले वेरेनियन् देव हे नांव कदाचित् पाश्चात्य देवांचे असेल, किंवा त्यांचा पोटभाग असेल, अगर वेरेनियन् देव हे देवांच्या इतर तीन जातीपैकी असतील. वेरेण्य होतु (१. २६, २) हे वेरेण्य देवांचे होतु असावेत. दुसऱ्या होतुचे नांव पूर्वे म्हणजे पूर्वकडील किंवा जुना (१. २६, ५) असे होते. वैदिक वाङ्मयांत देवांच्या दोन होतुंना ‘आग्नी’ सूक्तांत जागा दिलेली आहे. विश्वदेव म्हणजे सर्व देव अगर फक्त पश्चिमेकडील देव ? वैदिक वाङ्मयांत वषु, रुद्र व आदित्य असे देवांचे तीन विभाग केलेले आहेत (७. १०, ४); व प्रत्येक भागांत अनुक्रमे, ८, १० व १२ अद्या पोटजाती (कोटी) आहेत. मराठा ‘कुळा’ हा शब्द व संस्कृतांतील ‘कोटी’ हा शब्द हे दोन्ही एकच आहेत. वृहस्पति हा वत्तीसाव्या जातींतला असून, इन्द्र व त्याचे मरु हे तृतीयाव्या जातींतला होते (८. ९६, ७). या भागांत व पोटभागांत फक्त अस्तर देवांचा समावेश होई. पूर्वदेव किंवा असुर यांचा समावेश यांत होत नसे. देवांच्या देशास दिव् असे नांव होतें. “हे इन्द्र, कोणत्या तरी मिपाने देवांच्या देशांत जाऊं इच्छिणाऱ्या दस्यूंचा तू पाडाव केलास” (८. १४, १४). दस्यु हे मानव असून दिव् प्रांतांत जाण्याची त्यांची इच्छा होती, यावरून तो देश देव व त्याचे इन्द्र यांचा होता असे म्हणण्यास हरकत नाही. दिव्चे तीन प्रांत केलेले होते; दिव् जवळच ‘भूमि’ देश होता त्याचेहि तीन भाग होते. पृथ्वीच्या तीन विभागांपैकी, एकाचे प्राचीन नांव भूमि असे होते. हे पृथ्वीचे तीन विभाग व तीन दिव् मिळून सहा प्रदेश होतात. या सहा प्रदेशांच्या सहा उर्वी होतात. उर्वी ह नांव ऋग्वेद संहितेतहि आढळते (६. ४७, ३). उर्वीवद्दल कधी कधी विश्व हेहि नांव आढळते (२. १३, १०). अथर्व संहितेत देवा म्हणजे देवांच्या असा अर्थ दिसतो. परंतु अलिङ्गच्या वाङ्मयांत पृथ्वी, भूमि व उर्वी हे शब्द एकाच अर्थाचे समजले जाऊन त्यांचा अर्थ पृथ्वी असा आहे. दिव्या तीन विभागांना दीर्घप्रसन्न, रोचन, व समुद्र अशीं नांवे आहेत (८. १०, १). दुसऱ्या एका ठिकाणी दीर्घप्रसन्न यास प्रसवण, व रोचन यास स्वर्णर (८. ६५, २) अशीं नांवे आहेत. समुद्र हा देश सुंदर क्षियांविषयी प्रसिद्ध होता (९. ७८, ३). एक अंगिरस (अग्नि) स्वर्णरास कंथायमान करित असता, इन्द्रने त्यास ठार मारिले (८. १३, २) व ममुत्राचेहि संरक्षण केले. स्वर्णर, रत्नम,

आणि कृप (८. ३, १२) या सर्वांचे इन्द्राने रक्षण केले. रुश-मांचा ऋणंयय या नांवाच्या राजाचाहि उल्लेख केला आहे (५. ३०, १४). कार्पण व कृप हे एकच असवेत. अरव व तुर्क लोकांपासून आशिया मायनरास रौम हें नांव मिळालें. रोम हें शहर वरील ठिकाणांपासून फारच दूर आहे. म्हणून वाढव्या मंडलांतील चौथ्या सूक्तांत असलेलें रुम हें अगदीं निराळें आहे. या रुमदेशांतील कांहीं लोक आत्वा लोंगा येथें जाऊन राहिले असावे; व त्यांच्या वंशजांनीं तैवर जवळ वसाहत केली असावी व या नवीन वसाहतीस रुम-रोम हें नांव मिळालें असेल. वेन जातीतील नाक (९. ८५, १०-११) हें दिव् मधील एका पर्वताचें नांव असावें (८. १०३, २). प्रखण, रोचन, समुद्र न नाक हीं नांवें संहितेंत कोठें कोठें आढळतात; व ती दिवचे विभाग दर्शवितात, 'त्रिदश' म्हणजे देव व 'त्रिदिव' म्हणजे त्यांचा देश हीं नांवें या अर्थानें आढळतात. त्रिदश म्हणजे तीस हा ठोकळ आंकडा एकतीस देवांचा वाचक आहे. एक प्रांत आठ वसुंती, दुसरा अकरा रुद्रांनीं व वाकीचा चारा आदित्यांनीं व्यापून ठाकिला असावा. कदाचित् प्रत्येक प्रांतांत अकरा जाती रहात असल्या. कारण 'त्रिभिः एकादशैः' (८. ३५, ३) असें म्हटलें आहे.

रसा या नदीस पायउतार होत नसे; व म्हणूनच पणांनां आश्चर्य वाटत असे. रसा हें नांव नद्यांच्या सूक्तांत आलें आहे (१०. ७५, ६). रसेच्या एका वाजूला विष्टप (९. ४१, ६) किंवा विष्टय (८. ३४, १३). या नांवाचा देश होता. त्रिविष्टप व त्रिदिव हीं नांवें एकाच अर्थाचीं असून, विष्टप हें दिव् याचें दुसरें नांव असावें. अर्बुदाचा एक (८. ३२, ३) विष्टप व प्रन्वाचा दुसरा विष्टप असल्यामुळे, विष्टप व दिव् यांचा गोंधळ उडून गेला. हे देश जवळ जवळ असवेत. रसा, अंशुमती व सरस्वति या निरनिराळ्या नद्या असल्या. देव व पणी यांच्या देशांच्या मध्ये रसा ही नदी आहे. अंशुमतीच्या एका वाजूला (८. ९६, १३-१६) काळे लोक रहात असत. व सरस्वतीच्या दोन्ही वाजूला पूर लोक रहात असत (७. ९६, २). एलाम किंवा इराणचें तेदंशीय नांव अंशान् असें होतें. जिच्या कांठीं सुस हें राजधानीचें शहर होतें त्याच नदीचें नांव अंशुमती होतें, किंवा एलामची पूर्व सीमा असलेली तैग्रिस नदी हिचें नांव अंशुमती होतें, हें अनिश्चित आहे. रसा व सिंधु या निरनिराळ्या नद्या होत्या (४. ४३, ६).

या सूक्तावरून असे सिद्ध होतें कीं, पणि हे वेवांचीं लडत असत. 'फोनी किंवा पुनी या शब्दांपासून पणि हा शब्द निघाला असावा. 'फोनी किंवा पुनी हे खलाशी व व्यापारी असून वरच्या प्रदेशांतहि ते व्यापार करीत असत. संस्कृतांत पण् या धातूचा अर्थ व्यापार करणे असा आहे. तांच्याच्या एका नाण्याचें नांव 'पण' असें होतें. धणिग्-वणिक हें पणिस्-पणिश्चें रूपांतर नसून 'पणि' चें रूपांतर १०. वेंकु (५. ४५, ६) नांवाच्या वणिकाला पुरीप प्रांत

(४. २१, ३) मिळाला. सर्व पणींशीं इन्द्राचें वैमनस्य होतें असें नाहीं. कांहीं पणि त्यांच्यासाठीं सोम तयार करित असत, व कांहीं त्याला खंडणी देत असत; अशा लोकांशीं तो सलोव्यानें वागे; परंतु वाकीच्याशीं त्याचें फार वांकडे होतें (४. २५, ७). वृत्र या नांवाच्या एका पणीची औदार्यावद्दल स्तुता केलेली आहे (६. ४५, ३१-३३). दुसरा एक पणि क्रपि होता (५. ६१, ८) आपापल्या गर्भाशयांत समान ओंजें (३. १, ६) वहाणाच्या अशा सात सुंदर स्त्रियांशीं साम्य असणाऱ्या अशा सात वाणी आहेत. वाणी हा शब्द, प्रार्थना, सूक्त (१. ७, १) या अर्थानेहि वापरला आहे. उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयांत पणि हा शब्द कृपण यां अर्थानें आलेला आहे (६. ५३, ३).

सोम, प्रावण व ऋषी हे विप्र होते. प्रावण हें योद्ध्यांचें नांव होतें. त्यांच्या टोळ्या फोडणें हे दगडासारखें कठीण असेल, किंवा शत्रूवर दगडांचा मारा करण्यासाठीं हे लोक आपल्याबरोबर थेंबें नेत असतील, म्हणून प्रावण हें नांव त्यांस पडलें असावें. हे काळ्या जातीचे लोक असावे असें प्रावणसूक्तांत (१०. ९४) सांगितलें आहे. द्यव, दिव प्रांतांतील आखर लोकांपैकीं हे लोक असून हे इन्द्राचे संरक्षक होते व यांच्या पराक्रमांमुळे इन्द्राची भरभराट झाली. "प्रावण व अदिति यांना इंद्रानें (५. ३१, ५) दस्युंशीं सामना करण्यासाठीं पाठविलें होतें; हे अथ रथ वगैरे कांहीं एक न घेतां पायांचे नेले."

अंगिरस हे दिवसुत्राः (४. २, १५) म्हणजे दिव् चां मुलें किंवा देवपुत्रा ऋषयः म्हणजे ऋषिदेवांचीं मुलें म्हणून प्रसिद्ध आहेत (१०. ६२, ४). मानवांनीं 'नाभ' च्या मध्यस्थीनें अंगिरसांशीं भेटी करण्याचा प्रयत्न केला. विलुप हा अंगिरसांचा एक पोटभाग होता व या पोटभागांतील नवव व दशम हे फार प्रसिद्ध होते."

भागवतशोधित इतिहासाचें पौर्वापर्यः-देवविषयक असुरविषयक कथा ऐतिहासिक असल्यास त्या गोष्टी दादाराज युद्धापूर्वी घडल्या असल्यात.

इंद्राची युद्धे आम्हीं सध्या इतिहासाचा विषय धरीत नाहीं. ज्या ज्या युद्धांत दुसरे कोणी देव गुंतले असतील आणि माणसें अस्पृष्ट असतील तोहि आम्ही इतिहासविषय धरीत नाहीं.

दाशराज युद्ध असें आहे कीं त्यांतील मानवी क्रिया अस्पृष्ट नाहींत. जे मानव लडत त्यांना लडतांना जरी देवांनीं मदत केल्याचा उल्लेख असेल तरी तेवढ्या उल्लेखानें त्या क्रियेचें ऐतिहासिकत्व नष्ट होतें असें नाहीं. इंद्राच्या लढाया व देवांनीं ज्यांत भाग घेतला आहे अशा सरमासूक्तांत दृष्ट होणाऱ्या लढाया यांचेहि आम्ही ऐतिहासिकत्व अस्पृष्ट समजतां. दाशराज युद्ध मात्र पूर्ण ऐतिहासिक विषय धरतां.

दाशराज युद्ध हीं मंत्रकालांतील जर अत्यंत अर्वाचीन विषय असेल, तर दाशराज युद्धापूर्वी वरींच वपे मात्र संस्कृतीच्या लोकांचे आगमन झालें असें होईल. पण वस्तुतः तशी गोष्ट

नाहीं. मंत्रवाङ्मयाच्या अगोदर दाशराज्ञ युद्ध झाले असले पाहिजे असे आम्ही समजतो.

मंत्रवृष्ट कालाचे आम्ही भाग येथे प्रमाणे पाडतो.

मंत्रपूर्व युग

पहिला विभाग ज्या कालांत मंत्रांत उल्लेखिलेल्या इंद्रवृत्रादि पौराणिक, कथा तयार झाल्या असतील तो काल. **दुसरा विभाग.** ज्याकालांत अर्थ्यामुर्त्या ऐतिहासिक व अन्यामुर्त्या पौराणिक उदाहरणार्थ पुस्तक उर्वशी यांच्या कथा उत्पन्न झाल्या असतील असा काल. **तिसरा विभाग** दाशराज्ञ युद्धाचा काल.

या तीन युगविभागांपैकी पहिला विभाग मूलग्रहकालीन होता असे शक्य आहे. लोकमान्यांचा 'उत्तर ध्रुव प्रदेशी आर्यन् लोकांचें बूलस्थान' हा ग्रंथ मंत्रपूर्वयुगाच्या पहिल्या विभागाविषयी विवेचन करतो.

आर्यदासविरोध कल्पना ही याच युगातील होय.

हे तीन काल मात्र लोकांच्या पूर्वजांचे होत. मात्र लोकांचे देशांत आगमन झाले त्याचा, मंत्रवाङ्मयाचा आणि दाशराज्ञ युद्धाचा परस्परसंबंध लक्षांत घेतला पाहिजे. पुढे आम्ही असे दाखवितो की, दाशराज्ञ युद्ध हे मंत्ररचनापूर्व आहे. तसेच ऋग्वेद कोणत्याही तऱ्हेने देशांत आर्य म्हणून घेणाऱ्या लोकांचे आगमन दाखवीत नाहीत, एवढेच नव्हे तर मानवी राजकीय घडामोडी दाखविण्यांत आर्य शब्दाचे उल्लेख मुळीच उपयोगी नाहीत हे आम्ही मागे दाखविलेच आहे. आर्यन् नांवाच्या लोकांचे, किंवा ज्यास आर्यन् म्हणता येईल अशा लोकांचे आगमन ऋग्वेद दाखवितात असे आम्ही मुळीच कबूल करीत नाही आणि हे मत प्रतिपादन करणाऱ्या विद्वद्गणांस ते जुद्धी सिद्ध करा असे आम्हां करतो.

भरत नांवाच्या एका टोळीचे किंवा विज्ञेदास सुदास यांच्या अनुचरांचे मात्र आगमन आम्ही मानतो.

आर्यन् लोकांची हिंदुस्थानांत पहिला वसाहत ज्याकाळी झाली त्या काळाचे लेख आपणापाशी नाहीत तर आर्यन् वसाहतीचा हजारों वर्षांचा एकच काल धरला तर त्या दीर्घ कालाच्या अंतिम भागांत दाशराज्ञयुद्धाने व्यक्त होणारी भरतांची हिंदुस्थानांत स्वारी झालेली असावी. भरतांच्या स्वारीचा काल तोच मंत्रकाल होय एवढेच नव्हे तर त्या स्वारीच्या नंतर काहीं बऱ्याच वर्षांनी आजपर्यंत टिकलेले मंत्र तयार झाले. भरतांनी ज्या वेळेस स्वारी केली तेव्हां देश चांगला बसलेला होता. अर्थात आर्यन् राष्ट्रांच्या वसाहतीचा इतिहास हा वेदपूर्वकालीन आहे. मंत्रकालापूर्वी १००० वर्षे तरी देशांत एक विशिष्ट संस्कृति स्थिर झाली असावी, वेद म्हणजे आर्यन् महावंशाने हिंदुरायान बसविला त्या काळाचे वाङ्मय मुळीच नाही.

आम्ही येथे जे मन व्यक्त करीत आहोत ते आज संशोधक वर्गात रूढ नाही. इतिहासविषयक प्रचलित कल्पना आमच्या मतांपासून भिन्न आहेत.

प्रचलित कल्पनांचे खंडण अनेक ठिकाणी करणे प्राप्त होतें व ते केलेहि आहे. उदाहरणार्थ, आर्यन् महावंशाचा इतिहास म्हणजे वेदांत आर्य या शब्दाने चोविल्या जाणाऱ्या वर्गाचा इतिहास नव्हे, ही गोष्ट मागे दाखविली आहेच. तसेच आर्यन् राष्ट्रांच्या भारतातील इतिहासास वेदांतर्गत इतिहासापासून प्रारंभ झाला अशी जी प्रचलित समजूत आहे ती चुकीची आहे असेहि दाखविण्यांत आले आहे. आर्यन् राष्ट्रांचे देशांत आगमन वेद दर्शवितात अशी प्रचलित समजूत आहे, त्या समजुतीचे अय्यार्थत्वहि पुढे वर्णिले जाईल.

ऋग्वेदांत दिसणारा समाज.— हा सविस्तरपणे विवेचिण्याचे येथे प्रयोजन नाही. येथे एवढेच सांगितले पाहिजे की ऋग्वेदांत स्पष्टपणे इतिहास असा दिला नसून स्तोत्रांत जी विधाने उपलब्ध होत आहेत त्यांतून इतिहास गोळा करावयाचा आहे. या विधानांत देशप्रवेशाचा बिलकुल उल्लेख नाही. आर्यन् लोकांच्या देशप्रवेशाविषयी ऋग्वेदावरून जी कल्पना करण्यांत आली ती एवढ्याच वरून की बहुतेक उल्लेख पंजाबकडेचे सांपडतात आणि गंगेच्या पूर्वकडील उल्लेख थोडे सांपडतात.

यांत उल्लेखिलेल्या दस्यूच्या आर्यांशी असलेल्या विरोधाकरीन वरून आणि अनास, असें एके ठिकाणी दस्यूंचे वर्णन आहे त्यावरून आर्य व दस्यू या निरनिराळ्या जाती आहेत आणि ऋग्वेदांत आर्यप्रवेश वर्णिला आहे अशी कल्पना प्रचलित झाली. तथापि वस्तुस्थिति निराळी आहे. आर्य आणि दस्यू हीं दोन निरनिराळीं राष्ट्रे अगर जाती आहेत असे खात्रीने म्हणता येत नाही, आणि आर्य आणि दस्यू यांचे सामुदायिक शत्रुत्व मुळीच वर्णिले नाही, वगैरे विवेचन मागे सविस्तर केलेच आहे.

ऋग्वेदांत जे युग्ममान पक्ष दिसतात त्यांत,

(१) इंद्र व तद्विरुद्ध वर्ग,

(२) दाशराज्ञ युद्धातील परस्परविरुद्ध वर्ग,

यांपैकी पहिल्या वर्गांत मोडणाऱ्या विरुद्धता बगळत्या पाहिजेत, त्यांचे स्पष्टीकरण हा सामान्य इतिहासाचा विषय नसून पौराणिक कथा तयार कशा होतात या संशोधनक्षेत्राचा विषय आहे. त्यांचे विवेचन दुसऱ्या विभागातील देवतेतिहासांत केलेच आहे. ऋग्वेदांत अनेक युग्ममान पक्ष दृष्टीस पडतात त्यांचा दाशराज्ञ युद्धातील व्यक्तींशी म्हणजे दाशराज्ञ युद्धाशी म्हणजे पैजवनांच्या गांधारापासून यमुनेपर्यंत झालेल्या चालीशी संबंध दिसून येतो.

ऋग्वेदांतील आगमन कोणाचे? "आर्यांचे" म्हणजे सभ्य लोकांचे की यजनशीलतेचे? आर्यांचे आगमन झाले असे म्हणणारा वर्ग आर्य या शब्दाचा तो अर्थ घेतच नाही. तो वर्ग "आर्य" या शब्दाला भाषाशास्त्रज्ञांनी लावलेला अर्थ म्हणजे ग्रीक, लाटिन या भाषांशी नाते असलेली भाषा बोलणारांची जात असा घेतो आणि त्यांचे आगमन म्हणजे संस्कृत भाषेचे कोणते तरी प्रकृतिस्वरूप बोलणारांचे आगमन असे समजतो आणि ते ऋग्वेदांत वर्णिले आहे अशी कल्पना करतो. विशेषा पुरावा न देतां लेखक अशी कल्पना करतात की, मंत्रांत

जें स्थानांतर दिसते तोच "आर्यन्" लोकांचा हिंदुस्थानांत प्रथम प्रवेश होय. या तऱ्हेचें स्पष्ट विधान कोणां केलेलें नाहीं पण गृहीत धरलेलें आहे. बरील प्रकारच्या गृहीत मतास पुरावा नाहीं एवढ्यावरच तें मत टाकून देतां येईल; तथापि हें मत धरून वसणारांचा संघ मोठा आहे म्हणून त्या मतास अधिक सन्मानांनं वागविलें पाहिजे म्हणजे तें उत्तम प्रमाणें देऊन खोडलें पाहिजे.

"वेद" हे आर्यांच्या आगमनाचे ग्रंथ लोकांस वाटतात याचें कारण त्या ग्रंथांत वर्णन केलेल्या क्रियांची रंगभूमि पंजाब ही आहे. आमचें मत असें आहे कीं, वेदोक्त क्रियास्थान पंजाब आहे तरी ऋग्वेद हे आर्यन् भाषा बोलणाऱ्यांच्या प्रथम देशप्रवेशाचे ग्रंथ नाहींत. त्यांत उल्लेखिलेलीं राष्ट्रे पंजाबांत वसलेलीं दिसतात एवढ्यावरूनच ऋग्वेद हे आर्यन् महावंशाच्या आगमनाचें दर्शक वाङ्मय आहे असें म्हणावें काय ? तेवढीच कसेटी लावावयाची असेल तर आज पंजाबांतील गाणीं गोळा करावीत म्हणजे त्यांतील जाती देखील पंजाबांत दिसतील. म्हणजे त्यावरून तें विशिष्ट जातीचें देशप्रवेशवाङ्मय कसें म्हणतां येईल ?

संस्कृत भाषा किंवा ती ज्या भाषांपासून झाली तिच्या प्रकृतिरूपी भाषा यांतील वाङ्मयाचें अत्यंत जुन्या काळचे अवशेष ऋग्वेद होत. यावरून अशी कल्पना झाली कीं आर्यन् भाषा बोलणारांचें हें प्रवेशवाङ्मय होय आणि यजुर्वेदादि वाङ्मय त्याच लोकांच्या उत्तरकालीन क्रियांचें द्योतक होय.

म्हणजे वाङ्मयाची वाढ व आर्यन् भाषा बोलणाराकडून देश व्यापला जाणें या गोष्टी अन्योन्याश्रयी धरल्या जातात. भूमि व्यापण्याची क्रिया अगोदर होणें आणि वाङ्मयवाला वर्ग तेथें मागाहून जाणें या क्रियेची शक्यता लोक विसरतात.

वाङ्मयविस्तार लोकविस्ताराच्या आश्रयानें झाला असेल ही कल्पना स्वाभाविक आहे; पण अधिक विचार केला असतां या कल्पनेंत काहीं चुका असण्याचा संभव आहे असें दिसून येतें. आर्यन् महावंशाचें प्रथम आगमन ऋग्वेदांत वर्णिलें आहे असें समजणाऱ्यांनीं नवीन वसाहतीच्या क्रियेचें स्वरूप लक्षांत घेतलें होतें कीं नव्हतें असा संशय उत्पन्न होतो.

प्राचीन काली झालेलें व मंत्रांत उल्लेखिलेलें आर्य लोकांचें आगमन हें पहिलेंच काय हा प्रश्न प्रथम विचारणीय आहे. तें पहिलें खास नाहीं असें वाटतें. वेदामध्ये ज्यांचा उल्लेख येतो ते सर्व लोक एकच होते काय ? पुढें सरकूं पहाणाऱ्यास प्रतिकार करणारे नॉन् आर्यन् होते काय ? ते तसे असावे असें दिसत नाहीं. पुढें सरकूं पहाणाऱ्या लोकांच्या शत्रूंमध्ये काहीं सदश जातांचे आणि काहीं विसदश जातांचे असे दोन्ही प्रकारचे लोक असणें शक्य आहे. एवढेंच नव्हे तर युद्ध सदशांशींच झालें असावें असें मनुष्य-भ्रमणाच्या अत्यंत सामान्य पद्धतीवरून म्हणावें लागेल. अमेरिकेंतील वसाहतीच्या इतिहासांत गोऱ्यांचीं आणि तांबड्यांचीं युद्धे एवढेंच नव्हे तर निरनिराळ्या गोऱ्या राष्ट्रंची परस्परांतील आहेत. ऋग्वेदांत उल्लेखिलेल्या राष्ट्रांपैकीं अर्वाचीन भाषाशास्त्रज्ञांनीं

वापरलेल्या "आर्यन्" नांवानें संबोधिलेलीं राष्ट्रे कोणतीं याविषयी विचार पाहिजे.

आर्यन् म्हणून म्हटलेल्या एकाच लोकसमूहाचें एकच वेळेस आगमन होऊन त्यांनीं देश जिंकला किंवा वसविला ही गोष्ट शक्यच नाहीं. बोलन घाटांतून किंवा खेवर घाटांतून एकदम कितीसे लोक येणार ? जे येतील त्यांनां भक्ष्य मिळविण्यास तात्पुरती तरी वसाहत करावी लागणार. जीं माणसें येणार तीं प्रथम जवळचाच प्रदेश व्यापणार आणि एकदां एखादा प्रदेश व्यापिला म्हणजे त्या प्रदेशापासून स्वच्छेनं लोक इतरत्र भ्रमण कक्षाकरितां करतील. नवीन येणार त्यांत व्यापिलेल्या प्रदेशांतून रस्ता काढून दूर गेलें पाहिजे किंवा जुनीच वसाहत हिसकावून घेऊन जुन्या वसाहतवात्यास दूर ढकललें पाहिजे. म्हणजे नवीनांचें भांडण युद्ध किंवा मारामारी व्हावयाची ती प्रथम जुन्या स्वजनांशींच होणार. दस्यु, राक्षस, दास, इत्यादि शब्द शत्रुत्ववाचक असले तर ते द्राविडी किंवा दुसरी भिन्नवंशीय भाषा बोलणाऱ्या विशिष्ट लोकांसच लावले कशावरून ? देशांतील काळ्या लोकांनां जिंकून त्यांस शब्द वनविलें या विधानाच्या मुळाशीं समजुत दिसते ती अशी कीं मंत्रकाळीं उत्तर हिंदुस्थान काळ्या लोकांनीं वसलें होतें आणि लक्षावधि किंवा कोट्यावधि गोरे आर्य आले आणि त्या सर्वांनीं शिस्तवार इतक्या लोकांशीं युद्ध करून अर्धा लक्ष चौरस मैल जमीन व्यापून टाकली. ही कल्पना हिंदुस्थानचा लहानसा दोनचार फुटांचा नकाशा हातांत असला म्हणजे सोपी दिसते पण त्या क्रियेचें यथार्थ स्वरूप लक्षांत आणूं लागलें म्हणजे त्या विधानाची असत्यता भासूं लागते. यासाठीं आर्यन् लोकांनीं द्राविड लोकांस हांकून हिंदुस्थान काबीज केलें त्याचा इतिहास वेदांत वर्णिला आहे असल्या तऱ्हेचीं इतिहास सोपा करणारीं विधाने जितकीं दूर टाकतां येतील तितकीं दूर झुगाहून दिलीं पाहिजेत, आणि संशोधनामध्ये प्रत्यक्ष युद्धे काय झालीं, प्रत्यक्ष संघ कोणकोणते दिसतात, याविषयीं शांतपणें संशोधन केलें पाहिजे. ज्या आर्यन् लोकांनीं वेदमंत्र आणलें त्या आर्यन् लोकांनीं काळ्या द्राविड लोकांनां जिंकून हिंदुस्थान काबीज केलें हें विधान आपण प्रथमच शिशुसंशोधकांच्या मनोहर कल्पनासृष्टीतलें आणि केवळ अजिबात खोटे असें धरून चातू आणि इतिहासाचें सूत्र सांपडण्यास काय काय गोष्टी उपलब्ध होतात हें पाहूं.

पूर्वीच्या ग्रंथकारांचें आर्यदस्ययुद्धविषयक मत आणि आमचें मत यांतील भेद आम्ही येणेंप्रमाणें दर्शवितों.

पूर्वीचें मत.

(१) आर्य हे जाति-

वाचक किंवा महावंश वाचक नांव होतें.

(२) हिंदुस्थानांत वेद-

भाषी (आर्यन्) लोक आले

आमचें अजिजें मत.

(१) आर्य हे शिष्टवर्ग-

वाचक व यजनशीलजनवाचक नांव होतें.

(२) हिंदुस्थानांत भरतांचें

आगमन किंवा स्थानांतर

त्यांचें आगमन वेद दाख-
वितात,

(३) आर्यन् आले त्या-
वेदी देशांतील काळ्या लोकां-
बरोबर त्यांचें युद्ध झालें—

(४) आर्यन् राष्ट्राचे
सामान्य शत्रु देशांतील मूळचे
लोक होते ते काळे होते,
म्हणजे आर्यन् लोकांचें हे
आगमन पहिलेंच होय.

(५) दस्यु याचा अर्थ
देशांतील मूळचे लोक,

तेवढे ऋग्वेदांतील उल्लेखांवरून
स्पष्ट होतें. आर्यन् लोकांचें
आगमन वेदांवरून स्पष्ट होत
नाहीं. भरत लोक तेवढेच
आर्यन् होत असें मुळीच
दिसत नाहीं.

(३) भरत हिंदुस्थानांत
आले तेव्हां त्यांना देशांत
प्रवेश सर्व प्रकारच्या लोकांशीं
लढाया करीत करावा लागला.

(४) आर्यन् राष्ट्रांचें
काळ्यांशीं सामुचायिक वैर
दिसत नाहीं. आर्यन् लोकांचें
सामान्य शत्रुमूलक ऐक्य
असल्याचें कोठें दिसत नाहीं.
देशांत आर्यन् लोक प्रथमच
येत होते व त्यांच्या अगोदर
काळे लोक देशांत होते अशा-
बद्दल पुरावा नाहीं.

(५) दस्यु म्हणजे जे
अजनशील नव्हत ते. दस्यु
हा शब्द फार तर शत्रुत्व-
वाचक असावा. तो शब्द
पर्युभारतीय असल्यामुळे त्यानें
भारतीय विदेशी जात दर्श-
विली जात नाहीं. एके ठिकाणीं
काहीं चपट्या नाकाच्या लोकांस
दस्यु म्हटलें आहे, ते आर्यांचे
शत्रू होते असें नाहीं.

(६) दस्यूंशीं युद्धप्रसंग
वर्णिल नाहीं. दिवोदास व
सुदास यांचे अनेक राष्ट्रांशीं
युद्धप्रसंग ऋग्वेदांत वर्णिले
आहेत. जीं राष्ट्रे सुदाम व दि-
वोदास यांच्या विरुद्ध लढलीं
(३० यजु, तुर्वश, पुरु ६०) तीं
दिवोदासापेक्षां भिन्न वंशाचीं
किंवा भिन्न धर्माचीं होतीं
असें समजण्यास मुळीच
पुरावा नाहीं.

आमचा पूर्वीच्या लेखांशीं असलेला दुसरा मतभेद असा आहे
कीं मंत्रकालीं झालेलें आगमन आर्यन् लोकांच्या भारतीय
इतिहासांत प्राचीन नसून अर्वाचीन आहे.

ऋत्विक्कर्मवैशिष्ट्ययुक्त अगर ब्राह्मणयुक्त समाज ही समा-
जाची उत्तरकालीन स्थिति होय. यज्ञविकासाबरोबर ऋत्विक्कर्म
भिन्न झालें. ऋत्विक्कर्मांचें भिन्नत्व म्हणजे विशिष्टीकरण स्थापन
झाल्यानंतर ब्राह्मणांची वेदशाखाभिन्नतात्मक जात तयार झाली.
मंत्रमागांतच ऋत्विक्कर्मांचें वरेंच विशिष्टीकरण व यज्ञविकास
हीं दिसत आहेत. यज्ञसंस्था तयार होण्याच्या पूर्वी ब्राह्मणांची जात
तयार झाली नव्हती. आणि त्यामुळे ब्राह्मणजातीविरहित तथापि
आर्यन् भाषेनें व्यापलेला, असा जर कांहीं प्रदेश असेल तर, तो
यज्ञसंस्था संवर्धनापूर्वीचा आर्यन् लोकांचा प्रसार दर्शवितो. उत्तरे-
कडील ब्राह्मणांत अत्यंत पूर्वे ब्राह्मण म्हणजे सारस्वत होत. तथापि
संस्कृत भाषेची संवद्ध अशा आर्यन् भाषेनें व्यापिलेला देश सरस्व-
तच्या पूर्वेकडे पुष्कळ आहे. सिंधुद्वीपाची कथा पंजाबप्रमाणेंच
आहे. हा प्रदेश भाषेनें आर्यन् आहे. पण येथें ब्राह्मणांची वसति नाहीं.
आणि या परिस्थितीचें कारण आर्यन् राष्ट्रांकडून ब्राह्मणजाति
विकासापूर्वी द्वीपाची वसाहत होणें असावें असें मागे सांगितलेंच
आहे (विभाग १ पृ. १४३). मंत्रकाल आणि ब्राह्मणजातिविकास-
काल हा एकमेकांपासून फारसा दूर नसावा. मात्रसंस्कृतीची
ब्राह्मणसमाजयुक्त संस्कृति ही अत्यंत निकटची पायरी असल्यामुळे
ब्राह्मणहीन समाज हा मात्र संस्कृतीचा भाग नसला पाहिजे.

या प्रकारच्या विवेचनांत प्रवेश करताना प्रथम ग्रंथांत
उल्लेखिल्या राष्ट्रांपैकी प्राचीन राष्ट्र कोणतें आणि अर्वा-
चीन राष्ट्र कोणतें हें ठरविण्याच्या पद्धतीविषयी विचार व्यक्त
केले पाहिजेत.

ग्रंथोल्लेखप्राचीनत्व व लोकप्राचीनत्व.— येथें एक
गोष्ट अशी मांडली पाहिजे कीं ज्या लोकांचा उत्तरकालीन
वाङ्मयांत उल्लेख येतो ते लोक उत्तरकालीन होत, हा जो
समज आहे तो चुकीचा आहे. नवीन राष्ट्रांनीं हिंदुस्थानांतील पूर्व
भागांत वसाहत करणें शक्य दिसत नाहीं. आमच्या मते जे लोक
अधिक पूर्वेकडे दिसतात ते अधिक प्राचीन वसाहत करणारे होत.
ऋग्वेदांत उल्लेखिलेलीं राष्ट्रे नंतर आलेलीं असावीं व आलीं तीं सवा-
क्ष्य असावीं. त्या सवाक्ष्य आर्यन् लोकांबरोबर आलेल्या लोकांतून
निघालेल्या वाङ्मयोत्पादक ब्राह्मणांचा फैलाव जसजसा अविका-
धिक होत चालला तसतसा पूर्वेकडील व दक्षिणेकडील राष्ट्रांचा
वाङ्मयांत उल्लेख येऊं लागला असावा, म्हणजे ऋग्वेदराष्ट्र राष्ट्रे प्राचीन
राष्ट्रांतील प्राचीन नसून अर्वाचीन आहेत. ज्यांस भाषेनें आर्यन्
म्हणतां येईल अशा लोकांचा फैलाव चोहोंकडे झाल्यानंतर वन्याचशा
उत्तरकालीं ऋग्वेद म्हणणारांचे पूर्वज आर्यन् आले असावेत आणि
त्यांच्यातील सवाक्ष्यवर्गांचाच प्रसारक ऋग्वेदांतील व यजुर्वेदांतील
स्थानोल्लेख दाखवितात, अशी एक शक्यता आम्ही येथें मांडित
आहों. शेंकडों राष्ट्रांनीं एकदम येण्याची अशक्यता, त्या अशक्यते-
मुळे देव्य कृष्ण आणि आंगुतुक गौर यांच्या युद्धाची अशक्यता
यांवरच ऋग्वेदराष्ट्र राष्ट्रांचें अर्वाचीनत्व अवलंबून नाहीं. ऋग्वेदपूर्व
राष्ट्रांचें अस्तित्व श्रौतधर्माच्या इतिहासासारख्या दुसऱ्या अनेक

सांस्कृतिक प्रमाणांनीं सिद्ध होती. ज्यास आपण श्रौतधर्म म्हणतो त्याच्या उद्भवपूर्वी बहुतेक हिंदुस्थान व्यापलें गेलें होतें असें दिसतें.

संस्कृतीच्या प्रसाराच्या इतिहासामध्ये ज्या एका महत्त्वाच्या गोष्टीच्या निर्णय केला पाहिजे ती ही की, श्रौत व स्मार्त धर्मांचा विकास ज्या काळांत झाला त्या काळानंतर म्हणजे श्रौतस्मार्तधर्म वरोवर घेऊनच आर्यन् लोक चोहोंकडे पसरले कीं तो विकास होण्यापूर्वीच पसरले. विकास झाल्यानंतर चोहोंकडे पसरले तर चोहोंकडे श्रौतधर्म अगर त्याचीं उत्तर स्वरूपेंच प्राचीन अंथांतून दिसलीं पाहिजेत तीं तशीं दिसत नाहींत. ज्या वेळेस श्रौतस्मार्त धर्म विकसित झाले नव्हते, आणि ज्या वेळेस ब्राह्मण ही जात (किंवा वन्याच आनुवंशिक परंपरेनें चालू, रहाणारा वर्ण) तयार झाली नव्हती, परंतु आर्यांच्या म्हणजे वेदभाषेशीं सादृश्य असणाऱ्या भाषा बोलणाऱ्यांच्या वसाहती मात्र चोहोंकडे झाल्या होत्या असा एखादा काल आपल्या देशांतील निरनिराळ्या प्रांतांच्या इतिहासांत होता काय ? असल्यास तो काल किती विस्तृत होता, त्यावेळची लौकिक परिस्थिति काय होती आणि किती प्रदेशभर श्रौतस्मार्तधर्म व ब्राह्मण यांच्याशिवाय असलेल्या आर्यांचा प्रसार झाला होता ? हे आपणांस पहावें लागेल.

असा काल होता असा आम्ही आमचें विधान खंडन होईपर्यंत पूर्वपक्ष करितों आणि विधानाच्या साहाय्यार्थ खालील प्रमाणें देतो.

पहिलें प्रमाण.—पंजाब, बंगाल आणि सिंहलद्वीप येथें देख ब्राह्मणांचें अस्तित्व नाहीं. तथापि तेथील भाषा मात्र आर्यन् आहे.

दुसरें प्रमाण.—वेद वरोवर आणणारे आर्य इतर लोक आपणपिशां भिन्न भाषेचे आहेत असा त्यांच्यावर आरोप न करितां ते अस्पष्ट उच्चार करणारे आहेत असा आरोप त्यांजवर करित; आणि ग्लेच्छ याचा अर्थ अस्पष्ट उच्चार करणारा असाच ते मनांत आणीत.

शूद्रवर्गाच्या समोर वेदाक्षराचा उच्चार करण्याची ज्या दिवसांत मनाई उत्पन्न झाली त्या दिवसांत शूद्रांची भाषा द्राविडी भाषांसारखी फारशी भिन्न नसावी.

तिसरें प्रमाण.—श्रौतस्मार्तधर्मांचा विकास संहितोत्तरणा-पूर्वी म्हणजे भारतीय युद्धाच्या पूर्वी पूर्णत्वानें झालेला दिसत नाहीं आणि लोकाविस्तार मात्र बराच झालेला दिसतो आणि श्रौतधर्मांच्या विकासाचा क्रम दाखविणारें वाङ्मय जे मंत्र आणि ब्राह्मणें त्यामध्येच अनेक लोक चोहोंकडे पसरण्याची स्थिति दृष्टीस पडते. शिवाय भारतीययुद्धामध्ये ज्या ज्या ठिकाणच्या राजांचें अंग दाखविलें आहे ते ते राजे सर्व देशभर पसरले होते असेंहि त्यांत दाखविलें आहे. ज्या राष्ट्रांचा संबंध भारतीययुद्धांत आणला आहे अशांची संख्या साडेतीनशेंपसून चारशेंपर्यंत महाभारतांत आहे. रामायण व महाभारत यांतील व्यक्तींच्या ठायीं श्रौतस्मार्तधर्मांच्या पूर्वीच्या किंवा भिन्न परंपरेच्या धर्मांचा आरोप केला आहे. उदाहरणार्थ सीतेस संस्थावर्दनार्थ वसाविलें.

. खूद यज्ञाच्या काळाकडे पाहिलें तर स्त्रियांचें यज्ञोपवीत हिसन घेऊन इष्टीच्या वेळेपुरता त्यांच्या कमरेला यज्ञोपवीतापेवजीं

योजन नांवाचा मोळाचा दोर बांधून इष्टी संपत्त्यावरोवर तो पुन्हा हिसकावून घेण्यांत आला आहे. आणि श्रौतगृह्यकर्मांत यजमानाच्या यज्ञास सहाय्य करण्याखेरीज कोणताहि धर्माधिकार उर्फ कुलंगडी स्त्रियांच्या गळ्यांत बांधलेला दिसत नाहींत.

श्रौतधर्माच्या विकासापूर्वी जर चोहोंकडे आर्यन् राष्ट्रांच्या वसाहती दिसतात तर प्रश्न असा उपस्थित होतो कीं श्रौतधर्मपूर्व ऋग्वेदीय मंत्रधर्म असतां प्रसार चोहोंकडे झाला कीं त्या पूर्वीच झाला. आमचें मत हा प्रसार मंत्रधर्माद्वारापूर्वी झाला असें आहे. ऋग्वेदांतील क्रियांशीं यजुर्वेदीक श्रौतधर्माचें निकट नातें मागल्या विभागांत ऋग्वेदाचें पृथक्करण करून दाखविलेंच आहे. यजुर्वेदधर्म तयार होण्यापूर्वी म्हणजे ऋग्वेदधर्माचा प्रचार असतां जर लोकांचा प्रसार चोहोंकडे झाला असता तर पूर्वकालीन धर्माचें स्वरूप सर्वत्र दृष्टीस पडतें. पण दिसतें काय तर ब्राह्मणांच्या वाचतांत अच्युतप्रधान धर्म आणि इतरांच्या वाचतांत पुराण धर्म. या तऱ्हेची परिस्थिति प्रसारकाल ऋग्वेदपूर्व होता असें दर्शविते.

भाषाशास्त्राचा अभ्यास अधिक झाल्यास बरील विधानास साधक असा पुरावा आणखीहि सांपडणें शक्य आहे असें वाटतें. प्रिअर्सननें भाषांच्या अभ्यासावरून तीन निरनिराळे मनुष्यांचे प्रवाह आर्यन् भाषांच्याच वसातिक्षेत्रांत दाखविले आहेत. बंगाली, मराठी, सिंधी व पंजाबी या वाह परिकरांतील भाषांस हिंदी, राजस्थानी, इत्यादि भाषांनां कोपण्यांत ढकललेले दाखविलें आहे. रा. राजवाडे यांचें असें मत आहे कीं महाराष्ट्री ही भाषा वैदिक भाषेपासून निर्माण झाली नसून वैदिक व महाराष्ट्री या दोन्ही एकाच इन्डोयुरोपीय भाषेचीं अपर्ये आहेत. या तऱ्हेचें मत अधिक ब्राह्म होऊं लागलें आहे. निदान एवढें म्हणतां येईल कीं मंत्रवक्त्या लोकांपूर्वी आर्यन् लोक येथें नव्हते या समजास बरील मत ब्राह्म झाल्यास बराच धक्का पोचणार आहे.

मंत्रवक्त्या लोकांपूर्वी भिन्न लोक आपल्या देशांत होते हें सिद्ध करण्यास थोडासा पुरावा येथेंच देतां येईल. शक व मग या जाती वेदवक्त्या लोकांपूर्वी आल्या असाव्यात असें दिसवें. शक नांवाचें राष्ट्र किंवा जाति ही बरीच उत्तरकालीं हिंदुस्थानांत आली असा व्हिन्सेंट स्मिथनें आधारस घेतलेल्या ग्रंथकारांचा समज आहे. शकांचें आगमन ज्या उत्तरकालीं झालें असें संशोधक लिहितात त्या कालीं काहीं शक हिंदुस्थानांत आले असतील तथापि ते आगमन पहिलेच नव्हे. इसवी शकापूर्वी सात आठशें वर्षे शकांचें आगमन झालें होतें ही गोष्ट गौतम आपणास शक्य म्हणवितो येवढ्यावरूनच सिद्ध होईल. शक्य म्हणजे ज्यांचा शक हा अभिजन म्हणजे मूळदेश आहे असे लोक. गौतमबुद्ध आपले अनेक पिढ्यांचे पूर्वज हिंदुस्थानांत होते अशी आपली समजूत व्यक्त करतो. त्यास आपले पूर्वज पक्क्या देशांतून आले अशी कल्पना देखील असल्याचें दिसत नाहीं (कस्सपसुत्त पहा).

गौतम बुद्धाचा वंश शक होता ही गोष्ट लक्षांत घेतां शकांचें भारतांत प्राचीनत्व सहज दृष्टीस पडतें. शकांच्या वरोवर त्यांचे उपा-

ध्याय 'मग' आले असावेत, 'मग' हे देखील शकस्थानांतून आले ही समजूत भविष्योत्तरपुराणामध्ये रेखाटलेली दिसते. मगध देशाचे नांव पूर्वी 'कीकट' होते परंतु पुढे मगध हें पडलें. मगास धारण करणारा देश तो 'मगध' या तऱ्हेची व्युत्पत्ति पतंजलीने दिली आहे तथापि, मग याचा अर्थ मल अथवा पाप असा ठाविला आहे. शकांचे उपाध्ये मग, त्यांचा देश तो मगध अशी व्युत्पत्ति राजवाडे आपल्या लोकशिक्षणांतील 'मगध' लेखांत व्यक्त करितात. 'मगध' हे नांव जितकें जुने तितकें शकमगांचें अस्तित्व जुने असें धरलें तर मगांचें अस्तित्व तैत्तिरीय संहितेंत वापरलेला मंत्र ज्या काळांत रचला गेला असेल त्याच्या पूर्वी कित्येक शतकें जाऊन पडतें, तेथें पुरमेधांत मगायाचा वला वर्णिला आहे. 'मगध' हें लोकवाचक नांव उत्पन्न व्हावयास 'मगध' देशाचें नांव वरेंच अधिक जुनें धरिलें पाहिजे. आणि मगध हें नांव पडण्याच्या अगोदर ऐकडें वयें मगांची वस्ती तेथें पाहिजे. कुर्युद्रकालीन वैशंपायन व याज्ञवल्क्य यांनीं लुनाट म्हणून घेतलेला मंत्र ज्या काळांत रचला गेला असेल त्या काळीं 'मग' हे देशांत पूर्णपणें मुरले जाऊन देशास 'मगध' हें नांव पडून त्यावरून इतर तत्त्वांसां 'मगध' म्हणण्याचा काळ येऊन ठेपला होता. याशिवाय, आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे ती ही कीं पुरमेध ही संस्था केवळ प्राचीन आणि जवळ जवळ विसृत अशी त्याच वेळेस झाली होती आणि, ती देखील इतकी कीं तैत्तिरीयांस किंवा शुक्लास तद्विषयक इतिहासग्रंथां ठाऊक नव्हत्या, यावरून मगांचें प्राचीनत्व यजुःप्राधान्य काळापूर्वी किती शतकें असावे वरें ?

ऋग्वेदांत मगांचा उल्लेख एका मंत्रांत आला आहे आणि तो कीकट देशाशीं संबद्ध असाच आला आहे. तेथें या "मगदांचे धन आम्हाला दे" अशी प्रार्थना इंद्रास केली आहे 'मगद' याचा पुष्कळ द्रविडी प्राणायाम करून, 'न्याजखोर' असा अर्थ सायणाचार्य करतात आणि, तोच अर्थ गतानुगतिक पद्धतीने शंकर पांडुरंगांनीं घेतला आहे. येथे मगद याचा अर्थ स्पष्टच आहे. मगास पैसे देणारे म्हणजे त्यांचे अनुयायी ते 'मगद' ही 'मगध' शब्द कीकट देशास लागण्याची पूर्वपीठिका समजावी.

मगांचें अस्तित्व त्या प्राचीन काळीं जर सिद्ध होत आहे, तर प्रश्न उपस्थित होतो तो हा कीं इंद्रानुयायी लोक कीकटांत अगोदर आले कीं मगद अगोदर आले ? सूक्तकार मगदांचें त्या स्थानीं

* मूर्धोपासना मगांनीं बऱ्याच उतर कालीं आणली या तऱ्हेची विधानां पाश्चात्यांनीं केलीं आहेत आणि नीच डॉ० भांडारकरानीं गृहीत धरलीं आहेत. वेदांची ज्यास माहिती आहे आणि, अनेक वेदांच्या मुळाशीं छय आहे हें हजारों वर्षे वेदांचा अर्थ लावणारे आपल्या देशांत कंठारवानें सांगत आतांना ते विधान खोडण्याचा यत्किंचित् प्रयत्न न करितां मूर्धोपासनेच्या प्रचाराचें श्रेय उत्तर-कालीन फौजातरी आलेल्या लोकांस डॉ० भांडारकरांनीं कसे दिलें याचें आशय वाटतें. मूर्धोपासना एकतर नवीन आली नसावी किंवा 'मग' हे देशांत इतके अगोदर उत्पन्न झाले असावेत कीं, वैदिक संस्कृतीच्या वर्तमान त्यांचा अंश असता अग्रा निर्णय स्वाभाविकपणेच उत्पन्न होत नाही काय ?

अस्तित्व गृहीत धरतो यावरून, मंत्रसमुच्चयकर्त्याचे पूर्वज देशांत अगोदर येऊन शकमगादि लोक नंतर आले असा सिद्धांत कसा बांधणार ?

ज्या ऋग्वेदमंत्रांत भरतांचा केवळ प्रवेश दृष्टीस पडतो त्याच मंत्रांत मगदांचें पूर्वीच अस्तित्व गृहीत धरलें गेलें आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं श्रौतधर्माच्या संस्थापकांचे पूर्वज देशांत येण्यापूर्वीच 'मगद' येथें येऊन वसले होते.

अत्यंत प्राचीन इतिहास तयार करावयाचा झाला तर तो निरनिराळ्या राष्ट्रांजांच्या संवधांचे उल्लेख गोळा करून तयार केला पाहिजे, आणि त्यांच्या हालचाली नोंदल्या पाहिजेत. दामाराजयुद्धाचे वर्णन करितांना या गोष्टीकडे लक्ष दिलें जाईल. प्रस्तुतचें विवेचन एवढेच दाखवाल कीं आर्य लोक तेच आर्यन् हें म्हणणें बरोबर नाही. आर्यन् महावंशाचा प्रथम प्रवेश ऋग्वेदांत वर्णिला आहे, आणि त्यांनीं काळ्या लोकांना जिंकले हें म्हणण्यास आधार नाही.

ऋग्वेदवाङ्मय हें सर्व भारतीय आर्यन् लोकांचें नसून काहींशा उत्तर कालीं आलेल्या भारतीयांचें वाङ्मय आहे. आणि ब्राह्मणें हें वाङ्मय जुनें सूतवाङ्मय व नवें मांत्रवाङ्मय यांस जोडणारे आहे. - हें विधान चांगले लक्षांत ठेवून त्याचें स्पष्टीकरण एकाचें.

श्रौतवाङ्मयांतर्गत मंत्र आणि ब्राह्मण यांचा किंवा मंत्र आणि इतिहासपुराणें यांचा परस्परसंबंध आम्हां येणेंप्रमाणें व्यक्त करितां: मंत्रवाङ्मय हें एका विशिष्ट कालीं पश्चिमेकडून पूर्वेकडे प्रवेश करणाऱ्या आर्यन् लोकांचें होतें. हा प्रवेश दामाराजयुद्धाच्या आसपासच्या काळांतलें होय जें मंत्रवाङ्मय तयार झालें त्यांतलें बहुतेक दामाराज युद्धकालीं किंवा तदुत्तरकालीं आहे. दामाराज युद्धाच्या वेळेस उत्तर हिंदुस्थान बहुतेक आर्यन् महावंशातील परंतु मंत्रकालापूर्वी अनेक शतकें आलेल्या लोकांनीं वसला होता. हे वेदपूर्व आर्यन् कोणत्या काळांत आले, त्यांच्या वसाहती कशा झाल्या यांचा पत्ता प्राकृत भाषाशास्त्र अतिशय वाढल्यास कदाचित् लागल्यास लागेल पण आज तें अज्ञातच आहे, आणि त्याची माहिती देणारे वाङ्मय अस्तित्वांतच नाही. त्या लोकांची भाषा वेदभाषेपेढून फारशी भिन्न नसावी पण त्यांची संस्कृति मंत्रांत दिसणाऱ्या संस्कृतीपासून बरीचशी भिन्न झालेली असावी. त्यांच्या संस्कृतीत यज्ञसंस्था बरीचशी गुडालेलीच असावी. म्हणजे जी यज्ञसंस्था यज्ञाच्या पूर्वी ऋग्वेदांत केवळ प्राथमिक स्वरूपांत दृष्टीस पडते तिच्याहि पेक्षां अगोदरचें एखादें स्वरूप येऊन ते लोक हिंदुस्थानांत आले असावे, आणि ती विकसित न होतां मृत झाली असावी. मंत्र आणणारे आर्यन् त्यांच्या संस्कृतीस आपण मंत्रसंस्कृति म्हणूं, आणि त्या वेळेस जे लोक देश्य होते परंतु आर्यन् होते त्यांच्या संस्कृतीस देश्य आर्यन् संस्कृति म्हणूं. या देश्य आर्यन् संस्कृतीचें वाङ्मय तत्कालीन स्वरूपांत आज जरी उपलब्ध नाही तरी तें कसें असावें याविषयीची थोडीशी कल्पना आपणांस करतां येईल. त्यांच्यामध्ये इतिहासपुराणें उर्फ सूतवाङ्मय वरेंचें व:

असावे. त्यांच्यामध्ये व्यापक विचारांचा म्हणजेच विचार उत्तर-कालीन ऋग्वेदांत किंवा आरण्यक व उपनिषदांतून दृष्टीस पडतात त्या प्रकारचे विचार त्यांत वाढले असावे आणि बौद्ध व जैन ग्रंथांतून ज्यांचा प्रारंभ वेदांत सांपडत नाही अशा ज्या अनेक गोष्टी दिसतात त्या देखील देश्य आर्थन् संस्कृतींत असल्या. देश्य आर्थन् संस्कृतींत ब्राह्मणांची जात नसावी आणि जो अयर्वर्णांचा वर्ग त्यांच्याबरोबर पूर्वकालीन आला असेल तो वर्ग भंत्र-संस्कृतीतील अयर्वर्णांप्रमाणे फारसा विकसित न होतां निदान पूर्वेकडील लोकांत भाट, गारपगारी यासारख्या कनिष्ठ वर्गांच्या स्वरूपाचा झाला असावा किंवा सर्वसामान्य लोकांत मिसळून गेला असावा. देश्य आर्थन् समाज कदाचित् क्षात्रियप्रधान असतील.

देश्य आर्थन् संस्कृति म्हणून जी वर्णन केली ती भंत्रसंस्कृतीपासून अगदीच भिन्न झाली नसावी. भाषासादृश्याशिवाय देश्यसंस्कृति व भंत्रसंस्कृति यांत सारखेच शोभणारे कांहीं लोकसमुदायहि असतील. एकामागून एक अशीं अनेक आर्थन् लोकांचीं आगमनें आपण कल्पिलीं तर हें अत्यन्त स्वाभाविक आहे की अधिक उत्तरकालीन लोकांमध्ये भंत्रसंस्कृतीच्या सदृश अशी संस्कृति असली.

वर सांगितल्याप्रमाणें दोन भिन्न संस्कृति कल्पण्यास प्रमाणें काय ?

(१) असें मानण्याचें पहिलें कारण हें की कथापुराणादि बाह्यग्रंथांत जो आपणांस इतिहास सांपडतो त्यांत पुष्कळ जुनी माहिती जतन करण्याचा यत्न उघड दिसत आहे, आणि हा सर्व इतिहास दाशराज्ञ युद्धाच्या वराच पूर्वीचा असला पाहिजे.

(२) ऋग्वेदामध्येच पुढें सरकरणारीं राष्ट्रे अगोदरचा देश सुमारे वीस राष्ट्रांनी व्यापलेलाच असून त्यांतून कष्टानें मार्ग काढीत आहेत असें दाखविलें आहे.

(३) ब्राह्मणजातीच्या उद्भवापूर्वी देशभर जो आर्थन् लोकांचा विस्तार झाला तो त्या विस्तार पावलेल्या लोकांच्या संस्कृतीचें उत्तरकालीन म्हणजे ऋग्वेदसंस्कृतीपासून भिन्नत्व दर्शवितो.

(४) वेदामध्ये गार्हस्थ्य पूर्णपणें प्रथापित झालेले दिसतें आणि अर्वाचीन काळच्या गार्हस्थ्यापासून भिन्न प्रकारचें गार्हस्थ्य किंवा कंटुवस्वरूप इतिहासपुराणांतून दृष्टीस पडतें.

(५) जैनामध्ये रामकथा आहे पण ती निराळी आहे. बौद्धांची रामकथा निराळी आहे. म्हणजे ही सर्व अर्थात जुन्या कथेचीं पर्यवसानें होत.

(६) जैनांच्या संप्रदायाची एकंदर कल्पना अशी आहे कीं वर्धमान महावीरानें नवीन विचारसंप्रदाय स्थापन केला नसून पूर्वीच्याच विचारास वळण दिलें. त्याच्या अगोदरचा त्याचा तीर्थंकर ऋषभ याचा भांगवतानें गौरवपर उल्लेख केला असल्यामुळे कदाचित् ऋषभ हा एक जुना पण विशिष्ट पंथातलाच नसून सर्वांनाच मान्य असा पुर्व असणें शक्य आहे. म्हणजे सर्वसामान्य संस्कृतीपैकीच यज्ञधर्मीनं अस्पृष्ट अशा प्राचीन संस्कृतीची परंपरा आपण राखित आहों आणि वाढवीत आहों अशी जी जैनांची भावना आहे ती केवळ बुकीची नसावी. वैदिक लोकांच्या आगमनापूर्वी आणि

त्यांचा यज्ञधर्म तयार होण्यापूर्वी भारतांत जी संस्कृति होती तिचे यज्ञधर्मीनं अस्तित्व असे जे लोक असतील ते जैन होत असें म्हणतां येणार नाही; पण त्यांची परंपरा वैदिक परंपरेइतकी किं- वहुना तीहूनहि जुनी ठरण्याचा संभव आहे.

जैनांच्या ग्रंथांतील एकंदर अर्थ पहातां असें दिसतें कीं कांहीं विचार औपनिषद विचाराशीं जुळतात. त्यांच्या दृष्टीनें रामकथा कृष्णकथा हा इतिहासच आहे. त्यांच्या संप्रदायांतील कांहीं भाग नकलेच्या स्वरूपाचा आहे. म्हणजे तुमच्याकडे एक नारायण तर आमच्याकडे सात नारायण, तुमच्याकडे एक सूर्य तर आमच्या कडे इतके जास्त सूर्य. त्यांच्या प्रांथिक प्रयत्नांत कांहीं लोकांस जैन ठरविण्यासाठीं (उदाहरणार्थ कलिदासादि कवींस) झालेल्या खटपटींचा परिणाम दिसून येतो. परंतु विद्याधरांचा भाग असा दिसतो कीं जो जैनांत राहिला आणि ब्राह्मणी संस्कृतीच्या ग्रंथांत महत्त्व पावला नाही. या तऱ्हेचा भाग कांहीं तरी पूर्वकालीन परंपरा ब्राह्मणी ग्रंथांत घेतली व कांहीं च्यावयाची राहिली असा तरी एक सिद्धांत काढावयास लावील किंवा ब्राह्मणीधर्म-युक्त समाजांतून फुटून बाहेर पडलेल्यांनीं विद्याधर वर्ग आपल्या डोक्यांतून निर्माण केला असें होईल. या तऱ्हेची कल्पना करण्यास विद्याधर वर्गाचा ब्राह्मणी ग्रंथांत पूर्ण अनुकूल पाहिजे पण तो तसा दिसत नाही.

नव्याचें जुन्यावर आवरण घालण्याची पद्धति.—

मात्र संस्कृतीचा देश्य आर्थन् संस्कृतीशीं जेव्हां प्रसंग आला त्या वेळीं अनेक क्रिया झालेल्या दिसतात.

भंत्रसंस्कृतीतील यज्ञसंस्था जेव्हां कमी कमी होऊ लागली तेव्हां सार्वजनिक वर्गण्यांवर किंवा राजाश्रयावर मोठाले यज्ञ करणारा वर्ग तयार झाला आणि त्यामुळे त्रयी हें वाक्य तयार झालें आणि ऋत्विजांमध्ये विशिष्टीकरण होऊन अनेक वेदांचे ब्राह्मण ग्रंथ तयार झाले. हे वरचे पांडित्ययुक्त होते असें दिसतें. अगोदरच्या आर्थन् राष्ट्रांमधील क्रिया नाहीशा झाल्या तशी यांची स्थिति झाली नाही. यांनीं लोकांतील क्रिया नाहीशा होत आहेत असें पाहून आपल्या क्रिया पुष्कळ वाढविल्या. नवीन आलेले लोक क्रिया सोडीत होते आणि स्थानिक राष्ट्रांच्या क्रिया सुटल्याच होत्या. स्थानिक राष्ट्रांना यज्ञसंस्थेत सामील व्हावयाचें म्हणजे केवळ प्रेक्षकांचें काम करावयाचें. तथापि त्यांना आपल्याकडे ओढण्यासाठीं ऋत्विजांनीं आणखी एक क्रिया केली. स्थानिक लोकांचा इतिहास क्रियांच्या प्रसंगांशीं घुसडून दिला. पुष्कळ जुन्या यज्ञांचे उल्लेख म्हणून जे ब्राह्मण ग्रंथांत दिले आहेत ते पूर्वेकडील राजे लोकांच्या पूर्वजांसंबंधी आहेत. उदाहरणार्थ हरिश्चंद्राचा संबंध शुनःशोपाच्या आख्या- नाशीं जोडून दिला.

कांहीं तरी यज्ञक्रिया आपले पूर्वज करीत होते ही भावना देश्य आर्थन् राष्ट्रांस असावीच आणि अयर्वर्णांचे देश्य वंशज क्रिया- हीन झाले ही गोष्टहि त्यांस अवगत असावी आणि त्यामुळे आपल्याच वाढविलेलांचा धर्म सांगणारे हे अयर्वर्णांप्रधान ऋत्विज होत अशी जाणीवहि देश्य आर्थन् लोकांत उत्पन्न करून

देण्यास मंत्रसंस्कृतीच्या ब्राह्मणांस अडचण पडली नसावी असें दिसते.

धर्म या शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदांत भिन्न आहे आणि महाभारतांत भिन्न आहे. धर्म याचा ऋग्वेदांत अर्थ क्रिया अगर कर्म असा आहे, तर महाभारतांत संरक्षणविषयक ज्ञान असा आहे, अशा अर्थभिन्नतेचें कारण एक तर मंत्रकालीनच अर्थभिन्नता असावी अगर मानससंस्कृतीच्या अगोदरच्या संस्कृतींत धर्म शब्दाचा अर्थ भिन्न असावा.

भूतवाङ्मय ब्राह्मणांनी यज्ञसंस्थेचें महत्त्व कमी होऊन इतिहासपुराणें यांचें महत्त्व स्थापन झाल्यानंतर हातीं घेतलें असावें. ब्राह्मणांच्या हातांत तें आलें तेव्हां त्यावर परिणाम हा झाला कीं ऋषींची महती या वाङ्मयांत शिरली.

पुराणोक्त दैवतें वैदिक दैवतांचें उत्तरकालीन पर्यवसान खास नाहीत. शिव आणि विष्णु यांस जें अग्रस्थान दिसतें, तें दुसरी एखादी उपसंस्कृति अगर राष्ट्र प्रधान झालें असें दर्शवितें. वैदिक वाङ्मयाचें पौराणिक वाङ्मय जर पर्यवसान असतें तर इंद्र पौराणिक वाङ्मयांत खालच्या प्रतीचा एक देव म्हणून शिष्ट न रहातां त्याचें विष्णुस्वरूपांत अगर शिवस्वरूपांत पर्यवसान होतें. तसें झालें मात्र नाही. यज्ञकालीन प्रजापतीस देखील हळूक्या प्रकारचें स्थान मिळालें. यज्ञसंस्थेचें आवरण ज्याप्रमाणें स्थानिक धर्मावर टाकलें गेलें त्याप्रमाणें स्थानिक धर्म, इतिहास व पुराणें हीं यज्ञसंस्थेत शिरलीं हें दाखविणारे उतारे अनेक आहेत. त्यांतील कांहीं येथें देतां.

अश्वमेध यज्ञांत होत्यानें यजमानास दहा दिवस प्रत्यक्षां निरनिराळें आख्यान सांगायलाचें असतें. आणि ते दहा दिवस झाले म्हणजे तेंच पूर्वीचें प्रतिदिवशीं सांगितलेलें आख्यान पूर्ववत् पुन्हां दहा दिवस सांगायलाचें याप्रमाणें वर्षभर कार्यक्रम चालू ठेवावयाचा. याला 'पारिव्राट्यान' असें नांव आहे.

(१) प्रथम दिवशीं मनुवैवस्वत राजा व मनुष्य ही त्याची प्रजा, ती ही मानुषप्रजा येथें आहे, असें म्हणून होत्यानें मनुष्यांच्याकडे वोट दाखवावयाचें. या दिवशीं ऋग्वेद हा वेद आहे तो हा, असें म्हणून ऋग्वेदांतील एक सूक्त पठण करावें.

(२) दुसऱ्या दिवशीं यम वैवस्वत हा राजा व पितर ही त्याची प्रजा. ते हे पितर येथें आहेत, असें म्हणून वृद्धांचा निर्देश करावयाचा. आजचा वेद यजुर्वेद असून तो हा, असें म्हणून यजुर्वेदांतील अनुवाक पठण करणें.

(३) तिसऱ्या दिवशीं वरुण आदित्य हा राजा व गंधर्व ही त्याची प्रजा. ती ही प्रजा येथें आहे, असें म्हणून तरुणांच्याकडे वोट दाखविणें. आजचा वेद आथर्वण आहे व तो हा असें म्हणून अथर्व वेदांतील ओषधिप्रतिपादक मंत्र पठण करावा.

(४) चवथ्या दिवशीं सोमवेणव राजा व अप्सरस् ही त्याची प्रजा, व ती येथें आहे म्हणून सुंदर स्त्रियांचा निर्देश करणें.

आजचा वेद आंगिरस वेद आहे व तो हा, असें म्हणून अभिचार-प्रतिपादक मंत्र पठण करावे.

(५) पांचव्या दिवशीं अर्बुदकाद्रवेय राजा व सर्प ही त्याची प्रजा, आणि ती ही येथें आहे, म्हणून सर्पविद्या जाणणाऱ्यांचा निर्देश करणें. आजचा विषविद्या वेद आहे, असें म्हणून विषविद्येतील मंत्र पठण करावे.

(६) सहाव्या दिवशीं कुवेर वैश्रवण राजा व राक्षस ही त्याची प्रजा, आणि ती ही येथें आहे म्हणून पापाचरण करणाऱ्यांचा निर्देश करावा. आजचा पिशाचवेद आहे व तो हा, असें म्हणून पिशाचसंघर्षां मंत्र पठण करावे.

(७) सातव्या दिवशीं असुरवाचन् राजा व असुर ही त्याची प्रजा, आणि ती ही येथें आहे म्हणून वार्षिक अथवा व्याजखोर लोकांचा निर्देश करावा. आजचा असुरविद्या वेद व तो हा असें म्हणून असुरमात्रा प्रकार करून दाखविणें.

(८) आठव्या दिवशीं मत्स्य सामंद राजा व जलचर त्याची प्रजा व ती ही आहे, असें म्हणून कोंड्यांचा (जातीचा) निर्देश करावा. आजचा पुराणविद्या हा वेद व तो हा, असें म्हणून पुराण पठण करावें.

(९) नवव्या दिवशीं तार्क्ष्य वैपश्चित् राजा व पक्षी ही त्याची प्रजा, आणि ती ही येथें आहे म्हणून पक्षी आणि नैष्ठिक प्रसूचारी यांचा निर्देश करावा. आजचा वेद इतिहास व तो हा, असें म्हणून इतिहासपठण करावें.

(१०) दहाव्या दिवशीं धर्म इंद्र राजा व देव ही त्याची प्रजा आणि ती येथें आहे म्हणून प्रतिग्रह न करणाऱ्या विद्वान् व तरुण ब्राह्मणांचा निर्देश करावा. आजचा सामवेद व तो हा असें म्हणून सामगायन करावें.

वरीलप्रमाणेच आणखी शांखायन श्रौतसूत्र अध्याय १६ खंड २ व शतपथ ब्राह्मण १३. ३. १, १ येथें हि उल्लेख आढळतो. मेत्रायणीय संहितेत उत्तरकालीन महादेव, गणपति इत्यादि देवतांचा उल्लेख पुढें दिलेल्याप्रमाणें आढळतो.

(१) देवानांचा ऋषीणांचासुराणांचा पूर्वजं ।

महादेवः सहस्राक्षः शिवमावाहयाम्यहं ॥

(२) तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि ।

तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्

(३) तत् गांगौच्याय विद्महे गिरिसुताय धीमहि ।

तन्नो गौरी प्रचोदयात् ।

(४) तत् कुमाराय विद्महे कार्तिकेयाय धीमहि ।

तन्नः स्कंदः प्रचोदयात् ।

(५) तत् कराटाय विद्महे हस्तिमुखाय धीमहि ।

तन्नो दंती प्रचोदयात् ।

(६) तत् चतुर्भुजाय विद्महे पद्मासनाय धीमहि ।

तन्नो ब्रह्मा प्रचोदयात् ।

- (७) तत् केशवाय विद्महे नारायणाय धीमहि ।
तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।
- (८) तत् भास्कराय विद्महे प्रभाकराय धीमहि ।
तन्नो भातुः प्रचोदयात् ।
- (९) तत् सोमराजाय विद्महे महाराजाय धीमहि ।
तन्नश्चंद्रः प्रचोदयात् ।
- (१०) तत् ज्वलनाय विद्महे वैश्वानराय धीमहि ।
तन्नो वह्निः प्रचोदयात् ।
- (११) तत्पजपाय विद्महे महाजपाय धीमहि ।
तन्नो ध्यानः प्रचोदयात् ।
- (१२) तत् परमात्माय विद्महे वैततेयाय धीमहि ।
तन्नः सृष्टीः प्रचोदयात् ।

(भे. सं. २. १, १०)

अशाच प्रकारचे आणखी उल्लेख तैत्तिरीय आरण्यक प्रपाठक १० अनुवाक १ व परिशिष्ट अनुवाक १ मध्ये आहेत.

मागे झालेल्या विवेचनाचे आतां सिंहावलोकन करूं.

आर्यन् आणि आर्य या कल्पना भिन्न आहेत. आर्य हा शब्द वंश-वाचक नाही. हा दोन अर्थानीं वापरला आहे; एक अर्थ सद्गर्श आणि दुसरा अर्थ यजनशील.

‘दस्यु’ ही शिबी जुनी आहे. कां कां, अवेस्तांत ती रूपांतरांने सांपडते. कांहीं दस्यु चपट्या नाकाचे असतील* पण चपट्या नाकाच्या लोकांस दस्यु म्हणत असत असें मात्र नाही. ‘चपट्या नाकाचा’ हें वर्णन द्राविडांनां तर लागू पडतच नाही. कारण द्राविडांमध्ये चपट्या नाकाचे लोक कमी. ते बंगालकडे म्हणजे मंगोलियन वंशांतले असणार. तेव्हां, ज्या काळ्या द्राविडी लोकांनां गोऱ्या आर्यन् लोकांनीं जिंकलें त्यांस ते प्रथम दस्यु व मग पुढें दास म्हणत ही कल्पना निराधार आहे.

आर्य आणि दास असें शत्रुसमुदायांचें वर्णन स्तोता पुष्कळदां करतांना आढळतो, म्हणजे दोन लढणाऱ्या पक्षांपैकीं एक आपल्या विरुद्ध असलेल्या पक्षांत स्वतंत्र आणि त्यांचे अंकित असलेले असे दोन प्रकारचे लोक आहेत ही जाणीव दाखवितो.

आर्यन् लोकांची व्याप्ति फार व चोहोंकडे होती, ती होतांना एका मोठ्या आर्यन् सम्राटानें येऊन सर्व हिंदुस्थान काबीज केला, आणि ‘जमीन जिंकून ती आर्यन् लोकांस दिली आणि त्या लोकांची शिस्तवार वसाहत चोहोंकडे करविली अशी धाडशी व खोटी कल्पना केल्याखेरीज एका वाजुलें आर्यन् आणि दुसऱ्या वाजुलें देशांतील काळे लोक लढत होते आणि देशांस गोऱ्यांनीं जिंकलें असें इतिहासाचें स्पष्टीकरण प्राप्त होणार नाही. जर क्रमाक्रमानें आर्यन्

लोकांची आगमनें होत असतील तर नवीन येणारांची प्रथम जुन्या आर्यन् लोकांशींच गांठ पडणार, या तऱ्हेनें व क्रिया झाली असून त्या क्रियेचा एक उत्तरकालीन अंश वेदोद्दिष्टित दाशराज्ञ युद्ध होय, आणि बहुतेक मंत्ररचना त्यानंतरची होय.

ऋग्वेदमंत्र व दाशराज्ञ युद्ध यांचा संबंध. आर्यन् आणि नॉनआर्यन् यांमध्ये हें युद्ध नव्हतें.—ऋग्वेदांत ज्या लढाया दिसत आहेत त्यांपैकीं बहुतेक दाशराज्ञ युद्ध या युद्धांतर्गत किंवा त्यांशीं संबद्ध दिसतात, हें युद्ध आर्य आणि अनार्य यांत ख्यास नव्हतें.

यदुतुर्वश यांचे व पैंजवनांचे आचारधर्म सारखे दिसतात. खुद्द ऋग्वेदांत आलेलीं राष्ट्रं पाहिलीं असतां आपणांस बहुतेक पंजाबांतीलच राष्ट्रं दिसतात, आणि धर्मभिन्नत्वाचे प्रकार फारच थोडे दिसतात, जे कांहीं दिसतात ते येणेंप्रमाणे:

(१) यजनशील व अयजनशील.

(२) वृत्त्यानें निंदा केलेले उपासनासंप्रदाय (शिष्टदेवां सारखे).

(३) मगद.

(४) अम्युपासकांचेच आचारभिन्नत्वामुळे नवव दशगां सारखे किंवा निरनिराळ्या गोत्रांसारखे संप्रदाय.

यापलीकडे आपणांस धर्मभिन्नत्वाचा प्रकार दिसत नाही; आणि दाशराज्ञयुद्ध हें तर केवळ यजनशील व अयजनशील यांच्या मधलें सुळीच नाही.

ऋग्वेदसंहितेमध्ये जीं सूक्तां घातलीं आहेत त्या सूक्तांच्या पौर्वापर्यकालासंबंधानें आतां थोडासा विचार करूं. आणि दाशराज्ञ युद्धाशीं ऋग्वेद वाङ्मयाचा संबंध कितपत पोचतो हें पाहूं.

यांत आपणांस जी एक गोष्ट पहावयाची ती ही कीं, ऋग्वेदांतील बहुतेक भाग एका विशिष्ट कालाचें वाङ्मय आहे, कीं अनेक कालांचें वाङ्मय आहे.

असें दिसतें कीं, ऋग्वेद संहितेंतील बहुतेक व्यक्तिविषयक ऐतिहासिक उल्लेख एकच काल दर्शवितात, तथापि सर्वच सूक्तां ऐतिहासिक उल्लेखांनीं भरलीं नाहीत. कित्येक सूक्तां केवळ स्तावक आणि याचक आहेत. कित्येक देववर्णनात्मक असून त्यांचे पराक्रम गात आहेत. जे मनुष्यांचे उल्लेख मंत्रांत सांपडतात ते दाशराज्ञ युद्धाशीं बहुतेक जोडून घेतां येतात.

मंत्रांतर्गत पूर्वपरता.—ऋग्वेदांत संहितेचे घटक येणें प्रमाणें:

(१) दाशराज्ञ युद्धाशीं संबंध असलेल्या व्यक्तींचा व त्या व्यक्तींशीं संबंध असलेल्या इतर व्यक्तींचा उल्लेख करणारीं सूक्तां.

* अनास याचा अर्थ चपट्या नाकाचा असा न करतां अनुनासिक-युक्त उच्चार न करणारा असाहि संभवतो. हिंदुस्थानांत बऱ्याच शब्दांचा उच्चार कांहीं जाती साधुनासिक करितात, तर कांहीं निरनुनासिक त. या दृष्टीनें भारतीय भाषाशास्त्राचें व मानववंशशास्त्राचें संक-अध्ययन व्हावयास पाहिजे.

हीं सूक्तें सर्व गोत्रमंडळांत आहेत; आणि पहिल्या व दहाव्या मंडळांत देखील आहेत. हीं गोत्रमंडळे दाशराज्ञ युद्धाबरोबर प्रवेश झालेल्या लोकांचें व त्या काळाच्या पुरोहितांचें जुनें वाङ्मय होय. ते पुरोहित भारतीयांचे किंवा पंजाबांतील जुन्या राष्ट्रांचे असावेत.

(२) आठवें आणि नववें या मंडळांत सामवेदांत येणाऱ्या बहुतेक ऋचा आहेत. ज्या वेळेस औद्गात्राचा समावेश यज्ञांत झाला त्या वेळेस होत्यांनी आपल्याबरोबर सामकांस घेतले. त्यामुळे हे वाङ्मय दोन वेदांत शिरले.

म्हणजे गोत्रवाङ्मय सोमयागप्रयोजनप्रसंगी गोत्रावाहेरील सर्व सामान्य ऋचांशी संयुक्त होऊन संहितास्वरूप पावले. तें संयुक्त होण्याचें कारण तें सर्वसामान्य वाङ्मय असून उद्गात्यांनी त्यास महत्त्व दिलें हें असावें.

पहिल्या व दहाव्या मंडळांतील बहुतेक ऋचा अर्वाचीन आहेत; पण त्यांत प्राचीन कयामाग काहीं अंशीं आला आहे. पहिल्या भागांतहि काहीं सूक्तें दाशराज्ञ युद्धाची आठवण देणारी आहेत. आणि दहावें मंडळ अथर्वशीर्षी समेट ज्या काळांत झाला आणि अथर्वण विद्येचा समावेश ज्या काळांत ऋग्वेदांनीं करून घेतला त्या काळाचें आहे.

म्हणजे ऋग्वेदांतील गोत्रमंडळांचा प्रतिपाद विषय दाशराज्ञ युद्ध होय, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ऋग्वेदांत दाशराज्ञ युद्धाचे धागे कसे काय पसरले आहेत हें समजण्यासाठीं ऋग्वेदांत व्यक्तींचा दाशराज्ञ युद्धाशीं संबंध देतो.

दाशराज्ञ युद्धांतील उल्लेखांचा अन्योन्याश्रय.—

ऋग्वेदांत अनेक व्यक्तींचीं व कुळांचीं नांवें येत आहेत; त्यांपैकीं सुदास; त्याचे मित्र व शत्रू यांशीं दुसऱ्या अनेक नांवांचा संबंध येतो. अशा संबद्ध व्यक्तींचा आतां हिशेब घेऊं.

युद्धांत पडलेल्या व्यक्ती अगर राष्ट्रे म्हणलीं म्हणजे (१) शिष्यु, (२) तुर्वश, (३) द्रुह्यु, (४) पुरु, (५) अनु, (६) यदु, (७) मत्स्य, (८) पक्थ, (९) मलानस, (१०) अलिन, (११) विपाणिन्, (१२) अज, (१३) शिव, (१४) शिष्यु, (१५) यक्ष, (१६) भरत-तृत्सु, (१७) पृथु, (१८) पथु, (१९) दोन वैकर्ण, (२०) गुंगु (२१) मेद इत्यादि होत. या राष्ट्रांचा संबंध त्यांच्या पुरोहितांशीं येतो, पुरोहितांचा संबंध त्यांच्या कुळांशीं येतो, आणि पुरोहितकुळांचा संबंध त्यांच्या इतर यजमानांशीं येतो. निरनिराळ्या व्यक्तींचे आणि राष्ट्रांचे संबंध कसे काय पसरले आहेत तें पुढें दाखविलें आहे.†

(१) शिष्यु.— नहुप (शिष्युशीं संबंध); नहुपसंबंध-नाहुप, मरशशार (नहुपांचा राजा) व नहुष्य ययाति. काहीं ऋचांवरून 'मनोः' पुत्री 'इळा' आणि 'नहुप' यांचा संबंध व्यक्त होतो.

(२) तुर्वशः— दृचीवंत-वरशिख-पार्थव (तुर्वशांचा आणि या तिघांचा अतिनिकट संबंध आहे. कदाचित् तुर्वश आणि हे एकच असतील.), यांचा जेता अभ्यावर्तिन् चायमान. वचिन् (दृचीवंताशीं संबंध), दभिति, वृहद्रथ, नर्य, एतश (तुर्वशस-होळिषित); दभितिसंबंधः—चुमुरि-धुनि (दभितीकरितां ईद्रानें मारलेले दोन राक्षस); अर्ण, चित्ररथ (यांचा तुर्वशानें वध केला असें कांहींचें म्हणणें आहे), मिनि (ही जात तुर्वशांच्या मिश्रणानें झाली) व उग्रदेव (तुर्वशसम बलवान्).

(३) द्रुह्युः— भृगु (द्रुह्युचे उपाध्याय), इट (भृगु-पुत्र), गुत्समद, भृगवाण (भृगुवंशज); गुत्समदसं वंधः—शुनहोत्र (गुत्समदवंशज), नार्मर (गुत्समदेहोळिषित), च्यवन (भृगु-आङ्गिरस), च्यवतान मास्ताध्व (च्यवनाशीं संबंध), जुजुराय (च्यवनसंबंधी— शन्तनूच्या कथेचीं साम्य), शर्यात (भृगु आङ्गिरस), शर्यात (शर्यातवंशज), पुरुहन्मन्, वृहद्वि व नामाक (आङ्गिरस).

(४) कवप-कुल्लः (कवपाशीं संबंध).

(५) पुरु—पुरुकुत्स (पुरुचा राजा), पुरुकुत्सानी (पुरुकुत्साची वायको), दुर्गह (पुरुकुत्साचा बाप), इश्वाकु (पुरुकुत्साचें कुल), त्रसदस्यु (पुरुकुत्सपुत्र), हिरणिन् किंवा हिरणि (पुरुकुत्सपुत्र), पौरकुत्स-पौरकुत्स्य-पौरकुत्सी (त्रसदस्युचां पैतृक नांवें), गैरिक्षित (त्रसदस्युचें पैतृक नांव), कुरुश्रवण त्रसदस्यव (त्रसदस्युपुत्र), मित्रातिथि (कुरुश्रवणपैतृवर्गातील), तृक्षि-त्रसदस्यव (त्रसदस्युवंशज), उपमश्रवस् (कुरुश्रवणत्रसदस्यवपुत्र), व्यरुण-त्रैवृण-त्रसदस्यु (पर्यायनाम), वृष (व्यरुणाचा उपाध्याय), अश्वमेध (व्यरुण-त्रैवृण-त्रसदस्युशीं अनिश्चित संबंध), आश्वमेध, पूतकतु (अश्वमेधाशीं अनिश्चितसंबंध), रथवीति दार्भ्य, पुरुवस्, पुरुमीह (पुरुवंशज), वैददक्षि (पुरुमीह्याचें पैतृक नांव), तरंत (पुरुमीह्याचें), दार्भ्य (पुरुमीह्याशीं संबंध असलेल्या अत्रीच्या नातवाला मुलगी देणारा).

कुरु—(कुरुश्रवण हा नांवावरून कुलवंशांतील असावा), कौरव, देवापि आष्टिपेण, शंतनु, कृत्स्न, ऋष्टिपेण, औलान, कैव्य (कुरुवंशज), ओगण (देवापि शन्तनु सहोच्चारित), आष्टिपेण, शांड (पुरुवंशज), पुरुमित्र (पुरुवंशज किंवा पुरुचा मित्र), कमयु (बहुतेक पुरुमित्राची मुलगी), शुन्धु (कमयुचें दुसरें नांव), विमद (कमयुचा नवरा), ध्वन्य (त्रसदस्युसहोच्चारित), पृथिगु, शुचंति (पुरुकुत्ससहोच्चारित).

(६) अनु—आनव (अनुवंशज), पाकस्थामन् कौरयायण (अनुवंशज), कौरयाण (अनुवंशज).

(७) मेद—सुदासशत्रु. याच्याशीं संबंध असलेल्या दुसऱ्या योणी व्यक्ती आढळून येत माहींत.

(८) शंबर—कौलितर (शंबरानें पैतृक नांव), वंगृद (शंबरसहोच्चारित).

† जेथें संबंध किंवा अनिश्चित संबंध असें म्हणले आहे तेथें सहोच्चारित किंवा मदनगर असा अर्थ समजावा.

(९) वैकर्ण (१०) वैकर्ण.—यांच्या संबंधानें फारशी माहिती मिळत नाही.

(११) यदु.—प्रपथिन्, तिरिंदर, आसंगल्ययोगी, पर-मज्या (यदुवंशज), तिरिंदरसंबंधः—पर्शु (तिरिंदर आणि पर्शु एकच, मनुषीहि कदाचित् संबंध असेल).

(१२) मत्स्य.—इतर फारशी माहिती मिळत नाही.

(१३) पक्थ.—यधु (सहोच्चारित), नमुचि (सहोच्चारित), वधू संबंध—कण्ठचय (वधूचा यजमान).

(१४) भलानस्, (१५) अलिन, (१६) विपाणिन्, (१७) अज, (१८) शिव, (१९) शिशु, (२०) यधु.—हे सर्व सुदासशत्रू. यांचा संबंध दादाराज युद्धातील व्यक्तींशिवाय इतर कोणाशी फारसा दिसून येत नाही.

सुदास.—वसिष्ठ, विश्वामित्र (सुदासाचे उपाध्याय), वसिष्ठ-संबंधः—अगास्ति, अगस्त्य (वसिष्ठ वंश), शतयातु (कदाचित् वसिष्ठ-पुत्र) जरूथ, शिश्रदेव, पराशर, वामदेव (वसिष्ठाशी संबंध), अगस्त्य संबंध.—मान (अगस्त्याचा पिता), मान्य (मानपुत्र), मान्दार्थ मान्य (कदाचित् मानवंशज), खेल (अगस्त्याचा यजमान), विदपल (खेलाची वायको), तृणस्कंद (अगस्त्याशी अनिश्चित संबंधी); वामदेव संबंध—बृहदुक्थ, आजमीळ (वामदेव पुत्र).

विश्वामित्र संबंधः—जान्हव (विश्वामित्राचें पैतृकनांव), गार्थिन् (विश्वामित्राचा वाप), कुक्षि (विश्वामित्राचा कुल-पुत्र); मधुछंदस्, शुनःशेष, गार्थिन् (विश्वामित्रपुत्र); शुनःशेष-संबंधः—अयास्य आंगिरस् (शुनःशेषाच्या वधविषयक यज्ञांत उद्गात्यांचे काम करणारा); जमदग्नि (विश्वामित्राचा मित्र), गयःज्ञात (जमदग्नीशी अनिश्चित संबंध), मगद (विश्वामित्रो-ल्लिखित).

कण्व—यदुतुर्वशाचे पुरोहित. आंगिरस् (कण्वाचा आज्ञा). कण्व-संबंधः—काण्व, प्रत्कण्व, प्रगाथ, पर्वत, नृपद संबंध—नार्पद (नृपदपुत्र), दशासिप, उपस्तुत, वृष्टिहृन् (उपस्तुतचापिता), वृषन् (उपस्तुत सहोच्चारित), मेघातिथि, विमिंद, सोमरि, गुदेव, संवर्त, धुतकक्ष, शिंजार, शरग, प्रियमेध, नापानिषि, वैश्व, पृषन्न, धुष्टिगु, तिरिथी, कौरसाण, दस्थंवैवृक, नार्ग, पार्षद्वाण, मातरिधन्, शर शौरदेव्य, धुतवर्न आर्क्ष, नृमेधस् शकपूत (नृमेधपुत्र), बीस्त, गोशार्थ, तुय, दशव्रज, अंशु, स्यूमरादि, मृविंद, एरुयु, विश्वमनस्, पृदाकुसातु, काण्वायन, नमाक, त्रिशोक (हे सर्व कण्वकुलोत्पन्न असावेत); निदिताश्व (कण्वाचा आश्रयदाता).

अंगिरस् संबंधः—गोतम, दध्यनिच्, अथर्वण, व्यश्व, विरूथ, कृष्ण, हिरण्यस्तूप, अर्चन् (हिरण्यस्तूपपुत्र), सप्तयु (हे अंगिरस वेत); व्यश्व संबंध—सुधामन्, वसुचोभि, हरयाण (व्यश्वाला नें देणारे); वत्स (कण्वपुत्र), सप्तवध्नि, पूतकता, ङंगवृप,

श्यावक, कृप (श्यावकसहोच्चारित); अग्निगु, कलि, (हे सर्व कण्वोल्लिखित आहेत).

पाशुपुत्रवायत, वीतहृन् वंशतः; चेदी (सुदाससमकालीन), चेदी-संबंध.—कशु, युध्यामधि, याद्व, देवक, मान्यमान, चायमान (सुदासचे शत्रू), चायमान संबंध—वरशीख (कदाचित् चायमानाचा शत्रु); वृत्तु (सुदासाशी प्रजा नात्याने असणाऱ्या लोकांचे घराणें); प्रतुद (तसूचें दुसरें नांव); प्रुथ (सुदास सहायक);

सुदास वंशज—इंद्रोत (सुदासपुत्र), आतिथिग्य (इंद्रोतचें पैतृक नांव), पुष्माप्य (कदाचित् सुदासपुत्र), ऋक्ष (इन्द्रोतसहोच्चारित).

भरत (सुदास, तसू, विश्वामित्र वगैरेंचें कुल). दार्धतमस्, माम-तेथ (भरताचा उपाध्याय); कक्षीवान् (दार्धतमस्पुत्र), पत्र (कक्षीवानाचें घराणें), ममत (दार्धतमस्ची आई), मामतेथ (दार्धतमस्चें मातृक नांव), त्रैतन (दार्धतमस्चा शत्रु).

कक्षीवान संबंध.—औशिज (कक्षीवानाचें मातृक नांव), वृचया (कक्षीवानाची वायको), घोपा (कक्षीवानाची मुलगी), स्वन्थ, भावयव्य, भाव्य (कक्षीवानाचे पुरस्कृत); प्रियरथ, धुतरथ (कक्षीवानाचे आश्रयदाते); भावयव्य संबंध.—रोमशा (भाव-यव्याची वायको); औशिज संबंध.—ऋजिधन् (औशिज), वैदधिन् (ऋजिधन्चें पैतृक नांव); पिपु (ऋजिधन्कृतितां परा-भव केलेला); आयवस (याच्या तीन मुलांनी कक्षीवानास पीडा केली); मशशौर (याच्या तीन मुलांनी कक्षीवानास पीडा केली); वृषणध्व (कक्षीवानसहोल्लिखित); वृषणध्व संबंधः—मेता (वृष-णध्वदुहिता); वाप्य, शर, आर्चक, दीर्घवस्, भुज्यु, तौपय, रथ-प्रोष्ठ, प्रुथुधवस्, कानीत, वश, तक्षु, विष्णापु, (कक्षीवानोल्लिखित). विष्णापु संबंध.—विश्वक (विष्णापूचा मुलगा), वधिमती, पुरंधि, हिरण्यहस्तयाव, वीतन, शयु, पेवु, (कक्षीवानोल्लिखित); गन्धारि (कक्षीवानाशी अनिश्चितसंबंध); तक्षवान, (कक्षीवानवंशज), अत्रि (कक्षीवान्, कण्व, आणि गोतम यांच्याशी अनिश्चितसंबंध); (पुरंसे पुरोहित). अत्रि संबंध—अर्चनानस (अत्रिपुत्र), पुस्वपु, पुरू, गोपवन्, सध्नि, माथिन्, विश्ववार, सुनीथ, सत्यधवस्, शौचव्रथ, आग्निवेशि शत्रि, सदापृण, सत्यधवन् वाध्, गाविष्ठि आत्रग, गजत, अवत्सार, मनस्, क्षत्र (अत्रिवंशज).

भरतसंबंध.—देवधवस्, देववत्, जन्हु (भरतकुलोत्पन्न).

दिवोदास अतिथिग्य (सुदासपिता, कांही लोकांच्या मतानें (सुदासपूर्वज). भरद्वाज (दिवोदासपुरोहित); पायु, रजि, सुमिळ्, साप्य, पेक्ष, पुरुणीथशातवनेय (भरद्वाजकुलोत्पन्न). पारावत, वृव, वृसय, प्रतर्दन (भरद्वाजाशी अनिश्चितसंबंध); तुजि, तर्थ, पुरय, धुतविन्, राम, दशयु, वेन, मायव (भरद्वाजोल्लिखित); वेनसंबंध—पार्थ, आल्लुभ (वेनाशी अनिश्चितसंबंध); भरद्वाज-संबंध—पुरुषंथा (भरद्वाजाचा आश्रयदाता).

दिवोदाससंबंध.—प्रस्तोक, सार्जय (दिवोदासाची दुसरी नावे); संजय (दिवोदासाशी निकट संबंध); श्वेन (संजयाशी संबंध). गुरु (अतिथिगमित्र). तर्जयाण (अतिथिगमित्र). आयु, कुत्स, श्वेनेय (कुत्सपुत्र). उशनस् काव्य, आर्जुनेय, श्रुतर्ष (अतिथिगमित्रावरित).

वच्यश्व, देवव्रत, पित्रव्रत (सुदासाचे पूर्वज); पैत्रव्रत, दैववात, दैवोदासि (सुदासाची पेंतृकनावे); सहदेव (सुदासाचा साहाय्यक).

सहदेवसंबंध.—भयमान, ऋजाश्व, अम्वरीष (सहदेव वंधु); अम्वरीषसंबंध.—सुराधस्, (अम्वरीषसहोचारित); सोमक साहदेव्य (सहदेवपुत्र); नारद (सहदेवगुरु); वच्यश्वसंबंध.—सुमित्र, वाच्ययाध.

वर उल्लेख केलेल्या व्यक्तींपैकी सुदासाशी समकालीन व्यक्ती कोणत्या आणि सुदासानंतरच्या व्यक्ती कोणत्या हे समजणे शक्य आहे.

दाशराज्ञ युद्धांत कोणत्या व्यक्तींचा संबंध आला याचें ज्ञान उपयोगाचें आहे. त्या व्यक्तींशीं आपणही कोणाचा संबंध आला हे कळेल म्हणजे दाशराज्ञ युद्धाशीं समकालीन अशा व्यक्तींची यादी मिळेल.

जो सूर्य या व्यक्तीचा निर्देश करित असतील तो युद्धाशीं फार तर समकालीन, पण बहुतेकच युद्धोत्तरकालीन होत. या दृष्टीने युद्धोत्तर वाङ्मय आपणांस काढतां येतें.

पुढील कोष्टकावरून असें कळून येईल की, बहुतेक ऋग्वेद दाशराज्ञ युद्धानंतरचा होय असें सिद्ध करतां येतें.

पुराणांतील राजांच्या पिढ्यांची यादी तपासली असतां, आपणांस असें दिसेल कीं, सुदास हा भारती युद्धाच्या विलेक पिढ्या अगोदर आणि दाशरथी रामाच्या नंतर झाला होता. म्हणजे वैदिक वाङ्मय अधिकच श्रीरामचंद्रानंतरचें होय.

सूक्तांची युद्धोत्तरता आणि ती जाणण्यासाठी उपयोगी पडणाऱ्या व्यक्ती.—ऋग्वेदमंत्रांचा दाशराज्ञ युद्धाशी संबंध जाणण्यासाठी ज्या ज्या व्यक्तींच्या उल्लेखांच्या साहाय्यानें तो संबंध आपण तपासणार त्या व्यक्तींकडे लक्ष दिलें पाहिजे. व्यक्तींचा दाशराज्ञ युद्धाशी संबंध दिसून आला म्हणजे त्या व्यक्तींचा, ज्या सूक्तांत त्यांचा उल्लेख आला आहे त्या सूक्तांचें दाशराज्ञ युद्धाशीं पूर्वापरत्व काढण्याच्या कामी उपयोग होईल. ह्या व्यक्ती, त्यांची दाशराज्ञ युद्धाशीं पूर्वोत्तरता, आणि त्यावरून सूक्तांच्या पूर्वोत्तरतेवर पडणारा प्रकाश येणेप्रमाणें आहे.

अंशुः—(८. ५, २६). तुष, प्रियमेध, उपस्तुत, शिंजार यांच्यासह उल्लेख. काल अनिश्चित तथापि अंशुचा उल्लेख सूक्तकाळ निश्चयास अतद्वय. 'तुषाच्या उल्लेखामुळे सूक्त उत्तरकालीन. तुष पहा.

अक्षः—(८. ४६, २७). सायणमताप्रमाणें व्यक्ति. नहुष-समकालीन. पृथुश्रवस् याच्या दानस्तुतीत उल्लेख. नहुषसमकालीन असल्यामुळे सुदासोत्तर. अक्षायरोवर अरट्वाचा उल्लेख आहे.

अगस्त्यः—(७. ३३, १०). वसिष्ठ आणि अगस्त्य मित्रावरणाचे मुलगे. वसिष्ठाना सुदासाशी पौरोहित्यसंबंध. तेव्हां अगस्त्याचा उल्लेख असलेली (१. ११७; १७०; १७९; १८०; १८४; ७. ३३; ८. ५; १०. ६०). सूक्तें उत्तरकालीनच.

अशुः—(४. ३०, १६). कुमारीपुत्र. सूक्तांत यदुवर्षांचा उल्लेख असल्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन. व्यक्तीचा प्रत्यक्ष संबंध नाहीं.

अश्वश्वः—(१. ११६, ६). हा पेंद्र होता. पेंद्रसंबंध पहा. दिवोदासाच्या उल्लेखामुळे सूक्त उत्तरकालीन.

अजासः—(७. १८, १९). सुदासशत्रू. दाशराज्ञ युद्धांत शरण आल्यावर यांना ईशाला अश्वशिरांचा वलि अर्पण केला. सूक्त उत्तरकालीन.

अतिथिगमः—दिवोदासाचें नांव. याचा उल्लेख असलेली (१. ५१; ५३; ११२; १२३; २. १४; ४. २६; ६. १८; २६; ४७; ७. १९; ८. ५३; १०. ४८) सूक्तें उत्तर.

अत्कः—(१०. ४९, ५). अत्क व कुत्स यांचें ईशानें रक्षण केलें; अत्क कुत्ससमकालीन असावा, सायण अत्क ही व्याक्ति मानीत नाहीं. कुत्सोद्धेखामुळे सूक्त उत्तर.

अत्रिः—(५. ८६, १). प्रियमेध, कश्यप, गांतम, कक्षीवान यांच्यासह उल्लेख. पांचवें मंडल आग्नेय असून त्यांतील सूक्त-श्रेष्ठे अत्रिकुलोत्पन्न आहेत. प्रत्यक्ष अत्रीच्या नांवावर असलेल्या सूक्तांत (५. ८६) तो जिताचा उल्लेख करतो. जित पहा. अत्रीचा उल्लेख असणारी सूक्तें (१. ४५; ११८; १३९; १८३; ५. ४१; ८. ५; १०. १४३; १५०) उत्तरकालीन.

अग्निगुः—(१. १२२, २). भुज्यूसह उल्लेख. अश्विनीं भुज्यूसचें व अग्निगुचें रक्षण केलें. अग्निगु भुज्यूससमकालीन असावा, भुज्यु पहा. अग्निगुचा आपणही उल्लेख दशमामह (८. १२, २) या सूक्तांत आहे.

अनुः—(७. १८, १८). सुदासशत्रू. ईशानें सुदासाकरितां अनु, दुह्य यांचा नश्र केल. अनुचा आपणही उल्लेख अमलेलें सूक्त (८. १०) उत्तर.

अपा लाः—(८. ९१, ७). अनुक्रमणीप्रमाणें अत्रिकन्या. अत्रि पहा.

अप्रवानः—(८. १०२, ४), ओर्वे भृगूसह उल्लेख. सूक्त-द्वय प्रयोग झणतो, 'ओर्वेभृगु, अप्रवान याप्रमाणें मी अमीला बोलावतो,' अप्रवान भृगुसमकालीन असावा. भृगु पहा. अप्रवान याचा आपणही उल्लेख (४. ७, १) या ठिकाणीं आहे.

अभ्यावर्ता चायमानः—(६. २७, ८). पृथ्वीचा राजा. याला पार्थिव म्हण्टां आहे. पृथ्वी हे सुदाससहकारी होते. अभ्यावर्ता चायमान दाशराज्ञ युद्धांत मारला गेला (७, १८, ८).

अंवरीषः—(१. १००, १७) वृषागिरिपुत्र. ऋज्जाश्व, सतदेव, भयमान व सुराधस् हे वृषागिरिपुत्र होते. ऋज्जाश्व व वार्यागिरि पहा.

अयास्यः—(१०. १३८, ४). कुत्स, ऋजिश्मन् यांचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत उल्लेख, अयास्याचा आणखी उल्लेख (१. ६२; ८. ६२; ९. ४४; १०. ६७; १०. ८). या सूक्तांत आहे. परंतु तो व्यक्तिवाचक नाही. याचा उल्लेख जुन्या मंडळ्यांतून येत नसल्यामुळे हा फारच उत्तरकालीन असावा.

अरद्धः—(८. ४६, २७). अक्षावरोवर उल्लेख, अक्ष पहा.

अर्चनानसः—(५. ६४, ७). अनुक्रमणीप्रमाणे अग्नि-पुत्र; व रथवीति दाम्यं याचा पुरोहित. दाम्यं पहा.

अर्जुना—(१. १२२, ५). कुत्स पिता. कुत्साला अर्जुनेय म्हटलें आहे. अर्जुनाचा उल्लेख कुत्सामार्फतच आला आहे. सूक्त उत्तरकालीन.

अर्णः—(४. १९, ६). इंद्रानें तुर्वशाकरितां सरयू नदीवर अर्णाचा पराभव केला. सूक्त उत्तरकालीन.

अलिनासः—(७. १८, ७). सुदासराट्. सूक्त सुदासो-ल्लेखामुळे उत्तरकालीन.

अवत्सारः—(५. ४४, १०). धत्र, मनस्, एवावद, यजत सप्ति, अवत्सार यांचा एकत्र उल्लेख. कदाचित् समकालीन असावे. सूक्ताचा द्रष्टा अवत्सारच असून तो ऋचा १२ मध्ये सदाष्टण, बाहुवृक्त, श्रुतविव, तर्ष यांचा उल्लेख करतो; व ऋचा १३ मध्ये सुतंभराला आपला यागनिर्वाहक समजतो. यावरून सुतंभरहि याचा समकालीन असावा. सुतंभरसंबंध पहा. सूक्त उत्तरकालीन.

अवस्युः—(५. ३१, १०). ' सर्व स्तोत्र्यानीं इंद्राची स्तुति करावी ' असें अवस्यु इच्छितो. या सूक्ताचा द्रष्टा अवस्यु आहे. ८ व्या ऋचेत ' इंद्रानें यदुतुर्वशांनां तत्त्न नेलें व कुत्साला राखिलें ' असा उल्लेख करतो. अवस्यूचा आणखी उल्लेख (५. ७५) या सूक्तांत आहे. दोन्ही सूक्ते उत्तरकालीन.

अश्वधः—(६. ४७, २४). पायूचा आश्रयदाता. अश्वध प्र-स्तोकाचेंच नांव. प्रस्तोक पहा. सूक्त उत्तरकालीन.

अश्वमेधः—(५. २७, ४-५-६). ज्येष्ठ दानस्तुतींत उल्लेख. अनुक्रमणीप्रमाणे भरतपुत्र. अश्वमेध, त्रसदस्यु, ज्येष्ठ, त्रैवृ-ष्ण, हीं एकाच व्यक्तीचीं नांवे असावीं. सूक्त उत्तरकालीन.

अश्व्यः—(८. २४, २५) कुत्साचें रक्षण करण्याविषयीं अश्व्य इं-द्रास प्रार्थितो. अनुक्रमणीप्रमाणे अश्व्य, वैश्व, विश्वमनस् हीं एकाच व्यक्तीचीं नांवे आहेत. अश्व्याचा आणखी उल्लेख (१. ११२) या सूक्तांत आहे. दोन्ही सूक्ते उत्तरकालीन.

असमातिः—(१०. ६०, २). हा इक्ष्वाकु कुलांतील असावा. याच सूक्तांत इक्ष्वाकूचा उल्लेख आहे. सूक्ताचे द्रष्टे गोपायन कुलांती-

ल वंशु, सुवंशु, विश्ववंशु व श्रुतवंशु हे असून अनुक्रमणीप्रमाणे ते अगस्त्याचे भाचे होत. याच सूक्ताच्या ६ व्या ऋचेत सूक्तद्रष्टा ' आम्हांस धन देण्यासाठीं तूं रयालां घोडे जोडून ये ' अशी राजाची प्रार्थना करतो. अगस्त्यसंबंधामुळे सूक्त उत्तरकालीन.

अहवाय्यः—(८. ४५, २७). यदुतुर्वशाशत्रु. इंद्रानें यदुतु-र्वशाकरितां अहवाय्यास मारिलें.

आजमी—(४. ४४, ६) येथें उल्लेख असून अजमी-म्ह व पुरुमीम्ह हे या सूक्ताचे द्रष्टे आहेत. पुरुमीम्ह पुर्ववंशज असावा. पुरुमीम्ह पहा. सूक्तद्रष्टा पुरुमीम्ह असल्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन.

आतिथिग्वः—अतिथिग्ववंशज याचा उल्लेख असलेले सूक्त (८. ६८) उत्तर.

आयवसः—(१. १२२, १५). नहुपांचा राजा मशशीर याच्यासह उल्लेख. सूक्तद्रष्टा कक्षीवान म्हणतो; ' मशशीर आणि आयवस यांचे मुलगे मला त्रास देतात. ' सूक्तद्रष्टा कक्षीवान अ-सल्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन.

आयुः—(१. ५३, १०). इंद्रानें सुश्रवस नामक राजाकरितां कुत्स, अतिथिग्व, आयु, यांचा पराभव केला. आयूचा आणखी उल्लेख असलेलीं सूक्ते (६. १८; ८. ५३) उत्तरकालीन.

आर्चकः—(१. ११६, २२). याचें नांव शर. अश्वी देवांनीं याला पाण्यांतून वर काढिलें. प्रत्यक्ष संबंध नाही. सूक्तद्रष्टा कक्षी-वान. सूक्त उत्तरकालीन.

आर्तिपेणः—(१०. ९८, ६). ऋतिपेणपुत्र. देवापि व शंतनु यांचें पैतृक नांव. देवापि व शंतनु हे भरत कुलांतील असावे. देवापि पहा.

आश्वघ्नः—(१०. ६१, २१). सायणमताप्रमाणे नाभाने-दिष्टाचेंच नांव. या सूक्ताचा द्रष्टा नाभानेदिष्ट असून सूक्ताच्या १५ व्या ऋचेत तो कक्षीवानाचा उल्लेख करतो. तेव्हां आश्वघ्न, नाभानेदिष्ट कक्षीवानसमकालीन असावा.

आश्वमेधः—(८. ६८, १६). आतिथिग्व, इंद्रांत यांच्या सह एकाच दानस्तुतींत उल्लेख. प्रियमेधाचा आश्रयदाता. सूक्त उत्तरकालीन.

आसंगग्र योमिः—(८. १, ३१). मेधातिथीचा आश्रय-दाता. याच सूक्ताच्या ३१ व्या ऋचेत याला ' यादः पशुः म्ह० ' यद्दीर्घ श्रेष्ठ असें म्हटलें आहे. यावरून हा यदूचा राजा असावा. सूक्त उत्तरकालीन.

आखबुध्नः—(१०. १७१, ३). इंद्रानें आखबुध्नाकरितां वेन्याला (वेनाला) मोकळें केलें. पृथु हा वेनाचा मुलगा. पृथुसंबंध पहा. वेन्याच्या उल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

इक्ष्वाकुः—(१०. ६४, ४). इक्ष्वाकु भरतकुलांतील होता. असमाति पहा. सूक्त उत्तर.

इलि विशः—(१. ३३, १२). एक असुर. प्रत्यक्ष संबंध नाही. कुत्सोल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

इडः—(१०. १७१, १). अनुक्रमणीप्रमाणे भृगुपुत्र या सूक्ताचा हाच द्रष्टा असून ३ च्या ऋचेत आखवुन, वेन्य, यांचा उल्लेख करतो. यावरून वेन्यसमकालीन असावा. वेन्योल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

ईद्रोतः—(८. ६८, १७). अतिथिम्बवंशज. सूक्त उत्तर.

उक्षप्याय नः—(८. २५, २२). विश्वमनस्चा आश्रयदाता. विश्वमनस् पहा. सूक्त उत्तर.

उग्रदेवः—(१. ३६, १८). दूर असलेल्या यदु, तुर्वश व उग्रदेव यांना अग्नीसह बोलावतो असें सूक्तद्रष्टा कण्व म्हणतो. यदुतुर्वशोल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

उपमश्रवस्—(१०. ३३, ७). कुलश्रवणपुत्र. याच सूक्तांत याला त्रासदत्तव असेंहि म्हटले आहे. यावरून हा त्रासद-त्तुवंशज असावा. सूक्तांत पशूंचा उल्लेख असल्यामुळे सूक्त उत्तर.

उरणः—(२. १४, ४). इंद्ररात्रु. एक असुर. अतिथि-म्बाच्या उल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

उरुःकक्षः—(६. ४५, ३१). गांग्र्य लोकांचा राजा, (‘गांग्र्यांचा जसा उरुःकक्ष मुख्य होता तसा वृषु पर्णाचा मुख्य झाला). यदूंच्या उल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

उशननाकाव्यः—(५. २९, ९). उशनसूकाव्य याच्या स्तुतीने इंद्र कुत्साच्या घरी आला. उशनस् कुत्साचा पुरोहित असावा. उशनसूचा आणखी उल्लेख असलेली सूक्ते (१. ५१; ८३; १२१; १३०; ४. १६; २६; ५. २९; ३१; ३४; ६. २०; ८. ७; २३; ९. ८७; ९७; १०. २२; ४०). उत्तरकालीन.

उशिजः—(१. १३१, ५). सायणांनी या ठिकाणी उशिज हे नाम मानिले नाही. परंतु कक्षीवानाचा व ऋजिथन्नाला औशिज म्हटले आहे. कदाचित् हा उशिज, कक्षीवान व ऋजिथा यांचा पिता असावा.

उशीनराणोः—(१०. ५९, १०). उशीनराची स्त्री. प्रत्यक्ष संबंध नाही. अगस्त्य, इत्वाकु यांच्या उल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

ऊर्जेव्यः—(५. ४१, २०). प्रत्यक्ष संबंध नाही. कण्वोल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

ऋक्षसूनु-आर्क्षः—(८. ६८, १५). प्रियमेधाचा आश्रय-दाता. आतिथिम्ब-इंद्रोत व आर्क्ष-ऋक्षसूनु यांचकडून दान मिळ-ल्याने प्रियमेध उल्लेखितो. आर्क्षांचा आणखी उल्लेख (८. ७४) या सूक्तांत आहे. सूक्त उत्तर.

ऋजिथन्—(६. २०, ७). विदथिनपुत्र. ऋजिथन् याला वेदथिन् असें म्हटले आहे. ऋजिथ्य्याला ‘औशिज ऋजिथा’ असें म्हटले आहे. व कक्षीवानालाहि औशिज म्हटले आहे. तेव्हां औशिज ऋजिथा व वेदथिन-ऋजिथन् हे एकच असावे असें

वाटते; व त्याप्रमाणे ऋजिथन् व कक्षीवान हे भाऊ होतात. इंद्राने ऋजिथ्य्याकरितां पिप्रूस मारिले. ऋजिथन्चा आणखी उल्लेख अस-लेली सूक्ते (१. ५३; १०१; ४. १६; ५. २९; ८. ४९; १०. ९९; १३८.) उत्तर.

ऋजूनस्—(८. ५२, २). प्रत्यक्ष संबंध नाही. आयूच्या उल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

ऋज्राथः—(१. १००, १७). वृषागिरपुत्र. अंबरीष, सह-देव, भयमान, सुराधस् यांच्या सह उल्लेख. ऋज्राथ ‘नहुषांच्या प्रजेसह युदास येणारा’ असें इंद्राला म्हणतो. ऋज्राथ नहुष-संबंधी असावा. नहुष व मशरीर पहा. सूक्त उत्तर. आणखी उल्लेख (१. ११६; ११७).

ऋणं च यः—(५. ३०, १२). रम, र्हाम यांचा राजा. कण्व रमरुशमांचे पुरोहित होते. कण्वांनी रमरुशमांकडून इंद्राला बोलाविले (८. ४, २). कण्व पहा. सूक्त उत्तर. आणखी उल्लेख (१. ११६; ११७).

ऋतस्तुमः—(१. ११२, २०). भुज्यु व ऋतस्तुम यांचे इंद्राने रक्षण केले. भुज्यु व ऋतस्तुम समकालीन असावे. भुज्युच्या उल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

एकयूः—(८. ८०, १०). अनुक्रमणीप्रमाणे नोधसपुत्र. नोधससंबंध पहा. नोधससंबंधामुळे एकयूचा उल्लेख असलेले सूक्त उत्तर.

एतशः—(८. १, ११). इंद्राने कुत्सासह एतशांचे रक्षण केले. कुत्ससंबंध पहा. एतशाना आणखी उल्लेख असलेली सूक्ते (१. ५४; ६१; १२१; १६८; २. १९; ४. १७; ३१; ५. २९; ३१; ६. १५; ८. १; ५०). उत्तरकालीन.

एवावदः—(५. ४४, १०). अवत्तारसहोद्विहित. अवत्तार पहा. पयसांच्या उल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

ओगणासः—(१०. ८९, १५). अनुक्रमणीप्रमाणे विश्वा-मित्रपुत्र रेणु याच्या सूक्तांत उल्लेख. रेणु म्हणतो, ‘मला त्रास दणारे ओगण अंधारांत जावोत.’ ओगण विश्वामित्रपुत्रसमकालीन असावे. सूक्त उत्तर.

औचथ्यः—(१. १५८, १; ४). उचयपुत्र; दीर्घतमस्-चे दुसरे नांव. त्याच सूक्तांत (१५८, ६) मामतेयाचा ‘उल्लेख आहे. मामतेयाबरोबर (८. ९, १०) मय्ये कक्षीवान, व्यथ पृथी, वेन्य यांचा उल्लेख येतो. कक्षीवान, व्यथ दीर्घतमस् व वेन्य-पृथी यांना अथ्यीची स्तुति केली, यावरून ते समकालीन असावे.

और्षवाभः—(२. ११, १८). याशिवाय याचा उल्लेख (८. ३२; ७७) या स्थळी असून श्वेटच्या स्थळी कण्वमुले-त्पत्र कुरुमुति याच्या सूक्तांत उल्लेख आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

और्वः—(८. १०२, ४). उरूंचा वंशज. याचा भृगू, अप्रवान, त्यांच्या सह आणि सुदासश्च द्रुप व भृगू (७. १८, ६) यांच्या सह उल्लेख येतो. और्वभृगू हे भृगूचे नांव असावे. भृगूसंबंध पहा और्वभृगू तुर्वशसंबंधी असावे.

औलानः—(१०. ९८, ११). हे शंतनूचें नांव होतें असें मैकडोनलचें मत आहे. शंतनु भरत होता व त्याचा आष्टिणे-देवापी-वरोवर (१०. ९८, १; ३; ७) उल्लेख आहे.

औशिजः—(१. १८, १). ऋजिश्मन्चें दुसरें नांव असून कक्षीवान् यालाहि उपर्युक्त स्थली तेंच नांव दिलें आहे. कक्षीवानाचा आश्रय-दाता भाव्य हा असून त्याचा कक्षीवानासह (१. १२६) उल्लेख आहे. भाव्य (भावयन्) हा भरत होता; व कक्षीवानाच्या (१. ११९) सूक्तांत दिवोदासाचा उल्लेख आहे. औशिजाचा उल्लेख असलेलीं सूक्ते (१. १८; ११९; १२२; ४. २१; ५. ४१; ६. ४; १०. ९९) उत्तरकालीन.

ककुहः—(८. ६, ४८). याचा याद्वारोवर उल्लेख आहे. सूक्त उत्तरकालीन. ककुहानें जिंकिलेला याद्व (लोक) स्तोत्रास दिले. हा याद्वानाचा शत्रु असावा.

कक्षीवानः—(१. १८, १). याच्या सूक्तांत दिवोदासाचा उल्लेख येतो यावरून हा दिवोदासात्तरकालीन ठरतो. याचा उल्लेख असलेलीं सूक्ते (१. ५१; ११२; ११६; ११७; १२६; ४. २६; ८. ९; ९. ७४; १०. २५; ६१; १४३). कक्षीवान् यास दुसरें नांव ऋजिश्मन् असें होतें. याला औशिज असेंहि म्हटलें आहे. औशिज पहा. कक्षीवान् १. ११६ ते १२६ या सूक्तांचा द्रष्टा आहे.

कण्वः—कण्वाचा व्यक्तिवाचक नांवापेक्षां कुलवाचक नांव म्हणून अधिक उल्लेख येतो. यदुतुर्वशा व कण्व यांचा एकत्र उल्लेख अनेक स्थळां येतो. कण्व यदुतुर्वशांचे पुरोहित असावे. कारण 'यदु व तुर्वशा हे तुझ्या प्रसादानें सुखी असलेले मां पहावे' अशी कण्वकुलोत्पन्न देवातिथि इंद्राची प्रार्थना करतो. यावरून कण्वाचा उल्लेख असलेलीं सूक्ते (१. १४; ३६; ३७; ३९; ४४; ४५; ४६; ४७; ४८; ४९; ११२; ११७; १३९; ८. २; ३; ४; ५; ६; ७; ८; ९; ३२; ३३; ३४; ४९; १०. २१; १५०) व ज्या सूक्तांचे कण्व द्रष्टे आहेत अशीं (१. ३६ ते ४३) सूक्ते उत्तरकालीन.

कदुवः—(८. ४५, २६). यदुतुर्वशांचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत उल्लेख आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही. यदुतुर्वशोल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

कमयूः—(१०. ६५, १२). भुज्यूवरोवर एकाच ऋचेंत उल्लेख. कमयू ही विमदाची वायको होती. अग्नीदेवांनी भुज्यूचें रक्षण केलें व विमदास कमयू दिली. भुज्यूचा उल्लेख असल्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन, प्रत्यक्ष संबंध नाही.

करंजः—(१. ५३, ८). असुर; इंद्राशत्रु; यदु, तुर्वशा, कुत्स, आयु, वगैरेचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत उल्लेख असल्यामुळे सूक्त उत्तर. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

कर्कशुः—(१. ११२, ६) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख येतो. प्रत्यक्ष कोणाशीं संबंध नाही. सूक्त उत्तर.

कलिः—(१. ११२. १५). उत्तरकालीन सूक्तांत अग्नी देवांनी रक्षण केल्याचा उल्लेख प्रत्यक्ष संबंध नाही.

कवपः—अनु द्रष्टु यांचा सहचर श्रुत, कवप, वृद्ध, अनु, द्रष्टु यांना इंद्रानें पाण्यांत बुडविलें. (७. १८, १२) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख.

कविः—उशनम् याच्या वापाचें नांव. उशनम् पहा.

कशुः—(८. ५, ३७). अगस्त्य याचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत उल्लेख. नेदीचा पुत्र. कण्वकुलांतील ब्रह्मातिथि (सूक्त-द्रष्टा) कशने दान दिल्याचें वर्णित. कण्व पहा.

कशोजुः—(१. ११२, १४). दिवोदासाचें विशेषण. सदरहू सूक्त उत्तरकालीन आहे.

कश्यपः—(९. ११३, ११४). या सूक्तांचा द्रष्टा व (९. ११४, २) यांत उल्लेख. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

कानीतः—(८. ४६, २४). याचेंच नांव पृथुश्रवस्. याचा उल्लेख, नहुपाचा उल्लेख असलेल्या उत्तरकालीन सूक्तांत आहे. कानीत हा अश्व्य याचा आश्रयदाता. अश्व्य पहा.

काव्यः—उशनस्चें नांव, उशना पहा.

कीकटः—(३. ५३, १४). सुदासानें विश्वामित्रासह कीकट देशावर स्वारी केली. सुदासाचा उल्लेख असल्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन.

कुणारुः—(३. ३०, ८). विश्वामित्राच्या सूक्तांत उल्लेख आहे. प्रत्यक्ष उल्लेख नाही. सूक्तद्रष्टा विश्वामित्र असल्यामुळे सूक्त उत्तर.

कुत्सः—अतिथिगव, कुत्स व आयु यांचा तृतीयाणाल पराभव केल्या म्हणून कुत्साचा उल्लेख असलेलीं (१. ३३; ५१; ५३; ६३; १०६; ११२; १२१; १७४; १७५; २. १४; १९; ४. १६; २६; ३०; ५. २९; ३१; ६. १८; २०; २६; ३१; ७. १९; २५; ८. १; २४; ५३; १०. २९; ३८; ४०; ४९; ९९; १३८) सूक्ते व ज्या सूक्तांचा कुत्स द्रष्टा आहे तीं (१. ९४ ते ९८; १०१ ते १०४; १०६ ते ११५) व ९. ९७ या सूक्तांतील कृचा उत्तरकालीन.

कुयवः—(२. १९, ६). कुत्साकरितां इंद्रानें कुयवाला मारिलें. कुत्सावरोवर उल्लेख असल्यामुळे कुयवाचा उल्लेख करणारी सूक्ते (१. १०३; १०४; २. १९; ४. १६; ६. ३१; ७. १९) उत्तर.

कुहंगः—(८. ४, १९). तुर्वशावरोवर उल्लेख आला आहे. सूक्तद्रष्टा देवातिथि म्हणतो, 'सर्व तुर्वशामध्ये श्रेष्ठ असें दान कुहंगानें मला दिलें. यावरून कुहंग हा तुर्वशांचा राजा असावा. सूक्त उत्तर.

कुरुश्रवणः—(१०. ३३, ४). चा मुलगा. यालाचा पौलस्तु (५. ३३, ८), पौलस्तु (७. १९, ३), पौ-

कुत्स्य (८. १९, ३६) असें म्हटलें आहे. सुदास (१. ६३, ७) व दिवोदास (१. १३०, ७) हे पुष्कळांतील होते; व पुष्कत्स इति पुष्कळांतील होता. कुत्सप्रवणाचा आणखी उल्लेख (१०. ३२, ९) मध्ये आहे. पुष्कत्स व त्रसदस्य पहा.

कुशिकः—सुदासपुरोहित विश्वामित्र याच्या पित्याचें व कुलाचें नांव. कुशिकाचा उल्लेख असलेलीं सूक्तां (३. २६; २९; ३०; ३३; ४२; ५३) उत्तरकालीन.

कृपः—(८. ४, १२). सार्यणमतानें एक राजा. इंद्रानें रम रम, रमावक व कृप यांचें रक्षण केलें, रम रम पहा. सूक्त उत्तर.

कृष्णियः—(१. ११६, २३; ११७, ७) या कक्षीवानाच्या सूक्तांत उल्लेख. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

कौरयाणः—(८. ३, २१). कुरयाणपुत्र. याचेंच नांव पाकस्थामन्, मेधातिथि (काव्य) याचा आश्रयदाता. रम रमा-माच्या उल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

कौलितरः—(४. ३०, १४). शंवरानें दुसरे नांव. शंवर सुदासशत्रु होता. शंवरोल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

क्रिविः—(८. २३, १२). प्रत्यक्ष संबंध नाही. क्रिवीचा आणखी उल्लेख (८. २०; ५१; ८७; ९, ९) येथें आहे. पक्थोल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

क्षत्रधीः—(६. २६, ८). प्रातर्दनेन दुसरे नांव. भर-द्वाजाचा आश्रयदाता. या सूक्ताचा द्रष्टा भरद्वाज क्षत्रापीपासून धन मिळाल्याचें उल्लेखितो. प्रातर्दनेन प्रतुदवंशज असावा. प्रतुद वृत्सू होते. सुदासोल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

खेलः—(१. ११६, १५). वसिष्ठवंशु अगस्त्य याचा आश्रयदाता. दिवोदासोल्लेखामुळे सूक्त उत्तरकालीन.

गयशतः—(१०. ६३, १७). छतिपुत्र. या सूक्ताचा हा व द्रष्टा असून 'नहुषपुत्र ययाति याच्या यहाला जाणारे देव मला धन देवोत' असा सूक्तांत उल्लेख करतो. यावरून गयशत हा नहुष-समकालीन असावा. नहुषाचा पराभव करून इंद्रानें यदुवंशीनां मदत केली (१०. ४९, ८). गयाचा आणखी उल्लेख (१०. ६४) या सूक्तांत आहे.

गविष्ठिरः—(१०. १५०, ५) या सूक्ताचा द्रष्टा मुलीक म्हणतो, 'भरद्वाज, अग्नि, त्रसदस्य, गविष्ठिर यांसह अग्नि माझे रक्षण करो.' यावरून गविष्ठिर त्रसदस्यसमकालीन असावा. गविष्ठिराचा आणखी उल्लेख असलेलें (५. १) सूक्त उत्तरकालीन.

गांय्यः—(६. ४५, ३१). उदकक्ष याचेंच नांव. उदकक्ष पहा.

गुंगुः—(१०. ४८, ८). एका जातीच्या लोकांचें नांव. आतिथिग्वशु. इंद्रानें या लोकांपासून आतिथिग्वानें रक्षण केलें १०

व पर्णय आणि करंज यांना मारिलें. पर्णय व करंज हे गुंगूचे राजे असावे. सूक्त उत्तरकालीन.

गृत्समदः—(२. १९, ८). यानें केलेल्या इंद्रस्तुतींत दिवोदासाचा उल्लेख आहे. दुसऱ्या मंडलास गार्त्समदमंडल असें म्हणतात. त्या मंडलांतील सूक्तांचे द्रष्टे गृत्समदकुलांतील होते. प्रत्यक्ष गृत्समदानाचा उल्लेख (२. ४; १९; ३९; ४१) या सूक्तांत आहे.

गैरिक्षितः—(५. ३३; ८). त्रसदस्युचें पैतृकनाम, सूक्त उत्तरकालीन.

गोतमः—(४. ४, ११). गोतम द्रष्टा असलेल्या सूक्तांत तो उशनस् याचा उल्लेख करतो (१. ८३). उशनस् कुत्सपुरोहित होता. गोतमाचा उल्लेख असलेलीं (१. ६०-६३; ७७-७९; ८५; ८८; ९२; ११६; १८३; ४. ४; ३२; ८. ८८) सूक्तां व तो द्रष्टा असलेलीं सूक्तां (१. ७४-९३) उत्तरकालीन.

गोपवनः—(८. ७४, ११). आर्क्ष-श्रुतवैन् यापासून दान घेणारा. आर्क्ष-कक्षपुत्र व आतिथिग्व इंद्रांत हे आपल्याला दान देत असल्याचें प्रियमेध उल्लेखितो (८. ६८, १५). सूक्त उत्तर.

गोशर्यः—(८. ४९, १०). 'पक्थ, कप्थ, त्रसदस्य व गोशर्य यांचें रक्षण केलें त्याप्रमाणेंच माझे रक्षण कर' असें सूक्त-द्रष्टा प्रियमेध म्हणतो. यावरून गोशर्य हा कप्थ, पक्थ, त्रसदस्य यांचा समकालीन असावा. गोशर्याचा आणखी उल्लेख असलेलीं सूक्तां (८. ८; ५०) उत्तरकालीन.

गौरिधीतिः—(५. २९, ११). अनुक्रमणीप्रमाणें वसिष्ठ किंवा शाक्ती याचा मुलगा. या सूक्ताचा द्रष्टा हाच असून तो 'वैदथिन् याचें रक्षण करून त्याचा सोम प्राशन केलास' असें इंद्राला म्हणतो. वैदथिन्समकालीन असावा. सूक्त उत्तरकालीन.

घोपः—(१. १२०, ५) सर्वानुक्रमणीप्रमाणें कक्षीवानपुत्री घोपा हिचा मुलगा. याचा पत्निय कक्षीवानाचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत उल्लेख येतो. कक्षीवान पहा.

घोपाः—(१. ११७). कक्षीवानकन्या (सर्वानुक्रमणीप्रमाणें). कक्षीवान, पेडू, वगैरेचा उल्लेख असणाऱ्या सूक्तांत उल्लेख आहे. कक्षीवान पहा.

चायमानः—(६. २७, ८). याचेंच नांव अभ्यावर्तिन्. अभ्यावर्तिन् पहा. आणखी उल्लेख (७. १८).

चित्रः—(८. २१, १८). सर्वानुक्रमणीप्रमाणें (८. १९; २२) या सूक्ताचा द्रष्टा असलेल्या सोमरीच्या ऋतेत उल्लेख. सोमरीचा आश्रयदाता. सोमरीच्या सूक्तांत पक्थ, त्रसदस्य, तृक्षि इत्यादि अनेक व्यक्तींचा उल्लेख असल्यामुळे उत्तरकालीन, सोमरी पहा.

चित्ररथः—(४. ३०, १८). तुर्वेशशत्रु. तुर्वेशाकरिता इंद्रानें याचा सरयूतदीवर पराभव केला. सूक्त उत्तरकालीन.

दैववातः-देववाताचा मुलगा. अथवा संजयाचें दुसरें नांव. देववाताचा वंशज. दैववाताकरितां इंद्रानें धृतीवंताचा राजा तुर्वश याचा परामव केला (६. २७, ७). दैववाताचा उल्लेख असणारां सूक्तां (३. २३; ४. १५; ६. २७) उत्तरकालीन, सायण व क्षिमेर यांच्या मताप्रमाणें दैववात हें अभ्यावतीचेंच नांव असावें.

दैवोदासिः-(८. १०३, २). दिवोदासवंशज अथवा सुदासाचें नांव. सूक्त उत्तरकालीन.

द्योतनः-(६. २०, ८). तुय, तूतुजि, यांचा विरोधी. तूतुजि पहा.

दुह्युः-दाशराज्ञ युद्धांतील सुदासशत्रु. दुह्यूचा उल्लेख असलेलीं सूक्तां (१. १०८; ६. ४६; ७. १८; ८. १०) उत्तर.

धुनिः-चुमुरीबरोबर उल्लेख. चुमुरि पहा.

ध्वन्यः-त्रसदस्यु, ध्वन्य व मारुताध्व हे संवरणाचे आश्रयदाते होते (५. ३३, १).

ध्वसंतिः-इंद्रशत्रु. (१. ११२) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख. याच्या बरोबर पुरुषंतीचा उल्लेख असून ते दोघे (सर्वानुकमणीप्रमाणें) कश्यप कुलांतील अवतार याचे आश्रयदाते होते. सूक्तद्रष्टा अवतार हा ध्वसंति व पुरुषंति यांच्यापासून धन मिळाल्याचा उल्लेख करितो (९. ५८, ३).

ध्वसः-(९. ५८, ३). याचा (१. ११२) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लिखित असलेल्या पुरुषंतीबरोबर उल्लेख असल्यामुळे हें सूक्त उत्तरकालीन. मॅकडोनल्डमतांन ध्वसंति व ध्वस ही एकच व्यक्ति असावी. ध्वसंति पहा.

नभाकः-(८. ४०, ४). या नामाकाच्या सूक्तांत उल्लेख. हा कश्यपकुलांतील होता. याच्या वंशांतील अथवा याचाच मुलगा असलेला नभाक ज्या सूक्ताचा द्रष्टा आहे अशा सूक्तांत आयूचा उल्लेख (८. ३९, १०) आहे. 'तू आयूला धन देतोस, असें नभाक अमीला म्हणतो. नभाक आयूचा समकालीन असावा. आयूचा संबंध पूर्वी दृष्ट आहेच.

नाभाकः-नभाक पहा. (८. ४१) या सूक्ताचा द्रष्टा.

नमीसाप्यः-(६. २०, ६). कुत्स, तूतुजि, तुम यांचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत उल्लेख. नमीचा आणखी उल्लेख (१०. ४८) या सूक्तांत आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

नमुचिः-(१. ५३, ७). इंद्रशत्रु. अतिथिगव, यदु, तुर्वश, यांचा उल्लेख असणाऱ्या सूक्तांत उल्लेख. नमुचीचा उल्लेख असलेलीं सूक्तां (२. १४; ६. २०; ७. १९; ८. १४; १०. ७३) उत्तरकालीन. प्रत्यक्ष संबंध नाही. मॅकडोनल्ड म्हणतो 'नमीसाठी इंद्रानें नमुचीला मारिलें' (१. ५३, ७).

नर्यः-(१. ५४, ६). तुर्वशसहोदर. इंद्रानें नर्य, यदु, तुर्वश यांचें रक्षण केलें. याचा आणखी उल्लेख (१. ११२) या उत्तरकालीन सूक्तांत आहे.

नवम्वा-हे आंगिरस होते. यांचा दशगवांशी संबंध फार येतो. दशम्व पहा. नवगवांचा उल्लेख (१. ३३; ६२; ३. ३९; ४. ५१; ५. २९; ४५; ६. ६; २२; ९. १०८; १०. १४; ६१; ६२; ८५; १०८) या सूक्तांतून आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

नववास्त्वः-(१. ३६, १८) यदु, तुर्वश यांच्याबरोबर उल्लेख. तुर्वति, नववास्त्व व वृहदथ यांनां अभि मजकडे आणो, असें सूक्तद्रष्टा कथ्य म्हणतो. याचा आणखी उल्लेख असलेलीं सूक्तां (६. २०; १०. ४९) उत्तर.

नहुपः-(१०. ६३, १). याला ययातीचा पिता असें म्हटलें आहे. लुडविगमतानें नहुप म्हणजे लोक असून ते यदु-तुर्वशांचे विरोधी असावे (१०. ४९, ८). मशार्श हा नहुपाचा राजा होता. (१. १२२; ५. १२; ६. २२; २६; ४६; ७. ६; ९५; ८. ६; ८; ४६; १०. ४९; ८०; ९९) हीं सूक्तां नहुपेलेखासुद्धें उत्तरकालीन.

नाभानेदिष्टः-(१०. ६१, १८). पत्न्य, तूर्वयाण यांच्या उल्लेखामुळे हें सूक्त उत्तरकालीन ठरलें आहे. वरील सूक्ताचा हा द्रष्टा असल्यामुळे वरील व्यक्तींच्या उत्तरकालीन ठरतो.

नार्मेरः-(२. १३, ८). तुर्वति, वय्य, दमीति यांच्या उल्लेखामुळे हें सूक्त उत्तरकालीन ठरलें आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

नार्यः-कुत्साचा उल्लेख असलेल्या (८. २४, २९) या सूक्तांत उल्लेख. सूक्तद्रष्टा वैयथ याचा आश्रयदाता. अग्न्य पहा.

नार्षदः-कथ्याचें नांव. कथ्याला नृषदपुत्र असें म्हटलें आहे (१०. ३१, ११). नार्षद-कथ्य याचा उल्लेख (१. ११७) या उत्तरकालीन सूक्तांत आहे. कथ्यसंबंध पहा.

निदिताश्वः-कुत्स, एतश, याद्व परमज्या इत्यादिनांच्या उल्लेखामुळे उत्तरकालीन ठरलेल्या (८. १, ३०) या सूक्तांत उल्लेख. मेघ्यातिथीचा आश्रयदाता. या मेघ्यातिथीचा आसंग हाहि आश्रयदाता होता. (आसंग पहा.) प्रपथिन्, परमज्या हे यदुवंशज असावेत. यांच्याबरोबर यादवांचा उल्लेख येतो.

नीपातिथिः-पथ्य व त्रसदस्यु यांचा उल्लेख असलेल्या (८. ४९, ९) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख. सूक्तद्रष्टा प्रसकथ्य म्हणतो 'इंद्रा, तू त्रसदस्यु, पथ्य व नीपातिथि यांनां धन देता झालास तसा मला धन दे.' (८. ५१) याहि सूक्तांत याच्या बरोबर पुष्टि, श्रुष्टि, प्रसकथ्य इत्यादीनांचा उल्लेख येतो. यावरून पुष्टि श्रुष्टि नीपातिथि, त्रसदस्यु व पथ्य हे समकालीन असावे.

नृमेधः-(१०. ८०, ३). जरुथासह उल्लेख. अमीनें जरुथास मारिलें व नृमेधास संतति प्राप्त करून दिली. कदाचिद जरुथ व नृमेध समकालीन असावे. जरुथ पहा.

नृषदः-(१०. ३१, ११). नार्षद-कथ्य याचा पिता. नार्षद पहा. नोषस्-नोधाः-(१. १२४, ४). कशीवानाबरोबर उल्लेख आहे. याचा गोतमाशीं निकट संबंध येतो. याला सर्वानुकमणी गोतमाचा

पुत्र अथवा वंशज म्हणते. हा द्रष्टा असलेली सूक्ते (१. ५८; ६४) - ही उत्तरकालीन. हा द्रष्टा असलेल्या एका सूक्तांत तो सुदासाचा 'इंद्रानें अंहु नामक असुराचें घन सुदासाला दिलें' असा उल्लेख करतो (१. ६३, ७). यावरून हा सुदासोत्तरकालीन असल्याचें ठरते.

पञ्चमः-तूर्वायाणाची प्रजा व सुदासाचे शत्रू. यांचा उल्लेख असलेली (७. १८; ८. २२) सूक्ते उत्तरकालीन. यांच्या वरोवर भलानस, विपाणिन्, शिवासः, यांचा उल्लेख येतो. हेहि सुदासशत्रू असावे.

पञ्जः-हें आंगिरसाचें कुलनाम आहे. कक्षीवानाला (१. ११६; ११७; १२०; १२२) या सूक्तांत 'पञ्जिय' म्हटलें आहे. पञ्जांचा बहुवचनी उल्लेख (१. ११७) या सूक्तांत आहे. कक्षीवान् पहा.

पठर्वाः-याचा (१. ११२) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

पङ्गुभिः-(१०. ४९, ५). इंद्रानें श्रुतर्वनकरितां पङ्गुभीचा पराभव केला असा या सूक्तांत उल्लेख आहे. या सूक्तांत आयु व कुल यांचा उल्लेख असल्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन.

पणिः-(४. ५१, ३). सूक्तद्रष्टा वामदेव म्हणतो, 'अत्यंत गूढ अशा अंधारांत पणि जाऊन पडेतः' पणि हे इंद्राचें असून त्यांनां लपवून ठेविलेल्या गाई अथवा उदकें सोडविण्यासाठीं आंगिरसांनीं इंद्राची प्रार्थना केली आहे. सायण यास्काला अनुसरून कोठें कोठें पणीचा वणिक् (वाणिज्य करणारे) असा अर्थ करतात. पणीचा ऋग्वेदांत अनेक स्थळां उल्लेख आहे.

परम ज्याः-आयु, कुल, याद्र इत्यादिकांचा उल्लेख असलेल्या (८. १) या सूक्तांत उल्लेख. लुडविगमतानें हा कदाचित् यदुवंशपैकीं मोठा मनुष्य असावा. निदिताथ पहा.

पराश्रजः-(२. १३, १२). सायणमतानें एक ऋषि. हा पाण्यांत बुडाला असतां अश्वीनीं याला वर काढिलें. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

पराशरः-सुदासपुरोहित वसिष्ठ याचा मुलगा. (७. १८) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख. (७. १०४) याहि सूक्तांत अत्रीवरोवर उल्लेख.

पर्णयः-(१०. ४८, ८). इंद्रानें अतिथिग्व्याकरितां पर्णयाचा वध केला. पर्णयाचा आणखी उल्लेख (१. ५३) येथें आहे. अतिथिग्वोद्वेष्टांमुळे सूक्त उत्तरकालीन.

पशूः-पृथु, पशू, हे भरतांचे साहाय्यकारी. (७. ८३, १), या सूक्तांत सुदासासह उल्लेख.

पाकस्यामन्ः-कौरयाण पहा.

पायुः-(६. ४०-२४). हा भरद्वाजकुळांतील होता. याचा आश्रयदाता अश्वथ (दिवोदास) हा होता. अश्वथ पहा. सर्वांनुक्रमणी-प्रमाणें पायु द्रष्टा असलेलें (६. ७५) सूक्त उत्तरकालीन. अनुक्रमणींत याला भरद्वाजपुत्र म्हटलें आहे.

पारावतः-सायणमतानें पलीकडील (दूरचे) लोक. सरस्वती नदीला 'पारावतघ्नी' असें म्हटलें आहे (६. ६१). कदाचित् हे लोक सरस्वती नदीच्या काठचे असावे. यांचा उल्लेख (५. ५२; ८. ३४; १००) या सूक्तांत आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

पार्थवः-अभ्यावर्तिन् पहा.

पार्थः-तान्व पहा.

पार्थद्वाणः-प्रस्कन्वाचा आश्रयदाता. पुष्टिगूच्या (८. ५१) या सूक्तांत उल्लेख. प्रस्कन्व, पुष्टि पहा.

पाशयुत्रनायतः-(७. ३३, २). याच्या यज्ञास इंद्र गेला असतां वसिष्ठानें त्याला सुदासाच्या यज्ञामध्ये आणिलें. सूक्त उत्तरकालीन.

पिठिनसः-दभीति, तुसुरि यांचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत (६. २६, ६) उल्लेख. इंद्रानें पिठिनस नामक राजाला रजि नामक स्त्री दिली. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

पिष्टुः-वैदधिन-ऋजिण्याकरितां इंद्रानें पिष्टूला मारिलें. ऋजिष्वन् पहा. पिष्टूचा उल्लेख असलेलीं सूक्ते (१. ५१; १०१; १०३; २. १४; ४. १६; ५. २९; ६. १८; २०; ८. ३२; १०. ९९; १३८) उत्तरकालीन. पिष्टूचा शंभरासह उल्लेख येतो. शुण्य, पिष्टु व कुयव यांचा वध करतेवेळीं इंद्रानें शंभराचीं नगरे विज्योर्लिली.

पुरयः-(६. ६३; ९). भरद्वाजाचा आश्रयदाता, या सूफाचा द्रष्टा भरद्वाज याला पुरय घोडे देतो. भरद्वाजावरोवर दिवोदासाचा उल्लेख (६. १६; ५) आहे. दिवोदासाचा भरद्वाज पुरोहित होता.

पुरुकुत्सः-हा पुरुवंशांतील असावा. याचा सुदासासह उल्लेख आहे (१. ६३, ७). हा त्रसदस्यूचा मुलगा होता. त्रसदस्यु पहा. पुरुकुत्साचा आणखी उल्लेख असलेलीं सूक्ते (१. ११२; १७४; ६. २०) उत्तर.

पुरुकुत्सानीः-पुरुकुत्सस्त्री. पुरुकुत्स पहा. पुरुकुत्सानीचा उल्लेख असलेलें सूक्त (४. ४२, ९) उत्तर.

पुरुणीयः-(१. ५९, ७) शतवनीपुत्र व भरद्वाजाचा आश्रयदाता. (१. ५९, ७) भरद्वाज सुदासपुरोहित होता.

पुरुंधाः-(६. ६३, १०). भरद्वाजाचा आश्रयदाता पुरुंधा भरद्वाजाला धन देत होता. भरद्वाज सुदासपुरोहित होते.

पुरुमायः-(८. ६३, १०). इंद्रोत्, आतिथिग्व इत्यादिकांचा उल्लेख असलेल्या (८. ६८, १०) सूक्तांत उल्लेख आहे. कदाचित् हा त्यांचा संबंधी व पुरुवंशज असावा.

पुरुमित्रः-(१. ११७). याचा या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख आहे. हा विमदपत्नी 'कमयू' हिचा पिता. याचा आणखी उल्लेख (१०. ३९) या सूक्तांत आहे. हा कदाचित् पुरुवंशज असावा.

पुरुमीळः-तर्त, दार्भ्य यांचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत (५. ६१, ९) उल्लेख. दार्भ्य पहा. पुरुमीळचा आणखी उल्लेख

असलेलीं सूक्ते (१. १५१; १८३; ८. ७१) उत्तरकालीन. हा पुरुकुलांतील असावा.

पुरुषंति:-ध्वसंतीसह उल्लेख. ध्वसंति पहा.

पुरुवरवसु:-हा पुर्वशांतील असावा. याचा उल्लेख (१. ३१; १०. ९५) या सूक्तांत आहे. 'अग्नीनें पुरुवर्यावर अनुग्रह केल्या' असें सूक्तद्रष्टा हिरण्यस्तूप म्हणतो. उर्वशीपुरुवरवासंवाद प्रसिद्ध आहे.

पृथिगु:-याचा (८. ५१) नीपातिथि, मेथ्यातिथि, यांच्यासह उल्लेख. नीपातिथि पहा.

पूतक्रता:- (८. ६८; १७) अतिथिगव, इंद्रोत, आश्वमेध, पूतक्रता हीं सर्व एकाच व्यक्तीचीं नांवें असावी. किंवा ते सर्व समकालीन असावे.

पूरु:-हें कुलनाम असून दिवोदास व सुदास हे याच कुलांतील होत. सुदासास (१. ६३, ७) व दिवोदासास (१. १३०, ७) 'पूरुवे' म्हटलें आहे. यांचा उल्लेख असलेलीं सूक्ते (१. ५९; १३१; १७४; ४. २१; ३८; ६. २०; ७. ५; १९; ९६; ८. ६४) उत्तर.

पृथयामन्त:- (१. १२२, ७) हा पञ्च कुलांतील असावा अथवा सायणमताप्रमाणें कक्षीवानाचेंच नांव. श्रुतरथ व प्रियरथ हे कक्षीवानाचे आश्रयदाते होते. कक्षीवानसंबंध पहा. सूक्त उत्तरकालीन.

पृथवान:- (१०. ९३, १४) दुःशीम याच्या वरोवर उल्लेख. तान्व व दुःशीम पहा.

पृथु:- (७. ८३, १) एका जातीचे लोक. पशूशीं संबंध. पशू पहा.

पृथुश्रवस:-कानीताचें दुसरें नांव. कानीत पहा. दिवोदासाच्या उल्लेखामुळें उत्तरकालीन ठरलेल्या (१. ११६) या व (८. ४६) या सूक्तांत उल्लेख.

पृदाकुसानु:- (८. १७, १५) अत्रिकुलांतील इरिंविट नामक सूक्तकाराच्या सूक्तांत उल्लेख. छडविगच्या मते हा एका यज्ञसांप्रदायाचा प्रवर्तक होता. याचा दाशराज्ञयुद्धांतील व्यक्तींशी प्रत्यक्ष संबंध येत नाही.

पृथिगु:-पुरुकुल याच्यासह (१. ११२) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

पृथग्र:- (८. ५२, २) आयु, दशोणि यांच्यासह उल्लेख. सूक्तद्रष्टा आयु म्हणतो 'इंद्रा तूं दशोणीसह सोमपानानें मदयुक्त झालास तसा पृथग्रासह हो.' पृथग्र दशोणीसमकालीन असावा. दशोणि पहा.

पेदु:-याचा (१. ११६; ११७) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख असून (१. ११८; ११९; १०. ३९) या सूक्तांत उल्लेख आहे. अश्वदेवांनीं पेदूला घोटा दिल्याबद्दल कक्षीवान् उल्लेख करतो. कदाचित् पेदु कक्षीवान्समकालीन असावा.

पेरुक:- (६. ६३, ९) पुरय व पुरुषथा यांच्यासह उल्लेख.

भरद्वाजाचा आश्रयदाता. भरद्वाज पेदकापासून धन मिळाल्याचें उल्लेखितो.

पैजवन:-सुदासाचें पैतृक नांव. याचा (७. १८) या सूक्तांत उल्लेख आहे.

पौतक्रत:-पूतक्रतपुत्र. पृथग्र द्रष्टा असलेल्या (८. ५६) सूक्तांत उल्लेख. पृथग्राचा आश्रयदाता. पृथग्रसंबंध पहा.

पौर:- (८. ३, १२) पुर्वराज. आयु व स्वाम, यांच्यासह उल्लेख. मेथ्यातिथि म्हणतो, 'ज्या रक्षणसामर्थ्यानें स्व, स्वाम व पौर यांचें रक्षण केलेंस त्या सामर्थ्यानें माझे रक्षण कर.'

पौरकुल्य:-पुरुकुलाचा वंशज अथवा पुत्र. पुरुकुल पहा. पौरकुल्य हें याचेंच नांव. याचा (५. ३३; ७. १९; ८. १९) या ठिकाणीं उल्लेख आहे. सूक्ते उत्तरकालीन.

प्रतृद:-हें तृत्सुचेंच दुसरें नांव आहे. यांचा वसिष्ठ पुरोहित होता (७. ३३). सूक्त उत्तर.

प्रपथिन्:-मिदिताश्व पहा.

प्रमगंद:- (३. ५३, १४) कीकटांचा राजा. सुदासशत्रु. सूक्त उत्तर.

प्रस्कण:-कणकुलांतील होते. प्रस्कण व कण यांचा यदुतुर्वशांशी बराच संबंध येतो. प्रस्कण व कण हे यदुतुर्वशांचे पुरोहित असावे. प्रस्कणाचा उल्लेख असलेलीं (१. ४४; ४५; ८. ३; ५१; ५४) सूक्ते व प्रस्कण ज्या सूक्तांचा द्रष्टा आहे अशीं सूक्ते (१. ४४; ५०; व ९. ९५) उत्तरकालीन. सर्वातुक्रमणी याला 'कणपुत्र' म्हणते.

प्रस्तोक:-संजय व प्रस्तोक हीं दिवोदासाचींच नांवें आहेत. याला संजयपुत्र असें हि म्हटलें आहे (६. ४७, २२).

प्रातर्देनि:-प्रतर्देनपुत्र. क्षत्रशीचें दुसरें नांव. क्षत्रशी पहा.

प्रियमेध:-हा कण कुलांतील होता. याचा अग्नीवरोवर उल्लेख येतो. अग्नीचा संबंध पहा. प्रियमेध हें कुलनाम असावें. कारण कणाचा ठिकाणी 'प्रियमेधासः' असें रूप आढळतें. प्रियमेध द्रष्टा असलेल्या सूक्तांत (८. ६८; ६९) अतिथिगव व इंद्रोत यांचा उल्लेख येतो. हे प्रियमेधाचे आश्रयदाते होते. प्रियमेधाचा उल्लेख असलेलीं सूक्ते (१. ४५; १३९; ८. २; ३; ४; ५; ६; ८; ६९; १०. ७३) व प्रियमेध द्रष्टा असलेली सूक्ते (८. ६८; ८७; ९. २८) उत्तर.

प्रियरथ:-ग्रिफिथमतानें कक्षीवानाचा आश्रयदाता. कक्षीवान कणकुलांतील होता. कक्षीवान् पहा. प्रियरथाचा उल्लेख असलेलें सूक्त (१. १२२) उत्तरकालीन आहे. सायण प्रियरथ व श्रुतरथ हीं कक्षीवानाचीं विशेषणें समजतात.

वभु:-स्व स्वाम यांचा राजा ऋणंचय हा वभूचा आश्रयदाता होता. ऋणंचय पहा. वभूचा उल्लेख असलेलीं सूक्ते (२. ३३; ५. ३०; ७. ४४; ८. २२; २९; ९. ९८) उत्तरकालीन.

वत्सूधः-(८. ४६, ३२). अश्वपुत्र वंश याचा आश्रयदाता. या वंशाचा कानित नामक आश्रयदाता असून त्याचा (१. ११६) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख येतो. वत्सूयाचा उल्लेख असलेले सूक्त उत्तरकालीन. अश्व्य पहा.

वाहुवृक्षः-किवि, तर्ष यांसह उल्लेख. तर्ष पहा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वृधुः-पर्णीचा राजा अथवा पर्णीचा सुतार, व भरद्वाजाचा आश्रयदाता. (६. ४५.) या सूक्तांत वृधूचा उल्लेख आहे. भरद्वाज भरतांचा पुरोहित होता.

वृसयः-याला सरस्वती नदीच्या काठी इंद्राने मारिले. याच नदीवर वस्यशाला दिवोदास मिळाला. याचा दिवोदासाचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत उल्लेख (६. ६१, ३) असून दुसऱ्या एका सूक्तांत वृसयाला त्वष्टा-वृत्रपिता म्हटले आहे (१. ९३, ४). प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वृहदुक्थः-(१०. ५४; ६) या सूक्तांत याचा उल्लेख आहे. याला सर्वानुक्रमणीत वामदेवाचा पुत्र अथवा गोत्रज म्हटले आहे. वामदेव हा मंडल ४ चा द्रष्टा असून त्याचा कुत्स, पिशु, ऋजिश्मन् यांचा उल्लेख (४. १६, १८) असलेल्या सूक्तांत उल्लेख येतो. वामदेवाच्या ४ थ्या मंडलांत अतिथिग्न, दिवोदास, त्रसदस्य, यदु, तुर्वश, इत्यादिकांचा उल्लेख असल्यामुळे वामदेव वरील व्यक्तींच्या नंतरचा अथवा संमकालीन तरी असावा. वृहदुक्थाचा उल्लेख असलेली सूक्तां उत्तर.

वृहद्रथः-(१. ३६, १८). यदु, तुर्वश यांच्यासह उल्लेख. नववास्त्व पहा. वृहद्रथाचा आणखी उल्लेख (१०. ४९).

भजेरथः-(१०. ६०, २) मध्ये अगस्त्य, असमाति, इक्ष्वाकु यांच्यासह उल्लेख. सायणमताप्रमाणे असमातीचा शत्रु अथवा पूर्वज (१०. ६०, ५). सूक्तद्रष्टा बंधु आपणास अगस्त्य यांचा दौहित्र म्हणवितो. व धनप्राप्तीसाठी असमातीला बोलावितो. असमाति हा अगस्त्याचा व बंधु वगेरेचा आश्रयदाता होता. अगस्त्य पहा.

भयमानः-कक्षीवानाच्या (१. १००) सूक्तांत अंवरीष, सहदेव सेराधस् यांच्यासह उल्लेख. ऋज्जाम्ब, वार्पागिर पहा.

भरतः-हे सुदास, दिवोदास, वृत्त, व विश्वामित्राचे वंशज त्यांचे कुलनाम होत. भरत नांवाची कोणी व्यक्ती होती, व त्या व्यक्तीच्या वंशजांना 'भरत' म्हणत असत. सायणांनी काही ठिकाणी 'भरत' याचा 'हवि अर्पण करणारा' असा अर्थ केलेला आढळतो. भरतांचा उल्लेख असलेली सूक्तां (२. ३६; ३. ३३; ५३; ५. ५४; ६. १६; ७. ८; ३३) उत्तरकालीन असावी.

भरद्वाजः-(१. ११६, १८). दिवोदासाचा पुरोहित. भरद्वाजाचा आणखी उल्लेख असलेली सूक्तां (१. ५९; ११२; ६. १०; १५; १६; १७; २३; ३१; ३५; ४८) उत्तरकालीन होत. सहाव्या मंडलाचा द्रष्टा भरद्वाज असून त्या मंडलांतील खुद

त्याच्याच नांवावर असलेली (१५; ३१-३६; ४४; ५२) यक्षिरोज सर्व सूक्तां उत्तरकालीन. भारद्वाज हे कुलनामहि असावे. कारण त्याचा बहुवचनी उल्लेख (६. २५; ४७; ५०) या सूक्तांतून येतो.

भलानसः-सुदासशत्रु. पत्र पहा.

भारद्वाजः-(६. ५१, १२) भरद्वाजाचे वंशज.

भार्वरः-सायणमताप्रमाणे इंद्रविशेषण. परंतु लुङाविग म्हणतो की हे औशिजाचे नांव असावे (४. २१, ७). औशिजसंबंध पहा. भाव्य-भाव्यव्यः-कक्षीवानाचा आश्रयदाता. (१. १२६) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख. कक्षीवान पहा.

भुज्युः-तुप्रपुत्र. तुषाचा संबंध स्पष्ट आहे. तुप्र पहा. भुज्युचा उल्लेख असलेली सूक्तां (१. ११३; ११६; ११७; ११९; ४. २७; ६. ६२; ७. ६८; ६९; ८. २२; ४६; १०. ४०; ६५; ९५; १४३) उत्तरकालीन.

भूतांशः-(१०. १०६, ११). सर्वानुक्रमणी याला कश्यपपुत्र म्हणते. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

भृगवाणः-कक्षीवान द्रष्टा असलेल्या (१. १२०) व (४. ७) या सूक्तांत उल्लेख असल्यामुळे ती उत्तरकालीन. कदाचित् कक्षीवानाचेच हे नांव असावे. कारण तो आपणास (याच ठिकाणी) पत्रिय म्हणवितो. कक्षीवानाचा काही स्थली पत्रिय म्हटले आहे. कक्षीवान पहा.

भृगुः-(८. ३, ९). भृगूचा या सूक्तांत प्रस्कम्बाधरोवर उल्लेख आहे. प्रस्कम्ब पहा. भृगूचा आणखी उल्लेख (१. ६०) या सूक्तांत आहे. कदाचित् भृगु प्रस्कम्बकालीन असावे. भृगु हे कुलनाम हि होत. भृगूचा बहुवचनी उल्लेख (३. २; ५; ८. ३५) या ठिकाणी येतो.

भेदः-इंद्राने सुदासाकारितां भेदास मारिले (७. १८, १९). भेदाचा आणखी उल्लेख असलेली सूक्तां (७. ३३; ८३) उत्तर.

भोजाः-(३. ५३, ७). 'भोज' नामक लोक. सुदासाचे अनुचर. सुदासांनुवर भोज हे मला अश्वमेधामध्ये मदत करोत असे विश्वामित्र म्हणतो.

भत्स्यासः-(७. १८, ६). 'भत्स्य' नामक लोक. हे तुर्वशचे शत्रु होत. तुर्वशाने भत्स्य लोकांना आपल्या अनुशासनाखाली आणिले.

भनसः-(५. ४४, ६). एवीवद; अंतस्ताई किंवि यांच्यासह उल्लेख. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

भन्धातुः-(८. ४०, १२). अनुक्रमणीप्रमाणे सुवंनांश्च पुत्रे. सूक्तद्रष्टा नाभाक म्हणतो. मंधाता, अंगिरस् व मासा पिता नभाक यांच्याप्रमाणे स्तुति करणाऱ्या माझे इंद्राप्रती रक्षण केले. नभाक-संबंध संशयित आहे. कक्षीवानाच्या (१. ११२, १३) सूक्तांत 'शेतामध्ये मंधात्याचे अश्वीदेवांना रक्षण केल्याचा' उल्लेख आहे. यावरून मंधाता कक्षीवानाचा पूर्वकालीन परंतु फार दूरचा नसावा.

मशर्शाः-(१. १२२, १५). लुडविगमताप्रमाणे नहुयांचा राजा व सुदासशत्रु. कक्षीवानाच्या सूक्तांत उल्लेख. कक्षीवान म्हणतो 'आयूचे तीन मुलगे व मशर्शांचे चार मुलगे मला त्रास देतात.' कक्षीवान पहा.

मानः-अगस्त्याचें दुसरें नांव (७. ३३, १३). अगस्त्य पहा. मान्दार्थः-मान्याचें दुसरें नांव. मान्दार्थ-मान्य यांचा उल्लेख (१. १६५) या ठिकाणीं असून शिवाय (१. १६६; १६७; १६८). या सूक्तांतून आहे. मान व अगस्त्य पहा.

मामतेयः-दीर्घतमसचें दुसरें नांव. दीर्घतमस याच्या आईचें नांव ममता असें होतें व सर्वानुकमणीप्रमाणे दीर्घतमसच्या पित्याचें नांव 'उच्य' असें होतें. मामतेयाचा उल्लेख (१. १४७; १५२; १५८) या सूक्तांमध्ये आहे.

मायु-मायवः-(१०. ९३, १५). तान्व, पार्थ्य यांच्यासह उल्लेख. तान्व पहा.

मारुताश्वः-(५. ३३, १०). संवरणाचा आश्रयदाता. ध्वन्य पहा.

मित्रातिथिः-(१०. ३३, ७). उपमश्रवस्चा पिता. उपमश्रवस् पहा.

मुद्रलः-(१०. १०२, ६). याच्या गाई शत्रूंनीं नेल्या असतां यानें शत्रूंनां जिंकून त्या परत आणिल्या. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

मुद्रलानोः-(१०. १०२, ५). मुद्रलाची बायको. हिनें लडाईत मुद्रलाचें सारथ्य केलें. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

मृगयः-(१०. ४९, ५). इंद्रानें आर्क्ष-ध्रुतर्वणाकरितां मृगयाला मारिलें. ध्रुतर्वण-आर्क्ष पहा.

मृळीकः-याला सर्वानुकमणी वसिष्ठपुत्र म्हणते (१०. १५०) या सूक्ताचा द्रष्टा. या सूक्तांतील सर्व कंड्यांमध्ये याचा उल्लेख आहे. ५व्या ऋत्वेमध्ये तो 'अत्रि, भरद्वाज, गविष्टिर, कष्व, त्रसदस्यु, यांच्यासह संप्रामांत आमचें रक्षण कर ' अशी अग्नीची प्रार्थना करतो. तो बरील व्यक्तींचा समकालीन असावा.

मेधः-(८. ५०, १०). याचा कण्व, दीर्घनीथ, गोशर्ष्य, यांच्यासह उल्लेख. कण्वसमकालीन असावा.

मेध्यः-पृथग्र, दशोणि, दशाश्रिप, यांच्यासह उल्लेख (८. ५२, २). अनुक्रमणीप्रमाणे हा (८. ५३; ५४; ५७; ५८) या सूक्तांचा द्रष्टा असून, (८. ५३, २) मध्ये कुत्स, आयु अतिथिग्व यांचा उल्लेख करतो. यावरून तो बरील व्यक्तींच्या उत्तरकालांतील असावा.

मेधातिथिः-मेधातिथिः-अनुक्रमणीमध्ये याला काण्व-कण्वपुत्र अथवा काण्वकुलोत्पन्न म्हटलें आहे. (८. २, ४०) मध्ये तो आपणास 'काण्वमेध्यातिथि' म्हणवितो. तो आसंगाचा पुरोहित (८. १, ३०) मध्ये आसगाजवळून धन मिळाल्या-तो आसंगाची स्तुति करतो. मेधातिथीचा (१. ३६; २७;

८. १; २; ८; ३३; ४९; ५१; ९. ४३) या सूक्तांत उल्लेख आहे.

मेनाः-(१. ५१, १३). 'इंद्र वृषणभ्यांची मेना झाली'असा उल्लेख आहे. याशिवाय प्रत्यक्ष संबंध नाही.

यक्षु-यक्षवः-सुदासशत्रु. अजस् पहा.

यजतः-अवत्सार एवावद यांच्यासह (८. २२) या सूक्तांत उल्लेख. प्रत्यक्ष संबंध नाही. अवत्सार, किवि पहा.

यदुः-सुदासशत्रु. यदुतुर्वशांनां अतिथिग्व्याच्या ताच्यांत देव्या-वद्द वसिष्ठ इंद्राची प्रार्थना करतो (७. १९, ८). इंद्रानें यदु-तुर्वश व शंवर यांनां सुदासाच्या ताच्यांत दिलें (९. ६१, २). यदुतुर्वश हे प्रथम सुदासाचे शत्रू असून नंतर मित्र झाले असावे. कारण शत्रूंनां दूर टाकिलेल्या यदुतुर्वशांनां जवळ आणिलें (६. ४५, १); यदु तुर्वशांनां अभिषेकाहें केलें (४. ३०, १७); तहून नेलें (६. २०, १२); अशा तऱ्हेचे उल्लेख आढळतात. यदूच्या वंशजांनां याद्व असें म्हटल्याचें आढळतें. यदूचा उल्लेख (१. ३६; ५४; १०८; १७२; १७४; ४. ३०; ५. ३१; ६. ४५; ८. ४; ७; ९; १०; ४५; ९. ६१; १०. ४९; ६२) असलेलीं सूक्तां उत्तरकालीन.

याद्वः-यद्वचें कुलनाम. याद्वानां उल्लेख (७. १९; ८. १; ६) या सूक्तांतून येतो.

युध्यामधिः-(७. १८, २४). सुदासशत्रु. इंद्रानें सुदासाकरितां युध्यामधीचा वध केला.

रजिः-(६. २६, ६). पिठीनसाची स्त्री. दभीति, जुमुरि यांच्यासह उल्लेख. इंद्रानें दभीतीकरितां जुमुरीला मारिलें आणि पिठीनस याला रजि नामक स्त्री दिली. याशिवाय प्रत्यक्ष संबंध नाही.

रथप्रोष्ठः-(१०. ६०, ५). असमाति व रथप्रोष्ठ यांचा एकत्र उल्लेख आहे. अनुक्रमणीप्रमाणे असमाति हा अगस्त्याचा दौहित्र जो वंशु त्याचा आश्रयदाता. मजेरथ व असमाति पहा. रथप्रोष्ठ व असमाति हीं एकाच व्यक्तीचीं नांवें असावीं.

रथवीति-दाभ्यः-श्यावाश्व्याचा आश्रयदाता व वृहदेवतेप्रमाणे श्यावाश्व्याचा श्वशुर. श्यावाश्वाला रथवीति-दाभ्यं यानें आपली मुलगी दिली. पुस्मीव्ह व तरंत हे विदथिम्चे मुलगे असून ते श्यावाश्व्याचे आश्रयदाते होते. यांनीं श्यावाश्वाला दान दिल्याचा उल्लेख (५. ६१) मध्ये आहे. यावरून तरंत, पुस्मीव्ह, दाभ्य-रथवीति व श्यावाश्व हे समकालीन असावे. पुस्मीव्ह, तरंत हे पुस्वंशांतील असावे.

रहूगणः-हे गोतमाचें कुलनाम आहे. (१. ७८, ५) या ठिकाणीं सूक्त-द्रष्टा गोतम 'आम्ही रहूगण अभीसाठां मधुर स्तोत्रें पठण करतो' असा उल्लेख करतो. गोतमोळेखामुळे सूक्त उत्तर.

रामः-(१०. ९३, १४). पृथवान, दुःशीम व वेन यांच्यासह उल्लेख. सूक्तद्रष्टा तान्व आपणास मिळालेल्या दानाचें पृथवान, दुःशीम, वेन व राम यांच्या पुढें वर्णन करतो. तान्व व दुःशीम पहा.

रुधिकाः-(२. १४, ५). पिषुसमकालीन एक अश्वर. स्वध व पिषु पहा.

रुसः-या लोकांचा ऋणंचय राजा होता. ऋणंचय पहा.

रुसतीः-(१. ११७, ८). अश्वी देवांनी श्याव नामक ऋषीला रुसती नामक भार्या दिली. श्याव आणि रुसती यांचा याशिवाय अन्यत्र उल्लेख नाही व प्रत्यक्ष संबंध नाही. सायणमताने श्याव व श्यावाश्व ही एकच व्यक्ति असावी.

रुसमः-रुस पहा.

रेभः-शत्रूंनी याला दहा दिवस कृपात ठाकिले होते. अश्वींनी त्यालावर काढिले. (१. ११२; ११६; ११७; ११८; ११९; १०. ३९) या सूक्तांत रेभाचा उल्लेख असून सर्वत्र याच अर्थाने आहे. रेभाचा कण्यासह उल्लेख 'रेभाला कृपांतून वर काढिले व कण्याचे वधिरत्व नाहीसे केले' असा आला आहे. कदाचित् रेभ कण्वसम-कालीन असावा. सूक्ते उत्तर.

रोमशाः-कशीवानाचा आश्रयदाता भाव्य-भायवय्य याची स्त्री. (१. १२६) या ठिकाणी उल्लेख. कशीवान् व भाव्य पहा.

लक्ष्मणः-(५. ३३, १०). याचेच दुसरे नांव ध्वन्य. पुरु-कुत्सपुत्र त्रसदस्यु, लक्ष्मण्य, मास्ताश्व हे संवरणाचे आश्रयदाते होते. त्रसदस्यु पुरुकुत्सपुत्र होता व पुरुकुत्स पुरुवंशज होता.

लोपासुद्राः-(१. १७९, ४). वसिष्ठबंधु अगस्त्य याची स्त्री.

वंगदः-(१. ५३, ८). अतिथिगवाम्ना. इंद्राने अतिथिगवाम्नाशी वंगदाचा शिरच्छेद केला.

वत्सः-अनुक्रमणीत याला कण्वपुत्र म्हणले आहे व (८. ८, ८) येथे तो कण्वपुत्र असल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. (८. ६) या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून यांत वत्साचा उल्लेख आहे व त्यामध्ये तो तिरिंदिराजवळून धन मिळाल्याचे वर्णितो. तिरिंदिर पहा. वत्साचा उल्लेख या शिवाय (८. ९) या सूक्तांत आहे.

वप्रिमतीः-अश्वीदेवांनी हिरण्यहस्ता नामक पुत्र वप्रिमतीला दिल्याबद्दल सूक्तद्रष्टा कशीवान् उल्लेख करतो (१. ११६; ११७; ६. ६२; १०. ३९; ६५). याशिवाय प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वन्धश्वः-(६. ६१, १). दिवोदासपिता, सरस्वती नदीने वन्धश्वाला दिवोदास पुत्र दिला. वन्धश्वाला आणखी उल्लेख (१०. ६९) या सूक्तांत आहे.

वन्दनः-(१०. ३९, ८) कलि, विश्यला, यांच्या वरोवर उल्लेख. अश्वी देवांनी कृपात पडलेल्या वंदनास वर काढिले व अगस्त्याचा आश्रयदाता खेल याच्या पत्नीचा युद्धांत पाय तुटला असता लोखंडी पाय बसवून दिला. कदाचित् वंदन खेल-विश्यला यांचा समकालीन असावा. याशिवाय प्रत्यक्ष संबंध नाही. वन्दनाचा वरीलप्रमाणेच आणखी उल्लेख (१. ११२; ११६; ११७; ११८; ११९) या सूक्तांत आहे.

वप्रः-(१. ११२, १५). अश्वी देवांनी याचे रक्षण केल्याबद्दल उल्लेख. वप्र हा (१०. ९९) या सूक्ताचा द्रष्टा असून ५२६

व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे; वक्रुचा ९ मध्ये तो इंद्राने कुत्साकरितां शुण्याचा वध केल्याबद्दल उल्लेख करतो. कदाचित् वृत्ससम-कालीन असावा.

वव्याः-तुर्वीतिसह उल्लेख. इंद्राने तुर्वीति व वव्य यांना तदन नेले (२. १२, १२; ४. १९, ६). तुर्वीति पहा.

वरशिखाः-इंद्राने अभ्यावर्तिन्-चायमानाकरितां वरशिखाच्या मुलांना मारिले (६. २७, ५). अभ्यावर्तिन्-चायमान हा दाश-रात्रयुद्धांत मारला गेला. अभ्यावर्तिन् पहा.

वरोधुपामन्-विश्वमनस्चा आश्रयदाता. विश्वमनस् हा (८. २३-२६) या सूक्तांचा द्रष्टा असून यापैकी एका सूक्तांत तो वरोधुपामन् याला धन प्राप्त होण्यासाठी अमीची प्रार्थना करतो (२३, २८). विश्वमनस् व वैश्व्य हे एकच. अभ्य पहा. वरोधुपामन्चा (८. २३; २४; २६) या सूक्तांतून उल्लेख आहे.

वर्चिन्ः-(७. ९९, ५). दिवोदास शत्रुदांवर याचा सह-कारी. इंद्राने शंवरानां नगरे विश्वंसिंहा व वर्चिनास मारिले असा उपर्युक्त ऋचेत उल्लेख आहे व तसाच उल्लेख आणखी (२. १४; ४. ३०; ६. ४७) या ठिकाणीही आहे. शंवर पहा.

वग्निः-अनुक्रमणीप्रमाणे (५. १९, १) या सूक्ताचा द्रष्टा व अत्रिपुत्र. प्रत्यक्षसंबंध नाही. अत्रि पहा.

वशः-अभ्याचे नांव. अभ्य पहा.

वसिष्ठः-मित्रावरुणपुत्र, अगस्त्यबंधु व भरतकुल्योत्पन्न मुद्रासा-दिकांचा पुरोहित. सातव्या मंडलास वसिष्ठमंडल म्हणतात. यांतील सर्व सूक्तांचा द्रष्टा वसिष्ठच आहे. वसिष्ठांचा एकवचना व बहुवचना उल्लेख सातव्या मंडलांत (७. १; ७; ९; १२; १८; २२; २३; २६; ३३; ३७; ३९; ४२; ५९; ७०; ७३; ७६; ७७; ८०; ८६; ८८; ९०; ९५; ९६) इतक्या सूक्तांतून आहे. याशिवाय वसिष्ठाचा उल्लेख (१. ११२; २. ९; १०. १५; ६५; ६६; ९५; १२२; १५०; १८१) या सूक्तांमध्ये आहे.

वसुहवः-(९. ११०, ६). सायणमताने एक व्यक्ति, सूक्तद्रष्टे व्यस्य व त्रसदस्यु, हे आहेत. सूक्तांत दुसऱ्या कोणाचा उल्लेख नाही. प्रत्यक्ष कोणाशी संबंध नाही.

वसुरोचिष्-(८. ३४, १६). प्रिकिधच्या मताने गायकांचा आश्रयदाता. याचा उल्लेख फक्त एकदांच आला आहे. सायण याचा व्यक्तिनाचक अर्थ घेत नाहीत. याचा कोणाशी प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वसूयुः-(५. २५, २६) या सूक्ताचा द्रष्टा. उपर्युक्त सूक्त २५ यांतील ९ व्या ऋचेत 'वसूयवः' असा बहुवचना उल्लेख. कदाचित् विशेषनाम असावे. वरील दोन्ही सूक्तांत आणखी कोणाचा उल्लेख अथवा संबंध दृष्ट नाही.

वातरश्नाः-(१०. १३६, २) या ठिकाणी वातरश्ना नामक मुनींचा उल्लेख आहे. अनुक्रमणीप्रमाणे जूति, वातजूति, विप्रजूति व वृषाणक हे या सूक्ताचे द्रष्टे असून अनुक्रमणी त्यांनाच

वातरक्षानक्षत्री म्हणते. ऋग्वेदांत जूति इत्यादिकांचा उल्लेख नाही. वरील सूक्तांत आणखी कोणाचा उल्लेख नाही.

वामदेव:-चवथ्या मंडलास वामदेव मंडल असे म्हणतात व त्यांतील ४२-४४ सूक्तांशिवाय वाकीच्या सर्व सूक्तांचा द्रष्टा वामदेव आहे. वामदेवाचा उल्लेख फक्त (४. १६, १८) या ठिकाणी आहे. परंतु तो कोणा व्यक्तीशी संबंध दाखविणारा नाही. अनुक्रमणीप्रमाणे वामदेव हा मंडल ४ चा द्रष्टा मानल्यास या मंडलातील बहुतेक सर्व सूक्तांत सुदास, दिवोदास, संजय, अतिथिगव, कुत्स इत्यादि उत्तरकालीन व्यक्तींचा उल्लेख आहे व ४२-४४ या सूक्तांचे द्रष्टे हि त्र्यम्बक व त्रसदस्यु हे आहेत. तेव्हां वामदेव ही व्यक्ति सुदास-समकालीन असून चवथे मंडल दाखरात्रयुद्धोत्तर मानण्यास हरकत नाही.

वायत:-त्रयत पुत्र. पाशयुत्र याचें दुसरें नांव. पाशयुत्र पहा.

वाय्य:- (५. ७९, १). वय्यपुत्र. याचेंच नांव सत्यश्रवस. वय्य पहा.

वार्पागिर:- (१. १००, १७). ऋज्राश्व, अंवरीप, सहदेव, भयमान, व सुराभस यांना वार्पागिर-वृषागिरपुत्र म्हटलें आहे. उपर्युल्लिखित सूक्तांचे हे द्रष्टे आहेत. यांपैकी ऋज्राश्वाना नहुप लोकांशी संबंध होता. नहुप व ऋज्राश्व पहा. वरील मंडळीपैकी सहदेवाचा पुत्र साहदेव्यसोमक हा वामदेवाचा आश्रयदाता होता. वामदेव (४. १५) या सूक्तांत सोमकसाहदेव्याजवळून धन मिळाल्याचें उल्लेखितो. यावरून ऋज्राश्व अंवरीपादि वृषागिरपुत्र वामदेवाच्या वन्याच जवळच्या काळांतील असावे.

विमद:-याला आश्विनींनी पुष्मित्राची कन्या वायको करून दिली असा उल्लेख (१. ११७, २०; व १०. ३९, ७) या ठिकाणी आहे. ऋग्वेदांत 'पुष्मित्रस्य योषां' असा उल्लेख असतांना सायणानां त्याचा 'कन्या' असा अर्थ दिला आहे. पुष्मित्र हा पुरुवंशांतील असावा असें एक मत आहे. त्याप्रमाणे विमद हा पुष्मित्र जामात म्हणजे पुरुषा संबंधी ठरतो. विमदाचा आणखी उल्लेख (१. ५१; ११२; ११६; ८. ९, १५; १०. २०; २३; ६५) या सूक्तांत आहे.

विशिशिप्र:- (५. ४५, ६). सूक्तद्रष्टा सदाष्टण हा मनूनें विशिशिप्र यास जिकल्याचा उल्लेख करतो. याशिवाय कोणाशी संबंध नाही. याच ऋग्वेदार्थे वाणिज्य करणाऱ्या कक्षीवानासाठी पाऊस पाडल्याचा उल्लेख आहे. परंतु त्याचा विशिशिप्रशी संबंध नाही.

विश्वला:- (१. ११६, १५). अगस्त्याचा (अनुक्रमणीप्रमाणे) आश्रयदाता खेल याची पत्नी. युद्धामध्ये हिचा पाय तुटला असतां अश्वींनीं लोखंडी पाय वसवून दिला. विश्वलेचा आणखी उल्लेख (१. ११२; ११७; ११८; १०. ३९) या सूक्तांत आहे.

विश्वक:-कृष्णाचा मुलगा. याला कृष्णिय म्हटलें आहे. अश्वींनीं याला विष्णापु नांवाचा मुलगा दिल्याचा उल्लेख आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही. विश्वकाचा उल्लेख (१. ११६; ११७; १०. ६५) या सूक्तांत आहे.

विश्वमनस:-हा अश्व्य-वरा याचा पुत्र. सायणमतानें याचेंच नांव वैश्वश्व. याचा उल्लेख (८. २३; २४) या सूक्तांतून असून (८. २३-२५) या सूक्तांचा तो द्रष्टा आहे. अश्व्य-संबंध पहा.

विश्ववार:-यजत, सदाष्टण, मायिन् यांच्यासह उल्लेख (८. २२). प्रत्यक्ष संबंध नाही.

विश्वसामन्:- (५. २२, १). अनुक्रमणीप्रमाणे अत्रिपुत्र अथवा अत्रिकुलेत्यत्र, तो आपणास स्वतःस अग्नीची पूजा करण्यास आज्ञा करतो. हा वरील सूक्ताचा द्रष्टा आहे. अत्रिसंबंध पहा.

विश्वामित्र:-सुदासपुरोहित व वासिष्ठाचा शत्रु. तिसऱ्या मंडळाचे द्रष्टे विश्वामित्र व त्याच्या कुलांतील ऋषी आहेत. प्रत्यक्ष विश्वामित्र याच्या नांवावर वरील सूक्ते आहेत. विश्वामित्रानें सुदासाकडून यज्ञ करविल्याचा (३. ५३, ९) व त्याच्या यज्ञाकरितां (अश्वमेधाकरितां) घोडा सोडल्याचा (३. ५३, ११) उल्लेख आहे. विश्वामित्राच्या कुलास 'कुक्षिक' असें नांव होतें. (३. ३३, ५) येथें तो आपणास 'कुक्षिकस्य सूनुः' म्हणवितो. विश्वामित्र कुलाचा 'विश्वामित्राः' या बहुवचनी पदानेंहि उल्लेख केला आहे (३. ५३, १३; १०. ८९, १७). विश्वामित्राचा प्रत्यक्ष उल्लेख (३. ५३) या सूक्तांत आहे.

विपाणिन:- (७. १८, ७). एकाजातीच्या लोकांचें नांव. सुंदांसाचे शत्रू असावे.

विष्णापु:-विश्वकाचा मुलगा. विश्वक पहा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वीतहव्य:- (६. १५, २-३). भरद्वाजकुलज. अथवा भरद्वाजचेंच नांव असलें. वीतहव्य (६. १५) या सूक्ताचा द्रष्टा आहे. भरद्वाज पहा.

वृकद्वरस:- (२. ३०, ४). इंद्रशत्रु. लुडविगमतानें शंडी-कांचा राजा.

वृचया:- (१. ५१, १३). कक्षीवानाची स्त्री. अथी देवांनीं कक्षीवानाला वृचया नामक स्त्री दिली. कक्षीवानसंबंध पहा.

वृचीवंत:- (६. २७, ४-५). इंद्रानें वृचीवंताचा पराभव करून त्याला दैववात-अभ्यावर्ति याच्या ताब्यांत दिलें. वरशिख पहा. वृचीवंत हा तुर्वशांचा राजा असावा.

वृषगण:- (९. ९७, ८). या नांवाचे ऋषी. पूर्वोक्त ऋग्वेदे द्रष्टे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वृषणथ:- (१. ५१, १३). इंद्र, उपपण्याची मेना नामक कन्या झाला. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वृष्टिहव्य:- (१०. ११५, ९). वृष्टिहव्य नामक ऋषीचे पुत्र उपस्तुत हे अग्नीची स्तुति करितात, असा उल्लेख. उपस्तुत सूक्ताचा द्रष्टा उपस्तुत आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वेत सुः-द्योतन व कुत्स यांचा विरोधी. द्योतन, तृणजि पहा. इंद्रानें तुम, स्मदिभ व वेतसु यांचा कुत्साकरितां पराभव केला (१०. ४९, ४). वेतसूचा उल्लेख (४. ५८; ६. २०; २६; १०. ४९) या ठिकाणी आहे.

वेनः-पृथी अथवा पृथु याचा पिता. पृथु याला वैन्य-वेनपुत्र म्हंटलें आहे. दुःशीम, पृथवान, राम पहा.

वेशः-(१०. ४९, ५). आयूचा विरोधी. इंद्रानें आयूकरितां वेश नामक असुरास वांकविले. आयुसंबंध पहा.

वैकर्णः-(७. १८, ११). एका जातीचे लोक. मुदासशत्रू. मुदासानें वैकर्ण नामक एकवीस राजांचा पराभव केला.

वैदथिन्-विदथिन्चा मुलगा. कजिथ्वन्चें दुसरें नांव. लुडविग मतानें औशिज-कजिथ्वा व वैदथिन्-कजिथ्वन् हे एकच होत. कक्षीवानासीह 'औशिज कक्षीवान्' म्हंटलें आहे (१. १८. १). थावळून कक्षीवान् व कजिथ्वन् हे भाऊभाऊ असून उशिजेचे पुत्र असावें. कजिथ्वन्, पिपु व शंवर यांचे संबंध पहा. वैदथिन्चा उल्लेख (४. १६; ५. २९) येथें आहे.

वैदक्षिः-(५. ६१, १०). अनुक्रमणीप्रमाणें तरंत व पुरुमीळ हे विदक्षीचे मुलगे. या दोघांनां वैदक्षि म्हंटलें आहे. हे श्यावाश्रुचे आश्रयदाते होते. तरंत व पुरुमीळ पहा.

वैन्यः-(८. ९, १०) वेनपुत्र. वेन पहा. पृथी अथवा पृथु हा वेनपुत्र होता. या पृथुचेंच नांव वैन्य.

वैयश्वः-(८. २३, २४). व्यश्वपुत्र विश्वमनस् याचेंच दुसरें नांव. याचा (८. २४, २३) या ठिकाणी आणखी उल्लेख आहे. विश्वमनस् पहा.

वैशंतः-(७. ३३, २). सायण याचा मनुष्यवाचक अर्थ करीत नाहीत. लुडविगमतानें वेशन्त हेंहि याचेंच नांव असावें व हा पृथुपक्षीचा पुरोहित असावा. मॅकडोनेल मतानें हा राजा असून याच्या यज्ञास गेलेल्या इंद्राला वसिष्ठानें सुदासाकडे आणिलें. प्रिफिय म्हणतो 'वैशंत नामक नदी असून त्या नदीवरून पाझ-धुन्नाच्या यज्ञास गेलेल्या इंद्राला वसिष्ठानें सुदासाकडे आणिलें.'

वैयश्वः-वैयश्व अथवा विश्वमनस् याचा पिता. व्यश्वचा उल्लेख (८. २३, २३; २४ ९. ६५, ७) या ठिकाणी आहे. विश्वमनस् पहा.

व्यसः-(२. १४, ५). सायण याचा 'असंहित' असा अर्थ करतो. प्रिफियमतानें हा इंद्रशत्रू असून इंद्रानें पिपु व जुण्ण यांच्या वरोवर व्यसाचा वध केला. पिपु, शंवर पहा.

शकपूतः-(१०. १३२, ५) या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून अनुक्रमणीप्रमाणें रुमेधपुत्र आहे. या सूक्ताच्या शेवटच्या ऋचेंत तो 'रुमेधाप्रमाणें माझे रक्षण करा' अशी मित्रावरणांची प्रार्थना करतो. रुमेध व जश्व पहा.

शंडीकः-(२. ३०, ८). सरस्वती नदीतीरावर राहणारे लोक. लुडविग मतानें या शंडीक लोकांचा वृकद्वारस् हा राजा होता. सूक्तद्रष्टा गृत्समद म्हणतो 'इंद्रानें सरस्वती नदीतीरावरील शंडीकांच्या मुख्याला मारिलें. कदाचित् शंडीक गृत्समदाच्या जवळच्या कालांतील असावे.

शतयातुः-(७. १८, २१). वसिष्ठाचा मुलगा शक्ति याचें हें नांव असें कांहींचें मत आहे. व कांहींच्या मतानें पराशर व शतयातु हीं वसिष्ठाचींच नांवें असावीं. उपर्युक्त ऋचेंत पराशर शतयातु व वसिष्ठ यांचा एकत्र उल्लेख आहे. सायणमतानें पराशर व शतयातु हीं वसिष्ठाचीं विशेषणें आहेत.

शंतनुः-(१०. ९८, १). देवापांचा भाऊ. यानें आपला भाऊ देवापि याला यज्ञामध्ये (पर्जन्य पळण्यासाठी) आर्विज्य दिलें होतें. देवापि पहा.

शंवरः-(४. २६, ३). दिवोदास शत्रू. दिवोदासाकरितां इंद्रानें शंवरस मारिलें. शंवरचा उल्लेख असलेलीं नूतें (१. ५१; ५४; ५९; १०१; १०३; १३०; २. १२; १४; १९; ४. २६; ३०; ६. १८; २६; ३१; ४३; ४७; ७. १८; ९९; ९. ६१) उत्तर.

शत्रुः-याला अश्वीनी दुभती गाय दिल्याचा उल्लेख (१. ११२; ११६; ११७; ११८; ११९; ६. ६२; ७. ६८; १०. ३९) अशा अनेक स्थळीं आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

शर-आर्चकः-आर्चकाचें नांव. आर्चक पहा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

शरभा-(८. १००, ६). इंद्रानें शरभाला धन दिल्याबद्दल सूक्तद्रष्टा भृगुपुत्र नेम उल्लेख करतो. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

शविष्ठः-सायणमतानें श्रुतवर्ण आर्क्ष याचें विशेषण. लुडविग मतानें एक मनुष्य. सूक्तद्रष्टा गोपवन म्हणतो 'अश्वी देव ज्याप्रमाणें तुमाला वाढून नेतात त्याप्रमाणें शविष्ठाचे चार घोडे मला वाढून नेतात (८. ७४, १४). या गोपवनाचा आर्क्ष-श्रुतवर्ण हाहि आश्रयदाता होता (८. ७४, १३) आणि आर्क्ष व इंद्रोत हे प्रियमेधाचे आश्रयदाते होते. कक्षसूनु, गोपवन व प्रियमेध पहा. शविष्ठ ही व्यक्ति मानित्यास ती तुमार्जुनतरची ठरते.

शशीयसीः-(५. ६१, ६). अनुक्रमणीप्रमाणें तरंताची स्त्री. तरंत व पुरुमीळ पहा.

शश्वतीः-(८. १, ३४). आसंगाची स्त्री. आसंग पहा.

शांडः-(६. ६३, ९). भरद्वाजाचा आश्रयदाता. भरद्वाज शांडाजवळून रथ व घोडे दान मिळाल्याचें वर्णितो. भरद्वाजसंबंध पहा.

शातवनेयः-(१. ५१, ७). पुरुषीय व भरद्वाज यांच्यासह उल्लेख. 'भरद्वाजानें ज्या अमीला हविर् अर्पिला त्या अमीची शातव-नेय व पुरुषीय स्तुति करतात.' कदाचित् शातवनेय व पुरुषीय ही

एकच व्यक्ति अस्तु त्या व्यक्तीचा भरद्वाज आश्रयदाता असावा. पुरुषीय पहा.

शार्यातः—(१. ५९, १२) मध्ये सूक्तद्रष्टा आंगिरसपुत्र सव्य म्हणतो ' ईंद्रा तूं आमच्या येथें सोमपान करतोस त्याचप्रमाणें शार्याताच्या येथेंहि कर. यावरून शार्यात व सूक्तद्रष्टा हे समकालीन असावे. हा सूक्तकार याच सूक्तांतील ६ व्या ऋचेंत ईंद्रानें अतिथिमाकरितां शंकरास मारल्याचा उल्लेख करीत असल्यामुळे सूक्तकार अतिथिगवानंतरचा ठरतो. (३. ५१, ७) येथें सूक्तद्रष्टा विश्वामित्र ' शार्याताच्या येथें सोम प्यालास तसा आमच्या येथें सोम पी ' असें म्हणतो. शार्यात विश्वामित्र समकालीन.

शिशुः—सुदासशत्रु. अज, यक्ष, आणि शिशु यांनी (युद्धांत शरण आल्यानंतर) ईंद्रास अश्वशिंरांचा वलिअर्पण केला (७. १८, १९).

शिंजारः—(८. ५, २५). सूक्तद्रष्टा कण्वकुलोत्पन्न ब्रह्मातिथि म्हणतो ' अश्वीहो कण्व, प्रियमेध, उपस्तुत, अत्रि आणि शिंजार यांचें रक्षण केलें त्याप्रमाणें मातें रक्षण करा. ' सूक्तद्रष्ट्याचा चेदि कशु हा आश्रयदाता होता. कण्व व अत्रिसंबंध पहा.

शिम्युः—(७. १८, ५). सुदासशत्रु. सुदासाकरितां ईंद्रानें शिम्यूस मारिलें.

शिरि विठः—(१०. १५५, १). हा या सूक्ताचा द्रष्टा आहे. तो अल्हसीला दूर घालवूं इच्छितो. अनुक्रमणी याला भरद्वाजपुत्र म्हणत. याशिवाय अधिक संबंध नाही.

शिवासः—(७. १८, ७). सुदासशत्रु. पयथ, भलानस्, विषाणिन्, अलिनास् व शिवास् हे सुदासशत्रू होते असा पूर्वीक ऋचेंत उल्लेख आहे.

शीष्टः—(८. ५३, ४). प्रियममतानें एका जातीचे लोक. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

शुनःशेषः—अनुक्रमणीप्रमाणें विश्वामित्रपुत्र व (१. २४-३०) या सूक्तांचा द्रष्टा. बरील सूक्तांपैकीं सूक्त २४ यांतील १२ व १३ या ऋचांमध्ये शुनःशेषाचा उल्लेख आहे. धूपाला बांधलेला शुनःशेष मुक्त होण्यासाठीं वरुणाची प्रार्थना करतो. अशाच अर्थीचा आणखी उल्लेख (५. २, ७) याठिकाणी आहे. अनुक्रमणीप्रमाणें तो विश्वामित्रपुत्र आहे. याशिवाय दुसरा संबंध नाही.

शुणः—(२. १९, ६). ईंद्रानें आपलें सारथ्य करणाऱ्या कुत्साकरितां शुण्णाचा वध केला आणि दिवोदासाकरितां शंकराचीं नगरें विध्वंसिलीं. शुण्णाचा आणखी उल्लेख (१. ११; ३३; ५१; ५६; ६३; १०१; १०३; १२१; १७५; २. १४; १९; ३. ३१; ४. १६; ३०; ५. २९; ३१; ३२; ६. १८; २०; २६; ३१; ७. १९; ८. १; ६; ४०; ५१; ९६; १०. २२; ४९; ९९; १११) या सूक्तांमधून आहे.

शृंगवृषः—(८. १७, १३). सायणमतानें एका ऋषीचें नांव. संबंध नाही.

शौचद्रथः—(५. ७९, २). वाय्व—सत्यश्रवस याच्या बरोबर उल्लेख. सूक्तद्रष्टा वाय्व म्हणतो. ' उषे, ज्याप्रमाणें सुनीथ—शौचद्रथस प्रकाश दिलास त्याप्रमाणें मला प्रकाश दे ' शौचद्रथ वाय्व याचा समकालीन असावा. वाय्व व वय्य पहा.

शौरदेव्यः—(८. ७०, १५). प्रियममतानें एक व्यक्ति. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

श्यावः—(१. ११७, २४). असुरांनीं छिन्नविच्छिन्न केलेल्या श्यावाला अर्धींनीं पूर्ववत् केलें. श्यावाला अर्धींनीं रूपाती नामक स्त्री दिल्याचा उल्लेख (१. ११७, ८) येथें आहे. सायणमतानें श्याव व श्यावाश्व हे एकच आहेत. सायणांनीं (५. ६१, ९) येथें श्याव याचा श्यावाश्व असा अर्थ केला आहे. या सूक्ताचा द्रष्टा श्यावाश्व असून तो तरंत, पुरुमीळ्ह यांच्यापासून दान मिळाल्याचें या सूक्तांत वर्णित. सूक्त (१०. ६५, १२) मध्ये वध्रिमती नामक स्त्रीला अर्धीदेवांनीं श्याव नामक पुत्र दिला असा उल्लेख असून सायणांनीं तें श्याव हें हिण्यहरत याचें विशेषण केलें आहे, आणि अर्धींनीं वध्रिमतीला हिण्यहस्त नामक पुत्र दिला असाही स्पष्ट उल्लेख आहे. यावरून सायणमतानें श्याव, श्यावाश्व आणि हिण्यहस्त हे एकच होत. श्यावाश्व हा तरंत व पुरुमीळ्ह यांचा पुरोहित होता. (८. १९, ३७) येथें श्यावाचा उल्लेख असून त्याचा सायणांनीं ' शामवर्ण ' असा अर्थ केला आहे. मॅकडोनेलमतानें हा कोणी खुवास्तु नदीकाठों राहणारा मनुष्य असावा.

श्यावकः—(८. ४, २). रम, रशम यांच्याबरोबर उल्लेख. सूक्तद्रष्टा कण्वकुलोत्पन्न देवातिथि म्हणतो; ' ईंद्रा, रशम, श्याव आणि रूष यांच्या येथें सोमपानानें हर्षित होतोस त्याप्रमाणें (हर्षयुक्त होण्यास) आम्हांनीं स्तोत्रें तुला आणोत. ' रम, रशम, पहा. श्यावकाचा आणखी उल्लेख (८. ३) या सूक्तांत आहे.

श्यावाश्वः—तरंत, पुरुमीळ्ह, यांचा पुरोहित. अथवा यांच्या पासून दान घेणारा. याला तरंतानें आपली कन्या दिली. अनुक्रमणीप्रमाणें तो अर्धनानसचा मुलगा होता. श्यावाश्वचा उल्लेख (५. ५२; ८१; ८. ३५; ३६ ३७; ३८) या सूक्तांतून असून (५. ५२-६१ व ८. ३५-३८) या सूक्तांचा तो द्रष्टा आहे. तरंत पुरुमीळ्ह पहा.

श्रुतकक्षः—(८. ९२, २५). हा अश्व व गाई यांच्या प्राप्तीसाठीं ईंद्राची स्तुति करतो. या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे. अनुक्रमणी याला ' आंगिरसकुलोत्पन्न ' म्हणत. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

श्रुतरथः—(१. १२२, ७). कक्षीवानाचा आश्रयदाता. कक्षीवान व प्रियरथ पहा.

श्रुतरथः—(१. ११२, ९). नर्य, कुस यांच्यासह उल्लेख. अर्धींनीं श्रुतरथ, नर्य, कुस यांचें रक्षण केलें. नर्य संबंध पहा. प्रत्यक्ष संबंध अनिश्चित.

धुतर्वणः-आर्ध्र. याचेंच नांव ऋक्षसूनु (८. ७४, ४; १३). ऋक्षसूनु पहा. धुतर्वणाचा आणखी उल्लेख (१०. ४९, ५) या ठिकाणी आहे.

धुतवित्-(५. ४४, १२). सदापृण, वाहुवृक्त, तथ, यजत, इत्यादिकांवरोवर उल्लेख आहे. याच सूक्ताच्या १० व्या ऋचेंत यजतावरोवर अवतसाराचा उल्लेख आहे. सूक्तद्रष्टा अवतसारच आहे. प्रत्यक्ष संबंध कोणाचाच नाही. अवतसार पहा.

धुष्टिगुः-(८. ५१, १). पुष्टिगु यासह उल्लेख. या सूक्ताचा द्रष्टा धुष्टिगु म्हणतो, "इंद्रा तू सांवरण मनु, नीपातिथि, मेघ्यातिथि, पुष्टिगु, धुष्टिगु यांच्यासह सोम प्यालास." नीपातिथिसंबंध पहा.

धैत्रेयः-(१. ३३, १४). इंद्रांनं युद्धांत कुत्साचें आणि ददायूचें रक्षण केलें व धैत्रेयास उठविलें. लुङविग याला 'कुत्साचा मुलगा' असें म्हणतो, व काहींच्या मतानें धैत्रेय हे भुज्यूचेंच नांव असावें. धैत्रेयाचा आणखी उल्लेख (५. १९, ३) येथें आहे. संवरण-लक्ष्मण्याचा पुरोहित, लक्ष्मण्य पहा.

सत्यश्रवसः-वाय्य याचें दुसरें नांव. वाय्य पहा.

सदापृणः-धुतवित् पहा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

सग्निः-एवावद व यजत पहा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

सप्तगुः-आंगिरसकुलज. (१०. ४७) या सूक्ताचा द्रष्टा. या सूक्ताच्या शैवट्याच्या ऋचेंत याचा उल्लेख असून तो आपणास आंगिरस म्हणवितो. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

सप्तवग्निः-(५. ७८, ६). याला याच्या भावानें पेशीत कोट्टन ठेविलें असातों तेथून झुटण्यावद्दल तो अर्थाची स्तुति करतो. 'अग्नीला जसे सोडविलें तसें मला सोडवा' असें तो म्हणतो. यावरून तो अग्नीच्या नंतरचा असावा. हा (५. ७८; ८. ७३; १०. ३९;) या सूक्ताचा द्रष्टा असून या सूक्तांत याचा वरील अर्थानेंच उल्लेख आहे.

ससः-(५. २१, ४) या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे. अनुक्रमणी-प्रमाणें हा अविज्जुलोत्पन्न आहे. याशिवाय प्रत्यक्ष संबंध नाही. विश्वसामन्यीं उल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

सहदेवः-ऋत्राश्व, भयमान, सुराश्व व अंवरीष यांच्यासह उल्लेख. वृषागिरपुत्र. वापीगिर पहा.

सांवरणः-अथवा सावर्णि (८. ५१, १). याला अनुक्रमणी मनुपुत्र म्हणते. सावर्णाचा उल्लेख (१०. ६२) या सूक्तांत आहे. दाशराज्ञ युद्धांतील व्यक्तींशी संबंध नाही.

साप्यः-नमीचें दुसरें नांव. नमी पहा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

सार्जयः-(६. ४७, २५). संजयपुत्र. सायणमतानें प्रस्तो-काचें नांव. प्रस्तोक हें दिवोदासाचें नांव. प्रस्तोक पहा.

सुतंभरः-हा (५. ११-१४) या सूक्तांचा द्रष्टा आहे. या सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. (५. १३, ६) या ठिकाणी हा परिचर्या करणारे नहुषपुत्र येवोत' असा उल्लेख करतो. (५. ४४) येथें सुतंभराचा उल्लेख आहे. या सूक्ताचा द्रष्टा अवतसार हा सुतं-

भराला यागनिर्वाहक व दाता म्हणतो. यावरून सुतंभर, नहुष व अवतसार हे समकालीन असावे.

सुदक्षः-(८. ९२, ४). धुतकक्ष नामक सूक्तद्रष्ट्याच्या सूक्तांत उल्लेख. धुतकक्ष म्हणतो, 'सुदक्ष्याच्या येथें इंद्र सोम प्याला' प्रत्यक्ष संबंध नाही.

सुदासः-दाशराज्ञ युद्धांतील मुख्य. सुदासाचा उल्लेख (१. ४७ ६३; ११२; ३. ५३; ५. ५३; ७. १८; १९; २०; २५; ३२; ३३; ५३; ६०; ६४; ८३;) या सूक्तांत आहे.

सुदीतिः-(८. ७१, १४). पुष्मीव्ह समकालीन. सुदीति आपणास उत्तम गृह मिळण्यावद्दल याचना करण्यास पुष्मीव्ह्यास सांगतो. पुष्मीव्ह पहा.

सुदेवः-(८. ५, ६). 'सुदेवाकरितां गाईच्या गोठघांत उदकसेचन करा' अशी सूक्तद्रष्टा अर्थाची प्रार्थना करतो. सूक्त-द्रष्टा ब्रह्मानिधि असून तो याच सूक्तांत चैद्य-कश याच्या जवळून घन मिळाल्याचें वर्णितो. सायणानां सुदेव शब्द हविर्-र्क्ष्याचें विशेषण म्हणून घेतला आहे. परंतु लुङविग तें विशेषणाम मानितो. कश व कण पहा.

सुपिच्यः-लुङविगमताप्रमाणें एक मनुष्य व सायणमताप्रमाणें अग्नीचें विशेषण. बृहद्वि नामक सूक्तद्रष्ट्याच्या सूक्तांत उल्लेख (१०. ११५, ६) आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

सुमित्रः-(१०. १०५, ११). या सूक्ताचा द्रष्टाहि सुमित्रच आहे. तो आपणास कुत्सपुत्र म्हणवितो. कुत्स पहा.

सुमीव्हः-(६. ६३, ९). भरद्वाजाचा आश्रयदाता. सुमीव्हापासून शंभर गाई मिळाल्याचें भरद्वाज वर्णितो. भरद्वाज संबंध पहा.

सुराश्वसः-(१. १००, १७). ऋत्राश्वसह उल्लेख. ऋत्राश्व पहा.

सुश्रवसः-(१. ५३, ९). ज्याच्या विरुद्ध युद्धास वीस राजे उभे होते अशा साहाय्यरहित सुश्रवसचें इंद्रानें रक्षण केल्याचें सूक्त-द्रष्टा सत्य उल्लेखितो. कदाचित् हा दाशराज्ञपैकी असावा.

सुषामनः-बरोसुषामन पहा.

संजयः-तुर्वक्षरात्रु. इंद्रानें तुर्वक्षाला संजयाच्या ताब्यांत दिलें (६. २७, ७). याचेंच दैववात हें नांव आहे (४. १५, ४). संजय हें नांव एका जातीच्या लोकांचें होतें असें मॅकडोनल्लचें मत आहे.

सर्विदः-(८. ३२, २). सूक्तद्रष्टा मेघातिथि इंद्रानें सर्विद व पिश्रू यांचा वध केल्याचें उल्लेखितो. कदाचित् पिश्रू आणि सर्विद समकालीन असावे. पिश्रूसंबंध पहा.

सोभरिः-सर्वानुक्रमणीप्रमाणें (८. १९-२२व८. १०३) या सूक्तांचा द्रष्टा आहे. वरील सूक्तांपैकी सूक्त २१ शिवाय सर्व सूक्तांत याचा उल्लेख आहे. अनुक्रमणी याला काण्व (कण्वकुलोत्पन्न) म्हणते. (८. १९, ३६) येथें तो आपणास त्रसदर्यूपासून पन्नास वषू मिळाल्याचें उल्लेखितो. दिवाय ऋचा (२२;) मध्यें तो पक्वयाचा व (१०३, २) मध्यें दैवोदासीचा उल्लेख करितो. त्रसदस्यु व दैवोदासि पहा. सोभरि हें कुळनाम असावें. (८. १९, ३२; २०;) या ठिकाणीं सोभरीचा बहुवचनी उल्लेख आलेला आहे. सोभरीचा आणखी उल्लेख (८. ५) या सूक्तांत आहे.

सोमक—सा ह देव्यः—सहदेवपुत्र. वागदेवाचा आश्रयदाता. सूक्तद्रष्टा वामदेव सोमकापासून आपणास घोडे मिळाल्याचें वर्णितो (४. १५, ८). याच सूक्तांत सूक्तद्रष्टा दैववात-संजय याच्या अग्नीचें वर्णन करतो (४. १५;). लुङविगमतानें सोमक संजय लोकांचा राजा होता. वामदेव व संजय पहा.

स्मदिभः—(१०. ४९, ४). इंद्रानें तुष आणि स्मदिभ यांना कुत्साच्या ताऱ्यांत दिलें. कुत्सा पहा.

स्यूरदिभः—(१. ११२, १६). अश्वीदेवांनी कळ्याच्या वाणांनी स्यूरदिभीचें रक्षण केलें. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

स्वनद्रथः—(८. १, ३२). सायणमताप्रमाणें मेधातिथीचा आश्रयदाता. आसंग याचें विशेषण; व लुङविगमतानें आसंगाचा मुलगा. आसंगश्रायोगि पहा.

स्वनयः—भाव्य याचें नांव (१. १२६, २). भाव्य पहा.

स्वश्रः—इंद्रानें स्वश्र, शुष्ण, पिशु, नमुचि व रुधिका यांचा वध केला (२. १४). वरील व्यक्ती कदाचित् विप्रसमकालीन असाव्या. पिशु पहा.

हरयाणः—(८. २५, २२). सूक्तद्रष्टा विश्वमनस् हा उक्षण्यायन, हरयाण व वरोसुपामन् यांचापासून दान मिळाल्याचें वर्णितो. सायण उक्षण्यायन व हरयाण हीं वरोसुपामन्चीं विशेषणें मानतो.

हिरण्यस्तूपः—(१०. १४९, ५). सर्वानुक्रमणीप्रमाणें आंगिरसपुत्र व अर्चत् नामक सूक्तद्रष्ट्याचा पिता. सूक्तद्रष्टा अर्चत् म्हणतो 'आंगिरस हिरण्यस्तूपाप्रमाणें अन्नप्राप्तीसाठीं मी रावित्याची स्तुति करतो. हिरण्यस्तूप हा (१. ३१-३५) या सूक्ताचा द्रष्टा असून (३३, १४) येथें इंद्रानें कुत्साचें रक्षण केल्याचें तो जेव्हावितो. कुत्सा पहा.

हिरण्यहस्तः—(१. ११६, १३). अश्वीदेवांनी वज्रि-मतीला हिरण्यहस्त नामक पुत्र दिला. प्रत्यक्ष संबंध नाही. वज्रि-मती पहा.

वरील विवेचनावरून पुढें दिलेल्या व्यक्तींचा संबंध निश्चितपणें दाशराज्ञ युद्धाशीं जोडता येतो. याकींच्या व्यक्तींचा देखील संबंध दिसतो पण तो तितका निश्चित नाही.

ज्ञातसंबंधः—अक्ष, अगस्त्य, अजास, अतिथिव, अत्क, अत्रि, अत्रु, अपाला, अभ्यावर्तिन् चायमान, अष्टव, अर्चनानस्, अर्जुन, अग्नी, अलिनास, अवत्सार, अवस्यु, अश्वथ, अश्वमेध, अश्व्य, असमाति, अह्वाय्य, आतिथिव, आयु, आश्टिपेण, आश्वमेध, आसंग श्रायोगि, आश्वपुत्र, इक्ष्वाकु, इंद्रोत, उपदेव, उपमथ्रवस्, उशना काव्य, उशिज, ऋक्षसूतः आर्क्ष, ऋजिथन्, ऋणंचय, एतश, और्व, औलान, औशिज, ककुह, कक्षीवान्, कष्य, कवप, कवि, कशोबु, कानीत, काव्य, कौकट, कुत्स, कुयव, कुरंग, कुलधवण, कुशिक, कृप, कौलितर, क्षत्रश्री, खेल, गयस्रात, गविष्ठिर, गृग्य, गृत्समद, गैरिक्षित, गोशर्य, गौरिवीति, घोष, घोषा, चायमान, चित्र, चित्ररथ, च्यवन, च्यवान्, च्यवतान, जमदग्नि, जरूथ, जह्वावी, त्रकवान, तक्ष, तान्व, तिरिदिर, तुष, सुर्वश, सुर्वीति, तूतुजि,

तुर्वयाण, तुक्षि, वृत्सु, त्रसदस्यु, त्रासदस्यव, त्रिशोक, त्रैष्टुण्य, त्र्यक्ष्य, दशशु, दशवज्र, दिवोदास, दीर्घतमस्, दुर्गह, दुर्मिच, दुःशासु, दृभीक, देववत, देववात, देवभ्रवस्, देवापि, देववात, देवोदासि, द्योतन, द्रुल, ध्वन्य, नभाक, नर्य, नववास्त्व, नहुप, नाभाक, नाभानेदिष्ट, नीपातिथि, नृमेध, नोधस्, पक्ष्य, पत्र, पराशर, पण्य, पशुं, पायु, पार्थव, पार्थ्य, पार्पद्वाण, पाशवृत्र वायत, पुर्य, पुक्कल्, पुक्कल्तानी, पुष्णीय, पुरंधा, पुरवन्, पूतकता, पूर, पूक्ष-यामन्, पृथ, पृथुभ्रवस्, पृषप्र, पेक्ष, पैजवन, पांतकत, पौर, पौर-कुत्स्य, प्रतृद, प्रमगंद, प्रस्फ, प्रस्तोक, प्रातर्दिनि, प्रियमेध, प्रियरथ, यशु, यव्युय, वृष, वृहदुक्ष्य, वृहदथ, भरत, भरद्वाज, भलानस्, भारद्वाज, भार्वर, भुज्य, भृगवाण, भेद, भोज, मन्वादीर, मान, मान्य, मामतेय, मायव, मायु, मास्ताथ, मित्रातिथि, मृगय, मृळीक, मेथ्य, मेधातिथि, मेयातिथि, यक्ष, यदु, याद्व, युष्यामधि, रथगोष्ठ, रहु-गण, राम, रम, रशती, रुशम, रोमदा, रत्नभ्य, लोपामुद्रा, वंष्टद, वक्ष्यथ, वज्र, वय्य, वराशिव, वरंचिन्, वरा, वसिष्ट, वामदेव, वायत, वाय्य, विष्पल, विश्वमनस्, विश्वामित्र, विपाणिन्, वीतहव्य, वृचया, वृचीवंत, वेतसु, वेन, वेत्, वैर्कण, वैदधिन्, वैन्, वैयश्व, वेशंत, व्यथ, शकपूत, शंङीक, शतयातु, शंतनु, शंवर, शविष्ट, शधती, शांड, शातवनेय, शार्यांत, शिशु, शिम्बु, शिवास, शुनः शेष, शुष्ण, शौचद्रथ, श्यावक, धुतरथ, धुतवैण, धुष्टि, धेन्य, संवरण, सत्य-भ्रवस्, सार्जय, सुतंभर, सुदास, सुमित्र, सुमिन्द्र, संजय, सोमेरि, सोमक, स्मदिभ, स्वनद्रथ, हिरण्यस्तूप.

आतांपर्यंत झालेलें व्यक्तीविरयक विवेचन हें प्रत्येक सूक्ताच्या पूर्वांतर्तेविरयीं पुराव्याच्या तपासणीकरितां होय. व्यक्तीचा दाशराज्ञ युद्धाशीं संबंध किंवा तिची उत्तरता दिसली म्हणजे तिचा उल्लेख करणारें सूक्त दाशराज्ञयुद्धोत्तर समजावें. हा सूक्तास उत्तरकालीन ठरविण्याचा एक पुरावा झाला. दुसऱ्या प्रकारचा पुरावा म्हणजे जर एखादें सूक्त असुन एक ग्रंथकाराचें म्हणून सर्वानुक्रमणीनें मानलें असलें तर त्यावरूनहि कांहीं कांहीं प्रसंगीं सूक्ताच्या उत्तरकालीनत्वासंबंधानें निर्णय काढता येईल. पुष्कळां सर्वानुक्रमणी-कारानें मंत्रद्रष्ट्याच्या नांवावर एखादें सूक्त घातलें आहे, तें त्याचें नांव त्या सूक्तांत सांपडलें एवढ्यावरच घातलें आहे. तें नांव मंत्र-द्रष्ट्याचें नसल असा आक्षेप सर्वानुक्रमणीच्या निर्णयावर घेतां येईल; पण आंत ज्याचें नांव आलें आहे त्या व्यक्तीशीं सूक्ताचें उत्तरत्व स्पष्ट आहे.

सर्वानुक्रमणीची कुलसंबंधविषयक माहिती ज्या मानानें ग्राह्य असेल त्या मानानें आमचे निर्णय ग्राह्य होतोल. मधुचन्द्र हा विश्वामित्राचा पुत्र होता किंवा नव्हता, तो पहिल्या दहा सूक्तांचा कर्ता होता किंवा नव्हता, याविषयीं सर्वानुक्रमणीनें दिलेली माहिती जर ग्राह्य धरली तर आपणांस तीं सूक्ते दाशराज्ञ युद्धानंतर झालीं असें म्हटलेंच पाहिजे. सध्यां आम्ही आमच्या प्रकृत विवेचना-पुरती ती माहिती ग्राह्य धरून ऋग्वेदातील प्रत्येक सूक्ताची पूर्वा-तरता पाहणार आहोंत. सर्वानुक्रमणीची व्यक्तींच्या लौकिक इति-हासासंबंधी विषयसन्धिता पुढें तपासूं.

प्रत्येक ऋग्वेदसूक्ताची दाशरात्रयुद्धाशी पूर्वोत्तरता दाखविणारे कोष्टक.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार-संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
मंडल पहिलें.				
१-१०.	मधुच्छंद.	विश्वामित्रपुत्र.		उत्तर.
११.	जेतु.	मधुच्छंदपुत्र.	शुण्य ११, ७.	उत्तर.
१२-२३.	मेधातिथि.	कण्वपुत्र.	कण्व १४, २; ५. कक्षीवान, ओशिनं १८, १.	उत्तर.
२४-३०.	शुनःशेष.	विश्वामित्रपुत्र.	शुनःशेष २४, १२; १३.	उत्तर.
३१-३५.	हिरण्यस्तप.	आंगिरस.	पुल्लवस् ३१, ४. आयु, नहुव. ३१, ११. ययाति ३१, १७. शुण्य ३३, १२. कुत्स, श्वेत्रेय, दशयु ३३, १४. तुग्य ३३, १५. संयु ३४, ६.	उत्तर.
३६-४३.	कण्व.	घोरपुत्र.	वृष ३६, १०. उपस्तुत ३६, १०; १७. कण्व ३६, ८; १०; ११. मेध्यातिथि ३६, १०; ११; १७. उग्रदेव, यदु, तुर्वश ३६, १८. नववास्त्व, तुर्वीति, बृहद्रथ ३६, १८. संयु ४३, ४.	उत्तर.
४४-५०.	प्रल्कण्व.	कण्वपुत्र.	प्रल्कण्व ४४, ६. कण्वासः ४४, ८. विल्प, अत्रि, आंगिरस्त्व प्रियमेध ४५, ३. प्रल्कण्व ४५, ३ सुदास ४७, ६.	उत्तर.
५१-५७.	सव्य.	आंगिरस.	धिमद, अत्रि, वावसान ५१, ३. शंवरशत्रु, अतिथिग्व ५१, ६. वज्र ५१, ९. उशनाकाव्य, शुण्य ५१, ११. शायोत ५१, १२. कक्षीवान्, वृक्षया, वृषणश्च, मेना ५१, १३. पञ्च ५१, १४. नसुचि ५३, ७. करंज, पण्य, वंमुद, वृक्षिश्चन् ५३, ८. सुथवस् व वसिष्ठान् ५३, ९. अतिथिग्व ५३, १०. तुर्वयाण, कुत्स, आयु ५३, १०. शुण्य, ५४, ५. तुर्वश, यदु, वय्य, तुर्वीति, एतश, नये ५४, ६. शुण्य ५६, ३.	उत्तर.
५८-६४.	नोधस्.	गोतमपुत्र.	शातवनेय, पुरुणीथ, भरद्वाजपु ५९, ७. भृगु ६०, १. गोतम ६०, ५. तुर्वीति ६१, ११. नोधस् ६१, १४. एतश ६१, १५. गोतमासः ६१, १६. आंगिरस्त्व ६२, १; २; ३; ५. नवय, दशय, ६२, ४. गोतम, नोधा ६२, १३. पुस्तुत्स, सुदास ६३, ७. पूरु ६३, ७. गोतम ६३, ९. नोधा ६४, १.	उत्तर.
६५-७३.	पराशर.	शक्तिपुत्र.	आंगिरसः ७१, २.	उत्तर.
७४-९३.	गोतम.	रहूगणपुत्र.	आंगिरः ७४, ५. आंगिरस्तम ७५, २. गोतम ७७, ५. ७८, १. ७९, १०. ८८, ५. रहूगण ७८, ५. अथर्वी, मनु, दध्यङ् ८०, १६. आंगिराः, अथर्वी, उशनाकाव्य ८३, ४-५. दर्धाचि ८४, १३. शर्यणावन् ८४, १४. गयस्फान ९१, १२. वृसय ९३, ४.	उत्तर.
९४-९८.	कुत्स.	आंगिरसपुत्र.	भरत ९६, ३.	उत्तर.
९९.	कश्यप.	मरीचिपुत्र.		उत्तर.

सूक्तः	सूक्तकारः	सूक्तकार-संबंधः	अभिहित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
१००.	ऋज्राश्व, अंवरिष, सहदेव, भयमान, सुराधस.	श्यागिरसपुत्र.	नानुपीयु विष्णु १००, १६. ऋज्राश्व, अंवरिष, सहदेव, भयमान, सुराधस, वार्यागिर १००, १७. शिम्यु, थिल, १००, १८.	उत्तर.
१०१-१०४.	कुत्स.	आंगिरसपुत्र.	कृष्णगर्भ, ऋजिधन् १०१, १. व्यंस, शंवर, शुष्ण, पिपु १०१, २. शुष्ण, पिपु, कुयव, वृत्र, शंवर १०३, ८. कुयव, शिफा, १०४, ३. अंनरी, कुलिदी १०४, ४.	उत्तर.
१०५.	त्रित अथवा फुत्स.	त्रित आप्तथ. आंगिरसपुत्र.	पशव, क्षिप्र १०५, ८. त्रित १०५, ९.	उत्तर.
१०६-११५.	कुत्स.	आंगिरसपुत्र.	कुत्स १०६, ६. यदु, तुर्वश, द्रुपु, अनु, पुरु, १०८, ८. सौधन्वनासः ऋभवः ११०, ४. त्रिमंतु ११२, ४. रभ, कव्य, वंदन ११२, ५. अंतक, भुज्यु ११२, ६. कर्कशु, वय्य ११२, ६. पुरुकुत्स, शुचंति, वृक्षिगु ११२, ७. परावृज ११२, ८. वसिष्ठ, धुतर्व, नर्य, कुत्स ११२, ९. विश्वपला, अग्न्य, वश ११२, १०. कक्षीवान् औशिन, दीर्घथवा ११२, ११. रसा, त्रिशीक ११२, १२. मंघाता, भरद्वाज ११२, १३. अतिथिग्व, दिवोदास, कशीनु वस-दस्यु ११२, १४. वस्र, उपलुत्त, कलि, व्यथ, वृधि ११२, १५. अत्रि, मनु, स्यूमरसि ११२, १६. पञ्चो, शयाति ११२, १७. अंगिरः, मनु ११२, १८. विमद, मुदास, सुदेव्य ११२, १९. भुज्यु, अग्निगु, ऋतस्तुभा ११२, २०. कृशानु ११२, २१. आजुनेथ-कुत्स, तुर्वीति, दर्भाति, व्यसंति, पुर्यंति ११२, २३. मनु ११४, २. वंकु ११४, ४.	उत्तर.
११६-१२६.	कक्षीवान्.	दीर्घतमसपुत्र.	विमद ११६, १. तुम, भुज्यु ११६, ३. भुज्यु ११६, ४; ५. पैद ११६, ६. पाजिय-कक्षीवान् ११६, ७. अत्रि ११६, ८. गोतम ११६, ९. च्यवान ११६, १०. वंदन ११६, ११. आय-वैण दध्यङ् ११६, १२. वधिमती, हिरण्यहस्त ११६, १३. खेल, विपला ११६, १५. ऋज्राश्व ११६, १६. दिवोदास, भरद्वाज ११६, १८. जन्हाती ११६, १९. जाहुप ११६, २०. पृथुथवस्-वश ११६, २१. शयु, आर्चत्क, शर ११६, २२. कृष्णिय, विश्वक ११६, २३. रभ ११६, २४. ११७, ४. वंदन ११७, ५. पाजिय-कक्षी-वान् ११७, ६. कृष्णिय, विश्वक, घोपा ११७, ७. द्याव, रसाती, कव्य, नार्पद ११७, ८. पैदु ११७, ९. पज्रासः ११७, १०. अगस्त्य, विश्वला ११७, ११. शयु ११७, १२. च्यवान ११७, १३. तुम, भुज्यु ११७, १४. तौग्य ११७, १५. ऋज्राश्व ११७, १७; १८. पुरंधि ११७, १९. शयु, पुरुमित्र, विमद ११७, २०. आयवैण-दधीच ११७, २२. हिरण्य हस्त, द्यावाश्व, वधिमती ११७, २४. ऋज्राश्वः ११७, २५. रभ, वंदन, तौग्य च्यवान ११८, ६. अत्रि ११८, ७. शयु, विश्वला ११८, ८. पैदु ११८, ९. ऊर्जानी ११९, २. भुज्यु, दिवोदास ११९ ४. रभ, अत्रि, वंदन, शयु ११९, ६. वंदन ११९, ७. औशिन, दधीच ११९, ९. पैदु ११९, १०. भृगवाण, घोपा, पाजिय १२०, ५. दपयु, १२०, ५. तकवान १२०, ६. अंगिरसाम् १२१, १; ३. शुष्ण, कुत्स १२१, ९. काव्य, उराना, १२१, १२. अर्जुन. औशिन, घोपा १२२, ५.	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार-संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
१२७-१३९.	पक्छेप,	दिवोदासपुत्र.	५. श्रुतरथ, प्रियरथ १२२, ७. मशर्कार, आयवस १२२, १५. माव्य १२६, १. कक्षावान् १२६, २; ३; ४. स्वनय १२६, ३. नोषस् १२४, ४. पञ्ज १२६, ४; ५. गंधारी १२६, ७. भृगु १२७, ७. उशिजा १२८, १. दिवोदास, अतिथिग्व १३०, ७. पुरु, शंवर १३०, ७. मनु १३०, ८. उशना, कवि १३०, ९. दिवोदास १३०, १०. पूरवः १३१, ४. उशिजः १३१, ५. अंगिरोभ्यः १३२, ४. आयु १३५, २. अंगिरोभ्यः १३९, ७ दध्यङ्. प्रियमेधः, कण्व, अत्रि, मनु, अंगिरा १३९, ९.	उत्तर.
१४०-१६४.	दीर्घतमस्.	उच्चयपुत्र.	भृगु १४३, ४. उच्चय १४३, ६. मामतेय १४७, ३. नार्मिणीं पुरं १४९, ३. पुरुमीळ्ह १५१, २. पणि १५१, ९. मामतेय १५२, ६. औचय्य १५८, १; ४. तौघ्य, पञ्ज १५८, ३. जैतन १५८, ५. दीर्घतमा-मामतेय १५८, ६. सौधैन्वनाः १६१, २.	उत्तर.
१६५-१९१.	अगस्त्य.	मित्रावरुण-पुत्र.	मान्दार्य मान्य १६५, १५. १६७, ११. १६८, १०. अगस्त्य १७०, ३. मानासः (मानपुत्राः) १७१, ५. तुणस्कंद १७२, ३. पुष्कत्स १७४, २. तूर्वयाण १७४, ३. कुत्स १७४, ५. कुयवाच १७४, ७. धुनि, तुर्वशा, यदु १७४, ९. कुत्स १७५, ४. मान्य १७७, ५. लोपामुद्रा १७९, ४. अगस्त्य १७९, ६. अत्रि १८०, ४. तौघ्य १८०, ५. पणि १८०, ७. अगस्त्य १८०, ८. विश्वला. १८२, १. पणि १८२, ३. तौघ्य १८२, ५; ७. मानासः १८२, ८. पुरुमीळ्ह, अगस्त्य, गोतम, अत्रि १८३, ५. मान्य १८४, ४. मान १८४, ५. त्रित १८७, १. मानस्यसूनुः, पञ्जाः १९०, ५. मंडल दुसरें.	उत्तर.
१-३.	गृत्समद.	आंगिरस कु-लांतील शुन-होत्रपुत्र व भृ-गुकुलांतील शुनकपुत्र.	पंचकृष्टि २, १०.	उत्तर.
४-७.	सोमाहुति.	भार्गव, भृगुपुत्र	भृगवः ४, २. भारत-अग्नि ७, १; ५.	उत्तर.
८-२६.	गृत्समद.	शुनहोत्रपुत्र,	अत्रि ८, ५. मनु १०, ६. मन्यमानं-दासं ११, २. दासीः ११, ४. अहि ११, ५. दानु, और्गवाम, दस्यु ११, १८. दस्यु, त्रित ११, १९. दास १२, ४. दस्यु १२, १०. शंवर १२, ११. रौहिण १२, १२. नार्मर, सहवसु, पृष्ठ १३, ८. दस्यु, दभीति १३, ९. तुर्वीति, वय्य १३, १२. परावृज १३, १२. हर्माक १४, ३. उरण, अर्बुद १४, ४. स्वध्र, शुण, व्यंस, पिथु नमुचि, रुधिक्रा १४, ५. शंवर, वरिचि १४, ६. कुत्स. आयु, अतिथिग्व १४, ७. दभीति १५, ४. धुनि १५, ५. परावृज १५, ७. धुनि, उमुदि, दस्यु, दभीति १५, ९. क्विचि १७, ६. एतश १९, ५. शुण, कुयव, कुत्स, दिवोदास १९, ६. शंवर १९, ६. गृत्समदाः १९, ८. दास २०, ६. कृष्णयोनीदासीः २०, ७. दस्यु	उत्तर.

सूक.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
२७-३०.	कूर्म किंवा गृत्समद.		२०, ८. किवि २२, २. अंगिरः २३, १८. शंकराणि २४, २. पणि २४, ६.	उत्तर.
३१-४३.	गृत्समद.		आयवः ३१, ७. मनु ३३, १३. त्रित ३४, १०. दशम्व ३४, १२. गृत्समदासः ३९, ८. गृत्समदाः ४१, १८. सामगाः ४३, १.	उत्तर.
मंडल तिसरें.				
१-१२.	विश्वामित्र.	कुशिकपुत्र.	विश्वामित्रेभिः १, २१. भृगूणां, उशिज २, ४. भृगुभ्यः ५, १०.	उत्तर.
१३-१४.	ऋषभ.	विश्वामित्रपुत्र.		उत्तर.
१५-१६.	उत्कील.	कतपुत्र.		उत्तर.
१७-१८.	कत.	विश्वामित्रपुत्र.	विश्वामित्रेषु १८, ४.	उत्तर.
१९-२१.	गाथिन.			उत्तर.
२२.	कौशिक.	गाथी.		उत्तर.
२३.	देवधवा, देववात.	भरतपुत्र.	देवधवस् देववात (व्यक्ति किंवा अग्नि) २३, २. द्यद्वती, आपया, सरस्वत्यां २३, ४.	उत्तर.
२४.	विश्वामित्र.	गाथीपुत्र.		उत्तर.
२५.	विश्वामित्र.	गार्थापुत्र.		उत्तर.
२६.	विश्वामित्र. ब्रह्मर्षि.		कुशिकासः २६, १. कुशिकेभिः २६, ३.	उत्तर.
२७-३०.	विश्वामित्र.		दस्यु २९, ९. कुशिकासः २९, १५. कुशिकासः ३०, २०.	उत्तर.
३१.	कुशिक.	इपीरधपुत्र.	सरमा ३१, ६. अंगिराः ३१, ७. शुष्ण ३१, ८. अंगिरस्त्व ३१, १९.	उत्तर.
३२-३५.	विश्वामित्र.		विपाट्शुतुर्दी ३३, १. कुशिकस्यसूनुः ३३, ५. भरतः ३३, ११; १२. हत्वीदस्यून-प्रार्यवर्णमावत् ३४, ९. वल. ३४, १०.	उत्तर.
३६-३७.	विश्वामित्र.		वृत्र. ३६, ८.	उत्तर.
३८.	विश्वामित्र किंवा विश्वामित्र-			उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
३९-५३.	विश्वामित्र.	गोत्र प्रजापति. किंवा वाचा- पुत्र प्रजापति.	नवगवः, दशगवः ३९, ५. कुशिकासः ४२, ९. शंखरे ४७, ४. दस्यु ४९, २. कुशिकासः ५०, ४. शार्यात ५१, ७. विश्वामित्र ५३, ७. अंगिरसः ५३, ७. सुदास ५३, ९; ११. कुशिकेभिः ५३, ९; १०; ११. विश्वामित्र ५३, ९; १२; १३. कौकट ५३, १४. नैचाशाख ५३, १४. प्रमगंद ५३, १४. जमदग्नि ५३, १५. पत्नीस्तजमदग्नि ५३, १६. भरतस्यपुत्राः ५३, २४.	उत्तर.
५४-५६.	प्रजापति.	विश्वामित्रपुत्र अथवा वाक्- पुत्र.		उत्तर.
५७-६१.	विश्वामित्र.		जन्हाव्यां ५८, ६. आयुषु ५९, ९. सौधन्वनाः (सुधन्वन् नामा अंगिरसःपुत्राः सायण) ६०, १; २; ५.	उत्तर.
६२.	विश्वामित्र. कदाचित् शेव- ट्या ३ ऋचां- चा जमदग्नि ऋषि.		जमदग्नि ६२, १८.	उत्तर.
मंडल चवथें.				
१-४१.	वामदेव.		अंगिरसः २, १५. उर्वशी २, १८. अंगिरसः ३, ११. अंगिरः ३, १५. गोतम ४, ११. मामतेय ४, १३. अप्रवान्, भृगु ७, १. भृगुवाण ७, ४. विवस्वत् ७, ४. अंगिरः ९, ७. संजय, दैववात १५, ४. कुमारसाहदेव्य १५, ७; ९. सोमक १५, ९. सरसा, अंगिरोभिः १६, ८. दस्यु १६, ९. कुत्स १६, १०; ११. दस्यु, शुष्ण, कुयव, कुत्स १६, १२. मिथु, मृगय, ऋजिधन् वेदयिन् १६, १३. वामदेव १६, १८. भृगु १६, २०. एतश १७, १४. असिक्न्यां १७, १५. कुपवा १८, ८. दास १८, ९. तुर्वीति, वय्य १९, ६. अयु १९, ९. औशज २१, ६; ७. परण्यां २२, २. भारत २५, ४. मनु, कक्षीवान्, कुत्सआर्जुनेय, उशनाकवि २६, १. दिवोदास, अतिथिगव, शंवर २६, ३. मनु २६, ३; ४. सुज्य २७, ४. दस्यु २८, ३; ४. कुत्स ३०, ४. एतश ३०, ६. सिधु ३०, १२. शुष्ण ३०, १३. कौलितर ३०, १४. शंवर, दास ३०, १४. वयिन, दास ३०, १५. अयु ३०, १६. यदु, तुर्वश ३०, १७. अर्ण, चित्ररथ, सरयु ३०, १८. दिवोदास ३०, २०. दभीति ३०, २१. दासानां ३०, २१. दासीः ३२, १०. गोतम ३२, ९-१२. सौधन्वनाः ३५, १; ८. त्रसदस्यु, दस्यु ३८, १. आंगिरसस्य ४०, १. दभीति ४१, ४.	उत्तर.
४२.	त्रसदस्यु.	पुरुकुत्स पुत्र.	दौर्गह, त्रसदस्यु, अर्धदेव. ४२, ८. त्रसदस्यु ४२, ९. पुरुकुत्सानी, अर्धदेव ४२, ९.	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्तौ.	पूर्व की उत्तर.
४३-४४,	पुरुमीन्द्र, अजमीन्द्र.	सुहोत्रपुत्र.	आजमीन्द्रासः ४४, ६.	उत्तर.
४५-५८.	वामदेव.		बल ५०, ५. नवम्ब, दशम्ब, अंगिर ५१, ४. पणि ५८, ४, मंडल पांचवें.	उत्तर.
१.	बुध, गविष्ठिर.	आत्रेय.	गविष्ठिर १, १२.	उत्तर.
२.	कुमार किंवा वृष.	अत्रिकुमार.	कुमार २, १-२. अत्रि २, ६. शुनःशेष २, ७.	उत्तर.
३-६.	वसुधुत.	आत्रेय.		उत्तर.
७-८.	इष.	आत्रेय.	अत्रिवत् ७, ८. अत्रि, दस्यु, इष ७, १०. अंगिरः ८, ४.	उत्तर.
९-१०.	गय.	आत्रेय.	त्रित ९, ५. अंगिरः १०, ७.	उत्तर.
११-१४.	सुतंभर.	आत्रेय.	अंगिरः ११, ६. नहुपस्यशेषः १२, ६.	उत्तर.
१५.	धरुण.	आंगिरस.	अत्रि १५, ५.	उत्तर.
१६-१७.	पूरु.	आत्रेय.	पूरुः १७, १.	उत्तर.
१८.	द्वित.	आत्रेय.	द्वित १८, २.	उत्तर.
१९.	वत्रि.	आत्रेय.	वत्रि १९, १. श्वेत्रेय, बृहदुक्थ १९, ३.	उत्तर.
२०.	प्रयस्वत्.	अत्रीणां.		उत्तर.
२१.	सस.	आत्रेय.	अंगिरः, मनु २१, १. सस २१, ४.	उत्तर.
२२.	विश्वसामन्.	आत्रेय.	अत्रिवत् २२, १. विश्वसामन् २२, १. अत्रयः २२, ४.	उत्तर.
२३.	युत्र.		युत्र २३, १.	उत्तर.
२४.	वंधु, सुवंधु, श्रुतवंधु, विप्रवंधु.	गोपायनाचे किंवा लोपाय- नाचे पुत्र.		उत्तर.
२५-२६.	वसूयु.	आत्रेय.	वसूयवः २५, ९.	उत्तर.
२७.	त्र्यरुण, त्रस- दस्यु, अश्वमेध किंवा अत्रि.	पुरुकुत्सपुत्र अथवा भरतपुत्र.	त्रैष्टुष्ण २७, १. त्र्यरुण २७, १. त्र्यरुण २७, २. त्र्यरुण, त्रसदस्यु २७, ३. अश्वमेध २७, ४; ५; ६.	उत्तर.
२८.	विश्ववारा.	आत्रेयी.	विश्ववारा २८, १.	उत्तर.

सू.क.	सू.क.कार.	सू.क.कार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
२९.	गौरिवीति.	शक्तिपुत्र अथवा गोत्रोत्पन्न.	मृग २९, ४. एतश २९, ५. कुत्स, उशना, शुष्ण २९, ९. कुत्स २९, १०. गौरिवीति, वैदथिन्, पिप्रु, ऋजिश्चन् २९ ११. नवम्ब, दशम्ब २९, १२.	उत्तर.
३०.	वभु.		नमुचि ३०, ७; ८. वभु ३०, ११; १४. ऋणं वय ३०, १२. स्वाम ३० १५.	उत्तर.
३१.	अवस्यु.	आत्रेय.	मेना ३१, २. अनवः [?] ३१, ४. शुष्ण ३१, ७. यदु, तुर्वश. ३१, ८. कुत्स, उशना ३१, ८. अहि, दस्यु ३१, ७. कुत्स ३१, ९. अवस्यु ३१, १०. एतश ३१, ११.	उत्तर.
३२.	गातु.	आत्रेय.	अहि ३२, २. शुष्ण ३२, ४. गातु ३२, १०.	उत्तर.
३३-३४.	संवरण	प्रजापतिपुत्र.	दास ३३, ४. पौरुकुत्स्य, त्रसदस्यु, हिरणिन्, गैरिक्षित ३३, ८. मास्ताथ, विदथ, च्यवनान ३३, ९. ध्वन्य, लक्ष्मण्य, संवरण ३३, १०. उशना ३४, २. आग्निवेशि शत्रि ३४, ९.	उत्तर.
३५-३६.	प्रभुवसु.	आंगिरोगोत्र.	पुरुवसु ३६, ३. श्रुतरथ ३६, ६.	उत्तर.
३७-४०.	अत्रि.		अत्रयः ३९, ५. अत्रि ४०, ६; ७; ९. स्वर्मानु ४०, ९.	उत्तर.
४१-४२.	भौम.	आत्रेय.	कण्वहोता, त्रित ४१, ४. औशिश ४१, ५. आसथ ४१, ९. त्रित ४१, १०. ऊर्जव्य ४१, २०. वृत्र ४२, ५.	उत्तर.
४३.	अत्रि.		आयव ४३, १४.	उत्तर.
४४.	अवत्सार.	कश्यपगोत्री.	क्रिवि ४४, ४. अत्र, मनस्, एवावद, यजत ४४, १०. सध्रि, अवत्सार ४४, १०. विश्ववार, यजत, मायी ४४, ११. सदापृण, यजत, बाहुवृक्त, धृतवित, तय ४४, १२. सुतभर ४४, १३.	उत्तर.
४५.	सदापृण.	आत्रेय.	वणिक्, दर्विश्रवस्, कक्षीवान, मनु, विशिशिप्र ४५, ६. नवम्बाः, आंगिरसः, सरमा ४५, ८. नवम्बाः ४५, ११.	उत्तर.
४६.	प्रतिक्षत्र.	आत्रेय.		उत्तर.
४७.	प्रतिरथ.	आत्रेय.		उत्तर.
४८.	प्रतिमातु.	आत्रेय.		उत्तर.
४९.	प्रतिप्रभ.	आत्रेय.		उत्तर.
५०-५१.	स्वस्ति.	आत्रेय.	अत्रि ५१, ८-१०.	उत्तर.
५२-६१.	श्यावाथ.	आत्रेय.	श्यावाथ ५२, १. पारावत ५२, ११. यमुनायां ५२, १७. सुदासे [?] ५३, २. रसा, अनितभा, कुभा, कुसु, सरयु, पुरीषिणि, सिंधु ५३, ९. रातहव्य ५३, १२. त्रित ५४, २. भरत (श्यावाथ-सायण) ५४, १४. श्यावाथ ६१, ५. शशोयसी ६१, ६. पणि ६१,	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
			८. श्याव, पुरुमीन्द्र ६१, ९. वैदवाग्नि, तरंत ६१, १०. दाम्भ्य ६१, १७. रथवाति ६१, १८-१९. गोमती ६१, १९.	
६२.	श्रुतवित्.	आत्रेय.		उत्तर.
६३-६४.	अर्वनानस्.	आत्रेय.	अर्वनानस् ६४, ७.	उत्तर.
६५-६६.	रातहव्य.	आत्रेय.	रातहव्य ६६, ३.	उत्तर.
६७-६८.	यजत.	आत्रेय.	सुनीथ, उस्वकि ६७, ४. अत्रि ६७, ५.	उत्तर.
६९-७०.	उस्वकि.	आत्रेय.	इरावती, सिंधु ६९, २.	उत्तर.
७१-७२.	बाहुवृक्त.	आत्रेय.	अत्रि ७२, १.	उत्तर.
७३-७४.	पौर.	आत्रेय.	नाहुषायुगा ७३, ३. अत्रि ७३, ६-७. अत्रि ७४, १. पौर ७४, ४. च्यवान ७४, ५. वत्रि, अत्क ७४, ५.	उत्तर.
७५.	अवस्यु.	आत्रेय.	च्यवान ७५, ५. अवस्यु ७५, ८.	उत्तर.
७६.	भौम.	आत्रेय.		उत्तर.
७७.	अत्रि.			उत्तर.
७८.	सप्तवग्नि.	आत्रेय.	अत्रि ७८, ४. सप्तवग्नि ७८, ५-६.	उत्तर.
७९-८०.	सत्यध्रवस्.	आत्रेय, वय्य पुत्र.	सत्यध्रवस् ७९, १-२-३, सुनीथ, शौचद्रथ ७९, २.	उत्तर.
८१-८२.	श्यावाश्व.	आत्रेय.	श्यावाश्व ८१, ५.	उत्तर.
८३-८४.	भौम.	आत्रेय.		उत्तर.
८५-८६.	अत्रि.		त्रित ८६, १.	उत्तर.
८७.	एवयामस्त.	आत्रेय.	एवयामस्त ८७, १-९.	उत्तर.
मंडल सहाय.				
१-१४.	भरद्वाज.		अंगिरः २, १०. औषिज ४, ६. नवम्ब ६, ३. समता १०, १. भरद्वाजेषु १०, ६. अंगिरसा, रेम ११, ३. पणि १३, ३.	उत्तर.
१५.	वीतहव्य.	आंगिरस.	वीतहव्य, भृगवः १५, २. वीतहव्य, भरद्वाज १५, ३. एतश १५, ५. अथर्वन् १५, १७.	उत्तर.
१६-३०.	भरद्वाज.		भरत (दौषति-सायण) १६, ४. दिवोदास, भरद्वाज १६, ५. मनु १६, ९. अंगिरः १६, ११. अथर्व १६, १३. दध्यङ्,	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
			आथर्वण १६, १४. पाथ्य, श्रुप १६, १५. भारत, (अग्निः) दिवोदास १६, १९. अत्रिणं (राक्षसादिक) १६, २८. भरद्वाज १६, २३. भारत १६, ४५. अंगिरस्वान् १७, ६. भरद्वाज १७, १४. दस्यु १८, ३. अंगिरोभिः १८, ५. चुमुरि, धुनि, पिपु, शंवर, शुष्ण १८, ८. कुत्स, आयु, अतिथिग्व, तृत्वाण १८, १३. दशोणि २०, ४. कुत्स, शुष्ण २०, ५. दास, नमुचि, साप्य, नमी २०, ६. पिपु, ऋजिश्वा २०, ७. वेतसु, दशोणि, तृतुजि, तुग्र, इम, द्योतन २०, ८. पुरु, पुस्कृत २०, १०. उशना, काव्य, नववास्त्व २०, ११. धुनि, तुर्वश, यदु २०, १२. नाहुप २२, १०. भरद्वाज २३, १०. भरद्वाज २५, ९. कुत्स, शुष्ण २६, ३. अतिथिग्व, अमर्मन् २६, ३. तुग्र, वेतसु, श्रुभ, दशद्यु २६, ४. दास, शंवर, दिवोदास २६, ५. दभीति, चुमुरि, रजि, पिठिनस् २६, ६. नहुप २६, ७. प्रातर्दनि, क्षत्रथी २६, ८. वरशिखस्यशेषः २७, ४; ५. अभ्यावर्तिन्चायमान २७, ५. वृचीवत्, हरिद्रीपीया, यव्यावर्ति २७, ५. संजय, तुर्वश, वृचीवत्, दैववात २७, ७. अभ्यावर्तीचायमान, पार्थिव २७, ८. दस्यु २९, ६.	
३१-३२.	सुहोत्र.	भारद्वाज.	कुत्स, शुष्ण, कुयत्र ३१, ३. दिवोदास, शंवर, भरद्वाज, दस्यु ३१, ४.	उत्तर.
३३-३४.	शुनहोत्र.		पणि ३३, २. दास, वृत्र ३३, ३.	उत्तर.
३५-३६.	नर.	भारद्वाज.	भरद्वाज ३५, ४. आंगिरसाम् ३५, ५.	उत्तर.
३७-४३.	भरद्वाज.		वल ३९, २. शंवर, दिवोदास ४३, १.	उत्तर.
४४-४६.	शंयु.	बृहस्पतिपुत्र.	तुर्वश, यदु ४५, १. वृषु (पर्णाचामुख्य) ४५, ३१. उरुःकक्ष, गांग्य ४५, ३१. वृषु ४५, ३२. नाहुपीपु ४६, ७. वृक्ष, पुरु, हुषु ४६, ८.	उत्तर.
४७.	गर्ग.	भारद्वाजपुत्र.	शंवर ४७, २. दास, शंवर, वर्चिन् ४७, २१. प्रस्तोक, दिवोदास, अतिथिग्व, शंवर ४७, २२. दिवोदास ४७, २३. अथर्वा, अश्वथ, पायु ४७, २४. भरद्वाज, साज्ज्य ४७, २५.	उत्तर.
४८.	शंयु.	बृहस्पतिपुत्र.	भरद्वाज ४८, ७; १३.	उत्तर.
४९-५३.	ऋजिश्वा.	भरद्वाजपुत्र.	अंगिरस्वत् ४९, ११. मनु ४९, १३. अत्रि ५०, १०. सरस्वति ५०, १२. भरद्वाजाः ५०, १५. भरद्वाज ५१, १२. पणि ५१, १४. सरस्वति ५२, ६.	उत्तर.
५३-६०.	भरद्वाज.		पणि ५३, ३-५. दास ६०, ६. दिवोदास वध्यश्च, सरस्वति ६१, १. विसख (हंस) ६१, २. पारावतघ्नी, सरस्वति. ६१, २. वृषय ६१, ३.	उत्तर.
६२.	भरद्वाज.	बृहस्पतिपुत्र.	भुज्यु, तुग्रस्यसूनुः ६२, ६. वप्रिमती, श्यु ६२, ७. आनत्र ६२, ९.	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की. उत्तर.
६३-७४.	भरद्वाज.		पुरय, सुमीन्द्र, पेरुक्, शाण्ड ६३, ९. पुरुयंथा, भरद्वाज ६३, १०. आंगिरसः ६५, ५. भरद्वाज ६५, ६. आंगिरसः ७३, १.	उत्तर.
७५.	पायु.	भारद्वाज.		उत्तर.
मंडल सातवें.				
१-३१.	वसिष्ठ.	मित्रावरुणपुत्र.	जल्य १, ७. भारती [?] २, ८. पूरवे ५, ३. दस्यु ५, ६. नहुष ६, ५. वसिष्ठाः ७, ७. ८, ७. भरत, पूरु ८, ४. जल्य, वसिष्ठ ९, ६. उशिज १०, २. वसिष्ठ १२, ३; १८, ४. सुदास, शिम्यु, सिंधु, उचय १८, ५. मत्स्यासः, भृगु, द्रुह्यु १८, ६. पक्थ, भलानस, अलिनास, विषाणिन, शिवास. तृत्सु, १८, ७. परुष्णी, चायमानकवि १८, ८. परुष्णी, सुदास १८, ९. वैकर्ण १८, ११. ध्रुत, कवप, द्रुह्यु, अनु १८, १२. आनव, तृत्सु, पुरु १८, १३. अनु, द्रुह्यु १८, १४. तृत्सु, सुदास १८, १५. मन्यु १८, १६. सुदास १८, १७. भेद १८, १८. यमुना, तृत्सु, भेद, अजासः, शिशु, यक्षु १८, १९. देवक, मान्यमान, शंवर १८, २०. पराशर, शतयानु, वसिष्ठ १८, २१. देववत, सुदास, पैजवन १८, २२. पैजवन, सुदास १८, २३. युध्यामाधि १८, २४. दिवोदास, सुदास, पैजवन १८, २५. कुत्स, शुण, कुयव, आर्जुनेय १९, २. सुदास, पौष्कालि, वसदस्यु, पूरु १९, ३. दस्यु, चुमुरि, धुनि, दभीति १९, ४. नमुचि १९, ५. सुदास १९, ६. तुर्वश, याद्व, अतिथियव १९, ८. सुदास २०, २. शिश्रदेव २१, ५. वसिष्ठ २२, ३; २३, १. वसिष्ठासः २३, ६. सुदास २५, ३. कुत्साः २५, ५. वसिष्ठ २६, ५.	उत्तर.
३२.	वसिष्ठ. किंवा शक्ति.	वसिष्ठपुत्र.		उत्तर.
३३.	ऋ १-९ वसिष्ठ. ऋ. १०-१४ वसिष्ठपुत्र.		वसिष्ठाः ३३, १. पाशयुम्न, वायत, वैशंत, वसिष्ठ ३३, २. भेद, सिंधु, दाशराज्ञ, सुदास, वसिष्ठ ३३, ३. वसिष्ठ, दाशराज्ञ, तृत्सु ३३, ४-५. भरत, तृत्सु, वसिष्ठ ३३, ६. वसिष्ठ ३३, ७-९. अप्सरसः ३३, ९.	उत्तर.
			अगस्त्य, वसिष्ठ ३३, १०. वसिष्ठ, उर्वशी ३३, ११. अप्सरसः ३३, १२. मान, वसिष्ठ ३३, १३. प्रतुद, वसिष्ठ ३३, १४.	उत्तर.
३४-१००	वसिष्ठ.	मित्रावरुणपुत्र.	सरस्वति ३६, ६. वसिष्ठाः ३७, ४. वसिष्ठ ३९, ७; ४०, ७. अंगिरसः ४२, १. वसिष्ठ ४२, ६. अंगिरोभिः ४४, ४. भरत ४६, १. अंगिरसः ५२, ३. सुदास ५३, ३. धुनि ५६, ८. वसिष्ठ ५९, ३. सुदास ६०, ८-९. सुदास ६४, ३. अत्रि ६८, ५. च्यवान ६८, ६. मुज्यु ६८, ७. शयु, वृक ६८, ८. मुज्यु ६९, ७. च्यवान, पेडु, अत्रि, जाहुष ७१, ५. वसिष्ठ ७३, ३. अंगिरस्तमा ७५, १. वसिष्ठाः ७६, ६-७. ७७, ६. अंगिरस्तमा ७९, ३. वसिष्ठ ८०, १. पृथु, पशु, सुदास, दास ८३, १. सुदास, तृत्सु ८३, ४. सुदास, तृत्सु, राजभिर्दशभिः ८३, ६. दशराजानः, सुदास ८३, ७. दाशराज्ञ, सुदास, तृत्सु ८३, ८.	उत्तर.

सूच.	सूचकार.	सूचकार-संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व कीं उत्तर.
			वसिष्ठ ८६, ५. दास ८६, ७. वसिष्ठ ८८, १; ४. वसिष्ठः ९०, ७. ९१, ७. सरस्वति, नाहुप ९५, २. सरस्वति ९५, ४. वसिष्ठ, सरस्वति ९५, ६. ९६, १. पूरवः ९६, २. जमदग्नि, वसिष्ठ ९६, ३. शृपक्षिप्र, दास. ९९, ४. शंवर वर्चिन् ९९, ५.	उत्तर.
१०१-१०२.	कुमार. किंवा वसिष्ठ.	अग्निपुत्र.		उत्तर.
१०३-१०४.	वसिष्ठ.		अग्निः १०४, १. पराशर १०४, २१. घृदेव १०४, २४.	उत्तर.
मंडल आठवें.				
१.	प्रगाथ, मेध्यातिथि, आसंग, शश्वती.	कण्वपुत्र.	काण्व १, ८. एतश, वंक्, कुत्स, आर्जुनेय, गंधर्व १, ११. शुणा १, २८. मेध्यातिथि, निदिताश्व, प्रपथी, परमज्या १, ३०. याद्व १, ३१. आसंग १, ३२. छायोगि, आसंग १, ३३. शश्वती १, ३४.	उत्तर.
२.	मेध्यातिथि. प्रियमेध.	कण्वपुत्र.	कण्व २, १६; २२. प्रियमेध २, ३७. कण्वासः २, ३८. मेध्या- तिथि, कण्व २, ४०. विभिदु २, ४१.	उत्तर.
३.	मेध्यातिथि.	काण्व.	भृगु, प्रस्कण्व ३, ९. पौर, रुम, श्यावक, कृप ३, १२. कण्व, भृगु, आयु, प्रियमेध ३, १६. अयुंद, मृगय ३, १९. पाकस्थामा कौर- याण ३, २१. पाकस्थामा ३, २२; २४. तुम्य ३, २३.	उत्तर.
४.	देवातिथि.	काण्व.	अनु, तुर्वश ४, १. रुम, रुम, श्यावक, कृप, कण्वासः ४, २. कण्व ४, ३. यदु, तुर्वश ४, ७. पञ्च ४, १७. कुरुंग, तुर्वश ४, १९. प्रिय- मेध, काण्व ४, २०.	उत्तर.
५.	ब्रह्मातिथि.	काण्व.	कण्वासः ५, ४. तौम्य ५, २२. कण्व ५, २३. कण्व, प्रियमेध, अग्नि, शिंजार ५, २५. अगस्त्य, सोमरि ५, २६. दासीः ५, ३१. वैय, कशु ५, ३७. दाशराहः, नैय ५, ३८. चेदयः ५, ३९.	उत्तर.
६.	वत्स.	काण्व.	वत्स ५, १. कण्व ६, ३; ८; ११. शुणा ६, १४. भृगु ६, १८. कण्व ६, २१. नाहुप ६, २४. कण्व ६, ३१; ३४. शर्यणावत् ६, ३९. कण्व ६, ४३. प्रियमेध ६, ४५. तिरिदिरि, पशु, याद्व ६, ४६. पञ्च, साम्न ६, ४७. याद्व, ककुह ६, ४८.	उत्तर.
७.	पुनर्वत्स.	काण्व.	तुर्वश, यदु, कण्व ७, १८. काण्व ८, १९. त्रित ७, २४. उज्जना ७, २६. सुपोमा, शर्यणावत्, आर्जो ७, २९. कण्वासः ७, ३२.	उत्तर.
८.	सध्वत्स.	काण्व.	नाहुप ८, ३. कण्व ८, ३; ४; ८. वत्स ८, ८; ११; १५. काव्य, कवि ८, ११. प्रियमेध ८, १८. वत्स ८, १९. कण्व, मेधातिथि, वश, दशप्रज, गोशर्य, शयु ८, २०. त्रसदस्यु ८, २१.	उत्तर.
९.	शशकर्ण.	काण्व.	वत्स ९, १. काण्व ९, ३; ९. अधर्वा ९, ७. कक्षीवान्, व्यश्व, दीर्घतमा, पृथी, वैन्य ९, १०. तुर्वश, यदु, कण्व ९, १४. विमद, वत्स ९, १५.	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
१०.	प्रगाथ.	कण्वपुत्र.	मनु, काण्व १०, २. अनु, दुह्यु, यदु, तुर्वश १०, ५.	उत्तर.
११.	वत्स.	कण्वपुत्र.	वत्स ११, ७.	उत्तर.
१२.	पर्वत.	काण्व.	दशम्व, अध्रिगु १२, २. त्रित, आप्य १२, १६.	उत्तर.
१३.	नारद.	काण्व.		
१४-१५.	गोपूक्ति. अश्वसूक्ति.	काण्वायन.	अंगिरोभ्यः, वल १४, ८. नमुचि १४, १३. आयु, मनु १५, ५.	उत्तर.
१६-१८.	इरिंविठ.	काण्व.	शृंगवृष, कुंडपाय्य १७, १३. पृदाकुसानु १७, १५.	उत्तर.
१९-२२.	सोभरि.	काण्व.	सोभरि १९, २. मनु १९, २४. त्रसदस्यु १९, ३२. पौरकुत्स्य, त्रसदस्यु १९, ३६. सोभरि २०, २; ८; १९. क्रिवि २०, २४. असिक्ती २०, २५. चित्र २१, १; १७; १८. सरस्वति २१, १७; १८. सोभरि २२, २. मनु २२, ६. त्रासदस्यव, वृक्षि २२, ७. पक्थ, अध्रिगु, वभ्रु २२, १०. क्रिवि २२, १२. सोभरि २२, १५.	उत्तर.
२३-२५.	विश्वमनस्.	व्यश्वपुत्र.	अंगिरस्तमं २३, १०. व्यश्व २३, १६; २३. उशनाकाव्य, मनु २३, १७. वैयश्व २३, २४. विश्वमनस् २४, ७. अम्ब्य २४, १४. व्यश्व २४, २२; २८. वैयश्व २४, २३. कुत्स २४, २५. दास २४, २७. वरोसुपामन् २४, २८. व्यश्व २४, २९. नार्य २४, २९. गोमती, वल २०, ३०. उक्षण्यायन, सुपामन् २५, २२.	उत्तर.
२६.	व्यश्व किंवा. वैयश्व.	आंगिरस.	वरोसुपामन् २६, २. व्यश्व २६, ९. पणि २६, १०. वैयश्व २६, ११. श्वेतयावरी २६, १८.	उत्तर.
२७-२८.	वैवस्वतमनु.		मनुष्वत् २७, ७. मनु २७, १४.	उत्तर.
२९.	वैवस्वतमनु. किंवा कश्यप.	मरीचिपुत्र.		उत्तर.
३०-३१.	मनुवैवस्वत.		मनु ३०, २. मानव ३०, ३.	उत्तर.
३२-३३.	मेघातिथि.	काण्व.	कण्व ३२, १. सुविंद, अनर्शनि, पिपु, दास, अहीशु ३२, २. ओर्णवाम, अहीशु ३२, २६. प्रियमेध ३२, ३०. कण्व ३३, ३. मेघ्यातिथि ३३, ४.	उत्तर.
३४.	नीपातिथि.	काण्व.	कण्व ३४, १; ४. मनु ३४, ८.	उत्तर.
३५-३८.	श्यावाश्व.	आत्रेय.	श्रु ३५, ३. अंगिरस्वतौ ३५, १४. अत्रि, श्यावाश्व ३५, १९; २१. अत्रि ३६, ६; ७. श्यावाश्व, त्रसदस्यु ३६, ७. ३७, ७. श्यावाश्व, अत्रि ३८, ८.	उत्तर.

सूचा.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
३९-४१.	नाभाक.	काण्व, नभाक पुत्र.	मंधातृ ३९, ८. आयु ३९, १०. नभाक ४०, ४; ५. शुष्ण ४०, १०-११. मंधातृ, अंगिरस्वत् ४०, १२. नाभाक ४१, २.	उत्तर.
४२.	अर्चनानस् किंवा नाभाक	आत्रेय काण्व.	अत्रि ४२, ५.	उत्तर.
४३-४४.	विस्व.	आंगिरस.	भृगु, मनु, अंगिरस्वत् ४३, १३. अंगिरस्तम ४३, २७, ४४, ८.	उत्तर.
४५.	त्रिशोक.	काण्व.	रुद्र ४५, २६. यदु, तुर्वश, अहवाम्य ४५, २७. त्रिशोक ४५, ३०.	उत्तर.
४६.	वश.	अश्वपुत्र.	वश, अश्व, पृथुश्रवस्, कानीत ४६, २१. पृथुश्रवस् ४६, २४. कानीत ४६, २४. अरय, अक्ष, नहुष, सुहृत्स्वत् ४६, २७. दास, वल्यूथ ४६, ३२. अश्व, वश ४६, ३३.	उत्तर.
४७.	त्रित.		त्रित, आप्य ४७, १३-१५. द्वित, त्रित ४७, १६. आप्य ४७, १७.	उत्तर.
४८.	प्रगाथ.	३.		उत्तर.
४९-५०.	भर्ग.	प्रगाथपुत्र.	(येशून पुढील बालग्विल्य नामक अकरा सूक्तं महाब्या मंडळाच्या शेवटी दिली आहेत. सूक्तांक पूर्वाचेच पुढे चालू.) अंगिरः ४९, २.	उत्तर.
५१-५४.	प्रगाथ.	काण्व.	अंगिरोभ्यः ५२, ३. पणि ५३, २. पुरु ५३, १०. शर्यणावत् ५३, ११. सुषोमा, आर्जीक ५३, ११.	उत्तर.
५५.	कलि.	प्रगाथपुत्र	कलयः ५५, १५.	उत्तर.
५६.	मत्स्य. किंवा मान्य.	संमद पुत्र. मित्रावरुण-पुत्र.		उत्तर.
५७-५८.	प्रियमेध.	आंगिरस.	पुष्पाग्न्य ५७, १०. इंद्रोत, आश्वमेध, ऋक्षसूनु ५७, १५. आतिथिग्व, आश्वमेध, आर्क्ष ५७, १६. आतिथिग्व. इंद्रोत ५७, १७. पूतकतु ५७, १७. प्रियमेधासः ५८, ८; १८.	उत्तर.
५९.	पुलहन्मन्.		पुलहन्मन् ५९, २. पर्वत, दस्यु ५९, ११. शर ५९, १३. शौरदेव्य ५९, १५.	उत्तर.
६०.	सुदीति, पुरुमीळ्ह. अथवा दोहपिकी एक.		पुरुमीळ्ह, सुदीति ६०, १४.	उत्तर.
६१.	हर्वत.	प्रगाथपुत्र.		उत्तर.

सूक.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
६२.	गोपवन. किंवा सप्तवध्रि.	आत्रेय.	आत्रि ६२, ३; ७; ८. सप्तवध्रि ६२, ९.	उत्तर.
६३.	गोपवन.	आत्रेय.	आनव, आर्क्ष, श्रुतर्वा ६३, ४. गोपवन, अंगिरः ६३, ११. आर्क्ष, श्रुतर्वा ६३, १३. तुम्य ६३, १४. परुणी ६३, १५.	उत्तर.
६४.	विरूप.	आंगिरस.	अंगिरः ६४, ५. विरूप ६४, ६. पणि ६४, ७.	उत्तर.
६५-६७.	कुत्सुत्ति.	काण्व.	और्णवाभ, अहीत्यु ६६, २. एमुप ६६, १०.	उत्तर.
६८.	कृत्तु.	भार्गव.	कृत्तु ६८, १.	उत्तर.
६९.	एकधू.	नोधस्पुत्र.	एकधू ६९, १०.	उत्तर.
७०-७२.	कुक्षीदिन.	कण्वपुत्र.		उत्तर.
७३.	उशाना.	कविपुत्र.	अंगिरः ७३, ४.	उत्तर.
७४.	कृष्ण.	आंगिरस.	कृष्ण ७४, ३; ४.	उत्तर.
७५.	विश्वक.	कृष्णपुत्र.	विश्वक ७५, १-२. विमना ७५, २. विष्णापू ७५, ३.	उत्तर.
७६.	युद्धीक किंवा प्रियमेध.	वासिष्ठ आंगिरस.	युद्ध, किवि ७६, १. प्रियमेध ७६, ३.	उत्तर.
७७.	नोधा.	गोतमपुत्र	गोतम ७७, ४.	उत्तर.
७८-७९.	रुमेध, पुल्मेध.	आंगिरस.		उत्तर.
८०.	अपाला.	अत्रिकन्या.	अपाल ८०, ७.	उत्तर.
८१.	श्रुतकक्ष किंवा सुकक्ष.	आंगिरस.	श्रुतकक्ष ८१, २५.	उत्तर.
८२.	सुकक्ष.	आंगिरस.	परुणी ८२, १३.	उत्तर.
८३.	विंदु किंवा पूतदक्ष.	आंगिरस.	पूतदक्ष (?) ८३, १०.	उत्तर.
८४.	तिरथी	आंगिरस.		उत्तर.
८५.	तिरथी किंवा श्रुतान.	आंगिरस मस्तपुत्र.	कृष्ण ८५, १३; १४. अंशुमती ८५, १३-१५. शुष्ण ८५, १७. दासपत्नी, सिंधु ८५, १८.	उत्तर.

असुरराष्ट्रसंस्थापनेच्या नंतरच्या इतिहासार्थ वेदावलोकन.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
८६.	रेभ.	काश्यप.	पणि ८६, २.	उत्तर.
८७-८८.	नृमेघ.	आंगिरस.	दस्यु ८७, ६.	उत्तर.
८९.	नेम.	भृगुगोत्री.	नेम ८९, ३. पारावत, शरभ ८९, ६.	उत्तर.
९०.	जमदग्नि.	भृगुगोत्री.	जमदग्नि ९०, ८.	उत्तर.
९१	प्रयोग. किंवा अग्निवाहेस्पत्य किंवा अग्नि-गृहपति, किंवा अग्नि-यविष्ट.	भृगुगोत्री. सहस्रपुत्र.	गृहपति ९१, १. और्वभृगु अप्रवान ९१, ४. अंगिरः ९१, १७.	उत्तर.
९२.	सोमरि.	काण्व.	दैवोदास ९२, २. सोमरि ९२, १४.	उत्तर.
मंडल नववें.				
१.	मधुच्छंद.	विश्वामित्रपुत्र.		उत्तर.
२.	मेघातिथि.	काण्व.		उत्तर.
३.	शुनःशेष.	अजीर्गर्तपुत्र.		उत्तर.
४.	हिरण्यस्त्रूप.	आंगिरस.		उत्तर.
५-२४.	असित किंवा देवल.	काश्यप.	अथर्वन् ११, २. आयवः १५, ७. आयुषु. १६, ८. पणि २२, ७. आयवः २३, २; ४.	उत्तर.
२५.	दृक्च्युत.	अगस्त्यपुत्र.		उत्तर.
२६.	इक्ष्मवाह.	दृक्च्युतपुत्र.		उत्तर.
२७.	नृमेघ.	आंगिरस.		उत्तर.
२८.	प्रियमेघ.	काण्व.		उत्तर.
२९.	नृमेघ.	आंगिरस.		उत्तर.
३०.	विंदु.	आंगिरस.		उत्तर.
३१.	रहूगण.	गोतमपुत्र.		उत्तर.
३२.	स्यावाश्व.	आत्रेय.	त्रित ३२, २.	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
३३-३४.	त्रित.	आत्य.	त्रित ३४, ४.	उत्तर.
३५-३६.	प्रभूवसु.	आंगिरस.	प्रभूवसु ३५, ६.	उत्तर.
३७-३८.	रहूगण.	गोतमपुत्र.	त्रित ३७, ४. ३८, २.	उत्तर.
३९-४०.	बृहन्मति.	आंगिरस.	बृहन्मति ३९, १.	उत्तर.
४१-४३.	मेध्यातिथि.	काण्व.	मेध्यातिथि ४३, ३.	उत्तर.
४४-४६.	अयास्य.	आंगिरस.	अयास्य ४४, १.	उत्तर.
४७-४९.	कवि.	भृगुपुत्र.		उत्तर.
५०-५२.	उचध्य.	आंगिरस.		उत्तर.
५३-६०.	अवत्सार.	काश्यप.	ध्वस, पुर्याति ५८, ३.	उत्तर.
६१.	अमहीयु.	आंगिरस.	शंवर, दिवोदास, तुर्वश, यदु ६१, २.	उत्तर.
६२.	जमदग्नि.	भार्गव.	अंगिराभ्यः ६२, ९. जमदग्नि ६२, २४.	उत्तर.
६३.	निष्ठुवि.	काश्यप.		
६४.	कश्यप.	मरीचिपुत्र.		
६५.	भृगु किंवा जमदग्नि.	वह्मपुत्र. भार्गव.	व्यश्व ६५, ७. शर्यणावत ६५, २२. आर्जाकि, कृत्वन् ६५, २३. पस्त्य, पंचजन ६५, २३. जमदग्नि ६५, २५.	उत्तर.
६६.	शतं वैखानसः	विश्वामित्रपुत्र.		उत्तर.
६७.	ऋ.			उत्तर.
	१-३. भरद्वाज.	वार्हस्पत्य.		
	४-६. कश्यप.	मरीचिपुत्र.		
	७-९. रहूगण.	गोतमपुत्र.		
	१०-१२. मौम.	आत्रेय.		
	३१-१५ विश्वामित्र.	गाथीपुत्र.		
	१६-१८. जमदग्नि.	भार्गव.		

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
	१९-२१. वसिष्ठ.	मित्रावरुणपुत्र.		
	२२-३२ पवित्र. किंवा वसिष्ठ.	आंगिरस. मित्रावरुणपुत्र.		
६८.	वत्सप्री.	भलंदनपुत्र.		उत्तर.
६९.	हिरण्यस्तूप.	आंगिरस		उत्तर.
७०.	रेणु.	विश्वामित्रपुत्र.		उत्तर.
७१.	ऋषभ.	विश्वामित्रपुत्र.		उत्तर.
७२.	हरिमंत.	आंगिरस.		उत्तर.
७३.	पवित्र.	आंगिरस'		उत्तर.
७४.	कक्षीवान.	दीर्घतमसपुत्र.	कक्षीवते ७४, ८,	उत्तर.
७५-७९.	कवि.	भार्गव.		उत्तर.
८०-८२.	वसु	भारद्वाज.		उत्तर.
८३.	पवित्र	आंगिरस.		उत्तर.
८४.	प्रजापति	वानःपुत्र.		
८५.	वेन.	भृगुगोत्री.		उत्तर.
८६.	ऋ. १-१०. आकृष्ट, माष.	आत्रेय.		उत्तर,
	११-२०. सिकता, निवावरी.	आत्रेय.		
	२१-३० पृथ्व्य, अज.	आत्रेय.	अंगिरः ८६, २३.	
	३१-४०. वरील सर्व. (सहा.)	आत्रेय.		
	४१-४५. भौम.	आत्रेय.		

सू.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
	४६-४८. शुत्समद.		अग्नि ८६, ४८.	उत्तर.
८७-८९.	उशना.	काव्य.	उशनाकाव्य ८७, ३. नहुष्याणि ८८, २. पेटु. ८८, ४.	उत्तर.
९०.	वसिष्ठ.	मैत्रावरुणि.		उत्तर.
९१-९२.	कश्यप.	मरीचिपुत्र.	नहुष्य ९१, २. मनु, दस्यु ९२, ५.	उत्तर.
९३.	नोधस्.	गोतमपुत्र.		उत्तर.
९४.	कण्व.	आगिरस.		उत्तर.
९५.	प्रस्कण्व.	कण्वपुत्र.		उत्तर.
९६.	प्रतर्दन.	दिवोदासपुत्र.	मनु ९६, १२.	उत्तर.
९७.	ऋ १-३. वसिष्ठ.	मैत्रावरुणि.	उशनाकाव्य ९७, ७. जमदग्नि ९७, ५१.	उत्तर.
	४-६. इन्द्रप्रमति.			
	७-९. वृषगण.			
	१०-१२. मन्यु.			
	१३-१५. उपमन्यु.			
	१६-१८. व्याघ्रपाद.	वसिष्ठगोत्री.		
	१९-२१. शक्ति.			
	२२-२४. कर्णश्रुत्.			
	२९-३७. मृळीक.			
	३८-३०. वसुकि.			

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार-संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
	३१-४४. पराशर.	शक्तिपुत्र.		उत्तर.
	४५-५८. वत्स.	आंगिरस.		उत्तर
९८.	अंवरोष. ऋजिश्वन्.	वृषागिरपुत्र. भरद्वाजपुत्र.		उत्तर.
९९-१००.	रेभ व सूत्र.	कश्यपगोत्री.		उत्तर.
१०१.	ऋ.अंधीगु १-३.	स्यावाश्वपुत्र.	भृगवः १०१, १३.	उत्तर
	४-६. ययाति.	नहुषपुत्र.		
	७-९. नहुष.	मनोःपुत्र.		
	१०-१२. मनु.	संवरणपुत्र.		
	१३-१६. विश्वामित्र किंवा प्रजापति.	वाचःपुत्र.		
१०२.	त्रित.	आप्य.	त्रित १०२, २; ३.	उत्तर.
१०३.	द्वित.	आप्य.		उत्तर.
१०४.	पर्वत, नारद किंवा शिखंडिनी.	काश्य. कश्यपाच्या दोन मुली.		उत्तर.
१०५.	पर्वत, नारद.	काश्य.	अत्रिणं १०५, ६.	उत्तर.
१०६.	१-३. अग्नि.	चक्षोःपुत्र.		
	४-५. चक्षु.	मनुपुत्र.		
	६-९. मनु.	अप्सु- नाम्नःपुत्रः		
	१०-१४. अग्नि.	चाक्षुष.		
१०७.	भरद्वाजादि- सप्तविं.		आंगिरस १०७, ६	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार- संबंध.	उल्लिखित व्यक्ति.	पूर्व की उत्तर.
१०८.	१-२. क्र. गोरिवीति. ३. शक्ति. ४-५. ऊरु. ६-७ ऋजिश्वन. ८-९. ऊर्ध्वसन्न. १०-११. कृतयशस्. १२-१३. ऋणंचय. १४-१६. शक्ति.	शक्तिपुत्र. वसिष्ठपुत्र. आंगिरस. भारद्वाज. आंगिरस. आंगिरस. आंगिरस. वसिष्ठपुत्र.	नवम, दध्यद् १०८, ४.	उत्तर.
१०९.	धिष्योपेतामयः	ईश्वरपुत्राः.		
११०.	त्र्यरुण, त्रसदस्यु.		वसुरुक् ११०, ६.	उत्तर.
१११.	अनानत.	परुच्छेपपुत्र.		उत्तर.
११२.	शिशु.	आंगिरस.		उत्तर.
११३-११४.	कश्यप.	मरीचिपुत्र.	शर्यणावत ११३, १. आर्जाकि ११३, २. वैवस्वतं ११३, ८. कश्यप ११४; २.	
मंडल दहावें.				
१-७.	त्रित.	आप्य.	पूरवे ४, १. मूराः ४, ४.	उत्तर.
८.	त्रिंशेरस्.	त्वष्टृपुत्र.	त्रित ८, ७. आप्य, त्रिंशर्षिण, त्रित, त्वाष्ट्र ८, ८. त्वाष्ट्र, विश्वरूप ८, ९.	
९.	सिंधुद्वीप. त्रिशिरस्.	अंवरीषपुत्र. त्वष्टृपुत्र.		उत्तर.
१०.	यम, यमी.	विवस्वतपुत्र, पुत्री.	त्वष्ट्र, विश्वरूप १०, ५. यमी, यम १०, ९.	

सू.क.	सू.का.र.	सू.का.र. सं.व.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
११-१२.	हविर्धान.	अंगपुत्र.	मनु ११, ३.	
१३.	विवस्वत्.	अदितिपुत्र.		
१४.	यम.	विवस्वत्पुत्र.	वैवस्वतयम १४, १. अंगिराभिः १४, ३; ४. मातली, कव्य १४, ३. ऋक्वत्, वृहस्पति १४, ३. विरूप १४, ५. अंगिरसः, नवम, अयर्वाण, भृगु १४, ६.	
१५.	शंख.	यमपुत्र.		
१६.	दमन.	यमपुत्र.		
१७.	देवश्रवस्.	यमपुत्र.	यम, विवस्वत्, त्वष्टा १७, १. सरण्यु, सवर्णा १७, २.	उत्तर.
१८.	संकुसुक.	यमपुत्र.		
१९.	माधित. भृगु. च्यवन.	यमपुत्र. वरुणपुत्र. भार्गव.		उत्तर.
२०-२६.	विमद किंवा विमद.	प्रजापति-पुत्र. वसुकपुत्र	विमद, २०, १०. अथर्वन् २१, ५. शुष्ण २२, ७; ११; १४. दस्यु, दास. २२, ८. दास २३, २. विमदाः २३, ६. विमद २, ३७. विमद २४, ४. कक्षीवान् २५, १०. शुच, शुचा २६, ६.	उत्तर.
२७.	वसुक.	इंद्रपुत्र.	कपिल २७, १६. प्रमर २७, २०.	उत्तर.
२८.	वसुकपत्नी.	इंद्रस्तुपा.		उत्तर.
२९.	वसुक.	इंद्रपुत्र.	कुरु, त्रिशोक २९, २.	उत्तर.
३०-३३.	कवप.	इलूपुत्र.	कव, वृषद, द्याव ३१, ११. कुरुश्रवण, कलश ३२, ९. दुःशासु ३३, १. पशवः ३३, २. कुरुश्रवण, त्रासदस्यव ३३, ४. उपमधवत ३३, ६. मित्रातिथि, उपमश्रवस ३३, ७.	उत्तर.
३४.	कवप किंवा ऊक्ष.	इलूपुत्र.	मौजवत सोम ३४, १.	उत्तर.
३५-३६.	लुश.	धनाकपुत्र.	शर्यणावतः ३५, २.	
३७.	आमितपस्.	सूर्यपुत्र.		
३८.	मुक्कवान् इंद्र किंवा लुश.	धनाकपुत्र.	दारा ३८, ३. कुरुस ३८, ५.	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ति.	पूर्व की उत्तर.
३९-४०.	घोषा.	कक्षीवान् कन्या.	च्यवान्, तौग्य ३९, ४. विमद, शुंभ्यु, पुषमित्र, वधिमती ३९, ७. कौल, वंदन, विष्पला ३९, ८. रेभ, अत्रि, सप्तवाग्नि ३९, ९. पेदु ३९, १०. वायु ३९, १३. मृगु ३९, १४. घोषा ४०, ५. कुत्स ४०, ६. मुज्यु, वश, विंजार ४०, ७. कृश, शयु ४०, ८.	उत्तर.
४१.	सुहस्त्य.	घोषायाःपुत्रः.		उत्तर.
४३-४४.	कृष्ण.	आंगिरस.	केपयः ४४, ६.	उत्तर.
४५-४६.	वत्समी	भलंदनपुत्र.	उशिज, भुगवः ४६, २. वैभूवस ४६, ३. मूर, अमूर ४६, ४. त्रित ४६, ६. भुगु, मनु ४६, ९.	उत्तर.
४७.	सप्तगु.	आंगिरस.	दस्युहा ४७, ४. सप्तगु, आंगिरस ४७, ६.	उत्तर.
४८-५०.	इंद्र.		अथर्वण, त्रित, दधीच, दस्यु ४८, २. पूरवः ४८, ५. गुंगु, अतिथिगव, पणय, करंज, वृत्र ४८, ८. नमी साय ४८, ९. कवि, कुत्स, शुष्ण, दस्यु, अत्क ४९, ३. वेतस, तुप्र, कुत्स तुजि ४९, ४. मृगय, श्रुतर्वन, वेश, आयु, सन्य, पङ्गुभि ४९, ५. नववास्व, बृहद्रथ, दास ४९, ६. दास ४९, ७. नहुपोनहुष्टर, तुर्वश, यदु ४९, ८.	उत्तर.
५१-५३.	सौचीक वामि.		मनु ५१, ५.	
५४-५६.	बृहदुक्थ.	वामदेवपुत्र.	बृहदुक्थ ५४, ६. दस्यु ५५, ८. बृहदुक्थ ५६, ७.	उत्तर.
५७-६०.	वंधु, सुवंधु, श्रुतवंधु, विप्रवंधु.	गोपायनपुत्र.	सुवंधु ५९, ८. उशीनराणि (वनस्पति) ५९, १०. असमाति, भजेरथ ६०, २. इक्ष्वाकु ६०, ४. असमाति,, रथप्रोष्ठ ६०, ५. अगास्त्य, पणि ६०, ६. सुवंधु ६०, ७.	उत्तर.
६१-६२.	नाभानेदिष्ट.	मनुपुत्र.	पक्थ ६१, १. तूर्वयाण, च्यवान ६१, २. नवग्व ६१, १०. शुष्ण, नार्षद ६१, १३. कक्षीवान् ६१, १६. नाभानेदिष्ट ६१, १८. आश्वघ्न ६१, २१. सरण्यु ६१, २३; २४. आंगिरस ६२, १. वल ६२, २. नामा ६२, ४. नवग्व, दशग्व, आंगिरस ६२, ६. मनु ६२, ८. सावर्ण्य ६२, ९. यदु, तुर्वश ६२, १०. सावर्णि ६२, ११.	उत्तर-
६३-६४.	गय.	छातिपुत्र.	नहुष्यस्य (ययातेः-सा.) ६३, १. मनु ६३, ७. छतेः सूनुः (गय) ६३, १७. सरस्वति, सरयु, सिंधु ६४, ९. गय ६४, १६. छतेःसूनु गय, ६४, १७.	उत्तर. उत्तर.
६५-६६.	वसुकर्ण.	वसुकपुत्र.	वृत्र ६५, २. मुज्यु, श्याव, वधिमती, कमयु, विमद, विष्णापु, विश्वक ६५, १२. सरस्वती ६५, १३. वसिष्ठ ६५, १५. वसिष्ठ ६६, १४; १५.	उत्तर.
६७-६८.	अयास्य.	आंगिरस.	अयास्य ६७, १. अंगिरसः ६७, २. पणि, वल ६७, ६. आंगिरसः ६८, २. वल ६८, ५; ६; ९.	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
६९-७०.	सुमित्र.	वध्यश्चपुत्र.	वध्यश्च ६९, १; २; ४. मनु ६९, ३. वध्यश्च ६९, ५; ९. दास, वृत्र, आर्य ६९, ६. वध्यश्च ६९, १०; ११; १२. अंगिरसां ७०, ९.	उत्तर.
७१.	वृहस्पति.	आंगिरस.		उत्तर.
७२.	वृहस्पति- अथवा अदिति.	लोकपुत्र किंवा आंगिरस. दक्षपुत्री.	अदिति, दक्ष ७२, ४; ५.	उत्तर.
७३-७४.	गौरिवीति.	शक्तिपुत्र.	नमुचि, मनु, दस्यु, दास, ७३, ७. प्रियमेधाः ७३, ११.	उत्तर.
७५.	सिंधुक्षित.	प्रियमेधपुत्र.	गंगा, यमुना, सरस्वती, शुतुद्रि, पराणि, असिकी, मरुद्दधा, वितस्ता, आर्जाकीया, सुषोमा, ७५, ५. तृथमा, सुसर्तु, रसा, श्वेती, सिंधु, कुमा, गोमती, कुमु, मेहल्ल, सिंधु ७५, ६.	उत्तर.
७६.	जरत्कर्ण.	इरावतपुत्र. (सर्पजाति.)	मनु ७६, ३.	
७७-७८.	स्यूरमरुति.	भृगुगोत्रज.	अंगिरसः ७८, ५.	उत्तर.
७९.	अग्नि अथवा सप्ति.	सौचीकगुण अथवा वैश्वानरगुण. वाजंभरपुत्र.		
८०.	वैश्वानर अग्नि.	सौचीकगुण.	जरत्कर्ण, अग्नि, वृमेध, जरुथ ८०, ३. नहुप ८०, ६.	उत्तर.
८१-८२.	विश्वकर्मान्.	भुवनपुत्र.		
८३-८४.	मन्यु.	तपसःपुत्रः.	दस्युहा ८३, ३. दस्यून ८३, ६.	उत्तर.
८५.	सूर्या.	सवितृसुता.	विश्वामसु ८५, २१.	
८६.	इंद्र, इंद्राणी, वृषाकापि.		दास, आर्य ८६, १९. पथ्य, मानवी ८६, २३.	उत्तर.
८७.	पायु.	भारद्वाज.	सूरदेवान् ८७, २. अथर्ववक् ८७, १२. रेभ ८७, १२; १३. सूरदेवान् ८७, १४.	उत्तर.
८८.	सूर्यन्वान्.	आंगिरस अथवा वामदेवपुत्र.		उत्तर.
८९.	रेणु.	विश्वामित्रपुत्र.	ओगण ८९, १५. विश्वामित्र ८९, १७.	उत्तर.
९०.	नारायण.			

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
९१.	अरुण.	वीतहव्यपुत्र.		
९२.	शार्यात.	मनोःपुत्रः.	अथर्वा, भृगु ९२, १०. अंगिराः ९२, १५.	उत्तर.
९३.	तान्व.	पृथोःपुत्रः.	दुःशीम, पृथवान, वेन, राम ९३, १४. तान्व, पार्थ, मायु ९३, १५.	उत्तर
९४.	अर्बुद.	कद्रुपुत्र (सर्पजाति).		
९५.	पुरूरवा, उर्वशी.	इलपुत्र.	पुरूरवा ९५, २; ५; ७; ११; १५. दासीः ९५, ५. उर्वशी ९५, १०; १७. वासिष्ठ ९५, १७. ऐल ९५, १८.	उत्तर.
९६.	वरु किंवा सर्वहरि.	आंगिरस, इंद्रपुत्र.		
९७.	मिषक्,	अथर्वणपुत्र.	मिषक् ९७, ६.	उत्तर.
९८.	देवापि.	ऋषिप्रेणपुत्र.	देवापि ९८, २; ४. शंतनु ९८, ३. आर्षिप्रेण, देवापि ९८. ५; ६; ८. देवापि, शंतनु ९८, ७. औलान ९८, ११.	उत्तर.
९९.	वम्र.	वैखानस.	विश्वदेवान् ९९, ३. वम्र ९९, ५. त्रित ९९, ६. नहुप ९९, ७. दस्यु ९९, ८. कुत्स, शुष्ण, कवि, अत्क ९९, ९. औशिज, ऋजिश्वा पिप्रु ९९, ११. वम्रक ९९, १२.	उत्तर.
१००.	दुवस्यु.	वंदनपुत्र.		उत्तर.
१०१.	बुध.	सोमपुत्र.	निष्ठिभ्यःपुत्र १०१, १२.	
१०२.	मुद्रल.	भर्म्यश्वपुत्र.	मुद्रलानी १०२, २. दास १०२, ३. मुद्रल १०२, ५. मुद्रलानी १०२, ६. मुद्रल १०२, ९.	
१०३.	अप्रतिरथ.	इंद्रपुत्र.		उत्तर.
१०४.	अष्टक.	विश्वामित्रपुत्र.		
१०५.	दुर्मित्र किंवा सुमित्र.	कुत्सपुत्र.	दस्यवे १०५, ७. सुमित्र, दुर्मित्र, कुत्सपुत्र १०५, ११.	उत्तर.
१०६.	भूतांश.	कश्यपपुत्र.	भूतांश १०६, ११.	
१०७.	दिव्य किंवा दक्षिणा.	आंगिरस. प्रजापति- दुहिता.		

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
१०८.	पणि व सरमा.		सगमा १०८, १; ३; ५; ७; ९. पणि १०८, २; ४; ६; ८; १०; ११. अंयांस्य, आंगिरस, नवम्व १०८, ८.	
१०९.	बृह्. उर्वनाभा. जमदग्निपुत्र.	ब्रह्मवादिनी. ब्रह्मपुत्र. भार्गव.		उत्तर.
११०.	राम (परशुराम-सा.)	जमदग्नि पुत्र.	मेना १११, ३. अंगिराभिः १११, ४. शुण १११, ५.	उत्तर.
१११.	अष्टादंष्ट्र.	वैरूप.		उत्तर.
११२.	नभःप्रभेदन.	विरूपगोत्र.		उत्तर.
११३.	शतप्रभेदन.	वैरूप.	धुनि, जुसुरि, दभीति ११३, ९.	उत्तर.
११४.	सग्नि किंवा धर्म.	वैरूप. तपसःपुत्र.		उत्तर.
११५.	उपस्तुत.	वृष्टिहव्य पुत्र.	वृष्टिहव्यस्यपुत्राः ११५, ९. उपस्तुतासः ११५, ९.	
११६.	अम्रियुत किंवा अम्रियूप.	स्थूलपुत्र.		
११७.	भिक्षु.	आंगिरस.		उत्तर.
११८.	उरक्षय.	अमहीयु गोत्री.		
११९.	इंद्र.	वलरूपी.		
१२०.	वृहद्वि.	अथर्वणपुत्र.	दास १२०, २. अथर्वा, वृहद्वि १२०, ९.	उत्तर.
१२१.	हिरण्यगर्भ.	प्रजापतिपुत्र.		
१२२.	चित्रमहस्.	वसिष्ठपुत्र.	मृग १२२, ५. वसिष्ठाः १२२, ८.	उत्तर.
१२३.	वेन.	भार्गव.		उत्तर.
१२४.	अग्नि.			
१२५.	वाक्.	अंशुणुहिता.		
१२६.	कुरुमलयर्हिष किंवा अंहोमुच्.	शिल्प पुत्र. वामदेव पुत्र		उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
१२७.	कुशिक अथवा रात्री.	सोभरि पुत्र भारद्वाज सुता.		
१२८.	विहव्य.	आंगिरस		
१२९.	परमेष्ठी प्रजापति.			
१३०.	यज्ञ.	प्रजापति पुत्र.		
१३१.	सुकीर्ति.	कक्षीवान् पुत्र.		उत्तर.
१३२.	शकपूत.	वृमेध पुत्र.	शकपूत १३२, ५. वृमेध १३२, ७.	उत्तर.
१३३.	सुदास.	पिजवनपुत्र.		उत्तर.
१३४.	मंधातृ. ऋ. ७. गोधा.	युवनाश्वपुत्र. ब्रह्मवादिनी.		उत्तर.
१३५.	कुमार.	यसगोत्री.		
१३६.	जुति, वातजूति विप्रजूति, वृषाषक, करिक्त, एतश, ऋष्यशृंग.	वातरशन पुत्रा.	वातरशना: १३६, २.	
१३७.	भरद्वाजादि- सप्तर्षि.			उत्तर.
१३८.	अंग.	उरुपुत्र.	कुत्स १३८, १. ऋजिश्वा, दास १३८, ३. अयास्य १३८, ४.	उत्तर.
१३९.	विश्वावसु.	गंधर्व.	विश्वावसु, गंधर्व १३९, ४; ५.	
१४०.	अग्नि पावक.			
१४१.	अग्नि तापस.			
१४२.	जरितु, द्रोण, सरीसृक, स्तंभमित्र.	शार्ङ्ग (पक्षि जातीय.		
१४३.	अत्रि.	संख्यपुत्र.	अत्रि, कक्षीवान् १४३, १. अत्रि १४३, २; ३. मुज्यु १४३, ५.	

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार-संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
१४४.	सुपर्ण. किंवा ऊर्ध्व- कृशान.	तार्क्ष्यपुत्र. यमगोत्री.	ऊर्ध्वकृशान १४४, २. सुपर्ण १४४, ४.	उत्तर.
१४५.	इंद्राणी.			उत्तर.
१४६.	देवमुनि.	इरंमद पुत्र.		
१४७.	सुवेदस्.	शिरीषपुत्र.		
१४८.	पृथु.	वेनपुत्र.	दासी १४८, २. पृथु, वेन्य १४८, ५.	उत्तर.
१४९.	अर्चव.	हिरण्यस्तूपपुत्र.	हिरण्यस्तूप, आंगिरसः, अर्चव १४९, ५.	उत्तर.
१५०.	मृळीक.	वासिष्ठपुत्र.	अत्रि, भरद्वाज, गविष्टि, कण्व, त्रसदस्यु, वासिष्ठ, मृळीक १५०, ५.	उत्तर.
१५१.	श्रद्धा.	कामगोत्रजा.		
१५२.	शास.	भारद्वाज.	शास १५२, १.	उत्तर.
१५३.	इंद्रमातरः	देवानां स्वसृभूताः.		
१५४.	यमी.	विवस्वतो- दुहिता.		
१५५.	शिरिविठ.	भरद्वाजपुत्र.	शिरिविठ १५५, १.	उत्तर.
१५६.	केतु.	अग्निपुत्र.		
१५७.	भुवन किंवा साधन.	आपत्यपुत्र. भुवनपुत्र.		उत्तर.
१५८.	चक्षु.	सूर्यपुत्र.		
१५९.	शची.	पुलोमतनया.		
१६०.	पूरण.	विश्वामित्रपुत्र.		उत्तर.
१६१.	यक्ष्मनाशन.	प्रजापतिपुत्र.		
१६२.	रक्षोहा.	ब्रह्मपुत्र.		
१६३.	विश्वहा.	कश्यपगोत्री.		
१६४.	प्रचेतस.	आंगिरस.	प्रचेता, आंगिरसः १६४, ४.	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
१६५.	कपोत.	निर्ऋतिपुत्र.		
१६६.	शक्र किंवा ऋषभ.	वैराज.	ऋषभ १६६, १.	
१६७.	विश्वामित्र व जमदग्नि.		विश्वामित्र, जमदग्नि १६७, ४.	उत्तर.
१६८.	अनिल.	वातगोत्री.		उत्तर.
१६९.	शक्र.	कक्षीवत् गोत्री.	अंगिरसः १६९, २.	
१७०.	विभ्राट्.	सूर्यपुत्र.		
१७१.	इट्.	भृगुपुत्र.	इट् १७१, १, आत्तवुध, वेत्य १७१, ३.	उत्तर.
१७२.	संवर्त.	आंगिरस.		उत्तर.
१७३.	ध्रुव.	आंगिरस.		उत्तर.
१७४.	अभीवर्त.	आंगिरस.		
१७५.	ऊर्ध्वग्रावा.	अर्बुद (सर्प) ऋषःपुत्र.		
१७६.	सूनु.	ऋषभपुत्र.		उत्तर.
१७७.	पतंग.	प्रजापतिपुत्र.		
१७८.	अरिष्टनेमि.	तार्क्ष्यपुत्र.	अरिष्टनेमि, तार्क्ष्य १७८, १.	उत्तर.
१७९.	१. शिवि. २. प्रतर्दन. ३. वसुमना.	उशीनरपुत्र. काशीराजा. रोहिदश्चपुत्र.		उत्तर.
१८०.	जय.	इंद्रपुत्र.		उत्तर.
१८१.	प्रथ. सप्रथ. घर्म.	वासिष्ठ. भारद्वाज. सूर्यपुत्र.	प्रथ, सप्रथ, वसिष्ठ १८१, १. भारद्वाज १८१, २. घर्म १८१, ३.	
१८२.	तपुर्मूर्धा.	बृहस्पतिपुत्र.	तपुर्मूर्धा १८२, ३.	
१८३.	प्रजावान्.	प्रजापतिपुत्र.		
१८४.	त्वष्टा, विष्णु.	प्रज्जपतिपुत्र.		

सूक्त.	सूक्ताकार.	सूक्ताकार-संबंध.	उल्लिखितव्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
१८५.	सत्यधृति.	वरुणपुत्र.		
१८६.	उल	वातगोत्री.		
१८७.	वत्स.	अग्निपुत्र.		उत्तर.
१८८.	श्येन.	अग्निपुत्र.		
१८९.	सार्पराज्ञी.			
१९०.	अघमर्षण.	मधुच्छंदपुत्र.		उत्तर.
१९१.	संवतन.			
आठव्या मंडळांतील वालखिल्य सूक्तें.				
१.	प्रस्कम्ब.	कम्ब कुलोत्पन्न.	कम्ब १, ५. मेघ्यातिथि १, ९. नोपातिथि १, ९. कम्ब, पश्य, त्रसदस्यु, गोशर्य, ऋजिश्वन, दशवज १, १०.	उत्तर.
२.	पुष्टिगु.		पौर २, ५. दस्यु २, ८. एतश्, कृत्य, दशवज, वश २, ९. कम्ब, मेघ, दार्घनीय गोशर्य २, १०.	उत्तर.
३.	श्रुष्टिगु.		मनु सावरण, नोपातिथि, मेघ्यातिथि, पुष्टिगु, श्रुष्टिगु ३, १. पार्षद्वाण, प्रस्कम्ब ३, २. क्रिवि, शुष्ण ३, ८. दास ३, ९. क्षाम ३, ९.	उत्तर.
४.	आयु.		मनुविस्तान्, त्रित, आयु ४, १. पृषध, मेघ्य, ऋजुत्स, स्युमरासि, दशोणि, दशोषिप्र ४, २. कम्बवत् ४, ८.	उत्तर.
५-६.	मेघ्य.		आयु, कुत्स, अतिथिग्व ५, २. शोष्ठ ५, ४. पौर ६, १. कृश, संवत् ६, २. प्रस्कम्ब ६, ८.	उत्तर.
७.	कृश.		क्राप्वायन ७, ४.	उत्तर.
८.	पृषध.		दस्यवेष्टक ८, १. पौतकत ८, २. दास ८, ३. पूतकता ८, ४.	उत्तर.
९-१०.	मेघ्य.			उत्तर.
११.	सुपर्ण.			उत्तर.

मागे दिलेल्या माहितीवरून ज्यांचा संबंध दाशराज्ञ युद्धाशी प्रत्यक्ष दाखविता येतो त्यांची नावे पूर्वी दिलीच आहेत. पुढे दिलेल्या व्यक्तींपैकी कांहींचा संबंध लागत असला तरी तो तितका स्पष्ट नसल्यामुळे व कांहींचा अनिश्चित असल्यामुळे त्यांची नावे वेगळी दिली आहेत.

अज्ञातसंबंधः—अंशु, अशु, अवाश्व, अधियु, अप्रवान, अंबरीष, अथास्य, आजमीव्हासः, आयवस, आर्चक, आपन्न, इलीविश,

इट, उक्षण्यायन, उरण, उरुःकक्ष, उशीनराणी, ऊर्जव्य, ऋजुत्स, ऋज्राश्व, ऋतस्तुभ, एक्यू, एवावद, ओगणास, औचथ्य और्णवाम, कद्रुव, कमयू, करज कर्कशु, कलि, कशु, कश्यप, कुणार, कृणिय, कौरवाण, क्रिवि, गांग्य, गोतम, गोपवन, जुमुनि, चैथ, जातुष्टिर, जाहुप, तरंत, तर्ष, तुणस्कंद, त्रित, त्रैतन, दध्यड्, दमीति, दशवज, दशोणि, दस्यवेष्टक, दाम्य, दार्घश्वस्, दुःशीम, देवक-मान्यमान, धुनि, ध्वसंति, ध्वस, नमुनि, नवग्व, नार्मर, नार्थ, नार्पद्, निदिताश्व,

नृपद, पठर्वा, पड्युभि, पणि, परमज्या, परावृज, पाकस्थामन्, पारावत, पिठिनस, पिपु, पुस्माय, पुसुमित्र, पुस्मीळ्, पुस्वति, पुष्टिगु, पृथवान्, पृदाकुसान्, पुष्टिगु, पेडु, प्रपथिन्, वाहुवृक्, वृसय, भयमान, भृगु, मनस्, मन्धातु, मुद्रल, मुद्रलानो, मेध, मेना, यजत, रथवीति, रुधिका, रेभ, वत्स, वधिमति, वन्दन, वरोसुपामन्, ववि, वसुहृन्, वसुरोचिप्, वसूयु, वातरक्षना, वार्पागिर, विमद, विशिशिष, विश्वक, विश्ववार, विश्वसामन्, विष्णापु, वृकद्वरस्, वृषगण, वृषणश्च, वृष्टिहव्य, वैददधि, व्यंस, शयु, शर, शरभ, शशीयसी, शिंजार, शिरिविठ, शीष्ट, शृंगशृष, शौरदेव्य, श्याव, श्यावाक, श्रुतकक्ष, श्रुतर्च, श्रुतविव, सदापृण, सन्नि, सप्तगु, सप्त-वाग्नि, सप्त, सहदेव, सांवरण, साप्य, सुदक्ष, सुदीति, सुदेव, सुपित्र्य, सुराधस्, सुश्रवम्, सुपामन्, सविद; स्थूमरभि, स्वनय, स्वश्च, हरयाण.

वरील विवेचनांत एक मोठे गृहीत धरली आहे आणि ती ही की सर्वांनुक्रमणी हा ग्रंथ प्रामाणिक होय. सर्वांनुक्रमणीच्या विश्वसनीय-तेची तपासणी झाली पाहिजे. ती तपासणी व्हावयाची म्हणजे ज्या सूक्तकाराच्या नांवावर विशिष्ट सूक्त पडले असेल ते त्यानेच केले आहे किंवा काय हे ठरविणे.

आतांपर्यंत दिलेल्या विवेचनावरून दाशराज्ञ युद्ध हे ऋग्वेदमंत्रांतील अत्यंत जुन्या मंत्रांच्या अगोदर अनेक दशके किंवा शतके होऊन गेले असावे अशी आमची खात्री झाली आहे. जे सूक्त आम्हास दाशराज्ञ युद्धानंतरचे ठरविता आले नाही ते युद्धापूर्वीचे आहे असेंहि सिद्ध होत नाही. आम्ही आमच्या स्वतःची खात्री पटवून घेण्या-करिता जो शोध केला तो येथे मांडला आहे, आणि दाशराज्ञ युद्धा-पूर्वीची एक ओळ तरी ऋग्वेदांत आहे किंवा नाही असा संशय आम्ही व्यक्त करतो.

दाशराज्ञ युद्ध हे हिंदुस्थानच्या इतिहासातील बरेच उत्तरकालीन झूत होय. म्हणजे वेद हे हिंदुस्थानच्या इतिहासातील बऱ्याच उत्तर-कालचे वार्धक्य आहे.

ऋग्वेदमंत्रांतील इतिहास.—ऋग्वेदाच्या मंत्रांत जो इतिहास आहे तो अगदी पहिल्या आर्यन् वसाहतीचा नाही, हे मागे सांगितलेच आहे. याविषयीचीं प्रमाणे थोडक्यांत पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत:

१ मंत्रांत 'हे हिंदुस्थानांत आ ग मनः'—दाशराज्ञ युद्ध असे राज-कीय स्वरूप दाखविते की, सुदास व दिवोदास हे पूर्वी वसलेल्या मुलखांत प्रवेश करीत आहेत आणि यदुतुर्वशांसारख्या जुन्या वळनान् राजांशी युद्ध करीत आहेत. दिवोदास, सुदास येतात ते श्रुषर्षसारख्या परक्या लोकांचे साहाय्य घेऊन येत आहेत. अर्थात् ज्या राज्यांशी ते युद्ध करीत आहेत तीं राज्ये पूर्वी अनेक वर्षे स्थापित झाली असली पाहिजेत.

२ मंत्रपूर्व कालीन पुरोहितांत 'वर्चस्वः'—जुन्या राज्यां-मध्ये पुरोहित संस्था इतक्या उत्तम तऱ्हेने प्रस्थापित झाली होती की, त्यांची सत्ता राज्यांतील उपयोगी पडे. पुरोहितांसारख्या

राज्यांतील वज्या मनुष्यांचे साहाय्य घेऊन राज्य काबीज करण्याची शक्यता अशा काळांत संभवते की, जेव्हां राज्य प्रस्थापित होऊन वराच काळ छोट्या असतो व राजाच्या सैनिकधुरीणांमुळे उत्पन्न होणारे सर्वाधिकारीत थोडेसे तरी दुर्बल झालेले असते. जेथे प्रदेश वराच वसला आहे व थोडी बहुत तरी शांतता नांदू लागली आहे, तेथेच पुरोहितास प्रजेवर वजन वाढवून आपले वस्तान चांगले वसविता येते. अशीच परिस्थिति मंत्रपूर्व दाशराज्ञयुद्ध दाखविते.

३ वेद दाशराज्ञ युद्धपूर्व स्थितीचे थोडे तक नाहीं तः—संपूर्ण वेद दाशराज्ञयुद्धोत्तर असल्यामुळे ते दाशराज्ञयुद्धकालीन स्थितीचेहि थोडे तक नाहीं. अर्थात् ते तत्पूर्व यदुतुर्वशांच्या स्थापनेच्या कालाचे थोडे तक कोठून असणार ? यदुतुर्वशांनी देखील पूर्वेकडील राजांस पंजाबांतून ढकलत आपली सत्ता प्रस्थापित केली असली पाहिजे.

यदुतुर्वश हे बोलून चालून पश्चिमेकडील राजे होते. अधिक पूर्वेकडील राजे हिंदुस्थानांत यांच्याहि पूर्वी आले असले पाहिजेत.

ते ज्या काळांत हिंदुस्थानांत आले तो इतिहास ऋग्वेदमंत्रांत येणे मुळीच शक्य नाही.

४ आर्यनांचे हिंदुस्थानांतील वास्तव्य भरतपूर्व कालीन आहे—मंत्रांत भरतांच्या देखील प्रवेशाचे चित्र स्पष्ट नाही. ते उत्तरकालीन आठवणी गोळा करून रचावयाचे आहे. भरतांच्या प्रवेशाच्या अगोदर देश किती वसला होता आणि तो कोणत्या प्रकारच्या लोकांनी वसला होता म्हणजे ते लोक आर्यन् होते किंवा नव्हते हा पुढचा प्रश्न आहे. याला उत्तर असे आहे की, भरत येण्याच्या पूर्वी आर्यन् महावंशांत मोडतील अशा जातींचे वास्तव्य देशांत झालेले होत. कदाचित् पूर्वे बंगाल व महाराष्ट्र वगळून आज आर्यन् भाषा बोलणारा जेवढा प्रदेश आहे तेवढा बहुतेक आर्यन् जातींनीच व्यापला होता. केवळ हिंदुस्थानांतील प्रदेशच नव्हे तर लंकेसारखा प्रदेश देखील त्या काळी आर्यन् लोकांच्या वंशांनी वसला असावा, या कल्पनेच्या शक्यतेस साधक पुरावा पुढील परिच्छेदांत दिला आहे.

५ दाशराज्ञ युद्धपूर्व इतिहास लिहिल्या ससाहित्यः—वेद जर आपणास दाशराज्ञयुद्धपूर्व कालापर्यंत पोचवीत नाहोत, तर आपणांपुढे असा प्रश्न उपस्थित होतो की या दाशराज्ञयुद्धपूर्वकालाचा इतिहास लिहिल्यास आपणांपाशी कांही साहित्य आहे किंवा नाही. आमच्या मतें साहित्य आहे, आणि ते साहित्य म्हणजे पुराणांतील व भारतातील कुरुयुद्धपूर्व राजांचे इतिहास होत. सुदासाचा संबंध पुराणांतील वंशावळीप्रमाणे वऱ्याच उत्तरकालाशी पोचतो. पुराणांच्या मताप्रमाणे दाशरथी राम व नल राजा, हे सुदासाच्या बरेच अगोदरचे राजे होत. त्या वेळची राजमालिका व कथा घेतल्या तर बहुतेक हिंदुस्थान शासनसंस्थांनी युक्त व बरेच सुधारलेले असे दिसते. भीमक हा विदर्भाचा राजा होता; म्हणजे सध्याचा महाराष्ट्र उर्फ प्राचीन काळचे दंडकारण्य ही वगळली तर उरलेला भाग वस-लेला होता असे दिसून येईल. रामाने लंका जिंकली ती नांगली

वसलेली व संपन्न होती असें दिसतें. जैन रामायण किंवा कन्नड रामायण हीं रामकथेच्या मुख्य भागांनां विरोध करीत नाहींत.

६ शक मगांची वसति मंत्रकर्त्या लोकां पूर्वीं कीं असावीः— भरत येण्यापूर्वीं देशांतील वसती अगदीं एकाच स्वरूपाची असेल असें नाहीं तर शक आणि मग या जातीहि भारतांत मंत्रकर्त्या लोकांच्या, म्हणजे ज्यांनां आर्यन् म्हणण्याचा प्रचार आहे त्या लोकांच्या अगोदर येऊन राहिल्या असल्यात. ही गोष्ट कीकटांत प्रवेश करूं पाहणाऱ्या आणि इंद्राचा द्वेष करणाऱ्या मगदास कुटुंबाची मसलत करणाऱ्या विश्वामित्राच्या सूत्रावरून लक्षांत येईल. कीकटास पुढें मगध म्हणूं लागले. मगध शब्दाची व्युत्पत्ति पतंजलि 'मगांस धारण करतो तो मगध' अशी करितो. 'मग' याचा अर्थ पतंजाले बरेंच पांडित्य करून पाप असा जो काढतो तो अनवश्यक ठरवून मागीं ऊर्फ मग लोक असा केला पाहिजे असें राजवाडे सांगतात. 'मग' इंद्रास दैत्यांत घालतात हे स्पष्टच आहे; आणि त्यामुळे मगध म्हणजे मगानुयायी इंद्रास पायस देत नाहींत म्हणून विश्वामित्राची तक्रारहि बरोबरच आहे. तैत्तिरीय संहितेच्या कालीं मागध म्हणजे मगधांतील लोक हें नांव निश्चित झालें होतें. मगधांतील लोकांस जर मागध हें नांव निश्चित झालें होतें तर मगध शब्द त्याहून जुना असला पाहिजे; आणि देशाला मगध नांव पडण्यापूर्वीं मगांची वसती तेथें बरीच वर्षे अगोदर झाली असली पाहिजे.

७ प्राचीन मगांचें वसति स्थानः—आम्हांला असें मात्र वाटतें कीं, आज जेथें मगध ऊर्फ कीकट आहे तेथेंच प्राचीन कीकटांची किंवा मगांची वसती नसावी; तर ती बरीच पश्चिमेकडे असावी. कां कीं, ऋग्वेदांत सरस्वतीच्या पूर्वेकडील प्रदेशाचे किंवा नद्यांचे उल्लेख फारसे आढळत नाहींत. कीकट आणि त्यांच्या देशांतील मगद या दोघांनाहि पुढें पूर्वेकडे कोणांतरी ढकललें असावें.

मगद हे कोण असावेत ? हे शक्य असावेत असें वाटतें. शकांचे उग्राचे मग असत ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे. गौतम हा आपणास शाक्य म्हणवी, कीकटांत जन्मलेला म्हणून म्हणवी, त्याला आपल्या अनेक पिढ्यांचा इतिहास ठाऊक होता असें तो दाखवी, तथापि आपण परक्या देशांतून आलों असूं अशी त्यास कल्पनाहि दिसत नाहीं. यावरून आणि नवीन आलेल्या टोळीस एकदम देशाच्या पूर्वेकडील कोपण्यांत शिरकाव करून राज्य स्थापण्याच्या अशक्यतेमुळे शकमगांचें आगमन मंत्रपूर्वकाळांत घातल्याशिवाय गर्त्यतर नाहीं.

८ मंत्रपूर्व संस्कृति.—मंत्रपूर्व संस्कृति आर्यन् असावी पण ब्राह्मणी नसावी. याला प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणजे भाषेनें आर्यन् परंतु ब्राह्मणजातिविहीन अशा समाजाचें अस्तित्व होय. मंत्रकालीन आर्यन् लोकांनां जर पुढें हिंदुस्थान वसविला असता तर त्या लोकांचा जेथें जेथें प्रसार झाला तेथें तेथें तो सत्राह्मण झाला असता; एवढेंच नव्हे तर त्यांचे ब्राह्मण कोणत्या तरी विशिष्ट वेदाचे आहेत अशा स्थितींत झाला असता. ब्राह्मणांच्या जातीची अशी स्थिति आहे कीं, औद्राग्रहौत्रादि क्रियानुरूप विशिष्टीकरण झाल्यानंतर ऋत्विक्संघांच्या त्या त्या जानी वनल्या. म्हणजे अगोदर ब्राह्मणजान पृथक्

वनली आणि तिचे पुढें वेदाप्रमाणें तुकडे पडले असें नसून, अगोदर समुच्चयांचे शिक्षणामुळे विशिष्टीकरण झालें आणि ते विशिष्टीभूत झालेले संघ जातिरूप पावले. अशी परिस्थिति असल्यामुळे जेथें जेथें मात्र संस्कृतीचे लोक गेले असते तेथें तेथें ते सत्राह्मण गेले असते. एवढेंच नव्हे, तर ते ज्या ब्राह्मणांवरोंवर गेले असते ते ब्राह्मण विशिष्ट वेदाचे किंवा शाखेचे असते.

९ भारतीय संस्कृतीचा ब्राह्मणहीन भागः—आर्यन् भाषेचा परंतु ब्राह्मणहीन असा भाग थोडा थोडा नाही. सर्वेध सिंहलद्वीपांतील सिंहलीसमाज अशा तऱ्हेचा आहे. सिंहलद्वीपामध्ये भारतीयानें गमन अर्वाचीन शोधक समजतात त्याप्रमाणें ख्रिस्तपूर्व सातव्या शतकांत झालें असतें, तर तें परदेशगमन खास सत्राह्मण झालें असतें. एवढेंच नव्हे तर तेथें एखादें विशिष्ट श्रौतसूत्रहि उत्पन्न झालें असतें. बौद्धांनी सिंहलांतील ब्राह्मणसंप्रदाय नष्ट केला असेल हें संभवत नाहीं. कां कीं, एक तर बौद्ध तेथें बरेच उदिरां म्हणजे ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकांत गेले. बौद्धांचा कटाक्ष ब्राह्मणजात नष्ट करण्याकडे नसून ब्राह्मणांपेक्षां आम्ही क्षत्रिय उच्च असें मत ते प्रस्थापित करीत असत व क्षत्रियब्राह्मणवैश्यशूद्र अशी चातुर्वर्ण्याची ते मांडणी करीत. नीतिनिर्गंडुवामध्ये गोवीर्य आपणांमध्ये ब्राह्मणरक्त असल्यामुळे आपण इतरांपेक्षां उच्च असें दाखविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. परंतु हा प्रयत्न धर्मशास्त्राचे तेथें गमन झाल्यानंतरचा आहे हें उघड आहे. जर तो अर्वाचीन नसता व केवळ बौद्धगमनकालीन असता, तर त्यांनीं ब्राह्मणांशीं हातजमाई करण्याऐवजीं आपलें क्षत्रियवंशसंभवत्त्व स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला असता; आणि गोवीर्य ज्याअर्थी जमिनीचे मालक आहेत त्याअर्थी तो पचूनहि जाता.

यावरून असा काळ उघड दिसतो कीं जेव्हां आर्यन् टोळ्या सिंधु-पूर्वेकडील प्रदेश व द्वीपे व्यापीत होत्या परंतु तेव्हां त्यांमध्ये ब्राह्मणजातीचें अस्तित्व नव्हतें.

१० प्राचीनतर आर्यन् संस्कृतीचें पुरातनत्वः—मंत्रसंस्कृति अथवा ज्या लोकांचा भारतप्रवेश ऋग्वेदांत चित्रित झाला आहे त्या लोकांची संस्कृति अगोदर अस्तित्वांत असलेल्या आर्यन् संस्कृतीहून थोडीशी तरी निराळी होती हें बरील विवेचनावरून सिद्ध होईल. या अगोदरच्या संस्कृतीला प्राचीनतर आर्यन् संस्कृति हें नांव देणें युक्त होईल. प्रश्न असा उपस्थित होतो कीं, या संस्कृतीचें अस्तित्व किती जुनें असावे ? सर्व देश व्यापला जाण्यास कमीत कमी एक हजार वर्षांचा काळ छोटला पाहिजे. आणि वैदिक आर्यन् म्हणजे भरत म्हणजे मात्र संस्कृतीचे लोक जेव्हां आले तेव्हां जर देश पूर्णपणें प्राचीनतर आर्यन् संस्कृतीच्या लोकांनीं व्यापला गेला असता तर ती प्राचीनतर आर्यन् संस्कृति कमीत कमी हजार वर्षांची जुनी असावी.

११ जुनी संस्कृति आर्यन् कशावरूनः—ही जुनी संस्कृति आर्यन् असावी असें म्हणण्यास आधार हा कीं यदुतुर्वशांसारख्या जुन्या पाश्चिम राष्ट्रांचा जो उल्लेख आपणांस आढळतो तो उल्लेख अमिगुक्त आढळतो. वसिष्ठविश्वामित्र हे जुन्यांचेच पुरोहित कांहीं

काल होते. शिवाय नवीनांच्या संस्था जुन्यांशीं ज्या मिसळून गेल्या त्या त्यांत सादृश्य असल्याखेरीज मिसळून गेल्या नाहीत. भारताच्या ठोळीवरोवर फारच थोडक्या लोकांचें आगमन झालें असावें. त्यांनीं जुन्यांच्या भाषा मारून टाकणें अर्थात् शक्य नव्हतें. त्या भाषा देखील सहस्र असल्या पाहिजेत.

१२ प्राचीन तत्त्वार्थनू संस्कृतीं तीं लोकांचा आधुनिक-मः—प्राचीनतरे आर्यनू संस्कृति जर ब्राह्मणविहीन पण आर्यनू असेल तर त्या जनतेचा आधुनिक कसा काय होता हा पुढें प्रश्न स्वाभाविकच उत्पन्न होतो. ते लोक संस्कृतिविहीन असणें शक्य नाही. कां की, ज्या लोकांची सर्व देश व्यापण्याइतकी व्यापकता वाढली त्यांच्यामध्ये काहींतरी नीतिनियम उत्पन्न झाले असलेच पाहिजेत. ज्या देशामध्ये त्यांनीं हजारएक वर्षे वसती केली व जमीन नांगरली, जेथें त्यांचीं राजकुळें स्थापित झालीं व पौरोहित्यहि स्थापन झालें त्या देशामध्ये वाङ्मयविषयक किंवा विज्ञानविषयक किंवा मनोरंजनात्मक संस्कृति तयार झाली नसेल असें नाही. ती तशी संस्कृति तयार झाली असावी असें धरल्यास त्या संस्कृतीचे अवशेष कोठें आहेत? आमच्या मतें दोन अवशेष दिसतात, एक अवशेष म्हणजे प्रत्यक्ष मंत्रांतीलच उल्लेख; आणि दुसरा अवशेष म्हणजे इतिहासपुराणांतील प्राचीन कथा. ऋग्वेदांत मात्र-संस्कृतीच्या लोकांचे धर्म जसे दिसतात तसे स्थानिकांचेहि दिसतात. दोन्ही लोक यजन करणारे दिसतात. परंतु प्राचीनांचें यजन फारच अल्प स्वरूपाचें होतें. यज्ञाचा विकास होण्यापूर्वीची अग्रयुपासेनेची पद्धति दोहोंस सामान्य असावी; आणि ती अथर्व्यांच्या क्रियांसारखी, म्हणजे गृह्यासारखी परंतु मंत्रहीन असावी. त्या समाजांत म्हणजे जेथें ऋग्विग्वेद्यांचा विकास झाला नव्हता तेथें अत्यंत स्वाभाविक ईश्वराची किंवा देवतांची किंवा मुतांची किंवा रोगांची किंवा सृष्टीतील अस्पष्ट शक्तींची उपासना असावी. उपासना करणारा धंदेवाईक वर्ग असावा किंवा नसावा याविषयी खात्रीपूर्वक सांगता येत नाही. ऋषि, पुरोहित, गायकव किंवा मांत्रिकत्व हीं सामान्यांपासून पृथक् शालीं असतीलच असें सांगता येत नाही. सामान्यांपासून पौरोहित्याचें पृथक् दोन तऱ्हांनीं संभवतें. एक तर पुरोहितवर्गाची जात वनणें किंवा दुसऱ्याच कोणीतरी परकीय जातीनें येऊन लोकांचें पौरोहित्य मिळविणें. मगांनीं ज्याप्रमाणें पारशांचें पौरोहित्य मिळविलें त्याप्रमाणें शकांचेहि मिळविलें व तो शकमगधुक समाज हिंदुस्थानांत आल्यामुळें काहीं समाज पृथक्पौरोहित्यमय असेल, परंतु सर्व समाज तसा असेल असें वाटत नाही. मगदांवाहेरील इतर लोकांच्या पारमार्थिक गरजा पुरविणारा वर्ग त्या लोकांतलाच असेल, आणि तो वर्ग पुढें एक तर नव्या येणाऱ्या लोकांच्या पुरोहितवर्गाशीं तादात्म्य पावला असावा किंवा सामान्य जनतेंत मिसळून गेला असावा.

१३ प्राचीन देश पुरोहितांचे प्रतिनिधीः—श्रौतस्मार्त धर्माखेरीज पारमार्थिक गरजा पुरविणारे लोक देशांत सध्या आहेत ते प्राचीन देश पुरोहितांचे प्रतिनिधी म्हणून धरण्यास काहीं हरकत नाही. असले वर्ग पुष्कळ आहेत. गारुडी, भुतें काढणारे,

मंत्रांनीं साप विंचू यांचें विष उतरविणारे, मोहिनीमंत्र वापरणारे, मूठ मारणें वगैरे सारखे जादूदोणे करणारे, गारपगारी म्हणजे गारांपासून रक्षण करणारे हे सर्व लोक आजच्या समाजांत दिसतात; आणि हे सर्व मंत्रहीन अथर्वणांचे प्रतिनिधी होत. अथर्वणांच्या क्रिया प्राचीन दिसतात पण अथर्ववेदांतील मंत्र अर्वाचीन दिसतात. काहीं क्रिया या दोन्ही देश व मात्र लोकांचें एकीकरण जेव्हां होऊं लागलें तेव्हां झालेल्या दिसतात. एकतर दोघांचा मिलाफ होऊन एकांन दुसऱ्याची विद्या काहीं काळ स्वीकारावी, किंवा एकांन दुसऱ्याची विद्या मारून टाकण्याचा प्रयत्न करावा. आजची अथर्ववेदांतील विद्या ही देश्यांची असावीच असें नाही. कदाचित् त्यांची असेल, कदाचित् दोन्ही लोकांचें एकीकरण होऊन बनलेली असेल. केवळ जादुदोण्याला वेदस्वरूप मिळालें हें देश्यांच्या व परकीयांच्या स्वयंमुळें नव्हे; तर त्रैविद्य व अथर्व यांच्या स्वयंमुळें होय. तथापि राक्षसवेद, सर्पवेद, इतिहासवेद, पुराणवेद इत्यादिकांस जें यज्ञसंस्थेत स्थान मिळालें तें देश्यांशीं हातजमाई करण्याच्या प्रयत्नामुळें मिळालें असावें असें दिसतें. कां की, त्यापैकीं नव्याचशा गोष्टींस मात्र संस्कृतींत मुळांचा आधार नाही. थोडक्यांत असें म्हणतां येईल कीं, अथर्वणस्वरूप पौरोहित्याच्या देश संस्कृतींतील भागांपैकीं मात्रांच्या आगमना-नंतरचा भाग अस्पष्ट आहे; पण इतिहासपुराणांचा मात्र नाही. म्हणजे देश्यांचा पुरोहितवर्ग मेल किंवा मात्रांच्या पुरोहितांत लोपला; परंतु देश्यांचा सूतांचा वर्ग टिकला, आणि त्यांनीं आपली संस्कृति इतकी कायम ठेवली कीं तिच्यावर मात्र संस्कृतींतील लोकांची थोडीवहुत पुढें चढली तरी मात्रसंस्कृतीच्या लोकांना ती विद्या घेऊन संवर्धनच करावी लागली.

प्रकरण ४ थें.

दाशराज्ञ युद्ध अथवा भरतदिग्विजय.

ऋग्वेदांत सर्वव्यापक प्रसंग दाशराज्ञयुद्धच होय.—ऋग्वेदांतील अनेक सूक्तांत अनेक कथांचे व प्राचीन इतिहासाचे अंश आले आहेत. त्या सूक्तांत जेव्हांनीं परिचित होणाऱ्या व्यक्तींचा परस्परशीं संबंध व्यक्त करून दाखविण्यास आपणांस विवेचनासाठीं असा एक प्रसंग घेतला पाहिजे कीं, त्याशीं सर्व व्यक्तींचा संबंध कसा तरी लावतां येईल व त्या व्यक्तींचा अन्योन्याश्रय स्पष्ट करतां येईल. व्यक्तींच्या अगर राष्ट्रांच्या विशेष कृत्यांची एखाद्या प्रसंगाच्या अनुसंधाने आपणांस ओळख होईल तर पाहिजे. ऋग्वेदांतील अनेक व्यक्तींचा संबंध प्रासंगिक रीत्या जुळविणें झाल्यास तो हेतु साधण्यासाठीं जो एकच प्रसंग सांपडतो तो “दाशराज्ञ युद्ध” हा होय, हें मागील प्रकरणांत साविस्तर दाखविलेंच आहे. ह्या प्रसंगाशिवाय अनेक व्यक्तींचा समावेश करणारा व सर्व मंडळांशीं संबंधित असलेला असा दुसरा महत्त्वाचा व व्यापक असा प्रसंग ऋग्वेदांत नाही. वेदो-लिखित घडामोडींत दाशराज्ञ युद्धाचें स्थान सर्वांत श्रेष्ठ दर्जाचें आहे तें ह्याच लक्षेनें होय.

या युद्धाचें वाङ्मयीन आणि ऐतिहासिक महत्त्व:-

या युद्धावर इतकें वाङ्मय निर्माण झालें व तें ऋग्वेदांत अंतर्भूत झालें यास त्या युद्धाचें ऐतिहासिक महत्त्व हेंच कारण होय. या युद्धांत गाजलेले क्षत्रिय पुराणांनीं वर्णिले नाहींत. पण या युद्धाशीं प्रसिद्ध ऋषींचा संबंध आला आहे. राजे म्हणून युद्धाशीं संबंध असलेल्या व्यक्तीहि अनेक असून त्यांचा उल्लेख बहुतेक मंडळांत येतो.

कोणत्या तरी व्यक्तीच्या संबंधानें दाशराज युद्धाचा उल्लेख सर्वच मंडळांत आला आहे. तथापि सातवें मंडळ व त्यांतहि कांहीं सूक्तें हीं युद्धाचें विरोध वर्णन करणारीं आहेत. ऋग्वेदसूक्तांतील इतिहास काढून घेण्यासाठीं प्रस्तुत युद्धांत भाग घेणाऱ्या व्यक्ती ज्या स्थळां निर्दिष्ट असतील तीं स्थळें जमविलीं पाहिजेत, आणि त्यांत उल्लेखिल्या व्यक्तींशीं संबंध दाखविणारे इतर उल्लेखहि एकत्रित केले पाहिजेत. दाशराज युद्धाच्या सन्निकर्षांनीं अनेक कथा, पुराण व स्थित्यंतरे यांवर कालस्थलसंबंधात्मक प्रकाश पडणार आहे.

पार्गंडेर असें दाखविण्याचा प्रयत्न करीत आहे कीं, पुरोहितांनीं किंवा ऋषींनीं वेदासारख्या ब्राह्मणी वाङ्मयांत ज्यांचें स्तोम गायिलें ते राजे क्षत्रिय वाङ्मयांत उल्लेखिलेले नाहींत किंवा महत्त्वाचें वर्णिलेले नाहींत; आणि रामायण महाभारतासारख्या क्षत्रिय वाङ्मयांतून महत्त्व पावलेल्या राजांचा गौरव वेदांत नाहीं. हें विधान कदाचित् सत्य असेल; तथापि यांतून पार्गंडेर असा जो ध्वनि काढतो की, ब्राह्मणी वाङ्मयांतून ज्यांचें वर्णन झालें त्यांचें राजकीय महत्त्व नाहीं, तो मात्र बरोबर नाहीं. दाशराज युद्धासंबंधानें पुढें जें विवेचन येईल त्यावरून असें दिसून येईल कीं, बरील पार्गंडेरच्या समजुतीला आधार नाहीं. फिलिपशिकंदराप्रमाणें दिवोदास व सुदास यांची जोडी दिग्बिजयी होती. धृतराष्ट्र व धर्मराज ज्यांस प्राचीन म्हणत असतील, अशा कालीं तितें अनेक राष्ट्रें पराभूत करीत गांधारापासून कुक्षेत्रापर्यंत ज्या लढाया मारल्या व जे शत्रू पाडाव केलें त्यांचा उल्लेख ऋग्वेदांत अक्षर शब्दांनीं आला आहे. हिंदुस्थानास "भारतवर्ष" हें नांव ज्या परिस्थितींत प्राप्त झालें त्या परिस्थितीचा प्रारंभ जर कोटें सांपडेल, तर तो या ब्राह्मणी वाङ्मयांतच सांपडेल. प्राचीन इतिहासाच्या दृष्टीनें, ज्या लोकांनीं इतर लोकांस जिंकून सर्व देशास आपलें नांव दिलें त्या लोकांच्या वर्णनापेक्षा भारतीय राष्ट्राच्या इतिहासकथनास दुसरा महत्त्वाचा प्रसंग कोणता? देशनामस्मश्रुकरणाचें महत्त्व जाणण्याइतकी इतिहासयुद्धि प्राचीनांत होती. पौराणिकांनीं 'भारतवर्ष' या नांवाचा ऐतिहासिक उलगाडा करण्याचा प्रयत्न करून या विषयाच्या महत्त्वाची ओळख दाखविली आहे.

हिंदुस्थान हा भारत कोणामुलें.—हिंदुस्थानास 'भारतवर्ष' कां म्हणतात? आपण कोणत्या भरतावरून आपणांस भारतीय म्हणवितों, याची जिज्ञासा आपणांस स्वाभाविक आहे. पुराणग्रंथ-मूळक असा समज आहे कीं, दुष्यंत व शकुंतला यांचा पुत्र जो भरत तो या देशाचा सार्वभौम राजा झाला आणि त्यावरून देशास

'भारतवर्ष' नांव पडलें. या भरताचा संबंध महाभारतानें कुरुकुळाशीं वर्णिला आहे, आणि कुरुच्या घराण्यांतील यादवांच्या काव्यास महाभारत व यादवांस भारतीयुद्ध असें नांव आज प्रचलित आहे. ऋग्वेदांत भरत नांवाचे लोक वर्णिलेले दिसतात. त्यांचें वृत्सूशीं नातें किंवा कदाचित् ऐक्य दिसून येतें. त्यांच्या विजयाचें वर्णनहि वेदांत आहे. मंत्रोत्पन्न माहिती दुष्यन्तपुत्र भरताच्या नांवानें देशास नांव मिळलें या पुराणग्रंथांच्या विधानाविषयीं संशय उत्पन्न करते. इतिहास कोणाचा हा प्रश्न आपण उत्पन्न केला त्या वेळेस असें लिहिलें आहे कीं, ज्या जातीचें किंवा राष्ट्राचें हिंदुस्थानांत अस्तित्व किंवा प्रामुख्य असेल त्यांचा इतिहास आपणांस लिहिला पाहिजे. आर्य हा शब्द यजनविषयक असल्यामुलें, केवळ आर्यांचा म्हणजे विशिष्ट तऱ्हेनें यजन करणाऱ्यांचा इतिहास आपणांस द्यावयाचा नाहीं. आपणांस देशांत जीं राष्ट्रे जात होतात त्यांची भोजदाद घेतली पाहिजे आणि त्या क्रियेपासून इतिहासास सुरवात केली पाहिजे, ही भोजदाद घ्यावयाची ती दाशराज युद्धाच्या अनुपंगानें घेऊन जीं राष्ट्रे वगळलीं जातील त्यांचा मागाहून इतिहास घेतला पाहिजे. प्राचीन काळीं चळवळ करणारीं बरींच राष्ट्रे दाशराज युद्धामध्यें सामील झालीं आहेत. पुष्य, कुष्य, भरत यांचें पौराणिकांनीं वंशोक्त्य धरलें आहे, तें तसें आहे म्हणून वेद साक्ष देतात काय याचाहि इतिहासार्थ वेदांकडे लक्ष देणाऱ्यानें विचार केला पाहिजे.

भरत हें ऋग्वेद व तदुत्तराच्या वैदिक वाङ्मयांत फार महत्त्वाचें असें एका लोकांचें नांव आहे. ऋग्वेदसंहितेंत सुदास आणि वृत्सु लोकांवरोबर यांच्या नांवाचा उल्लेख तिसऱ्या आणि सातव्या मंडळांत वारंवार येतो; आणि साहाय्या मंडळांत त्यांचा संबंध दिवोदासावरोबर दिसून येतो (ऋ. ६. १६, ४-५). एका ठिकाणीं (ऋ. ७. ८, ४) भरत लोक वृत्सूप्रमाणें पुरूंचे शत्रू आहेत असें म्हटलें आहे.

भरतस्वरूपस्पष्टीकरणार्थ प्रयत्न.—भरताचें स्वरूप जाणण्यासाठीं लुडविक, गेल्डनर, मॅकडोनेल, क्षिमर, हिलेब्रांट इत्यादि पाश्चात्य संशोधकांनीं या विषयावर जें थोडेंसं संशोधन केलें त्याचा माधेतार्थ खोल पाण्यांत प्रवेश करण्यापूर्वीं देतों. लुडविक भरत आणि वृत्सू हे एकच असें म्हणतो. ओल्डेनबर्ग म्हणतो कीं, वृत्सू हे भरतांचे वंशस्तुतिपाठक जे वसिष्ठ त्यांचेकीं होत. गेल्डनर म्हणतो कीं, वृत्सू हें भरतांचें राजघराणें असावें. वृत्सू आणि भरत हे शत्रू आहेत असें जें क्षिमरचें मत आहे तें मत भूगोलदृष्ट्यासुद्धा बरोबर नाहीं, असें मॅकडोनेल म्हणतो. याला तो असा आधार देतो कीं, क्षिमरच्या मताप्रमाणें वृत्सू लोक पश्चिमी नदीच्या (रावीच्या) पूर्वेला रहात असत व त्यावरून भरत हे वृत्सू लोकांवर पश्चिमेकडून हल्ला करीत असले पाहिजेत; परंतु ऋग्वेदांत तर 'देवश्रवस्' व 'देववात' हे भरत राजे सरस्वती, आपया व ह्यपद्वती यांच्या लग्न म्हणजे हिंदुस्थानांतील पवित्र प्रदेश जो मध्यदेश तेथें रहात असत असें दाखविलें आहे. हिलेब्रांटचें असें मत आहे कीं वृत्सू हे या प्रदेशांतील अगोदरचे लोक असावेत आणि सुदास व भरत हे मागाहून आले असावेत, आणि वृत्सू व भरत यांचा संबंध जडून

दोहोंची मिळून पुढे एकच जात झाली असावी. हे लोकमिश्रण दुसऱ्या एका गोष्टीच्या स्पष्टीकरणार्थ गृहीत धरलें पाहिजे असें तो म्हणतो. त्याच्या मतें अशा प्रकारचा संबंध असणें अगदीं अवश्य आहे. कारण, दिवोदासाचा संबंध भरद्वाज वंशाशी येत असतां त्याचा मुलगा अगर नातू सुदास (पैजवन) याचा संबंध वसिष्ठ आणि विश्वामित्र यांच्याशी येतो, याचें स्पष्टीकरण या तऱ्हेचा फरक झाला होता असें गृहीत धरल्याशिवाय होणार नाही. अर्थात् पैजवनांचे पहिले पुरोहित भारद्वाज असावे आणि नंतरचे पुरोहित दोन राष्ट्रांचा संयोग झाल्यामुळे विश्वामित्र व वसिष्ठ हे झाले असावेत. हिल्लेव्रॅटचे मत आम्हांस बरेचसें ग्राह्य दिसतें. कदाचित् असेंहि असेल कीं, राजकारणास ज्याचें पौरोहित्य अनुकूल होईल त्यास पुरोहित करावयाचें आणि गरज पडल्यास किंवा संपल्यास काहून टाकावयाचें ही तर पैजवनांची नीति असावी. असो.

तत्सूचे पुरोहित वसिष्ठ होते, आणि तत्सूचें भरतांशीं ऐक्य होतें आणि भरतांचें पौरोहित्य वसिष्ठाकडे होतें या दोन्ही गोष्टी अन्योन्याश्रयी दिसतात. वसिष्ठ तत्सूचे व भरतांचे पुरोहित झाले पण कालांतरानें मागे पडलेल्या विश्वामित्र घराण्यानें आपली भिक्षुकी परत मिळविली असें ब्राह्मणग्रंथांवरून दिसतें. भरतांचें आणि वसिष्ठाचें शत्रुत्व स्थापन झालें. रामायणांत व भारतांत वसिष्ठांस भिक्षुकीसाठीं कुहूंत कोसलाकडे घालविलें आहे.

मंत्रोक्त इतिहासाचें पुराणें आणि ब्राह्मणें यांनीं केलेलें विस्तरण.-वैदिक वाङ्मय आणि आर्षकाव्यग्रंथ यांच्या-मध्ये एक राजकुलविषयक किंवा मानववंशविषयक स्थित्यंतर दृष्टीस पडतें. ऋग्वेदामध्ये दाशराज्ञ युद्धांमुळे सरस्वती नदीच्या आसमंतांत पुरुषदुर्तुवादि दहा राष्ट्रांचा अगर राजांचा पराभव होऊन भरतांची तेथें स्थापना झालीसें दिसतें, तर महाभारतांत कुहूचें राज्य प्राचीन कालीं प्रस्थापित झालेली गोष्ट याच स्वरूपांत तेथें दिसत असून त्या कुहूनांच भरत आणि त्यांच्या कुलालाच पुरूकुल हें नांव दिलेलें दिसतें. ऋग्वेदामध्ये क्रिवी, कुरु, पुरु, भरत व तसू हे स्वतंत्र लोक दिसत असून या लोकांचा एकमेकांशीं संबंध फारच थोडा दिसतो. काहीं तर एकमेकांचे शत्रू दिसतात. दाशराज्ञ युद्धामध्ये यदु, तुर्वश, द्रुह्य, अनु आणि पुरु यांचें सत्य असून तसूभरतांवरोबर ते लडत आहेत. दाशराज्ञ युद्धामध्ये कुरुपुरुभरतांचें ऐक्य नाही एवढेंच नाही, तर कुहूंचा फत्ताच नाही; जे पुरु भरतांचे शत्रू होते त्या पुरुंना भरतांच्या पितृत्वाचा मान काहीं वैदिक आधारवर भारतांत दिला गेला आहे, आणि पुढील सरस्वतीतीरीं राज्य करणाऱ्यांस कुहूहें नांव प्राप्त झालें आहे. ज्याप्रमाणें भरतांचे व तसूचें ऐक्य झालें आणि तें वसिष्ठामुळे झालें, त्याप्रमाणें कुहूचें व क्रिवीपांचालाचें ऐक्य कवपांमुळे झालें नसेलना अशी इतिहाससूचक कल्पना उत्पन्न होते. कवप हा पथ्यमेकडील सप्तर्षी-पैकीं एक म्हणून त्याचें प्राचीनत्व व महत्त्व महाभारतांतील मोक्षधर्म-पर्वीत सांगितलें आहे. कुहूचें, भरतांचे व पुरुचें ऐक्य महाभारतांत दाखविलें आहे आणि भरतांचे व तसूचें ऐक्य ऋग्वेदांत वर्णिलें आहे. तसू आणि भरत यांचे पुढंशीं ऐक्य झालें व भरतांचें यदु, तुर्वश,

दुह्य आणि अनु यांच्याशीं वैर किंवा मित्रत्व कायम राहिलें, हें ऋग्वेद व महाभारत यांची तुलना स्पष्ट करिते. भरतांनां आपलें व आपल्याशीं मिळून गेलेल्या लोकांचें श्रेष्ठत्व स्थापून आपल्याशीं न मिळालेल्या लोकांनां हलकेंपणा दावयाचा होता. यामुळेच ययातिपुत्र-कथा उत्पन्न झाली नसेलना असा संशय येतो. पुरुंशीं संबंध जुळव्यानें नवीन आलेल्या भरतांस प्राचीनत्व मिळालें, भरतांचा व पुरुंचा संबंध असणेंहि शक्य आहे. कां कीं, दिवोदास व सुदास या दोघांसहि पुरु म्हटलें आहे. सायणांनीं अर्थ करताना मात्र पुरुंचा कामना पुरविणारा इत्यादि प्रकारचा अर्थ केला आहे. उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयांतहि भरतांचें नांव विशेष गाजलेलें आढळतें. शतपथ ब्राह्मणांत भरत दौष्यन्ति नांवाच्या एका राजाचा उल्लेख येतो. यानें अश्वमेध केला. त्याचप्रमाणें शतानीक सात्राजित या नांवाच्या दुसऱ्या एका भरत राजानेंहि तोच यज्ञ केला. ऐतरेय ब्राह्मणांत भरत दौष्यन्तीला दीर्घतमस्व मामतेय हा राजमुकुट घालीत आहे असें वर्णन येतें. हेंच उत्तरकालीन विधान पौराणिक कथाप्रसारास कारण झालें असावें, किंवा पौराणिक कथांशीं श्रौतसंस्थांचा आगंतुक संबंध जोडण्याचा हा प्रयत्न असावा. शतानीक यास सोमशुभन् वाजरलायन (हें उपाध्यायाचें नांव फार अलोकडचें आहे) यानें अभिषेक केला. हे भरत राजे कोठें रहात असतील याविषयी उत्तरकालीन लोकांची समजूत, त्यांनीं काशी लोकांवर जय मिळविले व यमुनातटीं आणि गंगातटीं यज्ञ केले म्हणून जे उल्लेख आहेत त्यांवरून अगदीं उघड होतें असें मॅकडोनेल म्हणतो. पण यांतहि आम्हांस हेतुपूर्वक फिरवाफिस्वीचा संशय येतो. त्याचप्रमाणें राजे लोकांच्या नामावलींत निरनिराळ्या ठिकाणीं आलेल्या पांचालाः, कुरु पांचालाः, भरताः इत्यादि मिश्र शब्दांवरून त्यांचा रहावयाचा देश स्पष्ट होतो. भारतांत तर सर्वत्र कुलदेवाचा राजवंश हा भरतवंशच होय असें आढळतें. यावरून ओल्डेनबर्ग याचें म्हणणें असें आहे कीं, ब्राह्मणकालीं भरत लोक कुलपांचाल लोकांत मिसळत होते. हें खरें असेल असें वाटतें. कां कीं ब्राह्मणेंच श्रौतधर्म आणि इतिहास-ज्ञान या परंपरांचें एकीकरण करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. किंवा ब्राह्मणांच्या पौरोहित्यास उपयोगी पडेल असा "इतिहास". तयार करीत आहेत असें दिसतें.

भरतांचे यज्ञसमारंभ पंचविश ब्राह्मण, ऐतरेय ब्राह्मण, शतपथ ब्राह्मण आणि तैत्तिरीय आरण्यक यांतून सारखे उल्लेखिले गेले आहेत. ऋग्वेदांतहि अग्निभरताच्या नांवाचा उल्लेख आला आहे. आप्री सूक्तांत भारती देवीचा उल्लेख येतो. ही भरतांच्या कुलाचें संरक्षण करणारी 'कुलदेवता' आहे. हिचा सरस्वती नदीशीं जो ऋग्वेद ऋचेंत संबंध दाखविला आहे, त्यावरून भरत लोकांचा सरस्वतीशीं संबंध असावा अशा विचारास जागा मिळते. पुढां शतपथ ब्राह्मणांत अग्नीला 'ब्राह्मण भारत' म्हणजे "भरतांचा उपाध्याय" म्हणून म्हटलें आहे; व त्याला मनुष्यत्, भरतवत् (म्ह० भरताप्रमाणें, मनुप्रमाणें) वलिग्रहण करण्यास बोलाविलें आहे.

एखादुसऱ्या ऋचेंत सुदास अथवा दिवोदास आणि पुरु अथवा त्रसदस्यु हे मिश्र होते असें दाखविलें आहे.

ओल्डेनवर्गच्या सूचनेप्रमाणे ह्यावरून कुर्क्षीं पुरु व भरत यांची एकी असावीसे दिसते.

एका भरताचा उल्लेख ऋग्वेदाच्या पांचव्या मंडळांत (५४, १४) येतो. परंतु तो कोण हें मात्र निश्चित सांगतां येत नाहीं.

भरतदौष्पतीवरून राष्ट्रनामाची अशक्यता:—
दाशराज युद्धामध्ये जे भरत दृष्टीस पडतात त्यांचा भरत दौष्प-
तीशी संबंध होता अगर नव्हता हा प्रश्न आहे. होता असें धर-
ल्यास राष्ट्रभरथापरु भरत हा राष्ट्राचें नांव उत्पन्न व्हावयाच्या
पूर्वीच झाला असला पाहिजे. तसें धरल्यास दौष्पन्ति भरताची
यज्ञभूमि कुक्षेत्र ही न राहतां ती कोठें तरी हिंदुस्थानापलीकडे
आहे असें म्हणावें लागेल. कारण भरत राजा दिवोदास हा
गांधारापासून दिग्विजय करीत आला होता. अर्थात् भरत कुलास
नांव देणारा भरत दिवोदासापूर्वीचा असला पाहिजे व तो गांधार
अथवा त्या पलीकडील प्रदेशांत रहात असला पाहिजे. कदाचित्
असेंहि शक्य असेल कीं, ज्याप्रमाणे राष्ट्राची उत्पत्ति एका पुण्या-
पासून करण्याचा मोह फेरिस्तासारख्यांसह पडतो त्याप्रमाणेच
मंत्रकालीन “इतिहासकारां”स पडला असावा. तसा तो पडला
असल्यास त्यांना भरत राष्ट्राची उत्पत्ति करण्याकरितां भरत राजा
निर्माण करावा यांत नवल नाहीं. किंवा असेंहि असेल कीं, या
प्रदेशास भारतवर्ष असें नांव अगोदरच पडत चाललें असून कुर्क्ष-
मध्ये जन्म झालेल्या दिग्विजयी राजपुत्राशी उत्तरकालीनांनीं राष्ट्र-
नामाचा संबंध जोडला असावा. या प्रकारच्या कृतीनें देश व
भरत यांचें एकीकरण होण्यास मदत झाली असावी.

राष्ट्रसंस्थापक भरताचें मूळस्वरूप व पराक्रम आपणांस ऋग्वेदांत-
तच शोधिले पाहिजेत. ऋग्वेदांत भरत लोक आहेत पण दुष्यंत
झडुंतला नाहीं किंवा दौष्यति भरतहि नाहीं. यावरून ऋग्वेद-
रचनाकारांस भरत, दुष्यंत, झडुंतला हीं ठाऊक नसावीं असा
संशय येतो. ठाऊक नसण्याचें कारण या व्यक्तींची मंत्ररचनोत्तरता
किंवा काल्पनिक अस्तित्व किंवा अन्यप्रदेशता असावी, या तिहीं-
पैकी कोणतें तरी एखादें कारण असलें पाहिजे. मंत्ररचनोत्तरता
असणें शक्य नाहीं. कां कीं, मंत्ररचना पारिव्रित जनमेजयाच्या
कालापर्यंत होत होती आणि संहितांत तें वाङ्मय शिरलें होतें. अन्य-
प्रदेशता किंवा काल्पनिक अस्तित्व या दोहोंपैकी कोणतीहि गोष्ट
खरी असली तरी त्यांत पुराहिती करामत दिसून येते. असो.

दाशराज युद्धाचा संबंध ज्याप्रमाणे अत्यंत प्राचीन राजकीय
घडामोडांशीं येतो त्याप्रमाणे तो भरद्वाज, वसिष्ठ व विश्वामित्र या
तीन मंत्रदृष्टा कुलांशीं येतो.

भरतांचा पूर्वेकडे जो प्रसार दाखविला आहे तो प्रसार अड-
धळ्याशिवाय झालेला नाहीं एवढेंच नव्हे तर काहीं प्रसंगां भरतांस
मारीहि मिळाला आहे. पक्षांचा म्हणजे अफगाणांचा राजा तूव्याण
थानें दिवोदास, आयु व कुत्स यांच्या संयुक्त सैन्याचा पराभव
केल्याचे उल्लेख आहेत. आयु हा पुरुक्वसाचा पुत्र असेल तर दाश-
राज युद्धापासून ऋग्वेदमंत्राचा विषय झालेलें पुरुक्वसपूर्वशीचें
जोडपे फार दूरचें नसावें. दाशराज युद्धापासून ऋग्वेदांत उल्लेखिलें

अनेक राजे फार दूर असलेले दिसत नाहींत. ऋग्वेदांतील सूक्ते
हीं आपणांस त्यांच्या व्याकरणाच्या वाहुल्यानें जितकीं जुनीं
वाटतात तितकीं नसावींत. दाशराज युद्धानंतरच मधुच्छेदादि
ऋषींचां सूक्ते येणार. ऋग्वेदांतील बहुतेक वाङ्मय दाशराज युद्धा-
पासून कुत्सयुद्धापर्यंतचें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. दाश-
राज युद्धांत प्रवेश करण्यासाठीं एक सूक्त विषयपरिचयासाठीं प्रथम
देतो. तें अत्यंत महत्त्वाचें आहे व तें सातव्या मंडळांतील अठ-
रावें आहे.

सातवें मंडल १८ वें सूक्त

त्वे ह्यत्पितरश्विन्न इंद्र विश्वा वामा जरितारो असन्वन् ।
त्वे गावः सुदुचास्त्वे हाश्वा स्त्वं वसु देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

हे इंद्र, आमच्या वाङ्मंडलांनीं देखील तुझीं स्तोत्रें गाऊन
ज्याअर्थी सर्व प्रकारची उत्तम संपत्ति मिळविली, (त्या अर्थी
आम्हीं देखील धनप्राप्तीच्या इच्छेनें तुझें स्तवन करतो. कारण)
तुजजवळ उत्तम दुधाच्या गाई व चांगले घोडे (आहेत). तूं यज्ञ
करणाऱ्या लोकांनां धन देणारा (आहेस).

राजेव हि जनिभिः क्षेप्येवाव ह्यभिरामि विदुष्कविःसन् ।
पिशा गिरो मधवन्गोभिरश्वैस्त्वायतः शिशीहि राये
अस्मान् ॥ २ ॥

हे इंद्र राजा ज्याप्रमाणे आपल्या क्षियांसह (सुखानें) रहातो
(त्याप्रमाणें) तूं देखील दुर्तांनीं युक्त असतोस. हे धनसंपन्ना, तूं
ज्ञानसंपन्न असल्यामुळे तुझी स्तुति करणाऱ्या आम्हांस सुवर्ण, गाई,
घोडे, वाहनें दे व तुझ्या ठिकाणीं दृढ प्रेम असलेल्या आम्हांस संपत्ती
करतां सुसंस्कृत कर.

इमा उत्वा पस्तुधानसो अत्र मन्द्रा गिरो देवयतीरुपस्तुः ।
अवीची ते पथ्या राय एतु स्याम ते ह्रमताविद्र शर्मन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र ह्या यज्ञांत (एकमेकींमध्ये) अहमहमिका करणाऱ्या अशां
(ह्या आमच्या) आनंदित करणाऱ्या स्तुती तुजप्रत येवोत.
तुझ्या संपत्तीचा मार्ग आम्हाकडे (मोकळा) असो; तसेंच तुझ्या
स्तोत्रांत गढलेल्या आम्हांस सुख प्राप्त होवो.

धेनुं न त्वा स्यवसे दृढुक्षन्तुप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।
त्वामिन्मे गोपतिं विश्व आहां न इन्द्रः सुमतिं गन्वच्छ ॥ ४ ॥

हे इंद्र तूणानें परिपूर्ण (असलेल्या) गोडयांत असणाऱ्या गाई
प्रमाणें उत्तम हवींनीं युक्त असलेल्या यज्ञगृहांत (राहणारा जो तूं
त्या तुझ्यापासून आपल्या) मनोरथाची पूर्णता करून घेऊं इच्छि-
णारा मी वसिष्ठ स्तोत्रें म्हणतो (कीं ज्यायोगानें) माझा परिवार
तुलाच गोपति म्हणतो, इंद्रानें आमच्या स्तोत्रानें आगमन करावें.

आणांसि चित्यप्रथाना सुदास इंद्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।
शर्पेत शिष्युमुचयथस्य नव्यः शापं सिध्नामकृणोदशस्तीः
॥ ५ ॥

॥ “पुन्तु” (अफगाणांची भाषा) हा शब्द पक्ष्य अन्वाचा अप-
भ्रंश आहे.

स्तवलेला इंद्र यानें पाणी खोलवसतांना देखील तत्त्व जाण्यास योग्य असें सुदास राजाकरितां केले, व त्यानें शिष्यूला नद्यांच्या पुरांनां शाप द्यावयास लावले.

उरोळा इत्थर्वशो यक्षुरासीश्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।
श्रुष्टिं चक्रुर्भगवो ब्रह्मवश्च सखा सखायमतरद्विपृचोः ॥ ६ ॥

१ यक्षकुशल असा व दानें देणारा असा तुर्वश नांवाचा राजा होता, त्यानें मत्स्य देशावर स्वाभ्या केल्या व त्यामुळे भृगूनी व ह्युनी तुर्वशाचें प्रिय केले व त्या वेळीं तुर्वशाच्या मित्रभूत इंद्रानें मित्रास (तुर्वश) संकटांतून तारले.:-सायण

२ चालून जाणारा आणि यक्षकुशल असा तुर्वश राजा होता त्यानें धनेच्छेनें सुदासावर स्वारी केली. मत्स्यासारखे परतंत्र असूनहि भृगु व ह्यु तात्काळ मदत करते झाले. सुदास आणि तुर्वश यांमध्ये मित्रइंद्र सुदासाला ह्युसह तारिता झाला.:-सायण

३ तुर्वश यक्षकुशल व दानशील होता. त्यानें मत्स्यांना (लोकांना) त्रास दिला. भृगु आणि ह्युनी तुर्वशाला मदत केली. दोघांमध्ये तुर्वशसखा इंद्र यानें तुर्वशाचें रक्षण केलें.:-सायण
आ पक्थासो भलानसो भनतालिनसो विपाणिनः शिवासः ।
आयोनयत्सधमा आयस्य गव्या वृक्षभ्यो अजगन्मुधान् ॥ ७ ॥
पक्थ, भलानस, अलिनास, शिवास, विपाणिन हे वरोवर आले. (सायणानें प्रत्येक राष्ट्रांनाचा गुणवाचक अर्थ केला आहे, तो येणेंप्रमाणे:-हवि शिजविणारे, गोड बोलणारे, तप करून हि पोरकट असणारे, खाजविण्याकरितां (कृष्ण) विषाण हातांत घेतलेले, (व) लोककल्याण करणारे इंद्राला स्तविते झाले.) जो सोममद्युक्त (इंद्र) आर्यांच्या गाईतृसूकरितां (हरण करून) आणता झाला व युद्धानें शत्रूंना ठार करिता झाला.

हुराधो ३ अदितिं त्रैवयन्तोचेतसो विजयश्चे परूणीम् ।
मन्हा विषयकृथिवी पत्यमानः पशुकविरहायस्त्रायमानः ॥ ८ ॥

वृष्ट, ह्रस्व, (सुदासाचे शत्रु) परूणीच्या काठावर राहणारे (परूणी) नदीचें तीर फोडते झाले. (इंद्रप्रसादलक्ष्य) सामर्थ्यानें तें जल पृथिवीभर पसरलें. (परंतु सुदासचा शत्रु) त्रायमान कवि (यज्ञांतल्या) पशूप्रमाणें मेला.

ईशुरथं नन्वर्थं परूणीमाशुश्च नेदभिमिष्वं जगाम ।
सुदास इंद्रः सुतुर्कां अमित्रा नरंधपन्मातुषे वप्रिवाचः ॥ ९ ॥

परूणी नदी पूर्वस्थली वाहूं लागली. भलत्या ठिकाणी तिचें पाणी वाहीनासें झालें. (राजा सुदासचा) घोडा हि प्राप्तव्य स्थली गेला. इंद्रानें सुदासाकरितां व्यर्थ वडवडे व पुत्रयुक्त अशा शत्रूंना ताब्यांत आणले.

ईशुरावो न पयसादगोपा यथाकृतमभिमित्रं चितासः ।
पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं चक्रुर्निमुतो रंतयश्च ॥ १० ॥

कृष्ण सोडून, कळपांतून व चालणाऱ्या गार्वाप्रमाणें प्रसंगा-
उसार एखाद्या मित्राच्या गळ्याला मिठी मारून ते (न

बुडलेले पळवुटे) गेले. पृश्नीनें खाली धाडून दिलेले व चित्रविचित्र घोडे हांकरणारे (मरुत) यांनीं श्रवण करून बोद्धे आणि संरजाम चढविलेले घोडे दिले.

एकं च यो विंशतिं च श्रवस्या वैकर्ण्योर्जनानाराजान्यस्तः ।
दस्मो न सन्नान्निशिशानि वहिः शूरः सर्गमक्रणोर्दिद्र ॥ ११ ॥

जो अनेच्छेनें (परूणीच्या तीरावरील) दोन वैकर्ण देशा-
मधील एक आणि वीस लोकांना मारतो तो सुंदर सुदास यज्ञग्रहांत दर्भ ज्याप्रमाणें तोडतात त्याप्रमाणें शत्रूंनां तोडतो. शूर इन्द्र मरुतांची उत्पत्ति (त्या युद्धाकरितां) करिता झाला.

अधश्चनं कवपं वृद्धमप्स्वतुह्युं निवृणवज्रवाहुः ।
वृणाना अत्र सख्याय सख्यं त्वायन्तो ये अमदन्नतुत्वा ॥ १२ ॥

नंतर वज्रवाहु इंद्रानें श्रुत, कवप, वृद्ध आणि ह्यु यांनां कपानें पाण्यांत बुडविलें. या वेळीं तुझ्या सख्याची इच्छा करणारे जे तुला स्तविते झाले त्यांच्याचीं तूं सख्य केलेस.

विसयो विश्वा वृंहितान्येपमिद्रः पुरः सहासा सप्तदर्दः ।
व्यानवस्य तुत्सवे गयं भाग्ज्वम पुरं विदथे वृधवाचम् ॥ १३ ॥

इंद्रानें आपल्या विजयी बलानें, त्यांचीं सर्व धळकट स्थानें आणि सात किंले एकदम नाश करून टाकले. अनूच्या मुलाची संपत्ति त्यानें तृप्तूला दिली. यज्ञांत आम्ही तिरस्कृत झाला जिंकू. निगव्यवो नवो ब्रह्मवश्च पविः शतां छसुः पद सहस्रा ।
पटिर्वासीसो अधिपद्भुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

लुटीच्या शोधांत असणारे, साठ शंभर, सहा हजार आणि सहासष्ट जास्त, असे अनव आणि ह्युवीर निजले आहेत (मारले गेले). इंद्राचे हे सर्व अचाट पराक्रम धार्मिकांकरितां होते.

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविपाणा आपो न वृष्टा अधर्वन्त नीचीः ।
हुमित्रासः प्रकलविन्मिमाता जहुर्विन्धानि भोजना सुदासे ॥ १५ ॥

इन्द्राणीं युद्ध करूं लागलेले हे सूर्य व वृष्ट तृत्स लोक सखल प्रदेशा वाहण्याच्या पाण्याप्रमाणें धावूं लागले. नंतर त्रस्त झालेल्या तृत्सूनीं सर्व धन सुदासाला दिलें.:-सायण

मोकळें असणारे पाणी खाली वेगानें येत, त्याप्रमाणें हे तृत्स इंद्राच्या काळजाच्या देखरेखाखालीं जोरानें चाल करून गेले. अगदीं वारकाईनें संपत्ति मोजणारे असून देखील शत्रूंनां आपली सर्व संपत्ति सुदासाला देऊन टाकली.:-त्रिप्रिथ

अर्धं वीरस्य श्रुतपामनिद्रं पराशार्पन्तं ननुदे अभिदां ।
इन्द्रो मन्थुं मन्थुन्यो मिमाप भेजे पथो वर्तन्नि पत्यमानः ॥ १६ ॥

इन्द्रानें जगांत वीरांनां मारणारे, पक्क पदार्थ पिणारे व इंद्राचा द्वेष करणारे अशांचा फडशा पाडला. आणि कुद्द शत्रूंचा क्रोध नार्हासा केला. व सुदासाच्या शत्रूंना पळवाट काढावयास लावले.

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंखं चित्पत्वेना जघान ।
अवलकीविद्यावृश्चदिद्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे ॥ १७ ॥

अशक्तांकून देखील हा अतुलनीय पराक्रम त्याने करविला. वरुण्याकून देखील त्याने सिंहाला मारविले. त्याने यूपाने कोन सुईने मोडले. याप्रमाणे इंद्राने सुदासाला सर्व संपत्ति दिली.

शश्वन्तो हि शत्रवो रारधुष्ट भेदस्य चिच्छर्धतो बिन्द रन्ध्रम् ।
मर्तापेनः स्तुवतो यः कृणोति तिग्मं तस्मिन्नि जहि वज्र-
मिन्द्र ॥ १८ ॥

तुझे सर्वशत्रुतुला शरण आले आहेत. उग्र अशा भेदांला सुदासं दे आपल्या अंकित केले आहेस. हे इंद्रा, तुझी स्तुति गाणाऱ्यांना जे पीडा करतात त्यांच्यावर (भेदावर) तुझे तीक्ष्ण वज्र फेंक.

भेद = (१) सुदासाचा शत्रु (२) नास्तिक-सायण.

आवदिन्द्र यमुना तत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वतातामुपायत् ।

अजासश्च शिश्रवो यक्षवश्च बलिं शीर्षाणि जघ्नु

रश्चानि ॥ १९ ॥

या युद्धांत भेदाला (सुदासाने) नागविले म्हणून यमुना नदी आणि तृस्तुलोक यांनी त्याला संतुष्ट केले. आणि अजास शिश्रु, यक्ष यांनी घोड्यांचां डोकां नजर केली.

न त इन्द्र सुमत्पयो न रायः संचक्षे पुर्या उपसो न वृन्ताः ।

देवकं चिन्मान्यमानं जघन्यावत्माना बृहतः शंकरं

भेत् ॥ २० ॥

हे इंद्रा, तुझी संपत्ति आणि कृपा अतिरस्करणीय व प्राचीन आणि नूतन उपाप्रमाणे आहे. मन्यमानाचा मुलगा देवक याला तू मारलेस आणि उंच पर्वतावरून शंवराला उडवून दिलेस.

भये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसितः ।

न ते भोजस्य सख्यं शृण्वन्ताघासुरस्यः सूदिता व्युच्छात्र ॥ २१ ॥

जे पराशर, शतयातु, वसिष्ठ (हे) ऋषी तुझ्या इच्छेनें घोरोघर तुझी स्तुति करितात, ते पालक अशा तुझ्या स्तोत्राला किंवा मित्रभावाला कधीही विसरत नाहीत, म्हणून त्या स्तोत्रांना चांगले दिवस प्राप्त होतात.

हे नष्टुर्देववतः शते गो द्वारया वधमन्ता सुदासः

अर्हन्म पैजवनस्य दानं होतेव सद्य पर्यमि रेभन् ॥ २२ ॥

हे अग्ने, देवताच्या वंशाकडून दोनशे गाई, सुदासाकडून घोड्यांसहित दोन रथ अशा तऱ्हेची पैजवनाची देणगी मिळवून पुरोहिताप्रमाणे स्तुति गात मी वेदीभोवती प्रदक्षिणा करतो.

चत्वारोमा पैजवनस्यदानाः स्मद्विष्टयः कृशनिनो निरेके ।

ऋत्रासो मा पृथिविटाः सुदासस्तोके तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

पिजवनपुत्र सुदासाचे सुलक्षणी, सुवर्णलंकारयुक्त, दुःस्थिती असतांनाही सरलगामी, पृथिवीवर उभे असलेले (दान दिलेले) चार घोडे मला मुलाला (वसिष्ठाला) मुलासाठी अन्नाकरिता किंवा पोरावाळांच्या यशाकरिता वाहून नेतात.

यस्य श्रवो रोदसी अंतरुर्वी शीर्ष्णीशीर्ष्णे विवर्भाजा चिभक्ता ।
सतेदिद्रं न स्रवतो गृणान्ति नि शुध्यामाधिमशिजादभीके

॥ २४ ॥

ज्याचे यज्ञ विस्तीर्ण यावागृथिवीत (पसरलेले) आहे. जो दाता सर्व श्रेष्ठ श्रेष्ठ माणसांना धन देता झाला त्या (सुदासा) ला सर्व लोक इंद्राप्रमाणे स्तुतितात. आणि नदीच्या तीरां युध्यामाधि नांवाच्या त्याच्या शत्रूला ठार मारते झाले.

इमं नरो मरुतः सश्रवतामुदिवोदासं न पितरं सुदासः ।

अत्रिष्टना पैजवनस्य केतं दृणार्श क्षत्रमजरं दुवाद्यु ॥ २५ ॥

हे मार्गदर्शक महर हो, या सुदासाला त्याचा बाप दिवोदास त्याप्रमाणे सेवा. आणि परिचरणेच्छु पैजवन-सुदास याचे घर रक्षा. आणसी सुदासाचे सामर्थ्य अविनाशी आणि अशीविलअसे.

यासूक्तापासून तेथीस इतिहासविषय निघतात.-

प्रस्तुत सूक्तांतील वक्ता वसिष्ठ आहे व इन्द्रस्तुतीचा फलभोक्ता सुदास राजा आहे. तृस्तुत्वा आणि सुदासाचा संबंध या सूक्तांत स्पष्ट होत नाही. या सूक्तामध्यें वन्याच राष्ट्रांचे व लोकांचे उल्लेख आले आहेत आणि यामुळे हे सूक्ता इतिहासविषयक प्रश्नांचे मूचक म्हणून प्रथम मांडण्यांत येत आहे. यांत परिचित होणारीं नांवे व त्यासंबंधी विधाने येथेप्रमाणे.

(१). सुदास राजा यासाठी इंद्राने नदीचे पाणी तरून जाण्यास योग्य असे केले. इंद्राने सुदासा करितां व्यर्थ वडवटे व पुत्रयुक्त (मुक्ताः व वध्रिवाचः) अशा शत्रूंना ताच्यांत आणले. सुदासाला शत्रूंनी आपली संपत्ति दिली. सुदास हा पैजवन होता. त्यानें सूक्तगायकास घोडे दिले. सुदासाचा बाप दिवोदास होता. सुदासाचे प्रतिस्पर्धी बलवान होते असे वसिष्ठार्थें मत होतें असे वक्रव्याकडून सिंहाला मारविलें या रूपकावरून दिसते.

(२). शिष्ट-नद्यांच्या पुरांना हा शाप देतो.

(३). तुर्वश-हा यक्षकुल व दाने देशारा होता. मत्स्य देशावर याने स्वान्या केल्या. भृगू आणि द्रुह यांनां तुर्वशाचे प्रिय केले. मित्रभूत इंद्राने तुर्वशास संकटांतून तारले.

(४). भृगू-तुर्वश पहा.

(५). द्रुह-तुर्वश पहा. यांनां इंद्राने पाण्यांत बुडविलें. धार्मिकाकरितां द्रुहस्य व अनस्य ससैन्य इंद्राने मारिलें.

(६). तृस्तु-यांच्या करितां इंद्राने आर्यांच्या गाई हरण केल्या. अनूच्या मुलांची संपत्ति इंद्राने तृस्तुनां दिली. हे इंद्राच्या काळजीच्या देखरेखीखालीं जोरानें चाल करून गेले.

(७). वैकर्ग (दोन) येथील लोकांचा अभिभव (कदाचित् सुदासाकडून) उल्लेखिला गेला आहे.

(८, ९, १०). श्रुत, कवप, वृद्ध यांस द्रुहस्य इंद्राने पाण्यांत बुडविलें.

(११). चायमान-ऋषि पशुप्रमाणे मेली.

(१२). पुर-यज्ञांत आम्हां पुरुला जिंकू असे वसिष्ठ म्हणतो.

(१३). देवक-मन्यमानाचा मुलगा देवक याला इंद्राने मारिलें.

(१४). शंवर-यास इंद्राने मारिलें.

(१५). युध्यामिध-ऋचेतील गाडलेल्या राजाचा शत्रु.
(१६, १७) पराक्षर शतयात्रु-हे ऋषी व वसिष्ठ इंद्राची स्तुति घरोघर करितात.

(१८). वसिष्ठ-देववाताच्या वंशजाकडून २०० गाई व सुदासाकडून घोड्यासहित दोन रथ अशी देणगी मिळवितो.

(१९). देववात-वसिष्ठ पहा.

(२०). भेद-भेदाळा (सुदासानें) नागविलें म्हणून यमुना नदी आणि तृप्तू यांनीं इन्द्रास संतुष्ट केलें.

(२१) अजास) यानीं घोडयांचीं लोकां नजर केलीं (सुदासाला

(२२). शिशु) खंडणी म्हणून किंवा इन्द्राला बलि म्हणून).

(२३). यक्ष)

येणें प्रमाणें येथें तैवीस व्यक्ति व समूह मिळून इतिहास-विषय उत्पन्न होतात. या सूक्तांवर दुसऱ्या काहीं सूक्तांनीं प्रकाश पडल्यास पाहूं. यांत उल्लेखिलेल्या अनेक लोकांचा ऐतिहासिक संबंध काय होता तो आपणांस ज्ञातव्य आहे. अनेक ठिकाणच्या उल्लेखांवरून ज्या व्यक्तींचीं नांवें आपणांस कळतात त्यांचा प्रथम हिशेब घेऊं व नंतर विवेचनाकडे वळूं. प्रथमतः सुदास राजाबरोबर ज्यांचा प्रत्यक्ष उल्लेख येतो असे लोक घेऊं आणि नंतर त्या लोकांबरोबर आणखी कोणाचा उल्लेख येतो तिकडे वळूं. सुदासाचे सहायक म्हणून आपणांस चार समुच्चय दिसतात ते (१) तृप्तू (२) भरत (३) पृथु (४) पशु हे होत. सुदास विरुद्ध जे राजे होते त्यांचीं नांवें काहीं लोकांच्या मते खालीलप्रमाणें आहेत.

या विषयां विवेचन मॅकडोनेलनें केलें आहे.

(१) शिशु (२) तुर्वश (३) दुह्यु (४) कवष (५) पुरु (६) अतु-आनव (७) भेद (८) शंवर (९) वैकर्ण (१०) दुसरा वैकर्ण (११) यदु (१२) मत्स्य (१३) पक्थ (१४) भलानस् (१५) अलिन (१६) विषाणिन् (१७) अज (१८) शिव (१९) शिशु (२०) यक्ष.

पहिल्या दहा नांवांपेक्षां दुसऱ्या दहा नांवांवद्दल विशेष मतभेद आहे. त्यांत विशेषतः खालील पांच व्यक्तींवद्दल विशेषच मतभेद आहे. (१) मत्स्य (२) पक्थ (३) भलानस् (४) अलिन (५) विषाणिन्.

हीं नांवें राजांचीं किंवा लोकांचीं नाहांत तर मत्स्य खेरीज चार हि नांवें ऋषिजांचीं आहेत असे सायणाचार्यांचें म्हणणें आहे.

याशिवाय सुदासाचे काहीं शत्रू शिल्क राहतातच. त्यांचीं नांवें:-

(१) युध्यामिध. (२) याद्व. (३) देवक-मान्यमान. (४) चायमान कवि. (५) सुवुक. (६) उचय. (७) ध्रुत. (८) वृद्ध. (९) मनु. (१०) पृथु.

या एकंदर शत्रूंच्या याद्यांवरून सुदासाचे दहा शत्रु कोण होते व त्यांचे अनुयायी कोण होते हें निवडणें कठीण आहे. व ते दहाच होते असें निश्चयानें म्हणवत नाही. वरील यादीपैकी ध्रुत, वृद्ध व

मनु* हे खरोखरच कोणी विद्यमान शत्रु होते कीं ते विशेषणभूत शब्द आहेत याबद्दल मतभेद आहे.

शत्रु व मित्र याशिवाय महत्त्वाच्या दुसऱ्या व्यक्ती म्हणजे पुरोहित व त्यांचीं कुलें होत. पुरोहित हे केवळ यजन करणारे नसून ज्यापजयावद्दल जबाबदार असे लोक होते आणि त्यामुळें त्यांचें स्वरूप जितकें पारमार्थिक होतें त्याहून राजकीय अधिक होतें यासाठीं त्या पुरोहित कुलांकडे हि लक्ष देऊं. ऋग्वेदा-मध्ये कांहींच्या उपाध्यायांची माहिती आपणांस मिळते. ते उपाध्याय व त्यांचीं कुलें हीं वेदकालीन, प्रसिद्ध घराणीं असून जवळजवळ ऋग्वेदांत उल्लेखिलेल्या सर्व व्यक्तींचा व कुलांचा त्यांच्याशीं परंपरेनें संबंध पोंचतो, तो खालीलप्रमाणें

राजा किंवा कुल

(१) दुह्यु

(२) पुरु

(अ) कुलध्वज

(३) सुदास्

(४) भरत (तृप्तू)

(५) तुर्वश
(६) यदु

उपाध्याय

(१) भृगु

(दुसऱ्या मंडळाचा कर्ता गृत्स-मद हा भृगुवंशातील होता.)
(और्वे, अन्नवाण, भृगवाण हीं नांवें भृगूंचीच असावीत.)
(अङ्गिरसाचा निकट संबंध)

(२) अत्रि

(पांचव्या मंडळाचा कर्ता)

(१) वसिष्ठ (सातवें मंडळ)

(२) विश्वामित्र (तिसरें मंडळ)
जमदग्नि व कष यांच्याशीं निकट संबंध

(३) भरद्वाज (सहावें मंडळ)

दीर्घतमस् मामतेय

कष

आतां प्रत्येक उल्लेखिताचा परामर्श घेऊं. हा घेताना आपलें लक्ष स्वाभाविकपणें दिग्विजयी सुदासाकडे प्रथम जातें.

सुदास्—सुदासाविषयां संहिता काय म्हणतें तें पाहूं.

सुदासे दत्ता वल्ल विभ्रता रथे पृक्षो वहतमग्निना ।
रथि समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुष्टुहं ॥

(१. ४०, ६).

हे अश्वी देव हो, तुम्हां सुदासाकरितां धनधान्यादि संपत्ति रथांत भरून आणली. आमच्यासाठीं युलोकांतून अथवा समुद्रावरून स्पृहणीय असें धन घेऊन या.

* गीताभाष्य पान ५३५. यांत अग्निहोत्री शंकरराव राजवाडे यांनीं मनुस्र चर्चा केलें आहे असें दिसतें.

युवां हवन्त उभयांस आजिष्विद्रं च वस्त्रो वरुणं च सातये ।
यत्र राजभिर्दशभिर्निवाधितं प्रसुदासमावतं तृत्सुभिः सह ॥
(७. ८३, ६).

हे इंद्र आणि वरुणहो, युद्धांत दोनहि पक्षाच्या लोकांनी धन मिळविण्याच्या इराद्यानें तुम्हांला हांक मारली. त्यावेळीं जेव्हां दशराजांनीं त्यावर हल्ला करून त्याला खाली चेपलें होतें तेव्हां तृत्सूलेकांसमवेत असलेल्या सुदासाला तुम्हां मदत केलीत.

उया युद्धांत दहा राजांनीं चेपलेल्या तृत्सूसह सुदासला तुम्हां रक्षिलेंत (त्याच युद्धांत) धन स्वीकारण्याकरितां ते दोषेही इन्द्र, आणि वरुण यांना बोलाविते झाले.:-सायण

दशराजानः समिता अयज्यवः सुदासमिद्रावरुणान युयुष्टुः ।
सत्या वृणामश्रसदासुपस्तुतिर्देवा एपामभवन्देवहूतिषु ॥
(७. ८३, ७).

हे इंद्रावरुण हो, यजन न करणारे व युद्धास एकत्र जुळून आलेले दहा राजे (तुमच्या अनुग्रहामुळे एकट्या असलेल्या) सुदासाचा पराभव करूं शकले नाहींत. हवि अर्पण करणाऱ्या व यज्ञनेत्या ऋषिजांनीं केलेली स्तुति सफल झाली आणि त्याच्या यज्ञाला सर्व देव आले.

टीप:-दहा राजे हवि अर्पण करणारे नव्हते काय असा संशय उत्पन्न होतो.

दशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुदांस इंद्रावरुणा वशिस्तस्य ।
श्रित्यंचो यत्रनमसा कपर्दिनो धियाधीवन्तो असपन्त तृत्सवः ।
(७. ८३, ८).

हे इंद्रावरुण हो, जेव्हां दशराजांनीं त्याला सभोवार वेढलें तेव्हां तुम्ही सुदासाला मदत केलीत. त्या ठिकाणीं शुभ्रवस्त्रधारी, जटाधारी (वेण्या घातलेले), गानपदू असे जे तृत्सू, त्यांनीं नमन आणि स्तवन या योगें तुमची पूजा केली.

टीप:- श्रित्यंचः, कपर्दिनः, धीवन्तः अशीं तीन विशेषणें तृत्सूंना दिली आहेत.

एवेक्षु कं सिधुमेभित्ततारेवेक्षु कं भेदमेभिर्जघान ।

एवेक्षु कंदाशराज्ञे सुदासंप्रावर्दिद्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥
(७. ३३, ३)

हे वसिष्ठहो, तुमच्या स्तोत्रानें जसा इन्द्र यांच्या (सह) सिन्धु तरून गेला, जसा यांच्याकडून भेदाचा वध केला तसेंच दहाराजांच्या युद्धांत सुदासाला संरक्षिलें नाहीं का ?

दण्डा इवेद्रो अजनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।
अभवच्च एरपता वसिष्ठ आदितृत्सूनां विशो अप्रयन्त ॥
(७. ३३, ६).

गोप्रेरक दंड ज्याप्रमाणें (पर्णविरहित) असतात त्याप्रमाणें भरत अरक्षित असे होते. नंतर वसिष्ठ त्यांचा नायक झाला; तेव्हां तृत्सूंची कुळें जिकडे तिकडे पसरली.

घरील ऋचांतील सुदासाविषयी व इतर माहिती:-या ऋचांच्या समुच्चयावर आतां थोडेंसें माध्य करूं. प्रथम दिलेल्या सूक्तांत आपणांस विविध व्यक्तीविषयी

आणि लोकांविषयी जी माहिती मिळाली त्या माहितींत या वरील ऋचांनीं काय फरक पडतो तें पाहूं. यांपैकीं कांहीं ऋचांमध्ये उदाहरणार्थ ७. २५, ३; ७. ५३, ३; ७. ६०, ८-९; यांमध्ये सुदासाचा अर्थ नागलें. दान देणारा असा आहे. याशिवाय या ऋचांत कांहीं विधानें अधिक नजरेस येतात.

(१) पुरुकुत्स आणि सुदास यांच्या सामान्य शत्रूंचा नाश इंद्रानें केला आणि त्यामुळे पुरु श्रीमंत झाले.

(२) अर्थांनीं सुदासाला सुदेवी नांवाची वायको मिळवून दिली.

(३) सुदासाकडून विश्वामित्रानें अश्वमेध करविला.

(४) सुदासाला पूर्वेस पश्चिमेस व उत्तरेस जय मिळवावयाचा होता. आणि नंतर यज्ञ करावयाचा होता.

(५) ६. ६१ या सूक्ताच्या गाल्यानें दिवोदासाच्या जन्माचें श्रेय सरस्वतीस दिलें आहे.

(६) गाता पर्णीच्या नाशाचें श्रेय सरस्वतीस देतो.

(७) दास, वृत्र तसेंच आर्य यांचा नाश करून सुदासाचें रक्षण इंद्रावरुणांनीं केलें.

(८) पृथु आणि पर्यु हे प्राचीकडे जातात.

(९) लडाईच्या प्रसंगी तृत्सूंची स्तुति इंद्रावरुणांनीं ऐकली त्यामुळे वसिष्ठचें तृत्सूंच्या घरचें पौरोहित्य खरें ठरलें.

(१०) इंद्रावरुणांनां दोन्ही पक्षांनीं (दहाराजे व सुदास) यांनीं हांक मारली पण देवांनीं तृत्सूसमवेत असलेल्या सुदासालाच मदत केली.

(११) तृत्सू यांचें वर्णन श्रित्यंचः (शुभ्रवेपथारी किंवा निर्मल) कपर्दिनः (जटाधारी) धीवन्तः (बुद्धिमान, स्तोत्रपटु) अशीं तीन विशेषणें देऊन केलें आहे.

(१२) भरत पूर्वी थोडे होते. वसिष्ठ त्यांचा नायक झाल्यामुळे तृत्सूंचीं कुळें जिकडे तिकडे पसरलीं. या अधिक माहितीमुळे कांहीं प्रश्न उपस्थित होतात. एक प्रश्न असा कीं मागच्या सूक्तांत जर पुरु हे सुदासाच्या शत्रूंमध्ये घातले आहेत तर पुरुकुत्स आणि सुदास यांच्या सामान्य शत्रूंचा नाश केल्यामुळे पुरु श्रीमंत कसे होतील ? सुदास हाहि पुरुच होता काय ? याचें उत्तर असें देतां येईल कीं एकदां पुरु व दिवोदास हे मित्र होते आणि त्या काळांत दिवोदास पुरुकुत्स आणि आयु यांचा पराभव तूर्वयाण (पक्थ) यांनीं केला असें दाखविणाऱ्या कांहीं ऋचा आहेत. त्या पराभवाच्यानंतर म्हणजे सुदासाच्या कारकीर्दीत या त्रयींनीं आपल्या सामान्य शत्रूंचा मोड केला असा जख्ख हा दिसतो.

मागच्या सूक्तांत सुदासाचा पुरोहित वसिष्ठ म्हणून दिला आहे. येथें विश्वामित्र सुदासाकडून अश्वमेध करवात आहे व सुदासाला दिग्विजयी प्रेरणा करीत आहे. वसिष्ठ आणि विश्वामित्र हे दोघेहि ऋषी पैजवनांच्या पौरोहित्यासाठीं स्पर्धा करतांना आपणांस वेदांत दृष्टीस पडतात.

येथे आपणांस एक प्रश्न उत्तर करणारे एक सूक्त दृष्टीस पडते. सरस्वतीच्या प्रसादाने वध्यवाला दिवोदास हा पुत्र झाला असे विधान आहे. या विधानावरून दिवोदास गांधाराकडून पूर्वेकडे दिग्विजय करित येत होता या कल्पनेस बाध उत्पन्न होतो काय हा प्रश्न आहे. आमच्या मते बाध येत नाही. कां की दिवोदास हा मुल्या सरस्वतीने दिला म्हणजे सरस्वती नदीच्या काठां दिवोदासाचा जन्म झाला असे नाही तर उत्तरकाळीन कवींनी दिवोदासाच्या जन्माचे थेंब त्यांच्या तत्कालीन देवतेस सरस्वती नदीस दिले आहे एवढेच यावरून निघते.

पृथु आणि पशु ही दोन राष्ट्रे सुदासाच्या मदतीस होती आणि तीं पूर्वेकडे जात आहेत अन्ना उद्देश आहे, तो सुदासाच्या दक्षीची दिशा स्पष्ट करतो.

भरतांचे नांव वर आले आहे. ते पूर्वी थोडे होते आणि त्यांचा नायक वसिष्ठ क्षात्र्यानंतर त्यांची कुलें चोहोंकडे पसरली अन्ना उद्देश आहे. एवढ्या उद्देशावरून भरत, कृत्तु, वसिष्ठ आणि सुदास यांचा संबंध स्पष्ट होत नाही, तो होण्यासाठी आणखी संशोधन केले पाहिजे.

भरत व कृत्तुः—विवेचनसौकर्यासाठी भरत व कृत्तुविपर्याये उतारे येथे घेऊं. कृत्तुसूचा ऋग्वेदांत उद्देश फक्त सातव्या मंडळांत आठ वेळा आलेला आहे. (७. १८, ७; १३; १५; १९; ३३, ५; ६; ८३, ४; ६; ८.) त्यांपैकी पहिल्या चार ऋचा पूर्वी येऊन गेल्याच आहेत व पुढील चार विवेचन करतांना पुढे घेतल्या आहेत. येथे भरताविपर्याय उद्देश देतो. त्यांत प्रथम भरतांनी विपाट-शुतुदि या नद्यांच्या संगमामधून मार्ग आक्रमण केल्याची कथा गाणारे तिसऱ्या मंडळांतील तदेतितावे सूक्त प्रथम घेऊं.

विश्वामित्र आणि नद्याः—

प्र पर्यतानाहृशती उपरथादव्वेडव विपितं हासमानं ।
गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट् शुतुदी पयसा जवेते ॥ १ ॥.

दोन घोड्या तवेत्यांतून सुतून एकमेकांशी चढाओढ करून चालाव्या त्याप्रमाणे चालणाऱ्या दोन गाईप्रमाणे शांभणाऱ्या, दोन गाई माता असाव्या आणि त्या जिथेन वसांनी चारण्यासाठी त्वेने धांवत असाव्या त्याप्रमाणे धांवणाऱ्या, विपाटा व शुतुदी या नद्या पर्वतांच्या मांडीवरून निघून समुद्राला जाण्याच्या इच्छेने आपल्या जलासह त्वेने जात आहेत.

इन्नेपिते प्रसव भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्यव याथः ।
समारणे ऊर्मिभिः पिन्यमाने अन्या घामन्यामप्यति शुभ्रे ॥ २ ॥.

हे नद्यांनी ! इन्द्राच्या अनुज्ञेची भिक्षा मागणाऱ्या व त्याने अनुज्ञा देऊन पाठविलेल्या तुम्ही सरळ समुद्राकडे जात आहां; दोन गाईवाले आपल्या ठीक ठिकाणी जावे त्याप्रमाणे तुम्ही जात आहां. तुमच्यापैकीं प्रत्येक दुसरीशीं मिळून जात आहे. तुम्ही शोभायुक्त आहां.

अच्छा सिंधु मातुतमामयासं विपाशसुर्वी तुभगामग्नम् ।
वन्समिव मातरा संरिहाणे समानं योनिमतु सथ्यरन्ती ॥ ३ ॥.

(वत्साला) चारणाऱ्या दोन आया वत्साप्रत ज्याप्रमाणे जातात त्याप्रमाणे एकच मूल ठिकाण—समुद्र—याकडे वाहत-जाणाऱ्या, मातृसम वाहणारी शुतुदि आणि मोठी मायशाली अशी विपाश या दोन नद्या याप्रत मी आलों आहे.

एता वयं पयसा पिन्यमाना अनुयोनिं देवकृतं चरन्तीः ।
न वर्तये प्रसवः सर्गतकः किंयुर्विमी नयो जाहवीति ॥ ४ ॥

पाण्याने भरलेल्या आम्हां देवाने निर्माण केलेल्या समुद्राकडे जात आहोंत. उत्पत्तिस्थानाकडे जाण्याकरितां आरंभलेला हा उद्योग परत फिरण्याकरितां नाही (मग) काय इच्छा करणारा हा ब्राह्मण आम्हा नद्यांनीं बोलावितो आहे.

रमध्वं मे वचसें साम्याय क्रतावरुणं सुहृत्तमेवैः ।
प्रसिन्धुमच्छा ब्रह्मी मनीपावस्युर्हं कुशिकस्य सनुः ॥ ५ ॥

हे नद्यांनीं, माझ्या ज्ञात मापणाने तुम्ही सुहृत्तभर गमन धांयवावे. अर्धपणु स्तुतीने स्वतःचे संरक्षण करण्याची इच्छा करणारा कुशिक पुत्र विश्वामित्र (हे शुतुदि) बोलावतो आहे.

इन्द्रो अस्मा अरदद्वत्रयाहुरपाहन्वत्रं परिधिं नदीनाम् ।
देवोऽनपत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवं याम उर्वोः ॥ ६ ॥

वज्रधारी इन्द्राने आमच्या (प्रवाह जाण्याच्या) खांचा खणल्या. आमचे प्रवाह आवणणाऱ्या झराला त्याने मारिले. सुंदर हस्ताच्या सवितु देवाने आम्हांला भेले (म्हणजे वाट दाखविली); आणि त्याने पाठविल्यामुळे विस्तृत होऊन आम्ही वाहतां.

प्रवाच्यं शम्बधा वीर्यं तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्वत् ।
वि वज्रेण परिषदा जघानापन्नापोऽयमसिच्छमानाः ॥ ७ ॥

अर्हाचे तुकडे तुकडे करून टाकण्याचे जें शूर कृत्य इन्द्राने केले त्या कृत्याची स्तुति नेहमीं केली पाहिजे. अडवणूक करणाऱ्यांचा त्याने चुराडा केला आणि (नंतर) पुढील मार्ग आक्रमण करण्यास उत्सुक झालेल्या नद्या पुढे वाहिल्या.

एतद्वचो जरितर्मापि मुदा आ यने धांपातुतरा युगानि ।
उक्थेषु कारो प्रति नो जपस्य मानो निरुः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

हे गायका ! पुढील पिढ्या ज्याचा पुनरुत्थार करितात असा हा तुझा शब्द कधीहि विसरूं नकोस. हे कवे ! तुझ्या मनांत आमचे विपर्याय असलेला प्रेमयुक्त प्रेमळपणा सूचूं गाऊन दाखीव. मनुष्यामध्यें आम्हांस कमीपणा आणूं नकोस. तुझा जयजयकार असो !

ओ पु स्वसारः कारवे शृणांत ययो वो दूरादनसा रथेन ।
नि पृ नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षः सिन्धयः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

हे भगिनी हो, माझे स्तोत्र लक्षपूर्वक ऐका. रथ यांनीं तुम्हाकडे फार दूरून आलों आहे. खालपर्यंत जा व सहज तरेन जातां येईल अशा

आ ते कारोः शुणवामा वचांसि ययाय दूरादनसा रयेन ।
निते नैस पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते
॥ १० ॥

हे स्तोत्रकर्त्या (विश्वामित्रा) ज्या अर्थी तूं गाडी आणि रथ
यांना दूरवर आला आहेस त्याअर्थी तुलां बोलणीं आम्हीं ऐकतो. आणि
वाळाळा पाजणाऱ्या आईप्रमाणे किंवा कन्या वापापुढे किंवा
भावापुढे नमते त्याप्रमाणे आम्हीं नम्र (उथळ) होतो.

यद्वङ्गत्वा भरताः सन्तरेर्युग्यन्याम इपित इन्द्रकृतः ।
अर्पादह प्रसवः सर्गगत आवो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

ज्याअर्थी तुम्हीं तुमच्या मधून पार जाण्याची अनुज्ञा दिली
त्याअर्थी भरत तुमच्या एकीभूत समूहामधून पार निघून जाताल. तुमचीं
उदके ओलांडून जाऊं इच्छिणारा भरतांचा संघ तुमच्या-
कडून अनुज्ञा मिळाल्याने आणि इंद्राकडून प्रेरित झाल्यामुळे तुमच्या
मधून पार निघून जाईल. त्यांचा गमन प्रवृत्तीचा उद्योग पूर्वीच
तुमच्याकडून अनुज्ञात झालेला आहे. मी मात्र तुम्हां यज्ञाई
नद्यांची सुंदर स्तोत्रे गात रहाण्याचेंच पत्करितो.

अतारिषुर्भरता गन्धवः सममक्त विप्रः सद्गतां नदीनाम् ।
प्रपिन्धध्वमिपयन्तीः सुराधा आवक्षणाः पूणध्वं यात झीमम्
॥ १२ ॥

गाईची इच्छा करणारे ते भरत त्या नद्यांच्या पार निघून गेले.
विप्र विश्वामित्र त्या नद्यांची सुंदर स्तुति करीत राहिला. अत्र
उत्पन्न करणाऱ्या व उत्तम धनानें युक्त अशा तुम्हीं कालभ्यांना
आनंदित करा. त्यांना चौहोंकडून भरून टाका व आपली वाट त्वरेनें
चालत रहा.

उद्ध ऊर्मिः शम्भा हन्वापो धोक्त्राणि मुञ्चत ।

मादुष्कृतौ व्यनसा धौ क्षन्तमारताम् ॥ १३ ॥

हे नद्यांनो ! तुमची लाट शिवळीवर (जोखडावर) आपटू दे.
तुम्हीं दोरखंडांना स्पर्श करू नका. निरपद्रवी व पापरहित अशी
बैलांची जोडी कधीही नाश न पावो. सुदासविषयक उतारे पूर्वी
दिलेच आहेत. त्याखेरीज काहीं महत्वाचे उतारे आणखी येथें देतो.

हंसा इव कृणुथ श्लोकमद्रिर्मदन्तो गीर्भरध्वरे जुते सच्चा ।
देवेभिर्विप्रा ऋपयो वृक्षक्षसो विपिवध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥
(३. ५३, १०).

हे बुद्धिमान् मंत्रद्रे हो, हे कर्मद्रे कुशिक अष्ट हो, यज्ञांत
दगडांनीं सोम काढला असतां हंसाप्रमाणे मोहक वाणीनें स्तोत्रें
करा. आणि देवासह मधुर सोममय रस प्या. —सायण

(सोमलता ज्या दगडांमध्ये दाबून पिळतात) त्या दावण्या-
च्या दगडांनीं पिळलेला सोमरस यज्ञामर्थे पिळकांना म्हटलेल्या
सूक्तांनी आनंदित होणारे तुम्हीं, हंसाप्रमाणे एक स्तुतीचें
गाणे तयार करा. हे गवयांनीं, मनुष्यावर दृष्टि ठेवणारे कुशिक
ऋषि हो ! देवांसह स्वादिष्ट सोमरस प्या. —प्रिफिथ

य इमे रोदसी उमे अहमिन्द्रमतुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य रक्षति व्रह्मर्दं भारतं जनम् ॥

(३. ५३, १२) -

ज्या मी यावापृथिवीमध्ये राहणाऱ्या इंद्राला संतुष्ट केले आहे
त्या या विश्वामित्राचें स्तोत्र भरत कुळांतील जनांचें रक्षण
करील. —सायण

ही पृथ्वी व स्वर्ग ह्यांचें संरक्षण करण्यास जो इंद्र त्याची मी
स्तुति केली आहे. विश्वामित्राचें हे सूक्त किंवा ही प्रार्थना
भरतांची जात (कुल) रक्षिते—(म्हणजे रक्षण करील). —प्रिफिथ
इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपवित्वं विकितुं न प्रपित्वम् ।
हिन्वन्त्यस्य मरणं न नित्यं ज्यावाजं परिणयन्त्याजौ ॥
(३. ५३, १४)

हे इंद्र ! हे भरताचे पुत्र ताटातुडीची किंवा निकट संबंधाची
पर्वा करीत नाहीत (जाणत नाहीत), आपला स्वतःचा घोडा
जणूक्या दुसऱ्याचा आहे असें समजून धनुष्याच्या दोरीप्रमाणे
चपळ असणाऱ्या त्याला लढाईस नेतात.

त्वामीळे अधदिता भरतो वाजिभिः शुनम् ।

ईजे यज्ञेष्टु यज्ञियम् ॥

(६. १६, ४).

हे अग्ने भरतानें सुखाच्या इच्छेनें यज्ञामर्थे यज्ञाई अशा तुलां
हवीं अर्पण करून स्तुति केली असतां तूं त्याला दोन प्रकारचें
(इष्ट प्राप्ति आणि अनिष्ट नाश) सुख प्राप्त करून दिलेंस.
प्रप्रायमस्मिर्भरतस्य श्रृण्वे विपत्स्यो न रोचते ब्रह्मदाः ।
अभि यः पूर्वं पृतनासु तस्योद्भुतानो देव्यो अतिथिः शुशोच ॥
(७. ८, ४)

या भरतांचा अभि फार कीर्तिमान् आहे. हा सूर्याप्रमाणे
मोठ्या दीसीनें प्रकाशतो. ज्यानें युद्धांत पुरूचा पराभव केला तो
स्वर्गाय अतिथि परिपूर्ण तेजानें प्रकाशला आहे.

तिसऱ्या मंडळांतील वेतीसावे सूक्त वर दिलें आहे. तें त्याच
मंडळांतील त्रेपन्नाच्या सूक्ताबरोबर वाचलें पाहिजे व यासाठीं त्रेपन्नाच्या
सूक्तांतील महत्वाचे उल्लेख वर दिलेच आहेत. तेहेतिसाव्या सूक्तांत
भरतांस विपाश आणि शतुदी उल्लेखासाठीं विश्वामित्रानें केलेली
नद्यांची स्तुति आहे. त्रेपन्नाच्या सूक्तांत विश्वामित्राच्या स्तोत्रानें
स्तंभन झाल्याचें वर्णन नवव्या ऋचेंत आहे. याच सूक्ताच्या अकराव्या
ऋचेंत अश्वमेधांतील घोडा सोडण्याबद्दल ऋत्विजांना सूचना
आहे. हे दोन्ही उल्लेख सुदाससंबंधी उल्लेखांत आले आहेत. यावरून
विपाश आणि शतुदी यांचें आक्रमण भरतांकडून अश्वमेधापूर्वी झालें
असें दिसून येतें.

सुदास तत्सु होता कायः—सुदासाविषयाचा एक मोठा
प्रश्न म्हणजे म्हणजे सुदास हा तत्सु होता काय ! हा होय. या
प्रश्नाच्या स्पष्टीकरणाकडे आतां आपण वळूं.

तत्सूविषयी आपणांत अनेक विधानें लघीस पडतात. तीं
येथें प्रमाणें.

(१) इंद्रानें अनवांचें धन तत्सूला दिलें.

(७. १८, १३).

(२) यमुना नदी व तत्सु यांनीं इंद्राचें रक्षण केलें.

(७. १८, ११).

(३) इन्द्रांनीं युद्ध करीत असतां तत्सु पळाले व पळ्यांना
धन सुदासाला दिलें. किंवा इंद्रांसह ते चाल करून गेले.

(७. १८, १५).

(४) आर्यांचे गोसंघ तृत्सूपासून हरण केले आणि युद्धांत त्यांना ठार मारलें.

(७. १८, ७).

(५) स्तुति करणाऱ्या वसिष्ठाचें स्तोत्र इंद्रानें ऐकलें आणि तृत्सूचा देश विस्तीर्ण केला. (पाऊस पाडला).

(७. ३३, ५).

(६) बैलांना मारण्याची काठी ज्याप्रमाणें अल्प पर्णयुक्त असते त्याप्रमाणें हे भरत अल्प होते. नंतर जेव्हां तृत्सूचा पुरोहित वसिष्ठ झाला तेव्हां तृत्सूचे लोक खूबच वाढले.

(७. ३३, ६).

(७) हे इंद्रावरुणानों, घातुक शस्त्रानें समोर न येणाऱ्या भेदाला मारणारे तुम्हीं सुदासाचें काळजीपूर्वक रक्षण करा. माझे यजमान तृत्सु यांची युद्धांतील (बोलावणी) स्तोत्रें ऐकलीत यावरून माझें तृत्सूचें पौरोहित्य सफल झालें.

(७. ८३, ४).

(८) दाशराज युद्धांत तृत्सूसह सुदासाला रक्षिलें.

(७. ८३, ६)

(९) धीवन्तो असपन्त तृत्सवः

(७. ८३, ८)

तृत्सूनां स्तुति केली (तेथें सुदासाला रक्षिलें). सुदास तृत्सु होता कीं नाहीं ?—सुदास व तृत्सु मित्र या म्हणण्यास ७. १८, १५ हें स्थल आधार म्हणून देतां येईल. या ठिकाणीं 'इन्द्रांशं युद्धं खेळतांना तृत्सु पळाले व त्यांचें धन सुदासाला मिळालें असें म्हडलें आहे. यावरून सुदास व तृत्सु मित्र तर होतातच परंतु त्यांचें शत्रुत्वादि व्यक्त होतें. यावरून असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं असा एखादा काळ नसेलना कीं ज्या काळांत तृत्सु व सुदास हे एकमेकांविरुद्ध होते व पुढें ते एक झाले असावेत. दुसरे एक रथळ संशयास्पद आहे. ७. ८३, ६ येथें 'तृत्सुभिः सह प्रसुदासमावतं' तृत्सूसह सुदासाला रक्षिलें असें स्पष्ट म्हडलें आहे. यावरूनहि तृत्सु व सुदास हे एक होते असें जसें निघतें तसेंच ते एक नव्हते असेंहि निघू शकतें. याच मंत्रांतल 'उभयासः' हें पद सुदास व तृत्सु त्यांच्या मित्रतेचें प्रतिपादक म्हणून महत्त्वाचें आहे. बरोळ विधानाप्रमाणेंच दुसरे विधान ७. ८३, ८ या ऋचेत आहे.

हे इंद्रावरुणानों ! दहा राजांच्या युद्धांत चटूंकटून वेष्टिलेल्या सुदासाला ज्या ठिकाणीं निर्मलशुचि, जयाधारी युद्धिमान असा तृत्सूनां तुमचीं हविरघ्नानें व स्तोत्रांनीं स्तुति केली त्या ठिकाणीं रक्षण केलें.

हें वसिष्ठमंडळ आहे. त्यामुळे व वसिष्ठाचा ज्या ज्या लोकांशीं संबंध त्यांचा त्यांचा उद्देख एसाद्या माहितगार माणसाप्रमाणें यांत येणें स्वाभाविक आहे. या मंडळांतील विधानावरून सुदास आणि तृत्सु यांचें भिन्नत्व जरी दिसून येतें तथापि सुदास आणि तृत्सु यांचा निकट संबंध होता, हें नाकवूल करितां येणार नाहीं. त्यांचा अत्यंत निकट संबंध होता याची चिक्किता करतांना त्या दोहोंत मित्र-भाव होता अगर शास्त्रशासक भावहि होता हें ठरविलें पाहिजे, आणि भरत व तृत्सु यांचा संबंध शोधिला पाहिजे.

या विवेचनामध्ये शिरतांना विवेचनास पोषक पण प्रथम अप्रस्तुत विसणान्या एका प्रश्नाकडे वळलें पाहिजे. तो प्रश्न म्हणजे म्हणजे आर्य या शब्दाचा कांहीं ऋचांतील उपयोग होय. तृत्सु आणि आर्य यांच्या संबंधाविषयीं प्रश्न उत्पन्न करणारी एक ऋचा आहे. 'आर्यस्य गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्मुधानून्' (७. १८, ७). अन्वयः—सधमाः आर्यस्य गव्या तृत्सुभ्यः अनयत् युधा नून् अजगत्. 'आर्यांच्या गाई तृत्सूपासून सोडविल्या आणि त्यांना ठार मारलें.' यावरून आर्य आणि तृत्सु परस्पर विरुद्ध होते असें दिसतें.

आर्य हा मानववंश समजून त्या मानववंशामध्ये वसिष्ठशिष्य तृत्सूचा अंतर्भाव होत नाहीं म्हणून धावरा झालेला त्रिकिथ्य तृत्सूनां आर्य समजतो व बरील स्थलीं गव्या शब्दाचा मित्र असा अर्थ करितो. विलसनला हें त्रिकिथ्यचें म्हणणें मान्य नाहीं. तथापि तृत्सु आर्यन या सोंबच्या वर्तुळांतून बाहेर पडण्याचें भय मुळींच नाहीं. सदर उद्देशाचा अर्थ एवढाच कीं ज्यांच्या गाई होत्या तो वर्ग यजन करणारा होता. बरील वाक्यांत आर्यन् नान्—आर्यन् याचें सामुच्चिक युद्ध नसून "भक्तांची पाठ राखली-स देवा" असा अर्थाचें विधान आहे.

पूर्वी भरत थोडे होते पण वसिष्ठास पौरोहित्य मिळाल्यामुळे तृत्सु चांहीकडे पसरले असें विधान करणारी एक ऋचा मागे दिली आहे. आतांपर्यंत घेतलेल्या उताऱ्यांत आपणास खालील गोष्टी स्पष्ट दिसतात.

भरतांचे एका काळीं उपाध्ये विश्वामित्र.

भरतांचे दुसऱ्या काळीं उपाध्ये वसिष्ठ.

तृत्सूचे एका काळीं उपाध्ये वसिष्ठ.

तृत्सूचे एका काळीं शत्रु सुदास.

तृत्सूचे दुसऱ्या काळीं मित्र सुदास.

सुदासाचे एका काळीं पुरोहित वसिष्ठ.

सुदासाचे दुसऱ्या काळीं (अधमेष काळीं) पुरोहित विश्वामित्र.

सुदासाच्या पूर्वजांचे पुरोहित भारद्वाज.

सुदासाचे मित्र पृथु आणि परशु.

सुदासाचे तृत्सु एका काळीं शत्रु.

सुदासाचे तृत्सु दुसऱ्या काळीं मित्र.

तृत्सूचे मित्र भरत; एकाकाळीं शत्रु.

सुदास हा भरत होता.

तृत्सूचा व विश्वामित्राचा संबंध कोठेंच वर्णिला नाहीं. त्यावरून भरत व तृत्सु हे एक नसावेत. दिवोदास किंवा सुदास हा भरत राजा असावा, त्याच्या कुलाचा एका काळीं भारद्वाजाशीं संबंध असेल परंतु दाशराजयुद्धाच्या थोड्या पूर्वीच्या काळांत सुदास पुरोहित विश्वामित्र होते यांत शंका नाहीं. वसिष्ठप्रमुख तृत्सु आणि विश्वामित्रसुदासप्रमुख भरत यांचें वैर झालें असावे. पुढील युद्धा-मध्ये केव्हां तरी तृत्सूचा पराजय झाला असावा (७. १८, १५) आणि केव्हां तरी जय झाला असावा (७. ३३, ६).

(७. १८, १५ व ७. ३३, ६) या दोन ऋचा परस्पर विरुद्ध अर्थ देणाऱ्या आहेत. समजा, या दोन्ही ऋचा नसल्याच तर काय झाले असते? या ऋचांच्या अभावी फार तर तत्सु व भरत यांचे काही काल शत्रुत्व होते ही गोष्ट सिद्ध व्हावयास कठिण जाईल. पण ते तेवढ्याने भरत व तत्सु यांचे परस्पर भिन्नत्व खोटे ठरत नाही. तत्सु व भरत यांमध्ये सख्य वसिष्ठांमुळे किंवा वसिष्ठाच्या देववशीकरणशक्तीवर विश्वास भरतांमध्येहि उत्पन्न झाल्यामुळे झाले असावे व वसिष्ठांमुळे तत्सूंचे व भरतांचे एकीकरण झाले असावे. }

तत्सु आणि तत्सूंचा देश किंवा प्रान्त कोठे असावा त्या स्थला-संबंधी विचार आतां करूं. त्यांच्या देशाचा नक्की निर्देश करण्यास मुख्य दोनच साधनें उपलब्ध आहेत. एक 'आवदिई यमुना तत्सवध' या ज्ञेयवाक्य आणि दाक्षराज्ञयुद्धाचे वसिष्ठ सूक्त ७. १८ मध्ये वर्णिलेले स्थल परुणी असल्यामुळे यांच्यामधील प्रदेश तत्सूंचा असावा अशी कल्पना होते. तत्सूंना 'प्रतुद' असेहि म्हणले आहे. 'आवो गच्छाति प्रतुदो वसिष्ठः' ७. ३३, १४ या स्थळी 'प्रतुद' शब्दाचा 'तत्सु' अशा अर्थी उपयोग केला असून वसिष्ठांच्या सूक्तामध्ये आणखीहि अनुमानिक माहिती मिळेल.

सुदासाची ऐतिहासिक कामगिरी समजून घेण्यासाठी त्याच्या पूर्वजांची कामगिरी समजून घेतली पाहिजे. जें काम वाप सुरू करतो तेच मुलास पुढे चालवावे लागते. राजास जे शत्रु किंवा मित्र वाप उत्पन्न करून ठेवील तेच मुलास पत्करावे लागतात. यासाठी प्रथम दिवोदास (हा सुदासाचा बाप अगर आज्ञा असावा) याचे कार्य लक्षांत घेऊं. दिवोदास, अतिथिग्व यासंबंधीं संहितेत पुढील उल्लेख आढळतात.

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्पञ्चाविथारंध्योतिथिग्वाय शम्बरम्
महान्तं चिदुर्द्धं निक्रमीः पदा सनादेव दस्तु हत्याय जज्ञिषे ॥
(१. ५१, ६).

शुष्णाचा जेव्हा वध करण्यांत आला त्या वेळेस कुत्साचें तूं रक्षण केलेस; अतिथिग्वाला भक्षणार्थ शंबर दिलास. शक्तिमान् अर्जुदालाहि तूं पायाखालीं तुडविलेस. दस्तूचा वध करण्याकरितां तूं पुरातन कालीं जन्मास आलास.

त्वं करजक्षत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथितग्वस्य वर्तनी ।
त्वं शता वैष्टदस्याभिनत्पुरोनातुदः परिपूता ऋजिश्चना ॥
(१. ५३, ८)

करंज व पर्णय यांचा तूं अतिथिग्व्याच्या अत्यंत वैभवशाली फेऱ्यांत वध केला आहेस. ऋजिश्चनानें वेढा घातला त्या वेळेस शरण न जाणाऱ्या वृंदाच्या शंबर किऱ्यांचा नाश केला आहेस. त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव त्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।
त्वमस्मै कुत्समातिथिग्वमाधुं मेहराज्ञे यत्ने अरन्ध्यः ॥
(१. ५३, १०.)

हे इन्द्रा ! तूं मदत करून सुश्रवसाचें रक्षण केले आहेस, आणि तुझ्या मदतीनें तूर्वयाणांचें (रक्षण केले आहेस.) कुत्स, अतिथिग्व, आयु ह्यांना ह्या तरुण व बलवान् राजाचें अंकित केलेस.

यतिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शंबरहृत्य आवतम् ।
याभिः पूर्वाभ्यं त्रसदस्तुमावतंताभिरुपुतिभिरश्विनागृतम् ॥
(१. ११२, १४)

हे अर्थाहो ! तुम्ही मोठा अतिथिग्व दिवोदास व कशोजु ह्यांचे शंबरचा वध करून त्रसदस्तूचे किऱ्यांचा तुराडा करून ज्या साधनांनीं पालन केलेत, तीं साधनें घेऊन तुम्ही येथें आमचेकडे या. यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाभिना हयन्ता ।
रेवदुवाह सच्चनो रथो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥
(१. ११६, १८).

हे अश्वीहो ! तुम्ही दिवोदासाच्या घरां आलांत, भरद्वाजाप्रत त्वनें आलात-ते वेळीं तुमचे चरोवर आलेला रथ उत्तम धन घेऊन आला, त्याला एक शिशुमार व एक बैल एकच जोडले होते. शुवं भुज्यं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहन्ता पितृभ्य आ ।
यासिष्ठं वर्तिर्दृपणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति वामवः ॥
(१. ११९, ४).

भुज्यु पाण्याच्या पुरांत धडपड करीत असतां तुम्ही त्याजकडे आलात; उडणाऱ्या व स्वतःच जोडलेल्या पदयांकडून तुम्ही त्याला त्याचे बडिलाजवळ नेले. हे बलवान् हो ! तुम्ही दूर असलेल्या घराप्रत गेलांत; आणि दिवोदासाला तुम्ही दिलेली मीठी मदत प्रसिद्ध आहे.—प्रिफिथ.

भिनत्पुरो नवतिर्गिन्द्र पूरवे दिवोदासाय महिदांशुपे नृतो
वज्रेण दांशुपे नृतो ।

अतिथिग्वाय शम्बरं गिरस्यो अवभरत ।

महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥
(१. १२०, ७).

तुझ्या कृपेतील दास कामना पुरविणारा (पुर) जो दिवोदास त्याकरितां-तुझ्या भक्ताकरितां-हे इन्द्रा ! हे नृत्यकर्त्या ! आपल्या वज्रानें नव्वद किऱ्यांचा तुराडा केलास; रथा बलवान् अतिथिग्व्याकरितां शंबराला पर्वतावरून खालीं आणले व आपल्या बलानें महाधन वाटले; आणि आपल्या बलानें सर्व धन वेळून टाकले. स नो गन्धेभिर्दपकर्मन्तुष्यैः पुरां दत्तः पाशुभिः पाहि शग्नेः ॥
दिवोदासेभिरिन्द्रस्तवानो वादधीथा अहोभिरिब योः ॥
(१. १२०, १०)

हे पराक्रमी (इन्द्र) ! हे किल्ले कोडणाऱ्या आत्मच्या मृतन सूक्तांनीं गाडलेला तूं वळकट करणाऱ्या मदतीनें आमचें रक्षण कर, हे इन्द्रा ! दिवोदासाच्या वंशजांनीं स्ताविलेला तूं, युजसा दिवसांनीं मोठा होत जातो तसा तूं वैभवांत श्रद्धिगत हो.

अध्वर्यवो यः शतमासहस्रं भूम्या उपरथेवपज्जयन्तान् ।
कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीरान्यादृणभरता सोमभस्मे ॥
(२. १४, ७)

ज्यानें एक लक्ष (लोकांचा) वध केला व त्यांना खाली पृथ्वीच्या वक्षस्थलावर फेंकून दिले; ज्यानें अतिथिग्व, कुत्स व आयु यांच्या वीरांना† मारले त्याला हे अध्वर्यो ! सोम आणा.

सरन्धयत्सदिवः सारथ्ये शुष्णमनुषं कुयवं कुत्साय ।
दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो वयैरच्छम्वरस्य ॥
(२. १९, ६).

† वीर याचा अर्थ सायणांनीं अभिगन्तू=शत्रु असा केला आहे.

एकदां त्याने आपल्या कुत्स सारथ्याला अधाशी व पिकें भक्षुण करणारा शुष्ण देऊन टाकला; आणि इन्द्रानें दिवोदासासाठीं शंभराचे नव्याण्णव किल्ले पाडून टाकले.

अहं पुरो मन्दसानो व्यैरं नवसाकनवतीः शम्बरस्य ।
शततमं वेद्यं सर्वताता दिवोदासमतिथिग्वयदावम् ॥
(४. २६, २७).

सोमाच्या उन्मत्त आनंदांत मी शंभराचे नव्याण्णव किल्ले एकत्र पाडून टाकले; आणि दिवोदास अतिथिग्याला सहाय्य करतांना शंभराचें वसतिस्थान पूर्णपणें (मोडून टाकलें).

शतमन्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् ।
दिवोदासाय दाशुपे ॥

(४. २७, २८).

हवि देणाऱ्या दिवोदासाकरिता इन्द्रानें दगडांचे शंभर किल्ले उलथून टाकले.

त्वमिमा वार्या एव दिवोदासाय मुन्वते ।
भरद्वाजाय दाशुपे ॥

(६. १६, ५).

पुढें ओतणाऱ्या दिवोदासाला-पारितोषिकें (किंवा देणया) देणाऱ्या भरद्वाजाला-तूं हे पुष्कळ वर दिलेस.

प्रतने अया करणं कृतं भृक्तुस्तं यदायुमतिथिग्वमस्मै ।
एव सहस्रा निशिक्षा अभिक्षासुचूर्वयाणं धृपता निनेथ ॥
(६. १८, १९).

तूं आज केलेलें कृत्य प्रसिद्ध आहे. (आज) तूं त्याच्या करितां इतर पुष्कळ हजारांसह कुत्स, आयु व अतिथिग्व यांनां नमविलेस; आणि तूर्वयाणाला धैर्यानें मुक्ता केलेस.

त्वं कवि चोदयार्कसातो त्वं कुत्साय गुण्णं दाशुपे वरकं ।
त्वं शिरो अमर्मणः पराहन्तातिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥
(६. २६, २७).

सूर्यप्रकाश जिकण्यास तूं त्या ऋषीला भाग पाटलेस; सुशील कुत्सासाठीं शुष्णाचा नाश केलास, अमेय राजासाचें डोकें तूं कापलेस त्या वेळेस अतिथिग्वची स्तुति तूं जिकलीस.- ग्रिकथ त्वं तदुक्त्यमिन्द्र बर्हणा कः प्रयच्छता सहस्रा शूर वार्यं ।
अभारैरेदांसं शम्बरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥
(६. २६, ५).

हे वीरा ! तूं ज्या वेळेस लढणाऱ्या एक लक्ष शत्रूंचा वध केलास त्या वेळेस तूं स्तुतीचें फल दिलेंस. पर्वतावरच्या दासशंभराचा तूं वध केलास आणि चमत्कारिक साधनांनीं दिवोदासाला मदत केलीस.

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्याप्रतीनि दस्योः ।
आशिक्षा यत्र शच्या शचीर्वा दिवोदासाय मुन्वते सुतक्रै भरद्वाजाय गृणते वसुनि ॥
(६. २१, ४).

वसुशंभराचे शंभर अमेय किल्ले तूं त्या वेळेस जमीनदोस्त केलेस. ज्या वेळेस हे चलान् ! हवि देणाऱ्या दिवोदासाला तूं बलांन मदत केलीस आणि हे सोम विक्रत घेणाऱ्या ! तुझी स्तुति करणाऱ्या भरद्वाजाला श्रमान् केलेंस.

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्वयः ।
अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पित्र ॥

(६. ४३, १).

ज्याच्या उन्मत्त आनंदांत तूं एकदां शंभराला दिवोदासाचें भक्ष्य केलेस तो हा सोम तुझ्यासाठीं दावून काढला आहे. हे इन्द्रा, पी.

प्रस्तोक इच्छु राघसस्त इन्द्र दश कोशपीर्दश वाजिनोदात् ।
दिवोदासादतिथिग्वस्य राघः शाम्बरं वसु प्रत्यग्रभीष्म ॥
(६. ४७, २२).

इन्द्रानें त्या धनांतून प्रस्तोकाला दहा कोश (म्हणजे द्रव्यनिधि) व दहा जोमदार घोडे दिले आहेत. दिवोदासापासून आम्हांला शंभराचें धन-अतिथिग्वानें दिलेली देणगी-मिळाली आहे.

दशान्वान्दश कोगान्दश वज्राघिमौजना ।
दशो हिरण्यपिण्डान्दिवोदासादसानिपम् ॥

(६. ४७, २३).

दहा घोडे, दहा द्रव्यनिधीच्या पेटया आणि त्यांच्या भरीला दहा वज्रांची आणखी एक देणगी हीं व सोन्याच्या दहा लमाडी दिवोदासाच्या हातांतून मला मिळाल्या आहेत.

इयमददाद्रभसृणच्युतं दिवोदासं वध्यश्वाय दाशुपे ।
या शश्वन्तमाचखादावसं पाणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥
(६. ६१, १).

फेनल आत्महित पाहणारे, दान न देणारे अशा पर्णीनां जिणें खाऊन टाकलें आणि यज्ञ करणाऱ्या वज्रयांचाला ऋणमोचक दिवोदास नांवाचा पुत्र दिला ती (ही सरस्वती होय). हे सरस्वती, तुझें हें दान फार मोठें आहे.

इमं नरो मरुतः सश्वतातु दिवोदासं न पितरं सुदासः ।
अविष्टना पेजवनस्य केतं दूणाशं क्षत्रमजरं ह्वोद्यु ॥
(७. १८, २५).

सुदासाचा पिता दिवोदास याची ज्याप्रमाणें तुम्हीं सेवा केली तशी हे नर मरुत हो ! तुम्ही त्याची-सुदासाची सेवा करा. अनुग्रह करून पेजवनाच्या इच्छेला पाठिंबा द्या. त्याच्या दिकणाऱ्या व यत्कृत प्रदेशाचें विश्वासानें रक्षण करा.

प्रियास इत्ते मघवन्तभिष्टी नरो मदेस गरणे सखायः ।
नितुर्वशं नियाहं शिशिहतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥
(७. १९, ८).

हे मघवन् ! ज्या मित्रांवर तूं प्रेम करतोस ते आम्ही अतिथिग्व्याची इच्छा पूर्ण करण्यास व तुवेंश व यदु यांचा गर्व हरण्यास पुरी असं-तुझ्या संरक्षणाखालीं तुझ्या सन्निध आनंदांत असो.

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवे दिवे ।
तं त्वा वर्य हर्ष्यं शतक्रतुं धाजयन्तो हयामहे ॥

(८. ५३, २).

उत्कर्ष पावणाऱ्या ज्यानें आयु, कुत्स आणि अतिथिग्व यांचा फडशा पाडला त्या नीलाश्व इन्द्राला हविर्दुक्त आम्ही दरोज झेलावितों.

पुरः सद्य इत्याधिये दिवोदासाय शम्भरम् ।

अथ त्वं तुर्वशं यदुष्ट ॥
(९. ६१. २).

सत्वशील दिवोदासाकरितां जलदीनें किले व शंवर यांचा चुराडा केला; नंतर यदु आणि तो तुर्वश (यांचा चुराडा केला).

अहं युद्धभ्यो अतिथिग्वामिष्करमिषं न दृत्रतुरं विश्व धारयम् ।
यत्पर्णयज्ञ उत वा करञ्जहे प्राहं मेहे दृत्रहत्ये अयुग्रवि ॥
(१०. ४८, ८).

ज्या वेळेस शत्रूला ठार मारणाऱ्या मोठ्या लढाईत-जात करंज पडला व पर्णय पडला तीत-मी वैभव संपादन केले, त्या वेळेस युद्धाच्या विरुद्ध मी अतिथिग्वाला शक्तिमान् केले आणि सामर्थ्य जिकणाऱ्या वृत्राप्रमाणे त्याला मी लोकांच्या मध्ये ठेविले.

वरील उताऱ्यांत खालील ऐतिहासिक महत्त्वाचीं स्थले येतात.

(१) कुत्साने शुष्णास मारिले.

(२) अतिथिग्वाने शंवरस मारिले.

(३) करंज आणि पर्णय यांचा अतिथिग्व्याच्या फेऱ्यांत नाश झाला.

(४) ऋजिश्वाने वेढा देऊन वंगुदाचीं शंभर पुरे विज्वांसिलीं.

(५) जी ऋचा तूर्वयाणाच्या रक्षणाबद्दल इंद्रास गाते तीच सुश्रव्याच्या रक्षणाबद्दल कुत्स, अतिथिग्व आणि आयु हे एका तरुण राजाचे अंकित झाल्याबद्दल इंद्राची स्तुति करते.

(६) शंवरस मारण्याने दिवोदासाप्रमाणे कशोजूचेहि पालन झाले व किल्ल्याच्या नाशाने त्रसदस्यूचे रक्षण झाले.

(७) भरद्वाजाप्रत अश्वीच्या आगमनाचा परिणाम दिवोदासाच्या घरी अश्वी येण्यात होतो.

(८) जो गात्याचा पक्ष दिवोदासाच्या तर्फेचा होता तो भुज्यूच्या सोडवणुकीबद्दल अश्वीची स्तुति करतो.

(९) दिवोदासांनी भरद्वाजाला धन दिले.

(१०) तूर्वयाणाकडून अतिथिग्व्यादि त्रयीच्या पराभवाबद्दल इंद्राची स्तुति भरद्वाजाकडून होत आहे.

(११) दिवोदासाने शंवरची संपत्ति भारद्वाजास दिली.

(१२) सरस्वतीने वध्यशाला दिवोदास दिला व पर्णीनां खाळे अशी भरद्वाज स्तुति करतात.

(१३) तुर्वश व यदु यांचा गर्व हरण झाल्याने अतिथिग्व्याची इच्छा पूर्ण होते.

(१४) अतिथिग्वाला गुंगूच्या विरुद्ध इंद्राने शक्तिमान् केले. ही गोष्ट करंज व पर्णय यांच्या दिवोदासाकडून पराभवाच्या प्रसंगी झाली.

आतां या विधानांची परस्परसंगति कितपत लागते ते पाहू.

दिवोदास, आयु व कुत्स हा मित्रसंघ दिसतो. यांचा तूर्वयाणां पराभव केला. उलट एकदां या मित्रसंघाने तूर्वयाणाचा पराजय केला असावा. दिवोदास याने शंवर, पर्णय, करंज व गुंगू-लोक यांचा पराजय केला. दिवोदासाने शंवरस मारून कशोजूचे

रक्षण केले. दिवोदासाने तुर्वश व यदु यांचा गर्व हरण केला कुत्साने शुष्णाचा पराजय केला.

त्रसदस्यू व दिवोदास यांचा एका ऋचेत लढेस आहे. पण त्याबद्दल त्यांचे समकालीनत्व सिद्ध होत नाही. दोन भिन्नकालीन क्रियांचे श्रेय उत्तरकालीन गायकांनी देवतेस दिले आहे. तसेच पर्णी व वध्यश्व यांचाहि विरोध सिद्ध होत नाही. भुज्यू व दिवोदास यांचेहि समकालीनत्व सिद्ध होत नाही.

ऋजिश्वाने वेढा देऊन वंगुदाचीं शंभर पुरे विज्वांसिलीं, याबद्दल कल्पनेचे बरेच बळसे दिल्याशिवाय वंगुदाचे व शंवरचे ऐक्य व ऋजिश्वाचे व अतिथिग्व्याचे ऐक्य सिद्ध होत नाही.

भारद्वाजांनी दिवोदासाच्या घराची दक्षिणा खाऊन तूर्वयाणाकडून अतिथिग्व्यादि त्रयीचा पराभव झाला याबद्दल इंद्राची स्तुति करावी हे जरा चमत्कारिक दिसते. असेंहि शक्य आहे की, ज्याप्रमाणे विश्वामित्र आणि वसिष्ठ हे कामापुरते गुरुवर्य पैजवताने निर्माण केले त्याप्रमाणेच भारद्वाजहि तात्पुरते पुरोहित असावेत. कां की, पैजवन जर पूर्णपैकी असतील तर त्यांचे उपाध्याय अत्रि ठरतात. असे शक्य आहे की, राजे व उपाध्याय हे बरोबर हिंढत नसावेत आणि स्थानिक उपाध्यायांचा स्वीकार हा तत्कालीन राजनीतीचा एक भाग असावा.

एवंच दिवोदासाविवर्यां आपणांस माहिती येणेंप्रमाणें देतां येईल.

दिवोदासअतिथिग्व यांसंबंधी अनेक उल्लेखांबद्दल अगदीं प्राचीन वैदिक युगांत दिवोदासअतिथिग्व यांचे प्रासुख्य दिसून येते. तो वध्यश्वचा (ऋ. ६. ६१, १) मुलगा व भरत लोकांमधील प्रसिद्ध राजा सुदास ह्याचा बाप किंवा आज्ञा होता. दिवोदास हा भरत (ऋ. ६. १६, ४; ५; १९) होता व तुर्वश व यदु (ऋ. ७. १९, ८; ९. ६१, २) ह्या लोकांचा वैरी होता. हेंच धन त्याने आपला मुलगा सुदास यास पैतृक धन म्हणून देऊन ठेविले. असो. त्याचा मुख्य शत्रु शंवर दास हा होय. हा डोंगरांत राहणाऱ्या लोकांचा मुख्य असून त्याचा पराभव अनेकदां दिवोदासाने केलेला आहे. दिवोदास हा आपल्या बापाप्रमाणे अमोचा मोठा उपासक होता. कारण ऋग्वेदामध्ये अमोला दिवोदासाच्या नांवाने संवोधिले आहे. उल्लेखी त्याचा आयु व कुत्स यांच्या बरोबर इंद्राच्या मदतीने तूर्वयाणांनी पराजय केला असें वर्णन आलेले आहे (६. १८, १३ वगैरे).

एकदां (६. ६१, १ व पुढील) असा उल्लेख आला आहे की दिवोदासाचे पणी, पारावत व वस्य यांच्याशी युद्ध झाले. त्याबद्दल हिलेब्रॅटने असे अनुमान काढले आहे की, तो अरकॉशियामधल्या ज्या जाती होत्या त्यांच्याशी लढण्यांत गुंतला होता; व उध अशी दिवोदास ह्याचा अर्थ स्वर्गीतला दास असा होतो त्या अर्थी तो स्वतःच दास असावा हें अनुमान असंभवनीय दिसते. कारण ज्या सरस्वती नदीवर दिवोदास व अरकॉशियामधील जाती यांमध्ये युद्ध झाले ती व अरकॉशियामधल्या हरान्वी ही नदी एक असणे

शक्य नाही. अर्थात् ही सरस्वती नदी सागाहून प्रसिद्ध झालेली सरस्वती नदीच असली पाहिजे. ही गोष्ट एकदां कवळ केली म्हणजे पंचविश (१. ४, ११) ब्राह्मणांत यमुना नदीजवळ पूर्वेकडे पारावत होते असा जो उल्लेख आलेला आहे त्याला वाच येतो, वर्गेनेचें असें मत आहे कीं, दिवोदास व अतिथिग्व हा दोन निराळ्या व्यक्ती होत्या पण ज्या अर्थी हा दोन निरनिराळ्या मामासांचीं कृत्ये अगदीं तंतोतंत सारखींच आहेत त्या अर्थी हा दोन व्यक्ती निरनिराळ्या माणशें युक्त दिसत नाही.

दिवोदासानें ज्या लढाया मारल्या त्या अर्थात् दाशराज्ञयुद्धापूर्वीच्या होत्या. सिंहावलोकनासाठीं त्या लढाया पुन्हां देतो.

- (१) तूर्वयाणावरोवर मित्रसंधाची पहिली लढाई.
- (२) शंबरारोवर लढाया.
- (३) तुर्वशा व यदु यांवरोवर लढाई.
- (४) पर्ण्य व करंज यांवरोवर लढाई.
- (५) गुंगुलोकांवरोवर लढाई.

ऋजिश्वानी वंगुदावरोवर लढाई केव्हां झाली व तिचा दिवोदासाची संबंध काय होता हे स्पष्ट होत नाही. भुज्यु कोणत्या लढाईन होते हें कळत नाही.

दाशराज्ञयुद्धापूर्वी मित्रसंधानें आणखी एक युद्ध करून तूर्वयाणाचा पराभव केलेला दिसतो. हा पराभव युदासाच्या कारकाद्विती झाला. या पराभवामुळे तूर्वयाणानें दडपलेलीं राष्ट्रं स्वतंत्र होऊन पुढें मांडू लागलीं असावीत; आणि त्यांत सुदास इतरांवर वर्चस्व स्थापण्यास जेव्हां उद्युक्त झाला तेव्हां त्याच्या विरुद्ध असलेल्या यदुतुर्वशास पुरहि मिळाले असावेत असें दिसतें.

सुदास, दिवोदास व पिजवनः—सुदासाला “चत्वारो मा पैजवनस्य दाना.....सुदासे” (७. १८, २३). येथें “पैजवनस्य सुदासः ” असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें त्याच सूक्तांत (‘दिवोदासं न पितरं सुदासः’) सुदासाचा पिता दिवोदास त्याला ज्याप्रमाणें सेवीत होता त्याप्रमाणें या सुदासाला सेवा असें म्हटलें अतून पैजवन सुदासाचें घर राखा असें ‘अविधना पैजवनस्य केतम्’ (७. १८, २५) या त्या पुढीलच वाक्यानें दर्शित केलें आहे.

याशिवाय आणखी एका स्थलीं ‘द्वे नप्तु देववतः शते गोः..... सुदासः । अर्हन्ने पैजवनस्य’ येथें ‘देववतो नप्तुः पैजवनस्य सुदासः’ असा स्पष्ट उल्लेख आहे.

सुदासाचा बाप, आजा व पत्नी.— वरील विवेचनावरून सुदास हा दिवोदासाचा पुत्र होता व पैजवन होता इतकें स्पष्ट होतें. पिजवन हा शब्द ऋग्वेदांत येत नाही. निरुक्तकारांनीं पिजवन हा सुदासाचा बाप म्हणजे दिवोदास असें म्हटलें आहे. पण त्यास खात्रीलायक पुरावा नाही. पैजवन हें कुलनाम असणें शक्य आहे.

सुदासाच्या वायकोचें नांव उल्लेखिलें गेलें आहे असा संशय येतो. तें नांव सुदेवी होय. ती त्याला अर्धनीं दिली. ‘यामिः सुदासः ऊद्बुधः

सुदेव्याम्’ या ठिकाणीं सायणांनीं ‘सुदेव्यां’ याचा अर्थ ‘प्रसरतं धनं’ असा केला आहे. परंतु ‘सुदेव्यां’ हें ‘सुदेवी’ असें पाणिनीच्या व्याकरणाप्रमाणें करतां येतें (पा. सू. ६. १, १०६; १०७).

‘इयमददात्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वक्ष्यथाय’—‘इयं (सरस्वती) दिवोदासं वक्ष्यथाय अददात्’—ही वक्ष्यथाला दिवोदास देती झाली, या भरद्वाजाच्या म्हणण्यावरून दिवोदास हा वक्ष्यथाचा मुलगा ठरतो.

याच्या उलट एके स्थलीं ‘नप्तुः देववतः—.....सुदासः । अर्हन्ने पैजवनस्य’ । या ठिकाणीं देववताचा ‘नातू सुदास (पैजवन) असें म्हटलें आहे.

यावरून सुदास याचा पिता दिवोदास पिजवन असें ठरतें. परंतु दिवोदास पिजवनाचा बाप देववत् कीं वक्ष्यथ याचें उत्तर स्पष्टपणें देतां येणार नाही. या ठिकाणीं वक्ष्यथ आणि देववत् मित्र दिसतात. या दोघांस युदासामार्फत न जोडतां स्वतंत्रपणें जोडणारा उल्लेख नाही. देववत् हें वक्ष्यथाचें विशेषणहि असणें शक्य आहे, किंवा सुदास हा देववताचा दौहित्र असणें शक्य आहे. भरद्वाजमंडळांत म्हणजे सहाव्या मंडळांत—भरद्वाज दिवोदासाची वाखाणणी करितो. त्याच मंडळांत ‘वक्ष्यथा’ला दिवोदास सरस्वतीनें दिल्याचा उल्लेख आहे व ‘देववताचा नातू’ अशा प्रकारचा युदासाविषयी उल्लेख वसिष्ठ मंडळांत—म्हणजे सातव्या मंडळांत—आहे. ‘देववताचा नातू’ असें म्हणण्यांत वसिष्ठाचा कांहीं हेतु तर नसेलना!

सुदासाचा अश्वमेधः—सुदासानें एक घोडा सोढल्याचा उल्लेख आहे. ‘उप प्रेत कुक्षिकाश्रेतयश्चमश्चराये प्रमुञ्चता सुदासः—‘हे कुक्षिकानो ! चला. सावध व्हा. पैसे मिळविण्याकरितां सुदासाचा अश्व सोडा असें विश्वामित्राच्या तिसऱ्या मंडळांत म्हटलें आहे (३. ५२, ११). त्याच सूक्तांत विश्वामित्रानें सुदासाकडून यज्ञ कराविला [“विश्वामित्रो यदवहत्सुदासम्” (३. ५२, ९)] असाहि उल्लेख आला आहे. ‘आशुध नेदमिषिल्ले जगाम’ (७. १८, ९) या स्थळावरून, सुदासानें, अश्वमेधाचा घोडा सोडला होता आणि अश्वाला कोणी तरी अटकाव केल्या, परंतु इन्द्राच्या मदतीनें तो त्याला मिळाला असें निघतें. ऐतरेय ब्राह्मणांत ‘वसिष्ठाच्या पौरोहित्याखालीं सुदासानें अश्वमेध यज्ञ केला’ असा उल्लेख आहे, अशी शंका घेण्यास जागा आहे. तथापि त्या उल्लेखाचें स्वरूप लक्षांत घेतल्यास शंका दुर्बल ठरते. ऐतरेय ब्राह्मणांत ‘वसिष्ठः सुदासं पैजवनमभिपिपेच पृथिवीं जयन्.....अथेन मेय्येनेजे’ असा उल्लेख आला आहे. असें असावें कीं, अश्वमेध वसिष्ठाच्या हातून न होतां केवळ साम्राज्याभिपेक्षे वसिष्ठाच्या हातून झाला असावा.

सुदास आणि हिंसक लोकः—सुदास हा विरोध प्रकारें सुधारलेला, थोर व अहिंसक आणि सुदासाचें शत्रू हिंसक असा भेद स्तोत्रकृत्यां वसिष्ठांनीं कांहीं ठिकाणीं दर्शित केला आहे.

‘जहि वयर्वयुषो मर्त्यस्य’ म्हणजे हिंसक लोकांचें ह्मथार नाहीसें कर असें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. ‘वन्पु’ चा अर्थ हिंसक

असल्याची निरुक्तांत व सायणाचार्यांच्या भाष्यांत अनेक ठिकाणी उदाहरणें आली आहेत. यावरून 'वसुप् ह्यणं ' हिसक ' म्हणून कोणी प्रसिद्ध लोक असावेत व तादितर लोक आपणांस अहिसक असें ह्यणवीत असावेत.

सु दा सा चे श नु :- आतां सुदासाच्या शत्रूंकडे वळूं.

शि श्म्यु :- सुदासाच्या विरुद्ध लढणाऱ्या दहा राजांत शि श्म्यु हा एक होता. शि श्म्यु हें एक प्रकारच्या लोकांचें किंवा राजांचें नांव असून दाशराज्ञ युद्धांत सुदासानें यांचा पराभव केला (७. १८), ५). दस्यूबरोबर याचा जेष्ठ दाखविण्यांत आला आहे त्यावरून हा दस्यु असावा असें विधान शिमरनें केलें असावें. शि श्म्यूस त्यांचे विरोधी दस्यु म्हणत यावरून दस्यु म्हणून एक जात होती आणि शि श्म्यु तिचा एक पोटभेद होता असें म्हणणें हा मात्र कल्पनेचा वाजार आहे, हें आर्य आणि दस्यु यांविषयीच्या विवेचनावरून लक्षांत येईल.

काहीं कृचांवरून असें स्पष्ट दिसतें कीं शि श्म्यु आणि नहुष यांचा काहीं तरी संबंध असावा. याशिवाय भरत, वार्पागिर, कक्षीवंत यांच्याशीहि त्याचा काहीं तरी संबंध असावा हें खालील कृचा दाखवितात.

(शि श्म्युसहोक्त अगरसंबंधी व्यक्ती :- नहुष, आयु, मनु, इला, आश्विन ऋज्राश्व, अंबरीष, सहदेव, भयमान व सुराधस.)

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शवसो अन्तमाहुः ।
स प्ररिका त्वक्षता ह्मो दिवश्च मरुत्वानो भवत्विद्र ऊती ॥
(ऋ. १. १००, १५).

उद्याच्या वळाचा अंत बुलोकामध्ये देवांस (लागलेला) नाही, मर्त्य मनुष्यांस (लागलेला) नाही व उदकालाहि लागलेला नाही, तो (इंद्र आपल्या) तेजांनं पृथिवी व बुलोक यांस व्यापून दाकणारा (होय). (तो) मरुतांसहित इंद्र आमचा संरक्षिता होवो.

रोहिचिह्वावा समदंष्ट्रलामीर्मुक्षा राय ऋजाश्वस्य ।
दृषध्वन्तं विभ्रती ध्रुवं रथं मन्त्रा चिकेत नाहुपीतु विक्षु ॥
(ऋ. १०. १००, १६).

आरक्त वर्णाची (आणि) श्याम वर्णाची, अंगादें भरलेली, कपाळावर अलंकार असलेली (आणि) स्वर्गी वास करणारी इंद्राची आनंददायक (अथमालिका) इंद्राला रथांत घालून तो रथ धुरांस आपल्या माना देऊन ऋज्राश्वाला संपत्ति (देण्यासाठी) ओढून आणीत असतांना नाहुपांस (लोकांस) दृष्टी पडत असते.

एतत्स्यत इन्द्र वृष्ण उक्थं वार्पागिरा अभि गुणान्ति राधः ।
ऋज्राश्वः प्रदिभिरम्बरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥
(ऋ. १. १००, १७).

तर हे इंद्रा, हें तुझें स्तोत्र, वृपागिराचे पुत्र ऋज्राश्व, अंबरीष, सहदेव, भयमान (आणि) सुराध आणि त्यांचे सखे तुज समर्थाप्रत गाऊन तुला हवि अर्पण करीत आहेत.

दस्युजिह्वंश्च उरुहूत एवैहत्वा पृथिव्यां शर्वा नि वर्हीत ।
सनत्क्षेत्रं सतिभिः श्विन्येभिः सनत्क्षेत्रं सनदधः सुवज्रः ॥
(ऋ. १. १००, १८).

वहुभक्त (इंद्रानें) दस्यु शि श्म्यूनां चपलगामी मरुतांच्या साहाय्यानें पृथिवीवर मारून वजांनं भेदून दाकिलें. त्या आपल्या तेजाः पुंज मित्रांच्या साहाय्यानें क्षेत्र घेतलें, सूर्य हरण करून घेतला सुंदर वज्र धारण करणाऱ्या (इंद्रा) नें उदकें हरण केलें.

शि श्म्यूनां वरील कृचांत दस्यु म्हटलें आहे, व इंद्राविरुद्ध केलें आहे. तेव्हां शि श्म्यूस जो कवि अनुकूल नाही अशाचें हें सूच आहे, या सूचांत १८ व्या ऋचेंत, नहुषांशीं, शि श्म्यूशीं व भरतांशीं जुडविण ह्यणतो त्याप्रमाणें दोस्ती दिसत नाही. येथेंच काय पण संबंध वेदांत शि श्म्युविषयी फारच थोडी माहिती आपणास मिळते.

या सूचांत ऋज्राश्वाला संपत्ति देण्यासाठी इंद्राच ओढिला जात आहे ही गोष्ट नहुषांच्या दृष्टीस पडत असते म्हणून विधान आहे. याचा अर्थ काय तें कळत नाही. वरील विधानावरून जर नहुषांस ती संपत्ति पाहून दुःख होतें असा ध्वनि निघत असेल तर ती कल्पनाच आहे. तेवढ्यावरून नाहुपांस ऋज्राश्वाने शत्रू करावे, व सूचांत शि श्म्यूनां दस्यु म्हटलें आहे ह्यणून शि श्म्यूसहि ऋज्राश्वाने शत्रू बनवावे ही कल्पनेची फार मोठी उडी होय. शि श्म्यु व नहुष यांची दोस्ती जडाविण ही तर त्याहूनहि उद्दाम उडी आहे. यांच्या दोस्तींत शि श्म्यूचे शत्रू भरत कसे आणले हें कळत नाही.

वार्पागिराचा इतरांशीं संबंध काहीं कळत नाही.

नहुष :- आतां आपण नहुषांसंबंधी उतारे घेऊं आणि काय माहिती मिळते तें पाहूं.

त्वामग्ने प्रथममयायुमायवे देवा अरुणवज्रहृत्पत्य विश्वपतिव ।
इळामरुणवन्मनुष्यस्य शासनीं पितृर्त्यजो ममकस्य जायते ॥
(१. ३१, ११).

हे अग्ने, देव तुला प्रथम आयूकरितां नहुषाचा मनुष्यरूपधारी सेनापति करते झाले. नंतर मनुष्यांनां (धर्म) शिक्षण देणारी मनुची इळा नांवाची कन्या निर्माण केली नंतर आमच्या पित्याचा पुत्र झालास. - सायण

हे अग्ने देवांनीं तुला सचेतन मानवांत पहिलाच असा जो नहुष त्याच्या घराण्याचा मुद्दच केलें. इळेला मानवी प्रजेची उपदेशिका केली व त्या वेळींच आमच्या वंशाच्या जनकास एक पुत्र झाला. - शिफिय

चत्वारो मा मशार्शारस्य विश्वव्रज्यो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।
रथोवां मित्रावरुणा दीर्घान्ताः स्यमगभस्तिः सरो ना दौद ॥
(१. १२२, १५).

मशार्शाचे चार व जयशाली आयवस राजाचे तीन पुत्र मला छळतात. हे मित्रावरुण हो तुमचा अति विस्तृत व सुखकरदीप्ति असा रथ सूर्याप्रमाणें प्रकाशो (आमच्या शत्रूंनां भयजनक होवो).

यस्ते अग्ने नमसा यज्ञमीद ऋतं सपात्यरुपस्य वृष्णः ।
तस्य क्षयः पृथुरासाधुरेतु प्रसन्नोणस्य नहुषस्य शेषः ॥
(५. १२, ६).

हे अग्ने, यज्ञयोग्य अशा तुला स्तुतीसह हवि अर्पण करतो, दीप्तिमान् व सर्व कामना पूर्ण करणाऱ्या अशा तुझी (स्तुतिरूप) स्तोत्रे रक्षण करतो, त्या नहुषाचे घर विस्तीर्ण होवो आणि त्याची संतति वाढो.

आ संयतमिदं स्वस्ति शत्रुतूर्याय बृहतीमसृष्टं ।
यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन् सत्तुका नहुषाणि ॥
(६. २२, १०).

हे इंद्र, ज्या संपत्तीच्या योगाने वृत्रादि जे आमचे शत्रू त्यांचा आम्हांला नाश करून आणि दास व नहुष (नहुष-मनुष्यजात-सायण) यांना चांगल्या मार्गांना लावून तसेच सारखा क्षत्रा वहात असल्यामुळे जी नाश न पावणारी व क्षेमकारक अशी आहे ती संपत्ति तू आम्हांला दे.

हे इंद्र, शत्रूला जिंकण्यासाठी आम्हांला मोठी व अक्षय्य अशी शाश्वत समृद्धि दे. त्या योगाने आर्य आणि दास यांचे वैर वृद्धिंगत कर आणि नहुषाचे वाहु वलिष्ठ होऊ दे. -प्रिफिथ

यदिदं नाहुषीणांओजो नृमणं च कृष्टिपु ।
यद्वा पंचक्षितीनां शुभमाभर सत्रा विश्वानि पौर्या ॥
(६. ४६, ७).

हे इंद्र, नहुषजातीचे सर्व शौर्य आणि धन तसेच पंचजनांचे सर्व शौर्यासह असलेले तेज आम्हांला दे.

इंद्रा, नहुषांच्या जातींत आढळणारी सर्व शक्ति व पराक्रम आणि पंचजन अनुभवीत असलेली दिव्य कीर्ति आणि सर्व पौरव व प्रभाव एकदम घेऊन घे. -प्रिफिथ

उत्तयदाद्वद्वयं यदिन्द्र नाहुषीणां ।
अग्रे विष्टु प्रदीदयत् ॥
(८. ६, २४).

हे इंद्रा, नहुषराजाच्या प्रजेमध्ये जे अश्वसंधालक सामर्थ्य दिले तेच आम्हांला दे.

आणि हे इंद्रा, प्राचीन काळी नहुषांच्या जातीमध्ये जी वेगवान् अशांची संपत्ति चमकत होती ती सर्व संपत्ति आम्हांला दे. -प्रिफिथ

आपातं नहुषस्पर्पान्तरिक्षाःसुवृत्तिभिः ।
विवाथो अश्विनामधु कण्वानां सवने सुतम् ॥
(८. ८, ३).

हे अधिनां, नाहुष लोकांतून, दोषविहीन अशा स्तोत्रांनी आकाशिले गेलेले जे तुम्हां ते येथे या, त्याच प्रमाणे अन्तरिक्षांतून इकडे येऊन कषणगोत्रीय जे आम्ही त्या आमच्या सवनामध्ये पिळलेला मधुर सोमस प्रदान करा. -सायण

यमदमचिह्नमना मन्दाचिह्नं दावने ।
अरद्वे अक्षे नहुषे सुकृत्वानि सुकृतराय सुकृतः ॥
(८. ४६, २०).

जे तू (पृथुव्रा) हे पुढे असणारे गवाधादिक धन मला दान देण्याकरितां स्वतुद्धीनेच मान्य करता झालास, क्षोभन-कर्मा तो तू (मला दान देणें) या पुण कर्माकरितां अरद्व, अक्ष, नहुष, सुकृत्वन (यांना हुकूम करता झालास). -सायण

किंवा अरद्व्वादि राजांपैकींच सुकृत्तर हेंहि एक नांव घेतां येणें शक्य आहे.

वैभवशाली नहुषासह भक्कम रथांत ओढून नेल्या जाणाऱ्या ह्या वैभवशाली व स्वतः उदार असणारांचे मन मला पारितोषिकें देण्याकडे तू वळविता झालास. हा नहुष मनुष्य जितका विद्वान् असू शकेल तितका विद्वान् आहे पण मनुष्यापेक्षांहि अधिक पुण्यवान् आहे. -प्रिफिथ

स ईं रथो न भरिपाळ्यानि महः पुरुणि सातये वृत्तानि ।
आदीं चित्रा नहुष्याणि जाता स्वर्पाता वन उध्वानवन्त ॥
(९. ८८, २).

आम्हांला विपुल संपत्ति देण्याकरितां रथाप्रमाणें बहुत भार सहन करणाऱ्या सोमाची योजना केली जाते. योगानंतर आम्हांला विरोधी असणारीं सर्व माणसें संग्रामांत उन्मुख जावोत (म्हणजे नष्ट होवोत). -सायण

हे शक्तिमान् (इंद्र) ! विपुल संपत्ति मिळविण्या-करितां एखाद्या ऐसपैस रथामध्ये सोम जोडला आहे. नंतर नहुषी संग्रामांत मिळे. प्रिफिथ

संग्रामांत मिळविलेल्या विजयाचा उत्सव त्यांनी यज्ञांत केला. [वरील ऋचेच्या दुसऱ्या चरणाचा आपणास यत्किंचित्तिहि अर्थ समजत नाहीं अशी प्रिफिथने आपल्या पुस्तकांत प्रांजलपणें कबुली दिली आहे.]

वीती जनस्य दिव्यस्य कव्यैराधे सुवानो नहुष्येभिरिन्द्रः ।
प्रयोनभिरिन्द्रतोमत्येभिर्मर्ज्जानो विभिर्गोभिरिन्द्रः ॥
(९. ९१, २).

सज्जनांनीं स्तुति केलेला, नहुष्यांनीं पिळलेला व मरणा-धीन मानवांनीं वैलांच्या पवित्र चर्माच्या (सोमस पिळण्यास तयार केलेल्या यंत्राच्या) योगाने व पवित्र उदकांच्या योगाने पिळलेला अमर असा सोमस, स्वर्गस्थ देवांनीं भक्षण करावा म्हणून यज्ञात जातो. -सायण

वकरी, गाई व उदकें ह्यांच्या साहाय्याने मरणाधीन मनुष्यांनीं सुंदर व अमर केलेले व हुशार नहुष्यांनीं पिळलेले सोमसाचे थेंब स्वर्गनिवासी लोकांचे भक्ष्य होतात. -प्रिफिथ

अहं सप्त हा नहुषो नहुषरः प्राश्राचयं शवसातुर्वशं यदुम् ।
अहन्य न्यं सहसा सहस्करं नवव्राधतो नवतिच वक्षयम् ॥
(१०. ४९, ८).

इंद्र ह्मणतो:- मनुषी वगैरे सात दैत्यांचा मी संहार केला आहे तसेच शत्रूंचाहि शत्रु असणारा जो मी त्याने स्वसामर्थ्यानें तुर्वश व यदु ह्या दोघांना (शत्रु संबंधीं गाईच्या प्रदानाने) प्रसिद्धीस आणिलें. त्याचप्रमाणें माझ्या एका स्तोत्रकर्त्याला अत्यंत वलिष्ठ असा केला, आणि शत्रूच्या भरभराटीस चढणाऱ्या नव्याणव पुरांचा नायनाट (विध्वंस) केला.

मी नहुषापेक्षां वलिष्ठ आहे; मी सातांना मारलें. मी वलां जे यदु व तुर्वश यांना ऊर्जितावस्थेंस आणलें. मीं दुसऱ्या एकाला

हे इंद्र पाण्याच्या (नदीच्या) तीरावर तू यदु आणि तुर्वश यांना रमविलेस. नंतर तू आणि कुत्स उग्र अशा शुण्याकडे जाऊन त्याला मारलेस, आणि नंतर तू कुत्साला आपल्या घरी पोचविलेस. त्या वेळी तुझी आणि उग्राना व देव यांची भेट झाली.

इंद्रा, तुलांच्या तीरावर यदु आणि तुर्वश यांच्या करिता जोराने वाहणारे पाणी थांबविलेस. तुम्ही दोघांनी (इंद्र आणि कुत्स यांनी) उग्र अशा (राक्षस-शुण्या) वर चाल केली. कुत्साला (घरी) नेलेस; त्या वेळी देव आणि उग्राना तुझ्याकडे एकाच वेळी आले -त्रिफि.

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमती ऋणोरपः सीरा न श्रवन्तीः ।

प्रयत्नसमुद्रमति शूर पवि पारया तुर्वशं यदु स्वस्ति ॥
(६. २०, १२).

गर्जनां कपित करणाऱ्या इंद्रा, धुनिनामक असुरांनी अडवून ठेविलेली उदकें तू नद्याप्रमाणे बहावयास लावलीस; आणि ज्या वेळी तू समुद्रातून (पाण्यातून) पलीकडे गेलास तेव्हा तू आपल्या घरावर यदु व तुर्वश-यांनाहि नेलेस.

त्वामीष्टे अधद्विता भरता वाजिभिः शुनम् ।

हेजे यजेष्टु यज्ञियम् ॥

(६. १६, ५).

हे अग्ने भरत नामक राजांने सुखाच्या इच्छेने यज्ञामध्ये यज्ञाहे अशा तुला हवी अर्पण करून स्तुति केली असतां तू त्याला दोन प्रकारचे (इष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहारस्वरूप) सुख प्राप्त करून दिलेस.

त्वमिमा वार्या एरु दिवोदासाय सन्वते ।

भरद्वाजाय दाशुपे ॥

(६. १६, ५).

हे अग्ने दिवोदासाला, हवी अर्पण करणाऱ्या भरद्वाजाला तू पुष्कळ वर देतोस.

बधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषीभ्यार्वातिने चायमानायाशि क्षना दृचीवतोयद्धरिषीयायां हन्तृर्वे अर्धे भियसापरो दत्त ॥

(६. २०, ५).

अभ्यावर्ती चायमानाकरितां इन्द्राने वरशिखाचे धीज नष्ट केले. "हरिषीपीया" येथे त्याने दृचीवतांच्या अवादीच्या सैन्याचा नाश केला व मागच्या रांगेतील सैन्य भीतियुक्त होस्तातें पळून गेले.

यस्य गावावरुपा स्रवस्स अंतरुपु चरते रेदिहाणा ॥

स हंजयाय तुर्वशं मरादादृचीवतो दैववाताथ शिक्षन् ॥

(६. २०, ७).

ज्या इंद्राचे घोडे उत्तम प्रकारच्या गवताची इच्छा करणारे, अत्यंत शोभिवंत व आपले तोंडे आपल्या अंगावर घासणारे आहेत अशा इंद्राने तुर्वशाला हंजयाच्या ताऱ्यात दिले व दृचीवतांसाठी दैववाताला शिक्षा केली.

य आनपत् परावतः सुनीती तुर्वशं यदु

इन्द्रः स नो युवा ससा ॥

(४. ४२, १).

ज्या इंद्राने आमच्या पासून दूर असलेले यदु आणि तुर्वश यांना परत आणले तो इंद्र आमचा सखा होवो.

प्रियास इते मघवन्नाभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।
नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्यतिथिगवाय संस्य करिष्यन् ॥
(७. १९, ८).

हे इंद्रा तुला प्रिय असणारे आणि तुझी स्तुति करणारे आणि मित्रभूत आम्ही घरांचे आनंदित आहो, तथापि आमचा राजा अतिथिग्व याचे कल्याण करणारा तू तुर्वश आणि याद्व यांना नाहीसे कर.

यदिन्द्र प्रागपायुद्वन्यग्वा ह्यसे नृभिः

सिमा एरु नृपूतो अस्या न वेत्ति प्रशशं तुर्वशे ॥

(८. ४, १).

हे इंद्रा, पूर्व, पश्चिम, उत्तर, राली, वर इत्यादि कोणत्याहि दिशाकडे असलेल्या राजांनां स्तोत्रांनां तुझें आम्हान् केलें असलें तरी तूं आनु नामक राजाकडे येतोस, हे परामिभवी, तुर्वशाकडेहि तूं प्रेरित केला जातोस. -सायण

इंद्रा जरी तुला लोक पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे, दक्षिणेकडे आणि उत्तरेकडे बोलवतात, तरी तूं, लोक येण्याविषयी ज्याला आग्रह करतात अशा शूर वीरा, मुख्यत्वेकटन आनव आणि तुर्वश यांच्याकडे असतोस. -त्रिफि

मा भेम माश्रंभिष्मोग्रस्य सरये तव ॥

महते वृष्णो अभिचक्ष्यं कृतं पश्येम तुर्वशं धनुम् ॥

(८. ४, ७).

हे इंद्रा, बलवान् अशा तुझ्या मैत्रीची प्राप्ति झाल्यावर आम्हांला भीति राहणार नाही, शम होणार नाहीत; सर्व काम पूर्ण करणाऱ्या तुझीं मोठमोठीं कृत्ये स्तवनीय आहेत. कारण, तुर्वश नामक व यदुनामक राजांनां तुझ्या प्रसादाने अत्यंत सुखी झालेले आम्ही पहातच आहोंत. -सायण.

हे बलवन्ता, तूं आमचा मित्र असल्यावर आम्ही मिणार नाही. किंवा आम्हांला शम वाटणार नाहीत. आम्ही तुर्वश आणि यदु यांना पाहू. हे शरा, तुझी मोठीली कृत्ये प्रशंसलीच पाहिजेत. -त्रिफि

स्थूर राधः शतभिर्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

राज्ञस्त्वेपस्य सुभगस्य शतिषु तुर्वशेऽश्वमन्महि ॥

(८. ४, १९).

कुरुङ्ग राजाच्या यज्ञात दानें देत असतां तुर्वश लोकांत खूप श्रेष्ठ (असें) शतांश दान मी मिळविलें.

येनाव तुर्वशं यदु येन कण्वं धनस्पृतम् ।

राये सुतस्य धीमहि ॥

(८. ७, १८)

ज्या तुम्हीं आपल्या सामर्थ्यानें तुर्वश व यदु नामक राजांचें संरक्षण केलेंत; किंवा धनेच्छु अशा कण्व ऋषींचें संरक्षण केलेंत, त्या तुम्ही आमच्या संपत्तीचें रक्षण करावेंत म्हणून, हे मस्त हो, आम्ही तुमचें सुंदर ध्यान करतो. -सायण

ज्या योगानें तुम्हीं यदु, तुर्वश आणि ज्याला लढ मिळाली आहे असा कण्व यांना मदत केलीत त्या तुमच्या (गत्कीचें) आम्ही घनाकरितां ध्यान करतो. -त्रिफि

खाली आणिलें व वलानें मीं वलिष्ठ नव्याणवांची सत्ता वाहं दिली.-त्रिफिथ

सदृहणे मनुष ऊर्ध्वसान आसाविपदर्शसानाय शरू ।
सदृतमो नहुषास्मत्सुजातः पुरोभिनदर्हन्दस्युहच्ये ॥
(१०. ९९, ७).

तो इंद्र शत्रूकडून मारला जाणारा जो आपला मानवी स्वभक्त त्याला शौर्यादि साधनसंपत्ति देऊन व शत्रुहिंसक आयुधें देऊन शत्रूंचा फडशा पाडतो. त्याचप्रमाणें मनुष्यांचा नेता व पूज्य असणारा तो इंद्र आमच्या करितां प्रादुर्भूत होऊन संग्रामामध्ये शत्रूंच्या शरीराचा भेद करतो (शत्रूंचा संहार करतो).

तो स्वतः उच्चैव पावला आणि त्यानें कपटी व वलात्कार करणाऱ्या शत्रूवर वाण सोडला. बलिष्ठ दीप्तिमान व वीर्यवान् अशा त्यानें जेव्हां दस्यूंना मारलें तेव्हा आमच्या करितां नहुषाचें किल्ले फोडले.-त्रिफिथ

वर उद्धत केलेल्या उतान्यावरून जे सुद्धे सुचतात ते येणेंप्रमाणें:-
(१) आयूकरितां नहुषांचा सेनापति अग्नीला केलें-द्वानजे नहुषाच्या पराक्रमानें अग्नीचा कांहीं फायदा व्हावयाचा होता असा ध्वनि काढावा कीं आयूला ठोक देण्याकरितां नहुषाचा सेनापति अग्नि वनला असें समजावें, हा प्रश्न १. १३१, ११ मध्ये उत्पन्न होतो.

(२) दास व नहुष यांना चांगल्या मार्गाला लावूं, या उल्लेखाचाहि अर्थ समजत नाहीं.

(३) नहुष जातीचें सर्व शौर्य आणि धन तसेंच पंचजनविं शौर्य कवीनें आपल्या लोकांकरितां मागितलें आहे.

(४) नहुष राजाचें सामर्थ्य अश्वसंचालक होतें असें दिसतें.

(५) अग्नीनां नहुषांकडून बोलावून घेतलें आहे. म्हणजे ८. ८, ३ चाहि कर्ता नहुषांच्या विरुद्ध आहे.

(६) ८. ४६, २७ चे दोन अर्थ सायणांनीं इतके भिन्न दिले आहेत कीं त्यावरून कांहीं एक निर्णय काढतां येत नाहीं.

(७) ९. ८८, २ या ऋचेवरून कांहीं एक बोध होत नाहीं.

(८) १०. ४९, ८ मध्ये इंद्र 'मी नहुषापेक्षां बलिष्ठ आहे' असे म्हणतो त्यावरून आणि पूर्वीच्या नहुषाचें बल याचणाऱ्या उल्लेखावरून नहुषाचें बल स्पष्ट होत आहे.

(९) १०. ९९, ७ मध्ये दस्यूंना मारणें व नहुषांचें किल्ले फोडणें या दोन्ही इंद्राच्या क्रिया दाखविण्या आहेत. त्यावरून गाता नहुषास दस्यूंप्रमाणें लेखित होता असें दिसतें.

(१०) १०. ६३, १ मध्ये 'ययातेर्येनहुष्यस्य बहिर्दिदेवा आसते ते अधिवृवन्तु नः' ! येथें ययातीला नहुष्य म्हटलें आहे.

नहुष.- वरील उल्लेखावरून असें दिसतें कीं नहुष हें राष्ट्र यलवान् असावें. त्या लोकांपाशीं घोडे असावेत, पण त्यांचा व शिम्पूचा कांहीं एक संबंध नसावा. दाशराज्ञयुद्धामध्ये त्यांचा कांहीं एक संबंध लावतां येत नाहीं. पुढें महाभारतांत नहुषास इन्द्रपद देविलें आहे, आणि शचीकरितां नहुष हा धडपडतो आहे असें

हि दाखविलें आहे. या कथेला उगम उत्पन्न होईल अशा कांहीं कथेचें अस्तित्व ऋचा दाखवितात. नहुषांना दस्यू म्हटलें आहे.

महाभारतांत नहुषास आयूचा पुत्र म्हटलें आहे, परंतु त्याला वेदांत आधार सांपडत नाहीं. मशशरीराचे चार व आयवसाचे तीन पुत्र मला पीडा देतात, असा उल्लेख १. १२२, १५ मध्ये आहे. पण त्यावरून तो नहुषाचा उल्लेख आहे असें वाटत नाहीं. आयवस व मशशरीर हे वार्षागिरांचे राजे होते असा संबंध लुडविव् लावूं पहात आहे, तो आम्हांस मान्य करतां येत नाहीं.

तुर्वश.- आतां तुर्वशांकडे वळूं. हे बडे जाडे प्रतिस्पर्धा दिसतात. आपल्या पद्धतीप्रमाणें परिचयार्थ तुर्वशा संबंधाच्या कांहीं ऋचा अगोदर घेऊं.

अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रदिवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वे बृहद्रथं तुर्वति दस्यवे सहः ॥

(१. ३६, १८).

अग्नीच्या द्वारे तुर्वशाला, यदूला व उग्रदेवाला दूर प्रदेशाहून बोलवितो. राक्षसाविरुद्ध सारथी अग्नी नववास्त्व, बृहद्रथ (व) तुर्वति यांजला येथें आणो.

त्वमाविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वति बयं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृत्ये घने त्वं पुरो नवति दम्भयो नव ॥

(१. ५४, ६),

हे शतप्रज्ञ इंद्रा तूं नर्याला, तुर्वशाला, यदूला, तुर्वातीला व वय्याला राक्षिलेंस. नव्याणव नगरे विन्हांसिलेंस.

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतिर्गणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्रयत्सुद्रमति शूरपर्व पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥

(१. १७४, ९).

हे इंद्रा ! तूं (शत्रूंना) कांपविणारा आहेस; धुनि नामक अड्डे रानें अड्डेविलेले पाणी तूं जोरातें वाहणाऱ्या नद्यांप्रमाणें खालीं सोडून दिलेंस. जिह्वां दों हे शूरा ! समुद्राचें अतिक्रमण करशील तेव्हां यदु आणि तुर्वश यांनां सुखरूपपणें पार पाड.

अयं यः सृजये पुरो दैववाते समिध्यते ।

युर्मो अमित्रदम्भनः ॥

(४. १५, ४).

जो हा प्रसिद्ध अग्नि देववतपुत्र सृजय सोमयाजीच्या यागासाठीं पूर्वदिशेस असणाऱ्या उत्तरेदेवांवर पेटविला आहे, तो शत्रुहिंसक अग्नि दीप्तिमान झालेला आहे.

उत त्या तुर्वशा यदू अस्नातारा शचीपातिः ।

इन्द्रो बिद्वा अपारयत ॥

शचीपाति इंद्रानें स्नानराहित अशा यदुतुर्वशांनां पार तरून नेलें.

(४. ३०, १०).

त्वमपो यदवे तुर्वशायारमयः सद्दुधाः पार इंद्र ।

उग्रमयातमब्रह्महोह कुत्सं संहयद्वायुशानरंत देवाः ।

(५. ३१, ८).

हे इंद्र पाण्याच्या (नदीच्या) तीरावर तू यदु आणि तुर्वश यांना रमविलेस. नंतर तू आणि कुत्स उग्र अशा शुष्णाकडे जाऊन त्याला मारलेस, आणि नंतर तू कुरसाला आपल्या घरी पोचविलेस. त्या वेळी तुझी आणि उशना व देव यांची भेट झाली.

इंद्रा, तू लांबच्या तीरावर यदु आणि तुर्वश यांच्या करिता जोराने वाहणारे पाणी थांबविलेस. तुम्ही दोघांनी (इंद्र आणि कुत्स यांनी) उग्र अशा (राक्षसा-शुष्णा) वर चाल केली. कुरसाला (घरां) नेलेत; त्या वेळी देव आणि उशना तुझ्याकडे एकाच वेळी आले -प्रिक्रिय.

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीं क्रणोरयः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्रयत्समुद्रमतिं क्षरं पपि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥

(६. २०, १२).

शत्रूंना कपित करणाऱ्या इंद्रा, धुनिनामक असुरांना अडवून ठेविलेलीं उदके तू नद्याप्रमाणे वहावयास लावलीस; आणि ज्या वेळी तू समुद्रातून (पाण्यातून) पलीकडे गेलास तेव्हा तू आपल्या वरोवर यदु व तुर्वश यांनाहि नेलेस.

त्वामीळे अघद्विता भरतो वाजिभिः शुनस ।

इजि यजेतु यज्ञियम् ॥

(६. १६, ४).

हे अग्ने भरत नामक राजांना सुलाच्या इच्छेने यज्ञामध्ये यज्ञाई अशा तुला हवी अर्पण करून स्तुति केली असतां तू त्याला दोन प्रकारचे (इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूप) सुख-प्राप्त करून दिलेस.

त्वमिमां वार्यां एव विवोदासाय सन्वते ।

भरद्वाजाय दाडुये ॥

(६. १६, ५).

हे अग्ने विवोदासाला, हवी अर्पण करणाऱ्या भरद्वाजाला तू पुष्कळ वर देतोस.

वपीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोभ्यावर्तिने चायमानांयशिक्षन् ।
वृचीवतोयद्वरिषपीयायां हन्तृर्वै अर्धे भियसापरो वृत् ॥

(६. २७, ५).

अभ्यावतां चायमानाकरिता इंद्राने वरशिखाचे धोज नष्ट केले. "हरिषूपाया" येथे त्याने वृचीवतांच्या अवाडीच्या सैन्याचा नाश केला व मागच्या रांगेतलें सैन्य भीतिभ्रुत होतातों पकून गेले.

यस्य गावावरुपा स्रयस्य अंतरुषु चरते रेदिहाणां ॥

स संजयाय तुर्वशं परादाहृचीवतो देववाताय शिक्षन् ॥

(६. २७, ७).

ज्या इंद्राचे घोडे उत्तम प्रकारच्या गावातानी इच्छा करणारे, अत्यंत शोमिवंत व आपले तोंडे आपल्या अंगावर घासणारे आहेत अशा इंद्राने तुर्वशाला संजयाच्या ताब्यांत दिले व वृचीवतांसाठी देववाताला शिक्षा केली.

य आनयत् परावतः सर्वातीं तुर्वशं यदुं

इन्द्रः स नो युया सखा ॥

(४. ४५, १).

ज्या इंद्राने आमच्या पादून दूर असलेले यदु आणि तुर्वश यांना परत आणले तो इंद्र आमचा सखा होवो.

प्रियास इति मधवन्नाभिष्टी नरो मदेम झरणे सखायः ।

नि तुर्वशे नि याद्वे शिशोह्यतिथिगवाय शंस्यं करिष्यन् ॥

(७. १९, ८).

हे इंद्रा तुला प्रिय असणारे आणि तुझी स्तुति करणारे आणि मित्रभूत आम्ही घरांचे आनंदित आहो, तथापि आमचा राजा अतिथिग्व यांचे कल्याण करणारा तू तुर्वश आणि याद्व यांना नाहीसं कर.

यदिन्द्र प्रागपाशुद्व्यन्यवां हूयसे वृभिः

सिमा एव नृपतो अस्या न वेसि प्रशार्धं तुर्वशे ॥

(८. ४, १).

हे इंद्रा, पूर्व, पश्चिम, उत्तर, खाली, वर इत्यादि कोणत्याहि दिशाकडे असलेल्या राजांनीं स्तोत्रांनीं तुझे आम्हांन केले असले तरी तू आनु नामक राजाकडे येतोस, हे पराभिमत्री, तुर्वशाकडेहि तू प्रेरित केला जातोस. -सायण

इंद्रा जरी तुला लोक पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे, दक्षिणेकडे आणि उत्तरेकडे बोलतात, तरी तू, लोक येण्याविषयी ज्याला आग्रह करतात अशा शूर वीरा, मुख्यत्वेकडून आनव आणि तुर्वश यांच्याकडे असतोस. -प्रिक्रिय

मा भेम माभ्रमिष्मोऽस्य सख्ये तव ॥

महते वृष्णो अभिचक्ष्यं कृते पदयेम तुर्वशं यदुम् ॥

(८. ४, ७).

हे इंद्रा, वलवान् अशा तुझ्या मैत्रीची प्राप्ति झाल्यावर आम्हांला भीति राहणार नाही, भ्रम होणार नाहीत; सर्व काम पूर्ण करणाऱ्या तुझी मोठमोठीं कृत्ये स्तवनीय आहेत. कारण, तुर्वश नामक व यदुनामक राजांनी तुझ्या प्रसादाने अत्यंत सुखी झालेले आम्ही पहातच आहोत. -सायण.

हे वल्वन्ता, तू आमचा मित्र असल्यावर आम्ही भिणार नाही. किंवा आम्हांला भ्रम घाटणार नाहीत. आम्ही तुर्वश आणि यदु यांना पाहू. हे शत्रू, तुझी मोठाली कृत्ये प्रशंसलीच पाहिजेत. -प्रिक्रिय

स्वरं राधः शतश्विं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

राज्ञस्त्वेपस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेष्वमन्वहि ॥

(८. ४, १९).

कुरुङ्ग राजाच्या यज्ञांत दानें देत असतां तुर्वश लोकांत त्वप श्रेष्ठ (असे) शतांश दान मी मिळविले.

येनाव तुर्वशं यदुं येन कण्वं धनसृष्टम् ।

राये सुतस्य धीमहि ॥

(८. ७, १८).

ज्या तुम्ही आपल्या सामर्थ्याने तुर्वश व यदु नामक राजांचे संरक्षण केलेत; किंवा धनेच्छु अशा कण्व कवीचे संरक्षण केलेत, त्या तुम्ही आमच्या संपत्तीचे रक्षण करावेत म्हणत, हे मस्त हो, आम्ही तुमचे सुंदर ध्यान करतो. -सायण

ज्या योगाने तुम्ही यदु, तुर्वश आणि ज्याला लट मिळाली आहे असा कण्व यांना मदत केलीत त्या तुमच्या (शक्तीचे) आम्ही धनाकरिता ध्यान करतो. -प्रिक्रिय

आ नूनं यातमश्विनेना हव्यानि वां हिता ।

इमे सोमासो अधि तुर्वशे यदाविमे कण्वेषु वामथ ॥

(८. ९, ४१).

हे अश्विनीदेव हो इकडे या कारण, हीं पुढे असलेलीं हविर्द्वयं तुमच्या करितांच तयार आहेत. त्याचप्रमाणे तुर्वश व यदु यांच्या जवळ असलेले सोम हे तुमचेच असून तुम्हीच ते आम्हां कणांप्रत दिले आहेत. — सायण

हे अश्विनी, आतां इकडे या. येथें तुमच्या करितां हवी तयार ठेविले आहेत. हीं सोमपेय कणाच्या पुत्रांमध्यें तुम्हाला अर्पण केलां आहेत. — त्रिफिथ

यदयाश्विना वपाग्यत्पाकृथो वाजिनीवत् ।

यदुह्यन्वत्यि तुर्वशे यदौ हुवेवामथ मागतम् ॥

(८. १०, ५).

हे अश्विनी हो, जर तुम्ही पश्चिमेस असाल, हे अन्नधनयुक्त हो जर तुम्ही पूर्वेदिशेस असाल, हुहु, अनु, तुर्वश आणि यदु यांमध्ये जर तुम्ही असाल, तर मी तुम्हांस बोलावितों.

सत्यं तत्तुर्वशे यदौ विदानो अह्मवायम् ।

व्यानद् तुर्वणे जमि ।

(८. ४५, २०)

तुर्वश आणि यदु यांचीं सत्यकमें जाणणाऱ्या त्वां संग्रामांत अन्ववाण्याला नाहींसे केलेस.

इतः सद्य इत्याधिपे दिवोदासाय शम्बरम् ।

अथ त्वं तुर्वशं यदुम् ।

(९. ६१, २).

(सोमरसपानानें मत झालेल्या इंद्रानें) त्याच दिक्शीं शत्रूंचे किल्ले मोडले. सत्कर्माचरण करणाऱ्या दिवोदासासाठीं शम्बराला व नंतर तुर्वश राजाला व यदु राजाला (वश केले) . — सायण

(इंद्रानें) स्वरेने किल्ले व शंबर यांचा चुराडा केला; तदनंतर धर्मशाल दिवोदासासाठीं यदुला व तुर्वशाचा चुराडा केला. — त्रिफिथ

अहं सप्तहा नहुपो नहुष्टरः प्राभावर्यं शवसा तुर्वशं यदुम् ।

अहं न्यं न्यं सहसा सहस्करं नव प्रापतो नवति च वक्षयम् ॥

(१०. ४९, ८).

या ऋचेच्या अर्थासाठीं (हाच विभाग पृष्ठ १३५) नहुषविषयक विवेचन पहा.

आतांपर्यंत जे उत्तार दिले आहेत त्यावरून काय दृष्टीस पडते तें पाहूं.

(१) कवि, कण्व, तुर्वश, यदु व उग्रदेव यांस अभीमार्फत धोलावीत आहे व नववास्तव, वृहदथ, तुर्वीति यांस दस्यूंसह नेण्यास अग्नीस सांगतो.

(२) कवि, नर्य, तुर्वश, यदु, तुर्वीति व वय्य यांचें रक्षण केल्याबद्दल, रय आणि एतश यांचें रक्षण केल्याबद्दल व नव्याण्णव नगरें पाडण्याबद्दल इंद्राची स्तुति करीत आहे.

(३) कवि इंद्रानें धुनीस मारून पाणी नद्यांप्रमाणें खाली सोडल्याबद्दल त्याची स्तुति करतो, तुर्वश व यदु यांस समुद्रपार नेण्यास विनंति करतो.

(४) तुर्वश व यदु यांनां शचीपति इंद्रानें पुराच्या पार नेलें.

(५) इंद्रानें तुर्वश व यदु यांच्या करितां पाणी थांबविलें. इंद्र व कुत्स यांनां उग्र (राक्षस) याजवर चाल केली. त्या वेळीं उशना व देव वरोवर इंद्राकडे आले.

(६) इंद्रानें तुर्वशास संजयाच्या ताच्यांत दिलें व दैवताः करितां वृचीवानास शिक्षा केली.

(७) तुर्वश पुरोडाश यानें भृगु व हुहु यांवर स्वारी करून धन मिळविलें. (७. १८, ६).

(८) कवि अतिथिगवकरितां तुर्वश व याद्व यांचा नाश करण्यासाठीं इंद्राची प्रार्थना करतो.

(९) इंद्र पूर्व, पश्चिम व उत्तर, या दिशांतील राजांकडे व जातां अनु व तुर्वश यांच्याकडे येतो असें स्तोता म्हणतो.

(१०) कणांस तुर्वशांकडून सोम मिळतो.

(११) अन्ववाण्यास इंद्रानें तुर्वश व यदु यांच्यासाठीं नाहींसे केलें.

(१२) तुर्वश, यदु यांनां इंद्रानें दिवोदासाच्या स्वाधीन केलें.

(१३) कुलंगाच्या यज्ञांत कवीनें तुर्वशांत (श्रेष्ठ असें) शताश्व हें मोठें दान मिळविलें.

(१४) अभ्यावर्तिनू चायमानाकरितां इंद्रानें वरशिखाचें बीज नष्ट केलें. हरियूपिया येथें वृचीवानाच्या सैन्याचा नाश केला,

वरील विधानांवरून येणेंप्रमाणे अनुमानें निघतातः—

(१) यदुतुर्वशांची मोठी गट्टी दिसते.

(२) उग्रदेव, तुर्वीति व नर्य हे यदुतुर्वशांचे कांही वेळ मित्र होते.

(३) तुर्वीति हा एकदां मित्र व एकदां शत्रू दिसतो.

(४) तुर्वशांचे निरनिराळ्या काळांत. (१) नववास्तव,

(२) वृहदथ, (३) तुर्वीति, (४) दस्यु, (५)

धुनि व (६) संजय असे निरनिराळे शत्रू दिसतात.

(५) यांचे पुरोहित कण्व हे होत. सोम तुर्वशांकडून कणास मिळाला.

(६) कुलंग हा कोणी तुर्वश असावा.

परंतु हापकिन्स हा कोणताही पुरावा न देतां तुर्वश हे यदु लोकांच्या राजाचें नांव आहे असें म्हणतो. अनेक प्रमाणांनीं तुर्वश आणि यदु हे लोक भिन्न होते असें सिद्ध होतें. ' तुर्वशा यदु ' (४. ३०, १७) व ' यदुस्तुर्वध ' (१०. ६२, १०) असा किंवा यदु, पुरु, अनु, हुहु व तुर्वश या पांच जातींचा ऋग्वेदांत जो उल्लेख आहे त्यावरून यदु आणि तुर्वश हे भिन्न होते हें उघडें होतें. त्याचप्रमाणें, ' तुर्वश ' हें नांव पडण्याचें कारण म्हणून ' लडा-ईतल त्वरित पळून जाणारे ते तुर्वश ' अशी व्युत्पत्ति हापकिन्सने दिली आहे तीही हास्यास्पद आहे.

तुर्वशांचा मुख्य पराक्रम.— तुर्वशांचा विशेष पराक्रम ह्याणजे दाशराज युद्धांत सामील होणे हा आहे. त्या युद्धांत जे अनेक लोक सामील झाले होते त्यांत तुर्वश व यदू हे बरेच प्रमुख होते. व त्यांच्यावर इंद्राची कृपाहि होती. तथापि त्या युद्धांत तुर्वशांचा पराभवच झाला. ते 'अनु आणि द्रुह्यु' यांच्या प्रमाणे पाण्यांत बुडून न मरतां— इन्द्रकृपेने सुटले. इंद्राने हि 'सुदास' याची दहा राजांच्या तडाख्यांतून विजयपूर्वक सुटका केली, तर 'तुर्वश' आणि 'यदु' यांची पराजयपूर्वक सुटका केली. इंद्राने दोघांवरहि कृपाच केली असें सूक्तकारांनीं दाखविलें आहे. कांहीं स्थळांवरून असेंहि द्वाणतं येईल कीं, 'तुर्वश' आणि 'यदु' यांच्यावर इंद्राची अवकृपा असे. इंद्राचें स्तवन करणें झाल्यास त्या स्तुतींत 'हे इंद्र तूं 'तुर्वश' व 'यदु' यांचें संरक्षण केलेस' असें अनेक कवींनीं म्हटलें आहे. तुर्वश इंद्रपूजक होते असे ऋग्वेदांत उल्लेख आहेत. तुर्वश आणि यदु राजांनीं सरयू नदीच्या तीरीं अर्णे आणि चित्ररथ राजांनां मारिलें असें त्रिफ्रियत्रे म्हणणें आहे. परंतु तें बरेंच संशयग्रस्त असून त्याला चांगलासा आधार नाही. अर्णे आणि चित्ररथ यांचीहि माहिती अन्यत्र नाही. चित्ररथ राजा व सरयू नदी यांच्या संबंधावरून तुर्वश, पंचाल वगैरेचा स्थलनिर्णय करण्यास फारच उत्तम साधन आहे.

तुर्वश आणि यदु यांचें सुदासचा पिता दिवोदास याच्याशीहि वैर होतें असें एका स्थळावरून दिसतें. तेथें खालील प्रमाणें उल्लेख आहे.
 पुरः सय इथाधिपे दिवोदासाय शम्बरम् ।
 अभ त्वं तुर्वशं यदुम् ।

(९. ६१; २).

अर्थः—इन्द्रानें त्याच दिवशां शत्रूंचे फिल्ले मोटले. सक्तर्माचरण करणाऱ्या दिवोदासासाठीं शम्बराला, तुर्वश राजाला व यदु राजाला वश केलें.

वृचीवान् आणि तुर्वश एक नव्हते.—वृचीवान् आणि तुर्वश हे एक होते असें म्हणण्यासहि पुरेसा निश्चयात्मक पुरावा नाही व ते एक नव्हते असें म्हणण्यासहि सवळ पुरावा नाही; दोघेहि वेगळे होते, परंतु एकाच मित्रसंघांत दाखल होते, असें मानल्यास कोणताच विवादप्रश्न उपस्थित होत नाही, असें मॅकडोनेलचें म्हणणें आहे. व दोघे एकच होते असें शिस्मचें म्हणणें आहे.

परंतु ते दोघेहि भिन्न होते असें निश्चित म्हणतां येतें. एकाच ऋचेतील उल्लेखांनीं ही गोष्ट सिद्ध होते. ती ऋचा खालील प्रमाणें आहेः—

स संजयाय तुर्वशं परादावृचीवतो दैववाताय शिक्षन् ।
 (६. २७, ७).

अर्थः—इन्द्रानें संजयाला तुर्वश दिले आणि दैववाताकरितां वृचीवानाचें हित केलें.

यावरून दैववात व संजय यांच्या विरुद्ध युद्ध करण्याकरितां तुर्वश उभा राहिला होता आणि वृचीवान् त्याच्या मदतीकरितां आला होता.

यव्यावती व हरियूपीया या नदीच्या तीरीं वरशिखाच्या मुलाला मारलें, अभ्यावर्तिन्—चायमानाचें हित केलें आणि वृचीवानाला नष्ट केलें असा उल्लेख आला आहे (६. २७, ५).

या एकंदर हकीकतीवरून तुर्वश आणि वृचीवान, हे एक नव्हते हें प्रामुख्याने सिद्ध होतें.

उत्तरकालीन ग्रंथांतहि यांचा उल्लेख आहे, हे पांचालांत मिळून गेले असें पांचाल व तुर्वश यांचा जो निकट संबंध दाखविण्यांत येतो त्यावरून दिसतें.

तुर्वशांचें राहण्याचें ठिकाण व त्यांनीं सुदास याजवर कोणच्या वाज्जें चाल केली हें बरेंच अनिश्चित आहे. तथापि त्यांनीं पुरुणी नदी ओलांडिली होती यांत संशय नाही. बहुतेक ते पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गेले असावेत हें संभवनीय दिसतें.

तुर्वशांचा आणि वृचीवानांचा संबंध असा दाखविला गेला आहे कीं, वृचीवान आणि तुर्वश यांचा संजय राजा दैववात यानें पराभव केला. येथेंच चायमानाच्या विजयाचाहि उल्लेख आहे.

वर्धादिद्वीवरशिखस्य शेषोभ्यावर्तिने चायमानाय शिक्षन् ।
 वृचीवतो यद्धरियूपीयायां हन् पूर्वं अर्धे भियसापरोदत्तः॥
 (६. २७, ५).

अभ्यावर्तिन् चायमानाकरितां इंद्रानें वरशिखाचें वीज नष्ट केलें. "हरियूपीया" येथें वृचीवानांच्या आघाडीच्या सैन्याचा नावा केला; व मागच्या रांगांतलें सैन्य भीतियुक्त होत्वातें पळून गेलें. कांहीं लोकांचें म्हणणें वरशिख हा वृचीवानाच्या कुळांतील होता. ही गोष्ट कांहीं लोकांनां संमत नाही. तथापि ते दोघे भिन्न असून त्या दोघांचा मित्रसंबंध किंवा शास्यशासक संबंध असावा, यांतील बहुतेक दुसराच संबंध असणें निश्चित दिसतें.

पार्थव अभ्यावर्तिन् चायमान हा पार्थियन होत कायः— वरशिख आणि वृचीवान् यांचा अभ्यावर्तिन् चायमानाकरितां इंद्रानें पराभव केला. अभ्यावर्तिन् चायमान हा पार्थव होता. पार्थव आणि पार्थियन हे एकच होत असें शब्दसाम्यावरून कांहींचें म्हणणें आहे. पार्थियन (पर्थियन) या शब्दावरून इराणशी या शब्दाचा व शब्दावरून व्यक्तीचा संबंध जोडतां येतो. याला यव्यावती व हरियूपीया या नद्यांच्या उल्लेखांचा आधार देतां येण्यासारखा आहे. यावरून अभ्यावर्तिन् चायमान हा हिंदुस्थानच्या पश्चिमेस इराणांत रहात होता. तो अरकोसिया (Arachosia) मध्ये रहात होता असें हिस्ट्रीटचें म्हणणें आहे; पण हें हिस्ट्रीटचें स्थलनिर्णायक विधान स्वीकारतां येत नाही.

पार्थवांच्या औदार्याची भरद्वाजांनीं फारच सुंदर स्तुति केली आहे. ती येणें प्रमाणेंः—

अभ्यावर्ती चापमानो ददाति दृणाशेषं दक्षिणा पार्थवानाम् ।
 (६. २७, ८).

अर्थः—अभ्यावर्तिन् चायमान वीस गाईवैलांच्या जोड्यां मला देतो. ही त्या पार्थवांची दक्षिणा कोणत्याहि नाहींशी करतां येणार नाही (ही कीर्ति पृथ्वीच्या अन्तापर्यंत टिकेल).

संजय, देववात आणि अभ्यावर्तिन् चायमान हे एक होते असे सायणाचे म्हणणे बरोबर दिसते. हे वेळेचे असावेत असे क्षिप्रचे म्हणणे आहे. पार्थिव आणि पार्थियन यांचा संबंध नसावा असे म्हणणारे लोक आहेत.

तुर्वश आणि तुर्वीतिः-तुर्वश आणि तुर्वीति यांचा काही संबंध होता की काय हे सांगता येत नाही. एके ठिकाणी तुर्वश, यदु, उग्रदेव, बृहदथ, व तुर्वीति यांचा उल्लेख आला आहे तो असाः-

अग्नीकडून यदु, तुर्वश व उग्रदेव यांना मी बालवितो. नायक अग्नि, नववास्त्व, बृहदथ व तुर्वीति यांना शत्रुहन्नाला मदत म्हणून आणो (१. ३६, १८).

* तुर्वीति हा इन्द्रकपेंतला होता. त्याकरितां एकदां इन्द्राने पाणी उगळ केले असे दुसऱ्या एका ठिकाणीं वर्णन आले आहे (१. ६१, ११).

अश्वदेवांची त्याच्यावर कृपा असे

(१. ११२, २३).

तुर्वीति बरोबर दभीति हेहि नांव अश्वदेवांच्या कपेंतल्या व्यक्तीचें म्हणून आले आहे. दभीतीनें इन्द्राकरितां सोमवल्लीचा रस काढून दिला, त्याचें कारण दभीतीचे शत्रू धुनि आणि चुमुरि यांना इन्द्राने मारले (६. २६, ६).

यांचा उल्लेख शंवर, पिबु व छुष्ण यांच्या बरोबर येतो. चुमुरि हे नांव नॉन आर्यन् लोकांचें द्योतक आहे असें एक लेखक म्हणतो. यांचे किल्ले इन्द्राने फोडले. दभीतीकरितां ३०००० दास ठार मारले होते (४. ३०, २१) व दस्यूनां दोऱ्यांनीं बांधून टाकले होते (२. १३, ९).

क्रिविः-‘क्रिवि’ही वेदकालीन एक जात असावी असें पुष्कळांचें म्हणणें आहे. त्याला शतपथ ब्राह्मणांत (१२. ५, ४, ७) आधार आहे. क्रैव्य पांचाल राजानें परिकत्रा नदीवर अश्वमेध केला अशी कथा तेथें आहे. हा शब्द ऋग्वेदांत अनेक वेळां आला असून सायणाचार्यांनी पुष्कळ वेळां त्या शब्दाचा अर्थ विहीर असा घेतला आहे (८. २०, २४ आणि ८. २२, १२). हे क्रिवीसंबंधाचे उल्लेख पाश्चात्य संशोधकांनी लोकांविषयी आहेत असें धरले आहे. क्रिवि हा शब्द जेथे विशिष्ट लोक या अर्थाने नाही ते उल्लेख येणें प्रमाणें.

वाजपयन्तः शतक्रतुम् ।

(१. ३०, १).

त उदार व हजारां शक्तींचा पाण्यानें भरतात तसें सोम-

तं पिपर्तन ।

सधितेव वर्हणा॥

(६. ६, ६).

यांच्या संधाला कोणी उपद्रव करूं शकत नाही अशा उपमहत्तांनी, संतुष्ट चित्तानें आमची चांगली इच्छा पुरी करा. (ती अशा वेळीं कीं,) ज्या वेळीं तुमच्या क्रिवी (= विकार किंवा क्षेपणशील) दांतांचें अन्न (मेधानां) कापतें व चांगल्या नेम घरलेल्या राजाप्रमाणें पडूंता मारतें.

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पितारुणोद्विस्मादा जनुपो वेदसस्परि श्रेणा पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्वै वज्रेण हृत्यवृणक्तुविष्वाणि॥ (२. १७, ६).

सर्व प्रकारच्या मौल्यवान् धनापासून पित्यानें निर्माण केलेले व त्याच्या बाहुंनां आवरण्याजोगें हें वज्र आहे. या गोठ्यानें ओरडणाऱ्या वज्रानें त्यानें क्रिवीला खाली पाडले आणि मरेपावेतो मारून जमिनीवर टाकून दिलें.

अथ त्विपीमां अभ्योजसा क्रिविं युधा भवदारोदसी

अपृणदस्यमज्जना प्रवावृषे ।

अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्वद्वेवो देवं सत्यामेद्रं सत्य इन्दुः ॥

(२. २२, २).

यानंतर दीप्तिमान् इंद्रानें बलाच्या योगें क्रिवीला युद्धांत जिंकले. (आपल्या तेजांन) यावापृथिवी व्यापून टाकिली. याच्या (सोमाच्या) बलानें वाढला. (सोमाचे दोन विभाग करून) एक आपल्या पोटांत घातला व दुसरा देवांनां दिला. तो दैदीव्यमान् आणि सत्य इंदु (सोम) या दैदीव्यमान् आणि सत्य इंद्राला व्यापून टाको.

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचीरमुष्मै यम्य ऋतावृधः ।

सुयंतुभिः सर्वशासैराभिष्टुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे सुपायति ॥

(५. ४४, ४).

ही एकमेकांत मिसळून असणारीं किरणें खालीं येतात. भक्तांच्याकरितां आदित्य त्या किरणांच्या योगानें उतरल्या उदकाचे प्रवाह वाहवितो. (या मंत्रांत सायणांनीं ‘क्रिवि’ शब्दाचा ‘कर्ता’ असा अर्थ केला आहे.)

चांगल्या रीतीनें जुंपलेले असे हे यहाविधीत मदत करण्याकरितां तुजकडे येतात. आवळेजावळे असे ते (भाऊ) त्याच्याकरितां (अग्नी करितां) यज्ञास मदत करण्यासाठीं येतात. लुगामांनीं ते सहज वाट दाखविले जातात; ते सर्वांवर अम्मल चालवितात. (उंच अंतरावरून) खोल पडल्यावर, समुद्र यांचीं नांवें लपवितो (म्हणजे ते पाणी समुद्रांत गडप होतें) :- ग्रिफिय

याभिः सिन्धुमवथ याभिस्तुर्वथ याभिर्दशश्यथाक्रिविम् ।

मयोनो भूतोतिभिर्मयोधुवः शिवाभिरसच्चद्विपः ॥

(८. २०, २४).

मस्तहो ! तुमची सेवा न करणाऱ्यांचा द्वेष करणारे व सुखदायक असे तुम्ही ज्या साधनांनीं विजयी होतां, सिंधूचे उत्तम रक्षण करतां व जरूर त्या वेळेस क्रिवीला मदत करितां त्यां साधनांनीं आम्हांला तुम्ही सुखी करा :- ग्रिफिय

तामिरायातं वृषणोप मे इयं विश्वप्सु विश्ववार्ये ।
इषा मंहिता पुरुषतमा नरा यामिः क्रिवि वाद्युस्तामिराग-
तम् ॥

(८. २२, १२).

हे अश्विनीं, सर्व सुखें देणारें व निरिनाल्या स्वस्थांत अस-
णारें असें मी तुम्हांस बोलवणें केलें म्हणजे ह्या (सूतां) तून
तुम्ही या. कितीला अतिशय धान्य देणारे तुम्ही (मो म्हटले-
ल्या सूतांतून) या.

प्र यो ननसे अभ्योजसा क्रिवि वधेः शुष्णं निघोपयन् ।
यदेदस्तंभी त्रययन्नमृन्दिव मादिज्जिनिष्ट पार्थिवः ॥

(८. ५१, ८).

ज्यानें आपल्या बलांने कितीचा पाटाव केला व आपल्या
आयुधानें शुष्णाला टार मारिलें त्यानें थोड्याच अंतरावर असलेल्या
आकाशाला आधार दिला त्या वेळेस प्रथम पार्थिव जन्मान आला.
हृषी वां स्तोमो अश्विना क्रिविर्नसेक आगतम् ।

मध्वः सुतस्य च दिवि प्रियो नरा पार्त गौराविवेरिणे ॥

(८. ८७, १).

हे अश्विनीं तुमची स्तुति सुंदर आहे. प्रवाह भरण्याकरितां
झऱ्याप्रमाणें या. हे स्वर्गाच्या स्वामींनीं, दोन रानटी वैल ज्याप्रमाणें
एखाद्या तळ्याचें पाणी पितात त्याप्रमाणें (पिळला जाणारा)
गोड (सोम) रस तुम्ही प्या. तो तुम्हांला आवडतो.

अभि वद्विरमर्त्यः सप्त पश्यति धावहिः ।
क्रिविंद्वीरतरपयत् ॥

(९. १, ६).

जो यज्ञ पार पाडणारा व अत्यन्त वीरजनक सोम रूत
नद्यांना जाळून मिळतो तो कूपरुपाणें (क्रिविः) असणारा नद्यांना
वृत्त करतो.

क्रिवि आणि कुहू.—वर दिलेल्या पुराव्यावरून क्रिवि
नावाचें एक राष्ट्र होतें अशी आमची खात्री होत नाही. क्रिवांचा
संबंध कुहूंशी जोडण्यांत येतो पण कुहूसंबंधानें फारच थोडी
माहिती आपणांस वैदिक वाङ्मयांत उपलब्ध होते. कुरु, कौरव,
आणि कौरम अने तीन प्रकारचे शब्द वैदिक वाङ्मयांत आढळतात.
कुहूंची प्रसिद्ध मंत्रभागापेक्षा ब्राम्हणभागांत अधिक आहे.

हु ह्यु.—आतां हुहूंकडे वळें. हुह्यु हा शब्द एकवचनीं
व अनेक वचनीं मिळून सहा वेळ (१. १०८ ८; ६. ४६, ८; ७.
१८, ६; १२; १४; ८. १०, ५; या ठिकाणीं) आला आहे.
यापैकी ७. १८ मधील तीन उद्देश असणाऱ्या ऋचा मागें दिल्याच
आहेत. त्याशिवाय ज्या तीन ऋचा आहेत त्या येणेंप्रमाणें.
यविन्द्राग्नी यदुषु तुर्वगेषु यद्गुह्युपन्नपु पूरुष स्थः ।

(१. १०८, ८).

हे इंद्राग्नीहो, जरी तुम्ही यदु किंवा तुर्वग, गुह्यु, अनु (किंवा)
पुरु यांच्या येथें असाल (तरी या).

यद्वा वृक्षा मपयन् हुहावाजने यत्पूरो कच वृष्ण्यं ।
अस्मभ्यं तद्विगीहि स नृपाहोमिवाभू पृथुस्तुर्वणे ॥

(६. ४६, ८).

हे वनवान, (इंद्र) तुजि, गुह्यु आणि पूरु यांच्याजवळ अस-
लेलें सर्व बल युद्धानें शत्रूंचा नाश करण्यासाठीं आम्हाला दे.

यद्याश्विनावधक् यत् प्राक्स्थो वाजिनीवह !
यद्गुह्यनवि तुर्वगे यदौ हुवे वामथ मागतं ॥

(८. १०, ५).

हे अश्विनी अश्विहो, तुम्ही पश्चिमेकडे, पूर्वेकडे अथवा गुह्यु,
अनु, तुर्वग, यदु यांच्या येथें असला तरी मी तुम्हाला बोलवीत
आहे. माझ्याकडे या.

यामर्थ्यं हुह्युविपर्यां खालील माहिती मिळतेः—

(१) यदुतुर्वगांवरवर उद्भेज.

(२) इन्द्राग्नीं त्यांच्याकडे अस्तित्व.

(३) सुदासाच्या विरुद्ध लढाईत त्यांच्यातील लोक मारले
गेले.

(४) धुत, कवप व यदु यांचेवर ते मारले गेले.

(५) ते सामर्थ्यावान् असून त्यांचें शौर्य गायकांने देवापाशीं
याचिलें आहे.

(६) अश्विंचें हुह्यु व त्यांचे सहकारी यांच्या घरां अस्तित्व.

यदु, तुर्वग, गुह्यु, अनु व पुरु या सर्व प्रसिद्ध वैदिक जाती
होत्या. हे पांच ययातीचे पुत्र असून त्याला ते त्याची वृद्धावस्था
पेळून आपलें ताशय देण्यास तयार न झाल्यामुळे ययातीनें त्यांना
राज्य न देतां तुम्ही हळूच्या जातीचे ब्राल वगैरे शाप दिला, ही
कथा जातीच्या उत्पत्तीच्या स्पष्टीकरणार्थ पौराणिक प्रयत्न या
दृष्टीनें लावतां येईल.

पु रु.—आतां पुरुविपर्यां काय माहिती मिळते ती पाहूं.

प्रनृ महित्वं वृषमस्य वोचं यं पूरधो वज्रहर्षं सचन्ते ।
वैश्वानरो दत्सुमग्निर्घन्वा अग्रनोत्काटा अव शंवरमेत् ॥

(१. ५९, ६).

मेघहन्त्या ज्या वैश्वानराला पुरूलोक सेवितात त्याचें माहात्म्य
मी तुम्हांला सांगतों. त्या वैश्वानर अग्नीनें दत्सुनां मारलें. सर्व
दिशा हलविल्या (पाऊस पाडला) आणि मेघ फोडीला.

तं हृत्पदिन् सप्त सुध्यन् पुरो वज्रिन् पुरुकुत्ताय ददः ।
वर्हिर्नयत् सुदासे वया वगंहो राजन् परिवः पूरवे कः ॥

(१. ६३, ५).

हे वज्रयुक्त इंद्रा तूं पुरूकुत्ताकरितां युद्ध करून सात किड्यांचा
नाश करतोस. तृणाप्रमाणें सहज तूं सुदासाकरितां त्याच्या
(गर्भना) तोडलेस, हे राजा, पुरंस लूट मिळवून दिलीस.

मिनत्युरो नवतिमिन्त पूरवे दिवोदासाय महिदाशुषे हृतो
यज्जण दाशुषे नृतो ।

अतिथिगवाय शम्बरं गिरेरुग्रो अघामरत् ।
महोघनानि दयमान ओजसा विन्वाघनान्योजसा ॥

(१. १३०, ५).

हे इंद्र ! हे नृय करणाऱ्या ! आपला मत्त व कृपितला चाकर
जो पुरु-दिवोदास-त्याच्यासाठीं तूं आपल्या वज्रानें नव्वद्
किड्यांचा सुगता ऱ्हास, अतिथिगसासाठीं त्या थलाटप (इंद्रानें)

संजय, दैववात आणि अभ्यावर्तिन् चायमान हे एक होत असे सांगणाचे म्हणणे बरोबर दिसते. हे वेगळे असावेत असे क्षिमेचे म्हणणे आहे. पार्थिव आणि पार्थिव्य यांचा संबंध नसावा असे म्हणणारे लोक आहेत.

तुर्वंश आणि तुर्वीतिः—तुर्वंश आणि तुर्वीति यांचा काही संबंध होता की काय हे सांगता येत नाही. एके ठिकाणी तुर्वंश, यदु, उग्रादेव, वृहद्रथ, व तुर्वीति यांचा उल्लेख आला आहे तो असा—

अग्नीकृद्भन यदु, तुर्वंश व उग्रादेव यांना मी बोलाविलों, नायक अग्नि, नववास्त्व, वृहद्रथ व तुर्वीति यांना शत्रुहन्नाला मदत म्हणून आणो (१. ३६, १८).

तुर्वीति हा इन्द्रकृपेतला होता. त्याकरिता एकदां इन्द्राने पाणी उचल केले असे दुसऱ्या एका ठिकाणी वर्णन आले आहे (१. ६१, ११).

अश्वेदेवांची त्याच्यावर कृपा असे

(१. ११२, २३).

तुर्वीति बरोबर दभीति हेहि नांव अश्वेदेवांच्या कृपेतल्या व्यक्तीचे म्हणून आले आहे. दभीतीने इन्द्राकरिता सोमवल्लीचा रस काढून दिला, त्याचे कारण दभीतीचे शत्रू धुनि आणि नुसुरि यांना इन्द्राने मारले (६. २६, ६).

यांचा उल्लेख शंवर, पिषु व शुष्ण यांच्या बरोबर येतो. नुसुरि हे नांव नॉन आर्यन् लोकांचे द्योतक आहे असे एक लेखक म्हणतो. याचे किंसे इन्द्राने फोडले. दभीतीकरिता ३०००० दास ठार मारले होते (४. ३०, २१) व दस्यूंना द्योत्यांनी बांधून टाकले होते (२. १३, ९).

क्रिविः—‘क्रिवि’ही वेदकालीन एक जात असावी असे पुष्कळांचे म्हणणे आहे. त्याला शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ५, ४, ७) आधार आहे. ऋग्वेद पांचाल राजाने परिवक्त्रा नदीवर अधमेघ केला अशी कथा तेथे आहे. हा शब्द ऋग्वेदांत अनेक वेळा आला असून सायणाचार्यांनी पुष्कळ वेळा त्या शब्दाचा अर्थ विहीर धसा घेतला आहे (८. २०, २४ आणि ८. २२, १२). हे क्रिविसंबंधाचे उल्लेख पाश्चात्य संशोधकांनी लोकांविषयी आहेत असे धरले आहे. क्रिवि हा शब्द जेथे विशिष्ट लोक या अर्थाने लागू पडत नाही ते उल्लेख येथे प्रमाणे.

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् ।

मंहिर्हं सिञ्च इन्द्राग्निः ॥

(१. ३०, १).

घलप्राप्तीच्या इच्छेने आम्ही अत्यंत उदार व हजारां शक्तींचा स्वामी जो इंद्र त्यास विहीर जशी पाण्याने भरतात तसे सोम-रसाच्या विंदूंनी भरून तृप्त करून टाकतो.

एवं न उग्र मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन ।
यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव वर्हणा ॥
(१. १६६, ६).

ज्यांच्या संधाला कोणी उपद्रव करू शकत नाही अशा उग्र मरुतांना, संतुष्ट वित्ताने आमची चांगली इच्छा पुरी करा. (ती अशा वेळी की, ज्या वेळी तुमच्या क्रिवी (= विकाल किंवा क्षेपणशील) दांताचे अन्न (मेघांना) कापते व चांगल्या नेम धरून लेल्या शस्त्राप्रमाणे पशूंना मारते.

सास्मा अरं बाहुभ्यां पितारुणोद्दिस्मादा जनुपो वेदसस्परि येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्ये वज्रेण हत्व्यवृणक्तु विध्याणि ॥
(२. १७, ६).

सर्व प्रकारच्या सौल्यवान् धनापासून पित्याने निर्माण केलेले व त्याच्या वारूंना आवरण्याजोगे हे वज्र आहे. या गोठ्याने ओरडणाऱ्या वज्राने त्याने क्रिवीला खाली पाडले आणि भेरावेतो मारून जमिनीवर टाकून दिले.

अथ त्विषीर्मा अभ्योजसा क्रिविं युधा भवदारोदसी

अपृणदस्यमज्जना प्रवावृषे ।

अधत्तात्थं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्रद्धेवो देवं सत्यामिदं सत्य इन्दुः ॥

(२. २२, २).

यानंतर दीप्तिमान् इंद्राने वलाच्या योगे क्रिवीला युदांत जिंकले. (आपल्या तेजाने) थावापृथिवी व्यापून टाकिली, याच्या (सोमाच्या) वलाने वाढला. (सोमाचे दोन विभाग करून) एक आपल्या पोटांत घातला व दुसरा देवांना दिला. तो दैदीप्यमान आणि सत्य इंद्र (सोम) या दैदीप्यमान आणि सत्य इंद्राला व्यापून टाको.

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचीरमुष्मे यम्प ऋतावृषः ।
सुयंतुभिः सर्वशास्त्रभिर्भुभिः क्रिविनीमानि प्रवणे सुपायति ॥
(५. ४४, ४).

ही एकमेकांत मिसळून असणारी किरणे खाली येतात. भक्तांच्याकरिता आदित्य त्या किरणांच्या योगाने उतरल्या उदकाचे प्रवाह वाहवितो. (या मंत्रांत सायणांनी ‘क्रिवि’ शब्दाचा ‘कर्ता’ असा अर्थ केला आहे.)

चांगल्या रीतीने जुंपलेले असे हे यज्ञाविधीत मदत करण्याकरितां तुजकडे येतात. आवळेजावळे असे ते (भाऊ) त्याच्याकरितां (अग्नी करितां) यज्ञास मदत करण्यासाठी येतात. लगामांनी ते सहज वाट दाखविले जातात; ते सर्वांवर अम्मल चालवितात. (उंच अंतरावरून) खोल पडल्यावर समुद्र यांचीं नावे लपवितो (म्हणजे ते पाणी समुद्रांत गडप होतें) :- प्रिफिय

यामिः सिन्धुमवथ यामिस्तूर्वथ यामिर्दशस्यथाक्रिविन् ।

मयोनो भूतोतिभिर्मयोसुवः शिवाभिरसचद्विपः ॥

(८. २०, २४).

मस्तहो ! तुमची सेवा न करणाऱ्यांचा द्वेष करणारे व सुखदायक असे तुम्ही ज्या साधनांनी विजयी होता, सिन्धूचे उत्तम रक्षण करता व जरूर त्या वेळेस क्रिवीला मदत करितां त्या साधनांनी आम्हांला तुम्ही सुखी करा. :- प्रिफिय

अहमिन्द्रो न पराजिग्य इन्द्रं न मृत्यवेवतस्थे कदाचन ।
सोममिन्मा सुन्वतो याचतावसु नमे पूरवः सख्ये रिपाथन ॥
(१०. ४८, ५).

इंद्र म्हणतो:-मी सर्व धनाचा स्वामी आहे. माझ्या द्रव्याचें हरण कोणीहि करू शकत नाही. तसेंच माझ्या भक्तांवर मृत्यूचा ताबा घालू शकत नाही. (अर्थात् माझ्यावर चालत नाही, हे सांगावयास नकोच) हे सोम कुटुणारे यजमानांनां तुम्हांला अपेक्षित असणाऱ्या द्रव्याची तुम्ही मजजवळच मागणी करा. हे लोक हो (पूरवः) माझे सख्ये सोई नका.-सायण.

मी इंद्र आहे; कोणी कधीहि माझे द्रव्य घेऊ शकत नाही. मी कधीहि मृत्यूच्या अंकिता होत नाहीं. सोम पिऊन माझ्या जवळच संपत्ति मागा, हे पुरूंनो, माझे स्नेही असतांना तुम्हाला कोणतीहि पीडा सहन करावी लागणार नाही.-प्रियप.

१. ६३, ७ मधील सुदासास मदत करणाऱ्या पुरुक्ताचा उल्लेख दाशराज्ञयुद्धविषयक नसून, तूर्वयाणाविरुद्ध असलेल्या मित्रसंध्याच्या विजयाबद्दलचा असावा. १. १७४, २; ५. २०, १० व ७. ५, ३ मधील पुरुक्ताविषयांचा उल्लेख वरील लढाई-विषयांचा असावा असें वाटतें. ७. ८, ४ मध्ये भरत व पुरु यांचें वैमनस्य दृष्टीस पडतें. ७. १९, ३ वरून त्रसदस्यु हा पुरुक्ताचा मुलगा अंगर वंशज होता असें दिसतें. १०. ३३, ४ मध्ये कुरु-धवण हा त्रसदस्युचा वंशज असल्याविषयी उल्लेख आहे.

पुरूंचे शत्रु मित्र व त्यांच्या लढायाः - सायणाचार्यांच्या भाष्यांत पुरु शब्दाचा मनुष्य असा अर्थ पुष्कळ वेळां आला आहे. यास्कानें जातिवाचक सर्व शब्द मनुष्यवाचक म्हणून स्वीकारले आहेत, त्याचा हा परिणाम असावा. यास्कानें हे शब्द जातिवाचक न लिहितां मनुष्यवाचक का लिहिले हा एक विचाराणीय प्रश्न आहे.

हे अनुद्रुतु वगैरे वरोवर एकदां आले असून तुरूंचे शत्रु म्हणून त्यांचा उल्लेख येतो आणि तेथें त्यांना बडबडे-सुभवाच-असें म्हटलें आहे. पुरु साणि सुदास यांच्यामध्ये पुरुक्ताच्या कालांत स्नेहसंबंध व ऐक्य उत्पन्न झालें असावे. कां की, सुदासाकरितां शत्रूस मारिलें आणि पुरूंस धन प्राप्त करून दिलेंस असा उल्लेख. १. ६३, ७ मध्ये आहे.

दुसऱ्या ठिकाणीं (७. ८, ४) भरतांच्या अग्नीनें त्याचा पराभव केला असें म्हटलें आहे. सुदास हा भरत होता, याबद्दल मतैक्य आहे. आणि पुरूंवर मिळालेल्या विजयाप्रीत्यर्थच मोठा उत्सव चालू होता असें सदर ऋचेंत केलेल्या अग्नीच्या स्तुती-वरून दिसतें.

उलट पुरूंचा जय झाला, असें वर्णन करणाऱ्या अनेक ऋचा आपणांस उपलब्ध होतात (१. १३१, ४; १. १७८, २; ४. २१, १०; ६. २०, १०). कांहीं स्वकीं पुरूंच्या सामर्थ्याचा इतका मोहिमा गाडला आहे कीं इतर भक्तांनीं पुरूंच्या सामर्थ्या-सारखें सामर्थ्य देवतांपाशीं मागितलें आहे.

(यत्पूरो कच्च वृष्णयम् । अस्मभ्यं तद्विरिहि

६. ४६, ८).

हे पुरूंचे जय ज्या लोकांवर होत असत ते काळ्या रंगाचे होते एतद्विषयक उल्लेख खालील प्रमाणें आहे:-

त्वम् भिया विश आयन्नासिक्ती रसमनाजहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पूरवे शौशुचानः पुरो यदग्ने दरयन्नदीदः ॥

(७. ५, ३).

जेव्हां हे वैश्वानर अग्ने, पुरुकरितां प्रकाशून तूं त्याचे किळे पेयवलेस आणि भग्न केलेस तेव्हां तुझ्या भीतीनें दूर पळालेले काळे लोक संपत्ति टाकून पुढें धांवले.

यावरून काळ्या लोकांविरुद्ध लढणारा पुरु हा गौरवर्ण असावा. हे काळे लोक बहुधा हिंदुस्थानांतील मूळ रहिवासी असावेत असें कांहींचें मत आहे ! हे दाशराज्ञ युद्धांतील सुदासाचे प्रतिस्पर्धी होते असें दिसतें.

पुरूंपैकीं मोठमोठे राजे पुरुकुत्स, त्रसदस्यु वगैरे होत. यांचाच पुरु हा नांवानें उल्लेख येणें संभवनीय आहे. पुरु हें व्यक्तीचें नांव नसावें. तें एका जातीचें किंवा समाजाचें नांव असून संस्कृत वाङ्मयांतील नेहमांच्या पद्धतीप्रमाणें त्या जातीतील किंवा समाजातील मुख्याचें किंवा मुख्य व्यक्तीचें तें नांव वनलें असावें. त्याप्रमाणें दोनहि प्रकारानें या शब्दाचा उल्लेख आला आहे. याचें राहण्याचें ठिकाण सरस्वतीच्या काठां होतें असे स्पष्ट उल्लेख आहेत. (७. ९६, २).

दाशराज्ञ युद्धांत सुदासाविरुद्ध लढणाऱ्या राजमालिकेंत 'पुरु' हें नांव झळकतें. परंतु त्या व्यक्तीचें विशेष नांव कळणें आवश्यक आहे. याकरितां त्या वंशातील ऋग्वेदांत उपलब्ध होणाऱ्या राजांचा इतिहास क्रमानें पहाणें आपणांस अवश्य आहे.

पुरुकुत्स-तो सुदाससमकालिन होता काय ? पुरु वंशांपैकीं पुरुकुत्स याचा उल्लेख ऋग्वेदांत अनेक वेळां आला आहे. तां दासांचा नेता आणि इन्द्राची कृपा संपादन केलेला राजा होता.

(६. २०, १०).

याभिः सुचन्ति धनसां सुपंसदं ततं प्रमोमन्यावन्तमत्रये ।

याभिः पृथ्गिषु पुरुकुत्समावते तामिरुपुक्रतिभिराश्विनागतम् ॥

(१०. ११२, ७).

हे अश्वी हो, ज्या प्रसादांनीं धनादय सुचंतीला तुम्हीं चांगलें घर दिलेंत; आणि अश्वींचा प्रखर अग्नि शांत केलात, त्याच-प्रमाणें ज्या प्रसादांनीं पृथ्गिषूंचें व पुरुक्ताचें रक्षण केलेंत त्या प्रसादांनीं युक्त हे अश्वी हो, तुम्ही येथें अवश्य या.-सायण.

त्वम् ह त्पदिन्द्र सप्त सुध्वनपुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय दद्रः ।

वर्हिर्नपत्सुदासे वृथा वर्गीहो राजन्वरिवः पूरवे कः । (१. ६६, ७)

हे वज्रधारी इंद्रा, त्वां पुरुक्तासनामक ऋषीकरितां शत्रूंच्या सप्त नगरांचा पुरा नाश केलास. तसेंच, सुदास राजाकरितां तूं अंधसंज्ञक दैत्याचा नाश करून अनायासानें त्याच्या-पासून द्रव्य हरण केलेंस. हे स्वामिन् इंद्रा, तुझ्यावांचून त्वयाजक सुदासाला समृद्ध कोण वरें करणार ? (अर्थात् तूंच).-सायण.

शंखाला पर्वतावरून खाली लोढून दिलें; त्यानें आपल्या बलानें मोठ्या धनराशीची वांटणी केली.

विदुष्टे अस्व वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिन्द्र शारदीरवातिरः
सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥

(१. १३१. ४).

हे इंद्रा, तूं शरदाचीं नगरें (मेघमंडलें) मोठा जय मिळवून मंगिलीस. हा जो तुझा पराक्रम, तो पुर जाणून आहेत. हे बलो-पेता इंद्रा, तूं यज्ञ न करणाऱ्या मनुष्याला शासन करूनही विस्तीर्ण पृथ्वी व हें उदकें हर्षयुक्त होऊन काढून घेता झालास. (म्ह० वृत्राला मारून त्यापासून विस्तीर्ण पृथ्वी व मेघोदकें हिरावून घेतलीस.)

दनो-विश इन्द्र वृध्रवाचः सत्ययतुरः शर्म शारदीर्दत ।

ऋणोरपो अनवयार्णा यते वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥

(१. १४७. २).

ज्या टोळ्या (जाती) उद्दामपणानें बोलल्या त्यांचें आश्रयस्थान जे सात शरद किळे त्या कित्यांचा चुराडा करून तूं त्या टोळ्यांनां दान केलेंस. हे निदोधी (इन्द्र), लाटांच्या पाण्याला तूं पूर आणलास व त्याच्या शत्रूला तरुण पुरुकुत्साच्या ताच्यांत (नाशार्थ) दिलेंस.

एवा वक्त्र इन्द्रः सत्यः सभ्राह्मन्ता वृत्रं वरिवः पूरवे कः ।

एरुदुत क्रत्वा नः शग्धि रायो भक्षयितेवसो दैवस्य ॥

(४. २१. १०).

या प्रकारें स्तविलेला सत्यशाली धनाचा पति व वृत्राचा-हन्ता इन्द्र पुरूला धन देतो. अनेक यजमानांकडून स्तवनकर्मीनें स्तविल्या जाणाऱ्या हे इन्द्रा ! तूं आम्हांला धन दे. तुझ्याकडून मिळणारें दैवी अन्न मीं सेवन करावें.

महश्चकर्मवर्धतः क्रतुया दधिक्रावणः एरुवारस्य वृष्णः ।

यं पुरुभ्यो दीदिवास्तं नाग्निं ददधुमित्रावरुणा ततुरिम् ॥ २ ॥

(४. ३९. २).

कर्मीचा पूरक मी त्या सहानु, वेगवान् दानशील व बहुतांनां वरणीय अशा दधिकावा देवाचें स्तवन करतो. हे मित्रावरुण हो ! या तारक दधिकाव्याला तुम्ही दीप्तिमान् अग्नीप्रमाणें पुढच्या कल्याण्यासाठीं धारण करतां.-सायण

आ यज्ञैर्देव मर्त्य इत्या तव्यांसमृतये ।

आग्निं कृते स्वध्वरे पुरुरीळीतावसे ॥

(५. १७. १).

स्वतःच्या तेजानें दीप्तिमान् असणाऱ्या ज्या अग्नीला मनुष्यें हविर्माग अर्पण करतात त्या अग्नीची पुढ स्वतः करीत असलेल्या यज्ञांत स्वसंरक्षणासाठीं स्तुति करतो.

सनेम तेवसा नव्य इंद्र प्र पूरवः स्तवंत एना यज्ञैः ।

सत यतुरः शर्म शारदीर्दधन्दासीः एरुकुत्साय शिक्षन् ॥

(६. २०. १०).

हे इंद्रा, तुझ्या नूतन अनुग्रहानें आमचा फायदा होवो, अशी तुझी स्तुति पुर यज्ञ करून करतात. ' दासांचें ' वसतिस्थान जे

सात किळे ते तूं मोहून टाकलेस, व त्यांच्या (म्हणजे) दासांच्या जाती तूं ठार मारून टाकण्यास व पुरुकुत्साला तूं मदत केली आहेस.

त्वद् भिया विश आपन्नसिक्तीरसमना जहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पूरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने द्रयन्नदीदेः ॥

(७. ५. ३).

जेव्हां हे वैश्वानर अग्ने, पुरू करितां प्रकाशून तूं त्याचे किळे पेटवलेस आणि भन्न केलेस, तेव्हां तुझ्या भीतीनें दूरवर पसरलेल्या कृष्णवर्ण जाती आपली संपत्ति टाकून देऊन पुढें धांवल्या.

प्रपायमग्निर्भरतस्य श्रृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहन्नाः ।

अभि यः पूरं वृतनासु तस्यो युतानो दैव्यो अतिथिः ह्यशोब ।

(७. ८. ४).

हा भरतांच्या मालकीचा अग्नि फार कीर्तिमान् आहे; हा सूर्याप्रमाणें मोठ्या दीप्तीनें प्रकाशतो. ज्यानें युद्धांत पुरूचा पराभव केला तो स्वर्गीय अतिथि परिपूर्ण तेजानें प्रकाशला आहे.

त्वं धृष्णो धृपता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरुताभिः सुदासम् ।
प्र पौरकुत्सि त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहव्ये पुरूम् ॥

(७. १९. ३).

हे धीरा, तूं आपली सर्व मदत देऊन, ज्याचा हवि स्वीकारलास त्या सुदासाला, देश जिंकण्याच्या आणि शत्रूंनां मारण्याच्या कार्मां पुरूला आणि पुरुकुत्साचा मुलगा जो त्रसदस्यु त्याला मोठ्या धिटाईनें रक्षिलें आहेस.

उभे यत्ते महिना शुभ्रे अंधसी अधिक्षियन्ति पूरवः ।

सानो बोध्यवित्री मरुत्सखा चोदराधोमघोनान् ॥

(७. १६. २).

हे रूपवती, जर पुरू आपल्या सामर्थ्याच्या समृद्धीत तुझ्या दोनही गवताळ किनाऱ्यावर वास करतात, तर हे मरुत्सखे, आमच्यावर कृपादृष्टि ठेव. आमच्या बरिष्ठांच्या धनाला चालना दे.

प्र ते यक्षि प्र त इयर्मि मन्म ध्रुवे यथा वन्यो नो हवेणु ।

धन्वाक्षि प्रपा असि त्वमग्ने इयक्षवे पूरवे प्रलराजन् ॥

(१०. ४. १).

हे अग्ने ! मी तुला हवि देतो, माझ्या मनांत आलेली स्तुति मी उच्चारितो. कारण, हे वन्य ! देवांनां आव्हान करतांना तूं नेहमीं सन्निध असतोस. हे पुराण राजन् ! निरदक प्रदेशामध्ये ज्याप्रमाणें पाणपोई त्याप्रमाणें तूं पुरूस (किंवा हवींच्या योगानें देवांनां संतुष्ट करणाऱ्या मनुष्यांनां) पाणपोई सारखा (म्हणजे सुख देणारा) आहेस.-सायण

कुरुभ्रवणमावाणि राजानं त्रासदस्यवम् ।

मंहिष्ठं वाघतामृषिः ॥

(१०. ३३. ४).

विपुल धन देणारा त्रसदस्युचा मुलगा जो कुरुभ्रवण (कृत्विजांनीं केलेली स्तुति ऐकणारा) नामक राजा त्याच्याजवळ मी ऋषि, ऋत्विजांनां देण्याच्या धनाविषयां प्रार्थना करतो.-सायण.

अहमिन्द्रो न पराजिग्य इद्धं न सत्यवेवतस्थे कदाचन ।
सोममिन्मा सुन्वतो याचतावसु नमे पूरवः सख्ये रिपाथन ॥
(१०. ४८, ५).

इंद्र म्हणतो:-मी सर्व धनाचा स्वामी आहे. माझ्या द्रव्यांचे हरण कोणीही करू शकत नाही. तसेच माझ्या भक्तांवर मृत्यूचा ताबा चालू शकत नाही. (अर्थात् माझ्यावर चालत नाही, हे सांगावयास नकोच) हे सोम कुटुंबारे यजमानांना तुम्हांला अपेक्षित असणाऱ्या द्रव्याची तुम्ही मजजवळच मागणी करा. हे लोक हो (पूरवः) माझे सख्ये सोडू नका.-सायण.

मी इंद्र आहे; कोणी कधीही माझे द्रव्य घेऊ शकत नाही. मी कधीही मृत्यूच्या अंकित होत नाही. सोम मिळून माझ्या जवळच संपत्ति मागा, हे पुंरुनो, माझे स्नेही असतांना तुम्हाला कोणतीही पीडा सहन करावी लागणार नाही.-ग्रिफिय.

१. ६३, ७ मधील सुदासास मदत करणाऱ्या पुरुकुत्साचा उल्लेख दाशराजयुद्धविषयक नसून, तृत्याणाविरुद्ध असलेल्या मित्रसंघाच्या विजयाबद्दलचा असावा. १. १७४, २; ५. २०, १० व ७. ५, ३ मधील पुरुकुत्साविषयीचा उल्लेख बरोल लढाई-विषयीचा असावा असे वाटते. ७. ८, ४ मध्ये भरत व पुरु यांचे वैमनस्य दृष्टीस पडते. ७. १९, ३ वरून त्रसदस्यु हा पुरुकुत्साचा मुलगा अगर वंशज होता असे दिसते. १०. ३३, ४ मध्ये कुरु-ध्रुवण हा त्रसदस्युचा वंशज असल्याविषयी उल्लेख आहे.

पुरुंचे शत्रु मित्र व त्यांच्या लढायाः - सायणाचार्यांच्या भाष्यांत पुरु शब्दाचा मनुष्य असा अर्थ पुष्कळ वेळा आला आहे. यास्काने जातिवाचक सर्व शब्द मनुष्यवाचक म्हणून स्वीकारले आहेत, त्याचा हा परिणाम असावा. यास्काने हे शब्द जातिवाचक न लिहिता मनुष्यवाचक का लिहिले हा एक विचारणीय ग्रंथ आहे.

हे अनुशुबु वगैरे बरोबर एकदां आले असून तृप्तूंच शत्रु म्हणून त्यांचा उल्लेख येतो आणि तेथे त्यांना वडवडे-शत्रुवाच-असे म्हटले आहे. पुरु साणि सुदास यांच्यामध्ये पुरुकुत्साच्या कालांत स्नेहसंबंध व ऐक्य उत्पन्न झाले असावे. कां की, सुदासाकरितां शत्रूस मारिले आणि पुरुंस धन प्राप्त करून दिलेस असा उल्लेख. १. ६३, ७ मध्ये आहे.

सुसुत्या ठिकाणी (७. ८, ४) भरतांच्या अग्नीने त्याचा पराभव केला असे म्हटले आहे. सुदास हा भरत होता, याबद्दल मतैक्य आहे. आणि पुरुंवर मिळालेल्या विजयाप्रीत्यर्थच मोठा उत्सव चालू होता असे सदर ऋग्वेद केलेल्या अग्नीच्या स्तुतीवरून दिसते.

उल्लेख पुरुंचा जय झाला, असे वर्णन करणाऱ्या अनेक ऋचा आपणांस उपलब्ध होतात (१. १३१, ४; १. १७४, २; ४. २१, १०; ६. २०, १०). काही स्थळां पुरुंच्या सामर्थ्याचा इतका महिमा गाहला आहे की इतर भक्तांनी पुरुंच्या सामर्थ्यासारखे सामर्थ्य देवतांपाशी मागितले आहे.

(यत्पूरो कच्च वृण्यम् । अस्मभ्यं तन्निरिहि

६. ४६, ८.)

हे पुरुंचे जय ज्या लोकांवर होत असत ते काळ्या रंगाचे होते एतद्विषयक उल्लेख खालील प्रमाणे आहे:-

त्वद् भिया विश आयन्नसिक्ती रसमनाजहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पूरवे शौशुचानः पुरो यदग्ने दरपक्षदीदः ॥

(७. ५, ३).

जेव्हा हे वैश्वानर अग्ने, पुरुकरितां प्रकाशन तू त्यांचे किळे पेटविलेस आणि भक्ष केलेस तेव्हा तुझ्या भोतांनी दूर पळलेले काळे लोक संपत्ति ठाकून पुढे धांवले.

यावरून काळ्या लोकांविरुद्ध लढणारा पुरु हा गौरवर्ण असावा. हे काळे लोक षड्रुधा हिंदुस्थानांतील मूल रहिवाशी असावेत असे काहींचे मत आहे ! हे दाशराज युद्धांतील सुदासाचे प्रतिस्पर्धी होते असे दिसते.

पुरुपैकी मोठमोठे राजे पुरुकुत्स, त्रसदस्यु वगैरे होत. यांचाच पुरु हा नावाने उल्लेख येणे संभवनीय आहे. पुरु हे व्यक्तीचे नांव नसावे. ते एका जातीचे किंवा समाजाचे नांव असून संस्कृत वाङ्मयांतील नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे त्या जातीतील किंवा समाजातील मुख्याचे किंवा मुख्य व्यक्तीचे ते नांव वनले असावे. त्याप्रमाणे दोनही प्रकारांनी या शब्दाचा उल्लेख आला आहे. यांचे राहण्याचे ठिकाण सरस्वतीच्या काठा होते असे स्पष्ट उल्लेख आहेत. (७. ९६, २).

दाशराज युद्धांत सुदासाविरुद्ध लढणाऱ्या राजमालिकेंत 'पुरु' हे नांव झळकते. परंतु त्या व्यक्तीचे विशेष नांव फळणें आवश्यक आहे. याकरितां त्या वंशांतील ऋग्वेदांत उपलब्ध होणाऱ्या राजांचा इतिहास क्रमाने पहाणे आपणांस अवश्य आहे.

पुरुकुत्स-तो सुदाससमकालिन होता काय ! पुरु वंशपैकी पुरुकुत्स याचा उल्लेख ऋग्वेदांत अनेक वेळा आला आहे. तां दासांचा जेता आणि इन्द्राची कृपा संपादन केलेला राजा होता.

(६. २०, १०).

याभिः सुचन्ति धनसां सुपसदं तप्तं घर्ममोम्यावन्तमजये ।

याभिः पृश्निश्र्यं पुरुकुत्समावते तामिरुपुक्रुतिभिराश्विनागतम् ॥

(१. ११२, ७).

हे अथी हो, ज्या प्रसादांनी धनाढ्य शुचंतीला तुम्ही चांगले घर दिलेंत; आणि अग्नीचा प्रखर अग्नि शांत केलात, त्याच-प्रमाणे ज्या प्रसादांनी पृश्निगृहं व पुरुकुत्साचे रक्षण केलेत त्या प्रसादांनी युक्त हे अथी हो, तुम्हां येथे अवश्य या.-सायण.

त्वं ह त्वदिन्द्र सप्त सुध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय दर्दः ।

वर्हिर्नयत्सुदासे वृथा वर्गीहो राजन्वरिद्धः पूरवे कः । (१. ६६, ७)

हे वज्रधारी इंद्रा, त्वां पुरुकुत्सनामक ऋषीकरितां शत्रूंच्या सप्त नगरींचा पुरा नाश केलास. तसेच, सुदास राजाकरितां तू अंहुबंधक दैत्यांचा नाश करून अनायासाने त्यांच्यापासून द्रव्य हरण केलेस. हे स्वामिन् इंद्रा, तुझ्यावांचून त्वधाजक सुदासाला समृद्ध कोण येणें करणार ? (अर्थात् तूच).-सायण.

वनो विश इन्द्र मृधवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दित ।
ऋणोरपो अनवयाणी यने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥

(१. १७४, २).

हे इन्द्रा, ज्या वेळीं तूं शत्रूंचीं सात नगरें विज्वंसिलीस त्या वेळीं (शत्रुसैन्यांतील) वडवडया लोकांची वडवड वंद कोळसि; आणि हे दोपरहित इन्द्रा, तूं चपल अशा उदकांनां खालीं सोडिलेंस व वृत्राला पुरुकुत्साच्या ताब्यांत दिलेंस.

पुरुकुत्स सुदासाशीं समकालीन होता असें लुडविग व हिलेब्रॅट म्हणतात परंतु या म्हणण्यास आधार नाही. ते आधार म्हणून जी ऋचा स्वीकारतात त्या ऋचेंत फक्त पुरुकुत्स आणि सुदास यांचा उल्लेख आला आहे; परंतु त्या उल्लेखावरून पुरुकुत्स आणि सुदास हे समकालीन होते असें म्हणतां येणार नाही. कारण, एखाद्या स्तुतिपर मन्त्रांत अनेक भक्तांचें उल्लेख आले म्हणून ते समकालीन ठरविणें अयोग्य आहे असें काहींचें मत आहे.

एका ऋचेंत तो अधिनांच्या कृपेनें यशस्वी झाला असें म्हटलें आहे (१. ११२, ७). त्याच ऋचेंत ' शुचंतीला घर दिलेंत, अत्रीचा प्रखर अग्नि शांत केलात व पृश्निगूंचें संरक्षण केलें हे उल्लेख आले आहेत.

पुरुकुत्साची पत्नी, पुत्र, पिता व कुल:-पुरुकुत्साच्या मुलाचें त्रसदस्यु असें नांव होतें. पुरुकुत्साची पुरुकुत्सानी बायको होती. यावद्दल फारच स्पष्ट उल्लेख आहे. तो असा:-

अश्माकमत्र पितरस्त आसन् सप्त ऋपयो दौर्गहे बध्यमाने ॥
त आयजन्त त्रसदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धेदवम् ॥

(४. ४२, ८).

दुर्गहाचा पुत्र वद झाल्यावर ते सप्तर्षी आश्वे पितर झाले. ते तिला इन्द्रासारखा शत्रुजेता आणि अर्धदेव त्रसदस्यु देते झाले. पुरुकुत्सानी हि वामदाशब्दव्येभिरिन्द्रावरुणा नभोभिः । अथा राजानं त्रसदस्युमस्या वृत्रहर्णं ददत्युर्धेदवम् ॥

(४. ४२, ९).

कारण, हे इन्द्रावर्णन, पुरुकुत्साची बायको तुम्हांला हविर्द्रव्य आणि नमस्कार यांनीं प्रसन्न करती झाली. नंतर शत्रु आणि अर्धदेव असा त्रसदस्यु राजा तिला दिला.

या दोनही ऋचा अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. या ऋचांतील पुरुकुत्सानी व दौर्गह या शब्दांवरून आपणांस त्रसदस्युची आई, बाप व आज्ञा यांसंबंधी माहिती मिळते.

पुरुकुत्साचा सुदासाकडून दाशराज्ञयुद्धांत पराभव व त्याचा तुरुंगवास:-पुरुकुत्स तुरुंगांत असतां राजा पाहिजे म्हणून सप्तर्षींच्या कृपेनें इन्द्रावरुणांना प्रसन्न करून घेऊन ' त्रसदस्यु ' हा पुत्र पुरुकुत्सपत्नीनें जन्मास आणला. ही हकीकत सायणाचार्यींनीं पूर्वग्रंथाधारपूर्वक भाष्यांत दिली आहे. ती हकीकत अशी:-

पुरुकुत्सस्य महिषी दौर्गहे बन्धनस्थिते ।
पत्यावराजकं दृष्ट्वा रात्रं पुत्रस्य लिप्सया ॥
यदृच्छयौ समापतान् सप्तर्षीन् पर्यपूजयत् ।
तेच प्रीताः पुनः प्रीतुर्यजेन्द्रावरुणी भृशम् ॥
साचिन्द्रावरुणाविद्धा त्रसदस्युमजीजनत् ॥

(ऋ. ४. ४२, ८ वरील भाष्यांत सायणांनीं दिलेला वृहदेवर्तेतील उतारा).

उत्तरकालीन वाङ्मयांत पुत्रप्राप्तीकरितां अश्वमेध केल्याचीं वर्णनें आहेत. त्याप्रमाणें पुरुकुत्सानें बायको मिळविण्याकरितां अश्वमेध केल्याचें उदाहरण आहे असें शतपथ ब्राह्मणांतील दुजोन्यावरून म्हणावयास जागा आहे. ' दौर्गह ' शब्दाचा ' दुर्गहपुत्र ' असा अर्थ न घेतां त्याचा घोडा असा ध्यावा. याला शतपथ ब्राह्मणांतील ' दौर्गह ' या शब्दाच्या हकीकतीनें (१३. ५, ४, ५) जोड मिळते. परंतु हें निश्चित नाही.

असे; पुरुकुत्सानीवर पुरुकुत्स तुरुंगांत पडल्यामुळे संकट आलें असें निश्चित धरलें तरी पुरुकुत्साला कोणां तुरुंगांत टाकलें हा प्रश्न राहतोच.

सुदासानें दाशराज्ञयुद्धांत पुरुंचा पराभव केला त्यामुळे पुरुकुत्स तुरुंगांत पडून तेथेंच त्याचा अंत होण्याचा संभव आहे. त्या प्रसंगा-मुळेच पुरुकुत्सानीनें त्रसदस्युला मिळवून तें संकट निवारण केलेलें दिसतें.

पुरु व इक्ष्वाकु एकच काय:-शतपथ ब्राह्मणांत पुरुकुत्साला ऐश्वाक असें म्हटलें आहे. इक्ष्वाकु हें नांव फक्त एकदांच ऋग्वेदांत आलें आहे. तथापि त्या शब्दावरून राजा असा अर्थबोध होतो. ज्याचें नांव असमाति-सूक्तांत आहे त्याला इक्ष्वाकुवंशीय असें समजतात. अथर्ववेदांत हि इक्ष्वाकूचा फक्त एकदांच उल्लेख आला आहे. परंतु तेथेंहि मूलपुरुष कीं वंशज ही शंका पुनः कायम राहतेच. पुरुकुत्स हा ऐश्वाक होता असें शतपथ ब्राह्मणांत म्हटलें आहे. यावरून त्रसदस्यु हा इक्ष्वाकु होता ही गोष्ट प्रचारांत आली आहे. यावरून पुरुंचाच पुढें इक्ष्वाकू म्हणूं लागले असें होतें. क्षिप्र म्हणतो कीं, त्यांची वस्ति उत्तर सिन्धूकडे असावी परंतु यावद्दल निश्चित सांगतां येत नाही. त्यांची पूर्वेकडे वस्ति असण्याचा विशेष संभव आहे. इक्ष्वाकू यांचा अयोध्येशीं संबंध पुढें आला.

पुरुकुत्साला ' दौर्गह ' असें म्हटलें आहे. तसेच त्रसदस्युला ' गैरिक्षित ' असें म्हटलें आहे; दुर्गह आणि गिरिक्षित यांवरून ' काहीं विशेष माहिती नाही.

पौरकुत्स्य त्रसदस्यु:-त्रसदस्युचा पौरकुत्सि (७. ११९. ३) व पौरकुत्स्य (५. ३३, ८; ८. १९, ३६) ह्या नांवांनीं उल्लेख आला आहे. दिव्योदासाचें आणि पुरुलोकांचें वैर होतें. सुदासाशीं पुरुलोकांचें वैर होतें हें दाशराज्ञयुद्धावरून आपणांस दिसतें. तथापि तीं लढाई पुरुकुत्साच्या वेळींच समाप्त झाली होती. त्रसदस्युशीं त्या लढाईचा काही एक संबंध नाही.

त्रसदस्युला ' हिरणिन् ' नांवाचा एक मुलगा होता असें लुडविगचें म्हणणें आहे. परंतु ती ऋचा लुडविगला समजलेली नाही. कारण, ' हिरणिन् ' हें धनवान् अशा अर्थाचें विशेषण आहे. (६. ६३, ९; ५. ५३, ८).

कालान्तरानें कुरु आणि पुरु हे दोनही लोक एक झाले, याचें उदाहरण त्रसदस्युपुत्र कुरुश्रवण हें मानितां येईल. कुरु

श्रवण आणि तुष्टि (८. २२, ७) या दोघांनांहि 'त्रासदस्यव' असें म्हटलेलें आहे. द्रुघु व पुरु लोकांवरोवरहि एके ठिकाणीं (६. ४६, ८) तृक्षीचा उल्लेख आला आहे. 'साक्ष्यं,' हा घोडा तृक्षीचा होता कीं नाहीं हें सांगता येत नाहीं. विरूद्ध पुरावा दिसे तोपर्यंत हे दोघे भाऊ होते असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

कुरु लोकांचें राहण्याचें ठिकाण मध्यदेश होय. पुरुलोक सरस्वतीच्या कांठी राहात होते असा उल्लेख येतो, ती सरस्वतीहि मध्यदेशांतलीच होय हेंहि या कुरुपुरुंच्या संवधावदन ध्यानांत येतें.

'त्र्यश्व' त्रैश्व' यालाहि 'त्रसदस्यु' असें म्हणत असत असें ब्राह्मणग्रंथावहन म्हणतां येतें. सायणाचार्य ही गोष्ट स्वीकारिता नाहींत. (५. २७, १-३).

ऋग्वेदांत त्रसदस्यु, त्र्यश्व, त्रैश्व, व अश्वमेध (५. २७, ४-६) हीं सर्व एकाच व्यक्तीचीं नांवें दिसतात. 'त्रैश्व' अश्वमेध इति त्रयः' असें बृहदेवतेच्या पांचव्या अध्यायांतली १२ व्या श्लोकांत म्हटलें आहे. या ठिकाणीं उल्लेखिलेला अश्वमेध आणि ऋग्वेदाच्या आठव्या मंडळांत येणारा अश्वमेध यांचा पैतृक संबंध होता कीं काय हें सांगण्यास आश्वमेध शब्दाच्या व्युत्पत्तीशिवाय दुसरा आधार नाहीं. आश्वमेधाचे नांव पुतकतु असावे असें स्पष्ट दिसतें (८. ६८, १७).

ऋग्वेदांत अनेक ग्रंथांत प्राचीन काळांतला प्रसिद्ध यज्ञ करणारा म्हणून त्रसदस्यु पौस्तुस्त्य* याचा पर आटणार, धीतहव्य ध्रायस व कक्षीवंत औशिज यांवरोवर उल्लेख आलेला आहे (ते. सं. ५. ६, ५, ३ काठ. सं. २२. ३).

* ही राजा आपला पुरोहित वृशजान त्याला बरोबर घेऊन रथांत बसला असतां पुरोहित त्याचा रथ फार जोरां चालवू लागला, व त्यामुळे त्याजकडून एका ब्राह्मणाच्या मुलाची हत्या घडली. राजा पुरोहिताला म्हणाला, 'तू रथ हांकीत असतां मुलगा मेलला त्यापशीं तू हत्या केलीस' परंतु पुरोहित राजाला म्हणाला, 'रथ तुझा आहे त्यापशीं तूं हत्या केलीस' याप्रमाणे दोघेजण आपसांत मांडत मांडत ह्मणाकु राजाला निचारागनयास गेले. डहणाकु राजाने सांगितलें कीं, वृशजान रथ हांकीत होता त्यापशीं हत्या करणारा तोच होय. नंतर वृशजानांनं वाशिसाम या नांवांचें स्त्रीव म्हणून मुलाला पुन्हा जिवंत केलें, तरी इश्याकु राजांनं पशपात कसून वृशजानालाच दोंगी ठरविलें. या कारणास्तव इश्याकु राजाच्या घरांतून अग्नि नाहीसा झाला व घरांत स्वयंपाक बंगेर होणें बंद झालें. तेव्हां निचाराअग्नीं राजाला समजलें कीं वृशजानाला आपण दोंगी ठरविल्यामुळे अग्नि निघून गेला आहे. नंतर राजा वृशजानाजवळ गेला व वृशजानांनं पूर्वीवट वाशिसाम मुक्त म्हणून अग्नीचें तेज परत आणल्यामुळे राजाच्या येथील स्वयंपाक बंगेर सर्व व्यवहार पूर्ववत् मुरू झाले [अ. ५. २, १. वरील भाष्यांत सायणांनी उद्धृत केलला शास्त्रायन ब्राह्मणोक्त इतिहास].

बृहदेवता (५. १४) व ताण्ड्य ब्राह्मण यांमध्ये ही कथा थोड्याफार फेरानें दिली आहे. सायणाचार्यांनी शास्त्रायन ब्राह्मणांतील उतारा घेतला आहे परंतु या कथेचा ऋग्वेदांत संबंध जोडणें अशक्य आहे.

उपमश्रवस् (१०. ३३, ४. ६-७).— सायणाचार्य उपमश्रवस् यास मित्रातिथीचा व कुरुश्रवण यांत त्रसदस्युचा पुत्र मानतात. मूल ऋग्वेदांतील ऋचांत 'कुरुश्रवणं त्रसदस्यवम्' व 'उपमश्रवः नपात् मित्रातिथेः' असे उल्लेख आले आहेत. ग्रिफिथ हा नपात् शब्दाचा अर्थ सायणाचार्यांप्रमाणेच पुत्र असा करतो; परंतु त्रसदस्यव कुरुश्रवण म्हणजे त्रसदस्युचा नातू कुरुश्रवण असें देतो. मॅकडोनेल हानपात् याचा नातू असा अर्थ करून मित्रातिथीचा पुत्र कुरुश्रवण व कुरुश्रवणाचा पुत्र उपमश्रवस् असें नातें जोडतो. बृहदेवतेप्रमाणे (७. ३५, ३६) कवप-ऐल्य हा आजोबा मित्रातिथीच्या मृत्युबद्दल उपमश्रवस् याचें सान्त्वन करीत आहे. ह्या कथेस कांहीं आधार आहे, पण गेल्डनर म्हणतो कीं कवप ऐल्य हा उपमश्रवस् याजकडून वाईट रीतीनं वागाविला गेला व त्याला विहिरीत फेंकण्यांत आलें. तेथें त्यानें दयेकरितां पदर पसरला आहे. परंतु या कथेस कांहींच आधार नाहीं.

कवप व त्याचा कुरुश्रवणाशीं संबंध. — पुरुराजा कुरुश्रवण याचा कवपाशीं कांहीं संबंध होता काय हें पाहिलें पाहिजे. दाशराह युद्धांत इन्द्रनें द्रुक्ष्वरोवर ज्यांनां जिंकलें त्यांपैकीं एक कवप आहे. त्याचेंच 'ध्रुत' हे विशेषण असावें असें ग्रिफिथ वगैरेंचें म्हणणें आहे. सायणहि ऋग्वेदांतल्या एका ऋग्वेदील भाष्यांत 'ध्रुत' हें स्वतंत्र व्यक्तीचें नांव आहे असें मानितात.

'अध ध्रुतं कवप' (७. १८, १५). ही ती ऋचा होय. संदर्भाल फक्त एकाच ठिकाणीं कवपाचा प्रत्यक्ष निर्देश आला आहे.

'कवप' यानें केली म्हणून ऋग्वेदांत प्रसिद्ध असलेलीं दहाव्या मंडळांतली ३१, ३२ व ३३ हीं तीन सूक्तां आहेत. ३१ व्या सूक्ताच्या शेवटची ऋचा अशी आहे:—

उत कवपं नृपदः पुत्रमाहुरुत इयावी धनमादत्तवाजी ।

मरुण्णाय रुशदपिन्वतोधर्ममम्र नकिरस्मा अपीपेत ।

आणि कव्वाला नृपदाचा पुत्र असें म्हणतान, अन्नयुक्त काव्या कव्वास (हि) धन मिळालें. या नांपद कव्वालाहि (अग्नीकडून) तेजस्वी रप मिळालें. कव्वाच्या यज्ञाची वृद्धि अग्निशिवाय कोणीहि केली नाहीं.

वत्तिसाव्या सूक्तांतल्या शेवटल्या ऋग्वेदीन सूक्तकर्ता (कवप) हा कुरुश्रवणाचा उपाध्याय होता असें दिसतें. ती ऋचा अशी:—

एतानि भद्रा कलश क्रियाम

कुरु श्रवण ददतो मघानि ॥

दान इदो मघवानः सो अस्त्य-

यं च सोमो हृदि यं दिभसि ॥

(१०. ३०, १).

हे संपन्ना कुरुश्रवणा, धन देणाऱ्या तुझ्याकरितां आम्ही हीं कल्याणकारक कर्मे करीत आहोंत. हे स्तोतेहो, तो इन्द्र तुम्हांला दाता होवो. हा सोम ज्याला मी हृद्यांत धारण करतो तो तुम्हांला दाता होवो.

विरुद्ध पुराव्याच्या अभावी वरील मंत्रावरून 'कवप' हा कुश्रवणाचा प्रतिनिधिमूर्त उपाध्याय होता असें दिसते.

तेहेतिसाव्या सूक्तावरूनहि आपणांस कुश्रवण आणि कवप यांचा संबंध दृढ करता येतो. तेथें खालीलप्रमाणें उल्लेख आला आहे.

कुरुश्रवणमातृणि राजानं त्रासदस्पवम् ।
महिषं वाघतामृयिः ॥

(१०. २२, ४).

त्रसदस्य पुत्र, राजा कुश्रवण याजजवळ ऋत्विजांकरितां मो पैसे मागतो.

कुरुश्रवणावरील आपत्ति.— १ कुश्रवण याला मोठी दुःस्थिति प्राप्त झाली होती असें तेहेतिसाव्या सूक्ताच्या प्रारंभीच्या ऋचांवरून दिसते. त्या ऋचा अशाः—

सं मा तपन्त्यामितः सपत्नीरिव पश्वः ।
नि बाधते अमर्तिर्नम्रा जनुर्वे न वेवीयते मतिः ॥

मूषो न शिक्षा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो ।
सकृत्सुनो मघवान्निद्र मृळयाधा पितेवनो भव ॥
(१०. २३, २; ३; ४).

'माध्या वरगड्या सवतीप्रमाणें (शत्रूंप्रमाणें) मला चहूंकडून त्रास देत आहेत. दारिद्र्यामुळे येणारी दुर्बुद्धि, वस्त्राभाव आणि क्षीणता मला त्रास देते. पश्याप्रमाणें शत्रूच्या भयानें माझे चित्त कंपायमान झालें आहे. हे इंद्रा, उंदीर ज्याप्रमाणें दोरे तोडतात त्याप्रमाणें मनासिक व्यथा मला सारख्या तोडतात. हे इंद्र आम्हांला सुख दे. पित्याप्रमाणें आमचें रक्षण करणारा हो.'

वरील सायणी अर्थांत पश्वः याचा अर्थ वरगड्या असा केला आहे. परंतु परशु लोक मला चोहोंबाजूंनी त्रास देत आहेत असा अर्थ आम्ही जास्त सद्युक्तिक समजतो.

यावरून कवपाचा यजमान कुश्रवण याला निकृष्टावस्था प्राप्त झाली होती असें दिसते. दाशराज्ञयुद्धांतील कवप आणि सूक्तकार कवप हे एकच होते कीं काय, हे ठरविणें कठिण आहे. क्षिमाचें म्हणणें पुढें दिलें आहे त्यावरून कुरु-किर्वांशीं कवपाचा संबंध जोडता येत असल्यास पहावा.

कुरुश्रवण व कुरु यांचा संबंधः—कुरुश्रवण या नांवांतील कुरु शब्दावरून कुश्रवणाचा व कुरुचा कांहीं संबंध असावा असें म्हणण्यास जागा आहे. ऋग्वेदांत कुरु वंशाचा उल्लेख नाही. एवढेच नव्हे, तर 'कुरु' हे आज्ञार्थी क्रियापदहि फक्त दोमदांच आलें आहे व तेहि दहाव्याच मंडळांत होय (१०. १९, २; १० १४५, २).

कुरु वंशाचें स्मरण करून देणारे किंवा कुरुशीं संबंध दाखविणारे असे शब्द ऋग्वेदांत फक्त दोमच आहेत. एक कुश्र्ण आणि तिसरा कुश्रवण.

कुश्र्ण शब्दाचा उल्लेख खालील प्रमाणें आला आहेः—

स्यूरं राधः शताश्वं कुरुश्रस्य दिविष्टिषु ।
राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु त्वंशेष्वमन्महि ॥
(८. ४, १९).

'त्या तेजस्वी आणि श्रेष्ठ अशा कुश्र्ण राजाच्या यज्ञांत लोकांत (तुवेंशेषु) जें श्रेष्ठ धन शंभर घोडे तें आम्ही मानलें.

या मंत्राच्या व्याख्याप्रसंगी यास्काचार्याने कुश्र्ण शब्दावरून, 'कुश्र्णो राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कुन्ततेः' असा उल्लेख केला आहे. कुश्र्ण नांवाचा राजा होता. कुरुचा वंशज होता म्हणून किंवा शत्रुकुलांनां जिकण्याकरितां जात असे म्हणून त्यास कुश्र्ण असें म्हणत असावे. (कुरुन् गच्छति) किंवा 'शत्रूंनां छेदितो तो कुरु' अशीहि कुरु शब्दाची व्युत्पत्ति देतां येते. यावरून कुरु वंशाची माहिती किती अपुरी आहे हे वाचकांस कळून येईल.

सूक्त कारकवषव दाशराज्ञयुद्धांत पडलेला कवप एकच काय.—निरुक्तकार शास्त्रांनांही त्यावरून निश्चय नाही हें त्यांच्या दुहेरी लिहिण्यावरून दिसते. तथापि कुश्रवण येथील "कुरु" शब्द पुरुकुत्स येथील "पुरु" शब्दाप्रमाणें कुरु वंशाचा बोधक होण्याचा संभव आहे. असो. 'कवप' हा 'वैकर्ण' नांवाच्या संयुक्तजातीचा पुरोहित होता. त्या जातींत कुरु व किपि लोकांचा समावेश होत असून कवप हा त्यांचा वकील होता असें कांहींच म्हणणें आहे.

कवप हा पांच जातींचा उपाध्याय होता व कुश्रवणाच्या मुलांने त्याला वाईट रीतीनें बागविलें म्हणून त्यानें दहाव्या मंडळांतील तेहेतिसावें सूक्त आपल्या राजाच्या क्रोधशमनार्थ केलें. ह्या सर्व मतांची अनुमानावर विशेष भिन्न असल्यामुळे पुरावा या नात्याने त्यांचा उपयोग बेताचाच आहे. कांहीं गोष्टी तर विचारांहि नाहीत.

कवप हा राजा होता व तो सुप्रसिद्ध होता असें, तो दाशराज्ञ युद्धांत होता व त्याला 'श्रुत' हें विशेषण लावतां येण्यासारखें आहे यावरून म्हणतां येईल.

कवप ऐलूपाची कथा कौपीतकी व ऐतरेय ब्राह्मणांत दिली आहे. तो कवप आणि हा कवप एकच असणें शक्य आहे (ज्ञानकोश विभाग २, पृष्ठ २३७ पहा).

कवप सूक्तकार आणि दाशराज्ञ युद्धांत पडलेला कवप यांचें ऐक्य धरण्यास अडचण अशी आहे कीं, सुदासाशीं समकालीन राजा, पुरुकुत्स होता. त्या पुरुकुत्साचा मुलगा त्रंसदस्यु. कुश्रवण हा त्रंसदस्यूचा वंशज, तर कवप कुश्रवणाचा स्तुतिकर्ता कसा बनू शकेल ? असो.

डुहु, अनु, पुरु, यदु व तुर्वश यां संबंधा विशेष जिज्ञास वाटण्याचें कारणः—दाशराज्ञयुद्धांत गुंतलेले डुहु, अनु, पुरु, यदु आणि तुर्वश, यांविषयीं दोन निरनिराळ्या कारणांनीं जिज्ञासा उत्पन्न होत. एक कारण म्हणजे पुरांचें भगनांशीं इतर ग्रंथांत

वाणिलें ऐक्य आणि दुसरे कारण या पांचांचा महाभारतांत एकत्र झालेला उल्लेख होय. या उल्लेखामध्ये या पांचांच्या संघांतून पुढंस इतर चाराहून निराळे केले आहे व दुसऱ्या अनेकांवरोबर त्यांचे ऐक्य दाखविले आहे.

पुरु, वृत्सु, भरत व कुरु, हे एकच लोक असावेत:-पुरु, वृत्सु, भरत व कुरु हे सर्व वंश एक झाले असा ध्वनि ऋग्वेदांतून व इतर ग्रंथांतून निघतो. पण असेंहि झाले असेल कीं, हे सर्व वंश एकाच महावंशाच्या शाखा असतील. वृत्सु व पुरु एक असवेत, कां कीं, दिवोदासाला पुरु म्हटले आहे; आणि दिवोदासाचा मुलगा मुद्रास याला भरत म्हटले आहे. तेव्हां भरत आणि पुरु हे सूर्यचे एकच असवेत. दिवोदास हा जर तृप्त असला तर पुरु आणि तृप्त त्यामुळे एक ठरतील. दिवोदास हा तृप्त असावा यास प्रमाण हें कीं, एक तर त्याचा मुलगा हा तृप्त होता अगर भरत होता, आणि तृप्त आणि भरत भिन्न होते कीं, एक हांते हें सांगण्यास कठिण पडतें. वसिष्ठ तृप्तूचा पुरोहित म्हणवितो व भरतांचाहि पुरोहित म्हणवितो. याशिवाय दिवोदासाच्या एका वंशजास प्रतदन म्हटले आहे. आणि तृप्तूस प्रतदू असें वारंवार म्हटले आहे. पण तेवढ्यावरूनच सिद्धि होईल असें नाहीं. जेता जिकलेल्या प्रदेशाचे नांव किंवा पदव्या आपल्या मुलावाळांस देतो हें भिन्न ऑफ वेगळें यासारख्या अत्यंत परिचित उदाहरणावरून लक्षांत येईल.

कुरु आणि पुरु हे एक होते असें म्हणण्यास आधार कुरुवर्ण हा होय. याला त्रासदस्यव असें म्हटले आहे. त्रासदस्यु हा पुरुकुळांतील असून पुरुकुळाचा वंशज होता.

वरील विवेचनावरून पुरु, कुरु, भरत, आणि तृप्त हे एकच लोक असवेत असें वाटतें. उत्तरकालीं नांवाची पालट झाली नसावी असें म्हणण्यास कारण दिवोदास अतिथिग्यास पुरु म्हटले आहे. मुद्रासाच्या वंशजास जर पुरु म्हटले असतें तर उत्तरकालीं भरत आपणांस पुरु म्हणवून घेऊ लागले असावे असें दिसेल.

दाशराज युद्ध विषयक ऋग्वेदांतील कथा सूत्र:-शिवाय हेहि लक्षांत ठेविले पाहिजे कीं जेव्हां तृव्याणावरोबर लढाई झाली तेव्हां आयु (पुरुवसू याचा मुलगा) कुत्स (पुरु), दिवोदास (पुरु) हे एक होते. म्हणजे ही पुरु व तृव्याणा यांची लढाई होय. तृव्याणा हे कदाचित् तृवशा असणेंहि शक्य आहे. असें असल्यास स्पर्धा करणारी दोन राष्ट्रें तृवशा व पुरु ही ठरतात.

पुढंस तृव्याणांनीं अनोदर जिकले. कालांतरानें पुरु राष्ट्र-संघांतील एक राष्ट्र मुद्रासाच्या नेतृत्वाखालीं पुढें येऊन स्वातंत्र्य स्थापितें झालें, आणि तृवशादि राष्ट्रांस जिंकितें झालें.

या भांडणांत इतर पुरुषैत्रीं काहींनीं काहीं प्रसंगां मुद्रासास साहाय्य केलें तर काहींनीं काहीं प्रसंगां विरोध केला, अर्धे कथासूत्र आपणांस दिसून येतें.

अन्यादि राष्ट्रपंच का संघेधीं महाभारतांतील लढे खः- आतां भारतीय ऋग्वेदे वरून महाभारतांत अनु, द्रुप, यदु, तृवशा,

व पुरु या राष्ट्रपंचावरून काय उल्लेख आले आहेत तें पाहूं. महाभारतांत अदिति आणि कश्यप यांची उत्पत्ति सांगून पुढें असें लिहिलें आहे:-

अदित्यां कश्यपाद्विवस्त्रान् ।

विवस्वतो मनुः ।

मनोरिला इलायाः पुरुषाः ।

पुरुवस आयुः ।

आयुषो नहुषः ।

नहुषस्य ययातिः ।

ययातिर्देवं भार्यं बभूवतुः ।

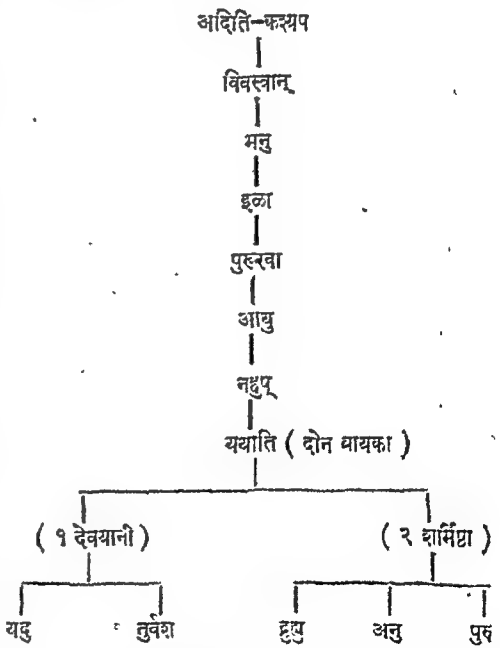
उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्वणश्च दुहिता शर्मिष्ठा नाम ॥
आदिपर्व. (३३. ४, ७).

तत्र अनुवंशो यथा ।

यदुं च तृवशं च देवयानी व्यजायत ।

दृष्टं चादुं च पुरुं च शर्मिष्ठा वृषपर्वणी ॥

यदुतृवशां चारवंशः:- महाभारतांत एवढाच उल्लेख आहे. यापेक्षां तेवें जास्त माहिती नाहीं. यदु, द्रुप वगैरे जे लोक ऋग्वेदांत सर्वपरिचित आहेत, त्यांचा हा उल्लेख असावा असें दिसतें. यांचा संबंध दाखविणारी वंशावळ पुढें दिव्याप्रमाणें मांडतां येईल.

या वंशावळींत पांढऱ्यांपर्यंत सर्व वंश क्रमानें दिला आहे. महाभारतांतील हा वंशावळीवरून यदुतृवशादि पंचजनांच्या पूर्वजांचें आपणांस ज्ञान होतें. प्रश्न एवढाच आहे कीं, भारतांतर्गत यदुतृवशा वगैरेचा वैदिकयदुतृवशा वगैरेचा संबंध काय ? ते एक कीं भिन्न ! ते एकच असें आपण समजलें तर गाय हरकत आहे ! या प्रश्नाचा आपण विचार करूं. प्रथम आपणांस आपात्ति दिते ती ही कीं महाभारतांत

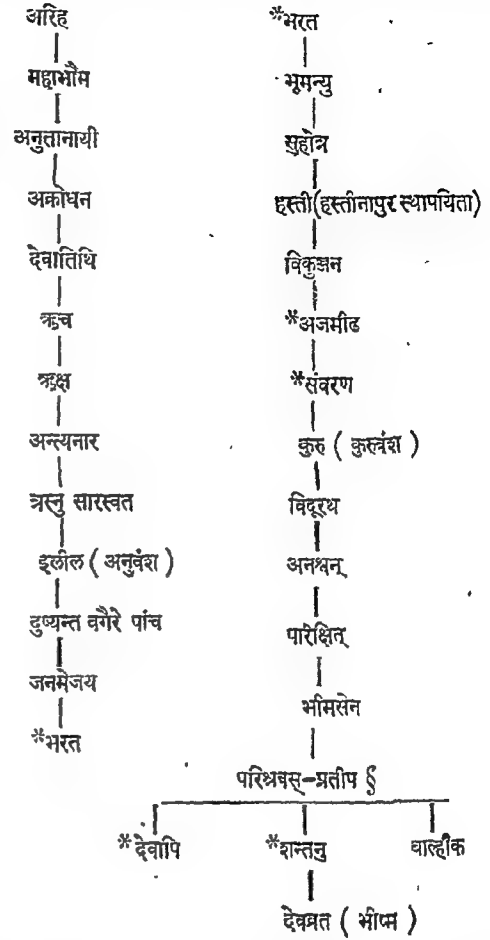
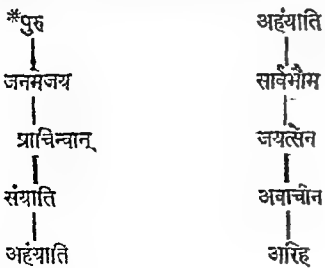
ययातीचा वृत्तान्त सविस्तर आला आहे व पुरुवंश, मनु वगैरेंची हकी-
गतीही आली आहे; परंतु त्यांचेच जे अत्यंत पुढले वंशधारक 'यदु-
तुर्वंश' वगैरे त्यांचा महाभारतांत पत्ताही नाही. सध्या आपण या प्राचीन
वाङ्मयाचा कालानुक्रम जो स्वीकारतो त्याशी हें अत्यंत विसदृश
असें दिसते. आपल्या विचाराची अशी दिशा असते की वेद हे
सर्व ब्राह्मण, पुराणें वगैरेपेक्षां प्राचीन. वेदांत ज्या गोष्टींचा
समावेश होईल त्या गोष्टी वेदपूर्वकालीन; आणि भारतांतिल
भारतपूर्वकालीन व वेदोत्तरकालीन. या कल्पनेस वरील वंशावळी-
वरून स्पष्ट वाद्य येतो. कारण, वरील वंशावळीतील बहुतेक
व्यक्तींचा ऋग्वेदांत स्पष्ट उल्लेख आहे. देवयानी आणि शर्मिष्ठा
यांचा मात्र तथें उल्लेख नाही असें म्हणावें लागतें.

वैदिक व्यक्तींत आणि त्याच नांवांच्या भारतकालीन व्यक्तींत
काहीं भेद असले असें म्हणण्यास पुरावा नाही.

वैदिक इतिहास लावण्याच्या कामीं भारतांत इतिहा-
साची मदत.—'यान्नरून आपणांस थोडक्यांत असें म्हणतां
येईल कीं भारतांत तत्कालीन हकीकतीपेक्षां अतिप्राचीन
अशाहि काहीं गोष्टींचा प्रसंगानें समावेश झाला आहे. वैदिक
इतिहासाचें पर्यालोचन करते प्रसंगां आपणांस त्या भारता-
लिखित वेदपूर्वकालीन गोष्टी सविस्तर ध्यानांत घेऊन वैदिक
व्यक्तींवर भारतांत इतिहासानें जास्त काय प्रकाश पडतो हें
ध्यानांत घेतलें पाहिजे. त्या दृष्टीनें या ठिकाणीं आपणांस
यदुतुर्वंशांची व त्यांच्या दुह्य, अनु व पुरु ह्या वंशूंची वरीच स्पष्ट
माहिती मिळते व त्यांचा उल्लेख साहचर्यानें कां येतो याचाहि
निर्णय करता येतो.

पुरुवंश.—आतां आपण ह्या पुरुवंशाच्या प्राचीन वंशा-
धर्मीत वेद आणि भारत यांचा दुवा आपणांस कोठें जोडतां येतो
तें पाहूं.

त्याकरितां महाभारतांत आलेली ह्या कुलाची समग्र वंशावळ
आपण डोळ्यांपुढें ठेवली पाहिजे. यदुतुर्वंशापर्यंत वंशावळी पूर्वी
दिली आहेच. ययातिपुत्र तुर्वंश, दुह्य व अनु यांना उल्लेख महाभारतांत
केवळ नाममात्रानेंच आला आहे व यक्ष्मासून यादव वंशाची उत्पत्ति
झाली असल्या मोघम माहितीपेक्षां यदूविषयीहि आपणांस फारच
थोडें ठाऊक आहे. पुरुंचा वंश मात्र महाभारतांत विस्तारें कल्प
वर्णिलेला आहे. त्याची वंशावळी येणेंप्रमाणें:—

शन्तनु व ऋग्वेद.—सदर वंशावळी पाहतां असें दिसून येतें
कीं भीमाचा वाप जो शन्तनु त्याचाच उल्लेख ऋग्वेदांत असावा
असें म्हणण्यास कथासाम्याचा आधार आहे. भारतान्तर्गत शन्तनु
आणि वैदिक शन्तनु यांत काय साम्य आहे तें आपण पाहूं. पहिलें
स्पष्ट साम्य म्हणजे देवापि आणि शन्तनु या दोन व्यक्ती महा-
भारतांत जसा वधू म्हणून आल्या आहेत त्याचप्रमाणें त्यांची
ऋग्वेदांतही एकत्र नांवें आली आहेत. ते भाऊ होते असें मान-
ण्यास छद्द ऋग्वेदांत सामीप्योच्चारणाशिवाय काहीं अधिक
पुरावा नाही.

अर्थात् यासंबंधांत यास्क व सायण हे प्रमाण आहेत. तथापि
प्रथम ऋचांमधून काय काढतां येतें तें पाहिलें पाहिजे. पहिलें
नामसाम्य वर आलेच आहे. आतां थोडें चरित्रसाम्य दाख-

"ही स्तूण ज्यांवर आहे त्यांचा ऋग्वेदांत उल्लेख आहे. § मुंबई-
प्रतीत परिश्रव्याच्याजागीं प्रतिश्रवा असून परिश्रव्यास प्रतीप व
प्रतीपास देवापि आदिकल्प तीन पुत्र होते असें म्हटलें आहे. (आदि-
पर्व, वंशध्याय ९५, श्लोक ३५९७ पहा.)

वितां येईल. महाभारतांत देवापनीं वाल्मणीच विरक्ति स्वीकारली आहे व ऋग्वेदांतहि तो पुरोहितरूपानें आला आहे. त्याला पोषक असा दुसरा पुरावा म्हणजे तपश्चर्येन देवापि ब्राह्मण झाला असें शल्यपर्वीत (अ. ४० मध्ये) आलें आहे व आश्विण्याचाहि तेथेंच उल्लेख आला आहे हेंहि महत्त्वाचें साम्य म्हणून स्वीकारण्यास हरकत नाही.

शन्तनु व यास्क.—आतां यास्कांनीं (२. ११) दिलेली हकीगत हीहि देवापि व शन्तनु यांस जोडणारा पुरावा म्हणून किंवा वैदिक ज्ञेयत्वापासून पौराणिक कथेपर्यंत जें कथास्तरांतर झालें त्याच्या पायऱ्या म्हणून आपणांस घेतां येईल. यास्काचार्यांनीं दिलेली माहिती पुढें दिल्याप्रमाणें आहे.

देवापिश्वादिष्टेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ वभूवतुः । स शन्तनुः कनीयानभिपेक्षयांश्चक्रे देवापिस्तपः प्रतिषेधे । ततः शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षति । तमृचुर्वाह्मणास्त्वया चरिते ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिपेक्षितं तस्मात्तं देवो न वर्षति । स शन्तनुर्देवापि शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहितस्ते ३ सानि याज्यायानि च त्वेति ।

अर्थः—आश्विण्यादेवापि आणि शन्तनु हे कुस्वशांतील दोघे भाऊ होते. धाकट्या शन्तनुला राज्याभिषेक झाला. देवापि तपाला गेला. त्यामुळे शन्तनुच्या राज्यावर घारा वर्षे अवर्षण पडलें. ब्राह्मण म्हणू लागले कीं थोरल्या भावास सोडून तुला राज्याभिषेक झाला म्हणून असें झालें. देवापीला शन्तनुनें राज्य दिलें. देवापि म्हणाला मी पुरोहित होतों आणि तुझ्याकडून अन्न करवितां.

ऋग्वेदान्तर्गत व भारतांत नसत नसत इतिहासाची सांखळी.— निरुक्तांतील ह्या वृत्तान्तांतून पुढें दिल्याप्रमाणें चार मुद्दे निघतात.

(१) देवापि व शन्तनु हे दोघे भाऊ होते.

(२) देवापि विरक्त होता.

(३) म्हणून धाकटा शन्तनु गादीवर वसला;

(४) व त्यामुळे पातक घडून अवर्षण पडलें. ह्यावरून यास्कांनंदि महाभारतांतील प्रसिद्ध देवापि व शन्तनु आणि ऋग्वेदांतील देवापि व शन्तनु हे एकच आहेत ही गोष्ट अभिमत होतीसे दिसतें. यास्कांचें म्हणणें बरोबर आहे असें गृहीत धरल्यास व तसें गृहीत धरवें लागतें—या कथेच्या योगानें आपणांस ऋग्वेदान्तर्गत व महाभारतान्तर्गत इतिहासाची सांखळी जोडतां येते.

विषद पुरावाः—उपर्युक्त सांखळी जोडण्यास विषद पुरावा काय आहे त्याचा आतां आपण विचार करूं. सदरहु सांखळीवर घेतां येण्यासारखे आक्षेप म्हणजे

(१) ऋग्वेदांत भाऊ असा स्पष्ट उल्लेख नाही.

(२) वेदांत आश्विणे हें पैतृक नांव आहे; त्याचा भारताशी मेळ पसत नाही.

(३) भाऊ उपाध्याय कसा.

यांची उत्तरे थोडक्यांत खालील प्रमाणें देतां येतील.

(१) भाऊ म्हणून उल्लेख नाही; तथापि, निरुक्तावरून आपणांस तसें घेतां येईल.

(२) वेदांत व निरुक्तांत देवापि व शन्तनु यांस 'आश्विणेण' असें म्हटलें आहे व भारतांत परिश्रवसू प्रतीप हें शन्तनुच्या पित्याचें नांव आहे. वंशावलींत पूर्वी कौणाचेंहि ऋश्विणे हें नांव नाही. यावरून हें नांव कांहीं तरी विशेष कारणानें पडलें असावें, पैतृक नांव नसावें. निरुक्ताकारांसहि या वाक्यांत संशय असावा. त्यांनी 'ऋश्विणेणस्य पुत्र इतिसेनस्येति वा' असें म्हटलें आहे व सेना शब्दाचें विवरण 'संहरा समान गति वा' असें केले आहे त्यावरून असें दिसतें कीं परिश्रव्यास जसें 'प्रतीप' हें एक नांव होतें त्याप्रमाणेंच ऋश्विणेण असें हि दुसरें उपणनांव असावें. 'परिश्रव्याच्या पित्याचें मीमसेन असें नांव आहे, त्यावरून या गोष्टीस कांहीं विरोध येत नाही. येथें एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे कीं, आश्विणे हें फक्त देवापीलाच विशेषण लावलें आहे, शन्तनुस लावलें नाही.

(३) स्वतःच्या घरच्या गोष्टी स्वतःच कराव्यात व सध्याहि स्वगृहांतील ऋत्विज करण्याची सशाल चाल आहे. अर्थात् भाऊ पुरोहित म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

महाभारतांतील वंशावली बगेरे वस्तुस्थितीशीं धरून पूर्वापर विरोधरहित आहेत कीं नाहींत यावरून विचार तूर्त एका वाजूस ठेवून 'सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीया' या न्यायानें व्यवहार करण्याचें ठरवावें असें वाटतें; व त्या तऱ्हेनेच आतांपर्यंत विचार केला आहे.

यावरून राष्ट्रपंचकान्ता इतिहास आपणांस भारताशीं जोडतां येतो असें कांहीं अंशां म्हणावयास हरकत नाही. आणखीहि कांहीं हकीकत महाभारतांत (१. ७७) पहावयास सांपडते. परंतु ती सध्या आपणांस महत्त्वाची नसल्यामुळे तिच्याबद्दल उदापोह करण्याचें कारण नाही.

ऋग्वेदवय यातीचा शापः—तुर्वश हा ययातिपुत्र होता व त्याच्या अभिषेकाविषयीं ययातीचा कांहीं शाप (१. ८४) होता. ह्या सर्व गोष्टी सायणाचार्यांना कबूल होत्या असें सायणमा-प्यावरून दिसतें.

उत त्या तुर्वशापदू अस्तातारा शचीपतिः । इन्द्रो विद्वो अपारयत । (४. ३०, १५).

अर्थः—सायणांप्रमाणें—तसेंच ययातिशापानें अनभिषिक्त राहिलेल्या त्या प्रसिद्ध तुर्वश व यदु राजांना कमींचा पालक जो इन्द्र त्यानें सर्व गोष्टी जाणून अभिषेकाहें केले.

यावरून ऋग्वेद व महाभारत यांची सांगड कधी घातली गेली होती हें समजतें.

वैदिक साहित्याच्या द्वारे महाभारतोक्त इतिहासाची न पासणी.—महाभारतांतील उल्लेखांची तपासणी वैदिक साहित्याच्या द्वारे करावयाची झाल्यास खालीलप्रमाणें शेरें मारतां येतील.

भारतकारांनीं सर्वांत प्राचीन असा राजा पुरूरवा केला आहे. हा देखील मनु व इला यांचा वंशज म्हणून दिला आहे. याला शतपथ ब्राह्मणांत (११. ५, १) ऐल हें विशेषण लावले आहे एवढाच आधार आहे. आयु हा त्याचा मुलगा होता यास वेदांत आधार नाही. वायूचा मुलगा नहुष या विधानालाहि वेदांत आधार नाही. नहुषाचा मुलगा ययाति यास वेदांत आधार आहे. ययातीचे पांच राष्ट्रसंस्थापक मुलगे ही कल्पनाच आहे. यदुर्वंशाचे अस्तित्व वैदिक आधारावरून ययातीच्या पूर्वीहि घालतां येईल.

ययातीच्या नंतर भरतदीव्यन्तीपर्यंत जे राजे झाले म्हणून महाभारत म्हणजे त्यांपैकी वेदांत कोणाचाच उल्लेख नाही. दौष्यन्ती भरतांचा उल्लेख ब्राह्मणांत येतो. अजमीढ, संवरण देवांनि, शंतनु व धार्तराष्ट्र हे पुढचे राजे म्हणून वर्णिलेले व राजपुत्र म्हणून वेदांत उल्लेखिले आहेत; पण त्यांचा असा संबंध जोडलेला नाही. त्यांच्या दोन निराळ्या कथांमध्ये घोटाळा असावा.

ऋग्वेदांतील सूक्तावरून देवापि हा, ज्याला औलान हें नांव होतें त्या शंतनूकरितां यज्ञ करीत होता असें निश्चित दिसतें; पण हे दोघे भाऊ होतें असें त्यावरून दिसत नाही व देवापि हा ब्राह्मण नव्हता तर क्षत्रिय होता ही गोष्ट ऋग्वेदावरून सिद्ध होत नाही. सायण जो अर्थ करतो त्याला आधार त्यानें निरुक्ताचा घेतलेला आहे. त्याचें असें मत आहे कीं, देवापि हा क्षत्रिय होता पण वृहस्पतीच्या कृपेनें त्याला पुरोहिताचें काम करतां आलें. ऋग्वेदांतील सूक्तावरून, क्षत्रियनें पुरोहिताचें काम करणें हें नेहमींच्या प्रचाराविषय होतें ही गोष्ट स्पष्ट दिसते.

कौरवांचा उल्लेख अरवांचा नाही असें नाही. वैदिक वाङ्मयांत शाखायन सूत्राच्या कांहीं हस्तलिखितांत (१२. १४, १) व अथर्ववेदांत (२०. १२७, १) ज्याला कौरम म्हटलें आहे त्याचेंच कौरव हें दुसरें रूप आहे. आपि हा रुक्म यांच्या मध्ये मोठा दाता होता असें दानस्तुतींत लिहिलें आहे. कुर्वाचा किर्वाशी जसा संबंध जोडण्यांत येतो त्याप्रमाणें कृत्स्न नांवाचें एक राष्ट्र होतें असें समजून त्याशीहि जोडण्यांत आला आहे. ऋग्वेदांत एका ठिकाणा कृत्स्न हा शब्द अनेक वचनांत आर्जाक आणि पांच लोक यांच्या बरोबर लिहिला आहे. पिशेल म्हणतो कीं कृत्स्न हें एका देशाचें नांव आहे. ह्या दृष्टीनें हें नांव कुरु अथवा क्रिवि यांच्याशीं संबंध दाखवील. तथापि हिलेब्रॅट म्हणतो कीं, हें आर्जाक ह्याचें विशेषण आहे आणि त्यांच्या प्रतिपक्षनें त्यांना तें जाद्वारा अशा अर्थानें लाविलें आहे. ह्या त्याच्या मताला दुजोरा म्हणून, तो असा पुरावा देतो कीं, काश्मिरी लोकांना आसपासचे राजे इतक्या तिरस्कारानें लेखीत असत कीं त्यांच्याशीं कोणत्याहि तऱ्हेचा मित्रसंबंध ते ठेवीत नसत आणि त्यांचें नांव त्यांनीं फिलिडो (Ki. li. to) अथवा कृत्यः असें ठेविलें होतें*.

(तो म्हणतो कीं, जुन्या काळां काश्मिरांत ज्या आर्जाकांनीं वस्ती केली त्यांची आणि नंतरचे वास करणारे त्यांचे वंशज ह्यांचीहि तीच अपर्काति होती.)

उपर्युक्त कृत्स्नसंबंधा ऋग्वेदांत पुढें दिल्याप्रमाणें उल्लेख आला आहे:—

य अर्जिकेष्ट कृत्स्वसु ये मध्येपस्त्यानाम् । ये वा जनेषु पञ्चसु
(१, ६२, २१)

आर्जाक देशांतील लोक, कृत्स्न देशांतील लोक, सरस्वत्यादि नद्यांच्या समीप असणाऱ्या देशांतील लोक आणि निपाद व चातुर्वर्ण्यांतील म्हणजे ह्या पांच जातींतील लोक जे सोमरस पिळतात (ते सोमरस आमच्यावर आकाशांतून पर्जन्यवृष्टि करून)—सायण.

आर्जाक लोकांत, उद्योगी माणशांत, मनुष्यांच्या घरांत किंवा पांच जातींच्या लोकांत (पिळले जाणारे सोमबिन्दू आमच्यावर आकाशांतून पर्जन्यवृष्टि करतो)—त्रिक्रिय.

अनु:—आतां आपण दाशरथ युद्धांतील युद्धासाच्या इतर मुख्य शर्युकडे वळूं. मार्गे दिलेल्या ७. १८ या सूक्तांतील उल्लेखां-शिवाय ऋग्वेदांत अनुविपर्यां जे उल्लेख सांपडतात ते येणेंप्रमाणें:

अनवरते रथमश्वाय तक्षन् त्वष्टा वर्जं पुरुहूत धुमंतं ।

ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कै रवर्धयन्नाहये वा उ ॥

(५. ३१, ४)

हे इन्द्रा तुझा रथ आनूनीं तासून तयार केला. त्वष्टा तुझें वज्र क्षेपितान् करतां झाला. आणि इन्द्राला स्तवणारे थोर ऋषी (अङ्गिरस) किंवा मस्त अहीला मारण्याकरितां स्तोत्रांनीं तुला उत्साहयुक्त करते झाले—सायण.

यदिन्द्र प्रागपायवृद्धं न्यग्वाहयसे वृभिः ।

सिमा पुरु नृपूतो अस्पानवसि प्रशर्धं तुर्वशे ।

(८. ४. १).

हे इन्द्रा, सर्व दिशांनीं स्तोत्रांकडून तूं बोलावला जातोस. तथापि हे श्रेष्ठ, हे पराभव करणाऱ्या, स्तोत्रांकडून आनवाविपर्यां विशेष प्रेरणा केला जातोस—सायण.

यदौ राजानान्वृत्तथा विदधद्रजसो मित्रो वरुणश्चिकेतद ।

गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोघाय चिद्वचस आनवाय ॥

(६. ६२. १)

जो मनुष्य सर्व लोकांचे राजे असणारे जे (दोन) अश्विनी-कुमार त्यांची प्रत्येक ऋतूत सेवा करतो, त्याला मित्रावरुण देव जाणतात. त्यामुळे हा सेवा करणारा महाबलवान् असणाऱ्या राक्षसावर शस्त्र फेंकतो. द्वेषमूलक अन्याया भाषणाचा नाश करतो—सायण.

या उल्लेखांत जी काय माहिती मिळत असेल ती वाचकांनीं घ्यावी. ऋग्वेदांतील एका सूक्तांत (८. ३) उदार धनिक म्हणून ह्याचें वर्णन आलेलें आहे. लुडविग. (ऋग्वेदाचें भाषांतर २. १६०) म्हणतो कीं 'अनु' हा त्याच नांवाच्या लोकांचा राजा असावा; पण सावदलचें कारण तो सांगत नाही.

भेद-भेदाविषयी जी माहिती मागे येऊन गेली तीत भरणा म्हणून एक टीप देतो. याचा ऋग्वेदांत काचित् उल्लेख आहे, पण अथर्ववेदांत त्याचें नांव येतें. त्याचा शब्द फार वाईट झाला. कारण, इन्द्राने त्याजजवळ गाय (वशा) मागितली असतां त्यानें ती दिली नाहीं. रोठ म्हणतोः कां आधींचा भेद व यांत कांहीं संबंध नाहीं. परंतु ही गोष्ट संवयास्पद आहे. वस्तुतः हीच गोष्ट जास्त संभवनाय दिसते की, याचा पराभव झाल्यामुळे दुष्ट मनुष्याच्या दुर्गतीचें हा उदाहरण साज झाला. शिवाय, ह्याचें धर्मलंडपणाचें वर्तन जें एवढें गाजेल आहे त्याचें कारण म्हटलें म्हणजे अनार्य अज व शिशु यांची कड घेऊन त्यांचें नेतृत्व यानें पत्करिलें हें होय.

आतां अज व शिशु हे अनार्य वन्यदैवतपूजक होतें किंवा नाहीं याबद्दल निश्चित कांहींच माहिती नाहीं परंतु भेदाचा व त्यांचा संबंध आला होता.

शंवरः-ऋग्वेदामध्ये इंद्राच्या शत्रूंचें हें नांव आलेलें आहे (१. ५१, ६; ५४, ४; ५९, ६; १०१, २; १०३, ८; ११२, १४; १३०, ७; २. १२, ११; १८, ६; १९, ६; ४. २६, ३; ३०, १४; ६. १८, ८; २६, ५; ३१, ४; ४३, १; ४७, २; २१. ७. १८, २०; ९९, ५). त्याचें नांव शुष्ण, पिशु व बर्चिन् ह्यांच्या वरोवर आलेलें असून एके ठिकाणी त्याला कुलितराचा मुलगा दास असें म्हटलेलें आहे (६. २६, ५). दुसऱ्या एका ठिकाणी आपण देवक (जवळ जवळ देवाप्रमाणें) झालो असें त्याला वाटल्याचा उल्लेख आलेला आहे (ऋ. ७. १८, २०). त्याची ९० (ऋ. १. १३०, ७), ९९ (ऋ. २. १९, ६), किंवा १०० (ऋ. २. १४, ६) नगरे होती असें वर्णन आहे. हा शंवर शब्दच नृपसकलिंगी अनेक वचनी शंवराने किल्ले अशा अर्थानें वापरला आहे (ऋ. २. २४, २). त्याचा मुख्य शत्रु दिवोदास अतिथिग्न होय. कारण, ह्यानेंच इंद्राच्या मदतीनें त्याचा पराभव केला (ऋ. १. ५१, ६; १३०, ७; २. १९, ६; ४. २६, ३ इत्यादि). शंवर हा कोणी खरा पुराय होऊन गेला कीं नाहीं ह्याबद्दल शंकाच आहे. हिलेवेटचे असें ठाम मत आहे कीं शंवर हा दिवोदासाच्या शत्रुवर्गीतील एक राजा होता. शंवरचा कोणत्या मंडळांत किती वेळ उल्लेख आला आहे याचा हिशेब करून त्याबद्दल तो असा निर्णय काढतो कीं, दिवोदासाच्या वेळच्या ऋग्वेदीय मूफामध्ये तो खराखुरा शत्रु म्हणून समजलेला आहे; पण मागाहून झालेल्या ऋग्वेदग्रंथांत उदाहरणार्थ, सातव्या मंडळांत त्याला राक्षस बनविलें आहे * कारण, त्या वेळीं वैदिक काळचे आर्य लोक अरेकोशिया देश सोडून हिंदुस्थानांत

आले होते. ही विचारसरणी जरी सोडून दिली, तरी हिंदुस्थानांतल्या डोंगरांत राहणाऱ्या लोकांचा हा नायक असून सुदासाचा शत्रु असावा हें शक्य आहे.

वैकर्ण-हा शब्द ऋग्वेदामध्ये एकदां (७. १८, ११) दाशराज्ञाच्या वर्णनांत आलेला आहे व ह्या ठिकाणीं असें वर्णन आहे कीं, सुदासानें राजांच्या एकवीस जनांचा किंवा दोन वैकर्णाच्या लोकांचा पराभव केला. क्षिमेरची अशी कल्पना आहे कीं हे लोक कुठ व किती मिळून झालेले संयुक्त लोक असावे. * ही कल्पना मॅकडोनेलच्या मते बरीच संभाव्य दिसते. महाभारतामध्ये (६. २१०५) विकर्ण हें एक प्रकारच्या लोकांचें नांव म्हणून आलेलें आहे व एका कोशकाराच्या मते हे विकर्ण लोक काश्मिरांत रहात असत. † महाभारतातील सदरहू उल्लेख बहुधा, काश्मिरांत पूर्वी कुठ लोकांची खरोखरच वसाहत असेल तिच्या आठवणीचा दर्शक दिसतो.

दाशराज्ञ युद्धांतील सुदासाचे आणखी शत्रू-दाशराज्ञ युद्धांत ज्यांचा समावेश झाला असावा असें कांहींच म्हणणें आहे असे सुदासाचे आणखी शत्रू म्हटले म्हणजे (१) यदु, (२) मत्स्य, (३) पक्ष, (४) भलानस, (५) अलिन, (६) विपाणिन्, (७) अज, (८) शिव, (९) शिशु, व (१०) यक्षु हे होत.

यांपैकीं यदु हे महत्त्वाचे आहेत. त्यांचें बरेचसें वर्णन तुर्वशां-वरोवर पूर्वी येऊन गेलेच आहे. दाशराज्ञ युद्धाला जें नांव मिळालें आहे तें सुदासानें दहा राजांविरुद्ध लढून जय मिळविला या गोष्टीवरून मिळालें असावें असा समज आहे. परंतु दाशराज्ञ यांतील दश हा शब्द केवळ दहा हीच संख्या दर्शविण्याकरितां येोजिलेला असेल असें दिसत नाहीं. कारण, सुदासावरोवर ज्यांचें युद्ध झाल्याचें वर्णन आपणांस ऋग्वेदांतील ऋचांत आढळतें त्यांची संख्या दहापेक्षा अधिक दिसते व त्या सर्वांचा पराभव एकाच ठिकाणी व एकाच वेळीं झालेला दिसत नाहीं. यदुतुर्वशांचा देश व भेदाचें राज्य यांत बरेच अंतर दिसतें व एक प्रदेश या स्वारीचा आरंभ दाखवितो तर दुसरा त्या स्वारीचा शेवट दाखवितो. याबद्दल दहा ही संख्या केवळ एक ठोकळ आंकडा म्हणून दिलेला असावा. तसेंच, यदु, तुर्वश, अनु व द्रुपु ही ज्याप्रमाणें वलिष्ठ व सुधारलेलीं राष्ट्रं दिसतात व इन्द्र, अध्विनी इत्यादि देवतांची उपासना करतांना आढळतात, त्याप्रमाणें पक्ष, भलानस, विपाणिन्, अलीनस् व

§ ऋ. १. १३०, ७; ४. ३०, १४, ६. २६, ५; नृपनाथ लुडविग, ऋग्वेदाचे भाषांतर ३, १७७; मॅकडोनेल 'वैदिक मायर्फी-लॅमि' पृ. १६१; ओल्डेबर्ग. Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 42, 210; गेन्डनर, Rigveda, Glossar, 178 पहा.

* Zimmer, Altindisches Leben, 103.

† St. Petersburg Dictionary, S. V. Hopkins (Journal of the American Oriental Society, 15, 261 et seq.) यास 'वैकर्ण' गच्छाने डेन वैकर्ण राजे उल्लेखिलेले यादनाव.

§ St. Petersburg Dictionary सामवेद 13.

* शंवरानेचही उल्लेख पाहिल्या मंडळांत मात वेळां, दुसऱ्यांत चार वेळां, चौथ्यांत दोनदां, सहाव्यांत सहादां व सातव्यांत दोनदां आले आहेत. ह्या उल्लेखांवरून पाहिलें जमना इतर ठिकाणांपेक्षा सहाव्या मंडळांत खरेपणा अधिक दिसतो. दुसऱ्या व सातव्या मंडळांतील उल्लेख शक्यपत्ति आहेत.

शिव यांच्या उपासनाविषयासंबंधाने निश्चित माहिती मिळत नाही. त्यांची एक जट्ट असावी एवढे मात्र दिसते. कदाचित् त्यांनी एकरूप होऊन सुदासास विरोध केला असावा. त्याप्रमाणेच भेद व त्याचे अनुचर, यक्ष, शिष्य व अज यांच्या संस्कृतीसंबंधाने निश्चित माहिती सांपडत नाही.

निरनिराळ्या काळीं सुदासाविरुद्ध असलेल्या ह्या लोकां संबंधाने उतारे येणे प्रमाणे:-

आ पक्थासो भलानसो भनंतालिनासो विषाणिनः शिवासः ।
आयोनयत्तधमा आर्यस्य गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्धुधान् ॥
(७. १८, ७).

हवि शिजविणारे, भद्रमुख, तप करून देखील न श्रमलेले, हातांत खाजविण्याकरितां विषाण घेतलेले, (जगताचे) कल्याण करणारे व सोम पिऊन झिंगलेले असे जे लोक होते त्यांनीं आर्यांच्या गाईचे कपूळ तृत्सुपासून युद्धांत सोडविले व त्यांना ठार केले-सायण.

पक्थ, भलानस, अलिन, शिव, विषाणिन् हे बरोबर आले. तथापि लूट आणि वीर यांच्या आवडीने आर्यांचा सखा तृत्सूचा नायक होण्याकरितां आला-प्रिफिथ.

याभिः पक्थमवथो याभिराधिर्यं याभिर्बहुं विजोपसम् ।
ताभि नोमभूतयमश्विनागतं भिपज्यतं यदातुरम् ॥
(८. २२, १०).

हे अश्विदेव हो, राजा पक्थ, अधिगु आणि विशेष रीतीने प्रसन्न करणारा वस्तु यांचे ज्या स्तोत्रासुद्धे संरक्षण केलेत त्याच स्तुतीने रक्षणार्थ या (व) रोगयुक्तांना औषध द्या-सायण.

(हे आश्विनां !) तुम्हीं पक्थ, अधिगु आणि सोवल्यांपासून अल्ला झालेल्या वस्तूला ज्या साधनांनीं मदत केली ती साधने घेऊन तुम्ही येथे वेगाने व लवकर या व जे काहीं रोगग्रस्त झाले असेल ते बरे करा-प्रिफिथ.

इदमित्था रौरं गृतवचा ब्रह्मक्रत्वां शच्यां मंत राजौ ।
क्राणायदस्य पितरा महेन्द्राः परंपक्थे अह्ना सत्यहोतृन् ॥
(१०. ६१, १).

स्तोत्रकर्ता नामानंदिष्ट खस्तुत्यात्मक स्तोत्र अंगिरसांच्या सत्रामध्ये (पित्याच्या सांगण्यावरून) द्रव्यालालसा धरून पठन करता झाला. अश्वारीतीने द्रव्यप्राप्त्यर्थ आईवापांनीं व बांधवांनीं करून दिलेल्या त्या स्तोत्राने (स्तोत्रसाहाय्ये) सहाय्या दिवशीं (यज्ञ समाप्तीच्या दिवशीं) अंगिरसांच्या सत्रामध्ये येऊन होता, प्रशास्ता, ब्राह्मणाच्छेसी इत्यादि सप्त होत्यांना संतुष्ट करून यज्ञ पार पाडला-सायण.

जेव्हां अतिशय उदार अशा देवाने (इंद्राने) पक्थाकरितां त्याचे आईवाप संरक्षिले आणि सात होत्यांवर हल्ला केला तेव्हां स्वागतवक्त्याने (तूर्वयाणाने) लडाईच्या धुमधकीत, अश्विनांना वळविण्याकरितां हे स्तोत्र मोठयाने गाइले-प्रिफिथ.

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सुवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुपायत् ।
अजासश्च क्षिप्रवो यक्षवश्च बलिं क्षीपाणि जहुरश्वानि ॥
(७. १८, १९).

ह्या युद्धांत भेदाला (सुदासाने) नागविले म्हणून यमुना नदी आणि तृत्सु लोक यांनीं त्याला संतुष्ट केले. आणि अज, क्षिप्र व यक्ष यांनीं घोड्यांचीं डोक्यां नजर केलीं-सायण.

यमुना आणि तृत्सु यांना इंद्राला मदत केली, तेथे त्याने भेदाची सर्व संपत्ति घेऊन त्यास नागविले. अज, क्षिप्र व यक्ष यांनीं खंडणी म्हणून त्यास घोड्यांचीं मुंडकीं नजर केलीं-प्रिफिथ.

दाशराज्ञ युद्धाचा काल निश्चय:-आतां आपण दाशराज्ञ युद्धाचा कालनिश्चय आपणांस करता येतो काय हे पाहू.

पहिला प्रश्न हे युद्ध किती कालपर्यंत चालले असावे. ? दिवोदासापासून सुदासापर्यंत चार पांच राजे मध्ये येऊन गेले असावेत असे पुराणांतील वंशावलीवरून पारगिटेर म्हणतो. या विधानास वेदांत आधार नाही. दिवोदास हा सुदासाचा बापच असावा असा पुरावा पुष्कळ सांपडतो. हे युद्ध म्हणजे फार तर पन्नास वर्षे चालले असावे.

या युद्धाशीं संबंध ज्यांचा येतो त्या पुरुषांच्या उल्लेखांच्या ऋचां वेदांत पुष्कळ आहेत. युद्धाचा काल ठरवितां आला तर वेदांतल्या बऱ्याचशा ऋचांचा काल ठरवितां येईल.

सुदासाचा महाभारतांत पत्ता नाही. दिवोदास तीन दिसतात. एक बभ्र्यश्वाचा मुलगा. त्याच्याशीं वेदांतील दिवोदासाची तुलना करतां येईल, पण हरिवंशपुराणकारांनीं ज्या राजमालिकेत व ज्या स्थली दिवादासास बसविले आहे तेथे तो असणे शक्य नाही. शिवाय याच्या विजयाचा अगर लढायाचा पौराणिक ग्रंथांत पत्ताच नाही.

धार्तराष्ट्रांची उल्लेख कठसंहितेत येतो, व पारिक्षित जनमेजयाचा उल्लेख अथर्ववेदांत येतो. पण हे दोन्ही काळ भाषादृष्टीने व यजन धर्मविकासाच्या दृष्टीने दूरचे आहे. सुदासाला पौराणिकांनीं आणि त्याचा अनुयायी पारगिटेर याने भारतीय युद्धाच्या अगोदर १३।१४ पिढ्या एवढेच दूर ठेविले आहे. म्हणजे दाशराज्ञयुद्धाचा काल त्या मताप्रमाणे क्रुष्युद्धापूर्वी २५० वर्षे असावा.

पौराणिकांची कल्पना सूट्टि:-पूर्वगत विवेचनावरून प्राचीन कथा साहित्य घेऊन पौराणिकांनीं त्यावरून कल्पना करी काय लढविली हे मात्र आपल्या चांगले ध्यानांत येत.

मनु हा पुराणपुस्त्य मंत्रांतच वर्णिला आहे; पण त्यास पौराणिकांनीं एकाद्या किंवा अनेक राजघराण्यांचा पूर्वज करून टाकले आहे.

पुरुवस् (= पौराणिक पुरुवस्) आपणांस ऐल म्हणवीत असे. याज्ञिकींच्या संप्रदायांत इडा, उर्फ इळा, उर्फ इला ही देवता झाली. तिला मनुची मुलगीच म्हटले आहे. पौराणिकांनीं इलेस खरोखरीची राजकन्याच वनविली आणि पुरुव्यास तिचा मुलगा करून टाकले.

पुरुवा हा खराखुरा राजा असावा कीं ही व्यक्ति कल्पना समुच्चयाने तयार झाली असावी हे सांगतां येत नाही, जो राजा

स्वर्गातील एका अधिपत्याचा नवरा झाला तो प्राचीनच असला पाहिजे. तृव्याणाविषयक पुरुषसूक्त आणि दिवोदास यांच्या तर्फेनं लुण्णारा आयु याचा आणि पुरुषव्याचा पौराणिकांनीं संबंध जोडून दिला. अर्थात् त्रामुलें या आयुस वरीच प्राचीनता आली. पांच राष्ट्रे श्रयातीपासून निर्माण करण्याच्या सप्तपटीत पौराणिकांनीं, वृषपर्वा आणि त्याचा गुरु शुक्र यांच्या मुलीचें भांडण, त्यांचा पुढें श्रयातीशी विवाह, इत्यादि कथा मूळ गोष्टीस जोडल्या. दौर्ध्र्यति भरत याच्या जन्माला दुष्यंतशकुंतलेची कथा जोडण्यांत आली. वगैरे अनेक कथनेंचे प्रकार आपणांस पुराणांत दिसून येतात.

दौर्ध्र्यति भरत हा वेदाप्रमाणे वराच उत्तरकालीन पुरुष दिसतो. पण पुराणकालांत तो प्राचीन पुरुष आहे. त्याच्या पूर्वी अनेक वर्षे दिवोदास-सुदास झाले असावेत असें धरल्यास, म्हणजे आयुष्या समकालीन दिवोदास सुदास धरल्यास-आपणांस कुसुमुंडापूर्वी दीड एक हजार वर्षे मागे जावें लागेल. दाशराज्ययुद्धाच्या कालनिश्चयाचा प्रश्न इतका असमाधानकारक स्थितीत आहे.

वेदकालीन सांस्कृतिक स्थिती व इ. ल. पुरावा.-वेदकालाची एकंदर सांस्कृतिक स्थिति कशी होती यावर पुरावा दोन प्रकारचा आहे. एक पुरावा म्हणजे वेदांतील गव्य व वेदांतील उद्देश आणि दुसरा पुरावा म्हणजे महाभारतादि ग्रंथांतील प्राचीन इतिहास. याशिवाय तिसरा पुरावा आजच्या स्थितीत उपलब्ध नाही. पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्राची मजल त्या कालापर्यंत पोचली नाही.

मानववंशशास्त्र इतकें मुग्धवस्थेत आहे कीं, भाषांचा संबंध गरीरस्वरूपाशी निश्चितपणें लावतां येण्याइतकें तें वाटलें नाही. म्हणजे आजच्या लोकांच्या स्वरूपावरून प्राचीन काळाच्या इतिहासाचा नातें जोडण्याची आज शक्यता नाही.

दाशराज युद्ध संबंधां जमलेली माहिती.-दाशराज्ययुद्धाचा श्रेष्ठपर्यंत जो उद्दपोह झाला त्यावरून एकंदर निष्पत्ति काय झाली हें आतां पाहूं.

जमलेल्या माहितीचे दोन विभाग करतां येतील. एक विभाग म्हणजे द्वाणजे दाशराज्ययुद्धाचें ऐतिहासिक वृत्त-म्हणजे जें झालें असेल तें शोधून काढणें; आणि दुसरा विभाग म्हणजे द्वाणजे त्याचा ऋग्वेदाद्यशाशी संबंध.

दाशराज युद्धाचें ऐतिहासिक वृत्त.-वृत्त आपणांस येणें प्रमाणें दिसतें. दिवोदास व सुदास हा एक पक्ष ज्यांत आहे असें युद्ध झालें होतें. तें युद्ध वरेंच वर्षे टिकलें असावें. तें युद्ध ज्या पक्षांवरेंच झालें ते पक्ष निरनिराळ्या काळांत निरनिराळे असतील. एका वेळेस तृव्याण तर दुसऱ्या वेळेस यदुतुर्वश. हें युद्ध करतांना दिवोदास-सुदासांनीं स्थानिक उपाध्याय किंवा पुरोहित आपल्याकडे करून स्थानिक राजांचे उन्मूलन करावें अशी नीति आचरली असावी. ज्या वेळेस सुदास व दिवोदास आले त्या वेळेस ते आपणांस भरत म्हणून घेत असतील किंवा नाही याविषयी जरी खात्रीलायक विधान

करतां येत नाही, तरी विद्यामित्र वसिष्ठाचा जेव्हां संबंध आला तेव्हां ते आपणांस भरत म्हणून घेत होते हें खाय.

ज्या वेळेस या पितापुत्रांची स्वारी हिंदुस्थानांत झाली त्या वेळेस पंजाबांत अद्र्यपासना असावी; पण ती गंगेच्या पूर्वेकडे होती किंवा नव्हती याविषयी खात्रीलायक विधान करतां येत नाही.

सुदासाच्या शत्रूचें म्हणजे स्थानिक राष्ट्रांचें व त्यांच्या चरित्राचें पृथक्करण करतां आपणांस अनेक कुलें प्रस्थापित झालेलीं दिसतात. पुरु, यदु, तुर्वश व अगु यांचें वस्तान चांगलेंच वसलेलें दिसतें. महाभारतांत वर्णन केलेली कुलें गंगेच्या पूर्वेकडे होती. त्यांची माहिती आर्चिक कवींस किंवा ग्रंथकारांस पुढें झाली असावी. यास अपवाद फक्त कीकटाचा होय. कीकट इन्द्राकरितां पायस देत नाहीत म्हणून विश्वामित्राची टीका केवळ कीकटांपुरतीच असावी, किंवा अनेक लोकांसंबंधानें सुद्धा तें विधान करतां आलें असतें, या-संबंधानें स्पष्ट आर्चिक उल्लेख नाहीत.

दाशराज्ययुद्धाचा ऋग्वेदाद्यशाशी संबंध.-दाशराज युद्धाचा एकंदर ऋग्वेदाद्यशाशी संबंध येणेंप्रमाणें व्यक्त करतां येईल.

ऋग्वेदांत असें कोणतेहि सूक्त नाही किंवा वृत्त नाही, कीं जें दाशराज्ययुद्धापूर्वी निश्चयानें ठकलतां येईल.

ऋग्वेदांतील अनेक सूक्ते अशीं दिसतात की, ज्या सूक्तांच्या काळांत दाशराज्ययुद्धकथा ही फार प्राचीन समजली गेली होती; आणि दिवोदास व सुदास या व्यक्ती ऐतिहासिक व्यक्तींच्या कोडीतून निघून पुराणपुरुषांच्या कोटीत जाऊन पडल्या होत्या. जेव्हां दिवोदासाकरितां किंवा सुदासाकरितां उपाध्यायांचा संहार वर्णिला जातो, तेव्हां दिवोदास ही ऐतिहासिक व्यक्ति न राहतां पौराणिक व्यक्ति झाली होती असें म्हणण्यास हरकत नाही.

सुदास व दिवोदास यांशीं समकालीन असें वाक्य फारच थोडें आहे. ऋग्वेदाचा वराचसा भाग ते होऊन गेल्यावर दोनचारदों वर्षांनंतर झाला असावा.

पुरुरव मुजर्वशी कथा व सरमापणी कथा.-दाशराज्ययुद्धा-वरोवर जोडव्याच्या वसुन्त्या कथा म्हणजे, पुरुषवसुर्वशी कथा व सरमापणीकथा या होत.

याविषयी आपणांस एवढेंच म्हणता येईल की, या कथा देखील फार जुन्या आहेत; आणि यांच्या दाशराज्ययुद्धविषयक पोर्वापर्यावर ऋग्वेद स्वतंत्र रीतीनें प्रकाश पाडूं शकत नाही. जर गंधर्वांच्या चव्वळीचें स्थान अफगाणिस्थान असेल, आयु हा पुरुष व उर्वशी यांचा मुलगा हें पौराणिकविधान खरें असेल आणि दिवोदासाचा मित्र आणि तृव्याणाचा शत्रु आयु तोच पुरुषाचा मुलगा असेल, तर असें म्हणतां येईल कीं दाशराज्ययुद्धाच्या आरंभापूर्वीच्या पांचपन्नास वर्षांपूर्वी पुरुरवा होऊन गेला असावा.

देवराष्ट्र आणि अक्षुराष्ट्र यांचा इतिहास देवराष्ट्र राजाप्रामाख्या यांनी असुर म्हणजे द्या

आणि पणी म्हणजे किनीशियन लोक अशी २० वर्षांपूर्वी कल्पना प्रगट केली. आजचे इतिहासज्ञान त्या कल्पनेच्या फारसे पुढे गेले नाही.

आर्य, दस्यु, दास व दाश राज्ञ युद्धविषयक उल्लेख.— ऋग्वेदांतील आर्य, दस्यु, दास या सर्वांचा व दाशराज्ञयुद्धविषयक उल्लेखांचा परामर्श घेतां, असें दिसतें कीं,

(१) दासकल्पना ही पंड्यभारतीकालीन असावी. दास हा अहि आहे; दस्यु हा अहि आहे; तो पाणी अडवितो; कंगरे उल्लेख ज्या काळांत वृत्रकथा तयार झाली त्या काळचे सूचक आहेत. त्यांचा हिंदुस्थानांतील आर्यांच्या काल्पनिक स्वारीशी संबंध नाही.

(२) दाशराज्ञयुद्ध ऋग्वेदांतील बहुतेक भागाच्या पूर्वी कित्येक शतके झाले असतें, त्या युद्धाचा आर्यदासविरोधाशी संबंध काहीं नाही. दाशराज्ञयुद्धाच्या अगोदर कित्येक शतके किंवा सहस्रके हिंदुस्थान आर्यन् भाषा बोलणाऱ्यांकडून व्यापला गेला असावा. म्हणजे हिंदुस्थानांतील आर्यन् लोकांच्या इतिहासांतील ऋग्वेद हा वराच उत्तरकालीन भाग होय.

(३) देशांत मंत्रकाळांत चार वर्ग होतेच. परंतु त्यांनां वर्ग हें नांव प्राप्त झालें नव्हतें, वर्ग हा शब्द आर्य आणि दास यांतील भेद, म्हणजे संप्रदाय या अर्थानें वापरीत असत.

प्रकरण ५ वे.

वेदकालांतील शब्दसृष्टि.

आहाणवर्गाचा इतिहास देण्याच्यारी तीः—दाशराज्ञ युद्ध ही मंत्रकाल सुरु होण्यापूर्वीची एक महत्त्वाची गोष्ट झाली हें पूर्वीच्या प्रकरणांत सविस्तरपणें स्पष्ट केलेच आहे. ऋग्वेदांत ज्या व्यक्ती आणि जे उल्लेख सांपडतात त्यांचा दाशराज्ञ युद्धाशी संबंध जोडतांना वराच परामर्श घेण्यांत आला आहे. इतकी पुष्कळ नावे आपणांस उपलब्ध झालीं त्यावरून युद्ध कोणांत झालें, युद्धस्वरूप कसें होतें, त्या काळचीं निरनिराळीं राष्ट्रे कोणतीं होती आणि त्या राष्ट्रांच्या चलनवल्तासंदर्धानें आपणांस काय माहिती मिळते इत्यादि हकीकत देण्यांत आली आहे. हा साधारणतः क्षत्रिय वर्गाचा इतिहास झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. ब्राह्मण वर्गाचा इतिहास द्यावयाचा म्हणजे दोन तऱ्हांनीं देतां येईल. प्राचीन धर्मांचा इतिहास देणें म्हणजे ब्राह्मण्याचा इतिहास देणें होय. तो बहुतेक दुसऱ्या विभागांत येऊन गेलाच आहे. यज्ञसंस्थेबाहेरच्या पारमार्थिक खटपटी आणि विचार सामान्य हवनापासून सूत्रांत दृष्ट होणाऱ्या श्रौतस्मार्त धर्मांचा म्हणजे सप्तसंस्थांचा विकास हाहि दुसऱ्या विभागांत सविस्तर वर्णन केलेला आहे. हा ब्राह्मण्याचा इतिहास झाला. तथापि ब्राह्मण म्हणजे केवळ माणसें धरून त्यांचा इतिहास देणें म्हणजे कुलें, गोत्रें यांचा इतिहास देणें होय. पुढें आपणांस हें दाखवितां येईल कीं वराचसा इतिहास मंत्रकालीन

नसून, फार तर ब्राह्मणकालीन पण बहुत्कालून सूत्रकालीन आहे. तिकडे वळण्यापूर्वी संहितावाङ्मयाचा निरोप घेतला पाहिजे. संहिता वाङ्मयाकडे मधूनमधून वकी अवलोकन करावें लागणारच. तथापि त्याचा इतिहासार्थ जितका उपयोग करतां येईल तितका स्थूलपणें करून घ्यावा आणि विशिष्ट संस्थेचा अगर ज्ञानाचा इतिहास देतांना मधूनमधून संहितेकडे दृष्टि वळवावी. या प्रकारची मांडणीची पद्धति सोडस्कर पद्धत म्हणून ती अमलंत आणीत आहों.

शब्द संप्रदायाचें महत्त्व.—प्राचीन कालाच्या परिस्थितीचा इतिहास जितका साकल्यानें लिहितां येईल तितका लिहावा असें आपण मनांत आणलें आणि साहित्य शोधूं लागलों म्हणजे एक मोठें साहित्य पुढें दृष्टीस पडतें. तें साहित्य म्हटलें म्हणजे संहिता-तर्गत शब्दसृष्टि होय. या साहित्याचा पराकाष्ठेचा उपयोग करून घेतल्याशिवाय पुढच्या काळाकडे वळणें म्हणजे प्रामाणिक पांडित्य नव्हे. तसें करणें म्हणजे कठिण अभ्यास टाकून देऊन सहजोप-लब्ध आणि अपर्याप्त अशा साहित्याच्या साहाय्यानें गण्या मारणें झालें. तसल्या प्रकारच्या मोहांतां न पडतां जे शक्य झाले ते परिश्रम करून त्यांचें फल वाचकांपुढें ठेवलें आहे. प्रत्येक वेदांतील शब्दांचें विवरणानुसार वर्गीकरण केले आहे. हे शब्द तत्कालीन किंवा तत्पूर्व संस्कृतीवर वराच प्रकाश पाडतात. निरनिराळ्या संहिता निरनिराळ्या कार्यां झाल्या असल्या कारणानें प्रत्येक संहितेंतील शब्द निरनिराळे मांडले आहेत. या शब्दांनीं जागा पुष्कळ अडविली आहे ही गोष्ट खरी, पण हे शब्द सर्व भावी भारतीय ऐतिहासिक संशोधनाचा पाया असल्यामुळे त्यास लागणारी जागा आम्ही निर्मय-पणानें देत आहों.

शब्दसंप्रदायाची यादी देण्यापूर्वी वर्गीकरण पद्धतीचें स्वरूप थोडक्यांत सांगितलें पाहिजे. प्रथम अनिश्चितार्थी व अनेकार्थी शब्दांची विलेवाट लावून उरलेल्या शब्दांचें वर्गीकरण केले आहे. प्रत्येक वेदांतले शब्द निरनिराळे मांडले आहेत. प्रथम देवता सृष्टि घेतली आहे, मग अजीवसृष्टि, नंतर जीवसृष्टि आणि मग मानवी सृष्टि घेतली आहे.

देवतसृष्टीमध्ये देवतानामें; देवताविशेषणें, देवयोनि, अगुर व स्वर्गविषयक शब्दांचा अंतर्भाव केला आहे.

अजीवसृष्टीमध्ये पृथ्वी; ध्वनि; धातु; जमीन; उदक; उष्णता; गति; ग्रहक्षत्रादि; संख्या, काल आणि स्थान इत्यादिवाचक शब्द घेतले आहेत.

जीवसृष्टी (मानवतर) त वनस्पति; प्राणी, यांचा समावेश केला आहे.

मानवसृष्टीमध्ये मनुष्य; शरीरावयव; वैद्यक; अन्न; नातेंगोत्रें; अवस्था; मनोविकार; उपासना; युद्ध; सार्वजनिक कामें; खेळ; शूद्र; जाति कुळें व वंश; दान; सामाजिक; भाषा; पुण्य, पाप व प्रवृत्ति; गुण; वर्षें भूपर्णें; शत्रु; व्यापार व कृषि; दळणवळण; वायें; ऋषि; राजकीय; अभिचार; इतरकर्म इत्यादि विषयांतील शब्दांचा समावेश केला आहे.

निरनिराळ्या शब्दांवर अर्थबोधात्मक आणि इतिहाससूचक टीपाहि दिल्या आहेत. त्यांत भिन्नमतें घातलीं आहेत.

अनिश्चितार्थी शब्द [क.]

आकीम्	नकिः	माकिः
आकृतम्	नकीम्	सुकम्
आहिकम्	नुकम्	हिकम्

या शब्दांविषयी निष्कर्षकार 'नवोत्तराणि पदानि सर्वपद समाधानाय' असें भाष्य करून स्वस्थ वसतात. भाष्यकारांच्या स्पष्टीकरणाचा अर्थहि निश्चितपणें सांगणें कठिण आहे. उपर्युक्त वचनाचा अर्थ असा करतां येईल कीं, उत्तर पद निरर्थक आहे. नुकीचा 'नु' हाच अर्थ करावा. त्याचप्रमाणें पादपूर्णांर्थ वापरलेल्या शब्दप्रमाणें (चवैतुहि प्रमाणें) माकिः याचाहि मा एवडाच अर्थ घ्यावा. (१. १४७, ५; ८. ५६, ११) यांत येणाऱ्या 'माकिः' शब्दाचा सायणांनीं 'मा' असाच अर्थ केला आहे. कदाचित् पदपाठकारांच्या दोषामुळे या शब्दांचें अस्तित्व उत्पन्न झालें असावें.

अनेकार्थी. [क.]

यांतील अनेक शब्द अर्थानुसार अन्य सदरासालीं वर्णिले आहेत. त्यामुळे या शब्दांवरील आवश्यक टीपा अन्यत्र सांपडतील.

अक्षर (उदक, महत्, प्रणव, वर्ण, क्षयरहित, ब्रह्म)	आह (कवि, लज्जारहित)	क्षामन्. (पृथ्वी, तम, पाप)
अमु (अंगुली, नदी, काचित् क्षो)	इभ	गो (गाय, किरण, उदक, पशु)
अज	इळा	घोष (ग्राम, गाय, स्तुति, ध्वनि)
अजिर	उपमासि (दान, उपमान)	द्वितृ
अज्य	उदानक (दहन, क्रियापद)	धरुण (उदक, यज्ञ)
अथरी (भाल्याचें टोंक, हत्ती, स्त्री)	उभिज्	धुनि (पुरुषी नदी, अमुर, कंप)
अथर्वन्	ऊधस् (कांस, घोडा, मेघ, वैल)	धेना (धेनु, स्तुति)
अद्रि (पर्वत, मेघ, वज्र)	ऊर्जे (उदक, वल, अन्न)	नद (स्तोता, उत्पादक, हस्त-पादादिच्छिन्न शृपभ)
अना (घाणरूप वल, अनेतृक, शकत्रयुक्त)	कन (यत, उदक, स्तोत्र, अन्न)	नेवद (ज्ञाता)
अभ्य	कपु (सूर्यरश्मि, ऋषि, होतृविशेष)	नहुप (राजा, मनुष्य, वंशक)
अमन्न (शत्र)	ओकर (गृह, स्थान, सव्य)	नामन् (नाम, उदक, अन्न)
अमृत (अमरत्व, अन्न, उदक, सोम)	कृश (क्षीण, बल्प, दुव)	नाहुपी (नहुप प्रजा)
अय (लोह, सुवर्ण)	कृणासु (अभि, सोमपाल)	निरुति (देवता, भूमि, दुःख)
अर्क	कोश (कोशवेष्टित-रथ, मध्यदेग, मेघ)	निगिञ्ज (पुष्टस्वरोर, रूप, पवित्र)
आत (देवता, आप, उदक)		पर्वत (गिरि, मेघ, दगड, चजमान)
आत्मन् (आनंद-स्वरूप, प्राण)		
आयन		

पुष्ट (बहुप्रदेश, अव्यय, बहुधा)	मना (स्तोत्र, बुद्धि, मननीया)	विष्टि (तेज)
पृक्ष (अन्न, फल्विज)	मंतु (मननीय, मन्यमान, सर्ववेत्ता)	वृजन (लोक, शत्रु, प्राणी, वल)
प्रनीक (रूप, अवयव, प्रमुख)	याम (गति, गमन-साधन, रथ)	सप्तपिं
प्रधि (चाकांतील अरे, वांव, बुद्धि)	यामन् (संग्राम, रथ, गति)	सानुक
प्रपित्त (प्राप्त, पूर्वाह, युद्ध, सन्निहित)	यौवणा (स्तुति, देवता)	सुजुर्णि (तेजस्वी, उदैशी, सखी)
प्रयस (अन्न, प्रवाह, सुख)	रस (पडरस, सोम, व्यय)	स्वसर (मार्ग, गृह, सूर्य, गोठा, धान्य, दिवस, निवासस्थान)
प्रवण (अंतरिक्ष, निन्न, भूतल)	वर्पन् (उन्नतरूप-स्थल)	स्वाहा- (स्वाहाकारेण युक्त, स्वाहाकृत, अभिविशेष)
प्रसिति (वंघन, जाळे, सेना)	वाण (वार, बाल, सर्व-वर्णीय)	हरित (दिशा, नदी, सूरीध)

दुर्बोधशब्द [अ. वे.]

अदिल्ली	जरितरोधाम	परिशास (हरणा-च्या पांडच्या)
अपाह्द	तरस	कातड्यांवर पाड-
इनु	तृष्टमा	छेले भोंक)
कुभि	तोता	मणत्सख
कुरुटिनी	त्सारि	ललासगु
कुस	दग्धासि	वज्रायनसाध्य
कुसिन्व	धाणिका	सप्तगृध्र
कृष्णद्र	नमुर	संवाधतन्ध्य
कोदाविल	पथ	

या शब्दांचा अर्थ बरोबर लागत नाही याचें कारण पदपाठ चुकीचा असणें हें हि असेल. बरेचसे शब्द विसाऱ्या कांडांतील आहेत, त्या कांडांतील काहीं सूक्तांचा पदपाठ नाही.

दैवतसृष्टि.

देवतानामें.

आदित्यनामें [क०]

गो	नाक	स्वर
तुघ	श्रुथि	
नमस्	विश्रप	
उपानामें [क०]		
आपिजुवा (प्रेरणा-कर्णाच्या उपा)	द्योतना	शुश्रयासा
किंवा राजी	पुत्राल (प्रातःकाल)	श्रेया
	प्रयुध (")	सुम्रावरी
अखी	बहुवा	सूनरी
अर्जुनी	मास्वती	सूतना
अहना	वाजिनी	सूतवावती
ओदती	वाजिनिवती	सूतनावरी
चित्रामघा	विरोक	
दक्षिणा	विभावरी	

पथ्य	रंभिणी	शशुं
पर्जन्य	राका	शकुनि
पर्वत	राज्	शक
पितु	रात्री	शची
पितृ	रुद्र	शचीपति
पिशाचि	रुद्रिय	शमीनहुपी
पुरंधा	रोदसी	शुनासीर
पुख	वनस्पति	श्येन
पुखरवस्	वरुण	श्रद्धा
पूपन्	वरुणानी	सपत्नी
पृथिवी	वर्मन्	समिध्
पृथिव्याबा	वसहो	समुद्र
पुश्रि	वसु	सरण्यू
प्रजापति	वसुपति	सरमा
वर्हिप्	वावस्	सरस्वती
वृहद्दिवा	वाज	सरस्वान्
वृहस्पति	वाजिन्	सलिल
ब्रह्मणास्पति	वात	सविता
ब्राह्मण	वातापर्जन्य	ससर्परी
भग	वायु	साध्या
भानु	वास्तोष्पति	सिचि
भारती	विधातृ	सिनीवालि
भृगु	विपाट्युतुदी	सुपर्ण
मण्डूक	विभावरी	सुत्रेआपि
मनस्	विभ्वन्	सुपारधि
सनु	विवस्वान्	सूर
मन्यु	विश्वकर्मन्	सूर्ये
मरुत	विश्वानर	सूर्या
मर्क	विश्वेदेव	सूर्याचन्द्रमस्
मातरिश्चिन्	विष्णु	सूर्योमास्
मार्ताण्ड	वृषभ	सूर्योवस्
मित्र	वृषाकपायि	सोम
मित्रावरुण	वृषाकपि	सोमापूषण
मृत्यु	वैधस्	सोमाख्द
यम	वेन	सोम्य
यमी	वैवस्वत	स्वस्ति
यातुधान	वैश्वानर	स्वाहाकृति
यूप	व्रा	हिरण्यगर्भ
रक्षस्		

‘ या तेनोच्यते सा देवता ’ या न्यायानें वरीक संग्रह आहे.
ही व्याख्या प्राचीन व सर्वसंमत आहे.

[तै० सं०]

यज्ञामर्थें लागणारे अनेक यज्ञसंभार, यज्ञीयपशु, यूप्यादि उपकरणें करावयासाठीं तोडावयाचे वृक्ष वगैरे वस्तूंची त्या त्या प्रसंगां देवता समजून पूजा करावयाची असते. स्वाहा शब्द ज्यांच्या पुढें लावला जातो त्यांचाहि देवता म्हणून संग्रह करावयास पाहिजे (तै. सं. कां. ७ पहा). परंतु विशेष देवतांखेरीज बाकी देवतांचा संग्रह येथें केला नाही. मरुत्, गंधर्व, अप्सरा, पितर, रुद्र, छंदस्, अप्सराभिमानि देवता, अग्नीचे दिशाधिपति

दूत, यांचीं सदरें स्वतंत्र केलीं आहेत. ज्यांच्या शेवटीं ‘ स्वाहा, नमः ’ आहे अशांचा संग्रह करावयाचें म्हटल्यास स्थिरचर सर्व वस्तूंचा संग्रह करावयास पाहिजे या साठीं तसें केलें नाही.

अंहस्पति	तनूनपात्	मित्र
अकूपार	तिथे	मित्रावरुण
अग्नाविष्णू	त्र्यं	मृत्यु
अग्नि	त्वष्टृ	मेथ्य
अग्नीषोम	दक्ष	मेनका
अग्नीवरुण	दक्षकतु	मैत्रावार्हस्पत्य
अंगिरस्	दधिक	यम
अथर्वन्	दाधिकावन्	यमी
अदिति	दक्ष	राका
अनुमति	दूर्वा	रुद्र
अनुराधा	देवीद्वार	रेवति
अप्सरा	द्यावापृथिवी	रोहिणी
अंबा	शुतान (मरुत्)	लक्ष्मी
अंबालिक	द्रविणोदस्	लेक
अंबिका	धातृ	वरुण
अरमति	धुर्	वसतीवरी
अर्यमन्	धेना (वृहस्पती-ची स्त्री)	वसु
अश्विन	नक्तोवासः	वान्
आदका (प्राणाभि-मानी देवता)	नर	वायू
आदित्य	निमिष	वास्तोष्पति
इडा	निर्ऋति	विद्युत्
इन्द्रघोष	परमेष्ठिन्	विधातृ
इन्द्रापौष्ण	पञ्चन्य	विवस्वत्
इन्द्रावृहस्पती	पवमान	विश्वकर्मन्
इन्द्रावरुण	पुरहूत	विष्णु
ईश	पुररवस्	वृषाकपि
उर्वशी	पूतभृत्	शुक्र
उषा	पूपन्	शुनासीर
उषासानक्ता	पृथिवी	सगर (वायु)
ऋतु	प्रचेतस्	सद
ऋभु	प्रजापति	समुद्र (वायु)
ऐन्द्रवायव	प्राची	सरस्वती
औदुवरी	प्रोष्ठपदा	सलिल
कदु	वृहस्पति	सलेक (आदित्य-लोक)
कदर्यप (सूर्य)	ब्रह्मणस्पति	सवितृ
कुहू	ब्रह्मन्	सिनीवालि
कृत्तिका	भग	सूर्य
क्षय	भर्ग	सूर्यपत्नी
क्षेत्रपति	भानु	सूर्याग्नी
ग्रा	भारती	सूर्याचन्द्रमस्
घर्म	भृगु	सोम
घृणि	माथिन्	सोमापूषन्
घोर	मरीचि	सोमाख्द
चन्द्रमस्	मरुत्	सोमेन्द्र
चालाल	मरुत्वतिथि	स्वधा
चित्रा	महानात्री	स्वस्ति
जातवेद	मास्तूी	हविर्वाण

[अथर्व सं.

अंश	आशापाल	केशिन्
अंशू	आश्लया	कव्याद
अकूपार	आसा (शा) (रोपन)	खालत्य
अक्ष	आहवनीय	गायत्री
अग्नायी	इतरजन	गाईपत्य
अमाविष्णु	इन्दु	गुल्गुल
अमीषीम	इन्द्र	गो
अंगिरस्	इन्द्रपत्नी	गोपायत्
अचल (यमदूत)	इन्द्रपुत्र	ग्रह
अज	इन्द्रवायु	ग्रा
अजएकपात्	इन्द्राग्नी	ग्रावन्
अथर्वन्	इन्द्राग्नी	ग्राहि
अदिति	इन्द्रापुत्रन्	ग्रीष्म
अनडुह	इन्द्रावदन	शैल
अनघद्राण	इन्द्रासोम	धर्म
अनुमति	इरावति	घृताची
अन्तक	इला	चण्ड
अप	ईशान	चन्द्र
अपानपात्	ईश्वर	चन्द्रमस
अप्य	उक्षात्र	चित्रा
अप्य	उच्छोचन (यमदूत)	जंगिड
अप्सरस्	उदुंतल (यमदूत)	जरा
अरणी	उपद्रा	जागृवि
अराति	उपोह	जातवेद
अरायी (पापदे- यता)	उर्वशी	जिघत्सु
अरुन्धती	उलूखल	जृग्धि
अर्क	उलूखलमुसल	तक्मन्
अर्काश्मेध	उपा	तक्षक
अर्जुनि	उपासानका	तनूनपात्
अर्युद	ऊर्जा	तरणि
अर्युदि	मृतावरी	तर्दपति (उंदरांचा- स्वामि)
अयमन्	कलु	तायुव
अथिन्	कलुमाति	तिरश्चिराजि
अथिनी	कभु	तुण्डिक
अससूक्तगिल (स्त्र- गण)	एकवाद्या	तैमात
अमुनीति (प्राणह- र्त्रादेवता)	एकाष्टका	तौविलिक
अस्त्र	ऐरावत	त्रायमाण
अहि	ऐलयकार (मरुद्गण)	त्रितआस्य
अहिर्वृन्त्य	ऐलनकार (मरुद्गण)	त्रिसन्धि (वज्राभि- मानी देव)
आञ्जन	ओपधि	त्वष्टृ
आदित्य	ओक्षगन्धि	दक्षिणा
आप्	क	दधिकारवन्
आवयु	कल्याणी	दशगृक्ष
आर्तध	कुक्षिल	दस
आश	कुवेर	दिति
आलिपी	कुम्भमुष्क	दिन्
आशा	कुहू	देवत्या
	कुत्तिका	दवपन्नी
	कृत्या	
	केशवा	

देवमणि	प्रशोचन (यमदूत)	रवि
देवामुर	प्रस्त	राका
देष्टा	प्राची	रात्रि
द्यावापृथिवी	फल्गुनि	राहु
द्यावाभूमि	वलास	रुद्र
द्यु	वार्हत्साम	रेवती
द्रविणोदस्	वृहस्पति	रोहिणी
द्विमुखन्	धोध	रोहित
धरुण	धन्न	लक्ष्मी
धातृ	धन्वाचारी	वधापति (पतंगां- चा स्वामी)
धिपण	महानस्पति	वनस्पति
धृतपति	महान्	वन्धि
धृतराष्ट्र	भग	वराह
धृष्णु	भरुजि	वरुण
नक्षत्र	भव	वरुणानी
नदी	भवाद्ध	वशात्र
नराशंस	भन्नाशर्व	वसु
नलदी	भारती	वाचस्पति
नवगन् (उपा)	भूत	वाज
निर्कृति	भूतपति	वाणी
निर्जरायन	भूस	वात
निरिप	भेपज	वातापर्जन्य
निष्ठिप्र	मगुन्दि	वायु
निःसाल	मंगलिक	वास्तोष्पति
न्यर्तुद	मणि	विधातृ
पतंग	मण्डुक	विभावारि
पथ्या	मधुला	विलिगी
पर्जन्य (वृष्ट्याभि- मानीदेव)	मन्यु	विश्वस्वत्
पर्जन्यपत्नी	मरु	विश्वदेव
पर्णमणि	महादेव	विश्वजित्
पर्वत	महायम	विश्वकर्म्मन्
पथमान	महास्य (रुद्रगण)	विश्ववसु
पशुपति (रुद्र)	मही	विधानर
पाप्मन्	मातरीश्वन्	विष्णु
पालित्य	माया	विस्क्रंध
पितृ	मास	वृश्चिक
पिशाच	मिति	वृषभ
पीला	मित्र	वृषाकपायि
पुनर्वसु	मित्रावरुण	वृषाकपि
पुरय	मृगशिरस्	वेयस्
पुष्टपति	मृत्यु	वेन (सूर्य)
पूषक	मेखला	वैयाघ्र
पूषन्	म्लोक	चैराज
पृथिवी	यज्ञ	चैवस्वत
प्रदाकु	यजमान	चैश्रवण
प्रक्षि	यज्ञप्	चैश्वानर
प्रक्षिपर्णा	यक्ष	शक्र
प्रचेतस्	यम (पितृणाम- धिपति)	शंख
प्रजापति	यमी	शची
प्रतिबोध	यंतुधान	शर्चापति
प्रतिविध्यत्	यामिनी	

विभूतराति विश्वप्सु विश्वमरस् वीतवार वीररस्य वीरुजम् (वृद्धत) वृष्यवत् वेदिपद् वैवस्वत व्रतनी व्रतप शकमय शर्मसद् शाधिपुञ्ज शास्य शितिपाद् शितिपृष्ठ शिवाभिमर्शन शीरशोचिप् शुचिजिह्व शुचिप्रतीक शुचिवर्ण शुचिव्रत शुचिपद् शुभंयावन् शुभ्रयावन् शोचिक्लेब शोधिमाव श्यावाभ्यस्तुत श्रवयत्तासिन् श्रवस्तु श्रेत्राजित श्रेणिदत् श्रेष्ठशोचिप् संभिक्षित्व सत्यगिर्वाहस् सत्यतर सत्ययज सत्यशत्रुस् सदायुव	सदास सदासह सद्यवर्हिप् सदामवस् सद्योजुव सद्यार्थ सतजाति सताजिह्व सततंतु सतय सतायिन् सतनामन् सप्तपुत्र सप्तयुध सप्तमातृ सप्तमातृव सप्तराशि सप्तशीर्षन् सप्तास्य सप्तिवत् समिधान समिद्ध समिद्धामि समिच्यमान समुद्रवाहस् समे सर्वयस् सर्वयातम सर्वहुत सहजातुप सहसःसूनु सहसावन् सहस्ररुत सहस्रंभर सहस्रगुण सहस्रशोक सहस्रस्तरी (हविरूप आच्छादन) सहस्राक्ष (अंसदय ज्वाल) सहोदय [तै. सं.]	साधदिधि (सावि- तय) सुगमास्ति सुद्रविण सुप्रतिचक्षस् सुप्रज्ञान् (सुस्तुति) सुमहस् सुमृच्छक सुयज सुरेतस् सुवृध सुशर्मन् सुतामिद्ध सुसूम्न सुस्वस् सुहृवोतुनामन् स्पन्द स्मदातिसाच् स्वधावत् स्वनीक (सुतेजस्क) स्वयंज स्वयंभू स्वविद्युस् स्वादन स्वादुक्षन्नन् स्नाहुत हविरद् हविर्वाद् हविष्य हविष्यति हव्य हस्कर्तृ हिरण्यकर्म हिरण्यकेश हिरण्यकेशिन् हिरण्यजित् हिरण्यजिह्व हिरण्यलव् हिरण्यपक्ष हिरण्यपावन्	साधदिधि (सावि- तय) सुगमास्ति सुद्रविण सुप्रतिचक्षस् सुप्रज्ञान् (सुस्तुति) सुमहस् सुमृच्छक सुयज सुरेतस् सुवृध सुशर्मन् सुतामिद्ध सुसूम्न सुस्वस् सुहृवोतुनामन् स्पन्द स्मदातिसाच् स्वधावत् स्वनीक (सुतेजस्क) स्वयंज स्वयंभू स्वविद्युस् स्वादन स्वादुक्षन्नन् स्नाहुत हविरद् हविर्वाद् हविष्य हविष्यति हव्य हस्कर्तृ हिरण्यकर्म हिरण्यकेश हिरण्यकेशिन् हिरण्यजित् हिरण्यजिह्व हिरण्यलव् हिरण्यपक्ष हिरण्यपावन्	नी ज्वाला) उरुध्वस् ऋतधामन् ऋत्तिय ऋपिपुत्र कुलशोप कन्याद् क्षत्रयत् खादिहस्त गृध्रसद् घृतीनिर्णिज् घृतप्रतीक घृतयोनि घृनश्री घृतादवन चित्रश्रवस्तम तनूनय तिग्मजंभ तिग्महेति तिग्मायध तुविष्मणस् तेजोदा तेजोवित् त्रिणामन् त्रिपथश्च दस्युर्हेतम दिविस्तृप् दोहेति देवदत् देवनिधि देववाता देववीतम देवेद द्वज धनंजय धूमगन्धि ध्रुवोमन् ध्राजे (शीघ्रगति) नानास्वप नामवा निर्दिष्टभाग निर्मन्थ नृपद् पत्नीवत् पथिन् पर्जन्यक्रय पावक पुनर्नव पुरीषायतन पुत्रप्रिय पुर्वर्णाक पुष्टिमत् पृतनासह (पर-	नी ज्वाला) उरुध्वस् ऋतधामन् ऋत्तिय ऋपिपुत्र कुलशोप कन्याद् क्षत्रयत् खादिहस्त गृध्रसद् घृतीनिर्णिज् घृतप्रतीक घृतयोनि घृनश्री घृतादवन चित्रश्रवस्तम तनूनय तिग्मजंभ तिग्महेति तिग्मायध तुविष्मणस् तेजोदा तेजोवित् त्रिणामन् त्रिपथश्च दस्युर्हेतम दिविस्तृप् दोहेति देवदत् देवनिधि देववाता देववीतम देवेद द्वज धनंजय धूमगन्धि ध्रुवोमन् ध्राजे (शीघ्रगति) नानास्वप नामवा निर्दिष्टभाग निर्मन्थ नृपद् पत्नीवत् पथिन् पर्जन्यक्रय पावक पुनर्नव पुरीषायतन पुत्रप्रिय पुर्वर्णाक पुष्टिमत् पृतनासह (पर-	व्रतपाति व्रतपा व्रतभृत् शर्यह शुक्रवर्चस् शुचिजिह्व शुचिव्रततम शुचिपद् शुचिस् शृत्कर्तृ शोचिक्लेब शेयनसद् संयद्ब्रान् सतनु सतेजस् सत्यतात सत्यधर्मन् सत्ययज सत्यराधस् सत्यायुस् सत्यांजस् सपलदंभन समसनाद् समाह्व समिधान समिद्ध समुद्रयोनि समुद्रवासम् समृत्तयज्ञ समेदा सर्पिराशुती सम्रत सहसिन् सहस्रधार सात (सामिधा- सप्तक) सायतन सुयज् सुरागे सुवर्प (अग्नीच्या लोकाचं विशेषण) सुविदत्र सुशुक्लि स्वप स्वयंभू स्वाधी (स्वायत्तचित्त) हराशय हविर्वाग हव्यवाह हव्यवाहन हव्यसुद् हिरण्यकेश (धूम दि-	व्रतपाति व्रतपा व्रतभृत् शर्यह शुक्रवर्चस् शुचिजिह्व शुचिव्रततम शुचिपद् शुचिस् शृत्कर्तृ शोचिक्लेब शेयनसद् संयद्ब्रान् सतनु सतेजस् सत्यतात सत्यधर्मन् सत्ययज सत्यराधस् सत्यायुस् सत्यांजस् सपलदंभन समसनाद् समाह्व समिधान समिद्ध समुद्रयोनि समुद्रवासम् समृत्तयज्ञ समेदा सर्पिराशुती सम्रत सहसिन् सहस्रधार सात (सामिधा- सप्तक) सायतन सुयज् सुरागे सुवर्प (अग्नीच्या लोकाचं विशेषण) सुविदत्र सुशुक्लि स्वप स्वयंभू स्वाधी (स्वायत्तचित्त) हराशय हविर्वाग हव्यवाह हव्यवाहन हव्यसुद् हिरण्यकेश (धूम दि-

शेषण) हिरण्यज्योतिष्	हिरण्यपक्ष हिरण्यवाहव [अथर्ववेद]	होत्रविद् होत्रीय.
अक्रव्याद	त्रिनामन्	विकस्रक
अम	दक्षिणाग्नि	विश्वकृत्
अग्निजिह्व	दैव	विश्वंभर
अग्नितेजस्	दास्वत्	विश्वशंभू
अग्निदूत	द्योतनि	विश्वहन्
अग्निषावितु	द्रविणोदस्	विश्वाद्
अनष्टपशु	श्रुमशिक्ष	वृत्रहंतम
अग्निराहित	नि	वेद्य
अन्तर्दाव	निर्ग्रीत	व्रतपति
अर्मावचातन	निर्दाहि	शक्यम
आत्मदूषि	निस्त्वर	शक्यमय
आमाद	पावक	शकलयोषिन्
आयुर्दे	पित	शान्त
आहुतिवृष	पृतनापाद् (विजय- देगारा)	शुकशृष्ठ
इहकमु	प्रतिदहन्	सुकशोचिप्
उक्षान्न	प्रेस्तत्	सस्मान
उदपू	ब्रह्मोद्	संकुसुक
उपवन्द्य	भूरिपाणि	सत्योजस्
कृष्णवर्तनि	आतुव्यक्षयण	सपन्नचातन
खन	आतुव्यचातन	सप्तास्य
स्नि	मधूप	समेद
घृतवृद्ध	मनाहन्	सर्वांग
घृताहुति	मोक्ष	सहस्रवर्चस्
चिताग्नि	यातुहन्	सहस्रवीर्य
जनयोपन	रंसोहन्	सहस्रदृग
जरिमन्	रिप्रवाह	सुदेव
जीवितयोपन	वचोधस्	सुपुनत्
ज्योतिरनीक	वसुंदां	सुवह्नि
तनुदुषि	वसुले	सोमशृष्ठ
तनुवशिन्	वह्नि	हव्य
तपुस्त्र	वातपू	हव्यसूत
तिग्मशूनां		
तिग्महति		

[संहितेतरः]

विष्कुलिग.

वै ध्येक्ष.- 'वदयश्वासंवंधी.' ऋग्वेदांतील एका सूक्तात हें अग्नीचें विशेषण आहे.

सप्तमानुष.- ऋग्वेदांत एके ठिकाणीं अग्नीचें विशेषण म्हणून व 'सात जातींचा' अशा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे. हांप-किन्त्येचें असें मत आहे कीं या शब्दांत ऋग्वेदाच्या सात गोत्र-मंडलांचा उल्लेख आहे. पण हें मत स्वीकारण्यापेक्षां सप्तमानुष म्हणजे वैश्वानर असें जें रोठवें मत आहे तें बरोबर दिसतें. सप्त-र्षींनीं उपासना केलेला, सात होते असलेला, सात समिवांनीं हवन केलेला इत्यादि अग्नीसंवंधी उल्लेख पुष्कळ आहेत आणि 'सप्तहेतार स्तमिदोक्ते' (८. ४९, १६) असा उल्लेख आहे यावरून 'सप्त-मानुष' म्हणजे अग्निच होय.

दाव.-अरण्यातला अग्नि या अर्थानें हा शब्द अथर्ववेद व शतपथ ब्राह्मण या ग्रंथांत आला आहे. अग्नी वसंत ऋतूंत

नहमीं उत्पन्न होतात वसंत शतपथ ब्राह्मणांत म्हटलें आहे. सगिच्या मते ऋग्वेदांतील एका सूक्तांत (१०. १४२) अरण्यांतल्या अग्नीचें वर्णन आलेलें आहे (परंतु हें मत इतर पाश्चात्य पंडितांना मान्य नाहीं). असा अग्नि लागल्यास त्यापासून लोकांना उपद्रव होऊं नये म्हणून वनरक्षक 'दाव' ठेविलेले असत.

विष्कुलिग.- उपनिषद् ग्रंथांत 'अग्नीची ठिणगी' या अर्थानें हा शब्द आला आहे.

इन्द्रविशेषणें. [ऋग्वेद]

अर्चज्य (पूजनीय)	एकवीर	तुरापाद्
अवकाक्षिन्	कम्बतम	तुविकर्मि (प्रसूत- कर्मा)
अवयातहेळ (अपग- तकोध)	करंजह	तुविकर्मितम
अविहयंतकृत्	कनसख (कात्सित- पुरुष सहायक)	तुविमि (बहुरतुत)
अशनिमत्	कविच्छद् (स्तोत्र- णाफलदाता)	तुविमघ (प्रभूतघन- वान्)
अश्वयोग (इंद्रकृपा)	कीरिचोदन (स्तोत्र- प्रेरक)	तुविम्रक्षस् (संज्ञेहन्- कर्ता)
असमात्योजस (अनु- प्रमं बलं यस्य)	कृष्टिप्र	तुविशमन्
असुरप्र	क्रतुमत्	तुविस्वनि (महाभो- पक)
अहंसन्	स्त्रिद (शत्रूणांखे- दायिता)	तूपलप्रभमंन् (आवा- दिभिःप्रहारा)
अहिम्र	गवेषण	त्रिककुप् (त्रिपु लो- केषु श्रेष्ठः)
अहिहत्य	गातुयन्	त्वेषनुम्य
अहिहन्	गाथश्रवस्	दंसनावत्
अहेयोत्	गायत्रवेपस्	दधुष्णि (धर्षक)
आखण्डल	गिर्वाहस्	दस्युह
आजितुर	गोत्रभिद्	दानाप्रस्
आज्ञातृ	गोदत्र	दानौक्स्
आपांतमन्यु	गोदर (पर्वतभे- दक)	दीदिवि (रक्षक)
आमुरि	गोपाजिह्व (मा- विमोत इति वाक्- यस्य)	दीर्घायु
आरितः	गोपगोनपात्	दुरच्यवन
आरुज	गोपुयुध	द्विपुद्गर
इन्द्रतम	गोहन् (मेघोदक- भेदक)	धनजित
इन्द्रसारथि	घतश्री	धामसाव्
इशानेकृत्	चक्रमासज्	धियसान (अघ्यायद्)
उक्यवर्धन	चक्रशुभ्र	नयांपस
उक्यवाहस्	चोदप्रवृद्ध (स्तुति- प्रवृद्ध)	नियन्तृ
उपानस (रथांस्तेह)	छन्दु	निव्व
उर्वराजिह्व	जनसक्ष	निष्याह
उशमान (कामय- मान)	जनसह	शुजित्
उल्लयामन् (वृषभ- गन्ता)	जीवधन्य	वृषत
ऊर्ध्वसान	तरद्वेपस्	पनीयस् (अत्यंत स्तुत्य)
ऋषावन् (शत्रुहिं- सक)	तक्षन् (शत्रूपासून रक्षण करणारा)	पोप
ऋचीपम	तुम्र (शत्रुहिं- सक)	पर्णयन्न
ऋजुक्रतु (ऋजुकर्मा)		प्रवीरवत्
ऋणकाति		पश्विष्
ऋभुक्षण		पिशंगराते (वित्र- दान)
ऋमुधर		
ऋवोजस् (दर्वनी- यवल्)		

पुरापाट्	रथीतर	शतमन्यु	हरिभर	हरिवत्	हरिश्रिय
पुल्लन (बहुधन)	रदवसु	शतकल	हरिगो	हरिशिप्र	हरिमन्युसायक
पुल्लामन्	रधचोदन	शतमूति	हरिगोजन	हरिमशार	हयैश्व
पुल्लनिष्ठिध (शत्रु- हिंसक)	रभोद (बलदाता)	शम्बरहृत्		[तै. सं.]	
पुल्लमाय	रयिपाह	शवसिन्	अंहोमुच्	गोविद्	रिद्धोहा
पुल्लमेध	रिश्चान	शिप्रिन्	अकवारिन्	धर्मवत्	वज्री
पुल्लवसु	लोककृत्	श्लोकिन् (स्तुत्य)	अद्रि	चोदित्	विश्वगूर्त
पुल्लहूत	वज्रदक्षिण	संसृष्टजिव (संप- जेत्)	अमिन	दुश्चयवन	विश्वहा
पुरोभू	वज्रभृत्	सचय	अथजित्	धनजित्	संरुष्टजिव
पुरोयुध	वज्रवाह	सतीनमन्यु (उदक- वर्षणयुक्त)	आदित्यवत्	श्रुवत्	सदासह
पुर्भित्तम	वज्रहस्त	सतीनसत्वन	आसुजावर	श्रुवद्	सधमाद
पूर्वज	वज्रिन्	सत्ययोनि	उक्यायु (स्तुतीच्छु)	श्रुष	समुद्रव्यचस्
प्रलक्षण (तनूकु- वैन्)	वन्देनष्ट	सत्यसत्वन (अवा- धितभट)	ऊर्ध्वचन्वन्	श्रुपाति	सहसावत्
प्रभंगिन् (प्रभंजन- शील)	वपोदर	सत्यसत्वन (अवा- धितभट)	गय	बलविज्ञ	सुष्टुडीक (सुखकर)
प्रभुवसु	बलरुज् (मेघमे- दक)	सन्नाकर	गोजित्	भूमन्	सुत्रामन् (सुष्टुत्राता)
प्रवीर	वसुजुव (धनद)	सन्नादावन्	गोत्रभिद्	शुक्रप्रापन्	सूरी
प्रवेपनी	वस्ता	सन्नाहन्		[अथर्व]	
प्रशधे	वातरहस्	सयमस्	अकामकर्शन	चर्कृत्य	बलविज्ञ
प्रधानान् (मनुष्य- शास्ता)	वात्रहृत्	सधमाद्	अक्षितोति	चर्पणिघृत्	भूरिदात्र
प्राचामन्यु	विचर्पणि	सनधुव (पुरातन प्रसिद्ध)	अगोक्ष	चर्पणिप्र	मधवन्
प्राहुपाट् (शत्रूणां पराभविता)	वित्वक्षस्	सपलत्री	अतूर्त	चर्पणिगह	मस्तवत्
वाग्नि	विदद्वसु	सवल	अद्रिवत्	तदिदर्थे	मस्तसल
वृद्धेण (युद्धाने धूलउदविगारा)	विन्दमान	सर्वसेन	अनवत्रव	तुरापाह्	मिथुदश
वृद्धाजुत	विश्वकर्मेव	ससहान	अभिभूत	तुर्वणि	यदास्विन्
वृद्धावाह	विश्वगूर्त (कार्यप्र- वृत्त)	सहासावन्	अभिष्टा	तुर्विष्मि	रयेस्थ
भावयु	विश्वजित्	सहस्रचेतस्	अशस्तिहन्	त्वैपमृगम्	रदवसु
भिद्	विश्वतुर	सहस्रासस्	असुर	त्वैपसदृश	रयिस्थान
भरिकर्मेन्	विश्वतोषी	सहस्रोति (सहस्र रक्षण)	आखण्डल	व्यमान	लोककृन्
भूरिदात्र	विश्वमन्स्	सहोद	आङ्गय	दानकाम	वज्रवाहु
भूर्याजस्	विश्वमिन्व	सुतेरण	आप्ये	दुश्चयवन	वज्रहस्त
महिष्ठराति	वृत्रवाद्	सुदक्षिण	आभग	द्रोणसाच	वज्रिन्
मधवन्	वृत्रघ्न	सुदावन्	आयुष्कृन्	शुक्ष	वर्धन्ताति
मदयत्सख	वृषापाह	सेन्य	इन्द्रसु	शुभतम	वासव
मद्यदिक (मद्यमि- सुख)	वृषीक	सेहान (पराभवन्)	इन्द्राद्	धनजित्	विम
मधुप	वृषकर्मेन्	सोमवृद्ध	इन्द्रयोग	धनंजय	विरपाशिनः
मनोवात	वृषजुति (वर्षग- मन्)	स्तुपेय्य (स्तोतव्य)	ईशानकृन्	धियावसु	विश्वगूर्त
महावव	वृषन्तम	स्तोमवर्धन	उक्त्यवर्धन	धृष्ण	विश्वचर्यणि
महावसु	वृषन्मन्	स्युमगृम्	उक्त्यवाह	धृष्णोजस्	श्रुतहन्
महावीर	वृषपर्धन् (प्रव- लांग)	स्वधापाति	उग्रवाहु	नक्षत्राभ	वृष्ण
महामाते	वृषभ	स्वभिष्टुप्र	उग्रिद्	नयोपस्	शक्तीवत्
माघोन	वृषायमाण	स्वभूयोजस्	उग्राय	न्योक्स्	शतकलु
मातलिन्	वेदिष्ट	स्वोजस्	ऊचीपम	पर्वतेत्य	शतमन्यु
यज्ञरुध	शचिष्ट (अति- प्राज्ञ)	हरि	ऊक्षुकु	पाकसुवन	शतवीर्य
रणकृन्	शचीपति	हरिकेश	ऊक्षुक्	पुन्दर	शाकिन्
	शचीवत्	हरिजात (हरितवर्ण)	एकधोर	पुल्लसु	शाचिगु
	शतकलु	हरिप्रिय (पीतवर्ण अन्नप्रिय)	एन्द्र	पुल्लहूत	शाचिपूजनः
			क्षोभण	पुरोव	शिप्रिन्
			गूर्तयवस्	पुरोरय	शृष्मिन्तम
			गोचित्	पुर्भिद्	शृग्वृषोनापात्
			गोद	प्रव्यवस्	श्रुतमय
			ग्रामजित्	प्रमुवसु	संसृष्टजित्
				प्रियधामन्	सगण

सत्यराधस्	सहस्राक्ष	हरिकेश
सत्यशुभ	सुत्रावन	हरिजात
सत्राची	सुमृडीक	हरीप्रिय
सत्राजित	सुशिप्र	हरिभर
सत्रासह	सोमकाम	हरिव
सदावृध	सोमपावन	हरिवत्
सदासह	स्वरितद	हरिशिप्र
समय	स्वभाव	हरिथि
सहस्रशोक		

वृत्रघ्न.—संहिता ग्रंथांतून इन्द्रविशेषण म्हणून येणारा हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मणाच्या एका लेखांत आलेला आहे. ह्या ठिकाणी गंधेमध्ये भरताचें महात्म्य वर्णन करण्याचे प्रसंगी असें वर्णन आले आहे कीं, त्या भरतानें यमुना व गंगा ह्या दोन नद्यांवरील घोडे बांधून टाकले. वृत्रघ्ने ह्याचा अर्थ सायणाचार्य वृत्रघ्न नांवाचें ठिकाण असा करतात, रोड ह्याचा अर्थ वृत्राला मारणाऱ्याकरितां (इंद्राकरितां) असा करतो; व वृत्रघ्ने ही चतुर्थी समजतो, व हेंच मत ग्राह्य दिसतें.

उषा विशेषण [ऋग्वेद]

अंगिरस्तमा	प्रजानती	विश्वतुरा
अत्रिसानु	प्रतिचक्ष्या (दर्श- नाया)	विश्वपेशस्
अनुयच्छमाना	प्रथमा	विश्ववारा
अन्तिवामा (धन- युक्ता)	प्रदीध्याना	विश्वसुविद्
अमिनती (अहिं सन्ती)	प्रबोधयन्ती	विषुक्ता
अरेपसा (पवित्रा)	प्रभुजती	व्यक्ता
अश्वसूता	प्रभिनती	व्युच्छन्ती (प्रका- शमाना)
अश्वधती	प्ररिकन्	शश्वत्मा
अहानित्री	प्रसुक्ती	शाशदाना
आभरद्वसु	वाधमाना	शुचिभ्राजा
ऋतस्ययोषा	बृहती	श्रवत्यु
ऋतेजा	बोधयन्ती	श्रितीची
ऋषिस्तुता	भगस्यस्वध	संस्मयमाना
कुहयाकुव	भास्वती	सनुत्री (दात्री)
गवांजनित्री	मधोमी (धनयुक्ता)	समना
गवांनेत्री	मर्त्यत्रा	सिवासन्ती
गोमती	महीयमाना	सुजात
चिकित्सीती	मातृमृष्ट्र (अहिं न्याह घातलेल्या)	सुदिना
चेकिताना	मुलाप्रमाणे)	सुदशीकसंहक् (रम- णीया)
जयन्ती	यशस्वती (अज- यती)	सुभगा
जरयन्ती	यावयद्वेपा	सुत्रावरी
ज्योतिर्वसाना	युवति	सुसंकाशा
दिवोदुहितृ	रण्वसंहश्	सुसंपिष्ट (उपेक्षा रथ)
देवानांचक्षुस्	रेवती	सुहवा
द्योतना	वरुणस्यजायि	सृष्टानानेत्री
नेत्री	वष्टि	सौभग आवहन्ती
पुनश्चे	वाजिनावती	हन्ताइन
पुस्तमा	विभाती	हिरण्यवर्णा
पूर्वा	विरोकिन्	
पृथप्रवज्		

पूषन् विशेषण [ऋग्वेद]

अजाथ (छाग- वाहन)	जनाथि	यावयत्सख
अनष्टपशु	पुष्टिभर	विमुचोनपात्
अनष्टवेदस्	पूषण	विमोचन
आघृणि	पूषण्वन्	विश्वसीमग
इंद्रस्यसखा	पूषन्	सरिन् (नायक)
करमाद्	पूषयो	स्वसुजार
कराभिन्	ब्रह्मचोदनी (अज- प्रेरकपूषन्)	हस्तग्रह
करुष्यतेन् (कृत- दंत)	मनुर्हित	हिरण्यवाशीनत्तम (सुवर्णयुव युक्त)
	मार्तुर्दिधिषु	

मरुद्विशेषण [ऋग्वेद]

अश्वभीतशोचिष् (अश्वहीततेजस्क)	धर्मस्वेद (यज्ञ- गंता)	भन्ददिष्टि भीम
अम्रितपू	घृतपुत्र	भुवनच्यव
अनस्तशुभ	घृष्टि	आजदृष्टि
अनवन्	घृष्टिवाधस्	महासिन
अनवभ्रराजस्	घोरवर्षस्	माघोन
अरिष्टग्राम (अहिं- सितगण)	चित्रवाज	मियोवधप (राक्ष- सांपासूत गाई- चै रक्षण कर-
अरुणाश्व	तुविमन्यु (बहु- बुद्धि)	पारा)
अलातृण	तुविरोधस् (प्रभू- त धन)	रथेशुभ
अस्मदिद्यु	तुविस्वन	स्वमवक्षस्
अहंयु	तुपुच्यवस् (क्षिप्र- गमन)	वरुणप्रशिष्ट (वरुणा- नुमोदित)
अहतपु	त्वेषुयुज	वाणधमव
आभूषेण्य	त्वेषयाम (दीप्त- गमन)	वातालिप्
आश्वश्व	दिविक्षय	वाशी
इन्द्रज्येष्ठ	धनस	वाशीमव
इन्द्रप्रसूत	धन्वन्	विद्युद्वस्त
इभिन् (गतियुक्त अमयुक्त)	धारावर	विद्युन्महस्
उदन्यु	धुनिवत (मेघवा- लनवत)	विमहस्
उदोजस्	धूत	विश्वभातु
ऋष्टि	धुवच्युत्	श्रुतवर्हिप्
ऋष्टिमत्	नमायिष्यु	वृद्धसेन
ऋष्टिविद्युत् (आयु- धानी शोभणारे)	निदोतुर्धुत् (निंदक- दुर्धर)	वृषखादि
एवयावन	परिजो	वृष्यन्
ओजस्वत्	पर्वतच्युत्	वृषयावन्
कषप्रिय (स्तुति- सन्तुष्ट)	पिशान	वृषघात
कशा	पुरुद्वस्वस्	शधे
केत	पूरप्राप्ति	शुभिन्
केतसाप्	पृथिमाव	सगण
खादिहस्त (कट- कहस्त)	पृथयज्वन्	सत्यशवस् (सत्यवत्)
गणश्री	प्रस्थावन्	सत्यधुव (सत्यकीर्ति)
गोवन्धु	वृद्धुक्ष	सयऊति
गोमातृ		सप्तर (समानरूप)
धर्मस्तुभ		सुखादि
		सुपिश (श्वेत विंदू अलंकृत)

सुमद्वय	स्वधितिवत् (वज्र	स्वेदांजि
सुमाय	सदृग वायुघ	हिरण्यव (सुवर्णा-
सुमास्त	स्वधिति, तद्युक्त)	टंकार युक्त)
स्तनयदम	रमास्त	हिरण्यवाशी (सुवर्ण-
स्थारमन्	स्वरितु (शब्द क-	कुठारयुक्त)
सञ्	गारा)	हादुनिव्रत

ईप खा दि:—ऋग्वेदामध्ये हं मस्तांचें विशेषण आलेलें आहे. ह्याचा अर्थ अनिश्चित आहे. बोलेनसनचें असें मत होतें कीं, ह्या शब्दावरून कानांमध्ये कुंडलें घालण्याची नाल व्यक्त होते. मॅक्समुलर म्हणतो कीं ह्याचा अर्थ मजवूत आंगठ्या असा आहे, व ह्या शब्दाची तुलना मागाहून प्रचारांत आलेल्या कड्याशीं तो करतो.

रुद्रविशेषणें [ऋग्वेद]

उपहतु	गायपति (स्तवन-	भेषज
ऋदूदर	पति)	भेषपति (स्तुति-
कपर्दिन्	जलाप	पति)
कल्मलीकिन्	जलापभेषज (सुख-	वज्रवाहु
क्षयद्वीर (ऐश्वर्यो-	रूपीवचोपेत)	विश्वरूप
पेतमरुद्वयपुत्रा-	त्वेप	सुशिप्र
गोपिता)	निष्क	स्थिरधन्वन्
क्षिप्रपु	वध्रु	हवनश्रुत्
गर्तसद्	मित्रकम	हिरण्यत्वक्

सूर्यविशेषणें [ऋग्वेद]

अदृष्टन्	दूरार्थ	विश्वचक्षस्
अद्रिज	दुरोगयु	विश्वजिन्वन् (मित्रा-
अनमीशु	दुरोगसद्	वरुण)
अनवय	देवजात	विश्वदर्शिन्
अनिमिष	शुभक्त	विश्वधायस् (सूर्य,
अनृतद्विष	द्वादशाकृति	इन्द्र)
अन्तरिक्षसद्	वरुण (सूर्यमंडळ)	विश्वभ्राज्
अञ्ज	धारपूत	विश्वानर
अरिष्ट	धृतव्रत	वौलहरस् (प्रभूत-
अगृजिन	निर्णिज्	तेजस्वी)
अस्वभ्रज	नृपद्	वेदिपद्
अहन्त्य	पञ्चपाद	व्योमसद्
आदित्य	पतंग	शुचि
रक्ष	पन्थतम	शुचिपद्
ऋतज	पुरोपिन्	संवर्ग
ऋतानि	पुंरथ	सञ्चक्षाण
ऋतसद्	पृथुपाणि	सत्यसव
ऋतावन	भगभक्त (धनयुक्त)	सविमन्
क्षत्रिय	भूर्यस	सहस्रमघ
गभीर	मित्र	सूर्य
गोज	यतरास्मि	सूर्य (सूर्यलोक)
चित्रदुशीक	यतुन	सूर्यरास्मि
त्रिवर्तु	यातयज्जन	स्वाधी
दिवोत्सम	गुयुवि (पृथक्कर्ता)	हरिकेज
दोषधी	वरसद्	

हरित्य	हिरण्यव	हिरण्यसंद्
हिरण्यपाणि	हिरण्यविद्	हिरण्यहस्त

सामान्य देवताविशेषणें [ऋग्वेद]

अकवारि	आदेदिशान	ऋदूदर (सोम,
अकृत्तस्	आधुपायन् (सिंचन्,	इंद्र)
अग्निमिष	सूर्य	ऋभुमन् (प्रजावान्
अग्निजिह्व	आरेअष	इंद्र)
अग्निहोत्	आशुपलन् (जल-	एवया (रक्षणाय-
अग्रेप	दगामी श्येन)	गंता=विष्णु)
अजुर्थ	आशुपलन्	एहिमायस् (कपट-
अच्छिन्नपत्र	इतजति (अग्नि,	रहितविश्वेदेव)
अद्रुह	इंद्र)	कवप्रिय (स्तुति-
अद्विषेय (अग्नि,	इद्र	प्रियवपा, मारव)
पितर)	इंद्रस्त्व (ऋभु-	कोण (कुत्सितशब्द-
अधिक्षित	गण)	कारी)
अनपच्युत	इरावत (यमदू-	कृच्छ्रेषित
अनाभिदुह	त वि.)	कृष्टिष्ट (इच्छापू-
अनानत (मरुत्,	इलावत्	रक्त)
अग्नि वगैरे	इधुधु	क्रतुवित
अनूधस् (यावापृ-	इप्वी	क्रन्ददिष्टि (शब्दित
थिवो)	इहेहमातरा	गमनवायु)
अप्रभूर (अमृद)	ईक्य	क्षत्रश्री (वरुण)
अभिथी (अभिप्र-	ईशान	क्षुमती (दधिकान्व,
अणियवायु)	उक्थ्यशुभ	उपा)
अभिस्तुत	उग्रयाहु (इंद्र, मरुत्)	क्षेत्रासा (दधिका)
अमर्त्य	उदुबल (यमदूत वि-	गभीरवेपस् (सूर्य)
अभिन्नहन् (सोम,	उपमातिवनि (शत्रू-	गयस्कान (सोम,
अग्नि)	णाहंता)	वास्तोष्पति)
अमृतवंधु	उमयाविन् (इंद्र,	गातुवि (इंद्र,
अमृत्यु (अग्नि,	अग्नि)	सोम)
धेनु)	उरुक्रम (लांबलांब-	गाथानी (इंद्र, वृह-
अमृत्र	पावले टाक-	स्पति.)
अंतिवमा (सर-	णारा)	गिर्वेण
स्वती)	उल्पाय	गूर्तवसु (हातांत
अरथ (मरुत्,	उत्थाकि	द्रव्य वेऊन उभी
आप)	उरुगंत	असलेली शुदेवता)
अरिगृते (वरुण)	उरुची (वाच्)	गोकाम
अरिगृतेमि (अहि-	उरुणस् (यमदूतवि.)	गोजात
सितायुवो	उर्वरासा (इंद्र,	धर्म्येष्ट
तार्क्ष्यः)	दधिका)	धृतपदी (दीप्तपदोप-
अरिष्टमर्मन्	ऊर्जयव (अपात-	ताभारती)
वरुणप्सु (वरुण,	पात्)	धृतपृच्छ (धृतसंपृच्छे-
उपा)	ऋभुयव	यावापृथिव्यो)
अवसाना (वरुणदि-	ऋभुय (ऋभु)	धृतश्री (यावापृ-
तविद्युत्)	ऋजसान	थिवी)
असुनृप (यमदू-	ऋतह	धृनामुती
तवि.)	ऋतव (वरुण)	चकि (इंद्र, वरुण)
अस्त्रप्रज (अग्निद,	ऋतायिनी (सत्य-	चमदान
आदित्य, मि-	युक्त)	चक्रुम्वत् (नृत्यु)
रण)	ऋतावरं	चतुरंग
आच्छद्विधान	ऋताश्रय	चर्पणीसह (वरुण)

चाक्षम (ब्रह्मणस्पति)	धृष्टु (इंद्र, अग्नि, सोम)	मन्दान (इंद्रायी)	शतनीथ (ओम, इंद्र)	सत्यराधस् (अग्नि, सत्यशुभ)	सहुरि (मन्म, मुन्यु, सूर्य,)
चित्तगर्भा.	धृष्टुषेण (इंद्र, वरुण.)	मन्युमी (इंद्र, बृह-स्पति)	शतपत्र (बहुविध-वाहनः बृह-स्पतिः)	सन्नासह (बहुनां-पराभाविता)	सह साधुर्कर्मन् सिषासनि. सुकर्मन् (वाज)
चित्राशु	ध्रुवक्षेम नाधसी	महिनवत् (इंद्र, वि-श्वेदेव)	शनुहन् (शची-पुत्राः)	सनद्वाज सपर्येण्य	सुजिह्व सुदानु. सुवर्हिष् (अग्नि, मरुत्)
चित्रोति (अत्र)	निमेषमान (इंद्र, मरुत्)	मित्रपति यक्षभृत् (हविरा-दिक् दधानः)	शन्तम (सुखकर)	सप्तहोतृ (अग्नि, आदित्य)	सुमिष्य सुसंस (अग्नि, क-रुण)
जनयोपन्	नियुत्वत् (इंद्र, मरुत्)	यक्षिन् (यजनौय वरुण)	शम्भु शुक्रपूतप (शुक्रपूत सोम वायु.)	समाराण (नदी)	सुदुत सुव्यंती सप्रदातु
जनिवत्	नीलशृष्ठ (अग्नि, बृहस्पति)	यजत (पूजनीय = इंद्र, आदित्य)	शेष्टथ श्रुतरथ श्लोकयंत्र	ससुद्रज्येष्ठ (आप्)	स्मद्रातिवाच् (यज्ञ-मानप्रियकारी.)
ज्यायस	नृमनस् (इंद्र, आ-दित्य)	यजत्र (यजनौय)	श्वेत् सकेत (तेजस्क)	सहवन् (अग्नि, इंद्र)	स्वतवस् (स्वायत्त-वत्)
ज्योतिर्जरायु (मेघ-गर्भ-वेन)	नृशंस नृसाचः पञ्जहोषिन् (इंद्रायी)	यज्ञकेतु यज्ञनिष्कृत् यज्ञबधु यज्ञवनस् (वरुण)	श्वितीची (प्रकाश-मान्)	सहसामन् सहस्तम सहस्तोम	स्वधावरी स्वचवत् स्वप् (सुकर्म)
ततुरि (इंद्र, वरुण)	पनिष्ठ (स्तुत्यतम)	यज्ञसाध (अग्नि, इंद्र)	श्वेत सकेत (तेजस्क)	सहस्रचक्षस् (वरुण, सोम)	स्वप्रनशन हरिवर्षस् (इंद्र, पृथ्वी)
तत्सिन	पौदस्वती (आपो-देवता)	येचक्षस् (मित्रा-वरुण)	सन्ध सजानान सतोमहत् सत्य सत्यतर सत्यताति सत्यधर्मन् (सूर्य, प्रजापति)	सहस्रजिह्व सहस्रगोथ (सोम, इंद्र.)	हव्यसूद
तुप्यपद् (दधि-कावा)	पुरादर्मेन् (अग्नि, इंद्र)	रथप्र (अग्नि, वायु)		सहस्रेतवस् (अग्नि, सोम)	
तुर्वेणि	पुरस्कृत पुरुषप्रतीक पुरोयावन् (अग्नि-सोम)	रथयावान रेतोधस् (सोम, पर्जन्य)		सहस्रसातम (अग्नि, इंद्र)	
तुविमीव	पुतक्रता पूर्वपा (वायु)	रेवती लोककृत् (इंद्र, सोम)		सहस्राक्ष (अग्नि, हवि, इंद्र)	
तुविष्मत् (इंद्र, बृह-स्पति.)	पूर्वेयावन् पृथुशुका (पृथुज-घना = सिनीवाली)	वरुणी (उपद्रवानां वारायित्री.)			
त्रिबर्हिष्	प्रजोपति (वरुण)	वसु (कल्याण-कारी)	अकूरंकार अग्निजिह्वा (विश्वे-देवावि)		
त्रिमातृ	प्रतरितु (वर्षयितु)	वस्य (सोम, इंद्र)	अग्निमुख अग्नीषोम अग्नेयु (आप)		
त्रिषधस्थ	प्रथममाज् प्रयस्वन् (अन्नवत्)	वामजात विचारिणी (पृथ्वी)	अङ्गार अपायकाशिनी अपूतपा अप्राशिनि (पूषन् विशेषण)		
त्वष्टमत्	प्रसवितृ प्रियरथ प्रियम्रत बहुसुरी (बहुप्रजा-जनयित्री-सिनीवाली)	विभूतयुग्म (इंद्र, विष्णु)	अवर्ष अवर्षुक आगोमुग् (अग्नि वि०)		
त्वेषसंश्	वृहच्छ्रयस् बृहती बृहद्भि (अग्नि, ऋतु)	विश्वकृष्टि (वैश्वानर, मरुत्)	उपरिषद् उपश्रोतु (वायु वि-शेषण)		
वक्ष (ऋभू)	वृहद्भि (वायु)	विश्वदर्शन (अग्नि-वरुण)	उरगाय उरसोस ऋतज्ञ ऋतप्रजात (बृह-स्पति)		
वस्युर्हंतम	भूरिपाश भूर्णे (नेता)	विश्वदेव्य विश्वसौमग (अग्नी-पूषन्)			
दंश् (उपक्षय-कारिन्)	मधुदुहं (द्यावा-पृथिवी)	विषुष्टु वीरुद्धेयस् (ब्रह्म-णस्पति)			
दाधुवि (धरित्री)	मनस्वत् मनोजवस् (अग्नी, इंद्र, मरुत्)	वृषभर (वृष्टिहर)			
दिविक्षित (सूर्याच-द्रमस्)	मंतुम (इंद्र, पूषन्)	वृष्टिथु			
दीर्घाधिय					
दुष्टरीतु (अग्नि, इंद्र)					
देव					
देवजामि					
देवता					
देवताति					
देवत्र					
देवपुत्र					
देवयत्					
देवयति					
देवाची (देवान्मूल-यत्किपा)					
देवोदेव.					
धारयत्कवी (द्यावा-पृथिव्यौ)					
धृतदस् (मित्राव-रुणौ)					
धृतप्रत (वरुण)					

[तै. सं.]

दुर्हणाय दूहश् (सूर्यरूप सोमाचं विशेष-यण)
 देव देवजाति (आदित्य, लोक, सलेक, सुलेक, केत, सकेत, सुकेत, विवस्वत् आदि-ति, देवजाति,)
 देवताती देवपुत्र (द्यावापुत्र-विशेषण)
 देवलक्ष्म (देव-चिह्न)
 देवविश देवप्री देवधू (देवना-पित)
 देवस् देवसेन

देवी	विशेषण)	शुक्ल.	आधुनि (पुनर्वि- शेषण)	दस्युहन्	महागण
धरुण	भुवनपति (अग्नि- भ्राता)	शुचिप	आत्मद	दिवाकर	मायी (वरुण)
धर्मपति (वरुण, विशेषण)	भूरिदावत्तर (इन्द्राग्नी विशेषण)	शुद्धाशुव्	आनशान	दिव्य	मास्त (मरुद्भिः)
धर्मसू	मलम (अग्नि, रुद्र व इन्द्र)	शुत	आयुष्पली	देवकृत	मित्रराजन्
गरान्धिष्	सक्रतु	संज्ञावभाग	आर्द्रदानु	देवगोप	मृतभ्रज (वरुणवि.)
नानास्य	सत्यवाच्	सक्रतु	आर्द्रपवि	देवगोपा	यज्ञकाम
निप्राभ (सूर्य- विशेषण)	सत्यसव (सूर्य वि- शेषण)	सत्यवाच्	इन्द्रपुत्रा (एका- ष्टका)	देवजुतम्	यज्ञवाहस्
निष्कृतिगृहीत	मनुष्यचर (अग्नि- नौ वि.)	सत्यसव	उग्र	देववधु	यत्काम
निमोय	मरीचिप	समृतयज्ञ	उग्रधन्वन्	देववतीति	यातुर्जमन
निर्वैरुण	महादेव	सर्ववीर	उग्रबाहु	देवजनि (देवतो- त्पातिस्थान)	रत्नधा (सूर्यवि.)
नूतन (नवे यम- दत्त)	महामनस्	सर्वोयुग् (गायत्रीवि- शेषण)	उग्रायुध	देवी	रातहव्य
नवत्सल (ऋत्वि- भूपमनुष्यैर्युक्ता देवाः)	मित्रामह	सवनभाज	उत्तुद	दोह	राष्ट्री
पश्चात्तद	मृत्युचक्षु (यम- दत्त)	ससङ्केदस् (मंत्राभि- मानी देवता)	उपरिस्पृक्ष	द्यावापृथिवीवन्	स्वमवक्षस् (मरु- द्विशेषण)
पुनर्मेष (बृहस्पति विशेषण)	मेघ्य.	सहुरी.	उत्तवक्षस्	ध्यास्यु	लोकरुत्
प्रतर	यज्ञिष्ट.	दुपाणि (सिनेवाली विशेषण)	उत्तवा	धृतप्रत (इन्द्राव- रुण)	वरुण (वरुणपा- शवि.)
प्रसूवरी (महा- नाम्नी विशे- षण)	यज्ञपति	सुपाव	उशती	नष्टवीर्य (वरुण विशेषण)	वायशान (मधुक- शावि.)
प्रस्तरेष्ट विश्वदेव	यज्ञमुष् (यज्ञीवधातक देव)	सुप्रायण	ऋतव	नाकपाळ	विजानन्
प्रातयुज (अग्निना विशेषण)	यज्ञहन् (यज्ञ विधा- तक देव विशेष.)	सुसंगल	ऋतश्च	निमीवन्ती	विजावत्
प्रातःसवनभाग (सवितृ वि.)	यमनेत्र	सुमेधस् (सवितृ विशेषण)	ऋतस्य (सूर्य वि.)	नृचक्षस्	विद्यु (सूर्यवि.)
बलदा (प्रजापति विशेषण)	वर्ष (पर्जन्य विशे- षण)	सुपेण	एकरूप	पतंग (सूर्य. वि०)	विदराण (अंगिरा- देवाचै वि.)
धनुषुधरी (धनुषां यज्ञानां सवित्री = सिनेवाली)	वाजयन्त	सूरि	ओत (इन्द्राग्नी)	पथिकृत्	विदित (मरुद्भिः)
धृज्ज्योतिष्	वामनोप.	सुसौ	कल्पाणी	पथि	विदेय
धृद्वयस्	विचर्यणि (सोम, अग्नि)	सेनाजित्	कविकृत् (सवि- तृ वि.)	परमेष्ठिणा	विदेव
धृद्वयस्तिनेत्रा	वीर्यवन्त	सोमप	कावेरक	पवमान	विद्यनायस्
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्वकर्मान्	सोमभूत (विष्णु)	काम	पुत्रकाम्या	विमान
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्वदर्शीत्	सोमवत्	कृशयु (कृशप्रकाश सूर्य)	पुंरंधि	विराज
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्वदैवी (अग्नि- ति वि.)	सौम्य	केशिनी (रुद्रसेना विशेषण)	पुंरंधि	विश्वजित्
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्वधायास् (सात- रिधन्वि.)	सौरी	चोपिणी (रुद्रसेना विशेषण)	पुंरंधि	विश्ववार
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववार्	स्वधावन् (प्रजाप- तीचै विशेषण)	चतुरदी (देवशुनि विशेषण)	पुंरंधि	विश्वयज्ञ
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्ष	स्वपत्	जार (आदित्य विशेषण)	पुंरंधि	विश्वेशु
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु	स्वरित्र	जेता	पुंरंधि	वैराज
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु	स्वस्त्ययनी	तनुप	पुंरंधि	न (वरुण)
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु	स्वा	तपज	पुंरंधि	शततर्ह
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु	हरिकेश	तिमतेज	पुंरंधि	शतयोनि (सूर्य)
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु	हिरण्यगर्भ (क)	तिम्मायुध	पुंरंधि	शतहस्त
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु	हिरण्यजिह्व (सूर्य)	तिम्मेपु	पुंरंधि	शम्भु (से. प. वि.)
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु	हिरण्यपाणी (सविता)	तोषमान (वाय्वा- दित्य)	पुंरंधि	शाविपुञ्ज (इन्द्र)
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु	हुताद	त्रायमाणा	पुंरंधि	शिखण्डिन् (रुद्र- वि०)
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु		त्रिपथस्य	पुंरंधि	शितिपाद्
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु		त्वयोनि	पुंरंधि	शुभस्पति (अग्नि- वि.)
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु		त्वप्रतिसूर्य	पुंरंधि	शून्यैपिन् (निरु- तिवि.)
धृद्वयस्तिनेत्रा	विश्ववर्षसु			पुंरंधि	शूर्पग्राही (अ- दिति)

[अथर्ववेद.]

शोचिकेश (सूर्य)	सहस्रस्तुक	सौर्ण (सूर्यवि.)
संगमनी	सहस्राक्षरम्	स्वधाप्राणा (पेज- न्यपञ्जी)
सचित	सहीय.	स्वप्रनशन
सजोषस्	सातहन् (लाभप्र- तिबंधक)	स्वयंभू
सजगमान	सुक्रमन्	स्वयुक्
सत्यसंध	सुपक्ष	स्वाहा
सत्यसव	सुप्रकेत (वृह- स्पति)	हविर्द
सत्रसद्	सुप्रणीति	हव्यवाह
सधस्थ	सुवाहु (सिनी- वाली)	हिरण्यकेशी
सपत्नदंभन	सुप्रमा (सुयोगिन)	हिरण्यपक्षस्
सप्तनामन्	सुहवा (देवपत्नी)	हिरण्यपाणि
संभुजति (रुद्रसेना)	सुहुत	हिरण्यवक्षस्
सर्ववीर	सून्य (सूर्य-संबंधी)	हिरण्यहस्त
सर्वातिन	सोमपुत्रा	होडित
सवेदस्		हुतभाग
सहस्रचक्षस्		
सहस्रदक्षिण (पूषा)		

[वाजसनेयी संहिता]

मंथिप.

[संहितायास्य]

ब्राजवाहु.

ब्राजवाहुः—कौषितकी ब्राह्मणामध्ये (२. ८) मृत्यूचे वेद-
णारे हस्त अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. ब्राज ह्याचा अर्थ
ब्रज ह्या शब्दाप्रमाणे गोठा असू शकेल, विष्टा ब्राजिन् हा शब्द
पहा.

देवयोनि

अप्सरा, गंधर्व वगैरे [ऋग्वेद]

उर्वशी	आजादि)	सुजूर्णि
गन्धर्व	वायुकेश	सुने आणि
वाह्व (स्वान-	श्रेणि	हृदेचक्षु
	[तै. सं.]	
अग्नि	पुंजिकस्थला	वंहि (अप्सरा)
अधिपति	पूर्वविति (अप्सरा)	वात
अङ्घारिन्	प्रम्लोचंती (अप्सरा)	विश्वसामन्
अनुम्लोचन्ती (अ- प्सरा)	वम्भारि	विश्वची (अप्सरा)
अप्सरस्	वेकुरि (भद्रकृत्	शोचयंती (अने- कअप्सरा)
आयु (अप्सरा)	गंधर्वनाम)	सहजन्त्या
उर्वशी	मीर (अप्सरा)	साध्य
ऊर्ज	भुज्यु	सुपुत्र (सुंदर मुख)
काम	सूः (अप्सरा)	सुहस्त
कृतस्थला (अप्सरा)	आज	सूर्य (सूर्यराक्षी विशेषण)
कृशानु	मत्र (मन)	स्तवा (अप्सरा)
क्रव्य (गंधर्वनाम)	मुदा (अप्सरा)	स्वान
गन्धर्व	मृत्यु	हस्त
गन्धर्वाप्सरस्	मेनका (अप्सरा)	हंति
धृताची (अप्सरा)	यज्ञ	
चंद्रिम् (अप्सरा)	यातुधान	
निर्लिप्त	रुच (अप्सर)	
पर्जन्य	वज्रिन्	

[अथर्ववेद]

अनुप्रोक्त	ग्लहेकृतानि कृष्णा	शफास्रज
अनुसर्ष	चित्ररथ	शोरभ
अप्सरापति	दिविचर	शोरभक
अमर्त्य	देवजन	शेवृध
अवकाद (शेवाळ- खाणारा)	देवजामि	शेवृधक
असुतृप	नक्षत्रिया	श्वन्वती (कुत्रे वे- ऊन हिडणारी अप्सरा)
आकिरन्ती	नलदी	संवसव
आनान्दिनी	पीला	संजयन्ती
आरेभाण	पुण्यगन्धि	सर्प
उप्रपश्य	पुण्यजन	साधुदेविनी
उभिन्दती	प्रमन्दनी	साध्य
औक्षगन्धि	प्रमोदिनी	सावती (अप्सरा)
गन्धर्वतु	प्रोक्त	स्वाभाग
गन्धर्वाप्सरस्	राक्षजितेयी	हविर्द
गंधर्वा	राष्ट्रभूत	
गुग्गुल	विचिन्वती	

[वाज. सं.]

किंपुरुष

[संहितेतर]

शकुन्तला (अप्सरा)

हृदेचक्षुः—ऋग्वेदामध्ये एका ठिकाणी आलेल्या या शब्दाचा
अर्थ जॅक्सनचे मताने 'भुतांचे कोळीत' असा आहे.

औक्षगन्धिः—(वैलाच्या चरवीचा वास असलेली) अथर्व-
वेदांत हे एका अप्सरेचे नांव आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो. आणखी
दुसरी नावे आहेत त्यांपैकी गुग्गुल आणि नलदी ही स्पष्ट वनस्प-
तीची नावे आहेत. ऋण्ट हेंही नांव एकाद्या ख्यासिक वनस्पतीचे
द्योतक असावे असा तर्क आहे. त्याच संहितेत 'औक्ष' याचा
'वैलाची चरवी' असा अर्थ दिला आहे.

पीलाः—अथर्ववेदांत एका अप्सरेचे हे नांव आलेले आहे असे
मॅकडोनेल म्हणतो. त्याच ऋग्वेद आलेल्या नलदी व गुग्गुल या
दोन शब्दांप्रमाणे हे हे एखाद्या वनस्पतीचे नांव असावे.

प्रमन्दनीः—अथर्ववेदांत हे एका अप्सरेचे नांव आलेले आहे.
आधी याचा अर्थ बहुधा 'फोणती तरी एखादी 'सुगंधी वल्ली'
असा असावा. कौशिकसूत्रांत याचा हाच अर्थ असावा असे
वाटते.

शोरभ, शोरभकः—अथर्ववेदांत सापाचे किंवा राक्षसाचे हे नावे
आलेले आहे.

शेवृध, शेवृधकः—अथर्ववेदांत सर्प किंवा राक्षस या अर्थी
ही नावे आली आहेत.

किंपुरुषः—शब्दशः 'कोणत्या प्रकारचा मनुष्य,' हा शब्द ब्राह्म-
णांत वानर म्हणजे नकली मनुष्य या अर्थी आला आहे. वाज-
सनेयी संहितेत हे बहुधा हाच अर्थ असावा. रथ म्हणतो हा शब्द
तुच्छ किंवा तिरस्करणीय मनुष्य या अर्थी उपयोगांत आला
असावा. मॅक्समुलर 'रानदी' असा अर्थ करतो,

‘शकुंतलाः—शतपथ ब्राह्मणांत नाडपितृ येथें भरताले जन्म देणाऱ्या अम्तरेचें हें नांव आलेलें आहे. वेवरच्या मतानें नाडपितृ हा शब्द नाडपिति असा असावा व तो ‘शकुंतलेचें’ विशेषण असावा.

पितर व पितरसंबंधी. [ऋग्वेद]

अग्निदग्ध	कव्य	पितृतम
अग्निष्वात्	दक्षपितृ	पितृवत्
अंगिरस्	दशमन्	पितृवित्
अंगिरस्वत्	दशग्विन्	पितृपद्
अथर्वन्	देववन्	पित्र्य
अग्निदग्ध	नाराशत्	पित्र्यवती
ऊम	पञ्च	भृगु
ऋक्	पितृकृत्तर	साम्य

[तै. सं.]

अग्निष्वात्	चित्रलेन	सतोवीर
अमृग	पितर	सुदेव
इषुवत्	वर्हिपद्	सोमप्रतीक
उष	ब्राह्मण	सोम्य
ऊम	वयोधस्	स्वमानु
ऊरुश्चित्	मातसाहस्	स्वादुपंसद
गभीर	शक्तिवत्	

[अथर्व वेद]

अग्निदग्ध	पितृ	वधूदर्श (वधुला पाहणारे)
अग्निदग्ध	पितृमत्	
अग्निदग्ध	पितृसदन	सनीड
उक्थवात्	पूर्वज	स्वंग
कव्यवाहन	पृथिविसद्	हविरद्
धर्मसद्	वर्हिपद्	हविष्.
दिविपद्	रातिवाच्	

‘अग्निदग्ध—हें नांव (अग्निना दग्ध) चितेमथें जाळून जी मृत गरीरें भस्म होत होती त्यांना लावले जात असे. प्रेतांची जी दोन प्रकारची व्यवस्था लावतात त्यांपैकी ही एक आणि दुसरी पुरणें (अग्निदग्ध—अग्नीने न जळलेले) ही होय. प्रेतांची व्यवस्था करण्याच्या आणखी दोन पद्धती अथर्ववेदांत सांगितल्या आहेत एक फेंकून देणें (परोक्षाः) आणि दुसरी प्रेतांना उघड्या जागेत ठेवणें (उद्दिताः). ह्या शब्दांचा बरोबर खात्रीलायक अर्थ सांगता येत नाहीं. क्षिप्र म्हणतो की इराणी लोकांत पशूंना खाण्याकरितां म्हणून प्रेत फेंकून देण्याची जी चाल आहे तिचें आणि पहिल्या शब्दाचें साम्य आहे आणि दुसरा शब्द निराश्रित म्हातारे (ऋ. ८. ५१, २) जेव्हां निष्काळजीपणानें वागाविले जातात त्यांना लागू पडतो, व्हिडने म्हणतो की दुसरा शब्द कसल्यातरी उंच चवुतऱ्यावर मृत शरीर ठेवतात त्याला लागू पडतो. असे स्पष्ट दिसतें की मृत मनुष्यास त्याच्या कपड्यांसह त्याच्या हातांत धनुष्य देऊन पुरीत असत. आणि चवुतकट्टन रानट्री लोकांत बायकोला नवऱ्याबरोबर जाळावयाची जी चाल आहे तीदेखील त्या देवी

अमलांत होती असें वाटतें. परंतु वैदिक कालांत ह्या दोन्ही चालींत वरीच सुधारणा झाली आहे. मृताचा मुलगा मृताच्या हातांतून धनुष्य काढून प्रेतो आणि मृताच्या पत्नीला मृतापासून मृताचा भाऊ अथवा त्याचे भास यांनीं दूर न्यावयाची चाल वैदिक काली असल्याचें आढळतें. मृत मनुष्य व जिवंत माणसें यांना वेगळे करण्याकरितां त्यांच्यामध्ये एक दगड ठेवीत असत. अथर्ववेदांत (१८. २, २५) प्रेतें ठेवण्याच्या पेटीचा संबंध आलेला आहे. दोन्ही संहितेंत मातीचें घर (भूमिगृह) असा उल्लेख केलेला आढळतो. ओल्डेनवर्गच्या मताप्रमाणें मृतांस जाळण्यानंतर त्यांचीं हाडें राहतात तीं पुराव्याचीं म्हणून पुरणें हा शब्द जोडिला आहे परंतु हा अर्थ घट्टन पुरणें आणि जाळणें यांतील फरक नाहींसा करणें अयोग्य आणि अशक्य आहे कारण जाळणें आणि पुरणें हीं दोही कामें एकाच वेळीं घांस देशांत पुष्कळ वर्षेपर्यंत होत होती. तथापि प्रेताला अग्नि देणें ही चाल देखील सर्वसाधारण होती व ती पुढें वाढत गेली. कारण परलोकां मिळविण्याकरितां प्रेताला दही लेपून, कपडे घालून आणि भूषणें चढवून जाळण्याची जी चाल होती ती चुकीची होती असें छांदोग्य उपनिषदांत वर्णन आहे आणि वाजसनेयी संहितेंत जे प्रेतसंस्काराचे मंत्र दिले आहेत त्यांत फक्त दहनाचाच विचार केला आहे. येथें पुरणें यासंबंधी जे मंत्र आहेत त्यांत फक्त श्मशानांत राख पुरण्याबद्दलचाच उल्लेख केलेला आढळतो. ऋग्वेदांत जें प्रेतसंस्कारविषयक सूक्त आहे त्याबद्दल आपणांस असें झाल्लें कीं प्रेताला चरखीत ठेवीत असत आणि प्रेताला परलोकाचा रस्ता दाखविण्याकरितां प्रेताबरोबर एक वक्करा जाळीत असत, प्रेताला परलोकां जातांना बसून जाण्याकरितां त्याच्या बरोबर एक बैल जाळीत असत असा अथर्व वेदांत (१२. ३, ४८) उल्लेख आहे. जरी मृताचे डोळे सूर्याकडे जातात, श्वास वायूकडे जातो अशी कल्पना होती तरी मृत मनुष्य पुन्हा सर्व अवयवांसह जिवंत होतो असाहि समज असल्याबद्दल शवपथ ब्राह्मणांत (४. ६, १, १) उल्लेख आहे. प्रेतानें पुन्हा पृथ्वीवर येऊं नये म्हणून त्याला जाळण्यापूर्वी अथवा मृदमाती देण्यापूर्वी त्याच्या पायाला फासा किंवा विडी अटकवीत असल्याबद्दल अथर्ववेदांत (५. १९. १४) उल्लेख आहे.

पिशाच [ऋग्वेद]

पिशाचि

[तै. सं.]

पिशाच

[अथर्ववेद]

अचस्	बंधक)	अपाक्रेष्ठ (पाकडा-लास्य)
अधवि	अलिङ्ग	उद्वर
अचिन्	अपाहू	उरुड
अनागोहत्या (हत्या)	अष्टापदी	एकवादी
अनागम	असमृद्धि (हत्या)	ककुभ
अयाशु	आगिरसी (हत्या)	कस्मा
अराट्की	आण्डाद्	कुहन्ध
अराय (दानप्रति-	आतोदिन्	

कुक्रूरभ	दुर्गात्री	हपित
कुक्षिल	द्विजिह्वा	लींशथा
कुचर	द्यास्य	लोहितास्य
कुणप	धृमाक्षी	वला
कुनखि	धृष्णु	वलगिन्
कुपायकु	नस्वती	विकेय
कुंभमुष्क	निर्देहनी	विधौवस
कुल्मल	निःसाला	व्यैलव (चमत्कारिक
कुसूल	पंचपाद	आवाज कर-
कूलवजमावृता	पश्चात्प्रपद	णारा.)
कृत्या	पुरःपाणि	शकधूमज
कृशुकर्णा (डोळे व	पुरोमुस	शकंभरस्य मुष्टिहन्
कान वंद कर-	पृषातकी	शकुल
णारी)	प्रहासिन्	शपथेय
कृपणा	फलित	शाल
कृष्णा	वस्तवासिन्	शीर्षेष्वती (कृत्या)
केशव	वस्ताभिवसिन्	शूद्रकृता (कृत्या)
कृन्दा	ब्रह्मभिःकृता (कृत्या)	सदान्वस्
क्रीवाइव प्रवृत्त्यन्त	मकक	सदान्वाक्षयण
खर्ववासिनी	मगुधी	सुलाभिक
खलज	मगुन्धी	स्तंभे ये कुर्वते
गर्दभनादिन्	मदमद	(ज्योतिस्)
ग्राहि	मूलि	लिम
तिरीटिन्	थातुधान	लीकृता
तौभिलिका	रक्षस्विनी	स्वयंकृत
दुर्गन्धि	राजकृता	हस्ते शृंगाणि विभ्रत

पिशाचः—ऋग्वेदांत हा शब्द पिशाचि या रूपांत एकदा (१. १३३, ५) आला आहे. अथर्ववेद व तदुत्तर ग्रंथांत उल्लेखिलेल्या राजसत्पैकीं एका जातीचे हें नांव आलेलें आहे. तैत्तिरीय संहितेत त्याचा संबंध राक्षस व असुर यांच्याशी लावला आहे व ते देव, मनुष्ये व पितर यांच्या विरुद्ध असत असें म्हटलें आहे. अथर्ववेदांत त्यांना कर्चे मांस खाणारे म्हणजे कव्याद असें म्हटलें आहे व याच व्युत्पत्तिशास्त्रदृष्टीने पिशाच शब्द झाला असावा. त्रिभुवन म्हणतो त्याप्रमाणें पिशाच लोक मानवांचे शत्रू असून ते हिंदुस्थानाच्या वायव्य सरहद्दीवर राहणाऱ्या लोकांप्रमाणे असावेत. कारण हे सरहद्दीवरील लोक वरेच दिवसपर्यंत कर्चे मांस खाणारे (कदाचित् हे नरमांसभक्षक नसतील परंतु यज्ञाच्या वेळीं नरमांस भक्षण करणारे असू शकतील) म्हणून प्रसिद्ध होते. पण ही विचार-सरणी चुकीची दिसते. हे पिशाचलोक म्हणजे काल्पनिक मनुष्योपजोवी भुतें असावीत. जेव्हां ते मनुष्यजाति म्हणून सल्लेखिले जातात तेव्हां त्यांना मुद्दाम तिरस्कारानें पिशाच हें नांव दिलेलें असतें. मागाहूनच्या वैदिक कालांत पिशाचवेद किंवा पिशाचविद्या म्हणून प्रसिद्ध आहे.

मककः—अथर्ववेदांत हा शब्द एकदांच आला आहे व तो कोणत्या तरी अज्ञात प्राण्याचा वाचक आहे. कदाचित् विशेषणार्थां हि असू शकेल व त्याचा अर्थ वे वे करणें असा असावा.

मगुधीः—दुष्परिणामास हांकून लावणें या अर्थां अथर्ववेदांतील एका ऋचेत हा शब्द आला आहे. तेथें या नांवाच्या साधीचा

उल्लेख केला आहे. या ऋचेच्या प्रभावानें मगुधी कन्यांना गोड, गाढा आणि घर सांपासून हांकून लावतां येतें. आतां मगुधी हा कोणी प्राणी, जंतु अथवा ही राक्षसी हें निश्चित सांगतां येत नाही.

असुर

असुरविशेषनामै व विशेषणै [ऋग्वेद]

अंहुर	रुणगर्भ	मृगय
अदेव	क्षपावत्	मुप्र
अदेवत्रात	कोकयातु	यशसह
अनशीनि	गृध्रयातु	रक्षस्
अनाम्	ग्रथिन्	रक्षस्त्व
अनिन	सुगुरि	रक्षस्विन्
अनिन्द्र	जनमक्ष	रक्षोयुज
अनुत्तमन्यु	जंभक	रुधिका
अपि	जल्य	रौहिण
अप्रज	जलाप	बंगद
अवुध्य	जसुरि	वर्चिन्
अयज्ञ	जातस्थिर	बल
अयज्यु	जीवगृभ	वित्तजानि
अयज्वन्	तप्त	वीरयु
अरु	तमांगा	शुकद्वारस्
अर्क	तमोवृष	शुकयु
अरुद	तस्तभ्वान	शुक्य
अशुप	तापयिष्णु	शुचीवत् (वरशि-
अश्र	तृणस्कंद	खपुत्र)
अश्व	त्रिशर्धन्	श्रुत्र
असुतुप	त्रिशोषन्	श्रुत्रतर
असुर	दभीक	वृत्रपुत्र
असुर्य	दानव	वेतसु
आहिगोप	दानु (असुरमाता)	वेश
आहिभातु	दानुमत्	वैरप
आहिमन्यु	दासी	व्यंस
आहिमाय	दुर्णीमन्	ब्रन्दिन्
आहिशुम्भ	दुर्वुद्धि	ब्रय
आतुजी	दुर्विदत्र	हंवर
आसुर	दुवोयु	शाद
इन्द्रशत्रु	दभीक	शुगुलक्यातु
इलीविश	देवनिद	शुष्ण
उरण	देवशत्रु	श्रुतप
उल्लूकयातु	धुनि	श्वयातु
ऋक्ष	नमुचि	पळक्ष
एमुश	नववास्तव	सत्यधृत
और्णवाभ	नार्मर	सत्रापाह
करंज	निकृति	सत्राहन्
(अ) कवारी	पटगभि	सवक
कुयव	पाणि	सल्लक्ष
कुयवात्	पपुरी	सहवसु
कुवित्त	पर्णय	सुपर्णयातु
कुपवा (स्त्री)	पिपु	सृविद
कुशुकर्ण	पिळना	स्वर्मातु
कृष्ण	पृथन्य	

[त. सं.]

अदेवयजनं	दस्यु	यज्ञतुर
अदेवी	धस्मन्	रक्षस्
अनुपनुत	नमुचि	राक्षस
अरहे	फंलिग	शंवर
असुर	मंगुरावत	सुरापान
एतदु	मके	सुवभोगु

[अथर्ववेद]

अदेव	जंमैयत्	पीयक
अनंगुर	जालाश	पुरःपाणि
अप्रचंका	जृणि (असुरी)	पुरोसख
अयासु	तंगल्व	मटमट
अहंड	तनंग	मरीमुश
अहृनी (राक्षसी)	तिरीट	मुनिकेवा
असुर	सुण्डिक	रक्षस्
अक्षिण	सुण्डेल	रुषुजिष्ठ
आधुर	तीविलिका	राहु
आधुरी	दातु	रोहिण
उदुवळ	दुनामन	धंगूद
उद्धर्षिन्	दुपीक	घल
१० कक्षीका	देवपीयु	वमिन्स
करंज	हृहुः	विप्रीव
कावव	शोधवाच	द्वत्र
कालकंज	शोधकारी	शकधूमज
किमीदिन्	द्वयास्थ	शंवर
कुंभमुष्क	द्विष्यत	शालुड
कुभीक	धुनि	शुण्य
कुयव	नमक	श्यावदत्
कुसुल	नमुचि	श्वकिष्किन्
कृष्ण	पंचपाद	संदनु
केशी	पणि	ससूत
खलज	पण्डग	सहश्र
घोरचक्षु	पर्णय	सुनामन्
चतुरक्ष	पर्यस्ताक्ष	स्तंज
चुमुरि	पविन्स	हविर्मथि
छायक	पिशुन	

[वा. सं.]

१४ जंमक

[संहितेतर]

१५ देवमलिभुज
१६ पार्थश्रवस्

१७ विभिन्दुक

१८ सनक

करंज:-है दभीतीच्या शत्रूचे नांव आहे. याचें व याचा मित्र धुनि अशा दोघांची नावे ऋग्वेदांत इन्द्राने त्यांचा पराभव केला म्हणून आली आहेत. इतर ठिकाणी या जोडाचा शंवर, पिपु आणि शुण्य या तीन नांवांवर (इंद्राने त्यांचा पराभव करून त्यांचे किले नष्ट केले म्हणून) उल्लेख आला आहे. हे लोक खरी माणसे

आहेत किंवा दानव आहेत हे ठरावीक अशक्य आहे. पण मनुष्या-बद्दल ही नावे असावी अशाबद्दल एकच अनुकूल पुरावा आहे तो हा की चुमुरि हे रूप अनर्थ मनुष्याच्या नांवाचें द्योतक आहे.

जरूथ:-ऋग्वेदामध्ये हा शब्द तीन वेळ आला आहे व त्याचा अर्थ 'अग्नीने पराभूत केलेला एक राक्षस' असा आहे. लुडविगला व ग्रिफिथला हे मत ग्राह्य आहे. हा एक शत्रु असून तो लढाईत मेलेला आहे. या लढाईत ऋग्वेदाच्या सातव्या मंडलाचा कर्तो वसिष्ठ हा पुरोहित होता.

दुर्णामन्:-'ज्याचें नांव वाईट झालेलें आहे' असा याचा अर्थ असून ऋग्वेदांत व अथर्व वेदांत रोग उत्पन्न करणाऱ्या एका राक्षसाचें किंवा एका रोगाचें हे नांव आहे. निदक्ताप्रमाणें याचा अर्थ किडा; असा असावा व हा अर्थ किडे अनेक रोग उत्पन्न करतात अशी जी समजूत आहे तिच्या धर्मुनच आहे. सुश्रुतादि वैद्यक ग्रंथांत दुर्णामन्चा सूक्ष्माच असा अर्थ आहे.

हभीक:-हें नांव एका माणसाचें किंवा राक्षसाचें असून याला इन्द्राने छार मारलें अशी हकीकत ऋग्वेदांत आली आहे.

धुनि:-इंद्राच्या शत्रूचें हें नांव आहे. याचें नांव चुमुरि-वरोवर ऋग्वेदांत आले आहे. हे दोघे दभीतीच्या उलट होते असें दिसतें. एतद्देशीय मूल लोकांच्या सुख्याचें बहुतेक हें नांव असावें.

पणि:-ऋग्वेदांत देवास हवि न देणारा व प्राज्ञाणास दक्षिणा न देणारा पण थीमंत मनुष्य असा या शब्दाचा अर्थ आहे. अशा तऱ्हेच्या मनुष्य मंत्रकर्त्या ऋषींना प्रिय होणें कधीहि शक्य नव्हतें म्हणून देवांना पणी लोकांवर हत्ता करण्यासाठीं विनंति केल्याचा व त्यांची कत्तल होऊन पराभव झाल्याचाहि उल्लेख आलेला आहे. पणि हा यज्ञ करणाऱ्यांच्या उलट, पक्षा कवडीचुंवक व द्वेष करण्यास योग्य अशा अर्थानें त्याला वृक म्हटलें आहे. काहीं ठिकाणीं पणी हे कायनिक पुष्प दिसतात. हे राक्षस असून यांनीं आकाशांतलें पाणी व गार्ह यांना अडवून ठेविलें म्हणून इन्द्राकडून सरमा त्यांच्याकडे गेली अशी कथा ऋग्वेदांत आहे. पणींमध्यें वृव हा श्रेष्ठ होता.

पर्णय:-ऋग्वेदांत दोन ठिकाणीं हें नांव आलें असून तें लुडविग म्हणतो त्याप्रमाणें एकाद्या वीर पुरावाचें किंवा इन्द्रानें पराभव केलेल्या राक्षसाचें असावें.

पिशु:-ऋग्वेदांत इन्द्राच्या शत्रूचें हें नांव आलें आहे. ऋजिश्वनाकरितां इन्द्रानें याचा वारंवार पराजय केलेला आहे. याच्या ताब्यांत बरेच किले होते व हा असुर असून दास होता. याचा संबंध नेहमीं काळ्या लोकांशीं असल्यामुळे याची प्रजा काळी होती असें याचें वर्णन आले आहे. राथ म्हणतो त्याप्रमाणें (पिपूला असुर हें नांव असल्यामुळे राथला असें म्हणण्यास आधार आहे) हा राक्षस होता किंवा लुडविग, ओल्डन-वर्न व हिलेब्रिट म्हणतात त्याप्रमाणें मानवी शत्रु होता हें

निश्चयाने सांगतां येणे शक्य नाही. पृ या धातूपासून हा शब्द आला असल्यामुळे याचा अर्थ प्रतिरोध करणारा असा होऊ शकेल.

^{१०}मृगयः-ऋग्वेदांत अनेक उताऱ्यांत याचा उल्लेख आला आहे. व त्याचा इन्द्राने पराभव केला असेंहि त्यांत म्हटले आहे. तो मनुष्यद्रोही होता हे लुङविगने मत् सुकीचे आहे. तो मृगाप्रमाणे राक्षस होता हे मात्र खरे.

^{११}रोहिणः-याचे नांव ऋग्वेद व अथर्ववेद यांमध्ये इन्द्राचा शत्रु दानव म्हणून आले आहे. हिलेवेटच्या मते या शब्दावरून रोहिणी नक्षत्राचा बोध होतो, पण असे मानण्यास भांगलासा आधार नाही.

^{१२}वृगूदः-ऋग्वेदांत मानवशत्रु किंवा राक्षस याचे हे नांव आहे.

^{१३}वचिन्-ऋग्वेदांत इन्द्राच्या शत्रूचे हे नांव आलेले आहे. या शत्रूला दास असे म्हटले आहे व त्याचे नांव शंकराचरोवर आलेले आहे म्हणून त्याला जरी असुर म्हटले आहे तरी तो या पृथ्वी-धरील शत्रु असावा असे वाटते. याचा वृथ्वावतादीहि संबंध असावा.

^{१४}वेतसुः-ऋग्वेदांत दोन ठिकाणी एकवचनी व एके ठिकाणी अनेकवचनी हा शब्द एका माणसाचे नांव म्हणून आला आहे. याचा इन्द्राने एकदा पराभव केला असे म्हटले आहे पण तो राक्षस होता असे मानण्यास कारण नाही. क्षिप्रच्या मते वेतसु ही एक जात होती व दशसु हा या जातीतीलच एक मनुष्य होता व त्यांनीं तृपांचा पराभव केला. परंतु हे उल्लेख असलेल्या ऋचा इतक्या दुर्बोध आहेत की त्यावरून काही एक अर्थ निश्चित होत नाही.

^{१५}वैशः-ऋग्वेदांत दोन अर्थां हे विशेषनाम आले आहे. हे जर खरे असेल तर हे विशेषनाम राक्षसाचे आहे किंवा दुसऱ्या कोणाचे आहे हे सांगणे कठीण आहे.

^{१६}शंवरः-ऋग्वेदांत इन्द्राच्या शत्रूचे हे नांव आलेले आहे. याच्या बरोबर शुष्ण, पिशु, वचिन् ही नावे आली आहेत. शंवराला एका ठिकाणी कुलितराचा मुलगा दास असे म्हटले आहे. दुसऱ्या एका स्थली आपण देवक (जवळ जवळ देवाप्रमाणे) झालो असे त्याला वाटल्याचा उल्लेख आहे. त्याची ९०, ९९ किंवा १०० नगरे होती असे वर्णन आहे. हा शंवर शब्दच नपुंसकलिङ्गी अनेकवचनी शंवराने किंते अशा अर्थाने वापरला आहे. याचा मुख्य शत्रु आतिथिव्य दिवोदास हा होय, कारण या दिवोदासाने इन्द्राच्या मदतीने शंवराला पराभव केला. शंवर हा कोणी खरा पुरुष होऊन गेला की नाही याबद्दल शंकाच आहे. हिलेवेटचे असे मत आहे की, दिवोदासाचा शत्रु म्हणून हा एक सरदार होता. त्याची मदत शंवराला नांवाच्या आंकड्यावर आहे आणि तो म्हणतो की, दिवोदासाचे वेडा ऋग्वेदीय सूक्तांत तो खराखुरा शत्रु मानला आहे. पण मागाहून

झालेल्या सूक्तांमध्ये उदाहरणार्थ सातव्या मंडलांत त्याला राक्षस बनवले आहे. कारण वैदिक काळाचे लोक अरेकोशिया देश सोडून हिंदुस्थानांत आले होते ही विचारसरणी जरी सोडून दिली तरी हिंदुस्थानांतल्या डोंगरांत राहणाऱ्या लोकांचा हा नायक असून शत्रु असावा हे शक्य आहे.

^{१७}सर्विदः-ऋग्वेदामध्ये इन्द्राच्या शत्रूचे हे नांव आलेले आहे. याचा अर्थ खराखुरा शत्रु असा असावा, कारण त्याची संस्कृत व्युत्पत्ति उपलब्ध नाही.

^{१८}स्वर्भातुः-ऋग्वेद व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत सूर्याला ग्रासणाऱ्या राक्षसाचे म्हणून हे नांव आलेले आहे.

^{१९}मर्कः-तैत्तिरीय, वाजसनेयी, मैत्रायणी वगैरे संहिता ग्रंथांत शष्ठाप्रमाणेच असुरांचा हा पुरोहित होता असे वर्णन आले आहे. मर्काचा उल्लेख ब्राह्मण ग्रंथांतूनहि आला आहे. हिलेवेट व हापकिन्स यांचे म्हणणे मर्क हा शब्द बहुधा इराणियन वळणावर असावा. तसेच ऋग्वेद व इतरत्र आलेल्या गृध्र आणि मर्क या शब्दांत पूर्ण ऐक्य असावे असेंहि हिलेवेटचे मत आहे. याला महीधराने (वा. सं. ७. १६ वरील टीका) शुक्रपुत्र म्हटले आहे. परंतु त्याला सवळ पुरावा नाही.

^{२०}कक्षीकाः-अथर्ववेद, वाजसनेयी संहिता आणि शतपथ ब्राह्मण यांत हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ राक्षस असा आहे. तथापि हरिश्चामी शतपथ ब्राह्मणावरील टीकेत ऋक्ष या शब्दाशी याचा संबंध जोडून त्याचा अर्थ अस्वल असा करतो.

^{२१}तिरीदिन्-अथर्ववेदांत हा शब्द आला आहे व तो एका राक्षसाला लाविलेल्या तिरोदिन् या विशेषणापासून बनला आहे. क्षिप्र, व्हिट्टे वगैरे पंडित व एतद्देशीय कोशकार यांच्या मते याचा अर्थ मुकुटाचे शोभलेल अथवा शिरोभूषण असा आहे.

^{२२}तौ विलिकाः-अथर्ववेदांत हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ अनिश्चित आहे. रॉयच्या मते याचा अर्थ पशुविशेष असा असावा. क्षिप्र व व्हिट्टे यांच्या मते हे एक लहान झाड असावे. सायणाचार्यांच्यामते याचा अर्थ रोगोत्पादक राक्षस असा असावा. ब्लूमफील्ड यांनी याचा अर्थ संदिग्ध ठेवला आहे.

^{२३}राहुः-सूर्याला ग्रासणारा एक राक्षस. अथर्ववेदांत याचा उल्लेख आला आहे. पाठ जर अनिश्चित आहे परंतु तेथे तो उल्लेख राहुस उद्देशूनच आला आहे.

^{२४}जंभकः-हे एका राक्षसाचे नांव असून तो व जंभ रोग उत्पन्न करणारा हे दोघे एकच. याचा वाजसनेयी संहिता व शांखायन आरण्यक या ग्रंथांतून उल्लेख आलेला आहे.

^{२५}देवमलिम्बुचः-‘देवांचा चोर’ हा शब्द रहस्याचे विशेषण आहे. पंचविंशब्राह्मणांत मुनिमरणनामक स्थली वैजानस नांवाच्या पवित्र ब्राह्मणाला त्याने ठार मारिलेला असा उल्लेख आलेला आहे. तो राक्षस होता असे उघड दिसते. पण तो मनुष्यहि कदाचिर असावा.

^{२६}पार्थश्रवस्- 'पृथुश्रवस्' चा 'वंज' जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत एका राक्षसाचे म्हणून हे नांव आले आहे.

^{२७}विभिदुक्- पंचविशवाह्मणांत एका राक्षसाचे किंवा माणसाचे म्हणून हे नांव आले आहे. याच नांवाच्या माणसापासून मेधातिथीने गाई हांकून नेल्या अशी कथा आहे. हांपकिनसच्या मतें हा शब्द मेधातिथीचे पितृप्राप्त नांव विभिदुक् असें असवे.

^{२८}सनक- जैमिनीय ब्राह्मणांत उल्लेखिलेल्या विभिदुकीयांच्या यज्ञामध्ये भाग घेणाऱ्या दोन काप्यापैकी (यापैकी एक नवक होता) एकाचे हे नांव आहे. लंडविगच्यामते ऋग्वेदांतील (१.३३.५) एका ठिकाणी या सनकांचा अंयाज्ञिक म्हणून उल्लेख आला आहे. पण त्याबद्दल थराच संशय आहे.

स्वर्गविषयक

स्वर्गनाम [ऋग्वेद]

आमेन्य (बोहो- कहन मोज- ण्यास योमय; अंतरिक्ष वि.) गो जीवलोक् तुम (आदित्य) त्रिदिव त्रिनाक	त्रिविष्टि 'दिव' दिवावसु (द्यु) दिवोजस यवि द्यु नमस् नाक	पृथ्वि लोक विष्टप् साप्त्य स्वर स्वर्ण (सूर्यलोक) स्वर्पति स्वर्मातु

[तै. सं.]

दिव्	नमस्	लोक
यवि	नाक	स्वर्ग
द्यु	पृथ्वि	सद

[अथर्व]

*पीलुमती

'दिव्'- याचा अर्थ आकाश असा आहे. सर्व विश्वाची विभागणी करून त्याचे पृथ्वी, अंतरिक्ष व स्वर्ग किंवा दिव असे तीन भाग ऋग्वेदांत कल्पिले आहेत. किंवा विकल्पाने द्यावाप्राथेवी (स्वर्ग व मृत्युलोक) म्हणजे सर्व विश्व अशीहि वांटणी केलेली आढळते. कारण अंतरिक्षाचा अंतर्भाव आकाशांत झालेला आहे. विद्युत्, पवन व पर्जन्य यांचा संबंध अंतरिक्षाशी येतो, व सूर्यचंद्रांचे परिभ्रमण वगैरे चमत्कार आकाशांत समाविष्ट होतात. अथर्ववेद व वाजसनेयी संहिता यांमध्ये आकाशाची कमान (नाक) पृथ्वि, अंतरिक्ष व दिव या तिन्ही नंतर व 'स्वः' 'ज्योतिः' च्या पूर्वी नवव्या भाग म्हणून धरली आहे. या विश्वाची तीन तऱ्हेची विभागणी पृथ्वी, वायू व आकाश हीं जीं तीन महातत्त्वे आहेत त्यांत प्रतिबिंबित झाली आहे. उदाहरणार्थ सर्वांत श्रेष्ठ (उत्तम) मध्यम (उत्तर) व सर्वांत कमी प्रतीचा (पार्थ) अशी स्वर्गाची वांटणी ऋग्वेदांत (५. ६०, ६; २६, ६; ६. ४०, ५०) केलेली आढळते.

अथर्ववेदांत तीन तऱ्हेचे स्वर्ग आहेत. उदन्नती, पीलुमती (याचा अर्थ अनिश्चित आहे) व प्रयौस् (या ठिकाणी पितर राहतात). स्वर्गाला वारंवार व्योमस् व रोचन् (तेजः पुंज आकाश) अशीं नांवां दिलेली आहेत. उत्तम स्वर्ग व इष्ट स्वर्ग यांना विभागणाऱ्या आकाशाला 'नाक' या शब्दाशिवाय 'सानु' विष्टप, पृष्ट, नाकपृष्ट, किंवा नाकसानु हीं नांवां ऋग्वेदांत आलेली आहेत. कधी तीन आकाशांचा (रजस्) व कधी दोहोंचाहि उल्लेख आला आहे. परंतु ही विभागणी कृत्रिम वाटते, एके ठिकाणी 'पद्वर्जांसि' असा उल्लेख आला आहे व त्याचा अर्थ स्वर्ग व पृथ्वी मिळून असा आहे. आकाशाला नेहमीच नांव अंतरिक्ष असे आहे. पृथ्वीचे जे तीन प्रकार कल्पिले आहेत ते छद्मा कृत्रिम आहेत. व या तिघांचे मूळ ज्याप्रमाणे पितरी हा शब्द आई व बाप दर्शवितो त्याप्रमाणे सर्व विश्वाचे तीन विभाग दर्शविण्याकरिता पृथिवीचा जो अनेकवचनी प्रयोग करण्यांत येतो त्या प्रयोगांत बहुतां करून असवे. पृथिवीला क्षा, रमा अशीं नांवां आहेत व तिला मही, पृथिवी, उर्वी, उत्तमा अशीं विशेषणेंहि आहेत. त्याचप्रमाणे 'इदं'-हें जग, अशा अर्थाने स्वर्गाची नेहमी तुलना केलेली आढळते. पृथ्वीच्या आकाराची तुलना ऋग्वेदांत चक्राची केलेली आहे व ती वाटोळी आहे असें शतपथ ब्राह्मणांत स्पष्ट म्हटले आहे. पृथ्वी व स्वर्ग जर एकच जोडली तर ती दोन पेले (चम्पा) एकावर एक ठेवल्याप्रमाणे दिसतील अशी कल्पना ऋग्वेदांत आढळते. ऐतरेय आरण्यकांत (३. १, २) पृथ्वी व स्वर्ग हीं अर्धी अर्धी अंज्याप्रमाणे आहेत असें म्हटले आहे. स्वर्गापासून पृथ्वीचे अंतर किती आहे हे दाखविण्यासाठी अथर्ववेदांत 'सूर्यपक्ष्याला पृथ्वीपासून स्वर्गाला जाण्यास एक हजार दिवस लागतात असा उल्लेख आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत (२. १७) 'एका बोध्याला एक हजार दिवस लागतील, असे म्हटले असून पंचविशवाह्मणांत (१६. ८, ९) 'एकोवर एक अशा हजार गाई उभ्या केल्या असता जितकी उंची होईल, तितकें अंतर पृथ्वी व स्वर्ग यांमध्ये आहे' असा उल्लेख आहे. क्षिरमर्या सतें वैदिक ऋषींना 'पृथ्वीच्यावर आकाशाचा एकच भाग आहे व पृथ्वीच्या खाली एकच भाग आहे' अशी कल्पना होती. पण क्षिरमरी दुसरी जी कल्पना आहे तिजबद्दल बळकट पुरावा नाही. ऐतरेय ब्राह्मणांत (३. ४४) असे तत्त्व प्रतिपादन केले आहे कीं सूर्य आपलें प्रकाशमय अंग रात्री मत्तः उलट वाजून पितृवितो व त्यामुळे त्याचा प्रकाश चंद्र व तारे यांच्यावर पडतो व हे करीत असतांना तो आपला पूर्वेकडील भाग पुनः आकृषीत असतो. ऋग्वेदांतहि (१. ११५. ५) हेच मत प्रतिपादिले आहे. वैदिक बाह्यग्रंथांत पृथ्वीची भूगोलदृष्ट्या विभागणी केलेली नाही. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत 'पृथ्वीचा मध्यविंदु लक्षप्राश्रवणाच्या उत्तरेस आहे व आकाशाचे केंद्र म्हणजे सप्तर्षि (ऋक्ष) नक्षत्र होय' असा उल्लेख आहे.

*नाक- ऋग्वेदांत व माग्राहून झालेल्या अथर्ववेद, वाजसनेयी संहिता वगैरे ग्रंथांत ज्याला नभोमंडल असें म्हणता येईल अशा अर्थाने हा शब्द आला आहे. हा शब्द नेहमी 'उत्तम' अथवा

‘तृतीय’ या शब्दावरोवर येतो. याचून असे अनुमान निघते की ज्याप्रमाणे दिव्, पृथिवी व अंतरिक्ष अशी विभागणी आहे त्याच-प्रमाणे स्वर्गाचीही तीन विभागांत वांटणी केलेली आहे. नाक हें आकाशाच्या रोचनावर व तिसऱ्या पृष्ठावर आहे. इतर ठिकाणी पृथ्वी, अंतरिक्ष, आकाश, नाक, स्वर्, ज्योतिष् असा क्रम आलेला आहे. ब्राह्मण ग्रंथांत (पं. विं. ब्रा. १०. १, १८) नाक याचें ‘न + अक = जेथें दुःख नाही तें स्थान’ असें स्पष्टीकरण केले आहे. कारण अशी कल्पना आहे की तेथें जे लोक जातात त्यांनां तेथें दुःखाचा त्रास पोंचत नाही.

३ स्वर्.—ऋग्वेद व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत सूर्य व प्रकाशमय स्वर्ग असा याचा अर्थ आहे.

४ पीलुमती.—अथर्ववेदांत उदन्वती व प्रयोः यांच्यामधील स्वर्ग या अर्थानें हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ ज्यांत ‘पीलु (परमाणु) भरपूर आहेत’ असा आहे.

अजीव सृष्टि.

पृथ्वी.

पृथ्वी नामें [ऋग्वेद]

अदिति	गातु	भूम
अवनि	गो	भूमि
इळा	गोत्रा	मधुवृध
उल्लक्षिति	भमन्	मही
उर्वी	जगत्	रिप्
ककुब्	जम	रुप्
कृचक	जमा	रेणु
क्षमा	दिति	रेकणस्वती
क्षा	दिवहज्मा	लोक
क्षामन्	निकृति	वर्धयन्ती
	पथा	वि
क्षामा	पवत्ता	शतर्चस्
क्षिति	पूषन्	समना
क्षोणी	पृथिवी	सुपायना
क्षमा	पृथ्वी	हरिधायस्
गव्युति	भूमि	ह्लादिकावती

[अथर्व वेद]

अग्रदन्तरी	उर्वी	वसुधानी
अजमन्	परिजमन्	विजमाना
अनुक्षरा	पुल्लो	विघरणी
आसितज्ञ	पृथिवी	विधु
इडा	प्रतिशीवरी	विश्वगर्मा
इन्द्रऋषभा	भूमि	विश्वभरा
उर्वरा	भूरिधायस्	विश्वगरी
उर्वी	भूरिधारा	वैश्वानरविप्रती
क्षमा	महिमत	वैश्य
क्षिति	मातरिश्वरी	सुभ्
क्षोणी	मेदिनी	सृष्टि
घृतसू	रसा	हविर्धाम
जगत्	रोदसी	हिरण्यवक्षा
वेशन	वरणवती	ह्लादिका

१ पृथिवीः.—ह्द पसरलेली भूमि अशा अर्थानें ऋग्वेद व तदनंतरच्या ग्रंथांत हा शब्द आला आहे. पुष्कळ वेळां ही देवता मानण्यांत येते. कित्येक वेळां ही एकत्रीत देवता मानली जाते व कित्येक वेळां याचापृथिवी अशी संयुक्त मानली जाते. नेहमीं तीन लोकांचा उल्लेख येतो परंतु आपण राहतां ती पृथ्वी सर्वांत श्रेष्ठ होय असें वर्णन येतें. पृथ्वीच्या सभोवार समुद्राचा कंवरपत्र आहे असें ऐतरेय ब्राह्मणांत (८. २०) म्हटलें आहे. निरुक्ताप्रमाणें (९. ३१) विश्व अनेक जगांतचें वनलेलें आहे व प्रत्येक जगांत एक एक पृथिवी आहे. शतपथ ब्राह्मणांत पृथ्वीला प्रथमसृष्टि असें म्हटलें आहे, व तिच्या संपत्तीचा उल्लेख केला आहे. शांखायन आरण्यकांत पृथिवीला ‘वसुमती=संपत्तीनें परिपूर्ण’ असें म्हटलें आहे.

२ भूमि अथवा भूमिः.—हा जमीन या अर्थानें नेहमीं येणारा शब्द आहे. ऋग्वेद व तदनंतरच्या ग्रंथांत हा बरोबर येतो व तो पृथ्वी या अर्थानें असतो. देवानें आर्यांस दिलेल्या जमीनीवद्दल व देणगीदाखल दिलेल्या जमीनीवद्दल हा शब्द उपयोगांत आणला आहे.

३ लोकः.—ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत याचा अर्थ जग असा आहे. अथर्ववेद व ब्राह्मणग्रंथ यांत तीन लोकांचा उल्लेख आला आहे. अर्थ लोकः (हें जग); आणि याच्या उलट अशी लोकः (पलीकडीलजग=स्वर्ग) असे शब्द पुष्कळ वेळां आलेले आहेत. लोक हा शब्द कधीं कधीं स्वर्ग या अर्थी आलेला आहे. कित्येक ठिकाणी अनेक तऱ्हेचे स्वर्ग वर्णिले आहेत. रायच्या मताप्रमाणें ऋ. १०. १४, ९ या स्थलीं तरी लोक याचा जागा असा अर्थ असावा. त्याला पोषक अर्शां स्थळें पुढील १०. ९३, ६; २. २०, ६; ३. २, ९ आहेत.

सृष्टिमत्कार [ऋग्वेद]

अनूप (वृष्टिप्र- रैक)	तमस्	प्रकाश
अन्व	तन्ना (वृष्टि)	प्रयुध (सूर्योदय)
अन्धस्	धरुणह्वर (धारा- मिरोधक तम)	भूरिधार
अभिष्ट	प्राजि	मर्क
अन्नवर्ष	धात	मिह (धुकें)
अश्रिया (विद्यु- हता)	नमस्वती	वात
आपय (वृष्टि)	निहाका (शंखा- वात)	वृष्टि
इळावती	नीहार (धुकें)	सुधारा
उल्का	पतंग (उल्का)	स्वविद्यु
गूहवी (तमस्)	परिज्या	स्ववृष्टि
		हाहुनि (गारा)

[तै. सं.]

अत्यासारिणी (अ- तिवृष्टि)	उल्का	ध्वान्त
अन्तःशर (फुटले- ल्या वज्राचे कण)	तमस्	निह (धुकें)
उत्तराद्वात	दक्षिणाद्वात	निहार
	धारा	नीहार
	धूम	पथाद्वात

पापवात (अपाल-वायु)	महि रजस्	वायुमुच्यता (वृष्टि)
पुरोवात	वात	सन्नुवान
प्रचलाका	वातनाम	सलिलवात
प्रतिश्रुला	वातपान	सवात्य
प्रवात	वाताग्र	हरि
प्रासच	वायु	हिम

[अथर्ववेद]

अन्न	केतु	विद्युत्
अन्नज	तमिस्	विद्युत्
अग्नि	रुण	वर्षि
अग्नि (उल्का)	धूम	वृष्टि
इन्द्रधनुस्	धूमकेतु	शर्करा
उत्पात	पवन	सिकता
उल्का	लोहितक्षीर	सेक
ओषधि	वर्ष (वृष्टि)	हिरण्यनेमि (विद्युत्)

[संहितेतर]

महाभूत (पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश)

उल्का.-ऋग्वेद कालापासून हा शब्द तुटणारा तारा या अर्थाने योजितात. ब्राह्मण ग्रंथांत विस्तार, जळते लाकूड, या अर्थी याचा उपयोग केला आहे. अथर्ववेदांत उल्कापी हे जें क्वचित् उपयोगांत आणिलेले रूप आहे तेंहि वरील अर्थाचेंच आहे.

प्राजि.-ऋग्वेदांत व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत वाऱ्याचा जोर असा याचा अर्थ आहे. हिंदुस्थानांत अरण्ये उद्धस्त करणारे जे जोराचे वारे वाहतात त्या वाऱ्याचा बोध या शब्दाने होतो. कांहीं ठिकाणी सामान्य गति असा व बहुतेक ठिकाणी वाऱ्याचा वेग असा अर्थ आहे. परंतु 'वातस्य प्राजिरसि' असा उल्लेख केलेला आहे यावरून प्राजि शब्दाचा सोसाटा असा अर्थ असावा असें दिसते.

प्रवुध्.-हा शब्द ऋग्वेदांत एका ठिकाणी आढळतो. हा निमृचि (सूर्याच्या अस्तकाली) याच्या उलट असून सप्तमी विभक्तीत उपयोगांत आणिला आहे. याचा सूर्योदयी असा अर्थ आहे.

मर्क.-ऋग्वेदांत एके ठिकाणी हा शब्द आढळतो. तेथें त्याचा (सूर्यमर्कः) सूर्यग्रहण असा अर्थ रोंथ करतो. सायणाचार्यांच्या मते याचा 'शुद्ध करणे' असा अर्थ आहे. एके ठिकाणी मर्क याचा राक्षसवाचक अर्थ आहे.

वात.-ऋग्वेद व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत याचा वारा असा अर्थ आहे. तैत्तिरीय संहितेंत पांच प्रकारच्या वाऱ्यांचा उल्लेख आला आहे. ऋग्वेदांत एका ठिकाणी क्षिमेच्या मते ईशान्येकडील वारा असा याचा अर्थ आहे.

घ्वांत.-यजुर्वेदांत व पुढील ग्रंथांत हें एका वाऱ्याचें नांव आहे 'घ्वांत वाताग्र' असें तैत्तिरीय संहितेंत वचन असून 'घ्नान्युक्ता' असा सायणाचार्य त्याचा अर्थ करतात.

पुरोवात.-'पूर्वेकडील वायु' याचा उल्लेख तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मणग्रंथ यांत आहे. गेलडमरच्या मतानें याचा अर्थ पश्चिमा-पूर्वीचा वायु असा आहे व तो वरोवर दिसतो.

प्रचलाका.-तैत्तिरीय संहितेंत व काठक संहितेंत याचा अर्थ मेघस्फोट असा असावा असें वाटते.

प्रतिश्रुला.- (प्रतिध्वनि) यावरून यजुर्वेद संहितेच्या काला-सारख्या जुन्या काळी देखील या निसर्ग चमत्काराला नांव दिलेले आढळते व कौपीतकी ब्राह्मणांत हि आढळते.

प्रासच.-तैत्तिरीय संहितेंत याचा अर्थ मेघस्फोट असा होतो परंतु तैत्तिरीय ब्राह्मणांत प्रासचः या विशेषणाचा तुफानी पावसानें पडलेले पाणी असा अर्थ होतो.

सलिलवात.-यजुर्वेद संहितेंत विशेषण या अर्थानें व 'पाण्यापासून येणाऱ्या वातानें उपकार केलेला' अशा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे. हा शब्द बहुतवर्ष समुद्राकडून येणाऱ्या नैऋत्य दिशेकडील पावसाची वाऱ्यास लावलेला असावा.

महाभूत.-निरुक्तांत व ऐतरेय उपनिषदांत याचा अर्थ महाभूतें, महातत्त्वे (पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश) असा आहे.

ध्वनिवाचक [ऋग्वेद]

अजमायु (शेती-प्रमाणें शब्द करणारा मण्डक)	जंजती जस्वन तनयितु तन्यत्	रव रवथ (गर्जयितु) खप्पु वकरी वगवतु वातस्वन वावशान वाथ विगद विरप्ता विरव स्तनयन्ती स्तनयितु स्वन स्वचि स्वारि स्वान हासमान हेपक्रु (सिंहा-प्रमाणें गर्जना करणारा) हेपत्
अभिकन्दन्	तन्यत्	
अभिस्तन (सिंह-नाद)	तन्यत्	
अभिस्वर	तुविप्र	
अहीरस्वनि	तुविप्र	
अलल (आनंद-दायक)	धमनि	
आघोषयत्	नदनु	
आपिबद्मान	नदयत्	
उपब्द (अभिपव शब्द)	नाद	
कामकाति (काम-परशब्द)	निघोषयत् निघिविच्यत् निस्वर	
क्रन्दन्	पञ्चन्यक्रन्द	
क्रोशन्	प्रस्वनित	
ध्रु	मन्द	
धर्मस्वरस्	महिस्वनी	
घोष	मायु	
जंजणाभवन्		

[तै. सं.]

अक्रन्द	घोष	वातस्वन
अभिकन्द	तनयितु	वाथ
आक्रोश	नानदत्	स्तनयितु
उपद्रिप्त	पञ्चन्यक्रन्द	स्तनयनिव
कामकाति	मन्द	स्वन
क्रन्दन्	रव	

[अथर्ववेद]

अलुल्य (वीर-घोषाचें करण)	ऊर्ध्वमायु काहावाह कृजव	कदीवत् (संभोगार्थे वाह)

गर्जर	माकद्व	रोस्त्व
दविच्चत्	मायु	वाश्रा
ध्वनि	रव	विरव
नवनु	रुत	सूत्रतावव
पक्षोष		

शब्दवाचक [तै. सं.]

अतिवाद	ध्वान्त	संक्रन्दन
अवकन्द	मंससा	संकोश
आहल	रव	स्तन
उच्चार	वातस्वन	स्वन
धनाधन	वाश्रा	स्वरण
घोष	शृकार	

ध्वनिविषयक विशेषण [अथर्ववेद]

उक्त	प्रशुवाण	सुहव
उन्निधन्	प्रवद	स्तनयत्
उच्चैर्घोष	मन्दिष्ठ	स्फूर्जती
दुष्टनु	रुपत्	स्वरयत्
धमत्	रराण	हिङ्करिकृती
धीत	रासमात्रा	हुते
नानदत्	रिफती	हृत
निरभण	रुदती	

ध्वनिवाचक शब्दांचें निरीक्षण केलें असतां असें दिसून येतें कीं भौतिक ध्वनि, पशुध्वनि आणि मनुष्यध्वनि या सर्व प्रकारच्या ध्वनींचे बोधक शब्द वेदांत आहेत. मनुष्यध्वनिवाचक शब्दांमध्ये निरनिराळे मनोविकार ज्या ध्वनींपासून व्यक्त होतात त्यांस स्वतंत्र शब्द आहेत. निरनिराळे विचार आणि भावना व्यक्त करण्याच्या प्रयोजनामुळे वेदभाषा बरीच प्रगल्भ झाली होती. यास विशिष्ट ध्वनीच्या व्यंजनेसाठीं विशिष्ट शब्दांचें अस्तित्व हें प्रमाण आहे. यांत सामवेद उर्फ संगीतशास्त्र यांतील संज्ञांचा बोधक अज्ञा मंत्र शब्दाखेरीज दुसरा शब्द सांपडत नाही. आणि मंत्र हा शब्द देखील संज्ञापद पावला होता याला प्रमाण नाही. यावरून असें दिसतें कीं वेदमंत्रकालीं गाणीं असावीत, चाली असाव्यात पण त्यांस शास्त्रीय व्यवस्था देण्याचा प्रयत्न झाला नसावा.

धातु.

हिरण्यनामं [ऋग्वेद]

अमृत	दत्र	लोह
अयस्	पेशन	सुखम
कनक	पेशस्	सुहिरण्य
कांचन	भर्मन्	हरित
कुशन	महत	हिरण्य
वन्द्र	स्वम	हेमन्
जातरूप		

[तै. सं.]

सुहिरण्य	हिरण्य	हेमन्

[अथर्ववेद]

वचैस्य	हरित	हिरण्य
रावर्ण		

[संहितेतर]

जातरूप

इतर धातु व धातुसंबंधी [ऋग्वेद]

अक्र	आयस्	सप्तधातु
अयस्	गिरिक्षित्	धुधातु
असिसास्	रजस्	

[तै. सं.]

अयस्	रजस्	श्याम
त्रुपु	लोह	सीस
रजत		

[अथर्ववेद]

अयस्	रजत	लोहित
त्रुपु	लोहन् (लोह)	सीस

[मै. सं.]

लोहितायस्

[संहितेतर]

कार्पायस्	कृष्णायस्	लोहितायस्

अयस्.-हा शब्द ऋग्वेदाप्रमाणें एकदाच उपयोगांत आणला तर तो कोणत्या धातूचा बोधक आहे हें निश्चितपणें सांगतां येत नाही. या शब्दावरून लोखंडापेक्षां प्राज्ञ धातूचाच बोध होतो असें जें क्षिप्रचें मत आहे तें बरोबर आहे असें वाटतें. अग्नीला 'अयो-दंष्ट्र' 'अयस्चे दात असलेला' असें त्याच्या ज्वालांच्या रंगावरून आणि मित्र व वरुण यांच्या गाडीला 'अयण', 'अयस्चे खांव असणारी', असें अस्तमानच्या वेळच्या रंगावरून म्हटलें आहे, त्यावरून क्षिप्रच्या मताला पुष्टि मिळते. शिवाय वाजसनेयी संहितेंत सहा धातूंच्या यादींत याचीहि गणना आहे. हिरण्य (सोने), अयस्, श्याम, लोह, सीस (शिसे), त्रुपु (कधील). येथें श्याम (काळे) व लोह (तांबडे) म्हणजे अनुक्रमें लोखंड व तांबें असा अर्थ दिसतो. म्हणून अयस् म्हणजे प्राज्ञ असावें. अथर्ववेद आणि मैत्रायणी संहिता वगैरे ग्रंथांत अयस्चे दोन प्रकार येतात. एक श्याम (लोखंड) आणि दुसरा लोहित (तांबें अथवा प्राज्ञ). शतपथ ब्राह्मणांत अयस् आणि लोहायस् यांत फरक आहे असें दाखविलें आहे. हे मित्र धातू एगलिंगच्या मते लोखंड आणि तांबें व श्रोडरच्या मते तांबें आणि प्राज्ञ हे असावेत. अथर्ववेदांतील एका उताऱ्यावरून लोखंड हाच अर्थ असावा असें वाटतें. बहुतरुन ऋग्वेदकालीं बाणाचें टोंक अयस्चें असें असा उल्लेख येतो. येथें अयस्चा लोखंड असा अर्थ असेल. तथापि तांबें आणि त्यापेक्षांहि प्राज्ञ हा अर्थ अधिक सयुक्तिक दिसतो. लोखंडाला श्याम अयस् किंवा नुसतें श्याम असें म्हणतात व तांब्याला लोहायस अथवा लोहितायस् असें म्हणतात. धातूचा रस करणें यासंबंधी उल्लेख वारंवार आढळतो. जर धातू चांगली आढविली (बहुस्मार्त) तर सोन्याप्रमाणें दिसते म्हणून ती प्राज्ञ असावी असा शतपथ ब्राह्मणावरून अर्थ निघतो. वाजसनेयी संहितेंत अयस्ची भरी

आणि अयस्चे प्याले यांचाहि उल्लेख आहे. ऋ. १. १६३, ९ या ठिकाणी अयस्चा अर्थ सायणांनीं लेखंड असा स्पष्ट केला आहे व दुसरा हेणोहि शक्य नाही. ६. ३, ५. येथें 'अयसोनं घारा' याचा 'परश्वादेर्घा' असा अर्थ सायण करतात यावरून अयस् म्हणजे निवळ लेखंडच असावें असें दिसत नाही. कारण परसु वगैरे शब्दें पोलादाचीं किंवा ब्रॉन्झचीं करीत असले पाहिजेत. श्याम, अयस् व लोहित अयस् असे दोन भेद आहेत. कुदळ वगैरे श्याम रंगाच्या अयस्ची करीत व लोहित अयस् हें ताम्र, असें सायण भाष्यांत म्हटलें आहे. यावरून लोहित म्हणजेच ब्रॉन्झ धातु असावा. शतपथब्राह्मणांत लोहायस् हें अयस्पासून वेगळें आहे असें म्हटलें आहे. लोहायस् म्हणजे तांबें किंवा ब्रॉन्झ असूं शकेल. ऋग्वेदांत 'अयोमुख इपु' असा उल्लेख आहे. म्हणजे वाणाच्या डोक्याला लेखंड लावीत असत असें दिसतें. अथर्ववेदांत श्याम हें विशेषण आहे. यावरून श्याम हें लेखंड असा अर्थ स्पष्ट होत नाही. अयस् म्हणजे खाणींतील धातु. अयस्ताप म्हणजे लेखंडाची मग्नी लावणारे लोहार.

चंद्र.—ऋग्वेदांत चंद्र याचा सोनें सुवर्ण असा अर्थ आहे. अथर्ववेदांतील (१२. २, ५३) चंद्र याचा अर्थ मिथुन चक्रचक्रीत असा घेतो. तैत्तिरीय संहितेवरील भाष्यांत चंद्राचा कोठें हिरण्य व कोठें (आकाशांतील) आल्हादकारक असा अर्थ केला आहे. वाजसनेयी संहितेवरील भाष्यकार 'चंद्रं सुवर्णमस्यास्तीति चंदो' 'ज्याच्या जवळ सोनें आहे तो' असा करतात.

हिरण्य.—ऋग्वेद व मागाहूनच्या ग्रंथांत याचा अर्थ सोनें असा आहे. वैदिक कालच्या लोकांनीं सोन्याला अतिशय महत्त्व दिलें होतें. ही धातु नदीच्या पात्रांत सांपडत असे. सिंधू नदीला सुवर्णयुक्ता व सुवर्णजलयुक्ता अशी नांवें ऋग्वेदांत दिलेली आहेत. पृथ्वीपासून सोनें काढण्याची तच्चा व सोनें शुद्ध करण्याची तच्चा लोकांस माहीत होती हें ऋग्वेद व तैत्तिरीय संहितेवरून दिसतें. वैदिक गायकांनीं सोनें ही स्पृहणीय वस्तु वाटे. व गाई आणि अश्व यांच्याबरोबर सोन्याच्या राशि (हिरण्यानि) उदार धनिक देत असत असा उल्लेख आहे. सोन्याचा उपयोग गज्यांतील व छातीवरील दागिने, विगवाळ्या व भांडीं करण्याकडे होत असे असा तैत्तिरीय संहितेंत उल्लेख आहे. सोन्याचा नेहमी देवार्थां सर्वंध दाखविलेला आहे. हिरण्य याचा अनेकवर्णां सोन्याचे दागिने असा अर्थ होतो. सोन्याच्या वजनाचा ज्या अर्थां उल्लेख आहे त्या अर्थां त्या काळीं लोकांनीं सोन्याचीं नाणीं ठाऊक होती हें स्पष्ट होतें. अथाग्रुट या वजनाचा तैत्तिरीय संहितेंत उल्लेख आला आहे व शतमान म्हणजे शंभर कृण्वला या सोन्याच्या वजनाचाहि त्याच ग्रंथांत उल्लेख आहे. अनेक ठिकाणीं हिरण्य व हिरण्यानि याचा अर्थ सोन्याचीं नाणीं असा होऊं शकतो. सोन्याला हरित (पिवळ्या रंगाचे) व कर्षी कर्षी रजत (पांढऱ्या वर्णावर) अशीं विशेषणें लावलीं आहेत. रजत यावरून श्याचाहि कदाचित् बोध होत असावा. अशुद्ध धातूपासून रस गाळून हें सोनें लोक काढीत असत. हिंदुस्थानाला सुवर्णभूमि हें नांव यथार्थ होतें असें

मेघेऽस्थेनीस म्हणतो. ऋ. ६. ६१, ७ 'हिरण्यवर्ततिः सरस्वति' याचा 'जिचा सुवर्णासारखा रस आहे अशी सरस्वति' असा सायण अर्थ करतात. १. ११७, ५ या ठिकाणीं सोनें पृथ्वीतून काढीत असत असा स्पष्ट उल्लेख नाही. 'पुरलेलें सोनें वर काढल्याप्रमाणें' इतकाच शब्दार्थ होतो. 'मार्तीत गाडला गेलेला दागिना वर काढतात त्याप्रमाणें' हा उपमा सामान्य आहे. अथर्ववेदांत पृथ्वीला हिरण्यवक्षा असें विशेषण आहे. पृथ्वीच्या पोटांत सोनें आहे म्हणून तिला हें विशेषण लावलें असावें असें वाटतें. लेखंडापासून सोनें काढतात असें शतपथ ब्राह्मणांत म्हटलें आहे.

रजत.—तैत्तिरीय संहितेंत हिरण्याबरोबर रसें या अर्थां हा शब्द आलेला आहे. चांदीचे दागिने (रत्न) भांडीं (पात्र) व नाणीं (निष्क) यांचाहि उल्लेख येतो. अथर्ववेदांत व इतरत्र याचा रसें या अर्थां नामाप्रमाणें उपयोग केलेला आहे.

रजसु.—यजुर्वेद संहितेंत रजताप्रमाणें रसें या अर्थां हा शब्द आला आहे. हा शब्द ऋग्वेदांतहि याच अर्थानें आला आहे असे क्षिप्रचें मत आहे परंतु तें संशयित आहे.

लोह.—याचा मूळचा अर्थ तांबडा. पुढें तांबें हा अर्थ दाखविण्याकरितां याचा उपयोग आलेला आहे. कदाचित् ब्रॉन्झ ही धातूहि अमिप्रेत असेल. श्यामगज्ज्वापासून निराळा अशा अर्थानें हा शब्द वाजसनेयी व तैत्तिरीय संहितेंत आला आहे. ब्राह्मण ग्रंथांतहि हा शब्द अनेकदां आला आहे.

त्रपु.—अथर्ववेद व तदनंतरच्या ग्रंथांत याचा अर्थ कथिल असा आहे. याचा विशेषधर्म म्हणजे याचा रस करता येतो. रंथच्यामते हा शब्द त्रपु 'लाजणें' या धातूपासून निघालेला आहे. वर जो त्याचा विशिष्ट धर्म सांगितला त्याचा उल्लेख अथर्ववेदांत आहे.

लोहित.—विशेषण म्हणून हा शब्द अनेकदां आलेला असून त्याचा अर्थ तांबडा असा आहे व अथर्ववेदांत नपुंसकलिङ्गी हा शब्द आलेला असून त्याचा तांबें असा अर्थ आहे. विशेषनाम या अर्थां आपस्तंब श्रौत सूत्रांत उल्लेख आलेला आहे.

श्याम.—हा शब्द अयस् या शब्दाबरोबर आला म्हणजे अथर्ववेदांत त्याचा लेखंड असा अर्थ केला जातो. नुसत्या श्याम शब्दाचाहि अथर्ववेद व मागाहूनचे ग्रंथ यांत हाच अर्थ स्वीकारला आहे.

सीस.—'शिरें' हा शब्द प्रथम अथर्ववेदांत आला असून त्याचा उपयोग ताईताकडे होतो असें म्हटलें आहे. पुढील ग्रंथांत हा शब्द नेहमी येतो. कोठी या शिशाचा वजनासारखा उपयोग करतो असें वाजसनेयी संहितेंत (१९. ८०) व इतरत्र उल्लेखिलें आहे.

हरित.—अथर्ववेदांतील काहीं उल्लेखांत याचा सोनें असा अर्थ केलेला आढळतो.

लोहितायस्.—लोह या शब्दाचा हा पर्याय असून तांबडी धातु, तांबें, या अर्थां मैत्रागनी व काठक संहितेंत हा शब्द येतो

१३ जातरूप.- 'मूळचें सौंदर्य असलेला' असा याचा अर्थ असून हा शब्द सोने या अर्थानें तैत्तिरीय ब्राह्मण व सूत्रग्रंथ यांतून आलेला आढळतो.

१४ लोहायस.- शतपथ ब्राह्मणांत तांबडी धातू अशा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे व तो अयस् व सोनें ह्यापासून निराळ असें म्हटलेलें आहे. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत कार्णा-यस (लोखंड) याच्याशीं लोहायस शब्दाची तुलना आलेली आहे. व तै. ब्राह्मणांत कृष्णायस (लोखंड) ह्याच्याशीं तुलना केलेली आहे. तांबें असाहि अर्थ शक्य आहे.

१५ सुवर्ण.- 'चांगल्या रंगाचा.' हें सोन्याचें विशेषण असे. पण पुढें सोनें अशा अर्थानें नामाप्रमाणे उपयोगांत येऊं लागलें.

१६ कार्णायस.- ('काळी धातू') उपनिषदांतील शब्द. त्याचा अर्थ 'लोखंड' असाच असावा.

१७ कृष्णायस.- ('काळी धातू') याचा उल्लेख छांदोग्यउपनिषदांत लोखंड या अर्थानें आला आहे.

ज मी न

जमीन व तिचे प्रकार [ऋग्वेद]

१ उर्वरा	द्वीप	मातरिभूमी
कृषि	धन्वन्	११ मृद्
क्षेत्र	निम्न	संदिह (वल्मीकवपा)
खात	निर्ऋति	१२ सीता
खिल्य	प्रथम्या	सुक्षेत्रा
तंत्र	फर्वर	सुक्षेत्रिया

[तै. सं.]

उदपुर	धरित्री	रोदसी
उपयाम	ध्रुव	१३ वपा (वारुळ)
उर्वरा	पांसु	१४ वल्क
उर्वी	पृथ्वी	१५ शर्करा (रेती)
ऊष	प्रदर	सिकता
ऋक्षा	रसा	स्वधिवरणा
देवयजनी		

[अथर्व वेद]

उर्वरा	धन्वन्	भूमि
ऊर्णप्रदा	११ ध्रुव	शर्करा
ऋक्षाक	१२ पांसु	सिकता
कीलालोम्री		

१ उर्वरा:- उर्वरा या शब्दाचा आणि क्षेत्र या शब्दाचा ऋग्वेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत नांगरट जमीन असा अर्थ आहे. सुपीक जमीनीचा (अपुनस्वती) त्याचप्रमाणे पडीत जमीनीचा (आर्तना) हि उल्लेख ऋग्वेदांत आहे. कारळ्यांच्या योगानें लागवड करीत असत असा स्पष्ट उल्लेख ऋग्वेद (७. ४९, २) आणि अथर्ववेद (१. ६, ४) यांत केलेला आहे आणि खताच्या उपयोगा-संबंधाचाहि (अथर्व. ३. १४, ३) उल्लेख आहे. क्षेत्रें बरोबर मोजीत असत असें ऋग्वेदावरून दिसतें. ही गोष्ट प्रत्येक मनुष्य नांगरण्या-

करितां जमीनीचा मालक असे असें दर्शवितें. ऋग्वेदांतील एका ऋग्वे-वरून (८. ११, ५) या कल्पनेला पुष्टि मिळते. या ऋग्वेदांत अपाला हिनें आपल्या बापाचें डोंकें आणि त्याचें शेत यांचा एकत्र उल्लेख केला आहे. जसें डोंकें तसेंच शेत ही खाजगी मालमत्ता असे असा या उल्लेखांतून अर्थ निघतो. यावरून उर्वरासा, उर्वराजित, क्षेत्रासा (क्षेत्रें जिंकणारे) अशीं विशेषणें झालेलीं आहेत. उर्वरापति हें प्रथम मनुष्याचें विशेषण असून नंतर तें ईश्वराला लावलें असावें. क्षेत्रें आणि मुलें यांचा उल्लेख एकाच भावनेनें केलेला आढळतो. तसेंच शेतांचा जय-जिंकणें (क्षेत्राणिंसांजि) असाहि उल्लेख आढ-ळतो. पिशेलचा तर्क असा आहे कीं नांगरलेल्या जमीनीसमोवतीं गवताचा बांध असावा (खिल, खिल्य ह्या शब्दाचा अर्थ बांध असा असावा). आणि बहुतकलन ती बांधाची जमीन समाईक असावी असें वाटतें. एखाद्या समाजाच्या सर्व लोकांच्या समाईक माल-कीची मालमत्ता किंवा अशा तऱ्हेची लागवड पूर्वीं असल्यावरून उल्लेख वैदिक वाङ्मयांत आलेला नाहीं, जमीन खाजगी वैयक्तिक मालकीची असे हीच गोष्ट नंतरच्या वाङ्मयांत दिसतें. छांदोग्य उपनिषदाप्रमाणे वैयक्तिक संपत्तीमध्ये शेतें आणि धरें यांचाही समावेश होत असे (आयतनानि). ग्रीक पुराव्यावरून देखील वैयक्तिक मालकी असे असेंच सिद्ध होतें. वैयक्तिक मालकी कोणच्या तऱ्हेची असे हें मात्र स्पष्ट समजत नाहीं. अविभक्त कुटुंबांतील मुख्य पुरुष आणि इतर मंडळी यांचा कायद्याच्या दृष्टीनें कोणचा संबंध असे हें कोठेंहि स्पष्ट केलेलें नाहीं. या संबंधाचें कांहीं अनुमान मात्र बांधतां येतें (पितृ शब्द पहा). पुष्कळ वेळां एखादें कुटुंब जमीन वगैरेंचा वांटणी न करितां अविभक्तच रहात असे. स्थावर मिळकतीचा वारसा कोणी घ्यावा याबद्दलचे नियम गौतम, बौधायन व आपस्तंब या धर्मसूत्रांत सांपडतात; तत्पूर्वीं सांपडत नाहींत. शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ६, २, १८) उपाध्यायांना जमीन दक्षिणा म्हणून देत असा उल्लेख आहे; परंतु या दानाचा निषेध केला आहे. यावरून त्या वेळीं जमीन ही वस्तू सहज देऊन टाकण्यासारखी मानली जात नसे असें दिसतें. तैत्तिरीय संहितेंत (३, १, ९ ४,) मनूनें आपला पुत्र नाशानेदिष्ट याला स्थावर मालमत्तेच्या वांटणींतून वगळलें तेव्हां त्या मुलाला जमिनीपेवजीं गुरें मिळालीं ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. गुरें ही पूर्वीं धनाच्या ठिकाणीं होती. भारतांतहि संपत्तीचा पाया पूर्वीं गुरेंच होता, जमीन नव्हती हें स्पष्ट आहे. आयर्लंड, इटली, ग्रीस वगैरे देशांतहि हीच स्थिति होती. गुरें हीं व्यक्तींना खाजगी रितीनें वापरतां येत, व अशा प्रकारें तीं वापरलीं जात. जमीन मात्र कोणाहि व्यक्तीनें आपल्या मंजीप्रमाणे कोणालाहि द्यावी अशी बहिष्काट नव्हती; कुटुंबाचें किंवा जातीचें (समाजाचें) मत तरी निदान जमिनीच्या व्यव-स्थेच्या वावर्तीत घ्यावें लागे, असें दिसतें; परंतु ग्रंथांत या वावर्तीत स्पष्ट वचनें नाहींत त्यामुळे भारतीय व इतर समाजांच्या तुलनेवरून या संबंधांतील अनुमान बांधावें लागतें.

क्षेत्र.- 'शेत.' ऋग्वेदावरून हा शब्द निरनिराळीं आणि काळ-जीनें मोजलेलीं शेतें असत असें दर्शवितो. तरी कांहीं ठिकाणीं

सामान्य नांगरलेली किंवा लागवड केलेली जमीन असा अर्थ आहे. अथर्ववेदानां आणि नंतरहि वरील दोन्ही अर्थ आले आहेत. ज्याप्रमाणे वास्तोष्पति प्रत्येक घरावर देखरेख करतो त्याप्रमाणे क्षेत्र-स्पति (शेताचा ईश्वर) ही प्रत्येक शेतावर देखरेख करणारी देवता आहे असा अर्थ घेता येईल. या पुराव्यावरून वैदिक काळांत व्यक्तींची निरनिराळी शेतें असण्याची व्हिवाट होती असे अनुमान करणे बरोबर होईल.

^१खिल, खिल्य.—एकच अर्थाचे दोन्ही शब्द आहेत. रोंय च्या मताप्रमाणे याचा अर्थ लागवड केलेल्या दोन जमिनींमधील पडित जमीन; परंतु ऋग्वेदांतील उताऱ्यांत—ईश्वर भकाला अभिन्न खिल्यावर ठेवितो—(अभिन्ने खिल्येनिदधाति देवयुम्) हा अर्थ लागू पडत नाही असे तोच स्वतः कबूल करतो, आणि म्हणून 'आखिल्येभिन्ने' 'पडित, पट्या नसलेली जमीन' असा पाठ तो कल्पितो. पिशेल म्हणतो की, खिल याचा अर्थ लोकांच्या ठोरांना चरण्यास राखलेली व ज्या मध्ये लागवड नसलेली अशी मोठी शेतें असा असावा. तथापि ओल्डेनवर्ग म्हणतो की लागवड केलेल्या शेतांमध्ये जी जमीन असते ती खिल असावी. रोंयच्या मतें ही खिल जमीन पडित असते परंतु ओल्डेनवर्गचे तसें मत नाही. वैदिककाळांत लहान लहान निरनिराळी शेतें असत या गोष्टीशी ओल्डेनवर्गचे मत जुळते.

^२सीता.—ऋग्वेद व मागून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये तास (नांगर) अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

^३मृद.—नंतरच्या संहितेंत आणि ब्राह्मणांत 'माती' या अर्थी. ब्राह्मणांत याचा मातीचा गोळा हा अर्थ सुद्धा निघतो. मैत्रायणी उपनिषदांत कुंभार या अर्थी मृत्पात्र आणि मृन्मय यांचाहि उल्लेख आलेला आहे. आणि थडग्याला मातीचें घर म्हटलें आहे.

^४ऊप.—नंतर लिहिल्या गेलेल्या संहितेवरून आणि ब्राह्मणांवरून गुरांना योग्य अशी खारी जमीन असा हा शब्दाचा अर्थ आहे.

^५प्रदर.—याचा अर्थ मागाहूनच्या संहिता व ब्राह्मणें यांत 'भेग' 'भूमंग' असा होतो.

^६वपा.—मागाहून झालेल्या संहिता व ब्राह्मणें ग्रंथांत ह्याचा अर्थ वास्तू असा आहे.

^७वरक.—मागाहून झालेल्या संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत वास्तू या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

^८शर्करा.—खीळिंगी अनेकवचनी असा हा शब्द मागाहून झालेल्या संहिता ग्रंथांत व ब्राह्मण ग्रंथांत आला असून त्याचा अर्थ रेंव किंवा वाकू असा आहे. अथर्व वेदांत शर्करा या शब्दाचा क्षुद्र पायाणविशेष असा भाष्यकारांचे अर्थ केला आहे.

^९प्लव.—हें विशेषण दिव्-दिशा हिला लावलेलें असून या शब्दाचा अर्थ मनुष्याच्या पायाखालची जमीन असा हि आहे.

^{१०}पांसु.—अथर्ववेद व मागाहूनचे ग्रंथ ह्यांमध्ये धूळ किंवा वाकू अशा अर्थाने अनेकवचनी प्रयोगांत हा शब्द सांपडतो. अद्भुत ब्राह्मणांत पुढें येणाऱ्या अरिष्टांची सूचना देणारी जी चिन्हें दिलेली आहेत त्यांत पांसुवर्ष म्हणजे धुळीचा किंवा वाकूचा पाऊस याचा उल्लेख आला आहे. अशा प्रकारचा वाकूचा पाऊस हिंदुस्थानांत पुष्कळां पडतो.

उ द क

उदकनामै [ऋग्वेद]

अक्षर	गंभर	वृषुक
अक्षित	गंभीर	भविष्यत
अदिमार्तु (मेघो- दक)	गर	भुवन
अनास्थान	गर्भ	भूत
अन्न	गहन	भेषज
अप्	गाथ	सधु
अप्य	गिरिश्रज	मह
अश्व	गो	महस्व
अमृत	वृत्त	महस्
अंघ्रि	जजस्त	यशस्
अंघ्रि	जझती	यहस्
अंघ्रि	जन्मन्	यादु
अंगस्	जल	यादुरी (उदक- युक्त)
अरिंद	जलप	योनि
अर्ण	जामि	रधि
अर्णस	जुम्या	रस
अधुर्य	तुय	रेतस्
अहिः	तुर्णाश	बंधु
आप	तुप्ति	नन
आयुध	तेजस्	वपुस्
आवयस्	तोय	वाताप्य
इद	द्रव	वाद्
इन्दु	धरुण	वारि
इम्	ध्वस्मन्त्	विवस्व
उमपुत्र	नभन्	विव
उद	नभस्	व्योमन्
उदक	नामन्	शंवर
उदन्	नितिक	शवस्
ऊत	नौर	शाप
ऊतस्ययोनि	पयस्	शिव
ओजस्	पवित्र	शुक्र
कल्प्य (नार्दट- पाणी)	पिप्ल	शुभ
कशस्	पीयूष	संवत्सरीण
कृषीट	पुरीष (पाण्याची वाफ)	सन्
क्षत्र	पूर	सतीन
क्षत्रन्	पूर्ण	सत्य
क्षपस्	प्रवृत्त	सदन
क्षीर	प्रयस्	सद्यन्
क्षोदस्	बहुर	सरस्
गभीर	बहिस्	सर्ग
	लुप्त	सर्गांक

सर्पिस्	सुख	स्वर्
सर्वे	सुरा	स्वृतीक
सलिल	सूदयितु	हर
सहस्	स्तिया	हविस्
सिरा	स्रोतस्	हेमन्
सुक्षेमन्	स्वधा	

[तै. सं.]

अत्	पयस्	वार्
अग्रेषु	परिवहन्ती	वाश
अग्रेषु	पृश्निगर्भे	विश्वप्ति
अप्	प्रचेतस्	विश्वभृत्
अमृत	मधुपृच्	सतीक
अंभस्	यमेष्ट	सरिर
अर्ण	यवमती (यवमिश्र	सर्णीक
आधाव	उदक)	सलिल
उदक	यह्नी	सूर्यवचस्
उद्रिण	राधोगूर्त (अन्न	सूर्यवर्चस्
ओघान्	दिज्ञविष्या जोगे	स्रोतस्य
कैत	जल)	स्वसिच
घृतपु	रेदि	हारक (अग्निहरण
घृतम्बुत्	वष्ट्र	करणारं जल)
जनश्व	वहत्	हिरण्यवर्ण
ह्रिय	वहन्ती	हद्य

[अथर्व वेद]

अत्	वरुणतेजस्	शतपवित्र
अप्	वातजूत	शुक
उद्	वार्	स्नपनी
उदक	वास्तेयी	स्थूर
ऋतावरी	विचेतस्	हस्तावनेजन
कृवण	शक्ररी	हिरण्यवर्ण
गुह्य		

* तृणी श.-ऋग्वेदात् त्याचा अर्थ पर्वतांतील प्रवाह असा आहेसे वाटते.

* वार्.-ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांत 'पाणी' ह्या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. कांहीं ठिकाणी 'सांचलेले पाणी' 'तळे' असाहि ह्याचा अर्थ होतो.

* शा प.-ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांत ह्याचा अर्थ पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर वहात आलेली वस्तु म्हणजे बहुतकरून पाण्याचा 'शाप' असा आहे. ऋ. १०. २८, ४ या ठिकाणी सायण शाप याचा अर्थ उदक असा करतात

* सरस्.-ऋग्वेद, मागाहून झालेले संहिताग्रंथ व ब्राह्मणग्रंथ ह्यामध्ये सरोवर अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

जलाशयसंबंधी [ऋग्वेद]

अपोदक	उचाधुप्र (कूपवि०)	उदन्वती (नदी)
अर्णव	उदधि	उदप्रुत्
अवत (झरा)	उदनिमत् (पर्जन्य)	उपकक्षस् (उवकें)
आर्द्र (समुद्रावशेषण)	उदनी (पर्जन्यधारा)	ऊर्मि
	उदन्	कर्वधिन (उदकवान)

खनित्रिम (काल-व्यांतील पाणी)	वर्जह (पाण्याचें उगमस्थान)	शपिल (शेवाळ)
चतुःसमुद्र	मज्जान	समुद्र
द्रप्स (येंव)	मध्वर्णस् (मधुरोद-कानदी)	समुद्रिय
द्विधार (जल)	मांथल (पीतसरो-वर)	सरस्
धन्वर्णस् (नदी वि-धारा)	यळ्ही (मंहीती आपः)	सिंधुपति
नाव्य (नावेने तर-भ्यास योग्य)	रीति (प्रवाह)	सीलमावती
न्यथन (डोह)	विश्वधेना (विश्व-पोषक)	सुगाध
पयोवस्	वैशंत (पल्ल)	सुषेचन (शोभन जलसेकोपेत)
पयस्वत्	शर्याणावत् (सरस-संबंधी)	स्यंदमान (प्रस्रवण-युक्त)
पार	शवसिन्	खवितवे (प्रस्रव-णाय)
पुरीविन्		सोत्या (स्रवणशी-ला आपः)
प्रवपत्		
फेन		हृद्

[तै. सं.]

अर्णव	पल्ल्या	सूद्या
अवट्या	पृष्ठा	सैन्धव
अवर्ष्या	वर्ष्या	सैन्धवी
ऊर्मि	विकर्या	स्थावरा
ऊर्व	वैशन्ती	स्यंदमाना
कूप्या	समुद्र	सोत्या
कूल्या	समुद्रिया	हद्या
नदी	सरस्या	हाडुनि
नादेयी	सरित्	

[अथर्व वेद]

अद्रिदुग्धे	फेन)	शपिल (शेवाळ)
अनधि	द्रप्स	संज्ञाव
अनूर्मि	धरुण	समुद्र
अपगा	धारा	समुद्रिय
अर्णव	नद्य	सरस्
असिक्ती	प्रस्रवण	सरा
आस्तेयी	फेन	सरित्
उदधि	मधुकूल (सरोवरां-तील उदक)	सिंधुपत्नी
उदनि		सिंधुराही
उदप्रुत्	यव्या	सिंधुस्रत्य
उदप्रुत्	रसा	सुगाध
उद्र	रोधचक्रा	सुप्रपान
ऊर्मि	वक्षणा	स्तोक
गर्गर (मोवरा)	वीचि	स्ना
घोषिणी	वैशन्ती (उवकें)	सोत्या
जालाप (गोमूत्र-	शीतन्हद	हृद्

मेघनामं [ऋग्वेद]

* अद्रि	अन्तरिक्षप्रुत्	* अभ्र
अन्तरिक्ष	अन्तरिक्षसत्	अर्णोऽवृत
अन्तरिक्षप्र	अधि	* अभ्र X

* ही खूण असलेले शब्द पर्वत या अर्थानेहि वाचक आहेत.
X ही खूण असलेल्या शब्दांचा निगम अनेकपणीय आहे असे देवराज यज्वा याने निरुक्तावरील निर्वचन नामक टीकेत लिहिले आहे.

* अस्मन्	जिम्हवार	* बलाहक
* असुर	जीमूत	* भूम्य
* अहि	दिविज	* मेघ
आरंगर (सशब्द- घन)	दिवियोनि	* रैवत X
उत्त	दिव्य	* रौहिण
उदमेघ	* दति	वर्धयन्ती
उदवाह	द्वयत्	वनधीति
* उपर X	द्युगत्	* वराह X
* उपल	द्रव्यिन्	* वल
ऊधस्	* धनु	* वलिशान X
* ओदन	धन्वच्युत्	विद्युत्
ऊधय	नभ	विभुक्तु
* कोश	नभोज	* वृत्र
* गिरि	नभोलु	* वृषन्धि X
* गोत्र	नभस्मय	वृषप्रभमेन्
* ग्रावन्	नौचीतवार	वृष्टिमात्
घन	नीलशृङ्ग	व्योमसत्
घृतदुह	पर्जन्यरेतस्	* व्रज
* चमस्	* परेत	* शंवर X
* चर X	* पुरुभोजस् X	* शिरिंविठ
	* फलिग	* स्तनयितु

[तै. सं.]

अद्रि	दति	वृत्र
अन्न	फलिग	वृष्टिमात्
उदवाह	मेघ	व्योम
घन	वल	व्रज
जीमूत	विद्युत्	

[अथर्ववेद]

उदवाह	जीमूत	सत्रासह
घनाघन	सत्रादावन्	स्तनयितु

* कोश.-ऋग्वेदांत रथाचा मुख्य भाग. बहुतकलन हा भाग आंसास बांधलेला असावा. परंतु तो फारसा सजवूत नसावा कारण असें म्हटलें आहे कीं पूषन्च्या रथाचा कोश पडत नाही. कोश बांधण्याकरितां जे दोर घेत असत त्यांचा उल्लेख 'अक्षा-नह' हांत आला आहे. लक्षणे (अलंकार) नें हा शब्द सर्वत्र रथ दाखवितो असें मॅकडोनेल म्हणतो. ऋ. १. ८७, २ या ठिकाणी कोश या शब्दाचा अर्थ सायणाच्या मताप्रमाणें 'मेघ' असा होतो.

* धनु.-'माटी' वाळवंट हा शब्द ऋग्वेदांत अनेक वेळां पण आकाशांतल्या ढगासंबंधानें अलंकारिक भाषेत फक्त एकदाच आलेला आहे. अथर्ववेदांत धनु हा शब्द आलेला आहे व त्याचा अर्थ रक्तत्वाव बंद करण्याकरितां उपयोगी पडणारें वाळवें पोतें असा दिसतो.

* मेघ.-हा शब्द ऋग्वेदांत आणि नंतरच्या ग्रंथांत ढग या अर्थानें आला आहे.

* शिरिंविठ.-ऋग्वेदामध्ये एका लेखांत हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ एका माणसाचें नांव असा असावा, अनुक्रमणी

गर्थे ज्या सूक्तांत हें नांव आलेलें आहे तें सूक्त या नांवाच्या माणसानें रचिलें असें म्हटलेलें आहे. यास्क याचा अर्थ ढग असा करितो.

* स्तनयितु.-एकवचनी व अनेकवचनी, ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथांत याचा घनगर्जेना असा अर्थ आहे.

ऊ ण ता.

किरणनामं [ऋग्वेद]

अक्षिति (सूर्यरश्मि)	* तेजस्	घसु
अभीष्ट*	दीधिति	शव
असिर	द्योतन	सप्तर्षि
उन्न	मानु	साध्य
किरण*	मयूख	सुवर्ण
खेदि*	* मरीचिप	स्वयुग्वन् (स्वयं- युक्त)
गमस्ति०	* रश्मि*	सुवर्ण
गो*०	वन	स्वर्देश

* तेजस्.-श्रोत्राच्या मते ऋग्वेदांत याचा विशिष्ट अर्थ कुन्दाह असा आहे, पण सर्व ठिकाणीं देवाचें वज्र असा अर्थ ठीक जुळतो. ऋ. ६. १५, ९९ या ठिकाणीं तेजस् या शब्दाचा 'तेजोयुक्तता' असा सायणांनीं अर्थ केला आहे व तो प्रिफियलाहि मान्य आहे.

* मरीचिप.-वेवरच्या मते याचा अर्थ तेजःपरमाणु किंवा चक्राकारे अणुरेणु असा आहे. मरीचीचा त्याच्यामते प्रकाश-किरणाच्या उलटहि अर्थ आहे. हा अर्थ ऋग्वेदांत आधीच्या उताऱ्यांतून चांगला लागू पडतो. परंतु प्रकाशकिरण हा अर्थ उप-निपदांत अगदी स्पष्टपणें आढळतो. अर्थात् तेथें जुना अर्थहि काहीं ठिकाणीं अभिप्रेत आहे.

* रश्मि.-ऋग्वेदांत आणि नंतरच्या ग्रंथांत सूर्याचे किरण या अर्थानें हा शब्द आला आहे.

तेजोवाचक [ऋग्वेद]

अग्रभीतशोचिस्	आघृणिवसु	तिग्मशृष्टि
(अग्रहीत ते- जस्क)	उदन्पज :	तिविषाण
अग्नित्राजस्	ऊर्ण	तेजस्
अग्निरूप	ऊर्ध्वशोचिष्	तेजिष्ठा
अग्निध्री	ओजिष्ठ	त्वक्षस्
अजिरशोचिष्	ओजीय	विद्
अतिरोचमान	ओप	त्वेपथ
अधुन् (द्योतमाना- रात्रि)	चक्रमान	द्विद्युत्तती
अमूनवचेस्	चकान	दस्मवर्चेस्
असीद्ध	छाया	दिवित्मत्
अश्वस्तूप	ज्योतिस्	दिवोस्त्
असमात्योजस्	ज्योतिष्कृत्	दीदियुप्
आघृणि	ज्योतिष्मत्	दीद्यत्
	तापिष्ठा	दीयान
	तिग्म	दीविति

* हीं वृण असलेलीं नावे घोड्याच्या लगामाचीं हि आहेत.

* ही वृण असलेले शब्द वेदांत आहेत कीं नाहींत याबद्दल देवराज यज्वा ह्यांनीं संशय प्रदर्शित केला आहे.

दीध्या	राजत्	वृद्धशोचिष्
दुरोकशोचि	रुन्	वेन्थ
द्युक्ष	रुत्वान	रिक्कस्
द्योतनि	रुशत्	शुक्कशोचिष्
धामन्	रोका	शुचत्
धामधस्	रोचन	शुचयत्
धृषित	रोचमान	शुचियत्
धृष्योजस्	रोचिष्	शुचिबन्धु
नास् (नभवाधक- दीप्ति)	रोत्वान	शुशुक्न
निक्त	वयुन (तमनिवारक)	शुशुचान
निशिज्ञान	वरस्	शुशुजान
पुरुचन्द्र	वर्चस्	शोक
पुरुष्व	वसना (आच्छादक तेज)	शोचिष्
प्रतीक	वाश	शोचिष्केश
प्रदीप्याना	वासर	संराज
प्रमहस्	विष्टत	संदेश
प्रस्फुरत्	विद्युतान	संघट्टि
वाकुर (भासमान)	विद्युन्महस्	सरजत्
भर्ग	विमान	सरस्मि
भस्मन्	विमानु	सुकाम
भास	विमान	सुमेक
भानु	विभ्राजत्	सुख
भाम	विभ्राट्	सुवर्चस्
भासिन्	विभ्राष्टि	सुशुक्न
भास्वती	विरोचमान	सुशोक
सूर्योजस्	विरोचयत्	स्वर्ण
भ्राज्	विवस्वत्	स्वरोचिष्
महन्	वीति	स्वर्क
महस्	वीततम	हरस्
महस्वत्	वृद्धमहस्	हस्कार
माहिन		

[तै. सं.]

तपिष्ठ	द्यु	मह
तेजस्	पिलिपिला	शिकन्
लिप्	भस्म	शोक
लेष	भास्	शोचि
दीधिति	भ्रज्	समीगन्

[अथर्ववेद]

अतेजस्	तेजस्	रोच
अन्नतेजस्	तेजस्वत्	रोचन
अभियु	तेजिष्ठा	वर्चस्
अभिभा	लिपि	वसुधन्वि
अभिशाच	लेष	वाततेजस्
अर्चिष्	दिद्यु	वायुतेजस्
एकशीर्षन्	युराजि	विभ्राजन्
एनी	धामन्	विभ्राष्टि
ओजस्	पटर	विमहस्
ओज्मन्	भाक्कजीक	शीरशोचिष्
किरण	मनस्तेजस्	शोक
	महस्	शोशुचत्

समानवर्चस्	सुवर्चस्	हतवर्चस्
सुतेजम्	सूर्यवन्	हिरण्यज्योतिष्
सुरव्	स्वभाजु	हिरण्यतेजस्

तेजोविशेषणं [अथर्ववेद]

अमितपन्	तप्त	प्रभ्राजमान
अभिशोचयिष्णु	तापयत्	भूरिज्जोजस्
आतपन्त	तिलिषाण	महस्वत्
इन्द्र	लिपिमत्	रक्षत्
उच्छोचयत्	दिव्	वितपत्
ओजायमान	युक्षस्	विद्योतमान
ओजीय	युव्	शुच्
घृणि	युत्त	संतापयत्
ज्योतिष्मत्	युमत्	स्वरोचिष्
तपन्	यौःसंशित	
तपिष्ठ	प्रतिचाकश	

(तेजस्वी) क्रियापदं [अथर्ववेद]

अचाकशम्	जिघर्मे	रीरिषस्
अतिष्माति	ज्योतय	रुचिषीय
आतिरोचते	तपुः	रुचुस्
अदियुतत्	तिलिषे	रुषस्
अघोक्	तौतपासि	रोचि
अनुऽनिर्दह	द्यु	रेजन्ते
अनुऽअतप्यन्त	द्योतताम्	विभाससि
अभिर्ऽदीपयन्	भासि	विरोचते
अभिऽशोचति	मयाः	शुशुग्धि
अभिऽसंतपति	राजतु	शुशुचीत
आऽतपन्ति	राजयात	शोचतु
आऽभास्ति	राजासि	शोभयामसि
आऽरोचयन्	राजसे	शोभसे
उपऽतप्यामहे	राजोति	शोशुचस्
ऐन्द्र		

ज्वालानामं [ऋग्वेद]

अर्चिष्	जमत	विदध्या
कल्मलीक	तपस्	शोचिष्
कल्मलीकिन्	तेजस्	ज्ञग
क्षाति	भ्रम	हरस्
घृणि	मल्मलाभवन्	हृणि
जंजणाभवन्	वक्ष्य	

जाळणं (क्रियापदं) [ऋग्वेद]

छन्द्यते	द्योतेत	भ्राश्र्यति
ज्योतते	भन्दते	भन्दते
दीदयति	भ्राजते	रोचते
द्युमत्	भ्राशते	शोचति

[तै. सं.]

अज्वलत्	इष्यते	दहति
अरोचत्	ईमे	दिद्युः
अशोचत्	एन्ध	धक्ष्यति
आतपतः	चाकशीहि	पणेत
इधीमहि	दविद्युतत्	पनयन्त

भाति	रोचत्	शुक्
भासन्	विद्योतिष्यते	शुशुचः
राजयति	विरोचते	समिधे
रेचयेत्	वीडयस्व	समिप्यसे
रेजत्		

गति

गतिवाचक नामै [ऋग्वेद]

अभिज्ज्	क्रील	प्रनीति
अवयान	चरिष	प्रयाण
आगति	चेतन	प्रयामन्
आतति	चोद	प्रेषित
आयु	जव	यत्
आरंभण	तकि	रघु
इति	तरस्	रोहण
इरी	तुर्वणि	विकमण
उदयत्	दायन्	विगाम
उपेति	प्राजि	व्ययन
एति	न्यचन	वजन
ओज्मन्	परायण	श्वसथ
कुङ्कुणाची (काटे- लगाति)	परिज्मन्	सर्माय
	प्रतीति	साद

[तै. सं.]

गत	प्रयाण	रमस्
गति	प्रसूति (भृत्यादि प्रेरणसामर्थ्य)	शोप्र
जव		सि
प्रयति	मनोजवस्	स्वगा

गतिवाचक क्रियापद [ऋग्वेद]

अकः	अर्तुदन	अयते
अकानिर्ग	अर्चेपि	अयुधुः
अकृतः	अधमः	अयोयवीत्
अकृतः	अधिसून्	अरायि
अकर्म	अनज	अलपि
अक्षरत्	अनय	अवति
अगन्	अनविष्ट	अवनयः
अगमन्	अनावन्	अवर्त
अगच्छे	अनुमन्	अवीः
अच	अनूतोत्	अवीरयेथाः
अचोदयः	अन्वर्तिता	अवेनन्तं
अज	अपद्रत्	अथैव
अजगन्	अपात्	असचन्त
अजगंतन	अप्येति	असन्
अज्यते	अभिस्तरति	असि
अंजते	अभिस्तरति	अस्तोद्वं
अतति	अभिहर्षति	अस्वाद्ये
अतरः	अर्भापतः	आकरः
आतिपादयः	अभ्यार	आगनीगन्ति
अतिपिपति	अध्रे	आचकि
अतिपाथः	अमात्	आचके
अतिरः	अयस्त	आथ

आनजे	अच्छति	अवेते
आनीत	अच्छन्तु	असति
आनुषक्	अच्यन्ते	जिगाति
आट्टे	अणन्ति	जिन्वति
आपप्राथ	अणोति	जीहिपः
आयन्	अण्पाति	जुगुर्याः
आर	अण्पथः	जुषुक्षतः
आर्त	अतयतः	जेहते
आर्यति	अघत	अग्रति
आर्यन्ति	अहते	तक्रति
आवरत्	एजति	तना
आवर्जते	एति	तथते
आवर्तयन्ति	ऐरत	तस्ते
आविधिद्रे	ओहसे	तवीति
आश	ओच्छः	तारिपत्
आशु	औनत्	तुजेते
इटतः	कथ्यति	तुतुषीत्
इत	कवते	तुरतः
इयः	कसति	तुरीयति
इन्वति	काल्याति	तुर्वतं
इन्क्षसि	क्षियाति	त्सरति
इनोपि	क्षुंपति	दच्यति
इन्निरे	क्षेति	दभ्रोति
इयसति	क्षेपयत्	दुद्रवन्
इयक्षसि	क्षोदति	दोषनीति
इयति	गन्ति	द्रमाति
इयमि	गमति	द्रवति
इये	गमत्	द्राति
इरज्यत	गमेयं	द्रळति
इरधन्त	गवते	धनयन्त
इपणत्	गाति	धन्वति
इपति	गाय	धमति
इययेमि	गासिपत्	धवध्वे
इष्कणुर्ध्व	गाहेमहि	धारयथः
इष्णासि	गमन्त	धावर्त
इहि	चकर्थ	धूसुते
इखते	चक्रदः	ध्रजति
इखय	चक्रन्	ध्राति
इयुः	चक्रमात	ध्वंजति
ईर्त	चचरा	नक्षति
ईर्च	चतति	नमंतां
ईर्ध्व	चनस्पतं	नवते
ईवते	चर्कर्मि	नसते
ईपति	चारीत्	निचेहः
उद्यते	चियन्तु	निजूर्वति
उनति	चोदयासे	निदधत्
उपे	च्यवते	निन्यथुः
उप्यते	च्यवयन्	निपथते
उरुयति	जगाथात्	निरेषु
उर्हीत	जंगन्ति	निवर्तव
ऊवुः	जमति	नीथा
ऊहथुः	जवति	नृत्याः

उदत्त	युवासे	सुरीत	अज	अवैद्यन्	उदग्रहृते
उबुदे	यूयाः	वृह	अजुहवु	अवोक्षति	उदग्रहीष्यते
नृपत	यूतिरे	वेति	अतन्वत	अशीयेन्त	उद्यते
नेष	योपशामसि	वेनति	अतरि	असीजि	उद्गासयेत्
न्युर्षति	योषति	वेमि	अतिकरोति	असर्पत्	उनति
पचत	योषिष्ठि	वेविजे	अतिपादयति	असीदत्	उनयते
पद्यते	रंहिः	व्यत	अतियजते	असृजत्	उपगायेत्
पवते	रजति	व्यूषुः	अतिरम्	असीविः	उपचरति
पशुम्	रथर्यति	शमाथे	अतिरिच्यते	अहरत्	उपधीयन्ते
पस्पर्शत्	रपत्	शवति	अतिसर्पति	अहयाण	उपप्रयाति
पाथः	रमञ्च	शुश्रव	अतिहरेत्	अह्ने	उपमुञ्चते
पारिपत्	ररंभ	श्रोतति	अतीयान्	आगत	उपयन्ति
पिस्थति	रश्चति	श्रमत्	अंक्षुर्	आगमन्	उपयाति
पुनःसर	रिणाति	श्रुक्	अत्यशिध्यत	आगमिष्ठाः	उपसद्यन्ते
पूर्धि	रीयते	श्रंचयः	अद्रवत्	आजगन्	उपहवम्
पेलयति	रेजति	श्वेतन	अन्तरेति	आजगम	उपहूते
प्रवते	रेषत्	श्वःकति	अन्ववेताम्	आजव	उपह्वयेत
प्राप्ति	रोह्ण	संवञ्चत्	अपतत्	आजत	उपागाम्
स्वते	रोह	सक्षीमहि	अपद्यत	आदिशः	उपादधात्
प्साति	लजति	सञ्चे	अपवाति	आध्यम्	उपाप्नोति
फणति	ल्यताम्	संजुहसि	अपुनत	आनंज	उपायन्
विस्थति	लोठते	सन्नयः	अपुवायते	आपयिता	उपावयन्ति
भुरण्यति	लोठते	समीके	अपुवायत्	आममत्	उपावरोह
भ्रमति	वं	सर्प	अपेति	आयजे	उपावर्तत
मर्दति	वंचति	सखीते	अप्रवत	आयन्	उपावर्तत
माष्टि	वपन्ति	सव्यतः	अमन्महि	आरत्	उपाववर्ति
मिनाति	वयति	सिचामहे	अमन्यत्	आरोहम्	उपावसजति
मिमिक्ष	वरत्	सिसर्ति	अमुच्यत	आर्ताः	उपावस्यति
मित्यति	वर्ति	सीयते	अमृप्राः	इच्छ	उपावहरेत्
सुसुचे	वर्ध	सूदय	अमृशत्	इत	उपावारोहन्
म्यक्षति	वर्धति	सेधति	अयजत	इध्य	उपेति
यतति	वर्षयथः	सेपुः	अयन्	इहि	उपेयात्
यतते	ववाता	सीतन	अरः	ईर्महे	उपैव
यन्तु	ववयामहे	स्कंदति	अरक्षन्	ईरते	उपैति
यवय	वव्राज	स्त्रीः	अरुहम्	ईर्ते	उपैष्यामि
याद्	वसुयात्	स्त्रुश	अर्च	ईर्ते	उपोत्तः
यात्	वहन्	स्यन्दते	अर्चयैत	ईलयन्ते	उपोत्ते
यानान्	वातु	स्यमाति	अर्पय	उच्छति	उशते
यामः	विचति	संसते	अवकल्पत	उत्कंस्यत	उच्छति
वासिरीष्टाः	विशुर्यति	संव	अवगच्छेत्	उत्कामते	ऊजते
युच्छसि	विदे	स्वर	अवपद्यते	उत्तिष्ठत	ऊणधत्
युध्यति	विपेततुः	हन्ति	अवर्तत	उत्तिष्ठयन्	ऊणयाद्
युनाक्षि	विद्योषत्	हन्ति	अवर्षयन्	उत्तिष्ठति	एति
युयवत्	विद्याव	हर	अवष्टयन्	उदचति	एनत्
युयुजे	विषिष्टि	हाः	अवारयत	उदजयन्	एयाताम्
युयोति	वीविजः	हिन	अवाछति	उदवनीत्	ऐप्सन्
युवते			अविचाचलिः	उदानीयते	ऐरयेयाम्
	[तै. सं.]		अव्याः	उदारिय	क्षरति
अकः	अकच्छसम्	अममत	अवेनत्	उदाहियते	गच्छ
अकरम्	अगच्छत्	अवति	अवेपन्त	उदेति	गनीगन्ति
अकन्त	अगु	अवारिपम्	अवेति	उदेयते	गन्म
अकमन्	अगृभ्णन्	अवुच्युः	अवेयैत	उदैत्	

गमन्तु	प्यायताम्	वाति	स्थाः	संसयति	स्रवान्ति
चारीत्	प्रचरति	वापयति	स्तुवान्ति	स्यत्	हिणोति
निकिन्दि	प्रजायते	चारयति		[अथर्ववेद]	
विशीपते	प्रणिनाथ	वाव	अक्रमत	आरत्	निजुर्न
चीयते	प्रतनोपि	वावनत्	अखनत्	आरुहुः	नुद
चुतेत	प्रयन्ति	वासयतम्	अगत	आवातु	धनोति
चेतति	प्रथस्व	वाहि	अचिकदत्	आहरन्ति	पयेते
चेति	प्रमीयते	विक्रोति	अचीचरत्	ईजिरे	पादय
चेध्यसे	प्रयाति	वितलिरे	अजत्	ईलय	पिपति
चोदय	प्रयुङ्क्ते	वितेनिरे	अजीगमत्	उद्धरत्	पुश्यन्ते
च्यवते	प्रयोक्तासे	विधीयते	अजीहिङत्	उद्रेपयति	प्रतिबुदन्
च्यत्रध्वम्	प्रयौति	विपतति	अंजन्तु	उपप्रतारय	प्रहाम्
च्यत्रयति	प्रवते	वीति	अतारीत्	उपप्रयन्ति	श्रमस्व
ततन्य	प्रवर्तति	व्ययति	अतिकामन्ति	उपपन्ति	प्सातु
तन्माति	प्रवर्तयेयुः	व्यवसाययति	अतिर	उपसंयन्तु	मुञ्च
तरेम	प्रवसेत्	व्यस्यन्	अतिसर्पति	उपाय.से	मुमुक्षम्
तपयत्	प्रविशेः	व्यापयति	अतिसृजेत्	ऊदुः	मुमुचः
तस्यौ	प्रवीयन्ते	शिङ्क्ते	अतीतर	ऊदुः	युवसे
दुदवत्	प्रयुज्यात्	शुम्भस्व	अतृणत्	ऊद्यते	यूयाः
दोदाव	प्रवृणते	शेरे	अलत	ऊद्यन्ते	रिहन्ति
द्रव	प्रवेपेरन्	श्वोतान्ते	अत्यायन्ति	ऊद्यन्तु	रीयते
धनायति	प्रसर्पति	श्याम	अधिभ्रियन्ति	एजथुः	रू
धन्वति	प्रस्कन्देत्	संयन्ति	अधूनुयाः	एपि	ल्यन्ताम्
धय	प्रहरति	संयौति	अनयीत्	ऐत्	लीयते
धावति	पृणते	संस्थापयति	अनागमिष्यतः	ऐरत	वर्तताम्
धुनुते	प्रेतिवन्ति	सक्षीमहि	अनुकिरामि	करः	वहसे
धुवेत्	अप्सन्तः	सङ्गये	अनुक्षरन्ति	कमताम्	वाजयामासि
धः	प्रेरते	सचेय	अनुतन्वन्ति	क्षरत्	बान्तु
धूर्व	प्रोथ	सखरे	अनुयावति	गिर्वाहसे	विधते
ध्रजतः	प्रोषिष्यते	सज्जन्यान्ति	अनुनक्षन्ति	गुः	विधूपायत्
ध्वरति	रुन्नन्ते	सदेम	अनुपरियन्ति	चकार्तिथ	विनुदायति
नथ	प्रावयति	सन्तर्पति	अनुप्रेयतुः	चकरो	विवेश
निचेहः	भाजयत	सन्तवीलत्	अनुवपते	चर	विव्यचत्
निपत्स्यते	भावयति	समङ्गवत्	अनुवपते	चातयामहे	विश्रयाति
निरवासाययत्	भुवत्	समभवत्	अनुव्यवर्तयन्त	चेततु	विहरति
निक्षेत्	भूत्	समाश्लेभेत्	अनुसंरभेशाम्	चेष्टतः	वीयन्ते
नीनिम	मर्जयन्त	समिन्धते	अनुसंक्राम	चोदामि	धृजन्तु
नुदः	सुच	समिथुः	अनुसंदिशामि	च्यवयति	वेति
नेदन्ति	सुमुग्धि	समृच्छते	अन्ति	जजार	वेपते
नेनीयते	यज	समैरयेताम्	अन्वचरत्	जहीत	व्यचन्ति
पत	याचति	सम्पादयेत्	अन्वर्तिता	तन्यतुः	व्यवर्तयत्
प्रयते	याहि	सम्प्रीलते	अन्वाततान	तन्वते	शोयन्तेः
परिव्ययति	युयक्न्	सर्पति	अन्वारमेवाम्	तिर	संचरन्ति
पर्यवयति	युयान्	साद्यते	अन्वारोहामि	तुञ्जते	सन्नयति
पर्यविशन्	युवसे	साध	अन्वावर्त	तुङ्गते	समाहर
पर्याचिकीर्षन्	युभिरे	सारयावहे	अभिधावामि	तुङ्गत्	समीभिरे
पवति	यौपव	साविपत्	अभिपर्वोवर्तन्ते	तुङ्ग	सन्तुपीः
पादयति	यौमि	सासहाम	अनुच्याः	तुङ्ग	सिध
पूयति	रावयेत्	सोपयाति	अलजेः	तुङ्ग	
पूरय	रेरिहत्	सुलीम(प्रवशयामि)	असरत्	तुङ्ग	
पृण	रेवत्	सोदिम	असाविपुः	तुङ्ग	
पेपिशाने	लिशते		अहरत्	तुङ्ग	

विजायन्	संचरणे	सिघ्र
विधावन्	संचृत	सिपत्
वितुद	संजग्मान	सुग
विपत्सन् (विविध- गमन)	संजग्माना	सुजात
विप्रयत्	संयोजयत्	सुप्रयत्
विभूत (धृत)	संवर्तयत्	सुप्रयान्
विसर्गन् (विसरण शील)	संस्तिर	सुप्राण्य
विष्टजत्	मंघवत्	सुप्रैव
विष्टत	सभरत्	सुष्टत
विष्टष्ट	सयावरी	सृजान
विस्तुरन्ती	सरतु	सृज
विस्त्यत् (क्षिपत्)	सरण्यत	स्फन्न
विहृत	सरिण्यतु	स्तरी
वृणान	सरोमन्	स्पन्दन
व्यति	सरोक्षप	स्वंच
व्युच्छन्ती	ससृजान	स्वयावन्
वृजन्ती	ससृजाण	स्वयु
श्वसन्	ससृवत्	स्वष्टव
संग्रभीत	सस्यावान्	हयत्
सचमान	सला	हयैत
संचरन्ती	सादयत्	हर्यमाग
	साधमत्	

[अथर्ववेद]

अङ्गुण	आहत	क्रियमाण
अनाश्रु	ईमन्	कुंडूणावी (कुटिल- गति)
अनालाव	उच्चरत्	गव्यन्
अनिमान	उज्झिहान	गाहमान
अनुजिघ्र	उत्तिरन्	गोगति
अनुप्रयाण	उत्पतत्	जात
अपक्रांत	उत्पतिष्यन्	तरस्विन्
अभिजंजमान	उत्तिपाण	तवस्तर
अभिदुन्वन्	उत्तिसत	तवीयत्
अभिधुव्	उदीराण	तीर्यती
अभिष्ठित	उदित	त्वादिक्
अस्यन्	उद्यत	त्वायत्
अस्रवती	उद्यमान	त्वोत
अहूणीयमान	उद्धीत	त्सरन्
आकिरन्ती	उद्धेपमान	ददाण
आक्रमण	उभयन्ती	दुस्तरा
आकंस्यमान	उन्मुजान	दुहाना
आपतत्	उपनयमान	दुक्षमाना
आयता	उपपृचती	दृहन्
आयन्	उपस्तरण	दृष्टस्थिर
आरुढ	उपायत	दुत
आवर्तयत्	उपायत	धावत्
आवेशयत्	उपाहृत	धावन्ती
आसुपत्	उपहमान	धूत
आशुमत्	एतमान	धृपाण
आश्रावयत्	एह	धृषित
आस्यन्मान	कर्तु	

× येथे सायणांनी ' शिपसन् ' असा शब्द स्वीकारला आहे.

निक्रमण	प्रहरत्	वितर
निरुहन्	प्रहित	व्यसर्प
निर्धाचन्	प्रहत	व्यस्यन्
निसेचन	प्रेषित	व्यावृत्त
नीत	प्रोढ	श्रपयन्
नोदन	मेजान	संयुत
वरस्कान	येमान	संकर्षन्ती
परायत	येपत्	संगत
परियत्	शोपयत्	संचरत्
परावत्	रघुपत्न	सन्
परिवर्तमान	रभस्वत्	संतन्वती
परिष्टुत्	रभोद	संदेय
प्रक्रमव्	रिहाण	समेत
प्रचोदयत्	वन्वान	संप्रयत्ती
प्रतन्वती	वर्षव्	सरोक्षप
प्रतरोता	विकृत्	सुवान
प्रतिरत्	विकृत्यमाना	सुप्र
प्रत्यक्	विक्रम	स्वन्दमान
प्रयत्	विक्रमण	सुत
प्रयस्तु	विक्रान्ता	हरत्
प्रयस्यन्ती	विक्रिद्यसो	हर्यमाण
प्रव	विगत	हार्थ
प्रवत	विचक्रमाण	हृत
प्रसर्माण	विचित	

स्वरावाचक [ऋग्वेद].

अजिर	तुज्यमान	सुरभ्यु
अज्र	तुतुजान	सक्षुगम (शीघ्र- गामी)
अंजसा	तुतुजि	वातरहस्
आशु	तुतुमन्	गीम
उरुत्रय	तुय	शु
ओष	तुर्णि	शृषन
क्षिप्र	तुपल	श्रुते
ज्र	तुष्टु	श्वान्न
जुर्णि	तुगत्	श्रुष्टि
तराणि	द्रवत्	श्रौष्टि (शीघ्रगति)
ताजत्	तु	सर्ग
तुज	प्राशु	

[अथर्ववेद]

अंज	प्राज्या	वातरहस्
उद्युग	प्रत्यभिचरण	वेग
जव	रंहयः	शीघ्रः
प्राजि		

गतिवाचक शब्दांमध्ये आपणांस गतीचे अनेक प्रकार निर-
निराख्या पृथक् शब्दांनी व्यक्त केलेले दिसतात. सामान्यतः जाणें,
येणें, वसणें, उठणें, वर जाणें, खाली जाणें वगैरे क्रिया दाख-
विण्यास अनेक शब्द आहेतच पण शीघ्रगति, कुटिलगति,
मंदगति, वगैरे गतीचे प्रकारवाचक व वाढणें, वाढोळे फिरणें,
सरपटत चालणें, स्पन्दन पावणें, मनोवेगानें जाणें, व जोरानें जाणें
वगैरे अनेक प्रकारच्या गती आपणांस निरनिराख्या शब्दांनी
व्यक्त केलेल्या आढळतात. यावरून वैदिक समाजांत दिविध

क्रिया चाळू होत्या याचे ते शब्द बोधक आहेत. विशिष्ट गति-वाचक शब्द घेऊन त्यास उपसर्ग लावून अनेक क्रिया व्यक्त करण्यास भाषेस समर्थ करण्याची युक्ति वेदपूर्वकालीन-निदान वेदकालीन-लोकांस परिचित असावी. केवळ गमनार्थी शब्द देखील पुष्कळ दिसतात. गम, या, इ, चर, तक्, इप्, कम्, मज, क्षर, सर, स्वर, ऋच्छ, ऋ, चत् इत्यादि. वैदिक कालापासून अर्वाचीन कालाकडे दृष्टी फेकली असतां असें दिसते कीं भाषेमध्ये एका क्रियेस अनेक शब्द न ठेवतां एकच शब्द ठेवावा असा संस्कार होत आहे. सामान्य गतिवाचक शब्द अनेक असतील, त्यांपैकीं कांहीं विशिष्ट गतीचे बोधक होतात आणि कांहीं अनुपयोगामुळे नष्ट होत जातात. शिवाय एकाच शब्दास उपसर्ग लावून अनेक अर्थ उत्पन्न करण्याची प्रवृत्ति घाढतांना दिसते.

प्रह नक्षत्रादि.

प्रह व नक्षत्रनामं [ऋग्वेद]

अघा (मघा)	चंद्रमस्	विधु
अर्जुनी (फल्गुनी)	तिष्य (पुष्य)	शुक
अश्वयुज्	नक्षत्र	श्वन्
अश्विनी	पुनर्वसु	सूर्य
ऋक्ष	रोहिणी	सप्तर्षि
गो	वने	स्तु

[तै. सं.]

अनूराधा	चुपुणीका	रेवती
अपभरणी	तिष्य (पुष्य)	रोहिणी (ज्येष्ठा)
अप्रयन्ती	दुला (कृत्तिका)	वर्षयन्ती
अम्या (कृत्तिका-पैर्वा तारा)	नक्षत्र	विचूत् (मूल)
अश्वयुज्	नितालि (कृत्तिका)	विशाखा
अयाढा (उत्तराषाढा)	पुनर्वसु	शतभिषज् (शत-तारका)
आदित्य	श्रोष्ठपदा (उत्तरा-भाद्रपदा)	श्रविष्ठा (धनिष्ठा)
आश्वी	फल्गुनी	श्रोणा (श्रवण)
आश्लेषा	मघा	सप्तर्षि (तारे)
कृत्तिका	मृगशीर्ष	स्वाति
चित्रा	मेघदन्ती	हस्त

[अथर्ववेद]

अनूराधा	कृत्तिका	पुष्य
अनुसूर्य	चंड (ग्रह)	पूर्वाफल्गुनी
अभिजित्	चंद्र	पूर्वाषाढा
अश्वयुज्	चित्रा	प्राहादि
आर्द्रा	ज्येष्ठा	श्रोष्ठपदा
आश्लेषा	ज्येष्ठा	भरणी
इन्द्रियंभ	ज्योतिष्य	मानु
उत्तरा	तारका	मघा
उत्कृपीमान (धूम-केतु)	दिव्यशुन	मूल
ऋक्षीका	धिषण (ग्रह)	मृगशिरस्
ऋक्ष	धूमकेतु	रेवती
कालंज	नक्षत्र	रोहिणी
	नक्षत्रज	विचूत्

विधु	शुक	सुनक्षत्र
विशाखा	श्रवण	स्वाति
शकधूम	धनिष्ठा	हस्त
शतभिषज्	सप्तसूर्या	
	[संहितेतर]	
अश्विनी	ग्रह	ध्रुव
अर्यमणः पन्था	देवनक्षत्र	मृग
इधुत्रिकांडा	धनिष्ठा	सूर्यनक्षत्र
केतु (घूमकेतु)		

उद्योतिषविषयक [ऋग्वेद]

अहर्विद	ध्रुव	पितृयान
त्रिचक्र	नवग्र	पळर
दशग्र	नानारथ	सप्तचक्र
द्वादशाकृति (वारा-मदिने)	पंचपाद	सप्तारक्षि
द्वादशार	पंचार (संस्तर)	सप्ताश्व
	पर्व (पक्ष)	सप्ति

अघा.-ऋग्वेदांत पाणिग्रहणासंबंधी जें सूक्त आहे त्यांत असें वर्णिलें आहे कीं अघामध्ये गाईचा वध केला जातो व लम् अर्जुनी-मध्ये होतें. अथर्ववेदांत अघावद्दल मघा हा शब्द उपयोगांत आणिला आहे. ऋग्वेदांतील मूल शब्द मघा हाच असावा व तो मुद्दाम बदलून अघा केला असावा असें तर नसेलना ? वध करण्यास अयोग्य (अघ्या) ज्यांना म्हणतात अशा गाईचा वध हा विरोध आणि या वधाचा व पाप (अघ) यांचा संबंध स्पष्ट करण्याचा वरील पाठभेदाचा उद्देश असावा.

अर्जुनी.-ऋग्वेदाप्रमाणें हें एका नक्षत्राचें नांव आहे. अथर्ववेदांत याला फल्गुनी असें म्हटलें आहे. ज्याप्रमाणें मघा शब्दावद्दल अघा शब्द लिहिला आहे त्याप्रमाणेंच या शब्दांत मुद्दाम फरक झाला असावा. हा शब्द पाणिग्रहण करण्याप्रतीत्यर्थी जीं सूक्ते आहेत त्यांत अघा शब्दावरोंवर आला आहे.

तिष्य.-हा शब्द ऋग्वेदांत एका तान्याचें नांव या अर्थानें दोनदां आला आहे. सायणाचार्यांच्या मतें याचा अर्थ सूर्य असा आहे. हा निःसंशय अवेस्ता ग्रंथांतल्या तिस्य या शब्दाशीं समा-नार्थी आहे. पुढें पुढें याला पुष्य नक्षत्र म्हणूं लागले.

नक्षत्र.-या शब्दाचें मूल काय व तो कसा धनत गेला याबद्दल खात्रीलायक माहिती उपलब्ध नाही. प्राचीन पंडितांत याच्या मूल अर्थावद्दल बराच मतभेद आहे. शतपथ ब्राह्मणांत या शब्दाचें न व क्षत्र असे दोन भाग पाडून त्याचा अर्थ एका गोष्टीनें स्पष्ट केला आहे. निरुक्त व तैत्तिरीय ब्राह्मण या ग्रंथांत हा शब्द नक्ष म्हणजे मिळविणें या धातूपासून बनला आहे असें प्रतिपादन केले आहे. ऑफेक्ट वगैरेंच्या मतें हा शब्द नक्ष-त्र (रात्रीचा रक्षणकर्ता) या शब्दापासून बनलेला आहे. अली-कडील कांहीं पंडितांच्या मतानें नक्ष-क्षत्र (रात्रीवर राज्य करणारा) हेंच या नक्षत्र शब्दाचें मूल असावें. या शब्दाचा सामान्य अर्थ तारा असा दिसतो.

ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांमध्ये 'तारे' अशा अर्थाने आलेलीं नक्षत्रे. -ऋग्वेदांत ज्या ठिकाणी नक्षत्र हा शब्द आला आहे त्या ठिकाणी तारा हा अर्थ नव्याप्यव हिस्सांनी जमतो. मागाहून झालेल्या संहिता ग्रंथांत हाच अर्थ घ्यावा लागतो. सूर्य व नक्षत्र यांचा कधी कधी एकत्र उल्लेख आलेला आहे. कधी सूर्य, चंद्र व नक्षत्र, कधी चंद्र व नक्षत्र आणि कधी नुसती नक्षत्रे असे उल्लेख आले आहेत. पण या सर्व ठिकाणी नक्षत्र याचा अर्थ चंद्रमार्गस्थ सत्तावीस नक्षत्रांपैकी एक असा घेण्याची विलकुल अवश्यकता नाही असे मॅकडोनेल म्हणतो. उलटपक्षीं मागाहून जो नक्षत्र याचा अर्थ आलेला आहे तो ऋग्वेदामध्ये तीन नक्षत्रांना लागू पडतो. तथापि तिथ्य याचा उल्लेख नक्षत्रपुंज या अर्थाने आलेला नाही. अथा: (अनेक वचनी) व अर्जुनी (द्विवचनी) यांच्या संबंधाने गोष्ट निराळी आहे. ज्यांना पुढे मघा: व फल्गुनी अशा संज्ञा मिळाल्या तेच हे पुंज असावेत असे वाटते. हीं नावे ऋग्वेदांत मुद्दाम बदलेलेली आहेत. ज्या सूक्तांत हीं नावे आली आहेत व ज्यांत सूर्याच्या लग्नाचे वर्णन आलेले आहे ते सूक्त असलेले दहावे मंडल फार जुने नाही ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. लुक्विग व झिमर यांच्या मते ऋग्वेदांत सत्तावीस नक्षत्रे आहेत अशाबद्दल उल्लेख आलेले आहेत. पण ही गोष्ट अगदी अशक्य आहे. दुसऱ्या एका सूक्तांत रेवती व पुनर्वसू (श्रीमंत व पुन: संपत्ति आपणू देणारी) अशीं जी विशेषणे आली आहेत यांचा संबंधहि नक्षत्रांशी दिसत नाही.

नक्षत्रे (पुंजा र्थी-प्रह रूप तारका पुंज या अर्थी) सत्तावीस. -मागाहून झालेल्या संहिताग्रंथांत नक्षत्र व चंद्र यांचा संबंध लग्नाच्या संबंधाप्रमाणे मानला आहे. उदाहरणार्थ तैत्तिरीय व कठ संहितेंत असे स्पष्ट म्हटले आहे कीं सोमाचे लग्न प्रजापतीच्या दुहितांबरोबर झाले पण तो फक्त रोहिणीबरोबरच रहात असे. पुढे इतर नक्षत्रपुंज रागावल्यामुळे त्याला सर्वांबरोबर सारखे राहावे लागले. वेचरने यावरून असे अनुमान काढले आहे कीं नक्षत्रे ही सारख्याच विस्ताराची आहेत, परंतु अशा रीतीने संहिता ग्रंथांचा अर्थ करणे मॅकडोनेल मान्य न करितां एवढेच म्हणतो कीं ही नक्षत्रे जवळ जवळ सारखी आहेत. दोनही संहितांमध्ये आलेल्या गोष्टींत नक्षत्रे सत्तावीसच होती असे म्हटलेले नाही. तैत्तिरीय संहितेंत तेहेतीस ही संख्या आहे, व कठ संहितेंत सुद्धी संख्याच दिलेली नाही. पण तैत्तिरीय संहिता व इतर ग्रंथ यांत जी यादी आलेली आहे तीवरून नक्षत्रांची संख्या सत्तावीस असावी असे वाटते. नक्षत्रांची संख्या अष्टावीस होती असे फार थोड्या ठिकाणी म्हटले आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत अभिजित हें नवीनच आलेले आहे. तरी पण मागाहून झालेल्या ग्रंथांत (मैत्रायणी संहितेंत व अथर्ववेदाच्या यादींत) या अभिजिताचा स्वीकार केलेला आहे. कदाचित् असेंहि असण्याचा संभव आहे कीं पहिली नक्षत्रांची संख्या अष्टावीस असावी. पण अभिजित हे फार अंधुक असल्यामुळे म्हणा किंवा ते फार उत्तरेस असल्यामुळे म्हणा गळते गेले अथवा सत्तावीस ही संख्या (३ × ३ × ३) जादूच्या गूट संख्येपैकी असावी.

चीन व आरवी लोकांत नक्षत्रांची संख्या अष्टावीस आहे पण वेचर असे म्हणतो कीं हिंदुस्थानांत नक्षत्रांची २७ ही मानलेली संख्या प्राचीनतर असावी. या सत्तावीस संख्येचा अर्थ आपण जर एक गोष्ट लक्षांत ठेवली तर आपणास तावडतेव समजेल. ती ही कीं नियतकालिक (ग्रहांच्या प्रदक्षिणाविषयक) महिना हा सत्तावीस किंवा अष्टावीस दिवसांचा, बहुतेकच सत्तावीस दिवसांचा असतो. हा सत्तावीस दिवसांचा महिना लाटवायन व निदान या सूत्रांना मान्य आहे व त्या सूत्रांच्या मते एका वर्षाचे दिवस १२×२७ म्हणजे ३२४ होतात व एक अधिक मास धरिला तर ३५१ होतात. निदान सूत्रांत ३६० दिवसांचे सौर (सावन) किंवा व्यावहारिक वर्ष यामध्ये नक्षत्र गणना सुरू करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. कारण त्या सूत्राच्या मते सूर्य प्रत्येक नक्षत्रांत $१३\frac{१}{३}$ ($१३\frac{१}{३} \times २७$) दिवस असतो. पण वैदिक कालगणनेत २७ किंवा २८ या संख्येस विलकूल महत्त्व नाही.

नक्षत्रांचीं नावे. -ऋग्वेदांत आलेल्या दोन नांवाखेरीज अथर्व-अथर्ववेदामध्ये अगोदरच्या ज्येष्ठी (मागाहून ज्याला जेष्ठा हें नांव पडले) व विचित्रौ (ज्यांचा निकट संबंध आहे असे म्हटले आहे), त्याच प्रमाणे रेवती (अनेक वचनी) व कृत्तिका यांचीं नावे आली आहेत. 'अग्न्याधान' या समारंभाला योग्य काल अशा संबंधाने काठकसंहिता, मैत्रायणी संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण यांमध्ये कृत्तिका, रोहिणी, फल्गुनी, हस्त हीं नावे आली आहेत. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत पुनर्वसू हें नवीन नांव आलेले आहे व अधिक खलाशांत पूर्वाफल्गुनी वगळून त्याच्या बद्दल उत्तराफल्गुनीचा उल्लेख केलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत मृगशीर्ष व चित्रा यांचा उल्लेख आला आहे. उलटपक्षीं पुनराधानाला अनुकूल म्हणून पुनर्वसू नक्षत्र सर्व ग्रंथांनाच मान्य आहे. हें अग्नीचे पुनराधान पहिल्या अग्नीच्या योगाने यज्ञ करणाऱ्याचा मुख्य उद्देश (त्याची भरभराट) ज्या वेळीं साध्य होत नाही अशा वेळीं करावयाचे असते. काठकसंहितेच्या मते अनूराधा हेंहि नक्षत्र पुनराधानास योग्य आहे. अमित्रयन समारंभाच्या वेळीं ज्या विदा मांडावयाच्या असतात त्यांत नक्षत्रांइतक्याहि कांही असतात. या विदांची संख्या ७५६ अस्ते व ही संख्या २७ मुख्य नक्षत्रे व २७ गौण नक्षत्रे यांच्या गुणाकारा इतकी (हा गुणाकार ७२९ असा न समजतां ७२० समजावयाचा) समजावयाची व या ७२० संख्येत अधिक महिन्यांचे ३६ दिवस मिळवावयाचे म्हणजे एकंदर संख्या ७५६ होते. हें जे विद्यांचे संख्यावर्णन (शतपथ १०.५.४.५) आलेले आहे त्यावरून निश्चित अशी कांहीच माहिती मिळत नाही. पण या समारंभा-संबंधाने यजुर्वेद संहितांमध्ये २७ नक्षत्रे आलेली आहेत व त्यांच्या याद्या सविस्तर खाली दिल्या प्रमाणे आहेत.

तै. सं.

कृत्तिका (खी. अने. रोहिणी. आशी. व.) मृगशीर्ष (चपुनक). पुनर्वसू (द्विव.)

तिष्य.	चित्रा	शतभिषज्
आश्रेया (स्त्री. बहु- व.)	स्वाती	प्रोष्ठपदाः (पु. अने.)
मघाः (स्त्री. बहु- व.)	विशाखे (स्त्री. द्वि.)	अने.)
फल्गुनी (स्त्री. द्वि.)	अनूराधाः	प्रोष्ठपदाः (पु. अने.)
फल्गुनी (स्त्री. द्वि.)	रोहिणी	रेवती
हस्त	चित्रा	अश्वयुजौ (द्वि.)
	अषाढाः (स्त्री. बहु.)	अपभरणीः (स्त्री. बहु.)
	श्रविष्ठाः (अने. व.)	मै. सं.
कृत्तिकाः	फल्गुनीः (बहु व.)	अभिजित्
रोहिणी	हस्त	श्रोणा
इन्वका	चित्रा	श्रविष्ठाः
बाहु	निष्ठया (नपुं.)	शतभिषज्
पुनर्वसु (एकव.)	विशाख (नपुं. एकव.)	प्रोष्ठपदाः
तिष्य	अनूराधा	प्रोष्ठपदाः
आश्लेषा (बहुव.)	ज्येष्ठा	रेवती
मघाः	मूलाः (नपुं.)	अश्वयुजौ
फल्गुनीः (अने. व.)	अषाढाः	भरणीः
	का. सं.	
कृत्तिकाः	फल्गुनीः (उत्तरा)	अषाढाः
रोहिणी	हस्तो (द्वि.)	अश्वयुजौ
इन्वका	चित्रा	श्रविष्ठाः
बाहु	निष्ठया	शतभिषज्
पुनर्वसु	विशाखा	प्रोष्ठपदाः
तिष्य	अनूराधाः (पु. अने.)	उत्तरेप्रोष्ठपदाः
आश्लेषाः	ज्येष्ठा	रेवती
मघाः	मूला	अश्वयुजौ
फल्गुनीः	अषाढाः	अपभरणीः

तैत्तिरीय ब्राह्मणांत जी नक्षत्रांची यादी आली आहे ती संहिता ग्रंथांत आलेल्या यादीशी सामान्यतः जुळते. ती यादी अशी.-कृत्तिकाः रोहिणी, इन्वकाः, बाहु (द्वि.) तिष्य, आश्लेषाः, मघाः, पूर्वफल्गुनी, उत्तरे-फल्गुनी, हस्त, चित्रा, निष्ठया, विशाखे, अनूराधाः, रोहिणी, मूलवर्हणी, पूर्वा अषाढाः, उत्तरा अषाढाः श्रोणा, श्रविष्ठाः, शतभिषज् पूर्वप्रोष्ठपदाः, उत्तरेप्रोष्ठपदाः, रेवती, अश्वयुजौ, अपभरणीः इ. मागाहून झालेल्या ग्रंथांतील या यादींत २८ संख्या आलेली आहे व १४ संख्येनंतर पूर्णिमाहि आलेली आहे व सौरमासाशी (३० दिवसांच्या) चांद्र (नक्षत्र) मासांचे साम्य आणण्याकरिता २८ संख्येनंतर अमावास्याहि घातलेली आहे. या मागाहून दिलेल्या यादींतील नावे संहिताग्रंथांत दिलेल्या यादींतील नावांशी पुढे दिलेले अपवाद खेरीज करून जुळतात. कृत्तिका नक्षत्राचे सात तारे. त्यांचीं नावे अंबा, दुला, नितली, अभ्रयंती, मेघयंती, वर्षयंती व सुपुणिका अशीं आहेत. हीं नावे तैत्तिरीय व काठक संहितांमध्ये सुद्धा आलेली आहेत. मृग-क्षीर्ष व इन्वका यांचाहि उल्लेख आलेला आहे. नंतर आर्द्रा, पुनर्वसु, तिष्य, आश्रेयाः, मघाः, (या शिवाय अनघाः, अगदाः व अरुंधतीः) यांचाहि उल्लेख आलेला आहे. फल्गुन्यः (पण इतरत्र फल्गुन्यौ) हस्त, चित्रा, निष्ठया, विशाखे, अनूराधाः, ज्येष्ठा,

मूल, अषाढाः, अभिजित्, श्रोणा, श्रविष्ठाः, शतभिषज्, प्रोष्ठपदाः, प्रोष्ठपदाः, रेवती, अश्वयुजौ, भरण्याः अपभरणी सुद्धा. अभिजित् हे नांव ब्राह्मणग्रंथाच्या पूर्व भागांत हि आलेली आहे पण ते कदाचित् प्रक्षिप्त असावे. वेवरचा असा मुद्दा आहे की यादींत अभिजित् हे नांव अनवश्यक आहे कारण ब्राह्मणग्रंथांत याचा उल्लेख २८ वे नक्षत्र म्हणून आलेला आहे. पण हा मुद्दा वराच लंगडा पडतो कारण मैत्रायणी संहितेतील (२. १३, २.) यादींत अभिजित् धरून २८ नक्षत्रांचीं नावे आलेली आहेत व अगदी शेवटी निराले ब्राह्मण या नांवाचे एक नक्षत्र आलेले आहे (ही गोष्ट वेवर यास कदाचित् माहीत नसावी). तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१. ५, २, ७) नक्षत्रांचे दोन गट केले आहेत. एक गट देवतक्षत्रांचा, त्यांत १ त्या पासून १४ व्यापर्यंत नक्षत्रे आलेली आहेत. दुसऱ्या गटांत १५ व्यापासून २७ व्यापर्यंत नक्षत्रे आलेली आहेत व त्यांत अभिजित् नक्षत्र वगळले आहे. या दुसऱ्या गटाचे नांव यमनक्षत्रे असे आहे. ही नक्षत्रांची विभागणी त्या ग्रंथांतील तिसऱ्या भागांत दिलेल्या विभागणीशी जुळते. या ठिकाणी पौर्णिमेचा व अमावास्याचा दिवस हे नक्षत्रावरोवर दिलेले आहेत. या ब्राह्मण ग्रंथांत पाहिल्या पौर्णिमेच्या दिवसांना सदृश असलेल्या, नक्षत्रांना दक्षिण असे मानिले आहे व अमावास्याच्या दिवसांना सदृश असलेल्या नक्षत्रांना उत्तर असे मानिले आहे. पण अशा तऱ्हेच्या कल्पनेचा वस्तुस्थितीशी कांहीं संबंध नाही. अथर्व वेदाच्या १९ व्या कांडांत एक नक्षत्रांची यादी आलेली आहे. त्या यादींत अभिजिताचेहि नांव आहे. यांत आलेली नावे अशीं.-कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरस्, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघाः, पूर्वा फल्गुन्यौ, हस्त, चित्रा, स्वाति, (पुष्टिगी) विशाखे, अनूराधा, ज्येष्ठा, मूला, पूर्वा अषाढाः, उत्तरा अषाढाः, अभिजित्, श्रवण, श्रविष्ठाः, शतभिषज्, द्वाप्रोष्ठपदा, रेवती, अश्वयुजौ, भरण्याः.

नक्षत्रांचीं स्थाने.-ही नक्षत्रे आकाशांत कोणकोणत्या स्थानीं स्थित आहेत याबद्दल वैदिक वाङ्मयांत निश्चित माहिती उपलब्ध नाही. पण मागाहून झालेल्या ज्योतिष ग्रंथांत या नक्षत्रांच्या स्थानांचे बरोबर वर्णन आलेले आहे व पूर्वीच्या ग्रंथांत जी माहिती आलेली आहे तिच्याशी ही पुढील ग्रंथांत आलेली माहिती बरीच जुळते. तरीपण वेवरला याबद्दल बरीच शंका आहे. पुढील माहिती दिली आहे तिला सूर्यसिद्धांतावर दिलेल्या व्हिटनेच्या टीपांचा आधार आहे.

(१) कृत्तिका.- या नक्षत्रपुंजांत आलेल्या सात तान्यांचीं नावे यजुर्वेदांत आलेली आहेत व त्या नांवांत अभ्रयंती (लग उत्पन्न करणारी) मेघयंती (मेघाच्छादित करणारी) वर्षयंती (पाऊस पाडणारी) अशीं नावे आली आहेत. कृत्तिका या शब्दाचा अर्थ कदाचित् जाले (कृत्-सूत काढणे. या शब्दापासून) असा असावा.

(२) रोहिणी.- याचा अर्थ तांबूस रंगाचे असणारे आहे. हे नक्षत्र कोणते हे ओळखण्यास ऐतरेय ब्राह्मणांतील (३. ३२) प्रजापतीची

कथा उपयोगी पडते. या कथेत असें वर्णन आलें आहे की प्रजापति कामासक्त होऊन आपल्या मुलांचा पाठलाग करूं लागला असतां मृगव्याघ्रांनं त्रिकांड वाणानें त्याला मारलें. प्रजापति म्हणजे निःसंशय मृगपुंज होय. मृगशिरः हें मृगपुंजाच्या डोक्यावर असलेल्या लहानशा पुंजास नांव दिलेलें आहे.

(३) मृगशीर्ष किंवा मृगशिरसू.— यालाच इन्वका किंवा इन्वगा म्हटलें आहे. अथर्ववेदाच्या शांतिस्कल्पामध्ये यांना अंधका म्हटलें आहे व त्यांचें हें नांव पडण्याचें कारण त्या अंधुक दिसतात हें आहे.

(४) आर्द्रा.— या शब्दाचा मूळ अर्थ ओला किंवा दमट असा आहे पण ज्याअर्थी गांखायान शूक्ष्मपुंजांत व नक्षत्रकल्पांत अनेकवचनी आर्द्राः असें नांव आलेलें आहे व तैत्तिरीय ब्राह्मणांत द्विवचनी बाहू असें नांव आलें आहे त्यावरून या नक्षत्रपुंजांत दोन किंवा दोहोहून अधिक तारे असावेत असें दिसतें. ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे कीं या आर्द्रा नक्षत्राला सद्यः असलेल्या चिनी सिंहा मध्ये सात तेजःपुंज तारे आहेत व हे तारे म्हणजे मृगपुंजाचे खांदे, मेखला व गुठधे होत.

(५) पुनर्वसू (जे पुनः संपत्ति देतात ते).— या नांवावरून दोन ताऱ्यांचा बोध होतो. या नांवाचा निःसंशय अश्विनांच्या परोपकारी स्वभावाशी संबंध आहे व यांचें त्यांच्याशीं साम्य आहे.

(६) तिष्य किंवा पुष्य.— हा एक अंधुक गट आहे. हा शब्द एकवचनी वापरला आहे हें आश्चर्यकारक आहे. कारण प्रथमतः पुष्य या शब्दानें एका ताऱ्याचा बोध होत असावा असें म्हणवें तर या गटांत एकाही नक्षत्र स्पष्ट दिसणारें नाहीं.

(७) आश्लेषाः किंवा आश्लेषा.— काहीं ग्रंथांत हे शब्द आश्लेषा किंवा आश्लेषा असेहि आलेले आहेत. या शब्दांचा अर्थ आलिंगन देणारा असा आहे व हे शब्द तद्दर्शित तारकापुंजाला पूर्णपणें जुळतात.

(८) मघा (महादान).— या शब्दाच्या बदली 'अनघा' पापराहित असाहि पर्याय शब्द आहे. या अनघा शब्दावरून या ताऱ्यांच्या पावित्र्याची कल्पना होते.

(९, १०) फल्गुनी फल्गुन्यौ, फल्गू, फल्गुनीः, फल्गुन्यः.— हा नक्षत्रपुंज ताऱ्यांच्या दोन पुंजांचा बनलेला आहे व त्या पुंजांना पूर्वे व उत्तरे अशीं नांवां आहेत. वेवच्या मते या शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदांत आलेल्या अर्जुनी या ताऱ्याच्या पर्यायवाचक शब्दाप्रमाणें शुश्रवण तारकापुंज असा आहे.

(११) हस्त.— हा हाताच्या पांच बोटांप्रमाणें पांच प्रमुख ताऱ्यांनीं बनलेला आहे. गेल्लेवेच्या मते ऋग्वेदांत (१. १०५, १०) ज्या पांच भेलांचा उल्लेख आलेला आहे तो हा पांच तारे मिळून झालेला तारकागण होय.

(१२) चित्रा (चक्रचक्रांत).— हा तारा खरोखर सुंदर आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत इंद्राच्या कथेमध्ये याचा उल्लेख आला आहे व त्याचप्रमाणें शतपथ ब्राह्मणांत (२. १, २, १३) 'दिव्य स्थानौ' देन स्वर्गीय कुत्रे यांच्या कथेत आला आहे असें मॅकडोनेल म्हणतो. पण मूळांत 'दिव्यस्थानौ'चा उल्लेख नाहीं.

(१३) स्वाति किंवा निथ्या.— हें नक्षत्र उत्तरेस आहे अशाबद्दल शांतिव्यातांत उल्लेख आला आहे व त्यांत असें म्हटलें आहे कीं हें नेहमीं उत्तरेस जात असतें (नित्यं उत्तर मार्गगम्). तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१. ५, २) प्रजापतीवर एक कल्पना वसविली आहे. तीत चित्रा हें प्रजापतीचें डोकें, हस्त हा त्याचा हात, विशाखे या त्याच्या मांडया, अनूराधा उमनें राहण्याची जागा व निथ्या हें त्याचें हृदय अशी ही कल्पना आहे. पण निथ्या हें ३० अंश दूर असल्यामुळें या रूपकांतील मजा नाहींशी झालेली आहे. निथ्याच्या जागीं चित्रा नक्षत्र जर काल्पिलें तर हें प्रजापतीचें रूपक चांगलें खुलेल. पण वेवरनें असा जरी मुद्दा पुढें आणलेला आहे तरी निथ्या हा कन्या राशीतील एक तारा आहे असें व्हिटनेस वाटत नाहीं. कारण तो असें म्हणतो कीं निथ्या (वहिष्कृत) या शब्दावरून असें दिसतें कीं हें नक्षत्र वादविपरीत इतर नक्षत्रांपासून दूर असावें.

(१४) विशाखे.— या तारकाद्वयालाच अनरक्रोणांत मागाहून राधा असें नांव दिलें आहे व हें थोडेंसें आश्चर्यच आहे कीं अथर्ववेदामध्ये 'राधे विगाखे' (विशाखे अभ्युदय करणाऱ्या आहेत) असे शब्द यावेत. परंतु राधा हा जो शब्द आहे तो मागाहून घुसडला असावा असें दिसतें. कारण यानंतरच्या नक्षत्राचें नांव अनूराधा असें आहे व त्याचा अर्थ 'राधेच्या मागाहून येणार' असा चुकीनें केला गेल्यामुळें विशाखे नक्षत्राला राधा नांव दिलें गेलें असावें.

(१५) अनूराधाः किंवा अनूराधा.— (प्रसन्न किंवा अनुग्रह करणारी) हे वृश्चिक राशीतील तारे आहेत.

(१६) रोहिणी—ताम्रवर्णी, ज्येष्ठरी (सर्वांत वडील असलेल्या मारणारी) किंवा ज्येष्ठा (सर्वांत मोठी). हे वृश्चिक राशीतील तारे आहेत.

(१७) विवृतौ (मुक्त करणारे) म्हणजे मूल व मूलवर्धणी (उपटून टाकणारा). हेहि वृश्चिकराशीतील तारे आहेत.

(१८, १९) अपाढा.— (न जिंकलेले). यांत दोन भेद आहेत; पूर्वीः व उत्तराः. कदाचित् या सर्व तारकापुंजांत चतुष्कोणाकार चारच तारे प्रारंभीं समाविष्ट केले असावेत.

(२०) अभिजित्.— हा एक तेजःपुंज असा नक्षत्रपुंज असून तो उत्तर ध्रुवाकडे ६० अक्षांशावर आहे. पण या नक्षत्रपुंजाचें हें स्थान तत्सद्यः आरबी व चिनी नक्षत्रगणाच्या स्थानांशीं मुख्यतः जुळत नाहीं. यावरून ओल्डेन्बर्ग यानें असें अनुमान काढिलें आहे कीं हा पुंज नक्षत्रमालिकेंत मागाहून घुसडलेला असावा.

पण हा नक्षत्रगण मैत्रायणी संहितेसारख्या (२. १३, २०) प्राचीन ग्रंथांत सुद्धा आलेला आहे ही गोष्ट त्याने लक्षांत घेतली नाही व त्यामुळे त्याचे अनुमान आपोआपच लंगडें पडतें. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१. ५, २, ३) अभिजिताचे असें वर्णन आले आहे कीं अभिजित् अथावांचे वर व श्रोणाचे खाली आहे. यावरून वेवरनें असें अनुमान काढिलें आहे कीं त्याचें आकाशातील स्थान वैदिक कालीं आरवी मनाक्षिल व चिनी सिसौ यांच्या ठिकाणाशी जुळतें असतें. पण व्हिटनेनें असें सिद्ध केले आहे कीं वर व खाली हे शब्द खरोखर अभिजिताच्या यादीतील स्थाला उद्देशून आहेत, म्हणजे 'अथावांच्या नंतर व श्रोणाच्या अगोदर अभिजित् आहे' अशा अर्थानें आलेले आहेत.

(२१) श्रोणा (लंगडा) किंवा श्रवण (कान).-वेवरनें अगदीं निष्कारण असा एक तर्क वसविला आहे कीं श्रवण या नांवावरून दोन कान व त्यामध्ये एक ठोकें असा अर्थ होतो. हें नक्षत्र मनाक्षिल व सिसौ यांच्याशीं अगदीं विसदृश आहे व तें केवळ हिंदी कल्पनेनें निर्माण केलेलें आहे.

(२२) श्रविष्ठा : (अतिशय प्रसिद्ध) किंवा घनिष्ठा : (अतिशय श्रीमंत).-हा नक्षत्रपुंज हिच्याच्या आकारासारखा आहे. श्रोणा किंवा श्रवण या नक्षत्राप्रमाणेंच हें नक्षत्रहि मनाक्षिल व सिसौ यांच्याशीं विसदृश आहे.

(२३) शतभिषज् किंवा शतभिष.-याचा अर्थ 'शंभर वैद्य असलेला' असा आहे. याच्या भोंवतीं घरेच तारे असल्यामुळे याला संख्येच्या अजमासानें शतभिषज् असें नांव दिलेलें आहे.

(२४, २५) प्रोष्ठपदा.- (खीलिंगी अनेक वचनी). याचा अर्थ 'घडवचीचे पाय' किंवा (शांतिकल्पांत आलेल्या) मद्र पदाः म्हणजे शुभपाय असा आहे. हे दोन नक्षत्रपुंज असून पूर्वे व उत्तरे अशीं त्यांचीं नांवें आहेत.

(२६) रेवती.-याचा अर्थ श्रीमंत असा आहे व याच्या योगानें वय्याच ताऱ्यांचा (सुमारे ३२) निर्देश केला जातो.

(२७) अश्वयुजौ.-घोड्यावर सरंजाम घालणारे दोन असामी असा याचा अर्थ आहे. आश्विनौ व अश्विनी अशीं यांचीं मागाहून प्रचारांत आलेलीं नांवें आहेत.

(२८) अपभरणीः, भरणीः, किंवा भरण्यः- (वाहक) हीं नांवें मेघ राशीतील उत्तरेकडे असलेल्या त्रिकोण करणाऱ्या ताऱ्यांना दिलेली आहेत.

नक्षत्रे व महिने.-ब्राह्मणग्रंथांत नक्षत्रांचीं नांवें तिथी दर्शविण्याच्या कामी उपयोगांत आणिलीं जात असत. ही क्रिया दोन तऱ्हेनें केली जाई. नक्षत्राचें मूळचें नांव जर खीलिंगी नसेल तर तें खीलिंगी करून त्याचा पूर्णमासाशीं समास केला जाई. उदाहरणार्थ, तिथ्यापूर्णमास म्हणजे तिथ्य नक्षत्रातील पौर्णिमा. पण नेहमींचा प्रकार म्हणजे नक्षत्राच्या नांवाचें विशेषण बनवून त्याचा पूर्णमासी शब्दाबरोबर

उपयोग करावयाचा किंवा अभावाच्या शब्दाबरोबर करावयाचा (उदाहरणार्थ फल्गुनी पूर्णमासी) किंवा सूत्रांतील प्रमाणें नक्षत्र नामापासून साधलेल्या विशेषणाचाच पौर्णिमा दर्शविण्याकडे उपयोग करावयाचा. नक्षत्राच्या नांवापासून तयार झालेलें नांव महिन्याला दिलें गेलें. पण या प्रकारच्या नांवाचे फक्त फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, तैथ्य व माघ एवढेच महिने ब्राह्मण ग्रंथांत आलेले आहेत. पूर्ण नांवांची यादी पुढें सांपडते ती अशी आहे-फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण, प्रौष्ठपद, अश्वयुज्, कार्तिक, मार्गशीर्ष, तैथ्य व माघ. चरें पाहिलें असतां हे चांद्रमास असले पाहिजेत. पण चांद्रवर्षाचा उपयोग फार थोडा करीत असत. तैत्तिरीय ब्राह्मण कालापासूनच लोकांमध्ये चांद्रमासाचा द्वादशमासी सौरवर्षीच्या ३० दिवसांच्या महिन्यांशी मेळ घालण्याकडे कल होता.

नक्षत्र व काल विज्ञान.- (१) सध्याच्या महिन्यांच्या नांवांवरून हीं नांवें पद्धतशीर रीतीनें प्रचारांत केव्हां आलीं तो काल ठरविण्याचा प्रयत्न कांहीं लोकांकडून झालेला आहे. सर बुझ्यम जोन्स याला ही कल्पना आली. बेट्टेलें श्रावण म्हणजे उदयग्नारंभ काल होय अशी कल्पना करून महिन्यांचीं नांवें ख्रिस्ती शकापूर्वी ११८१ वर्षांच्या पूर्वी प्रचारांत आलेलीं नसावीत असा तर्क बांधिला. पण त्याची सूक्ष्म कल्पना साधार नव्हती. वेवरचें असें मत होतें कीं अशा तऱ्हेनें कालगणना करणें शक्य आहे पण व्हिटनेनें खान्नी-लायक रीतीनें असें सिद्ध केले आहे कीं, ही गोष्ट, म्हणजे महिन्यांच्या नांवावरून त्यांचा उपयोग, केव्हां करूं लागले या कालाचा निर्णय करणें अगदीं अशक्य कोटींतील आहे. शिवोच्चिंहि असेंच मत आहे. महिन्यांचीं वाराच नांवें ठरलीं याचें कारण ब्राह्मण ग्रंथांत व्यक्त झालेली लोकांची कसेतरी कलन चांद्र व सौर मासांचा मेळ घालण्याची इच्छा होय. पण सत्तावीस नक्षत्रांतून पौर्णिमेच्या रात्रीशीं संबद्ध असलेल्या वारा नक्षत्रांच्या निवडीला कालदृष्ट्या बिलकुल महत्त्व नाही. कारण पौर्णिमा फक्त वारा नक्षत्रांतच पडत असे व इतर नक्षत्रांत येत नसे असें बिलकुल नाही. सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं प्रत्येक नक्षत्रांत पौर्णिमा कांहीं एका ठराविक क्रमानें पुनःपुन्हा येत असते.

(२) नक्षत्रांच्या उद्या याद्या संहिताग्रंथांतून आलेल्या आहेत त्या सर्वांचा आरंभ कृतिका नक्षत्रापासूनच झालेला आहे. तेव्हां फार तर एवढें म्हणतां येईल कीं छतिकेलाच अग्रपूजेचा मान देण्यास कांहीं विशेष कारण वसलें पाहिजे. पण मागाहून जी नक्षत्रांची यादी झालेली आहे तींत अधिनी हें नक्षत्र सर्व नक्षत्रांच्या शिरोमार्गी आलेलें आहे. याचें कारण असें होते कीं ही यादी जेव्हां तयार झाली तेव्हां म्हणजे इ. स. च्या ६ व्या शतकांत वसंत संपात रेवती व अधिनी यांच्याजवळ (ज्याला क्षीयप्रशियम म्हणतात त्या ताऱ्याजवळ) होत असे. यावरून वेवरनें असें मत बनविलें कीं कृतिकाहि अशाच कारणाकरितां नक्षत्राच्या अग्रभागी ठेविली गेली असली पाहिजे व ही कृतिकागत वसंत संपाताची वेळ ख्रिस्ती शकापूर्वी तीन हजार वर्षे ही असानी असें गणितानें ठरविलें आहे. मुख्य हरकत म्हणजे नक्षत्राशीं चंद्राचा संबंध नसून फक्त सूर्याचाच

संबंध आहे अशी तेव्हांची कल्पना होती हे श्रुतीत धरावे लागने ही होय. शीघ्रो व ओलेनवर्ग हे दोघेहि वसंतसंपाताचा कृत्तिकेला संबंध जोडण्याच्या अगदी विरुद्ध आहेत. याकोवीने असा एक मुद्दा पुढे आणला आहे की, ऋग्वेदांत (५. १०३; १०. ८५) वर्षाकालाचा आरंभ व उदगयन हे नवीन वर्षाचा आरंभ व जुन्या वर्षाचा शेवट दर्शवितात व नवीन वर्षाचा आरंभ फल्गुनी नक्षत्रांत उदगयनाच्या वेळी होत असे. शिवाय तैत्तिरीय ब्राह्मण ग्रंथांतील देव-नक्षत्रे व यमनक्षत्रे यांतील भेद हा सूर्य व नक्षत्रे यांचा संबंध होता या प्रकारच्या आपल्या मतास पोषक आहे असे त्याचे म्हणणे आहे. पण हे मत फारसे ग्राह्य दिसत नाही. ज्या ऋग्वेदांतील वचनांचा याक्रीने हवाला दिला आहे त्या वचनांचा याकोवी म्हणतो त्याप्रमाणे अर्थ होत नाही असे मॅकडोनेल म्हणतो व त्याला कारण देतो की, तसा अर्थ होण्यास द्वादश याचा बारा भाग म्हणजे एक वर्ष असा सर्वसंमत अर्थ न घेना बारावा महिना असा अर्थ घ्यावा लागेल. शिवाय नक्षत्रांचा संबंध सूर्याशी लावून नक्षत्रांच्या विभागणीचा समाधानकारक उलगडा करता येत नाही. कृत्तिका नक्षत्र अप्रभागी ठेवण्याचे कारण त्या वेळी वसंतसंपात ह्यांता हे जरी कळू केले तरी व्हिटने व शीघ्रो यांच्या मते माघांत दक्षिणायन होत असे विधान करणाऱ्या वेदांगज्योतिषावरून येणारा जो काल तोच कृत्तिका नक्षत्राला नक्षत्रमालेच्या आरंभी घालण्याचा काल असावा. कृत्तिकेत वसंतसंपाताची कल्पना जुकीने केलेली असावी असे त्यांचे मत आहे.

(३) माघामध्ये दक्षिणायन सुरू होतं या म्हणण्याला ब्राह्मण-ग्रंथाचा आधार आहे. कारण कौपीतिक ब्राह्मणांत (१९. ३) हे दक्षिणायन माघांतील अमावास्येस सुरू होतं असे स्पष्ट म्हटले आहे (माघस्यामावास्यया). आतां हा दक्षिणायनाचा आरंभ टीकाकार म्हणतात त्याप्रमाणे त्याच्या पौर्णिमेनंतर सुरू होणाऱ्या पूर्णिमांत महिन्याच्या मध्यंतरी असलेल्या अमावास्येला असो किंवा अमांत महिना धरून माघांतल्या पौर्णिमेच्या अगो-दरच्या अमावास्येस (हे अधिक शक्य आहे) असो हा मुद्दा फारसा महत्त्वाचा नाही. परंतु माघांत दक्षिणायन होतं एवढ्या माहितीवरून चाली दिलेल्या तऱ्हेने वरील नक्षत्रकाल ठरविणे शक्य आहे. एक कार्त्तिक रेवतीच्या शेवटच्या भागांत हा वसंतसंपाताचा बिंदु होता असे मानले तर विपुलचलनाचे गणित करून ज्या दक्षिणायनप्रसंगां अयनविंदु भ्रदिष्टांत असे त्या माघांतील दक्षिणायनाशी जुळणारी अशी वसंतसंपाताची स्थिति कोणत्या वेळी होत असे हे आपणांस ठरविता येत. केवळ शास्त्रीय उपपत्तीच्या दृष्टीने विचार घेता तर हा वसंतसंपात भरणीच्या तृतीय चरणांतच येतो. कारण हा तृतीय चरण भ्रदिष्टा नक्षत्रापासून सहा नक्षत्रे व तीन चरण इतक्या अंतरावर आहे. हा तृतीय चरण व अधिनीचा आरंभ यांतील अंतर एक नक्षत्र व तीन चरण इतके म्हणजे २३° २०' इतके आहे (२७ नक्षत्रे

म्हणजे ३६०°). इसवी सन ४९९ हे वर्ष सुखातीचा काल म्हणजे रेवतींत वसंत असल्याचा काल धरून (हाच बराहमिहिराचा निश्चित काल होय) जेन्ना याने माघांतल्या दक्षिणायनाशी जुळता असलेला वसंतसंपात इसवी सनापूर्वी ११८१ साली येतो असे ठरविले (हे अर्थात् एका अयनांशा-बरोबर ७० वर्षे असे प्रमाण धरून ठरविले). प्रंट याने अयनांशाचे हेच प्रमाण धरून व ज्योतिषविषयक सिद्धांतांत निश्चित केलेली मघा नक्षत्रांतील योगताऱ्याची स्थिति आधारभूत धरून ठरविलेल्या काल वरीलप्रमाणेच आहे. डेविस व कोलब्रूक यांनी चित्रांतील योग-तारा (या ताऱ्याची स्थिति निश्चित नसून निरिगनाच्या ग्रंथांत तान अंशापर्यंतचा फरक आहे) आधारभूत धरून गणित केले व या गणिताने इसवी सनापूर्वी १३९१ हा काल आला. परंतु ख्रिस्तपूर्व बारावें शतक हे वेदांगज्योतिषग्रंथामधील वेदाचा काल म्हणून जरी वऱ्याच जणांना मान्य झाले आहे तरी या गणिताला किती महत्त्व द्यावे याबद्दल शंकाच आहे. व्हिटनेने हे दाखविले आहे की पूर्वीच्या नक्षत्रांची स्थाने व मागाहून ठरविलेल्या प्रत्येकी १३° ३०' प्रदेश व्यापणाऱ्या नक्षत्रांची स्थाने आकाशांत एकच आहेत असे म्हणता येणार नाही. पूर्वी नक्षत्रांची निवड झाली ती आकाशाचे सारखे विभाग करण्यासाठी नसून चंद्राशी ज्यांचा संयोग होतो तेच नक्षत्रसमूह निवडले गेले. आणि मागाहून या नक्षत्रांचे सारखे विभाग करण्याचा जो प्रयत्न झाला त्याचा असा परिणाम झाला की मागाहूनच्या नक्षत्रसमूहांत मुख्य धरलेले तारे त्यांच्या पूर्वीच्या नक्षत्रांतून अजीबात काढले गेले. शिवाय असेहि म्हणता येत नाही की उत्तरकालीन ग्रंथकार रवतानक्षत्राच्या पूर्वमर्यादेवर असणाऱ्या तारा पूर्वीच्या व्यवस्थेतहि तथेच होता. कदाचित् त्या नक्षत्रपुंजांत पूर्वी तो तारा मुख्यच नसेल. कारण जुन्या रवतांशी जुळणाऱ्या चिनी व अरबी नक्षत्रपुंजापासून तो फारच दूर आहे. तसेच सुखातीचा काल अनिश्चित म्हणजे इसवी सन ४९९, इ. स. ५८२, इ. स. ५६० किंवा इ. स. ४९१ या चार प्रकारचा मानला जातो. शिवाय ही गोष्टहि लक्षांत ठेवरी पाहिजे की संगतावधिचा जागा केवळ निरीक्षणाने ठरविता येण्यासारखी नाही व वैदिक कालाच्या हिंदू ज्योतिष्यांचे निरीक्षण फारसे बरोबर होत असेहि म्हणता येत नाही. कारण वर्षाचे दिवसहि त्यांनी विनयक ठरविलेले नसून वेदांगज्योतिषांत सुद्धा हे निवस मोघम ३६० धरले आहेत, व सूर्यसिद्धांत-कर्त्त्याला सुद्धा संपातचलनाची माहिती होती असे दिसत नाही. या सर्व कारणांनी अत्रमासे एक हजार वर्षांची चूक होण्याचा संभव आहे. ती चूक लक्षांत घेतां कौपीतिकब्राह्मणांत दिलेल्या माहितीवरून एवढेच अनुमान निघते की त्यांत ग्रहित केलेले निरीक्षण इ. स. च्या पूर्वी कांहीं शतके असावे. हे अनुमान ब्राह्मणग्रंथांच्या सामान्य कालाशी (इ. स. पूर्वी ८००-६००) जुळते.

(४) दुसरे एक कालगणनाविषयक अनुमान आहे. फाल्गुन हा महिना वर्षारंभी गणला जाई असे 'फाल्गुनाची पौर्णिमा हे वर्षाचे मुख आहे' असे जे अनेक स्थली वर्णन आहे स्वावरून झगता येत. याकोवीचे वरील गोष्टीवरून असे मत आहे की त्या काळी वर्षाची

गणना दक्षिणायनापासून होत असावी. फाल्गुनांत दक्षिणायन ही स्थिति सुमारे चार हजार वर्षांपूर्वी येऊ शकते. ओडेनवर्ग व थोबा यांचे असे मत आहे की वर्षारंभ फाल्गुन महिन्यापासून व्हावा असे ठरल्याचे कारण फाल्गुन महिना वसंत ऋतूचा आरंभोचा महिना होता हे होय. फाल्गुन व वसंत ऋतूचा आरंभ हे एकत्र असतात यावद्दल स्पष्ट पुरावा मिळतो ही गोष्ट वरील मताला पोषक आहे. आपणांला कौषीतकिब्राह्मणांत ही गोष्ट दिसून आली आहे की माघांतील अमावास्या दक्षिणायनांत पडत होती. यावरून फाल्गुनी पौर्णिमा दक्षिणायनानंतर दोड महिन्याने किंवा फेब्रुवारी महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत पडते. म्हणजे पूर्वी माघदक्षिणायनाचा ठरविलेला जो काल तोच फाल्गुनवर्षारंभाचा काल असे दिसते. हा काल शकापूर्वी सुमारे ८०० वर्षे होय हे वर सांगितलेच आहे. रोमन पंचांगाच्या 'व्हेरिस इनिशियमच्या' फेब्रुवारी ७ तारखेची हा काल जुळतो. वर्षाचे चार चार महिन्यांचे तीन भाग स्वाभाविकपणे पडतात व या स्वाभाविक विभागणीशी वरील कल्पना जुळते. कारण वर्षाऋतू जून सात किंवा दहा तारखेस सुरू होऊन अक्टोबर सात किंवा दहा तारखेपर्यंत संपतो. म्हणजे चार महिने वर्षाऋतू असतो व पावसाळ्याच्या आरंभापासून त्रिविभागात्मक वर्षाच्या दुसऱ्या विभागाला आरंभ होतो ही गोष्ट निःसंशय आहे. उल्लेखी लोकमान्य टिळक असे म्हणतात की तैत्तिरीय संहिताकाली (ख्रि. श. पूर्वी २३५०) दक्षिणायन माघी पौर्णिमेला होई व पूर्वीच्या काली (ख्रि. श. पूर्वी ४०००-२५०० व ख्रि. श. पूर्वी ६०००-४००० वर्षांच्या कालांत) ते (अनुक्रमे) फाल्गुनी व चैत्री पौर्णिमेस होत असे.

(५) तैत्तिरीय संहिता व पंचविंश ब्राह्मण ग्रंथांमध्ये फाल्गुन महिन्यांतील पौर्णिमा हा वर्षारंभाचा काल होय असे ज्या ठिकाणी म्हटले आहे तेथेच चैत्रांतील पौर्णिमेलाही विकल्पाने वर्षारंभ धरतात असे म्हटले आहे. हा चैत्र महिना नियडण्याचे हेंहि कारण असेल की वर्षारंभाचा दिवस वसंतऋतूत असावा. याकोवी म्हणतो की ज्या वेळी दक्षिणायन चैत्रांत सुरू होत असे त्या वेळचा हा अवशेष आहे; परंतु हे याकोवीचे म्हणणे बरोबर दिसत नाही. दुसरा एक विकल्प एकाष्टका हा होय. या एकाष्टकेचा अर्थ टीकाकारांच्या मताने माघांतील पौर्णिमेनंतरची अष्टमी होय. हा काल जुन्या वर्षाच्या चन्द्रक्षय होत जाणाऱ्या मासार्धाचा शेवटला चतुर्थभाग असल्यामुळे वर्षाचा अंतसूचक मानला गेला असावा. चवथा विकल्प म्हणजे पौर्णिमेच्या चार दिवस अगोदरचा दिवस होय. ही पौर्णिमा म्हणजे आपस्तंब सूत्रांत उल्लेखिलेल्या आलेखनाच्या मताप्रमाणे चैत्री पौर्णिमा होय. आस्मरथ्य, लौगाक्षि, मीमांसक व लोक, टिळक म्हणतात त्याप्रमाणे माघी पौर्णिमा नव्हे.

(६) दुसरे कांही लोक गृह्यसूत्रांना अनुसरून असे म्हणतात की वर्षारंभ मार्गशीर्ष महिन्यांत होत असे व ही गोष्ट मार्गशीर्षालाच आग्रहायण (वर्षाच्या आरंभासंबंधी) असे

म्हणत असत यावरून सिद्ध होते. याकोवी व टिळक म्हणतात की यावरून फाल्गुनीमघच्या दक्षिणायनाशी जुळणारा मृगशीर्षांतल्या शरत्संपाताचा बोध होतो; पण थोबाने असे सिद्ध केले आहे की ज्याप्रमाणे फाल्गुनाच्या ऐवजी चैत्र महिन्यांत वसंत ऋतूचा आरंभ कांहींनी कल्पिला त्याप्रमाणे वर्षारंभापासून वर्षारंभ कल्पून या आरंभाचा महिना मार्गशीर्ष धरला गेला.

(७) याकोवीने बुद्धरच्या मदतीने वेदांच्या अभ्यासाकरिता गृह्यसूत्रांत जे काल दिले आहेत त्यावरून एक मुद्दा काढला आहे. वेदांचा अभ्यास उत्तरायणाच्या वेळी असणाऱ्या पावसाळ्यांत होत असे हे गृहीत धरून याकोवी असा सिद्धांत करतो की कांही संहिताग्रंथांत भाद्रपद महिना हा वेदाभ्यासास सुरुवात करण्यास योग्य आहे असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण एके काली प्रोष्ठपदा (भाद्रपदाचे अगोदरचे नांव) उत्तरायणांत येत असत हे होय. ज्या वेळी दक्षिणायन हे फाल्गुनांत सुरू होत असे त्या वेळी प्रोष्ठपदांत उत्तरायण येई. पण व्हिटनेने हे सिद्ध केले आहे की हे अनुमान सर्वस्वी चुकीचे आहे. विद्या शिकणे व पावसाळा यांचा आवश्यक असा कांही संबंध आहे असे आपणांस म्हणता येणार नाही. हा संबंध कल्पावयाचा तर श्रवण महिन्याचा संबंध श्रवण म्हणजे कान याच्याशी आहे म्हणून तो अभ्यासासाठी पसंत केला जाणे योग्य होईल. अयनगति लक्षांत घेतां भाद्रपद महिन्याचा अभ्यासाला आरंभक म्हणून ठरविण्याचे कारण भाद्रपद महिना व पावसाळा एकाच वेळी येणे ही स्थिति खरोखर नाहीना झाल्यावर पूर्वी एके काली ही स्थिति होती म्हणून ती परंपरा राखण्यासाठी भाद्रपद महिन्याचा अभ्यासासाठी ठेवणे ही समजूत होय असे दिसते.

नक्षत्रांचे मूळ.—हिंदुस्थानांतील लोकांना नक्षत्रांचे ज्ञान कसे झाले यावद्दल प्रत्यक्ष पुरावा उपलब्ध नाही हे आपण पाहिलेच आहे. ऋग्वेदाच्या पूर्व भागांत ही नक्षत्रे तारे म्हणून आलेली आहेत. ऋग्वेदसंहितेच्या मागाहून झालेल्या भागांत यांपैकी तिहींचाच नावे आली आहेत. यजुर्वेद व अथर्ववेद ग्रंथांमध्ये मात्र संपूर्ण नक्षत्रांची नावे आली आहेत. वैदिक कालाच्या आर्य लोकांना ज्योतिषविषयक इतर गोष्टींची माहिती फार थोडी होती. यामुळे चंद्रगृहभूत सत्तावीस नक्षत्रांचा शोध या वैदिक ऋषींना लागला असल्यास ती गोष्ट पाश्चात्यांस थोडीशी आश्चर्य करण्यासारखी वाटते. परंतु ही नक्षत्रे ठरविणे फार सोपे आहे. ज्या ताऱ्यांची किंवा तारकसमूहाची चंद्राशी युति होते तो तारा किंवा तारकसमूह निवडून काढला म्हणजे झाले. अशी स्थिति असल्याने स्वतःच्या बुद्धीने वैदिक ऋषींनी नक्षत्रे शोधून काढणे अशक्य आहे असे म्हणणे पुराव्याच्या अभावी अयोग्य होईल. पण अरक्स्थान व चीन ग्रंथांमध्ये अद्यावरील नक्षत्रांची अथवा नक्षत्रपुंजांची 'मनाक्षिल् अण्ड सिउ' या नांवाची नक्षत्रचक्रे होती ही गोष्ट मनांत आणली म्हणजे हा नक्षत्रज्ञानाचा प्रश्न भानगडीचा होऊन वसतो. 'मनाक्षिल्' चा उपयोग अरबी

भाषेत सुसंगतपणे केला जातो. या नक्षत्रांवरून अरबी लोकांचे पंचांग तयार केले जाते व या नक्षत्रांची ठिकाणे त्या लोकांनी जी निश्चित केली आहेत ती चांद्र राशिचक्रांतील नक्षत्रांची स्थाने जशी असावीत तशी आहेत. तेव्हा हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांनी अरबी लोकांपासून हे नक्षत्रज्ञान घेतले अशी कल्पना करता येईल. पण ही कल्पना बरोबर होणार नाही. कारण, 'मनाझिल्' च्या अस्तित्वाचा पुरावा नक्षत्रांच्या अस्तित्वाच्या पुराव्याहून बराच मागा-हूनचा आहे. जुन्या करारांतील 'मझॅराथ' किंवा मझॅलाथ हे कदाचित् चांद्र नक्षत्रचक्र असू शकेल हे येथे लक्षात ठेवले पाहिजे. जर्जेस म्हणतो की अरबी नक्षत्रज्ञान हिंदुस्थानांतील लोकांपासूनच अरबी लोकांनी घेतले, पण ही गोष्ट मुळीच शक्य नाही. विओ नांवाचा एक चिनी पंडित होऊन गेला. त्याने १८३९ सालापासून १८६१ पर्यंत काही लेख लिहून त्यात असे सिद्ध केले आहे की आर्यलोकांनी नक्षत्रे चिनी लोकांच्या 'सिउ' वरून घेतली. ही चिनी नक्षत्रे विओच्या मताने मूळची चांद्रनक्षत्रेच नव्हती. त्याचे असे मत होते की, ही नक्षत्रे म्हणजे विपुवृत्तावरील तारे होत; व अरबीचीन ज्योतिषांतल्याप्रमाणे हे तारे यांच्या भोव-तांच्या ताऱ्यांची तुलना करण्याचे साधन म्हणून असत. अशा प्रकारचे चोवीस तारे इ. स. पूर्वी २३५७ च्या सुमारास विपुवृत्ता-जवळ असल्यामुळे व या चोवीस ताऱ्यांचे विपुवांश व ज्या ताऱ्यांनी चिनी ज्योतिषाचे लक्ष वेधून घेतले त्या काही सदोदित दिसणाऱ्या ध्रुवभोवतीच्या नक्षत्रांचे विपुवांश सारखेच होते म्हणून निवडले गेले, पुढे इ. स. पूर्वी ११०० साली त्या काळचे विपुवर्षादिन व अयनादिन ओळखण्यासाठी चार नवीन ताऱ्यांची भरती करण्यात आली. त्याचे असे मत होते की ही ताऱ्यांची यादी कृत्तिका (मा ओ) नक्षत्रापासून सुरू झाली. कारण हेच नक्षत्र ख्रिस्ती शकापूर्वी २३५७ साली मेघविपुवाच्या वेळी होते. वेवरने एका विस्तृत निर्वधात या मुद्द्यावर टीका करून असे प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, 'सिउ' वद्दला चिनी बाब्रयाचा पुरावा अलीकडचा आहे. तो ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाच्या पूर्वाचाहि नाही. हे वेवरचे शोषक म्हणणे कदाचित् बरोबर नसेल, पण विओच्या प्रमेयाविषय जे मुद्दे आहेत तेच मुद्दे व्हिडमॅने पुन्हा जोराने मांडले असून तो असे म्हणतो की, 'सि ओ' हे मुळात चांद्र नक्षत्रांपासून निघाले नाहीत असे जे विओ म्हणतो ते निराधार होय. हे म्हणणे हिंदी ज्योतिष-ज्ञान चिनी लोकांकडून आले हे मत जोराने प्रतिपादन करणाऱ्या 'लिओपोल्ड डी सौसुरे' ला सुद्धा मान्य आहे. पण त्याचे 'हिंदी ज्योतिषांतील चांद्र नक्षत्रे चिनांतून आली' हे मत व त्या-संबंधाचे मुद्दे ओल्डेनबर्गने खोडून काढले आहेत. त्याने असे सिद्ध केले आहे की, नक्षत्रमालेचा आरंभ 'मा ओ' म्हणजे कृत्तिका नक्षत्रापासून नाही. आतां शेवटी एकच मुद्दा राहिला तो हा की या तिहांचा म्हणजे नक्षत्रे, मनाझिल् व सिउ यांचा उगम वाविलोनियामध्ये असल. होमेलने अलीकडील शोधावरून असे सिद्ध केले आहे की, कृत्तिकेची चोवीस नक्षत्रांचे चांद्रनक्षत्रचक्र

वाविलोनियामध्ये मानीत होते. पण थोवेने जे शोध केले आहेत त्यावरून त्याचे असे मत झाले आहे की, हा होमेलचा शोध चुकीचा आहे. उलटपक्षी वेवर, व्हिडमॅने, झिमर व ओल्डेनबर्ग या सर्वांचे असे मत आहे की, वाविलोनियात चांद्र नक्षत्रचक्राचा उगम आहे. हेच मत तूर्त ग्राह्य धरले पाहिजे. कारण वाविलोनियन संस्कृतीची छाप वैदिक वाङ्मयात सर्वत्र दिसून येते. उदाहरणार्थ, महापुराची कथा वाविलोनियन कथेवरून घेतली आहे, व 'वेदांतील' आदित्य व 'मना' हे शब्द देखील त्या वाङ्मयावरूनच घेतले असावेत असे मानण्यास आधार आहे.

विधु.—वैदिक कालानंतरच्या ग्रंथांतल्या वाङ्मयाप्रमाणे ऋग्वेदांत (१०. ५५, ५) एका ठिकाणी याचा चंद्र असा अर्थ आला आहे. व त्या ठिकाणी अनेकांमध्ये एकदा हिडणारा असे त्याला म्हटले आहे.

वेन.—ऋग्वेदामध्ये (१०. १२३) लो. टिळकांच्या मते याचा अर्थ शुक्रग्रह असा असावा. पण हा अर्थ मॅकडोनेलच्या मते चुकीचा आहे. शंकर बाळकृष्ण दाक्षित यांनी टिळकांचे मत आपले मत न देतां उद्धृत केले आहे (ज्योतिर्विलास).

सूर्य.—वैदिक कथांमध्ये व धर्मांमध्ये सूर्याचे बरेच महत्त्व वर्णिले आहे. हे महत्त्व हिंदुस्थानांतील निसर्गस्थितीत सूर्याचे जे महत्त्व आहे त्याला अनुरूप असेच आहे. ऋग्वेदामध्ये सूर्याचे वर्णन तो परोपकारी आहे असे आलेले आहे, व हिमालयाच्या थंड भागांतून जे आर्यलोक आले त्यांना सूर्य असा वाटणे हात अस्वाभाविक असे काहीच नाही. त्याच्या उष्णतेबद्दल ऋग्वेदांतील काही सूक्तांत त्याचप्रमाणे अथर्ववेद व ब्राह्मण ग्रंथांत वारंवार उल्लेख आलेले आहेत. ऋग्वेदांतील एका कथेत इंद्राने सूर्याचा पूर्ण पराजय करून त्याचे चक्र हरण केले असे वर्णन आलेले आहे. विजेच्या पावसाने सूर्याला जो प्रतिबंध होतो त्याला उद्देशून हे वर्णन असावे. ऐतरेय ब्राह्मणात एक साधीभोळी कल्पना आलेली आहे. ती अशी की, सूर्याच्या एकाच वाजूला प्रकाश आहे व तो जातो त्याच रस्त्याने पश्चिमेकून पूर्वेकडे परत येतो, पण असे करतांना तो आपली दुसरी वाजू पृथ्वीकडे करतो व त्यामुळे आकाशांतल्या ताऱ्यांना रात्री तेजःपुंज करितो. ऋग्वेदामध्ये सूर्य खाली पडत नाही म्हणून आश्चर्य प्रकट केले आहे. ऋग्वेदामध्ये ग्रहणाबद्दल अनेक उल्लेख आलेले आहेत. एका ठिकाणी असे म्हटले आहे की, स्वर्मानु-राक्षस हा सूर्याला अंधकाराने घासून टाकतो व आग्नि सूर्याचा प्रकाश परत त्याला आणून देतो. दुसऱ्या एका ठिकाणी हेच अद्भुत अग्नीच्या कुटुंबांतल्या मंडळींनी केले असे म्हटले आहे. अथर्ववेदामध्ये राह्या सूर्याशी असलेल्या संबंधाचा प्रथमच उल्लेख आलेला आहे. इंद्राने सूर्याचा पराजय केला अशी ज कथा आहे तिचा उलगाडा ग्रहणाच्या गोष्टीने करता येईल दुसऱ्या दोन ठिकाणीहि असा उलगाडा होणे शक्य आहे. लुड विगने असे प्रतिपादिले आहे की, ऋग्वेदाच्या वेळी सूर्याने चंद्रा

कहून जें पिवान होतें त्यामुळे ग्रहण होतें ही गोष्ट ठाळक होती. त्याचप्रमाणे सूर्य पृथ्वीभोवतीं फिरतो ही गोष्टहि त्यांत नमूद केलेली आहे. इतकेंच नव्हे तर, तो असेंहि प्रतिपादन करतो कीं, ख्रिस्तीशकापूर्वी १०२९ सालीं जें ग्रहण झालें त्याचाच उल्लेख ऋग्वेदामध्ये आलेला आहे. हीं सर्व मते व्हिटनेनें खोडून काढलेलीं आहेत. सूर्य हा कालकर्ता असून त्याच्या गतीनें ३६० दिवसांचें वर्ष ठरतें. वैदिक वाङ्मयांत हेच सौरवर्ष (संवत्सर) व्यवहारांत प्रमाण गणलें आहे. या सौरवर्षाचे दोन भाग केलिले आहेत. एक उत्तरायण व दुयें दक्षिणायन. ज्या वेळीं सूर्य उत्तरेकडे जावयास निघतो तें उत्तरायण व तो उत्तरायणांतून दक्षिणेकडे जावयास निघतो तें दक्षिणायन असें मानीत असत याबद्दल शंका नाही. कारण तसा उल्लेख स्पष्ट भाषेत कौपीतकि ब्राह्मणांत आलेला आहे.

‘कक्षीका.—हा शब्द अथर्ववेदांतील अप्रसिद्ध अशा एका स्थलीं आलेला आहे. त्याचा अर्थ मुळींच लागत नाही. वेबर म्हणतो कीं, त्याचा अर्थ ‘आकाशगंगा’ असा असावा. परंतु या त्याच्या मताला कांहींच आधार नाही. व्हिटनेला तर याचा अर्थ लागण्याची मुळींच आशा वाटत नाही.

‘काल-काज.—अथर्ववेदांत (६. ८०, २) कालकाज हे आकाशांत असतात असें लिहिलें आहे. रंथ आणि शिमेर हे दोघेहि म्हणतात कीं ‘कोणतातरी तारकापुंज’ असा याचा अर्थ असावा. परंतु इंद्राच्या पराक्रमापैकीं कालकाज यांचा पराभव हा एक आहे. म्हणून अथर्ववेदांतील ऋचेच्या वरील भाषांतरावर कोठपर्यंत भरवसा ठेवावा हें कळत नाही. व्हिटने म्हणतो कीं मृगशीर्षाचे तीन तारे व ब्लूमफील्ड म्हणतो कीं आकाशगंगा किंवा तारका असा याचा अर्थ आहे.

‘चंद्र, चंद्र-मस्.—चंद्र (निशापति) या अर्थी चंद्रमस् हें नांव ऋग्वेदांत व इतरत्र आढळतें. चंद्र हें नांव मात्र अथर्ववेदांत प्रथम आलें आहे. हीं दोन्ही चंद्राचीं नांवें आहेत. दुसरे ऋग्वेदांत व इतरत्र उपयोगांत आलें आहे, परंतु पहिलें पहिल्यानें या अर्थी अथर्ववेदानें उपयोगांत आणिलें आहे. वैदिक वाङ्मयांत, चंद्र सोमासारखा वाढत जातो व कमी होत जातो असाच फक्त उल्लेख आहे. चंद्रामध्ये सारखा फरक होत असतो, सूर्य व चंद्र हे आळीपाळीनें काम करतात, आणि सोम या नात्यानें चंद्राचे सूर्याशीं लग्न झालें आहे असें ऋग्वेदांत वर्णन आहे. तो अमावास्याला मुळींच दिसत नाही आणि त्याचा जन्म सूर्यप्रकाशामुळे आहे. अथर्ववेदांत राक्षस चंद्राला ग्रहण लावतात असें वर्णन आहे (ग्रहांध्रामासाः). चंद्रकलाविशिष्ट महिना हें कालाचें माप आहे.

‘दिव्यशुन-दिव्यश्वा.—अथर्ववेदामध्ये एके ठिकाणीं हा शब्द आलेला आहे. त्याचा मूळचा अर्थ ‘स्वर्गीय कुत्रा’ असा असून या शब्दामुळे लुब्धक नांवाच्या ताऱ्याचा बोध होतो. पण ब्लूमफील्डचे असें मत आहे कीं, मैत्रायणी संहिता व तैत्ति-

रीय ब्राह्मण यांमध्ये ज्या दोन स्वर्गीय कुत्र्यांचा उल्लेख आलेला आहे ते कुत्रे म्हणजे सूर्य व चंद्र हे होत. व अथर्ववेदामध्ये दिव्यश्वा म्हणजे सूर्य हा अर्थ असावा.

‘धूमकेतु.—अथर्ववेदामध्ये हें (धूर हें ज्याचें निशाण आहे) मृत्यूचें विशेषण म्हणून आलेलें आहे. शिमेरच्या मते हा धूमकेतूच असावा, पण व्हिटने म्हणतो कीं हे परेंच असंभवीय आहे. लॅनमनचें म्हणणें कीं, या शब्दाचा चिंतवरील अग्नीचा धूर असा अर्थ होतो. हा अर्थ बराच शक्य आहे.

‘शक धूम.—अथर्ववेदाच्या एका सूक्तांत हा शब्द आलेला आहे. नक्षत्राचा राजा म्हणून ह्याची त्या ठिकाणीं स्तुति आलेली आहे. त्या शब्दाचा अर्थ जळणाऱ्या शेणीचा धूर किंवा गोवरीचा वर जाणारा धूर असा असावा. वेबर म्हणतो त्याप्रमाणे एखादे वेळीं हवा कशी असे याचा त्यावरून बोध होत असे. ब्लूमफील्डचे असें मत आहे कीं, ह्या शब्दाचा अर्थ धुरावरून हुवेचें ज्योतिष वर्तविणारा असा करावा. पण ह्या अर्थाला व्हिटनेची हक्कत आहे, व त्याला कारणहि आहे. रंथ म्हणतो त्याप्रमाणे हा शब्द एखादा नक्षत्रगण, किंवा कदाचित् आकाशगंगा असा असणें अगदींच असंभवीय नाही.

‘सप्तसूर्याः—यांचा उल्लेख अथर्व आणि काठक संहितेमध्ये आलेला असून तैत्तिरीय संहितेमध्ये यांचीं नांवें आरोगप्राज्ञ पटर, पतंग, स्वर्णर, ज्योतिष्मत् व विभास अशीं आहेत. पण हीं नांवें उत्तरकालीन वाङ्मयांत सुद्धा फार विरळा आलेली आहेत. एके काळीं वेबरचें मत असें होतें कीं, या शब्दसमुच्चयानें सात ग्रहांचा बोध होत असावा. पण मागाहून ही कल्पना त्यानें सोडून दिली. कदाचित् ऋग्वेदांत (१.१०५, ९) सात किरण असा उल्लेख आला आहे तोच या शब्दाच्या अर्थ असावा.

‘अर्थम्यः पन्था.—‘अर्थमन्त्रचा मार्ग’ हा शब्द तैत्तिरीय व इतर ब्राह्मणांत आलेला आहे. वेबरच्या मताप्रमाणे त्याचा अर्थ ‘आकाशगंगा’ आणि हिलेब्रान्टप्रमाणे ‘क्रांतिवृत्त’ असा आहे.

‘इषु त्रिक्लपञ्च (तारकापुंज).—बहुसंख्य ऐतरेय ब्राह्मणप्रमाणे मृगपुंज याचा हा बोधक असावा. याचा उल्लेख मृग, मृगव्याघ्र आणि रोहिणी यांच्या बरोबर केलेला आहे.

‘केतु.—मागाहूनच्या अद्भुत ब्राह्मणांत ‘दृष्टणारा तारा’ अथवा ‘धूमकेतु’ असा अर्थ आहे असें वेबर म्हणतो.

‘ग्रह.—(धरणें, पकडणें). हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत सूर्याला योजिला आहे; परंतु तेथें हा शब्द मागाहूनचा अर्थ जो ग्रह त्या अर्थी योजिला नसून जादूसारखा परिणाम करणारी शक्ति अशा अर्थी योजिला असावा. मैत्रायणी उपनिषदासारख्या उत्तरकालीन वाङ्मयांत हा शब्द ग्रह या अर्थी प्रथम योजिलेला सांपडतो. वैदिक आर्या लोकांना ग्रहरचिच होता किंवा नाही हें समजत नाही. ओल्डेनबर्ग म्हणतो कीं सात आदित्य हेच त्या वेळेचे

ग्रह होते; हे सात आदित्य म्हणजे सूर्य, चंद्र आणि पांच ग्रह होत. परंतु हे मत जरी अगदीच असेभवनीय नाही, तरी पण याला पुरावा मिळत नाही; हिलेनॅट, पिथेल, व्हॉन थोडर, मॅकडोनेल आणि ब्लूम-फील्ड आणि दुसरे क्रियेकजण हे मत मुख्यतः प्राप्त मानीत नाहीत. हिलेनॅट म्हणतो की ऋग्वेदांत जे पांच अथर्व सांगितले आहेत तेच ग्रह होत; परंतु हा फक्त तर्कच आहे. ऋग्वेदांत जे पांच वैल (उक्षाणः) तेच ग्रह असावेत असे मानले आहे; परंतु हेहि वरच्याइतकेंच संशयास्पद आहे. निष्कावलील डीक्रेन दुर्ग म्हणतो की, भूमिज याचा अर्थ मंगळ हा ग्रह होय. वेदांत ग्रहांचा उल्लेख असल्याबद्दल संशय असणारा थोडो म्हणतो की त्यांत उल्लेखिलेला वृहस्पति म्हणजेच शुक्र हा ग्रह होय. तैत्तिरीय संहितेंत वृहस्पतीला तिथ्याचा कारभारी मानिला आहे. तथापि वरील मत (म्हणजे 'वृहस्पति हाच मुख्य असावा' हे मत) चुकीचे दिसते. तैत्तिरीय आरण्यकांत जे सप्त सूर्य आले आहेत त्यांत कदाचित् ग्रहांचा उल्लेख अभिप्रेत असेल. ऋग्वेदांत उद्योतिस् (१०, ५५, ३) आणि अथर्ववेदांतील घोड्याच्या वरगड्या (१. १६२, १८) यांच्या संवधानें जी ३४ संख्या योजिली आहे तिच्या द्वारा ऋग्वेदांतील २७ नक्षत्रें आणि सूर्य, चंद्र व पांच ग्रह ही ३४ मंडळी दाखविण्याचा हेतु असावा असे लुङविग म्हणतो. परंतु हा अर्थ करण्यांत सूखची फार ओढाताण होते.

^{१०}देवन क्षत्रः— 'देवांचे नक्षत्रपुंज हे नांव तैत्तिरीय ब्राह्मणांत पहिल्या चौदा नक्षत्रांस दिलेले आहे. हीं सर्व दक्षिणेंस आहेत. व बाकीच्यांस यमनक्षत्रें असें नांव आहे व तीं उत्तरेस आहेत.

^{११}ध्रुव.—सुत्रांमध्ये ध्रुव शब्द ताच्याबद्दल आला असून विवाहसंस्कारांत अडळवाची खूण म्हणून वधूला हा तारा दाखवितात असा उल्लेख आहे. त्याच्या मागून झालेल्या मैत्रायणी उपनिषदांत, ध्रुवाच्या गती (ध्रुवस्य प्रचलनम्) संवधानें उल्लेख आहे. पण याचा अभिप्राय ध्रुवताऱ्याची प्रत्यक्ष अवलोकन केलेली गति असा चेता येत नाही, तर कांवेळ म्हणतो त्याप्रमाणे, जगाच्या नाशासारखी एखादी अद्भुत गोष्ट दर्शविण्याचा तेथें अभिप्राय असावा. ध्रुवाच्या गतीवरून याकोवीन काल ठरविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. कारण काय तर ज्या ताऱ्याला अचल असा ध्रुव तारा म्हणतात आले असते तसा तारा सि. श. पूर्वी तीन हजार वर्षांच्या सुमारास होता. पण अशा तऱ्हेने ताऱ्याच्या नांवावरून कालनिर्णय करण्याची रीति अशास्त्रीय व निरुपयोगी आहे.

^{१२}मृग.—सायणाच्या टीकेप्रमाणे याचा 'मृगशिरस्' नांवाचा नक्षत्रसमूह' असा अर्थ ऐतरेय ब्राह्मणांत निघतो. परंतु वरील ठिकाणी 'मृग' शब्दांत सर्व मृगपुंजाचा अन्तर्भाव होतो. म्हणजे या शब्दानें निवृत्त मृगपुंजाचें शिरच दाखविले जातें असें नव्हे, तर त्याच्या खांद्यावरच्या 'आल्फा' (α) या ताऱ्याचा आणि डाव्या खांद्यावरच्या 'गॅमा' (γ) या

ताऱ्याचाहि मृगांत समावेश होतो असें वाटतें. हा दुसरा अर्थ अधिक संभवनीय आहे. टिळकांच्या सत्ते मृग अथवा मृगशिरस् हा एक निराळ्या समूह आहे व त्याच्यांत, त्याच्या मृगपुंजाच्या पट्ट्याचा आणि गुड्यांतील दोन तारे व डाव्या खांद्यावरील एक तारा यांचा अंतर्भाव होतो. मृग अथवा मृगशिरस्, मधून वाण गेलेल्या हरणाच्या डोक्यासारखा आहे अशी टिळकांची कल्पना आहे.

^{१३}सूर्यनक्षत्र.—शतपथ ब्राह्मणांत, एके ठिकाणी हा शब्द आलेला असून याचा अर्थ सायणाचार्यांच्या मतानें सूर्याप्रमाणे प्रकाश देणारे नक्षत्र असा आहे. पण सदरल शतपथ ब्राह्मणांतील वाक्याचा खरा अर्थ कण्वप्रतीवरून असा दिसतो की, यज्ञ करणाऱ्याने नक्षत्रांची पूर्वी न. करतां सूर्य हेंच नक्षत्र समजून चालावें.

संख्या.

क्रमवाचक [ऋग्वेद]

अष्टम	द्वादश	पंचम
एकएक	द्वितीय	प्रथम
तुरीय	नवम	श्रेणी
तृतीय	पंक्ति	षोडश

[अथर्ववेद]

अष्टम	दशम	वितृतीय
अष्टाविंश	द्वादश	शततम
एकविंश	द्वितीय	पष्ठ
एकादश	पंच	पष्ठि
तुरीय	पंचम	षोडश
तृतीय	प्रथम	सप्तम

संस्थानाचक [ऋग्वेद]

अमित	त्रिपंचाशत्	पंचदश
अशीति	त्रिशत	पंचाशत्
अष्ट	त्रिसप्तति	पुरु (बहु)
एक	दश	लक्ष (संख्या)
एकक	दशति	विंशति
एकाशत	दशमुजि (दशगुणित)	शत
एकादश		शतग्विन् (शतगुणित)
चतस्र	द्वक	शतिनी
चतुर्दश	द्वयो	पट्त्रिंशत्
चतुःशत	द्वयु	पट्विंशान (पट्विंश)
चतुःसहस्र	द्वादश	
चतुःश्रिंशत्	द्वि	
चत्वारिंशत्	नव	पप्
तिष्ठ	नवति	पष्ठि
त्रयस्त्रिंशत्	निवृत्त	सप्त
त्रिंशत्	पंक्ति	सप्तति
त्रिक	पंच	सहस्र

[तै. सं.]

अयुत	अष्टन्	अष्टाचत्वारिंशद्
अवुद	अष्टम	अष्टाचत्वारिंशदक्षरा

अष्टादशन्	दशन्	पञ्चदश
अष्टाविंशति	द्वात्रिंशत्	पञ्चनवति
उभय	द्वादशन्	पञ्चम
एकत्रिंशत्	द्वादशी	पञ्चविंश
एकविंश	द्वाविंश	पञ्चाशत्
एकादशन्	द्वि	पाङ्क्त
एकादशीनी	द्वितीय	प्रथम
एकादशी	द्विषाहस	प्रयुत
एकैक	नव	सप्तन्
चतुः	नवचत्वारिंशत्	सप्तति
तिस्र	नवति	सप्तदशन्
तिस्रतिस्र	नवदशन्	सप्तम
त्रयस्त्रिंशत्	नवम	सप्तमी
त्रिंशत्	नवविंशति	सप्तविंशति
त्रि	नवपष्टि	सविंश
त्रिणवत्रयस्त्रिंशत्	नवाशीति	सहस्र
शत	न्यवुद	साहस्र
त्रिषाहस	पञ्चन्	साहस्रवत्
त्रिसप्त		

[अथर्व वेद]

अशीति	चत्वारि	पञ्चकि
अष्ट	चत्वारिंशत्	पञ्चदश
अष्टि	तिस्र	परःसहस्र
एक	त्रय	पृथक्सहस्र
एकशत	त्रयास्त्रिंशत्	लक्ष
एकैक	त्रिषवाशी	विंशति
एकोनविंशति	त्रिसप्त	शत
चतस्र	सौव (द्वौ)	षष्ठ
चतुस्तर	द्वि	सप्तति
चतुष्टय	नवति	सहस्र

[वा. सं.]

दशन्

द्वादश.—वारांचा समुदाय म्हणून हा शब्द ऋग्वेदामध्ये वर्षांला लाविलेला आहे.

पंक्ति.—मूळ या शब्दाचा अर्थ पांचाचा समुदाय असा असून ऋग्वेदापासून याचा अर्थ ओळ असा आहे. तैत्तिरीय आरण्यकांत विशिष्ट विधीने पावन होणाऱ्या पितरांच्या विशिष्ट संख्येपर्यंत परंपरेत हा शब्द लाविलेला आढळतो.

दशन्.—'दहा' हा शब्द वैदिक काळाच्या आर्य लोकांचा व एकंदरीत सर्व आर्य लोकांचा संख्यावाचनपद्धतीचा मूळ पाया होता. पण हिंदुस्थानांतल्या आर्य लोकांचा हा विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे की, फार प्राचीन काळापासून या लोकांना अतिशय मोठमोठे आंकडे ठाऊक होते. पण इतर देशांच्या आर्य लोकांना हजारपर्यंतच संख्यावाचन करता येत असे. वाज-सनेयि संहितेमध्ये एक (१); दश (१०); शत (१००); सहस्र (१०००); अयुत (१००००); नियुत (१०००००); प्रयुत (१००००००); अर्बुद (१०००००००); न्यवुद (१००००००००); समुद्र (१०००००००००); मय

(१००००००००००); अंत (१०००००००००००); परार्ध (१००००००००००००); अशी संख्यांची यादी दिलेली आहे. काठकसंहितेमध्ये हीच यादी सांपडते; पण नियुत व प्रयुत यांची स्थाने बदललेली आहेत व न्यवुदानंतर वद्द ही संख्या मध्येच आल्याकारणाने समुद्राची किंमत एका शून्याने वाढली म्हणजे १०००००००००० झाली, तैत्तिरीय संहितेमध्ये वाज-सनेयि संहितेत दिलेल्या यादीप्रमाणेच दोनदां तीच यादी आलेली आहे. मैत्रायणी संहितेमध्ये अयुत प्रयुत, नंतर पुनः अयुत, नंतर अर्बुद, न्यवुद, समुद्र, मय, अंत, परार्ध असा क्रम आहे. पंचविंश ब्राह्मणांत वाजसनेयि संहितेत दिलेली याद न्यवुदापर्यंत आलेली आहे व नंतर निखर्वक, वद्द, अक्षित व शेवटी गो = १०००००००००००० अशा आहे. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणामध्ये निखर्वक याच्या ऐवजी निखर्व, वद्द यांच्याबद्दल पद्म व शेवटी 'अक्षितिर् व्योमांतः' आलेले आहे. शांखायन श्रौत-सूत्रामध्ये न्यवुदानंतर निखर्वक, समुद्र, सालिल, अंत्य व अनंत (१०००००००००००००००) असा क्रम आहे. संख्येचा क्रम जरी इतक्या दूरवर गेला असला तरी अयुताच्या पलीकडे या संख्याकमास फारसे महत्त्व नाही. वद्द हा शब्द फक्त ऐतरेय ब्राह्मणांत आलेला आहे, पण तेथे तरी त्याला संख्यात्मक निश्चि-तार्थ नाही; व पुढे पुढे या पुढच्या संख्यांत थोडाळा आहे. पंचविंश ब्राह्मणांत एक मौजेची गणितश्रेणी सांपडते. या ठिकाणी यज्ञामधल्या दानांची याद दिलेली आहे व तिजमध्ये प्रत्येक पुढची संख्या मागच्या संख्येची दुप्पट आहे. पहिली सुखातीची संख्या द्वादश-मानम् (हिरण्यम्) म्हणजे १२ च्या किमतीचे यांतील आहे; पुढे २४, ४८, ९६, १९२, ३८४, ७६८, १५३६, ३०७२ व नंतर 'द्वे अष्टाविंशतिशत माने' म्हणजे २×१२८×२४ (येथे १२ हे एकच मान नाही तर २४ मानाची संख्या हे मान आहे) = ६१४४ ही संख्या व त्यापुढे १२२८८, २४५७६, ४९१५२, ९८३०४, १९६६०८ व ३९३२१६ या संख्या आहेत. मोठमोठ्या आंकड्यांवरोबर शतपथ ब्राह्मणांत दिलेली कालची तात्त्विक व सूक्ष्म विभागणी तुलना करण्या-सारखी आहे. या ब्राह्मणांत एका दिवसाचे १५ सुहूर्त कल्पिले आहेत. एक सुहूर्त म्हणजे १५ क्षिप्र; १ क्षिप्र म्हणजे १५ एतर्ही; १ एतर्ही म्हणजे १५ इदानी व १ इदानी म्हणजे १५ प्राण अशी दिवसाची विभागणी केलेली आहे. शांखायनश्रौतसूत्रामध्ये दिवसाची दशांश पद्धतीने वांटणी केलेली आहे. एक दिवस म्हणजे १५ सुहूर्त, एक सुहूर्त म्हणजे १० निमेष व एक निमेष म्हणजे १० ध्वंसी होत. वैदिक वाङ्म-यांत काही थोडे अपूर्णकहि आलेले आहेत. अर्ध, पाद, राफ व कला या १, १, १, १ हे असे दर्शविताने. पण यांपैकी ३ व १ या नेहमीच्या प्रचारांतल्या आहेत. तृतीय याचा अर्थ एकतृतीयांश असा होतो. ऋग्वेदामध्ये इंद्र व विष्णु यांना १००० या संख्येला तीन या संख्येने भागले असा उल्लेख

आहे. पण तें कशा रीतीनें हें समजत नाहीं. त्रिपाद् म्हणजे ३ असा अर्थ आहे.

काल

[कालविषयक उल्लेख म्हणजे वेदकालीन ज्योतिर्विषयक ज्ञान आणि कांहीं अंशां निरनिराळ्या ऋतूतील क्रियांचें ज्ञान. त्या दृष्टीनें प्रस्तुत शब्द महत्त्वाचा आहे.]

ऋतु, महिने व युगे [ऋग्वेद]

१ ऋतु	वर्षा, शरद्	प्राश्र्प
ऋतु	व्युषस् (वसंत, शरद्, हेमंत)	युग
ग्रीष्म	वर्षा, हेमंत	वसंत
त्रिपाजस्य (ग्रीष्म, वर्षा, हेमंत)	नानासूर्य (नाना-विधैः सूर्यराशि-प्रिता ऋतवः)	शरद् हिम हेमन्त
ज्योतीक (ग्रीष्म, वर्षा, हेमंत)		

[तै. सं.]

अंशसंख्या (अधिक-मास)	त्रेता (युग)	वसन्त
अयावस् (ग्रीष्म)	द्वापर (युग)	शरद्
आर्कंद (कलि-युग)	नभ (श्रावण)	शुक्र (ज्येष्ठ)
इप (आश्विन)	नभस्य (भाद्रपद)	शुक्ल (आपाद)
ऊमस् (शरद्)	पापसम	शैशिर
ऊजै (कार्तिक)	पूर्णमास	संतर्ष
ऋतु	प्राणायन (वसंत)	सगर
एतस् (वर्षाऋतु)	फल्गुनी पूर्णमास (फाल्गुन)	सध्द
कृत (कृतयुग)	मधु (चैत्र)	सह (मार्गशीर्ष)
ग्रीष्म	माधव (वैशाख)	सहस्य (पौष)
तप (माघ)	यावस् (वसंत)	हेमन्
तपस्य (फाल्गुन)	वर्षा	हेमना हेमन्त

[अथर्व वेद]

अपाड	वैश्वकर्मण	शारद
२ आर्तव	शतंहिम	शिशिर
ग्रीष्म	शतशारद	शैशिर
भेदाघ	शतहिम	हिम
वसन्त	शरद्	हेमन्त
वासन्तिक		

दिवसनामें [ऋग्वेद]

अहन्	तिरोअहन्	युग
३ अहर्दिव	दिन	पक्व
अहर्दिव	दिव	पुख्दिन
अहोरात्र	दिवा	मानु
करप	दिवातर	वस्तु
घृण	दिवेदिवे	वासर
प्रंस	यविद्यवि	स्वसर

रात्रिनामें [ऋग्वेद]

अह्	रहित)	ऊधस्
अध्वस्य (प्रकाश-असिक्नी)		ऊर्म्यो

ऋच्यमाने (अहो-रात्रे)	नक्ता	रजस्
कृणयामा	नम्या	रात्रि
कृणी (कृष्णवर्णा)	निमुचं (अस्त-समय)	राम्या
क्षपा	पयस्	वज्रिनी
घृताची	पयस्वती	वस्त्री
तमस्	परितक्म्या	शर्वरी
तमस्वती	प्रदोष	शिरिणा
तामिसा	मोकी	शोको
दोपा	यम्या	श्यावी हिमा

काल व कालसंबंधी [ऋग्वेद]

अनूची (उषारात्रि)	घाता	शतयामन्
अनेदस् (काल)	नित्य	शतशारद
अपरी (सर्वकाल)	निमिष	शतहिम
अपिशवैर (मध्य-रात्रे)	निमुचं (सायंकाल)	संवत्स (संवत्सर)
अप्रपित्व (सायंकाल)	पंचयाम	संवत्सर
अमा (तिथि)	परिवत्सर	संवत्सरीण) संव-
आमेम्याने (अहो-रात्रे)	पर्वन् (पौर्णिमा, अमा)	त्सरेभवं पयः)
आयति (दीर्घ-काल)	१० पिश्याण	१० संगव (प्रातः-कालोत्तर काल)
इन्द्रद्विष्टा (रात्रि)	पूर्वाह्न	सप्तचक्र
उपसोव्युष्टि (उद-यकाल)	११ प्रापित्व	सप्तरदिम्
कला	प्रातः	सप्ताथ
१ काल	प्राश्र्पणी	सप्ति
चंद्रमस् (अमावा-स्या व पौर्णिमा)	मध्यंदिन	सहस्रयामन्
१ त्रियुग	१२ मास	१० सिनीवालि
दशमास्य	१३ सुहर्त	सुयामन्
दीर्घ	यामन्	११ हिम (संव-
	१४ युग	त्सर)
	राका	हिम्य
	१५ वर्ष	हाम्
	वस्तु	
	श्रुपम	

[तै. सं.]

अग्निकेतु	इदावत्सर	दर्श
अद्यावत्स (अय, श्वः)	इदुवत्सर	दोपा
अपरपक्ष	उत्तरेषु	दोपावस्त
अपराह्	उदयन	नक्त
अब्द	उदित	नकोपसा
अमावास्या	उपासानक्ता	निमिष
अयन	ग्रीष्म	परिवत्सर
अर्धमास	१० चातुर्मास्य	पल्ल
अष्टमी	चित्रापूर्णमास	पर्व
अहन्	छंदस्वती	पूर्णमास
अहोरात्र	जारी (जीर्णरात्र)	पूर्वपक्ष
आकल	तिरोअह्निय	प्रवा (उपःकाल)
आर्कंद (कलि-युग)	तिथ्या पूर्णमास	प्रातन्
	तीर्थ (दुःखोत्तर-णकाल)	प्रातस्तन
		मथ्यान्दिन

मध्यरात्र	प्रतिपदा)	नोदर्क)
राका	शुक्लपक्षा	समानसूर्य
रात्रि	संवत्सर	सायं
वत्सर	संवत्सरसाति	सायंप्रातः
वापिके	संवत्सरस्वदित	साह
वार्धा	सयन्	सुदिन
विधान्या (तिथि)	समा (वर्ष)	सुमेक
व्यष्टका (कृष्ण)	समानप्रभृति (समा-	

[अर्थ वेद]

अतिशयैर	त्रिंशदरा	वार्षिक
अतिमेष	त्रेहायण	वार्षिकी
अनेह	२२ वर्ष	विश्वशारद
अपतु	दशपक्ष	व्युष्टि
अमा	१३ दशमी	त्रय्या (त्रताई
अमावास्या	दोषा	रात्रि)
अर्धमास	दोहा	शतयामन्
अनुत्प (रात्रि)	द्यु (दिवस)	शतहायन्
अहन्	द्वादशाकृति	षट्पक्ष
अहर्द्यु	द्वादशार	षडर
अहोरात्र	नक्त	संवत्सर
आयती	पंचार	संगव
आयन	परिवत्सर	समय
इदावत्सर	परिवत्सरीण	समवती (रात्रि)
उदयन	२४ पौर्णमासी	२४ समा (वर्ष)
श्रुत्विय	प्रदिश	सहवाहय
एकज (अधिकमास)	प्रोष्ठपदा	सायकप्रनुत
एकमधुन्	भद्राह	सायंभव
एकतु	भुनमव्य	सुकल्प
२१ एकाष्टका (अष्टमी)	मास् (मास)	सुदिन
कल्प	मास	सूया
काल	२५ याम	२५ हायन
क्षया	रजनी	हायनी
क्षामन्	वर्ष	हेमन्
चतुर्थी		

[संहितेतर]

२६ तिथि	मालेभुव (अधि-	चारणकाल)
निशाय (उन्हाळा)	कमास)	यव्य (मास)
पंचदशी (१५ वा	महारात्र (उत्तर-	रथाहव्य (रथानें
दिवस)	रात्र)	होणारा एक दि-
मध्यवर्ष (पावसा-	महाह (दुपार)	वसावा प्रवास)
ळ्याचा मध्य)	मात्रा (न्हस्वस्वरो-	

वेदकालांत कालगणना पद्धतशीर झाली होती किंवा नव्हती हा प्रश्न आहे. अधिकमासाचा उल्लेख कालगणनेचा विकास पुष्कळ दाखवितो. ऋग्वेदकालीन ऋतुविषयक कल्पना स्पष्ट नाहीत.

^१ ऋतु. - ऋग्वेदकालानंतर ह्या शब्दाचा वराच वेळ उल्लेख आलेला आहे, परंतु त्यांची नावे दिलेली नाहीत. ऋग्वेदांतील एका उताऱ्यांत वसन्त, श्रमिष्ण आणि शरद् अशीं नावे आहेत. ऋग्वेद काळांत प्रारम्भ (पावसाळा) आणि हिवाळा (हिमा, हेमन्त) माहीत

होते. वर्षाचे सर्वसाधारण विभाग (ऋग्वेदांत नसलेले) पांच असावेत: वसन्त, श्रमिष्ण, वर्षा, शरद् व हेमन्त-शिशिर, कारणग्रस्तें वर्षा-शब्द एका विभाग कल्पून हे पांच ऋतु दुसऱ्या प्रचारांत विभागीत. कधी कधी हेमन्त आणि शिशिर असे दोन ऋतु धरून सहा ऋतु आहेत असे मानीत. तेथेकरून वर्षाचे दोन महिन्याचे सहा ऋतु होत असत. एका ठिकाणी सात ऋतु आहेत असे मानले आहे. अशा ठिकाणी कशाचेर अधिक महिना एक ऋतु मानीत असावेत असे वेबर आणि शिमर ह्यांचे मत आहे; अथवा रॉयच्या सूचनेप्रमाणे सात या आंकड्याची आवड जास्त, म्हणून सात ऋतु मानीत असावे. कधी कधी ऋतु हा शब्द महिन्याकरितांहि योजित. शतपथ ब्राह्मणप्रमाणे शतवत्सा ऋतु हेमन्त हा होय. जस जसे वैदिक आर्यन् पूर्वकडे येत गेले तसतशी तीनपासून पांच ऋतूंची वाढ झाली असे शिमरचें म्हणणे आहे. ही वाढ ऋग्वेदांतील नाही; परंतु नंतर ज्या संहिता लिहिल्या गेल्या त्यांच्या वेळची आहे. वर्षाचे दोन विभाग उन्हाळा आणि हिवाळा यांचा पत्ता ऋग्वेदांत सांपडत नाही. त्यांतील दोन शब्द, हिमा आणि समा हे वर्षाचे साधारण संकेत शब्द आहेत, आणि तेथील शरद् हा शब्द वरील दोन्हीपैसां वर्षाचे साधारण नांव आहे; कारण तो शेतकऱ्याचा अतिशय महत्त्वाचा जो हंगामाचा काळ तो दर्शवितो. अथर्ववेदांतील एका उताऱ्यांत वर्षाचे सहा महिन्यांचे असे जे दोन भाग केले आहेत ते फक्त औपचारिक असून कोणत्याहि तऱ्हेने जुन्या परंपरेचे धोतक होऊं शकत नाहीत.

^२ हेमन्त. - 'हिवाळा' हा शब्द एकादाच ऋग्वेदामध्ये आलेला आहे. पण मागून झालेल्या ग्रंथांत तो वारंवार येतो. शिमरने ऋग्वेदामध्येच हवामान बदलत गेल्याचे कसरत दाखले आहेत, हे दाखविण्याची खटपट केली आहे. तो म्हणतो की, काही सूत्रांमध्ये हिवाळ्याचा विलकुल उल्लेख नाही, पण पावसाळ्याचे बरेच वर्णन आहे. ह्यावरून ज्या सूत्रांत हिमाच्छादित पर्वताचे वर्णन आहे तीं व हीं सूत्रे निरनिराळ्या स्थली व कालीं लिहिलीं गेलीं असलीं पाहिजेत असे सिद्ध होते. पण ह्याच सुद्धावर ऋग्वेदांतील सूत्रे निरनिराळ्या ठिकाणी रचलीं गेलीं असे मानणे सुभीते होईल. ऋग्वेदांतील बहुतेक सूत्रे 'मध्यदेशांत' रचलीं गेलीं ह्याबद्दल शंका नाही. तेव्हां शीत व हिम ह्याविषयी जे उल्लेख आलेले आहेत ते स्थानिक भेद सुचवितात एवढेच म्हणतां येईल. पण पुढे तीन ऋतूंचे चार ऋतु झाले ही गोष्ट निराळी; त्यावरून आर्य लोकांच्या प्रगतीची मनास खात्री पडते.

शतपथ ब्राह्मणांत (१. ५, ४, ५) हिवाळ्याचे असे वर्णन आले आहे की, त्या वेळीं डाढेंझुडे वाळतात, पाने गळून पडतात, पक्षी फार उंच न उडतां वारंवार घट्टयाकडे येतात.

^३ आर्तव. - आर्तव म्हणजे एकापेक्षा जास्त ऋतू असणारा वर्षाचा भाग. परंतु शिमरने सुचविल्याप्रमाणे हा शब्द 'अर्ध-वर्ष' दर्शवीत नाही. कारण हा शब्द नेहमीं अनेकवर्षी असतो; द्विवर्षी नसतो. अथर्ववेदांत ह्याची जागा ऋतु आणि वर्ष

(हायन) हांच्यामध्यें आहे. परंतु तो समाहारांत देखील आढळतो. असें: 'ऋतु, आतं व, मास, वर्ष' (अथर्व ३. १०, १०); 'पंधरवडा, मास, आतं व, ऋतु' (अथर्व ११. ७, २०); किंवा 'ऋतु, आतं व, महिना, पंधरवडा, अहोरात्र, दिवस' (अथर्व १६. ८, १८). वाजसनेयि संहितेंत (२२. २८) मास, ऋतु आतं व, वर्ष असा अनुक्रम आहे अथवा अथर्व वेदांत फक्त ऋतुवरो-वरहि हा शब्द आढळतो.

'अहन्.—'दिवस.' दुसऱ्या राष्ट्रांप्रमाणें भरतभूमींत देखील प्राधान्येकरून जरी नाही तरी दिवस आणि रात्र हे दोन शब्द वेळ दाखविण्याकरितां उपयोगांत आणीत असत (ऋ. ४. १६, २६; ८. १९, ३). रात्रीला कृष्ण आणि दिवसाला अर्जुन असें त्यांतील फरक दर्शविण्याकरितां म्हणत. 'रात्र आणि दिवस' हे अहोरात्र या शब्दांत आढळतात. दिवसाचे निरनिराळ्या तऱ्हेनें भाग करीत. अथर्ववेदांत उद्यन्, सूर्य, संगव, मध्यंदिन, अपराह्ण आणि अस्तंयन् असे विभाग आहेत. तैत्तिरीय ब्राह्मणांतहि (१. ५, ३, १) तोच क्रम आहे. परंतु पहिल्या आणि शेवटल्या शब्दा बदल अनुक्रमें मातृ आणि सायाह्ण हे शब्द आहेत. त्यांच्याही-पेक्षां लहान जी यादी आहे तींत फक्त प्रातर, संगव आणि सायम् असेच भाग आहेत. मैत्रायणी संहितेंतील (४. २, ११) क्रम उपस्, संगव, मध्यंदिन आणि अपराह्ण असा आहे. प्रभा-ताला क्षिमरच्या मताप्रमाणें अपिशर्वर हें नांव आहे संगवच्या पूर्वी ज्या वेळीं गार्यांनां दूध काढण्याच्या आधीं चारा वगैरे घालतात आणि पक्षी वगैरे किलकिल करतात त्या वेळेला 'स्वसर' असें म्हणत. त्या वेळेला क्षिमरच्या मतें 'प्रपिल' असेहि म्हणत. परंतु गेल्टनेर म्हणतो की, त्या काळाला मध्याह्नांतरचा काळ असें म्हणतां येईल; आणि त्याला अपिशर्वर हेंहि नांव आहे—कारण त्याचा अर्थ 'येणाऱ्या रात्रीच्या मर्यादेजवळ' म्हणजे 'सूर्य मावळ्यावयास जातो तेव्हां' असा आहे. दुसऱ्या वाङ्मयें विचार केला असतां अभिपिल हें संस्थाकाळचें नांव आहे; कारण, त्या वेळेला सर्व स्थिरता असते. सकाळ आणि संस्थाकाळ यांनां सूर्योदय (उदिता सूर्यस्व) अथवा सूर्यास्त (निमृच) होहि शब्द होते. मध्यदिवसाला मध्यम् अह्णम्, मध्ये, अथवा मध्यं-दिन म्हणत. संगव म्हणजे सकाळ (प्रातृ) आणि दुपार (मध्यंदिन) हांच्या मधील काळ. वेळेचे दिवसा-पेक्षां लहान भाग दिलेले फारसे आढळत नाहींत. तथापि शतपथ ब्राह्मणांत (१२. ३, २, ५) रात्र आणि दिवस मिळून ३० मुहूर्त होतात असा उल्लेख असून १ मुहूर्त = १५ क्षिप्र; १ क्षिप्र = १५ एतर्ही; १ एतर्ही = १५ इदानी; १ इदानी = १५ प्राण; १ प्राण = १ निमेष असें कोष्ट दिलें आहे. शांखायन आरण्य-कांतील क्रम 'धंसयो, निमेषाः, काष्ठाः, कलाः, क्षणाः, मुहूर्ता, अहोरात्राः' असा आहे. क्षिमरच्या मतें ऋग्वेदांतील एका वचनांत (१. १२३, ८) दिवसाचे व त्याचप्रमाणें रात्रीचे ३० भाग केले आहेत, आणि त्यांची तो वाविलेनगधील दिवसरात्रीच्या ६० भागांशीं तुलना करता. परंतु ३०

यांजने हा शब्द फार संदिग्ध आहे. वर्गेन म्हणतो की, तो एक कोणतीहि विचारमाला तयार करण्याचा पाया आहे. या अनुक्रमांत अहोरात्राणि, नंतर अर्धमास, मास, ऋतु आणि संवत्सर हे कालाचे मोठे भाग आहेत.

'दोषा.—'संस्थाकाळ.' हा शब्द ऋग्वेद काळापासून पुढें झालेल्या ग्रंथांत 'उषा' या शब्दाच्या उलट अर्थां आलेला आहे. छांदोग्योपनिषदामध्ये हा शब्दाची प्रातृ ह्या शब्दाशीं तुलना केलेली आहे.

'नक्ता.—'रात्र.' हा शब्द ऋग्वेदांत वारंवार व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत कधी कधी सामान्यतः नक्षत्र ह्या क्रियाविशेषणाच्या रूपांत आलेला आहे.

'परित कम्पा.—'ऋग्वेदामध्ये अनेक ठिकाणीं रात्र असा ह्याचा अर्थ आहे. संज्ञेच्या मतानें याचा एका ठिकाणीं (१. ११६, १५) तरी शर्षटीचा निकाल लागण्यानें ठिकाण म्हणजे प्रपित्वाच्या अर्थासारखा अर्थ आहे. पण ह्याबद्दल फार शंका आहे.

'काल.—'हा वेळवाचक सर्व साधारण शब्द ऋग्वेदांतील दहाव्या मंडळांत एकदां आला आहे. अथर्ववेदांत हा शब्द 'नशीव, देव' ह्या अर्थां आला आहे. ब्राह्मणांत ऋतु ह्या शब्दाच्या ठिकाणीं काल हा शब्द पुष्कळ वेळें उपयोगांत आणिलेला आढळतो. वेळेचा व्यापक भाग म्हणजे 'भूत,' वर्तमान (भवन्) आणि भविष्यत् हे होत व दुसरे इतर भाग म्हणजे अहन्, मास, संव-त्सर हे आहेत.

'त्रियुग.—'हा शब्द नपुंसकलिंगी असून ऋग्वेदामध्ये थालेला आहे, व तेथें असें म्हळें आहे कीं, ओषधी ह्या देवांच्या अंगोदर तीन युगे निर्माण झाल्या (देवेभ्यः त्रियुगं पुरा). निरुक्तावरील भाष्यकाराचें असें मत आहे कीं, युग शब्दाचा अर्थ पुढें झालेल्या हिंदु कालगणनशास्त्राप्रमाणें ज्याला युग म्हणत असत तें युग असा होय; व एकंदर वाक्याचा असा अर्थ कीं, ओषधी पहिल्या युगांत निर्माण झाल्या. शतपथ ब्राह्मणांत (७. २, ४, २६) त्रियुग ह्याचा अर्थ तीन ऋतू असा घेतला आहे. हे तीन ऋतू म्हणजे वसंत, शरद् व वर्षा हे होत. या ग्रंथांत पुरा व त्रियुग हे शब्द निराळे घेऊन, 'पूर्वी तीन ऋतूंमध्ये' असा 'त्रियुगं पुरा'चा अर्थ केला आहे. तीन युगे हा सामान्य अर्थच येथें पुरेसा आहे. अशा ठिकाणीं 'तीन' हा शब्द लोकांत प्रचलित असलेल्या दंतकथेमध्ये नेहमी सांपडतो. लाट्यायन श्रौतसूत्रांत याचा अर्थ त्रिवर्ष असा एका ठिकाणीं केला आहे.

'पितृयाण.—'हा शब्द ऋग्वेद व मागाहूनचे ग्रंथ ह्यांमध्ये थालेला आहे. लो. टिळकाचें असें मत आहे कीं, देवयान ह्याचा मेळ सूर्याच्या उत्तरायणाशीं जमतो, व पितृयाण ह्याचा संबंध सूर्याच्या दक्षिणायनाशीं आहे. शतपथ ब्राह्मणांत वसंत, ग्रीष्म व वर्षा ऋतु ह्यांचा संबंध देवांशीं लावलेला आहे; व वाक्रांच्या ऋतूंचा संबंध पितरांशीं लावलेला आहे. त्याचप्रमाणे ते असें अनुमान करतात कीं, 'देवयानास सुक्ता मेयविपुवांत होत असे व पितृयाणास

तुलाविपुवांत होत असे. ह्या गोष्टीचा ते तैत्तिरीय ब्राह्मणांतल्या देव व यम या नक्षत्रांमधल्या भेदाशी संबंध लावतात.

^{११} प्रपित्व.—फाल्गुनाचे नांव या अर्थाने ऋग्वेदांत हा शब्द वरेच वेळां आलेला आहे. एका वचनांत (८. १, २९) पूर्वोपर संदर्भावरून याचा अर्थ अगदी स्पष्ट झाला आहे. सूर्योदयां (सूर उदिते), मध्याह्नीं (मध्यंदिने दिवः) आणि संध्यासमयीं प्रपित्व कालीं (अपिशवेरे) दुसऱ्या एका वचनांत (७. ४१, ४) 'दिवसाच्या शेवटीं, वराच दिवस गेल्यानंतर' असा अर्थ बरा दिसतो. शिवाय 'अभिपित्वे अहः' 'दिवसाच्या शेवटीं,' यावरून सुद्धा संध्याकाळ हाच अर्थ निघतो. गेल्लेनेप्रमाणे याचा अर्थ 'आणीवाणीचा प्रसंग,' 'निर्णयकारक प्रसंग' असा आहे. अर्थात् हा प्रसंग लढाईतील किंवा शर्यतींतील असून त्यावरून साहजिकच 'दिवसाचा शेवट' हा त्याचा अर्थ ठरतो.

^{१२} मास.—याचा अर्थ 'महिना' असा आहे. ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत हा शब्द अनेक वेळां येतो. महिन्यांतले विशेष दिवस (किंवा जास्त सयुक्तिक म्हणावयाचे म्हणजे 'रात्री') म्हणजे 'अमावास्या' (घरां राहण्याची रात्र) व पूर्णचंद्राची 'पौर्णिमासी' हे होत. अथर्ववेदाच्या दोन सूक्तांत या दोन दिवसांचे वर्णन अनुक्रमे आले आहे. चंद्राच्या निरनिराळ्या अवस्थेतील दिवसांना देवता मानल्याचे सिंगीवाले—अमावास्याच्या आधीचा दिवस, कुहु अथवा गुंगु—अमावास्याचा दिवस, अनुमति—पौर्णिमेच्या आधीचा दिवस व राक्ता—पौर्णिमेचा दिवस या चार नांवांत दिसून येते. राक्ता याचा अर्थ मॅकडोनेल यांनी अमावास्या असा दिला आहे तो चूक आहे. पौर्णिमा आणि अमावास्या या दिवसांचे महत्त्व दर्श-पूर्णमासी या अनुक्रमे त्या त्या दिवशीं केल्या जाणाऱ्या यागामध्ये दिसून येते. प्रत्येक महिन्यांत एकाष्टका म्हणजे वद्य अष्टमी महत्त्वाची मानीत असत. पंचविंश ब्राह्मणामध्ये (१०. २, ११) वर्षांत पौर्णिमा आणि अमावास्या यांच्यामध्ये अशा बारा एकाष्टका असतात असे म्हटले आहे. यज्ञ-वेदांत आणि इतरत्र एकाष्टकेचे विशेष महत्त्व गणिले आहे. कित्येकांच्या मते ही महत्त्वाची अष्टमी माघ वद्य अष्टमी होय. हा दिवस म्हणजे वर्षाचा शेवट अगर नूतन वर्षारंभ होय. कौषीतकि ब्राह्मणांत (१२. २३) जरी साधांतल्या अमावास्याला दक्षिणायनान्त होतो असे म्हटले आहे, तरी कदाचित् हा दक्षिणायनान्त माघी पौर्णिमेच्या आर्यांच्या अमावास्यास होत असेल; माघ पौर्णिमेच्या नंतरच्या अमावास्यास होणार नाही. वर्षारंभानंतरची पहिली अष्टका म्हणून या एकाष्टकेला महत्त्व प्राप्त झाले असे मानण्यास हरकत नाही. पौर्णांतल्या पौर्णिमेनंतरच्या प्रतिपदेपासून माघ सुरू होतो असे जे भाष्यकारांचे मत आहे ते वेवर यास मान्य आहे. परंतु कोणताहि महिना अमावास्यानंतर सुरू होऊन पुढील अमावास्याच्या आघत्या दिवशीं संपतो असा अर्थ करणे अधिक सोपे आहे. नाचायन श्रौतसूत्रांमधील कित्येक उतारे (२. १२; ३. १; २६. १८; ३०. ३), आणि कौषीतकि ब्राह्मण (१. ३), शतपथ ब्राह्मण (९. १,

१, ७) ही सर्व स्थले पौर्णिमा ही महिन्याच्या मध्ये असून अमावास्या ही महिन्याच्या आरंभीं अगर शेवटीं आहे असे दाखवितात. होंपकिन्स-च्या मते कौषीतकि ब्राह्मण (५. १) व शतपथ ब्राह्मण (६. २, २, १८) महिन्याला पौर्णिमेपासून सुरूवात होते असे दाखवितात. हे मत ग्राह्य घरले तर माघांतल्या दक्षिणायनान्ताच्या एक आठवडा आधीं म्हणजे माघ वद्य अष्टमीस अष्टका येईल. अमावास्याच्या पुढील दिवसापासून अमावास्यापर्यंत—ज्याला अमांत असे म्हणतात—, अगर पौर्णिमेच्या पुढील दिवसापासून पौर्णिमेपर्यंत—ज्याला पौर्णिमांत म्हणतात—महिना गणला जात असे याविषयी खात्रीलायक आधार नाही. दुसरी पद्धत उत्तर हिंदुस्थानांत उचलली गेली, व पहिली दक्षिणेत रुढ झाली. याकोवी म्हणतो की, फाल्गुनपौर्णिमेपासून वर्षारंभ होत असे; आणि ज्या नक्षत्राशी पौर्णिमेच्या चंद्राचा संयोग झाला असेल त्या नांवाने महिना ओळखला जात असे. ओल्डेनबर्गच्या मते अमावास्या हा पौर्णिमेपेक्षा बराच जास्त निश्चित विभागदर्शक काल आहे. यॅक, रोमन, आणि यहुदी सधे अमावास्यालाच सुरू होतात; आणि ह्यास वैदिक पुरावा म्हणजे महिन्याची शुक्ल आणि कृष्ण ही विभागणी पूर्व आणि अपर पक्ष या नांवांनी संवेधिली जात असे हा होय. वेदांत पौर्णिमान्त पद्धति होनी असे मानणे जरी शक्य असले तरी ते अनवश्यक आहे असे थोडोच मत आहे.

वेवर म्हणतो की, भाष्यकारांच्या म्हणण्याप्रमाणे पौर्णिमांत महिन्याचा उल्लेख कौषीतकि ब्राह्मणांत येतो. परंतु त्या उताऱ्यावर भर देणे, किंवा अमांत पद्धत वेदांस अक्षरशः मान्य होती असे मानणे चूक होईल. परंतु हे संभवनीय आहे की, महिनारंभ अमावास्यापासून मानला जात असे व पौर्णिमा महिन्यामध्ये येत असे. प्रत्येक महिन्याचे तीस दिवस घरीत ही गोष्ट कित्येक उताऱ्यांवरून सिद्ध झाली आहे. ह्या महिन्याचा उल्लेख प्राचीनतम ग्रंथांतून प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष रीत्या दिसून येतो. हा ब्राह्मणांतला सर्वमान्य महिना आहे आणि हा वैदिक काळां मान्य झालेला महिना होता असे कबूल केले पाहिजे. ब्राह्मण वाङ्मयांत दुसऱ्या कोणत्याहि महिन्याचा उल्लेख केलला नाही. सूत्रांमध्ये फक्त निरनिराळ्या महिन्यांचा उल्लेख केलेला आहे. सामवेदावरील लट्ठयायन श्रौत सूत्रांमध्ये (४. ८) पुढील गोष्टींचा उल्लेख केलेला आढळतोः (१) प्रत्येकीं २७ दिवस असे बारा महिने म्ह० ३२४ दिवस मिळून एक वर्ष. (२) ३५१ दिवसांचे वर्ष—म्हणजे २७ दिवसांचे बारा महिने आणि २७ दिवसांचा एक (अधिक) महिना. (३) ३५४ दिवसांचे वर्ष—म्हणजे ३० दिवसांचे सहा महिने आणि २९ दिवसांचे सहा महिने, किंवा दुसऱ्या शब्दांत म्हणावयाचे म्हणजे चांद्र वर्ष. (४) ३६० दिवसांचे वर्ष म्हणजे सावन वर्ष. (५) ३७८ दिवसांचे वर्ष. थोडोच स्पष्ट दाखविले आहे की, हे (३७८ दिवसांचे) वर्ष तिसऱ्या वर्षी येत असे. सौर आणि सावन वर्षांमध्ये जुळते वेण्यासाठी १८ दिवसांची

निसन्या वर्षी भर टाकण्यांत येत असे. सामसूत्रांमध्ये ३६६ दिवसांच्या वर्षाचा उल्लेख नाही. ह्याची माहिती पहिल्याने ज्योतिषांत आणि गर्गसंहितेंत आली आहे. वैदिक कालांत ३५४ दिवसांचे वर्ष होतें किंवा नाही याची खात्रीलायक माहिती नाही. शिमरच्या मते गर्गावस्थेचा काल केव्हां केव्हां दहा महिने (१. ५. ७८, ७-९; अथर्व १. ११, ६; काठक सं. २८. ६; शत. ब्रा. ४. ५, २, ४ इ.) व केव्हां केव्हां एक वर्षाचाहि (पंच. ब्रा. १. १, ९; का. सं. ३३. ८; शतपथ. ६. १, ३, ८; ऐ. ब्रा. ४. २२) उल्लेखिलेला असतो, ह्यावरून ह्याची सिद्धता होते. परंतु हा महिना म्हणजे २७ दिवसांचा नियतकालिक महिना होय. कारण वर्ष (३० दिवसांचा महिना व १२ महिन्यांचे वर्ष असे) वेतलें तर हा काल फार मोठा होतो. हें वेवरचे म्हणणे कदाचित् बरोबरहि असू शकेल. दुसरे पक्षी दहाव्या महिन्यांत जन्म होतो असे गृहीत धरलें तर दहा महिन्यांचा काल गर्भाधारणेच्या कालाशी जुळतो. म्हणून तीस दिवसांचा महिना हा अर्थ येथें होऊ शकेल.

प्रत्येक महिना तीस दिवसांचा; व अशा धारा महिन्यांचें मिळून एक वर्ष हें मत शास्त्रांय रीत्या बरोबर नसल्यामुळे शिमरचे असे ठास मत आहे की, एक अधिक महिना धरावा लागतो हें जाणूनच ही वर्षयोजना उपयोगांत आणली जात होती, आणि हें वर्ष पांच वर्षांच्या युगाचा अगर चक्राचा एक भाग बनलें.

ही पद्धति ज्योतिषावरून चांगली कळते. प्रत्येकी २९ $\frac{1}{2}$ दिवसांच्या ६२ महिन्यांचें मिळून एक युग बनतें; म्हणजे, १८३० दिवस मिळून एक युग होतें. यांत एक मध्ये आणि एक शेवटीं असे दोन महिने मिळवावयाचे असतात. अथवा ३० दिवसांच्या ६१ महिन्यांचें, अथवा ३० $\frac{1}{2}$ दिवसांच्या ६० महिन्यांचें हें युग बनतें. ३६६ दिवसांचें सौर वर्ष हें स्पष्टपणें यांतील वर्षमान होय. हें वर्ष वास्तविक वर्षापेक्षा थोडें मोठें असल्या कारणानें ही पद्धति निर्दिष्ट म्हणतां येणार नाही. ब्राह्मणकालामध्ये ही पद्धति रुढ होती असेहि म्हणतां येत नाही. कारण, त्या वेळेस खऱ्या वर्षाच्या कालाविषयी नवी निर्णय झालेला दिसत नाही. ऋग्वेदामधून शिमरने दाखविलेल्या उल्लेखांत (१. १६४, १४; ३. ५५, १८) फारसें तथ्य नाही असें मॅकडोनेल म्हणतो व पंचविंश ब्राह्मणामधून (१७. १३, १७) त्याने पंचक युगाविषयी दाखविलेला उल्लेख फक्त टीकेत असून मूळांत आढळत नाही. फार तर असें म्हणतां येईल की, अधिक महिने घालण्याकरितां सोयीचा काल म्हणजे पांच वर्षे होय असें मानण्याची प्रवृत्ति होती, व तिचीच प्रगति ज्योतिषांत झाली. परंतु ३६६ दिवसांचें वर्ष त्या वेळेस माहीत होतें असें मात्र आपणांस म्हणतां येणार नाही असें मॅकडोनेल म्हणतो. दुसरे पक्षी ३६० दिवसांचें चांद्र वर्ष सन्या वर्षाशीं मिळतें घेण्याचा प्रयत्न त्या वेळेस झाला होता यांत कांहीं शंका नाही. ह्या वर्षालाच लाटयायन श्रौतसूत्रांन (४. ८) सौर वर्ष लेखिलें आहे, व सूर्य प्रत्येक नक्षत्रांतून १३ $\frac{1}{2}$ दिवसांत परिक्रमण करतो असें म्हटलें आहे. चांद्र

वर्ष आणि वास्तविक सौर वर्ष यांचा मेळ घालण्यासाठीं दर तिसऱ्या वर्षी १८ दिवस जास्त घालण्याचा क्रम स्वीकारलेला आहे. महिन्याचा काल निश्चित करण्याविषयीच्या अडचणीचे प्रतिपादन ऋग्वेदांत व नंतरच्या सर्व वाङ्मयांत आढळतें. महिन्याचा काल कोठें ३० दिवस (अथर्व १३. ३, ८), कोठें ३५ दिवस (शतपथ १०. ५, ४, ५) व कोठें ३६ दिवस (शतपथ ९. १, १, ४३) दिला आहे. शेवटची संख्या सहा वर्षांनीं धरावयाच्या अविक महिन्याचा काल दाखवीत असेल, परंतु तसें म्हणण्यास आपणांजवळ विशेष पुरावा नाही. १२ अगर १३ महिन्यांचें वर्ष होतें ह्यावरून यजुर्वेदावरील सर्व संहिता व ब्राह्मणग्रंथ यांत उल्लेख सांपडतो. महिन्यांचीं नांवें फारशीं प्राचीन नाहीत ही गोष्ट मात्र जास्त आश्चर्यकारक दिसते. अमित्रयनाचें वर्णन देताना यजुर्वेदांत या महिन्यांचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. हीं नांवें सालीलप्रमाणें आहेत: (१) मधु, (२) माधव (मधुमास, वासन्तिकावृत्त), (३) शुक्र, (४) शुचि (ग्रीष्मकाळ, ग्रीष्मावृत्त), (५) नम (नभः), (६) नभस्य (पावसाळ्यांतील महिने, वार्षिकावृत्त), (७) इष, (८) ऊर्ज (शारदावृत्त), (९) सह (सहस्र), (१०) सहस्य (हिवाळ्यांतील महिने, हेमन्तिकावृत्त), (११) तप (तपस्) व (१२) तपस्य (थंड महिने, शैशिरावृत्त). सोमयाग व अश्वमेध यांमध्येहि मुख्यतः अशाच महिन्यांच्या याद्या दिलेल्या आहेत. इतरत्रहि कांहीं निराळ्याच नांवांच्या याद्या सांपडतात (तै. सं. १. ७, ९, १). प्रचलित असलेल्या नांवांशीं हीं नांवें मुळींच जुळत नाहीत. पुरोहितांनीं महिन्यांनां नांवें देण्याचा कांहीं तरी केलेला प्रयत्न, यापेक्षा जास्त म्हत्वाच्या याद्यांस देतां येईल कीं नाही ह्यावरून शंकाच आहे. वेवरचे असें दाखविलें आहे की, मधु आणि माधव हीं वसंत कालाचीं नांवें म्हणून आढळतात आणि यांचा तैत्तिरीय आरण्यकांत उल्लेख केलेला आढळतो. परंतु दुसरीं नांवें प्रचारांत असल्यावरून विशेष पुरावा सांपडत नाही.

कांहीं याद्यांत अधिक महिन्यांचाहि उल्लेख केलेला आढळतो. वाजसनेयि संहितेंत अंहसस्पति असें त्यास म्हटलें आहे, आणि तैत्तिरीय व मैत्रायणी संहितेंत 'संसर्प' असें नांव त्यास दिलें आहे. काठक संहितेंत 'मलिम्लुव' हें नांव आढळलें, आणि एका यादींत संसर्प व मलिम्लुव या दोनहि नांवांचा उल्लेख केलेला आढळतो. अथर्ववेदानें त्या महिन्याच्या स्थानाच्या अनिश्चिततेमुळे त्याला 'सनिथ्रस्' हें नांव दिलें आहे. महिन्यांनां नांवें देण्याची दुसरी पद्धति नक्षत्रांवरून आहे. ती प्रचलित होण्यास सुवात झाली होती, परंतु पुराणांत आणि नंतर ती सररास रुढ झालेली दिसते. माघ आणि तप एकच असें ज्योतिष म्हणतें. कारण असा अर्थ केला म्हणजेच मधु आणि चैत्र एकच असें निवतें; आणि चित्रा नक्षत्रांत पूर्ण चंद्र असताना वर्षारंभ होतो, फाल्गुनांत होत नाही ह्या ब्राह्मणांत प्रदर्शित केलेल्या मताशीं हें तंतोतंत जुळतें. फाल्गुनानंतर येणारा चैत्र महिना हा वसंत कालाचा आरंभ होय हें वेवरचे मत अर्थातच चूक होय. कारण संपाताच्या चालनामुळे फाल्गुन

वसंत ऋतूचा वास्तविक पहिला महिना झाला, आणि चैत्र मागील ऋतूचा शेवटचा महिना झाला. वर्षाचे सहा ऋतू मानणे ही अशास्त्रीय पद्धत आहे. चैत्र किंवा फाल्गुन यांपैकी कोणताही वसंत कालाचा आरंभ मानण्यास विशेष हक्क असण्याचे काहीही कारण दिसत नाही. शतपथ ब्राह्मणांत महिन्याचा आरंभ शुक्ल पक्षापासून धरलेला असून शुक्ल आणि कृष्ण पक्षांकरिता याव आणि अथर्व ही नावे आढळतात. एरिस्मिन्च्या मताप्रमाणे हा शब्दांची उत्पत्ति यु म्हणजे दूर करणे (वाईट ग्रहांना दूर करणे) या धातूपासून असावी. परंतु हा शब्द महिन्याचा स्वर्थ या अर्थी योजिलेला दिसतो; व त्याचा उल्लेख ऋग्वेदांत केलेला आढळतो. पहिला पक्ष म्हणजे शुद्ध पक्ष. ह्यास पूर्वे पक्ष म्हणतात आणि दुसऱ्यास अपर पक्ष म्हणतात. ह्या दोघांसहि अर्धमास म्हणतात.

^{१८} सुहूर्त.—सुहूर्त म्हणजे दिवसाचा सुर्व भाग (४८ मिनिटांचा तास) असा तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (३. १०, १, १) उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत क्षण या अर्थी हा शब्द आहे.

^{१९} युग.—ऋग्वेदांत पिढी या अर्थी हा शब्द आलेला आहे. एका ठिकाणी दीर्घतम्याबद्दल योजिलेल्या दशम युगाचा अर्थ आयुष्याचे दहावे दशक असा मॅकडोनेल करतो. लोकमान्य टिळक दहावा महिना असा अर्थ करतात, व दीर्घतमा याचा अर्थ दहा महिन्यांच्या रात्रीनंतर उगवणारा सूर्य असा देतात. पंचवार्षिक युगाचा उल्लेख प्राचीन संहितेंत आढळत नाही. सेंट पीटर्सबर्ग कोशांत आलेले आणि क्षिमरने दिलेले पंचविंश ब्राह्मणांतले अवतरण त्या ग्रंथावरील टीकेंत एखाद्या अर्वाचीन ग्रंथातून घेतलेला उतारा आहे. अथर्ववेदांत क्रमाने शत वर्षे, अयुत (१००००० वर्षे), आणि नंतर दोन, तीन व चार युगे असा उल्लेख केलेला आहे. यावरून युग अयुतापेक्षा जास्त असावे असे दिसते, परंतु याबद्दल खात्री नाही. क्षिमरने ऋग्वेदातून एक उतारा (८. १०१. ८) दिलेला आहे, परंतु तेथे चतुर्युगांबद्दलचा उल्लेख खास नाही. तैत्तिरीय ब्राह्मणामध्ये कालाचे विभाग फार मोठे (३० एक लाख वर्षांचा एक) कल्पिलेले आढळतात. कलि, द्वापर, त्रेता आणि कृत या चार युगांचा खात्रीलायक निर्देश वेदकालीन वाङ्मयांत नाही. तथापि हे शब्द अक्षांच्या दानांना लावलेले आढळतात. ऐतरेय ब्राह्मणांत ही नावे येतात, परंतु त्यांचा युग या अर्थी उपयोग केलेला दिसत नाही. हौचिहा मते याचा फाशांचे दान असाच अर्थ असावा; व हा अर्थ वेबर, रॉथ, विल्सन, मॅक्समुडर आणि बूर यांनी शक्य मानिला आहे. रॉथचे असे म्हणणे आहे की, हा मंत्र प्रक्षिप्त आहे. परंतु हे लक्षांत ठेविले पाहिजे की, हा उतारा ऐतरेय ब्राह्मणांतल्या जवळ जवळ शेवटल्या भागांतील आहे. पुष्य, द्वापर, खार्वा आणि कृत ही चार युगे नंतरच्या पंडित ब्राह्मणांत, आणि द्वापर हे गोपथ ब्राह्मणांत उल्लेखित असलेले आढळते.

^{२०} वर्ष.—याचा मूळचा अर्थ पांऊप, पण नंतर पावसाळा, व वर्षे असे अर्थ होत आले आहेत.

^{२१} संवत्सर.—हा शब्द ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत वारंवार आलेला आहे. एका वर्षाचे ३६० दिवस असतात व त्या वर्षांत १२ महिने असतात असे संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांचे एकमत आहे. हे वर्ष म्हणजे चांद्रवर्ष होय व या वर्षामध्ये सहा दिवस अधिक येतात. सौरवर्ष या अर्थी हा शब्द फक्त सामवेदाच्या निदानसूत्रांत आलेला आहे. त्यांत असे विधान आलेले आहे की, सूर्य सत्तावीस नक्षत्रांपैकी प्रत्येक नक्षत्रांत १३^१/_२ दिवस घालवितो. चांद्रवर्ष व सौरवर्ष (मग ते नाक्षत्र वर्ष असो किंवा सांपातिक सौरवर्ष असो) यांचा मेळ वसर्षे शक्य नसल्यामुळे या दोन वर्षांचा मेळ घालण्याचे प्रयत्न निःसंशय झाले होते. ब्राह्मणकालांत सुद्धा अधिक मास धरून हा मेळ घालण्याचा प्रयत्न चांगलासा सफल झाला नव्हता. दर सहा किंवा पांच वर्षांनी एक अधिक मास धरण्याबद्दल उल्लेख सांपडतात, पण हे अधिक मास लोक पाळीतच याबद्दल निश्चित पुरावा नाही. क्षिमरच्या मते याबद्दल पुरावा वर्षांच्या उग्रा याचा आहेत त्यावरून उपलब्ध झालेला आहे. त्या याचा पांच आहेत व त्या अशाः संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, इद्रवत्सर व वत्सर; किंवा संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, इद्रवत्सर, वत्सर; किंवा संवत्सर, इदावत्सर, इद्रवत्सर, इद्रवत्सर, वत्सर; किंवा संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, अनुवत्सर, उद्रवत्सर; किंवा संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, अनुवत्सर, इद्रवत्सर; पण ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे की इतर काही ग्रंथांतून या वर्षांच्या नावांत फरक आहे इतकेंच नव्हे, तर पंचविंश ब्राह्मण (१७. १३, १७) व तैत्तिरीय ब्राह्मण (१. ४, १०, १) यांत चार; अथर्ववेदांत (६. ५५, ३) तीन; त्याच ग्रंथांत (८. ८, २३) व तैत्तिरीय आरण्यकांत (१०. ८०) दोन; आणि वाजसनेयि संहितेंत (३०. १५) सहा; अशा तऱ्हेच्या संस्कृतनामांच्या याद्या आहेत. परंतु या नावांचा अधिक मासगणनेच्या पद्धतीशी कोठेही संबंध असल्याचा उल्लेख नाही. तेव्हा वरील वर्षांच्या नावांच्या यादीवरून एवढेच अनुमान निघते की साध्या वत्सर शब्दाची जुन्या संवत्सर व परिवत्सर या शब्दांवर आधारलेली पर्यायनामे यज्ञपुरोहितांनी उपयोगांत आणिली होती. ही जी नवीन नावे शोधून काढिली त्यांचे मूळ पंचविंश ब्राह्मणांतल्यासारख्या उल्लेखांत सांपडते. या ब्राह्मण ग्रंथांत निरनिराळ्या चातुर्मास्य यागांचे निरनिराळ्या वर्षांशी साम्य दाखविलेले आहे. क्षिमर जेव्हा 'द्वैवार्षिक मालेत प्रत्येक वर्षांत ३५४ दिवस अशी लागोपाठ दोन वर्षे असतात व दर दुसऱ्या वर्षी एक अधिक मास असतो' असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा त्याचे समर्थन करणे फारच कठीण जाते. कारण ३५४ दिवसांचे एक वर्ष अशी रीति सूत्रकालाच्या अगोदर मुळीच नव्हती. क्षिमरचे असेही म्हणणे आहे की जे बारा दिवस ऋभू अगोहाच्या घरी निजले होते असा ऋग्वेदांत (४. ३३, ७) उल्लेख आहे ते १२ दिवस अधिक म्हणून धरण्यांत आले होते. तो असेही म्हणतो की हे बारा दिवस ३६६ दिवसांच्या सौर

वर्षाशी ३५४ दिवसांच्या चांद्रवर्षाचे समीकरण करण्याकरितां दक्षिणायनान्ताच्या वेळी मिळवीत असत, व ज्या अर्थी प्राकःलीन जर्मनीमध्ये 'द्वादशरात्रीनां' लोक पूज्य मानीत त्या अर्थी हा अधिकांसागणनापद्धति इंडो जर्मनिक कालांतील आहे. परंतु हे मत सर्वत्रांनी चुकीचे आहे. कारण हे बारा दिवस म्हणजे संवत्सराची प्रतिमा होय ('संवत्सरस्य प्रतिमा' कठ सं. अथर्व-वेद वगैरे). म्हणजे बारा दिवस द्वादशमासांचे दर्शक होत. या बारा दिवसांचा कालगणनेचा विलकुल संबंध नाही असे मॅकडोनेल म्हणतो. पांच वर्षांच्या फेऱ्यांत संवत्सर हेच पांचवे वर्ष यावे अशा तऱ्हेने शामशास्त्री यांच्या मताने बोधायन श्रौतसूत्रामध्ये (२. १२; ३. १; २६. १८) कांही गोष्टींचा काल दाखविला आहे. त्यांत कांही तरी कालगणनेचा व्यवस्थित प्रयत्न असताना असे रयांचे मत आहे.

^{१०} संग व. -वरणाच्या गायी दूध काढण्यासाठी जेव्हा हाकून नेतात ती वेळ असा याचा अर्थ आहे. दिवसाची जी वांटणी केली आहे तीत ज्याला 'तूर्वाह' म्हणतात तो हा भाग होय. हा शब्द ऋग्वेदांत व इतर संहितांतहि आढळतो.

^{१०} सि दी क लि. -हा शब्द ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत वरचेवर आला आहे. याचा 'अमावास्या व तदाधिष्ठित देवता' असा अर्थ आहे. लोकांमध्ये त्या काली अशी कल्पना होती की ही देवता म्हणजे धनवात्याची समृद्धि व सुपीकता यांची देवता आहे. कारण, चंद्र व वनस्पति यांचा निकट संबंध आहे. दृष्टवन्ना (म्हणजे ज्या अमावास्यास अल्प काल चंद्रदर्शन होईल-जी चतुर्दशीयुक्त आहे-त्या) अमावास्याचे नांव सिनीवालि आहे; व नष्टवन्ना (ज्या अमावास्यास चंद्र मुख्य दिशणार नाही-जी प्रतिपदेने युक्त आहे-त्या) अमावास्याला कुडू असे म्हणतात. अशी सिनीवालि व कुडू यांची व्याख्या आहे.

^{११} हि म. -याचा अर्थ थंडी-थंड हवा-असा असून ऋग्वेदांत वारंवार व तदुत्तर ग्रंथांत कमी येणारा असा हा शब्द आहे. हा शब्द तैत्तिरीय ब्राह्मणांत वर्ष या अर्थाने पुष्टिगी आला असून पञ्चविंश ब्राह्मणांत नपुंसकलिगी आला आहे.

^{१०} चातुर्मास्य. -या शब्दाचा अर्थ 'चार महिन्यांचा' असा आहे व हा शब्द एक याग अशा अर्थाने तैत्तिरीय संहितेत वापरलेला आहे. हा याग ज्या चार चार महिन्यांच्या तीन ऋतूंत वैदिक वर्ष विभागलेले असे त्या ऋतूंच्या आरंभी होत असे. यांग प्रत्येक ऋतूच्या आरंभी सुरू होत यावद्दल स्पष्ट उल्लेख आहे; वैश्वदेव फाल्गुनी पौर्णिमेला, दुसरे वृषाप्रधास पर्व आपादी पौर्णिमेला व तिसरे साकमेध पर्व कार्तिकी पौर्णिमेला होत असे. या तिथीनां जर हीं यज्ञकर्म झालीं नाहीत तर चैत्री पौर्णिमेला, श्रावणी पौर्णिमेला व आप्रहायणी (मार्गशीर्षी) पौर्णिमेला हे याग करण्यास सवलत होती. एवढेच नव्हे तर नशास्त्री, भाद्रपदी व पौषी पौर्णिमेला सुद्धा हे याग केल्यास चालत असत. या वैकल्पिक तिथी ब्राह्मणग्रंथांत प्रगस्त मानलेल्या

नाहीत, पण ज्या अर्थी तैत्तिरीय संहिता व पंचविंश ब्राह्मण या दोन्ही ग्रंथांत फाल्गुनी पौर्णिमेऐवजी चैत्री पौर्णिमा विकल्पाने संमत मानलेली आहे व तेथूनच वर्षारंभ गणला आहे, त्या अर्थी या सर्व वैकल्पिक तिथी पूर्वी संमत असल्या हे उघड आहे. याको-वीच्या मताने फाल्गुनी नक्षत्रांत असलेल्या पूर्ण चंद्रापासून वर्षारंभ ज्या अर्थी समजला जात असे-व असा समजला जाई अशावद्दल पुरावाहि आहे-त्या अर्थी एकदां चंद्र फाल्गुनी नक्षत्राजवळ असतांना दक्षिणायनान्त होत असे व तेव्हा पासून वर्षारंभ धरत. या काळी उदगयनान्त सूर्य फाल्गुनी नक्षत्राजवळ असे तेव्हा होत असे. हा व्यवस्था ऋग्वेदकालामध्ये असावी व तशी ती खिस्ती शकापूर्वीच्या चवथ्या सहस्रकामध्ये होती. ही कल्पना जर खरी धरली तर याकोवी म्हणतो कां, वर सांगितलेल्या वैकल्पिक तिथी ज्या काळी चैत्री किंवा वैशाखी पौर्णिमेस दक्षिणायनान्त होत असे त्या वेळच्या बोधक असल्या, पण ओल्डेनवर्ग व थोवो यांचे असे मत आहे की- व तेच मत प्राद्व आहे- फाल्गुनी पौर्णिमा व वसंत ऋतूचा आरंभ ही एकच होती ही गोष्ट सर्वस मान्य आहे, व ही गोष्ट जर खरी मानली तर याकोवीचे म्हणणे आपोआपच चुकीचे ठरते. शिवाय माघ महिन्याची अमावास्या ही दक्षिणायनान्ताची तिथि म्हणून जे कौपीतिक ब्राह्मणांत विधान आहे व ज्यावर ज्योतिषांगित आधारलेले आहे त्यांतील तिथीशीं बरील तिथि ही सुसंगतच आहे. फाल्गुनांतील पौर्णिमा दक्षिणायनान्ताच्यानंतर दीड महिन्याने येत असावी व हीच तिथि म्हणजे फेब्रुवारीतील पहिल्या आठवड्यांतला दिवस हाच थोवोच्या मताने हिंदुस्थानांत ख्रि. पू. ८०० वर्षांपूर्वी नवीन ऋतूचा आरंभदर्शक असावा. पण आपण ही सुद्धा गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, वर सांगितलेली तिथि कृत्रिमरीत्या गृहीत धरावी लागत असावी; कारण वैदिक कालांत संबंध वर्षाचे तीन ऋतू मानलेले होते व प्रत्येक ऋतू चार महिन्यांचा गणला जात असे. पण वस्तुस्थिति पाहिली तर हिंदुस्थानांतल्या वर्षामध्ये तीन सारखे ऋतू नसतात. तेव्हा कांही लोकांनी वसंत ऋतूतील करावयाचा वैश्वदेव याग जर तो ऋतू पूर्ण प्रगट होईपर्यंत करण्याचे लांबविले तर त्यांत अस्वाभाविक असे कांहीच होणार नाही, व याप्रमाणे इतगिह वैकल्पिक तिथींची संगति लावता येईल.

^{११} एकाष्टका. -अष्टका म्हणजे वय अष्टमी असे अथर्व वेदा-वरून स्पष्ट सिद्ध होते. एकाष्टका कोणती तरी अष्टमी दर्शवीत नसून एक विवक्षित अष्टमी दर्शवीत असत. अथर्व वेदांतील एका सूक्तांत एकाष्टकेचे वर्णन आहे; आणि त्यावरील भाष्यांत सायण म्हणतो की ही एकाष्टका म्हणजे माघ महिन्यांतील वय अष्टमी. तैत्तिरीय संहितेत असे सांगितले आहे की एकाष्टका हा वर्षभर चालणारा यज्ञ करण्याकरितां द्वादश घेण्याचा दिवस आहे (७. ४, ८, १).

^{१२} दर्श (दिसणें). -याचा अर्थ, पूर्णमासाच्या दिवसाच्या उलट अमावास्याचा दिवस असा होतो. हा शब्द नेहमी 'दर्शपूर्णमासौ' असा द्वंद्व समासान् येतो, व हे दिवस प्रताला मोठे मह-

त्याचे गणलेले आहेत. या द्वंद्व समासांत दश शब्दाला जें अग्रस्थान दिलेलें आहे तें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. कारण त्याचरून पूर्वी महिन्याचा आरंभ अमावास्येच्या दुसऱ्या दिवसापासून होऊन शेवट अमावास्येस होई-पौर्णिमेस नव्हे-ही गोष्ट पूर्णपणे सिद्ध जरी झाली नाहीं तरी उघडपणे सुचविली जाते.

^{१३} दशमी.-अथर्ववेद व पंचविश ब्राह्मण ह्यांमध्ये १० व्या वर्षापासून १०० व्या वर्षापर्यंतचा जो अवधी त्याला हें नांव दिलेलें आहे. यालाच ऋग्वेदामध्ये 'दशम युग' (आयुष्याची दहावी अवस्था) असें नांव दिलें आहे. वैदिक काळांतल्या आर्य लोकांमध्ये चिरायुत्व हें फारसें अपरिचित नव्हतें; कारण शंभर पावसाळे काढण्याबद्दल (शरदः शतम्) ऋषींनी अनेक वेळां आपली इच्छा प्रकट केलेली आहे. दीर्घतमा १०० वर्षे जगल्याबद्दल व महिदास ऐतरेय ११६ वर्षे जिवन्त राहिल्याबद्दल उल्लेख आलेला आहे. ओनेसिक्रिडोस यानें असें लिहून ठेविलें आहे की, त्या काळेचे लोक कधीं कधीं १२० वर्षेपर्यंत जगत असत. हें म्हणणें व जातकांत १२० वर्षे जिवन्त राहण्याबद्दल प्रकट केलेली इच्छा हीं जुळतात. कदाचित् १२० वर्षे ही अतिशयोक्ती असेल. परंतु हिंदुस्थानांत हल्लीं जें अल्पायुष्य दिसून येतें त्याचें कारण ऋग्वेदकाळीं ज्याचें नांवहि ठाऊक नव्हतें त्या तापाचा हळू हळू सांचलेला परिणाम होय.

^{१४} पौर्णमासी.—'पूर्णचंद्र असलेली रात्र' अथर्ववेदांत हिला पवित्र मानून हिचा मोठा उत्सव केला आहे. तदनंतरच्या ग्रंथांमधून दुसऱ्या हिचा वारंवार उल्लेख आला आहे. गोमिल सूत्रांत (१.५, ७) चंद्र व सूर्य यांमध्ये या दिवशीं सर्वांत जास्त अंतर (विकर्ष) असतें, असें म्हटलें आहे.

^{१५} याम.—अनेकवचनी. अथर्व वेदांत एका ठिकाणीं रथच्या मंताप्रमाणें याचा अर्थ ज्यामध्ये सूर्य (भग) फिरतो ते ग्रह, असा होतो. परंतु ब्रह्मफील्ड आणि व्हिडने हे दोघेहि याचा अर्थ 'रात्रीचे प्रहर' हाच करितात.

^{१६} स मा.—याचा मूल अर्थ उन्हाळा असा असावा, व तो अर्थ अथर्व वेदामध्ये काहीं ठिकाणीं आहेसा दिसतो. त्यावरूनच याचा अर्थ ऋतु असा कचित् होतो, पण तो फारसा प्रचारांत नाहीं. विशेष प्रचारांतला अर्थ म्हणजे वर्ष असा आहे. शतपथ ब्राह्मणप्रमाणें (६. ३, १, २५) एके ठिकाणीं वाजसनेयि संहितेमध्ये (२७. १) महिना असा अर्थ घेतलेला आहे; पण या अर्थाबद्दल संशय आहे.

^{१७} हायन.—समासांत हा शब्द आला असतां याचा अर्थ वर्ष असा होतो. काठक संहिता (१५. ५) व शतपथ ब्राह्मण (५. ३, ३, ६) यांमध्ये याचा अर्थ तांबड्या तांदुळाची जात असा आहे. हा शब्द विवोण्याची उपयोगांत आणला म्हणजे याचा अर्थ दर वर्षी होणारा किंवा वर्षभर टिकणारा असा होतो व अशा अर्थानें हा शब्द अथर्व वेदामध्ये तापाला लावलेला आहे (१९. ३९, १०).

^{१८} तिथि.—चांद्र दिनाचें नांव, म्हणजे सप्तावीस दिवसांहून किंचित् जास्त असलेल्या चांद्रमासाचा ऋतूचा भाग. हा शब्द उत्तरकाळीन

सूत्रग्रंथांत आलेला आहे; पण ब्राह्मणग्रंथांत तो पूर्ण अज्ञात आहे. कारण ब्राह्मणांत ज्या दिवसाचा उल्लेख आहे तो नैसर्गिक सावन दिवस होय.

स्थान

[स्थान नामें आणि त्यांवरील टीपा प्राचीनांच्या राजकीय परिस्थितीच्या व शासनसंस्थेच्या अभ्यासास उपयुक्त आहेत. त्या जाणण्यासाठीं ग्राम, पुर इत्यादि शब्दांवरील टीपा वाचल्यात. प्रत्येक देशावरील टीपा अर्थात् अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. त्या प्रमाणें नद्यांवरील टीपा महत्त्वाच्या आहेत. हा शब्दसमुच्चय वेद-कालीन भूगोलविद्येचा ज्ञापक आहे.]

अंतिकनामें [ऋग्वेद]

अंत	अवर	उपस्
अन्तमान	अस्तमीक	उपाक
अन्तिक	आक	तळित
अंबर	आस	तुर्वश
अर्वाक	उपम	निकाम
अर्वावत		

दूरनामें [ऋग्वेद]

आके	परावत	दूरेउपज्ज
आरे	प्रपिल	विजेन्य (दूरेवत-मान)
पराके	दूर	
परानैः		

[तै. सं.]

अन्तिक	आराव	दूर
अवर	आरे	विधतः
अवस्ताव	उपउप	विश्वम्
अवार	उपस्थ	

आकाश नामें [ऋग्वेद]

अधन्	ख	रोचन
अचर	धृतस्योन	विचर्मन
अन्तरिक्ष	यु	विधार
अन्तरिक्ष्य	धन्वन्	विभु
अप्	नमस्	विमान
अपाद	नाक	वियन्
अवुच	पुष्कर	व्योमन्
अंबर	पृथिवी	सगर
आकाश	वर्हिन्	समुद्र
उदक	वीरीट	साय
उपरिवुष्	भू	स्वयंभु
उपह्वर	रजस्	स्वयंभु
उरुलोक (अन्तरिक्ष)		हिरण्यतोमि

[तै. सं.]

अन्तरिक्ष	आन्तरिक्ष	गोप

दिव	नभस्	व्योमन्
यु	वियत्	स्वय्यक्ष
[अथर्व वेद]		
अभिवर्ग	दूरेअन्त	पुष्कल
आन्तरिक्ष	यु	वातगोप
ख	नभस्	वियत्
खड्ग	नियान	वीध
तृत	पीडुमती	

ग्रामनामं [ऋग्वेद]

अदेवी	ग्राम्य	वृजन
अश्मन्मय	नामिणी	शाम्बर
आयसी	पुर	शारदी
ग्राम	महाग्राम	शूरग्राम

[तै. सं.]

अश्मन्मय	ग्राम्य	महापुर
ग्राम	पुर	

[अथर्व वेद]

अपराजिता (ब्रह्मदे- वाचं नगर)	ग्रामघोषी	पुर
अश्मन्मय	जीवपुर	वारणावती
अश्मन्वती	देवपुर	वासतेय.

देशविशेष [ऋग्वेद]

उदग्रज	गाग्र्य	वेतंसु
कोकट	गुंगु	सरस्वतीवत्
कृत्वन्	दुर्ग	सारस्वत
क्रिवि	यक्षु	सिन्धु
गन्धारी	रुसम	

[अथर्व वेद]

अंग	वाल्हिक	रुम
अन्तदेश	मगध	रुवा
गन्धार	मघ	रुसम
धन्व	मागध	विक्षर
पदर	मूजवत्	सोन्तदेश

[संहितेतर]

उशीनर	दक्षिणापथ	मद्र
कुरुक्षेत्र	देश	मध्यदेश
कोसल	नीच्य	मरु
खांडव	पंचनद	मण्णार
गन्धार	परीणह	वंग
जनपद	परिसारक	विदर्भ
तर्ध	मगध	विदेह.

आवापृथिवीनामं [ऋग्वेद]

आदिति	अंगसो	उर्वी
अपरा	आदि	ओणी

क्षोणी	नभसी	रजसी
गभीरा	पवस्त	रोदसी
गंभीरा	पार्श्व	सदसा
घृतवती	पुरन्वि	सद्यनी
चमू	पृथ्वी	सुजन्मनी
दूरेअन्ता	वहुला	स्वधा
विपणा	मही	

नदी सामान्यनामं [ऋग्वेद]

अक्रवारी	नाव्या	वधू
अयुव	पयस्वती	वरी
अजिरा	पारावतत्री	वाणी
अर्णा	पार्वती	शृघना
अवनि	भास्वती	श्वेतयावरी
इरावती	मनुषा	सरस्वती
उर्वी	महेनदि	सरित्
ऊर्जस्वती	मातृ	ससुत
ऊतावरी	यव्या	सिन्धु
एनी	यही	सिरा
कुल्या	योयुवती	सीरा
क्षुभा	रघ्वी	मुपारा
खादोअर्णाः	रुजाना	सुत्तरी
तरस्वती	रेवती	सवन्ती
धुनि	रोधचका	सुति
घोती	रोधस्वती	सोत्या
*नदी	रोहिक्	हरस्वती
नदीतमा	वक्षणा	हरित
नदीश्रुत		हिरण्यवर्णा
नभन्		

नदी विशेषनामं [ऋग्वेद]

अंशुमती	गंगा	वीरपत्नी
अंजसी	गोमती	शिफा
अनितभा	तृष्टामा	शुतुद्रा
अपिव (कोरडी- नदी)	हपद्वती	श्वेतयावरी
अश्मन्वती	देष्टी	श्वेत्या
असिक्ती	परुणी	सप्तसिधवः
आपया	पुरोपिणी	सरयु
आर्जाकीया	मरुद्वधा	सरस्वती
उद्री	मेहनू	सिन्धु
ऊर्णावती	यमुना	सीलमावती
कुमा	यव्यावती	सुवासु
कुलिशी	रसा	सुपोमा
कुमु	वितस्ता	मुसर्तु
क्षिप्रा	विपाश्	हस्तिप्रीया.
	विवालो	

[अथर्ववेद]

अंशुमती	परुणी	शांपाला
असिक्ती	वरणावती	सिन्धु
	संहितेतर]	
उरुजिरा	कारोती	कोसित

६१ महार्णव

६२ सदानारी

६३ सुदामन्

ग्राम.- ऋग्वेद व तदुत्तर वाङ्मयांत हा शब्द आला असून ह्याचा मूल अर्थ 'खेडे', 'गांव' असा असावा. वैदिक आर्य लोक बहुतेक खेड्यांतच रहात असावेत, आणि ही खेडी सर्व देशभर पसरली असून काहीं लांब व काहीं जवळ असून तीं मोठमोठ्या रस्त्यांनीं जोडलीं होती. नेहमी गांवांतच अरण्यांत, आणि खेड्यांतला झाडांत व प्राण्यांत आणि अरण्यांतला जंगली झाडांत व जंगली प्राण्यांत (ग्राम्य व अरण्य) फरक दाखविलेला आढळतो. गांवांत गुरेढोरे, घोडे आणि दुसरे माणसाळलेले प्राणी, त्याच-प्रमाणे मनुष्ये रहात. तेथे धान्यसंचयहि असे. संध्याकाळी जंगलांतून ढोरे परत गांवांत येत. साधारणपणे गावे मोकळीच असत, पण कधी कधी अतल्या वाजूला किंवा (पूर) बांधीत असत. गांवांत पृथक् पृथक् घरे असून प्रत्येक घराला कांहीं तरी आवार असावे असे वाटते. परंतु वैदिक वाङ्मयांत ह्याबद्दल कांहीं सविस्तर हकीकत नाही. मोठमोठी गावेहि (महाग्रामाः) असत. गांवांतील लोकांचा एकमेकाशीं कसा संबंध असे हे विनचूक सांगणे मोठे कठिण आहे. पुष्कळ ठिकाणी हा शब्द 'मनुष्यसंघ' अशा साधित अर्थाने आला आहे. बहुतकरून हा अर्थ त्या शब्दाच्या 'खेड्यांतील मंडळी' ह्या अर्थाच्या उपयोगापासून निघाला असावा; कारण शतपथ ब्राह्मणांत शर्यात मानव हा आपल्या गांवासह (ग्रामेण) हिंडत असे असे म्हटले आहे. क्षिर म्हणतो की ऋग्वेदांत भरताचे लोक (जन) यांना एका ठिकाणी गाई शोधणारे लोक (गव्यन् ग्रामः) असे म्हटले आहे, त्याबद्दल बरील विवक्षित अर्थ निघत नाही. त्याच्या मते ग्राम शब्दाचा कुटुंब आणि राष्ट्र जात (विश्व) ह्यांच्यामधील अर्थ आहे, तथापि ग्राम याचा वरोवर अर्थ करावयाचा म्हणजे हल्लीं पुष्कळदा स्थिति दिसते त्याप्रमाणे एकाच राष्ट्रजातीच्या पुष्कळशा कुटुंबांचा जमाव असा करता येईल.

वैदिक वाङ्मय खेड्यांतील सामाजिक अंतर्गवस्थेसंबंधाने कांहींच सांगत नाही. खेड्यांतील सर्व लोक मिलून समाईक मालकीने जमिनीची लागवड करीत असतील असे वाटत नाही. जो थोडासा पुरावा उपलब्ध आहे त्यावरून प्रत्येक मनुष्य किंवा कुटुंब निराळी शेती करीत असावे. परंतु कायद्याने नसली तरी त्या वेळीं ही शेती प्रत्यक्ष वैयक्तिक नसून कौटुंबिक असावी. 'ग्रामकाम' हा संहितांमध्ये आढळणारा शब्द राजा आपल्या प्रांतातील लोकांना, खेड्यांतील जमावदेसंबंधाचे राजकीय हक्क देत असे असे दर्शवितो. नंतर सर्व जमिनीचा मालक राजा आहे ही कल्पना उदयास आली, आणि याच कल्पनेवरोवर राजा ज्या लोकांना असे हक्क देई त्यांना जमीनदार-जमिनीचा मालक-असे म्हणण्याची चाल पडत गेली. परंतु वैदिक वाङ्मयांत ह्या मतांना आधार म्हणजे फक्त ग्रामकाम हा शब्द होय. आणि हा शब्द ज्याप्रमाणे द्रुपदानिक तुल्य शब्द दर्शवितात त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष जमिनीच्या देणगी पेशां राजचिन्हाची किंवा राजकीय हक्कांची देणगी दिली जात असावी असे दर्शवितो, अशा देणग्यांमुळे प्रत्यक्ष शेताची लाग

वड करणारे लोक दुसऱ्याचीं कुळे वसत. परंतु प्राचीन काळी अशी उदाहरणे फारशी दिसत नाहीत. प्राचीन काळी गांव म्हणजे काय-देशीर किंवा राजकीय बाबतीत एक मूलमान होते असे म्हणता येत नाही. गांवांत प्रत्यक्ष शेती करणाऱ्यांशिवाय इतर कामे करणारे रथकार, तक्षन् (सुतार), कर्मार (लोहार) वेगळे दुसरे लोक असत, परंतु ते ग्रामसंघाचे घटक असत असे मात्र नाही. शिवाय स्वतः लागवड न करणारे परंतु राजाची देणगी म्हणून किंवा परंपरागत वतन म्हणून ह्या खेड्यांत कांहींतरी हितसंबंध असणारे क्षत्रिय आणि ब्राह्मणहि असत. मात्र बरील सर्व लोक राजाच्या ताब्यांत असत, आणि त्यांनीं राजाला खेडणी म्हणून अन्न किंवा नोकरी किंवा अन्नासारखे कांहींतरी द्यावे लागत असे. परंतु राजाने जर राजघराण्यांतील कोणाला तरी आपले हक्क दिले असतील तर मात्र राजाला हा कर देण्याची जल्ली नसे. अथर्व वेदांमध्ये गांवाच्या उत्पन्नांतील राजाच्या भागाचा उल्लेख आहे. ऋग्वेद व तदुत्तर संहिता आणि ब्राह्मणे हात गांवांतील मुख्याला किंवा नेत्याला ग्रामणी असे म्हटले आहे. ह्या नांवाचा वरोवर अर्थ संशयास्पद आहे. क्षिरग्रामां प्रमाणे ग्रामणीकडे फक्त लष्करी काम असे, आणि खरोखरच त्याचा सेनानी ह्याच्याशी कित्येक ठिकाणी संबंध दाखविलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत तो सूत ह्याच्या खालच्या दर्जाचा असून तो राजपरिवारांतील रत्नपिकीं एक रत्न आहे. ही जागा वैश्यांस अतिशय मोठेपणाची वाटत असे आणि ती ज्याला मिळेल तो अभ्युदयाच्या शिखरावर चढला असे समजत असत. राजाशी हा जो ग्रामणीचा संबंध आहे त्यावरून असे वाटते की हा मनुष्य सर्गनुभूते निवडला जात नसून राजाच त्याची नेमणूक करीत असावा. परंतु ह्या जागेवर कधी पिढीजाद, कधी नेमलेला तर कधी निवडलेला मनुष्य असावा असे वाटते. याबद्दल खात्रीलायक पुरावा मिळत नाही. ह्या शब्दाच्या एकवचनी उपयोगावरून जराशी अडचण उत्पन्न होते. बहुतकरून राजधानीतील किंवा राजग्रामांतील ग्रामणीला मोठा मान मिळत असून त्याचे वजनहि वरेच असावे असे वाटते. ऐकंदर राज्यांत अर्थात् वरेच ग्रामणी असले पाहिजेत, परंतु त्यापैकी राजपरिवारांत फक्त एकच असावा.

ऐतरेय ब्राह्मणांत (३. ४४) 'पूर्वेकडील ग्रामसमूह बहुजनांनीं परिपूर्ण असतात; पश्चिमेकडील अरण्यवत् असतात' असे वर्णन आहे. छांदोग्य उपनिषदांत (८. ६, २) 'महापय दोन ग्रामांना जातात,' असा उल्लेख आहे. वन्याच संहितांमधून ग्राम्य पशू असा उल्लेख आढळतो.

अथर्ववेदांत (३. ३१, ३) -- ग्राम्य पशू अरण्यपशूंपासून वेगळे झाले आहेत असे म्हटले आहे. तैत्तिरीय संहिता (७. २, २, १) या ठिकाणी सात प्रकारचे ग्राम्य पशू व सात प्रकारचे अरण्यपशू सांगितले आहेत.

तै० सं. (५. २, ५, ५; ७. ३, ४, १) येथे 'सप्त ग्राम्या ओपधयः सप्त अरण्याः।' असे वर्णन आहे.

वृहदारण्यकोपनिषदांत (६. ३, १३) दहा प्रकारची धान्ये गांवांत असतात म्हणून म्हटलें आहे. तांदूळ, यव, तिक, उडीद, मसुरा, राई, हुलम इ० दिलेल्या सर्व ठिकाणीं ग्राम म्हणजे लोकसंघ असाच अर्थ आहे. ग्रामकाम म्हणजे गांवाचा अधिकार अशा अर्थी तै. संहितेंत व मेत्रायणी संहितेंत हा शब्द आलेला आहे. ग्रामणी याचा अर्थ गांवांतलि पुढारी, किंवा अधिकारी (पाटील); पुढें श्रेष्ठ असा अर्थ आला (श. ब्रा. ३. ४, १, ७) सूताच्या खालचा अधिकारी याला ग्रामणी असें म्हणत असत.

'नामिणी.—ऋग्वेदांत 'पुर्' म्हणजे किंवा याचें हें विशेषण म्हणून आलेलें आहे. या शब्दावरून हें एका किंवाचें विशेषणाम तरी असलें पाहिजे किंवा 'नमिन्' अथवा नमिन् नांवाच्या एका राजाचा' अशा अर्थाने तरी असवें.

'पुर्.—हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये वारंवार आलेला असून त्याचा अर्थ तट, वळकट किंवा किंवा मायेचें ठिकाण असा आहे. हे तट कांहीं प्रसंगां वयाच मोठ्या आकाराचे असले पाहिजेत. कारण एका तटाला पृथ्वी व उर्वी (रुंद) अशीं विशेषणें दिलेलीं आहेत. इतर ठिकाणीं 'अम्मन्मयी' म्हणजे दगडाचा वांधलेला किंवा असें म्हटलेलें आहे. कधी कधी हीं माच्याचीं ठिकाणीं आयसी म्हणजे लोखंडाचीं केलेलीं असत (ऋ. १, ५८, ८). पण हे शब्द लाक्षणिक दिसतात. गोमती (गाईनी युक्त) किंवाचा उल्लेख अथर्व. ८. ६, २३ मध्ये आलेला आहे व त्यावरून ह्या किंवाचा उपयोग गाईं टेंवण्याकडे होत असावा हें उघड दिसतें. शारदी (पावसाळ्यांतले) विल्ले दास लोकांच्या ताऱ्यांत असलेले म्हणून उल्लेख आलेला आहे. शंभर भिती (शतभुजी) असलेल्या किंवाचाहि उल्लेख (ऋ. १ १६६, ८, ७. १५, १४) आलेला आहे. यूरोपमधील मध्ययुगांतील सरदार लोक जसे आपल्या तटवर्दीच्या किंवांत कायमचे राहत असत तसे वैदिक काळां लोक ह्या किंवांत राहत असत असें मानणें चुकीचें होईल. हे किंवे म्हणजे हल्ला आला असतां घवावाच्या जागा होत, ह्या किंवांनीं टणक मातीचे तट, मेढेकोट व खंदक असत. पिशेल व गेलडनर ह्यांचें उलट असें म्हणणें आहे कीं पूर्वी मिथ्यास्थिनीजनं व पाली ग्रंथकारांनीं वर्णन केल्याप्रमाणें पाटलिपुत्र शहरासारखीं मेढेकोट व पुढें खंदक ह्यांनी युक्त शहरें असत. हें शक्य आहे. पण याला स्पष्ट पुरावा नाही. शिवाय नगर हा शब्द वराच नंतर प्रचारांत आला ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. वैदिक काळां शहरांतील राहणी विशेष प्रचारांत येऊन प्रगत झाली होती असें दिसत नाही. मद्रासमार्तांत नगर, ग्राम, घोष हे शब्द आलेले आहेत. वैदिक वाङ्मयांत ग्राम ह्याच्या पलीकडे लोकांची फारशी मजल गेली नव्हती. ह्या ग्रामाचीं निरनिराळीं रूपें पुढें प्रचारांत आलीं असतील एवढेंच. संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ ह्यांत किंवांच्या वेड्यांचा उल्लेख आलेला आहे. ऋग्वेदांत म्हटल्याप्रमाणें या हल्लांत अग्नीचा उपयोग होत असे.

'वृजन.—रॉयच्या मतानें ऋग्वेदामध्ये कित्येक ठिकाणीं ह्याचा अर्थ वसाहत, खेडेगांव (जर्मन लोकांचें मार्क) व त्याचे रहिवासी असा होतो. शिमरला हें मत ग्राह्य असून त्याच्या मतानें वृजनामध्ये सुरक्षित जागा (क्षितिध्रुवा) असा अर्थ अन्तर्भूत होतो. ही क्षितिध्रुवा म्हणजे एखादें ग्रामवासी, अगर युद्धाकरितां एकीकृत झालेलें कुल ज्या जागेंत सुरक्षिततेकरितां रहात असे ती जागा होय. गेलडनर उलटपक्षीं वृजन ह्याचा जोळें असा शब्दशः अर्थ घेतो; व ह्या सूत्रार्थापासून पुढील अर्थ तो वसवितो. पण परंपरागत झालेलें नतच जास्त स्वाभाविक आहे.

'कीकट.—प्रमगन्ध ह्याच्या नेतृत्वाखाली आणि इन्द्रभक्ता-विरुद्ध असलेले अने हे लोक ऋग्वेदांत एके ठिकाणीं उल्लेखिलेले आहेत. यास्क म्हणतो कीं, हें एका देशाचें नांव होतें, आणि नंतर कीकट देशाला मगध म्हणू लागले. म्हणून शिमर म्हणतो कीं, कीकट हे अनार्य लोक असून मगध देशांत रहात असत. वेवर म्हणतो कीं, हे लोक मगध देशांत वस्ती करून होते, परंतु ते आर्यच होते. परंतु इतर आर्यन् जाती आणि हे ह्यांच्यांत फरक होता. कारण ते नास्तिक मताचे असून बौद्ध धर्माचें मगध हें धर्मपीठ होतें. परंतु ही साम्यता संशयास्पद आहे; आणि बॉलेटनवर्ग आणि विल्लेव्हॉट ह्यांनाहि खात्री नाही. राजवाटे कीकटास केकाडी समजतात आणि चांदोरकर तें म्हणणें ग्राह्य समजतात. आमच्या मतें आर्य आणि अनार्य यांविषयीच्या उल्लेखावरून आजकालच्या संशोधकांनीं त्यांस आर्यन् किंवा नॉनआर्यन् टर-विषयाच्या केलेल्या प्रयत्नास कवडीचीहि किंमत नाही.

'गन्धारि.—ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यांत गन्धारि नांवानें उल्लेखिलेल्या लोकांचें गन्धार हें मागाहूनचें नांव आहे. छांदोग्य उपनिषदांत गन्धार हे दूरचे म्हणून उल्लेखिलेले आहेत.

'मगध.—ह्या लोकांचा वैदिक वाङ्मयांत वारंवार उल्लेख येतो. परंतु त्यांच्याबद्दल सर्वत्र तिरस्कार दाखविलेला आढळतो. हा शब्द जरी ऋग्वेदांत प्रत्यक्ष आढळत नाही, तरी तो अथर्ववेदांत सांप-टतो. त्या ठिकाणीं गन्धारी व मूजवंत या उत्तरेकडील व अंग व मगध या पूर्वेकडील लोकांत ताप जावो अशी इच्छा प्रकट केली आहे. शिवाय यजुर्वेद संहितेंत पुरुषमेवप्रसंगां दिलेल्या षष्ठीच्या यादांत मगध किंवा मगधदेशीय मनुष्य याचा समावेश केला असून, अतिकुट 'मोठा आवाज' (?) याला तो अर्पण केला आहे. शिवाय अथर्ववेदांतील त्रात्यस्तोमांत मगध हा त्रात्याचा मित्र मंत्र, हास्य, व चारी दिशांस दुमदुमविणारी गर्जना होता असें म्हटलें आहे. श्रौतसूत्रांत असा उल्लेख आहे कीं एखाद्या त्रात्याला जेव्हां आर्यमंडळांत घेत तेंव्हां एखाद्या वाईट मगध ब्राह्मणास (ब्रह्म-वशु मगधदेशीय) त्या त्रात्याचा विशिष्ट पोपाख देत असत. परंतु ही गोष्ट पंचविंशब्राह्मणांत आढळत नाही. उलट कधी कधी तेथें चांगले नांवलीकिक झालेले ब्राह्मण रहात असत असें दिसतें. कारण कौपीतिक आरण्यकांत मध्यम, प्रातिवोधांपुत्र हे 'मगधवासी' 'मगधदेशांत राहणारे' म्हणून दिलें आहे. ओल्डेन्-वर्ग याच्या मतें हें अपवादाल्मक दिसतें.

बौधायन व इतर सूत्रे, आणि तसेंच बहुधा ऐतरेय आरण्यक यांत मगधाचा एक राष्ट्र म्हणून उल्लेख आला आहे. तेव्हां यावरून क्षिमेच, यजुर्वेद व अथर्ववेद यांतील मागध हे मगधदेशीय मनुष्य नसून वैश्य पुरुष व क्षत्रिय स्त्री यांपासून झालेल्या मिश्र संततीचे वाचक असावे हे म्हणणें अप्रयोजक दिसते. ही जातीची कल्पना एकंदरीत शंकास्पद तर आहेच, पण निदान मागधासारख्या जातिवाचक नांवाविषयी स्पष्टीकरण देताना तरी मुळीच विचारांत घेण्याज्याक नाही. मागध हा पुढील काळांत भाट म्हणून समजला जात असे, यांत कांहीं विशेष नाही. कारण हा देश गाणाऱ्या लोकांचें मूलस्थान होता हे उघड होतें, व या देशांतील भाट दूर-दूरच्या पश्चिम देशां जातहि असत, याच वर्गाला नंतरच्या ग्रंथांत जात म्हणून संज्ञाभू लागले; व नंतर यांच्या मिश्र उत्पत्तीची कल्पना निघाली.

क्रीकट आणि मगध मूळचे एकच असल्यामुळे, ऋग्वेदांत दिसून येणाऱ्या मगध लोकांविषयीच्या तिरस्काराचें कारण बहुधा मगधांनीं ब्राह्मणी संस्कृतीचा लवकर स्वीकार केला नसावा या गोष्टींत असावे, असें ओल्डेनबर्गचें म्हणणें आहे व तें अगदीं शतपथ ब्राह्मणाला धरून आहे. कारण कोसल व विदेह हे सुद्धां घरेच दिवस-पर्यंत पूर्णपणें ब्राह्मणी संस्कृतींत आले नव्हते; मग मगधाची तर गोष्ट राहोच. या स्थितीस वेवरच्या मतें आणखी दोन गोष्टी कारण झाल्या असल्या पाहिजेत, एक मूळ रहिवाशांचें रक्त व दुसरी नौद संप्रदायाचा उदय. हे दुसरे कारण यजुर्वेद किंवा अथर्ववेद यांना लागू पडत नाही; परंतु त्या ऐवजीं जर ओल्डेनबर्गच्या मताप्रमाणें अथर्ववेद ब्राह्मणी संस्कृति हें कारण घातलें तर या म्हणण्याला कांहीं तरी महत्त्व देता येईल. यापैकी पहिलें कारणच जरी ओल्डेनबर्गला संशयास्पद वाटतें तरी तें मॅकडोनेल यास पूर्णपणें सयुक्तिक दिसतें. पार्गिटेर तर असेंहि म्हणण्यास धजतो कीं, मगधांत आर्यन् लोकांवर पूर्वेकडील समुद्रांतून कांहीं लोकांनीं स्वारी केली, व त्याच लोकांत हे मिसळून गेले. या म्हणण्याला जरी वेदांत आधार नाही तरी तें मॅकडोनेलच्या मतें कांहींतें युक्तिसिद्ध आहे. कारण तो म्हणतो कीं, जसजसे पूर्वेकडे आर्यन् लोक जास्त जास्त शिरत चालले, तसतसें त्यांचें वर्तस्व मूळच्या रानटी जातींवर कमी कमी पडल्याचें आढळून येतें. आधुनिक मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां असें स्पष्ट सिद्ध होतें कीं, जसजसें पूर्वेकडे जावे तसतसें आर्यन् जातीशीं साद्व्य फार कमी कमी होत जातें; व त्यामुळे यावद्दल पार्गिटेरचें म्हणणें बरोबर असवेंच वाटूं लागतें. परंतु असल्या प्रकारचा पुरावा हिंदुस्थानांतील मिश्र जातीविषयी बोलतांना विशेष महत्त्वाचा नाही.

राजवाडे मगांनां धारण करणारे ते मगध असा पतंजलीच्या आधारें मगध शब्द व्युत्पादितात. पण 'मग' म्हणजे पाप असें पतंजलीचें मत न स्वीकारतां 'मग' म्हणजे इराणी लोकांचे उपाध्याय-मगी नांवानें प्रसिद्ध असलेले लोक, असा घेऊन राजवाडे यांची मगध शब्दांची व्युत्पत्ति आम्हांस प्रगळ आहे. आम्ही मगांचें अस्तित्व हिंदुस्थानांत ऋग्वेदकालीं होतें आणि तें वैदिक लोक येण्यापूर्वी-

पासून असावे असें म्हणतां, असें म्हणण्याचें कारण आम्ही सविस्तर पूर्वी दिलेंच आहे.

उ शी न र— ऐतरेय ब्राह्मणांत (८. १४) कुक्षं चाल, वरा आणि उशीनर असे मध्यदेशांत एके ठिकाणीं रहात असत असें म्हटलें आहे. कौषीतकि उपनिषदांत देखील (४. १) उशीनर, कुक्षं चाल आणि वरा हे एके ठिकाणीं रहात असत असा उल्लेख आहे. परंतु गोपथ ब्राह्मणांत (२. ९) उशीनर व वरा हे उत्तरेकडेचे होते असा उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत एके ठिकाणीं (१०. ५९, १०.) राणी उशीनराणी हिच्या संबंधांत उशीनर हांचा उल्लेख आहे, सायणांनीं उशीनराणी याचा अर्थ एक ओषधि असा केला आहे. कदाचित् ती त्या देशांत होणारी ओषधि असेल. क्षिमेर म्हणतो कीं हे लोक पाहिल्यानें वायव्येकडेच्या बाजूला रहात असत. त्यांच्या मताला आधार म्हणजे ऋग्वेदांतील अनुक्रमणींत शिवि औशीनर याला एका ऋचेचा द्रष्टा मानला आहे. आणि हे शिवी सिंधु आणि चिनाव ह्या नद्यांमध्ये राहात असत असें अलेक्झांडर याचे अनुयायी म्हणत हा होय. पण हा पुरावा निर्णायक आहे असें म्हणतां येत नाही. कारण, महाभारतकालीं शिवी हे कुक्षेत्राच्या उत्तर दिशेला रहात असत; आणि वैदिक कालीं उशीनर हे मध्यदेशाहूनहि आणखी पश्चिमेकडे रहात असत असें गृहीत धरण्यास कांहींच पुरावा नाही.

कु र क्षे त्र— (कु र हांची जमीन) हें एक अति पवित्र स्थान मानिलें आहे. यांतून दृष्टवती, सरस्वती व आपसा ह्या नद्या वहात असत, तेथेंच शर्यावात नांवाचें सरोवर—शतपथ ब्राह्मणांतील अन्यतः पृक्षा—होतें. पिशेलच्या मताप्रमाणें ऋग्वेदांत कांहीं ठिकाणीं आलेला पस्त्या नांवाचा ओढाहि कुक्षेत्रांतच होता. तैत्तिरीय आरण्यकांतील कुक्षेत्राची मर्यादा दक्षिणेस खाण्डव, उत्तरेस तप्त आणि पश्चिमेस परीणह अशी आहे. साधारणपणें सध्यांच्या सरहिन्द प्रान्ताचीहि तीच मर्यादा आहे.

को स ल.— प्राचीन वैदिक वाङ्मयांत हें लोकांचें नांव म्हणून आलें नाही. आर्यसंस्कृतीच्या प्रसाराची शतपथ ब्राह्मणांत (१. ४, १, १.) जी कथा आहे तांत विदेह माथव हांची प्रजा कोसल विदेह, हे कुक्षेत्राच्या हांच्या मागाहून ब्राह्मण संस्कृतीखालीं आले असा उल्लेख आहे. आणि हाच ठिकाणीं सदानीरा ही दोन देशांची—कोसल व विदेह यांची—मर्यादा आहे असें वर्णिलें आहे. शतपथ ब्राह्मणांतच दुसऱ्या एका ठिकाणीं (१३. ५, ४, ४.) कोसल अथवा कोसल राजा पर आटणार हैरण्यनाभ ह्यानें एक अभ्येध केला असें लिहिलें आहे, शांखायन श्रौतसूत्रावरून (१६. २९, ५.) काशी आणि विदेह यांचा संबंध असावा असें दिसतें. वेवर म्हणतो कीं, विदेहाचा होता (पुरोहित) अश्वल याचा वंशज बहुतरुन याश्वलायन हा असावा व त्याला प्रश्नोपनिषदांत कोसल असें म्हटलें आहे. उत्तर आणि दक्षिण कोसल असा भेद वैदिक आणि बौद्ध वाङ्मयांत आढळत नाही.

कोसल हा देश गंगेच्या ईशान्येला असावा आणि तो सध्यांचा अयोध्या प्रांतच असावा असें वाटतें, कोसल देश हा

ऋग्वेदमंत्रचरनेपूर्वीच वसला गेला असून वेदोत्पादकांच्या परिचयाचा तो नंतर झाला असावा आणि दाशरथीराम हा ब्राह्मण जातीच्या विकासापूर्वीच—कदाचित् दाशरान्न युद्धा पूर्वीच—होजून गेला असावा असें आमचें मत आहे.

खण्ड व.— तैत्तिरीय आरण्यकांत (५. १. १.) कुरुक्षेत्राची ही एक मर्यादा आहे. महाभारतातील खाण्डव वन आणि हे एकच आहे हें निर्विवाद आहे. पंचविंश ब्राह्मण आणि शाटवायनक यांतहि हें नांव आहे.

जनपद.— हा शब्द ब्राह्मण ग्रंथांत आलेला असून तेथे त्याचा अर्थ राजाच्या उलट लोक, व भूमि किंवा राज्य हे दोन्ही आहेत. जानपद या विशेषणानें राजाची प्रजा हा अर्थ सुद्धा धनित होतो. ऐ. ब्रा. ८. १४. येथें सायणाचार्य जनपद म्हणजे ग्राम असा अर्थ करितात. हाँगच्या भाषांतरांत 'लोक' (राजे नव्हत,) असा अर्थ दिला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (२. ३. ९. ९.) जनपद म्हणजे जनपदवासी असा अर्थ भाष्यांत घेतला आहे. छांदोग्य (५. ११. ५.) व बृहदारण्यक (२. ९. १८.) या उपनिषदांत जनपद याचा देश असा अर्थ आहे.

तैत्तिरीय आरण्यकांत (५. १.) कुरुक्षेत्राच्या उत्तरेकडील भाग म्हणून त्याचा उल्लेख आलेला आहे. पण हा नवी कोणत्या ठिकाणी होता हें निश्चित नाही. हा देश होता की नाही याबद्दलच मुळी शंका आहे.

दक्षिणपथ.— (दक्षिकेकडील मार्ग). ह्याचा अर्थ दक्षिण देश असा असून हा शब्द मराठींत ज्याला आपण सध्या 'दखन' असें म्हणतो त्या महाराष्ट्रास लागू आहे. हा शब्द सुराष्ट्र शब्दावरवर बोधायन धर्मसूत्रकालापासून महाराष्ट्रास लावलेला सांपडतो. अद्या तच्चेचा दुसरा शब्दसमूह म्हणजे 'दक्षिणपदा' हा होय. हा शब्द ऋग्वेदामध्ये आलेला असून ज्या ठिकाणी हृद्वार केलेला मनुष्य (पराश्रु) हृद्वार केला असतां जातो त्या जागेला लावलेला आढळतो. तेव्हां, ह्याचा अर्थ इतकाच की, आर्यावर्तापलीकडला दक्षिणेकडील मुळूख. ह्या आर्योवर्ताची दक्षिणेकडील सीमा कौपीनिकी उपनिषत्कालपर्यंत सुद्धा विंध्याद्रि पर्वत हीच गणली जात असे. दक्षिणपदा अर्थां पदे पदपाठकार स्वीकारीत नाहीत; व सायणाचार्य यांचा अर्थहि निराळा करतात. परंतु ही हृद्वार केलेल्या लोकांना पाठविण्याची जागा होती ही गोष्ट स्पष्ट आहे यांत शंका नाही. रामायणातील रामानें उदाहरणहि ह्या दृष्टीनें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

देश— हा शब्द उपनिषदांच्या व सूत्रग्रंथांच्या कालापर्यंत प्रचारांत आलेला नव्हता; तो फक्त एकदांच ऐतरेय ब्राह्मणाच्या शेवटच्या भागांत व वाजसनेयि संहितेच्या (३५. ११) एका विशेष वादाविषयभूत मंत्रांत आलेला आहे. ह्या मंत्रांत सरस्वतीला मिळणाऱ्या पांच नद्या आहेत असा उल्लेख आलेला आहे. ह्या

मंत्रावरून सरस्वती ही नदी म्हणजे सिंधूच होय असें जें मत काहीं लोक प्रतिपादन करतात तें पूर्णपणें चुकीचें ठरतें. कारण या मंत्रांत 'देश' हा जो शब्द आलेला आहे त्यावरून असें दिसतें की, ह्या मंत्राच्या ब्रथ्याच्या मतानें सरस्वती नदी मध्यदेशांतच होती व यजुर्वेदातील भूगोलविषयक पुरावाहि हेंच सिद्ध करतो.

भूमीचा एक लहान भाग आणि मोठा भाग अशा दोन अर्थां हा शब्द असून त्या दोनहि तऱ्हांनीं त्याचा उपयोग आहे. 'देशीय' या ठिकाणी प्रान्त अशा अर्थाचा हा शब्द आहे. परंतु हें सर्व 'देश' शब्दावर रचलेलें पांडित्य आहे. पांच नद्या कोणत्या हें निश्चित होत नाही. उवटानें आपल्या भाष्यांत पांच नद्यांचीं नांवें दिली आहेत. पण तीं नांवें निश्चित ठराव्याचीं आहेत. सिंधु आणि सरस्वती ह्या भिन्न आहेत असें ठरणें योग्य होय आणि ऋग्वेदातील नदीसूक्तावरूनहि सिंधु आणि सरस्वती भिन्न आहेत असें सिद्ध होतें.

नीच्यः— (खाली राहणारे.) हें पश्चिमेकडील कांहीं राष्ट्रांचें नांव आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांतील (८. १४.) ह्या नांवाच्याच्या उल्लेखावरून ते मध्यदेशांतील लोकांहून निराळे होते असें दिसत. हे नीच्य लोक म्हणजे सिंधु नदी व पंजाब ह्या प्रांतांतले लोक होत.

पंचनदः—पांच नद्या असलेल्या. हे पंजाबचें नांव महाभारत कालापर्यंत कोठें आलेलें नाही. अलीकडील शोध पंजाब हें ऋग्वेदाचें घर (म्हणजे ऋग्वेदाचा जन्म पंजाबांत झाला) म्हणून त्याचें महत्त्व फार ही मोठ खोटी ठरवून पहात आहेत. हॉपाकिन्स, पिरोल, व गेलडनर ह्या विद्वान् लोकांनी निरनिराळे मुद्दे मांडून असें सिद्ध केले आहे की, ऋग्वेद-निदान त्याचा बराचसा भाग—पूर्वेकडे म्हणजे मध्यदेशांत लिहिला गेला. हिल्लेवॅटच्या मतानें ऋग्वेदाचा कांहीं भाग पंजाब किंवा अँराकोशिया यांत, व बाकीचा भाग मध्यदेशांत लिहिला गेला. आम्हांस ऋग्वेद पंजाबांत रचला गेला हें म्हणणे चुकलें आहे असें वाटत नाही.

परीणहः—अथर्व वेदामध्ये (१२. ४८. १) या शब्दाचा पेढी किंवा अशा तऱ्हेची एखादी वस्तु असा अर्थ आहे. पंचविंश ब्राह्मण, तैत्तिरीय आरण्यक व सूत्रग्रंथ ह्यांमध्ये आलेल्या व कुरुक्षेत्रांत असलेल्या एका स्थलाचें हें नांव आहे. अथर्व वेदाच्या पदपाठकारानें 'परिणहि' असें पद स्वीकारलें असून त्याचा गृह असा अर्थ घेतला आहे व त्याला आधार म्हणून ते. ब्रा. ३. २. ४. ७ हें स्थल दिलें आहे. 'परिणः' हें पद पडूं शकत नाही. तैत्तिरीय आरण्यकांत हा देशवाचक शब्द आहे असें उबड दिसतें. तो स्थलवाचक मानला तरी हरकत नाही; परंतु तें संशयास्पद आहे. लाट्यायन सूत्रांत 'परीण' नाम स्थली' असें स्पष्ट म्हटलें आहे. शांखायन सूत्रांत 'परिणहि' असेंच आहे.

^{१९} परिसारकः—हं ऐतरेय ब्राह्मण (२, १९) यांत व्यालेल्या एका गोष्टीवरून सरस्वतीमुळे वनलेल्या एका वेदाचें नांव आहे असें निश्चित होतें.

^{२०} मद्रः—या लोकांचा उल्लेख बृहदारण्यक या उपनिषदांत केला गेला आहे. काथ्य पतंचल हा त्या वेळीं त्यांच्यांत रहात होता. त्यांच्या 'औदीच्य मद्र' या शाखेचें नांव दुसरीकडे वैदिक वाङ्मयांतहि आलें आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत (८, १४, ३) हे हिमालयाच्या पलीकडे (परेण हिमवतम्) व उत्तर कुलूच्या जवळपास (मृणजे क्षिररच्या मताप्रमाणें चहुधा काश्मीरांत) राहणारे म्हणून उल्लेखिले आहेत. उपनिषदांत आलेले मद्र लोक कुलूच्या प्रमाणें बहुधा मध्यदेशांत—कुश्क्षेत्रांत रहात असावेत. असें मॅकडोनेलला वाटतें.

^{२१} मध्यदेशः—(मधला देश.) मानवधर्मशास्त्राप्रमाणें उत्तरेस हिमालय, दक्षिणेंस विन्ध्य, पश्चिमेस विनशन आणि पूर्वेस प्रयाग (अलाहाबाद) असलेला हा प्रदेश (म्हणजे जेथें सरस्वती अरण्यांत गुप्त होते आणि गंगायमुनांचा संगम होतो तेथपर्यंत पूर्वेसीमा असलेला प्रदेश) होय. त्याच ग्रंथांत ब्रह्मर्षि देशांत कुक्षेत्र, मत्स्यदेश, पंचाल देश व शूरसेनक देश यांचा व ब्रह्मवर्तांत सरस्वती व द्युधती यांमधील अत्यंत पवित्र भूमीचा समावेश होतो म्हणून दिलें आहे. बौधायन धर्मसूत्रांत आर्यावर्त हा प्रदेश विनशनाच्या पूर्वेस, कालक वनाच्या पश्चिमेस (कालक वन = काळे जंगल अथवा हृद्विरजवळचें कनखल), हिमालयाच्या दक्षिणेंस व पारियात्र अथवा पारिपात्र पर्वताच्या उत्तरेस आहे असें दिलें आहे. शिवाय त्याच ग्रंथांत आणखी असेंहि म्हटलें आहे कीं कांहींच्या मताप्रमाणें हा प्रदेश यमुना व गंगा या नद्यांमधील होय; परंतु भास्कराचार्याच्या मताप्रमाणें ती सीमा नदी (बहुधा सरस्वती) व सूर्य जेथें उगवतो तो प्रदेश यांच्यामधील आहे. मानवधर्मसूत्र व वसिष्ठ धर्मसूत्र यांच्या अन्वये आर्यावर्त हा देश विन्ध्य आणि हिमालय यांच्यामधील होय असें दिसतें. या दोन मर्यादा कौपीतिकी उपनिषदांत आलेल्या आहेत. मध्यदेश हा शब्द वैदिक नाही; परंतु ऐतरेय ब्राह्मणांत (८, १४, ३) या करितां 'मध्यमा प्रतिष्ठा दिशु' (मधला स्थापित देश—मधला पक्का कायमचा देश) असा प्रयोग केला आहे. या प्रदेशांत कुलू, पंचाल, वस व उशीनर हे लोक राहतात म्हणून दिलें आहे. यांपैकीं वस व उशीनर मागाहून अगदीं वेपता झाले. मध्यदेश हा कुलू पंचालांचा देश होता व याच देशांत ब्राह्मण व उत्तरकालीन संहितामंत्र रचिले गेले. संहिताकरणांहि येथेंच झालीं असावीत. ह्याच्या पूर्वेस कोसल—विदेह असून पश्चिमेस ओसाड प्रदेश होता. शतपथ ब्राह्मण आणि ऐतरेय ब्राह्मण यांत पश्चिमेकडील जातींचा निषेधपूर्वक उल्लेख आला आहे. शिवाय कोसल व विदेह यांचें ब्राह्मणवर्चत्वाबद्दल - येणें याबद्दलची कथाहि शतपथ ब्राह्मणांत दिलेली आहे.

उत्तर असें म्हणतो कीं, पारियात्र पर्वत हा विन्ध्याद्रीचा एक भाग आहे व मध्यदेशाची पश्चिम मर्यादा प्रथम आदर्श पर्वत ही

असावी. कारण शतपथ ब्राह्मणाच्या एका पाठांत व कृष्ण पंडिताच्या टीकेंत 'प्रागादर्शनात्' असा पाठ असून 'अदर्शनात्' असा नाही. पाणिनीवरील महाभाष्यांत 'प्रागादर्शनात्' असें आहे. हीस डेव्हिड्स व मॅक्समुलर चवैरींनीं आर्य द्राविडयुद्धाच्या कल्पनेवर फिदा होऊन अशी एक विचित्र कल्पना पुढें मांडली आहे कीं, आर्य लोकानां एक टोळी नित्रळ व गिलजितच्या वाजुन मध्यदेशांत आली. त्यांच्या वरोवर ह्रिया नसल्यामुळे त्यांनीं द्रविडक्षित्रीयांशीं लढें केलीं, व त्यापासून आर्यद्रविड जात उत्पन्न झाली. या कल्पनेस वैदिक वाङ्मयांत आधार सांपडणें अशक्य आहे. वैदिक वाङ्मयांत वैदिक लोक कोणत्या मार्गांनीं आले याचा उल्लेख नाही असें म्हणणें वेडगळपणाचें आहे. वरील कल्पना पुढें निघालेल्या पोटभाषांवरून वसविलेली आहे. ही कल्पना कोणत्याहि काळाला जुळेल अशी नाही.

^{२२} म.र.—(अनेकवर्णा) तैत्तिरीय आरण्यकांत हा कुक्षेत्राचा उत्तर म्हणून आला आहे. उत्तर म्हणजे वेदी खणल्यावर ती माती टाकण्याची जागा किंवा उकिरडा. कुक्षेत्र हा प्रदेश जर यज्ञांतील वेदी कल्पिली तर मरुदेश हा त्या वेदीचा उत्तर होईल. मारवाडास मरुदेश हें नांव उत्तरकालीन संस्कृत ग्रंथांत २१२ दिलेलें आहे.

^{२३} मणारः—हं एका जागेचें नांव आहे. ऐतरेय ब्राह्मण-प्रमाणें कुलू राजाला येथें जय मिळाला.

^{२४} वंगः—हं बंगालप्रांताचें नांव आहे, पण पूर्वकालीन वैदिक ग्रंथांत तें सांपडत नाही. ऐतरेय आरण्यकांत 'वंगवगधाः' असा शब्द आला आहे. तो बहुधा वंग-मगधाः या शब्दाचा अपवाद असावा. वंग-मगधाः म्हणजे शेजारशेजारचे वंग व मगध लोक. बौधायन धर्मसूत्रांमध्ये हा शब्द आलेला आहे. ऐ. आ. वरील भाष्यांत सायणाचार्य वंग व अवगध हीं वृक्षांचीं नांवें आहेत असें म्हणतात.

^{२५} विदर्भः—पूर्वकालीन वैदिक वाङ्मयांत फक्त जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांतच हें एका जागेचें नांव म्हणून आलेलें आहे. ह्या ठिकाणीं येथील माचलजातीचे कुत्रे वाघास ठार मारीत असा उल्लेख आलेला आहे. विदर्भ हाच बऱ्हाड प्रांत असावा असें पुष्कळ विद्वानांचें मत आहे.

^{२६} विदेहः—हं एका लोकांचें नांव असून ब्राह्मण काळाच्या अगोदर तें कोठें आलेलें नाही. शतपथ ब्राह्मणांत विदेध माथवाची जी कथा दिलेली आहे तिजवरून विदेहांत संस्कृति आली ती पश्चिमेकडील ब्राह्मण लोकांनीं आणली व विदेहाच्या पूर्वीच कोसल देश ब्राह्मण संस्कृतिमय झालेला होता असा जो जनप्रवाद आहे तो खरा असल्याचें दिसतें. विदेहांतल्या लोकांना पुढें जी प्रसिद्धि मिळाली तिचे कारण त्यांचा राजा जनक ह्याची संस्कृति होय. बृहदारण्यक उपनिषदांत हा जनक राजा ब्रह्मविद्येचा प्रमुख पुरस्कर्ता होता असें म्हटलें आहे. कौपीतिकी उपनिषदामध्ये विदेहाचा संबंध काशीच्या लोकांशीं आलेला आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत

निरनिराळ्या लोकांची जी यादी आलेली आहे तीमध्ये विदेह लोकांचे नांव वाळलेले आहे. कारण कोसल व काशी लोकांवरोबर त्यांचा प्राच्य (पूर्वेकडील) लोकांमध्येच अंतर्भाव होत असे. शाखायन श्रौतसूत्रामध्ये असे म्हटले आहे की, काशि, कोसल व विदेह ह्या तीन राष्ट्रांपैकी प्रत्येक राष्ट्राला एक 'जल जानुकर्ण्य' नांवाचा पुरोहित होता, व त्याच ग्रंथांत दुसऱ्या एका ठिकाणी विदेह लोकांचा राजा 'प-आट्णार' व कोसल लोकांचा राजा हिरण्यनाभ हांच्या निकट संवंधाचे साष्टीकरण केलेले आहे. शतपथ ब्राह्मणाप्रमाणे परआट्णार हा हिरण्यनाभाचा वंशज असून कोसल देशाचा राजा होता. पंचविंश ब्राह्मणांत उल्लेखिलेला नमीसाप्य नांवाचा दुसरा एक विदेहाचा राजा होऊन गेला. यजुर्वेद संहितेमध्ये 'विदेहाच्या गाथी' असा उल्लेख आलेला आहे. पण तैत्तिरीय संहितेवरील टीकाकार असे म्हणतो की, वैदेही हे नुसते विशेषण आहे व त्याचा अर्थ सुंदर दारीर असलेली (विशिष्ट देहसंवंधिनी) असा आहे. बौधायन श्रौतसूत्रामध्ये ब्राह्मणी संस्कृतीच्या लोकांत विदेह लोकांचे नांव आलेले आहे. कोसल व विदेह या देशांची मर्यादा सदानीरा म्हणजे अर्वाचीन गंडकी (ग्रीक भूगोल वेते हिला कोडोचेद्रीक्ष असें म्हणत असत) ही नदी होती. ही नदी नेपाळमधून निघून पाटणाच्या समोर गंगा नदीस मिळते. विदेह देश म्हणजे ह्यांचा जवळ जवळ तिरहुत देश होय.

नदी.— ऋग्वेदामध्ये व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत याचा अर्थ पाण्याचा प्रवाह असा आहे. नदीच्या पात्रांत ज्या उधळ जागा (गाथ) असतात त्यांचा, त्याचप्रमाणे नदीच्या पलीकडील तीराचा (पाराचा) व नदीतील घोट्यांच्या स्थानाचा असे उल्लेख आलेले आहेत. नद्यांचा पर्वतांनी निकट संवंध दाखविलेला आढळून येतो. नदीपति ही पदवी समुद्राला किंवा त्याच्या पाण्याला एकदा दिलेली आहे. 'यथा सिन्धुर्नदीनां' हे अथर्ववेदा (१४, १, ४३) मधील वाक्य समुद्राच्या 'सरिताते' या नांवाच्या ज्ञानाची ग्राही देत आहे.

नाण्या.— ऋग्वेदामध्ये अनेक वेळां व मागाहून झालेल्या वाङ्मयांत होडेने ओलांडण्यास योग्य अशी नदी या अर्थी हा शब्द आलेला आहे (पा. सू. ४. ४, ९१ पहा). तार्क्य अशा अर्थाने फक्त हे नाव्य असें रूप होतें.

वृक्षणा.— हा शब्द खीलिंगी व अनेकत्रचनी असून ऋग्वेदाच्या एका ऋचेत 'नदीचे पात्र' असा त्याचा अर्थ आहे. 'वृक्षणा म्ह० कुशा' (कालमा) असा अर्थ सायणाचार्य वगैरे करतात. निर्यंतकारांने मात्र नदी नामांत याचा पाठ केला आहे.

असिनी.— 'काळी' हे ऋग्वेदांत एका नदीचे नांव आहे. हिला नंतर चंद्रभागा म्हणू लागले आणि ग्रीक लोक तिला अकेसिनीय म्हणत असत. आतां पंजाबांत जी चिनाव म्हणून नदी आहे ती हीच होय.

आपया.— द्रष्टृती आणि सरस्वती हांच्यामध्ये या नदीच्या नांवाचा ऋग्वेदांत फक्त एकदांच उल्लेख आहे. लुड-

विचच्या मनाचा फल ही नदी आणि आपगा म्हणजे गंगा ह्या एकच होत असें म्हणण्याकडे आहे; परंतु क्षिमेर म्हणतो की ती सरस्वती नदीची ठाणेश्चरावरून वाहणारी शाखा अथवा पथिमिकेकडील आधुनिक इंदमती असावी, व पिशेल म्हणतो की कुलेश्चरावरून वाहणारी महाभारतांतील आपया नदी ती हीच असावी. येथे पुढें दिल्याप्रमाणें एक विशेष कल्पना करणें शक्य व युक्त आहे. कीं सध्यां सरस्वती गुप्त म्हणजे जलरहित आहे असें म्हणतात त्याचप्रमाणें ऋग्वेदकालीहि मानण्याची पद्धति असावी असें अनुमान काढण्यास या पदाचा विशेष आधार आहे. ह्या ठिकाणीं तीन नद्या घेण्यास समुच्चयार्थक असें कांहींहि नाहीं, हेंहि लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. 'आपया' या ऐवजी 'अपया' असा पाठ असल्यास बरा, व तोच मूळ असावा असें धरून वरील अनुमान आहे. महाभारत वगैरेंमध्ये सुद्धा अशा चुकीनेच उल्लेख असावा.

आर्जाक, आर्जाकीय (पु.), आर्जाकीया (स्त्री).— बहुतेक लून दौन्ही पुलिंगी शब्द राष्ट्र किंवा लोक दर्शवितात आणि खीलिंगी शब्द त्या देशांतील नदी दर्शवितो. हिलेब्रॅट म्हणतो की, हा देश काश्मीर प्रांतांत किंवा काश्मीरजवळ असावा. कारण अभिसारीक्ष याचा भाऊ आर्सेसीक्ष, ह्याने आपले नांव आपल्या लोकांच्या नांवावरून धारण केले आणि अभिसार काश्मीरच्या जवळ आहे असें अरिखन म्हणतो. पिशेल आर्जाक हा देश आहे हे कबूल करतो, परंतु तो देश कोणता हे सांगतो येत नाहीं असें तो म्हणतो. परंतु रॉय अथवा क्षिमेर ह्यांपैकी कोणीच ते विशेषनाम आहे असें कबूल करीत नाहीं. उलटपक्षीं सर्व ग्रंथकार आर्जाकीया हे नदीचे नांव आहे असें कबूल करतात. रॉय हा फक्त एकाच उताऱ्यांत वरील म्हणणे कबूल करतो, परंतु इतर ठिकाणीं तो शब्द सोमरसाच्या भांडपांना लागू पडतो असें म्हणतो; परंतु तो शब्द सर्व उताऱ्यांमध्ये एकाच अर्थी आलेला आहे असें गृहीत धरणें जरूर आहे. क्षिमेरच्या मतें या नांवाची नदीच नाहीं; आणि पिशेलच्या मतें या नांवाची नदी आहे पण ती ठरविता येत नाहीं. हिलेब्रॅट म्हणतो की ती उत्तरसिंधु अथवा वितस्ता (झेलम) अथवा दुसरी एखादी नदी असावी. ग्रासमन हा यास्कावरून ती नदी विपाक्ष (विभास) हीच होय असें प्रतिपादन करतो. परंतु नदीस्तुतिपरसूक्तांतील ह्या नदीच्या नांवाच्या स्थानावरून हे अशक्य वाटतें. बुन्डोफर म्हणतो की ही नदी म्हणजे अर्बेनाच नदीला येऊन मिळणारी अर्घंसन नदी आहे.

ऊर्णावती.— ऋग्वेदांत ज्या सूक्तांत नद्यांची स्तुति आहे त्यांत लुडविगला सिन्धूला येऊन मिळणाऱ्या ऊर्णावती नामक नदीचा उल्लेख आलेला आढळतो. परंतु ही गोष्ट मॅकडोनेल यास जुकीची वाटते. रॉय म्हणतो की या शब्दाचा अर्थ 'लोक-रीचा' असा आहे. उलटपक्षीं क्षिमेर हा लुडविगचा अर्थ कबूलना करतो. कारण तो म्हणतो की, त्यासुद्धें सर्व सूक्तांच्या अन्वयांत

घोंटाळा होतो. पिशेल म्हणतो की ते सिंधुनदीचे विशेषण असून त्याचा अर्थ 'जेथे मंड्या पुष्कळ आहेत' असा असावा.

^{३१} कुमा.—ह्या नदीचे नांव दोन वेळ ऋग्वेदांत आले असून अर्वाचीन काबुलनदी आणि ही ह्या एकच आहेत. सायणाचार्यांनी प्रथमस्थळी (५. ५३, ९) हा शब्द विशेषणामक धरला असून दुसऱ्या स्थळी (१०. ७५, ६) मात्र त्याचा नदी असा अर्थ स्वीकारला आहे.

^{३२} कुमु.—हें एका ओढ्याचे नांव ऋग्वेदांतील पांचव्या मंडलांत एकदां आणि श्वेदव्या मंडलांत एकदां नदीस्तुतीत आले आहे. सिन्धु नदीला पश्चिमेकडून मिळणारी अर्वाचीन कुल्लम नदी आणि ही नदी एकच ह्यांत सुद्धा संशय नाही. सायणाचार्यांनी ऋ० ५. ५३, ९ येथे 'कुमु' हें समुद्र या पदाचे विशेषण घेतले आहे, परंतु तेथे ते नदीचे नांव घेतले असतां जुळते. ऋ० १०. ७५, ६ येथेहि सायणाचार्यांनी कुमु हें गोमतीचे विशेषण केले आहे 'कुमु गोमतीम्'.

^{३३} गंगा.—ऋग्वेदांतील नदीस्तुतीत हें आधुनिक गंगा नदीचे नांव एकदांच आले आहे. उरुकक्ष ह्याचे विशेषण गंग्य ह्यांतहि या नदीचा उल्लेख आहे. दुसऱ्या संहितांमध्ये ह्या नदीचे नांव कोठेहि आढळत नाही. परंतु शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ५, ४, ११) हें नांव आले आहे. तेथे गंगा आणि यमुना या नद्यांच्या कांठीं भरत दौःपन्ति ह्याने मिळविलेले त्रिजय उल्लेखिलेले आहेत, आणि तैत्तिरीय आरण्यकांतील मंत्रांत (२. २०) गंगा यमुना ह्या नद्यांमध्ये (येथेच उपर्युक्त मंत्र रचला गेला असला पाहिजे) राहाणाऱ्या लोकांचा मोठा सन्मानपूर्वक उल्लेख केलेला आहे. गंगा आणि आपया या नद्यांचे जें छंडभिग याने अभिन्नत्व दर्शविले आहे तें बरोबर नाही. कक्षाचे विशेषण जें 'गंग्य' असें आले आहे तेथे त्याचा 'गंगायाः जातः' असा सरळ अर्थ दिसतो व 'गंगा नदी' प्राचीन आर्यांना माहीत होती हें स्पष्ट होतें.

^{३४} गोमती.—(गाई असणारी.) ऋग्वेदाच्या दहाव्या मण्डलांत नदीस्तुत (१०. ७५, ६.) ही एक नदी आहे. त्या ऋग्वेदकाल ही सिन्धुनदीत मिळणारी नदी असली पाहिजे, आणि सिन्धूला पश्चिमेकडून मिळणारी नदी जी गोमल तीच ही असावी ह्याबद्दल संशय राहत नाही. ऋग्वेदांत दुसऱ्या एका ठिकाणी (८. २४, ३०.) गोमती शब्दांतील स्वरोच्चारानुसार ही नदीच असली पाहिजे असे वाटते. गेहडनर म्हणतो की वरील दोन उताऱ्यांत गोमती अथवा अधिक बरोबर चोलाव्याचे म्हणजे तिच्या चार शाखा (व म्हणून अनेक वचनां उपयोग)च उल्लिखित आहेत. ह्यावरून ती नदी कुक्षेत्रांत—म्ह० वैदिक सुधारणेच्या मध्यवर्ती पक्षां—होती असे दिसते. सिन्धु आणि तिज मिळणाऱ्या या नद्या हा सिद्धान्त स्वीकारला म्हणजे सायणभाष्यांत हिमवान् पर्वताचा संबंध या नद्यांकडे—निदान गोमती नदीकडे—जोडण्यांत आला आहे तो बरोबर नाही असे म्हणावे लागते.

^{३५} तुष्टा मा.—ऋग्वेदामध्ये नदीस्तुतीत ही एक नदी

म्हणून हिचा उल्लेख आलेला आहे. पण ही नदी कोणती हें ओळखण्यास साधन नाही. ही सिन्धूला मिळणारी नदी होती ही गोष्ट तेथे उघड होत आहे, परंतु हिचे स्थान निश्चित होत नाही.

^{३६} वृष द्वती.—'दगडांनी भरलेली' अशा अर्थाचे हें एका नदीचे नांव असून ही नदी काहीं वेळ सरस्वती नदीला समांतर वहात जाऊन शेवटीं तिला मिळते. हिचे नांव ऋग्वेदामध्ये सरस्वती व आपया ह्यांच्या बरोबर भरत राजांचे कार्यक्षेत्र म्हणून आलेले आहे. पंचविंश ब्राह्मण व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये वृषद्वती व सरस्वती ह्या नद्यांजवळ मोठे यज्ञ झाले असा उल्लेख आलेला आहे. या दोन नद्या ही मध्यदेशाची पश्चिम मर्यादा होती असें मनुस्मृति २. १७ येथे उल्लेखिले आहे असें मॅकडोनेल म्हणतो. परंतु सदरहु ठिकाणीं वस्तुतः या दोन नद्यांमधील प्रदेशास ब्रह्मावर्त म्हणत एवढे म्हटलेले आहे, ब्रह्मावर्त हा मध्यदेशाचा केवळ एक भाग होता.

^{३७} पुरुणी.—हें एका नदीचे नांव असून ते नदीस्तुतीत व दहा राजांवर सुदासने जो जय संपादिला त्याबद्दलच्या सूक्तांत आले आहे. ह्या नदीचे पाणी चडून पळणारे राजे बुडून मेले आणि त्यामुळे सुदासला कायमचा जय मिळाला, म्हणून ह्या नदीचे नांव त्या सूक्तांत आलेले आहे. ह्या ठिकाणी व ऋग्वेदांतील आठव्या मंडलांत एका ठिकाणी (येथे या नदीला 'मेहनदि' असें म्हटलेले आहे.) आलेले हें नांव, मागाहून जिला रावी 'इरावती (रावी)' असें नांव मिळाले असें यास्क म्हणतो तिचेच असवे. पिशेलच्या मतानें ऋग्वेदांमध्ये आणखी दोन ठिकाणी (४. २२, २; ५. ५२, ९.) या नदीचा उल्लेख आलेला आहे. त्या ठिकाणीं लोकरा (ऊर्गा)चा संबंध पहावी शब्दाशी जोडलेला आहे. मॅक्समुल्लर व ओल्डेनबर्ग यांनाहि पिशेलचे म्हणणे मान्य आहे पण उद्या ठिकाणी हा संबंध निर्दिष्ट केलेला आहे त्या वचनाचा निश्चित अर्थ काय आहे याबद्दल त्यांच्यांत मतभेद आहे. पिशेल म्हणतो की, पुरुणी हें नांव बारीक बारीक केलेल्या लोकराच्या भुम्या (परसू) पासून वनलेले आहे; निरुक्तांत म्हटले आहे त्याप्रमाणे नदीच्या वळणापासून किंवा रोंथ म्हणतो त्याप्रमाणे नदीतल्या वेत—पासून ते वनलेले नाही. सुदासविजयविषयक सूक्तांत पुरुणी व यमुना ह्यांचा एकत्र उल्लेख आला आहे त्यावरून होंपकिन्सने असा तर्क केला आहे की, त्या सूक्तांतील आलेले यमुना हें पुरुणीचेच दुसरे नांव आहे व गेहडनर असें म्हणतो की, पुरुणी ही यमुनेस येऊन मिळणारी एक नदी असावी. पण हे दोन्ही तर्क अवश्यरूप व अशुभाव्य आहेत. हें सूक्त संक्षिप्त आहे व यांत सुदासच्या दोन विजयांचे वर्णन आले असावे असें मानण्यास हरकत नाही. अर्वावेदामध्ये पुरुणीबद्दल संशयास्पद उल्लेख आलेला आहे (६. १२, ३).

^{३८} पुरीपिणी.—ऋग्वेदांत एका सूक्तांत हें नांव आले असून, ते एखाद्या नदीचे नांव असावे; किंवा बहुधा त्याचा जलमय किंवा पूर आलेली किंवा पाण्याने झिन्नलेले दगड

धेऊन जाणारी नदी असा अर्थ असून तें सरयूचें विशेषण असावें सायणाचार्य त्याचा उदकवती असाच अर्थ करतात. यास्कनेहि उदक नामांमध्ये 'पुरीष' शब्दाचा पाठ केला असून (यास्क २, २२.) पुरीष हें उदकाचक 'नूक' पदाचें विशेषणहि घेतलें आहे. अर्वाचीन संस्कृतमध्ये 'पुरीष' व 'पुरीषिणी' या शब्दांचे अर्थ अगदींच शिव झाले आहेत.

३१ मरुद्वृथा.— हें एक नदीचें नांव ऋग्वेदांत नदीस्तुतीमध्ये आलें आहे. त्याच ठिकाणीं असिकी व वितस्ता यांचा उल्लेख झाला आहे. राँथच्या मतें या दोन नद्या मिळून एक झालेल्या प्रवाहाला पुढें परणीला मिळेंपर्यंत मरुद्वृथा हें नांव आहे. क्षिमरं याच मताचा आहे. पण लुडविगच्या मतें असिकी व वितस्ता यांचा एक झालेला प्रवाह परणीला मिळाल्यानंतर परणीचेंच पुढें मरुद्वृथा हें नांव पडतें, परंतु हें मत बरोबर वाटत नाहीं, 'असिकी' ही मरुद्वृथेची अवयवभूत व वितस्ता आणि सोमा या आर्जाक्रीया नदीच्या शाखाभूत होत असें सायणाचार्याचें मत आहे.

३२ मेहलू.— ऋग्वेदांतल नदीस्तुतिंतल्या एका नदीचें नांव, कुमु आणि गोमती या नद्यांच्या अगोदर सिंधु नदीला मिळणारी नदी. कदाचित् ती कुमु नदीला मिळणारी नदी असण्याचाहि संभव आहे.

३३ यमुना.— हें जुनीं मुलगी या अर्थाचें नांव त्या नदीस ती गंगा-नदीच्या वाज्जें बरोबर वहात जात होती म्हणून पडलें. हिचा ऋग्वेदांत तीनदा उल्लेख आलेला आहे. आणि उत्तर-कालीन वाङ्मयांतहि बरेच वेळां आलेला आहे. ऋग्वेदाप्रमाणें तृस्तु आणि सुदास यांनीं यमुनेवर त्यांच्या शत्रूंविरुद्ध एक लढाई जिंकली होती. येथें यमुना हें परणी (रावी) नदीचेंच एक नांव आहे हें होंपकिन्सचें मत खरें मानण्यास काहीं आधार नाहीं असें मॅकडोनेल म्हणतो. अथर्ववेदांत यामुन आज्ञानाचा त्रैकुद आज्ञानाबरोबर उपयुक्त म्हणून उल्लेख केलेला आहे. ऐतरेय आणि शतपथ ब्राह्मणांत भरत यमुनेवर यशस्वी झाल्याबद्दल उल्लेख आहे. इतर ब्राह्मणांतहि या नदीचा उल्लेख आहे. मंत्र पाठांत राव लोक तिच्या कांठीं रहात होते म्हणून म्हटलें आहे. सायण-मतानें 'अजास' 'शिशु' आणि 'यक्ष' हे देश यमुनेच्या कांठीं असावयास पाहिजेत. तिला 'त्रिकुद पर्वतासंबंधी' आणि 'यामुन' असेंहि म्हणतात.

३४ यव्यावती.— या शब्दाचा ऋग्वेदांत आणि पंचविश ब्राह्मणांत नदीचें नांव म्हणून उल्लेख आहे. हिलेब्रॅटच्या मतें ती नदी इराणांत आहे; पण त्याच्या मतास आधार नाहीं. यव्यावती व हरि-युपीया या एकच असाव्यात असें सायणाचार्याचें मत आहे. ती इराणापेक्षां हिंदुस्थानांतच असणें जास्त संभवतें.

३५ रसा.— वैदिक प्रदेशाच्या वायव्येस असलेल्या नदीचें नांव म्हणून या शब्दाचा ऋग्वेदाच्या तीन ग्रंथांत उल्लेख आलेला आहे. इतरत्र त्याचा धृव्याच्या शेवदास असणारी काल्पनिक नदी या

अर्थानें उल्लेख येतो. ही धृव्याला व त्याचप्रमाणें अन्तराव्याला आवे-
धून आहे अशी समजूत आहे. सरस्वतीप्रमाणेंच हिच्या संवंधांतहि ही मूळची खरोखरीची नदी असावी असें मानणें संयुक्तिक होईल. कदाचित् ही मूळची अरेक्सोझ किंवा जव्हारांतल असावी. कारण रसाचें अवेस्ती रूप 'रडहा' वैदिदादमध्ये आढळतें. हा शब्द मूळ 'रस' म्हणजे 'पाण्याची चव' यावद्दनाच आलेला असावा आणि म्हणून सरस्वतीप्रमाणें तो कोणत्याहि नदीला लावतां येईल. ही कुमा, कुमु, सिंधु आणि सरयु या नद्यां-
बरोबर अवर्णणामुळें कोरडी पडली असा उल्लेख आहे (५. ५३, ९). ऋ० १. ११२, १२ येथेंहि (कोरडी पडलेली) नदी पाण्यानें भरून टाकली असाच उल्लेख आहे. ऋ० १०. ७५, ६ येथें 'हे सिंधु, गतियुक्त तूं कुमेसहित गोमती आणि मेहलू-
सहित कुमु यांच्याप्रत जाण्याकरितां प्रथम तृशमा, सुसर्तु, रसा व श्वेती यांच्यासह जातेस' असें म्हटलें आहे. सायणाचार्य कुमु ही नदीच मानीत नाहींत. वेदार्थयत्नकार या नदीस तृशमा, प्रथम मिळाल्यानंतर ही सुसर्तु, रसा आणि श्वेती या नद्यांस मिळते आणि मग कुमा, गोमती, कुमु व मेहलू या नद्यांस बरो-
बर घेऊन चालते असें म्हणतात. यापैकी कुमा (काबुल) व कुमु (कुसम) या नद्या सध्यांच्या नकाशांत उपलब्ध होतात. गोमती (सिन्धूला मिळणारी) उपलब्ध नाहीं बाकीच्या कोण-
त्याहि सध्यां निश्चित किंवा नामसाक्ष्य प्राप्त नाहींत. ऋ० ५. ५३, ९. येथें रसा, अनितभा, कुमा, कुमु, सरयु व पुरीषिणी या नद्यांचा उल्लेख आहे. सायणाचार्य अनितभा, कुमु व पुरीषिणी या नद्या आहेत असें मानीत नाहींत, परंतु महाभारतांत या नद्या मानल्या आहेत. ५. ४१, १५. येथें 'रसा' म्हणजे 'पृथ्वी' असा अर्थ आहे तो अर्वाचीन संस्कृतशीं जुळता आहे. ऋ० ९. ४१, ६ येथें रसा ही नदी किंवा रस असा अर्थ सायण घेतो, ऋ० ४३, ६ व ८. ७२, १३ येथें रसा याचा पाणी असा अर्थ आहे; परंतु हें पद प्रत्येक नदीला लावतां घेत नसून ही एक विशेष नदी असावी यांत विलकुल संशय नाहीं. तथापि पुढल्या ग्रंथांत (भारत वगैरेंत) हें नांव आलेलें नसावें.

३६ वितस्ता.— पंजाबांतल्या पांच नद्यांपैकीं सर्वांत पश्चिमे-
कडील ही नदी असून हिचा उल्लेख ऋग्वेदांत नदीस्तुतींत आलेला आहे. अलेक्झांडरच्या इतिहासकारांनीं जिला हायडॅस्पीझ असें नांव दिलें होतें तीच ही नदी होय, व हिलाच टॅलेमी हा विडॅस्पीझ असें अधिक शुद्ध नांव देतो. मुसुलमानी इतिहासकार िला विहन् किंवा विह्न् असें म्हणत असत. या नांवाची स्मृति हल्लीं काश्मिरी वेषू ह्या नांवांत अजूनहि हयात आहे. ज्या पांच नद्यांमुळे पंजाबला पंचांचु हें नांव मिळालें त्या पांच नद्याः १ सिंधु, २ वितस्ता (झेलम), ३ इरावती, ४ चंद्रभागा (चिनाव) व ५ विपाशा (विशस) या असाव्यात. सुतुद्रि (सतलज) हेहि प्रसिद्ध नद्यांपैकींच एक नांव आहे. ह्या पांच किंवा सहाहि नद्या सध्यां पंजाबमध्ये आहेत. सध्यां झेलम व चिनाव यांचा संगम झाल्याचें दिसतें. व विपय ही नदी अगदींच वेगळी दाख-

विली जाते. आधुनिक सिंधूतटा प्राचीन मोठा नसावा. आरं-
भाचें नांव कांहीं तरी वेगळें असून पुढें त्याच प्रवाहास सिंधु असें
नांव पडलें असावें.

४४ वि पाश्.—म्ह. पाशरहित. ऋग्वेदामध्ये दोन वेळां उल्ले-
खिलेल्या एका नदीचें हें नांव आहे. याच नदीला ग्रीक लोक
हिफासिस, हिफानिस किंवा विपासिस म्हणत व हल्लींच्या काळां
पंजाबांत हिला विआसनदी असें म्हणतात. ऋग्वेदेतर
वैदिक वाङ्मयांत तर हिचा कोठेहि उल्लेख नाही. यावरून वैदिक
कालाच्या आर्य लोकांना या नदीचें फारसें महत्त्व वाटत नव्हतें
ही गोष्ट सिद्ध होते असें मॅकडोनेल म्हणतो. या नदीला पूर्वी
उडंजिरा असें म्हणत असत. ह्या गोष्टीची नोंद निरुक्तांत अजून
आहे. गोपथ ब्राह्मणांत असें म्हटलेलें आहे की, या नदीच्या मध्य-
भागी वसिष्ठशिला होती. पाणिनिनें या नदीचा उल्लेख केलेला आहे,
व याच नदीला वैदिक वाङ्मयानंतरच्या वाङ्मयांत विपाशा असें
नांव मिळालें आहे. प्राचीन कालापेक्षां या नदीचा ओघ आनां
वराच बदलेला आहे. ऋ. ३. ३३, १ या ठिकाणीं या नदीचा
उल्लेख आहे. तेथें शुतुद्रि आणि विपाश् यांच्या संगमावर विश्वामित्र
आला असून तो नदीशीं संवाद करतो आहे व त्या नद्यांचा पुढें
सिंधु नदीशीं संगम झाला आहे असें वर्णन आहे. निरुक्त आणि
पदपाठकार (ऋग्वेद) यांचा मतभेद येथें लक्षांत ठेवण्यासारखा
आहे. विश्वामित्र विपाश् व शुतुद्रीच्या संगमावर आला व वाट
देण्यास त्यांची प्रार्थना करूं लागला (नि. २०, २४). विपाश्
आणि आर्जाकिया या नद्या एकच आहेत असें यास्क म्हणतो.

४६ वि वा ली.—ऋग्वेदामध्ये एकदांच हा शब्द आलेला आहे
व त्याचा तेथें एका अप्रसिद्ध ओढ्याचें नांव असा अर्थ असावा
असें मॅकडोनेल म्हणतो. परंतु हें मत सायणाचार्य व वेदार्थयत्न-
कार वगैरेच्या मतास जुळत नाही.

४७ वि पा.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणीं हा शब्द आलेला
आहे. सायण ह्याचा अर्थ एका नदीचें नांव असा करितात व तो
पूर्णपणें संभवनीय आहे.

४८ शुतुद्रि.—ऋग्वेदांत हा शब्द दोनदां आलेला असून
या शब्दावरून पंजाबमधल्या अगदीं पूर्वेकडील भागांत अस-
लेल्या नदीचा बोध होतो. या नदीला हल्लींच्या कालांत सतलज
म्हणतात, व टॅलेमी व अॅरियन यांच्या काळांत झरेंडोस असें
म्हणत असत. वैदिक कालाच्या नंतरच्या कालांत या नदीचें नांव
बदलून तिला शतद्रु (शंभर मार्गांनीं वाहणारी) असें नांव मिळालें.
ऐतिहासिक कालांतहि या सतलज नदीचा मार्ग अने-
कदां बदललेला आहे. विपाश् व शुतुद्रि यांचा संगम झाला
तेथें विश्वामित्र आला होता व तेथें त्यानें नदीसूक्त केलें असें
निरुक्तांत सांगितलें आहे (९. २६.). शुतुद्रि आणि सरस्वती
यांचा कांहीं तरी संबंध असला पाहिजे. शुतुद्रि (सतल-
ज) ही पूर्वी कच्छच्या आखातास मिळत असे पण पुढें

ती सिन्धूस मिळूं लागली असें दिसतें. कदाचित् कच्छच्या
अखातास मिळणाऱ्या भागास ' सरस्वति ' व सिन्धूस
मिळणाऱ्या भागास ' शुतुद्रि ' (सतलज) असें म्हणूं
लागले असावेत.

४९ सप्त सिंधवः.—३३० सात नद्या. हा शब्द एकदांच
ऋग्वेदामध्ये एका विशिष्ट देशाचें नांव म्हणून आलेला आहे.
इतरत्र मात्र तो सात नद्या अशाच अर्थानें आलेला आहे. मैक्स-
मुलरच्या मतानें त्या, पंजाबमधल्या पांच नद्या, सिंधु व सरस्वती
अशा या सात नद्या असाव्यात. इतर लोकांच्या मतानें सरस्व-
तीच्या ऐवजीं कुभा ध्यावी किंवा कश्चित् आक्सस नदी ही या
सात नद्यांत असावी. क्षिमेच्या मतानें या नद्या आमन्याच
होत हें ठरविणें निष्फळ आहे, व हेंच मत मॅकडोनेल यास
ग्राह्य दिसतें. सात हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये
लेखकांचा फार आवडता आहे. सायणाचार्यांच्या मताप्रमाणें
गंगा, यमुना, सरस्वती, शुतुद्रि, परुष्णी, असिनी आणि वितस्ता या
त्या सात नद्या होत. ह्या सात नद्या ' इमे मे गंगे यमुने (१०.
७५, ५.) या ऋचे प्रमाणें घेतल्या आहेत, परंतु सिंधूला ' मिळ-
णाऱ्याहि सात नद्या असूं शकतील. कांहीं सरस्वतीऐवजीं कुभा
घेतात. ' सप्तसिंधु ' शब्दाचा विचार करतांना एक गोष्ट केव्हांहि
विसरून चालणार नाही व ती ही कीं सध्या जो पंजाब शब्दानें
ओळखला जाणारा प्रान्त आहे. त्यांत सातच मोठेमोठ्या
नद्या आहेत. म्हणूनच पंजाबला पूर्वी सप्तसिंधु म्हणत असावेत.

५० सरयुः.—ऋग्वेदामध्ये तिनदां हा शब्द नदीचें नांव म्हणून
आलेला आहे. सरयु नदी ओलांडून तुर्वश व यदुलोक यांनीं
चित्ररथ व अर्ण यांचा पराजय केला असें वर्णन आलेलें
आहे. एके ठिकाणीं सरयु हा शब्द सिंधु व सरस्वती या
शब्दांवरोंवर आलेला आहे, व दुसऱ्या एका ठिकाणीं रसा,
अनितभा व कुभा या नांवांवरोंवर तो आलेला आहे. वैदिक काला-
नंतरच्या वाङ्मयांत सरयू व कश्चित् प्रसंगीं सरयु हें नांव
अयोध्या प्रांतांतल जिला हल्लीं सर्जु म्हणतात तिचेवद्दल आलें
आहे. क्षिमे म्हणतो कीं हीच सर्जु नदी सर्व वैदिक वाङ्मयांत
आलेली सरयु समजली पाहिजे. ऋग्वेदांतल ज्या एका ऋचेवरून
(५. ५३, ९) सरयु ही पंजाबांतली नदी होती असें प्रतिपादण्यांत
येतें तींत नैर्ऋत्य व ईशान्य हे पावसाळी वारे अभिप्रेत आहेत
असें तो म्हणतो. हेंपाकिन्सचें असें मत आहे कीं, ही नदी
पश्चिमेकडे असावी व लुडविय म्हणतो कीं, ती व घुरम (कुमु)
या दोन्ही एकच आहेत. व्हिन्डिहान डी सेंट मार्टिनच्या मतें ही
नदी व शुतुद्रि व विपाश् (सतलज व विआस) ह्या नद्या मिळून
झालेली नदी या बहुधा एक असाव्यात. सरयु किंवा सर्जु
म्हणजे सुप्रसिद्ध शरयु नदी होय. ही अयोध्येवरून पुढें गंगेस
मिळते. परंतु सरयु ही नदी पंजाबच्या वाजूस असावी हेंच जास्त
संभवनीय आहे. कारण ऋग्वेदांत पंजाबाशिवाय इतर भागांतल
नद्यांचा उल्लेख नाहीं म्हटलें तरी चालेल. शिवाय त्या नदीचा
उल्लेख ज्या स्थलां आला आहे त्यावरूनहि सामीप्यानें उच्चारलेल्या

नद्यांच्या आसपासच ती कोठे तरी असली पाहिजे. वेद ग्रंथांतहि एक हरयू नदी आलेली आहे, व ती आणि ही एकच असावी. 'स'चा ह हाणें ही गोष्ट प्रसिद्ध असून पूर्वपरिचित नांवें ठेवण्याची पद्धति मनुष्यस्वभावसिद्ध आहे.

११ सरस्वती. — ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ यांमध्ये हें एका नदीचें नांव म्हणून आलेलें आहे. उत्तरकालीन संहिताग्रंथांत कित्येक ठिकाणी ही नदी म्हणजे संध्या पल्यान संध्यानच्या वाळवंटांमध्ये जी अवश्य होते ती सरस्वती नदीच होय हें निश्चित आहे. रथचें सुद्धा असें मत आहे कीं ऋग्वेदामध्ये कांहीं ठिकाणी (इ. १३, ४) हाच नदी अभिप्रेत असावी. ह्यद्वती व ही नदी या ब्रह्मावतीची पश्चिममर्यादा झाल्या होत्या. ही नदी वैदिक काळी फार पवित्र मानली जात होती. या नदीतीरावर केलेले यज्ञ फार महत्त्वाचे व पावित्र्ययुक्त असत असें सूत्रांतहि म्हटलें आहे. परंतु ऋग्वेदांतील दुसऱ्या अनेक सूक्तांत (उ. १, ८९, २.) व उत्तरकालीन ग्रंथांतहि (उ० अथर्व ४. ४, ६; तै. सं. १. ८, १३, ३ बृहदारण्यकोपनिषद् ६. ३, ८) ही नदी म्हणजे सिंधूच होय असें रथचें म्हणणें आहे. असा अर्थ सरस्वतीचा घेतला तर या सरस्वतीला नदीतमा (सर्व नदींत श्रेष्ठ) असें नांव कां दिलें गेलें, ती समुद्राला मिळते असें कां म्हटलें आहे व ही नदी मोठी असून हिच्या तीरावर अनेक राजे व पांच प्रकारचे लोक ऋग्वेदासह करून राहिले होते याचा खुलासा हे तो असें त्याचें म्हणणें आहे. हें मत शिमेर व इतर लोक यांना संमत आहे. उलटपक्षीं लेंसेन व मॅक्समुलर यांचें असें मत आहे कीं, वैदिक काळाची सरस्वती नदी व मागाहून प्रसिद्धीस आलेली सरस्वती नदी या एकच होत. मॅक्समुलरच्या मतें वैदिककाळी सरस्वती ही सतलज नदीप्रमाणें मोठी नदी होती; व ती सिंधूनदीला मिळाल्यानंतर किंवा एकाकीच समुद्राला मिळाला असेल. मॅक्समुलरच्या मतें ही नदी एके काळी ब्रह्मावतीची पश्चिमेकडील अंतिम मर्यादा असून तिचा एखाद्या मळमळीला प्रमाणें संरक्षणाच्या कामां उपयोग होऊं शकला असता. कारण, तो म्हणतो कीं वैदिक काळी हिचा प्रवाह सतलज इतकाच मोठा असून ती इतरत्रपणें किंवा सतलजशी संयोग पावून समुद्राला मिळत होती; व अशा रीतीनें ती पंजाब प्रांत व बाकीचा हिंदुस्थान यांमधील सरहद्द झाली होती. सरस्वती नदीच्या आकारांत किंवा मागीत पुढें कांहीं विशेष फरक पडला असल्याचा खात्रीलायक पुरावा उपलब्ध नाही; पण या नदीच्या आकारांत फरक पडला नसेल असें म्हणणें वाडसाचें आहे. तथापि वैदिक काळाची सरस्वती व तदुत्तरकालीन सरस्वती या एकच आहेत असें मानण्यास सबळ पुरावा आहे. या नदीचें स्वरूप दैवी आहे असें वर्णन जेथें ती पांच प्रकारच्या लोकांना आधारभूत आहे असें म्हटलें आहे त्याचसूक्तांत आहे; व हें वर्णन पुढें जी तिला पवित्रपणा आला त्या वर्णनाशीं तंतोतंत जुळतें. शिवाय त्याच सूक्तांत पारावतांचा उल्लेख आलेला आहे. पंचविंश ब्राह्मणांत आलेल्या उत्तरकालीन पुराणावरून हे पारावत लोक पूर्वकडें रहात असत असें सिद्ध

होतें; व सरस्वती जर सिंधु नदी मानली तर हा पूर्वकडो देश या पारावतांच्या मूळच्या राहण्याच्या ठिकाणापासून फार दूर होतो. शिवाय सरस्वती नदीवर रहात असलेले पुढ (पू) लोक हे फार दूर अशा पश्चिमेकडील मुलुखांत राहात होते असें मानणें जरा कठिणच आहे. त्याचप्रमाणें ज्या अर्थी पश्चिमेकडील पांच जाती या कुक्षेत्रांतील भरतांच्या शेजारी होत्या त्या अर्थी त्या सरस्वतीवर रहात होत्या असें मानावयास कांहीं हरकत येत नाही, व मग सरस्वती नदी या उपर्युक्त अर्थानें पंजाबची मर्यादा होती हें उपपन्न होतें. पुढां एके ठिकाणी ' सप्तसिंधु ' असा जो उल्लेख आलेला आहे त्यावरून एका जिह्याचा बोध होतो. या सप्तसिंधू म्हणजे पंजाबांतल्या पांच नद्या, सिंधु व कुमा (कन्नूल-नदी) अशा सात नद्या नव्हेत, तर पंजाबांतल्या पांच नद्या, सिंधु व सरस्वती अशा सात नद्या होत. सरस्वती नदी समुद्राला मिळते असें कां म्हटलें आहे हें सांगणें अवघड नाही. एकतर वैदिक ऋषांनी या नदीच्या समुद्राजवळील मुलापाशीं कधीं गमन केलें नसेल, किंवा ही नदी सिंध प्रांतांतल्या बालुकायम प्रदेशांत पूर्णपणें किंवा हिचा वराचसा भाग शिरला असेल; आणि ती बालुकायम प्रदेशांत लुप्त झाली आहे हा शोध ब्राह्मणकालांतच लागला असेल. आतां वाजसनेयि संहितेंत असें म्हटलें आहे कीं, पांच नद्या सरस्वती नदीला मिळतात. पण हा लेख एकतर मागाहून लिहिलेला असून (देश शब्दावरून ही गोष्ट सिद्ध होते) या नद्या पंजाबमधल्या आहेत कीं काय हें समजत नाही; व दुसरे असें कीं, या लेखाला दुसऱ्या कोणत्याहि संहिताग्रंथांतल्या तत्सदृश लेखाचा आधार नाही किंवा तो प्राचीन काळांतला लेख आहे असेंहि मानतां येत नाही. तो जर उत्तरकालीन असेल तर तो मागाहून प्रसिद्धीस आलेल्या सरस्वती नदीसंबंधानें असावा. हिलेब्रॅटला एकंदरीत सरस्वतीवद्दलची ही विचारसरणी पसंत आहे. पण त्याचें असेंहि मत आहे कीं, या नदीवरून जिला पुढें वैतरणी नदी असें लोक म्हणूं लागले त्या पौराणिक नदीचा व त्याचप्रमाणें अँराकोशियामधील अवध नदीचा बोध होतो. हें मत कन्नूल करावयाचें म्हणजे ऋग्वेदाच्या सातव्या मंडलाच्या उलट, ऋग्वेदांतल्या सहाव्या मंडलांतील गोष्ठी इराणी देगांत घडल्या ही हिलेब्रॅटची उपपत्ति स्वीकारावी लागेल. पण हें उपर्युक्त मत व हिलेब्रॅटची उपपत्ति ही दोन्हीहि अयशस्वी आहेत. ब्रून-होफर एके काळी हिलेब्रॅटच्या मताचा होता. पण पुढें सहाव्या मंडलांतील गोष्ठी ऑक्सस नदीवर घडल्या असल्या असें त्याचें मत झालें. पण हें तर अगदींच चुकीचें आहे. सरस्वती व सात नद्या यांचा संबंध जरा संदिग्ध आहे. ऋग्वेद ८. ५४, ४ मध्ये सरस्वती आणि सात नद्या यांची वेगवेगळी प्रार्थना केलेली आहे. व ६. ६१, १०: १२ मध्ये हिला सात वहिणी असलेली (सप्तस्वसा) असें म्हटलें आहे. ऋ. ७. ३६, ६ मध्ये तिला सातवी असें म्हटलें असल्यामुळे तेथें ती सातपैकी एक होते. पुढांचे लेख जर अगदीं बरोबर मानले तर सप्तस्वसा शब्दावरून ती सरस्वती सात नद्यांहीन निराळी होती असें सिद्ध होतें व मग सिंधु, कुमा

व पंजाबांतल्या पांच नद्या अशा सात नद्या मानाव्या लागतात. पण या 'सप्तस्वसा' चा अर्थ सात वहिणींपैकी एक असाहि चुकीनें करता येईल.

वरील बहुतेक ऋग्वेदांतील स्थळें यांत सरस्वती शब्दाचा देवता असा अर्थ आहे. व इतर वेदांतील उतारे यांतहि निश्चित 'सरस्वती देवता' असाच अर्थ आहे. ऋग्वेद ८. ५४, ४ येथें सरस्वती व सप्तसिंधु असे वेगवेगळे उल्लेख आले आहेत. यावरून सप्तसिंधु हे विशेषनाम आहे असे सिद्ध होतें.

^{५१}सिंधु.—ऋग्वेद व अथर्ववेद यांमध्ये याचा अर्थ नुसता ओढा किंवा नदी असा असून सर्वांत श्रेष्ठ नदी सिंधु असाहि अर्थ या शब्दाचा आहे. हा शब्द सिंधुनदी अशा अर्थानें संहिताप्रयानंतर क्वचितच येतो. व जेव्हां येतो तेव्हां त्याचा अर्थ अंतर असा आहे. सिंधुनदीकाठचे घोडे (सिंधव) प्रसिद्ध होते.

^{५२}शीलमावती.—ऋग्वेदामध्ये (१०. ७५, ८) ल्युड-विगचे मतानें एका नदीचें हे नांव आहे. पण हे अगदीं अशक्य दिसतें. सायणाचे मतानें याचा अर्थ 'अंबाडीयुक्त' असा आहे. ज्या दोरीसारख्या वल्लीनें नांगर बांधला जातो, ती वनस्पति पुष्कळ जीमध्ये आहे, असें सिंधूचें वर्णन आहे असें सायणाचें मत आहे. शीलमावती (शीलमा = वल्ली) हे सिंधूचें विशेषण असावें. सायणानें निश्चित अर्थ केला नाहीं. सायणाच्या मतानें ज्या दोरीनें नांगर बांधला जातो ती दोरी किंवा वनस्पति असा अर्थ होईल.

^{५३}सुवास्तु.—ऋग्वेदामध्ये हें एका नदीचें नांव आलेलें आहे. ही नदी म्हणजे अरियनची सोएस्टास होय हें स्पष्ट आहे. व हिलाच स्वात हें नांव असून ती कुभा (काबूल नदी) नदीला मिळणारी नदी आहे. ही कुभा नदी सुद्धा सिंधु नदीला मिळणारी उपनदी आहे.

^{५४}सुषोमा.—ऋग्वेदामध्ये (१०. ७५, ५) नदीस्तुतींत एका नदीचें हे नांव आहे. इतर दोन ठिकाणी हें विशेषनाम आहेसें दिसतें. एकदां पुलिगी रूप असलेलें लोकांचें नांव व एकदां खिलिगी नदीचें नांव आहे. रोंयच्या मतें हें एका सोमपात्राचें विशेषण आहे. ही नदी कोणची हें निश्चित नाहीं, पण मेगॅस्थनीसच्या वेळची सोअर्नेस किंवा अर्वाचीन सुवान नदी ही असावी असें कांहींचें मत आहे. सायणाचार्यांचे मतानें हें विशेषण आहे. ऋ. ८. ६४, ११ येथें ही नदी आर्जाकीय नांवाच्या देशांत आहे असें म्हटलें आहे. सुपोम आणि आर्जाक यांचा संबंध स्पष्ट आहेच परंतु सुपोम शब्द पुलिगी आहे (ऋ. ८. ७, २९).

^{५५}सुसर्तु.—ऋग्वेदामध्ये नदीस्तुतीमध्ये एका नदीचें हें नांव आलेलें आहे. ही सिंधुनदीला मिळणारी उपनदी होती याबद्दल संशय नाहीं, पण ही कोणती उपनदी हें समजत नाहीं.

^{५६}हरियूपीया.—ऋग्वेदामध्ये एका सूक्तामध्ये ऋचीवंतांचा अभ्यावर्तिन चायमानाकडून झालेल्या पराभवाचा प्रसंग म्हणून आहे. याचा अर्थ एकादें ठिकाण किंवा नदी असाहि कारण, पुष्कळ लढाया नद्यांच्या तीरांवर झालेल्या दिसतात.

लुडविगच्या मतानें यव्यावती नदीवरील शहराचें हे नांव असावें व सायण आपल्या भाषांतहि असेंच म्हणतात. हिलेनॅट म्हणतो की, ही इर्याव नदी कुस्म (कुमु नदी) नदीला मिळणारी आहे; पण हे शक्य दिसत नाहीं. सायणाचार्य 'हरियूपीया' - 'नगरी किंवा नदी' असें म्हणतात.

^{५७}वरणावती.—अथर्ववेदामध्ये एके ठिकाणी हा शब्द आला आहे. रोंय म्हणतो त्याप्रमाणें हे नांव एका नदीचें असावें व लुडविगच्या मतें ही नदी गंगा असावी. सायणाचार्यांप्रमाणें ल्युड-फीडला ही वल्ली असावी असें जरी वाटतें तरी नदीचें हे नांव असणें संभवनीय आहे हेंहि त्याला वाटतें. सायणाचार्यांप्रमाणें नदी हा अर्थच विशेष संभवतो. वाराणशी शब्द वरणावतीपासून झाला असावा असें अनुमान करण्यास जागा आहे.

^{५८}शीपाल.—हा शब्द अथर्ववेदामध्ये एकदां आलेला आहे व त्याचा अर्थ शीपालयुक्त तळें किंवा शीपाल नांवाचा नदी किंवा सरोवर असा आहे. 'शेवालयुक्त' असें सायणाचार्य विशेषण मानितात.

^{५९}का रो ती.—शतपथ ब्राह्मणांत (९. ५, २, १५, ५) तुरका-वपेथ यानें ज्या ठिकाणी, किंवा नदीच्या काठां, अग्निकुंड-म्हणजे अग्निहोत्राचें परम पवित्र स्थान-त्वार करूं ती जागा किंवा ती नदी.

^{६०}कौसित.—मैत्रायणी संहितेंत (२. १, ११) कुसितायि निशाचराच्या संबंधांत हें एका सरोवराचें नांव आलें आहे. काठक संहितेंत (१०. ५) याबद्दल कौसिद असा उल्लेख आहे. 'कुसितायी, कौसित, कुसितायिन' हे हि शब्द तेथें आले आहेत. पाणिनी सूत्र (४. १, २७) येथेंहि 'कुसित' 'कुसती' हे शब्द आले आहेत.

^{६१}महार्णव-मोठा समुद्र हा समासघटित शब्द-मागाहूनच्या मैत्रायणी उपनिषदा (१. ४) पूर्वी आलेला आढळत नाहीं. मैत्रायणी उपनिषदांत मात्र "महर्णवाचें कोरडें होणें" हा एक मोठा चमत्कार म्हणून गणिला आहे.

^{६२}सदा नीरा.—'सदाजलयुक्त असलेली' हें एका नदीचें नांव असून शतपथ ब्राह्मणाचे मतानें कोसल व विदेह या दोन देशांमधील ही मर्यादा होती. एतेद्वारीय हिंदू कोशकारांचे मतानें ही नदी म्हणजे करतोया होय; पण ही नदी वरीच पूर्वेकडे आहे. वेवरच्या मतानें ही नदी म्हणजे गंडकी होय; व हें मत बहुतेकच वरोवर असावें. कारण जरी महाभारतांत (२. ७९४) या नद्या निर-निराच्या आहेत असें म्हटलें आहे तरी याला कांहीं परंपरेचा किंवा दंतकथेचा आधार आहे असें दिसत नाहीं. शतपथ ब्राह्मणाप्रमाणें उत्तरागिरीपासून (हिमालय) वहात येणारी व तिला तरून पूर्वी लोकर गेले नव्हते, पण पुढें जाऊ लागले असा उल्लेख आहे. हीच जर 'करतोया' असेल तर तिला उद्धिषलें असतां पुराणांत प्रायश्चित्त वर्णित आहे. शतपथ ब्राह्मणांत तें स्थल शुद्ध मानूं लागले, असें असतां पुराणांतील प्रायश्चित्त कायमच आहे हें लक्षांत ठेवण्यासारखें

आहे, ' करतोया सदानोरा वाहुदा सेतवाहिनी ' निघण्टुः असा सायणाचार्याने उद्धृत केलेला निघण्टु आहे. परंतु अंग देशाच्या मर्यादा म्हणून सदानोरा व करतोया या दोन वेगळ्या नद्या भारतांत वर्णित आहेत व सध्याहि तशाच त्या दोन नद्या उपलब्ध आहेत. असे रा. वैद्य म्हणतात. गण्डकी आणि सदानोरा एकच असावी हें विचारणीय आहे. तथापि सध्या या वेगळ्या आहेत व भारतांत वेगळ्या वर्णित आहेत.

पर्वतनाम [ऋग्वेद]

अद्रि	पर्वत	मूजवत् (उया पर्व-
गिरि	पर्वत	तावर उत्तम
गुहा	बल	सोम उगवतो
गोत्र	वृहन्नरि	तो पर्वत)
प्रावन्.	भृष्टि (पर्वत शिखर)	वज्र
		हिमवत्

[ते. सं.]

अद्रि	पर्वत	हिमवत्
गिरि	मूजवत्	

[अथर्व वेद]

अद्रि	पर्वत	प्रकुपित (पर्वत-
गिरि	पर्वतीय	विशेषण)
गोत्र	पुनमोजस् (बहुप-	विपगिरि
त्रिककुल्	भोग्यपर्वत)	सुवर्णसुपन
नाग		हिमवत्

[संहितेंतर]

क्षौंच	नग	मृगमेरु
गिरि	नावप्रश्रंशन	मैनाक
त्रिककुल्	मनोरवसर्पण	शिखर
त्रिककुम्		

दिग्वाचक [ऋग्वेद]

अधर (दक्षिण)	उपरा	^{१०} प्रदिश (दक्षिण-
अपाक (प्रतीची)	ककुम्	दिश)
अपाची (प्रतीची)	काष्ठा	प्राची
अर्वाक	दिश	प्राञ्
आता	नीची (अवाद्-	व्योमन्
आशा	मुखी)	सवत्
उत्तर	न्यच् (नीची-	हरित
उदक्ता	दिशा)	हर्यश्चग्रसूत
उदोच्य	प्रतीची	

[तै. सं.]

अधिपत्नी	ऊर्ध्वा	प्राची
अपाक	ओजास्विनी	वशिनी
अवस्थावा	दक्षिणा	विदिश
अवाद्	दिक्	सर्मात्वा (पूर्वदिशा)
अवाचो	प्रतीच्	सहस्रान्ना
अवान्तरादिशा	प्रतीची	सहस्रवी
उत्तरा	प्रत्यङ्	मुप्रतीची
उदीची	प्रदिश	मुप्राद्
उग्रत्या	प्राद्	मुप्राची

[अथर्व वेद]

आशासांसित	दिश	प्राची
उत्तरा	नभस्वती	वातपत्नी (वातः पति
उदच्	प्रतोन्	र्थः चार-
उदीच्	प्रतीची	दशा)
उदीची	प्रतीचीन	सृजना (सृष्टि-
कुक्रम	प्राक्	भक्ता दिक्)
काष्ठा		

स्थलविशेष [ऋग्वेद]

अधिष्ठान	^{१२} क्षीप	महाविलस्य (स्मशान)
^{११} अरण्य	^{११} धन्वन् (उदक-	मक्षिणी (शुद्धस्थल)
अवमार्जन (अथाचै-	रहित प्रदेश)	^{१२} रंभ्र
स्थान)	धामन् (स्थान)	रेकु (रिक्तपद)
३.सान (स्मशान)	निधान	रोधन् (तीर)
आचरण (संचा-	निपाद (निम्नोन्नत	^{१३} वन
रण स्थल)	प्रदेश)	वर्धन्
आरण्य	निवत (दरी)	विवर्तन (अश्वहृदंन
उद्धत (उन्नतप्रदेश)	^{१४} निवेशन	स्थल)
उपरिष्ठ	निवेशनी	विष्टप
उपहुर	पतिलोक	वैलस्थान (स्मशान)
उरुज	पथ्या (सोदकदेश)	^{१५} शर्यणावत्
कूल	पद	श्रुत्र (खळगा)
क्रंतत्र (अरण्य)	परावत् (दूरदेश)	^{१६} समुद्र
^{१७} क्षिति	^{१७} पस्यावत्	सानु (शिखर)
क्षेत्र	^{१८} पार	^{१८} सिच्
क्षोद	^{१९} पृथान (शुद्धस्थल)	^{२०} सूद
गुहा	प्रवण (निम्नप्रदेश)	स्थान
^{१३} गोष्ठ	^{२०} प्रवत्	स्तु (शिखर)
दान (क्षेत्र)	^{२१} प्रवाव	^{२२} हृद
	प्रवाज	

[तै. सं.]

अक्ष्णा (कोपरा)	आस्थान	^{२३} महापुर
अजिर (अंगण)	^{२०} कांपाल	^{२४} मृगारवर
अन्त	गर्त	यानि
अपद (निरालंब-	गहर	वन
अंतरिक्ष)	गिरि	वेदुक (लभशीलो-
अप्रतिष्ठान	गुहा	वासः)
अयानि	जघनार्थ	समोक्त
अरण्य	तीर्थ	सानु
आखरेस्थ (वनस्प-	देवपुर	मुशितप
तिस्य मृग)	यामन्	स्थल
आजि (रणभूमि)	निपाद (निम्नप्रदेश)	स्थलि
^{२५} थायतन	प्रदर (पोक्कभूमि)	स्थान
आस्ताप (यत्रिय-	प्रवण	स्थावर.
स्थल)	प्रावण	

[अथर्व वेद]

अथस्पर्द	अन्यांक	अर्भक
अधिस्थान	अपद	अरण्य
अन्तिक	अपोदक	आखर
अन्यक्षेत्र	अभिहार	आधार

आरण्य	छाया	यथास्थामन्
आस्थान	दूरेगव्युति (गो	यमुना
उत्कूल	संचारस्थल)	रघुस्पद
उपवृ	धामन	वस्तिविल
उर्व	धुर्य	वाम
आक	^{३३} पद	वार
ओक्व	परायन	व्युष्टि
काट (खडा)	पांसुर	शर्यणावति
खात	पार्थिव	^{३६} स्मशान
गहर	पार्थ	समंक
गिरिभ्रज	पुष्ट	सव्य
गिरिस्थ	^{३७} प्रदिव	सानु
गोष्ठ (जनावरांची-	विल	सिकतावती
पाणी पिण्याची	^{३८} मर्यादा	सुसद
जागा)	यज्ञपदी	हैमवती

[संहितेतर]

^{३९} आश्रम	^{४२} नाडपित	महापथ
^{४०} आसदीवत	^{४३} नैतंयव	^{४०} मुनिमरण
ऊप (खारी	^{४४} नैमिश्	^{४१} रूपर्ण
जमीन)	नैमिषीय	^{४२} रोहितककूल
कर्षू (खांच)	^{४५} परिचक्रा	विदिश
कारपच (यमुना-	^{४६} परिच्यंद	^{४३} विनशन
कांठचे स्थल)	प्रवात	^{४४} वैतसवन्त
^{४७} त्रिपुर	^{४७} प्राश्रवणा	^{४५} संगविनी
^{४८} दीर्घारण्य	^{४८} हस्तप्राश्रवण	^{४६} संधि
^{४९} नगर	^{४९} बदन्	^{४७} साचीगुण

स्थलदर्शक विशेषणें [ऋग्वेद]

अकृशीवला (अर-	अवरोधन	दुर्गव (दूरेभव)
थ्यानि)	आंजनगन्धि (अर-	निधान (स्थान)
अगोख (पर्वत)	थ्यानि)	निवन (प्रवण)
अलिहित	आरण्य	पर्वतवृक्ष (सोम)
अद्रिवह	आरोधन	पर्वतेस्थ
अधोगत्य	ऊर्जस्वती	पर्वत्य
अनपवृत्	ऊर्ध्वसानु	वहूना (अर-
अनुदक	गिरिज	थ्यानि)
अनुद्र	गिरिस्थ	
अन्तदेव	चतुर्भुष्टि (चतु-	मुज्मन्
अपाक	फोण)	रोचनेस्थ
अमेक (कुत्सित)	तदोक्त	स्थथा

विभागदर्शक [तै. सं.]

आर्वेन्	पराकं	पूर्वाध
उत्तर	पराध	भाग
उत्तरार्ध	पूर्व	मध्य
दक्षिण	पूर्वतरा	सव्य
दक्षिणार्ध		

‘गिरि.-‘पर्वत’ अथवा ‘उंची’ ऋग्वेदांत हा शब्द वराच वेळ आला आहे. टेंकडीवरील झाडांच्या उल्लेखांमुळे त्याला वृक्ष-केशाः असे म्हटले आहे. तसेच डोंगरापासून नद्या निवून समुद्राला

मिळतात. असा उल्लेख आहे. या शब्दाचा पर्वत या विशेषणाची शब्दाची संवंध असलेला दिसून येतो. पर्वत हें. गिरि शब्दाचे विशेषण आहे. हे दोन्ही शब्द मेघवाचक आहेत ही गोष्टहि येथे ध्यानांत ठेवली पाहिजे. सायणाचार्यांनी ऋग्वेद ६. ६६, ११ येथे माध्यांत गिरि शब्दाचा मेघ असा अर्थ केला आहे. ऋग्वेदांत डोंगरांतील पाणी व अथर्ववेदांत वर्फाच्छादित पर्वत यांचा उल्लेख आहे. पर्वतांचीं खरी नावे भूजवन्त, त्रिककुट, हिमवत हां क्वचित् सांपडतात. तैत्तिरीय आरण्यकांत क्रौंच, महामेरु, मैनाग हीं पर्वतांचीं नावे आली आहेत. नावप्रशंसा हें नांवहि आढळते पण ते विशेषनाम आहे असें म्हणता येणार नाही.

१ पर्वत.—ऋग्वेद व अथर्ववेद यांत ह्या शब्दाचा संयोग नेहमी गिरि या शब्दाची होत असून त्याचा अर्थ पर्वत किंवा टेंकडी असा आहे. ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथांत लहान डोंगरांत वाहणाऱ्या नद्यांच्या पाण्याच्या संवंधांत वरील अर्थ हा शब्द लब्ध आहे. पर्वतांना पंख असल्याबद्दलच्या कथेचा उल्लेख वाजसनेयि संहितेत (३६. ९) आहे. कौषीतकी उपनिषदांत दक्षिण व उत्तर पर्वत ह्यांचा उल्लेख आलेला आहे; व हे पर्वत म्हणजे विन्ध्य व हिमालय पर्वत होत ह्यांत संशय नाही. अथर्ववेदामध्ये ओपधी व सुगंधी पदार्थ (अंजन) हे पर्वतावर सांपडतात असें ऋग्वेदा-मध्ये पर्वतावर खनिज पदार्थ सांपडतात असें म्हटलेले आहे. अथर्व. ९. १, १८, या ठिकाणी पर्वत व गिरि यांत काहीं भेद असावा असें दिसते. अथर्व. १२. १, ११ हेहि स्थल पाहण्यासारखे आहे. पर्वत आणि पाणी यांचा उल्लेख एकत्र आला आहे. परंतु त्यावरून लहान आणि मोठा असा भेद दिसून येत नाही. त्यांच्या हलण्याविषयी मात्र काहीं ठिकाणी (ऋ. १. ३९, ५) उल्लेख आहे आणि त्या ठिकाणी ह्या बहुतेक टेंकड्या असाव्या असा तर्क करणें विशेष युक्त आहे. सायणाचार्यांनी ऋग्वेद माध्यांत पर्वतांना सपक्ष म्हटले आहे (ऋ. २. १२, २; १७, ५). ऋ. १. ५२, २. येथे पर्वतावरून नद्या वहात याविषयी आधार दृष्टीस पडतात. काहीं ठिकाणी (ऋ. १. ५५, १; १९, १; ९;) पर्वत शब्दाचा अर्थ अगदीच भिन्न येतात. यास्काचीहि (१. २०) तशा अर्थास संमति आहे. काहीं (ऋ. ७. ३६, ११ वगैरे) स्थली पर्वत आणि अय यांचा संवंध एकत्र आला आहे; म्हणून त्यांचा संवंध होता वगैरे अनुमान निघते. परंतु त्यांत विशेष तात्पर्य नाही.

ऋग्वेदांतिल ४. ५४, ५ हें स्थल या अनुमानास चरेंच चांगलें आहे यांत संशय नाही; तथापि ते अनुमानच आहे.

‘त्रिककुट’ किंवा ‘त्रिकुम्भ’-ह्याचा अर्थ ‘तीन शिखरे असलेला’ असा असून तो शब्द अथर्ववेद व पुढील ग्रंथ यांत हिमालयांतिल एका पर्वताचे (हल्लींच्या त्रिकूटाचे) नांव म्हणून आलेला आहे. ह्यापासूनच अंजन (उपशम करणारे मलम) आले; व ह्याबद्दल दंतकथा अशी आहे की, हें त्रिनाम्या डोक्यापासून उत्पन्न झाले.

नग.—(न हलपारा पर्वत.) हा शब्द अथर्ववेदाच्या (१९. ८, १) मागाहूनच्या कांडांत आलेला असून नंतर सूत्रग्रंथांतहि आलेला आहे. पुढल्या संस्कृतामध्ये वृक्षालाहि हा शब्द लावलेला आहे.

“हिमवत्.—‘वर्षमय’ अशा अर्थाने पर्वतांना लावलेला हा शब्द अथर्ववेदांत, आलेला आहे. या वेदांत ऋग्वेदांत व मागाहूनच्या ग्रंथांत नाम म्हणून हा शब्द आलेला आहे. हा शब्द ज्याला हल्ली आपण हिमालय म्हणतो त्यालाच अजमासाने लावला होता हे कबूल करणे भाग आहे. तरी पण सुलेमानसारख्या हिमालय पर्वताच्या श्रेणींत असलेल्या, पण हिमालय नांव नसलेल्या पर्वतांनाहि हा शब्द लावलेला असेल.

नाव प्रप्रंशन.—याचा नाव घसरणे, असा व्हिटने व रॉथ ह्यांच्या अथर्ववेदाच्या प्रतीत अर्थ घेतला आहे. व वेवर व इतर लोक ह्यांनी ह्या नांवाचा शतपथ ब्राह्मणांत (१. ८, १, ६) उल्लेखिलेल्या महाप्रलयाचे वेळी ज्या डोंगराजवळ मनुची नाव प्रलयाचे जलांत तरंगून राहिली त्या उत्तरेकडील (मनोः अवसर्पण ह्या नांवाच्या) डोंगराशी संबंध लावलेला आहे. पण इलूमफील्ड व व्हिटने हे दोघेहि म्हणतात की हा अर्थ अगदी अशक्य आहे; व हे मत मॅकडोनेलनेहि स्वीकारले आहे. ह्या शब्दाची न-अव-प्रप्रंशन अशी पदे भाष्यकारांनी पाडली आहेत. ह्या शब्दाचा जहाजाचे अवतरण असा इतरत्र कोठेहि अर्थ होत नाही. नौ हा शब्द नाव ह्या रूपाने समासांत पहिला अवयव म्हणून कधीहि येत नाही व प्रप्रंशन ‘घसरणे’ हा शब्द नावेच्या निसटण्याला कधीहि लावलेला नाही.

मनोरवसर्पण.—हे शतपथ ब्राह्मणांत ज्या पर्वताला मनुचे जहाज लागले त्या पर्वताचे नांव आहे. पुराणांत याला ‘नौबंधन’ हे नांव दिले आहे. याचा नावप्रप्रंशन असा उल्लेख अथर्ववेदांत केला आहे.

मैनाक.—मैनाकेचा वंशज. तैत्तिरीय आरण्यकांत हिमालयांतील एका पर्वताचे हे नांव आहे. मैनाका असाहि एक पाठ आहे. सुदर्शन व कौच यावरोवर याचा उल्लेख आला आहे.

दिशू.—ह्या शब्दाचा अर्थ दिशा असा असून तो ऋग्वेदामध्ये व पुढे झालेल्या ग्रंथांतहि “आकाशाचा चतुर्थ भाग” या अर्थाने वारंवार आलेला आहे. सामान्यतः पूर्व, पश्चिम, उत्तर व दक्षिण अशा चार दिशांचा उल्लेख येतो. पण कधी कधी या दिशांत अधिक दिशांची भर पडून एकंदर संख्या १० पर्यंत गेलेली आहे. पांच दिशांत पहिल्या चार घळून ऊर्वा या दिशेचा अंतर्भाव होतो; सहामध्ये ऊर्वा, व अवाची; सातमध्ये ऊर्वा, ज्यावर मनुष्य उभा राहतो ती जमीन म्हणजे ध्रुवा व या दोहोंमधले अंतरिक्ष म्हणजे व्यंजना या येतात; आठमध्ये आग्नेय, वैश्वदेव, वायव्य व ईशान्य ह्या चार दिशा येतात; नव्यामध्ये या सवत्या दिशा व ऊर्वा दिशा; व दहांमध्ये ऊर्वा, अवाची

या येतात. कधी कधी पांच ही संख्या ध्रुवा ही दिशा घळून दाखवितात; सहा संख्या ध्रुवा व ऊर्वा या मिळून करतात; व वृद्धी ही कधी कधी ऊर्वा हिच्या बदली येते. ऋ. १०.४२, ११ येथे मध्यतः असा उल्लेख आहे. वाजसनेयि सं. २२. २४ येथे ‘अर्वाची’ असा पाठ आहे. वस्तुतः अर्वाची हाच शब्द दिग्वाचक आहे. बृहदारण्यकोपनिषदामध्ये पूर्व, पश्चिम, दक्षिण आणि उत्तर या दिशांचा उल्लेख करून शिवाय अवाची दिशेचा उल्लेख केला आहे. एकंदरीत तैत्तिरीय आरण्यक, शतपथ ब्राह्मण वगैरे सर्व ग्रंथांत सहा दिशांपैकी जास्त उल्लेख नाही. परंतु अथर्ववेदांत मात्र प्राची, दक्षिणा, प्रतीची, उदीची, ध्रुवा (पृथिवी), व्यंजना (अन्तरिक्ष), आणि ऊर्वा (ध्रुव) असा सात दिशांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. तो ४. ४०, १ येथेपासून क्रमाने पहावा. तै. सं. ७.१, ५ येथे वरील दिशांचा उल्लेख आहे. चार दिशा, चार उपदिशा व ऊर्वा अशा नऊ दिशा शांखायन श्रौतसूत्रांत आहेत. अथर्व वेदांतील पहिल्या दोन उताऱ्यांत दिशेसंबंधी ‘पञ्च’ या संश्लेषां काहीं विशेष उल्लेख नाही. परंतु तिसऱ्या उताऱ्यांत मात्र प्राची, दक्षिणा, प्रतीची, उदीची, ध्रुवा, ऊर्वा (अथर्व. १५.१४, १; १७) असे दिशा-संबंधी उल्लेख आले आहेत. वाजसनेयि संहितेतहि ‘पञ्च दिशः’ असाच उल्लेख आहे.

प्रदिशू.—हा दिशप्रमाणे सामान्यतः आकाशाचा चौथा भाग किंवा दिशा या अर्थाने उपयोगांत आलेला शब्द आहे. कोठे कोठे ४, ५, ६ आणि ७ अशी दिशांची संख्या सांगितली आहे. काहीं वचनांत हा शब्द ‘मधला विभाग’ याच अर्थाने उपयोगांत आला असून, हा अर्थ अधिक स्पष्टपणे ‘अवांतर दिशू’ या शब्दाने निर्दिष्ट केला आहे. इतर ठिकाणी ‘चतस्र’ असा उल्लेख असून ऋ. ९. ८६, २९ येथे मात्र पञ्च प्रदिशू असा उल्लेख आहे.

अरण्य.—या शब्दाचा अर्थ गांवाच्या बाहेरची पडित जमीन असा असून नेहमीच जंगल असा त्याचा अर्थ असू शकत नाही. ही जमीन घराजवळील जमीन, वाडी, परसू वगैरे आणि शेतीची जमीन, (कुंभ) बापासून पृथक् दाखविली आहे. आणि मनुष्यापासून ती दूर (तिरः) असते असेहि दर्शविले आहे. ही जागा म्हणजे चोरांचे वसतिस्थान होय. हीत आणि ग्राम यांत भेद दाखविला आहे. ऋग्वेदांतील एका स्तुतिपर मुक्तांत वनदेवतेच्या (अरण्यानी) वनाचे वर्णन केले आहे. वनामध्ये मृतांना मृष्टमाती देण्याकरिता नेतात आणि भिक्षु अथवा रुग्णांसो वनांत वास करितात असे वर्णन छांदोग्यउपनिषदांत (८. ५, ३) आहे. अंगलांत वर्णने नेहमी लागतात असेहि ऋग्वेदांत वर्णन आहे (१. ६५, ४. १४, २).

क्षिति.—ऋग्वेदांत हा शब्द ‘वसतिस्थान’ वाचक आला आहे. आणि विशेषतः ‘क्षितिध्रुवा’ (सुधित वसतिस्थान) या शब्दाचा उल्लेख आला आहे, व संदर्भावहून तो किड्याप्रमाणे मानले जाणारे वृजन अथवा ग्राम या अर्थी दिसतो. वाक्कः

आरण्य	छाया	यथास्थामन्
आस्थान	दूरेगव्युति (गो- संचास्थल)	यसूना
उत्कूल		रुस्यद
उपव्द	धामन्	वस्तिविल
उर्वे	धुर्वे	वाम
आक	^{३३} पद	वार
आश्रय	परायन	व्युष्टि
काद (खडा)	पांसुर	शर्याणावति
खात	पार्थिव	^{३६} संशान
गह्वर	पार्थ	समंक
गिरिभ्रज	पृष्ठ	सव्य
गिरिस्थ	^{३७} प्रदिव	सानु
गोष्ठ (जनावरांची- पाणी पिण्याची जागा)	विल ^{३८} मर्यादा यज्ञपदी	सिकतावती सुसद हैमवती

[संहितेतर]

^{३९} आश्रम	^{४१} नाडपित	महापथ
^{४०} आसंदीवत	^{४२} नैतंयव	^{४३} मुनिमरण
ऊष (खारी जमीन)	^{४४} नैमिष्	^{४५} रैकर्ण
कषू (खांच)	नैमिषीय	^{४६} रोहितककूल
कारपचव (यमुना- कांठचे स्थल)	^{४७} परिचक्रा	विदिश
^{४८} त्रिपुर	^{४८} परिच्यंद	^{४९} विनशन
^{४९} दौर्धरिण्य	प्रवात	^{५०} वैतसवन्त
^{५०} नगर	^{५१} प्राश्रवणा	^{५१} संगविनी
	^{५२} दुक्षप्राश्रवण	^{५२} संधि
	^{५३} बदन्	^{५३} साचीगुण

स्थलदर्शक विशेषणें [ऋग्वेद]

अकृषीवला (अर- थ्यानि)	अवरोधन	दुर्वव (दूरेभव)
अगोहा (पर्वत)	आंजनगन्धि (अर- थ्यानि)	निधान (स्थान)
अलिहित	आरण्य	निवन (प्रवण)
अद्रिर्वह	आरोधन	पर्वतवृक्ष (सोम)
अधीगर्त	ऊर्जस्वती	पर्वतेश्य
अनपवृक्ष	ऊर्जसानु	पर्वतय
अनुदक	गिरिज	वहूना (अर- थ्यानि)
अनुद्र	गिरिस्थ	
अन्तिदेव	चतुर्भुष्टि (चतु- ष्कोण)	मुज्जन्
अपाक		रोचनेस्थ
अभेक (कुत्तित)	तदोकस्	स्थथा

विभागदर्शक [वै. सं.]

अर्धेत्	पराके	पूर्वार्ध
उत्तर	पराध	भाग
उत्तरार्ध	पूर्व	मध्य
दक्षिण	पूर्वतरा	सव्य
दक्षिणार्ध		

‘गिरि.-’ पर्वत’ अथवा ‘उर्वी’ ऋग्वेदांत हा शब्द वराच पेठ आला आहे. टेंकडीवरील झाडांच्या उल्लेखामुळे त्याला वृक्ष-केशः असे म्हटले आहे. तसेच दोंगरापासून नद्या निवून समुद्राला

मिळतात असा उल्लेख आहे. या शब्दाचा पर्वत या विशेषणाची शब्दाची संबंध असलेला दिसून येतो. पर्वत हें गिरि शब्दाचें विशेषण आहे. हे दोन्ही शब्द मेघवाचक आहेत ही गोष्टहि येथे ध्यानांत ठेवली पाहिजे. सायणाचार्यांनी ऋग्वेद ६. ६६, ११ येथे भाष्यांत गिरि शब्दाचा मेघ असा अर्थ केला आहे. ऋग्वेदांत दोंगरांतील पाणी व अथर्ववेदांत वर्षाच्छादित पर्वत यांचा उल्लेख आहे. पर्वतांचीं खरी नावे मूजवन्त, त्रिककुद, हिमवन्त ही कचित्च सांपडतात. तैत्तिरीय आरण्यकांत कौच, महामेरु, मैनाग ही पर्वतांचीं नावे आली आहेत. नाचप्रंश हें नांवहि आदळतें पण ते विशेषनाम आहे असें म्हणता येणार नाही.

२ पर्वत.—ऋग्वेद व अथर्ववेद यांत हा शब्दाचा संयोग नेहमी गिरि या शब्दाशी होत असून त्याचा अर्थ पर्वत किंवा टेंकडी असा आहे. ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथांत लहान दोंगरांत वाहणाऱ्या नद्यांच्या पाण्याच्या संबंधांत वरील अर्थ हा शब्द रुढ आहे. पर्वतांनां पंख असल्याबद्दलच्या कथेचा उल्लेख वाजसनेथि संहितेत (३६. ९) आहे. कौषीतकि उपनिषदांत दक्षिण व उत्तर पर्वत हांचा उल्लेख आलेला आहे; व हे पर्वत म्हणजे विल्य व हिमालय पर्वत होत ह्यांत संशय नाही. अथर्ववेदामध्ये ओपधी व मुगंधी पदार्थ (अंजन) हे पर्वतांवर सांपडतात असें व ऋग्वेदा-मध्ये पर्वतावर खनिज पदार्थ सांपडतात असें म्हटलेलें आहे. अथर्व. ९. १, १८, या ठिकाणीं पर्वत व गिरि यांत काहीं भेद असावा असें दिसतें. अथर्व. १२. १, ११ हेहि स्थल पाहण्यासारखें आहे. पर्वत आणि पाणी यांचा उल्लेख एकत्र आला आहे. परंतु त्यावरून लहान आणि मोठा असा भेद दिसून येत नाही. त्यांच्या हल्ल्याविषयीं मात्र काहीं ठिकाणीं (ऋ. १. २९, ५) उल्लेख आहे आणि त्या ठिकाणीं हा बहुतेक टेंकडीचा असाव्या असा तर्क करणें विशेष युक्त आहे. सायणाचार्यांनी ऋग्वेद भाष्यांत पर्वतांनां सपक्ष म्हटलें आहे (ऋ. २. १२, २; १७, ५). ऋ. १. ५२, २. येथें पर्वतावरून नद्या वहात याविषयी आधार दृष्टीस पडतात. काहीं ठिकाणीं (ऋ. १. ५५, १; १९, १; ९;) पर्वत शब्दाचा अर्थ अगदींच भिन्न घेतात. यास्काचीहि (१. २०) तथा अर्थास संमति आहे. काहीं (ऋ ७. ३६, ११ वगैरे) स्थलीं पर्वत आणि अय यांचा संबंध एकत्र आला आहे; म्हणून त्यांचा संबंध होता वगैरे अनुमान निवतें. परंतु त्यांत विशेष तात्पर्य नाही.

ऋग्वेदांतल ४. ५४, ५ हें स्थल या अनुमानास बरेच चांगलें आहे यांत संशय नाही; तथापि ते अनुमानच आहे.

‘त्रिककुद’ किंवा ‘त्रिककुम्भ’-हाचा अर्थ ‘तीन शिखरे असलेला’ असा असून तो शब्द अथर्ववेद व पुढील ग्रंथ यांत हिमालयांतल एक पर्वताचें (हाचींच्या त्रिकूटाचें) नांव म्हणून आलेला आहे. हापासूनच अंजन (उपशम करणारे मलं) आलें; व हाबद्दल दंतकथा अशी आहे कीं, हे वृक्षाच्या ओल्या-पासून उपजालें.

१ नग.—(न हलगारा पर्वत.) हा शब्द अथर्ववेदाच्या (१९, ८, १) सामाहूनच्या कांडांत आलेला असून नंतर सूत्रग्रंथांतहि आलेला आहे. पुढल्या संस्कृताग्रंथां वृक्षालाहि हा शब्द लावलेला आहे.

२ हिमवत्.—‘वर्कमय’ अशा अर्थाने पर्वतांना लावलेला हा शब्द अथर्ववेदांत, आलेला आहे. या वेदांत ऋग्वेदांत व मागाहूनच्या ग्रंथांत नाम म्हणून हा शब्द आलेला आहे. हा शब्द ज्याला हद्दीं आपण हिमालय म्हणतो त्यालाच अजमासाने लावला होता हे कट्टल करणे भाग आहे. तरी पण सुलेमानसारख्या हिमालय पर्वताच्या श्रेण्यांत असलेल्या, पण हिमालय नांव नसलेल्या पर्वतांनाहि हा शब्द लावलेला असेल.

३ नाव प्रप्रंशन.—याचा नाव घसरणे, असा व्हिटने व रॉथ ह्यांच्या अथर्ववेदाच्या प्रतीत अर्थ घेतला आहे. व घेवर व इतर लोक ह्यांनी ह्या नांवाचा शतपथ ब्राह्मणांत (१. ८, १, ६) उल्लेखिलेल्या महाप्रलयाचे वेळी ज्या टोंगराजवळ मनुची नाव प्रलयाचे जलांत तसंगून राहिली त्या उत्तरेकडील (मनोः अवसर्पण ह्या नांवाच्या) डोंगराशी संबंध लावलेला आहे. पण ब्लूमफील्ड व व्हिटने हे दोघेहि म्हणतात की हा अर्थ अगदीं अशक्य आहे; व हे मत मॅकडोनेलनेहि स्वीकारले आहे. ह्या शब्दाची न-अव-प्रप्रंशन अशी पदे भाष्यकारांनी पाडली आहेत. ह्या शब्दाचा जहाजचें अवतरण असा इतरत्र कोठेहि अर्थ होत नाही. नौ हा शब्द नाव ह्या रूपाने समासांत पहिला अवयव म्हणून कधीहि येत नाही व प्रप्रंशन ‘घसरणे’ हा शब्द नावेच्या निसटण्याला कधीहि लावलेला नाही.

४ मनो रवसर्पण.—हे शतपथ ब्राह्मणांत ज्या पर्वताला मनुचे जहाज लागले त्या पर्वताचे नांव आहे. पुराणांत याला ‘नौबंधन’ हें नांव दिले आहे. याचा नावप्रप्रंशन असा उल्लेख अथर्ववेदांत केला आहे.

५ मैना क.—मैनकेवा वंशज, तैत्तिरीय आरण्यकांत हिमालयातील एका पर्वताचे हे नांव आहे मैनाग असाहि एक पाठ आहे. सुदर्शन व कौच याबरोबर याचा उल्लेख आला आहे.

६ दिशू.—ह्या शब्दाचा अर्थ दिशा असा असून तो ऋग्वेदाग्रंथ व पुढे झालेल्या ग्रंथांतहि “आकाशाचा चतुर्थ भाग” या अर्थाने वारंवार आलेला आहे. सामान्यतः पूर्व, पश्चिम, उत्तर व दक्षिण अशा चार दिशांचा उल्लेख येतो. पण कधी कधी या दिशांत अधिक दिशांची भर पडून एकंदर संख्या १० पर्यंत गेलेली आहे. पांच दिशांत पहिल्या चार धरून ऊर्वा या दिशेचा अंतर्भाव होतो; सहामार्थे ऊर्वा, व अवाचीः सातांमर्थे ऊर्वा, ज्यावर मनुष्य उभा राहतो ती जमीन म्हणजे ध्रुव व या दोहोंमधले अंतरिक्ष म्हणजे व्यंश्वा या येतात; आठांमर्थे आमेय, नैर्ऋत्य, वायव्य व ईशान्य ह्या चार दिशा येतात; नव्यांमर्थे या मधल्या दिशा व ऊर्वा दिशा; व दहांमर्थे ऊर्वा, अवाची

या येतात. कधी कधी पांच ही संख्या ध्रुवा ही दिशा धरून दाखवितात; सहा संख्या ध्रुवा व ऊर्वा या मिळून करतात; व वृहती ही कधी कधी ऊर्वा हिच्या बदली येते. ऋ. १०. २२, ११ येथे मध्यतः असा उल्लेख आहे. वाजसनेयि सं. २२. २४ येथे ‘अर्वाची’ असा पाठ आहे. वस्तुतः अर्वाची हाच शब्द दिग्वाचक आहे. वृहदारण्यकोपनिषदाग्रंथे पूर्व, पश्चिम, दक्षिण आणि उत्तर या दिशांचा उल्लेख करून शिवाय अवाची दिशेचा उल्लेख केला आहे. एकंदरित तैत्तिरीय आरण्यक, शतपथ ब्राह्मण वगैरे सर्व ग्रंथांत सहा दिशांपेक्षा जास्त उल्लेख नाही. परंतु अथर्ववेदांत मात्र प्राची, दक्षिणा, प्रतीची, उदीची, ध्रुवा (पृथिवी), व्यंश्वा (अन्तरिक्ष), आणि ऊर्वा (युलोक) असा सात दिशांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. तो ४. ४०, १ येथेपासून क्रमाने पहावा. तै. सं. ७. १, ५. येथे वरील दिशांचा उल्लेख आहे. चार दिशा, चार उपदिशा व ऊर्वा अशा नऊ दिशा शांखायन ध्रोतसूत्रांत आहेत. अथर्व वेदांतील पहिल्या दोन उतान्यांत दिशेसंबंधी ‘पञ्च’ या संज्ञेपेक्षा कांहीं विशेष उल्लेख नाही. परंतु तिसऱ्या उतान्यांत मात्र प्राची, दक्षिणा, प्रतीची, उदीची, ध्रुवा, ऊर्वा (अथर्व. १५. १४, १, १७) असे दिशासंबंधी उल्लेख आले आहेत. वाजसनेयि संहितेतहि ‘पञ्च दिशाः’ असाच उल्लेख आहे.

७ प्रदिशू.—हा दिशप्रमाणे सामान्यतः आकाशाचा चौथा भाग किंवा दिशा या अर्थाने उपयोगांत आलेला शब्द आहे. कोठे कोठे ४, ५, ६ आणि ७ अशी दिशांची संख्या सांगितली आहे. कांही वचनांत हा शब्द ‘मधला विभाग’ याच अर्थाने उपयोगांत आला असून, हा अर्थ अधिक स्पष्टपणे ‘अवांतर दिशू’ या शब्दांत निर्दिष्ट केला आहे. इतर ठिकाणी ‘चतस्र’ असा उल्लेख असून ऋ. ९. ८६, २९ येथे मात्र पञ्च प्रदिश असा उल्लेख आहे.

८ अरण्य.—या शब्दाचा अर्थ गांवाच्या वाहेरची पडित जमीन असा असून नेहमीच जंगल असा त्याचा अर्थ असू शकत नाही. ही जमीन घराजवळील जमीन, वाडी, परसू वगैरे आणि शेतीची जमीन, (कृषि) चापामून पृथक् दाखविली आहे. आणि मनुष्यापासून ती दूर (तिरः) असते असेहि दर्शविले आहे. ही जागा म्हणजे चोरांचे वसतिस्थान होय. हांत आणि ग्राम यांत भेद दाखविला आहे. ऋग्वेदांतील एका स्तुतिपर सूक्तांत वनदेवतेच्या (अरण्यानी) वनाचे वर्णन केले आहे. वनामर्थे मृतांना मृतमाती देण्याकरिता नेतात आणि मिथु अथवा रुन्यासी वनांत वास करतात असे वर्णन छांदोग्यउपनिषदांत (८. ५, २) आहे. जंगलांत वर्णने नेहमी लागतात असेहि ऋग्वेदांत वर्णन आहे (१. ६५, ४; २. १४, २).

९ क्षिति.—ऋग्वेदांत हा शब्द ‘वसतिस्थान’ वाचक आला आहे. आणि विशेषतः ‘क्षितिध्रुवा’ (सुक्षित वसतिस्थान) या शब्दाचा उल्लेख आला आहे, व संदर्भावरून तो किड्याप्रमाणे मानले जाणारे वृजन अथवा ग्राम या अर्थी दिसतो. यावरून

‘एकाद्या वसाहतीत कायम राहणारे लोक’ असा याचा अर्थ पुढे होऊन लागला व तो विशेषतः ‘पंचक्षितयः’ या शब्दांत दिसतो.

^{१३} गोष्ठ.—‘गोष्ठार्थे’ याचा अर्थ गोठा असा नसून ‘गाथी चरण्याची जागा’ असा आहे असे गेल्लेनेर ऐतरेय ब्राह्मण (३. १८, १४.) व वाजसनेयि संहितेंतल (३, २१) मदीं धराच्या भाष्यावरून म्हणतो. ऋग्वेदांत व-याच ठिकाणी हा शब्द आला असून तेथें तो वरील अर्थातच चांगला लागू पडतो, व अथर्व वेदांतील एका ऋचेचें भाषांतरहि चांगलें झालें. शिवाय दुसरी-कडेहि हाच अर्थ मानिला आहे.

^{१४} द्वीप.—(वेष्ट) हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांत आलेला आहे. पण ज्या वेदांचा येथें उल्लेख आलेला आहे तीं वेदें सिंधु किंवा गंगा या दोन नद्यांच्या पात्रांतील वेदांपेक्षा निराळीं होती असें मानण्याचें कारण नाहीं. मेहरवताभोंवतीं चार, सात किंवा तेरा द्वीपांची पृथ्वी आहे हें जें भूगोलविषयक पौराणिक ज्ञान तें वैदिककालीन लोकांस परिचित नव्हतें.

^{१५} धन्वन्.—‘ओसाड अरण्य’ हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत आला आहे. अरण्यांत तहानेनें मृत्यु येणें ही गोष्ट (ऐतरेय ब्राह्मणांतील २. १९ उताः) यावरून तत्कालीन लोकांना चांगली परिचित होती असें दिसतें. व अशा ओसाड अरण्यांत पाण्याचा एखादा झरा : (प्रपा) असणें किती महत्त्वाचें आहे याची लोकांना कल्पना होती. ऋग्वेदांत सिंधु व शुतुद्रि यांच्या पूर्वेकडील अरण्याचा बहुतेक उल्लेख असावा. ऋ. ५. ५३, ६ येथें ‘धन्वना-गच्छता उदकेन’ असा सायणाचार्य अर्थ करितात. अर्वाचीन संस्कृतांत ‘प्रपा’ याचा पाणपोई असा अर्थ करितात.

^{१६} निवेशन.—(घर) हा शब्द ऋग्वेद व सूत्रग्रंथ यांत आलेला आहे. सूत्रग्रंथांत या शब्दाची तुलना कधीं गृह या शब्दाशीं ‘जनावरांचें विप्रांतिस्थान’ म्हणून केलेली असते.

^{१७} पस्त्यावत्.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी हा शब्द सुषोम, शर्याणावत् व आर्विक ह्यांचरोवर सप्तम्यन्त आलेला आहे. ह्याचा अर्थ पिशेल म्हणतो त्याप्रमाणे स्थल असा असला पाहिजे. हें स्थल म्हणजे इतर ठिकाणीं सोमाचें घर असा उग्याचा उल्लेख आलेला आहे. ‘रयामध्ये’ ‘पस्त्यानाम्’ म्हणजे नदीच्या मध्यभागीं असलेल्या स्थलास जुळतें असें कोठें तरी असलें पाहिजे. पिशेल म्हणतो कीं, पर्याला हें तें स्थल असावें. तरी पण पस्त्याळ व पस्त्यावत् ह्या नामसादृश्यावर तो फारसा जोर देत नाहीं. पस्त्याळच्या उत्तरेस बरेच डोंगर आहेत व त्यांवर सोमवल्ली उगवत असेल. रोंधच्या मतानें ह्या शब्दाचा अर्थ ‘ज्यामुळे सोमवल्लीं दाबली जाते असें यंत्र’ असा असावा.

^{१८} पार.—‘पृ’ या शब्दापासून हा शब्द झाला असून याचा अर्थ नदी किंवा ओढा यांच्या पलीकडाले तीर असा असावा

व याच अर्थानें हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत आला आहे. ऋ. १०. १५५, ३ या ठिकाणीं ‘समुद्रामध्ये किंवा समुद्राच्या तीरावर तरंगते’ असा याचा अर्थ असावयास पाहिजे. ऐतरेय ब्राह्मणांत ‘शेवटचा दिवस’ या अर्थानें हा शब्द आला आहे.

^{१९} पृथक्.—‘लुङ्विगच्या मते हें एका रणक्षेत्राचें नांव आहे. याचा उल्लेख ऋग्वेदाच्या एका मंत्रांत आला आहे. सायणाचार्य याचा ‘बाहुयुद्ध’ असा अर्थ करतात.

^{२०} प्रवत्.—‘उंची’ हा शब्द निवृत्त म्हणजे सोली-दरी याच्या उलट अर्थाचा आहे. ऋग्वेद व इतर ग्रंथांत हा अनेक स्थानां आढळतो.

^{२१} प्रवात.—‘त्रा-याची जागा’ ह्याशब्दाचा जागा हा शब्द ऋग्वेदांत जेथें विभीतक (वेहडा) नांवाची कठिण कच्चीचीं फळे होत असत, व जीं अक्ष म्हणून (फासे) खेळण्यास घेत असत त्या जागेचें नांव म्हणून आलेला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत नासक्या (जीर्ण) वस्तू टाकण्याची जागा अशा अर्थी ह्या शब्दाचा उल्लेख आला आहे. सायणाचार्य मात्र प्रवात देश म्हणजे प्रवण देश असा अर्थ करितात. यास्कहि तसाच करतो. प्रवण देशावर सपाट्याचे वारे सरळ तऱ्हेनें वहात नाहींत.

^{२२} रन्ध्र.—‘ऋग्वेदांत ‘उष्णोरन्ध्र’ हा समास एका जागेचें नांव म्हणून आलेला आहे. परंतु हा अर्थ संशयास्पद आहे. पंचविश ब्राह्मणांत (१३.९, १३) उष्ण हें मनुष्याचें नांव आहे.

^{२३} वन.—‘ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत ह्या शब्दाचा अर्थ अरण्य असा आहे. आतां अरण्य म्हणजे वृक्षयुक्त स्थळ एवढेंच नव्हे तर निर्जन, ओसाड देश असा अर्थ घेतला पाहिजे. सोमयागाचे वेळीं उपयोगांत आणलेले ‘लंकडी पात्र (चमस) असाहि त्याचा अर्थ होतो. एके ठिकाणीं ‘रथाचा एक भाग’ असाहि अर्थ ह्या शब्दाचा कदाचित् होऊं शकेल. ऋग्वेदांत काचित् स्थलीं वन शब्द बहुवचनां आला आहे व त्याचा अर्थ अरण्य असा सायणाचार्यांनीं केला आहे. वैदिककालीं वन शब्द पाणीवाचक नव्हता असें कांहीं लोक अनुमान काढतात. परंतु निरुक्त ५. १३ या स्थळावरून तें चुकीचें आहे असें दिसतें. अर्वाचीन संस्कृतमध्ये वन शब्द जल या अर्थानें प्रचारांत आहे. ऋ. १. ५५, ४ या ठिकाणीं सायणाचार्य वन शब्दाचा ‘अरण्य’ असा अर्थ करतात. परंतु ऋ. २. १४, १ येथें मात्र लंकडाचा पेला असा वैकल्पिक अर्थ त्यांनीं सुचविला आहे.

^{२४} शर्याणावत्.—‘ऋग्वेदामध्ये अनेक ठिकाणी हा शब्द आलेला असून ह्या शब्दावरून एका स्थळाचा बोध होतो असें सायणाचार्यांचें मत आहे. त्यांचे म्हणण्याप्रमाणे ‘शर्याणाः’ हें कुरक्षेत्रांतील एका देशविभागाचें नांव आहे व कुरक्षेत्राच्या मामच्या बाजूस ह्या शर्याणाजवळ शर्याणावत् हें सरोवर आहे. सायणाचार्यांच्या लेखांत इतरत्र दिसून न येणारी सुसंगति येथें दिसून येत असल्या

मुळें होहि एखाद्या स्थलाचें नांव असावें. शिवाय कुक्षेत्रामध्ये 'अन्यतः लक्षः' हें सरोवर होतें. ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. रौप्याच्या मते दोन ठिकाणी ह्याचा अर्थ सरोवर असा आहे. अगदी शब्दशः अर्थ म्हणजे 'वेताचें जाळें असलेलें पाणी' असा आहे. शिमेरला हा अर्थ संमत आहे. उल्लापक्षी पिशेलला सायणाचें मतच पसंत आहे. 'हिलेव्रॅटला सुद्धा हें स्थलाचें नांव असावें असें वाटतें. पण हें स्थल म्हणजे, पांच जाती जेथें रहात होत्या तें असावें असें त्याला वाटतें व हें हिलेव्रॅटचें मत अगदीच सायणाच्या मताविरुद्ध नाहीं. कारण पुर लोकांचा द्रव लोकांची असलेला संबंध प्रसिद्ध आहे. अथवा तो म्हणतो त्याप्रमाणें हें सरोवर म्हणजे काश्मिरांतलें अली-कडील वूल सरोवर हें असावें. पण हें संभवनीय दिसत नाहीं. शर्याणावत् ही मागाहून प्रसिद्धीस आलेली पूर्वकडील सरस्वती नदी होय हें जें लुडविग्चें म्हणणें, तें तर अगदीच अंधभाव्य दिसतें. वर्गेनच्या मते हें नांव सोम तयार करण्याच्या दैवी माणसाचें आहे. ऋ. ८. ५३, ११ हें स्थल 'शर्याणावत्' सरोवर नवी कोणच्या स्थली होतें याचा निश्चय करण्यास फारच चांगलें आहे. आर्जा-कीय देशांत (कुक्षेत्रांत) सुपोमा नदीच्या काठी शर्याणावत् सरोवर आहे. आर्जाकीया नदी आणि विपाद् नदी एकच असें यास्काचें मत मागें गेलेंच आहे. आर्जाकीय देश नदीच्या भोव-तालचा प्रदेश होय असें अनुमान निघतें. कुक्षेत्र जर निश्चित असेल (तें निश्चित आहे) तर कुक्षेत्राच्या पश्चिमेस हें शर्या-णावत् सरोवर असावयास पाहिजे.

^{१५}समुद्र.-(सम्-उद्.) ह्याचा यौगिकार्थ 'जलांचें मीलन' असा आहे. नंतर समुद्र असा अर्थ होऊन हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांमध्ये वारंवार आलेला आहे. या शब्दाचें हेंच महत्त्व आहे की, त्यावरून वैदिक काळच्या लोकांना समुद्र ही चीज काय आहे हें ठाऊक होतें असें सिद्ध होतें. ही कल्पना विहिद्वियन टी सेंट मार्टिन ह्यास संमत नाहीं. पण मॅक्समुलर व लासेन यांना कबूल आहे; एवढेंच नव्हे तर समुद्राविषयी आर्य लोकांचें ज्ञान शक्य तेवढे कमी करणाऱ्या शिमेरनेंहि ऋग्वे-दामध्ये एके ठिकाणी व मागाहूनच्या ग्रंथांत हें ज्ञान वैदिक काळच्या लोकांना होतें असें कबूल केलें आहे. शिमेर म्हणतो की, आर्य लोकांना समुद्राच्या भरती ओहोटीची माहिती नव्हती; सिंधु नदीच्या मुखाचा वैदिक वाङ्मयांत बिलकूल उल्लेख नाहीं. ऋग्वेदामध्ये मासे हा खाण्याची वस्तु आहे ही गोष्ट नमूद केलेली नाहीं. पण समुद्र या शब्दाचा उपयोग अनेक ठिकाणी लक्षणेने आलेला आहे. उदाहरणार्थ, दोन महासागरांचा; 'खालच्या व वरच्या महासागरांचा वगैरे. तो इतर लेखांत असेंहि म्हणतो की, ज्या ठिकाणी पंजाबांतल्या इतर नद्या सिंधूला मिळतात त्या ठिकाणापासून वाहणाऱ्या सिंधु नदीलाच समुद्र हें नांव दिलेलें आहे. पण हें शिमेरचें म्हणणें कबूल करणें म्हणजे ज्या आर्य लोकांना सिंधु नदी माहीत होती असा आर्य लोकांचें समुद्र-संबंधी ज्ञान जाणून वृत्त कमी करण्यासारखें आहे. समुद्रांतील

संचयावहल म्हणजे मोती वगैरेबद्दल व समुद्रापासून होणार फायदे ह्यावरून उल्लेख आलेले आहेत. भुज्यूच्या गोष्टीवरून त्या लोकांना समुद्रपर्यटनाची कल्पना होती असेंहि अनुमान निघतें. ऋ. १. ११६, ५-७; येथें समुद्र असें पदहि दोन्हां आलें आहे. शंभर वल्हां वगैरेचे उल्लेख समुद्रासंबंधी ज्ञानाच्या दृष्टीने मह-त्वाचे आहेत. ऋ. १. ७१; ७ येथें समुद्राला मिळणाऱ्या सात नद्या असा वेध होतो. सायणाचार्याप्रमाणें १०. ७५, ५. यांतील सात नद्या घेतल्या तर त्या समुद्राला मिळत नाहींत. म्हणजे पंजाबांतील सात नद्याखिरीज समुद्रास मिळणाऱ्या सात नद्या आर्य लोकांना माहीत होत्या की काय ? बरील स्थली 'यहीः सप्त स्रवतः समुद्र न' हे शब्द मात्र अगदी स्पष्ट आहेत. सायणा-चार्याखिरीज म्हणजे वेदार्थयत्नकार यांच्या मते या ठिकाणी 'मेघोदक' असा अर्थ आहे. ग्रिकिथ व मॅक्समुलर यांची मतेहि सायणाचार्याप्रमाणेंच आहेत. सिंधूला मिळणाऱ्या पांच आणि सर-स्वती व सिंधु, असा सात नद्यांचा हिशोब सायणाचार्य, ग्रिकिथ व मॅक्समुलर हे देतात. ऋ. १०. ५८, ५ या शब्दांत 'अर्णव' व 'समुद्र' अशीं दोनहि पदे आली आहेत. सायणाचार्यांनीं अर्णव म्हणजे जलयुक्त समुद्र, मेघ किंवा समुद्र असा अर्थ केला आहे. यास्कांनीं अंतर्लिख नामांत समुद्र शब्दाचा पाठ केला आहे, व त्या अर्थाची दोन उदाहरणेहि निरुक्तांत आली आहेत (नि. ११. ४१; १०. ३२;). 'दैवतकाण्डांत 'आदित्य' अशा अर्थानेहि हा शब्द दिला आहे (नि. १२. ३२). मागाहून झालेल्या संहिता-ग्रंथांत समुद्र हा शब्द वारंवार सागर या अर्थाने आलेला आहे.

^{१६}सिन्-ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी (१०. ९५, ७) हा शब्द द्विवचनी आलेला आहे. त्याचा अर्थ क्षितिज असा आहे (याचा शब्दशः अर्थ स्वर्ग व मृत्यु या मर्यादा असा आहे). सायणाचार्य 'सिन्धौ म्हणजे बावापृथिवी' असें म्हणतात.

^{१७}सुद्.-सेंशीटर्सवर्ग कोशांत याचा अर्थ 'विहीर व शुष्क झालेल्या तळ्यांतील माती' असा दिलेला आहे. पिशेल यानें असें सिद्ध केलें आहे की ज्याच्या योगाने अथवा जें घातल्याच्या योगाने सोमरस पिण्यास योग्य होतो तें म्हणजे गरम दूध असा याचा अर्थ होतो व हाच सर्व वैदिक वाङ्मयांत लागू पडतो. एजलिंग या शब्दाचा विहीर असा अर्थ करतो व ग्रासमन 'मधुर पेय' असा करतो.

^{१८}हृद्.-ऋग्वेद व मागाहूनच्या वाङ्मयांत सरोवर किंवा तळें या अर्थानें हा शब्द आला आहे असें मॅकडोनेल म्हणतो. पण सरोवर किंवा तळें हा अर्थ वरोवर नाहीं; डोह असा करावयास पाहिजे. 'कुत्या इव हृद्' असा जो ऋग्वेदांत उल्लेख आला आहे त्यावरून कालव्याचा चांगलाच बोध होतो.

^{१९}आयतन.-हा शब्द तैत्तिरीय संहितेंत स्थान किंवा पवित्र जागा या अर्थानें आला आहे. छांदोग्य उपनिषद् (७. २४, २)

ग्रंथांत याचा ' पवित्र जागा ' तीर्थ ' असा मर्यादित अर्थ केला आहे.

^{३०} का म्पी ल.- यजुर्वेद संहितेमध्ये एका ठिकाणी असे लिहिले आहे की, काम्पील-वासिनी हे विशेषण एका स्त्रीला दिले आहे. कदाचित् अश्वमेधामध्ये मारलेल्या घोड्याजवळ ज्या पदराणिने निजावयाचे असते, ती ही असावी. त्या उतान्याचा बरोबर अर्थ लागत नाही. परंतु वेबर आणि शिमर हे दोघेहि म्हणतात की, उत्तरकालीन वाङ्मयांतील मध्यदेशांतील पंचाल ह्यांची राजधानी जी काम्पीत्य तिलाच काम्पील असे म्हणत असवे. 'काम्पील-वासिनी' या सामासिक शब्दांत काम्पील म्हणजे वस्त्रविशेष असे सायणाचार्य म्हणतात.

^{३१} महापुर.- यजुर्वेद संहितेंत आणि ब्राह्मण ग्रंथांत याचा अर्थ मोठा किल्ला असा आहे. बहुधा पुर आणि महापुर यांत जर काहीं भंतर असेल तर ते आकारांत आहे. पुर म्हणजे नगर व महापुर म्हणजे मोठे शहर असाहि अर्थ घेता येईल.

^{३२} मृगास्तर.- तैत्तिरीय संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण ३. ९, १७, ३ या ग्रंथांत 'हिस पशूंची शुद्धा' असा या शब्दाचा अर्थ दर्शविला आहे.

^{३३} पद्.- अथर्ववेदांत व शतपथ ब्राह्मणांत (९. ३, २, ३) दिशा असा याचा अर्थ आहे. हा अर्थ 'चतुष्पाद प्राण्यांचा एक पाय म्हणजे एक चतुर्थांश या अर्थावरून' आला असावा.

^{३४} प्रदिब.- तिसरा व सर्वांत श्रेष्ठ असा जो स्वर्गलोक त्या स्वर्गाच्या अर्धानें अथर्ववेदांत हा शब्द आला आहे. याच ठिकाणी पितर रहात असतात. कौषीतकी ब्राह्मणांत सप्तलोकामध्ये याला पांचवे स्थान दिले आहे.

^{३५} मर्यादा.- कोसल आणि विदेह या देशांमधील मर्यादेला उद्देशून हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत आला असून बहुधा हा अलंकारिका रीतीने वापरलेला शब्द आहे. अथर्ववेदांत (६. ८१, २) सायणांनी या शब्दाचा जाया असा अर्थ केला आहे.

^{३६} श्पशान.- ज्या ठिकाणी मृत माणसांची हाडे पुन्हा ठेवली जातात ती जागा असा याचा अर्थ आहे. अथर्ववेद व पुढील ग्रंथांत हा शब्द आला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत (१३, ८, १, १) असे म्हटले आहे की जो अग्निचित् (अग्निचयन केलेला 'अग्निहोत्रा') असेल त्याच्याकरिता (मरणोत्तर) जो चिती करावयाचा तो लोष्टचित्ति गावाच्या बाहेर आग्नेयी दिशेस करीत असून तो वेदीच्या आकाराचा व उत्तरेच्या बाजूस उतरता असा करीत असत. प्राच्य लोक आपला चिन्ति वतुलाकार करीत असत.

^{३७} आश्रम.- ' निवासस्थान. ' हा शब्द वृद्धकालाच्या पूर्वीचे असे ज्याला खात्रीने म्हणता येईल अशा कोणत्याहि उपनिषदांत नाही. भारतीयांच्या आयुष्यातील एक अवस्था अशा अर्थी याचा श्वेताश्वतर उपनिषदांत प्रथमच उपयोग केलेला आढळतो. छंदोग्य उपनिषदांतील एका वचनांत ब्रह्मचारी आणि गृहस्थ या दोन आश्रमांचा उल्लेख आहे आणि गृहस्थाला अध्ययनाचे फल म्हणून प्रजोत्पादन, योगसाधन, अहिंसा, यज्ञ, मोक्षसाधन ही मिळतात असे सांगितले आहे. दुसऱ्या स्थळी तीन आश्रमांचा उल्लेख आहे परंतु अनुक्रमाने नाही. ब्रह्मचर्याने गृहस्थाश्रमी अथवा यति व्हावे अथवा जन्मभर गुरुच्या घरी वास्त करावा; त्याचप्रमाणे यतीचे मरण अरण्यांत आणि यज्ञप्राप्तांत व्हावे असा निर्देश आहे. ब्रह्मचारी, गृहस्थाश्रमी व यति या तिघांमधील भेद दाखविण्याकरितां जो ब्रह्माला विकटून राहणो तो उत्तम (ब्रह्मसंस्थ) असे म्हटले आहे. वृद्धारण्यक उपनिषदांत आत्मवेत्त्याची योग्यता अर्थात, यज्ञकर्ता आणि दाता, अथवा यति ह्यांच्यापेक्षा जास्त मानली आहे; आणि दुसऱ्या स्थळी यज्ञकर्ता, दाता, आणि यति अथवा योगी यांच्यांत भेद दाखविला आहे. हे श्रेष्ठपद आणि आश्रमांतील भेद यामुळे एक चौथा आश्रम निघाला. कारण, गृहस्थाला वानप्रस्थाश्रम स्वीकारावा लागतो एवढेच नाही, तर संन्यासिन् (भिक्षु, परिव्राजक) हा आश्रमहि स्वीकारावा लागतो. पहिला ब्रह्मचर्य आश्रम हा अद्यापि अवश्यक म्हणून सांगितला जातो. परंतु तो आश्रम जन्मभर स्वीकारला जात नाही. कारण पहिल्याप्रमाणे आतां तसे राहतां येणें शक्य नाही.

^{३८} आसन्दी व न्.- जनमेजयाच्या अश्वमेधांतील घोडा ज्या राज्यानांत बांधला होता त्या जनमेजयाच्या राजधानीचे हे नांव आहे. दोघेहि प्रमाणभूत ग्रंथकार याच्या सत्यतेबद्दल गाथांचा उल्लेख करतात; परंतु तो विधि कोणच्या उपाध्यायाने पार पाडला याबद्दल द्विधा मत आहे; शतपथ ब्राह्मणांत तो इन्द्रोत्त दैवाप शौनक होता असे आहे व ऐतरेय ब्राह्मणांत तो तुरःकावपेय होता असे म्हटले आहे.

^{३९} त्रिपुर.- याचा अर्थ 'सर्भांवार तीन तट असलेला किंवा' असा असून त्याचा उल्लेख संरक्षण करण्याचे ठिकाण अशा अर्थी ऐ. ब्राह्मण या ग्रंथांत आलेला आहे. पण ज्या ठिकाणी हा शब्द आलेला आहे तो ब्राह्मणांतील आख्यायिका असल्यामुळे सर्भांवर्ती वर्तुलाकार भिती असलेले किल्ले पूर्वी होते अशाबद्दल पुरावा म्हणून हे लेख कितपत विश्वसनीय मानिता येतील हे सांगणे कठीण आहे. ऐतरेय ब्राह्मण. २. ११ या ठिकाणी त्रिपुर याचा अर्थ 'तीन वेष्टणे' असा दिला आहे. तैत्तिरीय संहिता ६. २. ३ या ठिकाणी ' तिसः पुरः ' असे पद आहे व त्याचा अर्थ तीन शहरे किंवा तीन किल्ले असा सायणाचार्यांनी केला आहे.

^{४०} दीर्घारण्य.- ऐतरेय व शतपथ ब्राह्मणांत हा शब्द हिंदु स्थानांतील विस्तीर्ण जंगलांस ' विस्तृत अरण्य ' या अर्थाने लावला असल्याचे आढळते. ऐतरेय ब्राह्मणांत असे म्हटले आहे

की, पूर्वेकडे गावे पुष्कळ असून जवळ जवळ आहेत व पश्चिमेकडे ओसाड अरण्य आहे.

^{११}नगर.—वैदिक वाङ्मयांत या शब्दावरून साधलेला नगरिन् हा शब्द विशेषनाम म्हणून आला आहे. पण तैत्तिरीयआरण्य-क्रांत (१. ११, १८) नगर हा शब्द शहर या अर्थाने आला आहे व पुढील ग्रंथांतहि याच अर्थाने आला आहे.

^{१२}नाडपितृ.—शतपथ ब्राह्मणांत भरताची जन्मभूमि या अर्थाने हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ नाद-पिती म्हणजे भरताची आई असाहि समजला तरी चालेल. पण हे जरा अनिश्चित आहे.

^{१३}नेतंयव.—पंचविंश ब्राह्मण व सूत्रग्रंथ यांत सरस्वती नदी-वरील एक स्थल म्हणून याचा उल्लेख आलेला आहे.

^{१४}नैमिश—नैमिषीय.—नैमिषारण्यांत राहणाऱ्या लोकांना हे नांव दिलेले आहे. काठकसंहिता व ब्राह्मणग्रंथ यांत “नैमिषारण्यांत राहणारे लोक विशेष पवित्र होते” असे म्हंटले आहे. महाभारतांत हि “हे काव्य नैमिषारण्यांतील ऋषींना सांगितले” असे म्हंटले आहे.

^{१५}परिचक्रा.—शतपथ ब्राह्मणांत पंचाल शहराचे हे नांव असून वेवरच्या मते हे कांपील शहराजवळचे एकचक्रा (ज्याला मागाहून हे नांव मिळाले तेच) शहर असावे, याचा परिवक्रा असाहि पाठ आहे.

^{१६}परिष्यद.—(भोंवताल) वाहणाऱ्या पाण्यासह) शतपथ ब्राह्मणांत दोन ठिकाणी (९. २, १, १९; १, १४) नदींतील वेद किंवा बालकामय प्रदेश (माटी) असा या शब्दाचा अर्थ आहे.

^{१७}प्राश्रवण.—प्राश्रवण नामक स्थलाचा एक भाग. हे अश्वत्थाराच्या वायव्यांत उपयोगांत आणलेले, कौषीतकि ब्राह्मणांतले, (प्राश्रवणाचा वंशज या अर्थाने) पितृवंशिक नांव आहे.

^{१८}प्राश्रवण.—हे एका विवक्षित जागेचे नांव आहे. ही जागा सरस्वती नदी गुप्त झालेल्या जागेपासून ४४ दिवसांच्या अंतरावर आहे. पंचविंश ब्राह्मण व जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण यांत याचा उल्लेख आलेला आहे. उत्तरकालीन ग्रंथांत मूम्य हाच काय तो प्राश्रवणाच्या उत्तरेस प्रदेश आहे असे म्हंटले आहे. ऋग्वेदसूत्रांत हा प्रदेशाला प्राश्रवण असे म्हंटले असून यावरून ते स्थळ सरस्वतीचे उगमस्थान असावे असे दिसते; तिचे पुनर्दर्शन स्थान नव्हे; उगम स्थानासंबंधीच हा उल्लेख असावा असे दिसते.

^{१९}वद्वन्.—पंचविंश ब्राह्मणांतील एका वचनांत याचा अर्थ ‘बांध-बांधाचा रस्ता’ असा आहे. हा सामान्य रस्त्याहून बराच पक्का असतो असे म्हणतात.

^{२०}मुनिमरण.—मुनींचे मरण. पंचविंश ब्राह्मणाप्रमाणे (१४, ७) वैखानस मारले गेले ती जागा.

^{२१}रूपण.—हा शब्द अनेकवचनी व पुल्लिगी असून छांदोग्य उपनिषदांत महाद्वय देशांतील एका गांवाचे नांव म्हणून आलेला आहे असे क्षिप्रचे मत आहे.

^{२२}रोहितक—कूल.—पंचविंश ब्राह्मणांत हे एका ठिकाणाचे नांव आहे; व ह्याच ठिकाणच्या नांवावरून एका सामाचे (मंत्राचे) नांव पडलेले आहे. ‘रोहितकुलीय’ हे त्या सामाचे नांव आहे.

^{२३}विनशन.—‘अदृश्य होणे’ ज्या ठिकाणी सरस्वती नदी वाळू-मध्यें अदृश्य झाली त्या जागेचे हे नांव असून हे पंचविंश ब्राह्मण व जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मण यांत आले आहे. हे पंजाबांतील पत्याळ जिल्ह्यांत आहे. सध्या कच्छाच्या आखातास मिळणारी एक सरस्वती नदी आहे. त्रिवेणीसंगमांतील सरस्वती गुप्त आहे. विनशन म्हणून मानली जाणारी सरस्वती नदी सिंधूस मिळते असे पाश्चात्य पंडितांचे मत आहे व सतलज (शुतुद्रि) हीच सरस्वती होय असेहि काहीं पंडित म्हणतात. सरस्वतीत्रिपर्णी सामान्य दिग्दर्शन पुढीलप्रमाणे करता येईल, (१) सरस्वती.—कच्छाच्या आखातास मिळणारी; (२) त्रिवेणीसंगमांत गंगेस मिळणारी; (३) विनशन रूपाने सिंधूस मिळणारी; (४) जिला हल्ली सतलज म्हणतात ती; (५) ऋग्वेद ७. ५, १२ येथे उल्लेख असलेली.

^{२४}वेतसवंत.—(वेत भरपूर असलेले) पंचविंश ब्राह्मणांत एका स्थळाचे हे नांव आले आहे. वेवर म्हणतो त्याप्रमाणे ‘एकयावद् गांदम’ या स्थळाचे हे नांव नव्हे.

^{२५}संगविनी.—ऐतरेय ब्राह्मणांत हा शब्द आलेला आहे व त्यांत असे म्हंटले आहे की, भरताची जनावरे संध्याकाळी गोष्टांत (फुरणांत) येत पण मध्याह्नाचे वेळी संगविनीला येत. ह्यावरून संगविनी म्हणजे निवाऱ्याची जागा होय; व ह्या ठिकाणी मध्याह्नाकाळी गायीची धार काढीत असत असे दिसते.

^{२६}संधि.—ह्याचा अर्थ शतपथ ब्राह्मणांत ज्या ठिकाणी धृष्टी व स्वर्ग संलग्न होतात ते ठिकाण म्हणजे क्षितिज असा आहे. प्रकाश व अंधार ह्यांचे मीलन म्हणजे संध्याकाळ असा दुसराहि हा शब्दाचा अर्थ आहे.

^{२७}साचीगुण.—ह्याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत आरेण्या ‘एका मंत्रांत भरताच्या मुळुखांतले एक ठिकाण म्हणून आलेला आहे. व्युपनच्या मते हे ईराचे विशेषण आहे. परंतु त्याच्या मनांत शाचीगु हा शब्द अभिप्रेत असावा व त्यावरून त्याने वरील अर्थ केला असावा.

जीवसृष्टि (मानवेतर).

कोणत्या प्राण्यांचे आणि वनहराक्षीचे क्षान वेदकालीन लोकांस व्यावहारिक रीत्या झाले होते हे जाणणे म्हणजे प्राचीनकालचे प्राणि-

शास्त्र आणि वनस्पतिशास्त्र जाणणें होय. पशूंचें निर्दालन व गृहीकरण हीं संस्कृतीचा विकास दाखवितात, त्याचप्रमाणें नित्योपयोगी वनस्पतींचें उत्पादन आणि आरण्य वनस्पतींच्या नैमित्तिक उपयोगाचें ज्ञान हींहि संस्कृतीचा विकास दाखवितात. या दृष्टीनें जीवछविषयक वैदिक शब्दांची यादी महत्त्वाची आहे.

पुढें दिलेल्या वनस्पतींच्या यादीवरून आपणांस तत्कालीन वनस्पतिविषयक ज्ञानाबद्दल वरेंचसें अनुमान करतां येतें. उत्तानपर्ण, अश्वपर्णा, इत्यादि वनस्पतींच्या नांवांवरून ऋग्वेदकालीं झाडांनां नांवें देण्याची एक पद्धति म्हणजे त्यांच्या पानांच्या आकारावरून असे. अपुष्पा, अफला, पुष्पवती, फलिनी, सुफला इत्यादि गुणांवरूनहि वनस्पतींचें नामकरण केलेलें दिसतें. घास हा शब्द गवत या अर्थी ऋग्वेदकालींहि रूढ होता. वृध्र, वल्हा, शाखा, पर्ण, पर्वन् इत्यादि झाडांच्या अवयवांचे वाचक शब्दहि आढळतात. अथर्ववेदामध्ये वनस्पतींचीं नांवें व प्रकार ऋग्वेदापेक्षा अधिक आढळतात व त्यांतील कांहीं नांवें आजहि प्रचलित असलेलीं दृष्टीस पडतात. तसेंच बरींच नांवें वनस्पतींच्या गुणांवरून ठेवलेलीं आढळतात.

[वनस्पति]

वनस्पतिविषयक [ऋग्वेद]

अपलाश	जरतविष	^{२३} यवस
अपुष्पा	तरु	लिवुज
अफला	तृण	^{२४} वनस्पति
अरद्व (गाढ्याच्या आसाचें लाकूड (क्षिमेर).	^{२५} दर्भ	वया
अवपतन्ती	दशशाखा	^{२६} वलशा
आविष	^{२७} दूर्वा	^{२८} विभीदक
अश्वत्थ	दूषद	^{२९} वीरु
अश्वपर्णा	^{३०} नद	वृक्ष
अश्ववती	नित्यस्तोत्र	वृक्षसना
इच्छति	निधिव्वरी	^{३१} वेतस
उत्तानपर्ण	^{३२} पर्ण	^{३३} व्रतति
उत्तानपर्ण	^{३४} पर्वन्	शतबल्हा
सदारथिः	^{३५} पवमान	शतविषक्षणा
उदोजस्	^{३६} पाकदूर्वा	^{३७} शर
उलप	पारविष्णु	शल्मलि
ऊर्जयन्ती	पिंपती	^{३८} शाखा
ओपधि	^{३९} पिप्पल	शाद
काकवीर	^{४०} पुण्डरीक	शिंशपा (शिसु)
काश	^{४१} पुष्कर	शीतिका
किंशुक	पुष्पवती	शीपाल (शेवाल)
	पुष्पिणी	सोनिप्यन्ती
	प्रसू	^{४२} सस
	प्रसूवरी	सहस्रवल्हा
	फल	सहस्रती
	फलिनी	सुद्वन्
	वृध्र	सुपलाश
	वृहस्पतिप्रसूता	सुपिप्पल
	^{४३} मेपज्	सुफला

^{३४}सैथ
^{३५}सोम
सोमराही

सोमावती
स्पंदन
स्वाधिति

हरिद्रु
वृहस्

[तै. सं.]

अपर्ण
अपशव्य
अप्सुज
अफला
अश्वत्थ
अश्ववती

^{४४}इक्षु
इषीकर
उदुंबर
उदोजस
ऊर्जयन्ती

ओपधि

वौदुंबर

^{४५}करीर

^{४६}काष्मर्थ (शिवणी)

^{४७}कूर्च

^{४८}कल (बोरीची साल)

खदिर

खर्जर

खादिर

^{४९}गवीधुका

(गवत)

दर्भ

दारु

दूर्वा
^{५०}निर्यास (चांक, डिक)
नैयग्रोध

पर्ण

पलाश

^{५१}पिंजल

^{५२}पुंजल

पुष्करपर्ण

पुष्पावती

पुष्पिणी

पुष्टु

प्रक्ष

प्रियंशु

क्षुक्ष (नांदुरखी)

^{५३}वल्हज

वहुपर्ण

वहुशाख

^{५४}वित्व

वृध्र

वृहस्पतिप्रसूत

भेषज

मधूक

मूल

[अथर्ववेद]

अषाढिषा (दूर्वा-

विशेषण)

^{५५}अजगृगो

अद्रा (आखा)

अनंगुरि (देठाचें

विशेषण)

अपस्कंभ (पोफळी)

अपारंस (कवठाचें

झाड)

^{५६}अपामार्ग (अ-

घाडा)

अफला

अभिष्ट

अभिखाता

^{५७}अमृत्ला

^{५८}अराटिका

^{५९}अरुंधती

^{६०}अर्क

^{६१}अलसाला

^{६२}अलाबु

^{६३}अवका

^{६४}अश्वत्थ

^{६५}आण्डीक (कमल-

कंद)

^{६६}आल

^{६७}इट

^{६८}इषीका

उत्तरदि

उत्तानपर्ण

उदक्तात्मन्

^{६९}उदुंबर

उन्मुचती

उपध्मानी (वाईट

वास येणारी वन-

स्पति)

उर्वरि (ओपधिगत-

तन्तु)

ऊर्ध्वस्वाम

एकशृंग

कापित्यका

किंशुक

^{७०}कुमुद

वनस्पति
^{७१}विकंकत (वेकळी)

वीरुध्

वेतस

वेतसशाखा

वैभीदक

शमी

शर

शल्मलि

सत्तुला (शर नामक

दर्भांचा तुरा)

सहस्रवल्हा

^{७२}सुराधितेजन

सुपिप्पल

सुभेषज

सूपस्थ

सोमराही

सोमवती

^{७३}स्तंव

स्थविमन् (दर्भांचें

मूळ)

स्वयमवपना

(वाऱ्यानें

गळून पडलेलीं

वृक्षाची फांदी)

^{७४}कूरी

कृत्या दूषणी

केशाईहणी

क्यांयु

क्षुंष (छत्राक)

खदिर

^{७५}जीवन्त

जीवला

तरुता

तुलाश (पलाश)

^{७६}ताजदभंग (एंड)

तिलिपज

तीक्ष्णग्री

तृण

तृणवदन (वांडगुळ)

तृष्टिका (कुत्सिता)

तेजन (वेळू)

^{७७}त्रायमाण

दण्डन

दर्भ

दूर्वा

देवजात (दर्भ- विशेषण)	२५ वृक्ष	वीलु
देववर्मन् (दर्भ- विशेषण)	फलवती	वृक्ष
दोह	फलिनी	वृन्त
धनकाम्या	विल्व	वेणु
५५ धव	विस (कमलनाल)	वैककत (वैकळी)
नधारिपा (पाठा)	वृहत्पलाश	व्यल्कदा (दूर्वा)
नड (तृण)	२६ भंग (भांग)	शतकाण्ड (दूर्वा)
नराची (विपारी- वनस्पति)	भूरिमूल (दर्भ)	शतवल्या
५५ नल्द	२७ मधुव	शतवार
५६ नीलागलसाला	मधुजाता	शतविचक्षणा
(विकाला त्रास देणारे गवत)	मधुमती	शतशाखा
५७ न्यप्रोष	मधुयुक्ता	शपथयावनी
५८ न्यस्तिका (शंख- पुष्पिका)	मधुला	१० शफक (कमलकंद)
पयस्वती	मशकजंभनी	११ शमी
५९ पस् (पळस, वेत)	महत्कांड	शाण्डदूर्वा (वृहद्दूर्वा)
पर्ण (पलाश)	महावृक्ष	शालक (कमल- कंद)
पर्णधि (विपपत्र- युक्त वृक्ष)	मुलाकी (कमलकंद)	शिवापा (शिथी)
पलाद (तृण)	मूल्यवर्हणी	शिलांजला
पलाश	यव	शेफहर्षिणी
६० पाटा	यह्वी (रोपा)	शेवल
पीला (वृक्ष विशेषण)	६१ रजनी	श्रुष्टि
६१ पीलु	लाक्षा	समुपपला
पीलुमती	लिवुजा	संपूपा
पुनर्नया (वनस्पति)	लेम्बच्छिन्न (तृण- विशेषण)	संमातृ
पुष्पवती	वधक (वेत)	६२ सह
पुष्पिणी	वनस्पतीनांप्रथमज (कवठ)	सहदेवी
६३ प्रीतिरज्जु (दुर्गंध- वनस्पति)	वरणा	सहमान
६४ प्रुदु	६४ वानस्पत्य	सहस्रचक्षु
६५ प्रृक्षिपर्णा	वारणा	सहस्रधामन्
प्रतान (शाखा)	विक्रेश (शमीचा मद्)	सहस्रपर्ण
प्रतीचीनफल (अघाडा)	विभिन्दन (अपा- मार्ग)	सहस्रमूल
प्रल्ल	विभिन्दन्ती (अपा- मार्ग)	सारवती
प्राणाह (तृण)	विवरणा	सारा
प्रियवता,	विश्वतर	६६ सिलांजला (धान्या मध्यें उगवणारे तृण)
	६७ विपाणका	सुपलाश
	विपातकी	सुपिपला
	६८ विहळ (सर्पप)	सुफला
	वीरु	सुवीर
	विह्वाराज्यानि	सोमस्यत्रातृ (कवठ)
	[वाजसनेयि सं.]	
६९ कर्कधु	शतविचक्षण	
तौवम (नवप्रसूदयव)	६९ शण्य (नवप्रलुड श्रीहि)	

[मैत्रायणी व कठ सं.]

[संहितेतर]

अध्याण्डा	११२ तिल्विलक	राजपति
१०५ अन्यतः वृक्षा	११३ त्रिलक्ष	वंशला
१०६ अमला	द्रुम	वकला
१०७ अस्मगंधा	११४ निबुदार	वीरण
आमलक	११५ पलाश	वीरिण
१०८ आश्ववाल	११६ प्रप्रोथ	रज्जुदार
१०९ उशाना	११७ फलवती	सर्पप
एरंड	११८ विव	सेकपर्ण
११० कुश	भुमिपाश	सूक्ष्मक
चिप्लुसा	११९ महावृक्ष	हरिद्रु
१११ ताशीध		

१ ओपधी.- वैदिक वाङ्मयांत उद्भिज्जगत् याचे साधारणपणे दोन भाग केलेले आहेत. एक ओपधि अथवा वीरु 'वनस्पति' आणि दुसरा, वन अथवा वृक्ष 'झाडे'. ओपधि हा शब्द वीरु हा शब्दाशी त्रिरोध दाखविण्याकरितां योजिला आहे आणि त्याचा अर्थ रोगघ्न शक्ति असलेली अथवा मनुष्याला उपयोगी, असा कोणताहि गुण असणारी वनस्पति असा आहे; आणि वीरु हा सर्वसाधारण शब्द झाडेंशुद्धें यांना लावतात. परंतु कधी कधी जेव्हां वीरु हा शब्द ओपधीजवळ असतो, तेव्हां रोगघ्न गुण नसणारी रोपे असा त्याचा अर्थ असतो. रोपामध्ये कोणकोणते गुण असतात, त्याची सूचि उत्तरकालीन संहितांमध्ये दिली आहे. ती अशी:- मूल, तूल, काण्ड, वल्या, पुष्प आणि फळ, याशिवाय झाडांचे आणखी अवयव स्कन्ध; शाखा व पर्ण हे असतात. अथर्ववेदांत स्पष्ट नाहींत तरी विस्तृत असे वनस्पतीचे भाग केले आहेत. पसरणारी (प्रस्तृणतीः), झुडपाळ (स्तथिनी), देंठ व वेष्टन एकच असणारी (एकशृंगा), वेळी (प्रतन्वीः), पुष्कळ देंठ असलेली (अंशुमती), काण्डे असलेली (काण्डिनी), आणि पसरणाऱ्या शाखा असलेली (विशाखाः). ऋग्वेदांतहि वनस्पतींचीं नावे फलिनीः, पुष्पवतीः आणि प्रसूरीः अशा तऱ्हेचीं दिसतात.

२ काश.- हा शब्द ऋग्वेदांत एका ठिकाणी चट्टया वगैरे करण्याकरिता. एक प्रकारचे गवत या अर्थी उपयोगांत आणलेला आहे, परंतु शुद्ध असा पाठ कोणता आहे हे मात्र रोंचला समजत नाही. तैत्तिरीय आरण्यकांतहि हाच अर्थ आहे.

३ किंशुक.- ऋग्वेदांतलि विवाहविषयक सूक्तांत या झाडांचें नांव आलें आहे. याच्या पट्ट्यांनीं विवाहस्थल सुशोभित करांत असत. किंशुक याचा अर्थ पळस असाच मानितात.

४ क्रिया म्यु.- हें एका पाण्यातील रोपाचें नांव असून, ऋग्वेदांतील एका प्रेतसंस्कारविषयक ऋचेंत असें म्हटलें आहे कीं, हीं रोपे प्रेत जाळलें असेल त्या ठिकाणीं उगवतात. रुट व्युत्पत्तीप्रमाणे या शब्दाचा अर्थ 'कांही पाणी असलेलें' असा आहे.

५ कु-अर:- ऋग्वेदांत एका ठिकाणीं शर आणि दुसऱ्या गव- ताच्या जाती, सर्पांनां लपून राहण्याला योग्य स्थानें असतात असें लिहिलें आहे.

६६ अश्ववार
६७ आदार
१०० कुमुक

कुश
१०१ कुमुक
तिल्वक

१०२ पोडुदार
१०३ रोहितक
१०४ वृष

‘क्षुम्प.-’ ऋग्वेदांत ‘क्षुडप’ या अर्थी एके ठिकाणी हा शब्द आला आहे. हे झाड आणि अहिल्लवक (कुन्याचे छत्र, आळंबी) एकच आहेत असे लिहिले आहे.

‘खदिर.-’ म्हणजे खैर. ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत एका कठिण लांकडाच्या झाडाचे नांव म्हणून हा शब्द आला आहे. अश्वत्थ वृक्षाचे रोप या झाडावर आपोआप उगवत असे आणि त्याच्यापासून अश्वत्थती नांवाची लुता उत्पन्न होत असे असे अथर्ववेदांत वर्णन आहे. या लांकडाच्या कठिणपणामुळे खुवा अथवा दर्वा इत्यादि यक्षिय पाने याचीच करीत असत. त्याच ठिकाणी ती दर्वा गायत्रीच्या रसापासून तयार करीत असत असे म्हटले आहे. त्याच्या गाभ्यापासून कात तयार करीत असल्याबद्दल वैदिक वाङ्मयांत आधार सांपडत नाही. या गाभ्याचा (सार) ताईत करण्याकडे उपयोग करीत.

‘वास.-’ ऋग्वेदांत हा शब्द अश्वमेधीय अश्वाला देण्याचे गवत म्हणून आला आहे. अथर्ववेदांत आणि तदुत्तर ग्रंथांत देखील याचा गवत असा अर्थ आहे.

‘तस.-’ या शब्दाचा नेहमीचा संस्कृत भाषेतला अर्थ झाड असा आहे. पण तो वैदिक ग्रंथांत आढळून येत नाही. फक्त ऋग्वेदांत एका ठिकाणी हा शब्द आला आहे व सायणाचार्यांनी त्याचा अर्थ झाड असा केलेला आहे; व तसा तो होतोहि. पण ‘तस्मिन्’ या रूपाचा अर्थ निराळाच करावा लागतो.

‘दभ.-’ ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांत हा शब्द गवताचे नांव म्हणून आला आहे. अथर्ववेदामध्ये याचा उपयोग ‘मन्युशमन’ म्हणून, व केंस कापले जाणे किंवा छाती वडविली जाणे यांवर तोडगा म्हणून सांगितला आहे. याला भूरिमूल (फार मुळे असलेला), सहस्र पर्ण (हजार पाने असलेला) व शतकंद (शंभर कांदे असलेला) अशीं नावे दिली आहेत.

‘दूर्वा.-’ हा शब्द ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत वारंवार आलेला आहे. हे गवत ओलसर जागेंत वाढत असे. ऋग्वेदांत एके ठिकाणी एक उपमा आलेली आहे व तीवरून तिचे तंतु तिच्या कांड्याप्रमाणे आडवेच येतात असा अर्थ निघतो.

‘नद.-’ सरोवरांत वाढणारा वेत या अर्थीने हा शब्द ऋग्वेदामध्ये आलेला आहे व अथर्ववेदांत वार्षिक म्हणजे वर्षाकाली होणारा या अर्थी आला आहे. खिया या वेताच्या चट्या तयार करीत असा उल्लेख अथर्ववेद ६. १३८, ५ येथे आला आहे. याचा उल्लेख इतरत्रहि वारंवार आलेला आहे.

‘पण.-’ हे नांव पलाश याला दिलेले सांपडते. हा शब्द ऋग्वेदामध्ये अश्वत्थ या शब्दावरवर आलेला आहे व अथर्ववेदांत अश्वत्थ व न्यग्रोध या शब्दांवरवरहि आलेला आहे. अथर्ववेदांत असे म्हटले आहे की, ही दोन्ही झाडे अभिचारकर्मांमध्ये यज्ञपानांतल्या अनावार घालण्याच्या झाकाच्या उपयोगी आहेत. या पर्णवृक्षाचा

पळीसारख्या (जुहू) किंवा स्तंभासारख्या अगर सुव्यासारख्या (लहान पळीसारख्या) यज्ञांतल्या वस्तू तयार करण्याचे कामी उपयोग होतो असेहि म्हटले आहे. हा वृक्ष उत्पन्न होण्याचे कारण तैत्तिरीय संहितेत असे दिले आहे की, गायत्री सोम आणीत असतां, तिचे एक पीस गळून पडले व त्यापासून हा वृक्ष निर्माण झाला. या वृक्षाचा इतरत्रहि उल्लेख आलेला आहे. याच्या साली-चाहि (पर्णवल्क) उल्लेख आढळतो.

‘पर्वन्.-’ या शब्दाचा अर्थ वेताच्या गांठी, वनस्पति अगर झाड यांचा सांघा किंवा पेर, अथवा शरीराचा अवयव असा आहे. शिवाय याचा अर्थ विशिष्ट काल-विशेषतः अमावास्या व पौर्णिमा यांचे वेळी महिन्याचे जे विभाग पडतात तो असाहि आहे. गेल्लनरच्या मते सामवेदांतील स्तोत्राचा एक भाग असा या शब्दाचा अर्थ आहे.

‘पवमान.-’ गाळण्यांतून गाळून शुद्ध होणाऱ्या सोमसाला हे नांव वारंवार लावलेले ऋग्वेदांत आढळते. पुढील ग्रंथांत कांही ठिकाणी याचा अर्थ (शुद्ध करणारा) वायु असा आहे.

‘पाकदूर्वा.-’ ऋग्वेदांतील एका ऋचेत किर्यांबु व व्यल्कश ह्या शब्दांवरवर हा शब्द आलेला आहे. ज्या ठिकाणी मृत शरीर दग्ध करण्यांत येते त्या ठिकाणी जां झाडे किंवा ज्या वनस्पती वाढविल्या जात, त्यांपैकीं ही एक होय. हा मंत्र तैत्तिरीय आरण्यकांत किर्यांबु या पाठाने पुनः आलेला आहे. अथर्ववेदामध्ये हा शब्द शांडदूर्वा असा आलेला आहे. पाकदूर्वा हा शब्द सायणाचार्या म्हणतात त्याप्रमाणे परिपक्व दूर्वा असा असावा. शांड दूर्वा याचा अर्थ भाष्यकारांनी निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळा केला आहे. उदाहरणार्थ अंडाकृति मुळ्या असलेले एक प्रकारचे धान्य (येथे शांड असा शब्द न समजतां शांड असा समजला पाहिजे) किंवा लांब पेर असलेले एक प्रकारचे धान्य (वृहदूर्वा) असेहि याला नांव आहे. उलट पक्षी तैत्तिरीय आरण्यकांत टीकाकार या पाकदूर्वा शब्दाचा अर्थ एक प्रकारचे लहान जातीचे तुणधान्य असा करितो.

‘पिप्पल.-’ ऋग्वेदामध्ये दोन ठिकाणी हा शब्द गूढार्थीने आलेला आहे. पण दोन्हीपैकीं एकाहि ठिकाणी पिप्पळाच्या झाडाचे फळ असा याचा अर्थ होत नाही. वृहदारण्यकोपनिषदामध्ये याचा लहान फळ असा सामान्य अर्थ घेण्याची कांही आवश्यकता नाही; पिप्पळाच्या झाडाचे फळ या विशिष्ट अर्थीने संदर्भ चांगला जुळतो; व हाच अर्थ शतपथ ब्राह्मणांतहि अभिप्रेत आहे. अथर्ववेदामध्ये पिप्पळी हे स्त्रीलिंगी रूप आलेले असून अर्धतत्त्वाप्रमाणे जखमांवर इलाज म्हणून तिच्या फळाचा उल्लेख आलेला आहे.

‘पुंडरीक.-’ ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये कमलचे केसर असा या शब्दाचा अर्थ आहे. पंचविंश ब्राह्मणांत (१८. ९, ६) नक्षत्रांच्या प्रकाशाने कमलाचा जन्म होतो असे म्हटले असून अथर्ववेदामध्ये (१०. ८, ४३) कमळाची मनुष्याच्या अंतःकरणाशी तुलना केलेली आहे.

^{१७}पुष्कर.—ऋग्वेदांत आणि तदुत्तर ग्रंथांत याचा अर्थ नील कमल असा आहे. अथर्ववेदांत याच्या गोड परिमलाचा उल्लेख येतो. हे कमल तळ्यांत उगवत असे; व म्हणूनच तळ्यांस पुष्करिणी (कमळें असलेलें) असें नांव पडलें. पुष्करसज या आश्विनांच्या नांवावरून हे फूल शरीरावर अलंकाराप्रमाणें ते धारण करीत असत असें दिसतें. फळीच्या गोल तोंडाला त्याच्या कमळासारख्या आकारावरून पुष्कर म्हणत असावेत असा तर्क होतो. वरील अर्थानें याचा उपयोग ऋग्वेदांत किंवा ऐतरेय ब्राह्मणांत निःसंशय केलेला आहे. निरुक्ताप्रमाणें पुष्कराचा अर्थ 'पाणी' असा असून हा अर्थ शतपथ ब्राह्मणांतहि आढळतो.

^{१८}प्रसू.—ऋग्वेद व तदनंतरच्या ग्रंथांत याचा अर्थ गवताचे किंवा यज्ञाच्या वेळच्या वनस्पतीचे (सोमाचे) कोंब असा आहे.

^{१९}भेषज्.—'इलाज,' 'रोगावर उपचार करणारी वस्तु' या अर्थानें हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांत नेहमीं येतो. हा शब्द अलंकारिक रीतीनें सुद्धां कोठें कोठें उपयोगांत आणला आहे. वनस्पति, पाणी आणि मंत्रतंत्र यांची औपधांमध्ये गणना केली आहे. अथर्ववेदांतील बहुतेक सर्व वैद्यकी म्हणजे अनुकरणमूलक अगर साहस्यमूलक अभिचार आहे, उदाहरणार्थ, काविळीचा पिंवळेपणा पश्यांच्या पिंवळट वर्णांत जावो अशी एके ठिकाणीं प्रार्थना केली आहे. आणखी एके ठिकाणीं तर वेढकाकडून ताप घालविण्याविषयी मंत्र आहे. कारण जलवासी वेढक हा स्वभावतःच अभिशामक असल्यामुळे त्याला ज्वरस्ताप सहज शमवितां येईल असें अग्नि व जल यांतील विरोधावरून समजण्यांत आलें असावे.

^{२०}मुंज.—या शब्दाचा अर्थ एक प्रकारचें तृण असा आहे. मुंज या तृणाची वाढ क्षपात्यानें होते व त्याची उंची सरासरी दहा फूट असते. विपारी प्राण्यांच्या विसाव्याच्या जागा या अर्थानें याचा उल्लेख ऋग्वेदांत इतर तृणांवरोवर आलेला आहे. त्याच वेदांत मुंजतृण हें शुद्ध करण्याचें अर्थातच सोमरस गालण्याचें साधन आहे असें म्हटलें आहे. इतर संहिता आणि ब्राह्मण या ग्रंथांतहि या तृणाचा उल्लेख आलेला आहे. हें तृण पोकर (सुपिर) असून त्याचा उपयोग एसादें उच्च सिंहासन (आसन्दी) विणण्याकडे करीत असत असें शतपथ ब्राह्मणांत म्हटलें आहे.

^{२१}यवस्.—जनावरांकडून खाळें जाणारें आणि आरण्यामीनें जळून जाणारें एक प्रकारचें तृण. वरील अर्थी ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत हा शब्द आला आहे.

^{२२}वनस्पति.—'अरण्यांतला राजा,' याचा मूलचा अर्थ वृक्ष असा असून, खांब, रूपा किंवा काठी हा जो त्या शब्दाचा अर्थ आहे तो नंतरचा आहे. रयाच्या एका भागाला किंवा सर्व रयाला हा शब्द कांहीं ठिकाणीं लाविलेला आहे. लांकडी उखळ (वा. सं. ९. १२) व लांकडी तार्जित (अथ. ६. ८५, १) असाहि या शब्दाचा अर्थ असून, सर्वोत्तम श्रेष्ठ सोमवल्ली असा अर्थ कांहीं ठिकाणीं (ऋ. १. ११, ५) नमिंत आहे.

^{२३}वल्गा.—याचा अर्थ फांदी असा असून, हा शब्द बहुतेकरून शतवल्गा (शंभर फांद्या असलेला), सहस्रवल्गा ('हजार फांद्या असलेला), अशा अर्थानें ऋग्वेदांत येतो; व तो समासांत येतो, अलंकारिक भाषेत हा शब्द संततीला लावलेला आहे.

^{२४}विभीतक—विभीदक.—यांपैकी दुसरा शब्द हें जुनें रूप असून मोठा वृक्ष असा त्याचा अर्थ आहे. या झाडाच्या सकवच फळाचा उपयोग द्यूतांत होत असे. या झाडाच्या लांकडाचा उपयोग यज्ञांतला अग्नि प्रज्वलित करण्याकडे होत असे (तै. सं. २. १, ५, ८).

^{२५}वीरध्.—ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांमध्ये याचा अर्थ वनस्पति असा आहे. ओषधि या शब्दाची तुलना केली तर वीरध् ही इतर वनस्पतीची वाचक आहे. परंतु केव्हां केव्हां या शब्दाचा अर्थ ओषधि असाच असतो.

^{२६}वृक्ष.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये झाड या सामान्य अर्थी हा शब्द आलेला आहे. अथर्ववेदामध्ये (१८. २. २५) याचा अर्थ वृक्ष पोखरून केलेली शव ठेवण्याची पेटी असा आहे. रक्त विमोचन करणाऱ्या झाडांच्या वृक्षिन्हांचा उल्लेख पर्शुस ब्राह्मणांत आला आहे.

^{२७}वेतस्.—ऋग्वेदामध्ये व तदुत्तर ग्रंथांत एका पाण-झाडाचें किंवा तशाच प्रकारच्या एका वेताचें हें नांव आहे. त्याला सोनेरी (हिरण्मय) व अप्रज (पाण्यांत जन्मलेलें) अशीं दोन नांवें आहेत.

^{२८}वतति.—ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत याचा अर्थ सरपटणारी वनस्पति असा आहे.

^{२९}शर.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये हें एक प्रकारच्या वेताचें नांव आहे. वाण करण्याकडे होणारा या वेताचा उपयोग आणि त्याचा वांस्त्राचा घर्मे अशा दोहोंचा उल्लेख अथर्ववेदांत स्पष्टपणें आलेला आहे.

^{३०}शल्मलि.—हें एका 'रेशमी कापडाच्या' (उ०—शल्मलिया-मलवारिका) झाडाचें नांव आहे. याचें फळ विपारी आहे असें ऋग्वेदांत म्हटलें आहे. पण ज्या गाडीमधून नवऱ्या मुलीची मिरवणूक निघत असे ती गाडी या वृक्षाच्या लांकडाची वनशांत असत. हें झाड सर्व वृक्षांत उंच आहे असें याचें वर्णन आलेलें आहे.

^{३१}शाखा.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये झाडाची शाखा असा या शब्दाचा अर्थ आहे. शाखा या अर्थानें 'वया' हा शब्द ऋग्वेदामध्ये अधिक वेळां आलेला आहे.

^{३२}गस.—ऋग्वेदामध्ये याचा अर्थ वनस्पति किंवा तृण असा आहे. हा शब्द सोमवल्ली व बर्हि यांना लावलेला आहे.

^{३३}सैर्य.—कांठकांनीं पीटिलेल्या एक प्रकारच्या गंवताचें नांव म्हणून हा शब्द ऋग्वेदामध्ये आलेला आहे.

^{३६} सोम.- ही एक प्रसिद्ध वल्ली असून तिच्यापासून वैदिक काळी सोमरस काढीत असत. या सोमरसाचे इतके महत्त्व आहे की, ऋग्वेदाचे एक संघर्ष मंडळ व इतर मंडळांतील सहा सूक्ते या सोमवल्लीवर लिहिली आहेत. तथापि या सोमवल्लीबद्दल प्रत्यक्ष माहिती फारच थोडी उपलब्ध आहे. या वल्लीच्या फांद्या पिंगट (वधु), तांबड्या वर्णाच्या (अरुण) किंवा पिवळट (हरित) अशा आहेत, हिलेब्रेट म्हणतो त्याप्रमाणे नैवाशाख हे विशेषण जर सोमवल्लीला लावले तर त्या वल्लीच्या फांद्या खाली लोंवतात असे म्हटले पाहिजे. या वल्लीच्या अंकुराला 'अंशु' असे नांव आहे व सर्व वल्लीला 'अंधस्' हे नांव असून त्याचा अर्थ रस असाही होतो. पर्वत म्हणजे त्या वल्लीचे पेर होय. 'क्षिप्' (वोट) हे अंकुरांना नांव आहे. यावरून हे अंकुर वोटंप्रमाणे असावेत असे दिसते. क्षणा व वाण हे शब्दहि अंकुरालाच लावीत असत. याचे वेंट वाटोळे नसून त्यास शिरा असत याबद्दल थोडासा पुरावा आहे. ही वल्ली डोंगरावर होत असे सूजवत् पर्वताची या सोमवल्लीबद्दल विशेष ख्याति होती. या सर्व उल्लेखांवरून ही वल्ली कोणती हे निश्चयाने सांगता येत नाही. काही लोकांच्या मताने हिला लॅटिनमध्ये सारकोस्तेमा व्हिभिनेल किंवा अस्फेपिअस ऑसिडा असे म्हणता येईल. हिला पहिले नांवच अधिक शोभेल असे रोंथचे मत आहे. वेंटच्या मताने अफगाणिस्तानातील द्राक्षाची वेल म्हणजेच सोमवल्ली होय. राईसच्या मताने ऊस हीच सोमवल्ली असावी. मॅक्सम्यूर व राजेंद्रलाल मित्र यांच्या मताने बीअर नांवाच्या दारूमध्ये हा रस टाकला जाई असे आहे. म्हणजे, ज्याला ईप्रजीत हॉप् म्हणतात येईल त्याचाच सोमवल्ली हा एक प्रकार असावा. द्राक्षाची वेल किंवा ईप्रजी हॉप् या दोन्हीहि सोमवल्ली नव्हत असे हिलेब्रेट म्हणतो. तेव्हा ही वल्ली आतां नवी ओळखणे एकंदरीत दुरापास्तच आहे. ही वल्ली कुठल्यापूर्वी ती विकत घेत असत असे यजुर्वेद संहितेत म्हटले आहे. हिलेब्रेटचे मताने ही वल्ली ऋग्वेदकाळी सुद्धा लोकांकडून विकत घेतली जात असे असे आहे. ही डोंगरावर वाढत असे व ती सामान्य माणसांना दुष्प्राप्य असे. कदाचित् एखाद्या विशिष्ट जातीच्या लोकांच्या किंवा राजाच्या ताब्यांत ही वल्ली असावी व हे लोक म्हणजे कांढर असावेत. वस्तुस्थिति अशी आहे की, हा (सोमवल्ली विकत घेण्याचा) विधि करणे म्हणजे गंधर्वांपासून सोमवल्ली मिळवणे होय व ही जी वल्ली मिळवावयाची क्रिया, तिचे यज्ञरूपाचे अनुकरण करणे होय; आणि हेच अनुकरण नाटकाच्या अनेक मूळपैकी एक आहे (?) खरी वल्ली मिळण्याची अवघण असल्यामुळे (कारण ती फार दूर डोंगरावर असे) त्या वल्लीच्या बदली इतर वल्लींना उपयोग करावा असे ब्राह्मण ग्रंथांत म्हटलेले आहे. ही वल्ली प्रथम दगडांनी किंवा उखळांत कुटून (उखळाचा उल्लेख फक्त ऋग्वेदांतच आढळतो) मग तिचा रस काढीत असत. दगडांनी कुठल्याची चाल ऋग्वेदकाळी नेहमीची म्हणून वर्णिलेली आहे. या दगडांना प्रावत् किंवा अद्रि अशी नावे होती. व ते दगड हातांत धरीत, ही वल्ली जवळ जवळ ठेवलेल्या दोन अधिपवण फलकांवर ठेवीत; व सागाहून प्रचारांत आलेल्या

विधीप्रमाणे खाली एक खळगा खणीत व त्यावर फळ्या ठेवून त्यावर कुटीत. त्यामुळे ती कुटतांना कुटावयाचे वेळी मोठा आवाज निघे व त्याचा हेतु आसपासच्या राक्षसांची पोडा होऊ नये हा असे. ही वल्ली चर्मावर व वेदीवर ठेवीत. सध्याच्या प्रयोगांत ही वल्ली वेदीवर ठेवीत नाहीत. या वेदीला काही ठिकाणी धिपणा असे नांव दिले आहे. कधी कधी दगडाच्या ऐवजी उखळ व मुसळ यांचा उपयोग करीत. ही चाल इराणी लोकांकडून घेतली असून ऋग्वेदोत्तर काळांत प्रचारांत नव्हती. देवाला ज्या भांड्यांतून सोम अर्पण करीत त्याला चमू हे नांव असे. ज्या भांड्यांतून पुरोहित सोमरस पीत त्यांना कला व चमस अशी नावे होती. कधी कधी चमू म्हणजे उखळ व मुसळ असाहि अर्थ होई. सोमपात्राला चमू म्हणण्याचे कारण कदाचित् त्याचा उखळाप्रमाणे आकार होता हे असावे. ज्या चर्मावर सोमवल्लीच्या कांड्या ठेवीत त्याला त्वच् किंवा गोचर्म असे नांव आहे. कोश, रुधस्य, दु, वन व द्रोण हीं सर्व सोमपात्रांची नावे आहेत व खुबा याचा अर्थ लंकडी पळी असा आहे. या वटींतून जास्ती रस बाहेर यावा म्हणून तिजवर पाणी शिंपात असत. ऋग्वेदकाळी ही सोमवल्ली कोणत्या प्रकाराने दावून तिचा रस कसा काढीत याविषयी सविस्तर माहिती उपलब्ध नाही. गाळण्यांतून (पवित्र) गाळून तो रस शुद्ध करीत असत. या सर्व रसांत इतर रसांची मिसळ न करता तो इंद्राला व वायूला अर्पण करीत. पण कण लोकांना हा प्रघात टाकून दिला होता. या रसाची वधु, हरित्, अरुण, सुगंधि अशी सामान्यपणे वर्णने आलेली आहेत. सोमरसामध्ये दूध (गवाशिर), दहि (दध्याशिर) व धान्य (यवाशिर) यांचे मिश्रण करीत. या मिश्रणाचे वर्णन लक्षणेने अत्क (चिलखत), वत्त्र किंवा वासत्, अमिथ्री, रूप, श्री, रस, प्रेयस् (विपुल) व कदाचित् नभस्, सुगंध या शब्दांनी उल्लेखिलेले आहे. तीव्र या विशेषणावरून हे मिश्रण झाल्यावर जो तिखट वास येई त्याचा बोध होतो. रस काढून घेतलेल्या सोमवल्लीच्या काटकांना कृजीप असे म्हणत. ऋग्वेदांतील काही स्थळांवरून असा भास होतो, की, सोमरसांत मध मिसळीत असत. कदाचित् "कोशं मधुशुतं" (ज्यापासून मध गळतो आहे असे भांडे) याचा दोहोर्च मिश्रण करण्याकरिता उपयोग होत असे. या सोमरसांत मुरा मिसळीत की नाही याबद्दल निश्चित सांगता येत नाही. दिवसांतून तीन वेळ सोमाचा रस काढीत. अवेस्तामध्ये दोन वेळ रस काढण्याची चाल होती असे दिसते. सार्यकाळी कृभूकरिता, मध्यान्ही इन्द्राकरिता व सकाळी अग्नीकरिता सोमसवन करीत. पण इतर देवतांनाहि या प्रसंगां सोमाच्या आहुती देत. सोमरस विणारे व तो न विणारे यांच्यातील सूक्ष्म भेद संहिता ग्रंथांत दाखविले आहेत. ज्या ठिकाणी सोमवल्लीचा खप होत असे ती ठिकाणे म्हणजे आर्जक, पस्त्यावत्, शयणावत्, मुरोमा, पंचजनांचा देश वगैरे होत. सोमरसपान केल्यावर अंगांत जी तरतरी येई तिचे उल्लेख अनेक वेळा आलेले आहेत. दुसऱ्या एखाद्या उन्मादक पेयाप्रमाणे सोमरस लोकप्रिय होता की नाही हे सांगणे कठिण आहे. याचा

लोकप्रियतेबद्दल जो पुरावा आहे तो थोडा असून खात्रीलायक नाही. मै. सं. ४. ७, ४ मध्ये निव्वळ सोमसावदल नापसंती व्यक्त केली आहे. खऱ्या सोमवल्लीच्या अभावी इतर वल्लीचा उपयोग केल्यामुळे इतर रसांचे मिश्रण करावे असे कण्व आग्रहाने सांगतात असे जे हिलेनॅट म्हणतो ते त्याचे म्हणणे यथार्थ असावे. श. भा. ४. १, २, ६ येथील वर्णनावरून वैद्यक पुस्तकांत या वल्लीचा वाईट वास येतो असे जे म्हटले आहे ते खरे ठरते. पण वैदिक काळाची सोमवल्ली व या वैद्यक ग्रंथांत उघेविलेली वल्ली या निरभिराख्या असू शकतील. हा वाईट वास येण्याचे कारण सोमवल्लीच्या ऐवजी दुसरी वल्ली उपयोगांत आणली गेली असेल अगर खरी सोमवल्ली टांबून आणल्यामुळे जुनी होऊन कुजली जात असेल, हे असावे. ऋ. ८. १८, ३०; २३, १४; ६६, १२; व विशेषतः ७. ३३, २ या ठिकाणी असे वर्णन आले आहे की, वसिष्ठ लोकार्णां पाशयुत्र वायताच्या सोमयज्ञांतून इंद्राला सुदासा-कडे नेले, अवेस्तिक कालांत तिचे तसेच महत्त्व वर्णिले आहे. पण या सोमपानाने उपाच्यायानाहि तसेच मुख मिळते असेहि म्हटले आहे (ऋ. १. ११. १३; ८. २, १२; १०. १६७. ३). या पानामुळे रोग उत्पन्न होतो याबद्दल अनेक उल्लेख आहेत (मै. सं. २. १. १३ इत्यादि). इंद्राप्रमाणे सोमरस ओकून टाकल्याने जे पाप उत्पन्न होई त्याची निष्कृति करण्याकरिता सौत्रामणी नामक एका यागाची योजना होती (तै. सं. २. ३, २; ५, ६ श. भा. ५. ५, ४, ९; १२. ७, १, ११). या यागाचे नांव अथर्व. ७. ३, २ मध्ये अगोदरच आले आहे; व हा यागहि निःसंशय जुना आहे. या वनस्पतीचे सद्याचे परंपरागत रूप ठरले आहे त्याला ही गोष्ट अनुकूल आहे. कारण मॅक्समुलरने उद्धृत केलेल्या वैद्यकी गुणासर्व्वी उल्लेखांत ओकारी येण्याचा धर्म उल्लेखित आहे.

३३. स्मंदन.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी एक प्रकारचा वृक्ष असा याचा अर्थ आहे. रॉयचे मताने हा शब्द स्मंदन असा असून तो रथ या अर्थाने असावा.

३४. स्वधिति.—से पी. कौशाप्रमाणे या शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदामध्ये काही ठिकाणी 'कडिग लांकडाचे मोठे झाड' असा आहे. हा अर्थ शक्य दिसतो.

३५. हरस्.—रॉयचे मताप्रमाणे ऋग्वेदामध्ये तीन ठिकाणी सोमाच्या गाळणीचा भाग असा या शब्दाचा अर्थ आहे व तो संभवनीय आहे. पण गेल्टनेरच्या मताप्रमाणे याचा अर्थ अडथळा असा आहे.

३६. दुधु.—पहिल्या प्रथम तैत्तिरीय संहितेत आणि अथर्ववेद व उत्तर संहिता यांत हा शब्द ऊंस या अर्थी योजिला आहे. तो आपोआप अथवा मशागत करून उगवत होता हे तेथील संदर्भावरून कळत नाही.

३७. करीर.—पर्णहीन झुडुपाचे किंवा त्याच्या फळाचे हे नांव पहिल्यानेच तैत्तिरीय संहितेत आले आहे.

३८. कर्मथ.—तैत्तिरीय संहिता, मैत्रायणी संहिता, आणि शतपथ ब्राह्मण यांत नेहमी एका झाडाचे हे नांव आलेले आहे.

३९. कूचे.—तैत्तिरीय संहिता आणि नंतरच्या ग्रंथांत आसनाकरिता एक गवताची मुष्टि (जुटी) या अर्था हा शब्द उपयोगांत आला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत एका ठिकाणी सुवर्णकूचेहि आला आहे. यावरूनच मराठींत कुंचली असा शब्द आला असावा.

४०. कल.—कुचल अथवा वदरीफळ, आणि कल हे एकच असून दूध विरजण्याकडे याचा उपयोग करीत असे तैत्तिरीय संहितेत म्हटले आहे.

४१. गवीधुका, गवेधुका.—गवताच्या जातीचे नांव. गावीधुका आणि गवेधुका ही विशेषणरूपेहि आहेत. ते तांदळाबरोबर (गवीधुका-यगांगू) अथवा जवाबरोबर (गवेधुकासक्तवः) कांजी करण्याकरिता शिजवीत असत.

४२. निर्यास.—याचा झाडाचा चिक असा अर्थ आहे. तैत्तिरीय संहितेत (२. १, ५, ४) याच्या रक्तावर्णावरून हे निषिद्ध अन्न मानलेले आहे.

४३. पिजूल.—तृणांकुर किंवा विशेषतः दर्भ याच्या जुड्या असा याचा अर्थ आहे. हा शब्द तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण या ग्रंथांत सांपडतो.

४४. पुंजील.—तैत्तिरीय संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण यामध्ये गवताची लहान पेंडी या अर्थाने व पिंजळाचा पयोय म्हणून हा शब्द आलेला आहे.

४५. वल्वज.—हे एक प्रकारच्या गवताचे नांव आहे. याचा अथर्ववेदांत उल्लेख येतो. हे गुराडोरांच्या मलमूत्रापासून उत्पन्न होते असे यजुर्वेदसंहितेत म्हटले आहे. याचा बहिस् सारखा किंवा जळण म्हणून उपयोग करीत असे आढळते. ऋग्वेदांत दानस्तुतींत याच्या सोपल्या किंवा इतर वस्तू तयार होत असा उल्लेख आढळतो.

४६. विल्व.—हे एका प्रकारच्या कडींग फळाच्या झाडाचे (बेल) नांव आहे. याचा निर्देश ब्राह्मणांत आणि अथर्ववेदांत केला आहे. तेथे अत्यंत महत्त्वाच्या फळाचा उल्लेख येतो. तैत्तिरीय संहितेत व ब्राह्मण ग्रंथांत यज्ञांत दिल्या जाणाऱ्या वलीस बांधण्याकरिता कधी कधी विल्व वृक्षाचा स्तंभ (यूप) करीत असत असे म्हटले आहे. शांखायन आरण्यकांत विल्व वृक्षाच्या ताडताच्या स्तुतीपर मंत्र आहे.

४७. विकंकत.—उत्तरकाळीन संहिता ग्रंथांत व ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द एका झाडाचे नांव म्हणून आलेला आहे. काही विशिष्ट यागांत अग्नि प्रदीप्त करण्याकडे या लांकडाचा उपयोग करीत असत.

४८. सुगंधितेज्व.—उत्तरकाळीन संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत एक प्रकारचे सुगंधी गवत असा याचा अर्थ आहे.

उत्पन्न केलेला अग्नि वेदीवर ठेवतांना तो पेटण्यासाठी याचा उपयोग करीत असत.

^{१३} स्तं व.—अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांमध्ये गवताचा किंवा कोठल्याहि तऱ्हेचा झुपका अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

^{१४} अजशृंगी.—(वकऱ्याचें शिंग) याची भाष्यकारांनीं विषाग्नि याचरोबर तुलना केली आहे. याची अथर्ववेदांत राक्षसत्र अशी ख्याति आहे. याचें दुसरें नांव अराटकी हें आहे. वेवर असें सुचवितो कीं हा शब्द 'प्रोसोपिस् स्पिसि जिर्' किंवा 'मिमोसा अँकोमा' या अर्थी असावा.

^{१५} अपामागै.—आमैचारामध्ये औषधाकडे मुख्यत्वेकरून क्षेपित्य रोगाला या झाडाचा वारंवार उपयोग करितात. अथर्ववेदांत त्याचें "परत येणारें" असें वर्णन आहे असें रांध आणि क्षिमेर यांचें मत आहे. कारण त्याचें कांटे उलटे असतात (विहृदनेहि हेंच मत आहे.) अथवा योजकाच्या अंगावरच परत तो मंत्र या औषधीच्या योगानें फिरतो म्हणून हा अर्थ असावा असें ब्लूमफील्डचें मत आहे. या वनस्पतीचे कांटे उलटे असतात म्हणूनच ती मंत्र उलटविण्याकरितां उपयोगांत आणीत असत असें दिसतें.

^{१६} अमूल.—(मूल रहित.) वाणांनां विषारी करण्याकरितां या झाडाचा उपयोग करीत असत असें अथर्ववेद म्हणतो. तथापि 'जंगम मालमत्ता' असा अर्थ ब्लूमफील्ड करतो.

^{१७} अराटकी.—अथर्ववेदांत या झाडाचें एकदांच वर्णन आलें आहे. आणि बहुतकरून अजशृंगी आणि हें झाड एकच असावें, असें वाटतें.

^{१८} अरुन्धती.—अथर्ववेदांत पुष्कळशा मंत्रांत घाव किंवा आघात वरें करणारें, ताप घालविणारें आणि गाईनां दूध उत्पन्न करणारें असें या झाडाचें वर्णन आहे. ही वनस्पति बहुधा रूक्ष, अश्वत्थ, न्यग्रोध, आणि पर्ण अशा झाडांच्या आश्रयानें राहात असते. हिचा रंग सेनेरी आणि दंठ केंसाळ (हिरण्यवर्णालोमश वक्षणाच) असे. हिला सिलाची देखील म्हणत आणि लाक्षा बहुतकरून हीपासून तयार होत असली पाहिजे.

^{१९} अर्क.—अथर्ववेदांतील एका मंत्रांत अर्क हें एका झाडाचें नांव आहे असें आढळतें. आधुनिक संस्कृतांत हा शब्द मराठींतील रुद्र या अर्थानें येतो.

^{२०} अलसा ला.—अथर्ववेदांतील एका मंत्रांत हा शब्द धान्यलता अशा अर्थी योजिला आहे.

^{२१} अलाबु.—दूधमोपळां, अथर्ववेदांत त्याचा भांड्यासारखा उपयोग करीत असत असा उल्लेख आहे.

^{२२} अवका.—अथर्ववेद आणि तदुत्तर संहिता आणि ब्राह्मणें तें हें एक पाण्यातलें झाड आहे असा उल्लेख आहे. गन्धर्व याचा

उपयोग खाण्याकडे करीत, त्याचें नंतरचें नांव शैवल असून तें आणि शीपाल हीं एकच होत.

^{२३} अश्वत्थ.—भरतखंडांतील झाडांपैकीं मोठें झाड. याला पिंपळ म्हणतात. ऋग्वेदांत (१. १३५, ८; १०. ९७, ५) या झाडापासून जहाजें करितात असा उल्लेख आहे, (ही नुसती कल्पना आहे. मूळांत तसा स्पष्ट उल्लेख नाही.) आणि तदनंतरच्या ग्रंथांत त्या झाडाचा वारंवार उल्लेख आलेला आहे. हीं लांकूडें एकमेकांवर घासून विस्तव काढीत असत; त्यांत वरचें लांकूड पिंपळाचें आणि खालचें शमीचें असे. कचिद स्थली हीं झाडें दुसऱ्या झाडांच्या—मुख्यत्वेकरून खदिराच्या—फाद्यांवर वाढतात. आणि त्या झाडांचा नाश करितात; म्हणून त्यांना 'नाश करणारा' (वैबाध) असें म्हणतात. याचीं फळे गोड असून पक्षी त्यांचें भक्षण करितात. या झाडांखालीं ईश्वर वास करितो अशी समजूत आहे. हा वृक्ष आणि न्यग्रोध यांना 'शिखण्डिन' असें म्हणतात.

^{२४} आण्डीक.—अथर्ववेदांत हा शब्द भक्षणीय वनस्पति म्हणून आलेला आहे. फलें अथवा पानें अंडाकृति किंवा कमळाच्या आकारासारखीं असतात.

^{२५} आल.—अथर्ववेदांत या शब्दाचा अर्थ 'गवत' असावा. सायणांच्या मताप्रमाणें सस्यवल्ली असा अर्थ असणाऱ्या अलसाला, सिलांजाला व नीलागलसाल या तीन शब्दांचा हा अवयव आहे. विहृदने म्हणतो कीं या शब्दांनां एकादा विवक्षित अर्थ देतां येत नाही.

^{२६} इट.—अथर्ववेदांत हा शब्द दोन वेळां आलेला आहे. पहिल्या उतान्यांत याचा अर्थ वर्षामध्ये नाश पावणारा ल्हवला आणि दुसऱ्यांत घराचें गवताचें काम, असा केला आहे.

^{२७} इषीका.—'गवताचें किंवा वोरुचें काण्ड.' अथर्ववेद आणि त्यानंतरचे ग्रंथ यांत 'अशक्तपणा, नाशितपणा, ऋितुलपणा' या अर्थी हा शब्द वारंवार योजिला आहे. शांखायन आरण्यकांत गाईच्या गोठ्याच्या अर्गलेला जी खीळ असते त्या अर्थी हा योजिला आहे (अगलेपीके). शतपथ ब्राह्मणांत 'इषीकांनीं भरलेलें शूर्प' असा उल्लेख आहे.

^{२८} उदुम्बर.—ऋग्वेदांत जरी हें नांव नाहीं तथापि अथर्ववेद आणि त्यानंतर हें नांव आढळतें. कोणच्याहि धर्मविधीत याच्या समिवांचा उपयोग करीत असत. यूप आणि दर्वा यांचीच करीत असत आणि उदुम्बराच्या ताईतांचा देखील उल्लेख आहे. त्याचें लांकूड—दुसऱ्या अश्वत्थ, न्यग्रोध, आणि रूक्ष वगैरेप्रमाणें—यज्ञामध्ये उपयोग करण्याला योग्य आहे असें मानीत असत. ऐतरेय ब्राह्मणांत त्याचीं फळे गोड असल्याकारणानें त्या फळांनां 'मधु' म्हटलें आहे. यास वर्षांतून तीन वेळां पाड लागतो असाहि उल्लेख आहे. पंचविंश ब्राह्मणांत उदुम्बरच्या जंगलाचाहि निर्देश आहे.

६० कुसुद.- अथर्ववेदांत एका ठिकाणी दुसऱ्या क्रियेक पाण-रोपामध्ये या रोपाचेंहि नांव आहे. हें रोप म्हणजे पांडरें कमळच असलें पाहिजे आणि हें नांव वेदोत्तर संस्कृतांत विशेष आढळतें.

६० कृ दी.- कांहीं प्रतीत कृती असा पाठ आढळतो. अथर्ववेद आणि कौशिक सूत्रांत याची उहाळी, (जीवांनं पुन्हा शरीरांत प्रवेश करूं नये म्हणून) शवाला बांधीत, असें विधान आहे. भाष्यकार, बदरी आणि हें झाड एकच आहे असें म्हणतो.

६० जी वन्त.-अथर्ववेदामध्ये एका मंत्रांत याचा अर्थ एखादी वनस्पति असा असावा असें वाटतें. जीवन्त याच्यावद्दल जीवळ असा शोध जो व्हिटने व रॉथ यांना घातलेला आहे, तो अस-मर्थनीय वाटतो.

६० ताज द्भंग.- (सहज मोडलेलें) हा शब्द अथर्ववेदामध्ये एखाद्या वृक्षाचें किंवा वनस्पतीचें नांव म्हणून आलेला आहे. कौशिक सूत्रामध्ये हा समास असा गणला आहे व त्या सूत्रावरील भाष्यकाराचे मतें हा एरंड वृक्ष असावा. व्हिटनेच्या मतें हे शब्द निराळे आहेत व त्यांचा अर्थ ' भांगेप्रमाणें ते चटकन (ताजद्) मोडत ' असा तो आपल्या पुस्तकांतील उताऱ्यांत देतो.

६० त्रा य मा ण.-अथर्ववेदामध्ये 'एका अपरिचित झाडाचें हें नांव आहे. हा शब्द बहुतकटन नुसतें विशेषण असावें व रक्षण करणारा हा त्याचा अर्थ आहे. पण हा अर्थ स्वरामुळें स्वीकारतां येत नाहीं.

६० ध व.-अथर्ववेदामध्ये वृक्ष, अश्वथ व खादिर या झाडांच्या नांवाबरोबर उल्लेखिलेले हें एका वृक्षाचें नांव आहे. धव म्हणजे मनुष्य हें नांव निवृत्ताचे अगोदर आलेलें नाहीं. विधवा या शब्दा-मुळेच धव या शब्दाला अस्तित्व आहे. विधवा या शब्दाची व्युत्पत्ति नवऱ्याविरहित अशी चुकीची (?) केलेली आहे.

६० नलद.- ' जवामांसी नांवाची सुगंधी वनस्पति ' असा याचा अर्थ असून हा शब्द अथर्ववेद, ऐतरेय, व शांखायन आरण्यकांत आलेला आहे (या आरण्यकांत असेंहि म्हटलें आहे कीं, हिचा उपयोग मालेकरितां होतो). सूत्रग्रंथांतहि हा शब्द आलेला आहे. अथर्ववेदामध्ये नलदी हा लालिंगी शब्द आलेला आहे व तो अष्टरांवद्दल आलेला आहे.

६० नीलागलसाला.- अथर्ववेदाच्या पैप्पलाद संहितेमध्ये नीलाकलसाला हा पाठ असून भाष्यकाराचे मताप्रमाणें अथर्ववेदामध्ये धान्यलता अशा अर्थानें हा शब्द आलेला असावा.

६० न्यग्रोध.- ' खाली खाली वाटणारे झाड. ' हें आपल्या फांया जमीनीत रोवून नवीन घुंघे वनविण्यावद्दल प्रसिद्ध आहे. ऋग्वेदामध्ये जरी या वृक्षाचें नांव आलेलें नाहीं तरी पिथेल्लें एका सूक्तावद्दल (त्यांत न्यग्रोधाचीं सर्व लक्षणे आलीं आहेत) सिद्ध केल्याप्रमाणें हा वृक्ष त्या कालीं लोकांस ठाऊक असला

पाहिजे. या वृक्षाचा उल्लेख अथर्ववेद व मागाहूनचें वाङ्मय यांत आलेला आहे. यज्ञांतील पात्रें याच्याच लांकडाचीं बनविलेलीं असत; हत्त्रीच्याप्रमाणें पूर्वी सुद्धां या झाडाचें महत्त्व फार असावें. याच्याच जातीतील अश्वथ वृक्षाचा उल्लेख अथर्ववेदांत अगोदरच आलेला आहे.

६० न्यस्तिका.- अथर्ववेदामध्ये एक प्रकारची वनस्पति असा याचा अर्थ आहे. भाष्यकार या वनस्पतीला शंखपुष्पिका असेंहि म्हणतात.

६० परुपू.- अथर्ववेदामध्ये (८, ८, ४) याचा अर्थ वेत व शांखायन श्रौतसूत्रा (१९, २२, २०) मध्ये वाण असा आहे.

६० पाठा.- अथर्ववेदामध्ये व कौशिक सूत्रांत हें नांव आलेलें आहे. भाष्यकाराचे मतानें ही वनस्पति व मागाहून प्रसिद्धीस आलेली पाठा वनस्पति दोन्ही एकच होत. या वनस्पतीचा पूर्वी ओपवि म्हणून वराच उपयोग होत असे. व रॉथचे मतानें ह्मणहि तसा उपयोग होतो. हा शब्द पाठा असाच समजणें इष्ट आहे.

६० पीलु.- कटुतरें ज्या झाडाच्या फळावर उपजीविका करतात त्या झाडाचें हें नांव अथर्ववेदामध्ये आलेलें आहे (कदाचित् हें अक्रोडाचें झाड असावें).

६० पूतिरज्जू.- रॉथच्या मताप्रमाणें हें अथर्ववेदांत एका अप्रसिद्ध वल्लीच्या जातीचें नांव आलें आहे. कौशिक सूत्रांत याचा " सडकी, कुजकी दोरी " या अर्थानें उपयोग केला आहे. परंतु याचा अर्थ साप असा असावा असें लुडविग् सुचवितो.

६० पूतुदु.- अथर्ववेदांत व यजुर्वेद संहितेत हें देवदाराचें दुसरें नांव आहे. कौशिकसूत्रांत याचें पूर्णरूप पूतुदाह असें आहे.

६० पुश्रिपर्णी.- (टिपके असलेले चित्राविचित्र पान) हें एका वल्लीचें नांव अथर्ववेदाच्या एका ऋचेंत आलें आहे. ऋष नांवाच्या गर्भपात करणाऱ्या दुष्ट लोकांपासून संरक्षण करण्याच्या कामीं ही वल्ली उपयोगी पडे. ही शतपथब्राह्मणांत सुद्धां आली, आहे. सेंटपीटर्सवर्गच्या कोशांत ' हर्मिओनिटिस कार्डिकोलिया ' म्हणून तिला म्हटलें आहे. परंतु रॉथ आपल्या पुढील लेखांत असें म्हणतो कीं जिला लक्ष्मणा म्हणतात तीच ही वल्ली होय; आणि इचा उपयोग वांझपणा दूर करण्याकडे होत असे. एका भाष्यकाराच्या मतानें, (त्यानें कात्यायन श्रौतसूत्रांत म्हटल्या-प्रमाणें) ' गिलसाइन डेविलिस ' असें म्हणण्याचाच येंथें उद्देश असावा.

६० उक्ष.- हें वीचिपर्णयुक्त उंबराच्या जातीच्या एका झाडाचें नांव आहे. हें सुंदर आणि उंच झाड असून याला पांडरी लहान फळें येतात. याचा उल्लेख अथर्ववेद आणि तैत्तिरीय संहिता यांतून न्यग्रोध आणि पर्ण यांच्याबरोबर आलेला आहे. व्युत्पत्ति

याचें प्रक्ष असें रूपांतर तैत्तिरीय संहितेंत आलें आहे. याचा ब्राह्मण ग्रंथांतहि उल्लेख येतो.

९८ भृग.- 'भृग' याचा उल्लेख अथर्ववेदांत येतो. ऋग्वेदांत (९. ६१, १३) हें सोमाचें विशेषण म्हणून आलें आहे. व त्याठिकाणीं त्याचा बहुधा अर्थ 'मादक' असा आहे. व तोच अर्थ आतां भांगेचा विशेष म्हणून समजतात.

९९ मधुघ.- मधुवेल हें एका मधुर-गोड-अशा एका वेलीचें नांव अथर्ववेदांत आलें आहे. याच्या रूपावद्दल बराच संशय आहे. कारण पुष्कळ जुन्या हस्तलिखितांतून मधुघ हा शब्द आला आहे.

१०० रजनी.- हा शब्द अथर्ववेदाच्या एका उताऱ्यांत सांपडतो; तेथें त्याचा अर्थ एक प्रकारचें रोपडें असा आहे. बहुधा हा अर्थ त्याच्या धातुर्थापासून निघाला आहे (रंज् = रंजविणें). हें रोपडें कोणतें हें नक्की ठरवितां येत नाहीं.

१०१ वानस्पत्य.- अथर्ववेदांत एक दोन ठिकाणीं हा शब्द पुल्लिगी, लहान वृक्ष अशा अर्थी आलेला आहे. इतर ठिकाणीं नपुंसकलिगी याचा अर्थ वृक्ष (वनस्पतीचें) फळ असा होतो.

१०२ विषाणका.- अथर्ववेदामध्ये एका वनस्पतीचें हें नांव आहे. व्हडमफील्डचे मतें या शब्दाचा अर्थ नुसतें शिंग असा आहे. वातीकार नांवाच्या रोगावर इलाज म्हणून याचा उपयोग होतो. या रोगाचें निश्चित स्वरूप समजत नाहीं. क्षिमेरचें मत असें आहे कीं, क्षतांमुळे हा रोग उत्पन्न होतो व क्षिमेर या शब्दाशीं ध-वात (इजा न झालेला) या ऋग्वेदांतील विशेषणाची तुलना करतो. पण व्हडमफील्डचें असें मत आहे कीं, शरीरांतल्या वाता-मुळे हा रोग उत्पन्न होतो.

१०३ विहल्ल.- अथर्ववेदामध्ये एका वनस्पतीचें हें नांव आहे. विहल्ल व विहल्ल असे याच शब्दाचे दुसरे पर्याय आहेत.

१०४ शफक.- अथर्ववेदामध्ये एका वनस्पतीचें हें नांव आलेलें आहे. हें नांव आपस्तंब श्रौतसूत्रांतहि आलेलें आहे व त्या ठिकाणीं त्याचा अर्थ खाण्यालायक फळ किंवा पाण्यांत वाडणारी वनस्पति असा आहे. कदाचित् हें पाण्यांत वाडणारें एखादें फळ असेल. याला शफक नांव पडण्याचें कारण त्याच्या पानांचा आकार खुरा (शफा) प्रमाणें असतो.

१०५ शमी.- अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यामध्ये एका वृक्षाचें हें नांव आलेलें आहे. अथर्ववेदामध्ये केंसाला अपायकारक, मद उत्पन्न करणारे व हंदा पानांचें असें याचें वर्णन आलेलें आहे. हे गुण ज्याला ईंग्रजीत 'प्रोसेपिस सिसिजिरा' किंवा 'मिमोसा सुमा' म्हणतात त्यांत दिसून येत नाहींत. शमीच्या लाकडां-पासून यज्ञांतला अग्नि उत्पन्न करण्याकरितां ज्या अरणीचा उपयोग होत असे त्या अरणीच्या खालचा भाग शमीचा वनवीत व बरचा भाग अश्वत्थाच्या लांकडापासून तयार करीत. या शमीच्या फळांला शमीयान्य असें नांव आहे.

१०६ सह.- अथर्ववेदामध्ये रॉथचे मतानें हें एका वनस्पतीचें नांव आहे. पण व्हडमफील्डच्या मतानें हा शब्द नुसतें विशेषण असून त्याचा अर्थ प्रबल असा आहे.

१०७ शिलांजाल.- माध्यकाराच्या मतानें हा शब्द शिलांजाल असा असून अथर्ववेदांत त्याचा एक वनस्पति (कदाचित् 'प्रेन-कीपर') असा आहे. कौशिकसूत्रांत हा शब्द शिलांजाल असा आहे.

१०८ कर्कन्धु.- वाजसनेयि संहितेंत हा शब्द बोरीचें झाड आणि फळें यांनां लाविलेला आहे. बोराचा रंग लाल (रोहित) असतो. कुवल आणि वदर म्हणजे फळें असाहि अर्थ मानला जातो.

१०९ शश्व.- वाजसनेयि संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यामध्ये नवें किंवा अंकुर फुटलेलें गवत असा याचा अर्थ आहे.

११० अश्ववार, अश्ववाल.- पहिला शब्द मैत्रायणीसंहितेंत आणि दुसरा शब्द काठक व कपिष्ठल संहितेंत आणि शतपथ ब्राह्मणांत, एक जातीचा बोरु या अर्थीं योजिला आहे.

१११ आदार.- सोमाच्यावद्दल या झाडाचा उपयोग करीत असत असा कठसंहितेंत (२४. ३) उल्लेख आहे. पूतिका आणि हें झाड एकच असें शतपथ ब्राह्मण (४. ५, १०, ४) म्हणतें.

११२ कुबल.- यजुर्वेदसंहिता आणि ब्राह्मण यामध्ये हें बोराचें नांव आहे. हें कर्कन्धु आणि वदर यांचेबरोबर वारंवार येतें.

११३ कृमुक.- काठकसंहिता आणि शतपथ ब्राह्मण यांत याचा अर्थ जळाऊ लांकडाच्या एका जातीचें नांव असा आहे.

११४ पीतुदार.- काठकसंहितेमध्ये व मागाहूनच्या ग्रंथांत हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ कांहींच्या मतें देवदारु व इतरांचे मतें खदिर किंवा उदुंबर वृक्ष असा आहे.

११५ रोहितक.- मैत्रायणीसंहितेंत एका वृक्षाचें नांव म्हणून रोहितक या वदललेल्या पाठानें हा शब्द आला आहे.

११६ वृष.- कठसंहितेमध्ये एक प्रकारची वनस्पति असा या शब्दाचा अर्थ दिलेला आहे. पुढें 'जेंडारुसा व्हॉरिस' याला हेंच नांव दिलें असेल. मैत्रायणीसंहितेमध्ये वृष असा शब्द आला आहे व बोथलिंग त्याचा अर्थ एक लहान जनावर असा करतो. हा अर्थ अगदीं शक्य आहे.

११७ अन्यतः पक्षा.- (एकाच वाज्जला फडफडणाऱ्या पानांचीं उंवराचीं झाडे) शतपथ ब्राह्मणांत हें कुरुक्षेत्रांतल एक सरोवराचें नांव आहे. त्याचा उल्लेख पुरुवा आणि उर्वशी यांच्या गोष्टीत केलेला आहे. सिरमोरमध्ये कोठेंतरी तें असाचें असें विशेष म्हणतो.

११८ अमला.- हें बहुतेकहून आंवच्याचें झाड असावें. याला आमलक अथवा आमलका असेंहि म्हणतात. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत (१. ३८, ६) याचा उल्लेख आहे.

^{१०४} अस्म गंधा.— शतपथ ब्राह्मणांत या झाडाचा उल्लेख आहे. अश्वगंधा व हें झाड बहुधा एकच आहे.

^{१०५} आश्ववाल.— शतपथ ब्राह्मणांत (३. ४, १, १७; ६, ३, १०) हें विशेषण (अश्वपुच्छतृणकृत) ग्रस्तर याच्याकडे लाविलें आहे, यावरून अश्ववाल तृणाचें अस्तित्व सिद्ध होतें.

^{१०६} उशना.— ज्या झाडापासून सोमरस काढीत असत त्या झाडाचें हें नांव आहे असें शतपथ ब्राह्मणांत (३. ४, ३, १३; ४. २, ५, १५) लिहिलें आहे.

^{१०७} कुश.— ' पवित्र गवत. ' दर्भ या अर्थानें हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत येतो. सें. पी. कोशांत याचा अर्थ फक्त गवत असा केला आहे.

^{१०८} तार्थघ.— हा वृक्षविशेष आहे म्हणून कौशिक सूत्रांत याचा उल्लेख केलेला आहे. या शब्दापासून वनलेलें तार्थघी हें विशेषण अथर्ववेदामध्ये आलेलें आहे. वेवरच्या मते सर्वप, मराठींत मोहराचें झाड, असा याचा अर्थ होतो.

^{१०९} तिल्वक.— हा शब्द शतपथ ब्राह्मणामध्ये एका झाडाचें नांव म्हणून आलेला आहे. या झाडाजवळ समाधि बांधणें हें अशुभ मानलेले आहे. या शब्दापासून वनलेलें तैल्वक हें विशेषण मैत्रायणी संहितेंत आहे, व पट्टिश ब्राह्मणांत यूपानें वर्णन करण्याकडे याचा उपयोग केलेला आहे.

^{११०} त्रिष्ठक्ष.— पुष्टिगी अनेकवचनां, या शब्दाचा अर्थ तीन उंबरचीं झाडे' असा आहे. पंचविंश ब्राह्मणाप्रमाणें हा शब्द ज्या ठिकाणीं यमुनेजवळ दृष्टती अदस्य झाली त्या जागेचें नांव आहे.

^{१११} निचुदार.— ' निचुदार लांकडाचें घनविलेलें ' अशा अर्थानें पंचविंश ब्राह्मणांत हा शब्द आलेला आहे. हा निचुदार वृक्ष कसा होता हें समजत नाहीं.

^{११२} पलाश.— पर्ण शब्दप्रमाणें याचा अर्थ ब्राह्मणग्रंथांत पान असा आहे. या नांवाचा एक वृक्ष सुद्धा असून याचें पाहिलें नांव पर्ण असें आहे.

^{११३} प्रप्रोध.— पंचविंश ब्राह्मणांत (८. ४, १,) हें सोमाच्या ऐवजीं उपयोगांत आणावयाच्या एका वृक्षाचें नांव आहे.

^{११४} फलवती.— पट्टिश ब्राह्मणांत हा शब्द आला आहे. फलयुक्त, फलांनीं लादलेली असा याचा अर्थ आहे. हें एका वेलीचें नांव आहे. भाष्यकारांच्या मते ही प्रियंगूच होय.

^{११५} विव.— हा शब्द जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत आढळतो (३. ५, ६). हें एका झाडाचें नांव आहे.

प्राणी.

खालील प्राणिवाचक शब्दांकडे पाहिलें असतां अश्व व गो यांस असलेलीं अनेक नांवें व अश्वसंबद्ध अनेक पारिभाषिक व इतर शब्द

यांवरून त्या कार्ली या दोन पक्षींचें महत्त्व किती होतें याची कल्पना होते. पक्षांच्या नांवांमध्ये आज आपणास परिचित अशींहि काहीं नांवें आढळतात. पक्ष्यांना नांवें त्यांचे रंग, शब्द व गीतें वगैरे गुणांवरून पडत असत असें दिसतें. सर्पांना तैत्तिरीय संहितेंत जीं अनेक नांवें आढळतात त्यावरून त्या कार्लीहि या मानव-शत्रूचें महत्त्व तत्कालीन लोकांत पडलें होतें असें दिसतें. चतुरक्ष हें यमाच्या कुत्र्याचें नांव पशुभारतीय काळाची आठवण करून देतें, महाहस्तिन् या शब्दावरून एखाद्या गजेन्द्राची किंवा दुसऱ्या एखाद्या मॅमथची आठवण होण्यास जागा आहे ! आज सामान्यतः परिचित असणारे प्राणी त्या कार्लीहि ज्ञात होते असें दिसतें. मुक्तावर्ह या शब्दावरून अथर्ववेदकारांनीं वेल वडवीत असत हें स्पष्ट होतें. व्याघ्र हा शब्द ऋग्वेदांत आढळत नसून अथर्ववेदांत आढळतो यावरून भरतखंडांतील वसाहतीच्या काळासंबंधीचे व वेदांच्या पौर्वापर्यासंबंधी अनुमान काढण्यास एक जागा मिळते. तसेंच प्राण्यांसंबंधी जीं विशेषणें आढळतात त्यावरून प्राण्यांच्या गुणांविषयीचें तत्कालीन ज्ञान नजरेस येतें.

अश्वनामं [ऋग्वेद]

अक	दक्षि	रोहित्
अत्य	दक्षिकावन्	वहि
अस्य	दिवक्षस्	वाजिन्
अर्वन्	देवयुक्त	वाहस्
अव्ययि	दीर्गह	वाहिष्ठ
अश्व	धौतरि (वडवा)	शृपष्पती (वडवा)
अश्व	नर	श्यावन्
अश्विया	पतंग	श्यावी
आजि (शर्यतीची घोडी)	पतंगर	श्येन
आशु	परस्वन	सदश्व
आश्वश्वतम	पैद्र	ससि
एत	प्रष्टि (रथास जुं-प)	सुपर्ण
एतम्ब	लेला तिसरा-घोडा)	सुराश्वस्
एतश		सूर्यश्वस्
औधैधवस्	वध्र	स्युमगृव्
जन्य	मंश्वतु	स्वमीशु
जीराश्व	मांश्वल	स्वश्व
तक	मर्थ	हंस
तकन्	मेना	हय
तपुःप	योग	हरि
ताश्व	रेणुककाट	हिरण्यपर्ण
	रोहित (तांबडा घोडा)	ह्वार्य

[तै. सं.]

अर्वत्	देवबंध	नृमनस्
अश्व	देववात	नृवाहस्
उदराव	निरष्ट	पतंग
उपरत	निराधान (लग्नाम राहित)	पोष्य
देवजात		प्राणिन्

प्राजापत्य (प्रजाप- तीनें उत्पन्न के- लेला)	यश	वाहस्
प्राणधृक्	रथवाहन	वीतपृष्ठ
मम	लाजी	शाची
मितदव	वडवा (घोडी)	स्वस्ति
	वाजजित्	स्वर्क
	वाजिन्	स्वास्तिगव्यूति

[अथर्ववेद]

अर्वती	नियुत्व (वायुवा- हक अश्व)	वाजिन्
अर्वन्		विपथवाहन
अश्व	पृष्टि	वियुज् (घोडी)
अश्वतर	पैद्व	सप्ति
अश्वतरी	मयूररोय	सुराशु
अश्व्य	रथवाहन	हरि
आशु	रणककाट	

अश्वसंदर्भो [ऋग्वेद]

अगिरौक्स्	नेवत्तम (सुख-	वाजसृत् (संग्राम-
अष्टभौतशोचिष्	नेता)	यायी)
अनवव्ययन्	^{१५} पड्वशि (पाय-	वारवत् (पुच्छयुक्त)
अपत्य	वैद)	विपक्षस्
^{१६} अभीशु	पीवोश्च	वीतपृष्ठ
अर्वश	पुत्रदश्च	वीरवाह
अश्वचंद्र	प्रोथत्	वीलुपलन्
अश्वपेशस्	प्रसक्षिण (प्रसहन-	शुनपृष्ठ (सुखपृष्ठ)
अश्वयत्	शील)	शूकृत (शब्दकर-
अश्ववत्	ब्रह्मयुज्	णारी बोडी)
अश्वसातम	भूम	शूरण
अश्वजनि	नक्षुपु (वेगवान्)	सपर्यु (हरिद्वर्ण-
अष्टून् (चाबूक)	मध्र	अश्व)
इषुकृत्	^{१६} मधुकश	सहवाह
ऋतयुक्	मुषितपु	सुधुवाह
ऋधद्रय	युयुजानसप्ती	स्थन
कशा	रघु	स्वभीशु (चांगला
किरण (लगाम)	रघुज	लगाम)
क्षिपणि (चाबूक)	रघुद्रु	स्वयुक्ति (आपो-
खेदा (लगाम)	रघुपत्न	आप जोडले
^{१७} गभस्ति	रथवाहन	जाणारे घोडे.)
गो (लगाम)	रथसृज्	स्वद्व्य
दुर्धर	रश्मि (लगाम)	स्तौल (स्थूल घोडी)
द्रवचक	वचोयुज् (वचन-	स्मदभीशु
द्रवत्याणि	मात्रेणैव युज्य-	हिरिस्मथु
द्रवदथ	मानः)	हिरीमश
द्रोम्यथ	वमी	हेम्यावत्
धनुतर		

[तै. सं.]

अंतराधान (तोंडांत दिलेला लगाम)	आधान (लगाम)	वाजिनीवत् (चावु- कविशेषण)
अवमार्जन (खारारा)	नसिकवत्	सन्दान (लगाम)
	निकमण	हिरण्यशृंग
	निधान	

[अथर्ववेद]

अश्वभिधानी	पड्वशि (पाय- वैद)	रक्षना
अष्टू (प्रतोद किंवा लगाम)	प्रष्टि (दोन घोड्यांच्या पुढें जोडलेला-घोडा)	रस्मि
आजनि (चाबूक)		राजाश्व
आशु		वर्तक (प्रणयी अश्व)
कशा	वलवत्	विभव
नियुत्	मधुकशा	हिरण्यत्वत्

[संहितेतर]

^{१०}प्रतोद

^१ अश्व. - ऋग्वेदापासून वैदिक वाक्यांशंत हा शब्द " घोडा " या अर्थी नेहमीं योजिलेला आढळतो. घोड्याला आणखी दुसरीं पुष्कळ नावे आहेत. - अत्य - धांवणारा; अर्वत् - जलद; वाजिन् - ओढण्यामध्यें मजबूत; सप्ति - पळणारा; आणि ह्य - वेगवान्; घोडीला अश्व, अत्या, अर्वती, वडवा, इत्यादि वरांचे नावे आहेत. निरानिराख्या रंगाचे घोडे निरानिराख्या नावांनीं संबोधितात. - करडा (हरित, हरी), तांबूस (अरुण, अरुम, पिशंग, रोहित), तपिकरी (श्याव), पांढरा (श्वेत) इत्यादि. पांढऱ्या घोड्याला काळे, कान असले म्हणजे तो फार किंमतवान असतो असें अथर्ववेदांत वर्णन आहे. घोड्यांची किंमत फार असूनहि ते कमी होते असें नाहीं. कारण दानस्तुतींत ४०० घोडे दिल्याचें वर्णन आहे. कारणप्रसंगीं त्यांच्यावर सोन्यामोत्यांचे दागिने चढवीत असत. रथ ओढण्याकडे घोड्याच उपयोगांत आणीत असत. कारण त्या चपल व खात्रीच्या असत. त्यांचा गाढ्या ओढण्याकडेहि उपयोग करीत असत पण तो क्वचित्च. युद्धांत घोड्यावर बसत असत किंवा नाहीं याचा जरी उल्लेख नाहीं तरी दुसऱ्या कारणाकरितां घोड्यांचा उपयोग होत असे. घोड्यांना पागेत वांधून चारा पाणी देत असत; त्यांना बाहेरहि चरावयाला सोडीत असत. परंतु त्यावेळेला त्यांचे पायांना खोडा घालीत असत. शर्यतीनंतर त्यांना पाणी पाजीत असत. त्यांच्या मोतहारांना अश्वपाल, अश्वप, अश्वपति, म्हणत असत. घोडे केव्हां केव्हां खची करीत (वध्ति). या शिवाय लगाम (रमयः), काढणी (अश्वभिधानी), चाबूक (अश्वजनि), यांचा उल्लेख आहे. सिंधुनदीकाठचे आणि सरस्वतीच्या काठचे घोडे फार मौल्यवान् असत.

^१ आ जि. - शर्यतींतील चपळ घोड्यांना (वाजिन्, अत्य) धुवून भूषणें चढवीत असत. पिशेल म्हणतो कीं एका शर्यतींतील घोडीचें नांव विषला असें होतें. तिचा मोडका पाय शर्यतींत आश्विन् यांनीं पुन्हां जोडला होता. परंतु विषला हें स्त्रीचें नांव असावें. ऋग्वेदांत जें मुद्दल सूक्त आहे त्यांत अश्वरथ शर्यतीची एक गमतीची गोष्ट आहे. परंतु गेल्डेनेरनें दिलेली ही कथा चुकीची आहे असें व्हमफील्ड म्हणतो. पिशेल यानें या शर्यती यज्ञादिकांत होत असत असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्याचा पुरावा अपूर्ण आहे असें मॅकडोनेल्ड म्हणतो. तथापि राजसूय यज्ञाचे वेळीं व वाजपेय कर्तुंत शर्यती होत असत.

^१एत.—अनेक वचनां (एताः). मस्तू यांचे घोडे असा या शब्दान्चा अर्थ होतो. ते शीघ्रगामी हरिणांच्या जातीचे असावे. त्यांचा उल्लेख ऋग्वेदांत पुष्कळ वेळां आला असून त्यांची कातडी मस्तू आपल्या खांद्यावर घेत असत असेंहि म्हटलें आहे. त्यांना एकदां पृथुयुध्न हें विशेषण ऋग्वेदांत लाविलेलें आहे, आणि त्या शब्दाचे निरनिराळे अर्थ केले आहेत. उदा० 'रुंद-खुराचे,' 'रुंद-छातीचे,' 'रुंद-पृष्ठभाग असलेले.' यावरून ते हरिण असतील हें संभवत नाही.

^२ताक्ष्य.—दैवी अथ—कदाचित् अयस्वी सूर्य या अर्थाने—हा शब्द ऋग्वेदांत आलेला आहे. पण फॉय म्हणतो कीं, त्रसदस्यूचा वंशज तृक्षी हा ऋग्वेदांत व पुढेहि प्रसिद्ध आहे व तृक्षीपासूनच 'तस्य इदं' अशा प्रकारें हा तद्धित शब्द झालेला आहे. तेव्हां ताक्ष्य म्हणजे तृक्षीचा घोडा असा अर्थ असावा. परंतु हा अर्थ बरोबर आहे असें निश्चितपणें मानतां येत नाही.

^३परस्वत्.—याचा अर्थ मोठें रानटी जनावर असा असून रॉथच्या मतें रानांतलें गाढव असा याचा अर्थ आहे. ऋग्वेदा-मध्यें शृषाकपि सूक्तांत, अथर्ववेदांत दोनदां व यजुर्वेद संहिते-मध्यें अश्वमेधाचे वेळीं वली दिले जाणाऱ्यांचे यादींत याचें नांव आलें आहे. या सर्व ठिकाणीं रानांतलें गाढव हा अर्थ चांगला जुळतो. कौपीतकि उपनिषदांत परस्वा (न्) याचा अर्थ (भाष्य-काराचे मतानें याचा अर्थ साप असा आहे) काय असावा या-विषयी बराच संशय आहे. हा परस्वा व परस्वत् यांचा परस्पर संबंध कदाचित् काहीं नसेल. बुद्ध्याच्या मतें यांचा संबंध पाली भाषेतल्या पलासाद (गेंडा) या शब्दाशीं असूं शकेल.

^४प्रष्टि.—याचा प्रथमाप्रमाणेच 'पार्श्वश्च' असा अर्थ आहे. जुंपलेल्या घोड्यांच्या वाजुलें धांवणारा घोडा एवढाच नुसता याचा अर्थ नसून, घोड्यांच्या पुढें, घोड्यांचा नायक म्हणून जुंपलेला घोडा असाहि त्याचा अर्थ आहे. कारण ऋग्वेदांत पृथ्वीला उल्लेखून हा शब्द आला असतां त्याचा अर्थ वर दिल्याप्रमाणें असावा असें वाटतें. या ठिकाणीं प्रष्टि हा शब्द मरुतांच्या अश्वानां वाहणारे (वहति रोहितः) अशा अर्थानें लागू पडतो. एका अथर्ववेदाच्या संदिग्ध वचनांत प्रष्टीचा 'पंचवाही' पांचांनीं ओढलें जाणारें, अशा अर्थानें उल्लेख आला आहे. परंतु याचा नीट अर्थ काय हें समजणें फार कठिण आहे. प्रष्टि हा इतरत्रहि वरेंच वेळ येतो. एका वचनांत 'धुर्यौ' आणि 'प्रष्ट्यौ' हे शब्द एकत्र आलेले आहेत. धुरीला जोडलेल्या घोड्यांच्या दोन्ही वाजूस हे दोन घोडे बांधीत असत असें दिवतें. प्रष्टिमत, प्रष्टि-वाहन, प्रष्टिवाहिन हीं सर्व विशेषणें 'रथाचीं' आहेत; व त्यांचा अर्थ जुंपलेल्या अश्वान्या पुढें किंवा वाजूला जुंपलेल्या घोड्यांनीं ओढला जाणारा रथ असा आहे.

^५मर्य.—ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ खमी न केलेला घोडा, बळू असा आहे. याचें एके ठिकाणीं 'पस्यावत्,' 'तवेत्यांत ठेवलेला घोडा' असें वर्णन

आलें आहे—म्हणजे फार काळजीपूर्वक पोसलेला, बाहेर चरावयास न सोडलेला, असा घोडा.

^६मेना.—ऋग्वेदांतील काहीं मंत्रांत या शब्दाचा स्त्री हा अर्थ आहे. घोडी किंवा गाय या अर्थीं काहीं ठिकाणीं या शब्दाचा उपयोग केला आहे.

^७रोहि व.—ऋग्वेदाच्या काहीं ऋचांन तांबडी घोडी व पुढील ग्रंथांत तांबडी हरिणी असा सेंटपीटर्सवर्ग कोशाप्रमाणें या शब्दाचा अर्थ आहे.

^८वाजि न्.—ऋग्वेदामध्यें अनेक ठिकाणीं याचा अर्थ घोडा असा आहे. कारण त्याचे अंगां चापल्य व बल हीं दोन्ही अस-तात. लुडविग म्हणतो त्याप्रमाणें एके ठिकाणीं बृहदुक्थाच्या मुलाचें हें विशेषनाम आहे. पण हा अर्थ ओढाताणीचा दिसतो.

^९सप्ति.—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ यांमध्ये याचा अर्थ चपळ घोडा असा आहे.

^{१०}स्यूमगृम्.—ऋग्वेदामध्यें (६. ३६, २) हा शब्द घोड्याला लाविलेला असून लगाम तोडून पळून जाण्यास उत्सुक झाल्यामुळें आपल्या दातांनीं लगाम चावणारा घोडा असा याचा अर्थ आहे.

^{११}अभीशु.—रथाच्या घोड्याचा लगाम दर्शविण्याकरितां हा शब्द वैदिक काळांत (ऋग्वेदांत) प्रचारांत असे. बहुधा दोन, चार किंवा पांच घोडे रथाला लावीत असत म्हणून अनेकवचनां शब्द वापरला असावा (दशाभीशु).

^{१२}गभस्ति.—ऋग्वेदांतील देवांच्या वाहनाचें स्यूम-गभस्ति (दांड्यासारखे लगाम) या विशेषणांत रथाच्या धुरांड्या असा या शब्दाचा अर्थ आहे असें रॉथ म्हणतो. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत हा अनेकवचनांत स्वतंत्र शब्द आहे. तथापि अर्थबोध बरोबर होत नाही. रॉथ म्हणतो कीं, स्यूम-गभस्ति म्हणजे एक प्रकारचा दुहेरी लगाम. ऋ. ७. ७१, ३ या ठिकाणीं गभस्ति याचा अर्थ लगाम असा सायणभाष्यांत दिला आहे. 'स्यूमगभस्तिम् = सुखरदिम् स्यूतरदिम् वा' सायण. ऋ. १. १२२, १५ येथें गभस्ति याचा अर्थ सायण दीप्ति म्हणजे तेज असा देतो. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत 'गभस्ति' हा शब्द गभ-स्तयः असा अनेक वचनांत आला आहे व त्याचा तेथें तेजवान् (दीप्तिमत्) असा अर्थ आहे.

^{१३}पड्वा.—घोड्याच्या पायांतला पायबंद असा या शब्दाचा अर्थ पांच ठिकाणीं—ऋग्वेदामध्यें दोन ठिकाणीं व बहदारण्यक, छांदोग्य उपनिषद् व शांखायन आरण्यक यांत—आलेला आहे. इतर ठिकाणीं त्याचा उपयोग लक्षणेन आलेला आहे. रॉथचे मतानें याचा शब्दशः अर्थ पाय बांधणें असा आहे. पद्- = पाय व वीश हें पद वाजसनेयि संहितेंत वीश असें लिहिलें असून लॅटिन् भाषेंतल्या व्हिन्सिरे-बांधणें या शब्दाशीं सदृश आहे, पाय बांधून ठेवणें असा अर्थ करणें चुकांचें होईल असें

म्हणतो. कारण, उया खुंडीला सिंधू नदीवरील उमया घोड्याचा पाय बांधला होता ती खुंडीच तो उपटीत होता असा विलक्षण अर्थ उपनिषदामध्ये करावा लागेल. तेव्हा पायाला खोडा घालणें हा या शब्दाचा अर्थ असावा असें तो सुचवितो.

^{१६} मधु कशा, मधोः कशा. — उया योगानें आश्विन् यज्ञाला मधुरपणा, गोडी आणीत अशा अश्विनांच्या 'मधाच्या चावकाचें, हें एक नांव आहे. रांथ मोठ्या कल्पनेनें म्हणतो कीं, माथ्याच्या कल्पनेवरून ही कल्पना सुचली असावी.

^{१७} प्रतोद. — पंचविश्रावाहण आणि अथर्ववेद यांत याचा अर्थ ब्राह्मणा 'अंकुश' असा केला आहे. ब्राह्मण म्हणजे मूळचा रहिवासी, ब्राह्मणविरहितार्थ—ब्राह्मणाखेरीज इतर आर्य. लाट्यायन औत्रसूत्र ८. ६, ७ या ठिकाणीं प्रतोद शब्द आहे व 'प्रतुचतेऽनेनेति प्रतोदः' म्हणजे चावूक असा अर्थ त्या ठिकाणीं आहे. शां. श्रौतसूत्र १. ८. ७२, ३ या ठिकाणीं सप्रतोदः असा शब्द आहे. सप्रतोद म्हणजे सह प्रतोदेन. या ठिकाणीं प्रतोद याचा अर्थ चावूक असाच आहे. अथर्ववेद १५. २, ७ या ठिकाणीं हि प्रतोद शब्दाचा अर्थ चावूक असा आहे. ब्राह्मण म्हणजे कोण याविषयी सायणाचार्य अथर्ववेदाच्या १५ व्या कांडाच्या भाष्यारंभाचे वेळीं 'ब्राह्मणे नाम उपनयनादितस्त्वारहीनः पुरुषः । सोऽर्थाद् यज्ञादिवेदविहिताः क्रियाः कर्तुं नाधिकारी । न स व्यवहारयोग्यश्च ।' असें म्हणतात.

गोनानें [ऋग्वेद]

अह्या (गोन्हा)	^१ गो	वहि
अदिति	^१ गौर	^{१५} वहि
अदुग्धा (धार न काढलेली)	जगती	^{१५} वाह (वाहनशील वृषभ)
अनडवाह	त्र्यवि (वत्स)	वासरी (बहुक्षीरा)
अमा (अपक्वा)	दंसुपत्नी	विश्वदोहस्
अरिधायस्	^१ दुग्धा	वृजनी
^१ अष्टकर्णी	^१ धेना	वृष
अष्टापदी (गर्भिणी)	^१ धेनु	वृषप्रयावन्
अही	निर्मज (विशेष शुद्ध अशी गाय)	^{१६} वृषभ
इळा	पुष्टि	शक्करी
उक्षन्	^१ वृषती	श्रुष्टि
उरुधारा	प्रस्ताती (पान्हा आलेली)	श्विल (श्वेतवर्ण-गोयूथ)
उद्यार	प्रयोग (वैल)	श्वेतरा (श्वेततरो-धेनु)
उल्लिक् (दुर्वल वृषभ)	वक्त्र्य (एक संवत्सराचा गोन्हा)	सवधुक् (पयोदोग्घ्री)
उल्लिय	^{११} मर्यक	संगात्
कृपभ	मही	संशिश्वरी (वद्ध-पयस्का)
कीनाश	मा	सुदुह
क्षामन्	रपशब्ध	सुहुताद
गाष्ट्य (सकृन् प्र-सूताधेनोरपत्यं)	रोहिणी	^{१२} वत्स
^१ गृहि (सकृत्-प्रसूता धेनु)	वन	^{१३} वशा (वंच्या)

सूभवं	पाययन्ती)	स्मदुग्री
स्तनभुज (वत्सान्	स्तरी	हिङ्कृण्वती
[तै. सं.]		
अक्षिया	^{२०} दित्यवाट्	वहिनी (ओसें वा-
आमा	दित्योही	हणारी)
उक्षन्	^{२१} धेनु	विश्रुति
उभयतः शीर्ष्णी (प्र-सूतिस्थितीतील गाय)	^{२१} निरष्ट	वेहत् (गर्भपात झालेली)
उला	पंचावि	श्वेतवत्सा
कृत्वा (शिगे मोडलेली)	पर्यारिणी (प्रसाव कालापूर्वी प्रसूत होणारी)	श्वेता
गर्गर (दुरकणारे वैल)	^{२३} पष्ठवाट्	सवात्य (जुळी वासरे)
गो	पीवस्वती	सुदुधा
जरती	वधुकर्णी	सुरता (सोमकय करते वेळीं याच-याची गाय)
^{१८} तुर्यवाट्	भौमी	सूतवशा (एक वेळ प्रसूत होऊन वांझ झालेली)
तुर्योही	^{२५} महानिरष्ट	सोमकयणी
^{१९} त्रिवत्स	मूर्खा	सौरी
त्रिवत्सा	लक्ष्मणा	
त्वष्टीमती (सोम-विक्रयिणी गाय)	वत्स	
	वत्सतर	
	वत्सतरी	
[अथर्ववेद]		

अग्नी	जीवा	वापि
अधेनु (धेनुविर-हित वत्स)	तदिणशृंग (वैल)	वाश्यमाना
अनडुह	दशवृष (दहावैल)	वासिता
अनुपूर्ववत्सा	दुरदभ्ना	विलिप्ती
अपतु	दुराधर्षा	वेहत् (गर्भ धातिनी)
अभिशाच्	द्विजिह्वा	व्यद्वरी (दुष्टमार्ग-वती)
उक्षन्	नववृष	शतापाष्टा (केसाळ-गाय)
उच्चैर्घोषा	नित्यवत्सा	शतोदना (वन्ध्या गाय)
उरुत्रा	पुरोडाशवत्सा	
उरुधारा	पृष्टी	
उला	पोषयिष्णु	
एकवृष	वक्त्र्य	
करीषिणी	ब्रह्मगवी	पडवृष
कर्क	भ्रातृव्यग्री	समोषधी
कामदुधा	महर्षभ	संशिश्वरी
क्षीरिणी	महानग्री	साच्यी (अतिथि तर्पका गौः)
गविष्ट	महावृष	
गृष्टि	महीलुका	सुदुधा
गो	मूलवर्हणी	सूतवशा
गोग्रा	मृतवत्सा	स्वव्दी
घृताची	यामिनी	
चतुश्रोत्रा	रमाति	स्वाशु (जलद चालणारे वैल)
चतुर्हनु	वशा	हिङ्कृण्वती
	वशाभोग	

^१अष्टकर्णी. — ऋग्वेदांतील एका उताऱ्यांत हा शब्द आहे आणि हे विशेषनाम असावे असें रांथ म्हणतो. ग्रासमन म्हणतो कीं, याचा अर्थ मनुष्य असा न करितां गाय असा करावा आणि हा

अर्थ सयुक्तिक दिसतो. गायीचेंच असें वर्णन कां असावें याचें कारण कांहीं बरोबर कळत नाही. परंतु रॉय म्हणतो की, याचा अर्थ 'छिद्रित कानाची गाय' असा असावा आणि अशी विशेषे-पणें पाणिनीच्या सूत्रांतहि (५. ३. १५) आढळतात (भिन्नकर्णा, छिन्नकर्णा). मैत्रायणी संहितेंत (४. २. ९) विष्टकर्ण्याः, कर्क-रिकर्ण्याः, दात्रकर्ण्याः, स्थूणाकर्ण्याः, छिद्रकर्ण्याः; हीं जीं विशेषेणें आलीं आहेत त्यावरून 'आठाच्या आंकड्यासारख्या चिन्हांकित कानाची' असा जो अर्थ ग्रासमन करतो तो बऱ्याच अंशीं विशद असा आहे. 'चिन्हांकित कानाची' हा जो साधा अर्थ आहे त्यालादेखील मैत्रायणी संहितेंतील त्याच सूत्राच्यांत अक्षरें जें क्रिया-पद आहे त्याचा आधार आहे. अथर्ववेदांत ही खूण मिथुनाची आहे; पुष्कळ उत्पत्ति ब्रह्मी म्हणून ही बहुधा मांत्रिक खूण असावी. कानाला खुणा करणें ही सर्वसाधारण चाल होती. दोन वेळा अथ-र्ववेदांत त्याचा उल्लेख आहे. त्या खुणेला 'लक्ष्मन्' असें म्हणत आणि ती तांब्याच्या सुरीने (लोहित) केलेली असे. वाणाचें टोक अथवा लोखंड याचा उपयोग करून नये पण इशुकाण्ड अथवा तांबें याचा उपयोग करावा असें मैत्रायणी संहितेंत वर्णन आहे.

उस, उला, उल्लि, उल्लि. - ऋग्वेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये हे शब्द पुष्कळ वेळां आलेले आहेत व त्यांचा अर्थ 'वेल' किंवा 'गाय' असा होतो. परंतु नेहमीं त्यांचा संबंध प्रभाता-बरोबर जोडलेला असतो. कांहीं उतान्यावरून अर्थबोधहि बरोबर होत नाही.

गृष्टि. - याचा अर्थ 'एकदांच व्यालेली गाय' असा आहे. ऋग्वेद, अथर्ववेद व मागाहूनचें सूत्रवाङ्मय यांमध्ये हा शब्द आला आहे.

गो. - 'वेल' अथवा 'गाय'. हे वैदिक आर्यांच्या संपत्तीचे घटक असून ऋग्वेदानंतर याचा उल्लेख बराच वेळ आला आहे. दूध (क्षीर) ताजें पीत असत, किंवा तूप, दही अथवा सोम यांमध्ये मिसळीत असत, अथवा त्यांत तांदूळ शिजवीत असत (क्षीरौदन). सकाळीं (प्रातः-दोह), दुपारीं (संगव) आणि संध्याकाळीं (सायं-दोह) अशा तीन वेळां गायींचें दूध काढीत असत. त्याच वेळेला म्हणजे दिवसांतून तीन वेळां (प्रातः, संगव, सायम्) गायी चरावयास सोडीत असत असें तैत्तिरीय ब्राह्म-णांत म्हटलें आहे. पहिल्या दोहनाच्या वेळीं पुष्कळ दूध मिळें आणि दुसऱ्या दोन वेळेला थोडें मिळें. ऐतरेय ब्राह्मणाप्रमाणें भरताच्या गायींचे कळप संध्याकाळीं गोठ्यांत आणि दुपारीं 'संगविनी'मध्ये असत असें दिसतें. सायणाचार्यांचें स्पष्टीकरण असें आहे कीं, दूध देणाऱ्या गायी रात्रीं गोठ्यांत असत आणि घाकीच्या उघड्या मैदानांत असत; परंतु दुपारीं उन्हाचे वेळीं दोन्ही एकाच ठिकाणीं गोठ्यापावर असत. गायी जेव्हां कुरणांत चरत असतात त्या वेळेला स्वसर असें म्हणतात. त्या जेव्हां बाहेर जात तेव्हां त्यांचीं घांसरे त्यांच्या बरोबर सोडीत नसत; त्यांना संगववेळां आणि कधी कधी संध्याकाळीं त्यांच्या जवळ

सोडीत असत. गायी चरावयास गेल्या म्हणजे त्यांची काळजी घेण्याकरितां एक गोप, (गोपाल) हातांत पराणी घेऊन त्यांच्या-बरोबर हिंडत असे; परंतु त्यांचें हरवणें, खट्यांत पडणें, हातपाव मोडणें, चोरीला जाणें यासारखे सर्व त्रास त्यांच्या मार्गे असत (ऋ. १. १२.) मालकी दर्शविण्याकरितां गायींच्या कानावर खुणा करीत असत (ऋ. ६. २८, ३). दानस्तुतींतील अतिशयोक्तीचा भाग जरी वगळला तरी त्यांवरून गुराचे मोठमोठे कळप असत असें दिसतें. गायींची भरभराट ब्रह्मी म्हणून (ऋ. १. ८, ३) ईश्वरा-पाशीं जें वारंवार मार्गणें केलें आहे आणि गोरूप संपत्ति वाढावी म्हणून ज्या प्रार्थना केलेल्या आहेत त्यांवरून गायींचें महत्त्व किती होतें हें दिसून येईल. म्हणूनच गायी करितां स्नाच्या (गविष्टि) झालेल्या प्रसिद्ध आहेत. ऋग्वेदांत भरतांच्या मुख्याला 'गव्यन् प्रामः' असें म्हटलें आहे; आणि गो-पाय (गायी राखणें) या पासूनच ऋग्वेदकाळांत गुप - राखणें हा धातु निघाला आहे. वैदिक काळातील कवी गायींच्या हंवरण्याशीं आपल्या कवनांची तुलना करीत व अप्सरांचें गायींशीं साम्य कल्पीत. वैदिक काळातील गुरें निरनिराळ्या रंगाचीं (रोहित, शुक्र, पृथ्वी, कृष्ण.) असत. क्षिमेर म्हणतो की, ऋग्वेदांत एका ठिकाणीं (१. ८७, १) गायींच्या तोंडावर एकप्रकारचा झगझगीतपणा असतो असें लिहिलें आहे परंतु तें अनिश्चित आहे. गाड्या ओढणें आणि नांगराला जुंपणें ही साधारण दोन कामे वैलांचीं असत. हे वैल बहुधा बडबलेले असत. गायींना गाडी ओढण्याचें काम नेहमीं करावें लागत नसे पण कधी कधी त्यांना गाडीला जुंपीतहि असत. गायींचें आणि बैलांचें मांस कधी कधी खाहें जाई. गुरें हीं प्रत्येकाच्या मालकीची वस्तु असे; आणि तें एक चलनी नाण्याचें प्रमाण मानून सर्व वस्तूंची किंमत त्याच्यावरून ठरविली जात असे. साधारणपणें गो हा शब्द गायींपासून मिळणारे पदार्थ दर्शविण्याकरितांहि उपयोगांत आणीत. हा शब्द नेहमीं दूध व कृत्वित्रसंगी गोमांस असाहि अर्थ दर्शवितो. पुष्कळ ठिकाणीं या शब्दाचा उपयोग 'निर-निराळ्या कारणाकरितां उपयोगांत आणलेलें कमावलेलें कातडें' अशा अर्थानें करतात. उदाहरणार्थ धनुर्ज्या, गोफण, रथाचा भाग बांधण्याकरितां वादी, लचाम, चावकाची पट्टी या ठिकाणीं साधारणपणें गो शब्दाचा अर्थहि तोच आहे.

गौर. - ऋग्वेद व नंतर गवय या शब्दाबरोबर एक घेलाच्या जातीचें नांव म्हणून हा शब्द आला आहे. वाजसनेय्य संहितेंत जंगली (आरण्यक) गौर आहेत त्याअर्थी माणसाळलेले देखील गौर असले पाहिजेत. खीवाचक गौरी शब्द देखील आहे व गौरमृगी हा सामासिक शब्दहि आढळतो.

गव्य नि. - ऋग्वेद व मागाहून झालेल्या चंहिता यांमध्ये या शब्दाचा अर्थ अठरा महिन्यांचें वासरुं असा आहे.

दुधा. - या शब्दाचा अर्थ दूध देणारी असा असून संहितामधील कांहीं मंत्रांत त्याचा अर्थ गाय असा आहे.

घेना. - या शब्दाचा अर्थ दुभती गाय असा वचनां या शब्दाचा अर्थ दुधाचे घोट असा होईल.

रोंथ याचा अर्थ 'घोडी' असा करतो; व दुसरे एके ठिकाणी 'वायूच्या रथांचे घोडे' असा करतो. उलटपक्षी, वेनफे एके ठिकाणी सायण व निरुक्तावरील दुर्गाचार्याची टीका यांना अनुसरून याचा अर्थ ओठ असा करतो. गेलडनरेचे मत या शब्दाचे अर्थ 'ओठ', 'वाणी', 'गाय', 'आडवता', व 'ओढा' किंवा 'प्रवाह' असे होतात.

^{१०}धेनु.—धुमती गाय या अर्थाने हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यामध्ये आलेला आहे. हा शब्द अनेक वेळां आलेला असून तिच्या दूध देण्यासंबंधाने तो विशेष येतो. तिची चैलाशीहि (वृषभ, पुमांस, अनड्डह) तुलना केलेली आहे. या शब्दाचा अनेक वचनां अर्थ दुधाचे घोटा असा आहे. या शब्दापासून बनलेला शब्द म्हणजे धेनुका हा होय व त्याचा अर्थ सुसता 'स्त्री', असा आहे.

^{११}पृषती.—काही ठिकाणी याचा अर्थ 'ठिपके असलेली गाय' असा आढळतो, परंतु हा शब्द सामान्यतः मरुतांच्या समूहाला लावलेला आढळतो व अशा वेळी त्याचा अर्थ संशयात्मक असतो. भाष्यकारांच्या मताप्रमाणे त्याचा नेहमीचा अर्थ ठिपके असलेले हरिण असा आहे, परंतु महीधराचा अनुवाद करून रोंथ म्हणतो की, या शब्दाचा अर्थ 'ठिपके असलेली घोडी' असा करणे जास्त श्रेयस्कर आहे. आतां ही गोष्ट खरी की, मरुतांना नेहमी पृषदश्च असे म्हणतात व त्याचा अर्थ 'ठिपके असलेले घोडे' असा करणे जास्त सरळ दिसते. पुढील वाङ्मयांत आलेला अर्थ म्हटला म्हणजे 'ठिपके असलेली मृगी' हा होय. हाच अर्थ ग्रासमनलाहि पसंत पडला आहे.

^{१२}मयिक.—हा शब्द ऋग्वेदांत येतो, याचा अर्थ गायींपासून दूर केलेला सांड असा असतो.

^{१३}वत्स.—ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत वासरू अशा अर्थाने हा शब्द वारंवार आलेला आहे. गायींना पान्हा फुटावा म्हणून वासरांचा उपयोग करण्याबद्दल व गायींना काही ठराविक वेळी वासरापासून वेगळे करण्याबद्दलचा उल्लेख वैदिक वाङ्मयांत आलेला आहे.

^{१४}वशा.—ऋग्वेदांत व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत या शब्दाचा अर्थ गाय असा आहे. भाष्यकारांच्या मते याचा अर्थ वांझ गाय असा आहे. पण हा अर्थ काही ठिकाणीच आढळतो.

^{१५}वन्दि.—याचा अर्थ ओढी वाहणारा प्राणी असा आहे. उदाहरणार्थ, घोडा, वकरा किंवा बैल.

^{१६}वाह.—ऋग्वेदामध्ये (४. ५७, ४-८) व अथर्व वेदामध्ये (६. १०२, १) याचा अर्थ नांगर ओढणारा असा आहे.

^{१७}वृषभ.—ऋग्वेदामध्ये याचा अर्थ बैल असा आहे. पण बहुतेक अलंकारिक अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

^{१८}सूदोहस्.—सूद देणारे म्हणजे पिशेलच्या मते सोमरस पिण्यास योग्य करणारे जे दूध ते देणारी व रोंथच्या मते विहिरीप्रमाणे दूध देणारी, अशा अर्थाने हा शब्द ऋग्वेदांत आलेला आहे.

^{१९}तुर्यवाट् (पु.) तुर्यवाही (स्त्री).—ऋग्वेदोत्तर संहितांमध्ये 'चार वर्षांचा बैल' किंवा 'गाय' अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

^{२०}त्रिवत्स व त्रिवत्सा.—'तीन वर्षांचा.' हा शब्दसमूह ऋग्वेदोत्तर संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांत गुरांना लावलेला आहे. तीन वर्षांचा बैल तो 'त्रिवत्स' व तितक्याच वयाची गाय ती 'त्रिवत्सा', असे वर्णन तैत्तिरीय संहितेत (४. ७, २०.) आले आहे.

^{२१}दित्यवाट् (पु.) दित्योहि (स्त्री).—या शब्दाचा अर्थ 'दोन वर्षांचा बैल किंवा गाय' असा असून ऋग्वेदोत्तर संहिता ग्रंथांत व ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द आलेला आहे.

^{२२}निरष्ट.—'खची केलेला' असा या शब्दाचा अर्थ असून ऋग्वेदोत्तर संहिता ग्रंथांत हा शब्द बैलांना व शतपथ ब्राह्मणांत घोड्यांना लावलेला आहे.

^{२३}पंचावि.—वाजसनेयि व तैत्तिरीय संहितेमध्ये हा शब्द अनेकदां आला असून त्याचा अर्थ पांच कोंकरांच्या आयुष्यकाला-इतका, म्हणजे ३० महिन्यांच्या वयाचा असा आहे. अर्धाच वर्षांचा बैल तो 'पंचावि' आणि तितक्याच वयाची गाय ती 'पंचावी' होय.

^{२४}पृष्टवाह्.—यजुर्वेद संहितांमध्ये हा शब्द आलेला असून याचा अर्थ (भाष्यकारांच्या मते चार वर्षांचा) बैल असा आहे. चार वर्षांचा हा अर्थ संशयास्पद दिसतो; कारण पृष्टाहि (म्हणजे गाय) हा वारंवार येणारा शब्द आहे, व या ठिकाणी या शब्दाबरोबर प्रथमगर्भा असाहि शब्द आलेला आहे. याबद्दल चार वर्षांचा हा अर्थ अगदी चुकीचा ठरतो असे मॅकडोनेल म्हणतो.

^{२५}महानिरष्ट.—'खची केलेला मोठा बैल.' सूताच्या घर्ष झालेल्या राजसूय यज्ञामध्ये दक्षिण म्हणून याचा उल्लेख यजुर्वेद संहिता (१. ८, ९, १) व काठक संहिता १५. ४. १, मै. सं. २. ६. ५ यांत आला आहे.

पक्षिनाम [ऋग्वेद]

^१ अद्भ्यसद्	गर्भदि (मादी)	मक्षिका
आरंगर (मधमा-शी)	^२ पृष्ट	^३ मयूरी
	^४ चक्रवाक	^५ रोपणाका (हरी)
^६ ईमां (श्येन)	^७ चाप	^८ द्रुणपक्षिणी
^९ उलूक	^{१०} चिबिक	वयस्
^{११} कृजिप्य (श्येन)	^{१२} तकन्	वर्ति
^{१३} कपोत	तक्कवी	^{१४} वर्तिका (लावी)
किकिदीवि (गण्या)	पक्षिन्	पक्षीण
^{१५} कोक	पतंग	^{१६} वायस्
क्षुद्र	पतत्रिन्	वि
क्ष्विका	पर्णवी	विज्
खगला (उलूकी)	मक्ष (माशी)	विष्कुलिंका (पा-
गस्मत्	मक्षा (,,)	कोळी)

१० शकुन (कर्पि- जल)	१६ शुक्र	सिलीकमथ्यम
१० शकुनि	× शुशुलक (लहान घुवड)	१६ सुपर्ण
शकुन्त	१० श्येन	१६ हंस
शकुंति	सरट्	१० हारिद्रव (पिवळ- पक्षी)
शकुंतिक	सारधा	हिरण्यवि
शकुंतिका		

[ति. सं]

अन्यवाप	१० तित्तिरि	वयस्
अलज	द्विंश (सुतार पक्षी)	वर्तिका (चिमणी)
आती (चापपक्षी)	दायौह (पाणको- वडा)	१० विदिगय
उल्लूक	दावौघाट (सुतार पक्षी)	शका
उल	धृंशा (पांढरी कावळी)	शकुन
कंक	पक्षिन्	शकुनि (कावळा)
कंपिजल (कवडा)	पांत्र	शकुंतिका
कपोत (होलगड)	पिक (कोकिल)	शारि (तांबडी साळुंकी)
कलविक (चिम- णा)	पिप्यका	शार्ग (रानचिमणी)
क्रिकिदीवि (ति- त्तिर)	पुष्करसाद (भ्रमर)	१० शितिकक्षि (पां- ढ्या पोटाचें गिधाड)
कौशी (कुमारीण माशी)	पंगराज (लाल डो- ळ्याचा भारद्वाज पक्षी)	शुक
कुट्ट (कौवडा)	श्व	श्येन
कुपीतक (समुद्र- काक)	बलाका (बगळी)	सघन
कुलीयक	मद्ग (पाणकावळा)	सुपर्ण
कुनवाक (रान- कौवडा)	मधुकृन् (मधमाशी)	सुजया (नीलवर्ण माशी)
१० कौच (करको- चा)	मयु (रानमोर)	सुमर (चमर)
गरुडम्	मयूर	हंस
शुभ्र	मान्घीलव (पाण- कौवडा)	हंससाचि (पांढरा हंस)
गोलतिका (ताजवा- नामक पक्षी)	लोपा (स्मशानांत राहणारा पक्षी)	हलीक्ष्ण (हिरवी किंवा काळी चिमणी)
चक्रवाक		

[अथर्व वेद]

अयोमुख	पक्षिणी	१६ वयस्
आलिङ्गव (टोम- कावळा)	पक्षिन्	वन्निवासस् (चक्र- वाक)
कपोत	पतत्रिन्	वि
कृकदाश्व (सरडा)	पथिष्ठ	विकंकतीमुख
कृष्णशकुनि (कावळा)	परिपद	शकुनि
क्रव्याद	शृंग	शकुंत
गृध्र	मक्ष	१० शरम (डोळ)
परट	मक्षिका	श्येन
छिन्नपक्ष (कपोत)	१६ मशक	सुपर्ण
जाष्मद	यह्नी	सुनीमुख
ताक्ष्य	१० रघद	हारिद्रव (हरिद्र- पक्षी)
प्रांश (कावळा)	रोषणाक (काष्ठशुक)	

[संहितेतर]

२० कोकिल	सरघ	सरधा
२१ मटची		

१ अझसद.-हा शब्द (शब्दशः अर्थ " भोजनाला वस-
णारे. ") ऋग्वेदांत "मेजवानीचा पाहुणा" अशा अर्था वारंवार
उपयोगांत आणिलेला दिसतो, परंतु गेल्लेतर या शब्दाचा अर्थ
" माशी " असा करतो, कारण ती अन्नावर वसते.

२ उल्लूक.-ऋग्वेद आणि तदुत्तर ग्रंथांत हा शब्द दिवाभीता-
कडे योजितात. हा पक्षी त्याच्या ओरडण्याविषयी प्रसिद्ध आहे.
आणि त्याचें ओरडणें म्हणजे काहीं अशुभाचें द्योतक असावें असें
समजतात. अथर्ववेदसमयी दिवाभातें जंगली झाडांना अर्पण
करीत असत. कारण त्यांची वस्ती तेथेंच असे.

३ कपोत.-बहुतकळन हें ' पारवा ' या पक्ष्याचें नांव ऋग्वेद
आणि नंतर आलेलें आहे. काहीं काहीं उताऱ्यांत निरुक्ति (अप-
घात, अशुभ) याचा दूत उल्लूक याचेंहि हेंच नांव असावें असें
वाटतें. ' अशुभसूचक पक्षि ' असा जो पारव्यावर आंगेप आहे तो
बहुतकळन प्राचीन समजुतीच्या आधाराचें असावा. आणि भरत-
सूमी पलीकडेहि अशीच समजूत आहे.

४ कोक.-ऋग्वेद आणि अथर्ववेद या ग्रंथावरून याचा अर्थ
कोकिल असा आहे. तीन ठिकाणी हा शब्द आला असून त्याचा
अर्थ सायणमतप्रमाणें चक्रवाक असा आहे. अथर्ववेदांतील शब्दांचे
भाषांतर विनाशक अन्योपजिबी प्राणी असें रोंप करितो.

५ गृध्र.-' गिधाड, ' ' गिघार ' ऋग्वेद व नंतर हा शब्द आला आहे.
त्याची शीघ्र गति आणि खराब मांस खाण्याची प्रीति हीं प्रामुख्याने
वर्णिली आहेत. साधारणपणें हा शब्द कोणच्याहि हिंल पक्ष्याला
लावतात आणि ग्रंथप्राम्यें श्येन (गरड) हा वरिष्ठ समजला जातो.

६ चक्रवाक.-बहुतकळन आवाजावरून पडलेलें हें वदकाचें
नांव असावें. हिंदांत त्याला चक्का आणि ईंग्रजीत ग्राहणीडक् असें
म्हणतात. हें नांव ऋग्वेदांत आणि यजुर्वेदांतील अथर्ववेदां
वर्णिल्या यादींत आले आहे. हें नांव अथर्ववेदांत वैवाहिक प्रेमाचें व
विवाहार्थें द्योतक आहे. तसेंच रोमन व ग्रीक वाङ्मयांत त्याचें हेंच
स्वरूप दाखविलें आहे.

७ चाप.-याचा अर्थ निज्या रंगाचा काष्ठकूट पक्षी असा आहे.
याचा उल्लेख ऋग्वेदामध्ये व त्याच प्रमाणें यजुर्वेदामध्ये अथर्ववेद
यज्ञाचे वेळीं जे प्राणी बलिदानास विहित म्हणून सांगितले आहेत
त्यांमध्ये आहे.

८ चिचिका.-चिचिका हा शब्द ऋग्वेदांतल्या एका ऋग्वेदामध्ये
आलेला आहे व त्याच्या उल्लेख गृध्रावर या तितक्याच अप्रसिद्ध
शब्दावरोंवर केलेला आहे. हे शब्द पक्षि शब्दाचे बोधक आहेत. या
चिचिका शब्दाची दारिल यानें कीशिक सूत्रावर केलेल्या टीकेंत
उल्लेख केलेल्या ' चिट्ट ' शब्दाशी तुलना करतां येईल.

‘तक्वन्-‘तक्वन्’ या दोन शब्दांचा अर्थ ऋग्वेदामध्ये ‘जल्द उडणारा पक्षी’ असा आहे. सायणमताने तक्वन्चा अर्थ जोराने व जल्द चालणारा तरतरीत घोडा असा आहे.

१० मयूर.—‘मोर’ हा शब्द सामासिक शब्दांत ऋग्वेदांत येतो. येथे त्याचा अर्थ इंद्राचे घोडे (मयूररोमन् म्हणजे मोराच्या पिसा-प्रमाणे केस असलेले) किंवा मयूर शब्द = मोराच्या शेपटीसारख्या असलेले) असा आहे. यजुर्वेद संहितेंतील अश्वमेध प्रसंगाच्या दिलेल्या वळीच्या यादींत मोरांचाहि समावेश झाला आहे. लांडोरो (‘मयूरी’) चा अथर्ववेद व ऋग्वेद यांतून उल्लेख केला आहे व तोहि तिचा विषावर काही उतरां म्हणून केला आहे. मोरांच्या पिसावद्दल सांप्रतकाळीहि काही लोकांत एक प्रकारचा टिटकारा दिसतो.

११ रोपणा का.—ऋग्वेदामध्ये व अथर्ववेदामध्ये एका पक्ष्याचे हे नांव आहे. तेथे याचा सारिका असा अर्थ असावा. पण कौशिक सूत्रावरील टीकाकार केशव याचे असे मत आहे की या शब्दाचा अर्थ एका प्रकारचे लांकूड असा असावा.

१२ वत्तिका.—ऋग्वेदामध्ये लांडग्याच्या पंजांतून हिला आश्वि-मांनी सोडविली असा उल्लेख आलेला आहे. यजुर्वेदामध्ये अश्वमेधाचे वेळी बलि दिले जाणाऱ्या प्राण्यांचे यादींत हिचे नांव आलेले आहे.

१३ वायस.—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ यांमध्ये मोठा पक्षी अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. ‘कावळा’ असा या शब्दाचा अर्थ फक्त पर्शियन ब्राह्मणांत आलेला आहे.

१४ शकुन.—‘पक्षी.’ हा शब्द ऋग्वेदामध्ये व तदुत्तर ग्रंथांत वारंवार आलेला आहे. याचा नेहमीचा अर्थ मोठा पक्षी किंवा शुभाशुभ सूचक पक्षी असा आहे. क्षिप्र, या शब्दाची ग्रसि भवत्या शुभाशुभ दर्शविणाऱ्या पक्ष्याक्षी तुलना करतो.

१५ शकुनि.—हा शब्द शकुन पक्ष्याप्रमाणेच आलेला आहे. पण या शब्दावरून भविष्यज्ञानाचा विशेष स्पष्ट बोध होतो. हा पक्षी ज्येन किंवा सुपर्ण यांच्याहून लहान होता. तो खुणा सांगत असे व अशुभाचा वार्ता अगोदर सांगे. ज्या ठिकाणी याचा ललेख अश्वमेध यज्ञाचे वेळी बलि दिले जाणाऱ्या प्राण्यांच्या यादींत येतो त्या वेळी या शब्दाने निराक्र्या जातोच्या पक्ष्याचा उल्लेख केला असला पाहिजे. पुढे पुढे त्याला बहिरीससाणा म्हणू लागले. पण दग्धकाक (डोमकावळा) असाहि याचा अर्थ अर्जु शकेल. तैत्तिरीय संहितेवरील भाष्यकाराच्या मते कावळा असा याचा अर्थ आहे. इतरत्र हा शब्द अनेकदा आलेला आहे.

१६ शुक.—‘राघु.’ हा शब्द ऋग्वेदामध्ये आलेला आहे व त्यांत अशी इच्छा प्रकट केलेली आहे की, कावळीचा पिवलेपणा हा शुक व रोपणाका यांच्याकडे जावा. यजुर्वेद संहितेमध्ये अश्वमेधाचे वेळी बलि दिले जाणाऱ्यांच्या यादींत या पक्ष्याचे नांव आलेले आहे. हा पितृवर्ण असतो व त्याला मनुष्यासारखी वाणी असते

असे वर्णन तैत्तिरीय व मैत्रायणी संहितेंत आलेले आहे असे काही पाश्चात्य पंडितांचे मत आहे. च्यम्पफील्डचे मताने अथर्ववेदांतल्या शारिशाका या अस्पृश्या शब्दाच्या शाका या शब्दार्थावद्दल शुक हाच शुद्ध पाठ बरा दिसतो.

× शुशुलूक.—ऋग्वेदांत शुशुलूक्यातु या समासांत हा शब्द आलेला आहे व तो एका राक्षसाच्या नांवाचा दर्शक आहे. सायणाच्या मताने या शब्दाचा अर्थ लहान घुबड असा आहे. मैत्रायणी संहितेंत अश्वमेधाचे वेळी बलि दिले जाणाऱ्यांच्या यादींत ‘शुशुलूका’ या ख्रिश्चनी रूपांत हे नांव आलेले आहे.

१७ ज्येन.—ऋग्वेदामध्ये हे एका प्रवळ हिंस पक्ष्याचे नांव आलेले आहे. बहुतेकरून हा पक्षी म्हणजे गरुडपक्षी असावा. वैदिक कालानंतरच्या वाङ्मयांत याचा अर्थ बहिरीससाणा किंवा त्याच्या सारखा एखादा पक्षी असा असावा. हा सर्व पक्ष्यांत अतिशय जल्द चालतो व त्यामुळे लहान पक्ष्यांत भीतिदायक असतो; याच्या अंगांत शक्ति अतिशय असते. त्यामुळे तो पक्ष्यांच्या समुदायाला सुद्धा भारी होतो; त्याचा पहारा मनुष्यावरहि असतो (वृषक्षस्); अशा प्रकारचे उल्लेख ऋग्वेदांत आहेत. यावरून तो आकाशांत उंचावरून जातो हे अनुमान निघते. तो स्वर्गांतून सोम आणतो असाहि उल्लेख आहे.

१८ सुपर्ण.—‘चांगले पंख असलेला.’ हे एका हिंसपक्ष्याचे नांव आहे व ते नांव गरुडपक्षी किंवा गिधाड याचे असून ऋग्वेदामध्ये व उत्तरकालीन ग्रंथांत आलेले आहे. ज्या ठिकाणी ‘मृताचे मांस खाणारा’ असा अर्थ अभिप्रेत आहे त्या ठिकाणी या शब्दाचा गिधाड असा अर्थ घेतला पाहिजे. जैमिनीय ब्राह्मणामध्ये कौंचपक्ष्याप्रमाणे नीरक्षीरविवेक करणाऱ्या गरुडपक्ष्याचा उल्लेख आला आहे. ऋग्वेदामध्ये सुपर्णाळा ज्येनाचा पुत्र म्हटले असून दुसऱ्या एका ठिकाणी हे निराले आहेत असे म्हटले आहे. यावरून क्षिप्रला असे वाटले की, बहिरीससाणा असा याचा अर्थ असावा. अथर्ववेदामध्ये या सुपर्णाच्या ओरडण्याचा उल्लेख आलेला आहे व तो डोंगरांत रहातो असेहि याचे वर्णन आले आहे.

१९ हंस.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये हा शब्द आलेला आहे. हे पक्षी नीलवृष्ट आहेत, ते जमावाने राहतात, पाण्यांत पोहोतात, मोठा आवाज काढतात व रात्री जागृत असतात असे त्यांचे वर्णन आलेले आहे. हंस पक्ष्याला सोम नीर विवेक (पुढे नीर क्षीर विवेक अशी त्याची व्याप्ती झाली) आहे असे यजुर्वेदांत म्हटले आहे. अश्वमेधाचे वेळी तो बलि दिले जाणाऱ्यांपैकी एक आहे असेहि त्याच्यावद्दल म्हटले आहे.

२० हारिद्रव.—ऋग्वेदामध्ये पिवळ्या रंगाचा अशा अर्थी एका पक्ष्याचे हे नांव आले असून हा पक्षी म्हणजे पिवळा जलजंजन पक्षी असावा. गेळनेर या पक्ष्याची ग्रीक लोकांतल्या *xapadprios* या पक्ष्याशी तुलना करतो.

२१ कुच, क्रीच.—‘चोंच व पाय लांब असलेला व आंखड शेपटीचा पक्षी’, अथवा ‘पाणलवा’ याच्या दर्शक ही निर-

निराली रूपें आहेत. दूध आणि पाणी एकत्र केले असता पाण्यापासून दूध निराळें काढावयाचें हा जो मागाहून हंड्याचा म्हणून प्रसिद्ध गुण, तो गुण पूर्वी वरील पद्याचे अंगी असे, असें म्हणत.

^{२२} ति ति र किं वा ति ति री—ज्याला मराठीत कवडा म्हणतात त्याचें हें नांव असून तें मागाहून झालेल्या संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांमध्ये आलेले आहे. या पद्याचें ति ति र नांव त्याच्या घनीवरून पडलेले आहे, या पद्याचें बहुरूप (निरनिराळ्या रंगाचे पंख असलेले) असें वर्णन आलेले आहे. या पद्याचाच दुसरें नांव कपि-जल व कलाविक असें आहे.

^{२३} वि दी ग य.—तैत्तिरीय संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण यांमध्ये हा शब्द एका प्राण्याचें नांव म्हणून आलेला आहे. तै. सं. वरील भाष्यांत याचा अर्थ कुक्कुटविशेष म्हणजे एक प्रकारचा कोंबडा असा केलेला आहे, व तै. ब्राह्मणावरील टीकेत त्याचा अर्थ पांढरा वक (श्वेत वकः) असा दिलेला आहे.

^{२४} शि ति क क्षि.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये सायण याचा अर्थ शुभ्र पोटाचा (पांढरोदर) गृध्र असा करितात. हा शब्द नुसतें विलोपणहि असू शकेल.

^{२५} स घ न.—हें एका पद्याचें नांव आहे. कदाचित् गरुडपक्षी किंवा गृध्र असावा. हा शब्द तैत्तिरीय संहिता व तै. ब्राह्मण यांमध्ये आलेला आहे.

^{२६} म श क.—‘चावणारी माशी’ अथवा ‘चिलट.’ अथर्ववेदांत याला तृप्रदंशिन (म्हणजे फार लवकर चावणारी) असें म्हळें आहे. या माशीला एक जहरी नांगी असते व ती या नांगीचा उपयोग बहुधा हत्तीवर करते. या प्राण्याचा उल्लेख इतरत्रहि आढळतो.

^{२७} र घ द.—अथर्ववेदांत पैपलाद शास्त्रीय संहितेंत रघटः हा पाठ आहे. रौप्यच्या मताप्रमाणें रघव हा पाठ बरोबर आहे. ब्लूमफील्डन या शब्दाचा अर्थ रघेन असा केला असून त्याला रौप्याचा तर्क मान्य आहे. लुङ्गिग मधमाशी हा अर्थ सुचवितो, परंतु पक्षी हा अर्थ बरोबर असावा असें वाटतें.

^{२८} व य स्.—अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांत पक्षी या अर्थी सामान्य नाम म्हणून हा शब्द आला आहे. वरील ग्रंथांतच जनावरें व माणसें यांचें वय अशा अर्थानेहि या शब्दाचा उपयोग केला आहे.

^{२९} श र भ.—या शब्दाचा अर्थ टोळ असा असून अथर्ववेदाच्या पैपलाद शास्त्रीय संहितेंत शरभ हा पाठ आहे. हा पाठ घेतला म्हणजे अर्थहि चांगला होतो असें व्हिट्नेन मत आहे.

^{३०} को फि ल.—हा शब्द आर्षकाव्यें व तदनंतरचे ग्रंथ यांमध्ये बरेच वेळां आलेला आहे. वैदिक काळांत काटक अनुकमणींतील एका राजपुत्राच्या नांवावरून तो निघाला असावा.

^{३१} म ट ची.—हा शब्द छांदोग्योपनिषदांत आला आहे व तेथें कुल्लेवर मटचीनी गर्दी उडविली असा उल्लेख केला आहे. शंकराचार्य याचा अर्थ ‘वज्र’ (अशनयः) असा करतात. आनंदतीर्थ आपल्या टीकेत याच ठिकाणी पापाणशृटयः (म्हणजे गारांचा वर्षाव) असा दुसरा पाठ देतात; शब्दकल्पद्रुम याचें मत सुद्धा आनंदतीर्थाप्रमाणेंच आहे; व त्यांत मटची म्हणजे एक लाल पक्षी (रक्त वर्ण, क्षुद्र पक्षि विशेषः—पाठ—पक्षी असा) अर्थ दिला आहे. या शब्दाचा ‘टोल’ असा अर्थ असावा असें जेकव म्हणतो.

सर्पनाम [तै. सं.]

अजगर	कसणीर	लोहिताहि
अदंकशूक	कुंभीनस	श्वित्र
असित	तिरश्चराजी	सर्प
अहि	दंदशूक	स्वज
कल्पापग्रीव	धृवाकु	

[अथर्ववेद]

अग्निज	कल्पापग्रीव	धृवाकु
अघाश्व	कसणीर	धृत्रि
अजगर	कुंभसुक्	बभ्रु
अधिचक्रम	कैरात (किरात)	ब्राह्मण
अनचरंतिका	देशीयसर्प	भूमल
अपोदक	खर्विका	रज्जु
अप्रचक्रश	चतुर्दंष्ट्र	रथवी
अंशुष	जूर्ण	रदित (सर्पदंशन)
अर्बुदि	तस्तुव	विलिंगी
अलीक	तायुव	वृक्षसर्प
अशीर्षन्	तिरश्चिराजिन्	वैशाल्य (सर्प)
असिक्री	तृष्टस्मन्	पुत्र
असित	तृष्टधूम	शार्फोट
असृङ्मुख	तैमात	श्यावदन्
अहि	दंत्वातिन्	श्वित्र
आलिगि	ददृपिन्	सर्प
आशीविप	दशशीर्षन्	सत्रासाह
उद्भास	दशास्य	स्तामान
उपतृप्य	दशोन्तसि (सर्पिणी)	स्वज
उरुगला	नष्टविप	स्वभ्यस्
कंकपर्वन्	पर्यस्ताक्ष	
करिक्त	पण्डग	

^१ कंक पर्वन्.—अथर्ववेदांत हा शब्द सर्पांला लावलेला आहे. कदाचित् याचा ‘विन्’ असाहि अर्थ असेल. पैपलाद संहितेंत याचा निराळाच पाठ आहे. कदाचित् तो पाठ अशुद्ध असावा.

^२ कसणीर.—अथर्ववेदांत हे एका सर्पाचें नांव आहे. त्याचें दुसरें रूप कसणीर हें असून, तैत्तिरीय संहितेंत मंत्रद्रथा करसणीर काद्रवेय असा त्यावर मनुष्यधर्माचा आरोप केला आहे.

^३ तिरश्चराजि, तिरश्चिराजि, तिरश्चीनराजि.—हे सर्व शब्द सापाच्या नांवाचें (अक्षरशः अर्थ—आटवे)

वाचक आहेत, व हे तिन्ही शब्द ऋग्वेदोत्तर संहिता ग्रंथांत आलेले आहेत.

१ स्वज.—अथर्ववेद व ऋग्वेदोत्तर संहिता ग्रंथ यांमध्ये याचा अर्थ साप असा आहे. टीकाकारांच्या मताने स्व-ज, स्वतःपासून जन्मलेला, असा याचा विग्रह आहे. रोंथ, वेवर व क्षिमा यांचे मत हा शब्द स्वज 'वेष्टणे' याधातूपासून झाला असावा असे आहे. मैत्रायणी संहितेमध्ये (३. ९, ३) हरिण सर्पोला मारतो असे म्हटले आहे.

प्राणिविशेष [ऋग्वेद]

अजकाव	खर्गला	३१ मृगहस्तिन्
१ अजा	११ गर्दभ	३१ मेघ
१ अथरी	गर्भधि	रघुशब्दस् (धेनु)
१ अष्ट	११ गवय	रासभ
१ अनल्लु	गुध्र	३१ लोथ
१ अवि	गौर	३१ लोपाश
अविका	गौरी	वंसग (वृषभ)
अश्वतर	चतुरक्ष (यमाचे कुत्रे)	३१ वप्रक
अश्विय (अश्वस-मूह)	छाग	३१ वप्रो (मुंगी, वा-ळंभी)
१ अहि	तरसती (तरसत नामक मृगानी)	३१ वराह
१ आछु	लो	वराह्यु
आण्ड	११ त्सर (सर्प)	३१ वारण
आतोक (पशु)	दिवक्षस् (धेनु)	३१ वृक
१ इभ	धेष्टा	३१ वृथिक
इयत्तिक (नकुल)	घोतरी (वडवा)	३१ वृषारव
उक्षा	निकाहा (घोरपड)	३१ शश
१ उपजिह्विका (मुं-गा)	११ पदि	३१ शिखुमार (सु-सर)
१० उरा (मेघी)	११ पिपील	श्वन्
११ उष्ट्र	पिशा	श्वपद
उष्टार	११ पुनःसर	११ श्वान
११ कृक्ष	पूर्या (वृषभ)	सतीनकत (वि-रोळा)
११ कृश्य	पुदाकुसातु (सर्प)	सर्द
कृषम	११ पेल	सरीसृप
कंकत (विपारी प्राणी)	प्रकैकत	सर्प
कपना	प्रवर्तमानका (नकुल)	सार्घा
११ कपि	वृष्ठी	११ सारमेय
११ कशीका (सूत-वत्सा नकुली)	वस्त	११ सालावृक (लां-डगा)
किलासी (हरि-णी)	विसख (हंस)	११ सिह
कीनाश	११ भुज्य	सिंह (सिंह)
११ कुपुंभक (नकु-ल)	भोग	११ सुकर
११ कोष्ट	११ मण्डक	सूचीक
क्षुर (दीर्घनखयुक्त प्राणी)	मण्डकी	स्वमीशु
११ दिविका	मत्स्य	हरि
	महाहस्तिन्	११ हरिण
	११ महिष	हरिणी
	सू	हस्तिन्
	११ मग	

[तै. सं.]

अज	जंतु	लक्ष
अजा	११ जष	वप्र (वाळवी)
अवाष्टांग	दंदशक	११ दशदंश (मांजर)
अवि	दित्यवाह (एडका)	११ शयांदक
इभ	निष्पद (उवा)	शरभ
उद्धार (लांब शेपटी-चा पशु)	नीलशीर्षा	शवर्त
उभयादत्	पशु	शार्ग
उलूक	पाटूर	शार्दूल
उष्ट्र	पान्न	शित्तवार (पांढऱ्या शेपटीचा पशु)
११ कत्कट	पिप्पका (पक्षीविशेष)	क्षिपि
११ कश्यप	पृषदी	शुंठ
११ कुलीकय	फल्गु (लवणवर्ण-पशु)	सरीसृप (सरपटणारा)
११ कूर्म	बलाका	सालावृक (लांडगा)
११ कृमि (शेपकिडा)	बस्त	सालावृकी
गवाश्व	मत्स्य	समर
गो	११ मुष्कर	सौपर्ण्य
११ गोधा	मृग	स्थूरगुह
गोमृग	मेघ	हय
वराचर	मेघी	हरिणि
छागल (छागार्भक)	रासभ	हलीक्ष्य (हरितचटक)
छाग (बोकड)		

[अथर्ववेद]

अघायु	कपि	खर्गला (उलूकी)
अज	कम्बु	खेमखा (मंडूककी)
अजवधु	कवैर (नासा)	गक्षमन्
अजा	कर्शफ	गर्दभ
अर्जुन (कृमि)	कश्यप	गर्दभी
अर्जजात	कच्छप (कीटक)	गुष्टयातु
अलाडु	काबव (कर्तुरवर्ण प्राणी)	गो
अलाण्डु	कीट	गोधा
अल्पशयु	कीलालोप्त्री	गौर
अवरस्कन	कुथ (अश्व)	चक्रवाक
अवान्य	कुय	चतुष्पाद
११ अश्वतर	कुरीरिन्	११ जगत्
आखु	कुरुं (सरपटणारे प्राणी)	जतु (वटवावृळ)
आवि	कुर्कुर	जंभ्य (धान्य ना-शक कीटक)
११ आशुंग (मृगवि-शेष)	कुपुंभ (विपधारक प्राण्यवयव)	जरायुज
११ उपकश	कूर्म	जप (जलचर-प्राणी)
उपजीका (वाळवी)	कृकवाक (डोंव-कावळा)	तदुरि (मंडूकी)
उल (हिंसप्राणिवि.)	केविका (शेळी)	तदे
उलूक	कोकयातु	तर्दपति
उष्ट्र	किमि	तादुरि (मंडूकी)
कृक्षमीव	क्रोष्ट	तायादर
कृक्षीका	क्षुल्लक	तायीदर
कृत्त	खण्वळा (मंडूककी)	तादर्य
एकशफ		तूपर (शृंगरहित प्राणी)
एजदेजत्		
एजलक		

[illegible]

अधु	जन्तु	वधूमत्
अहिघ्नय	जन्म	वराहयु
एकमूर्ती	त्रिकुट्ट	वर्षन्
कबंध	त्रिशिर्षन्	विरिष्टि
कुल्मल	देहिन्	व्यध्वर
कृष्णकर्ण	दोह	व्याघ्रजंभन
क्षुरपवि	पशव्य	शतदन्
गव्य	पुच्छधी	शाप
गोपोष	भूत	शीर्षाभिद्य
गोशपयक	मूर्ण	स्थिरधामन्
गोशफ	युध	हिल
जगत्	रतोघस्	

१ अज, अजा. — ऋग्वेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यांत या शब्दाचा उपयोग वक्रच्याचें व्यावहारिक नांव या अर्थी केलेला सांपडतो. वक्रन्था आणि मेंढया (अजावयः) हे शब्द नेहमीं एकदमच सांपडतात. वकरी एका वेळेला दोन किंवा तीन कोंकरीं प्रसवते असा तैत्तिरीय संहितेंत (६. ५, १०, १) उल्लेख आहे. आणि तिच्या दुधाचाहि त्याच संहितेंत वारंवार उल्लेख आलेला आहे. अंत्येष्टीचे जे विधी दिले आहेत त्यांत वकरा हा पूणू याचा वदली किंवा निदर्शक म्हणून त्याला प्राधान्य दिलें आहे. गुराखी आणि मेंढपाळ यांच्या धंद्याप्रमाणे केवळ वकरी पाळणें हा एक स्वतंत्र धंदा असे असा वाजसनेयि संहितेंत (३. ११) उल्लेख आहे. ऋग्वेदांतील अंत्येष्टीसंबंधीं मंत्रांत वकरा हा पूणूचा प्रतिनिधि म्हणून प्रेतावरोवर जाळीत असल्याचा उल्लेख नाही.)

२ अथरी. — हा शब्द फक्त ऋग्वेदांत आढळतो, त्याचा अर्थ अनिश्चित आहे. रंथ व इतर कांहीं पांडित ' भाल्याचें टोंक ' असा त्याचा अर्थ करतात. परंतु पिशेलच्या मतें त्याचा अर्थ ' हत्ती ' असा आहे.

३ अट्ट. — ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यांत हा शब्द एक प्रकारचे कौटक किंवा कौटकांची एक जात दाखविण्याकडे योजिला आहे. सूर्याला देखील अट्टहन् असें म्हटलें आहे; आणि तो अर्थ स्पष्ट करण्याकरितां 'ट्ट' हा शब्द दिला आहे. एका उताऱ्यांत ट्ट आणि अट्ट हे शब्द कृमी यांना लाविले आहेत. आणि याचें कारण असें कीं प्रत्येक रोगाला कृमी असत अशी समजूत होती व जे कृमी सूक्ष्म दृष्टीनें दिसणारे त्यांना ट्ट व न दिसणारे त्यांना अट्ट म्हणत.

४ अ न ड्वा ह्. — (शब्दज्ञः—गाडी ओढणारा) गाड्या ओढण्याला जे बैल जुंपतात त्यांचें हें व्यावहारिक नांव आहे. हे बैल बहुतेकरून वडवलेले असतात. तरी पण ते नेहमीं तसे असतातच असें नाही. गाडी ओढण्याकडे काचित् गार्थ्याचाहि उपयोग होत असे.

५ अ वि. — (मेंढी) ऋग्वेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यांत अज यांच्यावरोवर मेंढयांचाहि वारंवार उल्लेख आहे. त्यांचा सोठा शत्रु लोंडगा हा होय; म्हणून मेंढपाळ त्यांची फार काळजी घेत असत. शत्रुकडून मेंढया आणि गार्थी जिंकून आणीत असत. सोमरस

गाळण्याकरितां जीं गाळणीं करीत असत तीं मेंढयांच्या लोंकरीचीं असत असा उल्लेख पुष्कळ वेळां केलेला आढळतो (अवि. भेषी, अव्य, अव्यय). ज्या अर्थी ऋग्वेदात यानें शंभर मेंढे मारले, आणि दानस्तुतींत शंभर मेंढया देणगी दाखल दिल्या असें वर्णन आढळतें त्या अर्थी त्याकाळीं मेंढयांचे मोठमोठे कळप असले पाहिजेत असें वाटतें (भेष, वृष्टि). मेंढा कधीं कधीं खच्ची करीत असत (पेल). मेंढयांचा मुख्य उपयोग म्हणजे त्यांची लोंकर; म्हणूनच ' उर्णावती ' (लोंकरयुक्त) हा शब्द मेंढयांचा द्योतक आहे. वाजसनेयि संहितेंत (१३. ५०) मेंढयाला (तो आपल्या लोंकरांनें मनुष्याचें शीत निवारण करतो म्हणून) मनुष्ये व इतर प्राणी यांचें संरक्षक प्रावरण आहे असें म्हटलें आहे. मेंढयांच्या लोंकरांचें कपडे पूणू तयार करतो असें एक ऋग्वेदांत (१०. २६, ६) वचन आहे. मेंढया बहुधा कुरणांतच असत; परंतु त्यांना मेंढवाड्यांत ठेवीत असल्याबद्दलचें एक संदिग्ध वचन ऋग्वेदांत (१. १२६, ७) आलें आहे. गन्धार मेंढया लोंकरीकरितां प्रसिद्ध आहेत. पुष्कळसे मेंढयांचे कळप (पक्ष) तीरावर असल्यामुळे त्या नदीस परुष्णी हें नांव मिळालें असें पिशेल म्हणतो.

६ अ हि. — ऋग्वेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यांत सर्प या अर्थी हा शब्द योजिला आहे. सर्पांचा कात टाकण्याबद्दलचाहि उल्लेख आला आहे (ऋ. ९. ८६, ४४). सर्पांच्या चमत्कारिक चालीबद्दल त्याला दत्ततीरज्जुः असें नामाभिधान मिळालें आहे. सर्पांचा विषारी दंश आणि जमिनीवर सरपटत जात असतांना हिवाळ्यांतील त्याची सुस्ति यांचाहि उल्लेख केला आहे. चौर—प्रतिबंधक तोंडगा म्हणून सर्पांच्या कातीचा उपयोग करीत असत (अथर्व १. २७). सर्पांपासून रक्षण करण्याकरितां आणि त्याचा नाश करण्याकरितां अश्विन् यांनीं पेदूला पैदू नांवाचा घोडा दिला होता असा ऋग्वेदांत उल्लेख आहे. नकुल हा त्याचा कट्टा शत्रु असून विषम झाडाच्या उपयोगामुळे त्याला विषाची मुळीच भीती नाही. मनुष्य त्याला काठीनें किंवा त्याचें डोकें ठेंचून मारतो. सर्पांच्या पुष्कळ जाती दिल्या आहेतः—अघाथ, अजगर, असित, कंकर्पवन्, करिकत, कल्माषधीव, कसणाल, कुम्भीनस, ' तिरश्चराजि, तैमात, दर्वि, दशोनासि, पुष्करसाद, पृदाकु, लोहिताहि, शकौट, श्रित, सर्प इत्यादि.

७ आ सु. — या शब्दाचा वरोवर अर्थ सांगता येत नाही. त्याचा अर्थ ' चिचुंदि ' असा असता असें झिभर म्हणतो, तर त्याचा अर्थ ' उंदीर ' आहे असें रंथचें मत आहे. ऋग्वेद व उत्तरकालीन संहिता यांतहि या शब्दाचा उल्लेख आहे. पिशेल म्हणतो कीं, या शब्दाचा चौर हा लाक्षणिक अर्थ आहे; परंतु हिलेवॅटला हें मत पसंत नाही.

८ इ भ. — हा शब्द संदिग्ध अर्थाचा आहे. तो फक्त संहिता आणि मुख्यत्वेकरून ऋग्वेद यांतच आढळतो. रंथ आणि लुडविग् यांच्या मतें या शब्दाचा अर्थ ' आश्रित ' असा होतो; आणि

दिमर म्हणतो की, या शब्दांत फक्त आश्रित आणि सेवक यांचाच नव्हे, तर राजवंश आणि मोठमोठ्या घराण्यांतील कनिष्ठ शाखेचे तक्ष मनुष्य यांचाहि समावेश होतो. पिशेल आणि गेलडनर यांच्या मताने त्याचा अर्थ 'हत्ती' असा आहे. या मताला भाष्यकार सायण आणि महीधर यांचाहि पाठिंबा आहे. निष्कट देखील या शब्दाचा अर्थ 'हत्ती' असाच आहे असे प्रतिपादन करतें. मेघ-स्थेनीस आणि नीआर्कस हे असे सांगत की, हत्ती वाळगण्याचा अधिकार फक्त राजासच असे; आणि म्हणूनच तत्साधित इन्ध या शब्दाचा अर्थ 'श्रीमंत' असा असावा.

१३ उ प जिह्वा, उ प जीका, उ प दी का.—हे सर्व शब्द एकाच अर्थाचे असून ते एका जातीच्या मुंगीचे द्योतक आहेत. अथर्ववेद-द्राप्रमाणे व्याधिप्रतिबंधक गुण ज्या पाण्यांत असतात त्या पाण्या-पर्यंत जमिनींत शिरण्याची शक्ति या मुंग्यांना असते; आणि म्हणूनच कोणत्याहि विपला उतारा म्हणून या मुंग्याचा उपयोग करीत असत त्या रोगप्रतिबंधक असतात ही जी समजूत आहे ती बहुधा त्यांच्या वाळ्याच्या मातीच्या गुणावरून, व त्यांत जें पाणी असतें त्यावरून निघाली असावी.

१४ उरा.—मंड्या या अर्थी हा शब्द ऋग्वेदांत योजिला आहे. याचा दोन ठिकाणी उल्लेख आलेला असून त्यांच्यापैकी एका उल्लेखांत लांडग्यापासून मंड्यांना भीति असते असे म्हटलें आहे ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. उरामयि 'अज मारणें' हें लांडग्याचें विशेषण ऋग्वेदांत एकदांच आलेलें आहे; आणि हे दोनहि उल्लेख संहितेच्या एकाच मंडळांत (आठव्या) आलेले आहेत. ही गोष्ट, उरा या शब्दाची उत्पत्ति एखाद्या स्थानिक पोत भाषेमध्ये झालेली असावी असें दर्शवितें,

१५ उ पि, उ प्र.—हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाचे असावेत. यांपैकी पहिला कचित्च उपयोगांत येतो. रों आणि आमेवर म्हणतात की, ऋग्वेद आणि ब्राह्मण यांत त्यांचा अर्थ 'वशिष्ट असलेला पोळ' किंवा 'म्हैस' असा असावा; परंतु रॉथ म्हणतो की, वाजसनेयि संहितेंत हा अर्थ थोडा संशयास्पद दिसतो, तेथें या शब्दाचा उंट हा अर्थ असावा; व हापकिन्सनें हाच अर्थ प्राह धरला आहे, हा प्राणी ओढी ओढण्याचें कामीं (चार चार मिळून) उपयोगांत आणीत असत. ऐतरेय ब्राह्मणांत उग्र व गो यांचा एकाच ठिकाणी उल्लेख असल्यामुळे उंट व गेल हे निरनिराळे प्राणी होते असे ठरतें.

१६ अस्वल.—या शब्दाचा अर्थ 'अस्वल' असा आहे. ऋग्वेदांत फक्त एकच वेळ आणि तदनंतर हा शब्द कचित्च आढळतो. कारण, वेदकालीन आर्य लोक ज्या देशांत रहात असत तेथें अस्वले दुर्मिळ असत. सप्त ऋषि या नांवाना जो तारकापुंज आहे त्याला 'सात अस्वल' हें नांव दिलें आहे. अस्वल हा शब्द अनेक वचनांत फारसा आलेला नाहीं.

१७ ऋश्य.—या रूपांत हा शब्द ऋग्वेद आणि तदनंतरचे धर्मग्रंथ यांत येतो. अथर्ववेदांत ऋश्य व मैत्रायणी संहितेंत ऋष्य

असा हा शब्द आढळतो, पण ऋश्य हेंच रूप वरोवर दिसतें. या शब्दाचा अर्थ काळवीट असा आहे आणि त्याचें ख्रीलिन रोहित असें आहे. हरिण सामान्यतः खाड्यांत (ऋश्यद) पकडित असत. काळवीटाची प्रजोत्पादनक्षमता प्रसिद्ध आहे (आदर्शग्रंथ).

१८ क पि.—तुवाकपि याच्यासमोर इंद्र आणि इंद्राणी यांच्या संवादांत तुवाकपि 'नर-वानर' अशा संवादांत हा शब्द एकदां आलेला आहे. वानराचा रंग पिंगट असतो असें तेथें लिहिलें आहे. वानर केंसाळ असून, तो कुत्र्याचा, शत्रु आहे असें अथर्ववेदांत म्हटलें आहे. मार्कंडे माणसाव्शीत असत असें 'तुवाकपि' सूक्तांतील स्थलावरून आणि तैत्तिरीय संहितेंतील वन-वासी मयु याच्या उल्लेखावरून दिसतें

१९ क शी का.—या प्राण्याचें नांव ऋग्वेदांत एकदां आले असून भाष्यकार सायण त्याचा अर्थ 'वीजल' असा करितो. फिकच्या मतें केंसाळ मांजर व गेलडनरच्या मतें नकुली असा याचा अर्थ आहे.

२० कुपुं म्मक.—ऋग्वेदांतील एका उताऱ्यांत हा विपारी प्राणी होता असें लिहिलें असून, अथर्ववेदांत कुपुंम्भक म्हणजे विपारी पिशवी असें म्हटलें आहे. हा प्राणी 'मुंगुस' (नकुल) होय असें सायणाचार्य म्हणतात.

२१ कोष्ट.—(कोल्हा) शब्दशः याचा अर्थ 'हेल' 'गळा काढून रडणारा' असा आहे. कोल्हा किंवा खोंडक हे रानडुकरा-प्रमाणें स्वभावतःच मित्रे असतात असें ऋग्वेदांत म्हटलें आहे. हा प्राणी शवभक्षण आहे असें अथर्ववेदांत म्हटलें आहे. वाजसनेयि संहितेंत देखील हा शब्द आला असून भाष्यकार शुगल असें दुसरे नांव देतो.

२२ दिव का.—हिस पक्षी या अर्थानें हा शब्द ऋग्वेदांत एकदां आला आहे. तैत्तिरीय संहितेंतील अथर्ववेदीय वर्ळाच्या यादीतहि हा शब्द उल्लेखिला आहे, व तेथें त्याचा अर्थ भाष्यकारांना रक्त-मुखा वानरी' असा केला आहे.

२३ गर्दभ.—गाढव. हा घोऱ्यापेक्षा कमी दर्जाचा असतो असें ऋग्वेदांत म्हटलें आहे. तैत्तिरीय संहितेंत देखील तो घोऱ्याच्या खालच्या दर्जाचा प्राणी आहे, परंतु तो सर्व प्राण्यांत भार वाढण्यांत (भार-भारितम) श्रेष्ठ आहे असें म्हटलें आहे. त्याच ग्रंथांत गर्दभाचा घोडीबरोबर व तसेंच गाढवीबरोबर संयोग होतो म्हणून, त्याला द्विरेत्सु 'दुष्पट बीज असणारा' असें म्हटलें आहे. गाढवीच्या पिलाचा ठेंगणपणा, आणि त्याची गहूभक्षण शक्ति, या दो-होंचाहि (तै. सं. ५. १, ५, ५.) उल्लेख केला आहे. त्याच्या अग्रिय जोरडण्याचा उल्लेख अथर्ववेदांत (८. ६, १०.) केला आहे; आणि गाढवाच्या यान गुणामुळे ऋग्वेदांत हें नांव निद्रा-पूर्वक एका गवयाला लाविलें आहे. एका गवयाला शंभर गर्दभ देणगी दिल्यावरून वालखिल्य सूक्तांत उल्लेख आहे. देवचर (अश्वतर) हें गाढव आणि घोडी यांच्यापासून उत्पन्न होतें आणि म्हणून घोडीला द्विरेत्सु 'दोन बीजे धारण करणारी' असें म्हटलें

आहे. गाढवाला रासभ असें एक दुसरेहि नांव आहे. वृहदारण्यक उपनिषद् आणि अथर्ववेद यांत गर्दभी हें नांव आलें आहे.

^{२०} ग व य.—एका जातीच्या बैलाचें नांव म्हणून हा शब्द ऋग्वेदापासून आला आहे. वाजसनेयि संहितेंत गौर आणि महिष यांच्याबरोबर याचाहि उल्लेख आहे; आणि तेथें जंगली गवयाचा देखील उल्लेख केला आहे.

^{२१} त्स र.—एखाद्या सरपटणाऱ्या प्राण्याचें नांव या अर्थी हा शब्द ऋग्वेदांत आला आहे. उत्तरकालीन ग्रंथांत चमसाची सुट या अर्थीनं हा शब्द आला आहे. अथर्ववेदांत व मागाहून शालेय्या संहिता ग्रंथांत याच अर्थीनं हा शब्द नांगराचें (लांगलाचें) वर्णन करतांना आलेला आहे.

^{२२} पदि.—ऋग्वेदामध्यें एकदां हा शब्द आला असून सें. पी. कोशांत म्हटल्याप्रमाणें याचा अर्थ एक प्रकारचा प्राणी असा आहे. यास्काचे मतें याचा अर्थ हलणारा प्राणी असा आहे. पण दुर्गाचार्य याचा अर्थ पक्षी असा घेतो. या लेखाचा संबंध जात्र्यामध्यें (? मुखिया पदि) पकडण्याकडे असूं शकेल.

^{२३} पि पी ल.—या शब्दाचा अर्थ मुंगी असा असून मृतांच्या शरीराचें मांस खाणाऱ्या त्या असतात असें ऋग्वेदांत (१०. १६, ६) म्हटलें आहे.

^{२४} पुनः सर.—एका मुंकाणाच्या कुत्र्याचें नांव म्हणून हा शब्द ऋग्वेदांत आला आहे. हा कुत्रा चोराला पाहून मुंकतो असें म्हटलें आहे. या शब्दावरून कुत्रा मुंकतांना इकडे तिकडे धावत असतो ही जी त्याची संवय तिचा बोध होतो. अथर्ववेदामध्यें हा शब्द अपामार्ग या वनस्पतीला लाविला आहे; व तेथें त्याचा अर्थ उलट बीज (उलट कांटे ?) असणारी वनस्पति असा आहे.

^{२५} पे त्व.—हा शब्द अथर्ववेदांत दोनदां आला आहे. पहिल्या उतान्यांत याच्या वाजाचा (बलाचा) उल्लेख आलेला आहे; व त्याचा अर्थ 'सामर्थ्य', 'चपलता' असा आहे. परंतु सरळ अर्थ पाहतां पुरुष हाच अर्थ जास्त योग्य दिसतो. कारण, जनन-सामर्थ्याचा अभाव नाहींसा करण्यासाठीं असलेल्या मंत्रांत हाच अर्थ योग्य दिसतो. दुसऱ्या ठिकाणीं पेत्वाचा उल्लेख तो घोड्याला जिकीत असतांना आला आहे. असल्याच प्रकारचा चमत्कारिक उल्लेख ऋग्वेदांत आला असून तेथें तो सिंहणीला वश करीत आहे असें लिहिलें आहे. या प्राण्याचा उल्लेख यजुर्वेद संहितेंत अश्वमेध प्रसंगी वळींच्या यादींतहि आला असून, इतरत्रहि मधून मधून आला आहे. याचा अर्थ एडका असा असावा; या शब्दाचा तैत्तिरीय संहितेंच्या टीकाकारांनीं दुसरा अर्थ दिलेला आहे. परंतु या अर्थालेंवधीं निर्णयामक असा कांहीं पुरावा नाहीं. शिवाय, अथर्ववेदांतील 'वाज' शब्द असलेल्या उतान्यांतील अर्थाशीं एडका हाच अर्थ नीट जुळता आहे. हॉपकिन्स याचा अर्थ वकरा असा करतो; परंतु असा अर्थ करण्याचें काय कारण

असावें तें नीट समजत नाहीं. याचा पित्त किंवा पिद् याशीं काय संबंध आहे, हें अगदीं अनिश्चयात्मक आहे.

^{२६} छु पि.—हें एका उपद्रवदायक काटकाचें नांव ऋग्वेदांत आलें आहे. याचा उल्लेख वृहदारण्यक उपनिषदांतहि आला असून यजुर्वेद संहितेंतील अश्वमेधप्रसंगी याचाहि उल्लेख यादींत याचा समावेश केला आहे. कदाचित् मुंम्यांचा हा एक प्रकार असावा.

^{२७} भु ज्यु.—सेंट पीटर्सवर्गच्या कोशांत याचा अर्थ 'साप' असा दिला आहे. हा शब्द ऋग्वेदांत दोन ठिकाणीं येतो. वाजसनेयि संहितेंतहि हा शब्द आढळतो. परंतु त्या ठिकाणीं या शब्दाचा अर्थ काय असावा हें सांगतां येत नाहीं.

^{२८} मंडूक.—हें एक वेडकाचें नांव ऋग्वेद व तदनंतरचे ग्रंथ यांत आलें आहे. याचें मंडूको हें स्त्रीलिंगी रूप सुद्धां ऋग्वेदांत आलें आहे. ऋग्वेदाच्या या प्रसिद्ध ऋचेंत वेडकांची ब्राह्मणाशीं तुलना केली आहे. कारण, पर्जन्यकालाच्या सुरवातीस वेडूक जागत होऊन ड्राव ड्राव करावयास सुरवात करतात. ही ब्राह्मणांची चेष्टा केली आहे असें मॅक्समुलर म्हणतो. मॅक्समुलर प्रमाणेंच गेल्लनर म्हणतो कीं, ही चेष्टा वसिष्ठ ऋषींनीं आपले प्रतिस्पर्धी जे विश्वामित्र ऋषि त्यांची केली आहे. परंतु सर्व बाजूंनीं विचार करितां पर्जन्यवास्ता—पर्जन्यरमणीयता—हा अर्थ करणाराचें मत जास्त संयुक्तिक दिसतें. वेडूक पाण्यांत रहात असल्यामुळे त्यांच्या अंगांत थंडपणाचा गुण जास्त आहे अशी समजूत आहे मृत मनुष्याचें दहन झाल्यावर तेथें वेडकास बोलाविण्यांत येतें (ऋ. १०. १६, १४). हेतु हा कीं, तो वेडूक त्या प्रेतास शांति देईल. त्याचप्रमाणें अथर्ववेदांत वेडकाला तापाचा दाह शांत करण्याकरितां बोलाविलें आहे.

^{२९} महिष.—मजवूत, हा शब्द मृग शब्दाबरोबर अगर त्या शब्दाशिवायहि येतो. मृग म्हणजे रानटी पशु; आणि ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांत याचा रेडा असा अर्थ होतो. 'महिषी' हा शब्द मागाहूनच्या संहिता ग्रंथांत येतो.

^{३०} मृग.—ऋग्वेदांत आणि तदनंतरच्या ग्रंथांत रागडी पशु या अर्थी हा शब्द येतो. याला कधीं कधीं भमि (भयंकर) हेहि विशेषण लावितात. इतरत्र म्हशीला महिष (बलवान) हें विशेषण लाविलें आढळतें; व तेंच पुढें म्हैस वाचक नांव झालें. हरिण जातीच्या जनावराचा बोधक म्हणून बहुधा हा शब्द योजितात. इतरत्र उतान्यांत रांथच्या मतें पक्षी असाहि अर्थ होतो.

^{३१} भृगुहस्ति न.—हात असलेलें जनावर. हा शब्द ऋग्वेदांत हत्ती या अर्थी दोन वेळ समासांत योजिला आहे. यावरून वैदिक काळांतील लोकांनां हत्ती प्रथमच माहित झाला होता याचा तो पुरावा होय असें रांथ म्हणतो. वैदिक काळच्या लोकांनां हत्ती हा नवीन परिचित प्राणी होता. या मताला पिरोलें विरोध केलेला

आहे. कारण मृगमहिष आणि मृगसूकर (अथर्व १२. १, ४८) हे शब्द अनुक्रमेण महिष आणि सुकर या अर्थी योजिलेले आढळतात. परंतु महिष या शब्दाने रोंधच्या मताला झुजोरा येतो. आणि ऋग्वेदांत सूकर असा नुसताच शब्द आढळतो, व मृगसूकर हा अथर्ववेदांत एकाच संज्ञांत वराह शब्दाशी विरोध दाखविण्याकरितां योजिलेला आढळतो. पुढे हस्ती हे विशेषण हत्ती या जनावराचे नांव बनले. ऋग्वेदांत हत्तीला मृगवारण (भयंकर प्राणी) असेंहि म्हटले आहे वारण हे विशेषण पुढे हत्तीचेच नांव बनले. पाळ-लेल्या हत्तिणीच्या साहाय्याने हत्तींना पकडीत असत असे ऋग्वेदांत वर्णन आलेले आहे हे पिरोलेचें मत चुकीचें आहे.

^{३१} मे प.—हा शब्द ऋग्वेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यांत गेंडा, मेघी, वकरी या अर्थी योजिलेला आढळतो. तसेच दोन्हीहि शब्द लोंकर या अर्थी योजिलेले आढळतात. विशेषतः त्याचा उपयोग सोमशुद्धीसाठी केलेला आढळतो. वाजसनेयि संहितेत रानटी गेंड्याचा उल्लेख आलेला आहे.

^{३२} लो ध.—ऋग्वेदांतील एका दुर्बोध ऋचमध्ये हा शब्द आलेला आहे. त्याचा अर्थ रोंधच्या मते एखादा रक्तवर्ण प्राणी असा आहे, तर ओल्डेनबर्गच्या मते तांबड्या रंगाचा वकरा असा आहे.

^{३३} लो पा श.—मोल्हा या प्राण्याचे नांव म्हणून हा शब्द बहुधा ऋग्वेदांत आलेला आहे. यजुर्वेद संहितेमध्ये अथर्ववेदाचे वेळी वक्री दिले जाणाऱ्या पशूच्या यादीत या लोपाचाच उल्लेख आहे.

^{३४} व म्र व व म्रि.—ऋग्वेदांत व तदुत्तरकालीन ग्रंथांत मुंगळा व मुंगी यांची नावे म्हणून हे दोन्ही शब्द आले आहेत. यांचा वळणी असाहि अर्थ कचित् असतो.

^{३५} व म्र क्र.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी हा शब्द आलेला असून त्या ठिकाणी त्याचा अर्थ मुंगी असा असावा असे रोंधचें मत आहे. पण पिरोलेचें मत भिन्न आहे. तो म्हणतो की, हा शब्द विशेष-नाम असावा व कदाचित् तो वम्र या अर्थी असावा; आणि त्याचा अर्थ मुंग्यांनी खाण्याच्या यातनेपासून ज्याची सुटका झाली, अशा एका कुमारीकेचा मुलगा असा असावा. सायणांचे हेच मत आहे.

^{३६} वरा ह.—हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांमध्ये आलेला आहे. 'स्वर्गीतला वराह' असे रुद्राचे वर्णन आले आहे. वराहाची शिकार करतांना कुत्र्यांचा उपयोग करण्याच्या चालीचा उल्लेख एकदां (ऋ. १०. २६, ४) आलेला आहे. त्याच शब्दाचा पर्याय 'वराहु' हा शब्द देवादिकाविषयी अलंकारिक रीतीने बोलण्याशिवाय कोठेहि आलेला नाही.

^{३७} वार ण.—ऋग्वेदांत दोन ठिकाणी, रोंध यानें हा शब्द मृगाचे विशेषण आहे असें दृष्टीत धरून त्यानें जंगली जनावर असा त्याचा अर्थ केला आहे. परंतु ग्रंथांतरां स्वीकारलेला हत्ती हा नेहमीचा अर्थच येथेहि घेतला पाहिजे असें दिसतें. अथर्व-

वेदामध्ये वारणी हा स्त्रीलिंगी शब्द 'हत्तीण' या अर्थानेंच आलेला आहे.

^{३८} वृ क.—ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत देखील हा शब्द वारंवार येतो. मेंढया, वकरी, वासरे व मनुष्ये यांचाहि हा शत्रु होता. याचा रंग तांबडा (अरण) आहे असें म्हटलेले आहे. ऋग्वेदामध्ये वृकी या शब्दाचाहि वारंवार उल्लेख आलेला आहे.

^{३९} वृ थि क.—ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यांमध्ये याचा अर्थ विंचू असा आहे. याच्या विभावद्दल सर्पांच्या त्रिपाप्रमाणे लोकांना भय वाटत असे. हा हिवाळ्यांत पृथ्वीवर निचेतन पडतो असें वर्णन (अ. वेद १२. १, ४६) आहे.

^{४०} वृ पा र च.—'वैलाप्रमाणे ओरडणारा' असा या शब्दाचा अर्थ आहे. ऋग्वेदामध्ये हें एका प्राण्याचें नांव आहे. शतपथ ब्राह्मणांत हा शब्द द्वित्रवर्णी आहे व त्याचा अर्थ टोकणी किंवा टिपरी असा आहे.

^{४१} श श.—'ससा' हा शब्द ऋग्वेदामध्ये एकदां आलेला आहे, व त्यांतच या शशानें एक दांत किंवा वस्तरा गिळत्याचा उल्लेख आलेला आहे. मागाहून झालेल्या ग्रंथांतहि या प्राण्याचा प्रसंगानें उल्लेख आलेला आहे.

^{४२} शि शु मा र, शि शु मा र.—जलवर प्राण्याचें नांव म्हणून हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन ग्रंथ यांमध्ये आला आहे. हा प्राणी म्हणजे एक तर मकर असावा किंवा गाधा मासा असावा.

^{४३} श्वान.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये याचा अर्थ कुत्रा असा आहे व याचें स्त्रीलिंगी रूप शुनी असें आहे. कुत्रा हा माणसाळलेला प्राणी असे व तो चोर किंवा इतर वाहेरचे लोक यांपासून घराचें संरक्षण करी. वराहाची शिकार करतांना त्याचा उपयोग होत असे; पण सिंहापुढें त्याचा टिकाव लागत नसे. बालसित्य सूक्तामध्ये दानस्तुतीत शंभर कुत्र्यांच्या देणगीचा उल्लेख आला आहे. इतर ठिकाणी या कुत्र्याविषयी असा उल्लेख आलेला आहे की, तो गलिच्छ असल्यामुळे यज्ञांतल्या वळीला अव्यय्य आहे, व यज्ञांमंडपांत त्याला हांकून देण्यांत येत असे. कुत्र्याचें मांस अग्नी निर्वानीचे वेळी खावयाचें असे. मेजवानीचे वेळी जनावर कापून त्याचें मांस खावयावर जी हावे उरत ती कुत्र्यास चघळण्यास दिली जात असत. (अथर्व ६. २७, २). ऋग्वेदांत एका दंतकथेमध्ये गार्गीचा शोध करणाऱ्या इमानी कुत्र्याचा म्हणजे सरमेचा उल्लेख आलेला आहे. व्हाला यजुर्वेदामध्ये श्वपति असें म्हटलेले असून त्याच संहितेत पुरमेधाचे वेळी बलिदानास योग्य अशा प्राण्यांच्या यास्तीत श्वानाचा (कुत्र्याचा रक्षक) उल्लेख आलेला आहे. काहीं ग्रंथांत चतुरक्ष (चार डोळ्यांच्या) कुत्र्यांचा उल्लेख आलेला आहे तो कार्यात्मिक आहे हें उघड आहे.

^{४४} सा र मे य.—'सरमेचा वंशज.' एका पौराणिक कथेंतल्या इंद्राच्या कुत्र्याचें हें नांव असून ऋग्वेदामध्ये पृथ्वीवरील कुत्र्याला व यमाच्या कुत्र्यालाहि हें नांव दिलेले आहे.

आहे. कारण मृगमहिष आणि मृगसूकर (अथर्व १२. १, ४८) हे शब्द अनुक्रमे मृगस्य आणि हुकर या अर्थी योजिलेले आढळतात. परंतु महिष या शब्दाने रॉयच्या मताला दुजोरा येतो. आणि ऋग्वेदांत सूकर असा नुसताच शब्द आढळतो, व मृगसूकर हा अथर्ववेदांत एकाच संज्ञांत वराह शब्दाशी विरोध दाखविण्याकरितां योजिलेला आढळतो. पुढे हस्ती हे विशेषण हस्ती या जनावराचे नांव बनले. ऋग्वेदांत हस्तीला मृगवारण (भयंकर प्राणी) असेंहि म्हटले आहे वारण हे विशेषण पुढे हस्तीचेंच नांव बनले. पाळ-लेल्या हस्तीणीच्या साहाय्याने हस्तींना पकडीत असत असें ऋग्वेदांत वर्णन आलेले आहे हे पिशेलचे मत चुकीचें आहे.

३१ मेघ.— हा शब्द ऋग्वेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यांत गेंडा, मेघी, वकरी या अर्थी योजिलेला आढळतो. तसेंच दोन्हीहि शब्द लोंकर या अर्थी योजिलेले आढळतात. विशेषतः त्याचा उपयोग सोमशुद्धीसाठीं केलेला आढळतो. वाजसनेयि संहितेंत रानटी गेंड्याचा उल्लेख आलेला आहे.

३२ लोघ.— ऋग्वेदांतील एका दुर्बोध ऋग्वेदामध्ये हा शब्द आलेला आहे. त्याचा अर्थ रॉयच्या मते एखादा रक्तवर्ण प्राणी असा आहे, तर ओल्डेनबर्गच्या मते तांबड्या रंगाचा वकरा असा आहे.

३३ लोपाश.— लोत्ता या प्राण्याचें नांव म्हणून हा शब्द बहुधा ऋग्वेदांत आलेला आहे. यजुर्वेद संहितेमध्ये अश्वमेधाचे वेळीं वस्त्री दिले जाणाऱ्या पशूच्या यादींत या लोपाशाचा उल्लेख आहे.

३४ वज्रवृक्षी.— ऋग्वेदांत व तदुत्तरकालीन ग्रंथांत मुगळा व मुंगी यांचीं नांवें म्हणून हे दोन्ही शब्द आले आहेत. यांचा वज्रवृक्षी असाहि अर्थ कचित् असतो.

३५ वज्रक.— ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी हा शब्द आलेला असून त्या ठिकाणी त्याचा अर्थ मुंगी असा असावा असें रॉयचें मत आहे. पण पिशेलचें मत भिन्न आहे. तो म्हणतो की, हा शब्द विशेष-नाम असावा व कदाचित् तो वज्र या अर्थी असावा; आणि त्याचा अर्थ मुंग्यांनीं खाण्याच्या यातनेपासून ज्याची सुटका झाली, अशा एका कुमारीकेचा मुलगा असा असावा, सायणांचे हेंच मत आहे.

३६ वराह.— हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांमध्ये आलेला आहे. 'स्वगीतला वराह' असें रुद्रांचें वर्णन आले आहे. वराहाची शिकार करतांना कुत्र्यांचा उपयोग करण्याच्या चालीचा उल्लेख एतदां (ऋ. १०. २६, ४) आलेला आहे. त्याच शब्दाचा पर्याय 'वराहु' हा शब्द देवादिकाविषयी अलंकारिक रीतीनें बोलण्याशिवाय कोठेंहि आलेला नाही.

३७ वारण.— ऋग्वेदांत दोन ठिकाणी, रॉय यांनीं हा शब्द मृगाचें विशेषण आहे असें गृहीत धरून त्यांनीं जंगली जनावर असा त्याचा अर्थ केला आहे. परंतु ग्रंथांतरी स्वीकारलेला हस्ती हा नेहमींचा अर्थच येथेंहि घेतला पाहिजे असें दिसतें. अथर्व-

वेदामध्ये वारणी हा स्त्रीलिंगी शब्द 'हस्तीण' या अर्थानेंच आलेला आहे.

३८ वृक.— ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत देखील हा शब्द वारंवार येतो. मेंढया, वकरी, वासरे व मनुष्ये यांचाहि हा शत्रु होता. याचा रंग तांबडा (अरुण) आहे असें म्हटलेलें आहे. ऋग्वेदामध्ये वृकी या शब्दाचाहि वारंवार उल्लेख आलेला आहे.

३९ वृथिक.— ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यांमध्ये याचा अर्थ विंचू असा आहे. याच्या विषावहूल सर्पांच्या विषाप्रमाणें लोकांनां मय वाटत असे. हा हिंवाच्यांत पृथ्वीवर निचेतन पडतो असें वर्णन (अ. वेद १२. १, ४६) आहे.

४० वृपास्व.— 'वैलाप्रमाणें ओरडणारा' असा या शब्दाचा अर्थ आहे. ऋग्वेदामध्ये हें एका प्राण्याचें नांव आहे. शतपथ ब्राह्मणांत हा शब्द द्विवचनीं आहे व त्याचा अर्थ ठोकणी किंवा टिपरी असा आहे.

४१ शश.— 'ससा' हा शब्द ऋग्वेदामध्ये एकदां आलेला आहे, व त्यांतच या शशानें एक दांत किंवा वस्तरा गिळ्याचा उल्लेख आलेला आहे. मागाहून झालेल्या ग्रंथांतहि या प्राण्याचा प्रसंगानें उल्लेख आलेला आहे.

४२ शिशुमार, शिशुमार.— जलचर प्राण्याचें नांव म्हणून हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन ग्रंथ यांमध्ये आला आहे. हा प्राणी म्हणजे एक तर मकर असावा किंवा गाढा मासा असावा.

४३ श्वान.— ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये याचा अर्थ कुत्रा असा आहे व याचें स्त्रीलिंगी रूप शुनी असें आहे. कुत्रा हा माणसाळलेला प्राणी असे व तो चोर किंवा इतर बाहेरचे लोक यांपासून घराचें संरक्षण करी. दराहाची शिकार करतांना त्याचा उपयोग होत असे; पण सिंहापुढें त्याचा टिकाव लागत नसे, बालखिल्य सूक्तांमध्ये दानस्तुतीत शंभर कुत्र्यांच्या देणगीचा उल्लेख आला आहे. इतर ठिकाणी या कुत्र्याविषयी असा उल्लेख आलेला आहे की, तो गलिच्छ असल्यामुळें यज्ञांतल्या बळीला अयोग्य आहे, व यज्ञमंडपांत त्याला हांकून देण्यांत येत असे. कुत्र्याचें मांस अग्नीं निर्वाणीचे वेळीं खावयाचें असे. मेजवानीचे वेळीं जनावर कापून त्याचें मांस खाद्यद्वार जीं हाडें उरत तीं कुत्र्यास चघळ्यास दिलीं जात असत. (अथर्व ६. ३७, ३). ऋग्वेदांत एका दंतकथेमध्ये गार्यांचा शोध करणाऱ्या इमानी कुत्र्याचा म्हणजे सरमेचा उल्लेख आलेला आहे. स्थाला यजुर्वेदामध्ये श्वपति असें म्हटलेलें असून त्याच संहितेंत पुरश्मेधाचे वेळीं बलिदानास योग्य अशा प्राण्यांच्या यादींत श्वानाचा (कुत्र्याचा रक्षक) उल्लेख आलेला आहे. कांहीं ग्रंथांत चतुर्मुख (चार डोळ्यांच्या) कुत्र्याचा उल्लेख आलेला आहे तो काव्यनिक आहे हें उघड आहे. ४४ सारमेय.— 'सरमेचा वंशज.' एका पौराणिक कथेंतल्या इंद्राच्या कुत्र्याचें हें नांव असून ऋग्वेदामध्ये पृथ्वीवरील कुत्र्याला व यमाच्या कुत्र्यालाहि हें नांव दिलेले आहे.

आहे. गाढवाला रासभ असें एक दुसरोहि नांव आहे. बृहदारण्यक उपनिषद् आणि अथर्ववेद यांत गर्दभी हें नांव आलें आहे.

^{२०} ग व य.—एका जातीच्या बैलाचें नांव म्हणून हा शब्द ऋग्वेदापासून आला आहे. वाजसनेयि संहितेंत गौर आणि महिष यांच्याबरोबर याचाहि उल्लेख आहे; आणि तेथें जंगली गवयाचा देखील उल्लेख केला आहे.

^{२१} त्स र.—एखाद्या सरपटणाऱ्या प्राण्याचें नांव या अर्थी हा शब्द ऋग्वेदांत आला आहे. उत्तरकालीन ग्रंथांत चमसाची सूट या अर्थीहि हा शब्द आला आहे. अथर्ववेदांत व मागाहून झालेल्या संहिता ग्रंथांत याच अर्थीहि हा शब्द नांगराचें (लांगलाचें) वर्णन करताना आलेला आहे.

^{२२} प दि.—ऋग्वेदामध्यें एकदां हा शब्द आला असून सें. पी. कोशांत म्हटल्याप्रमाणें याचा अर्थ एक प्रकारचा प्राणी असा आहे. यास्काचे मतें याचा अर्थ हलणारा प्राणी असा आहे. पण दुर्गाचार्य याचा अर्थ पक्षी असा घेतो. या लेखाचा संबंध जाज्यामध्यें (? मुक्षिजा पदि) पकडण्याकडे असू शकेल.

^{२३} पि पी ल.—या शब्दाचा अर्थ मुंगी असा असून मृतांच्या शरीराचें मांस खाणाऱ्या त्या असतात असें ऋग्वेदांत (१०. १६, ६) म्हटलें आहे.

^{२४} पुनः सर.—एका मुंकणाऱ्या कुत्र्याचें नांव म्हणून हा शब्द ऋग्वेदांत आला आहे. हा कुत्रा चोराला पाहून मुंकतो असें म्हटलें आहे. या शब्दावरून कुत्रा मुंकतांनां इकडे तिकडे धावत असतो ही जी त्याची संकय तिचा बोध होतो. अथर्ववेदामध्यें हा शब्द अपामार्ग या वनस्पतीला लाविला आहे; व तेथें त्याचा अर्थ उलट बीज (उलट कांटे ?) असणारी वनस्पति असा आहे.

^{२५} पे त्व.—हा शब्द अथर्ववेदांत दोनदां आला आहे. पहिल्या उतान्यांत याच्या वाजाचा (बलाचा) उल्लेख आलेला आहे; व त्याचा अर्थ 'सामर्थ्य', 'चपलता' असा आहे. परंतु सरळ अर्थ पाहतां पुरुष हाच अर्थ जास्त योग्य दिसतो. कारण, जनन-सामर्थ्याचा अभाव नाहीसा करण्यासाठीं असलेल्या मंत्रांत हाच अर्थ योग्य दिसतो. दुसऱ्या ठिकाणीं पेत्वाचा उल्लेख तो चोड्याला जिकीत असतांनां आला आहे. असल्याच प्रकारचा चमत्कारिक उल्लेख ऋग्वेदांत आला असून तेथें तो सिंहणीला बस करीत आहे असें लिहिलें आहे. या प्राण्याचा उल्लेख यजुर्वेद संहितेंत अश्वमेध प्रसंगी वळींच्या यादींतहि आला असून, इतरत्रहि मधून मधून आला आहे. याचा अर्थ एडका असा असावा; या शब्दाचा तैत्तिरीय संहितेंच्या टीकाकारांनीं दुसरा अर्थ दिलेला आहे. परंतु या अर्थोत्तरेषां निर्णयात्मक असा काहीं पुरावा नाही. शिवाय, अथर्ववेदांतील 'वाज' शब्द असलेल्या उतान्यांतील अर्थाशी एडका हाच अर्थ नीट जुळता आहे. हॉपकिन्स याचा अर्थ धकरा असा करतो; परंतु असा अर्थ करण्याचें काय कारण

असावें तें नीट समजत नाही. याचा पित्त किंवा पिंड यांशी काय संबंध आहे, हें अगदीं अनिश्चयात्मक आहे.

^{२६} छु पि.—हें एका उपद्रवदायक काटकाचें नांव ऋग्वेदांत आलें आहे. याचा उल्लेख बृहदारण्यक उपनिषदांतहि आला असून यजुर्वेद संहितेंतील अश्वमेधप्रसंगी द्यावयाच्या वळींच्या यादींत याचा समावेश केला आहे. कदाचित् मुंग्यांचा हा एक प्रकार असावा.

^{२७} भु ज्यु.—सेंट पीटर्सबर्गच्या कोशांत याचा अर्थ 'साप' असा दिला आहे. हा शब्द ऋग्वेदांत दोन ठिकाणीं येतो. वाजसनेयि संहितेंतहि हा शब्द आढळतो. परंतु त्या ठिकाणीं या शब्दाचा अर्थ काय असावा हें सांगतां येत नाही.

^{२८} मंडूक.—हें एक वेडकाचें नांव ऋग्वेद व तदनंतरचे ग्रंथ यांत आलें आहे. याचें मंडूको हें खोर्लिंगी रूप सुद्धां ऋग्वेदांत आलें आहे. ऋग्वेदाच्या या प्रसिद्ध ऋचेंत वेडकांची ब्राह्मणाशी तुलना केली आहे. कारण, पर्जन्यकालाच्या सुरवातीस वेडूक जागत होऊन ड्रव ड्रव करावयास सुरवात करतात. ही ब्राह्मणांची चेष्टा केली आहे असें मॅक्समुलर म्हणतो. मॅक्समुलर प्रमाणेंच रेल्डनर म्हणतो कीं, ही चेष्टा वसिष्ठ ऋशींनीं आपले प्रतिस्पर्धी जे विश्वामित्र ऋषि त्यांची केली आहे. परंतु सर्व बाजूंनीं विचार करितां पर्जन्यचास्ता—पर्जन्यरमणीयता—हा अर्थ करणारांचें मत जास्त समुचित दिसतें. वेडूक पाण्यांत रहात असल्यामुळे त्यांच्या अंगांत थंडपणाचा गुण जास्त आहे अशी समजूत आहे मृत मनुष्याचें दहन झाल्यावर तेथें वेडकास बोलावण्यांत येतें (ऋ. १०. १६, १४). हेतु हा कीं, तो वेडूक त्या प्रेतास शांति देईल. त्याचप्रमाणें अथर्ववेदांत वेडकाला तापाचा दाह शांत करण्याकरितां बोलाविलें आहे.

^{२९} महिष.—मजबूत. हा शब्द मृग शब्दाबरोबर अगर त्या शब्दाशिवायहि येतो. मृग म्हणजे रानटी पशु; आणि ऋग्वेद व तदुत्तरें ग्रंथ यांत याचा रेडा असा अर्थ होतो. 'महिषी' हा शब्द मागाहूनच्या संहिता ग्रंथांत येतो.

^{३०} मृ ग.—ऋग्वेदांत आणि तदनंतरच्या ग्रंथांत रानटी पशु या अर्थी हा शब्द येता. याला कधीं कधीं भमि (भयंकर) हेंहि विशेषण लावितात. इतरत्र म्हशीला महिष (धलत्राव) हें विशेषण लाविलें आढळतें; व तेंच पुढें म्हैस वाचक नांव झालें. हरिण जातीच्या जनावराचा बोधक म्हणून बहुधा हा शब्द योजितात. इतरत्र उतान्यांत रॉथच्या मतें पक्षी असाहि अर्थ होतो.

^{३१} मृ ग हस्ति न.—हात असलेलें जनावर. हा शब्द ऋग्वेदांत हत्ती या अर्थी दोन वेळ समासांत योजिला आहे. यावरून वैदिक काळांतील लोकांनां हत्ती प्रथमच माहित झाला होता याचा तो पुरावा होय असें रॉथ म्हणतो. वैदिक काळच्या लोकांनां हत्ती हा नवीन परिचित प्राणी होता. या मताला पिरोलेंच निरोध केलेला

^{५६}जप.—जप हें नांव एका जलचराचें किंवा माशाचें म्हणून अथर्ववेद व तैत्तिरीय संहिता यांमध्ये आलेले आहे. तै. संहितेवरील भाष्यांत जप म्हणजे मकर हा प्राणी असावा असें म्हटले आहे. हा शब्द गोपथ ब्राह्मणांतहि आलेला आहे.

^{५७}मुदकर.—रोंयच्या मताप्रमाणे लहान जनावर किंवा कीटक या अर्थी हा शब्द अथर्ववेदातल्या एका उताऱ्यांत आला आहे; परंतु हा उताऱा अशुद्ध आहे असें त्याचें मत आहे. पैपलाद संहितेंत पुष्करम् हा पाठ वरोवर आहे असें ब्लूमफील्ड म्हणतो. तै. संहितेंत मुदकर याचा अर्थ अश्वमेधांतील पशु असा आहे.

^{५८}वृषदंश.—या शब्दाचा अर्थ वलकट दांतांचा असा आहे. यजुर्वेद संहितेमध्ये एका मांजराचें नांव म्हणून हा शब्द आला असून याचा उल्लेख अश्वमेध यज्ञाच्या वेळी वळी दिल्या जाणाऱ्यांच्या यादीत आहे. पंचविंश ब्राह्मणांतहि याचें नांव आहे. या ब्राह्मणांत याच्या शिकेचा उल्लेख आहे. यावरून हें मांजर माणसाळलेलें होतें असें सिद्ध होतें. गेल्डनेर म्हणतो की, अथर्ववेदांतील एका सूक्तांत विविध विशेषणांनीं ज्याला संवोधिलें आहे तो प्राणी बहुतेक घराताल मांजर असावा. त्या विशेषणांपैकीं एक विशेषण म्हणजे वृषदंती हें आहे. पण विहटने गेल्डनरच्या या मताविरुद्ध आहे.

^{५९}शयण्डक.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये हें एका प्राण्याचें नांव आहे; पण मैत्रायणी व वाजसनेयि संहिता यांत हें नांव शयंदक असें लिहिलें आहे. रोंयचे मतानें याचा अर्थ एक प्रकारचा पक्षी असा असावा; पण तैत्तिरीय संहितेवरील टीकाकार याचा अर्थ कृकलास म्हणजे सरडा असा करतो.

^{६०}अश्वतर, अश्वतरी.—ही खेंचराची पुल्लिंगी आणि स्त्रीलिंगी अनुक्रमे नांवें आहेत. अथर्ववेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यांत या प्राण्याचा बराच वेळ उल्लेख केलेला आहे. याची उत्पत्ति कमी असे म्हणून यांना घोळ्यापेक्षां कमी दर्जाचे मानीत असत. परंतु खेंचरांच्या गळ्या सर्वसाधारण प्रचारांत होत्या.

^{६१}आशुंग.—अथर्ववेदाप्रमाणें कोणतातरी प्राणी असावा. याचीं विशेषणें 'तरुण,' 'वालक' (शिशुक) हीं आहेत. यावरून रोंय म्हणतो की त्याचा अर्थ एक पक्षी (जलद उडणारा), अथवा 'आपल्या आईकडे जाणारें शिगरं' असाहि असावा. सायण त्या विशेषणाचा अर्थ शिशुक म्हणजे प्राणी असा करतो. ब्लूमफील्ड या दोन शब्दांचें सापांतर 'जलद शिगरं' 'आशुंग' 'शिशुक' असें करितो.

^{६२}उपक्रस.—अथर्ववेदांत याचा वीजाला उपद्रव देणारा प्राणी असा उल्लेख आहे. तथापि सायण तो शब्द अनेकवचनी विशेषण (उपक्रसः = अदग्धाः) असा घेतो, परंतु पैपलादशास्त्रीय संहितेंत उपक्रसः असेंच आहे.

^{६३}कुरीरिन्.—('कुरीर अललेला'). हा अथर्ववेदांतील एका सिद्धि. अथवा 'यथार्थ' उताऱ्यांत असून त्याचा एक तर

'शेंडी असलेला प्राणी,'—कदाचित् क्षिमेच्याप्रमाणें 'मोर'—असें नाम अथवा अज 'वकरा' याचें विशेषण, अशा अर्थी त्या शब्दाचा 'शृंगी' असा अर्थ होईल. परंतु दुसऱ्या अर्थीत शब्दाचा अलंकारिकरीत्या उपयोग असावा असें मानणें सशुक्ति दिसतें. पंचविंश ब्राह्मणांत ओपश हा शब्द गुरांचीं शिंगें या अर्थी उपयोगांत आणिला आहे, यावरून कुरीर म्हणजे 'शिंग' हें जें गेल्डनेरचें मत आहे, त्याचा स्वीकार करणें जरूर दिसत नाहीं.

^{६४}जगत.—(हालणारा, चल) हा शब्द कधी कधी अथर्ववेदामध्ये व पुढील ग्रंथांन पाठल्या जनावरांस (जो श्वापदे रानटीं नव्हेत त्यांना) लावलेला आहे. कधी कधी जगत या शब्दाने गाईखेरीज इतर सर्व पाळलेल्या जनावरांचा बोध होत असे.

^{६५}पिपिलिका.—अथर्व २ व मागाहूनच्या ग्रंथांत याचा मुंगी असा अर्थ आहे. या शब्दावरून मुंगीची लहान जात असा जो मागाहूनच्या कोशांत अर्थ दिला आहे तो खरा नाहीं. मात्र यावरून मुंगीच्या लहान आकाराचा बोध होतो व तो अल्पायुषाचक पिपिलिका या शब्दावरून व्यक्त होतो. हें रूप छांदोग्य उपनिषदांत आलें आहे.

^{६६}पुरीकय.—अथर्ववेदामध्ये एका जलचर प्राण्याचें हें नांव आलें आहे. व हें नांव म्हणजे मैत्रायणी संहितेमध्ये आलेल्या पुलिकयाचें, वाजसनेयि संहितेमध्ये आलेल्या कुलीपयाचें व तैत्तिरीय ब्राह्मणामध्ये आलेल्या कुलीकयाचें अन्य-रूप आहे. हा कोणता प्राणी होता हें समजत नाहीं.

^{६७}व्यदूर.—'भोक पाडणारा.' अथर्ववेदामध्ये एका ठिकाणी हें एका किट्याचें नांव आलेलें आहे. या ठिकाणी व्यध्वर असा पाठ असावा असें काहीं पंडितांचें मत आहे. विहटनेचें असें मत आहे की या शब्दाचा संबंध वि-अध्वन याच्याशी असून व्यध्व 'भोक पाडणें' याच्याशी नसावा. हिरण्यकेशी युद्धसंग्राममध्ये हा शब्द मद्राकावरोवर आलेला आहे. त्याचप्रमाणें तो अथर्ववेदाच्या दुसऱ्या एका स्थलीहि आला असावा व येथें शंकर पंडित व विहटने यांच्या मतें हा शब्द व्यध्वर असाच असावा.

^{६८}व्याघ्र.—हा शब्द ऋग्वेदांत कधी आलेला नाहीं पण अथर्ववेदांत वारंवार आलेला आहे, त्याचप्रमाणें सिंह हा शब्दहि आलेला आहे. यावरून रास्त असें अनुमान काढतां येईल की, ज्या वेळी वैदिककालचे आर्य लोक बंगाल प्रांताजवळ येऊन आंत शिरले त्या वेळी अथर्ववेद लिहिला गेला असावा. मागाहून आलेल्या ग्रंथांत व्याघ्र हा शब्द अगदीं प्रचारांतला झाला. तैत्तिरीय संहितेंत निजलेल्या वाघाला ढवचून जाणें केल्यावर उत्पन्न होणाऱ्या भयाचा उल्लेख आलेला आहे. या जनावराच्या वीजनाशक स्वभावाचाहि वारंवार उल्लेख आलेला आहे. त्याचप्रमाणें तो पुरुपाद म्हणजे मनुष्यभक्षक असण्याचेहि वर्णन आलेलें आहे.

४२ सा ला वृक. — ऋग्वेदामध्ये हा शब्द दोनदा आला असून याचा अर्थ तरस किंवा रानकुत्रा असा आहे. इंद्राने यतींचा नाश केल्याविषयीची कथा तैत्तिरीय संहितेत आली असून त्या कथेत हाच अर्थ बरोबर जुळतो. त्या कथेत असे म्हटले आहे की, इंद्राने या यतींना सालावृकांच्या तोंडांत दिले. याच सालावृक शब्दाचा सालावृकेय हा दुसरा पाठ आहे; व त्याचा अर्थ सालावृकाचा वंशज असा आहे. या शब्दाचे ख्रीलिगी रूप सालावृकी असे असून त्याचा उल्लेख तै. सं. तैत आला आहे.

४३ सिंह. — ऋग्वेदांत व तदुत्तरग्रंथांत याचा अर्थ सिंह असा आहे. सिंहाच्या गर्जनेचा (नद्) नेहमी उल्लेख आलेला आहे; व या गर्जनेला स्तनाथ असे नांव आहे. हा नेहमी भटकत असतो (कुचर), डोंगरांत राहतो (गिरिस्थ); व हा ठार मारणारा भयंकर वनपगु आहे (मृगो भीम उपहस्तः). याची व स्त्राची तुलना केली आहे. पाण्यांत शिरणाऱ्या अमीची जेव्हा सिंहाशी तुलना केलेली असते तेव्हा पाणी पिण्याच्या जागेमध्ये जनावरांवर उडी घालण्याच्या सिंहाच्या संवयीचा उल्लेख केला असावा. कोल्ह्यांनी सिंहाचा पराभव करावा हे चमत्कारिक आहे असेंहि वर्णन आलेले आहे. मनुष्यांना सुद्धा त्याची भयंकर भीति वाटल्यामुळे ते त्याला पिंजऱ्यांत ठेवीत. त्याला पकडण्याकरिता लोक दबा धरून वसत व शिकारी लोक त्याची शिकार करीत अर्गीहि वर्णन आलेली आहेत. कृत्र्यांना सिंहाचे भय वाटे. सिंहीण ही सुद्धा तिच्या शौर्याबद्दल प्रसिद्ध आहे. सुद्धासाच्या शत्रूविरुद्ध त्याला जी इंद्राने मदत केली तिची तुलना मेळ्याने (पेत) सिंहीणीच्या केलेल्या पराभवाशी केली आहे. मनुष्यावर हल्ला करतांना सिंहीण आपले जबडे उघडते याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत आलेला आहे. यजुर्वेद संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांत सिंहीणीचा उल्लेख आलेला आहे.

४४ सूकर. — हा शब्द धन्यनुकारी असावा असे दिसते. पण हा शब्द फार प्राचीन असून तो इंडो-यूरोपीय कालातील असावा. लॅटिन भाषेतल्या [सुक्कुलस] लहान डुकर या शब्दाशी सदृश असून व्युत्पत्तिशास्त्रदृष्ट्याही याचा अर्थ बदलला आहे. हा शब्द ऋग्वेदांत व तदुत्तरग्रंथांत आलेला आहे. मृग या शब्दाबरोबर हा शब्द अथर्ववेदांतही आलेला आहे; आणि हे दोन्ही शब्द मिळून त्यांचा अर्थ रानडुकर असा होतो.

४५ हरिण. — ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये याचा अर्थ एक प्रकारचा काळवीट असा आहे. हा फार जलद चालणारा व भय उत्पन्न करणारा म्हणून प्रसिद्ध आहे याच्या शिंगाचा मंतरलेल्या तोडग्याप्रमाणे उपयोग होणे याला यव खाण्याचा फार नाद आहे. मैत्रायणी संहिते मध्ये तो स्वग म्हणजे सर्पांना ठार मारतो असे याचे वर्णन आलेले आहे. या शब्दाचे ख्रीलिगी रूप हरिणी असे आहे.

४६ इमन. — इमन असलेला अग्रा याचा मूळचा अर्थ असून मृग म्हणजे जनावर या शब्दाने युक्त हास्ति अशा अर्थाने हा

शब्द ऋग्वेद, अथर्ववेद आणि यजुर्वेद यांमध्ये आलेला आहे. पुढे पुढे नुसत्या हास्तिन या विशेषणाचाच हत्ती असा अर्थ होऊ लागला. या प्राण्याची त्याच्या सामर्थ्याबद्दल व जननशक्तीबद्दल प्रसिद्धि होती. या जनावराचा उल्लेख मुखाने जितस उचलणाऱ्या प्राण्यांच्या उलट माणूस व माकड या हाताने उचलणाऱ्या प्राण्याबरोबर आलेला आहे. हास्तिप या शब्दावरून तो माणसाळलेला प्राणी होता हे स्पष्ट आहे. असे माणसाळलेले हत्ती दुसरे हत्ती पकडण्याच्या कामी उपयोगी पडत, पण या हत्तींचा लढाईचे कामी उपयोग होत असल्याबद्दलचा उल्लेख नाही. तरी पण कृत्तिसियस व मेगॅस्थिनीझ यांनी हे हत्ती त्यांच्या वेळी उपयोगांत आणले जात असे म्हटले आहे. हत्तींना डांसांपासून उपद्रव होई असे अथर्ववेदांत म्हटले आहे.

४७ ककट. — हा शब्द यजुर्वेद संहितेत 'खेंकडा' याचा दर्शक असून कर्कट याचे हे प्राकृत रूप आहे; व उत्तर वाङ्मयांत कर्कट हा सर्वसाधारण शब्द आहे. तथापि रॉथ म्हणतो की, त्याचा अर्थ पक्षी असा आहे. आणि ककर याच्याशी त्याचे साम्य आहे.

४८ कश्यप. — अथर्ववेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये हा शब्द वारंवार येतो व त्याचा अर्थ 'कूर्म, कच्छप' असा आहे.

४९ कुलीकय. — हे रूप तैत्तिरीय संहितेत एका प्राण्याच्या नांवाचे आहे; आणि महीधर याने आपल्या ठीकेंत स्पष्टीकरण दिले आहे त्यावरून हे एका माशाचे नांव असावे असे दिसते. याचे वाजसनेयि संहितेतील नांव कुलीपय आणि अथर्ववेदातील कुलीकय असे असून, या नांवाचा परिवच नसल्यामुळे बोलतां बोलतां कदाचित् अपभ्रंश झाले असावे.

५० कूर्म. — याचा अर्थ कांसव. उत्तरकालीन संहिता आणि ब्राह्मण यांत हा शब्द पुष्कळ वेळा आला असून त्याच्या स्वाभाविक धर्माबद्दल कांहीच लिहिलेले नाही.

५१ कृमि. — ' कीटक. ' ऋग्वेदोत्तर संहिता आणि अथर्ववेद यांत कीटकांचा वराच उल्लेख आला आहे. ते विपारी असतात; पर्वत, वने, पाणी, झाडे व मनुष्यदेहांत देखील ते असतात. मनुष्य आणि प्राणी यांच्या रोगाची कारणे हे कृमी होत अशी सार्वत्रिक समजूत असे. अथर्ववेदांत या कृमींना प्रतिबंधक उपाय म्हणून तीन सूत्रे आहेत. पहिले सूत्र सर्वसाधारण आहे. दुसरे गुरांमधील कृमींचा नाश करण्याचे उपाय शिकविते; आणि तिसरे मुलांना कीटकांपासून कसे बरे करावे हे सांगते. मनुष्यांमध्ये कीटकांची राहण्याची जागा म्हणजे डोकें आणि वरगड्या आणि नंतर तेथून डोळे, नाक आणि दांत. त्यांचा रंग काळसर पिंगट असून शरीराचा पुडचा भाग पांढरा, काळे कान आणि तीन डोक्या असतात. त्यांची विशिष्ट नावे वरीच आहेत:—अलाण्ड, एजळ, कपूकण, कीट, कुरुळ, नीलांगु, येवाप, वधा, वृक्षसर्पी शरून, शवत, शिपाविलुक व स्तेय.

५२ गोघा. — या शब्दाचा अर्थ लुडविग आणि वेबर यांच्या मताप्रमाणे ' मगर ' असा असावा; कदाचित् रॉथ आणि झिमेर म्हणतो त्याप्रमाणे मोठा सरड किंवा पाल असाही असावा. अथर्ववेदातही बहुतकरून याचा अर्थ प्राणीच असावा.

^{५६} जप.—जप हे नांव एका जलवराचें किंवा सांघाचें म्हणून अथर्ववेद व तैत्तिरीय संहिता यांमध्ये आलेले आहे. ते, संहितेवरील भाष्यांत 'जप म्हणजे मकर' हा प्राणी असावा असें म्हटले आहे. हा शब्द गोपथ ब्राह्मणांतहि आलेला आहे.

^{५७} मुश्कर.—रॉयच्या मताप्रमाणे लहान जनावर किंवा कीटक या अर्थी हा शब्द अथर्ववेदांतल्या एका उतान्यांत आला आहे; परंतु हा उतारा अशुद्ध आहे असें त्याचें मत आहे. पैपलाद संहितेंत पुष्करम् हा पाठ वरोवर आहे असें ब्लूमफील्ड म्हणतो. ते, संहितेंत मुश्कर याचा अर्थ अश्वमेधांतील पशु असा आहे.

^{५८} वृषदंश.—या शब्दाचा अर्थ बलकट दांतांचा असा आहे. यजुर्वेद संहितेमध्ये एका मांजराचें नांव म्हणून हा शब्द आला असून याचा उल्लेख अश्वमेध यज्ञाच्या वेळी बळी दिल्या जाणारांच्या यादीत आहे. पंचविंश ब्राह्मणांतहि याचें नांव आहे. या ब्राह्मणांत याच्या शिकेचा उल्लेख आहे यावरून हे मांजर माणसाळलेले होते असें सिद्ध होते. गेल्डनेर म्हणतो की, अथर्ववेदांतील एका सूक्तांत विचित्र विशेषणांनीं ज्याला संबोधिलें आहे तो प्राणी बहुतेक घरांतील मांजर असावा. त्या विशेषणांपैकी एक विशेषण म्हणजे वृषदंती हे आहे. पण विहटने गेल्डनेरच्या या मताविरुद्ध आहे.

^{५९} शयण्डक.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये हे एका प्राण्याचें नांव आहे; पण मैत्रायणी व वाजसनेथि संहिता यांत हे नांव शयंदक असें लिहिलेले आहे. रॉयचे मतानें याचा अर्थ एक प्रकारचा पक्षी असा असावा; पण तैत्तिरीय संहितेवरील टीकाकार याचा अर्थ कृकलास म्हणजे सरडा असा करतो.

^{६०} अश्वतर, अश्वतरी.—ही खेंचराची पुल्लिंगी आणि स्त्रीलिंगी अनुक्रमे नांवें आहेत. अथर्ववेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यांत या प्राण्याचा बराच वेळ उल्लेख केलेला आहे. यांची उत्पत्ति कमी असे म्हणून यांना घोड्यापेक्षां कमी दर्जाचे मानित असत. परंतु खेंचरांच्या गाळ्या सर्वसाधारण प्रचारांत होत्या.

^{६१} आशुंग.—अथर्ववेदाप्रमाणे कोणतातरी प्राणी असावा. याची विशेषणे 'तरुण,' 'चालक' (शिशुक) हीं आहेत. यावरून रॉय म्हणतो की त्याचा अर्थ एक पक्षी (जलद उडणारा), अथवा 'आपल्या आईकडे जाणारे शिंगरु' असाहि असावा. सायण त्या विशेषणाचा अर्थ शिशुक म्हणजे प्राणी असा कोरता. ब्लूमफील्ड या दोन शब्दांचे भाषांतर 'जलद शिंगरु' 'आशुंग' 'शिशुक' असें करितो.

^{६२} उपकस.—अथर्ववेदांत याचा बीजाला उपद्रव देणारा प्राणी असा उल्लेख आहे. तथापि सायण तो शब्द अनेकवचनी विशेषण (अपकसः = अद्रग्धाः) असा घेतो, परंतु पैपलादशास्त्रीय संहितेंत उपकसः असेंच आहे.

^{६३} कुरीरिन्.—(कुरीर अललेला). हा अथर्ववेदांतील एका सोदिग्ध अथवा दुर्या उतान्यांत असून त्याचा एक तर

'शेडी असलेला प्राणी,'—कदाचित् क्षिमेच्याप्रमाणे 'मोर'—असें नाम अथवा अज 'वकरा' याचें विशेषण, अशा अर्थी त्या शब्दाचा 'शृंगी' असा अर्थ होईल. परंतु दुसऱ्या अर्थी शब्दाचा अलंकारिकरीत्या उपयोग असावा असें मानणें संयुक्तिक दिसतें. पंचविंश ब्राह्मणांत ओपश हा शब्द गुरांचीं शिंगे या अर्थी उपयोगांत आणिला आहे, यावरून कुरीर म्हणजे 'शिंग' हे जे गेल्डनेरचें मत आहे, त्याचा स्वीकार करणें जरूर दिसत नाहीं.

^{६४} जगत.—(हालणारा, चल) हा शब्द कधी कधी अथर्ववेदामध्ये व पुढील ग्रंथांत पाळनेच्या जनावरांम (जीं श्वापदे रानटीं नव्हेत त्यांना) लावलेला आहे. कधी कधी जगत या शब्दाने गाईंखरीज इतर सर्व पाळलेल्या जनावरांचा बोध होत असे.

^{६५} पिपिलिका.—अथर्व १ व ४. मागाहूनच्या ग्रंथांत याचा मुंगी असा अर्थ आहे. या शब्दावरून मुंगीची लहान जात असा जो मागाहूनच्या कोशांत अर्थ दिला आहे तो खरा नाहीं. मात्र यावरून मुंगीच्या लहान आकाराचा बोध होतो व तो अल्पार्थवाचक पिपिलिका या शब्दावरून व्यक्त होतो. हे रूप छांदोग्य उपनिषदांत आले आहे.

^{६६} पुरीकय.—अथर्ववेदामध्ये एका जलचर प्राण्याचें हे नांव आले आहे. व हे नांव म्हणजे मैत्रायणी संहितेमध्ये आलेल्या पुलिकयाचें, वाजसनेथि संहितेमध्ये आलेल्या कुलीपयाचें व तैत्तिरीय ब्राह्मणामध्ये आलेल्या कुलीकयाचें अन्य-रूप आहे. हा कोणता प्राणी होता हे समजत नाहीं.

^{६७} व्यद्वर.—'मोक पाडणारा.' अथर्ववेदामध्ये एका ठिकाणी हे एका किड्याचें नांव आलेले आहे. या ठिकाणी व्यध्वर असा पाठ असावा असें काहीं पंडितांचें मत आहे. विहटनेचें असें मत आहे की या शब्दाचा संबंध वि-अध्वन याच्याशी असून व्यध्व 'मोक पाडणें' याच्याशी नसावा. हिरण्यकेशी ग्रंथासूत्रामध्ये हा शब्द मत्स्यवरोवर आलेला आहे. त्याचप्रमाणे तो अथर्ववेदाच्या दुसऱ्या एका स्थलांहि आला असावा व येथें शंकर पंडित व विहटने यांच्या मतें हा शब्द व्यद्वर असाच असावा.

^{६८} व्याघ्र.—हा शब्द ऋग्वेदांत कधी आलेला नाहीं पण अथर्ववेदांत वारंवार आलेला आहे, त्याचप्रमाणे सिंह हा शब्दहि आलेला आहे. यावरून रास्त असे अनुमान काढतां येईल की, ज्या वेळी वैदिककालचे आर्य लोक बंगाल प्रांताजवळ येऊन आंत शिरले त्या वेळी अथर्ववेद लिहिला गेला असावा. मागाहून झालेल्या ग्रंथांत व्याघ्र हा शब्द अगदी प्रचारांतला झाला. तैत्तिरीय संहितेंत निजलेल्या वाघाला टवचून जाणें केल्यावर उत्पन्न होणाऱ्या भयाचा उल्लेख आलेला आहे. या जनावराच्या जीवनाशक स्वभावाचाहि वारंवार उल्लेख आलेला आहे. त्याचप्रमाणे तो पुढील पाद म्हणजे मनुष्यमक्षक असल्याचेहि वर्णन आलेले

सिंहप्रमाणे वाधहि शक्तिमान् गणला गेलेला आहे. कारण राजसूय यज्ञाचे वेळी राजाला वाधाचे सामर्थ्य यावे म्हणून त्याच्या चर्मावर पाय ठेवावा लागतो.

११ शर म.—अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांत एका रानटी जनावराचे हें नांव आलेलें आहे. उत्तरकालीन काव्य-ग्रंथांत हा एक काल्पनिक आठ पायांचा, हिमाच्छादित डोंगरांत रहाणारा आणि सिंह व हत्ती यांचा शत्रु असलेला पशु आहे. महीधर टीकाकार याच्या मतानें वाजसनेयि संहिते-मध्ये या शब्दाचा हाच अर्थ आहे; पण तो असा अर्थ करण्याचें कारण देत नाही. हा प्राणी वक्याप्रमाणें असतो असेंहि एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. कदाचित्, हा प्राणी एक प्रकारचा हरिण असावा असें वाटतें.

१२ श कौ ट.—अथर्ववेदामध्ये एका प्राण्याचें हें नांव आलेलें आहे. हें नांव रौथ व क्षिमेरचे मतानें सापाचें आहे व म्रिल, हेनरी व ब्लूमफील्ड यांच्या मतानें विंचवाचें असावें.

१३ श श यु.—‘सशाचा पाठलाग करणारा.’ अथर्व वेदामध्ये एका प्राण्याचें (मृगाचें) हें विशेषण आहे. क्षिमेर म्हणतो की, या शब्दाचा अर्थ वाघ असा असावा पण हें शक्य दिसत नाहीं. रौथचे मतानें एखादा हिंस पशु असा याचा अर्थ असावा. गिहटने, भाष्यकाराच्या मतास अनुसरून या शब्दाचा अर्थ ‘लपून वसणारा’ असा करितो.

१४ शारि शा का.—अथर्ववेदामध्ये एके ठिकाणीं हा सांदिग्ध अर्थाचा शब्द आलेला आहे. वेवरच्या मतें याचा अर्थ शारि पक्ष्याची विष्टा असा आहे. म्रिलच्या मतें याचा अर्थ ‘छपविलेला कणावळा’ हा आहे. रौथ ‘शारि = शालिः शक इव’ अशी दुस्तरी सुचवून त्याचा अर्थ ‘खत घातलेल्या साळीप्रमाणें’ असा करितो. ब्लूमफील्ड ‘शारिःशुकेव’ हा पाठ स्वीकारून त्याचा अर्थ सधुरिका व शुकासारखा असा करतो.

१५ शि शू क.—अथर्ववेदामध्ये हें विशेषण आलेलें असून त्याचा अर्थ ‘तरुण’ असा आहे. पण ब्लूमफील्ड असें म्हणतो की, याचा अर्थ घोड्याचें शिंगरु असा आहे. सायण म्हणतो की, हा शब्द शुशुक असा आहे व त्याचा अर्थ शुशुक नांवाचें रानटी जनावर असा आहे.

१६ स मं क.—अथर्ववेदामध्ये दोन ठिकाणीं सांदिग्ध अर्थाचा हा शब्द आलेला आहे. ब्लूमफील्ड, याचा अर्थ एके ठिकाणीं आंकडा असा करितो व दुसरे ठिकाणीं धान्याचा नाश करणारा किडा असा करितो.

१७ ह्रु ड.—अथर्ववेदामध्ये तक्मन् (ज्वर) याला हा शब्द लावलेला असून याचा अर्थ अस्पष्ट आहे. हा शब्द ‘ह्रुड, ह्रुड, रुड वगैरे तन्हेर्ना लिहिलेला आढळतो. पैपलाद संहितेंत ह्रुड असा शब्द आला असून त्याचा अर्थ एडका किंवा मेंढा असा आहे. हेनरीचे असे अनुमान आहे की, हा शब्द हरुड (प्रोटोसेमिट्रिक) सोन, (असुरियन हुरकू व हिब्रू

हरुक) ह्या शब्दांशीं सदृश आहे. याच्या उलट हेल्म म्हणतो की ग्रीक भोपेंतल्या हिरवट पिंळ्या या अर्थाच्या शब्दाशीं याचें साम्य आहे. पण या दोन्ही कल्पना असंभाव्य आहेत. वेवरच्या मतानें याचा अर्थ ‘पायांत येणारा गोळा’ असा असावा.

१८ श ल्य क.—वाजसनेयि संहिता व उत्तरकालीन ग्रंथ यामध्ये य शब्दाचा अर्थ साळ असा आहे. ऐतरेय ब्राह्मण ३. २६, ३ या ठिकाणीं जो शल्यक शब्द आहे त्याचा अर्थ तेंथें साळ किंवा सायाळ असाच आहे. हा विशिष्ट प्राणी कक्ष प्रकारचा असतो याचें वर्णन सायणानें आपल्या भाष्यांत पुढीलप्रमाणें दिलें आहे. ‘यस्य मृगत्य पुच्छ-समीपे बहवो रोम विशेषाः प्रादेशपरिमितास्तीक्ष्णाः प्रा-मया उत्पद्यन्ते स शल्यकः’

१९ क कु ठ.—मैत्रायणी संहितेंत हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ एक प्रकारचा प्राणी असा असावा. बोधिल्या याच्या मताप्रमाणें तो प्राणी आणि कक्षट हे एकच आहेत.

२० ख ड ग.—मैत्रायणी संहितेंत हें एका प्राण्याचें नांव आहे आणि वाजसनेयि संहितेंत खंग आणि खड्ग असे पाठ आहेत. बहुतकरून गेंडा असा याचा अर्थ असावा. शांखायन श्रौतसूत्रांत शेंड्याच्या कातड्याचा उपयोग रथाच्या आच्छादनाकडे करीत असत असा उल्लेख आहे.

२१ धे नु घ री.—काठकसंहितेमध्ये व मैत्रायणी संहितेमध्ये [३. ५, ४] नी दूष देईनाशी झाली आहे अशी गाय असा याचा अर्थ आहे.

२२ भा शी वि ष.—ऐतरेय ब्राह्मणांत फक्त एकदांच याचा उल्लेख आलेला आहे आणि त्याचा अर्थ रौथच्या मताप्रमाणें एका जातीचा सर्प असा आहे. बहुतकरून ‘आर्शास्ये विष असणारा’ असा असावा.

२३ इं द्र गो प.—[इंद्र रक्षित] ‘पुल्लिगी.’ हें नांव बृहदारण्यक उपनिषदांत [२. ३, ६] किरमिजी रंग ज्याचा करिता तो कुमि या अर्थानें आलें आहे.

२४ ए ड क.—शतपथ आणि जैमिनीय ब्राह्मणांत याचा नाठाल एडका असा अर्थ आहे.

२५ ख र.—‘गर्दभ.’ ऐतरेय आरण्यकांत एका गर्दभाच्या टोळीचा उल्लेख आहे. यज्ञपात्रें ज्या ओढ्यावर ठेवीत असत त्याचा आकार लेवकर्णाच्या आकारासारखा असल्यामुळे शतपथ ब्राह्मणांत त्या ओढ्याला हा शब्द लावला असेल.

२६ ग ज.—आर्ष काव्यें आणि उत्तरकालीन सांस्कृत काव्य-ग्रंथ यांत न आलेला हा हत्तीवद्दल शब्द उत्तरकालीन ब्राह्मणांत सांपडतो.

२७ गो—मा यु.—‘गायीसारखें हंवरणें.’ कालीन अद्भुत ब्राह्मणपर्यंत हें ‘खोंकड, कोल्हा’ याचें नांव आलेलें नाहीं.

२८ चि ल्व टी.—हें एका अप्रसिद्ध जनावराचें नांव गोपथ आलेलें नाहीं. हा कोणता प्राणी समजत नाहीं.

१०५ प.—शतपथ ब्राह्मणांत सांगितलेल्या मनुच्या कथेंत हा शब्द आलेला आहे, व त्या ठिकाणी त्याचा अर्थ 'महामत्स्य' असा भाष्यकाराच्या मतानें आहे. एगलिंगच्या मतानें सशृंग मत्स्य हा अर्थ असावा; कारण तैत्तिरीय संहितेंत त्याला गाईचें स्वरूप दिलें आहे. व याच फल्पने-वरून जुन्या दंतकथेच्या पुढें वनलेल्या रूपांत सशृंग मत्स्याची कल्पना आली असावी असें तो म्हणतो.

१०६ दक्षिणा पृष्टि.—याचा अर्थ उजवे वाजुकडील घोडा असा आहे. शतपथ ब्राह्मणांत आलेल्या दोन उल्लेखांवरून असें दिसतें कीं, एके काळीं रयाला चार घोडे जुंपीत असत. पैकीं उजव्या व डाव्या वाजूला एक एक घोडा असें मध्यें असत व एक एक वाजूला पण जुंला न जुंपलेले दोन भोकले घोडे, असे ठेवण्याची चाल होती.

१०७ दुर्वराह.—याचा अर्थ बहुतरुन रानटी हुकर असा आहे. शतपथ ब्राह्मण व जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मण यांमध्ये या शब्दाचा उल्लेख आलेला आहे.

१०८ नाग.—शतपथ ब्राह्मणांत महानाग या रूपांत हा शब्द आला आहे व तेथें त्याचा अर्थ मोठा हत्ती किंवा मोठा सर्प असा आहे. बृहदारण्यकोपनिषदामध्ये व ऐतरेय ब्राह्मणांत आलेल्या उतान्यांत हत्ती असा अर्थ स्पष्ट दिसतो. सूत्र ग्रंथांत प्राचीन काल्पनिक नाग याचा उल्लेख अगोदरच आलेला आहे.

१०९ निवान्य वत्सा व निवान्या.—शतपथ ब्राह्मणांत हे शब्द आलेले असून त्यांचा अर्थ जिचें पाहिलें वासरूं मेलें आहे व या मृत वासराच्या वदली ठेवलेल्या दुसऱ्या वासरावर जिचें प्रेम वसावयाचें आहे अशी गाय, असा आहे. निवान्यवत्साप्रमाणेंच अभिवान्यवत्स, अभिवान्या, वान्या व अपिवान्यवत्सा असे इतर शब्द आहेत.

११० पूर्वा.—हा शब्द घोड्यांना (अथांस) लावलेला आहे. त्याचा उपयोग तैत्तिरीय ब्राह्मण व नंतरचे ग्रंथ यांत केलेला आढळतो. त्याचा 'नेता' म्हणून पुढें जुंपलेला घोडा, किंवा नुसता पाहिल्याच वेळेस रथ ओढणारा घोडा असा अर्थ तैत्तिरीय ब्राह्मणांत भाष्यकार घेतात.

१११ प्रयोग्य.—छांदोग्य उपनिषदांत (८.१२,३) याचा अर्थ 'गाढांलां जुंपलेला प्राणी' 'वाहतुकीचें जनावर' असा आहे.

११२ मंथा वल.—ऐतरेय ब्राह्मणांत हें एका प्राण्याचें नांव आलें आहे. सेंटपीटर्सवर्ग कोशाप्रमाणें हें एका सर्पाचें नांव आहे. सायणमतानें हें खालीं लोंकें वर पाय करून झाडास लोंवणाऱ्या अशा एका प्राण्याचें बहुधा वटवाघुलेंचें नांव आहे.

११३ वाहन.—(नपुंसकलिङ्ग). ब्राह्मण ग्रंथांत याचा अर्थ ओढें वाहणारें जनावर व कधीं कधीं गाडी असा आहे.

११४ शफ.—ब्राह्मण ग्रंथांत हें एका लांकडी हत्याराचें (द्विवचनी) नांव आलें आहे. हें चिमटाप्रमाणें चुलीवर भाडें उतरण्यास सोयचें असतें. याला शफ हें नांव पडण्याचें कारण तें गाईच्या पसरलेल्या खुराप्रमाणें दिसतें.

११५ शाकल.—ऐतरेय ब्राह्मणांत हा शब्द आला असून याचा अर्थ सेंटपीटर्सवर्ग कोशांत शाकल्याची विद्या असा दिलेला आहे. पण बोथलिंगचा अर्थ—एक प्रकारचा सर्प—हाच बरोबर दिसतो.

११६ स्नावन्य.—हा शब्द अनेकवचनी आलेला असून तैत्तिरीय आरण्यकांत (७.२३,१) घोड्याच्या शरीराचे विशिष्ट भाग असा याचा अर्थ आहे.

११७ उभयादत्.—'दोन्ही जवळ्यांमध्ये छेदक दांत असलेला.' हा शब्द घोडा, गाढव इत्यादि पाळीव जनावरांना, वकरे मेंढे आणि इतर जनावरें यांमध्ये फरक दाखविण्याकरितां योजिला आहे. हा फरक ऋग्वेदांतील उत्तरकालीन सूक्तांत आणि वरेच वेळां उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मणें यांतहि केला आहे. तैत्तिरीय संहितेंत एका ठिकाणीं मनुष्य आणि घोडा यांची बरोबरी केली आहे. उभयादत् या शब्दाच्या विरुद्ध अन्यतोदत् 'एकाच वाजूस दांत असलेला' हा शब्द गुरेंढोरें यांना लावितात. यांना आठ दांत असतात आणि ते फक्त खालच्या जवळ्यांतच असतात. अथर्ववेदांत गर्दभाला उभयादत् असें म्हटलें आहे. तथापि अथर्ववेदांतील एका वचनांत हा शब्द एडका याचें विशेषण म्हणून योजिला आहे. परंतु ज्याप्रमाणें ऋग्वेदांत एडका एका सिहिणीला मारतो या चमत्काराचा उल्लेख आहे त्याप्रमाणेंच हा शब्द येथें एका चमत्कारिक अर्थानें उपयोगांत आणिला आहे. ब्लूमफील्ड म्हणतो कीं, अथर्ववेदांत दुसऱ्या एका ठिकाणीं याचा घोडा असा अर्थ आहे. तैत्तिरीय आणि वाजसनेयि संहितेंत 'एकशफ' आणि 'क्षुद्र' अशा जनावरांच्या जाती किंवा भाग केले आहेत. ग्रीक आणि लॅटिन शब्दांवरून क्षिमेर असें दर्शविण्याचा प्रयत्न करतो कीं, इंडोयुरोपीय यज्ञपुरुषाच्या पांच जातींचे दोन वर्ग असत. एक मनुष्य व घोडा आणि दुसरा वकरे, मेंढे आणि दुसरीं जनावरें. परंतु ही कल्पना अयोग्य आहे.

११८ त्वच्.—कातडें किंवा जनावराचें चामडें असा या शब्दाचा अर्थ आहे. विशेषतः ऋग्वेदामध्ये चामडें अशा अर्थानें या शब्दाचा उपयोग केलेला आहे व सोमरसकाढतांना या चामड्याचा उपयोग होत असें असें म्हटलें आहे. सोमवल्ली दावावयाच्या फलकांवर (अधिपवण फलक) पसरलेल्या कातड्यावर दगडांनीं कुटीत असत (या फलकांचा उल्लेख ऋग्वेदांत केलेला नाहीं), अथवा जरी खलवत्याचा उपयोग होत असला तरी सोमरसाचे थेंब धरण्याकरितां त्या खलवत्याच्या खालीं—पिथेल म्हणतो त्याप्रमाणें वर नव्हे—कातडें ठेवण्याचा प्रघात होता. सोमवल्लीचा रस काढून घेतल्यावर मागें जीं साल किंवा सालपट राहतें त्यासहि त्वच् म्हणण्याचा परिपाठ आहे. अलंकारिक रीत्या 'कृष्णत्वच्' हा शब्दसमूह हिंदुस्थानावर चाल करून येणाऱ्या आर्य लोकांच्या शत्रूंना म्हणजे मूळच्या अनार्य लोकांना लावीत असत.

^{१०१} पशु.—या शब्दाचा सामान्यपणें प्राणी हा अर्थ असून त्यांत मनुष्याचाहि अंतर्भाव होतो. यज्ञाचे वेळी उपयोगी पडणाऱ्या पांच जनावरांचा नेहमी निर्देश होत असतो. अश्व, भेनु, अज, मेघ आणि नर अशीं हीं पांच नांवें आहेत. अशा प्रकारच्या सात पाळीव जनावरांचा उल्लेख अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांमध्ये आलेला आहे. सात ही संख्या धरण्याचे कारण व्हिटने म्हणतो त्याप्रमाणें ती संख्या पवित्र व गूढ मानीत असत हें असावें. वर सांगितलेली पांच जनावरें आणि गर्दभ व उष्ट्र मिळून सात होतात हें भाष्यकाराचें स्पष्टीकरण कांहीं पंडितांस मान्य नाहीं. जनावरांना उभयादत्त व अन्यतोदत्त अशींहि नांवें दिलेलीं आढळतात. जनावरांचें वर्गीकरण हस्तादानाः (हातानें जिन्नस उचलणारे) उदाहरणार्थ, मनुष्य, हत्ती व मर्कट आणि मुखादानाः (मुखानें जिन्नस उचलणारे) असेंहि केलेलें सांपडतें. द्विपाद व चतुष्पाद असें दुसरें एक वर्गीकरण केलेलें आहे. मनुष्य हा द्विपाद प्राणी असून तो पशुपेक्षा श्रेष्ठ गणला गेला आहे. तो 'शतायुः' असून पशूंचा राजा आहे. इतर पशूंचिवाय त्याला वाचा आहे. ऐतरेय आरण्यकांत वनस्पतिवर्ग, पशुवर्ग व मनुष्यवर्ग यांमध्ये असलेला जुद्धाच्या वावर्तीत सविस्तर भेद दाखविला आहे. मनुष्यविरहित प्राण्यांची ऋग्वेदामध्ये तीन प्रकारची विभागणी केलेली आहे. हवेंतील (वायव्य), जंगलांतील (आरण्य) आणि गांवांतील (ग्राम्य) पाळीव प्राणी. ग्राम्य व आरण्य अशी पशूंची केलेली विभागणी सर्वत्र आहे. यजुर्वेदसंहितेमध्ये 'एकशफ', 'क्षुद्र' व 'आरण्य' असें वर्गीकरण आलेलें असून त्यांपैकी एकशफ आणि क्षुद्र हे माणसाळलेले प्राणी असत. अश्व व गर्दभ हे एकशफ प्राणी असून क्षुद्र प्राणी म्हणजे अज, मेघ व वृषभ हे होत. दोन जातींच्या प्राण्यांतला हा फरक उभयदत्त व अन्यतोदत्त या फरकाप्रमाणें आहे. शिमरच्या मतानें अथर्ववेदांत एकोठिकाणी आरण्य प्राण्यांमध्ये पांच वर्ग केले आहेत. (१) अरण्यांत राहणारे हिंस पशू (मृगा भीमा वने हिताः); (२) हंस, सुपर्ण, शकुन वगैरे पंख असलेले प्राणी; (३) जलचर प्राणी, शिशुमार व अजगर; (४) मासे, पुरीकय, जघ व मत्स्य आणि (५) कृमिकीटक यांना राजसाः असें म्हटलेलें आहे. ही विभागणी खुर्बानें केलेली आहे पण ती संभाव्य कोटींतील दिसत नाहीं. व्लूमफोल्डन व व्हिटनेन हीं विभागणी त्याज्य ठरविली आहे.

^{१०२} श क त, श क न.—ऋग्वेदामध्ये व उत्तरकालीन ग्रंथांत याचा अर्थ विष्टा असा आलेला आहे. खताची किंमत पूर्वीपासूनच लोकांना कळलेली होती हें यावरून स्पष्ट दिसून येतें. वाटलेल्या शेणाचा उपयोग किंवा हवा कर्शा असेल हें सुचविणाऱ्या जळणाऱ्या शेणाचा उपयोग यावरून शकधूम या शब्दानें स्पष्ट कल्पना येते.

अश्वमेध यज्ञांतील पशू [तै सं.]

अज	गौर[पांढरा हरिण]	फल्गु
^१ अजगर	चतुरक्ष	वलाका
अजा	छगल [छागार्भक]	वलाय
अघोराम	छाग	वस्त
^२ अन्यवाप	जन्तु	मकर
अलज	जघ (मगर)	मक्षिका
अवाशुंग	^{१०} बहुका(विळांतील	मण्डूक
अवि	कोल्हा)	मद्गु
असित (कृष्णसर्प)	तरशु [एक वाघ]	^{२३} मन्यु
आखु	तिरश्चराजं [सर्प]	^{२४} मर्कट
^३ आति (हरिणी)	तुर्यवाद	मशक
इभ	तुर्यौही	महानिरष्ट
उंद्र (पाण मांजर)	दर्विद [तुतारपक्षी]	^{२५} मान्यालव
उद्धार	दालौह	मुष्कर
उभयतोदत्	दर्व	मृग
उलूक	दित्यवाद	मेघ
उष्ट्र	दित्याहि	मेघी
ऊश्य	धूंक्षणा	मत्स्य
एणी	धूम्र [उंट]	रासभ
^४ ककर	^{१६} नकुल	रु [रोही]
कत्कट (खेकडा)	नक्र (मगर)	रोहित्
कल्माषभ्रवि	नीलंग (साप)	लक्ष
कश(हरिण विशेष)	नीलशाष्णी[वानरी	लोपा [श्मशान
कश्यप (कूर्म)	न्यंकु (हरिण)	शकुन]
कसर्णार	परस्वत [रंडा]	लोपाश(कोल्हा)
^५ कालका (सरडा)	पशु	लोहिताजहि [सर्प]
कुटर्	पष्टवाह	वडवा [घोडी]
^७ कुंडणाची (घूस)	पादूर	वध्र [वाळवी]
^८ कुंभीनस	पात्र (उंदीर)	^{१६} वाभ्राणस्
^९ कुलीकय(मासा)	पिक	वाहस् (फुरसें)
^{१०} कुलंग	^{११} पित्त [व्याघ्र]	वृक
^{११} कृकवाकु	पिप्पका (पक्षि-	वृषदंश [मांजर]
^{१२} कृकलास(सरडा)	विशेषण)	व्याघ्र
कृमि (शेणकिडा)	पुरस्तात्प्रसवण	शक
कृष्ण (कुत्र्याचें	^{१३} पुरुषमृग	शयण्डक
विशेषण)	^{१४} पुष्करसाद	शरभ
^{१५} कथि	^{१५} पृदाकु (अजगर);	शर्वत
द्विका	^{१६} पृषत्(हरिण)	शश [ससा]
गर्दभ	पृपती	^{२७} शारि
गवय	पृप्	शार्ग [आरण्य-
गवाश्च	पृप्	चटक]
गोधा	^{१७} पंगराज	शार्दक
^{१८} गोमृग	प्राशृंग	शिशुमार [मगर]
गौ	प्लव[पाकोळी]	शितिवार

शितपुट	सूकर	उत्पन्न होणारा
शुण्डा	शृङ्गय	सर्प)
श्वच्	सृजा [सर्प]	हय
श्ववित्	सृमर (गवा)	हरिण
श्वित्र	सोपणेंय	हरिणी
सरीमृप	सौरी	हलीक्षण (हरित
सालावृक्री	स्तेग (किडा)	चटक)
सिह	स्वज (आपोभाप	हस्तिन्
	[वा. सं.]	
ककर	शृङ्क्षा	शृङ्गा
कौलीक	पारावत (कवूतर	लव
गोषादां	पारुण	सांचापू
घृणीवंत		

पुरुषमेध यज्ञांतील पशू [सं. वा.]

अकितव	अविजाता	कुमारीपुत्र
अग्न्येध	अविपाल	कुरु पिशांगिला
अजपाल	अश्वप	कुलीका
अजिनसंध	अश्वसाद	कृष्णपिंगाक्ष
अतिकुल्व	असु	कैवर्त
अतिकृश	आजनींकारी	कोश
अतिकृष्ण	आंडवराघात	कोशकारी
अतिदीर्घ	आदिनवदर्श	कौलाल
अतिलोमश	आन्द	क्रोश
अतिशुक्ल	इडुकार	क्लीष
अतिष्कद्वरी	उन्मत्त	क्षत्र
अतिस्थूल	उपदा	खलित
अतिन्हस्व	उपपत्ति	गणक
अतित्वरी	उपमन्थितृ	गृहप
अधिकरिग्न	उपसद्	गोघात
अनुक्षतृ	उपसेकृ	गोपाल
अनुचर	एादिधिपुःपति	गोमांसयाचक
अनुसुध	एपस्कारी	गोव्यच्छ
अन्ध	कंटकीकारी	ग्रामण्य
अपगल्भ	कर्मार	ग्लाविन्
अप्रातेपदं	कल्पिन	चरक
अभिकोश	कारि	चरकाचार्य
अभिकोशक [भाट]	कितव	चर्मप्र
अभिप्रश्निन्	किपुरुष	चाण्डाल
अभिपेकृ	अकिरान	अनवादिन्
अभिसर्तृ	किर्मिर	जंभक
अयस्ताप	किलास	जागर्ण
अयोगु	कुक्कनन	जार
अर्तन	कुक्कुट	ज्याकार
अवतोषा	कुन्त्र	तक्षान

तलव	प्रशोववाक	वासःपल्पली(घोवी
तस्कर	प्रश्निन्	विकंकर
तूणवध्व	प्रियवादिन्	विजर्जरा
त्रिष्टिन्	वधिर	वित्तध
दावप	बहुवादिन्	विमोक्त [अश्व
दावाहार	विदलकारी	सोडणारा]
दाश	वैद	वीणावाद
दुर्मद	ब्राह्मण	वीरहण
धनुष्कार	भप	वैन्द
धरुण	भ.गुह	वैदय
धैवर	भिपज्	व्यच
नक्षत्रदर्श	भिमल	व्रात्य
निसर	मन्थावल	व्रेश्य
नैपाद	मय	शंखध्व
परिवित्त	मागध	शल्यक
परिविविदान	मानस्कृत	शावल्या
परिवेष्टु	मार्गार	शुक्ल
परिष्कंद	मूक	शुद्ध
पर्णक	सुगयु	शैल्य
पर्यायिणी	मैनाल	शोष्कल
पलिक्री	यमस् [जुळ्यांनां	श्ववित्
पाणिन्न	जन्म देणारी]	सभाचर
पिलिप्पिला	योक्तृ	सभास्याणु
पिशांगिला	रजयितृ [रंगारी]	सिष्मल
पिशुन	रज्जुसर्ज [दोन्या	सुराकार
पीठसपिन्	वळणारा]	सूत
पविन	रथकार	सैलग [छुटारु]
पुंश्वली	राजन्य	स्तेनहृदय
पुंश्वलू	रेभ	सौसख
पुरुषहस्तिन्	वंशनर्तिन [वेळ्वर	स्मरकारी
पेशितृ	नाचणारा]	लाम
पौजिष्ठ	वन्प[अरण्यरक्षक]	स्वपन
पौलकस	वप[पेरणी करणारा	स्वविन्
प्रकरितृ	वाणिज	हर्यक्ष
प्रच्छिद	वामन	हस्तिप
		हिरण्यकार

१ अ ज ग र.- (अजभक्षक). हे नांव अथर्ववेद आणि यजुर्वेदसांहितांमध्ये अश्वमेधांत वळी दिल्या जाणाऱ्या प्राण्यांच्या यादीत आहे. दुसऱ्या ग्रंथांत त्याला वाहस् असे म्हटलेले आढळते. पंचविश ब्राह्मणांत सर्पांच्या सत्राचे वर्णन आहे, तेथे याला मनुष्य असे म्हटले आहे.

२ अन्य वा प.- ("दुसऱ्याकरितां पेरणे "). दुसऱ्या प. ५० यांच्या घट्यांत आपली अंडी टोवण्याच्या संवर्षांमुळे कोकिल पड्याला हा शब्द योजितात. तैत्तिरीय संहितेत अश्वमेधाच्या पशुमध्ये हा शब्द आला आहे.

^३आ ति.-प्राण्यांतील पक्षी. पुरुरवस् आणि उर्वशी यांची जी दंतकथा आहे, तींतील अप्सरा आति म्हणजे बहुतकरून राजहंसाप्रमाणे पुरुरव्यास वाटल्या. अश्वमेधांत जी प्राण्यांची यादी आहे तीत या पक्ष्याचाहि उल्लेख आहे. आणि तेथे टीकाकार महीधर त्याचा अर्थ नंतर ज्यांना आडी म्हणतात ते पक्षी, असा करितो, आणि सायण एक उतारा देऊन म्हणतो की त्याचा अर्थ चाप असा होतो.

^४उ द्र.- यजुर्वेद संहितेंत अश्वमेधीय प्राण्यांच्या यादींत याचें नांव आहे. याचा अर्थ महीधर खेकडा असा देतो व सायण पाणमांजर असा देतो.

^५क कर.- यजुर्वेदाच्या कठ, मैत्रायणी व काजसनेयि संहिता, यांत अश्वमेधीय वर्ळाचे यादींत हें नांव आहे. टीकाकार महीधर याच्या भाष्यावरून हा एक पक्षा असावा असें वाटते.

^६काल का.—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादींत एक पक्षी अथवा सरडा, अशा अर्थानें उल्लेख आहे.

^७कण्ड ऋणा ची (घूस).—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादींत या अज्ञात स्वभावाच्या प्राण्याचें नांव आलें आहे. याचा ऋग्वेदांत एका ठिकाणी उल्लेख असून त्याचा पक्षी असा अर्थ असावा. सायण ऋग्वेदभाष्यामध्ये 'वांकळ्या तिकळ्या गतीचा (कुटिलगति) असें त्याचें भाषांतर करितो व तैत्तिरीय संहितेवरील टीकेत गृह-गोधिका असा अर्थ करतो.

^८कुम्भी न स.—('घट-नासी'). अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत या प्राण्याचा उल्लेख आहे. बहुतकरून, नंतरच्या वाङ्मयाप्रमाणे, एक प्रकारचा सर्प असाहि याचा अर्थ असावा.

^९कुली का, कुली क य.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत हें एका पक्ष्याचें नांव आहे. मैत्रायणी संहितेंत याचें पुर्ळाका असें रूप आढळते.

^{१०}कुलुंग.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत याचा उल्लेख आहे. हें एका पक्षूचें बहुतकरून काळवीटाचें नांव आहे.

^{११}कृक वा कु.—अथर्ववेदांत वकऱ्या, मेंढ्या आणि इतर माणसाळलेले प्राणी यांच्या वरोवर हें कोंवळ्याचें नांव आलें आहे. म्हणून तोहि प्राणी माणसाळलेला असावा. अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत तो सवितृ याला अर्पण केला आहे व शंकाचार्यांनीहि तसेच स्पष्टीकरण केलें आहे. भाष्यकार महीधर ताम्र-वृद्ध, 'लाल शेंडीचा' असें स्पष्टीकरण करतो. अर्थात्तच तो ध्वन्यनुकरण शब्द ('कृक = ओरडणारा) आहे.

^{१२}कृक ला स.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत आणि नंतरच्या वाङ्मयांत 'सरडा' या अर्थी हा शब्द आलेला आहे. ब्राह्मणांत कृकलासी म्हणजे सरडी असा पाठ आहे.

^{१३}कृ यि.—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत, हें एका नातीच्या पक्ष्याचें नांव आहे. मैत्रायणी संहितेंतील पाठ कुय असा आहे. सायणाच्या मते पशु असा याचा अर्थ आहे.

^{१४}गोमृग.—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत याचा एका बैलाची जात म्हणून उल्लेख आहे. तैत्तिरीय संहितेंत तो जंगली असावा असें दर्शित होतें. यावरून तो अर्धवट माणसाळलेला असावा किंवा प्रथम जंगली असून नंतर त्याला माणसाळवीत असत. या प्राण्याच्या नांवाशी ऋग्वेदांतील जंगली मृगमहिषाची तुलना होण्यासारखी आहे.

^{१५}ज ह का.—या शब्दाचा अर्थ केंसाळ मांजर असा आहे; व याचा अश्वमेधीय वर्ळामध्ये उल्लेख आहे. सायणाचार्यांच्या मते याचा अर्थ विळांत राहणारा कोल्हा असा आहे.

^{१६}न कुल.—'मुंगूस' अथर्ववेदामध्ये सर्पाचे दोन तुकडे करून पुनः जोडणारा असें याचें वर्णन आलेलें आहे. सर्पदेशावर असणाऱ्या उपायांचें त्याला ज्ञान आहे ही गोष्ट उल्लेखिलेली आहे. अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत याचें नांव आलेलें आहे.

^{१७}पित्व कि वा पि द्र.—यजुर्वेद संहितेमध्ये अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत एका प्राण्याचें हें नांव आलेलें आहे. तैत्तिरीय संहितेवरील टीकेत टीकाकाराच्या मतानें या शब्दाचा अर्थ सिंह असा आहे. कदाचित् पित्व व पेट्व हे दोन्ही शब्द एकच असू शकतील.

^{१८}पु र प मृ ग.—मानवी रानटी पशु. यजुर्वेदांत अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत याचा उल्लेख होतो. शिमरच्या मताप्रमाणे तो वानर असावा. आणि तेंच मत शक्य दिसत. त्याच्याच मताप्रमाणे अथर्ववेदांतील दोन उताऱ्यांत पुरुष हा शब्द वानर आणि त्याचा आवाज (मायु) यांना उद्देशून उपयोगांत आणलेला आहे; परंतु हा अर्थ वरोवर दिसत नाही. शिवाय वल्मफील्डने हा अर्थ घेतलाहि नाही. विहटनेच्या मते या शब्दाचा अर्थ मनुष्याच्या आवाजाला नीटपणें लागू पडत नाही.

^{१९}पु ष्क र सा द.—(कमळावर बसणारा). अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत हें एका प्राण्याचें नांव आढळते. हा प्राणी साप असणें शक्य दिसत नाही. परंतु राथच्या मताप्रमाणे हा एकतर मक्षी असावा, अथवा तैत्तिरीय संहितेवरील भाष्यकारांच्या मताप्रमाणे भृंग असावा.

^{२०}पृ दा कु.—अथर्ववेदांत हें एका नागप्रज्ञे नांव आहे. याचा अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत उल्लेख येतो. याचें नामनें विशेषतः फार महत्त्वाचें होतें असें अथर्ववेदांत म्हटलें आहे.

^{२१}पु ष त्.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत या प्राण्याचा नामनिर्देश झाला आहे. याचा अर्थ ठिपके ठिपके असलेला हरिण असा आहे.

^{२२}पे ङ्ग र ङ ज.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत हें एक नांव सांपडतें. हें पक्ष्याचें नांव आहे यांत शंकाच नाही. परंतु कोणत्या पक्ष्याचें, हें मात्र निश्चयात्मक सांगता येणार नाही. हा तांबड्या डोळ्याचा मारद्वज पक्षी असावा असें सायण म्हणतात.

^{२३} म न्यु. — अश्वमेधप्रसंगी दिलेल्या वळींच्या यादीत याचा उल्लेख येतो. तैत्तिरीय संहितेवरील टीकाकार-याचा अर्थ वानर (किं पुरुष) अथवा जंगली मोर (अरण्य मयूर). असा करितात. पहिला अर्थ वाजसनेयि संहितेतील मनुष्य याच्यावद्दल या अर्थी केलेल्या मन्यु या शब्दाच्या उपयोगावरून वराच साधार वाटतो. कारण मनुष्याच्या बदली किंवा ऐवजी वानरच असला पाहिजे. हा अर्थ दुसऱ्या ठिकाणच्या उपाख्यातूनहि चांगला लागू पडतो.

^{२४} म कॅट. — अश्वमेधांतील वळींच्या यादीत याची गणना केली आहे. याचा अर्थ ' माकड ' ' वानर ' असा आहे. याच संहितेत याचे मनुष्य आणि हत्ती यांच्यांत वर्गीकरण केले आहे. कारण मनुष्याप्रमाणेच हाहि आपल्या हातांनी वस्तु उचलून घेता, पशुप्रमाणे तोंडाने घेत नाही (हस्तादान व मुखादान) : ' दुसरीकडेहि याचा अनेक वेळा उल्लेख येतो.

^{२५} मा न्याल व, मा न्याल व. — यजुर्वेदसंहितांत अश्वमेध प्रसंगीच्या वळींची ही नावे आली आहेत. हे प्राणी कोण होत हे समजत नाही. महीधराच्या मतें ते ' एक प्रकारचे उंदीर ' होते. सायणाचार्यांना ते पाणकोंबडे [जलकुक्कुट] असावेत असे वाटते.

^{२६} बा ध्रां ण स, बा ध्रां न स. — अश्वमेधांत वळी दिले जाणाऱ्या पशूंच्या यादीत आलेले एका पशूचे नावे आहे. सायण म्हणतात त्याप्रमाणे याचा अर्थ गेंडा असा असावा. बोधलिगच्या मतें पांढरा वकरा किंवा वगळा असे अर्थ होतात.

^{२७} शारि. — अश्वमेधाचे वेळी वळी दिले जाणाऱ्यांचे यादीत हे नांव आहे. ज्या अर्थी या प्राण्याला मनुष्याची वाणी आहे असे म्हटलेले आहे, त्या अर्थी हा एक प्रकारचा पक्षी आहे. कदाचित् पुढे ज्याला सारिका म्हणजे मैना म्हणू लागले तोच हा असावा असे क्षिमेर म्हणतो व हे स्पष्ट दिसते.

^{२८} सृज य. — अश्वमेधाचे वेळी वळी दिले जाणाऱ्यांपैकी एकाचे हे नांव आहे. हा कोण होता हे समजत नाही. वाजसनेयि संहितेवरील महीधराच्या टीकेत याला एक प्रकारचा पक्षी म्हटलेले आहे. तैत्तिरीय संहितेवरील भाष्यांत सायण सृजया असा शब्द घेऊन त्याचे अर्थ ' काळी माशी, ' किंवा शुभ्र सर्प अथवा काळा माहिप असे देतात.

^{२९} सौ रा. — अश्वमेधाचे वेळी उल्लेखिलेल्या एका पशूचे हे नांव असावे असे क्षिमेरने म्हटलेले आहे. पण ही चूक आहे. सौरी म्हणजे मुर्याला अर्पण केलेला असा याचा अर्थ आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो व तोच अर्थ योग्य आहे.

^{३०} धृ णी वंत. — वाजसनेयि संहितेत अश्वमेधीय वळींच्या यादीत एक पशूचे नांव. मित्रायणी संहितेत धृ ण्वंत असा पाठ आहे. इतरत्र हा शब्द विशेषणार्थी आहे.

^{३१} धुं क्षा. — वाजसनेयि संहितेतील अश्वमेधीय वळींच्या यादीत एक पक्षी या अर्थी हे नांव आले आहे.

^{३२} भृं गा. — वाजसनेयि संहिता व अथर्ववेद यांमध्ये हा आकाराने मोठा असून काळ्या रंगाचा असतो असा उल्लेख आहे. अश्वमेधीय वळींच्या यादीत याची गणना केली आहे.

^{३३} अनु क्षत्तु. — पुरुषमेधाच्या वेळी वळी दिल्या बाणा-यांच्या यादीत हा शब्द असून महीधराप्रमाणे त्याचा अर्थ द्वारपालाचा सेवक असा आहे, आणि सायणाप्रमाणे त्याचा अर्थ सारथि असा आहे. वाजसनेयि संहितेत (३०. ११) ' अनु क्षत्तु ' चा अर्थ ' सारथ्याला अनुसरणारा ' असा केला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मण (३०. ४, ९, १) येथे ' सारथ्याचा अनुवर ' असा सायणाने अर्थ केला आहे. वाजसनेयि संहिता (३०. १३) या ठिकाणी महीधराने ' प्रतिहार सेवक ' असा अर्थ घेतला आहे, तर वा. सं. ३०. ११ येथे तो सारथ्यनुसारी असा त्याचा अर्थ करतो.

^{३४} अ भि प्र थि न्. — हा शब्द प्रथिन् आणि प्रथविवाक यांच्यामध्ये तैत्तिरीय ब्राह्मण आणि वाजसनेयि संहिता यांत पुरुषमेधांतील वळींच्या यादीत आढळतो. त्यावरून फक्त ' शोधक मनुष्याचाच बोध होतो ' असे सायण व महीधर हे टीकाकार म्हणतात. परंतु या शब्दाशी कांही तरी कायद्याचा संबंध असला पाहिजे. बहुधा वादी आणि न्यायाधीश यांच्या विरुद्ध प्रतिवादी असा अर्थ घेण्याला कांही हरकत नाही.

^{३५} अ यो गु. — हा आनिश्चित अर्थाचा शब्द वाजसनेयि संहितेत जी वळी दिले जाणाऱ्यांची यादी आहे तीत आहे. याचा अर्थ आधुनिक ' आयोगव ' प्रमाणेच मिश्र जातीतील मनुष्य (वैश्य वायको आणि जूड नवरा यांच्यापासून उत्पन्न झालेला) असा असावा. वेवर याचा अर्थ ' व्यभिचारी ' असा करतो. क्षिमेर म्हणतो की, जी वैरिणी हं. याचा संभव आहे अशी भ्रातृहानि कन्या असा या शब्दाचा अर्थ असावा.

^{३६} ए दि धि पु प ति. — हा शब्द वाजसनेयि संहितेत आला असून त्याचा अर्थ ' मोठ्या वहिण्याच्या अगोदर क्क झालेल्या लहान वहिण्याचा नवरा ' असा आहे असे टीकाकार महीधर म्हणतो. हा अर्थ बरोबर आहे असे बरी मानले तरी या शब्दाचे रूप संशयास्पद आहे; कारण देखजुद्ध म्हणतो की हा शब्द अपभ्रष्ट असावा.

^{३७} कं ण्ट की का री. — कांट्याचे काम करणारे पुरुष मेधांतील हा एक वळी आहे असे वाजसनेयि संहितेत म्हटले आहे. हे लोक कांट्यांचा चट्या विणण्याकडे किंवा उसा भरण्याकडे उपयोग करीत असत असे दिसते.

^{३८} कारि. — वाजसनेयि संहितेत पुरुषमेधांतील हे एका वळीचे नांव असून तेथे हा ' हास्य ' देवतेला अर्पण केला आहे. टीकाकार महीधर म्हणतो की, या शब्दाचा अर्थ ' काम करणारा ' (कारण-शील) असा आहे; परंतु. सं.

^२आ ति.-पाण्यांतील पक्षी. पुरुवरसू आणि उर्वशी यांची जी दंतकथा आहे, तींतील अप्सरा अति म्हणजे बहुतकरून राजहंसाप्रमाणे पुरुवर्यास वाटल्या. अश्वमेधांत जी प्राण्यांची यादी आहे तीत या पक्ष्याचाहि उल्लेख आहे. आणि तेथे टीकाकार महीधर त्याचा अर्थ नंतर ज्यांना आडी म्हणतात ते पक्षी, असा करितो, आणि सायण एक उनारा देऊन म्हणतो की त्याचा अर्थ चाप असा होतो.

^३उद्र.-यजुर्वेद संहितेंत अश्वमेधीय प्राण्यांच्या यादींत याचें नांव आहे. याचा अर्थ महीधर खेकडा असा देतो व सायण पाणमांजर असा देतो.

^४ककर.-यजुर्वेदाच्या कठ, मैत्रायणी व काजसनेयि संहिता, यांत अश्वमेधीय वर्ळाचे यादींत हें नांव आहे. टीकाकार महीधर याच्या भाष्यावरून हा एक पक्षी असावा असें वाटते.

^५कालका.—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादींत एक पक्षी अथवा सरडा, अशा अर्थानें उल्लेख आहे.

^६कुण्ड ऋणाची (घूस).—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादींत या अज्ञात स्वभावाच्या प्राण्याचें नांव आलें आहे. याचा ऋग्वेदांत एका ठिकाणी उल्लेख असून त्याचा पक्षी असा अर्थ असावा. सायण ऋग्वेदभाष्यमध्ये 'वांकड्या तिकड्या गतीचा (कुटिलगति) असें त्याचें भाषांतर करितो व तैत्तिरीय संहितेवरील टीकेत गृह-गोधिका असा अर्थ करतो.

^७कुम्भी नस.—('घट-नासी'). अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादींत या प्राण्याचा उल्लेख आहे. बहुतकरून, नंतरच्या वाङ्मयाप्रमाणें, एक प्रकारचा सर्प असाहि याचा अर्थ असावा.

^८कुलीका, कुलीकय.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादींत हें एका पक्ष्याचें नांव आहे. मैत्रायणी संहितेंत याचें पुलका असें रूप आढळते.

^९कुलुंग.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादींत याचा उल्लेख आहे. हें एका पक्षूचें बहुतकरून काळवीटाचें नांव आहे.

^{१०}कृक वा कु.—अथर्ववेदांत वकऱ्या, मेंढ्या आणि इतर माणसाळलेले प्राणी यांच्या वरोवर हें कोंबड्याचें नांव आलें आहे. म्हणून तोहि प्राणी माणसाळलेला असावा. अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादींत तो सवितृ याला अर्पण केला आहे व यास्काचार्यानीहि तसेंच स्पष्टीकरण केलें आहे. भाष्यकार महीधर ताम्र-चूड, 'लाल शेंडीचा' असें स्पष्टीकरण करतो. अर्थातच तो ध्वन्यनुकरण शब्द ('कृक = ओरडणारा') आहे.

^{११}कृकलास.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादींत आणि नंतरच्या वाङ्मयांत 'सरडा' या अर्थी हा शब्द आलेला आहे. ब्राह्मणांत कृकलासी म्हणजे सरडी असा पाठ आहे.

^{१२}कयि.—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादींत, हें एका जातीच्या पक्ष्याचें नांव आहे. मैत्रायणी संहितेंतील पाठ कुवय असा आहे. सायणाच्या मतें पशु असा याचा अर्थ आहे.

^{१३}गोमृग.—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादींत याचा एका वैलाची जात म्हणून उल्लेख आहे. तैत्तिरीय संहितेंत तो जंगली असावा असें दर्शित होतें. यावरून तो अर्धवट माणसाळलेला असावा किंवा प्रथम जंगली असून नंतर त्याला माणसाळवीत असत. या प्राण्याच्या नांवाशी ऋग्वेदांतील जंगली मृगमहिषाची तुलना होण्यासारखी आहे.

^{१४}जहका.—या शब्दाचा अर्थ केंसाळ मांजर असा आहे; व याचा अश्वमेधीय वर्ळामध्ये उल्लेख आहे. सायणाचार्यांच्या मतें याचा अर्थ विळांत राहणारा कोल्हा असा आहे.

^{१५}नकुल.—'सुंगूस' अथर्ववेदामध्ये सर्पाचे दोन तुकडे करून पुनः जोडणारा असें याचें वर्णन आलेलें आहे. सर्पदंशावर असणाऱ्या उपायांचें त्याला ज्ञान आहे ही गोष्ट उल्लेखिलेली आहे. अश्वमेधीय वर्ळाचे यादींत याचें नांव आलेलें आहे.

^{१६}पितृ कि वा पिद्व.—यजुर्वेद संहितेमध्ये अश्वमेधीय वर्ळाचे यादींत एका प्राण्याचें हें नांव आलेलें आहे. तैत्तिरीय संहितेवरील टीकेत टीकाकाराच्या मतानें या शब्दाचा अर्थ सिंह असा आहे. कदाचित् पितृ व पितृ हे दोन्ही शब्द एकच असू शकतील.

^{१७}पुरुपमृग.—मानवी रानटी पशु. यजुर्वेदांत अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादींत याचा उल्लेख होतो. शिमरच्या मताप्रमाणें तो वानर असावा. आणि तेंच मत शक्य दिसतें. त्याच्याच मताप्रमाणें अथर्ववेदांतील दोन उताऱ्यांत पुरुष हा शब्द वानर आणि त्याचा आवाज (मायु) यांना उद्देशून उपयोगांत आणलेला आहे; परंतु हा अर्थ बरोबर दिसत नाही. शिवाय वल्गमफील्डन हा अर्थ घेतलाहि नाही. व्हिटनेच्या मतें या शब्दाचा अर्थ मनुष्याच्या आवाजाला नीटपणें लागू पडत नाही.

^{१८}पुष्करसाद.—(कमळावर वसणारा). अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादींत हें एका प्राण्याचें नांव आढळतें. हा प्राणी साप असणें शक्य दिसत नाही. परंतु राक्षसाच्या मताप्रमाणें हा एकतर मक्षी असावा, अथवा तैत्तिरीय संहितेवरील भाष्यकारांच्या मताप्रमाणें भृंग असावा.

^{१९}पृदाकु.—अथर्ववेदांत हें एका नागप्रेत नांव आहे. याचा अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादींत उल्लेख येतो. याचें चामडें विशेषतः फार महत्त्वाचें होतें असें अथर्ववेदांत म्हटलें आहे.

^{२०}पृपत्.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादींत या प्राण्याचा नामनिर्देश झाला आहे. याचा अर्थ ठिपके ठिपके असलेला हरिण असा आहे.

^{२१}पृङ्गराज.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादींत हें एक नांव सांपडतें. हें पक्ष्यांचें नांव आहे यांत शंकाच नाही. परंतु कोणत्या पक्ष्याचें, हें मात्र निश्चयात्मक सांगता येणार नाही. हा तांबड्या डोळ्याचा भारद्वाज पक्षी असावा असें सायण म्हणतात.

^{२३} म न्यु. — अश्वमेधप्रसंगी दिलेल्या वर्ळाच्या यादीत याचा उल्लेख येतो. तैत्तिरीय संहितेवरील टीकाकार-याचा अर्थ वानर (किं पुरुष) अथवा जंगली मोर (अरण्य मयूर). असा करितात. पहिला अर्थ वाजसनेयि संहितेतील मनुष्य याच्यावद्दल या अर्थी केलेल्या मन्यु या शब्दाच्या उपयोगावरून बराच साधार वाटतो. कारण मनुष्याच्या वदली किंवा ऐवजी वानरच असला पाहिजे. हा अर्थ दुसऱ्या ठिकाणच्या उताऱ्यातूनहि चांगला लागू पडतो.

^{२४} म कट. — अश्वमेधांतील वर्ळाच्या यादीत याची गणना केली आहे. याचा अर्थ ' माकड ' ' वानर ' असा आहे. याच संहितेत याचे मनुष्य आणि हत्ती यांच्यांत वर्गीकरण केले आहे. कारण मनुष्याप्रमाणेच हाहि आपल्या हातांनी वस्तु उचलून घेता, पशुप्रमाणे तोंडागे घेत नाही (हस्तादान व मुखादान) : दुसरीकडेहि याचा अनेक वेळां उल्लेख येतो.

^{२५} मान्यांल व, मान्यांल व. — यजुर्वेदसंहितांत अश्वमेध प्रसंगाच्या वर्ळाचीं हीं नांवे आली आहेत. हे प्राणी कोण होते हे समजत नाही. महीधराच्या मतें ते ' एक प्रकारचे ऊंदीर ' होते. सायणाचार्यानां ते पाणकोंबडे [जलकुक्कुट] असावेत असे वाटते.

^{२६} वा प्रांण स, वा प्रां न स. — अश्वमेधांत वळी दिले जाणाऱ्या पशूंच्या यादीत आलेले एका पशूचे नांव आहे. सायण म्हणतात त्याप्रमाणे याचा अर्थ गंडा असा असावा. बोधलिङ्गच्या मतें पांढरा वकरा किंवा वगळा असे अर्थ होतात.

^{२७} शारि. — अश्वमेधाचे वेळी वळी दिले जाणाऱ्यांचे यादीत हे नांव आहे. ज्या अर्थी या प्राण्याला मनुष्याची वाणी आहे असे म्हटलेले आहे, त्या अर्थी हा एक प्रकारचा पक्षी आहे. कदाचित् पुढे ज्याला शारिका म्हणजे मैना म्हणू लागले तोच हा असावा असे शिमेर म्हणतो व हे स्पष्ट दिसते.

^{२८} सृज य. — अश्वमेधाचे वेळी वळी दिले जाणाऱ्यांपैकी एकाचे हे नांव आहे. हा कोण होता हे समजत नाही. वाजसनेयि संहितेवरील महीधराच्या टीकेत याला एक प्रकारचा पक्षी म्हटलेले आहे. तैत्तिरीय संहितेवरील भाष्यांत सायण सृजया असा शब्द घेऊन त्याचे अर्थ ' काळी माशी, ' किंवा शुभ्र सर्प अथवा काळा महिष असे देतात.

^{२९} सौरी. — अश्वमेधाचे वेळी उल्लेखिलेल्या एका पशूचे हे नांव असावे असे शिमेरने म्हटलेले आहे. पण ही चूक आहे. सौरी म्हणजे सूर्याला अर्पण केलेला असा याचा अर्थ आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो व तोच अर्थ योग्य आहे.

^{३०} धृणी वंत. — वाजसनेयि संहितेत अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीतिल एका पशूचे नांव. मैत्रायणी संहितेत घृण्वंत असा पाठ आहे. इतरत्र हा शब्द विशेषणार्थी आहे.

^{३१} धुंक्षा. — वाजसनेयि संहितेतील अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत एक पक्षी या अर्थी हे नांव आले आहे.

^{३२} भृंगा. — वाजसनेयि संहिता व अथर्ववेद यांमध्ये हा आकाराने मोठा असून काळ्या रंगाचा असतो असा उल्लेख आहे. अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत याची गणना केली आहे.

^{३३} अनुक्षत्तृ. — पुरुषमेधाच्या वेळी वळी दिल्या जाणाऱ्यांच्या यादीत हा शब्द असून महीधराप्रमाणे त्याचा अर्थ द्वारपालाचा सेवक असा आहे, आणि सायणाप्रमाणे त्याचा अर्थ साराथि असा आहे. वाजसनेयि संहितेत (३०.११) ' अनुक्षत्तृचा अर्थ ' सारथ्याला अनुसरणारा ' असा केला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मण (३०.४,९,१) येथे ' सारथ्याचा अनुचर ' असा सायणाने अर्थ केला आहे. वाजसनेयि संहिता (३०. १३) या ठिकाणी महीधराने ' प्रतिहार सेवक ' असा अर्थ घेतला आहे, तर वा. सं. ३०.११ येथे तो सारथ्यनुसारी असा त्याचा अर्थ करतो.

^{३४} अ मि प्रश्निन्. — हा शब्द प्रश्निन् आणि प्रश्नविवाक यांच्यामध्ये तैत्तिरीय ब्राह्मण आणि वाजसनेयि संहिता यांत पुरुषमेधांतील वर्ळाच्या यादीत आढळतो. त्यावरून फक्त ' शोधक मनुष्याचाच बोध होतो ' असे सायण व महीधर हे टीकाकार म्हणतात. परंतु या शब्दाशी कांहीं तरी कायद्याचा संबंध असला पाहिजे. बहुधा वादी आणि न्यायाधीश यांच्या विरुद्ध याचा वाद असा अर्थ घेण्याला कांहीं हरकत नाही.

^{३५} अ योमु. — हा अनिश्चित अर्थाचा शब्द वाजसनेयि संहितेत जी वळी दिले जाणाऱ्यांची यादी आहे तीत आहे. याचा अर्थ आधुनिक ' आयोगव ' प्रमाणेच मित्र जातीतील मनुष्य (वैश्य/वायको आणि शूद्र नवरा यांच्यापासून उत्पन्न झालेला) असा असावा. वेवर याचा अर्थ ' व्यभिचरिणी ' असा करतो. शिमेर म्हणतो की, जी स्वेरिणी हे. याचा संभव आहे अशी भ्रातृहानि कन्या असा या शब्दाचा अर्थ असावा.

^{३६} एदिधि पुपति. — हा शब्द वाजसनेयि संहितेत आला असून त्याचा अर्थ ' मोठ्या वहिर्णाच्या अंगादर क्लृप्त झालेला लहान वहिर्णाचा नवरा ' असा आहे असे टीकाकार महीधर म्हणतो. हा अर्थ बरोबर आहे असे बरी मानले तरी या शब्दाचे रूप संशयास्पद आहे; कारण ढेळवृक्क म्हणतो की हा शब्द अपभ्रष्ट असावा.

^{३७} कण्टकी का री. — कांट्यांचे काम करणारे पुरुष मेधांतील हा एक वळी आहे असे वाजसनेयि संहितेत म्हटले आहे. हे लोक कांट्यांचा चट्या विणण्याकडे किंवा उशा भरण्याकडे उपयोग करीत असत असे दिसते.

^{३८} कारि. — वाजसनेयि संहितेत पुरुषमेधांतील हे एका वळीचे नांव असून तेथे हा ' हास्य ' देवतेला अर्पण केला आहे. टीकाकार महीधर म्हणतो की, या शब्दाचा अर्थ ' काम करणारा ' (कारण-शील) असा आहे; परंतु. सं.

^८आ ति.-प्राण्यांतील पक्षी. पुरुरवस् आणि उर्वशी यांची जी दंतकथा आहे, तींतील अप्सरा अति म्हणजे बहुतकरून राजहंसाप्रमाणे पुरुरव्यास वाटल्या. अश्वमेधांत जी प्राण्यांची यादी आहे तीत या पक्ष्याचाहि उल्लेख आहे. आणि तेथे टीकाकार महीधर त्याचा अर्थ नंतर ज्यांना आडी म्हणतात ते पक्षी, असा करितो, आणि सायण एक उनारा देऊन म्हणतो की त्याचा अर्थ चाप असा होतो.

^९उद्र.- यजुर्वेद संहितेंत अश्वमेधीय प्राण्यांच्या यादींत याचें नांव आहे. याचा अर्थ महीधर खेकडा असा देतो व सायण पाणमांजर असा देतो.

^{१०}क कर.- यजुर्वेदाच्या कठ, मैत्रायणी व काजसनेयि संहिता, यांत अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत हें नांव आहे. टीकाकार महीधर याच्या भाष्यावरून हा एक पक्षा असावा असें वाटते.

^{११}काल का.—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादींत एक पक्षी अथवा सरडा, असा अर्थानें उल्लेख आहे.

^{१२}कुण्ड ऋणाची (घूस).—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत या अज्ञात त्वभावाच्या प्राण्याचें नांव आलें आहे. याचा ऋग्वेदांत एका ठिकाणी उल्लेख असून त्याचा पक्षी असा अर्थ असावा. सायण ऋग्वेदभाष्यामध्ये 'वांकड्या तिकड्या गतीचा (कुटिलगति) असें त्याचें भाषांतर करितो व तैत्तिरीय संहितेवरील टीकेत गृह-गोधिका असा अर्थ करतो.

^{१३}कुम्भी नस.—(' घट-नासी '). अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत या प्राण्याचा उल्लेख आहे. बहुतकरून, नंतरच्या वाङ्मयाप्रमाणें, एक प्रकारचा सर्प असाहि याचा अर्थ असावा.

^{१४}कुली का, कुली क य.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत हें एका पक्ष्याचें नांव आहे. मैत्रायणी संहितेंत याचें पुर्लका असें रूप आढळते.

^{१५}कुलुंग.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत याचा उल्लेख आहे. हें एका पक्षूचें बहुतकरून काळवीटाचें नांव आहे.

^{१६}कृक वा कु.—अथर्ववेदांत वक्त्र्या, मेल्या आणि इतर माणसाळलेले प्राणी यांच्या वरोवर हें कोंवड्याचें नांव आलें आहे. म्हणून तोहि प्राणी माणसाळलेला असावा. अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत तो सवितृ याला अर्पण केला आहे व यास्काचार्यानीहि तसेंच स्पष्टीकरण केलें आहे. भाष्यकार महीधर ताम्र-चूड, ' लाल शेडीचा ' असें स्पष्टीकरण करतो. अर्थातच तो ध्वन्यनुकरण शब्द (' कृक = ओरडणारा) आहे.

^{१७}कृक ला स.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत आणि नंतरच्या वाङ्मयांत ' सरडा ' या अर्थी हा शब्द आलेला आहे. ब्राह्मणांत कृकलासी म्हणजे सरडी असा पाठ आहे.

^{१८}क यि.—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत, हें एका जातीच्या पक्ष्याचें नांव आहे. मैत्रायणी संहितेंतील पाठ कुयय असा आहे. सायणाच्या मतें पशु असा याचा अर्थ आहे.

^{१९}गोमृग.—अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत याचा एका बैलाची जात म्हणून उल्लेख आहे. तैत्तिरीय संहितेंत तो जंगली असावा असें दर्शित होतें. यावरून तो अर्धवट माणसाळलेला असावा किंवा प्रथम जंगली असून नंतर त्याला माणसाळवीत असत. या प्राण्याच्या नांवाशी ऋग्वेदांतील जंगली मृगमहिषाची तुलना होण्यासारखी आहे.

^{२०}ज ह का.—या शब्दाचा अर्थ केंसाळ मांजर असा आहे; व याचा अश्वमेधीय वर्लीमध्ये उल्लेख आहे. सायणाचार्यांच्या मतें याचा अर्थ विळांत राहणारा कोल्हा असा आहे.

^{२१}न कुल.—' मुंगूस ' अथर्ववेदामध्ये सर्पाचे दोन तुकडे करून पुनः जोडणारा असें याचें वर्णन आलेलें आहे. सर्पदंशावर असणाऱ्या उपायांचें त्याला ज्ञान आहे ही गोष्ट उल्लेखिलेली आहे. अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत याचें नांव आलेलें आहे.

^{२२}पितृ कि वा पि द्र.—यजुर्वेद संहितेमध्ये अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत एका प्राण्याचें हें नांव आलेलें आहे. तैत्तिरीय संहितेवरील टीकेत टीकाकाराच्या मतानें या शब्दाचा अर्थ सिंह असा आहे. कदाचित् पितृ व पेश्व हे दोन्ही शब्द एकच असू शकतील.

^{२३}पु र प मृ ग.—मानवी रानटी पशु. यजुर्वेदांत अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत याचा उल्लेख होतो. क्षिमाच्या मताप्रमाणें तो वानर असावा. आणि तेंच मत शक्य दिसतें. त्याच्याच मताप्रमाणें अथर्ववेदांतील दोन उताऱ्यांत पुरुष हा शब्द वानर आणि त्याचा आवाज (मायु) यांना उद्देशून उपयोगांत आणलेला आहे; परंतु हा अर्थ बरोबर दिसत नाहीं. शिवाय वल्मफील्डन ह्या अर्थ घेतलाहि नाहीं. व्हिटनेच्या मतें या शब्दाचा अर्थ मनुष्याच्या आवाजाला नीटपणें लागू पडत नाहीं.

^{२४}पु ळ र सा द.—(कमळावर बसणारा). अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत हें एका प्राण्याचें नांव आढळतें. हा प्राणी साप असणें शक्य दिसत नाहीं. परंतु राथच्या मताप्रमाणें हा एकतर मक्षी असावा, अथवा तैत्तिरीय संहितेवरील भाष्यकारांच्या मताप्रमाणें भृंग असावा.

^{२५}पृ दा कु.—अथर्ववेदांत हें एका नागप्रज्ञें नांव आहे. याचा अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत उल्लेख येतो. याचें नामडें विशेषतः फार महत्वाचें होतें असें अथर्ववेदांत म्हटलें आहे.

^{२६}पु प त.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत या प्राण्याचा नामनिर्देश झाला आहे. याचा अर्थ ठिपके ठिपके असलेला हरिण असा आहे.

^{२७}पे ळ ग रा ज.—अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत हें एक नांव सांपडतें. हें पक्ष्याचें नांव आहे यांत शंकाच नाहीं. परंतु कोणत्या पक्ष्याचें, हें मात्र निश्चयात्मक सांगतां येणार नाहीं. हा तांबड्या डोळ्याचा भारद्वाज पक्षी असावा असें सायण म्हणतात.

^{२३} म न्यु. — अश्वमेधप्रसंगी दिलेल्या वळींच्या यादीत याचा उल्लेख येतो. तैत्तिरीय संहितेवरील टीकाकार याचा अर्थ वानर (किं पुरुष) अथवा जंगली मोर (अरण्य मयूर) असा करितात. पहिला अर्थ वाजसनेयि संहितेतील मनुष्य याच्यावद्दल या अर्थी केलेल्या मनुष्य या शब्दाच्या उपयोगावरून बराच साधार वाटतो. कारण मनुष्याच्या वदली किंवा ऐवजी वानरच असला पाहिजे. हा अर्थ दुसऱ्या ठिकाणच्या उताऱ्यातूनहि चांगला लागू पडतो.

^{२४} म कट. — अश्वमेधांतील वळींच्या यादीत याची गणना केली आहे. याचा अर्थ ' माकड ' ' वानर ' असा आहे. याच संहितेत याचें मनुष्य आणि हत्ती यांच्यांत वर्गीकरण केले आहे. कारण मनुष्याप्रमाणेच हाहि आपल्या हातांनी वस्तू उचलून घेता, पशुप्रमाणे तोंडाने घेत नाही (हस्तादान व मुखादान) : दुसरीकडेहि याचा अनेक वेळा उल्लेख येतो.

^{२५} मा न्या ल व, मा न्यी ल व. — यजुर्वेदसंहितांत अश्वमेध प्रसंगाच्या वळींची ही नावे आली आहेत. हे प्राणी कोण होते हे समजत नाही. महीधराच्या मते ते ' एक प्रकारचे उंदीर ' होते. सायणाचार्यांना ते पाणकोंबडे [जलकुक्रट] असावेत असे वाटते.

^{२६} वा प्रांण स, वा प्रां न स. — अश्वमेधांत वळी दिले जाणाऱ्या पशूंच्या यादीत आलेले एका पशूचें नांव आहे. सायण म्हणतात त्याप्रमाणे याचा अर्थ गंडा असा असावा. बोधलिङ्गच्या मते पांढरा वकरा किंवा वगळा असे अर्थ होतात.

^{२७} शारि. — अश्वमेधाचे वेळी वळी दिले जाणाऱ्यांचे यादीत हे नांव आहे. ज्या अर्थी या प्राण्याला मनुष्याची वाणी आहे असे म्हटलेले आहे, त्या अर्थी हा एक प्रकारचा पक्षी आहे. कदाचित् पुढे ज्याला शारिका म्हणजे मना म्हणू लागले तोच हा असावा असे शिमेर म्हणतो व हे स्पष्ट दिसते.

^{२८} सृज य. — अश्वमेधाचे वेळी वळी दिले जाणाऱ्यांपैकी एकाचें हे नांव आहे. हा कोण होता हे समजत नाही. वाजसनेयि संहितेवरील महीधराच्या टिपेत याला एक प्रकारचा पक्षी म्हटलेले आहे. तैत्तिरीय संहितेवरील भाष्यांत सायण सृजया असा शब्द घेऊन त्याचे अर्थ ' काळी माशी, ' किंवा शुभ्र सर्प अथवा काळा महिष असे देतात.

^{२९} सौरी. — अश्वमेधाचे वेळी उल्लेखिलेल्या एका पशूचें हे नांव असावे असे शिमेरने म्हटलेले आहे. पण ही चूक आहे. सौरी म्हणजे गुर्याला अर्पण केलेला असा याचा अर्थ आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो व तोच अर्थ योग्य आहे.

^{३०} धृणी वंत. — वाजसनेयि संहितेत अश्वमेधीय वळींच्या यादीतील एका पशूचें नांव. मैत्रायणी संहितेत धृण्वंत असा पाठ आहे. इतरत्र हा शब्द विशेषणार्थी आहे.

^{३१} धुंक्षा. — वाजसनेयि संहितेतील अश्वमेधीय वळींच्या यादीत एक पक्षी या अर्थी हे नांव आले आहे.

^{३२} भृंगा. — वाजसनेयि संहिता व अथर्ववेद यांमध्ये हा आकाराने मोठा असून काळ्या रंगाचा असतो असा उल्लेख आहे. अश्वमेधीय वळींच्या यादीत याची गणना केली आहे.

^{३३} अनुक्षत्तृ. — पुरुषमेधाच्या वेळी वळी दिल्या जाणाऱ्यांच्या यादीत हा शब्द असून महीधराप्रमाणे त्याचा अर्थ द्वारपालाचा सेवक असा आहे, आणि सायणाप्रमाणे त्याचा अर्थ सारथि असा आहे. वाजसनेयि संहितेत (३०.११) ' अनुक्षत्तृ ' चा अर्थ ' सारथ्याला अनुसरणारा ' असा केला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मण (३०.४,९,१) येथे ' सारथ्याचा अनुचर ' असा सायणानें अर्थ केला आहे. वाजसनेयि संहिता (३०. १३) या ठिकाणी महीधराने ' प्रतिहार सेवक ' असा अर्थ घेतला आहे, तर वा. सं. ३०.११ येथे तो सारथ्यनुसारी असा त्याचा अर्थ करतो.

^{३४} अभिप्रश्निन्. — हा शब्द प्रश्निन् आणि प्रश्नविवाक यांच्यामध्ये तैत्तिरीय ब्राह्मण आणि वाजसनेयि संहिता यांत पुरुषमेधांतील वळींच्या यादीत आढळतो. त्यावरून फक्त ' शोधक मनुष्याचाच बोध होतो ' असे सायण व महीधर हे टीकाकार म्हणतात. परंतु या शब्दाशी कांहीं तरी कायद्याचा संबंध असला पाहिजे. बहुधा वादी आणि न्यायाधीश यांच्या विरुद्ध याचा बोध होतो असा अर्थ घेण्याला कांहीं हरकत नाही.

^{३५} अयोग. — हा अनिश्चित अर्थाचा शब्द वाजसनेयि संहितेत जी वळी दिले जाणाऱ्यांची यादी आहे तीत आहे. याचा अर्थ आधुनिक ' आयोग ' प्रमाणेच मिश्र जातीतील मनुष्य (वैश्य/वायको आणि शूद्र नवरा यांच्यापासून उत्पन्न झालेला) असा असावा. वेवर याचा अर्थ ' व्यभिचरिणी स्त्री ' असा करतो. शिमेर म्हणतो की, जी स्त्रिणी हे. याचा संभव आहे अशी भ्रातृहीन कन्या असा या शब्दाचा अर्थ असावा.

^{३६} एदिधिपुपति. — हा शब्द वाजसनेयि संहितेत आला असून त्याचा अर्थ ' मोठ्या वहिणांच्या अंगादर झप झालेल्या लहान वहिणांचा नवरा ' असा आहे असे टीकाकार महीधर म्हणतो. हा अर्थ बरोबर आहे असे बरी मानले तरी या शब्दाचें रूप संशयास्पद आहे; कारण डेव्झफ म्हणतो की हा शब्द अपभ्रष्ट असावा.

^{३७} कण्टकी कारी. — कांट्याचें काम करणारे ' पुष्प मेधातील हा एक वळी आहे असे वाजसनेयि संहितेत म्हटले आहे. हे लोक कांट्यांचा चट्या विणण्याकडे किंवा उशा भरण्याकडे उपयोग करीत असत असे दिसते.

^{३८} कारि. — वाजसनेयि संहितेत पुरुषमेधांतील हे एका वळीचें नांव असून तेथे हा ' हास्य ' देवतेला अर्पण केला आहे. टीकाकार महीधर म्हणतो की, या शब्दाचा अर्थ ' काम करणारा ' (कारण-शील) असा आहे; परंतु. सं.

पी.कोशांत असे म्हटले आहे की, या शब्दाचा अर्थ 'हृष-भरित' मनुष्य असा आहे (कारण तो शब्द कृ = स्तुति करणे यापासून निघाला आहे).

^{३१}किरात.—वाजसनेयिसंहितेप्रमाणे किरात हे दरांत (गुहांत) रहात असत; आणि पर्वताच्या दरडीवर किराताची मुलगी (कैरातिका) औषधी खणांत आहे अशा अथर्ववेदांतील उल्लेखावरून किरात हे लोक गिरिकेदरांत रहात असत असे दिसते. तदनंतर किरात हे लोक पूर्वेनेपाळांत वस्ती करू लागले, पण हे नांव कोणत्याहि डोंगरी लोकांना, निःसंशय मूळ रहिवाशांना लावात असत, आणि मानवधर्मशास्त्र कमी योग्यतेच्या क्षत्रियांना हा शब्द लावत.

^{३२}कवर्त, कैवर्त.—वाजसनेयि संहिता आणि तैत्तिरीय ब्राह्मण यांमध्ये पुरुषमेधांतील वळींच्या यादीत हीं दोन नांवां 'कोळी' किंवा 'धीवर' या अर्थां आली आहेत.

^{३३}कौलाल.—वाजसनेयि संहितेवरील टीकाकार महीधर प्रमाणे पिढीजाद कुंभार (कुलालपुत्र) असा या शब्दाचा अर्थ आहे. दुसऱ्या संहितेमध्ये कुलाल असा शब्द आहे.

^{३४}कोश.—पुरुषमेधांत कोशकारी हे एका स्त्रीवाचक वटीचे नांव आहे व त्यावरून कोश या शब्दाचा अर्थ निश्चित होत नाही कदाचित (तरवारीचे) 'म्यान' असा असावा.

^{३५}चरक.—बृहदारण्यक उपनिषदांत या शब्दाचा अर्थ फिरता ब्रम्हचारी असा आहे. मुख्यत्वेकरून कृष्णयजुर्वेदपंथाचे अनुयायी यांचा शतपथब्राह्मणांत नापसंतीने उल्लेख केला आहे. वाजसनेयिसंहितेत पुरुषमेधीय वळींमध्ये चरकाचा उल्लेख असून त्यांत अशुभ कृत्वाला त्याचे अर्पण करणे या निधीबद्दल वाद होता असे स्पष्टपणे सूचित होते.

^{३६}नक्षत्रदर्श.—'नक्षत्रांकडे निरखून पाहणारा म्हणजे पत्रिका पाहून भविष्य सांगणारा ज्योतिषी' असा या शब्दाचा अर्थ आहे. यजुर्वेदामध्ये पुरुषमेधाचे वेळी वळी दिले जाणाऱ्यांचे यादीत हा आलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत एक उल्लेख आलेला आहे त्यावरून असे दिसते की, या ब्राह्मण ग्रंथाच्या मताने अग्निहोत्राच्या अग्नीस सिद्ध करण्यास कोणत्या नक्षत्राच्या संहृतावर सुखात करावी हे पाहण्याची जरूर नाही. कारण या ग्रंथाचे मत सूर्यालाच नक्षत्र समजून कोणत्याहि दिवशी योग सुरू करणे चांगले असे आहे.

^{३७}पर्णक.—हे एका माणसाचे नांव असून ते वाजसनेयि संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण यांमध्ये पुरुषमेधाचे वेळी वळी दिले जाणाऱ्यांचे यादीत आले आहे. महीधराच्या मताने या शब्दावरून मिश्र असा बोध होतो. हा मिश्र डोंगरांत राहणारा एक मनुष्य असावा. कारण निपादांचेहि तो असेच वर्णन करतो. सायणाच्या मतें या पर्णकाचा अर्थ पाण्यावर विपसंचित पान टाकून मासे धरणारा मनुष्य असा आहे. पण ही व्युत्पत्तिदृष्टीने वसविलेली कल्पना

आहे. वेवर याचा अर्थ पिसे धारण करणारा मनुष्य असा करतो. हा अर्थ खुबीचा आहे खरा पण त्याबद्दल नक्षी कांहीं सांगता येत नाही.

^{३८}पाणिप्र.—यजुर्वेदसंहितेमध्ये पुरुषमेधाचे वेळी वळी दिले जाणाऱ्यांचे यादीत याचे नांव आलेले आहे. गोंगाट करून शेतांतून पक्षी हांकणारा मनुष्य असा या शब्दाचा अर्थ असावा किंवा नृत्याच्या वेळी 'ताल धरणारा' असाहि अर्थ असण्याचा संभव आहे.

^{३९}पीठसर्पिन्.—सूत्रग्रंथाच्या पूर्वी समासराहित असा हा शब्द येत नाही. पण वाजसनेयि संहितेमध्ये (३०.२१) आणि तैत्तिरीय ब्राह्मणामध्ये (३.४, १७, १) पुरुषमेधाचे वेळी वळी दिले जाणाऱ्यांचे यादीत एका प्राण्याचेहि नांव पीठसर्पिन् (लहानशा गाडीत हिंडणारा) या समासांत आणले आहे.

^{४०}पुरुषहस्तिन्.—हात असलेला मनुष्य. यजुर्वेदांतील अश्वमेधाच्या वळींच्या यादीत हा शब्द सांपडतो. याचा अर्थ वानर हाच असला पाहिजे.

^{४१}पेशितृ.—यजुर्वेदांतील पुरुषमेधप्रसंगी दिले जाणाऱ्या वळींच्या यादीत हे एका वळीचे नांव आहे. याचा अर्थ अगदी अनिश्चित आहे. वेवर व सं. पी. कोश यांचे मताने याचा अर्थ 'तुकडे करणारा', 'नक्षी करणारा' असा आहे. परंतु सायणाचे मताने 'एकदां वैर नष्ट केले असतां जो पुनः ते खाजवून काढतो तो' असा याचा अर्थ आहे.

^{४२}पौलकस.—यजुर्वेदांतील पुरुषमेधप्रसंगी वळी दिले जाणाऱ्यांपैकी हे एकाचे नांव आहे. या शब्दाचा उल्लेख चांडाळाबरोबर बृहदारण्यकपेपिषदामध्ये येतो. तेथे याचा अर्थ खालच्या दर्जाची नीच जात असा आहे. मैत्रायणी संहितेत पुलक आणि पुलक अशी वेगवेगळीं रूपे आहेत व तीं पुलकशी अगदी सारखी आहेत. या पुलकस शब्दाचेच पौलकस हे रूप असून त्याचा उद्देश जाति दाखविण्यासाठीच बहुतेक असावा असे दिसते. स्मृतीप्रमाणे पुलकस हा क्षत्रिय झालेल्या निपादाचा किंवा क्षत्र्याचा मुलगा आहे. परंतु हा सर्व तर्काचा बाजार दिसतो. पौलकस ही एक कामे करणारी जात असावी; अथवा फिकच्या समजुतीप्रमाणे ही एक हिंस पशूवर उपजीविका करणारी जात होती व तिच्याकडूनच कधी कधी मजूर लोकांचे काम करून घेत असत.

^{४३}विदलकाश.—बांस चिरणारी उरडींग. यजुर्वेदांतील पुरुषमेधप्रसंगी वळी दिलेल्यांच्या यादीत हा उल्लेख आहे. एगलिंग याचा अर्थ 'टोपली विणणारी' असा करतो.

^{४४}वैद.—हे यजुर्वेदांत पुरुषमेधप्रसंगी वळी दिलेल्यांच्या पैकीं एकाचे नांव आहे. महीधराच्या टीकेप्रमाणे या शब्दाचा अर्थ निपाद असा आहे, तर सायणाप्रमाणे याचा अर्थ कोडी असा आहे.

^{१३} मा गां र.—यजुर्वेदांतलि पुरुषमेधप्रसंगांच्या वेळांच्या यादींत हा शब्द आढळतो. याचा अर्थ 'पारधी' किंवा 'कोळी' असा असावा. कारण हें पितृवंशिक नांव सृगारी 'वन्य पशु मौरणारा' यापासून झालेलें आहे.

^{१४} मै ना ल.—यजुर्वेदांतलि पुरुषमेधाचे वेळीं बळी देण्यांत यणाच्या प्राण्यांच्या यादींत हें नांव आलेलें आहे. सायण आणि महीधर यांच्या मताप्रमाणें मीन म्हणजे मासा या शब्दापासून निघालेल्या या शब्दाचा कोळी हा अर्थ स्पष्ट निघतो.

^{१५} व्य च.—हा शब्द गोव्यच या रूपांत आलेला आहे. याचा अर्थ अनिश्चित आहे. सायणाचार्यांच्या मतें या गोव्यच समासाचा अर्थ गायी हांकणारा असा आहे. कदाचित् सें. पी. कोश म्हणतो त्याप्रमाणें याचा अर्थ गायीस पीडा देणारा असाहि असूं शकेल. वेवरच्या मतें याचा अर्थ गायीचें मांस काढून विकणारा असा आहे. एगलिंग म्हणतो कीं, याचा अर्थ गायीचे जवळ जाणाऱ्या असा होईल.

^{१६} स मा च र.—यजुर्वेदमध्ये पुरुषमेधाचे वेळीं बळी दिले जाणाऱ्यांपैकीं एकाचें हें नांव आहे. सें. पी. कोशाच्या मतानें हें विशेषण असून तें 'सभाग' सभेला जाणारा अशा अर्थाचें आहे. ज्या अर्थी तो बलि धर्म या देवतेला अर्पिलेला आहे त्याअर्थी या शब्दाचा अर्थ सभेचा एक समासद असा असावा. कदाचित् तो खटल्यांचा निकाल करणाऱ्या न्यायाधिकांपैकीं एक असावा. आतां सभेंतील सर्वच लोक न्याय करीत किंवा कांहीं निबडक लोक न्याय देण्याकरितां न्यायासनावर बसत हें सांगणें कठिण आहे. सभाचराच्या विशिष्ट अर्थावरून कांहीं निवडक लोकच न्याय देत असत असें मानणें बरें. वा. सं. ३०.६ 'येथे धर्माय सभाचरम् ।' असा पाठ आहे व 'सभायां चरतीति तौ' असें भाष्यांत सभाचराचें निवेचन दिलें आहे आणि 'सभायां नित्यं चरन्तं धर्मस्य प्रवक्तारम् ।' असा भाष्यांत अर्थ दिला आहे. यावरून सभाचराचा अर्थ 'धर्माचें प्रवचन करणारा समासद' असा दिसतो.

मानवसूचि.

मानवसूचीमध्ये येणाऱ्या विषयांची यादी पूर्वी या प्रकाराच्या आरंभी दिलीच आहे. यांतलि टीपा म्हणजे मानव-जातिविषयक सर्व प्रकारच्या हालचालींची माहिती होय. ही माहिती वेदकालीन सामाजिक स्थिति व व्यवहार यांचें ज्ञान होण्यास अतिशय उपयुक्त असें साधन होईल.

मनुष्यनामं [ऋग्वेद]

अनु	जगत्	तस्थिवान्
आयु	जन	तुर्वश
कृष्टि	जनिव	दुष्ट
क्षिति	जनुषि	धव
चर्पणि	जन्तु	ननुप

नृ	भुवन	यदु
नृतम	भूत	लोक
पंचजन	मनुष्य	विवस्वत्
पुंस	मर्त	विश्व
पुरुष	मर्त्य	व्रात
पूरु	मर्य	शिक्षानर
पूरुष	मानुष	हरि
पृतना		

[तै. सं.]

जंनं	पुरुष	मर्त्य
नृ	मनुष्य	मर्य
नृतम	मनुष्य	लोक
पुंस	मर्त	सर्व (पुत्र भत्यादि)

[अथर्ववेद]

कृष्टि	मानुषां	लोग
जग	लोक	विचर्पणि
पुंस	लोकया (लोक-संबंधिनी प्रजा)	विश्व
पुरुष		सर्वजन्मन् (जग)
मानुष		

[संहितेतर]

प्राणभृत्

ज न.—जन या शब्दाचा मनुष्यव्यक्ति हा अर्थ असून हा शब्द समुदायवाचकहि आहे. ऋग्वेदामध्ये व पुढील ग्रंथांत अनेक लोकांचा समुदाय किंवा जात अशा अर्थानें हा आलेला आहे. उदाहरणार्थ 'पंचजनाः' किंवा 'पंच जनासः' हा शब्द पांच जाती अशा अर्थानें वारंवार आलेला आहे. ऋग्वेदामध्ये एका ऋचेंत यदुवंशांतले लोक (यादव जन) व यदु (यादवाः) हे समानार्थी शब्द आले आहेत. तसेंच राजा म्हणजे 'जनस्य गोपाः' म्हणजे लोकांचा रक्षिता असें म्हटलें असून राजा व जन यांचे वारंवार उल्लेख आलेले आहेत. भारतजन असाहि शब्द ऋग्वेदांत आलेला आहे. होंपकिन्सचें असें म्हणणें कीं, भारतजन या शब्दसमुच्चयांत जन म्हणजे ग्राम-लोक नव्हे-असा अर्थ होतो. पण हें खरें मानण्यास सबळ पुरावा नाही. त्या वेळीं लोकांची कशी विभागणी झालेली होती हें निश्चितपणें सांगणें कठिण आहे. ऋग्वेदांत असलेल्या एका स्थलावरून क्षिमेर असें सिद्ध करूं पाहतो कीं, लोकांची विभागणी प्रथम विश्व नंतर ग्राम किंवा वृजन (अविभक्त कुटुंब किंवा कुळ किंवा ग्रामसंस्था) व नंतर एकेक कुटुंब अशा तऱ्हेची होती. त्याचें असें मत आहे कीं, या चार जाती ऋग्वेदांतल्या वर उल्लेखिलेल्या स्थळीं जन, विश्व, जन्मन् व पुत्राः या शब्दांनीं सूचित आहेत व प्रत्येक ग्रामसंस्था ही पूर्वी नात्यावर स्थापित झालेली होती. पण लोकांची ही विभागणी किती विश्वर-

नौय धरावी हा एक प्रश्नच आहे. जन हा अनेक विश् मिळून झालेला असे हा गोष्ट वरीच संभवनीय आहे. या मतास ऋग्वेदांतील दुसऱ्या एका स्थलाचा आधार आहे. त्या स्थली विश् म्हणजे लढवये लोकांचे पथक होते असे उल्लेखिले आहे. होमरच्या वेळी व पूर्वीच्या जर्मन लोकांचे काळी नात्याच्या आधारावर लष्कराची रचना करित, त्याप्रमाणेच वेदकाळांही व्यवस्था होती असे वरील गोष्टीवरून म्हणता येते. पण अनेक ग्राम मिळून एक विश् होई हे ह्मणणे निश्चयाने खरे झालेले येत नाही. खुद्द क्षिमेचेच असे मत आहे की, ग्राम किंवा वृजन या शब्दांत असा काही अर्थ नाही की, ते एकत्र केले असता एक विश् होईल. कारण ह्या दोन्ही शब्दांचा अर्थ सहाय्य लोक इतकाच होतो. खेडेगांवांतील लोक या अर्थी 'त्रा' 'त्राज' हे शब्द आहेत असे क्षिमे म्हणतो. पण त्रा शब्दाच्या स्थली अर्थनिश्चय होत नाही व दुसऱ्या स्थली लढाईचा विलकुल संबंध नाही. तेव्हा वैदिक काळांत ग्राम, विश् व कुल किंवा गोत्र यांचे संबंध काय होते हे अनिश्चितच आहे. शिवाय ग्राम व विश् यांचे निश्चित अर्थ व कळल्यामुळे तर जास्तच चोंटाळा झालेला आहे. विश् याचा अर्थ जर स्थलविभाग असा घेतला तर ग्राम ह्मणजे जिल्ह्याचा भाग असे मानता येईल. पण विश् ह्मणजे विशिष्ट नात्याचे लोक असा अर्थ घेतला तर एका 'ग्रामा'मध्ये निरनिराळी 'विश्' ची कुटुंबे असू शकतील, किंवा एक ग्राम म्हणजे एक दिग असू शकेल, किंवा एका विश्चा भागाहि असू शकेल. ते कसेहि असो, मूळ जी वैदिक काळांत व्यवस्था होती तीमध्ये पुढे राजकीय दृष्टीपेक्षां ब्राह्मण वर्णांला महत्त्व देण्याची जी दृष्टि उत्पन्न झाली तिजमुळे बरेच फेरबदल झाले असले पाहिजेत एवढे खरे. लोकांचे निरनिराळे दोन वर्गकुल किंवा गोत्र या तत्त्वावर ठरले जात. एका कुलामध्ये एकच कुटुंब असे व ते एकाच घरांत रहात असे, व त्या घरांत सर्व भाऊ अविभक्त पद्धतीने किंवा सर्व मुले आपल्या पित्याच्या आश्रयाखाली रहात असत. गोत्रांत ज्यांचा एकच मूळ पुरुष मानिला जाई ते सर्व लोक समाविष्ट होत असत. गोत्र, विश् व जन या शब्दांची लैटिन भाषेतल्या जेन्स, कुरिआ व ट्राइवस या शब्दांशी व ग्रीक भाषेतल्या तत्सदृश शब्दांशी तुलना करता येईल. या तीन जाती पारशी लोकांतहि विश्, संतु व दक्षु या नांवांवरून दिसतात. विश् या फारशी लोकांमधील जातीवरून असेहि सिद्ध होते की, हिंदुस्थानांत विश् ही जी जन याची विभागणी होती तीमध्ये स्थलापेक्षा रक्तावरूनच नाते ठरले जात असे व हाच स्थिति टॉसिटसने लिहिलेल्या जर्मानिया ग्रंथांत जी राज्यपद्धति वर्णिली आहे तीत दिसू येते. कोणत्या तरी रूपांत असलेली कुलव्यवस्था ही 'जन' याचा तिसरा घटकावयव होती असे ऋग्वेदांतील एका स्थलावरून दिसते. कारण त्या ठिकाणी गृहाची तुलना जन व विश् यांच्याशी केलेली आहे. ऋग्वेदात दुसऱ्या एक स्थली (७. ८२, १) कुलांतला

यज्ञ (अध्वर) याची जन-यज्ञ किंवा विश्-यज्ञ यांशी तुलना केली आहे. क्षिमे म्हणतो की, या ठिकाणी एका गांवाची दुसऱ्या मोठ्या गागांशी तुलना केलेली आहे. परंतु हा अर्थ चुकीचा दिसतो. हिंदुस्थानांतल्या वैदिक भारतीय लोकांच्या आचारांसंबंधी विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, राजाला अभिहोत्र ठेवता येत होते. हे अभिहोत्र सर्वेभ जातीने अभिहोत्र समजत असावेत. परंतु राजा किंवा एखादी व्यक्ति यांच्या अभिहोत्राखेरीज मधल्या गोत्रादि समूहाचे अभिहोत्र असल्याचा पुरावा मिळत नाही. त्या वेळचे राज्यांतले प्रमुख समाजघटक गोत्र व जन हेच होत. विश् हा तिसरा स्वतंत्र घटक नसून पुढे ज्याला गोत्र म्हणू लागले तोच जुन्या ग्रंथांत विश् या शब्दाने सूचित होत असावा. वर जी आम्ही विचारसरणी स्वीकारली ती योग्य आहे असे ब्राह्मणकाळात जी समाजरचना होती तिचा विचार केल्यावर आपणांस वाटे. जन ही कल्पना अजूनहि आहे व ती सर्वत्र गृहीत आहे. पण विश् हे जनाचे विभाग आतां नाहीत. हल्ली निरनिराळे वर्ण हे जनाचे विभाग आहेत व हल्ली वर्णांच्या ज्या अनेक पोटजाती झालेल्या आहेत त्यांना अंशतः मूळ आधार पूर्वीच्या गोत्रांचा आहे.

पुं सु.—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ यांमध्ये याचा पुरुष असा अर्थ आलेला आहे. पति या शब्दावरून जसा लक्षाचा बोध होतो व नृ व नर या शब्दांवरून असा शौर्याचा बोध होतो तसा पुं सु या शब्दावरून लक्षाचा किंवा शौर्याचा बोध होत नाही. व्याकरणांत याचा अर्थ पुल्लिंग असा आहे.

पुरुष.—हा ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांमध्ये 'मनुष्य' या अर्थाने थोडलेला सामान्य शब्द आहे. मनुष्य हा अथर्व-वेदाप्रमाणे पांच तत्त्वांचा वनलेला आहे व ऐतरेय ब्राह्मणा-प्रमाणे सहा तत्त्वांचा वनलेला आहे. कांहीच्या मते हा सोळा, वीस, एकवीस, चौवीस अथवा पंचवीस तत्त्वांचा वनलेला आहे. परंतु ही कमी अधिक मोजदाद काल्पनिक आहे. मनुष्य हा श्रेष्ठ प्राणी आहे, परंतु तो तत्त्वतः सामान्य प्राणीच आहे. मनुष्याची उंची कात्यायन श्रौतसूत्रांत चार अरत्नी दिली आहे (दोन पद = अरत्नि; वारा अंगुल = पद); आणि 'पुरुष' ही संज्ञा सुद्धा पूर्वीच्या ग्रंथातून 'उंचाचे माप' याच अर्थाने उपयोगांत आणलेली दिसते. 'पुरुष' याचा उपयोग मनुष्याचे आयुर्मान-पिढी या अर्थाने केलेला आहे. तसेच ङोळ्यांतल वानुली आणि व्याकरणशास्त्रांत क्रियेचा कर्ता पुरुष या अर्थाने वरील शब्दाचा उपयोग होतो.

पुरुष.—पुष्कळ वचनांतून याचा अर्थ हलक्या दर्जाचा 'चाकर माणूस' अथवा परावलेवी असा होतो. असाच अर्थ इंग्रजी 'मॅन' या शब्दाचाहि होतो.

मर्य.—याचा ऋग्वेदांत मनुष्य असा अर्थ आहे; विशेषतः तरुण पुरुष किंवा प्रेमीजन असाच त्याचा पुष्कळ वेळा अर्थ घेतला आहे. हा नेहमी युवतांसह उल्लेखिला असतो

६ प्राण भूत्—याचा अर्थ जिवंत प्राणी 'मनुष्य' असा बृहदारण्यकोपनिषदांत आहे आणि शतपथ ब्राह्मणांतहि हाच अर्थ आहे. 'प्राणि' या शब्दाचाहि हाच अर्थ आहे.

मनुष्यसामान्यनामं [ऋग्वेद]

१ ऊर्जव्य २ पस्त्यावत् ३ मेध्य
४ द्विपाद ५ पायु ६ राक्षितृ
[तै. सं.]

७ जनता ८ भागदुव् ९ मनुष्याविश
१० पुरोधा ११ भूणहन् १२ यायाव
१३ ब्रह्मवादिन्

[अथर्ववेद]

१४ चाक्षुष १५ ब्रम्हज्य १६ भोजिय
१७ तायादर १८ रथजृति
[संदितेतर]

१९ मोजिष्ठ २० महाब्राह्मण २१ महाशाल

ऊर्जव्य—हा शब्द फक्त एक वेळच ऋग्वेदांत आला असून त्याचा अर्थ एका यज्ञ करणाऱ्याचें नांव असा आहे असें लुङ्विग्न म्हणतो. तथापि रथ्य म्हणतो की, त्याचा अर्थ 'चलवान् सक्षक' असा विशेषणात्मक आहे; आणि हें भाषांतर सयुक्तिक दिसते.

द्विपाद.—'दोन पायांचा' या शब्दावरून ऋग्वेद कालापासून पुढें झालेल्या ग्रंथांत चतुष्पादाच्या उलट अशा अथांचा म्हणजे मनुष्याचा बोध होतो.

पस्त्यावत्.—पदपाठामध्ये पस्त्यावत् असा शब्द असून तो ऋग्वेदामध्ये अनेक ठिकाणी आलेला आहे. लापिकी दोन ठिकाणी श्रीमंत गृहस्थ असा त्याचा अर्थ होतो; व आगच्छी दोन ठिकाणी घर असा अर्थ स्पष्ट दिसतो.

पायु.—रक्षक या अर्थानें हा शब्द ऋग्वेदामध्ये क्रियेक वेळा आलेला आहे.

मेध्य.—प्राचीन याज्ञिक. हें मनुष्याचें नांव ऋग्वेदाच्या एका ऋचेत आलेलें आहे. शांखायनश्रौतसूत्रामध्ये याला प्रसङ्गाचा उपकार कर्ना पुण्य मेध्य मातरिश्वा असें म्हटलें आहे.

राक्षितृ.—रक्षण करणारा, पालक या अर्थां हा शब्द ऋग्वेदांत व तदुत्तरग्रंथांत आलेला आहे.

जनता.—हा शब्द तैत्तिरीय संहिता व तदुत्तर संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांत वारंवार येतो. त्याचा अर्थ एका जातीचें लोक किंवा धार्मिक मंडळी असा होतो.

पुरोधा.—याचा अर्थ पुरोहिताचें पद असा आहे. पुरोहित म्हणजे 'घरगुती भटजी' अथर्ववेद व तदनुत्तरचे ग्रंथ यांत आलेल्या या शब्दाच्या उल्लेखांवरून हें स्थान अथवा

पद पूर्णपणें सर्वमान्य व उपयुक्त होतें असें दिसतें. ऐतरेय ब्रा. ७.३१ व ८.२४ येथें हा शब्द खोलेगीं वापरला असून ८.२७ मध्ये त्याचा पुल्लिगत्वानें निर्देश केला आहे. पुरोहित शब्दाचे अर्थ पुढील प्रमाणें होतात: (१) पुरोहित म्हणजे धर्मकृत्ये करणारा प्रातिनिधि (२) पुरोहित राजांच्या व सरदारांच्या घरी अथवा शहराबाहेर वनांत रहात असत. (३) पुरोहितावाचून देव हवन स्वीकारित नाहींत असा समज असे (४) प्रार्थना करून राजाचें रक्षण करणें व युद्धांत जय मिळवून देणें हें पुरोहिताचें काम होतें.

ब्रह्म वा दिन्.—(ब्रह्माचें विवरण करणारा), याचा अर्थ तै. संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांत वेदान्ती असा होतो. ब्रह्मविद् (शुद्ध स्वरूप जाणणारा) याचाहि तोच अर्थ होतो तै. संहितेंत या शब्दाचा उल्लेख केलेल्या सर्व ठिकाणी यज्ञ प्रकरण चालू असल्यानें तेथें भाष्यकारांनी 'ब्रह्मविदाः = वेदार्थविचारकाः' असा अर्थ केला आहे, व तो बरोबर दिसतो. तै. आरण्यक व. छां. उप. यामध्येहि 'ब्रह्मवादिन् = वेदान्ती' असा अर्थ नसून 'वेदार्थविचारक' एवढाच अर्थ प्रतांत होतो.

भागदुव्.—'भाग देणारा', 'वाटणारा.' यजुर्वेद संहितेंत व ब्राह्मण ग्रंथ यामध्ये राजाच्या एका रत्ना (रत्निन्) चें हें नांव आलेलें आहे. याच्याकडे काय काम होतें हें नीट समजत नाहीं. सायण कांहीं ठिकाणी याचा अर्थ गोळा करणारा व शिल्पी असा करतो. याप्रमाणें तो या माणसाला वसुली कागगार असें समजतो. (वा.सं. ३०, १३) मैत्रायणी संहितेंत 'रत्निन्'चा अनुक्रम असा दिला आहे:—ब्रह्मन्, राजन्, महिषी, परिवृक्षा, सेनानी, संग्रहिट, क्षत्र, सूत, वैद्यप्रामणी, भागदुव्, तक्षरथकारा, अक्षावाप आणि गोविकर्त. प्रजेपासून राजाचा भाग वसूल करणारा कामगार असा याचा अर्थ आहे (तै. ब्रा. २. ४, ८. १). शिल्पी असा अर्थ कोठेहि आढळत ताहीं

भूणहन्.—गर्भघाती, गर्भहन्ता. भूणहत्या 'गर्भघात' या शब्दाचा अर्थ एका गुन्ह्याचा वाचक असून त्या गुन्ह्याचा अत्यंत निषेध तैत्तिरीय, कठ इत्यादि संहितांतून वारंवार केलेला आहे. हा अत्यंत भयंकर प्रकारचा गुन्हा असून त्याचें पातक कशांनीहि धुवून निषट नाहीं असें तेथें स्पष्ट म्हटलें आहे. उत्तरकालीन वाङ्मयांतहि या गुन्ह्याचा निर्देश करताना नापसंती दर्शविली जाते. याच एका गोष्टीवरून वापानां मुली नकोशा असल्या तर ते त्यांना मरुं देत असत, ही गोष्ट असत्य व चुकीची आहे हें उघड दिसतें अथर्व. ६. ११२, ६). तेव्हां भूणहत्या म्हणजे गर्भाची किंवा अशा माणसाची हत्या होय. त्रयी विद्येचें (तीन वेदांचें) ज्ञान असणारा ब्राह्मण तो भूण असें तै. आ. २. ७, ३ येथें म्हटलें आहे.

^{११} मनुष्यविज्ञमनुष्यविज्ञाणिमनुष्यविज्ञा.— या शब्दाचा अर्थ मनुष्य जात मानव असा तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांत दिला आहे.

^{१२} या या व र.—यायावर याचा राहण्याचे ठिकाण नकी ठरले नसलेला असा अर्थ यजुर्वेद संहितेत दिला आहे.

^{१३} चा क्षु प.— हा शब्द फक्त अथर्ववेदामध्ये एकदा आलेला आहे. सें. पी. कोशावरून असे दिसते की, हा शब्द पित्याच्या नांवावरून बनलेले नांव असावे. ऋग्वेद-नेच्या मते हा शब्द चक्षुः या शब्दाचे विशेषण आहे.

^{१४} ता या द र.— तयादराचा असा या शब्दाचा अर्थ अथर्व वेदांत आहे.

^{१५} ब्रह्मज्य.—ब्रह्मज्य म्हणजे ब्राह्मणांचा छळ करणारा व ब्रह्मज्येय म्हणजे ब्राह्मणांचा छळ. हे दोन शब्द अथर्ववेदांत पुष्कळ वेळा येतात; व त्यांचा अर्थ अत्यंत नीच अपराध असा होतो. या अपराधाची शिक्षा अपराधी मनुष्याच्या नाशांत होते.

^{१६} रथजूति.— अथर्ववेदांत (१९. ४४, ३) हा शब्द विशेषणांत आलेला आहे. विशेषण व नाम या दोन्ही अर्थाने हा शब्द येतो. रथांत बसून बैगांने रथ नेणारा असा त्याचा अर्थ आहे.

^{१७} श्रोत्रिय.— अथर्ववेद व उत्तरकालीन ग्रंथ यामध्ये याचा अर्थ वेदविद्येत प्रवीण, धर्मज्ञानी असा दिलेला आहे.

^{१८} मं जि घा.— अधिक, जास्त वेदा हा शब्द ऐतरेय (३. २, ४) आणि शांखायन [८. ७] आरण्यक या ग्रंथांतून आला आहे.

^{१९} म हा ब्राह्मण.— 'मोठा ब्राह्मण' हा शब्द बृहदारण्यक उपनिषदांत आला आहे (२. १, १९, २२). आणि त्याचा अर्थ फारच वजनदार, महत्वाचा ब्राह्मण असा आहे.

^{२०} म हा क्ता ल.— (मोठे घर असलेला), मोठ्या घराचा स्वामी. हे विशेषण जादोग्य उपनिषदांत अश्वपतीच्या तालमीत तयार झालेल्या ब्राह्मणांस लावीत असत (५. ११, १). अर्थात हे त्यांचे महत्त्व वाढविण्यासाठीच आहे.

मानवविशेष [ऋग्वेद]

ऋग्वेदांतील मानवविशेष, राजे, मानवी स्त्रिया यांच्य, सर्वंही माहिती पूर्वी दाशराज्ञयुद्ध या प्रकरणांत येऊन गेली असल्यामुळे त्याशब्दांवर येथे टीपा दिल्या नाहीत.

अंशु	आश्वघ्न	अश्विन
अघाश्व	अश्वघ्न	ऋजिश्मन्
अग्निशु	उक्षयायन	ऋक्ष
अयस्थूण	उग्रदेव	ऋभु
अर्य	उपमन्यु	एवार
अलाय्य	उरुःकक्ष	कण्वसखा
अन्धवाय्य	उरुक्षय	कहु

कर्कधु	पठवन्	शचीवत्
कशीजु	परमज्या	शण्डीक
कीनार	परावन्	शत्रि
कीनाश	पवीर	शयु
कुचर	पार्षद्वाण	शविष्ठ
कुंडपाय्य	पिठानस	शाकिन्
कूप	पियार	शातक्नेय
कृश	पुरुमित्र	शार्यात
कृशानु	पृक्ष	शिशु
गांगय	पृथुयामन्	शुचंति
गुंगु	पृदाकुसानु	शुचा
गोशर्य	पृषधृ	शुचिजन्मा
चिकितान	पेदु	शृंगवृष
जातूछिर	प्रपायिन्	श्याव
तरक्ष	प्रमगंद	श्याक्क
तान्व	फर्वर (पेरणारा)	श्याव्य
त्रैतन[दास,चाकर	ब्रह्मण्य	श्रुतर्थ
दशगव	बल्वृथ	श्रुष्टिगु
दशम्रज	वृधु	श्वेत्रेय
दशोण्य	वृसय	सप्तगु
दासवेश	भृगवाण	साप्त
दुःशीम	मख	साप्य
देवक-मान्यमान	मान्यमान	सुदेव
द्विंशु	मायु	सुनीथ
ध्वसांतिः	यंतु	सुवंधु
नमीसाप्य	वरशिख	सुमेध
नर्य	वसुरोचिष्	सुयामन्
नववास्त्व	मखवंधु	सौबन्ध्य
नहुष्टर	वायत	स्मदिभ
नार्य	वापार्गिर	स्युमरक्षि
नाहुष	वृषणश्च	स्वर्णर
निदिताश्च	वृषन्	हरयाण
नैवाशाख	वेत	हिरण्यहस्त
पङ्गुभि		

[तै. सं.]

एकत	द्वित	वाहस्पत्य
तुमिन औपोदिति	नाभाजेदिष्ठ-मानव	शयु
त्रित	प्रवर	शुनःशेष
देव औपर	प्राब्राह्मणि ववर-	सावसेनि
	मनु	

[अथर्ववेद]

अघाश्व	आप्य	ऋजिश्मन्
अतिथिगव	आयु	एतश
अथर्वन्	आर्जुनेय	काण्व

कुर्वित्स	वण्ड	वपुर्नाति
कुशिक	' बाह्रत्सामा,	पासदेव
कीरव	भेद	विमद
ज्य	मनु	वैन्य
' तक्षक	मानव	वैद्यालेय
तुग्यवृध	मेधातिथि	व्यथ
दशगव	राजश्व	' शांनु
' धृतराष्ट्र	राम	श्याव
' पुरुदम	रेभ	श्यावाश्व
' प्रतीपप्रतिसुत्वन	वच्यश्व	संज्ञय

[वा. सं.]

पदज्ञ	पीवोज	रयिवृध
	(संहितेतर)	
पदज्ञ	' शतयुन्म	' श्यापर्णसायका
आग्निवेद्य	' शाकटायन	यन
' कौटुकी	' शाकपूणि	श्यामपर्ण
गंधर्वायण बाळेय	' शाक्यायानिन्	श्याजनि
' यक्ष	' शालवत्य	सत्यादिवाह
' वैजान	' शैलिन्	

' तु मि ञ औ पो दि ति.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये (१.७,२, १) सत्राचे वेळी होता (पुरोहित) व सुश्रवस् वरोवर वाद-विवाद करण्यांत गुंतलेल्या एका माणसाचें हें नांव आहे.

' दंङ औ पर.—उपराचा वंशज. याचा उल्लेख तैत्तिरीय संहिता (६.२,९,४) व मैत्रायणी संहिता (३.९,७) या ग्रंथांत कोणतेंसे प्रत केल्यामुळे आला आहे.

' ना भाने दि ष्ठ मान व.—ऋग्वेदोत्तर संहिता व ब्राम्हण ग्रंथ यामध्ये याचा वाप मनु यानें आपल्या मिळकतीची वांटणी केली तेव्हां या नाभानेंदिष्टाला प्रथम वांटणांत अर्जावात वगळलें पण वाडिलांच्या सत्त्यावरून त्याला आंगिरसाकडून जेव्हां गाभी मिळाल्या तेव्हां त्याचें समाधान झालें. शाखा-यन धात्रसुत्रांत हें अद्भुत कृत्य आंगिरसांनां केलें त्याची तुलना सूक्तांत आपल्या आश्रयदात्यांची म्हणती गाणाच्या इतर द्रष्ट्यांच्या अद्भुत कृत्यांशीं केल्ली असून या आंगिरसांच्या अद्भुत कृत्यांनें ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडलांतलें वासष्टावें सूक्त निर्माण झालें असेंहि म्हटलें आहे. नाभा-नेदिष्टाच्या सूक्तांचा उल्लेख ब्राह्मण ग्रंथांत वारंवार आलेला आहे. पण हा या सूक्ताचा कर्ता आहे या पलीकडे दुसरी कांहीं एक माहिती त्या सूक्तांत मिळत नाही. संहिताग्रंथांत एके ठिकाणी तो कवि होता असें म्हटलें आहे. पण हा लेखक जरा संदिग्ध दिसतो. व्युत्पत्तिशास्त्रदृष्ट्या नाभानेदिष्ट याचा अवेस्तामधील नवानझदिष्ट याच्याशीं संबंध असावा व त्यावरून पओइरियो—ट्कएपव. फ्रवशी व नवानझदिष्टाचा फ्रवशी यांचाहि संबंध असावा असें वाटते. लॉरेनच्या मतानें या कथेंत इराणी व आर्य लोक यांची जी फारकत

झाली तिचा उल्लेख असावा. पण असा उल्लेख असणें अगदीं अशक्य आहे असें रॉयचें ठाम मत आहे त्याच्या मते नाभा-नेदिष्ट याचा अर्थ 'जवळचा नातलग' इतकाच होतो. वेवर-नेदिष्ट असें सिद्ध केलें आहे की, या शब्दावरून कोणी कोणा-पासून शब्द घेतले हें समजणें अशक्य आहे; पण अवेस्ता-मध्ये 'जवळचा नातलग हा मूळचा अर्थ कायम राहिला आहे. ऋग्वेदामध्ये हा शब्द विशेषनामच होऊन बसला.

प्रवर.—होमाचे प्रसंगां आपलें काम करण्यास्तव अग्निला केलेलें पाचारण असा वास्तविक याचा अर्थ होतो. परंतु तै. संहितेंत अग्निला पुरोहितांच्या पूर्वजांच्या नांवांनें बोळा-वीत असत असा उल्लेख आहे. पण तेथें प्रवर शब्दाचा अर्थ दिला नाही, 'आपेंय वृणीते' असेच शब्द आहेत. प्रवराचा अर्थ 'पूर्वजांची मालिका' असा पुष्कळांनीं केला आहे तो आम्हांस मुळावें संमत नाही. या विषयीं साविस्तर विवेचन पुढें येईलच.

' व व र प्रा वा ह णी.—प्रवाहणाचा वंशज. तै. संहितेंत एका मनुष्याचें हें नांव आहे. आपण मोठा वक्ता व्हावें असें याच्या मनांत होतें; व त्याला आपासोर्दयशक्ति, साहित्य-ज्ञान व वक्तृत्वकला पंचविश नामक यज्ञामुळे मिळाली.

' त क्ष क वे शा ले य —(विशाळा हिचा वंशज). अथर्व-वेदामध्ये विराज याचा मुलगा म्हणून याचा उल्लेख आहे. पंचविश ब्राह्मणांतहि संप्रसन्नांतील एक ब्राह्मणाच्छेसी नामक पुरोहित असा याचा उल्लेख आहे.

' धृ त रा ष्ट्र.—'ज्याचें राष्ट्र भक्षम पायावर बसलेलें आहे' असा याचा अर्थ आहे. अथर्ववेद व पंचविश ब्राह्मण यामध्ये ऐरावत हें पितृप्राप्त नांव असलेल्या एका संपूर्णरी गणसाचें हें नांव आहे.

' पुरु द म.—अथर्ववेदामध्ये हा शब्द अनेकवचनीं आलेला असून हें स्तोत्राचें नांव आहे असें लुडविगचें मत आहे. पण रॉय व ऱ्हिटने याचा अर्थ पुष्कळ घरांचा स्वामी असा करितात.

' प्र ती प प्रा ति स त्व न, अ थ वा प्रा ति सु त्व न.—हें एका मनुष्याचें नांव अथर्ववेदांत आलेलें आहे. क्षिमेची कल्पकता खालील तुलनेंत फारच बाखणण्यासारखी आहे. अथर्ववेदांत परिक्षित हा कुंकूचा राजा असा उल्लेख आला आहे आणि महाभारतांतलें वंशावळीप्रमाणें त्याचा नातू प्रतिश्रवस् व पणतू प्रतीप हा होता. त्याच्याशीं प्रातिसुत्वन (वडुयां प्राकृत रूप प्रातिश्रुत्वन) याचें विशेष साम्य आहे परंतु हें साम्य मुळावें खरें मानतां येत नाही. अथवा ही वंशावळी कदाचित् अथर्ववेदांतूनसुद्धा घेतली असावी. कदाचित् याबद्दल स्वतंत्र दंतकथासुद्धा प्रचलित असावी. बोधलिक याला प्रतिसुत्वनम् (सत्त्वनांच्या अगदीं विरुद्ध दिशेस), असें रूप देतो आणि हें कदा-चित् वरोवरहि असें शकेंल.

' वा ह्र त्सा मा.—हा शब्द नियमाविरुद्ध झालेला आहे. याचा अर्थ वृहत्सामन्त्री कन्या असा आहे. अथर्व-

दांतांत एका ऋचेत हिच्या नांवाचा उल्लेख सुलभ गर्भधारणे-विपर्या आला आहे.

^{११} शां बु.—अथर्ववेदांतल्या एका लेखांत आंगिरसां-बरोबर हा शब्द अनेकवचनी आलेला आहे; व हे नांव प्राचीन गुरुंच्या घराण्याचे आहे. शांवण्याचे एक गृह्यसूत्र हल्ली प्रचारांत आहे. यांना आंगिरसां अपत्यभूतेभ्य असे म्हटले आहे.

^{१२} क्रोटुकि.—‘क्रोटुकवंशज. निरुक्त, बृहद्देवता आणि छंदसू यांत हा एक वैष्याकरणी व अथर्ववेदाच्या परिशिष्टांत एक ज्योतिषी होता असे लिहिले आहे.

^{१३} य क्ष.—मनुष्याचे नांव. निरक्षिताचे वंशज जे यक्ष त्यांचा काळक संहितेंत उल्लेख आलेला आहे.

^{१४} वै जा न.—विजनाचा वंशज. सायणाचे मतें पंचविश ब्राह्मणांत वृषाचे हे पितृप्राप्त नांव आहे. वेवरनें म्हटल्याप्रमाणे खरा पाठ वैजान असा आहे.

^{१५} शत बु न्न—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत म्हटल्याप्रमाणे (१. ५, २, १) यज्ञाला अगदी योग्य वेळ कोणता हे ज्ञान असल्या मुळे मत्स्य नांवाच्या पुरोहिताने ज्याला यज्ञेय याच्या बरोबर भरभराटीच्या स्थितीत आणून सोडले त्या माणसाचे हे नांव आहे.

^{१६} शा क टा य न.—निरुक्त त्याचप्रमाणे प्रातिद्याल्य आणि मागाहून झालेले ग्रंथ यामध्ये ज्याचा उल्लेख आलेला आहे त्या व्याकरणकाराचे हे पितृप्राप्त नांव आहे.

^{१७} शा क—पूणि.—‘शकपूणाचा वंशज’ वारंवार उल्लेखिलेल्या व्याकरणकाराचे हे नांव निरुक्तामध्ये आलेले आहे.

^{१८} शा का य नि न्.—शतपथ ब्राह्मणांत (५.४, ५, १) अनेकवचनी या शब्दाचा अर्थ शाकायनाचे अनुयायी असा आहे.

^{१९} शाला व त्थ.—‘शालावताचा वंशज.’ छांदोग्य उपनिषदांमध्ये (१.८, १) शिलकाचे व वैमिनोय उपनिषद्ब्राह्मणांत (१.३, ८, ४) गलूनत्र आर्झाकायनाचे हे पितृप्राप्त नांव आहे.

शै लिन, शै लि नि.—‘शिलिनाचा वंशज.’ शतपथ ब्राह्मणांत कित्त्वन्चे हे पितृप्राप्त नांव आहे. याची शैलन शब्दाशी तुलना करण्यास काही हरकत नाही.

शैषा पर्ण सा य का य न.—हे एका मागसाचे नांव असून शतपथ ब्राह्मणांत म्हटल्याप्रमाणे यज्ञचित्ती मांडण्याचे वेळी ज्या पांचांचा वलि दिला गेला त्यांपैकी हा एक मनुष्य आहे. त्याच ग्रंथांत हा ग्रहस्थ यज्ञवेदि वांधणारा होय असे म्हटलेले आहे. त्याचा शाल्वाशी याही तरी संबंध असला पाहिजे. याच्या गोत्रांतील लोकांचे वर्णन ऐतरेय ब्राह्मणांत आलेले आहे. ते असे की, हे श्यापणे स्वतःची छाप पाडणारे उपाध्याय असून जरी त्यांना विश्वतर रामाने आपल्या यज्ञांतून बहिष्कृत केले होते तरी त्यांचा पुढारी मार्गवे; सोने त्या राजाचे मन बळवून त्यांना पुरोहिताचे काम देव-

विले. कोठल्या तरी रीतीने श्यापर्णाचा संबंध कुंती लोकांनी केलेल्या पंचालांच्या पराभवाशी येतो.

मानवी स्त्रिया

सामान्य व विशेष [ऋग्वेद]

अश्रु [विशेष]	पञ्जा	बनिता
अयाला [विशेष]	पतिशुद्रा	वशेशया [वाहने-शया]
अथरी	पतिवती	
अनुदेयी [पाठ-राखणी]	पीण्याना[स्तनपान कराविणारी]	विशुरा विदुषी
अपातघ्नी	पुण्यगंधा	विद्वला
अवला	पुंरंधि	विधवा
अभिपश्यंती	पुरुकुत्सानी	विन्दती
असन्नता	पुरषा	विवाचनी
आध्वपती	पूतकृता	विद्वल्ली
उपलप्रक्षिणी	प्रजानती	विद्वला [विशेष]
उपसिन्धि-भाषा [क्रिचित् हास्य करणारी]	प्रफर्वा [बृह-मतिवा]	विद्वन्मयी
उरसा	प्रभुजती	गलितकेशा]
उर्वशी [विशेष]	प्रसू	बोरपत्नी
उशिजा ”	प्रमेशया	बोरवती
एकशू ”	वधिरा	बोरसू
कमशू ”	ब्रह्मनाथा	बोरिणी
कल्याणी	भद्रा	बृचया
कानमृता [काम-मूर्धिता]	नतता [विशेष]	बृषपत्नी
क्षत्रिया	महिषी	शिथिरा
गतांशू [पोटगी-छाळी मांडणारी]	गानवी	शिथुमती
गर्भरक्षा	नातुषी	शैयु
घोषा [विशेष]	मुद्गलानी	शूरपत्नी
जनि [जाया]	मेना[विशेष]	सती
जमदग्निदत्ता	घोषा	सरण्यु [विशेष]
जहु	योषणा	सस्तती
जारयायि	योषित्	साखा
जारिणी	रजि [विशेष]	सिन्वती
दहणी	रथियन्ती	सिरी
तल्पशोवरी	रंमिनी	सुदेवी [विशेष]
दासपत्नी	रहसू [गुप्त स्थली प्रभूत होणारी]	सुप्रभावती
दिधिपा	रोसद्या [विशेष]	चा
न्योचनी [दासी]	लोपामुद्रा ”	सुवृत्ति
	बन्दिनी ”	हला
	वधू	

[तै. सं.]

अप्रोदेता अंबालिका (”) गर्दा (मुक्तेली)
अंबा (राजपत्नी) अंबिका (”) कन्या

[तै. सं]

गर्भध	पराची [पराङ्-	थोपा
तुंगाना [बोलेणारी	मुख झालेली	राज्ञी
कन्या]	परिवृत्ति [राजाची	रामा
तुला [पीडित	नावडती स्त्री]	सर्पिर्मावी
कन्या]	पेठ [पानेच्छ	सुकपर्दा [बुवडा
दासपत्नी	कन्या]	असलेली]
घाणिका [गर्भ-	मलवद्दासा [रज-	सुकुरीरा
धारणयोग्या]	स्त्रला]	स्वोपशा
पत्नी [पतिसाहिन	महिषी [पटराणी	स्त्री
असलेली]		

[अथर्ववेद]

अंसद्री	धीरा	थोपा
अधीरचक्षु	धेनुका [पुत्रयुक्ता]	योपित्
अदुर्मेगली	नारी	रिश्यदी [दुर्ल-
अदेवद्री	निष्ठकरी [नवचाल	क्षणी]
अपतिष्नी	दासी]	बधू
अपशुष्नी	न्योचनी [दासी]	बह्यसीवरी
अपाला [विशेष]	पापया	विधमा [विकृत-
अभ्रातृष्नी	पुंश्चली	शब्दकारिणी]
आर्द्रहस्ता [दासी]	पुण्यगंधि [गंध-	वेहत् [गर्भ-
उज्जिजा	युक्ता]	घातिनी]
ऋतप्रजाता	प्रफर्वा [प्रथम	व्यस्तकेशा [बधु-
कुलपा	वयस्का]	योपित्]
कुतद्विपा	प्रमदा	शतवाही
गर्भधि	प्रसू	शूरपत्नी
गृहपत्नी	प्रियवादिनी	संपत्नी
घोषबुद्धा [अवा-	प्रोष्टेशया	संश्रिया
जाने जागी	ब्रह्मजाया	सरण्यु [विशेष]
होणारी]	भस्मा [कुमारी]	सुभसत्तरा
तल्लेशया	महिषी	स्त्री
दुर्भंगा	यशस्वती	स्वयन्ती
दोषनिश्रिप्	योपणा	

[वा. सं.]

^१ सुभद्रिका

[ककाठ सं.]

^२ मनाची

[संहितेतर]

^३ अहल्यामंत्रेयी	^४ मांडवी	^५ वावाता
^६ आटिका	^७ मैत्रेयी	^८ मुकन्या
^९ जवाला	^{१०} वाचकनधी	^{११} सुदेवला

^{१२} पुरंधि.—ऋग्वेदामध्ये अश्विनांची आश्रित असलेल्या एका स्त्रीचे बहुतरुण हे नांव असावे. अश्विनांनी हिला,

एक हिरण्यहस्त नांवाचा पुत्र दिला. पुरंधि हे विशेष नाम नसून ते 'वध्रिमती' चे विशेषण आहे. 'वध्रिमती' ही राजाची वायको होती. परंतु तिचा नवरा नपुंसक होता.

^{१३} वध्रिमती.—'पंड नवरा असलेली स्त्री,' हा शब्द ऋग्वेदामध्ये एका स्त्रीचे नांव म्हणून आलेला आहे. या वाईच्या नवऱ्याला पुरुषत्व अश्विनांच्या ऋषेमुळे आले व तिला तिच्या नवऱ्यापासून हिरण्यहस्त हा मुलगा झाला. हा शब्द एकंदरीत वर्णनात्मक असावा.

^{१४} हंसा.—'हसणारी वायको,' पिशेलच्या मताने ऋग्वेदामध्ये या शब्दाचा अर्थ वारयोपित् असा आहे.

^{१५} सुभद्रिका.—त्राजसनेयि संहितेमध्ये अश्वमेधप्रकरणांत हा शब्द आला आहे. वेवरच्या मताने हा कांपील नांवाच्या राजाच्या वायकोचे नांव आहे; पण महावराच्या मताने अनेक जार असलेली स्त्री किंवा वारयोपित् असा या शब्दाचा अर्थ आहे व हा अर्थ रोंथलाहि मान्य आहे. तैत्तिरीय व काठक संहिता यामध्ये ज्या अर्थी सुभद्रिका हा शब्द नसून सुभगे हे संवोधनार्थी रूप आलेले आहे त्या अर्थी या शब्दाच्या अर्थाबद्दल संशयच आहे.

^{१६} मनाची.—'मनुची वायको' काठक संहिता व शतपथ ब्राह्मण यांत या नांवाचा उल्लेख येतो.

^{१७} अहल्या मैत्रेयी.—'अहल्यायें जार' या इंद्राच्या विशेषणावरून पुष्कळ ब्राह्मण ग्रंथांत जी गोष्ट एका स्त्री विपर्या आली आहे त्या स्त्रीचे हे काल्पनिक नांव आहे.

^{१८} आटिका.—छांदोग्य उपनिषदांत (२. १०, १) उपस्ति याच्या वायकोचे हे नांव आहे.

^{१९} जवाला.—छांदोग्य उपनिषदामध्ये (४. ४, १-४) जारजपुत्र सत्यकाम याच्या आईचे जवाला हे नांव आहे.

^{२०} मांडवी.—मंहुच्या वंशातील स्त्री. बृहदारण्यक उपनिषदांत एका गुरुच्या नांवांमध्ये हा शब्द आढळतो (६. ४, ३०). वात्सी-मांडवी पुत्र हे त्याचे नांव आहे. हे नांव काण्व बृहदारण्यकांत नाहीं मार्यदिनामध्ये असावे.

^{२१} मैत्रेयी.—बृहदारण्यक उपनिषदाप्रमाणे (२. ४, १; ४. ५, १) हे याज्ञवल्क्याच्या दोन वायकांपैकी एकीचे नांव आहे.

^{२२} वाचकनी.—'वचकनूचा वंशज' हे पैतृक नांव असून एका स्त्रीचे आहे; व हेच गणचि पैतृक नांव होय. ही स्त्री बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये ब्रह्माची शिष्या म्हणून प्रसिद्ध आहे.

^{२३} वावाता.—ऐतरेय ब्राह्मणांत महिषाच्या खालोखाल राजाच्या आवडत्या वायकोचे हे नांव आलेले आहे.

^{२४} मुकन्या.—शतपथ ब्राह्मणाच्या मताप्रमाणे च्यवनार्शी लभ लावणाऱ्या शर्याताच्या मुल्येचे हे नांव आहे.

^{२५} सुदेवला.—वीधायन श्रौतसूत्रामध्ये (२०. १२) ऋतुपर्णाची स्त्री या नात्याने हे नांव आलेले आहे.

दांतलि एका ऋचेत द्विच्या नांवाचा उल्लेख सुलभ गर्भधारणे-विषयी आला आहे.

^{११} शां यु.—अथर्ववेदांतल्या एका लेखांत आंगिरसां-वरोवर हा शब्द अनेकवचनी आलेला आहे; व हें नांव प्राचीन गुरूंच्या घराण्याचें आहे. शांवव्याचें एक गृह्यसूत्र हल्लीं प्रचारांत आहे. यांनां अंगिरसां अपत्यभूतेभ्य असें म्हटलें आहे.

^{१२} क्रोष्टुकि.—‘क्रोष्टुकवंशज. निरुक्त, वृहदेवता आणि छंदस् यांत हा एक वैय्याकरणी व अथर्ववेदाच्या परिशिष्टांत एक ज्योतिषी होता असें लिहिलें आहे.

^{१३} यक्ष.—मनुष्याचें नांव. गिराक्षिताचे वंशज जे यक्ष त्यांचा काठक संहितेंत उल्लेख आलेला आहे.

^{१४} वै जा न.—विजनाचा वंशज. सायणाचें मतें पंचविश ब्राह्मणांत वृषाचें हें पितृप्राप्त नांव आहे. वेवरनें म्हटल्याप्रमाणें खरा पाठ वैजान असा आहे.

^{१५} शत शुभ्र.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत म्हटल्याप्रमाणें (१. ५, २, १) यज्ञाला अग्नी योग्य वेळ कोणती हें ज्ञान असल्या मुळें मत्स्य नांवाच्या पुरोहितानें ज्याला यज्ञेपु याच्या वरो-वर भरभराटीच्या स्थितींत आणून सोडलें त्या माणसाचें हें नांव आहे.

^{१६} शा क टा य न.—निरुक्त त्याचप्रमाणें प्रातिशाख्य आणि मागाहून झालेले ग्रंथ यामध्ये ज्याचा उल्लेख आलेला आहे त्या व्याकरणकाराचें हें पितृप्राप्त नांव आहे.

^{१७} शा क-पूणि.—‘शकपूणाचा वंशज’ वारंवार उल्लेख-लेल्या व्याकरणकाराचें हें नांव निरुक्तामध्ये आलेलें आहे.

^{१८} शा का य नि न्.—शतपथ ब्राह्मणांत (५.४.५, १) अनेक-वचनी या शब्दाचा अर्थ शाकायनाचे अनुयायी असा आहे.

^{१९} शा ला व त्य.—‘शालावताचा वंशज.’ छांदोग्य उपनि-षदामध्ये (१.८, १) शिलाकचें व नैमिनीय उपनिषद्ब्राह्म-णांत (१.३, ८, ४) गलूनच आर्क्षकायनाचें हें पितृप्राप्त नांव आहे.

शै लि न, शै लि नि.—‘शिलिनाचा वंशज.’ शतपथ ब्राह्मणांत जित्वन्चें हें पितृप्राप्त नांव आहे. याची शैलन शब्दाशीं तुलना करण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

शै य प र्ण सा य का य न.—हे एका मा गसाचें नांव असून शतपथ ब्राह्मणांत म्हटल्याप्रमाणें यज्ञचित्री मांडण्याचे वेळीं ज्या पांचांचा वलि दिला गेला त्यांपैकीं हा एक मनुष्य आहे. त्याच ग्रंथांत हा गृहस्थ यज्ञवेदि बांधणारा होय असें म्हट-लेलें आहे. त्याचा शल्वाशीं कांहीं तरी संबंध असला पाहिजे. याच्या गोत्रांतील लोकांचें वर्णन ऐतरेय ब्राह्मणांत आलेलें आहे. तें असें की, हे श्यापर्ण स्वतःची छाप पाडणारे उपाध्याय असून जरी त्यांनां विश्वतर राजानें आपल्या यज्ञांतून वहिष्कृत केलें होतें तरी त्याचा पुढारी मार्गवे ; आनं त्या राजाचें मन वळवून त्यांनां पुरोहितांचे काम देव-

विलें. कोठल्या तरी रीतीनें श्यापर्णाचा संबंध कुंती लोकांनीं केलेल्या पंचालांच्या पराभवार्शा येतो.

मानवी स्त्रिया

सामान्य व विशेष [ऋग्वेद]

अग्र [विशेष]	पञ्जा	वनिता
अपाला [विशेष]	पतिगुष्टा	वह्नेशया [वाहने-शया]
अथरी	पतिवती	
अनुदेयी [पाठ-राखणी]	पीप्याना[स्तनपान कराविणारी]	विश्रुता विदुषी
अपातत्नी	पुण्यगंधा	विद्वला
अवला	पुरंधि	विधवा
अभिपश्यती	पुल्लुस्तानी	विन्दती
असश्रुता	पुष्टी	विवाचनी
आश्रुपती	पूतकृता	विदपत्नी
उपलप्रक्षिणी	प्रजानती	विदपला [विशेष]
उपसिम्भिकाणा	प्रफर्वा [वृह-मत्तंवा]	विश्रुता
[किंचित हास्य करणारी]	प्रभुंजती	विसितकेशा]
उरसा	प्रसू	वीरपत्नी
उर्वशी [विशेष]	प्रोष्ठशया	वीरवती
उशिजा ”	वधिरा	वीरसू
एकयू ”	श्रद्धाया	वीरिणी
कमयू ”	भद्रा	वृचया
कल्याणी	मतता [विशेष]	वृषपत्नी
कामसूता [काम-मूर्छिता]	महिषी	शिथिरा
क्षत्रिया	मानवी	शिथुमती
गर्तारुजू [पोटगी-साठों भांडणारी]	मानुषी	शुच्यु
गर्भरसा	मुदगलानी	शूरपत्नी
घोषा [विशेष]	मेना[विशेष]	सती
जनि [जाया]	योषा	सरण्यु [विशेष]
जमदग्निदत्ता	योषणा	ससती
जहु	योपित्	साध्वी
जारयाधि	रजि [विशेष]	सिन्वती
जारिणी	रथियन्ती	सिरी
तरुणी	रंभिनी	सुदेवी [विशेष]
तरुपशीवरी	रहसू [गुप्त स्थली प्रसूत होणारी]	सुप्रजावती
दासपत्नी	रोमशा [विशेष]	स्त्री
दिधिपा	लोपामुद्रा ”	स्वृष्टा
न्योचनी [दासी]	वाग्मिनी ”	हस्ता
	वधू	

[तै. सं.]

अप्रोदेता अंवालिका (”) गर्दा (भुकेलेली कन्या)
अंवा (राजपत्नी) अंबिका (”)

[तै. सं]

गर्भध	पराची [पराङ्-	थोपा
तुंजाना [बोलणारी	मुख झालेली]	राही
कन्या]	परिवृत्ती [राजाची	रामा
तुना [पीडित	नावडती स्त्री]	सर्पिर्ग्रीवी
कन्या]	पेरु [पानेच्छ	सुकपर्दा [बुवडा
दासपत्नी	कन्या]	असलेली]
धाणिका [गर्भ-	मलवद्वासा [रज-	सुकुरीरा
धारणयोग्या]	स्वला]	स्वौपशा
पत्या [पतिसहित	महिषी [पट्टराणी	स्त्री
असलेली]		

[अथ.वेद]

अंसद्वी	धीरा	थोपा
अघोरचक्षु	धेनुका [पुत्रयुक्ता]	थोपित्
अद्भुतगली	नारी	रिश्यन्दी [दुर्ल-
अदेवुग्री	निष्ठकरी [चवचाल	क्षणी]
अपतिघ्नी	दासी]	वधू
अपशुघ्नी	न्योचनी [दासी]	वह्यशीवरी
अपाला [विशेष]	पापया	विधमा [विकृत-
अभ्रातृघ्नी	पुंथली	शब्दकारिणी]
आर्द्रहस्ता [दासी]	पुण्यगंधि [गंध-	वेहत् [गर्भ-
उशिजा	युक्ता]	धातिनी]
ऋतप्रजाता	प्रफवी [प्रथम	व्यस्तकेक्षा [बिधु-
कुलपा	वयस्का]	योपित्]
कृतद्विपा	प्रमदा	शतवाही
गर्भधि	प्रसू	शूरपत्नी
गृहपत्नी	प्रियवादिनी	संपत्नी
घोषबुद्धा [अवा-	श्रोत्रेशया	संश्रिया
जानें जागी	ब्रह्मजाया	सरण्यु [विशेष]
होणारी]	भस्मा [कुमारी]	सुभसत्तरा
तल्पेशया	महिषी	स्त्री
दुर्भंगा	यशस्वती	स्वपन्ती
दोषनिशिप्	योपणा	

[वा. सं.]

^१ सुभद्रिका

[ककाठ सं.]

^२ मनावी

[संहितेतर]

^३ अहल्यामैत्रेयी	^४ मांडवी	^५ वावाता
^६ आटिका	^७ मैत्रेयी	^८ मुकन्या
^९ जयाला	^{१०} वाचकनवी	^{११} सुदेवला

^{१२} पुरंधि.—ऋग्वेदामध्ये अधिनांची आश्रित असलेल्या एका स्त्रीचे बहुतरुण हे नांव असले, अधिनांनी हिला

एक हिरण्यहस्त नांवाचा पुत्र दिला. पुरंधि हे विशेष नाम नसून ते 'वज्रिमती' चे विशेषण आहे. 'वज्रिमती' ही राजाची वायको होती. परंतु तिचा नवरा नपुंसक होता.

^{१३} वज्रिमती.—'पंड नवरा असलेली स्त्री.' हा शब्द ऋग्वेदामध्ये एका स्त्रीचे नांव म्हणून आलेला आहे. या वाईच्या नवऱ्याला पुरुषत्व अधिनांच्या कृपेमुळे आले व तिला तिच्या नवऱ्यापासून हिरण्यहस्त हा मुलगा झाला. हा शब्द एकंदरीत वर्णनात्मक असावा.

^{१४} हे सा.—'हसणारी वायको.' पिशेलच्या मताने ऋग्वेदामध्ये या शब्दाचा अर्थ वारयोपित् असा आहे.

^{१५} सुभद्रिका.—राजसनेयि संहितेमध्ये अश्वमेधप्रकरणांत हा शब्द आला आहे. वेवराच्या मताने हे कांपील नांवाच्या राजाच्या वायकोचे नांव आहे; पण महीधराच्या मताने अनेक जार असलेली स्त्री किंवा वारयोपित् असा या शब्दाचा अर्थ आहे व हा अर्थ रोंथलाहि मान्य आहे. तैत्तिरीय व काठक संहिता यामध्ये ज्या अर्थी सुभद्रिका हा शब्द नसून सुभगे हे संवोधनार्थी रूप आलेले आहे त्या अर्थी या शब्दाच्या अर्थावद्दल संशयच आहे.

^{१६} म ना वी.—'मनूची वायको' काठक संहिता व शतपथ ब्राह्मण यांत या नांवाचा उल्लेख येतो.

^{१७} अह त्या मै त्रे यी.—'अहल्यायें जार' या इंद्राच्या विशेषणावरून पुष्कळ ब्राह्मण ग्रंथांत जी गोष्ट एका स्त्री विषयी आली आहे त्या स्त्रीचे हे काव्यनिक नांव आहे.

^{१८} आ टि की.—छांदोग्य उपनिषदांत (२. १०, १) उपस्ति याच्या वायकोचे हे नांव आहे.

^{१९} ज वा ला.—छांदोग्य उपनिषदामध्ये (४. ४, १-४) जारजपुत्र सत्यकाम याच्या आईचे जवाला हे नांव आहे.

^{२०} मांड वी.—मंडूच्या वंशातील स्त्री. बृहदारण्यक उपनिषदांत एका गुरुच्या नांवांमध्ये हा शब्द आढळतो (६. ४, २०). वात्सी-मांडवी पुत्र हे त्याचे नांव आहे. हे नांव काण्व बृहदारण्यकांत नाहीं मार्क्यंदिनामध्ये असावे.

^{२१} मै त्रे यी.—बृहदारण्यक उपनिषदाप्रमाणे (२. ४, १; ४. ५, १) हे याज्ञवल्क्याच्या दोन वायकोंपैकी एकीचे नांव आहे.

^{२२} वा च ऋ वी.—'वचकनूचा वंशज' हे पैतृक नांव असून एका स्त्रीचे आहे; व हेच गार्ग्येचे पैतृक नांव होय. ही स्त्री बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये ब्रह्माची शिष्या म्हणून प्रसिद्ध आहे.

^{२३} वा वा ता.—ऐतरेय ब्राह्मणांत महिषीच्या खालोखाल राजाच्या आवडत्या वायकोचे हे नांव आलेले आहे.

^{२४} मु क न्या.—शतपथ ब्राह्मणाच्या मताप्रमाणे च्यवनार्वा लम लावणाऱ्या शर्याताच्या मुलीचे हे नांव आहे.

^{२५} सु दे व ला.—वीधायन श्रौतसूत्रामध्ये (२०. १२) ऋतुपर्णाची स्त्री या नात्याने हे नांव आले आहे.

राजोविशेष [ऋग्वेद]

अक्ष	चैद्य	पुरुषथा
अतिथिग्व	च्यवतान	पुरुमाय
अभ्रवर्तिन्-चाव-	जाहुप	पुरुमित्र
मान	तिरिदिर	पुरुमीहळ
अंबरीप	तुम	पुरुपति
अरदध	तुभि	पुरुवरस्
अर्ण चित्ररथ	तुर्वश	पृथिगु
अश्वध	तुर्वाति	पेदु
अश्वदावन्	तुतुभि	पैजवन
असमाति	तूर्वयाण	पैद्व
आग्निवेशि	तृक्षि	पौतकत
आयवस	तृणस्कंद	पौर
आयु	तौग्न्य	पौरकुत्सि
आर्क्ष	त्रसदस्यु	प्रतर्दन
आर्क्षेत्क	त्रासदस्वाव	प्रमर
आष्टिपेण	त्रैवृण	प्रस्तोक
आश्वघ्न	त्र्यरुण	प्रातर्दनि
आश्वमेध	दशगु	प्रियरथ
आसंग	दस्यवेवृक	प्लायागि
इक्ष्वाकु	दार्भ्य	बृहद्रथ
इंद्रोत	दित्रोदास	भजेरथ
इष्टरदिभ	दीर्घनीथ	भयमान
इष्टाश्व	दीर्घश्रवस्	भाव्य
उपमश्रवस्	दुर्गह	भुज्यु
ऊर्जव्य	देववात	मनुस्
ऋक्ष	देवश्रवस्	मशशोर
ऋजिधन्	देवापि	मित्रातिथि
ऋज्राश्व	दीर्गह	ययाति
ऋणनय	द्योतन	याद्व
एकराज्य (विशेष- पण)	ध्वन्य	गुध्यामधि
ऐल	ध्वल	रजि
कशु	नार्मर	रथप्रोष्ठ
कानीत	नाहुप	रथर्वाति
कुरुग	निदिताश्व	राजपुत्र [विशेषण]
कुरुश्रवण	पक्थ	राम
कृप	पञ्जिय	रुम
कौरयाण	पाकस्थामन्	लक्ष्मण्य
क्षत्रश्री	पारावत	वार्षांगिर
क्षपावान्	पार्थव	विद्रथ
खेल	पार्थिव	विभिदु
गिरिक्षित	पार्थ्य	विशपलावसू
चित्र	पाशद्युम	वृकद्वरस्
चित्ररथ	पुरुकुत्स	वृषणश्व
	पुरुषौथ	वेतसु

वैदधिन्	श्रुतवन्	सुराधस्
वैददाधि	श्वेत्रेय	सुश्रवस्
वैशंता	सावरण	सृजय
शकपूत	साज्जय	सोमक
शाण्ड	साहदेव्य	स्वनय
शौरदेव्य	सुकृत्वन्	हिराणिन्
श्रुतरथ	सुदास	
	[तै. सं.]	

१ उदंकशौन्वायन	भरत	सगर
२ केशी दार्भ्य	४ भालद्वन	सत्राजित्
क्रतुजिज्जानकि	वेन	सात्यकामि
५ परआदणार	शार्याद	जय
पूरु	इथाव	सौदास
पौरकुत्स		

[अथर्ववेद]

अतिथिग्व	तूर्वयाण	याद्व
आनु	त्रसदस्यु	वैयश्व
आयु	५ परिक्षित्	इथावक
इक्ष्वाकु	पृथी	सुदास
कौर	पौरकुत्सि	सुश्रवस्
तुर्वश	मान्धातृ	हर्यश्व
तुर्वाति		

[काठकसंहिता]

६ दिवोदास भैमसेनि

[संहितेतर]

७ अंगवैरोचन	१७ इंद्रोत देवापि,	३१ जनक
८ अजातशत्रु	शौनक	३२ जनमेजय
९ अत्यरातिजानं-	१८ उग्रसेन	३३ जानक
तपि	१९ उच्चैश्रवस्	३४ जैत्रायणसहो-
१० अपाच्य	कौपयेय	जित्
११ अभिप्रतारिन्-	२० क्रतुपर्ण	३५ जैवल-जैवाल
[काक्षसेनि]	२१ क्रपभ	३६ दक्षपार्वति
१२ अमित्रतपन	२२ एकादशाक्ष-	३७ दुर्मुख
शैव्य	मानुतंतव्य	३८ दुष्टरीतु
अरिदम सनश्रुत	२३ ऐक्ष्वाक	३९ देवकीपुत्र
१३ अश्वपति	२४ औग्रसैन्य	४० देवराजन्
१४ असमाति रथ-	२५ औपतस्विनि	४१ देवाप
प्रोष्ठ	२६ कामप्रि	४२ दैवावृध
१५ आंवाष्ठय	२७ काशि	४३ दैवोदासि
आर्क्ष	केकेय	४४ दौष्पति
१६ इंद्रयुम	२८ कोक	४५ द्वैतवन
भाळ-	२९ क्रौसत्य	४६ धानंजय
वेय	३० गान्धार	४७ धतराष्ट्र-

वैचित्र्याये	मरुत अविक्षित	सात्राजित्
४८ ध्वसन्	कामप्रि	शफाल
४९ नम्रजित्	मान्वातृ, यौव-	शान्तनु
५० नडनैपथ	नाश्व	५१ शिवि
५१ नाम्रजित्	५२ मार्गवैय	५३ शुनःकर्ण
५२ नैपथि	५४ भुंससामश्रवस्	शुमिन्
५३ पांचाल	सुद्रल, सुद्रलानी	५५ शैव्य
५४ पारिक्षित	५६ युधांश्रौष्टि औम्र	५७ शाणे सात्रासाह
५५ प्रतादशर्विक	सैन्य	श्रुतसेन
५६ बालिकप्रतिपांय	योगन्धारि	सनश्रुत, अरि-
५७ भगीरथ ऐश्व्याक	५८ रथप्रोत दाम्यं	दम
५८ भंगाश्वन्	५९ रोहित	६० सुवन् कैरिषि
५९ भयदआसमाल	६० वाराकि	भाग्येण
६० भाकिह	विदेघ	६१ सुपल्न (सार्जय)
६१ भामसेन	६२ वृद्धघुघ्न अभिप्र-	सौद्युमि
६२ भामवैदर्भ	तारिन्	सौपद्यन्
भैमसेन	वैदर्भ	स्वजित् नम्रजित्
भैमसेनि	वैदर्भि	६३ हरिश्चंद्र वैधस-
६३ भौवन	वैन्य	ऐश्व्याक
मनुष्यराज, मनुष्य	वैधस्	हिरण्यनाभ
राजन्	६४ शतानीक,	६५ रण्यना भ

१ उदन्कशी ल्वा यन.—प्राण आणि ब्रह्म एकच आहेत असे याचे विचार असल्याबद्दल वृहदारण्यक उपनिषदांत (५. १, ३.] वर्णन आले आहे. तां विदेह देशाच्या जनक-राजाचा समकालीन असावा असे वाटते. तैत्तिरीय संहितेत [७. ५, ४, २.] सत्रांतील दशरात्रकतु हाच मुख्य भाग आहे असे त्यांचे मत होते असा उल्लेख आहे. उदंक हे नांव आहे व शौल्यायन हे पतृक नांव आहे.

केशिन् दाभ्यं अथवा दाल्भ्य.—‘दर्भाचा वंशज’. शतपथ ब्राह्मणाप्रमाणे तो राजा होता व जैमिनीय उपनिषद्-ब्राह्मणाप्रमाणे तो उच्चैःश्रवस् याच्या बहिणाचा मुलगा होता. पांचाल हे त्याचे प्रजाजन होते, म्हणून केशिन् ही त्यांचीच एक शाखा असावी, आणि त्यांचे तीन वर्ग (ज्यनीक) होते असे म्हणतात. धार्मिक दिधीचे वावर्तात त्यांचे पाण्डीक याच्याशी पटत नव्हते अशी एक कथा मैत्रायणी संहितेत आहे; हीच गोष्ट शतपथ ब्राह्मणांत दुसऱ्या शब्दांत दिली आहे व मैत्रायणी आणि तैत्तिरीय संहिता यावरून केशिन् हा सात्यकामि याचा समकालीन होता असे वाटते. पंचविंश ब्राह्मणाप्रमाणे एक साम अथवा एक गीताचा हा द्रष्टा अहे असे दिसते; व हे गीत याला सुवर्ण पक्ष्याने कसे शिकविले याचा कीर्तनांत ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. जुने वाङ्मय दाभ्यं हा ऋषि आहे असे मानिते आणि म्हणून शतपथ ब्राह्मणावरील टीकेत तो राजा असल्याबद्दलचा व त्याच्या प्रजेचा

जो उल्लेख आला आहे तो किनपत खरा मानावा याबद्दल शंका उत्पन्न होते. कारण, तो ऋषि असावा हाच अर्थ नांगला लागू पडतो. शिवाय जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणावरही जास्त भंगवसा ठेवता येत नाही काठक संहितेत केशिन् लोक असा जो उल्लेख आहे तो राज्यपददर्शितो असे उत्तर-कालीन ग्रंथकार (जै. उ. त्रा.) गृहीत धरून चालतात. परंतु ते अयोग्य आहे.

३ पर आट्णार.—ऋग्वेदोत्तर संहिताग्रंथ व ब्राह्मण ग्रंथ यामध्ये एक विशिष्ट यज्ञ करून पुत्र मिळविणाऱ्या पूर्वाच्या महान् राजांपैकी हा एक होय असा उल्लेख आहे. शतपथ ब्राह्मणांत हिरण्यनाभ व शांखायन श्रौतसूत्रांत ‘पर-आट्णार वैदेह अशी नावे दिलेली आहेत. त्यावरून कौसल व विदेह यांचा निकट संबंध असल्याचे सिद्ध होते. त्याच सूत्रांत उल्लेखिलेल्या यज्ञाग्रंथेत हिरण्यनाभ कौसल्य याचा उल्लेख ‘परा’ संवधाने आलेला आहे. ‘पर’ हे विशेष नाम असून ‘आट्णार’ हे पतृक नांव आहे. हा ऋषि आहे असे सायणाचार्य म्हणतात.

४ भालं दन.—भलंदनाचा वंशज. पंचविंश ब्राह्मण आणि काठक व तैत्तिरीय संहिता यांत आलेल्या वत्सप्रीचे हे पतृक नांव आहे. हा ऋग्वेदांतील एका सूक्ताचा द्रष्टा आहे.

५ परिक्षित.—अथर्ववेदामध्ये एका राजाचे हे नांव आलेले आहे. याच्या म्हणजे कुसुंच्या राज्यांत सुवत्सा व शांतता यांचे साम्राज्य होते. ज्या ऋचांतून याचे गुणवर्णन आलेले आहे, त्या ऋचांना मागाहून ‘पारिक्षितः’ असे नांव पडले. अग्नि मनुष्यांत राहतो म्हणून ब्राह्मण ग्रंथांत त्याला परिक्षित असे नांव दिलेले आहे. याच कारणास्तव या नांवाचा मानवी राजा झालाच नाही असे रॉथ व व्लूमफील्ड यांचे जे मत ते कदाचित बरोबर असू शकेल. पण निश्चित असे काहीच सांगता येत नाही. क्षिमेर व ओल्डेनबर्ग हे दोघेही हा राजा होता हे कबूल करतात व या गोष्टीला आधार म्हणजे उत्तरकालीन वैदिक ग्रंथांत जनमेजय राजा पारिक्षित हे पतृक नांव धारण करतो ही गोष्ट होय. हे जर खरे असेल तर परिक्षित मागाहून झाला असावा. कारण, ज्या अथर्ववेदाच्या लेखांत त्याचे नांव आलेले आहे तो खान्नि मागाहून लिहिला गेला असावा. इतर कोणत्याही संहिता ग्रंथांत हा शब्द आलेला नाही. महाभारतामध्ये या परिक्षिताला प्रतिश्रवस् याचा आज्ञा व प्रतीपाचा पुणजा असे म्हटले आहे व क्षिमेर अथर्ववेदांतल्या दुसऱ्या एका मागाहूनच्या लेखांत आलेल्या प्रातिसुवन् व प्रतीप यांच्याशी यांची तुलना करतो व हे त्याचे करणे बरोबर दिसते. पण देवापि व शतनु यांचा प्रतीपाशी संबंध जुळविणे शक्य नाही.

दिबो दास भैमसेनी.—भैमसेनाचा वंशज. हा शब्द काठक संहितेमध्ये आरुणीचा समकालीन म्हणून आलेला आहे.

अं ग वै रो च न — ऐतस्य ब्राह्मणां अभिदिक् राज्ञोऽपि यादांत याचा उल्लेख आहे. याचा उद्गम आत्रेय या नांवाचा पुरोहित होता.

अजातशत्रु. — हा काशीचा राजा काश्य असून वालाकी नामक एका अभिमानी ब्राह्मणाला आत्मविषये मूलतत्त्व शिकवीत असे असे बहुदारण्यक व कौपीतकि उपनिषदांत वर्णन आहे. यौद्धर्मीय पुस्तकांतील अजातशत्रु आणि हा एकच असे मानतां येत नाही.

अलरातिजानंतपि. — हा राजा नसतांना वसिष्ठ सात्याहव्याने याजकहून राजसूय यज्ञ करविला व त्यामुळे तो सर्व पृथ्वी जिंकण्यास समर्थ झाला. वसिष्ठ सात्याहव्याने जेव्हा पौरोहित्याची आठवण देऊन त्यावद्दल वर्धास मागितलें तेव्हा उत्तरकुंडनां जिंकल्यावर सर्व पृथ्वीचें राज्य आपणास देऊन मी आपला सेनापति होईन असें त्यानें रागानें उत्तर दिलें. यावर अत्यराति म्हणाला तूं मला फसविलेंस. कारण उत्तरकुंडनां जिंकणें मनुष्याच्या स्वाधीन नाही. नंतर सात्याहव्याने आपल्या तपःसामर्थ्याने अत्यरातीचे सामर्थ्य काढून घेऊन त्याला हतबल केलें आणि शिवि राजाचा मुलगा अमित्रतपन शुमिन् याजकहून त्याचा वध केला (ऐ. ब्रा. ८. २३).

अपाच्य. — नीच्य आणि अपाच्य ही पश्चिम दिशेच्या लोकांची नांवें आहेत असा ऐतरेय ब्राह्मणांत उल्लेख आहे.

अभिप्रतारिन्काक्षसेनि. — जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण, छांदोग्य उपनिषद् व पंचविश ब्राह्मण यांत हा तत्त्वज्ञान विवादांत निमग्न असे असा उल्लेख आहे हा कुरुवंशातील एक राजपुत्र होता व तो जिवंत असतां व त्याच्या मुलांना त्याची मालमत्ता वाटून घेतली असा जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत उल्लेख आहे.

अमित्रतपनशुमिन् नौव्य. — शिवीचा मुलगा. यानें अत्यराति ज्ञानेंतपिचा वध केल्याचा ऐतरेय ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. अमित्रतपन हें शत्रुता न या अर्थां विशेषण आहे.

अश्वपति. — हा काश्य देशाचा राजा असून यानें प्राचीनसाल यास व दुसऱ्या कांहीं ब्राह्मणांना शिक्षण दिल्याबद्दल छांदोग्य उपनिषद् व शतपथ ब्राह्मण या ग्रंथांत उल्लेख आहे.

असमातिराथप्रोष्ठ. — जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत राथप्रोष्ठ कुलांतील इक्ष्वाकु राजा असमाति आणि त्याचे उपाध्याय गौपायन यांच्या भांडणाची गोष्ट आढळते. ही आख्यायिका ऋग्वेदांतील एका उल्लेखावरून आली असावी. परंतु तेथे असमाति हें फक्त विशेषण आहे. नंतरची गोष्ट अशी आहे की, किरात आणि आकुलि या दोन असुगनां कुलोपाध्यायास सोडून देण्याबद्दल राजाचें मन बळविले आणि त्यांच्यांपैकी सुबधूचा वध करविला. परंतु त्याच्या भावांनी त्याला ऋग्वेदांतील १०. ६० या सूक्ताच्या जपानें जिवंत केलें असा पंचविश ब्राह्मण व बहद्देवता या ग्रंथांत उल्लेख आहे.

अं वा प्रथ. — ऐतरेय ब्राह्मणांत या राजाच्या राजसूय यज्ञांत नारद पुरोहित होता असा उल्लेख आहे. सेंट पीटर्स वग कोशाच्या भाषांतराप्रमाणें हे 'अंवाष्ट' यांचा राजा' असे स्थानिक नांव असावें. नंतर 'अंवाष्ट' म्हणजे ब्राह्मण जातीचा पुरुष आणि वैश्य जातीचा स्त्री यांच्या पामून होणारी संतति असा अर्थ रुढ झाला.

इंद्रशुम्भभाह्वेयवैयाप्रपद्य. — अग्निवैश्वानराचे धर्म काय आहेत या बाबतींत इतर पुरोहितांवरोंवर याचें मतैक्य होत नसे. याला अश्वपति कैकेय यानें विद्या शिकविली होती. शतपथ ब्राह्मणांत याचा उल्लेख या नांवानें धार्मिक विधींत वन्याच वेळा उल्लेख आला आहे.

इंद्रोतदैवापशौनक. — यानें जनमेजयाच्या अश्वमेध यज्ञांत पौरोहित्य केल्याबद्दल शतपथ ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत जनमेजयाचा पुरोहित तुरःकावपेय हा होता असा उल्लेख आहे. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत हा श्रुत याचा शिष्य होता असा उल्लेख असून वंश ब्राह्मणांत हि याचा उल्लेख आला आहे. ऋग्वेदांतील देवापांचा व याचा कांहीं संबंध नाही.

उग्रसेन. — शतपथ ब्राह्मण आणि गाथा यामध्ये हा भीमसेन, श्रुतसेन व जनमेजय यांचा भाऊ असल्याबद्दल उल्लेख आहे आणि अश्वमेध यज्ञ केल्यामुळे याची पापापासून मुक्तता झाल्याचाहि उल्लेख आहे.

उच्चैःश्रवसकौपयेय. — हा कुरुंचा राजा आणि केशिन् याचा मामा असल्याबद्दल जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. उपमश्रवस् हा कुरुश्रवणाचा मुलगा होता आणि ही नांवें सारखी दिसतात म्हणून याचा कुरुंशी संबंध असावा असें दिसतें.

ऋतुपर्ण. — चांधायन श्रौतसूत्रांतील ब्राह्मण ग्रंथासारख्या एका उताऱ्यावरून हा भंगाश्विन् याचा मुलगा आणि 'शफाल', चा राजा असावा असें वाटतें. आपस्तंब श्रौतसूत्रांत 'ऋतुपर्ण' कयोवधि भंग्याश्विनी' असा उल्लेख आहे.

ऋषभ. — हा याज्ञतुर याचा आनुवंशिक व श्विहसचा राजा असून अश्वमेध करणारापैकी एक होता असा शतपथ ब्राह्मणांत उल्लेख आला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत गौरिवीति याच्या नांवावर जी गाथा आहे तिचा हाच बहुतेक जनक असावा असा त्या ग्रंथांत उल्लेख आहे.

एकादशाक्षमानुतंतव्य. — सूर्योदयावरोंवर होम करणाऱ्या (उदित होमी) राजाचें हें नांव आहे असा ऐतरेय ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. हा नगरिन् जानश्रुतेय याच्या समकाली होता.

ऐक्ष्वाक. — इक्ष्वाकूचा वंशज. शतपथ ब्राह्मणांप्रमाणें पुरुकुत्स यानें हें आनुवंशिक नांव धारण केलें होतें. दुसरा ऐक्ष्वाक वार्ष्णि हा असून तो अध्यापक होता असा जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. राजा हरिश्चंद्र हा वैषस

ऐश्वराक असल्याचा ऐतरेय ब्राह्मणांत व ज्येष्ठ हा ऐश्वराक असल्याचा पंचविंश ब्राह्मणांत उल्लेख आहे.

^{१४} औ प्रसे न्य.—ऐतरेय ब्राह्मणांत राजा युधांश्रुष्टि याचे हे पेतृक नांव आहे.

^{१५} औ पत त्वि नि.—शतपथ ब्राह्मणामध्ये राम याचे हे पेतृक नांव आहे.

^{१६} काम प्रि.—ऐतरेय ब्राह्मणांत मरुत याचे हे पेतृक नांव आहे. सेंट पांटेस बर्ग कोशांत असें मुचविलें आहे कीं तो पाठ 'काम प्रे' "इच्छा पूर्ण करणारा" असा पाहिजे. सायणाचार्य काम प्रि हे मरुत याचे त्रयोपण आहे असे भाष्यांत म्हणतात.

^{१७} का शि, का श्य.—काशि (अनेकवचनांत) म्हणजे काशीचे लोक आणि काश्य म्हणजे काशीचा राजा. धृतराष्ट्र हा शतानीक सात्राजिताकडून पराभूत झाला आणि त्याचा परिणाम असा झाला की, पुन्हा ब्राह्मणांचे वर्चस्व होईपर्यंत काशी लोकांनी यज्ञ करावयाचे बंद ठेविले असे शतपथ ब्राह्मणांत (१३.५,४,९) म्हटलें आहे. सात्राजित हा भरत होता. अजातशत्रु हा काशीचा राजा होता असाहि उल्लेख आढळतो आणि उद्दालक याचा समकालीन भद्रमेन अजातशत्रु हाहि काशीचा राजा होता. काशि आणि विदेह हे जवळचे नातेवाईक होत. कारण भूगोलदृष्ट्या त्यांची जागा किंवा स्थान यांचा विचार केल्यास तसें होणें स्वाभाविक होतें. कौपीतकि उपनिषदांत 'काशि—विदेह' हे सामासिक नांव आलें आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत गार्गी म्हणते कीं अजातशत्रु हा काशि किंवा विदेहचा राजा असावा. शांखायन सूत्रांत काशि कोसल आणि विदेह यांचा एकच पुरोहित होता असा उल्लेख आहे. बौधायन श्रौत त्र्यांत काशि आणि विदेह हे अगदीं नजीक आहेत असें म्हटलें आहे. वेबर म्हणतो कीं काशि आणि विदेह हे दोन्ही मिळून उशीनर होतात आणि हे नांव वैदिक वाङ्मयांत फारच क्वचित आलें आहे. ज्याप्रमाणें कोसल आणि विदेह यांचा निकट संबंध होता त्याप्रमाणें गोपथ ब्राह्मणांत काशि आणि कोसल हे काशि—कौसल्य या सामासिक नांवात गोविले आहेत. काशि नांव जरी जुनें नसलें तरी तें शहर मात्र जुनें आहे. कारण अथर्ववेदांतील वरणावती नदीचा वाराणशी (काशि) शी संबंध असावा. हे स्पष्टच आहे कीं, जर काशि—कोसल आणि विदेह हे एक होते तर त्यांचा कुरुपंचालांशीं काहीतरी वैरभाव संबंध असावा. या दोन मोठ्या राष्ट्रांत त्यावेळीं राजकीय वैरभाव व त्याचप्रमाणें संस्कृतीमध्ये थोड्याफार प्रमाणांत भिन्नता होती हें अनुमान योग्य दिसतें. कोसल आणि विदेह या राष्ट्रांतील आर्य-सुधारणेच्या प्रगतीच्या स्थितीबद्दल शतपथ ब्राह्मणांत सा वेळीं स्पष्ट दंतकथा मांडत आणतों ब्रह्मण संस्कृतचें खरें केंद्रस्थान कुरुपंचाल देश होता याबद्दल एक आधार आहे. भूगोलदृष्ट्या स्थलावरून विचार केला असतां कोसल व विदेह हे कुरुपंचालांच्या अगोदरचे रहिवासी होते, तरी

ब्राह्मण संस्कृति त्यांनां कुरुपंचालांच्या कडूनच मिळाली. पश्चिमपेक्षां पूर्वभाग जरा कमी संस्कृत होता हे संभवतें; आणि तो भाग ब्राह्मणांच्या धार्मिक वर्चस्वाच्या कर्मां आधारीत होना कारण बुद्धीची चळवळ प्राच्य होती व बुद्धग्रंथ त-क्षत्रिय वरच्या पायरीचे होते असा उल्लेख आहे. मगधदेशां-ताल लोक कमी धार्मिक होते म्हणून त्यांनां वैरभावानें वागाविलें जात असे. ही गोष्ट वरील विधानास पुष्टि देते, आणि ती वाजसनेयि मांडितेंत आहेहि. कोसल, विदेह आणि काशि या खरोखर भागाहून माहित झालेल्या कुरु पंचालांच्याच शाखा असल्या हें संभवतें; आणि त्यांच्यातील अंतर व मूळच्या रहिवाश्यावर दिला तावा यासुलें त्यांनां आपली ब्राह्मणसंस्कृति गमाविली. शतपथ ब्राह्मणांतील आर्यांच्या देशांतरासंबंधी दंतकथेचा शब्दशः मापांतरानें वरील प्रमेयास जरी दुजोरा मिळाला तरी तें प्रमेय तितकें जोरदार नाहीं.

^{१८} कौ क.—हा सत्रासह नामक पंचाल राजाचा पुत्र होता असें शतपथ ब्राह्मणांत सांगितलें आहे.

^{१९} कौ स ल्य.—कोसल पुत्र. शतपथ ब्राह्मणांत पर आद्-नार याचे आगि शांखायन श्रौतसूत्रांत हिरण्यनाभ याचे हे नांव आहे प्रश्नोपनिषदांत आश्वलायनाला (कोसलदेशचा म्हणून) कौसल्य आणि गोपथ ब्राह्मणांत 'काशि' याला 'काशिचे लोक' (काशि—कौसल्याः) असें म्हटलें आहे. प्रश्नो-पनिषद १.१ या ठिकाणी याचें नांव आश्वलायन असावि असें दिसतें परंतु ६.१ या ठिकाणावरून हिरण्यनाभ कौसल्य हा राजपुत्रहि असावा असें दिसतें. पहिला राजपुत्र असावा किंवा नाहीं, याबद्दल शंका आहे.

^{२०} गान्यार.—नमजित् नांवाचा एक गान्यार राजा ऐत-रेय ब्राह्मणांत आहे. शतपथ ब्राह्मणांत याचा किंवा दुसरा स्वर्जिन्नामजित याचा नमजित् असा उल्लेख आहे.

^{२१} जन क.—विदेहाचा राजा. याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मण, बृहदारण्यकोपनिषद, जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण व कौपीताके उपनिषद् या ग्रंथांत प्रामुख्याने आलेला आहे. हा जनक राजा याज्ञवल्क्य वाजसनेय व श्वेनकेतु आरुणेय यांचा व इतर ऋषींचा समकालीन होता. अजातशत्रु याच्या अमदानीत या जनक राजाची त्याच्या औदार्याबद्दल व मोक्षणाचा पाया जें ब्रह्मज्ञान तें काय आहे यासंबंधी वाद-विवाद करण्याबद्दल फार प्रसिद्धि आहे. या जनक राजाचें कुरुपंचाल देशांतील ब्राह्मणांशीं निकट दळणवळण होतें ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. कारण त्यावरून एक अशी गोष्ट सिद्ध होते कीं उपनिषदांतगत तात्त्विक ज्ञानाचें माहेरघर कुरुपंचाल देशच होता; पूर्वकडील देश नव्हता. शतपथ ब्राह्मणांत असा एक उल्लेख आलेला आहे कीं तो ब्रह्मपदास गेला. याचा अर्थ इतकाच कीं ~~ब्रह्म~~ क्षत्रिय ही जात न बदलता तो ज्ञानानें ब्राह्मणत्व जनकाच्या नांवाचा उल्लेख पुढील

तैत्तिरीय ब्राह्मणांत याला पुराणकालीन महापुरुषाचें महत्त्व आलेंलें आहे. शांखायन धौनसूत्रांत त्याच्या नांवावर सप्त-रात्र नांवाच्या एका ऋत्वा उल्लेख आलेला आहे. ज्या अर्थी जनक राजा अजातशत्रूच्या समकाली होता आणि हा अजातशत्रू व पालाग्रंथांतील अजातशत्रू या दोन्ही एकच व्यक्ती होत असें मानिलें तर जनक राजा ख्रिस्त शकापूर्वी ६०० वर्षे अगोदर होऊन गेला असें मानणें चुकीचें होणार नाहीं. पण या विचारसरणींत एक चूक होते ती अशी की, अजातशत्रू हा काशीचा राजा होता व अजातशत्रू हा मगध देशाचा राजा होता व त्याचा संबंध काशीशी फक्त कोसला-धिपति पसेनादे याच्या मुलाशी लग्न लाविल्यामुळे आला. शिवाय दुसरी एक अशी अडचण उपस्थित होते की हे दोन्ही अजातशत्रू एकच मानले तर बुद्ध धर्माचा उदयकाल उपनिषदांतल तत्त्वज्ञानाशी समकालीन होऊं लागेल. पण वस्तुस्थिति अशी आहे की उपनिषदे अलीकडाले असलीं तरी बुद्धजन्माच्या अगोदर खास लिहिलीं गेलीं. दुसरें असें की विधिसार किंवा प्रसेनजित (पसेनदि) हे जे राजे होऊन गेले व ज्यांची महति बौद्धग्रंथांत वर्णिली आहे त्यांचा वैदिक ग्रंथांत मागमूसहि नाहीं. कांहीं लोकांच्या मतें विदेहाचा जनक राजा हाच सीतेचा बाप होता. परंतु हें मत सुद्धां सर्वस्वी खरें मानता येत नाहीं. सूत्रग्रंथांमध्ये जनकाचें असें वर्णन आहे की तो एक प्राचीन राजा होऊन गेला व तो अशा वेळीं की लग्नाच्या खोला पुढें जो मान मिळू लागला तो त्यावेळीं कमी मिळत असे.

^{३१} जनमेजय.—‘मनुष्यास प्रवृत्त करणारा’ असा या शब्दाचा अर्थ आहे. हें नांव एका राजाचें असून ब्राह्मण कालांत तो राजा पारिक्षित या नांवानें प्रसिद्ध होता. शतपथ ब्राह्मणांत या राजाबद्दल अशी माहिती आली आहे की, या राजाजवळ पुष्कळ अश्व होते व ते यांत झाले म्हणजे त्यांनां मशुर पेय देऊन तो ताजेतवाने करीत असे. शिवाय तो अश्वमेध यज्ञ करीत असे. याच्या राजधानीचें नांव शतपथ व ऐतरेय ब्राह्मण या ग्रंथांत उद्धृत केल्या गाय-प्रमाणे आसंदीवत हें होतें. त्याचे बंधू उग्रसेन, भीमसेन व श्रुतसेन यांनी अश्वमेध यज्ञ करून आपल्या पापाचें क्षालन करून घेतलें अशी कथा आली आहे. ज्या पुरोहितानें या जनमेजयाकरितां अश्वमेध यज्ञ केला त्याचें नांव इंद्रोत दैवाधि शौनक असें होतें. परंतु ऐतरेयब्राह्मणाप्रमाणे तें नांव तुर-कावपेय असें होतें. या ब्राह्मणग्रंथांत अशी एक कथा आली आहे की, या राजानें एका यज्ञाच्या वेळीं कश्यपांनां बोलावतां भूतवीरांकडून यज्ञ करविला. परंतु नंतर असितभृगांच्या आग्रहावरून पुन्हां त्यानें कश्यपांनांच बोलाविलें. जनमेजय हा कुरु राजा होता. गोपथब्राह्मणांत त्याच्याबद्दल तो एक प्राचीन कालचा मोठा पुरुष होता अशा अर्थानें एक हास्यास्पद गोष्ट आली आहे.

^{३२} जानक.—(जनकाचा वंशज.) हा शब्द वडिलांच्या नांवावरून आलेला असून ऐतरेय ब्राह्मणांत ऋग्विदाचें नांव म्हणून आलेला आहे. तैत्तिरीय संहितेंत ऋग्वित् जानकि हें नांव आलें आहे. जानक हें बृहदारण्यकोपनिषदाप्रमाणे व्ययस्थान याचें पितृप्राप्त नांव म्हणून आलेंलें आहे. पण या उपनिषदांत जानक हा जानकि या शब्दाचा निःसंशय अपवाद आहे.

^{३३} जैत्रायणसहो जित.—काठकसंहितेंत राजसूय यज्ञ करणाऱ्या राजाचें हें नांव आहे. श्राद्धाच्या मतें हें विशेष नाम आहे व त्यानें स्वमतपुष्टयचें जैत्र याचा वंशज जैत्रायणि (पाणिनीनें केल्या गणकादि) या रूपांत उल्लेख केला आहे. पण हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे की, कापिष्ठल संहितेच्या तत्सदृश लेखांत हा पाठ निराळा आहे व तेथे हा शब्द विशेषनामार्थी वापरला आहे असें दिसत नाहीं. कारण तेथे वर्ष्यविषय इंद्र हा असावा. हाच पाठ एकंदरीत वरोवर असावा; कारण सर्व ऋचा सर्वसामान्य असून प्रत्येक अश्वमेध करणाऱ्या राजाला लागू पडणारी आहे.

^{३४} जैवल किंवा जैवलि.—हा शब्द बृहदारण्यक व छंदोग्य उपनिषदांत प्रवाहणाचें पितृप्राप्त नाम म्हणून आला आहे. जैमनीय उपनिषद्ब्राह्मणांत जैवलि म्हणून जो राजा आला आहे तो हाच होय.

^{३५} दक्ष पार्वति.—(पर्वताचा वंशज) शतपथब्राह्मणांत वीणतसें एक व्रत केल्याबद्दल याच्या नांवाचा उल्लेख आला आहे. हें व्रत त्याचे वंशज दाक्षायण हे पुढें चालवीत असत. कारण त्यामुळे ब्राह्मण-कालापर्यंत त्यांनां राजाचा मान मिळत होता. या दक्षानें नांव कौपंतिक ब्राह्मणांतहि आलें आहे.

^{३६} दुर्मुख.—‘कुरूप चेहरा असलेला’ असा याचा अर्थ असून हें नांव ऐतरेयब्राह्मणांत एका पांचालाचें (पांचाल देशाच्या राजाचें) आहे. या पांचाल राजानें सर्व जग जिंकून टाकल्याबद्दल व त्याचा पुरोहित बृहदुक्थ नांवाना असल्याबद्दल हे ब्राह्मणांत उल्लेख आहे.

^{३७} दुष्टरीतु.—ज्याचा पराभव करणें अवघड आहे असा हें सृजय नामक लोकांच्या राजाचें नांव आहे. याच्या वंशांत दहा पिढ्यांपर्यंत असलेल्या राज्यावरून तो च्युत झाला. पण शतपथ ब्राह्मणांत सांगितल्याप्रमाणे वाल्हिक प्रातिपीय याच्या प्रतिकारास न जुमानतां चक्रास्थपतीनें पुन्हां त्याच्या गादीवर त्याची स्थापना केली.

^{३८} देवकीपुत्र.—देवकीचा मुलगा कृष्ण. हें नांव छांदोग्योपनिषदांत आलें आहे. महाभारतांत असें म्हटलें आहे की, कृष्णाची आई देवकी इचा बाप देवक या नांवाचा होता. राथचें असें मत आहे की, देवक हा मंधर्वीचा राजा असावा व अशाच अर्थां महाभारतांत त्याचा उल्लेख आहे (?).

^{१६} दे व रा ज न्.—याचा उघड अर्थ ब्राह्मणवंशांतला राजा असा आहे. हा शब्द पंचविशब्राह्मणांत 'देवराजाचें साम' या समुच्चयांत आला आहे.

^{१७} दे वा प.—'देवापीचा वंशज' हें नांव जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मण व शतपथ ब्राह्मण यांत इंद्रोताचें पैतृक नांव म्हणून आलें आहे. या देवापीचा व ऋग्वेदांतील देवापीचा कांहीं संबंध नाहीं.

^{१८} दे वा वृ ध.—'देवानुवाचा वंशज' ऐतरेयब्राह्मणांत हें वृद्धचें पैतृक नांव आलें आहे.

^{१९} दि वो दा सि.—'दिवोदासाचा वंशज' हें कौपीतिक ब्राह्मण व उपनिषद् यांमध्ये प्रतर्दनाचें नांव म्हणून आलें आहे. हा दिवोदास म्हणजे ऋग्वेदांतील प्रसिद्ध दिवोदासच कीं काय समजत नाहीं.

दैः पं ति.—'दुःपंताचा वंशज' हें ऐतरेय व शतपथब्राह्मणांत भरताचें पैतृक नांव म्हणून आलें आहे.

^{२०} द्वै त व न.—'द्वित्वनाचा वंश' शतपथ ब्राह्मणांत उल्लेखिलेल्या अश्वमेधाचा कर्ता व मत्स्य देशाचा राजा जो घ्वसन् त्याचें हें पैतृक नांव आहे.

^{२१} धा नं ज य.—'धर्नंजयाचा वंशज. वंशब्राह्मणाप्रमाणें अंशु याचें पैतृक नांव आहे.

^{२२} धृ त रा णू वै चि त्र वी र्थ.—'विचित्रवीर्याचा वंशज' काठकसंहितेंत हें नांव एका ठिकाणीं आलें आहे. पण हा लेख अत्यंत दुर्बोध आहे. हा कुरुपंचाल देशाचा राजा नसून त्या देशापासून कांहीं अंतरावर रहात असावा. हा धृतराष्ट्र आणि ज्याचा पराभव अश्वमेध यज्ञाच्या प्रसंगी शतानीक साम्राजिताचें केला तो काशीचा राजा व शतपथब्राह्मणांत उल्लेखिलेला धृतराष्ट्र हे सर्व एकच होत असें न मानण्यास कांहीं सबळ कारणें नाहींत असें मॅकडोनेल म्हणतो. सम्राजित हा भरत होता यावरून कुरुपंचाल हा धृतराष्ट्र नसावा असा त्यास संशय येतो. काठकसंहितेंत धृतराष्ट्राचा वकदाल्म्य यांशीं वादविवाद झाल्याचा उल्लेख आहे ही गोष्ट खरी; पण शतपथब्राह्मणांत उल्लेखिलेला धृतराष्ट्र राजा हा पंचाल हांता असें जरी गृहीत धरलें तरी प्रथम उल्लेखिलेला धृतराष्ट्र कुरु होता, किंवा या तंत्र्यावरून कुरु व पंचाल यांमध्ये पूर्वीपासून वैर होतें अशा प्रकारची अनुमानें करणें चुकीचे होईल अशी त्याची विचारसरणी आहे. आतां महाभारतांत शंतनु. विचित्रवीर्य व धृतराष्ट्र यांचे संबंध दाखविले आहेत. पण हे संबंध पूर्वकालीन मोठ्या विभूतीसंबंधानें जो घोटाळा केलेला असतो त्यामुळे येतात असें त्याचें म्हणणें आहे. परंतु महाभारतांतील परंपराहि अधिक जुनी असण्याचा संभव आहे.

^{२३} घ्व स न् द्वै त व न.—'द्वित्वनाचा वंशज' शतपथब्राह्मणांत सरस्वती नदीचे कांठी यज्ञ करणाऱ्या मत्स्य लोकांच्या राजांचें हें नांव आहे.

^{२४} न म्र जि त्.—'हा गान्धार देशाचा राजा असून ऐतरेय ब्राह्मणांत पर्वत, व नारद यांनीं याला राज्याभिषेक केला अशी कथा आली आहे. शतपथ ब्राह्मणांत या राजाचें नांव स्पर्धित याच्या पुत्रावरोवर आलें आहे व त्याच ग्रंथांत या दोघापैकीं एकानें दिलेल्या एका धार्मिक विधीची वरीच यज्ञ केली आहे.

^{२५} न ड नै प थ.—'शतपथब्राह्मणांत याचा उल्लेख आला आहे. हा मानवी राजा असावा व त्यानें जे विजय संपादिले त्यामुळे त्याची यमार्शी तुलना केली असावी. याच ब्राह्मणग्रंथांत याला दक्षिणेकडील यज्ञांतील अभि असें म्हटल्यावरून हा बहुतकरून दक्षिण दिशाचा राजा जसा यम हा मानिला आहे त्याप्रमाणें हाहि दक्षिणेकडील राजा असावा. नड आणि दमयंतीपति नल हे एकच असावेत.

^{२६} ना म्र जि त्.—'नम्रजिताचा वंशज.' शतपथ ब्राह्मणांत स्वर्जिताचें हें पैतृक नांव आहे.

^{२७} नै पि ध.—'शतपथब्राह्मणांत हें नांव आलें आहे व तें दक्षिणेकडील राजाचें विशेषण म्हणून आलें आहे. याच नांवाचें पुढें प्रचारांत आलें नैपथ हें रूप होय व तें सें. पी. कोशालाहि मान्य आहे. नड आणि नल हे एकच होत. कारण 'डलयोरभेदः' असा नियमहि आहे. कदाचित् याला निपथ देशाचा राजा म्हणून नैपिध म्हटलें असावें. दचित् नैपिध हेंच रूप बरोबर असावें.

^{२८} पा चा ल.—'या शब्दाचा अर्थ पंचाल लोकांचा राजा असा आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत हा शब्द दुर्गुसाला लाविलेला आहे व शतपथ ब्राह्मणांत शोणास लाविलेला आहे. जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणांतहि हा शब्द आलेला आहे.

^{२९} पा रि क्षि त.—'परिक्षिताचा वंशज. ऐतरेय व शतपथ ब्राह्मणांत जनमेजयाचें पैतृक नांव म्हणून हा शब्द आलेला आहे. हे पारिक्षितीय, शतपथब्राह्मणांत व शांखायन श्रौतसूत्रांत अश्वमेधयज्ञकर्तें म्हणून आलेले आहेत. त्यांत जी गाथा आहे तीत जनमेजयाचे उग्रसेन, धृतसेन व भीमसेन या नांवांचे भाऊ होते व त्यांना पारिक्षित हें नांव देत असल्याचा उल्लेख आहे. बहुदारण्यकोपनिषदांत ते कोठें गेले याबद्दल बरीच तात्त्विक चर्चा केलेली आहे. या उपनिषद्कालाच्या अगोदरच हें घराणें नामशेष झालें होतें असें स्पष्ट दिसतें. हें घराणें जें उच्च पदवीला पोचलें होतें त्याबरोबरच कांहींतरी विशेष जनप्रवाद होता व त्याची निष्कृति ब्राह्मणांच्या मतानें त्यांनीं अश्वमेध करून व उपाध्यायास मुवलक दक्षिणा देऊन केली असावी हेंहि स्पष्ट आहे. वेवर म्हणतो या कथेंतच महाभारतांत वर्णिलेल्या कथेचें बीज असावें. अश्वमेधांत आलेल्या परिक्षितासंबंधीच्या मंत्रांनाच पुढें 'पारिक्षित्यः' हें नांव दिलें असावें.

^{३०} प्र तो द र्श नै क.—'याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मणांत आला आहे. याचा उल्लेख दाक्षायणावरोवर यज्ञांत करतांना व सुष्टन् साज्जंय याला शिकवितांना

नंतर हाच सहदेव साजर्ग्य झाला असावा. दुसऱ्या एका उतान्यांत याला सुवृन् साजर्ग्य याच्या संवंधांत आणिले आहे. एमलिंगच्या मतप्रमाणें याला थिक्कांचा राजा ठरविले पाहिजे. तो इभावताचा वंशज होता. एका प्रतीदर्शाचा उल्लेख जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणांत आढळतो.

“वाल्हिक प्रातिपीय.—हें नांव शतपथ ब्राह्मणांत एका कुरु राजाचें म्हणून आले आहे. संजयाचा दुष्टरीतु पौल्यायन हा पुन्हा राजा होऊ नये म्हणून यानें वराच लडथळा आणला. परंतु त्यांत त्याला अपयश आलें. व पौल्यायन हा ‘रेवोत्तरस् पाठ व चाक्रत्यपति’ याच्या मदतीने आपल्या पूर्वजांच्या गादीवर बसला. प्रतिपीय हें विशेषण जरा चमत्कारिकच आहे. जर याचा संवंध प्रतीपाशी लावावयाचा असेल (याचाच तो इतिहास ग्रंथांत (भारतांत) मुलगा आहे.) तर हें रूप चमत्कारिक (चूक या अर्थी) आहे. क्षिमेर याचें ‘प्रातीपीय’ असें रूप करतो. महाभारतांत हा वाल्हिक या रूपांत आहे व त्याला देवापि आणि शतनु यांचा भाऊ वनाविले आहे व प्रतीपाचा मुलगा असेंहि म्हटले आहे. या कथेवरून यांच्या कालाचा निर्णय करणें फार कठिण आहे कारण वास्तविक देवापि हा ऋषिपेणाचा मुलगा असून एक ऋषि होता व शतनु हा कुरुंचा राजा असून त्याच्या वंशाचा पत्ता लागत नाही. परंतु तो बहुधा प्रतीपाचा मुलगा असावा. प्रतीप हा वेदांत परिक्षिताच्याहि मागाहून आला आहे व तो परिक्षित तर त्याचा पणतू आहे. बहुधा वाल्हिक हा प्रतीपाचा वंशज असावा. त्यानें वाल्हिक हें नांव कां धारण केले हें सांगणें कठिण आहे. कारण त्याबद्दल काहीं पुरावा सांपडत नाही. परंतु वाल्हिक हें देशाचें नांव असून त्यावरून ‘तात्स्थ्यात्सर्व’ या न्यायानें हें नांव पडण्याचा संभव आहे.

“भगीरथ ऐक्ष्वाकू—इक्ष्वाकुवंशज. हें गांव जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणांत एका राजाचें म्हणून आले आहे. हा कुरुपांचालावरोवर मित्रत्वानें वागत होता ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. यावरून इक्ष्वाकू हे कुरुपांचाल लोकावरोवर मित्रत्वानें संबद्ध होते असें ठरते व ते बुद्ध ग्रंथांत लिहिल्याप्रमाणें हिंदुस्थानच्या पूर्वकडील नव्हते.

“भंगाक्षि न.—वैधायन श्रौतसूत्रांत ऋतुपर्णाच्या वापाचें हें नांव आलेले आहे. महाभारतांत याला भांगांशुरि असें नांव दिलें आहे. ऋतुपर्णकयोवीध हेंच भंगयथिनी होत असा उल्लेख आपस्तंब श्रौतसूत्रांत आला आहे.

“भयद आसमात्य.—असमातीचा वंशज. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत हें एका राजाचें नांव आहे. ओरटेला याच्या मतानें हें नांव ‘अभयद’ असें असावें. परंतु हें शक्य दिसत नाही. कारण ‘भयद’ हें नांव पुराणांत आले आहे.

“वाल्हिक.—वल्हिकाचा वंशज. पंचविंशब्राह्मणांत हें शुनःस्फर्णाचें पैतृक नांव म्हणून आले आहे. वैधायन श्रौतसूत्रांत याला शिवीचा वंशज म्हटले आहे.

“भीमसेन.—जनमेजय पारिक्षित याच्या भावाचें हें नांव शतपथ ब्राह्मणांत आले आहे. शौनकांनीं भीमसेनाकडून यज्ञ करविल्याचा शांखायन श्रौतसूत्रांत उल्लेख आहे.

“भीम वैदर्भ.—विदर्भाचा राजा. सोमरसाच्या ऐवजी दुसरा पदार्थ घेण्याबद्दल याला पर्वत आणि नारद यांच्या पासून गुरुपरंपरागत माहिती मिळाली होती. असा ऐतरेय ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. सायणाचार्य या ठिकाणीं भीम आणि वैदर्भ हे भिन्न आहेत असें म्हणतात.

“भीवन.—भुवनाचा वंशज. हें निरुक्त, ऐतरेय व शतपथ ब्राह्मण यांत ऐतिहासिक पैतृक नांव आले आहे.

“मरुत आविक्षित.—कामग्रीचा मुलगा. हें एका राजाचें नांव आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत याला संवर्ताकडून राज्याभिषेक झाल्याचा उल्लेख आहे. शतपथ ब्राह्मणांतील या राजाच्या चरित्रावरून याला ‘आयोगव’ म्हणत असत असें दिसते.

“मान्वातृ यौवनाथ.—युवनाथाचा वंशज. गोपथ ब्राह्मणांत एका राजा म्हणून याचा उल्लेख आला आहे. कवन्ध आयर्वणाचा शिष्य विचारिन् याचा हा शिष्य होता.

“मार्गवेय.—हें राम याचें पैतृक नांव ऐतरेय ब्राह्मणांत आले आहे व तेंचें त्याला द्यापर्ण म्हटले आहे. कदाचित हा सृगुप्त नामक स्त्रीचा मुलगा असून द्यापर्ण हें त्याचें कुलनाम असावें.

“भुंज सामश्रवस्.—हें एखाद्या मनुष्याचें अथवा राजाचें नांव असावें. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत व षड्विंश ब्राह्मण यांमध्ये याचा उल्लेख आहे.

“गुधांश्रौष्टि-भौप्रसैन्य.—उग्रजेनाचा वंशज. पर्वत आणि नारद यांनीं राज्याभिषेक केलेल्या ऐतरेय ब्राह्मणांतील एका राजाचें हें नांव आहे.

“रथप्रोतन्दाभ्यः.—दर्भाचा वंशज. मैत्रायणी संहितेंत राजा या अर्थानें आणि विशेषतः गुरु या नात्यानें याचा उल्लेख आला आहे.

“रोहितः.—ऐतरेय ब्राह्मण व शांखायन श्रौतसूत्र यांत वर्णिलेल्या शुनःशेषाच्या प्रसिद्ध गोष्टींत हरिचंद्राच्या मुलाचें हें नांव आले आहे.

“वारकि.—वारकाचा वंशज, जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत कंसाचें पितृप्राप्त नांव म्हणून याचा उल्लेख आहे.

“विदेघ.—शतपथ ब्राह्मणांत माथव नांवाच्या एका मनुष्याचें हें नांव आहे. मागाहून ज्यांना विदेह लोक म्हणू लागले त्या विदेह देशाच्या राजाला हें नांव दिलें होतें. असें मानणें गैरशिस्त होणार नाही.

“वृद्धशुभ्रअभिप्रतारिन्.—हें ऐतरेय ब्राह्मणांत एका राजाचें (राजन्याचें) नांव आले आहे. व त्यांत त्याचा उपाध्याय शुचिवृक्ष गौपालायन याची स्तुति आली आहे. शांखायन श्रौतसूत्रांत असा उल्लेख आहे कीं वृद्धशुभ्र अभिप्रतारिन् यानें ‘त्रिष्टोमक्षमक्षत्रधृति’ नांवाचा यज्ञ केला.

त्रिष्टोम म्हणजे स्तुतिरूप मंत्रांचा (सामांची) तीन तीन वेळां आवृत्ति करणे. अशा प्रकारचा राजानें केलेला हा 'त्रिष्टोम-क्षत्रप्राप्ति' यज्ञ एका पुरोहितास पसंत पडला नाही. त्याच्या मतानें राजानें फक्त क्षत्रप्राप्ति यज्ञच करावा; त्रिष्टोम करूं नये असें होतें. आणि या पातकामुळेच या संप्रामांत कुलूचें कुलक्षेत्रांतून उच्चाटण होईल असा शाप दिला, आणि त्याचप्रमाणें पुढें घडून आलें (वरांल स्थलों या ठिकाणीं शाप देणाऱ्या पुरोहिताच्या नांवाचा उल्लेख नाही व भविष्याचाहि संबंध नाही).

१५ शतानीकसात्राजित.—ऐतरेय व शतपथ ब्राह्मणांत काशीचा राजा धृतराष्ट्र याचा पराभव करून त्याच्या अश्वमेध यज्ञांतील घोडा घेऊन जाणाऱ्या एका राजाचें हें नांव आहे. हा निःसंशय भरत होता. याचा अथर्ववेदांतहि उल्लेख आलेला आहे. व तेथें दाक्षायणासंबंधानें 'दाक्षायण ब्राह्मणानें ज्याप्रमाणें शतानीकाला यांधिलें त्याप्रमाणें आम्हां तुला सुवर्णानें यांधितों' असा उल्लेख आहे.

१६ शिवि.—हा उशीनराचा मुलगा होता. हा इंद्राचा आश्रित असल्याबद्दल बौधायन श्रौतसूत्रांत उल्लेख आहे. इंद्रानें 'वर्षिष्ठीय' नामक भूप्रदेशावर यज्ञ करून परचकापा-मून याची मुक्तता केली.

१७ शुनःकर्ण.—बौधायन श्रौतसूत्रांत हें एका राजाचें नांव आले आहे. हा शिवि किंवा वीरूह याचा मुलगा होय. यानें सर्वस्वार नांवाचें एक कर्म आचरून रोगाशिवाय मृत्यु संपादिला अशी कथा पंचवीश ब्राह्मणांत आली आहे.

१८ शीच्य.—शिबीचा वंशज. ऐतरेय ब्राह्मणांत 'अभि-न्नतपन शुष्मिन' नामक राजाचें हें नांव आहे. प्रश्नोपनिष-दांत सत्यकाम जाबालाचें हें पैतृक नांव आहे.

१९ शोणसात्रासाह.—हा पंचाल देशाचा राजा असून याचें नांव शतपथ ब्राह्मणांत आले आहे. यानें अश्वमेध यज्ञ केला त्या वेळीं तुर्वशा देखील आले होते, असें त्याच ब्राह्मणांत म्हटलें आहे.

२० सनश्रुत अरिंदम.—ऐतरेय ब्राह्मणांत एका महा-राजाचें हें नांव आले आहे. सनश्रुत अरिंदम हे गुरुशिष्य अथवा कदाचित् एकच व्यक्ति असावी असें सायणाचार्य भाष्यांत म्हणतात.

२१ सुत्व नकैरिशिभागीयण.—ऐतरेय ब्राह्मणांत हें एका राजाचें नांव असून याला मैत्रेय कौपारव यानें मंत्र शिकविल्यामुळे यानें पांच राजे ठार मारून महत्पद प्राप्त करून घेतलें.

२२ सुत्प न-सा उर्जय.—प्रतीदर्शानें ज्याला दाक्षा-यण यज्ञ शिकविला त्या सृंजय लोकाच्या राजाचें हें नांव शतपथ ब्राह्मणांत आले आहे. या यज्ञांत याला यज्ञ मिळाले म्हणून यानें सहदेव हें नांव धारण केलें.

२३ हरिश्चंद्र—य स-ए क्षा क.—एका कथेंतील राजाचें नांव. यानें अश्वमेधानें आपला रोहित नामक मुलगा वरून

राजास वलि देण्याचें कबूल केलें, या संक्षिप्त गोष्टीवरून ऐत-रेय ब्राह्मण व शांखायन श्रौतसूत्रांत युनःशेपाची विस्तृत गोष्ट आली आहे.

२४ हिरण्यनाभ.—हें कोसल देशच्या राजाचें नांव आहे. यानें अश्वमेध केल्याचा शांखायन श्रौतसूत्रांत उल्लेख आहे. याचा प्रश्नोपनिषदांत उल्लेख आला असून परआद्-गाराशीहि त्याचा संबंध असावा.

२५ हिरण्यनाभा.—हिरण्यनाभाचा वंशज. शतपथ ब्राह्मणांतील एका गायेंत कोसल राजा परआद्गार याचें पैतृक नांव म्हणून याचा उल्लेख आहे.

स्तोतृनामै [ऋग्वेद]

अर्किन	धियंभम्	रघ्न
आभु	धियायु	रुद्र
आसाव	धीरण	रेभ
उक्क्यंशसिन्	धीवत्	वक्मराजसत्य
ऋक्वाण	नम्र	वनद्
१ कार	नद्	विनद्
कीरि	नाद	विनंग्रस
कोस्त	नासन्	२ विप्र
कुभन्यु	निवचन	विषकत्
कृपण्यु	पनितृ	वृपस्तुप्
कवण	पून्	वेधम्
गातु	ब्रह्मा	शशमान
गायत्रिन्	भंदिष्ट	३ मूरि
गीर	मनान	स्तवान
गृणत्	मनायु	स्तासु
गो	मंद्र	स्तुप्
छंदम्	मेधिर	४ स्तोतृ
छंदस्तुभ	येनान	होतृ
५ जरितृ	रण्यवाच्	

अथर्ववेद

अर्क	जरितृ	रेभ
कीरि	देवयु	

१ का र (कवि).—कार हा शब्द बहुतेक ऋग्वेदांतच आहे. कार हा वैद्यासारखा धंदेवाला (मिपज्ज) असे अशा-बद्दल आचार आहे. कवी हे श्रौतमंत व्याख्यात्यांची स्तुति करीत असत तरी ते राजे लोकांच्या आश्रितांमध्येंच मुख्यत्वेकरून रहात असत. उपाध्याय आणि कार यांच्यांत विशेष संबंध कांहींच नव्हता. उपाध्याय हा जरी बहुधा कवि असे तरी कविता करणे उपाध्यायमंडळाकडेच असे असें नाही अश्वम-धाचें वेळीं स्तुतिपाठकांपैकीं एक गाणारा राजन्य असला पाहिजे आणि दुसरा ब्राह्मण असून त्यानें (स्वतःला विहित असलेलें) स्वकवन म्हटलें पाहिजे असें शतपथ ब्राह्मणांत स्पष्ट लिहिलें आहे. पुष्कळ ठिकाणीं ऋग्वेद अनुक्रमणी

ऋचांचें कतूख राजकडे देते; आणि ज्या पद्धतीनें किंवा रीतीनें शूद्रक मूच्छकटिकाचा कर्ता झाला आहे, अथवा हर्ष रत्नावलीचा झाला आहे, आणि कोठें कोठें ब्राह्मणांचे गुरू राजेहि आहेत तीच रीत अनुक्रमणीत चालू असली तरी हिंदी अवाहण कवी होते यांत काहीच आश्चर्य वाटत नाही.

१ ज रितू — सीगच्या मतानें ऋग्वेदाच्या एका सूक्तांत जरितृचा उल्लेख शार्दूपापैकी एक म्हणून आलेला आहे; व त्याची हें सूक्त व महाभारतांतील कथा यांची सांगड घालण्याची खटपट आहे. महाभारतांत अशी कथा आहे की, मंदपाल ऋषीनें शार्दूग पक्षिणीचीं—कटकाशीं—उभ्र लाविलें व इच्यापासून त्याला चार मुलें झालीं. हीं मुलें जेव्हां त्यानें टाकून दिलीं व अरण्यांत अग्नीनें भस्म होऊन जाण्याचा जेव्हां त्या मुलांनां प्रसंग आला तेव्हां त्यांनीं ऋग्वेदांत दिलेल्या (१०. १४२) स्तोत्रानें अग्नीची स्तुति केली. हा अर्थ वराच संशयास्पद आहे पण तो सायणाचार्यांस समत आहे.

वि प्र.—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ यांमध्ये विप्र= कांपणे या धातूपासून हा शब्द निघालेला असून त्याचा अर्थ प्रेरणा झालेला गवई असा आहे. उत्तरकालीन ग्रंथांत याचा अर्थ विशेषतः विद्वान् ब्राह्मण असा आहे. महाभारतांत याचा अर्थ नुसता ब्राह्मण असा आहे.

सूरि.—ऋग्वेदामध्ये हा शब्द यज्ञ करणारा मनुष्य या अर्थी नेहमीच उपयोगांत आणला आहे व यालाच पुढें यजमान म्हणजे यज्ञ करणाऱ्या उपाध्यायाला दक्षिणा देऊन त्या यज्ञाचें पुण्य संपादन करणारा असा गृहस्थ म्हणू लागले. सूरि याचें नांव मघवन् वरोवर योद्धा या नात्यानें आलेलें आहे व त्याचा संबंध उपाध्यायाचा आश्रयदाता किंवा मित्र म्हणून वर्णिलेला आहे.

स्तोतृ.—ऋग्वेदामध्ये व उत्तरकालीन ग्रंथांत स्तुति करणारा असा याचा अर्थ आहे. मघवन् किंवा सूरि या आश्रयदात्याच्या नांवासंबंधानें हा शब्द वारंवार आलेला आहे. काहीं ठिकाणीं याचा अर्थ 'स्तोतृभ्यः—ऋत्विग्भ्यः' 'स्तोता-यजमान' असाहि घेतलेला आहे.

श री रा च य व

अंगुलिनामै [ऋग्वेद]

अग्रिय	क्षिप्	धुर
अग्रुव	क्षिपा	योक्त्र
अण्वी	गभस्ति	रशना
अथरी	जामि	विप
अथर्यु	दशर्यत्र	मिश
अभांशु	दशांगुल	शर्या
अवनि	दशोणि	शाखा
ओणि	दोधिति	सनाभि
कद्या	धीति	सस्तुत

सुगभस्ति
सुहस्त्य

अंस

अंस्थ

अंक

अंकस

अक्ष (इन्द्रिय)

अंग

अजनि

अनस्थ

अनास (आत्य-
रहित)

अनूक्य (अस्थि-
संधि)

अपिकक्ष

अर्धगर्म

अश्रु

अष्टीवत्

अस्थन्वत्

आत्मन् (शरीर)

आधि (शरीर)

आन (आनन)

आन्त्र

आमा(अपक्व कांस)

आत्म

आत्य

उदर

उपस्थ

उभयाहस्त्य

उरस्

उर्युग

उरुणस (दीर्घ
नासिकायुक्त)

उल्ब

उष्णिह (स्नायु)

ऊधस् (कांस)

ऊर्ध्व

ऋजुसुष्क

ऋजुहस्त

ऋदूदर

ओष्ठ

कनीनिका (डोळ्यां-
तील वाहुली)

कपत (शिश्न)

स्वंगुरि

स्वसृ

प्राण्यवयव [ऋग्वेद]

कपृथ

कवंध

कर

कर्ण

कशङ्ख (घोटा)

काकुद (जिह्वा)

काशि (मुष्टि)

काकिर

कीकस (अस्थि)

कुक्षि (उदर)

गात्र

गुद

गुहा (हृदय)

ग्रीवा

चक्षुस्

चतुःशृंग

चर्मन्

चित्त

छुद्युक्

जघन

जंघा

जठर

जठल

जनु (ग्रीवा)

जंभ (उदर, मुख)

जरायु

जातु

जिह्वा

तनू

तनूरुक्

तनूशुभ्र

त्रिक

वच्

दंष्ट्रा

दन्त

दशयोज्ज्व

धमानि

नख

नस् (नासिका)

नाभ (नाभि)

नासिका

नीचावयस्

हरित्

नृबाहु

पक्ष

पट् (पाद)

पतत्र (पंख)

पद (पाद)

परस्

पर्ण

पर्व

पशु

पाद

पायु

पाश्वे

पार्ष्णि

पुत्रकृथ (योनि)

पृथुजघन

पृथुग्रगान

प्रपद

प्राण

प्लाशि [प्लीहा]

बाहु

बाहुच्युत

बाहुचूत

बाहुता

बाहुवृक्त

बाहुशर्धिन्

वृहच्छरीर

भसद (कटिप्रदेश)

भूरिरेतस्

भूरिशृंग

भ्रू

मतल (वृक्)

मनस्

मन्द्रगिह्व

मर्य

मस्तिष्क

महावटूरिन् (वेष्टन
केलेला पाय)

मुख

सुष्क [पुरुषेन्द्रिय]

सुष्कभार

मूर्धन्

मूल (पाद)

मेदस्	वृष्ण (छिन्नसांधे)	सक्थि	प्रशास	लक्ष्म	श्रवस्
मेहन [पुरुषेन्द्रिय]	वैतस (पुरुषेन्द्रिय)	सर्वांग	झीह्ना	ललाट	श्रुत्कर्ण
यक्त	^{१२} शफ	सव्य	वत्स्व (दंतमूलस्थ	वंक्री	सक्वी
यश (इन्द्रिय)	शफच्युत	सूप्यंती (योनि	मांस)	वाल	सर्दिगृदि
योनि	शरीर	विशेषण)	बाहु	वालधान	सौद
रोम	^{१३} शिप्रा	मृक्कन् (ओष्ठ)	भसद्	शकुनिसाद (पृष्ठ-	स्कन्ध
लोमन्	^{१४} शिप्रिणिन्	स्तन	भू	देश)	स्तन
वक्षस्	शिरस्	स्फिग्य(कटिप्रदेश)	मतस्न	गफ	स्नावन्य
वंक्री (वरगळ्या)	शार्पण्य	लक (ओष्ठ)	मनन्	शरीर	(स्नायुमूल)
वपुस्	शुस (मुख)	स्वेद	मन्या (मानेचा	शिखंड (अधस्तन-	स्थूलहृदय
वयुन् (योनिस्थान)	^{१५} शृंग	हनु	कांडा)	मांस)	स्नावन्
वर्ष्मन्	शेष (पुरुषेन्द्रिय)	हरिशिप्र	मर्म	शिखा	स्तु
वोढ्यंग	^{१६} श्मश्रु	हस्त	मस्तिष्क	शिगीनीकोश	स्वगा
वीरकुक्षि	श्रोणि	हस्त्य	मुख	शिती	स्वंग
वीळुपत्तम्	श्रोत्र	हत्	मुष्क	शिप्र	स्वंगु
वृकद्वरस्			मूर्धन्	शिरस्	हत्
	[तै. सं.]		मृत (त्वचा)	शीर्षकपाल	हस्त
अंस	ऋक्ष(सलोम भाग)	नस	यक्षत्	शृंग	हस्त्या
अंक	ओष्ठ	नाडी	योनि	शेष	हृदय
अंग	क्रोड (कंठ)	नाभि	रेतस्	श्मश्रु	हत्
अंगापर	होम	नासिका		[अथर्ववेद]	
अंगुलि	खाद	निर्जात्मक (केश-	अंस	उपस्थ	कुक्षि
अच्छला (शफसं-	गर्भ	रहित-मस्तक)	अक्षि	उरस्	कुष्ठिका
लम् मांसखंड)	गवीन्य [गोजनने-	पक्षगंध	अंग	उर	कुसिन्ध
अंजि	न्द्रिय]	पक्ष	अंगुलि	उर्युग्	कुकाट (मान)
अनुवृक(वरगळ्यां-	गात्र	पक्षति	अंजिव (गर्भद्वार)	उरुणस्	^{१७} केश
तोल मांस)	गुद	पक्ष्म	अण्वी	उष्णिह्	केशश्मश्रु
अन्तःपाद्व	गुद	पतत्र	अत्र	ऊधन	क्रोड
अपप्राण	गृध्र[कांख]	पद	अधरहनु	ऊर	होम
अवान्तरशफ	ग्रीवा	पराकोश	अनस्थ	ऋच्छर	ख
अस्थि	चक्षुस्	परापातुक (गर्भांचे	अनूक(पृष्ठ वंशस्थ	ओणि	गभस्ति
अस्ना	जघन	विशेषण)	नांस)	ओष्ठ	गवीनी(मूत्रसाधनी
आण्ड	जंघ	परु	अपाष्ठ (विपयुक्त	कफाटिका	पार्श्वस्थनाडी)
आत्मन्	जठर	पायु	शृंग)	ककुद् (ग्रीवापर	गात्र
आनत (ग्रीवा	जत्रु	पार्श्व	अष्टाचक्र	भाग)	गार्दभ (शेष)
प्रदेश)	जानु	पार्णि	अष्टावत	कपाल	गुद
इक्षु (पापण्यावरील	तकरी	पुच्छ	अस्थि	कपूत्	गुल्फ
केश)	तनित्र	पुरितत्	आण्डय	कफोड	गुहा (हृदय)
उदजि (शिप्र)	तनू	प्रकाश	आन्त्र	कमल (गर्भद्वार)	गुह्य
उदर	दंष्ट्र	प्रतीक	आसन (मुख)	कर	गोवपुप्
उपपक्ष	दत्	प्रपद	आशय (गर्भाशय)	कर्ण	ग्रीवा
उपस्थ	दन्त	प्रपादुक (गर्भ	इन्द्रिय	कला	श्रेण्या (ग्रीवासुभ
उरस्	दन्ह	विशेषण)	उत्तरहनु	काकुद्	वा नाडी)
उत्थ	दोस	प्रशाद (मांस -	उदर	काय	गल्हा
ऊढ	नख	विशेषण)	वजिहिका	कीकस	घास (शरीर)
					^{१८} चक्षस

चर्मन्	पाणि	लोमन्
चाक्षुस्	पाद	वनिष्ट (आंतडें)
चेतस्	पायु	विजामन् [गुह्य- प्रदेश]
छुबुक	पार्श्व	विरोहित (शेष)
जघन	पुच्छ	^{११} विपाण
जंघा	पुरितत्	वृष्णवत् (शेष)
जठर	पुरोगवी [जिह्वा- विशेषण]	व्यस
जंभ (दंत विशेषण)	पृथुजघन	शफ
जरायु	पृथुशिरस्	शराणि (धमनी)
जानु	पृथुस्तु	शरीर
जिह्वा	पृथुस्तु का	शिरस्
जिह्वामूल	पृथी (पार्श्वस्थि)	शिश्न
तनु	पेशानी	शीर्ष
ताम्रधूम्र	पौरुषेय	शीर्षकपाल
त्रिशदंग	प्रपद	शुष्कास्य
त्रिसन्धि	प्रजनन	शृंग
त्वच	प्लाशय	शेष
दंष्ट्र	प्लीहन्	श्मश्रु
दत्	वर्ज्य [वरगज्या]	श्रोणिप्रतोदिन् [कटिप्रदेश]
दशोणि	वाहु	श्रोत्र
दोष	भसद्	साम्प्र
दोषणी	भंशदलोममति	सन्ध
दोषण्य	भज्जा	संहनु
धनु (मूत्राशय)	मतल [वरगज्या]	सर्वांग
धमनि	मन्या (गलस्योर्ध्व भागस्थिता धमनी)	सहकण्ठिका
नख	मर्म	सहस्रपृष्ठ [सहस्रा- वयव]
नस्	मस्तिष्क	सुहस्त
नाडी	मुख	मृकन्
नाडीका	मुष्क	स्कंध
नाभि	मुष्टि	स्नाव (शिरा)
नासिका	मूर्धन्	स्वंगुरि
नीलनख	मेद्	हरिशिप्र
नेत्र	योनि	हरिश्मशारु
पक्ष	रजतनाभि	हलीक्षण
पक्षस्	रामायणी [नाडी विशेषण]	हस्त
पंचागुरि	रोमश	हार्दि
पतत्र	ललाट	हिरा
पद्		हृत्
पर्शान् [पार्श्वस्थि- प्रदेश]		हृदय
^{१२} पशु [वरगडी]		
पसस्		

[वा. सं.]

^{१३} उदान^{१४} जांघिल

ललामगु [शिश्न]

	[संहितेतर]	
^{१३} पाद	^{१४} हिता	
	प्राणवाचक [ऋग्वेद]	
असु	पंचहांतृ	व्यान
जोव	प्राण	
	[तै. सं.]	
अपान	उदानव्यान	वाल् [प्राण]
असु	प्राण	व्यान
^{१५} उदान	प्राणापान	श्रोत्रिण्य [प्राण- विशेषण]
उदानय	प्राणापानोदान	
	प्राणिन्	समानव्यान
	[अथर्ववेद]	
अपान	निसत्स् [गर्भ]	प्रमनस्
असव	प्रजन्व	प्राण
जीव	[गर्भाशय]	व्यानोदान
जीवित		

वाहुनामै [ऋग्वेद]

अपनवान	दोस्	भुरिज
अर्भाशु	दोषण्य	मधुपाणि
आयाति	पृथुपाणि	वदनेस्थ
करल	वाहु	विनेष्टम
क्षिपता	भद्रहस्त	वाह्युपाणि
क्षिपस्ति	भरित्र	वृषपाणि
गभस्ति	भुज	शक्तिरिन्
च्यवान		

शरीरसंघर्षी [अथर्ववेद]

अश्लील	गर्भ	मूत्र
भ्रसृज	गर्भरस	रेतम
उल्व	पूति	रेष्मन्
ऊवध्य [उदर गत शकृत्]	मल	वृष्ण

[संहितेतर]

हिता [रक्तवाहिनी]

^{१६}अजि न.—मृग आणि अज ह्या दोन्ही प्राण्यांच्या कातज्याला हा शब्द लाविताना कातज्याचा उपयोग कपड्या-कडे होत असे हे शतपथ ब्राह्मणांत जे “चर्माच्छादित” (अजिनवासिन्) असे विशेषण आहे. त्यावरून, आणि वाज-सनेयि संहितेत चामडें सांघणें व कसाविणें हे धंदे करणा-ऱ्यांचा जो उल्लेख आहे त्यावरून सिद्ध होतें. मरुत् हे देखील मृगचर्म वापरीत असत असें दिसतें, आणि ऋग्वेदकालीन मुनी देखील अजिने उपयोगांत आणीत असत.

चर्मन्.—चर्मन् ह्याचा अर्थ चामडे असा असून ह्या अर्थाने याचा ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत उल्लेख आला आहे. गोचर्माचा उपयोग धनुष्याची दोरी गोफण व लगाम करण्याकडे होत असे. विशेषतः या चर्माचा उपयोग दगडांनी ज्या फलकांवर सोमवह्नी कृष्टी जात असे त्या फलकांवर टाकण्याकरितां होत असे. कदाचित् पिशव्या करण्याकडेहि या चर्माचा उपयोग होत असावा. चर्मण्य हा शब्द ऐतरेयब्राह्मणांत 'कमावलेल्या कातल्याचा जिन्नस' या अर्थाने आलेला आहे. या कलेची सविस्तर हकीकत उपलब्ध नाही. पण शतपथब्राह्मणांत खुंट्यांनी [शंकुभिः] चामडे ताणण्याचा उल्लेख केला आहे. त्याचप्रमाणे ऋग्वेदामध्ये कातडे ओले करण्याचा उल्लेख सांपडतो. चामडे कमानण्याची कला ऋग्वेदकालांत मुद्दां लोकांना ठाऊक होती कारण त्या ग्रंथांत चर्माणि (कमावलेलीं कांतडीं) हा शब्द आलेला आहे.

जरयु.—'सापाची कात' या अर्थी हा शब्द अथर्ववेदांत एकदां आ ग आहे. ऋग्वेदांत याचा अर्थ सामान्यतः 'गर्भाच्या बाहेरील वेटण' असा आहे. गर्भाच्या अंतर्वेष्टणास उल्व (उल्व) अर्धे म्हणतात. सजीव प्राण्यांचे वर्ग कधी कधी त्यांच्या उत्पत्तीवरून करतात. छांदोग्योपनिषदामध्ये त्यांचे अंडज, जीवज व उद्भिज्ज असे वर्ग केलेले आहेत. ऐतरेय आरण्यकामध्ये हे वर्गांवरून चार प्रकारचे आहे. ते असें अंडज, जारज किंवा जरायुज (हा शब्द अथर्ववेदामध्ये आला आहे व यथोक्तिकने हा येथे 'गोमूत्र घुसडला आहे), उद्भिज्ज व स्वेदज [म्हणजे कांटकनग]. जरायु शब्दाचा वैदिक अर्थ वैद्यशास्त्रसमत आहे. प्राण्यांचे वर्गाहि जरायुज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज्ज असेच केले आहेत.

दंष्ट्रा.—याचा अर्थ दांतांपैकी एक मुळका असा असून ऋग्वेदापासूनच्या सर्व ग्रंथांत हा शब्द वारंवार आला आहे.

दन्त.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत याचा दांत या अर्थी वारंवार उपयोग आलेला आहे. दंतधावन हा विशेषतः यज्ञाची दीक्षा घेण्याच्या वेळचा विधि होता. याप्रमाणे दांत घासल्यानंतर स्नान करणे, श्मश्रु करणे व नखे काढणे ह्या गोष्टी होत. अथर्वसंहितेतील एका सूक्तांत मुलाच्या पहिल्या दोन दांतांच्या प्रगट होण्याबद्दल स्तुति आहे. तथापि या सूक्ताचा निश्चित अर्थ काय हें सांगणेहि कठिण आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत मुलाचे पहिले दांत पडत असल्याबद्दलचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत ह्या दंत शब्दाचा अर्थ हत्तीचा मुळा असा आलेला आहे. पूर्वी दंतविद्या प्रचारांत होती की नाही ह्याबद्दल वानवाच आहे. ऐतरेय अरण्यकांत 'हिरण्यदन्' (सोन्याचे दांत असलेला) असा एक शब्द एका माणसाचें नांव म्हणून आलेला आहे व तो सार्थ असावा. कारण सोन्याने दांत

मढावणे हा गोष्ट रोममध्ये 'वरा शिलालिखित' कायदे झाले तेव्हां ठाऊक होती हें निश्चित आहे.

धमनि.—'वेत'. ऋग्वेदांत एके ठिकाणी व निरुक्तांतोला एका उताऱ्यांत ह्याचा अर्थ नळी असा आलेला आहे. अथर्ववेदामध्ये याचा अर्थ शुद्ध रक्तवाहिनी असा, किंवा पक्षाशयांतला मार्ग असा आहे. हा शब्द हिरा ह्या शब्दाबरोबर कांहीं ठिकाणी आलेला आहे.

नख.—ऋग्वेद व अथर्ववेद यांत ह्याचा अर्थ माणसाच्या हातांपायांची नखे किंवा बाधासारख्या कूर पशूंचा जबडा असा आहे. वैदिक काळी आर्यलोक आपली नखे नेहमी काढीत असत. विशेषतः दन्तधावन व नखनिकृंतन हीं कृत्ये पवित्र प्रसंगां होत असत असें तत्तिरीय संहिता बंगरे ग्रंथांतून आढळते.

परम्.—ह्याचा पहिला ऋग्वेदांतील अर्थ अवयव किंवा शरीराचा भाग असा असून पुढील ग्रंथांत लक्षणेनें यज्ञाचे किंवा कालाचे भाग ह्यांना हा शब्द लावलेला आहे.

पर्ण.—ऋग्वेदामध्ये व उत्तरकालीन ग्रंथांत पक्ष्यांचे पंख असा ह्याचा अर्थ आहे. ऋग्वेदांत दहाव्या मंडळांत एका ठिकाणी ह्याचा अर्थ बाणाची पिस असा आहे, व पुढे शाळांची पाने असा होऊ लागला.

पशु.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी हा शब्द आलेला असून निरुक्तामध्ये ह्याचा अर्थ हांदाच्या (कूप) वाजू असा दिलेला आहे. पण वरगडी हा ऋग्वेदांतील अर्थ मुद्दां बरा जुळतो. या नांवाचें एक राष्ट्रहि होते.

प्राण.—हा वराच व्यापक पण अनिश्चित अर्थाचा शब्द ऋग्वेदांत व तदनंतरच्या ग्रंथांतून वारंवार उपयोगांत आणलेला आहे. आरण्यकांत व उपनिषदांतून जगाच्या ऐक्याचें सर्वसाधारण चिन्ह या अर्थानें हा शब्द उपयोगांत आणला आहे. प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान या पांच प्राणवायूंपैकी एक या संकुचित अर्थानें प्राण उपयोगांत आणलेला आहे. परंतु पुष्कळ वेळा प्राण व व्यान, प्राण व अपान किंवा प्राण व उदान ह्या दोन वायूंचा उल्लेख येतो. कांहीं ठिकाणी तीन वायू-प्राण, व्यान, अपान; प्राण, व्यान, उदान; किंवा प्राण, उदान, समान, यांचा उल्लेख आहे. कांहीं ठिकाणी प्राण, अपान, व्यान व समान, अथवा प्राण, अपान, उदान व व्यान, असा वायुचतुष्टयाचा उल्लेख आहे. शिवाय प्राण हा शब्द ज्ञानेन्द्रिये या अर्थी योजिलेला आहे. शतपथब्राह्मणांत हीं ज्ञानेन्द्रिये सहा आहेत असे म्हटले आहे. बहुधा डोळे, कान, नाकपुच्छा, हीं तीं असतील. परंतु पुष्कळ ठिकाणी शिराच्या भागांत सात ज्ञानेन्द्रिये आहेत असे म्हटले असून तोंडाचा त्यांत समावेश केला आहे. केव्हां केव्हां तीं नऊ आहेत असे म्हटले असून खालच्या भागांतोला दोन इंद्रियांना हा द्विगोव पुरा केला आहे. शतपथ व जैमिनीय ब्राह्मणांत हीं दहा आहेत असे म्हटले आहे. काटक उपनिषदांत हीं अकरा मानलीं गेलीं.

संहितेत ही संख्या वारा आहेत, व यांत दोन स्तनांचा समावेश केला आहे. सातानंतर कोणत्या अवयवांचा समावेश करावयाचा याचा कांही नियम नाही. मैत्रायणी संहितेत दहावा अवयव नाही आहे. जेव्हा अकरांचा निर्देश करतात तेव्हा ब्रह्मरंध्राचा समावेश करतात. बृहदारण्यक उपनिषदाप्रमाणे सातवें रसेंद्रिय व आठवें वागिंद्रिय हीं होत. परंतु सामान्यतः हीं दोन्ही मिळून एकच इंद्रिय धरतात; व मग आठ व नऊ हीं स्तनद्वय किंवा मलोत्सर्जक इंद्रिये म्हणून मानतात. प्राणाचा कधी कधी सामान्यपणे नुसता श्वासवायु असा अर्थ होतो, व कित्येक वेळां तो अपानाच्या विरुद्ध म्हणून उद्दिष्ट असतो. परंतु या शब्दाचा (अपान) स्पष्ट अर्थ उच्छ्वास म्हणजे बाहेर सोडलेला वायु हा आहे. तो 'आत घेतलेला वायु' असा अर्थ जो सेंटपीटर्सवर्गच्या कोशात दिला आहे तसा मात्र नाही. हा अर्थ पीटर्सवर्गकोशात घेण्याचे कारण अपान शब्दाचा अप म्हणजे दूर यावरून, उच्छ्वास असा अर्थ कोशकारास वाटला असेल. एतद्देशीय भाष्यकारांनी पहिलाच अर्थ घेतला आहे, आणि दुसऱ्या पुराव्यावरून सुद्धा हाच अर्थ सिद्ध होत असल्याने बोधालिक यानें सुद्धा हा अर्थच कबूल केला आहे. प्राणवायूचे क्षेत्र डोक्यापासून हृदयापर्यंत आहे. तो बुद्धि, हृदय, इंद्रिय व मन यांना धारण करणारा म्हणजे त्यांस प्रेरक असे वर्णन आहे. बाहेरील वायु आत घेणें, अन्न आत नेणें वगैरे कामें प्राणवायूचा आहेत. वेदात ज्ञानेंद्रिये असा जो प्राणाचा अर्थ केला आहे तो त्या ज्ञानेंद्रियास प्रेरक अशा साहचर्यानेच असावा. पीटर्सवर्गकोशात जो 'वायु आत नेणे असा अर्थ दिला आहे तोच वैयशाखसंमत आहे, पण तो प्राण नसून ते एक प्राणवायूचे कार्य आहे. हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. प्राणवायु व इंद्रिये यांचें साहचर्य किंवा प्रेरकत्वसंबंध असल्याने एकमेकांचे शब्द अभिन्न अधोर्ध्व वापरले असावे. प्राणादि पाच वायु कार्यभेदाने व शरीरातील स्थानभदानें निरनिराळे मानले आहेत.

शफ-शफ म्हणजे खर. याचा अर्थ एक अष्टमांश भाग असा होतो, कारण गार्हपत्य विभागलेले असतात. उदाहरणार्थ चतुष्पाद प्राण्याचा पाय (पद) म्हणजे एक चतुर्थांश भाग असा अर्थ आहे. त्याचप्रमाणे शफ याचा अर्थ आहे. हा अर्थ ऋग्वेदापासून प्रचारात आहे, व ऋग्वेदांतहि तो वारंवार आला आहे.

शरीर—हा शब्द वैदिक वाङ्मयांत वारंवार आलेला आहे. वैदिक काळच्या आर्यांचे लक्ष्य प्रथमपासून शारीर शास्त्राकडे होतें असे दिसतें. उदाहरणार्थ अथर्ववेदांतील एका सूक्तांत शरीराच्या निरनिराळ्या भागांचीं नांवें वरींच शुद्ध व व्यवस्थित रीतीनें आली आहेत. ह्या सूक्तांत टांचा (पाष्णी), मांस, छिद्रें, पायाचे चौळे (उच्छ्ली), गुत्फ, अंगुलि, पादास्थि अस्थिवत् (शुद्ध्याची वाटी) जंघा, जान्वे संधी, नंतर जानूच्या वर असलेला व ज्याला

चार वाजू आहेत असा वाकणारा कबंध (भ्रूणी व ऊरू हे ह्या कबंधाचे आधारस्तंभ आहेत), नंतर छातीतले हाड (उरसु) ग्रीवा, स्तन, खवाट्याची हाडे, मानेची हाडे, स्कंधी, माकड हाड (पृष्ठीः), अंस, वाहू, मस्तकांतोळ सात छिद्रें, (सप्त खानि शीर्षाणि) कान, नासिका, डोळे, मुख, हनु, जिह्वा, मस्तिष्क (मंदू), ललाट, तोंडांचे हाड (ककातिका) कपाल व हनुची चित्या इत्यादि. हीं जीं अथर्ववेदामध्ये शरीराच्या भागांच्या नांवाची यादी आलेली आहे ती यादी व चरकसुश्रुतामध्ये आलेली यादी यांमध्ये बरेच साम्य आहे. ह्या दुसऱ्या यादीमुळे होर्नलॅन शरीराच्या कांही भागांना जीं नांवें दिलेली आहेत तीं निश्चित होतात. कफादौ (ह्यांचे निरनिराळ्या हस्तलिखित प्रतींत निरनिराळे पाठ आहेत) ह्याचा अर्थ विहटनेच्या मते अक्षक असा आहे पण सेंटपीटर्सवर्गकोशांत कोपर असा दिलेला आहे. स्कंध ह्याचा नेहमीचा अनेकवचनी अर्थ मानेची हाडे किंवा बरोबर शब्द हवा असेल तर प्रैविक मणी असा आहे. हाच अर्थ उणिहा या अनेकवचनी शब्दानें सांगितला जातो. पृष्ठीचा अर्थ वरगडी असा नव्हे, (कारण त्याला पशु हा शब्द आहे) तर कशेरुका वाहू म्हणजे कशेरुका किंवा मणक्यांचीं हाडे असा आहे. पृष्ठवंश नलिकेच्या भागांत सतरा मणक्यांचीं हाडे व चौंतीस कशेरुका वाहू आहेत. मणक्यांच्या हाडांना कीकसा हें अनेकवचनी नांव आहे; व ह्या कीकसेमध्ये कधी कधी पाठीच्या कण्याचा वरचा भाग अंतर्भूत होतो तर कधी कधी पृष्ठवंशाचा उरोभाग ह्याचाहि समावेश होतो. अणक ह्याचा अर्थ पृष्ठवंश किंवा अधिक वारकाईनें बोलावयाचे असेल तर कटिमाणे किंवा पृष्ठवंशाचा उरोभाग असा होतो. शतपथ ब्राह्मणांत असे म्हंटले आहे कीं, कटिमणिमध्ये (उदरांत) बस कशेरुका वाहू असतात व पृष्ठवंशाच्या उरोभागांत वतीस असतात, मिळून एकंदर मणक्यांचीं सव्वीस हाडे आहेत. पण इल्ली जीं शरीरशास्त्राची माहिती उपलब्ध आहे तीवरून हीं संख्या जरी एकच असली तरी हाडांची वाटणी निराळ्या प्रकारची आहे. पृष्ठवंशाला कलकर हें नांवहि दिलेलें आहे, व हें नांव नेहमी अनेकवचनी असतें, व त्याचा अर्थ कशेरुका (वाहू) असा आहे; त्याला प्रतिशब्द कुंताप हा आहे. ग्रीवा हा शब्द अनेकवचनी असला म्हणजे मानेची हाडे असा त्याचा अर्थ होतो. हीं मानेचीं हाडे शतपथ ब्राह्मणांत सात दिलेलीं आहेत. पण नेहमी ह्याचा साधा अर्थ श्वास्तनलिका किंवा जास्त विनचूक अर्थ म्हणजे कातळ्याखालची मृदु अस्थीचीं वेष्टणें हा होय. जन्तु हा शब्द अनेकवचनी आला म्हणजे त्याचा अर्थ प्रैविक मृदु अस्थि किंवा वरगडीतील मृदु अस्थि असा आहे. शतपथ ब्राह्मणांत यांची संख्या आठ आहे. मंसस् याचा अर्थ जपनास्थि असा घेणें बरे. कुळे किंवा गुदप्रदेश असा अर्थ जो विहटने घेतो तो बरोबर नव्हे. हा शब्द अथर्ववेदांत तीनदां आलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत हाडांची संख्या ३६० दिलेली आहे.

मस्तक व कबंध ह्यांतल्या हाडांची संख्या दुसऱ्या एका ठिकाणी खाली दिल्याप्रमाणे आहे. मस्तक तीन प्रकारचे आहे. व त्यांत त्वच्, अस्थि व मस्तिष्क (मैंदू) हे आहेत. मानेंत पंधरा हाडे आहेत. चवदा करुर व पंधरावें वीर्य हे मध्यवर्ती हाड आहे. वक्षस्थळांत सतरा हाडे आहेत; सोळा जत्रु व सतरावें उरम् म्हणजे छातीतले हाड. पृष्ठ-वंशाची कुक्षिसंख्या हाडे एकदास आहेत, वसि कुंठाप व एकदासावें उदर हे होय. कर्दवाच्या दोन वाजूंना सत्तावीस हाडे आहेत, सव्वीस पशू व दोन वाजूंना एक. अणूकामध्ये तेहतीस हाडे आहेत, वत्तीस कशेरुका वाहु व तेहेतिसावें पृष्ठवंशाचा उरोभाग. यजुःसंहितेमध्ये केवळ सांपल्याचीच नव्हे तर शरीराच्या भागांचीहि अनेक नावे आलेली आहेत. ह्या भागांत लोमन्, त्वच्, मांस, अस्थि, मज्जन् यक्षुत्, झोमन् (फुफुस), मतस्ने (मूत्राशय), पित्त, आंत्र (आंतडी) गुदः, झोहा, नाभि, उदर, वनिष्टु (मलाशय), योनि, झाशि, शेष (जिह्वा), मुख, शिरस्, जिह्वा, आसन् (तोंड), पायु, (पत्राद्भाग), वाला, चक्षु, पक्ष्मउत्त (शुक्रुटी), नस् (नाक), व्यान (श्वास), नस्य (नाकांतला केस), कान, भू, आत्मन् (शरीर किंवा कबंध), उपस्य (मांच्या किंवा जननेट्रिय), श्मश्रु (दाढीचे केस), डाक्याचे केस. दुसरी एक यादी आलेली आहे; तांत नावे अशी आहेत:- शिरस्, मुख, केश, श्मश्रु, प्राण, चक्षु, श्रोत्र, जिह्वा, वाच्, मनस्, अंगुलि, अंग अवयव, वाहु, हस्त, कर्ण, आत्मन्, उरस्, पृष्ठी, उदर, अंस, ग्रीवा, श्रोणी, ऊरु, भरति (कोपर), जानु, नाभि, पायु, भसत् (गुदद्वार), अंड, पसस्, जंघा, पद, लोमन्, त्वच्, मांस, अस्थि, मज्जन्. तिसरी एक यादी आली आहे तीत वनिष्टु, पुरीतत्, हृक्कोश, लोमन्, त्वच्, लोहित-रक्, मेदस्, मांस, स्नाव-स्नायु, शिर, अस्थि-मज्जन्, रेतस्, पायु, पादव्य, इ. शब्द आहेत. यजुर्वेद संहितांमध्ये घोड्याच्या शरीरांतील हाडांची नावे आलेली आहेत. ऐतरेय आरण्यकामध्ये मनुष्याच्या शरीराचे १०१ भाग कल्पिले आहेत. एक एक भागांत २५ अवयव आहेत व कर्दवांत १०१ हा भाग आहेत. वरच्या दोन भागांत पांच चार संधि असलेली वोटें आहेत. दोन कक्षसी (अर्थ संदिग्ध), दोस् (वाहु), अक्ष व अंसफल, आहेत. खालच्या दोन भागांत पांच चार संधि असलेली पायाची वोटें, मांडी, तंगडी इ. भाग आहेत असे सायण भाष्यावरून दिसते. शाखायन आरण्यकामध्ये षोडशांतील तीन हाडे, मानेंतील तीन पर्व, अक्ष, वोटेंतले तीन सांधे, व एकदास अणूक अशीं नावे आलेली आहेत. मैत्रायणी संहितेंत शरीराचे मुख्य भाग चार (प्राण, चक्षु, श्रोत्र व वाच् असे) सांगितले आहेत. पण इतर वरेच फेरफार होऊन एकूण संख्या चाराला आहे. तैत्तिरीय उपनिषदामध्ये एक यादी आलेली आहे. तीत चर्मन्, मांस, स्नावन्, अस्थि व मज्जन् अशीं नावे आहेत. ऐतरेय ब्राम्हणांत लोमन्, त्वच्, अस्थि, मज्जन् व ऐतरेय

आरण्यकांत मज्जन्, स्नाव, व अस्थि अशीं नावे एकत्र आहेत. शरीरासंबंधी इतर नावे कंकुप (कदाचित् कानाचा भाग), योनि, कक्ष (कांठ), दंत, नस्, प्रपद व हलाङ्ग (पित्त) अशी आहेत. अथर्ववेदांत जी प्रत्यंगे (लहान अवयव) वर्णिली आहेत त्यांत व चरकाने वर्णन केलेल्या-प्रत्यंगांत थोडे अंतर आहे. चरकांत यांची संख्या छपत्र आहे. अथर्ववेदांत पायांच्या चौड्याचा वाचक उल्लेख असा शब्द आहे व त्यास चरकांत प्रपद असे म्हटले आहे. तसेच अस्थिवत् शब्दाच्या ऐवजी जानु शब्दच वैद्यकांत वापरला आहे. गुडव्याच्या बाटीस जान्वस्थि असेच म्हटले आहे. कबंध नांवाचा निराळा अवयव मानला नाही. वाकी सर्व अवयव त्या त्या नांवानेच वैद्यशास्त्रकारांनी वर्णिले आहेत. कफोर्दा हे नांव वैद्यशास्त्रांत नाही. यामुळे या शब्दाचा अर्थ काय हे सांगता येत नाही. स्कंध शब्दाचा अर्थ ग्रैविक मणि असा जो आहे तो वैद्यशास्त्रसमत नाही. याचा अर्थ वाहु व मान या मधला भाग म्हणजे खादा हा होय.

कशेरुका हा शब्दहि वैद्यकांत नाही. वैद्यकांत कशेरुकास पृष्ठास्थि असेच म्हणतात व ही चरकाच्या मताने पस्तीस आहेत. पृष्ठी कोठपासून कोठपर्यंत धरावयाची ह्याबद्दल या दोन ग्रंथांत मतभेद असल्यामुळे हाडे कमीजास्त होतात. ते काही असले तरी मणक्यास कशेरुका हे निराळे नांव वेदांत आहे व वैद्यकांत नाही ह्याचें आश्चर्य वाटते. प्रत्येक मणक्यास दोन वाजूंना जी टोके असतात त्यास कशेरुका वाहु असे म्हणतात; हेहि मणक्याचे वर्णन वैद्यकापेक्षा जास्त सूक्ष्म व यथार्थ आहे. अणूक हा शब्द वैद्यकांत नाही, व कीकसा हाहि नाही. हाडास उद्देश्य वेदांत जे निरनिराळे शब्द आहेत, त्यापैकी वरेच शब्द वैद्यकांत नाहीत. कुंठापन्, करुर हे शब्दहि वैद्यकांत नाहीत. ग्रीवेंत म्हणजे मानेंत नऊ हाडे आहेत असे सुश्रुतांत लिहिले आहे व चरकांत तीं दोन मानली आहेत. वैद्यकांत ग्रीवा शब्दाचा अर्थ मान म्हणजे पाठीकडील भाग असा आहे, व पुढील भागास कंठनाडी असा शब्द आहे. कंठनाडींत चार हाडे आहेत असे वर्णिले आहे. या सर्व वर्णनावरून ग्रीवा या शब्दाचा अर्थ मान असाच युक्त दिसतो. श्वासनलिका किंवा कातल्याखालची शृङ्ग हाडे असा अर्थ नसावा. कारण सुश्रुत व वेद यांमध्ये या ठिकाणच्या हाडांत साम्य आहे. जत्रु हा शब्दहि निश्चयार्थ नाही. सुश्रुतांनी हा शब्द शरीरसंस्थानात वापरलाच नाही. चरकाने जत्रूची हाडे दोन आहेत असे सांगितले आहे. हीं हाडे म्हणजे छातीच्या आरंभाला जीं दोन मोठीं हाडे वर आलेली दिसतात, व जीं वाहूपाशीं बांधलेली आहेत, तीं होत. सुश्रुतांनी यांसच अक्षक असे नांव दिले आहे.

भपस् हा शब्द वैद्यकांत नाही. चरकांत शतपथांतील संख्येइतकी म्हणजे तिनशें साठ हाडांची संख्या दिली आहे. सुश्रुतांत तीं तिनशेंच सांगितली आहेत. चरक व

शतपथ ब्राह्मण यांची संख्या जरी जुळती आहे, तरी दोहोंचा तपशील जुळत नाही. मानेतील पंधरा हाडे व वक्षस्थलांत सतरा, ही संख्या दोहोंत एकच आहे.

यजुर्वेदसंहितेत जी शरीराच्या भागांची नावे आली आहेत ती सर्व वैद्यकांत आहेत. वेदांतील हाडांसंबंधी व शरीरावयवासंबंधी आलेली कित्येक नावे वैद्यकांत नाहीत; उदाहरणार्थ कंकुप, हल्लीक्षण, अणूक, कवंध, पुरीतन, वनिष्ठ, भसत, छाशि, इत्यादि. मानेवर मन्या नांवाच्या दोन शिरा आहेत. त्यामध्ये कफाचा संचय झाला असता मन्यातंभ नांवाचा रोग होतो असे सुश्रुतात लिहिले आहे. अथर्ववेदात मन्या नांवाचा जो रोग वर्णिला आहे तो हाच असावा. संस्कृतांत दोन सामासिक पदे विशेषनामवाचक आली असता कोणचे तरी एक उच्चारून संबंध दोहोशी आणतात, जसे सत्यभामा याच्या ऐवजी केवळ भामा म्हणतात. तसेच मन्यातंभ या ऐवजी नुसते मन्या लिहिणे संभवते. गंडमाळा हा रोग स्वतंत्र असल्यामुळे मन्या हे नांव त्या रोगास लावणे बरोबर दिसत नाही.

^{१५} शिप्रा.—या शब्दाचा अर्थ संदिग्ध आहे. ह्याचा अर्थ अनेक ठिकाणी 'गाल' असा आहे इतर ठिकाणी ह्याचा अर्थ शिरछाणाचे गालावर येणारे भाग किंवा लगाम असा आहे. अयःशिप्रा (हा शब्द अश्विनानां लावलेला आहे) मध्ये त्याचप्रमाणे हिरण्यशिप्रा, हरिशिप्रा व हिरिशिप्रा ह्या शब्दसमूहांत ह्या शिप्रा शब्दाचा अर्थ, लोखंडाचे, सोन्याचे किंवा पितळेचे शिरछाण असा असावा. त्याचप्रमाणे शिप्रिन् ह्याचा अर्थ शिरछाण वापरणारा असा होईल.

^{१६} शृंग.—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यांमध्ये कोणत्याहि जनावराचे शिंग असा याचा अर्थ आहे. अथर्ववेदांत वाणाच्या टोंकालाहि शृंग असे म्हटले आहे.

^{१७} श्मश्रु.—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यांमध्ये याचा अर्थ दाढी व मिशा म्हणजे केश ह्याच्या उलट असा आहे. पूर्वीच्या काळां हजामत करणे ही गोष्ट माहोत होती. तैत्तिरीय संहितेप्रमाणे दाढी धारण करणे हे पुरुषत्वाचे चिन्ह होते. मेगस्थनीज म्हणतो की हिंदु लोक आपली दाढी मरेपर्यंत नीट निगा करून राखात असत. हे म्हणणे खरे दिसते.

^{१८} केश.—ढोक्याचे केश या अर्थी ब्राह्मणांत ह्याचा वारंवार उल्लेख आलेला आहे. वेदकालीन आर्यलोक आपल्या केशांची विशेष काळजी घेत असत असे दिसते. अथर्ववेदांतील वन्याचशा ऋचा केशांची पूर्ण वाढ कोणत्या तऱ्हेने होईल ह्या विषयाचे प्रतिपादन करतात. कापणे किंवा श्मश्रु करणे (वृ) ह्याचाहि उल्लेख वरेच वेळा आलेला आहे. मनुष्याला लांब केश असणे हे दुर्बलतेचे द्योतक आहे.

^{१९} चक्षुस्.—चक्षुस् म्हणजे डोळा. अथर्ववेदामध्ये पोर चक्षुस् चा उल्लेख असल्यामुळे त्यावर उपाय म्हणून

मंत्र दिले आहेत. त्रिककुब्द पर्वतावरील मलय आणि जंगिड वनस्पति हेहि त्यावर उपाय सांगितले आहेत. विचाडविधीत पत्नीला अशुभदृष्टिवाधा होऊ नये म्हणून प्रार्थना आहे (अघोर चक्षुस्). ब्राह्मणांत ढोक्याच्या रचनेचा त्याचे शुक्र, कृष्ण भाग, आणि घुबुळ (कनीनका) असा उल्लेख आला आहे. ढोक्याच्या अलजि ह्या नांवाच्या रोगाचाहि उल्लेख आहे. चक्षुस् शब्दाबद्दल बरील सर्व माहिती वैद्यशास्त्रसंमत आहे. यमुनानदीत सांपडणारे अंजन नेत्रक्षोभ घालविते. हे अंजन म्हणजे ज्यास हल्ली सुर्मा म्हणतात तेच होय, यास वैद्यकांत लोतोऽंजन म्हणतात.

^{२०} पशु.—अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये याचा अर्थ चरगडी असा आहे.

^{२१} पाद.—अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये पशु, पक्षी किंवा इतर प्राणी ह्यांचा पाय अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

^{२२} विपाण.—अथर्ववेद व त्यानंतरचे ग्रंथ ह्यांमध्ये ह्याचा अर्थ जनावराचे शिंग असा आहे.

^{२३} जां विल.—(गुड्याची खळगी) हा शब्द मैत्रायणी संहितेत एकदां आला आहे. जांबील अशा रूपाने हा शब्द काठक व वाजसनेयि संहितामध्ये आला आहे. वाजसनेयि संहितेवरील टीकेंत महीधराचार्य ह्याचा अर्थ दोपराची वाटी असा घेतो, व त्याचे असे म्हणणे आहे की हा दोपराची वाटी असा अर्थ घेण्याचे कारण तो जांबील जांबीर म्हणजे महालुंग कळासारखा दिसतो. हा शब्द वैद्यकांत नाही.

^{२४} पाद.—ब्राह्मण ग्रंथांत चतुर्थ चरण ह्या अर्थाने हा शब्द नेहमी आढळतो. हा अर्थ, चतुष्पाद प्राण्याच्या चार पायांपैकी एक म्हणजे एक चतुर्थांश ह्या लक्षणेने झाला आहे.

^{२५} हिता.—ब्राह्मण ग्रंथांत कोटल्याशा अशुद्ध रक्त-वहिनी (धमनी) चे हे नांव आहे.

^{२६} उदान.—याचा उल्लेख वाजसनेयि संहितेत असून पंच प्राणां पैकी पांचव्याचे हे नांव आहे. कधी कधी तो दुसरा म्हणजे प्राणाच्या नंतर आणि व्यान आणि समान यांच्या पूर्वी असा असतो. कधी कधी तो प्राण याच्या विरुद्ध व प्राण व अपान यांच्या पूर्वी असतो. उदान ह्यांत उत्त म्हणजे ऊर्ध्व व आन म्हणजे वर येणे, असा शब्दार्थ आहे. ज्यावेळी श्वास बाहेर सोडला जातो त्यावेळी जे वायूचे ऊर्ध्व गमन होते, ते एक उदानाचे कार्य मानतात. शिवाय बोलणे बल, वर्ण, स्मरणशक्ति, या गोष्टीहि उदान वायूच्या योगाने होतात. हा नाभीपासून कंठापर्यंत असतो. ह्याचे मुख्य स्थान छाती आहे. शतपथ ब्राह्मणांत हा वायु अन्नपचन करतो अशी कल्पना आढळते व ती उपनिषदांतहि आहे. परंतु तो मरणसमयी कंठाच्या बाहेर येऊन जीवाला घेऊन जातो अशीहि कल्पना आहे.

वैद्यक
रोग व आरोग्य [ऋग्वेद]

अक्षत	^१ अशिमिद	^२ यक्ष्मन्
अगद	आरुज्	^३ राजयक्ष्मन्
अजका	^४ ग्राहि	रुत
^५ अज्ञातयक्ष्मन्	^६ जीवगृभ	वन्दन
अनमोव	दुर्णामन् (अर्श-	वन्नि (ज्वर)
अनूक्य (यक्ष्म)	रोग)	विवन्नि
अप्पन्	नवज्वार	विपूत्तो
अम	पृथान्य	^१ सुराम
अमविचातन	पृथयामयो	खाम
अमोवत्	भिपज्	^{१०} हारिम्न्
अरिष्टि	भेपज्	(कावीळ)
^{११} अशिपद (शि-	भेपजी	^{११} हृद्रोग
पद = शिवे)		

[तै. सं]

अपमार (अप-	धुत्	लूता
स्मार)	प्राहुक	^{१५} वर्णगृहात
आधि	^{१२} जायेन्य	शीतरु
आव्य	^{१३} दुष्कर्म्मन्	द्येन
उदावर्त	निहाका	श्वेत्र (पित्तजन्य
उभयतःसंश्वा	पापयक्ष्मन्	रोग)
(दोन्ही कुशां-	पित्त	सिध्म
तील कळ)	भेपज्	(शिवे, सुरमा,)
किकिदीवि	राजयक्ष्मन्	सुभेपज्
(खोकला)	रोग	विध
हैच्य		

[अथर्ववेद]

^{१४} अक्षत	अरुस्साण (व्रण-	आस
अंग	मुख)	^{१५} आखाव
अंगज्वर	^{१६} अलजि	(मूत्रातिसार)
अंगभेद	अलिंश	उदरदार (अति-
अज्ञातयक्ष्म	अश्लोण	सार)
अनामन्	अमूतिका	उपकक्ष्य (गंड-
^{१७} अपचित्	अमृक्पावान	माळा, वि.)
(गंडमाळा)	आस्थिज	कृक्षर्णव
^{१८} अप्वा	अस्थिलस	ऐलव (चक्षुरोग)
अवल	अहरित	कण्व
अभिव्याधिन्	अहि	काणा
अभिशोक	आधि	^{२१} कास
अभिशाचन	आल	कासा
अमोवत्	^{१९} आशरीक	कासिका
अयक्ष्मकरणी	आश्रेप	^{२०} किलास. (कुष्ठ)
अराय (कुष्ठ)		^{२३} कीटिमल

कुष्ठ	तृष्णामार	वातीकार
कुष्ठिका	तौदी	वातीकृत
कूटा	दशशाल	वातीकृतनाशिनी
कृत्ति (गर्भपीडक	दुराध्व	वालज
रोग)	दुर्णामन्	^{२४} विक्रिन्दु
कोक	^{२५} दूषीका	^{२६} विद्रव
कोटा	नाष्ट	^{२७} विलोहित
क्रीव	^{२८} निराल	^{२८} विशर
क्लोम	पंचशाल	विशरीक
^{२९} क्षत	परुषस	विपाणका
क्षय	पलालानुपलाल	^{३०} विसरूपक
क्षव	पलीजक	^{३१} विस्क्रंध-
क्षत्	^{३२} पामन्	दूषण
क्षुधामार	^{३३} पृथयामय	विलस
क्षेत्रिय	प्रमीलिन	व्याध्य
गर्भाद्	^{३४} प्रमोत	व्राण
गर्भादकण्व	वण्डा	शकुं (गर्भिणी
^{३५} गलंत	वभृ	पीडक रोग)
(सांध्यांतील	वभृकर्ण	शिथिर
गांठी)	^{३६} वलास	शिमिदा
गुप्पित	भरुजि	^{३७} शीर्षांति
^{३८} ग्राह	^{३८} मन्या	^{३८} शीर्षामय
^{३९} ग्रव्य	मलिम्लुच	शोक
^{४०} ग्लौ	यक्ष्म	श्लोणा
^{४१} जम्भ	राजयक्ष्मा	^{४१} संस्कंध
जायान्य (संभोग-	हज	सदमदि
जन्म क्षयरोग)	रुर	सुनामन्
^{४२} तकमन्	^{४२} रोग	सुखस (गंड-
तक	रोपणा	माळा)
तनुज	वत्सप	^{४३} स्कंध्या
^{४३} तृतीयक	वत्रिवासस्	स्फाति
(तिजारा ताप)		^{४४} हृदयामय

[वा. सं-]

^{४५} अर्शस्	^{४५} लिहार्कण	^{४५} व्याधि
(मूलव्याधि)	^{४६} विपूचिका	^{४६} श्लोण्य
^{४७} उपचित्	^{४७} विष्टा-	^{४७} श्वयथ
^{४८} पाकार	व्राजिन्	^{४८} थिन्न
(पिकलेलें गळ)		

^१अज्ञातयक्ष्म २. — ऋग्वेद, अथर्ववेद आणि काठक संहिता यामध्ये याला ' अज्ञात रोग ' असे म्हटले आहे. राजयक्ष्म्याचे वर्णन करतांना याचा उल्लेख आला आहे. प्रोम-नचे असे मत आहे की, एकाच आजाराचे हे दोन प्रकार आहेत, एक अतिवृद्धि आणि दुसरा एकांग क्षय. ऋग्वेदांत जो मंत्र आहे तो दोन्ही प्रकारच्या रोगांना दूर करण्याक-

रितां उपयोगी पडतो. अथर्ववेदांतील वलास याचें या रोगाशीं साम्य आहे असें ग्रोमन दर्शवितो. शिमर म्हणतो की, हे अनुमान बरोबर नाही. ज्याचें पुढें क्षयांत रूपांतर होतें असा जीर्णज्वर म्हणजे हा रोग असावा.

^१(अ) शि प द.—अशिपद या नकारार्थी रूपांत हा शब्द ऋग्वेदांत अशिमिद शब्दाबरोबर आलेला आहे. शिपद व शिमिद हे दोन्ही शब्द एखाद्या अज्ञात रोगाचीं नांवें असावीत.

^२(अ) शि मि द.—ऋग्वेदांत अशिमिद या समासांत हा आलेला असून त्याचा अर्थ रोग असा असावा. अथर्ववेद व शतपथ ब्राह्मण यांमध्ये शिमिदा हें खालिगी रूप आलें असून त्याचा अर्थ एका राक्षशिणीचें नांव असा आहे.

^३प्रा हि.—ऋग्वेद व अथर्ववेद यांत ही एक व्याघ्राची निशाचरी आहे निद्रा (स्वप्न) हा तिचा मुलगा होय.

^४जी व गृ भ.—(जिवंतपणीं धरणारा). रोंधच्या मते हा शब्द प्रजेच्या जीवांताचे रक्षण करणारा या अर्थानें ऋग्वेदांत आलेला आहे. परंतु हा अर्थ जरी त्याच सूक्तांतील पुढील ऋचेत आलेल्या 'मध्यमशी' (मध्यस्थ) शब्दावरून शक्य असला तरी हा अर्थ घेण्याची आवश्यकता नाही व तो संभाव्यहि नाही. ऋ. १०. ९७, ११ या ठिकाणीं जीव-गृभ याचा जीवांनां धरणारा, मारणारा असाच अर्थ होतो.

^५य क्ष म नू.—सामान्यतः शरीराला कृश करणारा रोग या अर्थी हा शब्द ऋग्वेदांत आणि अथर्ववेदांत आलेला आहे. वाजसनेयि संहितेंत शंभर प्रकारच्या यक्ष्मांचा उल्लेख केला गेला आहे आणि काठकसंहितेंत अयक्ष्म म्हणजे रोगविरहित असा अर्थ दिलेला आहे. यजुर्वेदसंहितेंत यक्ष्माच्या उत्पत्तिविषयी माहिती दिलेली आहे. यक्ष्म तीन प्रकारचे सांगितले आहेतः—राजयक्ष्म, पापयक्ष्म, आणि जायेन्य. दुसऱ्या प्रकारचा यक्ष्म अप्रासिद्ध असून त्याचा अर्थ फक्त भयंकर रोग असा होतो. वैद्यकांत यक्ष्म या शब्दाचा अर्थ रोग असा आहे.

^६रा ज य क्ष म नू.—राजरोग असा या शब्दाचा अर्थ असून ऋग्वेदांत आणि पुढें पुष्कळ ठिकाणी याचा उल्लेख आलेला आहे. शिमरने हा रोग म्हणजे क्षयच होय असें म्हटलें आहे. या रोगाचे जें पुढें निदान झालें आहे त्यावरून हें मत बरोबर आहे असें दिसतें. याचा अर्थ उपदेश असा असावा असें व्हूमफील्ड सुचवितो. परंतु हें संभवनीय दिसत नाही. वैद्यकांत या रोगास राजयक्ष्म असेंच म्हणतात. हा सर्व रोगांचा राजा आहे म्हणून त्यास राजयक्ष्मा हें नांव दिलें आहे.

^७व द न.—एका रोगाचें नांव म्हणून हा शब्द ऋग्वेदांत आला आहे. सर्व शरीरांवर उठणारे फोड म्हणजे हा रोग असावा. ऋग्वेदामध्ये आश्विनांच्या आश्रितांचेहि हें नांव आहे. हा शब्द प्रचलित वैद्यकांत नाही.

^८सुरा म.—अतिशय सुरापानानें उत्पन्न होणाऱ्या रोगाचें हें नांव ऋग्वेदामध्ये आलें आहे. नमुचीच्या कथेंत इंद्राला हा रोग झाला होता असें म्हटलें आहे. पुढील ग्रंथांत सुराम हे विशेषण सोमाला 'आनंदादायक' अशा अर्थानें लावलेलें आहे. हा विकार वैद्यकांत नाही.

^९हरि म नू.—ऋग्वेद व अथर्ववेद यांमध्ये हा एक रोग आहे असें म्हटलें असून पिबळेपणा (कावोळ) असा त्याचा अर्थ आहे.

^{१०}ह द्रो ग व ह यो त.—' काळजाचा विकार. ' याचा उल्लेख ऋग्वेद व अथर्ववेद यांमध्ये अनुक्रमें आला आहे. शिमरच्या मतानें अथर्ववेदामध्ये आलेला हा रोग व हृदयामद रोग हे दोन्ही एकच आहेत. ऋग्वेदामध्ये हें संभवत नाही. पाश्चात्य वैद्यक ग्रंथांत याला अंजिना पेक्टोरिस असें नांव दिलें आहे. हृद्रोग म्हणजे हृदय विकृत झाल्यामुळे होणारा विकार. याचे वर्णन वैद्यकांत आलें आहे.

^{११}जा या न्य, जा ये न्य.—अथर्ववेद व तैत्तिरीय संहिता यांमध्ये उल्लेखिलेल्या रोगांची जायान्य व जायेन्य हीं नांवें आहेत. अथर्ववेदांत एके ठिकाणीं हरिमा (कावोळ) व गात्रांतील दुःखें (अंगभेदो विसर्गकः) यांच्याबरोबर या रोगाचा उल्लेख आलेला आहे. शिमरच्या मते या वेदना म्हणजे त्या रोगाचीं लक्षणे होत व यक्ष्मा रोग [कुष्कुसाचा रोग] आणि हा रोग यांमध्ये बरेच साम्य आहे. व्हूमफील्डचें तर असें मत आहे की, हा रोग म्हणजे उपदेशच होय. कारण याचीं लक्षणे व कौपीतकी सूत्रामध्ये जो कर्मविधि दिलेला आहे त्यांत सांगितलेलीं लक्षणे हीं सारखां जुळतात. रोंधच्या मते हा रोग म्हणजे संधिविकार होय. हा अनिश्चित आहे असें व्हिटन म्हणतो. जायान्य या नांवावरून व बरोबरच्या लक्षणांवरून वैद्यकशास्त्राच्या मते या रोगाचें निश्चित नांव देतां येत नाही. अति खिगमन करण्यानें क्षय होण्याचा जास्त संभव आहे. तेव्हां कदाचित् हा क्षयरोग असूं शकेल. व्हूमफील्डचें मत मात्र बरोबर नाही. कारण उपदेश हा रोग [स्त्री पासून होणारा] पूर्वी इकडील लोकांत नव्हता व तो जुन्या वैद्यक ग्रंथांतहि नाही.

^{१२}दु ष्क म नू.—त्वग्रोगानें पीडिलेला असा याचा अर्थ असून हा शब्द तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांमध्ये आलेला आहे. या शब्दानें बहुधा कुष्ठरोगाचा बोध होत असावा. याच रोगाला दुसरें नेहमीचें नांव किलास असें आहे. किलास म्हणजे पांढरें किंवा तांबूस कोड. हा पाप-रोग आहे असें वाग्भटादि वैद्यक ग्रंथांतहि म्हटलें आहे.

^{१३}वरुण गृ ही त.—' वरुणानें पछाडलेला. ' जलोदरानें पीडित झालेल्या माणसाचें वर्णन करतांना अनेक ठिकाणीं हा शब्द आलेला आहे. पापावद्दल शिक्षा म्हणून हा रोग वरुणानें पाडविलेला आहे. वरुण ही पाण्याची देवता आहे

व जलोदरांत पाणीच सांठेत. या सर्वधावरून वरुणग्रहीत हें नांव जलोदर या रोगाला सयुक्तिक दिसतें.

^{१५} अक्षत अथवा अक्षित.—जायान्यासंबंधी अथर्ववेदांत जें वचन आहे त्यांत अक्षित आणि सुक्षत या नांवाच्या जखमेवर उपाय सांगितला आहे. कौशिक सूत्रांत अक्षत आणि सुक्षत व सायणाप्रमाणे अक्षित आणि सुक्षित असे शब्द आहेत. वल्मफील्ड या शब्दांचे अर्थ 'कापल्याने न झालेले' आणि 'कापल्यामुळे झालेले' असे करतो. पहिल्यानें यानें 'हावर' अथवा 'गळू' असा अर्थ केला. जायान्याचे हे दोन प्रकार आहेत असें व्हिटने म्हणतो. सायणाप्रमाणेच लुडविग अक्षित असा अर्थ करतो व 'पक्क-पणीं न मुरलेले' असें त्याचें स्पष्टीकरण करतो. यामध्यें क्षय या रोगाचा अंतर्भाव होतो असें क्षिमेरचे म्हणणे आहे. जायान्याचे हे जर प्रकार असतील तर व जायान्य म्हणजे क्षय असा अर्थ असेल तर अक्षत म्हणजे दोपसंचयानें झालेला क्षय व सुक्षत म्हणजे फुफुसाला जखम होऊन झालेला क्षय असा अर्थ योग्य होईल. क्षतक्षय म्हणून हाही एक रोग मानांत असतात.

^{१६} अपचित.—अथर्ववेदांत पुष्कळ वेळां हा शब्द उपयोगांत आणलेला आहे. रोष, क्षिमेर आणि दुसरे ग्रंथकार असे म्हणतात की, याचा अर्थ एक किडा असा असून त्याच्या देशानें जागा मुजते. परंतु वल्मफील्ड म्हणतो की, हा शब्द एका रोगाचें नांव आहे व तो रोग म्हणजे गंडमाळा होय, असें केशव आणि सायण यांच्या भाष्यावरून व उत्तरकालीन जो 'अपाचि' व्याधि आहे त्याशीं तुलना करून तो सिद्ध करून दाखवितो.

^{१७} अप्वा.—'कोट्यासंबंधी.' हा रोग बहुधा आमांश असावा, असें क्षिमेर म्हणतो. कारण शत्रूच्या सैन्याला घात व्हावा म्हणून त्याला आव्हान करीत असत. वेवर म्हणतो की, भीतीमुळे उत्पन्न होणारा हा हगवणीचा रोग असावा, आणि असें वर्णन महाभारतादि पुराणांत बहुत करून असतें. या मताला वल्मफील्ड व बहुधा यास्क यांचा दुजोरा आहे. अप् (पाणी) याचा अतिसार रोगाशी संबंध आहे म्हणून याला अप्वा हें नांव दिलें असावें. वॉईट किंवा पुष्कळ पाणी प्याल्यानें अतिसार होतो हें सर्वमान्य आहे.

^{१८} अलजि.—अथर्ववेदामध्ये हें एका व्याधाचें नांव आहे. नंतरचा 'अलजी' हा शब्द नेत्ररोगाचा द्योतक असून, नेत्रवाह्यपटल आणि बाहुलीचा पडदा यांच्या सांध्यांतून पाणी वगैरे वाहणें असा त्याचा अर्थ आहे. वैद्यकांत या रोगाचें वर्णन आहे. नाकाच्या वाजूकडील डोळ्याच्या कोपऱ्यास जी सूज येते तीस 'अलजि' असें म्हणतात.

^{१९} आशरीक.—अथर्ववेदांत जंगित झाडाचें महत्त्व ज्या सूक्तांत वाणिर्ल आहे त्यांत हा एक व्याधि आहे असा उल्लेख आहे. ताप येण्याच्या वेळीं अंग दुखते त्याला हा शब्द योजितात असें क्षिमेरचे मत आहे. व्हिटने सुचवितो की, हा

शब्द फक्त विशेषणच आहे. याचा अर्थ काय आहे हें त्याला नाटसें समजलें नाहीं.

^{२०} आसाव.—हा एक रोग आहे असें अथर्ववेदावरून दिसतें; पण तो कोणत्या प्रकारचा असतो हें कळत नाहीं. एका ठिकाणी भाष्यकार याचा अर्थ मूत्रातिसार असा करतात; पण लानमनच्या मताप्रमाणें मधुमेह असा त्याचा अर्थ आहे. वल्मफील्ड म्हणतो की, हा रोग हगवण होय. पण ज्या अर्थी अरुस्त्राण हा उपाय सांगितला आहे त्या अर्थी 'जखमांतून पूवाहणें' हा तो रोग असला पाहिजे असें क्षिमेरचे मत आहे. व्हिटने फक्त 'पू' असा अर्थ करतो व वल्मफील्डच्या मताविषयीं शंका प्रदर्शित करतो. त्याचा अर्थ 'आजार, सरदी' असा असावा असें लुडविग म्हणतो. प्रसाव या शब्दाचा लघवी असा अर्थ असून, त्याशीं आत्माव हा शब्द वरेंच साम्य दाखवीत असल्यामुळे आत्माव म्हणजे लघवीचा रोग हा अर्थ बरोबर दिसतो. पण निश्चित असें मत मात्र कांहीं देता येत नाहीं.

^{२१} कांस्, कास, कासा, कासिका.—ही चारही एकाच शब्दाचीं रूपे 'खोकला' या अर्था अथर्ववेदांत आली आहेत. हा खोकला डोकें दुखण्याबरोबर येऊन, तो पुढें येणाऱ्या तापाचें (तक्मन्) चिन्ह दाखवितो. हा स्वतंत्र असाहि रोग आहे. वैद्यकांत कास नांवाचेंच या रोगाचें वर्णन आहे.

^{२२} किलास.—अथर्ववेद आणि वाजसनेयि संहिता यांमध्ये 'श्वेतकुष्ठ,' या रोगाचें हें नांव आहे. पहिल्यानें तो रोग करडा (पलित) व नंतर पांढरे ठिपके या रूपानें शरीरावर दिसतो. हाँग यानें ऐ. ब्राह्मणांतील अलस या शब्दाचा अर्थहि तोच केला आहे. परंतु हा अर्थ खात्रीलायक नाहीं. ऋग्वेदांतील एका उताऱ्यात किलासी या स्त्रीलिंगा रूपाचा अर्थ 'मॅक्समुझरनें' 'ठिपके असलेली हरिणी' असा केला आहे. वैद्यकांत याचें वर्णन असून किलास या नांवानेंच त्याचा उल्लेख आहे.

^{२३} कीक्षिमल.—हा अथर्ववेदाच्या पेंपलाद शास्त्रें, त्र्योक्षिगच्या म्हणण्याप्रमाणें एक व्याधिवाचक शब्द आहे. हा व्याधिवाचक शब्द वैद्यकांत नाहीं.

^{२४} क्षत.—क्षिमेर म्हणतो की, अथर्ववेदांतील हा मुख्य व्याधि होय; परंतु हा शब्द फक्त विशेषणच असावा असें वाटतें. शस्त्रानें अगर वाद्य अपघातानें झालेली जखम असा याचा अर्थ आहे.

^{२५} क्षत्रिय.—अथर्ववेदांत हा एक व्याधि आहे. याच्या उपशमासाठीं तीन ऋचा लिहिल्या गेल्या आहेत. काठक संहिता आणि तैत्तिरीय ब्राह्मण यांतहि तो आला आहे. अथर्ववेदावरील टीकाकार म्हणतात की, हा आनुवंशिक रोग आहे. त्याची व्युत्पत्ति म्हणजे बहुत करून 'शेतांत नमलेला' किंवा 'इंद्रिय रोग' अशी असावी. हा नका रोग कणता आहे हें सांगता येत नाहीं. वेवर म्हणतो की, अर्थ

वेदामध्ये ज्या ऋचा आहत त्यांचा मुख्य उद्देश शेंतांना होणारा उपद्रव नाहींसा व्हावा हा होय; परंतु हे शक्य वाटत नाही. व्लमफील्ड म्हणतो की, तो रोग म्हणजे 'गंडमाला, अथवा 'गरमी', 'परमा' होय. याच्यावर उपाय म्हणून जे सांगितले आहेत त्यावरून त्या रोगाची चिन्हं काय असतात हे मुळांच समजत नाही.

^६गलुन्त.—हा शब्द अथर्ववेदांत एकदांच 'फुगणे' मुजणे. 'या अर्थी येतो. परंतु विहटने 'मान, गळा' असे त्याचे स्पष्टीकरण करतो. याचाहि अर्थबोध बरोबर होत नाही.

^७ग्राह.—हे एका रोगाचे नांव शतपथ ब्राह्मणांत आले आहे. अथर्ववेदांत अर्धगवायु असा त्याचा अर्थ आहे.

^८प्रव्य.—मानेवरोल वालुक किंवा वेड असा याचा अर्थ अथर्ववेदांत दिला आहे.

^९ग्लौ.—अथर्ववेद आणि ऐतरेय ब्राह्मण यांत हे एका व्याधांचे चिन्ह आहे. 'गळू, उठाणू' असा बहुधा त्याचा अर्थ असावा असे व्लमफील्ड म्हणता. वाजसनेयि संहितेवरून याचा अर्थ बरोबर लागत नाही; कदाचित् तो यज्ञिय पशूचा कोणता तरी भाग असावा. हा शब्द वैद्यकांत नाही.

^{१०}जंभ.—एक रोग किंवा सर्वांत अत्यंत वाईट रोगाचे नांव म्हणून हा शब्द अथर्ववेदामध्ये आलेला आहे. जंगिड या झाडाच्या योगाने हा रोग नाहींसा होतो असें एका ठिकाणी म्हटले आहे. दुसऱ्या एका ठिकाणी सहनुः (दोन्ही जवडे एकत्र आणणारा) असे त्याचे वर्णन आले आहे. कौशिक सूत्रावरून वेवर असें म्हणतो की, दांत येणें हे जे मुलांचे दुखणें आहे ते हें असावे. व्लमफील्डच्या मते वालग्रह किंवा आंवके येणें हा तो रोग असावा. हा रोग म्हणजे धनुवांत होय असे कॅलंडन मते आहे. विहटने म्हणतो की हा रोग म्हणजे आंकडी किंवा दांतखोळ होय. जुंभा म्हणजे जांभई. जांभई आल्याबरोबर केव्हां केव्हां तोंड तसेच उघडें रहातें किंवा एकदम मिटतें; उघडें राहिलें तर मिटत नाही व मिटलें तर उघडत नाही. यास वैद्यकांत 'हनुखांस' असें म्हणतात. हनुवटीच्या मुळाशी वायु कुपित झाल्याने हा रोग होतो. जंभ रोगाह हाच असावा. 'जवडे एकत्र आणणारा' हे विशेषणहि यास चांगलें लागू पडतें.

^{११}त कर्म नू.—हा एक प्रकारचा रोग असून याचा उल्लेख अथर्ववेदामध्ये बारंवार येतो. तदुत्तर ग्रंथांत मात्र तो याच नांवाने प्रसिद्ध नाही. अथर्ववेदांत या रोगावर पांच सूक्ते आहेत; व इतर ठिकाणीहि या रोगाबद्दल उल्लेख आलेले आहेत. हा रोग म्हणजे 'ताप' असावा असे वेवरचे मत आहे. तापाचीं सर्व लक्षणे या रोगाच्या लक्षणाशी जुळतात असें ग्राहमनने सिद्ध केलें आहे. थंडीचे व ऊष्णाचे आळीपाळीने रोग्यास येणारे झटके, तापामुळे कावीळ झाल्यावर येणारा पिवळा रंग व त्याची विशिष्ट ठराविक मुदत वगैरे बद्दलचे उल्लेख ठिकठिकाणी आलेले आहेत. या तापाचे निर-

निराळे प्रकार दाखविणारे शब्द म्हणजे 'अभ्ययुः, उभययुः, तृतीयक, वि-तृतीय व सदे-दि हे होत. या शब्दांचे निश्चित अर्थ ठरविणें फार मुश्किलीचें आहे. पहिल्या शब्दाचा अर्थ दैनिक ताप (हिव) असा आहे व याबद्दल एकमत आहे. तरी पण अन्ये हा शब्द 'दुसऱ्या दिवशी' अशा अर्थी असल्याने दैनिक असा अर्थ कसा होतो हें गूढच आहे. 'उभययुः', याचा अर्थ दर दोन दिवसांनी येणारा ताप असा आहे. सायणाचार्यांच्या मते 'उभययुः' चा अर्थ तिजारी (तिसऱ्या दिवशी येणारा) ताप असा आहे. पण तृतीयक याचा अर्थ तिजारी ताप असा असला पाहिजे. क्षिमरच्या मते तृतीयक ताप म्हणजे ज्या तापांत तिसऱ्यांदा पाळी आल्यावर रोगाचा जोर होतो व मग रोग असाध्य होतो तो ताप होय. ग्राहमनच्या मते वि-तृतीयक म्हणजे असा ताप की, जो दक्षिण-कडील देशांत नेहमी असतो व जो दररोज येणारा असून ज्याचा जोर एक दिवसाआड होत असतो. व्लमफील्डच्या मते तर वि-तृतीयक व उभययुः हे एकच ताप होत. सदे-दि हा ताप पुढें ज्याला 'सतत ज्वर' म्हणूं लागले तोच असावा. या आजारांत एकदां ताप आला ह्याने तो पुनः येण्याचे पूर्वी कांहीं दिवस ताप विलकुल असत नाही. हा ताप निरनिराळ्या ऋतूंत येत असे. शरदऋतूंत शरद, उन्हाळ्यांत ग्रष्म, व पावसाळ्यांत वार्षिक अशा त्याला संज्ञा असत. हा ताप विशेषतः शरदऋतूंत येत असे, म्हणूनच त्याला विश्वशरद म्हणजे दर शरदऋतूत येणारा असे नांव मिळाले आहे. अग्नि जलांत शिरला म्हणजे हा रोग उत्पन्न होत असे. यावरून वेवरचे असे अनुमान काढले आहे की, उष्णतेनंतर जी थंडी पडत असते किंवा दलदलीच्या प्रदेशावर उष्णतेचा जो परिणाम होत असे त्याचा परिणाम म्हणजे हा रोगोत्पत्ति होय. ग्राहमनच्या मते अग्नि जलांत शिरला म्हणजे रोग उत्पन्न होतो याचा अर्थ असा की, पावसाळ्यांत ज्या वेळी विजेच्या रूपाने अग्नि पावसाबरोबर पृथ्वीवर अवतरतो त्या वेळी हा रोग उत्पन्न होतो. क्षिमरला हे मत ग्राह्य असून त्याने असें म्हटलें आहे की, हिमालयाजवळ ज्याला हल्लीं तराई असें म्हणतात त्या भागांत हा रोग दिसून येतो. त्याच्या मते वन्य म्हणजे ऊष्ण्यांत होणारा असाच अर्थ अथर्ववेदांत सांपडणाऱ्या वन्य शब्दाचा केला पाहिजे. कारण हिमालय पर्वताच्या पश्चिम भागांत असणाऱ्या मूजवंत व महावृष या दोन जातींच्या लोकांत हा रोग आढळून येतो, असा उल्लेख आहे. सांचलेल्या पाण्यातील 'अॅनोफीलस' नांवाच्या डांसांपासून (ते चाबल्यावर) हा ताप उत्पन्न होतो अशाबद्दल कोठेहि उल्लेख नाही. पूर्व-कालीन वैद्यशास्त्रास या रोगाची उत्पत्ति माहोत होती अशाबद्दलचा शोध त्या शास्त्रावर विनाकारण लादण्यांत आलेला आहे. या रोगाची लक्षणे किंवा यापासून होणारे इतर उपद्रव जे सांगितले आहेत त्यांमध्ये पामन् (खरून), शीर्षशोक (कपाळदुखी), कासिका (कफ) वलास (क्षय

किंवा एक प्रकारची खरून), हे रोग सांगितले आहेत. तक्मन् या रोगाचा उल्लेख अथर्ववेदापासून होतो, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. कदाचित् वैदिक काळांतील आर्यलोक हिंदुस्थानांत जेव्हां प्रथम आले तेव्हां त्यांना हा रोग ठाऊकहि नसेल. कदाचित् त्यांना त्या रोगाची माहिती उडत उडत आलेली अशी ठाऊक असली तरी तो रोग स्थानिक होऊन लोकांना भयप्रद होण्यास वऱ्याच पिढ्या लागल्या असतील. या रोगावर कोणते उपाय लोकांस उप-योगी पडत हे निश्चयाने कांहीं सांगता येत नाही. कारण, अथर्ववेदामध्ये मंत्रतंत्र व कुष्ठ यांचाच फक्त उल्लेख आहे. पण यांचा जरी पुढे बरेच दिवस लोक उपयोग करीत होते तरी हे रामबाण उपाय खास नव्हत. अथर्ववेदाचे काळात-जुद्धां या तापाने बरेच बळी घेतले असले पाहिजेत. कारण त्याशिवाय या रोगाचा एवढ्या प्रामुख्याने उल्लेख होता ना. या रोगाचे वर्णन हिवतापाशी जुळते. अन्येष्टुः याचा अर्थ दररोज येणारा ताप असाच वागभटांत दिला आहे.

^{३०}तृतीय क.—तिजारी ताप या अर्थी अथर्ववेदामध्ये हा शब्द आलेला आहे.

^{३१}दृपी का—'डोळ्याचा श्लेष्मा' असा याचा अर्थ असून अथर्ववेद व उत्तरकालीन ग्रंथ यांत रोगाचे नाव म्हणून हा शब्द आलेला आहे.

-तिरा ल.—अथर्ववेदामध्ये एकदा हा शब्द आला असून तो एका रोगाचे नांव आहे असे सायणाचार्यांचे मत आहे. व्लमफील्ड पदपाठाच्या मदतीने हे दोन शब्द घेतो. त्यांपैकी निर हा साक्षित आज्ञार्थी असून आल हा संवोधनार्थी आहे. व त्याचा अर्थ एक प्रकारचे रान असा आहे. व्हिटने याने प्रथम आल हे क्रियावाचक नाम समजून शेवटी असे ठरविले की, निराल हा एक शब्द असून त्याचा अर्थ अनिश्चित आहे. हा शब्द वैद्यकांत नाही.

^{३२}पाम नू—अथर्ववेदामध्ये हे एका त्वग्रोगाचे नांव असून त्या शब्दापासून पामन हे तद्धित विशेषण आहे. व त्याचा अर्थ त्वग्रोगाने पीडिलेला असा आहे. उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यात हे विशेषण आढळून येते. ताप आल्यानंतर हा रोग होतो असे ज्या अर्थी म्हटले आहे. त्या अर्थी पुरळ किंवा खरून (ताप येऊन गेल्यावरची) असा याचा अर्थ असावा. पामा नांवाचा रोग निदानांत वर्णिलेला आहे. हा खरगेसारखाच एक विकार आहे. या रोगांत येणाऱ्या पुळ्या कंथरेवर व हातांवर दाट अशा येतात.

^{३३}पृथ्वा म य.—याजुस किंवा वरगळ्यांतील दुःख असा या शब्दाचा अर्थ अथर्ववेदांत दिलेला आहे. निदान तेथे तरी तापाला लागून होणारे दुःख असा याचा अर्थ वाटतो. उसण हा एक पृथ्व्यामय आहे. केव्हां केव्हां हा विकार होतो.

^{३४}प्रमोत.—हे एका रोगाचे नांव आहे असे से. 'पी. कोशांत' म्हटले आहे. हा शब्द अथर्ववेदांत आला आहे.

झिमरच्या मते हा शब्द विशेषण असून याचा अर्थ 'सुका' असा आहे. हे मत व्लमफील्ड व व्हिटने यांना भीतभीत मान्य केले आहे. हा रोगवाचक शब्द वैद्यकांत नाही व दुस-राहि योग्य अर्थ कोणता आहे हे माहीत नाही.

^{३५}ला स—अथर्ववेद आणि तदुत्तर ग्रंथांत या रोगाचे नांव पुष्कळ वेळां आलेले आहे. महीधर आणि सायण यांचा अर्थ क्षय असा करितात. झिमरहि याच मताचा आहे. कारण हा एक यक्ष्म्याचा प्रकार आहे असा उल्लेख येतो. यामुळे [अस्थिरांस आणि परसर्वास] हाडे आणि सांधे मोकळे होतात. हा रोग उत्पन्न होण्याचे कारण प्रेम, त्वेप किंवा हृश्य [?] होय. पुढील हिंदु वैद्यकांत क्षयाच्या बद्दल हे वर्णन आढळते. बलास हा नेहमी तक्मन् या शब्दाबरोबर आढळतो हेहि योग्यच आहे. कारण तक्मन् हा क्षयाच्या वर्णनाचा एक राक्षस आहे. ग्रोहमनच्या मताने त्याचा सूज किंवा दुःख असा अर्थ असावा. व्लमफील्डच्या मते याचा अर्थ संश्रायित आहे. लुडविग याचा जलोदर असा अर्थ करतो. या रोगावर त्रिककुट व जंगिड या वनस्पतींचे अंजन औषध म्हणून दिले आहे. वैद्यकांत बलास याचा कफ असा अर्थ आहे क्षयांत कफाचेच प्राधान्य असते आणि त्यांत दुष्ट कफ फार पडतो यावरून आणि इतर वर्णनावरून हा रोग म्हणजे ज्यास कफक्षय म्हणतात असा क्षय रोगाचाच एक प्रकार असावा. क्षयरोगाच्या सुरुवातीस एक प्रकारचा ताप येऊ लागतो त्यास वैद्यकांत वातबलासकज्वर असे म्हणतात. यावरूनहि बलासक हे नांव क्षय रोगासंबंधी प्राचीन असून लोकरूढ आहे असे वाटते. कारण रोगाची नावे जी पूर्वीपासून रूढ होती तीच चरकाने वापरली आहेत. लुडविग याचा जलोदर असा अर्थ करतो. त्यास आधार काय हे समजत नाही. सुजेच्या विकाराने हाडे दूर होतात असे जे त्या विकाराचे लक्षण दिले आहे ते क्षय रोगांत जास्त संभवते.

^{३६}मन्या.—(मानेचा कांटा, अनेकवचनी). अथर्ववेदांतील एका रोगविषयक ऋचेंत हा शब्द आला आहे. हा रोग म्हणजे बहुधा गंडमालेसुळे मानेवर आलेली सूज होय. वाइन या शब्दाची मनस्कूंडर म्हणजे मानेवरची गलांटे या रोगाशी तुलना करतो. हा मनस्कूंडर शब्द मन्या व स्कंध्या (खांद्याचे आणि मानेवरचे दुःख) या दोन्ही (पहिल्या आणि तिसऱ्या अधर्वण ऋचांतून आलेल्या) शब्दासारखा दिसतो.

^{३७}रोग.—अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांत रोग या शब्दाचा आजार असा अर्थ दिला आहे.

^{३८}विर्विल दु.—एका रोगाचे नांव म्हणून हा शब्द अथर्ववेदांत आलेला आहे. व्लमफील्डच्या मताने याचा अर्थ मोतीविंदु असा आहे. हा शब्द वैद्यकांत नाही.

^{३९}विद्रध.—संपूयक्षत नांवाच्या एका रोगाचे ह नांव अथर्ववेदामध्ये आलेले आहे. झिमरच्या मते यक्ष्मा या रोगा-

गाचें हें लक्षण आहे. याच रोगाला पुढें विद्रधि असं लोक म्हणू लागले. लुडविग या शब्दाची व ऋग्वेदामधल्या अस्पष्ट विद्रध शब्दाची तुलना करतो, पण ऋग्वेदांतील विद्रध शब्दाचा नवी अर्थ काय आहे हेंच समजत नाही. वैद्यकांत विप्रधि नांवाचा रोग वर्णिला आहे तोच हा रोग असावा.

^{४३}विलोहित.—हें एका रोगाचें नांव अथर्ववेदांत आलें आहे. च्लमफील्डच्या मतें नाकांतून रक्त वहाणें ही ती पीडा असावी. हेनरी याचा अर्थ रक्त नासणें असा करतो. व्हिट-नेच्या मतें रक्तक्षय (ऑनिमिया) असा त्याचा अर्थ आहे. वैद्यकांत ज्यास पंडुरोग म्हणतात तोच हा विलोहित रोग होय. कारण, याच रोगांत रक्त कमी होतें (‘ततोत्परक्त मेदस्को’—वाग्भट, पंडुरोग निदान). च्लमफील्डचें मत बरोबर नाहीं. कारण, नाकांतून रक्त वाहूं लागलें म्हणजे तो रक्त वाढत्याचा रोग समजतात. रक्ताचें पृथकरण हा अर्थ कसा होतो हेंच समजत नाहीं; ही शब्दयोजना चमत्कारिक आहे.

^{४४}विशर.—हा शब्द अथर्ववेदांत आढळतो. हा एखाद्या रोगाचा निदर्शक असावा. रोंध म्हणतो की, हें एका राक्षसाचें नांव असावें, पण झिमेर म्हणतो की, ताप (तपमन्) आला असतां अंगाचें जें ठणक्कणें त्यास विशर असें म्हणत असतील; आणि या तर्कास ‘विशरीक’ व दुसऱ्या एका स्थळां आलेल्या ‘बलास’ ह्या शब्दांनं पुष्टि मिळते. हा शब्द वैद्यकांत नाहीं.

^{४५}विसल्प, विसल्पक.—हा शब्द अथर्ववेदांत सांपडतो. विसल्पक असा पाठ वैदिक लोक घेतात तेव्हां तोच अधिक युक्त असं वेदार्थतत्त्वकार शं. पां. पंडित यांचें मत आहे. शल्य म्हणजे बाण, कांटा, बगैरे जर शरीरांत घुसला तर त्यामुळें अथवा तो निघाल्यावर जशा प्रकारच्या वेदना होतात तशा वेदना असा याचा अर्थ होईल. ताप आल्यावर मज्जातंतूंना जी व्यथा होते, तिच्या अर्थाहि ह्याचा उपयोग केला असल्याचा संभव आहे.

^{४६}विष्कंध.—एका रोगाचें नांव म्हणून हा शब्द अथर्व वेदांत आढळतो. ह्यावर इलाज म्हणून शिशाचा ताईत, अंबाडी, जंगिड नांवाची वनस्पति अथवा एक प्रकारच्या मलमाचा उपयोग करावा असं तेथें म्हटलें आहे. एका सूक्तांत आलेल्या ‘कार्षक’ व ‘विषक’ ह्या नांवांच्या वनस्पतींचा या रोगावर उपयोग होत असावा. नेवर म्हणतो की विष्कंध म्हणजे संधिवात. कारण यामुळें स्कंध वेगवेगळे होतात (वि+स्कंध). च्लमफील्डच्या मताने ऋग्वेदांतील ‘व्यस’ व ‘विश्रीव ह्याप्रमाणें ‘विष्कंध’ हाहि एक राक्षस असावा. वैद्यकशास्त्राप्रमाणें ह्या शब्दाचा काही अर्थ लागत नाहीं.

^{४७}शीर्षी.—अथर्ववेदांत डोकेंडुखाला हा शब्द योजिला आहे. हा वैद्यकांत नाहीं.

^{४८}शीर्षामय.—याचा अर्थ डोक्याचा रोग. याचा उल्लेख अथर्ववेदांत आहे.

^{४९}स्कंध.—विष्कंध ह्या शब्दाबरोबरच हा एक रोग-दर्शक शब्द आला आहे. ह्याचा अर्थ ‘खांदे एकत्र असलेला.’ व्हिटनेच्या मताने विष्कंधाचा प्रतिकार करणाऱ्या औषधाचें हें नांव असावें. हा शब्द वैद्यकांत आढळत नाहीं.

^{५०}स्कंध्या.—हें स्त्रीलिंगी अनेकवचनी रूप अथर्ववेदांत आढळतें. खांद्याच्या रोगाचें किंवा कसल्या तरी गळ्याचें हें नांव असावें. असा रोग वैद्यकांत नाहीं.

^{५१}हृदया मय.—‘काळजाचा’ रोग. हा शब्द अथर्वामध्ये ‘यक्ष्मा’ व ‘बलास’ ह्यांच्या संंध्यानें आलेला आहे. झिमेरच्या मतें हा क्षय होय. तो वैद्यक संहितेंत दिलेल्या मतांनुसार म्हणतो की, ह्या रोगास जीं कारणें आहेत, त्यांत प्रेम हें एक असावें.

^{५२}अर्शस.—वाजसनेयि संहितेंतील क्षय व दुसरें छुद्दक रोग यांच्या यादींत या रोगाचेंहि नांव आहे. उत्तरकालीन वैद्यकवाङ्मयांत त्याचा अर्थ ‘मूळव्याध’ असा करितात.

^{५३}उपचित.—वाजसनेयि संहितेंत हा शब्द एका रोगाचा निदर्शक म्हणून आढळतो. रोंध याचा अर्थ सूज असा करतो, व तो क्षम्य आहे. उपचय म्हणजे सूज असा वैद्यकदृष्ट्या अर्थ होतो. च्लमफील्ड उपचित व अपचित एकच असं म्हणतो.

^{५४}पाका रु.—हा एक रोग विपूचिका व अर्शस ह्यांच्या बरोबरच वाजसनेयि संहितेंत उल्लेखिला आहे. ह्या रोगाचें विशिष्ट स्वरूप जरी माहीत नाहीं, तरी शब्दाच्या व्युत्पत्तीवरून याचा अर्थ पक्क झालेला व्रण असा होईल.

^{५५}शि हा कर्णे.—वाजसनेयि संहितेंत गुराडोरांच्या मागें विशेषणात्मक रूपानें हा शब्द योजिला आहे. शिहेच्या आकाराचा गुरांच्या कानांवर दिलेला टप्पा असाहि याचा अर्थ संभवे. पण वाजसनेयि संहितेंत महीधराचार्य याचा एक कर्णरोग असा अर्थ देतात. शिहाकर्ण हा रोग वैद्यकांत नाहीं. पाळिरोग असं एक कर्णरोगांत सदर आहे व त्याचा अर्थ कर्णपाळीचा रोग असा आहे. कर्णपाळी म्हणजे कानाची वरची सर्व बाजू.

^{५६}विपूचिका.—वाजसनेयि संहितेंत हा शब्द आढळतो. सोमपानातिरेकामुळें होणारा हा रोग होय. याचा आमांश किंवा वाईजच्या मताप्रमाणें पटकी असाहि अर्थ होईल. उषध शब्दार्थ ‘दोनहि दिशांनीं मलविसर्जन’ असा आहे. चरकामध्ये हा अजीर्णाचा रोग होय असं लिहिलें आहे. ह्यांत सुया टोंकल्याप्रमाणें सर्वांगास वेदना होतात, म्हणून यास विपूचिका म्हणतात.

^{५७}विष्टात्रा जिन्—शतपथ ब्राह्मणांतील या शब्दाचा अर्थ संशयित आहे. सायणाचार्य याचा अर्थ ‘एके ठिकाणीं राहणारा’ असा करितात. या अर्थाप्रमाणें पाहतां सेंट पीटर्स-बर्ग-कोश व बोथलिंगचा कोश यांच्यांत दिलेला ज्याचा

कळप स्थिर आहे तो' हा अर्थहि वरोवर म्हणतां येईल. परंतु शतपथ ब्राह्मणाच्या कण्वाशाखीय प्रतीत एके ठिकाणी त्याचा रोग या अर्थाने उपयोग केला आहे असें एग्लिंग म्हणतो. त्याचप्रमाणे विद्यावाजिन् याचा अर्थ आमांशाने व्यथित असाहि होईल.

“व्याधि.—व्याधि म्हणजे रोग. वैद्यक वाङ्मयांत अनेक वेळां हा शब्द आलेला आहे. निरनिराळ्या रोगांना निरनिराळीं नांवें दिलेलीं आहेत. वैद्यक संहितांमध्ये अनेक शारीरिक व्यंगांचीं नांवें आढळतात. वाजसनेयि संहितेंतील पुरुष-मेधांत वली दिल्या जाणाऱ्या व्यक्तीच्या यादींत वामन किंवा कुटज, खल्वाटि (टकल्या), अन्ध, वधिर, मूक, पीबन् (लज्ज मनुष्य), सिद्धला किंवा कलास (पण्डुरोगी), हृद्यक्ष (पीतवर्ण डोळ्यांचा), पिंगाक्ष (पिंगट डोळ्यांचा), पीठसर्पिन् (बुला), श्राम (लंगडा), जागरण (निद्राहान मनुष्य), स्वपन (निद्रारोग असलेला), अति दीर्घ (उंच सडपातळ मनुष्य), अति हृत्त्व (फार ठेंगू) अति स्थूल किंवा अत्यलस, अतिकृश, अतिशुक्र, अतिकृष्ण, अतिखल्व (अतिशय टक्कल पडलेला), अतिलोमश (फार केस असलेला), अशीं नांवें आलेलीं आहेत. मैत्रायणी संहितेंत, ज्याचीं नखें वाईट आहेत, किंवा ज्याचे दांत पिंगट आहेत, अशा माणसाचा दिधिषूःपतीसारख्या पापी लोकांच्या नांवा-बरोबर उल्लेख आलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत शुक्र (पांड्या टिपक्यांचा) टक्कल पडलेला, पुढें दांत आलेला व तांबूस पिंगट नेत्रांचा मनुष्य असें एका माणसाचें वर्णन आलेलें आहे. झिमरची अशी एक कल्पना आहे कीं वाजसनेयि संहितेमध्ये आलेल्या किर्मिर ह्या शब्दावरून दोन-जातींच्या लोकांच्या मिश्रणाचा बोध होतो. ही मोठी मजेदार पण निवळ कल्पनाच असून किर्मिर शब्दाचा कृधातूशीं आलेला संबंध हा त्या कल्पनेस आधार आहे. वाजसनेयि संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण ह्यांमध्ये वायकांनां अनेक विशेषणें दिलेलीं आहेत; त्यांतील कांहीं रोगदर्शक आहेत. अथर्वसंहितेमध्ये खालिगी विशेषणें ऋष्यपदी (काळवित्त-सारखे पाय असलेली) वृषददी, वर्गरेसारखीं जीं आढळतात तीं शारीरिक व्यंगदर्शकच असावीत. शारीर व्यंगांसंबंधीं सर्व वैद्यक नांवें वैदिक ग्रंथांत आहेत.

“शं प्य—तैत्तिरीय ब्राह्मण ग्रंथांत ह्याचा अर्थ त्वय्योग असा असून (टीकाकारांच्या मतानें) लंगडेपणा असा आहे.

“श्व य थ.—शतपथ ब्राह्मणांत ह्याचा अर्थ फुगणे असा आहे. कदाचित् हा, गौधायन श्रौतसूत्रांत म्हटल्याप्रमाणे विदेहामध्ये असलेला शोयथु नांवाचा रोग असावा. या रोगांत सूज बगैरे येत असेल. कारण श्वयथु हा शब्द वैद्यकांत असून त्याचा सूज असा अर्थ आहे.

“शित्र—पंचविश ब्राह्मणांत (१-११, ११) जलोदराने पीडित अशा अर्था दिशेपणाप्रमाणे ह्या शब्दाचा उप-

योग केलेला आहे. वैद्यक शास्त्राप्रमाणे ह्या शब्दाचा अर्थ श्वेत कुष्ठ (पांढरें कांड) असा आहे.

औपधिनार्म [अवर्ववेद]

अंशुमती	केशवर्चनी	लोमशवक्षणा
अवशसदुःशंस	क्षिप्तभेपजी	वरुथ
अतिविद्धभेपजी	चोपुद्रु	विलिष्ट-
अनावयु (सर्प-काण्ड)	जलापभेपज	भेपज
अभ्यंजन	तांक्षगंगी	विवक्षणा
अर्भवचातन्ती	दुर्नामचातन	विश्वभषज
असिक्कि	नद्यमार (क्षया-वरील औपध)	विपदूषण
अहवि	नद्यारिप	शतभिषज्
आवयु	नद्याय (कुष्ठ)	शतवार
आयुर्दद	नानावार्थ्या	शांयु
आस्त्रावभेपज	नितति	संव ननी
(रक्तस्त्रावनिवर्तक)	निष्कृति	सत्यजित
इयुमती	पिंग	सरूपकरणां
उत्तिर	पिप्पली	सस्तुव
औक्ष [लिपद्रव्य]	पुरुषजीवनी	सहस्रनाम्नी
कंकपर्व	पूतद्रु	सहस्रपर्णी
काण्डिनी	प्राजन (लेप)	सहस्रार्ध
कनकनक [विप-नाम]	यज	सिलाचीं (मोडलेले हाड नीट वसविणारी)
करंम (विष किंवा काढा)	वलासनाशनी	सिसासु
कान्दाविप	वृहस्पतिप्रसूता	मुभेपज्
कित्सनाशन	भेपज	स्तंविनी
किलासभेपज	मदावती (मादक वेल)	स्पर्णी [लाख]
कुष्ठ	मूल	हरितभेपज्
	रथकीत	दृष्टातभेपज
	रोगनाशन	
	[संहितेतर]	

औपधि

भेपज

“आ व यु.—अथर्ववेदात हें एका झाडाचें नांव आहे. कदाचित् हें मोहरीचिहि झाड असल परंतु हा अर्थ खात्रीलायक नाही.

“कुष्ठ.—अथर्ववेदांतल एका प्रमुख रोपाचें (वनस्पतीचें) हे नांव आहे. पर्वतावर, सोमवल्लीबरोबर, जेथे गरुड पक्षी आपलीं घरटीं करून राहतात अशा हिमालयाच्या उंच शिखरावर ह्या वनस्पतीची वाढ होत असे आणि तेथून ती पूर्वकडे मनुष्यांच्या उपयोगाकरितां आणली जात असे. असें म्हणतात कीं, ही वनस्पती प्रथम बुलेफॉन प्रसिद्ध अश्वत्थ वृक्षाच्या खाली, जेथे देव जमत असत तेथे उगवली आणि तेथून तीं सुवर्णनांकेंतून आणली. ह्या वनस्पतीच्या नद्य-मार आणि नद्या-रिप ह्या शुभ नांवांवरून ही वनस्प-

तीमर्थे अतिशय उपयोगी वनस्पति होती असें वाटते. आणि तिला जीवल आणि जीवला (चैतन्य पदार्थ) यांचा सुलगा असें म्हटलें आहे. ही वनस्पति डोकें दुखणें (शीर्षामय), नेत्ररोग, शारीरिक दुःख, व मुख्यत्वेकरून ताप (म्हणून तक्म-नाशन म्हणतात) आणि यक्ष्म (क्षयरोग) ह्या रोगांवर उपाय आहे. ह्या वनस्पतीच्या सामान्य गुणधर्मांवरून हिला विश्व-भेषज् असें नांव दिलें आहे. अंजन आणि जटामांसी (नलद) या वर्गांत हिला घालतात यावरून हिचे सांगधिक गुण माहींत असावेत असें दिसते.

^३ क्षिप्त.—‘ जखम ’ (गोळीने झालेली), अथवा ‘ दुखापत ’ (पडल्याने झालेली). अथर्ववेदांत याच्यावर उपाय ह्मणून पिप्पली हेहि लिहिलें आहे. क्षिप्त याचा अर्थ आचके असा असावा. कारण क्षिप् धातूचा अर्थ पसरणें असा असून वैद्यकांत विक्षेप वगैरेचा अर्थ आचके असा करितात. पिप्पली हें औषध यावर सांगितलें आहे यावरून या विधानास पुष्टि येते. कारण याच विकारावर पिप्पली वेदांत व वैद्यकांत पुष्कळ ठिकाणी सांगितली आहे. जखमेवर पिप्पलीचा उपयोग कोठेहि नाहीं.

^४ चीपुद्द.— ह्या नांवावरून अथर्ववेदामध्ये उल्लेखिलेल्या व दुःख वरें करणाऱ्या औषधीवस्तूचा बोध होतो. सायणाचार्यांच्या मते चीपुद्द हा शब्द असून तो एका झाडाचा बोधक आहे. सायणाचार्यांच्या ह्या अर्थाला दुसरा एक असा पुरावा आहे की, कौशिक सूत्रांत ह्या सूत्राचा धार्मिक कृत्याचे वेळी उपयोग करतानां पलाश लाकडाचे तुकडे वापरल्याचा उल्लेख आहे. विहटनेच्या मते ह्या शब्दाचे रूप चिपुद्द असें असावे.

^५ जलाप भेषज.— ज्याला जलाप हेंच औषध किंवा उपाय आहे असा. ऋग्वेद व अथर्ववेद यांमध्ये रुद्राला हें नांव दिलें आहे. जलाप हा शब्द अथर्ववेदामध्ये एका स्तोत्रांत आलेला आहे व त्या जलापाचा उपयोग गळें वरें करण्यास होतो असें म्हटलें आहे. ह्या अथर्ववेदांतल्या लेखावरचा टीकाकार व त्याचप्रमाणे कौशिक सूत्र ह्यांच्या मते जलाप ह्याचा अर्थ मूत्र असा असून तोच अर्थ वरा दिसतो. पण गेल्डनेरच्या मते मूत्ररूपानें पावसाचे पाणी हा अर्थ गर्भित असावा. निघंटूच्या मते जलाप व उदक हे समानार्थी शब्द होत. जलाप हा शब्द वैद्यकांत नाहीं व विपारावर प्रामुख्याने पाणी या औषधाचा उपयोगहि केलेला नाहीं.

^६ नि त तिन.—हा शब्द अथर्ववेदामध्ये आलेला असून एकदां टक्कल-पडलें असतां पुन्हां केंस वाढविणाऱ्या एका वनस्पतीचे हें नांव आहे. ही वनस्पति कोणती आहे हें ठाऊक नाहीं.

^७ व ज.—रोगाच्या राक्षसांवर उपयोगांत आणावयाच्या एका वल्लीचे अथर्ववेदांतील हें एक नांव आहे. याचा अर्थ कदाचित मोहरीच्या झाडाचा एखादा प्रकार असा असावा.

^८ भेषज.—हा अनेकवचना उपयोगांत आणलेला शब्द अथर्ववेदांत आणि सूत्रांत आला आहे. व त्याचा अर्थ अथर्ववेदांतील ऋचांत (जेवढें सांगितलें आहे तेवढें) वरें करण्याचे सामर्थ्य असा आहे. वैद्यकांतहि भेषज शब्दाचा अर्थ अथर्ववेदाप्रमाणेच आहे.

^९ विलिष्ट भेषज.—अथर्ववेदामध्ये (पॅप्पलाद) सांधा उखळला असल्यास किंवा कोठें सुरगळलें असल्यास हा इलाज सांगितलेला आहे. ह्याचाहि निश्चित अर्थ समजत नाहीं.

^{१०} भेषज्य.—भेषजाप्रमाणे याचा शतपथब्राह्मण आणि निरुक्त यांत ‘ औषध ’ किंवा ‘ वरा ’ करणारा इलाज ’ असा अर्थ होतो.

अन्न

अन्ननामं [ऋग्वेद]

अन्धस	क्षु	राधस्
अन्न	चन	वयस्
अदन्न	त्रिवयस्	वर्चस्
अभिवयस्	धासि	वाज
अर्क	नमस्	वाजप्रमहस्
अवस्	नेम	वाजिन
अश्रुधित	नेमन्	शवस्
अश्वराधस्	पयस्	शुरुध
असक्रा (न संप- णारें)	पितु	श्रवस्
आयुस्	पुरुक्षु	श्रवस्य
इरा	पुरुवाजस्	सस
इप	पृक्ष	सिन
इळा	पृक्षुध	सुत
ऊर्ज	प्रयस्	सुपृक्ष
ओमान	प्रथवस्	मूनुता
कीलाल	ब्रह्मन्	स्वधा
कृति	मर्तभोजन	हविष्य
क्षन्न	यशस्	हितप्रयस्
	रस	

[तै. सं.]

अन्धस्	लोकांतून	मघ
अन्न	दिलेले दान)	राधस्
अश्विय	पुरुक्षु	वयस्
इतःप्रदान (इह-	प्रसव	वाजस्

[अथर्ववेद]

अन्ध	आमुति (द्रवामृत	युक्त)
अन्न	अन्न)	दग्धान्न
अन्नभाग	इप	पृक्ष
अम	गोपुरोगव (गो-	प्रयस्

राध	वाजरत्न	सुवर्ग
वशात्र	विश्वात्र	सुशृण
वाज	सुराधस्	हितप्रयस्

खाणें (क्रियापदें) [ऋग्वेद]

अदत्	प्रसितां	भवेति
अवशामह	ग्ध	वेति
अविध्यन	जल्लुलः	वेवेष्टि
अश्वन्	जुपेथां	श्वभ्रन्
आदं	वप्सति	संपिबते
आवयति	वव्धां	सिस्वदत्
ओचिपे	वभस्ति	स्वादते
खादति	भक्षत्	वृहरोते

[तै. सं.]

अत्त	खायन्ते	पिपृताम्
अत्ति	पक्ष्यन्ति	पिप्रयत्
अदः	पच्यस्व	पिब
अद्धि	पपी	भुनजाध्वे
अधते	पान्ति	वे.
अनशस्	पापयिष्ट	व्यात्तम्
अशीयत	पाहि	व्यात्सीः
अश्राति	पिन्व	व्यानशुः
अश्यां	पिपते	समव. द्यन्त
आनशुः	पिपत्ते	स्वात्तं
खादति	पिपासेत्	

[अथर्ववेद]

अतीतृपः	अपाययत्	पपी
अतृप्याः	अश्र्यात्	प्राशि
अदन्ति	अश्रुवे	भक्षत
अद्भि	आनशु	सम् आनशे
अनश्ववः	आशत	सम्पिब
आनुऽआनशे	असते	

खाद्यपेय विशेष [ऋग्वेद]

अन्तःपेय (दाहूचं धर)	करंभ (दधिमिश्र-सज्जुपिंड)	धृनात्र चरु
अपूप	कविप् (कचं मांस)	जामयं (दुग्ध) व्याशिर
आशिर (दही, दूध)	कव्य	दध्याशिर
आमिप (मांस)	क्षीरपाक (आदन)	दधि
उर्वारुक (कांकडी)	गवाशिर	दुग्ध
उलिभेपज् (गो-मिश्रात्)	गोकृजाक	धाना
ओदन	घास (तृणादिक)	निचुपुण
	घृत	निर्णिज् (क्षीर)

११ पाके	१९ फल	२४ रसाशिर
१८ पक्क	मदिर (मदकर अन्न)	रंसन्
१३ पचत	मदिरा	वृपमात्र
१४ पयस्	२० मधु	शृतपाक (पक्क)
परिश	२१ मन्य	समाशिर
परिपान	२ मांस	सक्तु
१५ पान्त	भेदस्	२५ सांपस्
१६ पितु	मेध (यज्ञार्ह)	सुतपेय
१७ पांयूप	यव	२६ सुरा
पुरोडाश	२७ यवाशिर	सूद (सोमांत)
पृषदाज्य	यूपन	घालण्याचें
१८ प्रतिघा		सौश्रवस्

[तै. सं.]

अपूप	घास (चंदी)	फल
अवस (पायेय)	घृत	भोजन
आरण्य (मधु)	दधि	मस्तु
उर्वारुक	नवनीत	शृतपाक (मांस)
करंभ	निष्पक्क	शृतातंक्रय (दधि)
कविप	पक्क	स्वादी (सुरा)
खजूर	पूर्वपेय	

[अथर्ववेद]

आकृष्टपञ्च	२८ कीलाल	दधिवान
अग्रिमत्	कवि	दध्याशिर
(आदन)	क्रोड (खाद्य)	दुग्ध
अतघ्न्य (आदन)	क्षीर	दप्सवत्
अनुग्रास	क्षीरवान्	धाना
अनुपसेचन	खाद	धात्यु
(मसाल्या-शिवाय अस-लेला चरु)	१९ गर	धीति (पान)
अपूपनाभि	गवाशिर	पंचापूप
अपूपवान्	घास	३३ पंचोदन
अवपान	घृत	पयस्
आज्य	घृतवत्	पयस्फाति
आम	चरु	परिवेश
आमिक्षा	चित्रराधस	३४ परिसृत
आशिर	जौवन	पाक
उदारयि (मन्य)	तलीष (अस्थिगत मांस)	पाथ
उर्वारुक	तिर्य	पान
उर्वारि (कांकडी)	तिल	पिशित
ओदन	तिलमिश्र	पविःपाक
२९ कनकक	तिलवत्स	पांयूप
(विप)	३१ तैल	पूर्वपेय
काण्डविप	३२ सौल	पृत्य
	दधि	पेष्ट्र (पिष्टमय खाद्य)

प्रतिद्व	मांस	१० व्रत
प्राणद्वान्	माध्वी	शतौदन
फ-३	म.पात्र	११ ज.लूक
अन्नभोदन	यवाशिर	गयतु
मग	रम	सर्पिप
मधु	रमवान्	मारघ (मधु)
मधुधारा	२० लवण	मुधा
मधु	लोकजित्	मुरा
मधुपृच्	विषस	मुरोदक
मधुभाग	विपक्व	सोमपेय
मधू	२१ विष्टारिन्	

[वा. सं.]

१४ उपशक	घोर)	१४ मामर
कर्कशु (घोर)	१३ वदर	१५ लाजि
कुवल (कावळें)		

[मैत्रायणी सं.]

लाज

[संहितेतर]

१५ कुमर	११ पिष्ट	१४ मद्य
१६ क्षीरौदन	१२ फाण्ट	१५ मांसौदन
१७ तिरथो-वंश	१३ बल्कस	१६ वृक्ष्य
१८ पान		

खाद्यपेय किरकोळ [ऋग्वेद]

अद्वान (अथ-मान)	घृतवत्	पाति
अन्नवान्	चनिष्ट	पीबोन्न
अयक्ष्म (आरोग्य-कारक खाद्य)	चनीप	पूर्वाग्य
अवखाद (निध-खाद्य)	जप्रसान	भोज
अश्रात (अपक्व)	जुजपाण	मधुमत्
असाभि (असा-वारण)	जुपान	मधुला
आदन	जुष्ट	मधुधृत्
आम	जुष्टम	तेमन
आगित	जोष्या	यशस्तर
उक्षान्न	तदम	वामजात
उक्षया	दक्षगाधन	विपिपान
कांल लप	द्विजन्मन्	विपवत्
गून (गळलल खाद्य)	धरमथा	वीती
घस	पचय	वृत्रखादि
	पपिवग्	व्य गन
	पायन	ज्ञतपा
	पिण्ड	ज्ञतपाक
		थात
		लक्ष्य

मपीति	सुराधस्	स्वाक्षन्न
मयावन्	स्वादित्	स्वाधन्
मपिरासुती	स्वादीय	स्वाधन्
मृजष्ट	स्वादु	स्वाहा

अपूप.—हा शब्द ऋग्वेदांत आणि तदुत्तर ग्रंथांत पोळीन्-मग ती तूप मिश्रित असो, तांदुळाची असो किंवा यवाची असो—सर्व साधारणपणे उपयोगात आणिला आहे. छांदोग्य उपनिषदांत अर्थामध्ये थोडासा फरक केला आहे. मॅक्स मुल्लर 'मधमाशांचें पोळें' बोलिली "मधशित्या" आणि ऋतल 'पोळी' असा अर्थ करितात.

उर्वा रू क.—उर्वा (छालिंगी), उर्वाक (नपुसकलिंगी), 'कांकडी' ह्या दोन शब्दांपैकी पहिला शब्द वेलाचा दर्शक आणि दुसरा फळाचाच परंतु दोनही शब्द कचित्च उप-योगात अमतात. बहुतेक सर्व उतान्यावरून असे अनुमान निघते की, जेव्हा फळ पक्व होत त्यावेळीस वेलाचा वेढ जरा ठिसूळ होतो. पंचविश ब्राह्मणांत फळाचाच उर्वा असे म्हटलें आहे.

ओदन—सामान्य अन्न या अर्थी हा शब्द वापरलेला आढळतो. हा शब्द बहुतेकरून दुधामध्ये शिजविलेल्या धान्यास लावतात (क्षारपाकम् ओदनम्). याच्या निर-निराळ्या प्रकारांचा उल्लेख आहे; उ० क्षीरौदन, दध्नादन, मुदगौदन, तिलौदन, उदौदन, मांसौदन वृत्तौदन इत्यादि.

कच्य.—कच्ये मांस मनुष्य खात, असे वैदिक वा-ङ्मयांत काढेंच नाहीं. राक्षस फक्त त्याचें भक्षण करीत, आणि अग्नीला कच्याद 'कच्ये मांस खाणारा' असे म्हणत, कारण तो शवांचा फडशा पाडी ऋग्वेदांत ज्या नुध्याला दुष्काळामुळे कुत्र्याचें मांस खावें लागल्याचा, उल्लेख आहे त्यानें देखील तें शिजविलें होतें.

क्षीर.—याचा ऋग्वेदांत उल्लेख असून त्याला गो (दूध) अथवा पयस् देखील म्हणतात. हा वैदिक आर्यलोकांचा अति-ज्ञाय उपयोगाचा गृहव्यवस्थेतील पदार्थ होय. ते धारोण दूध (पक्व) सेवन करीत असत अथवा ओदन 'दुधांत शिजविलेला पदार्थ' [क्षीरपाकम् ओदनम्] तयार करीत. त्याचे सोमां गहि मिश्रण करीत (अभिश्ना. आशिर), त्याच्या पासून तूप [घृत] तयार करीत. दूध विरजण्याकरितां दुसऱ्या कित्येक वनस्पतीवरोबर पूतीका आणि कल वनस्प-तीहि उपयोगांत आणीत. दद्याचा उपयोग अन्नासारखा करीत असत. आणि ऋग्वेदांत एका ठिकाणी चक्रवाचाहि उल्लेख आला आहे. अजक्षीर ह्याचाहि उल्लेख आला आहे.

घृत.—हा नेहमीच्या आणि यज्ञाच्या वेळी उपयोगीं अमलेले अर्वाचीन तूप याचा वाचक शब्द ऋग्वेदांत आणि तदुत्तर आलेला आहे. ऐतरेय ब्राह्मणावरील सायण भाष्यांत घृत म्हणजे घटप [घनी-भूत] आणि सर्पिण म्हणजे पातळ तूप असा फरक दाखविला आहे. अर्थात तूप टाकात, त्या-मुळे अग्नीला घृतप्रतीक, घृतपृष्ठ, घृतप्रसक्त आणि घृतप्री असे

म्हणत. घृताला शुध्द करण्याकरितां पाण्याचा उपयोग करीत म्हणून पाण्याला घृतपू असें म्हणत. ऐतरेय ब्राह्मणांत आज्य, घृत, आयुत आणि नवनीत हे क्रमशः देव मनुष्य पितर आणि गर्भ ह्यांना देत.

चरु.—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथांत या शब्दाचा प्रथम 'कडई' अथवा 'भांडे' असा अर्थ आहे. त्याला झांकण [अपिधान] असून विस्तारावर टांगून ठेवण्याकरितां त्याला आंकडे (अंक) असत. ते भांडे लोखंडाचे किंवा कांस्य धातूचे (अयस्मय) केलेले असे. लाक्षणिक अर्थाने कधी कधी त्या भांड्यांत जे अन्न शिजवीत असत ते अन्न दर्शविण्याकरितां हि हा शब्द योजात.

ज्याशिर.—तीन मिश्रणांनी युक्त असा ह्याचा अर्थ असून हे सोनाचे विशेषण ऋग्वेदामध्ये आलेले आहे. सायणाचार्याच्या मते ही तीन मिश्रणे म्हणजे दही, सक्त व दूध हीं होत. अधिक विनम्र रीतीने सांगायची तर हे ज्याशिर म्हणजे दूध [ग्राशिर] सातु (यवाशिर) व दही (दध्याशिर) हे तीन पदार्थ सोम रसांत मिसळण्याची चाल होती.

दधि.—'नासकें दूध' अशा अर्थाने हा शब्द वारंवार ऋग्वेदामध्ये व पुढील ग्रंथांत आलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत घृत, दधि, मस्तु (दद्याचे पाणी) व आमोक्षा (दही) असे शब्द क्रमाने आलेले आहेत. दधि ह्याचा अर्थ अनेकदां दही असाहि आहे, व ते सोमरसांत मिसळीत असत.

धाना.—हा शब्द नेहमी अनेक वचनां आलेला आहे व ऋग्वेदांत व उत्तरकालीन ग्रंथांत धान्याचे दाणे अशा अर्थाने ह्या शब्दाचा अनेकदां उल्लेख आलेला आहे. हे दाणे कधी कधी भाजून (भ्रज) सोमरसांत मिसळीत.

पक्ति.—संहितामध्ये याचा अर्थ शिजविलेला पदार्थ (एका प्रकारची पोळी) असा आहे. जो अन्न शिजवतो त्याला पक्कत असें म्हटलेले आहे.

पक्व.—शिजविलेले दूध किंवा अन्न अशा अर्थी सामान्यनाम घाणून हा शब्द आलेला आहे. माजलेल्या विटा असाहि ह्याचा अर्थ होतो.

पचन.—पक्ति प्रमाणे ह्याहि शब्दाचा अर्थ ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये शिजविलेले अन्न असा आहे.

पयस्.—या शब्दाचा अर्थ ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये गार्गीचे दूध असा आहे. अधिक व्यापक अर्थ घाणजे वनस्पतींत सांपडणारा रस (ज्याचे योगाने झाडे झडे वाढतात तो) असा आहे. एका ठिकाणी स्वर्गातले पाणी असा ह्याचा अर्थ आहे. शतपथ ब्राह्मणांत कांही वेळ दुधावर राहण्याच्या प्रताचा उल्लेख आलेला आहे.

पान्त.—ऋग्वेदामध्ये अनेक वेळ हा शब्द आलेला असून त्याचा उघड अर्थ पिण्याचा पदार्थ असा आहे. पण गेल्लेनेर म्हणतो की एके ठिकाणी पान्त हे एका राजाचे नांवच आहे.

पितु.—ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये ह्या शब्दाचा अर्थ पुष्टिकारक अन्न किंवा पेय असा आहे.

पायूप.—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यामध्ये गाय प्रभवत्यावर तिचे जे पहिले दूध निघते त्याला हा शब्द लाविलेला आहे. सामान्यपणे सोमरसालाहि हा शब्द लावतात.

प्रतिधा.—याचा अर्थ अवर्षण किंवा आकर्षण (घोट) असा दिसतो. ऋग्वेदाच्या एका वचनांत इंद्र एका प्रतिधे-सरशीं तीस सरोवरांचे पाणी प्याला असें आले आहे.

फल.—याचा सामन्यतः अर्थ फळ, विशेषतः झाडांचे फळ असा असून ऋग्वेद आणि तदनंतरच्या वाङ्मयांत याचा उल्लेख येतो.

मधु.—याचा अर्थ कोणतीहि खाण्याची गोड वस्तु व ऋग्वेदांत बहुधा एक प्रकारचे पेय (मध व पाणी यापासून केलेली जालीम दारु) असा होतो. मध व पाणी मिश्रित दारु असाहि होतो. कांही ठिकाणी 'सोम' किंवा 'दूध' अथवा 'मध' हा या शब्दाचा निश्चित अर्थ आहे. परंतु 'मध' ह्याच अर्थी हा शब्द वेदानंतरच्या वाङ्मयांत विशेष येतो. परंतु या मधाच्या उपयोगाविरुद्ध निषेध प्रदर्शित केलेला दिसतो.

मन्य.—याचा अर्थ ऋग्वेद व तदनंतरच्या ग्रंथांत एक प्रकारचे पेय असा आहे हे एक द्रव पदार्थ व इतर कांही घट्ट पदार्थ यांच्या समिश्रणाने करितात. बहुधा हे सक्त व दूध यांचेहि असते. ह्या प्रकारचीं सर्व समिश्रित पेये शांखायन आरण्यकांत आली आहेत.

मांस.—वेदांत मांस खाणे अगदी सामान्य असावे असे दिते. त्यांत कोठेहि 'अहिंसचा' उल्लेख येत नाही. धार्मिक विधिप्रसंगी मांसाच्या आहुती देव खावेत असें म्हणतात. शिवाय ब्राह्मण तो पदार्थ स्वतः खात असत. आणि पाहुण्यांच्या पाहुणचाराप्राप्त्यर्थ एक 'मोठा बैल' (महोक्ष) किंवा बोकड (महोज) मारावा असे स्पष्ट म्हटलेले आहे. शिवाय अतिथिग्न याचा अर्थ अतिथिसत्कारार्थ गोहनन करणे हाच असावा. महर्षि याज्ञवल्क्य हा दुभत्या नागांचे किंवा बैलांचे (धेन्वनहुड) अरसल मांस खात असे. यज्ञांत अगस्त्यांनी १०० बैल मारले म्हणून त्यांच्या नांवाचा गौरव बैला आहे. लक्षप्रसंगी खाण्याप्रीत्यर्थ म्हणून बैलांना मारीत असत. उलटपक्षां ऋग्वेदांत गार्गीला हळू हळू पावित्र्य येत चालले होते असे व्याच उताऱ्यावरून दिसून येते. कारण तिला अध्या असे पुष्कळ ठिकाणी म्हटले आहे. परंतु एवढ्यावरून मांसमक्षण मना होत असे समजना येत नाही. पौराणिक गोष्टींचा विचार बाजूला सारला अमतां (म्हणजे गो हीच पृथ्वी किंवा अदिति ही गार्गी) पृथ्वी किंवा अदिति अशा कल्पना सर्वथेच ब्राह्मणांनी आपल्या दुर्द्धवलांना निर्माण केली असें म्हणता येत नाही. याला दुसरीहि कांही कारणे असावीत.) आपणांस असे आवकून येईल की, खाण्याव्यतिरिक्त गार्गीचे

दुसरे पुष्कळ महत्वाचे उपयोग होते व त्यामुळे तिला पावित्र्य येणे अगदी रास्त होते व गर्ईच्याहि पावित्र्याचा उगम पाहू गेलें असतां आपणांला तो शोधण्यासाठी इंडो-इराणियन, आर्यन लोक (म्हणजे हिंदुस्थानांतील आर्यन व इराणांतील आर्यन हे जेव्हां एकेठिकाणी रहात असत तेव्हां) यांच्या कालाकडे घांव घेतली पाहिजे इतका तो जुना आहे. शिवाय प्रेतदहनप्रसंगां तर गोमांस अवश्य लागत असे; कारण तेव्हां प्रेत मांसांनं आच्छादण्याचा (अनुस्तरणी) प्रघात (परिपाठ) होता. वेदकालीन हिंदूंचे अन्न निदान यज्ञप्रसंगांच्या वर्ळाच्या यादीवरून तरी काय असावें हें सहज ताडतां येते. कारण जे मनुष्य खई ते तो देवाम अर्पण करी;—म्हणजे बोकड, मेढवा वेल यांचें मांस खाण्यांत येत असे. अश्वमेध यज्ञ मात्र घोड्याचें मांस मक्षण ६ रीत असत याचें यांतक समजतां येत नाहीं. तरी पण कदाचित ते अश्वभक्षकहि असतील; कारण निरनिराळ्या काळां आणि निरनिराळ्या देशांत प्रचलित असलेल्या अश्वमांसभक्षणाच्या चालीकडे आपणांस अगदीच कानाडोळा करून चालतां यावयाचें नाहीं. आल्डेनबर्ग या ठिकाणां असा युक्तिवाद लढवितो कीं, अश्वमेध करण्याच्या योगानें कांहीं मांशिक सामर्थ्य, त्याचप्रमाणे घोड्याची गति आणि स्फुरण देव आणि त्याचे याजक—भक्त यांना प्राप्त होत असावे. या मांसाशनास कोणत्याहि प्रकारचा सार्वत्रिक निषेध केला होता असें वाटत नाहीं. कधीं कधीं मांसा-द्वाराचा निषेध आहे. उदाहरणार्थ, जेव्हां एखादा एखादें ज्ञत करीत असेल तर किंवा जेव्हां मांस त्याज्य मानलें असलें तर. कारण अथर्ववेदांत एका ठिकाणां मांमाला सुरेच्या द्रवणांत बांधले आहे व तेथे त्याला मादक दारू प्रमाणे वाईट मानलें आहे. ऋग्वेदांत गौहर्जन अध्याच्या वेळीं होतें असें दिलें आहे. (हा अथा शब्द मघांचे बुद्ध्या केलेंलें रूपांतर आहे.) आणि ज्या वेळीं केवळ गार्गांचे वळी देत असत त्या प्रसंगांहि मृत्यु आणि अंधार यांच्या स्वाभाविक सहवासामुळेच ही गोष्ट होत असावी. शिवाय ब्राह्मण जी या लोकीं दुसऱ्यास खाता, त्याला दुसऱ्या लोकांत खातात असें तत्त्व आलें आहे. पण येवढ्यावरूनच कांहीं मांस खाण्यास धार्मिक अथवा नैतिक अमान्यता आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. आतां ही गोष्ट खरी कीं, वरील मतहि यांत दृग्गोचर होतें व ब्राह्मणग्रंथांत वृक्षदपण दस-णाच्या 'सर्व जग हें एक आहे' "अखिलमिदमुग्रह" या तत्वाशी वरील बरेच जुळतें आहे. परंतु अहिंसा तत्त्व उत्पन्न होण्यास पुनर्जन्माचें तत्त्व कारण झालें आणि पुनर्जन्माच्या तत्वाचा जन्म ब्राह्मणच्या मानाहून झालेला आहे

२३ य वा शिर.—हा शब्द ऋग्वेदात सोमाचे विशेषण म्हणून वापरला आहे. याचा धान्यामिश्रित असाहि अर्थ आहे.

२२ र सा शिर.—हा शब्द ऋग्वेदांत सोमाचें विशेषण, या अर्थी आहे. दुग्धमिश्रित अशा अर्थानेहि येतो.

२४ स र्षिस्—याचा अर्थ वितळलेले लोणी असा आहे. मग लोणी द्रवस्थितीत असो किंवा घन स्थितीत असो. सेंट पीटर्सबर्गकोशाचे मतानें सॅर्पिस् व घृत यांत फरसा फरक नाहीं. ऐतरेयब्राह्मणावरील भाषांतील सायणांचा 'सर्पिस् हें द्रव स्थितीत असतें व घृत हें घन स्थितीत असतें' हा भेद राखला मान्य नाहीं. हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत वारंवार आलेला आहे.

२५ सु रा.—उन्मादक अशा पेयाचें हें नांव आहे. हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर वैदिक वाङ्मयांत नेहमी येतो. कांहीं ठिकाणां या पेयाचा निषेध केलेला आहे. अथर्ववेदामध्ये मांसभक्षण, घृत या महापातकांवरोंवर याची गणना केलेली आहे व घृतावरोंवर वारंवार याचा उल्लेख आलेला आहे. सोम याच्या उलट सुरा ही नित्य पिण्यापैकी एक पेय गणली गेली होती. समेतल्या लोकांचें हें एक पेय होते व त्यामुळे नेहमी भांडणें होत. ही सुरा कशा प्रकारची होती हे सांगणें कठिण आहे. एगलिग म्हणता त्याप्रमाणे ही सुरा धान्य किंवा वनस्पति कुजवून वनलेली असे किंवा धिट्टे म्हणता त्याप्रमाणे एक प्रकारच्या सातपासून तयार केलेली ही दारू किंवा 'एल' दारूसारखी ही दारू असावी. गेल्डेनरच्या मतानें ही ब्रँडीसारखी असावी. ह्या सुरेचा उल्लेख मधु-बरोबर कधीं कधीं येतो. ही चामल्यांत ठेवीत असत व ही निरनिराळे लोक पीत. (विभाग २ पृष्ठ १२१ पहा.)

२६ क न कृ क.—हा शब्द अथर्ववेदांत आहे. ह्याचा अर्थ एक तर विप असा असावा, किंवा अथर्ववेदांतलच काण्डविप नांवाच्या एका विपाच्या जातीचे ते विप असावे. पिवळ्या धोतऱ्याला कनक असें नांव आहे व तो विपारीहि आहे. कनकक म्हणजे पिवळ्या धोतऱ्याचे विप असण्याचा संभव आहे.

२७ कां ला ल.—'मधुर पेय.' हा शब्द अथर्व वेदोत्तर संहितांत आहे; पण ऋग्वेदांत मात्र नाहीं. ज्या अर्थी सुराकार (सुरा करणारा) हा पुरुषमघातील वर्ळाच्या यादीत कोलाल ह्याला अर्पण केला आहे त्या अर्थी सुरेच्या सारखेंच ते कांहीं तरी पेय असलें पाहिजे. बहुतकरून सिमरच्या म्हणण्याप्रमाणे ही एक प्रकारची दारू असावी.

२८ गर.—म्हणजे विप. अथर्ववेदांत 'गरगोर्ण' (विप दिलेला) या समासोत्तर गर हा शब्द आहे. ज्ञतपथब्राह्मणामध्ये त्याचा अर्थ पातळ पदार्थ असा आहे. गर म्हणजे कोणतेहि जालिम विप मंद करून तयार करितात ते किंवा कृत्रिम विप होय.

२९ न गं नि र य.—अथर्ववेदामध्ये करंभाचें (पेज) नांव म्हणून हा शब्द आलेला आहे. हा शब्द बहुतेक तिल्य (तिलापासून झालेले) ह्याचा समानार्थवाचक असावा असें राख व धिट्टे यांचें मत आहे. पण तिरिच ह्याचा

अर्थ राखण्या मते एक प्रकारचा तांदूळ असा आहे. हा तिरिय शब्द राजनिघंटूमध्ये आलेला आहे.

^{३१} तैल.—(तिकाचें तेल) हा शब्द अथर्ववेदांत आला आहे व त्या ठिकाणी हे तेल घटामध्ये ठेविले असल्याचा उल्लेख आहे शांखायन आरण्यकामध्ये तैलाभ्यंग करण्याबद्दल उल्लेख आलेला आहे.

^{३२} तौल.—हा पाठ अथर्ववेदाच्या मूळांत आहे. हे रूप कसे झाले व ह्याचा अर्थ काय हे निश्चित समजणे शक्य नसल्यामुळे हा तौल शब्द म्हणजे तैलच असावेसे वाटते.

^{३३} पंचोदन.—अथर्ववेदामध्ये हें विशेषण आलेले आहे. पांच प्रकारच्या तांदळांचे शिजवून अन्न करण्याचा उल्लेख त्याच सांहितेत आलेला आहे.

^{३४} परिसृत.—अथर्ववेदांत प्रथमच उल्लेखिलेल्या एका पेयाचें हें नांव असून तें सुरा व सोम यापेक्षा निराले असून शिवाय मादक असे होते. महीधराचार्यांच्या मतानें हें पेय फुलांपासून करीत असत क्षिमेर म्हणतात वी हे कौटुंबिक पेय होते व हे खरेडि वाटते; कारण अथर्ववेदामध्ये हें घरगुती पेय होते असे दोनदा म्हटले आहे. हिले-प्रेटचे मते हें पेय व सुरा यांत फारसा फरक नाही.

^{३५} पिशित.—अथर्ववेद व उत्तरकालीन ग्रंथ यांमध्ये कच्चे मांस अशा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे. अथर्ववेदांत एके ठिकाणी याचा अर्थ लहान तुकडा असा आहे. पण पीटमंलग्नकोशात असे सुचविले आहे की, पिशित हा शब्द पिपित म्हणजे पिष्ट (कुटलेले कण) याबद्दल आलेला असावा.

^{३६} पूत्य अ० पूल्प.—याचा अर्थ अथर्ववेदांत भाजलेले धान्य (लाजा), लाह्या असा असावा.

^{३७} प्रतिदुह.—ह्याचा विशेष अर्थ ताजें दूध असा आहे. पुढील सांहिता व ब्राह्मण यांतून धारोण दूध हा याचा अर्थ आढळतो.

^{३८} लवण.—मीठ या अर्थानें हा शब्द ऋग्वेदांत मुळाव आलेला नाही. अथर्ववेदामध्ये फक्त एकदांच आलेला आहे. उत्तरकालीन ब्राह्मणग्रंथात हा आलेला आहे व तो अत्यंत किमतीचा आहे असे म्हटले आहे. आर्य लोक प्रथम जेथे आले ती ठिकाणे जर पंजाब व सिंधु नदीची थडी अशी मानली—व तेथे तर मिठाच्या खाणी आहेत—तर मिठाचा उल्लेख पूर्वीच्या ग्रंथांत विलकूल कसा नाही याचे आश्चर्य वाटते. तेव्हां प्रथम आलेल्या आर्यांचे वसतिस्थान कुम्भेत्र मानलें तर तें काहीं निखालस चूक होईल असे वाटत नाही. तथापि अशीहि कल्पना करणे शक्य आहे की, मिठासारख्या नित्याच्या वस्तूचा उल्लेख ज्या ठिकाणी ती फार उपलब्ध आहे त्या ठिकाणी ग्रंथात नाही झाला तर त्यांत फार नवल नाही. साधारण अशाच रीति दिमून येते की, जेथे जी वस्तु दुष्पाप्य असते त्या ठिकाणी तिचे महत्त्व पराकाष्ठेचे असून तिचा नामनिर्देश होत असतो.

^{३९} विष्टारिन्.—अथर्ववेदांत ओदनाच्या एका विशिष्ट प्रकाराचा या नांवावरून वांध होतो.

^{४०} प्रत.—उत्तरकालीन सांहिताग्रंथांत व ब्राह्मणग्रंथांत एखाद्या व्रत अथवा तप आचरणाच्या माणसाने इतर काहीं खावयाचें नसल्याने वापरावयाचें दूध असा याचा विशिष्ट अर्थ आहे.

^{४१} शालूक.—अथर्ववेदामध्ये याचा अर्थ कमळाची (खाण्याची) फळे असा आहे.

^{४२} उपवाक.—वाजसनेयि सांहितेत व ब्राह्मणांत एक प्रकारचे धान्य असे याचे वर्णन आहे. नंतर त्याचा अर्थ इंद्रयव असा कृतितात—टांवाकार महीधर सर्वसाधारण यव असाच अर्थ करितो. वाजसनेयि सांहितेप्रमाणे कर्मा-मधील मुख्य अंश किंवा भाग. उपवाककर्णाचा (सक्तवः) उल्लेख शतपथांत आहे.

^{४३} वदर.—कुबल आणि कर्कधूप्रमाणे हा एक बोर्याचा प्रकार आहे. याचा यजुःसांहिता व ब्राह्मण यांमध्ये संबंध आलेला आहे.

^{४४} मासर.—वाजसनेयिसांहितेत मादक पेय या अर्थी या शब्दाचा उल्लेख केला आहे. कात्यायन श्रौतसूत्रामध्ये हें तयार करण्याच्या रीतीचे वर्णन आले आहे. हें पेय तांदूळ व तृण भाजून ते जव व श्यामक यांत मिसळून तयार करीत असत असे दिसते.

^{४५} लाजि.—दाजसनेयि सांहितेमध्ये (२३.८) व तैत्तिरीय ब्राह्मणत हा अर्थाचा शब्द आढळतो. सायणाचार्यांच्या मते ही लाजिनची संघोधनविभार्क आहे. (लाजिन = तव्यावर भाजलेले धान्य) महीधराचार्यांच्या मते ह्याचा अर्थ तव्यावर भाजलेल्या धान्याची राख असा आहे.

^{४६} लाज.—वाजसनेयिसांहिता व ब्राह्मणग्रंथ यांत हा शब्द पुद्गिरी अनेकवचनी व तव्यावर भाजलेले धान्य (लाह्या) या अर्थानें आला आहे.

^{४७} कसर.—तांदूळ आणि तोंळ यांच्या मिश्रणानें केलेले अन्न अशा अर्थानें हा शब्द पंचविशब्राह्मण व सूत्रग्रंथांत आलेला आढळतो.

^{४८} क्षीरौदन.—दुधांत शिजविलेला भात असा याचा अर्थ असून हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत आढळतो.

^{४९} तिरथीनवंश.—(अडवी दांडी) हा शब्द छांदोग्योपनिषदांत मध्याचे पोळे हा अर्थ सुचवितो.

^{५०} पान.—शतपथब्राह्मण व उपनिषद्ग्रंथांत एक प्रकारचे पेय या अर्थानें हा शब्द आला आहे.

^{५१} तिष्ट.—हा शब्द नपुंसकलिङ्गी असून ब्राह्मणग्रंथांत पीठ किंवा अन्न अशा अर्थानें आलेला आहे व अथर्ववेदांत कुटलेले माप या अर्थानें आलेला आहे.

^{५२} फाण्ट.—याचा अर्थ शतपथब्राह्मणांत लोणी घुसळतांना त्याचे प्रथम तयार होणारे परमाणू किंवा विस्कळित झालेले [शितडलेले] लोणी असा स्थळे

“ वल्कलस.—शतपथ ब्राह्मणांत ‘याचा अर्थ’ फसफस-
णान्या स्थितीत असलेले अशुद्ध द्रव्य असा आहे याचा
खरा अर्थ कदाचित् पापद्रा, साय, गाळ असा विवा कांडा,
भुसा असा जो धान्यातील टाकाळ भाग तोहि असावा.

“ मद्य.—मादक दारु. हा शब्द छांदोग्योपनिषदापर्यंत
कोठेहि आढळत नाही. तेथे मात्र ‘मद्यपी’ मद्य पिणारा या
शब्दांत प्रथम आढळतो.

“ मांसौ दन.—हा एक मांसमिश्रित भाताचा प्रकार
असून या पक्वान्नाचा शतपथ ब्राह्मणांत उल्लेख आढळतो.

“ वक्ष्य.—शतपथ ब्राह्मणांत श्लाघे फळ या अर्थानें हा
शब्द आला आहे.

धान्यनामं [ग्वेद]

धान्य	बीज	यव
	[तै. सं.]	
अकर्ण (न फुटले लें धान्य)	पण) जतिल (रान	महात्रोहि शुद्ध
अणु	तीळ)	यवस्
आम्ब	बीजन (धान्य	त्रोहि यवस्
अजु	विशेषण)	त्रोहि
कर्ण (तंदुल विशेषे-)	तण्डुल तिल	श्यामाक (सावे)
कृष्ण (साळीचें भात)	धान्य तोवार	सक्तु समर्थक (धान्य
खल्व	पक्व (धान्य विशेषे- पण)	विशेषण) सत्य
गर्भुत	प्रियंगु	सूयवस्
गर्भधुक	बीज	स्थविष् (तण्डुल
गोधूम	मसुर	विशेषण)

[अयर्वेद]

उलप	(धान्यवि.)	ग्रीहियव
कर्ण	वज (मोहरी)	शाम्याक (धान्य
तण्डुल	विष	वि.)
तसर	माप	शालि
तुष	मिश्रधान्य	श्यामाक (सावे)
धान्य	मुलालिन्	सत्य
पत्प	यव	सूयवस्
पूतिधानी	यवस्	स्वरस
फलीकरण	ग्रीहि	

[वा. सं.]

उपवाक	(यव)	
	[संहितेतर]	
कुलमाप	नाम्ब	मसूस्य
खल्व	फ्राशुक	

धान्य.—हा शब्द नृसकलिंगी असून तो ‘धाना’
शब्दापासून झालेला आहे. ह्याचा अर्थ मराठीत प्रसिद्धच
आहे. हा शब्द ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यांत
आलेला आहे वृहदारण्यकोपनिषदांत दहा प्रकारची (अर्धानि
नागरुन काढलेली) धान्ये (ग्राम्याणि) आहेत. ते दहा
प्रकार म्हणजे तांदूळ, यव (ग्रीहियवाः) तिल, उडीद,
(तिलमापाः), अणु, प्रियंगव, मका (गोधूमाः), मसुर
(मसुराः), खल्व व खालकुल असे होत. ऐतरेय व शतपथ
ब्राह्मण ह्यांत घोडयाला धान्याद म्हणजे धान्य खाणारा
असे म्हटले आहे. ऋग्वेदामध्ये माणसांना धान्य कर-
णारे (धान्यकृत) असे म्हटले आहे.

बीज.—याचा अर्थ बी. ऋग्वेदांत आणि तदुत्तर
ग्रंथांत पेरणीचा पुष्कळ वेळा उल्लेख येतो. हा शब्द अलं-
कारिक रीतीने उपनिषद् ग्रंथांतून उपयोगांत आणिला आहे.
तेथे जन्माप्रमाणे झालेल्या जातींना हा शब्द लावला आहे.
छांदोग्योपनिषदाप्रमाणे ह्या जाती तीन आहेत, पण ऐतरेय
अरण्यकाप्रमाणे चार आहेत. पहिल्या यादीत शाब्ज,
जीवज आणि उद्भिज असे तीन प्रकार आहेत, व दुसऱ्या-
प्रमाणे स्वेदज हा आणखी चौथा प्रकार आहे. स्वेदज म्हणजे
हव्यातील उष्ण ओलाव्यामुळे उत्पन्न झालेले. यांत कीटक,
माशा इत्यादिकांचा समावेश होतो.

यव.—ऋग्वेदांत कोणतेहि धान्य या अर्थी हा
शब्द आढळतो. अथर्वत आणि नंतरच्या ग्रंथांत याचा अर्थ
जव किंवा सातू हा आहे. जवाचा हेगाम वसंतानंतर उन्हा-
ळ्यात येतो.

अणु.—वाजसनेयि संहिता आणि वृहदारण्यकोपनिषद्
ह्याद्वरून हे एका धान्याचें नांव असावे असे दिसते.

आम्ब.—तैत्तिरीय आणि काठक संहितांत व शतपथ
ब्राह्मणांत ज्याला नाम्ब म्हणतात त्या धान्याचें हे नांव
आहे.

खल्व.—एक जातीचें धान्य किंवा द्विदल जातीचें रोप.
वेधरच्या मताप्रमाणे बहुतेकरून वाजसनेयि संहितेतील
सर्व प्रकारच्या धान्याच्या यादीत याचाहि निर्देश आहे.
आणि ‘हंपेद’ च्या योगाने त्याची डाळ करितात असा
उल्लेख अथर्वत आहे. वृहदारण्यकोपनिषदांतहि हा शब्द
आला आहे. आणि श्रीशंकराचार्य त्याचें निष्पाव असें
स्पष्टीकरण देतात.

गर्भुत.—तैत्तिरीय संहितेतील एक प्रकारच्या रान-
वाटाण्याचें नांव. काठक संहितेत गर्भुत म्हणजे ‘वाटाण्याचा
केलेला’ हे विशेषण आहे.

गोधूम.—गोधूम म्हणजे गहू. यल्लुसंहिता व ब्राह्मण
ह्यांत अनेक स्थळी हा शब्द आला आर्त्त ह्याची ब्र. हि व
यव यांपासून मिश्रता दर्शविली आहे. ह्या धान्यापासून
‘सक्तु’ देखील करीत असत. शतपथ ब्राह्मणांत हा शब्द
एकवचनी आला आहे.

^१ ज तिल — त्याचा अर्थ रानतीळ असा असून हे तीळ यज्ञाचंग येव्ही. इवनाय अयोग्य म्हणून तैत्तिरीय संहितेत सांगितले आहे. त्यापथांत हे तीळ खाल्ले असतां शरीराची वाढ होण्यासारखे पुण त्यामध्ये आहेत असे म्हटले आहे.

^{११} तिल. — अथर्ववेदांत व तदुत्तर ग्रंथात त्याचा अर्थ तिल किंवा तिळाचे झाड (ज्याच्या पासून चांगले तेल निघते असे) असा आहे. त्याचा उडीदावरीवर नेहमी उल्लेख केला जातो. तैत्तिरीय संहितेमध्ये ह्या दोन्ही धान्ये हेमंत व शिशिर या ऋतूंत होतात असे म्हटले आहे. तिळाच्या झाडाची चिपांड जळणाऱ्या उपयोगी येत व तिळाचा अन्नाकरितां (तिलौदन) उपयोग होई.

^{११} नी वा २. — अर्ण्यांतला तांदूळ. हा शब्द यजुर्वेदांत व ब्रह्मण्यंथांत आलेला आहे.

^{१२} म सूर. — द्विदल धान्य. हा शब्द तैत्तिरीय संहिता, वाजसनेयि संहिता व बृहदारण्यकोपनिषदांत आला आहे.

^{१३} मा प. — म्हणजे उडीद. हे नांव तैत्तिरीय संहिता व तदुत्तर ग्रंथ यांतून आल आहे. हे धान्य हल्लीं मुद्दां प्रासिद्ध आहे. अथर्वीत रणची डाळ कांडल्याचा उल्लेख आहे. हेमंतांत म्हणजे हिवाळ्यांत ह्यांचे बीज पक्क होई. श्रौतकर्म-प्रसंगी यज्ञार्थ नरहंड २९ मापाला विकत घेत असत. या शब्दाचा अर्थ धतूचे वजन असा कांही वाटत नाही. परंतु असा अर्थ नंतरच्या ग्रंथांत सापडतो. यजुःसंहितेत माप त्याच मानलेला आढळतो.

^{१४} मु द्र. — म्हणजे मूग हे नांव तैत्तिरीयसंहितेत भाजांच्या धादांत आढळते. शांखायन आरण्यकांत आणि सूत्रांत द्विदला-सहित तांदुळाच्या रस्रावाचा उल्लेख केलला आढळतो.

^{१५} ग्रा हि. — म्हणजे तांदूळ. हा शब्द ऋग्वेदांत कधीहि आला नाही, पण अथर्व वेगरे उत्तरवाक्यात चारंवार आढळतो. तांदूळ हिंदुस्थानच्या आग्नेय भागांत प्रथम उपजत होत असावेत, म्हणून ऋग्वेदांत त्याचा उल्लेख आलेला नाही. तैत्तिरीय संहितेमध्ये पांढरा व काळा तांदूळ यांची तुलना केली आहे, व त्या संहितेत काळा, लवकर होणारा (आशु) व मोठा तांदूळ (महाग्रोहि) असे वर्णन आले आहे. कदाचित हा लवकर वाढणारा तांदूळ म्हणजे पुढे ज्याला वार्षिक (स. ४ दिवसात तयार होणारा असे नांव मिळाले) तो असावा. ग्रीहि व यव यांची जीही संहिता ग्रंथांत आढळते.

^{१६} ईया माक. — म्हणजे सांवा. हा शब्द उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मणांत आलेला आहे. त्या धान्याच्या हलके-पणाबद्दल अर्थात उल्लेख आलेला आहे. कारण त्यांत, असे म्हटले आहे की, ' ते वीं धान्याने सहज उडून जाई. हे वचू-तराचे अन्न आहे अमाहि उल्लेख तेथे आला आहे. छांदोग्य उपनिषदांत ईयामाक व त्याचे वीं (तेंदूळ) ह्यांचा उल्लेख आलेला आहे, व त्याचा अर्थ मेक्समुलर ' केनरी वी ' असा करितो.

^{१७} त ण्डु ल. — अथर्ववेद वेगरे पुढील वाक्यांत याचा उल्लेख आढळतो. ऋग्वेदांत तण्डुलाचा उल्लेख नाही व ऋग्वेदकालांत तान्दुळाची लागवड होत असल्याचाहि उल्लेख नाही. तैत्तिरीय संहितेत कर्ण (फुटलेला) तांदूळ व अकर्ण (न फुटलेला) तान्दुळाचा उल्लेख आहे.

^{१८} वि त. — अथर्ववेदकालीं कमलांतील अत्यंत कोमल तंतूंचा लज्जतदार पदार्थ म्हणून उपयोग करीत असत. याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मण व ऐतरेय आरण्यक यांमध्ये आहे.

^{१९} मु ला लि न्. — अथर्ववेदांत उल्लेखिलेल्या खावयाच्या कमळाच्या एका भागाचे हें एक नांव आहे.

^{२०} शा लि. — मुडील वाक्यांत याचा अर्थ तान्दूळ असा झाला. परंतु रॉयची अशा कल्पना आहे कीं अथर्ववेदांतील ' शारि-शापाः ' शब्दांतील ' शारि ' याला तुल्य असा हा शब्द आहे. सायणाचार्यांच्या मतानें ' शारिणाका ' हें एका प्राण्याचें नांव आहे. तेव्हां त्यांतील शारि हें पद वेगळें काढून त्याच शालि असा अर्थ करणें ठीक नव्हे.

^{२१} स २१. — अथर्ववेद व तदुत्तर ग्रंथांत याचा सर्वमान्य अर्थ धान्य असाच आहे. अवेस्तामधील ' हृद्य ' शब्दा-प्रमाणें हा शब्द आहे.

^{२२} कु ल्मा प. — छांदोग्य उपनिषदांत हा शब्द अनेक-वचनां असून टीकाकारांनी त्याचा अर्थ ' कुसिता मायाः ' (घाणेरडे वाढणे) : असा केला आहे. बोथलिंग यानें आपल्या कोशांत हाच अर्थ दिला आहे. लिटल हा नि-रून याचा अर्थ अंघट कांजो असा देतो.

^{२३} ख ल कु ल. — हा शब्द बृहदारण्यकोपनिषदांत आला असून सायणांनी ' कुलाध ' एक प्रकारचे कडधान्य असें त्याचे स्पष्टीकरण केले आहे.

^{२४} ना म्ब. — शतपथ ब्राह्मणांत उल्लेख असलेल्या एका धान्याच्या जातीचे हें नांव आहे. तैत्तिरीय व काठक संहि-तेंत नांव असे रूप आढळते.

^{२५} ह्रा शु क. — हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत ग्रीहि (तांदूळ) याचें विशेषण म्हणून आला आहे. व तेथें त्याचा अर्थ लवकर उगवणारा असा आहे.

^{२६} म सू स्य. — हा शब्द तैत्तिरीय ब्राह्मणांत येतो. टीकाकारां रॉयच्या मतानें हें एका उत्तरदेशीय धान्याचें नांव आहे.

नातें योतें.

अपत्यनामं [ऋग्वेद]

अपत्य
आत्
अर्भक
गय
जा
तक

तनय
संतु
तनूकृत्य
तान्व
तुक
तृष

तोक
तोषमन्
नपात्
पुत्र
प्रजा

बीज	वीर	सुत	[तै. सं.]	
भूषण	शेषस्	स्तुक	पितामह	सखिन्
यहु	सुतुक		पितृ	सख्य
	[अथर्ववेद]		पुत्र	सगर्भ
अनपत्य	पांडित कन्या)	पुत्र	पैतृमत्य	सन्तति
आमुष्यायण	तोक	पुत्रक	पौत्र	सयोनि
कन्यला	तौदी (कन्या)	पौत्र	प्रजा	सहजाति
कन्या	दुहितृ	प्रनप	प्रपितामह	सूत
तनूज	नपात्	सुत	वन्धु	सुमत्
तुन्ना	नसि	सुत	भ्रातृ	स्याल (मेहुणा)
(दारिद्र्य	नसु		भ्रातृव्य	स्वज
	नात गोतें [ऋग्वेद]		भ्रातृव्यवत्	स्वसु
अप्रज	द्विजानि	४१ वर	पश्चादन्व वसायनी	४६ स्वस्त्रीय
अन्योदर्य	द्विवन्धु	विजामातृ	(पुढान्याच्या	(बहिणीचा
अवन्धु	नना	४ विधवा	तंत्रानें चालणारी	मुलगा)
अम्ब	२६ ननान्द	वीर (पुत्र)	प्रजा)	
अर्भक	नस	वीरतम		[अथर्ववेद]
अर्भग	नसु	वीरतर		अंवा
आजानी	२० नह	४० श्वशुर		असवन्धु
आपि	२० नारी	श्वश्रू		जय
कना	११ पति पत्नी	४५ सखि		कनितव्य
कनीनका	पितापुत्र	४६ सजात		अनिता
कन्या	३१ पितृ	सनितृ (भगिनी-		अनित्री
११ जनि (जाया)	३२ पुत्र	भतृ)		जनी
१२ कनितृ	३३ वन्धु	४५ सपत्नी		जा (नातें)
जनित्री	वन्ध्वेप (वन्धूला	४६ सवन्धु		जात्री (आई)
जनिधा	शोधणारा)	सयुज (सखा)		जामि
१३ जन्मन्	वन्धुपृच्छ (वन्धू-	सयोनि		जामा
१४ जन्म	ला विचार-	सखि		ततामह (आजा)
१५ जामातृ	णारा)	सप्तस्वसृ		तन (अपत्य)
१६ जामि	वन्धुमत्	समान वन्धु		दधिष्णु
१७ जाया	३४ भर्तृ	साम		दायाद
१८ जास्पति	३५ भ्रातृ	सुपत्नी		देवर
१९ ज्ञाति	३६ मातृ	४१ सुपितृ		वध
२० ज्येष्ठ	मातृ पितृ	सुवन्धु		धारु (स्तनपान
२१ तत	मातृतमा	सुमज्जानि		करणारें
तनय	मित्र	सुसखि		
तनया	मृत्युवन्धु (मृत्यो-	सुः		[संहितेतर]
तनस्	वन्धुभूतः)	स्त्री		४१ गृह्य
तनु	२० यम (जुळें)	४१ स्नुषा		४० ज्येष्ठिनेय
त्रिवन्धु	३१ योषन्	४२ स्याल		४१ तात
२२ दंपति	योपना	स्वपत्य		४१ दार
२३ दुहितृ	योपा	४३ स्वसु		
२४ देवर	योपितृ	स्वापि (जवळचा-		
देव	२० वधू	नातेवाइक)		

१ त न. थ. — ही शब्द ऋक्संहितेत सुल्लवाळें किंवा वंशज अंशा अर्थानें आलेला आहे, व त्याच ग्रंथांत कांहीं ठिकाणी तोक शब्दावरोंवर त्याचें विशेषण म्हणून आला

आहे. तोक म्हणजे पुत्र, मुलें व तनय म्हणजे पौत्र किंवा नातू असा अर्थ घेण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं.

^१तात्व.— ऋग्वेदाच्या एका संदिग्ध लेखांत ह्या शब्दाचा अर्थ औरस किंवा धर्मपत्नीजात मुलगा (जो मुलगा आपला वारसा—ऋक्थ—आपल्या बहिणीस देत नाहीं तो) असा आहे. निश्चित अर्थ या लेखांतून काढणें शक्य नसलें तरी येवढें म्हणतां येईल कीं पूर्वी वापाच्या मिळवतीवर मुलीचा हक्क नव्हता. एखादी मुलगी जर अविवाहित राहिली तर तिच्या भावानें तिच्या हयातींत तिची पोटापाण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. पण ती स्वतंत्रपणें हक्क सांगून संपत्तीचा वाटा घेऊ शकत नसे.

तुच.— ऋग्वेदांत हा शब्द प्रसंगानें आला आहे, व त्याचा अर्थ मुलें असा आहे. तसाच तुज हा शब्द ह्याच अर्थानें चास्त वेळां आलेला आहे.

^२तोक.— तोक ह्याचा अर्थ मुलें किंवा वंशज असा ऋग्वेदांत व इतरत्र आलेला आहे. हा शब्द तनय शब्दाशीं चारवार जोडलेला असतो.

^३न पात्.—वैदिक वाङ्मयांत ह्याचा अर्थ वंशज व संहिता ग्रंथांत नातू असा आहे. ब्राह्मणांत ह्याचा अर्थ वंशज असा नसून नातू किंवा पणतू असाहि आहे (पुत्रान्, पौत्रान्, नप्तृन्). अथर्ववेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत पौत्र या शब्दानें नातू असा अर्थ व्यक्त होतो. ऋग्वेदांत सुद्धां पणतू ह्या शब्दाकरिता प्रणपात् व नातू ह्या शब्दाकरितां नपात् असे शब्द आहेत. नप्ती हा खालिंगी शब्द फक्त संहिताग्रंथांतच येतो व त्याचा अर्थ मुलगी असा होतो. वेदांत हा जो शब्दप्रयोग आलेला आहे त्यावरून मूळ शब्दाचा कसा प्रयोग होत होता ह्याची कल्पना होत नाहीं.

^४प्रण पात्.—याचा ऋग्वेदांत पणतू असा अर्थ आहे.

^५वीर.—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यामध्ये शक्तिमान व हार मनुष्य या अर्थां हा शब्द आलेला आहे. एकवचनी सासुदायिक अर्थानें ह्या शब्दावरून पुरुष, अपत्य असा बोध होतो. हा मुलगा वैदिक काळच्या लोकांनां मोठा स्पृहणीय वाटे. पंचविश ब्राह्मणांत एका राजाच्या आठ बारांचा उल्लेख आला आहे व ते राज्याचे आधारस्तंभ असल्याचे वर्णन आहे.

^६शेपस्.—ऋग्वेदांत ह्याचा अपत्य असा अर्थ आला आहे.

^७तूत्.—ऋग्वेद व तदुत्तर सर्व ग्रंथांत हा शब्द पुत्र ह्या अर्थानें नेहमीं येतो. ह्याचा व्युत्पत्यर्थ जन्माला आलेला असा आहे व नंतर 'उत्पन्न केलला' असा झाला. पण सूनू ह्याचा उपयोग ऋग्वेदामध्ये वापाच्या संबंधानें वन्याच वेळा व आईच्या संबंधानें फारच क्वचित आलेला आहे. उदाहरणार्थ वाप हा पुत्राला (सूनूला) सुपायन म्हणजे सहज जवळ जाण्याजोगा, असे वर्णन आलेलें आहे. दुसऱ्या एका लेखांत पृथ्वीला आई या अर्थानें सुपायन हा शब्द

वापरलेला आहे. व त्याठिकाणीं मुलगा या अर्थानें पुत्र हा शब्द आलेला आहे. ह्यावरून आईची सत्ता किती होती ह्या बद्दल काहींच अनुमान काढतां येणार नाहीं.

^८क ना, क न्या.—ह्या दोन्ही शब्दांपैकी पहिला क्वचित ऋग्वेदांत, परंतु दुसरा ऋग्वेदानंतर सर्वसाधारण उपयोगांत आलेला आहे. याचा अर्थ 'कुमारी' अथवा 'तरुण स्त्री' असा आहे. कनीनका ह्या शब्दाचाहि अर्थ तसाच होतो किंवा डोळ्यांतील बुबुळ हा होतो हे सांगतां येत नाहीं. परंतु कनीनका किंवा कनीनिका ह्यांचा अर्थ बुबुळ असा उत्तरकालीन संहिता व ब्राम्हण ह्यांत मात्र निश्चित झाला आहे.

^९ज नि, ज नी.—ह्या शब्दाचा अर्थ लग्नाची वायको असा आहे. सामान्यतः स्त्री या अर्थाबद्दल शंका आहे. कारण उपेला जेव्हां सुजनी असें म्हटलें आहे तेव्हां भाया हा अर्थच विवक्षित असला पाहिजे. त्याचप्रमाणें डेलवुकनें दुसरा एक ऋग्वेदांतला उतारा घेतला आहे त्यांत 'पुत्रकृधेन जनयः' असा उल्लेख आहे. या ठिकाणीं पुत्रजन्माचा संबंध असल्यामुलें जनयः याचा अर्थ वायको असाच घेतला पाहिजे. ज्याअर्था हे शब्द अनेकवचनीं येतात त्या अर्थां त्यांचा अर्थ कदाचित् लग्नाच्या वायका असा नसून उपविद्या असाहि असूं शकेल अशी शंका कांहीं पाश्चात्य पण्डित काढतात. पण मॅक्डोनेल असें म्हणतो की, हा अर्थ संभवत नाहीं, कारण ऋग्वेदांत 'पत्युर्जनिवम' (नवऱ्याची वायको होणे), व 'जनयो न पत्नीः' (गृहस्वामिनी स्त्रियांप्रमाणें), वगैरे लग्नाचा संबंध दाखविणारीं पुष्कळ वाक्ये आलेलीं आहेत. यम व यमी यांच्या संवादांत फक्त जनी हा एकवचनी शब्द आलेला आहे.

^{१०}ज नि तू व ज नि त्री.—हे शब्द नेहमींचे आहेत. ते ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत वाप (उत्पादक) व आई (प्रसविणारी) ह्याबद्दल आलेले आहेत.

^{११}ज न्म न.—ह्या शब्दांत ऋग्वेदामध्ये दोन ठिकाणीं नातेवाईक लोक हा अर्थ असावा. दुसऱ्या स्थळीं नातेवाईक हा अर्थ समुच्चयानें ध्यावा लागतो.

^{१२}ज न्य.—ऋग्वेदांत व अथर्ववेदांत ह्या शब्दाचा 'कर-वला' हा विशेष अर्थ आहे.

^{१३}जा मा तू.—जावई या अर्था हा शब्द ऋग्वेदांत फार थोडे वेळां आला आहे ऋग्वेदांत विजामातू असा एक शब्द आला आहे. व त्याचा अर्थ अप्रिय जावई म्हणजे एक तर वायको करितां पुरेशी रक्कम न देणारा किंवा इतर दोष अंगां असल्यामुळे वायकोबद्दल ज्याला पैसे भरावे लागतात तो असा होतो. ऋग्वेदांत जावई व मासरा ह्यांचे संबंध असल्याचा उल्लेख आलेले आहेत.

^{१४}जा मि.—ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ एक रक्ताचा किंवा संपिंड असा असून अनेक वेळा स्वसृ—वहांण अशा अर्थानेंहि आला आहे. पहिल्या अर्थानें अधर्मांत एके ठिकाणीं

हा शब्द आला आहे. 'उदाहरणार्थ 'अभ्रातर इव जामयः'. ऐतरेय ब्राह्मणांत एक वाद चालला असतां हा शब्द आलेला आहे. हा वाद एका व्रतांत राका (भगिनी) व देवपत्नी ह्या- मध्ये कोणाला प्रथम हवि द्यावा ह्याबद्दल आहे. एका पक्षाचे असे म्हणणे आहे की, वहिण ही वायकोपेक्षा अधिक पसंत करणे वरें (जम्ये व पूर्व पेयम) कारण वहीण भाऊ हे एका रक्ताचे असतात व वायको ही 'अन्यतोदर्या' असल्यामुळे ती आपल्या नवऱ्याशी एकरक्त होऊ शकत नाही. नपुंस- कलिंगी जामि ह्या शब्दाचा अर्थ नातें असा आहे, व तो ऋग्वेदांत आला आहे.

१० जा या.—ह्या शब्दाचा अर्थ लग्नाची वायको असा आहे. पत्नी व जाया ह्या शब्दांत असा फरक आहे की जाया म्हणजे वहीण ती नवऱ्याच्या प्रेमाचा विषय असते; कारण पुढे वंश चालविण्यास ती कारणीभूत होते, असा अर्थ पत्नी या शब्दा बरून होत नाही. जाया हा शब्द एखाद्या ब्राह्मणाच्या किंवा शूतकाराच्या वायकोस ऋग्वेदांत लाविला आहे व ह्या शब्दाला पति हा शब्दही वारंवार जोडलेला ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत आढळून येतो. दुसरा एक भेद पत्नी व जाया ह्या दोन शब्दांत असा आहे की ज्या वेळी वायको यज्ञामध्ये सह- धर्मचरणा असते त्या वेळी तिला पत्नी म्हण्टेले आहे. ती जेव्हा तशी नसते तेव्हा तिला जाया म्हणतात. एवढे लक्षांत ठेविले पाहिजे की ह्या दोन शब्दांतील भेद सापेक्ष आहे. कारण एका ग्रंथांत मनुष्या वायकोला जाया तर दुसऱ्या ग्रंथांत पत्नी असे म्हण्टेले आहे. पुढे पुढे जाया ह्या शब्दाच्या ऐवजी दारा हा शब्द आला आहे.

११ जा रूप ति.—ऋग्वेदांत 'कुटुंबाचा मुख्य' अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. ह्या शब्दापासून झालेला भाववाचक शब्द 'जास्वत्य' (मुलावरील आधिपत्य) हा मुद्दा ऋग्वेदांत आला आहे.

१२ जा ति.—(पुढील) ह्याचा मूल अर्थ 'परिचय' असा होता असे दिसते. पण ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत या शब्दाचा अर्थ नातिदाइक असा होऊ लागला. विशेषतः वापाच्या वाजून एका रक्ताचा संबंध असलेला असा अर्थ- जरी हाच अर्थ प्रत्येक ठिकाणी अभिप्रेत नव्हता तरी—प्रचारांत येऊ लागला. ह्याच अर्थ विशेष लक्षप्रसिद्ध होण्याचे कारण वैदिक समाजांतली मूलपुरुषानुवद्ध कुटुंबपद्धति हे होय.

१३ ज्येष्ठ.—ह्याचा नेहमीच अर्थ 'सर्वात मोठा' असा आहे; व विशिष्ट अर्थ ऋग्वेदामध्ये 'सर्वात थोरला भाऊ' असा आहे. ह्याचा दुसरा एक अर्थ 'सर्वात वडील मुलगा' असा आहे. हा अर्थ वरील अर्थाचाच दुसरा प्रकार आहे.

१४ त त.—ऋग्वेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत वापाकरितां म्हणून हे लाडके नांव आलेले आहे.

१५ दं-पति.—ऋग्वेदांत 'गृहाचा मालक' अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. पण बहूतकलन हा शब्द

द्विवचनी आला असून त्याचा अर्थ गृहस्वामी व गृहस्व मिनी असा आहे. ह्यावरून पूर्वीच्या स्त्रियांच्या दजांची उत्पत्ती येते.

१६ दु हि तु.—ऋग्वेदापासूनच्या ग्रंथांत मुलगा या अर्थी हा शब्द आहे. हा शब्द 'दुह' म्हणजे दूध काढणे या शब्दा- पासून आलेला आहे; व याचा अर्थ मुलास खाऊ घालून वाढविणारी असा आहे. याचा पूर्वीच्या काळी दूध काढ- ण्याचे काम करणारी कुटुंबांतली एक स्त्री किंवा 'वासरु' असा अर्थ कोणी करतात तो चुकीचा आहे.

१७ दे व र-दे वु.—हा शब्द वैदिक वाङ्मयांत कचित्च येतो व त्याचा अर्थ दीर असा आहे. ह्याचा समावेश नणंदा- मध्ये केला आहे, अर्थात् ज्यावर भावज्याचा अधिकार चालतो अशा ह्या नणंदा होत. आणखी असे आहे की, भावज्याने तिचा नवरा ह्यात असतांना त्या दिराशी प्रेमाने व मित्र- त्वाने वागलें पाहिजे. तिचा नवरा मेली तर तिच्याशी दिराने रममाण होऊन आपल्या भावाकरिता तिच्या पोटी पुत्र उत्पन्न करावयाचा असतो. देव शब्दास सदृश असा वाय- कोच्या भावास निराळा शब्द आलेला नाही.

१८ न ना.—आर्द्रबहुल हे नांव आलेले आहे. त्याचप्रमाणे तत हे वापाबद्दल आलेले आहे. हे दोन्ही शब्द ऋग्वेदाच्या एका ऋचेत आढळून येतात, व या ऋचेत वक्त्राच्या आई- वापाचे द्वंद्व वर्णिले आहेत.

१९ न ना द.—ऋग्वेदांत हा शब्द एवढाच आला आहे. सायणाचार्यांच्या मते ह्याचा अर्थ 'भावज्याचा तावा असलेली नणंद' असा आहे व हाच रुरा दिसतो. कारण ऐतरेय ब्राह्मणांत अविवाहित व आपल्या भावाच्या येथे राहिलेल्या स्त्रीचे अशाच प्रकारचे वर्णन आले आहे.

२० न द.—ऋग्वेदांत एका ठिकाणी आलेल्या 'नदभ्यः' या पदांत मूल शब्द नद हा आहे असे रॉथ व ग्रोसमन यांचे मत आहे. व नद याचे नदभ्यः हे चतुर्थीचे रूप आहे. सायच्या मताने याचा बहिर्गोची मुलें असा अर्थ होतो. परंतु या चतुर्थीत पदाचा 'नातवांना' असा अर्थ करणे वरें.

२१ ना-नी.—स्त्री. ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत हा शब्द वारंवार आलेला आहे. ऋग्वेदांत याचा लग्नाची वायको असा अर्थ आहे. कारण अनेक ठिकाणी हा शब्द लग्नाचे संबंध व्यक्त करण्यासाठीच आला आहे. उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयांत हा शब्द फारसा आलेला नाही पण कधी कधी याच अर्थाने आलेला आहे. डेल्यूक म्हणतो की, या शब्दावरून वैवाहिक संबंध दाखविले जात नमून नर व नारी मळून वनणाऱ्या मनुष्यजातीपैकी स्त्री जात असा या शब्दाचा अर्थ आहे.

२२ प ति प त्नी.—सेटपीट्सवर्ग कोशांत या शब्दाचा प्रथम यजमान व यजमानाण असा अर्थ होता व नंतर नवरा व वायको असा झाला असे विवेचन केले आहे. स्त्री- पुरुषसंबंध वैदिककाळां कसे होते हे आपण पाहू.

वा ल वि वा ह.—पूर्वी वैदिक कालांत पुरुष व स्त्री पूर्णपणे वयांत आल्यावरच त्यांची लग्ने होत असत. या गोष्टीस पुरावा म्हणजे वैदिक ग्रंथांत अविवाहित स्त्रियावद्दलच आलेले अनेक उल्लेख होत. या अविवाहित स्त्रिया वापाच्या घरी वाढत असत. आणि लग्न हाऊन चांगला नवरा मिळावा यासाठी स्वतःस नटवीत असत. त्याच प्रमाणे पुरुषांनी व स्त्रियांनी एकमेकांना आपणावर प्रेम करण्यास भाग पाटण्याकरितां अथर्ववेदामधल्या मंत्राचा (एका कथेंत उपयोगांत आणिलेल्या तोडग्याचा) उपयोग करण्याची चाल होती. खुद्द ऋग्वेदांतच एका प्रियकरानें आपल्या प्रेमविषयक स्त्रीची भेट घेण्याचे वेळीं तिच्या घरच्या सर्व मंडळींस निद्राचश करण्याकरितां मंत्रप्रयोग केला असल्याचा उल्लेख आहे. चालवधूच्या विवाहाचा उल्लेख प्रथम सूत्रग्रंथांत आलेला आहे. तरीपण रजोदर्शन होण्याच्या अगोदर किती मुलांचा विवाह होत असे हे सूत्रग्रंथावरून नक्की ठरवितां येणें कठिण आहे. लग्नाचे जे विधी आहेत त्यांवरून खुद्दां लग्न म्हणजे स्मृतिग्रंथाप्रमाणें वाहुलावाहुलीचें लग्न नव्हे तर खरें खुरें लग्न होय. कारण लग्नांतील मुख्य विधि म्हणजे वधूला तिच्या नवऱ्याच्या घरी नेऊन पोचवावयाची व तेथें त्या दोघा वधूवरांनी एक शय्या कगवयाची हा होय.

लग्न सं वंधा वंधने.—पूर्वी कोणत्या अटीवर विवाह होत असत हे निश्चित सांगणें कठिण आहे. यम व यमी यांचा ऋग्वेदांत जो संवाद आलेला आहे त्यावरून वहीण व भाऊ यांच्यामध्ये विवाह होत नसत हे स्पष्ट दिसतें. पूर्वी वहीणभावांत लग्न होत असून पुढें ही चाल बंद पडली असें जें वेवरचें मत तें सर्वस्वी चुकीचें आहे. गोभिल सूत्रांत आईच्या व वापाच्या सोळा पिढ्यांत एकमेकांशीं विवाह करणें निषिद्ध मानलें आहे. पण जपपथ ब्राह्मणांत तिसऱ्या किंवा चवथ्या पिढीत लग्न लावण्याची परवानगी दिली आहे. तिसरी पिढी हरित्स्वामिनच्या मतानें कण्वसंमत व चवथी सौराष्ट्रसंमत होय. दाक्षिणात्य लोकांत मामाच्या मुलीशीं किंवा आतेच्या मुलाशीं लग्न लावण्याची चाल होती. त्या वेळीं वरील गोभिलसूत्रांतील निषेध विशेष मानिला जात नसे असें दिसतें. तरी पण विपमगोत्रविवाह वरंच होत असत. त्याचप्रमाणें जात ही लग्नाचे वावर्तीत विशेष गणली जात नसे. कारण धर्मसूत्रामध्येच अन्यवर्णविवाह संमत मानिले आहेत. उदाहरणार्थ ब्राह्मणाला खालील वर्णांपैकी कोणत्याहि वर्णांतील स्त्रीशीं विवाह करण्याची मुभा होती. त्याचप्रमाणें क्षत्रियाणें आपल्या जातीतील अथवा खालच्या वर्णांतील स्त्री विवाहास पसंत करावी आणि वैश्यानेंहि वैश्य व शूद्र या जातीतील स्त्री विवाहास पसंत करावी अशी मोकळीक होती. ही असुलोम विवाहपद्धति होय. याच्या उलट खालील जातीतील पुरुषानें वरच्या जातीतील स्त्रीशीं लग्न करणें ही प्रतिलोम पद्धति मात्र प्रचारात नव्हती. पुढें पुढें वरच्या वर्णांना शूद्र स्त्री पूर्णपणें विवाहास अयोग्य

मानली जाऊं लागली. असे मिश्रविवाह महाभारतांत पुष्कळ झालेले आढळतात. वृहदेवतेंत ते सामान्य नियम म्हणून गणलें आहेत. थोरल्या भावाचें किंवा वहिणीचें लग्न झाल्या; शिवाय धाकट्या भावाचें अथवा वहिणीचें लग्न हाणें शिष्टसंमत गणलें जात नव्हतें. उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मणग्रंथांत अशा शिष्टसंमत विवाहितांचीं नांवें आलेलीं आहेत व असे लोक पापाचे वाटेवरी होतात असें म्हटलें आहे. अशा विवाहितांचीं नांवें म्हणजे 'परिविविदान' किंवा 'अग्नेदयुः' (धाकटा असून थोरल्या भावाच्या अगोदर लग्न करणारा), 'दिधिपु' (थोरल्या वहिणीचें लग्न होण्यापूर्वी तिच्या धाकट्या वहिणीशीं लग्न लावणारा) आणि 'दिधिपुःपति' (धाकट्या वहिणीचें आधी लग्न होऊन अविवाहित राहिलेल्या अशा थोरल्या वहिणीशीं लग्न लावणारा). वर निर्दिष्ट केलेल्या संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत प्रथम जन्मास येईल त्यानेंच प्रथम लग्न केलें पाहिजे असें स्पष्ट म्हटलें नाहीं; तरी पण वर जो नांवें आलीं आहेत त्यावरून अशा तऱ्हेचें नियम मोडून विवाह होत असत हे सिद्ध होतें.

विधवा विवाह.—विधवेच्या विवाहाला शास्त्राची आज्ञाच नसे. विधवेला दुसरें लग्न करावयाचें असेल तर मृतपतीपासून संतति नसली म्हणजे तिनें आपल्या दिराशीं किंवा पतीच्या अगदीं जवळच्या नातलगशीं लग्न लावावें व तें संतति उत्पन्नकरण्यासाठींच लावावें. हाच विधवाविवाहप्रचाराचा पाया होय. निदान ऋग्वेदांत तरी आर्ष्वदेहिक सूक्तांत (१०. १८, ८) अशा अर्थाचा संदिग्ध उल्लेख आढळतो. हिलेब्रॅट आणि डेलब्रुक यांच्या मतानें या सूक्ताचा असा अर्थ करणें बरें नव्हे. या सूक्ताचा उरुपमेध यज्ञाशीं संबंध आहे असें त्यांचें मत आहे. परंतु ही केवळ निराधार कल्पनाच होय. आम्हां जो अर्थ दिला आहे त्याला मात्र आश्वलायन गृह्यसूत्राचा आधार मिळतो. शिवाय ऋग्वेदांत दुसऱ्या एका ठिकाणी (१०. ४०, २) एखाद्या विधवा स्त्रीचा दिराशीं विवाह होत असावा (ज्याला पुढें नियोगविवाहपद्धति ह्मणूं लागले) असें स्पष्ट दिसतें. ही नियोगपद्धति ज्या वेळीं विधवेला पहिल्या नवऱ्यापासून एकहि मूल झालें नसेल अशाच वेळीं प्रचारांत येत असे. या पद्धतीला पुनर्विवाहपद्धति असें नांव देतां येईल कीं नाहीं याबद्दल शंका आहे. कारण पुनर्विवाह करणारा दीर हा अगोदरच विवाहित असे. अथर्ववेदांत एका मंत्राचा उल्लेख आला आहे तो मंत्र जपला असतां स्त्रीच्या (जर तिनें दुसरा पति कल्पित असेल तर त्या) दुसऱ्या पतीची परलोक्यां गांठ पडते. डेलब्रुक म्हणतो त्याप्रमाणें ज्या स्त्रीचा पहिला नवरा जिवंत असून पंड अथवा पतित आहे अशा स्त्रीलाच हा मंत्र लागू पडतो. तरी पण एक गोष्ट निश्चित आहे कीं, मागाहून झालेल्या धर्मसूत्रग्रंथांत सामान्य विधवाविवाहाला शास्त्राची संमति मिळाली. पिशेल म्हणतो कीं एखाद्या स्त्रीचा नवरा

नष्ट झाला किंवा त्याचा पत्ता नसला तर तिने खुशाल दुसरे लक्ष्य करावे अशावद्दल ऋग्वेदांत संमति असल्याचा पुरावा आहे (ही केवळ कल्पनेची भरारी आहे. मूळ मंत्रांत, सायणभाष्यांत अथवा त्रिकथ्याच्या भाषांतरांत वरील वृत्तपनेचा मुळावंच उल्लेख नाही).

बहुभायीत्व.—वैदिककालीन आर्यालोकांना अनेक वायका करण्याची परवानगी होती ही गोष्ट ऋग्वेदांतील अनेक उल्लेखांवरून (१. ६२. ११; ७, १ वगैरे) सिद्ध होते. मैत्रायणी संहितेतील उल्लेखावरून मन्वाला दहा वायका होत्या असे ठरते. शतपथ ब्राह्मणांत बहुभायीत्व पद्धतीचे एका मजेदार कथेने स्पर्ष्टाकरण केले आहे. शिवाय राजाचा चार भायी असत. पहिली महिषी, दुसरी परिवृक्षा, तिसरी वावाता आणि चवथी पालागली. शतपथ ब्राह्मणाप्रमाणे महिषी ही प्रथम वरलेली असल्यामुळे पदराणी होत असे. परिवृक्षाचा अर्थ टाकून दिलेला असा आहे. वेवर व पिशेल हे म्हणतात की, हिला टाकून देण्याचे कारण हिच्या पोटांत संतान झालेले नसे. वावाता म्हणजे राजाची विशेष आवडती वायको होय. आणि पालागली म्हणजे वेवरच्या मतें राजपुरुषांपैकी जो शेवटला पुरुष असेल त्याची मुलगी होय. ही नावे थोडी नमस्कारिक दिसतात व त्यांचा अर्थही फारसा सुसंगत नाही. पण एवढे मात्र खरे की, जिला प्रथम वरली तीच खरी लक्षाची वायको असे व तिलाच पत्नीचे सर्व हक्क असत. या मताला डेलब्रुक्ने जोर दिलेल्या मुद्याचा पाठिवा आहे. तो मुद्दा असा की यज्ञामध्ये पत्नी शब्द एकवचनी वापरला आहे व जेथे जेथे अनेकवचनी हा शब्द वापरला आहे तेथे तेथे काही पौराणिक कारण देण्यांत आले आहे. क्षिमेर असे प्रतिपादन करतो की बहुभायीत्व ऋग्वेदामध्ये नाहीसे होत चालले होते व एकभायीत्वाची चाल सुरू होत होती. वेवरचे याच्या उलट असे मत आहे की प्रथम एकभायीत्वाची चाल सुरू होती व बहुभायीत्वाची चाल मागाहून सुरू झाली.

बहुभर्तृत्व.—वैदिक काळी बहुभर्तृत्व नव्हते. वैदिक ग्रंथांत असा एकही आधार नाही की त्यावरून ही चाल सरसहा प्रचारांत होती असे सिद्ध होईल. फारतर एवढे म्हणता येईल की ऋग्वेद व अथर्ववेद यामध्ये प्रसंगानुसार काही मंत्र असे आले आहेत की ज्यांत एकाच भार्येसंबंधाने अनेक नवऱ्यांचा उल्लेख आलेला आहे. परंतु ऋग्वेदांत १०. ८५, ३७; ३८ या ठिकाणी जो बहुवचनी उल्लेख आहे तो त्याच सूक्तांतील ४० व्या मंत्रांत सोम, गंधर्व, अग्नि व मनुष्य असे जे चार पती उल्लेखिले आहेत त्यांना अनुलक्षून असावा. या पतींपैकी तीन देवगणांतील असून एकच मनुष्य आहे. अशा अर्थाच्या शब्दांचा वेगवेगळ्या ठिकाणी काय अर्थ होतो हे सांगणे कठिण आहे. वेवरच्या मताप्रमाणे भर्तारः हा बहुवचनी प्रयोग बहुमानार्थी आहे असे जरी मानले नाही तरी डेलब्रुक हा या अनेकवचनी प्रयोगाचे

दंतकथात्मक वर्णन अथवा पौराणिक स्पर्ष्टाकरण देतो ते ग्राह्य मानण्यास विलकुल हरकत नाही. शतपथ ब्राह्मणांतील एका लेखांत हे अनेकवचन व्यापक अर्थाने आले आहे.

वैवाहिक संबंध.—बहुभायीत्व जरी वैदिक काळी प्रचारांत होते तरी वेवर म्हणतो त्या प्रमाणे वैवाहिक संबंध सैल होते असे म्हणता येणार नाही. प्रत्येक पतीला आपल्या भार्येसाठी इमानाने वागावे लागत असे. पण हे एकपत्नीव्रत नीतिविषयक कल्पनामुळेच लोक पाळत असत किंवा काय हे सांगता येत नाही. यज्ञप्रसंगी स्त्रीसंगत्यासंबंधाने व परस्त्रीशी विलकुल संबंध ठेवू नये अशा संबंधाने अनेक स्थली स्पष्ट विधान केले आहे, याचा एवढाच अर्थ होतो की यज्ञ चालू नसताना परस्त्रीगमन केले असता क्षम्य होते. यज्ञकर्त्याने व्रती असताना स्त्रीगमन करू नये असा उल्लेख आहे. यावरून व्रती नसताना परस्त्रीगमन क्षम्य होते असा अर्थ निघत नाही; पण स्त्री या शब्दांत मुलगी, दासी व स्वतःची वायको यांचा समावेश होत असल्यामुळे सामान्यपणे समाजांत परस्त्रीगमनाकडे कानाडोळा केला जात असे असे म्हणणे चुकीचे होईल. चातुर्मास्य यागांत वरुणप्रधास नावाचे एक पर्व (कर्म) आहे त्यांत यागकर्त्या यजमानाच्या वायकोला 'तुझा जार कोण' असा प्रश्न विचारला जाई. परंतु डेलब्रुक म्हणतो त्याप्रमाणे हे व्रत दुसऱ्या एका व्रताचा भाग असून त्याचा उपयोग यज्ञकर्त्याच्या स्त्रिये अपवित्र आचरणरूप पाप नाहीसे करण्याकरिता होता; यज्ञकर्त्याने आपल्या वायकोस विचारावयाचा तो प्रश्न नव्हता. शतपथ-ब्राह्मणांत याज्ञवल्क्यानने असे मत प्रतिपादिले आहे की आपली स्त्री पतिव्रता आहे की भ्रष्ट आहे याबद्दल कोणी पर्वा करित नाही. याचा अर्थ असा की जे यज्ञ करणारे असतात त्यांची वायको त्यांच्यापासून दूर असली तरी ते लोक त्याची पर्वा करित नाहीत कारण देवांच्या वायका देखील विशिष्ट व्रत किंवा यज्ञप्रसंगी देवापासून दूर राहतात. वैदिककाळी एकपत्नीव्रताला वराच मान असे, यावरून उच्च व्रतीच्या नैतिक कल्पना त्या लोकांत रुढ होत्या असे सिद्ध होते. उलटपक्षी इंडो-जर्मन लोकांमध्ये व्यभिचारीपुरुष एखाद्या स्त्रीशी व्यभिचार कर्म करताना पकडला गेला तर त्याला वेलाशक ठार मारावे असा सर्वप्रसिद्ध नियम होता तसा वैदिक काळच्या लोकांत होता असे दिसत नाही. तरी पण मागाहून झालेल्या धर्म-शास्त्रग्रंथांत असा नियम आढळतो. वैदिककाळी स्त्रीपुरुषविषयक नीतिमत्ता विशेष उच्च दर्जाची नव्हती अशावद्दल हवा तेवढा पुरावा वैदिक काळाच्यात सापडू शकेल.

एका स्त्रीवर सर्व लोकांची सत्ता.—जारासंबंधी प्रेम व अशा प्रकारचे प्रेम करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांच्या प्रेमापासून झालेल्या संततीचा त्याग याबद्दल ऋग्वेदांत पुष्कळ उल्लेख आलेले आहेत. हे उल्लेख विशेषतः परावृज या नावाने निर्दिष्ट-लेल्या इन्द्राच्या आश्रितासंबंधाने आहेत. वाजसनेयि संहितेत 'कुमारीपुत्र' असा शब्द आलेला आहे. असा जो कोणी

अविवाहित स्त्रीपातून झालेला मुलगा असेल त्याला मातृप्राप्त नांव द्यावयाचें अशी चाल होती असें उपनिषद् ग्रंथांवरून वाटतें. बृहदारण्यकोपनिषदांत ज्या गुरुंच्या याद्या (वंश) आल्या आहेत त्यांमध्ये मातृप्राप्त नांवें येण्याचें कारण हाच प्रचार असावा असें वाटतें. वाजसनेयि सांहितेत शूद्र व आर्य (स्त्री व पुरुष दोन्ही वर्ग) यांचे अशास्त्रीय संबंध घडल्याचे उल्लेख आढळतात. व पुरुषपेक्षांत वलि दिल्या जाणाऱ्यांच्या यादांत अतीतवरी (वारयोपितृ) व अतिक्रद्वरी (भ्रूणहत्या-करणारी) अशा स्त्रियांची नांवें आली आहेत व रजयित्री स्त्री ही विपयोपभोगालाच वाहिलेली असे असें म्हटलें आहे. पिशेल व गेल्डनर यांच्या मतें अनेक पुरुषांची एका स्त्रीवर सत्ता असे अशाबद्दल ऋग्वेदांत पुष्कळ उल्लेख आहेत व विशेषतः उषा देवी ही अशाच प्रकारची स्त्री होती असें ते म्हणतात (उषा ही दैनंदिन कालांतील एक अवस्था आहे व तिच्या संबंधां असलेलें वर्णन रूपात्मक आहे). निदान एवढें तरी खरें आहे कीं ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी उल्लेखिलेली नृतू (नाचणारी स्त्री) ही जिच्यावर सर्व पुरुषांची सत्ता होती अशी स्त्री होती. स्त्रिया 'समना' (भेटण्याची जागा) कडे जात असत असें म्हटलें आहे तेव्हां त्या स्त्रिया अशाच प्रकारच्या असल्या पाहिजेत. अनीतिमार्गाचें पूर्णपणे अवलंबन करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची अनेक उदाहरणे ऋग्वेदांत आली आहेत. बाप व कन्या यांच्यामधील संबंध प्रजापतीच्या कथेंत दाखविला आहे व त्यासंबंधानें स्पष्टपणें निषेध प्रगट केला आहे. अशा प्रकारचे अयोग्य संबंध समाजांत घडत असत असा उल्लेख अथर्ववेदांतहि आलेला आहे. ज्यांचे आईबाप किंवा भाऊ नष्ट झाले आहेत अशा मुलांच्या हातून अनीतीच्या मार्गानें उदरनिर्वाह केला जाण्याचा वराच संभव असे.

ल मंत्राचे प्रकार.—वैदिककाली जी समाजस्थिति होती तीवरून असें दिसतें कीं स्त्री असो किंवा पुरुष असो दोघांनाहि विवाहसमयां आपला जन्माचा सोवती निवडण्याची सुभा होती. निदान वयांत आलेला मुलगा किंवा मुलगी यांच्या विवाहाच्या मानगडींत आईबाप पडत नसत. तरीपण बहुधा आईबाप वधूवरांचा विवाह जुळवून आणीत असत. ज्यांचे लग्न व्हावयाचें त्यांचे आपआपसांत ठरल्यावर एका मध्यस्थाच्या मार्फत—वहुतेक हा वर असावा—हें लग्न जमत असे. त्या वेळच्या समाजांत कन्याविक्रय थोड्या प्रमाणांत असे (त्या मताच्या पुराव्यासाठीं तै. सं. व तै. ब्रा. यांतील उल्लेख मेकडेनिलने दिले आहेत परंतु मूळांत तसा अर्थ संभवत नाही). पण अशा प्रकारच्या कन्याविक्रयाबद्दल समाज आपली नापसंत व्यक्त करीत असे व असले जावई असत ते बहुधा चिडू असत. उलटपक्षां ज्या वेळीं मुलांमध्ये कांहीं व्यंग असेल अशा वेळीं मुलीच्या बापाकडून वराला हुंडा दिला जात असे. प्रसंगानुसार मुलींना पडवून आणून त्यांचें पाणिग्रहण करण्याची

चाल होती. पण असले प्रकार म्हणजे वीरांची अद्भुत कृत्ये म्हणून घडत असत. उदाहरणार्थ ऋग्वेदांतील कथेंत विमदान पुरुषमित्राच्या इच्छेविरुद्ध त्याच्या कन्येचें हरण केल्याचा उल्लेख आहे पण या विमदाच्या कृत्याला पुरुषमित्राच्या कन्येची संमति होती असेंहि वर्णन आहे. मागाहून झालेले धर्मग्रंथ व महाभारत या ग्रंथांमध्ये विवाहाचे निरनिराले प्रकार सविस्तर वर्णिले आहेत. परंतु हे सर्व प्रकार पुढील तीन वर्गांत समाविष्ट करतां येतील. (१) उभयतः वधू-वरांच्या संमतीने झालेले ते प्राजापत्य, (२) वधूची किंमत देऊन केलेले आसुर. (३) आप (म्हणजे ऋषीसंबंधीं ब्राह्म किंवा दैव (४) व ज्यांत वधूचें हरण करून लग्न केलें जातें ते क्षात्र किंवा राक्षस होत. या सर्व प्रकारांचा उल्लेख वैदिक वाङ्मयांत सांपडतो. याशिवाय जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांतील च्यवनाची गोष्ट किंवा बृहद्देवतेतील श्यावाश्वची गोष्ट यावरून कोणा एखाद्यानें कांहीं विशेष गोष्ट केल्यास अथवा दुसऱ्या एखाद्या हेतूस्तव (कामगिरीचा मोघदला म्हणून) आपली मुलगी वक्षिप्त देण्याची चाल होती.

लग्नसमारंभ.—लग्नप्रसंगी जे समारंभ होत असत. ते समारंभ आणि इंडो-जर्मन व इतर लोकांतील समा रंभ यांत फारच साम्य असे. हे समारंभ फार मोठे असून त्यामुळे वधूवरांचें ऐक्य कायम होत असून मुफलदायी होत असे. या समारंभाला प्रथम मुखात वधूच्या घरी होई व तिच्या घरी वर, त्याचे नातेवाईक व स्नेही सोवती मोठ्या थाटानें जात व तेथें गेल्यावर वधूच्या नातेवाईकांची व त्यांची भेट होई. या जमलेल्या व-हाडीं मंडळीनां मेजवानी देण्यासाठीं गायी मारल्या जात. वरानें वधूला एका दगडावर (अथवा वोहल्यावरील सहाणेवर) नेल्यावर तिचें पाणिग्रहण करून घरांतील जो मुख्य अग्नि (गृह्याग्नि) त्याच्या भोंवतीं वर वधूच्या हातास धरून प्रदक्षिणा करतो. हा विधि शाल्याश्विनाय लग्न पुरें झालें असें समजत नाहींत आणि म्हणून या विधीला 'हस्तग्राभ' (पाणिग्रहण) असे नांव दिलें आहे. हे विधी आटोपल्यावर वर आपल्या विवाहित स्त्रीस मोठ्या थाटानें रथांत मिरवणूक काढून आपल्या घरी घेऊन जातो व हा समारंभ चालू असतां कांहीं मंत्र पठण केले जातात. घरी गेल्यावर त्याच रात्री वधूवरांची एकशय्या होत असते.

स्त्रीची मिळकत व तिचा दर्जा.—लग्नानंतर कायद्याच्या दृष्टीनें नवरावायकोचे परस्परसंबंध कसे होते याबद्दल विशेष माहिती उपलब्ध नाही. वधूच्या पित्याकडून वरास जी वर-दक्षिणा किंवा हुंडा मिळेल त्यावर व वधूची जी इतर कांहीं मिळकत असे तीवरसुद्धा तिच्या नवऱ्याचाच हक्क असे असें मानण्यास हरकत नाही. महाभारतांत सुद्धा स्त्रियांचा हक्क हळू हळू कबूल होऊं लागला होता ज्याप्रमाणें एखादा धनी आपल्या शुलामाचा पूर्ण मालक असे त्याप्रमाणेंच नवऱ्याचा आपल्या बायकोवर ताबा असे असें मानणें सुकीचें होईल. तरीपण अठराव्या शतकामध्ये इंग्लंडांत नवऱ्यास

वायकोला शिक्षा करण्याचा जो अधिकार असे तेवढा अधिकार वैदिक काळच्या लोकांना आपल्या स्त्रीवर गाजवितां येत असे. त्यांचे कौटुंबिक ध्येय उच्च दर्जाचे होते व ते प्रत्यक्ष अमलांन आणिले जात असे हीहि गोष्ट आपणांस नाकारितां येणार नाही. शिवाय आपल्या नवऱ्याच्या घरी आल्यावर स्त्रीला महत्त्व प्राप्त होई, तिचा अधिकार तिच्या सासऱ्यावर, दिरावर व तिच्या नवऱ्याच्या अविवाहित बहिणीवर चालत असे. कदाचित वरील वर्णन कुटुंबांतील थोरल्या वायकोस लागू पडण्यासारखे असेल. आईबाप वृद्ध झाल्यावर घरांतील कुटुंब सर्वांत थोरल्या मुलाकडे जाई व अर्थातच त्याच्या वायकोस घरधर्माणीचे महत्त्व प्राप्त होई. कारण अविभक्त कुटुंबांत तिच्या इतर दिरांचे व नणंदांचे लग्न झालेले नसे. तरी पण 'उय' वेळीं सासरा घडधाकट असून कुटुंबांतील कर्ता पुरुष गणला जाई त्यावेळीं त्याला सर्वजण मान देत असत व थोरला मुलगा त्याचेच अमलाखाली रहात असे, असे जे इतरत्र वर्णन आले आहे ते विसंगत दिसत नाही. जर थोरल्या मुलाने वेगळे घर करून निराळा संसार थाटला असेल तर त्यालाहि असाच मान मिळत असे. शिवाय पत्नी यज्ञप्रसंगां सहधर्मचारिणी अशी मानिली जाई, व म्हणूनच तिला ब्राह्मणग्रंथांतून 'पत्नी हे अन्वर्थक नांव दिले आहे. याच ग्रंथांत जाया या शब्दाचा फक्त लग्नाची वायको इतकाच अर्थ दिला आहे. यज्ञकर्मांतील वाटेकरीण असा याचा अर्थ होत नाही. या वावर्तीत तिची योग्यता कमी कमी होत चालेल' होती. उदाहरणार्थ शतपथ ब्राह्मणांत एका व्रताचा (हविःकरणाराचा) उद्देश आहे त्यांत ते कर्म करण्यास प्रथम पत्नीस बोलवित असत. परंतु नंतर उपाध्यायासच त्या कर्मासाठी बोलवूं लागले. त्याच ब्राह्मण ग्रंथांत स्त्रियांचा दर्जा कमी होत चालला होता अशाबद्दल इतर पुरावा सांपडतो. हा दर्जा कमी होण्याचे कारण बहुत करून व्रताच्या प्रसंगां अग्रमानाच्या महत्त्वाची वाढती जाणीव हे असावे. मैत्रायणी संहितेंत पुढीं स्त्रियांना दूत व मद्य यांच्या वर्गांत ठकलेले असून ही तीनहि महापातके गणली आहेत, तसेंच स्त्रीला 'अनृत' असे म्हटले असून तिचा संबंध निन्दित म्हणजे आपाति इत्याशी जोडला आहे. तैत्तिरीय संहितेंत स्त्रीला एखाद्या वाईट मनुष्याहून कमी गणले असून काटक संहितेंत तर 'स्त्री आपल्या नवऱ्याशी गोड गोड गोष्टी करून त्याजपासून आपणांस पाहिजे त्या वस्तू मागून घेते' असे तिचे उपरोधिक वर्णन केलेले आहे उलटपक्षी स्त्रियांची स्तुति केलेलीहि पुष्कळ ग्रंथांतून आढळते. स्त्रीला नवऱ्याची अर्धांगी म्हटले असून तिच्यामुळेच नवऱ्याला पूर्णत्व प्राप्त होते असेहि म्हटले आहे. ऋग्वेदांत स्त्रियांच्यावर जी टीका आलेली आहे तिजबरोबर त्यांच्या सदगुणांचेहि वर्णन आलेले आहे. तरी पण आपण जर ब्राह्मणग्रंथ काळजीपूर्वक वाचले तर आपणांस एवढे करून येईल की स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांपेक्षां हळू हळू कमी

होत चालेल होता. कारण त्यांत असा एक नियम आढळतो की स्त्रियांनी पुरुषांच्या (आपल्या नवऱ्याच्या) मागाहून जेवावे. एखादेवेळीं नवरा रागांन वायकोस शिष्या देत असे; व नवऱ्याला उलट उत्तर न देणाऱ्या (अप्रतिवादिनी) स्त्रीची स्तुतिहि केलेली आहे. स्त्रियांना राजकारणांत पडण्याची परवानगी नव्हती. समेला पुरुषच जात; स्त्रिया जात नसत अशाबद्दल मैत्रायणी संहितेंत स्पष्ट उल्लेख आहे. उलटपक्षी शिक्षणप्रसार जसजसा जास्त होई लागला तसतशी स्त्रियांची शिक्षणविषयक गोष्टीत प्रगति होई लागली. उदाहरणार्थ याज्ञवल्क्याच्या दोन स्त्रियाच ध्या. यापैकी एकीने तत्त्वज्ञानविषयांत वरीच प्रगति करून घेतली होती. उपनिषद्ग्रंथांत नवऱ्याच स्त्रियांचा गुरु म्हणून उल्लेख आला आहे. परंतु या विवादि होत्या की नाही हे निश्चित सांगतां येत नाही. पण स्त्रीचा जो विवाह व्हावयाचा त्याचा मुख्य हेतु म्हटला म्हणजे प्रजोत्पादन हा होय. या हेतूचा उद्देश ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांतून वारंवार केलेला आढळतो. संततीबद्दल इच्छा असणे हे ज्या समाजांत बापाच्या बाजूने नाते खिले जात होते त्या समाजास अगदी स्वाभाविक आहे. या इच्छेचे रूपांतर शेवटी अस झाले की पुत्रांनंच बापाय सर्व औद्भृदिक कर्म करावे व बापाचा वंश पुढे चालू ठेवावा. औरस संतती नसल्यास दत्तक घेण्याची परवानगी होती. परंतु ही चाल ऋग्वेदकालीन संमत नसावी. कारण एखाद्या स्त्रीचा नवरा मृत झाला किंवा ह्यात असून त्याचा संतत नसल तर त्याच्या भावांनी त्याच्या वायकोशी संवध ठेवून संतति उत्पन्न करावी अशा प्रकारची नियोगविवाहपद्धति ऋग्वेदकालीन रुढ होती असे वाटते. अपुत्रता व संपत्तिविरहितता (अवीरता व अमति) या अवस्था सारख्याच गणल्या जात व त्यांपासून रक्षण करावे (ही स्थिति नसावी) म्हणून अमीची प्रार्थना केलेली आहे. एखाद्याला मुलगी झाली तर त्याबद्दल कोणा कौतुक करीत नसे परंतु मुलगा होण्याबद्दल अथर्ववेदांतील एका सूक्तांत देवाची प्रार्थना केली आहे अ. मुलगी झाल्याबद्दल दुःख प्रगट केले आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत एक गाथा आलेली आहे तीत पुत्र हा परलोकांतील प्रकाश [ज्योतिर्हपुत्रः परमे व्योमन्] असून मुलगी ह संकः (कृपण इ दुहिता) होय असे म्हटले आहे. पण वैदिककाला मुलाच संगोपनच करीत नसत असे जे मागाहून झालेल्या संहिता ग्रंथावरून दिसत व डेल्यूक यांनी अनुमान काढले आहे ते सर्वस्वी चुकीचे असून त्याचा बोधलिङ्गनेहि निषेध केला आहे.

मुलाचा आयुष्यकर्म.—मुलांचे संगोपन करण्याचे काम आईवर सोपविले जात असे. परंतु प्राचीन वाङ्मयावरून लहानपणी मुलांचे आयुष्य कसे जात असे हे सांगतां येत नाही. गर्भावस्थेचा काल दहा [चांद्र] मास गणला जाई. मूल जन्मल्याबरोबर प्रथम त्याला तुप व मध देत असत व नंतर स्तनपान करवीत असत. जन्म

ज्ञात्यावरोवर आठव्या दिवशीं मुलास न्हाऊ घातले जाई. दंतोद्गम होणे हा एक महत्वाचा प्रसंग गणला जात असून त्याचे वर्णन अथर्ववेदांतील एका सूक्तां आले आहे. मुलांना बोलावयाम शिकवीत असत अशावद्दलहि तैत्तिरीय संहितेत उल्लेख असून त्याचा काल मुलाच्या पहिल्या वर्षाच्या शेराटी नांगितला आहे. ऐतरेय आरण्यकांत 'मुलाचे पहिले तंत व तांत हे शब्द दद शब्दाप्रमाणे होत' असे म्हटले आहे. या शब्दावरून वापाला त्यावेळीं जास्त महत्त्व होते असे दिसते. मुलाचे नामकरण हा एक महत्वाचा समारंभ गणला जाई. अथर्ववेदामध्ये तरुण मनुष्याच्या प्रथममधुकरणाच्या (समावर्तनाच्या) समारंभाचे वर्णन आलेले आहे.

म ती.—पनि निधन पावल्यावर त्याची स्त्री आपलुपाने अथवा नातलगनांनीं आग्रह केल्यावरून आपणास जाळून घेत असे, याला पूर्वी सती जाणे असे म्हणत. ही चाल अस्तित्वांत होती यावद्दल अथर्ववेदात उल्लेख आहे परंतु ऋग्वेदात ही चाल नसून उलट विधवेने आपल्या दिराशी विवाह करावा असे मं. १० सू. १८ वरून अनुमान निघते. ही सतीची चाल विशेषतः क्षत्रिय लोकात अमल होती आटळते. ही गोष्ट जो कोणी दंडाजर्मेन लोकांचा इतिहास वाचाल त्याला कळून येणार आहे. इतर वर्गांत विधवा क्रियांनी नवऱ्याच्या पश्चात् जिवंत राहणे हेच अधिक इष्ट होते. विधवाविवाहाची चाल काही धर्मग्रंथांत निषिद्ध मानलेली असली तरी ऋग्वेदांत तिचा काहीसा भास हात आहे. यावरून ऋग्वेदकाली ती रुढ होती असे म्हणण्यास हरकत नाही.

३३ पि ता पु त्र.—'वापयेक.' हा समास वैदिक वाङ्मयांत कारच थोडा वेळ (अथर्ववेद, व शतपथब्राह्मणात) आला आहे.

३४ पि तृ.—ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथात हा शब्द येणारा असून त्याचा अर्थ वाप असा आहे. पण वाप म्हणजे जन्म देणारा हाच अर्थ सर्वत्र नसून मुलाचे रक्षण करणारा असाहि याचा कोठे कोठे अर्थ होतो व व्युत्पत्ति दृष्ट्या तोच अधिक जुळतो. ऋग्वेदात जेथे जेथे वाप हा शब्द आला आहे तेथे तेथे तो वागला व प्रेमळ आहे असे वर्णन आहे. उदाहरणार्थ अमला पिता म्हटले असून इंद्र वापाहनाहि अधिक प्रिय आहे असे म्हटले आहे. वाप मु गला हातीं धरून आपल्या माडीवर बसवितो व मुलगा वापाचे लक्ष आपणावळे लागवे म्हणून त्याच्या अंगावराल वस्त्र ओटीत आहे असे (ऋ. ३.५३.२) वण. आले आहे. मूल मोठे झाल्यावर ते मकटकाली वापाच्या मदतीवर अवलंबून राहत व वापाचे आनंदाने स्वागत करत असेहि वर्णन आले आहे. वापाचा मुलावर ताबा कती असे व तो किती कालपर्यंत असे हे सांगणे कठिण आहे ऋग्वेदात जत खेळलावद्दल वाप मुलाला शिक्षा करतो व ऋजाश्वाला

त्याच्या वापाने अंध ठेले अशा कथा आलेल्या आहेत. वरील दुसऱ्या कथेवरून रोमन लोकांत ज्याला 'पॅट्रिशः पोटेस्टम' वापाचे मुलावरील पूर्ण स्वामित्व म्हणत ते वैदिक काली पूर्णावस्थेत होते असे शिमेरचे म्हणणे आहे. पण या अर्थावर दंतकथात्मक व तुटक अशा गोष्टीवर कितपत विश्वास ठेवावा हा प्रश्नच आहे. तथापि वापाचे मुलावरील स्वामित्व बरेच असावे हे शक्य दिसते. कारण रोमन लोकांत अमलेल्या 'पॅट्रिशपोटेस्टम' वद्दलच्या पूर्वपक्षाला आपणांपाशीं दुसऱ्याच पुरावा आहे. मुलाच्या अथवा मुलीच्या लग्नाच्या वाचतांत वापाला कायदेशीर रीतीने टक्काटक्क करता येत असे. यावद्दल जर पुरावा आपणाजवळ नसेल तर त्यावरून असे म्हणता येईल की, ही गोष्ट त्यावेळीं अशक्य कोटीतील नव्हती. मुलगा वयांत आल्यावर तो वापावरोवर राहून संसार करी व त्याची वायको गृहस्वामिनी होई किंवा मुलगा निराळेच बिऱ्हाड करून राहो हे सांगता येत नाही. बहुतरुन दोन्ही चाली अमलांत असल्या. तसेच लग्न झाल्यावर किंवा लग्न न झाले तरी मुलाला अलग जमीन तोडून दिली जाई अथवा वाप मृत झाल्यावर त्याला जमिनीचा भाग मिळे हेहि सांगणे अशक्य आहे. परंतु काही झाले तरी मुलगा वयांत आल्यावर व वापाचा ताबा सुटल्यावर वापाची सत्ता मुलावर असणे शक्य नाही; कारण तो वृद्ध झाल्यावर मुलेंच त्याच्या मिळकतीची वांटणी करून घेत किंवा त्याला करून द्यावी लागत असे व मुनेच्या कदरंखाली त्याला रहावे लागत असे. वृद्ध झाल्यावर वापाला टाकून दिल्याचीहि स्पष्ट उदाहरणे आहेत. परंतु वैदिककाली हिःस्थानात ही चाल फारशी प्रचारांत होती, असे मानणे श्रेयस्ते होईल. सामान्य नियम म्हटला म्हणजे मुलगा वापाच्या पूर्णपणे आश्रित असे. मागाहून झालेल्या सुप्रग्रंथात मुलाचे वापाशी कसे वागावे यावद्दल सविस्तर वर्णन दिले आहे. मुलाने वापाचे उच्छिष्ट खावे असे त्यांत सांगितले आहे. उलटपक्षां वापाने मुलाशी प्रेमाने वागावे असेहि म्हटले आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत शुनःशेपाची जी गोष्ट आली आहे तीवरून वापाची मुलावद्दल निर्दयपणाची वागणूक लोकांना कशी नापसंद होती हे सिद्ध होते. उपनिषदग्रंथांमध्ये वापापासून मुलाची वंशपरंपरा वैदिक आहे असे म्हटले आहे. मुलाचे पुंजन घेणे हे नेहमीच्या परिपाटातील असून परिणत वयांत सुद्धा ते प्रेमाचे द्योतक गणले जाई. औरस संततीच्या अभावी दत्तक घेण्याची चाल असे. ही दत्तकाची चाल कधी कधी औरस संतति असतांनाहि असे. पण अशा वेळीं दत्तक घेतला जाणारा मुलगा विशिष्टगुणसंपन्न असाच असे. उदाहरणार्थ विश्वामित्राने दत्तक घेतलेला शुनःशेष होय. एका जातीतील मुलगा दुसऱ्या जातीतील मनुष्यास दत्तक घेता येत असे की नाही हे सांगता येत नाही. कारण वेबर म्हणतो त्याप्रमाणे हा ब्राह्मणाच्या मुलाला दत्तक घेणारा विश्वामित्र

स्वतः क्षत्रियच होता किंवा काय हेहि निश्चयात्मक ठरत नाही. दत्तक घेण्याची चाल लोकांना विशेष आवडत नसे. ही चाल कचित्तच अमलांत येई; कारण ऋग्वेदांत ७.४, ७ येथे या चालीचा निषेध केला आहे. एखाद्या मनुष्याला मुलगा नसून मुलगी असेल व तिला मुलगा होईल तर तो मुलगा तिच्या बापाला दत्तक घेता येत असे. एकंदरीत या चालीचा उल्लेख यास्कानें केलेला अर्थ स्वीकारला तर ऋग्वेदातील एका दुर्बोध मंत्रांत (३.३१, १) असावा असें वाटतें. शिवाय एखाद्या भ्रातृविरहित कुमारिकेस पती मिळण्याची अडचण पडे. याचें कारण तिच्या बापाचा तिला पुत्रिका करण्याचा हेतु असावा हे असेल. पुत्रिका म्हणजे तिचा वंश तिच्या बापाच्या वंशांतच रहावा या इच्छेने दिलेली मुलगी. प्रत्येक कुटुंबांत आईपेक्षा बापा लाच जास्त मान असे. याच्या उलट डेल्टाकच्या मतानें कांहीं कुटुंबांत आईलाच जास्त मान असे. सर्व कुटुंब जमिनीची वाहिवाट करणारी संस्था होती असें दिसत नाही. वेडन पॅविल यानें असे सिद्ध केले आहे की, हिंदुस्थानातील ग्रामसंस्था ही कधीहि जमीनदारी संस्था नव्हती. पण त्याचें असें म्हणणें आहे की, ज्या अर्था पित्याची कुटुंबावरील पूर्ण सत्ता ही मागाहून सुरू झाली व अशी सत्ता असण्याची पद्धति हिंदुस्थानात नव्हती त्या अर्था ग्रामसंस्थेऐवजी एक कुटुंब हेच जमीनदार असे. हापकिन्स आपल्या ग्रंथांत असें प्रतिपादन करतो की, पूर्वी हिंदुस्थानातील जमिनीवर वैयक्तिक व अविभक्तकौटुंबिक अशी दोन्ही प्रकारची सत्ता एकवटलेली होती. या दोहोंपैकी अविभक्तकौटुंबिकसत्ता ही अगोदरची असून पुढे ती हळू हळू नष्ट होत चालली होती. आणखी तो म्हणतो, कधीहि रद्द न होणारा असा मुलाला एक हक्क होता. बाप जर वंशपरंपरागत जमीन विकू लागला तर मुलगा त्या हक्कानें बापास प्रतिबंध करी. कारण जी जमीन समाधिक स्वामित्वाखाली असे ती विकण्यास सर्व ग्रामाची परवानगी लागत असे. पोलाक व मेटलंड यांनी आपल्या इंग्रजी कायद्याचा इतिहास या पुस्तकांत लिहिल्याप्रमाणें आपण हें लक्षात घेतलें पाहिजे की, पूर्वी मुलाचा हक्क होता यावरून समाधिक सत्ता किंवा कौटुंबिक सत्ता पूर्वी जमिनीवरहि होती असें मानण्याचें कारण नाही. तर प्रथम विनवारशी मिळकतीवर हक्क सांगण्याची पद्धत होती व तीपासूनच समाधिक किंवा कौटुंबिक सत्ता सुरू झाली असावी. इंग्लंडप्रमाणे हिंदुस्थानात पूर्वीच्या ग्रंथांत समाधिक कुटुंबपद्धति असल्याबद्दल उल्लेख नाही. जॉल आपल्या उपनिषद्ग्रंथ या पुस्तकांत म्हणतो की, प्राचीन व अर्वाचीन काली कुटुंबातील कर्त्या पुष्पाचा मुलें मोठें झालें तरी एकमुखी तावा असे अशाबद्दल स्पष्ट पुरावे मिळतात. हीच स्थिती पूर्वीच्या इंग्लिश व रोमन लोकांच्या कायद्याच्या ग्रंथांत सांपडते. ग्रीसमध्ये सुद्धा बापाची कुटुंबावर

व जमिनीवर पूर्ण सत्ता होती. पितरौ याचा अर्थ आईबाप असाच चौहोंकडे आहे.

^{३३}पुत्र.—सुसु व पुत्र ह्याचा अर्थ ऋग्वेदापासूनच्या सर्व ग्रंथांत स्वतःचा मुलगा असा आहे. ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ लहान किंवा असाच कांही होतो. पुत्रक हा शब्द स्वतःच्या मुलालाच नव्हे तर आपणाहून लहान माणसालाहि प्रेमानें हाक मारण्याचा आहे. पुत्र व्हावा म्हणून प्रकट केलेल्या इच्छेचा उल्लेख बारंवार आलेला आहे.

^{३४}बंधु.—याचा अर्थ 'नातें' असा आहे. धनवाचकहि अर्थ होतो. सामान्यनाम असतां 'नातेवाईक' असा अर्थ होतो. हा शब्द ऋग्वेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत आढळतो.

^{३५}भर्तृ.—याचा अर्थ 'वहाणारा', याशिवाय आश्रयदाता, स्वामी, असा सुद्धा अर्थ जुन्या वाङ्मयांत आहे. परंतु याचा कोठे एखाद्या ठिकाणी 'भर्ता' (नवरा) या अर्था उपयोग होतो किंवा नाही याबद्दल शंका आहे. ऋग्वेदांत एका ठिकाणी त्याचा अर्थ 'नवरा' असा असावास नाटतें, पण डेल्टाकच्या म्हणण्याप्रमाणें-व ते बरोबरहि दिसतें-त्याचा अर्थ (बाप) असा असला पाहिजे; कारण 'आई' ऐवजी हा शब्द कांहीं ठिकाणीं येजिला आहे.

^{३६}भ्रातृ.—ऋग्वेदकाली व नंतराहि ही बंधुवाचक संज्ञा आहे. हा शब्द कित्येक वेळां नातेवाईक किंवा परम मित्र यासहि लावतात. परंतु भ्रातृ शब्दानें संबोधिलेले पुरुष ह्या देवता असून परस्परांच्या, किंवा त्यांच्या भक्तांच्या, बंधुरूप आहेत. ह्याप्रमाणें पूर्वीच्या वाङ्मयांत ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ लोपला नव्हता. याची व्युत्पत्ति भृ = भरणे ह्या यातूपासून झाली असावी हें बरोबर दिसतें. याचा अर्थ असा की, भाऊ आपल्या बहिणीला आश्रय देत असे. वैदिक ग्रंथांत हाच अर्थ असला पाहिजे ही गोष्ट बाप वारत्यानंतर तिचा सर्व भार भावावर पडत असे, व 'भाऊ बारला तर बहिणीचें दुर्दैव ओढवतें' इत्यादि वाक्यावरून सिद्ध होते. नातेवाईकांचा दर्जा छांदोग्य उपनिषदांत दाखविला आहे. त्यांत आर्षा 'बाप' मग 'आई' नंतर भाऊ, मागाहून बहिण, असे दिले आहे. भावाभावांतलें भांडण प्रसंगविशेषी उल्लेखिलें आहे.

^{३७}मातृ.—ऋग्वेदापासून हा आई या अर्थाचा शब्द नेहमी प्रचारांत आहे. ध्वन्यसुकारी 'मा' या शब्दापासून हें रूप बहुधा सिद्ध झालें असलें पाहिजे. हा शब्द अम्बा आणि नना यांच्या प्रमाणेंच आहे, नवरावायकोची व मातृपुत्रांची नाती पाति ह्या शब्दाच्या सदरांत दिली आहेत. आतां येथे एवढेंच सांगण्याचें की, सूत्रांत आईविषयी दाखवावयाच्या आदराविषयी बराच उल्लेख केला आहे. तसेंच ज्या कार्यातून तिचा संबंध येतो त्याच्याविषयीहि पुष्कळ माहिती दिली आहे. आईलासुद्धा आपल्या मुलाच्या भवितव्यतेबद्दल काळजी असते असें ऐतरेय ब्राह्मणांतील दत्तविधानाप्रतिपक्ष विकलेल्या शुनःशेषाच्या कथेवरून उघड होतें. घरात

आईचा दर्जा वापाच्या खालोखाल होता. कधी कधी 'आई वाप' या अर्थी 'मातरा' हा शब्द 'पितरा,' 'मातरा पितरा,' आणि मातापितरः ह्याप्रमाणे उपयोगांत आणित.

^३ मित्र.—ऋग्वेदांत आणि नंतरच्या वाङ्मयांत मित्र ह्या अर्थी हा शब्द आला आहे. तैत्तिरीय संहितेच्या मते स्त्री ही पुरुषाचा मित्र आहे, आणि शतपथांत मित्राचें महत्त्व विशेष वर्णिलें आहे. व मित्रद्रोहाची निंदा केली आहे.

^३ यमः.—यम म्हणजे 'जुळें.' अशा तऱ्हेच्या जन्माचा वेदकालीन वाङ्मयांत फार वेळां निर्देश केलेला आहे. यमौ, मिथुनां या शब्दांनीं निरनिराळ्या जातींचीं जुळीं दर्शविलीं जातात. जुळीं हीं भयंकर आणि वाईट चिन्हदर्शक असतात अशी नीमो आणि इतर जातींमध्ये समजून असल्याचे पुरावे आहेत. व जुळीं नशाववान मानलीं जात असत याविषयांहि पुरावे आहेत.

^३ योपन.—योपना, योपा, योपित्, हे सर्व शब्द तरुणांचे दर्शक आहेत. याचा विवाहप्रसंगीं मिळणारी वधू असाहि अर्थ आहे. ब्राह्मणांतल्या वृषन् शब्दाशीं ह्या शब्दाचा विरोध आहे; सर्वसाधारण स्त्रीवाचक परंतु वायको, मुलगा किंवा कुमारी या अर्थी सुद्धां हा शब्द वापरलेला आढळतो.

^४ वधू.—ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत स्त्री या अर्थी हा शब्द वारंवार आलेला आहे. डेलमुकच्या मते ह्या शब्दाचा अर्थ विवाहित स्त्री, सौभाग्याकांक्षिणी स्त्री, किंवा लग्नाच्या वेळची वधू असा होतो. ह्या शब्दाचा उगम वद् या धातूपासून झालेला आहे. वद् = वाहून नेणे ह्या धातूपासून असाच दुसरा शब्द म्हणजे 'वहनु'—लग्नाची निरवगूक—हा होय. पुढें ह्याचा अर्थ 'जिला घरी नेली जात आहे ती' असा होऊ लागला. क्षिमरच्या मतानें हें स्पष्टीकरण वरोवर नाही. त्याच्या मते वधू हा शब्द 'लम करणे' ह्या अर्थाच्या धातूपासून बनला आहे. ऋग्वेदांत एकेठिकाणीं आलेल्या वधू शब्दाचा अर्थ रांथ स्त्री म्हणजे स्त्री जात असा घेतो. पण क्षिमरचें मत असें आहे कीं, त्याचा अर्थ दासी असा असावा. वधू ह्या शब्दाचा उपयोगच जर पाहिला तर हे दोन्ही अर्थ जरा प्रचाराविरुद्ध दिसतात. कारण या शब्दाचे अर्थ वरच्याप्रमाणे कोठेहि लागू पडत नाहींत. एका ठिकाणीं त्रसदस्यु पौरुकुत्स ह्यांनं एका गायकाला पत्रास वधू दिल्याचा उल्लेख आलेला आहे. ह्यावरून हा गायक विशेष प्रकारचा बहुभार्योक्त असावा असें फार तर सिद्ध होईल. पण ह्या आमच्या विचारसरणीला एका गोष्टीचा अडथळा आहे. तो असा कीं, ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यांमध्ये वधूमंत हा शब्द विशेषणार्थी रथ, अश्व, व उष्ट्र या शब्दांना लावलेला आहे. क्षिमरच्या मते येथें रथांतल्या व घोड्यावरल्या दासीविषयीं उल्लेख असावा; व ह्या मताला वृहदेवतेचा आधार आहे. रांथचें असें म्हणणे कीं ह्या ठिकाणीं अर्घपणकालीं योग्य अशा घोड्यांचा किंवा रेड्यांचा उल्लेख आहे; हें म्हणणे सयुक्तिक नाही. वधूचा अर्थ जर स्त्री जात असा असेल तर

वधूमंत म्हणजे 'घोड्या किंवा म्हशी ह्यांसह' ही अर्थ सयुक्तिक दिसतो.

^५ वर.—ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत 'लम करणारा' अशा अर्थी हा शब्द आला आहे.

^५ विधवा.—ह्या शब्दाचा अर्थ 'जिचा नवरा मेलाला आहे अशी स्त्री असा आहे. ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ 'अनाथ झालेली' असा आहे, व हा शब्द विध ह्या धातूपासून आलेला आहे. ऋग्वेदामध्ये समजण्यास कठिण अशा एका ऋचेत विधव (पुष्टिगी) असा शब्द असावा असें रांथचें अनुमान आहे. ह्या ठिकाणीं मूळमध्ये 'विधंतम् विधवाम्' असा स्पष्टपणे लिंगदोषदर्शक शब्दप्रयोग आलेला आहे. रांथ म्हणतो कीं, वृत्ताचे सौयीकरितां विधवम् ह्यावद्दल विधवाम् असें पद केलेलें आहे व विधवम् ह्याचा अर्थ यज्ञ करणारा विधुर असा त्यानें केलेला आहे. लुडविगनें अर्थ करतानां विधंताम् हें स्त्रीलिंगी रूप घेतलेलें आहे. व डेलमुक ह्या दोन्ही शब्दांचा 'पूजा करणारा' व 'विधवा स्त्री' असा अर्थ करितो. कदाचित् विधवा व विधुर असा अर्थ घेणेंहि सोयीचें होईल, पण ह्या ठिकाणीं कोणत्या कथेला उद्देशून हे शब्द आलेले आहेत हे समजत नाहीं. कारण हे शब्द ज्या ठिकाणीं आलेले आहेत त्या ठिकाणीं अश्विनांच्या नांवावर असलेल्या कोणत्या तरी अद्भुत कृत्याचा उल्लेख आलेला आहे; व त्या ठिकाणीं वांपा (भर्तृविरहित) ह्या स्त्रीचा जो उल्लेख साहाजिक झालेला आहे तो असंभाव्य वाटतो. कारण त्याच सूक्तांत अश्विनांनीं तिच्या संवर्धी केलेल्या अभ्युत कृत्याचें वर्णन थोड्याच मंत्रांपूर्वीं एका मंत्रांत आलें आहे. वैदिक वाङ्मयांत विधवा हा शब्द फारसा आला नाहीं.

^६ श्वशुर.—ऋग्वेदापासूनच्या ग्रंथांत वायकोचा सासरा असा याचा अर्थ आहे, पण सूत्रकालापासून नवऱ्याचा सासरा असाहि ह्याचा अर्थ होऊं लागला. सुनेनें सामान्यतः आपला सासरा कुटुंबाचा कर्ता पुरुष असतानां व तो वयानें मोठा असल्यानें त्याला मान देणे जरूर असे. जेव्हां सासऱ्याला वार्धक्य येई तेव्हा हाच मून घरधनीण होऊन सासरा व सासू ह्यांवर हुकमत चालवी. हा शब्द अनेकवचनीं असला म्हणजे ह्याचा अर्थ सासूसासरे असा होतो.

^७ श्वशू.—नवरा व वायको ह्या दोघांच्याहि सासूच ह्या शब्दांनं बोध होतो. आपला नवरा वार्धक्यामुळे कुटुंबाचा भार वाहण्यास असमर्थ झाल्यावर ही सासू व तिच नवरा हे दोघेहि मुनेच्या हाताखालीं रहात. पण एवढीं त्यांना त्यांचा योग्य मान मिळे. ऋग्वेदांत एक असा उल्लेख आहे कीं, एक दूतकार आपण दूत खेळण्यामुळे आपल्यावर आपल्या सासूची खप्पा मर्जी झाली, व हें संकटच आपणावर ओढवलें असें विंतायुक्त उद्गार काढित आहे.

^८ ससि — म्हणजे मित्र. ऋग्वेदापासूनच्या ग्रंथांत प्रत्यक्ष व अलंकारिक अर्थानें हा शब्द नेहमीं येतो.

१६ सजात.—‘एकत्र जन्मलेला.’ हा शब्द ऋग्वेदामध्ये एकदां व नंतरच्या ग्रंथांत वारंवार आलेला असून त्याचा अर्थ नातेवाईक असा असला पाहिजे. अधिक विस्तृत अर्थ म्हणजे समानदर्जाचा मनुष्य असा आहे. पण हे दोन अर्थ इतके सूक्ष्म आहेत की दोन्ही जवळ जवळ एकच झाले आहेत. राजाचे सजात म्हणजे राजपुत्र होत; लष्करी माणसाचे सजात म्हणजे क्षत्रिय होत; सामान्य माणसाचे सजात म्हणजे वैश्य होत. पण पुढे प्रचारांत आलेल्या सजाति (एकाच जातीचा मनुष्य) शब्दाप्रमाणे सजात शब्दांत जातीचा उल्लेख नाही. सजातांचे तंटे चांगलेच प्रसिद्ध असत.

१७ सपत्नी.—ऋग्वेदामध्ये सवत या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. पहिल्या व शेवटच्या मंडळांत मत्तर करणारी सवत असा अर्थ आहे. पण वैदिक काळानंतरच्या वाङ्मयांत प्रतिस्पर्धा ह्या प्रतिशब्द म्हणून हा शब्द आला आहे.

१८ सर्वधु.—‘एकाच रक्ताचा’ या अर्थाने हा शब्द आहे. ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यांमध्ये ‘नाते’ असलेला असा अर्थ आहे.

१९ सुपित्र.—ऋग्वेदामध्ये एकदां हा शब्द आलेला असून हा बहुतकडून विशेषण (बापाचे गुण पुढे चालू ठेवणारा) या अर्थाने असावा. लुडविगच्या मते हे एका माणसाचे नांव आहे. पण असे कां मानावे ह्याचे कारण तो सांगत नाही.

२० स्त्री.—हा सामान्यतः स्त्रीवाचक शब्द गद्यांत व पद्यांत नेहमी येतो. नारी ह्या शब्दाला हाच अर्थ आहे. पण पुढील पद्यग्रंथांत हा नाहीसा होतो. ‘प्रा’ शब्द फक्त देवांच्या वायकांना लाविलेला आहे. योषित् व तत्स-ह्य शब्द उपवर झालेल्या तरुण स्त्रियांस लावितात. ऋग्वेदांत पुमान् ह्याच्या उलट स्त्री शब्द आहे; व वृषन् ह्याच्या उलट हा एकदांच आलेला आहे. अथर्ववेदाच्या कालापासून स्त्री ह्या शब्दाचा अर्थ पति ह्या शब्दाच्या उलट विवाहित स्त्री असा होऊ लागला. सूत्रग्रंथांत सुद्धा स्त्री हा जाया शब्दाहून भिन्न अर्थाने वापरला आहे. वैदिककालीन स्त्रियांच्या आयुष्यांतला वराच मोठा भाग तिचे लग्न व नवऱ्याशी असलेले इतर संबंध, यांत जात असे. वैदिककालीन स्त्रियांना पडदा विलकुल नव्हता, पण महाभारतकालाच्या उत्तरार्धात तो पूर्णपणे सुरू झाला. वैदिक कालीन कुमारी आपल्या बापाच्या घरा वाढत असे. खेडेगांवांतील तरुण पुरुषांशी तिला मोकळेपणाने बोलतां चालतां येत असे व ती घरांतल्या कामाकडून लक्ष्य घाली. तिला शिक्षण घेतां येत असे. निदान कांही वायकातरी शिकलेल्या असत; कारण उपनिषद् ग्रंथांत स्त्रियांनी तत्त्वज्ञानासंबंधाच्या वादविवादांत बराच महत्त्वाचा भाग घेतल्याचे नमूद आहे. शिवाय पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना योग्य अशा नर्तनांदा कला यांना शिकविल्या जात. समाजांत कायद्याच्या दृष्टीने मुलीचा दर्जा काय होता ह्या विषयी फार थोडे व अपुरे उल्लेख आहेत. ऋग्वे-

दावरून असे दिसते की, वाप नसल्यास त्याच्या ठिकाणी भावाला समजून वहीण त्याच्या पासून मदतीची अपेक्षा करी. भ्रातृविरहित कुमारीवर संकटे ओढवण्याची फार भीति असे. तरी पण अशा निराश्रित कुमारीला उपद्रव देणाऱ्यास भयंकर पाप सांगितले आहे. स्त्रियांना, मग त्या विवाहित असोत वा नसोत, वाडलाजित मिळकतीवर हक्क सांगतां येत नसे, व कायद्याच्या दृष्टीने त्या कदाहि स्वतंत्र नव्हत्या. लग्नापूर्वी त्या आपल्या बापावर अगर भावावर अवलंबून रहात; व लग्नानंतर त्या नवऱ्यावर अवलंबून रहात. वैधव्यावस्थेत त्यांचे आप त्यांच्या नवऱ्याची मिळकत घेत व त्यांना संभाळण्याचे काम करीत केव्हां केव्हां अविवाहित स्त्रिया—उदाहरणार्थ वारांगना जे द्रव्य मिळवीत, त्यावरहि त्यांचे वाप किंवा भाऊ हक्क सांगत.

२१ स्नुषा—ह्याचा अर्थ सून असा असून ही सून सासू व सासरा या दोघांचीहि होती. सासूची सून ह्या अर्थाने ऋग्वेदामध्ये हा शब्द सु-स्तुषा ह्या समासांत आला आहे, व तो वृषाकपायीला लावलेला आहे. सासऱ्याची सून ह्या अर्थाने हा शब्द अनेक ठिकाणी आलेला असून सुनेच्या सासऱ्याविषयीच्या आदराचा उल्लेखहि आहे. हा आदर अशा प्रकारचा आहे की, तो सुरेसारख्या पदार्थांच्या सेवन-प्रसंगां कमी होतो.

२२ स्याल.—ऋग्वेदामध्ये फक्त एके ठिकाणी हा शब्द आलेला असून ह्याचा अर्थ वायकीचा भाऊ म्हणजे मेहुणा असा आहे. हा मेहुणा आपल्या बहिणीचे रक्षण करण्यास, तिला चांगला नवरा पाहून देण्यास तत्पर असा मानला जातो.

२३ स्वमृ.—ऋग्वेदापासूनच्या ग्रंथांत वहीण ह्या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. ज्याप्रमाणे भ्रातृ शब्द त्या प्रमाणेच स्वमृ हा शब्द बहिणीशिवाय इतरांनाहि लावतां येईल; उदाहरणार्थ ऋग्वेदामध्येच ऋतु व हातांचीं वोटें ह्यांची बहिणी म्हणून तुलना केली आहे, व रात्रीला उपेची बहीण म्हटले असून ती उपेहून मोठी म्हणून उपेकरितां आपण आपली जागा सोडीत आहे असे वर्णन आलेले आहे. पणी लोक सरमस आपली बहीण समजण्यास तयार होते. पण अशा तऱ्हेचा ह्या शब्दाचा उपयोग—भ्रातृ शब्दाचा आहे त्या पेक्षा अधिक—सामान्यतः मनुष्यांविषयी करीत नाहीत. वहीणभावांचे नाते हे अगदीं जवळचे असे. पिता मृत अथवा अशक्त असल्यास वहीण आपल्या भावावर आणि भावज्यावर अवलंबून राही असे ऋग्वेद व ऐतरेय ब्राह्मणावरून दिसते.

२४ पितामह.—ततामहसारखा ह्याचा अर्थ तैत्तिरीय संहितेपासून पुढील ग्रंथांत बापाचा वाप म्हणजे विशेष अर्थाने वाप असा आहे. पणत्रा ह्याला प्रपितामह व प्रत-तामह हे शब्द आहेत. आईचा वाप व आज्ञा ह्यांना वैदिक भाषेत निराळे शब्द नाहीत ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट

आहे. पुढील वाङ्मयांत मातामह ह्यासारखे जे शब्द आलेले आहेत ते अनुकरणाने बनलेले आहेत. डेल्लुक म्हणतो की, ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी 'महे पित्रे' असा जो शब्द आलेला आहे त्याचा अर्थ आज्ञा असा असावा, व हा अर्थ पुढे नपात् म्हणजे नातू असा जो शब्द आला आहे त्याला जुळणारा आहे. पण एकंदर सर्वच लेखाचा अर्थ संदिग्ध आहे. वैदिक ग्रंथावरून आज्ञावाचा दर्जा कुटुंबांत काय होता हे सांगणे कठिण आहे. महाभारतांत म्हटल्याप्रमाणे वापासारखाच आज्ञा मान मिळे त्यांत शंका नाही. कुटुंबाचा भार सद्गन करण्यास असमर्थ शाल्यावर एखादा आज्ञा आपल्या थोरल्या मुलाबरोबर रहात असे, किंवा तो कुटुंबाचा कर्ता पुरुषहि रहात असे. वैदिक वाङ्मयांत पितामहो म्हणजे आज्ञा हा शब्द आलेला नाही.

^{१०}प्र पि ता म ह.—प्रपितामह म्हणजे पणजा. हा शब्द तैत्तिरीय संहितेत व ब्राह्मणांत आलेला आहे.

^{११}स्व स्त्री य.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये विश्वरूपाच्या पूर्वजाचे वर्णन करतांना बहिणीचा मुलगा अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

^{१२}पौत्र.—पौत्र म्हणजे मुलाचा मुलगा. अथर्ववेद व पुढील ग्रंथ यांतून हा शब्द नातू या अर्थाने सारखा उपयोगांत आणिलेला आहे. जेव्हां ह्याचा नमू या शब्दाहून वेगळा अर्थ असतो तेव्हां हा शब्द पणतू या अर्थाने योजिलेला असतो.

^{१३}प्रातृ व्य.—हा शब्द अथर्ववेदाच्या एका उतान्यांत आला आहे. तेथे तो भाऊ आणि बहिण यांना लावण्यांत आल्यामुळे तो काही तरी नात्याचा दर्शक दिसतो. याचा अर्थ बहुधा वापाच्या भावाचा मुलगा म्हणजे चुलतभाऊ असा असावा. ह्या अर्थावरून इतरत्र संहिता, अथर्ववेद व ब्राह्मण यांतून वारंवार 'प्रतिस्पर्धा' किंवा 'शत्रू' असा जो दुसरा अर्थ ह्या शब्दाचा केला आहे त्याचा उलगाडा होतो. कारण अविभक्त कुटुंबांत चुलत भावाचे नाते शत्रुत्वाचे होण्यास साहजिकच कारण असतात. मूळचा अर्थ कदाचित् 'पुतण्या' असाच असेल. कारण व्युत्पत्तिदृष्ट्या 'भावाचा मुलगा' असाच अर्थ निष्पन्न होतो. परंतु ह्यावरून या शब्दाच्या मागाहून आलेल्या अर्थाचा नीट उलगाडा होत नाही. काळक संहितेत चुलतभावाला खोटे सांगण्याबद्दल सांगितले आहे; व आतुव्याला 'द्वेष करणारा, (द्विपन्) ' दुष्ट ' (अप्रिय), अर्थां विशपणे संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत लाविलेली आहेत. अथर्ववेदांत 'प्रातिस्पर्धा' ह्यास हाकून लावण्याकरितां किंवा त्याचा नाश करण्याकरितां वरेच मंत्र दिले आहेत.

^{१४}शृग्य.—शतपथप्रमाणे 'घरांतील किंवा कुटुंबांतील सर्व मंडळी' असा या शब्दाचा अर्थ आहे.

^{१५}ज्येष्ठिनेय.—जेष्ठा ह्या शब्दावरुन हा शब्द आला असला ह्मणजे वापाच्या 'पहिल्या बायकोचा मुलगा' असा याचा

अर्थ होतो व अशा अर्थाने ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द आलेला आहे.

^{१६}तात.—वापाने मुलास हांक मारावयाचे हे लाडके नांव आहे. हा शब्द ब्राह्मणग्रंथांत आलेला आहे व तो फक्त संबोधनार्थी आहे; पण चुकीमुळे ह्या शब्दाचा व तत ह्याचा घोटाळा होऊन वाप ह्या अर्थाने ऐतरेय ब्राह्मणांत हा शब्द आलेला आहे.

^{१७}दार.—'बायको' ह्या अर्थी हा शब्द सूत्रग्रंथांत, बहुतकरून पुढिगी अनेकवचनी, व वृहदारण्यकोपनिषदांत एकदां एकवचनी, आला आहे.

^{१८}न स्त्री.—हे नपात्चे लालिंगी रूप सामवेद आरण्यकांत आढळते.

^{१९}पिता पुत्री य.—म्हणजे 'बापलेकासंबंधी' हा शब्द संप्रदानासंबंधाने आलेला आहे. ह्याचा अर्थ, आसन्नमरणावस्थेत वाप ज्यावेळी आपल्या मुलास आपली शारीरिक व मानसिक शक्ति अर्पण करितो तो विधि असा आहे. हा विधि कौपितकी उपनिषदांत वर्णन केला आहे.

^{२०}पुत्रिका.—उत्तरकालीन वाङ्मयांत पुत्रविरहित मनुष्याची मुलगी असा ह्या शब्दाचा अर्थ आलेला आहे. ही मुलगी तिचा बाप अशा अटीवर लग्नाच्या वेळी बरास अर्पण करितो की, तिला जो मुलगा होईल त्याने त्याचे और्ध्वदेहिक व श्राद्धे वगैरे केली पाहिजेत; व तो मुलगाहि त्याचाच पुत्र मानला गेला पाहिजे. ही स्थिति व हे नांव यास्काला कबूल असून निरुक्तामध्ये, ह्याचा ऋग्वेदांत उगम आहे, असे म्हटले आहे. पण ऋग्वेदांतील उल्लेखामध्ये अशा तऱ्हेचा स्पष्टार्थ निघत नाही व त्या उल्लेखावरून ही चाल ऋग्वेदकाली होती असेहि सिद्ध होत नाही.

^{२१}भगिनी.—याचा शब्दशः अर्थ भाग्यवती, चांगल्या भाग्याची असा आहे; कारण तिला भाऊ असणे हे एक भाग्यच आहे असे निरुक्तांत (३. ६) म्हटले आहे.

^{२२}भार्या.—पुढील ग्रंथांत सामान्यतः 'बायको' या अर्थाने आलेला हा शब्द याच अर्थी संहितांतून आढळत नाही. पीटसर्वग कोशाप्रमाणे हा शब्द प्रथम ऐतरेय ब्राह्मणांत आढळतो. डेल्लुकच्या मते हा शब्द तेथे फक्त घरांत राहणाऱ्या मंडळीचा वाचक आहे. परंतु शतपथ ब्राह्मणांत याज्ञवल्क्याच्या दोन्ही बायकांना हा शब्द लावला आहे.

^{२३}मातुर्भ्रातृ.—हा एक चमत्कारिक रीतीने झालेला समास आहे. 'त्रायणी संहितेत हा एकदां येतो व तेथे याचा अर्थ 'मामा' असा आहे. यालाच सूत्रांत 'मातुल' म्हटले आहे. याप्रमाणे मामासंबंधी वेदकाळीन माहिती फार थोडी सापडते. इतिहास-कालापर्यंत तरी काका आणि मामा यांचे तुलनात्मक महत्त्व पाहतां मामाचे महत्त्व अधिक असल्याचा पुरावा आढळत नाही. यावरून प्राचीन आर्यांची समाजव्यवस्था पितृसत्ताक होती ही गोष्ट घडघडीत दिसून येते.

[अ व स्था]		
मानवी अवस्था [ऋग्वेद]		
अकुमार	जिह्वशी	वंत्स
अजर	जीर	वपत्
अर्भ (अर्भक)	जुगुर्वत् (वृद्ध)	वपावत्
अवसान (मृत्यु)	जजुस्	वयस्कृत्
आशिन (वृद्ध)	ज्येष्ठ	वयोजुव
ऋभुमद्वयस्	ज्येष्ठतम	वयोध
(कौशल्ययुक्त	ज्येष्ठताति	वयोधेय
तारुण्य)	ज्येष्ठथ	वयोवृध
कुमार	तन्द्रयु	वियुत
कुमारक	तरुण	विस्त्रस्
गतासु	तवीयस(बलवान्)	वृध
गर्भिणी	पतित्वन् (यौवन)	वृद्ध
चरम	पलित	वृद्धवयस्
चेतु	पवित्र	शिशु
जरतु	प्रेति	शून (दारिद्र्य)
जरा	भूरि	सनाजुर
जागरुक	मृत	सुसुप्मान्
जाग्रत्	मृत्यु	स्थविर
जाग्रत्स्वप्न	युवति	स्वप्न
जान	युवन्	स्वप्न
जिघ्री (वृद्ध)	युवश	हेळ (क्रोध)
[तै. सं]		
आर्त (अभि- विनाश)	जरितु (जरण- शील)	मृत्यु
आसीन	जरिमाण	विकस्ति (विशेष- नाश)
इतासु	तिष्ठत्	शंकित (वृष्टि- क्लिप्त)
क्षुधा	त्र्यविस	सिक्तेतस्
जन्म	निर्देव (देवभक्ति- रहित)	त्वपत्
जरा		
जरायु		
[अथ ऋग्वेद]		
अजरा	कुमार	जरामृत्यु
अजुर्य	कुमारी	जरित (वयोवृद्ध)
अतन्द्रा	कृश	जागृवि
अर्भ	कौमार	जाग्रत्
अर्भक	क्षितायु (क्षपि- तायु)	जाग्रदुष्वप्य
असुनीत		तन्द्रा
अस्वप्न	गतासु	त्र्यायुप
आयुष्य	गर्भ	दीन
आयुस्	जन्म	निधन
उपांशु	जरती	परेत
	जरस्	पर्यस्ताक्ष

पलित	युवन्	शव
प्रथमज	यौवन	शिशु
प्रसव	वर्षिष्ठ (वृद्ध)	स्थविर
प्रसन्नपिता	वर्षायस्	स्वप्न
प्रेत	विश्वस्	स्वप्नेदुष्वप्य
वाल	(वृद्धपणा)	हेड (क्रोध)
मृत		

[साहितेतर]

प्रत्यक्षदर्शन	प्रेत	स्थविर
पूर्ववयस्	वाल	

कांतिवाचक [क्रियापद] (ऋग्वेद)

अतक्त	चक्रमानः	रिरिचरे
अतापि	चाकनत्	रुचयत
अतिस्विपत	चाकशीमि	रुचंत
अतिविपुः	छन्सत्	रुशत्
अद्यौत्	जपते	रेचि
अभार्प	जुपते	रेजन्ते
अभ्राट्	तिस्विपे	रोचते
अरेजन्त	द्यौत्	वनोते
अवचाकशत्	धम	ववक्षे
अशुचत्	धर्णसि	वदिम
आचके	धामहे	वष्टि
आदीध्ये	धासथः	वांछति
आमरीता	प्रचाकशत्	विधक्ष्यन्
आयुपक्	मर्पत्	वेति
इनधते	भेम	वेनति
उशिक्	भ्राजते	वेपि
उर्मसि	मन्यते	वेसति
कनाति	राजत	शोच
कानिपत्	राट्	हृयति
क्षयन्	राष्टि	

ऐश्वर्यवोधक [ऋग्वेद]

इरुज ११२	पत्यते	राजति
क्षयाति		

उपभोगवाचक [तै. सं.]

गौपत्य	भुज्	योगक्षेम
जानराज्य	भोग	सुगन्धि
पोप	मधव्य	

१ पलित. — पलित मृहणजे पांडन्या केसाचा. हा शब्द ऋग्वेदापासूनच्या ग्रंथांत वारंवार आढळून येतो. मनुष्य पलित झाला मृहणजे तो वृद्ध झाला म्हणून समजावें. जमदग्नीच्या कांहीं वंशजाप्रमाणें जे लोक वृद्ध होत नाहीं त्यांना पलित हा शब्द लाविलेला नाहीं. पण ऐतरेय ब्राह्मणांत एका ठिकाणी

भरद्वाजाचें वर्णन तो वृद्धावस्थेत कृश व पलित झाला असें आलेलें आहे. शतपथ ब्राह्मणांत एका ठिकाणीं डोळ्यांचे केस प्रथम पांढरे होतात असें वर्णन असून दुसऱ्या ठिकाणीं हातांवरील केस पांढरे झाल्याचा उल्लेख आहे.

मृत्यु.—ऋग्वेदांत वारंवार याविषयी उल्लेख आलेला आहे; आणि नंतर भांतिदायक स्थिति अशा अर्थां हा शब्द योजिला आहे. मृत्यूचे प्रकार १०१ आहेत; पैकीं वृद्ध होऊन मरणें हें स्वाभाविक आहे; बाकीचे शंभर प्रकार टाळतां येण्यासारखे आहेत. वृद्ध होण्याच्या अगोदर (पुरा जरसः) मरण येणें म्हणजे अकाली (पुरा आयुषः) मरणें होय. आयुष्याची सर्वसाधारण मर्यादा शंभर वर्षे असल्याचे वैदिक वाङ्मयांत उल्लेख आहेत. शारीरिक शक्ति गेल्यामुळें वृद्धपणांत होणाऱ्या हालींचीहि स्पष्ट कल्पना दाखविली गेली आहे. अश्विनांच्या अद्भुत कृत्यांपैकीं वृद्ध व्यवनास तारुण्य परत देणें व कर्लास पुन्हा तारुण्य देणें हीं होत. अथर्ववेदांत मृत्यु टाळण्यावद्दल आणि आयुष्य वाढविण्याच्या प्रकारावद्दल पुष्कळ मंत्र आहेत. मृतशरीराची विल्हेवाट लावण्याच्या दोन तऱ्हा होत्या. एक पुरणें व दुसरी दहन करणें. वैदिक काळांत दोन्हीहि तऱ्हा ग्रिक देशांतल्या प्रमाणे प्रचलित होत्या. परंतु पुरण्याच्या पद्धतीविषयी विशेष पसंती दर्शविली जात नव्हती. दग्ध केलेल्या अगर अद्भग्ध अशा मृतांचीं हाडें पुरून त्यावर छत्र्या (इमशान) बांधत. या छत्र्या कशा तऱ्हेच्या असाव्या या वद्दल शतपथ ब्राह्मणांत वरेंच विवेचन आहे. मृतमनुष्याला जळणाऱ्या होडीत घालून ती होडी समुद्रांत सोडण्याच्या उत्तर देशांत प्रचलित असलेल्या चालीचा थोडा किंवा मुळीसुद्धां वैदिक वाङ्मयांत उल्लेख नाहीं. नावेचा निर्देश जो आहे तो मृत्यूनंतर भोगाव्या लागणाऱ्या आपत्तीचें सूचक आहे. पुरण्याच्या पद्धतीविषयी नाहीं. मॅकडोनेलने दिलेल्या स्थली सायणमतें तें थूचें रूपक आहे मृत्यूसंबंधी नाहीं. वेद कालीन आर्य लोकांस मृत्यूनंतरचें जांबत म्हणजे या जगांतील आयुष्याची पुनरावृत्तीच होय असें वाटत असे. मनुष्य मृत्यूनंतर सर्वदेहासहित (सर्वतनुः सांगाः) स्वर्गांत जातो व पुण्यांवरचीं सर्व सुखें भोगतो अशी त्यांची समजूत असे. ऋग्वेदांत वाईट कृत्य करणारांचे मृत्यूनंतर हाल होतात असा संदिग्ध निर्देश आहे. परंतु अथर्ववेदांत आणि शतपथ ब्राह्मणांत मात्र शिक्षेदाखल नरकाची कल्पना आली आहे. त्या ग्रंथांतच असें म्हटलें आहे कीं या जन्मांतील सत्कृत्यें अगर दुष्कृत्यें मृत्यूनंतर स्वर्गप्राप्तीस अगर नरकवाससास कारण होतात. रोंध म्हणतो त्याप्रमाणे दुष्टांचा शेवट म्हणजे त्यांचा पूर्ण नाश असा निर्देश ऋग्वेदांत नाहीं. वैदिक काळां नीतिमत्तेच्या कल्पना निश्चित नसल्याने त्यामध्ये परलोकी मिळणाऱ्या शासनाचा विशेषता उल्लेख नसणें स्वाभाविक आहे.

स्य प्र.—ऋग्वेदांत व उत्तरकालीन ग्रंथांत त्याचा उल्लेख आलेला आहे. दुष्ट स्वप्नावांदि उल्लेख आहे. ऐतरेय आरण्यकामध्ये स्वप्ने व त्यांचे अर्थ आणि प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहि-

लेल्या गोष्टी (प्रत्यक्ष दर्शनानि) ह्यांची यादी आलेली आहे.

प्रत्यक्ष दर्शन.—ह्याचा अर्थ 'स्वतःच्या डोळ्यांनी पहाणें. शिवाय हा शब्द स्वप्न (ऐतरेय ब्रा.) शब्दाच्या विरुद्ध अशा अर्थां आहे. ऋग्वेदाच्या आरण्यकाचा एक भाग असल्या स्वप्नासंबंधी आहे.

पूर्व व य स्य.—म्हणजे 'आयुष्याचे पहिले दिवस'; 'आयुष्याचा पहिला काल.' हा शब्द ब्राह्मणांत तारुण्य या अर्थाने योजिला आहे.

प्रेत.—प्रेत म्हणजे गेलेला. याचा मृत मनुष्य असा अर्थ शतपथ ब्राह्मणांत आलेला आहे. परंतु पिशाच अर्थाने याचा उल्लेख केलेला आरण्यकांत आढळतो.

वाल.—म्हणजे मुलगा. याचा उपनिषदांत लहान मूल असा अर्थ आहे. नंतरच्या वाङ्मयांत वालपण १६ वर्षांपर्यंत गणलें आहे.

स्थविर.—याचा शब्दार्थ वयानें मोठा असा आहे. अनेक माणसांनां विशेषण या अर्थाहि हा शब्द लाविला आहे. 'स्थविर शाकल्य' ह्याचा उल्लेख ऐतरेय आरण्यक व शांखायन आरण्यक ह्यामध्ये, व स्थविर जातूकण्यांचा उल्लेख कौपतिकी ब्राह्मणामध्ये आलेला आहे.

धननामं [ऋग्वेद]

आनवाय	निधि	लक्ष्मी
अपत्यसाच्	निरिक	वरिवस्
अप्रक्षित	नृम्ण	वरुध्य
अश्वसुध्य	पशुमन्	वसव्य
अश्व्य	पितृवित (वडिला-	वसु
इन्द्रिय	जित धन)	वसुताति
ऊर्ज	प्रथिपु	वसुत्वन्
कृत (लट)	बंधु	वत्स
क्षत्र	ब्रह्मन्	वस्य
गय	भग	वाज
जनश्री	भोजन	वाम
तन	मघ	वार्य
त्वावसु	मदेरधु	वित्त
दत्र	मोदलु	विभृति
दानु	मेधा	विश्वपुप्
दाय	यशस्	विश्वप्स्य
दासप्रवर्ग	रत्न	विश्वायुपोप्
दिविष्ट	रथि	वृत्त
द्रविण	रथ्य	वृत्र
द्युत्र	राति	वेदस्
धन	राधस्	वरदय
धनु	राय	शचीवसू
नम	रिक्व	शतमप
निखात (पुरलेलें धन)	रेक्कम्	शतद्रुमु
	रं	शुल्क

श्रवस्	श्राव्य	सुवीर
श्री	सनि	स्पाह
श्रुत्य	सन्तरुज	स्व
श्रात्र	सहस्रपोष	स्वर्थ
श्रात्रभाज्	सहस्रवर्चस	हिरण्यवत्
श्रात्री	सुच्छार्दस्तम	

[तै. सं.]

दाय	पुरुस्पृह	रयिव
द्युम्न	भरत	राय
द्रविण	महाधन	श्री
धन	रयि	संपत्ति
धनार्ध	रयिपति	सवचस्
नृम्ण	रयिमत्	सहस्रपोष

[अथर्ववेद]

अभिप्री	पतयालु (अलक्ष्मी)	रै
अराण (अलक्ष्मी)	पुनर्मघ	लक्ष्मी
अर्थ	पुष्टिमत्	वसव्य
अहिरण्यु	भूति	वसु
गोपोप (गोधन)	मघ	वार्य
चेतनी	मत	वीरवत्
द्युम्न	रत्न	श्री
द्रविण	राद्धि	सुभूति
धन	राय	सुवर्ण
नृम्ण	रिष्ट	स्ववसु

धनिकनामै [ऋग्वेद]

अश्वमघ	मह्यद्रयि	रेवान
उपवसु	मघवत्	वयस्वान्
ऋधद्वार	महिमघ	वरिवोवित्तर
कृतद्रुसु	महिरत्न	वसुधिति
चित्रमघ	मानुपप्रधन	वसुपति
तुविदेण	मेहनावान्	वसुमत्
द्युम्नवत्	रत्नधेय	वसुनि
द्युम्नी	रयिन्तम	वसुवित्
द्रविणस्वान्	रयिपति	वहीयस्
द्रविणोवित्	रयिमत्	विदद्भु
धनिन्	रयियन्	विभुवसु
पिशंगराति (वि- चित्रधनयुक्त)	रयिवन्	विभूतद्युम्न
पुरुनृम्ण	रयिवित्	वृषण्वसु
पुरुवसु	रयिवृध	श्रुतमघ
प्रभुवसु	रयिपाद्	संकुध
वृहद्रयि	रायस्काम	संवदस्
भगवत्	रेवणस्वती	सुद्रविण
	रेवत्	सधन

सुवृजनास (शोभ- नधनयुक्त)	सृप्रभोजस	स्ववसु
सुस्तु	स्पाहाराधस्	स्ववान

[अथर्ववेद]

अश्ववत्	रेवत्	वाजिनीवसू
आयद्रुसु	वसुद	श्रुतमघ
गोमत	वसुमत्	सहस्रप्रधन
प्रभुवसु	वसुवत्	संयद्रुसु
वृहद्रयि	वसुवित्	सुगु
महाधन	वस्योभूय	स्ववत्
रत्नधा	वाजिनीवत्	हिरण्यपाणी
रत्नधेय		

निर्णीत व अंतर्हित नामै [ऋग्वेद]

अपिच्यम्	प्रतीच्यम्	सस्वः
निण्यम्	सनुतः	विरुक्

नाचीन्ययाचक [ऋग्वेद]

अपूर्व्य	नविष्टि	नीव्य
इदा (अव्यय)	नविष्ट	नूतन
इदानीम् (,,)	नवीय	नूतन
नव	नवीनव	पुनर्नव
नवमान	नव्य	

[तै. सं.]

नविष्ट	नव्य	नूतन
नवीयस	नव्यसी	पुनर्नव
नवीनव		

पुराणनामै [ऋग्वेद]

अन्वय	पूर्व्यस्तुति	वया
पुराण	प्रत्न	सनया
पुराणी	प्रदिवस्	सना
पूर्व्य	प्रवयस्	सनेमि (अव्यय)

[तै. सं.]

प्रत्न	प्रदिव	
	[अथर्ववेद]	

पुराण

चलनामै [ऋग्वेद]

अम	ननापाह (पराभव करणारै वल)	तृषीपी
आजस्		त्वक्षस्
ऊर्ज	च्यौल	दक्षस्
कियेध	तरस	द्रविण
क्षत्र	तवस्	धर्णसि
क्षत्रिय	तवागा	नृम्ण

पाजन्	वाज	शुष्ण
प्रयन्	वांलु	शुष्म
पौत्य	वृक	शूप
वल	वृजन	शूपन्
वाथ	वृग्य	शूप्य
मज्मन्	शंवर	महस्य
मेळि	शर्यस्त	संतवीत्तव्
यहस्	शवन्	स्पद्र
वध	शाकमन्	स्वधा

[तै. सं.]

ऊर्ज	यल	शाङ्कर
ओजन्	वीथे	शुष्मन्
ओज्मन्	शक्ति	सधि
तवम्	शर्य	नहन्
पाजम्	शवम	सुयम

[अभववेद]

ऊर्ज	पाजस्य	शुष्म
क्षत्र	वल	शूप
तवम्	वीर	नत्वन
नविप	वीथे	महोवत्
निण्य	शुष्ण	स्वोन्नम
पाजम्		

वहुनामै [ऋग्वेद]

उरु	पुरु	शन
कुविन्	भूरि	शशत्
तुवि	विश्व	मलिल
परीणम्	व्यानाधि	महन्

मह्वामै [ऋग्वेद]

अकव	नवम	महिमन्
अष्टुन	नविप	महिपस
अन्य	पुन	माडिन
अभृण	पुरुभूतम	यह्व
आप्यायमान (वर्थ नान)	वर्हिष्ठ	रभन
	वर्हिपत्	वरिना
उजन्	वृहत्	वरीय
उक्षित	वृध	ववक्षित
उन्म	मह	विरष्ठी
ऊधु	महत्	विवक्षन
ऊधुक्षिन्	महि	विहवम
ऊध्व	महित्व	व्यवन्वती
ऊधुड	महित्वन	त्राघत्
गर्भीर	महिनः	ममहत्
प्रावि	महिमतस्	

विस्तारदर्शक विशेषण [ऋग्वेद]

अस्वर्	लेलें	वहुल
अनन्त	ऊर (विस्तारिण)	बह्वी
अपत्तरा (व्याप्त- तरा)	ऊध्व	वृहत्
अत्र (परिमाण- रहित)	गुरु	भूयसी
अक्त	ज्यावसी	माहिन
आभु (व्यपभवत्)	तत	रोदतिप्र
आनत	दिवक्षन	वरिमत्
आपिप्यान	द्राघीय	विपान
आपर्ण	द्राघ्यन	विभु
आपृणन	नभन्य	विमहि
आप्राण (विस्तृत)	न्यष्ट	विपुवत
आष्टी (व्याप्त)	परिज्मन्	विष्वक्
इनक्षन (व्याप्त- वत्)	परिव्याप्त	वृधस्तु
उदेत	पुरुजात	वृटाधु
उदिनक्षन	पुदनम	वपन्
उपस्तिर (पसर-	पुदमन	व्यानाधि
	प्रधिष्ट	नविप्यान
	प्रन्वी	स्वावत
	वह	स्वासु

सत्यनामै [ऋग्वेद]

अद्या	नीथा	सत्य
इत्या	वट	सत्रा
ऊत	श्रत्	

सामान्यस्थितिदर्शक [ऋग्वेद]

अकवनिष्ठ	अनुव्र	अवम
अग्र	(उदकरहित)	अवर
अच्युन	अनुन्व	(अवः)
अजवस्	अपम	अवाक
अजल	अपथिन	(अभिमुख)
अन्न	(विवृतद्वार)	असंमृष्ट
अन्तर	अपाचान	आधीपनाण
अदभ्र	अपोऽवत्	आसीन
अद्यु (प्रकाशर हित)	अप्रभूनि	उत्तान
अद्वयात	(अग्रयत्न)	उत्ताना
अधराचानि	अभिन्न	उदग्राम
अधराच	अभिन्न	उच्च
अनस	अभिहित	उभयकर
अनामि	(वद्ध)	उर्व
अनायन	अमून	ऊध्व
अनारंभण	अगति	गण (नव)
अनिवृद्ध	अरध	गण्य (पूजनीया)
अनुदित	अरन	चक्ष्व
	अराधन्	ज्येष्ठ

तद्वश	प्रथम	वेपिष्ट	स्तु	हिरण्यवर्ण	व्हार
तिर्यक्	प्रमर	वेपी	स्वर्चिप्		
तीक्ष्ण	प्रमाद	शशयान		[तै. सं.]	
दग्ध	प्रमिय	शुचि	अग्र	आभू	नाशका
दीर्घ	प्रयोग	शुशुवस्	अंजि	ईदृश	निकप्रमाण
दुराधर्ष	प्रवृद्ध	जंगय (आवास-भूत)	अणु	उग्र	निर्वाधान
दुराध्य	प्रह्य	श्रययत्	अनिष्ट	उच्चा	निशिताया
दुर्गन्धिश्चत्	प्रेक्ष	संवृत्त	अत्यग्र	उत्तान	निपण्ण
दुवन्धसत्	प्रेष्ठ	संग	अधम	उल्लवण	निपत्त
दुर्वृत्	लुपी	संगत	अधर	ऊनातिरिक्त	नीति
दूरक (दूर)	वन्ध	संगृभीत	अधरलक्ष्मन्	ऊर्ध्व	न्यक्त
द्रवितु	वष्टुधृ	संगृभ्ण	अपचिति	ऊर्ज	न्यूना
धन्या	वलविज्ञाय	संग्रथित	अप्रतिरभत्व	ऊपभ	पराचीन
धृति (स्थिरा)	लवित्तमा	सत्त	अर्वाचीन	एकोन्नत	परिष्ट
ध्रुव	वीमत्सु	सदनसद्	अल्प	ओजिष्ट	परीणम
ध्रुवि	वृहत्	सदानु	अवक्षाण	ओपिष्टदावन्	पूर्ति
नानाक(नानावि)	व्रभ्र	सदावृध	अववाढ	ओह	पूर्वापर
निण्य	भीम	सदृशी	अवम	क्रय	प्रतिष्ट
निपीदत्	भेद	सन्तस्थान	अवरुद्ध	क्रीत	प्रतीप
निसाति	मंदिष्ट	सन्धि	अवस्युत	क्षद्रूपती	प्रवाहुज
निसद	मदिष्ट	सन्नद्ध	अवात	खर्व	प्रवाधन
नीचा	मन्दयु	सन्नमान	अवान्तर	गात्रभाज्	प्रवर
पतिष्ट	मध्यम	समान	अवास्तु	गाध	प्रसिद्ध
परमा	मर्यादा	समुद्रव्यचस्	अव्यवच्छिन्न	गिरिष्ट	प्रसूत
पराति	मल	संपिष्ट	अशान्त	गुण	बहु
परिभूतम	मित	संपृक्त	अशिथिलभाव	घोरा	बहुल
परिपद्य	मृत्र	संपृचान	अश्लोणा	चि	ब्रह्मी
परिस्था	म्लात	सलि	असंयत	छिद्र	बाह्यत्
परीणस्	यविष्टय	सहमूर	असंशिता	तिग्म	बाह्य
पवस्त	युक्त	साकंज	असंस्थित	तेजस्य	व्रभ्र
पिपृक्ष्येण्य	येष्टा	साकंसुभ	असंस्पृष्ट	ज्युन्नत	भ्रेप
पीवरी	रन्ध्र	साकंवृध	असंतृण	दक्षिणानृत	मंदिष्ट
पीवस्	रक्ष	सायंयुज	असन्दिद	दक्षि	मध्यम
पूर्वापुप्	शेमत्	सुजिह्व	असन्न	दरिद्र	मध्यमस्थ
पृस्तुतः	वर्पिष्ट	सुप्रायणतम	असभ	दीर्घा	मल
पृथुञ्जय	वश	सुसमुच्च	असंप्रक्षाप्य	दृढ	महन्
पृथुपक्षस्	वसाव्या	सूत्रकरस्त	असंप्रक्त	दोह	मिथुन
पोप	वस्तु	स्कमित	असंभिन्दत	द्वंद्व	वातावत्
पौरुषेयी	वस्यस्	स्तभ्यमान	असंभेद	द्विगुण	विपन्
प्रचेतस्	वातोपधृत	स्तुभ्वन्	असंमृष्ट	धृति	विप्रिय
प्रतद्वसु	विधुर (हीन)	स्थातृ	अस्थूरि	धूर्ति	विभ
प्रतिरूप	विभुमत्	स्थिर	अस्थेयस्	धूम्रिमत्	विभावन्
प्रतिस्था	विसुवत्	स्थूर	आतत	धोत	विभु
प्रतीप	निष्ट	स्नात	आय	ध्रुवतम	विभुव
प्रत्यर्धि	वृत्त		आनन्द	नष्ट	विभूमनस्

विमहत्	संग	समावत्	इच्छक	कूर	निद्रा
विष्टंभ	संगम	समावद्दीर्घ	उच्छित	क्षुद्र	निमिष्ट
वेपन	सदृश	समृद्ध	उच्छेय	क्षुधामार	निम्न
व्यतास	सधस्थ	सयत्त्व	उत्तर	क्षेम्य	निर्मूत
व्यस्त	सनातन	सर्वत्व	उत्तरवत्	गभीर	निष्कृति
शयान	सन्तत	साक्षात्	उत्तानशीवरी	गुरुभृष्ट	न्युष्ट
शश्वत्	सपशु	स्थिर	उत्पन्न	चण्ड	पक्क
शिथिल	सभा	स्राम	उत्पारण	चर	पतिवेदन
शुक्ल	समान	स्वपत्	उदहार	चित्ताकृत	पपिवत्
संवृत	समान्या	स्वप्न	उदीचीन	चित्र	पपुप्
	[अथर्ववेद]		उद्भूत	छाया	पर
			उद्ध	बर्हपाण	परामृष्ट
अंहभेद्य	अनाजानत्	अभिवृत्	उद्भूवी	जामिहृत्	परिज
अकाम	अनातुर	अभिध्रिप	उद्बह	जिर्वि	परितप्त
अकेतव	अनाय	अभिणिगक	उन्मोचनप्रमोचन	जिह्व	परिवर्ग्य
अखर्व	अनामयितु	अभीवर्त	उपनाह (जुडगें)	जीर्ण	परिष्ट
अघकृत्	अनाशस्त	अमदत्	उपमित	जीवत्	परिस्त्या
अजल	अनाशुर	अमन्यमान	उपरिष्ट	जैत्र	परु
अजुर	अनुकूल	अमित	उपसय	तति	पुरुष
अजुर्य	अनुत्तम	अरस	उपसीद	तृष्णा	पर्याधिक
अजुव	अनुदित	अर्धे	उपस्पृश	दध्न	पांक्त
अजैश्रवस्	अनुपदस्वत्	अर्वावत्	उभयंकर	दीर्घायु	पीवर
अणीयस्क	अनुपूर्वे	अर्वी	उभयाविन्	दुग्ध्यु	पीवरी
अणु	अनुमन्यमान	अवम	उभा	दुराह	पुनःसर
अतन्द्र	अनुमेय	अविचाचल	उरव्यचस्	दुरोह	पुरःसर
अतिस्त्रावत्	अनुमोक्त	अश्रान्त	उपद्	दुर्बाह	पुव
अत्यर्धर्व	अनुवृज्	अश्लोण	उष्ण	दुव	पुरुषाद
अत्याप्ति	अनून	असंयत्त	ऊन	दुष्टि	पुष्टि
अदृष्ट	अनृण	असत्त्व	ऊर्ध्व	दूरक	पुष्टिकाम
अदभुत	अन्वात्य	असन	ऊष्माण	दृढण	पृथु
अधम	अपवित्र	असंवाध	एकाकिन्	दुग्ध	पृथुज्मन्
अधर	अपध्वंस	असमृद्ध	एजत्क	धनकाम्य	पोष
अधराक	अपति	अस्त	ओत	धितवान	पोषयिष्णु
अधितिष्ठत्	अपपाप	अश्लिण	ओप्यमान	धीर	प्रतरण
अधीर	अपपुष	अस्व	कनिष्ठ	धीरतर	प्रतिकाम
अनग्र	अपलित	आकृत	काम	ध्रुवय	प्रतिकूल
अनरुद्य	अपावृत्	आखर	कामजेषु	ध्रुवा	प्रतिचक्षण
अनन्त	अपित्व	आंजनाभ्यंजन	काममूत	नम्रा	प्रतिधा
अनर्पण	अप्रतिस्कृत्	आपीन	काम्य	नन्द	प्रतिनन्दन
अनर्व	अप्राण	आमित्री	कार	नमस्य	प्रतिभृत्
अनवद्य	अप्रायु	आर्द्ध	कार्ण	नम्य	प्रतिस्त्या
अनवद्राण	अभिजाय	आवर्तन	कृत्रिम	नव	प्रतिहरण
अनवधर्ष्य	अभितप्त	आशिष्	कृश	नायकाम	प्रतिष्ठ
अनाकृत	अभिपित्व	आसीक	कंद	नानान	प्रप्राप्त
अनान	अभिरूप	आहार्य	कुड	नामाविभती	प्रपित्त

प्रभृति	वर	शुद्धि
प्रभ्वी	वरि	संयति
प्रमात	वरिष्ठ	संविदान
प्रमीलिन	वरीवस्	संक्षिप
प्रलयन	वरीवर्ज्यत्	संस्कृत
प्रविशिवस्	वरेण्य	सक्ता
प्रशस्त	वर्धमान	सक्षत्
प्रशिष्	वर्धवृद्ध	संकल्प
प्रशिष्ट	वर्ध	संकृति
प्रसूदतोप्र	वल्गु	संगति
प्राति	वदृष्वस्	सचेतस्
प्रार्थ	वश	सनात
प्रावृत	वशतम	सजित्वन्
प्रिय	वल्ल	सजुस्
बन्धपाश	वस्य	सजोपस्
मद्र	वस्वी	सती
भूमन	वह	सत्यनायन्
मनोमुह	वाजिनी	सदान्वचातन
नोयुः	वासन्त	सबाध
मनोह	वित्तकाम्य	सम
मध्मप्	विमित	समक्ष
मह	विविद्ध	समग्र
महत्	विशस्त	समद
महिमा	विपुरुष	समन
मिश्र	विपुवत्	समत्
मूर	विष्टम्भ	समर्ण
मृतमनस्	विष्टी	समान
मोघ	विसक्त	समानजन्मन्
मोक्ष	विसर्ग	समाप्य
यत्	विस्था	समाहित
यौवन	विलस	सम्मनस्
रन्ध्र	विहव्य	सर्वताति
रमति	वीडु	सस्ति
रिप	वीत	सहशेय्य
रिप्र	वृद्ध	सहीयसी
रोद	व्यक्त	साधु
रोदत्	व्याप्ति	सीमान
रोपण	व्युप्	सकतु
लक्ष्म	व्युद्धि	सुतुका
लघीयसी	शिव	सुपक
लघु	शोक	सुपुष्टि
वक्र	श्रयित	सुप्रणीत
वचस्य	स्नुष्टि	सुप्रपाणा
वनेनती	श्रम	सुप्राव्या
वन्दमान	श्रवस्यु	सुप्रिया
वपन्तम्	श्रेय	सुरभोज्य

सृष्टि	स्तनस्यु	स्वरंकृत
सुवृत	स्तीन	स्वाक्
सुपिर	स्थात्र	स्नाभूः
सुसन्नत	स्थिर	स्वाशिप्
सुसंमृद्ध	स्फाति	स्वासस्व
सुस्थाम	स्वपस्	स्वाति
सुहार्द	स्वपतम	हव
सूपसर्पण	स्वभ्यस	ह्वार
सोमनस्		

विशेषस्थितिदर्शक विशेषणै [तै. सं.]

अक्ष	अविदुष्टरास्	द्वैपिका
अक्षु	अशिथिलभाव	द्वपद्
अगतश्री	आशुर	देवपशु
अगोअर्ध	आत्त	नन्दधु
अतिस्नाता	आत्मस्परण	नन्नमान
अद्रिदुद्ध	आनुपक	नमस्त्विन्
अधस्पद	आप्यायमान	निकारिन्
अध्वरवती	उत्तम	निदानवत्
अन्त	उत्तरतोभिप्रया-	निमुत्
अन्तर	यनि	निर्कृतिगृहीत
अन्ति	उत्थित	निर्या
अन्नाद्य	उदाकृत्वा	निर्यास
अन्यदेवत्या	उदित	निपीदत्
अपचिततम	उहहृच्	नेदिष्ठ
अपचितिमत्	उपरास	न्यर्थ
अपरशुवृक्का	उपरिस्पृष्ट	न्याय
अपशीर्षा	उपस्तिर	पद्धत्
अपस्यवती	उर	पपुरि
अपस्यु	उद्भ्रष्ट	पयस्वत्
अप्रजस्य	उशिक	पर
अप्रतिघृष्टशवस्	ऊर्जा	परस्व
अप्रतिवृद्ध	ऋषिकृत्	परिगृह्यवती
अप्रतीक्ष	गभीर	परिमोष
अप्रदाद	गंभीर	परिलिखित
अप्रयाव	गोपति	परिश्रित
अप्रापाद	धृतानुपिका	परिषद्य
अप्सुषत्	धृत्य	परिपस्वजाना
अररु	चित्रा	परिपिचत्
अरिक्त	ताजक	परि
अरेणु	तीव्र	पर्याप्ताव
अलामका	त्रेधा	पलित
अन्योहित	दीन	पाक्या
अवगमयितृ	दुवस्व	पाथीरवी
अवपतन्ती	दुच्छुन	पतिय
अवाका	दुश्चर्मन्	पीवस्

पुरोवातसनि	विपन	सहवीर	पच्यमान	मुहु	सबल
पूर्णतर	विपा	सहस्रतमी	पराचीन	मृष	सम
प्रतिपश	विभ्राष्टि	सहस्रभर	प्रक्षीण	वन्य	संपरिवृता
प्रकथ्य	विरक्षित	सहस्रसंमित	प्रतीचीन	वर्धत्	संमिळ
प्ररिक्त	विशल्य	सहस्रसा	प्रतीप	ववृथत्	सरूप
प्रहरे	विद्या	सहस्रसातम	प्रतिन	वसुमत्	सुपार
प्रशासा	विस्तार	सहस्रिय	प्रनुत्	विवृत	सुभ्यक्त
प्रति	व्यचस्वती	सहोद	प्रनुत्यत्	विच्छिन्न	स्यूर
प्रेमन्	व्युष्टि	सादव	प्रपश्यत्	शुष्क	स्नात
प्रेयस्	ब्रल	सिक्क	प्रपान	संवेद्य	स्पन्दन
बद्धवीर	शंयु	सिलिकमथ्यमास	प्रुष्व	संस्कृत	स्पन्द
बहुदाति	शान्तपुत्र	सुधाय	बलवत्तम	सचेतस्	स्पातिमत्तमा
भाषुक	शयिन	सुप्त	भर्गस्वती	संग्रहणी	स्वप
भुवनच्यवान	शवेत	सुप्रणीत	भूमन्	सन्न	स्विव
मज्जत्	शुकज्योति	सुप्रतीक	मिथुन	सन्नद्ध	हिमवत्
मदुदयन	शुद्ध	सुभगा	सामान्य स्थिति दर्शक :- (क्रियापदे) [ऋग्वेद]		
मन्युसव	शुष्क	सुभोजस्	अकल्पः	अभिमृशे	आनश्याम् ।
मन्युपरोस	शुष्काभ	सुमनस्	अक्षिणाः	अमुक्	आभूपन्त
मर्त्यकृत	शृत	सुमित्र	अगृभ्यत	अमन्दत	आमगात्
महत्	शृतकृत्य	सुमेक	अगृभीष	अमीमदन्त	आरुजन्तः
महि	संयत्	सुरूप	अयुक्षत्	अमृणः	आरोहिल
मिन्दा	संयद्रु	सुलोक	अच्छायः	अमेहयन्	आरोहयन्ति
मेडि	संवसन्	सुशुक्ति	अजनिष्ट	अयातम्	आश्रवयन्ति
यातयामा	संवेविष	सुशोक	अजीजनन	अयुक्षाताम्	आहावः
योजना	संभवस्	सुपारथि	अज्यते	अयोजि	ईष्टे
रजतनाभि	सदेव	सूनरी	अज्यते	अरपः	ईशे
रंति	संपृच	स्तनयितुसनि	अतितस्वी	अराणिपुः	उपतिष्ठन्तः
रायस्पोपदावन्	संप्रिय	स्वयमवपश्राय	अतितपे	अरुजम्	उवास
रोचनस्य	संरंथ	साध्वी	अतृणुवन्त	अरुहः	उदिम
वन्सद	सवितृप्रसूत	हर्म्येष्ट	अदाम्यानि	अरुक्षितम्	ऊर्जयन्ति
वन्दा	सहयज्ञस्	हस्तादान	अदिष्ट	अर्हामासि	एधि
वामभाज	सहरक्षस्		अनमन्त	अवपत्	ऐक्षेताम्
	[अथर्ववेद]		अनाघृष्णा	अवर्धन्त	औक्षीः
अफ	उद्धत	दग्ध	अनिन्दिपुः	अवसत्	कर्त
अभिदग्ध	उदन्वती	ददत्	अनुचक्रदे	अवारयथास्	कृत
आत्मपराजित	छिन्त	दरयत्	अपश्याम	अविधत्	क्षितः
आद्य	जुहुराण	दवीय	अपस्पृण्वते	अवृहः	गृहन्ति
आपित्व	ज्येष्ठ	दष्ट	अपस्फुरं	अवेपयः	चास्कम्म
आपीत	तक्षती	दीर्घ	अपहुवे	अभिशिथेत्	चाकित्रिरे
आपूर्ण	तत	दुर्गेश	अपाङ्	असनाथ	नीळपाति
आवृत	तरुण	दृढ	अपारयत्	असरः	चोदः
आसीन	तावती	दृष्ट	अपिन्व	असस्तन	च्योष्टः
उत्तमा	तीक्ष्णतर	देवकृत	अपीपम	असावात्	जगृष्ट्रे
उत्तान	तीक्ष्णाम्	देवयत्	अपीप्य	असि	जनये
उत्थित	तीक्ष्ण	नका	अमवः	असीदः	जन्यः
			अभिप्रमन्द		

जरस्व	पस्पशे	रुध्यसे	श्रिषत्	ससत्य	स्तन्
जागृहि	पृचते	रुहत्	संसि	सस्व	स्तभायन्
जायते	पिपार्षि	रुहाव	संसृजि	सादय	स्तम्भीत्
गिहीळिरे	पिपीळे	वन्दिपीमहि	संगथे	सीसघाम	स्मयेते
जीजनत्	प्यायस्व	वन्य	श्रेपन्	सुवे	स्थन्ति
तंसयेथे	प्रतिभूपेम	वरावर्ति	सदाम	सीस	स्या
ततान	प्रतिरन्	ववक्षुः	स्वन्नवामहै	सृज	स्रसेम
ताप	प्रतिद्वयते	ववर्त	सम्पिणक्	सेद	स्वजाते
तत्ने	प्रथते	ववर्ध	सम्पृक्ते	सेध	स्वद
तन्द्रत	प्रयुच्छतः	ववर्ह	सव्य	सोसवीति	स्वप
तस्तम्भ	पुष	ववसे	सधुः	स्कभ्राति	स्वातत
तिर	वस्वत्	ववार	ससतः	स्कम्मुः	हुणाति
तिल्विलायच्चम्	वन्दधे	ववृक्कं		[तै. सं.]	
तिष्ठ	वर्वहि	ववृजुः	अंक्षाम्	अस्थापयन्	क्रीडय
तिष्ठिपत्	विभाय	ववृत्तत्	अजहुः	अस्थिन्	खनति
तृम्पसि	बुबोधः	ववृत्त्याः	अतष्ट	अस्पृशत्	खिदति
वमिता	भव	ववृधे	अर्दीक्षिष्ट	अस्वदयत्	गृभाय
दिधिपन्तं	अप्रीणन्ति	ववृपे	अधीयन्त	आक्षिपुः	धारयति
दुक्षः	मज्जन्ति	वन्वे	अधृष्णवत्	आततन्य	छम्भदकुर्वति
दुहते	मन्येथाम्	वसति	अपाकरोति	आतान	आदि
दृप्य	ममन्द	वाजयामसि	अपाकृन्तन्	आतृणम्	द्यति
धक्	ममहः	वासयिष्यसे	अपावपत्	आनिपुः	द्येत
धापयते	ममाते	वाहि	अपृणाः	आनुपक्	नह्यति
धिषे	मरते	विदन्	अप्रथत	आजैत्	नह्ये
धूनुत	मर्धिष्ट	विधेम	अप्राः	इपुध्यसि	निकृन्तते
नह्यतन	मर्महु	विध्य	अलेलायत्	उक्षत्	निलायति
निताशे	महय	विनिक्षे	अवप्रयन्	उद्यते	निवपति
निधायि	महीधै	विपृकत्	अवमृशेत्	उभ्रियते	निवर्तनत
निधारय	मामियत्	विबभ्रते	अवधायन्	उपचरति	निष्ठतक्षुः
निनमे	सुसुरत्	विभासि	अवहत्	उपचिन्वन्ति	नीरोहः
निनिक्क	सुरीय	विविज्जे	अवृजत	उन्नीवन्ति	नृत्यन्ति
निनिदुः	मोपीः	विविप्रे	अवृणत	उपवपेत्	पर्यानह्यति
निबाह्व	म्यक्ष	विवेष्टि	अवारुन्धत	उपसादयेत्	पवस्व
निबोधिषत्	भ्रद	विपुणक्	अवेशयन्	उपसीदन्ति	पस्पशे
निभिन्मुः	प्रियसे	वाञ्छित	असत्	उपस्तृणन्ति	पुपेम
निमृचः	यम	वृहत्	असथ	उपागहि	पुष्यति
नियुवैते	ययन्य	वृणक्	असदत्	उपावहरत्	प्रलिखते
निरेके	युंजे	वृधि	असानि	उपासादत	वभ्राति
निविशन्ते	युयोजते	वोहृल्ल	असिचत्	उपेतन	वधते
निससत्य	रन्ध	व्यूणाति	असुपुदन्त	ओष	भज
नीनमः	रन्त	शधेत्	अस्कन्नम्	औक्षः	भ्रंशे
नीळ्यासे	रप्शते	शिकरे	अस्कान्	औच्छत्	मिमाति
नैष्ट	रम्बते	शिक्ष	अस्तभायत्	औज्जत्	मिमिक्षतम्
पनयन्ति	रुणप्ति	शेक	अस्थात्	औम्भन्	मिमिक्षिरे
पर्ध	रुदन्ति	श्रय्नाः			

सुंच	अनियजेत्	सादयेत्
मुष्णताम्	व्यवसर्पति	सादे
म्रदयति	व्यस्थात्	साधयतः
यावेष्ट	व्याचष्टे	साधोः
राप्नुवन्ति	व्याधारयति	सुवन्ताम्
लिखति	व्यानट्	गुनामि
बुध्येत	व्यावर्तत	सुपुवे
लेखीः	व्यावृत्तम्	सुयते
वनामहे	शये	स्पृणुते
वपति	शून्यति	स्तम्भान
विगृह्णाति	श्रयत्	स्तृणति
वितस्वितरे	श्रवन्तु	स्तोभन्ति
विघबिब्यते	संस्तृजेत्	स्यापयति
विनिक्षे	सनवः	स्नाति
वेदिपत्	सनवथ	स्पर्शयति
वेशयति.	सरस्वः	स्म
वेष्टयत्	स्कम्नीत	स्यस्व स्या

[अथर्ववेद]

अंकम्	आभूषति	दाताम्
अकृन्तम्	आरिभाति	दुधूषति
अजैत्	आसते	दुन्वन्ति
अज्जम्	आसिचन्ति	दृढ
अतर्पयत्	उच्छेत्	नद्
अतसि	उन्दते	नश्य
अतिविध्यन्ति	उन्दन्तु	निक्ष्व
अर्द्धत्	उपसन्नमन्तु	निलयते
अधिभ्रित	उपस्पृगन्ति	नेनिविध
अनति	उज्ज	नेमे
अनमन्	उम्भत्	न्यद्
अनुप्राविशयाः	उवास	पपृक्षे
अनुवभ्रन्ति	कर्त्स्नामि	पपृच्याम्
अनुमदान्ते	कृन्त	पिपृत्
अनुष्टु	क्षदामहे	पिप्रतः
अनुसंप्रययाहि	गद्	पीयासि
अनुव्यचलन्	गरत्	पूषेम
अनुआगन्ता	गेष्म	पृणीत
अपिशत्	ग्लपयन्त	प्रपृणुते
अपृक्थाः	छादयामि	वध्यते
अभ्रिः	छित्वाः	भूम
असदन्	जागरत्	मदवस्यते
असिचन्	तितिधुः	महीयते
आपिय	तिष्ठे	मारयति
आपृणासि	तिस्तिरे	मुरीय
अप्याययन्ति	तुजयाद्रिः	मृणत्
आवबन्ध	तृणहु	मृलयाति

मेरे	विक्लिन्दुः	शत्स्यान्ति
त्रियते	विजृम्भते	शातय
यह्य	विध्यामि	शृण
रमासि	विन्धे	श्रययन्त
रमसे	विभगासि	षादति
रम्यते	विभिनन्ति	समंक्
रुणादि	विशुनक्ति	समुत्पतन्तु
रुरोह	विवाक्ति	साक्षाय
रोपति	विवासत	साढः
लिम्पामि	वृद्ध्व	सीदन्तु
वन्दामहे	वृग्धि	स्तृणीत
वरावर्ति	वृज्यते	स्तृपीय
ववृधस्व	वृतः	खजे
वसन्तु	वृथन्ति	सेवते
वस्ते	व्याकरोमि	हृततम
वापयामासि	व्यापिय	

दा य.—ऋग्वेदांत हा शब्द पारितोषक—आणि तोंहि
 श्रमावद्—या अर्थानें आलेला आहे व पुढील अर्थांत
 वडिलांनीं संपादन केलेली आणि त्यांच्या हयातींत अगर
 पश्चात् मुलांमध्ये विभागली जाणारी दौलत अशा अर्थानें
 आटळतो. ही दौलत कुटुंबांतील सर्व मंडळांची आहे ही
 कल्पना ऋग्वेदांत कोठेंहि मान्य नाही. या दौलतीवर फक्त
 कुटुंबांतील कर्त्ता माणसाची सत्ता असे. व कर्ते माणूस
 बहुतकरून बाप असे. इतरांचा या दौलतीवर फक्त नैतिक
 हक्क असे. हा नैतिक हक्क बाप एखादे वेळीं वाजूला ठेऊं
 शके पण मुलें जर चलवान् असतील तर ती दौलतीचा भाग
 देण्यास बापास भाग पाडीत. उदाहरणार्थ, तैत्तिरीयसांहितेंत
 असें लिहिलें आहे कीं, मनुनं आपली दौलत मुलांत वांटली.
 पण त्यानें नाभावेदिष्टाला वगळलें तरी पण मागाहून मनुनें
 आंगिरसांनां कसें तुरु करवे व गायी मिळवल्या हें शिक्क-
 विलें. यावरून एक होतें कीं, जी दौलत त्यानें वांटली ती
 जंगम होती, स्थावर नव्हती. ऐतरेयब्राह्मणांत असें आहे
 कीं, मनुच्या हयातींत त्याच्या पुत्रांनी दौलतीची वांटणी
 केली व आपल्या वृद्ध पित्याला नाभावेदिष्टाच्या ताब्यांत
 दिलें. जैमिनीयब्राह्मणांत एक गोष्ट अशी आली आहे कीं,
 चार पुत्रांनी आपला वृद्ध बाप अभिप्रतारिन् हा जिवंत अस-
 तांना वडिलोपार्जित दौलतीची वांटणी केली. दाय ही
 कुटुंबांतील सर्व मुलांनीं वांटून घेण्याची दौलत असा अर्थ
 लवकरच रूढ झाला असेल; पण बापाची अप्रतिहत सत्ता
 जी कुटुंबावर लवकरच सुरू झाली—हें शुनःशेषाच्या गोष्टी-
 वरून सिद्ध होतें—ती सत्ता, व मुलें दौलतीच्या वांटणीचा
 हक्क मिळविण्याच्या आधींहि बापावरच दौलतीचीं
 कायदेशीर वारस असत, या दोन गोष्टी विरुद्ध दिसतात.
 कदाचित् जमिनीची वांटणी होत नसावी. पण जीं पुत्रां
 इतर जंगम दौलत यांची वांटणी होऊं लागली त

मनोविकार विशेष [ऋग्वेद]

अभय	दुन्दु (दुष्ट हेतु)	मनन
अव (प्रीति)	दुर्मति	मनस्
कुद्ध	धीर्या (भीति)	मन्यु
क्लेश	नान्य (आनन्द)	मादन
क्षुब्ध	प्रतिलोभयन्ती	मुद
क्षुध्यत्	ब्रह्मद्विट्	विनय
क्षेमकाम	भय	शम
क्षोभण	भियस् (भीति)	संस्मयमान
गंभीर	भी	संकल्प
घृणा	भीषा	स्वाव
तण्णा	भ्रम	हर्षमत
दक्षस् (मानसिक शक्ति)	भ्रामित (क्रुद्ध)	हस
	मद	
	[तै. सं.]	

अपकाम	धी	मोद
आकृति	धृति	शुच्
आर्ति	भय	श्रद्धा
आशिष	सीम	संज्ञान
उन्मादक	भ्रम	सौमनसु
गतमनसु	मति	सौश्रवस
वित्त	मद	सौहार्थ
दुह	मनीषा	हार्द
द्विष	मेधा	

[अथर्ववेद]

अक्षकाम	आकृति (संकल्प)	एनस्
अनुप्रेम	आनन्द	काम
अभिद्रोह	आशा	कृपा
अभिमोदमुद	ईर्ष्या	क्रोध
क्षेम	द्वेष्यं	मेधा
गवेषणं	घनकाम	मोद
गन्ध	धिषणा	रञि
जनिकाम (जाया-काम)	धी	रोद
	निमन्यु	शोचत
जामिशंस (बांधव पीडारूप पातक)	पतिकामा	सत्यसवा
	पुत्रकामा	सन्नति
	प्रतिकाम्य	सुचित्रा
तनूबल	प्रतिक्रोश	सुमति
तपुस् (तापकारी)	प्रमति	सुमेधसु
दुहार्मन्तु	प्रमाद	स्मर
दुहार्द (दुष्ट हृदय)	प्रमुद	हृष्ट
देवाकिल्बिष	भय	हसासुद
दोष	मति	हिरण्यनित
द्वेष	सुद	

मनोविकार दर्शक क्रियापदै [ऋग्वेद]

अक्र	अक्रक्षत्	अजानन्
अक्रोषिष्ट	अगायत्	अतर्पयः
अक्रोळन्	अगहन	अतिमन्ये
अश्रुक	दुवस्येत्	मांदयासे
अप्यूहे	दुन्दे	मानवस्यते
अवग्रम्	धिष्व	मार्ज्मि
अरन्त	धृष्णुहि	मुमोद
अहिरे	नन्दन्ति	मुखन्तु
अशपत	निन्दात	नृगयन्ते
अस्प	निरण्ययः	मृजन्ति
आविकेतत्	पिप्रयः	मृण
आदधर्पञ्जि	प्रजते	मेहन्ति
आरुजासि	प्राणिगति	येमे
आर्पिता	भयतां	रथर्यसि
इंगयति	भयते	रमते
इष्टे	मस्त्व	रराथे
उद्मसि	मदेम	रराध
कामयासे	मनायतः	रीरमत्
कोपयय	मनिष्ये	रेरिह्यते
क्रदः	मनुतां	रोपति
क्षम्यं	मन्दन्तु	ववाशिरे
गर्हते	मन्दामहे	वशन्ति
गोपयन्ति	मन्वते	वष्टि
चकनन्त	ममनु	वाञ्छन्तु
चच्छन्द	ममाद	वावशन्त
चाक्लप्रे	ममृजुः	शेषे
जीव	ममृदुः	श्मसि
ज्ञायन्ते	मर्धन्ति	कृत्यसे
तर्पय	मर्षिष्टः	हासते
तितिक्षते		

[तै. सं.]

अजायत	अवित्ताम्	बुध्यन्ते
अजिगीषन्	आक्लिदते	बोधतु
अजिज्ञिषत्	चिकित्सत	मनुते
अज्ञत	चिकित्सु	मन्म
अदर्श	ददर्श	वंद
अपश्यत्	देवयते	वेदन्
अवोधि	प्रज्ञायते	संज्ञपयन्ति
अवपश्यन्	परिपश्यन्ति	समजानत

[अथर्ववेद]

अकल्पययः	अतित्रसन्	अनुध्याः
अकृपयत्	अतृपम्	अनुशेरते
अक्षुध्याः	अन्विच्छन्	अभिदुद्रोह

अभुत्सत	तायते	मुह्यत
अमन्महि	त्रायध्वम्	मृथाः
अमन्वत	त्रायन्ताम्	यम
अमीमदम्	दमिता	रक्षसे
अमीमांसन्त	दयसे	वान्छन्तु
अरातियात	दीक्षुः	विबवाधे
ऊह	दूपयत	विवाधते
ऊहाभि	द्विपते	विवदेत्
ऋपति	द्विष्टः	विवेद
ऐच्छन्	द्विष्मः	वेतु
ऐच्छाम्	निप्रिययते	वेत्य
ओषतम्	निमिच्छसि	वेद
ओहेत्	परिममृचुः	अद्धाति
और्णात्	प्रमोदन्ते	संज्ञापयामि
आहत्	वर्बुहि	संविद्य
कोपयत्	विभीताः	समोहे
चनिस्कदत्	बुध्यस्व	साधन्
जागरासि	भयताम्	स्पृहयन्ति
जानत्	भेत्	स्वपंतु
जिवाति	मर्जयन्त	हर्षध्वम्
तर्जयन्ते	मादय	हासिष्टम
तर्पयः	नीयन्ते	

मेधाविनामै [ऋग्वेद]

अद्धाति	नवदेस्	विप्र
आकेनिप	पदवी	विधातु
उशिज्	भद्रवाच्	विप
ऋभु	भद्रवादिन्	विपन्यु
ओह्वद्भान्	मति	विपश्चित्
कण्व	मतुथम्	विप्र
कवि	मनश्चित्	विप्रतम
कवितम	मनीषिन्	विप्रवाहस्
कास्त	मेधिः	विप्रवीर
केनिपान	मन्धातु	वेधस्
गृत्स	वाघत	वेन
धीर		

सुखनामै [ऋग्वेद]

ओम्या	मय	शातपन्त
कं	मार्दक	शिम्बात
क्षेम	मोद	शिव
जलाश	शम्	शिवतम
पुण्य	शरम	शुन
प्रमुद	शतर	शुभ
भद्र	शन्ताति	शूष
मेपज	शर्मन्	शेव

शेवृष	सुभग	सुम्नयन्
श्रुष्टि	सुभद्र	मुशमन्
श्रेयस्	सुमत	सुसुम्न
सुख	सुमन्तु	स्यूमक
सुखतम	सुमय	स्योन
सुगम्य	सुम्न	स्वस्ति
सुदिन		

[तै. सं.]

भद्र	शर्म	सुम्न
मय	श्रेयस्	स्वस्ति
शम्	सुगम्	

[अथर्ववेद]

अपभृति	शम्	सुख
क्षेम	शेव	सुवित
जलाप	सुकृत्	सुशर्मन्
मय		

उ पा स ना

ऋक् सामान्य व विशेषनामै [ऋग्वेद]

अग्नित्	धारवाक	वाघत्
अग्निध्	नेतु	वृक्तवर्हिष्
अध्वर्यु (ऋक्विक् विशेष)	नेष्टु (ऋ. विशेष)	ब्रह्म
अयस्	पुरएतु	शंस्तु
आग्नीध्र (ऋ. वि.)	पुरोग	शमितु
उद्गातु (ऋ. विशेष)	पोतु (ऋ. विशेष)	सवाध
ऋत्विज्	प्रशास्तु (ऋ. वि.)	सभृति
कण्वहोतु	ब्रह्मन् (ऋ. विशेष)	सामग
कुरु	ब्रह्मपुत्र (ऋ. वि.)	सुतेकर
ऋवण	भारत	सुहोतु
जूर्ण	मरुत	हव्यदाति
देवधु	यतलुच्	^{१०} होतु (ऋ. वि.)

[तै. सं.]

अग्निमिन्ध	उपगातु (वि.)	^{१२} प्रतिहर्तु (वि.)
अग्नीत्	उपद्रष्टु (वि.)	प्रशास्तु (वि.)
अग्नीध्	उपहत	^{१३} प्रस्तोतु (वि.)
अच्छवाक (वि.)	ऋत्विज्	प्रस्तोतुप्रतिहर्तु
अध्वर्यु (वि.)	गाथिन्	ब्रह्मवर्चस्
अष्टु	प्रावग्राभ (उद्गातु)	भागव
आग्नीध्र	देवावी (देवप्रिय)	वावत्
आच्छेत्	नेष्टु (वि.)	शमितु (वि.)
आस्थातु	नेष्टापुतु	शिम
उद्गातु (वि.)	पोत्र (वि.)	सतानूनाध्विन् (शप- थकरणारे)
उन्नेतु (वि.)	^{११} प्रतिप्रस्थात (वि.)	

सहभक्ष (एकत्र सोमरस पिणारे)	सुहोतृ सोतृ	स्वध्वर्यु होतृ
सुशमी	स्तोतृ	
[अथर्ववेद]		
अध्वर्यु (वि.)	वृहदकीं	सुमेधस्
आग्नीध्र (वि.)	ब्रह्मन् (वि.)	सूर
ऋत्विज्	यतस्तृच्	सूरि
गात्रुवित्	वाधत्	हिरण्यपावन्
चमसाध्वर्यु	विप्र	होतृ

ऋत्विक्संघर्षा [ऋग्वेद]

अध्वराग्नि	पुरोहित	रास्तिन (यज्ञपात्र
अध्वरेत्थ	पोत्र (पेटुकर्म)	धारण करणारा)
आध्वर्यव	प्रशास्त्र[प्रशास्तृकर्म	धक्कराजसत्य
आर्द्धिज्य	यजमान	वपटुकृत
उक्थमृत	यज्वन्	विशस्तृ
उक्थयशंसिन्	यज्यु	व्रतचारिन्
ऋक्वन्	यज्ञधीर	साममृत
ऋषण	यज्ञना	सूरि
गाथिन्	यज्ञवत्	स्तुभ
जातविद्य	यज्ञवाहस्	होत्र
दक्षिणवत्	यष्ट	होत्रविद
धृतदक्ष	यूपवाहस्	होत्रिय
नित्यहोतृ	यूपवत्स्क	

अध्वर्यु.—ऋग्वेदांतील एका उतान्यांत जे पांच अध्वर्यु सांगितले आहेत ते खरोखरी आचार्य नसून यज्ञभूमीच्या ठिकाणी जसे धर्मोपदेशक फिरतात त्याप्रमाणे त्या पांच फिरणाऱ्या तारका आहेत असें हिलेब्रॅटचे मत आहे.

ऋत्विज्.—यज्ञाच्या वेळी जे निरनिराळ्या प्रकारचे आचार्य असतात त्या सर्वांना साधारण असा हा शब्द आहे. हे निविवाद आहे की सर्व आचार्य ब्राह्मण होते. यज्ञाच्या वेळी निरनिराळ्या विधींना जे आचार्य लागत असत त्यांची ठरीव संख्या (ऋग्वेदावरून) सात असे असें दिसते. कारण ऋग्वेदांतील एका जुन्या यादीत त्यांची नावे दिली आहेत; ती होतृ, पोतृ, नेष्टृ, अग्नीध्र, प्रशास्तृ, अध्वर्यु, ब्रह्मा आणि शिवाय यजमान ही होत. सात ही संख्या ऋग्वेदांत जे सप्त होतृ हा शब्दसमुच्चय वारंवार येतो त्याचा अर्थ विशद करिते आणि तिचा संबंध बहुधा काल्पनिक 'सप्तर्षयः' ह्यांच्याशी जोडलेला असावा. आणि इराणांतील ह्याच्या आठ ह्या संख्येशी तिची तुलना सयुक्तिक होईल. सात आचार्यांपैकी मुख्य होतृ. त्याचे काम मंत्र म्हणणे आणि पूर्वी तो मंत्रांची रचनाही करणारा असे. अध्वर्यु हा मंत्रनिर्दिष्टतांत्रिक काम करी, आणि काम करतांना प्रार्थनामंत्र आणि अष्टभु निवारणार्थ प्रार्थनापठण करीत असे. त्याचा मुख्य मदतनीस अग्नीध्र हा असे आणि हे दोघेजण इतर कोणा-

च्याहि साहाय्याशिवाय वारीक सारीक होम करीत असत. प्रशास्तृ उपववतृ, अथवा त्यांचे दुसरे नांव मैत्रावरुण हे दोघे फक्त मोठमोठ्या यज्ञांत होत्याला काही सूचना करणाऱ्यांत गुंतलेले असत आणि त्यांच्याकडे सामाजिक प्रार्थनेचे काम सोंपविलेले असे पोतृ, नेष्टृ आणि ब्रह्मा हे सोमयज्ञाच्या विधीला लागत असत. ब्रह्मा ह्याला ब्राह्मणाच्छेसिन् असे दुसरे नांव पूर्वाच्या विधीवर देखरेख करणाऱ्या आचार्यांहून हा निराळा असे दर्शविण्याकरिता दिले होते. ब्राह्मणाच्छेसी हा ब्रह्माच्या हाताखालचा स्वतंत्र ऋत्विज आहे. ऋग्वेदांत जे इतर आचार्य उल्लेखिले आहेत ते सामगायन करणारे उदगातृ व त्याच्या हाताखालचा प्रस्तोतृ हे होत आणि प्रतिहर्तृ या दुसऱ्या साहाय्याकचे जरी वर्णन नाही तथापि त्या वेळेला तो माहीत होता. त्याच्या कामावरून असे वाटते की, ही यज्ञाची किंवा विधीची उत्तर पायरी होय आणि ही पायरी म्हणजे एकपक्षां यज्ञसंघर्षा आव्हानाच्या महत्प्रयासाने केलेल्या मालिकांची वाढ आणि दुसरेपक्षां सोमवल्लीला उद्देशून गाढलेली लांब लांब गीते. अच्छावाक, प्रावस्तृत्, उन्नेतृ आणि सुब्रह्मण्य असे दुसरे आचार्य ब्राह्मणांतील सुधारलेल्या श्रौत विधीत आहेत; आणि अशा रीतीने सर्व संख्या सोळा होते. विधीच्या दृष्टीने या संख्येचे चार गट केले आहेत, ते असे: (१) होतृ, मैत्रावरुण, अच्छावाक आणि प्रावस्तृत्; (२) उदगातृ, प्रस्तोतृ, प्रतिहर्तृ व सुब्रह्मण्य; (३) अध्वर्यु, प्रतिप्रस्थातृ नेष्टृ व उन्नेतृ; (४) ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छेसिन्, आग्नीध्र आणि पोतृ. या आचार्यांशिवाय एक पुरोहित म्हणून असे आणि त्याचे काम म्हणजे राजाला धार्मिक वावर्तात उपदेश करावयाचा. गेल्टडेनर म्हणतो की, जेव्हा पुरोहित यज्ञांत काम करीत असे तेव्हा तो ब्रह्मा या आचार्याचे काम करी. म्हणजे त्यानें सर्व विधीवर देखरेख ठेवावयाची असा नियम असे. या त्याच्या म्हणण्याला आधार म्हणजे ऋग्वेदांतील आणि तदनंतरच्या वाङ्मयांतील वरचे उतारे (कां, ज्यांत ब्रह्मा आणि पुरोहित हे एकच होत असे) दिले आहेत; तथापि सयुक्तिक दृष्टीने ओल्डेन्बर्ग म्हणतो की, जुन्या काळी अशी गोष्ट नव्हती. त्या वेळेला पुरोहिताचे काम म्हणजे गीते गाणाराचे होत्याचे काम होते. ऋग्वेदकाळा विधीची देखरेख करणारा ब्रह्मा हा माहीत नव्हता. त्यानंतर ब्रह्मा या ऋत्विजाची जागा निर्माण झाली. ब्रह्मा अध्वर्यु, व होता यांना स्वतंत्र ऋत्विक्पद केव्हा प्राप्त झाले यावरून विभाग दोन यांत सविस्तर विवेचन आले आहे. आणि याचे काम म्हणजे यापूर्वी पुरोहित जे करीत असे तेच; आणि हा पुरोहित इष्टि वगैरेनी व मंत्रांतत्रांनी राजाचे आणि राक्षसांपासून याचे रक्षण करण्यांत वाकवणार असे. मनुष्यांचा मुख्य पुरोहित जो अग्नि हा देखील होतृ आहे ही गोष्ट आणि वरील विधान यांची एकवाक्यता आहे आणि आग्नी सूक्तांतील दोन दैवीहोतृ ह्यांना ईश्वरी पुरोहित असे

म्हणत. दुसऱ्यापक्षां ऐतरेय ब्राह्मणांत असा कडक नियम आहे की, क्षत्रियाजवळ ब्राह्मण पुरोहित असला पाहिजे; आणि तैत्तिरीय संहितेत वशिष्ठकुलाला ब्रह्मा या पुरोहि- ताच्या जागेचा खास मान असे. कदाचित् यज्ञसंबंधी विधींत होतू याची कामे ब्रम्हाकडे देणारे हेच पहिले पुरोहित असावेत याचे हे चिन्ह किंवा द्योतक असावे. पुष्कळ वेळां यज्ञ एका विवक्षित मनुष्याकरितां करीत असत. सर्व किंवा लांबविलेले याज्ञिक विधी त्यांत भाग घेणाऱ्या सर्व आचार्यांच्या फायद्याकरितां करीत असत. परंतु त्यांच्यामध्ये जे दीक्षित म्हणजे दीक्षा घेतलेले असत त्यांनाच फक्त त्याचा फायदा मिळत असे. राष्ट्राकरितां म्हणून यज्ञ होतच नसत. राजाकरितां म्हणून जो यज्ञ करण्यांत येत असे तो प्रजेच्या कल्याणाकरितांही असे हे जरी खरें आहे; तथापि कल्याणार्थ म्हणून जो प्रार्थना करीत तिच्यांत फक्त राजा आणि आचार्य यांचीच नांवे असत. वेव्हां केव्हां त्यांत अप्रत्यक्ष रीतीने प्रजेचीं गुरेढोरे व शेती यांची भरभराट व्हावी असाहि उल्लेख असे.

क व ण.—हा शब्द ऋग्वेदांत एकदांच आला असून लुडविगच्या मताप्रमाणे तो होतू या उपाध्यायाचे किंवा यज्ञाचे नांव असा अर्थ दर्शवितो. रोंध म्हणतो की, हा शब्द विशेषण असा अर्थ दर्शवितो. पहिल्याने त्याचा अर्थ दिला नाही आणि नंतर मित्रा, नामदे असा अर्थ दिला आहे. सायणाचार्य म्हणतात की, त्याचा अर्थ 'पूजा करीत' असा आहे. ओल्डेनबर्ग म्हणतो की, याचा अर्थ निश्चित नाही. परंतु 'बलीचे हनन करणारा' असा अर्थ अशुं शकेल.

ने हृ, नेष्टा.—ऋग्वेदांत व तदनंतरच्या ग्रंथांत सोमयज्ञाचे वेळी हजार असलेल्या उपाध्यायांपैकी एकाचे हे नांव आहे. यजमानपरीच्या कर्मांशी याचा जास्त संबंध येतो.

पोतू.—हे एका ऋत्विजाचे नांव आहे. यज्ञकर्मीत असणाऱ्या उपाध्यायांपैकी हा एक ऋत्विज झणून याचे नांव ऋग्वेदांत आले आहे व त्याचा ब्राह्मणांतून वारंवार उल्लेख येतो. परंतु ओल्डेनबर्गच्या मते पुढील ब्राह्मणांत 'पोतू' हा कांही महत्त्वाचा ऋत्विज समजला जात नव्हता. तो केवळ नाममात्र जिवन्त राहिला होता. नुसत्या व्युत्पत्तिवरूनच ठरवावयाचे असते तर पू = शुद्ध करणे या धातू पासून हा शब्द झाला असल्यामुळे असे वाटते की, सोम- पवनाच्या [शुद्ध करण्याच्या] वेळी याचा सोमाचीं स्तोत्रे गाण्याकडे उपयोग करीत असावेत. पोत्र याचा पोत्याचे पद आणि सोमाचे भांडे असा दुहेरी अर्थ होतो. ऋग्वेदांत सर्व ठिकाणी 'पोता पावयिता' असा अर्थ केला आहे व तोच योग्य दिसतो.

प्र शा स्तू.—हे नांव यज्ञाच्या वेळच्या एका याज्ञि- काचे नांव आहे लहानसहान यज्ञांत हा कांही भाग

घेत नाही. परंतु हा सोमयज्ञ व पशुयज्ञ यांत भाग घेतानां आढळतो. स्तुतिपाठाच्या ऋचा गातेवेळी दुसऱ्यांत हा एकदाच व पहिल्यांत होत्याचा मुख्य मदतनीस म्हणून सूक्त म्हणण्याचे काम करतो. ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांतून हा आपल्या नांवानेच उल्लेखिला गेला आहे. याला सुद्धा ऋग्वेदांत उपवक्ता म्हटले आहे व या शब्दाची उत्पत्ति प्रसात्त्याप्रमाणे [प्रप] आज्ञा करणे, दुसऱ्या पुरोहितावर हुकूम सोडणे या अर्थात आहे. त्याचे दुसरें नांव मैत्रावरुण असें होतें. कारण त्यानें केलेली स्तुति मुख्यतः मित्र आणि वरुण यांनाच उद्देशून म्हटली जात असे. मित्र आणि वरुण हे शब्द ऋग्वेदातहि आढळतात. ओल्डेनबर्गच्या मता- प्रमाणे आप्री सूक्तांतील दोन स्वर्गाय होते हे स्वर्गांतील 'होतू व प्रशास्तू' या अर्थी आलेले प्रतिशब्द होत.

ब्र ह्य न्.—हा शब्द ऋत्विज या अर्थी ऋग्वेदाच्या वऱ्याच ऋचांतून व तदनंतरच्या वाङ्मयातून नेहमी आढ- ळतो. ऋग्वेदाच्या वऱ्याच ऋचांतून तो देवांची स्तुति- स्तोत्रे गात आहे असा उल्लेख आला आहे. इतरत्र उपा- ध्याय हे नांव त्याला सार्थ आहे. एक दोनच नव्हे, तर अनेक ठिकाणी उपाध्यायपणा हा एक धंदा होता असे स्पष्ट म्हटले आहे. त्याचप्रमाणे कित्येक ठिकाणी या शब्दाला एक विशिष्ट अर्थहि आहेच व तो अर्थ म्हणजे 'उपाध्यायमंडळाचा एक घटक' हा होय. परंतु यज्ञकर्मीत भाग घेणारा उपाध्याय या विशिष्ट अर्थी हा शब्द कोठे कोठे घ्यावयाचा याबद्दल मात्र बराच मोठा प्रश्न आहे. हा शब्द या अर्थी उपयोगांत आला आहे याबद्दल खरी गवाही मूर व रोंध यांनी असल्या प्रकारची स्थले शोधून काढून दिली आहे. गेल्डनर यास मात्र हा अर्थ वऱ्याच ठिकाणी घेतानां फार शंका वाटते. त्याचे म्हणणे असे आहे की, पुरोहित हा साधारणतः ब्राह्मण [संकुचित अर्थात मात्र] असे. ओल्डेनबर्गच्या मताप्रमाणे यापैकी बहुतेक सर्व ठिकाणी ब्रह्मन् = उपाध्यायच. [पुरोहित हा तत्त्वतः याज्ञिक चालविणारा सामान्य उपाध्यायांपैकी बहुधा नसे.] यज्ञांत काम करीत असे व ते बहुधा होत्याचेच असे. हे पुरोहि- त्य पुढे ब्रह्मशाब्दे आले. हा फरक घडून येण्याचे कारण त्याच्या मताप्रमाणे ऋचांचे महत्त्व उत्तरोत्तर कमी होत गेले व यज्ञकर्मीत सर्व व्यवस्था पाहणाऱ्या उपाध्यायावर जास्त जास्त बोना पडूं लागला व तो आपल्या मौनिक शक्तीने नुकाची दुरुस्ती करूं लागला हे होय. पुढील वाङ्- मयांत हे दोन्ही अर्थ अगदी परिचित असे झाले आहेत.

ब्र ह्य पुत्र.—'उपाध्यायाचा मुलगा' या अर्थाने कांही थोड्या ऋचांतून हा शब्द उपयोगांत आणला आहे. साय- णाचार्यांच्या भाष्यांत ब्रह्मपुत्र या पदाचा 'ब्राह्मणाच्छंसी' या अर्थी उपयोग केलेला आहे. याचे काम म्हणजे राख- पठण हे होय. सायणमताने उपाध्यायाचा मुलगा या अर्थाने हा शब्द आलेला नाही.

^१शमित्.—ऋग्वेद व माणाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये 'पशूची हत्या करणारा' व कधी कधी 'पाकसिद्धी करणारा' असा ह्या शब्दाचा अर्थ झालेला आहे.

^{१०}होतृ.—वैदिक यज्ञांतला अतिशय महत्त्वाचा व जुना उपाध्याय म्हणजे होतृ होय; आणि अवेस्ता मधल्या उपाध्यायाप्रमाणे झोतरच्या तोडीचा तो आहे. औरंगवाम ह्यणतत त्याप्रमाणे हा शब्द हू म्हणजे यज्ञ करणे, आव्हान करणे, या धातूपासून साधला आहे. ह्यावरून असा एक काळ होता की ज्या वेळी होतृ हा याजक आणि गायक, सुद्धा होता. पण खूद ऋग्वेदांतच होतृ याची कामे ठरली होती. त्याचे मुख्य काम म्हणजे शस्त्रांचे पठण होय. तो जुन्या काळी राजाचा पुरोहितहि होता पण पुढे हे काम अध्वर्यूकडे गेले.

^{११}प्रतिप्रस्थातृ.—ऋग्वेदांतर संहितेंतातून व ब्राह्मणांतून हे एका ऋत्विजाचे नांव आले आहे. हा अध्वर्यूच्या हाताखाली काम करित असतो. याचा ऋग्वेदांत उल्लेख येत नाही. परंतु ऋक्संहितेंत एकदा अध्वर्यू (दोन अध्वर्यू) असा उल्लेख आला आहे. कदाचित् याचा अर्थ पुढील ग्रंथांतून आल्याप्रमाणे अध्वर्यू आणि प्रतिप्रस्थातृ असा असावा. ओल्डेनवर्गच्या मते येथे अध्वर्यू आणि अग्निध्वज उद्दिश्य असावेत. व त्याचा हा तर्क काहीसा साधार आहे.

^{१२}प्रतिहर्तृ.—प्रतिहर्तृ हे नांव उद्गात्याच्या एका मदत-निसाचे असून सोळा पुरोहितांचे यादीत सांपडते. हे ऋग्वेदांतर संहिता व ब्राह्मण यांत आढळते.

^{१३}प्रस्तोतृ.—हा उद्गात्याचा मदतीस असे. ह्याचे काम प्रस्ताव म्हणणे, किंवा 'सामन्' छंदांची प्रस्तावना गाणे हे होते. ऋग्वेदांत याचा नामनिर्देश नाही. ही निव्वळ आकस्मिक गोष्ट असावी. कारण याचे प्रस्तोपत् असे रूप ऋग्वेदांत स्पष्ट आले आहे. ऋग्वेदानंतरच्या वाक्यांत याचे नांव तर अगदी वारंवार येते. प्रस्तोत्याचे प्रशास्तू हे आधीचे नांव आहे असे लुडविग् चुकीने म्हणतो.

यज्ञपात्रे [ऋग्वेद]

अंक (आंकडा)	काश (द्रोणकलश)	हु (लांकडीपात्र)
अभिप्रसुर (जुहुचे विशेषण)	ग्रह	द्रोण
अमत्र	घृताची (सुक)	नीक्षण (काश, पळी)
अवत (द्रोणकलश)	घृतासुती	पोत्र
असेचन	चमस	प्रयस्त
आहाव (द्रोणकलश)	चमू (चमस)	प्रशास्त्र
उखा	चपाळ	महाकुल
उलूखल	जुहु	मास्पवनी (उखा)
ऊष्मण्यापिधान	तरु (ग्रह = पात्र-विशेष)	रातिनी (जुहुविशेष)
(वाफ येण्यासाठी झांकण)	दर्वि (पळी)	पण
	देवघीची (सुक्)	शुक्र

शुनहोत्र (पात्र-विशेष)	सूना (सूरी)	सुव
	सुक्	हारियोजन
	[तै. सं.]	
अग्निहोत्रहवणी	उपांशु	पूर्णपात्र
अतिग्राह्य	उलूखल	प्राशित्र
अन्तर्याम	ऊष्मणि (झांकण)	प्रोक्षणी
अन्तर्यामपात्र	कपाल	मन्थिन्
अमत्र	करम्भपात्र	मन्थिपात्र
आग्रयण	ग्रह	सुसल
आज्यग्रह	जुहु	मेदस्वत् (इडापात्र वि.)
आदित्यग्रह	दधिग्रह	
आर्तपात्र	दर्वा	यज्ञायुध
आश्वथ (पिंपळा)	द्रोण	शुक
च्या लांकडाचे पात्र)	द्रोणकलश व	शुकपात्र
उखा	सुवा	शुक्रामन्थिन्
उदकुम्भ	नीक्षण	शूर्प
उदपात्र	पत्रेजनी	सवितुपात्र
उपभृत्	पात्नीवत	स्थाली
उपवेप	पात्र	स्पय
उपशय	पूतभृत्	हारियोजन
		हिरण्यपात्र

[अथर्ववेद]

अमत्र	तिर्यकबिल (पात्र वि.)	प्रोक्षणी
आयवन		भुजिध्य
उखा	सुप	सुसल
उपभृत्	दर्वा	विंग्गह (मांस पाचक)
उलूखल	द्रोणकलश	
कंस	धुवा	शूर्प
कुंभी	नेक्षण	स्थाली
चमस	नीललोहित	स्पय
जुहु	पंचविल	सुक्
	पवित्र	सुव

^१अमत्र.—गाळलेला सोमरस ज्या भांड्यांत ओतीत व ज्यांतून देवतेला भाग देत असत ते भांडे.

^२उखा.—ऋग्वेदपासून पुढे याचा अर्थ पाकनिष्पत्तीचे (विशेषतः यज्ञसंबंधी) भांडे असा आहे. हे मातीचे बनविलेले असे.

^३चमस.—चमस म्हणजे पेयपात्र. यज्ञाच्या वेळी सोम ठेवण्यास याचा उपयोग करीत. ऋग्वेदापासून पुढे याचा उल्लेख बरेच वेळां आला आहे. ते लांकडाचे असल्या मुळे त्याला दु असून म्हणत. ते उदुम्बरलांकडाचे करीत असत असे शतपथ ब्राह्मणांत म्हटले आहे.

^१ चम्.—ऋग्वेदांतील हा शब्द जरासा अनिश्चित अर्थाचा असून त्याचा संबंध सोम तयार करण्याकडे दाखविला आहे. सिमर म्हणतो की, द्विवचनांत उपयोग केला म्हणजे त्याचा अर्थ ज्या दोन फळ्यांत सोम दाबतात त्या दाबून झाल्यावर सोमाचा र-ज्या भांज्यांत ओततात ते भांडे असा जो रोंधचा अर्थ आहे तो साधारण बरोबर आहे. अनेकवचनी हा शब्द येतो त्या वेळीं असाच अर्थ होतो असे हिलेब्रॅटचे म्हणणे आहे. कारण तो मागाहूनच्या विधींतील प्रहृपात्रे त्यांच्याशी जुळता आहे; आणि कधी कधी त्याच अर्थी तो एक वचनीहि उपयोगांत आणितात. कांहीं ठिकाणी तो म्हणतो की त्याचा अर्थ उखळ, ज्यांत सोम कांडतात तो खल हा अर्थ बरोबर असेल. कारण इण्डो-इराणि-यांची सोम काढण्याची हीच रीत होती. शतपथ ब्राह्मणांत साधित शब्द या रूपांत हा शब्द आला असून तेथे त्याचा अर्थ प्रेतें ठेवण्याकरितां दगडांचे किंवा विटांचे केलेले स्थान असा आहे.

^२ जुहू.—हा शब्द ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत जिभेच्या आकाराची पळी-गिच्यांतून देवास तूप दिले जात असे—अशा अर्थाने आला आहे.

^३ दर्वि अथवा दर्वी.—ग्राचा खरा अर्थ पळी असा असून त्याच अर्थी ऋग्वेदांत व पुढेहि हा शब्द आला आहे. परंतु अथर्ववेदामध्ये त्याचा 'सापाची फणा' असा अर्थ उपयोग आलेला आहे. सिमरच्या मतें त्याचा अर्थ साप असा आहे.

^४ हु.—त्याचा अर्थ लांकडाचे बनविलेले भांडे, विशेषतः सोमयज्ञाचे वेळीं उपयोगांत आणिलेले भांडे, व कदाचित् हिलेब्रॅटच्या म्हणण्याप्रमाणें चाळणीतून ओततांना ज्यांत सोमरस धरतां येईल असे भांडे असा आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत त्या शब्दाचा अर्थ लांकूड असा आहे.

^५ द्रोण.—ऋग्वेदांत लांकडी द्रोण अशा अर्थाने व विशेषतः अनेकवचनी हा शब्द आला असतांना सोमरस धरून ठेवण्याकरितां केलेली भांडी असा त्याचा अर्थ आहे. सोमरस साठवून ठेवण्याकरितां जें मोठें लांकडी भांडें असे, त्याला द्रोणकलश असे नांव असे. कधी कधी द्रोणाच्या आकाराची वेदीहि केलेली असे.

^६ महाकुल.—म्हणजे मोठ्या कुलांत जन्मलेला. हें पेल्याचि (चमस) नांव ऋग्वेदांत आले आहे. या शब्दाच्या अलंकारिक उपयोगावरून कांहीं कुलांचे श्रेष्ठत्व ऋग्वेदकाळां मान्य झाले होते असे दिसते.

^७ शुक्र.—कै. लोकमान्य टिळकांच्या मताप्रमाणें ऋग्वेदांत दोन ठिकाणी त्याचा अर्थ ग्रह असा आहे. मॅकडोनेलच्या मतें हा अर्थ अगदी असंभाव्य आहे [तैत्तिरीय संहितेपासून पुढे या शब्दाचा सोमाचे पात्र या अर्थी उपयोग होऊ लागला].

^{११} सुव.—सुव मोठी म्हणजे लांकडी पळी (हिचा उपयोग अग्रांत तूप ओतण्याकडे असे.) असा अर्थ ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ त्यांमध्ये आहे. हिचा दांडा एक कांख-हात-लाव असून माथळा हाताच्या पंजा एवढा व पळीतून चार पडण्याचे ठिकाण चोंचीच्या आकाराचे असे.

^{१२} सुव.—सुव त्याच्या उलट स्थालीतून मोठ्या पळीकडे (जुहू) नेण्याकरितां उपयोगी पडणारी लहान पळी असा सूत्रग्रंथांत अर्थ आलेला आहे. उलटपक्षी ऋग्वेदामध्ये सोमद्रव्य देण्याकरितां हिचा उपयोग होत असे.

यज्ञविशेषनाम [ऋग्वेद]

अतिरात्र	त्रिकटुक	प्रातःसव
अनुयाज	परिवत्सर	ब्रम्हसव
इष्टापूर्त	पश्चिष्ट	मध्यंदिनसवन
इष्टि	पितृयज्ञ	सूक्तवाक
कुण्डपाय्य	प्रयाज	

[ते . सं.]

अग्निष्टुत्	धर्म (याग वि.)	नवरात्र
अग्निष्टोम	चतुर्विंशतिरात्र	पंचदशरात्र
अग्निसव	चातुर्मास्य	पंचरात्र
अग्निदोत्र (याग-वि.)	(याग वि.)	पुनराधेय
अग्न्याधेय (याग-वि.)	छंदोम	(यागवि.)
अतिरात्र	ज्योतिष्टोम	पष्ठय
अर्कश्चमेध	त्रयोदशरात्र	बहिष्पवमान
अविवाक्य	त्रिरात्र	(कर्मवि.)
अश्वमेध	त्रिंशत (कर्म वि.)	ब्रह्मसव
अष्टरात्र	त्रैधातवीय	राजसूय
अहीन	(यागवि.)	वरुणप्रधास
आयुष्टोम	च्यतिरात्र	वांजपेय
अपयजू	त्र्यह	विश्वजित्
उपसद् (याग-वि.)	दर्शपूर्णमास	पट्त्रिंशद्रात्र
उभयतोऽज्योतिष	(यागवि.)	सत्र
एकरात्र	दशपेय	सप्तदशरात्र
एकोनपंचाशत्	दशरात्र	सतरात्र
गंष्टोम	दाक्षायणयज्ञ	सर्वतोमुख
	दीर्घसत्र	सर्वपृष्ठ
	द्वादशरात्र	सर्ववेदस्
	द्विरात्र	सौत्रामणि

[अथर्ववेद.]

अग्निष्टोम	अतिरात्र	उपसदा (यागवि.)
अग्निदोत्र	अभिजित्	एकरात्र
(कर्मवि.)	अर्क	कुण्डपाय्य
अग्न्याधेय	अश्वमेध	चतुरात्र
(कर्मवि.)	उक्थ	चातुर्मास्य

त्रिकटुक	प्रकीः	सत्र
दाक्षायण	प्रातःसवन	सत्रसद
द्वादशाह	(कर्मवि.)	सद्यस्की
द्विरात्र	राजसूय	सप्तरात्र
पंचरात्र	वाजपेय	सान्द्रातिरात्र
पशुवन्ध	विश्वजित्	सौत्रामणि
(यागवि.)	विपूवंत	(यागवि.)
पितृयज्ञ (यागवि.)	शतयाज	स्थालीपाक
पौर्णमास	पडह	(यागवि.)
(यागवि.)	पडूत्र	
	पोडशी	
	[संहितेतर]	
वृहस्पतिसव	सर्वचर	

यज्ञसामान्यनामै [ऋग्वेद.]

अग्निधान	देवहूति	विभाग
अदक्षिण (सत्र)	नमोवाक	विमान
अधिपवर्णा	नार्य	विष्णु
अध्वर	नृपदन	विहव
अनुष्टुभ	पंक्तिराधस्	वेन
अभिहित	परीमणि	शेवार
इन्दु	पूर्वहूति	संहोत्र
इष्टि	प्रजापति	समन
उहवि (यज्ञ- समाप्ति)	प्रभर्मन्	समृत
	प्रातःसव	सव
ऊधन्	वर्हिप	सवन
ऋत	वर्हिष्य	सत्र
ऋतयु	ब्रह्मन्	सहस्रदक्षिण
ऋतयुज्	भर	साति
क्षेत्र	भार्मन्	सुमख
गृहमेवीय	भुर्वणि	सुयज्ञ
धर्म	मख	स्तर्णवर्हिप्
जीराध्वर	मात्रा	स्वध्वर
त्रेतिनी	मियेध	स्वाहाकृति
दिविष्टि	मेघ	स्विष्ट
दिविस्पृश्	मेघसाति	हविष्कृति
दीर्घप्रयुज्य	यजथ	हव्यजुष्टि
दीधप्रसधन्	यजस्	हव्यदाति
देवकर्मन्	यज्ञ	होत्र
देवताति	यामहूतम	होमन्
देवत्रा	विदथ	
देववीति	विधर्मन्	
	[वा. सं.]	
अध्वर	ऋतु	मेधस्
इष्टि	मख	यज्ञ

यज्ञकतु	सव	हव
	[अथर्ववेद.]	
अध्वर	देव	यज्व
काव्य	पूर्वहूत	स्विष्टि
कतु	मख	हव
	[वा. सं.]	
चतुःशंग	नृपाय्य	विप्रराज्य

यज्ञसाधनै [ऋग्वेद]

अग्निधान	त्वच	यूप
अरणी	दर्भ	योग (यज्ञशकट)
आज्य	पवित्र	सद (यागगृह)
आप्नान	परिधि	समित् (ध)
(तीर्थदेश)	पशु	सूना (छेद)
इध्म	पशुसाधनी	स्वर (लांकडी)
ऊधस् (सोमा- भिपवर्ण चर्म)	प्रजनन (दर्भ पिंजल)	सुरी
ऋण (हविर्द्रव्य)	प्रस्तर	हविर्धान (शकट, गाढा)
चर्मन्	वर्हिस्	

[तै. सं.]

अजलामन्	एकयूप (यूपवि.)	दर्भपुंजील (दर्भोचे)
अधिपवर्ण	एधस्	शेडे)
अग्नि	ऐक्ष्वा (रज्जुविशे- पण)	दर्भस्तंब
अर्कपणं	औदुंबरी (उंव- राची मेढ)	द्वैष्टका
अर्मकपाल (खाप- राचा तुकडा)	कर्ण (कुटलेले तांदुळ)	द्वादशोद्यम (शिके)
अश्वयूप	कृष्णाजिन	धनुप
अश्ववाल	क्षुर (वस्तरा)	नवनीत
अश्वशक	गुग्गुलु	परशु
अश्वानि	ग्रावन् (वरवेटे)	परिधि
(घोड्याचा चावूक)	चपाल (यूपाच्या टोंकात वस- विण्याचे चक्र)	पर्शु
अश्वामिधानी (रज्जुवि.)	दक्षिणा	पवित्र
अष्टाशुट (आठ टिपके अस- लेल सोन्याचे नाणें)	दण्ड (यज्ञदीक्षा घेतल्यावर यजमानां हातात धारण करावयाची काठी)	पांसुर
इध्म	दर्भ	प्रस्तर
ऊध (क्षार- मृत्तिका)		वर्हिस्
ऋजीप (सोमाचा चोथा)		वल्बजा (तृणवि.)
		वाण („)
		मुंज („)
		मूद्
		मेखला (दोरी)
		मौज (तृणवि.)
		यूपशकल
		योत्क

रशना	शकल	समित्
वल्मीकवपा	शंकरा (चुनखडी)	^{१७} हविर्धान
विषम	शलाका	स्वधिति
विश्वजनस्यछाया	सन्नहन	हिरण्यशल्क

[अथर्ववेद]

आमीक्षा	सुजिघ्म	वर्पाज्य (पर्जन्य)
कुश	भरिमूल (दर्भ)	धारारूप
गुलुलु	मुंज	आज्य)
(गुगुळ)	मुद्गल	शम्भा
दर्भ	मुसल	स्वरु
नैर्वाध्य (इवि)	यूप	हवि
वर्हिषू	योक्त्र	

[वाजसनेयि सं.]

अम्भृण	(शतछिद्र पात्र)	सुराधानी
आसन्दी	राजासन्दी	(सुरापात्र)
कारोतर	वायव्य (पात्रवि.)	
कुंभी	सत (वैतसपात्र)	

[सं हितेतर]

^{१८} धवित्र	^{२०} मेक्षण	^{२१} वेष्क
^{१९} परिशास		

यक्षियपरिभाषा [ऋग्वेद]

^{२२} आहाव	प्रतिगर	श्रीपद्
दक्षिणा	^{२४} यलुप्	स्वधा
^{२३} निविद्ध	वपट्कृति	स्वाहा
पावमानी	शंस (शंसन)	स्वाहाकृत्
	[तै. सं.]	

असंज्ञान	इदंमधु	दशर्च (मन्त्र वि.)
अछम्भट्कार	उक्थ्य	दशहोत्र
अतिमोक्षणी	उक्थ्यशंसू	दीक्षा
(होमसंज्ञा)	उत्तरवर्हिस्	दीक्षितवाद
अन्वाहार्थ	^{२५} उपवीत	देवभाग
(चरुविशेषण)	उपस्तीर्ण	देवयजन
आपोनज्जीय	उपहव	देवयज्या
अवभृथ	उ गयतोवैश्वानर	धारा
आधार	ऋज्	नमउक्ति
आज्यभाग	ऋग्मय	नमोवाक
आधान	एकाष्टक	नवती
आप्रा	गार्हपत्य	निविद
आवह (आव्हान)	ग्रान्थि	पत्नीसंयाज
आव्रश्चन	चित्रवती	पथिकृत
आहवनीय	तप्तवत	पर्याग्नि
आहुति	दर्विहोम	पर्यागिकृत्

पुंस्त्वती	^{२७} याज्या	सूक्तवाक्
पुरस्तात्स्वाहाकृति	याज्यानुवाक्या	स्तययजुस्
^{२८} पुरोनुवाक्या	रेमी	स्तुतशस्त्र
^{२९} पुरोरुक्	वट्	स्तुतस्तीम
प्रयाज	वाजवती	स्तोक
प्रयाजवत्	वात्सप्र	स्तोत्रीय
प्रयाजानुयाज	वात्सवन्ध	स्तोम
प्राचीनाधीत	वात्सवन्धवित्	स्तोमत्रयस्त्रिंश
प्रातरनुवाक्	वैश्वदेव	स्तोमपृष्ठ
प्रातःसवन	वैश्वानरी	स्तोमभाग
प्रायण	वैष्णव्य	स्थेम्न
प्रेप	व्याहृति	स्वगाकृत्
प्रेष्य	संस्कृति	स्वगाकार
वट्	संस्नाव	स्वधा
युधवती	समिद्धती	स्वधाकार
वृहत्सपितवतो	समिष्टयुजुस्	स्वाहा
त्र्यम्हवाद्य	सर्परङ्गी (ऋचा-	स्वाहाकृत्
मनोता	वि)	स्विष्टकृत्
यजमानभाग	सवनमुख	हवन
यजुस	सामिधेनी (ऋचा	होम
यज्ञमुख	वि.)	हौपा
यमगाथा		

[अथर्ववेद]

अग्निगु	द्रप्स	सूक्तवाक
अनुवाक	नाराशंसी	स्तोम
अनुयाज	परिस्तरण	सुक्कार
आर्त्विज्य	प्रतिहार	स्वधा
आग्नि्य	प्रयाज	स्वधाकार
आहुति	प्राचीनोपवीत	स्वाहाकार
उपहूत	यज्ञवचस्	हिकार
दीक्षित	वपट्कार	होम
दीक्षा	वपट्कृत	

[वा. सं.]

आश्रावय	निविर्ते	यज
धाप्या	प्रत्या	ययजामहे

परिभाषा, उपसर्गाक्षरे [सामवेद]

उपसर्गाची व्याख्या सूत्रकार व भाष्यकार पुढील प्रमाणे करितातः—अन्यत्रोपलब्धानि मंत्राक्षराणि अन्यत्र निवि-
र्यते (सायण). एतदेव विरहण शब्देनोच्यते (आश्व. सू. ६. ३).

दिवोन	भूगुर्न	यातिर्न
नव्यत्र	मतिर्न	स्वन
प्रवह	मित्रोन	हरिह

वेदिनामै [ऋग्वेद]

इळा	थरीमाण	निधानी
तत्त्विल	नाभा	वेदि
दोहना	नार्मिणी	शया

[तै. सं.]

इळा	नाभि	वेदि
धिपणा		

१ राजसूय.—तैत्तिरीय संहितेत, अथर्ववेदांत आणि नंतरच्या वाङ्मयांत ज्यांत अभिषेक केला जातो अशा एका यज्ञाचें नांव आहे. सूत्रामध्ये या विधीचें वरेंच लांबलचक वर्णन दिलें आहे. परंतु त्याचें मुख्य स्वरूप ब्राह्मणामध्ये रेखाटलेलें आहे आणि त्या विधीच्या प्रसंगां म्हणावयाचे मंत्र यजुर्वेदाच्या संहितेत दिले आहेत. सामान्य विधीशिवाय या यज्ञाच्या प्रसंगां लौकिक विधीहि करीत अशाविषयी उल्लेख सांपडतात. उदाहरणार्थ राजाला त्याच्या दर्जाची वस्त्रे घालीत, आणि राजसत्तेची धनुष्यबाण ही जी चिन्हे तो त्याच्या हातीं देत; नंतर त्याला अभिषेक करीत, नंतर तो एखाद्या नातेवाईकाच्या लटपटीचें युद्ध करी. नंतर तो फांसे खेळे, व तेथें तो हरत असे. आपण सर्व जगाचे मालक आहोंत हें दाखविण्याकरितां तो आकाशाच्या सर्व दिशांकडे जाई, व व्याघ्राचें वळ आणि पुढारीपणा दाखविण्याकरितां तो व्याघ्रचर्मावर उभा राही. ऐतरेय ब्राह्मणांत अभिषेक राजांची यादी दिलेली आहे. तेथें इंद्राच्या अभिषेकाला महाभिषेक म्हटलें आहे. शतपथ ब्राह्मणांत आणि शांखायन श्रौतसूत्रांत अश्वमेध करणाऱ्यांची यादी दिलेली आहे तिच्याशीं ही जुळते.

२ वाजपेय.—तैत्तिरीय संहितेत याचा उल्लेख असून शतपथ ब्राह्मण व पुढें झालेल्या ग्रंथांत ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांनीच करण्याच्या यज्ञाचें हें नांव आहे. ह्याच ब्राह्मण ग्रंथांत असें म्हटलें आहे कीं, हा यज्ञ राजसूय यज्ञापेक्षां श्रेष्ठ आहे. पण इतर सर्व ग्रंथ एक मतानें असें म्हणतात कीं, हा वाजपेय यज्ञ करणारा जर ब्राह्मण असेल तर हा यज्ञ बृहस्पतिसव यज्ञाच्या अगोदरचा (म्हणजे कमी महत्त्वाचा) यज्ञ आहे. यज्ञ करणारा जर क्षत्रिय असेल तर तो राजसूय यज्ञाच्या अगोदर करावयाचा यज्ञ आहे, व खुद्द शतपथ ब्राह्मणग्रंथाला हें कबूल आहे कीं, बृहस्पतिसव व वाजपेय यज्ञ हे एकच आहेत या यज्ञांतील मुख्य भाग म्हणजे रथाची शर्यत होय व ह्यांत यज्ञ करणाराला यश प्राप्त होतें. शांखायन श्रौतसूत्रावरून अस दिसतें कीं, हा यज्ञ कांणीहि आर्यानें करावा. हिल्वेटची ह्या वाजपेय यज्ञाची ग्रीक लोकांच्या ओलिंपिक खेळाशीं तुलना करण्यापर्यंत मजल मेली आहे. पण अशी तुलना करण्यास फार थोडी

जागा आपणांजवळ आहे. आर्य लोकांत रथाची शर्यत लावण्याची मूळची चाल होती. तिचाच सुधारून वाढविलेली आवृत्ति म्हणजे हा यज्ञ होय व हा यज्ञ केला म्हणजे तो करणाऱ्याला त्या यज्ञाच्या प्रभावानें यश मिळतें. वास्तविक पद्धतां वाजपेय हा एखाद्या ब्राह्मणास अगर क्षत्रियास पुरोहितत्वाचा अगर राजपदाचा अभिषेक होण्यापूर्वी त्यानें करावयाचा यज्ञ, असें जें एगलिंग म्हणतो तें खरें दिसतें. कुरुवाजपेय हा यज्ञ त्यावेळीं विशेष प्रसिद्धीस आलेला होता

३ सर्व वेदस्.—तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मणग्रंथ ह्यांमध्ये 'ज्यामध्ये यजमान आपलें सर्वस्व उपाध्यायानां देतो तो यज्ञ' किंवा 'एखाद्या माणसाची सर्व मिळकत' असे याचे दोन अर्थ आलेले आहेत.

४ विपू व त.—अथर्ववेद व तदुत्तरचे ग्रंथ ह्यांमध्ये वर्षभर टिकणाऱ्या सत्रांतला मध्यमदिन असा याचा अर्थ आहे. कै. लोकमान्य टिळकांच्या मतानें विपूवाना शब्दशः अर्थ 'ज्या दिवशीं रात्र व दिवस सारखे असतात तो दिवस म्हणजे विपूव दिन होय, व ह्याच खरा अर्थ आहे. पण हें मत अद्यापि प्राह्य ठरलें नाहीं. विपूवान हा शब्द अथर्ववेदामध्ये एका घराच्या वर्णनांत आलेला आहे. ह्याचा अर्थ छपराचा दांडा किंवा आढें असा दिसतो.

५ बृहस्पति सव —हें एका यज्ञाचें नांव आहे. तैत्तिरीय उपनिषदाप्रमाणें जो उपाध्याय पुरोहित होऊं इच्छितो तो तें पद या यज्ञानें मिळवितो. आश्वलायन श्रौतसूत्राप्रमाणें राजा राजसूय यज्ञ करीत असतां उपाध्यायानें वाजपेयानंतर हा यज्ञ करावयाचा असतो. शतपथ ब्राह्मणांत, उलटपक्षां, बृहस्पतिसव व वाजपेय हे एकच असें म्हटलें आहे. परंतु हें साम्य खास पुरातन नव्हे.

६ सर्वच रु.—ऐतरेय ब्राह्मणांत एका ठिकाणीं हा शब्द आलेला आहे. तो कौपीतकी ब्राह्मणांतहि असून त्या ठिकाणीं देव सर्वचरौ नांवाचा यज्ञ करीत आहेत असा उल्लेख आलेला आहे. पीटर्सवर्गकोशाप्रमाणें हें एका मनुष्याचें नांव असावें. हें एखाद्या स्थळाचें नांव असेल किंवा विशेषण सुद्धां असण्याचा संभव आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत सायणमतानें सर्वचर हें एका स्थळाचें नांव आहे

७ धर्म.—अश्विनानां देण्याकरितां दूध ज्या भांड्यांत तापवितात तें भांडें असा अर्थ ऋग्वेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत आहे. ह्या शब्दाचा ह्यावरून गरम दूध किंवा दुसरें कांहीं तरी तापविलें पेय असा अर्थ होतो. प्रयोग शास्त्राप्रमाणें हें एका विधीचें नांव आहे (वेदविद्या पृ. १२४ व ३९८ पहा).

८ मेध.—ऋग्वेदाच्या वालखिल्य ऋचेंत हा शब्द आलेला आहे परंतु अर्थ संदिग्ध आहे. पीटर्सवर्गकोशाप्रमाणें हें एका यज्ञिकाचें नांव आहे. यज्ञालाहि सामान्यतः मेध असें म्हटलें आहे

^१प्र स्त र.—ऋग्वेदांत व तदनंतरच्या ग्रंथांत याचा अर्थ 'यज्ञप्रसंगी वसण्याकरितां गवताचे विणलेले आसन' असा आहे.

^{१०}व हिं स्.—हा शब्द ऋग्वेदांत आणि नंतरच्या ग्रंथांत वारंवार आला आहे. याचा अर्थ गवताचा विछाना, चटई (अथवा नुसते दर्भ) असा आहे. जेथे देवांना आव्हान होई त्या ठिकाणी ही अंथरीत असते.

^{११}यू प.—ऋग्वेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत याचा अर्थ यज्ञस्तंभ असा आहे. यालाच यज्ञांतील वळी दिल्या जाणाऱ्या पशूला बांधांत असत. ऋग्वेदाप्रमाणे (१. ५१, १४) घराच्या खांबालाहि हें नांव होतें.

^{१२}स मि ध्.—ऋग्वेद व तदुत्तरचे झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये विस्तृत पेटविण्याकरितां इंधन असा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे. गेल्वनरच्या मतानें एका ठिकाणी, ह्या शब्दावरून पुढें प्रसिद्धीस आलेल्या अग्निध नांवाच्या ऋत्विजाचा बांध होतो.

^{१३}स्व रु.—ऋग्वेद व तदनंतरचे ग्रंथ ह्यांत ह्याचा अर्थ खांब किंवा अगदीं वरोवर अर्थ म्हणजे यज्ञस्तंभाची किंवा यूप्याची ठळपी असा आहे.

^{१४}अ धि ष व ण.—सोम दावण्याकरितां ज्या दोन फळ्या उपयोगांत आणितात त्यांच्या अर्धी ह्या दोन अधिपवणांचा उपयोग केलेला आहे असें रोंध आणि क्षिमेर झणतात. तथापि हिलेग्रॅट त्या विधीवरून म्हणतो की, त्या फळ्या एकावर एक ठेविल्या नसून एका मागे एक अशा ठेविलेल्या असत व त्यांच्यावर दगडानें सोम कुटीत. ही मीमांसा त्याचा शब्दशः अर्थ केल्यास वरोवर आहे असें सिद्ध होतें. आणि त्याचा अर्थ विशेषण धरून जरी केला तरी वरोवर जमतो. परंतु दक्षिणेंत सोमाच्या कांड्या पाहिल्याने कातल्यावर ठेविताना आणि त्यावर दोन फळ्यांपैकी एक ठेवून दगडानें ठेंबतात. नंतर त्या कांड्या बाहेर काढून पहिल्या फळीवर ठेऊन त्यावर दुसरी फळी ठेविताना अशी रीति होंगनें पाहिली आहे.

^{१५}अ भि.—अग्नि म्हणजे खनित्र. वेदांमध्ये वारंवार येणारा हा शब्द आहे. शतपथ ब्राह्मणांत त्याचे निरनिराळे प्रकार आणि पदार्थ सांगितले आहेत. हें वांस, उदुम्बर किंवा विकंकत यांच्या लांकडाचें करितात. तें एक हात लांब असतें. तें पोकळ असून त्याच्या एका किंवा दोन्ही बाजूस तीक्ष्ण धार असते. ह्यावरून असें दिसून येईल की, याचे, कडेची आणि वरची बाजू कोणच्या तरी धातूची केलेली असते. अग्नि ह्मणजे कुदळीसारखे खणण्याचें साधन.

^{१६}कृ णा नि न.—काळविटानें (कृ ण) कांतडें असा याचा अर्थ आहे. त्याच्या धार्मिक वावर्तातील उपयोगावरून त्याचा उल्लेख मागाहूनच्या संहिता व ब्राह्मण यांत बऱ्याच वेळां आला आहे.

^{१७}ह वि धां न.—'हवि ठेवण्याचें स्थल' ह्याचा मूळचा अर्थ ज्यावर सोमवली दावून रस काढण्याकरितां नेली जात

असे ती गाडी. नंतर ज्या ठिकाणी सोमरसाचे चपक ठेवले जात ती जागा (हविर्धानमंडप) अशा अर्थानें हा शब्द प्रचारांत आला.

^{१८}ध वि त्र.—शतपथब्राह्मणांत आणि तैत्तिरीय आरण्यकांत याचा अर्थ 'यज्ञकुंडातला अग्नि प्रफुल्ल करण्याकरितां कच्च्या किंवा कमावलेल्या कातल्याचा पंखा' असा आहे.

^{१९}परि शा स.—अग्निकुंडांतून यज्ञांतली कढई काढण्याकरितां उपयोगी पडणारे चिमव्याच्या आकाराचे हत्यार असा याचा अर्थ आहे.

^{२०}मे क्ष ण.—हविःपदार्थ ढवळण्याकरितां ब्राह्मणांत निर्देश केलेल्या लांकडाच्या कलव्याचें नांव.

^{२१}वे ष्क.—शतपथब्राह्मण मध्ये यज्ञिय पशु गळा दावून मारण्याकरितां केलेला गळफास अशा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे.

^{२२}द क्षि णा.—हा शब्द ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत आलेला असून त्याचा अर्थ यज्ञाच्या वेळीं उपाध्यायानीं दिलेले दान असा आहे. हें दान म्हणजे बहुप्रसवा घेनु. ऋग्वेदांत दानस्तुतींत या शब्दाचें फारच महत्त्व वर्णिलें आहे व हें महत्त्व ब्राह्मणग्रंथात तर जास्तीच वाढत चाललें. एक गोष्ट अशी लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे की, हा जो दानांच्या वस्तूंचा उल्लेख केलेला आहे त्यांत गाई, घोडे, बैल, उंट, दागिने व यासारख्या जंगम मालाशिवाय जमिनीसारख्या स्थावर मिल्कतीचा विलकूल नामनिर्देश नाही. शतपथब्राह्मणात दक्षिणा म्हणून जमिनीचा उल्लेख केलेला आहे. पण अशा दानास ब्राह्मणग्रंथांची मुळीच संमति नाही. कारण सगोत्रजांच्या संमतीशिवाय जमीन दुसऱ्यास बावयाची नाही असा प्रचार सुरू झाला असावा.

^{२३}नि वि द्.—देवाच्या सन्मानार्थ असलेल्या प्रार्थनाग्रंथांमध्ये असलेली आमंत्रित देवतेची थोडक्यात प्रार्थना म्हणजे निर्विद् होय. ब्राह्मणग्रंथांत शस्त्रामध्ये घातलेलें म्हणून या निविदांचा वारंवार उल्लेख आलेला आहे. ऋग्वेदांत जीं खिल सुक्ते आहेत त्यामध्येहि वरचे निविद आहेत. पण असे संक्षिप्त सूत्ररुपाचे निविद मात्र ऋग्वेदांत होते कीं नाही याबद्दल शंकाच आहे. तरी पण ऋग्वेदसंहितांमध्ये निविद् शब्द वारंवार आला आहे. पण ब्राह्मणग्रंथातल्या प्रमाणें विशिष्ट अर्थानें नव्हे. मागाहून झालेल्या संहिताग्रंथांत हा विशिष्ट अर्थच रूढ झाला आहे.

^{२४}पा व मा नी.—ऋग्वेदामध्ये नवव्या मंडळांत सोमपवमानासंबंधीच्या (स्वतःला शुद्ध करणाऱ्या) ऋचा असा याचा अर्थ आहे. हें नांव अथर्ववेदात, मागाहूनच्या ग्रंथांत व कदाचित ऋग्वेदांतली एका सूक्तांत आलेलें आहे.

^{२५}य जु प्.—वेदकालीन वाङ्मयांत ऋक् आणि सामन् यांच्याहून हा निराळा दाखविला आहे. यजुप् हा यज्ञाच्या

वेलेम म्हणावयाचा मंत्र आहे. याला गद्याचे किंवा पद्याचे रूप असू शकेल.

^{१६} उ प वी त.—यज्ञाच्या वेळी डाव्या खांद्यावर ब्राह्मणांनी घालावयाचे जानवें. त्याचा तैत्तिरीय संहितेत व ब्राह्मणांत उल्लेख आलेला आहे. कै. लो. टिळकांचें म्हणणे असें आहे की, हे मूळचे जानवें नसून वस्त्र किंवा मृगचर्म होतें. हे म्हणणें संभवनीय आहे.

^{१७} पु रो नु वा कया.—‘यागारंभीं म्हणावयाचा मंत्र’. ही पारिभाषिक संज्ञा आहे. पुरोनुवाक्येने परमेश्वरास हवन स्वीकारण्यास निमंत्रण करावयाचें असतें. यानंतर याज्या होते व ती बलिदानाबरोबरच होते. अशा प्रकारची अभि-मंत्रणे फार क्वचित् प्रसंगां ऋग्वेदांत आढळतात असें ओल्डेनबर्गचें म्हणणें आहे. तीं पुढील वाङ्मयांत आढळतात. प्रत्यक्ष पुरोनुवाक्या हा शब्द नंतरच्या संहितांत व ब्राह्मणांत आढळतो.

^{१८} पुरो रुक्.—ही पारिभाषिक संज्ञा कांहीं विशिष्ट निविद मंत्रांची आहे. सकाळीं शस्त्रें किंवा त्यांचा कांहीं भाग म्हणण्यापूर्वी आज्य व प्रउग शस्त्रपठनप्रसंगां प्रातः-कालच्या सोमहवनाच्या वेळेस हे मंत्र म्हणत असत. मागाहूनच्या संहिता व ब्राह्मण यांतून पुरोरुक् आढळून येतात.

^{१९} प्रा ची ना वी त.—आर्य लोक उजव्या खांद्यावरून डाव्या हाताखाली अशातःहनें जानवें धारण करीत असत ह उघड दिसतें. कारण प्राचीनार्वातिन् हे नांव असें जानवें धारण करणाऱ्यास मिळें. परंतु लो. टिळकांच्या मतें हा शब्द जानव्यास उद्देशून नसून उपरण्यास उद्देशून आहे. तैत्तिरीय संहितेत निवीत, प्राचीनवीत व उपवीत असे तीन शब्द आलेले आहेत. सायणाचार्यांच्या मतें हे शब्द जानवें किंवा वस्त्र कोणत्या वेळेस कसे ध्याव-याचें हे सूचिततात. सायणाचार्य म्हणतात—यज्ञीभावपि वाहू न्यग्भूतौ संतौ ब्रह्मसूत्रेण वस्त्रेण वा वीयते संवृत्तावा-च्छादितौ क्रियेते तन्नीवितम् । प्राचीनो दक्षिणो बाहुराधी-यतेऽधस्तात्क्रियते यत्र तत्प्राचीनार्वातम् ।

^{२०} प्रै प्य.—हा उपासनेसंबंधी शब्द आहे व त्याचा अर्थ ‘आह्वान’, बोलावणें, सूचना, असा आहे. हा शब्द ब्राह्मण आणि संहिता यांमध्ये वारंवार आढळतो.

^{२१} या ज्या.—यज्ञाचेवेळेस म्हणावयाचे मंत्र. संहितेत आणि ब्राह्मणांत या शब्दाचा उल्लेख आहे.

^{२२} आ ग्री.—ऋग्वेदांत याचा अर्थ अग्निकुंड असा केला आहे. अशुभसूचक पक्षी या कुंडावर बसून नयेत म्हणून त्यांची प्रार्थना करण्यांत येते.

^{२३} च पा ल.—चपाल या शब्दाचा अर्थ यज्ञस्तंभावरील लांकडी अथवा लोखंडी कडे असा आहे व हा शब्द ऋग्वेदापासून पुढे झालेल्या ग्रंथांत अशा अर्थानें वापरला आहे.

शतपथब्राह्मणांत एका टिकाणी चपाल गोधूमांनी (पिष्टानें) तयार करावा असें सांगितलें आहे.

यज्ञसंबंधी किरकोळ [ऋग्वेद]

अक्रतु	दाशध्वर	यजत
अद्वसक्रतु	दिविजय	यज्ञन्य
अदभुतक्रतु	दुरोप	यज्ञप्रिय
अनवभ्राघस्	देवयज्या	यज्ञममनन्
अभ्यधयज्वन्	द्रप्स	यतस्तृक्
अभितक्रतु	धुनिमत्	वरेण्यक्रतु
अयज्ञसाञ्च	नाराशंशी	वृषमन्यु
अवभृथ	नृवत्साखि	शतक्रतु
अवाट्	पव	शतमूर्ति
अश्मन्	पूर्त	श्रद्धामनस्
अरतृतयज्वन्	पृष्ठयज्वन्	संवसन्
आयजिष्ठ	बलि	संभृतक्रतु
आग्नी	ब्रह्मकार	संहोत्र
आहुति	ब्रह्मी	साधदीष्ट
इष्टयामन्	ब्राह्मण	सामन्
ऋजुक्रतु	मखस्थन्	सोमधान
गृहमेध	मखस्तु	स्तूप
जारयन्मख	मर्यश्री	सध्वर
तायमान	यक्षभूत्	हविरय
दक्षिणावाद्	यक्षिन्	होतृसदन

[तै. सं.]

अग्नेयानी	उल्लखलबुध्न	देवायुव
अन्यतोवैश्वानर	(यूप वि.)	दुसद
अपवाहिंप्	ऊर्णाव्रदस्	(पात्रवि.)
अप्रयाज	(दर्भवि.)	द्विपात्र (पात्रवि.)
अप्रसंस	ऊर्णावत्	धारा
अवयजन	(वेदिवि.)	धृवाक्षिति
अविमत्	ऋतजित्	ध्रुवयोनि
आप्रयणाप्र	ऋतावृध	नखनिर्भिन्न
आत्मदक्षिण	घृतपदी	(हविर्वि.)
आत्मनिष्क्रमण	घृतसद	नवाग्नि (यूपवि.)
आसद्	घृतासुतो	नारी (अग्निवि.)
उक्थशांसिन्	चतुस्रक्त (पात्रवि.)	निष्कृताहाव
उक्थामद्	तिष्मतेजस्	(यज्ञस्थलविशे-
उत्तम	तेजोदा	पण)
उद्गाव	त्र्यंग (हविःपदार्थ	परिवी
उपयामगृह्यंत	वि.)	पर्णमयी
(ग्रहवि.)	दाक्षिण्य	(पात्रवि.)
उपरसास्मित	दर्शभ	परिश्रवस्
उपरिष्ठात्स्वाहा-	देवहूतम	(पात्रवि.)
कृति)	(शकटवि.)	पार्वतेयी

पुरस्ताद्भाग	युवति(आहुतिवि.)	सिंही [वेदिवि.]
पुरोडाशिनी	यूपत्व	सुगोप[यजमानवि]
(इष्टिवि.)	विश्वज्योतिस्	सुशमी
पुष्टि	विश्वराज्	सुशर्म [ग्रहवि.]
पृथिविसद्	वैणवां (अग्निवि.)	सूनीय [व्रतवि.]
(ग्रहवि.)	व्याममात्री (,,)	सूपावसाना (इडा
प्राणग्रह	शमीमयी (समि-	वि.)
(ग्रहनाम)	धुवि.)	सोमवामी [सोस-
प्रायणीय	शस्मय (वर्हिवि.)	ओकणारा)
(चरवि.)	शर्करत्व	स्तूप
नृहदप्रावन्	शुक्रवत्	स्वगाकृत(यूपवि.)
ब्रह्मचोदन	शुक्राग्र	स्वयोदव [वर्हिवि.]
(सोमवाहक-	श्रुतसद (ग्रहवि.)	स्वयमातृष्ण
वर्लावर्दविशे-	सत्राभिजित्	स्वयंकृत
पण)	सदावध	स्वस्त्यर्थीन [यज्ञ-
ब्रह्मिष्ठ	सपत्नसह	प्राप्ति)
मेदस्वत्	सपत्नहन्	स्वाग्रयण
(इडाविशेषण)	सम्भार	हविरय [इविर्भ-
यजमानदेवत्य	समिध्	क्षण]
(ग्रहवि.)	सशुक् (यज्ञवि.)	हव्यदागि [हवि-
यज्ञवास्तु	सहस्रशक्षेण (यज्ञ-	र्धान]
(यज्ञभूमिवि.)	वि.]	हिकर्तृ
यज्ञवेशस्	सहस्रमृष्टे (स्फ्य	हिरण्यमूर्ध्नि
(यज्ञनाश)	वि.]	होतृ
यज्ञशमल(अयज्ञ)	सहस्रवीर्य	होत्रीय
यमी (वादाव.)	सहस्रति	

[अथर्ववेद]

अग्निधान	जीववर्हिस्	प्रमन्दनी
अतिसर (यज्ञ	(यागवि.)	प्रयक्षु
पार पाडण्या-	तौल (हविर्वि.)	वर्हिष्मत्
सार्ठा केलेले	दुरिष्टि	मधुमत्तम
प्रयत्न)	देवयजन	मेध्य
अधिपवण	दैव	यातुधानक्षयण
अभिष्टि	धीरण	वर्षाज्य
अभिधारित	निधन	वायव्य
अवय (यागवि.)	पंचौदन	विदथ्य
अर्द्धपवित्र,	परिवेष्ट	वृक्षवर्हिस्
आसुति	पाकवलि	व्रत
आहृतयज्ञक्रतु	पात्रहस्त (यज-	शतधार (तुपाच्या
इन्द्रजुत	मान वि.)	नदीचें विशे-
ऋतस्पृश्	पृथुवुध (यावा)	पण)
धर्मदुष	पौर्णमासी (याग-	शतपवित्र
चतुर्होतृ	वि.]	संस्नाव्य
	प्रददिणित्	संहोत्र

सदोहविधान	सुस्वि (चांगला	हव्य
सन्नममानं	सोम कुटणारा)	होतृसदन
सुकर्मन्	सुहुत	होत्र
सुशंस	स्वध्वर	होत्राविद्
	हविस्	होत्रिय

यज्ञविषयक किरकोळ विशेषण [ऋग्वेद]

अदुर्मुख	त्रितन्तु	(यज्ञसाधन-
(यजमान)	त्रिवर्हिप्	ज्ञानसहित)
अभिष्टिकृत्	ददुप्	सहस्तोम
अमविष्णु	(यज्ञकरणार)	सहस्रवीर
आनजान	दाधध्वर	सहस्रसाव
आशिर	(दत्तहविष्क)	सुचक्षस्
(यज्ञफल)	दीर्घधुत्	सुवर्हिप्
इष्टताहाव	द्रोण्य	सुयज्ञ
इष्टा	(यूपार्हपशु)	सुहव
उरुक्षय	पुर्हप्रप	स्तार्णवर्हिप्
(यजमान)	पुरुगंध	स्तोमवाहस्
ऋतसाप	पुरुची	हवनस्यद
ऋतस्पृश्	पूतवन्वनी	हवीमन्
ऋतेजा	मियेध	हव्य
ऋतुप्र	(यजमान)	हव्यसूद
ऋतुवित्	मेध्य	हस्तग्रह्य
गर्भ	विमान	हस्तच्युत्
शुभीतताति	(कर्मसाधन)	होतृमत्
धर्मसद्	शुक्रपूव	होतृव्य
घृतपृच्	सचय	होत्रवाह
जीवयाज	सहप्रभ	

यज्ञविशेषण [तै. सं.]

अग्निष्टोमप्रायण	घनसाति	सहस्रकवाच्
अच्छंदोम	परःसामान	सह्रात
अध्वरकल्प	पाकयज्ञ	साशीर्क
अरिष्ट	प्रयत्	शुक्रतु
अयजुष्क	मत्प्रायण	सुदवस्
असत्र	महाव्रतवत्	सैन्द्र
असाम	यज्ञपरुस्	स्वध्वर
अपिशर्वर	यज्ञसुख	स्वादीय
उत्सन्नयज्ञ	शतरुद्रीय	स्वादु
गोसनि	समेध	स्वाहुत
त्र्यावृत्	सरस्वान्	स्विष्ट
देवचक्र	सर्ववेदस्	स्विष्टि
देवसत्र	सर्वस्तोम	
द्वित्रत	सलोम	

^१ पू र्त्त अ य वा पूर्त्ति-हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यांमध्ये आढळतो. याचा अर्थ उपाध्यायास त्याच्या कामां.

वद्दल दिलेले वक्षीस असा आहे. ऋग्वेदांत (६.१६,१८) या ठिकाणी आलेला पूर्त शब्द सायणाचार्यांच्या मते विशेषण असा आहे व त्याचा अर्थ 'पुरुन उरणारे अतएव व्यापक' असा ते घेतात ऋग्वेदांत [६.१३,६] या ठिकाणी आलेल्या पूर्ति शब्दाचा अर्थ सायण भाष्यांत 'परिपूर्णता' असा दिला आहे, व ऋग्वेद १०.१०७,३ या ठिकाणी सायणभाष्यांत पूर्ति याचा अर्थ पालनी किंवा पूरयित्रा असा केला आहे

^२ वलि.—हा शब्द ऋग्वेदांत अनेक वेळां येतो त्याच-प्रमाणे पुढील ग्रंथांतहि तो वारंवार येतो. त्याचा अर्थ यज्ञा-तील हवन 'किंवा 'राजाला कर देणे असा होतो. क्षि-मरच्या मते दोन्ही प्रसंगांचे समर्पण आपखुपिंचे असे. तो ह्याच्याशी टॅसिटसच्या ग्रंथांत आलेल्या अशाच जर्मन प्रका-राची तुलना करितो. त्या प्रसंगां त्या जातचे राजे वक्षीस म्हणून दिलेऱ्या वस्तू स्वीकारीत असत परंतु हा कांहीं नेह-मीचा कर नसे. परंतु अशा मताला कोणत्याच प्रकारचा आधार नाही. राजाचे विशेष हक्क उत्पन्न व्हावयाला प्रथम लोकांचा स्वमतोषाचा कृत्ये कारण झाली असली 'आहिजेत यांत शकाच नाही. परंतु वेदांत उल्लेखिलेले लोक जेते असल्या मुळे ते ह्या स्थितीत असतील असे संभवत नाही. वेदका-लांना आर्यांचे आपल्या देवाविषयीचे धोरण समर्पणाच्या वावर्तात स्वसंतापाच्या देणग्याशी व तसेच काभाराशी अगदी जुळते होते. परजातीच्या वावर्तात मात्र वलि याचा अर्थ करभार असा ऋग्वेदांतहि केला पाहिजे असे क्षिमरहि कबूल करितो.

^३ स होत्र.—हा शब्द ऋग्वेदांत एकदांच आला असून गेल्डनेरच्या मताने तेथे त्याचा अर्थ शाखा किंवा संप्रदाय असा आहे. उदहरणार्थ विधीच्या शिष्यांचा संप्रदाय.

^४ स्तूप.—ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये याचा अर्थ डांक्याच्या अगदी वरचा भाग दाखाविणारी शेंडीची गांठ असा आहे.

यज्ञकरणारे [तै. सं.]

अर्द्धमख	त्वद्विवाचन	पुष्टिपति
अध्वरकृत्	दम्पति	प्रयज्यु
अपशु	दर्शपूर्णमासयाजी	प्रयस्वत्
अपात्मन	दीक्षापति	वहुयाजी
अग्राह्यगोक्त	दीक्षित	ब्रह्मकृत्
अरिष्ट	देवदूत	यजनीय
अर्चित	देवभक्त	यज्ञपति
अत्रत्य	देवयू	यज्ञविभ्रष्ट
उक्थपात्र	धृतव्रत	यज्वन्
उपयज्	नेमाधित	यष्ट
क्षुत्सम्वाध	पविरी (यजमान	वामजात
गृहमेधिन्	पत्नी वि.)	श्रद्धामनस्
चित्रांति	पुरु	संवत्सरसत्

सत्रिन्	सुगार्हपत्य	सोमपीथ
समानदक्ष	सुगृहपति	सोमयाजी
सशीर्ष	सुपत्नी	स्वरण
सहजानि	सुमुखस्यमान	हविर्धानी
सहस्रजानि	सुप्रयु (यजमान-वि.)	हविष्कृत्
१हस्रयाजी		
सात्मन्	सुव्रत	

यज्ञिय विशिष्टस्थल [तै. सं.]

अंतर्वेदि	गर्तमित्	यजमानायतन
अन्तःसद	चात्वाल	वेदि
अरण	दक्षिणसद	वेदिसम्मिमत
आग्नीध्रीय	दीक्षितविमित	वेद्यन्त
आवपन	नाभि	सद
उत्तरवेदि	प्राचीनवक्ष	सोदक
उत्तरसद	वहिःपरीधि	स्तीर्णवर्हिस्
उपरव	वहिर्वेदि	स्वयंकृत
ऊवध्य	मार्जालीय	हविर्धान

सोमनामै [ऋग्वेद]

अंशु	तुरापेय	ब्रह्मन्
अन्धस्	दुग्ध	मद
अन्न	द्रप्स	मधु
अमृत	नियव	रस
आशीर्वन्	पर्वतावृथ	ब्रनस्याति
इन्दु	पितु	वेना (सोमपत्नी)
गिरिष्ठ	पीयूष	सोम
चमस	पूर्वपाय	

सोमविशेषणे [ऋग्वेद]

अग्नीत	इष्टयामा (इष्टगं-गमन)	गोम्योष
अग्रवांति		गोरभस्
अग्नेग	उत्तमाध्य	गोश्रीत
अचोदस्	उपस्तुत्	गोपा (गवांसोता)
अत्यूर्मि	उरुध्य	चमूपत्
अद्रिदुग्ध	ऋतशुम्न	चम्रीप
अनभिज्ञस्त्र	ऋदूदर	चित्रवर्हिस्
अभिगीत	ऋपिपाह	जम्भसुत
अभिज्ञस्तिप	ऋपिसान	जिवत्
अभ्युन्दत	क्षयद्वीर	जाववन्ध
अवपान	क्षैत	ताम्रसुत
अश्वत्थ	गयसाधन	तृष्णु
आपान	गवाशिर	तृप्तांशु
आपीत (पोतवर्ण	गोऋजीक	त्रिपृष्ठ
इन्द्रपीत	गोजित्	त्र्याशिर
इन्द्रमादन	गोजीरा	त्र्युदाय

दध्याशिर	मन्त्राजनी	शरुमत्
दुःसह	मर्ज	शुचिबन्धु
देवजात	मर्मज्ञान	शुचित्रत
देवपान	महित्रत	श्रद्धधान
देवमादन	यज्ञश्री	संवृक्कृष्णु
देवात्री	सुवासु	सत्यकर्मन
देवाव्य	रक्षोहन्	सत्यमुग्र
द्रवयितु	रजस्तुर	सनद्रधि
धनेजय	रथसंग	सभासाह
धीनव	रस	समद
धीनवन	रसाय्य	समद्वन्
धीजु	रसाशिर	समन्नु
निचुम्पुण	रसिन्	समाशिर
नृमादन	रक्षणि	सहस्रधार
नृम्णवर्धन	वनकक्ष	सहस्रनीति
नैगुत	वयाकिन	सहस्रपाजस्
पयोवृध	वराह	सहस्रभर्गस्
पवमान	वरिवोधातम	सहस्रभृष्टि
पाचक	ववर्जुपी	सामन्य
पूर्वसु	वाजगेधय	सुत
प्रियसास्	वातापि	सुतपेय
प्रियस्तोत्र	विभूवसु	सुत्वन्
बहुलान्त	विश्वक्षस्	सुध्वाण
भरेपुजा	विश्वजि	सुसुत
भूरिचक्षस्	विश्ववित्	सुहव
भूरिधायस्	वृषप्युत	सोमसाच्
सतवस्	वृषमत	स्वाभु
मत्सर (मदकर)	वृषसव	हर
मदच्युत्	शतचक्र	हरिश्चंद्र
मदिन्तमे	शतधन्य (शत-	हरित्वत्
मदिष्टा	क्रीत)	हिरित्री
मद्य (मदकर)	शतवाजस् (बहु-	हियान
मदन्	बल)	हृत्स्वस्
मधुमत्	शतविचक्षण	हृदयनि

सोम वसोमाभिषव संबंधी [ऋग्वेद]

अण्व (सोम गाळा	सखिच्छत्	परिसुत
वयाच्या बला-	उपर	पावित्र
ची भोंकें)	बलूलसुत	पाकसुत्व
अक्षय्याप्सुक्	ऋजीपिन्	पूर्वपेय
अद्रिज	गोपीथ	बहुपाय्य
अद्रिसुत	द्रष्ट	युक्तप्रावन्
अपच्यमान	धानावत्	वयुनवित्
असुत	धिपणा	विप्
असुन्वद	पत्सुत	श्येनजुत

श्येनश्रुत्	सुमुपान	सोमरमस्तर
साव	स्तोतृ	सोमराजी
सुत	सोमकाय	सोमावती
सुत्तक	सोमगोप	सोमशिता
सुतप	सोमपरिवाध	सोमसुत्
सुतपावन्	सोमपर्व	सोममुति
सुतसोम	सोमपातम	सोमसुत्तन्
सुतेष्टम	सोमपावत्	सोमान
सुन्वन	सोमपृष्ठ	सोमिन्

[तै. सं.]

अ०शु	प्रयस्	सहसोम
अम्ब	प्राणप	साशिर
आपान्तमन्धु	प्रियस्तोत्र	सुत
इष्टयजुस्	बृहस्पतिसुत	सुसुत
उद्वयस्	मधुधुत्	सूत
क्षीरश्री	विश्वरूप	सोम
गभस्तिपूत	विश्ववनि	सौम्य
गयस्फान	विधर्मन्	सोमचक्षस्
ताम्रसोम	वीडु	सोमप
देवपान	शरुमत्	सोमपीतय
नराशस्स	शस्तोक्त्य	स्तुतस्तोम
नराशस्सपति	शुक	त्वायुत्त
पवमान	शूप	स्वाहाकृत
पितृपीत	स०सुत	हरिवस्
पुष्टिवर्धत	समृतसोम	
पूतीका	सरस्	

[अथर्ववेद]

अंशु	मर्दादवि	सोमज
अभिवयस्	मदिन्तम	सोमजुष्ट
ऋजीप	मधुजिह्वस्	सोमतेजस्
ऋजीपिन्	सुदिन्तर	सोमधान
गोपीथ	यज्ञश्री	सोमप
जम्पूद	वाचमोखय	सोमपीथ
द्र	द्र	सोमपुत्र
नृपूत	शुरुध	सोमयोग
नृमादन	सक्षणि	सोमवत्
पीति	सहस्रधार	सोमवर्चस्
पूर्वपीति	सुतवत्	सोमश्रेष्ठ
वर्हिस्थ	सूत	सोमिन्
मदवत्	सोतु	सौम्य

[संहितेतर]

राजपति

^१उ प र.—हा शब्द पिशेलच्या मताप्रमाणे साधारणपणे दगड या अर्थी आहे. परंतु याचा अर्थ सोमरस काढण्याच्या वेळीं सोम ज्याच्यावर ठेवून रस काढतात तो दगड असा आहे. हा शब्द क्वचित् उपयोगांत आला आहे. ऋग्वेदांत तीन वेळां आणि अथर्ववेदांत एक वेळ येतो.

^२द्रप्स.—ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथांत 'थेव' या अर्थाने व सायणाचार्यांच्या मताप्रमाणे स्तोत्र म्हणजे लहान थेव ह्याच्या उलट मोठे थेव अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. म्हणूनच धि-द्रप्स हे शब्द वारंवार आले आहेत. ऋग्वेदांत ह्या शब्दाचा नेहमीचा अर्थ सोमरसाचे घट थेव किंवा प्रत्यक्ष सोमरस असा आहे. दोन उतान्यांत रॉथ याचा अर्थ निशाण असा करितो व तो ओल्डेनवर्गनेही स्वीकारला आहे. गेल्डेनरच्या मतें याचा अर्थ धूळ असा असावा. पण हे संभवनीय दिसत नाही. पॅक्मसुल्लर ह्या शब्दाचा अर्थ एके ठिकाणी पावसाचा थेव असा करितो.

^३धि प णा.—पीटर्सवर्ग कोशाप्रमाणे ह्या शब्दाचा अर्थ सोमरस तयार करतांना उपयोगांत आणलेले भांडे ह्याने कटोरी किंवा लांबट पात्र असा व लक्षणें प्रत्यक्ष सोमरस असाहि आहे. हा शब्द द्विवचनी आला तर लक्षणें याचा अर्थ स्वर्ग व सृत्युलोक असा होतो. हिलेब्रॅटच्या मताने ह्या शब्दाचे एकवचनी पृथ्वी, द्विवचनी स्वर्ग व पृथ्वी, व अनेकवचनी स्वर्ग, अंतरिक्ष व पृथ्वी, असे अर्थ होतात. कांहीं ठिकाणी धिपणा ह्याचा अर्थ वेदी असा केला आहे, पण याबद्दल शंका आहे. पण एवढी गोष्ट खरी की, वाजसनेयि व तैत्तिरीय संहिता ह्यांमध्ये ज्या दोन फळ्यांमध्ये सोमवल्ली दावली जात असे त्या फळ्या (अधिपवण-फलकें) असा अर्थ केलेला आहे. पिशेलच्या मतें धिपणा ह्याचा अर्थ अदिति किंवा पृथिवी प्रमाणे लक्ष्मी असा आहे.

^४प वि त्र.—ऋग्वेद व मागाहूनचे ग्रंथ यांमध्ये सोमरस शुद्ध करण्याकरितां उपयोगी पडणारी चाळणी असा आहे. सोमरस शुद्ध करण्याचा हा एकच प्रकार ऋग्वेदकाली लोकांस खात्रांने ठाऊक होता. हे पवित्र मंड्यांच्या लोकरीचे वनविलेले असे असे स्पष्ट दिसते. पण ही लोंकर विणलेली असे किंवा हिच्या घळ्या करून त्यापासून पवित्र वनविले जाई हे नक्की सांगतां येत नाही. कारण जे शब्द आलेले आहेत ते अगदीं संदिग्ध आहेत तरी पण क्षिमेरचे असे मत आहे की, 'व्हारांसि' ह्या शब्दावरून लोंकरीच्या घळ्या करूनच हे पवित्र वनविले जाई.

^५वि पृ.—रॉथच्या मताने ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणी ह्याचा अर्थ सोम गाळण्याच्या भांड्याचा तळ ज्या काठ्यांनी तयार केला जाई व ज्यावर ताणावयाचे कापड ताणले जाई त्या काठ्या असा आहे. पण हे स्पष्टीकरण फारच संशयात्मक आहे.

^६पू ती का.—सोमवल्लीच्या ऐवजीं उपयोगांत आणाव-याच्या एका वेळींचे नेहमी येणारे नांव. तैत्तिरीय संहितेंत असे म्हटले आहे की, इचा दही विरजण्याच्या कामांत उपयोग होतो. हिचा किंवा पर्णवल्क याचा एकमेकांच्या ऐवजीं उपयोग होतो.

^७रा न प ति.—राजपति म्हणजे राजांचा ईश. हे सोमाचे नांव म्हणून शत्रुपथ ब्राह्मणांत आहे. हा शब्द इतरत्र राजाच्या सार्वभौम सत्तेबद्दल योजिलेला नाही.

सामनामै [तै. सं.]

अग्निष्टोमसाम	निधन	वामदेव्य
अच्छावाकसाम	निधनवत्	वारवन्तीय
अनुश्लोक	पार्थुरदम	वैराज
अभीवर्त	पृष्ठ	वैरूप
इलान्दन	प्रजापतेर्हृदय	शाकिरैवत
उत्क्रोद	वृहत्	श्रायन्तीय
उद्गीथ	वृहदथन्तर	श्लोक
ऋक्षम	ब्रह्मसाम	संक्रुते
ऋक्साम	भद्र	सामन्
ऐव	रथन्तर	सौभर
क्रतु	राजन	स्वार
गायत्र	राथन्तर	
गायत्रवर्तनि	रैवत	

स्तुति करणे [ऋग्वेद].

अस्वाः	गुणन्तं	वल्यूयति
कल्पयाति	जातिषुः	शंसत्
किर	वीरयः	स्तवते
गरन्	जुरते	स्तुवन्
चयते	धीयायते	स्तोभत
गातुयन्ति	नमस्यत	हुतत्
गाये	मृदयत	पय
गुरस्व	रुव	
गूर्धय	रेभत्	

[तै. सं.]

अहेडन्	नेनुंमः	स्तवै
आकरोति	प्रशंसति	स्वर
ईडे	मृड	हवन्त
उपामन्ययन्त	रेभन्	हवे
गुरते	शंसत	हिकरोति
गृणते	सपर्यत	हये
योषि	सपेम	

स्तुतिनामै [ऋग्वेद]

अंकुश	योगास्तुति	अनुष्टुति
(प्रेरकत्वगुण-	रुच्यते)	अनुष्टुभ

अभिशास्तिः	गायत्र	पारवत्सराण
अभिष्टि	गिर्	पर्वयुष्टि
अमंद्र	गूर्ति	प्रशस्ति
अर्क	गृम	प्रेपा
अर्कशोक	घोप	बृहदुक्थ
अविदि	चक्रुति	ब्रह्म
अनुनांति	चेतस्	ब्रह्मकृति
उक्थ	जरिमा	मक्षुजवस्तमा
उक्थार्क	देवत्त	मति
उच्य	गुम्रकृति	मनीपा
उपस्तुति	घनचे	मन्त्र
उपस्पृश	धिपणा	मन्मन्
उर्व्यूति	धी	मन्मश
ऊति	धीति	मह्याप्य
ऊर्ध्वपृष्ठ	नभस्	रण्य
ऊर्ध्वन्	नमजति	रनिनी
आह्व	नमस्	वक्षण
काश्	नमस्य	वचस्
काश्वा	निविद्	स्तुति
क्रन्द	नीय	स्तोम
गाथा	पन्थस	

[तै. सं.]

अर्क	पाणि	सूक्त
अशस्ति	ब्रह्मन्	स्तव
अस्तुति	शतस्त्रीय	स्तोत्र
नाराशंसी	शब्द	
परिस्तुति	सुशस्ति	

[अथर्ववेद]

उक्थ्या	धी	सुष्टुति
उद्गीथ	पूर्व्यस्तुति	स्वर्क
गिर	प्रशस्ति	हृत्त्वाम
दुस्तुति	शस्ति	
देवजामि	सुधस्तुति	

स्तोमनामै [तै. सं.]

अष्टवत्वारिंश	चतुष्टोम	धर्तृ
अष्टादश	चतुस्त्रिंश	नवदश
आत्रु	तपस्	नाक
उच्चावच	त्रयोविंश	पंचदशः
एकत्रिंश	त्रिणव	पंचदशवर्तनि
एकविंश	त्रिणवत्रयस्त्रिंश	पंचविंश
ओजस्	त्रिबृत्	प्रतिष्ठा
गर्भ	द्वाविंश	प्रतूर्ति
चतुधत्वारिंश	धरण	ग्रन्थस्य

भान्त	विवर्त	षोडश
यांनि	व्योम	सप्तदश
वर्चस्	पट्त्रिंश	सविंश

^१धी.—धी म्हणजे विचार. ऋग्वेदामध्ये वरेच वेळा गायकाची प्रार्थना अथवा स्तुतिसूक्त असा अर्थ दर्शविण्याकरितां हा शब्द आलेला आहे. एक कवि आपण एक अशी प्रार्थना विणतो असें स्वतःविपर्याय म्हणतो व दुसरा एक कवि आपल्या प्राचीन व पूर्वजकृत सूक्ताचा उल्लेख करतो व त्या सूक्ताचा उपयोग व्हावा म्हणून त्यावर मखलाशी करतो.

^२धी ति.—ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणां याचा अर्थ धी प्रमाणें नवल नवल प्रार्थना किंवा स्तुतिसूक्त असा आलेला आहे.

^३नी थ.—हा नपुंसकलिंगी शब्द असून त्याचा अर्थ गाण्याची तऱ्हा व नंतर स्तुति सूक्त असा आहे. नीथा हें ब्रीलिंगी रूप ऋग्वेदांत आलेले असून त्याचा अर्थ शकल किंवा कसब असा आहे.

^४मंत्र.—[मन् म्हणजे विचार करणें या धातूपासून] याचा ऋग्वेदांत व उत्तरकालीन ग्रंथांत असा अर्थ आहे कीं कवा ही गाणाराच्या कल्पक अथवा त्पादक विचाराचा परिणाम होय. ब्राह्मण ग्रंथांतून याचा अर्थ गद्यांत किंवा पद्यांत ऋषींचे उद्गार असा आहे. यांत नुसत्या काव्य भागाचाच समावेश केला नसून अगदीं जुनाट अशा लेखनपद्धतीनें युक्त अशा गद्य भागाचाहि समावेश केला आहे.

^५स्तु ति.—ऋग्वेद व तदुत्तर झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये 'स्तुतिपर गाणें' अशा अर्थानें हा शब्द आहे.

^६स्तो म.—ऋग्वेदामध्ये स्तुतियुक्त गाणें अशा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे. उत्तरकालीन ग्रंथांत ज्या स्वरूपांत स्तोत्रें गाईलीं जातात ते स्वरूप असा त्याचा विशिष्ट अर्थ झाला.

^७ना रा शं सी.—[नर-स्तुतीपर मंत्र] हा शब्द ऋग्वेदापासूनच आलेला आहे व मागाहून झालेल्या वाङ्मयांत गाथाहून निराळा आहे असें अनेक ठिकाणच्या उल्लेखावरून दिसते. काठक संहितेमध्ये हे जरी निराळे शब्द आले आहेत असें म्हटलें जाई, तरी हे दोन्ही शब्द अगदीं खोटे आहेत. (अनृत) असें म्हटलें आहे. हे शब्द निराळे असणें हें शक्य नाहीं. कारण तैत्तिरीय ब्राह्मणांत 'नाराशंसी गाथा' असे शब्द आलेले आहेत. हे गाथा श्लोक कसे होते हें शांखायन श्रौतसूत्रावरून दिसून येईल. कारण जे पुरुषमेधाच्या वेळचे नाराशंसी श्लोक सांगितलेले आहेत तेच श्लोक महामारताचे मूलभूत गणतां येतील. नाराशंसी शब्द कांहीं ठिकाणां अथर्ववेदांतील तीन श्लोकानांच लाविलेला आहे. पण हा संकुचित अर्थ ऋग्वेदांत स्वीकारण्याचें कारण नाहीं असें जें ओल्डेनबर्ग म्हणतो तें रास्त दिसते.

तैत्तिरीय संहितेत सुद्धां हा संकुचित अर्थ निश्चित नाही, व बृहदेवतें तर ह्या शब्दाला सामान्य अर्थच आहे.

श त रु द्रि य अ थ वा श त रु द्री य.—शतरुद्रासंबंधी असलेलें सूक्त, हें यजुर्वेदातील एका भागाचें नांव आहे. ह्यांत रुद्र देवतेची शंभर प्रकारांनी त्याचे अनेक गुण वर्णन करून स्तुति केलेली आहे.

१ शस्त्र.—उद्गात्याच्या स्तोत्राच्या नंतर होत्याच्या पाठ म्हणण्याला हा विशिष्ट शब्द लावलेला आहे. देवतला सकाळीं दिल्या जाणाऱ्या उपायनाचे वेळीं जीं शस्त्रे म्हणावयाची त्यांना आज्य व प्रउग असें म्हणतात. दुपारच्या वेळीं म्हणावयाच्या शस्त्रांस मरुत्वतीय व निष्कंवत्य असे आणि संध्याकाळच्या वेळीं म्हणावयाच्या शस्त्रांना वैश्वदेव व आग्नि मारुत अशीं नावे आलेली आहेत.

१० सूक्त.—[चांगलें बोललें] उत्तरकालीन संहिता ग्रंथ व ब्राह्मण ग्रंथ ह्यांमध्ये शस्त्राचा भाग म्हणून सूक्त ह्या अर्थी हा शब्द आलेला आहे. ऋग्वेदामध्ये अनेक ठिकाणी याचा सूक्त हाच अर्थ अभिप्रेत आहे.

११ स्तोत्र.—याज्येप्रमाणें शस्त्र ह्याचा अर्थ होता, व त्याचे मदतगार यांनी गावयाचे मंत्र असा होता, त्याचप्रमाणे स्तोत्र याचा अर्थ उद्गाता व ऋत्विज ह्यांचीं गाणीं असा आहे. ह्या शब्दाचा विशिष्ट अर्थ मागाहून झालेले संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ ह्यांमध्ये आलेला आहे.

हविर्नामिं च विशेषणैः [ऋग्वेद]

अन्न	धृतवत्	निर्मितादेवता)
१ अभिश्री	धृतधृत	वलि
अरण	देवजुष्ट	मेदस्
२ आशिर	नाम	१० यूपन्
करम्भ	११ पुरोडाश	१२ हविस्
कव्य	१३ पृषदाज्य	हव्य
४ गवाशिर	प्रतिमा (हविः	
प्रत	प्रतियोगित्वेन	
[तै. सं.]		

अग्निहोत्रोच्छेपण	उदवसानीय	त्रिककपाल
अजक्षीर	एककपाल	दधि
अप्य (अप्सुभव- हवि)	क्षूर (यत्रागू)	दशकपाल
अमेदस्क	क्षीर	दुग्ध
अष्टकपाल	गवीधुक् (यवागू)	देववीति
आज्य	गव्य	द्वादशकपाल
आम	गार्मुत (रानमूग)	द्विकपाल
१ आमीक्षा	गार्वीधुक्	धाना
उच्छेपण	घर्म	नवकपाल
उदयनीय	चतुःशराव	नवनीत
	जर्तिलयवागू	निष्कास

नैर्ऋत (हविर्विशे- पण)	श्रीकृतद्रव्यं) ११ मस्तु	सत्यशुष्म (आज्य वि.)
नैवार	मिश्र	सत्यायुस्
पंचकपाल	मृद (सुखसाधन- हविर्द्रव्य)	सप्तकपाल
११ पयस्या	मेदस्	समवत्त
१२ परिवाप	यवमय	सर्पिप्
पुर्नहविस्	१३ यवागू	सर्वदेवत्य
पुरोडाश	वाजिन	साधु
पृषदाज्य	वारुण्य	सान्नाय्य
प्रैयंगव	वैश्वानर (हवि- वि.)	सुगव्य
ब्रह्मोदन	शुक्र	सुदुत
भक्षकृत	शुक्रशोचिस्	सोम
मदेवत्य (हवि- वि.)	१४ सक्तु	सोमग्रह
मधुमिश्र	सक्तुश्री	स्वयंमथित
मन्थ (क्षीरे यव- पिष्टेप्रक्षिप्यामि-		स्वयंमूर्त
		हविष्य
		हविस्
	[अथर्ववेद]	

१८ पृषातक

[वा. सं.]

नम्रहु परिवाप मासर

यजन पूजन करणें, क्रियापदैः [ऋग्वेद]

अधुक्षन्	उन्दन्	पपृक्षाः
अच्चारियासि	कृपण्याति	पवस्व
अपस्यात्	कृपायति	पुनीतन
अपुनन्	गायति	पुनीहि
अपूपोत्	गूर्धयति	पूजयति
अपृच्यन्त	गृणाति	पृच्छति
अभिज्ञस्ते	जरते	भनति
अर्चति	छदयते	भन्दते
अश्रते	छन्दति	मंहय
असुन्वताम्	जुहोतन	मखस्थते
अह्वावि	जोहवीति	मदति
अहुवे	जोह्वन्तं	मन्दते
अहूपत	दिधृत	मन्द्रयते
अह्वे	धमति	मन्यते
आदुहुः	नदति	मर्चयति
आनृचुः	नौति	महयति
आनृध	पचत	मुक्षत
आभुवम्	पणते	यक्ष
आयेजे	पणायति	यज
आर्चत्	पनस्यति	येजे
इध्यसे	पनायते	यौति

रजयति	शंसति	स्तौति
रंजयति	शशमानः	स्वरति
रसति	सपति	हर्मि
रिहति	सपन्त	हर्पसे
रेभति	सपर्य	हवा
रौति	समीधे	हवामहे
ववन्द	सिपकु	होम
वल्गूयति	मुनोतन	ह्वयते
वाजयति	सुस्रोत्	
वेनति	स्तोमति	

[तै. सं.]

अञ्जदुः	उन्दन्तु	पृच्छति
अञ्जन्	गायति	यक्षत्
अपुनन्	गृणान्त	यजति
अभजत्	जरते	यजे
अभिशास्त	लुहोतन	समिद्धे
अर्च	गोह्वानि	सिपकु
अर्चति	नमस्याम	सुनुयात्
अश्रन्ति	नमन्ताम्	हर्पय
अहुत्वा	पच्यन्ते	हवा
अह्वे	पणेत	हवामहे
आहुहत्	पनायत	होष्यामि
आभुवः	पवस्व	ह्वयते
आयजे	पुनोते	
इध्यस्व	पुने	

[अथर्ववेद]

अर्च	कमन्तु	विन्दते
आदिदेशति	भजामि	विममे
आर्चन्	मामहे	सपर्य
आहराणि	यजामि	समीके
उपासंते	याचिताम्	

^१ अ भि श्री.—(मिसळ, मिश्रण). देवतांनां सोमरस अर्पण करण्यापूर्वी त्यांत जें दूध घालीत असत त्याला हा शब्द योजीत असावेत.

^२ आ शिर. — (मिश्रण) मुख्यत्वेकरून देवांनां अर्पण करण्यापूर्वी दुधामध्ये सोमरस मिसळीत असत त्या मिश्रणाचे हें संयोजक आहे. ऋग्वेदांत व तदनंतरच्या ग्रंथांत ह्या अर्थी योजिलेला हा शब्द पुष्कळ वेळा येतो. फक्त दुधाचाच ह्या कार्याकडे उपयोग करीत होते असें नाहीं. सोमाचें 'तीक्ष्ण पदार्थ मिसळलेला' असें दुसऱ्या विशेषणांनीं स्पष्टीकरण केले आहे. जसें गवाशिर, दध्याशिर आणि यवाशिर.

^३ करंम.—ऋग्वेदापासून पुढे ह्याचा अर्थ 'कोंडा न काढलेल्या, साधारण भाजलेल्या आणि मळलेल्या यवाची धड्डे

लापशी असा आहे. क्षेत्र देवता जीं पूपन् तिचें हें यज्ञांतलें आवडतें हविष्यान्न होतें. जय (उपवाक) अथवा तीळ (तिर्भ) ह्यांचाहि करंम करीत असत.

^४ ग वा शिर.—(दुधांत मिसळलेला) हें सोमाचें विशेषपण ऋग्वेदांत आहे.

^५ पुरोडाश.—ऋग्वेदांत व नंतर यज्ञप्रसंगां देवतांनां अर्पण करण्यासाठीं उपयोगांत आणलेल्या एका प्रकारच्या भाजलेल्या पिठाच्या गोळ्याचें हें नांव आहे.

^६ पूषदाज्य.—(शिपडलेलें तूप); म्हणजे दद्यांत मिसळलेलें तूप (आज्य) असा याचा ऋग्वेदांत; व तदनंतरच्या ग्रंथांत अर्थ होतो.

^७ यूपन्.—हा शब्द ऋक् आणि यजुःसंहितेंत अश्वमेधाच्या वर्णनांत आला आहे. मेघ्य ऋग्वेदाच्या मांसापासून तयार केलेल्या पेया (रस्ता) वरून हा शब्द वापरीत आणि त्याचा अन्नासारखा उपयोग करीत. तें ठेवण्यास मांडीं म्हणून 'पात्र' आणि 'आसेवन' यांचा उपयोग केलेला आहे. तैत्तिरीय संहितेंत सांपडणारें दुसरें रूप 'यूस्' आहे.

^८ ह विप.—देवांनां दिलेल्या नैवेद्याला हें नांव आहे, मग हा नैवेद्य धान्याचा, सोमाचा, दुधाचा किंवा तुपाचा असो, ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथांत हा शब्द प्रचारांत आहे.

^९ आमीक्षा.—घट दद्याचें अन्न. हा शब्द ऋग्वेदांत नाहीं, परंतु पुढील संहिता, ब्राह्मण वगैरेमध्ये आढळतो आणि तैत्तिरीय अरण्यकांत हा शब्द वैद्य संबंधांत आहे.

^{१०} न व नी त.—(तांजें लोणी) नंतरच्या संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द वारंवार आलेला आहे. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या मतानें हें गर्भाला माखावयास उपयोगी पडणारे लोणी. देवांनां आज्य, मनुष्यांना घृत, व पितरांनां आयुत असा उपयोग केला जाई. इतरत्र हा शब्द घृत व सर्पिस् यांच्या विरोधी अर्थानें आला आहे.

^{११} पयस्या.—उत्तरकालीन संहिता ग्रंथ व ब्राह्मण ग्रंथ ह्यांमध्ये दही अशा अर्थानें हा शब्द आला आहे. हें दही ताजें किंवा तापविलेलें दूध व ताक वगैरे यांचें मिश्रण होऊन झालेले विरक्षण होय असेंहि त्यांत म्हटलें आहे.

^{१२} परिवाप.—उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मण-ग्रंथांत ह्याचा अर्थ भाजलेले तांदूळ—म्हणजे पोहे असा अथवा माताच्या लाह्या असा अर्थ आहे.

^{१३} ब्रह्मोदन.—यज्ञप्रसंगां यज्ञांत भाग घेतलेल्या ऋत्विजांकरितां गिजविलेला भात ह्या अर्थानें हा शब्द ऋग्वेदां-त्तर संहिता व ब्राह्मण ह्यांमध्ये आला आहे.

^{१४} म स्तु.—यजुःसंहितेंत व ब्राह्मणांत याचा अर्थ आंबट दही [अथवा लोणी] असा आहे.

^{१५} य वा यू.—यवागू म्हणजे जवाची पेज. इतर धान्यांची सौम्य लापशी या अर्थी शुद्धां हा शब्द सांपडतो.

^{१६}वाजिन.—उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत ह्याचा अर्थ ताजें गरम दूध व नासलेलें दूध ह्यांचें मिश्रण असा आहे.

^{१७}सक्तु.—उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ ह्यांमध्ये भरभरीत पिठाचे किंवा सक्तूचें अन्न असा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे. ऋग्वेदांत ज्या ठिकाणी एकदांच हा शब्द आला आहे. त्या ठिकाणी 'तितौ'ने पाखडण्यापूर्वीचें धान्य असा या शब्दाचा अर्थ असावा. 'तितौ' ह्याच अर्थे श्रावणी असा धरला तर सक्तु ह्याचा अर्थ भरभरीत रवा असा होऊ शकेल.

^{१८}पृषातक.—हें पृषदाज्याप्रमाणें एका मिश्रणाचें नांव आहे. जुन्या गृह्यसंग्रहाप्रमाणें तें दही, मध आणि आज्य ह्यांचें मिश्रण असें. याचा अथर्ववेदाच्या एका जुन्या वचनांत व सूत्रांत उल्लेख आला आहे.

धर्मशास्त्र [ऋग्वेद]

अनुदेयी (पाठ- राखणारी)	स्काररूप	वाधूय
अभिर्गुति (संकल्प)	आराधना) निर्गुति	वासोद
अभिज्ञ (गुडघे टेकून उपासना करणे)	पशुतृपन्नतायुम (चोरीचें प्राय- श्चित्त ह्याणन	शामुल्य
अमृत (अमरत्व)	पडाला तृप्त करणे)	शाश्वद
कटक (वधूवस्त्र)	श्रद्धा	श्रव्यत्पाति
देवाकैलिवप्	श्रव्यत्पाति	संहोत्र (सम्प्रदाय, सपित्त
देवहिति (देवांचे कायदे)	पूति प्रयुति	स्तूप (शेंडीची गाठ)
नम	बलि	स्वर्जप (स्वर्ग प्राप्तिकारक
नमोयेमान (नम- नमोयेमान)	मन्त्रधृत्य	युद्ध)
	(मन्त्रानें करा- वयाचें कर्म)	

[तै. सं.]

इष्टापूर्ति	लोक)	संशित (ब्राह्मण्य- विशेषण)
चोदना (विहित- कर्म)	प्रायश्चित्ति (प्राय- श्चित्त)	सत्यानृत
तपस्	ब्रह्मचर्य	सुजघन (व्रतनाम)
धर्म	^१ ब्रह्महत्या	
निर्कृतिलोक (पर-	^२ वीरहत्या	

[अथर्ववेद]

अघ	इष्टापूर्तः (श्रौत- स्मार्त कर्म)	एकाष्टका
अपन्नत	उच्छिष्ट	एनस्य
अष्टका (कर्मवि- शेष)	उपसद (कर्मवि- शेष)	किल्विप
आहुता (ब्रह्मना- य्याचीमेखला)	एकत्रात्य	चरण (अनुष्ठान) त्र्यायुप

^३ दिव्य	परिवित्त (वडील भावापूर्वी आप	ब्राह्मणवर्चस् मधुपर्क
दीक्षा	लेच लग्न कर- णारा)	मन्युशमन (कर्म- वि.)
धर्म	^४ पुंसवन	मातृकृत (पाप)
नमस्कार	पुण्य	विधर्मन्
नानाधर्मन्	पुत्रिम	विमन्युक
नीविभार्य	पूर्त	विवाह
पदयोपन (मृत्यू- चा रस्ता पुस- ण्यासाठी मृता- वरोवर दिलेलें वस्त्र)	प्रायश्चित्ति बलिहर (बलिहर- ण करणारा)	विप्रत (विरुद्ध- कर्म)
परापूर (पिण्ड- दाता)	ब्रह्मचर्य ब्रह्मज्य	विष्टारी (कर्मवि.) शत्मल (पातक)

[संहितेतर]

^५ गोदान	^६ प्रायश्चित्त	^७ ज्ञातक
^८ पिण्ड		

^१ ब्रह्म ह त्या.—ब्रह्महत्या म्हणजे ब्राह्मणाचा वध. यज्ञः संहितेतून व ब्राह्मणग्रंथांतून हा अत्यंत गर्हणीय असा अपराध आहे असे म्हटलें आहे. असा वध करणाऱ्यास ब्रह्महन् असे म्हणतात.

^२ वी र ह त्या.—तैत्तिरीय आरण्यकांत उल्लेखिलेल्या गुन्धांपैकी हा एक गुन्हा आहे. जुन्या संहिताग्रंथांत वीरहन् (मनुष्याला मारणारा) ह्या शब्दाचा वारंवार उल्लेख आलेला आहे.

^३ दिव्य.—हा शब्द अथर्ववेद व सागाहून झालेल्या वाङ्मयांत (पंचविंश ब्राह्मण) आलेला आहे. पण वैदिक वाङ्मयांत दीव्य करण्याच्या चालीचे कित्येक उल्लेख आलेले आहेत. अथर्ववेदामध्ये अग्नीचें दिव्य केल्यावद्दल उल्लेख आहे असें स्कलेंजिटवेट, वेबर, लुडविग, क्षिमर इत्यादि लोकांचें मत आहे. पण तसा उल्लेख नाही असें झिल, ब्लूमफील्ड व व्हिटने ह्यांचें मत आहे. पण पंचविंश ब्राह्मणांत ह्या अग्नीच्या दिव्याचा उल्लेख आलेला आहे; आणि तो तेजोमय परश्चसह दिव्याचा उल्लेख (ते दिव्य चोरीच्या आरोपाच्या वावतीत केल्या वद्दल) आला आहे. गेल्टनेरचें असें मत आहे की, हा दिव्याचा प्रचार ऋग्वेदांत सुद्धा आलेला आहे. पण हे वरेंच असंभाव्य दिसतें. लुडविग व ग्रिफिथ यांच्या मतानें दीर्घतमाला अग्नीचें व जलाचें दीव्य करावें लागलें असा ऋग्वेदांत उल्लेख आलेला आहे. पण ह्या म्हणण्याला आधार बिल्कुल नाही. वेबरच्या मतें तुला करण्याच्या दिव्याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मणांत आलेला आहे.

^४ पुंसवन.—अथर्ववेदांत एका सूक्तामध्ये हा शब्द आला असून ह्याचा अर्थ ' पुरुषोत्पादक ' संस्कार असा आहे. हें सूक्त मुलगा होण्याकरितां केलेल्या संस्कारामागून

ह्याणावयाचें असतें. व ह्याच कामाकरितां ह्या सूक्ताचा कर्मांमध्ये उपयोग केलेला आहे.

^१गो दा न.—शतपथाप्रमाणें ह्याचा अर्थ मिशाचे कळे असा दिसतो. तेथें अभिप्रेक्ष केला जाणारा पुरुष प्रथम आपला उजवा व नंतर डावा कळा काढून टाकतो. पुढील ग्रंथांत गोदानविधि अथवा श्मश्रु करविणें हें 'लगाच्या आर्षी व मनुष्य वयांत आला ह्याणजे मुख्य कर्तव्य असे; परंतु अथर्व-वेदांत हा विधि जरी आहे तरी त्याचें गोदान असें नांव तेथें नाहीं.

^२पिंड.—हे पिंड अमावास्याच्या दिवशीं अपराण्हकाळीं पितरांस अर्पण केले जात. हा शब्द निरुक्तांत व सूत्रांत अनेकदां आलेला आहे.

^३प्रायश्चित, प्रायश्चित्ति.—याचा अर्थ तप, प्रत्यश्चित, परिमार्जन असा असून, नंतरच्या संहिता व ब्राह्मणांत हा नेहमी येतो. प्रत्येक नैतिक धार्मिक वारिक सारिक विधीला सुद्धां काहीं प्रायश्चित सांगितलेले आहे. सामविधान ब्राम्हणांत प्रायश्चित्तांची संपूर्ण यादी दिली आहे.

स्नातक.—शतपथ ब्राम्हणांत व सूत्रग्रंथांत गुरुच्या हाता-खालीं शिक्षणक्रम पुरा केल्यावर त्याची खूण म्हणून ज्यानें ज्ञान केलें आहे अशा विद्यार्थ्यास हा शब्द लाविला आहे.

युद्ध व स्तु

कवचनां [ऋग्वेद]

अंशत्र (खांद्याचें अयःशीर्षन् ^३द्राणि (चिलखत, रक्षण करणारे) अयोहनु झगा) अंसत्रकोश ^४खादि विल्म (शिरस्त्राण) ^५वर्मन् अत्क (हस्तत्राण) अयोर्दृष्ट खगल अयःशिर (तन्त्राण)

वरील शब्द काहीं विशेष अर्थान्या बोध करणारे असवेत असें समजून येथें घेतले आहेत. टोकाकारांच्या मते यांतील काहीं देवतांची विशेषणें असून त्यांनां लाक्षणिक अर्थानें तीं घेतलीं आहेत.

^१अत्क.—ऋग्वेदांतील दोन उतान्यांवरून रोंथ, ग्रास-मन व लुडविग हे हा शब्द विशेषनाम आहे असें समजतात. परंतु क्षिमेर हा ह्या उतान्यांत योद्ध्याचें चिलखत असा अर्थ करितो. पिशेल म्हणतो दोनहि ठिकाणीं त्याचा कुन्हाड हाच अर्थ आहे.

^२खादि.—ऋग्वेदांत हा शब्द फार वेळ आढळतो. सायणभाष्यांत याचा वाहुसंरक्षण (खादिः = हस्तत्राणः) असा अर्थ आहे. मॅकडोनेल्च्या मतानें याचा वाहुसंरक्षण, वाहुभूषण, आंगठी, पैजण असा अर्थ होतो.

^३द्रा पि.—ऋग्वेद व पुढील ग्रंथात येणाऱ्या या शब्दाचा मॅकडोनेल्च्या मतें झगा असा अर्थ आहे. सायणाचार्य याचा कवच (चिलखत) असा अर्थ करितात. परंतु दोहों-पैकी निश्चित अर्थ कोणता हें सांगतां येत नाहीं.

^४वर्मन्.—ऋग्वेद व मागाहूनचे ग्रंथ यांत चिलखत अशा अर्थानें हा शब्द आला आहे. हें चिलखत कोणत्या वस्तूचें करीत असत हें अनिश्चित आहे. स्मृत या शब्दा-वद्दल अनेक वेळां उल्लेख आला आहे. त्यावरून हिरोडोटसनें म्हटल्याप्रमाणें तामाच्या कापडाचीं वनविलेलीं चिलखतें लोक वापरीत असत असें वाटतें. पण पुढें अयस्, लोह, किंवा रजत यांच्या चिलखताचाहि उल्लेख आहे. परंतु त्यावर विश्वास किती ठेवावा हा प्रश्न आहे. तथापि तों. लोखंडाचीं किंवा लोखंडानें आच्छादिलेल्या कातव्याचीं असावीत असें वाटतें.

धनुष्यवाण [ऋग्वेद]

^१ आर्त्ता	^६ धन्वन्	वृष
(धनुष्याची टोंक)	^७ पिंगा	शतव्रज
^८ इपु	वाण	शर
कक्ष (तीर)	^९ वुन्द (वाण)	^{१०} शरव्य
कर्णयोनि (वाण)	ब्रह्मसंशित (,,)	^{११} शर्य (वाण)
क्षेप्नु (धनुष्य)	रुक्षीर्णिगन्	शल्य
^{१२} ज्या	(शिरोहन्तु	^{१३} शारि (वाण)
^{१४} ज्याका	इपु)	^{१५} सायक
दिष्टु (वाण)	लाय	सहस्रपर्ण
^{१६} धनुस्	विश्लिख	साधु (वाण)
	विपुद्रुह (शर)	
	[तै. सं.]	

आर्त्ता	निर्पणि (णे)	शर
इपु	ज्या	शरव्य
इपुधि	ज्याका	शल्य
इप्त्र	वाण	विश्लिख
तिसृधन्वन्	युध् (वाण)	
धनुस्	युवन्	

[अथर्ववेद]

अनुस्फुर (शर)	क्रमु	विशव
^{१७} अपाष्ट (वाणाचें टोंक)	ज्या	व्योप
आधीपर्ण (वाण)	धन्वन्	शतशल्य
आर्त्ता	^{१८} पर्णधि	शरव्य
(धनुष्यान्त)	पिनाक	शर
इपुधि	प्राचीनपक्ष	सर
इप्वास	वाण	सायक
	लाय	हरिमन्युसायक

^१आर्त्ता.—आर्त्ता म्हणजे धनुष्याच्या ज्या टोंकाला ज्या (दोरी) बांधलेली असते तें टोंक. नेहमीच ज्या (दोरी) दोनहि टोंकांनां अडकविलेली नसते. परंतु वाण मारण्याच्या वेळीं ती दुसऱ्या टोंकाला ताणून अडकवितात. उत्तर संहिता आणि ब्राह्मणग्रंथ यांत जी विष्णूच्या निध-

नाची दंतकथा आहे तिच्यावरून असे वाटत की, त्याला जे मरण आलें तें 'ज्या' तुटण्यामुळे दोनहि टोके एकदम उसळून त्याचे डोक्यांत वगून डाकें फुटण्यामुळे आलें.

इ पु.—ऋग्वेद आणि तदुत्तर ग्रंथांत हा शब्द वाण या अर्थी योजिलेला आहे. दुसरी नांवें शर्य, शारी, वाण हीं आहेत. ऋग्वेदांतील एका स्तोत्रांत ज्यांत शस्त्रांची यादी आहे त्यांत दोन प्रकारचे वाण असतात असा उल्लेख आहे. एक विपारी (आलाकृता) असून त्याला शिंगाचें क्षीर्ण (रुक्षीर्णा) असतें. आणि दुसरा तांब्याच्या, पंच-धातूंच्या किंवा लोखंडाच्या फळाचा असतो. विपारी (दिग्ध) वाणांचा अथर्ववेदांतहि उल्लेख आहे. वाणांनां पिसें लावीत अमृत. अथर्ववेदांत शल्य, पर्णाधि, जूंग, कुल्लम, अपस्कभ आणि अपाष्ठ अशा वाणाच्या निरनिराळ्या मागांच्या नांवांची यादी आली आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत वाणाच्या मागांचीं नांवें अनीक, शल्य, तेजक आणि पर्ण अशा आहेत; शल्य म्हणजे वाणाचा वरचा (अनीकाला लागूनच खाली असलेला) व तेजक म्हणजे खालचा (पर्णाला लागूनच वर असलेला) भाग होय; कारण हे एका संबंध जाणाचें अनुक्रमानें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें अथर्ववेदांत कामाच्या वाणाचें, पिसें, (काठी) शल्य, व कुल्लम घट बांधण्याची जागा असलेला, असें वर्णन आहे. वाण, काना-पर्यंत दोरी ओढून सोडीत असत आणि म्हणूनच कान ही त्याची जन्मभूमि होय असें वर्णन ऋग्वेदांत आलें आहे. इपूची लांबी पांच विती म्हणजे तीन फूट असे. निव्वळ इपु करण्याचा धंदा अस्तित्वांत होता असें इपुकृत् व इपुकार ह्या शब्दांवरून मॅकडोनेलचें मत आहे. ऋग्वेद १. १८४. ३ मध्ये 'इपुकृत्' शब्द आलेला आहे. तेथें त्याचा अर्थ वाण-करणारा असा निघत नाहीं. त्याचा अर्थ वाणीकृत, वाणवत्-शीघ्रकृत् असा 'वेदार्थयत्न' ग्रंथांत दिला आहे. सायणाचार्य आपल्या भाष्यांत तोच अर्थ देतात.

ज्या.—ह्या शब्दाचा नेहमीचा अर्थ, ऋग्वेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत, धनुष्याची दोरी असा आहे. धनुष्याकरितां दोन्या करणें हा एके कार्त्तिकी विशिष्ट धंदाच होता. यजुर्वेदाच्या पुरुषसूक्ताचे वेळीं जे वली देण्यास योग्य गणले जात असत त्यांपैकी ज्या-कार (धनुष्याच्या दोन्या करणारा) हाहि आहे. ही दोरी वैलाच्या कातड्याची वनविली जात असे असें मॅकडोनेल म्हणतो, पण सायणभाष्याप्रमाणें वैलाच्या कातड्याची असा स्पष्ट उल्लेख तेथें नाहीं. दोरी नेहमीच ताणलेली नसे. तर ज्या वेळीं धनुष्याचा उपयोग होत असे तेव्हांच ती ताणून बांधली जाई. अथर्ववेदांत धनुष्याच्या दोरीच्या आवाजाचा (ज्या-घोष) उल्लेख आलेला आहे.

ज्या का.—ह्याचा 'धनुष्याची दोरी' असा तिरस्कार दर्शक अर्थानें ऋग्वेदांत उल्लेख आहे. हा शब्द नेहमीच्या साध्या अर्थानें अथर्ववेदांत आला आहे असें मॅक-

डोनेल म्हणतो. पण सायणभाष्याप्रमाणें अथर्ववेदांत देखील तिरस्कारदर्शी अर्थानें हा शब्द आला आहे. अथर्ववेद १. २, २ यावरील भाष्यांत सायणाचार्य ज्याका याचा अर्थ 'अज्ञात ज्या' असा केला तरी चालेल असें म्हणतात.

धनुस्.—हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांत वागंवार आलेला आहे. हें धनुष्य वैदिक काळच्या लोकांचें मुख्य शस्त्र होतें. एखाद्या माणसाचें शेवटलें और्ध्व-देहिक कृत्य होत असे त्या वेळीं त्याच्या उजव्या हातांतून धनुष्य काढून घेत असत. हें धनुष्य एक वळकट लांकूड वांकवून वनविलेलें असे. धनुष्याची दोन टोके जोडणारी 'ज्या' गाईच्या कातड्याची असे. दोरी बांधल्यावर धनुष्याच्या दोन्ही टोकांनां आर्त्ती असें म्हणत. प्रत्यक्ष उपयोगांत जेव्हां हें धनुष्य नसे तेव्हां त्याची ज्या दुसऱ्या टोकाशी बांधलेली नसे परंतु वाण सोडण्याच्या वेळीं ती दुसऱ्या टोकास ताणून बांधीत. वाजसनेयि संहितेंत धनुष्याचा उपयोग करण्याच्या वेळच्या एका पुढील एक क्रिया सविस्तर दिल्या आहेत, उदाहरणार्थ धनुष्यावर गुण चढविणें (आतन) वाण लावणें (प्रतिघा), धनुष्य वाकविणें (आयम्) आणि वाण सोडणें (अस्). दोरी आकर्षण म्हणजे कानापर्यंत ओढल्यावर वाण सोडित म्हणून त्याला कर्णयोनि, (कर्ण हेंच ज्याचें उगमस्थान आहे.) असें म्हटलें आहे.

धन्वन्.—धन्वन् म्हणजे धनुष्य. हा शब्द ऋग्वेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत वारंवार आलेला आहे. तो इपुधन्वा, आज्यधन्वा, अधिज्यधन्वा ह्या समासांतहि आलेला आहे.

पि गा.—ऋग्वेदांत एका ठिकाणी हा शब्द आला असून सायणाचार्यांनीं व पीटर्सवर्गकोशकारानें याचा अर्थ धनुष्याचा गुण (दोरी) असा केला आहे. हिलेब्रॅटच्या मतानें तें एक प्रकारचें वाय आहे.

वाण.—ऋग्वेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत याचा अर्थ तीर किंवा शर असा आहे.

दुंद.—ऋग्वेदांतील कांहीं उतान्यांत याचा वाण या अर्थानें उपयोग केला आहे.

शरव्या.—हा शब्द ऋग्वेदांत व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत आहे. मॅकडोनेल याचा 'वाणाचा टप्पा' असा अर्थ करितो. ऋग्वेद ६. ७५. १६ व १०. ८७, १३ या ठिकाणीं ह्या शब्दाचा अर्थ वाण असा आहे. 'वाणाचा टप्पा' असा घेण्याचें कारण नाहीं. अथर्ववेद १. १९. १. या ठिकाणीं या शब्दाचा अर्थ वाग असा सायणाचार्यांनीं दिला आहे; पण त्यांनींच पुढें अथर्व १. १९, ३ या ठिकाणीं शरव्या शब्दाचा अर्थ 'हिंसा करणाऱ्या आयुधांचा समुदाय' असा सामान्यपणें दिला आहे. तैत्तिरीय संहितेंत असलेल्या शरव्या शब्दाचा अर्थ 'वाणाचा भाता' असा सायणाचार्यांनीं दिला आहे.

शर्य किंवा शर्या.—ऋग्वेदांत ह्यांचा अर्थ वाण असा असावा पण कदाचित् शर्य व शर्या यांचा अर्थ सोम

गाल्तांनां उपयोगांत आणिलेल्या डाहाळ्यांच्या टोपल्या असा असावा. पण हे शब्द असलेल्या उतान्याचा अर्थ अनिश्चित आहे

^{१२} शा रि.—ऋग्वेदांत एका ठिकाणीं हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ सायणभाष्याप्रमाणे वाण असा आहे. मॅकडोनेलची या अर्थाव्हाल खात्री नाही.

^{१३} सा य क.—ऋग्वेदामध्ये याचा वाण असा अर्थ आहे.

^{१४} अ पा ष्ट.—वाणाचें टोंक ह्या अर्थी हा शब्द अथर्ववेदांत दोन वेळा योजिला आहे.

^{१५} पर् ण धि.—अथर्ववेदांत हा शब्द 'ज्याला पिसें घट लावलेला असतात असा वाणाचा भाग' अशा अर्थाने आला आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो. ग्रिफिय पर्णाधि याचा अर्थ 'पिसें असलेलें टोंक' असा करितो. परंतु सायणाचार्यांनी 'पर्णाधि' चा अर्थ 'इपुकांड' किंवा 'विपारी पानांचें झाड' असा केला आहे.

ध्वजनामै [ऋग्वेद]

अक्र	केतु	बृहत्केतु
कृतध्वज	ध्वज	सहस्रत्केतु
		सुत्केतु

^१ ध्वज.—ऋग्वेदांत लढाईत वापरलेल्या निशाणाच्या अर्थाने हा शब्द दोनदां आलेला आहे. ज्या दोन ठिकाणीं हा शब्द आलेला आहे त्या दोन्ही ठिकाणीं 'योदे निशाणां-वरहि वाण सोडून तीं पाडण्याचा (शत्रुसैन्यांत गडबड उडवी म्हणून) प्रयत्न करीत असत' असा उल्लेख आलेला आहे. ही वैदिक कालाच्या लढण्याची विशिष्ट तऱ्हा लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ऋग्वेद १०.१०३, ११ या ठिकाणीं येणाऱ्या ध्वजेपु या शब्दासंबंधी सायण भाष्यांत पुढीलप्रमाणे उल्लेख आहे. 'अस्माकं सम्वन्धिनेष्वेव परसेनां संप्राप्तेषु ध्वजेषु ध्वजवस्तु सैनिकेषु इंद्रो रक्षिता भवतु' इ. ग्रिफिय ध्वज याचा अर्थ निशाण असाच देतो.

युद्धांतलि हत्यारै [ऋग्वेद]

अंकुश	कुलिश	तुज्या
अक्षितप्त	कृति	तोद
अयोपाष्टि (वाप- नख)	क्षुर	त्रिरथि
अशनि (वज्र)	चतुरथि	दत्तु
अश्महन्मन्	घन	दात्र
असि	व्यू	दिशु
अश्र	त गनी	हुषण (सोटा)
आयुध	तपुर्वध	धारा
धारा	तर्हण	निधा
इपुधि	तिगित (तीक्ष्ण- शस्त्र)	निशिण
ऋष्टि (भाला)	तिग्महेति (,,)	पर-

पवि	वधत्र	सहस्रशृष्टि
पाश	वधल	सायक
फारि	^{१५} वाशी	मण्य (कोयता)
^{१६} भुरिज	शृपन्धि	^{१७} क्षक्ति (भाला)
श्रुमि	शक्ति (भाला)	हृथ
मुष्टि	^{१८} शर (,,)	^{१९} हस्तप्र
रण्य	शित	हेति
	[तै. सं.]	

असि	^{२१} पर्वारव	सूक (वज्र)
आयुध	पाश	स्वधिति
^{२२} तिसृधन्वा	पिनाक	स्वायुध
निर्कृतिपाश	प्रहेति	हस्तध्व
^{२३} निर्यगधि	वज्र	हृदयाविध
परशु	वार्धधन	हेति
पर्यारि	वितष्ट (धार लाव-	व्हादुनि
पर्शु	लेलें शस्त्र)	
पवि	शस्त्र	

[अथर्ववेद]

अंक (अयोमय- कंटक)	[वेणुदण्ड]	वाङ्मूक . .
अंकुश	कसि	मनोजु (वज्र)
अक्षजाल	कामशत्य	मेनि (,,)
^{२४} अपस्कंभ	काशि	मेन्य (,,)
अमोक्य	कुलिश	वज्र
अश्मन्.	कूट	वधत्र
असि	चतुर्शृष्टि	वत्स्य (वासक)
अश्र	जसु	शतशृष्टि
^{२५} आजनि	^{२६} जाल	शम्ब
आधिपर्ण	देवहेति	शर
आयुध	धृष्णु	शांशप (क्षपाकृति आयुध)
इपु	परशु	सूक
इपुका	^{२७} पर्शु	सृणि (अंकुश)
उरुग्राह	पवि	हिरण्यद्राप
क्रष्टि	^{२८} पिनाक	हेते
एकतेमना	प्रत्यंचा	

[वा. सं.]

^{२९} प्रसिति

^१ अ सि.—यज्ञाच्या वेळीं ज्या मुरांचा उपयोग करतात तिला हा शब्द नेहमी लावतात. परंतु कधी कधी लढाईतोंल मुरी असाहि या शब्दाचा उपयोग होतो. ज्याला कमरपट्टा (वाल) अढकविलेला आहे अशा म्यानाचाहि (वस्त्रि) उल्लेख केला आहे. अभिधारा या शब्दाचा अर्थहि म्यान असा होतो.

^२ आ यु ध.—आयुध म्हणजे शस्त्र. व्यापक अर्थाने क्षत्रियाच्या युद्धसामुग्रीचाहि यांत अंतर्भाव होतो. ऐतरेय ब्राह्मणांत ही युद्धसामुग्री अश्वरथ, इषुधन्व व कवच अशी एकत्रित दिली आहे. ऋग्वेदांत लिहिल्याप्रमाणे वेदकालीन योद्ध्याला जरूर असलेल्या इषु व धन्वन् ह्यांचा शस्त्र या अर्थाने आलेल्या आयुध शब्दांत अंतर्भाव होत असला पाहिजे. ऋग्वेदांतील युद्धसूक्तावळ नहि हेंच मत सिद्ध होते, कारण त्यांत योद्ध्याचे वर्णन धनुष्यबाण घेऊन रथारूढ झालेला, अंगांत चिलखत घातलेला, धनुष्याची दोरी घातून नये म्हणून डाव्या हातावर हस्तघ्न (हाताचे संरक्षण) असलेला असें केले आहे. उरत्राण हे धातूच्या एका तुकड्याचे केलेले नसून पुष्कळसे तुकडे एकत्रित (स्यूत) करून तयार केलेले असते. ते धातूच्या तुकड्याचे किंवा बहुतेक धातूनें मढविलेल्या कसल्यातरी कडकडीत पदार्थाचे बनविलेले असावे. योद्धे शिरत्राणहि (शिप्रा) वापरीत असत. डाल वापरण्याबद्दल अगर पादत्राणाच्या उपयोगाबद्दल कोठेहि उल्लेख सांपडत नाही. शस्त्रे उपयोगांत आणण्याच्या कौशल्याबद्दल ऋग्वेदांत उल्लेख आहे. गोफणगुड्यांचा (अग्नि, अश्विनी) उपयोग नेहमी करीत कीं काय याबद्दल निश्चय नाही. अंकुश हे दैवी अश्व समजले जात असून कुन्हाड (स्वधिति, वाशी, परशु) ही देखील मानवी द्वंद्वांत आढळून येत नाहीत. लढाईत शस्त्रांचा सामान्य उपयोग अगर वज्राचा उपयोग होत नसे.

^३ आ रा.—ऋग्वेदांत 'पूषन्' चे शस्त्र असा या शब्दाचा अर्थ आहे. परंतु उत्तरकालीन वाङ्मयांत 'आर' 'दोषण' असा झाला आहे. 'पूषन्' च्या मंड-पाळासारख्या राहणीवरून या शस्त्राचा कातळ्याला भोके पाडण्याकरिता उपयोग केला जात असावा.

^४ इ षु धि.—इषुधि म्हणजे बाणाचा भाता. ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन ग्रंथांत हा शब्द प्रचारांत आहे. दोन भाते येण्याची जी अलोकडील पद्धति होती तिचा वैदिक वाङ्मयांत उल्लेख केलेला सांपडत नाही. ऋग्वेद १.१८४, ३ या ठिकाणी असलेल्या 'इषुकृत्' शब्दाचा अर्थ पिशेल म्हणतो त्याप्रमाणे भाता असा मुळाव होत नाही. तेथे त्याचा अर्थ 'बाण-वत् शीघ्रीकृत्, असा आहे व असाच अर्थ वेदार्थयत्न ग्रंथांत व सायणभाष्यांत दिलेला आहे.

^५ कु लि श.—कुलिश म्हणजे कुन्हाड. ऋग्वेदांत याचा उपयोग रथ करण्याकडे व युद्धांत करीत असत असा उल्लेख आहे आणि अथर्ववेदांत याने झाडे तोडीत असत असे म्हटले आहे.

^६ कृ ति.—ऋग्वेदांत ज्या ठिकाणी मरुत् यांच्याजवळ कृति होत्या असे वर्णन आहे. त्यावरून क्षिमेर म्हणतो कीं, या शब्दाचा अर्थ लढाईतील खंजीर हा होय. परंतु कृति हे आयुध मनुष्याकरिता हातें याबद्दल कांही आधार नाही.

^७ क्षुर.—हा शब्द ऋग्वेदांत तीन वेळ आला आहे. पहिल्या ठिकाणी याचा अर्थ पान, पातें असा आहे. दुसऱ्या ठिकाणीहि हाच अर्थ योग्य दिसतो. कारण तेथे सशाने क्षुर गिळले असें म्हटले आहे. तिसऱ्या ठिकाणी धार लावण्याच्या धोळ्यावर वस्तरा लावल्याचा किंवा पाजळ-ल्याचा उल्लेख आहे (भुरिजोः या द्विवचनी शब्दाचा अर्थ पिशेलच्या मताप्रमाणे हल्लींच्या चक्रीसारख्या ज्या यंत्राच्या दोन वाजूमध्ये तो दगड फिरत असतो त्या दोन वाजू असा आहे). म्यूर आणि रथ हे याचा कार्त्रीची धार असा अर्थ करितात. परंतु हा अर्थ दुसऱ्या एका ठिकाणी अथर्ववेदांत दिसत नाही. कारण तेथे आठवर जशी जीम फिरते तसे क्षुर भुरिजांवर (भुरिजोः) फिरत असत असें म्हटले आहे. अथर्ववेदांत वस्तरा असा स्पष्ट अर्थ आहे. कारण त्याचा हजामत करण्याकडे उपयोग होई असा उल्लेख आहे. दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणी दोन्ही अर्थ लागू पडतात. यजुर्वेदांत 'क्षुरो भुज्वान्' असा शब्दसमुच्चय आला आहे. वल्मकील्लच्या मताने त्याचा अर्थ 'वस्तरा व चटपटणे' असा आहे. क्षुरधारा किंवा क्षुरस्य धारा म्हणजे वस्त-न्याची धार. उपनिषदांत क्षुरधार = [वस्तन्याची डवी अगर पेटी] हा शब्द आला आहे.

^८ तो द.—ऋग्वेदांत एकदा याचा अर्थ पराणी, टोंबणी असा आलेला असून नेहमीचा याचा अर्थ टोंबणारा असा आहे. गेल्डनेरच्या मते एकेठिकाणी याचा अर्थ शिक्षा देण्यास योग्य असा दंड करणारा [दण्डधर = राजा] असा आहे.

^९ दा त्र.—[कापणारा]. याचा अर्थ कौयता असा ऋग्वेदांत आला आहे. मैत्रायणी संहितेत दात्रकर्ण्य = [उग्राच्या कानावर कौयत्यासारख्या खुणा आहेत अशा] धेनु असा उल्लेख आलेला आहे. यानंतर फक्त सूत्रे, व महाकाव्ये या उत्तरकालीन वाङ्मयांतच हा शब्द आढळतो.

^{१०} दि शु.—ऋग्वेदांत या दोनहि शब्दांचा अर्थ दैवी किंवा मानवी अश्व किंवा बाण असा आहे.

^{११} हु ष ण.—हा शब्द ऋग्वेदांतील सुद्धलसूक्तांत व अथर्ववेदांत आलेला आहे. यास्काचार्य याचा अर्थ लांकडी सोटा असा करितो. गेल्डनेरचे असे मत आहे कीं, हुषण हा लांकडी वेल होता व सुद्धलास जेव्हां शर्यतीत भाग घ्यावासा वाटे त्यावेळीं दुसऱ्या जिवंत वैलाचे ऐवजी ह्या लांकडी वैलाचा तो उपयोग करी. पण अशा तऱ्हेचा या दन्तकथेचा अर्थ बराच असेंभाव्य दिसतो. ह्याने झाडे तोडली जातात म्हणून सायणाचार्य याचा 'तोडण्याचे हत्यार' असा अर्थ करितात. या आधारानेच अथर्ववेदांत व्हिटने या शब्दाचा अर्थ लांकडांवर प्रहार करणारा असा करितो.

^{१२} धा रा.—एखाद्या शस्त्राची, उदाहरणार्थ कुन्हाड (स्वधिति) किंवा वस्तरा (क्षुर) याची धार असा या शब्दाचा अर्थ आहे.

^{१३}परशु.—ऋग्वेद व सामाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये लांकूडतोळ्याची कुन्हाड असा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे. ही कशी होती हे आपणांस ठाळक नाही. चोरीचा ज्याच्यावर आरोप असेल त्याने आपले निरपराधित्व तापलेली कुन्हाड हाती धरण्याच्या दिव्याच्या योगाने सिद्ध करावे असे वर्णन आलेले आहे.

^{१४}भुरिज.—हा शब्द द्विवचनी मात्र उपयोगांत आणिला आहे. ह्याचा अर्थ जरा शंकास्पद आहे. रोंथ याचा अर्थ कोठे कोठे 'कात्री' असा करितो परंतु कांहीं ठिकाणी रथकाराची लांकूड पक्के पकडून धरण्यासाठी पक्कड, शेगडा असाहि अर्थ तो करितो.

^{१५}वाशी.—ऋग्वेदांत व इतर काल्पनिक दंतकथांत याचा मस्ताचे व त्वष्टाचे हत्यार असा अर्थ आहे. परंतु अथर्ववेदांत ह्याचा 'सुताराचे हत्यार' अशा अर्थी उपयोग केला आहे. येथे सायणाचार्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे आरी हा अर्थ होईल. वेदार्थयत्नग्रंथांत वाशी ह्याचा अर्थ सर्व ठिकाणी कुन्हाड असा दिला आहे. सायणभाष्यांत (ऋ. १.३.७, २ या ठिकाणी) किकाळी किंवा शत्रूच्या सेनेला भिषविण्याकरिता ठोकलेली आरोळी असा वाशी याचा अर्थ दिला आहे. याच शब्दा-विपर्याय ऋ. १.८८.३ या ठिकाणी सायणभाष्यांत 'शत्रूणामा कोशकमाराख्यमायुधम्' म्हणजे 'शत्रूंना रडविणारे' आर नांवाचे शस्त्र' असा अर्थ दिला आहे.

^{१६}शर.—ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यांत हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ बाण, भाला, असा आहे. ऋ. १.१००.१८ या ठिकाणी या शब्दाचा अर्थ सायणभाष्यांत व वेदार्थयत्न ग्रंथांत वज्र असा आहे. ऋ. ४.३.७ येथे याचा अर्थ 'ऋषि नांवाचे जे भाल्यासारखे मरुतांचे ढग फोडून टाकण्याचे अस्त्र ते' असे सायणाचार्य म्हणतात. ऋ. ४.३.७ या ठिकाणी शर याचा अर्थ निश्चितपणे कोणासहि सांगता येत नाही. सायणाचार्यांनी संवत्सर अथवा निर्ऋति असे दोन अर्थ केले आहेत. वेदार्थयत्न ग्रंथांत शर हे विशेषनाम कल्पिले असून ती कोणी विशिष्ट देवता असावी असे मानले आहे. ऋ. १०.१२५.६ या ठिकाणी हा शब्द विशेषण असून त्याचा अर्थ हिंसक असा आहे असे सायणाचार्य म्हणतात.

^{१७}सक्ति.—ऋग्वेदांत दशराज्ञयुद्धवर्णनांत हा शब्द आलेला आहे. हें/पकिन्धच्या मतें याचा भाला असा अर्थ घेणे अवश्यक आहे. ऋ. ७.१८.१७ या ठिकाणी सक्ति या शब्दाचा अर्थ ग्रिफिथ 'खांचे कोपरे' असा करितो. सायणभाष्यांतहि असलाच अर्थ दिला आहे.

^{१८}हस्तघ्न.—ऋग्वेदांत धनुष्याच्या दोरीच्या आघासापासून रक्षण व्हावे म्हणून हात व बाहु ह्यांचेवरील आच्छादनास हें नांव आहे. ह्या शब्दाचे रूप लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. तितकेंच ते समजण्यास कठिण आहे. लाटयायनांत 'हस्तघ्न' व महाभारतांत 'हस्तवाप' हे शब्द याच अर्थाने आलेले आहेत.

^{१९}तिसृघन्वा.—(तीन घाणांचे धनुष्य) हा शब्द तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मणग्रंथ यांमध्ये यज्ञाच्या वेळी उपाप्मायास देणगी (दक्षिणा) अशा अर्थाने आलेला आहे.

^{२०}निपंगदि, निपंगधि.—यजुःसंहितेंत हा शब्द आलेला आहे. ह्या शब्दाचे दुसरे रूप जर बरोबर असेल तर पीटर्सबर्गकोशाप्रमाणे याचा अर्थ तरवारीचे (निपंग) म्यान असा होईल. पण पहिले रूपच बरोबर आहे व त्याचा अर्थ 'निपंगी' म्हणजे 'चंगले धनुष्यबाण असलेला' असा आहे.

^{२१}पवीरव.—निरुक्ताच्या मताने ह्याचा अर्थ भाला असा आहे. ह्या शब्दापासून बनलेले पवीरवंत किंवा पवीरव रूप अथर्ववेदांत आलेले आहे. त्याचप्रमाणे यजुर्वेदसंहितामध्ये दिसून येत असून त्याचा अर्थ नांगराचा लोखंडी-फाळ असा आहे. हेच विशेषण ऋग्वेदामध्ये एका माणसाला लाविले असून त्याचा अर्थ 'अंकुश किंवा भाला असलेला' असा आहे.

^{२२}अपस्कम्भ.—अथर्ववेदांत फक्त एका उतान्यांतच हा शब्द आढळतो आणि त्या ठिकाणी त्याचे टोक विषारी असतें असा उल्लेख आहे. रोंथ म्हणतो की भाल्याला जे फळ मजवूत वसवितात तो अर्थ ह्या शब्दावरून निघतो. व्हिटनेचे जरी हेच मत आहे तरी तो चुकीचा पाठ आहे असे सुचवितो. व्युत्पत्तीवरून त्याचा बाण असा अर्थ ब्लूमफील्ड करितो.

^{२३}आजनि.—अथर्ववेदांत अंकुश, बोंचणी, पराणी या अर्थी हा शब्द योजिला आहे.

^{२४}जाल.—हे नांव अथर्ववेद व सुत्रे ह्यांमध्ये जाळें अशा अर्थी आलेले आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांमध्ये विणलेल्या आच्छादनासारख्या जालाकार त्वचेला जालक असे म्हटलेले आहे.

^{२५}पशु.—एक जात कांहीं लेखांत ह्याचा अर्थ विळा असा दिसतो. कारण हा परशु शब्दाचा पर्याय दिसतो.

^{२६}पिनाक.—अथर्ववेदांत याचा अर्थ सोटा किंवा गदा असा असून पुढे शिवाच्या गदेला हा शब्द लावून लागले असे मॅकडोनेल म्हणतो. परंतु तैत्तिरीय संहिता, वाजसनेयि संहिता व अथर्वसंहिता ह्यांमध्ये सायणभाष्याप्रमाणे गदा किंवा सोटा असा अर्थ नसून धनुष्य, कोंदंब, अंकुश असा अर्थ निघतो.

^{२७}प्रसिति.—वाजसनेयि संहितेंत आणि तैत्तिरीय ब्राह्मणांत याचा अर्थ 'देवी अस्त्र' असा आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो पण सायणभाष्याप्रमाणे त्याचा तसा अर्थ नसून एका ठिकाणी 'जाळें' असा अर्थ व दुसऱ्या ठिकाणी तो विशेषण असून त्याचा अर्थ 'प्रकटबंधना' असा आहे.

युद्धनामं [ऋग्वेद]

अज्मन्	प्रतूर्ति	शूरसाति
अपीति	प्रधन	शौरदेवी
अभीक	प्रसर्ग	श्मश्रु
अभीत	भयस्थ	संयुध
(स्वारी)	भर	संवत्
अर्कसाति	मखस्यन्	संक
अकन्द	समस्त्य	संख
आजि	महाधन	संग
आणि	मीहल	संगथ
आहव	मृध	संगम
कार्पाण	मेध	सद्यन्
खज	यामन	समद
खल	युध्	समदन
गविष्टि	युद्ध	समन
तूर्य	योनि	समनीक
दस्युहल्य	रण	समर
दाशराज्ञ	वान	समरण
देवहूय	वाजसाति	समर्थ
शुन्मह्वति	विदथ	समिति
नदनु	विह्व	समीध
नुसद्य	विखाद	समीक
नेमाधित	विवाच्	समृति
पृक्ष	वृत्रतूर्य	समोह
पृतना	वृत्रहत्य	सहस्रप्रधन
पृतनाज्य	वृत्रहथ	स्पृध्
पौंस्य	शुष्णहल्य	

[तै. सं.]

पृत्	संयत्	समत्
रण	संप्राम	समर

[अथर्ववेद]

अभिमाति	द्विराज	रण
आगर	पृत्सुतु	शूरसाति
आजि	पौंस्य	संप्राम
आहव	पृतूर्ति	समर
जीति	प्रधन	

ग वि ष्टि.—याचा शब्दशः अर्थ गाईची इच्छा. ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणी गाई (गो) नेण्याकरितां केलेले युद्ध अथवा तंटा असा अर्थ आहे. गव्या ह्या शब्दाचाहि तसाच उपयोग केला आहे.

दा श रा ज्ञ.—हे ऋग्वेदांमध्ये व अथर्ववेदांत उल्लेखिलेल्या सुदासाच्या दहा राजांशी झालेल्या प्रसिद्ध युद्धाचे नांव आहे. हे दहा राजे कोण होते हे नक्षी सांगणें जरा कठिण

आहे पण दहा हा शब्द म्हणजे अदमासाचा असावा, नक्षी दहाच राजे होते असे म्हणतां येत नाहीं. खुद्द या युद्धासंबंधी जें सूक्त आहे त्यांत हा शब्द आलेला नाही. ज्यांत हा आलेला आहे तीं सूक्ते मागाहून झालेलीं असा समज आहे. ऋ. ७.८३, ८ या ठिकाणी दाशराज्ञ हा शब्द सुदास ह्या शब्दाचे विशेषण आहे असे सायणाचार्य म्हणतात.

पृ त्; पृ त ना.—याचा अर्थ युद्ध, रथांचा सामना, शर्यत किंवा सशस्त्र सामना. ह्याचा कांही ठिकाणी सेना असाहि अर्थ आहे. महाकाव्यांतील युद्धवर्णनांत याचा अर्थ मनुष्य, हास्ति, रथ, पृतनाज्य यांचा केवळ सामना असाच अर्थ मॅकडोनेल देतो, परंतु सायणभाष्यांत त्याचा संप्राम असा अर्थ आहे.

प्रधन.—ऋग्वेदांत हा शब्द आला असून याचा अर्थ 'लढा' असा आहे; मग तो खऱ्या युद्धांतील असो, किंवा साध्या रथांच्या शर्यतांतील सुराचा असो. सायणभाष्याप्रमाणें कित्येक ठिकाणी याचा अर्थ 'पुष्कळ धनानें युक्त असा' होतो.

महाधन.—ऋग्वेदांत याचा अर्थ 'मोठी लढाई' किंवा लढाई निकल्यानंतर दिलेले 'मोठे वक्षीस' असा किंवा कित्येक ठिकाणी 'सृज, रथांची शर्यत असा अर्थ मॅकडोनेल करितो. सायणभाष्याप्रमाणें 'पुष्कळ धन ज्यांत प्राप्त होईल असा याचा व्यापक अर्थ होतो.

याम न्.—ऋग्वेदांत चाल, लढाई किंवा हल्ला या अर्थी हा शब्द आला आहे.

युद्ध.—ऋग्वेदांत आणि नंतर लढाई या अर्थी हा शब्द आलेला आहे.

रण.—ऋग्वेदांत या शब्दाचा अर्थ 'युद्ध' असा सायणभाष्यांत आहे. मॅकडोनेल यथें याचा 'युद्धाचा आनंद' असा अर्थ करितो. पुढे याचा 'संप्राम, असाच अर्थ आहे.

द्विरा ज.—हा शब्द नपुंसकीलगी असून अथर्ववेदांमध्ये त्याचा अर्थ दोन राजांमधील युद्ध किंवा झगडा असा आहे.

योद्धे [ऋग्वेद]

अदवध	अस्तु	योद्धा)
अनायुध	आदारिन्	कृत्य [युद्धकुशल]
अनिर्पग (भाता	आप्रस्थ	कुष्मिन्
रहित)	आस्थातु	क्षत्रश्री
अपराजित	इपुहस्त	क्षिप्रधन्वन्
अभिबीर	उग्रधन्वम्	क्षिप्रेषु
अरिगूर्त	कतिपह	गोजित्
अवीरहन्	कृष्णवीर (महा-	चर्कृत्य (शूर)
अशस्तिहन्	वीर)	जेतु
अश्वीजत्	एकवीर (मुख्य-	तनूत्यज

तस्तार	यवीयुध	वृषयुध
तिग्मायुध	यातृ	शतानीक
तिग्मेपु	युध	शर्म
धन्वसहस्र	युष्म	शर्यहन्
नामन्	युयुधि	शुभ्रखादि
निर्पगिन्	योध	शूर
परमज्य	योधीयत्	शूरग्राम
परशुमत्	रथजित्	शूरतर
पुरन्दर	रथिन्	पाद्
पुरुवीर	रथिर	सत्त्वन्
पुरोभिति	रथिरायत्	सववीर
पुरोयोध	रथी	समेर्येजित्
पुर्भिद्	रथीतम	सरथ
प्रघ्नत	रथीतर	स्थिरधन्वन्
प्रभंगिन्	रथेष्टा	स्वर्जित्
प्रवीर	वनुष	स्वायुध
बाहुशर्धिन्	वर्मिन्	हृदयविध
महावीर	विजेपकृ	
मुष्टिहन्	वीर	

[तै. सं.]

असमरथ	प्रवीर	रथौजा
उच्चैर्घोष	जणवत्	वज्रबाहु
इयुहस्त	बाहुशर्धिन्	वीर
कवचिन्	युष्ट	वीरहन्
कृन्तसवीत	युध	सुधन्वन्
तार्थ	रथगृत्स	सुपेण
निन्याधिन्	रथस्वन्	सृकाविन्
निर्पगिन्	रथी	सेनजित्
पत्नी (पादचारी योद्धा)	रथेचित्र	सेनानी
	रथेष्ट	सीधन्वन्

[अथर्ववेद]

अभिराधिराज	अश्महन्मन्	ग्रामजित्
अधिरजु (पाश-हस्त)	अश्वजित्	वमूसद्
अभिमातिजित्	असर्ववीर	जेत्व
अभिवीर	असिध	तीक्ष्णेषु
अमघ्न (युद्ध कुशल)	अस्तु	धीरण
अमित्रयत्	आरेशजु	वृष्णुपेण
अमित्रयु	इष्वायुध	निर्पगिन्
अमित्रसह	इष्टमति	पुरुवीर
अरगराट्	इष्टहस्त	पुरोयोध
अवीरहन्	उग्रबाहु	पुर्भिद्
	एकवीर	पृतनाजित्
	क्षिप्रधन्वन्	पृतनासद्

पृतन्यु	रथीतम	सरथ
पृश्निबाहु	लोकजित्	सव्यष्ट
प्रवीर	विवाच्	सहस्रकृष्टि
प्राणाह	वीर	संग्रामगित्य
बाहुवीर्य	वीरयु	सादिन्
बाहुशर्धौ	शत्रुर्त्य	सुबाहु
बाहुवीनस्	शत्रुपाद्	सुवीर
मियोयोध	शितिबाहु	सुवीर्य
मुष्टिहन्	शूर	सुसह
युधिगम	शूरवीर	सुहन्तु
रथजित्	संग्राम	हृतवर्चस्
रथज्ञाति	सत्त्वन्	हेतिमत्
रथी	सन्दष्ट	

युद्धकरणे (क्रियापदे) [ऋग्वेद]

अजयत्	जिपे	रणय
अपृतन्यत्	जेपः	ससहः
जम्ने	युध्य	साक्ष
जिगीपुः	योधिपत्	स्फुर

[तै. सं]

अजयत्	अहीयेताम्	युयोधि
अजानन्	जयति	युवते
अजीगः	जानते	योधि
अवाधन्त	पराभवति	योयुप्यते

अस्तु.—(वाणादि शस्त्रास्त्रं सोढणारा) रथामधून जो धनुर्धारी लढत असे त्याच्यावद्दल ऋग्वेद आणि अथर्ववेद हात हा शब्द योजिला आहे.

आ स्यात्.—ऋग्वेदांत रथामधोल योष्याचें हें नांव आहे. परंतु त्याला रथिन् अथवा रथेष्ट असें म्हणतात.

निर्पगिन्.—ऋग्वेदांत तीन वेळां हा शब्द आलेला आहे. व त्या ठिकाणी ' सुधन्वान् इष्टुमंतो ' (चांगला धनुष्ये व बाण असलेले) ह्या शब्दांमागून असल्यामुळे निर्पगिनः ह्याचा अर्थ ' उत्तम बाणांचे भाते असलेला ' हा निश्चित आहे. वाजसेनयि संहितेमध्ये महीधराचार्यीच्या मतानें ' तरवार असलेला ' असा त्याचा अर्थ आहे; आणि हा अर्थ त्या ठिकाणी पूर्णपणे संभावतो. पण ' भाता असलेला ' ह्या अर्थ वरा दिसतो. कारण. वैदिककाळा लोकांचें सज्ज धनुष्य होतें, तरवार हें नव्हतें, असें मॅकडोनेल म्हणतो.

महावीर.—(मोठा योद्धा). ऋग्वेदांत हा शब्द आला आहे. परंतु मागाहूनच्या संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ हात आलेले हें एक यक्षियपानाचें (मद्यक्याचें) नांव आहे. हें विस्तवार ठेवीत असत, व प्रवर्ग नांवाच्या सुरवातीच्या सोमसमारंभप्रसंगांच्या अनुष्ठानांत याचा उपयोग करीत असत.

“मु छि ह न्, मु छि ह त्या.—ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यांत यांचा अर्थ अनुक्रमे ‘हाताहाताची लढाई (मुष्टियुद्ध) करणारा’ व ‘हाताहाताची लढाई (मुष्टियुद्ध) असाहि आहे. (मुष्टिद्वन्) म्हणजे पादचारी योद्धा—रथी नव्हे तो—असा अर्थ होतो. त्याचप्रमाणे अथर्ववेदांत रथी आणि त्यापासून भिन्न असा पाति (पादचारी शिपाई) व ऋग्वेदांत रथ व त्याहून निराळें पायदळ (ग्राम), असें दाखविले आहे.

६ यो ध.—ऋग्वेदांत ‘योद्धा’ लढवऱ्या, या अर्थां हा शब्द आला आहे.

७ र थि न् आ णि र थो.—ऋग्वेदांत आणि नंतरच्या ग्रंथात ‘रथातून जाणारा—यात रथी व सारथी या दोहों चाहि समावेश होतो—असा याचा मॅकडोनेल अर्थ करितो. ऋ. ५. ८३, ३ या ठिकाणी सायणभाष्याप्रमाणे याचा अर्थ रथी, रथाचा स्वामी असा असून सारथी असा नाही.

८ र थे ष्टा.—रथावर उभा राहणारा, रथांतून लढणारा असा याचा ऋग्वेदांत अर्थ आहे.

९ शू र.—ऋग्वेदामध्ये नेहमी येणारा व नंतरच्या वाङ्मयांत केव्हा केव्हा येणारा हा शब्द असून याचा अर्थ धीर, शूर योद्धा, असा आहे.

१० स त्व न.—ऋग्वेदांत व नंतरच्या ग्रंथात कधी कधी योद्धा या अर्थाने हा शब्द आला आहे.

११ महारथ.—(मोठा रथ असलेला) रथांतील मोठा योद्धा. यजुर्वेदसंहितेत अश्वमेधप्रसर्गो विशिष्ट कर्माच्या वेळी प्राथिल्या एका मोठ्या योद्ध्याचे नांव. महीधरभाष्यात ‘एकाः सहस्रं जयति महारथाः’ म्हणजे हजार योद्ध्यांना जिंकणारा तो महारथ असा अर्थ दिला आहे.

१२ र थ गृत्स.—तैत्तिरीय व वाजसनेयि संहितेत आणि ऐतरेय ब्राह्मणात हा शब्द आला असून मॅकडोनेल त्याचा अर्थ ‘हुशार सारथी’ असा करितो. परंतु वाजसनेयि संहितेत उवठभाष्य व महीधरभाष्य यामध्ये याचा अर्थ रथ-युद्धकुशल असा दिलेला आहे; हुशार सारथी असा नाही. त्याचप्रमाणे ऐतरेय ब्राह्मणांत सायणभाष्याप्रमाणे राजपुत्र (रथगृत्सो राजपुत्रः) असा अर्थ असून एम्. हॉगनेहि असाच अर्थ केला आहे.

१३ स व्य ष्टा, स व्यष्ट, स व्येष्ट, स व्य स्थ.—मॅकडोनेल म्हणतो “ह्या सर्व शब्दांचा अर्थ रथांतून युद्ध करणारा असा आहे. हा सारथ्याच्या डाव्या वाजूस असे. टांकाकारांच्या मताने सव्यष्टाच अर्थ नुसता सारथी असा आहे. पण हा अर्थ चुकीचा आहे; ह्या शब्दाचा असा अर्थ करण्याचे कारण शूद्र सारथ्यावद्दल पुढे उत्पन्न झालेला जातिद्वेष हें होय (मॅकडोनेलने हा शेषटी केलेला तर्क काय आधाराने केला ते समजत नाही.). शयपथ ५. २, ४, ९ या ठिकाणी सव्यष्ट असा शब्द आहे. सायणभाष्यांत त्याचा अर्थ रथाच्या डाव्या भागांत वसणारा (सारथी) असा दिला आहे; रथांतील योद्धा असा दिला नाही.

१४ सा दि न्.—अथर्ववेदांत याचा अर्थ घोडेस्वार—असाद म्हणजे पदाती याहून भिन्न अर्थी—असा आहे. अश्वसादी (घोडेस्वार) हा शब्द वाजसनेयि संहितेत आला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आणि खुद्द ऋग्वेदांतहि अश्वारोहणावद्दल स्पष्ट उल्लेख आहेत. ऐतरेय आरण्यकांत (नेहमी) घोड्याच्या वगलेच्या वाजून घोड्यावर वसतात (मागून किंवा पुढून वसत नाहीत) असे म्हटले आहे. अश्वलायना सूत्रांत साच म्हणजे वसण्याचा घोडा—असा शब्द आला आहे.

युद्धपराभव [ऋग्वेद]

अपाकृति	नाश)	संवित
अभिभूति	आभूति	सह (पराभव-
अभिभूवरी	पराजित	यिता)
अभिषेव	परशक्ति	
अविरण (संग्राम-	परिसूति	

युद्धविषयक किरकोळ [ऋग्वेद]

अजीति	कणकयन्ती (आ-	महासेन
अतूर्त	कोशमिच्छन्ती)	मातृपप्रघन
अपवीरवत्	काष्टा (रण)	युध्यत्
अभीति (शत्रूची- चाल]	चित्रसेन	युध्यमान
अभिपित्व [अभि-	जिगीपा	शुयुत्सत्
गमन)	जिष्णु	योध्य
अयुद्धसेन	जेतव्य	रथत्
अयुध्य	जेत्व	वप्र
अयोध्य	जेन्य	वर्मेण्वत्
अशत्रु	जैत्र	शत्रुतूय
अपाहळ	जैत्री	शिर्मावत्
असेन्या (सेना- रहित)	त्रद (हिंसक)	संयद्गीर
अहति (अहनन)	दस (नाश)	संसृष्टाजित्
आरुंधान (निरो-	दुर्ग	सक्मन्
धक)	दुर्धर	संजयत्
आविकर्जजीक (सा- धनसाहित)	दुर्धर्तु	सत्पति
आस्क (विना-	देही	सर्ववीर
शक)	पुरुपाद	सर्हायस्
ऊर्जीष (अनि-	पृतनाज	सिच
वार्य)	पृतनायत्	सुवीर
ऊर्जयन्ती	पृतनायु	सुधीर्य
	पृतनासह	स्वगूर्त
	पृतनासाह	स्वाष्ट
	पृतन्यत्	हनन

[तै. सं.]

अरासि (शत्रु)	क्षुद्र	गय
अश्वजनि	गोत्र	८

ध्यानिक	वि.)	शत्रु
पथिन् (शत्रु)	वात्रिन् (,,)	सपत्न
पवीरव	विक्रान्ति	मृक
युक्प्रवावन् (वज्र-	विजय	
[अथर्ववेद]		
अकवच	ध्वज	विदेश्य
अपराजित	नीपाट्	विध्वन
आभूति	पराभू	बुत्रहत्य
आहनन	पराभूति	वैर
ककजाकृत (से-	पुनर्मुवा (सेनावि.)	संग्राम
नावि.)	पृत	सान्धि
कपच	पृतनाजित्	सहस्रकुणपा
कवचपाश	पृतनाज्य	सहस्रानि
खगल (चिलखत)	पृतनासद्य	सेनी
प्रावन्	प्रातिशत्रु	स्वयशस्
जय	युद्ध	स्वष्ट
जालदण्ड	वप्र	हविष्मत्
ज्याघोष	वर्मन्	हृद्वल
ज्यापाश	विजेपकृत्	

[वाजसनेयि संहिता]

प्राप्ति	महावीर	संघात (लढाई)
[संहितेतर]		
ज्यान्होद	११ ध्युक्ष	११ वाणवन्त
पताका	११ प्रशास्	११ समर

१ ऊर्जयन्ती.— लुडविग् म्हणतो की ऋग्वेदांतील एका उताऱ्यांत हें नामर ह्याच्या कित्याचें नांव आहे. तथापि त्या ऋग्वेदासून कांहींच अर्थबोध होत नाही. निश्चित अर्थबोध होत नाही हें जरी खरें असलें तरी लुडविग्नाचा अर्थ चुक असें म्हणतां येत नाही, हेंहि तितकेंच खरें आहे.

२ दुर्ग.— ज्याच्या जवळ जाणें कठिण असतें तो असा ह्याचा अर्थ असून ऋग्वेदांत हा शब्द नपुंसकलिङ्गी आलेला असून त्याचा अर्थ कधी कधी किला किंवा मान्याचें ठिकाण असा होतो. सायणाचार्यांनी पहिल्या ठिकाणी ' संकट , व दुसऱ्यां ठिकाणी ' युद्ध , असा अर्थ केला आहे. परंतु दोन्ही ठिकाणी किला असा अर्थ असणें संभवनीय आहे.

३ हे हि.— ऋग्वेदामध्ये दोन ठिकाणी शत्रूच्या प्रतिकाराचा बांधिलेला रक्षणाची जागा म्हणजे मातीची फामचलाळ भित किंवा बांध अशा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे. सायणांत एका ठिकाणी देही याचा अर्थ ' पुरी ' असा केला असून ७. ६, ५ येथें (आपुरी) विद्या असा केला आहे व प्रिफिय कोट असा अर्थ करतो.

४ पाष्य.— ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी वृत्राच्या पराभवासंबंधानें हा शब्द आलेला आहे. दगडी तट असा ह्याचा

अर्थ आहे. दुसऱ्या एका लेखांत ह्या शब्दाचा अर्थ सम-वली ठेंचण्याकरितां उपयोगी पडणारे दगड असा आहे.

५ सिच्.— हा शब्द द्विवचनी आलेला असून ह्याचा अर्थ सैन्याच्या बगला व अनेकवचनी सैन्याच्या रांगा असा अर्थ आहे. सायणभाष्यांत सिच्यौ याचा अर्थ सिचमानौ मटौ म्हणजे अभिप्रेक केले जाणारे दोन राजे असा दिला आहे. प्रिफिय साहेवानें त्याचा अर्थ सैन्याचे दोन पंख असा केला आहे. अथर्ववेदांत असलेल्या या शब्दावर भाष्य लिहितांना सायणांनी तो शब्द शुचः असा घेऊन त्याचा भयं शोचमानाः असा केला आहे.

६ क व च.— अथर्ववेद आणि त्यानंतरच्या वाङ्मयांत हा शब्द उरखाण या अर्थानें आला आहे. हें उरखाण धातूचें करीत असत असें म्हणण्यास मात्र कांहींच आधार सांपडत नाही. परंतु तें धातूचेंच केलेलें असणें संभवनीय आहे. अथर्ववेदांत कवचपाश असा शब्द आला आहे त्या अर्थातगाच्या उरखाणाचा (जें हिरोडोटसला माहित होतें त्याचा) व त्या शब्दाचा संबंध असावा असें वाटतें.

७ व प्र.— ह्याचा अर्थ तट असा कल्पनेनें वसविण्यासारख पाठ अथर्ववेदामध्ये आलेला आहे.

८ संग्राम.— ह्याचा मूळ अर्थ शांततेचे वेळीं किंवा युद्धाचे वेळीं भरलेली सभा. लढाईचे वेळची सभा सद्यन्न लोकांची असे. अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांत ह्याचा नेहमीचा अर्थ युद्ध किंवा लढाई असा आहे. वैदिक कालाच्या युद्धाविषयी फारशी माहिती उपलब्ध नाही पण त्या वेळची युद्धे साधी होती. प्रत्येक सैन्यांत पायदळ व रथी हे असत. हे दोघे एकत्र असत व पदाति लोकांचा पाडाव नेहमी रथी लोकांकडून होई. हे रथी लोक क्षत्रिय किंवा त्यांचे पहिल्या प्रतीचे उत्तम अनुयायी असत. पदाति लोकांजवळ चिलखत फारसें नसे व लढाईचे वेळीं धनुष्याचाच ते उपयोग करीत. हें वर्णन झरझरीनें ज्या हिंदुस्तानांतल्या सैन्याच्या मदतीनें ग्रीसवर चाल केली अशा ज्या सैन्याचें हिरोडोटसनें वर्णन केलें आहे त्या वर्णनाशी जुळत. जे सरदार असत त्यांच्या जवळ उरखाण असे, शिरच्छाण (शिप्रा) व हस्तप्र (हे धनुष्याच्या दोरीच्या धर्पणापासून रक्षण करण्याकरितां) असत. रथावर सारथी वसे व त्याच्या डान्या वाजूस जोडला (सारथि, सव्यष्टा) वसे. लढाईत घोड्यावर वसण्याची चाल नव्हती व ही घोड्यावर वसण्याची कल्पना वैदिक काळाच्या कल्पनेला विसंगतच झाली असती. कारण त्या वेळचे वीर धनुष्यावरच सर्व मदार ठेवीत, व घोड्यावर बसून धनुष्याचा उपयोग करणें सोपिस्कर नसे. त्या वेळचे लढण्याचें साधन ह्मणजे धनुष्य. भाला, तरवार व परशु ह्यांचा क्वचितच उपयोग केला जाई. अथर्व ४. २४, ७ या ठिकाणी जो संग्राम शब्द द्वितीयेचे अनेकवचनांत आला आहे त्याचा अर्थ युद्धाच्या वेळीं भरलेली सभा असा नाही. प्रिफियनें मते संग्रामान् ह्मणजे सैन्ये. सायण संग्रामान् शा-

बहुल संग्रामम् असा पाठ घेऊन त्याचा अर्थ युद्ध असा देतो तै. सं. ४. ७, १५. २ या ठिकाणी जो संग्राम शब्द आहे त्याचा अर्थ युद्ध असाच दिसतो. ऋ. २. १२, ८ या ठिकाणी यंक्रन्दसीसेयंती विह्वयेते। असे शब्द आहेत. येथे संयती म्हणजे परस्पर सङ्गच्छन्त्यौ असा अर्थ आहे. याचा अर्थ एकमेकांशी मिळून चालणाऱ्या असा धरला तर पदाति व रथी असे सैन्याचे दोन विभाग कल्पिता येण्यासारखे आहेत; परंतु परस्परविरुद्ध दोन सेना एकमेकांशी भिडणाऱ्या असा अर्थ केल्यास ही भिडणारी विरुद्ध सैन्ये पदाति व रथी अशी द्विविध होतीच असे खात्रीलायक म्हणता येणार नाही. अथर्व ७. ६४, १ या ठिकाणी रथीव पत्नीन जयत्। असे शब्द आहेत; त्या ऐवजी सायण रथीव पत्नीन जयत्। असा पाठ घेतो व त्याचा अर्थ 'रथवान् पुरुषःपत्नीम् प्रजाम् अन्यदीयी स्त्रीयां वा नारी यथा जयति एवम्' असा करतो. सैन्याची जातवार संघटित व्यवस्था होती की, नाही (जी व्यवस्था होमरच्या कवितेत वर्णन केलेली आहे व जिचे अस्तित्व जर्मनीमध्ये टेसिटसने आहे असे म्हटलेले आहे ती) हे सांगणे कठिण आहे पण महाभारतात ज्ञाती एकत्र लढत असत व हीच स्थिती वैदिक काळांतहि कमी-जास्त प्रमाणांत होती हे निश्चित आहे. शहरांना वेढा पडत असे व लष्करी चौकी घसवून नाकेबंदी केली जाई असे ऐतरेय ब्राह्मणावरून दिसते (उपसद्, प्रभिद्). कारण त्या वेळची हल्ला करण्याची जी साधने होती त्यांच्या योगाने छापा घालून व हल्ला करून एखादे शहर घेणे हे त्रासदायक व खर्चाचे होते. हिलेब्रेट 'आपल्या उपनिपदग्रंथ' पुस्तकांत म्हणतो की, ऋग्वेदांतला पुरचरिष्णु हा एक प्रकारचा रथ होता. द्रोणन घोड्याप्रमाणे हा रथ म्हणजे ज्या साधनांनी एखाद्या शहरावर रोमन लोक हल्ला चढवीत त्या साधनांची पूर्वतयारीच होय. नेहमीची संरक्षणार्थ व नवीन देश जिंकण्याकरिता जी युद्धे होत त्याशिवाय शेंगारच्या मुलखावर भुरटे हल्ले नेहमीचे व वारंवार होत. ह्या हल्ल्यांचा हेतु जी कूट मिळेल (उदाज, निराज) ती राजाने व लोकांनी आपसांत वादून घ्यावी हा होय. लढाईत ध्वजांचा प्रचार असे व लढवये लोक हुंदुभि व वज्र ह्या वाद्यांचा उपयोग करीत असत. ऐ. ब्रा. १. १३. २ या ठिकाणी जो उपसद् शब्द आहे त्याचा अर्थ तेथे उपसद् नांवाचा होम असा आहे; सायण हा अर्थ करितो. शहराले दिलेला वेढा असा तेथे अर्थ नाही. ऋ. ८. १. २-८ या ठिकाणी पुरचरिष्णु याचा अर्थ सायणाने रथ असा केलेला नाही; व तो तेथे तसा सयुक्तिक दिसत नाही. सायणाने पुर याचा अर्थ निवासस्थान असा केला आहे. चरिष्णव याचा अर्थ 'चरणशील असा' म्हणजे हिंडण्याचा शोकी असा दिला आहे.

ज्या न्हो द.—पंचविंश ब्राह्मणांत त्रात्याच्या शस्त्रांचे जे वर्णन आहे त्यांत व सूत्रग्रंथांत हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ कांहीसा संदिग्ध आहे कारण एका सूत्रग्रंथात 'अयोरेय

धनुः' असे याच्याबद्दल म्हटले आहे व दुसऱ्या एका सूत्रांत धनुष्क अनिपु (वाणाशिवाय अनुष्य) असाहि उल्लेख आहे तेन्हां याचा कोणत्या तरी प्रकारचे धनुष्य असाच अर्थ असावा.

^{१०} प ता का.—हा शब्द अद्भुत ब्राह्मणापूर्वी कोणत्याहि ग्रंथांत येत नाही. याचा वैदिक पर्याय शब्द ध्वज असा आहे.

^{११} प्यु क्षण.—शतपथ ब्राह्मणांत धनुष्याचे आच्छादन या अर्थी हा शब्द आला आहे. हे आच्छादन बहुतेक कातड्याचे केलेले असवे.

^{१२} प्र शा स.—ऐतरेय ब्राह्मणांत हा शब्द आला असून सेंटपीटर्सकोशाप्रमाणे त्याचा कुन्हाड किंवा त्यासारखे तोडण्याचे हत्यार असा अर्थ आहे.

^{१३} वा ण व न्त.—बृहदारण्यकोपनिषदांत वाण अथवा वाणाप्रमाणे (तीर) अशा अर्थाने हा शब्द आला आहे. वाजसनेयि संहितेतहि हा शब्द वाणवान् असा असून याचा टीकाकारांनी भाता असा अर्थ केला आहे.

^{१४} स म र.—लढाई या अर्थी हा शब्द कौपीतकी ब्राह्मणांत आला आहे. गेल्डनेरच्या मतें ऋग्वेदांतहि या शब्दाचा हाच अर्थ असावा.

वज्रनाम [ऋग्वेद]

अत्क	नेमि	शतपर्वन्
'अद्रि	परशु	शताश्रि
अशनि	पवि	शम्ब
असिन्वन्	पवीरव	शक्र
क्रष्टि	वज्र	सहस्रभृष्टि
कुत्स	वज्रि	साम्यक
कुलिश	भृष्टिमत्	सिध्म
गिरि	मेनि	सुक
ज्यायत्	वज्र	स्वधिति
तिग्म	वध	हेति
तुज	वधर्	न्हादुनि
दिशुत्	शुक	
नमस्	शतधार	

सैनिकांचे प्रकार [ऋग्वेद]

अंकुशिन्	अश्महन्मन्	इषुमत्
अग्रयावन्	अष्टून्	इषुच्य
अग्रिम	अस्तू	चतुरनीक
अग्रिय	अस्थ	निपंगिन्
अधिरथ	अजिज्जुत्	पृतना
अभिसेन	अजिजपति	प्रगर्धिनी
अयोग्र	आस्थातृ	क्वजपति
अश्व	इषुवल	शतानीक
अश्मचक्र		

सैन्यनामं [ऋग्वेद]

अर्नाक	तिग्मानक	चल
आजि	पृतना	त्र
जूणि	पृशनी	सेना

[तै. सं.]

अर्नाक	पृस्तुती	सेना
पृतना	संका	

सेनाप्रकार [अथर्ववेद]

अनीक	पति	शतानीक
अश्वपर्णा	पृतना	शत्रुपूर्य
क्षत्रभृत्	वाहिनी	सादिन्
चमू	वरिपोष	सेना
जैत्र	वृजिन	सूर्यकुंभु

(परकीयसैन्य) व्र हेतु

^१ अ द्वि.—ऋग्वेदांत एका उताऱ्यांत हा शब्द “खडक” “दगड या अर्थां योजला आहे. म्हणून क्षिमर वैदिक काळांत युद्धांत गोफणीनें दगड फेंकत असत असें अनुमान काढतो. परंतु तो उतारा इंद्राची मदत किंवा साहाय्य ह्या संवधानें लिहिला आहे, म्हणून तो काल्पनिक आहे. आणि मनुष्यांचीं युद्धे याचा कांहीं संबंध त्या उताऱ्यांत नाहीं. वन्याच अंशां तो शब्द इंद्राचें वज्र या अर्थी योजिला असावा.

^२ अ श नि.—ऋग्वेदांवरून हा शब्द गोफणांचा दगड अशा अर्थी आहे. असें क्षिमर म्हणतो. त्याची तुलना अद्रि शब्दाशी केली आहे. कोणत्याहि वावर्तात ही आयुधें इंद्राच्या पराक्रमांच्या वर्णनांत उपयोगांत आणिली आहेत म्हणून काल्पनिक आहेत. आढर हा अशब्द हा शब्द ह्याच अर्थी योजितो परंतु कोणच्याहि वेदाच्या उताऱ्यांत हा अर्थ नाहीं.

^३ ऋ टि.—मरुत् ह्यांच्या हातांतलि अस्त्राचा द्योतक असा हा शब्द ऋग्वेदांत वराच वेळ उपयोगांत आणिला आहे आणि म्हणूनच तो विग्रहतेचा दर्शक असावा. ‘प्राण घातक युद्धांतील भाला’ असा अर्थ ऋटि शब्दाचा होतो असें क्षिमर म्हणतो पण तसा अर्थ कोणत्याहि उताऱ्यावरून दिसत नाहीं ऋ. १. १६९, २ यांत इंद्राच्या प्रसिद्ध वज्राला ऋटि असें सायणाचार्य म्हणतात.

^४ व ध २.—ह्याचा अर्थ सामान्यतें शस्त्र असा आहे व ऋग्वेदामध्ये हा शब्द देवी शस्त्राला लाविला आहे एवढेंच नव्हे तर मानुष शस्त्रालाहि लाविला आहे.

^५ सू क.—ऋग्वेदामध्ये दोन ठिकाणी ह्याचा अर्थ इंद्राचें शस्त्र कदाचित भाला असा आलेला आहे.

ऋ. १०, १८०, २ सूक म्हणजे इंद्राचें वज्र व वा. सं. १६. २१ या ठिकाणी भाष्यांत सूक याचा अर्थ वज्र असा दिला आहे.

^६ स्व धि ति.—ऋग्वेदामध्ये ह्याचा अर्थ कुऱ्हाड किंवा सुरा असा आहे. हा सुरा यज्ञांतील (घोळ्याच्या शरीराचे निरनिराळे भाग करण्याकडे उपयोगी पडे; ह्याचा ऋग्वेद सिंहेतत; इतर सर्व ठिकाणी लांकूड कापण्यास योग्य अशी कुऱ्हाड असा अर्थ जमतो. एके ठिकाणी कुऱ्हाड क्षोणावर तीक्ष्ण करण्याचा उल्लेख आलेला आहे. अथर्ववेदामध्ये जनावरांच्या कानावर खून करण्याकरितां उपयोगी पडणारी तांच्याची सुरी असा ह्याचा अर्थ आहे. मुताराच्या कुऱ्हाटीचा दोनदां उल्लेख त्याच ठिकाणी आलेला आहे व पुढे कुऱ्हाड असा सामान्य अर्थ आहे. शस्त्र असा अर्थ सुर्वीच प्रचारांत नाहीं.

^७ जू णि.—ह्याचा अर्थ कोलीत असा आहे व तें क्षिमरच्या मतें वैदिक काळच्या आर्य लोकांचें एक शस्त्र होतें. पण ज्या अर्थी हें शस्त्र राक्षसांनीं उपयोग केल्याचा फक्त ऋग्वेदांतच उल्लेख आलेला आहे त्या अर्थी इतर युद्धाचे वेळां ह्याचा उपयोग केला जात असे असें खात्रीनें म्हणता येत नाहीं. ऋ. १. १२९, ८ या ठिकाणी येणाऱ्या “जूणि” शब्दाचा अर्थ सायण “सेना” म्हणजे सैन्य असा करितो. वेदार्थयत्नकारहि ह्या शब्दाचा अर्थ “सेना” असाच करतात. ग्रिफिथ व इतर युरोपिय पंडित “जूणि” याचा अर्थ “कोलीत” असा करतात; परंतु तो फारसा लागू पडत नाहीं. निरुक्त ६. ४ या ठिकाणी जूणि याचा अर्थ शक्तिः असा दिला आहे.

^८ व्र.—रोंयचे मतानें ऋग्वेदांत व अथर्ववेदांत सैन्य अगा अर्थानें आलेला आहे. क्षिमरच्या मतानें व्र [व्र चें खिलिगी रूप] ह्याचा अर्थ एके ठिकाणी विश ह्याचा भाग व (सुवधु) नात्यांतला लोकांचें वनलेलें खेडेगांवांतलें सैन्य असा अर्थ आहे. उलटपक्षी पिरोल म्हणतो कीं. जेथें जेथें हा शब्द आलेला आहे तेथें तेथें व्री मग ती सामान्य असो किंवा समन नांवाच्या मेगवानोला जाणारी असो किंवा लोकांनां ठेवलेली वेद्या असो किंवा अलंकारिक रीतीनें ह्या वेद्याशीं तुलना केलेली सूक्ते अतोत हे अर्थ बरोबर दिसतात.

^९ से ना.—ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ अस्त्र असा असून ह्याच अर्थानें तो ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यांमध्ये आलेला आहे. व नंतर त्याचा सैन्य असा नेहमीचा अर्थ झाला. ऋग्वेदांतील सर्व उताऱ्यांत सायणानें सेना याचा अर्थ अस्त्र असा कोठेंहि केला नाहीं. सैन्य असाच केला आहे. वेदार्थयत्न ग्रंथांत वरील उताऱ्यांपैकी बहुतेक ठिकाणी सेना शब्दाचा वाण असा अर्थ केलेला आहे. अथर्ववेद ८. ८, ७ येथें सेना याचा अर्थ सैन्य असा ग्रिफिथनें केला आहे, व तोच बरोबर दिसतो.

^{१०} प ति.—अथर्ववेदामध्ये रथी ह्याच्या उलट पायदळांतला शिपायी असा अर्थ ह्या शब्दाचा आहे. रथी पत्तीचा पराभव करतो असाहि वर्णन आहे. चाजसनेथी सांद्दिंतील शतस्त्रीय प्रार्थनेमध्ये खाला जीं विशेषणें दिलेली आहेत त्यांपैकी पत्तीनांपति असें एक विशेषण दिलेले आहे.

अथर्ववेद ७. ६४, १ या ठिकाणी पत्नीम् यावद्दल पत्नीम् असहि पाठ आहे व हाच पाठ सायणानें घेतला आहे. वा. सं. १६. १९ या ठिकाणी येणाऱ्या पत्ति शब्दाचा अर्थ त्या-वरील भाष्यांत 'हस्त्यश्वरथ पदाति संख्यापत्तिः' असा दिला आहे.

सा र्व ज नि क का में.

कूपनामं [ऋग्वेद]

अंधूरण (अन्धकूप)	कर्त	केवट
अवत	कशि	खात
अदमचक्र	काट	नृपाण
अदमात्य	कातु	वय
उत्स	कारोतर	वम्र
उत्सधि	कुशय	सूद
उद्रिण(जलयुक्तकूप)	कूप	स्तिप
क्रदयद		

जलाशय [ऋग्वेद]

उत्सधि	खात	पूर्त
कयाउ(पुष्करिणी)	गोअर्णत्	प्रपा
कुल्या (पाट)	तीर्थ	श्मशा (कालवा)
खनित्रिम (कालवा)	तुगवन्	सुतीर्थ

[तै. सं.]

खन्या (पाट) प्रपा

[अथर्ववेद]

उत्सस् (उच्छ्वास)	घृतहृद (पुष्करिणी)	प्रपा
कुल्या	तीर्थ	वैत्रं (तळ्याचा
कूप	पुष्करिणी	वांध)
खात		वापी

मार्ग [ऋग्वेद]

प्रपथ	रुद्रवर्तनि	वर्तनि
प्राध्वन्	रथ्य	वृजिनवर्तनि
रघुवर्तनि		

[तै. सं.]

अंजसायनी	पथ्या	सुपथ
अध्वन्	रथस्पष्ट	सेतु
पथ	वर्तनि	सुति
	वर्तमन्	

[अथर्ववेद]

अध्वन्	रथ्यो	व्यध्व
जनायन	प्रपथ	सुपथ
पथ	परिरथ्य	

^१ अ व त.— उत्स म्हणजे स्वभाविक झरा याच्या उलट कृत्रिम म्हणजे खणून तयार केलेली विहीर या अर्थानें अवत शब्द ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणी आढळतो. उत्स हा शब्दहि

कांहीं ठिकाणी कृत्रिम विहिरीकरितां वापरलेला आहे. अशा विहिरी झांकून ठेवीत असत आणि त्यांतील पाणी कधीहि आटत नसे, असें वर्णन आहे. त्या विहिरीतून पाणी दगडाच्या चाकाला दोर, पोहोरा लावून काढीत असत. पाणी वर काढल्यावर तें लांकडाच्या भांज्यांत ओतीत असत. कधी कधी त्या विहिरीतील पाणी रुंद पाटांच्या योगानें शेतांस उपयोगांत आणीत असत.

^२ कूप.— ऋग्वेद आणि त्यानंतरचे वाङ्मयांत खांच किंवा कृत्रिम खळगा ह्या अर्थी हा शब्द आला आहे. कांहीं ठिकाणी हे खडे अतीशय खोल असावेत, कारण एका कथेंत त्रित हा एका खळग्यांत पडला असून दुसऱ्याच्या मदती-शिवाय बाहेर निर्घृं शकला नाहीं असा उल्लेख आला आहे.

^३ प्र पा.— याचा अर्थ वाळवंटांतल 'क्षरा' असा आहे. व याचा उल्लेख ऋग्वेदाच्या एका वचनांत आलेला आहे. अथर्ववेदांत याचा नुसता 'पिणें' किंवा 'पेय असाच अर्थ होतो.

^४ व र्त्र.— अथर्ववेद व तैत्तिरीयब्राह्मण ह्यामध्ये ह्याचा अर्थ एखाद्या तळ्याचा वांध असा आहे. पूर्वाचे लेख, भाष्यकार व हस्तलिखित प्रती ह्यांत 'वर्त्र' हा शब्द आलेला आहे.

खेळ

खेळ व खेळसंबंधी [ऋग्वेद]

अक्ष (फांसे)	ग्राम (डाव)	मृगण्यु
अंकुशिन् (अक्षयुक्त)	तपन [तापक =	यातु (जादूगार)
आजि (शर्यत)	दीव् (जुगार) [अक्ष	लक्ष (पण)
इरिण	देवन	वराहयु
कार्मन् [शर्यतीच्या-	देवमान [जुगारी]	मन् [व्याध]
खुणेचें लांकूड]	परिपद	श्वप्ती
काष्टा	पुनर्हण	सप्त्य (शर्यतीचें—
कितव	प्रतिदीविन्	सुदेव्ये
क्रीडि	प्रहा	
क्षेप्नु		

[तै. सं.]

अक्ष	अधिदेवन	क्रौडा
अक्षसंग	आख (शिकार पक-	त्सारी (शिकारी—
अक्षवाप	दण्यासाठीं केलेली	मनुष्य)
	खांच)	

[अथर्ववेद]

अंश (घूतलक्षण)	कृत	घु
अतिदीविन् (जुगारी)	क्रौडन्ति (खेळणें क्रि.)	घूत
अतुर (घूतक्रीडक)	गाष्टा शर्यतीचें—	प्रतिदीविन्
अधिदेवन (घूतस्थान)	मर्यादा काष्ठ	शेषण(फांसे टाकणें
अप्सरस् (घूतदेवता)	गल्ह (डाव)	श्वप्ती

संवसव

साधुदेविनी

१ अक्ष.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये ह्या शब्दाचा एकवचनी आणि अनेकवचनी असा चारवार उपयोग केलेला आढळतो. त्याचा अर्थ 'फांसा' आणि 'फांसे', असा एकवचनी आणि अनेकवचनी अनुक्रमे केलेला आढळतो. घोड्यांच्या शर्यतीवरोवर फांसे खेळणे हा वेदकालीन आर्यांचा मुख्य खेळ होता; परंतु वाङ्मयांत ह्या खेळाचा पुष्कळ वेळां निर्देश केलेला असला तरी तो कोणच्या तऱ्हेने खेळत असत ह्याचे वरोवर विन्न काढणे फार कठीण आहे. अक्षाचे उपयोग पुढीलप्रमाणे आढळून येतात. (१) पदार्थ— हे फांसे " विभीदक " नांवाच्या कठीण कवचीच्या फळांचे केलेले असत. ह्या फाशांचा निर्देश ऋग्वेद आणि अथर्ववेद ह्या दोहोंतहि केलेला आढळतो. म्हणून ह्याला " पिंगट " (वज्र) आणि " उघडया जागेवर जन्मलेला " असें म्हणतात. अग्न्याधान्याच्या वेळां फांशाच्या खेळाचे वर्णन आहे त्यांत आणि राजसूय यज्ञप्रसंगांहि फांसे कशाचे करतात हे सांगितलेले नाही परंतु विभीदकाच्या फळासारख्या सोन्याच्या तुकड्यांचा प्रसंगविशेषी उपयोग होत असे हे शक्य आहे. अर्वाचीनकाली कवड्यांचा उपयोग फांशाकडे होतो पण त्याचा वैदिक वाङ्मयांत निर्देश केलेला आढळत नाही. (२) संख्या—ऋग्वेदांत फांसे खेळणाराचे " समहाचा अग्रेसर " (सेनानीमहती गणस्य) असे वर्णन केले आहे. आणि दुसऱ्या वचनांत त्याची संख्या " त्रिपंचाशः " अशी दिली आहे. याचा अर्थ निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी निरनिराळा केला आहे. लुङ्विग, वेवर, आणि क्षिमेर हे त्या शब्दाचा अर्थ पंधरा असा करितात. परंतु मॅकडोनेल ते व्याकरणदृष्ट्या कचित्च संभवनीय आहे असें म्हणतो. रॉथ आणि प्रासमन हे त्याचा अर्थ " त्रेपन्न " असा करितात. व ल्यूडस दीडशें करतो तथापि तो म्हणतो की, अगणित संख्या दाखविण्याकरितां ह्या शब्दाचा उपयोग होत असावा लहान संख्या दाखविण्याकरितां ह्या शब्दाचा उपयोग करितात असा अर्थ आहे असें दर्शविण्याकरितां क्षिमेर ऋग्वेदांतील " ज्याच्या जवळ चार आहेत त्याला भितो " हा उतारा देतो. परंतु तो उतारा खेळ खेळण्याच्या रीतीविषयी आहे. (३) खेळाची रीति—अर्वाचीन संहिता आणि ब्राह्मण ह्यांतील पुष्कळशा उतान्यांत फांसे खेळण्यासंबंधी कांहीं शब्द सांपडतात. तैत्तिरीय संहितेंतील नांवें कृत, त्रेता, द्वापर, आस्कन्द, आणि अभिभू हीं आहेत. पुरुषमेधामध्ये जे वळी देतात त्यांतील कितव हा अक्षराजाला, आदिनवदर्श कृताला, कल्पिन् त्रेताला, अधिकर्षी द्वापाराला, आणि सभास्थाणु आस्कन्दाला देतात असे वाजसनेथि संहितेंत म्हटले आहे. त्याच प्रसंगाचे तैत्तिरीय ब्राह्मणातील शब्द चलि, कितव, सभावी, आदिनवदर्श, यहिःसद, आणि सभास्थाणु हे

आहेत आणि देवता अक्षराज, कृत, त्रेता, द्वापर, आणि कलि या आहेत. कलीचे दुसरे नांव अभिभू असें असावे असें शतपथ ब्राह्मणावरून वाटते आणि त्याच वेळच्या तैत्तिरीय आणि वाजसनेथि संहितेंतील यादींवरून असे वाटते की, अभिभू आणि अक्षराज हे दोन्हीहि एकच होत. पण तैत्तिरीय ब्राह्मणांतील यादीत दोहोंचाहि उल्लेख केलेला आहे. वरील उवांचां कांहीं नांवें ऋग्वेद आणि अथर्ववेद ह्यांतहि आढळतात. कलीचा निर्देश अथर्ववेदांत केला आहे आणि ऋग्वेदांतील पुष्कळशा वचनांत कृत म्हणजे " डाव " (पण किंवा जिंकलेले धन नव्हे) असा अर्थ आहे असें ल्यूडस दाखवितो. आणि हाच अर्थ अथर्ववेदांतहि आहे. आणखी ऋग्वेदांतील एका वचनावरून एकापेक्षां पुष्कळ अधिक डावांचीं नांवें होतां असें दिसते. देवांची तुलना धन देणारे आणि नाश करणारे डाव यांशी केली आहे, यावरूनहि वरील गोष्ट स्पष्ट होते. डाव कोणच्या तऱ्हेने फेंकीत असत हे कांहीं कळत नाही, सेन्टपीटर्सबर्ग कोशावरून असे अनुमान निघते की, वरील जी नांवें आहेत ती ४, ३, २ अथवा १ अशा चिन्हांकित फाशांना दिलेलीं असावीं अथवा तशा खुणा केलेल्या फाशांच्या वाजूनां लावीत असत आणि हा अर्थ आधुनिक टीकाकारांना मान्य आहे असें दिसते. परंतु पहिल्या अर्थाला कांहीं आधार सांपडत नाही आणि दुसऱ्या अर्थाविषयी विचार केल्यास विभीदक फळांचा उपयोग फाशाकडे होत असला तर आकारावरून त्या फळांची अमुक वाजू वरची असें सागणे निश्चितपणे संभवत नाही. वरील शब्दांचा अर्थ अग्न्याधेयांतील खेळाच्या विधीचे वर्णन आणि राजसूयांतील विधीचे वर्णन यांच्या योगानें बराच विशद झाला आहे. खेळांतील वारीक सारीक गोष्ट बरी खानी लायक माहीत नाही तरी एवढें मात्र दिसते की हा खेळ म्हणजे फाशांवरील समसंख्या बहुत करून जी चारनें भागिली जाईल अशी संख्या मिळविण आणि अशाच संख्येला कृत असें म्हणतात. दुसरे तीन डाव म्हणजे चारनी भागून नर शेवटीं तीन उरले तर त्याला त्रेता असें म्हणत, दोन उरले तर द्वापर एक उरला तर कलि. जर पांच हा भाजक असला आणि ह्या भाजकानें भागून नर खाली काहीं उरले नाही तर त्याला कलि म्हणत, खाली चार उरले तर त्याला कृत आणि तीन उरले तर त्रेता आणि ह्या प्रमाणें फादयावर कोणत्याहि तऱ्हेचे आकडे खोदले नसत तर एकंदर फांशांच्या संख्येची वेरीज करावी लागत असे. ऋग्वेदांत वर्णन केलेला खेळ त्याच प्रमाणें खेळत असले पाहिजेत. पण त्यांतील किरकोळ गोष्टींची माहिती मिळत नाही. फांसे खात्रीनें पुष्कळ असत आणि चार हा डाव टाकावयाचा व एक पडला की हरावयाचे या गोष्टीवरून कृत हा शब्द डाव जिण्याला कां वापरीत याचा उल्लेख होतो. दुसऱ्या पक्षां अथर्ववेदांत कली हाच फांसा खेळ जिंकावयास पाहिजे असा उल्लेख आहे, एका अर्थां क्ववहारांतील खेळ हा विधींतील खेळ

णारे वद्धा फक्त जितके फांसे जरूर असत तितकेच घेत असत असे वाटते यासुद्धे खेळ खेळले असतां कांही अशुभ गोष्टी होण्याचा संभव असे व तो टाळवा म्हणून असे करीत असावे असे दिसते. व्यावहारिक खेळांत पुढीलप्रमाणे खेळत असत असे ल्युडर्स सुचवितो. एकजण खेळण्याच्या जागेवर फांसे टाकून कांही दान घेत असे, नंतर दुसरा चारांनी किंवा पांचांनी भाग जाणारी संख्या होईल अशी त्या दानांत फांसे टाकून भर घालण्याचा प्रयत्न करी. खेळणाऱ्यांमध्ये अजमास करण्याची शक्ति पाहिजे ह्यावर जे पुढील ग्रंथांत (उ० नलकथेत) जोर दिलेला आढळतो त्यावरून हा खेळ असाच खेळत असावे असे वाटते. खेळामध्ये फळी वगैरेचा उपयोग करीत नसत परंतु फांसे टाकण्या करितां जमिनीत एक खोलगट जागा करीत असत (अधि देवन, देवन, इरिण). फांसे फेंकण्याकरितां पेटी नसे परंतु फांसे ठेवण्याकरितां मात्र असे (अक्षावपन). डावाला अथवा फेंकीला प्राचीन ग्रंथांत ग्रह अथवा ग्राम असे म्हणत. पणाला विज ' असे म्हणत. जुगारामध्ये अतीशय लुफसान होत असे. जुगार खेळणारा आपले सर्व धन आणि त्याची वायको देखील गमावली म्हणून शोक करीत असल्याचे ऋग्वेदांत वर्णन आहे. छांदोग्य उपनिषदांत खेळाचा दुसरा प्रकार उल्लेखित आहे असे ल्युडर्स म्हणतो.

इरिण.— ऋग्वेदोत्तर संहिता आणि ब्राह्मणे यांत हा शब्द जमिनीतील भेग ह्या अर्थी वराच वेळ उपयोगांत आणिला आहे. पिशेल म्हणतो की हाच अर्थ ऋग्वेदांतील तीव ल्यली लागू पडतो. एका ठिकाणी ती भेग पाण्याने होत असावी (अपाकृतम्) असे दिसते. ऋग्वेदांतील दुसऱ्या उताऱ्यांत ह्या शब्दाचा अर्थ अक्ष फेंकण्याची जागा असा आहे. आणि म्हणूनच अक्षफलकाला हे नांव देत असत असे पिशेल म्हणतो. कारण त्याला भोके असून त्यांत फांसे टाकण्याचा प्रयत्न करीत असत असे त्यांस वाटते. पण अक्षफलक पूर्वी उपयोगांत नसे. ल्युडर्स म्हणतो की पिशेलचा हा अर्थ चूक आहे. अक्ष इरिण ह्या नांवाच्या खड्यांत फेंकीत असत आणि तो खड्डा जमीनीत असला तरी तो स्वाभाविक नसे तर मुद्दाम करीत असत. हा अर्थ सायण व टीकाकार दुर्गाचार्य यांस मान्य आहे.

का ध्मन्.— शब्दशः अर्थ ' खांच , तास, फणी, असा आहे. हा शब्द ऋग्वेदांत फक्त आला असून तेथे रथांच्या शर्यतीच्या अवसानभूमीचे नांव असा त्याचा अर्थ आहे. बहुतकरून शर्यत खेळणारे त्या अवसानस्थानाला वळसा देऊन पुन्हा पहिल्या जागेवर येत असत.

देवन.— ऋग्वेदांमध्ये जुगारसंबंधाने हा शब्द एकदांच आला आहे. ज्या ठिकाणी फांसे टाकीत ती जागा असा ह्याचा अर्थ असला पाहिजे (याला अधिदेवन असेहि ह्मटलेले आहे). व निरुक्तावरील टीकेत दुर्गाचार्यांनी ह्या देवनचा असाच अर्थ दिलेला आहे. सायणभाष्यांत देवनयूत

असा अर्थ आहे. निरुक्ताच्या टीकेत 'देवन' याचा अर्थ आस्तर आंथरी असा केला आहे. म्हणजे हे यूनतस्यान असावे.

परिपद.— ऋग्वेदामध्ये पकडत्यास केलेली गर्ता असा ह्याचा अर्थ आहे.

प्रहा.— हा शब्द ऋग्वेदांत, अथर्ववेदांत आणि पंचविशब्राह्मणांत आला असून याचा अर्थ ' जयनिक्षेप ' असा फांशाच्या खेळांत ध्यावयाचा. याचा सामान्यतः ' फायदा ' किंवा ' लाभ ' असा अर्थ होतो. ऋग्वेदांत सायणभाष्यांत प्रहा ह्याने प्रहंता असा अर्थ केला आहे.

गृह

गृहनाम [ऋग्वेद]

अज्मन्	गोह	रथक्षय
अन्तरावत्	छादिस	(तवेल)
(गुप्तगृह)	छादिस	रथस्थान
अरिष्ट	छाया	(धनगृह)
अमा	त्रिधातु	नयावत्
अवमार्जन	दम	(शाखायुक्तगृह)
(अश्वासस्थान	दशान्तरुण्य	वक्ष्य
घालावयाचें	(निवास स्थान)	वर्ती
गृह)	दस्म	वर्मन्
अस्त	दधिनाथ	वश
अस्व	दर्धप्रसन्न	वसति
उरक्षय	दुर्धम	वेद्मन्
(विस्तीर्णगृह)	दुरोण	वज्र
उरक्षिति	दुर्थ दुर्योण	(गौळवाडा)
ओकस्	धामन्	शरण
ओक्थ	धिष्य	शर्मन्
(विश्रान्तिस्थान)	नाभि	शसन
कुलाय	निवेश	शुक्रसन्न
कृति	निवेशन	सदस्
कृदर	निपद्	सदन
कृपनीळ	नीळ (लांकडी	सद्मन्
क्षय	गृह)	सहस्रस्थूण
क्षामन्	नीळय	सहस्रद्वार
गभीर	नृपीत	सुशरण
गय	नृपदन	सुस्थान
गर्त	पस्त्या	स्वसर
गृभ	महागय	हर्म्य
गृह	योनि	द्वार

[तै. सं.]

अदमन्मय

अस्त

११ आवसथ

गृह	नृपद्	शरण
दम्	नृपदन	सदन
दुरोण	प्रतिष्ठा	सद्य
निशान्त	^{१२} प्राचीनव०श	सप्तदशच्छदि
नीस्त	वास्तु	सूपसदन
	[अथर्ववेद]	
अक्ष (शूत शाला)	त्रिधातु(तिघर्षघर)	वसाना (शाला)
अश्ववती (शाला)	त्रिभुज (,,)	वज्र (गोठा)
अष्टपक्ष	दशपक्ष	वास्तु
अस्तक	दुर्य	^{१५} शाला
आयतन	द्विपक्ष (दुखांवी)	श्रेयस्कृत
आवसथ	धरणी (शाला)	पदपक्ष
उत्स	धामन्	सद्
उपानस	नीड (घरटें)	सदन
ऊर्जस्वती [शाला]	पयस्वती [शाला]	सदीहविर्धान
कुलाय (घरटें)	परिधि [प्राकार]	सद्यन्
खिल (गोठा)	पर्यांगार	सनिष्ठाक्ष
गृह	पस्त्य	सुक्षय
गोमती (शाला)	पुरुदंसस्	सूनृतावती
घृतवती (")	पूतधानी (शाला)	स्थूणा (शाला)
चतुष्पक्ष (चौसोपी)	^{१३} प्रतिष्ठा	स्वसर
छदि	^{१४} वृहच्छन्दस्	स्वाहुसम्मुद(स्वाद्व- नसंपन्नगृह)
छर्दि	भूमिगृह (तळघर)	हर्म्य
	भूरिधन	[संहितेतर]
^{१६} अगार	^{१०} प्रासाद	

गृहविशेष [ऋग्वेद]

अन्तःपेय (मदिरा गृह)	ध्वसन (गार्गीचें निवासस्थान)	^{११} व्रज (गौळवाडा)
अन्तरूप्य (गुप्त- गृह)	नहन (गोठा)	क्षसन (खाटिक- खाना)
अन्विगृह (श्वशुर- नोजनगृह)	नीळ	सहस्रद्वार (वरु- णाचें गृह)
अश्वपस्त्य	नीळ्य	सुक्षय
^{१४} गोत्र	नृपीति	सुना
गोष्ठ (गोठा)	रथक्षय (तयेला)	^{१०} स्वसर [गोठा]
	रयिस्थान (खजि- ना)	^{११} हर्म्य
	[वाज. सं.]	

गृहाचें अवयव [ऋग्वेद]

^{१३} आता (दारा- ची चौकट)	^{१४} ऊर्द्व (धान्याचें कोठार)	^{१५} दुर (")
^{१६} उपमिद्	ख (द्वार)	^{१७} द्वार

^{२०} द्रुपद	विवर	^{३०} स्थाणु
^{२१} मयूख (खुटी)	साधि (प्रवेशस्थान)	स्थूणा [खांब]
मेता (स्थूणा)	सूद (चिखल)	
वक्षथ (खांब)	स्कंभ [खांब]	
	[तै. सं.]	
गोष्ठ	मृगाखर [गौळ- वाडा]	इन्धमृ
छदि	रराट (तोरण)	स्थाणु
विल	व्रज	
^{३१} मेथि	[अथर्ववेद]	
आष्टी [पचन- शाला]	^{३३} परिमित्	स्तम्भ
गोष्ठ	^{३५} पलद (ओ- मण)	स्थाणु
छदि [छप्पर]	^{३५} प्रतिमित्	सद
द्वार	[खांब, तुळई.]	हविर्धान
^{३२} पक्ष [पाखें]	स्तम्भ	
	[संहितेतर]	
^{३६} अर्गल	^{३१} भिति	^{४१} स्तंभ
^{३७} परिध	^{४०} वृत्रशंकु	
^{३८} प्राकार	^{४१} शीर्षण्य	

^१ ग य.—गय म्हणजे घर. ऋग्वेदांत नेहमी व तदुत्तर ग्रंथांत कधी कधी येणारा हा शब्द आहे. गय या शब्दाच्या अर्थात घर, घरातील सामान व मनुष्ये याचाहि अंतर्भाव होतो.

^२ गृह.—हा शब्द व्याच वेळां एकवचनी व त्यापेक्षा अधिकवेळा अनेकवचनी आला असून त्याने वेदकाळीन आर्यांच्या गृहरचनेचा बोध होतो. दम् आणि दम् या शब्दाचाहि तोच अर्थ आहे. परंतु पस्त्या आणि हर्म्य यांच्या अर्थात घर आणि भोवतालचें आवार याचा समावेश होतो. परामर्ष्ये मोठ्या थोरल्या कुटुंबाचाच 'रुमावेश' होतो असें नसून गुरेहोरे व मेल्या यांचाहि तें रात्री आश्रयस्थान असे. अनेकवचनी प्रयोगावरून घराला पुष्कळशा खोल्या असाव्यात, तें चागलें बंदहि करिता येत असावें. दाराचा (द्वार, द्वार) उल्लेख पुष्कळ वेळा आला असून याद्वारावरूनच घराला दुरोण हें नाव मिळाले. प्रत्येक घरात अग्नि नेहमी प्रदीप्त असे. गृहरचनेविषयी फारशी साहित्य मिळत नाहीं. कदाचित् दगडाचा उपयोग न करता मेणेश्वनाच्या वेळेप्रमाणे लाकडाचा उपयोग करता असावेत. अथर्ववेदाच्या ऋचांनी जरी गृहरचनेवर थोडासा प्रकाश पडतो, तथापि घारीक सारीक गोष्टींचा चांगलासा बोध होत नाहीं. कारण पुष्कळसे उपयोगांत आणलेले गृहविषयक शब्द त्याच अर्थाने पुन्हा येत नसल्याने त्यांचा अर्थ रपट होत नाहीं. हिमरस्या मत्ताप्रमाणे चांगल्या-कागधर वार खांब [उपमिद्] उभे करून त्यांना

टेंकू [प्रतिमित्] म्हणून त्यांच्याशी कोन करून तिरके सोट बसवीत. उभे खाव, त्या खावावरच उभ्या असलेल्या उभ्या आढळ्या तुळ्यांनी एकमेकांशी जोडले जात. घराचे छप्पर बाजूच्या (वंश) कांबी, विषुवत नांवाची मधली वाजू (आढे) व अक्ष (जाळे) म्हणजे वरील शाकार किंवा केंवळ, यांचे बनवीत. गवताच्या विळ्यानी (पलद) भिती बनविल्या जात असून तो सर्व डोलारा निरनिराळ्या प्रकारच्या बंधनानी (नहन, प्राणाह, संदेश, परिष्वजल्य) एका ठिकाणी स्थित केलेला असे. घराच्या संवंधाने हविषान (यज्ञिय हविष्य ठेवण्याची जागा), अग्निशाला (अग्निची जागा); पर्तानाम् सदनं (गृहीणीची खोली); आणि सदसू (वसण्याची खोली) हे शब्द आले आहेत. हे शब्द जरी यज्ञसंवंधी असले तरी ते घराचे भाग असल्याचा त्याच्या नावावरून बोध होतो. शिर्षी किंवा लोवती भांडी (शिष्य) याचाहि उल्लेख आहे. घराच्या भिती पुऱ्या करण्याकरिता वेतकामाचाहि (इट) उपयोग करीत असल्याबद्दल उल्लेख आहे. घराच्या वाजवांना पक्ष असे म्हणत. चौकटीसह दरवाजाला ' आता ' हें नांव आहे.

७ छदिस.—हा शब्द एकदां ऋग्वेदांत व ऋग्वेदोत्तर ग्रंथांत अनेक वेळा आला आहे, व त्याचा अर्थ चौचाकी गाड्यावरील शाकण, घरावरील छप्पर किंवा अज्ञान प्रकारचा काही पदार्थ, असा आहे. वेवरच्या मतानें अथर्ववेदाच्या एका उतान्यात या शब्दाचा अर्थ नक्षत्रगण असा आहे. ऋग्वेदोत्तराच्या मतें ह्याचा अर्थ नक्षत्रगण असा घेणें जरी आवश्यक नसले तरी हा नक्षत्रगण भूभराशीचा होय. कारण अथर्ववेदात छदिस शब्द आहे त्यापेढील मंत्रात ' विचूतौ ' (वृश्चिक) नक्षत्रगणाचा उल्लेख आहे; अग्निवृश्चिक राशि ही कुंभ राशीहून फारशी दूर नाही.

८ छदिस्.—हा शब्द ऋग्वेदांत वारंवार व तदुत्तर ग्रंथांतहि आलेला असून ' राहण्याची सुरक्षित जागा ' असा त्याचा अर्थ आहे. हा शब्द चुकीने लिहिलेला दिसतो, कारण वृत्तावरून असे दिसते की, पडिलें अक्षर नेहमी लघु पाहिजे. याकरिता रोंधचें असे म्हणणें आहे की, छदिस्च्या ऐवजी छदिस् हाच शब्द असावा, पण ह्याला एक अशी अडचण आहे की, ' छदिस् ' चा अर्थ छप्पर असा आहे व ' छदिस् ' चा असा अर्थ कधी होत नाही. तेव्हां वाथोलोमे जो छधिस् हा शब्द सुचवितो तो त्याचें म्हणणेंच कदाचित् वरोवर असूं शकेल.

९ दम.—ऋग्वेदांत अनेक वेळां घर अशा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे. रोंधच्या मतें ह्याचा अर्थ ' ज्या ठिकाणी एखादा मनुष्य अनियंत्रित सत्ता उपभोगितो (दम् म्हणजे ताब्यांत ठेवणें या धातूपासून) तें ठिकाण ' असा आहे.

१० दुरोण.—ऋग्वेदांत व पुढें झालेल्या ग्रंथांत घर अशा अर्थी व अलंकारिक अर्थानें हा शब्द आलेला आहे.

११ दुर्य.—' दार किंवा घर ह्यांसंवंधी, ' संहिता ग्रंथाच्या व्याच उतान्यात अनेकवचनी नाम म्हणून हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ दाराचे खाव किंवा घर असा आहे.

१२ धामन्.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये राहण्याचें ठिकाण, घर किंवा कधी कधी घरांतले रहाणारे लोक असा याचा अर्थ आहे. या शब्दाचा हुक्म, कायदा, असाहि अर्थ आलेला आहे, व हा अर्थ आणि धर्मेन् व विशेषतः ऋत या शब्दावरोवर धर्मेन् शब्द आलेला असताना, दोहोंचा अर्थ सारखाच आहे. ऋत म्हणजे विरतन कायदा. हिलेन्रेटच्या मतें एका उतान्यात ' धामन् ' चा अर्थ नक्षत्र असा आहे.

१३ पस्त्या.—[श्रीलिंशी अनेकवचनी.] हा शब्द ऋग्वेदांमध्ये अनेक ठिकाणी आलेला आहे. रोंध ह्या शब्दाचा घर किंवा राहण्याचें ठिकाण असा विस्तृत अर्थ देतो, त्याचप्रमाणे घरात राहणारे कुटुंब असाहि त्याचा अर्थ करितो. हा अर्थ क्षिमेरला सुद्धा संमत आहे. उलटपक्षी पिशेलच्या मतानें दोन उतान्यात पस्त्याच्या ऐवजी पस्त्य असा नपुंसकलिङ्ग शब्द आहे आणि तो पस्त्यसद् व पस्त्यानंत शब्दांत आढळून येतो. ह्या पस्त्य शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदात तरी लाक्षणिक अर्थानें नैघंटुकांत म्हटल्याप्रमाणे ' राहण्याचें ठिकाण ' असा अर्थ आहे. त्याच्या मतानें इतर उतान्यात या शब्दाचा अर्थ ' नद्या ' किंवा ' पाणी ' असा आहे. विशेषतः पस्त्याच्या मध्यभागी सोम असतो असें जेथें म्हटलें आहे तेथें कुक्षेत्र व तेथील नद्या असा त्याच्या मतानें अर्थ आहे. ह्या नद्या ह्मणजे आपया, इष्टद्वती, व सरस्वती या होत. काहीं ठिकाणी त्याच्या मतानें पस्त्याचा अर्थ एकाद्या नदीचें ठोविलें नांव असा आहे. उदाहरणार्थ सिंधु या शब्दाचा मूळचा अर्थ नदी असा होता व नंतर सिंधु नांवाची एक नदी असा झाला आहे.

१४ वैश्मन्.—ह्याचा अर्थ ' घर ' आहे. हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये आलेला आहे. या ठिकाणी याचा अर्थ मनुष्य वसति करून (विश्) रहातो तें घर असा आहे.

१५ आवसथ.—(घर) तैत्तिरीय संहितेंत ह्या शब्दाचा वरोवर अर्थ पाहण्याचें आगतस्वागत करण्याची जागा; मुख्यत्वेकरून भोजनान्या आणि यज्ञ, ब्राह्मण आणि इतर मंडळी यांना वसण्याकरितां जागा, यात्रेकरू लोकांना राहण्यासाठीं धर्मशाला असाहि अर्थ होईल. हा अर्थ ' वसतिस्थान ' ह्या व्यापक अर्थावरून निघाला असावा.

१६ प्राचीन वंश.—यजुर्वेदांत व शतपथ ब्राह्मणांत या विशेषणाचा अर्थ घराला आधारभूत असलेलें व ज्याचें टोंक पूर्वेकडे असून पुंध्या पश्चिमेकडे आहे असें आढें असलेलें घर असा आहे. हें आढें कदाचित् बाजूच्या तुळ्यांहून उंच असावें.

^{१३}प्र ति घा.—हा शब्द अथर्ववेदांत एका ठिकाणी आढळतो. तेथे हा कायद्यासंबंधी पारिभाषिक शब्द आहे असे क्षिमे म्हणतो. कदाचित् याचा अर्थ पवित्रस्थान, देवालय, असा असावा. परंतु रोंथने दिलेला 'घर,' 'राष्ट्रण्याची जागा' हा अर्थ नीट लागूहि पडत नसून त्याबद्दल बरीच शंका वाटते असे मॅकडोनेल म्हणतो. क्षिमेच्या कल्पनेला आधार म्हणजे त्याच कुत्रेंत प्रतिष्ठा शब्दापूर्वी 'झातार' म्हणजे साक्षिदार, जामीन, हा कायद्यांतील शब्द आला आहे एवढाच. सायणाचार्य याचा अर्थ 'आवासभूमि,' 'आश्रयस्थान,' 'अना करितात.

^{१४}बृहच्छं दस्.—हा शब्द अथर्ववेदाच्या एका उताऱ्यांत आला आहे. तेथे हा 'शालाचें' (घराणें) विशेषण आहे. हें स्पष्टपणें 'बृहत्छंदिस्'चे रूप दिसतें. 'बृहत्छंदिस्' म्हणजे विस्तृत छप्पर असलेलें. आणि हाच अर्थ या शब्दाचा असावा असे दिसतें.

^{१५}शाला.—अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये ह्या शब्दाचा स्पष्ट अर्थ म्हणजे घर असा आहे. या शब्दांत अर्थात जनावरांचा गोठा, धान्याची कोठी, वगैरेंचाहि अंतर्भाव होतो. अथर्ववेदांत गृहपतीला शालापति असेहि म्हटलें आहे.

^{१६}अ गार.—हा क्वचित् आढळणारा शब्द कौपीतकी उपनिषदांत 'घर' ह्या अर्थानें आढळतो.

^{१७}प्रासाद.—याचा अर्थ राजवाडा. परंतु हा शब्द अलंकारील 'अद्भुत व्रतान्नाशिवाय' कोठेहि या अर्थानें सांपडत नाही.

^{१८}गो व्र.—ऋग्वेदांतील इंद्राच्या अतिप्राचीन अद्भुत कृत्यांन ह्याचा वन्याच वेळां उल्लेख आला आहे. रोंथच्या मतानें त्याचा अर्थ गोठा असा आहे. गेल्डनेर 'कल्प' असा अर्थ करितो व हाच प्राह्य दिसतो; कारण ऋग्वेदांत्तर वाक्यांत 'कुल' अथवा कुटुंब असा अर्थ केला आहे, आणि छान्दोग्योपनिषदांतहि तोच अर्थ आहे, गृहसूत्रांत मगोत्रविवाह व वराच्या मातेचे जे सपिण्ड असतील त्यांच्याशीं विवाह निषिद्ध मानण्यावर विशेष जोर दिला आहे. सेनर्ट म्हणतो कीं हें जातीचें मूल आहे. कारण 'क्युरिआ फ्रेट्रीआ' अथवा वर्ष यांतील विवाह म्हणजे इण्डो-युरोपीय विवाहपद्धतीच होय. त्याचप्रमाणें पितृगोत्र व मातुल सपिण्ड हे विवाहास वर्ज्य करण्याची चालहि त्यांचीच होय परंतु ही चाल इण्डोयुरोपीयनांची होती असें म्हणण्यास मुळीच पुरवा नाही. ईश्याय शतपथ ब्राह्मणाप्रमाणें वापाच्या व आईच्या बाजूनें तिसऱ्या अग्र चवथ्या पिढीनंतर विवाहास परवानगी आहे. सायणभाष्याप्रमाणें तिसऱ्या पिढीतील विवाह कर्णांस मान्य, चवथ्या पिढीतील सौराष्ट्रांस मान्य, व वज्रसूची नामक टीकाकार म्हणतो कीं 'कर्णांप्रमाणेंच आंध्रांची व दक्षिणात्यांची पद्धत असून वाजसनेयि शाखेचे लोक मामाच्या मुलीशी लग्न करण्यास विरोध करितात, मॅकडोनेल म्हणतो कीं पूर्वी नुलत बहिणीशी

लग्न करीत असत पण. पुढें ती चाल मोडली. परंतु या विधानास तो काणेतानू आधार देत नाही. पूर्वी गोत्र बदलतां येत असे; छुनःशेपानें तें बदललें होतें. तो पूर्वी गृहसमंद आंगिरस होता तो नंतर मार्गवे झाला.

^{१९}व न.—ऋग्वेदामध्ये ह्याचा मूळ अर्थ जनावरें ज्या ठिकाणी आश्रयार्थ जातात ती, जागा; आणि दुमती जनावरें गावातून सकाळीं जेथें चरण्यास जातात. व दुमती नसलेली रात्रंदिवस जेथें राहातात तें चराऊ रान असा आहे. त्यावरून पुढें या शब्दाचा घुरांचा कल्प असा अर्थ झाला असे गेल्डनेरचें मत असून तें रोंथच्या मतापेक्षा अधिक योग्य दिसतें. रोंथ म्हणतो कीं वृज याचा मूळ अर्थ (वृज पासून) कुंपण व नंतर त्या पासून कल्प असा झाला. परंतु वृज ह्याचा नेहमीचा अर्थ काहीं कुंपण असा होत नाही. वैदिक कालांतील जनावरें सामान्यतः काहीं गांवात पांसेलीं जात नसत; तथापि काहीं ठिकाणीं गोठा व काहीं ठिकाणीं तवेला असा या शब्दाचा अर्थ निःसंशय आहे. गोहरणाच्या आख्यायिकेंत हा शब्द वारंवार उपयोगांत आणला आहे. कधीं कधीं ह्याचा 'हृद' असा अर्थ होतो.

^{२०}स्व सर.—संतपीठसंलग्नकशाप्रमाणें ह्याचा अर्थ जनावरांचा गोठा, अथवा अधिक सामान्य अर्थ म्हणजे वसतीची जागा, घर, आणि नंतर पक्ष्याचें घरडें, असा आहे. गेल्डनेर म्हणतो कीं जनावरांचे वायनांत त्याचें 'मोक्कळे हिडणें' किंवा 'सकाळचें' चरणें व पक्ष्यांच्या वायनांत त्याचें 'प्रतःकाळीं चरण्यावाहेर उडणें' असा याचा अलंकारिक अर्थ 'सोमवल्लीचा रस सकाळीं काढणें' किंवा 'कोणत्याहि वेळीं रस काढणें' असाहि होतो.

^{२१}हर्म्य.—ह्या शब्दानें वेदकालीन गृहाचा बोध होतो. गांत गोठा, भोवतालचें कुंपण अथवा भित यांचा समावेश हातो. याचा ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत पुष्कळ वेळा उल्लेख आला आहे.

^{२२}अ भि शा ला.—अथर्ववेदांत एका शालेचें विशेषतः जेथे अग्नि ठेवीत अशा घराच्या एका भागाचें नांव अशा अर्थी हा शब्द आला आहे.

^{२३}आता.—ऋग्वेदाप्रमाणें या शब्दाचा अनेक वचनांत उपयोग केला असतां घराच्या दुरवाज्याची चौकट (जरी हा शब्द आकाशाचे दुरवाजे या अर्थानें योजिला आहे तरी) असा अर्थ होतो. वाजसनेयि संहितेंतहि याच अर्थानें हा शब्द आढळतो. क्षिमे म्हणतो हा शब्द लॅटिनप्रमाणें आहे व न्युत्पत्तिस्पष्टता तो अर्थ बरा दिसतो.

^{२४}उप मित्.—घराचें नांव या अर्थी ऋग्वेदांत दोनदां व अथर्ववेदांत एकदां हा शब्द सांपडतो. ऋग्वेदांतील उताऱ्यावरून याचा व अर्थ सरळःखाव असा असावा असें वाटतें. अथर्ववेदांत हा शब्द परिमित व प्रतिमित या शब्दांशीं जोडलेला आहे. यावरून साहजिक असें अनुमान निघतें कीं, प्रतिमित म्हणजे परिमित यांचा आधारभूत तुल्या—

परिमित् याच्याशी कोनाकार असलेल्या) आणि परिमित् म्हणजे उपमित् याच्याशी आडव्या येऊन मिळणाऱ्या तुळ्या, परंतु ही भाषांतरें तार्किकच आहेत.

^{१५} ऊर्. — हा शब्द ऋग्वेदांत धान्याचें कोठार—उया-प्रमाणें कोठार धान्यानें भरतात त्याप्रमाणें इन्द्रास सोमरसानें भरावयाचा—अशा अर्थानें आला आहे. सायणांनीं याचा कोठार असा अर्थ केला आहे. परंतु विसर व रेंथ हे धान्य ठेवण्याचें माप असें त्याचें भाषांतर करतात. ग्रिफिथचा अर्थ सायणाप्रमाणेंच आहे.

^{१६} दु. र. — ऋग्वेदांत हा शब्द मूळच्या अर्थानें व अलंकारिक रीतीनें दरवाजा या अर्थानें आला आहे.

^{१७} (द्वा) द्वा र. — ऋग्वेदापासून पुढें झालेल्या ग्रंथांत घराचें दार या अर्थानें हा शब्द आहे. मागाहून प्रचारांत आलेला द्वार हा शब्द याच अर्थी आला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत द्वार बंद करणें याला द्वारपिधान हा शब्द योजिला आहे.

^{१८} दृपद. — लांकडी खांव या अर्थी ऋग्वेद व पुढील ग्रंथांत हा शब्द आला आहे. झुनःशेपाला यज्ञांमध्ये तीन खांबाला बांधिलें होतें. चोरांना चोरी करण्यावद्दल शिक्षा झणून बांधीत असत असा उल्लेख आहे.

^{१९} मयूख. — ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत याचा खुंटी असा अर्थ आहे. ती मुख्यतः जालें ताणण्यासाठीं उपयोगांत आणीत असत.

^{२०} स्था पु. — ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत लांकडी खांव असा याचा अर्थ आहे.

^{२१} मे धि. — हा शब्द तैत्तिरीय संहितेंत खुंटी या अर्थी आला आहे. अथर्ववेदांतील लघ्वासंवांघांच्या मंत्रांत याचा उल्लेख असून 'रथाच्या दांड्याला आधारभूत' असा त्याचा अर्थ असावा असें सेंटपीटर्सवर्ग कोशाचें मत आहे. ऋग्वेदांत ८. ५३, ५ येथें गजांचा कडडा करण्यासाठी या खांबाचा उपयोग करीत असत असें लिहिलें आहे. मेथीला यज्ञांतल गाय बांधीत असत असा पंचविंश ब्राह्मणांत उल्लेख आहे.

^{२२} पक्ष. — अथर्ववेदांमध्ये घराच्या कांहीं भागाला; रोंथ व ग्रील यांच्या मते बाजूच्या खांबाला; विहटने व ब्लूम-फील्ड यांच्या मतानें घराच्या बाजबांना हा शब्द लाविला आहे. अथर्ववेदांत छपराचें (छदिसूचें) चतुष्पक्ष—चार बाजबा असलेले असें जें वर्णन आलें आहे त्यावरून विहटनेचा अर्थ वरोवर दिसतो. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत रथाच्या बाजूनां पक्ष हा शब्द लावला आहे व महिण्याचा अर्धा भाग असाही त्याचा अर्थ आहे.

^{२३} परिमित्. — अथर्ववेदांत हा शब्द आला असून घराचे उभे खांव जोडण्याकरितां उपयोगांत आणलेले आडवे खांव किंवा तुळ्या असा त्याचा अर्थ आहे.

^{२४} प ल द. — अथर्ववेदांतील घराच्या वर्णनासंवांघांच्या एका सूक्तांत हा शब्द दोनदां आला असून वारा व पाऊस

यांपासून छपरांचा वंदोवस्त होण्याकरितां उपयोगांत आणा-वयाच्या वंताच्या किंवा गवताच्या पेंड्या (ताड्या) असा त्याचा अर्थ आहे.

^{२५} प्रतिमित्. — अथर्ववेदांत घराच्या वर्णनांत हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ एक प्रकारचा धिरा असाच असावा. उपमितांवर कोन करून ओळवणारे हे खांव असावेत असें वाटतें.

^{२६} अर्गल. — हा शब्द आरण्यकांत 'अर्गलपंके' या समासांत गोठ्याच्या दरवाजाला जो आडवा दांडा लावतात त्या अर्थी योजिलेला आढळतो. नंतर त्याचा अर्थ दरवाज्याला अडकविण्याचा खिळा (अडसर) असा झाला.

^{२७} परि धि. — छांदोग्य उपनिषद् व नंतरहि लोखंडी गज किंवा अडसर असा याचा अर्थ आहे.

^{२८} प्रा का र. — शांखायन श्रौतसूत्रांत प्रेक्षकांना वसण्या-करितां उभांलेल्या प्रासादाला आधारभूत अशा भिंतीच्या भागाला हा शब्द लाविला आहे.

^{२९} मि ति. — शतपथ ब्राह्मणांत याचा अर्थ वेत नामक गवताच्या पिंजून विणलेल्या चट्या असा अर्थ होतो.

^{३०} वृ त्र शं कु. — याचा शब्दशः अर्थ वृत्राची खुंटी असा असून शतपथ ब्राह्मणांत हा शब्द आला आहे. कात्यायन श्रौतसूत्रावरिल टीकाकारांच्या मते दगडी खांव असा त्याचा अर्थ आहे. हा अर्थ थोडा असंभवनीय दिसतो. परंतु शतपथ ब्राह्मणाचा (४. २, ५, १५) या अर्थास दुजोरा आहे.

^{३१} शौ र्प ण्य. — ऐतरेय ब्राह्मण व उपनिषद् ग्रंथ यांत मंचकाचा (आसंदाचा) पुढील भाग असा याचा अर्थ आहे.

^{३२} स्तम्भ. — सूत्रग्रंथांत खांव या अर्थी हा शब्द आला आहे. ऋग्वेदांतहि हा शब्द आला आहे परंतु तो लक्षणेनें आला आहे.

गृहांतील सामान [ऋग्वेद]

अंकी, (आकडी)	उपसेवनी (झारी)	व्याची पेटी)
अतस (काष्ठ)	उलूखल	क्षोत्र (धार लाव-
अधिपवण (चक्री, जातें)	ऊर्णा	ण्याचा दगड)
अयस्मय (कलश)	एधस् (काष्ठ)	खनित्र (कुदळ)
अविप (विपराहित अन्न)	कलश	गल्दा (गाळणें)
असूर्त (स्थावर)	काणुका (सोम-पिण्याचें भांडें)	ग्रावन (दगड)
^१ आसेचन	^२ कारोतर (दभ-व्या, दारुपि-	^३ तत्प (पलंग)
^४ आहाव	ण्याचें कात-	^५ तट (तासलेलें)
ईपन् (दण्ड)	व्याचें भांडें)	^६ तितउ (चाळणी)
^७ उदंचन	कुंभ (कलश)	^८ दण्ड
^९ उपवर्हण (गि-रदी, उशी)	कूचक (पेटी)	दामन् (दावें)
उपवर्हणी (शय्या)	कोश (पोहारा)	दारु (काष्ठ)
	^{११} किवि (कात-	^{१२} दति (पखाल)
		^{१३} दपद

हुषण [लाकूड- तोडण्याचें- हत्यार]	^१ पात्र	वस्तु
हुपद	पोवस् [अछिन्न वस्त्र]	^{१०} वक्ष [पलंग]
द्रोण (कलश)	प्रेख [झोंपाळा]	वृथा [घटिकार्यत्र माला]
^{१६} द्रोणाहाव	प्रोष्ठ [छपरी प- लंग]	शकुत् [शेण]
धिषण [पात्र विशेष]	भोजन [भोग्य- वस्तु]	^{२१} शंकु
नीक्षण (मांस पचन परीक्षा साधन काष्ठ)	^{११} मन्या [आलोडन]	शयुत्रा [शयन]
^{१७} पचन [काष्ठ]	मयूख [खुंदी]	^{२२} शूल
पण्यय [पात्र]	मृणमय	सर्ग [रज्जु]
पातल्य (खिळा)	याहु [भोग]	^{२३} सूना
	वद्दरि [जोडा]	^{२४} सूर्मि
	[तै. सं.]	सृणि [कोयती]
अखर्व	दामन्	स्तुकाविन्
(मातांचें कच्चे भांडें)	दृति	
अतस्	निर्यास (ढिंक)	विधन (चोपणें)
अन्नधान	निष्ठकर्म्य (निसटती गांठ)	^{३६} विवध
आतंचन (आंवट दाहि)	^{३१} पल्पूलन	विविध
^{२५} आसन्दी	^{३२} पारोणद्य	शक
^{२६} उपला	^{३३} प्रेख [झोपाळा]	शकुत्
^{२७} उपातद्	वसे (गांठ)	^{३४} शल्क
उल्लल	मयूख (खुंटा)	शयन (विछना)
^{२८} कंट	^{३५} मुसल	शिक्य
^{२९} कुमुक	मेखला	शुष्कदृति
^{३०} गुग्गुलु	रज्जु	^{३६} शूर्प
ग्रन्थि	रास्ता	^{३७} सन्नहन
तल्प	^{३८} वश	सूचि
	वस्त्रा	स्यु (दोरी)
	[अथर्ववेद]	^{४०} स्थाली
अजिन	एधस् (काष्ठ)	
अन्तःपात्र	^{४६} कंस [पात्र]	तल्प
अभिधानी[तपेली]	कक्ष्य	तिरोध [झांकण]
^{४१} अभिपवणी	कम्बूक [टरफल]	तुप [कोंडा]
अग्नि	कलश	तैलकण्ड
अर्जुन	^{४७} कशिपु [उशी]	दास [काष्ठ]
अमन (दगड)	कशिपूपर्वहण	दास
आदानसन्दान	कुम्भ	दृपद्
आमपात्र	^{४८} कुलमल	हुषण (कुन्हाड]
आसन्दी	कूय [कुंजा]	हुपद [पायवंर]
^{४९} आसाद	खल्व	^{४९} नृति
^{५०} आस्तरण	चतुर्विंश [पात्र]	पल्पूलन [जनावरें
^{५१} उपधान(उशी)	कम	धुण्यासाठी
उपरिक्षयन	जनु [वादी, चा- मडे]	केलेले स्थल]
उण्यल		पलाली [कोंडा]

पर्लवत्	रज्जु	शिला
पवस्त [किरसुणी]	रक्षना	पण्मयूख
पात्र	राशि	सन्देश [चिमटा]
पूतिरज्जु	रिक्तकुंभ	सहस्रस्तुका
पूल्य	वाग्नि [वादी]	सुभू [भृत्य]
पृष्टि [संशकु रज्जु]	वरत्रा	^{५५} सूत्र
प्रेख	^{५६} वर्त्र	^{५६} सहु
^{५०} बन्धन	शंकु	स्तुका [लोकर]
भस्म	शण [ताग]	स्थामन् [स्थूणा]
भृति	^{५७} शयन [मंचक]	स्वप्राधिकरण
मन्य	शूर्प	हरित
मेथि	^{५८} शिक्य	
	[वाजसनेयि सं.]	
^{५६} चप्य	^{५९} धाल	^{६१} सत
^{५७} तुला	^{६०} शलली	^{६२} स्तुप
^{५८} नड्वला		
	[संहितेतर]	
^{६३} अंगारावक्षयण	^{५९} धृष्टि	^{६५} फलक
^{६४} आदर्शक	^{५९} निनाद्य	^{६६} बृसी
^{६५} उच्छीर्षक	^{५९} पर्यक	^{६७} भस्त्रा
^{६६} उपमन्यनी	^{५९} परिचर्मण्य	^{६८} मणिक
^{६७} उपध्रय	^{५९} परिपवन	^{६९} भूत
^{६८} उत्सुक	^{५९} पानेजन	यष्टि
^{६९} उत्सुकावक्षयण	^{६०} पिन्वन	रजव्य
^{७०} करीष	^{६१} पिशील	^{७०} वालदामन्
^{७१} चूर्ण	^{६२} प्रणेजन	^{७१} शुवल
^{७२} तकु	^{६३} प्रेख	^{७२} श्लेष्मन
^{७३} तेजनी	^{६४} प्रोष्ठ	^{७३} हिरण्यकाशिपु

^१ आ से च न.—यूपन् अथवा तूप वगैरेमारखा पातळ पदार्थ ठेवण्याचें भांडें अंसा याचा अर्थ आहे. याचा आकार अथवा उपयोग यावद्दल माहिती उपलब्ध नाही.

आहाव.—विंहरांतून पाणी वर काढण्याचा पोहरा. ऋ. १.३४,८ येथें .आघ्यांतु वेदार्थयत्नकारांनी 'द्रोणकलश, असा याचा अर्थ केला आहे. याचा घागर धगर डोणी असाहि अर्थ होऊ शकेल. सायनांनी पाणी पिण्याचें पात्र व एका ठिकाणी पाणी पिण्याचा जीमा असा अर्थ केलेला आहे.

^२ उ दं च न.—ऋग्वेदांत हा शब्द फक्त लक्षणांरूपानें आला असून ब्राह्मण ग्रंथांत याचा पोहोरा असा अर्थ आला आहे.

^४ उ प व ह ण.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत हा शब्द उशी, बहुधा. आसंदांवरील गादी या अर्थी उपयोगांत आणिला आहे. ऋग्वेदांत हा

तु अलंकारिक भाषेत पृथ्वी किंवा

विज्ञानात्.

४. ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन ग्रंथांत हा अर्थी योजिलेला आढळतो आणि वारंवार असा समासांत असतो. सूत्रकालाचा आकार कसा असे याचा उल्लेख

५. ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत हा शब्द सामान्यतः 'भांडे', पात्र या अर्थी योजितात आणि हे पात्र भोप किंवा मातीचे केले असते; कारण दोन्हीही प्रकार केलेल्या उपयोगांत असत ह आपल्याला माहीत आहे. ठेवण्याच्या लांकडी ढोणीचा (द्रोणक) उल्लेख विधीत केलेला असतो.

६. का रो तर. ऋग्वेदांत व तदुत्तरकालीन सुरा (दारु) करण्याकरितां जी गालणी किंवा जो गालक असतो तो. कारोतरो नाम वैदलधर्मवेष्टितो भाजनविशेषः। यस्मिन् सुरायाः स्त्रावणं क्रियते' असें सायणांनीं भाष्यांत स्पष्टीकरण केले आहे.

७. कुम्भ. ऋग्वेदांत आणि नंतरही हा शब्द वन्याच वेळां 'भांडे', 'पात्र' या अर्थी आलेला आहे. बहुतकरून तो मातीचा केलेला असल्यामुळे लवकर फुटत असे.

८. कूचक. ऋग्वेदांतील एका संदिग्ध ऋचमध्यें एकदांच हा शब्द आला असून त्याचा क्षिमेरच्या मते विहिरीतून पाणी वर काढण्याकरितां चाक असा अर्थ आहे. रोंध त्याचे भापांतर 'खीचे स्तन' असें करितो, ते काहीं अंशी बरोबर दिसते.

९. कोश. ऋग्वेदांत याचा अर्थ विहिरीतून पाणी वर काढण्याचा 'पोहरा' असा आहे. धार्मिक विधीत हा शब्द आल्यास त्याचा अर्थ सोम ठेवण्याचे कलशापेक्षां मोठे भांडे असा आहे.

१०. तत्प. याचा विज्ञाना किंवा मंचक हा अर्थ ऋग्वेद, अथर्ववेद व नंतरचे ग्रंथ यांत स्वीकारला आहे. औदुंबराच्या नांवापासून बनलेला पलंग असा उल्लेख तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आलेला आहे. छांदोग्योपनिषदांत गुरूचा विज्ञाना भ्रष्ट केल्याबद्दलचा (गुरुतरपग) उल्लेख आलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत तत्प (लत्राच्या वायकोपासून झालेला मुलगा) या विशेषणाचा कायदेशीर (धर्मपत्नीपासून झालेला) या अर्थी उपयोग केला आहे.

११. तितउ. हा शब्द ऋग्वेदामध्यें एकदां आलेला आहे व त्याचा अर्थ 'चाळणी' किंवा सक्तु पाखडण्याचे सूप असा आहे.

१२. दण्ड. याचा अर्थ सोटा असा आहे. या शब्दाचा सामान्य अर्थ म्हणजे जनावरांना हांकण्याची काठी अथवा शस्त्र या अर्थानें उपयोग केला आहे. राक्षसांना घालवून देण्यासाठीं अभिमंत्रित केलेली काठी यज्ञकर्त्या यजमानास

देत असत असा शतपथ, तैत्तिरीय या ब्राह्मण ग्रंथांत उल्लेख आहे. उपनयनप्रसंगां या दण्डाचे वरेंच महत्त्व असे. थोड्या करकानें पळोसारख्या वस्तूची मूठ (खुबदंड) असाही याचा अर्थ होतो. या शब्दावरून राजसत्तेचाहि बोध होतो व राजाचा शिक्षा करण्याचा अधिकार ध्वनित होतो. (राजप्रेषितो दण्डः). अलीकडाल भाषेत बोलावयाचे म्हणजे त्या वेळीं राजा हा फौजदारी कायद्याचे उगमस्थान गणला जाई आणि पुढेहि हा सत्ता त्यानें सर्वस्वी आपल्याकडे ठेविली होती. पंचविंश ब्राह्मणांत निरपराधी (अदण्ड्य) लोकांना शिक्षा करणे हे ब्राह्मणेंतर ब्राह्म्यांचे लक्षण समजले जाई.

१३. दृति. ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत प्रवाही पदार्थ ठेवण्याकरितां असलेली कातळ्याची पिशवी या अर्थी हा शब्द वारंवार आला आहे. एके ठिकाणी या पिशवीला ध्यात म्हणजे फुगलेला भाता असें म्हटले आहे. आणि इच्याशीं जलोदरानें फुगलेल्या माणसाची तुलना केली आहे. क्षीर व सुरा या पिशवीत ठेवीत असल्याचाहि उल्लेख आहे.

१४. दृपद्. ऋग्वेद व अथर्ववेद यांमध्ये याचा अर्थ धान्य वाटून वारीक करण्याचा धोंडा (पाटा) असा आहे (जात्याची तळी असा नाही). या दगडावर धान्य ठेवून वाटीत. पुढें जेव्हां याचा उपला याच्यासह उल्लेख आला आहे तेव्हां कदाचित् त्याचा जात्याची खालची किंवा वरची तळी अगर खलवता असा अर्थ होईल. परंतु हे निश्चितपणें सांगतां येत नाही. एगलिंगच्या मते त्याचा अर्थ लहानमोठ्या जात्याच्या तळ्या असा आहे.

१५. द्रोण हा व. ऋग्वेदांत अवत (विहीर) याला हे दुसरें नांव आहे. पाणी ओढण्याच्या संवधांत जेव्हां हा शब्द येतो तेव्हां याचा 'लाकडी पोहोरा असा अर्थ होतो.

१६. पचन. ऋग्वेद व शतपथ ब्राह्मण ह्यांप्रमाणें ह्याचा अर्थ अन्न शिजविण्याकरितां भांडे असा आहे.

१७. पात्र. ह्याचा मूळ अर्थ (पाणी वगैरे) पिण्याचे भांडे (पा म्हणजे पिणे ह्यापासून) असा असून ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यांमध्ये सामान्यतः भांडे अशा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे. हे पात्र एक तर लाकडाचे केलेले असेल किंवा विकण मातीचे केलेले असेल. रोंधच्या मतानें हा शब्द मोजण्याचे माप या अर्थानें काहीं उतान्यांत आला आहे. ह्याचे खालिगी रूप पात्री असें असून त्याचा अर्थ भांडे असा आहे.

१८. मन्था. याचा ऋग्वेदाच्या एका ऋचेत उल्लेख आला असून तेथें त्याचा अर्थ 'रवी' असा आहे. त्याचप्रमाणें तैत्तिरीय संहितेंत 'मथ' या धातूचा अर्थ घुसळणें असा दिला आहे. अथर्ववेदाच्या एका उतान्यांत याचा अर्थ 'मथ प्रमाणें एखादे पेय असा आहे.

१९. व ह्यं. ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यांमध्ये त्रियांना सुखावह असा मंचक किंवा विज्ञाना अशा अर्थानें हा शब्द आला

आहे व मॅकडोनेलहि असेच म्हणतो. परंतु सायणभाष्यांत याचा झोपाळा असा अर्थ आहे. 'वह्यनेनेति वह्नसाधनं आन्दोलिकादि वक्ष्यम् । इ.

^{११} शं.कु.—ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये याचा अर्थ लाकडाची खुंदी असा आलेला आहे. उदाहरणार्थ शतपथ ब्राह्मणांत हा शब्द ज्या खुंद्यानी कातडें ताणले जात असे त्या खुंद्या किंवा खोदयाची मेख अशा अर्थाने आलेला आहे. छान्दोग्योपनिषदात दंड किंवा पानांतील तंतु असा याचा अर्थ होण्याचा संभव आहे.

^{१२} शूल.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ ज्यावर मांस माजावयाचें तो लोखंडी खिळा असा आहे. सायणभाष्यांत याचा सुरी असा अर्थ आहे.

^{१३} सू.ना.—ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यांमध्ये मांस ठेवण्याकरितां विणलेली कळकाची टोपली असा याचा अर्थ आहे.

^{१४} सू.मि.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यांमध्ये पाटसंयर्ग-क्रोशाप्रमाणे या शब्दाचा अर्थ 'दिव्याप्रमाणे जिचा उपयोग होतो अशी नळी असा आला आहे. ऋग्वेदात एका ठिकाणी या शब्दाचा अर्थ पाणी नेण्याची नळी असा असावा. सायणांनी भाष्यांत 'ज्वाला' असा अर्थ दिला आहे.

^{१५} आस.न्दी.—ऋग्वेदेतर संहिता व ब्राह्मणग्रंथात हा शब्द कशाचें तरी आसन ह्या अर्था वारंवार उपयोगात आणिला आहे. ब्राह्मणकरितां जें आसन किंवा पीठ दिलें जात होतें त्याचें अथर्ववेदात विस्तारपूर्वक वर्णन केले आहे. मॅकडोनेलच्या मतें त्याला दोन पाय होते. सायणभाष्याप्रमाणे ह्याला चार पाय असून मध्ये विणलेले असें होतें. त्यावर गादी (आस्तरण), उशी (उपवर्हण) असून वसण्याची जागा (आसाद) व धरण्यास आधार (उपश्रय) हीं होतों. अशाच पीठांचें वर्णन कौपीतकी उपनिषद् व जैमिनीय ब्राह्मण ह्यांमध्ये आलें आहे. राज्याभिषेकाच्या वेळी जें आसन उपयोगांत आणीत त्याचें अथर्ववेदांत याच भावेंत वर्णन केले आहे; त्यांत त्याच्या पायाची उंची एक वीत, लांबी व रुंदीचे तुकडे एक हात, विणकर (विवयन) मुंज. गवताची आणि आसन उदुंबर लाकडाचें, असें वर्णन आलें आहे. अथर्ववेदांतील एका उताऱ्यावरून लानमन म्हणतो की, ती बैठक आरामखुर्चीसारखी असावी. तेथे देखील उपधान व उपवासन या शब्दांचा उल्लेख आहे. शतपथ ब्राह्मणांतील वर्णनावरून ती मोठी भव्य बैठक असावीचें वाटतें एके ठिकाणी ती खदिर नामक लांकडाची, छिद्रित (वितृष्णा) पट्यांनी जोडलेली, (मारतांत बघिल्याप्रमाणें) असें वर्णन आहे. सौत्रामणी नामक याग (इद्राकरिता यज्ञ) करतेवेळी या आसंदांचें वर्णन उदुंबराची बैठक असलेली, गुढ्यास्तकी उंच, अमर्याद लांबी रुंदीची व वेतानें जाळीदार विणलेली, असें आलें आहे. राजसिंहासन खांदास्तकें उंच, उदुंबराचें, व वल्बज गवतानें विणलेलें असें असे. दुसरीकडे हीं

आसनें एक वीत उंच, एक हात लांब रुंद, उदुंबर लांकडाची, गवताच्या दोरीनें विणलेली व मातीनें आच्छादिलेली, असत असा उल्लेख आहे.

^{१६} उ.प.ला.—ब्राह्मण ग्रंथांत ह्याचा अर्थ दगडाचा वत्ता व दृग्द शब्दाचा खल असा होऊ शकेल. परंतु संहितेंत उपर म्हणजे खल व दृग्द म्हणजे वत्ता असा अर्थ आहे. तैत्तिरीय संहितेंत याचा अर्थ वरवटा असा आहे.

^{१७} उ.पा.न.ह.—संहितानंतर ब्राह्मणग्रंथांत हा शब्द जोडा या अर्थां योजिला आहे. डुकराचें कातडें जोड्याकरितां उपयोगांत आणीत असत असें शतपथ ब्राह्मणांत वर्णन आलें आहे. दण्डोपानह (जोटा काठी) हा शब्दसमुच्चय कौपीतकी ब्राह्मणांतहि उपयोगांत आणिला आहे.

^{१८} कट.—वेताची केलेली चटई असा याचा अर्थ आहे. वाजसनेयि संहितेंत वृळाला विडल-कारी असें म्हटलें असून अथर्ववेदांत या कामाकरितां वेत चिरण्याचा उल्लेख आला आहे.

^{१९} कु.मु.क.—हें एका लांकडाचें नांव असून कृमुक याचें हें बदलेलें रूप असावें.

^{२०} गु.गु.ल.—गुल्लु असा हि पाठभेद आहे. याचा अर्थ गुग्गुलु किंवा देवधूप. अथर्ववेदात एके ठिकाणी हा सिंधु आणि समुद्र यांपासून उत्पन्न झाला असें म्हटलें आहे. यावरून क्षिमेर म्हणतो की हा दर्यावरील व्यापाराचा उल्लेख आहे, कारण गुग्गुलु समुद्रापासून होत नसून तो झाडाचा चीक आहे. कदाचित् येथे या शब्दानें दुसराच कांहीं पदार्थ अभिप्रेत असावा. या रूपांत हा शब्द अथर्ववेद व ऐतरेय ब्राह्मण ह्यांत असून गुल्लु हें जुनें रूपहि वरचेवर आढळतें. या दोन रूपांसंबंधी पाहतां हस्तलिखित प्रतींत केव्हांहि मेळ नसतो.

^{२१} प.लू.ल.न.—तैत्तिरीय संहितेंत व अथर्ववेदांत हा शब्द आलेला असून ह्याचा अर्थ 'क्षारजल' कोणता तरी झोंवणारा पदार्थ मिसळलेलें पाणी, असा असून यांत कपडे धूत असत. अथर्ववेदांत याचा सूत्र असा अर्थ आहे. पल्पूल्य हें क्रियापद (पल्पूलयति जले धावयति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः) तैत्तिरीय संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण ह्यांमध्ये आलेलें आहे. सूत्रांत चर्म व वस्त्रे अशा पाण्यानें धुतलीं जात असा उल्लेख आलेला आहे.

^{२२} पारि.ण.ह.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये ह्या शब्दाचा अर्थ घरगुती भांडी असा आहे व पत्नीच्या ताब्यांत ही भांडी असत असें त्या संहितेंत म्हटलें आहे.

^{२३} छे.ख.—हें प्रेंख याचें दुसरें रूप असून याचा अर्थ झोका, झोला, झोपाळा, दोला असा आहे. व तैत्तिरीय संहितेंत व तैत्तिरीय ब्राह्मणांत हा शब्द आला आहे.

मु.स.ल.—ऋग्वेदेतर संहितांमध्ये व ब्राह्मणांत हा शब्द आला असून याचा अर्थ मुसळ असा आहे.

^{३४} वंश.—वांघूचे केलेले घराचे वांसे अशा अर्थाने हा शब्द ऋग्वेदोत्तर संहिता ग्रंथांत आलेला आहे.

^{३५} वि व ध किं वा वी-व ध.—एखादे ओझे वाहून नेण्याकरितां खांद्यावर घेतलेलें जूं असा याचा अर्थ दिसतो. पण ब्राम्हण ग्रंथांत ह्या शब्दाचा फक्त अलंकारिक रीत्या उपयोग केलेला दिसतो, जसें 'वि-विवध' म्हणजे विषम प्रमाणांत विभागलेल्या ओझ्यासहित, आणि 'संवीवधता' म्हणजे ओझ्याचा सारखेपणा.

^{३६} श त्क.—उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द अग्नि पेटविण्याकरितां उपयोगांत आणण्याची दलप्री अशा अर्थाने आला आहे.

^{३७} शू.पे.—तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ धान्य पाखडण्याचें सूप असा आहे. ह्याला 'वर्पवृद्ध' पावसानें फुगलेलें असें अथर्ववेदांत म्हटलें आहे यावरून क्षिमेर म्हणतो त्याप्रमाणे हें सूप वाळलेल्या लाकडांचेंच नव्हे, तर कर्धा कर्धा वेताचें बनवीत असें दिसते.

^{३८} सं त्र ह न.—नंतरच्या संहिता व ब्राह्मण ह्यांत हा शब्द आला असून याचा अर्थ पट्टी, पट्टा किंवा बांधण्याचा दोर असा आहे.

^{३९} स्थ ली.—तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व मागाहूनचे ह्यांमध्ये स्वयंपाकाचें मांडें या अर्थी हा शब्द आहे.

^{४०} अ मि प व णी.—अथर्ववेदांतील ह्या शब्दाचें भाषांतर क्षिमेर 'दावण्याचें थेंब्र असें करितो. परंतु तें फक्त निशेपण-दावण्यास उपयोगी—या अर्थी असावें.

^{४१} आ सा द.—अथर्ववेदांत हा ब्राह्मणाच्या वेळचा आसं-दीचा भाग आहे असें वर्णन आहे. विहटने म्हणतो, तो आसनाचा भाग नसून आसनच आहे असें मानणें वरें. अफ्रेट, क्षिमेर आणि रोंथ म्हणतात कीं, याचा अर्थ आसनावर ठेवण्याचा तक्या. परंतु हा अर्थ व्यक्त करण्यास आस्तरण हा शब्द आहेच.

^{४२} आ स्त र ण.—ब्राह्मणाच्या वेळीं ज्या आसन्दीचा उपयोग करीत तिच्यावर घालण्याचें जें आच्छादन तें. राजसूयाच्या वेळचें राजाचें आच्छादन व्याघ्रावर असले तरी चालतें. कौषीतकी उपनिषदांतील शब्द उपस्तरण हा आहे.

^{४३} उ प ध न.—अथर्ववेदांत हा शब्द आसन्दीवरील उशी या अर्थाने आला आहे. दुसऱ्या ग्रंथांत याला उपवर्हण असें म्हटलें आहे.

^{४४} उ ध्य ल.—अथर्ववेदांतील पर्यंकाच्या किंवा वैवाहिक रथाच्या वर्णनांत हा शब्द आला असून याचा अर्थ चौकटीचीं चार लाकडे असा आहे. या पाठाबद्दल संशय आहे. बहुतकरून उण्णल असा पाठ असावा.

^{४५} क स.—अथर्ववेदांत व इतर ठिकाणीं हा शब्द घातूचें पात्र या अर्थाने आला आहे.

^{४६} क शि पु.—कशिपु म्ह० चटई किंवा उशी. अथर्ववेदांत म्हटलें आहे कीं, स्त्रिया दगडांनं वेत फोडून त्याच्या चटया करीत. उलटपक्षीं शतपथांत सोन्याच्या चटईचा उल्लेख आहे.

^{४७} कु त्म ल.—अथर्ववेद, मैत्रायणी संहिता व शतपथ ब्राह्मण यांत हा शब्द असून याचा अर्थ वाणाच्या फळाच्या ज्या भागांत वाणाचा दांडा घालतात तो वाणाच्या मानेसारखा भाग.

^{४८} नृ ति.—अथर्ववेदाच्या एका लेखांत याचा अर्थ कातळाची पिशवी असा आहे. पैपलाद शुद्ध प्रतीत जेरी हाच शब्द असला तरी रोंथ व विहटने म्हणतो त्याप्रमाणे हा शब्द दृति असा आपण समजला पाहिजे. लुडविग या नृतीचा अर्थ नर्तक असा करतो. पण तो संदर्भास जमत नाहीं.

^{४९} वं ध न.—बंधन म्हणजे दोर किंवा दुसरे बांधा. वयाचें साधन. हा शब्द अथर्ववेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत आढळतो.

^{५०} व ध्रं.—विणलेला पलंग जिनें बांधतात ती वादी किंवा पट्टी. हा शब्द अथर्ववेद व शतपथब्राह्मण ह्यांत आढळतो.

^{५१} श य न.—अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांत याचा अर्थ मंचक असा आहे.

^{५२} शि क्य.—अथर्ववेद व तदुत्तर ग्रंथांत याचा अर्थ दोराचें शिकें असा आहे.

^{५३} सू त्र.—अथर्ववेद व उदुत्तर ग्रंथांत सूत, धागा असा या शब्दाचा अर्थ आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत हा शब्द 'यज्ञासंबंधी नियमांचें पुरतक' अशा अर्थाने आला आहे.

^{५४} से हु.—अथर्वीत एका तुलनेच्या प्रसंगां हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ रसहीन पदार्थ असा आहे.

^{५५} व ध्य.—वाजसनेयि संहिता आणि शतपथ ब्राह्मण यांत हें एका यज्ञपात्राचें नांव आहे.

^{५६} तु ला.—याचा अर्थ तराजू असा आहे व हा शब्द वाजसनेयि संहितेमध्ये आलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत सुद्धा या जगांत व पारलौकिक जगांत मनुष्याचीं बरीं-वाईट कृत्यें मापण्याकरितां तागडीबद्दल उल्लेख आलेला आहे. ही तागडी व मागाहून वर्णन केलेलें दिव्य याकरितां जी तागडी लागत असे ती तागडी या दोन्ही निराळ्या आहेत. मनुष्य अपराधी किंवा निरपराधी हें ठरविण्याकरितां संशयित माणसाला तागडीत घालून ब्राह्मणग्रंथोत्तरकालांत त्याचें दोनदां वजन करीत. व दुसऱ्या वेळीं त्या माणसाचें पाहिल्या वेळेच्या वजनापेक्षां जसें कमीजास्त वजन सरले तसा तो अपराधी किंवा निरपराधी ठरवीत असत. ही मागाहून सुरू झालेली चाल पूर्वीच्या काळी होती असें मानणें शक्य नाहीं.

^{१८} न इ व ला.—‘वेताचा विजाना.’ हा शब्द वाजसनेयि संहिता (३०, १६) व तैत्तिरीय ब्राह्मण (३, ४, १२, १) यांमध्ये आलेला आहे.

^{१९} वा ल.—मागाहन झालेल्या संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत केसाची वाळणी असा याचा अर्थ आहे.

^{२०} श ल ली.—केस वेगळे करण्याकरितां व डोळ्यांत काजळ घालण्याकरितां या साळपिसाचा उपयोग होतो व अशा अर्थानेच हा शब्द शतपथ व तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आलेला आहे.

^{२१} स त.—एका यज्ञामध्ये उल्लेखिलेल्या एक प्रकारच्या भांड्याचे हें नांव आहे.

^{२२} स्तु प.—वाजसनेयि संहितेत (३, २, २५, २) केसांचा गोंडा असा याचा अर्थ आहे. हाच अर्थ शतपथ ब्राह्मणांत आहे.

^{२३} अं गा रा व क्ष य ण.—बृहदारण्यकोपनिषदांतील अनिश्चित अर्थाचा शब्द. मंत्रसमुद्धर आणि बोधलिक यांच्या भाषांतरात त्याचा अर्थ सांडशी असा केला आहे. सें. पी. कोशांत त्याचा अर्थ ‘कोळसे विजविण्याकरितां भांडें’ असा केला आहे. आणि मौनियर विल्यम्स हा कोळसे विजविण्याकरितां यंत्र असा अर्थ घेतो. लहान सें. पां. कोशांत त्याच भाषांतर ‘कोळसे उचलण्याचा चिमटा’ असें केलें आहे.

^{२४} आ द श —‘आरसा.’ हा शब्द उपनिषदें आणि आरण्यके यांतच सांपडतो.

^{२५} उ च्छी पं क.—कौपीतकी उपनिषद (१, ५) यांतील पर्यंकाच्या वर्णनांत आल्यामुळे याचा अर्थ उशी असा असावा.

^{२६} उ प म न्य नी —बृहदारण्यकोपनिषदांत ‘रवी’ या अर्थी हा उपयोगांत आणिला आहे. वाजसनेयि संहितेत उपमंथितृ हा पुरुषमेधांतील बळीच्या यादीत आहे आणि क्रियापद, उपमन्य म्हणजे घुसळण्याकरितां द्रव्यें अशा अर्थीं योजिला आहे.

^{२७} उ प श्री उ प थ य.—एकाच शब्दाचे हे दोन पाठ आहेत. पहिला शब्द कौपीतकी उपनिषद या ग्रंथांत सांपडतो आणि दुसरा पाठ इतर उपनिषदांमध्ये आढळतो आणि खरोखर अथर्ववेदांतील उतान्यांतहि जरी मूळ अपभ्रंशः असा पाठ आहे तरी उपथ्रय या अर्थीच असावा असें रॉथ म्हणतो. दोनहि ठिकाणी त्याचा अर्थ पर्यंक याशी संबंध असलेला (अथर्ववेदांत आमन्दी आणि कौपीतकी उपनिषदांत पर्यंक) असा होतो. आफ्रेड, रॉथ आणि मॅक्समुल्लर उशी किंवा आच्छादन असा अर्थ करितात. परंतु व्हिटने म्हणतो की, त्याचा अर्थ ‘आधार’ किंवा ‘स्तंभ’ असा आहे.

^{२८} उ ल्मु क.—ब्राह्मणामध्ये जळतें लांकूड या अर्थी हा शब्द सर्वसाधारणपणे उपयोगांत आणिताने आणि त्यापासून कोळसा (अंगार) काढितां येतो.

^{२९} उ ल्मु का व क्ष य ण —शतपथ ब्राह्मणांत हा शब्द पुष्कळ वेळां आला असून त्याचा अर्थ शर्मविण्याचा उपाय अथवा निश्चितपणे त्याचा अर्थ चिमटा असा आहे.

^{३०} करी प.—शतपथ ब्राह्मणांत गोंव्या या अर्थी हा शब्द आला आहे. अथर्ववेदावरून असें कळतें की, शेतांतील प्राण्यांच्या नैसर्गिक खताची फार प्रशंसा करीत.

^{३१} चूर्ण.—चूर्ण याचा अर्थ चूर्णहस्ता या समासावरून सुगंधि पूड असा होतो. चूर्णहस्ता हें विशेषण कौपीतकी उपनिषदांत अप्सरांना दिलें आहे.

^{३२} त कुं.—याचा अर्थ चाती असा आहे. यास्काच्या निरुक्तावरूनच (२, १) हा शब्द फक्त वैदिक वाक्यांत आलेला आहे असें म्हणतां येईल. निरुक्तात येण्याचें कारण हा शब्दाच्या स्थानावनिमयाचें उदाहरण म्हणून हा शब्द यास्कानें दिलेला आहे. त्याच्या मतें हा शब्द कर्तृ-कातणें या धातूपासून आलेला आहे.

^{३३} ते ज नी.—ग*ना * १ उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत वेतांची जुडी सा आहे व कांहीं ठिकाणी या जुड्या वनलेला दोर असाहि आहे. कारण तेजनीच्या दोन्ही टोकांचा उल्लेख केलेला आहे.

^{३४} धृ णि.—तैत्तिरीय आरण्यकांत द्विवचनी आलेलें त्याच प्रमाणे शतपथ ब्राह्मण व सूत्रग्रंथ ह्यांत आलेलें हें रूप निखारे उचलण्याचे चिमटे अशा अर्थानें आलेलें आहे.

^{३५} निना ह्य.—शतपथ ब्राह्मणांत (३, ९, २, ८) पणान्चा घडा असा अर्थ आहे व टोकाकाराचे मतानें ह्याला निनाह्य म्हणण्याचे कारण तो जमीनीत पुरलेला असे. एगलिंग ह्या शब्दाचा पाणी धंड होण्याकरितां जमीनीत पुरलेला हौद किंवा भांडें असा अर्थ करतो.

^{३६} पर्यं क.—कौपीतकी उपनिषदामध्ये ब्राह्मणाच्या आसनाचें हें नांव आहे. इतरत्र ज्याला ‘आसंदि’ असें नांव आहे तें व हा पर्यंक एकच होत. उपनिषदांत ह्याचा जो उपयोग आलेला आहे त्यावरून अंग टाकण्याकरितां लाबट आसन असा ह्याचा कचित्तच अर्थ होतो व ह्याचा अर्थ सिंहासन असाहि दिसतो.

^{३७} परि च र्म ण्य.—कौपीतकी ब्राह्मण (६, १२) व शां. आरण्यक (२, १) ह्यांमध्ये कातण्याची वादी असा ह्याचा अर्थ आहे.

^{३८} प रि ष द न.—निरुक्तामध्ये (४, ९, १०) धान्य चाळण्याचें यंत्र असा याचा अर्थ आहे.

^{३९} पा जे ज न.—शतपथ ब्राह्मणांत पाय एखादे भांडें असा ह्याचा अर्थ आहे.

^{३५} वंश.—वांघूचे केलेले घराचे वांसे अशा अर्थाने हा शब्द ऋग्वेदोत्तर संहिता ग्रंथांत आलेला आहे.

^{३६} वि व ध किं वा वी—व ध.—एखादे ओझे वाहून नेण्याकरितां खांद्यावर घेतलेले जूं असा याचा अर्थ दिसतो. पण ब्राम्हण ग्रंथांत ह्या शब्दाचा फक्त अलंकारिक रीत्या उपयोग केलेला दिसतो, जसे 'वि-विवध' म्हणजे विपम प्रमाणांत विभागलेल्या ओझ्यासहित, आणि 'संवीवधता' म्हणजे ओझ्याचा सारखेपणा.

^{३७} शल्क.—उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द अग्नि पेटविण्याकरितां उपयोगांत आणण्याची दलपट अशा अर्थाने आला आहे.

^{३८} शूर्प.—तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ धान्य पाखडण्याचें सूप असा आहे. ह्याला 'वर्षवृद्ध' पावसानें फुगलेलें असें अथर्ववेदांत म्हटलें आहे यावरून क्षिमेर म्हणतो त्याप्रमाणें हें सूप वाळलेल्या लाकडांचेंच नव्हे, तर कधी कधी वेतांचे वनवीत असें दिसते.

^{३९} सन्न ह न.—नंतरच्या संहिता व ब्राह्मण ह्यांत हा शब्द आला असून याचा अर्थ पट्टी, पट्टा किंवा बांधण्याचा दोर असा आहे.

^{४०} स्थली.—तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व मागाहूनचे ह्यांमध्ये स्वयंपाकाचें भांडें या अर्थी हा शब्द आहे.

^{४१} अमि प व णी.—अथर्ववेदांतील ह्या शब्दाचें भाषांतर क्षिमेर 'दावण्याचें यंत्र असें करितो. परंतु तें फक्त निशेपण-दावण्यास उपयोगी—या अर्थी असलें.

^{४२} आसा द.—अथर्ववेदांत हा शब्दाच्या वेळचा आसं-दीचा भाग आहे असें वर्णन आहे. व्हिटने म्हणतो, तो आसनाचा भाग नसून आसनच आहे असें मानणें बरें. अफ्रेट, क्षिमेर आणि रॉथ म्हणतात कीं, याचा अर्थ आसनावर ठेवण्याचा तक्क्या. परंतु हा अर्थ व्यक्त करण्यास आस्तरण हा शब्द आहेच.

^{४३} आस्तरण.—श्रात्यांच्या वेळीं ज्या आसन्दीचा उपयोग करीत तिच्यावर घालण्याचें जें आच्छादन तें. राजसूयाच्या वेळचें राजाचें आच्छादन व्याघ्रावर असलें तरी चालतें. कौपीतकी उपनिषदांतील शब्द उपस्तरण हा आहे.

^{४४} उपधान.—अथर्ववेदांत ह्या शब्द आसन्दीवरील उशी या अर्थानें आला आहे. दुसऱ्या ग्रंथांत याला उपवर्हण असें म्हटलें आहे.

^{४५} उष्यल.—अथर्ववेदांतील पर्यंकाच्या किंवा वैवाहिक रथाच्या वर्णनांत हा शब्द आला असून याचा अर्थ चौकीची चार लांकडे असा आहे. या पाठाबद्दल संशय आहे. बहुतांशकून उष्णल असा पाठ असावा.

^{४६} कंस.—अथर्ववेदांत व इतर ठिकाणीं हा शब्द घातूचें पात्र या अर्थानें आला आहे.

^{४७} कशिपु.—कशिपु म्हणून चटई किंवा उशी. अथर्ववेदांत म्हटलें आहे कीं, स्त्रिया दगडांनें वेत फोडून त्याच्या चटया करीत. उलटपक्षां शतपथांत सोन्याच्या चटईचा उल्लेख आहे.

^{४८} कुल्मल.—अथर्ववेद, मैत्रायणी संहिता व शतपथ ब्राह्मण यांत हा शब्द असून याचा अर्थ वाणाच्या फळाच्या ज्या भागांत वाणाचा दांडा घालतात तो वाणाच्या माने-सारखा भाग.

^{४९} नृति.—अथर्ववेदाच्या एका लेखांत याचा अर्थ कातळाची पिशवी असा आहे. पैपलाद शुद्ध प्रतीत नंरी हाच शब्द असला तरी रॉथ व व्हिटने म्हणतो त्याप्रमाणें हा शब्द दृति असा आपण समजला पाहिजे. दुडविग या नृतीचा अर्थ नर्तक असा करतो. पण तो संदर्भास जमत नाही.

^{५०} बंधन.—बंधन म्हणजे दोर किंवा दुसरे बांधा. वयाचें साधन. हा शब्द अथर्ववेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत आढळतो.

^{५१} बध्न.—विणलेला पलंग जिनें बांधतात ती वादी किंवा पट्टी. हा शब्द अथर्ववेद व शतपथब्राह्मण ह्यांत आढळतो.

^{५२} शयन.—अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांत याचा अर्थ मंचक असा आहे.

^{५३} शिष्य.—अथर्ववेद व तदुत्तर ग्रंथांत याचा अर्थ दोराचें शिकें असा आहे.

^{५४} सूत्र.—अथर्ववेद व उदुत्तर ग्रंथांत सूत, धागा असा या शब्दाचा अर्थ आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत हा शब्द 'यज्ञासंबंधी नियमांचें पुरतक' अशा अर्थानें आला आहे.

^{५५} सेहु.—अथर्वीत एका तुलनेच्या प्रसंगी हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ रसहीन पदार्थ असा आहे.

^{५६} चप्य.—वाजसनेयि संहिता आणि शतपथ ब्राह्मण यांत हें एका यज्ञपात्राचें नांव आहे.

^{५७} तुला.—याचा अर्थ तराजू असा आहे व हा शब्द वाजसनेयि संहितेमध्ये आलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत सुद्धां या जगांत व पारलौकिक जगांत मनुष्याचीं बरीं-वाईट कृत्यें मापण्याकरितां तागडीबद्दल उल्लेख आलेला आहे. ही तागडी व मागाहून वर्णन केलेलें दिव्य याकरितां ही तागडी लागत असे ती तागडी या दोन्ही निराळ्या आहेत. मनुष्य अपराधी किंवा निरपराधी ही ठरविण्याकरितां संशयित माणसाला तागडीत घालून ब्राह्मणग्रंथोत्तरकालांत त्याचें दोनदां वजन करीत. व दुसऱ्या वेळीं त्या माणसाचें पाहिल्या वेळेच्या वजनापेक्षां जसे कमीजास्त वजन भरले तसा तो अपराधी किंवा निरपराधी ठरवीत असत. ही मागाहून सुरु झालेली चाल पूर्वाच्या काली होती असें मानणें शक्य नाही.

५८ न ड् व ला.—'वेताचा विछाना.' हा शब्द वाजसनेयि संहिता (३०, १६) व तैत्तिरीय ब्राह्मण (३, ४, १२, १) यांमध्ये आलेला आहे.

५९ वा ल.—मागाहून झालेल्या संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत केसाची चाळणी असा याचा अर्थ आहे.

६० श ल ली.—केस वेगळे करण्याकरता व डोळ्यांत काळज घालण्याकरिता या साळपेसाचा उपयोग होतो व असा अर्थानेच हा शब्द शतपथ व तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आलेला आहे.

६१ स त.—एका यज्ञांमध्ये उल्लेखिलेल्या एक प्रकारच्या मांज्याचे हे नांव आहे.

६२ स्तु प.—वाजसनेयि संहितेत (३, २, २५, २) केसांचा गोंडा असा याचा अर्थ आहे. हाच अर्थ शतपथ ब्राह्मणांत आहे.

६३ अं गा रा व क्ष य ण.—बृहदारण्यकोपनिषदांतील अनिश्चित अर्थचा शब्द. मेक्समुद्धर आणि वोगलिक यांच्या भाषांतरांत त्याचा अर्थ साडशी असा केला आहे. सें. पी. कोशांत त्याचा अर्थ 'कोळसे विसविण्याकरितां मांडे' असा केला आहे. आणि मॉनिएर विल्यम्स हा काळसे विज्र-विण्याकरितां यंत्र असा अर्थ घेतो. लहान सें. पी. कोशांत त्याचे भाषांतर 'कोळसे उचलण्याचा चिमटा' असे केले आहे.

६४ आ द शी —'आरमा.' हा शब्द उपनिषदे आणि आरण्यके यांतच सांपडतो.

६५ उ च्छी र्ष क.—कौपीतकी उपनिषद् (१, ५) यांतील पर्येकाच्या वर्णनांत आल्यामुळे याचा अर्थ उशी असा असावा.

६६ उ प म न्ध नी —बृहदारण्यकोपनिषदांत 'रवी' या अर्थी हा उपयोगांत आणिला आहे. वाजसनेयि संहितेत उपमंथितृ हा पुरुषमेधांतील वर्ज्याच्या यादीत आहे आणि क्रियापद, उपमन्थ् म्हणजे पुसळण्याकरितां द्रव्ये असा अर्थी योजिला आहे.

६७ उ प श्री-उ प थ य.—एकाच शब्दाचे हे दोन पाठ आहेत. पहिला शब्द कौपीतकी उपनिषद् या ग्रंथांत सांपडतो आणि दुसरा पाठ इतर उपनिषदांमध्ये आढळतो आणि खरोखर अथर्ववेदांतील उताऱ्यांतहि जरी मूळ अपभ्रंश असा पाठ आहे तरी उपभ्रंश या अर्थाच असावा असे रोंथ म्हणतां. दोनहि टिकाणीं त्याचा अर्थ पर्येक याशी संबंध असलेला (अथर्ववेदांत आमन्दी आणि कौपीतकी उपनिषदांत पर्येक) असा होतो. आर्मंट, रोंथ आणि मेक्समुद्धर उशी किंवा आच्छादन असा अर्थ करितात. परंतु व्हिटने म्हणतो की, त्याचा अर्थ 'आधार' किंवा 'स्नंम' असा आहे.

६८ उ त्सु क.—ब्राह्मणांमध्ये जळते लांकूड या अर्थी हा शब्द सर्वसाधारणपणे उपयोगांत आणिला आणि त्यापासून कोळसा (अंगार) काढितां येतो.

६९ उ त्सु का व क्ष य ण —शतपथ ब्राह्मणांत हा शब्द पुष्कळ वेळां आला असून त्याचा अर्थ शर्मविण्याचा उपाय अथवा निश्चितपणे त्याचा अर्थ चिमटा असा आहे.

७० क री प.—शतपथ ब्राह्मणांत गोंवऱ्या या अर्थी हा शब्द आला आहे. अथर्ववेदावरून असें कळते की, शेतां-तील प्राण्यांच्या नैसर्गिक रताची फार प्रशंसा करीत.

७१ चूर्ण.—चूर्ण याचा अर्थ चूर्णहस्ता या समासावरून सुगंधि पृष्ठ असा होतो. चूर्णहस्ता हे विशेषण कौपीतकी उपनिषदांत अप्सरांना दिलेले आहे.

७२ त ऊं.—याचा अर्थ चातो असा आहे. यास्काच्या निरुक्तावरूनच (२, १) हा शब्द फक्त वैदिक वाङ्मयांत आलेला आहे असें म्हणतां येईल. निरुक्तांत येण्याचे कारण, शब्दाच्या स्थानाविनिमयाचे उदाहरण म्हणून हा शब्द यास्काने दिलेला आहे. त्याच्या भते हा शब्द कर्तृ-कातणे या वात्तूपासून आलेला आहे.

७३ ते ज नी.—गाथा २ उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत वेताची जुडी, असा आहे व काही टिकाणी या जुडीचा वनलेला दोर असाही आहे. कारण तेजनीच्या दोन्ही टोकांचा उल्लेख केलेला आहे.

७४ घृ टि.—तैत्तिरीय आरण्यकांत द्विवचनी आलेले त्याच-प्रमाणे शतपथ ब्राह्मण व सूत्रग्रंथ यांत आलेले हे रूप निस्तारे उचलण्याचे चिमटे असा अर्थाने आलेले आहे.

७५ नि ना टा.—शतपथ ब्राह्मणांत (३, ९, २, ८) प. ०११ चा घडा असा अर्थ आहे व टीकाकाराचे मताने त्याला निनाटा म्हणण्याचे कारण तो जमीनीत पुरलेला असे. एगलिंग या शब्दाचा पागी थंड होण्याकरता जमीनीत पुरलेला हो किंवा मांडे असा अर्थ करतो.

७६ प र्थ क.—कौपीतकी उपनिषदांमध्ये ब्राह्मणाच्या आसनाचे हे नांव आहे. 'आसंदि' असे नांव आहे ते व हा शब्द उपनिषदांत त्याचा जो उपयोग आला आहे तो विज्रविण्याकरिता लांबट आसन असा अर्थ होतो व त्याचा अर्थ सिंहाभर असा होतो.

७७ प रि प व न.—शतपथ ब्राह्मणांत (६, १२) व शां. आरण्यकांत (४, १, १०) यांनी याचा अर्थ विज्रविण्याचा अर्थ आहे.

७८ प रि प व न.—शतपथ ब्राह्मणांत पाय धुण्याकरतां पुन्हा मांडे असा याचा अर्थ आहे.

७९ प रि प व न.—शतपथ ब्राह्मणांत पाय धुण्याकरतां पुन्हा मांडे असा याचा अर्थ आहे.

“ पिन्व न.—शतपथ ब्राह्मणांत (१४, १, २, १७; २, १, ११; ३, १, २२;) एखाद्या व्रताचे वेळी उपयोगी पडणारे भांडे अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

“ पिशील.—शतपथ ब्राह्मणांत (२, ५, ३, ६) लांकडी भांडे किंवा ताट असा ह्याचा अर्थ दिलेला आहे. लाटयायन श्रौतसूत्रामध्ये (४, २, ४, ५) एका पिशील वीणेचा उल्लेख आलेला आहे व ही वीणा एक प्रकारची सतार असली पाहिजे.

“ प्रणे जन.—हा शतपथ ब्राह्मणांत (१, २, २, १८) शब्द येतो. याचा अर्थ ‘घुण्यासाठी पाणी’ असा आहे.

“ प्रेख.—‘शोला’ शोपाळा/पाळणा, ‘महाव्रत विधीच्या वेळी येणाऱ्या वर्णनांत याचा उल्लेख येतो. हा उल्लेख काठक संहिता, ऐतरेय आरण्यक आणि पंचविंश ब्राह्मण आणि इतर ठिकाणी सुद्धा आला आहे. उपलब्ध माहितीवरून असे म्हणावे लागते की, सध्याच्या शोपाळ्याप्रमाणेच पूर्वीही तो करीत असवेत.

“ प्रोष्ठ.—हा शब्द तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आढळतो. तेथे त्याचा समासात उपयोग केलेला नाही. ऋग्वेदांत ‘प्रोष्ठेशय’ या विशेषणांत ब्रियांसंबंधी हा शब्द उपयोगांत आणलेला आहे यावरून याचा अर्थ कदाचित ‘वांक, हाच असावा. पाहिल्या उताऱ्यांत हा शब्द ‘तल्प, आणि ‘वृष्ट’ यांमून अगदी वेगळा (अर्थात) आहे असे दाखविले आहे. परंतु तेथे त्यांतील अगदी पूर्ण अंतर काय असावे हे सिद्ध करण्यास कांही पुरेसा पुरावा सांपडत नाही.

“ फलक.—ह्याचा अर्थ ‘फळी’ हा शब्द गाडी किंवा रथ तयार करण्याच्या प्रसंगी उपयोगांत आणतात. किंवा सोम पिऊन काढण्याकरिता (अधिषवण फलक) किंवा इतर कामाकरिता लागणारी फळी.

“ वृषी.—याचा अर्थ गवताची उशी. हा शब्द सूत्रांतून व ऐतरेय आरण्यकांत आला आहे. वृषी व वृषी ही याची जुकांची रूपे मधून मधून आढळतात.

“ भस्त्रा.—शतपथ ब्राह्मणांत याचा अर्थ चामड्याची वाटली किंवा थैली असा आहे (१. १, २, ७; ६, ३, १६).

“ मणिक.—जुन्या अद्भुत ब्राह्मणांत आणि सूत्रांत याचा अर्थ पाण्याची वाटली असा आहे.

“ मूत.—ऋग्वेदोत्तर संहितेत आणि ब्राह्मणांत विणलेली टोपली या अर्थी हा शब्द येतो. मूतक म्हणजे एक ‘लहान टोपली.’

“ वालेदाम न.—शतपथ ब्राह्मणांत घोड्याच्या केसांची बांदी अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

“ जुंवल.—शतपथ ब्राह्मणांत हा शब्द आलेला आहे. ह्या शब्दाचा अर्थ अनिश्चित आहे. हरिस्वामी आपल्या टीकेत ह्याचा अर्थ गवताची पेंढी असा करितो. एगलिंग हा कापसाचा धागा किंवा केशाचा धागा असे अर्थ सुच-

वितो. कांहीहि असले तरी लवकर पेट घेणारा पदार्थ असा ह्याचा अर्थ असला पाहिजे.

“ श्लेष्म न.—ह्याचा अर्थ ज्याच्यावर एखाद्या वस्तूचे भाग जोडले जातात ते असा आहे. चामडें असेल तर बारिक तारा; रथ असेल तर दोर व लांकूड असेल तर सरस (चिकटवावयाचा) असा ह्या शब्दाचा अर्थ होईल;

“ हि रण्य कशिपु.—ब्राह्मण ग्रंथांत ह्या शब्दाचा अर्थ सोन्याचे म्हणजे सोनेरी वस्त्रांचे वनविलेले आसन असा आहे.

रज्जुनाम [ऋग्वेद]

कश्य (अश्वोदर बंधन रज्जु)	दामन निषिध	रज्या रक्षना
ज्याका	पाश	रश्मि
तन्ति (दीर्घप्रसा- रिता रज्जु)	मुक्षीजा (जाळें) योक्त्र	वयस् वरत्रा
त्रिविष्टिधातु (तिपेढी दोरी)	योग्या रज्जु	संदान स्युमन

[तै. सं.]

मेखला

रासना

‘तन्ति —ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी हा शब्द आलेला आहे. व त्याचा अर्थ रोंथ हा अनेकवचनी प्रयोगी ‘वास-रांच्या रांगा’ असा करतो पण ह्या शब्दाचा पुढे झालेल्या ग्रंथांत ज्या अर्थाने उपयोग केलेला आहे तो अर्थ म्हणजे दोन्या किंवा वासरांस बांधण्याकरिता दावी हा ऋग्वेदांत सुद्धा घेणे बरे.

‘दामन.—ह्याचा अर्थ दोर किंवा मेखला असा आहे व हा शब्द ऋग्वेद व पुढील ग्रंथ ह्यांत अनेकदा आलेला आहे. यज्ञांतल्या घोड्याच्या दोन्याविषयी त्याचप्रमाणे वासरांना दोरीने बांधण्याच्या प्रघातांविषयी उल्लेख आलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत घोड्याच्या केसांचा झुवका अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

‘पाश.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांत वांधून आवळण्याकरिता उपयोगी पडणारा दोर असा ह्याचा अर्थ आहे. दोर व ग्रंथ ह्यांचा एकत्र संबंध अथर्ववेदामध्ये आलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत पाश हा शब्द ज्याच्या योगाने मनुच्या जहाजाला पर्वताशी बांधिले होते त्या दोराला लाविला आहे. लक्षणेने वरुणाच्या पाशाला हा शब्द वारंवार लावलेला आढळून येतो.

‘योक्त्र.—ऋग्वेदांत आणि नंतर गाडीला किंवा रथाला जुंपण्याच्या चमड्याच्या बांधा असा याचा अर्थ आहे.

‘रक्षना.—दोर किंवा दोरी या अर्थी ऋग्वेदांत घोडे बांधण्याकरिता म्हणून याचा उपयोग केला जात असे म्हणून लिहिले आहे. पण एका उताऱ्यांत ‘शीर्षण्या रक्षना’ लगाम असा

अर्थ होत नाही. कांहीं उताऱ्यांत पटे असो अर्थ ध्वनित होतो. कांहीं मध्ये पटे आणि लगाम हे दोन्हीहि अर्थ ध्वनित होतात. इतरत्र साधारण दोर हा अर्थ निघतो.

^६ वरत्रा.—ऋग्वेदामध्ये व पुढें ह्याचा अर्थ वादी किंवा दोरी असा आहे. ह्याचा उपयोग वेल जुंला बांधावयास किंवा कदाचित् जुं दांड्याला बांधावयास होत होता. किंवा विहिरांतून (अवत) पाणी काढण्याकरिता उपयोगांत आणलेली दोरी असाहि ह्याचा अर्थ होतो.

^७ सदान.—ऋग्वेदांत व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये दोर, काढणी किंवा वेडी ह्या अर्थानें हा शब्द आलेला आहे.

^८ स्यूमन्.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी रोंथच्या मतानें घराचा दरवाजा घट आवळणारी दोरी असा आहे.

^९ मेखला.—नंतरच्या संहितेत आणि ब्राह्मणांत कंवरचा पट्टा या अर्थी, अथवा ब्रह्मचाऱ्यानें कमरेस बांधावयाची दोरी अशा अर्थी हा शब्द आला आहे.

^{१०} रास्ना.—यजुर्वेद संहितेत आणि शतपथ ब्राह्मणांत कमरपट्टा किंवा दोरी या अर्थी; रशना आणि रस्मीप्रमाणें हा शब्द येतो.

जा ती कुलें व वंश जाती व कुलें [ऋग्वेद]

अज	गोपा	भरत
अत्रिन्	चेदि	भलानस
अनु	ज्ञाति	भारत
अमृच	तुर्व	मत्स्य
अलिन	तुर्वश	मूरदेव
असूत	तुंख	यक्षु
आजमीहू	दशगव	यदु
आजि	दस्यवेष्टक	रथप्रोष्ठ
आयु	दस्यु	राजन्य
आरि	दास	वणिज्
	दुर्मद	वनर्षु
	द्रुह्यु	वर्ण
ण	नगव	वेजामि (विविध- ज्ञाति)
व	नहुष	विश
यवाच्	पक्थ	विपाणिन्
कृष्णयोनि	पाणि	वृचीवन्त
कृष्टि	पञ्ज	वृषल
क्रिवि	पारावत	वैकर्ण
क्षत्र	पुष्यपशु	शण्डो (शण्ड- वंशज)
क्षिति	वार्हत (गन्धर्व वगैरे)	शिशु
गन्धारि		
गोपति	ब्राह्मण	

शिम्यु
शिव

शिश्रदेव
शीष्ट

सुत
सौधन्वन्

[तै. सं.]

अत्राहण्य
अर्थ
आथर्वण
आर्षेय
इषव्य
इषुकृत्
कर्मार
कुलाल
क्षत्रिय
तक्ष
तस्कर
दुव्रीहण

धन्वकृत्
निपाद
पंचजन
पाणि
पांचजन्य
पुंजिष्ट
ब्रह्मन्
ब्राह्मण
ब्राह्मणवत्
मलिम्लु
मृगयु
यति

रथकार
राजन्य
राजन्यवत्
वाणिज्
वैद्य
शूद्र
शूद्रा
श्वनि
श्वपति
भूत
स्तेन
स्थपात

[अथर्ववेद]

अंग
अंत्रि
अत्राहण
अर्किन्
अय
आयवन
आर्य
कण्व
कैरातिका(किरात-
कन्या)
क्षत्र
दाक्षायण
दाशराज

दास(कोळी, धीवर
द्विज
पशु
पांचजन्य
पू
पौंजिष्ट (कोळि)
वलिहक
ब्राह्मण
महावृष
मूजवन्त (जाती-
चे लोक)
मूरदेव
यदु

रथकार
राजन्य
वणिज
ब्राह्म
शकम्भर
शूद्र
शूद्रकृत्
सुब्राह्मण
सृजय (जातीचे
लोक)
स्थपति

[वाज. सं.]

^{१६} चण्डाल

चाण्डाल

^{१७} पौंजिष्ट

[संहितेतर]

^{१८} अन्त्र

^{२८} कुन्ति

^{२९} गोत्र

^{१९} आजकेशिन्

^{२९} कुरुपंचाल

^{३०} गोपायन

^{२०} आथर्वन्

^{३०} कुल

^{३१} ज्ञाति

^{२१} उत्तरकुरु

^{३१} केकय

^{३२} त्रिखर्व

^{२२} उत्तरमद्र

^{३२} केशिन्

^{३३} निष्करीय

^{२३} उदीच्य

^{३३} केशिनी

^{३४} निपाद

^{२४} ऊर्णनाभि

^{३४} कोप

^{३५} पंचाल

^{२५} कंकतीय

^{३५} कौरव्य

^{३६} पुण्ड्र

^{२६} कम्वाज

^{३६} कौरु-पंचाल

^{३७} पुलिन्द

^{२७} कारस्कर

^{३७} क्रव्य

^{३८} पौंथलेय

१८ प्राच्य	२३ मूतिव	२८ सत्तन्त
१९ वांहीक	२४ मल्ल	२९ सत्व
२० भरन्त	२५ शवर	३० स्पर्पु
२१ मागधदेशीय	२६ शाल्व	
२२ मूचीप	२७ श्विक	

१ कु ला ल.—नैत्तिरीय संहितेंत 'शनरुद्रीय' नामक कर्मामध्ये (रुद्राध्यायांत) या शब्दाचा कुंभार या अर्थानें उल्लेख आला आहे.

२ नि पा द.—ऋग्वेदानंतरच्या तैत्तिरीय व वाजसनेयि संहिताग्रंथांत व ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द आला आहे. या शब्दावरून एखाद्या विशिष्ट जातीचा बोध होतो असें नाहीं तर शूद्र लोकांप्रमाणें जे लोक आर्यांच्या अमलाखाली नव्हते अशा अनार्य लोकांना हें नांव होतें कारण औपमन्यव्राच्या मतान पांच प्रकारचे लोक (पंचतनाः) म्हणजे चार जाती (चत्वारोवर्णाः) आणि पांचवे निपाद (निपादःपंचमः) होत. वाजसनेयि संहितेंत हा शब्द आला आहे. तेथें टीकाकार महाधरानें त्याचा भिन्न किंवा भील असा अर्थ दिला आहे. लाट्यायन श्रौतसूत्रांत निपादांची वसति अमलेल्या एका खेडेगांवाचा उल्लेख आला आहे. व निपादस्यपतिः या नांवाच्या एका निपादांच्या पुढाऱ्याचा कात्यायन श्रौतसूत्रांत व त्याच सूत्रावगील टीकाकारानें उद्धृत केलेल्या एका ब्राह्मण ग्रंथांत उल्लेख आला आहे. वेवरच्या मतानें निपादलोक हे मूळचे वसति करून (नि-सद्) राहणारे लोक असावे. कारण या मताला एका गोष्टीचा आधार आहे. ती गोष्ट ही की विश्वजिन् नामक यज्ञ करणाराला कांहीं दिवस निपादावरोवर राहवें लागे व त्यामुळें जे निपाद अशा आर्याला आपणांत राहू देत त्यांच्यावर थोडी तरी आर्य संस्कृतीची छाप पडण्याचा संभव असे. पण आर्य लोकांच्या समाजव्यवस्थेच्या बाहेर असलेल्या मूळच्या सर्व लोकांना ही निपाद पदवी लावितां येईल. व्हान आडर म्हणतो की, हे निपाद लोक नीशियन्स या लोकांशी सदृश असावेत. १८५३ : ग्रीक इतिहासकारांनीं असा उल्लेख केला आहे की ऋतुकृतांडर हा अश्वकांच्या देशांत असतांना ' नीशियस् ' लोकांनी त्याच्याकडे एक वकील पाठविला होता. परंतु निपाद आणि हे नीशियन्स लोक दोन्ही एकच की काय या वद्दल शंका आहे.

३ पुं जि छ.—तैत्तिरीय संहिता व तदुत्तर ग्रंथ यांत हा शब्द आला असून त्याचा कोळी असा अर्थ आहे. परंतु वाजसनेयि संहिता १६.२७ येथें टाकेंत महाधर याचा पक्षी पकडणारा (पारयां) असा अर्थ घेतो.

४ व क्ष न्.—(नपुंसकलिंगी) हा शब्द क्षत्रिय व इतर-लोकांहून वेगळा असा ब्राह्मणवर्ग दर्शवितो. अथर्व वेद व तदनंतरच्या ग्रंथांतून हा शब्द आढळतो.

५ शू द्राः.—तै. संहिता, अथर्ववेद व मागाहूनच्या ग्रंथांत हा शब्द शूद्रेष्वी या अर्थानें आलेला आढळतो.

६ सूत.—यजुर्वेद संहिता व पुढील ग्रंथांत ग्रामणी वरो-वर उल्लेख असलेल्या एका राजदरवारांतील नोकराचें हें नांव आहे. पंचविंशब्राह्मणांत जे आठ वार आले आहेत व इतर सर्व संहिताग्रंथें जे अकरा रत्नां आले आहेत त्यांपैकीं सूत हा एक होय. याचा उल्लेख अथर्ववेदांत राजदूतांपैकीं एक ह्मणून आलेला आहे. त्याचप्रमाणें यजुर्वेदाच्या शतसूत्रांत अनुष्ठानामध्येहि हा शब्द आला आहे. टीकाकारांच्या मतानें सूत याचा राजाचा सागृथी असा अर्थ आहे. परंतु अनेक ठिकाणीं सूत शब्दावरोवर संगृहीत हाहि शब्द आला आहे. तेव्हां टीकाकारांचा अर्थ येथें संभवत नाहीं. एग-लिंग म्हणतो की ब्राह्मणकालांत तरी हा सूत राजदरवारां-तील कवि होता. वेवरच्या मतानें या सूत शब्दाचा अर्थ राजाजवळ नेहमीं प्रवेश असतो तो असा आहे. महाभारत-कालांत सूत म्हणजे राजाचा बंदीजन किंवा भाट असा अर्थ आहे. यजुर्वेदाच्या निरनिराळ्या संहितांतील शतसूत्रांत प्रकरणांत सूत याला अहन्ति, अहन्त्य, अहन्त्व असे शब्द लाविले आहेत यावरून सूत हा भाट व वादन करणारा असा दोन्ही प्रकारचा मनुष्य होता असें दिसत. भाट व वादन हे दोन्ही गुण एकत्र असलेले अन्यत्र कोठेहि आढळत नाहींत.

७ अंग.—गंधारि, मूजवन्त आणि मगध या निरनिराळ्या लोकांसंबंधीं जे अथर्ववेदांत वर्णन आहे त्यांत हें नांव आलेले असून गोपथ ब्राह्मणांत ' अंगमागधाः ' या सामासिक शब्दांतहि यांचा उल्लेख आहे. त्यांची वसती गंगा आणि शोण यांच्या काठीं असे यावरून पूर्वीपासून ते त्याच ठिकाणीं रहात असावेत असें दिसतें.

८ कै रा ति का.—किरातलोकांची मुलगी. औपधाकरितां पाळें मुळे खणोत असलेली अशा संवेधांत हिचा अथर्ववेदांत उल्लेख आला आहे.

९ दा क्षाय ण.—दक्षाय वंशज. या दाक्षायण लोकांचा अथर्ववेद व काठक संहितेंत शताब्दीकाला सोन (अथवा अलं कार) दिल्यावरून उल्लेख आला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत हा शब्द सोन या अर्थानेच आला आहे. याच ब्राह्मण ग्रंथांत दाक्षायण लोकांना राजे म्हटले आहे, व दाक्षायण वंशातील पार्वति नामक कोणी मनुष्यानें दाक्षायण यज्ञ केल्यामुलें त्याला राजपद मिळाले व त्याच्या वंशाची पुढें भरभराट होत गेली.

१० द्वि ज.—दोनदां जन्मलेला. हें विशेषण आर्यांना विशेष-पतः ब्राह्मणांना लावलेलें असून अथर्ववेदांतल्या एका दुर्बोध सूक्तांशवाय वैदिक वाङ्मयांत अन्यत्र कोठेहि उल्लेख दिसत नाहीं.

११ वा ल्हि क.—हें एका जातीच्या लोकांचें नांव अथर्व-वेदांत येतें. त्यांत तापाला (तक्मन्) मूजवन्त, महावृष व बल्हिक वांच्याकडे जाण्यास सांगितलें आहे. मूजवन्त लोक हे खात्रीनें उत्तरेकडे राहणारे लोक होते. ब्लूमफील्डच्या

मतानें वल्हिक हें नांव श्लेषार्थी (वाहेर रहाणारे या अर्थानें) असावें. परंतु हा शब्द निःसंशय उत्तरेकडील कोणत्यातरी जातीवरून घेतला असला पाहिजे. रथ व वेवर यांचे मते असें की, या वल्हिकांचा इराणी जातीकडे (वल्ख) संबंध असावा. हें मत क्षिमेनेह एकदां स्वीकारलें होतें परंतु पुढें तो म्हणतो की, फारशी जातीचा वल्हिकार्थी कांहीं संबंध होता असे मानण्याचें कांहींच कारण नाही.

^{१२}महावृष.—हें एका जातीचें नांव आहे. यांचा उल्लेख अथर्ववेदांत वल्हिक याच्या बरोबर आला आहे व यांच्या-कडे तक्षमन् (तापाला)ला जाण्याची आज्ञा झाल्यावद्दला तेथें उल्लेख आहे. बल्मफाल्ड म्हणतो की हें नांव विशेषतः आवाज आणि अर्थ याकडेच लक्ष देऊन दिलें असावें; त्याचा स्थलांशीं कांहीं संबंध नसावा (हे महावृष क्षणजे महा-शक्तिमान = रोगाला तोंड देण्याला समर्थ) असावें परंतु हें मत फारसें सयुक्तिक नाही. महावृष देशांत रैक्पर्ण हें स्थान होतें असें छान्दोग्य उपनिषदांत झटलें आहे. 'हृत्वाशय' हा महावृषांचा राजा होता असा जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत उल्लेख असून महावृषांचा बौधायन श्रौतसूत्रांतील एका मंत्रांत आहे.

^{१३}मूजवन्त.—महावृष, वल्हिकांबरोबर उल्लेख आलेल्या लोकांचें नांव. यजुर्वेद संहितेंतहि दूर रहाणारे लोक अरुच या शब्दाचा अर्थ आहे. आणि त्याच संहितेंत रूद्राला त्याच्या धनुष्यासह या लोकांच्याकडे जाण्यास आज्ञा केली आहे. ऋग्वेदांत सोमाला 'मौजवत' (मूजवन्त लोकांकडून अथवा यास्कांच्या मताप्रमाणें मूजवान पर्वतापासून येणारा) म्हटलें आहे. हिंदी टीकाकारांना मूजवान हें पर्वताचें नांव आहे हें यास्काचें मत मान्य आहे. फारसोरच्या नैऋत्येस असणाऱ्या एका पर्वताचें न व मूजवान होय या क्षिमेनेच्या मतास पुरावा नाही असें हिलेब्रॅटन मत नरी बरोबर असलें तरी मूजवन्त नावाचा एक पर्वत होता त्यावरूनच या लोकांनी मूजवन्त हें नांव धारण केलें हें म्हणणें गैरवाजवी होणार नाही. मूजवन्त आणि मुंजवन्त एकच असें यास्कांचें मत आहे आणि हिमालयाच्या एका भागाचें किंवा त्यांतील एका पर्वताचें हें नांव आहे असें तद्द्वाराभारतांत उल्लेखिल्लें आहे.

^{१४}ब्रात्य.—यजुर्वेदांत पुष्पमेघप्रसंगी बलि दिले जाणाऱ्यांच्या यादांत हें नांव आलेलें आहे परंतु तेथें या नांवावद्दल जास्त खुलासा नाही. तो अथर्ववेद व पंचविंशब्राह्मण या ग्रंथांत आढळतो. अथर्ववेदांत ब्रात्यासाठीं एका विधीचें सविस्तर वर्णन आलेलें आहे (या विधीचा—ब्रात्यस्तोमचा—उल्लेख ज्ञानकोश विभाग दोन पृष्ठ ६५ मध्ये आला आहे). पंचविंश ब्राह्मणांत बहिष्कृत लोकांच्या चार वर्गांचा उल्लेख आला आहे ते चार वर्ग क्षत्रजे—हान, (पापाचरणानें निंदित झालेली) निंदित; (बहिष्कृत लोकांत राहिल्यामुळे लहान-पणीच बहिष्कृत झालेले) बहिष्कृत; व चवथे जे वृद्ध लोक पुष्पत्वहानतेमुळे बहिष्कृत लोकांत रहात ते असे

होत. पहिल्या तीन जाती इतक्या महत्त्वाच्या नाहींत परंतु चवथी जात वनण्याचा हेतु काय असावा हें समजत नाही. प्रो. राजारामशास्त्री भागवत यांच्या मतानें हे लोक देशांतील वायकाशी अयोग्य संबंध ठेवल्यामुळे आपली प्रकृति निःशक्त करून घेऊन व पंड वनले परंतु मुळांत या मतास आधार नाही. या चार जातींपैकी हान हेच लोक महत्त्वाचे व वाकीचे दुय्यम प्रतीचे असावेत हें संभवनीय आहे. रा. भागवत शास्त्र्यांच्या मते हान लोकांचे 'आर्यन्हीन व 'अनार्यन्हीन' असे दोन वर्ग असावेत, पण ही निवळ कल्पनाच आहे. या ब्रात्याचा एकच वर्ग असावा असें वाटतें ते अनार्य असतील हें शक्य नाही. कारण पंचविंश ब्राह्मणांत असा स्पष्ट उल्लेख आहे की जरी ते स्वतः असंस्कृत होते तरी ते सुसंस्कृत लोकांचीच भाषा बोलत असत. यावरून ते आर्य असावे. या मताला पुढील वाक्याचा आधार आहे. 'जे बोलावयास सोपें ते सुद्धा ते लोक उच्चारण्यास अवघड असें समजतात. यावरून ते लोक सुसंस्कृत लोकांचीच परंतु त्यापेक्षा थोडी हलक्या प्रतीची भाषा बोलत असावे असें वाटतें. सूत्रामध्ये ब्राह्मण व क्षत्रिय यांना सदृश अशा अर्हन्त व यौध (लढव्ये) या वर्गांचा उल्लेख आला आहे. इतर अशा पुष्कळ गोष्टी आहेत की ज्यावरून हे ब्राह्मण संस्कृतीज पारखे असले तरी आर्यन् होते ही गोष्ट सिद्ध होईल. उदाहरणार्थ हे लोक व्यापार किंवा शेतकी करीत नव्हते (यावरून ते एकाच ठिकाणी वसती करून राहणारे लोक नसावेत) किंवा ते ब्रम्हचर्याचे नियम पाळात नसत असें वर्णन आहे. या लोकांनी एक विशिष्ट व्रताचरण केलें असता त्यांना ब्राह्मणसमाजांत प्रवेश करता येत होता. यावरून ते अनार्यन् खास नसले पाहिजेत अशा कल्पना करण्यांत आली आहे. ब्रात्याचा पोषाख व जीवनक्रम याविषयी कांहीं माहिती पंचविंश ब्राह्मणांत मिळते. त्यांचीं तत्वे ब्राह्मण लोकांच्या विरुद्ध होती. ज्यांना सुधारता येणें शक्य नव्हतें त्यांना ते मारीत असत. त्यांचा गृहपति डोक्यावर नेहमी उष्णीष (शिरछाण, पागोटें) धारण करी, त्याच्या हातांत एक चावूक व धनुष्य (ज्यान्होड) असे, तो कृष्ण वस्त्र परिधान करी व त्याच्या अंगावर काळें व पांढरें कातडें पांघरलेलें असे. त्याची एक चौकाकी गाडी असून त्या गाडीवर चार फळ्या असत. एख.या पुढाराच्या अनुशासनाखाली असलेल्या लोकांचीं वस्त्रे तांबड्या काटांचीं असत व ते अंगावर घेत ते कातडें दोन ठिकाणीं दुमडलेलें असे तसेंच त्या लोकांच्या पायांत जोडे (उपानह) असत व त्यांच्या पुढाऱ्याला निष्क नामक अलंकार धारण करण्याची फार आवड असे. प्रो. राजारामशास्त्री यांच्या मतानें हें निष्क क्षणजे एक प्रकारचें रुपाचें नाणें होतें. ब्राह्मण लोक सुसंस्कृत झाल्यावर त्यांना आपली चीजवस्त पुरोहितांच्या ताब्यांत द्यावी अशी रुढी असे. याशिवाय इतर बरीच माहिती सूत्रग्रंथांतून आली आहे (उदाहरणार्थ हे लोक जे जोडे वापरीत त्यांचे वर्ण काळ-

सर असेव, त्यांचीं टोंकें पुढें आलेलीं असतः). पण या माहितीला पंचविशब्राह्मणांत आधार नाही हे ब्राह्मणलोक कोठें रहात असत या विषयी नकी माहिती सांगणें कठिण आहे. पण ज्या अर्था ते नेहमीं भक्त असत त्या अर्थी ते सरस्वती नदीच्या पलीकडे रहात असावेत अशी कल्पना आहे. कदाचित् ते पूर्वेकडेहि रहात असावे. या कल्पनेला सूत्रांत आधार आहे तो असा की, या ब्राह्मण लोकांच्या उपभोग्य वस्तूंचें (पोषाखाचें) दान घेणारा ब्राह्मण (कदाचित् ब्राह्मणस्तोमः विधांच्या वेळीं) मगधांतील रहिवाशी असे. ब्राह्मणांचें राहणाचें ठिकाण निश्चित करण्याच्या बाबतींत अथर्ववेदाची कांहीं मदत होऊं शकत नाही. कारण त्या वेदाची ब्राह्मणबद्दल अशी कल्पना आहे की ते सर्वत्र रहात असत. रथ क्षणतो की ब्राह्मणबद्दल पंचविशब्राह्मणकाराचें जें मत होतें तेंच अथर्ववेदांत प्रतिपादिलें होतें असें कोणा समजू नये. कारण अथर्ववेदांत ब्राह्मणांची स्तुति केलेली असून ते लोक ब्राह्मण लोकांतोळ परिव्राजकाप्रमाणे पूज्य होते असें म्हटलें आहे. परंतु रथचें जें मत सपशेल चुकीचें आहे. कारण अथर्ववेदांत ब्राह्मण क विषय (रथ), प्रतोद (चावूक) व उपानह (जोडा) या वस्तू असल्याचें उल्लेखिलें आहे आणि या वस्तू परिव्राजकाजवळ असणें संभवनीय नाही. आतां ही गोष्ट शक्य आहे की अथर्ववेदांतील जें पंधरावें कांड गूढ म्हणून प्रसिद्ध आहे त्यांत ब्राह्मण झालेल्या ब्राह्मणांची खूप स्तुति केलेली असावी व त्याला पूर्णब्रह्मचारी समजून दैवी अंशाचा अतएव वंदनीय असा मान दिला गेला असावा.

^१ शकभर.—अथर्ववेदांत हा शब्द एका ठिकाणीं आला आहे व तेथें त्याचा अर्थ सन्दिग्ध आहे. लुडविग व प्रिल यांच्या मते याचा अर्थ एका जातीचें नांव असा आहे. इल्मफोल्ड म्हणतो याचा अर्थ 'हगवण' असा आहे. परंतु व्हिटने म्हणतो की हा शब्द महावृष लोकांना निंदासूचक अर्थानें लावला आहे. कारण महावृषांच्या देशांत लांकूड नसल्यामुळे जळणासाठी त्यांना वाळलेल्या शेण्या गोळा करान्या लागत (शक = वाळलेलें शेण, भर = भरणारे),

^१ चण्डाल-चाण्डाल.—वाजसनेयिः संहितेंत उल्लेखिलेलीं हीं अस्पृश्य जातींच्या नांवाचीं दोन रूपे आहेत. मुळांत एक ही निराळी जातच असावी असें वाटतें परंतु ही जात म्हणजे ब्राह्मण आहे व शुद्ध वाप रान्यापासून झालेली संतति होय. अशी कल्पना धर्मशास्त्रकारांनीं मांडली आहे. यजुर्वेद आणि उपनिषदे यावरून ही एक मागसलेली जात आहे एवढीच माहिती मिळते.

^१ पंजिष्ठ.—कोळी या अर्थी असलेल्या वाजसनेयिः संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण यांत आलेल्या पुंजिष्ठ शब्दाचें हें रूप आहे. कदाचित् हें जातिवाचक नाम असावे. पुंजिष्ठाचे वंशज या अर्थी एकाद्या कामकरी जातीचें हें नांव असावें.

^१ आन्ध्र.—शुनःशेषास विश्वामित्राचा पुत्र न समजणाऱ्या अशा ज्या लोकांना विश्वामित्रानें घालवून दिलें त्या पैकीं आन्ध्र हे आहेत. यांचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत आहे.

^१ आज के शिन्—इंद्राच्या विरुद्ध ज्या वकानें दाण्डगाई केली त्यांच्या कुलाचें हें नांव आहे असें जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणांत उल्लेखिलें आहे.

^१ आथर्वण.—अतिप्राचीन अथवा काल्पनिक अथर्वण पासून हें नांव चालत आलें आहे. या शब्दाचा अनेक वचनी नपुंसकलिंगी असा उपयोग केल्यास अथर्वण यांनीं केलेल्या सूक्तांचाहि बोध होतो. अथर्ववेदाच्या एकोणिसाव्या काण्डांत अशा तऱ्हेचा उपयोग केलेला आढळतो, व पंचविश ब्राह्मणांतहि आढळतो. एकवचनी अथर्वण (वेद) हा शब्द जरी छांदोग्य उपनिषदापर्यंत आढळत नाही तरी तो 'अथर्ववेद' या शब्दाच्या अगोदरच आहे कारण 'अथर्ववेद' हा शब्द सूत्रांत आढळतो व त्याच सूत्रांत आथर्वणिक अथवा अथर्ववेदाचे अनुयायी अशा अर्थाचा शब्द आहे. अथर्वण याचे अनुयायी अथवा त्याच्या कुलांतोळ जुन्या परंतु निश्चित अशा लोकांचा नांवें दध्यङ्ग, वृहद्वि, भिपञ्ज-कवन्ध व विचारिन् हीं आहेत.

^१ उत्तरकुरु.—महाकाव्ये आणि तदुत्तर वाङ्मयांत उत्तरकुरु हे काल्पनिक लोक असावेत असें दिसते. ऐतरेय ब्राह्मणावरून ते लोक ऐतिहासिक व हिमालयाच्या पलीकडे राहणारे होते असें दिसतें, ऐतरेय ब्राह्मणांतील दुसऱ्या एका उतान्यांत वासिष्ठ सास्यहृष्य म्हणतो की उत्तरकुरुंचा देश देवक्षेत्र हा होता व अत्यराति जानंदपि हा तो देश जिंकण्याच्या विचारांत होता. व वरून तो देश काल्पनिक होता असें म्हणतां येत नाही. उत्तरकुरु हे काश्मीरांत रहात असावे असें वाटतें. कुरुक्षेत्रांत मुख्यत्वेकरून काश्मीरांतून येणाऱ्या लोकांच्याच टोळ्या आढळतात असें जें शिमेरचे मत तें सकारण असून ग्राह्य आहे.

^१ उत्तरमद्र.—ऐतरेय ब्राह्मणांत हिमालयाच्या पलीकड राहणाऱ्या व उत्तरकुरुंच्या वरोवर असणाऱ्या एका जातीचा उल्लेख आहे. शिमेर म्हणतो की वंशब्राह्मणांत उल्लेखिल्या प्रमाणे काम्बोज औपमन्यव हा मद्रगार याचा शिष्य होता आणि म्हणून काम्बोज आणि मद्र यांच्यांत फारसे अन्तर नव्हतें. हें विधान काम्बोज यांचा राहण्याचा जागा पाहिली असतां अगदीं वरोवर दिसून येईल.

^१ उदीच्य.—उत्तर प्रान्तांतील ब्राह्मण कुरुपंचाल उदा लक आरुणि यांच्याशी वादाला गुंतले असतां स्वेदायन शौनक याला त्यांनीं आपल्या वतीनें बोलणारा नेमून प्रतिस्पर्धाचा वादांत पराभव केला असा उल्लेख शतपथ ब्राह्मणांत आहे, आणि त्याच ब्राह्मणांत कुरुपंचालांची भाषा उत्तरेकडील लोकांच्या भाषेशी साम्य पावते असाहि उल्लेख आहे, यावरून त्यांचा आणि कुरुपंचालांचा संबंध असावा असें वाटतें, शुद्धपणाबद्दल उत्तरेकडील भाषेची प्रसिद्धि होती

म्हणून अभ्ययनासाठी ब्राह्मण लोक तिकडे जात असत असा कौपीतकी ब्राह्मणांत उल्लेख आहे, आणि बौद्ध ग्रंथांत तक्षशिला येथील पाठशाळेत पुष्कळ विद्यार्थी अभ्यासासाठी रहात असत असा उल्लेख आहे आणि म्हणूनच संस्कृत भाषा काश्मीरांत श्रेष्ठ पदास पोचली होती असे प्रकटच मत आहे.

^{१५} ऊर्ण नाभि, ऊर्ण वाभि, ऊर्ण वन्त.—हो सर्व नावे कोळी (जात) या अर्थाने काढक संहिता, ब्राह्मणग्रंथ व उपनिषद्ग्रंथ यामध्ये आली आहेत.

^{१६} के क ती य.—या नांवाचे लोक शाण्डिल्यापासून अभिनवन शिकले असा शतपथ ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. आपस्तंब श्रौतसूत्रांत कंकति ब्राह्मणांच्या पंथाच्या मूळग्रंथाचा उल्लेख आला आहे. बौधायन सूत्रांतील छागलेय ब्राह्मण आणि हे कंकति ब्राह्मण एकच असवेत.

^{१७} कैवोज, काम्बोज.—निरुक्तार यास्क म्हणतात की इतर आर्य लोकांचा भाषा आणि काम्बोज यांची भाषा यांत फरक आहे. काम्बोज हे सिन्धुनदीच्या वायव्येस रहात असत आणि जुन्या पारशांच्या ग्रंथांत त्यांना कंबुजीय असे म्हटले आहे. मद्रगार याचा शिष्य काम्बोज आपमन्यव हा अध्यापक म्हणून देशब्राह्मणांत आलेला आहे. यावरून पाशां लोक व आर्य लोक यांच्याशी संबंध असणारे काम्बोज लोक यांचा मद्र अथवा विशेषतः उत्तरमद्र यांच्याशी संबंध असावा असे वाटते.

^{१८} कारस्कर.—बौधायन, आपस्तंब व सत्यापाठ या सूत्रांत एका राष्ट्राचे अथवा जातीच्या लोकांचे म्हणून हे नांव आले आहे. रा. वि. का. राजवाडे यांनी कातकरी हेच कारस्कर असवेत असे मत व्यक्त केले आहे. त्यास हरप्रसाद शास्त्री वगैरे मंडळींनी आक्षेप घेतले आहेत.

^{१९} कुन्ति.—या लोकांनी पंचाल यांचा पराभव केला असा काढक संहितेत उल्लेख आहे.

^{२०} कुरु.—ब्राह्मण वाङ्मयांत कुरु लोकांना फार महत्त्व दिलेले आहे. ब्राह्मण जात अथवा लोक हे कुरु किंवा कुरुपंचाल या देशांत उत्पन्न झाले अशाबद्दल सबळ पुरावा जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत आहे. कुरुंचा स्वतंत्र उल्लेख फारच क्वचित आढळतो. त्यांचा पंचालाचा निकट संबंध असल्यामुळे पंचालाबरोबरच त्यांचा उल्लेख केलेला आढळतो. कुरुपंचाल हे एकच राष्ट्र होते असा पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख आहे. कुरुपंचालांची यज्ञ करण्याची पद्धतीहि उत्तम होती असे म्हणत. कुरुपंचाल राजे राजसूय यज्ञ करीत असल्याचा उल्लेख आहे. हे राजे हिवाळ्यांत स्वारीकरितां बाहेर पडत व उन्हाळ्यांत परत घरी येत. वृहदारण्याकोपनिषदांत कुरुपंचालब्राह्मणांचे फार बहारीचे वर्णन आहे. वेवर आणि ग्रीधसर्पने कुरु व पंचाल या दोन राष्ट्रांत वैदिक काली तेंटे होत असत असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मागाहून जे लोक पश्चिमेकडून हिंदुस्थानांत आले आणि जे ब्राह्मण

होते; ते पंचालांशी वैरभावाने वागत असत; कारण ते ब्राह्मणद्वेष्टे होते, असे ग्रीधसर्पने म्हणतो आणि या गोष्टीला दुजोरा देण्यासाठी वेवर काढक संहितेतील 'पंचाल देशांत जन्मलेला वक्रदाल्भ्य व कुरुवंशातील धृतराष्ट्र वैचित्रवीर्य यांच्या भांडणासंबंधांची गोष्ट देतो. परंतु त्या ठिकाणी वरील प्रकारच्या भांडणाचा उल्लेख नसून राजा आणि पुरोहित यांच्यातील धार्मिक विधासंबंधी झालेल्या थोड्याशा भांडणाचा उल्लेख आहे. शिवाय त्या ठिकाणी कुरुपंचालांच्या नैमिषीय यज्ञाचे वर्णन असून या दोन राष्ट्रांतील अतिनिकट संबंधाचाहि उल्लेख आहे. परंतु पुन्हा वेवर म्हणतो की वाजसनेयी संहितेतील काम्पील येथील सुभद्रिकाहि त्या कुलाच्या आसपास राहणाऱ्या जातीच्या राजांची पटराणी होती आणि त्याच राजाकरितां संहितेत सांगितलेला अश्वमेध यज्ञ केला होता. परंतु वेवरचे हे म्हणणे जबर संशयाला कारण आहे; आणि संहितेच्या काण्वशाखीय पाठातील राजसूयाकरितां उपयोगांत आणिलेल्या उतान्यावरून कुरु व पंचाल यांचा एकच राजा होता असे वाटते. शतपथ ब्राह्मणांत पंचालांचे जुने नांव किंवि होते असा उल्लेख आहे किंवि हा शब्द कुरु याचा अपभ्रंश असावा. परंतु क्षिप्र म्हणतो कुरु व किंवि मिथून ऋग्वेदांत उल्लेखिलेली वैकर्ण ही जात उत्पन्न झाली कारण या दोन्ही लोकांचा सिन्धु व असिनी या स्थलांशी फार संबंध आढळतो. तसेच कुरु आणि सुंजय लोक यांचा 'देवभाग' नांवाचा एकच पुरोहित असल्यामुळे याहि दोन्ही राष्ट्रांचे सत्य्य होते असे दिसते. छांदोग्य उपनिषदांत (४. १७, ९] एका प्रसंगां कुरुंना एका घोडीने वाचविल्याचा व वादळामुळे त्यांच्यावर ओढवलेल्या संकटाचा नाश केल्याचा [१. १०, १] हि उल्लेख आहे. शांखायन श्रौतसूत्रांत कुरुंनी केलेल्या वाजपेय यज्ञाचा उल्लेख असून ज्या शापामुळे कुरुंना कुरुक्षेत्र सोडावे लागले त्या शापाचाहि उल्लेख [१५, १६, ११] आला आहे. हीच गोष्ट महाभारतांत उल्लेखिलेल्या कौरवांच्या दुर्भाग्याची कल्पना देते. ऋग्वेदांत कुरुंचा 'लोक' या अर्थाने उल्लेख नाही परंतु कुरुश्रवण, पाकस्थामा कौरवाण याचा उल्लेख आहे. अथर्ववेदांत परिक्षित हा कुरुंचा राजा होता व शतपथ ब्राह्मणांत त्याचा मुलगा जनमेजय हा अश्वमेधयज्ञ कर्त्यांत श्रेष्ठ होता असे म्हटले आहे. ऋग्वेदांत आणखी ज्या जातीचा उल्लेख येतो त्या सर्वांचा कुरुंमध्ये समावेश होतो असे ओल्डेनबर्गचे मत आहे. तसेच व भरत हे ऋग्वेदांत जे पुरुंचे शत्रू ते नंतरच्या वाङ्मयांत कुरुराष्ट्र वनविण्याकरितां एक झालेले आढळतात. ब्राह्मण ग्रंथांत भरत हे प्राचीन लोकांत प्रमुख होते पण नंतरच्या वाङ्मयांत राष्ट्रांच्या यादीत त्यांचा मागमूसहि सांपडत नाही. यावरून पुढे ते कोणत्यातरी राष्ट्रांत समाविष्ट झाले असावेत असेच अनुमान निघते. पूर्वी ज्या देशांत भरत असत त्याच देशांत

असल्याचा पुरावा आढळतो. शतपथ ब्राह्मणांत एका भरत राजाने काशिराजावर जय मिळविल्याचा आणि एकाने गंगा आणि यमुना यांचे अर्चन केल्याचा उल्लेख आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत भरताच्या 'सत्वत' नामक राजांवर स्वाभ्या द्योत असत असा उल्लेख आहे. वाजसनेयि संहितेत (११,३) भरत हे कुरुपंचालांचेच दुसरे नांव आहे असे लिहिले आहे आणि अश्वमेध करणाराच्या मोठमोठ्या यादीत एक कुरु व दोन भरत राजांची नावे आली असून ते कोणत्या राष्ट्रांचे राजे होते हे मात्र दिले नाही. परंतु ही माहिती दुसरीकडे दिली आहे असे ओल्डेंबर्ग म्हणतो. ऐतरेय ब्राह्मणांत कुरुपंचाल मध्य देशांत रहात असत असे म्हटले आहे. पण कुरु लोकांची आणखी एक टोळी उत्तरेकडे-उत्तरकुरु हिमालयाच्या पलीकडे-रहात असे. कुरुपंचालांचा देश म्हणजे ब्राह्मण संस्कृतीचे उगमस्थान होय व मागाहून ते चारी दिशेस पसरले यांत मुळीच संशय नाही. पंचविंश ब्राह्मणांतील ब्राह्मण्यप्रकरणं व शांखायन आरण्यकांत 'मगध देशांत ब्राह्मणाने वसती करणे म्हणजे अब्राह्मण्य होय' असे जे म्हटले आहे त्याचा वरील गोष्टीमुळे उलगडा होतो. कुरुपंचाल ब्राह्मणाचा वगवेर उल्लेख येणे हे त्यांच्या धर्मप्रसारक चळवळीचे द्योतक होय. कुरुपंचालांच्या भौगोलिक स्थानावरून ते कोसल, विदेह अथवा काशि यांच्या मागून हिंदुस्थानांत आले असावेत आणि पश्चिमेकडील नवीन आर्य लोकान्या लाटेने आणखी पूर्वेस ढकलले गेले असावेत. ही जी नवील लाट आली तिचा आणि त्यांच्या पश्चिमेकडील राजान्यांचा हिंदुस्थानांत येण्याचा कालदृष्ट्या काय संबंध होता-म्हणे किती कालाच्या अंतराने याला उल्लेख असत-याबद्दल वैदिक वाङ्मयांत काही आधार सांपडत नाही. नंतर वैदिकवाङ्मयदृष्ट्या ज्यांचे काहीच महत्त्व नाही असे जे भाषेत काही चमत्कार घडून आले त्यांवरून पाहतां कुर्नुना नवीन मार्गाने येऊन पूर्वपश्चिम देशांत वसती करणाऱ्या मूल आर्य लोकांत आपले घोडे ढकलले असावे

३० कुल, कुल पा.—कुल हा शब्द स्वतंत्रपणे ब्राह्मण-कालाच्या पूर्वी आला नाही. गृह अथवा कुलगृह असा याचा अर्थ असून रूपकदृष्ट्या घरातील कुटुंब यालाच हा शब्द लाविला आहे. कुलपाः (अक्षरशः गृहरक्षणकर्ता अथवा कुटुंबांतील मुख्य) हा ऋग्वेदांत आला असून लढाईतील वाजपतीचा सेवक त्याच्यापेक्षां कमी दर्जाचा असतो आणि वाजपति हा ग्रामसेनेचा नेता समजत असत. अथर्ववेदांत मुलीला उपरोधिकपणे कुलपा असे म्हटले आहे. कारण ती जगांत भर्तृहीना असून तिचा पति म्हणजे यम (मृत्युपति) होय. कुल या शब्दाचा उपयोग विभक्त-कुटुंबपद्धति होती असे दाखवितो. एका कुटुंबांत मात्र वापाच्या किंवा वडील मावाच्या नेतृत्वाखाली पुष्कळक्षीं माणसे असू शकतील. आणि यांचे कुल म्हणे निवासस्थान.

गोत्र शब्दापासून कुल शब्द निराळा आहे. त्याचा अर्थ एका घरांत राहणारे—सर्व मंडळी, अविभक्त कुटुंब असा आहे.

३१ के क य.—बहुतकरून वैदिक व तदुत्तर काळांत ही जात वायव्येकडे सिंधु आणि वितस्ता या दोन नद्यांमध्ये रहात असे. वैदिक ग्रंथांतील अश्वपति कैकय या नांवावरून कैकय या जातीचा अप्रत्यक्षपणे अर्थबोध होता.

३२ के शि न्.—शतपथ ब्राह्मणांत येणाऱ्या एका लोकांचे हे नांव आहे. त्यांत त्यांचा राजा यज्ञाच्या वेळीं अग्रिम गोष्ट घडली तर तिच्या इच्छाकरितां खण्डिक याच्यापासून प्रायश्चित्त घेत असे असा उल्लेख आहे.

३३ कै शि नी —'कैशिन्यः प्रजाः' म्हणे कैशिन्याचा मुलें अथवा प्रजा असा शतपथ ब्राह्मणांतील एका अप्रसिद्ध ठिकाणी उल्लेख असून ती प्रजा शतपथ ब्राह्मणाच्या काळांत कदाचित् अस्तित्वांत असेल अगर नसेल.

३४ को प.—शतपथ ब्राह्मणांत कोपस् हे एक उपाध्यायाचे कुल होते आणि त्याच्यापैकी एक कुशवस् याचे नांव आले आहे.

३५ कौ र व्य.—(कुरुस् यांच्यापैकी) कुरु लोकांपैकी एक मनुष्य आपल्या वायकोसह परित्यक्त राजाच्या अमलात चैन भोगीत आहे असे अथर्ववेदांत लिहिले आहे. दौरध्य राजा बाल्हिक प्रातिपाय हा शतपथ ब्राह्मणांत आला आहे आणि आश्रिपेण व देवापि हे दौरध्य होते असे नंतरची दंतकथा म्हणते.

३६ कौ रु-पंचाल.—कुरुपंचाल यापैकी शतपथ ब्राह्मणांत हे आरुणि याचे विशेषण आहे आणि त्याच ग्रंथांतील या शब्दाने त्या जातीच्या लोकांच्या संवर्गाचा अर्थबोध होतो.

३७ कै व्य.—किष्कीचा राजा पांचाल याने परिवक्रा नदीवर अश्वमेध यज्ञ केला असे शतपथ ब्राह्मणांत आहे, तथापि एग्लिंग म्हणतो की, ते विशेषनाम असून त्याचा अर्थ क्रैव्य पांचाल राजा असा आहे.

३८ गो त्र.—याविपर्या सविस्तर विवेचन पुढे केलेले आहे.

३९ गौ पा य न.—गोपवंशज. ब्राह्मणांत आसमाति, किरात आणि आकुलि यांची जी दंतकथा आहे त्यांत गौपायन हे नांव आले आहे.

४० जा ति.—जाति हा शब्द पालि ग्रंथांत जाति अशा अर्थी आलेला आहे. पण पूर्वीच्या वैदिक ग्रंथांत हा शब्द विलकुल आलेला नाही. परंतु कात्यायन श्रौतसूत्रासारख्या ग्रंथांत जेथे जेथे हा शब्द आलेला आहे तेथे त्याचा अर्थ घराणे किंवा कुटुंब असा आहे.

४१ त्रि ख र्व.—पंचविंश ब्राह्मणांत यशस्वी रीतीने एक विशिष्ट यज्ञ वरणारे जे पुरोहित होते त्यांच्या वगांचे हे नांव आहे.

^{४२} निष्क्रिरीय.—पंचविंश ब्राह्मणांत सत्र चालविणाऱ्या उपाध्यायांच्या शास्त्राचे नांव आलेलें आहे.

^{४३} नै पा द.—कौपीतकी ब्राह्मण व वाजसनेयि संहितेमध्ये हें नांव आलें आहे.

^{४४} पंचाल.—ऋग्वेदांत किंवा नांवाच्या लोकांचें हें मागाहून प्रचारांत आलेलें नांव आहे. कुरु या शब्दाशिवाय इतरत्र या शब्दाचा उल्लेख क्वचित्च येतो. कुरुपंचालांच्या राजांचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत आलेला आहे. काठक संहितेंत पंचाल म्ह. केशी दाल्भ्य यांचे लोक असें म्हटलें आहे. उपनिषदे व उत्तरकालीन ग्रंथांत पंचाल देशाच्या ब्राह्मणांचें तत्त्वज्ञानविषयक व भाषाविषयक वादविवादांत प्रमुख अंग होतें असा उल्लेख आला आहे. संहितोपनिषद् ब्राह्मणांत प्राच्य पंचालांचा उल्लेख आलेला आहे. या पंचाल लोकांत किंवा लोकांचिरीय इतर जातींचाहि समावेश होतो. हें नांव पंच जनानां काविलेलें असून हे पंचाल म्ह. ऋग्वेदांतले पंचजन होत अशी एक कल्पना पुढें आलेली आहे. पण ती फारशी खरी दिसत नाहीं. वैदिक वाङ्मयांत व महाभारतांत पंचालांची उत्तर व दक्षिण पंचाल अशी विभागणी केलेली असल्याचा उल्लेख नाहीं. शतपथ ब्राह्मणांत या लोकांचें परिचक्रा असें नांव आलेलें आहे. ज्याचा उल्लेख आला असें वाटतें तीं शहरे म्हणजे कांपील व कौशांबि हीं होत. कुरुपंचाल यांच्या राजाहून निराले असे पंचालांचे राजे व सरदार म्हणजे क्रैव्य, दुर्मख, प्रवह्णजैवलि व शोण हे होत.

^{४५} पुंड्र.—ऐतरेय ब्राह्मणांत बहिष्कृत मानलेल्या लोकांचें हें नांव आलेलें आहे. हें नांव सूत्रग्रंथातहि आलेलें आहे. महाभारतांत या पुंड्र लोकांचा देश म्हणजे हल्लींचा बंगाल व बंगाल हे प्रांत होत.

^{४६} पुलिंद.—ही एक बहिष्कृत जात असून इचा निदेश ऐतरेय ब्राह्मणांत केलेला आहे. परंतु शाखायन श्रौतसूत्रांत शुनःशेषाच्या गोष्टीच्या संबंधांत यांचा उल्लेख येत नाहीं. पुलिंदाचा आंध्रार्शा पुनः एकदां अशोकाच्या वेळीं संबंध येतो.

^{४७} पांश्चलेय.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत हा एक दासीपुत्र कळवन्तिणीचा मुलगा असा अर्थदर्शक शब्द आहे.

^{४८} प्राच्य.—याचा अनेकवचनी उपयोग केला असतां पूर्वेकडील राहणारे हा अर्थ होतो. याचा ऐतरेय ब्राह्मणाच्या यादांत उल्लेख केलेला आढळतो. ओल्डिनबर्गच्या मताप्रमाणें बहुधा ते काशीचे, कोसलचे, विदेहाचे आणि कदाचित् मगधाचे लोक असावेत. शतपथ ब्राह्मणांत अग्नीला पूर्वेकडील लोक शर्व या नांवानें पाचारण करीत असत व त्याच ग्रंथांत त्यांच्या यजर्मा बांधण्याच्या चालीचा उल्लेख आला असून त्याबद्दल तेथें तिरस्कार दाखविला आहे. लाट्याग्रन श्रौतसूत्रांत विषय [शोयड्धोबड गड्डी] या पंचविंश ब्राह्मणांतील शब्दाचा अर्थ देताना तो रथ पूर्वेकडील

लोकांचा होता असें म्हटलें आहे (प्राच्य-रथ). संहितोपनिषद् ब्राह्मणांत प्राच्य पांचालांचा उल्लेख आलेला आहे.

^{४९} वा ही क.—हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत पश्चिमेकडील लोकांस, (पंजाबांतील लोकांस) लाविलेला आहे व त्याचा प्राच्य याच्या विरुद्ध उपयोग होतो. ते अग्नीला भव या नांवानें बोलावीत असत.

^{५०} भरन्त.—भरणारी. सायण मताप्रमाणेंच बोधलिग या शब्दाच्या पंचविंश ब्राह्मणांत एका ठिकाणी आलेल्या बहुवचनी रूपाचा अर्थ लढवय्ये लोकांची जात असा करतो, परंतु हा अर्थ बरोबर आहे किंवा नाहीं याबद्दल खात्री नाहीं. जरी शब्दाचे रूप वर्तमानकालवाचक धातुसाधित असें आहे तरी वेवरच्या मते हा शब्द भरतांना उल्लेखून लिहिला आहे.

^{५१} मा ग ध देशीय.—हें सूत्रांत मगधदेशीय एका ब्राह्मणाचें नांव आलें आहे. मगधदेशांत राहणारा असा याचा अर्थ आहे.

^{५२} मूचीप अथ वा मूचीप.—हें ऐतरेय ब्राह्मणांतल्या मूतिवाचें व शांसायन श्रौत सूत्रांतल्या रानटी नागवाचक जातीचें दुसरें नांव आहे.

^{५३} मूतिव.—विश्वामित्राची बहिष्कृत संतति म्हणून गणिलेल्या रानटी जातींतल्या एकीचें ऐतरेय ब्राह्मणांत आलेलें नांव शांसायन श्रौतसूत्रांत मूचीप अगर मूचीप असें नांव येतें.

^{५४} म्लेच्छ.—हा शब्द शतपथात अशुद्धभाषी या अर्थी आहे. म्लेच्छी भाषा बोलण्याला ब्राह्मणाला बंदी केलेली आहे. असल्या भाषेचे उदाहरण 'हेलवो' असे दिलें आहे. त्याचा अर्थ सायणानें 'हेडरयः' म्हणजे हे शत्रु असा केला आहे. काण्वशाखीय ग्रंथांत येथें निराळा पाठ आहे. येथें उल्लेखिलेले अशुद्धभाषी लोक आर्यच होते. पण ते संस्कृत भाषा न बोलतां एखादी प्राकृत भाषा बोलत असावे.

^{५५} खवर.—ऐतरेय ब्राह्मणात एका जातीचें हें नांव दिलेलें आहे. ह्या जातीच्या लोकाना दस्यु हें नांव दिलेलें आहे व हें लोक अंध्र, पुलिंद मूतिव व पुंड्र ह्यांच्या तोंडाचे आहेत असें म्हटलेलें आहे.

^{५६} शात्व.—गोपथ ब्राह्मणांत मत्स्य लोकांबरोबर एका जातीच्या लोकांचें हें नांव आलेलें आहे.

^{५७} श्विक.—शतपथ ब्राह्मणांत ह्या नावाच्या लोकांचा उल्लेख त्यांचा राजा जो ऋषभ याच्या संबंधांत आला आहे.

^{५८} सत्वन्त.—ऐतरेय ब्राह्मणांत दक्षिणेकडे राहणाऱ्या लोकांचें हें नांव आलेलें आहे. शतपथ ब्राह्मणात सत्वतांचा भरताकडून झालेला पराभव व भरतानें सत्वतांचा अश्वमेधांतील घोडा चळवरीनें नेणें ह्या गोष्टींचा उल्लेख आलेला आहे. ह्यावरून हें सिद्ध होतें की, ऐतरेय ब्राह्मणांतील एका ठिकाणी 'सत्वनाम्' ह्याचें ऐवजी 'सत्वताम्' अशी दुरुस्ती केली पाहिजे असें मॅकडोनेल सुचवितो. परंतु ऐतरेय ब्राह्मणांत इतर सर्वत्र 'सत्वताम्' असाच पाठ आहे. या

सत्यत लाकांवरच भरत लोकांनीं वारंवार हल्ले केले असें दिसते. सेंटपीटर्सबर्ग कोश, कोवेल व मॅक्समुल्लर ह्यांनी कौपीतकी उपनिषदांत यांचा उल्लेख असल्याचें लिहिलें आहे. पण ह्या ब्राह्मणांत सत्त्वं-मत्स्येपु असा पाठ नसून स-वश-मत्स्येपु असा पाठ आहे.

“स ल्व.—शतपथ ब्राह्मणांत एके ठिकाणी एका जातीच्या लोकांचें हें नांव आलेलें आहे. ह्या ब्राह्मणांत व्यापण सायकायनाची एक प्रौढी वर्णिली आहे ती अशीः—तो म्हणतो ज. मी एक व्रत संपूर्ण केलें असतें तर आपली जात ही क्षत्रिय सरदार, ब्राह्मण व कृषिकर्मकार बनली असती. व जरी आपली जात आहे त्या स्थितीत आहे तरी ती सत्त्वापेक्षां श्रेष्ठ आहे. मंत्रपाठामध्ये ह्याच लोकांचा ‘सात्त्वी’ (प्रजाः) असा उल्लेख आलेला आहे. व ह्या लोकांनीं असें म्हणल्याचा उल्लेख आहे की, यांगधरी हा ज्यावेळीं आह्मी आपले रथ यमुनेच्या तीरावर थांबविले त्यावेळीं आमचा राजा होता. हे सात्व किंवा शात्व लोक ह्याचा कुरूपंचाल लोकांशीं निकट परिचय होता अशावद्दल मागांढून झालेल्या ग्रंथात पुरावा निव्वतो. त्यापैकी काहींनां यमुनेच्या तीरावर जय मिळाला असावा. वैदिक काळां हे लोक वायव्येवढे रहात असत ह्यावद्दल बळकट पुरावा नाही.

“स्प दु.—बौधायन श्रौतसूत्रामध्ये (२१, १३) पश्चिमेकडील लोकांचें झणून हें नांव आहे.

वर्णाश्रम [ऋग्वेद]

पुढील क्षत्रिय, ब्राह्मण, विश्व, वैश्य व शूद्र यासंबंधी माहिती अन्यत्र आली असल्यामुळे त्या शब्दावरः येथें टीपा दिल्या नाहीत.

क्षत्रिय	ब्राह्मचारी	विश्व
द्विज	ब्राह्मण	वैश्य
धियायु(मुद्धिजीवि)	यति	

“य ति.—एका प्राचीन घराण्याचें नांव. यांचा ऋग्वेदांतील दोन उतान्यांत (९, ३, ९; १०. ७२, ७) मृगशी संबंध जोडला आहे. पहिल्या उतान्यांत ते कोणीतरी लोक असावेत असे स्पष्ट होते. दुसऱ्या उतान्यांत निश्चयानें काहीं सांगतां येत नाही. यजुर्वेदसंहितेंत आणि पुढील ग्रंथांत ‘आपत्कालीं इंद्रानें सालावृकांच्या स्वाधीन केलेली एक जात’ असा उल्लेख आहे. सामवेदांतहि यतींचा मृग-वरोवर उल्लेख आला आहे. धर्मसूत्रें व पुढील वाङ्मयांत आश्रमचतुष्टयापैकी जो चतुर्थश्रम (संन्यास) आला यति हें नांव दिल्याचें आढळते.

पैतृकनाम [ऋग्वेद]

ऋग्वेदांत येणाऱ्या पैतृक नांवासंबंधी माहिती पूर्वी दाश-राज्ञयुद्ध या प्रकरणांत येऊन गेली असल्यामुळे त्या शब्दावर येथें टीपा दिल्या नाहीत.

अश्व्य	त्रैवृष्ण	मानव
अग्निवेशि	दैववात	मारुताश्च
आतिथिग्व	दैवोदासि	वार्पागिर
आयर्वण	दौर्गह	वायत
आर्ध	नाहुप	वैतरण
आर्चत्क	पञ्जिय	वैदथिन्
आर्धपिण	पार्थ्य	वैददाश्चि
ऐल	पीतकृत	वैन्य
औलान	पौरकुत्सि	शातवनेय
औशिज	पौरकुत्स्य	शार्यात.
कौरयाण	प्रातर्दनि	सांवरण
जाहुप	प्रैयमेध	साल्जेय
तीग्रय	प्लायोगि	साहदेव्य
त्रासदस्यव	भारद्वाज	सुकृत्वनि

[तै. सं.]

वैशीपुत्र

[अथर्ववेद]

वैतहव्य

[संहितेतर]

ऐतरेय

वैशीपुत्र.—वैश्यस्त्रीचा मुलगा. हा शब्द तैत्तिरीय संहिता (३, ९, ७, ३) व शतपथ ब्राह्मणांत (१३, ३) आला आहे.

वैतहव्य.—एका ब्राह्मणाची गाय मारून झाल्याबद्दल ज्या कुलाचा नाश झाला अशा कुटुंबांतील लोकांचें हें नांव अथर्ववेदांत उल्लेखिलें आहे. हे लोक सृज्य असावेत असें काहीं विद्वानांचें मत आहे. पण वर दिलेली कथा याच रूपांत पुढें कोठें आली नाही. म्हणून वरील विधानाच्या सत्यतेबद्दल संशय आहे. क्षिमेरच्या मतानें वैतहव्य हें सृज्यांचें नुसतें विशेषण आहे. पण ज्या अर्थी वीतहव्य या नांवाचा मनुष्य होऊन गेला त्या अर्थी क्षिमेरचें हें मत संभाव्य नाही.

ऐतरेय.—बहुतेक हें इतर या शब्दापासून झालेलें पैतृक नांव असावें. परंतु टीकाकार सायण म्हणतात की, हें इतरा या स्त्रीपासून झालें असावें. ऐतरेय आरण्यक व छांदोग्य उपनिषद् यांत हें महिदासाचें विशेषण म्हणून आलें आहे.

दा न.

दातृनाम [ऋग्वेद]

अतृत्तुजि (अदा- ता)	अनर्शराति (अपा- दान)	ऋजुवनि(कल्याण- दाता)
अदाशु	अरावन्	करिष्ठ (दातृत्तम)
अदाशुरि	उसा (दाता)	क्षु

ददि [दाता]	देदिशती	ममहान
ददुष्	धनद	रभेद (वलदाता)
दद्वत	धायु	रयिद
दान	भूरिद	रात
दानुद्	भूरिदावत्तर	राततम
दावन्	भूरिदावन्	वितिरे (वितरणाय,
दाशुरि	भूरिदावरी	अव्यय)
दाशुष	भोज	वरिवोधातम (अ-
दाश्वान्	मंहता (दानकर्मा)	तिशयेन धनानां
दास्वत्	मंहयु (दानेच्छु)	दाता)
दिति	मंहिष्ठ	सनिवृ
दिशन्	मनोतर	

दान च दाते [तै. सं.]

अश्वसनि	दान	द्रव्य)
दत्र	दाशुष	राति
ददन्	धनद	सनि
दातृ	प्रदातृ	साति
दान	वहिष् (दिण्यायोग्य	सुदानु

[अथर्ववेद]

अदाशुष्	देष्टु (दाता)	वसुदेय
अदास्यन्	धनद (दाता)	वसुवनि
अदित्सत्	धनसनि	शतदाय
अनक्षराति (दान)	धनसाति	सनि
भीरदानु (दाता)	प्रददुष्	सातृ
हुंज (दान)	प्रदातृ	सानसि
दातृ	मघदेय	सुत्रावन्
दानु	राति	सुदानु
दावन्	वयोधा (दाता)	हव्यदाति

दानविषयक विशेषणै [ऋग्वेद]

अक्रवेहस्त (दान-	त्वादात	रातिसाच्
इर)	दत्त	वसुजुष
अदाशुष्	ददत्	वसुदावन्
अदित्सत्	ददमान	विसृष्टराति
अनुद्वय	ददाशुष	सदासातम
अनुप्रयच्छत्	दिष्ट	सनित्र
अनुयच्छमान	धनस्पृत्	सनित्व
अद्दया	यच्छत्	सनिष्ठ
अभिगूर्ब	यच्छमान	सनिष्मान
अर्पित	युष्मादत्त	सन्त्यस्
उपदशमान	रत्नधा	ससवान्
गेहमान	रातहव्य	सुप्रावर्ग

[अथर्ववेद]

शददान	आदीयमाना	आयच्छन्

ददत्	दिशन्ता	प्रयच्छत्
ददिवस्	दीयमान	वसुष
दाशुष्	देय	सनिप्यु
दास्वत्		

दान करणे [क्रियापदै] [ऋग्वेद]

अदाशन्	दासत्	ररे
उनोति	दिदिष्टि	राति
उपदस्यति	दिशां	रासति
चोष्कूयसे [ददा-	हुः (प्रदुः)	रिणन्ति
सि]	दूदुपत्	रिण्येत्
हुंजन्ति	पृणक्षि	रियते
ददि	पृणाति	वंस्व
दशस्य	मंहत	वन्त
दाति	मुचर्चं	वचन्य
दाम्	यंसि	शिक्षति
दायि	यच्छ	गनायते
दाशति	रदन्तु	सिसासति
दाश्रोति	ररीष्वं	

[तै. सं.]

अदात्	दापयति	प्रयच्छति
अयक्ष्मम्	दायि	याचिपामहे
असनत्	दास्यति	विसृजेत्
अयाचत	दिदाहि	विस्त्रसयेत
आददत्	दापयामसि	व्यादिशत्
उत्सर्जेत्	दीय	सध्यासि
उत्सृज्ये	दीयेत	सस्रस्ति
ददाशिम	प्रदीयेत	

[अथर्ववेद]

अग्रभात	दत्त	दीयते
अदान	दायि	विदन्त
अदिधि	दाशसि	व्याते
अपुः	दिशतु	सचन्त
आददे	दीदयत्	सनुहि
आपुः	दीय	ससन्तु
जुहोति		

दान च दानाचे प्रकार [ऋग्वेद]

अश्वद	गोद	दानु
अश्वदातृ	गोपण	दानुचित्र
अश्वदावन्	जीरदानु	दानुपिन्ध
आत्मद	दात्र	दानुमन्
ओजोद	दान	दाश
ओजोदातम	दातवान्	दीय [

देष्टु	वस्त्रद	सहस्रदावनू
देष्ण	वाजद	सहस्रस
पराददि	वाजसनि	सहोद
परीद	वीतिराधस्	सानु (दान)
पशुप	शक्ति	सुदत्र
प्रनीति	शतदातु	सुदानु
प्रशासन	शतदाय	सुदापन्
यषदेय	शतदावन्	सुदावन्
रत्नधेय	शतस	सुराति
राति	शताश्व	स्कर्मदेष्ण
रातिनी	सहदानु	स्वभिष्टि
राधोदेय	सहस्रदातु	स्वःसात
वसुद	सहस्रदान	हिरण्यद
वसुदेय		

याचता करणे [क्रियापद] [ऋग्वेद]

इषुष्यत	मनानहे	यन्धि
ईमहे	मन्महे	याचत
दद्धि	मायते	यामि
पीपरत्	मिमिष्टि	रिराहि
पूर्धि	मिमीहि	शग्धि
मदेमहि	यन्तारः	

१ दान.—दान म्हणजे देणगी, या अर्थाने ऋग्वेदांत विशेषतः दानस्तुतीत हा शब्द आलेला आहे. ब्राह्मणाच्या विशिष्ट लक्षणांपैकी दक्षणा वेणें व ती दक्षणा इतरांनां आपणांस देण्यास भाग पाडणें हें असे. कन्येचें दान करणें हा एक लग्नाचा (ब्राह्मविवाह) प्रकार आहे. कारण त्या प्रका. रांत पिता किंवा कन्येचा भाऊ तिच्या एखाद्याला दान म्हणून देत असतो. दान या शब्दाचा ' वांटणें ' या अर्थाने ऋग्वे. दांत पुष्कळ ठिकाणीं उपयोग केलेला आढळतो. यज्ञांत देव. तांतां हवि अर्पण केला जातो त्यालाहि कोठें कोठें दान हा शब्द योजिला आहे. ऋग्वेदांत सायणांनीं एका ठिकाणीं (८.३३.) ८) दान याचा अर्थ ' मदोन्मत्त हत्तीच्या गंडस्थळांतून वाहणारा मद ' (मदजलानि) असा केला आहे. ऋ. २. १३, ७ या ठिकाणीं रौथच्या मतें दान याचा अर्थ कुरणाची जमीन असा आहे व या ठिकाणीं हा अर्थ सायणांनांहि मान्य आहे. ऋ. ५. २७, ५; ७. १८, २३; ८. ४६, २४ या तीन ठिकाणीं रौथच्या मतें दान याचा अर्थ रयाचा घोडा असा असावा. परंतु या स्थली देणगी हाच अर्थ योग्य दिसतो.

सा मा जि क

समाजांनील कांहीं विशेष [ऋग्वेद]

अंश [दायविभगि]	अंशस् [कपट-	अदुष्कृति
अंहु [दारिद्र्य]	रहित]	अदुर्मंगली
अंशस् [पिपास]	अतिथि	अधिरथ [सामा-

नानें भरलेले	कामिन्	द्वयाविन्
रथ]	कार (सेवक)	१३ नामधेय
अधीति [पूर्वका-	६ कितव	१४ नामन्
लीन शोष्टीचें	किल्वप	निद [निंदक]
स्मरण]	किल्वपस्पृश	निधातुस्थापयिता
अध्वग	कुमारदेष्ण (कि-	१५ निष्ठय
अनवस [पथ्य-	तव)	निष्पयी [व्यभि-
दनरहितोरथः]	कुंभिणी (कुंभानें	चारानें गलित
अनमस्तु	पाणी भरणारी	शालेला पुरुष]
अनर्विश [गाडीनें	ली)	पति
जाणारा]	कृत (लूट)	पतिद्विप्
अनुस्रयामन् [वेल-	कृपण	पतिरिप् [पतिद्वे-
गाडीनें गमन	क्षेत्र (क्षेत्रलाभ)	पिणी]
करणें]	१० खगल (कुघडी)	पतिविध [पति-
अपगोह [रुपणें	गण	प्राप्ति]
अपधीति [पूजा]	शुभ्रपत्नन्	पत्नान्वत
१ अभ्रातरः	गोशर्य	परिधि (कुंपण]
२ अमातुर	गौसतम (गर्वा-	परिपद्
अन्नहान् [नास्तिक]	संभक्ततम)	पद् [पपं]
अमेन [अविवा-	अयि (गांठ)	१६ पस्त्यसद
हित]	जनपान (पाणपोई)	पांचजन्य
अरण [अपगत-	जन्य (लोकहित-	पाथ्य [पापाणमय]
ऋणः]	कर)	१७ पिशुन
अवर्ति [दारिद्र्य]	६ जार	पुत्रिन्
असत् [दुष्ट]	ब्रुवाध [अवनत-	पुनर्भू [पुनर्जाय-
आगस् [अपराध]	जालु]	माना]
आंजनगंधि [चंद-	तद्वर्धय [तत्स्कर-	पुरएतू [मार्गद-
नादि]	निर्गमन]	शक]
आम्र [दारिद्र्य]	तोकसात [पुत्र-	पुरंधि
आभोग [भोग-	लाभ]	पूर्वगतन् [दत्त]
कर्तुं]	त्रिमंतु	पुत्वध [खादाड]
आश्रावयत् [कथन	दक्षमाय [वंदुवं-	१८ पृक्षयाम
करणारा]	चन]	१९ प्रतिवेश
३ इभ्य [श्रीमंत]	६ दक्षिणतत्स्कर्पद्	प्रपा [पाणपोई]
उग्र (घनघाकट)	दामनवत्	प्रवसथ [प्रवास]
उत्सव	दासप्रवर्ध	२० प्रवास
ऊर्ज (लूट)	दिधिपाथ्य [धारण	प्रातरित्व
ऋजुनीति	करंण्यास]	धिय
ऋजूनस्	१० दिधिषु [जार]	प्रोष्टेशया
४ ऋण	दोन	वधन
ऋत्व्य (गर्भाधान)	११ दीर्घायुत्व	विल [बीळ]
एधमानद्विप्	दुरत्येतु [दुरीत	२१ ब्रम्हचर्य
५ कपर्दिन्	कम]	भद्रवात [भद्रगण
कामप्रेण (काम-	दुःशंस	धन]
पूरक)	१२ दूत	भागधेय [दैव]
		भार [शोष्ठे]

भुजि [भोग]	लाभ)	[सोन्याचा पुर- लेला हांडा]	भूति ३८ मलिम्ल	विवाह वेणुभार (कळकां- चा भारा)	सग्धि (बंधूसह- वर्तमानभोजन)
भोग	शपथ		मानवी		सजुप्
मघति [घनप्राप्ति]	शर्ध (गण)	अञ्जलि	मूर्ख	शिखंड	समानोदक
मंत्रकृत्	शुचिदत्	अतिथि	३९ रतिन्	श्मशान	सोमविकथिन्
मर्य [मनुष्य]	ज्ञान (दारिद्र्य)	अर्थजार	४० रामा	श्रेष्ठिन	स्तायु (चोर)
मित्राधित [मित्र- निष्ठित]	शेवधि (खजिना)	अवमार्जन [शरीर- शोधन साधन]	विद्या	[अथर्ववेद]	
मिथुन [दांपत्य]	श्येनपत्वन् ३२ सुपीवान्	कुसीद (कण) गण	४१ अतिथि	३तिरश्च	भामिन्
सुहृद [संमर्द]	सक्षन् (सेवा)	गणिन् (त्रयस्त्रिं- शद्गणाःसंति	अदन्वचक्षुस्	तुरीप [गाडीवान]	भिक्षा
मूर	सत्यामृत	शस्मिन्)	अदारसृत (केव्हां हि स्वक्षाकडे	दम्पति	भूणधिन
मौनेय [मुनिभाव]	सत्योक्ति	गणपति	न जाणारा)	दीर्घश्मश्रु [श्मश्रुल ब्रह्मचारी]	मध्यमस्थ
३३ यक्ष	सप्तपु ३९ समन	गव्यूति (गोयूय)	अनापेय	देवोपसर्ग	याज्ञा
यूथ	समनग (संगत)	तीर्थ	अनुहव [मार्गाल- माणसाने पुढी-	दोह	वधुदर्श
यूध्या	समोह	त्सारी (कुटिल	माणसाने पुढी-	नामग्राह	वधुयु [वधूची-
योगक्षेम	सह्य (शासयिता)	गति व्याघ्र)	ल माणसास	न्य [नेतृ]	मागणी करणारे)
रजिष्ठ [ऋजु]	साधन	दक्षपति	हाक मारणे]	पथिरक्षी	वहलु [सासरी-
रफित [दारिद्रेण हिंसित]	३० साधारणी	देववन्ध (बंधन- रूप अवस्था)	अश्मवर्मन [दगडी भित]	परिरापी [मोठे लोक]	जाणाऱ्या मुली-
३४ रहसू	साधिष्ठ [साधक]	३१ दैधिपव्य	आघ्र (दरिद्र)	४५ परिकंद	बरोबर दिले
वयुन [गंता]	सुगोपातम [चांग ल्या रक्षकाने	नवछदि (९ तटे	इष्टापूर्त [तळां वगैरे बांधणे]	४६ पितृहृद्	जाणारे पदार्थ,
वरुण्य [वरुण	युक्त असलेला	घातलेला मंडप)	उपरिशयान	४७ पुंथली	क्रिवा वन्हाडी]
सबंधी पाप]	मनुष्य]	नवेद [सूर्योदयो- थानज्ञायतेतथा	उपस्ति (उपासक)	पुत्रविध [पुत्र- लाभ]	विज्ञानि (जायार-
३५ वहलु [वन्हाडी]	३१ सुजात	मेघसमृद्धि]	ऊम[मदत देणारे]	४८ पुनर्भू	हित ब्राह्मण)
वन्दि [धर्मोप- देशक]	३२ सुभगा	नस्यो (नाकांतील वेसण)	ऊम[मदत देणारे]	पूर्यान [शिबिका]	विश्वजनीन
वामनीति	सुरावत् [कलाल]	पंचदशछदि (१५ तटस्थांचा मंडप)	ऊम[मदत देणारे]	प्रजाकाम	विप
विधुरा [दीना]	मुत्रत	पदार्थांचा मंडप)	ऊम[मदत देणारे]	प्रतिमा [मूर्ति]	व्रात्य
विश्वहृष्ट [विपार]	सेतु [पूल]	पदार्थांचा मंडप)	ऊम[मदत देणारे]	४९ प्राश	व्रात्यश्रुव
विश्वमेपज	स्तिप [प्रहरक्षक]	पदार्थांचा मंडप)	ऊम[मदत देणारे]	बलिहृत (नगराणे- घेणारे)	शकुन
[मांत्रिक]	स्तूप [संघ]	परिपंथिन् (वाट- मारे)	ऊम[मदत देणारे]	ब्रह्मकिस्विष	शुल्क [मुलीचे घेत-
वीचि [नरक]	स्यातु [स्थित]	३५ परिमोप	ऊम[मदत देणारे]	ब्रह्मज्य (ब्राह्मणास बुवाडणारे]	लेले द्रव्य-देज]
वीळुहर्षिन (कामुक नास्तिक)	रनात्व [स्तानांय न्हद]	३६ परिवेष्ट	ऊम[मदत देणारे]	भद्रपाप	संभल [लभ जुळ-
वृकद्वरस् [ज्यांच्या दारावर भयं- कर पहारेकरी आहेत असे असुर)	स्योनशी	परिवृक्ति (प्रीति- रहिताराज्ञःस्त्री)	ऊम[मदत देणारे]		विणारा]
व्रन् [व्रात्य]	खैण [खाणि- सह्यं)	पुण्यसम	ऊम[मदत देणारे]		सहपुरुष [सहप-
३६ व्राजपति	स्वजन्मन् [और- सपुत्र]	प्रणीति (परिचय, सेवा)	ऊम[मदत देणारे]		रिवार]
३७ व्रात (संघ)	स्वभिष्टि (चांगला मदतगार)	प्रपा (क्षरा)	ऊम[मदत देणारे]		सुशकुन
शतसेय (शतधन-	स्वावृत् [स्वाज्ञेन] हिरण्यस्य निखतं	३७ प्रकर्वी	ऊम[मदत देणारे]		सेतु
	कलशम्	पर्वीत धारणा- चा एक प्रकार)	ऊम[मदत देणारे]		स्तैय

सामाजिक किरकोळ [ऋग्वेद]

अतिथिनी	कनीनक [कन्या- कामःपति]	दुर्वासस्
अधिरक्मन	चतुष्कपर्द	निष्पपिन् (दासी- पतिः, स्त्रीका-
अमति	दंशूत [शुनिक्षित अ-व्युक्त]	मोवा)
अविमत	दक्षिणतस्कपर्द	नैतोश [वध कर-
अवीरता	दुवसन	णारे लोक]
अश्ववत्		परिवृक्त [पतीने-
अस्तातृ		

टाकलेली ओ]	भंगुरवत[विश्वास-	युवजानि
पशुप	घातकी]	युवति
पशुमत्	मित्र	रैतिन्
प्रमति [काळजी	मुनि	वप्ति [छिन्नमुष्क]
धेणारा मनुष्य]	यति	हिरणिन्
	[तै. सं.]	
अःहति (द्रोह)	तन्तु (संततिपरं-	व्रात (कर्मयोग्य)
अःहस् (पाप)	परा)	सगृह
अकृष्ण	पुत्रवत्	(कलत्रपुत्रादि
(पुत्रविण)	प्रजावत्	सहित)
अपराशस्	बन्धन	संघात
(विविन्नवधकर्ता)	भागी (भागयुक्त)	[समूह]
अपरूप	रास्ना	सोमच्युत
अश्रि	(भांड्याचा	(सोमयाग-
(कंगोर)	काठ)	प्राप्तद्वयं]
आतिथ्य	वध	
इष्टप्रज्ञस्	विशिख	सौभग
(प्रजापि.)	(मुंडितशिरस्क)	(सौभाग्य)
उपस्ति (क्षीण)	वेदुक	सौभाग्य
ऊति	(लाभशाल-	स्वपत्य
कृष्ण	निवास)	
	[अथर्व]	
अक्षपराजय	ऊति (रक्षण)	धत्त
अदार [अभिचार-	कजुग	निष्टि (अपरिचित)
कर्मातील बंध-	एकमुख[प्रजा]	नृवत् [मनुष्यवत्]
साधन]	कार्य (कर्म)	पतित्व [पतन]
अनिरा [दार्ष्ट्य]	कूत्विज (वाईट	पदवी
अप्रजास्त्व	उत्त्वणांत जन्म	परिष्कंद
अम्रातृ	लेलें)	परिह्व [शकुन-
अमित्रयत् (शत्रु-	गण	सर्वधी]
क्त)	गरगार्ज (विष	परिपान [रक्षण]
अश्रीर(अशोभमान	खालेला)	प्रक्री [क्रीता]
पुरुष)	गोप्त	प्रतिपान (रक्षण)
अष्टवृष	चरमाजा(शेवटचे)	प्रतिमा
आत्मदूषि	तर्हणी	प्रतिवेश [परिच-
आदान	तिरष्क (सिंहास	रेण प्रत्यासन्न]
आमन्त्रण	नाचा तुकडा)	मनःपाप
आस्नान	त्राम (पालन)	भरुष्वत्
इरावत् (अश्ववत्-	दशशाल [पातक-	मुष्कावर्ह
गृह)	विशेष]	रथिनी [बहुरयो-
उद्ग	देवाची [देवान्-	पेतःअन्नानि]
उपज	पूजयंती कृपा]	वनि
उपदेश्य	दोह[धार काढणे]	वाजसाति (अन्न-
उपहृस्वत्	द्विभागधन	रक्षण)

विक्रय	वीति [भक्षण]	सुपुत्र
विज [उद्वेजक]	व्यायाम (संचरण)	सुप्रज्ञस्
विमुञ्च [विमुक्त-	शतायु	सुसत्यमित
कर्ता]	शप्त [शापकर्ता]	(विध्रांति)
विरूप	सत्यानृत	स्वर्धन् (चांगला
विपूञ्च [सर्वतः	सनिरत्रसाक्ष(शून्य	मित्र)
पालायमान]	गृह)	
	[वा. सं.]	
आत्मकृत	मनुष्यकृत	प्रकरितृ
पितृकृत		
	[इतर संहिता.]	
^{५१} दिधिषूपति	^{५२} परिवित्त	^{५३} लक्षण किंवा लक्ष्म
	[संहितेतर]	
^{५४} आक्रमण	^{५५} पारित्राजक	^{५६} मामहन्
^{५५} दास्य	^{५६} पालागल	^{५७} शिरवा
^{५६} नवक	^{५७} भिक्षु	^{५८} श्रमण
^{५९} निगुस्थ		

स्तेननाम [ऋग्वेद]

अघशंस	मलिम्बुन्	वनगुं
तक्वन	मुष्पांवन	वस्त्रमथि
^{६४} तस्कर	रिक्तन्	(वस्त्रचोरणारा)
तायु	रिपु	वृक
तूपु	रिभ्वन्	स्तेन
परिपेथिन्	रिहायस्	हुराश्चित्

सामाजिक क्रियापदे [अथर्व]

अनृरयत्	दिव्य	मुष्णाति
कृपते	नमवदह्यते	शर्पांधयते
खनामि	नृत्यन्ति	सखीयते
जम्भिषत्	पुच्छिलीयते	समू.पेवन्ति
नय	पुत्रियन्ति	सीव्यदु
दिदेव	प्रक्रीडते	सव्यिष्वम्

सामाजिक स्थितियोधक विशेषण [ऋग्वेद]

अहूरणा	अनिश	अपिधानवत्
अनामायितु	अनिर	अपिधाना
अजामि (बंधू)	अताळ	अपि नष्ट
अडुतैनस्	अनृतदेव	अपिरिस
अनुरुक्त्य	अन्नकाम	अप्रजिज्ञ
अनागस्	अन्यजात	अमति
अन्नम्ह (अकर्म)	अवजिन	आतुर (रोगी)
अरिष्टवीर (पुत्रपौ	अश्रमण	आभिनांना(आयु-
त्रसहित)	अश्रीरा(अश्रीका)	नीशयंती

व्याघ्रही)	तृष्ट (अभिलषित)	मणिपीव	वाजर्मर्न्	सवर्णा (सदृशी)	सुगव
आयुर्न (आयुष्य)	दोनदक्ष [दीन- वळ]	मध्यायुव (रक्षका- भिलाषी)	वाजश्रेवस्	सवयस (समान- वयस्क)	सुगार्हपत्य (शोभन गार्हपत्य = अन्न)
आर्षेय (ऋषि- योग्य घन)	दीर्घाप्स [दीर्घा- कृति]	मद्यच्च (मदभि- मुख)	शतप्रज (हजारों धारा)	ससवान्	सुप्रतीक
अरिवध (दूरगत, गार्ह)	दीर्घजिह्वा	मनुर्हित	शतात्मन् (शंभर- वर्षे आयुष्य)	सहश्रेय्य	[शोभनांग]
आश्रुत्कर्ण (काना वर आलेले)	दीर्घयशस् [बहु- कीर्ति]	मंत्रश्रत्य	शिशुमत	साध्वर्या [कल्याणा नानेत्री-गो]	सुमातृ
इन्द्रोषित (इन्द्र- प्रेरित)	दीर्घश्रुत्तम	ममंदुपी (मोद- माना)	शुचिपेशस्	सांतपन [शत्रुसंता- पक]	सुसुमत्
इन्द्रवत्	दुच्छुनायत् [उद्वे- जक-शत्रु]	मन्युपावित् (रागा नं सोम काढ- णारा)	(शोभना-बुद्धी)	सांघिदान [स्विद्य ज्ञात्र]	स्तेयश्रुत्
उपच्यव	दुधित (प्रेरित)	मत्तमेधा (दृढ- बुद्धि)	श्वत (श्रौत)	सुक्ष्म	स्थिविमत्
उपमश्रवस्तम (अ- तिकीर्तिमान)	दुधरीतु (दुहिस्थ)	मितमेधा (दृढ- बुद्धि)	सत्त	सुखदि [शोभना- भरण]	स्वगोप
ऋतयु (घनला- भेच्छा)	नाधमान (याच- मन)	मित्रकुव [मित्र- कूर]	सवर (संभवनीय)	सुखदि [शोभना- भरण]	[स्वावलंबनी पुत्र]
एकायु (एकटा मनुष्य)	नाधित (याच- मान)	मित्रमहस् [सूर्य]	संतर (संश्लिष्ट)	सुखदि [शोभना- भरण]	स्वपत्य [सदपत्य- युक्त]
एनस्वत्	नाधित (याच- मान)	मित्रयुज [देव]			हेत्व (शीघ्रगामी)
कदर्य	निद (निहित)	मित्रयुव [मित्रा- भिलाषी]			
कनिष्ठ	नीललोहित (कृ- त्या)	यम्य [गमनार्ह]			
कनीयस्	नूवत (मनुष्य युक्तं धनम्)	यावयद्वेप [पृथक्- तद्वेप]			
काम्य (कमनीय)	नेदीयस् (अंति- कतस्)	यावयत्सख [शत्रु- भेदक]			
कुणार (कृपण- शील)	नेमसिप (नीतह- विष्कास्तोतारः)	यवयु (यवेच्छु)			
कृपय (गोपनीय)	परिगधितृ	यशस्वन			
कुल्फ (गुप्त)	पुत्रीयत् (पुत्रेच्छु)	यु [दुःख]			
केतवेदस् (परध- नाभिलाषी)	पुरुष्य (पुरुषांना- हितकर)	युवावत्			
केतुमत् (सर्वांना ऐक्यं जाणारा आवाज)	पुरुक्षु (पुष्कळ अन्न)	रत्नधा			
केवलादि	पुरुषप्रतीक	रत्नभाज्			
केवलाध	पुरुपुत्रा (भूमि)	रत्नवत्			
क्षितायु [क्षीणायु]	प्रतिवेश (समीप- असणारा)	रथिनी (गाढा)			
क्षेममन [आवास मिच्छन्]	वद्धधान (वाध- मान)	वेदारु [विदनशील]			
गोपरिणस [बहु- पशु]	व्रद्धादिपु	वेदितृ			
गोमत् [गार्ह पाळ णारा]	व्रद्धादिविष	वेद्य			
गोवत्	व्रद्धादिविष	वधूमत्			
गोसखा [गोयुक्त]	भीमसंदृष्ट (भयं- कर = मरुत)	वधुयु			
गैज [जयशील]	भुजती	वरीयसी (उत्तरा)			
ज्ञा [ज्ञाषि]		वाजश्रविणस्			
		(गिरः)			
		वाजप्रसूत			
		वाजवधु			
		(अन्नप्रद)			

किंवा त्यांच्या मित्रांनी कर्ज परत द्यावे ह्याने खांबाला (रुपद्र) बांधात असत. व्याजाची रक्कम काय होत असे हे समजणे अशक्य आहे. ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यांतील एका उताऱ्यांत आठवा (शफा) आणि सोळावा (कला) हिस्सा देत असत असा उल्लेख आहे, परंतु ते व्याज देत असत किंवा मुदलाचा भाग देत असत हे नक्की कळत नाही. असा तर्क करण्यास हरकत नाही की व्याज माल किंवा धान्य रूपात देत असत. सायण कला व शफा या शब्दांचे शरीरावयव असे अर्थ करितात. व्याज हे वसापरंपरा यावे लागत असे किंवा काय हे काही समजत नाही. कौशिक सूत्रांत असे आहे की, अथर्ववेदांतील तीन सूक्तांत सावकाराच्या मरणानंतर कर्ज दिले आहे असे लिहिले आहे. ऋणकोट्या नातेवाइकांनी कर्ज द्यावे अशावद्दल स्पष्ट आधार नाही. (वरील अथ सायणांनी भाष्यांत दिला नाही.)—हिमर ह्याने कर्जाची फेड साक्षीदारांच्या समोर होत असे कारण भाटणाच्या वेळी त्यांना बोलावण्यास ठीक पडे. हे अनुमान फक्त अथर्ववेदांतील एका संदिग्ध सूक्तावर आश्रयभूत असल्यामुळे खात्रीलायक नाही.

“क प र्द [वेणी] ’ क प र्दि न् [वेणी].—हे शब्द वैदिक कालीन वेणी घालण्याच्या चालीचे सूचक आहेत कुमारीचे केंस चार वेण्यांत गुंडाळलेले (चतुस-कर्पदा) आणि सिनी, चाली देवांचे केंस ‘ चांगली वेणी असलेले, (सु-कर्पदा) असत. पुरुषांचेहि असेच वेणी घातलेले केंस असत, कारण, रूद्र आणि पूषन् ह्यांचे असे केंस होते, आणि उजव्या चाजूला वेणी असणे (दक्षिणतरुवर्ष) ही वसिष्ठ ह्यांची खण होती. ह्याची उलट वाजू ह्याने केंस मोकळे ठेवणे होय.

“कित व.—ऋग्वेद आणि त्यानंतरच्या ग्रंथांत हा शब्द ‘ जुगारी ’ अशा अर्था वरान्न वेळ आला आहे. वापमुलाला जुगारावद्दल धमकावीत आहे असे दाखविले आहे (२. २९, ५). कर्जमुक्त होण्याकरिता जुगारी आपल्याला आणि आपल्या मुलावाकांना विकून दास्य पत्करात असे (१०. ३४) निरनिराळ्या जुवेवाजाकरितां यजुर्वेदसंहितेतील शास्त्रीन नांव आदिनव-दर्श, कल्पिन्, अधि-कल्पिन् आणि सभास्थाणु इत्यादि आली आहेत. विनयोक्त ह्या सगळ्यांचा अर्थ सांगता यावयाचा नाही, तरी शैवट्या शब्दाचा मनुष्याचे त्याच्या (जुगाराच्या) जागेवर [सभा-स्थाणु] भक्तीमुळे औपरोधिक नांव “ जुगाराच्या जागेचा खांब ” असा असावा. पहिल्या नांवाचा शब्ददासः अर्थ ‘ दुर्भाग्य पहाणारा, ’ आणि आपल्या प्रतिपक्ष्याची चूक झटकन लक्षांत येत असेल म्हणून अथवा आपल्या प्रतिपक्ष्याचा पराभव पहाण्याची उत्सुकता म्हणून हे नांव निगाले असावे.

ख ग ल—(अथवा अथर्ववेदाच्या पैपलादग्रंथांत खानिल असा पाठ आहे.) ऋग्वेदांत एकदा आणि अथर्ववेदांत एकदा हा संदिग्ध शब्द आला आहे. पहिल्यांत ‘ कुवडी ’ असा अर्थ पाहिजे; आणि दुसऱ्यांत सायण ह्याने की, त्याचा

अर्थ तनुत्राण असा आहे, परंतु हा अर्थ अगदीच अनिश्चित आहे.

“जार.—पूर्वाच्या ग्रंथांत जार (प्रेम करणारा) ह्या शब्दाचा वाईट अर्थ नव्हता, व तो शब्द कोणाहि प्रेमी माणसाला लावीत असत पण हे शक्य आहे की, पुरुषप्रेषामध्ये असलेला जार हा व्यभिचारप्रेमी गणला असला पाहिजे. जार शब्दाचा हाच अर्थ बृहदारण्यकोपनिषदांत स्वीकारलेला आहे व ईद्राला गौतमजी अहत्या हिचा जार म्हटलेले आहे.

“दक्षिण त स्फ प र्द.—हे विशेषण वसिष्ठ लोकांना ऋग्वेदामध्ये लावलेले असून उजवीकरी केंसांची वेणी घालण्याच्या चालीचा उल्लेख केलेला आहे.

“दिधि पु.—ऋग्वेदामध्ये ह्याचा अर्थ विवाहप्रार्थना करणारा, असा आहे. हा शब्द एखाद्या नातेवाइकास बहुतकरून दिरास लावलेला आहे व ह्या दिराने और्ध्वदेहिक संस्काराचे वेळी नवव्याप्रमाणे वागावयाचे असते व जर ह्या जाला मृत नवव्यापासून अगोदर मूल झाले नसेल तर उघू लोकांत पूर्वी असलेल्या चालीप्रमाणे ह्या दिराने त्या आपल्या भावज्यांशी विवाह करून संतति उत्पन्न करावयाची असते. हिलेप्रेत व लानमन ‘असे म्हणतात की, दिधिपु ह्याचा मूळचा अर्थ प्रेमयाचना करणारा असा होता व तो पुढे ज्या राजाची महिषी पुरुषप्रेषाचे वेळी वलि दिलेल्या माणसाचे जवळ निजलेली आहे व ज्याने पुढां तिचा स्वीकार केला आहे त्या राजाला हा लावलेला आहे. पण हा अर्थ सुद्धाच संभवनीय नाही. हा शब्द आपल्या आईशी ‘विवाह करूं इच्छिणारा—व ही आई बहुतेक सूर्या असावी—जो पूषन् खालाहि लागू आहे.

“दी धां यु त्व.—‘ दीर्घायु त्व ’ ही नेहमीची प्रार्थना वैदिक अर्थ लोक करीत असत. संहिता व ब्राह्मणग्रंथ ह्यामध्ये चिरंजीवित्व हे कधीहि निश्च मानलेले नाही व अथर्ववेदामध्ये आयुष्य वाढविण्याकरतां मंत्र सांगितलेले आहेत.

“दूत.—गिरोप घेऊन जाणारा किंवा परराष्ट्राकडे गिरोप घेऊन जाणारा कामगार अशा अर्थाने ऋग्वेदामध्ये अनेक वेळा व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत अलंकारिक प्रयोगांत हा शब्द आलेला आहे. मागाहून झालेल्या काळांत जी कामगिरी दूत करीत असे तीच कामगिरी पूर्वाच्या काळांत सूत करीत असे.

“ना म धे य.—नांव अशा अर्थाने ऋग्वेदामध्ये व वारंवार मागाहून झालेल्या काळांत हा शब्द आलेला आहे.

“ना म न.—ऋग्वेदापासून पुढे झालेल्या ग्रंथांत हा शब्द नेहमीचा आहे. शुद्धसूत्रामध्ये मुलांची नांवें कशी, असावति ह्यावद्दल विस्तृत नियम दिलेले आहेत. पण गुप्त व सामान्य नांव ह्यामध्ये जो फरक दाखविला आहे तो अधिक महत्त्वाचा आहे तरी पण गुप्त नांवावद्दल जे नियम दिलेले आहेत ते सुसंगत दिसत नाहीत. गुप्त नांव ऋग्वेदांत आलेले आहे व त्याचा ब्राह्मणग्रंथांतहि उल्लेख आलेला आहे.

इंद्राचे गुप्त नांव अर्जुन होतें असें शतपथ ब्राह्मणांत म्हटलें आहे. ही एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे की, नक्षत्र-संबंधी गुप्त नांव देण्याबद्दलच्या नियमाचें स्पष्टीकरण ब्राह्मण ग्रंथांत एखाद्या नमूद केलेल्या गुरूच्या नांवानें केलेलें नाहीं. शतपथ ब्राह्मणांत यश मिळविण्याकरतां दुसरें नांव स्वीकारण्याचा उल्लेख अनेक वेळां आलेला आहे. त्याचप्रमाणें निराळेपणा व्यक्त करण्याकरितां दुसरें नांव धारण करण्याच्या पद्धतीचाहि उल्लेख आलेला आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारांत ब्राह्मण ग्रंथांत दोन नांवें धारण करण्याची चाल दिसून येते व हें दुसरें नांव पितृप्राप्त किंवा मातृप्राप्त असे. उदाहरणार्थ कक्षीवतु, औशिज किंवा वृहदुक्थ वाम्नेय (ह्या ठिकाणीं नातें जरी प्रत्यक्ष आईबापापासून आलें नसलें तरी दूरचें खास आहे). कृशाम्ब स्वायव लातव्य किंवा देवतरस श्यावसायन काश्यप (ह्या ठिकाणीं पितृप्राप्त नांव व गोत्राचें नांव हीं दोन्हीं सांपडतात.) हीं दोन नांवें फारशीं प्रचारांतलीं नाहींत. दुसऱ्या दोन ठिकाणीं नांवांवरून राहण्याच्या ठिकाणांचा बोध होतो; जसें, कौशाम्येय आणि गांग्य. वारंवार नुसत्या पैतृक नामांचाच उल्लेख आहे. जसें भार्गव, मौद्गल्य इ. किंवा दोन पैतृक नामांचाहि उपयोग केला आहे. साधे नांव पैतृक नामाकरितां उपयोगांत आणलें आहे, जसें त्रसदस्यु. कित्येक ठिकाणीं नवऱ्याच्या नांवावरून बायकोचें नांव वनविलें आहे. जसें उशीनराणी, पुष्कुत्तानी, मुद्गलानी इत्यादि.

^{१६} निष्ठप.—ऋग्वेदामध्ये व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यांमध्ये बाहेरचा गृहस्थ किंवा परकीय माणूस असा ह्याचा अर्थ आहे. म्हणूनच स्वातीनक्षत्रसमूहाला तैत्तिरीय ब्राह्मण-ग्रंथांत निष्ठया असें नांव दिलें आहे. कारण तो नक्षत्रसमूह क्रांतिवृत्तापासून फार दूर आहे.

^{१७} पस्यसद्.—'घरीं वसून राहणारा'. ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणीं हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ सवंगडी असा आहे.

^{१८} पि शु न.—'विश्वास घातकी'. हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये आलेला आहे.

^{१९} पृ क्ष या म न्.—याचा अनेकवचनी उपयोग एक वेळ ऋग्वेदांत आढळतो. याचा अर्थ 'घोळ्यावरून बलद प्रवास करणारा' असा असावा असें रॉय सुचवितो. पिशेलच्या मताप्रमाणें हें पञ्जाचें एक नांव आहे. आणि त्याचा अर्थ 'उत्कृष्ट यज्ञ करणें' असा आहे.

^{२०} प्र ति वे श.—'शेजारी'. हा शब्द लाक्षणिक अर्थानें उपयोगांत आणलेला ऋग्वेद व तदनंतरचे ग्रंथ यांत आढळतो.

^{२१} प्र वा स.—'दूरदेशी, परदेशी, बाहेर राहणें'. हा शब्द ऋग्वेदांत आढळतो. परदेशांत परत आलेल्या मनुष्यानें करावयाचे संस्कार आश्वलायन सूत्रांत दिले आहेत.

^{२२} ब्रह्म च र्थ.—धार्मिक विद्यार्थ्यांची किंवा ब्रह्मचारी आयुष्याची स्थिति. हा विशिष्ट अर्थ प्रथम ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलांत सांपडतो. हा विद्यार्थिदशा हळू हळू वाढली, व पुढें पुढें तर ब्रह्मचर्याची रुढि पटून तें फार कडकपणें पाळण्यांत येऊं लागलें. पुढें तर वैदिक समाजांत तें पाळणें अवश्यच आहे असें चक्र समजूं लागले व त्याप्रमाणें वैदिक वाङ्मयांत वाढ येऊं लागले. अथर्ववेदांत ब्रह्मचर्यावर एक ऋचा आहे. तीत धार्मिक विद्यार्थिदशेचे सर्व विशिष्ट गुण वर्णिले आहेत. तरुणाची नवीन जीवनकामाशीं गुरु ओळख करून देतो (उपनी), विद्यार्थी रूग्ण मृगाजिन परिधान करितो व जटा वाढवितो. समिधा गोळा करणें, भिक्षा मागणें व तप करणें अशी त्याची दिनचर्या असते. ह्या सर्व विशिष्ट गोष्टी वाङ्मयांत आढळून येतात. विद्यार्थी आपल्या गुरुगृहां राहतो (आचार्य कुलवासी अंतेवासिक). तो भिक्षा मागतो, दक्षा-प्रीत्यर्थ लांबवेळें गोळा करतो व घर संमाळतो. त्याची विद्यार्थिदशा वरीच वाढवितां येईल. साधारणतः तो १२ वर्षेपर्यंत असे. परंतु ३२ वर्षे सुद्धां असे असा उल्लेख आहे. कोणत्या वर्षी ही विद्यार्थिदशा सुरू होते हें निश्चित नाहीं. श्वेतकेतु यानें १२ व्या वर्षी अभ्यासाला सुद्धात वेली, व १२ वर्षे अध्ययन केलें. गृहसूत्रांत नुसत्या तीन आर्य जातींनाच या विद्यार्थिदशेंतून जावें लागत असे असें गृहीत धरलें आहे. परंतु ही गोष्ट उपाध्यायांच्या शाब्दिक नियमापलीकडे गेली असेल असें वाटत नाहीं. सांप्रत ज्याप्रमाणें ब्रह्मदेशांतील सर्व प्रकारचीं मुलें आपला कांहीं काल मठातून विद्यार्थिदशेंत घालवितात, त्याप्रमाणेंच वैश्य आणि क्षत्रिय यांचीं मुलें नियमित कालापैकी कांहीं काल विद्यार्थिदशेंत घालवीत असावीत यांत शंका नाहीं. क्षत्रिय विद्यार्थिदशेंत दिवस घालवीत असत याला पुढें दिल्याप्रमाणें आधार आहे. अथर्ववेदांत राजा ब्रह्मचर्यान राज्यरक्षण करित आहे असा उल्लेख येतो (येथे ब्रह्मचर्याचे वरचे अर्थ होतात). काढक संहितेंत ब्राह्मणेतर असतां हि ज्यानें अध्ययन केलें आहे, पण त्यांत प्रगल्भि मिळविलीं नाहीं अशा एकाच्या हितार्थ कांहीं विधि करण्याचा विचार आलेला आहे, तेथे ही गोष्ट अगदी स्पष्ट होते. तसेंच जनक वेद आणि उपनिषदे पढला होता अशा प्रकारचा उल्लेख वारंवार येतो. परंतु, सामान्यतः क्षत्रिय हे सुद्धकलाच शिकत असत.

^{२३} मु षी वा न.—ऋग्वेदांतल्या एका उताऱ्यांत 'हरण करणारा' या अर्थी हा शब्द आलेला आहे.

^{२४} य क्ष.—ऋग्वेदांत आणि अथर्ववेदांत त्याचा अर्थ लुड्विगच्या मताप्रमाणें मेजवानी, किंवा देशी टीकाकारांच्या मताप्रमाणें पावेत्र चाल. परंतु खरोखर याचा काय अर्थ आहे याबद्दल पुष्कळच संशय आहे.

^{२५} र ह सू.—गृहस्थांतर्गर्भ धारण करणारी. ऋग्वेदांत लग्न न झालेल्या मातेला हा शब्द लाविला आहे.

^{२५} व ह तु.—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यांमध्ये हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ मोठ्या समारंभाने नवऱ्या-मुलीत तिच्या बापाच्या घरापासून नवऱ्याच्या घराकडे नेणे असा आहे.

^{२६} ब्राजपति.—ऋग्वेदामधल्या एका लेखांत हा शब्द आलेला आहे व त्यांत असे म्हटले आहे की, ज्याप्रमाणे ब्राजपतीबरोबर कुलपति जातात त्याप्रमाणे इंद्राबरोबर (तो बाहेर गेला असतांना) त्याचे सखे जातात. क्षिमेरचे असे मत आहे की, ह्यावरून ग्रामणीच्या हाताखाली लढाईत असलेले कुटुंबांतले मुख्य पुरुष असा बोध होतो पण व्हिटने म्हणतो की ब्राजपति म्हणजे ग्रामणीच नव्हे तर कुटुंबांतले मुख्य पुरुष म्हणजे पुढारी ह्यांनी परिवेष्टित असा सरदार असा त्याचा अर्थ आहे व तो अर्थ बरोबर दिसतो. अथर्व-वेदामध्ये एके ठिकाणी नुसता ब्राज शब्द आलेला आहे, व तो ' सैन्यामध्ये ' अशा अर्थी क्रियाविशेषण म्हणून आलेला आहे.

^{२७} ब्रात.—ऋग्वेदामध्ये व उत्तरकालीन ग्रंथांत सैन्य ह्या अर्थाने हा शब्द अनेकदा आलेला आहे. एके ठिकाणी ऋग्वेदांत मरुतांच्या सैन्याचा शर्थ, ब्रात व गण ह्या तीन निरनिराळ्या शब्दांनी भिन्न आलेला आहे. ह्यावरून क्षिमेरने असे अनुमान काढले आहे की, वैदिक काळचे सैन्य, विरा, ग्राम, व कुटुंब ह्याप्रमाणे लढत असे. पण हे अनुमान निराधार आहे कारण सैन्याचे निरनिराळे विभाग होते हे दर्शविण्याचा लेखकाचा उद्देश नाही. रॉय म्हणतो त्याप्रमाणे ह्याचा अर्थ संघ असा असणे शक्य नाही.

^{२८} संज्ञान.—'एकमत' 'एकसूर'. हा शब्द ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणून आलेला आहे. ही गोष्ट घडवून आणण्याकरिता अथर्ववेदांत पुष्कळ मंत्र दिलेले आहेत. वैदिक काळच्या लहान गांवांत आर्थिक स्वावलंबनाचा अभाव व गांवाचा लहान आकार ह्यांमुळे शांतता नांदणे अशक्य होते.

^{२९} समन.—ऋग्वेदामध्ये हा शब्द आलेला असून ह्याचा अर्थ अस्पष्ट आहे. रॉय ह्याच्या मते ह्या शब्दाचा अर्थ लढाई किंवा उत्सव असा आहे. पिशेलच्या मते हा एक लोकप्रिय उत्सव होता व उत्सवास वायका या उपभोगार्थ (ऋ. ४.५८, ८; ६.५५, ५); कवी कीर्तिलामार्थ (२.१६, ७); धनुर्धारी शरसंधान कौशल्यावहल पारितोषक मिळविण्याकरिता (६.७५, ३) व घोडे शय्येतीमध्ये वांघण्याकरिता जात असत. हा उत्सव सकाळपर्यंत किंवा रात्रभर प्रज्वलित असाणाऱ्या अग्नीचा लोक उत्सव करणाऱ्या लोकांना घालवून देईपर्यंत टिकत (१०.६९, १) असे. तरुण स्त्रिया, व पोक्त वायकाहि ह्या उत्सवास नवरा मिळविण्याकरिता (७.२, ५) येत व वारागना ह्या प्रसंगां नृत्य वगैरे मौजेचे प्रकार करून पैसे मिळविण्याकरिता ह्या उत्सवास येत (वरील अर्थ सायणांना मुळीच मान्य नाही). वरील स्थलापिकां कांही ठिकाणी 'समनेवयोषा'

अशी पदे आहेत यावरून समन याचा उत्सव असा अर्थ करून त्याचा पाश्चात्य पंडितांनी त्रियांशी संबंध जोडला आहे. सायणांनी समन याचा वन्याच स्थली संग्राम असा अर्थ केला असून 'समनेवयोषा' याचा पतीशी प्रेमाने वागणाऱ्या स्त्रीप्रमाणे असा केला आहे.

^{३०} साधारणी.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी महाभारतांतल्या अनेक नवरे असलेल्या द्रौपदीप्रमाणे एखादी स्त्री, अशा अर्थाने नव्हे तर मॅक्स मुलर म्हणतो त्याप्रमाणे एकादी वेश्या अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

^{३१} सुजात.—हे विशेषण ऋग्वेदामध्ये कांही थोड्या ठिकाणी माणसांना लाविलेले आहे. ह्याचा अर्थ सामान्य लोकांचे उलट सरदार लोक असा करणे ह्याने ह्या शब्दाची ओढाताण करणे होय.

^{३२} सुभगा.—संवोधनार्थी, सुभग ह्या रूपांत ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथांत त्रियांना बहुमानार्थी हे पद लाविलेले आहे.

^{३३} सेतु.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यामध्ये जलमय प्रदेश ओलांडून जाण्याकरिता केलेला मार्ग किंवा पूल असा ह्याचा अर्थ आहे. ह्या अर्थावरूनच पुढे प्रचारांत आलेल्या मर्यादा ह्या अर्थाचे स्पष्टीकरण होते. वैदिक वाङ्मयांत ह्या शब्दाचा बहुतेक लक्षणीक अर्थ आलेला आहे.

^{३४} दधिपय्य.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये एका मंत्रांत हा शब्द आलेला आहे. ह्याचा उद्बध अर्थ (दिधिपू पासून झालेला हा शब्द आहे) थोरल्या वहिणीचे लग्न होण्याचे अगोदर लग्न झालेल्या धावत्या वहिणीचा मुलगा असा आहे. सेत पीटर्स वर्ग कोशांत दिलेला अर्थ ह्याने दोनदां लग्न झालेल्या स्त्रियाचा मुलगा हा चुकीचा दिसतो.

^{३५} परिमोप.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये ह्याचा अर्थ चोरी, असा आहे व शतपथ ब्राह्मणांत परि-मोपिन् ह्याचा अर्थ चोर असा आहे.

^{३६} परिवेष्ट.—तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यांमध्ये ह्याचा अर्थ परिचारक, विशेषतः अन्न वाटणारा नोकर. ह्या शब्दाचे स्त्रीलिंगी रूप परिवेष्टी असे असून त्याचा अर्थ परिचारिका किंवा दासी असा आहे.

^{३७} प्रफवी.—याचा अर्थ 'स्वैरिणी स्त्री' असा आहे. ऋग्वेद, अथर्ववेद आणि यजुर्वेदसंहिता यांमधून हा शब्द आला आहे. सायणमताने ' पृष्ठ शरीर असलेली स्त्री ' असा अर्थ आहे.

^{३८} मलि म्लु.—याचा अर्थ यजुर्वेद संहितेत 'चोर' अस असावा. आणि विशेषतः महाधाराप्रमाणे तर याचा अर्थ " दरवडेखोर " " घरफोड्या " असा आहे.

^{३९} रत्निन्.—देणगी घेणारे. राजपूय यज्ञाचे वेळी ज्या लोकांच्या घरांत एक विशेष प्रकारचे कर्म केले जात असे असे लोक. तैत्तिरीय संहितेत व तैत्तिरीय ब्राह्मणांत अशा लोकांचे

यादी दिलेली आहे. त्या यादांत राजन्य, महिषी (राजाची पहिली वायको), वावाता (राजाची लाडकी वायको), परिवृक्ति (राजाने तुच्छ लेखिलेली वायको), सेनानी (सेनाध्यक्ष), सूत (सारथी), ग्रामणी (ग्रामाध्यक्ष), क्षत्ता (केंचुकी), संगृहीत (रथी अथवा खाजिनदार), भागदुद् (कर वसूल करणारे), अक्षवाप (घूताची देखरेख करणारा) असा अनुक्रम आहे. शतपथ ब्राह्मणांत हा क्रम पुढीलप्रमाणे आहे. सेनानी, पुरोहित, महिषी, सूत, ग्रामणी, क्षत्ता, संग्रहीत, भागदुद्, अक्षवाप, गोविकर्ता आणि पालागल (जामूद). त्याच ग्रंथांत जिच्या घरांत निर्वृत्तीकरितां हविर्भाग समर्पण करावयाच्या दिवशीं जिला घरां राहाण्याची मनाई केली म्हणून तुच्छ मानले अशा व निपुत्रिक अशा राजपत्नींचा उल्लेख केलेला आहे. मैत्रायणी संहितेंत ही यादी पुढीलप्रमाणे आहे. ब्राह्मण, राजन्, महिषी, परिवृक्ति, सेनानी, संग्रहीत, क्षत्ता, सूत, वैश्य, ग्रामणी, भागदुद्, तक्ष, रथकार, अक्षवाप आणि गोविकर्ता. काठक संहितेंत गोविकर्ताच्या ऐवजी, गोविच् हा शब्द घातला आहे, आणि तक्ष व रथकाराला गाळले आहे. मैत्रायणी संहितेंत आलेल्या यादांतलें मंडळी देशाच्या राजव्यवस्थेंतील नोकर आणि राजाचे घरचे नोकर यांची आहे. यांतील कांहींचा अर्थ (म्हणजे संग्रहीत, भागदुद्, सूत, ग्रामणी, क्षत्ता, यांचा) संशयित आहे. हे खासगी नोकर होते किंवा सार्वजनिक होते याविषयी खात्री नाही. पंचविश ब्राह्मणांत आठ वीरांची राजाचे मित्र म्हणून यादी दिलेली आहे त्यांची नांवें येणें- प्रमाणें: भ्राता, पुत्र, पुरोहित, महिषी, सूत, ग्रामणी, क्षत्ता आणि संग्रहीत इ.

४० रा मा.—धोल्या उताऱ्यांत पुरुषावर सत्ता असलेली स्त्री या अर्थी हा शब्द तैत्तिरीय संहितेंत आला आहे.

४१ अ ति थि.—अथर्ववेदांतील एका ऋचेंत आदरातिथ्याचें महत्त्व वग्याच सविस्तर रीतीनें वर्णिलें आहे. घरांतील यजमान जेवण्यापूर्वी अतिथीला अन्नपाणी वगैरे दिलें पाहिजे असा उल्लेख आहे. तैत्तिरीय उपनिषदांत 'अतिथि-देवो भव' या वाक्यावरून आदरातिथ्यावर वराच बोर दिलेला दिसतो. ऐतरेय आरण्यकांत (१.१.१) चागल्या वागणुकीचे लोकच आदरातिथ्याला योग्य होत असें म्हटलें आहे. सोमयज्ञांत सोमवल्ली विकत घेतल्यावर ती घरां आणिली असतां तिच्या आदरावद्दल एक इष्टि करावयाची असते. कधी कधी अतिथीसाठीं गोवध होत असे.

४२ जा मि शं स.—हा शब्द वहीण किंवा नातेवाईक यांच्या कडून झालेलें अनिष्ट चिंतन अशा अर्थी अथर्ववेदांत आला आहे व त्यावरून असे सिद्ध होतें कीं त्यावेळीं गृहकलह वरेच होत असत. हीच गोष्ट भ्रातृव्य या शब्दावरूनहि सिद्ध होते.

४३ ति र थ.—हा शब्द अथर्ववेदाच्या कांहीं प्रतींत ब्राह्म्याच्या सिंहासनाच्या (आसंदांच्या) वर्णनांत त्याचे आडवे तुकडे या अर्थी आला आहे.

४४ दो ह.—दूध काढणें या अर्थी हा शब्द अथर्ववेद व इतर संहिता ग्रंथांत आला आहे. सूत्रग्रंथांत सार्यदोह व प्रातर्दोह असे शब्द आले आहेत. दोहन या शब्दाचाहि हाच अर्थ आहे.

४५ प रि ङ्क द.—[भोंवतारी उड्या मारणारा] अथर्वीतील ब्राह्म्यसूक्तांत हा शब्द आला असून त्याचा द्विवचनी अर्थ 'रथाच्या दोन वाजून पळणारे दोन सेवक' असा आहे.

४६ पि तु ह न.—हा शब्द अथर्ववेदाच्या पैपलादशाखीय प्रतींत 'वापाचा वध' या अर्थानें आलेला आढळतो.

४७ पुं श्व ली.—[पुरुषामागून धांवणारी] हा शब्द अथर्ववेद, वाजसनेयि संहिता व मागाहूनचे ग्रंथ ह्यामध्ये चवचाल वायको ह्या अर्थानें आलेला आहे. वाजसनेयि संहितेमध्ये पुंश्वल् हेहि रूप आलेलें आहे.

४८ पु न भू.—अथर्ववेदामध्ये हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ दुसऱ्यांदा लग्न लावणारी स्त्री असा आहे. अथर्ववेदांत एका व्रताचा उल्लेख आलेला आहे. ह्या व्रताच्या योगानें तिला परलोकी दुसऱ्या नवऱ्याची (पहिल्या नव्हे) पुनर्मेट होण्याची खात्री असे.

४९ प्रा श्.—याचा अथर्ववेदांत 'वादविवाद करणारा' किंवा 'वादविवाद' असा अर्थ असून प्रतिप्राश याचा अर्थ 'वादविवादातील प्रतिस्पर्धी' असा आहे.

५० स्ते य.—अथर्ववेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यामध्ये ह्याचा अर्थ चोरी असा आहे.

५१ दि धि घृ प ति.—काठक व कपिल्ल संहिता, आपस्तंब, गौतम, वसिष्ठ धर्मसूत्रें ह्यामध्ये ज्यांनीं पाप केलेलें आहे अशांच्या यादामध्ये हें नांव आलेलें आहे. ह्याचा सांप्रदायिक अर्थ पुनर्विवाहित स्त्रीचा नवरा असा आहे. मनु ह्या शब्दाचा असा अर्थ करितो कीं, भाऊ वारल्यावर ज्याच्या मनांत वैवाहिक प्रेम उत्पन्न झालें असल्यामुळे आपल्या भावज्यांशीं पुनोत्पादनार्थ लग्न लावणारा असा मनुष्य (अनुरज्यते कामतः म्ह० वैवाहिक प्रेम उत्पन्न झालें आहे असा). हा अर्थ शक्य आहे कारण दिधियु म्हणजे प्रेयसाचना करणारा असा अर्थ आहे व विधवा स्त्रीला जर आपला वर पसंत करितां येत असेल तर तिला सुद्धा प्रेयसाचना करणारी असें म्हणतां येईल. पण दुसऱ्या एका उल्लेखावरून ह्या शब्दाचा असाहि एक अर्थ आहे कीं जिच्या धाकट्या बहिणीनें अगोदर लग्न करून घेतलें आहे अशी थोरली बहीण. ह्या अर्थाला वसिष्ठ सूत्रांतील लेखावरून पुष्टी मिळते व शिवाय अत्रेदिधिपुःपति ह्यावरूनहि तोच अर्थ वरोवर आहे असे वाटतें कारण त्याचा अर्थ थोरल्या बहिणीच्या भागोदर लग्न लावणाऱ्या धाकट्या बहिणीचा नवरा असा होतो. असा अर्थ

घेतला तर दिधिषु ह्यजे प्रेमयाचना करणारी थोरली वहीण ठरते. कारण तिच्या आर्द्रवापांनीं जर तिचें लग्न आगोदर करून दिलें नाहीं तर विष्णुधर्मसूत्राप्रमाणें तिला आपल्या नवऱ्याची निवड करतां येते (कुर्यात् स्वयंवरम्).

१२ परि वि त्त.—ह्याचा अर्थ धाकट्या भावानें लग्न झालेलें असून ज्याचें लग्न झालें नाहीं असा थोरला भाऊ असा आहे. हा शब्द काटक संहितें, त्याचप्रमाणे अर्थवेद ह्यामध्ये पापी पुरुषांच्या यादीत आलेला आहे. लुडविग् म्हणतो की ह्या वेदांत परिवेत्ता असा पाठ आहे पण असें मानण्याची विलकुल अवश्यकता नाहीं. अगोदर लग्न करणाऱ्या धाकट्या भावाला परिविविदान असें नांव जुन्या ग्रंथांत दिलेलें आहे.

१३ ल क्ष ण, ल क्ष म न् —आपल्या मालकीची खूण म्हणून तापलेल्या लोखंडानें गुरावर मारलेली खूण असा ह्याचा अर्थ होतो. मैत्रायणी संहितेप्रमाणें ही खूण रेवती नक्षत्राचे वेळीं करावयाची असे, कारण तें नक्षत्र धनसंबंधीं गणलें जात असे (रेवती धनयुक्ता).

१४ आ क्र म ण.—‘झाडावर चढण्याकरतां पायऱ्या’ ह्या विविक्षित भर्था जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणांत याचा उल्लेख आलेला आहे.

१५ दा स्य.—बृहदारण्यकोपनिषदामध्ये गुलामगिरी ह्या अर्थानें हा शब्द आलेला आहे.

१६ न व क.—जैमिनीय ब्राह्मणग्रंथांत विभिदुकीयांच्या सन्नामध्ये वायकोची इच्छा करणारा म्हणून ह्याचा उल्लेख आलेला आहे.

१७ नि गु स्य.—शाखायन श्रौत सूत्रामध्ये काशी, विदेह व कोशल येथील लोकांना ही अज्ञात अशा अर्थाची पदवी लाविलेली आहे.

१८ प रि त्रा ज क.—(शब्दशः अर्थ भ्रमण करणारा) निष्कामध्ये योगी असा ह्याचा अर्थ आहे.

१९ पा ला ग ल.—शनपथ ब्राह्मणांत दूत किंवा खोटी बातमी सांगणारा ह्या अर्थानें हा शब्द आलेला आहे.

२० मि क्षु —‘भिक्षाचारी.’ हा शब्द वैदिक ग्रंथांतून आढळत नाहीं. ब्रह्मचर्याचें भिक्षा मागणें आणि मागाहून निघालेल्या आश्रमधर्माप्रमाणें भिक्षुचें कर्तव्य यांत फार अंतर आहे. या आश्रमधर्माप्रमाणें मनुष्य घरदार सोडून आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या भागांत भिक्षा मागून आयुष्य कर्माते.

२१ मा त् व न्.—मातृवाती, आईला ठार मारणारा. पाणिनीच्या टीकाकारांनीं दिलेल्या एका वैदिक उतान्यांत हा शब्द आढळतो.

२२ शि खा.—शतपथ ब्राह्मणांत लेक्यावरील शेंडीची गांठ अशा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे. केंसाची गांठ बांधून ठेवणें ही स्त्रियांचें ‘पुरुष’ यांची ‘सुतकांत’ असल्याची खूण असे.

२३ भ्र म ण.—भ्रमण करणारा भोगी. हा शब्द उपनिषदांत प्रथम आलेला आहे. फिकच्या मतानें कोणालाहि भ्रमण होतां येत असे. मेगास्थिनासच्या वेळीं त्यानें दिलेल्या पुराव्यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते पण ही स्थिति खंद् मध्यदेशाच्या पलीकडे हिंदुस्थानच्या पूर्वेस होती. वैदिक पुरावा एवढाच की, वैदिक वाङ्मयांत हें नांव आलेलें आहे व बृहदारण्यकोपनिषदांत व तैत्तिरीय आरण्यकांत तापस शब्द आलेला आहे. वृह० उप० ह्यांत भ्रमण ह्याचा अर्थ परित्राद् (संन्यासी) व तै. आरण्यक ह्यांत तापस असा अर्थ केला आहे.

२४ त स्क्र र.—हा शब्द ऋग्वेदांत, व तदुत्तर वाङ्मयांत चोर या अर्थानें वारंवार आला आहे. हा स्तेन शब्दाचाच पर्याय शब्द आहे व या शब्दावरोवरच स्तेन शब्द येत असतो. वाजसनेयि संहितेंत तस्कर व स्तेन यांची मलिम्बु यांशीं तुलना केली आहे. स्तेन व तस्कर हे वाटमारे व मलिम्बु ह्यजे घरफोड्या होय. ऋग्वेदांत तस्कराचें वर्णन ‘तनूत्यत्र-वनर्गु’ अरण्यांत राहून आपला जीव धोक्यांत घालणारा असें दिलें आहे. ऋग्वेदाच्या एका उतान्यांत (६. ५५, ६) तस्कर किंवा स्तेन यांच्यावर कुत्रें भुंकल्याचा उल्लेख आहे. यावरून हे घरफोडेहि होते असें दिसतें. चोर रात्री हिडत असतो व ज्या मार्गावर लोकांना लुटाययास सांभडेल असे मार्ग त्यांनीं पूर्ण मारहात असतात असा ऋग्वेदांत (८. २९, ६) उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत चोरीमध्ये दोन्यांचा उपयोग केल्याचा उल्लेख आहे (१०. ४, ६) परंतु या दोन्यांनीं चोरांस बांधावयाचें किंवा चोरांनीं पकडलेल्या लोकांस (चोरांनीं) बांधावयाचें हें समजत नाहीं (सायणमत चोरांनीं दोन्यांनीं बांधावयाचें असेच आहे). अथर्ववेदांत स्तेन व तस्कर हे गुरेवोरेहि चोरीत असत असें झटलें आहे (१९. ५०, ५). तायु हेंहि एक चोराचें दुसरें नांव आहे. ह्या वाटमाऱ्या नसून घरगुती चोर असावा. कारण जरी त्याला गुरे चोरणारा (ऋ. ६. ६५, १) असें म्हटलें आहे तरी त्याचा उल्लेख ‘वन्नमयि’ कपडे चोरणारा व ‘ऋणो न तायुः’ ऋणको असा आहे. येथे पाश्चात्य पंडितांच्या मतें ऋण ही चोरी होण्याचें कारण ऋणकोला ऋण फेडण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळे उत्पन्न होणारी निराशा हें होय. कारण ऋण न फेडलें तर स्वातंत्र्य जाण्याची त्यास भीति असे. सायणांनीं येथें ऋण याचा गति असा अर्थ होतो असेंहि झटलें आहे. एके ठिकाणीं तायूनां ‘उपःकाली’ नाहासे होणारे’ असें झटलें आहे. वाजसनेयि संहितेंतील (१६. २०) शतरुक्षीय नामक कर्मांत रुद्राला आव्याधिन् स्तेनानांपति, स्तायूनांपति, तस्कराणांपति, मुष्णतांपति अशीं विशेषणें दिलीं असून गृत्सपति (फसवे), व्रातपति (लुटारू), असेंहि झटलें आहे. ही चोरीची नामावली पाहिल्यावर जर ऋग्वेदामध्ये चोरी किंवा वाटेनें चालतांनां रक्षण करण्याबद्दल ऋषींनीं प्रार्थना केल्या असल्या किंवा चोर व लुटारू

यांच्या दुष्कृत्यापासून लोकांचें रक्षण करण्यावद्दल अथर्ववेदांत रात्राला उद्देशून कांहीं सूक्ते असलीं तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. पिशेलमें असें एक मत सुचविलें आहे कीं, ऋग्वेदांत एके ठिकाणी (७. ५५) वसिष्ठाला घरफोड्या झटलें आहे. परंतु त्याला हें कबूल आहे कीं, वसिष्ठ हा आपल्या बापाचें (वरुणाचें) घर फोडीत होता व जे स्वतःचें कांहीं असेल तेंच घेण्याचा तो यत्न करीत होता. तरी पण या सूक्ताचा हा अर्थ निश्चित नाहीं. ऋग्वेदांतील एका (६. ५४, १) ऋग्वेदीय भाष्यांत सायणांनीं पूर्वी जनावरांचा माग काढणारे (पंजाबांतील खोजी लोकांप्रमाणें) लोक असत असें झटलें आहे तें शिमेरच्या मतें यथार्थ आहे. चोरांनां करावयाची शिक्षा ती ज्याचा माल चोरला असेल त्याच्या मर्जाप्रमाणें होत असे. त्यांनां खोदा घालीत असत असा उल्लेख आहे. पुढें (गौतमधर्मसूत्र ४३. ४५, आपस्तंब धर्मसूत्र १. ९, २५; ४, ५) यादून जास्त कडक दगजे देहात शिक्षाहि केली जात असे. चोरांच्या गुन्याची चवकशी कोणत्या प्रकारें होत असे हें समजण्यास ऋग्वेदांत आधार नाहीं. अथर्ववेदांत अग्नीचें दिव्य करण्यावद्दल (चोरीचे शिक्षेकरितां) उल्लेख नाहीं. छांदोग्य उपनिषदांत अग्निदिव्याचा उल्लेख आहे. परंतु चोरांच्या शिक्षेसाठीं नाहीं. चोरांचा माल सांपडला तर तो ज्याचा त्याला परत मिळत असे. पण जर तो माल चोरी करणाऱ्याच्या ताब्यांतून दुसऱ्याकडे गेला तर त्याचें काय होत असे हें सांगतां येत नाहीं.

भाषा

उपमावाचक शब्द [ऋग्वेद]

अग्निर्नये	चित्	ब्राह्मणावतचारिणः
आ	गारभाभगम्	भूत
इदंयथा	तथा	मेपोमूतोभियनयः
इदमिव	तद्रूपः	यथा
इव	तद्वत्	रूप
उपमा	तद्वर्णः	वृक्षस्यनुतेपुगृहृत
चतुराश्विहृदमानात्	न	वत्
चारिन्	सु	वर्ण

उपसर्ग [ऋग्वेद]

पदपाठाकाराच्या पद्धतीप्रमाणें जेवढे उपसर्ग भिन्नपदस्वरूपांत आले त्यांचाच फक्त संग्रह येथें केला आहे.

अति	अभि	परि
अधि	आ	प्र
अनु	उप	वि
अप	नि	सम्
अपि	परा	सु

[तै. सं.]

पदपाठांत स्वतंत्र पद म्हणून जे उपसर्ग सांपडले त्यांचाच येथें संग्रह केला आहे. शब्दांशीं संयुक्त उपसर्ग घेतले नाहींत.

अति	आ	प्र
अधि	उप	वि
अनु	निर्	सम्
अप	परि	सु
अव		

[अथर्ववेद]

अति	अव	परि
अधि	आढ	प्र
अनु	दुर	प्रति
अप	नि	सम्
अपि	निर्	सु
अभि	परा	

छंद [ऋग्वेद]

पूर्वकाली हजारी छन्द होते. त्यांपैकी बहुतेक छन्द सध्या नष्ट झाले आहेत. उपलब्ध असलेल्यांपैकी कांहीं रूपकात्मक वर्णनपर असावेत असें वाटतें.

अनुष्टुप्	चतुष्पदी (वाणी)	पंक्ति
अष्टपदी [वाणी]	छंदस्	ब्रह्मणी
उष्णिहा	जगती	भंज
ऋक् [छंदोवद्ध भंज]	त्रिष्टुप्	यजुस्
ऋक् [छंदोवद्ध भंज]	द्विपदी [वाणी]	विराज्
एकपदी [वाणी]	नवपदी [वाणी]	शक्करी
कुरीर	निबचना [काव्य]	सहस्राक्षरा
गायत्री	पद [श्लोकचरण]	सप्तपदी

[तै. सं.]

अक्षरपंक्ति	छदि	प्रजापति
अंकांक	छंद	बृहत्
अंकुष	जगती	बृहती
अतिच्छन्दस्	जगत्	भृज्वन्
अधिपति	तन्द्र	भ्रज
अनाष्टुप्	त्रिककुद	मध्येछंदस्
अनुष्टुप्	त्रिष्टुक्	मनस्
अपरिमितछंदस्	त्रिष्टुप्छंदस्	मनुष्यछंदस्
आच्छत	त्रिष्टुभ्	मयन्द
उपवेश	दूरोहण	रथन्तर
उष्णिह	देवछंदस्	वयस्
उष्णिहककुम्भ	निकाय	वयस्कृत्
एव	पक्ष	वरिवस्
ककुत्	पंक्ति	वासन्ती
काव्य	पदपंक्ति	विच्छंद
गायत्रछंदस्	परमेष्ठी	वियत्
गायत्री	परिभू	विराज्
गिर	प्रच्छत्	विषय

विषल	वैरूप	सतोवृहती
विशाल	व्यचस्	सप्तपदा
विष्टारपंक्ति	शम्भू	समुद्र
विष्पर्थ	संयत	सलिल
वैराज	सच्छंदस्	सष्टुप्

भाषा व भाषण संबंधी [ऋग्वेद]

अखिलीकृत्य	गाथा	यजुप् (मंत्र
अच्छोकि	गृणत्	रंसुजिह्व [रम-
अधिवक्तृ	चित्तगर्भा	णीय जिह्वेपेत]
अभिचक्ष्य	छंदस्	स्वप्यु
अभिष्टिष्ठन्	नल्पि	रैभी [रेभाकृतः]
अवाच्	नोपवाच्	वक्तृ
आनुष्टुप्	तृष्ट	वक्ष्य
आसन्निधु	दुधवाच्	वदत्
इन्द्रवाततमा	दुरुक्त	वध्निवाच्
उक्त	शुम्नवत्	वनन [रमणीय
उपमा	धीत	वाच्]
उपमान	नवक्षकी	वाचमोक्षय
उपवक्तृ	नाराशंसी	विचक्षण
उपवाच्	पद	विवाच्
उपवाच्यं	पावमानी	विसृष्टधेना [विसृष्ट-
उपहस्वन्	प्रवाचन	जिह्वा]
ऋक्सामन्	प्रवाच्	शकरी
ऋक्	प्रवाच्य	शपथ
ऋक्त्	ब्रुवत्	शुभान
ऋगिमन्	मधुवचस्	श्रोतृ
ऐतश	मंत्रकृत्	सचथ्य
कविशस्त	मृधवाच्	ससर्परी

[तै. सं.]

अक्षर	न्यक्षर	प्रश्न
अर्धर्च	दशाक्षर	ग्रम्हण्वती
अष्टापदी	द्यक्षर	मंत्र
उग्रवीर	नवजात	वचस्
ऋक् [मंत्रगण]	नवाक्षर	सप्ताक्षर
एकाक्षर	पंचदशाक्षर	सुवाच्
गिर्	पंचपदी	सूक्त
तिक्त	प्रजापतिगृहीता	

[अथर्ववेद]

अच्छोक्ति	अनपवाचन	अप्रतिब्रुवत्
अद्रोघवाच्	अनिद	अभिलापलप
अधिवाक्	अनुष्टुप्	अव्याप्ति
अधीति	अनृत	अष्टर्च
अभाषिचस्	अपवक्तृ	अष्टादशर्च

अष्टापदी	गर्गर	ऽनुकरणशब्दः]
असमंत्र	गाथा	वृहच्छंदस्
असंख्येय	गायत्र	वृहत्सामन
आंगिरस	गायत्रच्छंद	भद्र
आथर्वन्	गायत्री (छंद)	भद्रवाच्
आथर्वणी	गिर्	भद्रश्रुति
आर्श	चतुर्कृच्	मणत्सक
आयुज्	चतुर्दशर्च	मंत्र
आलाप	चतुर्होतृ [मन्त्र]	मृधवाच्
आशिप्	छंदस्	विवर्ह [सूक्त]
उक्थमद	छंदःपक्ष	विराज्
उदचि	जगच्छन्द	विवक्षु
उद्वाचन	जगती [छंद]	विवादत्
उपम	तुच	विशिप्
उपमा	त्रिमृत्	वेद
उपवाक्	त्रिष्टुप्छंद	व्याप्ति
उपश्रुति	त्रिष्टुप् [छंद]	शकरी [छंद]
उपश्रोतृ	त्वाष्ट्र [मंत्र]	शद्विन्
उपोत्तम	दुर्वाच्	श्रुति
उरुवाच्	द्वादशर्च	श्रोत्रिय
उष्णिहाक्षर	द्विपदी	खोकी
ऋच्	नमोवाक	पोडशर्च
ऋक्संशित	नवपदी	संशिप्
ऋक्साम	नवर्च	संवत्सरीण
ऋगिमय	नाथ	संहितान्त
ऋत	निधन [सामाची	सत्पशीर्ष्णी
ऋधमंत्र	समाप्ति	समाप्ति
एकर्च	प्रतीहार (साम्नः	सहस्राक्षरा
एकाक्षर	चतुर्थी भक्तिः)	सामन्
एकानृच	प्रयुज्	सामतेजस्
एकादशर्च	प्रलाप	सुवाच्
कविशस्त	प्रशिष	सूक्त
कामप्रच्छन्दस्	प्रेष [कर्मसु	सूनुता
काव्य	प्रेरको मंत्रः]	हिकार
खिल्य	वाल् [मूत्रविषयको	
	[वा. सं.]	

पावकवर्ण(वा. वि.)

(मैत्रायणी सं.)

वाच्	[संहितेतर]	
अथर्वान	अन्तेवासिन्	आहनस्या
अथर्वीगिरस्	अन्वाख्यान	उपानिषद्
अनुव्याख्यान	आख्यान	ऋग्वेद
अनुशासन	आख्यायिका	एकायन

१५ ऐतशप्रलाप	२४ निरुक्त	६३ ब्रह्मोद्य	श्लोक	सुम्यां	स्वाहा
१५ ऐतिहासिक	२४ निविद्वान	६५ ब्रह्मोपनिषद्	सत्यवाक्	सूत्रता	हविष्कृत
१६ काठक	२६ निर्वचन	६६ ब्राह्मण	सरस्	(प्रियसत्यवाक्)	(गीर्विशेषण)
१७ कारीरदि	२७ नैदान	६७ भालवि	सरस्वती	स्वन	होत्रा
२० कुम्भ्या	२८ नैरुक्त	६८ भाषा	सुपर्णा	स्वर	
२१ क्षेत्रविद्या	२९ पंडित	६९ मधुब्राह्मण		[तै. सं.]	
३० खिल	३० पारिष्ठ	७० महासूक्त	उपदासुका (वि.)	धिपणा	वाणी
३१ चरकब्राह्मण.	३१ पारोवर्यविद्	७१ मान्वाळ	उरुव्यचस् (वि.)	वचंस्	शुश्रूषणी (वि.)
३२ छंदोग	३२ पापेद	७२ यजुर्वेद	दुर्वाच्	वाच्	सपत्नक्षयणी
३३ ज्योतिष	३३ पित्र्य	७३ यज्ञगाथा			सूत्रता
३४ तापस	३४ पुराण	७४ रंभी			
३५ तैत्तिरीय	३५ प्रतिप्रश्न	७५ वाकोवाक्य		[अथर्ववेद]	
३६ दशतयी	३६ प्रवचन	७६ वेदांग			
३७ दाशतय	३७ प्रवल्हिका	७७ व्याख्यान	अनृतवाच्	यित्तरूपा)	वक्करी
३८ देवजनविद्या	३८ प्रातरनुवाक	७८ श्लोक	अभिहित	दुर्मरणी (वाणी-	वर्चस्वती
३९ दैव	३९ बहुवचन	७९ सर्पविद्या	गिर	विशेषण]	वाच्
४० नक्षत्रविद्या	४० वल्कृच	८० सामवेद	गोसनि (वाणी-	धेना	सत्यवाच्
४१ नाचिकेत	४१ ब्रह्मपुरोहित	८१ सौम्य	विशेषण)	पावकवर्ण	सवाच्
४२ नाम	४२ ब्रह्मबंधु	८२ स्वर	गल्हा (स्तन-	माध्यमिकावाक्	सुमल्ल
४३ निदान	४३ ब्रह्मविद्या	८३ स्वाध्याय		सर्वनाम [ऋग्वेद]	
		८४ हरिद्रविक			

वाङ्मनाम [ऋग्वेद]

अक्षर	गना	भारती
अदिति	घोष	मंद्रा
अधिवाक् (पक्ष-	जिह्वा	मन्द्राजनी
पातवचन)	देवी	मही
अनुष्टुप्	धमनि	मायु
अन्व्य	धारा	मेना
इळा	धिपणा	मोळि
उपल्दि	धिपा	वगनु
ऋच्	धी	वचना
ऋतवाक	धीति	वचस्
कक्षा	धेना	वच्यमाना
फाकुद	धेनु	वप्रिवाक्
कापा (वंदिजन-	नम्रा	वल्गु
वाणी)	नावा	वाच्
गण	नाळी	वाण
गभीरा	निविद्	वाणी
गंभीरा	नौ	वाणीची
गल्दा	पवि	वामी
गान्धर्वी	पावीरवी	वाशी
गिर	(आकाशवाणी)	विप्
गो	प्रविष्टा	शची
गौरी	वेकुरा	शब्द

अतः	एतावान्	माकी
अदस्	कियत्	माकीनया
अन्यके	किम्	यत्
अन्यस्मिन्	तत्	शुष्मत्
इदम्	ताता	वितृय
अस्मत्	तात्या	विद्र
आमुष्य	त्यत्	विश्व
इतर	त्यम्	सका
उत्तर	त्वे	समः
एक	पूर्व	सिम
एतत्	ममकाय	सी

[तै. सं.]

अदस्	एतत्	यत्
अन्य	तत्	शुष्मत्
अस्मत्	तावत्	सर्व
इदम्	त्यत्	स्व
उत्तरास्मिन्	पर	

[अथर्ववेद]

अदस्	आशि	कतम्
अन्यक	इतर	कतर
अन्यत्	इदम्	कति
अपर	ईम्	किम्
अस्मत्	एतत्	कियत्

तत्	फट्	यतरा
तव	फल्	युष्मत्
तात् (तस्मात्)	वट्	सका
त्यत्	मद्बद्रिक	सर्व
पर	यत्	सिम
पूर्व	यतमा	सीम्

सामान्य अव्यये [ऋग्वेद]

अंग	ऊंइति	तु
अच्छ	कृतचित्	तूष्णीं
अंजसा	ऋधक्	दिवा
अत्र	एव	दूरं
अथ	एवं	दूरात्
अथो	एवोइति	दूरे
अद्धा	ओइति	ध्रुवं
अद्य	कत्	न
अध	कथं	नकिः
अनुद्भ (सम्पक्)	कथा	नकीं
अनूर्न	कयोइति	नर्कं
अंतः	कयस्य	ननु
अंतरा	किः	नमः
अंति	किल	नहि
अंतिकं	कुवित्	नाना
अपुनः	कुह	नु
अप्रति	कूचित्	नूनं
अह	क	नोइति
आर्का	क्षु (मक्षु)	पराकात्
आके	कोइति	पश्वा
आत्	खलु	पश्वातात्
आरात्	घ	पारे
आरे	च	पुनः
आसात्	चन	पुरस्तात्
इत	चित्	पुरा
इति	चिरं	पूर्वापरं
इत्थं	चोइति	पूर्वं
इत्या	जातु	पृथक्
इदानीं	जोष	प्रवत्
इह	ज्योक्	प्रातः
ई	तथा	प्रोइति
ईमिति	तदानीं	वट्
उच्चा	तरसा	वत
उच्चैः	तर्हि	वट्
उत	तात्	वाप्ति
उतोइति	तादीह्ना	बाहूले
उपमित्	तिरः	मक्षु

मत्	यदि	सच्चा
मधा	यात	सदा
मध्यात्	यावत्	सना
मध्ये	यावतः	समया
मनश्चित्	रभसा	सम्यक्
मनानक् (अल्प)	वपट्	सदमित्
मंद्रं	वा	सह
ममत् (प्रमत्तपणाने)	विश्वदानीं	सहसा
माकिः	विश्वघ	साकं
मार्का	विश्वह	साधु
मिधः	विश्वहा	सायं
मिथुः	वृधक्	सुष्ट
सुडुः	वृथा	सोइति
सुहूर्त	वै	स्मत्
मृषा	शनकैःइव	स्वयं
मोइति	शनैः	स्वित्
मोघं	शश्वत्	हि
यत्र	शश्वधा	हिरक्
यथा	शीभ	दुक् -
यथाइव	धुत्	ह्यः
यदा	श्वः	

[तै. सं.]

अंगेअंगे	उपरि	निकामेनिकामे
अञ्जसा	उपरिष्ठात्	नु
अथ	उपर्युपरि	नुकम्
अथो	एतर्हि	नूनं
अतोधि	एती	पराति
अथ	ओ	परिचित्
अध	कं	परिपरि
अधराक्	खलु	पश्वात्
अन्यदन्यत्	घ	पारम्
अमुत्र	चित्	पारे
अलम्	जम्	पुनः
अह	तत्र	पुनःपुनः
आत्	तथा	पुरस्तात्
इत्	तयोः	पुरा
इति	तिरः	पुरुषा
इत्थम्	तु	पृथक्
इत्या	त्रेषा	प्रतनया
इव	देवत्र	प्रियधा
इह	न	बहिस्
ईम्	नकिः	भूयस
उ	नाना	भूरि
उच्चैः	नाम	मक्षु

मत	यावत्	साकम्
मियः	वा	स्वयम्
मिथु	विशुधा	स्वित्
मृधा	वै	ह
मो	शश्वता	हि
यत्	श्रत्	हिकम्
यत्र	सकृत्	हिम्
यथा	सम्यत्	ही
यदा	सह	हो
यदि	सहसा	

[अथर्ववेद]

अयं	कृते	न्यक्
अयो	केनो	पश्चा
अद्धा	क	पश्चात्
अद्य	क्षिप्रम्	पित्तः
अधः	ध	पुनर्
अन्तः	च	पुरः
अन्तमः	चित्	पुरा
अह	जोषम्	पृथक्
आत्	ज्योक्	धु
आरात्	तथा	ऋग्यक्
अरे	तिरः	प्रातर्
इत्	तु	वद्
इति	तूयम्	वत
इत्थ	दिवा	बाहिस्
इत्थम्	दुरः	बहुलम्
इत्या	दुरम्	बृहत्
इदानीम्	दुरात्	भूयस्
उच्चा	दूरे	भूरि
उचैः	द्वाः	सत्
उत्तम्	न	मा
उपरि	नाकिः	माकि
ऊं	नक्	सुहुस्
एव	ननु	मृषा
एवम्	नमस्	यत्
ओ	नमसा	यथा
औचैः	नहि	यदा
कत्	ना	यदि
कथम्	नाना	वा
कामम्	नाम	विष्णक्
किल	नीचा	वै
कुवित्	उ	श्वस्
कुह	नूनम्	सकृत्
कुहाकम्	नो	सचा

सत्रा	सह	स्वयम्
सदा	सहसा	स्वस्ति
सद्यस्	साकम्	स्वित्
सनम्	साक्षात्	ह, हि
सनी	सायम्	हिङ्
सनात्	सायंप्रातर्	हिङ्क्
सनातनम्	सुप्रातर्	है
समम्	सुसायम्	ह्यस्

क्रियाविषयक अव्ययै [ऋग्वेद]

अनिमेषं	आसदं	यात्राध्यस्
अनुकामं	उपास्थायं	यावन्मात्रं
अनुपूर्वं	दक्षिणित्	वरं
अनुस्वधं	प्रतिकामं	वितर्तुरं
अनुस्वापं	प्रतिदोषं	विपर्वं
अपकामं	प्रदक्षिणित्	विपृच्छं
अभिज्ञु	यथाकामं	ज्ञातपाकं
अभिनश्यं	यथाकृतं	सहसूलं
अराध्यं	यथापूर्वं	
आनमं	यथावशं	

[तै. सं.]

अयथादेवतम्	यथाभाग	यथासृष्ट
अयथापूर्वम्	यथायतन	यथास्थान
यथाकामं	यथायथ	यथोदित
यथादेवतम्	यथावश	सवनेसवन
यथापूर्वम्	यथासवन	

[अथर्ववेद]

अतिमात्रम्	प्रतिकामम्	यथायथम्
अनुस्वधम्	प्रतिवाम्यम्	यथालोकम्
अन्तर्हस्तम्	प्रत्यक्षम्	यथावशम्
आः	यथांगम्	यथास्थाम
काचित्करम्	यथानाम	यथोक्तम्
परिवृजम्	यथापद	समक्षम्
पूर्वापरम्	यथावलम्	
प्रतंकम्	यथाभागम्	

तद्धित अव्ययै [ऋग्वेद]

अकुत्र	अमुतः	कतियः
अप्रतः	इतः	कतिधा
अधस्तात्	इमथा	कदा
अंतितः	उभयतः	कर्हि
अन्यतः	उभयत्र	कुतः
अन्यत्र	कुतुथा	कुत्र
अन्यथा	कतुश्च	कृतवः
अभितः	एवथा	चतुर्थाः

ततः	पुरुषा	विश्वधा
तत्र	पुरुषत्रा	क्षीर्षितः
त्रिधा	पूर्वधा	श्रेणिशः
त्विषितः	पूर्ववत्	समानतः
दाक्षिणतः	बहुत्रा	समुद्रतः
द्विधा	बहुधा	सर्वतः
धामशः	मध्यतः	सहस्रधा
पर्वशः	मुख्यतः	सहस्रशः
पाकत्रा	विश्वतः	स्पर्शः
पारतः	विश्वत्र	
पुरुत्रा	विश्वथा	

[ते. सं.]

अक्षरशः	गणशः	पुरस्तात्
अच्छ	तरित्रतः	पूर्वधा
अतः	तर्हि	पृतन्यतः
अत्र	तावच्छः	प्रतवत्
अधस्तात्	दशदश	बहिर्धा
अन्ततः	दशधा	बहुधा
अन्तरतः	दिवेदिवे	बहुशः
अन्तितः	द्वेधा	मध्यतः
अन्यतः	नवनव	यतः
अन्यथा	निमिषतः	यर्हि
अमुतः	पंचधा	यूथेयूथे
अमुत्र	पंचपंच	विधा
अर्धमासदाः	पथस्पर्शः	श्रेणिशः
अवक्रमा	परितः	सप्तसप्त
उपरिष्ठत्	पुरुषरुः	सहस्रधा
उभयतः	पर्वशः	सहस्रशः
एकधा	पार्श्वतः	हवेहवे

[अथर्ववेद]

अत्रतः	उभयतः	तदा
अतः	क्रतुथाः	तदानीम्
अत्र	क्रतुशः	तर्हि
अन्तः	कदा	तावत्
अन्तः	कुतः	त्रेधा
अन्यत्र	कृतः	त्विषितः
अन्यथा	चतुर्धा	त्रायतः
अन्येषु	चतः	दाक्षिणतः
अपधा	चरमतः	दूरतः
अभितः	ततः	देवत्रा
अस्मन्न	ततिधा	द्वादशधा
अष्टधा	तत्र	द्विः

धामशः	प्रतनथा	विश्वतः
नवधा	प्राक्तः	विश्वधा
नामया	मध्यतः	सप्तः
पञ्चधा	मित्रधा	सप्तथम्
परितः	मुखतः	सप्तधा
पर्वशः	यजत्र	समुद्रतः
पुरस्तात्	यतः	सर्वतः
पुरुत्रा	यतिधा	सर्वदा
पुरुधा	यत्र	सहस्रधा
पूर्वधा	रूपशः	सहस्रशः

तुमर्थं अव्ययैः [ऋग्वेद]

अत्तवे	उवथ्यं	तुथै
अतिस्क्रवे	ऋचसे	दातवे
अत्येतवै	ऋभुतः	दातवै
अनुशसे	एतवे	दातुं
अनुस्यदे	एतवै	दातोः
अन्वेतवै	एधतुं	दोहसे
अपभर्तवै	एपे	द्वक्वेति
अयातुं	ओतवे	धर्मकृते
अवथै	ओतवै	धातवे
अविष्टुं	कर्तवै	धियच्चै
अष्टवे	कर्तं	धूर्वणे
आतुजे	कर्तोः	नंसै
आदिशे	क्षरथ्यै	नाक्षाय्यै
आभोगये	गंतवे	निकर्तवै
आरुजे	गंतवै	निममे
आसदे	गंतोः	निघातोः
आसद्य	गमथ्यै	नियूथ
आहुवथ्यै	गातुं	निरजे
इयस्यै	गृभ्णे	निरेतवे
इयथ्यै	चक्षदे	निसदे
इरथ्यै	चक्षसे	निस्पृशे
इपथ्यै	चरथ्यै	निहन्तवे
इपयथ्यै	चरायै	पत्तवे
ईरयथ्यै	जरथ्यै	पराणुदे
उक्थवाहसे	जराय	परितंसयथ्यै
उपअरे	नीवसे	परिस्वजे
उपगंतवै	तपिष्ठैः	पयंतवे
उपयै	तरथ्यै	पातवे

पातवे	मंदयध्यै	विहयै
पियध्यै	मग्वै	पिन्धयै
पृच्छे	मातवे	विचसे
पृणध्यै	मादयध्यै	वितिरे
प्रख्यै	मादयाध्यै	वृगध्यै
प्रतिघातये	मादयासे	शायध्यै
प्रतिधृपे	मुहे	शरीतोः
प्रतिमै	यजध्यै	धनये
प्रतिस्कभे	यंतये	ध्रिती
प्रमुध्य	यमित्यै द्य	ध्रियसे
प्रभर्तु	यष्टये	मंगुदे
प्रभे	शातयासे	समयराज्ये
प्रयक्षे	धुगध्यै	संदसे
प्रयै	धुप्यै	सतंषे
प्रयंतवे	धुयुतुं	सतंषे
प्रयुजे	योतये	सहृष्यै
प्रबोध्युं	योतवे	साधे
प्रगस्तये	योतोः	सूतवे
प्रष्टे	रिपयध्यै	सोतु
प्रसतंवे	बंदयै	स्तवध्यै
भरयै	बर्नयध्यै	राधे
भर्तवे	यतंयंतु	स्तोतवे
भियै	वययध्यै	स्यंदयध्यै
भुजयै	यस्तवे	हंतये
भंतवे	यष्टुं	हंतवे
भंतये	यहृष्यै	हंतोः
भंदध्यै	वाजयध्यै	

[तै. सं.]

अपचेतमाता	नवधा	विसृपः
अपगिरय	निहंतोः	वारयै
अपनृला	नेतोः	संस्थातोः
अपनुष	पतितम्	संगृधे
अपहरयै	पर्याप्तम्	समयै
उक्षे	प्रजाध्यै	समष्टयै
उदिति	प्रवादितो	समित्यै
उपधायान्ते	प्रबोद्धम्	समृध्यै
उपहित्यै	प्राप्तुम्	संभावितुम्
खनितुम्	मंसते	संमर्दिताः
तनयिरोः	रूपसमृध्यै	सूनुम्
तमितोः	विगनितोः	स्वादोः
दुरिष्ट्यै	विगित्यै	द्विसितोः

[अथर्ववेद]

अमुप्रबोद्धम्	अपायातो	ऐतोः
अपमर्तवे	एतवे	करवे

गन्तवे	परितंसयध्यै	वस्तोः
जीवसे	परिघातये	घातवे
जीवातये	परीक्षयाति	घोडवे
जीवन्तुम्	पर्यंतवे	संयतोः
जायितवे	पातवे	संगच्छे
ददाति	पियध्यै	सर्तवे
दातुम्	प्रये	सधितवे
दशये	प्रयन्तवे	सुगातवे
दशे	मन्दध्यै	सूतवे
द्विन्तुम्	मानये	सुतुम्
द्व्युम्	यगध्यै	स्तरातवे
नयाये	यन्तये	साधितुम्
निकर्तुम्	याधितुम्	हन्तवे
पक्षवे	यतये	हन्तवे
परादे	यन्दध्यै	हन्तवे

ल्यपंत अन्त्यये [ऋग्वे.]

अतिदीप्य	आयूय	अतिदीप्य
अतिहाय	आरभ्य	अतिहाय
अनुपुष्य	आवृत्त्य	अनुपुष्य
अनुदश्य	उत्स्नाय	अनुदश्य
अनुदश्य	उपसद्य	अनुदश्य
अनेद्य	उपस्याय	अनेद्य
अपगृय	उरुग	अपगृय
अपीत्य	एत्य	अपीत्य
अभिक्रम्य	कर्णगृहा	अभिक्रम्य
अभिष्टाय	कृत्यो	अभिष्टाय
अभिगूर्य	कृत्वा	अभिगूर्य
अभिचक्ष्य	गत्वाय	अभिचक्ष्य
अभिगद्य	गत्वा	अभिगद्य
अभिभूर्य	वरयाय	अभिभूर्य
अभिभृज	अगृधाय	अभिभृज
अभिग्लय	अनिखी	अभिग्लय
अभीत्य	जुष्ट्वी	अभीत्य
अभ्युष्य	दत्ताय	अभ्युष्य
अयुष्वी	दृष्ट्वाय	अयुष्वी
अरुक्त्य	दृष्ट	अरुक्त्य
अरंगमाय	निचाप्य	अरंगमाय
अवगत्य	मिरवस्य	अवगत्य
अपसाय	निरुध्यं	अपसाय
अपास्य	निसद्य	अपास्य
आच्य	परिगत्य	आच्य
आदाय	परिपत्य	आदाय
आदुर्य	परिदाय	आदुर्य
आभृत्य	पादगृह्य	आभृत्य

विष्ट्वी	संरभ्य	स्कभित्वा
विस्रह्य	संशाय	हत्वा
विहृत्य	संहाय	हत्वाय
वृक्तवी	संगत्य	हत्वा
नृत्वा	संगृभ्य	हित्वा
वृत्वी	संचक्ष्य	हित्वाय
नृष्ट्वी	संमोक्ष्य	हित्वा
ध्रुत्वा	सृत्वा	

[तै. सं.]

अतिक्रम्य	उपनिधाय	पर्याणीय
अनिहाय	उपहृत्य	पत्वा
अन्याक्रम्य	उपहृत्य	प्रणुद्य
अतिनिधाय	उपकृत्य	प्रयुज्य
अन्यत्र	उपास्य	प्रविश्य
अपक्रम्य	उपेत्य	प्रवृत्त
अपगूर्य	उपोत्थाय	प्रसद्य
अपनिधाय	उत्तिन्वा	प्रमृप्य
अपन्नगृह्य	खात्वा	प्रस्कृत्य
अपहृत्य	चित्वा	प्रहिताय
अप्रतिष्ठाप्य	छित्वा	प्रहृत्य
अप्रहृत्य	जम्त्वा	प्राप्त्य
अप्राप्य	तिरोधाय	भित्वा
अवतत्य	तीर्त्वा	भूत्वा
अवधाय	दीदाय	युक्त्याय
अवसाय	धित्वा	विक्रीय
अवाप्त्य	नमस्कृत्य	विख्याय
आदाय	निवाद्य	विनिपद्य
आदाप्य	निधाय	विमुच्य
आनीय	निपद्य	विधूय
आप्त्वा	निरूप्य	व्युद्धृत्य
आरभ्य	निर्भज्य	संरभ्य
आलाभ्य	निर्याच्य	संविद्य
आश्राप्य	निर्हृत्य	संशाय
आहृत्य	निवेद्य	संस्पृश्य
इत्वा	निर्शय	संख्याय
उक्तवा	निपद्य	संख्याय
उत्तरतः	विष्कीय	संगत्य
उदाद्य	नीत्वा	संगृह्य
उद्यत्य	पक्त्वा	संनिधाय
उद्यत्यै	पत्वा	सन्नुप्य
उद्यन्तुम्	परगित्य	समुपहृत्य
उद्गृह्य	परिभाष्य	संपाद्य
उद्गृह्य	परिक्रम्य	सुत्वा
उन्नोद्य	परीत्य	स्वाहाकृत्य
उपधाय	परेत्य	हुत्वा

[अथर्ववेद]

अतिस्थाय	चिकित्वा	विगृह्य
अनिहत्य	जम्त्वा	विच्छिद्य
अनुगत्य	तीर्त्वा	वितूर्य
अनुमृश्य	तृद्धवा	विदाह्य
अपमित्य	दत्त्वा	विधूय
अपमृज्य	ददत्वा	विभाज्य
अपावृत्य	हृत्वा	विभिद्य
अभिजित्य	नमस्कृत्य	विस्मूय
अभिधाय	निगृह्य	विहृत्य
अभिवृत्य	निमज्य	विहाय
अभिसंगत्य	निमिमाय	वृत्वा
अभिसंभूय	निर्कृत्य	वृष्ट्वा
अभ्युदेत्य	निवृत्य	श्रंशयित्वा
अवहाय	निसद्य	ध्रुत्वा
आकृत्य	निःसृप्य	संरभ्य
आक्रम्य	नीत्य	संलुप्य
आगत्य	पक्त्वा	संशाय
आदाय	पराक्रम्य	संसिच्य
आधाय	परानीय	संसीप्य
आपदा	परादृश्य	संगत्य
आरभ्य	परिकृत्य	संगीर्य
आरुह्य	परिधाय	संगृभ्य
उत्थाप	परिविष्य	संजित्य
उदित्य	परेत्य	संनिपद्य
उदुह्य	पीत्वा	समागृभाय
उद्धृत्य	पीत्वा	समादाय
उन्मज्य	पुनर्दाय	समेत्य
उपतृप्य	पूत्वा	संपाद्य
उपदद्य	प्रतिगृह्य	संभूय
उपविश्य	प्रतीत्य	संभूत्वा
उपधृत्य	प्रत्यर्पयित्वा	सादयित्वा
उपासिच्य	प्रस्थादाय	सुत्वा
ऋत्वा	प्रपद्य	सुत्वा
एत्य	प्रविश्य	स्तुत्वा
कृत्वा	प्रापृत्य	ज्ञात्वा
कृत्वा	भूत्वा	हत्वा
क्रीत्वा	मोहयित्वा	हत्वाय
गत्वा	रुद्ध्वा	हत्वा
गत्वाय	लब्ध्वा	हस्तगृह्य
चायित्वा	विकृत्य	हित्वा
		हिसित्वा

अन्यअन्यं	चीप्ता अव्ययं [ऋग्वेद]	
इहइह	भूयःभूयः	वसुवसु
उत्तत्	प्रक्षुप्रक्षु	वामंवामं
एकएकं	मदेमदे	विशःविशः
तत्तत्	यत्रयत्र	विशोविशे
दैवदैवं	यथायथा	वृक्षेवृक्षे
पदःपदः	युगेयुगे	शत्रोःशत्रोः
पुनःपुनः	योगयोगे	शशैशयै
पूर्वःपूर्वः	वयःवयः	शश्वत्शश्वत्
		शीर्ष्णःशीर्ष्णः
		शुचाशुचा

[अथर्ववेद]

अंगेअंगे	नयंतव्यम्	सदःसदः
कामकामम्	पदेपदे	सप्तसप्त
दिवेदिवे	परःपरः	सायम्सायम्
दिशःदिशः	प्रातःप्रातः	सुतेसुते
द्यविद्यवि	यामन्यामन्	हवेहवे
नवःनवः	धःधः	

शब्दकरणं (क्रियापदं) [ऋग्वेद]

अचष्ट	अर्शशिषं	नानदत्
अनवम्रवः	आघोपते	निघोपयः
अपृच्छम्	आवदन्	मयीमि
अफाणयत्	उवोच	भनति
अनिकनिकदत्	कंद	मसीय
अभिधिरसते	क्रोशति	रण
अरणयत्	ख्यत्	रेमन्ति
अरदत्	घोपयः	रोरवीति
अरासत	चक्षते	वचस्यते
अरैक्	चक्षमीथाः	वदेम
अरोदयत्	दध्मः	ववाच
अवाख्यत्	ध्वनयत्	वावदति
		शिक्ते

[तै. सं.]

अक्रन्दः	अस्तनयन्	इक्षे
अक्रोशन्	अह्वे	इज्यन्ते
अख्यत्	आक्रन्दयते	उच्यते
अरोदीत्	आवहगते	उवाच
अवाचः	आहुत	क्रन्

क्रन्द	मक्ष	वेदय
ख्यापयति	मिहे	व्याकरोत्
जल्गुलि	ररीध्वम्	व्याह
ध्वनयीत्	रराणः	मृणाति
नेपि	रासन्	समायच्छते
परावल्गते	रास्व	स्वर
पराहे	वक्षि	हुवे
प्रवक्षामः	वद	ह्वयन्ते
प्रवीतु	वावदतः	ह्राप्यसि

[अथर्ववेद]

अक्रन्दयत्	उपब्रूते	रुदन्
अक्रंसत	उपवदति	रुदन्ति
अगायत	ऊचिम	रुव
अच्छभावदामसि	क्रन्द	रोरवीति
आधेनिदप्मासि	क्रोशताम्	लपन्तु
अनादिष्टाम्	गिरामि	लापय
अस्तावि	नोनुम	वल्गन्ति
आघोपते	पनयन्ति	वादिष्णु
आध्वं	म्रवः	शिक्ते
आनृचुः	मृहि	संवदन्ति
आवदानि	मल	संगिरः
आशंसत्	मुनशमहै	संगृणामि
आह	मृड	सनिस्वनत्
आहुत	मृद्वं	समस्वरन्
आहुः	रराण	स्तनयति
ईडे	ररन्तु	स्तौति
उपकाचिरे	रासताम्	स्तोभन्तु
		ह्वयस्व

१ गा था.—ऋग्वेदांत गोतुप्रमाणेच ह्याचा अर्थ 'गौत' 'कवन' असा आहे. तथापि एका ठिकाणी (१०. ८५, ६) मात्र त्याला विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाला आहे, कारण तेथे हा शब्द नारासोसी आणि रैमी ह्यावरोवर आला आहे. अथर्ववेदावरील भाष्यकार या प्रकारची कांहीं उदाहरणे दाखवितात (२०, १२७). परंतु ओल्डेनबर्ग म्हणतो की ऋग्वेदाकडे पाहिल्यास ही उदाहरणे चुकीची दिसतात. दुसरीकडे पुष्कळ ठिकाणी गाथांचा उल्लेख आला आहे. आणि त्या छंदोवद् असनात असें ऐतरेय आरण्यकांत (२. ३, ६) म्हटलें अमून तेथे ऋच्, कुम्भ्या आणि गाथा हे गतिंचे प्रकार आहेत अस म्हटलें आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत (७. १८) ऋच् म्हणजे दैवी आणि गाथा म्हणजे मानुषी असा फरक दाखविला आहे (येथे ओम् ही दैवी गाथा (छंद) व तथा ही मानुष [अंगीकारविषयक] गाथा होय असें सायण भाष्य आहे). ब्राह्मणामध्ये आणि सूत्रग्रंथांत गाथांचा

विधांशीं संबंध आढळतो तरी त्या ऋच्, यजुस् व साम यापासून भिन्न आहेत असे स्पष्ट म्हटले आहे व त्या वैदिक नसून त्यांस मंत्र म्हणत नसत. याप्रमाणेच यज्ञगाथा या शब्दाचा अर्थ केवळ यज्ञविषयक गीत असाच होत असे. शतपथ ब्राह्मणांत पुष्कळ गाथा आहेत. त्यांत फक्त प्रसिद्ध राजांच्या यज्ञांच्या गोष्टी सारख्याने सांगितल्या आहेत. आणि मैत्रायणी संहितेमध्ये (३.७६) लघ्वाच्या वेळी गाथा गात असत असे विधान आहे. कधी कधी गाथेला नाराशंसी असे म्हणत. म्हणजे ती ऋणातरां मोठ्या दात्याची स्तुति असावी.

छंदस्.—ऋग्वेदामध्ये जेथे जेथे हा शब्द आलेला आहे तेथे तेथे ह्या शब्दाचा अर्थ सूक्त असा आहे. छंदस् हा शब्द छंद=तंतुट करणे ह्या शब्दापासून बनलेला आहे. व ह्याचा मूळचा अर्थ देवतेवर ज्याचा परिणाम होईल असा सोहळा मंत्र असा आहे. ऋग्वेदांतील एका सूक्तांत त्याच प्रमाणे अथर्ववेदाच्या एका सूक्तांत हा शब्द अनेकवचनी “छंदांसि” असा आला आहे व त्याच्याच बरोबर ऋक्, सामन् व यजुस् हे शब्द आलेले आहेत. ह्या शब्दाचा मूळ अर्थच ऋग्वेदाच्या ह्या सूक्तांत अभिप्रेत आहे व हा अर्थ अथर्ववेदांतील अभिचारविषयक अर्थास अनुरूप असा आहे वृत्तबद्ध स्तुति ह्या मूळच्या अर्थापासून पुढे ऋग्वेदांत वृत्तबद्ध गीत असा ह्याचा अर्थ झाला. वृत्तामध्ये गायत्री, त्रिष्टुभ् वगैर सर्व वृत्तांचा (छंदांसि) उल्लेख आलेला आहे. अथर्ववेद व वाजसनेयि संहिता या ऋग्वेदोत्तर संहितांमध्ये तीन किंवा सात वृत्तांचा उल्लेख आलेला आहे व शतपथ ब्राह्मणांत (८. ३३, ६) आठ वृत्तांचा निर्देश आहे. ऋग्वेद प्रातिशाखाचे वेळी ह्या वृत्तांची विस्तरशः छाननी झालेली दिसते पण हेहि लक्षांत ठेविले पाहिजे की ह्या प्रातिशाखाच्या पूर्वी सुद्धा निरनिराळ्या वृत्तांमध्ये शब्द किती असावे ह्याबद्दल उल्लेख सांपडतात. शपथ ब्राह्मणांत म्हटल्याप्रमाणे ह्या छंदस् शब्दाचा निश्चित अर्थ वैदिक संहिता असा झाला. हा शब्द अथर्ववेदाच्या एका सूक्तांत बृहच्छन्दस् अशा समासाच्या रूपांत येतो. हे सामासिक विशेषण एका घराला लावले आहे व त्याचा अर्थ मोठे छपर असलेला असा असला पाहिजे. बल्लमफील्डला हा शब्दार्थ कवूल आहे. पण व्हिटनेच्या मतें छंदस्च्या ऐवजी छदिस् हा शब्द अधिक चांगला दिसतो व तसा तो तेथे शोध घालतो.

पद.—ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत हा शब्द आलेला असून ह्याचा अर्थ श्लोकाचा एक चरण असा आहे. शांखायन ब्राह्मण ग्रंथांत ऋचा, अर्धऋचा, पाद व वर्ण असा अनुक्रम असून कोठे कोठे पद याचा वाक्य असा अर्थ होतो.

मंत्रकृत्.—हा शब्द ऋग्वेद व तदनंतरच्या ग्रंथातून आला आहे व त्याचा अर्थ मन्त्र करणारे कवि असा आहे. हे नाम नसून सर्वत्र निषेधण आहे.

शक्वरी.—अनेकवचनी. ह्याचा अर्थ शक्वरी मंत्र, किंवा शपथवर साम ज्या मंत्रांत गायिले जाते ते महानाम्नी मंत्र असा आहे. हा अर्थ ऋग्वेदांत आहेसा वाटतो व तो पुढील ग्रंथांत खात्रीने आलेला आहे.

शपथ.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यामध्ये याचा अर्थ शपथ—न्याय कचेरीत घेण्याची शपथ असा नव्हे—असा आहे. पण अशा तऱ्हेची शपथ पूर्वी घेतली जात असे हे दाखविणारा ऋग्वेदांत एक उल्लेख आहे व त्या उल्लेखांत एक वक्ता (बहुतकरून हा वसिष्ठच) असे म्हणतो की आपण जर चेदुक करणारे असलों तर आपणाला मरण प्राप्त होवो व आपण जर तसे नसलों तर आपल्या शत्रूवर मृत्यूचा घाला पडो (७. १४४, १५). ह्या शपथ शब्दाचा अर्थ अथर्ववेदांत काही ठिकाणी आक्रोश व काही ठिकाणी शपथ असा केलेला आढळतो. ऋग्वेदांमध्ये हा शब्द तसाच ठेवून दिलेला आहे, परंतु नैरुक्तामध्ये ‘शापाभिशापौ’ असे शपथ शब्दाचे अभिशापाहून पृथक्त्व दाखविलेले आहे. अर्थात शपथ शब्दाचा अर्थ प्रतिज्ञा असा होतो. व व्यवहारांतहि शपथ शब्दाचा अर्थ ‘प्रतिज्ञा, आण’ असाच घेतला जातो.

सप्तर्षी.—ऋग्वेदांतील दोन ऋचांत हा शब्द आला आहे. मागाहूनचा अर्थ स्वीकारल्यास या शब्दावरून विश्वामित्राने जमदग्नीपासून संपादन केलेले वाणांतील नैपुण्य असा अर्थबोध होतो. हे भाषाचार्य काय होते समजत नाही.

प्रश्न.—याचा अर्थ विचारपूस, चर्चात्मक प्रश्न असा आहे. ‘प्रश्नम् एति’ या वाक्याचा अर्थ तो वादात्मक मुद्यासंबंधाने निगंथात्मक निकाल मागतो’ असा तैत्तिरीय संहितेंत (२. ५, ८, ५) आहे व तसाच इतरत्रहि आहे. व यावरूनच ऐतरेय ब्राह्मणांत, प्रश्न म्हणजे ‘निकाल’ ठाम मत’ अशा अर्थाने हा शब्द आढळतो. यजुर्वेदांतील पुरुषमेध प्रसंगाच्या वर्ळाच्या यादांत ‘प्रश्निन्’ ‘अभिप्रश्निन्’ आणि प्रश्नविवाक हे शब्द सांपडतात. यावरून असे वाटते की, दिवाणी दाव्यांतील तीन पक्ष वादी, प्रतिवादी आणि मध्यस्थ (मध्यमशी) किंवा न्यायाधीश यांचा उल्लेख देण्याचा येथे उद्देश असावा.

प्रलाप.—अथर्ववेदांत व ऐतरेय ब्राह्मणांत हा शब्द ‘वडवडणे’ या अर्थाच्या आणखी इतर शब्दाबरोबर सांपडतो. ‘ऐतशप्रलाप’ या समासांत हा शब्द अथर्व वेदाच्या काही वचनांचे नांव म्हणून आढळतो. मूल ग्रंथांत या नांवाला काही आधार नाही.

वेद.—अथर्ववेद व उत्तरकालीन ग्रंथांत पवित्र ज्ञान या अर्थाने हा शब्द आला आहे. अनेकवचनी या शब्दाचा निश्चित अर्थ ऋक्, यजुः व साम असे तीन वेद असा आहे.

वाच्.—मैत्रायणी संहितेंत हा शब्द आला आहे. वैदिक ग्रंथांत वाच् हा शब्द बराच महत्त्वाचा आहे. पण त्यांतला

बराच भाग काल्पनिक व पौराणिक दंतकथासंबंधाचा आहे. शतपथ ब्राह्मणांत वाचेचे चार प्रकार सांगितलेले आहेत. मनुष्यांची, जनावरांची, पक्षांची व सरपटणाऱ्या लहान प्राण्यांची वाचा असे ते चार प्रकार होत. तैत्तिरीय व मैत्रायणी संहिता ग्रंथांत वाचा उत्पन्न करण्याचें श्रेय इंद्राला दिलें आहे. तृणव, बीणा, दुंदुभिसारख्या वाचांच्या अवाजाचा उल्लेख आलेला आहे व एका संहितेंत रथाच्या कण्याच्या घ्वनीचाहि उल्लेख आला आहे. कौपीतिक ब्राह्मणांत असें लिहिलें आहे कीं, कुरुपंचाल व उत्तरवङ्गल देश येथें राहणाऱ्या लोकांची भाषा इतकी उत्तम होती कीं, इतर ठिकाणचे लोक तेथें भाषेचा अभ्यास करण्यास जात असत. उलटपक्षीं तेथल्या मूढच्या लोकांत बोलताना ग्राम्यपणा येई तो दाखव्यात येत असे. वाचेच्या विभागणीचा एक प्रकार म्हणजे दैवी व मानुषी हा होय. त्याचें उदाहरण म्हणजे ओम् व तथा इत्यादि. ब्राह्मणाला हे दैवकी प्रकार माहीत पाहिजेत. या दोन भाषेतला फरक सायणाचार्य म्हणतात त्याप्रमाणें संस्कृत व अपभ्रंश भाषेतला फरक न मानता सूक्तांतील व कर्मपद्धतीमधील संस्कृत भाषा आणि नेहमीच्या प्रचारातील भाषा यामधील फरक समजणें बरें. आर्य व ब्राह्मणांची भाषा याचा उल्लेख आलेला आहे त्यावरून अनार्य लोकांच्या भाषेच्या उलट संस्कृत भाषा असा अर्थ असावा. ब्राह्मण लोक स्वतः अर्वाक्षित असले तरी ते दीक्षित बाणी उच्चारिता व जें उच्चारण्यास सोपें असे त्यासहि दुरुक्त म्हणजे उच्चारण्यास कठिण अरों म्हणत. याचा अर्थ अनार्य लोकांचा प्राकृत भाषा बोलण्याकडेच जास्त कल वढात होता. पण असा अर्थ स्वीकारतांना आपणास एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, शतपथ ब्राह्मणांत जिचा संबंध आलेला आहे ती भाषा बोलणारे व ब्राह्मण हे एकच असावेत.

^{११} अथर्वाण.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत अंगिरस् शब्द अथर्ववेद दर्शविण्याकरिता योजितात. अथर्वंगिरस् हा सामासिक शब्दहि त्याच अर्थी योजितात.

^{१२} अथर्वा गिरस्.—ब्राह्मण ग्रंथांतील कित्येक उताऱ्यांत अथर्ववेदाचें हे समूहवाचक नांव योजिलें आहे. मूल अथर्ववेदांतच हें नांव एकदां आलें आहे. परंतु सूत्रकालाच्या पूर्वी अथर्ववेद हें नांव अस्तिवात नव्हतें. हा समास अथर्ववेदांत जीं दोन तऱ्हेचीं सूत्रें आहेत त्यांचा श्रोतक आहे असें लुमफील्ड म्हणतो. पहिला भाग वेदांतील शांतिकर्माकडे (मेपजनि) दिलेला आहे आणि दुसरा भाग वैश्यावर यातु (जादू अथवा अभिचार) वगैरे करितात त्याकडे योजिला आहे. ही विचारसरणी घोर आंगिरस् आणि मिपज् आथर्वण हीं जीं दोन ऋषींचीं नांवे येतात त्यावरून आणि पंचविशब्राह्मणांत आथर्वणः आणि आथर्वणानि यांचा औपधाशी जो संबंध आहे त्यावरून समुक्तिक दिसतें. शिवाय मेपज (उपाय) हा शब्द अथर्ववेदांत खूद त्या वेदालाच लाविला आहे असें मॅक्डोनेल म्हणतो

पण असें वर्णन लाढळत नसल्यामुळे हें निराधार आहे आणि शतपथांतील यातु (जादू) या शब्दावरूनहि हाच अर्थ बोध होतो. अथर्ववेदांतील या दोन तऱ्हेच्या सूक्तांचें कर्तृत्व ज्या दोन ऋषींच्या नांवावर मोढतें त्यामध्ये स्पष्टपणें काय भेद होता हें समजत नाही. तै. ब्रा. १.२.८,२ येथें अथर्वंगिरस असा सामान्य उल्लेख आहे. मागील वाक्यांतून ऋचः, यज्ञपि अशीं मंत्रांना अनुलक्षण सामान्यपणें नांवें आलीं आहेत. त्या अनुरोधानें अथर्वंगिरसः म्हणजे अथर्व किंवा अंगिरस या ऋषींना दृष्ट झालेले मंत्र असा अर्थ सायणाचार्यांनी केला आहे आणि तो बरोबर आहे. तैत्तिरीय आरण्यक व उपनिषद यात असाच सामान्य उल्लेख आहे. बृहदारण्यकोपनिषदात तीन ठिकाणीं अथर्वंगिरसः असा तैत्तिरीयांतील उल्लेखाप्रमाणेंच सामान्यपणें उल्लेख आहे. परंतु येथें विशेष असा आहे कीं, या उल्लेखापूर्वी तैत्तिरीयाप्रमाणें ऋचः, यज्ञपि अशीं सामान्यपणें नांवें न येता ऋग्वेदोयजुर्वेदसामवेदः असा वेदपदघटित उल्लेख आला आहे. यावरून बृहदारण्यकोपनिषदकालीं इतर वेदाप्रमाणें आथर्वण मंत्रसमूहाला अथर्ववेद असें नांव मिळालें नव्हतें हेंच अनुमान दृढ होतें. छांदोग्योपनिषद ३.४.१,२ मधील उल्लेख याच अनुमानास पुष्टि देतो. शांखायन श्रौतसूत्रावरून असें दिसतें कीं, अथर्ववेद व अंगिरसवेद असे दोन भेद असून पहिला वेद औपधप्रक्रिया (मेपज्) सागणारा व दुसरा वेद जारणमारण वगैरे अभिचार-प्रयोग सागणारा असावा.

^{१३} अ नु व्या ख्या न.—बृहदारण्यकोपनिषदामध्ये ही एक लेखनार्थी रीति आहे असा उल्लेख आहे. श्रीशंकराचार्य त्याचा अर्थ मंत्राचें स्पष्टीकरण असा करितात. ज्या अर्थी हा शब्द अनेकवचनांत असतांना त्याचा अर्थ सूत्रांतील अर्थास अनुसरून असतो त्या अर्थी श्रीशंकराचार्यांचा अर्थ बरोबर दिसतो. सीम अन्वाख्यान याचा अर्थ पुरवणी असा करितो.

^{१४} अ नु शा स न.—हा शब्द शतपथांत अनेकवचनी आला असून मॅक्डोनेल त्याचा अर्थ एक वाक्याचा प्रकार असा करितो. सायण भाष्याप्रमाणें याचा अर्थ वेदांग असा आहे.

^{१५} अं ते वा सि न्.—अन्तेवासिन् म्हणजे जवळ राहणारा. गुरुच्या घरां जो ब्रह्मचारी राहतो त्याला हा शब्द ये.जितात. ब्राह्मणग्रन्थकालापूर्वी हा शब्द येत नाही. अन्तेवासिनूखेरीज दुसऱ्यापासून (शास्त्रोक्तशिष्यलक्षणरहिता पासून) विद्या गुप्त ठेवण्यांत जास्त खबरदारी घेण्यांत येई (म्हणजे त्याला विद्या सांगितली जात नसे).

^{१६} अ न्वा ख्या न.—याचा शब्दशः अर्थ पुरवणी असा होतो. शतपथांत हा शब्द तीन ठिकाणीं आला आहे. परंतु त्यांपैकीं दोहोंवरून हा अर्थ निघत नाही. उरल्या ठिकाणीं हा शब्द ग्रंथाचा उत्तरार्ध दर्शविण्या

आहे. परंतु तिसऱ्या ठिकाणी मुख्य इतिहास (कथा)अःणि हा शब्द यांच्या अर्थात फरक दाखविला आहे. त्यावरून याचा अर्थ परिशिष्टकथा म्हणजे पुरवणी गोष्ट असा होतो.

^{१८} आ ख्या न.—राजसूयाच्या वेळीं ह्याकडून जें ज्ञानः शेषाचें आख्यान सांगितलें जातें त्याचा उल्लेख ऐतरेयः ब्राह्मणांत आहे. अश्वमेधांतील घोडा ज्या वेळेस पृथ्वीपर्यंत फरण्यास मोकळा सोडीत त्या काळांतील गोष्टांच्या क्रमाला पारिप्लवम् असें म्हणत. ऐतरेय ब्राह्मणांत ज्यांना दुसरी-कडे व्याख्यान म्हणतात अशा सौपर्ण दंतकथा सांगणाऱ्यांना व्याख्यानविद असें म्हटलें आहे. निरुक्तांत यास्काचार्यनी ऋग्वेदाचे जे ऐतिहासिक विवेचक आहेत त्यांच्या मतास उद्देशून तो शब्द योजिला आहे.

^{१९} आ ख्या यि का.—वैदिक वाङ्मय आणि तैत्तिरीय आरण्यक यांत हा शब्द फक्त एकदाच आलेला दिसतो. तरी त्याचा अर्थ निश्चित करतां येत नाही.

^{२०} आ न ह स्याः.—हा शब्द जेव्हां अनेकवचनांत असेल तेव्हां त्याचा अर्थ कामोत्तेजक पद्ये असा आहे. हा शब्द अथर्ववेदांतील कुन्तापसूक्ताच्या एका विभागाचें नांव आहे. ही सूक्ते अश्लील आहेत.

^{२१} उ प नि प द.—ब्राह्मणग्रंथांत याचा अर्थ कोणच्या तरी शब्दाचा अथवा वाक्याचा गूढ अर्थ व कधी कधी यतीचा गूढ विचार असा केला आहे. परंतु वृहदारण्यकोपनिषदांत एका जातीचे ग्रंथ, या अर्थी अनेकवचनांत उपयोगांत आणिला आहे. हे ग्रंथ विषय व स्वरूप या दृष्टीनें उपनिषदांशीं समान असावेत. त्याचप्रमाणे तैत्तिरीय उपनिषदांतील अध्यायाच्या शेवटीं इत्युपनिषद असे शब्द असतात. ऐतरेय आरण्यकाचा तिसरा भाग संहितोपनिषद हा आहे आणि शांखायन आरण्यकांतहि हेंच नांव आढळतें. याचा मूळ अर्थ काय आहे हें निश्चितपणे सांगतां येत नाही. मॅक्समुलर आणि त्यानंतरचे पंडित व्युत्पत्ति-प्रमाणें त्या शब्दाचा अर्थ पहिल्यानें अध्ययनस्थान, त्यावरून पुढें गूढ तत्त्वे आणि नंतर गूढ तत्त्वांचा ग्रंथ असा अर्थ करितात. तथापि ओल्डेनबर्ग म्हणतो की, उपासनेला हा शब्द लावीत असत. डॅयसेन म्हणतो की, या शब्दाचा मूळ अर्थ गुप्तशब्द, नंतर गुप्तवाक्य आणि तदनंतर गुप्त अर्थ असा होत गेला. परंतु हा कम अशक्य आहे असें मॅकडोनेल म्हणतो. हॉपकिन्स म्हणतो की, उपनिषद म्हणजे पुरवणी ग्रंथ. परंतु हा अर्थ नेहमींचा (गूढ अर्थ असा) जो अर्थ आहे त्याच्याशीं विसंगत आहे.

^{२२} ऋ ग्वे द.—ऋचांचा संग्रह. हें नांव पहिल्यानें ब्राह्मणांत आणि त्यानंतर पुष्कळवेळ आरण्यके व उपनिषदे यांत आढळतें.

^{२३} ए का य न.—हा शब्द छांदोग्योपनिषदांत विचारार्ह विषय अशा अर्थाचा द्योतक आहे. सें. पी. कोशाप्रमाणें त्याचें भाषांतरः एकीजें तत्त्व (एक अयन) एकेश्वरी मत

असा, मॅक्समुलरचा अर्थ नीतिशास्त्र असा आणि मोनिअर बुद्ध्यम्सच्या कोशाप्रमाणें त्याचें भाषांतर व्यावहारिक ज्ञान असें आहे.

^{२४} ऐ त श प्र ला प.—अथर्ववेदांतील विसाव्या काण्डांत कुंताप नामक जो मंत्रभाग आहे त्यातील विशिष्ट मंत्रांना हें नांव आहे. याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत आहे. ऐतश नावाच्या एका ऋषीनें आपल्या मुलापुढें हे मंत्र पठण केले. परंतु सर्व मंत्र पठण करण्यापूर्वीच त्याच्या मुलानें त्याच्या तोंडावर हात ठेवून मंत्र पठण करणें (ते मंत्र प्रलापरूप असल्यामुळे) बंद केलें. तेव्हां त्या ऐतशानें आपल्या मुलांना तुम्ही पापी व्हाल असा शाप दिला.

^{२५} ऐ ति हा सि क.—जे लोक वैदिक सूक्तांना निव्वळ इतिहास आहे असे मानीत असत आणि त्यांप्रमाणें त्याचा अर्थ करीत असत त्यांना उद्देशून हा शब्द योजिला आहे. त्याचीं मते निरुक्तांच्या मताहून भिन्न आहेत अथवा विरुद्ध आहेत. सीज म्हणतो की, तीच मते निरुक्तांत वैदिकाः म्हणून उल्लेखिलेली आहेत, यावरून त्यांच्या ग्रंथास निदनाः असे म्हणत असें वाटतें.

^{२६} का ठ क.—कृष्ण यजुर्वेदाच्या कठ शाखेच्या ग्रंथाचें हें नांव आहे असें यास्क याच्या निरुक्तांत आणि अनुषद सूत्रांत सांगितलें आहे. या नांवाचा संहितेचा कांही भाग श्राद्धर यांनें प्रकाशित केला आहे.

^{२७} का री र दि.—जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मणांत उद्गीथा (सामवेद गीत) वर विशिष्ट मत असलेल्या मनुष्यांचीं नांवें अशा अर्थानें हा शब्द आहे.

^{२८} कु म्या अ थ वा कु म्या.—शतपथ ब्राह्मणांत भाषा-पद्धति किंवा स्वरूप दाखविण्याकरितां हा शब्द ऋक्, यजुस्, सामन् आणि गाथा या शब्दांच्या नंतर आला आहे. ऐतरेय आरण्यकात ऋक् आणि गाथा यांच्याबरोबर मोजकें बोलण्याच्या पद्धतीपैकी एक अशा अर्थानें लिहिलें आहे. शब्दाच्या बरोबर अर्थाविषयी अज्ञानच आहे. वेबर म्हणतो की, याचा अर्थ थावविणें असा आहे.

^{२९} क्ष त्र वि द्या.—‘अधिकारी वर्गाचें शास्त्र.’ छांदोग्य उपनिषदांत हा शब्द आहे. याचा धनुर्वेद, धनुःशास्त्र असा अर्थ शंकराचार्य करितात आणि हा शक्य आहे.

^{३०} खि ल.—ऋग्वेदाच्या कांही सूक्तास हें नांव सूत्रांत दिलिलें आढळतें. हा शब्द पुरवणी या अर्थी आहे.

^{३१} च र क ब्रा ह्म ण.—या ग्रंथांतून सायणानें आपल्या ऋग्वेदावरील भाष्यांत उतारें घेतले आहेत.

^{३२} छं दो ग.—याचा अर्थ छंद गाणारा असा असून जे सामगायन करीत त्यांना हा शब्द लावीत. कारण हे सामगायक सामवेदात असलेल्या छंदान्वित सांगितलेल्या क्रमाप्रमाणें मंत्र गात असत. हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत फक्त एकदांच सांपडतो व सूत्रांत अनेकदां सांपडतो.

^{३३} ज्यो ति प.—ज्योतिष शास्त्र असा या शब्दाचा अर्थ

आहे. संहिता किंवा ब्राह्मण ग्रंथ यामध्ये ज्योतिषावरील कोठ-आदि ग्रंथांचे उल्लेख नाही. वेदांगज्योतिष म्हणून जो ग्रंथ आहे त्यांत वेदांतील ज्योतिःशास्त्र आहे अशी कल्पना आहे. त्यावर वारंवार वरीच चर्चा झाली आहे. २. ग्रंथाचा काल अनिश्चित आहे व ग्रंथांतील मजकूर व त्याचे एकंदर स्वरूप यावरून हा ग्रंथ अर्वाचीन असावा असे निःसंशय वाटते.

३. ता प स.—उपनिषदाच्या पूर्वी यति, या अर्थाने वैदिकवादिमयांत हा शब्द येत नाही. पंचविंश ब्राह्मणांत वर्णन केलेल्या सर्पसत्रांत होत्याच काम करणाऱ्या कृतिनाचे दत्तापस असे नांव आहे.

४. तैत्तिरीय.—कृण्वयजुर्वेदाच्या शाखांपैकी एक शाखेचे हें नांव आहे. पण त्या शाखेचा सूत्रकालापर्यंत उल्लेख आलेला नाही. या शाखेची एक संहिता, एक ब्राह्मण, एक आरण्यक व त्या आरण्यकाचा भाग एक उपनिषद् इतके ग्रंथ आहेत.

५. द श त यी.—निरुक्तामध्ये हा दहा मंडलांत विभागलेली ऋग्वेदाची संहिता असा याचा अर्थ होतो.

६. दा श त य.—'दहा मंडलांत विभागलेल्या ऋग्वेद संहितेचा' असे हें विशेषण निदान सूत्रांत अध्यायाचे विशेषण म्हणून आहे. कौषीतकी ब्राह्मण व तदुत्तर ग्रंथ यामध्ये या शब्दाचे खोलीची रूपरेखा आलेली आहे.

७. दे व ज न वि द्या.—शतपथ ब्राह्मणांत व छांदोग्योपनिषदांत जी शास्त्रे सांगितली आहेत त्यांपैकी ही एक विद्या आहे.

८. दै व.—हा शब्द पुष्टिगी छांदोग्योपनिषदामध्ये शास्त्रांच्या यादीत आलेला आहे. याचा अर्थ श्रीशंकराचार्य उत्पातज्ञान म्हणजे भविष्यत् गोष्टांचें ज्ञान असा करितात. सें. पी. कोशांत असे सुचविले आहे की, हा शब्द विशेषणार्थी आला आहे व हें मत लिटल व बोथल्लिक यांनी आपल्या भाषांतरांत स्वीकारले आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत पहिल्या दोन वंशामध्ये एक काल्पनिक अथर्वणाचे पैतृक नांव आहे.

९. न क्ष त्र वि द्या.—म्हणजे ज्योतिषशास्त्र. हा शब्द इतर शास्त्रांवरोबर छांदोग्योपनिषदामध्ये आलेला आहे.

१०. ना चि के त.—नाचिकेतस् यांनी संबंध असलेले. हें काठक उपनिषदामध्ये एका उपाख्यानाचे नांव आहे. या उपनिषदामध्ये तैत्तिरीय उपनिषदामध्ये एका विशेष प्रकारच्या अग्नीस हें नांव दिलेले आहे.

११. ना म.—याने स्थानिक उल्लेख व्यक्त होतो. उदाहरणार्थ, कौशंबिय व गांग्य. पुष्कळदा पैतृक नांवच येत असते. उदाहरणार्थ, भार्गव, मौद्गल किंवा दोन पैतृक नांवांचाहि उपयोग केलेला असतो. साधे नांवहि पैतृक नांव असते. उदाहरणार्थ, त्रसदस्यु हें नांव ध्या. कांहीं थोड्या ठिकाणी नवव्याच्या नावावरून धावकाचे नांव बन-

लेले असत. उदाहरणार्थ उशीनराणी, पुरुकुत्तानी, मुद्गलानी.

१२. नि दान —हें एका सूत्राचे नांव असून बृहदेवतेमध्ये भांडवी ब्राह्मणांतून त्यांत उतारा घेतलेला आहे म्हणून याचा उल्लेख आलेला आहे. हा उतारा कोणता हें हल्लींच्या सूत्रग्रंथांत सांपडत नाही.

१३. नि रु क्त.—एखाद्या शब्दाचे किंवा वाक्याचे स्पष्टीकरण. हा शब्द छांदोग्योपनिषदामध्ये प्रथम आलेला आहे. पण उत्तरकालीन उपनिषदांपूर्वी एखाद्या ग्रंथाचे नांव म्हणून हा शब्द आलेला नाही. तथापि यास्काचे निरुक्त बृहद-पूर्वकालीन असावे.

१४. नि वि द धा न.—निविद असलेला. हा शब्द अनेक वेळा ब्राह्मण ग्रंथांत एखाद्या सूक्ताचे किंवा मंत्राचे नांव म्हणून आलेला आहे.

१५. नि र्व च न.—तैत्तिरीय आरण्यक व निरुक्त ह्यांमध्ये स्पष्टीकरण, विशेषतः व्युत्पत्तिविषयक स्पष्टीकरण, असा याचा अर्थ होतो.

१६. नै दान.—निरुक्तामध्ये एका विशिष्ट पंथाच्या वैदिक भाष्यकारांना हा शब्द लावलेला आहे. रॉयच्या मताने नैदान म्हणजे व्युत्पत्तिशास्त्र हात. पण सीज ह्याचे मताने हे नैदान म्हणजेच ऐतिहासिक होत. निरुक्तामध्ये नैदान हा शब्द वैदिक भाष्यकारांना लावलेला असून तो सर्वसामान्य असा दृष्टीने आलेला आहे. कारण निदान शब्दाची व्युत्पत्ति निदानमिति ग्रन्थः तद्विदो नैदानाः अशी दिलेली आहे.

१७. नै रु क्त.—निरुक्तामध्ये ह्याचा अर्थ शब्दाची खरी व्युत्पत्ति जाणून त्याचा अर्थ सांगणारा असा आहे. यास्काचे निरुक्त हा ह्या नैरुक्ताचा शिष्ट समत ग्रंथ आहे व हा ग्रंथ पूर्वीच्या नैर्दुक्त नावाच्या निरुक्तावर टीका आहे.

१८. पंडि त.—हा शब्द उपनिषद् ग्रंथापासून पुढे प्रचारात येऊ लागतो.

१९. पारि ष्व व.—हा शब्द आख्यान म्हणजे गोष्ट हिला लावलेला असून हे आख्यान अश्वमेधाचे वेळी सागावयाचे असते व वर्षभर कांहीं ठराविक वेळी सागावयाचे असते. हा शब्द शतपथ ब्राह्मण व सूत्र ग्रंथ ह्यामध्ये आलेला आहे.

२०. प रो व र्य वि द्.—निरुक्तामध्ये दंतकथा जाणणारे ह्या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

२१. पा र्ष द्.—हा शब्द प्रथम निरुक्तात आलेला असून त्याचा अर्थ वैयाकरणांच्या एका संप्रदायाने मान्य केलेला ग्रंथ असा आहे.

२२. पि त्र्य.—छांदोग्योपनिषदामध्ये आलेल्या शास्त्रांच्या यादीत हा शब्द आलेला आहे. शंकराचार्यांनी आपल्या टीकेत म्हटल्याप्रमाणे पितरांची आर्द्ध वगैरे करून पूजा करावयाची त्यावरून शास्त्र असा ह्या शब्दाचा अर्थ होतो. ह्या यादीत पित्र्य ह्याच्या धरोवर हा शब्द आलेला आहे व सें. पी. य. कोशांत पित्र्यराशि असा एक शब्द आलेला

आहे पण त्याचा निश्चित अर्थ काय हे समजत नाही.

^{५४} पुराण.—हा शब्द इतिहासपुराण ह्या द्वंद्व समासांत ब्राह्मणग्रंथापासून पुढील ग्रंथांत वारंवार आढळून येतो. हा कधी कधी एकटाच येतो पण द्वंद्वसमासांत असतांना जो त्याचा अर्थ असतो तोच एकटा शब्द आला असतांना असतो. सायणाच्या मताने पुराण म्हणजे विश्वाच्या मूळ स्थितीचे व ह्या नगाच्या उत्पत्तीसंबंधी वर्णन करणारी कथा असा अर्थ होय व हा अर्थच बरोबर आहे. इतिहास व पुराण ह्या निराळी आहेत असे मानण्यास कांही आधार नाही.

^{५५} प्रतिप्रश्न.—हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत आढळतो. तो प्रजापतीला लावलेला असून त्याचा अर्थ 'संशयाचा निर्णय लावणारा' असा आहे. हा मध्यस्थाल, पारिभाषिक शब्द आहे.

^{५६} प्रवचन.—तोंडी शिक्षण किंवा शिक्षण या अर्थाने हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत आणि तदनंतरच्या ग्रंथांत आला आहे.

^{५७} प्रवर्हि का.—म्हणजे 'कूट' हे नांव ऐतरेय ब्राह्मणांत अथर्ववेदाच्या कांही ऋचाना दिले आहे.

^{५८} प्रातरनुवाक.—याचा सोमसवनप्रसंगी प्रातःकाळी म्हणावयाची सूक्ते असा ब्राह्मणांत उल्लेख आढळतो.

^{५९} बहुवचन.—याचा व्याकरणांत 'अनेकवाचक' असा अर्थ आहे. तसाच निरुक्त आणि शतपथ ब्राह्मणांतहि आहे. त्याचप्रमाणे द्विवत् आणि बहुवत् यांचा निरुक्तांतील अर्थ "द्विवचनी किंवा बहुवचनी" असा आहे.

^{६०} बहुवचन.—याचा अर्थ ऋग्वेदाचा अनुयायी. हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मण, शतपथ ब्राह्मण, पंचविंश ब्राह्मण आणि ऋग्वेदातील आरण्यक यातून आढळतो.

^{६१} ब्रम्हपुरोहित.—हा शब्द काठक संहिता आणि शतपथ ब्राह्मण यात आढळतो. त्या ठिकाणी सेंटपीटसवर्ग कोशाप्रमाणे सर्व ब्राह्मण ज्याचे पुरोहित आहेत असा त्याचा अर्थ दिला आहे. परंतु हा अर्थ समाधानकारक नाही. बहुधा "ब्राह्मण पुरोहित असलेला" असा त्याचा अर्थ असावा. नाहींतर या शब्दाचा अर्थ नसता "ब्राह्मणांस पूज्य मानणारा" असा असावा, व तो वेवचर्या म्हणण्याप्रमाणे 'क्षत्र' म्हणजे क्षत्रिय जातीचे विशेषण होय.

^{६२} ब्रम्हधृ.—याचा तुच्छतादर्शक अर्थ म्हटला म्हणजे 'नसता नांवाचा ब्राह्मण, ब्रम्हतेजहीन व याचक वृत्तीचा असा होतो. ह्या अर्थाने हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मण व छांदोग्य उपनिषद् यांत येतो. शांखायन श्रौतसूत्र यांतील ब्रह्मधृचा अर्थ 'ब्राह्मणापसद्' असा नसावा असे त्या प्रकरणावरून दिसते. आप्यांत त्याचा कांही उलमडा केलेला नाही.

^{६३} ब्रह्मविद्या.—'सर्वव्यापी परमेश्वराचे ज्ञान.' छांदोग्य उपनिषदांत दिलेल्या एका शास्त्राचे हे नांव आहे. याचा इतर रजिहि उल्लेख येतो.

^{६४} ब्रह्मो य.—याचा ब्राह्मण ग्रंथांत 'वेदान्तविषयक गूढ (कूट)'; 'वेदांतग्रंथी असा अर्थ होतो. व ते गूढ वैदिक कर्मांतील पुष्कळ प्रसंगां फार महत्त्वाचे असते. उदाहरणार्थ अश्वमेध प्रसंगां, किंवा दशरात्र प्रसंगां. कौपीतीकी ब्राह्मणांत ब्रह्मवय हे रूप आढळते. व तैत्तिरीय संहितेत सांपदग्या ब्रम्हवाय शब्दाचाहि बहुधा तोच अर्थ असावा.

^{६५} ब्रह्मो प नि प द.—"परमेश्वरासंबंधी गुप्त मत" हे छांदोग्य उपनिषदांत आलेल्या एका वादाला दिलेले नांव आहे.

^{६६} ब्राह्मण.—'धार्मिक यज्ञ कर्मांचे स्पर्शकरण' हे एक प्रकारच्या ग्रंथांचे (पुस्तकांचे) नांव आहे. व ते ग्रंथ निरुक्त आणि तैत्तिरीय आरण्यक यांमध्ये उल्लेखलेले आहेत. नंतर सूत्रांत या ब्राह्मण शब्दाचा उल्लेख येतो. व त्यावरून हे ग्रंथ अस्तित्वांत होते असे उघड दिसते.

^{६७} भाह्वि.—पंचविंश ब्राह्मणांत आलेल्या एका शास्त्राचे हे नांव आहे. ह्या शास्त्राचा वेळेवेळी आधार देण्यांत येतो.

^{६८} भापा.—वैदिक भाषेच्या विरुद्ध नेहमीची प्रचारांतली भाषा या अर्थाने हा शब्द निरुक्त आणि पाणिनि यांत आला आहे.

^{६९} मधु ब्राह्मण.—'मध्याचा ब्राह्मण' शतपथ ब्राह्मणांत हे एका गूढ तत्त्वाचे नांव आले आहे.

^{७०} महासूक्त.—(पुर्लिया बहुवचनी) ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडळाच्या कांही सूक्तांचे कर्ते. हा शब्द ऐतरेय आरण्यक आणि सूत्र यांत आला आहे.

^{७१} मान्याल.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत हे एक नांव आले आहे. याचा अर्थ निश्चित नाही (सायणमताने डोक्यापुढे दिसणारे अणुरेणु कण अथवा काजवे असा अर्थ असावा.)

^{७२} यजुर्वेद.—याज्ञिक मंत्रांचा वेद, याचा ब्राह्मणांत आणि उपनिषदांत उल्लेख आलेला आहे.

^{७३} यज्ञगाथा.—एखाद्या यज्ञाविषयी विधिवोधक श्लोक अथवा एखाद्या यज्ञप्रसंगावर रचलेले श्लोक असा अर्थ आहे.

^{७४} रभी.—हा शब्द खोसिंगी व अनेकवचनी असून याचा उल्लेख ऋग्वेद व तैत्तिरीय संहितेमध्ये गाथा व नाराशंसी ह्यांचे बरोबर वाक्याचा प्रकार म्हणून आलेला आहे. ब्राह्मण ग्रंथांत अथर्ववेदांतील कांही सूक्ते रभी संज्ञक आहेत असे म्हटले आहे. पण ऋग्वेदांत व तैत्तिरीय संहितेतहि रभीसंज्ञक सूक्ते आहेत असे मानणे जरा संशयास्पद आहे.

^{७५} वाको वाक्य.—ब्राह्मण ग्रंथांत वैदिक संहितेमधल्या कांही भागास हे नांव दिलेले आहे. ह्याचा मूळचा अर्थ दोन माणसामधील संवाद असा आहे. एके ठिकाणी ब्रम्होद्य ह्याला संवाद म्हटलेला आहे. बहुतकरून सर्वच ठिकाणी ब्रम्होद्याचा हा अर्थ होतो. गेळनेरचे मत निराळे आहे. त्याच्यामते वाकोवाक्यामध्ये इतिहास-पुराणाचा मुख्य भाग म्हणजे वृत्तांत वर्णनपरभागाच्या उलट संवादपर किंवा नाट्यपर भाग असा अर्थ अशिष्टत आहे.

^{७६} वेदांग.—ऋग्वेदाच्या अभ्यासानंतर मागाहून ज्यांचा

अभ्यास करावयाचा असतो त्या ग्रंथांत वेदांग हे नांव आहे. हा शब्द निरुक्त व ऋग्वेद प्रातिशाख्य ह्यांमध्ये प्रथम आलेला आहे.

३० व्या श्या न.—शतपथ ब्राम्हणांत एके ठिकाणी ह्याचा अर्थ फेवळ गोष्ट असा आहे. उदाहरणार्थ कद्रु व सुपर्णा ह्यांच्या मधील वादाची गोष्ट. त्या ठिकाणी ह्या शब्दाचा अर्थ नुसती टीका असा आहे. बृहदारण्यकोपनिषदामध्ये ह्या शब्दाचा अनेकवचनां उपयोग आलेला असून त्याचा अर्थ वाङ्मयाचा एक प्रकार म्हणजे टीका (अनेकवचन) असा आहे. तरी पण व्याख्यानाचा अनुव्याख्यानाचा काय संबंध आहे हे समजणे शक्य नाही. सौजच्या मताने व्याख्याने ही अनुव्याख्याने ह्याप्रमाणेच गोष्टींचे प्रकार असावेत.

३१ श्लो क.—हा शब्द अनेकवचनां आलेला असून बृहदारण्यकोपनिषदांत वाङ्मयाचे प्रकार म्हणून दिलेल्या यादीत सूत्रांच्या आगोदर व उपनिषदानंतर याचा उल्लेख आलेला आहे. तैत्तिरीय उपनिषदामध्ये श्लोककृत हा शब्द आलेला आहे. हा श्लोककृत म्हणजे मंदसमुद्धर म्हणतो त्याप्रमाणे कवी होय. राथ सेंटपिटसर्वर्ग कोशांत म्हणतो त्याप्रमाणे कवी मोठ्याने ओरडणारा असा ह्याचा अर्थ होत नाही. खरा अर्थ काय हे सांगणे कठिणच आहे. सामान्यतः श्लोक किंवा कडवी असा ह्याचा अर्थ असावा. ह्या श्लोकांचे काही प्रकार ब्राह्मण ग्रंथांत उपलब्ध आहेत व त्यांना श्लोक ही संज्ञा आहे.

३२ स प वि द्या.—विद्येच्या ज्या शाखा आहेत त्यांपैकी एक म्हणून शतपथ ब्राम्हणांत ही उल्लेखिली आहे. ह्या विद्येचा काही तरी एखादा ग्रंथ असावा. कारण ह्या विद्येच्या एक पर्वाचा अभ्यास केल्याबद्दल उल्लेख आलेला आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो. परंतु स्थलाचा उल्लेख करीत नाही. गोपथ ब्राम्हणांत सर्पवेद असा शब्द आलेला आहे.

३३ सा म वे द.—गानपद्धति व मोठ्याने म्हणावयाच्या ऋचांचा जो समूह त्याला हे नांव ब्राम्हणग्रंथांत दिलेले आहे. साम शब्दाचा ऋग्वेदामध्ये वारंवार उल्लेख आलेला आहे व ऋग्वेद, यजुस् व सामन् ह्या त्रितयाचा उल्लेख अथर्ववेदापासून पुढील ग्रंथांत वारंवार आलेला आहे व ह्या संहिताग्रंथांत देखील साम याचा उल्लेख आहे.

३४ सौ म्य.—उपनिषदामध्ये (सोम्य असा दुसरा पाठ) हे प्रेमाने हांक मारावयाचे नांव आहे.

३५ स्वर.—उपनिषदामध्ये स्वरोच्चार असा याचा अर्थ आहे. ह्या स्वरांची घोषवत् व बलवत् अशी वर्णने आहेत. मूक व्यंजनाला शब्द स्पर्श असा आहे व ऊष्मन् म्हणजे श, प वगैरे. ऊष्मवर्ण व स्वर हे शब्द ऐतरेय व शांखायन आरण्यक ह्यांमध्ये आलेले आहेत. अर्ध स्वरांचा उल्लेख अंतष्ट किंवा अक्षर असा त्याच ग्रंथांत आलेला आहे. ऐतरेय आरण्यकांत दुसरी जी विभागणी चाली आहे ती घोष, ऊष्मन् व व्यंजन अशी आहे. त्याच आरण्यकांत घोष ह्या शब्दाचा इतर ठिकाणी अर्ध वर्ण असा सामान्यपणे आहे.

तैत्तिरीय उपनिषदामध्ये मात्रा, बल व वर्ण ह्यांचा उल्लेख आलेला आहे. व ही तिन्ही ओम् (अ+उ+म्) ह्या शब्दांत सांपडतात असे इतरत्र म्हटलेले आढळते. ऐतरेय आरण्यकांत व शांखायन आरण्यकांत ऋग्वेद संहितेमधील 'प्रतण, निर्मुन व उभयम् अंतरेण' ही तीन रूपे (ह्यांचा अर्थ ऋग्वेदांतील संहिता, पद व क्रम पाठ असा आहे) मान्य केलेली आहेत. त्याच ग्रंथांत मूर्धन्य व दंत्यनकार आणि सकार-ह्यामधील फरक महत्त्वाचा आहे असे म्हटले आहे व त्यांत मांडुकेयाच्या पाठ म्हणण्याच्या पद्धतीचा उल्लेख आहे. शिवाय संधिनियमांचाहि विचार त्यांत आलेला आहे. निरनिराळ्या संहिताग्रंथातल्या प्रातिशाख्यामध्ये व्याकरणाच्या परिभाषेची वाढ झालेली आहे. यास्काच्या निरुक्तामध्ये व्याकरण विषयक माहिती वरीच उपलब्ध आहे. शतपथ ब्राह्मणांत लिंगभेदांचे विवरण आहे व पंचविंश ब्राह्मणांत सामपाठांतला शब्दविचार आलेला आहे.

३६ स्वा ध्या य.—ब्राम्हण ग्रंथांत वैदिक संहितांचा अभ्यास किंवा पुनरावृत्ति करणे असा अर्थ आहे. सूत्र ग्रंथांत ह्या स्वाध्यायाचे सविस्तर नियम दिलेले आहेत.

३७ हा रि प्र वि क.—याचा निरुक्तांत उल्लेखलेल्या एका हारि नामक ग्रंथकाराच्या ग्रंथाचे हे नांव आहे.

पु ण्य, पा प व प्र श स्य

पापनाम [ऋग्वेद]

अंहति	त्यज	रिप्र
आपस्	पाप	वृजिन
एनस्	रपस्	शपस्व

प्रशस्यनाम [ऋग्वेद]

अनभिशास्त	दुवस्	श्रवस्
अनवद्या	नमस्य	श्रवस्या
अनेद्या	पाक	श्रवस्यु
अनेमन्	पुरुप्रशास्त	श्रुत्कर्ण
अभिप्राथ	प्रशस्त	श्रुत्य
अरेणु	मन्यमान	श्लोक
अर्च	यात्थेष्ट	सेराज
अर्चत्री	येष्ट	सपर्या
अर्चिन्	वन्दनश्रुत्	सपर्यु
अवस्	वयुन	साधु
अश्र	वररा	मुकीर्ति
असेमन्	वरिवस्या	मुकृत
आर्चन्	वरेण्य	मुनीथ
उक्थ्य	वाम	एयश
कीर्ति	बुद्धश्रवस्	
कीर्तेन्य	शेवृ	

[अथर्ववेद]

कीर्ति प्रथस् श्रवस्
श्लोक

गुण

भाववाचक नामे [ऋग्वेद]

अनागास्त्व दृश्य व्यच (विस्तृतत्व)
अनेहस् देवत्व शत्रुत्व
अमृतत्व नम्रता सखित्व
असुरत्व पतित्व सख्य
आतिथ्य पापत्व सधनित्व
इपितत्वता पुरुषता साख्य
फवित्व पूर्भिश्च सुदिनत्व
गर्भत्व पौरुष्य सुप्रजास्त्व
गोपयत्य बंधुता सुभगत्व
गोपीध्य भव्य सुशेव्य
चारुत्व भूना सौकृत्य
जनित्व भोज्य सौभग
जन्य भ्रातृत्व सौभगत्व
जास्पत्य भ्रात्र सौभाग्य
जामित्व मघवत्व सौमनस्
तरणित्व मित्र्य सौश्रवस्
तरुता मुष्टिहृत्य स्वराज्य
दीनता रक्षोहृत्य स्वसृत्य
दीर्घायुत्व वसुता स्वादान

[तै. सं.]

अजत्व देवत्व यवत्व
अध्वरत्व निवर्धित्व वामभूत्व
अमावास्यात्व निर्वरुणत्व वैश्वदेवत्व
अर्कत्व परत्व शैत्व
अश्वत्व पर्णत्व संयत्व
आग्रयणत्व पुरुषत्वता संथानित्व
आर्तवत्व पृथिवित्व सतनुत्व
उपश्रयत्व पृश्नित्व सत्व
औदग्रहणत्व प्रक्षत्व सदेवत्व
क्रोशत्व बन्धुता सयोनित्व
छन्दस्त्व महित्वन् सर्वावधत्व
जयत्व महेन्द्रत्व सवीर्यत्व
त्रिधातुत्व मित्रत्व सशुक्रत्व
दधित्व मिथुनत्व सुप्रजास्त्व
दीर्घायुत्व यमत्व सेन्द्रत्व

[अथर्ववेद]

खालत्य नृपाय्य सात्मत्व
गर्भत्व पापत्व सामनस्य
जनित्व पारुष्य सुजातता
जास्पत्य पालित्य सौप्रजास्त्व
ज्यैष्ठ्य पित्र्य सौभगत्व
दीर्घायुत्व प्रणामृतत्व सौभाग्य
देवत्व श्रेष्ठ्य
द्विता संपतिता

मानवविशेषणे [ऋग्वेद]

अंहोयुव (पापर- अस्मेरा [दर्पर दशरथ
हित) हिता स्त्री) (दशसंख्याक
अकवि [अक्रान्त- अर्हंशु रघोपेत)
दृश्] अदिव [यजन- दशाक्षिप्र
अक्षयवत् [दृष्ट्यु- कर्ता] द्विपाद
पेत] आभूपती धियाजुर
अघोरचक्षुस् इक्ष्मभृति पद्वती
अचेतस् इन्द्रजुत (पाय असलेली
अगोष्म [असेव्य] इन्द्रत्वोत स्त्री)
अदेवपु इपस्तुत पस्स्यावत्
अनक्ष [दर्शनहीन] इक्षर [निवारक] पाक (प्रकप्रज्ञ
अनवय [स्तुत्य] इळावत् पाकशंस
अनवहर उपमन्यु पाप
अनाकृत [अप्रति- उपसद्वत् [प्राप्त] पापिन्
हतवच्चा] ऊर्जव्य पायु (रक्षक)
अनातुर [अरोग] ऋणयुत् पुरुषत्वत्
अनापि [बंधुवर्जित] ऋतवन् [यज्ञयुक्] पुलकाम (परुकाम,
अनुधूषित ऋतप बहुकाम)
अनुव्रत कण्वतम पूर्वभाज्
अनूर्ध्वभासस् ऊलप [वंशवर्धन] प्रऊहळ
[अग्निरहित] क्षुमत् [प्रसिद्ध] प्रकलविद्
अप्रचेत्स [अप्र- जिगीवत् [जिगीपु] प्रातिच्यवायसी
कृष्टचेतोयस्य] जीवपुत्र वधिर
अप्रायु [अप्रमाद] तक्वान् (अन्ध) भन्दनायत्
अमातुर [सोमा- तर्ष्यावत् भुरमाण
भिषवमनु- तितिवंस् भूरिस्थात्रा
ऊर्जन्] (शत्रुतारक) भोज
अरिष्टवीर तुतुर्वाणि मनुजात
अविक्षित [पूर्ण- (त्वरमाण] मनुवत्
आयुस्] तुवित्रहण मनुष्वत्
अविधवा [जीव तुष्टवस् मन्युपाविन्
द्रवृका] (स्तुतिपाठक) मर्त्य
अशिव [अशो] दश्चेतस् महामहित्रत
भन] (अरुपवृद्धि) महिवृष्

भूर	वृषदङ्ग (अध्वर्यु)	सुकुतु
मेध्य	वेश	सुखी
यज्ञकाम	(निकटवर्ति)	सुगमस्ति
यशस्तर	श्रोग (पंगु)	सुजात
रक्षित्र	सचस्यमान	सुदिव्
रजतू	(सपक्षमान)	सुदोति
वगवन्	सत्यमेव	सुदेव
(स्तु ४)	सत्यवाच्	सुदुत्
वध्रिवाच्	(ऋपि)	सुद्युमन्
वनर्षु	सधवीर	सुद्योत्सा
वारिवस्कुत्	सनातु	सुद्योत्सन्
वरुणश्रुति	(चिरकाल	सुधन्वन्
वरुणशेषस्	नियोगिनी)	सुधित
यश	समानदक्ष	सुधृष्टम
वसिष्ठवत्	सहप्रभ	सुध्य
विकस्त	(ऋपि)	सुनिर्मया
विजोष	सहच्छन्दस्	स्तोमदष्ट
वित्तजानि	सहस्तोम	स्तोत्रकृत्
विमुत्	(स्तोमसहित	स्तोमवाहस्
विभीषण	ऋषयः)	स्नोहिती
विशिष्टिप्र	सहस्रपायस्	(वधकारिणी)
(विगतहनु)	(यहवज)	स्मदिष्टी
विश्ववर्षणि	सहस्रभर	स्वपस्तम
विहुत्वती	(धनप्रापक	(शोभनकर्मा)
(यशस्वती)	अपल)	हरयाण
वीरवत्	सुकुत	हिरिश्मश्रु
वीरशुभन्	सुकुत्वन्	

[तै. सं.]

अपगतम्	अयज्वन्	खलित (टकल्या)
(सभैत मान	(यागरहित	शुहिन
खाली घालून	मनुष्य)	ग्राम्यवादिन्
बसणारा)	अलूक्ष (निर्लोभी)	जनता
अपमारी	अभ्रध्वान	त्वत्पुरोहित
(दुर्मरणयुक्त	उन्दन्धुक (मांस-	दुश्क्षस् (पाप-
माणस्)	खाऊन मर-	दष्टि पुरुष)
अमाह्वणोक्त	णारा)	दुश्क्षेन् (कुष्ट-
(ब्राह्मणाच्या	उद्वत	रोगी)
आज्ञिषिवाय यज्ञ	उपधत्त (संकीर्ण	धीर (धैर्यशाली)
करणारा)	वर्ण)	निरिन्द्रिय
अभिषिस्त	ऊर्ध्वबाहु	पदवी (विद्वच्छ्रेष्ठ)
(सिध्याप-	काण (काणा	पापीयस्
वाद युक्त)	मनुष्य)	पिशङ्गुरूप
अयजमान	होव (नपुंसक)	पुरोष
(यज्ञ नकरणारा)	खर्व (खुजा)	प्रावाह्णि

वलि (कर्जवाजारी	महानिरष्ट	वाजपति
माणसाचें	(पोडित-	शोर्पिकिमत्
विशेषण)	वृषण)	श्यावदत् (वाईट
वह्निष्प्राण	मारुक् (मरण-	दांतांचा)
ब्रह्मचारिवासिन्	शाल)	धुष्टी (सत्यवादी)
(व्रतस्थ)	पायावर (प्रयाण-	सत्यराधस् (यज्ञ-
ब्रह्मवादिन्	शाल)	साधक)
भागदुष	वयोध (दीर्घ	स्वयंपाप
भारभूत् (भारवा-	जीवि)	हरस्विन्
हक)	वृषणग्रस्त (जलो-	(तेजस्वी)
भुणहन्	दरग्रस्त)	ह्रीतमुखिन्
मनुष्यविश		
	[अथर्ववेद]	
अंहु	कृतसात	मिश्रिन्
अक्षण्वत्	कुनाखिन्	मुषित
असद्गुरुध	कृतागस्	रक्षत्
अग्रिय	कृतवीर्य	रथज्ञाति
अघरुद	गसिष्ट	रातहव्य
अजगवपाप्मन्	बक्षुप्	वध्य
अतिजांव	जरदष्टि	वरेण्यकृत्
अदव्यचक्षुस्	जात्म(असमीक्ष्य)	वर्चस्विन्
अदव्याष्ट	तिमान् [कारी]	वसुजात
अनामित्र	जेष्णत्(ज्ञाता)	विकर्ण
अनर्मावा (रोग-	तनुज	वितताध्वर
रहिता स्त्री)	तपस्वत्	विपस् (सर्पदष्ट-
अनवरलायत्	तायादर	मनुष्य)
अनावयस्	दमयत्	विश्वापाट
[अभोक्ता]	दीयत	त्राज (त्राज)
अनिभृष्ट [पीडा-	दुहोर्द	शांकुर
रहित]	धर्मधृत	शाशदान
अनीश्वर	धीर	शुद्धहस्त
अनृतदेव	नवसक्ति	शुभमवत्तर
अप्रचेतस्	नृचक्षस्	
अभिदासत्	नृसह्य(सहजशाल)	शूरपुत्रा (अदिति)
अरिष्टशु	पाप्मन्	शेष्यावत्
अश्वयत्	प्रजननवत्	श्यावदत्
अश्ववत्	प्राजापत्य ब्रम्हज्य	श्रोमत्
आतुर	भद्रपाप	संशित
आयुष्मान्	भूतकृत्	सत्यधमन्
आवत्	मनीषिन्	सत्यवान्
इन्द्रमेदिन् (राजा)	मनुजात	सधमाद्य
इक्ष्मि	मन्युमत्	सप्तमातर
ऋतवेतस्	मर्त	सर्ववेदस्
	मर्य	सर्वहायस्
	मित्रवर्धन	सहस्रायु

सहस्रनाथ	सुमनस्क	हविष्मत्
सुपुत्रा	सुहार्द	हृदयश्री
सुमनस्	हर्षमाण	हृपित

[वा. सं.]

दुःख (दुर्दभ)

[संहितेतर.]

मंजुषा	महाशाल	श्रोत्रिय
महावाहण		

रूपनामै [ऋग्वेद]

अप्रस्	ताम्र	मरुत्
अप्सस्	निर्णिज्	रूप
अप्सु	पिश्	वपुस्
अमाति	पिष्ट	वप्सस्
अरुष	पेशान	वोत्रै
अर्जुन	पेशस्	वर्षस्
अहतप्सु	प्सरस्	वेपस्
कृशान	प्सु	शिल्प

[अथर्ववेद]

अप्सस्	रूप	विप
पेशस्	वोत्र	सुपेशस्

वर्ण (रंग) वाचक [ऋग्वेद]

अरुण	नील	श्वेत
असित	पल्लवा	श्वितान
आरुणी [अरुणवर्णा]	पिंगा	श्वेत
उग्र	पिशंग	सित
एनी	पृषत्	सुवर्ण
कृष्णा	वर्ण	हरि
चन्द्रवर्ण	शबल	हरित्
चित्र	शुभ्र	हरित्रत (पिंगल-वर्ण)
त्र्यरुण (त्रिवर्णगो)	शोण	

[तै. सं.]

अरुण	पावकवर्ण	शुक्ल
अरुणैत	पिंगल	शुभ्र
असित	पिशंग	शोण
असितवर्णा	पीत	श्याम
एत	पृषि	श्यामशबल
कमल	पृषत्	श्याव
कृष्ण	वभि	श्वेत
गौर	वभ्रु	श्वेती
धूम्ररोहित	बलक्ष	श्वेत
धृषद्वर्ण	यकृत्	सारंग
नकुल	रोहित	सित
नील	विलोहित	हरित
पाकल	शबल	

[अथर्ववेद]

अन्यवर्ण	पृषत्	श्याम
अरुण	प्रसिति	श्वेत
अर्जुन (शुभ्र)	वभ्र	सिद्ध
कर्की (रंग)	वभ्रु	हरित
कृष्ण	लोहित	हरिम
पटर (पिवळा)	वर्ण	हिरण्यय
पिंगा	शिभ्र (श्वेत वर्ण)	हिरण्यवर्ण
पिशंग	शोणा	

संबंधदर्शक [ऋग्वेद]

अश्रित	पूर्व	संयुज
उभयाविन्	मेदिन् (स्निग्ध)	संजन्य
घोरचक्षस्	यंत्र (संबंध)	संमिश्र
जन्मन्	युवाकु	संयुज
त्वटक	योग	सरूप
त्वावत्	रद्ध	सवृध
द्विवंधु	रंधि	सम्यन्
निस्पृश्	वपुष्य	सुप्रथित

सौंदर्यदर्शक [ऋग्वेद]

अनभिम्लातवर्ण	रामी (रात्रि)	सुयाशुतर
अप्रराज	रुशत्पशु	सुयुक्
कोम्या	रुशद्रवि	सुरण
चारु	रुशद्वस्त	सुरत्त
चारुतम, त्रिपिमत्	रूप, वपुष्टर	सुरथ, सुरभि
त्वेषसंदक्	बलु	सुरदिम
दर्शतश्री	विराजत्	सुराम
दश्य	विश्वचंद्र	सुरूप
दिदक्षेय	विश्ववार	सुरूपकलु
दिदक्षेय	वेना (सुंदर स्त्री)	सुरेक्षण
दीव (रमणस्थान)	शुकवर्चस्	सुलाभिक
दशति	शुकवर्ण	सुवरत्र
दशीक	शुभान	सुवीर
दशेन्य	शुभ्वन्	सुवेनी
दश्य	शोभमान	सुशिभ्र
भद्रजानि	शोभिष्ट	सुशिल्प
भद्रशुचि	श्रेष्ठवर्चस्, सुदश,	सुशिधि, सुहस्त
भद्र्य	सुदर्शतर	सुहार्द
भ्राजमान	सुदशीकरूप	सुनर (सुंदर)
मधुप्रतीक	सुदशीकसंदक्	सूनरी
मधुप्सरस्	सुप्राह	स्पृहयद्वर्ण
मधुयुवन्	सुभग	स्वभस्
मधुवर्ण	सुभसत्तर	हृदय
मर्य	सुभाग	हृदिस्पृक
रंसु रण्व,	सुसु, सुमंगल	हृद्य

[तै. सं.]

अन्यरूप	बहुरूप	सत्यज्योति
अप्स (रूप)	भव्य	संदज्ञ
आत्यरूप	भ्राजदृष्टि	सुदशीक
एकरूप	मधुवर्ण	सुपेदास्
चार	मर्थश्री	सुरुच
चित्र	मोहक	सुरूपवर्णवर्ण
छवि	विरूप (विविधरूप)	सुश्रद्ध
दिव्य	वेपथी	स्पृहयद्वर्ण
पुररूप	शोभा	स्वरंकुत
पेदास् (रूप)	सतेजस्व	हिरण्यवर्ण

[अथर्ववेद]

चार	शुकपिपा	सुरूपकस्तु
चूपद्वर्ण	शुद्ध	सूपा
चुत	सुदशीक	स्वदश
पूबानुसुवन्	सुप्रतीक	हिरण्यकाशिपु
रूपक	सुरमि	हृद्य
रूपपेय	सुरामस्	

न्हस्वनामै [ऋग्वेद]

अर्भक	कृधु	मायुक
अल्प	क्षुल्लक	वम्रक
ऋहन्	दम्र	न्हस्व
एव	प्रतिष्ठा	

चिभागदर्शक [अथर्ववेद]

आप	छिद्र	पर्व
उत्तर	दक्षिणसव्य	विंदु
उत्तरत्व	दीर्घ	भाग
स्नन (तुक्ते)	द्विपाद	

सामान्यचिशेषणै (ऋग्वेदः)

अकेतु	अघशांस	अतन्त्री
अक्षि	अजातशत्रु	अतिष्वसन्
अक्षेत्रवित	अजिर	आतिविध
अक्षय्यावन्	अजुर्थ	आतिविध्य
अखि	अजुष्ट	आतिष्ठत्
अगु	अज्येष्ट	आतिष्ठती
अगोता	अज	अतीर्ण
अमिताप	अजात	अतृप
अगृभ्य	अज्ञातकैत	अतृपित
अगु	अज्जस्य	अतृष्णज
अघ	अतद्र	अतृष्णीती
अधसु	अतप्यमान	अदब्ध
	अतसाय्य	अदुच्छन्

अदृष्ट	अनिष्कृत्	अप्रतीत
अदृष्टित	अनीता	अप्रदुग्ध
अदृष्टकृत्	अनुकामकृत्	अप्रदूषित
अदृष्ट्यत	अनुकामा	अप्रभु
अदृष्ट	अनुकथ	अप्रवत्
अद्रिजुत	अनुत्त	अमोषित
अद्रिदुग्ध	अनुपस्वशान	अप्सु (रूपरहित)
अद्रिसंहत	अनुसुवन्	अभय
अद्रुहन्	अनुभर्ता (अनुह	अभिक्षिपन्
अद्रुहन्	रंती)	अभिजिघ्रन्ती
अद्रोष	अनुभृत	अभिनक्षत्
अद्रव्य	अनुभृज न	(अभिगच्छन्)
अद्रव्याविन्	अनुमाद्य	अर्मिदन्
अद्रुयु	अनुत्त्वण	अभिवर्ते
अद्विपेण्य	अनुवित्त	अभिवृत्
अद्वेप	अनुशिष्ट	अभिध्वय
अधम	अनुमान	अभिध्वन्
अधर	अनुमान	अभिसत्त्वन्
अधीत	अनुन	अभिसाच
अधीरा	अनूप (निम्न-	अभिस्थित
अधुष्ट	प्रदेश)	अभिस्वर्त
अधेनु	अन्निमि	अमत्रिन् (बल-
अध्ययुत	अनुज	वान्)
अनक्ष	अनेद्य	अमंजु
अनग्र	अनेनस् (पापर-	अर्मन् (मर्म न
अनाग्रिन्न	हित)	जाणणारे)
अनदती	अन्तम	अमवत्तर (अत्यंत
अननुदिष्ट	अन्यत्रत	बलिष्ठ)
अननुश्रुति	अपकर्णर	अमूर
अनपस्फुर	अपजित्	अयज्ञ
अनप्रस्	अपर	अयतंत
अनर्वाण	अपरिघृत	अयातु
अनवस्यत्	अपवृत	अरक्षस्
अनश्च	अपव्रत	अरज्जु
अनागस्	अपस्यु (कर्म	अरण
अनाघृष्ट	वर्षक)	अरमति (अपर्य-
अनाघृष्य	अपाक	ता-महि)
अनाप्त	अपिधि	अराधस्
अनाप्य	अपिस्थित	अराय
अनाभयिन्	अपेक्षस् (अरूप)	अरीहृत्
अनामृण	अमूर	अरुण
अनाविद्ध	अमूर्य	अरुणी
अनिपद्यमान	अप्रच्युत	अरुपहन्
अनिवेशन	अप्रति	अरेपस् (अपाप)
अनिशस्त	अप्रातिघृष्टशवस्	
अनिपव्य	अप्रतिमान	

अलक	कौशल)	आश्वश्च्य	उपपर्वन	एष्ट (आनीत)	गंभीरवेपसु
अवंश	असामिश्रवस्	आस	उपमाद	एहिमाय	गंभीरशंस
अवद्यगोहना	अस्येयस्	आसान	उपरताति	(कल्याणकर्ता)	गव्य
अवद्यभी	अक्षेमन्	आसिग्विदान	उपरिमर्त्य	ओजस्वित	गव्यय
अवनद्ध	अहुत	आसीन	(मर्त्यार्तमुपरि)	(ओजायमान)	गव्ययु(गाई इच्छि-
अवनीत	अहरय	आसुति	उपरिस्पृश	ओजिष्ठ	णार।)
अवपट्	आखर	आसंचन	उपशिथ्रियाण	ओजाय	गव्यू
अवयुन	आजात	आस्त	उपस्तुत	करिकत	गहन
अवर	आजुह्वान	आम्यातृ	उपस्तुत्य	करिध्या	गोर्ण
अवरं वमाण	आजाहुवान	आहित	(स्तोतव्य)	कवत्तु	गुपित
(अवाहसुस्त	आतप	आहुत	उराण	(कुत्सितकर्म-	गुहदवद्य (निर्दोष)
लंबमान)	आति	आहुव	उरुहृत्	कारी)	गुहमान
अवस	(अधिभूत)	आहृत्य	उरुर्चा	काचित्कर (सुख-	गुह्य
अवसाथ	आतस्थिवस्	आह्वयमान	उशती	कर हवि)	गूर्ततम
अवसित	आर्ददिर	इंद्रप्रसूत	उशान्	कारिन्	गूर्तवचस्तम
अवहित	(आदरणशील)	इंद्रमखिन्	उशोन्य	किमय	गूर्तववस्
अविदीधयु	आदित्यजुत	इंद्रहृति	उपत्	काहड्	गूढळे
अविविक्त	आदुर	इभ्य	उपमाण	कुट (कर्म)	गृभीत
अविवेन	आधव	इयक्षन्	उपाण	कुत्स (कुर्वन्)	गोईप
अविश्वमिन्व	आधान	इरावन्	उहान (हविर्वहन्)	कुनन्ममा	गोप्र
अविष्ट	आधृष	इरिन्	उहुव (ओढ-	(कुत्सितमपि-	गोजित्
अविष्ट	आध्य	इपिध	णार।)	भृशं नमयित्री)	गोदुह
अवृत	आध्रेण	इपिर	कर्णभ्रद्	कृस्थ	गोधायस [गव
अव्याधि	आनंद	(शीघ्रगता)	कर्णावत्	कृष्णती	धारकं वलं]
अव्यथ	आनंतृ	इष्कर्तृ (संस्कर्ता)	कदल	कृत	गोष्ठक्
अव्यय	आबाध	इष्टव्रत (अन्न)	कृचापम	कृपयत्	गोमय (गोमान)
अव्युष्ट	आभग	ईडय	(स्तुत्यासमः)	कृष्णा	ग्रभ
अशस्तवार	(आभजनीय)	ईवत्	कृच्यमान	केवल	ग्रसिष्ठ
अश्मव्रज	आभू (देवताभि-	ईळाना	कृजु	कृत (कर्ता, कर्म-	ग्राभ
अश्ववित्	मुखीकरणाय	ईळिता	कृजीपिन्	करणारा)	ग्राह्य
ईश्रद्ध	समर्थ)	ईळैन्य (स्तुत्य)	(कृजुगामी)	कृत्वामघ (वेगेन	धर्म (महावीर-
अश्रम	आभृत (धृत)	उक्त	कृतज	महान्)	पात्र)
अश्वमिष्ट	आमित्र	उक्षन्	कृतयुक्ति	कविष्णु	घृण
अश्वयु (अश्ववान्,	आरोहत्	उक्षित	(उक्तयागपरि-	फ्राण (यज्ञ कर-	घृतस्तु
अश्वेच्छुः)	आर्दन्	उग्र	समाप्ति)	णारा)	घोर
अश्वेषित	आलेभान	उच्य (स्तुला)	कृतसाप	क्रीळन् (वने वर्त-	चकृवान्
अष्ट	आविवासन्	उच्चाचक्र	कृत्विच्य	मान)	चनोहित
असंयत्त	अविष्कृण्वाना	उच्छवंचमान	कृदुवृध	क्षिप्त	चनिष्ट
असजात्या	आविष्टित	उदंचन	कृपिस्वर	क्षेम (रक्षण)	चंद्र
असत्या, असंदित	आविष्टय	(फलप्रापक)	(कृपिस्तुत्य)	क्षेम्या	चंद्रवत्
असंदिन्	आवृणान	उत्तम	एकधेनु	खादिन्	चंद्राप्र
असपत्न	आशुपाण	उत्तानहस्त	एकपर	गध्य (मिश्रयि-	चर्चर (चरणशील)
असमन	आशिष्ट	उद्यमीयसी	एताहक्	तव्य)	चित्रंतम
असमष्टकाव्य	आश्वपस्तर (शीघ्र	उद्धर्षयन्	एय	गनिग्मत	चेतृ
(अन्यैरप्राप्त	कर्मकारी)	उद्वावृषाण	एवैष्य	गंध	चेतिष्ठ
				गंभीरचेतसु	

चोदयन्मति	तूर्पर्यय	दुर्मयं
चोदिष्ट	त्रामण (पालन)	दुर्हना
जग्मुषी	त्रिपाजस्य	दुर्हगायु
जघन्वान	त्रिपाद	दुवस्यु
जज्ञान	त्वांकामा	दुःशैव
जन	त्वादूत (त्वं दूतो)	दुष्पद
जनम	येपां ते)	दुष्मज्य
जनिमन्	त्वानिद	दुस्तर
जराणिप्र	त्वायु	दुहान
जरदोष्ट (प्रादा- वृद्धि)	त्ववृष (स्तोत्र- वृद्ध)	देवक्षत्र
जमुंराण	त्वाहूत	देवगोप
जुव	त्वेषुम्न	देवप्सरस्तम
जुहवान	त्वेषप्रतीका	देव्य
जूर्ण	दक्ष	द्रोह
जेहमान	दक्षिणत्रा	द्रवत् (द्रवणशील)
जोगुव	दक्षिणाबान्	द्रोषवाच्
जोहुवत्	दक्षिणावृत्	द्विषवस्
जोहून् (आह्वान योग्य)	ददहाण	घक्षुस्
जयमान (गच्छन्)	दद्वाण	धर्मवता
ततर्दिय	दघती	धारपूत
ततृदान	दधन्	धारा
ततृपाण	दधन्वान्	धासि
तदिदर्य	दभ्य	धृत (कंषित)
तनूप	दमयन्	धृतव्रत
तपु	दस्युतर्हण (कर्म)	ध्यया
तमिषीनी (बल- वती)	दा	नक्षत्रशवस्
तरुन	दायुद (धवद)	नञ्
तम्प (बलवान्)	दायुपिन्व	नभन्य
तवस्वत	दिस्सन्	नभोवित्
तविपीयव	दिविता	नमयन्
तव्य (प्रवृद्धबल)	दिविस्पृग्	नमस्यत्
सार	दिव्य	नमस्यन्ती
सावक	दीर्घधृत (बहुकीर्ति)	नमोन्विन्
तिग्मभृङ्ग	दुध्र	नमोवृष्
तिस्तराण	दुध्रकृत्	नमिष्ठा
तुर्करी	दुराप्य	नवजा
तुविप्रीव	दुरापना	नवजात
तुविवाज (बह्व- भयुक्त)	दुराव्य	नाधित
तुविश्रुमन्	दुरित	नानाधो
तुविश्रवस्तम	दुरेव	नाय स्तुतिकर्ता, नेता)
तथयंती	दुर्यभि	निसान
	दुर्धा	निकृत्वा
	दुर्मन्मन्	

निचिर	पन्यस्	धारा]
निद् (निदक)	पपिवसु (पाता)	पद्ममान
निदित	पपृचान	पस्पृधान
निद्य	पर	पाक्य [परिपक्व]
निर्धुवि	परस्वत्	पाजस्वत्
निपूत	परान्	पार्य
निकोषित	परामृत	पिनुमत्
निभूत	परिचक्ष (परि- स्यक्त)	पिप्रती
निमिता	परिच्छिन्न	पिष्ट
निमिष्ठ	परिजम्भुर्	पुनान
निमृग्र	परिणह	पुसंधि [धीमान्]
निम्नता	परिपद	पुरुभू
नियत	परिप्रिय	पुरुमंतु
नियुत्वत्	परिप्रीत	पुरुवर्षस
नियुवाना	परिपुप्	पुरुव्रत
निरामित्	परिबन्ध	पुरुस्पृह
निरिणान (गालला जाणारा सेम)	परिबाधमान	पुरुची
निरुद्ध	परिरम	पूतदक्ष
निरुद्धान	परिवर्ण	पूर्यमाण
निर्कृति (अलक्ष्मी, मृत्युदेवता)	परिवर्तमान	पूर्वतरा
निर्जगन्वान	परिविष्	पृच्छमान
निर्णिग	परिविष्ट	पृणत्
निविद्ध	परिवीत	पृथिविस्थ
निविष्ट	परिवृत	पृथु
निवृत्	परिहायान	पृथुपाजस्
निवृत्त	परिष्टि (परितोन्वे- यण)	पृथुप्रगान
निवृत्तयन्	परिसद्वसन् (परि- तोवर्तमान)	पृथुवृभ
निशित	परिसिक्त	पृथोनि
निसत्त	परिसिच्यमान	पृष
निसादयत्	परिस्त्रभ	पृष्टी
निसिक्त	परिस्तोभंती	पृष्ठ
निसिचन	परिस्वजत्	पेपी [हिंसक]
निसिदुप्	परीनश्	पोपशिल्लु
निडिता	परीयत्त	पोष्य
नीचीन	परोमात्र (श्रेष्ठ)	प्रकुपित
नृचक्षस्	पर्व [संपर्क]	प्रचेतयन्
नृपत्नी (नृणां पा- लयित्री)	पर्व	प्रचोदयन्
नृमनस्यस्	पर्वत	प्रच्यवयन्
नृमनस्	पर्वतच्युत्	प्रच्युत, प्रगहित
नेयन्	पद्मान	प्रजात
न्यर्थ (दाहिण)	पद्मा	प्रजावत्
पद्य		प्रतत
पानित		प्रतर

प्रतवस्	बहुप्रजा	मादयत्	रघुपन्यु	विधात	वीरजात
प्रतिक्षयन्	बहुलाभिमान	मादयितु	रघुयामन्	विध्यत्	वीर्य
प्रतिदीवन्	विभीवन्	मादयिष्णु	रत्नधातम	विनाशयन्	वृजन्य
प्रतिरंती	विभ्रमाण	माध्वी	रथोहल	विप्र	वृजिनयत्
प्रतिवेदयन्	बुधधान	मानव	रन्तु	विबाध	वृत (वर्तमान)
प्रतिहित	बृहस्पति	मित्रिन्	(रमणशील)	विवोधन	वृद्धशवस्
प्रतीत्य	बोधयत्	मित्रिय	रंत्य	विभक्त	वृथद्वन
प्रथमजा	ब्रह्मकृत	मित्रिस्तुर	राघ्य	विभजन्	वृथन्
प्रथमश्रवस्तम	ब्रह्मप्रिय	मित्रिस्तुर	रिक्त	विभर	वृषत्वन्
प्रथयन्	(ईद, वरुण, दी- धतमस्)	मित्रिस्तुर	रिप्त (लिप्त)	विभिदन	वृषधूत
प्रदोषवत्	भगवत्	मित्रिस्तुर	रेभन्	विभिध	वृषन्
प्रपृचेती	भगेवित्	मिदिव	रेवती	विभु	वृषय
प्रबोधयती	(धनयुक्त)	(कामाभिवर्षक)	रैवती	(समर्थ)	वृषय
प्रबुवाणा	भवित्र	मीहलुस	रोधना	विभृत्र	वृषयुष्म
प्रभूपन्	भवीयस्	मीहलुष्टम	वक्ष्य	विभ्वसह	वेद्य
प्रमृत्	भाग	मीहलुष्मत्	वङ्कतर	विमानी	व्यूष्वन्
प्रयक्षतम	भवित्र	मुमुक्षमाण	वदमन्	(निर्मात्री)	शतात्मन् (धन)
प्रयज्यु	भिदान	मृजमान	(स्तुत्य)	विमुत्	शतायुप्
प्रयज्यु	भियान	मृष्ट	वन् (वननीय)	विमृध	शताति (सुखकर)
प्रयज्यु	भुवोणि	यक्षमाण	वनसद्	विमृष्ट	शर्ध
प्रयज्यु	भूरिवर्षस्	यक्षवनस्	वन्दमान	विमोचन	शर्धन
प्रयज्यु	भूरिवार	(हविष्कामो)	वन्ध	विरोक्ते	शर्मयन्ती
प्रयज्यु	भेत्तु	यज्वरी	वन्ध	विवर्तने	शबीरा (आक्षर- युक्ता शुद्धि)
प्रयज्यु	मदन्	(यजनसंवेधी)	वन्ध	विवास	शक्त्यमान
प्रयज्यु	मदन्ती	यतम	वन्ध	विविक्त	शाक (शक्त)
प्रयज्यु	मदवृद्ध	यतकर	वन्ध	विविचन	शिक्षु
प्रयज्यु	मदिन्तर	यन्तु	वन्ध	विविद्वत्	शिमीवत् (कर्मवत्)
प्रयज्यु	मदेरु	यवयु	वन्ध	विवृत्त	शीत
प्रयज्यु	मद्यक्	यव्य	वन्ध	विश	शीतिक
प्रयज्यु	मधुद्रोह	यातयउजन	वन्ध	विश्व	शुचि
प्रयज्यु	मधुमत्तम	यावन्	वन्ध	विश्वचन्द्र	शुचिप
प्रयज्यु	मनयुग	(गन्तु)	वन्ध	विश्वचर्पणि	शुद्ध
प्रयज्यु	मनवत्	युज्य	वन्ध	विश्वदोहस्	शुनेपित
प्रयज्यु	मनस्मय	युत्कार	वन्ध	विश्वपेशस्	शुत्रवत्
प्रयज्यु	मनोवाता	युव	वन्ध	विश्वभोजस्	शुत्रा
प्रयज्यु	(स्तुति)	युवधित	वन्ध	विश्वशर्धस्	शुभमान
प्रयज्यु	मन्दसान	युवन्यु	वन्ध	विश्वरु	शुष्क
प्रयज्यु	मन्दिन्	युवमान	वन्ध	विश्वरु	शुष्म
प्रयज्यु	मन्दु	(मिश्रयन्)	वन्ध	विश्वरु	शुष्मन्तम
प्रयज्यु	(नित्यप्रमुदित)	युवयु	वन्ध	विश्वरु	शूर
प्रयज्यु	मन्मसाधन्	(युवांकाभय- मान)	वन्ध	विश्वरु	शुत
प्रयज्यु	(इष्टसाधक)	युवादत्	वन्ध	विश्वरु	शुवधिप (संपत्ति- मान)
प्रयज्यु	ममृवस्	युवानात्	वन्ध	विश्वरु	शेव्य
प्रयज्यु	मरायिन्	युष्मर्थती	वन्ध	विश्वरु	श्रमयुव
प्रयज्यु	(शत्रूणांमारकः)	युष्मपित	वन्ध	विश्वरु	श्रवस्काम
प्रयज्यु	मरायु	युष्मोत्	वन्ध	विश्वरु	श्रव्य
प्रयज्यु	(जरामरणरहित)	यमान	वन्ध	विश्वरु	श्रित
प्रयज्यु	मर्जयन्ती	येषन्ती	वन्ध	विश्वरु	
प्रयज्यु	मर्दित्	योग	वन्ध	विश्वरु	
प्रयज्यु	मर्त्यकृत	योन्य	वन्ध	विश्वरु	
प्रयज्यु	महीव		वन्ध	विश्वरु	

श्रीणन्	सर्गतक	सुतप	सुष्ट	मान)	स्वर्क
श्रुत	सर्वगण	सुतर	वेदुप्	स्यूमन्यु (अश्व)	स्वर्ग
श्रोपमाण	(अत्रि बृहस्पति)	सुतमन्	सोममाद	स्वक्षत्र	स्वापी
श्वसन्	सर्ववीर	सुतष्ट	सोमनस्	स्वचंद्र	स्वायुज्
श्वसीवन्	(मरुद्वज)	सुत्रामन्	स्कभीय	स्वज	स्वाहुत
संयत्	सग्रत	सुदंसस्	स्तभित	स्वजन्य	स्विष्ट
संवसान	ससन्द्हस्	सुदक्षिण	स्तभुयन्	स्वतवस्	स्वैतवस्
संविदान	सस्तुत	सुदोध	स्तोर्ण	स्वदावन्	हरि (उदकहर्ता)
संवृक्	सस्व	सुधुर	स्तुत	स्वदित	हविर्माथेन
संमृष्ट	सहज	सुनिरज	स्तोम्य	स्वपस्यमान	हव्यदाति
संस्थ	सहवत्स	सुपत्तन्	(स्तुत्यहं)	(शोभमान)	हस्तस्युता
संलट्ट	सहवान	(शोभनपतन)	स्तिरपीत.	स्वभानु	हिंक्षुवती
संहत	सहवीर	सुपाणि	स्यूर	(मरुत्, उपसु, मे रावी)	हितवत्
संकदन	सहसान	सुपारक्षत्र	स्पन्द		हिरण्ययु
संक्रोशमान	सहस्य	सुपीवस्	स्पञ्	स्वया	ह्रीळ
संगत	(पराभवशील)	सुपूत	स्पाह्वीर	स्वयुज्	हेतु (प्रेरक)
सचाभू	सहस्रनिर्णिज्	सुपूर्ण	स्मयमान (प्रकाश-	स्वर्कृत	ऋत
सत्वि विद्	(अश्व, अन्न.)	सुवर्हिप्			
सचेत	सहस्रवत्	सुभर		[तै. सं.]	
सजित्वान	सहस्रवाज	सुन्नयु	अ-शुमत्	अत्तवीयस्	अन्नवती
सजू	(महस्रवल)	सुयमस्	अकृश	अतिक्षिप्रा	अन्यकृत
सजोपस्	सहस्रसु	सुयवस्यु	अकृप्ति	अतिदृष्टमाना	अन्यतर
संजर्भुराण	सहस्रार्ध	(चागले गवत	अकेतु	अतिदृष्ट	अन्वक्
संजिगीवत्	सादि	इच्छिणान्या गाई)	अक्त्तिद	अतिदृष्ट	अपकान्त
सत्राव	साधन	सुराधस्	अक्रांत	अतिपन्न	अपक्षीयमाण
सत्रासह	सानसि	सुवित	अगत	अतिरिक्त	अपतेजस्
सदनस्पृक्	सामन्	सुविवृत	अगुप्त	अतिशिष्ट	अपद्यमान
सदान	साद्रूळ	सुवृत	अमिवती	अतिष्ठमान	अपनाभि
सधन्य	सिक्त	सुशक	अम्रवती	अतीकाश	अपन्नदती
सप्रधन्व्	सिध्र (साधक)	सुशक्ति	अम्रिय	अदृक्	अपवाधमान
सनद्वाज	सिध्रमातृ	सुशमी	अम्रेण	अद्यमानं	अपभूत
सनवित्त	सिष्णु	सुशेव	अमेवध	अधिष्कत्र	अपरज
सनश्रुत	सीदन्	सुश्रुत	अचित्ति	अधिष्ठान	अपरागत
सनिर्तृ	सुकर	सुश्रोतु	अच्छिद्यमाना	अघृत	अपराजित
सनीन (संभज- नीय द्रव्य)	सुकृत्या	सुसंशित	अच्छिद्र	अन्त	अपरावपिष्ट
सनीळ	सुक्षत्र	सुसन्नित	अच्युत	अन्तगत	अपरिग्रहीत
संतवीवत् [बल- वान्]	सुग	सुसंदक्	अच्युतक्षित्	अन्तनामन्	अपरिमत्
संदहत्	सुगंधि	सुसंश्रुष्ट	अज्जिवाण्	अन्तरतर	अपरीमु
संदान	सुगोप	सुसव्य	अजात	अन्तरित	अपरुद्ध
संदक्	सुगम्य	सुसह	अजीत	अन्तर्वर्त	अपरुध्यमान
संधातृ	(सुखकारक)	सुसेक	अजीर्णा	अन्तर्हित	अपवक्तृ
सपर्येण्य	सुचंद्र	सूपर्वचन	अजुष्टा	अन्तःश्लेष	अपवाहत्
सप्रथ	सुचेतस्	सूर	अजुय	अन्तःश्लेषण	अपशुष्का
सभरा	सुजनमन्	सूरचक्षस्	अज्यानि	अन्त्य	अपहत
समंत	सुजात	सृष्ट (प्रसृत)	अतन्द्र	अन्नवत्	अपाकृत

अपादक	अशृत	ईक्ष्म	उपस्थेय	चेत्ता	नानादेवस्य
अपानती	असमान	ईहृद्	उपहृष्य	च्योत्तन	नानाश्रित
अपानघृक्	असूत	ईहृत्सु	उपहृत	छत्र	निकामयमान
अपूत	अस्यन्वती	ईय	उगकृत	जक्षिवस्	निगुत
अपोष्ण	अस्मीद्रियक्	ईपत्	उनागु	जग्नवस्	निग्नती
अपोम्भन	अहृणीयमान	उक्षवश	उपान्त	जहान	निद
अमृ	आक्रमण	उच्छिष्ट	उपावसज्	जमुराण	निनद्ध
अप्रज्ञात	आचरत्	उच्छुष्य	उपावहियमाण	बहुराण	निम्रक्
अप्रज्ञान	आजुहान	उज्जिहान	उपावृत	आतपाण	निमृन्
अप्रति	आतत	उत्क्रान्त	उपाव्याध	तत्कृत	निम्राचत्
अप्रतिगृहीत	आदहन	उत्क्रोद	उभय	तत्त	निरवपत्
अप्रांतांश्रुत	आदेया	उत्तरतउपवा	उरुकृत	तवस्तर	निरस्त
अप्रतिदृत	आधवनीय	उत्थान	उर्व्यच	तत्सभान	निष्ठ
अप्रतीत	आधारवती	उत्थित	उशत्	तस्थिवस्	निरुप्यमाण
अप्रस्तुत	आधेय	उत्पूतशुष्म	उशती	तादृश	निर्जगमवत्
अप्राण	आधूयमान	उत्साद	उपत्	तुंगान	निर्दग्ध
अवद्ध	आनशान	उद्दहार्य	ऊन	तेजस्विन्	निर्बाध
अमवत्, अमित्र	आन्त	उदायन्	ऊर्क	तेजस्विनीतम	निर्बाधी
अमित्रयन्	आपन्न	उद्दृक्	ऋणवत्	तेतिमान	निर्बाध
अमुख	आपन्न	उद्गजस्	ऋदुदर	प्राता	निर्मध्य
अमेध्य	आपन्नवत्	उद्गृह्यत	औपर	त्वावत्	निर्मित
अयत	आपत्कार्य	उद्यात	कम	त्वावत् (रक्षित)	निर्मित
अयाशया	आपूर्य	उद्युक्त	क्रान्त	दवीय	निर्घत्
अरंगम	आप्यायित	उद्गच्छ	क्रियमाण	दादय	निर्वीर
अरप	आप्रात	उद्गार	क्रिये	दिशुत	निवत्
अराक्य	आभजन्ती	उद्गार	क्षामत्	दिप्सत्	निविष्टमान
अरेडता	आभरत्	उद्गृत	क्षित	दीक्षिष्यमाण	निविष्ट
अर्थेत्	आभृत	उद्गृह्यत	क्षोभिष्ठा	दीप्यान	निवेशन
अर्दत्	आमुष्यायण	उद्गृह्यत	क्षोभण	दीर्घक्षुप्तम	निवेशयत्
अवगत	आयतनवती	उद्गृह्यत	खात	दुरिष्ट	निशुम्भ
अवतान्त	आयन्त	उद्गृह्यत	खिन्न	दुरवस्	निपदन
अवदान	आयिन्	उद्गृह्यत	गणवती	दुर्मति	निष्कर्तृ
अवधूत	आयु	उद्गृह्यत	गणवन्त	दुर्मय	निष्कृत
अवनयति	आरपन्ती	उद्गृह्यत	गम्य	दुष्ट	निष्कृत
अविकृत	आरूढ	उद्गृह्यत	गायन्त्य	दृश्य	निषिक्त
अविच्छेद	आलब्ध	उद्गृह्यत	गाहमान	दृश्य	निषिक्त
अविज्ञात	आलभमान	उद्गृह्यत	गोभाज्	दृश्य	निषिक्त
अवितृ	आविष्टित	उद्गृह्यत	गोमत	दृश्य	निषिक्त
आवंत्री	आवेशयन्ती	उद्गृह्यत	ग्रसित	देवदोची	नीच
अविमुच्यमान	आशासन	उद्गृह्यत	घृणवत्	देववत्	नीता
अविम्वस	आस्थित	उद्गृह्यत	चानयमान	शुत	नीयमान
अव्यथमान	आहृत	उद्गृह्यत	चिकितुष	शुमत	नृचक्षस्
अव्य कृत	आहियमाण	उद्गृह्यत	चिकित्वत्	शुमत्तम	नेतृ
अव्यावृत्त	हृषयन्ती	उद्गृह्यत	चितयन्ती	शुभिन्नी	नेदीय
अशित	इष्ट	उद्गृह्यत	चितान	द्राघीयस्	न्यच्
अशृण्वत्	ईमान	उद्गृह्यत	चीयमान	द्राघु	न्यश्च
			चोक्तान	द्रुणान	न्ययन्
			चेतन्ती	धृता	पक्व
			चेतव्य	नाथित	
			चेतिष्ठ	नानदत्	

पञ्चगृहीत	पापिवस्	प्रयस्	भाम	रात	विषाचि
पतिष्ठ	पावान	प्रयात	भारभारिम	रेवत्	विशर
पत्त	पुनत	प्ररोहन्ती	भीम	रोचमान	विशिप्रिय
पत्तमन्	पुनरालम्भ	प्रवदन्ती	भूतसंक मिण	लोककृत्	विश्वभर
पत्यमान	पुनरुत्सृष्ट	प्रवस्तव्य	भृशस्कृत्	लोकस्पृष्ट	विश्वव्यञ्
पदिबद्धा	पुनरुत्सृत	प्रवीवाशिवस्	भेजन्	वनिष्ट	विश्वापुप्
पपिवन्	पुनर्निष्कृत	प्रविष्ट	भेजन्	वन्दमान	विश्वसाह
पपीयस्	पुरुतम	प्रविष्ट	भेजन्	वन्द्य	विशित
पाप्रितम	पुननिष्ठ	प्रशाद	मज्जन्वत्	वन्द्य	विष्कंध
परस्वन्	पुष्ट	प्रसर्पत्	मज्जान	वन्वन्	विष्फुरन्ती
परागत	पूर्ण	प्रसूता	मथित	वयस्वती	विष्मृत
पराञ्	परुपेथ	प्रसूवती	मथ्यमान	वर	विष्मद्
पराजिरयान	प्रच्युत	प्रस्थावत्	मदप्र	वरिन्	विष्मद्
परादान	प्रज्ञानत्	प्रस्थित	मदन्ती	वाजप्रसवीय	विमदश
परापतित	प्रज्ञानती	प्रस्ताती	मदिन्तम	वाजनाति	विसर्जन
परायूत	प्रणी	प्रहारेभ्यत्	मधु (स्वादु)	वामभृत्	वीजमाण
पराभवन्त	प्रणीयमान	प्राह्यमाण	मनस्वत्	वार	वीडित
परायत्	प्रेणत्	प्राणत	मनुष्यकृत	वारेवृत्	वीत
परावत्	प्रतरा	प्राणत	मनुष्यकृत	वाङ्मणस्	वीततम
परिगृहीत	प्रतिर	प्राणनी	मनोयुज्	वार्य	वीता
परिचक्ष्य	प्रतिष्ठावती	प्राणथ	महिमन्	वावशती	वीय
परिचर	प्रतिहिता	प्रावृत्	महीय	वावातु	वीयवती
परिचर्तन	प्रतूर्त	प्राशित	मितास	वावृधान	वीर्यावत्
परिचाप्य	प्रतूर्वत्	प्राश्रत्	मित्रवत्	वासीय	वीर्यावत्
परिद्वेषस्	प्रत्त	प्रासहन्	मीह	वास्तव्य	वीर्य
परिवाध	प्रथ	प्रियतमा	मुख्य	विक्रमण	व्यव्य
परिमित	प्रथमम	प्रियवर्ता	नृध	विप्राह	व्यच्
परियत्	प्रदध	प्रियास	नृध	विचक्रमाण	व्यच्यमान
परिविष्ट	प्रदह	प्रीत	नृध	विचरत्	व्यतिपक्त
परिशिष्ट	प्रदाव्य	पृष्ट	मेघसातृ	विचल	व्युच्छन्ती
परिपूत	प्रपन्न	पृष्ठित	मेघयन्ती	विचित्य	व्युच्य
परिष्कृत	प्रपीन	प्रेण	यज्ञयशस्	विछिन्न	व्युपुपी
परिस्तुत	प्रप्लुत	प्रेत	यज्ञव्रत	विज्य	व्युद्ध
परिहार	प्रभुय	प्रेपित	यन्	विज्ञात	व्रात
परोव्य	प्रयुद्ध	प्रेषित	यन्तृ	वितर	शंतम
परोच्य	प्रयुद्ध	प्रेषित	यन्तृ	वित्रुहाण	शंसु
परोवरीयसी	प्रयुध्यमान	प्रेषित	यन्तृ	वितृष्णा	शशमान
पर्वन्	प्रयुज्यमान	वद्ध	यन्तृ	विदग्ध	शस्य
पर्यागत	प्रमञ्जत	वध्यमान	यन्तृ	विद्विषाण	शान्त
पाकतर	प्रमिष्ट	वह्निष्ट	यन्तृ	विधत्	शाम्यत्
पातु	प्रभत	वहुतय	यन्तृ	विधर्तु	शास
पाव्य	प्रमायुक	वाधमान	यन्तृ	विधूत	शिक्षमाण
पापवस्यस्	प्रमुख	वाहुच्युत	यन्तृ	विधूत	शिवतम
पापसम	प्रमुञ्चत	वुष्णिय	यन्तृ	विपृक्त, विमक्त	शिशान
पारयिष्णु	प्रमृण	व्रद्धीय	यन्तृ	विमृक्त	शिष्ट
पारिणष्ट	प्रम्लोचन्ती	भरमाण	यन्तृ	विमोक्त	शुद्धायुवन्
पार्य	प्रयत्	भृन्	यन्तृ	विरूप	शुभ
पित्व	प्रयत	भव्य	यन्तृ	विलिष्ट	शुभित
पिन्वमान	प्रयवन	भान्त	यन्तृ	विवसावि	शुम्भमान
			राद्		शुष्पी

शुभ्रमाण	मंज्ञान्य	सरूप	सूपचरण	स्पृत	हत
शोसा	सत्	सरूपमन्, सुवीर्य	सृष्ट	स्पन्दमान	हतपुत्र
श्रवण	सती	सवेदस्	सौ	स्वकृत	हित
श्रान्त	सदक्ष	ससवत्	सौवर्चनस्	स्वैच	हिरण्यज्योतिष्
श्रित	सदक्ष	समृवस्	स्कन्न	स्वध्यवसान	हीन
श्रुत	सदृक्	सरिनतम	स्कंभन	स्वपस्यमान	हुत
संयान	सप्रियेच्	सहमान	स्तरौ	स्वयंकृत	हृद
संयानी	सन्तरत्	सहस्ताम	स्तीर्ण	स्ववत्	हेपन्
संयास	सन्तरा	सहस्वत्	स्तुत	स्वांकृत	हातिव्य
संयुक्त	सन्तान	सहीयत्	स्तुवत	स्वाहह	हसीयस्
संयेतृ	सन्दृग्ण	साकंप्रस्थायीय	स्थात	स्वावेश	हियमाण
संरण	सन्दग्ध	साप्रारण	स्पर्धमान	स्वामस्य	
संरिक्त	संदष्ट	साहन्त्य	स्पश	स्वैतव्य	
संरोह	सन्दिगत	सीक्षमान		[अथर्ववेद]	
संवत	सन्दीयमान	सुकल्प			
संवरण	सन्दुग्ध	सुकेन	अकृत	अनुबुद्ध	आतत
संविदान	सन्धान	सुकीत	अगोह्य	अनुमत	आतन्वान
संवृचन	सन्नद्ध	सुचक्षस्	अच्युत	अनुरोधन	आतस्थिवत्
संवश	सन्नेतृ	सुचरित	अज्ञात	अनुवर्त्यत्	आमृण
संशिष्ट	सपारिष्यत्	सुजात	अज्ञात	अनुव्रत	आमंत्रणीय
संश्लष्ट	सप्रयस्	सुतमन्	अज्ञात	अनुशिष्ट	आरब्ध
संसन्न	सप्रयस्तम	सुभार	अज्ञात	अनुचरन्ती	आरभमाण
संसर्प	सप्राण	सुभूत	अज्ञात	अनुत्पष्ट	आरुजत्
संसुद	सबाध	सुपूर्ण	अज्ञात	अनुहृत	आरोहण
संसृष्ट	सभरस्	सुपाप	अज्ञात	अनूक्य	आर्पित
संस्तुत	सम	सुप्रचम्	अज्ञात	अनूच्य	आविष्ट
संस्थित	समक्त	सुप्रतिष्ठान	अज्ञात	अन्नाद्य	आविष्टित
संस्पृष्ट	समाचिन्वत्	सुप्रतीति	अज्ञात	अन्वद्य	आवृणान
संस्फ	समज्ञात्	सुप्रीत	अज्ञात	अपगूहमान	आवृत्त
संहि १	समद	सुब्ध	अज्ञात	अपचत्	आवृत्त
संकन्दन	समनस्	सुभव	अज्ञात	अपमित्य	आवृण्वती
संगमन	समन्त	सुमत्	अज्ञात	अपमृष्ट	आप
संग्रहण	समन्यु	सुयत्	अज्ञात	अपत्तप	आसनेषु
संग्रहीतृ	समावत्	सुयम्	अज्ञात	अपस्वती	आसन्न
सजनी १	समीची	सुयुक्त	अज्ञात	अप्रतीति	आसन्नत
सजाता	समूह	सुरभिमती	अज्ञात	अष्टुसंशित	आसिक्त
सजितव	समूह्य	सुवत	अज्ञात	अबल	आहत
सजोपस्	सम्पृच्	सुवर्च	अज्ञात	अभिकृत्वरी	आहित
संचरन्	सम्प्रिय	सुनिद्रत्	अज्ञात	अभिकतु	ईद्वयन्ती
संचरन्ती	सम्प्रेण	सुविप्र	अज्ञात	अभिनक्षमाण	ईद्व्य
संनत	सम्प्लवमान	सुवीर	अज्ञात	अभिनष्कारिन्	ईद्वक्
संचिनवत्	सम्प्लुत	सुवीर्य	अज्ञात	अभिमंजन्ती	उक्षित
संजानान	सम्भरण	सुवृक्ति	अज्ञात	अभिवर्ग	उम्रीण
संजिहान	संभायैतर	सुवृष्ट	अज्ञात	अभिज्ञस्तु	उच्चरन्
संजीवन्ती	संभूत	सुश्रव	अज्ञात	अभिज्ञस्तु	उच्छिष्ट
	संभूत	सुषुवन्	अज्ञात	अभिद्ध	उच्छ्वस्मान
	संभूतसंभार	सुषुप्ता	अज्ञात	अभितवीर्य	उत्तमिन्
	संभूति	सुषेवन	अज्ञात	अष्टकृत्व	उत्तास्थवर्
	संमित	सुष्टरी	अज्ञात	असंख्यात	उत्तम
	सम्यञ्च	सुसंभूत	अज्ञात	असपत्न	उदित
	सयुज	सुहित	अज्ञात	असृष्ट	उद्गरन्ती
		सू	अनुपालयन्ती		

उद्भिन्न	चकान	त्वादत	प्रतिस्थाशन	रुजन्	शाक्र
उद्यती	चक्षुष	त्वायु	प्रातिस्थित	रुद्रवन्त	शिंप्र
उद्यमीयसो	चस्कभान	दक्षिणावती	प्रतिहित	वन्य	शुभ
उद्युज्	चिकितुप्	दधान	प्रतीचिका	वरद	शुशुलुकयात
उद्युत	चिकित्वन्	दिष्ट	प्रत्यातिष्ठन्ती	वर्ता	शण्वत्
उध्रियमाण	चित	दुरश्रवस्	प्रनेजन (शोधन- विषय)	वर्त्य	ज्ञात
उन्मृशन्ती	चित्तिन्	दुरेव	प्रल्लीन	वर्ध	शेषण
उपजांवनौय	चित्र	दुरोपस्	प्रभृत	वगनि	श्रयन्न
उपतिष्ठन्ती	चित्रभानु	दुर्दाश	प्रमूर्ण	वशीय	संयत
उपतिष्ठमान	चेतयन्ती	दुष्कृत	प्रस्वत्	वसुदा	संरब्ध
उपमास्य	चेत्ता	दुस्तर	प्रयुज्	वहमान	संशित
उपयुक्त	चोदयत्	धर्त	प्रसूत	वहिष्ठ	संसुद
उपसत्ता	च्यवयन्	धारयत्	प्रसूतमी	वाजयत्	सदृकाश
उपहृत	च्यवयिष्णु	धीर	प्रस्तुत	वातज	सहृकेदन
उपाकृत	च्युत	ध्रुव	प्रस्थित	वादिप	सहयोर
उल्लस	च्यौतन	नानदती	प्रस्थित	वाह	सञ्जयत
ऊर्जस्वन्	जक्षिवत्	निपतित	प्रस्व	वितत	सञ्जयन्ती
ऊक्षमाण	जगन्वान्	निर्भक्त	प्रहाप्य	विदद्वसु	सञ्जित
ऊन्धत्	जग्ध	निर्मित	प्रहेय	विद्व	सञ्जीव
एकवृत्	जघन्वत्	निष्कात	प्रातर्जित	विद्वेष	समीची
एन्य	जज्ञान	नीचीन	प्राप्त	विधत्ता	सच्यह
एर (गन्तु मेघ)	जनमान	न्यापित	प्रोक्षन्ती	विधृति	सन्तस्थान
एव	जानित्र	पञ्चगल	प्सात	विनर्हते	सन्तेदिन
ओजिष्ठ	जात	पपुरि (पूरक)	वाहुच्युत	विपिपाना	सन्दित
कद्रोची	जायमान	पराचीन	वह्नाज्य	विवद्ध	सन्धृत
कनीय	जिगतु	परास्य	भगवती	विवाध	समञ्जन
करण	जिगीवत्	परिजम्बन्	भञ्जन	विभक्त	समममान
कदश	जिर्घास	परिरापिन्	भूरिरेतस्	विभाति	समाकुर्वाण
कामशलय	जित	परिसूत	भूरिबर्षम्	विभिन्दती	समाकृत
कुर्वत्	जिन्वित	परिस्वजीयसी	भूरिस्थात्रा	विभ्वी	समान
कुलायन्	जीत	पवितृ	भृद्गा	विमुक्त	समाहित
कुपयत्	जीत	पाकशंस	भोग्य	विरुजन्	समिद्ध
कृत	जुपमाण	पारस्वत (दुस- न्याच)	भोजनम्	विलोहित	समिष
कृत्स्	जुष्ट	पिन्वन्	भौवन	विधृतम्	समीक्षयत्
कृत्वरी	जोगवत्	पुण्यग	भ्राज	विष्ट	समीची
कृत्त, केवल	जायस्वते	पूर्वकृत्वरी	मज्जन्	विष्वच	समीचीन
केश्य	तस्तिन	पृथ्वी	मनस्कम्	विमाना	समुज्जित
कदिवत्	तथादर	पृथिवीप्र	सहोन्माना	विसित	समोक्स
कन्	तन्वान	पृणन्त	मिता	विमृज्यमाना	सम्पादयत्
कविष्णु	तमस्वती	प्रष्टहीत	मिपन्त	विमृष्ट	सम्पिष्ट
कान्त	तमिपाच्य	प्रच्युत	मीद्व	विस्तम्भित	सम्भक्त
क्षिप्त	तष्ट	प्रमननवान्	मूलकृत	विस्थित	सम्भृत
क्षियत्	तस्थिवस्	प्रज्ञानती	यजिष्ठ, यवर्भत	विहृत	सम्भृत
क्षुण्वान	तिर्यङ्	प्रज्ञावत्	यशस्	विरुग	सम्भृत
खादत्	तिष्ठन्ती	प्रजावती	यशस्	वृणान	सम्भृत
गत	तीक्ष्ण	प्रजावित	यशस्	वृणान	सम्भृत
गमितृक्	तुर	प्रजावित	यशस्	वृणान	सम्भृत
गव्य	तुरीप (गाडीवान्)	प्रजावित	यशस्	वृणान	सम्भृत
गुर्वत	तुर्विश	प्रजावित	यशस्	वृणान	सम्भृत
गुप्त	तुर्विज्ञान	प्रजावित	यशस्	वृणान	सम्भृत
प्राभ	तृष्टमम्भ	प्रजावित	यशस्	वृणान	सम्भृत
प्राक्ष	त्रातृ	प्रजावित	यशस्	वृणान	सम्भृत
ग्लहन (ग्रहण)	त्रिप्रतिस्थित	प्रजावित	यशस्	वृणान	सम्भृत

सवियुत	सुपाशा	स्थिर
ससहान	सुप्रतिदिश्यु	स्थूलम
ससद्वस्	सुप्रतिस्थित	स्पष्ट
सहं कृत्	सुप्रहान्	स्फाति (अभि- वृद्धि]
सहसावन्	सुभग	स्योन
सहस्वत्	सुभद्र	स्वरोण
सहुरिः (सहनशील)	सुभाग	स्वस्तिक
सिच्	सुभूत	स्वस्त्य
सुखयन्ती	सुभृत	स्वस्त्ययन
सुजनिमन	सुयुज्	स्वावृक्
सुजन्मन्	सुरत्न	स्वाशुर
सुभिह्व	सुवितृ	हित
सुज्यैष्ठ्य	सुवृत्त	
सुतप	सुप्र	

[वाच. सं.]

कामधरण	धूर्ति
	वस्त्रे व भूषणें
	वस्त्रे [ऋग्वेद]

अत्क	चंद्रनिर्णिज्	धाधूय
अधिभोजन	तान्व	वासस्
अधिवस्त्र	दशकक्ष्य	विशसन
अधिविकर्तन	दुर्वासस्	शासुत्य
अधीवास	द्रापि	शिप्र [लोकचि- वस्त्र]
अनवपृच्छ	निर्णिज्	शुक्रवासस्
अपिकक्ष	पेशस्	श्वित्यंच
अश्वनिर्णिज	मल	सिच् [पदर]
आर्षसन	मृज	सामन
उपस्तरण	वर्धनिर्णिज्	सुवसन
ओकिवान्	वसन	सुवासस्
ओतु	वस्त्र	स्यूम
घृतनिर्णिज्	वस्म	

[तै. सं.]

अधीवासस्	कृष्णतूष्	प्राचीनतान
उष्णीष	तार्य	(लांव धागा)
ओतु	तुष	वस्त्र
क्षौम	नावि	वातपान
कृष्ण	प्रघात	वासस्

[अथर्ववेद]

अद्रक्ष्ण [मृदु]	द्रापि	वसान
अधिविकर्तन	दृष	वस्त्र
आशसन	नावि (नाभिदेशे)	वाधूय
उष्णीष	संबद्ध वस्त्रे)	वासस्
कृदुक	पारिधान	विशसन
कम्बल	प्रथमवात्य	विपवत्
तार्य (तृपा नामक तृणावै)	बल्वज	शासुत्य
	लोहितवासस्	सुवासस्

[मै. संहिता.]

क्षौम

[संहितेतर]

आविक

पर्यास

बरासी

उपस्तरण

पांडव

माहारजन

क्षौम

प्रवार

विवयन

दशा

प्राचीनातान

शामूल

अत्क.—ऋग्वेदांत जरी हा शब्द वारंवार येतो तरी त्याचा निश्चित असा काहीच अर्थ सांगता येत नाही. याचा ऋग्वेद ५. ५५, ६ (काहन टाकर्ण) १. १२२, २ व्यूत (विणलेलें); सुरभि वसान (धारण केलेलें) ६. २९, ३. या व अशाच प्रकारच्या अनेक उताऱ्यावरून रायें, प्रासमन, लुडविग, क्षिमर व आणखी काही पंडित वस्त्र असा अर्थ करितात (सायण मताने ऋग्वेदांत अत्क याचा रूप असाच सर्वत्र अर्थ आहे). दुसऱ्यापक्षां पिशेल हा अर्थ मुळावें मान्य करित नाही. ऋग्वेद ५. ५५, ६; ६. ३३, ३; १०. ४९, ३; १९, १ या ठिकाणी तो अत्क याचा कुन्हाड असा अर्थ करतो.

अधीवास.—वैदिक कालातील आर्य लोकांच्या उत्तरीय वस्त्राला हा शब्द लावीत असत. हें उत्तरीय वस्त्र कोणत्या प्रकारचे असे याची बरोबर कल्पना होत नाही. शतपथ ब्राह्मणात राजसूयाच्या प्रसंगी राजाला जी वस्त्रे परिधान करावयाची त्यात प्रथम अधीवस्त्र, वस्त्र, उत्तरीयवस्त्र अशा प्रकारें वस्त्रे परिधान करावयाचीं असतात. यावरून अधीवास हा शब्द वरील क्षगा या अर्थी असावा. शतपथ ५. ३, ५, १९ येथें राजसूयांत राजानें परिधान करावयाच्या वस्त्राचा अनुक्रम तार्य, पाण्डव व अधीवास असा आहे. (सायणांनी भाष्यांत अधीवास याचा अर्थ 'कंचुकादि' असाच दिला आहे).

द्रापि.—ऋग्वेदांत हा शब्द क्षम किंवा पायघोल आंगरखा या अर्थानें आलेला आहे. सायणांनीं बहुतेक सर्व ठिकाणीं द्रापि याचा कवच असाच अर्थ केला आहे. परंतु हाच अर्थ घेण्याची विशेष जरूरी नाही. तरी पण याचा काय अर्थ असावा हें निश्चित सांगता येत नाही.

पेशस्.—ऋग्वेद व सदनंतरच्या ग्रंथांत बेलडुटीचे, कशिदा काढलेले वस्त्र असा याचा अर्थ होतो. उदाहरणार्थ नाचणाऱ्या स्त्रियांचे बेलडुटी फां रले वस्त्र [सायणांनीं बहुतेक ठिकाणीं पेशस् याचा रूप असाच अर्थ केला आहे मात्र ऋ. २. ३, ६ येथे विशेष तऱ्हेचे विणलेलें वस्त्र असा अर्थ सायण मतानें होऊ शकतो]. असल्या प्रकारची हिंदू लोकांची वस्त्रा-संबंधी आवड मेगस्थेनीस व एरियन या लोकांच्या लक्षांत आली होती. तसेच ऋग्वेद १०. १६ येथे वस्त्राला पेशन म्हटलेले आढळतें रायें हा पेशन याची रोमन लोकांच्या व्हॅस्टिस कोलोरिवस इंटेष्टा याशी मोठी गोड तुलना करतो. सायणांनीं वरील स्थली 'पेशनानि' या पदाचा अर्थ 'हिरण्य कांतिकुक् वस्त्रे' असा केला आहे. असल्या

प्रकारची वळे करणे हा एक वायकांचा नित्याचा उद्योगच असे. आणि पेशास्कारी (वेलवुष्टीचे काम करणाराची वायको) या शब्दावरून हा अर्थ उघड होतो. हा शब्द यजुर्वेदसंहितेत पुरुषमेघप्रसंगी आला आहे. परंतु तैत्तिरीय ब्राह्मणावरील (३. ३, ४, ५) टीकाकार त्याचा सुवर्णकाराची वायको असा अर्थ करतात पिशेल याच्या मताने पेशस् याचा रंग अथवा आकार याहून दुसरा अर्थ होऊ शकत नाही.

मूल — ऋग्वेदांत एकाठिकाणीं मुनींनी धारण करावयाचे वस्त्र असा अर्थ होतो. सेंटपार्ट्सवर्गकोश याचा नमूने असला अर्थ देतो. परंतु छडविग व क्षिमा यांच्या मते याचा अर्थ 'मिजलेला वस्त्र' असा होतो व हा अर्थ त्याच्या मूळ शब्दाशीला धरूनच आहे. दीर्घकेशिन् मुनींच्या स्वभावास व अथर्ववेदांतील ऋचस [६. ११५, ३] धरून तो आहे असे वाटत.

वसन. — ऋग्वेद व तदुत्तरच्या ग्रंथांत पोषाख या अर्थी हा शब्द आला आहे.

वस्त्र — ऋग्वेद व तदुत्तरच्या ग्रंथांत कपडे, पोषाख या अर्थी हा शब्द येतो.

वा धूय. — याचा अर्थ नवऱ्यामुलीने नेसलेले वस्त्र असा असून लम झाल्यावर मुलीने ते वस्त्र एखाद्या ब्राह्मणास यावयाचे असते.

वासस्. — ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत कपडा (अंगावर घेण्याचे अथवा परिधान करावयाचे वस्त्र) अशा अर्थी हा शब्द आला आहे. कपडे मेल्यावरील लोकराचे बनविलेले असत. पृथ्वी देवाला कपडे विणणारा (वासोवाय १०. २६, ६) म्हटले आहे. कारण निरनिराळे आकार देण्यांत त्याचा संबंध असे जी वस्त्रे वापरली जात त्यावर वेलवुष्टी काढलेली असे, मस्तू हे सोनेरी वेलवुष्टी असलेली वस्त्रे वापरीत असा उल्लेख (१०. १५५, ६ हिरण्ययान् अत्कान्) आहे. ज्यावेळी वस्त्रे दान करणाराचे (व सोदा) नांव, सोने व घोडे दान करणारा बरोबर उल्लेखिले जाते तेव्हा त्याचा तो उल्लेख उच्च प्रकारच्या वस्त्राविषयी असावा. लोकांना दामिण्यांची फार आवड होती असे ऋग्वेदांतील अनेक उल्लेखांवरून दिसून येते व हा गोष्ट मेगस्थेनिसच्या कालांतहि होती. ऋग्वेदांत सुरभि व सुवसन (म्हणजे चांगले शोभणारे व अंगाला नीट वसनारे वस्त्र) अशी विशेषणे आली आहेत. वैदिक लोक तीन प्रकारची वस्त्रे वापरीत असत. एक नीवी, (आंतील वस्त्र) दुसरे वस्त्र, व तिसरे अधीवास [वरचे वस्त्र] या वस्त्रालाच दापि व अस्क ही नावे आहेत. हे वस्त्रांचे वर्णन शतपथ ब्राह्मणातील वर्णनांशी जुळणारे आहे. ब्राह्मणग्रंथांत तार्प्य [रेशमी वस्त्र] पांडव व अधीवास याचा उल्लेख आहे. या शिवाय डोक्यास गुंडाळावयाचे जे वस्त्र त्याची टोकें मानेच्या वाजूस गांठी मारून पुढे आणून खोचलेली असत. ही तन्हा नेहमीच्या प्रचारांतल्या तच्छेद्वन वेगळी होती. पण ती दहाव्या वेळची वस्तूमुळे खात बौद्धेय

होते. अथर्ववेदांत [८. २, १६] व शतपथ ब्राह्मणांत [५. २, १८] वायकांच्या वस्त्रांचा असाच प्रकार वर्णिला आहे.

[शतपथ ब्राह्मणांतील वर्णनांत वस्त्राच्या गांठी कोठे माराव्या व टोकें कोठे खोचार्वा याबद्दल उल्लेख वरील स्थलीं आढळत नाही.] पुरुषांच्या व वायकांच्या पोशाखांत फरक काय होता हे निश्चित सांगता येत नाही. वेदकालीन लोकांना विरक्त स्थितीमुळे दिगंबर [नम्र] असणाऱ्या यती सारख्या लोकांशिवाय प्रत्येक मनुष्याने वस्त्र धारण केलेंच पाहिजे ही गोष्ट कबूल होती हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

शा सु ल्य. — ऋग्वेदांत विवाहसंस्कारासंबंधी सूक्तांत (१०. ८५, २९) याचा वधूने राजा नेसावयाचे वस्त्र असा अर्थ आहे.

सि ज्ञ. — वस्त्राचा कांड असा याचा अर्थ आहे. ऋग्वेदांत एका ठिकाणी (३. ५३, २) आपल्या वापाचे लक्ष्य आपणाकडे लागावे म्हणून मुलगा बापाच्या वस्त्राचा कांड (अथवा पदर) ओढीत आहे व आई आपला मुलाला वस्त्राखाली झाकून घेत आहे (१०. १८, ११) असा उल्लेख आहे. हा शब्द अथर्ववेद (१८. २, ५१) व शतपथ ब्राह्मणांतहि (३. २, १, १८) आला आहे.

सु व स न. — ऋग्वेदांत याचा अर्थ चांगले वस्त्र असा असून त्याचा विशेषणाप्रमाणे चांगली वस्त्रे धारण करणारा या अर्थाने उपयोग केला आहे. सुवासस म्हणजे चांगले वस्त्र धारण केलेला असा अर्थ नेहमी असतो.

ता र्य — तैत्तिरीय संहिता व तदुत्तर ग्रंथांत या शब्दाचा अर्थ एक अनिश्चित वस्तूचे वस्त्र असा आहे. शतपथ ब्राह्मण व कात्यायन श्रौतसूत्र यावरील टीकाकारांचे असे मत आहे की ते तागाचे किंवा तीन वेळ तुपांत मिजविलेले वस्त्र असावे, अथवा तप किंवा त्रिपर्ण झाडाचे बनविलेले असावे परंतु स्वतः ब्राह्मणकारांसहि याचा नीट अर्थ समजला होता की नाही याबद्दल वानवाच आहे. गोल्डस्टेकरच्या मते याचा अर्थ रेशमी वस्त्र असा आहे. टीकाकारांनीहि कोठे रेशमी वस्त्र असा अर्थ केला आहे व एगलिंगला तो संमत आहे.

तू प — तैत्तिरीय संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण या ग्रंथांत हा शब्द वस्त्राचा कांड या अर्थाने आला आहे.

नी वि. — हा शब्द तैत्तिरीय संहिता व अथर्ववेद यांत नेसावयाचे मलवस्त्र अशा अर्थी आला आहे. हे पुरुष व स्त्रिया दोघेहि नेसत. विशेषतः बायकाच याचा जास्त उपयोग करीत.

प्र धा त. — हा शब्द तैत्तिरीय, कठसंहिता व शतपथ ब्राह्मणांत विणलेल्या वस्त्राचा अचक (पदर) या अर्थाने आला आहे. या पासूनच नीवीचे सुटलेले धागे असतात.

प्रा ची न ता न. — वापडाचा तागा, उभे सूत वा अर्थाने हा शब्द तैत्तिरीय संहितेत आला आहे.

^{१८} वा त पा न.— वाच्यापासून रक्षण करणारे दस्र या अर्थाने हा शब्द तैत्तिरीय संहितेत आला आहे.

^{१९} उष्णी प.— वैदिक काळी पुरुष व स्त्री हे दोघेहि नें पागोटें वापरीत असत तें अथर्ववेद आणि पंच-विंश ब्राह्मण ह्यांत व्रत्य याच्या पागोट्याचा रपष्ट उल्लेख आहे. आपल्या पदवीचें चिन्ह म्हणून वाजपेय आणि राज-सूय यज्ञाच्या वेळी रात्रि लोक उष्णीपाचा उपयोग करीत असत.

^{२०} क म्व ल.— अथर्व वेदात ' लोकराचा कपडा अथवा ' काम्यळा ' अशा अर्थाने हा शब्द आहे.

^{२१} दू पं.— ह्याचा अर्थ एक प्रकारचें वस्त्र असा आहे व हा शब्द दोनदा अथर्ववेद मध्ये आलेला आहे. वेवरच्या मते हें वस्त्र मूळचे अनर्थ लोक वापरीत असत.

^{२२} प रि धा न.— ह्याचा अर्थ शरीराच्या खालच्या भागा वरलें वस्त्र असा अथर्ववेद व वृ. उपनिषद् मध्ये अर्थ आहे वंदनार्थी वस्त्राचा शाखायन आरण्यकात उल्लेख आलेला आहे.

^{२३} क्षौ म.— जाळ सुताचे कपडे या अर्थाने हा शब्द मैत्रायणी संहितेत आणि सूत्रात आला आहे

अ वि क.— मेढ्यापासून हांगारा म्हणजे लोकर हा शब्द एकदा वृहदारण्यक उपनिषदात आलेला आहे.

^{२४} उ प स्त र ण.— कै दीतकी उपनिषदातील पर्यकाच्या वर्णनांत ह्या शब्दाचा अर्थ ' चादर ' आच्छादन असा केला आहे आणि ऋग्वेदातहि लाक्षाधिक अर्थ असाच दिला आहे. अथर्ववेदातहि ह्याच अर्थ आहे असे वाटतें. तथापि विट्ठने ह्याचा अर्थ पर्यक असा करितो. परंतु आस्तरण ह्याचा अर्थ ' उशी ' असा दुसऱ्या उताऱ्यात करिता.

^{२५} द श्या.— शतपथ ब्राह्मणांत एकाद्या वस्त्राचे टोक असा अर्थ याचा आहे. हा शब्द दशा-पवित्र ह्या सम सात आलेला आहे व त्याचा अर्थ चाठ असेलेला कपडा असा आहे.

^{२६} प र्या स.— शतपथब्राह्मण कापडाच्या आठव्या विणीला हें नांव दिलें असून उभ्या विणीला अनुच्छाद असे नांव दिलें आहे.

^{२७} पा ङ व.— शतपथब्राह्मणांत ह्याचा अर्थ विन रंगाचे रेशमी वस्त्र असा आहे.

^{२८} प्र व र प्र वा र.— ' पांघरूण ' ' लोकरा कपडा ' या अर्थाचा वृहदारण्यक उपनिषदातील हा शब्द असा आहे.

^{२९} प्रा ची ना ता न.— हा कपड्याचा ' उभा दोरा ' ह्या अर्थाने ब्राह्मण ग्रंथातून उपयोगांत आणलेला शब्द आहे.

^{३०} व रा सी.— याचा अर्थ एक प्रकारचें वस्त्र. हा शब्द काठक संहिता व पंचविश ब्राह्मण यांत आलेला आहे.

^{३१} मा हा र ज न.— ' केशराचें रंगविलेला, वृहदारण्यक उपनिषदामध्ये वस्त्राला हें नांव लाविलें आहे.

^{३२} वि व न य.— ब्राह्मण प्रधान मंचकावर जसे कापडाचे वगैरे विणकाम वि.वा.कृ.काम असत तशा प्रकारचें काम

अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

^{३३} शा मू ल्य.— जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत ह्याचा अर्थ शामुल्यप्रमाणे लोवरीचा अंगरखा असा सामान्यपणे आहे राय ह्या पाठांत शर्माला अशा सुधारणा करून त्याचा अर्थ शमीच्या लांकडाचे तुकडे असा करितो.

मूपणे [ऋग्वेद]

अंज	^१ निष्क	ललामी
अंजि	^२ न्योचनी	वरिमत
अरंकृत	पुण्डरीक	व्यंजन
अरंकृति	पुष्कर	विपुन
^३ आनूक	प्रभुपन	शनपत्र
^४ आपश	वर्हन	^५ शिबल
कर्णशोभन	भूपन	सुनिष्क
कुंगीर	मणि	^६ मृका
कृशान	^७ रत्न	^८ सज्ज
कृशानिन्	रक्षम	हिरण्ययौ
खादि	रक्षिमन्	हिरण्यशिप्र
		हिरामत्

[तै. सं.]

पुण्डःसिञ्ज [सुवर्ण- कमलाची माला]	^{११} प्रवर्त	मणि
पुष्कर	प्राकाश	रत्न
	योग	सज्ज

[अथर्ववेद]

अंजि	निष्कप्राव	ललाम्य
आपश	^{१२} नानाह [कमरपट]	^{१३} सोमन्
^{१४} कुम्भ [डोक्यावर घालावयाची— जाल]	पुण्डरीक	सुरक्षम
कुंगीर	पुष्प	सुप्त
कृशान	प्रसाधन	सज्ज
जावभोजन [अंजन]	मधुलक	रवेदांजि
देवाजन	रक्षमन्	हिरतसज्ज
नलर	रक्षमस्तरण	हिरण्यज
	ललाम	हिरण्यक्षक
	ललामगु	हैरभ्य

[संहितेतर]

^{१५} प्राकाश	^{१६} लोहमणि	^{१७} त्यागर
^{१८} फण	^{१९} मुक्ता	

^१ आ नू क — गेल्टनर म्हणतो हा शब्द ऋग्वेदांत एकादाच आभा असून त्याचा अर्थ मृपण असा आहे. रौप्य ल्युडाविग व ओरटनवर्ग हे त्याचा क्रियाविक्रपाप्रमाणे अर्थ करतात.

^२ ओ प श — ऋग्वेद अथर्ववेद व पुढीलहि ग्रंथांत हा शब्द आला आहे परंतु याचा अर्थ मात्र संशयात आहे. बहुतेक रून सामान्यतः त्याचा अर्थ छिदांची देणू; असा होतो जुम्याकाळा व धा व धा पुराणांच्या वेसातहि हा शब्द लावीत असत. किंवा छिद व दंतला रवौपश असे म्हटले आहे.

परंतु हे विशेषतः संशयित आहे. शिंभर म्हणतो की, कृत्रिम वेण्यांचा उपयोग वैदिक काली अगदीच माहोत नव्हता असे नाही. पृथुस्तुका (रुद्र वेण्या असलेली); विपीत-स्तुका (मा. लया वेण्या असलेली) आणि ओपश यांतल फरक काढता येत नाही. गेल्डनेर म्हणतो की या शब्दाचा शिंभर असा अर्थ होतो. परंतु इंदाला हा शब्द लावला म्हणजे त्याचा मुकुट असा अर्थ होतो. सायणांनीं बहुतेक ठिकाणी ओपश याचा आकाश व कोठे मेघ असा अर्थ केला आहे.

^१ कर्ण शो भ न.—पुरुषांच्या कर्णितां कर्णभूषण असा याचा अर्थ आहे. दुसऱ्या एका उताऱ्यांत (क १.१२.५ १४) एका देवतला हिरण्यकर्ण असे म्हटले आहे. हौप-किन्स म्हणतो की कर्णभूषणे ही कंठभूषणे व मणिबंध-भूषणे यांच्या नंतर उपयोगांत आलीं असावी.

^२ कुरीर.—ऋग्वेदांतील व अथर्ववेदांतील विवाहसं-
र्षां ऋग्वेदातील वधूच्या भूषणाच्या वर्णनांत ओपश व कुम्भ याच्या वरांवर हा शब्द आला आहे. यजुर्वेद संहितेंत सिनीवालि देवीचे सुरूपदं, सुकुरांरा , स्त्रीपशा (उत्तमप्रकारचा पोषाख डोक्यावर चढवलेली) असा अर्थाचे वर्णन आले आहे. गेल्डनेरच्या मते याचा अर्थ शिंभर असा होतो. परंतु हा अर्थ संशयास्पद आहे.

^३ कृश न.—मोती. ऋग्वेदांत सवितृ देवतेचा रथ सुशो-
भित करण्याकरितां व घोड्यांच्या अलंकारांत मोत्यांचा उप-
योग करित असत आणि झणूनच घोड्याला 'कृशनावः' असें झटले आहे. अथर्ववेदांत मोत्याचा उल्लेख आहे आणि समुद्रांतून काढलेल्या मोत्यांच्या शिपत्यांचा [श्लेखःकृशनः] उपयोग भारलेल्या ताईताप्रमाणे करित असत असाहि उल्लेख आहे. निर्वृद्धकोशांत कृशनाचा सुवर्ण असा अर्थ आहे.

^४ खादि.—ऋग्वेदांत साखळ्या, कडी, तोडे व कधी कधी हातांतील आंगळ्या अशा अर्थी हा शब्द आला आहे. मॅक्सम्यूर याचा अर्थ कड असा करतो.

^५ निष्क.—ऋग्वेद व पुढील ग्रंथांतून येणाऱ्या निष्कषण्ड, नीलप्रीव या शब्दावरून निष्क याचा अर्थ गळ्यांतील सोनेरी दागिना असा होतो. पंचविंशब्राह्मणांत (१७.१.१४) त्याचे निष्क होतें असे झटले आहे. ऋग्वेदकालापासूनच निष्क हे नाणें होतें असें दिसते कारण एका स्तोत्रार्थानें शंभर निष्क व शंभर घोडे मिळाल्यावद्दल स्तुति गाझली आहे. या गाय-
काला निष्क हे केवळ स्वतःच्या दागिन्याकरतांच पाहिजे असतील असे दिसत नाही. तदुत्तर ग्रंथांत निष्क हे नाण्याचे प्राचीन नांव आहे असें उल्लेखिलेले आढळते.

^६ न्यो घ नी.—ऋग्वेदांतील विवाहसंघांत स्त्रियांचा एक अलंकार या अर्थी हा शब्द आला आहे. सायणमतानें याचा अर्थ दासी असा होतो.

^७ मणि.—ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत एक रत्न असा याचा अर्थ आहे व जादूच्या ताड्याप्रमाणे सुखदुःख निवारणार्थ त्याचा उपयोग करित असत असा अथर्ववेदांत उल्लेख

आहे. याचा खरा अर्थ हिरा की मोत्ये हे समजत नाही. मात्र ही गोष्ट खरी की, हा मणि दोन्हांत ओवला जात होता व मणि आवण्याच्या सूत्राचा पंचविंश ब्रह्मणांत उल्लेख आहे. हा मणि गळ्यांत दांयांत असत हे मणिप्राव या शब्दावरून स्पष्ट होतें. शाखायन आरण्यकांत (१२. १८) विल्वाच्या मण्यांचे वर्णन येतच आहे. व तथे असल्या ताड्या-
तांचे वरंच प्रकार वर्णिले आहेत. रत्नकार (मणिकार) याचा उल्लेख यजुर्वेदांतील पुरुषमध्यामधे वलि दिले जाणाऱ्यांच्या यादांत आला आहे.

^८ रत्न.—ऋग्वेदांत व पुढील वैदिक वाङ्मयांत मौल्य-
वान पदार्थ या अर्थी व तदुत्तर वाङ्मयांत मणि या अर्थी हा शब्द आला आहे.

^९ शिम्बल.—ऋग्वेदांत याचा अर्थ सायणमतानें शाल्मली शृक्षांचे फूल असा आहे.

^{१०} स्तुका.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत केसांचा किंवा लोकरांचा गोडा या अर्थी हा शब्द आला आहे.

^{११} सज्ज.—सूत्राचे ४ इ. मंगल प्रसंगां शोभा देण्यासाठीं धारण केलेली माला अशा अर्थानें हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर वाङ्मयांत आला आहे.

^{१२} प्रवर्त.—हा शब्द तैत्तिरीय संहितेंत आला असून त्यावरील टीकाकारांच्या मते त्याचा अर्थ अलंकार असा आहे. अथर्ववेदांत प्राज्ञांच्या वर्णनांतहि हा शब्द येतो. गेटपीटर्स वर्ग कोशांत याचा 'गोल आकाराचा अलंकार' असा अर्थ दिला आहे.

^{१३} कुम्भ.—अथर्ववेदांत स्त्रियांनीं डोक्यावर घालावयाचा एक दागिना या अर्थानें हा शब्द आला आहे. गेल्डनेरच्या मते ओपश, कुरीर या शब्दांप्रमाणे याचाहि शिंभर असाच अर्थ होतो. परंतु हा अर्थ संशयास्पद आहे. वेणीत घालण्याचा स्त्रियांचा दागिना असाच अर्थ हिंदुस्थानांत परंपरागत चालत आला आहे.

^{१४} नीनाह.—अथर्ववेदांत हा शब्द एकदांच आला असून त्याचा नष्ट या घातूपासून निघालेला अर्थ कमरपट्टा असा दिला आहे.

^{१५} सीमन् (न्त).—अथर्ववेद व तदुत्तर ग्रंथ यांत केसांतील भाग असा याचा अर्थ आहे.

^{१६} प्राकाश.—हा शब्द तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आला असून त्याचा अर्थ घातूचा अलंकार अथवा आरसा असा आहे. गेल्डनेर म्हणतो की, मैत्रायणी संहितेंतील (४.४.४) प्रादंय या शब्दाचाहि हाच अर्थ होतो.

^{१७} फण.—याचा उल्लेख कौपीतकी उपनिषदांत आला आहे, व त्याचा एक अलंकार असा अर्थ दिला आहे. परंतु 'फलहृताः' हा पाठ चुकीचा दिसतो 'फलहृताः' असा तो पाठ असावा असे वाटते.

^{१८} लोह मणि.—याचा छान्दोग्य उपनिषदांत दोखलिंगेन म्हटल्याप्रमाणे ताड्याचा ताईत असा अर्थ आहे.

यांनं म्हणत्याप्रमाणें सोन्याची लगडी (तुकडा) असा नव्हे.

^{२१} वि सु क्ता.—याचा अर्थ मोती असा असून षड्विंश ब्राह्मणांत याचा उल्लेख आलेला आहे.

^{२२} स्था ग र.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत हा शब्द आला असून एक प्रकारचा अलंकार असा याचा अर्थ आहे.

श च

शङ्खनामै [ऋग्वेद]

अभिधुक्	कुकदाश्च	पुरुहुह
अरिरवत्	^१ दुःशासु	बुबुदयाशु [बु-
अराति	हुह	ब्बुदवत्]
अरावत्	द्विष	सृष
अरि	द्वेष	रिपु
अर्य	द्वेषोयुत	वृजन
अवर्षु	ध्वस्मन्	वैरिन्
आमूर	^२ निगुन	शत्रु
उत्स	निदंनिदं	सपत्न
उपमाति	परिद्वपन्	

[अथर्ववेद]

अघहर	द्विष	मल्लव
अन्यनामि	द्वेष्य	मर्मविष[मर्महत]
अवलधन्वन्	निरेन्द्रिय	रिपु
अभिमाति	निर्हस्त	विन्याधिन्
अभ्रातृव्य	पियाह	वृजन
उग्रजिति	पृणादरि	सपत्न
कुरीरि (कुरीर	पृपदाज्यप्रनुत्त	सापत्न
केशयुक्त शत्रु]	आतृव्य	स्वरि

शङ्खविशेषणै [ऋग्वेद]

अभिक्रतु	अभिन्नखाद	अस्मद्बुह
अभिक्षत्	अभिचिन्	अहिशु
अभिदुह	अरति	ऋषिद्विद्
अभिभू	अरमनस्	खेद
अभिमातिन्	अरातियत्	जायु
अमातुष	अविध्यु	तपन

^१ दुःशा सु.—हा शब्द बहुतकलन ऋग्वेदांत विशेषनाम म्हणून आला असावा व नंतर त्याचा कुरुश्रवणाचा शत्रु असा अर्थ होत असावा. लुडविगचें असे मत आहे की तो परशु किंवा परीशयन असावा परंतु हें अगदीं अशक्य आहे. या शब्दाचा अर्थ दुसऱ्याचें वाईट पाहणारा व वाईट कणारा असा असावा.

^२ नि गु त.—ऋग्वेदांत दोन वेळ हा शब्द आला असून सायणमतानें त्याचा अर्थ शत्रु असा आहे व तो संभववीय आहे. लुडविग म्हणतो की हे शत्रू अनार्य लोक असावेत.

^३ स प त्त.—ऋग्वेदांतील दहाव्या मण्डलांत हा शब्द आहे आणि तो सापत्नी (सवत) या पासून झाला असून पुढील वाङ्मयांत तो पुल्लिंगी (सपत्नी) जास्त आढळतो.

व्या पा र च कृ पि

कृपि [ऋग्वेद]

^१ अष्ट्रा	धान्यकृत्	लोग (डेंकूळ)
कृपीवल	न्युप्त	वपुष्टर (बी पर-
कृपि	पक्क (तयार पि-	णारा)
क्षत्र	काचे शत)	^७ वृक
क्षेत्रपत्य	पर्य (सुकलेटो	शर
खनित्र	ताटे. कडवा)	शुन
खल [धान्य मळ-	^८ फर्वर(जोमांताल	शुनासीर
ण्याचें खळे]	पीक, नांगरट;	सीरा (नांगर)
^२ गव्यूति	बी पेरणारा.)	सीरिन् (नांगर
गोमध	फाल	हांकणरा)
गांसाति	बाज	^{१०} मृणि
तृण	मुंज	सुयवसिनी
^३ तोक्मन्	युग (गाडीचें जूं)	स्वसर (गुरें चर-
धान्य	लांगल	ण्याची जागा)
		हित (नांगरट)

[तै. सं.]

अकृष्ट	विशेषण)	शुन
आहाव (वलीवर्द)	निखात	सीता
ऊपा (खारी	फाल	सीर
माती)	भू	सीरबाह
क्षेत्र	भूमि	सुमन्तिस्वर
क्षेत्रपति	मृत	सुवरत्र (गाडीच्या
क्षेत्रवित्	मृत्तिका	जुं पण्या)
द्वादशगव (बारा-	यवाचित	सुसत्या (सुपीक
वैनी नांगराचें	लांगल	जमीन)
		सूयवसिनी

[अथर्ववेद]

अलसाला (सत्य-	पवीरवत् [लोखंडी	सत्य
मंजरी)	फाळ]	सीता
अष्टयोग (नांगर)	^१ पलाल	सीर
अष्ट्रा (प्रतांद)	^{१२} पलाव	सीरपति
आनय (सपेप)	^{१४} पवन	सीरा
इषा (कृपिसाधन)	फाल	सुक्षेत्रता
उप्ता	बीज	सुफाल
कर्पि	युग	सुशोम (कृपिसा-
कीनाश	योनि [नांगरलेही	धन]
कृषिमंशित (नांगर	जमीन]	सृणि [विन्हा,
कृष्टराधि	लांगल	कोयती)
खल	वरत्रा	सोमसत्सह [कृषि-
तर्क्षन्	वाह	साधन]
^{११} तुषु	^{१५} शण	स्थिवि [यवकांड]
नर	श्रुष्टि	स्थूरि [गव्हाचें
नीलागलसाला	श्वत्	पीक)
(संस्यमंजरी]	षड्योग (सडा-	
परिषंजल्य	वैली नांगर]	

अष्टा	[इतर संहिता] सील	
१६ लवन	[संहितेतर.]	
अगव्यूति	मापे [ऋग्वेद]	
अर्थ	११ तेजन [शेत	मिति [माप]
१७ अरालि	मोजण्याची	मीथमा [
१८ खारी	काठी]	२१ योजन
गव्यूति	२० पंक्ति	२३ स्थिबि
	२१ मना	
	[तै सं.]	
अरालि	नाभिदघ्न	यवमात्र
इष्टुनात्र	पक्षसम्मिता	परिमाण
उपरसांमिति	पंचदशारालि	रथाक्ष
१५ कृष्णल	पंचारालि	२७ व्याम
ग्रीवदघ्न	पुष्ट्यमा.	सप्तदशारालि
जातुदघ्न	६ वाहु	सप्तरालि
तावमात्र	बहुमात्र	सहस्रयोजन
नवारालि	२६ मान	
	[अथर्ववेद]	
२८ आश्विन [घो-	प्रमा	काठी]
व्याची एक	भूरिभार	व्याम
दिवाची चाल]	मान	स्थिबि [धान्य
त्रियोजन	योजन	माजण्याचे
पंचयोजन	२९ शल [मोज-	माप]
परिनिष्ठत्र		
	[इ सं.]	
३० कुष्ठ	३१ मृद (ड)	
	[संहितेतर]	
३२ अगुष्ठ	३६ पृथा	प्रादेश
३३ क्रोश	३७ प्रक्रम	रालि
३४ त्रैपद	३८ प्रसृत	४१ शराव
३५ पाद		
	नार्णी [ऋग्वेद]	
निष्क	वस्त्य	हिरण्यापिण्ड
मना	४२ शुल्क	
	[तै सं.]	
अष्टाशुद्धिरण्य	कृष्णल	
	[अथर्ववेद]	
निष्क	प्रतिपण	प्रणप

अष्टा.—शेतकऱ्याची खूण अथवा बैजांना मारावयाची पराणी. ऋग्वेदांत या शब्दाचा उल्लेख पुष्कळ वेळ आला आहे.

कृषि.—नांगरणे. इराणियन् लोकापासून अलग होण्याच्या पूर्वाची आर्य लोकांना जमीनीची लागवड करणे, माहित होते. कारण जमीनीत बीं पेरणे आणि धान्य उत्पन्न करणे या विषयी ऋग्वेदांतील यवम्-कूप, सस्य या शब्दांच्या अर्थाचे अवेस्तांतील शब्द यवकरेश व ह्यह हे आहेत.

बी पेरणे हा शब्दसमुच्चय मुख्यत्वेकरून ऋग्वेदाच्या पहिल्या आणि दहाव्या मण्डलांत व काचित गोत्र मंडलांत [२ ते ७] जो आला आहे त्याला काहीं तरी अर्थ अमलाच पाहिजे. अथर्ववेदांत पृथी वैन्य हा कृषिकर्माचा अर्थ प्रवर्तक असल्याचा उल्लेख [८. १०, २४] आहे. ऋग्वेदांतहि आश्विन नांगराच्या साहाय्याने बीं पेरित असत असा उल्लेख आहे. पुढील संहिता आणि ब्राह्मणग्रंथ यांत कृषिकर्माचा बराच उल्लेख आला आहे. ऋग्वेदांत देखील कृषिकर्माला महत्त्व दिलेले आढळते. पंचविंश ब्राह्मणात ब्राह्मणसत्तेच्या बाहेर अगलेले त्रात्यलोक जमीन नांगरीत नसत असा उल्लेख आहे. नांगरलेल्या जमीनीला उर्वरा अथवा क्षेत्र म्हणत. खताचा [शकन्, करीष] उपयोग करित असत आणि पाट बंधान्याचा [खनित्र] हि उपयोग केला जात असे. नांगर सहा आठ व कधी कधी बारा बैलांनी ओढविला जात असे. शतपथ ब्राह्मणांतील शेनकीची कृत्ये म्हणजे नांगरणे, पेरणे, कापणी करणे आणि मळणे (कृपतः वर्षतः लुनन्तः मृणन्तः) हीं आढळतात. धान्य पिकले म्हणजे कोयत्याने [दात्र, सूणी] कापित, गेहे [पर्प] बांधात आणि कोठाराच्या जमीनीत [कल] मळत असत. धान्य चाळणीने अथवा सुपाने चाळून त्यांतील कचरा काढून टाकीत असत. व एका सांडवणांत (रुंदर) भरून ठेवात असत. धान्य पाखडणाराचे नांव धान्यकृत् असे होते. कोणत्या प्रकारचे धान्य पेरित असत हे ऋग्वेदावरून स्पष्ट होत नाही. कारण यव शब्दाचा अर्थ निश्चित नाही व धान्याचाहि अस्पष्टच आहे. तैत्तिरीय व वाजसनेयि संहितांमध्ये ग्रीह [तावूळ], यव [जव], उपवाक [एक यवाची जात], वाटाणे, मुद्ग [मूग], गोधूम, नीवार, त्रियंशु, श्यामाक, मसुर इत्यादि धान्यांचा उल्लेख आहे. आणि उर्वार, उर्वारक [काकच्या] यांचाहि उल्लेख आहे. वैदिक काळांतील लोक फळझाडांची लागवड करित किंवा ती आपे आप उगवत असत हे समजत नाही. परंतु कर्कशु, कुवल, बदर इत्यादि फळांचा उल्लेख येतो. तैत्तिरीय संहितेत [७. २, १०, २]. शेतीचे हंगाम कोणते ते सांगितले आहेत. यव हे धान्य हिवाळ्यांत पेरून उन्हाळ्यांत काढात असत, पावसाळ्यांत पेरलेले धान्य शरदृतूत निघे; वाटाणे आणि तीळ हीं धान्ये ग्रीष्म ऋतूत पेरून हिवाळ्यांत काढात. तैत्तिरीय संहितेत आणखी एका स्थली [५. १, ७, ३] पिकाचे वर्षातून दोन हंगाम असत असा उल्लेख आहे हिवाळ्यांत पेरलेले धान्य चैत्रांत निघत असे असा कौपीतकी ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. शेतीच्या कार्यात शेतकऱ्यांना फार त्रास पडत असे. उंदीर बीं खात, पक्षी आणि निरनिराळे सरपटणारे प्राणी [उपक्रस, जभ्य, तर्द, पतंग] पिकाचे कोंबले अंकुर तोडीत असत, आणि अवपण व अतिवृष्टि यांमुळे पिकाचा नाश होत असे. हीं सर्व विघ्ने टळण्यासाठी अथर्ववेदांत [६. ५०, १४२; ७. ११] मंत्र सांगितले आहेत.

^१ ग व्यु ति.—ऋग्वेदांत हा शब्द रौषच्या मताप्रमाणे गुरांना चरण्यासाठी गवत असलेला जमीन या अर्थी आणि गव्य शब्दाहि त्याच अर्थी आलेला आहे. पुढे पंचविश ब्राह्मणांत (१६, १३, १२) त्याचा रस्त्याची लांबी मोठ्याचें माप असा अर्थ होऊ लागला. मेळनेर त्याचा पहिल्यानें मूळ अर्थ खरोखरचा अथवा लाक्षणिक रस्त्या असा करून नंतर जमीनीचें माप व पुढें जमीन असा अर्थ करतो.

^२ तो वन न्.—हा शब्द नृपक लेगी असून ऋग्वेदा-मध् व इतरत्र कोणत्याहि धान्याचे हिरे कोव या अर्थी आला आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत ब्रोहि, महाब्रोहि, प्रियंगु, व यथ यांच्या अक्षरांचा उल्लेख आहे.

^३ कर्व रि.—हा शब्द ऋग्वेदांत आला आहे. याचा निश्चयात्मक अर्थ मांगता येत नाही. कदाचित् याचा अर्थ पिकलेलें शेंक असा असावा. सायणमतानें याचा अर्थ भरणारा व प्राप्तमनच्या मतानें पेरणारा असा याचा अर्थ आहे.

^४ लांग ल.—ऋग्वेद व पुढील ग्रंथांत याचा नेहमीचा अर्थ नांगर असाच आहे. अनेक ठिकाणी याचें वर्णन पवीरवत, पवीरवम, सुशेवम् (बारीक मूठ असलेला) असें वर्णन आले आहे.

^५ वृ क.—ऋग्वेदांत दोन ठिकाणी (१.११७, २१; ८.२२, ६) याचा अर्थ नांगर असा आहे.

^६ शु ना सी र.—हा शब्द द्विवचनी असून ऋग्वेद व पुढील ग्रंथांत कृषिकर्मदेवना असा त्याचा अर्थ होतो. या देवता रौषच्या मतानें नांगराचा फळ व नांगर या होत. हा शब्द शुन आणि सीर हीं दोन पदे एकत्र होऊन झाला आहे. याच्या अर्थाबद्दल मतभेद आहे. शुन याचा अर्थ सायणमतानें वायु असा होतो. सीर या शब्दाचा अर्थ सायणमतें वायु व यास्कमतें आदित्य असा आहे. वस्तुतः सीर याचा अर्थ नांगर व शुन म्हणजे सुख आणि दोन्ही शब्द मिळून सुत्रकारक नांगर किंवा नांगरामुळे उत्कर्ष असा अर्थ होतो. नांगर हें शेतीचें मुख्य साधन असल्यामुळे त्याला देव मानण्याचा प्रघात पडला, व यालाच अनुसरून सायण व शौनक यांनी अर्थ केला असावा.

^७ सी रा.—हा शब्द ऋग्वेद व पुढील ग्रंथांत अनेक वेळां आला आहे. हा नांगर ओढण्यास वैल असत, त्यांच्या मानिवर जे असे व पाठीवर ओढण्या (ऋ. ४.५७, ४; १०. १०२, ८) असत व बैलांना हांकण्यासाठी नांगर चालविणारा-जवळ अणी (अश्व) असे. नांगराच्या निरनिराळ्या भागाबद्दल फारशी माहिती उपलब्ध नाही.

^८ सृ णि.—ऋग्वेदांत हा शब्द विला या अर्थानें एकदां निश्चयानें (१.५८, ४) व दुसऱ्या एका ठिकाणी (१०.१०१, ३) आनिश्चित असा आहे. पशिलेच्या मतानें (ऋ. १.५८, ४) यथें असलेले सृण्या हे पद त्याच्या बरोबर असलेल्या जुहुचें

विशेषण असून या दाह्या पदांचा अर्थ कोयतांच्या आकाराच्या पळ्या असा आहे पण या अर्थाबद्दलहि शंका आहे. सृण्या या शब्दाबरोबर जेता हा शब्द येतो परंतु त्याचा अर्थ संदेश आहे. रौषच्या मतें जेता या ऐवजें चेता असा शब्द असावा. ओल्डेनवर्ग म्हणतो हा शब्द चेता अर्थाहि अमेक. हॉपकिन्स याच्या मतें सृणि शब्दाचा अर्थ अकडा (आकडी) असा असावा.

^९ तु प.—अथर्ववेद व तदुत्तर ग्रंथांत याचा नेहमीचा अर्थ धान्याचा भुषा असा आहे. या भुषाचा विस्त्व पंडविण्याकडे उद्योग करीत अवलंबावद्दल तैत्तिरीय (५.२, ४, २) व शतपथ ब्राह्मणांत (७.१.१, ७) उल्लेख आहे.

^{१०} प ला ल.—अथर्ववेदांत अनुपलाल या शब्दा बरोबर एका राक्षसाचें नांव म्हणून हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ गवताची पेंढी असा असावा व तांचा अर्थ शाखायन सूत्रांत [३०; २७] स्वीकारला आहे. या शब्दाचें खालिगी रूप यवाची पेंढी या अर्थानें अथर्ववेदांत (२.८.३) आले आहे.

^{११} प ला व.—अथर्ववेद व जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण (१.५४, १) या ग्रंथांत हा शब्द भुषा या अर्थानें आला आहे.

^{१२} प व न.—अथर्ववेदांत टरकलापासून धान्य वेगळें करण्याचें यंत्र अथवा धान्य वाढविण्याची पाटी अशा अर्थानें हा शब्द आला आहे. आश्वलायन गृह्यसूत्रांत या पवनाच्या योगानें दहन केंद्र्यानें प्रेतास्थि शुद्ध करीत असत. [आश्वलायन सूत्रांतील पवन याचा अर्थ वायु असा असावा.]

^{१३} श ण.—याचा अर्थ अंगडी असा असून ही अंगलांत वाढते असा अथर्वत उल्लेख आहे. अंगिडाप्रमाणे विस्क्रंभावरहि तोडगा म्हणून हिचा उपयोग होतो असें तेंपें म्हटलें आहे. हिचा शतपथ ब्राह्मणांतहि (३.२, १.११) उल्लेख आहे.

^{१४} ल व न.—ठिकाण २.२) धान्याची मळणी किंवा कापणी या अर्थानें हा शब्द आला आहे.

^{१५} अ र सिन.—याचा मूळ अर्थ कोपरापासून करंगळीच्या टोकापर्यंतचा हात. ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत लावी मोजण्याचें माप या अर्थानें त्याचा उपयोग केला आहे.

^{१६} खा री.—ऋग्वेदांत एका ठिकाणी सोमरस मोजण्याचें माप या अर्थानें हा शब्द आला आहे.

^{१७} ते ज न.—तेज मोजण्याची काठी या अर्थानें हा शब्द ऋग्वेदांत आला आहे. अथर्ववेदांत दोन वेळां हा शब्द आला असून दुसऱ्या ठिकाणी (२०.१३६, ३) वासंतिक वंत ऋतूंतल) बावू अशा अर्थानें आला आहे. ऐतरेय ब्राह्मण वर्गरे ग्रंथांत (१.२५) त्याचा वाणाचें टोंक असा अर्थ आहे.

^{१८} पं क्त.—हा शब्द पक्ष्यांचा (५. ५९, ७) घोड्यांचा (१. १२६, ४) किंवा रयाची (४. ३८, ३) रांग या

अर्थांनि ऋग्वेदांत आला आहे. छांदोग्य उपनिषत्तिहि (५ १४, १) याचा उल्लेख आहे.

^{११} मना — हा शब्द ऋग्वेदांतील एका दानस्तुति-सूक्ताने [८. ७८. २] आला आहे तेथे आलेल्या 'सचामना' या रूपावरून हे सान्याचें नाणें अथवा वजन अर्थाचें किंवा अलंकार असावा व म्हणून याची ग्रीक मना व लॅटिन 'मिना' या शब्दांशी तुलना करितात. हे शब्द मूळचे सोम-टिक भाषेंतला आहेत, व ते फोनेशियन लोकांपासून ग्रीक लोकांनी घेतले असावेत व फोनेशियनांपैकीच असलेल्या सिसली अथवा एट्रुगिया येथील कार्थेजियन लोकांनी रोमन लोकांपासून घेतले व बाबिलोनियन लोकांपासून हिंदुस्थानातील लोकांना हे नाणें माहित झाले हा होय; व तोहि जलप्रलयाची हकीकत व नक्षत्रव्यवस्था हिंदी लोकांनी बाबिलोनियन लोकांपासून घेतल्या या कल्पनेप्रमाणेंच होय. परंतु उलटपक्षी या मनाचा अर्थ ऋग्वेदांत आणखी आढळणाऱ्या (१. १७३, २; ४ ३३, २; १०. ६, ३) व 'इच्छा' अर्थ असणाऱ्या 'मना' प्रमाणेंच असावा अथवा कदाचित प्रथम दिलेल्या स्थली (८. ७८, २) मना याचा इच्छित वस्तु असाहि अर्थ असेल. बोधिल्लिकच्या कोशात मना हा एकटाच शब्द साप-डतो व त्याचा इच्छा किंवा मत्सर एवढाच अर्थ दिला आहे हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

^{१२} यो जन. — ऋग्वेद व तदुत्तर वाङ्मयांत लांबी मोजण्याचें माप या अर्थाने हा शब्द आला आहे. परंतु योजन या शब्दाने जमान्याची किंवा लांबी गणली जाई हे सांगतां येत नाहीं. नंतर पुढील काळात योजन म्हणजे चार कोस किंवा नऊ मैल अशी गणना होऊ लागली.

^{१३} स्थि वि. — हा शब्द अनेक-चनी रुपांत ऋग्वेदांत (१० ६८, ३) एकदा आला असून त्याचा अर्थ एक कैली माप असा आहे हा शब्द ऋग्वेदांत आणखी एकदा (१०. २७, १५) 'स्थिविमन्त' अशा विशंषणात्मक रूपात आला आहे.

^{१४} कृष्ण ल. — याचा अर्थ चोर असा आहे. परंतु पुढे त्याचा वजन या अर्थी व ते वजन चार कृष्णल म्हणजे एक माप [उडदी] असा उपयोग होऊ लागला. यजुर्वेद आणि तैत्तिरीय संहिता या ग्रंथांत हा शब्द येतो.

^{१५} बा हु — तैत्तिरीय संहिता आणि सूत्रग्रंथांत हा शब्द लांबी मोजण्याचें माप या अर्थाने आला आहे.

^{१६} मा न. — तैत्तिरीय संहिता अथर्ववेद व ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द येतो व तो नेहमी शक्कल किंवा कृष्णल या शब्दां-बरोबर येतो. याचा अर्थ गुंन असा आहे.

^{१७} व्या म — तैत्तिरीय संहिता अथर्ववेद व ब्राह्मणग्रंथांत हा शब्द येतो. याचा अर्थ पसरलेल्या बाहूनं व्यापिलेलं

जागा असा आहे. हे लांबी मोजण्याचें प्रमाण आहे. एक व्य.म म्हणजे सहा फूट किंवा इंग्रजीत ज्याला फॅडम म्हण-तात ते प्रमाण होय.

^{१८} आ श्विन. — अथवा अश्विन अथर्ववेदांत पुढील ग्रंथांत याचा अर्थ पांढरेस्वाराने एका दिवसांत केलेल्या प्रवासाच्या लांबीचें माप असा आहे अथर्ववेदांत हे माप पाच योजना-पक्षां जास्त होते असे म्हटलें आहे. पांच योजनापक्षां जास्त लांबी मोजण्यास आश्विन याच मापाचा उपयोग करात असत. ऐनरेय ब्रह्मणात पृथ्वीपासून स्वर्ग एवढाच आश्विन लांब आहे असे म्हटलें आहे (२. १७).

^{१९} श ल. — सेंट पीटर्सबर्ग कोशात याचा अर्थ लांबी मोजण्याचें साधन असा आहे व याच अर्थाने अथर्ववेद, काठक संहिता व तैत्तिरीय ब्रह्मण (१५. १०) यांत आला आहे. व्हिटने म्हणतो की हा अर्थ सुसंगत नाहीं.

^{२०} कु छ. — मैत्रायणी संहितेंत (३. ७, ७) अपूर्णाक या अर्थी हा शब्द आला असून ती कला, कुष्ठ, शफ आणि पद अर्शा मालिका आहे व तिचा अनुक्रम १६ वा, १२वा, ८ वा व ४ वा हिस्सा असा अर्थ होतो. [मूळांत शब्द आहेत परंतु अर्थ मात्र हाच असावा असे दिसत नाहीं]

^{२१} मृ द. — काठक संहितेंत हा शब्द समासांत आढळतो. याचा अर्थ सानें वजन करण्याचें माप असा आहे व्याकरण-दृष्ट्या पाणिनिमतानें (३. १, १४३) प्रद असा पाठ असावा की, काय असा संशय आहे.

^{२२} अं गु छ — लांबी मोजण्याचें परिमाण या अर्थी हा शब्द काठक संहितेंत आला आहे

^{२३} को श. — 'शब्दशः' अर्थ 'मोठ्याने हाक मारली असतां तो ध्वनि जितका लांब जातो ती लांबी' हा शब्द पंचविश ब्राह्मणांत (१६, १३, १२) आला आहे.

^{२४} त्रे प द — हा नपुंसकलिंगी शब्द योजनाचा त्रिनचतु-र्थी या अर्थाने पंचविशब्राह्मणांत आला आहे. त्याच ब्राह्म-णांत (१७, १३) योजनाला गव्युति व योजन चतुर्थीशाला क्रोश म्हटलें आहे.

^{२५} पा द. — लांबी मोजण्याचें माप या अर्थी हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत आला आहे. हा शब्द कधी कधी वजनी माप या अर्थानेहि उपयोगात आणिला आहे. अपूर्णाकाच्या रूपांत याचा एक चतुर्थांश असा अर्थ आहे. व हा अर्थ चतुष्पाद प्रण्यांच्या चार पायांपैकी एक पाय यावरून आला आहे. जसे शफ म्हणजे पायांतील (खुरांपैकी) एक भाग म्हणजे एक या संख्येतील आठवा भाग.

^{२६} पृ थ — हा शब्द तैत्तिरीय ब्रह्मणांत (१. ६, ४, २) लांबी मोजण्याचें परिमाण या अर्थी आला आहे. याचा तळहात, तळवा, तळहाताची रेंदी असा अर्थ होतो.

^{२७} प्र क म. — हा शब्द शतपथ ब्रह्मणात लांबीचें परि-माण या अर्थी आहे. यानें किती लांबी मोजली जाते हे

तेय सांगतलें नाहीं. सूत्रग्रंथांत याचा अर्थ एका पावलाची लांबी असा आहे.

^{३८} प्र मृ त.—शतपथ ब्राह्मणांत मोजण्याचें माप या अर्थानें हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ 'मूठभर' असा होतो.

^{३९} प्रा दे श —लांबीच्या परिमाणाकरितां वारंवार ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द योजिला जातो. याचा अर्थ चीत (अथवा टीच) असा आहे.

^{४०} र ति.—पंचेचाळीस इंचाचें माप. पंचविश ब्राह्मणांत आलेल्या अरति याच्या उलट हा शब्द आहे.

^{४१} श रा व.—तैत्तिरीय ब्राह्मण व सूत्रग्रंथांत धान्य मोजण्याचें माप या अर्थी हा शब्द आला आहे.

^{४२} शु ल्क.—ऋग्वेदांत याचा अर्थ किंमत असा आहे. धर्मसूत्रांन याचा अर्थ कर असा आहे व तो अर्थ मूरला अथर्ववेदांत आढळून आला आहे (३. २९, ३). या ठिकाणीं शुल्क असा शब्द आला असल्यामुळें अर्थहानी वरीच झालेली आहे (?) हा अर्थ व्हिटने व ब्लूमफील्ड यांनीं स्वीकारला आहे. दुसऱ्या एका ठिकाणीं वेवरनें केलर् अर्थ व्हिटनेनें स्वीकारलेला नाहीं, ब्लूमफील्डनें हा अर्थ संशय प्रगट करून स्वीकारला आहे.

द ळ ण व ळ ण

नौकानाम [ऋग्वेद]

^१ अरित्र	^२ नद	नौका)
अरित्रपरणी	नित्तरित्रा	पतात्रन्
खनित्र	^३ नौ	प्लव
युन्म	पाक्षिण(इत्र, सपक्ष	शतारित्रा
	[तै. सं.]	
तरणि	नाव	इव
	[अथर्ववेद]	
अप्लव	परंपिण	सामन्
तरी	प्लव	स्वारित्रा
नाव्य	शतारित्रा	हिरण्यवन्धना
नौ		

[संहितेतर]

^४ नावाज्

^५ मण्ड

^१ अ रि त्र.—नावा किंवा होंद्या ज्यांच्या योगानें चालवितात त्या वल्ह्यांनां हे नांव आहे. ऋग्वेद आणि वाजसनेयि संहिता यांत शंभर वल्ह्यांनीं वल्हविलेल्या जहाजाचा उल्लेख आहे आणि नाव वल्ह्यांनीं वल्हवितात असाहि उल्लेख आहे (अरित्रपरण). ऋग्वेदांत दोन उतान्यांत हा शब्द आलेला आहे त्यावरून सें. पी. कोश म्हणतां कीं, रथाचा एक भाग असा अर्थ व्यक्तित होतो. नावेच्या वल्ह्यांच्याला किंवा खलाशाला अरित् असें म्हणतात..

^२ यु त्र —ऋग्वेदांतल्या एका लेखांत पिशेलच्या मतानें याचा अर्थ तराफा असा आहे.

^३ न द.[उ]—ऋग्वेदांत हा शब्द अनेकदां आलेला असून त्याचा निश्चित अर्थ समजत नाहीं. पिशेलच्या मतानें नद व नड हे शब्द एकच आहेत व या नद शब्दाचा अर्थ एके ठिकाणीं तो वेताची नाव असा करितो. ही नाव भंगून हिच्यावरून पाणी गेलें असेंहि तिचें वर्णन तो करितो. दुसऱ्या एका लेखांत या नदाचा अर्थ वेताचा नावूक असो तो करितो. याचीं तक्षिण टोके (कर्ण) घोळ्यांनां जेरांन पळविण्यास उपयोगी पडतात. दुसऱ्या लेखांत लक्षणेनं याचा अर्थ पुढपाचें जननेंद्रिय असा केलला आहे. रांघ याचा अर्थ साधा किंवा लक्षणेनें बैल असा घेतो. एकदां तरी इंद्राच्या घोळ्यासंघानें खकाळणारा असा या शब्दाचा अर्थ होतो. 'नदस्यकर्णः' या शब्दसमुच्चयांत, याचा रथाच्या (वाजूच्या) घोळ्याच्या घांतांमुळे (म्हणजे हुट्टम ऐकण्याची त्याची तयारी असल्यामुळे) भरत लोक आपल्या चपळ घोळ्यावर वसून जलदीनें जातात असा अर्थ होतो (सुरयन्त आशुभिः).

^४ नौ.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये हा शब्द नेहमीं येतो. बहुतेक ठिकाणीं हें तारु म्हणजे नद्या ओलांडण्याकरितां केलेली लहानशी नाव होय. तरी पण यमुना, गंगा व पंजावमधील नद्या या ओलांडण्याचें काम मोठ्या जहाजा-शिवाय भागत न रे. जुळ्ळ वेळां ही नौ म्हणजे लांकडाचां कोरलेली होडी असे. वैदिक काळीं समुद्रमार्गानें हिंदुस्थानचा मोठा व्यापार चालत असे ही गोष्ट जर गृहीत धरली तर जहाजाचे जे भाग उदाहरणार्थ, शीड व शीडकाढी यांचा (वल्हे, अरित्र याखेरीज वैदिक व द्यायां) उल्लेख नाहीं हां मोठी आध्याची गोष्ट आहे. तरी पण असे कांहीं उल्लेख आलेले आहेत कीं, त्यावरून नद्या ओलांडून जाणाऱ्या बोटींनीं जो व्यापार चालवयाचा त्यापेक्षां जास्त विस्तृत प्रमाणावर व्यापार हिंदुस्थानांतून चालत असे ही गोष्ट सिद्ध होणे. अथर्ववेदांत ज्या राज्यांत ब्राह्मणावर जुलूम होतो त्या राज्याच्या नाशाची तुलन. फुटलेल्या जहाजाच्या बुडण्याशीं केलेली आहे. जरी या ग्रंथात आलेल्या भाषेवरून जहाज म्हणजे होडी असा अर्थ निघण्याचा संभव आहे तरी असा अर्थ करणें इष्ट होणार नाहीं. शिवाय माणसें नफा किंवा द्रव्य मिळविण्याकरितां (सनिध्यः) समुद्राकडे जातात असा ऋग्वेदांत (१.५६, २; ४.५४, ६) उल्लेख आला आहे. शिमर म्हणतो कीं, हा समुद्र म्हणजे पंजावमध्ये सिंधु नदीला इतर लहान नद्या मिळाल्यावर जो मोठा सिंधु नद होतो तो होय. पण समुद्राचा असा संकुचित अर्थ करणें बरोबर होणार नाहीं. ऋग्वेदांत सुद्धां अधिनांनीं भुज्यूचें समुद्रामध्ये शंभर वल्ह्यां असलेल्या जहाजाच्या योगानें रक्षण केलें अशीं वर्णनें आलेलीं आहेत. तेव्हां वैदिक काळीं अनेक वल्ह्यां असलेलीं मोठीं जहाजे

होतो हे नाकवूल करणे इष्ट नाही. घौघायन धर्मसूत्रामध्ये (१.२.४) तरी निदान समुद्रमार्गाने जलपर्यटन करण्याचा उल्लेख आलेला आहे (ऋ १०.१५५.३). या ठिकाणी सायण दार म्हणजे पुरुषोत्तमाख्य देवताशरीर असा अर्थ करितो. त्याच भाष्यांत दुसऱ्याचा उतारा दिला आहे त्यांत दार म्हणजे दारुमयी ना लांकडाची नाव असा अर्थ आहे.

१५ व.—तरंगणारा पदार्थ. याचा अर्थ होडा. हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर वाङ्मयांत आला आहे.

१६ ना वा ज.—नावोदी. शतपथ ब्राह्मणांत [२.३.३, ५] हा शब्द आलेला आहे.

१७ मण्ड.—हा शब्द नौ-मण्ड या सामासिक शब्दांत द्विवचनी येतो व त्याचा अर्थ शतपथ ब्राह्मणांत [२.३.३, ५] जहाजाचे सुकाणू असा आहे.

मार्गसंबंधी [ऋग्वेद]

अतूर्तपथिन्	द्विपथाय	योगन
अनपवृज्य	नियान	रघुवर्तनि
अंजस्	पत्सन	रजस्
अध्वन्	परवन्	रथ्य
अनुपथ	परसुतःशीः	रुद्रवर्तनि
अनुक्षर (तिष्कं- टक)	पथिन्	वक्मन्
अन्तःपथ	पथ्य	वर्तनि
अरेणु	पदवी	वर्मन्
अपाथ	पदवीय	विपथि
आपथि	पदि	वृजिनवर्तनि
उरुगव्यूति	पन्थस्	संगमनी
ऋजु	परिगव्यूति	संचरणा
एम	परिक्रोश	सुकृत
क्षेत्रवित्-	परिजमन्	सुग
(वाटाख्या)	पांसु	सुगेवृध
गाडु	पुरुपथिन्	सुपथिन्
गायत्रवर्तनि	प्रपथ	सुपदी
घृतवर्तनि	प्राध्वन्	हिरण्यवर्तनि

[तै. सं.]

अनुवर्त्मन्	दर्शकः)	रेणु
अपथ	परिरथ्य (रस्ता)	वर्त्र (मार्ग)
अभ्यध्व	पांसु	वर्त्मन्
कण्टक	प्रतिवर्म	वर्त्मन्
जनायन	प्रपथ	वधूपथ (वधूपा- मार्ग)
दुष्पथ	प्रस्तर	
पथ	यान	वायुमत्
पथिरक्षि	रघुवर्तनि	व्यध्व
पथिसदी	रजस्	सुपथ
पदनाम (मार्ग- ५३	रथ्या	स्वस्तिवाहन

प्रपथ.—ऋग्वेद आणि ऐतरेय ब्राह्मण यांत याचा अर्थ 'दरचा प्रवास' असा आहे. विल्समला एके ठिकाणी हा शब्द 'उत्तरण्याची जागा' या अर्थाने आढळला आहे. या ठिकाणी प्रवाशानां खादि (अन्न) मिळत अम. क्षिर म्हणतो की, हा अर्थ द्वागे शक्यच नाही. व त्याच्या मताने 'प्रपदेश' च्या ठिकाणी चुकीने 'प्रपथ्य' हा पाठ येथे घातला गेला आहे. काठक संहितेत या शब्दाचा अर्थ ऐसपैस मोठा रस्ता असा आहे. सायणाने प्रपथ याचा अर्थ मोठा मार्ग, लांबलचक रस्ता असा दिला आहे. यावरून पुढे दरचा प्रवास असा ह्याचा अर्थ घेणे शक्य आहे. ऋ १. १६६ ९ या ठिकाणी येणाऱ्या प्रपथ शब्दाचा अर्थ सायणानेहि विल्सनसारखाच दिला आहे.

मार्ग व त्याची विशेषणे [तै. सं.]

अंजसायनी	शब्द)	संचर
अध्वन्	पथिन्	सुग
अपथ	पथ्या	सुपथ
काष्ठा (मार्गाचा	रथस्पष्ट	सुती (मार्ग)

[अथर्ववेद]

परिरथ्य

संचर.—तै. संहिता ग्रंथात ह्याचा अर्थ प्राण्यांच्या संचाराचा मार्ग असा आहे. नेहमीचा सामान्य अर्थ म्हणता म्हणजे यज्ञांत भाग घेणाऱ्या अनेक ऋत्विगांनी व्यापलेला किंवा उपयोगांत आणलेला यज्ञातल्या जागेवरील मार्ग असा आहे.

परिरथ्य.—अथर्ववेदामध्ये हा शब्द असून ह्याचा अर्थ एक तर रस्ता किंवा त्याचा भाग. कदाचित् लुडविग् व व्हिटने म्हणतात त्याप्रमाणे काठ असा अर्थ असावा. प्रिकिय याचा अर्थ आकाशाचे मध्यवर्ती प्रदेश अस. करितो.

रथ व रथभूषण [ऋग्वेद]

अंजस्प	त्रिष्ठ	वृपरथ
अनस्	निचक्रा (शकटी)	शकटी
अनस्थ	पंचरश्मि	शतपद
अस्थूरि	पवित्ररथ	शल्मलि
अष्टाबंधुर	पूर्णवन्धुर	श्वेनपत्सन
आपथ्य	पृथुयामन्	पडश्व
एकचक्र	पेठ	सप्तचक्र
गर्त	वृहद्रथ	सर्वरथ
चंद्ररथ	धान	सुकिंशुक
चित्ररथ	याम	सुररथ
ज्योतीरथ	रथ	सुचक्ररथ
शुतयामन् (दीप्त रथ)	रथिनी	सुमद्रथ
त्रिवंधुर	विशुद्रथ	सुरथ
	नृपनाभिन्	सुवृत्

सुप्रबंधुर स्थुरि स्थदन स्यमगमास्ति	स्वनद्रथ हिरण्यचक्र हिरण्यप्रउग	हिरण्यरथ हिरण्यवन्धुर हिरण्यशम्भ	रथ रथयान वसुधु	वह्य विपथ विमुक्त	सुचक्र सुपवि
[अथर्ववेद]			रथाचयव [ऋग्वेद]		
[साहित्येतर]			१० अक्ष [कणा, आंस]	१२ ककुह २३ ख	३१ प्रधि ३२ भग ३३ युग
१ विपुड	रथसंबंधी [ऋग्वेद]		अक्षानह [जुंपणी]	खादिरस्यसार	रथचर्पण
अघोजक्ष	११ दीर्घाप्सस्	१२ रथवाहन	अयस्थूण	१४ चक्र	३४ रीम (दांढा)
अनस्वत्	११ धूर्पव	१३ रथसंग	१५ धाणि	१५ दारु	वरत्रा
अरथि	नरस्य	रथिन्	१६ ईपा	१६ धूर्	२६ वन्धुर
अरिष्टरथ	नियुवत	रथस्य	उद्धि	नभ्य	वर्तनि
अश्वहय	नृवाहन	वसुवाहन	२० उपधि [तुंन्या- च्या वाहेरील लांकूड]	२० नाभि	३७ शम्भ्या
अ वत	प्रष्टि	वाजयत्	२१ उपह्वर	२१ नेमि	३८ शर्घ्य
उपानसस्	प्रष्टिमत्	वातरंदस्	एकेष	३० पातल्य [स्त्रीळ]	स्कम्म
स्तरज्ज	प्रसित	विश्वपिञ्	[तै. सं.]		
चतुयुग	भूरिभार	वीक्ष वि	४० अंक	४० न्यंक	४१ रथमुख
त्रिकक्ष	मधुवाहन	वृपरथ	४१ नाडी	४३ प्रलग	४२ रथाक्ष
त्रिनाभि	११ मध्यमवह	वृपरदिम	[अथर्ववेद]		
दशकक्ष्य	ययिवत्	सप्तदक्षिण	अक्ष	तर्दमन्	प्रतिधि
दशधूर्	यय्य	सुचक्र	ईपा	त्रिनाभि	वन्धुर
दशरोक्षत्र	युक्ताक्ष	सुदृष्ट	ईपयुग	धूर्	मेयि
दशारित्र	रथचर्पण	सुमूर्त्तीक	४५ उद्धि	नाडी	युग
दशावि	रथवत्	सुसारथि	उपधि	नेमि	४० योग
[तै. सं.]			४० उपानस	रथमुख	
अंक	नाडी	युज	उष्पल	परिधि	४१ रथोपस्थ
अक्षिज	निमित	रथ	चक्र	प्रकाश	वंधुरयू
अधर्ष	नेमि	रथचक्र	[वा सं.]		
अवज	न्यंक	रथमुख	रथनाभि		
क्रजुराक्षि	पूर्णवन्धुर	रथस्वन	[साहित्येतर]		
क्रतज	प्रउग	रथाक्ष	४२ अपालम्ब	कूबरी	४२ रथचक्र
त्रिचक्र	प्रष्टि	वीद्वंग	४३ कस्तुर्म्भी	४३ युक्त	४३ रथशोष
त्रियुग	मध्यमेप	सुचिपद्	४४ कूबर	विपधु	
दुराणसद्	मनुष्यरथ	स्वरथ	१ अ न सु.—अरी एकदां रथामध्ये न वसतां गाढीमध्ये		
ध्वज	युग		आरूढ असं वर्णन आढे, [यिथे 'अनर्विश' हे विशेषण इन्द्रा ग		
[अथर्ववेद]			लावावे कीं नाहीं अशी शंका येते. सायणभाष्यांत स्पष्ट कांहीं		
अनं	एकनेमि	पंचवाही [पांच	दिले नाहीं.] तथापि अनस् हा शब्द रथ आणि मालाची		
अष्टाचक्र	त्रिचक्र	घोडे जोडलेला	गाढी यांच्यामध्ये फरक दाखविण्याकरितां योजिलेला असतो		
उद्धि	पक्ष	रथ]	अरी उपादेवी कधी कधी रथावर आरूढ होते तथापि तिथे		
क्रजुराक्षि	परिरथ्य (रथाचा	पृथुजय	मुख्य वाहन गाढी हेच होय. [हा अर्थ सायणाचार्यानां संमत		
एकचक्र	टोप)	प्राधि			

नाहीं] त्याची रचना फारशी माहीत नाही. ऋग्वेदांतील ज्या सूक्तांत सूर्याच्या सूर्या नांवाच्या सुलीच्या विवाहाचे वर्णन केले आहे त्यांत तिला ज्या गाडीत बसविले होते त्या गाडीला एक आच्छादन होते असे वर्णन आहे. रथाच्या तुंब्याचे देखील वर्णन आहे. रस्ते वाईट असल्यास विषय नांवाच्या ओवडधोवड वाहनाचा उपयोग होत असे. विवाह वगैरे समारंभामध्ये ज्या मिरवणुकी निघत असत त्यांत गाढ्या ओढण्याकडे पैलांचा उपयोग होई. उपेची गाडी तांबूस बैल अगर गाई ओढीत असे वर्णन आहे.

१ तै.—ऋग्वेदांत प्रथमः याचा अर्थ योच्याची रथांतील बसण्याची जागा असा आहे. ती घरीच मोठी असे. तदनंतर लक्षणेने किंवा खरोखर त्या शब्दाचा रथ असा अर्थ होऊ लागला [सायणभाष्याप्रमाणे याचा रथ असाच अर्थ आहे].

२ या न.—ऋग्वेदांत व तदनंतर वाहन या अर्थी हा शब्द आलेला आहे.

३ रथ.—ऋग्वेदांत आणि नंतरच्या ग्रंथांत अनसू गाडी-पेक्षां निराळ्या (रथ या) अर्थी हा शब्द आला आहे तरी पण फरक विशेष नाही. दोहोंच्या रचनेमधल्या फरकाविषयी आपणांस माहिती नाही. रथचक्राचे कणा घालण्याचे भोक गाडीच्या भोकापेक्षां मोठे असे येवढीच माहिती मिळते. रथाला बहुतकरून दोन चाकें असत व त्याविषयी उल्लेख वारंवार आलेला आहे. चाकाची रचना म्हणजे त्याला एक धांव असून त्यास एक पाटा (प्रधि), अरे आणि तुंबा ह्या असत. पाटा आणखी वतुळ मिळून नेमि होते. तुंब्यामधील भोकाला ख हें नांव आहे; या ख मध्येच कणा घाला वयाचा. 'आणीचा अर्थ तुंब्यांत घातलेले कणाचे टोक किंवा चाकामध्ये टोक नीट बसण्याकरितां घातलेली कुणी असा आहे. कधी कधी जाड चाकाचा उपयोग केला जाई. अथर्ववेदांत (५.१४.६) केव्हां केव्हा अरद्ध लांकडाचे कणे करीत असत असा उल्लेख आहे. [सायणभाष्याप्रमाणे अरद्ध हा एक राजा होता.] याच्या टोकांभोवती चाकें फिरत. कण्यावर त्याचा सुद्ध भाग (कोश) ठेवीत. ह्या भागाला वंगुरा हाहि शब्द आहे, परंतु त्याचा अर्थ रथामधील बैठक असाहि होतो. आश्विनांच्या रथाविषयी त्रिवंगुर हें नांव वापरले आहे. त्रिवंगुराचे आणि त्रिचक्राचे वरेंच साम्य आहे. वेधरच्या मते रथाला तीन चाकें आणि तीन बैठकी असत परंतु क्षिमरच्या मते अशा प्रकारचे वाहन केवळ काल्पनिक होय. गर्ता या शब्दानेहि योद्ध्याच्या आसनाचाच अर्थ सूचित होतो. रथाचा दांडा कण्याशी काटकोनांत अस. साधारणतः एकच दांडा असे व त्याच्या दोन्ही बाजूला घोडे जुंपात व घोड्यांच्या मानेवर जुं ठेवीत. जुंवाच्या मधील भोकांत दांडा बसविला जात असे व त्यालाच ख किंवा तर्दमन् असे म्हणत. नंतर जुं आणि दांडा एकत्र

बांधीत असत. जुं घोड्याच्या मानेवर ठेवीत आणि नंतर त्यांना बांधीत पट्यांचा उल्लेख रथेस आणि रथना या दोन शब्दांनी होत असे. हे शब्द घोड्याच्या लगामालाहि लावीत. सारथी लगामाच्या यांगाने घोड्यांना आंवरून घरी. चावकाच्या म्हाण्याने त्यांना हांकीत असे घोड्याच्या तंगांना कड्या असे म्हणत. नेहमीची पद्धत म्हणजे साधारणपणे रथास दोन घोडे असत, पण कधी कधी तीन किंवा चारहि असत. तीन असल्यास तिसरा घोडा पुढे लावीत किंवा बाजूला लावीत याविषयी माहिती नाही. परंतु बहुधा दोनहा पद्धती अमलांत आसाव्यात. पांच घोड्यांचा सुद्धा उपयोग करीत. रथांना बहुतेक घोडे जुंपीत तरी पण गाढ्यांचा आणि खेचरांचा उपयोग केलेलाहि आढळतो. गाड्या ओढण्यास पैलांचा उपयोग करीत व म्हणूनच अनद्धा हा शब्द प्रचारांत आला. कधी गरीब लोकांना एका घोड्यावरच संतुष्ट रहावे लागे. अशा वेळी घोड्यांच्या दोन्हांकडे दोन दोन दांड्या असलेल्या जुंवाचा उपयोग करीत (ऋ. १०. १०१, ११; १३१, ३) रथामध्ये सारथी उजव्या बाजूस बसत अम आणि योद्धा सवें पृष्ठ किंवा सव्येष्टा हे शब्द दर्शवितात त्याप्रमाणे डाव्या बाजूस बसत असे. अपस्तंबाच्या शुल्व सूत्रामध्ये रथाची लांबी-इंदी दिली आहे ती अशाः—रथाचा दांडा १८८ अंगुळें, कणा १०४ अंगुळें, जुं ८६ अंगुळें. धांव शिवाय करून बाकी चव्हाकडे लांकडाचा उपयोग करीत. रथाच्या दुसऱ्या भागांचाहि उल्लेख आलेला आहे पण तो अस्पष्ट आहे.

४ शकट, श गी.—जुन्या वाङ्मयांत गाडी अशा अर्थाने हे शब्द विरळा आलेले आहेत. गाडांच्या फरकर आत्मनाची अरण्यांत रात्री ऐकलेल्या आवाजाशी ऋग्वेदांत तुलना केलेली आहे.

५ स्थूरि —ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ यांमध्ये दोन घोड्यांचे ऐराजी एकाच जनावराने ओढलेला (व तेहि ह्मण्या प्रतीचे जनावर) असा याचा अर्थ आहे. (ऋ. १० १३१, ३) या ठिकाणी हा शब्द आहे. त्याचा अर्थ सायण छरडा असा करितो. ऐ. ब्रा. ५. ३०, या ठिकाणी 'यथाह्मास्थूरैरुगैः' असे शब्द आहेत. सायणभाष्यांत अस्थूरि असा शब्द घेतला आहे व त्याचा अर्थ घोडा असा दिला आहे.

६ स्पंदन.—रथ. ऋग्वेदांत एके ठिकाणी पूर्वीच्या वाङ्मयांत हा शब्द आलेला आहे. स्पंदन असाहि पाठ याच ठिकाणी सर्वसमत असा आहे.

७ स्व न द थ.—खडबड आवाज करणारी गाडी. याचा अर्थ लुडविगच्या मताने ऋग्वेदामध्ये आसगाचे विशेषनाव असा आहे. पण हा शब्द सुसता विशेषण असावा. सायणाच्या मताप्रमाणे हा शब्द नाम आहे; व त्याचा अर्थ "आवाज करणारा रथ" असा आहे. मिफिथच्या

मते त्याचा अर्थ "स्वनद्वय नांवाचा आसंगाचा मुलगा" असा आहे.

^{१६} विपथ.—द्रात्याच्या वर्णनांत 'ओवड धोवड रस्त्याला योग्य असे वाहन असा अर्थ आलेला आहे.

^{१७} विपृथु.—सांख्यमन श्रौतसूत्रांत हा शब्द आला असून वरवर याचा अर्थ विपथ (ओवड धोवड वाहन) ह्याच्या सारखाच आहे. बहुतेक ही चुक दिसते.

^{१८} दी घां ङा तु.—ऋग्वेदामध्ये रथाचे विशेषण म्हणून हा शब्द आलेला आहे. व रथच्या मते त्याचा अर्थ रथाच्या पुढचा लांब भ्रमलेला भाग असा आहे.

^{१९} धूर्पद.—रथच्या मते 'जुवाचे खाली वसणारा' म्हणजे 'ओझे वाहणारा' अर्थात अलंकारिक भाषेत बोलावयाचे म्हणजे धुरीण, असा ऋग्वेदांत जेथे हा शब्द आलेला आहे तेथे अर्थ होतो. जास्त संभवनीय अर्थ म्हणजे दांड्यावर वसणारा, म्हणजे सारथी असा होईल. कारण घोड्यांचे जवळ व पोषाकरिता सांध्याला पुढे जाऊन दांड्यावर किंवा जुवाजवळ सुट्टा जावे लागते.

^{२०} मध्यमवह.—हे ऋग्वेदांत एके ठिकाणी रथाचे विशेषण म्हणून आला आहे. याचा खरा अर्थ कोणता कळत नाही. रथ याच्या मते 'दोन दांड्यांमधून एक घोडा हांकरणे, हे विशेषणार्थी वाक्य या शब्दाच्या मागे असावे. सायणाचार्याप्रमाणे 'मध्यम वेगाने हांकरणे' याचा अर्थ 'मध्यम हांकरणे' म्हणजे अर्धवट पणाने हांकरणे असा आहे. ऋ. २. २९. ४ या ठिकाणी मध्यमवाळकृते असा शब्द आहे. याची मध्यमवाट कृते अशी पट्टे पडतात. मध्यमवाट मध्यमेन मन्दगमनेन वाहकः म्हणजे मंदगतीने जाणारा असा सायण अर्थ देतो. त्रिफिथ असाच अर्थ करितो.

^{२१} रथचर्पण.—याचा ऋग्वेदांत एकदा उल्लेख आहे, तेथे अर्थ यशस्वास्पद आहे. रथच्या मते रथाच्या काही भागांकरिता हा शब्द योगिला असावा व बहुधा रथाचा भाग हाच अर्थ असावा. ऋ. ८. ५. १९ या ठिकाणी येणाऱ्या रथचर्पण शब्दाचा अर्थ सायणाचार्याने आपल्या भाष्यांत "रथस्य द्रष्टव्ये मध्यदेशे।" म्हणजे रथाचा मध्यभाग असा केला आहे व त्रिफिथ आपल्या इंग्रजी भाषांतरांत त्याचा "रथाचा मार्ग" असा अर्थ करतो. निरुक्तावरील दुर्गाचार्यांच्या भाष्यांत ५-१२ या ठिकाणी रथचर्पण याचा अर्थ रथातून गमन करणारा असा केला आहे. रथचर्पणे हे ज्या अर्थासंबोधन आहे त्या अर्थी असाही अर्थ असावा असे दिसते.

^{२२} रथवाहन.—ऋग्वेदांत (६, ७, ८) आणि अथर्ववेदांत रथ उभा करण्याची इलती घोडी असा अर्थ आहे. रथच्या मते ग्रीक लोक अज्ञात प्रकारच्या लांकडी घोडीचा उपयोग करीत. रथवाहन अथवा रथवाह हा शब्द दोन घोड्यांनी ओढावयाच्या घोडीला लावतात. वेवरच्यामते हा शब्द लढाईच्या रथाला रणांगणावर नेण्याच्या घोड्यांना

लावीत. ऋ. ६. ७५. ८ या ठिकाणी असणाऱ्या रथवाहन या शब्दाचा अर्थ सायणाने रथाचे वाहिले जाणारे धन असा केला आहे व "रथ उपयोगांत नसताना तो ज्या उंचवट्यावर किंवा तिवईवर ठेवतात तो" असा त्रिफिथने अर्थ दिला आहे. अथर्ववेद ३. १७. ३ या ठिकाणी येणाऱ्या रथवाहन शब्दाचा अर्थ त्रिफिथने "रथ ओढणारा" असा दिला आहे.

^{२३} रथसंग.—ऋग्वेदांत रथाचा सामना असा अर्थ आहे. त्रिफिथने याच्या विरुद्ध रथाची भेट असा अर्थ दिला आहे. व हा अर्थ वरील अर्थास जुळेल असाच आहे.

^{२४} अक्ष.—अक्ष म्हणजे कणा. या रथाच्या भागाचा उल्लेख ऋग्वेदांत व नंतरच्या ग्रंथांत वरचेवर आला आहे. तो पट्ट्यांनी अगर दोऱ्यांनी रथाच्या मुख्य भागाला बांधलेला असतो. त्या पट्ट्याला अक्षानह म्हणजे "आंताला बांधलेला" म्हणतात. हा मूळ अर्थ असून शिवाय याचा घोडा असाही अर्थ करितात. आंताला तापविले व तो मोडण्याची भीती यावद्दली माहिती व्याकाली होती असे दिसते.

^{२५} आणि.—हा शब्द ऋग्वेदांत आहे परंतु तदुत्तरग्रंथांत क्वचित्च सांपडतो आणि रथ व क्षिर यांच्या मते कण्याचा जो भाग चाकाच्या तुंब्यांत येतो, त्याचा या शब्दाने बोध होतो. सायणाचार्यांनी याचा अर्थ [चाकाची] कुणी असा केला असून तो निरुक्ताकारांना व ल्युमनला समत आहे. ऋग्वेदांत एका ठिकाणी याचा अर्थ लक्षणेने सर्व रथ असा दर्शविला आहे, परंतु गेल्लनेरच्या मताने तो सर्व उतारा संदिग्ध आहे.

^{२६} ईपा.—ईपा म्हणजे रथाच्या जुवाचा दांडा. बहुतेकरून रथ एका दांड्याचाच [एकेपः] असे, कधी कधी दोन दांड्यांचाहि उल्लेख केला आहे. हा शब्द बहुतेक युग [जू] शब्दाशां समासाने जोडलेला असतो. दांडा जुवांत बसवून दोरखंडांनी बांधलेला असे, रथाशी तो बरोबर कसा जोडला जाई हे सांगता येत नाही.

^{२७} उपथि.—हा शब्द एकदा ऋग्वेदांत आणि एकदा अथर्ववेदांत प्रथि याच्या बरोबर आढळत असून याचा अर्थ चाकाचा एक भाग असा आहे. बरोबर हा भाग कोणता हे नेमके सांगता येत नाही. रथ, क्षिर आणि व्लूमफाल्ड हे म्हणतात की चाकाच्या सर्व आऱ्यांना मिळून हा शब्द लावला आहे व्हिटने हे अशक्य आहे असे ठरवून म्हणतो की भरीव चाकाचा घातक हा शब्द आहे. प्रथि म्हणजे घांव आणि उपथि म्हणजे बाकीचा सर्व भाग. उपथि म्हणजे चाकाचा खालचा कांड किंवा प्रत्यक्ष वांकव असा अर्थ असावा.

^{२८} उपह्वर.—ऋग्वेदांतील एका उतान्यांत हा शब्द असून गेल्लनेर त्याचा अर्थ रथाचा मुख्य भाग (उपस्य) असा करितो.

^{२२} क कु ह. —ऋग्वेदांत वन्याच वेळां हा शब्द आला असून रथेच्या मताप्रमाणे याचा अर्थ रथाचा एक भाग कदाचित् वगण्याची जागा असा आहे पुन्हां लुडविग म्हणतो की, एका उतान्यांत पशु तिरींदिर ह्याच्यापासूनच्या ज्या यादव राजानें लुट नेली त्याचें हे नांव आहे. परंतु हा अर्थ संभवनीय दिसत नाही. सर्व वाजूनां विचार करितां ह्या शब्दाचा अर्थ मुख, प्रमुख असा असून घोडे, रथ राजे, वगैरेनां हें विशेषण योजतात ग्रासमन ह्याने फक्त ह्याच अर्थ दिला आहे आणि नंतर रथेचें तो अर्थ स्वीकारला आहे.

^{२३} ख.—ऋग्वेदांत आणि नंतरच्या ग्रंथांत चाकाचा तुंबा असा याचा अर्थ आहे. गाडी (अनस्) आणि रथ यांच्या तुंब्यांत फरक असे.

च क्र.—ऋग्वेदापासूनच्या सर्व ग्रंथांत लक्षणेने रथाचें किंवा गाडीचें चाक असा याचा अर्थ आहे. नेह्वां रथ चालू करावयाचा असलेल्यावेळीं कण्याला चाकें मजवूत वसवीत आणि त्याकामी अतीशय चळ लागत असे असे अथर्ववेदावरून ११ ९, ४ दिसते. चाकाला अरे असून तुंबा असे आणि ह्या तुंब्याच्या छिद्रात कण्याचें टोंक वसविलेल असें पूषन् ह्या देवतेच्या गाडीचें चाक कधीच खराब होत नसल्याच्या उल्लेखावरून चाकाच्या शक्तीचें महत्त्व किती होत हें सिद्ध होतें. चाकाची संख्या साधारणपणें कोणत्याहि वाहनाच्या वायतीन दोनच असे, परंतु ऋग्वेदात कांहीं जागीं तीनचाकी व सातचाकी रथाचा उल्लेख असून अथर्ववेदात आठ चाकांच्या रथाचा उल्लेख आहे. शिमर म्हणता की, हीं विशेषणें खरोखरीच्या रथांनां नाहीत त्रिचक्र म्हणून जेथें जेथें उल्लेख आहे तेथें असा काल्पनिक अर्थ असावा. दुसऱ्या पक्षां वेबर म्हणतो की, तीनचाकी रथ असवेत, एक चाक मध्यावर दोघा वनगारांच्या मध्ये असावे, फसेंहि असो सात किंवा आठचाकी रथ खरोखरच असतील असें वाटत नाही शनपयात कुमाराच्या चाकाचा (कौलाल—चक्र) उल्लेख आला आहे.

^{२४} दा ६.—दाद म्हणजे लांकूड; ऋग्वेदामध्ये व इतरत्र हा शब्द अनेकदां आला आहे, व त्याच अर्थ रथाचा दांडा जळणास याग्य असा ओंडा, किंवा लांकडी सामान इत्यादि आहेत.

^{२५} धुर.—ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन ग्रंथ ह्यांमध्ये हा शब्द आला असून पीटर्सवर्ग कोशाप्रमाणे रथ किंवा गाडी ओढणाऱ्या प्राण्याच्या खाद्यावर ठेवला जाणारा जुवाचा भाग असा याचा अर्थ आहे आणि म्हणूनच ह्या जनावरांनां वाजसनेय्ये संहितेत घूषाः म्हणजे लू भारण करणारे असें नांव दिले आहे. ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी ह्या शब्दाचा अर्थ अनिश्चित आहे. रथेच्या मते चाकाच्या तुंब्यांतूच जाणाऱ्या कण्याच्या कोठल्याहि एका टोंकास असलेली कुणी असा याचा अर्थ आहे म्हणजे धुर ह्याचा अर्थ जयळ जवळ

‘आणि’ असाच झाला. ओल्डेनवर्गने हेंच मत स्वीकारलें आहे. मोनियर विल्हम्सच्या मतानें धुर ह्याचा अर्थ ओझें असा असावा; पण हें शक्य दिसत नाही धुर ह्याचा गाडीचा दांडा असा अर्थ होणे शक्य आहे. नंतर आस व दांडा मिळून ज्यायोगानें रथ ओढला जातो तो भाग, असा सामान्यपणे अर्थ झाला. हा अर्थ स्वीकारला तर ऋग्वेदांतल्या संदिग्ध लेखाचा उलगडा होईल.

^{२६} नाभि—चाकाचा तुंबा असा अर्थानें ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये हा शब्द आलेला आहे. याचा मूळ अर्थ वेची; पुढें लक्षणेने नात किंवा नातलग असा अर्थ होतो.

^{२७} नेमि—ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये रथाच्या चकाचा वांक (धाव) असा याचा अर्थ आहे. हा चांगल्या लाकडाचा [सुदू] केलेला असे व त्याला वाकवून चांगला आकार दिलेला असे.

^{२८} पे वि.—ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये रथचकाची धाव ह्या अर्थानें हा शब्द आलेला आहे. ही धाव चांगली पट वसवावी लागते असा उल्लेख आलेला आहे व सुपवि हें विशेषण सुनाभि आणि सुवक्र ह्यांच्याबरोबर आलेलें अथर्ववेदांत सांपडतें. ह्या धावा धातूच्या वनविल्ल्या असत व त्या तीक्ष्ण अमल्यामुळें त्यांचा शस्त्राप्रमाणे उपयोग होत असे. वाजसनेय्ये संहितेमध्ये एके ठिकाणी पीटर्सवर्ग कोशाप्रमाणे पवि याचा अर्थ सोमवल्ली कुटण्याकरितां असलेल्या मुसळाभोंवतीचें लोखंडी वेढणें असा आहे. पण हा अर्थ असाभाव्य दिसतो. कारण असे वेढणें मुसळाच्या टोंकास लावित असल्याचा इतरत्र कोठें उल्लेख नाही. हिलेब्रेट ह्या वाजसनेय्ये संहितेमधल्या उतान्यांत तीक्ष्ण धार असा अर्थ घेतो व तो अर्थ बरा दिसतो. कारण ऋग्वेदांत मुसळें फिरवितात म्हणून त्याचें वर्णन ‘अनश्वाः पवयोऽरथाः’ असें केलेलें आहे. निहकामध्ये पवीचा अर्थ बाण असा केला आहे. हा अर्थ बरोबर आहे हें दर्शविण्यासाठीं पीटर्सवर्ग कोशांत ऋग्वेदांतील दोन उतान्यांचा निर्देश केला आहे. पण एका उतान्यांत इंद्राच्या वज्रासंबंधानें तीक्ष्ण धारेंचें शब्द हा दुय्यम अर्थच लागू पडतो व दुसऱ्या उतान्यांत बाणस्य पवि असा शब्द आला आहे त्या ठिकाणीं वेताचें तीक्ष्ण धारेंचें मुसळ म्हणजे सोमवल्लीचा देठ असा अर्थ होईल. हिलेब्रेटच्या मते सोमवल्लीच्या आकाराचा या ठिकाणीं उल्लेख असावा. ‘पवीनस’ असें एका राक्षसाचें नांव अथर्ववेदांत आलेलें आहे. परंतु त्यावरून ह्या वादग्रस्त मुद्यावर कांही एक प्रकाश पडत नाही. ह्या पवीनस शब्दाचा अर्थ पीटर्सवर्ग कोशाप्रमाणे, भाल्याच्या टोंकाप्रमाणे ज्याचें नाक आहे तो, असा आहे; व व्हिटने ह्या शब्दाचें भाषांतर कांठासारखें किंवा कज्यासारखें नाक असें करितो. (ह्यामुळे नाकाच्या वक्राकृतीचा बोध होत असावा.)

^{२९} पात स्य.—ऋग्वेदांत एका ठिकाणी हा शब्द

असून त्याचा अर्थ रथाचा कांहीं भाग असा आहे. हा कोणचा भाग होता हे अनिश्चित आहे. हॉपकिन्स म्हणतो की, महाभारतांत म्हुटलाप्रमाणे रथाचा दांडा धरून ठेवण्याकरितां कण्यावरोल लांकडाचा तुकडा (खोक) असा अर्थ असावा. ऋग्वेद ३. ५३. १७ या ठिकाणी येणाऱ्या पातल्य शब्दाचा अर्थ सायणाचार्यांनी चाकाला लाविलेली खाळ (कालक) असा केला आहे.

^{३१}प्रति धि.—याचा ऋग्वेदांत सूर्याच्या नांवाच्या ऋचेंत उल्लेख येतो. हा रथाचा एक भाग असून यावर घालून बहुला घरां नेत. याचा काय अर्थ असावा हे निश्चिन ठरविणे अशक्य आहे रथच्या मतानें हा एक लांकडाला आडवा बांधलेला लांकडाचा तुकडा असावा.

^{३२}प्र धि.—हे रथचक्राच्या कोणत्या तरी भागाचें नांव आहे. बहुधा वांक किंवा अडेकड हा याचा अर्थ असावा. अथर्ववेद व ऋग्वेद यांत एका ठिकाणी ' नाभ्य ' आणि ' प्रधि ' यांचा उल्लेख उपधि ह्या शब्दावरोवर झाला आहे. यावरून पाहतां हे कदाचित् सवें आऱ्यांचे समुच्चयवाचक नांव असावं किंवा हे नाभीच्या आतील केंद्रेचें किंवा कच्याचे नांव असावें. ऋग्वेदांतील कूट ऋचेंत वारा प्रधांचा उल्लेख तीन नाभीवारावर आला आहे. तेंचच एक चाक व तीनशे साठ आरे दिलेले आहेत. या शब्दाचा अर्थानर्णय करण्याचा प्रयत्न करणें बहुतेक व्यर्थ होय. परंतु ही गोष्ट अगदी स्पष्ट आहे की या ऋचेंत वर्ष, तीन ऋतू, वारा महिने, तीनशेसाठ दिवस, यांच्यावर रूपक आहे. इतर ठिकाणी नाभ्य आणि प्रधि येवढेच शब्द येतात. किंवा नुसता प्रधि हाच शब्द येतो. ऋग्वेदांत सायण भाष्याप्रमाणें याचा अर्थ ' चक्रवाहवलयः । ' म्हणजे चाकाच्या वाहेरील घेर व अथर्ववेदांत त्याच भाष्याप्रमाणें चाकाची धांव असा केला आहे.

^{३३}भ ग.—हिलेव्रॅटच्या मताप्रमाणें ऋग्वेदाच्या एका वचनांत याचा ' रथाचा एक भाग ' या अर्थानें उपयोग झाला आहे. परंतु सायणाचार्य याचा अर्थ घुर म्हणजे जूं किंवा जोखड असा करितात.

^{३४}धु ग.—ऋग्वेदांत आणि नंतरच्या ग्रंथांत जूं या अर्थी हा शब्द आलेला आहे.

^{३५}र मि.—ऋग्वेदांत एकदां या शब्दाचा रथाचा भाग या अर्थी उल्लेख केलेला आहे. याचा अर्थ टेकू देणारा दांडा असाहि होतो.

^{३६}वं धु रः—ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत हा शब्द असून याचा मॅकडोनेल रथांतील आसन असा अर्थ करितो वेदार्थ-यत्नप्रयांत वंघुर म्हणजे रथाचा अर्थी रथाच्या दोन्ही घुरा रथापासून निघून जुंवापर्यंत जातात त्या असा अर्थ आहे. सायणभाष्यांत असा अर्थ असून शिवाय कांहीं ठिकाणी सर्व रथ असाहि अर्थ दिला आहे.

^{३७}वर्त नि.—वर्तनि म्हणजे रथाचा भाग. ऋग्वेदांत व

नंतरच्या ग्रंथांत याचा अर्थ रथचक्राचा वांक असा होतो.

^{३८}श म्या—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यांमध्ये ह्याचा अर्थ खुंदी, शिक्क असा आहे विशेषतः जात्याचा खुंटा किंवा जुंवाची खुंटा आहे. ही जुंवाची खुंटा जुंवाच्या दांन्ही टोकांस मारलेली असे; कारण त्यामुळे जूं बैलाच्या मानेवर सारखें वसे. शम्या हे लांबी गेजण्याचे साधनहि होते.

^{३९}श ध्य—ऋग्वेदांतील एका उतान्यांत रथच्या मतानें कदाचित् रथाचा एक भाग असा याचा अर्थ असावा. पण हा अर्थ विलकुल निश्चित नाही.

^{४०}अं क—दोन अंक आणि दोन न्यंक असे रथाचे भाग असतात असे तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण ह्यांच्यांत वर्णन आहे. ह्या शब्दांचा अर्थ स्पष्ट होत नाही. टीकाकार म्हणतात की रथाच्या वाजू आणि चाकें यांचे निदर्शक हे शब्द आहेत. क्षिमेर हा प्राक शब्द ' अंतुगीज्ञ ' याच्याशी त्याची तुलना करितो आणि त्याचें मत असे आहे की रथाच्या मुख्य भागाची जी वरची वाजू तिला अंकी असे म्हणत आणि जास्त सुरक्षितपणा किंवा मनबूतपणा यावा म्हणून खालील वाजू उपा असत त्यांना न्यंकी असे म्हणत. ह्या शब्दाचे वरोवर अर्थ करणे अशक्य आहे असे ओल्डेनबर्ग कबूल करिता. परंतु त्याला वाटत की ह्या शब्दांचा द्वयर्था उपयोग करित; एक अर्थ रथाचे भाग, आणि दुसरा अर्थ देवपण. परंतु बोधलिक हा फक्त देवपण, ईश्वरी सत्ता ह्यालाच हे शब्द लावितो, किंवा ह्या अर्थाचे हे शब्द उपयोगांत आणितो. तैत्तिरीय संहिता २. ७, ८-१. येथे अंक आणि न्यंक यांचा रथाचे दोन भाग असा अर्थ नसून रथाची दोन चाकें असा आहे.

^{४१}ना डी.—यजुर्वेदांत ह्या शब्दाचा अर्थ रथाच्या चाकाचा वतुलाकार तुंबा असा दिसतो.

^{४२}न्यं कः—तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण ह्या ग्रंथांमध्ये ह्या शब्द अंकाला सद्गुण असा रथाच्या कांहीं तरी भागाच्या अर्थी आला आहे. पंचविंश ब्राह्मणांत न्यंक ह्या शब्दाचे न्यंक असे द्विवचनी रूप आले आहे.

^{४३}प्र क ग.—हे वरवर तरी प्रायुग सारखें दिसतें ' गा-डीच्या घुरांचा पुढील भाग ' असा यांचा अर्थ आहे. याचा उल्लेख यजुःसंहितेंत व शतपथांत आला आहे. व तेथें ' कस्तूरीच्या मागील घुराचा भाग ' अथवा ' ज्यावर घुर असतें ते लांकूड ' असा याचा अर्थ दि ग आहे.

^{४४}र थ मु ख.—तैत्तिरीय संहितेंत याचा अर्थ ' रथाचा पुढील भाग ' असा आहे.

^{४५}र था क्ष.—तैत्तिरीय संहितेंत रथाचा कणा या अर्थी हा शब्द आलेला आहे. कात्यायन श्रौतसूत्राप्रमाणें कण्याची लांबी एकशे चार अंगुळें दिलेली आहे. आपस्तंब शुक्लसूत्रा-मध्येहि इतकीच दिलेली आहे.

^{४६}उ क्षि.—उक्षि म्हणजे रथाचा एक भाग; बहुतेक असून आसन असा अर्थ असावा. रथच्या मतानें याचा अर्थ

कण्यावरील चौकट असा आहे. हा शब्द अथर्ववेदांत येतो ऐतरेय आरण्यकातील २. ३, ८ येथील सायणभाष्यांत याचा अर्थ रथाच्या दाढ्याचें पुढील तोंड असा आहे. अथर्ववेदांतील ८. ८. २२ येथील भाषांतरात त्रिफण याचा अर्थ शरीर असा करितो.

१० उ पा न स.—अक्षाहुन निराळ्या अर्थानें हा शब्द अथर्ववेदांत सापडतो. आणि याचा अर्थ गाडीचा मुख्य भाग असा आहे. परंतु सायणभाष्याप्रमाणें त्याचा अर्थ 'धान्याचें कोठार' किंवा 'धान्यानें भरलेली गाडी' असा आहे. ऋग्वेदांत गेथें फक्त एक वेळ हा शब्द आलेला आहे तेथें त्याचा अर्थ अनिश्चित आहे. पिश्ल म्हणतो की, तो शब्द विशेषणरूपानें योजिला नसून सामान्यनामरूपात योजिलेला आहे.

११ त र्द म न.—अथर्ववेदामध्ये जुंवा (युगा) मधलें जे भोक असतें त्याला हा शब्द आहे. शतपथ ब्राह्मणात. कातर्वालील रंध्राला हा शब्द लाविला आहे.

१२ प क्ष स्.—अथर्ववेद व कौपीतकी ब्राह्मण ह्यामध्ये हा शब्द आलेला असून याचा अर्थ रथाच्या वाजू असा आहे. काटक सांहीता व तैत्तिरीय ब्राह्मण ह्यामध्ये कुठार किंवा गाला ह्याच्या वाजून हा शब्द लावलेला आहे. वाजसनेयि सांहितेमध्ये ह्याचा अर्थ दरवाज्याची वाजू असा असून कौपीतकी ब्राह्मणात सैन्याच्या एका भागाला हें नाव आहे. पंचविश ब्राह्मणात याचा अर्थ महिन्याचा अर्धा भाग किंवा पंधरवडा असा आहे.

१३ यो ग.—अथर्ववेदांत आणि बृहदारण्यकोपनिषदांत गाडी ओढणाऱ्या घोड्याचें अगर बैलाचें जू असा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे.

१४ र थो प स्य.—रथोपस्थ म्हणजे सारथी वसत असे ती जागा. हा शब्द अथर्ववेदांत आणि ब्राह्मणांत आला आहे.

१५ अ पा ल म्व.—गाडीचा वेग कमी करण्याकरितां जा दांडा खाली सोडीत त्याचा द्योतक हा शब्द आहे. हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत (२. ४, ३, १३) आला आहे.

१६ क स्त म्भी.—शतपथात याचा अर्थ गाड्याच्या दाढ्याला. आधारभूत असा एक लाकडाचा तुकडा असा आहे.

१७ कु ब र, कू य री.—भैत्रायणी सांहितेंत, शतपथ व कौपीतकी ब्राह्मणांत ह्यांचा गाडीचा दांडा असा अर्थानें उपयोग केला आहे.

१८ यु क्त.—शतपथांत बैलाचें जू या अर्था हा शब्द आला आहे.

१९ र थ च क्र.—याचा अर्थ रथाचें चाक. ब्राह्मणांत याचा वारंवार उल्लेख आला आहे.

२० र थ शी र्प.—रथशीर्ष म्हणजे रथाचा वरचा भाग. याचा शतपथांत उल्लेख आला आहे.

सारथिनार्थे [ऋग्वेद]

दुर्नियंतु वंधुरेस्य स्थातु
यन्तु सारथि

१ यं तु.—ऋग्वेदांत आणि सूत्रांत घोड्यांना किंवा रथांना हांकणारा या अर्थानें हा शब्द येतो.

२ सारथिः.—ऋग्वेदामध्ये व उत्तरकाळीन ग्रंथांत सव्येष्टा म्हणजे योद्धा ह्याच्या उलट रथ हांकणारा ह्या अर्थानें हा शब्द आलेला आहे.

३ स्थातुः.—ऋग्वेदामध्ये ह्याचा अर्थ घोड्यांना किंवा रथाला हाकणारा असा आहे.

दलणवळण किरकोळ [तै. सं.]

अनोवाछा आत (सतत वाहून नेहें
(गाड्यातून गमन साधन) जाणारें धान्य)
वाहून नेहें शीर्षहार्य सेतु
जाणारें धान्य (चोक्यावर

वाघे

वाघे [ऋग्वेद]

आघाटि (तंतुवाद्य) गोधा (सनई, पावा) वाकुर
कर्करि हुंदुभि वाण
काराघुनी (शंखादि) ' नाडी (मुरली) ' वाणीचीं
गर्गर वकुर वेणु

[तै. सं.]

११ तुणव भूमिहुंदुभि : १३ वीणा
हुंदुभि वाण १४ वेणु

[अथर्ववेद]

आघाटि गर्गर १५ द्रव्य (डोलनें
किंवा डूम सारखें)
कर्करि गोधा १६ नाडी (अलगुन
वाद्य विशेष)

केतुमत् (हुंदुभीच्या आवाजाचेंवि.) हुंदुभि विश्वगोत्र्य (विश्वप्रिय हुंदुभि)

[वाजसनेयि सं.]

१० आढम्बर

[सांहितेंतर]

१८ काण्डनी २० लंवन २२ वादित
१९ वेकुरा २१ वादन

१ आघाटि.—' करताळ, झांज ' या व. ह्यांचा उपयोग नृत्याच्या वेळीं करीत. ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यातहि ह्याचा उल्लेख आहे. सायणमतानें आघाटि याचा कांड-वीणा असा अर्थ होतो.

क र्क रि.—ऋग्वेदांत व इंतर हा

ह्या अर्थी उपयोगांत आणिला आहे. मैत्रायणी संहितेत गुरांच्या कानावर वणि्यासारख्या खुणा केल्या असत असे उल्लेखिले आहे. असें मॅकडोनेल म्हणतो. परंतु मूळांत खुणांचा उल्लेख आहे वीणेच्या आकाराचा नाही.

ग रं १.—ऋग्वेदांत हे एका वाद्याचें नांव आहे

‘ गो धा.—’ धनुज्या ’ असा ऋग्वेदांत एका ठिकाणी याचा अर्थ आहे परंतु दुसरीकडेहि असावा असें मॅकडोनेल म्हणतो. रोंथ देखील अथर्व वेदांतील ह्या शब्दाचा अर्थ तोच करितो. ऋ. १०. २८, १० व १०.२८ ११ या दोन ठिकाणी येणाऱ्या “ गोधा ” शब्दाचा अर्थ सायणांन आपल्या भाष्यांत “ गायत्री ” असा दिला आहे. त्रिफिथ व आधुनिक अनेक पंडित ग्रामी वरील ऋचाचा केलेला अर्थ व सायणांन केलेला अर्थ यांत जमीन अस्मानाचें अंतर आहे. त्रिफिथ, वादी असा अर्थ करितो. ऋ. ८. ६९. ९ या ठिकाणी गोधा शब्दाचा अर्थ हस्तघ्नः म्हणजे हातांन वार्जविण्याचें वाद्य असा (सायणमते) अर्थ आहे. अथर्ववेद २. ३, ६ या ठिकाणी गोधा याचा एक प्रकारचा प्राणी (घो रपट, पाल यासारखा) असा दिसतो. गोधा याचा धनुज्या असा अर्थ मुळीच निघत नाही. ऋग्वेदांत एका ठिकाणी (८. ६९, ८) रोंथ आणि हिल्लेंद्रां ह्यांना वाद्य असा अर्थ केला आहे. गोधा शब्दाचा मूळ अर्थ धनुज्याच्या दोरी पासून हातास इजा होऊ नये म्हणून डाव्या हातास बांधलेलें कातडी वेष्टन. सायण वरील अर्थ घेतो (गोधा-हस्तघ्नः). याचा अर्थ मागाहून एक प्रकारचें वाद्य असाहि रूढ दिसतो.

दुंदुभि.— हा ध्वन्युकारी शब्द असून याचा अर्थ पडघम असा आहे. व त्याचा उपयोग लढाईचे व शांततेचे वेळी करावयाचा असे. हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत आलेला आहे. भूमिदुंदुभि नावाचा एक विशिष्ट प्रकारचा पडघम पूर्वा होता. तो असा की, जमीनीत एक खड्ड करून त्यावर एक कातडें पसरावयाचें. अशा तऱ्हेचा पडघम महाव्रत नावाच्या ए. १ यागाचें वेळी दक्षिणायनांत सूर्य परत फिरण्याच्या समयास जी विघ्ने येतील तीं निवारण्यास उपयोगांत आणिला जात असे. पुरुषमेधाचे वेळी जे बळी दिले जात असत त्या पैकी पडघम वाजविणारा हा एक आहे. (महाव्रतातील दुंदुभिवादन सूर्याच्या परत फिरण्यासंबंधी आहे हा अर्थ सायणधर्मत नव्हे नाही) शाखायन सूत्रांत १७१४, ११) दुंदुभि बैलाच्या दोपटीन वाजवीत असतसें दिसतें. त्या ठिकाणी भूमिदुंदुभि असें म्हटलें आहे. ऐतरेय आरण्यकातल्या (५, १, ५) भाष्यात सायणचार्य आपस्तम्ब श्रौतसूत्रातील दुंदुभिवशेल उतारा देतात तो असा “ अंतर्वेदि व बहिर्वेदि याच्या मध्य, एक खड्ड खणून, त्यावर ओलें कातड, केंसाळ बाजू वर धरून खुंट्यांनी बसवितात, व त्याजवळ मारण्या (वाजविण्या) करितां पुच्छकाळ ठेवितात. ” अथर्व ५- २०, १ यात दुंदुभि लाकडाचा

असून तो कातल्याच्या पट्यांनी बांधलेला असे असें वर्णन आहे.

नाळी.—ह्याचा अर्थ ऋग्वेदामध्ये त्याच प्रमाणे काठक संहितेमध्ये वेताची वनवलेली तुतारी असा आहे. काठक संहितेमध्ये एके ठिकाणी तूणव ह्या शब्दाबरोबर हा शब्द आलेला सायणभाष्यात या ठिकाणी ‘ नाळी ’ व अर्थ वाद्यवीणा, वेणु किंवा स्तुतिरूप वाणी असा केला आहे.

वक्रुर.— हा शब्द ऋग्वेदाच्या एका ऋचेंत आला आहे. तेंथे अभिनांनी दस्यूविरुद्ध आर्यांसाठी वक्रुर बाजूकून उजेड पाडला असा उल्लेख येतो, निरुक्ताप्रमाणे याचा अर्थ वज्र. परंतु रोंथ प्रमाणे वाजविलेली वस्तू; एखादें वाद्य असाचें. व हा अर्थ बराचसा बरोबर वाटतो. सायणाचार्य या ठिकाणी ‘ वक्रुर ’ याचा अर्थ वज्र असा घेतात पण त्रिफिथ ‘ तुतारी ’ असा अर्थ करतो.

यास्क ‘ वक्रुर ’ याचा अर्थ ‘ ज्योति ’ किंवा ‘ उदक ’ असा करतो, ‘ वज्र ’ असा अर्थ करीत नाही.

वाकुर.— हत्तीचें हें विशेषण ऋग्वेदाच्या एका वचनांत आलें आहे. या शब्दाचा सामासिक अर्थ “ एक प्रकारचें वाद्य ” असा होतो. ऋग्वेद ९. १, ८ या ठिकाणी सायणाचार्य ‘ वाकुरं हत्ति ’ म्हणजे तेजस्वी (वाकुर) व दगाच्या रंगाचा (सोम) असा अर्थ करितात.

वाणः.— ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यामध्ये सें. पी. कोशांत दिलेल्या अर्थाप्रमाणे वाद्यावरचें गाणें असा याचा अर्थ होतो. पण मागाहून झालेल्या संहिता व ब्राह्मण ग्रंथात शंभर तारा असलेलें (शततेतु) व महाव्रताचे वेळी वाजविलें जाणारें तंतुवाद्य किंवा सारंगी असा अर्थ आहे. ऋग्वेदामध्ये (१०. ३२, ४) या सारंगीच्या सप्त स्वराचा (घातूचा) उल्लेख आलेला आहे. ह्या सप्त स्वरांना (आपण, जर वृत्तासंबंधी अर्थ न घेतला तर) इतर ठिकाणी वाणी असें म्हटलें आहे सायणाचार्य वाण याचा अर्थ ‘ शंभर तारांची ए. १० प्रकारची वीणा ’ असा करितात. याला मरुद्गीणा असेहि म्हटलेलें आहे. सप्तधातुः वाणस्य या ठिकाणी ‘ सप्तधातूचा ’ अर्थ सात स्वर, सात छंद, सात ऋतू किंवा सात होते असा घेतला आहे. व ‘ वाण ’ चा अर्थ स्तुति किंवा वाद्य असा घेतात. अथर्व (१०, २, १७,) याला सायणाचें भाष्य नाही. पंडितांच्या प्रतीत ‘ वाण ’ असा शब्द आहे. ‘ वाण ’ याचा अर्थ त ‘ वाणी ’ असा घेतात, ऐतरेय ब्राह्मणात वाणमौदुम्बरं शततन्त्रुम् असें म्हटलें आहे. म्हणजे वाण हें उदुवराच्या झाडाचें वनवीत असावेत.

वाणीची.— ऋग्वेदात एका ऋचेंत हा शब्द आलेला आहे. सें. पी. कोशामध्ये ह्याचा अर्थ वाद्य असा आहे.

तूणव.— ऋग्वेदोत्तर संहिता व ब्राह्मण ग्रंथात ह्याचा अर्थ वाजविण्याचें लाकडी वाद्य, बहुतेकरून सुरली असा आहे. पुरुषमेधामध्ये जे बळी दिले जातात त्यामध्ये सुरली

वाजविणारा हाहि एक आहे. तैत्तिरीयसंहितेत 'तूणव' याचा अर्थ वेगु असा सायणाने केला आहे. कांथ याचा अर्थ मुल्ली असा करतो. तैत्तिरीय ब्राह्मण (३. ४, १५, १) यात 'तूणवध्म' म्हणजे वाय वाजविणारा किंवा तोंडाचे शोक वाजविणारा असा अर्थ केला आहे. निरुक्तात 'तूणव' म्हणजे मृग असा अर्थ घेतला आहे.

११ भूमि दुं दु भि.—जमीनीचा नगारा. महाव्रतविधीच्या वेळी एक खाच चामड्याने वेद करीत व त्याचा नगारा करीत. हा शब्द संहिता व ब्राह्मणग्रंथांतून आला आहे.

१२ वीणा.—ऋग्वेदोत्तर संहिता ग्रंथ व ब्राह्मण ग्रंथ ह्यांत याचा अर्थ वीणा असा आहे. यजुर्वेदामध्ये पुरुषमेधाच्या वेळी बळी दिले जाणाऱ्याच्या यादीत वीणा-वाद (वीणा वाजविणारा) ह्याचें नांव आलेले आहे. वीणा शब्दाचा इतरग्रहि उल्लेख आलेला आहे. ऐतरेय आरण्यकात ह्या वाद्यावर केंसाळ कातवें (एके काळी) पसरलें जात असे अर्जें म्हटलें असून ह्याचें निरनिराळे भाग वर्णिले आहेत. उदाहरणार्थ, शिरस् उदर, अंशुण, तंत्र (तार), वादन वगैरे. शतपथ ब्राह्मणात उत्तरमेधा ह्याचा अर्थ एक प्रकारचा स्वर किंवा वीणा असा आहे. शाखायन श्रौतसूत्रांत (१७. ३, १) शततंतु वीणेचें वर्णन आहे तें असें— त्या वीणेला पलाशाची मूना (छुंटी) असते, उदुंबराचा दाढा असतो, बैलाचें कातवें केंसासहित गुंडाळतात, दाढ्याला दहा भोंकें पाडून प्रत्येक भोंकेंतून दहा दहा तारा ओघतात व त्या तारा वेगवेगळ्या ठिकाणी घसबितात, पानासहित वेतसाची शाखा वाजविण्याकरितां ठेवतात, ऐतरेय आरण्यक ३. २५ या ठिकाणी मनुष्याचे शरीर हें वीणा करून त्याची व वीणेची तुलना दाखविली आहे.

१३ वेणु.—तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व उत्तरकाशीन ग्रंथ ह्यात वेत किंवा बाबू अशा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे. तैत्तिरीय संहितेमध्ये तो पांकळ (सुपिर) आहे असें वर्णन आहे. ऋग्वेदात दानस्तुतीमध्ये वालखिल्य सूक्तांत एकदा हा शब्द आलेला आहे. रांध ह्या ठिकाणी त्याचा अर्थ वेताची बासरी असा करतो. हाच अर्थ पुढील ग्रंथांत वेणूचा आला आहे. कौपीतकी ब्राह्मणात वेणु व सम्य यांना एके ठिकाणी उल्लेखिले आहे व ते वसंत ऋतूंत पक्व होतात असें म्हटलें आहे. बहुतरुन बाबूंची झाडे असा याचा अर्थ असावा.

१४ हु व य.—'लोकडाचें वाय' अशा अर्थानें अथर्ववेदांत पद्यमाचें विशेषण म्हणून हा शब्द आलेला आहे.

१५ नाडीका.—अथर्ववेदामध्ये एवदां हा शब्द आलेला असून ह्याचा अर्थ अलगुज असा स्पष्ट आहे व त्या वेदात वेताच्या बनविलेल्या बाणाच्या टोंकाचाहि संबंध आहे.

१६ आढम्बर.—एक प्रकारचें ढोलकें. वाजसनेयी-संहितेत पुरुषमेधाचे बळीची जी यादी आहे त्यांत आढम्बराघात याचा उल्लेख आहे.

१७ काण्डवीणा.—काण्डक संहितेत महामताच्या वेळा

उपयोग करित असलेलें वेतस पर्वन्पासून केलेलें वीणेसारखे तंतुवाय अस लिहिणें आहे. काण्डवीणा वेतसाखेने वाजवावयाची असते. या वीणेला वादनकार 'पटरी' असे म्हणतात (शाखायन श्रौतसूत्र १७. ३, १४-१५).

१८ बेकुरा.—हा शब्द पंचविश ब्राह्मणात येतो. व तेंथे याचा अर्थ 'आवाज' किंवा 'ध्वनि' असा होतो. हाच अर्थ नैधंत्कांत दिला आहे. हा बहुधा यजुराग्रमाणें एवढ्या व घ.चा श्रांतक शब्द असावा. तैत्तिरीय आणि वाटक संहितांतून बेकुरि आणि येकुरि हे शब्द स्वर्गीय वपोगना किंवा अम्भरा यांनां मंजुळ या अर्थी विशेषणें म्हणून वापरलें आहेत. वाजसनेय संहिता आणि शतपथ ब्राह्मण यां भाकुरि आणि भकुरि असे शब्द आढळतात. निरुक्तांत (२. २३), व ह्नामांच्या य.दांत हा शब्द आढेल्या आहे. बेकुरयः म्हणजे रुद्रमा गंधर्वांच्या भायेची नांवे, असा तैत्तिरीय संहितेत भाष्यांत अर्थ घेतला आहे. ह्याचा तेंथे सायण ध्वनीसंबंध लावून नाहीं त्याचप्रमाणे शतपथ ब्राह्मणात चन्द्रमा गंधर्वांच्या स्त्रिया जीं नक्षत्रें त्यांनां भेकुरी किंवा भाकुरी (प्रकाशमान्) असें नांव आहे.

१९ ले व न.—कण्वशास्त्रेय बृहदारण्यकोपनिषदामध्ये हा पाठ आहे व तो पाठ माथ्येदिन शास्त्रीय आढंबर (डमरू) बदल आलेला आहे. काही प्रतीत या ठिकाणी लेबन असा शब्द नसून लेबर असा आहे.

२० वादन.—ऐतरेय आरण्यकांत एका तंतुवायचा एक भाग असा अर्थ होतो. 'वादन' हा तंतुवायचा भाग नसून वादन म्हणजे 'वाजविण्याची क्रिया' असा अर्थ सायण करतो.

२१ वादित.—छांदोग्यउपनिषदामध्ये हा गीतवादित गाणें वजावणें ह्या समासांत व कौपीतकी ब्राह्मणांत नृत्य ह्या शब्दाबरोबर (एकदाच) गाणें व नाच या अर्थी आला आहे.

विचार

ग्रन्थचिह्नोपपे [ऋग्वेद]

ऋत	विश्वतस्प्रात	सहस्रपात
ऋतज्य	विश्वतंबाहु	सहस्रप्रधन
विश्वजन्य	विश्वतोमुख	सहस्रबहु
विश्वजित्	सत्	सहस्रशीपन्
विश्वतथक्षु	सत्य	सहस्राक्ष

घेदान्त [ऋग्वेद]

अधिष्ठान	अविदुष्टा (अर्थत)	उपमद (उपमना)
अस्था (प्रकृति)	प्रजानन्	उदेति (उपामना)
अन्तर्विद्वान् (देवमार्ग जाणगा)	अमुनीति [प्राण-नेणार]	उरुचक्षस (बृहदा)
अभिवक्ष्य (प्रवर्ग्या)	अस्मन्तु [मर्जाव]	ऋपि (मंत्रदष्ट)
व्य रहस्य)	आर्थ (अभिज्ञ)	कवितर (प्रादतर)
		कशांक्षान (मेधावी)

कुहचिद्वित [मद्ग- क्ता यत्र गायं- तितत्रतिष्ठामि]	प्रज्ञातृ (ज्ञानी) प्रथमच्छद (निर्गु- णब्रह्माच्छादक)	विदुष (कवी) विद्वान् (ज्ञानमार्ग) विप्रनापस् (ज्ञात- कर्मा)	नवद्वार पितृयान पुत्रविज्ञ पुराणवित्	यज्ञर्त यज्ञायुध रथंतर वर्तनि	विश्वरोधस् विश्वरूप विश्वविद् विश्ववेद
केतु (प्रज्ञान) गुहा [हृदय] चिकित्स्विमनस् (सर्व हृदयज्ञता)	प्रविद्वस् (प्रकृष्ट ज्ञानी) बोधिन्मनस् मधुला (मधुविद्या)	विधर्मन् [जगद्धा- रण व्यापार] विराज विचिदुष (अभिज्ञ)	प्रज्ञान प्रज्ञानी प्रतिबोध (प्रति- नियतज्ञान)	वशी विचक्षण विज्ञान विदुषी	विश्वव्यचन विश्वाङ्ग शिवापर सत्
जीव तुच्छय दुवस् देवयान [देवमार्ग] धर्मन् ध्रुव नाभि (हेतु) नामधस् (नाम्नां- घापयिता) नीतिवित् (स्तोत्रा- भिज्ञ) पंचहोता (वायु वि.) पश्यत् (विश्वद्रष्टा) पुरुचेतन (बहुज्ञाता) प्रकेत (विज्ञापक)	मयूख (प्राणात्मक देव) मरीचि [आत्म- ज्ञानी] माया सुसुक्ष्म वयुन [ज्ञानसाधन] वश [अधीन] वशिन् वसुत्वन विचक्षण [सर्वतो- दर्शी] वित् विदाय्य (वेत्ता) विदुष्टर (विद्वत्तर)	वीरवक्षण व्यान ब्राधन्तम (प्रवृद्ध- तम) शतविचक्षण श्रद्धि [श्रद्धया- श्रोतव्यब्रह्म] श्रुतवित् संवित् (ज्ञान) सत् सर्ग [जन्म, सृष्टि] साधु [साधक] सुविद्वस् [सर्वद्रष्टा] सुवेद [सुविज्ञान]	प्रबुध प्रविद्वस् प्राण प्राणति प्राणापान बोधप्रतीबोध ब्रह्मजुष्ट ब्रह्मण्वति ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मवादिन् ब्रह्मसंशित मागधेय सुवनेस्थ (परमा- त्म्याचै वि.) मध्यन्दिन मण्ड मनीषिन् ममसत्य महर्षि महामनस् माध्यन्दिन मीमांसमान मेधा मेधावित् मेधिराय यजुर्विद्	विया विपाक्षित् विप्रजुत विश्वचक्षुस् विश्वचय विश्वचर्षणि विश्वजन्मन् विश्वजन्य विश्वतःपाणि विश्वतस्पृथ विश्वतुर्व विश्वतोधार विश्वतोमुख विश्वतोवर्ष विश्वदर्शत विश्वदानी विश्वदावन् विश्वदृष्ट विश्वदेववन् विश्वधायस विश्वनाम्नी विश्वपेशस् विश्वभृत विश्वभोजस् विश्वमिन्व विश्वमालुष	मत्स्वादिन् सप्तचक्र सप्तगर्भ संवर्ग संविद् सम्यग्ज्ञान सर्वज्यानि सर्वतनु सर्वपात् सर्वपुरुष सर्वरथ सर्वरूप सर्वविद् सर्वात्मा सहस्रपाद् सहस्रपृष्ठ सहस्रपोष सहस्रप्राण सहस्रबाहु सहस्रदय सुब्रह्मन् सुमनस् सुविज्ञान सुश्रव सोमराज्ञी
[तै. सं.]					
आत्मद गर्तसद देवयान [मार्ग] नित्या [वाच्] प्रणव ब्रह्मवर्चस् ब्रम्हवीदिन्	ब्रह्मस ५ शित यजमानलोक योग वयुन [ज्ञापक] नामानवचन विज्ञात वेद्य	संवित् सत् सत्य सात्मत्व सायुज्य सुकृत स्वाधिय [इन्द्रिय]	मध्यन्दिन मण्ड मनीषिन् ममसत्य महर्षि महामनस् माध्यन्दिन मीमांसमान मेधा मेधावित् मेधिराय यजुर्विद्	विश्वदर्शत विश्वदानी विश्वदावन् विश्वदृष्ट विश्वदेववन् विश्वधायस विश्वनाम्नी विश्वपेशस् विश्वभृत विश्वभोजस् विश्वमिन्व विश्वमालुष	सहस्रपाद् सहस्रपृष्ठ सहस्रपोष सहस्रप्राण सहस्रबाहु सहस्रदय सुब्रह्मन् सुमनस् सुविज्ञान सुश्रव सोमराज्ञी
[अथर्ववेद]					
अक्षर [विनाश- रहित आत्म- स्वरूप] अविज्ञानन् [गहन तत्त्व न जाण- णारा] अनभ्यारुढ (अन्वै- रनाकातम् ब्रह्म) अनुविद्वान् आवरण्यु आचार्य	आत्मन् आत्मन्वत् [सात्म- कंजगत्] आत्मसद् उपद्रष्ट कवि [कांतदर्शी] कवीयमान [पर- मात्म्याचै वि] क्रतुविद् चराचर चित्ति (ज्ञान) जानन्	जीवपुर (जीव- शरीर) तत्त्व तपस् तप्यमान त्रिपाद दशांगुल देवयान दैव दैवी (देवसंव- धिनी वाणी) दौर्भाग्य	अकाय अनुपश्यत् (ज्ञानी) अन्धनतमसावृत (अन्धतमस्)	अपापविद् अविज्ञा अव्रण असुर्य (लोक) अस्नाविर	विज्ञानत् (ज्ञानी) विया शुद्ध संभूति (देहात्म- वादी) हिरण्यपात्र

[वाजसनेयि सं.]

ऋ पि

ऋणिनामै [ऋग्वेद]

ऋग्वेदांतील वन्याच ऋषींची माहिती याच भागांतील दाशराशुबुद्ध या प्रकरणांत येऊन गेली आहे.

अगस्त्य	कृष्ण	पुरुहन्मन्
अंगिरस्	क्षत्र	पुरुष
अजमीद्वल	गय	पुरुषम्
अत्रि	गविष्ठिर	पुष्टिगु
अथर्वन्	गुत्समद	पुतकृत
अश्विज	गोतम	पुषवान
अप्रतिरथ	गोपवन	पृदाकुसानु
अंवरीप	गौरवीत	प्रगाथ
अप्रास्थ	चयवन-चयवान	प्रय
अचनानस्	जमदग्नि	प्ररुक्व
अर्चेत	जराबोध	प्रियमेध
अचत्सार	जुजुरूप	वभ्रु
आप्य	तकवान	घरु
आर्चक	तर्प	बाहुवृक्
आर्जुनेय	तरंत	वृहदुक्व
आर्ष्टिपेण	तिरवी	वृहद्वि
इट	त्रित	मल्लचारिन
उपस्तुत्	त्रिशोक	मल्लपुत्र
उरुक्षय	दधीच	भरद्वाज
उशनस्-काव्य	दध्यद्	भारद्वाज
*ऋषि (सामान्य नाम)	दभीति	भूतांश
एकधू	दशमव	भृगु
एतश	दशोण	मान
एवयामरुन्	दार्भ्य	मान्दार्थ
एवावद्	दीर्घतमस्	मांधातृ
और्व	दीर्घनीथ	मान्य
और्वभृगु	दुर्मित्र	मामतेय
औशिज	देवक	साहोन
कक्षीवान	नभाक	मित्रातिथि
कण्व	नाभाक	X मुनि [सामान्य नाम]
कटु	नार्पद	मोघतिथि
कलि	नीपातिथि	यजत
कवप	नृमेध	रहृगण
कश्यप	नृपद	राम
काण्व	नोधा	वत्स
काण्व	*परावृज्	वम्र
काण्वायन	पराशर	वसिष्ठ
काव्य	पर्वत	वसुरुक्
कुत्स	पायु	वाग्निन्
कुशिक	पुष्णी	

वातरशन	वेन	श्रुतकक्ष
वाघ्न्यश्च	वैदधिन्	श्रुतर्वस्
वाय्य	वैददधि	श्रुष्टिगु
वामदेव	वेन्य	संवरण
विभिदु	वैयश्च	संवर्त
विमद	व्यश्च	सत्यश्रवस्
विरूप	शतयातु	सदापृण
विश्वक	क्षपथ	सग्नि
विश्ववार	शर	सप्तगु
विश्वचर्पणि	शरभ	सप्तवशि
विश्वमनस्	शातवनेय	सप्रय
विश्वसामन्	शायीत	सुतंभर
विश्वामित्र	शिजार	सुदक्ष
विष्णापु	कुनःक्षेप	सुदेव
वृक्ष	गुनहोत्र	सुमित्र
वृषगण	गृग्वृष	सोभरि
वृष्टिहव्य	श्वावाश्च	स्थूरयूप
		हिरण्यस्तूप

[तै. सं.]

टीकाकारांच्या मतभेदांमुळे पुढील यादीत काहीं राजांच्या नांवाचा संग्रह होण्याचा संभव आहे.

अंगिरस्	जमदग्नि	मर्क[असुरपुरोहित]
अत्रि	जानाकि	यज्ञसेन
अथर्वन	जामदग्निय	वत्सप्री
अप्रवान	तुर्मिज	वसिष्ठ
अरुण औपवेशि	त्रसदस्यु	वासिष्ठ
आजोगार्ति	दधीच	विश्वकर्मन्
आटणार	दध्यच्	विश्वामित्र
आथर्वण [दध्यद्]	दार्भ्य	वीतहव्य
आन्त्यायन	नाभानेदिष्ट	शंभु
उदट्क	नृमेध	शंड [असुर-पुरोहित]
औद्दालकि	पर	शुल्ब
औपवेशि	पलित	शौचेय
और्व	परुच्छेप	शौल्वायन
और्वभृगु	पुलस्तिन्	श्रायस
औदिग	पौरुत्तय	संथवस
कक्षीवान्	प्रतन	सनातन
कसर्णार [काद्वेय]	प्रयोग	सात्यकामी
कुसुरुविद	वंव	सात्यहव्य
कौशिक	भरद्वाज	सानग
कौशिक	भालन्दन	सार्वसेनि
कौसुरुविद	भुवन	सुपर्ण
क्रतुजित्	भृगु	सुसमेय
गविष्ठिर	भोवन	
गोतम	भौवायन	
चैत्रियायण	मनु	

सुहोत् सुहोत्	सौवर्चनस् स्वध्वयु	११ हविष्कृत् हविर्मत	१२ जन्तु जयंत	भोम्यम्भ मंगल	शायस्थि ११ शिशुमार
	[अथवेवेद]		१३ जातशाकायन	१४ मधुच्छेदस्	१५ शूनःपुच्छ
१० अगस्ति	दधीच	११ भास्व	१४ जानूव	१५ मंदीर	१६ शूनोत्पीगूल
अत्रि	दधीति	सुहल	१५ जाव-चैलकी	१६ महर्त्विज	शुष्कशृगार
अथवाङ्गिरस्	दशरव	मुनि (सामा. ना)	१६ जमिनी	१७ महर्षि	शूरवीर मोडुक्य
अचंतानप्	दाघंतमस्	मेधातिथि	तक्षन्	१८ माध्यम	१९ शूषवाष्णम
११ आसत	नवरव	रुम	१९ तपोनित्य	माण्टी	२० संगप्रयोगि
आयवंग	१२ नारद	रुम	२० ताण्ड	२१ मुण्डिभऔ-	२१ सत्ययज्ञ
आप्य	नार्य	रुम	तांडविद किवा	२२ इत्य	२२ सत्यवचस्
इड	नाहुप	वधन्यश्च	तांडविदव	२३ मित्रायणीय	राधांतर
उशनम्	नोधम्	वांसष्ठ	२४ तारुस्थ	ब्राम्हण	२४ सनत्कुमार
कक्षावान	पुष्मीहल	वामदेव	२५ त्रिशंकु	रजन कोणय किवा	२५ सर्पिर्वाति
कश	पुष्कन्मन्	विमद	२६ दाशर्म	कोणय	साति औप्राक्षि
कश्यप	पैद	विश्वामित्र	देवल	रथीतर	सात्यकीर्त
कुस	प्रस्कण्व	वीनहव्य	२७ नचिकेतस्	२८ रहस्युदेव मलि-	सात्ययज्ञ
कृप	प्रियमेध	शापु (महर्षि)	२८ नाक	२९ म्छच्	२९ सामधवस्
गव	१३ प्रतिबोध	शंगभृग	नितानमाकृत	३० राममार्गवेय	३० सामुद्रि
गविंष्टर	१४ वृहत्सामन्	श्यावक	३१ नमिपि	रायोवाज	३१ सुक्रोशान्
गोतम	बोध	श्यावाश्च	३२ पंचालचंद	वस्तुपश्य	भारद्वाज
गगदामि	भरद्वाज	सप्तवभि	३३ पर्वत	३४ वातवंत	सुवितशैलन
गित	सृगु	सुदाति	३४ लक्षदध्यांपति	३५ वालखिल्य	सुदक्षिणक्षेमि
गिशोक	मरीचि	सोभरि	पाणशैलन	३६ विदग्धशाकल्य	३६ सुदेव काश्यप
		सौधन्वन	३७ पिप्पलाद	विपूजनशौराकि	३७ सुधन्वन् आंगि-
			पुनर्दत्त	किवा शौराकि	रस्
			पुराण	विप्रचिन्ति किवा	३८ सनाच्चव
			३८ प्रागहि	विप्रजिन्ति	३९ सुनोथ-कापटव
			प्रातरहनकोहल	४० वैयास्क	४० सोमदक्षकौशेय
			४१ बकदाल्भ्य	व्याष्टि	४१ सौदंती
			४२ वाध्व	व्याघ्रप	स्थिरकगार्थ्य
			वृहद्वसु	शकुनि-मित्र	हालिगव
			बोध	४३ शंसकौष्य	४३ हिरण्यदन्वैद
			४४ भंगीर	४४ शतबलाक्ष	४४ हस्वमांडुक्य
			भंगयधवस्	मौदल्य	
			भवत्रातज्ञायास्य	शर्वदत्तगार्थ्य	

[मंहितर]

अर्णामोचिन्	आसुरिवामिन्	१८ कात्यायनी
अस्य	इदन्तकाव्य	१९ कानान्ध
अतिधन्वन्	उत्तानआंगिरस्	२० कुंडपायिन्
अनुक्तमस्य-	उपकेतु	कुंवरवारक्य
सात्यकीर्त	उलवाःर्षिगृद्ध	२१ कृष्णहारित
अर्गलकाहोडि	उलुपयज्ञानश्रुनेय	२२ काण्ठरव्य
अलम्नपारिमानत	उपस्तचाक्रायण	कौण्डिनी
अप-दत्तरपारा-	२३ क्रुष्टिणेण	२३ कौलकावती
शर्म	एकयावनगण्डम	२४ गर्ग
अपादकौशेन	एतश	२५ गदभी-विपीत
अपादिसौश्रोम-	कापि	२६ गार्थिन्
तय	कापिल	गण्डम
अश्रक	कापिवनभीवायन	२७ गार्गीवाचस्पती
अहान आश्वत्थ	कथंवाधवंग	२८ गोष्ठलवर्ण
आकुलि	वशापनेष्ट्राव	गोशुभावाक
आपनक्ष	२९ कहेड कौपी-	२९ गौत्र
आगारय	तकी	३० गौष्ठ
आभिप्रनगदेन्	कहोल कौपीनकेय	३१ चक
आहण नापबोधि	काण्डिबिद्धि	३२ चक्ष

* क्र. पि.—या शब्दाची व्युत्पत्ति कठिन आहे. हा शब्द कदाचित् अत्यंत पूर्वकालीन धातूपासून झाला असेल. ऋषींचे मुख्य काम म्हणजे ईश्वरविषयक स्तोत्र तयार करणे. ऋग्वेदांत जुने आणि नवे भक्ता ऋषींचा उल्लेख आला आहे (अग्निः पूर्वैभिः ऋषिभिः क्र. १. १, २). जुन्या ऋषींची स्तोत्रे त्यांच्या कुलांतोळ लोक संरक्षण करीत असत व त्यांत भर घालीत असत. परंतु ऋषींचा मुख्य उद्योग म्हणजे स्तोत्रे करीत असणे हाच असे. भोहिनीकरणकालापर्यंत ही स्तोत्ररचना सारखी चालू होती. उदाहरणार्थ गाथा. आ गाथा आचार्य स्वतःच रचून पठण करीत असत.

अमें ऋग्वेद (२. १६, ६) व शनपथ ब्राह्मण (१२. ४. ४, ६) यांवरून आढळते. ब्राह्मणांमध्ये जे श्रेष्ठ अमन त्यांनाच ऋषि ही पदवी दिली जात असे. व त्यांचे कौशान्य देवा असे असे दर्शविले आहे ऋषी बहुतेक राजे लोक यांच्या घरी पुरोहित या नात्याने आश्रित म्हणून ग्हात असत. काचित् राजेलाकहि स्तोत्रकर्ते असल्याचे आढळते. पंच-विंश ब्राह्मणांत (१२. १२, ६) स्तोत्रकर्त्या राजपुत्रांना (ओन्डेनवर्गच्या मनाप्रमाणे हा शब्द जरी काव्यनिक अमला तरी) राजन्यर्षि अथवा राजर्षि हा शब्द लावीन. स्तोत्रकर्त्यांमध्ये जरी काही राजे असले तरी बहुतेक सूर्य ब्राह्मणांनाच केलेली आहेत. कर्मा हे पवित्रभूत अशा कालाचे प्रतिनिधि म्हणून मानिले जात व त्यांना साधु असेहि म्हणून यांचे सप्तर्षि असे ममुचयात्मक नांव ऋग्वेदांत चर वेळ व अथर्ववेद आणि वाजमयि संहिता या ग्रंथातून आढळते. या सात ऋषींचा वृहदारण्यकोपनिषदांत (२. २, ४) अनुक्रमे उल्लेख असून तेथे दोन नेत्र, दोन कर्ण, दोन प्राणेंद्रिये आणि सातवी वाणी यांशी त्यांचा संबंध जोडला आहे. हे सात ऋषि म्हणजे गोतम, भरद्वाज, विश्वामित्र, कश्यप, वसिष्ठ, जगदमि व अत्रि हे होत. उपनिषदांतील उताऱ्यांत अत्रीचा संबंध त्या शब्दाच्या व्युत्पत्तीवरून वाणीशी जोडला आहे. ऋग्वेदांत वरील सात ऋषीशिवाय आणखी वन्याच ऋषींचा उल्लेख आहे व त्यांच्या संबंधी माहिती याच भागांतील दाशराज्ञयुद्धप्रकरणांत आली आहे. अथर्ववेदांतील एकाच ऋषेत् [४. २९, ३] सुमारे अठरा ऋषींचा नांव आली आहेत व तीं सर्व ऋग्वेदांत आलेल्यांपैकीच आहेत. भाटचारणादिकांच्या काव्याप्रमाणे ऋषींच्या स्तोत्रांत चढाओढीने कूटस्तोत्रांची रचना होत असे. ही कूट वाक्ये अथवा भाग [ऋग्वेद] अथर्ववेद ऋग्वेदांत एक मुख्य अंग म्हणून गणला जात असे. अशा प्रकारच्या कूट वाक्यांच्या संबंधी चढाओढ अथवा वादविवाद उपनिषदाख्यात जास्त आढळतो. असले वाद जिकणारे ऋषी त्यांचा सोवदला म्हणून राजाकडून दक्षिणा मिळवीत असत. ऋग्वेद १०. ८२, २ यांतील सप्तर्षि ऋग्वेद शब्द आकाशातील ताऱ्यांचा वाचक आहे असे पाश्चात्य पंडितांचे मत आहे. ते याला मोठे अस्वल असे म्हणतात. याला पूर्वी सप्तऋक्ष असे म्हणत असत परंतु पुढे वारंवार सप्तऋषि असा शब्द आल्यामुळे सप्तऋक्ष याचा सप्तर्षि असा अर्थ होऊ लागला असावा असे मॅकडोनलचे म्हणण आहे. ऋग्वेदात आलेल्या वरील उताऱ्यांतील सप्तऋषी याचा मोठे अस्वल असा सायणांनी अर्थ केला नाही परंतु ऋ. १. २४, १० मधील ऋक्ष शब्दाचा ' ऋक्षः सप्तर्षयः ' असा अर्थ केला आहे आणि त्याला ' ऋक्ष इति ह स्मर्त्तुं पुरा सप्त इत्येनाचक्षुः ' असा वाजपनेयि संहितेतील आधार दिला आहे.

४५ नि.—हा शब्द ऋग्वेदांत दोन ठिकाणी आला आहे.

तेथे त्याचा अर्थ ईश्वरप्रेरित व अद्भुत शक्ती असलेला असा आहे पहिल्या मंत्रांत मुनि हा शब्द अनेकवचना असून ते पिशांगवणाचा व मयकट वखे वापरीत असे म्हटले आहे. सायणमताप्रमाणे हे मुनि म्हणजे वातजुनि, विप्रजुनि वगैरे नांवांचे ऋषि होत व ते विरक्त असून वल्कले पारेधान करान अमन वर जे मुनींचे वर्णन दिले आहे ते ऐतरेय ब्राह्मणांत ऐतशप्रलाप नामक मंत्रकांड पठण करणाऱ्या ऐतश नामक मुनींशी सदृश आहे. तेथे हे मंत्रकांड पठण वरीत असलेल्या आपल्या पित्यास भ्रम झाला आहे असे समजून त्याच्या मुलांने विरंगत अशा प्रकारचे ते मंत्रकांड पठण बंद केले. परंतु हे त्याचे करणे बरोबर नव्हते. कारण ऐतश भ्रमिष्ठ होऊन काही तरी प्रलाप काढीत होता असे नसून ते मंत्रकांडच तसे होते. वर ऋग्वेदांतील मुनि व ऐतशमुनि यांचे मॅकडोनेलने दाखविलेले साम्य सायणसंमत नाही ऋग्वेदात एका मंत्रात इंद्राला ' मुनींचा सखा ' असे म्हटले आहे. अथर्ववेदांत (८. ६, १७) मुनि शब्द सामासिक शब्दांत आला असून त्याचा वरीलप्रमाणेच सायणांनी अर्थ दिला आहे. उपनिषदग्रंथांत मुनि हे अधिक निग्रही असत असे दाखविले आहे. जो अभ्यासाने, यज्ञाने तपाने, अग्नेने अथवा व्रतनियमांच्या योगाने पूर्णब्रह्माचे स्वरूप ओळखण्यास शिकतो अथवा ओळखतो त्याला मुनि असे म्हणत. वेदांतील मुनि व उपनिषदांतील मुनि यांच्यांत फारसा भेद आहे असे म्हणता येणार नाही. दोहोंमध्ये मुनि हे ब्रह्मानंदांत निमग्न असत असेच वर्णिले आहे. तरी पण वेदांतील मुनीपेक्षा उपनिषदांतील मुनींच्या ऐहिक आकांक्षा अगदीच कमी असत असे दिसते. वेदवाक्यांतील मुनींचा आध्यात्मज्ञानाकडे विशेष ओढा नसून ते वैयक्तीकरीत असत. वेदग्रंथांत मुनींचा विशेषसा उल्लेख नाही. म्हणून त्या काली मुनि कमी असत असे म्हणता येत नाही. श्रौत धर्माचरण करणाऱ्या कर्मठ लोकांना या मुनींना फारसा मान दिलेला नाही. मुनींच्या व कर्मठांच्या ध्येयांत फरक होता. केवळ संतति अथवा संपत्ति मिळविणे या कर्मठांच्या ध्येयापेक्षा मुनींचे ध्येय श्रेष्ठ प्रकारचे होते.

१ अ रु ण औ प वेशि गौ त म.— हे एका आध्यापकाचे नांव आहे. तैत्तिरीय संहिता व ब्र. म्हण ग्रंथ यांत याचा वारंवार उल्लेख आला आहे प्रसिद्ध उद्दालक आरुणि हा याचा मुलगा होय. हा उपवेशि गौतम याचा शिष्य व राजपुत्र अश्वपतीच्या गुरूचा समकालीन असल्याबद्दल शतपथ ब्राह्मणांत (१०. ६, १, २) उल्लेख आहे.

२ आ ट्णार— पर याचा वंशज. याने अग्निचयन केल्यामुळे याला संतति प्राप्ति झाल्याबद्दल तैत्तिरीय संहितेत उल्लेख आहे.

३ कु सु रु वि न्द औ ह ल कि.— याने आपणास पशूंचा लाभ व्हावा म्हणून एक यज्ञ केल्याबद्दलचा तैत्तिरीय संहितेत उल्लेख आहे. याचा आणखी उल्लेख जैमिनीय (१.

७, ५) व पंचविंशब्राह्मणांत (२२. १५ १०) आला आहे.

६ केशिन्-सा त्थ का मि.—यानें केशिन् दार्भ्यं याला शत्रूचा नाश होण्यासाठी आपल्या यज्ञांत एका विशिष्ट मंत्राची भर घालण्यास सांगितल्याबद्दल तैत्तिरीय संहितेंत (२. ६, २, ३) उल्लेख आहे.

७ कौ सुर वि दि-प्रो ति कौ श वे य.—हा उद्दालकाचा शिष्य व समकालीन असल्याबद्दल शतपथ ब्राम्हणांत (१२. २, २, ३) उल्लेख असून तैत्तिरीय संहितेंत याला उद्दालक म्हटलें आहे. या गोष्टीवरून अशा पितृवंशक नांवांना फार थोड महत्त्व दिलें पाहिजे हें उघड दिसतें. शिवाय अमुक मनुष्य अमक्याचा समकालीन होता या गोष्टीला सुद्धा विशेष महत्त्व देऊन चालावयाचें नाहीं. [असें मॅकडोनेल म्हणतो.]

८ क्र तु ञ ज्ञान कि.—डोळे अधू असलेल्या रजन कौण्य याची दृष्टी साफ होण्याकरितां क्रतुगिज्ञानाक यानें रजनकौण्य याजकहून एक त्रिहविष्का नामक इष्टि करविल्याबद्दल तैत्तिरीय संहितेंत (२, ३, ८, १,) उल्लेख आहे.

९ त्रि या य ण.—हा यज्ञसेनाचा वंशज असून यानें छंदोभिद नामक इष्टकाच्या चितीच्या साधनानें पशूंची प्राप्ति करून घेतल्याबद्दल तैत्तिरीय संहितेंत (१. ३, ८, १) उल्लेख आहे.

१० जान कि.—जनकाचा वंशज. हें तैत्तिरीय संहितेंत क्रतुजिताचें, ऐतरेय ब्राह्मणांत क्रतुविदाचें आणि बृहदारण्यकोपनिषदांत अयस्थूणाचें पितृप्राप्त नांव आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत याला चूलभागवित्ताचा शिष्य व सत्यकाम जाबालाचा गुरु असें म्हटलें आहे, वरील सर्व स्थळां उल्लेखिलेला जानकि एकच किंवा अनेक व्यक्ती याबद्दल खात्री नाहीं.

११ जामदग्नि य.—तैत्तिरीय संहितेंत जमदग्नीच्या दोन वंशजांचें म्हणून हें नांव आलें आहे. जमदग्नीचें चतुरात्र नामक एक यज्ञ केल्यामुळें पुढें त्याच्या पिढींत दरिद्री निपजला नाहीं व एकादा प्रमादानें दरिद्री झालाच तर लगेच दुसऱ्याच पिढींत त्याचें दारिद्र्य नष्ट होत असे असा तेथें (तै. सं. ७.१, ९, १) उल्लेख आहे.

१२ पुलस्ति न्.—हा शब्द तैत्तिरीय संहितेंत आला असून याचा अर्थ मोकळे केश ठेवणारा असा होतो, व तो कपर्दिन् म्हणजे डोक्यावरील केशांच्या जटा बांधणें याच्या उलट आहे. वरील अर्थ सायणसंमत नाहीं.

१३ प्र योग.—तैत्तिरीय संहितेंत एका सूक्ताचा द्रष्टा म्हणून याचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदाच्या सर्वांनुक्रमणिकेप्रमाणें हा तैत्तिरीयांत उल्लेखिलेल्या ऋचांचा (ऋ. ८. १००) द्रष्टा आहे.

१४ वं वा वि श्वा व य सौ.—या समासप्रथित अशा

नांवाच्या ऋषींचा तैत्तिरीय संहितेंत उल्लेख आहे. यांनीं एका विशिष्ट देवतेला; सोमरस अर्पण करण्याचा नवा तंत्र दाय सुरू केला.

१५ श ण्ड.—हा शब्द मर्क या शब्दार्था जोडलेला आढळतो. यजुर्वेद संहितेंत यांचा उल्लेख असून शण्ड व मर्क हे दोघे असुरांचे पुरोहित होते असें म्हटलें आहे.

१६ शौ चे य सा र्व से नि.—तैत्तिरीय संहितेंत हें एक पैतृक नांव आहे. सायणमतानें शुचा ही स्त्री असून शौच्य हें मानूक नांव आहे. यानें पंचरात्र नांवाचा एक यज्ञ करून पशूंची प्राप्ति करून घेतली.

१७ धाय स.—याचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेंत दोन ठिकाणीं आला आहे. एका ठिकाणीं (५. ४, ७, ५) हें कणाचें पैतृक नांव आहे असें म्हटलें आहे व दुसऱ्या ठिकाणीं (५. ६, ५, ३) हें वीतद्वयाचें पैतृक नांव असें म्हटलें आहे. वरील दोन ठिकाणीं उल्लेखिलेला धायस हा एकच असेल असें म्हणतां येत नाहीं. कारण त्याचा दोन्ही ठिकाणीं निरनिराळ्या प्रकारानें व निरनिराळ्या निमित्तानें उल्लेख आहे.

१८ स थ व सू-सौ व र्च न स.—तैत्तिरीय संहितेंत याचा उल्लेख आहे. सत्रांतील होत्यानें करावयाच्या इडोपाव्हाना-संवेर्धा तुमिज नामक एका ऋषीं याचा संवाद झाल्याबद्दल उल्लेख आहे.

१९ स ना त न.—चितिसंबंधानें इष्टकांचें उपधानप्रसंगां पूर्वादि दिशांची स्तुति करतांना पूर्वादि दिशांच्या ठिकाणीं अनुक्रमें सानग, सनातन, अहंभूत, प्रतन आणि सुपर्ण या ऋषींचा उल्लेख आला आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत सनग व सनार यांचा गुह्यशिष्यसंबंध आला आहे [वृ. उ. २.५, २३].

२० सा त्थ ह व्य.—याचा तैत्तिरीय संहितेंत बहुयाजक सृजयांनीं समिष्टयजु नामक मंत्र कोणत्या प्रकारें पठण करावा या विषयां देवभाग नामक ऋषीला प्रश्न केल्याबद्दल उल्लेख आला आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांतहि याचा उल्लेख आहे. याला वासिष्ठ असें म्हटलें आहे.

२१ ह वि ष्कृ त् ह वि ष्म त्.—अंगिरस नामक कांहीं ऋषींनीं यज्ञानुष्ठानाच्या योगानें स्वर्गप्राप्ति करून घेतली. परंतु त्यांच्यापैकीं हविष्कृत् व हविष्मत् नांवाचे दोघे स्वर्गांतून न्युत झाले. तथापि स्वर्गप्राप्तीसंबंधीं त्यांची अत्यंत उत्कट इच्छा असल्यामुळें द्विरात्र नांवाचा यज्ञ करून त्यांनीं स्वर्ग मिळविला.

२२ अ ग स्ति.—ऋग्वेदांत येणाऱ्या अगस्त्य या शब्दाचेंच हें दुसरें रूप असावें. याचा अथर्ववेदांत उल्लेख आला आहे. ऋग्वेदांत याला मित्रावरुणांचा मुलगा म्हटलें असून अथर्ववेदांत याला मित्रावरुणांचा अत्यंत आवडता असें म्हटलें आहे. मरुतांना उद्देशून उपाकरण केलेला यज्ञीय पशु ज्या वेळां ईशानें पळविला तेव्हां मरुत् हे वज्र घेऊन ईशाला मारण्यासाठीं उद्युक्त झाले असतां अगस्त्यानें त्यांचें शांतवन करून ईशानें व मरुतांचें सख्य घडवून आणिलें अशी जी कथा

तै. सं. (७.५,५,२), तै. ब्राह्मण (२.७,११,१). मै. सांहिता (२.१,८), काठक संहिता (१०.११), पंचविंश ब्राह्मण (२१.१४,५), ऐ. ब्रा. (५.१६) या ग्रंथांतून आली आहे तिचें मूल ऋग्वेद १.१६५;१७०;१७१ या सूक्तांतून आहे. ओल्डेंबर्ग, सीज, हर्सेल, व व्हानश्रॉडर यांचे अगस्त्याच्या वरील कथेसंबंधी एकमत नाही. ऋग्वेदांत (१.१७१) लोपासुद्रेवरोवर याचें जें संभोगवर्षक संभापण झालें आहे त्यांत हा ज्ञानी असूनहि तिच्या प्रमगाचनेस वश झाला असें म्हटलें आहे. व्हानश्रॉडर याचें असें मत आहे कीं, हें वृषोद्भवविषयक रूपक असावें. सायणमतानें अगस्त्य हा खेल नामक राजाचा पुरोहित होता, परंतु पिशेल म्हणतो कीं, खेल ही विवस्वत देवता होय. ३। च्या वावटांत सीजचें मत सायणप्रमाणेंच आहे. तो वसिष्ठाचा भाऊ असून तृत्सूना वसिष्ठाची ओळख करून देतो असें अनुमान ऋग्वेद ७.३६,१०;१३ या ऋचावरून निघतें असें गेल्डनेर म्हणतो.

^{११}असित.—याचा अथर्ववेदांत गय आणि जमदग्नि यांच्यासह घटस्फोटप्रकरणांत उल्लेख आला आहे. शतपथात याला असितधान्व असें म्हटलें असून शाखायन श्रौतसूत्रात अश्वमेध प्रकरणात अनुक्रमें दहा दिवस चालावयाच्या पारिल्लवाख्यानातील सातव्या दिवशीच्या पारिल्लवाख्यानात असितधान्वन् हा राजा व असुरविचा हा त्याचा वेद असा उल्लेख आहे. पंचविंश ब्राह्मण व काठक संहिता यामध्यें याला असित देवल म्हटलें आहे.

^{१२}नारद.—अथर्ववेदांत ब्राह्मणानें वशा घेऊंच मास भक्षण करावें कीं, नाही या संबंधीच्या सल्ल्यांत याचा उल्लेख आला आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत पुरुषमेधयज्ञाचें हरिश्चंद्राला यानेच सल्ला दिली आणि नारद व पर्वत यांनीं आवापुथ व युवाध्रौष्टि यांना महाभिषेक केल्याचा उल्लेख आहे.

^{१३}प्रतिबोध.—अथर्ववेदांत बोध याच्या वरोवर या ऋषीचा उल्लेख आला आहे.

^{१४}बृहत्सामन्.—अथर्ववेदांत आगिरस म्हणून याचा उल्लेख आला आहे. तेथें त्याला क्षत्रियांनीं अतिशय प्रार. दिला व शेवर्षी क्षत्रियांचा नाश झाला असा उल्लेख आलेला आहे.

^{१५}मात्स्य.—अथर्ववेदांत याचा उल्लेख आला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१.५,२,१) उल्लेखिलेला मात्स्य व हा एकच असावा असें वाटतें. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत या मात्स्यानें कोणतेंहि यज्ञकर्म पुण्यकारक असा वेळां सुरु करण्याचा सांप्रदाय शतयुग्न याच्याकडून अमलांत आणिला.

^{१६}ऋष्टिपेण.—याचा निरुक्तांत उल्लेख आहे. पण तेथें नास्त माहिती नाही. कदाचित ऋग्वेदातील आर्ष्टिपेणाचा हा वाप असावा.

^{१७}कहोड कौपीतिकि.—याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मणांत.

ब्रीहियवादि नवीं धान्ये हीं वृष्टीपासून उत्पन्न होणारी असल्यामुळें तीं प्रथम देवतानां अर्पण (वाप्रयण नामक नवात्राचा याग) करून भक्षण करावी ही चाल यांनें सुरु केल्याबद्दल उल्लेख आहे. आश्वलायन गृह्यसूत्रातील ब्रह्मयज्ञांत तर्पणात याचा उल्लेख आहे.

^{१८}कात्यायनी.—बृहदारण्यकोपनिषदांत याज्ञवल्क्याच्या दोन स्त्रियांपैकी एक म्हणून इचा उल्लेख आहे. याज्ञवल्क्याचा संसारत्यागाचा विचार टरल्यावर प्रपंचविषयक वस्तुंची मैत्रेयी आणि कात्यायनी यांना सारखी वांटणी करण्याबद्दल याज्ञवल्क्यानें सांगितलें परंतु मैत्रेयी अध्यात्मज्ञानात पारंगत असल्याचें आढळून आल्यामुळें प्रापंचिक व्यवसाय कात्यायनीकडेच राहिला.

^{१९}कान्ध.—हा वच्यश्वाचा मुलगा असल्याबद्दल वौधायन श्रौतसूत्रात [२१. १०] उल्लेख आहे.

^{२०}कुण्डपायिन्.—पंचविंशब्राह्मण आणि आश्वलायन श्रौतसूत्र या (१२. ४) ग्रंथात याचा उल्लेख आहे. सूत्रग्रंथात याच्या नावाचें एक सूत्र असल्याचा उल्लेख आहे.

^{२१}कृष्णहारित.—ऐतरेय आरण्यकांत (३.२,६) याचा उल्लेख आहे व तो यानें एक आपल्या शिष्याला वागेदेवतसंबंधी उपासनेचा प्रकार सांगितल्याबद्दल आहे. शांखायन आरण्यकांत कृत्स्न हारित असा पाठ आहे.

^{२२}कौरव्य.—यानें अक्षरोपोमना अथवा अक्षरासंबंधी माहिती अमलात आणल्याबद्दल ऐतरेय आरण्यकांत (३.२,२) उल्लेख आहे.

^{२३}कौलकावती.—या नावाच्या दोघां ऋषींनीं रथप्रोत दाम्य याच्याकडून एक विशिष्ट याग केल्याबद्दल भैत्रायणी संहितेंत (२.१,३) उल्लेख आहे.

^{२४}गर्ग.—याचा उल्लेख जरी कोणत्याहि संहिताग्रंथांत नाही तरी काठक संहितेंत (१३.१२) गर्गाच्या वंशजांचा उल्लेख आला आहे. पुढें सूत्रग्रंथात याच्या नावावर एका यज्ञाचा (गर्गत्रिरात्र) उल्लेख आहे.

^{२५}गर्दभीविपीतअथवाविभीत.—बृहदारण्यकोपनिषदांत (४.१,५) जनक व याज्ञवल्क्य यांच्या तात्त्विक संवादात याचा उल्लेख आला आहे. तेथें श्रोत्र हेच ब्रह्म असल्याबद्दल यानें मला उपदेशिलें असें जनक द्वाणतो.

^{२६}गायिन्.—हे विश्वामित्राच्या वापाचें आणि कुशिकाच्या मुलाचें नाव सर्वांनुक्रमणेंत आढळतें. ही परंपरा वरोवर आहे कीं काय हें सांगणें कठिण आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात गार्गाच्या 'दैव वेदा' चा उल्लेख कला आहे. विश्वामित्रानें शुनःशेपाला दत्तक घेतल्यानें शुनःशेपास त्या गार्गाच्या 'दैववेदांत' भाग घेतां आला. एवढ्याच उल्लेखानें वरील वंशानुक्रमास जो कांहीं आधार मिळतो तोच.

^{२७}गार्गावाचक्रवी.—बृहदारण्यकोपनिषदांत (३.८,१) याज्ञवल्क्याशीं वाद चालू असतां गार्गांनीं याज्ञवल्क्याला दोन प्रश्न केले होते असा उल्लेख आहे.

१० गो व ल वा णं.—तैत्तिरीय ब्राह्मणां (११.९.३) याने नविकेतामिषं व गाने ष्टक [विद्या] पूर्वदि पांच दिनांचे ठिकार्णी प्रत्येक पांच पांच इष्टका माडल्या. त्यामुळे त्याला पशुची प्राप्ति झाली असा उल्लेख आहे.

११ गौ श्र.—गुत्राचा वंशज. याला मधुक नांवाच्या एका ऋशीने सोमवल्लीची देवता कोण असा प्रश्न विचारल्याबद्दल कौषांतकी ब्राह्मणांत (१६.९) उल्लेख अहे.

१२ गौ ऋ.—याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत (१६.३०) आहे. तेथे यज्ञामध्ये शस्त्रे पठण करण्याचा बुलिल आश्रतर याचा संप्रदाय याने चुकीचा ठरवून आपल्या संप्रदायाप्रमाणे त्यांना शस्त्रे पठण कर वयास लाविले.

१३ च क्र.—पंचविंश ब्राह्मणांतील (२५.१५,२) सर्प-सत्रांमध्ये उन्नेतृत्व नामक आतिथिज्य करणारा हा एक ऋत्विज होता. याच्याबरोबर पिशांगाचा उल्लेख आला आहे.

ज न्हु.—शुनःशेषाच्या आख्यायिकेत हा शब्द अनेक वचनी आलेला आहे. ह्या शुनःशेषाने देवरात ह्या नात्याने जन्हुंचे अधिपत्य व गायीचा दर्जावेद ही दोन्ही संपादन केली. जन्हुंचा वंशज जन्हुन हा पंचविंश ब्राह्मणांत आलेल्या उल्लेखावरून विश्वामित्र ठरतो. त्याने चतुरात्र व्रत करून जन्हु लोकांना, ते वृचीवंतांशी झगडत असतांना राज्य मिळवून दिले अशी कथा आहे, व त्याचे राजा म्हणून वर्णन आले आहे. शिवाय ऐतरेय ब्राह्मणांत विश्वामित्राला राजपुत्र व भरतर्षभ अशा संज्ञा आहेत तंवां १ गोष्ट स्पष्टच आहे की, संहितांच्या मताने नसले तरी ब्राह्मण ग्रंथांप्रमाणे जरी अलीकडील ग्रंथांतील 'तो राजपुत्र हांता त्याने ब्राह्मण्य मिळविले' ह्या आख्यायिकेचा त्या ग्रंथांत मागमूस नाही, तथापि विश्वामित्र हा एका कार्त्तिक पुरोहित व राजवंशीय होता. जन्हुत्वी हा शब्द ऋग्वेदांत दोनदा आलेला आहे व त्याचा अर्थ जन्हुची वायको, किंवा सायणाचार्य म्हणतात त्याप्रमाणे, जन्हुचा वंश, असा असावा. हे घराणे एके कार्त्तिक मोठे असावे व पुढे भरतवंशात अंतर्भूत झाले असावे.

१४ जा न श. का य न.—याचा काठक संहितेत (२२.७) कर्मांतील एका विशिष्ट संप्रदायाचा प्रवर्तक म्हणून उल्लेख आहे. हा शाखाच्या समकाली होता.

१५ जा न्ह व.—याचा अर्थ जन्हुचा वंशज. पंचविंश ब्राह्मणांत हे विश्वामित्राचे पैतृक नांव म्हणून आले आहे. ही गोष्ट सुद्धा लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे, कारण तीवरून अग्निवत्तया, शुनःशेषाचा पिता अजीगत ह्याच्याच गोत्रांपैकी जन्हु हे होत हा सिद्धत वाधित होतो.

१६ जी व ल व ल क्र.—शतपथ ब्राह्मणांत [२३.५,२१-२५] याचा उल्लेख असून अग्निहोत्रहोमासंबंधी माहिता याने तक्षांवा सांगतली असे म्हटले आहे.

१७ जै मि नि.—याचा उल्लेख शांख्यशास्त्रात सूत्रापर्यंत नाही. [२.४] तेथे मात्र ब्रह्मयज्ञांत जे पितृतर्पण आहे त्यांत नाभा उल्लेख आहे. सामवेदाचा जैमिनीय संहिता म्हणून

एक भाग आहे व तो कॅलंडरने छापून त्यावर वरीच चर्चा केली आहे. शिवाय सामवेदाचे एक जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण आहे. यावर जे अरटलने अनेक निबंध लिहिले आहेत.

१८ त पौ नि स.—गुरुशिष्टाचा वंशज. याचा उल्लेख तैत्तिरीय उपनिषदांत (१.९,१) आला आहे तपासुष्टानाबद्दल याचा विशेष आग्रह असल्याचे तेथे म्हटले आहे.

१९ ता ण्ड.—सामगानासंबंधी गायत्री छंदाचा अष्टाक्षरी प्रस्ताव असावा असे तांड याचे मत असल्याचा लट्पायन श्रौतसूत्रांत (७.१०,१७) उल्लेख आहे. तेथे याला पुराण-ताण्ड असे म्हटले आहे. ताण्डय या नावाचे सामवेदावरील एक ब्राह्मण आहे. त्याचा प्रवर्तक हा ताण्डव होय.

२० ता रु द्य. ता रु थ्य.—ऐतरेय आरण्यक (२.१,६) आणि शांखायन अरण्यकांत (७.१९) याचा उल्लेख आहे. याने एक विशिष्ट ज्ञान संपादन करण्यासाठी एक वर्षपर गुरुद्वारे वसती करून गुरुची गाय रक्षित्याचा आरण्यकांत उल्लेख असून तेथे तारुक्ष्य व ताक्ष्य असे दोन पाठ आहेत. शाखायनात मात्र तारुक्ष्य असाच पाठ आहे. ऋग्वेदातील १०.१७८ या सूक्ताचा द्रष्टा तारुक्ष्य आहे. तो व हा तारुक्ष्य कदाचित् एकच असावा.

२१ त्रि शं कु.—तैत्तिरीय आरण्यकांत याचा उल्लेख असून तेथे [१.१०,१] तो आपणास मी सर्वज्ञ, मी ब्रह्मज्ञ, मी तेजस्वी, [अप्यात्मज्ञानासुळे] असे म्हणत आहे. महाभारतांत त्रिशंकूला वसिष्ठाच्या शापासुळे विश्वामित्राचा आश्रय करावा लागला व तो पुढे नभोमेढलांत नक्षत्ररूपाने अधिष्ठित झाला अशी जी कथा आहे तिचा संदर्भ वैदिक वाङ्मयात आढळत नाही. भारतांतील त्रिशंकूला राणा असे म्हटले आहे तेव्हा त्याचा व याचा संबंध ठसणें असंभाव्य. शिवाय एकाच नांवाच्या राजा व ऋषि अशा दोन निरनिराळ्या व्यक्ती असणें संभवनीय आहे.

२२ दा श र्म.—काठक संहितेत [७. ६] याचा उल्लेख असून तो आदणीचा समकालीन असल्याचे म्हटले आहे.

२३ न च के त स्.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत एका प्रसिद्ध कथेत याचा उल्लेख आला आहे (६.११,८). त्याचप्रमाणे कठोपनिषदांतहि [१.१] उल्लेख आला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत याला गौतमकुलोत्पन्न वाजश्रवस् याचा सुलगा असे म्हटले असून कठोपनिषदांत त्याच कथेत याला औदारुळिक आक्षिप असे म्हटले आहे.

२४ ना क.—जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत [३.१३,५] याचा उल्लेख आला आहे. तसेच शतपथब्राह्मण [१३.५,१,१] तैत्तिरीयोपनिषद् [१.९,१] यात उल्लेखितेला व बृहदारण्यकोपनिषदांत (६.४,४) आलेला नाक मंदिर हे सर्व एकच होत. याचा ग्लव मैत्रेयांशी वादविवाद झाल्याबद्दल गोपथ ब्राह्मणांत [१.१,३३] उल्लेख आहे.

२५ नै मि पि.—जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत (१०.३६.१) शित्तिबाहु एष्टत् याला हे विशेषण लावले आहे. यावरून शित्तिबाहु हा जैमिनीयग्रंथांतील असावा असे दिसते.

“पंचालचंड.—ऐतरेय आरण्यकांत [३. १, ६] वाणीच्या योगानेंच सर्वे संहित केले जाते या मताचा प्रवर्तक म्हणून याचा उल्लेख आहे.

“पर्वत.—ऐतरेय ब्राह्मणांत अनेक वेळां नारदावरोवर ह्याचा उल्लेख आला आहे. अनुक्रमणीमध्ये ह्याच्या नांवावर ऋग्वेदांतली अनेक सूक्ते आलेली आहेत.

“पक्ष दय्यांपति.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत [३.१०, ९, ३] याला अर्पयत आरुणि याने आपल्या शिष्याकडून सावित्रामि-संबंधी काही प्रश्न कुतिसत भावनेने केल्याबद्दल उल्लेख आहे.

“पिप्पलाद.—प्रश्नोपनिषदांत भरद्वाज, गार्ग्य व आश्वलायन इत्यादि ऋषींनी अध्यात्मज्ञानासंबंधी याला काही प्रश्न केल्याचा उल्लेख आहे. अथर्ववेदाची पिप्पलाद या नांवाची एक शाखा उपलब्ध आहे त्या शाखेचा प्रवर्तक कदाचित् हाच असावा. गार्ग्य व बृहस्पतीकडून यांनी अथर्ववेदाच्या या पिप्पलादसंहितेचा काही भाग छापला आहे.

“प्राग हि.—कौपीतकी ब्राह्मणांत (२६.४) याचा उल्लेख यज्ञांतील काही कर्मे करावयाचे राहिल्यास ते अंतरित कर्मे केव्हा करावे याच्याबद्दल विचार करणारा म्हणून आला आहे.

“व क दा लभ्य.—याचा उल्लेख जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत (१. १, २) आला असून त्याने ओंकार व वाक यांच्या साहाय्याने आजकेशीकडून इंद्राला वर्जिले, (वगळिले) असा उल्लेख आहे.

“वा ध्व.—ऐतरेय आरण्यकांत (३. २, २) अभ्यासाचे मुख्य विषय वेद, छंद, शरीर व महापुरुष हे होत असे म्हणणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे.

“भं गी र.—गार्हसंबंधी हा शब्द वैतान आणि दुसऱ्या सूत्रांत आला आहे. हा शब्द मनुष्याचा अथवा नदीचा बोधक आहे हे निश्चित समजत नाही. ज्या ऋचेंत याचा उल्लेख आहे तेथेच गंगा व यमुना या नद्यांचा उल्लेख आहे.

“भा र्थ श्व.—निदक्तात मुद्रालाच्या बापाचे नांव म्हणून हा शब्द आला आहे (१. २४).

“म धु छं द स्.—ऋग्वेदाच्या पहिल्या मंडळांतील पहिल्या वहा सूक्ताचा हा प्रसिद्ध ऋषि. हा द्रष्टा होता असे ऐतरेय आरण्यकांत व कौपीतकी ब्राह्मणांत म्हटले आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात हा विश्वामित्राचा एकावजावा मुलगा म्हणून गणला गेला आहे. आणि त्याचे ‘प्रउग’ (सकाली गावयाचे स्तोत्र) शतपथात उल्लेखिले आहे.

“मं दीर.—याचा उल्लेख कात्यायन श्रौतसूत्रांत (१३.३, २१) असून तेथे याच्या गार्ह गेगेचे पाणी प्याल्या नाहीत असे म्हटले आहे.

“म ह र्ति ज.—हे नांव तैत्तिरीय (३. ८, २, ४) व शतपथ ब्राह्मणांत (१३. १, १, ४) आणि शांखायन श्रौतसूत्रांत (१६. १-२) अथर्व्य, ब्रह्मा, होता व उद्गाता या ऋत्विजांना उद्देशून आले आहे.

“म ह र्ति.—तैत्तिरीय आरण्यकांत (१ ९, ६) हे विशेषण जमदमीला लावलेले आढळते.

“मा ध्य म.—हे नांव कौपीतकी आरण्यक (१२.३) व ऐतरेय आरण्यक (२. २, २) यात ऋग्वेदाच्या दुसऱ्या मंडळाच्या द्रष्ट्यांना लावल्याचे आढळते.

“मु णि ड म औ द न्य.—अथर्वमेधप्रसर्गा होणाऱ्या अनेक भूणहत्यादि पातकांचा नाश होण्यासाठी अवस्थापूर्वी प्रायश्चित्ताद्वारे घालावयास सांगणारा म्हणून याचा उल्लेख तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (३.९, १५.३) व शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ३, ५, ४) आला आहे.

“मै त्रा य णी य ब्रा ह्म ण.—याचा उल्लेख वीधायन शुक्ल-सूत्रांत आला आहे [३२.८]

“र ह स्तु दे व म लि म्भु च.—याने मुनिमरण नामक स्थली वैखानसानां मारल्याबद्दल पंचविश ब्राह्मणांत (१४. ४, ७) उल्लेख आहे.

“रा म मार्ग वे य.—याने विश्वर नामक राजाला क्षत्र-यांनी यज्ञामध्ये सोमरसाच्या ऐवजी उदुंब/फलांचा उपयोग करावा असे सांगितल्याचा ऐतरेय ब्राह्मणांत (७, २७) उल्लेख आहे. तेथे याच्याबद्दल बरीच मोठी कथा आहे.

“वा त वं त.—पंचविश ब्राह्मणात हे एका ऋषीचे नांव आले आहे (२५.३, ६) याने व हति नामक ऋषीने एक सत्र आरंभिले परंतु वातवंताने ते सत्र मध्येच मोडल्यामुळे त्याच्या संततीला पुढे अत्यंत निकृष्ट दशा प्राप्त झाली.

“वा ल खि ल्य.—ऋग्वेदांतील आठव्या मंडलापैकी काही (४९. ते ५९) सूक्तानां ही संज्ञा आहे. ऋग्वेदात ही सूक्ते प्रक्षिप्त मानिली आहेत. या सूक्तांचे द्रष्टे वालखिल्य नसून दुसरेच ऋषी सर्वांनुपमणीकारांनी दिले आहेत. तैत्तिरीय आरण्यकांत (१. २३, ३) प्रजा उत्पन्न कर-ण्याच्या इच्छेने तप करणाऱ्या प्रजापतीच्या वेशापासून हे वालखिल्य नामक ऋषि उत्पन्न झाले असे म्हटले आहे.

“वि द ग्ध शा क ल्य.—बृहदारण्यकोपनिषद् (३. ९, १) व शतपथ ब्राह्मणांत (११. ६, ३, ३) विदेह जनक याच्या दरबारी यादवत्पदाशी वादविवाद करणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे.

“वै या रक.—ऋग्वेद प्रातिशाख्यामध्ये ऋग्वेदांतील वृत्तावर प्रमाणभूत म्हणून याचा उल्लेख आला आहे. रोंथच्या मते हा व निरुपकार यावर हे एकच होत.

“शा ख वौ ष्य.—काठक संहितेत (२२. ७) ज्याच्या-वर जातशांखायन याने टीका केली त्याचे हे नाव.

“श त व ला क्ष मी द्र ल्य.—निदक्तात (११. ६) याचा उल्लेख आला अह व त्यावरून हा कोणी व्याकरण-कार असावा असे दिसते.

“शि शु मा र.—याचा उल्लेख पंचविश ब्राह्मणांत (१४. ५. १५) आहे तेथे त्याचे दुसरे नाव शर्कर असे आहे.

“शु नः मु च्छ.—ऐतरेय ब्राह्मणांत (७. १५) शुनः

शेषाचा भाऊ म्हणून याचा उल्लेख आला आहे. शुनःशेषाचा शुनोलांगूल नामक आणखी एक भाऊ असल्याचा उल्लेख आहे.

^{६१} शूषवा ण्ये य.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (३. १०, ९, १५) याला आदित्यानं सावित्राग्नीसंबंधी उपदेश केल्याबद्दलचा उल्लेख आहे.

^{६२} सं ग प्र योगि.—याचा उल्लेख मैत्रायणी संहितेत (३. १, ९) आला आहे. याच नांवाच्या (आसंग ह्यायोगि) एका राजाचा ऋग्वेदांत उल्लेख आहे. त्याचा व याचा कांही संबंध कदाचित् असावा.

^{६३} स त्प य झ.—शतपथ ब्राह्मणांत (३. १, १, ४) यज्ञभूमीसंबंधी याज्ञवल्क्याशी झालेल्या संवादांत याचा उल्लेख आला आहे.

^{६४} स त्प व च स र्वा धी त र.—तैत्तिरीय उपनिषदांत सत्याची महती वर्णन करणाऱ्या एका ऋषीचें हें नांव आहे.

^{६५} स न त्कु ता र.—छांदोग्य उपनिषदांत (७. १, १, २६; २) याचा उल्लेख आला आहे. येथें यानें नारदास उपदेश केल्याचा उल्लेख आहे.

^{६६} स पिं व रिसि.—यानें शिल्पनामक बालखिल्यशास्त्राच्या संसनानें आपला यज्ञमान सौबल याला पशूची प्राप्ति करून दिली. याला वरसपुत्र [वारिस] म्हटलें आहे. याचा उल्लेख ऐ. ब्राह्मणांत (६ २४) आहे.

^{६७} सा म श्र व स.—सामाकरितां प्रसिद्ध. हें नांव वृहदारण्यकोपनिषदांत (३. १, २) आलें आहे. मेक्समुल्लरच्या मतें हें याज्ञवल्क्याचें विशेषण आहे परंतु बोथलिक म्हणतो हा निराळाच मनुष्य असावा. भाष्यकारांचें व मेक्समुल्लरचें या वावरीत मतैक्य आहे. कुपीतक याचेंहि हें पितृप्राप्त नांव असल्याचा पंचविश ब्राह्मणांत (१७. ४, ३) उल्लेख आहे. हा ब्राह्म्यांचा मुख्य स्थपति होता. यानें कांही आविधियुक्त कर्म केल्यामुळे यथार्थ कर्म जाणणाऱ्या लुशाकर्षानें याला शाप दिला व तेव्हांपासून याच्या आश्रयास कोणी येईनासे झाले.

^{६८} सा मु द्रि —शतपथ ब्राह्मणांत (१३. २, २, १४) अश्व नामक ऋषीचें दुसरें नांव म्हणून या नांवाचा उल्लेख आहे.

^{६९} सु के शि न् मार द्वा ज.—याचा उल्लेख ज्ञानप्राप्तीसाठी पिप्पलाद ऋषीकडे जाणाऱ्या ऋषींत (प्रश्नोपनिषद् १-१) आहे.

^{७०} सु दे व का श्प य.—याचा उल्लेख तैत्तिरीय आरण्यकांत (२. १८) ब्रह्मचारी याच्या हातून कांही व्रतभंग झाल्यास त्याबद्दल प्रायश्चित्त सांगणारा म्हणून आला आहे.

^{७१} सु ध न्व न् आं गि र स.—बृहदारण्यकोपनिषदांत (३. ३. १.) हा मद्र देशांत राहणाऱ्या कपि गोत्रोपपन्न पतं-

जलीच्या कन्येच्या अंगांत येत असे असे लघुपुत्र भुज्यु व याज्ञवल्क्य यांच्या संवादांत उल्लेखिलें आहे. अशा प्रकारच्या अंगांत येण्याबद्दलचा उल्लेख ऐ. ब्रा. यांत आला आहे. तेथे ज्याच्या अंगांत संचार होतो त्याला गंधर्बगृहीत असे म्हटलें आहे. यावरून अंगांत येणें ही कल्पना प्राचीन आहे असे दिसतें.

^{७२} स ना च व.—काठक संहितेत [२०. १] एका अध्यापकाचें म्हणून हें नांव आलें आहे. कपिष्ठक संहितेत [३१.३] सहनाश्विव असा पाठ आहे. परंतु दोन्ही शब्दांचीं रूपे चांगलीं नाहींत.

^{७३} सो म द क्ष को श्रे य.—काठक (११. ९) व मैत्रायणी (३. २, ७) संहितेत एका अध्यापकाचें म्हणून हें नांव आलें आहे मैत्रायणी संहितेत यानें साहसे धर्माचें उपधान श्यापर्णास सांगितल्याचा उल्लेख आहे.

^{७४} सो दंति.—याचा उल्लेख पंचविश ब्राह्मणांत [१४. ५, १३] आहे. हे लोक विश्वामित्रसमकालीन होते. विश्वामित्रानें यांच्याबरोबर एक शर्यत जिंकल्याचा उल्लेख आहे.

^{७५} हि र ण्य द न् वै द.—विदाचा मुलगा. याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मण [३. ६, ३] व ऐतरेय आरण्यक (२. १, ३) यांत आहे. यानें वपटकाराचें वर्णन केल्याबद्दल ऐतरेय ब्राह्मणांत व प्राण हा वाक अग्न्यादि रूप असल्याबद्दल आरण्यकांत उल्लेख आहे.

यज्ञांतील ऋत्विज[संहितेतर]

१ अच्युत	१९ कावपेय	३६ देवभाग
२ अजिर	२० किरात	३७ श्रौतर्प
३ अनुशिक्ष	२१ किलात	३८ दारिध्रवस्
४ अयस्थण	२२ कुपीतक	३९ दारिध्रुत
५ अरिमेजय	२३ सामश्रवस्	४० नगरिज्ञान-
६ अरुणभाट	२४ कुपंड	श्रुतेय
७ अर्धुद	२५ कौकूस्त	४१ पिशांग
८ अर्धल	२६ कौतस्त	४२ पृथुश्रवस्
९ अश्वल	२७ कुंच आंगिरस	४३ प्राचीनसाल
१० असितमृग	२८ गलावमैत्रेय	(औपमन्यव)
११ आयागव	२९ जनमेजय	४४ भूतवीर
१२ उदमयआत्रेय	३० जर्वज	४५ विभिंदुकीय
१३ उपगुप्तश्रवस	३१ जित्वन्-	४६ शितिपृष्ठ
१४ तपविर्चान-	शैलिनी	४७ शितिमाहु
श्रुतेय	३२ तिमिर्घ दौरे-	४८ शुचिवृक्ष
१५ ऐपावीर	श्रुत	गौपालायन
औदमय	३३ तुरःकावपेय	४९ शौल्मायन
१६ औपाविर्जान-	३४ तृष्टा	५० पंड
श्रुतेय	३५ दत्ततापस	५१ सत्यहविस्
१७ काण्डिव्य	३६ दृढच्युत	५२ सुब्रह्मण्य
१८ कापेय	आगस्ति	५३ सोमशुष्मन्

^१अ न्यु त.—जैमिनीय ब्राह्मणांत विभिदुकीयांनीं केलेल्या सत्रांचे जे वर्णन आले आहे, त्यांत हा प्रतिहत्यांचे काम करीत होता.

^२अ जि र.—पंचविंश ब्राह्मणांत (२५. १५) जें सर्पसत्रांचे वर्णन आले आहे, त्यांत सुप्रहण्य ऋत्विजांचे काम हा करीत होता.

^३अ नु शि ख.—पंचविंश ब्राह्मणा (२५. १५) मध्ये जें सर्पसत्रांचे वर्णन आले आहे, त्यांत हा 'पंतू' ह्या ऋत्विजांचे काम करीत होता.

^४अ य स्थू ण.—शतपथ ११. ४, २, १७ येथे म्हटल्या प्रमाणे शौलबायन हा ज्यांचा अध्वर्यु होता, त्यांचाच हा गृहपति होता. याने शौलबायनाला विशिष्ट सुव्याचा (पळीचा) उपयोग कसा करावा हें शिकविले.

^५अ रि मे ज य.—पंचविंश ब्राह्मण २५. १५ यांत जें सर्पसत्र वर्णिले आहे, त्यांत ह्याने आध्वर्यव स्वीकारले होते.

^६अ रु ण आ ट्.—पंचविंश ब्राह्मण २५. १५ येथे जें सर्पसत्र उल्लेखिले आहे, त्यांत हा अच्छवाक नामक ऋत्विज होता.

^७अ ह्यु द.—पंचविंश ब्राह्मण (२५. १५) येथे जें सर्पसत्र वर्णिले आहे त्यांत हा प्रावस्तुत ह्या ऋत्विजांचे काम करीत होता. ऐतरेय आणि कौपीतकी ह्या ब्राह्मणांत ज्याचा मंत्रद्रष्टा म्हणून उल्लेख आला आहे, तो प्राचीन अयुंद काद्रवेय व हा अयुंद हे एकच होत हे उघड आहे.

^८अ र्थ ल.—पंचविंश ब्राह्मणांत (२३. १, ५) वर्णिलेल्या सर्पसत्रांत अर्थल हा गृहपति होता व आरुणि हा 'होता' होता.

^९अ श्व ल.—विदेहराजा जो जनक त्याचा हा 'होता' असून गृहदारण्यकोपनिषदांत (३. १, २, १०) तो प्रमाण असल्याचा उल्लेख आहे.

^{१०}अ सि त मृ ग.—ऐतरेय ब्राह्मणाप्रमाणे हें एका कश्यप कुलाचें नांव आहे. ह्यांना जनमेजयानें एका यज्ञांतून वगळले होते; तथापि ह्यांना राजानें नेमिलेल्या भूतवीर नांवाच्या ब्राह्मणांकडून यज्ञाचें नेतृत्व हिसकावून आपणाकडे घेतले. जैमिनीय (१. ७५) व पट्टविंश (१. १) ब्राह्मणांत असितमृग हे कश्यपाचे पुत्र होते व एकाच नांव कुसुमविन्दु औदात्तक असले होते असा उल्लेख आहे.

^{११}आ यो ग व.—आयोगव राजा भरत आविष्कृत हा यजमान यज्ञकर्ता होता असा शतपथांत (१३. ५, ४, ६) उल्लेख आहे. त्यांत यज्ञाप्रतिपत्त्येक गाथा दिली आहे.

^{१२}उ द म य आ त्रे य.—चैरोचन अंग याचा हा पुरोहित होता असें ऐतरेय ब्राह्मण (८. २२) येथे म्हटले आहे.

^{१३}उ प गु सौ श्र व स.—पंचविंश ब्राह्मण (१४. ६, ८) यांत हा कुत्स औरव ह्याचा पुरोहित होता असें म्हटले आहे. ह्या पुरोहितानें इंद्राला हवि दिला म्हणून त्याच्या यजमानानें त्याचा ठार मारिले.

^{१४}उ पा वि जा न ध्रु ते य.—उपसद म्हणजे सोमयागांतील इष्टि. हिच्यामध्ये ब्राह्मणवाक्य पठण करणारा हा एक ऋषि होता असा ऐतरेय ब्राह्मण १. २५ येथे उल्लेख आहे.

^{१५}ऐ पा वी र.—शतपथांत (११. २. ७. ३२) एका यज्ञांमध्ये हे याज्ञिक चालवीत असून वार्हट यज्ञकर्ते होते असा उल्लेख आहे. सायणाचार्यांच्या मतें हें विशेषनाम (एपवीराचे वंशज) असून त्याचा अर्थ तुच्छ मानलेल्या कुटुंबांतील गृहस्थ असा होतो. परंतु वरील उताऱ्यांत आणि दुसरीकडे रॉय याचा अर्थ अशक्त अथवा दःकृष्ट मनुष्य असा करितो.

^{१६}औ पा वि जा न ध्रु ते य.—औपावि (उपावीचा वंशज) जानधुतेय (जनधुतीचा वंशज). ह्यांच्यावद्दल शतपथ ब्राह्मण व मैत्रायणी संहिता (१. ४, ५) येथे उल्लेख आला आहे. हा चाजपेय यज्ञ करीत असे व त्यामुळे त्यास स्वर्गप्राप्ती झाली.

^{१७}का ण्ड वि य.—जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मणांत (३. १०, २) हा उद्गाता होता असें म्हटले आहे.

^{१८}का पे य.—(कपिवंशज) काटकर्मिहता (१३. १२) आणि पंचविंश ब्राह्मण (२०. १२, ५) यांत कापेय यांना चित्ररथाकडून यज्ञ करविला व त्यामुळे चित्ररथ धनसंपन्न झाला. या चित्ररथाच्या कुलांत वडील राजपुत्र गादीवर बसे व त्याचे भाऊ त्याचे अनुचर होत अशा चाल असल्याचें वर्णिले आहे.

^{१९}का व पे य.—(कवपाचा वंशज) तुर ह्याचें सर्व ठिकाणीं आलेले हें पैतृक नांव. ऋग्वेदाच्या ऐतरेय (३. २, ६) व शाखायन (८. २) आरण्यकांत तत्त्वज्ञानाचा अध्यापक म्हणून आले आहे.

^{२०}कि रा त.—पंचविंश ब्राह्मण (१३. १२, ५) येथे आलेल्या असमातीच्या कथेंत किरात आणि अकुलि हे दोन पुरोहित गोपायनांच्या विरुद्ध होते, असें म्हटले आहे. शतपथ [१. १, ४, १४] येथे किलात व आकुलि अशा नांवां आहेत. हें उघड दिसतें कीं, ऐतिहासिक म्हणून हें नांव उपयोगांत आणलें नसून भांडखोर पुरोहिताला साजेसें म्हणून आले आहे. कारण किरात ह्या डोंगरी लोकांच्या नावाशीं यांचें साम्य आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो.

^{२१}कि ला त.—'किरात' ह्याचें हें दुसरें स्वरूप आहे. शतपथ, शाखायनक आणि जैमिनीय ब्राह्मणांत हा शब्द आला आहे.

^{२२}कु पी त क सा म श्र व स.—पंचविंश ब्राह्मण [१७. ४,] येथे उल्लेखिलेल्या कौपीतकीच्या यज्ञसमारंभांतील हा गृहपति म्हणजे यजमान होता.

^{२३}कु ष ण्ड.—पंचविंश ब्राह्मण [२५. १५, ३.] येथे उल्लेखिलेल्या सर्पसत्रांत षण्ड नांवाच्या ऋत्विजाबरोबर ह्याचेहि नांव आलेले आहे. त्या सत्रांत याच्याकडे अभिगिर [स्तुति] व अपगर [निंदा] नामक कर्मे असे.

^{२४} की कू स्त.—शतपथ ब्राह्मण [४. ६, १, १३] येथें उल्लेखिलेल्या यज्ञांत यज्ञार्त्या ब्राह्मणांना हा दक्षिणा देत असे. काण्व पाठांत कीक्यस्त असें नांव आहे.

^{२५} कीत स्त.—पंचविंश ब्राह्मण [२५. १५, ३] येथें वर्णि लेल्या सर्पसत्रांत अरिमेजय व जनमेजय अर्शा अश्वर्यूची जीं दोन नांवें आलीं आहेत त्यांचें हें पैतृक नांव असावें, हे एकदां द्विरचनी उपयोगांत आणिले आहे.

^{२६} कुञ्च आं गिर स.—पंचविंश ब्राह्मण [१३. ९, ११; ११, २०] येथे आलेल्या कौञ्च मामाच्या द्रष्ट्याचें हें नांव आहे. मंत्राला मंत्रद्रष्ट्या कृपांचें नांव दिल्याचें हें एक उदाहरण आहे. त्या नियमांना अपवादहि आहेत.

^{२७} गला व मै त्रे य.—मैत्राचा वंशज छान्दोग्य उपनिषद् [३. १२, १, ३] येथें त्याचा उल्लेख अमून ह्वा व वक्रदान्ध्य हे एकच आहेत. पंचविंश ब्राह्मण [२५, १५, ३] येथें वर्णि लेल्या सर्पसत्रांत हा प्रस्ताता हांना. याचा उल्लेख पञ्चविंश ब्राह्मणांतहि आहे.

^{२८} जनमेजय.—पंचविंश ब्राह्मण [२५. १५, ३] मध्यें ज्या सर्पसत्राचा उल्लेख आहे, त्यामध्ये हा मुखपणें याज्ञिक चालवीन होता.

^{२९} जर्वर.—पंचविंश ब्राह्मण [२५. १५, ३.] येथें उल्लेखिलेल्या सर्पसत्रांत हा गृहपति म्हणजे यजमान होता.

^{३०} जिह्वा नू शै लि नि.—बृहदारण्यकांत [४. १, २] अध्यापक म्हणून त्याचे नांव आलें आहे. जनक आणि याज्ञ- वल्क्य याचा तो समकालीन होता. हा वाग्देवतेला ब्रह्म समजत असे.

^{३१} तिमिर्ष दौ रे श्रु त.—दूरेध्रुताचा वंशज. पंचविंश ब्राह्मण [२५. १५. ३] येथें वर्णिलेल्या सर्पसत्रातील अग्निध [अग्नि पेटविणारा] ऋत्विजाचें हें नांव होय.

^{३२} तुर काव पय.—शतपथाच्या दहत्या कांडाच्या शेवटीं आलेल्या वंशात हें नांव आलेलें आहे, कारण त्या काण्डामध्यें प्रतिपादिलेल्या तत्वाचें जनकत्व याच्याकडे येतें. तेथें दिलेल्या गृहशेषपरंपरेंत हा आणि शाण्डिल्य याच्यामध्ये यज्ञवत्त आणि कुश्री हे दोन गुरू दिलेले आहेत. त्याच ब्राह्मणांत [९. ५. २. १५.] शाण्डिल्यानें कारोती नदीवर एक अग्नीची वेदी वांधल्याचा यानें उल्लेख केला आहे. जनमेजय पारिक्षित त्याचा हा पुरोहित होता व ह्यानेच त्याला राज्याभिषेक केला असें एतरेय ब्राह्मणांत (४. २७; ७ ३४; ८. ३१) म्हटलें आहे. बृहदारण्यकांत (६. ५४) व खिलामध्यें (१. ९ ६) तो पुरातन मुनि अस- ल्याचें म्हटलें आहे. ओल्डेनबर्गच्या मतानें हा वैदिक कालाच्या शेवटीं झाला असावा; व हेच मत मॅकडोनेलला योग्य दिसतें. त्याच्या मतें पंचविंश ब्राह्मणांत (२५. १४. ५) उल्लेखिलेला देवमुनि जो तुर तो व हा हे एकच असवेत.

^{३३} त धा.—मैत्रायणी (४. ८ १) आणि काठक संहिता

(३०. १.) यामध्यें असुरांचा पुरोहित वरुनी यांच्याबरोबर याचा उल्लेख आला आहे.

^{३४} दत्ता प स.—पंचविंश ब्राह्मण (२५. १५, ३) येथें आलेल्या सर्पसत्रांत होतुपद ह्याच्याकडे होतें.

^{३५} द द च्यु त आ ग स्ति.—(अगस्त्याचा वंशज.) जैमि- नीय ब्राह्मणांत वर्णिलेल्या विभिदुकायांच्या सत्रांत हा उद्गाता होता.

^{३६} दे व मा ग श्रौ त पं.—शतपथ (२. ४, ४, ५) येथें तो मृजय व कुरु ह्या दांषांचाहि पुरोहित होता असें म्हटलें आहे. यानें गिरिज वाभ्रव्याला यज्ञिय पशूचें विशसन (पशोर्विमाफि) कसें करावें हें शिकविण्याचा उल्लेख एतरेय ब्राह्मण (७. १) यांत आला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (३. १०, १. ११) तो सावित्र अग्नीच्या बाबतींत प्रमाणभूत मानला जातो.

^{३७} दौ रे श्र व स.—(दूरेध्रुवाचा वंशज) पंचविंश ब्राह्मण (२५. १५. ३.) येथें उल्लेखिलेलें सर्पसत्र चालविणाऱ्या पृथु- ध्रव्याचें हें पैतृक नांव अहे.

^{३८} दौ रे श्रु त.—(दूरेध्रुताचा वंशज) पंचविंश ब्राह्मणां [२५. १५. ३.] मध्यें उल्लेखिलेलें सर्पसत्र चालविणाऱ्या तिमि- पांचें हें पैतृक नांव होय.

^{३९} न गरि नू जान श्रु ते य.—एतरेय ब्राह्मण [५. ३०] आलेलें हें एका ऋत्विजाचें नांव आहे जैमिनीय उप- निषद् ब्राह्मण [३. ४०. २.] येथें नगरिन् मानश्रुतेय काण्डव्य असें नांव आहे.

^{४०} पि श ग.—पंचविंश ब्राह्मण २५. १५. ३ येथें वर्णि- लेल्या सर्पसत्रांत हा उत्रेता नांवाच्या पुरोहिताचें काम करीत होता.

^{४१} पृ थु श्र व स दौ रे श्र व स.—(दूरेध्रव्याचा वंशज) पंचविंश ब्राह्मण [२५. १५. ३.] येथें आलेल्या सर्पसत्रांत हा उद्गात्याचें काम करीत होता.

^{४२} प्रा ची न शा ल औ प म न्य व.—(उपमन्यूचा वंशज) हें छान्दोग्योपनिषदांत (५. २, १) आलेलें एवा वेदान्ती गृहस्थाचें नांव आहे. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण ३. ७, २; १०. २ येथें एका प्राचीनशालाचें नांव आढळतें, त्याच ग्रंथांत (३ १० १) येथें प्राचीन शालाचा उल्लेख आहे.

^{४३} भूत वी र.—एतरेय ब्राह्मण [७ २७] येथें याचा उल्लेख आहे. कांहीं दिवस हे जनमेजयाच्या यज्ञांत पौरोहित्य करीत होते.

^{४४} वि भि दु की य.—जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण ७. २७ येथें उल्लेखिलेल्या सत्रांतील ऋत्विजांच्या समुदायाचें हें नांव आहे.

^{४५} शि ति पृ ष्ट.—(पांढरी पाठ असलेला) पंचविंश ब्राह्मण २५. १५. ३ येथें उल्लेखिलेल्या सर्पसत्रांतील मैत्रा- वरुण ऋत्विजांचें हें नांव आहे.

^{४६} शि ति वा हु.—जैमिनीय ब्राह्मण १. ३६३ येथें त्याचा यजमान म्हणजे यज्ञकर्ता म्हणून उल्लेख आहे. या यज्ञांतील

हृदि एका वानरानें पळविला असा तेंथें उल्लेख आहे.

१० शुचि यु क्ष मौ पा ला य न.—ऐतरेय ब्राह्मण (३. ४८ ९) येथे उल्लेखिलेल्या वृद्ध शुम्भ अभिप्रतारिन्च्या पुरोहिताचें नांव आहे. त्याचा मैत्रायणी संहितेतील (३. १०, ४) उल्लेख आलेला आहे.

११ शौ ल्या य न.—(शुल्वाचा वंशज) उदक नांवाच्या अध्यापकांचे हें पैतृक नांव आहे शतपथ (११. ४, २, १७) येथे कोणी एत शौल्यायन अर्घ्य होता व अयस्थूण हा गृहपति होता असा उल्लेख आहे.

१२ प ण्ड.—पंचविश ब्राह्मणा [२५. २, ५३] मध्ये वर्णिलेल्या सर्पसमूह हा एक ऋत्विज होता.

१३ स ल ह वि स.—मैत्रायणी संहिते [१. ९, १, ५] मध्ये हें एका प्राचीनकालपनिक अर्घ्यचें नांव आलें आहे. असें मॅकडोनेल म्हणतो परंतु ह्याला प्राचीनकालपनिक समजण्यास ग्रंथांत कांहीं पुरावा नाही.

१४ सु व्र क्ष ण्य.—ब्राह्मण ग्रंथांत उद्गात्याच्या तीन मदतनीसांपैकी हा एक ऋत्विज असल्याचें म्हटलें आहे. सुब्रह्मण्य नामक साम पठन करणें हें याचें काम होय.

१५ सो म शु ष्म न.—(वाजरत्नाचा वंशज) ऐतरेयब्राह्मण (८. २१, ५) येथें आलेलें हें एका पुरोहिताचें नांव आहे. ह्यानेच शतानीकाला राज्याभिषेक केला.

गुरुशिष्यसंबंध [संहितेतर]

१ अशुधानंजय	११ कक्ष	२२ दक्षजयंत-
२ अभिभूकाश्यप	२० कापटवसुनीथ	लौहित्य
३ आमावात्य-	२१ कापायण	३० निकोथक-
शांडिल्यायन	२२ कुमारहारित	भावजात्य
४ अराडदात्रेय	२३ कुश्रिवाजश्रवम्	३१ निगदर्पार्ण-
शौतक	२४ कौण्डिन्य	वरिक
५ असितवर्पण	२५ गालव	३२ पार्थनसौभर
६ अभिवेश्य	२६ गोश्रुतिवैद्या-	३३ पल्लिगुप्तलौहित्य
७ आनभिम्लात	प्रपथ	३४ पाराशर्यायण
८ आनंदजचांध-	२७ गौपवन	३५ तैत्तिर्य
नायन	२८ धूनकर्शाशिक	३६ प्रतिथि-
९ अभूतिव्राट्	२९ घोरआंगिरस	देवतरय
१० आमुरायण	३० चाक्र	३७ प्रातिवेश्य
११ आमुरि	३१ जनश्रुत-कांड-	३८ प्रातिर्णय
१२ इद्रभूकाश्यप	चांय	३९ प्रोष्टपादवारक्य
१३ इषयावाशि	३२ जिहवावत्	४० वसुदेवावृध्
१४ उदरशांडिल्य	३३ तांडि	४१ वृद्धस्पतिगुप्त
१५ उद्दालकायन	३४ त्रिवेद कृष्णरात-	शायस्थिय
१६ उपकोसल-	लौहित्य	४२ त्रिमहवृद्धि
कामलायन	३५ प्रवणि	४३ महाशाल-
१७ उपवोशि	३६ दक्षकात्यायनि	जावाल
१८ ऋष्यशृंग	आत्रेय	४४ यज्ञेय

४५ वाजश्रवस्	६३ शांखायन	७३ सायक जान-
४६ वातकाक्षायण	शूय वान्हेय	भुतेय काण्ड-
४७ विचक्षणतांड्य	भारद्वाज	विय
४८ विदर्भिकौण्डिन्य	६४ इयामजयंत	७४ सुदत्तपाराशर्य
४९ विपाक्षित्	लौहित्य	७५ सुप्रतात औलु-
दृढजयंतलौ-	६५ इयामसुजयंत	ण्डय
हित्य	लौहित्य	७६ सुमंतवाभ्रभ
५० विध्वक्नेन	६६ प्रवण दत्त	गौतम
५१ वैपाक्षित	कौहल	७७ सुम्रयु
दार्ढ जयंति	सत्यकाम	७८ सुयज्ञशांडिल्य
गुप्त लौहित्य	जावाल	७९ सुशारदशाल-
५२ वैपाक्षित दार्ढ-	६८ सत्यज्ञ	कायन
जयंति	पौलुषि	८० सोमप्रातिवेश्य
दृढजयंत	६९ संवर्गजित्	८१ सौकरायण
लौहित	लामकायन	८२ हरितकाश्यप
५३ शवम्	७० सांकृत्य	८३ हत्स्वाशयभा-
५४ शाकदास	७१ साकमश्र देव-	तलकेय
भाडितायन	रात	

१ अं शु धा नं ज य्य.—अमावास्या शांडिल्यायनाचा हा शिष्य असें वंशब्राह्मणांत म्हटलें आहे.

२ अं मि भू. का श्य प.—इंद्रभू काश्यपाचा शिष्य म्हणून याचा वंश ब्राह्मणांत उल्लेख आहे.

३ अं मा वा त्य शां डि ल्या य न.—अंशुधानंजय याचा हा गुरु होता असा वंश ब्राह्मणांत उल्लेख आहे.

४ अं रा ङ दा त्रे य शौ न क.—एतिएन्द्रोतशौनक याचा शिष्य म्हणून याचा वंश ब्राह्मणांत उल्लेख आहे.

५ अं सि त वा र्प ण ग.—हरित काश्यपाचा हा शिष्य होता असें बृहदारण्यकांतील वंशावरून (६. ५. ३) दिसते.

६ अं मि वे श्य.—बृहदारण्यकाच्या वंशांत या नांवाच्या व्यक्तीचा अध्यापकांचा उल्लेख आला आहे. मार्क्येयप्रतीत आभिवेश्य हा सैतवाचा शिष्य असल्याचें व काण्व प्रतीतील एका वंशांत हा शांडिल्य व आनभिम्लात यांचा शिष्य, आणि दुसऱ्या वंशांत हा गार्ग्याचा शिष्य असल्याचें आढळते.

७ अं न भि म्ला त.—बृहदारण्यक काण्व प्रत (२. ६, २) उपनिषदांतील वंशांत हा दुसऱ्या एका आनभिम्लाताचा शिष्य असल्याचें लिहिलें आहे.

८ अं न न्द ज चां ध ना य न.—हा शाम्बाचा शिष्य असल्याचें वंशब्राह्मणावरून दिसते.

९ अं भू ति त्वा वृ.—हा विश्वरूप त्वाव्राचा शिष्य असल्याचें बृहदारण्यकाच्या दोन वंशांत (२. ६, ३, ४, ६, ३) दिलें आहे. हें दोघोहि आचार्य, मॅकडोनेलच्या मतानें सारखेच प्राचीनकल्पित आहेत.

१० आं सु रा य ण.—बृहदारण्यकोपनिषदांती दोन वंशप्रमाणे हा त्रैवर्णीचा शिष्य असून तिसऱ्या वंशांत

(६, ५, २,) हा असुरीचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

११ आसुरि.—वृहदारण्यकोपनिषदांतील पहिल्या दोन वंशांत हा षष्ठ्याचा शिष्य आणि औपगंधनीचा गुरु असून तिसऱ्या वंशांत याज्ञवल्क्याचा शिष्य व आसुरायणाचा गुरु असल्याचे म्हटले आहे. षष्ठ्याच्या पहिल्या चार कांडांत कांहीं यज्ञविधीवर तो प्रमाणभूत मानला जातो. षष्ठ्याच्या कांडांवरून (१४, १, १, ३३) तो अनिवेद्य मतावद्दल निशेधतः सप्तत्वाच्या आग्रहावद्दल प्रमाणभूत होतासे दिसते.

१२ इद्रभू काश्यप.—मित्रभू काश्यपाचा हा शिष्य होता असे वंशब्राह्मणांत म्हटले आहे.

१३ इपश्या वाशि.—अगस्त्याचा हा शिष्य असल्याचे जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण (४, १६, १,) येथे म्हटले आहे.

१४ उदरशाण्डिल्य.—छान्दोग्य उपनिषदांत (१.१, ३) अतिधन्वा द्यौनकांनं त्याला उद्गीथ शिकविले असे आहे (उद्गीथ याचा वाच्यार्थ जो 'सामन्' तो येथे अभिप्रेत नसून लक्षणेने ब्रह्मचर्य ज्ञान असा अर्थ घेतला आहे). वंश ब्राह्मणांतहि हेच गुरुशिष्यनाते दिले आहे.

१५ उहालकायन.—वृहदारण्यकांत (काण्वप्रत ४.६.२) हा जावालायन याचा शिष्य होता असा उल्लेख आहे.

१६ उपकोसलकामलायन.—छान्दोग्य उपनिषदांत (४.१०, १) याच्या सुंदर कथेला आरंभ झाला आहे. कमलपुत्र उपकोसल हा सत्यकाम जावालाच्या घरी अध्ययन करण्याकरिता ब्रह्मचर्याने राहिला. त्याने सत्यकामाच्या अग्नीची बारा वर्षे सेवा केली. बारा वर्षांनंतर सत्यकामाने इतर शिष्यांना समावर्तनसत्कार करून स्वगृह जाण्यास परवानगी दिली. परंतु उपकोसलाचे समावर्तन केले नाही. तेव्हा सत्यकामाची भार्या त्याला म्हणाली की या ब्रह्मचान्याने अग्नीची सेवा उत्तमप्रकारे केली आहे करिता अग्निने आपल्याला दोष देऊ नये म्हणून आपण याला ब्रह्मज्ञान सांगा. पण ते न सांगताच तो प्रवासाला निघून गेला तेव्हा उपकोसलाने मानसिक दुःखाच्या भरांत अन्न वर्जिले. तेव्हा आचार्यपत्नी म्हणाली, " वाळा, तू अन्न कां वर्ज्य केलेस ? तो म्हणाला की, नावा मार्गांनी जाणाऱ्या अनेक इच्छा मनुष्याला असतात. अशा इच्छारूप व्याधींनी मी ग्रस्त आहे; म्हणून मी कांही खात नाही. त्या ब्रह्मचान्याने आचरलेले तप व आपली केलेली सेवा लक्षांत आणून त्याला ज्ञान सांगण्याच्या उद्देशाने तीन अग्नी प्रकट होऊन त्यास म्हणाले की, प्राण हे ब्रह्म, सुख हे ब्रह्म आणि आकाश हे ब्रह्म होय. उपकोसल म्हणाला, " प्राण हे ब्रह्म कसे हे मला समजले, पण पुढील दोन्हीवद्दल मला समजत नाही. " नंतर त्या अग्नींनी त्याचीहि उत्तरे दिली, व प्रत्येक अग्निने आपल्या स्वरूपाचे ज्ञान त्याला करून दिले. मार्गाहून ते अग्नी म्हणाले वाळा उपकोसला ही आमची विद्या आणि आत्मविद्या आम्ही तुला सांगितली. ब्रह्मवेद्याचा पुढील मार्ग तुझ्या आचार्याकडून तुला कळेल. " काळांतराने त्याचा

आचार्य परत आला व शिष्याचे मुखावलोकन करून तो म्हणाला, " वाळा, ब्रह्मज्ञान्याच्या मुखाप्रमाणे तुझे मुख दिसत आहे. तुला कोणी ज्ञान सांगितले ? " उपकोसल म्हणाला, " दुसरे कोण सांगणार ? ह्या कंप पावणाऱ्या अग्नीसारखेच दुसरे अग्नी होते, त्यांनी सांगितले. " पुढे गुरुने विचारल्यावरून अग्नींनी सांगितलेले ज्ञान त्याने त्याला सांगितले. नंतर आचार्य सत्यकाम म्हणाला, वाळा, त्यांनी तुला लोक सांगितले, पण संपूर्ण ब्रह्मज्ञान सांगितले नाही; तर मी सांगतो. ज्याप्रमाणे कमलपत्राला उदक स्पर्श करीत नाही, त्याप्रमाणे हे ब्रह्म जाणणाऱ्याला पापकर्तृ स्पर्श करीत नाही " उपकोसलाने प्रार्थना केली. की, " भगवन् ते ब्रह्म मला सांगा, " आचार्य म्हणाले, " या चक्षूच्या ठिकाणी जो पुरुष दिसतो तो आत्मा. हा मरणरहित व भयरहित आहे. हाच ब्रह्म होय. ह्या चक्षूवर घृत अथवा उदक पडले तर ते वाजुलाच जाते. या पुरुषाला संयद्वाय असे म्हणतात. कारण सर्व शोभनवस्तू ह्याच्या ठिकाणी एकत्र होतात. हाच ' वामनी ' होय. कारण हाच प्राण्यांना त्यांच्या पुण्यकर्मांची सर्व फले प्राप्त करून देतो. हाच ' भामनी ' होय. कारण हा सर्व लोकांमध्ये प्रकाश पावतो. हे जो जाणतो, तो सर्व लोकांमध्ये प्रकाशमान होतो. असे ब्रह्मवेत्ते मरण पावल्यावर त्यांचे उत्तर कार्य कोणी करीत अथवा न करीत. ते अचिप देवतेप्रत जातात. तेथून दिवसाप्रत (दिवसाभिमानिनी देवतेप्रत) जातात. तेथून शुक्ल पक्षाप्रत, तेथून उत्तरायणाप्रत व मग संवत्सराप्रत जातात. तेथून आदित्याप्रत, पुढे चंद्राप्रत, नंतर विद्युल्लतेप्रत पोहोचतात, तेथे कोणा ब्रह्मलोकाचा अमानव पुरुष येऊन त्यांना ब्रह्माप्रत नेतो. तो देवपय, तोच ब्रह्मपय. या मार्गांनी जाणारे पुनः या मानवी भोंवऱ्यांत सांपडत नाहीत. "

१७ उपवेशि.—वृहदारण्यकोपनिषद् [६, ५, ३] मधील वंशांत हा कुश्रि याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

१८ ऋष्यशृंग.—जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण (३, ४, १) आणि वंशब्राह्मण ह्यांत हा काश्यपाचा शिष्य असून काश्यप हे पैतृक नांवहि त्याने धारण केल्याचा उल्लेख दिसतो.

१९ कक्ष.—जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांतील (३, ४, १) वंशांत ह्या नांवाच्या दोन व्यक्ती आहेत. एक प्रौढ-पदवारक्य ह्याचा शिष्य कक्षवारक्य आणि दुसरा दक्ष कात्यायनि आत्रेय ह्याचा शिष्य कक्षवारकि, अथवा (जै ७० ब्रा० ४. १७, १, प्रमाणे,) कक्षवारक्य हे होते.

२० कापटवसुनीय.—सुतेमनस् शाण्डिल्यायनाचा हा शिष्य असे वंशब्राह्मणांत म्हटले आहे.

२१ काषायण.—वृहदारण्यकोपनिषदांतील दुसऱ्या वंश त ह्याचे नांव आढळते. काण्वप्रतीप्रमाणे [४, ६, २] हा सायकायन याचा शिष्य आणि साध्येदिन प्रतीप्रमाणे (४, ५, २७) सौकरायणाचा शिष्य होय.

^{१२} कुमारहारित.—गालवाचा हा शिष्य होता अस बृहदारण्यक उपनिषदांतील वंशांत (मार्घ्यदिन प्रत (२. ५, २२) आणि काण्व प्रत (२. ६, ३) म्हटलें आहे.

^{१३} कुश्रि वा ज श्रवस्.—शतपथ ब्राह्मण १०. ५, ५. १ येथें पवित्र अग्नीसंवंधींच्या ज्ञानाशी या आचार्याचा संबंध आहे. बृहदारण्यकांतील शेवटच्या वंशांत (६. ४, ३३) हा वाजश्रव्याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे. बृहदारण्यक काण्व प्रतीच्या शेवटच्या वंशांत (६. ५, ४) आलेला कुश्रि व शतपथाच्या दहाव्या काण्डाच्या वंशांत याज्ञवल्क्य राजस्त्वाननाचा शिष्य म्हणून ज्याचा उल्लेख आहे, असे दोघे त्या कुश्रीहून मित्र की, काय हें स्पष्ट नाहीं.

^{१४} कौण्डिन्य.—बृहदारण्यकांतील पहिल्या दोन वंशांत हा शाण्डिल्याचा शिष्य असल्याचें म्हटलें आहे.

^{१५} गालव.—बृहदारण्यक उपनिषदांतील पहिल्या दोन वंशांत हा विदर्भा कौण्डिन्याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे. ऐतरेय आरण्यक (५. ३, ३) येथें गालवाचा उल्लेख आहे. महाव्रताचें अध्ययन एका दिवसात संपवावें असें गालवमत आहे. तो गालव आणि हा एकच असणें संभवनीय आहे. निरुक्तात (४. ३) एका वैय्याकरणां गालवाचा उल्लेख आहे.

^{१६} गोभुति वै या प्रपद्य.—छान्दोग्य उपनिषदात (१. २, ३;) ह्याची थोडी हकीकत आली आहे. जावाल सत्यकामानें ह्याला वाणी, भोजन, मन व प्राण ह्या पंचप्राणांवद्दलचें महत्त्व तारतम्यपूर्वक सांगून सर्वांत प्राणाचें महत्त्व कसे अधिक आहे; इतर इंद्रियांपैकी कोणतेहि न.हींस झाल्यास विशेषता अयाय शरीरास पडत नाहीं, पण प्राण जालें लग्नल्यास सर्व व्यवहार कसे सुटतात हें सर्व ज्ञान एका आख्यायिकेच्या द्वारे त्याला सांगितलें. नंतर सत्यकाम त्याला म्हणाला, "हें ज्ञान जरी ऐखाद्या शुष्क खावाला सांगितलें तरी त्याला पालवी पुढेल, मग जिवंत व बुद्धियुक्त माणसावद्दल तर बोलावयासच नको." पुढें त्यानें त्याला महत्त्व प्राप्त करून घेण्यावद्दल एक व्रत सांगितलें.

^{१७} गोपव न.—गोपवनाचा वंशज. बृहदारण्यकोपनिषदाच्या पहिल्या दोन वंशांत हा पौतमाण्याचा शिष्य असल्याचें लिहिलें आहे.

^{१८} घृत कौशिक.—बृहदारण्यकाच्या पहिल्या दोन वंशावरून हा पाराशर्यायणाचा शिष्य दिसतो.

^{१९} घोर आगिरस.—ह्या प्राचीन आचार्याचें नांव कौपीतकी ब्राह्मणात (३०. ६) आणि छान्दोग्योपनिषदात आलें आहे. छान्दोग्यात, त्यानें देवकीपुत्र कृष्ण ह्याला ब्राह्मणानाचा उपदेश केल्याचें नमूद आहे. मॅक्डोनेलच्या मतें हें नांव अंगिरसापैकी घोर म्हणजे मयंकर वंशज हा भिषज् आर्यवर्ण अधर्वणाचा रोगघ्न वंशज ह्या प्रमाणेंच निवळ काल्पनिक आहे. ऋग्वेदाच्या आश्वलायन श्रौतसूत्रात (१०.७) व शांखायन श्रौतसूत्रात (१६. २) 'अधर्वण' वेदाचा

'भिषज्' शी संबंध असून 'अंगिरस' वेदाचा 'घोर' याशी संबंध आहे. म्हणून घोर अंगिरस हा अधर्ववेदांतिल वारणादि कृत्याचें मूर्तस्वरूप होय असें मॅक्डोनेल म्हणतो. काठक संहितेतील अधर्वमेधाच्या भागांत (१. १) ह्याचा उल्लेख आहे.

^{२०} चाक्र.—हें एका व्यक्तीचें नांव असून फक्त शतपथात. 'रेवोत्तरस् स्थपति पाटव चाक्र' १२. ८' १; १७, व 'रेवोत्तरस् पाटव चाक्र स्थपति,' (१२. ९, ३, १) असा निरनिराळ्या तऱ्हेचा उल्लेख आला आहे. तेथें ह्याच्याविषयी असें म्हटलें आहे कीं, ह्याला मुंजयांनीं हाकून दिलें पण ह्यानें, कौरव्य राजा बल्हिक प्रातिपीय ह्याच्या अढथळ्याला न क्षुमानता, त्याचा जो दुष्टरीत राजा, त्याला परत आणून त्याच्या स्वाधीन केलें. पहिल्यानें दिलेल्या शतपथातील उताऱ्यावरून ह्याला योद्धा म्हणण्यापेक्षा ऋषि म्हटलेलेंच अधिक योग्य होय, कारण तेथें फक्त आचार्य म्हणूनच त्याचा उल्लेख केला आहे.

^{२१} जनश्रुत काण्व विद्य.—जनश्रुत म्हणजे लोकप्रसिद्ध. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणाच्या वंशावरून (३. ४०, २) हा हस्त्राशयाचा शिष्य दिसतो. त्याच ब्राम्हणात (३. ४१, १; ४. १७, १) जनश्रुत वारक्य हा जयंताचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

^{२२} जिह्वा व त्वा ध्यो न.—हा असित वार्पांगणाचा शिष्य असल्याचें बृहदारण्यकांतील शेवटच्या वंशावरून (६. ५, ३) दिसतें.

^{२३} ताण्डि.—सामविधान ब्राह्मणाच्या शेवटी असलेल्या वंशावरून हा वादरायणाचा शिष्य दिसतो.

^{२४} त्रिवेद कृष्ण रात लौहित्य.—हा श्यामजयन्त लौहित्याचा शिष्य असल्याचें जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांतील वंशावरून (३. ४२, १) दिसतें.

^{२५} औपचंधि.—बृहदारण्यकांतील पहिल्या दोन वंशांत हा औपचंधिनि किंवा औपचंधिनी ह्याचा शिष्य असल्याचें दिसतें. मार्घ्यदिन प्रतीत [४५.२७] ह्याचें नांव दोन वेळ आढळतें व दोन्ही ठिकाणी हा औपचंधिनीचा शिष्य आहे.

^{२६} दक्ष कात्यायनी आत्रेय.—हा शंख बात्रच्याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांतील वंशांत [४१, १; ४१, ७, १] आहे.

^{२७} द जयंत लौहित्य.—हा कृष्णरात लौहित्याचा शिष्य असल्याचें जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांतील वंशावरून [५. ४२, १] दिसतें.

^{२८} नि कोथक माय जात्य.—(मायजाताचा वंशज). प्रतीतीचा शिष्य म्हणून ह्याचा वंशब्राह्मणांत उल्लेख आलेला आहे.

^{२९} निगद पाणवत्कि.—पर्णवत्काचा वंशज. वं ब्राह्मणावरून हा गिरिशर्मा नांवाच्या ~~आचार्याचा~~ ि

४० पथि न.—अयास्य आंगिरसाचा हा शिष्य असल्याचे वृहदारण्यकांतील पहिल्या दोन वंशांवरून दिसते.

४१ पल्लि गुप्त लौहित्य.—जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांतील वंशांत (३.४२, १) इयामजयंत लौहित्याचा शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आलेला आहे. हे नांव उघडपणे अलीकडील दिसते. कारण पल्लि हा शब्द प्राचीन वाङ्मयांत आढळत नाही व लौहित्य कुलाचा या शिवायचा उल्लेख वैदिक कालानंतरच्या वाङ्मयांतच आलेला आहे.

४२ पाराशर्यायण.—वृहदारण्यकांतील पहिल्या दोन वंशांत पाराशर्याचा शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आहे.

४३ पौष्पिण्ड्य.—सामविधान ब्राह्मणाच्या शेवटच्या वंशावरून हा जैमिनीचा शिष्य दिसतो.

४४ प्रथित देवतरय.—वंशब्राह्मणावरून हा देवतरसू शावसायनाचा शिष्य दिसतो.

४५ प्रातिपीय.—शांखायन आरण्यकांत (१५.१) प्राति वंशाचा एक शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आलेला आहे.

४६ प्रातिवेद्य.—शांखायन आरण्यकाच्या शेवटच्या वंशांत [१५.१] बृहद्दिशाचा शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आहे.

४७ प्रौष्ठपादवारक्य.—कंस वारकीचा शिष्य म्हणून जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणाच्या एका वंशांत (३.४१, १) त्याचा उल्लेख आहे.

४८ बभ्रुदैवावृध.—पर्वत आणि नारद यांचा शिष्य म्हणून ऐतरेय ब्राह्मणांत (७. ३४) त्याचा उल्लेख आला आहे.

४९ बृहस्पतिगुप्त शायस्थि.—भवत्रात शायस्थ्याचा शिष्य म्हणून वंश ब्राह्मणांत याचा उल्लेख आहे.

५० ब्रह्मवृद्धि.—मित्रवर्चसू ह्याचा हा शिष्य असल्याचे वंशब्राह्मणांत उल्लेखिले आहे.

५१ महाशालजावाल.—हे एका अध्यापकाचे नांव आहे. याचा शतपथ ब्राह्मणांत दोनदा उल्लेख आला आहे. पहिल्याने तो धीर शतपर्णेय ह्याला शिकवित असतो, व दुसऱ्याने अश्वपतीपासून ज्ञान मिळविणाऱ्या ब्राह्मणांपैकी एक म्हणून (१०. ६, १, १). ह्याच्या जोडीच्या छांदोग्यउपनिषदांतील उतान्यांत (५. २, १) प्राचीनशाल औपमन्यव हे नांव आढळते. महाशाल हा शब्द विशेषणपेक्षा विशेष्य म्हणून समजणे अधिक युक्त होय. पोटसर्वाकोशांत हा विशेषण म्हणून मानला आहे.

५२ यज्ञेयु.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१.५, २, १) हे एका मनुष्याचे नांव आले आहे. यज्ञ करण्याची अगदी वरोवर वेळ ज्याला कळत होती अशा मातस्य नांवाच्या ह्याच्या पुरोहिताने ह्याला भरभराटीस आणले.

५३ वाजश्रवसू.—वृहदारण्यकांतील शेवटच्या वंशावरून (मार्क्यंदिन ६.४, ३३) हा जिह्वावत् बाघ्योगाचा शिष्य दिसतो.

५४ वामकक्षायण.—शतपथ ब्राह्मणांत (१०.६, ५, १) हा वात्स्याचा शिष्य असल्याचा व वृहदारण्यकांत (६.५, ४ काण्वप्रत) शाण्डिल्याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

५५ विचक्षणतांज्य.—हा गर्दभांमुखाचा शिष्य असल्याचे वंशब्राह्मणावरून दिसते.

५६ विदभिकौण्डिन्य.—हा वत्सनपाताचा शिष्य असल्याचे वृहदारण्यकांतील पहिल्या दोन वंशांवरून दिसते.

५७ विपथित दृढजयंत लौहित्य.—दक्ष जयंत लौहित्याचा शिष्य म्हणून जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत (३.४३, २) त्याचा उल्लेख आहे.

५८ विष्वक्सेन.—सामविधान ब्राह्मणाच्या शेवटच्या वंशावरून हा नारदाचा शिष्य असल्याचे दिसते.

५९ वैपथित दाढजयन्ति गुप्त लौहित्य.—हा वैपथित दाढजयन्ति दृढजयन्ति लौहित्य याचा शिष्य असल्याचे जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांतील एका वंशावरून (३. ४२, १) दिसते.

६० वैपथित दाढजयन्ति दृढजयंत लौहित्य.—हा पिपथित दृढजयन्ति लौहित्य याचा शिष्य असल्याचे जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांतील वंशावरून दिसते.

६१ शवसू.—हा अग्निभू काश्यपाचा शिष्य असल्याचे वंशब्राह्मणावरून दिसते.

६२ शाकदासभाडितायन.—विचक्षणताण्डयाचा शिष्य म्हणून त्याचे नांव वंशब्राह्मणांत आले आहे.

६३ शांखायन.—कौपीतकी ब्राह्मणांत त्याचा उल्लेख नाही, पण शांखायन आरण्यकांतील शेवटच्या वंशांत त्याचे नांव असून ह्या आरण्यकावरून गुणाख्याला प्रमाणभूत मानितात. श्रौतसूत्रांत शांखायनाचे नांव मुळावे आढळत नाही, परंतु आश्वलायन गृह्यसूत्र शांखायनाला आवश्यक म्हणून मानिते. अलीकडील कालांत ही शाखा उत्तर गुजराथेत पसरली. तैत्तिरीय प्रातिशाख्यांत कांडमायनाबरोबर शांखायनाचाहि उल्लेख आहे.

६४ इयामजयंत लौहित्य.—ह्या आचार्याचा जयंत पाराशर्याचा शिष्य म्हणून जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणाच्या वंशांत उल्लेख आहे. त्याच ठिकाणी त्या नांवाच्या दुसऱ्या एका मनुष्याचा मित्रभूतिलौहित्याचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे.

६५ इयामसुजयंत लौहित्य.—ह्या आचार्याचा कृष्णधृति सात्यकीचा शिष्य म्हणून जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांतील वंशांत (३.४२, १) उल्लेख आहे.

६६ श्रवणदत्त कौहल.—ह्या आचार्याचा सुशारद शांखायनाचा शिष्य म्हणून वंशब्राह्मणांत उल्लेख आहे.

६७ सत्यकामजावाल.—छान्दोग्यांत, अथ्वा व तप ही ब्रह्मोपासनेची अंगे आहेत हे दाखविण्याकरिता याची पुंनरुक्त्या आली आहे ती अशी—जवाला नामक झोला सत्यकाम नांवाचा पुत्र होता तो आपल्या मातेला हांक

मारुत म्हणाला, “आहे, मी आचार्यगृही राहून ब्रह्मचर्य पालन करून अध्ययन करू इच्छितो. तर माझे गात्र कोणते तें मला सांग.” [गुरुजवळ गोत्र सांगणे अवश्य असे असे दिसने] ती त्याला म्हणाली, “बाळा, तुझे गोत्र काय तें मला माहीत नाही. पतिगृही अनिष्टिअभ्यागतादिकांच्या सेवेमध्ये व इतर कामांमध्ये मी अत्यंत व्यग्र होतो. शिवाय मी तरुण होते तेव्हां तूं मला झालास; म्हणून मी गोत्र विचारले नाही. तूं झाल्यावरवर तुझा पिता मरण पावला. म्हणून तुझे गोत्र काय तें मला माहीत नाही. मात्र माझे नांव जवला आहे आणि तुझे नांव सत्यकाम आहे एवढेच मला माहीत आहे. तेव्हां मी जवलेचा पुत्र सत्यकाम अहं असे आपल्या गुरूस सांग.” नंतर तो सत्यकाम गौतम हारद्वमत ज्ञानकडे जाऊन मोठ्या नम्रतेने म्हणाला, “हे भगवन्, ब्रह्मचर्याने आपल्याजवळ राहून अध्ययन करावे या हेतूने मी आपणाकडे आलो आहे.” तेव्हां गौतम म्हणाला, “बाळा, तुझे गोत्र काय?” त्यावर त्याने मागेने सांगितलेले सत्य गौतमाला सांगितले. तें ऐकून गौतम म्हणाला, “तूं ब्राह्मणच आहेस. ब्राह्मणेतर असे सत्य आपण करणार नाही. तूं सत्यापासून परावृत्त झाला नाहीस म्हणून मी तुझे उपनयन करतो समिधा घेऊन ये.” या प्रमाणे त्याचें उपनयन केल्यानंतर कृश व अशक्त अशा चारशें गाई गोठ्यांतून सोडून गौतमाने त्याला त्याच्या मागे जाण्यास सांगितले. त्या गाई अरण्याकडे नेताना, यांच्या सहस्र गाई झाल्याखेरीज आपण परत येणार नाही, अशी त्याने प्रतिज्ञा केली. नंतर तो वर्षभर गाईसह वनांत राहिला व तोपर्यंत एक हजार गाई झाल्या. पुढे वायुदेवतेने संचार केलेल्या एक ऋषभाने त्याला ब्रम्हाचा चतुर्थीस म्हणजे काय हें सांगितले; व दुसरा चाऱ्या भाग अग्नि तुला सांगेऊ असे म्हटले. नंतर तो आचार्यगृही येऊन त्याने अग्नि प्रदीप्त करून त्याची सेवा केली, व अग्निने त्याला ब्रम्हाच्या दुसऱ्या चतुर्थीस ज्ञान सांगितले. पुढे सत्यकामाने आदिभ्यरूपां ह्याचा सेवा केली व त्याने तिसऱ्या यादाचे ज्ञान सांगितले. चवथ्या पाद प्राणरूपी मृगु नावाच्या जलचर प्राण्याने मागितला. नंतर तो आचार्यगृही आला. त्याचें सुपावलेकन करून गौतम म्हणाला, “बाळा, तूं ब्रम्हाचेत्याप्रमाणे दिसतोय. तुला कोणी उपदेश केला?” सत्यकामाने उत्तर दिलें की “मनुष्याहून इतर अशा देवतादिकांना मला उपदेश केला. आता माझी ज्ञान ऐकण्याची इच्छा असतानां आपणच तें सांगू शकाल. आपल्या सारख्या इतर गुरूकडून मी ज्ञान संपादन केले. परंतु आंघ्रिच्या आचार्यापासून ज्ञात होते तीच अत्यंत कल्याणकारक होते.” हे ऐकून गौतम त्याला म्हणाला “तूं जे जाणले अहंते त्याहून अधिक ज्ञान काहीच उरलें नाही.”

“सत्ययज्ञपौत्रपि — शा आचार्याचा उल्लेख शत-पथांत (१०. ६, १, १) आहे. सत्ययज्ञपौत्रपि एव-

द्वेच नांव छांदोग्यांत [५. ११, १] आलें आहे. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत [३. ४०. २] हा पुत्रुय प्राचीन योग्य त्याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

“संवर्गजित्वा मकायन. — वंशब्राह्मणावरून हा शाकदासाचा शिष्य दिसतो.

“सांकृत्य. — बृहदारण्यकाच्या माध्यंदिनप्रतीतील पहिल्या दोन वंशांत पाराशर्याचा हा गुरु असल्याचा उल्लेख आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो.

“साकमश्रदेवरात. — ह्या आचार्याचा विश्वा-मित्राचा शिष्य म्हणून शांखायन आरण्यकाच्या शाट्ट्या वंशांत उल्लेख आहे.

“सायकजा न शुनेय — जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत [३. ४०. २] या आचार्याचा अनुशून काण्ड्या याचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे.

“सुदत्तपाराशर्य — जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत (३. ४ ११; ४ १७, १) ह्या आचार्याचा जन-शुन वारक्याचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे.

“सुप्रतीत औलंज्य. — वंगब्राह्मणांत, बृहदारण्यकाचा शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आहे.

“सुमंत्रवात्रवगौतम — वंशब्राह्मणांत ह्या आचार्याचा, शुन वाहनेय भारद्वाजचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे.

“सुमन्यु — शांखायन आरण्यकाच्या वंशांत (१५. १) हा उद्गात्याचा शिष्य आश्रयाचा उल्लेख आहे

“मुयज्ञां डिह्य. — जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत [४. १७, १] कम वारक्याचा शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आहे. दुसरा मुयज्ञ शांखायन हा गृध्याचा कर्ता आहे

“सुशारदशालंकायन. — वंशब्राह्मणांत ह्या आचार्याचा ऊर्ध्वयंति औपमन्यव याचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे.

“सोमप्रतिवेश — शांखायन आरण्यकाच्या वंशांत ह्या आचार्याचा प्रतिवेशाचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे

“मीकरायण — बृहदारण्यकाच्या काण्वप्रतीतील दुसऱ्या वंशांत ह्या आचार्याचा कपायगाचा शिष्य म्हणून उल्लेख असून. माध्यंदिन प्रतीतील वंशांत त्रिवाणि ह्याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

“हरिनकरायण — बृहदारण्यकाच्या शेवटच्या वंशा-वरून हा आचार्य कपायगाचा शिष्य दिसतो.

“हम्याशयआश्रक. — जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत वंशांत (३. ४०. २) मोमवृक्ष मायवाह प्राचीन योग्य त्याचा शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आहे.

पैतृकनामै [संहितेतर]

१ अजीगर्तसौव-
वस

२ अभ्यमिष्ट-
शायन

३ अश्वतर आश्रि-
अथवा आश्रि-
तर आश्रि

आजिगर्त

४ अत्रेय
आग्नेयीपुत्र

आग्नि

६ आरुण्य	केतुवाज्य	चूडभागविति	पाराशरीकौण्डिनी-	वैजवाप	माहित्य
७ अर्तभागपुत्र	कैरिशि	चैकल शांडिल्य-	पुत्र	वैनवापायन	मित्रभूकाश्यप
आलंघायनीपुत्र	कैशोर्य	यन	पाराशरीपुत्र	वैजवापि	मित्रभूतिलौहित्य
आलंघीपुत्र	कोण्डिन्यायन	१४ चैकितानेय	पार्णवर्लिक	वैद	मित्रवर्कसस्थैरका
आविक्षित	१५ कौत्स	चैलकि	६१ पार्वति	बोधीपुत्र	यण
आश्वत्थ	कौत्सपुत्र	१५ ननशार्कराक्ष्य	पुलुपप्राचीन-	७० बौधायन	मित्रविंकाश्यप
१० आहनेय	कौपेय	जनकलौहित्य	योग्य	ब्रह्मदत्तचैकितानेय	मैत्रेय
११ उद्दालक	कौभ्य	जयन्तीपुत्र	पैंगीपुत्र	७१ भद्रसेनभजात-	६५ मौन
आरुणि	कौरव्यायणीपुत्र	१५ जलजातकर्ण	६२ पैंग्य	शत्रव	मौपिकीपुत्र
ऊर्जयंत औपम-	३० कौशादेय	१५ जातूकर्ण	६३ पौंडरीक	भागवित्ति	यज्ञवल्स् राजस्त-
न्यव	१ कौशिक	१५ जान	पौतिमाशीपुत्र	भागवित्ति	वायन
१२ ऐभावत	कौशिकायनि	जानश्रुती	पौदिमाप्य	भाडितायन	यशस्थिनजयंत
१३ ऐरावत	कौशिकीपुत्र	१५ जानश्रुतेय	पौतिमाप्यायण	मानुमंतऔपम-	लौहित्य
ऐपुमत	कौश्र्य	१० जानंतापि	६४ पौदशिष्टि	न्यव	याज्ञतुर
१४ औदान्य	६५ कौपाख	१५ जावाल	पौलपि	७२ भारद्वाजायन	६३ याज्ञवल्क्य
औदवाहि	३३ कौपीतकि	जावालायन	पौशायन	भारद्वाजीपुत्र	यास्क
१५ औदुवरायण	कौष्य	जारत्कारव	६५ पौष्करंसादि	७३ भार्गव	राजस्तवायन
औद्गारी	६५ कौसुसविदि	जैवंतायन	प्रतिबोधीपुत्र	भार्गायण	६४ राथीतर
१६ औपमन्यव	कौड्ड	१५ ज्वालायन	प्रवाहण जैवल	भार्ग्यश्व	राथीतरीपुत्र
१७ औपवेशि	क्रातुजातेय	ताड्य	अथवाजैवल	भालुकीपुत्र	राथगांतम
औपस्वतीपुत्र	क्रीतवैतहोत्र	त्वाष्ट्र	प्राचीनयोगीपुत्र	भाल	राधेय
१८ औषोदिति	कौचिकीपुत्र	व्रतपुष्टमंत	प्राचीनयोग्य	भालविन्	रामऔपनश्विनि
१९ और्णवाम	३१ क्षेमधृत्पौड-	त्रैधातव	६६ प्राजापत्य	७४ भालवेय	रामक्रातुवानेय
औलुङ्गप	रीक	दात्रेय	प्रातीबोधीपुत्र	भुज्युवात्स्यायनि	६५ राहूगण
औष्ट्राक्षि	क्षेमि	३३ दातेय	प्रातृद	७५ भौवायनि	रेभ्य
२० कूशव स्वायव	३ खंडिक औद-	७४ दाधीच	प्राव्वसन	७६ मद्रगारशौगा-	रौहिण
लातव्य	भारि	दाधेय	प्रात्रेय	यनि	रौहिणायन
२१ काक्षसेनि	खार्गलि	दात्लिभ	६७ प्रावहि	मधुकपेय	लांगलायन
काण्वीपुत्र	गर्दभीमुख	७५ दाल्भ्य	प्राश्रीपुत्र-आशुरि-	मशयगार्ग्य	६८ लातव्य
२२ कालायनीपुत्र	गलनसंभार्क्षाका-	७६ दृतिऐद्रोत	सिन्	७७ महाचामस्य	६९ लामकायन
२३ कापिलेय	गेय	७७ दसवालाकि-	प्रियव्रतसोर्माप	७८ मर्हदासऐत-	लाह्यायन
कापीपुत्र	गार्गापुत्र	गार्ग्य	६८ प्रैयमेध	रेय	लुशाकापिखार्गलि
२४ काप्य	३० गार्ग्य	देवतरसश्याव-	झाक्षि	माक्षव्य	६९ लौहित्य
२५ कावन्धि	गार्ग्यायणि	सायण	झात	७९ मांडव्य	वत्सनपातवाभव
२६ कामलायन	३८ गिरिक्षित	काश्यप	वभ्रकौभ्य	८० माहृकीपुत्र	८० वाजरत्नायन
कांबोजऔपमन्यव	औचामन्यव	देवरात	वभ्रव	माण्डूकेय	१० वाजश्रवस्
काशिकेयापुत्र	३९ गिरिनवाभ्रव्य	८८ देव्यांपाति	वंवभाजद्विप	माण्डूक्यायनीपुत्र	११ वाजसनेय
काश्यप	गुप्त	११ देवल	वर्कुवार्ष्ण	माथरि	वाज्य
काश्यपीपालाक्य	गौतमीपुत्र	धान्व	वस्तरामकायन	माधव	वातवैत
माठरीपुत्र	१० गौतम	धीरशातपार्णेय	वाद्रायण	माधुकि	वात्सि
काहोडि	गौतमीपुत्र	नैधुवि	वाप्योग	माथ्यादिनायन	वात्सीमांडवापुत्र
कृष्णदत्तलौहित्य	४१ गौपालायन	६० पांचि	वाभ्रव्य	मानव	वात्सीपुत्र
१८ कृष्णदेवकीपुत्र	४२ गौश्रायणि	पातंचलकाप्य	वालंदन	मानतेतव्य	वात्स्य
कृष्णघृतिसात्यकि	चाक्रायण	पाटव	६१ बुधसोमायण	८१ माल्य	१२ वात्स्यायन
कृष्णरातलौहित्य	चाघनायन	पारशव्य	बलिलआश्वतर	माहाकि	वारयक

वाद्यणि	शाक्य	सांजीवपुत्र
वाक्कलि	शांडिल	साल्यक्षि
वाक्कीर्णापुत्र	शांडिलीपुत्र	सात्राजित
वाप्यगण	शांडिल्य	साचासह
वाप्यगणापुत्र	शांडिल्यायन	सात्तरयवाहिनी
वाप्यगण्य	शातपर्ण्य	सायकायन
वाप्येय	शाठ्यायन	सावयस
वाष्प	शार्कराक्ष	सैतव
वाष्प्य	शार्कराक्ष्य	सोमशुष्मसा-
विचारित्कार्यधि	शालंकायन	त्ययशि
विधंयककाश्यप	शालंकायनीपुत्र	सौजात
विश्वकर्म्मन्मौवन	शावशायन	आराहकि
वृषशुष्मवातावत	शिखंडिन्	सौबल
वेदव	यक्षसेन	संभर
वैदमृतीपुत्र	शिलकशालावत्य	सौमाप
वैपक्षित	शैलालि	सौमाणि
वैयाघ्रपदीपुत्र	शौंगीपुत्र	सौमायन
वैयाघ्रपद्य	शौच	सौयवसि
वैरूप	शौनक	सौश्रवस्
वैशंपायन	शौनकीपुत्र	सौश्रोमतेय
वैशमित्र	शौर्षणाव्य	आपाहि
वैष्टपुर्य	श्यावसायन	स्यैरकायण
व्यासपाराशर्य	श्रुपवाह्यकाश्यप	स्यौलष्टीवि
शंखवाभ्रव्य	श्रौतआर्षि किंवा	स्वायव
शंगशालायनि	श्रौतर्षि	स्वेदयान
आत्रेय	श्रौमल	हारिकर्णपुत्र
शाकल्य	श्वेतकेतु आर-	हारिद्रुमत
शाकायव्य	ण्य औद्दालकि	हेतनामन्

१ अजीगर्तसौयवसि.—ऐतरेय ब्राह्मणांत (७. १५) शुनःशेषाच्या वापाचें नांव म्हणून हा शब्द आला आहे. हा सूयवसूचा मुलगा असावा.

२ अभ्यग्नि ऐतशायन.—याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत (९. ३३) आला आहे. याच्या वापाचें नांव ऐतश. आपल्या मुलापुढे कांहीं मंत्रपठण करित असतां ते मंत्र अश्लील आहेत असें समजून त्याचा मुलगा अभ्यग्नि यानें त्याच्या तोंडावर हात ठेवून त्याचें मंत्रपठण बंद पाडलें त्यामुळें यानें रागावून तुसें कुल अत्यंत पापी होईल असा शाप दिला व त्याप्रमाणे सवें और्व कुलांतील त्या ऐतशायन पुत्र अभ्य-मीला व त्याच्या संततीला पापिष्ठ समजून लागलें असें तेथें म्हटलें आहे. शांखायन ब्राह्मणांत (३०. ५) वरील प्रमाणेच गोष्ट अमून तेथें ऐतशायनाला और्वकुलोत्पन्न न म्हणतां मृगकुलोत्पन्न म्हटलें आहे. और्व व मृग यांचा अगदीं निकट संबंध अथवा एकाच कुलाच्या या दोन शाखा असल्या. ऋग्वेदापासून यांचा एकत्र उल्लेख आढळतो.

३ अश्वतराश्वि.—ऐतरेय ब्राह्मणांत (६. ३०) हे

मुलिल याचें पितृप्राप्त नांव आहे. सायणमतानें हा अश्व याचा मुलगा व अश्वतर याचा वंशज आहे. सत्रांतील कांहीं शंसनासंबंधी गौळ याच्या बरोबर याचा कांहीं संवाद झाल्याबद्दल तेथें उल्लेख आहे.

४ आत्रेय.—बृहदारण्यकोपनिषदांत (२. ६, ३) मांटीचा शिष्य म्हणून याचा उल्लेख आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत (८. २२) अंग राजाना पुरोहित म्हणून एका आत्रेयाचा उल्लेख आहे. शतपथ ब्राह्मणांत (१. ४, ५, १३) गर्माला आत्रि म्हटलें आहे व गर्मरूप ऋतूचा छाव होणाऱ्या (ऋतु-मती) स्त्रीला आत्रेयी म्हटलें आहे.

५ आरुणि.—उद्दालक याचें हें पितृक नांव आहे. याचा उल्लेख जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण (२. ४, १) आणि काठक संहितेत [१३. १२] आहे.

६ आरुणेय.—औपवेदि याच्या कुलांतील उद्दालक आरुणि याचा मुलगा श्वेतकेतु याचें हें पितृप्राप्त नांव आहे. याचा शतपथ ब्राह्मण [१०. ३, ४, ९] व छांदोग्य उपनि. पद [४. ३, १] यांत उल्लेख आहे.

७ आतेमागी पुत्र.—बृहदारण्यकोपनिषदांत (६. ५२) हा शौंगीपुत्र याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे. आतेमागी पुत्र व शौंगीपुत्र हीं दोनही नांवें मातृप्राप्त म्हणजे मातेच्या नांवावरून आलेली आहेत.

८ आविक्षित.—मरुत याचें पितृप्राप्त नांव. याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मणांत [१३. ५, ४, ६] व ऐतरेय ब्राह्मणांत (८. २१) आला आहे. या मरुताचें कामग्नि असें दुसरें नांव होतें.

९ आश्वत्थ्य.—अहीना याचें पितृप्राप्त नांव. याला सावित्रासंबंधी ज्ञान असल्याबद्दल तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१०. ९, १०) उल्लेख आहे. तेथे हा सावित्राग्र्याच्या ज्ञानानें, हिरण्य रूप होऊन स्वर्गास गेल्याचा उल्लेख आहे.

१० आहनेय.—शौच याचें मातृप्राप्त नांव. स्वाध्याया संबंधी जे नियम आहेत त्यांत ग्रामाच्या बाहेर जाऊन अध्ययन करावें असा नियम आहे. परंतु ग्रामाबाहेर जाणें शक्य नसेल तर ग्रामांतच अध्ययन करावें असें मत याचें असल्याचा तैत्तिरीय आरण्यकांत (२. १२) उल्लेख आहे.

११ उद्दालक आरुणि.—अरुणाचा मुलगा उद्दालक हा मोठा प्रसिद्ध अध्यापक होऊन गेला. शतपथ ब्राह्मणांत (११-४, १२) उल्लेखित्याप्रमाणें तो कुरुपंचालांपैकी ब्राह्मण होता या विधानाला तो प्रोतिकीयुरु धिंदिकीशाधि (शतपथ १२, २, २, १३) याचा गुरु असून त्याचा मुलगा श्वेतकेतु हा पंचालांच्या समेत प्रवाहणपुत्र जेव्हा राजा याच्या बरोबर वाद करावयास गेल्याबद्दल बृहदारण्यकांत [६. २, १] जो उल्लेख आहे त्यानें दृढता येते. याचा पिता अरुण हा पातंचल काव्य याचा शिष्य असून प्रसिद्ध याज्ञवल्क्य वागस-नेय आणि कौपीतिक याचा शिष्य होता (बृह० ३. ७, १) दुसऱ्या एका स्थलां याला (बृह० ३. ७, २२) याज्ञव-

म्हणाने निरुत्तर केल्याचा उल्लेख आहे. याने प्राचीनयोग्य शौच्य (शतपथ ११. ५, ३, १) आणि अजातशत्रुव भद्र-सेन (शतपथ ५. ५, ५. १४) यांना वादांत गिकिल्याचा उल्लेख आहे तो गौतम होता अशाबद्दल शतपथ ब्राह्मण (११ ५. ३. २) आणि कौपतिक उपनिषद् (११) यांत उल्लेख आहे. त्याची धार्मिक व तत्त्वज्ञानासंबंधी विशिष्ट मते प्रमाण मानिली जात अशा बद्दल शतपथ ब्राह्मणांत [१. १, २, ११: ३. ३, ४, १९], बृहदारण्यक उपनिषदांत (३ ५, १) छान्दोग्य उपनिषदांत [३. ११, ४] व ऐनरेय ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. गेळडगेर म्हणतो की, मैत्रायणी संहितेत याचा व याचा व. प. भरण याचाहि उल्लेख आहे. वेवर म्हणतो की याचा उल्लेख काठक संहितेत [७. ८] हा दिवोदास भैम-सेन याच्या समकालीन अ त्याबद्दल व जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत वामिष्ठाला चौकनान याच्याकडे उपदेश घेण्यासाठी गेल्याचा व तेथे त्याला गातम या नांवाने संबोधिल्याचा [१ ४२, १] उल्लेख आहे. तैत्तिरीय संहितेत (७. २, २१) कृष्वर्षे अ ह्वायिक [उद्दालक पुत्र] याचा उल्लेख आला अ हे आणि तैत्तिरीय ब्राह्मणांत [३. ११, ८] जगाला भक्षण-कार सायण उद्दालक म्हणताना तो नचिकेतसू वाजश्रवस गौतम याचा मुलगा होता. आपस्तंब सूत्रांत एका गोष्टीत त्याचे मत प्रमाण म्हणून मानले आहे आणि ही गोष्ट आरुणाच्या कालामेवी महत्त्वाची आहे.

^{११} ए भा व त.—इमावताचा वंशज. हे प्रतीदर्श याचे पितृप्राप्त नांव असल्याबद्दल शतपथ ब्राह्मणांत [१२. ८, २३] उल्लेख आहे.

^{१२} ऐ रा व त.—द्वारावताचा वंशज. धृतराष्ट्र सर्पासुर याचे हे पितृप्राप्त नांव असल्याबद्दल पंचविश ब्राह्मणांत [२५ १५ ३] उल्लेख आहे. त्यांत वर्णिलेल्या सर्पसत्रांत हा ब्रह्मा नामक ऋत्विज होता.

^{१३} ओ द न्य.—उदन्य अथवा ओदन याचा वंशज शत-पथ ब्राह्मणांत [२३ ३, ५, ४] ब्रह्मरूपेसंबंधी प्रायश्चित्त सांग-णारा मुंडिभ याचे हे पितृप्राप्त नांव आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत [३. ९, १५: ३] याच व उल्लेख आहे परंतु तेथे तो भ्रूगदरूपेच्या पातकसंबंधी प्रायश्चित्त सांगणारा म्हणून आला आहे.

^{१४} औ दुं व रा य ण.—उदुंवराचा वंशज. निरुक्तांत [१. १] एक वैयाकरण म्हणून याचा उल्लेख आहे.

^{१५} औ प म न्य व.—हे नांव पुढील अध्यापकांना लाव-लेले आढळून येते. वीधायन श्रौतसूत्रांत [२२. १] एका मंत्राच्या पठणामेवी नियम सांगणारा म्हणून याचा उल्लेख आला आहे. यास्नाचार्याच्या निरुक्तांत एक व्याकरणकार म्हणून याचा उल्लेख वयाच ठिकाणी आला आहे. पक्ष्यादि-क्तांची जी नावे पडतात ती त्या पक्ष्याचा जो ध्वनि असतो त्यावरून पडतात या मताचा औपमन्यव याने तेथे निषेध केला आहे.

^{१६} औ प वे शि.—उरवेशाचा वंशज. उद्दालकपिता अरुण याचे हे पितृप्राप्त नांव. याचा उल्लेख काठक संहितेत (२३. १०) आला आहे.

^{१७} औ पो दि ति.—उपोदिन याचा वंशज. तैत्तिरीय संहितेचे नृपिंमय याचे हे पितृप्राप्त नांव आहे (१. ७, २, १) वीधायन श्रौतसूत्रांत कुलुचा स्वपति (सेनानी) व्याघ्रपाद याचा मुलगा गीपालायन याचे हे पितृप्राप्त नांव आहे. शत-पथ ब्राह्मणांत (१. ९. ३; १६) उपादिता नामक स्त्रीचा मुठगा म्हणून औपोदिनीचा उल्लेख आला आहे.

^{१८} औ णं वा भ.—ऊर्गाभीचा वंशज. बृहदारण्यक उपनि-षदांत (४. ५. २६) कौण्डिन्य याच्या शिष्याचे हे नांव आहे. यास्नाच्या निरुक्तांत याचा उल्लेख आलेला आहे. तेथे दोन ठिकाणी (७ १२;) तो नेरुक्त नामक व्याकरणकारांच्या मताचे अनु-रण करतो व दोन ठिकाणी (६. १३; ६२; १) ऐतिहासिक यांच्या मताचे अनुकरण करतो. यावरून साज म्हणतो की, हा सर्व संप्रहृक्त असा होना.

^{१९} कू शां व स्वा य व ला त व र.—पंचविश ब्राह्मणांत (८. ६. ८) याचा उल्लेख आला आहे. याचे स्पष्ट नांव म्हणजे लातव्य कुलांतिल स्वायूचा मुलगा कृशाव असे आहे. तेथे एका सामान्य धाने याचा उल्लेख आला आहे.

^{२०} क क्ष से नि. कक्षमेपुत्र, पंचविशब्राह्मणांत (१. १. १२) अभिप्रतारिन् याचे पितृप्राप्त नांव म्हणून उल्लेख आहे. याचा हत ऐरोठ याच्याघरोघर घानी व अज्ञानी लोकांच्या संबंधी संवाद झाल्याचा उल्लेख अ हे.

^{२१} का त्या य नी पु त्र.—गौतमीपुत्र व कौशिकीपुत्र यांचा हा शिष्य असल्याबद्दल बृहदारण्यक उपनिषदांत (६. ५, १) उल्लेख आहे. शांखायन आरण्यकांत (८. १०) जातूक्य नामक एका कात्यायनीपुत्राचा उल्लेख आहे.

^{२२} का पि ले य.—ऐतरेय ब्राह्मणांत [७. १७] शुनःशेपाला विश्वामित्राने मृत्यूपासून सोडविल्यानंतर आपल्या मांडीवर घेतले. त्याचा बाप अजीगत हा शुनःशेपाला परत मागू लागला असता 'शुनःशेप हा माझा मुलगा आहे, व हे कापिल आणि बाभ्रव याचे बंधू आहेत' असे विश्वामित्राने उत्तर दिल्याचा तेथे उल्लेख आहे. यावरून कापिल व बाभ्रव हे विश्वामित्राच्या कुलांतिल असावेत असे दिसते.

^{२३} का प्य.—(कपिवंशज) जैमिनीय ब्राह्मणांत (३. २, ३३) विमिंदुकीय यांच्या सत्रांत आर्तिवज्य करणाऱ्या सनक आणि नवक यांचे पैतृक नांव. बृहदारण्यक उपनिषदांत (३. २, १) पातंचल यांचेहि काप्य हे पैतृक नांव आहे.

^{२४} का व निव.—कवन्धाचा वंशज. गोपथब्राह्मणांत (२. १०, १८) याचा उल्लेख आहे. तेथे याला अधर्वण असे म्हटले असून पहिल्या उताऱ्यांत (२. ९) मातेच्या आठोवरून तो मांघाता यौवनाश्व नामक सर्वभौम राजाच्या याला गेला आणि तेथे त्याने यजमान व ऋत्विज यांना

कांहीं प्रश्न विचारल्याचा उल्लेख आहे आणि दुसऱ्या उताऱ्यांत (२.१८) अग्न्याधानासंबंधी आह्याधिकृत जलापासून उत्पन्न झालेल्या ज्या अश्वापासून चारही वेद मांति पावले त्या अश्वांचे या कावऱ्याने शमन केल्याचा उल्लेख आहे. याला विचारिन् असेंहि दुसरे नांव आहे.

^{१६} का म ला य न.—रुमलाचा वंशज. उपकोसल याचे पितृप्राप्त नांव. ह्या उपकोसलाने सत्यकाम नावाला याच्या घरा! घारा वपे अध्ययनासाठी राहून त्याच्या अग्नीची परिचर्या केली. परंतु सत्यकामाने याला ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला नाही. शेवटी अग्नीने प्रसन्न होऊन याला उपदेश केला.

^{१७} का द य प.—हे एका विस्तृत अशा कुलाचे नांव आहे. शतपथ ब्राम्हण (७.५,११) प्रजापतीने उत्पन्न केलेल्या सर्वच प्रजा काश्यप (कश्यपकुलोत्पन्न) आहेत असे म्हटले आहे.

^{१८} कृ ण दे व की पु न.—छांदोग्योपनिषदांत (३. १७, ३) पुराणन अशा घोर आंगिरसाचा हा शिष्य अपल्याचा उल्लेख आहे प्रभर्जन, व्हानघोडर आणि दुसरे कांही लेखक म्हणतात की, माग हून जो अवतारी कृष्ण झाला आहे तो व छांदोग्य उपनिषदांतील देवकीपुत्र कृष्ण हे एकच. त्यांच्यामते हा मांगील कृष्ण ब्राम्हणधर्माविरोधक व क्षात्रियधर्माप्रवर्तक असा होता (?) हे विधान अत्यंत संकटनाय आहे. ही जो दोन नांवांचा साम्यता दिसते ती आकास्मिक घडून आली असावी. अवतारा कृष्ण आणि उपनिषदांतील कृष्ण यांचा सेंटरीटर्नवर्ग कोशाप्रमाणे एकवाक्यता करणे अगदी अयोग्य आहे.

^{१९} कौ त स.—कुर्मवंशज. शतपथ ब्राम्हणांत [१०. ६, ५, ९] नहिस्थि याचा शिष्य म्हणून याचा उल्लेख आहे. निरुक्तांत [१. १५] वेद अनर्थक [अर्थरहित] आहेत या कौत्साच्या मताचा निषेध दाखविला आहे.

^{२०} कौ शां व य.—कुशांव वंशज. सेंटरीटर्नवर्ग कोश व शतपथ ब्राम्हणाप्रमाणे (१२ २,२, १३) प्रीती याचे पितृप्राप्त नांव पंचविश ब्राम्हणांताह (८.६,८) एका कुशांबु नामक मनुष्याचा उल्लेख आहे. तथे त्यावरील टीकाकार हरिश्चामि हा याला कौशांची नगरीचा रहिवासी असे म्हणतो व ते बरोबर दिसते.

^{२१} कौ शिक.—कौशिक हे कुलनाम पुष्कळ लोकांना लावल्याचे आढळते. कांही ठिकाणी इंदाला कुशिक म्हटले आहे व विश्वामित्रालाहि कुशिकपुत्र म्हटले आहे. बृह० उपनिषदांतील परं, रेत हा कौण्डिन्य याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

^{२२} कौ पा र व.—मैत्रेय याचे पितृप्राप्त नांव ऐतरेय ब्राम्हणांत (८.२८) याचा उल्लेख आला आहे. याने सुत्वन-कैरिशि भार्गवण नामक राजाला 'शत्रुविनाशक अशा परिमर नामक विशिष्ट कर्माचा उपदेश केला.

^{२३} कौ पी त कि.—कुपीतक वंशज. आच्या नांवावर

कौपीतकी ब्राह्मण आरण्यक, शांखायन धैत व गृह्य सूत्रे इत्यादि ग्रंथ असून त्यांतून याच्या मतांचा उल्लेख येतो. या शिवाय याचा शतपथ ब्राम्हणांत (२. ४, ३, १) उल्लेख आहे. कौपीतकीच्या मताला कौपीतकि मत असे म्हणतात. कौपीनकांच्या शिष्यांना 'कौपीतकि:' असे म्हणत आणि छशाकपि याने या शिष्यांसह कौपीतकीला शाप दिल्याबद्दल पंचविश ब्राम्हणांत (१७.४, ३) उल्लेख आहे.

^{२४} कौ सु रु चि न्दि.—शतपथ ब्राम्हणांत प्रीति कौशाम्बेय याचे पितृक नांव म्हणून याचा उल्लेख आहे. गोपथ ब्राम्हणांत [१, ४, २४] एका कौशाम्बेय कौसुरबिद्वाचा उल्लेख आला आहे.

^{२५} क्षे म धु त्व नू षे ण्डी री क.—याने सुदामन् नदीच्या तीरावर यज्ञ केल्याबद्दल पंचविश ब्राम्हणांत (२२. १८, ७) उल्लेख आहे.

^{२६} खं डि क औ द्वा रि.—शतपथ ब्राम्हणांत (११. ८, ४, १) आणि मैत्रायणी संहितेत (१.४, १२) केशिन् याने खंडिक औद्धारि याचा पराभव केल्याबद्दल उल्लेख आहे. बौधायन श्रौतसूत्रांताह केशिन् याचा शत्रु असलेल्या एका खण्डिकाचा उल्लेख आहे.

^{२७} गा र्ग्य.—बृहदारण्यक (२.१.१) आणि कौपीतकी आरण्यक (०.१) यांत वालाकि याचे पितृप्राप्त नांव म्हणून उल्लेख आला आहे तैत्तिरीय आरण्यकांत गार्ग्य हा पंचकण वास्त्या यन व सप्तकर्ण ब्राह्मि यांना योगमार्गाने महामेरुवर जाण्यास सांगत असल्याचा उल्लेख आहे. (१. ७, ३) गार्ग्याचा उल्लेख निरुक्तांत आणि धर्मसूत्रांताह आढळतो.

^{२८} गै रि क्षि त् औ चा म न्य व.—हा उच्चा मन्युचा वंशज. याचा पंचविश ब्राम्हणांत (१०. ५, ७) उल्लेख आहे. तथे याचा अभिप्रतारिन् काक्षसेनी याच्याबरोबर संवाद झाल्याचा उल्लेख आहे.

^{२९} गि र ज यात्र व्य.—ऐतरेय ब्राम्हणांत याचा उल्लेख आहे. [७. १.] हा ध्रुत नामक ऋषांचा मुलगा असून सत्रांतील यज्ञिय पशूचे इडारूप अवयव [हविःशेष] सर्व ऋत्विजांना कस कसे वाटून घ्यावे याची माहिती त्याला एका गंधर्वा (अमनुष्य) पासून मिळाली व ती त्याने पुढे सर्व लोकांना विदित केली असा उल्लेख आहे.

^{३०} गौ त म.—हे एका कुलाचे अथवा गोत्राचे नांव आहे. बृहदारण्यकोपनिषद्, छांदोग्य उ० वंशब्राम्हण, व कैमिनीय उपनिषद् ब्राम्हण यांतील वंशांत गौतम कुलांतील अनेक ऋषांचा उल्लेख आला आहे.

^{३१} गौ पा ला य न.—मैत्रायणी संहितेत (३. ८, १०, ४) व ऐतरेय ब्राम्हणांत [३.४८] शुचिवृक्ष याचे हे पितृप्राप्त नांव आहे. या शुचिवृक्ष गौपालायनाने बृहद्युम्न नामक राजाच्या यज्ञांत एक विशिष्ट याग समुच्चरूपाने करून त्या राजाला संतति व संपत्ति प्राप्त करून दिल्याचा ऐतरेय ब्राम्हणांत उल्लेख आहे. बौधायन श्रौतसूत्रांत कुंक्षचा जो स्पति त्याचे

हैं पितृप्राप्त नांव आहे. पंचविश ब्राम्हणांत (१२.१३, ११) उपोदिति अथवा आपोदिति याचें गोपात्येय असें पितृप्राप्त नांव आहे.

^{४२} गौ श्री यणि.—कौपीतकि ब्राम्हणांत (२३.५) जावासत्रांत चित्र गौश्रायणी नामक एका पुरोहिताचा उल्लेख आहे.

^{४३} चे ल क शा ण्डि ल्या य न.—शतपथ ब्राम्हणांत एका विशिष्ट कर्मासंबंधी मताचा प्रवर्तक म्हणून याचा आलेला उल्लेख [१०. ४, ५, ३] आहे.

^{४४} चै कि ता ने य.—जैमिनीय उपनिषद ब्राम्हणांत [१४२, १] वसिष्ठ चैकितानेय या नांवाचा एक सामविद्येचा अध्यापक असल्याचा उल्लेख आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत [१.३, २४] सामासंघी उल्लेखांत वसिष्ठ चैकितानेयाचा नामनिर्देश केलेला आढळतो. याचा पञ्चविश ब्राम्हणांतहि उल्लेख आहे. उपनिषदात शंकराचार्य टीकेमध्ये हा शब्द वडिलांच्या नांवावरून झाला आहे असें म्हणतात. महाभारतांत चैकितान असें गांव आढळते. कदाचित् त्यावरूनहि चैकितानेय हे नांव झाले असावे.

^{४५} जन शा कं रा क्ष्य —शतपथ ब्राम्हण [१०. ६, १, १] व छांदोग्यापेनिषदांत [५. ११, १] याचा उल्लेख आहे. हा औपवेशि व त्याचा मुलगा उद्दालक आरुणि याचा समकालीन होता.

^{४६} ज ल जा त्. ष्ये.—शांखायन श्रौतसूत्रांत [१६.२९, ६] याचें काशी, विदेह, व कोसल या लोकांचें अथवा राजांचें पौरोहित्य केल्यावद्दल उल्लेख आहे.

^{४७} जा तू क ष्ये.—हे वन्याच ऋषिंचें पितृप्राप्त नांव आहे. जातूकर्ष्य हे नांव आसुरायण व यास्क यांच्या शिष्यांना दिलेलें बृहदारण्यकांत आढळते. शांखायन आरण्यकांत हा जातूकर्ष्य कात्यायनाचा मुलगा असल्याचा उल्लेख आहे [८.१०] कौपीतकी ब्राम्हणांत [२६.५] अलोक्यु वाचस्पति व इतर ऋषि यांचा हा समकालीन असल्याचा उल्लेख आहे. ऐतरेय आरण्यक व शांखायन श्रौतसूत्रांत याचा उल्लेख आलेला आहे.

^{४८} जा न.—याचा पंचविश ब्राम्हणांत (१३.३१२) उल्लेख आला आहे हें वृष यांचें पितृप्राप्त नांव आहे. हा वार्श नामक सामाचा द्रष्टा आहे, सायणांनीं [क्र. ५.२] या सूक्तांवरिल भाष्यांत श उपायन ब्राम्हणांतील एक आख्यायिका दिली आहे तीमध्ये वृष हा इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न त्रसदस्यु नामक राजाचा पुरोहित होता. एकदां वृष राजासह रथ हांकीत असतां त्या रथाच्या चक्राखाली चेंगरून एक ब्राम्हणाचें मूल मृत झालें. हें मूल कोणाच्या हातून मारलें गेलें याबद्दल राजा व पुरोहित यांमध्ये थोडा वादविवाद होऊन शेवटीं पुरोहिताच्या हातूनच तें मारलें गेलें असा निर्णय ठरल्यामुळे वृषनाकम पुरोहितानें तें मूल वार्श नामक साम पठण करून जीवत केलें असा उल्लेख आहे पंचविश ब्राम्हणांतहि हचि आख्यायिका थोड्या फरकानें आली आहे.

^{४९} जा न शु ते य.—ऐतरेय ब्राम्हणांत [१.२५] हें उपावि नामक ऋषिंचें मातृप्राप्त नांव आहे तेथें उपसद इष्टी संबंधी विधि सांगणाऱ्या दुसऱ्या एका ब्राम्हणग्रंथांतल श्रोत्रिय ब्राम्हण प्रशंसा केलें एक वाक्य दिलें आहे. शतपथ ब्राम्हणांत [५. १, ५] जानुतेय हें औपावि याचें पितृप्राप्त नांव आहे. व तेथें त्याचें वाजपेयानंतर वृहस्पतिसव यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे. जैमिनीय उपनिषद ब्राम्हणांत हें उल्लेख, नगरिन् व साधक यांचें पितृप्राप्त नांव आहे.

^{५०} जा नं त पि.—ऐतरेय ब्राम्हणांत (८.२३) महाभिषेक विधि सांगितला आहे. तेथें जानंतपि हा राजा नसतां त्याचा गुरु सात्वहव्य याचें त्याला महाभिषेक केल्यामुळे जानंतपिं सर्व पृथिवी जिंकल्यावद्दल उल्लेख आहे.

^{५१} जा वा ल.—महाशाल व सत्यकाम यांचें हें मातृप्राप्त नांव असल्याचा शतपथ ब्राम्हणांत [१०. ३, ३, १; १३. ५, ३, १] उल्लेख आहे. जैमिनीय उपनिषद ब्राम्हणांत याचा दोन ठिकाणीं [३. ७, २, ९, ९] उल्लेख असून कौपीतकी ब्राम्हणांत [३३. ५] जावाल गृहपत्यांच्या सत्राचा उल्लेख आहे.

^{५२} जा ला य न.—जैमिनीय उपनिषद ब्राम्हणांत [४.१६, १] गौपृक्तीचा शिष्य म्हणून याचा उल्लेख आहे ऋग्वेदांतल या सूक्ताचा गोपृक् हा द्रष्टा असल्याचा सर्वानुकर्मणांत उल्लेख आहे.

^{५३} दा तें य.—या दातेंयांचा पंचविश ब्राम्हणांत (२५. ३, ६) यज्ञासंबंधी यथार्थ असें मत देणारे म्हणून उल्लेख आहे. याच्या वाक्याला आप्तवाक्य असें नांव आहे दति व वातनेत या नांवाच्या ऋषिंचें हें पितृप्राप्त नांव आहे. यांनीं खांडववनांत सत्र केल्याचा उल्लेख आहे.

^{५४} दा धी च.—दधीच वंशज च्यवनानें हें पितृप्राप्त नांव आहे पंचविश ब्राम्हणांत (१४. ६) याचा उल्लेख आहे हा च्यवन अश्वीचा उपासक असे. अति जरट असलेल्या या च्यवनाला अश्वींनीं पाण्यांत बुडवून त्याची जरा नाहोशी करून त्याला तरुण केले असा उल्लेख आहे.

^{५५} दा त्म्य.—दत्तमाचा वंशज. हा शब्द दार्भ्य याचा पर्याय असावा हें पंचविश ब्राम्हणांत (१३. १७, ८) कैशांचे; छांदोग्य उपनिषद (१.८, १) व जै. उ. ब्राम्हणांत २. ३८, १ चैकितानेयांच अणि छांदो ० उप० [१. २, १३] व काठक सींहा [३०.२] यांत वर याचें पितृप्राप्त नांव आहे.

^{५६} द ति ऐं द्रो त.—पंचविश ब्राम्हणांत (१४.१, १२; १५) अग्निप्रतारिन् याचा समकालीन म्हणून उल्लेख आहे याच ग्रंथांत [२५. ३, ६] दती वातनेतौ असा जो उल्लेख आहे त्यांतल दति व हा दति हे बहुतेक एकच असावेत. महाव्रत नामक एका श्रौतकर्मच्या सतत आचरणानें दतीचा उत्कर्ष झाल्याचा उल्लेख आहे याच्या नांवावर एक सत्र चालू असल्याचा श्रौतसूत्रांतून उल्लेख आहे.

^{५७} द स वा ला कि गार्ग्य.—बृह० उपनिषदांत [२. १, ३] काशीच्या अजातशत्रु नामक राजाचा हा समकालीन

असत्याचा व या राजाच्या उपदेश करण्यासाठी तो गेल्याचा उल्लेख आहे.

१८ पै पति.—शाडिल्यायनानें याला अग्निचितौच्या इष्टका [विदा]कशा माढाव्या याची माहिती दिल्याचा शतपथ ब्राह्मणांत [२. ५, १, १४] उल्लेख आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत [२. १०, १, ३, ५] अत्यंतहसाचा समकालीन वृक्ष याला देव्या-पति हेंच पितृप्राप्त नांव दिलें आहे.

१९ देव ल.—असिताचें पितृप्राप्त नांव. याचा पंचविंश ब्राह्मणांत [४. ११, १८] उल्लेख येतो. हा एका सामाचा द्रष्टा आहे. या सामाच्या योगानें याला भुः भुवः स्वः या तीन लोकांचें अंतर्ज्ञानां अवलोकन करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त झालें.

२० पां चि.—शतपथ ब्राह्मणांत [१, २, ५, ९] सोमयज्ञा-तील वेदि तीन अंगुलें खणण्याचा प्रघात यानें सुरू केल्याचा उल्लेख आहे.

२१ पा व ति.—दक्षाचें पितृप्राप्त नांव. याचा उल्लेख शत-पथ ब्राह्मणांत [२, ४, ४, ६] असून यानें दाक्षायण यज्ञ करून राज्य संपादन केलें असें म्हटलें आहे.

२२ पै ग्य.—पिंगाचा वंशज. कौषीतकी ब्राह्मणांत अनेक ठिकाणी यज्ञकर्मासंबंधी त्याच्या मताचा स्वीकार केलेला आहे. याच्या मताला पैग्यमत असेंच म्हटलें आहे. शतपथ ब्राह्मणांत [११. ७, २, ८] याचा उल्लेख असून तेथें त्याला पैग्य मनुष्य असें म्हटलें आहे. याच्या अनुयायांना निदान (४. ७) आणि अनुषद या सूत्रांत (१. ८) पैगिन् म्हटलें आहे. आपस्तंब श्रौतसूत्रांत (५. १५, ८) याचा पैगायणीब्राह्मण असा उल्लेख आहे. आत्रेयी शालेय्या अनु-कर्मणांत पैग्य हें यास्काच्या वंशाचें नांव असल्याचा उल्लेख आहे. अश्वलायन गृह्यसूत्रांत ब्रह्मयज्ञांत तर्पणांत याचा उल्लेख आहे.

२३ पौं ड री क.—पंचविंश ब्राह्मणांत [२२. १८, ७] क्षेमन-धृत्वन याच्या वंशाचें नांव आहे. यानें सुदाम्नी नामक नदीच्या उत्तर तीरावर यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे.

२४ पौ व शि टि.—तैत्तिरीय उपनिषदांत [१९. १] तपो-नित्याचें हें पितृप्राप्त नांव आहे. तपाचरण हेंच सर्वांत श्रेष्ठ होय, असें याचें मत आहे.

२५ पौ ऋ र सा दि.—तैत्तिरीय प्रातिशाख्य [७. १७] व शाखायन आरण्यक यांत [१. ७] याचा उल्लेख येतो. आपस्तंब धर्मसूत्रांत व इंतरण पुष्करसादीचा उल्लेख येतो.

२६ प्रा ना प त्य.—प्रजावान याचें पितृप्राप्त नांव. ऐत-रेय ब्राह्मणांत [१. २१] याचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदांतील [१०. १८२] या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून प्रवर्ग्य नामक अनु-ष्ठानांचें हें सूक्त पठण केलें असतां संतति प्राप्त होते असें तेथें म्हटलें आहे.

२७ प्रा व दि.—कौषीतकी ब्राह्मणांत (२६. ४) यज्ञ-

विधीसंबंधी कर्मविपर्यासावद्दल प्रायश्चित्त सांगणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे.

२८ प्रे य मे ध.—प्रियमेधाचा वंशज अथवा त्या कुला-ताल लोकांचें नांव. ऐतरेय ब्राह्मणांत (८. २२) अंग राजाचा पुरोहित उदमय याचें पौरोहित्य या प्रियमेधांनीं केल्याचा उल्लेख आहे. काठक व मैत्रायणी संहितेंत याचा उल्लेख असून याला यज्ञकर्मासंबंधी विशेष माहिती होती असें म्हटलें आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (२. १, १, १) तीन प्रियमेधाचा उल्लेख आहे. गोपथ ब्राह्मणांतहि [१. ३, १५] तीन प्रियमेधांचा उल्लेख आहे. त्यापैकी एकजण अग्नि-होत्र होम एक वेळच (सकाळीं) करीत असे, दुसरा दोन वेळ [सकाळ संध्याकाळ] करीत असे आणि तिसरा तीन वेळ [सकाळ, दुपार व संध्याकाळ] करीत असे. पुढें त्यांच्यामध्यें वाटावाट होऊन दोन वेळ अग्निहोत्रहोम करण्याचें निश्चित ठरलें. तैत्तिरीय ब्राह्मणांतहि थोड्या फरकानें ही कथा आली आहे.

२९ बु ध सो मा य ण.—सोमाचा वंशज. पंचविंश ब्राह्म-णांत [२४. १८, ६] यानें दीक्षा ग्रहण केल्याचा उल्लेख आहे.

३० बौ धा य न.—सूत्राचा कर्ता, याच्या नांवावर बौधा-यन श्रौत, स्मार्त व धर्म हीं सूत्रे असून बौधायन श्रौतसू-त्रात याचा अनेक स्थली उल्लेख आहे.

३१ भ द्र से न आ जा त श त्र व.—शतपथ ब्राह्मणांत (५. ५, ५, १४) याचा नाश होण्यासाठी उद्दालक आश्वि यानें अभिचार कर्मरूप एक याग केल्याचा उल्लेख आहे.

३२ भा र द्वा ज य न.—पंचविंश ब्राह्मणांत [१०. १२ १] याचा उल्लेख आहे. या नांवाच्या ऋषींनी सत्र आरंभिलें असतां या सत्रांतील प्रत्येक दिवसाच्या अनुष्ठानासंबंधी प्राप्त हाणिच्या फलाविपर्या ब्रम्ह लोकांनी यांना प्रश्न विचारल्याचा उल्लेख आहे.

३३ भा र्ग व.—हें एका कुलाचें नांव आहे. च्यवन, गृत्समद इत्यादिकांना हें कुलनाम दिलें आढळतें. शतपथ (४. १, ५, १) ऐतरेय (८. २१), कौषीतकी (२२. ४) पंचविंश (१२. २, २३) इत्यादि ब्राह्मणग्रंथांत याचा उल्लेख आहे.

३४ भा ळ वे य.—भाळवीचा वंशज. इंद्रधुन्म याचें पितृ-प्राप्त नांव. याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मणांत यज्ञविधीसंबंधी मत देताना अनेक स्थली आला आहे. छांदोग्य उपनिषदांत आत्मविचार करणाऱ्या ऋषींवरोवर याचा उल्लेख असून तेथें त्याला महाशाल असें म्हटलें आहे.

३५ भौ वा य न.—भुवाचा वंशज. पंचविंश ब्राह्मणांत याचा उल्लेख (२०. १३, ४) असून कपिवनाचें हें पितृप्राप्त नांव आहे. हा आयुः अतिरात्र नामक यज्ञ केल्याच्या योगानें समृद्ध झाला असा उल्लेख आहे.

३६ म द्र गार र शौं गा य नि.—वेदाब्राह्मणांत याचा

शिष्य कांजोच औपमन्यव असल्याचा उल्लेख आहे. या दोन्ही नांवांच्या संबंधावरून कंजोच व मद्रास (मद्र?) या देशांचा संबंध असावा असे क्षिमेर म्हणतो.

म हा चा म स्व.—तैत्तिरीय आरण्यकांत (७. ५, १) याचा उल्लेख आहे. ' भूः भुवः स्वः ' या ज्या तीन व्याहृती त्यामध्ये ' महः ' या व्याहृतीची याने भर घातल्याचा उल्लेख आहे.

म हि दा स ऐ त रे य.—इतरेचा मुलगा व ऐतरेय ब्राह्मण व आरण्यक याचा कर्ता. याचा ऐतरेय आरण्यकांत वारंवार उल्लेख येतो. छायोग्य उपनिषदांत (३. १६, ७) तो एकशे सोळा वर्षे जगल्याचा उल्लेख आहे व तेथे व्याधी (रोग) बरोबर याचा संवाद झाल्याचा उल्लेख आहे.

मा ण्ड व्य.—शतपथ ब्राह्मण (१०. ६, ५, ९). शांखायन आरण्यक (७. २) आणि आश्वलायन व शांखायन गृह्यसूत्रांत याचा उल्लेख येतो. आश्वलायन सूत्रांतील ब्राम्हयज्ञागर्तर्पणविधीत याचा उल्लेख आहे.

मा ण्ड के य.—ऐतरेय आरण्यकांत व शांखायन आरण्यकांत शूरवीर, न्हस्व, दीर्घ, मध्यम, प्रातीवोधीपुत्र यांचे हे पितृप्राप्त नांव आहे. ऐतरेय आरण्यकांत एवा मताचा प्रवर्तक म्हणून याचा उल्लेख आहे. आश्वलायन गृह्य सूत्रांतील ब्राम्हयज्ञागर्तर्पणविधीत याचा उल्लेख आहे.

मा ल्य.—याचा उल्लेख पंचविश ब्राह्मणांत (१३. ४, ११) आला आहे. हे अर्थ याचे गोत्रनाम आहे. शक्तीछंदाच्या गानासंबंधी याचे कौण्ययाशी संभाषण झाल्याचा तथे उल्लेख आहे.

मी न.—अणीचिन् याचे पितृप्राप्त नांव. कौपीतकी ब्राह्मणांत (२३-५) जाबाल गृह्यपत्तीच्या सूत्रामध्ये याचा उल्लेख आहे.

या झ व त्वय.—यज्ञवल्क्याचा वंशज. याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मण कांड १ ते ४ व १० ते १४ यातून यज्ञ-कर्मासंबंधी मत देणारा म्हणून उल्लेख आहे. मध्यंतराच्या ५ ते ९ या कांडामध्ये शांखिल्याचा मत विशेषतः घेतलेला आढळतात. बृहदारण्यकोपनिषदात हा मोठा तत्त्वज्ञानी होता असा उल्लेख असून विदेहधिपति जनक याच्या दरबारात अनेक तत्त्ववेत्त्यांनी याचा वादविवाद झाल्याबद्दल उल्लेख आहे. ज्या तत्त्वज्ञानाबद्दल याज्ञवल्क्याचे महत्त्व वर्णिले आहे त्यांत तितके महत्त्व आहे असे ओल्डेनबर्ग यास घाटत नाही व हे ओल्डेनबर्गचे मत मॅकडोनेल यासहि प्राप्य आहे. याचा उपनिषदांत याचा गुरु जो उद्दालक आणि याला याने वादांत जिबल्याचा व याला कात्यायनी व मैत्रेयी नांवाच्या दोन बायका असल्याचा उल्लेख आहे. या दोन बायकांपैकी मैत्रेयी तत्त्ववेत्ती होती. याज्ञवल्क्याचा शतपथ ब्राह्मण व ऐतरेय आरण्यक या शिवाय फारसा कोट उल्लेख नाही. याज्ञवल्क्य विदेहप्रांतातील राहणारा असावा असे ओल्डेनबर्गचे मत आहे.

रा थी त र.—तैत्तिरीय उपनिषदांत सत्यवत्स याचे कुलनाम म्हणून याचा उल्लेख आहे (१९, १). चौघायन श्रौतसूत्रांत याच्या मताचा कांही ठिकाणी स्वीकार केलेला आहे.

रा हू ग ण.—गैतमाचे पितृप्राप्त नांव. याचा शतपथ ब्राह्मणांत (१. ४, १, १०, १८) विद्वध माधव याच्या संबंधात उल्लेख आहे. ऋग्वेद (१. ८१) या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे.

ला त व्य.—गोपथ ब्राह्मणांत (१. १३५) इंदाने प्रजापतीला ओंकारासंबंधी माहिती विचारली असता त्यामध्ये ओंकाराचे गोत्र हातव्य असल्याचे त्याने सांगितले. पंचविश ब्राह्मणांत (८. ६, ८) वृक्षांब स्वायव यांचे हे पितृप्राप्त नांव आहे.

ला म फा य न.—याचा लाव्यायन (४. ९, २२) व निदान [३. १५, २३] या सूत्रांत ऋषीसंबंधी द्यायं मत सांगणारा म्हणून उल्लेख आहे. वंदब्राह्मणांत संस्कारांत याच्या बरोबर याचा उल्लेख आला आहे.

ली हित्य.—हे एका कुलाचे नांव आहे. या कुलातील बऱ्याच व्यक्तींचा कैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत उल्लेख येतो. यावरून या ब्राह्मणग्रंथांचे अध्ययन या कुलांत बरेच होत असावे असे वाटते.

वा ज र त्ना य न.—सोमशुष्मन् याचे पितृप्राप्त नांव. याने सत्राजितपुत्र क्षात्रीकी याला महाभिषेक घेतल्याबद्दल ऐतरेय ब्राह्मणांत [८. २१] उल्लेख आहे.

वा ज श्र व स.—शतपथ ब्राह्मणांत (१०. ५, ५११) कुशीचे व तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (३. ११, ८, १) नक्षिपेताच्या बापाचे पितृप्राप्त नांव आहे. याचे उद्गन् असेहि नांव आहे. परंतु सायण ते विशेषण मानितात.

वा ज स ने य.—बृह. उपनिषद् व कैमिनीय ब्राह्मण यांत याज्ञवल्क्याचे पितृप्राप्त नांव म्हणून उल्लेख आहे. ऋग्वेदयजुर्वेदाच्या वाङ्मनेय शास्त्रेचा हा प्रवर्तक होय. याचा अनुपद सूत्रांतहि (७. ११) उल्लेख आहे.

वा ररया य न.—वररयाचा वंशज. ऋग्वेदाच्या ऋतू-कांत असलेले सप्तप्राण हे सप्तसूर्य होत वरे व हा विद्वानांचे मत आहे. हे सप्तसूर्य गी ३. १२. १२ पाहिले असे पंचवर्ण वाररयायन म्हणत असल्याचा तैत्तिरीय आरण्यकांत (१. ७, २) उल्लेख आहे. वाररयायन हा प्रसिद्ध वाररयाकारावरून सूत्राचा कर्ता आहे.

वरु प.—वरुपचा वंशज. पंचविश ब्राह्मणांत (८. ९, २१) ब्रह्मदेवाचे पितृप्राप्त नांव म्हणून उल्लेख आहे. हा निपुत्रिक होता परंतु सामाच्या पटनाने याला संतति लाभल्याचा उल्लेख आहे.

वै क्ष पा य न.—याचा उल्लेख तैत्तिरीय आरण्यकांत (१. ७, ५) आला आहे. श्रौतग्रंथांत ज्या सप्त होत्यांचा

उल्लेख येतो ते सात सूर्य असावेत असे 'सप्तदिशोनानासूर्याः' या ऋग्वेदांत उल्लेखिलेल्या मंत्रांतील अर्थावरून काढावे मत आहे व वैशंपायन तर हजारों सूर्य आहेत असे ('यद्यावद्दे० सहस्रसूर्याभ्यु' या मंत्रावरून) म्हणत असल्याचे ती. अरण्यकांत उल्लेखिले आहे. आश्वलायन गृह्यसूत्रांत (३.३) ब्रम्हयज्ञांग तर्पणामध्ये याचा उल्लेख येतो.

^{११}शा क ल्य.—शतपथ ब्राह्मणांत (११.६, ३, ३) विदग्धाचे व ऐतरेय आणि शांखायन आरण्यकांत स्थविराचे हे पितृप्राप्त नांव आहे (सायण मताने स्थविर हे शाकल्याचे पितृप्राप्त नांव नसून विशेषण आहे). निरुक्तांत (१६.१८) ऋग्वेदाचे विवरण करणारा म्हणून याचा उल्लेख आला आहे. वेदरक्ष्या मताने ऋग्वेदपदपाठाचा कर्ता म्हणून प्रसिद्ध असलेला शाकल्य व विदग्ध हे एवच होत. ओल्डेनबर्ग म्हणतो हा शाकल्य ब्राह्मणग्रंथकालानंतर झाला असावा. गेल्लेनेरच्या मताने दोन्ही एकच पण हे मत फारसे संभवनीय नाही.

^{१२}शा णिड ल्य.—हे अनेक व्यक्तींचे कुलनाम आहे. सर्वांत प्रसिद्ध शाण्डिल्य म्हणजे शतपथ ब्राह्मणांत ज्याचा यज्ञविधीसंबंधी मत देणारा म्हणून अनेक वेळां उल्लेख आला आहे तो होय. शतपथ ब्राह्मणांतील पांचव्या व पुढील कांडांत यज्ञविधीसंबंधी विधींत मत देणाऱ्यामध्ये याचाहि उल्लेख येतो. शतपथ काण्ड दहा यांतील यादांत कुश्राचा शिष्य व वात्स्याचा गुरु म्हणून याचा उल्लेख आहे. बृह० उपनिषदांतील गुरुशिष्यपरंपरेंत हा कैशोर्य काप्य, वैष्टुरेय, कौशिक, गौतम, बैजपाप, आनीभम्लात याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

^{१३}शा व्या य न.—याचा उल्लेख शतपथब्राह्मणांत व जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मणांत येतो. याला शांखायनाचा शिष्य म्हटले आहे. शांखायन नावाचे एक ब्राह्मण असून त्याताहि याचा उल्लेख येतो. ओअटेलने असे सिद्ध केले आहे की, हा ब्राह्मणग्रंथ जैमिनीय ब्राह्मणा इतकाच जुना असावा.

^{१४}शा क रा द्य.—शतपथ ब्राह्मणांत व छांदोग्य उपनिषदांत जन याचे पितृप्राप्त नांव आहे. ऐतरेय आरण्यक व तैत्तिरीय आरण्यक यांत याचा अनेकवचनी रूपांत उल्लेख आला आहे.

^{१५}शि ख णिड न् य इ से न.—याचा उल्लेख कौपीतकी ब्राह्मणांत आला (७.३.) आहे. हे कौशन् दाल्भ्य याचे पितृप्राप्त नांव आहे. तेथे याचा यज्ञविधीसंबंधी काही लोकांशी संवाद झाल्याचा उल्लेख आहे. येथे उलवाणिबृद्ध व इटन्तकाप्य यांचाहि वरील गोटीशी संबंध असल्याचा उल्लेख आहे.

^{१६}शै ल लि.—शिलाळाचा वंशज. शतपथ ब्राह्मणांत (१३.५, ३३) यज्ञविधीसंबंधी नियम सांगणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे. आपस्तंब सूत्रांत (८.३.७) एका शैलालि ब्राह्मणाचा उल्लेख आहे. अनुपम सूत्रातहि [४.५] याचा उल्लेख आहे.

^{१७}शौ न क.—हे अनेक व्यक्तींचे कुलप्राप्त नांव आहे. शतपथ ब्राह्मणांत इंद्रोत व स्वैदायन यांचे हे पितृप्राप्त नांव आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत रौहिणायनाचा गुरु म्हणून एका शौनकाचा उल्लेख आहे. कौपीतकी ब्राह्मणांत [४.७] एका शौनक नामक यज्ञाचा उल्लेख आहे. छांदोग्य उपनिषदांत [१.९, ३] शौनकाचा गुरु अतिधन्वन् होता असा उल्लेख आहे. जैमि० उ० ब्राह्मणांत अभिप्रत्तिरिन् काक्षसेनी याच्या समकालीन एका शौनक कापेयाचा उल्लेख आहे. सूत्रग्रंथ व बृहद्देवता या ग्रंथांत व्याकरणकार व धार्मिक विधीसंबंधी प्रमाणभूत मत देणारा म्हणून एका शौनकाचा उल्लेख आहे.

^{१८}श्वे त के तु आ र णे य.—शतपथ ब्राह्मणांत व छांदोग्य उपनिषदांत कोणा एका आत्रेय श्वेतकेतु गौतमाचा उल्लेख आहे. कौपीतकी ब्राह्मणांत यज्ञविधीत काही चूक घडल्यास त्याबद्दल प्रायश्चित्त विधीच्या बाबतीत सदस्याच्या कर्तव्यासंबंधी वादग्रस्त विषयात प्रमाण म्हणून याचे व याच्या बापाचे (अरुणोचे) मत स्वीकारले आहे. हा जरा कल्पकटोकाचा होता असे दिसते. कारण ब्रम्हचान्याने मध खाऊ नये असा निषेध असतां याने ब्रम्हचान्याने मध खावा असे मत दिल्याचा शतपथ ब्राह्मणांत (११. ५, ४, १८) उल्लेख आहे. हा पंचाल लोकांचा राजा प्रवाहण याचा गुरु व समकालीन होता. हा जनकाचाहि समकालीन होता. जनकाच्या राजदरबारी जे वादविवाद करणारे ब्राह्मण चमकत असत त्यांत हाहि असे. तो जनकाबद्दल आला त्यावेळां त्याने यशोधर काही ब्राह्मण आणले होते. तो विद्वहांतील राहणारा नसून कुरुपंचालांतील राहणारा होता. शांखायन श्रौतसूत्रांत (१६. २९, ६) याच्या संबंधाने एक गोष्ट आली आहे. जलजातुर्कर्म हा काशी, कैसल व विदेह या लोकांचा धर्मा राजांचा पुरोहित झाला या गोष्टीबद्दल श्वेतकेतूला ईषम्य वाटून त्याने बापाची निर्भरसना केली व यज्ञकर्मवर फाजिल श्रद्धा ठेवल्याबद्दल दोष दिला कारण त्याच्या मताने यज्ञ केव्हापासून कीर्तीचा व द्रव्यत्वा दुसऱ्यालाच लाभ होतो आणि यज्ञ करणार यजमान कोरडाच राहतो. त्याच्या बापाने त्याला असे उत्तर दिले की, तुझा आरोप मिथ्या आहे. यज्ञविधीची खरी माहिती मलाच आहे या पुढे तो 'तमेत-तृत्स्नके प्रसूचं व्यंजिज्ञासिपि' असे म्हणतो. या वाक्याचा अर्थ नोंदसा समजत नाही, परंतु 'आयुष्यातील सुरुष ध्येय म्हणजे परोरोहित्य करून घेऊन संपादन करणे हे नसून ज्ञान मिळविणे हे आहे, अ० त्याचा भावार्थ असावा असे वाटते. श्वेतकेतुबद्दल जे उल्लेख आले आहेत ते सर्व वैदिक वाक्यांतील उत्तर मागापेची म्हणजे ब्रम्हणे, उपनिषदे, सूत्रे यांतील आहेत. तेव्हा आपस्तंब धर्मसूत्रात याला भवर म्हणजे अलोकदील असे जे म्हटले आहे ते ठीकच आहे. याचा काल फार अलोकदीलहि परणे इष्ट नाही. कारण ज्या शतपथ ब्राह्मणांत याचा उल्लेख आहे ते शतपथ ब्राह्मण

पाणिनीच्या पूर्वीचें आहे व पाणिनीच्या कालीहि हें ब्राह्मण फार प्राचीन आहे अशी समजूत होती. तेव्हां याचा काल अदमासें ख्रिस्ती शका पूर्वी ७०० वर्षे जरी धरला तरी तो फार प्राचीन न होता आलीकडीलच होईल.

^{१०३} सां जी वी पु त्र.—शतपथ ब्राह्मणच्या दहाव्या कांडांतील वंशावलीत याचा उल्लेख आहे. बृहदारण्यकांत हा एकदां मांडूकायनीचा शिष्य व एकदां आसुरिवंशाचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे. याच्यामध्ये दोन गुरूंच्या दोन शाखा समाविष्ट होतात. एक शांडिल्यापासून सुरू झालेल्या अग्निपुत्रासाकांची व दुसरी याज्ञवल्क्याची होय.

^{१०४} सा य का य न.—शतपथ ब्राह्मणांत (१०. ३, ६, १०) श्यापर्णाचें हें पितृप्राप्त नांव आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत याला कौशिकायनीचा शिष्य म्हटलें आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत (७. २६) श्यापर्ण कुलाचा उल्लेख आहे. विश्वंतर नामक राजा या कुलाचा द्वेष होता.

^{१०५} सा व य स.—आपाढाचें पितृप्राप्त नांव. शतपथ ब्राह्मणांत (१. १, १, ७;) याचा उल्लेख आहे. यागाच्या पूर्व दिवशीं यजमानानें कांहीं खाऊं नये कारण त्या दिवशीं, दुसऱ्या दिवशीं होणाऱ्या यागासाठीं देवता यजमानाचें घरीं येऊन बसतात. तरी त्यांनां हवि अर्पण केल्यावाचून यजमानानें खाऊं नये. असें यानें आपलें मत दिलें आहे.

^{१०६} सो म जु ष्म सा ल य क्षि.—शतपथब्राह्मणांत (११. ६, २, १) विदेहाच्या जनकाला भेटलेल्या एका किरस्त्या ब्राह्मणाचें हें नांव आहे. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत (३. ४०, २) सत्ययज्ञाचा शिष्य जो प्राचीनयोग्य त्याचेंहि हें पितृप्राप्त नांव असावें.

^{१०७} सौ जा त आ रा हिक.—ऐतरेय ब्राह्मणांत (७. २२) आहुती संबंधीं विशिष्ट मत देणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे.

^{१०८} सौ श्र व स.—उपगु याचें पितृप्राप्त नांव. पंचविंश ब्राह्मणांत [१४. ६, ८] याचा उल्लेख आहे. कुत्स नामक राजाचा हा पुरोहित होता. कुत्स राजानें इंद्राला कोणी हवि अर्पण करूं नये अशी ताकीद आपल्या राज्यातील लोकांनां दिली होती. उपगुसौश्रवस् हा इंद्रभक्त असल्यामुळें त्यानें चोरून इंद्राला हवि अर्पण केला. तो हवि हातांत घेऊन इंद्र कुत्स राजाकडे जाऊन तुशी आज्ञा निष्फळ झाली. असें म्हणाला कुत्सानें 'तुला हवि कोणी अर्पिला असें विचारतां 'उपगुन' असें इंद्रानें उत्तर दिलें. हें ऐकतांच रागावलेल्या कुत्स राजानें यज्ञ करीत असलेल्या व सद नामक मंडपांत यजमानाच्या आसनावर वसलेल्या उपगूला औदुंबरी नामक लाकडी दंडानें ताडून करून मूर्छित केले. नंतर इंद्रकृपेचें तो सावध झाला. अशी कथा पंच० ब्राह्मणांत वरील उताऱ्यांत आली आहे.

^{१०९} स्थौ ला छी वि.—निरुक्तामध्ये (७. १४,) एक वैया करणी म्हणून याचा उल्लेख आहे.

सुक्त व सामद्रष्टे [संहितेतर]

^१ अग्रतिरथ	किंवा गोरि-	लुश
^२ अश्वसूक्ति	वांति	^{१०} वत्सप्री-भाल-
अष्टादंष्ट्रैरूप	निर्यज्व अग्निरस	दन
आश्वसूक्ति	^{११} तुरश्रवस्	वध्रयश्च आनूप
उक्षणेऽन्त्रकान्य	दावसु आगिरस्	^{१२} वसुक
उदल	हशानभार्गव	विदन्वंत भार्गव
उपोदितिगोपा-	देवमुनि	विधसृज
लेय .	^{१३} देवातिथि काण्व	^{१४} वैखानस
ऋषभ	^{१५} द्विगत भार्गव	^{१६} शक्ति
ऐलूप	पतंग प्राजापत्य	शक्ति—आगिरस्
कर्णश्रवस् आंगि-	^{१७} परुच्छेप	शमद आगिरस्
रस्	पर्वत	^{१८} शार्ग
^३ कल्याण	पष्ठवाह	शिख व
कुलमलवर्हिप	प्रजावान् प्राजा-	अनुशिक्ष
क्षुद्रसूक्त	पत्य	शुक्ति आगिरस्
गर	झति	श्रुष्टि आगिरस्
गोरांगि	धरु	सुकीर्ति काक्षवित्
गो-पूक्तिन्	^{१९} बृहद्गिरी	सुहविस् आगिरस्
गौरिवांतिशाक्व्य	^{२०} युक्ताश्च	हरिपर्ण आगिरस्

^१ अग्रतिरथ.—अजिंक्य, व ज्याचा युद्धांत पराभव होत नाही अशा इंद्राचें ज्या ऋग्वेदसूक्तांत वर्णन आहे. (१०. १०३) त्या सूक्ताचा हा द्रष्टा असल्याबद्दल ऐतरेय (८. १०) व शतपथ (९. २, ३, १) ब्राह्मणांत याचा उल्लेख आहे.

^२ अश्वसूक्ति.—ऋग्वेद (८. १४; १५) या दोन सूक्तांचा द्रष्टा. पंचविंश ब्राह्मणांतहि (१९. ४, १०) हा सामद्रष्टा असल्याचा उल्लेख आहे.

^३ कल्याण.—स्वर्गप्राप्तीसाठीं सत्रानुष्ठान करणाऱ्या आंगिरसांनां देवांच्याकडे नाण्याचा जो देवयान मार्ग तो सांपडेल. त्या सत्रानुष्ठान करणारांपैकींच एक कल्याण नामक ऋषि आ देवयानासंबंधी विचार करात ऊर्ध्व मार्गानें जात असतां वाटेत त्याला अप्सरांच्यासह झोंपाळ्यावर वसून फ्रीडा करीत असलेला एक ऊर्णायु नामक गंधर्व आढळला. त्या गंधर्वाला ज्ञानें देवयानासंबंधीं माहिती विचारली असतां देवयान मार्ग-साधनभूत अशा एका सामाचा त्यानें उपदेश केला. नंतर त्या कल्याणानें सत्र करणाऱ्या आंगिरसाकडे येऊन देवयान प्राप्त करून देणारें एक साम मला सांपडलें आहे असें तो म्हणाला. त्यावर तुला हें साम कोणी सांगितलें असें त्याला आंगिरसांनां विचारलें असतां हें साम मलाच प्राप्त झालें असें तो म्हणाला. इतर आंगिरसांनां त्या गंधर्वाचें सांगितलेल्या

और्णायुव नामक सामांच्या योगानें स्वर्गप्राप्ति झाली. परंतु कल्याण हा या सामासंबंधी खोटें बोलला म्हणून तो मात्र स्वर्गास गेला नाही.

^{१०}तुरश्रवस्.—पारावत नामक ऋषी इंद्राप्रतिस्पर्धे सोम-याग करीत असतां त्यांतील एका तुरश्रवस नामक ऋषीनें दोन सामांच्या योगानें यमुनानदीवर इंद्राला प्रसन्न केलें असतां इंद्रानें फक्त तुरश्रवसचा हविर्भाग स्विकारला व इतरांचा स्विकारला नाही.

^{११}देवातिथि का प्व.—एकदां अत्यंत दुर्भिक्ष प्राप्त झालें असतां देवातिथि आपल्या मुलांसह अरण्यांत कंदमुळें आणण्यासाठीं गेला होता. तेथें त्याला काकडीची (कर्कटी) फळें आढळलीं. त्यानें तेथें एक साम पठण केलें असतां त्या सामाच्या प्रभावांनं त्या फळांच्या गाईं वनल्या अशी कथा. पंचविश ब्राह्मण त (९. २, १९) आला आहे. ऋग्वेद (८. ९) या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे.

^{१२}द्वि ग त भा गै व.—हा एका सामाच्या पठणानें स्वर्गास गेला व तेथून मृत्युलोकां परत येऊन त्याच सामाच्या योगानें पुन्हां स्वर्गलोकास गेला असा पंचविश ब्राह्मणांत (१४. ९, ३६) उल्लेख आहे. त्या सामाचा हाच द्रष्टा होय.

^{१३}परुच्छेप.—हा ऋग्वेदांतील पहिल्या मंडळांतील वन्याच सूक्तांचा द्रष्टा असल्याबद्दल ऐतरेय व कौपीतकी ब्राह्मण आणि निरुक्त यांत उल्लेखिलें आहे. आपणां दोधा-पैकीं मंत्रसामर्थ्य कोणाचें श्रेष्ठ आहे याविषयी परुच्छेप व नृमेध यांच्यामध्यें वाद उपस्थित झाला. ओल्या लांकडांत जो अग्नि उत्पन्न करील त्याचें सामर्थ्य श्रेष्ठ असें ठरल्यावर नृमेधानें ओल्या काशांत धूर उत्पन्न केला व परुच्छेपानें लांकडाशिवाय अग्नि उत्पन्न केला अशी कथा तै. संहितेमध्ये (२. ५, ८, ३) आली आहे.

^{१४}बृहद्वि रि.—इंद्रानें यतीनां लांडग्याकडून खाविलें असतां त्यांतील शिलक राहिलेल्या तीन यतीनां आतां आमचें रक्षण कोण करील असे उद्गार काढले असतां 'तुमचें रक्षण मी करतो' असें इंद्र म्हणाला व त्यानें त्या तिघांनां आपल्या जवळ ठेवून वाढविलें आणि त्या प्रत्येकाला ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांच्या निघा शिकविल्या. वरील तिघांपैकीं एक बृहद्विरि असून तो इंद्राजवळ ब्रह्मविद्या शिकला असा उल्लेख पंचविश ब्राह्मणांत (१३. ४, १५) आहे.

^{१५}युक्ताश्च.—यानें युक्त्याच जन्माला आलेल्या दोन मुलांनां पळवून नेले व त्यांचा घात केला. या त्यांच्या दुष्कृत्यामुळें त्याला येत असलेलें वेदाध्ययन नष्ट झालें. नंतर त्यानें वेदाध्ययन पूर्ववत् येण्यासाठीं तपश्चर्या केली असतां एका सामाच्या योगानें त्याला वेदाध्ययन पूर्ववत् येऊं ल गलें.

^{१६}वत्स ग्री.—भालंदाबाचा वंशज. ऋग्वेदांतील एका सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे. याचा उल्लेख पंचविश ब्राह्मणांत (१२. ११, २५) तो एका सामाचा द्रष्टा म्हणून आहे. याच्या नांवा-

वर असलेल्या सामाला वात्सप्र असें नांव असून त्या वात्सप्र सामाचा शतपथ ब्राह्मणांत (६. ७, ४, १) त्या सामाच्या योगानें यानें प्रजापतीनें निर्माण केलेल्या प्रजा दीर्घायुषी केल्या असा उल्लेख आहे.

^{१७}व सु क.—हा ऋग्वेद (१०. २, ७, २९) या सूक्तांचा द्रष्टा असून तो या सूक्तांचा द्रष्टा असल्याबद्दल ऐतरेय (१. २, २) व शांखायन आरण्यकांत (१. ३, ७) उल्लेख आहे.

^{१८}वै खान स.—अनुक्रमणींत हे शंभर असून ऋग्वेदां-तील एका सूक्ताचे द्रष्टे असल्याचा उल्लेख आहे. यांच्यापैकीं एकाचें पुढह्मन् नांव होतें.

^{१९}शक्ति.—सर्वांनुक्रमणीप्रमाणें ऋग्वेदांतील सूक्तांचा द्रष्टा. याचा दसिष्ठपुत्र असा है. ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. याच्या संबंधी कथा भाष्यांत शांखायन ब्राह्मणांतील आली आहे ती अशी:—शक्तीनें विश्वामित्राचा पराभव केला. नंतर त्याला जमदग्नीकडून ससर्परी नामक वाणी प्राप्त झाली. पुढें विश्वामित्रानें शक्तीला अग्नींत ढकलून जाळलें आणि पूर्वीचा मूड उगविला. ऋग्वेदांत या कथेला थोडासा आधार सांपडतो. (३. ५२, २२). गेल्लेनर यास ही गोष्ट संमत आहे. पंचविश ब्राह्मणांत (१२. ५, १६) एका आंगरिस (कुलांतील) शक्तीचा उल्लेख आहे.

^{२०}शा र्हुं.—सर्वांनुक्रमणीप्रमाणें ऋ. १०. १४२ या सूक्ताचे शा र्हुं जरितृ, द्रोण, सारिसृक व स्तंभमित्र असे पांच द्रष्टे आहेत. मंडपाल नामक ऋषींच्या शार्हुं, जरितृ इत्यादि मुलांची त्यांच्या प्राथेनेमुळें खांडववनांतील अग्नीपासून कशी सुकता झाली ती हकीकत महाभारतांत [१. ८, ३, ३४] आली आहे. सीगनें या भारतांतील कथेचा ऋग्वेदांतील वरील सूक्ताशीं संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्यांत त्याला यश आलें नाही. ओल्डेनबर्ग म्हणतो की, ही भारतांतील कथाच वरील ऋग्वेदांतील सूक्ताधार रचिली असावी.

राजकीय

अधिकारी [ऋग्वेद]

अध्यक्ष	^१ गृहप किंवा	^२ पूर्षति
अपवर्ता	गृहपति	पूष्पति
अभिनेता	गृहपरती	प्रभर्ता
अश्वपति	गार्हपत्य	मदपति
उग्र	गोपति	^३ मध्यमशी
उपमन्त्रिन् (नर्म- सचिव)	ग्रामजित्	यज्ञपति
ऋतुपति	ग्रामणी	रथस्पति
ओमास (रक्षक)	छर्दिष्ण	रभ्स
क्षेत्रस्पति	जगत्य	राधस्पति
गणपति	जेष्ठराज	वशनी (मुख्य)
[गणांचा स्वामी]	निधापति	वाजपति
	तृपति	विभूति

विमान (अधि- पति)	सत्पति	स्वराज
४ विप्रपति	सदस्पति	स्वराज्य
	सेनानी	
	[तै. सं.]	
अधिप	ग्रामणी	सत्पति
अधिपति	निधिपति	सत्यराज
अधिपत्नी	भागदुध (प्रजे-	(अन्तःपुरा-
अधिराज	पासूनकर	धिकारी)
अध्यक्ष	वसूल करणारा	सुमङ्गल
आधिपत्य	अधिकारी)	सुखोक
क्षत्र	संगृहीत (कोशा-	सेनानी
क्षत्रपति	ध्य)	स्वध्यक्ष
	[अथर्ववेद]	

अधिप	गोपति	विप्रपत्नी
अधिपति	ज्ञानिमुख	व्राजपती
अधिपत्नी	धनपति	शालापति
अधिराज	निधिपति	शत्रुध
अध्यक्ष	निष्कर्तृ	(पाटील)
अन्नपति	नृपति	सत्पति
अभिशास्तिप	पुष्टपति	सेनानी
गृहपात	यज्ञपति	स्वपति
गृहराज (गृहाधि- पति)	विप्रपति	स्वर्जित

राजकीय [ऋग्वेद]

अद्रिद्युध	एकराट्	नृपातृ
[दगडी बांध लेला खजिना]	कोशयी	पिशुन
	[खजिना]	[राजद्रोही]
अधिप	क्षत्र	प्रजा
अधिपत्य	क्षोणी	प्रशिष्
५ अधिराज	चर्षणिप्र	[आज्ञा]
अनुशासन	चर्षणिघृत्	प्रतिमान
अभिराष्ट्र	चर्षणिसह	(प्रतिनिधी)
अमात्य	चित्रिणी	भुज
अरज्जु	(अनेक प्रजा)	(पालयित्री
(कारागृह)	जनराज	प्रजा)
आभू	त्रिवर्द्धिधातु	मध्यमशी
(कारागृह)	(त्रिगुणित	(यथा मध्य
उपाशिक्षन्	(प्रतिनित्रि)	स्तितोराजा
७ उपास्ति	दशराजान्	क्षत्रन्वाधते
ऋवीस	दुःशासु	तथा)
[अंधार कोटडी]	निधि	मंतु
	नृपति	(मसलत)

मर्यक	विप्रराज्य	(खजिना)
(राष्ट्र)	१० वैर, वैरदेय	११ सराज
१० महिषवत	शतदुर	सराही
(तुरंग)	(तुरंग)	सर्वशास्
११ रम्भ	शतभुजि	साम्राज्य
राजक	(शंभर प्राकार	साधि
१२ राजन्	अनलेल युद्धो-	(सचिव)
१३ राजन्य	पयोगी यंत्र)	सूपायन
राज्य	शर्धनीति	स्पश
१४ राष्ट्र	शास	(सुसदत)
१५ वसावि	(अनुशासन)	स्मद्विष्ट
(जामदारखाना)	शासन	स्वराज्य
वर्म	(आज्ञा)	हितमित्र
(किला)	शास्य	(हितकारक
१६ विराज्	१७ शवधि-	मित्रयुक्त
		राजा)

[तै. सं.]

अनमित्र	पर्वत	राजा
अमात्य	मध्यमशी	१८ संधा
२० अभिषेक	मनुष्यविश	सन्धि
अयस्मय	महारथ [महा-	समिद्ध
[झंखला]	रथी राजा]	समिति
आधिपत्य	राजन्	सम्राज्
२१ प्राम्यवादिन्	राजा	सभा
जानराज्य	२२ राज्य	सभावत्
दुर्ग	राष्ट्र	साम्राज्य
दुर्मरायु	राष्ट्रद	सुराष्ट्र
दूत	राष्ट्रभूत	सुषद
दूती	२३ व्रातपति	सुपेव
नाष्ट	२४ संगृहीत	सुसभेय
निधि	संसद	सूपायन
नृपति	सत्यधर्म	स्वराज्
पर्यारिराष्ट्र	(शास्त्राय	स्वराजा
(शत्रुवेष्टित)	धर्मयुक्त-	स्वादुषंसद
		स्वराज्य

[अथर्ववेद]

अंतःकोश	इतिहास	२७ ज्ञातृ
(खजिना)	एकराज्	(साक्षादार)
अभिराष्ट्र	कोश	ज्येष्ठराज्
अयस्मय	जगत्य	दशशल
(झंखला)	जनता	(तुरंग)
२६ अराजन्	जनराजन्	द्विगज्
आधिपत्य	[सेनानायक]	देवकोश

धनपाल	^{२८} राजकर्तृ	(खजिना)
(खजिनदार)	राजकृत्	संसद्
निधि	(सचिव)	सत्रसद
निधिप	राजवध	सधस्थ (राष्ट्र)
नेतृ	राज्	सभा
पंचशल	राज्य	^{३१} सभासद्
(तुलंग)	राष्ट्र	सभेय
परिभू	राष्ट्रदिग्भु	सभ्य
(पराभायुक)	राष्ट्रभृत्	समिति
परिवेशश्च	राष्ट्रभृत्	सम्राज्
(अमात्य)	राष्ट्री (देवता)	संप्राप्ती
परिषद्	वसुपति	सामित्य
पीर	वावाता	साम्राज्य
प्रजा	(राजपत्नी)	सुप्रजा
प्रतिज्ञान	विप्रराज्य	सूपायन
प्रतिमान	वैयाघ्र	स्ति वलाहत
(प्रातिनिधि)	(राजाचे आमन	किंवा
प्रतिस्था	भूतव्याघ्रचर्म)	पुत्रादिप्रजा
भूत [लब्ध	व्याघ्रप्रतीक	^{३०} स्थपति
सत्ताक]	(व्याघ्रतुल्यपरा-	स्पश
मध्यमशी	क्रमी राजा)	(गुप्तदूत)
यमराज्य	शेवधि	स्वराज्
		स्वराज्य

[काठक व मै. सं.]

^{३१} उदाज	^{३०} ल्लेक्क	^{३५} समान्त
^{३२} प्रत्येनस	^{३५} शतपति	

[संहितेतर]

^{३६} उग्र	^{४५} महाराज	^{५५} राजमात्र
^{३७} दशपुरुषमराज्य	^{४६} मातृवध	^{५५} राजाधिराज
^{३८} द्वारपाल	^{४७} महाराज्य	^{५६} राष्ट्रगोप
^{३९} धनधानी	^{४८} राजकुल	^{५७} संध्रावयितृ
^{४०} परिदा	^{४९} राजन्यक्रपि	^{५८} सचिव
^{४१} पालागली	^{५०} राजन्यवधु	^{५९} सभापाल
^{४२} भोज	^{५१} राजपितृ	^{६०} स्थाय्य
^{४३} भोज्य	^{५२} राजपुत्र	
^{४४} महाभिषेक	^{५३} राजप्रातृ	

सभानाम् [ऋग्वेद]

गातुमती	रण्या	^{६२} सभा
परिषद्	^{६१} विदथ	सभेय
परिषि	शममा	^{६३} समिपि
भाग	संसद्	

^१ गृह प अ थ वा गृह प ति — ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन ग्रंथांत घराच्या मालकाच हे सामान्य नाम आहे त्याच-प्रमाणे घरांतील मालकिणीला गृहपत्नी असें झटल्याचा ऋग्वेद अथर्ववेदादि सर्व ग्रंथांतून उल्लेख आहे.

^२ पू प ति.—हा शब्द ऋग्वेदांत फक्त एकदाच आला आहे. याचा अर्थ नगरराज, नगरशेट, नगराधिपति, किंवा त्याच्या स्वामी असा असावा. कदाचित् ही एक ग्रामणी प्रमाणे कायमची जगाच असावी अथवा कायमची व्यापलेली वसा-हृत असावी. पूर्णति गाचा अर्थ किंवा त्याचा रक्षणकर्ता किंवा स्वामी असाहि असणे संभवनीय आहे शत्रूनी वेदा दिला असतां हा अर्थ संभवतो. ज्या अर्थी हा शब्द फार क्वचित् स्थलीं उपयोगांत आणिलेला आहे त्या अर्थी त्याचा दुसराच अर्थ असावा असें वाटते.

^३ म ध्य म शी.—हा शब्द ऋग्वेदाच्या एका ऋचेंत आला आहे व तेथे त्याचा अर्थ रोंथने मध्यस्थ असा घेतला आहे-हा शब्द मध्यस्थ किंवा पंच या कायद्यांतील अर्थानें उपयो-गांत आणला असावा असें क्षिमेर म्हणतो. लानमन असें सुचवितो की हा शब्द 'प्रतिस्पर्धी' किंवा थांबविणारा या अर्थी असावा. ऋग्वेदाच्या मते याचा अर्थ अगदीं मघला मनुष्य किंवा पुढारी, मुख्य (म्हणजे ज्याच्या भोंवती त्याचे अनुयायी गोळा होतात तो) असा आहे. गेल्डनेरला मात्र याचा अर्थ परस्पर शत्रू अशा दोन राजांतील मध्यस्थ, तिन्हाहीत अथवा तटस्थ राजा असा वाटतो. सायणांनीं ऋग्वेद भाष्यांत मध्यस्थानीं असलेला राजा असा अर्थ केला असून अथर्ववेदांतील याच मंत्रावरील भाष्यांत अंतरिक्षांतील वायु असा अर्थ केला आहे व वाजसनेथि संहितेतील याच मंत्रा-वरील भाष्यांत उवट व महीधर मध्यमेशी शब्दाचा मर्मभागा-वर धाव घालणारा असा अर्थ करितात.

^४ वि श्प ति.—विश्व या शब्दाप्रमाणेंच विश्वपति या शब्दाचाहि अर्थ अनिश्चित आहे. क्षिमेरच्या मते ज्याला इंद्रांत म्हणतात त्या स्थलभागाचा मुख्य असा याचा अर्थ आहे. परंतु हा अर्थ लागू पडेल असे ठिकाण एक जुळा नाहीं हे त्यालाहि ध्यावून आहे व त्यानें स्वमतपुष्ट्यर्थ ज्या लेखाचा हवाला (फ्र. १ ३७, ८) दिला आहे तो लेख त्याच्या मतास खास पुष्टिकारक नाहीं. बहुतेक ज्या ज्या ठिकाणी हा शब्द आला आहे त्या त्या ठिकाणी या शब्दाचा अर्थ गृहपति म्हणजे घराचा यजमान, सर्व गृहपतींमध्यें श्रेष्ठ असा अग्निदेव, व सभेतील किंवा लोकांच्या समितिगृहांतील अग्नि असा आहे. हा अर्थ ऋग्वेदांतील ५. ५१, ५ या ठिकाणीं चांगला जुळतो. कारण तेथे एका कुमारेकच्या प्रियकराला तिच्या आईवापनां व विश्वपतीला निद्रावशा करून त्या कुमारेकच्या जवळ गाव-याचे हातें. या ठिकाणीं घरांतील सर्व मंडळी म्हणजे अवि-भक्त कुटुंबच मानिलें पाहिजे व तसें मानिले म्हणजे विश्वपति हा मुलीच्या वापाहून निराळा म्हणजे मुलीचा आमा किंवा

चुलता असे मानतां येईल. दुसऱ्या एका लेखांत (२.१३,१५) विशपति म्हणजे विशां (परवश प्रजेचा) पति (राजा) असा अर्थ लागू पडतो. क्षिमेर म्हणतो की या ठिकाणी राजाच्या निवडणुकीचा उल्लेख आहे. तैत्तिरीय संहितेंत (२. ३, १, ३) विशपति शब्दाचा विशांपति (प्रजेचा स्वामी) असाच अर्थ घ्यावा लागतो.

‘से ना नी.—सैन्याचा पुढारी. ही पदवी राजाच्या सेनापतीला दिलेली होती. हा शब्द ऋग्वेदांत आलेला असून त्याचा उपयोग लक्षणेने केलेला आहे. त्याचा निर्देश यजुर्वेद संहितेंत शतक्रोय प्रकरण व ब्राह्मणग्रंथ यांमध्येहि आलेला आहे. तो राजाच्या [रतिन्] गन्तांपैकी एक आहे. धुल्लक लडाईचे प्रसंगी स्वतः राजास जाण्याचा प्रसंग येत नसे. अशा वेळी तो सेनापतीला स्वतः नेमीत असे. ऐतरेय ब्राह्मणांत सेनापति या पदवीचा उल्लेख आला आहे.

‘अ धि राज्.—हा शब्द प्राचीन वाङ्मयांत राजांचा राजा ह्या अर्थी योजिलेला आढळतो. राजन् हा शब्द राजा, राजपुत्र किंवा राजवंशीय ह्या अर्थी योजिला जातो. पण कोणत्याहि उतान्यावरून राजराजा असा स्पष्ट अर्थ होत नाही. सर्व वाज्जूनी विचार करतां त्या शब्दाचा अर्थ राजपुत्र नसून राजा असाच करावा लागतो.

‘उ प स्ति.—ऋग्वेदांत आणि अथर्ववेदांत ह्याचा अर्थ ‘आश्रित’ असा केला आहे. तदनंतर महाभारतांतहि दुसऱ्या दोन उच्च वर्णांवरील वैद्यांची आश्रितावस्था दर्शविणारा शब्द ‘उपस्था’ म्हणजे ‘आश्रित’ असा योजिला आहे. ऋग्वेदांत एके ठिकाणी (७.१९,११) ‘स्ति’ ह्याच शब्द उपस्ति ह्या अर्थी योजिला आहे. कोणत्या प्रकारचे आश्रितत्व ह्या शब्दाने दर्शविले जातें तें नक्की सांगतां येत नाही. क्षिमेर असा तर्क करितो की, ग्रीक, रोमन, आणि जर्मन ह्यांमध्ये जुव्यामुळे जे लोक आपली स्वतंत्रता गमावित तसे लोक असा याचा अर्थ होतो. यावरून हे आश्रित म्हणजे जित आर्य जातीतील असून ते पुढे राजाची कुळे झाले असावे. अथर्ववेदांतील (३.५,६) उल्लेखावरून असे वाटतें की, ह्या शब्दामध्ये रथकार, तक्षन्, सूत आणि ग्रामणी ह्यांचाहि समावेश होत असावा, परंतु ऋग्वेदांतील उतान्यावरून असा ध्वनि निघतो की, ‘स्ति’ याचा प्रजा अथवा सर्व राष्ट्र असा अर्थ नसावा. यावरून आश्रित म्हणजे सर्व साधारण प्रजा नसून राजाचे प्रलक्ष आश्रयाखालील लोक असावे. क्षिमेरच्या वरील सूचनेप्रमाणें त्या शब्दांत विशिष्ट जातीचाच फक्त समावेश होतो असें नाहीं, तर उच्च जातीचाहि समावेश होत असावा. उदाहरणार्थ दुसऱ्या राष्ट्रांतील परित्यक्त लोक किंवा कांहीं एकांडे महत्वाकांक्षी लोक. खरोखर, सूत आणि ग्रामणी हे राजगृहांतील अधिकारी असत. अथर्ववेदांत (३.५,७) वर्णन केल्याप्रमाणें जरी स्वतः राजे ते राज्यपद देण्याचे सामर्थ्य असलेले पुरुष असत.

१, तैत्तिरीय ब्राह्मण आणि काठक संहिता व

ऋग्वेदांतील एका उतान्यांतहि ह्याचा केवळ लाक्षिकरीत्या उपयोग केला आहे. अथर्ववेदाच्या पौष्पलाद शाखेच्या ग्रंथांत (३. ५, ७) वैश्य शूद्र आणि आर्य ह्यांना उपस्ति असें म्हटलें आहे. तेथें हा शब्द बहुतकरून ‘प्रजा’ ह्या अर्थी योजिला असावा.

क्षत्तृ.—ऋग्वेद, तदुत्तरसंहिता आणि ब्राह्मण ग्रंथ ह्यांत हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ राजपरिवारांतील एक मनुष्य असा आहे. परंतु हा अर्थ थोडा संशयास्पद आहे. ऋग्वेदांत आपल्या भक्तांना चांगल्या वस्तू वाटणारा, (देणारा) ईश्वर असा अर्थ केला आहे. आणि ह्याच अर्थ अथर्ववेदांत आणि इतरत्र सांपडतो. वाजसनेयि संहितेंत एका ठिकाणी महीधराच्या टीकेवरून ‘द्वारपाल’ असा अर्थ निघतो, आणि हा अर्थ दुसऱ्या उतान्यावरून शक्य वाटतो. परंतु शतपथ ब्राह्मणांतील एका उतान्यावरून सायण ह्याचा अर्थ ‘अन्तःपुराध्यक्ष’ असा करितो. दुसऱ्या कांहीं ठिकाणी ‘सूत’ हा अर्थ संभवतो. पुढे क्षत्तृ म्हणजे मिश्रजाति-संभव मनुष्य असा अर्थ होऊं लागला.

क्षोणी.—अनेक वक्त्री उपयोग केला असतां, सेंटपी-टर्सवर्ग कोश आणि लुडविगच्या मतें ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणी ह्याचा अर्थ राजांचे स्वतंत्र अनुयायी असा आहे. पहिल्याने, अनेकांशिया करण्याची मोकळीक असल्यामुळे गेल्लेवरला वाटलें की राजाच्या स्त्रिया असा याचा अर्थ आहे. परंतु नंतर विशिष्ट दैवी स्त्रिया असे त्यानें आपलें मत दिलें आहे.

‘नि धि.—ऋग्वेदांत आलेल्या ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ टेवण्याची जागा व नंतर सामान्यतः खजिना असा अर्थ झाला. छांदोग्य उपनिषदांमध्ये निधि ह्याचा अर्थ एक प्रकारचे शस्त्र असा आहे.

‘र म्.—ऋग्वेदाच्या एका (८.४५, २०) सूक्तांत काठी किंवा काठीसारखाच आधार या अर्थानें हा शब्द आला आहे. दुसऱ्या ठिकाणी एका मनुष्याला रम्भिन् असें म्हटलें आहे व त्याचा वृद्धावस्थेत आधारासाठी हातांत काठी घेणारा असा अर्थ असावा. सायणानी तेथें त्याचा द्वारपाल असा अर्थ केला आहे. पुढील संस्कृत वाङ्मयांत दण्डिन् याचा असाच अर्थ आहे.

‘रा ज न्.—ऋग्वेदांत आणि तदुत्तर वाङ्मयांत हा शब्द नेहमी आढळतो, प्राचीन कार्यां हिंदुस्थानांत साधारणरीत्या राजशासनपद्धति म्हणजे एकसत्ताक राज्यपद्धतीच अस्तित्वांत होती. आणि याचे कारण आर्य लोक हे प्रतिपक्षीय आणि परराष्ट्रांतून हिंदुस्थानांत आलेले होते. व ग्रीसला पादाक्रांत करणाऱ्या आर्य लोकांप्रमाणें किंवा इंग्लंडला पादाक्रांत करणाऱ्या जर्मन लोकांप्रमाणें या लोकांच्या स्वान्यांचा परिणाम एकसत्ताक राज्यपद्धति दृढ करण्यांत झाला. वेद-काळीन एकसत्ताक राज्यपद्धतीचा खुलासा करण्यास क्षिमेरनें

स्वीकारल्याप्रमाणे मूलपुरुषाबद्दल कुटुंबव्यवस्था पुरेशी नाही.

एक सत्ता का राज्य पद्धतीची मुदत.—वेदकाली राजा हा वंशपरंपरागत असे असे क्षिमेचे मत आहे. आणि ही गोष्ट वैय्यव, दिवोदास, सुदास, पिबवन, पुरुकुत्स, त्रसदस्य इत्यादि व्यक्तींच्या हकीकतीवरून सिद्ध होते. कित्येक प्रसंगी राजाची निवड करणारे लोक राजाच्या कुटुंबातीलच असत की सरदारांपैकी असत हे निश्चयाने सांगता येत नाही आणि हेहि कबूल केले पाहिजे की, निवडणुकीच्या राज्यपद्धतीबद्दल खात्रीलायक असा पुरावाहि नाही. क्षिमेने असे ध्वनित केले आहे की, या गोष्टीच्या पुष्ट्यर्थे जे उतारे दिले आहेत ते सर्व प्रजेने केलेली निवड म्हणून मानिता येत नाहीत. परंतु प्रजेने मान्यता दर्शविण्याच्या पद्धतीला पुष्टि देतात. आणि हाच अर्थ जास्त संभवतो. परंतु या उतान्यावरून राजा कधीहि निवडला जात नसे असे मात्र म्हणता येणार नाही. राजघराण्यांतील राज्यपदाला होण्यायोग्य अशा व्यक्तीला बाजूस सारून दुसरीच व्यक्ती राज्यपदाला होण्याची चाल प्रचलित होती हे यास्काने निरुक्तामर्थ (२. १०) दिलेल्या कुरुकुलोत्पन्न देवापि आणि शन्तनु याच्या गोष्टीवरून सिद्ध होते. राजाची सत्ता अत्यंत असुरक्षित होती ही गोष्ट स्पष्ट आहे. राजांना ज्यातून हाकून दिल्याविषयी व राजांना आपली सत्ता पुन्हा परत मिळण्याविषयी खटपट केल्याबद्दल अनेक [अथर्व ३. ३४; काठक संहिता २८, १; तैत्तिरीय सं. २. ३, १; मैत्रायणी सं. २, २, १; पंचविंश ब्राह्मण १२, १२, ६; शतपथ ब्राम्हण २२. ९, ३३; इत्यादि] उल्लेख आहेत. अथर्ववेदांत राजाच्या हितासंबंधी अनेक मंत्र आहेत.

राजाचे लडाईंतील कर्तव्य.— ऋग्वेदकालानंतर साहित्यिकपणे वैदिक वाङ्मयांत राजाच्या साहसी कृत्यांचा फारसा उल्लेख नाही. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत कुरुपंचाल राजे दिसण्यांत ब्राह्मणासारखे दिसत व ते हिवाळ्यांत लडाईला निघत [१. ८, ४, १] असा उल्लेख आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो. हे ब्राह्मणासारखे दिसत असा उल्लेख नाही. पण उदाज निदाज या शब्दांच्या अर्थावरून असे दिसते. राजेलोक लडाईंतील लुटीपैकी भाग स्वतः घेत असत. वैदिक कालांतील लडायांची माहिती ऋग्वेदांत अनेक स्थली आली आहे या विभागांतच दाशराज्युद्ध प्रकरणांत ही हकीकत विस्तृत आहे. ज्याप्रमाणे ब्राह्मण आपल्या यज्ञयागादि कर्मांत दक्ष असत त्या. ाणे क्षत्रियहि लडाईंच्या कामांत दक्ष असत लडाईंशिवाय देशाचे रक्षण करणे हेहि राजाचे एक कर्तव्यच असे. त्याला जनतेचे रक्षण करणारा गोपा-जनस्य किंवा राजसूय प्रसंगी म्हटल्याप्रमाणे ब्राम्हणांचे रक्षण करणारा असे म्हटले आहे. राजाला लडाईत जय मिळवाव म्हणून त्याचा पुरोहित मंत्र म्हणत असे व तो स्वतः लडाई करी. कौपतिकी उपनिषदांत प्रतर्दन नामक राजा

लडाईत मारला गेल्याबद्दलचा उल्लेख आला आहे. राजसूया-मर्थे राजाला शहरे उध्वस्त करणारा पुरामेत्ता असे म्हटले आहे.

शांततेच्या काळांतील राजा—लडाईच्या कामी लोकांना आपल्या राजाची आज्ञा पाळावी लागे व ते ती पाळीत असत. राजत्वाचे रक्षण त्यांना करावे लागे. लोकांचे भक्षण करणारा म्हणून राजाचा निर्देश (ऋ. १. ६५, ४ अथर्व ४. २२, ७) करीत, परंतु तो लोकांचा छल करीत असे या अर्थाने नव्हे तर लोकांच्या देणगीमुळे त्याचा व त्याच्या नोकरांचा खर्च चालत असे म्हणून होय. अशाच प्रकारची उदाहरणे दुसरीकडेहि सांपडतात. राजे आपले हक्क क्षत्रियांना देत व अशा प्रकारे सरदारांचा वर्ग अस्तित्वांत आला. साधारणतः क्षत्रियांना किंवा ब्राह्मणांना कर द्यावा लागत नसे. ब्राम्हणांना कर द्यावा लागत नसे असा शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ६, २, १८;) उल्लेख आहे. राजाचे वल लोकांमध्येच सांडविलेले असे. राजा हा न्यायाधीशाची कामेहि पहात असे. तो स्वतः कोणत्याहि शिक्षेपासून मुक्त (अदण्ड्य) असे. तो राजदंड धारण करीत असे असा उल्लेख आहे. फक्त फौजदारी गुन्ह्याचाच राजा निवाडा करीत असे. कारण अशा तऱ्हेचे उल्लेख (गौतम धर्म सूत्र १२. ४३;) सापडतात. राजाचे अधिकार केव्हा केव्हा त्याचे अधिकारी बजावीत किंवा एखादा प्रतिनिधि नेमांत असत. काठक संहितेत (२७. ४,) शूद्राला शिक्षा करण्यासाठी राजन्याला अध्यक्ष म्हणून संवाधिले आहे. मुलकी न्यायाच्या वावर्तीत राजाचे अधिकार बरेच संकुचित असत. आणि या वावर्तीत राजा ही न्याय मिळण्याची शेवटची जागा म्हणून मानीत परंतु याबद्दल सवळ पुरावा नाही. ऋग्वेदांतील मध्यमशी हा राजाने नेमिलेला न्यायाधीश नसून खाजगी न्यायाधीश किंवा पंच असावा. फौजदारी न्यायाच्या वावर्तीत वर्णाच्या हेरांचा वच्याच वेळां उल्लेख आला आहे यावरून वैदिककाली फौजदारी न्यायखात्यासंबंधी बराच विस्तार झाला होता असे दिसते. बहुधा अशा प्रकारच्या हेरांचा लडाईच्या वेळीहि उपयोग केला जात असे (ऋ. ८. ४७, ११;) वेदकालीन वाङ्मयांत राजा कायदे करीत असे असा उल्लेख आढळत नाही परंतु पुढील वाङ्मयात मात्र कायदे करणे हे त्याच्या अनेक कर्तव्यांपैकी एक कर्तव्य होते असे दिसून येते. प्रत्यक्ष राजाकडे कोणकोणती कामे असत हे नक्षी सांगता येत नाही. प्रत्येक कार्यामध्ये राजाला बहुतेक आपल्या पुरोहिताची सहाय्या घ्यावी लागत असे. राजाच्या दर्जाची वाहेरील चिन्हे म्हणजे त्याचा राजवाडा आणि मौल्यवान पोषाख ही होत. जमीनीसंबंधाने राजाचे अधिकार काय होते हे सांगता येत नाही. यासंबंधी प्रीकांचे उल्लेख विशेष स्पष्ट नाहीत. कित्येक वेळां ते म्हणतात राजाला प्रजेकडून कर मिळत असे व कित्येकवेळां म्हणतात की, राजाच फक्त जमीनीचा मालक असे. हॉपकिन्सचे असे

जुलता असे मानता येईल. दुसऱ्या एका लेखांत (३.१३,१५) वि०पति म्हणजे विशां (परवश प्रजेचा) पति (राजा) असा अर्थ लागू पडतो. क्षिमेर म्हणतो की या ठिकाणां राजाच्या निवडणुकीचा उल्लेख आहे. तैत्तिरीय संहितेतील (२. ३, १, ३) वि०पति शब्दाचा विशांपति (प्रजेचा स्वामी) असाच अर्थ घ्यावा लागतो.

सेना नी.—सैन्याचा पुढारी. ही पदवी राजाच्या सेनापतीला दिलेली होती. हा शब्द ऋग्वेदांत आलेला असून त्याचा उपयोग लक्षणेने केलेला आहे. त्याचा निर्देश यजुर्वेद संहितेतील शतरुद्रीय प्रकरण व ब्राह्मणग्रंथ यांमध्येही आलेला आहे. तो राजाच्या [रत्निन्] गतांपैकी एक आहे. क्षुद्रक लढाईचे प्रसंगी स्वतः राजास जाण्याचा प्रसंग येत नसे. अशा वेळी तो सेनापतीला स्वतः नेमीत असे. ऐतरेय ब्राह्मणांत सेनापति या पदवीचा उल्लेख आला आहे.

अ धि राज्ञः.—हा शब्द प्राचीन वाङ्मयांत राजांचा राजा ह्या अर्थी योजिलेला आढळतो. राजन् हा शब्द राजा, राजपुत्र किंवा राजवंशीय ह्या अर्थी योजिला जातो. पण कोणत्याही उताऱ्यावरून राजराजा असा स्पष्ट अर्थ होत नाही. सर्व वाज्जनी विचार करता त्या शब्दाचा अर्थ राजपुत्र नसून राजा असाच करावा लागतो.

उ प स्ति.—ऋग्वेदांत आणि अथर्ववेदांत ह्याचा अर्थ 'आश्रित' असा केला आहे. तदनंतर महाभारतांतहि दुसऱ्या दोन उच्च वर्णावरील वैश्यांची आश्रितावस्था दर्शविणारा शब्द 'उपस्था' म्हणजे 'आश्रित' असा योजिला आहे. ऋग्वेदांत एके ठिकाणी (७.१९,११) 'स्ति' हाच शब्द उपस्ति ह्या अर्थी योजिला आहे. कोणत्या प्रकारचे आश्रितत्व ह्या शब्दाने दर्शविले जाते ते नक्की सांगता येत नाही. क्षिमेर असा तर्क करितो की, ग्रीक, रोमन, आणि जर्मन ह्यांमध्ये जुव्यामुळे जे लोक आपली स्वतंत्रता गमावित तसे लोक असा याचा अर्थ होतो. यावरून हे आश्रित म्हणजे जित आर्य जातीतील असून ते पुढे राजाची कुले झाले असावे. अथर्ववेदांतील (३.५,६) उल्लेखावरून असे वाटते की, ह्या शब्दामध्ये रथकार, तक्षन्, सूत आणि ग्रामणी ह्यांचाहि समावेश होत असावा, परंतु ऋग्वेदांतील उताऱ्यावरून असा ध्वनि निघतो की, 'स्ति' याचा प्रजा अथवा सर्व राष्ट्र असा अर्थ नसावा. यावरून आश्रित म्हणजे सर्व साधारण प्रजा नसून राजाचे प्रत्यक्ष आश्रयाखालील लोक असावे. क्षिमेरच्या वरील सूचनेप्रमाणे त्या शब्दांत विशिष्ट जातीचाच फक्त समावेश होतो असे नाही, तर उच्च जातीचाहि समावेश होत असावा. उदाहरणार्थ दुसऱ्या राष्ट्रांतील परित्यक्त लोक किंवा कांहीं एकांडे महत्वाकांक्षी लोक. खरोखर, सूत आणि ग्रामणी हे राजघटांतील अधिकारी असत. अथर्ववेदांत (३.५,७) वर्णन केल्याप्रमाणे जरी स्वतः राजे नव्हते तरी ते राज्यपद देण्याचे सामर्थ्य असलेले पुरुष असत. तैत्तिरीय संहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण आणि काठक संहिता व

ऋग्वेदांतील एका उताऱ्यांतहि ह्याचा केवळ लाक्षणिकरीत्या उपयोग केला आहे. अथर्ववेदाच्या पंप्पलाद शाखेच्या ग्रंथांत (३. ५, ७) वैश्य क्षूद्र आणि आर्य ह्यांना उपस्ति असे म्हटले आहे. तेथे हा शब्द बहुतेकरून 'प्रजा' ह्या अर्थी योजिला असावा.

क्षूतू.—ऋग्वेद, तदुत्तरसंहित आणि ब्राह्मण ग्रंथ ह्यांत हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ राजपरिवारांतील एक मनुष्य असा आहे. परंतु हा अर्थ थोडा संशयास्पद आहे. ऋग्वेदांत आपल्या भक्तांना चांगल्या वस्तू वाटणारा, (देणारा) ईश्वर असा अर्थ केला आहे. आणि ह्याच अर्थ अथर्ववेदांत आणि इतरत्र सांपडतो. वाजसनेयि संहितेत एका ठिकाणी महीधराच्या टीकेवरून 'द्वारपाल' असा अर्थ निघतो, आणि हा अर्थ दुसऱ्या उताऱ्यावरून शक्य वाटतो. परंतु शतपथ ब्राह्मणांतील एका उताऱ्यावरून सायण ह्याचा अर्थ 'अन्तःपुराध्यक्ष' असा करितो. दुसऱ्या कांहीं ठिकाणी 'सूत' हा अर्थ संभवतो. पुढे क्षूतू म्हणजे मिश्रजाति-संभव मनुष्य असा अर्थ होऊ लागला.

क्षो णी.—अनेक वचनी उपयोग केला असता, सेंटपी-टर्सवर्ग कोश आणि लुडविनच्या मते ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणी ह्याचा अर्थ राजांचे स्वतंत्र अनुयायी असा आहे. पहिल्याने, अनेकांश्रिया करण्याची मोकळीक असल्यामुळे गेल्लेनेरला वाटले की राजाच्या स्त्रिया असा याचा अर्थ आहे. परंतु नंतर विशिष्ट दैवी स्त्रिया असे त्याने आपले मत दिले आहे.

नि धि.—ऋग्वेदांत आलेल्या ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ ठेवण्याची जागा व नंतर सामान्यतः खनिना असा अर्थ झाला. छांदोग्य उपनिषदामध्ये निधि ह्याचा अर्थ एक प्रकारचे शस्त्र असा आहे.

र म्भ.—ऋग्वेदाच्या एका (८.४५, २०) सूक्तांत काठी किंवा काठीसारखाच आधार या अर्थाने हा शब्द आला आहे. दुसऱ्या ठिकाणी एका मनुष्याला रम्भिन् असे म्हटले आहे व त्याचा वृद्धावस्थेत आधारसार्ठा हातांत काठी घेणारा असा अर्थ असावा. सायणानी तेथे त्याचा द्वारपाल असा अर्थ केला आहे. पुढील संस्कृत वाङ्मयांत दण्डिन् याचा असाच अर्थ आहे.

रा ज न्.—ऋग्वेदांत आणि तदुत्तरवाङ्मयांत हा शब्द नेहमी आढळतो. प्राचीन काळी हिंदुस्थानांत साधारणरीत्या राजशासनपद्धति म्हणजे एकसत्ताक राज्यपद्धतीच अस्तित्वांत होती. आणि याचे कारण आर्य लोक हे प्रतिपक्षीय आणि परराष्ट्रांतून हिंदुस्थानांत आलेले होते. व ग्रीसला पादाक्रांत करणाऱ्या आर्य लोकांप्रमाणे किंवा इंग्लंडला पादाक्रांत करणाऱ्या जर्मन लोकांप्रमाणे या लोकांच्या स्वान्यांचा परिणाम एकसत्ताक राज्यपद्धति दृढ करण्यांत झाला. वेद-कालीन एकसत्ताक राज्यपद्धतीचा खुलासा करण्यास क्षिमेरने

स्वीकारल्याप्रमाणें मूलपुरुषाबद्द कुटुंबव्यवस्था पुरेशी नाहीं.

एक सत्ता का राज्य पद्धतीची मुदत.—वेदकाली राजा हा वंशपरंपरागत असे असे क्षिमेचे मत आहे. आणि ही गोष्ट वैय्यव, दिवोदास, सुदास, पित्रवन्, पुरुकुत्स, त्रसदस्य इत्यादि व्यक्तींच्या हकीकतीवरून सिद्ध होते. कित्येक प्रसंगी राजाची निवड करणारे लोक राजाच्या कुटुंबातीलच असत की सरदारांपैकी असत हे निश्चयाने सांगता येत नाहीं आणि हे हि कबूल केले पाहिजे की, निवडणुकीच्या राज्यपद्धतीबद्दल खात्रीलायक असा पुरावाहि नाहीं. क्षिमेने असे ध्वनित केले आहे की, या गोष्टीच्या पुष्ट्यर्थ जे उतारे दिले आहेत ते सर्व प्रजेने केलेली निवड म्हणून मानिता येत नाहींत. परंतु प्रजेने मान्यता दर्शविण्याच्या पद्धतीला पुष्टि देतात. आणि हाच अर्थ जास्त संभवतो. परंतु या उताऱ्यावरून राजा कधीहि निवडला जात नसे असे मात्र म्हणता येणार नाहीं. राजघराण्यातील राज्यपदारूढ होण्यायोग्य अशा व्यक्तीला बाजूस सारून दुसरीच व्यक्ती राज्यपदारूढ होण्याची नाल प्रचलित होता हे यास्काना निरुक्तामर्थ (२. १०) दिलेल्या कुरुकुलोत्पन्न देवापि आणि शन्तनु याच्या गोष्टीवरून सिद्ध होते. राजाची सत्ता अत्यंत असुरक्षित होती ही गोष्ट स्पष्ट आहे. राजाना ज्यातून हाकून दिल्याविषयी व राजांना आपली सत्ता पुन्हा परत मिळण्याविषयी खटपट केल्याबद्दल अनेक [अथर्व ३. ३४; काठक संहिता २८, १; तैत्तिरीय सं. २. ३, १; मैत्रायणी सं. २, २, १; पंचविश ब्राह्मण १२, १२, ६; शतपथ ब्राम्हण २२. ९, ३३; इत्यादि] उल्लेख आहेत. अथर्ववेदांत राजाच्या हितासंबंधी अनेक मंत्र आहेत.

राजाचे लडाईंतील कर्तव्य.—ऋग्वेदकालानंतर साहजिकपणे वैदिक वाङ्मयांत राजाच्या साहसी कृत्याचा फारसा उल्लेख नाहीं. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत कुरुपंचाल राजे दिसण्यांत ब्राह्मणासारखे दिसत व ते हिवाळ्यांत लडाईंला निघत [१. ८, ४, १] असा उल्लेख आहे असे मेकडोनेल म्हणतो. हे ब्राह्मणासारखे दिसत असा उल्लेख नाहीं. पण उदाज निदाज या शब्दांच्या अर्थावरून असे दिसते. राजे लोक लडाईंतील छुटीपैकी माग स्वतः घेत असत. वैदिक कालांतील लढायाची माहिती ऋग्वेदांत अनेक स्थलीं आली आहे या विभागांतच दाशराज्ञयुद्ध प्रकरणांत ही हकीकत विस्तृत आहे. ज्याप्रमाणे ब्राह्मण आपल्या यज्ञयागादि कर्मांत दक्ष असत त्या प्रमाणे क्षत्रियहि लडाईंच्या कामांत दक्ष असत लडाईंशिवाय देशाचे रक्षण करणे हे हि राजाचे एक कर्तव्यच असे. त्याला जनतेचे रक्षण करणारा गोपा-जनस्य किंवा राजस्य प्रसंगी म्हटल्याप्रमाणे ब्राम्हणांचे रक्षण करणारा असे म्हटले आहे. राजाला लडाईंत जय मिळवा म्हणून त्याचा पुरोहित मंत्र म्हणत असे व तो स्वतः लडाईं करी. कौपतिकी उपनिषदांत प्रतर्दन नामक राजा

लडाईत मारला गेल्याबद्दलचा उल्लेख आला आहे. राजसूया-मर्धे राजाला शहरें उध्वस्त करणारा पुराभेत्ता असे म्हटले आहे.

शांत तेच्या काळांतील राजा—लडाईंच्या कामी लोकांना आपल्या राजाची आज्ञा पाळावी लागे व ते ती पाळीत असत. राजत्वाचे रक्षण त्यांना करावे लागे. लोकांचे रक्षण करणारा म्हणून राजाचा निर्देश (ऋ. १. ६५, ४ अथर्व ४. २०, ७) करीत, परंतु तो लोकांचा छल करीत असे या अर्थाने नव्हे तर लोकांच्या देणगीमुळे त्याचा व त्याच्या नोकरांचा खर्च चालत असे म्हणून होय. अशाच प्रकारची उदाहरणे दुसरीकडेहि सापडतात. राजे आपले हक्क क्षत्रियांना देत व अशा प्रकारे सरदारांचा वर्ग अस्तित्वांत आला. साधारणतः क्षत्रियाना किंवा ब्राह्मणांना कर द्यावा लागत नसे. ब्राम्हणांना कर द्यावा लागत नसे असा शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ६, २, १८;) उल्लेख आहे. राजाचे बल लोकांमध्येच साठविलेले असे. राजा हा न्यायाधीशाची कामेहि पहात असे. तो स्वतः कोणत्याहि शिक्षेपासून मुक्त (अदण्ड्य) असे. तो राजदंड धारण करीत असे असा उल्लेख आहे. फक्त फौजदारी गुन्याचाच राजा निवाडा करीत असे. कारण अशा तऱ्हेचे उल्लेख (गौतम धर्म सूत्र १२. ४३;) सापडतात. राजाचे अधिकार केव्हा केव्हा त्याचे अधिकारी वजावीत किंवा एखादा प्रतिनिधि नेमात असत. काठक संहितेत (२७. ४,) शुद्राला शिक्षा करण्यासाठी राजन्याला अध्यक्ष म्हणून संबोधिले आहे. मुलकी न्यायाच्या वावर्तीत राजाचे अधिकार बरेच संकुचित असत. आणि या वावर्तीत राजा ही न्याय मिळण्याची शेवटची जागा म्हणून मानीत परंतु याबद्दल सवळ पुरावा नाहीं. ऋग्वेदांतील मध्यमशी हा राजाने नेमिलेला न्यायाधीश नसून खाजगी न्यायाधीश किंवा पंच असावा. फौजदारी न्यायाच्या वावर्तीत बऱ्याच्या हेरांचा वन्याच वेळा उल्लेख आला आहे यावरून वैदिक-काली फौजदारी न्यायखात्यासंबंधी बराच विस्तार झाला होता असे दिसते. बहुधा अशा प्रकारच्या हेरांचा लडाईंच्या वेळीहि उपयोग केला जात असे (ऋ. ८. ४७, ११;) वेदकालीन वाङ्मयांत राजा कायदे करीत असे असा उल्लेख आढळत नाहीं परंतु पुढील वाङ्मयात मात्र कायदे करणे हे त्याच्या अनेक कर्तव्यांपैकी एक कर्तव्य होते असे दिसून येते. प्रत्यक्ष राजाकडे कोणकोणती कामे असत हे नक्षी सांगता येत नाहीं. प्रत्येक कार्यामध्ये राजाला बहुतेक आपल्या पुरोहिताची सल्ला घ्यावी लागत असे. राजाच्या दर्जाची वाहेरील चिन्हे म्हणजे त्याचा राजवाडा आणि भौत्यवान पोषाख हीं होत. जमीनीसंबंधाने राजाचे अधिकार काय होते हे सांगता येत नाहीं. यासंबंधी ग्रीकांचे उल्लेख विशेष स्पष्ट नाहींत. कित्येक वेळां ते म्हणतात राजाला प्रजेकडून कर मिळत असे व कित्येकवेळां म्हणतात की, राजाच फक्त जमीनीचा मालक असे. हॉपकिन्सचे असे

मत आहे की, प्रजेला स्वसंरक्षणाकरिता राजाला कर द्यावा लागत असे आणि केवळ बाह्यतः राजा जमीनीचा मालक असून खरी मालकी कुटुंबाच्या मुख्याकडेच असे. वेडन पर्वेलचे असे मत आहे की, राजा हा जमीनीचा मालक ही कल्पना नंतरची आहे. परंतु ह्यापकिन्स म्हणतो की, वेद-काली राजा हा लोकांचा भक्षक म्हणून उल्लेख आहे आणि ऐतरेय ब्राह्मणांत (८. १२) उल्लेखित्याप्रमाणे राजा-कडून वैद्याचा वाटेल तेव्हां अपहार केला जात असे आणि राजे त्यांना मारुनहि ठाकीत असत. परंतु शूद्राप्रमाणे ठार मारीत नसत [ऐ. ब्राह्मणांत विशांभता अशी पदं असून प्रजेचा उपभोग घेणारा असा त्याचा सायणांनी अर्थ दिला आहे. व्यवहार प्रकरणां सूत्रांत वृहस्पति आणि नारद व त्याच प्रमाणे मानवधर्मशास्त्रहि राजा हा सर्वसत्ताधारी असे ही गोष्ट मान्य करतात (मानवधर्मशास्त्र ८. ३९;) राजाला सर्वांचा ईश असे म्हटले आहे. पुलहूर या उताऱ्याचा राजा जमीनीचा मालक होता या मताच्या पुढेथर उपयोग करतो परंतु त्याचा पुरेसा उपयोग होत नाही. राजा हा जमीनीचा मालक ही कल्पना मूळांतील नसून इंग्लंडातील प्रमाणे या तत्त्वाची पुढे हळू हळू कांति होत गेली असावी. लोकांच्या वित्ताचे हण करतो येणे ही राजकीय सत्ता आहे मालकीचा हक्क नव्हे. याच तत्त्वाचे अनुकरण दक्षिण आफ्रिकेत आढळते. तेथे मुख्य अधिकाऱ्याला जमीनीच्या मालकापासून जमीनीची मालकी हिरावून घेता येते, परंतु खरी मालकी मूळच्या रहिवाश्यांचीच असते ह्यापकिन्स म्हणतो गुरुंना द्यावयाच्या देणग्या म्हणजे जमीनीच असत. राजा नसला म्हणजे अराजकता उत्पन्न होत असे. असा ब्राम्हणग्रंथांवरून अंदाज होतो (तै. ब्रा. १. ५, ९, १; ऐ. ब्रा. १. १४). राजाशिवाय युद्ध कसले, व आपल्याला राजा नाही म्हणून असुर आपला पराभव करतात, असे अनुक्रमे तै. ब्रा. व ऐ. ब्रा. यात उल्लेख आहेत (राजन् हा शब्द ऋग्वेदांत (ऋ. १. ४०, ८; १०८, ७; १०. ४२, १०; ९७, ६) राजघराण्यांतील एकादा पुरुष अथवा सरदार या अर्थाने आला आहे ऋग्वेदांतील कांही स्थळावरून (१०. ९७, ६;) झिमेर असे म्हणतो की, लढाईसारख्या विशिष्ट प्रसंगांचे वैदिक काली राजा ही व्यक्ति अस्तित्वात असे व शांततेच्या प्रसंगी जमीनीच्या राज्यव्यवस्थेप्रमाणे सर्व सरदारांना सारखेच हक्क असत. सरदारांना राजन् म्हणत परंतु झिमेरने लावलेला अर्थ बरोबर आहे असे मात्र म्हणता येणार नाही.

^{१३} राजन्य.—वेदकालीनवाङ्मयांत राजघराण्यांतल्या पुरुषांचे नांव. यांतच सरदारांचाहि समावेश होतो. हा अर्थ एखाद्या उताऱ्यातून स्पष्ट रीतीने निघत नाही. मुळांत हा शब्द सर्व सरदारांनाहि लावीत. शयपथ ब्राह्मणांत (३. १, ६, २) राजन्य आणि राजपुत्र यांचे निरनिराळे अर्थ दाखविले आहेत. राजपुत्राचा शब्दशः अर्थ राजाचा मुलगा

असा होतो. राजन्यांनी कायें आणि स्थान यांची वर्णने क्षात्रिय या सदराखाली आलेली आहेत. तैत्तिरीय संहितेत त्याला ब्राह्मणाच्या आणि ग्रामणीच्या कोटीत वसविले आहे, आणि तो भाग्याच्या शिखरास पोहोचला होता म्हणून लिहिले आहे.

^{१४} राष्ट्र.—ऋग्वेदांत आणि तदुत्तरवाङ्मयांत राज्य किंवा राजाचा प्रदेश या अर्थी हा शब्द आला आहे,

^{१५} व सा वि.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी रौधच्या मते ह्याचा अर्थ जमदारखाना असा होतो.

^{१६} वि राजा ज्ञ.—राज्यपददर्शक अशी ही पदवी असून ऋग्वेदामध्ये अनेकदा हा शब्द आलेला आहे. पण अलंकारिक अर्थाने एकदाच हा शब्द आलेला आहे. ही विराज पदवी प्रत्यक्ष अशी ऐतरेय ब्राह्मणांत उत्तर कुरु व उत्तरमद्र ह्यांना लाविलेली आहे.

^{१७} वै र व वै र दे य.—हा शब्द वैरदेय असा ऋग्वेदांत आला आहे. या शब्दाचा अर्थ मागाहून झालेले संहिता ग्रंथ व ब्राह्मण ग्रंथ ह्यामध्ये ज्याला इंद्रजात (वेरगेल्ड) असे म्हणतात (म्हणजे एकाद्या माणसाला ठार मारल्याबद्दल त्याच्या नातलग्नांना नुकसानभरपाईदाखल दिलेला पैसा) त्या अर्थाने आलेला आहे. हा अर्थ आपस्तंब व बौधायन धर्मसूत्रांतसुद्धा मान्य आहे. दोन्ही सूत्रांत क्षत्रियाबद्दल एक हजार गायी, वैद्याबद्दल शंभर गायी, शूद्राबद्दल दहा गायी व ह्याशिवाय प्रत्येकाचे मृत्यूचे वेळी एक बैल जास्त असे नुकसान भरून द्यावे असे लिहिलेले आहे. हे नुकसान कोणास द्यावे ह्याबद्दल आपस्तंब सूत्रांत स्पष्ट उल्लेख आलेला नाही. पण बौधायन सूत्रात राजाला द्यावे असा स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे. व. द. चतुर्था गायी नातलग्नांना द्याव्या व गुन्ह्यांकराचे जीवित हिरावून घेऊन नये म्हणून खून झालेल्या माणसाच्या नातलग्नांशी रद्दबद्दी करणारा जो राजा त्याला नजर म्हणून एक बैल द्यावा अशी कल्पना करणे सयुक्तिक हेईल. आपस्तंब सूत्रात वायकाचा खून झाला तर हेच नुकसान भरून द्यावे असे म्हटले आहे. पण गौतमसूत्रात स्त्रियांच्या मृत्यूची योग्यता शूद्राच्या वधाच्या या यत्ने बरोबर ठराविली आहे, व त्याला एकच अपवाद आहे. हे नुकसान जे भरून द्यावयाचे असते ते वैरयातन किंवा वैरनिर्यासन म्हणजे वैरनिष्कृतीबद्दल करावयाचे असते. मनुष्यवधाबद्दल नुकसानभरपाई म्हणजे शंभर गायी होत अशाबद्दल ऋग्वेदांताह उल्लेख आहे कारण त्यांत शतदाय (ज्याच्या नुकसानभरपाईची किंमत १०० आहे) असे एका माणसाला लाविलेले विशेषण आलेले आहे निरनिराळ्या माणसाच्या निरनिराळ्या किंमती असत ह्याबद्दल शंका नाही. पण शुनःशेषाच्या बाबतीत त्याची किंमत ऐतरेय ब्राह्मणाचे मताने १०० गायींचे दान ही होय. यजुर्वेद संहितेमध्ये शतदाय हा शब्द पुन्हां आलेला आहे. अशा रीतीने नुकसानाची किंमत ठरविणे ह्यावरून एक गोष्ट सिद्ध होते ती ही की,

ऋग्वेदकालांत व्यक्तिशः खासगी रीतीनें सूड किंवा नुकसा-
नीची किंमत ठरविण्यापेक्षा समाजाचें मत किंवा राजसत्ता
ह्यांचाच अधिकार शिक्षा देण्याचे कामीं लोक जास्त मानित.
उलटपक्षीं असेंहि म्हणतां येईल कीं, अशी पद्धत त्यावेळीं
उया अर्थी होती त्या अर्थी राजाचा शिक्षा देण्याचा अधिकार
फार दुर्बल होता.

^{१८} शे व धि.—ऋग्वेद व तदुत्तरकालीं झालेले ग्रंथ
ह्यांमध्ये खजिना असा ह्या शब्दाचा अर्थ आलेला आहे.

^{१९} स प्रा ऋ.—ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन ग्रंथ ह्यांमध्ये
ह्याचा अर्थ श्रेष्ठ राज्यकर्ता म्हणजे राजापेक्षां जास्त सत्तेचा
उपभोग घेणारा असा आहे. शथपथ ब्राह्मणांत वाजपेय व
राजसूय ह्यांबद्दलची जी उपपात्ति दिली आहे तीत
असें म्हटलें आहे कीं, समाजाला राजापेक्षां जास्त सत्ता
असते. कारण तो वाजपेय यज्ञ करून सम्राज् बनतो. त्या-
वेळीं वादशाह! म्हणजे राजाधिराज् असा शब्द प्रचारांत
नसावा. कारण तशी रानकीय स्थिति—जी स्थिति तिसऱ्या
शतकांत (ख्रिस्ती शकापूर्वी) अशोकाने वेळीं हिंदुस्थानांत
होती तशी असण्याचा संभव नाहीं. पण सम्राज् ही
पदवी विदेहाच्या जनकाला त्यावेळीं लावीत असत. ऐतरेय
ब्राह्मणांत ही पदवी पूर्वैकडील राजांनां लाविली आहे.

^{२०} अ भि पे क.—वैदिक कालामध्ये रानाची निवडणूक
झाली म्हणजे त्याला मोठ्या समारंभानें अभिषेक करीत,
असें तैत्तिरीय, पंचविश, शतपथ आणि ऐतरेय ब्राह्मण ह्या-
ग्रंथांमध्ये संहितर-वर्णन आहे. आणि संहितेतहि त्याविषयीं
भत्र दिले आहेत. अभिषेकांत पाणी सिंचन करीत असतें
(अभिषेचनीयाभाषः). फक्त राजांनांच अभिषेक केला जात
असे, कारण प्रजा अभिषेकाच्या योग्य (अभिषेचनीयाः) नाहीं.
पुत्रपमेधायि वळींच्या यादीत अभिषेकतुचा उल्लेख आहे.
अभिषेक हा राजसूयामधील एक मुख्य भाग आहे.

^{२१} प्रा म्य वा दि न्.—सामान्यतः ' ग्रामन्यायाधीश '
या अर्थी हा शब्द यजुर्वेदांत आला आहे. व ग्राम्यवादिन्
याच्य'. सभेचा उल्लेख मैत्रायणि संहितेंत (२.१, २) आहे.

^{२२} रा ज्य.—तैत्तिरीय संहितेंत, अथर्ववेदात व तदुत्तर
ग्रंथांत सार्वभौमसत्ता या अर्थी हा शब्द आहे. शतपथ ब्राह्म-
णांत (५.१, १, १२) ब्राह्मणांला सार्वभौम सत्ता मिळत नसे
असें लिहिलें आहे. राज्यावरोवरच सार्वभौमसत्तेचद्दलचे
दुसरे शब्द आढळतात. शतपथ ब्राह्मणांत असें म्हटले आहे
कीं राजसूय यज्ञ राजानें करावा आणि वाजपेय सम्राटानें
करावा सम्राटाचा दर्जा राजापेक्षां श्रेष्ठ आहे. त्याच ब्राह्मणांन
सिंहासनावर वसणें हें साम्राटाचें लक्षण मानलें जात असे
असें सांगितलें आहे. इतरत्र राज्याच्या उलट स्वाराज्य शब्द
योजिला आहे. राजसूयाच्या विधींत ऐतरेय ब्राह्मणांत पुढील
शब्द दिले आहेत. राज्य, साम्राज्य, भौम, स्वाराज्य,
वैराज्य, पारमेष्ठ्य, माहाराज्य आणि आधिपत्य हे शब्द इत-
रग्राहि सांपडतात. हे शब्द निरनिराळे आधिकार दर्शवितात

ह्या म्हणण्याला आधार नाहीं. नृपाधीश असल्याशिवायहि
एखाद्या राजाला महाराज किंवा सम्राज् म्हणतां येईल. तो
श्रेष्ठ राजा असल्यास किंवा त्यानें आपणास म्हणवून घेतल्यास
(विदेहाच्या जनकाप्रमाणें) महाराज किंवा सम्राज् ही
पदवी त्याला लागत असे. गुप्तासारखे किंवा अशोकासारखे
महाराजे वेदकालीं होते असें मानता येत नाहीं.

^{२३} ब्रा ज प ति.—यजुर्वेद संहितेंत गणपति शब्दावरोबर
हें एक विशेषण आहे. ह्याचा खरा अर्थ अगदीं अनिश्चित
आहे. पण क्षिमेर म्हणतो त्याप्रमाणें ह्या शब्दाचा अर्थ
चोरांच्या टोळीचा नायक असाहि अर्धुं शकेल.

^{२४} सं प्र ही तृ.—ऋग्वेदोत्तर संहिताग्रंथ व ब्राह्मणग्रंथ
ह्यांमध्ये हा शब्द आलेला आहे. राजाचे जे कोशा-
धिकारी असत त्यांपैकी हा एक कामगार होता. प्रत्येक
ठिकाणीं जेथें हा शब्द आलेला आहे तेथें तेथें सारथी हा
अर्थ लागू पडतो. पण सायणाच्या मते काहीं ठिकाणीं ह्याचा
अर्थ राजाचा खजिनदार असा आहे.

^{२५} सं धा.—ऋग्वेदोत्तर संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत ठराव
किंवा करार या अर्थानें हा शब्द आला आहे.

^{२६} अ रा जा नः.—शतपथातील दोन उताऱ्यात आणि
ऐतरेय ब्राह्मणात हा शब्द लोक या अर्थी योजिला आहे.
वेवरला सुद्धा हा शब्द अथर्ववेदात आढळला असून तेथें
त्याचा संबंध सूत (सारथी) आणि ग्रामणी (सेनानी)
यांच्याशीं आला आहे म्हणून त्याला असें वाटतें कीं ह्या
लोकाना ' अराजनः ' म्हणत असावेत; कारण ते स्वतः जरी
राजपुत्र नसले तरी त्याचा राजपुत्राच्या अभिषेकाशीं संबंध
आहे.

^{२७} ज्ञा तृ.—हा शब्द अथर्ववेदामध्ये दोन ठिकाणीं व
शाखायन आरण्यकांत एके ठिकाणीं अस्पष्ट अर्थानें आलेला
आहे. क्षिमेरच्या मते हा शब्द मूळचा कायद्याच्या परिभाषेतील
असून त्याचा अर्थ साक्षीदार असा आहे. प्राक्कालीन समा-
जात साक्षी ठेवून कामे करण्याची जी चाल होती तिला
उद्देशून हा शब्द आला असावा. रथच्या मते ह्या शब्दाचा
अर्थ तारण असा आहे पण ब्लूमफील्ड व विट्टने
ह्यांना हे दोनांही अर्थ संमत नाहींत.

^{२८} रा ज क र्त्त अ थ वा रा ज कृ त्.—राजकर्तृ अथवा
राजकर्तृ म्हणजे राजाची स्थापना करणारा, त्याचा अभिषेक
करणारा. जे स्वतः राजे नसत पण राजाना अभिषेक कर-
ण्यात मदत करीत अशा लोकास अथर्ववेदात आणि ब्राह्म-
णात हा शब्द लाविला आहे. सूत आणि ग्रामणी हे अभि-
षेकप्रसंगीं हजर असत असें शतपथांत (६.४, १, १)
म्हटलें आहे. एगलिंगचेहि असेंच मत आहे. ऐतरेय ब्राह्म-
णावरील टीकाकारांच्या मताप्रमाणें याचा वाप, भाज असा
अर्थ निघतो. मूलांत शब्दाचा अर्थ स्पष्ट नाहीं.

^{२९} स भा स द्.—लोकसभेत न्यायनिवाडा करण्याकरितां
जे पंच असत त्यांन हें नांव आहे. अथर्ववेदांत

हून झालेल्या अंथांत जेव्हां हा शब्द येतो तेव्हां ह्याचा अर्थ एक सभासद एवढाच होणे शक्य नाही. चोणत्याहि सामान्य मनुष्यापेक्षा कुटुंबाचा पुढारीच सभेस सभासद म्हणून हजर असण्याचा अधिक संभव आहे. ह्या सभेच्या बैठकी सामान्य विषयावर चर्चा करण्यासाठी किंवा त्यांवर निकाल देण्यासाठी होण्यापेक्षा न्यायदानाकरितांच वरचेवर भरत असतील.

^{३०} रथ प ति.—अथर्ववेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यांमध्ये राजाचा अधिकारी ह्या अर्थी हा शब्द आला आहे. सृज्य लोकच्या दुष्टरीतु पौर्यायन ह्या हृदपार वेलेल्या राजाचा रेवोत्तरसूचाक हा रथपति होतो व ह्यानेच त्या राजाला पुनः राज्यपद मिळवून दिले [श. ब्रा. १२.८, ११, १७]. ह्या शब्दाचा अगदीं वरोवर अर्थ समजणे काठिण आहे. प्रांताधिकारी किंवा सुभेदार असाहि अर्थ होईल. पण सर-न्यायाधीश हा अर्थ अधिक संभाव्य आहे. कारण ह्याच्याकडे पूर्वेच्या इंग्लिश लोकांतील न्यायाधीशप्रमाणें न्याय व अम्मलवजादणी ह्या दोन खात्यांतील कामें असण्याचा संभव आहे. ह्याचा दर्जा राजप्रात्यापेक्षा कमी असे.

^{३१} उ दा ज.—मैत्रायणी संहितेत (१.१०, १६) हा शब्द आला असून लढाई निकल्यानंतर मिळालेल्या लुटीतील राजाचा वाटा असा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे. व्हॉन थोडर व बोथलिक यांच्या (लढाईकरितां) बाहेर (पडणे ह्या कृत्या) अर्थापेक्षां वरील अर्थच अधिक योग्य असून डेलब्रूकहि तोच अर्थ घेतो. हा शब्द होमरच्या ' गेरास् ' ह्या शब्दाच्या अर्थाचाच आहे. काटक (२८. ३) व कपिटल ह्या संहिता-मध्ये पाठभेदानें आलेला निराज हा शब्द देखील ह्याच अर्थाचा आहे.

^{३२} प्र त्ये न स्.—काटक संहितेत व बृहदारण्यकोपनिषदांत (माध्यंदिन ४.३, ४३) उग्र व सूतप्रामाणी ह्यांच्या वरोवरच हा शब्द आला असून स्पष्टपणे त्याचा अर्थ पोथीस-अधिकारी असा आहे. परंतु ह्याचा अर्थ राजाचा हलक्या दर्जाचा नोकर असा असावा, आणि सेंक्समुल्लर म्हणतो त्या प्रमाणें ' कोतवालासारखा वडा अधिकारी ' असा नसावा. पटिसंबर्गकांशाप्रमाणे काटक संहितेत (८.४) व शांखायन श्रौतसूत्रांत (४.१६, १७) ह्या शब्दाचा अर्थ मयताचा लगेच होणारा व त्याच्या कर्जेफेडीची जबाबदारी घेणारा वारस असा आहे.

^{३३} व्लेष्क.—काटकसंहितेत (३.३. ६) ह्याचा अर्थ दोर किंवा गळफास असा दिला आहे. मैत्रायणी संहितेत यांचे व्लेष्क असेहि रूप दिलें आहे.

^{३४} श त प ति.—मैत्रायणी संहितेत व तैत्तिरीय ब्राह्मणांत एका ऋक्षेत हा शब्द इंद्राचे विदेक्षण म्हणून आला असून मनुष्यांतील एकटाच शंभरांचा अधिपति म्हणून याचे वर्णन केले आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणावरील टीकेत जो क्षमर देवांचा अधिपति ' असा याचा अर्थ केला आहे,

तो अगदीं असंभाव्य आहे. मागाहून झालेल्या स्मृति ग्रंथांत ज्याला शतग्रामाधिपति असें म्हळें आहे त्यासारखाच हा कोणी मनुष्यकोटीतील अधिकारी असावा. प्राचीन काळीं हा अधिकारी न्याय व जमावदी यावरिल राजप्रतिनिधि असावा.

^{३५} स मा न्त.—समान्त म्हणजे एकच मर्यादा असलेले. शेजारी राहाणारे म्हणूनचः शत्रू अशा अर्थी हा शब्द मैत्रायणी संहितेत आला आहे.

^{३६} उ ग्र.—बृहदारण्यकोपनिषदांतील एका उतान्यांत ' अधिकारी मनुष्य ' अशा अर्थी हा पारिभाषिक शब्द असून सेंक्समुल्लरच्या मतानें त्याचा शिपाई असा अर्थ आहे. रॉथनं एका ऋग्वेदांतील उतान्यायात हाच अर्थ वेला आहे. परंतु सशक्त मनुष्य असा तेथें सामान्य अर्थ आहे. बोथलिक हा वरील उपनिषदाच्या भाषांतरांत याचा विदेक्षणासारखा उपयोग करतो.

^{३७} द श पु रु प रा ज्य—शतपथांत (१५.९, ३, १) हा शब्द आला असून स्पष्टपणे ह्याचा अर्थ दहा पूर्वजांपासून चालत आलेली सार्वभौम सत्ता असा आहे. ह्यावरून पूर्वी वंशपरंपरेनें राजसत्ता चालत होती असा बोध होतो. वेदरचें एकदां असें मत होतें कीं, ह्याचा अर्थ दशपुरुषें राज्य असा होय. ह्या दशपुरुषीं तो कालिदासाच्या मेघदूतांतील दशपुं, व मध्यदेशातील दक्षार्ण्या शब्दांशीं तुलना करतो.

^{३८} द्वा र प.—ऐतरेय ब्राह्मणांत (१. ३०) विष्णूला देवांचा द्वारपाल (विष्णूचें देवानां द्वारपः) असें अलंकारिक भाषेत म्हळें आहे. तेथें एकदां व छान्दोग्योपनिषदातिहि [३.१३, ६] हा शब्द आलेला आहे.

^{३९} ध न धा नी.—तैत्तिरीय आरण्यकांत (१०.६७) कोशागार म्हणजे जामदारखाना असा अर्थी हा शब्द आला आहे.

^{४०} प रि दा.—शतपथांतील [२.४, १, ११] याही उतान्यांत दुस्व्यास शरण जाणारा असा ह्याचा अर्थ आहे.

^{४१} पा ला ग ली.—पालागली म्हणजे राजाची नववी व जिच्यावद्दल सर्वांत कमी आदर आहे अशी वायको.

^{४२} भो ज.—ऐतरेय ब्राह्मणांत कित्येक ठिकाणी हा शब्द राजाची पदवी या अर्थानें उपयोगांत आणलेला दिसतो. भोज म्हणजे भोक्ता. अभिविक्त राजाला भोज म्हणत (ऐतरेय ब्राह्मण (८. १४).

^{४३} भौ ज्य—हा एक राजाचा दर्जा आहे. या दर्जात पोचलेल्या राजास भोज ही पदवी होती. ऐतरेय ब्राह्मणांत कित्येक ठिकाणी हा शब्द आला आहे.

^{४४} म हा सि पे क.—हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मणांत आला आहे, आणि त्याचा अर्थ महाराजांच्या प्रार्थनें वेलेला अभिषेकसमारंभ असा आहे. हा महारक्षिक व्योनां वेला होता अशा मोटकोट्या महाराजांची यादीहि दिली आहे.

^{४५} म हा रा ज.—महाराज म्हणजे मोठा राजा. त्याचा

उल्लेख ब्राम्हण ग्रंथांतून वारंवार येतो. याचा अर्थ राजाहून विशेष निराळा असा नाही. कदाचित् याचा अर्थ सामर्थ्यवान् राजा असा असावा. 'विजितवान् राजा महाराजः' असे सायण भाष्यांत म्हटलें आहे. सामान्य राजा व सामर्थ्यवान् राजा ह्यांतील भेद दर्शविण्यासाठीच हा शब्द उपयोगांत आणीत असावेत याला राजन् असेहि म्हटलें आहे.

^{१३} मा तृ व ध.—हा अत्यंत घोर अपराध आहे, पण ब्रह्मज्ञानप्राप्तानें ह्याचें क्षालन होतें असें कौपीतकी उपनिषदांत (३. १) म्हटलें आहे.

^{१४} मा हा रा ज्य.—माहाराज्य म्हणजे मोठ्या राजाचें ऐश्वर्य. ऐतरेय ब्राम्हणांत याचा उल्लेख आला आहे. राज्यापेक्षां माहाराज्यांत ऐश्वर्य फार, असें महाभाष्यांत म्हटलें आहे.

^{१५} रा ज कु ल.—राजकुल म्हणजे राजघराणें. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत (३. २८, ४) हा शब्द आला असून तेथें त्याचा दर्जा ब्राम्हणकुलाच्या वरचा नसून खालचा आहे असें म्हटलें आहे.

^{१६} रा ज न्य पि.—राजन्यार्पि याचा अर्थ राजर्षि. पंचविंश ब्राम्हणांत मिथुक्षिताला हा शब्द लाविला आहे. परंतु हा तेथील अर्थ केवळ काल्पनिक आहे.

^{१७} रा ज न्य वं धु.—राजन्यच परंतु बहुधा हलक्या दर्जाचा असा याचा अर्थ आहे. शतपथांत (१. १, ६, २) जनकाकडून वादांत पराभूत झालेल्या ब्राम्हणांना त्याला राजन्यवंधु म्हटल्याचा उल्लेख आहे. बृहदारण्यकामध्ये (६. १, ५) अशाच कारणाकरितां प्रवाहण जैवलीला याच नांवानें संज्ञेधिलें आहे. उलटपक्षी एका उतान्यांत [शतपथ १. ५, २, १० येथें] पुरुष व स्त्रिया पृथक् पृथक् भोजन करितात असा उल्लेख आहे. व तेथें ही चाल राजन्यवंधूत विशेष असल्याचें म्हटलें आहे. या ठिकाणां हा शब्द तिरस्कारदर्शक नाही. परंतु दुसऱ्या उतान्यांत (शतपथ ८. १, ४, १०) नम्रजिताला वागाविण्याच्या पद्धतीवरून असे एरंड होतें कीं ब्राह्मणांचा राजांवद्दला तिरस्कार दाखविणारा हा शब्द आहे. पुन्हा एका उतान्यांत (शतपथ १. १, ४, १२ येथें) चार जातींचा उल्लेख आहे. तेथें वैश्य आधी व नंतर, राजन्यवंधु अशा नेहमींच्या क्रमाचा भंग चमत्कारिक रीतीनें झाला आहे.

^{१८} रा ज पि तृ.—ऐतरेय ब्राह्मणांत हा शब्द आला असून तेथें त्याचा अर्थ, राजसूयज्ञाच्या वेळीं राजाला दिल्या जाणाऱ्या पदव्यांपैकीं एक, असा आहे. याचा अर्थ राजपिता हा आहे. ह्यावरून राज्यद वंशपरंपरागत असे असे दिसतें. राज्यकारभारांत राजपुत्राचा प्रवेश प्राचीनकाळीं मुळां होत असे. ऐतरेय ब्राह्मणा [८. १२] मधील राजपिता शब्दाचा अर्थ सायणमतानें सर्व राजांचा पालक असा आहे.

^{१९} रा ज पु र प.—राजपुरुष म्हणजे राजाचा नोकर. गिरुकांत याचा उल्लेख आलेला आहे.

^{२०} रा ज भ्रा तृ.—याचा अर्थ राजाचा वंधु. पंचविंश ब्राम्हणांत (१०. १, ५) आठ वारंपैकीं एक किंवा राजसत्तेच्या आधारस्तंभांपैकीं एक म्हणून उल्लेख आलेला आहे. इतरत्रहि याचा उल्लेख आलेला आहे.

^{२१} रा ज मा तृ.—कौपीतकी ब्राम्हणांत (२७. ६) आणि शांखायन श्रौतपूर्वांत (१७. ५३) हा शब्द आला आहे. ह्यामध्ये सर्व राजन् यांचा (म्हणजे राजपुत्र व राजन्य यांचाहि) समावेश होतांमैं दिसते.

^{२२} रा जा पि रा ज.—याचा अर्थ राजांचा राजा. पुढें सविभोमवाचा पदवी, असा आहे. वैदिक वाङ्मयांत फक्त तत्तिरीय आरण्यकांतच हा शब्द आला आहे.

^{२३} रा तृ गो प.—राष्ट्रगोप म्हणजे राष्ट्राचा रक्षक. ऐतरेय ब्राम्हणांत पुरोहिताला हें नांव दिलें आहे आणि ह्याचें विशेष कर्तव्य म्हणजे मंत्रतंत्रांच्या योगानें राजाचें व राष्ट्राचें रक्षण करणें हे असे.

^{२४} सं था व पि तृ.—कौपीतकी उपनिषदांत (२. १) वर्दी देणाऱ्या नोकराच्या म्हणजे द्वारपालाच्या अर्थां हा शब्द आला आहे.

^{२५} स वि व.—सवित्र म्हणजे मित्र, अनुचर (सत्र म्हणजे अनुचरण). हा शब्द वेदोत्तर वाङ्मयांत आलेला आहे व त्याचा अर्थ राजाचा मित्र. त्याचा प्रधान, असा आहे. पण वैदिक वाङ्मयांतहि ऐतरेय ब्राम्हणांत (३. २०) हा शब्द आलेला असून तो इंद्रानें मरुतांना लावलेला आहे. हा शब्द जमैन कोमस व इंद्रजी गेमिथ या शब्दांशीं सहस आहे.

^{२६} स मा पा ल.—तत्तिरीय ब्राम्हणांत (३. ७, ४, ६) हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ सभागृहाचा रक्षक असा आहे.

^{२७} स्या प्य—पंचविंश ब्राम्हणांत (१७. ११, ६) स्वपतीचा दर्जा असा याचा अर्थ आहे.

^{२८} वि द थ—हा शब्द ऋग्वेदामध्ये आलेला असून त्याचा अर्थ अस्पष्ट आहे रथच्या मते ह्याचा मूळचा अर्थ हुकूम व नंतर हुकूम सोडणारा मनुष्य आणि मग धार्मिक किंवा ऐहिक गोष्टींकरितां किंवा लढाईकरितां भरणारी सभा असा आहे. ओल्डेनबर्गचे एकदां असे मत होतें कीं, विदथ ह्या शब्दांतली मूळ कल्पना म्हणजे शास्त्रांक कर्म (विधू या धातूपासून) व नंतर यज्ञ असा अर्थ झाला. लुडविगच्या मतें ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ म्हणजे सभा, 'विशेषतः मधवर्ग व ब्राह्मण ह्यांचा सभा' हा होय. गेल्डनेरच्या मतें ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ ज्ञान, शाहाणपण, उपाध्याय वर्गाची विद्या, आणि नंतरचा यज्ञ आणि धार्मिक सत्ता असा आहे. उलटपक्षी व्हूमफील्ड असें म्हणतो कीं ह्याचा मूळचा अर्थ घर (विद् म्हणजे संपादन यावरून) व नंतर यज्ञ; कारण यज्ञ घरांत होतो. ह्याच अर्थ सर्व उतान्यांनां नीट लागू पडतो. विदथ ह्या शब्द एकदां राजाला (सम्राट्) लावलेला आहे.

सर्वस्वोऽवरोवरः नाहीं असे वाटण्याचा कदाचित् संभव आहे. पण विद्वद्य ह्यणजे पुष्कळ राजवाड्यांच्या जागा असलेला असा अर्थ केला ह्यणजे ही अडचण दूर होते आणि सभा शब्दार्था विसंगत दिसणारा स्त्रियांचा संबंध विद्वद्य शब्दार्था ज्या अर्था आला आहे त्यावरून वल्लभफौलडच्या अर्थासच पुष्टि येते. ह्या शब्दाचा अर्थ ब्राह्मणाच्या घराप्रमाणें आश्रय-स्थान किंवा धर्मशाळा असा लुडविग करितो पण हे संभवनीय नाहीं.

^{६२} सभा.—वेदकालीन आर्यांच्या सभेला व ती सभा ज्या जागेत होईल त्या जागेला हे नांव होतें. ह्या शब्दाचा उल्लेख ऋग्वेद व तदुत्तरकालीनग्रंथ ह्यांत वारंवार येतो. परंतु ह्या सभेचें निश्चित स्वरूप काय होतें हे समजत नाहीं. ज्या वेळी त्या ठिकाणी सार्वजनिक कामकाज चालत नसे त्यावेळी या सभागृहाचा उपयोग फांसे खेळण्याकडे होत असावा असे स्पष्ट दिसते. फांसे खेळणाराला सभास्थाणु असे म्हटले आहे ह्यावरून त्याचें सभेतील सतत वास्तव्य हे निश्चित होतें. ह्या सभागृहाचा उपयोग सामाजिक चर्चेस, त्याचप्रमाणे गाईवगैरेसंबंधी साधारण संभाषणाकडे होत असावा. कदाचित् वादविवाद व वाग्बुद्धी हेथें होत असावीत लुडविगच्या मतानें ही सभा सर्व लोकांची नव्हती तर फक्त ब्राह्मण व मघवन म्हणजे श्रीमंत लोकांची होती. ह्या मतांला 'सभय' (सभेस वसण्यास योग्य अशा एका ब्राह्मणाचें विशेषण) व 'रयिःसभावान्' (सभेस शोभणारी अशी संपत्ति) अशा शब्दांनी पुष्टि येते. पण वल्लभफौलडचें असे मत आहे की, हे शब्द सभेला न लावतां एखाद्या गृहाला लावलेले असले पाहिजेत, आणि कित्येक उताऱ्यासंबंधी हेच म्हणणें पीटर्सवर्गकोप्पोस समत आहे. शिमर एवढेंच म्हणतो की, ही सभा म्हणजे ग्रामपंचायतीची जागा असून या पंचायतीचा अध्यक्ष 'ग्रामणी' असे. पण ह्या म्हणण्यास विलकुल आधार नाहीं. हिलेब्रॅट म्हणतो की, सभा व समिति यांत फरक करितां येणार नाहीं. आणि चांगल्या कुळांत जन्मलेल्या (सुजात) लोकांवद्दल जो उल्लेख आहे तो त्या लोकांना दास किंवा शूद्रा ह्यांच्याहून निराले असे दाखविण्यासाठीं असून, आर्यांच्या एका वर्गाहून आर्यांचा दुसरा निराला वर्ग, असे दाखविण्यासाठीं नाहीं; आणि हे त्याचें म्हणणें वरोवर दिसतें. हिलेब्रॅट असेहि म्हणतो की 'सभेतला (सभ्य)अग्नि' हा शब्द जो आला आहे त्यावरून जेव्हां सभा भरत असे त्यावेळी तिच्या तफें होणाऱ्या यज्ञांतला अग्नि असा अर्थ होतो. ह्या सभांना स्त्रिया जात नसत कारण त्यांना राजकीय चवळीत भाग घेऊं देत नसत. सभेत काय काम चाले ह्याबद्दल एकहि उल्लेख नाहीं.

^{६३} स मि ति.—ह्या शब्दानें वेदकालीन जातिसभेचा बोध होतो. हा शब्द ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत वारंवार आला असून तो कधी कधी सभेच्या संबंधांतहि आला आहे. उदावगच्या मतानें समितीत सर्वांचा, मुख्यतः 'विशः' (प्रजा)

ह्यांचा आणि जर त्यांची ईच्छा असेल तर श्रीमंत लोकांचा (मघवन) व ब्राम्हणांचाहि समावेश होई. तथापि ब्राह्मण व श्रीमंत लोकांची स्वतंत्र सभाहि असेल पण हे मत वरोवर नाहीं. आणि शिमर सुद्धा ही सभा म्हणजे ग्रामसभा असे जें ह्यणतो तें वरोवर नाहीं. हिलेब्रॅटचे असे मत आहे की, दोनहि शब्द जवळ जवळ एकच आहेत, मूळचा अर्थ समिति म्हणजे जमलेले लोक व सभा म्हणजे जमण्याची जागा असावा; व हें म्हणणें वरोवर दिसतें. ज्याप्रमाणे राजा सभेला जाई तसा तो समितीला सुद्धा जाई. शिमर म्हणतो की येथेच राजाची निवडणूक होई. पण ह्या समितीत तर राहुंच्याच, पण वस्तुतः राज्यपदाकरितां निवड होत असे की नाहीं याबद्दल शंकाच आहे. पण एवढी गोष्ट खरी की राजाला जर आपला उत्कर्ष व्हावासा वाटत असेल तर राजा व समिति ह्यामध्ये ऐक्य असणें जरूर असे. ह्या समितीत सर्व गोष्टांबद्दल धोरण ठरविण्यांत येत असे; उदाहरणार्थ, कायदे करणें व न्याय देणें. पण ह्याबद्दल वैदिक ग्रंथांत प्रत्यक्ष पुरावा उपलब्ध नाहीं. देवांची ज्याप्रमाणे सभा असे त्याप्रमाणे त्यांची समिति सुद्धा असे; आणि म्हणूनच तिला देवा समिति असे म्हणत असत. बौद्धग्रंथ, महाभारत व स्मृतग्रंथ ह्यांतून समितीचे राज्यकारभारातील प्रभावी वजन कमी झालेले दिसते.

अ भि चार

अभिचार [ऋग्वेद]

ऋग्वेदांतील अशीं वरींच सूक्ते आहेत की, ज्यांचा ऋग्विधान नामक ग्रंथांत अभिचाराकडे विनियोग सांगितला आहे.

^१ शत्रुधान

^२ विष (तोडगा)

[तै. सं.]

^३ बलग

ताईत, शंडे, दोरे वगैरे [अथर्ववेद]

अशुरोधन	^४ आंजन [माण]	^५ जगिड
[वशीकरण]	ऐन्द्र	तस्तुव, तष्टुव
अभिचार	ओपधिसंशित	ताष्टुव
अभिचारिन्	(मणिवि०)	तिल (मणिसाधन)
अभिभु [मणि वि.]	औदुम्बरमणि	तिलपिज्या (मणि)
अभिवार	कल्मालि [मणि]	त्रिवृत [ताईत]
अभ्याचार	कार्शन (मणि)	त्रैकशुद [अंजन]
अर्क (अर्कवृक्ष)	कृत्या (अभिचार)	दभे [मणि]
विकारो मणिः)	क्षत्रवर्धन	देशवृक्ष (मणि)
अर्जुन (मणि कर-	(मणिवि०)	दुर्नामचातन (मणि)
ण्याचें साधन)	चक्षुर्मेत्र	दुर्नामहन् [मणि]
अलावु [तोडगा]	चतुर्वारि [अंजन]	देवज (मणिवि०)

पलाली	वधु [मणिसाधन]	^{११} शंख
पर्णमणि (पलाश-मणिः)	बली [मणिविशेषण]	शण [तागाचा दोरा]
पिशाचचातन	मणि वि०]	शतदक्षिण
पिशाचजंभनी	मण्डराधणिकी	शतवार (मणि]
पिशाचक्षयण	[अलक्ष्मी]	सपत्नक्षयण
पौष (चूण)	यज्ञवर्धन (मणि)	[मणिवि.]
^{१०} प्रतिसर [अभि-मंत्रितरक्षासूत्र]	यव (मणिसाधन)	संजय [मणि]
प्रजापतिसृष्ट (मणिवि०)	यामुन (मणि)	सहस्रकांड [मणि]
प्राणसौशान (मणि वि०)	रथजुति [रथवत्-गन्तु अंजन]	विशेषण]
प्रत्यभिचरण [मणि वि०]	वरण (मणि)	सहस्रार्ध
फाल (खादिरमणि)	विद्वल [अभिचार करणारे लोक]	सुमङ्गल (मणि)
वैधुर [मणि]	विपाण (मणि)	सूर्यतेजस् [मणिवि.]
	विक्रधदूषण [मणि]	^{१२} साक्य [मणि]
	वैद्यघ्न	हिरण्यसूत्र [शत्रु-नाशक मणि]
		हिरण्यशृङ्ग [मणि]

[संहितेतर]

^{१३} असुरविद्या	^{१४} माया	^{१५} विपविद्या
^{१६} भूतविद्या	^{१७} यातुविद्	

^१ यातुधान.—ऋग्वेदांत आणि इतरग्रंथ हा शब्द येतो. ऋग्वेदोत्तर ग्रंथांत याचा मात्रिक असा अर्थ आहे. यातुधानी 'हा स्त्रीवाचक शब्द ऋग्वेदांत आणि तदुत्तर वाक्यांत सांपडतो.

^२ विष.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यांत ह्याचा नेहमीचा अर्थ तोडगा असा आहे. ह्या तोडग्याबद्दल अथर्ववेदामध्ये मंत्र दिलेले आहेत.

^३ बलग.—तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व त्यानंतर झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये गुप्तमंत्र अशा अर्थाने हा शब्द येतो.

^४ आंजन.—अथर्ववेदांत हिमालयांतील त्रिककुभू शिखरवरून आणलेल्या या औषधाचा पुष्कळ वेळां उल्लेख आलेला आहे. त्याचा उपयोग अंजनाप्रमाणे करित असत. कदाचित् हे यमुना नदीच्या काठांहि होत असावे आणि हे अंजन काबीळ, यक्ष्मा, जायान्ध आणि दुसरे रोग नाहीसे करित असे. पुरुषमेधांत जी बळीची यादी आहे तीत अंजन तयार करणाऱ्या एका स्त्रीचा उल्लेख आहे.

^५ जंगिड.—जंगिड हा शब्द रोग वरा करणाऱ्या एका वनस्पतीचे नांव या अर्थाने अथर्ववेदांतील सूक्तामध्ये आलेला आहे. ह्याचा उपयोग अनेक (तक्मन्, बलास, असारिक, विसारीक, पृष्ठामय, संधिवात) रोगांवर व विल्कंद, सत्कंध, जंभ वगैरेवर तोडग्याप्रमाणे होत असे. इतकेंच नव्हे तर हा सर्व रोगांवर रामबाण उपाय म्हणून गणला जात असे व सर्व औषधांचा राजा अशी त्या वनस्पतीबद्दल ख्याती असे. 'कृपा'च्या रसापासून ही वनस्पति होत असे'

असे म्हणतात, पण त्याचा अर्थ इतकाच की, लागवडीच्या जमिनांत ती उत्पन्न होत असे. तिची प्रत्यक्ष लागवड होत असे असे नव्हे जंगिड शब्दाने कोणती वनस्पति ध्वनित होते हे समजत नाही. [सायणमताने जंगिड हा मणि असून तो शेंनांतील उगवणाऱ्या वनस्पतीचा तयार केला जात असे]. कारण अथर्ववेदोत्तर ग्रंथांत हा शब्द येत नाही. केलेंडच्या मते अर्जुनेय ह्या नांवाने कौशिकसूत्रांत हा शब्द आला आहे.

^६ तस्तु व किं वा तस्तु व.—अथर्ववेदाच्या पैपलाद संहितेत हा शब्द सर्पविषावर असलेल्या तोडग्याचे नांव आहे. व अथर्ववेदामध्ये तातुव ह्याच्याबरोबर ह्याचा उल्लेख आलेला आहे.

^७ तातुव.—अथर्ववेदामध्ये सर्पदं वर असलेल्या तोडग्याचे हे नांव आहे. पैपलादशा य प्रतीत तातु-वाच्या ऐवजी तातुव :हा शब्द आलेला आहे. वेबरच्या मते ह्याचे मूळचे रूप तातुव होतें व ते ' = उंभ र'हून' ह्यापासून आलेले होते व त्याचा अर्थ धांवणे असा असावा. पण हे असंभाव्य दिसते.

^८ त्रिवृत्.—ह्याचा अर्थ 'तीन प्रकारचा' असा असून अथर्ववेदामध्ये एका मंत्रासिद्ध ताईताचे किंवा तोडग्याचे हे नांव आहे.

^९ दशवृक्ष.—रौघच्या मताने हे एका झाडाचे नांव आहे व ते अथर्ववेदामध्ये आलेले आहे. पण व्हिटने ह्या शब्दाला विशेषण समजून त्याचा अर्थ 'दहा वृक्षांचा' असा करतो.

^{१०} प्रतिसर.—अथर्ववेदांत हा शब्द पुष्कळ वचनांतून आलेला आढळतो. व तदनंतरच्या ग्रंथांतून रौघच्या म्हणण्याप्रमाणे 'ताईत, तोडगा' या अर्थाने उपयोगांत आलेला आहे. ते एक वननसाधन असून त्याच्या धात्वर्थावरून ते हलते असावे. याचा अर्थ संशयात्मक आहे. कदाचित् मूळ धात्वर्थ हला करणे असाहि असावा. श्रौतक-कर्माच्या प्रयोगांत यज्ञदीक्षेच्या पूर्वी प्रतिसरबंध नामक एक कर्म केले जाते व त्यांत एक दोरा मंत्रून दीक्षिताच्या हातांत बांधीत असतात.

^{११} शंख.—अथर्ववेदामध्ये कृशन्च्या विशेषणाबरोबर ह्याचा अर्थ ताईत किंवा तोडगा म्हणून उपयोगांत आणलेली मोत्याची शिंप असा आहे. अथर्ववेदात्तर ग्रंथांत ह्याचा वागविण्याचा शंख असा अर्थ आलेला आहे.

^{१२} साक्य.—अथर्ववेदामध्ये एका ताईताचे (मण्याचे) हे विशेषण आलेले आहे. वेबरचे मताने ह्याचा अर्थ स्फटिक (शब्दशः अर्थ बहुकोणाचा) असा आहे. टीकाकारांचे मताने ह्याचा अर्थ 'तिलकवृक्षापासून झालेला' असा आहे.

^{१३} असुरविद्या.—'असुरांचे शास्त्र.' शांखायन आणि आश्वलायन श्रौतसूत्रे म्हणतात की, शतपथ ब्राह्मणांत नो माया शब्द वापरला आहे तो आणि हा.

प्रोफेसर एगलिंगच्या मताप्रमाणे त्याचा स्पष्ट अर्थ "जादु" असा होतो.

^{१४}भू त वि द्या.—हे एक शास्त्र आहे. याचा उल्लेख छांदोग्य उपनिषदांत एके ठिकाणी आला आहे. हे बहुधा मनुष्यांम पांडा देण्याच्या "पिशाचांचे शास्त्र" असावे, व यांत त्यांचे कसे गिवारण करावे हे दिले असावे.

^{१५}मा या.—हा शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ४, ३, ११) असुरविद्या (जादु) या अर्थाचा हा शब्द आहे.

^{१६}या तु वि द.—अनेकवचनी ज्यांना चेटकांची उत्तम माहिती आहे असे. शतपथ ब्राह्मणांत अथर्ववित या अर्थी यांचा उल्लेख आहे.

^{१७}वि प वि द्या.—आश्वलायन श्रौतसूत्रामध्ये इतर शास्त्रांबरोबर हिचा उल्लेख आलेला आहे.

इ त र क मं

कर्मनामं [ऋग्वेद]

अपस्	केपथ (पापकर्म)	विधर्मन् (विविध-कर्म)
अप्रस्	कृत	
कृतकर्म	क्रियमाण	विधान
ओक्थ (गृहकर्म)	क्षेत्रजेष [वीरकर्म]	विघ्नत
करण	चक्रत्	विष्पित, विष्टिवन्
करस्	चक्रतु	वृषव्रत
करंती	चक्रुस्	वेपस्
करिक्त्	चक्रुः	वेष
कर्तु	तदपस्	शक्ति
कर्तवै	दंसस्	शक्मन्
कर्तु	दुष्कृत	शची
कर्त्तवै	धी	शमी
कर्त्तर	पनयाम्य (स्तुत्य-कर्म)	शिमी
करुण		शिल्प
कृत्वन्	मनोतु	शृध्या (उत्साह-नीयकर्म)
कृत्वी	व्रत	स्वापत्य

कर्मविशेष [तै. सं.]

अपस् (अनुष्ठीय कर्मांचे विशेषण)	त्याग	प्रयोग (विध्यनुष्ठान)
असूर्य (हिंसा)	उपसय (अनुष्ठेय)	प्रोक्षण
अस्कन्नहविस् (प्रणीता प्रणय-नरुप कर्मांचे विशेषण)	उपस्पृश्य	भद्रा
उत्तर्म (अंगुलीचा-प्रारंभमात्र)	पितृदेवत्य	भृत्या (निर्वाह-क्रिया)
	(व्रताचरणांचे विशेषण)	मिश्र (यज्ञकर्मांचे विशेषण)
	प्रतीक (कर्म)	मुष्टि

विमोच (मुक्ता)	स्वप्स (शोभन)	सामंयागादि क्रियांचे विशेषण)
विलोम (यज्ञकर्म विशेष)	व्यापार)	
	हविष्करण (प्रभूत-)	

इंद्रियकर्मं क्रियापदै [अथर्ववेद]

अन्वैक्षन्त	उन्मथायति	उपगिरिम्
अश्रवम्	उपाजिघ्रति	उपाभुज
ईक्ष्यस्व	उपागाहि	उपंदेति
		शृणामसि

धेदेवाले [ऋग्वेद]

अथर्वी [पुरोहि-त र्वी]	तोद (धनी, शिक्षक)	मायावत् [जादु-गार]
अप्रसद् [आचारी]	स्वष्टृ	मायिन्
अर्मावचातन	त्वक्षीयस्	मृगण्यु [शिकारी]
अमीवहन् [वैद्य]	त्सारिन् [पारधी]	यातुमति
अरितृ [कर्ण-धार]	द्रवि (सोनार)	रंभिन् [दौवारिक]
अविशस्तृ (हि-सक)	दूत	वाणिज्
अहर्विद (ज्यो-तिषी)	दूती	वपृत् (न्हावी)
इन्द्रगोप	हृहन्	वय्या (कुशल-विणकर)
उपलप्रक्षिणी	ध्मातृ	विश्ववार (आ-र्चिज्य करणारे)
कर्मार (सोनार)	नर्तयत	रिचज्य
कर्मार	नृतमान	करणारे)
कला	नृति (नृत्य)	शक्तृ
क्षिपणु (व्याध)	नृतू	शाक्ता [शिक्षक]
खनमान (खण-णारा)	नृत्यत्	श्वप्ती [व्याध]
खनितृ	नैचाशास्त्र (साव-कार)	संवयंती [विणगारी]
गन्तृ	पदक्ष	सहगोप (पशुपा-लसहितगो)
गायत्	पथिक्त्	सीरिन् (विणकर)
जोष्टृ [सेवक]	परिपंथिन्	सेवतृ (पखाल-वाला)
तक्षन् [सुतार]	पशुप	स्तेन
तक्ष्या	पशुराक्षि (गुराखी)	स्थिवि (व्याजो-पजीवि)
तष्टृ [सुतार]	पाशिन्	स्फाति (व्याज)
तत्कर	वेकनाट [व्याज]	स्वपाति (गवळी)
	वष्टा करणारे]	
	भिपज्	
	भिपक्कम	
	भोज्या	

[तै. सं.]

अक्षावाप (झूत-कार)	गोप (गोरक्षक)	धंदा करणारे]
अविशस्तृ (अश-कुलशमिता)	तत्कर	यवमत [कृषिकर्म करणारा]
	परिचर	
	भिपज् [वैद्यकीचा	वाणिज

सोमविक्रयिन् [सोम विकणारा]

स्तेन

^{११} तसर

सुरिज

शंकु

[अथर्ववेद]

अतस्कर	तक्षन्	मल्लिम्ब (चोर)
अनुस्थानु	तष्टृ	^{२०} महानमी
अदिमत्	तस्कर	मातली
अनृत्यत्	तायु (चोर)	^{२१} मृगयु (व्याघ्र)
आवपनी	तुष्टा	यातुमत्
आवपान्तिका	^{१०} स्वपृ	^{२२} रथकार
कात्	द्वृत्	रक्षितृ
कुंतत्र	^{१८} धीवन्	चधक
केनिपान (बाह्याणे लोक)	नदनिमा	वधत्तम्
केपय [कुसित कर्मकारी]	निखातक	वनर्गु (चोर)
खल्व	नुत्ता	वपृ
क्षत् [साराधि]	नृत	वापिव
क्षुरभृष्टि	पक्तु	^{२३} शम्भिवन्
खनितृ	पदन्न	[नावाडी]
गतेसद [साराधि]	पदवी	शिक्ष [सुतार]
गृ	पठित्तु	शिक्षानर
गोदुद्	परिजृत्पती	संस्कृतत्र (मांस-पाचक)
चर [दृत्]	परिपन्थिन्	साराधि
चिकित्सु	परिस्कन्द (रथ-रक्षक)	सुभिपज्
छर्दिष्य (गृहरक्षक)	पशुवित्	सुविदत्र
जल्पि	पृथिहन्	स्तेन
	मधुकृत्	स्तेय
	^{११} मलग	

[वा. सं.]

^{१४} गोविकर्तेन

^{२४} शंसध्म

^{२६} शैतृप

^{२७} शीष्कल

[संहितेतर]

^{२८} कुसीदन्	^{३३} भिपज् (ग्)	^{३७} वायोवैधिक
^{२९} चोर	आथर्वण	^{३८} वाणागायिन्
^{३०} नापित	^{३४} मृगव्याघ्र	^{३९} शिल्प
^{३१} पारिकुट	^{३५} वणिज	^{४०} अर्पायितृ
^{३२} प्रेष्य	^{३६} वयित्रो	^{४१} सभाविन्
		^{४२} सेलग

धंद्यांची साधने [ऋग्वेद]

^१ अक्षु (जाले)	कक्षा	क्षुर
अरित्र (वल्हे)	^{४८} कूट (घण)	गोभजनासा गो-
^{४९} ऊर्णा	कृति (कातरा)	तंशु [प्रेरकदंड]
^{५०} ओतु	^{५०} क्रय	^{५०} तंत्र

हाति

घात

पधयंत्र

^{२२} मुझीगा

व्युत्

^{२३} वेशी

^{२२} सूची

सूचीका

स्वधिति

:[तै. सं.]

ओतु

^{२३} तंतु

निष्कयग [सुचांची किंमत]

परिचर

प्रघात [विणक-

न्याचे हत्यार]

प्राचीनतान

भार [ओझ]

वातपान (वाऱ्यात सुकविलेला

दोरा)

[अथर्ववेद]

अक्षुजाल (जाले)

अजिन

असुरमाया

इन्द्रजाल

इपीका (धद्याच्या उपयोगी तृण)

क्षुर

खनित्रिम

चर्मन्

जाल

जालदंड

तंतु (धागा)

द्वय

हति ' परवाल)

नृति

^{४४} पशु

[संहितेतर]

^{४५} तोत्र

^{४६} निधा

धंदेसूचक क्रियापदे [ऋग्वेद]

अतसि

अधमत (कर्मार-

इव)

अनर्तिपुः

उन्दति

उपशृण्वन्ति

उन्नाः

उपशुः

ऊपे

कृणधत्

क्रीणाति

क्रीळति

क्षियन्तः

क्षोदन्ते

खनामि

जिगाय

तक्षन्

धैधे

पशुमन्ति

मन्त्रयन्ते

मुपायः

सौव्यध्वं

धारणपोषणकरणे. क्रियापदे [ऋग्वेद]

अदर्धः

अदीघरत्

अदीयं

अपाम

अपिचत्

अभरः

अंश्रुणं

अरक्षः

अवः

अवरीवुः

आदधाति

आन

आव

आवात्

जिघर्ति

जुघ्रपः

जुजुप

दार्धयं

धत्त

धाः

धापय

धृपत्

ध्रियते

निपासि

पादि	भजतन	अग्र्यन्ते
पापय	भजामहे	रंहयन्ते
गेय	भर	रक्ष
विभर्ति	भरामसि	संभर
बुभुजमहे	भर्ति	

[तै. सं.]

अदधुः	दस्म	भर
अन्तर्दधाति	दाधार	भरिभ्रत्
उपह्वयते	दाध्रति	भ्रियते
अविभः	धाः	विजायते
आदधाति	धारय	विधायः
जभार	धर्ता	विभरन्ति
दधिरे	निधत्ते	संदधुः
दध्वसे	पर्ययत्थाः	समभरः
दध्मसि	पिप्रोहि	समारभामहे
दध्रे	विभीयात्	समिध्वै
		संभरति

[अथर्ववेद]

अग्रभम्	गोप्स्यान्ति	धारयन्तु
अघत्	जमार	परिआधत्त
आदत्	दधर्षति	विभर्ति
गृभाय	दध्रे	सम्आदधति
गृणामि	दध्रे	

पाहणे क्रिया० [ऋग्वेद]

अवचाकशत्	चाकनत्	विचर्षणिः
आचक्ष्म	चिकयत्	विचष्टे
चष्टे	ददृशुषी (दृष्टवती)	विश्वचर्षणिः

प्राप्तिवाचक क्रि० [ऋग्वेद]

अपादयत्	अविदत्	अकरोः)
अपायि	आनद्	गृभायत्
अपुः	आप	गृहाण
अप्राः	ऊर्णोत्	जुनीमसि(प्राप्नुमः)
अलिप्सत्	गुः	ममत्तु
अवर्षाः	गृहः (संस्कृतं-	विदात्

रक्षण पालन [ऋग्वेद]

अनवस्	अवित्	ओमन्
अनुशासत्	अवित्री	ओमात्रा
अभिरक्षमाण	अविष्यत्	गुपित
अभिष्टिमत्	ऊति	गुह्य
अवस्	ओमन्वत्	गुह्यमान

गोपावत्	धर्तु	वनन्वत्
गोपीथ	धाव्यस्	वनस्
गोप	धायु	वनीयस्
ततृपि (तर्पक)	नृपाति	वनीवत्
त्रा	भरामन्	वजुप्
त्रातु	भुरण	वंतु
त्रायमाण	भुरण्यु	वरुतु
दुष्प्राव्य	रक्षमाण	विधर्तु
दुर्मति	ररक्षण	विधातु
धर्णि	वन	विधु
		सुधत्

सेवा करणे [ऋग्वेद]

अभिष्णक्	ऋप्रोति	विधेम
इरज्यति	दुवस्यति	विवासति
ऋच्छति	नमस्यति	सपति
		सपर्यति

चिनाशवाचक [ऋग्वेद]

अंहति	अरिष्यत्	जग्नि
अघशंसहन्	अरुष	जग्नि
अघातु	अरुषा	जम्भयत्
अजघ्नुषी	अचघ्नती	जसमान
अतृदिल	अवघ्नन्	जिघत्सु
अदवध	अवहन्तु	जिघांसत्
अधिमन्थन	अविदस्य	जिघ्रमान
अध्वस्मन्	असुरहन्	जूर्वत्
अनिवाध	अहंसन	ततरुष
अनिभृष्ट	अहिंसन्ती	तमोहन्
अपघ्नन्	अहिंसान	तर्द
अपप्रोथ	अहिंस्यमान	दम्भयत्
अपवाधमान	आदघ्न	दत्त
अपावृक्त	आदतु	दिप्सु
असिक्षत्	आहत	दुर्नश
अभिप्रसंगिन्	आहन	दुष्परिहन्तु
अभिशास्	ककर्दु	दुर्दनायत्
अभिशास्ता	क्षित	दुहन्तु
अभोक्कहन्	क्षीयमाण	धूर्ति
अभयितु	गोघ्न	ध्वरस्
अमर्षतु	घन	ध्वसिर
अमित्रहन्	घनाघन	ध्वस्मन्वत्
अमिनती	घनिघ्नत्	नक्षन्
अयोहत	घ्नन्	नक्षमाण
अरक्ष	चत्तिन	नष्ट
अरिघण्यन्	चत्त	निजग्नि
अरिष्ट	जघन्वत्	नितोशन

निर्गुत	मिथति	विष्कभत्	अर्दयः	जहि	प्रमिनंति
निर्गुथ	मृणम्	वृत्तंचय	अर्प	छंत्सत्	वाहि
निर्मथित	मृष	(शत्रुहिंसक)	अवतिरति	छेदि	बर्हीः
निर्मथत्	रिरिक्षत्	वृषहन्	अववृत्तत	छेद्य	भट्टाधि
नृभ	रिरिह्वत्	शराणि	अशायत	जघान	भर्वति
नृपह	रिशती	शर्य	अशिशत्	जघ्नतः	मंसते
नृहन्	रिशादस्	शर्यहन्	अशीत	जर्भुरत्	मत्सि
पराहंतृ	रिपयु	शाकी	अशृणात्	जस्यत	मथः
परिसूति	रिपत्	शूर्त	असक्षत	बर्हंपत	मयायन्
पीयु (हिंसक)	रिष्ट	संशिशान	असन्नोः	तक्षत्	ममन्यात्
पुनर्हन्	रेपस् (हिंसा)	संस्कृत	असचरिषः	ततस्ते	ममिरे
पुराहन्	रेपण	संहत	असथतः	तप	मर्धतः
पुरुदस्म	रोपुपि	समहन्	अस्कभायत्	तसत्	मसीय
पुरुशाक	वनवत्	ससव्हत्	अस्त्रिषः	तच्छित	मासि
पुरुषघ्न	वसु	सुघ्न	अहन्	ताहकि	माहि
पुरुहन्मन्	वध्न	सुहन्	अहासत्	तितृत्सान	मिनत्
प्रमिनान	विघ्नन्	सूद (हिंसक- शस्त्र)	अहान्	तूतृर्पति	मिनवाम
प्रहंतृ	विततुराण	स्नेहिती	आखंडल	तूर्वसि	मिनाति
वर्हण (हिंसक)	वितृत्	स्त्रिष	आतिरत्	तूणेहकि	मिनीमसि
भंग	विभंजनु	हत्तृष्णी	आतृदः	तोशते	मिनोति
मथित	विभिदतृ	हत	आदभत्	दंसयः	मिमते
मथिन्	विमिन्वन्	हत्	आदिदेशति	दभ्राति	मिमिक्षः
मधत्	विमिमान	हृत्	आनंश	दभ्नुवति	मिमीतां
मध्यमान	विस्कमि	हृन्मन्	आनाश	दभ्नेति	मिधति
		हिंस	आनुपक्	दर्दहि	मीमृषः

हिंसाविशेषणै [अथर्ववेद]

अभिशास्ति	प्रतिघ्नान	वध (हिंसा)
आरेहण	प्रहेतृ	विघ्नाना
आवर्त्त्यत्	वधस्ति	विमिमान
उपहन्तु	मिमान	शराणि
उपहत्या	रन्धयत्	हते
घ्नन्	राध्य	हतास
चन	राध्यमान	हते
चातयत्	रिणत्	हन्तृ
दत्तृ	रिशादस्	हिंसितव्य
पराशस्	रिप	हिंस
पौलपेय (वध)	रिष्ट	

विनाशदर्शक क्रिया [ऋग्वेद]

अकि	अददः	अमृणत्
अघयतः	अनीमशत्	अरंघयः
अचेति	अनुशासति	अरंहत
अतक्षाम	अमत्त	अरिणाः
अतष्ट	अमिमां	अरिणात्
अतिप्रार्थयत्	अमीपि	अतं

अर्दयः	जहि	प्रमिनंति
अर्प	छंत्सत्	वाहि
अवतिरति	छेदि	बर्हीः
अववृत्तत	छेद्य	भट्टाधि
अशायत	जघान	भर्वति
अशिशत्	जघ्नतः	मंसते
अशीत	जर्भुरत्	मत्सि
अशृणात्	जस्यत	मथः
असक्षत	बर्हंपत	मयायन्
असन्नोः	तक्षत्	ममन्यात्
असचरिषः	ततस्ते	ममिरे
असथतः	तप	मर्धतः
अस्कभायत्	तसत्	मसीय
अस्त्रिषः	तच्छित	मासि
अहन्	ताहकि	माहि
अहासत्	तितृत्सान	मिनत्
अहान्	तूतृर्पति	मिनवाम
आखंडल	तूर्वसि	मिनाति
आतिरत्	तूणेहकि	मिनीमसि
आतृदः	तोशते	मिनोति
आदभत्	दंसयः	मिमते
आदिदेशति	दभ्राति	मिमिक्षः
आनंश	दभ्नुवति	मिमीतां
आनाश	दभ्नेति	मिधति
आनुपक्	दर्दहि	मीमृषः
आपनीफणत्	दूणाति	मृधाति
आरिशामहे	धमति	मृश
आर्दयः	धूर्वीत	मेयामास
उपआरिम	ज्वरति	मेदयथ
उपक्षेति	नट्	यातयति
उपमिमीहि	नभते	यंसते
उष्णं	नश्य	रम्याति
कृण्वति	नंसते	रंधयन्
कृतति	नसते	रंधि
क्षिणंति	नितोशते	ररिम
क्षेपि	निप्रत	रियण्यत्
क्षौमि	निधीनध्रेत	रिप्यति
घसत्	निर्वह्यः	रिहत्
घंतु	निरतक्षत	वधीत्
चच्छयात्	निरमंथत	वसुयाम
चनिश्चदत्	निरष्टा	वितक्षत्
चनिष्कदत्	निरहन्	विततसैते
चयसे	निरिणाति	विभिनसि
चायिष्टं	नितपन्तु	वियाहः
चातयामसि	नेशत्	व्याप्ति

वृश्च	शिशोत	सृणाति
वृश्चति	शुंधयंतु	स्नेहयति
व्राधतः	शुभ	स्फुरति
शग्धि	शुशुग्धि	हन्
शत्राति	शुशुवे	हिसति
शारि	शृणाति	हिसिष्ट
शाश्वद्दे	श्वसिति	

[तै. सं.]

अघायतः	चृत	मर्धाः
अघ्नन्	छित्स्माहि	मस्तु
अजिघांसन्	छिन्त्युः	मिमंति
अदत्	जघन्थ	यंसत्
अददहन्त	जम्भयन्	यवथ
अदीर्यत	जागृवि	युष्म
अपस्पृधेधाम्	तुतोद	रण्व
अपहंसि	तुथः	रात्सीः
अपहनीत	दर्दराति	वर्धाः
अपहन्ति	दसत्	शंसति
अमिनन्त	दाशेम	शंसिपत्
अयुध्यः	वेभुः	शस्त
अरुत्स्माहि	दृहृस्व	शिशातु
अर्दय	नाशयति	संजयन्
अवभिन्दते	निष्कृतति	समाप्रन्ति
अविध्यत	निष्खदति	ससाहिषे
अशातयत	निहन्त	सहन्त्य
अहन्	परावधीत्	सहस्य
उद्धन्यात्	पराविध्यति	हयः
औषिष्टहन्	परिमिनोति	हनाम
कृणरि	परोवप	हन्ति
क्षयन्	पर्यालभ्यन्ते	हन्मि
क्षायि	प्रभोत्स्यते	हिंथीः
क्षिणन्ति	मिनन्ति	हिनस्ति
क्षीत	मंस्ये	हिसु
घ्नन्	ममत्तु	ह्रुते

[अर्थवचन]

अघ्नत	तायते	रिक्षादस्
आर्चोत्	तुजेते	रिण्यति
आलभे	दभन्	रिहन्ति
उच्चावधात्	दर्द	रेरिहम्
कुहन्त	मभ्रामि	रेपय
चृततु	मांस्त	विससहि
अधुः	मिमोहि	शाश्वद्दे
अजास	मेहताम्	सहंस
तर्द	रराध	हतम, हिनस्ति

'उपलप्रक्षिणी—'ह्या शब्दाचा फक्त ऋग्वेदांत एक-दांच उल्लेख आहे. तेथे त्याचा अर्थ स्त्रीचा धंदा असा असून तिच्या मुलाचा धंदा कवीचा (कार) होता, आणि मुलाच्या बापाचा म्हणजे त्या स्त्रीच्या नवऱ्याचा धंदा वैद्याचा होता. यास्क याचा 'सक्तुकारिका' असा अर्थ करितो, आणि रॉथ ग्रासमन. शिमर व दुसरे ग्रंथकार, धान्य दळण्याच्या अर्थीकडे ह्या शब्दाचा उपयोग करितात. तथापि पिशेल म्हणतो की ज्या अर्थी धान्य जात्यामध्ये दळले जात नसून ते वरवैद्यानें दगडावर वाटले जात असे त्या अर्थी ह्या शब्दाचा अर्थ सोम कांडण्याकरितां जी स्त्री मदत करीत असे ती, असा असावा. व्हान थ्रोडर म्हणतो की, उपल ह्या शब्दाचा अर्थ ज्यांत मुसळानें किंवा बलानें धान्य कांडले जात असे असें उल्लेख किंवा खल असा करण्यास कोणताहि प्रत्यवाय नाही. शब्दशः अर्थ जो धान्यानें उखळ भरतो तो—किंवा ती—असा आहे.

'कर्मा र.—'घडकाम्या.' हा शब्द वैदिक संहिता मध्ये पुष्कळ वेळां आलेला आहे. अथर्ववेदांत 'घडकामे' यांनां कोळी (धीवानः) आणि रथकार ह्यांच्या जोडीला वसवून त्या सर्वांना 'मनोषिणः' अशी संज्ञा दिली आहे. पहिल्यानें जी संघव्यवस्था अस्तित्वांत होती त्यापैकी ही एक ब्राम्हण घडकाम्यांची जातच होती. घडकाम्यांची काम करण्याची रीत आणि त्यांची हत्यारें या विषयी फारशी माहिती उपलब्ध नाही. तो मधीत धातूचा रस करीत असे (ध्मा) हे निर्विवाद आहे आणि म्हणूनच त्याला 'रसकरणारा' (ध्मात्) असें झणत. त्याच्या पक्षांच्या पंखांच्या केलेल्या भात्याचाहि (ऋ. ९.१२.२) उल्लेख आहे. तो अग्नीवर ठेवण्याकरितां धातूचीं पात्रें (५.३, १५) करीत असे. सोमपात्र देखील कधीं कधीं धातू ठोकून (अयोहव) तयार करीत असत (ऋ. ९.१.२).

'तक्षन्.—'ह्या शब्दाचा अर्थ सुतार असा असून तो ऋग्वेदांत व तदनंतर पुढील ग्रंथांत आलेला आहे. त्याला लांकडाचीं सर्व कामे उदाहरणार्थ रथ व अनस (गाडी) करण्यास लोक सांगत असत. चांगले नक्षीदार काम सुद्धां त्याला करिता येत असे. त्या कामीं हत्यारांचा उपयोग होई. त्यापैकी कुलिश, परशु, कुन्हाड व भुरिज (ह्याचा अर्थ अनिश्चित आहे) ह्यांचा उल्लेख आलेला आहे. ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी सुतार आपले लांकडी काम करितांना लांकडास जो वाक देतो व तेव्हां त्याला जे श्रम पडतात त्यांचा उल्लेख आलेला आहे. सुतार लोक हीन जातांचे होते किंवा त्यांचा एक निराळाच वर्ग होता असें वैदिक काळीं दिसून येत नाही.

'स्ता रिन्.—'ऋग्वेदामध्ये एका लेखांत ह्याचा अर्थ तक नांवाच्या एका अप्रसिद्ध जनावराची शिकार करण्यांत गुंतलेला रधी असा लुढविग व मेवसमुल्लर ह्यांच्या मतें आहे—पण हे रपटीकरण वैदिक काळानिक आहे.

‘हु इ नृ.—‘लोकूड कापणारा’ असा अर्थ ऋग्वेदांत आलेल्या हुइन्तर ह्या शब्दाचा होतोसं वाटते. पण नेहमीचा अर्थ म्हणजे राखणाला जिंझणारा असा आहे. पण परशूचर हे विशेषण मानलें नर मांडी कुन्हाड हाच अर्थ संभवनाय दिसतो.

‘ध्मा तृ.—ऋग्वेदामध्ये के ठिकाणीं दोनदा हा शब्द आलेला आहे, व तो ‘ध्माता’ (रस गाळणारा) व ध्मातरी (पदपाठाप्रमाणें ध्मातरे ह्यावद्दल हा शब्द आलेला आहे व हा मतस्यन प्रयोग भाल्या पुढें ह्याचा अर्थ रस करण्याचा भट्टो असा असावा) अशा दोन्ही रूपांत आलेला आहे. मेघनेर, वार्थालामे व ओल्डेनबर्ग ह्यांच्या मतें हा ध्मातरी शब्द सप्तमी विभक्तीत आलेला आहे व त्याचा अर्थ ‘रस ओतण्याच्या कामांत’ असा आहे. लुङ्विग् व नॅस्टर ह्यांचे मतें ध्मातरी हें पुल्लिगी एकवचनी प्रथमवचन रूप असून ध्माता ह्या अर्थानें हा शब्द वापरलेला आहे. धातु ओतणें ह्याचा ऋग्वेदांत स्पष्ट उल्लेख आहे व धातु ओतणारा पद्यांचे पंच (पणेंव शकुनानाम्) उपयोगांत आणून त्यांच्या योगानें ज्वाला पेटवितो असे त्याचें वर्णन आलेलें आहे. ह्या कलेचा विस्तृत प्रमाणांत उपयोग होत होता हें, ज्या अर्थी लोखंडाच्या (अयस्) टोंकाचे बाण असत किंवा लोखंडाच्याच उदस्याल्या केलेल्या असत व त्या चुलीवर ठेवांत असत किंवा घण मारलेल्या लोखंडाचाच (अयस्) सोमरस-पानाचीं भांडीं असत असे उल्लेख आलेले आहेत, त्यादरुन सिद्ध होतें.

‘नृ तृ.—ऋग्वेदामध्ये हा शब्द एकदां आलेला असून त्याचा अर्थ नर्तकी असा आहे. दुसरे एके ठिकाणीं नृति हा शब्द हास (हांसणें) ह्या वरोवर अंश्विधीच्या वर्णनाचे वेळीं आलेला आहे. तथापि आर्यारिश लोकांतील अंश्विधी-प्रमाणें किंवा स्कॉच लोकांमधलं प्रेत पुरत्यानंतर जुन्या चालीप्रमाणें होणाऱ्या मेजवानी सारखा जरी अंश्विधीच्या वेळचाच हा एक प्रसंग होता तरी ह्या वेळीं खरोखरच नृत्य होत होतें किंवा काय हें समजत नाहीं. तथापि नृत्याचा उल्लेख ऋग्वेदामध्ये व ऋग्वेदांतर ग्रंथांत वारंवार आलेला आहे. नृत्यगीताचा उल्लेख जैमिनीय ब्राह्मणांत (१.४२) आलेला आहे असें मेकडोनेल म्हणतो.

‘प थि कृ तृ.—मार्ग तयार करणारा’ हें ऋग्वेदामध्ये व नंतरच्या ग्रंथांत वारंवार येणारें नांव आहे. ह्यावरून प्राचीन काळीं रस्ते शोधून काढणें किती महत्त्वाचें होतें हें स्पष्ट दिसतें. हें नांव वारंवार अग्निला लाविलेलें आहे. त्यावरून पूर्वाच्या काळीं अरण्याचा नाश करून पुढें जाण्याचा मार्ग खुला करणाऱ्या अग्नीचा संबंध व्यक्त होतो. पूषन् देव सुद्धा पथिकृत् आहे कारण तो कळप किंवा समुदायाचें रक्षण करतो. पथिकृत् (ऋषी) ह्यांची तुलना रोमन लोकांतल्या पांटिफिसेस् ह्यांचाशीं करता येईल.

‘शु प.—ऋग्वेदामध्ये ह्याचा अर्थ गुराखी असा

असून लाक्षणिक अर्थानें हा शब्द पूषन्ला लाविलेला आहे.

‘पा शि नृ.—वागुरा असलें. ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यामध्ये ह्याचा अर्थ पारधा असा आहे.

‘वे क ना ट—हा शब्द एक वेळ ऋग्वेदांत आला आहे. तेथे वेकनाटांचा व पर्णांचा इंद्रानें पराभव केला असा उल्लेख आला आहे. याचा वास्तविक अर्थ यास्कांनीं दिल्या-प्रमाणें ‘व्याजवृद्ध करणारा’ असा असावा. हा शब्द परकाय असावा. परंतु तो कुठला हे ठरावणें फार काठण आहे. बाबिलोनियनाइन्का तां प्राचीन असणे शक्य आहे. हिल्ले-टच्या मताप्रमाणें हुनुह्वांफरचें ‘वेकनाट म्हणजे पिकानर’ हें म्हणणें बरोबर आहे. ऋणकोला एक नाणें देऊन मला परत दोन नाणीं दे असें म्हणणारे ते वेकनाट होत. ये हा शब्द मूळांत वे असून तो द्वेचा अपभ्रंस असावा, अशी सायण यांनीं वेकनाटची व्युत्पत्ति दिली आहे.

‘भि ष जू—वैद्य. ऋग्वेद व तदनंतरचे ग्रंथ यांत हा शब्द पुष्कळ वेळां येतो. पूर्वच्या ग्रंथांतून हा धंदा कमी दर्जाचा मानलेला कोठेहि आढळत नाहीं. अश्विन, वसुण आणि रुद्र हे सारे वैद्य झणून प्रसिद्ध आहेत. परंतु धर्मशास्त्रांत हा धंदा अगदीं तुच्छ लेखिला आहे. यजुर्वेद संहितेसारख्या प्राचीन ग्रंथांतून देखील ही तुच्छता दृष्टीस पडते. तेथें अध्विनीनां लोकांत जास्त मिसळण्यावद्दल त्यांच्या धंद्याच्या दृष्टीनें कमी प्रतीचें मानलें आहे. ह्यावरून जातींची भेसळ होऊं नये म्हणून वर्णभिक्षता उघड दिसते. वेदकालीहि वैद्यांनां कमी मानीत. परंतु जेव्हां यज्ञपुरपाचें मस्तक तुटलें त्यावेळीं तें अध्विनीकुमारांनीं सांघलें त्या वेळीं अध्विनीकुमारांनीं आपणास बरोबरचें मानलें पाहिजे अशी अट घातली व त्यावेळीं देवांनीं ती मान्य केली आणि अध्विनी-कुमारांस यज्ञांत हविर्भाग मिळूं लागला अशी वेदांतील कथा वैद्यकांत वर्णिली आहे. ऋग्वेदांत एका ऋक्चे वैद्य आपल्या वनस्पती व ह्यांचे बरे करण्याचें सामर्थ्य यांची फार स्तुति करीत आहे. शिवाय अध्विनींनीं आश्चर्यकारक व चमत्कार-युक्त इलाज केल्याचें वर्णन आलेलें आहे. उदाहरणार्थ लोकांची दृष्टि आणणें किंवा लंगडणाऱ्याला नीट करणें. तसेंच, पुरंधीचा नवरा व च्यवन यांनां पुन्हा ताहण्य आणणें व विस्पलेला लोखंडी पाय लावणें. पिशेट्या मतानें जर विस्पला ही घोडी असेल तर खरोखर ही फार आश्चर्यकारक गोष्ट होय. वेदकालीन आर्यांची शस्त्रविद्येत प्रवीणता होती असें समजलें असतां ही मांडी चूक होईल असें यूरोपाय पंडित म्हणतात. कारण ते असें म्हणतात कीं साध्या जखमवर औषधें बांधण्याचो कला त्यांनां अवगत होती, परंतु त्यांचा शस्त्रकलेचें ज्ञान मात्र अगदीं जेमतेम प्राथमिकच होतें. अथर्ववेदांत वैद्यकांसंबंधीं को मजकूर येतो त्यावरून वेदकालीन लोक औषधावरोडेर मंत्रतंत्रांची योजना करीत असत व त्याचप्रमाणें जलोपचार (जलाप) हि करीत असत. परंतु त्यांत कांहीं अर्थ नव्हता. जलोपचार

पद्धत मात्र त्यांनी "इंडोयूरोपीय" कालांतील म्हणजे जेव्हा युरोपीय-व हिंदुस्थानांत आलेले 'अर्थ्य' लोकांचे पूर्वज एके ठिकाणी होते तेव्हांची चालू ठेवलेली आहे. परंतु शारार-शास्त्रा (शरीरच्छेदन शास्त्रा) वद्दल त्यांनी जरी अल्प माहिती दिली आहे तरी ती फार महत्त्वाची आहे. ही माहिती यज्ञियपशु फाहूनच झालेली असावी. वैद्यक हा पूर्वी ऋग्वेदकालीन धंदा होता असे ऋग्वेदांवरून दिसून येते. यजुर्वेद संहितेत दिलेल्या पुरुषमेधप्रसंगाच्या वळीच्या यादीत एका वैद्याच्या नांवाचा उल्लेख येतो. यावरून पूर्वी हा धंदा होता ही गोष्ट सिद्ध होते. ब्रह्मफाल्गुन्य मता-प्रमाणे अथर्ववेदाच्या एका ऋचेत (५.३०, ५) धरगुती इलाजा-विषयाची नापसंती व वैद्याच्या धंदेबाईक ज्ञानावर भर-बसा ठेवण्याविषयीची पसंती दर्शविली आहे.

^१व प्लृ.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत हजामत करणारा किंवा नापाक असा ह्याचा अर्थ आहे.

^२श स्तृ.—ऋग्वेदांत व अथर्ववेदांत जनावराचा वध करणारा म्हणजे कसाई असा ह्याचा अर्थ आहे.

^३श्व भि नृ.—ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यांमध्ये स्पष्टपणे ह्याचा अर्थ खेळण्यांत अष्टल किंवा अष्टल धंदेवाला जुगार असा आहे. ह्याचा मूळचा अर्थ पारधी असा असावा.

^४स्ते न.—ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथांत चोर ह्याला हा नेहमीचा शब्द आहे.

^५त्व घृ.—हा शब्द अथर्ववेदामध्ये एकदां त्वघृ देवाच्या नांवावर सुद्धा कोटी करून सुतार या अर्थी आलेला आहे. तेथे, लांकडांस चांगला आकार आणण्याकरितां 'रूपं सुकृतम्' रुन्हाडीना (स्वधिति) उपयोग करीत असल्याचा उल्लेख आला आहे.

^६धीवन्.—अथर्ववेदामध्ये हा शब्द आलेला आहे आणि रोंध, ब्रह्मफाल्गुन्य व विट्टेने ह्यांच्या मताप्रमाणे त्याचा अर्थ 'हुपार' अशा रथकाराला लाविलेले विशेषण असा आहे. टीकाकारांच्या मताप्रमाणे धीवर म्हणजे मासे धरणारा कोळी असा याचा अर्थ आहे. पैपलाद शास्त्रेच्या प्रतीत 'सुतार' (तक्षणाः) असा याचा अर्थ आहे.

^७म ल ग.—अथर्ववेदाच्या एका उताऱ्यांत याचा अर्थ कपडे स्वच्छ करणारा परीट असा आहे. परंतु ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति मात्र निश्चयात्मक ठाऊक नाही.

^८म हा न ग्री.—अथर्ववेदांत याचा अर्थ गणिका, वारांगना, असा आहे. महानग्न हा शब्द महानग्री ह्या शब्दावरून निघाला असावा. याचा अर्थ कन्याविट असा आहे.

^९मृ ग यु.—मृगयु म्हणजे पारधी. हा शब्द अथर्ववेदांत आणि ब्राह्मणांत कवितप्रसंगां आलेला आहे. वाजसनेयि संहितेत आणि तैत्तिरीय ब्राह्मणांत पुरुषमेधाच्या प्रसंगां वळी दिल्यां जाणारांची यादी आली आहे. तीमध्ये मार्गार, केवर्त अथवा केवर्त, पौजिष्ठ, दास, मैनाल, वैन्द आणि आन्द यांचा कोळी म्हणून उल्लेख आहे. अशा मासे पकडून निवा

शिकार करून उपजीविका करणाऱ्या लोकांचा हिऱ्यांत समावेश होतो. सर्वांत जुन्या वैदिक काली देखील कोणत्याहि जातीचा 'शिकार' हा उपजीविकेचा मुख्य धंदा असणे असंभाव्य आहे. पशुपालवृत्ति आणि कृषि हेच निःसंशय नांवाचे मुख्य धंदे होते. परंतु करमणुकीखातर किंवा पोटासाठी आणि हिंस्र पशूपासून जनावरांच्या कळपांचे संरक्षण करण्यासाठी शिकार मुळाच करीत नव्हते असे मानणे अयोग्य होईल. स्वाभाविकपणे मुख्यतः ऋग्वेदावरून मृगयेंसंबंधी माहिती मिळते. मृगयेंत वाणांचा उपयोग कधी कधी होत असे. परंतु अतिप्राचीनकाळच्या मनुष्याच्या परिपाठाची अशा जाळी, चोरखळी ही जी सावज धरण्याची साधनें यांचाच उपयोग सर्वसाधारणतः होत असे. पक्षी नेहमी जाळ्यांत (पाश, निधा, जाल) पकडले जात आणि पक्षी धरणाऱ्या निधापति म्हणजे जाळ्याचा मालक असे म्हणत असत. जाळें खुंटविर लटकवीत असत. जाळ्याला दुसरें नांव 'सुक्षीजा' असे आहे. काळवीट (ऋश्य) पकडण्याकरितां खड्ड्यांचा उपयोग केला जात असे, आणि म्हणूनच त्या खड्ड्यांना ऋश्यद ह्याने काळवीट धरणारे असे म्हणत. ग्रीकांच्याप्रमाणे आर्य लोक कदाचित पाळीव हत्तींच्या माथांकडून हत्ती पकडीत असतील. कुत्र्यांच्या साहाय्याने वराहांनाहि पकडीत असतील. परंतु ज्या उताऱ्यांतून हें मत उद्भूत केले आहे तो उत्तरा संशयित स्थळांचे [रेडा (गौर) धरण्यासंबंधाने] आहे. परंतु त्यास वाणांने मारीत की, दोराने, फासांत अगर जाळ्यांत पकडीत, हें तेथे स्पष्ट होत नाही. सिंहास मात्र खड्ड्यांत पकडीत नाहीतर पारध्यांकडून ठार मारीत. एका अस्पष्ट उताऱ्यावरून सिंहांना दवा धरून किंवा कदाचित गुप्त रीतीने खड्डा करून पकडीत असतील असे दिसते. मासे धरण्यासंबंधीच्या निरनिराळ्या तऱ्हांची माहिती फारच थोडी आहे. कारण यजुर्वेदांत उल्लेखिलेल्या निरनिराळ्या नांवाचा खुलासा हाच कायतो ह्याला पुरावा आहे. धैवर म्हणजे तळ्याच्या दोन्ही बाजूंनी जाळें टाकून मासे धरणारा असा अर्थ सायणाचार्यांनी केला आहे. दास मासे धरणारा असा अर्थ सायणाचार्यांनी केला आहे. दास आणि शौक्ल हे गळाने (वडिश) मासे पकडीत. वैन्द, केवर्त आणि मैनाल जाळें टाकून पकडीत आणि पर्णक पाण्यावर व मार्गार पाण्यमध्ये हात घाडून पकडीत असेहि सायण भाष्यांत म्हटले आहे. पण ह्या सर्वांनाहि विशेष महत्त्व देतां येत नाही.

^{१०}रथ कार.—याचा अर्थ रथ करणारा. अथर्ववेदांत हा असून औद्योगिक जातीतील राजाचा प्रजाजन असा याचा अर्थ आहे. यजुर्वेद संहितेत व ब्राह्मणांतहि ह्याचे उल्लेख आले आहेत. ह्या सर्व उताऱ्यांत आणि बहुतेक अथर्ववेदाच्या उताऱ्यांत सुद्धा रथकार ही एक जात आहे असे दिसते. नंतरच्या वाङ्मयांत रथकार ही जात माहिण्य (क्षत्रिय वाप व वैश्य आई असलेला) आणि करणी (वैश्य वाप व शूद्र आई असलेला) ह्यांपासून झालेली संतति असे म्हटले आहे.

परंतु ऐतिहासिक दृष्टीने ह्यांची अशा उत्पत्ति मानणे बरोबर होणार नाही. यापेक्षा धंद्यावरून हा जात पडला असावा असे म्हणणे योग्य होईल. हिलेवॅट म्हणतो की ज्या अर्थी 'अनु' हा जात क्रमुची पूजा करीत असे त्या अर्थी हेच रथकारांचे पूर्वज असावे. पण 'ह्या' तर्कास कांहीच पुरावा नाही.

^{१३}शं वि न्.—अथर्ववेदांतच फक्त एकदा हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ नावाडी असा आहे. शब्दशः अर्थ काव-डीवाला मनुष्य असा दिला. हा शब्द शंव ह्या शब्दापासून झालेला आहे. शंव शब्द ऋग्वेदांत आहे पण अर्थ 'संदिग्ध' आहे. निरुक्तामध्यं याचा अर्थ वज्र असा केला आहे.

^{१४}गो वि कर्ते न.—गोहन्तृ, खाटीक. वाजनेयि संहिता व शतपथांत हा शब्द आला असून याचा अर्थ व्याध, पारधी, असा आहे.

^{१५}शं ख ध्म.—याचा अर्थ शंख वाजविणारा. यजुर्वेद संहितेंत पुरुषमेधाच्या वेळी बाल दिल्या जाणारांच्या यादीत हे नांव आलेले आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांतहि ह्याचा उल्लेख आलेला आहे.

^{१६}शै ल्प.—नट किंवा नर्तक असा याचा अर्थ आहे. यजुर्वेदांत नरमेधांत बलि दिल्या जाणारांच्या यादीत हे नांव आलेले आहे. सायणाचार्यांनी ह्याचा अर्थ स्वतःच्या वायकांने व्यभिचार कर्म करून मिळविलेल्या पैशावर पोट भरणारा मनुष्य असा केला आहे.

^{१७}शौ ण्क ल.—यजुर्वेदांत बलि दिल्या जाणाऱ्यांच्या यादीत हे नांव आलेले आहे. पीटर्सवर्ग कोशांत ह्याचा अर्थ सुकलेल्या माशावर अगर सुकलेल्या मांसावर पोट भरणारा असा आहे. पौर्वात्य टीकाकार ह्याचा अर्थ सुकलेले मांस विकणारा असा करितात. सायणभाष्यांत याचा अर्थ गळाने मासे पकडणारा मनुष्य, असा आहे.

^{१८}कु सी दि न्.—शतपथांत, निरुक्तांत आणि सूत्रांत व्याजवट्टा करणारा सावकार या अर्थी हा शब्द आला आहे. तैत्तिरीय संहितेंत अनृण (कर्जसुक्त) शब्दावरवर कुसीद अप्रतीत [न फेडलेले कर्ज] हे शब्द आले आहेत. येथे जाली हा कुसीद शब्दाचा अर्थ कर्ज असा करितो, व तो बरोबर आहे. कारण सायणभाष्यांतहि हाच अर्थ आहे. पूर्वी व्याजाचा दर काय होता हे दिलेले नाही.

^{१९}चोर.—चोर हा शब्द मगगाहून झालेल्या तैत्तिरीय आरण्यकाच्या शेवटल्या भागांत आढळतो. ह्या अर्थाचे वैदिक शब्द म्हणजे तस्कर, ताडु, स्तेन व परिपंथिन हे होत.

^{२०}ना पि त.—हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत व मगगाहून झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये न्हावी ना अर्थाने आलेला आहे. परंतु ह्या पेशांहि जुना शब्द वप् [वप् म्हणजे श्मश्रु करणे ह्या धातूपासून] असा आहे. वप् धातूची रूपे ऋग्वेदापासून आलेली आहेत. मृतांना पुरण्यापूर्वी त्यांची स्मश्रु करीत असत असे मॅकडोनेल म्हणतो व त्याला अर्थ (५.१, ९, ४)

ह्या ऋचेची पुष्टि देतो; पण तेथे ह्या म्हणण्याला अगदी आधार नाही.

^{२१}पा रि कु ट.—हा दुर्बोध शब्द कदाचित् अपभ्रष्ट असावा. हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मणांत एका वाक्यांत आला असून त्याचा अर्थ परिचारक असा असावा

^{२२}प्रेष्य.—निरोप्या, हलक्या दर्जाचा नोकर किंवा दास या अर्थाने हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मणांत झुडाला लाविला आहे. अथर्ववेदांत प्रेष्य म्हणजे हलक्या दर्जाचा हे विशेषण आढळते.

^{२३}मि ष ज् आ थ व ण.—काठक संहितेंत निर्दिष्ट केलेल्या एका पुरातन वैद्याचे नांव असे मॅकडोनेल : म्हणतो. पण मिषज् आथवण हे एका विशिष्ट व्यक्तीचे नांव आहे. अथर्ववेदांत सांगितलेल्या पद्धतीने चिकित्सा करणारा वैद्य असाच या शब्दाचा अर्थ होऊ शकेल. चरक ह्या वैद्यक ग्रंथांत अथर्ववेदाविषयी आदर दर्शविला असून वैद्यांनी आपले शास्त्र अथर्ववेदावरून रचिले आहे असे त्यांनी सांगावे म्हणून या ग्रंथांत सुचविले आहे. ह्यावरून असे दिसते की, चरककाली स्वतःस आयुर्वेद म्हणून घेण्यांत वैद्यांना मोठेपणा वाटत असावा. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष यांचे साधन ह्या धंद्याने होतें झणून हा धंदा श्रेष्ठ मानला आहे. द्रव्य न घेतां औषधे दिली तर याची मोठी योग्यता आहे. मोक्षमार्गांला लागलेल्यांना व धर्मप्रचारक लोकांना औषधे देऊन निरोगी ठेवणे हे वैद्यांचे मुख्य कर्तव्य मानले आहे. धार्मिक लोकांचे आरोग्य राखण्याकरितांच ईशाने मनुष्यास वैद्यक शिकविले. असेहि वर्णन आले आहे.

^{२४}मृ ग व्या ध.—याचा अर्थ व्याध किंवा पारधी. ऐतरेय ब्राह्मणांत आलेल्या प्रजापतीच्या मुलींच्या दंतकथेंत व्याध या अर्थी हा शब्द आहे. कामवासनेने अंध झालेला प्रजापति आपल्या रोहणी नांवाच्या कन्येचा पाठलाग करीत असतांना धनुर्विद्येत निपुण असलेल्या व्याधाने त्याला मारले. प्रजापति म्हणजेच मृग नक्षत्र, त्याची कन्या रोहणी म्हणजे रोहणी नक्षत्र, आणि हा पारधी म्हणजे व्याधाचा तारा, असे जे ह्या दंतकथेचे स्वरूप आकाशातील दृश्याला लागू केले आहे ते गौण आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो. मात्र मृग आणि व्याध ही कल्पना ह्या कथेला जुळती आहे इतकेंच, असे त्याचे म्हणणे आहे.

^{२५}व णि ज.—ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द आला असून ह्याचा अर्थ व्यापाऱ्याचा उद्योग म्हणजे व्यापार असा आहे.

^{२६}व यि त्री.—पंचविश ब्राह्मणांत ह्याचा अर्थ कोटीण असा आहे.

^{२७}वा यो वि धि क.—याचा अर्थ 'पक्षी धरणारा' पांखरे. पारधी किंवा फासेपारधी हा शब्द शतपथांत आला आहे.

^{२८}वी णा—गा थि न्.—ब्राह्मणग्रंथांत याचा अर्थ वीणावादक असा आहे. शतपथांत आलेल्या वीणागणनिन् ह्या शब्दाचा अर्थ 'टोळीचा नायक' असा मॅकडोनेल म्हणतो.

परंतु शांखायन श्रौतसूत्रांत “वीणागणैर्गायन्ति ते वीणागण-
गिनः ।” अशी व्याख्या केली आहे.

^{११} शिल्प.—ह्याचा अर्थ कला असा आहे व ही कला
तीन प्रकारची आहे: नृत्य म्हणजे नाचणे, गीत म्हणजे
गाणे व वादिन म्हणजे वाजविणे. हे तीन प्रकार कौर्षांतकी
ब्राह्मणांत दिले आहेत.

^{१२} श्रपयितृ.—ह्याचा अर्थ आचारी. हा शब्द शतपथांत
आलेला आहे.

^{१३} सभा विन्.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत हा शब्द स्पष्ट आला
असून ह्याचा अर्थ ‘चूतगृहाचा रक्षक’ असा सायण
भाष्यांत आला आहे.

^{१४} सलग.—ब्राह्मण ग्रंथांत ह्याचा लुटारु असा अर्थ
दिला आहे.

^{१५} अक्षु.—हा शब्द ऋग्वेदांतील एका आणि अथर्ववेदां-
तील दोन वचनांत आढळतो. रथ याचें भाषांतर “जाळें” असें
करितो परंतु बोधलिक गाडीचा आंस असा अर्थ सुचवितो.
गेलडनेर त्याचा अर्थ कोळ्याच्या जाळ्याची काठी [जाल],
गाडीचा दांडा आणि घराचा खांब असा करितो. मग तो
खांब आडवा किंवा उभा हें कांहींच तो खात्रीलायक
लिहीत नाही. ब्लूमफील्ड म्हणतो की, त्याचा अर्थ
आडवावरून पसरलेल्या आणि दोन्ही बाजूला सोडलेल्या
टहाळ्यांच्या कामाचें आच्छादन-गवतानें आच्छादिलेल्या
छपराप्रमाणें-असा करितो आणि हेंच भाषांतर “सहसाक्ष”
हा जो शब्द आहे तो सार्थ आहे असें दर्शविते. अथ-
र्ववेदांतील दुसऱ्या वचनांत तो त्याचा अर्थ जाळें असा
करितो आणि सायणाच्या मताप्रमाणें ऋग्वेदांतील शब्द
विशेषणाप्रमाणें आहे किंवा काय अशी शंका येते.

^{१६} ऊर्णा.—‘लोकरी.’ ऋग्वेदानंतर ह्याचा वराच उल्लेख
आलेला आहे. गंधार देश मेंढ्याकरितां प्रसिद्ध होता तसा
पुरुष्णी (नदीकाठचा) देशहि लोंकरीकरितां प्रसिद्ध होता.
मेंढ्यांच्या अंगावरील लोकरीच्या गुच्छांना पर्वन् अथवा
परस् हा शब्द योजित असत. ‘लोकरीसारखा मऊ’
[उर्णम्रदस्] हें विशेषण सर्वसाधारण आहे. मेंढीला ऊर्णा-
वती असें म्हणत. संहिता, ऋग्वेदोत्तर ग्रंथ आणि ब्राम्हण
ग्रंथ यांमध्ये वारंवार ऊर्णसूत्राचा उल्लेख केलेला
आहे. ऊर्णा हा शब्द मेंढ्याच्या लोकरीलाच लावात असत
असें नाही तर वकऱ्याच्या केंसालाहि योजित असत.

^{१७} ओतु.—वैदिक वाङ्मयांत हा शब्द विणकामांतील
‘आडवा वाणा,’ आणि तंतु हा शब्द ‘उमाताणा’
असा सार्थ दर्शवितो. मूळ धातु वा ‘विणणें,’ आणि
तन् ‘ताणणें, ओढणें,’ ह्यांच्यापासून हे दोन शब्द निघाले
असून समान अर्थात त्यांचा उपयोग करितात. विण-
ण्याच्या कामी धोव्या (तसर) चा उपयोग करित असत.
विणण्याला ‘वाय’ आणि मागाला ‘वेमन्’ असें
म्हणत. ताणा ताणण्याकरितां लांकडी खुंदी (मथूख) आणि

वजन म्हणून शिसें उपयोगांत आणीत असत. विणण्याचें
काम बहुतकरून स्त्रियांच्या माथी मारलेलें असे. अथर्ववे-
दांतील रूपकालंकार, दिवस आणि रात्र ह्या दोन बहिणी
वर्षाचा ताणा विणित असून, रात्र ही उमाताणा आणि
दिवस हा आडवाताणा, अशा अर्था आहे.

^{१८} कूट.—ऋग्वेद, अथर्ववेद, आणि ब्राह्मण यांत हा
अतिश्रुत अर्थाचा शब्द सांपडतो. सर्व बाजूंनी विचार केला
असतां प्रत्येक ठिकाणी लागू पडणारा याचा अर्थ ‘घण’ असा
आहे. याचा सेंट पीटर्सबर्ग कोशांत ‘शिग’ असा अर्थ असून
अथर्ववेदांत ज्या ठिकाणी हा शब्द आला आहे तेथे हाच
अर्थ व्हिटने ह्याने घेतला आहे. गेलडनेर सांपळा किंवा
पिजरा असा याचा अर्थ करितो.

^{१९} क्रय.—‘विक्री विकणें.’ हा शब्द जरी ऋग्वेदांत
नसला तरी ज्याच्या पासून हें नाम झालें तें क्रियापद ‘क्री’
हें मात्र तेथें आहे. मागाहूनच्या संहितांत नाम आणि क्रिया-
पद हीं सामान्येकरून आहेत. ऋग्वेदांतील क्रय शब्द म्हणजे
शुद्ध अदलावदल. भारलेली वस्तु अशा अर्था उपयोगांत
आणण्याकरितां इंद्राच्या मूर्तीची किंमत बहुत करून दहा
गाई, परंतु इंद्राला विकत घेण्याची किंमत म्हणजे अगणीत
गाई. अथर्ववेदाप्रमाणें साधारण अदलावदलीच्या वस्तु
म्हणजे वस्त्रे [दूर्श], पांघरण्याचे कपडे [पवस्त], आणि
वकऱ्याची कातडी [अजिन]. ऋग्वेदकाली खरेदीसंबंधी
जिकीर, घिसघिस होतीच आणि व्यापारांत यज्ञ मिळावें
म्हणून अथर्ववेदांत एक सूक्त लिहिलें आहे. किंम-
तीला वस्त्र आणि व्यापाराला वणिज् असें म्हणत आणि
व्यापारी अतिलोभी [कृपण] असत हें प्रसिद्ध आहे.
भाष्याकारांनी प्रमाणदर्शक नाणें असल्याबद्दल कांहीं पुरावा
दिलेला नाही. आणि प्रमाणदर्शक नाण्याचा ज्याअर्थी स्पष्ट
उल्लेख नाही त्याअर्थी गाय हेंच प्रमाण असावें असें वाटतें.
‘हिरण्यम् शत-मानम्’ हा जो शब्दसमुच्चय वन्याच
ठिकाणी शतपथब्राह्मणांत आणि दुसरीकडे सांपडतो
त्यावरून असें वाटतें कीं गाईशिवाय दुसरें प्रमाणदर्शक नाणें
असावें, तरी वरील शब्दांचा अर्थ ‘शंभर गाईंच्या किंम-
तीचें सोने’ असा करितां येईल. परंतु कृष्णल याचा वजनी
भाषासारखा उपयोग असें सुचवितो कीं त्याचा अर्थ ‘शंभर
[कृष्णल] भारसोने,’ आणि हेंच पपटीकरण शक्य आहे
असें वाटतें. हें माप ऋग्वेदकालांत माहीत नव्हतें, आणि
त्यावेळीं मना [ऋग्वेद ८. ७८, २] ह्या एकदांच: आढेल्या
शब्दाचा अर्थ जरा गूढ होता, आणि सध्यां हिंदुस्थानांत
ज्याप्रमाणें जडजवाहीर हें सुटसुटीत आणि लवकर नेतां
येण्याजोगी संपत्ति आहे त्याप्रमाणें ऋग्वेद कालांत निष्काचा
उपयोग होत असे आणि अदलावदलीचें एक साधन असें.

^{२०} तंत्र.—तंतु ह्या शब्दाप्रमाणेंच तंत्र ह्याचा अर्थ
विणलेल्या कापडाची उभी वीण किंवा अधिक प्रकारचा

अर्थ म्हणजे 'जळें' हा होतो. हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यांत आलेला आहे.

^{४९} त स र.—हा शब्द ऋग्वेद व यजुर्वेद संहिता ह्यांमध्ये कोष्ठयाचा धोटा ह्या अर्थाने आलेला आहे.

^{५०} सु क्षि जा.—जनावरांना पकडण्याकरितां जळें ह्या अर्थाने ऋग्वेदांतल्या एका उक्त्यांत हा शब्द सापडतो.

^{५१} वे शी.—ऋग्वेदामधल्या एका लेखांत सुई असा ह्याचा अर्थ आहे.

^{५२} सू ची.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यामध्ये ह्याचा अर्थ सुई असा आहे.

^{५३} त न्तु.—याचा खरा अर्थ धागा असा आहे. विप्रेत विणलेल्या कापडाची उभी वीण (ओतु ह्यणजे आडवी वीण याच्या उलट) असा याचा अर्थ आहे. हे शब्द वरील अर्थाने अथर्ववेदात आले आहेत. शतपथ ब्राह्मणांत कापडाच्या उभ्या धाग्यास अनुवाद; आडव्या धाग्यास पय्यास आणि नुसत्या धाग्यास तन्तु हे शब्द दिले आहेत [३. १, २, १८] तैत्तिरीय संहितेत उभ्या ताण्याला प्राचीनतान आणि आडव्याला ओतु झटलें आहे. पर्यंकाच्या नवारीचा कौपीतकी ब्राह्मणात उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत तन्तुया शब्दाचा अलंकारिक रीत्या उपयोग केलेला आहे व ब्राह्मण ग्रंथातहि याच अर्थाने उपयोग केलेला आढळतो.

^{५४} प ण.—अथर्ववेदाच्या पैपलाद प्रतीत एका सूक्तांत पण, प्रपण, प्रतिपण हे शब्द आलेले आहेत. त्याचा अर्थ सौदा व विक्रीचा प्रकार असा आहे. ज्या धातूपासून हे शब्द निघाले तो धातु पण हा आहे. व ते मागाहूनच्या संहिता व ब्राह्मणग्रंथ यांत आढळतो.

^{५५} प्र क श.—अथर्ववेदांत हा शब्द आला असून याचा अर्थ चावकाची वादी अथवा चावकाचा फटकारा असा आहे.

^{५६} विक्र य.—अथर्ववेद व निरुक्त यांत विक्री या अर्थाने हा शब्द आला आहे. निरुक्तांत क्रियांची विक्री केली जाते पुरुषांची विक्री होत नाही असे झटलें आहे [३. ४]

^{५७} तो त्र.—हा शब्द पराणी या अर्थाने शतपथ ब्राह्मणांत [१२. ४, १, १०] आला आहे.

^{५८} नि धा.—जळें या अर्थाने हा शब्द निरुक्त [४. २] व ऐतरेय ब्राह्मण [३. १९] यांत आला आहे.

वर दिलेल्या शब्दांच्या याद्यावरून व त्यांतील महत्त्वाच्या शब्दांवरील टीपांवरून वेदकालीन लोकांचे निरनिराळ्या विषयांचे ज्ञान किती प्रगत झालें होतें याची वाचकांस साकल्याकरून कल्पना येईल. वेदकालीन सामाजिक परिस्थितीचे चित्र वरील शब्दांवरून आनुमानिक पद्धतीने काढून केवळ फलरूपाने वाचकांपुढे आम्हांस मांडतां आलें असतें व तसें केलें असतां आमचे प्रम व पुस्तकाचीं पृष्ठे यांचाहि वरिच काटकसर करतां आली असती परंतु वेदविद्या या विभागांत शाखिल्ल्याप्रमाणे वाचकाला एखाद्या विषयाची केवळ सिद्धान्त-

रूपाने माहिती देण्यापेक्षा त्याचा त्या विषयांत प्रवेश करून देऊन त्याच्याच विचारांस चालून देऊन अभ्याससामुग्री त्याच्या कक्षेंत आणून देणे व विवेचन सुलभ करून त्यापासून सिद्धान्त काढण्यास त्यासच अवसर देणे ही विषय-विवेचनाची पद्धति आम्हांस जास्त उपकारक वाटते. म्हणूनच आम्हां वेदकालीन शब्दसृष्टि या रूपात हें तीनशें पानांचे प्रकरण वाचकांपुढें विस्तृत मांडलें आहे. यामुळे वेदाभ्यास-प्रवृत्ति महाराष्ट्रात अधिक वाढेल व महाराष्ट्रीय वेदाभ्यास-कास या शब्दसृष्टीरूपी वेदकालीन वाङ्मयाच्या पुथक्करणाचा पुष्कळच उपयोग होईल असा आम्हांस दृढ भरंवसा आहे.

शब्दसृष्टीच्या वर्गीकरणान्दतीचें स्पष्टीकरण आरंभी दिलेंच आहे. आपणास अनेकार्थी शब्द ऋग्वेदांतच विशेष आढळतात. तर दुर्बोध शब्द अथर्ववेदाच्या वाङ्मयास आले आहेत. यावरून अथर्ववेदीय संस्कृतीचें ऋग्वेदीय संस्कृती पेक्षा व अथर्ववेदाच्या भाषेचें ऋग्वेदीय व पाणिनीय भाषेपेक्षा निम्नत्व स्पष्ट होतें. देवसृष्टीमध्ये आपणांस देवताचें आधिक्य ऋग्वेदापेक्षा तैत्तिरीय संहितेंत आढळतें यावरून यजुर्वेदाचे कर्म अथवा उपासनाप्राधान्य दिसतें तर ऋग्वेदांत एक एकाच देवतेस जी अनेक विशेषणें लाविलेली आढळतात त्यांवरून त्या वेदाचें स्तुतिप्राधान्य स्पष्ट होतें. जेव्हां देवतेची आपण केवळ शब्दांनीच उपासना करतो तेव्हां अर्थातच आपण आपल्या शब्दरूपी सामुग्रीचाच पुष्कळ उपयोग करून अलंकारिक वगैरे भाषा वापरून आपली उपासना अधिक रमणीय करण्याचा प्रयत्न करतो पण तीच आपली उपासना जेव्हां प्रत्यक्ष हवि वगैरे द्रव्यें अर्पण करून करावयाची असते तेव्हां वैचित्र्य भाषेपेक्षा कृतांतच जास्त आढळतें व त्यामुळे अनेक प्रकारें स्तुती करण्यापेक्षा अनेक प्रकारचे हवी व अनेक कामनां कारिणी अनेक प्रकारची भिन्न भिन्न दैवतें या गोष्टी साहजिकच पुढें येतात.

ही गोष्ट आपणांस अगडवेव यज्ञविधी व त्यांतील अनेक संभार व अनेक प्रकारचे पशू व निरनिराळ्या काम्येष्टीच्या अनेक देवता यजुर्वेदात प्रतीत होतात यावरून स्पष्ट दिसते. देवयोनीमध्ये आपणास उत्तरकालीन भारतीयांस परिचित असलेले व विशेषतः जैन वाङ्मयांत आढळणारे विद्याधर आढळत नाहीत. भरतशब्दाप्रमाणें ज्या शब्दानें एका वर्ष-नामक भूवर्षास नांव दिलें आहे तो किंपुरुष शब्द वाजसनेथि संहितेपूर्वी आढळत नाही. असुरवाचक शब्द ऋग्वेदात अधिक आढळतात व पिशाचवाचक शब्द बहुतेक सर्व अथर्ववेदात आढळतात ही गोष्ट हि लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

अजीवसृष्टिविषयक शब्दांवरून आपणांस असें दिसून येतें कीं भौतिक चमत्कारांचें स्थूल ज्ञान तत्कालीन लोकांस होतें. पण त्यांचेवद्दल उपपात्ति लावण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी हे सर्व दैवी चमत्कार कल्पून त्यांचेवद्दल आदरयुक्त भूति बाटून त्यांची उपासना करून त्यांपासून आपणांस त्रास न होतां पंज्यादि

कांचा आपणांस उपयोग व्हावा अशीच तजवीज त्यांनी करण्याचा प्रयत्न केलेला आढळतो. धातूपैकीं सोने, रुपे, लोखंड, तांबे, कांस्य इत्यादि धातु व त्यांचे उपयोग त्यांस ज्ञात होते हे स्पष्ट होते. जमीनीचेहि त्यांनी स्थूल वर्गीकरण करून भिन्न प्रकारांस भिन्न शब्द योजले होते. जलाशयसंबंधी शब्दांत लहानमोठ्या सरोवरांस निरनिराळे शब्द व खोदलेले कालवे असल्याचे आढळते. गतिवाचक क्रियापदावरून वैदिक भाषेतील शब्दावाहुल्य व गतीच्या निरनिराळ्या प्रकारांस निरनिराळीं नावे आढळतात. ग्रहनक्षत्रादि शब्दांवरील टीपांत तत्कालीन ज्योतिःशास्त्रविषयक ज्ञानाचे विस्तृत विवेचन केलेच आहे. संख्यावाचक शब्दांवरून दशमान पद्धतीचे ज्ञान व दशन शब्दांवरील टीपेवरून एकंदर संख्यावाचक ज्ञानाची कल्पना येईल. कालाचेहि तत्कालीन लोकानी सूक्ष्म भेद पाडले असून चांद्र व सौर वर्षाचा मेळहि त्यांनी घातला होता व यज्ञांगाने कालमापनपद्धतीहि विकास पावली होती ही गोष्ट स्पष्ट होते. तत्कालीन देश, नद्या व विशिष्टस्थलवाचक नावे यांवरून वैदिक संस्कृतीचा प्रसार कोठपर्यंत झाला होता याची कल्पना होते. यासंबंधी विवेचन त्या शब्दांवरील टीपांत व शेवटीं उपसंहारांत केले आहे.

मानवेतर जीवसृष्टिविषयक शब्दांवरून वैदिक लोकांचे निरनिराळ्या प्राण्यांसंबंधी व वनस्पतीसंबंधीचे ज्ञान, त्यांची वर्गीकरणपद्धति वगैरे गोष्टी स्पष्ट होतात. या शब्दांवरहि विस्तृत टीपा दिल्या आहेत.

मानवसृष्टीमध्ये प्रथम आपणांस मनुष्यवाचक सामान्यनाम निरनिराळी आढळतात. ज्या विशिष्ट पुरुषांचीं नावे तथे दिली आहेत त्यांची माहितीहि पूर्वीच्या एका प्रकरणांत दाशराज्ञयुद्धांत, व कांहींची तेथेच टीपारूपाने दिली आहे. शरीरावयववाचक शब्दांवरून वैदिक लोकांच्या शारीरशास्त्राच्या ज्ञानासंबंधी कल्पना येईल. त्या विषयी त्यांस स्थूल गोष्टींचे ज्ञान असून बहुतेक अवयवांचे ज्ञान त्यांस होते. शरीर या शब्दावरील टीपेंत ही माहिती दिलीच आहे. वैद्यक व औषधी या सदरांतील शब्दांवरून पाहतां सामान्य रोगांचे ज्ञान त्यांस होते. पण औषधींवरोबर जादूटोणा, मंत्रतंत्र इत्यादींचेहि प्राबल्य विशेष होते व कांहीं रोगांस देवतेचे स्वरूप प्राप्त झाल्याचे दिसते. अन्न व खाद्यपेय यांतील शब्दांवरून त्यांचे पाकशास्त्रनैपुण्य व खाण्याचे निरनिराळे प्रकार यांची माहिती होते. धान्यनामांवरून तत्कालीन शेतकीची व नातेंगोतें या सदरांतील शब्दांवरून व टीपांवरून तत्कालीन सामाजिक स्थिति व कुटुंबव्यवस्थेची कल्पना येते. यासंबंधी विवाह या शब्दावरील विस्तृत टीपेंत बरेच विवेचन केले आहे. यज्ञसंबंधी शब्द ऋत्विज, यज्ञनाम, यज्ञपात्रे इत्यादि चारपांच सदरांत दिले आहेत त्यांवरून व त्यांतील महत्त्वाच्या शब्दांवरील टीपांवरून यज्ञसंबंधी

सामान्यतः बरीच माहिती होईल. दुसऱ्या विभागांत यजुर्वेदावरील विवेचनांत व इतरत्रहि यज्ञासंबंधी पुष्कळच माहिती दिली आहे. युद्धसंबंधी शब्दांवरून आर्यांचे युद्धकलेचे ज्ञान व गृहसंबंधी शब्दांवरून व त्यांवरील टीपांवरून आर्यांचा जीवितक्रम यांसंबंधी बरेच ज्ञान होईल. जाति, कुल व वंश हे सदर बरेच महत्त्वाचे आहे. कारण यावरून त्या वेळीं कोणकोणतीं राष्ट्रे होती याचे ज्ञान होते. सहत्वाचीं राष्ट्रे व लोक यांसंबंधी माहिती दाशराज्ञयुद्ध या प्रकरणांत येऊन गेलीच आहे. पण या शब्दांवरील टीपा त्या माहितीच्या पूरक आहेत. सामाजिक हे सदरहि बरेच महत्त्वाचे आहे. या शब्दांवरील टीपांत अनेक गोष्टींचे स्पष्टीकरण होते व वैदिक जीवितक्रमावर प्रकाश पडतो. भाषाविषयक शब्द अर्थातच वैदिक भाषेचे स्वरूप विशद करतात. वस्त्रे, भूषणे, व्यापार व कृषि, दळणवळण या सदरांतील शब्द सार्वजनिक जीवनक्रम स्पष्ट करतात. या शब्दांवरील टीपाहि च-याच महत्त्वाच्या आहेत. विचार या शब्दांत तत्त्वज्ञानासंबंधी माहिती आढळेल. कृषि या सदरांतील शब्द व टीपा पुढील ब्राह्मण्याच्या इतिहासाचे साहित्य पुरवितात. राजकीय हे सदर बरेच महत्त्वाचे असून तत्कालीन राज्यव्यवस्थेचे ज्ञान करून घेण्यास अत्यंत उपयोगी आहे. तितक्याच महत्त्वाचे इतरकामे हे सदर आहे. या दोन्ही सदरांतील शब्दांचा व टीपांचा वेदकालीन सार्वजनिक आयुष्णक्रमाचे ज्ञान करून घेण्यास फार उपयोग होईल.

येणेप्रमाणे सर्व वैदिक शब्दमहोदधि मथन करून त्याचे फल या प्रकरणात वाचकापुढे ठेवले आहे. ते अर्थात अद्यापि साहित्यरुपांच असून सिद्धांतरुपी नाहीत हे प्रथम सांगितलेच आहे. परंतु वेदाभ्यासी महाराष्ट्रियांस ते अत्यंत उपयुक्त होईल यात शंका नाही. असो.

येथपर्यंत वेदकालीन संस्कृतीच्या अनेक अंगांचा उद्घापोह केला आहे. दैवतेतिहास, यज्ञसंस्थेतिहास, राजकीय इतिहास, सामाजिक जीवनक्रम वगैरे गोष्टींवर आतांपर्यंत विवेचन केले आहे. आतां या वैदिक वाङ्मयाचे उत्पादक व संरक्षक असे जे ब्राह्मण त्या वर्गाचा इतिहास व पुढे वैदिक व भरतखंडातील देश संस्कृती यांचे एकीकरण यासंबंधी विवेचन करावयाचे राहिले आहे. तरी आतां ब्राह्मण्याच्या इतिहासाकडे प्रथम लक्ष देऊं.

प्रकरण ६ वे.

ब्राह्मण्याचा इतिहास

वैदिक सूक्तांचा एका विशिष्ट प्राचीन युद्धार्शी संबंध व्यक्त झाल्यामुळे प्राचीन इतिहासाचा एक धागा आपणांस जावतां आला असे मानण्यास हरकत नाही. आतां प्राचीन संस्कृ-

तांच्या इतिहासाच्या दुसऱ्या मुख्य अंगांकडे आपणांस वळले पाहिजे. त्यांकरितां आतां आपण ब्राह्मणांच्या विवेचना, कुलांच्या आणि सामाजिक संस्थांच्या इतिहासाचें अवलोकन करूं. ब्राह्मणांचा इतिहास यावयाचा म्हणजे मंत्रद्रष्टे, गोत्रे, ऋषिकुलें आणि ब्राम्हणकुलें, यांचा म्हणजे ब्राम्हण जातीचा आणि तिच्या विद्येचा इतिहास यावयाचा.

ब्राम्हणजातीच्या इतिहासाचे भाग साधारणतः पुढीलप्रमाणे पडतील.

(१) ब्राम्हण शब्दाची उत्पत्ति, सूक्तकर्तृत्व, सूक्त-कथीत पूर्वोत्तरता, त्यांतील कुलें व संप्रदाय ह्यां शोधीत वसणें हा ब्राम्हणेतिहासांतील पहिला भाग होय.

(२) यानंतरच्या भागांत यज्ञसंस्थेच्या विकासांमुळे झालेली लुप्त्या अथर्व्याहुन ऋत्विजांच्या महत्त्वाची स्थापना, ऋत्विजांचे समुच्चय आणि त्यांत झालेलें विशिष्टीकरण, तसेंच त्याचें निरनिराळ्या वेदांच्या ब्राम्हणजातींत पर्यवसान इत्यादि विषय मोडतील. या विवेचनांत ब्राम्हण या नांवाची उत्पत्ति, त्या नावाखाली जो समाज गोळा झाला त्याचें पृथक्करण आणि त्याचा पूर्वकालीन व नमकालीन समाजांशी संबंध इत्यादि विषय मोडतील.

(३) यज्ञांशी ऋत्विजांचा वर्ग स्थापिला गेल्यानंतर त्या वर्गांमध्ये अनेक भेद कसकसे उत्पन्न झाले व पुढे त्यांच्या जाती कशा बनल्या त्या विवेचनाचा त्यापुढील भाग होय.

(४) या वर्गाचा सर्व हिंदुस्थानभर प्रसार कसा झाला आणि त्याचें कार्य काय झालें.

(५) गोत्रप्रवरादिकांची उत्पत्ति आणि गोत्रसंरथेचा ब्राह्मण जातीशी व इतर जातीशी संबंध.

यांपैकी काहींना इतिहास मागे येऊन गेलाच आहे. याच्या विकासक्रमात चातुर्वर्ण्यकल्पनेचा व तदंतर्गत वर्गीकरणाचा उल्लेख केला नाहीं व त्यास कारणहि आहे चातुर्वर्ण्याची कल्पना जुनी आहे आणि ब्राम्हणसदृश एक वर्ग पृश्निभारतीय काली व मूलगृहकाली होता ही गोष्टहि मागे वेदविद्या या भागात दिलीच आहे व जर वेदपूर्वकाली वर्णरूप संधीकरण होऊन गेले होते तर उत्तर कालांत जो इतिहास यावयाचा त्यांत पूर्वाच्या संघा-करणांत पुढें कशी काय रूपांतरे होत गेली हेंच यावयाचें. प्रथमसंघीकरण वेदसाहित्यानें आपणांस ज्ञेय नाहीं. वाटेल त्या तत्ववेत्त्यानें या प्रथमसंघीकरणाविषयी वाटेल ती कल्पना करावी आणि आपली कल्पना तीच खरी असें गृहीत धरून वसावें यापलीकडे या विषयाची चर्चा गाणें शक्य आहे असें आह्मांस वाटत नाहीं. जो अत्यंत प्राचीन समुच्चय तयार झाला त्याचा प्रारंभकाल जरी ज्ञेय नाहीं, आणि वेदांत त्या वर्गाच्या घटनेची क्रिया सांपडणार नाहीं, तरी ब्राम्हण-जातिस्थापनेपूर्वीच त्याचें स्वरूप कसें काय होते हे वैदिक

वाङ्मयावरून समजण्याजोगें आहे. त्या वर्गांत मांत्रिकपणा वैद्यकपणा, कवित्व, स्तोत्रकर्तृत्व हीं होती. समाज नियमानात्मक धर्मशास्त्रकर्तृत्व त्याच्यात त्याकाळी नसावें, ईश्वरी संचार होऊन वोलणें झणजे यहुदी लोकांत असलेला प्रवक्तृपणा हाहि त्यांच्यांत फारसा दिसत नाहीं. अगदीं प्रारंभाच्या काळीं नातिर्युक्त वचनांच्या प्रवक्तृत्वाच्या उद्भवास योग्य प्रसंग उत्पन्न होत होते असें म्हणतां येत नाहीं. पण देवांशीं समयुज्य व सलगी दाखविणारे ऋषी वेदांत दिसून येतात. या वर्गास अत्यंत प्राचीन काळीं काय नांव होतें हें सांगतां येत नाहीं. पुरोहित, उपाध्याय, वगैरे सर्व प्रकारचीं नांवें त्यांचें कार्य वर्णन करण्यास अपुऱ्या अर्थाचीं आहेत. तरी अगदीं प्रारंभां त्या वर्गाला ब्राह्मण हें नांव असावें असें वाटत नाहीं.

इराणी संस्कृतींत समाजांतील प्रथम वर्गाचें नांव अग्रवन् असें होतें हें आपल्याकडील अथर्वी या शब्दाचें भिन्न-रूप आहे हें उघड आहे. भारतीय संस्कृतींत प्रथमवर्गाचें “ ब्राह्मण ” असेंच नांव आपणांस परिचित आहे. तर यांतील नांव जुनें कोणतें. अथर्ववेद हा ग्रंथ जर समाजातील अत्यंत प्राचीन विद्येस समंत्रकता उत्पन्न केल्यामुळे उत्पन्न झाला आहे आणि, अथर्वी हें यज्ञ संस्थेतील ऋत्विजांचें नांव नाहीं तरी वेदास तें नांव देण्याइतका तो शब्द महत्त्वाचा होता, आणि अग्रांस प्रथम अथर्व्यानें मंथन करून उत्पन्न केले अशा वाक्यें प्रत्येक वेदांत वारंवार बदलीं गेलीं आहेत त्या अर्था अथर्वी हेंच नांव एका काळीं त्या परमार्थोपजीवी समुच्च-यास लागलें असणें अशक्य नाहीं. अथर्वी हेंच नांव जर प्राचीन असेल तर ब्राह्मण या नांवाचा प्रसार कसा झाला व तो केव्हां झाला, आणि ब्राह्मण या शब्दाचा मूळ अर्थ काय?

पण प्रथम असा संशय येतो कीं “ ब्राह्मण ” हाच शब्द प्रथमतः त्या वर्गाचा बोधक म्हणून उत्पन्न झाला काय? ऋग्वेदांत ब्राह्मण हा शब्द अनेक प्रसंगां येतो त्याप्रमाणेंच ब्रह्मपुत्र हाहि येतो. तर ब्रह्मपुत्र आणि ब्राम्हण हे एकाच अर्थाचे शब्द नसतीलना! ब्राह्मण झणजे ब्राम्हणाचा मुलगा असा अर्थ नमेल ना! असा संदेह उत्पन्न होतो ही कल्पना खरी असल्यास ‘ ब्रह्मण ’ हें वर्गाचें अंगर धंद्याचें नांव असून पुढे ब्राह्मणपुत्र आणि ब्राह्मण हे शब्द तो वर्ग वंश-पं परेनें चालू झाल्यावर उत्पन्न झाले असतील अशी शक्यता दिसते. पुष्कळ प्रसंगां ब्राह्मणास ब्राम्हन् या शब्दानेच संघो-धिलेले आपणांस अनेक उत्तरकालीन ग्रंथांतहि दिसतें. असें असल्यास ब्रह्मन् या शब्दाचा मूळ अर्थ काय असावा; तो या वर्गास कोणत्या कारणपरंपरेनें लागला असावा हे प्रश्न उत्पन्न होतात.

श्रौतधर्माचा विकास झाल्यानंतर चार वर्गांचे ऋत्विज तयार झाले. त्याच्यानंतर ब्रह्मन् किंवा ब्राम्हण शब्द प्रचा-रांत आला कीं अगोदर अस्तित्वांत आला हे निश्चया-

त्मक सांगतां येत. चार वर्गांच्या ऋत्विजांनी चालविलेल्या यज्ञसंस्थेतील ब्रह्मत्वावरून ब्राह्मण ही पदवी तयार झाली असे वाटत नाही. कांकी, ब्रम्ह्यास त्रैविद्यांनी जेव्हां आपल्या यज्ञसंस्थेत स्थान दिले नव्हतें अशा-कार्त्त ब्राम्हण हा शब्द पूर्णपणे स्थितार्थ व स्थितपददर्शक झाला होता हें फक्त तीन वेदांचाच उल्लेख करणाऱ्या पुरुष-सूक्तावरून दिसतें. पुरुषसूक्तानें प्रथमवर्गाचा उल्लेख ब्राह्मण या शब्दानें स्पष्ट केला आहे. ब्राह्मण या शब्दाचा संबंध यज्ञसंस्थेतील ब्रम्हपदाशी ज्युलियस एग्लिंग याचें जोडला तो त्या कारणासुळें आम्हांस संमत नाही. ब्रह्मवादी म्हणजे यज्ञांत संशयनिर्णायक वाक्य सांगणारा, हा अर्थ इतका उत्तरकालीन व अप्रसिद्ध आहे आणि हें कार्य इतकें कमी वारंवार येणारें होतें की त्याच्या योगानें मोठ्या वर्गास नांव मिळेल हें संभवनीय नाही. ब्रह्मन् याचा अर्थ सर्व विश्व-व्यापक तत्त्व. त्या शब्दाचा ब्राम्हण अथवा वर्गवाचक ब्रह्मन् या शब्दाशी कार्यकारण संबंध जोडत' येत नाही. पण हे दोन्ही शब्द एकाच धातूपासून निरनिराळ्या कारणपरंपरेने उत्पन्न झाले असणें शक्य आहे. अथर्व्याची यज्ञसंस्था अति-प्राचीन होती आणि पुढे अथर्व्युद्भूतयुक्त यज्ञसंस्था उत्पन्न झाल्यानंतर कालांतरानें तीत ब्रम्ह्याची यज्ञसंस्था विलीन झाली आणि ब्रम्ह्याचें सहाय्यक ते ब्रह्मगणांतील ऋत्विज बनले असा इतिहास मागे दुसऱ्या विभागांत दिला आहे. पुरुषसूक्तांत तीन वेदांचा उल्लेख आणि वर्गरूपानें उल्लेख करण्यास ब्राम्हण या शब्दाची योजना यावरून असें दिसतें की, त्रैविद्यास आपली अथर्व्या-विरहित यज्ञसंस्था चालू ठेवावी लागली तरी ब्राह्मण शब्द घ्यावा लागला. यावरून ब्राह्मण, ब्रम्हपुत्र, निदान ब्रह्मन् या शब्दांचे महत्त्व त्रैविद्याची यज्ञसंस्था उत्पन्न होण्यापूर्वीचें असावें. होतें, लक्षात, अथर्व्यु याचे विशेषीकरण होण्यापूर्वी ब्रह्मन् हा वर्ग उत्पन्न झाला असावा आणि तो देखील वंश-परंपरेने आपल्या विद्येचा उपयोग करणारा असावा. बृह याचाच अर्थ स्तोत्र किंवा वाढविण्याची काही तरी विद्या. असा असून त्याला मत-प्रत्यय लागून बृहमत असा शब्द तयार झाला असावा आणि त्याचें ब्रह्मन् असें रूप झालें असावें. एकंदरीत ब्रह्मन् हा शब्द सोमसंस्थांच्या पूर्वी तयार झाला असावा आणि सोमसंस्थांच्या पूर्वीच हा वर्ग बराचसा वंशपरंपरेने चालू असावा असें दिसतें.

सूक्तकर्तृत्व.—प्राचीन ऋषींचा इतिहास देण्यासाठी आपणास जें कार्य करतां येईल तें एवढेंच की त्या ऋषींनी सूक्तरचना कशा प्रकारची केली, त्यांनी यज्ञ कोणते केले, त्यांचे यजमान कोण होते, हें सांगणें, तसेच त्या ऋषींमध्ये जुने कोणते व नवे कोणते हें पाहणें व त्यांच्या कुळाविषयी, त्यांच्या इतर संबंधांविषयी व प्राचीन विद्याविषयक आणि परमार्थविषयक सांप्रदायाविषयी माहिती मिळाल्यास ती देणें. भाविष्यी मंत्रकालीन माहिती थोडीच असणार. हे ऋषी

ज्या वेळीं झालें त्यावेळीं यज्ञसंस्था बरीच वाल्यावस्थेत होती. ज्या अर्थी त्यावेळीं बृहत् सोमयाग होऊ लागले नव्हते त्या अर्थी त्यांचे यज्ञ म्हणजे जेव्हां एखादा राजा अथमेष वगैरे करील तेव्हां त्यास मदत करणें, दैनिक किंवा नैमित्तिक हवन करणें आणि प्रसंगां आसिंह्याच्या निरपेक्षता ठेवून यजन करणें यापलीकडे त्यांना कांहीं कर्तव्य नव्हतें. जेव्हां मोठमोठे यज्ञ सुरू झाले तेव्हां भिक्षुकी चळवळीस रंग आला. तथापि यज्ञसंस्था वाल्यकालासारख्या कालांतहि भिक्षुकस कांहींच कार्य नव्हतें असें नाही. एखाद्या राजाचें पौरोहित्य मिळविणें, तें टिकविणें आणि दुसऱ्याचें पौरोहित्य स्वतःस मिळविणें या प्रकारची खटपट त्यावेळीहि करावी लागे. एखाद्या राजसत्ताक संस्थानामध्ये मोठी जागा स्वतःस मिळविण्यासाठीं कारकून आणि सुस्तेदी यांची वरिष्ठाचें मन वळवित करण्यासाठीं ज्या प्रकारची सुस्तेदीगिरी चालते तशीच सुस्तेदीगिरी राजपौरोहित्य मिळविण्यास लागवयाची. वरिष्ठ विश्वामित्राचें भांडण या प्रकारची स्पर्धा दाखवितें. राजसत्ता जाऊन प्रजासत्ता आली म्हणजे ज्या प्रमाणें आपला पक्ष प्रबल करावयाचा, दुसऱ्या पक्षावर शिरोडे टाकावयाचे, असल्या प्रकारची सुस्तेदीगिरी चालते तशीच सुस्तेदीगिरी यज्ञाच्या म्हणजे बृहद्यज्ञाच्या वेळीं चालत असे. मंत्रकालांत मोठाले याग नसल्यामुळे मंत्रकालीन भिक्षुकीचा इतिहास अधिक अल्प होतो. प्राचीन ऋषींच्या इतिहासातील महत्त्वाचा भाग म्हटला म्हणजे त्याचें सूक्तकर्तृत्व होय. याविषयी जी माहिती उपलब्ध होते तिची शक्य तेवढी तपासणी करून येथें देत आहों.

ऋषींच्या सूक्तकर्तृत्वासंबंधी मंत्रांतील पुरावाः—प्राचीन ऋषि व ऋत्विज याचा (त्यांच्यातीलच) पूर्वापर संबंध जोडणें हा पारमार्थिक इतिहासाचा एक भाग झाला. तसेच प्राचीन ऋषींचा त्यांच्या यजमानांशी संबंध जोडणें हा आणखी एक भाग झाला. या ऋषींचे कार्य केवळ आपल्या यजमानांचे पौरोहित्य करणें एवढेंच नव्हे. काव्य करणें हें कार्य केवळ यजमानांची स्तुति करणें या बुद्धाखेरीज इतर भावनांनीं झणजे वैयक्तिक स्तोत्रेच्छेनें किंवा काव्येच्छेनें होत असलें पाहिजे. यासाठीं आपण प्राचीन ऋषींपैकी कोणकोणत्या ऋषींनीं काव्य करण्याबद्दल आपली बुद्धि खर्च केली हें पाहिलें पाहिजे. हेंच सांगण्याचें कार्य आपण करतो असा वहाणा सर्वांनुक्रमणी व बृहदेवता हे ग्रंथ वाळगतात. याच्या पूर्वी जावयाचें झणजे ब्राह्मण ग्रंथांतील उतारे दाव-याचे; पण तेहि विश्वसनीय नाहीत. कारण ते देखील बऱ्याच उत्तरकालांतील आहेत. ब्राह्मणकारांस अनुक्रमणीकारापेक्षा परंपरा अधिक परिवित्त असेल या अपेक्षेनें त्यांची विश्वसनीयता अधिक एवढेंच. प्रत्येक सूक्ताचा द्रष्टा देव्याचे आक्षेपेक्यावर घेतल्यामुळे परंतु परंपरागत माहिती मात्र नसल्यामुळे कांहीं टिकाणीं कांहींतरी दडपून देण्याची बुद्धि सर्वांनुक्रमणीकारांस झाल्यामुळे तिची विश्वसनीयता जशी

कमी होतें त्याप्रमाणें ब्राह्मणकारावर ओलें नसल्यामुलें त्यांम गप्पा मारण्याचें एक प्रयोजन कमी होतें. ब्राह्मणकारांनीं सूक्तांचा उल्लेख करतांना 'कोणा एका ऋषीचें' अशा प्रकारचे उल्लेख केलेच आहेत. परंतु त्यांच्या विश्वसनीयतेस बाधक अशी एक गोष्ट होती की, लोकांवर छाप टाकण्यासाठीं सूक्तांचें कर्तृत्व मलत्याकडे देण्याचा प्रयत्न त्यांच्या हातून होणें शक्य आहे. तथापि निश्चित कारणाशिवाय अविश्वसनीयतेचा आरोप करून ब्राह्मणांतगत सर्वच पुरावा टाकून देणें शहाणपणाचें होणार नाहीं. ब्राह्मणांपेक्षां जुना पुरावा म्हटला ह्मणजे मंत्रांचाच होय. आतां आपणांस सूक्तकर्तृत्वाची थोडी छाननी केली पाहिजे. सूक्तकार म्हणून ज्यांना सर्वानुकमणीनें म्हटलें आहे त्यांपैकी ऋग्वेदांत कितीजणांचा उल्लेख येतो त्यांची यादी तसेंच ऐतरेय ब्राह्मण कोणत्या सूक्तांचा कोण द्या आहे म्हणून उल्लेखितें त्यांची यादी येथें देतां. ऋग्वेदांत उल्लेख एखाद्या व्यक्तीचा येतो तेवढ्यावरून तिनें अमुक सूक्त केलें असें होत नाहीं. तथापि एवढेंच सिद्ध होईल कीं त्या व्यक्तीनें तें सूक्त केलें अशाप्रकारच्या गृहीत सिद्धांतास कालभित्तेंचा बाधकता यावयाची नाहीं.

सर्वानुकमणीनें ज्यांस सूक्तद्रष्टे म्हटलें आहे अंशानेकीं ऋग्वेदांत उल्लेखिलेले लोक.

अगस्त्य	कक्षीवान्	देवश्रवा
अग्नि	कवच	देवापि
अपाला (ह्यो)	कलि	शुम्भ
अंबरीष	कवप	द्वित
अयास्य	कश्यप	नाभाक
अरिष्टनेमि	कुत्स	नाभानेदिष्ट
अर्चनानस	कुशिक	नीपातिथि
अयुंद्	गय	नुमेध
अयस्तर	गविष्टिर	नेम
अवस्तु	गृत्समद	नोधा
अश्वमेध	गातम	पाणि
असित	गोपवन	पराशर
आयु	गौरिवाति	पायु
आसंग	घोषा	पुरुमिह
इट	जमदग्नि	पुरुमेध
उपस्तुत	तान्व	पुरुवर्य
उशना	त्रसदस्यु	पुरु
ऊर्ध्वकृशान	त्रित	प्रथ
ऊर्जिभन्	त्रिशोक	प्रस्कण्व
ऊर्जाध	त्र्यरुण	प्रियमेध
ऊर्ध्वचय	दुर्मित्र	वृहदुक्थ
एकयू	द्वयु	वृहद्वि
एतश	देववात	भारद्वाज

भृगु	वसिष्ठ	श्रुतकक्ष
मनु	वामदेव	श्रुतवित
सुद्वल	विमद	श्रुष्टिगु
मेधातिथि	विश्वक	संवरण
मेघातिथि	विश्वामित्र	सत्यश्रवस्
यजत	वीतहव्य	सदापूण
यथाति	शकपूत	सग्नि
रातहव्य	शंवर	सप्तगु
राम	शार्यांत	सप्तवग्नि
रेम	शास	सव्य
रेमपूनु	शिम्यु	सुदास
रोमशा	शिरिविठ	सुहस्त्य
लोपामुद्रा	शुनःशेष	सोमरि
वन्न	श्यावाश्व	स्युमरादिम
		हिरण्यस्तूप

ब्राह्मणो लिखित सूक्तकर्तॆः—सर्वानुकमणीपेक्षां ब्राह्मण ग्रंथांचा पुरावा अधिक महत्त्वाचा असणें द्रव्य आहे म्हणून पूर्वी सांगितलेंच आहे. ऋग्वेदांतलें सूक्तांचें ब्राह्मण वाक्याप्रमाणें ग्रंथकर्तृत्व शोधावयाचें झाल्यास आपणांस ऐतरेय आणि शांखायन ब्राह्मण हे त्या वेदांवरील ग्रंथ माहिती देण्यासाठीं उपलब्ध आहेत. तथापि त्यांवरूनहि फारशा माहिती मिळत नाहीं. ऐतरेय ब्राह्मणांत आलेली माहिती पुढें देत आहां.

सूक्तद्रष्टा	ऐ. ब्रा. स्थल	ऋक्स्थान
कक्षीवान्	(१.२१)	(१. १२०)
कवप	(२.२९)	(१०. ३०)
गय	(५. २)	(१०. ६३)
गृत्समद	(५. २)	(१. १००)
गौरिवाति	(३.१९)	(१०. ७३)
नाभाक	(६.२४)	(८. ४१)
नाभानेदिष्ट	(५.१३)	(१०. ६३)
नोधा	(६.१८)	(१. ६१)
परुच्छेप	(५.१२)	(१. १२८)
वरु	(६.२५)	(११. ९६)
भरद्वाज	(६.१८)	(६. २२)
वसिष्ठ	(६.१९)	(७. २४)
वामदेव	(६.१९)	(४. १९)
विमद	(५. ४)	(१०. २०)
विश्वामित्र	(६.१९)	(३. ४८)
शार्यांत	(४.३२)	(१०. ९२)
सुकीर्ति	(६.२९)	(१०. १३१)
हिरण्यस्तूप	(३.२४)	(१. ३२)

हो माहिती देतांना होहि सांगितलें पाहिजे कीं ऐतरेय ब्राह्मणकार जीं संहिता आपल्या पाठकास किंवा वाचकास परिचांत आहे म्हणून समगतात तीं संहिता सध्याचीं शाकल

संहिता नव्हे. कारण ऐतरेय ब्राह्मणांत दृष्ट असलेलीं सूक्तां शाकल्य संहितेशीं जुळत नाहीत. उदाहरणार्थ ह्योच्या ऋक्संहितेंतील ३. १३ या सूक्तांतलें ऋचांचा अनुक्रम ऐ. ब्राह्मणांत दिलेल्या (२. ३९) अनुक्रमास जुळत नाही.

सू क क र्त्तु त्व आ णि पु रा व्या वा अ भा व.—सर्वानुक्रमणीत ज्यांचा सूक्तद्रष्टा म्हणून उल्लेख केला आहे परंतु ज्यांचा यागसूत्रहि मंत्रांत नाही अशांची यादी आतां देतो. या यादीमध्ये ज्यांचा कोणत्यातरी ब्राह्मण ग्रंथांत नुसता नामनिर्देश (सूक्तद्रष्टा म्हणून नव्हे. तर व्यक्तांचे ब्राह्मण वाक्याच्या पूर्वीचें अस्तित्व दाखविणारा) झाला आहे अशांच्या नांवापुढें त्या ग्रंथाचें नांव व स्थल दिले आहे.

सर्वानुक्रमणीकारांनीं प्रत्येक सूक्तास द्रष्टा असलाच पाहिजे या आग्रहास बळी पडून काहीं सूक्तांचें कर्तृत्व देवतांस दिले आहे. सूक्तकर्त्या देवता म्हटल्या म्हणजे इंद्र, इंद्रमुष्कवान्, वैकुण्ठ, इंद्राणी. उर्वशी, नारायण, परमेष्ठा, प्रजापति, बृहस्पति मरुत्. मातरिश्वन्, यम, यमी, वरुण, विश्वकर्मेन्, विश्वावसु, विष्णु, वृषाकपि, शची (पौलोमी), सूर्य, सोम, हिरण्यगर्भ या होत. या प्रकारचीं नांवें पुढील यादींत दिलीं नाहीत.

अकृष्टमाप	असित.	(पंचविश ब्रा.
अक्ष	इध्मवाह	२५.३,२१)
अग्निगृहपति	इंद्रप्रमति	कुसोदिन्
अमितापस	इरिविठि	कर्म
अग्निपावक	उचध्य	कृतयशा
अग्निबार्हस्पत्य	उत्कील	कृत्तु
अग्नियुत	उपमन्यु	कृप
अग्नियूप	उरुक्षय	केतु
अग्निमैत्रीक	उरुचकि	गर्ग
अघमर्षण	उल	गातु
अग	ऊरु	गाथिन्
अग्निमौम	ऊर्ध्वप्रावन्	(ऐतरेय ब्रा.
अनिल	ऊर्ध्वसन्न	७.१६)
अन्ध्रीगु	ऋषभ	गोधा
अप्रतिरथ	(ऐतरेय ब्रा.	गोपूक्ति
अभितपा	७.१७)	(पंच. ब्रा.
अभीवर्त	ऋष्यशृंग	१९.४,१०)
अमहीगु	(जैमि. उ. ब्रा.	गौपायन
अश्वसूक्तिन्-	३.४७,१)	(पंच. ब्रा.
(पंचविश ब्रा.	एवयामरुत	१३.१२,५)
१९.४,१०)	कत	धर्म
अष्टक	कपोत	चक्षुप्
अष्टादंष्ट्र	कवि	जय
(पंचविश ब्रा.	कुमार	जरत्कर्ण
८.९,२१)	कुरुसुति	जरितार
अंशोमुच	कुल्मबार्हिष्	उद्द

जुति	पूरण	(पंच. ब्रा.
जेता	पूरु	९.२,२२)
तपुर्मूर्धन	पृश्नि	लौपायन
तिरश्चा	प्रगाध-	वत्सप्री
त्रिशिरस	प्रजावान्	(पंच. ब्रा.
त्वष्टृ	[ऐत. ब्रा.	५.२,१)
दक्षिणा	१.२१]	वसुकर्ण
दमन	प्रतर्दन	वसुकृत
दिव्य	(कौपी. ब्रा.	वसुक
दृक्छ्युत	९६.५)	[ऐ. आरण्यक
[जैमि. उ. ब्रा.	प्रतिक्षत्र	१.२,२]
३.४२,१]	प्रतिप्रभ	वसुमनस्
देवमुनि	प्रतिभानु	वसुयु
[पंच. ब्रा.	प्रतिरथ	वसुरोचिप्
२७.१४,५)	प्रभुवसु	वसुधुतं
देवल	प्रयस्वत्	वातजूति
देवातिथि	प्रयोग	वाक
[पंच. ब्रा.	बंध	विंदु
९.२,१९]	बुध	विप्रजूति
द्युतान	(पंचविश ब्रा.	विप्रबंधु
द्युम्नीक	२४.१८,६)	वित्राज्
द्रोण	बृहन्मति	विष्ववान्
धरुण	भर्ग	विवृद्धा
ध्रुव	भिक्षु	विश्ववारा
नर	भिषज्	विह्वय
नमःप्रभेदन	भुवन	वृष
नारद	मथित	वृषाणक
[ऐत. ब्रा.	मत्स्य	वैज्ञानंस
८.२३]	मधुच्छंद	(पंचविश ब्रा.
निधुवि	(ऐत. ब्रा.	१४.४,७)
पतंग	७.१७)	व्याघ्रपाद
[जैमि. उ. ब्रा.	मनुवैवस्वत	शक्ति
३.३,१४]	मन्यु	शेख
परुच्छेप	मेध्य	शतप्रभेदन
[ऐत. ब्रा.	यक्ष्मनाशन	शशकर्ण
५.१२]	यज्ञ	शिखंडिन्
पर्वत	यविष्ट	शिवि
[ऐत. ब्रा.	रक्षोहा	शिशु
८.२३]	रेणु	[पंचविश ब्रा.
पावित्र	(ऐत. ब्रा.	१३.३,२४]
पुनर्वत्स	७.१७)	श्येन
पुरुहन्मन्	रेभसुतु	श्रद्धा
[पंच. ब्रा.	रेभा	श्रुतवंधु
१४.९,२९]	रुव	शंकुसुक
पुरुक्ष	रुश	सत्यधृति

सध्वंस	सिंधुक्षित	सुहोत्र
साप्ति	(पंचविंश ब्रा.	मूयु
संवदन	६२.१०,६)	सोमाहुति
संवर्त	सिंधुद्वीप	स्तंभमित्र
[ऐतरेय ब्रा.	सुकक्ष	स्युमराश्म
८.२३]	सुकीर्ति	स्वस्ति
मपराज्ञा	(ऐतरेय ब्रा.	हविर्धान
सर्वहरि	६.१५)	हरिमेत
साधन	मुदिति	हर्यत
सारिसृक्	मुपुर्ण	
सिकतानिवावरो	सुवेदस्	

अगस्त्य	कक्षाविान्	×पूरण
अधर्मपण	कण्व	बुद्धिदय्य
×अजमाहळ	×कत	भारद्वाज
अत्रि	कश्यप	भृगु
अमहीयु	कुत्स	×मधुच्छंद
अंवरीप	कुशिक	मुद्गल
अयास्य	गविष्टिर	रहृगण
अर्चनानस	गाधिन्	×रेणु
अवत्सार	गृत्समद	रेभ
×अष्टक	गौतम	वत्स
×अष्टादंष्ट्र	गौरीवांति	वसिष्ठ
असित	जमदग्नि	वामदेव
इध्मवाह	रघितमस्	विश्वामित्र
×उच्चय्य	×दृहळ्युत	×शक्ति
×उत्कील	×देवल	शुनहोत्र
×उपमन्यु	देवश्रवस्	श्याबाध
उशनः	×निधुवि	

सूक्तकर्ते व गोत्रे.—यज्ञकथांच्या आणि ऋत्विजांच्या अगोदरची जी सूक्तकारांची विद्या तिच्या उत्पादकासंबंधाने जी माहिती उपलब्ध झाली ती आतांपर्यंत दिली आतां ब्राह्मण्याच्या इतिहासांतील दुसरा महत्वाचा प्रश्न म्हणजे विद्या ज्यांनीं उपन्य केली त्यांचीं कुले, आश्रयदाते वगैरेंसंबंधी आपणांस काय माहिती उपलब्ध होते हा होय. नांवांच्या याद्या निरनिराळ्या ठिकाणी सांपडल्या तर त्यांत परस्परसंबंध काय सांपडतात हें आपणांस पाहिलें पाहिजे. सूक्तकार, निरनिराळीं गोत्रे, मंत्रोक्त ऋषि आणि मंत्रोक्त राजे यांतील अन्यान्याश्रय, तसेंच ऋषींऋषींतील पौर्वापर्य हीं ब्राह्मण्याच्या इतिहासाचीं महत्वाचीं अंगें होत. उत्तर-कालीन ब्राह्मण जीं गोत्रनाम आपल्या पूर्वजांचीं नांवें सम-जतात, आणि त्या पूर्वजांस ऋषीं समजतात त्यांमध्ये कांहीं मंत्रकालीन ऋषी असणें अशक्य नाहीं. त्यांस ऋषिपद प्राप्त झालें त्यांचें कारण त्या व्यक्तींकडून कांहीं सूक्ते तयार झालीं असावीत किंवा उपासनासंप्रदाय किंवा वेदांगविशिष्ट ज्ञानाचे संप्रदाय स्थापन झाले असणें शक्य आहे. प्रस्तुत प्रसंगां सूक्तकर्ते म्हणून समजल्या जाणाऱ्या व्यक्ती विवे-चनास घेतल्या असल्यामुळे सूक्तकर्ते व गोत्रे यांचा काय संबंध दिसून येतो तो पाहूं.

सर्वानुक्रमणीकारांनीं दाखविलेल्या सूक्तकारांपैकी प्रत्यक्ष ऋग्वेदमंत्रांत उल्लेखिलेल्या व न उल्लेखिलेल्या अशा दोहोंची यादी पूर्वी येऊन गेलीच आहे. सूक्तकारांचा गोत्रांशी संबंध जोडावयाचा म्हणजे ज्या सूक्तकारांच्या नांवांवर गोत्रे चालू आहेत अथवा सूत्रकारांनीं दाखविलीं आहेत त्यांची यादी देणें होय. या यादीपैकी ज्या नांवांचा ऋग्वेदमंत्रांत उल्लेख आहे तीं गोत्रे कदाचित् जुनीं म्हणून जास्त महत्वाचीं असू शकतील व ऋग्वेदांत उल्लेख नसलेलीं अलीकडील असू शकतील. म्हणून यादींत ऋग्वेदोत्तर गोत्रनामं × या गुणें दाखविलीं आहेत.

सूत्रोक्त गोत्र म्हणून उल्लेखिलेल्या ऋषींपैकी ज्यास सर्वा-नुक्रमणीकारांनीं मंत्रद्वये म्हटलें आहे अशा ज्या व्यक्ती त्या येणें प्रमाणे.—

मंत्रकालीन पौरोहित्य व त्यास आश्रय.—गोत्रांचा आणि सूक्तकर्तृत्वाचा संबंध दाखविणारें कोष्टक वर दिलें पण इतक्यांत आपणांस गोत्रांच्या विषयाकडे वळतां येत नाहीं. मंत्रकालीन दुसऱ्या अनेक मानगडी आहेत त्यांकडे लक्ष दिल्याशिवाय आपणांस सूत्रोक्त गोत्रांकडे एकदम वळता येत नाहीं. मंत्रांत दृष्ट होणारा पुष्कळच ब्राह्मण्याच्या इतिहासाचा भाग अजून मांडावयाचा आहे. ब्राह्मण्याच्या इतिहासांत त्यांनीं दान देणाऱ्या राजांचा किंवा इतर व्यक्तींचा इतिहास हा आलाच पाहिजे, कां की दान देणाऱ्या व्यक्ती म्हणजे सूक्तरूपी मालाच्या गिऱ्या-ईक व्यक्ती होत.

उपाध्यायाचें अस्तित्व त्यांस दान देणाऱ्या किंवा त्यांच्या मार्फत यजन करणाऱ्या राजांशिवाय किंवा सामान्य व्यक्ती-शिवाय शक्य नसतें. पारमार्थिक इतिहासांत परमार्थोद्यम करणारा वर्ग कसा होत गेला याचें ज्ञान पाहिजे आणि या वर्गाच्या अस्तित्वाचें स्पष्टीकरण करण्याकरतां त्यावर्गाचें योग-क्षेम वाचविण्याच्या वर्गाचेंहि वर्णन पाहिजे. मागे उल्लेखिलेल्या ऋषींनीं पारमार्थिक गरजा कोणाच्या व कशा पुरविल्या हें स्पष्ट झाल्याशिवाय पारमार्थिक व धार्मिक इतिहास खुला होणार नाहीं यासाठीं ऋषी व त्यांस दान देणारे राजे यांचें कोष्टक आमच्या वाचकांपुढें टाकणे अवश्य आहे. महावंसे व दीपवंसे यांमध्ये ज्या ज्या राजांनीं भिक्षुंस व संधांस दान दिलें त्यांच्या नांवांचें (नांवापलीकडे बहु-तेक कशाचेंच नाहीं) रक्षण केलें याबद्दल जर बुद्ध भिक्षुंची व त्यांत असलेल्या ऐतिहासिक जाणीवांची तारीफ कराव-याची तर दान देणाऱ्याचें नांव रक्षण करण्याबद्दल प्राचीन सूक्तकारांचा तारीफ अधिकच केली पाहिजे. कांकी पुस्त-कांत लिहिलेले राजाचें नांव पुस्तकांत रहातें आणि मंत्र

तील नांव तर वारंवार गाईलें जातें. ज्या राजांना वरील ऋषीस दानें दिलीं ते माग्यवान खरे कारण थोड्याशा दक्षणेवद्दल त्यांचे नांव सर्व गोष्टीची आठवण चिरइन टाकणाऱ्या कालक्रमापासून जिवंत सुटलें आहे. तर या माग्यवानांच्या आणि ज्या कृत्यावद्दल त्यांचे नांव अजरामर झालें त्या कृत्यांचा आपण परिचय करून देऊं.

ऋषी व त्यांनां दान देणारे राजे.

ऋक्स्थान	ऋषि	राजे	दत्तधन
१.१२६, १	कक्षीवान	स्वनय	घोडे, रथ, धन,—
४.१५, ८	वामदेव	सोमक	घोडे [अलंकार
५.३०, १२	वभु	ऋगंचय	एकहजार आणि-
" ३३, ८	संवरण	त्रसदस्यु	घोडे [चार गायी
" " ९	"	मारुताश्व	घोडे
" " "	"	च्यवतान	घोडे अलंकार
" " १०	"	ध्वन्य	घोडे
" ३६, ६	प्रभुवस	श्रुतरथ	घोडे
" ६१, १०	इयावाश्व	पुत्नीळ्ह	गायी
" " "	"	तरंत	गायी
६.२६, ८	भरद्वाज	क्षत्रध्री	धन
" ४७, २२	गर्ग.	प्रस्तोक	धन
" " २३	"	दिवोदास	अश्व, रथ
" " २४	पायु	अश्वय	गायी
" " "	अथर्व	"	गायी
" ६३, ९	भारद्वाज	पुरय	दोन घोड्या
" " "	"	सुमीळ्ह	शंभर गायी
" " "	"	पेरुक	अन्न
" " "	"	शाण्ड	दहा गायी
" " १०	"	पुरुपथा	गायी, घोडे
७. १९, २२	वसिष्ठ	सुदास	गायी, दोन रथ
८ १; ३०	मेध्यातिथि	आसंग	धन[अलंकार घोडे
" २, ४२	"	विभिदु	धन
" ३, २२	"	पाकस्थामा	रथवाहकवृषभ
" ४, १९	देवातिथि	कुहंग	शंभर घोडे व धन
" ५, ३७	ब्रह्मातिथि	कशु-	शंभर उंट व दहा-
" ६, ४६	वत्स	तिरिंदिर	धन [हजारगायी
८, ६, ४७	कक्षीवान-	तिरिंदिर	तीनहजार तीनशे
" १९, ३६	सोभरी	त्रसदस्यु	पन्नास खिया[गायी
" २१, १७	"	चित्र	धन
" २३, २८	विश्वमनस	वरोसुपामन्	धन
" " २९	वैद्यश्व	नार्य	धन
" २५, २२	"	उक्षण्यायन	रजतसदृश रथ.
" " "	"	हरयाण	"
" ४६, २२	वश	पृथुश्रवस्-	घोडे, गायी, उंट
" " ३२	"	दासवल्गुध	धन [रथ इत्या.

ऋक्स्थान	ऋषि	राजे	दत्तधन
८.४६, ३२	वश	तरक्ष	धन
" ६८, १६	प्रियमेध	ईश्रोत	रथ, अश्व, धन
" " "	"	आश्वमेध	रथ, अश्व, धन
७४, १३	गोपवन	श्रुतर्वन	अश्व
९.५८, ३	अवत्सार	पुरुपांति	अश्व
" " "	"	ध्वस	"

१०. ३३, ४ कवष कुश्रवण. तीन घोडे जोड-
 " ६०, २ वंशुमुवशु असमाति. धन [लेला रथ
 " ६२, ८ नामनेदिष्ठ सावर्णि मनु अनेक गायी व घोडे

वरील कोष्टकांत सर्वानुक्रमणी विश्वसनीय मानिली आहे. कारण ऋचेंत दान देणाऱ्या राजांचा उल्लेख नेहमी येत असून दान घेणाऱ्या ऋषींचा उल्लेख फारच काचित येतो. तेव्हां दान देणाऱ्या राजांचा ज्या सूक्तांत उल्लेख असेल त्या सूक्ताचा कर्ता राजापासून दान घेणारा होय असे गृहीत धरून वरील कोष्टक तयार केलें आहे. यासुद्धें दान घेणाऱ्या सर्वच ऋषींचा उल्लेख ऋग्वेदांत आढळणार नाही.

सूक्तकर्तृत्वकालीन व उत्तरकालीन ब्राह्मण्य.—
 सूक्तकर्तृत्वकालीन ब्राह्मण्याचा आजच्या ब्राह्मण्याशी संबंध जुळवावयाचा झाल्यास तो दोन तऱ्हांनीं जुळवावा लागेल. सूक्तकर्त्यांचीं म्हणून जीं कुलें नांवाजलीं गेलीं त्यांचीं वंश-परंपरा जुळवितां आल्यास जुळवावयाची, आणि त्या विद्येची किंवा विद्याविशिष्ट संप्रदायांची परंपरा आजपर्यंत आणून मिळवावयाची. सूक्तकर्त्यांचे वंशसंबंध सर्वानुक्रमणीं काहीं दिले आहेत. पण ते सत्य आहेत किंवा नाहीत हें ठरविलें पाहिजे, आणि सत्यासत्यसूचक जें साहित्य उपलब्ध असेल तें मांडलें पाहिजे. सर्वानुक्रमणीं शिवाय प्राचीन कुलांचा किंवा संप्रदायांचा विस्तार दाखविणारें आपलें दुसरें साहित्य म्हटलें म्हणजे गोत्रप्रवरावली होय.

आजची ब्राह्मण जात प्राचीन ऋषींशी व आचार्यांशी जर आपला अन्वयसंबंध लावीत असेल तर तो गोत्रप्रवरावलीच्या जोरावर. तो अन्वय कोणत्या प्रकारचा होता, कुलान्वयसंबंध होता की संप्रदायसंबंध होता याचीहि तपासणी झाली पाहिजे.

मंत्रकालांतच वंशपरंपरेचे ब्राह्मण्य स्थापित झालें होतें यास पुराव पुष्कळच आहे. ब्रह्मपुत्र हा शब्द ब्राह्मण या अर्थानें अनेक वेळां ऋग्वेदांतच आलेला आहे. तर अनेक सूक्तकर्ते ब्राह्मण कुलसंस्थापक झाले असल्यास नवल नाही.

सूक्तकर्ते व मंत्रांत उल्लेखिलेले लोक हे काहीं कुलांतील म्हणून दाखवितां येतील तर पहावयाचे. यासाठी मंत्रांतील उल्लेख, व त्यांत दिसणारे कुलसंबंध वंशसंबंध, आणि सर्वांनुक्रमणी व वृद्धदेवता यांत दिलेले कुलसंबंध, आणि वंशसंबंध आंची तुलना केली पाहिजे.

ऋग्वेदसूक्तकार, त्यांचीं कुलें व त्यांचे परस्परसंबंध तपासूं लागलें म्हणजे असें आढळून येतें कीं (१) काहीं

सूक्तकारांची कुलें व त्यांचें आपसांतील वंशसंबंध सर्वांनुक्रमणी व बृहदेवता या ग्रंथांतून जसे आढळतात तसेच ते ऋग्वेदावरूनहि सिद्ध होतात; [२] कांहीं सूक्तकार असे आहेत कीं सर्वांनुक्रमणी व बृहदेवता यांनी दिलेले त्यांचे आपसांतील संबंध ऋग्वेदावरूनहि सिद्ध होतात परंतु त्यांच्या कुलावहल मात्र ऋग्वेदांत उल्लेख आढळत नाही. (३) व कांहीं सूक्तकारांची कुलें व वंशसंबंध सर्वांनुक्रमणी व बृहदेवता यांत दिले आहेत परंतु त्यांना ऋग्वेदांत आधार सांपडत नाही. हे सूक्तकार कोणकोणते आहेत व त्यांचा परस्परसंबंध काय आहे हे एक एक कुल घेऊन त्यांत आधारप्रमाणें तीन पोटभेद करून पुढें देऊं. प्रत्येक कुलाखातीं त्यांतील एक एका सूक्तकाराच्या नावावर कोणकोणतीं सूक्तां आहेत. त्या सूक्तांमध्ये त्या सूक्तकाराचा उल्लेख आहे किंवा नाही, असल्यास कोणत्या सूक्तात आहे आणि सूक्तकाराचा कुल किंवा वंशसंबंध ज्या ऋग्वेदावरून सिद्ध होतो त्याचे आंकडे इत्यादि माहिती दिली आहे.

आंगिरस कुल.

(१) सर्वांनुक्रमणासिद्ध व ऋग्वेदासिद्ध कुल व वंशसंबंध—आंगिरस कुलातील अयास्य, बृहस्पति, सप्तयु, प्रचेता, हिरण्यस्तूप. हिरण्यस्तूपाचा मुलगा अचन.

(२) सर्वांनुक्रमणासिद्ध कुलसंबंध ऋग्वेदासिद्ध वंशसंबंध.—उचथ्य याची स्त्री ममता व मुलगा दीर्घतमा. कृष्णाचा मुलगा विश्वक व विश्वकाचा मुलगा विष्णापू. व्यश्वाचा मुलगा विश्वमनस्. अर्जुनी (स्त्री) चा मुलगा कुरुस, कुरुसाचा मुलगा दुर्मित्र. उशिजा (स्त्री) चा मुलगा कक्षीवान्, कक्षीवानाची बायको वृचया. वृचयाचा मुलगा शकपूत.

(३) केवळ सर्वांनुक्रमणासिद्ध वंशसंबंध व कुलसंबंध.—अंगिरस याचे मुलगे बृहस्पति, उचथ्य, हिरण्यस्तूप. हिरण्यस्तूपाचा मुलगा अचन. उचथ्याची बायको ममता व मुलगा दीर्घतमा. दीर्घतम्याचा बायको उशिजा व मुलगा कक्षीवान्; कक्षीवानाची बायको वृचया, मुलगा सुमीर्ति व मुलगी घोषा; घोषेचा मुलगा सुहस्य. आंगिरसकुलातील.—घोर, तीरक्षी पूतदक्ष, ध्रुव, अभीवर्त, धृतकक्ष, सव्य, विदु, मूर्धन्वान, कृतयक्षा, पुरुहन्मन्, पवित्र, प्रभूतस्, मिथु, विहव्य, दिव्य, सप्तयु, संवर्त, वरु, कृष्ण. कृष्णाचा मुलगा विश्वक व विश्वकाचा मुलगा विष्णापू, शुनहोत्र, शुनहोत्राचा मुलगा यत्समद व यत्समदाचा मुलगा कूर्म, व्यश्व व त्याचा मुलगा विश्वमनस्, कुत्स व त्याचा मुलगा दुर्मित्र, वृमेध व त्याचा मुलगा शकपूत, प्रियमेध व त्याचा मुलगा सिधुक्षित्, अमहीयु व त्याचा मुलगा उरुक्षय. विलुप व त्याचे मुलगे नभःप्रभेद अष्टादेव, शतप्रभेदन, सामे. उरु व त्याचा मुलगा अंग.

उचथ्य.—९. ५० ते ५२ या तीन सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरसपुत्र म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा व्यक्तिवाचक अर्थीन उल्लेख नाही. मर्वत्र उचथ्य व उचथ्य पदांचा स्तोता असाच अर्थ केला जातो.

दीर्घतमा.—१. १४० ते १६४ या १५ सूक्तांचा द्रष्टा. याला उचथ्य पुत्र असें म्हटलें आहे; व तसा उल्लेख ऋग्वेदांत १. १५८, १; ४. या सूक्तांमध्ये आला आहे. परंतु तो ' औचथ्य दीर्घतमा ' असा स्पष्ट नाही. सदर सूक्तांचा द्रष्टा दीर्घतमा हा ममता नामक कोणा स्त्रीचा मुलगा होता. कारण १. १४७, ३; १५२, ६; १५८, ६ या ठिकाणी त्याला मामतेय म्हटलें आहे. मात्र ममता ही उचथ्याची बायको असा ऋग्वेदांत स्पष्ट उल्लेख नाही. दीर्घतम्याचा या दोघांशी संबंध असल्यामुळे ममतेला उचथ्याची बायको क्षणावें लागतें.

कक्षीवान.—१. ११६ ते १२६ व ९. ७४. या सूक्तांचा द्रष्टा. याला दीर्घतम्याचा मुलगा असें म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकी १. ११६; ११७; १२६. या सूक्तांत आणि] ९. ७४, ८. या ऋचेंत कक्षीवानाचा उल्लेख असून ऋग्वेदांत वन्याच ठिकाणी उल्लेख आहे. परंतु त्या सर्व ठिकाणी हा दीर्घतम्याचा मुलगा असा उल्लेख नाही. याचा ऋग्वेद १. १८, १ या ठिकाणी कक्षीवान् औशिज असा उल्लेख असून १. ११९, ९; १२२, ४; ५ या ठिकाणी यास औशिज म्हटलें आहे यावरून हा उशिजा नामक स्त्रीचा मुलगा असल्याचें ठरतें. याची वृचया नामक स्त्री असल्याबद्दल १. ५१, १३ येथें उल्लेख आहे.

घोषा.—(स्त्री) १०. ३९; ४० या सूक्तांची द्रष्टी. वरील सूक्तांपैकी ४०, ५ येथें व १. ११७, ७; १२२, ५. या ठिकाणी घोषेचा उल्लेख आहे. हिला कक्षीवानाची मुलगी असें सायणाने व सर्वांनुक्रमणीकारांनी म्हटलें आहे. परंतु ऋग्वेदात तसा उल्लेख नाही.

सुहस्य.—१०. ४१ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला घोषेचा पुत्र असें म्हटलें आहे. वरील सूक्तांतील तिसऱ्या ऋचेतील ' सुहस्य ' पदाचा ' घोषेचा मुलगा ' असा सायणानां अर्थ केला आहे. १. १२०, ५ या ऋचेंत ' घोषे ' असें पद असून त्याचा ' घोषायाः पुत्रे ' असा भाष्यात अर्थ दिला आहे. परंतु सुहस्य हा घोषेचा मुलगा असा स्पष्ट उल्लेख ऋचेंत नाही.

सुमीर्ति.—१०. १३१ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला कक्षीवान्-पुत्र असें म्हटलें आहे. परंतु ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

अयास्य.—९. ४४ ते ४६; १० ६७; ६८ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला अंगिरस म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकी ९., ४४, १. १०. ६७, १; १०८, ८ व १३८, ४. या ठिकाणी याचा उल्लेख आहे. व १०. १०८, ८ या ठिकाणी अयास्य आंगिरस असा उल्लेख आहे.

हिरण्यस्तूप.—१. ३१ ते ३५ व ९. ६९ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरसपुत्र म्हटलें आहे. वरील सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. १०. १४९, ५. या ऋचेंत अचन नामक सूक्तकार ' आंगिरस हिरण्यस्तूप ' असा उल्लेख करतो. यावरून हिरण्यस्तूप हा आंगिरस असावा.

अ चै त.—१०. १४९ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस हिरण्यस्तूप याचा मुलगा असे म्हटले आहे. सदरहू सूक्ताच्या ५ व्या ऋचेत ' आंगिरस हिरण्यस्तूपप्रमाणे माझी स्तुति ऐक ' अशी तो प्रार्थना करतो. यावरून तो हिरण्यस्तूपाचा मुलगा असावा असे ठरते.

कृष्ण.—८. ७४. या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ३ व ४ या ऋचांत याचा उल्लेख आहे. परंतु तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही. ऋग्वेदांत याशिवाय व्यक्तिवाचक असा कृष्णाचा उल्लेख नाही.

विश्व क.—८. ७५. या सूक्ताचा द्रष्टा. याला कृष्णपुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या १ ते ४ या ऋचांत याचा उल्लेख आहे. तसेच १. ११६, २३; ११७, ७. या ठिकाणी अधिनांनी कृष्णपुत्र विश्वक याला विष्णापू नांवाचा मुलगा दिल्याचा उल्लेख आहे. व १०. ६२, १२ या ठिकाणीहि विश्वकाला विष्णापू नामक मुलगा दिल्याचा उल्लेख आहे. यावरून कृष्णपुत्र विश्वक व त्याचा मुलगा विष्णापू असल्याचे ठरते. विष्णापू हा सूक्ताकार नाही.

प्रचेतस.—१०. १६४ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ४ व्या ऋचेत ' प्रचेतान आंगिरसः ' असा उल्लेख आहे यावरून प्रचेतस हा आंगिरसकुलांतील असावा असे दिसते.

विरूप.—८. ४३; ४४; व ६४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. सदरहू सूक्तांपैकी ६४, ६ येथे याचा उल्लेख आहे. १. ४५, ३ या ऋचेत प्रियमेध, अत्रि, आंगिरस यांच्या बरोबर याचा उल्लेख आहे परंतु तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही.

बृहस्पति.—१०. ७१ व ७२ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस व लोकपुत्र म्हटले आहे. १०. ७१, १ यांत बृहस्पतीचा उल्लेख आहे. परंतु तो सूक्ताकार या अर्थाने नाही. ६. ७३, १ येथे ' बृहस्पतिरागिरसः ' असा उल्लेख आहे. यावरून बृहस्पति हा आंगिरस असावा असे ठरते.

गृत्समद.—९. १ ते ३; ९ ते २६; ३० ते ४३ या सूक्तांचा द्रष्टा व ऋग्वेद मंडल दोन याच्या नांवावर आहे. पण त्यापैकी वरील सूक्तांचाच हा द्रष्टा आहे. याला आंगिरस शुनहोत्र याचा पुत्र असे म्हटले आहे व तोच पुढे शुनकाचा मुलगा झाला असे म्हटले आहे. परंतु वरील दोन्हीहि गोष्टींचा उल्लेख ऋग्वेदांत नाही. ऋग्वेदांत गृत्समदाचा उल्लेख ४ वेळ (२. ४९; १९. ८; ३९. ८; ४१, १८) आला आहे, व शुनहोत्र याचाहि उल्लेख दोन वेळ (२. ४१, १४; १७) आला आहे व भाष्यांत शुनहोत्र याचा अर्थ गृत्समद असा केला आहे. परंतु प्रत्यक्ष ऋचेत तसा उल्लेख नाही. गृत्समदाचा ऋग्वेदांत आलेला उल्लेख सर्वत्र बहुवचनी आहे.

शुनहोत्र.—६. ३३, ३४ या दोन सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदांत २. ४१, १७, १८ या ठिकाणी

याचा उल्लेख आहे परंतु तो आंगिरस असल्याचा नाही.

कूर्म.—२. २७ ते २९ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला गृत्समदपुत्र असे म्हटले आहे. परंतु ऋग्वेदांत तसा उल्लेख नाही. कूर्माचा ऋग्वेदांत उल्लेख नाही व वरील सूक्तांत गृत्समदाचाहि उल्लेख नाही.

व्यश्व.—८. २६ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. याचा वरील सूक्तांत उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख ९. ११२, १५. ८. ९, १०: २३, १६; २४ २८; २९ या ठिकाणी आहे. परंतु तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही.

विश्वमना.—८. २३ ते २५ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला व्यश्व पुत्र झटले आहे. वरील सूक्तांत २३, २ व २७. ७ या ठिकाणी उल्लेख आहे. याला ८, २३, २४, २४, २३, २६, ११ या ठिकाणी वैश्व (व्यश्वपुत्र) म्हटले आहे.

घोर.—३. ३६ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदांत घोर याचा व्यक्तिवाचक उल्लेख नाही.

कुत्स.—९. ९४ ते ९८; १०१ ते ११५ व ९. ४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस अस म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख आहे. परंतु तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही. याला अर्जुनेय ४. ३ नांव ऋग्वेदांत चार ठिकाणी (१. ११२, २३; ४. २६, १; ७ १९, २; ८ १, ११, दिले आहे. ' अर्जुनेय (अर्जुनी स्त्रीचा पुत्र) कुत्स ' असा वरील चार ठिकाणी उल्लेख आहे. ही अर्जुनी कोण याबद्दल उल्लेख नाही.

दुर्मित्र.—१०. १०, ५ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कुत्सपुत्र म्हटले आहे. याचा उल्लेख वरील सूक्ताच्या ११ व्या ऋचेत ' मी दुर्मित्र स्तुति करीत आहे, त्या मज कुत्सपुत्राचे रक्षण कर ' अशी प्रार्थना केली आहे.

मूर्धन्वान्.—१०. ८८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरसपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही. सदर सूक्तात मूर्धन्वान् पद फार वेळ आले असल्यामुळे या सूक्ताचा मूर्धन्वान द्रष्टा आहे असे म्हटले असावे.

ऊरु.—९. १०८ या सूक्तातील ४ व ५ या ऋचांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही व वरील दोन ऋचांत आंगिरसाचा उल्लेख नाही.

ऊर्ध्वसा.—९. १०८ सूक्तातील ८ व ९ या ऋचांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही व वरील ऋचांत आंगिरसाचा उल्लेख नाही.

कृतयशा.—९. १०८ सूक्तातील १० व ११ या ऋचांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही व वरील ऋचांत आंगिरसाचा उल्लेख नाही.

पुरुहन्मन्.—८. ५९ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या दुसऱ्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत याशिवाय अन्यत्र याचा उल्लेख

नाही. वरील सूक्तांत आंगिरसाचा उल्लेख नाही.

वृहन्न ति.—१.३९ या सूक्ताचा द्रष्टा याला आंगिरस-पुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या पहिल्याच ऋचेत याचा उल्लेख आहे; पण तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही. ऋग्वेदांत वरील स्थलाश्रयाय याचा उल्लेख नाही.

पवित्र.—१.६७ सूक्तातील ८ ते ३३ ऋचा; १, ७३ व ८३ या सूक्तांचा हा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. वरील सूक्तांत पवित्र शब्द फार वेळ आला आहे. परंतु तो व्यक्तिवाचक नाही. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही. याला आंगिरस म्हणण्यास आधार नाही.

प्रभू व सु.—१.३५; ३६ या सूक्तांचा हा द्रष्टा. ह्याला आंगिरसपुत्र असे म्हटले आहे. ऋक् ३५ यातील षोडश्या संज्ञांत प्रभूवसो हे पद आहे. परंतु ते व्यक्ति या अर्थाने नाही. ऋग्वेदांत प्रभूवसो हे पद फार वेळ आले आहे. परंतु त्याचा व्यक्तिवाचक अर्थ कोठेच नाही.

भिषु.—१०. ११७ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरसपुत्र म्हटले आहे. सदर सूक्तांत दानप्रशंसा आहे. ऋग्वेदांत 'भिषूच' उल्लेख नाही.

विहव्य.—१०. १२८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा व्यक्ति या अर्थाने उल्लेख नाही.

दि व्य.—१०. १०७ या सूक्ताचा (विकल्पाने) द्रष्टा आहे. याला आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

सप्तयु.—१०. ४७ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ६ व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे आणि तो आंगिरस असल्याचा आहे. ऋग्वेदांत वरील स्थलाश्रयाय याचा कोठे उल्लेख नाही.

संवर्त.—१०. १७२ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. याचा उल्लेख ८. ५४ (वालखित्यापैत्री ६) या सूक्तातील २ व्या ऋचेत आहे. परंतु तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही.

य व.—१०. ९६ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. सदर सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. ८. २३, २८ या ठिकाणी वरोमुयामन् नामक एका राजाचा उल्लेख आहे. अशाच तऱ्हेचा उल्लेख ८. २४, २८; २६, २ या ठिकाणीही आहे. य व वसु या नांवाबद्दल संशय आहे.

अष्टादंष्ट.—१०. १११ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस विरूप याचा पुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

नभःप्रभेदन.—१०. ११२ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला विरूपपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

शतप्रभेदन.—१०. ११३ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला विरूपपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

सत्रि.—१०. ११४ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला विरूपपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

अंग.—१०. १२८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरसक व याचा पुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

प्रियमेध.—८. ५७; ५८ व ९. २८ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. ८. ५८, १८ येथे याचा उल्लेख आहे परंतु तो बहुवचनी आहे. ऋग्वेदांत याचा बहुवचनी 'प्रियमेधासः' असा उल्लेख फार येतो. यावरून याचे स्वतंत्र कुल असावे. एकवचनांहि उल्लेख कोठे कोठे (१. १३९, ९८. ५, २५-) आहे परंतु तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही. ४५, ३ या ऋचेत याचा आंगिरसापरोक्ष उल्लेख आहे. यावरून फदाचित हा आंगिरस असावा.

सिंधुक्षितः.—१०. ७५ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला प्रियमपुत्र असे म्हटले आहे परंतु तसा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

अमहीयु.—१. ६१ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

उरुक्षय.—१०. १८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला अमहीयुपुत्र म्हटले आहे; पण तसा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत याचा व्यक्तिवाचक अर्थाने उल्लेख नाही.

सव्य.—१. ५१ ते ५७ या सूक्तांचा हा द्रष्टा. याला अंगिरा ऋषीचा पुत्र असे म्हटले आहे. सव्याचा व्यक्तिवाचक उल्लेख ऋग्वेदांत नाही.

अभीवर्त.—१०. १७४ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. या सूक्ताच्या पहिल्या ऋचेत अभीवर्त पद आहे, पण त्याचा व्यक्तिवाचक अर्थ होत नाही.

विहु.—१. ३० या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदांत विहुचा उल्लेख नाही.

श्रुतकक्ष.—८. ८१ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस असे म्हटले आहे. सदर सूक्ताच्या २५ साव्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. परंतु यावरून तो आंगिरस असल्याचे ठरत नाही.

ध्रुव.—१०. १७२ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. सदर सूक्तांत ध्रुव शब्द फार वेळ आला आहे. परंतु तो व्यक्तिवाचक नाही. ऋग्वेदांत याचा व्यक्तिवाचक उल्लेख नाही.

नृमेध.—८. ८७; ८८. व ९. २७; २९ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. वरील चारही सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. १०. ८०, ३; १३२, ७ या ऋचांत याचा उल्लेख आहे. परंतु तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही.

शकपूत.—१०. १३२ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला नृमेध पुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ७ व्या ऋचेत याचा उल्लेख असून त्याच ऋचेत 'नृमेधाप्रसाजे'

अशी तो प्रार्थना करतो. यावरून हा नृमेधपुत्र असावा असे वाटते.

तिरश्चो.—८. ८४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटलें आहे. सदर सूक्ता या ४ व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे परंतु तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही.

पूत दक्ष.—८. ८३ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा व्यक्तिवाचक उल्लेख नाही.

कण्वकुल

(१) सर्वानुक्रमणी व ऋग्मंत्रसिद्धकुल व चंशसंबंध.—नृपदाचा मुलगा कण्व. कण्वाचे मुलगे मेधातिथि, प्रस्कण्व व वत्स.

(२) सर्वानुक्रमणीसिद्ध कुलसंबंध व ऋग्मंत्रसिद्ध चंशसंबंध.—नभाकाचा मुलगा नाभाक.

(३) सर्वानुक्रमणीसिद्ध वंश व कुलसंबंध.—घोराचा मुलगा कण्व. कण्वाचे वत्स, प्रस्कण्व, कुसीदि, गोषूक्ति, अश्वसूक्ति, प्रगाथ. प्रगाथाचे मुलगे भर्ग, कलि, हर्यत. कण्व कुलांतील.—नीपातिथि, सोभरि, पर्वत, नारद, त्रिशोक, इरिबिठि, ब्रम्हातिथि, सध्वस, शशकर्ण कुत्सुति. सोभरीचा मुलगा कुशिक.

कण्व.—१. ३६ ते ४३ व ९४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस घोर याचा पुत्र असें म्हटलें आहे, परंतु ऋग्वेदांत तसा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत १०. ११, ३१, येथे याला नृपदपुत्र म्हटलें आहे. अशाच तऱ्हेचा उल्लेख १. ११७, ८ येथे आहे. परंतु तो जरा संशयित आहे. ऋग्वेदांतलें उल्लेखाप्रमाणें कण्व हा घोरपुत्र नसून नृपदपुत्र ठरतो. कण्वाचे त्याच्या पुढें स्वतंत्र कुलच झालें. कारण वरेचसे सूक्तकार आपणास कण्व म्हणवितात. वरील सूक्तांपैकी बहुतेक सूक्तांत कण्वाचा उल्लेख आहे. कण्व पूर्वी आंधळा होता. त्याला अश्वदेवांनी डोळे दिले व भ्रवणेंद्रियहि दिलें असा उल्लेख आहे.

वत्स.—८. ६, ७ व ११ या तीन सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्व म्हटलें आहे. वरील सूक्तांत कण्वाचा उल्लेख आहे. ८. ८, ८ या ऋचेत कण्वपुत्र वत्स असा उल्लेख आहे. ८ व ९ या सूक्तांचे द्रष्टे अनुक्रमें सध्वस व शशकर्ण हे आहेत. परंतु सदर सूक्तांत त्यांचा उल्लेख नसून वत्साचा वराचवेळ उल्लेख आहे. तेव्हां सदर सूक्त वत्सार्चाच असावात असें वाटते

मेधातिथि, मेघ्यातिथि.—१. १२ ते २; ८. १ ते ३; ३२; ३३ ९. २, ४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्वपुत्र म्हटलें आहे ८. २, ४० या ऋचेत 'कण्व मेघ्यातिथि' असा उल्लेख आहे यावरून तो कण्ववंशज असल्याचें ठरते. याचेंच दुसरें नांव मेघ्यातिथि असें होतें.

प्रस्कण्व.—१. ४४ ते ५० व ९. ९५ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्वपुत्र म्हटलें आहे. परंतु तसा प्रत्यक्ष उल्लेख ऋग्वेदांत नाही. वरील सर्व सूक्तांत प्रस्कण्वाचा उल्लेख आहे.

१. ४५, ५ या ऋचेत 'कण्वाचे पुत्र आम्ही तुझी स्तुति करतो ती ऐक' असा उल्लेख आहे. यावरून प्रस्कण्व कण्वाचा मुलगा असल्याचें ठरते व कण्वाचे वरेच मुलगे होते असेंहि सिद्ध होतें. कदाचित् वंशज असू शकतील.

नाभाक.—८. ३९ ते ४२ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्व असें म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकी ४१, २ येथे नाभाक याचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत याशिवाय नाभाकाचा उल्लेख नाही. ८. ४१, ४. व ५ या ऋक्तांत 'नभाकवत्' असा उल्लेख आहे. यावरून नभाक नांवाचा कोणी ऋषि असून त्याचा हा मुलगा असावा.

त्रिशोक.—८. ४५ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्व म्हटलें आहे. सदर सूक्तांतील ३० व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. परंतु त्यावरून हा कण्व असल्याचें ठरत नाही. याशिवाय १. ११२, १२ व १०. २९, २ या ठिकाणी त्रिशोकाचा उल्लेख आहे. परंतु तो कण्व असल्याबद्दल नाही.

नीपातिथि.—८. ३४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्व म्हटलें आहे. सदर सूक्तांत याचा उल्लेख नाही परंतु याच सूक्तांतील १ व ४ या ऋक्तांत कण्वाचा उल्लेख आहे. याशिवाय ऋग्वेदांत ८. ४९ (वाल्खित्यापैकी) या सूक्तांत व ८. ५१ (वाल्खित्य-३) या सूक्तांत नीपातिथीचा उल्लेख आहे. परंतु कण्व असल्याचा उल्लेख नाही.

कुसीदि.—हा ८. ७०, ७१, ७२ या तीन सूक्तांचा द्रष्टा. अनुक्रमणीकारांनी याला कण्वपुत्र म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत या व्यक्तीचा उल्लेख नाही. व वरील सूक्तांत कण्वाचाहि उल्लेख नाही.

गोषूक्ति, अश्वसूक्ति.—८. १४ व १५ या सूक्तांचे हे दोघे द्रष्टे आहेत. यांना कण्वायन असें म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत या व्यक्तीचा उल्लेख नाही. व वरील सूक्तांत कण्वाचाहि उल्लेख नाही.

कुत्सुति.—८. ६५ ते ६७ या दोन सूक्तांचा हा द्रष्टा. याला कण्व म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही. व वरील सूक्तांत कण्वाचाहि उल्लेख नाही.

प्रगाथ.—८. १०; ४८; ५१ ते ५४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्वपुत्र म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत प्रगाथाचा व्यक्तीचा वाचक उल्लेख नाही.

भर्ग.—८. ४९; ५० या सूक्तांचा द्रष्टा. याला प्रगाथपुत्र म्हटलें आहे. वरील सूक्तांत व ऋग्वेदांत भर्गाचा उल्लेख नाही.

कलि.—८. ५५ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला प्रगाथपुत्र म्हटलें आहे वरील सूक्तांच्या १६ व्या ऋचेत याचा उल्लेख असून १. ११२, १५ येथेहि याचा उल्लेख आहे परंतु तो प्रगाथपुत्र असल्याचा नाही.

इरिबिठि.—८. १६ ते १८ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्व म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत इरिबिठिचा उल्लेख नाही. वरील सूक्तांत कण्वाचा उल्लेख नाही.

देवा ति थि.—८. ४ या सूक्ताचा द्रष्टा याला काण्व म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही. वरील सूक्तांतील दुसऱ्या ऋचेत कण्वाचा उल्लेख केलेला आहे.

ब्र ह्या ति थि.—८. ७ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला काण्व म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही. वरील सूक्तांत ४. २३ व २५ या ऋचांमध्ये कण्वाचा उल्लेख आहे. यावरून कदाचित् हा काण्व असावा असे वाटतें

प र्व त.—८. १२ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला काण्व म्हटलें आहे. याचा ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

नार द.—८. १३ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला काण्व म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

स र्व स.—८. ८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला काण्व म्हटलें आहे. याचा ऋग्वेदांत उल्लेख नाही वरील सूक्ताच्या ४ व्या ऋचेत 'कण्वन्यपुत्रः' असा उल्लेख आहे परंतु सध्वासाचा उल्लेख नाही. या सूक्तांत वत्स ऋषीचा उल्लेख ४ वेळ आला असून ८ व्या ऋचेत 'कण्वपुत्र वत्स' असा उल्लेख आहे. यावरून हे सूक्त वत्साने रचलेले असावे असे दिसतें.

ह र्य त.—८. ६१ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला प्रगाथपुत्र म्हटलें आहे. परंतु तसा उल्लेख ऋग्वेदांत नाही. वरील सूक्ताच्या १८ व्या ऋचेत ह्यताचा उल्लेख आहे. सदर सूक्तांत कण्वाचा उल्लेख नाही.

श श क र्ण.—८. ९ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला काण्व म्हटलें आहे. शशकर्णाचा उल्लेख ऋग्वेदांत नाही. सदर सूक्तांत वत्साचा उल्लेख आहे.

सो भ रि.—८. १९ ते २२ व ९२ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला काण्व म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकी १९, २, ३२; २०, २; १९, ८; २२, २; १५ व ९२, १४ या ठिकाणी सोमरीचा उल्लेख असून याशिवाय ८. ५, २६ या ठिकाणी उल्लेख आहे. परंतु वरील सर्व स्थलांहि तो काण्व असल्याचा उल्लेख नाही.

कु शि क.—१०. १२७ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला सोमरिपुत्र म्हटलें आहे. कुशिकाचा सोमरिपुत्र या अर्थाने ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

अत्रिकुल

(२) सर्वानुक्रमणीसिद्ध कुलसंबंध व ऋग्वेद सिद्ध वंशसंबंध.—इतीचा मुलगा गय. वय्याचा मुलगा सत्यश्रवस्. आप्य अषांपुत्र त्रित. त्रिवृष्णाचा मुलगा त्र्यरुण.

(३) सर्वानुक्रमणीसिद्ध वंश व कुलसंबंध—संख्याचा मुलगा अत्रि. अत्राचे मुलगे वसुश्रुत, प्रतिम विश्वसामन्, वसूदु, सुतंमर, गोपवन, पौर, अर्चनानस्. अर्चनानस्चा मुलगा श्यावाश्व. शावाश्वचा मुलगा अंधीयु. अत्राची मुलगी अपाला. अत्रिवंशांतील.—इप, सदाष्टण, यजत, ध्रुतवित्, वाहुवृक्, उरुवाकि, रातहव्य, वंधु, सुवंधु, विप्रबंधु, स्वस्ति, सस, विश्ववारा (स्त्री), प्रतिमानु, गातु, बुध, गविष्ठिर, कुमार, पुरु, भृगुवधिर. वय्य व त्याचा मुलगा सत्यश्रवस्. इति ४ लाखा

मुलगा गय, व त्याचे मुलगे द्वित आणि त्रित. मुवन व त्याचा मुलगा विश्वकर्मन्.

अ त्रि.—हा ऋग्वेद मंडल ५ चा द्रष्टा आहे. सर्वानुक्रमणी व बृहद्देवतें या मंडळांतील सूक्तकार असून ज्यांच्या कुलाचा उल्लेख नसेल त्या सर्वांना आत्रेय म्हणावे असे म्हटलें आहे. अत्रि हा मंडल पांच यांतील ३७, ४३, ७७, व ८५ या सूक्तांचा द्रष्टा आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आहे. पांचव्या मंडळांत भौमोत्री नांवाचा सूक्तकार असून ४१, ७२, ८६, या सूक्तांचा द्रष्टा आहे. हा व वरील अत्रि एकच कां काय अशी शंका आहे. ऋग्वेदांत भौमोत्रीचा उल्लेख नाही. अत्रि हा संख्य याचा मुलगा असे सर्वानुक्रमणांत म्हटलें आहे त्यास ऋग्वेदांत आधार नाही.

अ र्व ना न स्.—५. ६३, व ६४ या दोन सूक्तांचा हा द्रष्टा असून बृहद्देवतेप्रमाणे हा अत्राचा मुलगा आहे वरील सूक्तांपैकी ६४ व्या सूक्तांतील शेवटच्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे परंतु तो अत्रिपुत्र असल्याचा नाही. ऋग्वेदांत यां शिवाय अर्चनानस् याचा उल्लेख नाही.

श्या वा श्व.—१. ५२ ते ६१, ८१ व ८. ३५ ते ३८ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला अर्चनानस् याचा पुत्र असे म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकी ५. ५२ या सूक्ताच्या आरंभीच्या ऋचेत व ५. ६१ या सूक्ताचे शेवटी श्यावाश्वचा उल्लेख असून ८. ३५ ते ३८ या चारी सूक्तांत श्यावाश्वचा व अत्राचा उल्लेख आहे. 'अत्राच्या स्तुतीप्रमाणे माझी स्तुति ऐका' अशी तो ८. ३५ ते ३८ या सूक्तांत प्रार्थना करतो. यावरून तो अत्राच्या कुलांतील असावा. श्यावाश्वच्या नांवावर आणखी ८१ व ८२ ही सूक्ते आहेत. पैकी ८१ सूक्तांतील ५ व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. वरील उताऱ्यावरून तो अर्चनानस् याचा मुलगा असल्याचा बोध होत नाही.

अं धी गु.—या सूक्तकाराच्या नांवावर ९. १०१ हे सूक्त असून याला श्यावाश्वपुत्र असे अनुक्रमणांत म्हटलें आहे. वरील सूक्तांतील पहिल्याच ऋचेत 'अंधसः' असे पद आहे. सदर सूक्तांत व ऋग्वेदांत अंधांगूचा उल्लेख नाही.

गो प व न.—हा ८. ६३ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे व याला आत्रेय म्हटलें आहे. वरील सूक्ताच्या ११ व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. परंतु तो आत्रेय असल्याबद्दल नाही. ऋग्वेदांत वरील स्थलांशिवाय गोपवनाचा उल्लेख नाही.

सु तं म र.—हा ५. ११ ते १४ या ४ चार सूक्तांचा द्रष्टा आहे व याला आत्रेय म्हटलें आहे. वरील चारी सूक्तांत याचा अथवा अत्राचा उल्लेख नाही. ५. ४४ या सूक्तांतील १३ व्या ऋचेत याचा उल्लेख असून त्याच सूक्तांत याच्या वरोवर एवावद, यजत, सप्रि, अवत्सार, विश्ववार, मायिन, सदाष्टण, वाहुवृक्, ध्रुतवित्, तर्य यांचा उल्लेख आहे. सदरहू सूक्ताचा द्रष्टा अवत्सार (कादयप) हा आहे. या अत्राचा उल्लेख नाही.

पौर.—हा ५. ७३ व ७४ या दोन सूक्तांचा द्रष्टा आहे. याला आत्रेय म्हटले आहे. ७३ सूक्तांतील ६ व ७ या ऋचांनी अत्रेयाचा उल्लेख आहे. ७४ सूक्तांतील चवथ्या ऋचेत पौर याचा उल्लेख आहे वरील दोन्ही सूक्तांत आत्रेय पौर असा उल्लेख नाही. परंतु सूक्तांत अत्रेयाचा उल्लेख येत असल्यामुळे मशायाम जागा आहे.

वसूयु.—५. २५ व २६ या दोन सूक्तांचे वसूयु नामक दोन ऋचा द्रष्टे असून त्यांनी आत्रेय म्हटले आहे. ऋग्वेदांत 'वसूयु' 'वसूयवः' ही पद वन्याच ठिकाणी आली आहेत परंतु ती व्यक्तीवाचक नाहीत वरील ५. २५. या सूक्तांतील शब्दाच्या ऋचेत 'वसूयवः' या पदाचा व्यक्तीवाचक अर्थ केला आहे.

विश्वसामन.—हा ५. २२ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला आत्रेय म्हटले आहे. सदरहू सूक्ताच्या पहिल्याच ऋचेत विश्वसामन व अत्रेय यांचा उल्लेख आहे परंतु विश्वसामन हा आत्रेय असा स्पष्ट उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत दुसराकडे विश्वसामनचा उल्लेख नाही.

अवसूयु.—हा ५. ७५ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आत्रेय म्हटले आहे. सदरहू सूक्ताच्या आठव्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे परंतु यावरून तो आत्रेय असल्याचा बांध होत नाही. ऋग्वेदांतील इतर ठिकाणच्या 'अवसूयु' पदाचा व्यक्तीवाचक अर्थ नाही.

प्रतिप्रभ.—५. ४९, या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आत्रेय म्हटले आहे. सदरहू सूक्तांत अत्रेयाचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत प्रतिप्रभ याचा उल्लेख नाही.

सदापूण.—५. ४५ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आत्रेय म्हटले आहे. सदर सूक्तांत अत्रेयाचा अथवा याचा उल्लेख नाही सदापूणाचा ऋग्वेदांत एकदांच ५. ४४, १२ या ठिकाणी उल्लेख आहे, परंतु त्यांत अत्रेयाचा संबंध नाही.

बाहुवृक्त.—५. ७१ व ७२ या दोन सूक्तांचा व ५. ४४, ११ या ऋचेचा द्रष्टा आणि आत्रेय आहे वरील दोन सूक्तांपैकी ७१ सूक्तांतील १ त्या ऋचेत अत्रेयाचा उल्लेख आहे. व ५. ४४, ११ या ऋचेतच बाहुवृक्त याचा उल्लेख आहे परंतु बाहुवृक्त आत्रेय असा प्रत्यक्ष उल्लेख नाही.

श्रुतवित्.—१. ६१ या सूक्ताचा द्रष्टा याला आत्रेय म्हटले आहे वरील सूक्तांत याचा अथवा अत्रेयाचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत ५. ४४, १७ या एकाच ठिकाणी याचा उल्लेख आहे परंतु तेथे तो आत्रेय असल्याबद्दल नाही.

यजत.—याला ५. ६७ व ६८ या सूक्तांचा द्रष्टा आणि आत्रेय म्हटले आहे. वरील सूक्तांत यजताचा उल्लेख नाही. ५. ४४. १० व ११ या ऋचांनी याचा उल्लेख आहे परंतु तो आत्रेय असल्याबद्दल नाही ऋग्वेदांत वरील शिवाय यजत याचा व्यक्तीवाचक अर्थ केलेला नाही.

उरुचक्रि.—हा ५. ६९ व ७० या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला आत्रेय म्हटले आहे. ऋग्वेदांत उरुचक्रि पद २. १८, ५;

६७, ४; ८. १८, ५; ९. ८९, ४ या चार ठिकाणी असून त्याचा व्यक्तीवाचक अर्थ कोठेच केलेला आढळत नाही.

सस.—हा ५. २१ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला आत्रेय म्हटले आहे. सदरहू सूक्तांत चवथ्या ऋचेत 'ससस्य' असे पद आले आहे. त्याचा सायणांनी ससक्रषि असा अर्थ केला आहे ऋग्वेदांत आणखी ४१९ ठिकाणी 'ससस्य' हे पद आले आहे. परंतु त्याचा व्यक्तीवाचक अर्थ केलेला नाही. वरील ५. २१ या सूक्तांतील सस हा ऋषि मानला तरी तो आत्रेय असल्याचे ठरत नाही.

अग्रण.—हा ५. २८ या सूक्ताचा विकल्पात द्रष्टा आहे. याला त्रिवृष्णिपुत्र असे म्हटले आहे. त्याबद्दलचा उल्लेख सदर सूक्ताच्या १ त्या ऋचेत आहे. यावरून हा त्रिवृष्णिपुत्र ठरतो परंतु आत्रेय असल्याचे ठरत नाही.

बंधु, सुबंधु, श्रुतबंधु, विप्रबंधु—हे चार ऋषि ५. २४ व १०. ६० या सूक्तांचे द्रष्टे. यांना गोपायनपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत गोपायन अथवा वेणु, श्रुतबधु, विप्रबंधु यांचा उल्लेख नाही. फक्त सुबंधूचा उल्लेख १०. ६०, १० येथे आहे. परंतु तो आत्रेय अथवा गोपायन पुत्र असल्याचा नाही.

स्वस्ति.—५. ५० व ५१ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आत्रेय म्हटले आहे. वरील दोन्ही सूक्तांत स्वस्ति शब्द फार वेळ आला आहे परंतु तो व्यक्ति या अर्थाने नाही. मू. ५१, यांतील ८, ९ व १० या ऋचांत अत्रेयाचा उल्लेख आहे परंतु स्वस्ति ही व्यक्तीच नसल्यामुळे तिला आत्रेय म्हणता येत नाही.

विश्ववारा.—(खी) अनुक्रमणीप्रमाणे ५. २८ या सूक्ताचा ही द्रष्टा आहे. वरील सूक्ताच्या पहिल्या ऋचेत विश्ववारा हे पद आले आहे. परंतु ते प्राचीन दिशेचे विशेपण आहे. ऋग्वेदांत व्यक्तीवाचक अर्थाने विश्ववारेचा कोठेच उल्लेख नाही.

गय.—५. ९ व १०; १०. ६३ व ६४ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला अनुक्रमणीकार ५ व्या मंडलांत आत्रेय व १० व्या मंडलांत ऋषिपुत्र असे म्हणतात. तेव्हा ५ व्या व १० व्या मंडलांतील सूक्तकार गय एकच की दोन हे समजत नाही ५. १०, ३ यांत गय पद आहे. परंतु त्याचा गृह प्रसाव अर्थ केला आहे. १०. ६३ व ६४ या सूक्तांत १७ व्या ऋचेत हा गय ऋषिचा मुलगा असल्याचा उल्लेख आहे. 'घृतेः सूनुः' व 'घ्रात' असा तथे उल्लेख आहे. यावरून गय हा ऋषिचा मुलगा असल्याचे ठरत अत्रेयाच्या कुलांतील असल्याचे ठरत नाही. ऋषि हा कोणत्या कुलांतील होता याचा उल्लेख नाही.

द्वित.—हा ५. १८ व ९. १०३ या दोन सूक्तांचा द्रष्टा असून याला ९ १०३ येथे आप्य म्हटले आहे. व ५. १८, २ येथे आत्रेय म्हटले आहे व ८. ४७ या त्रिताने दृष्ट असलेल्या सूक्तांतील १६ व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. वरील ठिकाणी तो आप्य अस-

त्याचा उल्लेख नाही. ८. ४७ १६ येथे द्वित व त्रित यांचा उल्लेख असून त्रित हा आप्त्य असल्यामुळे द्वितास आप्त्य म्हटलें असावे प्रत्यक्ष आप्त्य द्वित असा उल्लेख नाही.

त्रि त.—१. १०५; ८. ४७; ९. १०२; १०. १ ते ७ या सूक्तांचा द्रष्टा आहे. याला आप्त्य म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकीं १. ८ व ९ यातील सूक्तांत याचा उल्लेख असून ८. ४७, १४; १५ या ऋचांत ' आप्त्याय त्रिताय ' ' आप्त्ये त्रिने ' असा उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत त्रिताचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आहे. परंतु तो आत्रेय असल्याबद्दल नाही.

सुवन, साधन—हे १०. १५७ या सूक्ताचे द्रष्टे आहेत. यांना आप्त्य-आप्त पुत्र म्हटलें आहे. वरील सूक्तांत ' भुवना ' पद आहे त्याचा व्यक्तिवाचक अर्थ नाही. ऋग्वेदांत भुवन व साधन या व्यक्ती म्हणून उल्लेख नाही.

विश्व कर्मन्.—हा १०. ८१ व ८२ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला भुवनपुत्र म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत व वरील सूक्तांत विश्व कर्मन् शब्द फार ठिकाणी आला आहे. त्याचा सर्वत्र ' परमेश्वर ' असाच अर्थ केलेला आहे. परंतु वरील सूक्तांपैकीं ८१. १ व ८२, ४ या सूक्तांमध्ये सायणांनी त्याचा सूक्तद्रष्टा असा अर्थ केला आहे. भुवनपुत्र विश्वकर्मन् असा ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

अपाला,—८. ८० या सूक्तांची द्रष्टी हिला अत्रिमुता असें झटलें आहे सदर सूक्ताच्या ७ व्या ऋचेत इचा उल्लेख आहे परंतु ती अत्रिमुता असल्याचा नाही.

प्रतिभाजु.—५. ४८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आत्रेय झटलें आहे परंतु ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

प्रतिभ.—५. ४९ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आत्रेय झटलें आहे. परंतु ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

स्वस्त्रात्रेय.—५. ५० व ५१ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आत्रेय झटलें आहे ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही ५१ व्या सूक्तांत ' स्वस्ति ' शब्द बराच आला आहे व ८. ९, १० या ऋचांमध्ये अत्रीचा उल्लेख आहे. यावरून या सूक्ताच्या द्रष्ट्याला स्वस्त्रात्रेय झटलें असावे.

गातु.—५. ३२ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आत्रेय झटलें आहे. सदर सूक्तांत व ऋग्वेदांत याचा व्यक्तिवाचक अर्थानें उल्लेख नाही.

एवयामरुत्.—५. ८७. या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आत्रेय म्हटलें आहे. सदर सूक्तांत एवयामरुत् हे पद प्रत्येक ऋचेत आहे म्हणूनच या सूक्ताचा द्रष्टा एवयामरुत् आहे असें म्हटलें असावे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

सुधगविष्ठि र.—५. १ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आत्रेय म्हटलें आहे. सदर सूक्ताच्या १२ व्या ऋचेत याचा उल्लेख असून १०. ११० या मृचीक सूक्तधाराच्या सूक्तांतील ५ व्या ऋचेत अत्रीसह उल्लेख आहे. परंतु त्यावरून हा आत्रेय होत नाही.

कुमार.—५. २ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आत्रेय

म्हटलें आहे. वरील सूक्तांत कुमार पद पुष्कळ वेळां आलें आहे परंतु तें अत्रीचें विशेषण आहे. ऋग्वेदांत कुमार याचा व्यक्तिवाचक अर्थानें उल्लेख नाही.

पूरु—५. १६ व १७ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आत्रेय म्हटलें आहे. १७ १ यांत पूरु याचा उल्लेख आहे. परंतु तो सूक्तांचा द्रष्टा या अर्थानें नाही. सामान्य मनुष्य या अर्थी आहे. ऋग्वेदांत सायणांनीं सर्व ठिकाणीं पूरु याचा मनुष्य असाच अर्थ केला आहे.

सत्यश्रवस्—५. ७९ व ८० या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला आत्रेय म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकीं ७९ या सूक्तांतील पहिल्या तीन ऋचांत ' सत्यश्रवस वाय्य ' असा उल्लेख आहे. परंतु अनुक्रमणीकार याला वाय्यपुत्र असें म्हणत नाहींत. वरील स्थलाश्रवाय ऋग्वेदांत सत्यश्रवस् याचा आणखी उल्लेख नाही व तो आत्रेय असल्याचाहि उल्लेख नाही.

सप्तवधि—५. ७८ या व विक्रानें ८. ६२ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला आत्रेय म्हटलें आहे. ५. ७८, या सूक्तांत ५, ६ या ऋचांत याचा उल्लेख असून ८. ६२, ९ या ठिकाणीं व १०. ३९, ९ या ऋचेत उल्लेख आहे. वरील सर्व ठिकाणीं तो आपणांवरावर अत्रीचा उल्लेख करीत आहे. यावरून तो अत्रिकुलांतील असावासें दिसतें.

रातहव्य.—५. ६५ व ६६ या सूक्तांचा हा द्रष्टा असून याला आत्रेय म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकीं ६५, ३ या ठिकाणीं रातहव्याचा उल्लेख आहे. परंतु तेथे अत्रीचा कांहीं संबंध येत नाही. ऋग्वेदांत रातहव्याचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणीं आहे, परंतु त्याचा व्यक्तिवाचक अर्थ कोठेंच केलेला नाही.

बभ्रुधुत—५. ५ ते ६ या सूक्तांचा द्रष्टा याला आत्रेय म्हटलें आहे. सदर चार सूक्तांत व ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

इप—५. ७ व ८ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आत्रेय म्हटलें आहे वरील सूक्तांत इप याचा उल्लेख नाही. ५. ७ यांतील १० व्या ऋचेत अत्रीचा उल्लेख आहे. इप याचा व्यक्तिवाचक अर्थानें ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

भृगुकुल

(२) सर्वानुक्रमणासिद्ध कुल व ऋग्वेदसिद्ध वंशसंबंध.—कवीचा मुलगा उशाना; वेनाचा मुलगा पृथु, पृथूचा मुलगा तान्व.

[३] सर्वानुक्रमणासिद्ध वंश व कुलसंबंध.—वरुणाचा मुलगा भृगु; भृगूचे मुलगे च्यवन, इष्ट, कवि, जमदग्नि. कवीचा मुलगा उशाना. जमदग्नीचा मुलगा राम (परशुराम). भृगुकुलांतील.—प्रयाग, सोमाहुति, नेम, कृन्तु, स्युमरामि, वेन. वेनाचा मुलगा पृथ्व पृथूचा मुलगा तान्व.

मृ. गु.—हा ९. ६५ व १०. १९ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला वरुणपुत्र असें म्हटलें आहे. वरील दोन्ही सूक्तांत याचा उल्लेख न होई. ऋग्वेदांत भृगूचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आहे. परंतु त्यांत त्याला वरुणपुत्र म्हटल्याचें आढळत नाही.

च्य व न.—ऋग्वेद १०. १९ या सूक्ताचा हा विकल्पांने द्रष्टा असून त्याला भार्गव असें म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत च्यवन या पदाचा व्यक्तिवाचक अर्थ केलेला नाही. ऋग्वेदांत च्यवान याचा व्यक्तिवाचक अर्थ केला असून तो १. ११६, १०. ११७, ११८; ६. ५. ७४, ५. ८०; ६. ८. ७१. ५; १०. ३९, ४ इत्यादी ठिकाणी आला आहे. व तो 'च्यवान' याला अर्थादेवांनीं जरठपणा घालवून तरुण केलें, या अर्थानें आला आहे. वरील सर्व उताऱ्यांत तो भार्गव असल्याचा उल्लेख नाही.

ज म द मि.—या सूक्ताकाराकडे ८. ९० या सूक्ताचें कर्तृत्व आहे. व याला भार्गव झटलें आहे. वरील सूक्तांत त्याचा १८ व्या ऋचेंत उल्लेख आहे. त्याच्या नांवावर असलेल्या सूक्तांतील ९, ६२, २४; ६५, २५ ऋचांतून याचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत आणखीहि याचा उल्लेख आहे परंतु तो भार्गव असल्याचा उल्लेख नाही.

प्र यो ग.—हा ८. ९१ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला भृगुगोत्रोत्पन्न म्हटलें आहे. वरील सूक्ताच्या ४ व्या ऋचेंत भृगूचा उल्लेख आहे, परंतु ऋग्वेदांत प्रयोग या ऋषीचा कोठच उल्लेख नाही.

स्यू म र मि.—याला १०. ७७ या सूक्ताचा द्रष्टा व भृगुगोत्राज असें अनुक्रमणीकार म्हणतात. वरील सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. १. ११२, १६ या ऋचेंत या नांवाच्या ऋषीचा उल्लेख आहे, परंतु तो भृगुगोत्राज असल्याबद्दलचा नाही.

सो मा हु ति.—हा २. ४ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला भार्गव म्हटलें आहे ऋग्वेदांत या व्यक्तीचा कोठेच उल्लेख नाही. १. ९४, १४ या ऋचेंत 'सोमाहुतः' असें पद आहे. परंतु तें अग्निचें विशेषण आहे. २. ४ मधील २ व्या ऋचेंत भृगूचा उल्लेख आहे. परंतु त्यावरून याला भार्गव म्हणतां येत नाही.

ने म.—याच्याकडे १०. ८९ या सूक्ताचें द्रष्टृत्व आहे व याला अनुक्रमणीत भार्गव म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत सर्व ठिकाणी नेम शब्दाचा 'अर्थ' असा अर्थ केला असून वरील सूक्तांत तिसऱ्या ऋचेंत नेमऋषि असा अर्थ केला आहे. तरी तो भार्गव असल्याचा उल्लेख नाही.

क वि.—हा ९. ४७ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला भृगुपुत्र अस म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत कवि पद पुष्कळ ठिकाणी आहे परंतु याचा बहुतेक 'कविः-कांत दर्शा' असाच अर्थ केला आहे परंतु काहीं ठिकाणी व्यक्तिवाचक अर्थ केला आहे तरी तो भृगुपुत्र या अर्थी नाही.

उ श ना.—हा ९, ८७, ८८, ८९ या सूक्तांचा द्रष्टा

आहे. याला कविपुत्र असें झटलें आहे. वरील सूक्तांपैकी ८. ७ सूक्तांतील ३ ऋचेंत व ऋग्वेदांत आणखी वन्याच ठिकाणी 'उशना काव्य (कविपुत्र) असा उल्लेख आहे.

वे न.—हा सूक्ताकार ९. ८५ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला भृगुगोत्राज म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत वेन या नांवाच्या व्यक्तीचा उल्लेख नाही. सर्व ठिकाणी वेन याचा कान्तियुक्त असाच सायणांनीं अर्थ केला आहे. तेव्हां वेन हा अनुक्रमणी प्रमाणें भृगुगोत्राज असल्याचें ऋग्वेदावरून सिद्ध होत नाही.

पृ थु.—हा १९, १४८ या सूक्ताचा द्रष्टा असून त्याला वेनपुत्र म्हटलें आहे. व तो वेनपुत्र असल्याबद्दल वरील सूक्तांतील ५ व्या ऋचेंत उल्लेख आहे.

तान्व.—९. ९३ या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून याला पृथोःपुत्र म्हटलें आहे. सदर सूक्ताच्या १५ व्या ऋचेंत पार्थ व तान्व यांचा उल्लेख आहे. पण त्यांत पितापुत्रसंबंध नाही.

कृ त्तु.—हा ८. ६८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला भार्गव असें झटलें आहे. ऋग्वेदांत कृत्तु या नांवाच्या व्यक्तीचा उल्लेख नाही. वरील सूक्तांतील पहिल्याच ऋचेंत व ऋग्वेदांत आणखी दोन ठिकाणी 'कृत्तु' हें पद आले आहे. परंतु याचा 'कर्ता' असा अर्थ आहे. कृत्तु हा भार्गव असल्याचा उल्लेख नाही.

इट.—याला १०, १७१ या सूक्ताचा द्रष्टा व भृगुपुत्र असें झटलें आहे. वरील सूक्तांत पहिल्याच ऋचेंत 'इटतः' असें पद असून त्याचा भाष्यकारांनीं इट या नामाची पछी करून अर्थ केला आहे. तो सदर सूक्ताचा इट हा द्रष्टा हें गृहीत घरून केला असावा. इट नामक व्यक्तीचा ऋग्वेदांत आणखी कोठेहि उल्लेख नाही. १०. १७१, १ येथेहि तो भृगुपुत्र असल्याबद्दल उल्लेख नाही.

राम (जमदग्निपुत्र).—हा विकल्पांने १०. ११०, या सूक्ताचा द्रष्टा आहे. याला जमदग्निपुत्र असें म्हटलें आहे. सदर सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. ऋ १०. ३, ३; व ९३, १४, या दोन ठिकाणी राम शब्द आला आहे. त्याचा अनुक्रमें 'कृष्णकृष्ण' व 'राम नावांचा राजा' असा अर्थ केला आहे. पण इति जमदग्निपुत्र राम याचा ऋग्वेदांत स्पष्ट उल्लेख नाही.

कश्यपकुल

[३] सर्वानुक्रमणीसिद्ध वंश व कुलसंबंध.—मरीचीचा मुलगा कश्यप. कश्यपाचा मुलगा अवत्सार व शिखंडिनी नांवाच्या दोन मुली. कश्यपकुलांतलः—असित, देवल, निग्रव, भूतांश, विवृह, रेभ.

मरीचिपुत्र—कश्यप.—हा १. ९९ व ६४, ११२, ११३ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला मरीचिपुत्र म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकी १. ११३ या सूक्तांतील २ व्या ऋचेंत याचा उल्लेख आला आहे. परंतु त्यावरून तो मरीचिपुत्र असल्याचें दूरत

नाहीं. ऋग्वेदांत वरील स्थलाशियाय अन्यत्र याचा उल्लेख नाही.

क इय प-भू तो श.—हा १०.१०६ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे. याला काश्यप म्हटलें आहे. सदर सूक्तातील शैवट्या ऋचेंत याचा उल्लेख आहे. परंतु तेवढ्यावरून तो कश्यपपुत्र अथवा कश्यप कुलांतील असल्याचें सिद्ध होत नाही.

का इय प-नि ध्रु वः—९. ६३ या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून याला काश्यप असें म्हटलें आहे. वरील सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत निध्रुवि शब्द ७.३, १.८. २० २९; २९, २३ या तीन ठिकाणी आहे. परंतु तो व्यक्तिवाचक नाही. तेव्हा ऋग्वेदांतील आधारवरून हा कश्यपकुलांतील ठरत नाही.

का इय प-अ व त्सा र—४. ५३ ते ६० व ५. ४४ हीं सूक्ते याच्या नावावर असून याला काश्यप म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकी ५.४४ या सूक्तातील १० व्या ऋचेंत याचा उल्लेख आहे. परंतु त्यावरून हा काश्यप कुलांतील असल्याचें ठरत नाही. वरील स्थलाशियाय याचा कोठे उल्लेख नाही. याच्याबरोबर एवावद, यजत, सप्रि याचा उल्लेख आहे.

का इय प-रे भः—हा ८. ९७ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे व याला काश्यप म्हटलें आहे. वरील सूक्ताच्या ११ व्या ऋचेंत याचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत बन्त्याच ठिकाणी रेभ शब्द आला आहे. परंतु १. ८, १० येथेंच तो व्यक्तिवाचक अर्थानें आहे. परंतु त्याहि ठिकाणी तो काश्यप कुलांतील असल्याचा उल्लेख नाही.

का इय प अ सित अ थ वा दे व ल.—९. ५ ते २४ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला काश्यप म्हटलें आहे. वरील सूक्तांत अथवा ऋग्वेदांत असित अगर देवल या व्यक्तींचा कोठेंच उल्लेख नाही. अर्थात तो काश्यप असल्याचाहि उल्लेख नाहीच.

वि वृ ह—क इय प गो त्रः—१०. १६३. या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला कश्यपगोत्री असें म्हटलें आहे. सदर सूक्तांत 'विवृहानि' पद प्रत्येक ऋचेंत आलें असल्यामुळेच सदर सूक्ताचा विवृह ऋषि आहे असें म्हटलें असावें. विवृहाचा ऋग्वेदांत कोठेहि उल्लेख नाही.

शि खं डि नी—क इय पा च्या क न्या.—९. १०४ या सूक्ताच्या द्रष्ट्या कश्यपाच्या शिखंडिनी नामक दोन मुली असल्याचें लिहिलें आहे. या शिखंडिनींचा ऋग्वेदांत कोठेहि उल्लेख नाही.

रे भ सूनू क इय प-गो त्री—९. ९९ या सूक्ताचे हे दोघे विकल्पानें द्रष्टे असून यांना काश्यपगोत्री असें म्हटलें आहे. परंतु ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही. अथवा हे काश्यप गोत्री असल्याचा उल्लेख नाही.

सू सु-क सु पु त्र—१०. १७६ या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून याला ऋसुपुत्र म्हटलें आहे. वरील सूक्ताच्या आरंभाच्या ऋचेंतच 'सूनव ऋमणा' अशी पदें आहेत. परंतु तीं एका

व्यक्तीची बोधक नाहींत. ऋग्वेदांत या सूक्ताचा व्यक्तिवाचक असा उल्लेख नाही.

भरद्वाजकुल.

१ सर्वात्मकमर्णासिद्ध वंशसंबंध व कुलसंबंध—वृहस्पतीचा सुलगा भरद्वाज. भरद्वाज कुलांतील.—ऋजिश्मन्, पायु, वसु, गर्ग, सुहोत्र. सुहोत्राचे मुलगे पुरुमीहळ व अज-मीहळ.

भ र द्वा ज—हा ऋ. मंडळ ६ चा द्रष्टा असून या मंडळांतील वरील सूक्ते याच्या नावावर आहेत. सदर मंडळांत भरद्वाजाचा उल्लेख १६।१७ वेळ आला असून ऋग्वेदांत अन्य ठिकाणीहि आला आहे. परंतु अनुक्रमणीकार याला वृहस्पतिपुत्र असें जें म्हणतात त्याला आधार ऋग्वेदांत नाही.

ऋ जि श्व.—६. ४९ ते ५२ या सूक्तांचा द्रष्टा आहे व विकल्पानें ९. ९८ याहि सूक्ताचा द्रष्टा आहे. याला अनुक्रमणीकार भारद्वाज अथवा भरद्वाजकुलोत्पन्न असें म्हणतात. वरील सूक्तांपैकी ६. ५०, १५- व ५१, १२ या दोन ऋचांत भरद्वाजाचा बहुवचनी उल्लेख आहे. परंतु 'भारद्वाज ऋजिश्वा' असा उल्लेख नाही. ६. २०, ७ या भरद्वाजाच्या सूक्तांतील ऋचेंत ऋजिश्मन् याचा उल्लेख आला आहे. ऋग्वेदांत एक 'वैदाथनृऋजिश्वा' आहे. व त्याचा उल्लेख ९.१६, १३ व ५. २९, ११ या दोन ठिकाणी आहे. आणि दुसरा औंशिज ऋजिश्वा. याचा उल्लेख १७. ९९, ११ या ठिकाणी आहे.

पा यु.—हा ऋ. ६. ७५ व १०. ८७ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला भरद्वाजपुत्र अथवा भारद्वाज म्हटलें आहे. वरील दोन्ही सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत पायु शब्द बन्त्याच वेळां आला आहे. परंतु त्याचा 'रक्षण करणारा' असाच सर्व ठिकाणी अर्थ सायण करतात. मात्र ६. ४७ या भरद्वाजपुत्र गर्ग याच्या सूक्तांतील २४ व्या ऋचेंत अश्वधानें पायुनामक ऋषीला दान दिल्याचा उल्लेख असून २५ व्या ऋचेंत भारद्वाजाचा उल्लेख आहे. परंतु पायु हा भारद्वाज अथवा भरद्वाजपुत्र असा उल्लेख नाही.

ग र्ग.—ऋ. ६. ४७ या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे. याला भरद्वाजपुत्र अथवा भारद्वाज म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत गर्गाचा कोठेहि उल्लेख नाही. वरील सूक्ताच्या २५ व्या ऋचेंत भरद्वाजाचा उल्लेख आहे.

व सु.—हा सूक्तकार ९. ८० ते ८२ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला भारद्वाज अथवा भरद्वाजपुत्र असें म्हटलें आहे. वरील सूक्तांत अथवा ऋग्वेदांत वसु या व्यक्तीचा उल्लेख नाही.

सु हो त्र.—९. ३१, ३२ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला भारद्वाज—भरद्वाज कुलांतील—असें म्हटलें आहे. सदर ३१ व्या ऋचेंत भरद्वाजाचा उल्लेख आहे परंतु

द्राज असल्याबद्दल उल्लेख नाही. सुहोत्राचा ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

पु रु मी हळ, अ ज मी हळ.—४. ४३, ४४ या सूक्तांचे द्रष्टे. यानां सुहोत्रपुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्तांपैकी सू. ४४ ऋचा ६ यात आजमीहळाचा उल्लेख आहे. व पु रु मीहळाचा उल्लेख १. १५१, २; १८३, ५. ५. ६१, ९. ८. ६०, १४ या ठिकाणी आहे. परंतु त्यापैकी कोणत्याहि स्थळां पु रु मीहळ व आजमीहळ सुहोत्रपुत्र असल्याचा उल्लेख नाही. ८. ६० याहि सूक्ताचा पु रु मीहळ द्रष्टा असून त्या सूक्ताच्या शेवटी त्याचा उल्लेख आहे परंतु तो सुहोत्रपुत्र असल्याचा नाही.

विश्वामित्रकुल.

[२] सर्वानुक्रमणीसिद्ध कुलसंबंध व ऋग्मं-
सिद्ध वंशसंबंध.—कुशिकाचा मुलगा विश्वामित्र

(३) सर्वानुक्रमणीसिद्ध वंशसंबंध व कुल-
संबंध.—इषीरथाचा मुलगा कुशिक, कुशिकाचा मुलगा गाधी; गाधीचा मुलगा विश्वामित्र विश्वामित्राचे मुलगे ऋषभ, रेणु, अष्टक, कत, मधुच्छंद. कताचा मुलगा उक्कील. मधु-
च्छंदाने मुलगे अधर्म व जेता. विश्वामित्र कुलातील प्रजाप-
ति व पूरण.

कु शि क.—सर्वानुक्रमणीप्रमाणे हा ३. ३३, या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला इषीरथपुत्र असे म्हटले आहे. ऋग्वेदात कुशिकाचा बऱ्याच वेळ उल्लेख आला असून तो सर्व ठिकाणी कुलवाचक असा बहुवचनी आहे. ३. ३३, ५. या ठिकाणी हे एकवचनी पद एकाव्यक्तीचे नांव या अर्थाने आले आहे. परंतु तेथे इषीरथपुत्र असा उल्लेख नाही. व इषीरथ या व्यक्तीचा ऋग्वेदात उल्लेख नाही. या कुशिकाला सर्वानुक्रमणी-
कारांनी १०. १२७ या सूक्ताचा द्रष्टा सांगताना त्याला विक-
ल्पाने सोमरिपुत्र असे म्हटले आहे. परंतु त्यालाहि ऋग्वे-
दांत आधार नाही.

वि श्वा मि त्र.—ऋग्वेद मंडल तीन चा हा द्रष्टा असून त्यातील वरीचशीं सूक्ते याच्या नांवावर आहेत. सर्वानुक्रमणी-
कार याला गाधीपुत्र असे म्हणतात. परंतु याला ऋग्वेदांत आधार नाही परंतु हा कुशिक याचा मुलगा असल्याबद्दल ३. ३३, ५ या ठिकाणी उल्लेख आहे.

म धु च्छं द.—ऋ. १. १ ते १० व ९. १ या सूक्तांचा हा द्रष्टा असून याला वैश्वामित्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत मधुच्छं-
दाचा उल्लेख नाही.

गा धी.—या सूक्तकाराच्या नांवावर ३. १९ ते २२ हीं सूक्ते असून याला कुशिकपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत गाधी या व्यक्तीचा उल्लेख नसल्यामुळे तो कुशिकपुत्र असल्याचे ऋग्वेदावरून ठरत नाही.

ऋ ष भ.—हा ३. १३, व १४ आणि विकल्पाने १०. १६६ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला विश्वामित्रपुत्र असे

म्हटले आहे. परंतु याला ऋग्वेदांत आधार नाही. ऋग्वेदांत ऋषभ पद बऱ्याच ठिकाणी आले आहे परंतु ते व्यक्तीवाचक नाही.

रे णु.—हा १०. ८९ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला विश्वामित्रपुत्र म्हटले आहे. परंतु याला ऋग्वेदांत आधार नाही. ऋग्वेदांत रेणु नामक व्यक्तीचा उल्लेख नाही.

अ ष कं.—हा १०. १०४ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला विश्वामित्र असे म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

पू र ण.—हा १०. १६० या सूक्ताचा द्रष्टा असून यालाहि वैश्वामित्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

क त.—हा ३. १७; व १८ या दोन सूक्तांचा द्रष्टा असून याला वैश्वामित्र (विश्वामित्रपुत्र) म्हटले आहे. वरील दोन्ही सूक्तांत विश्वामित्राचा उल्लेख नाही व ऋग्वेदांत कत याचा उल्लेख नाही.

उ क्की ल.—हा ३. १५; १६ या दोन सूक्तांत द्रष्टा असून याला कात्य (कतपुत्र) म्हटले आहे. वरील दोन्ही सूक्तांत विश्वामित्राचा उल्लेख नाही व ऋग्वेदांत कत या व्यक्तीचा उल्लेख नाही.

जे ता.—हा १. ११ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला मधु-
च्छंदपुत्र म्हटले आहे. सदर सूक्तांत अधवा ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

अ ध र्म ष ण.—१०. १९० या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून याला मधुच्छंदपुत्र म्हटले आहे सदर सूक्तात व ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

प्र जा प ति—३. ३८ या सूक्ताचा हा द्रष्टा (विक-
ल्पाने) असून याला वैश्वामित्र असे म्हटले आहे परंतु हा वैश्वामित्र असल्याचे ऋग्वेदावरून ठरत नाही.

गोतमकुल.

(२) सर्वानुक्रमणीसिद्ध कुलसंबंध व ऋग्मंश-
सिद्ध वंशसंबंध.—रहूगणाचा मुलगा गोतम. गोतमाचा मुलगा नोधा.

(३) सर्वानुक्रमणीसिद्ध वंशसंबंध व कुल-
संबंध.—रहूगणाचा मुलगा गोतम. गोतमाचे मुलगे नोधा व वामदेव. नोधसूचा मुलगा एवधू व वामदेवाचा मुलगा वृहद्वि.

गो त म.—या सूक्तकाराकडे १. ७८; व ९. ३१ या सूक्तांचे वस्तुत्व आहे. अनुक्रमणीकार याला ' रहूगणपुत्र ' असे म्हणतात. १. ७८ या सूक्तांत वृहदेक सर्व ऋचामध्ये गोतमाचा उल्लेख असून ५ व्या ऋचेत तो आपणास ' रहू-
गणाः ' म्हणवितो यावरून तो रहूगण याचा मुलगा असावा.

नो धा.—ऋ. १. ५८ ते ६४ या सूक्तांचा हा द्रष्टा. अनुक्रमणीत याला गोतमपुत्र म्हटले आहे. तो ज्या रुक्ताचा

द्रष्टा आहे. त्या पैकीं १. ६१, १४; ६२, १३; ६४, १ या ऋचेत त्याचा उल्लेख असून १.६२, १३; ६०, ५; ६१, १६ या ऋचेत तो आपणास गोतमातः (गोतमपुत्राः) म्हणवितो. यावरून तो गोतमपुत्र असावा असे वाटते.

ए क दृ.—८. ६९ या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून याला अनुक्रमणीकार नोधसपुत्र असे म्हणतात. यानें दृष्ट असलेल्या सूक्ताच्या ८ व्या ऋचेत फक्त 'एकदृ' असे पद आले आहे. परंतु त्यांत तो नोधसपुत्र असल्याचा उल्लेख नाही; व अन्यत्रहि तसा उल्लेख नाही.

वा म दे व.—८ मंडळ ८ चा द्रष्टा असून त्याला अनुक्रमणीत गोतमपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत फक्त ८. १६, १८ या एकाच ठिकाणी वामदेवाचा उल्लेख आहे. ४. ४, ११ या ऋचेत तो आपणांस गोतमपुत्र म्हणवितो आहे. पण हे सूक्त वामदेवाचेच असल्याबद्दल निश्चितता नसल्यामुळे वामदेवाला गोतमपुत्र निश्चितपणे म्हणता येत नाही.

वृ ह दु वध.—हा १०. ५४ ते ५६ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे व त्यामध्येच त्याचा उल्लेख आहे, परंतु त्यावरून तो वामदेवपुत्र ठरत नाही. ऋग्वेदांत वर्गल स्पृशाक्षिवाय अन्यत्र याचा उल्लेख नाही.

वसिष्ठकुल.

(२) सर्वानुक्रमणीसिद्ध वंशसंबंध व ऋग्वेदासिद्ध वंशसंबंध.—मित्रावरुणाचे मुलगे वसिष्ठ व अगस्त्य. अगस्त्याची वायको लोपासुद्रा.

(३) सर्वानुक्रमणीसिद्ध वंशसंबंध.—मित्रावरुणाचे मुलगे अगस्त्य व वसिष्ठ. वसिष्ठाचे मुलगे मृळीक, चित्रमहस, शक्ति. शक्तीचे मुलगे पराशर व गौरिवोति.

वसिष्ठ.—४. मंडळ ७ यांतील वरींच सूक्ते वसिष्ठदृष्ट व कांहीं वसिष्ठकुलांतील ऋषींनी दृष्ट आहेत असे अनुक्रमणीकार म्हणतात. व द्वाणून सातव्या मंडळाला वसिष्ठ-मंडळ असे म्हणतात. ५. ३३, ११ या ऋचेत वसिष्ठ मित्रावरुणाचा मुलगा असल्याचा उल्लेख आहे. तसेच ७. ३३, १३ या ऋचेत वसिष्ठ व मान यांचा मित्रावरुण व उर्वशी यांच्यापासून जन्म झाल्याचा उल्लेख आहे.

शक्ति.—हा ऋ. ७. ३२ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे. याला वसिष्ठपुत्र असे अनुक्रमणीत म्हटले आहे. परंतु याला आधार ऋग्वेदांत आढळत नाही. याच्या नांवावर असलेल्या सूक्तांत व ऋग्वेदांत अन्यत्र शक्ति शब्द आला आहे परंतु तो व्यक्तिवाचक नाही.

पराशर.—हा १. ६५ ते ७३ या सूक्तांचा द्रष्टा आहे. वरील सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत ७. १८, २१; १०४, २१ या दोनच ठिकाणी पराशराचा उल्लेख आला आहे. परंतु सर्वानुक्रमणीकार याला जे शक्तिपुत्र म्हणतात ते या ठिकाणी सिद्ध होत नाही. ७. १८, २१ या ठिकाणी पराशरावरुन वसिष्ठ व शतमातु यांपा

उल्लेख आहे. निरुक्त ६. ३० मध्ये पराशर हे वसिष्ठाचेच नांव आहे असे म्हटले आहे.

मृळी क.—हा १०. १५० या सूक्ताचा द्रष्टा आहे. सदर सूक्तांत मृळीक शब्द बऱ्याच वेळा आला आहे व त्याचा 'सूक्तकार' आणि विकल्पाने सुख' असा सायणांनी अर्थ दिला आहे. ऋग्वेदांत आणखी पुष्कळ ठिकाणी मृळीक शब्द आला आहे. परंतु त्याचा सुख असाच सर्व ठिकाणी अर्थ केला आहे. अनुक्रमणीकार जे याला वसिष्ठपुत्र म्हणतात त्याबद्दल ऋग्वेदांत अथवा इतर वेदांत आधार नाही. १०. १५ सूक्तांतील ५ व्या मंत्रांत वसिष्ठाचा उल्लेख आहे. परंतु त्यावरून तो मृळीकाचा बाप ठरत नाही.

चित्रमहस.—हा १०. १३२ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे व अनुक्रमणीकार याला वसिष्ठपुत्र असे म्हणतात. चित्रमहस हे पद ऋग्वेदांत एकदांच व ते वरील सूक्तांतील पहिल्या ऋचेत आहे. परंतु ते व्यक्तीचे नांव नसून अर्माचे विशेषण आहे. सदर सूक्तांतील शेवटच्या ऋचेत 'वसिष्ठासः' असे बहुवचनी पद आहे. परंतु तेवढ्यावरून चित्रमहस नांवाचा कोणी वसिष्ठपुत्र असल्याचे ठरत नाही.

गौरिवोति.—हा ५. ३९ व १०. ७३ व ७४ या सूक्तांचा द्रष्टा असून अनुक्रमणीकार याला शक्तिपुत्र असे म्हणतात. ऋग्वेदांत ५. ३९, ११ या ठिकाणी एकदांच याचा उल्लेख आला आहे. परंतु त्यांत तो शक्तिपुत्र असल्याचे ठरत नाही.

अगस्त्यकुल.

(१) सर्वानुक्रमणी व ऋग्वेदासिद्ध वंशसंबंध.—मित्रावरुणपुत्र अगस्त्य. अगस्त्याची स्त्री लोपासुद्रा.

(३) सर्वानुक्रमणीसिद्ध वंशसंबंध.—मित्रावरुणाचा मुलगा अगस्त्य. अगस्त्याची वायको लोपासुद्रा व मुलगा दहलक्ष्युत. दहलक्ष्युताचा मुलगा इक्ष्वाह.

अगस्त्य.—अनुक्रमणीकारांनी १. १६५ ते १९१ या सूक्तांचा हा द्रष्टा आहे असे म्हटले आहे. याला मान असे दुसरे नांव असून मित्रावरुणापासून वसिष्ठाचा व याचा जन्म झाल्याचा उल्लेख ७. ३३. १० व १३ या ऋचांत आहे. याची लोपासुद्रा नांवाची वायको असल्याचा १. १७९ या सूक्तांत उल्लेख आहे.

मान अथवा मान्य.—८. ५६ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला मित्रावरुणपुत्र म्हटले आहे. मित्रावरुणापासून याचा जन्म झाल्याचा उल्लेख ७. ३३, १३ या ऋचेत आहे. अगस्त्याचेच हे नांव असावे.

दहलक्ष्युत.—हा ९. २५ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला अनुक्रमणीत अगस्त्यपुत्र म्हटले आहे. सदर सूक्तांत अथवा ऋग्वेदांत याचा कोठेहि उल्लेख नाही. अर्थात हा अगस्त्यपुत्र असल्याचे ऋग्वेदावरून सिद्ध होत नाही.

इ ध्म वा ह.—हा ९. २६ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला दृढव्युत्पन्न असे अनुक्रमणीकार म्हणतात. परंतु तसा उल्लेख ऋग्वेदांत नाही.

कुलनिरहित

पुढील सूक्तकाराचे कुलसंबंध ऋग्वेद, सर्वांनुक्रमणी अथवा बृहद्देवता यात आढळत नाहीत.

(१) ऋग्वेदसिद्ध चंदासंबंध.—त्रिवृणाचा मुलगा त्रैवृण. पुरुकुत्साचा मुलगा त्रसदरयु. भरताचे मुलगे देवश्रवा व देववात. ऋषिपेणाचे मुलगे देवापि व शतनु. अधर्वनाचा मुलगा बृहद्देव. विवरवानाची मुले यमी व यम. पित्रवनाचा वंशज रुद्रास. इत्येणाचा मुलगा आसंग. वृषागिराचे मुलगे ऋजाश्व, अंबरीष, सहदेव, भयमान, सुराधस.

[३] सर्वानुक्रमणीसिद्ध चंदासंबंध.—भरताचा मुलगा अश्वमेध. वसुचा मुलगा रुद्र. भलंदनाचा मुलगा वत्सप्री. वृषागिरपुत्र अंबरीष व त्याचा मुलगा सिधुध्रीप. लक्ष याचा मुलगा धनाक. इलपाचा मुलगा वदप. रोहिदश्याचा मुलगा वसुमना. विवरवानपुत्र यम व त्याचे मुलगे माधित, संतुसुक, शख दमन, देवश्रवस. उशीनराचा मुलगा शिवि. इंद्राचे मुलगे वसुक व विमद. दिवोदासाचा मुलगा पदच्छेप व त्याचा मुलगा अनानत. अधर्वनाचे मुलगे बृहद्देव व भिपक्ष. सोमाचा मुलगा दुध. प्रजापतीचा मुलगा संवरण. अंगीर्ताचा मुलगा शुनःक्षेप. शिल्पाचा मुलगा कुल्लल-वर्हिद. मनुचे नामानेदिष्ट व शायंत. युवनाश्याचा मुलगा मंधाता. इलाचा मुलगा पुरुरवा व पुरुरव्याची बायको उर्वशी. भर्मदश्याचा मुलगा मुद्गल व मुद्गलाची बायको मुद्गलानी. सुवेदसाचा मुलगा शिरीष. वंदनाचा मुलगा दुवस्तु. व्यरुण.—५. २७ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला त्रैवृष्णि-त्रिवृणपुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या पहिल्या ऋचेत त्रैवृष्णि-व्यरुण असा उल्लेख आहे, व व्यरुणाचा उल्लेख याच सूक्तात २ व ३ या ऋचांमध्ये आहे.

त्रसदरयु.—४. ४२ व ५. २७ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला पौरुदत्तस्य असे म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ३ व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. परंतु तो पौरुदत्तस्य असल्याचा नाही. ऋग्वेदामध्ये त्रसदरयूचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आहे, व तो पुरुकुत्सपुत्र-त्रसदरयु असा ५. ३३, ८. १९, ३. ७. १९, ३६ या तीन ठिकाणी आहे. ४. ४२ या सूक्ताच्या ९ व १० ऋचांत याचा उल्लेख असून याची आई पुरुकुत्सानी इचाहि उल्लेख आहे.

अश्वमेध.—५. २७ या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे. याला भारत-भरतपुत्र-असे म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ४, ५, व ६ या ऋचांत अश्वमेधाचा उल्लेख आहे. परंतु तो भरतपुत्र असल्याबद्दल नाही.

देवश्रवा, देववात.—३. २३ या सूक्ताचे हे दांघे द्रष्टे. यांना भारत-भरतपुत्र-म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या

२ व ३ या ऋचांत ' भारत देवश्रवा देववात.' असा उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत देवश्रवा, देववात यांचा व्यक्तिवाचक उल्लेख आणखी आढळत नाही.

ऋजाश्व, अंबरीष, सहदेव, भयमान, सुराधस.—१. १०० या सूक्ताचे द्रष्टे. यांचा सदर सूक्ताच्या १७ व्या ऋचेत एकाच ठिकाणी उल्लेख आहे. यांना ' वृषागिरपुत्र' असे म्हटले आहे. वरील पांचही सूक्तकारांचा एकत्र असा उल्लेख ऋग्वेदांत आणखी आलेला नाही. एकव्या ऋजाश्याचा उल्लेख १. १००, १ १; ११६, १६; ११७, १७; १८ या ऋचामध्ये आहे.

देवापि.—१०. ९८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आर्षिपेण ऋषिपेणपुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ५, ६ व ८ या ऋचामध्ये आर्षिपेण या नांवाचा उल्लेख असून तो देवापि याचा बाप असावा असे दिसते.

अर्बुद.—१०. ९४ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला काद्रवेय असे म्हटले आहे. परंतु ऋग्वेदांत तसा उल्लेख नाही. ऋग्वेदातील अर्बुद याचा काही ठिकाणी असुर व काही ठिकाणी सायणांनी मेघ असा अर्थ केला आहे व ८. ४५, २६ या ऋचेतील ' कद्रुवः' या पदाचा कद्रु कर्पितबंधी असा अर्थ केला आहे. परंतु त्याचा आणि अर्बुदाचा संबंध नाही.

वत्सप्री.—९. ६८ व १०. ४५ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला भालंदन—भलंदनपुत्र—म्हटले आहे. ऋग्वेदांत वत्सप्रीचा अथवा भलंदनाचा उल्लेख नाही.

सिधुध्रीप.—१०. ९ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला अंबरीष पुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

विवस्वान्.—१०. १३ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला अदितिपुत्र म्हटले आहे. १०. १४, ५; १७, २ या ठिकाणी विवस्वानाचा उल्लेख आहे. परंतु तो अदितिपुत्र असल्याचा नाही.

यम.—१०. १४ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला विवस्वानपुत्र म्हटले आहे व तसा उल्लेख सदर सूक्ताच्या १ व ५ या ऋचांत आहे.

यमी.—१०. १० या सूक्ताची द्रष्टी. हिला ' विवस्वद कन्या' असे म्हटले आहे. हिला उल्लेख. सदर सूक्ताच्या १० व्या ऋचेत आहे व तो ती यमाची भगिनी असल्याबद्दल आहे. यमी विवस्वानाची कन्या असल्याचा प्रत्यक्ष उल्लेख नसला तरी यम हा विवस्वानपुत्र असून यमी त्याची भगिनी असा उल्लेख असल्यामुळे यमीला विवस्वानकन्या झणावयास हरकत नाही.

शंख.—१०. ११ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला यमपुत्र असे म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

संतुसुक.—१०. १८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला यमपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

दमन.—१०. १६ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला यमपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

देवश्रवा.—१०. १७ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला यमपुत्र म्हटले आहे. परंतु ऋग्वेदांत तसा उल्लेख नाही.

म यि त.—१०. १९ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला यमपुत्र म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत तसा उल्लेख नाही.

वि ष द.—१०. २० ते २६ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला इंद्रपुत्र म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकी १०. २०, १०; २३, ६७; २४, ४ या ठिकाणी व ऋग्वेदांत आणखी १. ५१, ३; ११२, ९; ११६, १; ११७, २०; ८. ९, १५; १० ३९, ७ ; ६५, १२, इतक्या ठिकाणी आहे परंतु तो इंद्रपुत्र असल्याचा उल्लेख नाही.

व सु क्र.—१०. २७ ते २९ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला इंद्रपुत्र म्हटलें आहे. याचा ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

क व ष.—१०. ३० ते ३४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला इत्युप-पुत्र असें झटलें आहे. कवपाचा उल्लेख ऋग्वेदांत एकदांच ७. १८, १२ या ठिकाणी असून तो ऋषि नसावा असें दिसतें; कारण त्या ठिकाणी इंद्रानें त्याला पाण्यांत बुडविल्याचा उल्लेख आहे.

लु श.—१०. ३५ व ३६ या दोन सूक्तांचा द्रष्टा. याला धनाकपुत्र असें म्हटलें आहे. धनाक अथवा लुश या दोघांचाहि ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

वृ ह द्वि व.—१०. १२० या सूक्ताचा द्रष्टा. याला अथर्वण ऋष्यांचा पुत्र असें म्हटलें आहे. वरील सूक्ताच्या ८ व्या ऋचेंत वृहद्वि याचा उल्लेख आहे व ९ व्या ऋचेंत आयर्वण वृहद्वि असा उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत याशिवाय 'वृहद्वि' पदाचा उल्लेख बऱ्याच ठिकाणी आहे, परंतु तो व्यक्तिवाचक नाही.

भि ष क्.—१०. ९७ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आथर्वण झटलें आहे. ऋग्वेद त भिषक् या व्यक्तीचा उल्लेख नाही.

शि वि (रा जा).—१०. १७९ या सूक्तातील १ ल्या ऋचेचा द्रष्टा. याला उशनरपुत्र म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत शिवि याचा उल्लेख नाही.

व सु म ना.—१०. १७९ या सूक्तातील ३ व्या ऋचेचा द्रष्टा याला राहोदशपुत्र असें झटलें आहे. ऋग्वेदांत वसुमनाचा उल्लेख नाही.

प रु च्छे प.—१. १२७ ते १३९ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला दिवोदासपुत्र झटलें आहे. ऋग्वेदांत परच्छेपाचा उल्लेख नाही.

अ ना व त.—१०. ११२ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला पर-च्छेपपुत्र असें म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत अनानत याचा व्यक्ति-वाचक अर्थानें उल्लेख नाही.

सु ध.—१०. १०१ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला सोमपुत्र झटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

अ मि यु त.—१०. ११६ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला स्थूल ऋष्यांचा पुत्र झटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

सं व र ण.—५. ३३ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला प्रजापति-पुत्र म्हटलें आहे. वरील सूक्ताच्या १० व्या ऋचेंत संवरण ऋष्याचा उल्लेख आहे परंतु तो प्रजापतिपुत्र असल्याबद्दल नाही.

ऋग्वेदांत याशिवाय संवरण याचा व्यक्तिवाचक उल्लेख नाही.

झु नः शे प.—१. २४ ते ३० या सूक्तांचा द्रष्टा. याला अजीगर्तपुत्र म्हटलें आहे. १. २४, १२; १३; ५. २, ७ या ठिकाणी झुनःशेपाचा उल्लेख आहे परंतु तो अजीगर्तपुत्र असल्याबद्दल नाही.

कु ल्म ल व हि प्.—१०. १२६ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला शिल्पपुत्र झटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

सु द्र ल.—१०. १०२ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला भर्ग्यश्वपुत्र झटलें आहे. वरील सूक्तांतील ५ व ९ या ऋचांत सुद्रलाचा उल्लेख असून २ व ६ ऋचांत सुद्रलानीचा उल्लेख आहे. परंतु सुद्रल हा भर्ग्यश्वपुत्र असल्याचा उल्लेख नाही.

मं घा ता.—१०. १३४ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला युवना-श्वपुत्र झटलें आहे वरील सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत १. ११२, १३; ८. ३९, ८; ४०, १२ या तीन ठिकाणी मंघाता याचा उल्लेख आहे. परंतु तो युवनाश्वपुत्र असल्याचा नाही.

पु रु र वा.—१०. ९५ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला इत्युप-पुत्र झटलें आहे. वरील सूक्ताच्या २, ५, ७, ११ व १५ या ऋचांत पुरुरवांचा उल्लेख आहे. परंतु तो इत्युप असल्याचा नाही.

ना भा ने दि द्र.—१०. ६१ व ६२ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला मनुपुत्र झटलें आहे. वरील सूक्तांपैकी ६१. १८ या ऋचेंत याचा उल्लेख आहे. परंतु तो मनुचा पुत्र असल्याबद्दल नाही. ऋग्वेदांत याखेरीज नामानेदिद्राचा उल्लेख नाही.

शा र्या त.—१०. ९२ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला मनुपुत्र झटलें आहे. वरील सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. १. ५१, १२ व ५१, ७ या दोन ठिकाणी शार्याताचा उल्लेख आहे, परंतु तो मनुपुत्र असल्याबद्दल नाही.

सु दा स.—१०. १३३ सूक्ताचा द्रष्टा. याला पित्रवनपुत्र झटलें आहे. वरील सूक्तांत याचा उल्लेख नाही परंतु ऋग्वेदांत सुदासाचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी असून ७. १८. २२; २३; २५ या तीन ठिकाणी पित्रवनपुत्र सुदास असा उल्लेख आहे.

आ सं ग.—८. १ या सूक्तातील ३० ते ३३ या चार मंत्रांचा द्रष्टा. याला ह्ययोगपुत्र असें म्हटलें असून त्याचा उल्लेख वरील सूक्ताच्या ३३ व्या मंत्रांत आहे.

श श्व ती.—८. १ या सूक्तांतील ३४ व्या मंत्रांची द्रष्टी. हिला आसंगपत्नी असें झटलें आहे. वरील मंत्रांत हिचा उल्लेख आहे. परंतु आसंगपत्नी असा नाही.

सु वे द स.—१०. १४७ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला शिरीष-पुत्र असें म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

दु व स्यु.—१०. १०० या सूक्ताचा द्रष्टा. याला वंदनपुत्र झटलें आहे. वरील सूक्ताच्या १२ व्या ऋचेंत दुवस्युचा उल्लेख आहे. परंतु तो वंदनपुत्र असल्याचा नाही.

गोत्रें.—गोत्र ही संस्था प्राचीनकाळां काय असावी हें निश्चयानें सांगतां येत नाही. गो म्हणजे भूमि आणि द्र म्हणजे संरक्षक; म्हणजे गोत्र म्हणजे भूमिसंरक्षक वर्ग असा गोत्र या शब्दाचा अर्थ करून गोत्र हा शासनाविषयक

विभाग असावा असा कल्पना व्यक्त झाली आहे: आणि दुसऱ्याच्या गोत्रातील मुलगी पळविणे हे मर्दाचे काम या मुळे गोत्राबाहेर लग्न करण्याची रीत उत्पन्न झाली असावी असे गोत्राबाहेर लग्न लावण्याचे स्पष्टीकरण करण्यांत आले आहे. या प्रकारच्या स्पष्टीकरणाच्या ग्रहणास अडचण येते ती ही की गोत्र आणि विवाहसंस्थेचा संबंध प्राचीनकाळा नव्हता. हा संबंध केव्हा उत्पन्न झाला आणि कोणत्या प्रयोजनामुळे झाला हा वगैरे उत्तरकालीन इतिहासाचा प्रश्न आहे. वेवकाळांत गो म्हणजे जमीन आणि व म्हणजे संरक्षक असा अर्थ अगण शक्य आहे आणि त्यामुळे गोत्र ही एक राजकीय संस्था असावी हेहि शक्य आहे. परंतु ती तशी होतीच हेहि आज निश्चयाने सांगता येत नाही.

गोत्र हा शब्द ऋग्वेदामध्ये इन्द्राच्या पराक्रमांच्या वर्णनांत अनेक वेळां येतो. या शब्दाचा अर्थ रोंध गोठा असा करतो तर गेल्लेनर गाईचा कळप असा करतो. मॅकडोनेलच्या मते वरील दुसऱ्या अर्थावरून पुढे या शब्दास उत्तरकालीन वाङ्मयात जो कुटुंब किंवा गोत असा अर्थ आला आहे त्याची उपपत्ति लावणे गोपे होते. छान्दोग्य उपनिषदांत [४ . ४ . १] कुटुंब या अर्थी गोत्र शब्द आलेला आहे.

दुसऱ्याच्या टोळीतील मुलगी चोरून आणावयाची आणि स्वतःच्या टोळीतील मुलगी करणे म्हणजे नामदर्पणा होय या तत्त्वाच्या कल्पनेचा मांत्रसंस्कृतीच्या लोकांतील बहिर्विवाह स्पष्ट करण्यास उपयोग होत नाही; यां की मगोत्र विवाह वेगळी तर बंद केल्याचा उल्लेख नाही, वैधायमासारख्या जुन्या स्मृतीतहि त्यास आढकाठी नाही, आणि वसिष्ठाच्या धर्मसूत्रांत देखील मगोत्रविवाह करण्यास आढकाठी जरी घातली आहे तरी वापाच्या बाजूने पांच पिढ्या व आईच्या बाजूने तीन पिढ्या सोडून लग्न करावे असे सांगितले आहे.

ज्या काही स्मृतीमधून मगोत्र किंवा सप्रवर विवाह यांचा निषेध केला असतो त्यावरवरच वापाकडच्या नात पिढ्या टाकाव्या व आईकडच्या पांच पिढ्या टाकाव्या असाहि उल्लेख करण्यांत येतो. गोत्रसंस्था जर प्राचीन नव्हे तर आपणांपुढे प्रश्न एवढाच उरतो की ही समाजान्त शिरली असेल तरी केव्हा आणि वर धर्मशास्त्रकारांनी दिलेले दोन भिन्न नियम भिन्न काळीं उपस्थित होऊन पुढे ते दोन्ही एकत्र मांडले गेले असे तर नसेल ना ! सात पिढ्यापर्यंत अगोदरच नातेवाईकांचा हिशोब ज्यास माहीत आहे अशा व्यक्तीं विरळा. पांच पिढ्या आईकडच्या टाकाव्या हा नियम तर बऱ्याच जातींनी घाब्यावर बसविला आहे दक्षिणेकडे अनेक जातींत मामाची मुलगी तर लग्नांत अधिक पसंत केली जाते. वापाकडून सात पिढ्या टाकाव्या हा नियम घेतला तर तो अनवश्यक ठरतो; कारण गोत्राबाहेर जर लग्न करावयाचे तर मात तर काय पण त्याने दैकडो पिढ्या वग-

ळवा जातात. वसिष्ठादि जुन्या स्मृतिकारांनी हे दोन्ही नियम एकसमयावर वैदिककाल मांडले असूनहि त्यांत दिसून येणारी परस्परविरुद्धता ओळखून मनुस्मृतीने फक्त गोत्राचाच नियम ठेविला आहे व वापाकडाल सात पिढ्यांचा वगळला आहे मनुस्मृतीचा "अनपिंडाव या नातुः असपिंडाव या पितुः" हा पाठ घेतला तर सपिंडाबाहेरचे मगोत्री विवाह ठरतील. विवाहीविषयक नियम देणारे धर्मसूत्रकारांच्या पूर्वीचे ग्रंथकार म्हणजे गृह्यसूत्रकार हे होत. बऱ्याचशा गृह्यसूत्रकारांनी तर गोत्राचा मुळाव आग्रह धरिला नाही.

सेनार्ट हा मगोत्रविवाहाची निषिद्धता व स्वर्णविवाहाची प्रशस्तता मूलगृह्यकालापर्यंत नेतो. परंतु असमोत्र विवाहाची चाल इंडोयुरोपीय कालापासून अस्तित्वांत असावी असे समजण्यास साधन जे भारतीयांतील गोत्रप्राचीनता तेंच खरें दिसत नाही. शतपथ ब्राह्मणांत (१ . ८ . ३ . ६) दोन्ही बाजूंनी तिसऱ्या किंवा चवथ्या पिढीच्या आतच विवाह करणे संमत असल्याचा उल्लेख आहे. सायणाचार्याप्रमाणे काण्व निसऱ्या पिढीशी व सौराष्ट्र चवथ्या पिढीशी विवाह करतात. या उदाहरणास वज्रसूचीवरील त्रिकाकार काण्वाबरांवरच आग्र व दाक्षिणात्य यांचा उल्लेख करितात. वाजसनेयीशाखीय ब्राह्मणांत मामेबहिणीशी विवाह करणे निषिद्ध आहे एवढेच नव्हे तर मामाचे गोत्रहि वगळायवाची चाल आहे. वरील ग्रंथांत तुलत बाहिणीशी विवाह करण्यास जे सांप्रत निषेध मानतात त्याचा कोठे उल्लेख आढळत नाही. शुनःशेषाच्या कथेवरून व शुनसमद हा आगिरस असून पुढे भार्गव झाला यावरून गोत्र बदलणे त्यावेळीं शक्य होते हे स्पष्ट दिसते. गोत्र ही संस्था फार प्राचीन नाही ही गोष्ट गोत्रे व श्रौतधर्म यांचा संबंध लक्षांत घेतला असता दिसून येईल. असे मात्र शक्य आहे की सूतसंस्कृतीच्या आरंभ लोकांत गोत्राचे म्हणजे बहिर्विवाहाचे देवकरुपांत अस्तित्व असेल व रोमन लोकांत "जेन्" नांवाच्या समुच्चयाबाहेर लग्न करण्याची पद्धत होती. जर इंडोयुरोपीय काळांत बहिर्विवाह होत असेल तर मध्यच्या मांत्रसंस्कृतीच्या लोकांत तो तात्पुरता नष्ट झाला असला पाहिजे असे वाटते. केव्हा त्यांत गोत्रसंस्था निर्माण झाली तेव्हा त्यांचा प्रवराशी संबंध जोडला गेला. आणि वेदविरुद्ध पण वैदिक परंपरेवर चलेली प्रज्ञा समाजव्यवस्था प्रचलित झाली हे पुढील विवेचनावरून कळून येईल.

गोत्रे व श्रौतधर्म.— गोत्राचा वैदिक धर्मसंस्थेत महत्त्वाचा संबंध दिसत नाही. गोत्रे जर मांत्रसंस्कृतीच्या लोकांनी असतील तर त्यांचा ऋग्वेदप्रत्यक्ष श्रौतधर्मात बराच संबंध असता. गोत्राचा संबंध यज्ञसंस्थेत अत्यंत वेतावा दिसतो. ऋग्वेदांत त्यांचा स्पष्ट उल्लेखहि दिसत नाही. गोत्रप्रवरकल्पना ऋग्वेदोत्तर वाङ्मयांत दिसतात, आणि त्यांचे अस्तित्व दांन कारणांमुळे संभवते. एकतर यज्ञसंस्थेवरवर

गोत्रप्रवरविचार वृद्धिगत ज्ञाना असावा किंवा मांत्रसंस्कृती-वाहेरील लोकांत गोत्रमंड्ये अस्तित्व असावे आणि गोत्रास धर्मत्व देण्यासाठी त्यांचा यज्ञसंस्थेची सुद्धा कसा-तरी संबंध जडविला असावा. या दोन कल्पनांपैकी दुसरी कल्पना म्हणजे गोत्रांचा यज्ञसंस्थेची सुद्धा संबंध जोडला असावा हे ज्ञान शक्य वाटते. गोत्रांचा श्रौतधर्मात जो फारच थोडा संबंध आहे तो इतकाच की आप्रीसूक्त होण्याने कोणती म्हणावयाची हे यज्ञमानाच्या गोत्रावरून किंवा प्रवरारवरून ठरवावे लागते.

पशुयागामध्ये पशूच्या बघेचा याग होण्यापूर्वी प्रयाज नामक देवतांना उद्देशून याग व्हावयाचा असतो (या देवता अकरा किंवा बारा आहेत). या यागांत प्रत्येक देवतेसंबंधी यागासाठी स्तावक पठण करण्यास मैत्रावरुणाने प्रेष दिल्यावर होत्याने याज्यारूप कृचा पठण करावयाची असते. अशा अकरा अथवा बारा कृचांच्या सूक्तास आप्रीसूक्त अशी मंडळा आहे. हीच आप्रीसूक्त होत्याने कोणती क्षणाची हे यज्ञमानाच्या गोत्रावरून किंवा प्रवरारवरून ठरते.

वरील आप्रीमध्ये कोणत्या देवतांना आहुती द्यावयाच्या या संबंधांन फारक आहे. त्याविषयी विधिनिषेधामक नियम आहेत ते असे. ज्या देवतांना आहुती द्यावयाच्या त्यांपैकी दहा देवता सर्वगोत्रीयांना सारख्या आहेत. कित्येक गोत्रांचे लोक आणखी दोन देवतांस आहुति देतात व कित्येक या दोहोंपैकी एकीस देतात व एकीस वगळतात. या दोन वाद-प्रस्त देवता म्हणजे नराशंस व तनुनपात् या होत. वसिष्ठ, अत्रि व अन्यश्च व गृत्समद या गोत्रांचे लोक तनुनपात् या देवतेस आहुति देत नाहीत आणि विश्वामित्र, अगस्त्य, कश्यप, जमदग्नि या गोत्रांचे लोक नराशंस देवतेस आप्रीपूर्वक आहुति देत नाहीत; व काण्व आणि आगिरस हे या दोन्ही देवतांना आहुति देतात. देवता कोणती घ्यावी यासंबंधाने आणखी एक नियम असा आहे की क्षत्रियांना नराशंस देवताच घ्यावी. अशा प्रकारची देवता घेण्याचा व टाकण्याचा प्रसंग फक्त पशुयागांतच येतो असे नाही तर पंधरा दिवसांनी करावयाचा दशपूर्णमास यागा (इष्टा) तिल प्रयाज यागांत देखील देवतामहण यज्ञमानाच्या गोत्रावरून ठरत असते.

गोत्रविशिष्ट श्रौतधर्माचे अर्वाचीनत्व.—आतां प्रश्न असा उपस्थित होतो की, आप्रीसूक्त किंवा देवतापरि-ग्रह याचा यज्ञमानाच्या गोत्रांशी जोडलेला संबंध कितपत जुना आहे. आप्रीच्या निवडीपेक्षा देवतापरिग्रहासंबंधी प्रश्न जास्त जुना दिसतो.

आप्रीसूक्त गोत्रभेदाप्रमाणे म्हणावी हे तत्त्व ब्राह्मण-काली प्रचारांत येऊ लागले होते असे दिसते (ऐ. ब्रा. २. ४). परंतु ते फार जुने असेल असे वाटत नाही. कारण आप्रीसूक्त हा विषय हाश्राचा अमून हात्रविषयाचे उपवृ-

हण करणारे ग्रंथ ते ब्राह्मणे व सूत्रे त्यापूर्वीच्या ग्रंथांत म्हणजे यजुर्वेदांत-उज्यामध्ये वादविषयक प्रयाज-यागाना संबंध येतो अथा- दशपूर्णमास व पशु या दादोचेहि हात्र पठित आहे (ज्याला आज याजुष हात्र असे म्हणतात) व त्यांत आप्री सूक्त गोत्रपरत्वे वेगळी सांगितली नसून एकच सांगितले आहे. सूत्रे व त्यावरील टीकाकार यांनी मात्र याविषयी जास्त विवक्षा केला आहे. गोत्रपरत्वे आप्रीग्रह-गाची चाल अलोकडील ठरविण्यास श्रौतच आणखी एक पुरावा असा आहे की, यजुर्वेदातील 'होत्रांत जे आप्रीसूक्त सांगितले आहे त्याची परंपरा मांडतां येत नसल्यामुळे सूत्र-कारांनी ज्या कोणास गोत्रपरत्वे निरनिराळी आप्रीसूक्त घ्याव-याची नसतील त्यांना विकलाने वरील (याजुष हात्रांत-गंत) सूक्त घ्यावे असे सांगिते आहे.

निरनिराळ्या गोत्रीयांची निरनिराळी आप्रीसूक्ते.—यासंबंधी आश्वलायनसूत्र पुढील प्रमाणे आहे:—सिद्धो अग्निरिति शुनकानां, जुपस्वनः समिधमिति वसिष्ठानां, समिद्धो अथेति सर्वेषां. 'या तिसऱ्या सूत्राचा वृत्तिकार 'वसिष्ठ शुनकाक्षिवाय' असा अर्थ करतात पण तो जुना आहे असे म्हणवत नाही. सूत्रांत पुढे 'यथर्षिवा' असे एक सूत्र आहे त्यावर भाष्य करतांना वृत्तिकार शौनकोक्त ऋकाचा आधार घेऊन भाष्य करतात की, 'स्वीयर्षिनामधेयस्यान् गुणाऽऽप्याः कर्तव्याः'

आश्वलायन सूत्रावरील वृत्तीप्रमाणे आप्रीसूक्त आणि त्यांचा उपयोग येणे प्रमाणे:—

गोत्रनाम	सूक्तप्रतीक	क्र. स्थ.	कृचा सूक्तद्रष्टा
कण्व	सुसमिद्धी न०	१-१२	१२ मघांतयि
आगिरस	समिद्धो अग्ने०	१. १४२	१२ दार्धतमा.
अगस्ति	समिद्धो अद्य०	१. १८८	११ अगस्त्य
शुनक	समिद्धो अग्नि०	२. ३	११ गृत्समद
विश्वामित्र	समिद्धो अग्नि०	२. ४	११ विश्वामित्र
अत्रि	सुसमिद्धाय०	५. ५	११ आत्र
वसिष्ठ	जुपस्व न०	७. २	११ वसिष्ठ
कश्यप	समिद्धो विश्वत०	९. ५	११ असितदेवत्स
वस्यश्च	इमां मे अग्ने०	१०. ७०	११ सुमित्र
भृगु	सामिद्धो अद्य०	१०. ११०	११ भार्गव. ज०

आप्रीसूक्त पशुयागांत गोत्राप्रमाणे भिन्न म्हणावे या नियमाला सूत्रकार एक अपवाद 'प्राजापत्ये तु ज.मदग्न्यः सर्वेषां' हा सांगतात.

गोळवयांत सांगवयाचे म्हणजे हे सर्व भेद सूत्रकालीन आहेत वेदकाली गोत्र नव्हती व गोत्रानुसार आप्रीसूक्त किंवा देवता यांचे भिन्नत्व स्थापित झाले नव्हते.

मंत्रद्रष्ट्या ऋषींच्या संबंधाने आपणांस अमे दिसते-की, प्रत्येक ऋग्वेदांत कुलकल्पनेव्यतिरिक्त गोत्रकल्पनाच नसल्यामुळे असुक ऋषी असुक गोत्राचे हे मापडणे शक्य नाही. परंतु ते श्रौतं पितृविषयक उग्रच मापडतात त्यांचा

योग त्यास विशिष्ट गोत्रांत बांधण्याकडे सर्वांनुक्रमणीकारांनी कसा केला आहे ते मागील कोष्टकांत दाखविलेच आहे. ब्राह्मणप्रथांत आप्तमूकविषयक विवेचन करितांना प्रवर्णाह् ऋषित्रयांची कल्पना आला आहे. तथापि तेवढ्यावरून मंत्रवक्त्राच्या ऋषींच्या ठायी गोत्रकल्पना होती असें सिद्ध होणार नाही. ब्राम्हणप्रथांचा काल म्हणजे बृहदाक्षांचा काल आणि बृहदाक्षांचा काल म्हणजे ऐश्यांच्यावर मांत्रसंस्कृतीच्या संप्रदायाचा काल. या कालांत देशांची विद्या स्वांकारणे किंवा आपली विद्या देशांस देणे या गोष्टी होते. अर्धवृ. उद्गाते करीत होते. केवळ ते विद्याच घेत होते असें नाही ते देशांच्या चालीराती देखील स्वांकारांत होते. जर देशांमध्ये गोत्रे असलीं तर त्या गोत्रांचा यज्ञसंस्थेचा संबंध जोडण्याचें काम देखील अवश्य होतें. तर असें असणें शक्य आहे कीं देशांमध्ये गोत्रे आहेत असें पटून त्यांची गोत्रसंस्था मांत्रसंस्कृतीच्या लोकांनी घेतली असावी. त्या गोत्रांचा उपयोग काय करावयाचा याविषयी मात्र त्यांचा निश्चय तात्कालिक झालेला दिसत नाही. ऋग्वेदांत जशी गोत्रकल्पना नाही तशी प्रवरकल्पनाही नाही. तसेंच ऋग्वेदांत ज्या सत्रकल्पनेच्या आध्यात्मिक श्रौतसूत्रकारांनी गोत्रप्रवरकल्पनेची मांडणी केली आहे त्या सत्रांचाहि उल्लेख नाही. जे सत्रविषयक उल्लेख आलेले आहेत त्यांचा अर्थ अनेक व्यक्तींची एकत्र स्थिति या पलीकडे पोहोचू शकत नाही.

ऋग्वेदांतच सत्रे नाहीत व यजुर्वेदाच्या अनेक शाखांतहि सत्रे नाहीत तर सत्रे होतां तरी केव्हां ? सत्रांच्या भरभराटीचा काल असा वैदिकवाङ्मय वाचल्यास कोणताच दिसत नाही. हौत्राच्या ऋचेत सत्र शब्द ऐकू येत नाही आणि ब्राह्मणांमध्ये जर सत्रे पुसटलेली दिसतात तर सत्रे वैदिक परंपरेत मूळचीं नव्हतीं पण वेदवाङ्मय परंपरेतून निघून वैदिकांनी ती मान्य केलीं असावीं असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ?

गोत्रांची उदरगती मांत्र कीं देश्य संस्कृती ?— गोत्रे म्हणजे ज्या समुच्चयांतल लोकांनी आपआपसांत विवाहसंबंध करतां कामा नये असे पुत्र, अशी लोकांत आज कल्पना रुढ आहे. असले समुच्चय मांत्रसंस्कृतीच्या लोकांत होते असें मंत्रांमधून तर मुळीच सिद्ध होत नाही, आणि प्रवरहि मंत्रांत नाहीत तर ही गोत्रप्रवरात्मक सृष्टि आली कोठून ? ही उत्तरकाली त्याच संस्कृतीतून विकास पावली असेंहि म्हणतां यावयाचें नाही. कां कीं मांत्रसंस्कृतीच्या लोकांचे वाङ्मयरूपी साहित्य आपणाभवळ भरपूर आहे. जर गोत्रविहीन समाजापासून गोत्रसंस्था तयार होत गेली असती तर या विकासाच्या मधल्या पायऱ्या दाखविणारे वाङ्मयरूपी किंवा शब्दरूपी उल्लेख आपणांस खास सांपडले असते. परंतु तसे उल्लेख आपणांस आरण्याकान्त वाङ्मयांत कोठेच सांपडत नाहीत. ज्या समुच्चयाबाहेर लक्ष केंद्र पाहिजे असे समुच्चय काश्मीरपासून द्राविडपर्यंत

अनेक जातींत सांपडतात एवढेच नव्हे तर रशियापासून आस्ट्रेलियापर्यंत देखील सांपडतात. कांही समुच्चयांत बहिर्विवाहाची सक्ती जास्त अतः व काहींत कमी असते एवढेच. या तऱ्हेचा बहिर्विवाह समाजांत उत्पन्न झाला तो कां या विषयी मानववंशशास्त्रज्ञांनी बरीच कारणे पुढे मांडली आहेत. त्यांतल एक कारण असे कीं समुच्चया समुच्चयांतच लग्न करणें ' नामर्दपणाचें आहे ' खरे मर्दाचें ' काम म्हणजे शत्रूच्या गोटांतल मुलगी पळवून आणावयाची ' ही कल्पना समाजाच्या अर्थात वाल्यावस्थेत कदाचित् खरी हि असेल पण या कल्पनेच्या साहाय्याने भारतीय ब्राह्मणांमध्ये बहिर्विवाह कां उत्पन्न व्हावा याचें स्पष्टीकरण होणार नाही. कां कीं, परसमुच्चयांतून मुलगी पळवून आणण्याचें महत्त्व किंवा त्या क्रियेस अनुकूल परिस्थिती ही जो देश वसलेला आहे व ज्या देशांत राजसंस्था स्थापित झाली आहे अशा देशांत नसते आणि परसमुच्चयांतून मुलगी पळवून आणण्याचें महत्त्व हौत्रांत किंवा औद्गात्रांत तयार झालेल्या भिक्षुकांत कोठून उत्पन्न होणार ? अर्थात बहिर्विवाहाची स्वाभाविक कारणे उत्पन्न होऊन बहिर्विवाह मांत्रसंस्कृतीच्या लोकांत स्थापित झाला हें शक्य नाही. जर स्वाभाविक कारणांमुळे उत्पन्न झाला नसेल तर त्याच्या अस्तित्वाची उपपत्ति अनुकरणाजिवाय दुसरी कशांत सांपडणार ? याचा थोडक्यांत अर्थ असा कीं ब्राह्मणांनी ब्राम्हणेतरांचें अनुकरण केलें. परंतु ' तुझ्यावर माझी कडी पाहिजे ' असा प्रकार मात्र कल्याणेशिवाय ते राहिले नाहीत. त्यांनीं लौकिक गोत्र व अध्यात्मिक गोत्र असा निराळा भेद उत्पन्न करून आपली गोत्रे ब्राम्हणेतरांवर लादलीं आणि पुष्कळ प्रसंगां आपल्या शिष्यांस (उदाहरणार्थ रजपूतांस) अशी शिकवण दिली कीं, लौकिक गोत्रांचे विवाहादि प्रसंगांत अध्यात्मिक गोत्रापेक्षां महत्त्व कमी

गोत्रप्रवरसंबंध व गोत्रप्रवर्तक मुख्य ऋषी.— गोत्रे उत्तरकालीन आहेत ही कल्पना मान्य झाली म्हणजे ब्राह्मणेतिहासांतल जे धागे उलगडावयाचे ते येणें प्रमाणे—

(१) गोत्रांचा प्रवरांशी संबंध काय ?

(२) गोत्रांचा संबंध प्रवरांशी लावून सर्व जनता सप्तर्षिसंभव आहे ही कल्पना कशी उद्भूत झाली ?

(३) प्रवरसंस्थापक सप्तर्षि आणि सहस्राधि गोत्रे यांचा संबंध काय ?

(४) विशिष्ट सप्तर्षींना महत्त्व कसे प्राप्त झाले ?

(५) गोत्रांचा व प्रवरांचा धर्मकृत्यांशी संबंध ?

(६) गोत्रांचा व प्रवरांचा विवाहविधीशी संबंध काय ?

(७) गोत्रांचा व प्रवरांचा मंत्रद्रष्ट्यांशी व वैदिक शास्त्रांशी संबंध काय होता ?

या इतक्या वाजूनीं विवेचन झाले म्हणजे ब्राम्हणजातीच्या अंतर्गतनेचें स्पष्टीकरण झाले असें होईल.

वरील प्रश्नांपैकी पहिले चार प्रश्न विचारासाठी प्रथम वेळ

ऋषींची नावे, त्यांच्या मुलांची त्यांच्या नांवांपासून निघालेली नावे आणि मुलांच्या नावांना तद्वित प्रत्यय लागून झालेली त्यांची पौत्र नावे याप्रकारची नावे मंत्रांत बरीच आहेत. तथापि अनेक ऋषी विशिष्ट प्रवररचनेने एकत्रित केलेले दिसत नाहीत.

प्रवरांशी गोत्रांचा संबंध सूत्रकालीन होय. सूत्रकारांनी प्रवरऋषी हे व्यक्तींचे गोत्रसंस्थापकापूर्वीचे पूर्वज वनाविले आहेत. पण त्या विधानास वेदांत प्रमाण नाही.

वेदांत प्रवरासारखा उल्लेख कायतो एकच आहे. तो आप्येयवर्णविषयक होय (तै. सं. ३.५,८). क्षणजे अग्नी कल्पना होते की धौती मंडळांचे आठ संप्रदाय स्थापन झाले आणि त्यावेळचे आचार्य किंवा विद्याभ्यासी या आठांपैकी कोणत्याना कोणत्या संप्रदायात समाविष्ट होत.

वरण या शब्दाचा अर्थच निवड, स्वीकारणे असा आहे. म्हणजे त्यावेळचा शालंकायन किंवा बौधायन हा अगस्त्य किंवा वसिष्ठ इत्यादि कोणत्या तरी ऋषीपासून जे संप्रदाय स्थापन झाले त्यापैकी एकाचा स्वीकार करी. म्हणजे ते त्याचे प्रवर झाले.

हा गोत्रप्रवरांचा इतिहास पूर्णपणे लक्षांत घेण्यासाठी प्राचीन निरनिराळ्या विधिमूळ किंवा आचारामुळे झालेल्या संप्रदायांचे एकत्रित अवलोकन केले पाहिजे. विषयतः वेदांमुळे म्हणजे यज्ञांतील कोणता भाग करावयास आपण तयार व्हावे याविषयीच्या तयारीमुळे ऋग्वेदी, यजुर्वेदी हे झालेले भेद खरोखर संप्रदायच होत.

याच संप्रदायांचे पुढे उपसंप्रदाय पडले. ते शाखा या नांवाने लोकास परिचित आहेत. या शाखांचे पुढे आणखी उपसंप्रदाय झाले ते सूत्राच्या नावाने प्रसिद्ध आहेत. अग्निहोत्री पुढे कोणत्याना कोणत्यातरी सूत्राचा परिग्रह करी, आणि आपले विशेष संप्रदायाशी नाते जोडी. अमुक एक होत्यांच्या संप्रदायाशी अमुक एक अध्वर्यूचा संप्रदाय सहकारिता करी आणि इतरांशी अमहकारिता करी. यामुळे अग्निहोत्र्यास कोणत्या तरी पक्षास मिळावे लागे. ऋग्वेदी किंवा यजुर्वेदी हे कर्मविशिष्ट संप्रदाय होत परंतु शुक्लयजुर्वेदी किंवा कृष्णयजुर्वेदी हे पक्षविशिष्ट संप्रदाय होते.

पक्षविशिष्ट संप्रदाय कर्मविशिष्ट संप्रदायानंतरचे होत. या कर्मविशिष्ट संप्रदायाच्या स्थापनेपूर्वी देखील क्षणजे ऋत्विजांत हाते, उद्गाते व अध्वर्यू असा भेद उर्फ विविष्टीकरण होण्यापूर्वी देखील विद्यामूलक अगर आचारमूलक संप्रदाय होतेच. यज्ञसंस्था जी तयार झाली ती आचार संहितांनी युक्त झालून दिसते तशी तयार होण्यापूर्वी अनेक संप्रदाय चालू असलेले दिसतात; ते यज्ञेप्रमाणे:—

(१) गोत्रमंडळात दृष्ट होणारे संप्रदाय.

(२) प्रवर संस्थापक ऋषी व त्यांचे संप्रदाय.

(३) आग्नीसूक्तदृष्ट ऋषी व त्यांचे संप्रदाय.

(४) ज्यांच्या नांवावरून विशिष्टक्रिया अगर कर्मांग उत्पन्न झाले त्यांचा संप्रदायाशी संबंध.

(५) सत्रमूलक संप्रदाय.

गोत्रमंडळामुळे ज्या संप्रदायांचे अस्तित्व कळून येते ते संप्रदाय म्हणजे क्षणजे गृत्समद, विश्वामित्र, वामदेव, अग्नि, भारद्वाज, वसिष्ठ. जे ऋषी कोणत्याच मंडळांत किंवा संप्रदायांत नाहीत असे मंत्रद्वेष्टे पहिल्या, आठव्या नवव्या व दहाव्या मंडळांत घातले आहेत.

प्रवरसंस्थापक ऋषी म्हणजे क्षणजे कश्यप, अग्नि भरद्वाज, विश्वामित्र, गोतम, जमदग्नि, वसिष्ठ व आठवा अगस्ति असे धरले जातात. अनेक ऋषींच्या नांवांची गोत्रे आहेत. ती सर्व वरील ऋषींच्या नांवावर स्थापन झालेल्या प्रवरांशी जोडली जातात.

या प्रवरस्थापकांमध्ये आंगिरसाचे नांव दिलेले नाही. आंगिरस हा तर अत्यंत प्राचीन कल्पनिक पुरुष अगर प्रत्यक्ष अग्नि होय. असे शक्य आहे की जे ऋषी कोणत्याच पुरुषास आपला संप्रदायप्रवर्तक म्हणून मान्य करीत नसतील ते आंगिरस वरण करीत असावेत.

आग्नीसूक्त क्षणजे काय याचे विवेचन पूर्वी केलेच आहे. आणि आग्नीसूक्तांवरून जे संप्रदाय दिसून येतात त्या संबंधीही वरचे विवेचन झाले आहे.

या अनेक संप्रदायांची तोंडमिळवणी करून सर्वसामान्य श्रौतधर्मा तयार करण्याची खटपट चालू असे. त्या खटपटीची अंगे अनेक होती. एक अंग म्हणजे म्हणजे अनेक संप्रदायांतील विध्यंश घेऊन कर्मकल्पना करणे, दुसरे अंग म्हणजे म्हणजे कर्मांमध्ये काही संप्रदायांचे वैशिष्ट्य कायम राखवे म्हणून ऐच्छिक क्रिया ठेवणे. या दोन्ही क्रियांचे परिणाम यज्ञसंस्थेवर झालेले दिसत आहेत.

काही संप्रदायांमध्ये विशिष्ट कर्मे रूढ होती. उदाहरणार्थ, अंगिरसामध्ये द्विरात्र, यगांत त्रिरात्र, अग्नीत चतुरात्र, जमदग्निमध्येहि एक तऱ्हेचा चतुरात्र होताच. उद्गारकपुत्र कुसुमविद याच्या नांवावर सप्तरात्र इत्यादि संस्था व्यक्तींच्या किंवा संप्रदायांच्या दिसतात. सोमयागसंस्था पूर्ण होऊन यजुर्वेद व ब्राह्मणे तयार होण्यापूर्वीच्या या संस्था. ज्या क्रियेने सामान्य एकाहि फ़क्तु झाला त्याच क्रियेने या इतर संस्था बनल्या असाव्यात.

जेव्हा अनेक संप्रदायांचे एकीकरण झाले व अनेक गोत्रांमधून ज्याप्रमाणे हीत्र तयार झाले. त्याचप्रमाणे सामान्य यज्ञपठना वनवितांना प्रत्येक वरील संप्रदायापाशी देव घेव करून यज्ञाची मांडणी सर्वमान्य करण्यांत आली असावी.

पुढे असे दाखविण्यांत येईल की सत्रांची मांडणी सामान्यतः घेऊन त्याच्या संक्षेपाने सोमयाग झाला असावा. ही कल्पना बरी असल्यास असे क्षणांचे सामेल की, सत्रांचा

काल व सत्रे संकोच पावून सोमयाग तयार होण्याचा काल यांच्यामध्ये गर्ग, अंगिरस इत्यादि मंडळींनी आपआपल्या पुरते सत्रसंक्षेप तयार केल असवेत व त्यांच्यामुळे जे संप्रदाय तयार झाले वसतील त्यांच्या क्रियांचे एकीकरण व व्यवस्थितकरण होऊन सर्वजनमान्य असा यागसमुच्चय तयार झाला असावा.

द्विरात्र, पड्रात्र, व द्वादशाह हे कर्तृ सत्रांगच हात असा पुरावा.—द्वादशाह नामक यज्ञाचे 'सत्रांग' व 'अहीन' [स्वतंत्र] असे दोन प्रकार आहेत. या दोन प्रकारांत वस्तुतः काही भेद नाही. कारण 'अहीन' अथवा सत्रांग या दोनही द्वादशाहांत कोणता तरी एक ज्योतिषोमविशिष्ट विधि करून सोमयाग करावयाचा असतो. 'आसीरन' 'उपेयुः' अर्थां चोदनायुक्त पदे जेव्हा वेदांत आढळतात तेव्हा ते बहुयजमानयुक्त असे सत्र समजले जाते. व 'यजति' असे एकवचनी पद जेथे आढळते तेथे सत्रकर्ता यजमान एकटाच अभिप्रेत असतो. यावरून ज्या द्वादशाहांत नवंच ऋत्विज यजमानरूपाने असतात तो द्वादशाह सत्ररूप होय व ज्या द्वादशाहांत एकच यजमान असून तो ऋत्विजांच्या सहाय्याने अनुष्ठान करतो तो अहीन द्वादशाह होय प्राचीन सत्राचा संकोच झाल्यावर द्वादशाह यज्ञाची कल्पना निघालेली दिसते. मोठाल्या सत्रांतूनच द्विरात्रादि द्वादशाहान्त कर्तृ निघाले आहेत. द्विरात्र यज्ञामध्ये चार प्रकार आहेत, त्यापैकी एक प्रकार अंगिरस कुळातील हविष्मत् व हविष्कृत या दोन व्यक्तींच्या नांवावर प्रचलित झाल्याचे वर्णन आढळते. ती कथा अशी.—अंगिरसांचे सत्र चालले असता त्यांच्यापैकी हविष्मत् व हावेष्कृत यांनी अग्निष्टोम व अति-सत्र हे दोन कर्तृ जोडून द्विरात्र नांवाचा एक यज्ञ करून ते स्वर्गास गेले असा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेत (७. १, ४) आला आहे. अहीनापैकी पड्रात्र कर्तृस 'देवसत्र' असे नांव दिले आहे. यावरूनही मोठ्या सत्रांचा संकोच कसा होत होता हे दिसून येण्यासारखे आहे. वास्तविक तेरा दिवसांपेक्षा अधिक मुदतीचा सामुच्चयिक यज्ञ असेल तर त्याला सत्र झणणे युक्त होईल. परंतु साध्य नामक देवांनी पड्रात्र कर्तृच सामुच्चयिक म्हणजे सत्ररूपाने केला, अशातऱ्हेची कथा सांगून पड्रात्र कर्तृला देवसत्र हे नांव दिले गेले. सत्रांचा संकोच होऊन त्यांतूनच एकाह, द्विरात्रादि अहीन कर्तृ निर्माण झाले याला दुसरा पुरावा असा देता येईल की, सत्रातील काही गोष्टी अहीन कर्तृमध्ये आणून त्यांनाच सत्र असे नांव देऊन त्यावरच सत्रासंबंधी तद्धान भागावण्याचा प्रकार, चालू झाला होता. उदाहरणार्थ हविर्धान व आग्नीध्रीया या दोन मंडपांची उभारणीचाकें असलेल्या गाण्यावर करणे; यूपस्तंभ मोठ्या मुढाचा झणजे वाटेले तेथे जमीनीवर उभा करता येईल अशा प्रकारचा करणें इत्यादि सत्रांतील गोष्टींचा पड्रात्र

कर्तृमध्ये समावेश केला आहे.

सत्ररूप द्वादशाह.—द्वादशाह हा यज्ञ जेव्हा पुष्कळ यजमान एकत्र मिळून करितात तेव्हा त्या यज्ञास सत्र अशी संज्ञा प्राप्त होते. त्यांत एक मुख्य यजमान निवडला जातो त्यास गृहपति म्हणतात. गृहपति जो ठरेल त्याच्या अरणीवर मंथन करून अग्नि उत्पन्न करावयाचा व गार्हपत्य आणि आहवनीय या दोन रूपाने दोन स्थळी त्याची स्थापना करावयाची व इतरांनी आपले अग्नी तेच आहेत असे मानावयाचे. व्रतदुग्ध (नित्य प्राशन करावयाचे दुग्ध) लौकिकामांवर तापवून आणावयाचे असा एक पक्ष, व कोणाच्याहि एका अरणीवर प्रत्येक ऋत्विजाने मंथन करून निर- निराळे (गार्हपत्य व आहवनीय) अग्नी उत्पन्न करून एकाच गार्हपत्यांत टाकून मग त्यांतील एक भाग आहवनीयांत टाकावयाचा असा दुसरा पक्ष. व्रतदुग्धावहल वरीलच नियम असे. सत्राला आरंभ झाल्यावर त्यांत समाविष्ट होण्यासाठी कोणी एखादा दीक्षित आला तर त्याने गृहपतीच्या अरणीवर मंथन करून मंथनोत्पादित अग्नीपैकी अर्धा गार्हपत्यांत व अर्धा आहवनीयांत टाकावा. व्रतदुग्धादि वरील सर्वाप्रमाणेच एकत्र ठेवावे.

सत्र व तदंग संस्कार.—सत्रातील दीक्षणीयेष्टामध्ये 'पवन पावन' नामक एक संस्कार करावयाचा असतो. त्याचा क्रम सूत्रकारांनी पुढील प्रमाणे दिला आहेः—अध्वर्यूने प्रथम गृहपतीचा संस्कार करावा व नंतर होता, ब्रह्मा व उद्गाता यांचा संस्कार करावा. प्रतिप्रस्थात्याने प्रथम अध्वर्यूचा संस्कार करून नंतर प्रस्तीता, मैत्रावरुण व ब्राह्मणाच्छंसी यांचा संस्कार करावा. आग्नीध्राने प्रथम प्रतिप्रस्थात्याचा संस्कार करून नंतर अच्छावाक, पोता, नेष्टा व सदस्य यांचा संस्कार करावा. उन्नेत्याने प्रथम आग्नीध्राचा संस्कार करून नंतर प्रावस्तुत्, सुब्रह्मण्य व प्रतिहर्ता यांचा संस्कार करावा व आपणच आपला स्वतःचा संस्कार करावा. अध्वर्यूनेच सर्वांचा संस्कार करावा अशी जर सर्वांची इच्छा असेल तर अध्वर्यूनेच सर्वांचा पवनपावन संस्कार करावा.

प्रवरण विधि.—द्वादशाहामध्ये करावयाचा सामुच्चयिक प्रवरणविधि झणजे असाः—प्रथम गृहपतीच्या नवराचा उच्चार करून नंतर होता, अध्वर्यू, ब्रह्मा व उद्गाता या चार प्रमुख ऋत्विजांचे प्रवरोच्चारण झाल्यावर पुढे अनुक्रमे प्रतिप्रस्थाता, मैत्रावरुण वगैरे सर्व ऋत्विजांचे प्रवरोच्चारण करावयाचे.

दीक्षाहुतीच्या वेळी अध्वर्यूने दीक्षाहुति टाकी व अध्वर्यूला इतरांनी अन्वारब्ध (हस्तस्पर्श) करावा. कृष्णाजिन परिधानाच्या वेळी अध्वर्यूने प्रथम गृहपती-

कडून मंत्र पठण करवावा. नंतर सर्वांकडून करवावा. अग्निष्टोमादि कृतंमर्थ्यं सुत्येव्या दिवशी प्रातःसवनांत ऋतुयागासंबंधी याज्या पठण करावयाच्या असतात त्या अर्च्यु, यजमान व प्रतिप्रस्थाता यांच्याकरिता होत्याने पठण करावयाच्या असतात. परंतु सत्रांमध्ये मात्र त्यांनी होत्याम क्षणावयास न सांगतां स्वतःच क्षणावयाच्या असतात.

सत्रांग द्वादशाहंत बारा दिवस दररोज जे अनुष्ठान व्हावयाचे ते प्रथमदिवशी अतिरात्र; दुसऱ्या दिवशी अग्निष्टोम नंतर पुढे सहा दिवस उक्थ्य; व पुढे तीन दिवस छंदोम आणि शेवटच्या दिवशी अग्निष्टोम याप्रमाणे बारा दिवस अनुष्ठान करावयाचे असते. आतां सत्रावरूनच सोमयाग उत्पन्न झाले काय हे पाहू.

सत्रे व सोमयाग यांचा संबंध.—सत्रे म्हणजे अनेकांनी मिळून याग करावयाचा व तो पुष्कळ दिवस चालू रहावयाचा, ही कल्पना अत्यंत प्राचीन असावी. सत्र ह्मणजे दीर्घकाल चालणारा एक सामुच्चयिक याग होय. पुष्कळशा यजमानांनी एकत्र रहावयाचे आणि प्रत्येकांनी वेगवेगळ्या अथवा सर्वांनी मिळून एकाच अग्नीची उपासना करावयाची; सोमरस, पशुमांस व पुरोडाशादि हविर्द्रव्यांचे हवन करावयाचे हेच सत्रांचे सामान्य स्वरूप होय. ऋग्वेदांत पृथक्त्वाचे होणाऱ्या अग्न्युपासनेपेक्षां सामुच्चयिक अग्न्युपासना जास्त आढळते. मात्र तीमर्थ्ये होत असलेले विधी कोणत्याहि विशिष्ट नियमारा धरून अथवा चोदनेस अनुसरून असे होत नसत. व त्यावेळी मंत्रपूर्वकता फारच थोड्या विधीच्या बांध्यास येत असावी. किंबहुना मंत्रगहितच ते विधी असावेत. ऋग्वेदांत व्यक्तित्व दैनिक सोमरसाच्या हवनाविषयी उल्लेख सांपडतो. सामुच्चयिक सोमयाग तर स्पष्टच आहेत. अशा प्रकारचे सामुच्चयिक सोमयाग भटकणाऱ्या टोळ्यांच्या भटकण्याच्या क्रमांत नव महिने, दहा महिने किंवा बारा महिने एकसारखे सतत चालत असावेत. प्राचीन कालची हॉव सत्रे होत. मात्र हे याग जेव्हां प्रत्यक्ष होत असत तेव्हां त्यांना सत्र हे नांव मिळालेलें असणें संभवनीय नाही. सत्र हा शब्द जुना आहे परंतु तो सामुच्चयिक यागांना ऋग्वेदाच्या अखेरीस किंवा पुन्या वजुर्वेदकालांत रुढ झाल्याचे दिसून येते. ऋग्वेदांत येणाऱ्या सत्र शब्दाचे कसकसे अर्थ होत गेले याचा कल्पना येण्यासाठी काहीं उतारे आधी पुढे देत आहोत. त्यावरून हे सहज आढळून येईल की, सत्र या शब्दाचा उपयोग सामुच्चयिक याग या अर्थाने एकदांच केला आहे व तो देखील १० व्या म्हणजे मागडून जोडल्या गेल्या मंडलांत आहे. सारांश ऋग्वेदांत सत्र हा शब्द प्रायः एकदम, यरोवर, खरोखर अशा सामुच्चयिक यागेतर अर्थासाठी आला आहे. ऋग्वेदांतील सत्र शब्दाचा विचार

करावयास पुढील उतारे फार उपयुक्त होतात.

‘सत्रा विश्वे दधिपे केवलं सहः’ (१.५७, ६) केवलं तुं एकटाच सर्वव्यापक आहेस अशा प्रकारचे बल तूं धारण करतोस हे खरे आहे.

‘एकः सत्रा सूरौ वस्वईशे’ (१.७१, ९) शूर असा एकच आदित्य यनांना एकदम मिळवितो.

‘सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा’ (१.७२, १) सर्व हिरण्ये एकदमच देऊन.

‘सत्राकरो यजमानस्य शंसः’ (१.१७८, ४) हा इंद्र खरोखरच यजमानाचा लौकिक वाढवितो.

सत्रा शंसं यजमानस्य ततोत् (२.२०, ७) यजमानाचा महान् अन्न अभिलाष पूर्ण करो.

‘सत्रेद्राव देवभिरणसतां’ (२.२०, ८) देवांनी (स्तोत्रांना) उदकलाभ व्हावा म्हणून इंद्राला सर्व (सत्रा) दिवसामध्ये हवि अर्पिला.

‘सत्रा दधिरे हरिवो जुपस्व’ (३.५१, ६) हे अश्वसंपन्न इंद्रा, ऋत्विज खरोखर तुझ्याच साठी स्तोत्रे धारण करतात.

‘सत्रा मदासो बृहती मदिष्टाः’ (४.१७, ६) खरोखर सर्व सोमरस महान् इंद्राला मद आणणारे असेच झाले आहेत.

‘सत्रायदी भारिरस्य वृष्णः’ (४.२१, ७) खरोखर भारवाराच्या इच्छा पूर्ण करणाऱ्या इंद्राचेच हे बल आहे.

‘नुम्यानि सत्रा सहुरे सहांसि’ [४.२२, ९] हे सहनशील इंद्रा, सर्वदा शत्रूंना जिंकणारे असे बल तूं आम्हास दे.

‘सत्रा ते अनु कृत्यः’ ‘सत्रा महौ असिधृतः’ (४.३०, २) खरोखर तुझ्या प्रजा तुलाच अनुसरून आहेत, तूं खरोखर सर्वविधृत असा आहेस.

‘सत्रा महौसि चक्रिरे तनूपु’ [५.६०, ४] तनूच्या टिकाणी महान् तेजें एकदम धारण करते झाले.

‘दिवो न तुभ्यमन्वित्र सत्रा’ (६.२०, २) हे इंद्रा, देवांनी खरोखर सूर्योप्राप्ती तुलाहि स्तविला.

‘सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहात्ये’ (६.२५, ८) वृत्रवधाच्या वेळी देवांनी खरोखर उत्कृष्ट असे बल दिले.

‘सत्रावावृषुहवनानि यज्ञाः’ (६.३४, ४) ‘यजनसाधन असा हविर्द्रव्यासह स्तोत्रे वाढविला.’

‘सत्रा मदासस्तव विश्वज्याः’ (६.३६, १) हे इंद्रा तुला आलेले किंफ खरोखरच सर्व जनांना हितकर होत.

‘सत्रा दधिरे अनु वीर्याय’ (६.३६, २) वीरकर्म करण्यासाठी त्या इंद्राला खरोखरच पुढच्या वाडस धारण करतात.

‘सत्रा वाजं न जिग्युषे’ (६.४६, २) प्रभूत अशा अत्राप्रमाणे तूं जिंकणारांना (देणगी) देतोस.

‘सत्रा विश्वानि पौस्था’ (६.४६, ७) महान् अशां मवे बलें तूं आमच्यासाठी हरण कर.

सत्रा कृषि सुहना शूर वृत्रा [७.२५, ५] हे शूरा शत्रूंना सहज मारतां येईल असेंच सर्वदा कर.

‘सत्रा राजानं दधिरे सहृद्ये’ [७.३१, १२] शत्रूला निकण्यासाठी राजांना उद्देशून सर्व बाजूने स्तोत्रें धारण केली जातात.

‘सत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि’ (७.३२, १६) उत्कृष्ट अशा धनाचा खरोखर [तूंच] राजा शोभतोस.

‘सत्रा हतं सोममुता रयेन’ [७.९३, ५] सोम कुटणाच्या लोकांकडून सोम न कुटणाच्या लोकांचा नाश नेहमी केला जाई.

‘सत्रा दधिरे शवांसि’ (८.२, ३०) एकदमच बलांना धारण करतात.

‘सत्रा विश्वा स्वपस्थानि दधिषे’ [८.१५, १०] सर्व शोभन अपत्यांना एकदम धारण करतोस.

‘सत्रा त्वं पुष्टुत’ (८.१५, ११) अग्रमार्गी स्तविला जाणारा तू एकदमच सर्व शत्रूंना मारतोस.

‘अंतं विदामि सत्रा’ [८.४६, ११] खरोखर तुझ्या धनाचा अंत आझास लागत नाही.

‘सत्रा दधानमप्रतिष्कृतं शवांसि’ [८.९७, १३] खरोखर बलांना धारण करणाऱ्या व शत्रूला न दृष्टवणाऱ्या इंद्रालाच आझी बोलावतो.

‘सत्रा देव महीं असि’ (८.१०१, ११) हे देवा खरोखरच तू मोठा आहेस.

‘सत्रा वृषं जठर आ वृषस्व’ [१०.९६, १३] सोमरसाची अतिशय वृद्धि करणाऱ्या इंद्रा हा सोमरस तू आपल्या जठरांत भोत.

‘आदिंद्रः सत्रा तविपीरस्पत’ [१०.११३, ५] तो इंद्र एकदम पुष्कळांचा अधिपति होतो.

वरील उक्त्याशिवाय ऋग्वेदांत सत्र शब्द बऱ्याच ठिकाणी आढळतो. परंतु तो वरील अर्थानेच असणार. आझी दिलेल्या मतास वरील उतारे पुरेसे होतील.

आतां यजुर्वेद संहितेंत सत्र शब्द याग या अर्थाकसा रुढ झाला आहे हे पुढील उक्त्यावरून समजून येईल. यजुर्वेदांत ह्या शब्दाचा अर्थ भाष्यकारांनी निरनिराळीं सत्रें (याग) व सत्र करणारे यजमान असा केला आहे.

‘सत्राभिजतं’ (७. ५, १) सत्रानुष्ठानानें मिळविलेले. ‘सत्रा’ (१. २, १२) एकत्र. ‘सत्रिणः’ (१. ७, २; ७. २, ९; ४, ११) सत्र करणारे.

याशिवाय तैत्तिरीय संहितेंत १.६, १२; २. ३, ३; ३. १, ९; ४. ७, १३; ७. १, ४; २. ९, ३; ६, ९; ४, १; २, ५; ५, १; ५, ८; ९ या स्थलीं सत्र शब्द सामुच्चयिक याग या अर्थानें आला आहे.

अनेकांनीं मिळून एकत्र कांहीं क्रिया करावयाची. ही ऋग्वेदकालीन पद्धति सूतसंस्कृतीमध्येहि असणें स्वाभाविक

आहे, आणि शत्रुदमनासाठीं सामुच्चयिक प्रार्थना किंवा हवन हें सूतसंस्कृतीच्या लोकांत होत असल्यास सर्पसत्र विषयक कल्पना त्यांच्यांत विकसित झाली असल्यास नवल नाही. सामुच्चयिक कर्म हें सूतसंस्कृतीच्या देश्यांत होतें, आणि दैनिकयागसमुच्चय मांत्रांत होता. तर या दोह्यांचेहि एकीकरण होऊन सत्रविषयक श्रौतविधी तयार झाले असावेत असें दिसते.

गोत्रमंडळांतील ऋषींचें संप्रदायांत स्थान.— गोत्रमंडळामुलें प्राधान्य पावलेल्या ऋषींचें संप्रदायांच्या इतिहासांत स्थान येणेंप्रमाणें दर्शवितां येईल.

गोत्रमंडळांत वृष्ट होणारे संप्रदाय व तैत्तिरीय शास्त्रेंत वर्णिलेले संस्थास्थापक समकालीन होते. या दोह्यांचा उपयोग पुढील सप्तसंस्थाकारांनीं केला.

प्रवरांचे ऋषी आणि गोत्रमंडळांचे ऋषी यांत कांहीं ऋषी एक दिसतात.

प्रवरांचा उल्लेख सत्रप्रकरणांत व सत्रातील आग्नी सर्वांच्या सारख्या असल्यात या हेतूनें आला आहे.

आग्नी गोत्रावरून आखलेल्या आहेत. पण गोत्रें हजारों. त्यांचा थोडक्या आग्नीसाठीं उल्लेखिलेल्या गोत्रांशीं संबंध जोडण्यासाठीं कार्हीतरी योजना हवी होती म्हणून सर्व गोत्रांचा विशिष्ट आग्नीशीं संबंध जोडण्याकरितां प्रवरांची यादी तयार होणें अवश्य होतें. ऋग्वेदांतील अनेक ऋषी कांहीं विशिष्ट कुलांत घालण्याचा प्रयत्न कसा झाला हें मागे दाखविलेंच आहे.

ही योजना भिक्षुकी स्वरूपाची आहे म्हणजे भिक्षुकी कारणाकरितां काल्पनिक इतिहास तयार होण्याचा संभव येथें आहे. म्हणजे बऱ्याचशा लोकांस त्यांच्या गोत्रप्रवर साहाय्यावरून एका कुलांत दडपण्याची खटपट यांत दिसते.

तथापि कांहीं मूळची परंपरा असल्याशिवाय आणि ती सर्वमान्य असल्याशिवाय नवीन स त्यात दडपतां येणार नाही. यावरून असें असणें शक्य आहे कीं कांहीं आर्षेदुक्त गोत्रें व त्यामुळे कांहीं परस्पर संबंध ‘मूळचेच निश्चित झाले असवेत.

प्रवर म्हणून जी आर्षेय परंपरा प्रत्येक उपासक बाळगीती यज्ञयोजकात व इतर सामान्यातहि तयार झाली असावी.

गोत्रें स्थापित होणें ही आडनांवें स्थापन होण्याप्रमाणेंच स्वाभाविक क्रिया आहे. आणि ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं’ असा पाणिनिनें जो नियम दिला आहे तो कुलनाम निर्देशांच्या स्पष्टीकरणास योग्य आहे. कुलांना नावें कशी पडलीं एवढे स्पष्ट करावयाचें असेल तर पाणिनाचा ह्या नियम तें स्पष्ट करील. तथापि आपणांस स्पष्ट करावयाची गोष्ट आडनांवस्वरूपी गोत्रें कशी पडलीं एवढाच नसून बहिर्विवाहात्मक संस्था उत्पन्न कशी झाली आणि तिचा गोत्राशी संबंध कसा जोडला गेला आणि गोत्रांचा प्रवरांशी संबंध कसा जोडला गेला इत्यादि प्रश्न आपणांस विचारणीय आहेत.

प्रवरसंस्थापक ऋषींचे महत्त्वस्थापन.—येथे आपण प्रथम विचारांत घ्यावयाचा तो हा की, प्रवरांचे संस्थापक म्हणून कांहीं ऋषींना महत्त्व कां प्राप्त झाले? ऋषींना विशिष्ट महत्त्व प्राप्त झाले त्थांचे समुच्चय पाठण्याचे प्रसंग प्राचीन इतिहासांत चार सांगतां येतील. ते म्हणजे म्हणजे गोत्रमंडळांचे ऋषी, प्रवरसंस्थापक ऋषी, आप्रीसुक्तांत विधिभिन्नत्वामुळे उत्पन्न झालेले ऋषी व आकाशांतील सप्तर्षी. यांमध्ये असे म्हणतां येईल की आकाशांतील सप्तर्षी हे सर्व प्रवरसंस्थापक नऊ ऋषींमध्ये मोडतील. आणि भारद्वाज व गोतम खेरीज करून इतर सर्व प्रवरसंस्थापक ऋषी आप्रीसुक्तांत विधिभिन्नत्वा उत्पन्न करणाऱ्या ऋषींमध्ये मोडतील. या चौघांचा संबंध दाखविणारे कोष्टक येणेंप्रमाणें.

गोत्रमंडळांचे ऋषी	प्रवरसंस्थापक ऋषी	आप्रीमध्ये विधिभिन्नत्वकारक	आकाशांतील सप्तर्षी
शरसमद			
विश्वामित्र	विश्वामित्र	विश्वामित्र	विश्वामित्र
वामदेव			
अत्रि	अत्रि	अत्रि	अत्रि
भरद्वाज	भरद्वाज		भरद्वाज
वसिष्ठ	वसिष्ठ	वसिष्ठ	वसिष्ठ
	कश्यप	कश्यप	कश्यप
	अगस्त्य	अगस्त्य	
	गोतम		गोतम
	जमदग्नि	जमदग्न्यभांगव	जमदग्नि
	आंगिरस	आंगिरस	
कण्व		कण्व	
		शुनक	
		वभ्र्यश्व	

प्रवरसंस्थापक ऋषी म्हणून जे समजले गेले त्यांस महत्त्व कसे प्राप्त झाले हें दाखविण्यास वरील कोष्टक उपयोगी पडेल. विश्वामित्र, अत्रि, भरद्वाज आणि वसिष्ठ यांच्या नांवावर तर ऋग्वेदांतील एक एक मंडळ आहे आणि भरद्वाजाखेरीज तिघांचा संबंध ऋग्वेदांतील श्रौत कर्माकडे उपयोग करतांना गोत्राकडे लक्ष देण्याचा एकच प्रसंग जो आप्रीसुक्तांशसत त्याप्रसंगां येतो. येणेंप्रमाणें वसिष्ठ, विश्वामित्र व अत्रि या तीन गोत्रांस दोहोंकडून महत्त्व आहे. कश्यपाचें महत्त्व आप्रीसुक्ता व आकाशांतील सप्तर्षींपैकी एक या दृष्टीने आहे. तीच गोष्ट जमदग्नीची होईल. अगस्त्य व गोतम यांचा ऋग्वेदांत महत्त्वानें उल्लेख आहे.

प्रवरसंस्थापक ऋषी खरोखर नऊ असून सात समजण्याचा प्रचार आहे, व पुढील दोन आणखी म्हणून घातले.

सात या आंकड्यास प्रामुख्य कसे मिळाले व सर्व ऋषी विशिष्ट प्रवरांत कसे कोडले गेले या विचारामधील दुसरा

विचार झालाच आहे. परंतु सात आंकड्यास ते ऋषींचे सात संप्रदाय आहेत ही कल्पना कोटून आली. हे सात संप्रदाय कोठले असावेत. ज्या वेळेस होते हे आढळान करणारेच केवळ नसून हवन करणारेहि होते आणि ज्या वेळेस होता, अर्च्यु असे वर्गीकरण झालें नव्हतें त्या वेळेस महत्त्वाच्या ऋषींच्या नांवावरून होत्यांमध्येच अनेक संप्रदाय स्थापन झाले असावे व कांहींच्या दृष्टीने ते सात असावेत असे दिसते.

यज्ञ वैयक्तिक उपासनेचें स्वरूप टाकून जेव्हां सामुच्चयिक स्वरूप धारण करूं लागला तेव्हां प्रथमतः निरनिराळ्या समुच्चयांतले लोक एकत्र गोळा करून सार्वजनिक यज्ञ करावयाचा अशी कल्पना प्रथम प्रवर्तली असावी. आणि यासाठीं जे समुच्चय घेतले ते विशिष्ट प्रवरसंस्थापक ऋषींच्या नांवावर मोडले जाणारे घेतले असावेत. होत्यांमध्ये सात संप्रदाय असून त्यांवर रूपकें होत होत असे पुढील अर्थावरून दिसते.

सप्ततेअग्रेसमिथः सप्तजिह्वाः सप्तर्षयः सप्तधाम प्रियाणि ॥
सप्तहोत्राः सप्तधात्वा यजन्ति सप्तयोनीराष्ट्रत्वा घृतेन ॥

हे अग्ने सात समिधा तुला अर्पित्या जातात, तुझ्या जिह्वा सात आहेत, ऋषी सात आहेत, तुला प्रिय अशी सात स्थाने आहेत. सात होते सातप्रकारांनीं अगर सात ठिकाणीं तुझें यजन करतात. यासाठीं हे अग्ने तुपाच्या योगानें तुझीं साताहि उगमस्थलें भरणे टाक.

निरनिराळ्या प्रकारच्या संप्रदायांना एकत्र करण्यासाठीं जे प्रयत्न झाले त्यांत सात होते मिळून होणाऱ्या यज्ञाची स्थापना आणि आप्री मूकांची योजना या गोष्टी प्रमुख होत. सात होत्यांच्या यज्ञसंस्थेचे प्रकार आज आपणांस उपलब्ध नाहीत. कत्विजांचें विशिष्टीकरण झालेली यज्ञसंस्था आपणांस उपलब्ध आहे, तथापि वर दिलेल्या ऋचेसारख्या ऋचा सात प्रातरच्या होत्यांचें स्मारक होत. प्रवरसंस्थापक जे ऋषी होते ते सात कुलांचे पूर्वज असावेत असे वाटत नाहीं. कां की सात कुलांपासून सर्व जनतेची उत्पत्ति होईपर्यंतचा इतिहास जाणण्याची शक्ति प्राचीन लोकांना असणें शक्य नाहीं. सात पुण्यांपासून सर्व जनतेची उत्पत्ति ही गोष्ट उघड उघड अशक्य दिसते. ज्याप्रमाणें एका स्त्रीपुण्यापासून सर्व जनतेची उत्पत्ति देण्यासंबंधीची कल्पना मनोरंजक पण अनैतिहासिक तितकीच ही देखील होय. शिवाय प्रवरण ज्यांचें करावयाचें ते पूर्वज होते असें कशावरून? 'प्रवरण' या शब्दाच्या अर्थाकडे जर लक्ष दिलें तर ते पुष्प पूर्वज नव्हते असें सिद्ध होईल. वरण म्हणजे निवड व प्रवरण म्हणजे प्रकर्षानें निवड. कोणत्याहि संप्रदायामध्ये आपल्या पूर्वजांच्या नांवाचा उच्चार करण्याऐवजी आपल्या संप्रदायांतील प्रमुख आचार्यांच्या नांवाचा उच्चार करण्याची प्रवृत्ति चोहोंकडेच आहे व आपण ब्रम्हयज्ञां तर्पणांत ती पाहतांच.

सात पुरुषांपासून प्रवरांच्या सहाध्याने आपल्या रक्ताचा इतिहास लावण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे. त्याच्या योगाने आध्यात्मिक परंपराच कळणार आहे. एवढेच केवळ नव्हे तर प्रवरांची निवड होत होती व प्रवरांची निवड करण्याचे स्वातंत्र्य कमी करण्याचेही प्रयत्न होत होते.

प्रवरांची निवड करण्याचे स्वातंत्र्य कमी करण्याचा प्रयत्न.— प्रवर ऊर्फ आर्येय ही संस्था विशिष्ट ऋष्यांच्या स्थानी स्थित केली. ही क्रिया आपणांस सूत्रांत दिवते. प्रथमतः प्रवरण वाटले त्यानें कळं नये ह्यानून सामान्य क्षालेल्या व्यक्तींनाच प्रवरण करावें आणि तेच उत्तर कालीनांनीं स्वीकारावें असा प्रयत्न झाला, म्हणजे व्यक्तीच्या इच्छेनुसार प्रवरांची निवड होण्याची क्रिया बंद पडली असें झालें. 'न दैवैः मनुष्यैः आर्येयं वृणीते ऋषिभिरेव आर्येयं वृणीते' हें वाक्य सूत्रकार श्रुति ह्यानून सांगतात. पण कोठल्या श्रुतीतील झाले तें असो. ऋषींसच आर्येय वरणाचा; मका कां घाषा तर देवांनां यजमान ऋषींमार्फतच ओळखतो म्हणून (आर्येयस्य अन्वाचष्टे ऋषिणा हि देवाः पुरुषसमुद्व्यन्त इति.)

येणें प्रमाणें ऋषींचें वरणस्वातंत्र्य नष्ट करण्याची खटपट झाली तिची स्मरणें आपणांस दिसतात.

एकानें उत्पादिलेला संप्रदाय दुसऱ्यानें घेतल्यामुळे घेणाराहि प्रवरांत मोडे ही गोष्ट बराच काल लोक विसरले नव्हते. प्रवरांमध्ये अनेक ऋषींची नावे येतात त्यांचे महत्त्व कात्यायन व लीगाक्षि येणें प्रमाणें सांगतात.

'पूर्वः प्रवरः उत्पादयितुः उत्तरः प्रतिग्रहीतुः' ॥ म्हणजे पहिला प्रवर उत्पादकाचा होय आणि दुसरा क्रियेचे अगर धर्मीचे प्रतिग्रहण करणाऱ्याचा होय.

या वाक्यावरून कात्यायन व लीगाक्षि यांची प्रवर हे संप्रदाय होते अशाच कल्पना दिसते.

क्षत्रियांना हा यज्ञधर्म घ्यावयाचा तर त्यांना देखील प्रवरपद्धत्या पाहिजे. ते यज्ञ कसे करणार तर जसे जुने राजे करीत त्या संप्रदायाप्रमाणेंच आम्ही करतो असें त्यांनीं म्हणार्हे किंवा त्यांनीं पुरोहितांचेच प्रवर घ्यावे. कारण राजा पुरोहित सांगेल तसें करणार. आणि पुरोहित आपल्या प्रवरांप्रमाणें करणार. काय करणार यांत पुढें तरी फारवा करू नहों पण आपल्या जुन्या संप्रदायाचा अभिमान म्हणून आपल्या पूर्वपरंपरेतील लोकांचीं नावे घ्यावयाची एवढेच. क्षत्रियांनां प्रवर दिले ने मनु, ऐल, पुरुखा हे होत (अथ क्षत्रियाणां त्र्यापेयो मानवेड पौरुखसेति,) ज्यांनां अपली परंपरा मंडळीत नाही त्यांनीं (म्हणजे यज्ञधर्म सामान्य संप्रदायानंतर जे कोणत्याहि संप्रदायांत नसतील त्यांनीं) पुरोहितांचे किंवा आचार्यांचे प्रवर घ्यावे.

गोत्रे आणि वेदाध्याय—निरनिराळ्या वेदांच्या अध्यायी मंडळांच्या गोत्राची यादी आपण पाहू लागलों म्हणजे आपणास असें आढळून येईल कीं एकाच गोत्राची मंडळी ऋग्वेदी आहेत व यजुर्वेदीहि आहेत. ऋग्वेदी मंड-

ळांत यजुर्वेद्यांपेक्षां कांहीं गोत्रें मिश्र आहेत हें खरें पण असांची संख्या फार नाही. यजुर्वेदी मंडळांच्या निरनिराळ्या शाखांचे आणि सूत्रांचे अध्यायी घेतले तर आपणांस असें दिसून येईल कीं, निरनिराळ्या सूत्रांस सामान्य अशीं गोत्रें अधिक आहेत. सूत्रविशिष्ट गोत्रें असल्यास थोडकी आश्वलायन सूत्री ऋग्वेदी आणि सत्यापाढ सूत्री यजुर्वेदी आणि बौधायन सूत्री कृष्ण यजुर्वेदी गोत्रांची आपण तुलना करूं आणि काय दिसतें तें पाहूं.

अध्वर्यु गोत्रार्पका बौधायनसूत्री असलेली पण सत्यापाढ सूत्री नसलेली गोत्रें येणें प्रमाणें:—

अयास्य, औचध्य, गौतम, कौण्डिन्य तुष्य, पतंजलि, माठर, मित्रयुव, मौक, मौन, यास्क, रजतवाह, रेभ, वाधूल, वीतद्वय.

सत्यापाढसूत्री मंडळांत असलेली पण बौधायन सूत्री मंडळांत नसलेली गोत्रें—

अज, आंगिरस, आजमीहळ, उपनीति, उपमन्यु, ऊर्जेयन, कण्व, कुत्स, तंतु, घनंजय, निर्लंदिन, पदंजल, वध्रु, वादरायण, वुशमित्र, वैद, मद्रण, मद्रण, मषण, मधुच्छंद, मुद्गल, रथितर, रेफ, वत्सावन, सावनार्य, वाच्यायनि, वामरथ्य, वारकि, विरूप, विष्णुवृद्ध, शडे, सात्यकाम्य, सात्याकि, हरित.

दोषांनां सामान्य पण तांवांत प्रत्ययात्मक भेद असलेली, अवट, आवट; कश्यप, काश्यप; भरद्वाज, भारद्वाज; भूयस, भूययी; शुनः, शुनक; हीं होत.

हौत्रसंप्रदाय आणि दोन अध्वर्यु संप्रदाय यांस सामान्य अशा गोत्रांची यादी केली असतां ती बरीच मोठी होईल.

अगस्ति, अघमर्षण, अत्रि, अष्टक, अग्निवेद्य, आष्टिपण, ऋक्ष, कन, कपि, कश्यप, कामकायन, काल, कुक्षिक गर्ग, गविष्ठिर, चिकित, तंडि, पराशर, पूतिमाप, पूरण, भरद्वाज, मनु, वत्स, वामदेव, वासिष्ठ, शांडिल, हुंग, शैशिर, श्रौतम, संकृति इत्यादि नावे आढळून येतात.

अध्वर्यु गोत्रे. अध्वर्यु गोत्रे. हौत्रक गोत्रे.
चौत्रायनपरंपरा सत्यापाढपरंपरा आश्व०परंपरा

अगस्ति	अगस्ति	अगस्ति
अघमर्षण	अघमर्षण	अघमर्षण
	अज	अज
अत्रि	अत्रि	अत्रि
अभिषेध	अभिषेध	
अयास्य	अयास्य गौतम	
अष्टक	अष्टक	अष्टक
		अष्टादंष्ट्र.

आंगिरस	आंगिरस	आंगिरस
आग्निवेद्य	आग्निवेद्य	आग्निवेद्य
आजमीहळ	आजमीहळ	
आवट	आवट	

अ. वौ.	अ. स.	हौ. आ.	अ. वौ.	अ. स.	हौ. आ.
आर्द्धिपेण	आर्द्धिपेण	आर्द्धिपेण	धनंजय	धनंजय	धनंजय
उर्मरि	उर्मरि	उचथ्य	घौम्य	घौम्य	नितुन्दिन
	उपनीति				नितुन्दिन
	उपमन्यु	उपमन्यु	पतंजलि		पतंजलि
उल्लय	उल्लय			पदंवल	
	ऊर्जयन		पराशर	पराशर	पराशर
ऊक्ष	ऊक्ष	ऊक्ष	परिधापयन्त्य	परिधापयन्त्य	
ऐतशायन	ऐतशायन		पार्थ	पार्थ	
औचथ्य गोतम					पिग
औक्षिज गोतम	औक्षिज गोतम		पूतिमाष	पूतिमाष	पूतिमाष
		कक्षीवान	पूरण	पूरण	पूरण
	कण्व	कण्व			पृषद्व
कत	कत	कत	प्राचीनयोग्य	प्राचीनयोग्य	
कपि	कपि	कपि		वधु	
कदम्प	कदम्प	कदम्प	वव	वव	वव
कामकायन	कामकायन	कामकायन		वादरायण	
काल	काल	काल			विद
	कालंभायनि		वीनवाप	वीनवाप	
	कुण्डिन	कुण्डिन		वृहदग्नि	
	कुत्स	कुत्स	वृहदग्नि	वृहदग्नि	
कुक्षिक	कुक्षिक	कुक्षिक			वृहद्व
कौण्डिन्य				वैद	
गर्ग	गर्ग	गर्ग		भद्रण	
गविष्टिर	गविष्टिर	गविष्टिर	भरद्वाज	भरद्वाज	भरद्वाज
		गालव	भूयसी	भूयसी	
गृत्समद	गृत्समद				भैमगव
		गौतम	मण्ड	मण्ड	
चिकित	चिकित	चिकित		मद्रण	
जलन्द	जलन्द			मधुच्छन्द	
जामदग्न्य	जामदग्न्य		मनु	मनु	मनु
जामात्य	जामात्य			मपण	
		जैमिनि	माण्डव्य	माण्डव्य	
ताण्डि	ताण्डि	ताण्डि	माठर		
	तन्तु	तन्तु	मित्रयु		मीत्रयु
तरस्वान्	तरस्वान्		मौक		मौक
तारकायण	तारकायण		मौन		मौन
		तार्क्ष्य	यज्ञवल्कि	यज्ञवल्कि	
तिल	तिल				यस्क
तुथ्य			यास्क		
दन्दकी	दन्दकी		रजतवाह		
		दर्भ		रथितर	
देवरात	देवरात	दीर्घतमस			रहुराण
देवन्त्यायन			रेतवाह	रेतवाह	रेणु

अ. घौ.	अ. स्. रेफ	हौ. आ.
रेभ		रेभ रोहिण
लोहित	लोहित	लोहितहनु लोहितक्ष
वत्स	वत्स वत्सायन साधनार्थ वत्सायनि	वत्स वारिषापयन्त्य वासिष्ठ
वाधूल		वाधूल
वाच्यश्च		वाच्यश्च
वामदेव	वामदेव	वामदेव
वामरथ्य	वामरथ्य वारकि	वामरथ्य
वासिष्ठ	वासिष्ठ	वासिष्ठ
विदु	विदु विरूप	विष्णुवृद्ध वेणु
विरोहित	विरोहित	
विश्वामित्र	विश्वामित्र विष्णुवृद्ध	विष्णुवृद्ध वेणु
वैन्य	वैन्य	शंख
	शठ	शमनु
शाण्डिल	शाण्डिल	शाण्डिल शार्कराक्षि शालंकायनि शालाक्ष
शालावत	शालावत	
शालु	शालु	
शुंग	शुंग	शुंग
शुनक	शुन	शुनक शैवगव
शैशिर	शैशिर	शैशिर शैथ
श्रौमत	श्रौमत	श्रौमत
संस्कृति	संस्कृति सात्यकाम्य साध्याकि	संस्कृति सार्ष्टि सावर्णि
सांशिरय	सांशित्य	

अ. घौ.	अ. स्.	हौ. आ.
सुमंगल	सुमंगल	सोमराजकि हरित
ब्राह्मणेतिहासामध्ये प्रथमतः सूक्तकार म्हणून नांवाजलेले अमे जे मोठमोठे ऋषी होऊन गेले ते विशिष्ट प्रवरांत कोंवण्याची खटपट कशी झाली हे मागे दिलेल्या यादावरून लक्षांत आलेच असेल. पुढे अनेक आडनांवांचे म्हणजे अनेक गोत्रांतले असे जे ऋषी होऊन गेले ते देखील कोणत्यांना कोणत्यातरी प्रवरांत घुसावण्याचा किंवा त्यांचा कोणत्यातरी प्राचीन ऋषींशी संबंध जोडण्याचा प्रयत्न झालाच. या सर्वांचा इतिहास देणे म्हणजे आजची सर्वच गोत्रे व त्यांचे प्रवर यांची यादी देणे होईल. पण तितका प्रयत्न आपणास अनवश्यक आहे. उदाहरणासाठी एखादा यादी दिली म्हणजे झाले. येथे कात्यायनांची म्हणजे त्या शाखेच्या गोत्रांची व प्रवरांची त्यांच्या सूत्राप्रमाणे यादी देतो. आज ही शाखा संवदेने फारशी मोठी नाही. हल्ली कास्त या नांवाने ओळखिले जाणारे ब्राह्मण आपण कात्यायन सूत्री आहो असे म्हणवितात.		

कात्यायन स्मृतींतील गोत्रे

विश्वामित्रगण

विश्वामित्रगणापैकीं.—कुक्षिक, लोहित, रौक्षक, कामकायन, अज, कत, धनंजय, पूरण, अघमर्षण, इंद्रकौशिक.

कु क्षि क गो त्रां ती ल भे द.—कुक्षिक, पारंजय, वारक्य, औदलि, माणि, वृहदग्नि, आलपि, आद्यहि, आपद्यप्य, काम-तक, वद्धकथ, चिकित, कामकायन, शालकायन, कात्यायन, लौक, गौर, सौगंतव्य, यमदूत, आजभिन्न, तारकायण, चौवल, यज्ञवल्क्य, जावालि, वितंड, नुवलि, सीश्रुति, औपगहनि, उदपरि, ब्राह्म्य, श्यामेय, चैत्रेय, तालोचतर, मयूर, सामल्य चित्रतवच, साततायन, मनु, तैत्ति, सांतव, पक्ष, नालशब्द, वाभ्रव्य, कालप, उत्तरथ, देवरात, औलकि, उलूक, वात्रा वत, शाल, विशाल, कालवच, सैधवायन, सौराधि, कारापि, संसृत्य, औलोप्य, पायौदरि, क्षरि, पडलि, गालव, वैकृति, वैतंड, बलशंकु, श्यामायन, काल, बालखिल्य, यानि, तैमैय, आश्वलायन, आवाह, उलूखल, जैमिनि, सांक्रुति, औघेय, साक्षि, वव, ईर्मव, कारकि, शालावत.

लो हि त गो त्रां ती ल भे द.—लोहित, कटुक्य, चाक्र-वर्णायन, तैतायन, वाह्यकि, अष्टक.

रौ क्ष क गो त्रां ती ल भे द.—रौक्षक, स्त्रोद्वहल, रेवण. का म का य न गो त्रां ती ल भे द.—कामकायन, देव-श्रव, देवतरस, श्रौमत, ज्यामकायन.

अ ज गो त्रां ती ल भे द.—अज, भार्गमित्र, माधुच्छंदस. क त गो त्रां ती ल भे द.—कत, औदुंबरि, शैशिरि, स्तैकायनि, स्तोकायनि, ताश्र्यायनि, कात्यायनि, करारामि, लयकथ, शालंकायन, मौजहायन, गांगायनि, कालय,

मोदायनि, येनियनि, वैनायनि, रामणि, राताके, मौजायनि.
घ नं ज य गो त्रां ती ल भे द.—घनंजय, पांथिव,
बंघुल, मंदक, पाणिल, चैयेत्र, परिकुश.

पूरण गो त्रां ती ल भे द.—पूरण, परिधापयंत्य.

अत्रिगण

अत्रिगणापैर्का.—अत्रि, गविष्ठिर, वाद्धतक, सुहल,
अ त्रि गो त्रां ती ल भे द.—अत्रि, भूरि, छादि, छांदागी,
पौष्पिक, मोहलि, सौपालगल, छागल, तृणविंदु, भार्गवय,
भालरुच, व्यालि, सांवल्यानि, कामायांनि, दाक्षायण, स्तौदेह,
गाथितप, औहालकि, द्रोणभव, गौरिप्रीवि, गविष्ठिर, शैल-
पाल, कृष्णात्रेय, गौरात्रेय, ऋक्षात्रेय, नीलात्रेय, श्वेतात्रेय,
श्यामात्रेय, महात्रेय, गालेय, बालेय, शौभ्रय, वामरथ्य, श्वेत-
भाव, शौभ्रय, गोपवन, कालापचय, नीलायन, आनंगि
मानंगि, दौरेगि, सौरंगि गौरंगि, पुष्पि, सौपुष्पि, साकेतायन,
भारद्वाजायन, इंद्रातिथि, शाखरव, आहायन, पवनाश, किकि-
दीवि, शौनककर्णि, सौश्रुति, गौरप्रीवि, कैरंजि, जैत्रायण,
श्वेकि, बहुनेत्र, वाहामित्र जानुकि, पनंजन, भागमादन,
सौख्येय, सारायण, सौत्तवर, अर्धपथ, गौधन्य, कालजिह्व,
उद्गरप्रीवि, चंडाकि, शाकलायन, गोणीपथ, वलद, भवपाद,
अर्घ्यायण, धादर्यायण, मांगल, वाहुदंति, भागलेय, अरुणा-
त्रेय, दत्तात्रेय, शैस्वि, करायण, नीशायन, दर्भ्य, बुयाहुल,
वामरथ, वैश्वानकि, शौधूलकि, निकल.

ग वि ठि र गो त्रां ती ल भे द.—गविष्ठिर, दक्षि, भलंदन,
और्णवाभि, चंद्रात्रेय, वैजवापि, पूर्णातिथि श्यामपुष्पि, शिऊदलि,
ब्रह्मपुष्पि, कालाक्षि, कालशीर्षि, वाच्यपुष्पि, सौपुष्पि, हिरण्य
पुष्पि, काष्णेशायकि, म्हाक्षि, बलि, कद्रुकि, मैत्राण्य, शिरोपक्र.

सु ह ल गो त्रां ती ल भे द.—सुहल, शालिसंधि, आर्णव,
वौधाक्ष, चैतवाह, शिरोपि, शालिमत्, गौरित, गौरकि, वाजवत.

भृगुगण

भृगुगणापैर्का.—वत्स, विदु, वैन्य, वीतहव्य, आर्धियेण,
वाच्यश्व.

व त्स गो त्रां ती ल भे द.—नालायन, वागायन, अनुमा-
तकि, जैह्मति, जंघंति, कांवलोदरि, वैहायन, रेखायनि,
पार्यंति, पार्णिजि, उच्ययमान, सात्यकर्णि, कालाकि, ताल-
केशी, ऋतभाग, आर्तभाग, आजीहित, आतिथि, स्वौमां-
गिरि, स्थौल, सौरव, चर्हिप, देवमति, गाग्शायण, गेह्यायन,
गोष्टायन, वंशपायन, गालव, सांकुति, वाणकेय, ऐतिकायन,
प्राष्ट्रेय, भास्त्रेय, लाक्षेय, लाकुंघि, लाळाटि, आवि, आगावि,
सैथिपकि, सात्यकायन, नैकर्षि, शाकल्य, पाकानुमति, कनिष्णि,
जैह्मशिनि, आश्मकम, कौचहस्ति, आनुलोमि, कौचाक्षि, कौचा-
क्षेक्ष, सौरवजि, वाध्याक्येय, निरीणि, वासि, सादन, स्योप,
स्यंदनि, कटेरणि, लवेरणि, यौगोलि, माध्योद, मात्स्य, नाडा-
यन, वैरायण, वैन्य, रौहितायनि, कृपानील, सावर्णि, पिक-
स्वर, विष्णु, स्तौलकेशी, बहिन, वीतिन, फेनयास्तली,

शिखापात्ति, जलधि, सेनाजित्, कुश्र, पंगलायनि,
दिवस्पति, क्रपम, सुत, पलत, पलव, कोपियह, मित्रयह,
आभिलायन, ह्वापात्ति, वैकर्णि, निर्मालकायनि, लाक्ष्मण,
शाल्यायनि, माल्यायनि, कौटलि, सौकि, साक्षि, कोटर,
सांद्रमणि, नैकजिह्व, जिह्वाशून्य, केललेटि, ह्रिकश्वरि,
सारध्वजि, नैमिश्य, लौष्टाक्षि गरवणि, पौर्णसैगंधि, काशकृत्,
विलकृत्, सौमदायन, स्वानुमति, मंडचित्र, शौकायण, त्वष्ट्रेय,
कोवहुंदि, शौनायन, शाकपौणि, मोहिमति, मायामति, राधेवांकि,
कौशन, मोद्रलि, कारवच, सांतपनायन, गेहिह, भैरह, क्रिरुप
स्तन्वत्, आलंधि बायर्गिरायणि, श्येनयागति, नैकटि, शौकर्णि,
निडायन.

वि द गो त्रां ती ल भे द.—विद, शैल, अवट, प्राचीन-
योग्य, अमयदान, काढर्य, वैनभूत, पुगत्य, आर्कायण,
नाष्ट्रायण, तांश्रायण, कौंचायण, कामल, पौलस्त्य, वेदभूत,
अभयजात, त्रैकायन, भ्राज, आर्दल, त्रैकायन, भृजायन.

वै न्य गो त्रां ती ल भे द.—वैन्य, पर्थ, वाष्कल, शैत
(श्यैत).

वी त ह व्य गो त्रां ती ल भे द.—वीतहव्य, यास्क, मौन,
मौत, वाधूल, वर्षपुष्प, भागलेप, भागविह्व, दुर्दिन,
भास्कर, देवजायन, वार्केलय, माध्यमेय, वासि, कौशा-
वेय, कौविल्य, सत्यकि, चित्रसेन, भागुरिच्छप, माधूल,
मौसल, जौवंतायन, अर्धलेखी, वृकादमाकि, मदोकध,
वारेय, गैरिक्षित, दैर्घचित्त, पंचालव, पौष्पावत, गोदायन,
चंडमांदन, भागलि, भागाविति, पिकि, खलि, काश्यपि, सम-
दागपि, सौरि, ज्वरि, भागांतप, मादायन, शालंकायन, तार्क,
प्रावरेय, शाकटाक्षि, कौटिल्य, विलोभि, वाडिह्य, ह्यालेय,
दीर्घचित्त.

आ र्धि ये ण गो त्रां ती ल भे द.—आर्धियेण, नैर्ह्यधि, प्राम्या-
यणि, कार्णायन, चंद्रायण, पौटकलायन, सिद्ध, सुमनायन,
गौराभि, मृदंगीय, मार्गपथ, नैकर्षि, आपस्तंभि, वाल्मि, कर्द-
मायनि, गालंभि, अनूप, वदायनि, कवि, आश्वभि.

वा च्य श्व गो त्रां ती ल भे द.—वाच्यश्व, रैष्टयान, सार्पि-
डिन, सुरभिनेय, माल्य, महावात्य, ताक्ष्यायन, कैतवायन,
खालायन, शाकटायन, मैत्रय, सार्चय, द्रोणायन, रौक्ष्यायन,
अपिशल, आटिकायन, हंसजिह्व, रौप्यायण, साह्यदि,
पिडिकाक्ष, मौदायन, कापिशायन, शाड्य, साक्षित, मित्रयति,
आपिशायन, पाटिकायन मित्रयुव, दिवोदास.

आंगिरसगण

गौतमांगिरस, भारद्वाजांगिरस, केवलआंगिरस.
गौतमांगिरसापैर्का.—अयास्य, शारद्वी, कौमंड,
कारणपालय, औशनस.

अ या स्य गो त्रां ती ल भे द.—अयास्य, कौमंड, दीर्घत-
यस, कारणपालय, वामदेव, औशनस, धोणिवेध, मूढरथ,
सत्यकि, वैदेव, कौमारवत्य, तौडदभि, देवकि, सात्यमुभि,

कौवाह्य, बौभ्य, नौकरि, स्वस्तेपकी, कौलालपी, कारुण्य, कटारिय, काशिवाज, साक्षिकपार्थिव.

शार ह त गो त्रां ती ल भे द.—अभिजित्, रोहिण्य, क्षीर-करंम, सौमुचि, सौयामुन, औपविद्व, रद्वगण, गणप, भापण्य, क्षौलेय, नैकरि, करभोगिण्य, सेंधव, गालव, सांगर, सौमिनि, पौष्पिडव, मावळ, कांडव, कारीह, काशवरि, मांघर्य, इषव, रोहितायन, अंगारक, कौला-यन, कास्तौर्णि, अरुणि, पार्थिव, मौलायन, स्कंद, सराव, कौटिल्य, वासमूलि, वासपुष्पि, वासस्तेवि, वासधूपि, काचाक्षि, क्षय, वारणय, करेलि, उत्तथ्य, बोधयोनय, सुगोमाक्षि, क्षीर-षाष्टिकि, राद्धकर्णि, सौपुत्रय, सामलामकि, पौष्कजिनि, भागव, चंडालक, सुतप, सुरैपिण, रौहिणायनि, कौष्टायनि, अरुणायनि, सौदामनि, कासोष, कौशल्य, रौहिणेय, काराधनि, मूलप, वासव, पुष्पवंत, यावक, रेंचय, औपमन्य, छैडिक, शौनरि, शौलापि, खरिक, नैकर्षि, तोदेय, वात्बोट.

कौ मंड गो त्रां ती ल भे द.—कौमंड, मामेश्वरेषण, मांशु-राक्ष, काष्ठरेखय, आजायन, बांजायन, काक्षीवत, औशिय, मासुरेखय, वाशि.

कारेणुपालयां ती ल भे द.—कारेणुपालय, वास्तव्य, श्वेतिय, पौंजिष्ठ, औदजायन, माधुक्षार, आजगंध.

औ शन स गो त्रां ती ल भे द.—औशानस, दिश्य, प्रज्ञस्त, सलपाक्ष, महोदर, विकहृत, सुबुध्य, निहत, गुह.

भारद्वाजांगिरसांपैर्की.—भारद्वाज, कपि, गर्ग रौक्षायण.

भारद्वाज गो त्रां ती ल भे द.—भारद्वाज, क्षाम्यायण, मेगड देवाश्व, इद्वह्य, ग्रानवंशि, वाहच्छेन, बाह्योण, वासीतायन, तैदेह, आश्ल, आक्ष, शरि, पारिणक्षेय, केशवेव, शौद्रि, ऊरुह, खारग्रीवि, औपसथोति, अग्निवेश्य, शव, गौरिवायन, खेल्क, स्तनकर्ण, ऋक्ष, माणभिध, कद्वेदक, सौज्वलाप, वैल, खौरड, देवयोनि, भर्गडेय, भंदादय, सारंभर, शृंग, देव-माय, इष्टम, औदमेधि, प्रावाहणेय, कल्माष, राजस्तव, संधो पकृति, पराहाराय, बलभोकि, रद्वागपथि, शालाहिल, वेदचेल, नृत्या-यन, नृत्य, शालालय, शार्हिलि, काक्षले, वाष्कल, सैल्यकय, कौडा-यन, कौण्डिन्य, ब्रह्मस्तंभ, राजस्तंभ, अग्निस्तंभ, वायुस्तंभ, सूर्यस्तंभ, सोमस्तंभ, विष्णुस्तंभ, यमस्तंभ, इंद्रस्तंभ, आप-स्तंभ, आरण, सिधव, कौमुदगंधि, शिखायन, सात्रेययण, भामाण्य, कुक्ष, कौकाक्षय, तैदुंदय, दार्भि, शामेय, मत्स्य-काय, कारुणायन, कारुणपथि, कारिणाय, कावत्य, सौहय, वालिशायन, वाराहि, विविपि, शिलामलि, पैल, शालंकायन, जैम्वलायनि, साष्टिकि, लापायनि, आपस्तवि, यौतांचिकि, जित्यद्रोणि, बाह्यगच्छि, सव्यकथ, स्वारग्रीवि, वाजपृष्ठि, प्रवाहि, दशदोकि, स्तूर्णकर्णि, कावि, देवांरि, हारिकर्णि, सर्पौलि, सौमेय, मालोहर, खगखलायन, सौविष्ट, हाळोदर, सात्यमुधि, लेखायन, कृष्णायन, चेल, रक्ष, क्रिकायन, बाल-लक्ष, गौरिव, सौपथ, सौभर, सौधुक्षि, घौरकुलिक, विकिर, कुपिय, मालाहल, श्रीपथ, अपिन, जिदांगवध, माधुकथ्य,

शैखेय, कांडण्य, औवेय, मैक्षुनमति, कौलेत्रय, खारणादय, देवस्यानि, शालुहव, गोखपिगलि, गंगोदय, अधिकारग्रीवि, अयंबाकि, माषायण, शाफ, काज, सौविश्व, कमुकायन, सिधव, सातावय, वाहय, सामस्तवि, सोमस्तवि, ब्रह्मस्तवि, आश-छायन, मार्कंडेय, कक्ष, सौंगय.

क पि गो त्रां ती ल भे द.—कपि, स्थस्तितरव, विंदुव, दंडि, दिक्ष्वशक्ति, पतंजलि, भूयसिन्, स्तैरेवय, वेंतकि, ऊर्ध्व, राजकेशिन्, कलसिन्, कण्व, करीतप, वान्यायन, आ-मावास्यायन, कात्यायन, कपेतर, स्वेदतर, जलसि, चिय, कुसीदरि, सौजिठि, सामवि, सलि, क्षण्य, सावस्थायनि.

ग र्ग गो त्रां ती ल भे द.—गर्ग, सांभरायण, सस्वीनय, माधरायण, वाहुलि, आश्रुकृत, आश्रुधृत, आश्रयदु, कौष्टिकि, सौयामुन, आजिनाक्षि, होत्रापवि, सत्यापवि, वात्स्यतरायन, सांभाद, वत्सचतुरायण, काण्वायन, माख्यायन, कानायन, कैवलयायन, कौंडायन, भारमत, पैशंग, पैल्वकायन, विश्वाय-वकायन, कालिन, मधुरावह, सांपरिवार, बालाकि, शालायनि, साहनि, मायराचर, ऐंद्रालय,

लोपकृत, वांसायन, शारायण, श्यामायन, रामिण, भांगिन, कारिण, आस्मिन,

कौडिन, राचारत, भूलविद, औपमकंड, कार्षायन, कौजपि शालकायन, कोलाह, श्याम.

रौ क्षायण गो त्रां ती ल भे द.—रौक्षायण, कापिल, शवल, शिकिल, विनिंडि, कौयुम, अग्निज्वह, कर्ण, सुत

कैचलांगिरसांपैर्की.—हरित, कण्व, रथीतर, विष्णुवृद्ध, सुद्र.

हरित गो त्रां ती ल भे द.—हरित, शंखदार्भि, सौभ, माद, नैयगव, मतायव, बालोदर, महोदर, मिश्रोदक, मैमिक्षि, कौतप, करोपव, कालय, पौलय, पौटल, पौटल, वत्स, सोधातव, मांडकारि, खांडायन, मांडमालि, गवेरणि, मत्स्यमालि, गाणगारि, मद्रगारि, कुत्स, हंस, हस्तिवायन, पैगल, पिग, पालशिन्, दादल, हास्तिन, कौमारहरित, इल.

क ण्व गो त्रां ती ल भे द.—कण्व, औपमकंडायन, वाष्कल पौल, हस्तिन, मौजिभाजि, सौनिगध, मौजिवाजि, वाजश्रवाश्व भारुंड, भरुंड, रमणी, सन, मर्कट, गर्हभ, प्राकासर, शाक-टायन, शानायन, रागायण, शौवेरिण, नारीण, श्यामायनि.

र थो त र गो त्रां ती ल भे द.—रथीतर, हस्तिद, सिकाव्हयन, नैतिरक्षि, मेलय, मिर्लीभायन, सावहव, भेक्ष-वाह, हेमगव, वैरुह्य, विरूप, आंगुष्ठ, अष्टादश, पृषदक्ष.

वि ण्व वृ द्ध गो त्रां ती ल भे द.—विष्णुवृद्ध, शठ, मषण मन्द्रण, भद्रण, भद्रय, वादरायण, सात्यकि, वात्सप्रायण, सात्यकायन, निवृद्धिन, स्तुत्य माह्व्य, वैहोड, देवस्थानि क्षत्रिण, जत्रिण, होत्रिण, पुत्रिण, जतृण, वज्रिण, कर्तृण, शांभरायण, औपमंति, औपगवि, कुशमित, वत्सावन, सावनार्य, न्यावायनि, कालभायनि.

मुद्र ल गो त्रांती ल भे द.—मुद्रल, सास्यसुप्रि, हिर-
ण्यस्तांव, इंसाजिष्ठ, देवजिष्ठ, आलवाल, विडाल, अग्न्या
सुनि, छत्रहय, तारण, कार्यभासित, हिरण्याक्ष, दीर्घजंघ,
हिरण्यगर्भ, भिदे.

गोत्राच्या चेदाध्यायाशी संबंध.—हा जुळविण्यास निर-
निराळ्या गोत्रांचे जे लोक झाले ते कोणी होते, कोणी उद्गाते
वगैरे हेत. आणि त्याचा अत्यंत प्राचीनांशी संबंध लावा-
वयाचा क्षाण्यास तो सप्तर्षीमाफत जावावा लागला. अशा
प्रकारच्या परिस्थितीमध्ये बराच काळ गेल्यानंतर गोत्रास
कांहीतरी कारणांमुळे सहेतुकता उत्पन्न झाली. स्थानिक
लोकांत देवकांसारखे समुच्चय होते. ते आपसांत रमून
करात नव्हते आणि मात्रसंस्कृतीच्या लोकांत अगदी जवळ
लम करणे ही गोष्ट प्रिय नव्हती व सात पिढ्यांचा हिशोब
देवने क्षय नव्हते, तर आपण गेत ट कावे म्हणजे आपण
बऱ्याच पिढ्या टाकल्या असं होईल अशा तऱ्हेची वल्पना
उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे. वाटेल त्या ऋषींचे वरण
करण्याचे सामर्थ्य जसजसे कमी होत गेले असेल तसतसे
प्रवरहि अर्थात वंशपरंपरागत बनल. कित्येकांत असेहि झाले
असेल की, गोत्रे ज्या वेळी नवीनच असतील त्यावेळीस
सात पिढ्या टाकावयाच्या व तेव्हाच साताची भरती करण्या-
करिता प्रवर घ्यावेत ही कल्पना रुढ झाली असेल. प्रव-
रच अभ्यवहारात वगळले म्हणजे सात पिढ्या वगळल्या-
सारखे खात्रीने होईल असे प्राचीनकाळां लोकास वाटू
लागून गोत्राबरोबर प्रवरहि वगळण्याची चाल प्रचारात
आली असेल असे वाटते.

ब्राह्मण्याच्या इतिहासांत ऋग्वेदी व यजुर्वेदी असें जे
वर्गीकरण झाले ते कार्यभग्नवायुळें झाले. पण पुढे शाखा
व रूपां जी निघाली ती पक्षभेदद्वारां चळवळीमुळे निघाली.
त्या चळवळीचा साम इतिहास देथे देण्यास अवकाश नाही.
पण त्या चळवळीचे स्वरूप मात्र आपणांस ब्राह्मणप्रथातून
बागोजाग दिसनें ते उदाहरणासाठी येथे देतो.

ब्राम्हणग्रंथकालीन पक्षोत्पादक चळवळी.—
ब्राह्मणग्रंथरचनाकाळां वर्माची माहणी अधिकाधिक
निश्चित होत होती. पण या बाबतीत निश्चय हाण्यापूर्वी
अनेक संदेखेखेडे झाल्याशिवाय निश्चय झाला नाही.
आजच्या आपल्या दृष्टीस या संदेखेखेडाची कारणे अतिशय
क्षुद्र अशीं भासतात. पण प्राचीनाना तीं तशीं भासत होती
किंवा नव्हती हे निश्चयाने सांगता येत नाही. आपला संप्र-
दाय किंवा यज्ञ करण्याची रीत किंवा रीतींतल अगदी चारी-
कसारीक भाग हा इतरापेक्षां शास्त्रांक ठरविणें आणि
दुसऱ्याचा निषेध करणे ही पद्धति त्यावेळच्या मिथुनीच्या
धेयात स्वतःच्या उत्तरपांसाठी व परावी लागत असेल यात
शंका नाही.

एतरेय ब्राह्मणानें स्वमतस्थापनार्थ केलेली
खटपट.—तत्कालीन स्पर्धेच्या स्पर्धाकरणासाठी प्रथमतः

यज्ञविषयक आपला संप्रदाय वादविषयासाठी दुसऱ्या संप्र-
दायाच्या वेळेच्या निषेधाची उदाहरणे जी आपणांस एतरेय
ब्राह्मणात दिसतात ती प्रथमतः घेऊ.

मंत्र कोणते म्हणावे याविषयी स्वमतस्थापन—
सोमयागातील दीक्षेयिणीमध्ये ' आज्यभग ' नामक
अहुती देताना होत्याने ज्या पुरोनुवाक्या म्हणावयाच्या त्या
यज्ञ करणारा यज्ञमान सोमयाग प्रथमच करात असेल तर
' स्वममे सप्रथा ' ' सोम यारते ' या म्हणाव्या व यज्ञ करणारा
दुसऱ्यादा सोमयाग करीत असेल तर ' अग्निःप्रमेन, सोम
मीभिः ' या म्हणाव्या, अशी जुनी पद्धत परंतु बरील
देव्होहि प्रकार रद्द करून ' अग्निवृत्राणि, त्वं सोमासि ' या
म्हणाच्या अर्थ ऐ. ब्रा. वार म्हणतात (१. ४).

अग्निष्टोमामध्ये मरुत्वतीय शस्त्रातील तीन घट्या पठण
करतांना तिसरी ' तान्यो महो ' ही म्हणावयाचा पूर्व परि-
पाठ असलेला बंद होऊन ' पित्रेवयसो ' हा : धाव्या पठण
करण्याचा नवा प्रघात सुरू झाला. (३:१८).

अनुयाजांच्या महत्त्वाची स्थापना.—प्रायणीया
नामक इष्टीमध्ये (प्रधान यागापूर्वी व.तर) कर.वयाच्या प्रयाज
व अनुयाज नामक यागापूर्वी पक्ष प्रयाज यागच करावे
अशा चालीच (प्रयाज व अनुयाज हे यज्ञमानाचे प्रण व
प्रजा असल्यामुळे अनुयाज याग न केल्यास संततिनाश
होईल यासाठी) निषेध करून ऐ. ब्रा. कारांनी अनुया-
जांची स्थापना कायम केली (१.११).

पशुधैशपृश्नी अक्षेण वाहुन टाकण्याची
खटपट.—अग्नीषोमीय पशु आंग व सोम या दोन देवता-
संघर्षी असल्यामुळे पाटरा व काळा अमा दोन रंगी असावा
अशा पूर्वपद्धतीचा निषेध ऐ. ब्रा. वार दशवितात (१.३).

यज्ञमानास पश्चिडाभग देण्याची दांजना—
अग्नीषोमीय पशुसंघर्षी इडा यज्ञमानानें भक्षण करून नये
' कारण यज्ञमानो वै पशुः ' असे श्रुतिवाक्य असल्यामुळे
यज्ञमानानें पश्चिडा खाणे म्हणजे स्वतःच्या मांसाचे भक्षण
होईल. या पूर्वपक्षाचा निषेध करून यज्ञमानानें पश्चिडा
अवश्य भक्षावी अशा मताचा स्वीकार (ऐ. ब्रा. २.३).

हे ते व सामक यांतील स्पर्धी व काव्याचे शाण्या-
पेक्षां महत्त्व कमी होऊं नये म्हणून होम्यांची खट-
पट.—' वहीष्पवमान नामक साम पठण करण्यास साम-
काच्या बरोबर होत्यानेहि उत्तरवेदीजवळ घसावे, अशा
एका मताचा, सामकाच्या मागे होता गेला असता ऋचा
सामानुगामी होतील म्हणून, निषेध (ऐ. ब्रा. २. २२).

पुरोडाश क्रिती खापऱ्यांचेर भाजावेत.—यज्ञातील
मुख्या १६वर्षी सवनीय पुरोडाश भाजावयाचे ते प्रातःका-
लीन सवनांत आठ कपालांवर, माध्यादनसवनांत अकरा
कपालांवर व तृतीयसवनांत बारा कपालांवर भाजावे असे
प्राचीन मत. परंतु त्याचा निषेध व सर्वत्र अकरा कपालांवर
भाजावे या मताचा स्थापना.

पुरोडाश तुपासहित भक्षण करावे.—तुपाचें वज्र करून इंद्रानें वृत्राला मारलें यासाठीं तूपरहित पुरोडाश भक्षाचें, या मताचा निषेध व तुपासहित भक्षाचें या मताची स्थापना (३. २३).

हौत्रांत शाब्दिक ठाकटिकीसाठीं खटपट.—‘ ऐंद्रवायव ’ नामक पात्रांतील सोमरसाची आहुति देतानां अनुष्टुप् छंदांतील पुरोनुवाक्या व गायत्री छंदात्मक याज्या म्हणवी अशा एका मताचा (ज्यास्त अक्षरांच्या छंदांतील पुरोनुवाक्या व कमी अक्षरांच्या छंदाची याज्या होते म्हणून) निषेध दर्शविला आहे (२. २६).

होते व सामक यांतील स्पर्धा.— यज्ञांतील सुलेच्या दिशां सौम्य नामक चरुच्या आहुती दिल्यानंतर तो चरु (अवलोकनार्थ) प्रथम सामकांनां देण्याच्या पद्धतीचा निषेध व (होताच प्रथम सोम भक्षण करणारा असल्यामुळे) होत्यास प्रथम देण्याचा नवा परिपाठ स्थापन झाला (३. २२)

ऋग्वेदांतील पाठभेदाविषयी आग्रह.— आते-पितः (ऋ २. ३३. १) या ऋग्वेदांतील ऋचेच्या दुसऱ्या अर्धाच्या आरंभी असलेल्या ‘ अभि नो ’ या पदाचा निषेध करून तेथे ‘ त्वं नो ’ या पदाचा पाठ करावा असा आग्रह (३. ३४).

विशिष्ट देवतेचें महत्त्व कमीजास्त करण्याची खटपट.—सुलेच्या दिवशीं आग्निमासत नामक शस्त्रांत आहिर्बुध्न्य देवतेसंबंधीं शंसनानंतर ‘ राका ’ देवतेसंबंधीं प्रथम शंसन करून नंतर देवपरान्यांसंबंधीं करण्याच्या पद्धतीचा निषेध व आहिर्बुध्न्य देवतेनंतर प्रथम देवपत्नी आणि नंतर राका देवतेसंबंधीं शंसनाचा परिपाठ (३. ३७).

छंद व सुकुवैशिष्ट्य काढून टाकण्याची खटपट.—आतिरात्र कंतूमध्ये आश्विन शस्त्र पठण करतांना (प्रातरनुवाकाप्रमाणे) अभि, उषा व आश्विन या देवतासंबंधीं सूक्तें पठण केल्यावर सूर्यदेवतेसंबंधीं सात छंदात्मक सूक्तें पठण करावी अशा एका पक्षाचा निषेध व सूर्यदेवतेसंबंधीं बारच सूक्तें व तीं कोणत्याहि छंदांतील म्हणण्याचा परिपाठ. (४. १०)

अग्निहोत्र विधुरावस्थेत चालवावें काय.—अग्निहोत्राची वायको मेली असतां त्यानें अग्निहोत्र पुढें चालवूं नये असा एक पक्ष व वायको मेली असतां एकट्यानेच अग्निहोत्र चालवावें असा दुसरा पक्ष. याला कारण.—संतति उत्पन्न करणारा, यजन करणारा व ब्रह्मचारी असणारा हे पितरांच्या ऋणांतून मुक्त झालेले असतात. म्हणून वायको नसली तरी पितरांच्या ऋणांतून मुक्त होण्यासाठीं अग्निहोत्र चालू ठेवावें इतकेंच नव्हे तर सोमयाग व सौत्रामणीयाग सुद्धां करावा (ऐ. ब्रा. ७. ९).

क्षत्रियांनां सोमपानधंदी.—विश्वतर नामक राजानें ज्यापण नामक ब्राह्मणांनां आमंत्रण न करितां यज्ञ आरंभिला.

ज्यापण ब्राह्मणांनां हे कळतांच आमंत्रणावाचून ते यज्ञास आले व यज्ञिय वेदांत बसले. त्यांनां पाहतांच ‘ माक्षी अवज्ञा करणाऱ्या या ब्राह्मणांनां उठवून लाव ’ असें त्या राजानें दूतांस सांगितलें. तेव्हां “ पूर्वी जन्मेजयानें असाच कश्यप-वंशन ब्राह्मणांनां बगळून यज्ञ केला असतां कश्यपवंशज असितमृग ब्राह्मणांनां त्या यज्ञामध्ये येऊन तेथें अनुष्ठान करित असलेल्या भूतवीर नामक ब्राह्मणांचा पराजय करून यज्ञांतील आर्विज आपणांकडे घेतलें. तर आपणां ज्यापण ब्राह्मणांत असा कोणी श्रेष्ठ वीर आहे काय ? ” असें ते मोठ्यानें बोलले. त्यावेळीं त्यांच्यापैकी मार्गविय राम हा उभा राहिला व मो तसा वीर आहे असें झणून पुढें तो विश्वतरांस म्हणाला कीं आम्ही यज्ञानुष्ठान जाणणारे ब्राह्मण असतांना तूं आह्मांस कसा उठवून लावतोस ? राजानें ‘ तूं कसा अनुष्ठानज्ञ आहेस ’ असें विचारलें असतां राम सांगतो.—इंद्रानें पांच प्रकारचे अपराध केल्यामुळे त्याला कोणी सोम अर्पण करीनात. व तेव्हांपासून सर्व क्षत्रियजातीनें सोमपान वर्जिलें. नंतर इंद्रानें मात्र स्वसामर्थ्यानें त्वष्टाच्या घरीं सोमपान केलें. इतर क्षत्रियांमध्ये इंद्राप्रमाणें सामर्थ्य नसल्यामुळे सोमपान त्यांनां श्रेयस्कर नाहीं; व क्षत्रियांनां सोमाच्या ऐवजीं जे पदार्थ सेवन करावयाचे ते आम्हांस माहीत असतां—तूं यज्ञांतून कसा घालवून देतोस ? नंतर ते क्षत्रियांनीं सेवन करावयाचे पदार्थ तुला माहीत आहेत काय असें विचारल्यावरून राम सांगतो. यज्ञानुष्ठान न जाणणारे असे काहीं ऋत्विज क्षत्रियांनां सोमभक्षण करण्यास सांगतात पण त्यामुळे त्यांचें क्षत्रियत्व नाहीं होऊन प्रतिग्रह, याजन, याचकवृत्ति हे गुण त्यांच्या अंगां जडतात. तसेंच कोणी क्षत्रियांनां दधि-भक्षण करावयास सांगतात त्यामुळे त्यांच्या अंगां वैश्यगुण शिरतात; कोणी उदक भक्षण करण्यास सांगतात त्यामुळे त्या क्षत्रिय राजांच्या अंगां अत्यंत हीन असे शूद्राचे गुण वास करूं लागतात. यासाठीं क्षत्रियांनां सोम, दहि, अथवा उदक हे भक्ष श्रेयस्कर नाहींत. क्षत्रियांनां वडाच्या खांद्याच्या पासून फुटणाऱ्या पारंभ्यांचीं अग्ने, व उंबर, पिंपळ आणि पिपरणी या वृक्षांचीं फळे यांचा कुठून काढलेला रस हा भक्ष अत्यंत श्रेयस्कर आहे असें रामानें राजास सांगितलें. नंतर हा भक्ष क्षत्रियांनां श्रेयस्कर असल्याचें निरनिराळ्या ऋषींनीं निरनिराळ्या राजांनां सांगितलें (ऐ. ब्रा. ७. २६).

कत्विजाचा दासीपुत्र म्हणून त्याग व विशेष करामत दाखविल्यावर स्वीकार.—ऋषींनीं आरंभिलेल्या सत्रांत आर्त्तिज्य मिळविण्यासाठीं कवप नामक कपि त्या ठिकाणीं येऊन बसला असतां ‘ हा जुगार खेळणारा व दासीपुत्रासारखा ब्राह्मण आमच्या सोमयागामध्ये आर्विज्यास योग्य नाहीं ’ असें म्हणून त्या ऋषींनीं कवपाला जेथें उदक नाहीं अशा ठिकाणीं घालवून दिलें. नंतर त्या पाणी नसलेल्या ठिकाणीं तहान लागल्यामुळे कवपानें सरस्वती नदीची-रुतुति केली असतां सत्र करणाऱ्या ऋषींच्या

समिध वहात असलेली सरस्वती नदीच कवपाकडे आली. ही गोष्ट सत्रांतील ऋषींना समजतांच कवपावर देवांची अत्यंत प्रीति आहे असें जाणून त्यांनीं कवपाचे सर्व दोष माफ करून त्याला आपल्यामध्ये घेतलें (ऐ. ब्रा. २. १९).

ऋत्विजांना अग्नीपोमीय पशूंचें मांस [इडा]भक्षण-यास मोकळीक.—यज्ञांतील अग्नीपोमीय नामक पशूंचें मांस (इडा) ऋत्विजांनीं भक्षण करू नये कारण यजमानानें आत्मस्वरूप असा तो अग्नीपोमीय पशू देवतांना अर्पण केला असल्यामुळे त्या पशूंचें मांस भक्षण केलें असातां यजमानाचें मांस भक्षण केल्यासारखें होईल असा एक पक्ष. परंतु 'इंद्रानें अग्नि आणि सोम या देवतांनीं 'यज्ञांतील सोमाभिपवाच्या पूर्वदिक्शी आमच्या नांवानें (अग्नि आणि सोम अग्नीपोम)देवतांना पशु अर्पण केला जावा' असा वर मागून घेतला असल्यामुळे अग्नीपोमीय पशु व यजमान यांचा संबंध रहात नाहीं. यासाठीं अग्नीपोमीय पशूंचें मांस भक्षण करावें असा दुसरा पक्ष [२.४].

शांखायनी सूत्रपट.—यज्ञविषयक आपला संप्रदाय वाढविण्यासाठीं दुसऱ्या संप्रदायाचा निषेध केल्याची शांखायन ब्राह्मणातील उदाहरणें आपण विचारांत घेऊं

दर्शपूर्णमास यागांत शेवटच्या प्रयाजयागामध्ये 'देवा आज्यपाजुपाणा अन्न आज्यस्य व्यंतु' या पाठाचा निषेध व 'देवा आज्यपा जुपाणा अन्न आज्यस्य हविषो व्यंतु' असा पाठ (३. ४).

'सूक्तवाक' नामक यागामध्ये (पूर्वी ज्या देवतांना आह्वान केलें असेल त्या देवतांना उद्देशून) 'अग्निरेदं हविरजुषत' 'सोम इदं हविरजुषत' असा मंत्र म्हणावयाच्या असलेल्या परिपाठाचा निषेध व त्या जागीं नुसतें 'हविरजुषत' असें म्हणावयाचा पाठ (४. ८).

चातुर्मास्य यागांत वैश्वदेवपर्वामध्ये क्षत्रियांना वाजिन यागाचा निषेध (५. १).

अग्निष्टोमामध्ये सुत्येच्या दिवशीं प्रलग नामक शस्त्र पठण करतांना यांतील सरस्वती देवतेसंबंधी पुरोरुक् नामक मंत्र पठणाचा निषेध.

या तऱ्हेचे अनेक आयह शांखायन ब्राह्मणांत दाखविता येतील.

यज्ञिय कर्मासंबंधी शतपथ व तैत्तिरीय यांतील परस्परनिषेध व विरोध

(१) अग्न्याधानासंबंधी नक्षत्र उष्ण कोणतें तें ठरविणें शतपथांत पूर्वाफाल्गुनी ध्यावें असें मत (१.२.११) आहे. व तैत्तिरीयांत पूर्वाफाल्गुनीचा निषेध व कामनापरत्वे ग्रहण (१.१.२).

(२) अग्न्याधानासंबंधी मंधनाचा काल यासंबंधी. अग्निर्मथन रात्रीं करावें व गाईपत्याधान पहाटे करून

सूर्योदयकाळीं आहवनीयाचें आधान करावें असें तैत्तिरीय मत (१.१.४) व अग्निर्मथन रात्रीं न करतां दिवसा (सूर्योदयां) करावें असें शतपथ (१. ४, ८) मत.

(३) चातुर्मास्य यागांत पितृयज्ञाच्या दिवशीं गाई-पत्याच्या दक्षिणेस वसून प्राचीनावर्ति करून हविर्निर्वाप करावा असें शतपथ मत (५.२.८) व वरील मताचा निषेध करून उत्तरेस वसून व उपवाती करून निर्वाप करावा असें तैत्तिरीय मत (१. ६, ८).

आपला यज्ञविषयक सांप्रदाय वाढविण्यासाठीं

दुसऱ्या सांप्रदायाचा केलेला निषेध

तैत्तिरीय संहिता.

होत्याच्या लुगादापनसंज्ञक मंत्रामध्ये यजमानदेवता या अक्षरांच्या पुढें 'यो अग्निं होतामवृथाः' हीं अक्षरें क्षण-ण्याची अन्यथाखेत पद्धति होती. तै. संहितेंत त्याचा निषेध करून 'यो अग्निं होतामवृथाः' हीं अक्षरें म्हणणाऱ्या होत्याचा यजमान दोन्ही वाजूंनीं अग्नीकडून घेरला जातो असें म्हटलें आहे (तै. सं. २.५.९).

होत्याच्या सूक्तवाकसंज्ञक मंत्रसंवाचा आरंभ एका शाखेमध्ये 'उद्यावापृथिवी' असा होता त्याचा निषेध करून 'इंद्यावापृथिवी' असा पाठ सुरू केला (तै. सं. २.६.९).

सूक्तवाकक मंत्रामध्ये एका ठिकाणीं 'सूपवसानाच स्वध्यवसानाच' असा एक शाखेचा पाठ होता हा पाठ उपयोगांत आणल्यास यजमान मरेल अशाप्रकारें निषेध करून 'सूपचरणान् स्वधि चरणान्' अशा प्रकारचा नवा पाठ रूढ केला. (तै. सं. २.६.९)

दीक्षाहुति देतांना एका मंत्रामध्ये 'हविषा विभेः' असा एका शाखेचा पाठ होता त्याचा निषेध करून हविषा वृथातु हा पाठ रूढ केला (तै. सं. ६.१.२).

प्रायर्णयेष्टीमध्ये प्रयाज याग करावयाचे व अनुयाज करावयाचे नाहींत व उदयनीयेष्टीत प्रयाज न करतां फक्त अनुयाज करावयाचे असा एक प्रचार होता त्याचा निषेध करून प्रायणीया व उदयनीया या दोन्हीहि इष्टीमध्ये प्रयाज व अनुयाज हे दोन्ही करावयाचे असा प्रचार सुरू झाला. (तै. सं. ६.१.५).

अग्नीपोमीय पशूंचें हविःशेष मांस भक्षण करूं नये अशी पद्धति होती ती मोडून भक्षण करण्याची पद्धति रूढ केली.

तैत्तिरीय ब्राह्मण

मनूची मुलगी 'इडा' हिनें अग्न्याधानांत अग्निस्थापनाच्या क्रमांत नवा प्रचार सुरू केला. आहवनीय, गार्हपत्य आणि नंतर दक्षिणाग्नि असा असुरांचा क्रम होता. दक्षिणाग्नि गार्हपत्य व नंतर आहवनीय असा देवांचा अग्निस्थापनेचा क्रम होता. इडेनें या दोन्ही क्रमांचा निषेध करून आ-

पत्न्या वापाच्या अग्रयणांतांत गाह्णपथ, दक्षिणाग्नि व नंतर लाहवनीय असा नवाच अग्निस्थापनक्रम सुरू केला व हाच क्रम सांप्रत सर्वत्र चालू आहे (तै. ब्रा. १.१.४).

आहवनीय अग्नि वें आधान (स्थापन) करावयाच्या पूर्वी तो अग्नि 'आनेश्वर्यानेश' या मंत्रानें तीन वेळ खालून वर असा चालवून नंतर त्या अग्निची स्थापना करण्याची पूर्वी चाल असावी. तैत्तिरीय ब्राह्मण म्हणतें की तसें करूं नये (१. १.८) तर एकदांच हतानें उचलून घ्यावा व त्याची स्थापना करावी.

सत्रामध्ये विपुवान् नांवाचा जो मध्यम दिवस असतो त्याच्या पूर्वीचे ३ व पुढचे ३ असे सहा दिवस अग्निष्टोमाचें अनुष्ठान करण्याची एक पद्धति प्रचारांत होती. तिचा निषेध करून तै. ब्रा. १.२.२ म्हणतें की पूर्वीक सहाहि दिवस इत्यथ नामक ऋतूचें अनुष्ठान करावें.

चतुर्मास्य यागामध्ये पितृयज्ञाच्या दिवशीं गाह्णपत्याच्या दक्षिणेस वसून पितृदेवतांच्यासाठीं निर्वाप करण्याची पूर्वी पद्धति होती. कां की, दक्षिणदिशा ही पितरांची दिशा म्हणून समजली जाते. परंतु तै. ब्रा (१.६.८) म्हणतें की तसें करूं नये. उत्तरेसच वसून निर्वाप करावा. कारण पितृयज्ञामध्ये केवळ पितृदेवतांचेच कांहीं यजन नाहीं. देव व पितर या दयांचेहि आहे. पार झाले तर तितरांच्यासाठीं पुरांडास भाजतांना अग्नि वर दक्षिण बाजूस भाजावा म्हणजे झाले. या बाबतींत ज्ञानपथाचा तैत्तिरीय शा विरोध (५.२.८.९) आहे.

अग्निहोत्रहोमामध्ये ४ वदानार्थ चार खुबे लुचीमध्ये भरून घेतल्यावर गाह्णपत्यावरून ती लुची एकदां खलें ठेवण्याची व सग तेथून पुढे हांमासाठीं ती आहवनीयाकडे घेऊन जावयाची अशी पद्धति एका संप्रदायाची होती. तिचा निषेध करून तै ब्रा ३.५.१० तें की अशा प्रकारें आहवनीय ग्री-वर हांम होण्यापूर्वी गाह्णपत्याजवळ सुयी खाली ठेवूं नये असें केल्यानें एकासाठीं घेतलेजें अन्न दुसऱ्याचें पुढे ठेवलेल्यासारखें होतें (२. १.७).

अश्वमेधामध्ये अश्वभूताचे वेळीं मृगयुक्ता कारणभूत असल्यामुळे मृगयुक्ताच अशा निरनिराळ्या ध्यार्थीनां त्याच्या कडून उद्गम होऊं नये म्हणून अहुति देण्याचा परिपाट होता परंतु तो मंडूक मृगयुक्ती मुख्य एकाच व्याघ्राला अहुति देण्याचा परिपाट चालू केला (तै ब्रा. ३.९.१५).

दह व दूध यांच्या मिश्रणास सान्नाय म्हणतात. सान्नाय इत्येचें अवदान घेतांना प्राथम्याच्या दृष्टीनें दाह हे आदल्या दिवशीं त्रिरजलें असल्यामुळे तें प्रथम घेऊन नंतर दूध घेण्याचें. पद्धति होती पण ती मंडूक दूध व दद्याचे पूर्ण किंवा प्रथम गवहण असल्यानें आधीं दूध घेऊन नंतर दाह घ्यावे अशा पद्धति सुरू झाली (तै. सं. २.३.५).

गतपथ ब्राह्मण

पत्नीनें इष्टीसाठीं तांदुळ कांडतांना मंत्र म्हणण्याची

जी कोणाची पद्धत होती तिचा निषेध करून अमंत्रक तांदुळ कांडण्याचा प्रचार सुरू केला (श. ब्रा. ८.१.४).

संमार्गदर्भ अग्नीत जाळून टाकण्याचा पूर्वीचा प्रचार बंद करून संमार्गदर्भ कायम तसेच (पात्रें वंगरे घासतांना उपयोगी पडण्यासाठी) उन्करावर ठेवण्याची पद्धति सुरू झाली (श. ब्रा. २.४.११). तैत्तिरीयांच्या मनें संमार्गदर्भ जाळणें हें जास्त महत्वाचें आहे (तै. ब्रा. ३.३. १).

पत्नीनें आपल्या कमरेस योषत्र बांधल्यावर त्याला गांठ घावयाचा चालू होता तिचा निषेध करून तुमती खोके वर खोचू देण्याचा प्रचार सुरू केला (श. ब्रा. २.४.१६). तैत्तिरीयांचे मनें पत्नीनें योषत्र कमरेस बांधल्यावर त्याच्या दोन्ही टांकांना गांठ दिली पाहिजे (३.३.३).

अध्वर्यु व यजमान या दोघांनी आज्यस्थालीत घेतलेजें आज्य भव्यलोकन करावयाचा प्राचीन प्रचार होता. त्याचा निषेध करून एकट्या अध्वर्युनेंच आज्य अवलोकन करण्याची पद्धत सुरू केली (श. ब्रा. २.४.२६). तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आज्यावत्येक विधींचे नाहीं सुज्ञांत आहे.

'अग्नेयसमिध्यमानाय होतरनुब्रूहि' असा प्रेष होत्याला देण्याची एका शाखेंत चालू होती. ती बंद करून तिचा निषेध व 'अग्नेयसमिध्यमानायानुब्रूहि' असा प्रेष देण्याची पद्धति सुरू केली (श. ब्रा. ३.२.३), निषेध केलेली पद्धति तैत्तिरीयांनी नसून दुसऱ्या कोणाची तरी होती.

वेदीमध्ये उभे करून ठेवलेल्या बर्हीचे (दर्भीचे) प्रेक्षण वरतांना शब्दा, मध्य व सुद्धा या तीन ठिकाणी प्रेक्षण करण्याचा विधि होता त्याचा निषेध करून फक्त सुद्धाचेच प्रेक्षण करण्याचा प्रचार रूढ केला (श. ब्रा. २.६.३.४).

इच्छा ज्या प्रकारच्या कष्टाचा अपेक्षे त्या काष्ठेचेच परिधी' असावेत असा पूर्वीचा नियम होता त्याचा निषेध करून भिन्न काष्ठेचे परिधी वरण्याची पद्धति चालू केली. (शत. प. ब्रा. २.६.१८). निषेधित चालू तैत्तिरीयांची होती. (तै. ब्रा. ३. ३. ३).

स्विष्टकृताची आज्या म्हणतेवेळीं होत्यानें 'अग्नेर-याद्' 'सोमस्यायाद्' असें म्हणण्याचा जो प्रचार होता त्याचा निषेध करून 'अयादग्नेः' 'अयाद् सोमस्य' असें म्हणण्याचा प्रघात सुरू केला (श. ब्रा. ६.१.१२). (तै. ब्रा. ३. ५. ७).

अध्वर्युनें प्राशिन्न संज्ञक पात्र ब्रह्म्याकडे घेऊन जातांना आहवनीयाच्या पूर्वे वाजून (दक्षिण बाजूस) नावयाचें अशी कोणा यादिकाची पद्धति होती तिचा निषेध करून अध्वर्युनें आपल्या जाग्यावरूनच लांब तिरका हात करून प्राशिन्न ब्रह्म्याचे हातीं द्यावे असा पक्ष रूढ केला (श. ब्रा. ६. २. १२). तैत्तिरीय उदासनां आहे (तै. ब्रा. ३. ३. ९.)

सूक्तवाकामध्ये होत्यानें 'उभे च मे द्यावा पृथिवी' असें म्हणण्याचा एका शाखेमध्ये पाठ होता त्याचा

निषेध करून 'उमे चैनां थावा पूर्णिवी' असे म्हणण्याचा पाठ रूढ केला (श. ब्रा. ७. २. २१). तैत्तिरीयामध्ये 'उमे चनो थावा पूर्णिवी' असा पाठ आहे (तै. ब्रा. ३. ५. १०).

'पत्नीसंयाम' संज्ञक याग करण्यासाठी पांश्चमेस गार्हपत्या-म्रीकडे जाताना (१) आहवनीयाच्या पूर्वेस जाऊन नंतर दाक्षिणच्या बाजूने गार्हपत्याकडे यावयाचे (२) पत्नीच्या पाठीमागून जावयाचे व तिच्या दक्षिणेस वसावयाचे (३) गार्हपत्याच्या उत्तरबाजूने गार्हपत्य व पत्नी यांच्यामधून जाऊन दक्षिणेस वसावयाचे असे तीन प्रकारचे कोणा-कोणाचे परिपाठ चालू होते. त्यांचा निषेध करून गार्हपत्य आहवनीय यांच्यामधून वेदीच्या नैऋत्य कोणावरून पल्ल कडे जावे आणि नंतर पत्नीच्या पाठीमागून उत्तर बाजूस जावे असा परिपाठ सुरू झाला. (श. ब्रा. ३. २. ३, ४). तै. ब्रा. या वाक्यांत उदासीन आहे ३. ३. १०).

वधनान्त्ये चिन्ताला पांच पशूंची मन्तकें पुरावयाची असतात आणि प्रत्येक मन्तकाच्या ठिकाणी असणाऱ्या (२ कान, २ डोळे, २ नाकपुष्पा व १ सुस या) इंद्रियांच्या ठिकाणी एक एक सेव्याचा रज किंवा तुकडा ठेवावयाचा असतो. एका शाखेमध्ये एकच पशूचे शिर पुरले असले तरी ते पांच शिरांचा प्रतिनिधि असल्यामुळे पाच शिरांच्याबद्दल प्रत्येकी सात प्रमाणे पत्नीने सुवर्णाचे तुकडे एकाच पशूचे शिरावर ठेव वे असे एक मत चालू होत त्याचा निषेध करून पाच शिरांचा प्रतिनिधि म्हणून जरी एकच शिर पुरले असले तरी सुद्धा फक्त सात सुवर्णाचे रज किंवा तुकडेच ठेवण्याचा प्रचार रूढ केला. (श. ब्रा. ४. २. १०).

पशूंची अंगे शिजवितांना मुख्य देवासंबंधी ज्या अंगांचे हवन करावयाचे ती निराळी शिजवावी व स्विष्टकृतासंबंधी याग करावयाची अंगे निराळी शिजवावी असा एक पक्ष व सर्व एक भाष्यात शिजवावी असा दुसरा पक्ष (१.३.६) व्याधिपरी कृष्ण यजुर्वेदांत काही आढळत नाही.

वाजपथ यज्ञांत करावयाच्या पशूंच्या उपाकरणांत (देवतांना समर्पण) वागुर्वेत्य पशूंचे उपाकरण शेवटी करावे. असे एक मत व मध्येच करावे असे दुसरे मत (१.३.११). तैत्तिरीय ब्राह्मणाचे मत शतपथातील पहिल्या मताप्रमाणे असल्याचे आढळते (तै. ब्रा. १. ३. ४).

राजसूय यज्ञांत यजमानास अभिषेकानंतर वस्त्र परिधान केल्यावर वागोण्यासारखे वस्त्र यजमानाच्या गळ्यांत माले-प्रमाणे लाविले व शेवटी नाभीजवळ खोचली आहे असे असावे असा एक पक्ष व ते वस्त्र गळ्यात न घालतां कमरेस बांधून नाभीजवळ गाठ मारावी असा दुसरा पक्ष. (३.५.२४) तैत्ति ब्राह्मणात यजमानास एक वस्त्र नेसावयास (तुपांत मिजलेले) व एक पांभरावयास (उष्णीष) दिल्याचे फक्त आढळते. कमरेस बांधण्याविषयी काहीच उल्लेख नाही (तै. ब्रा. १.७.६).

नवीन वस्त्र परिधान केल्यावर दक्षितीने पूर्वाची वळेहि पुन्हा धारण करावी असा एक पक्ष, व एकदां टाक-

लेला पुन्हा घेऊ नयेत असा दुसरा पक्ष. (३.५.२५) कृष्ण-यजुर्वेदाशी हा विरोध नाही.

निष्ठिष्ट कर्मांचा प्रघात सुरू करण्यास ऐतिहासिक गोष्टींची जोड.

प्रायणीयेष्टीत अदिति देवतेसंबंधी भात शिजविण्याचे कारण.—यज्ञ देवाच्यावर केल्या असतां देव आदितीकडे गेल. आदितीने यज्ञारंभी मला हविर्भाव द्याल तर तुमचे कार्य होईल असे सांगितले (ऐ. ब्रा. १.७)

यज्ञामध्ये 'उपसद्' नामक इष्टि करण्याचे कारण.—देवासुरांच्या लोकत्रयसंबंधी लाईत असुरांनी भूलोक, अंतरिक्षलोक व शुलोक या तीन लोकांचे तीन िळे बनविले. देवांनी असुरांना मिळण्यासाठी पृथ्वीवर 'सद्' नामक मंडप, अंतरिक्षात 'आम्रंभ्र' नामक धिण्या आणि शुलोकांत हविर्धान. अशी तीन स्थले उत्पन्न केली, आणि त्या ठिकाणी उपसद् इष्टीचे अनुष्ठान करून असुरांचा पराभव केला (ऐ. ब्रा. १-२३)

सोमचल्ला विकृत घेताना त्याच्या मोवदला गाय देण्याचे कारण.—गंधर्वांच्या जवळ असलेला सोम मिळविण्यासाठी 'मला मोवदला देऊन सोम विकृत घ्या' असे वागदेवता म्हणाली, व गायचे रूप धारण करणाऱ्या वागदेवतेला देऊन देवांनी सोम विकृत घेतला (ऐ. ब्रा. १-२५).

यज्ञांतील पशु वधस्थानी (शाभिन्न शालेत) नेण्यपूर्वी पशूंच्या व यज्ञमंडपाच्या भोंवती तीन वेळ अग्नी फिरविण्याचे (पर्यङ्गिकरण कर्म) कारण.—देवांच्या यज्ञाचा विध्वंस करण्यासाठी (पशु पळवून नेण्यासाठी) असुर यज्ञांतील यूपजवळ आले असतां देवांनी पशूसह सर्व मंडपाभोंवती अग्नीची तीन पुरे (वेष्टणे) उत्पन्न केली. त्यामुळे असुर तेथून परत गेले (ऐ. ब्रा. २.३).

भोम कुटण्यासाठी अध्वर्यु पाणी भरीत असतां होत्याने 'आपोनप्त्रीय' मंत्र पठण करण्याचे कारण.—सत्रामध्ये बसलेल्या कवप ऋषीला (तो दासी-पुत्र व जुगारी आहे म्हणून) उदकरहित अशा ठिकाणी घालवून दिले असतां तेथे त्याने 'आपोनप्त्रीय' मंत्र पठण करून उदक उत्पन्न केले (ऐ. ब्रा. २.१९).

सोमयागांत प्रथम इंद्रचायू देवतांनां सोम अर्पण करण्याचे कारण.—देवांमध्ये प्रथम कोणी सोम प्राप्त करवाय यवद्दल तेंटा लागला असतां घावण्याची शर्यत जो जिंकाल त्याने प्रथम सोम प्यावा असे ठरवून प्रथम वायु व त्याच्या मागून इंद्र, मित्रावरुण, अश्विनीदेव हे पळू लागले. सर्वांत पुढे असलेला वायु लवकरच शर्यत जिंकणार असे पाहून 'मी व तू' दोघांनी शर्यत जिंकली असे आपण ठरवू आणि दोघेहि एकदम अर्धा अर्धा सोम पिके' असे इंद्र वायूला म्हणाला. परंतु ते वायु कथूल

करीना. शेवटी ईंद्र आपण एक भाग घेऊन तीन भाग वायूस देण्यास कवळ झाला व त्यांनी मत्स्याने आर्क्षी शर्यत जिकली असे जाहीर केले (ऐ. ब्रा. २. २५).

शस्त्रांच्या शंसनारंभी (प्रातःसवनांत) तूष्णींशंस नामक मंत्र पठणाचें कारण.—देव व असुर यांच्या युद्धांत देव ज्या ज्या शस्त्रांचा उपयोग करीत त्या सर्वांचा असुर प्रतिकार करून लागले परंतु तूष्णींशंस नामक वज्राचा त्यांना प्रतिकार करतां आला नाही (ऐ. ब्रा. २. ३).

ब्राह्मणग्रंथातील अनेक वाद आपणांस शुष्क भासतील. वादांचें स्वरूप पाहिले म्हणजे शुष्क गोष्टीवर नै होते यांत शंका नाही. पण कारणे मात्र शुष्क नव्हतीं. कारण पैशाच असतें, आणि तें लपविण्यासाठीं तत्वांची जोड होते. आपलें धंद्याचें स्वातंत्र्य स्थापन करणें, तें करण्यासाठीं विधांत फेरफार करणे आणि विधांतील त्या झुळक फेरफारांचें समर्थन करण्यासाठीं पांडित्य खर्च करणें इत्यादि क्रिया त्यांत दिसून येतात. ब्राह्मणग्रंथकालापासून आजच्या याजपुण्येतिहासाच्या किंवा ऋग्वेदी कोकणस्थानी हिरण्यकेशीसूत्रपरिग्रह करावयाच्या भांडणापर्यंत इतिहास तत्त्वतः एकच आहे. भिक्षुकीपासून प्राप्ती एका वर्गास व्हावी आणि ती दुसऱ्यापासून जावी हेंच मूळ कारण असतें.

श्रौतसंस्था वाढल्यानंतर जेव्हां स्थानिकांच्या देवतांचें प्राधान्य अधिकाधिक होत गेलें तेव्हां शिवविष्णुमारखीं दैवतें संहितातून कशीं शिरलीं हें मैत्रायणी संहितेंतील उताऱ्याने स्पष्ट होईल. श्रौतसंस्था जेव्हां अधिकाधिक संकुचित होऊं लागल्या तेव्हां पौराणिक देवतासाठींच याग होऊं लागले याला विष्णुयागासारखीं स्मार्त यागांचीं उदाहरणें देता येतील. अशा रीतीने मंत्रसंस्कृतीचा पराजय व देशांच्या दैवतांची पुनः स्थापना झाली

सोमयागांच्या वृद्धीचा व संकोचाचा काल.—मंत्रसंस्कृतीतील लोकांचा देशांशीं संपर्क होऊन मोठमोठे याग करण्याचा परिपाठ सुरू होऊन तो प्रकार पुन्हां बंद पडला. या क्रियेस किती काळ लागला असावा बरें ? आम्हांस अशी कल्पना होते कीं, ही सवें चळवळ सेंदोनशें वर्षांतली असावी. दुसऱ्या पारिक्षित-अनमेजयाचा काळ म्हणजे श्रौत संस्थांचा शेवट असें धरलें तर एकंदर कालभाग येणप्रमाणे पडतील.

(१) दा श र थि रा म च द्रा चा काळ.—कुरुयुद्धापूर्वीं सुमारे सहासातशें वर्षे. या काळीं ब्राह्मण नव्हते, यज्ञसंस्था विकसित नव्हती व ऋग्वेदमंत्रांची रचना झाली नव्हती.

(२) दा श रा इ यु द्ध काळ.—या कालांत श्रौतसंस्था तयार नव्हत्या; दैनिक अग्निहोत्रांत सोमाचा उपयोग होत असावा. आजच्या ऋग्वेदमंत्रांपैकीं बहुतरुन कोणतेहि तयार नसावे; अर्का, गायत्री, ऋषी हे वर्ग असावेत; ब्राह्मण व ब्रह्म-पुत्र या दोन्ही शब्दांचा उपयोग सुरू असावा; सामुच्चयिक अग्न्युपासना मंत्रपुष्पासारखी असावी. हा काल दाशरथी रामचंद्रानंतर शें दोनशें वर्षांनीं असावा. या कालाच्या अंतिम

भागांत भरत हे कुरुक्षेत्री जाऊन पोंचले.

(३) दाशराज युद्धांताच्या कालापासून पुढील तीनशें वर्षे. या कालामध्ये होते, अर्चयु व ब्रह्मे यांच्या स्वतंत्र हवनपरंपरा तयार झाल्या असाव्या, ऋषींचा लोप होत चालला असावा, आणि हे तिन्ही वर्ग ब्रम्हन् वर्गातून बहुधा निघाले असावेत.

(४) चवथा काल म्हणजे सोमसंस्था तयार होण्याचा काल. या काळांत निरनिराळ्या तीन संप्रदायांचें एकीकरण होऊं लागलें असावें आणि देशांच्या आठवणी, इतिहास व देवता यांस श्रौतसंस्थांत स्थान मिळू लागलें असावें. उदाहरणार्थ प्रजापतीची कल्पना, ही देखील मूळची सूतसंस्कृतीतील असून ती पुढें यज्ञसंस्थेत शिरली या सुमारास ऋचा, सामे व यजुर्वाक्ये आंचें पृथक्करण होऊं लागलें असावें व तें पहिलें पृथक्करण होय.

(५) पांचवा काल म्हणजे सोमसंस्था विकासाचा काल. या कालांत ब्रम्हणे पद्धतशीर होऊन संहितोत्तराणि जास्त पद्धतशीर झाले. मात्र या वेळेस ऋग्वेदसंहिता आजच्या स्थितीत नव्हती. कुरुयुद्धाचा काल हाच असावा व व्यासाचा व संहितोत्तराचा संबंध याच कालांतला असावा.

(६) यज्ञसंस्थेच्या अंतिम विकासाचा व शाखाभेदाचा व संकोचाचा काल. हा कुरुयुद्धानंतर शंभर दोंडशें वर्षांतला असावा.

(७) सातवा काल म्हणजे श्रौतभिक्षुकी संपुष्टांत आली असतां अथर्व्यास हांकलून त्रैविद्यांनीं ती आपली करून घेण्याचा काल म्हणजे सूत्रकाल. याच कालांत याज्ञिकीच्या धंद्याबाहेर ब्रम्हणवर्ग बराच असावा आणि त्याची वृत्ति आपल्याकडेच ओढण्याकरितां श्रौतजीवी मंडळीत धडपड चालू असावी. गृह्यसूत्रे करणें हें त्यांतलेंच एक अंग होय. व ब्रम्हणांचा द्तरजनांशीं आध्यात्मिक संबंध कमी कमी होत जाण्याचा काळ हाच होय. या कालांत ब्रम्हणांमध्ये पंचवीसतीस पोटजातींनदान पोटजातींचें स्वरूप ज्या पासून दूर नाही असे समुच्चय, तयार होण्याचा काल हाच होय. आजच्या सूत्रग्रंथांपैकीं मात्र त्यावेळेस कोणतेहि ग्रंथ अस्तित्वांत नसावे पण त्यांचीं पूर्वरूपे तयार असावीत.

(८) मनुस्मृतीचा काल आपण घेतला तर त्यावेळेस असें दिसून येतें कीं पंचवीस तीस निषिद्ध धंद्यांत ब्राह्मण होतेच व ब्राह्मणांमध्ये स्थानिक भेदाह उत्पन्न होऊं लागले होते; ते देखील इतके कीं एखादा ब्राह्मण एका प्रदेशांतील असतांना अन्य प्रदेशांतील आहे असा त्याच्यावर कोणी आरोप केला असतां त्याची अवगुणकसांना होई. ब्राह्मण पुरुष व क्षत्रिय स्त्री यांच्या अपत्याचे पद समाजांत अनिश्चित होतें यासंबंधाचें मनुचें वाक्य लटपटीचे आहे (स्त्रीप्वनंतर जातान् द्विजैः स्थापितान् सुतान् । सट्टाजनेव तानाहुर्मतादीप विगर्हितान् ॥ मनु. १०.६). मिश्रविवाहाचे मुलगे बापासारखे खरे परंतु आई-मुळें त्यांस दोष दिला जातो.

(९) ब्राह्मणांचे इतरांपासून विद्युत्कत्व व जातीत इतरांचा अप्रवेश ही दोन्ही यज्ञसंस्था मोडल्याबरोबरच झाली. यज्ञसंस्था चालू असती तर त्या संस्थेमार्फत नवीनांस त्यांत शिरतां आले असतें व ब्राह्मण हा धंदा राहिला असता. ब्राह्मण हा आपला धंदा टाकून इतर धंदा करूं लागला तरी देखील ब्राह्मण राहूं शकतो ही गोष्ट रमेशचंद्र दत्तासारख्यांनीं जातिभेद दुर्बल होता यास प्रमाण म्हणून दिली आहे. पण तब्रि गोष्ट जातिभेद बलवत्तर झाला होता असे दाखविते. जेव्हां ब्राह्मण ब्राह्मणेतारास योग्य असा धंदा करूनहि तो ब्राह्मण राहूं शकतो तेव्हां ब्राह्मण हा धंदा नसून जात झाली असे समजावें. या प्रकारची स्थिति कुरुयुद्धाच्या अंतांत आली होती अशी गोष्ट द्रोणाचार्य व कृपाचार्य यांच्या उदाहरणावरून दिसते. आणि त्यानंतर नवीन ब्राह्मण होण्याची क्रिया जरी चालू होती- वाप अनिश्चित पण आई निश्चित असलेले म्हणजे क्षेत्रप्रधान असे आचार्य ज्यांत घरेच आहेत असा शुक्रयजुर्वेदी ब्राह्मणांचा संघ स्थापन झाला व त्यास ब्राह्मणपदवीहि प्राप्त झाल्याचें दिसतें-तरी त्या ब्राह्मणांचा विवाह दृष्ट्या प्रवेश जुन्या ब्राह्मणात झाला नाही. जुने ब्राह्मण म्हणजे सर्वत्र रक्ताने शुद्ध असावेत असे खात्रीने म्हणतां येत नाही ऋग्वेदाचा ब्राह्मणकार ऐतरेय हा देखील इतरां नामक खांचा मुलगा म्हणजे क्षेत्रप्रधान आचार्य होता असे म्हणतां येईल.

त्या वेळेस यज्ञसंस्था चालवून उपजीविका करण्यासाठीं अनेकांस इकडे तिकडे हिंडावे लागत असे ही गोष्ट चरकाध्वर्यवरून लक्षांत येते. व चरकांस उमे जाळवे म्हणून त्या वेळेस शुक्रयजुर्वेद्यास वाटत होतें याचें कारण अर्थात भटक्या भिक्षुक एखाद्या सध्याच्या तेलंगी भटजीप्रमाणे येऊन दक्षणा उपटून जातां हेंच असावे. म्हणजे जातीस साधारणपणे इतरांपासून भिन्नता व त्यांच्यातील शाखास एकमेकांपासून भिन्नता-म्हणजे शाखावार पोटजातीच्या कुलुदकाळीन आहेत. आणि त्याच वेळेस प्रादेशिक भावना देखील उत्पन्न होऊन ब्राह्मणामध्ये प्रादेशिक जाती पडण्यास प्रारंभ झाला होता असे मानण्यास हरकत नाही. म्हणजे ब्राम्हणांचें आज जें जातिस्वरूप आहे त्यांतील मुख्य स्वरूप कुरुयुद्धकाळीन आहेत आणि नंतर ब्राम्हणांत जे अधिक भेद पडले ते काही अंशी पूर्वीच्याच कारणांच्या अधिक वृद्धीने व पुढे शिव विष्णुउपासनेच्या भेदांमुळे व काही भेद नवीन मते उत्पन्न झाल्यामुळे उद्भूत झाले आहेत (उदाहरणार्थ रामानुज, माध्व इत्यादि) आणि काही केवळ लौकिक कारणांमुळे उत्पन्न झाले आहेत. ब्राम्हणांपैकी पुष्कळ लोक काकुनी वगैरे धंद्यात पडले आणि ते इतरांपासून वेगळे झाले अशी उदाहरणे तेलंगी लोकांतील नियोगी व गोवळकोंडा व्यापारी या जातीवरून देतां येतील.

(१०) सर्व हिंदुस्थानांतील ब्राह्मणांनीं एकत्र होऊन आपल्या जातीला कांहीतरी विशिष्ट शिस्त लागावी किंवा सर्वजनहिताकरितां आपली कांही तरी दृष्टि निश्चित ठेवावी

अशा तऱ्हेची सामुच्चयिक भावना त्यांच्यांत कुरुयुद्धापासून आजपर्यंत कधी दृष्टीस पडली नाही. ज्याप्रमाणे बौद्धांच्या संघांच्या सभा वारंवार होत व त्यावेळेस धार्मिक गोष्टींतील अवधानवश्य भाग ठरविण्यांत येई त्याप्रमाणे तडफड ब्राह्मणांनीं कधीच केली नाही. राष्ट्र उत्तम नैतिक स्थितीत रहावे याबद्दल ब्राह्मणांस सामुच्चयिक जबाबदारी कधीच वाटली नाही. बौद्धिक इतिहासांत ब्राम्हणजातीचें स्थान जरी मोठें आहे तरी पारमार्थिक व नैतिक इतिहासामध्ये ब्राह्मणजातीचें कार्य फारसे अभिमान वाळगण्याजोगें नाही. आपली उच्चता राहण्याकरितां देव बदलणें, आचार बदलणें, धार्मिक संस्था बदलणें, ऐतिहासिक ग्रंथ पूर्वीच्यापेक्षां अगदीं निराळे करून टाकणें, ब्राम्हणांच्या उच्चत्वाच्या कथा प्रसृत करणें याच्या पलीकडे निष्प्रात्मक कामगिरी फारच थोडी झाली असावी. समाजांतील प्रगतीची साधना ब्राह्मणांनीं फारशी केली नसावी. पण जेव्हां प्रगतीची दिशा निश्चित झाली तेव्हां आपल्या पांडित्यासह त्या प्रवाहांत पडून त्यांनीं आपलें तात्पुरतें लौकिक हित करून घेतलें. तथापि हे हि लक्षांत ठेवले पाहिजे की, राष्ट्रास एकस्वरूप देण्याच्या बाबतीत त्यांची कामगिरी मोठी झाली. हिंदुस्थानांत आर्यन, मंगोलियन, द्राविड वगैरे अनेक रक्ते आहेत. तथापि इतक्या सर्व प्रकारच्या भिन्न लोकांना एका परंपरेस चिकटविलें ही कामगिरी लहान सहान नाही. लोकांच्या वन्य देवतांचे शिवविष्णूशीं किंवा त्यांच्या कौटुंबिक देवतांशीं ऐक्य स्थापन करणें, त्यांच्या वन्यतऱ्हेच्या पूजनास थोडेसे पुराणोक्त स्वरूप देणें, ज्यांस वैदिक संस्कार सुळीच नाही, असा जो एकंदर सामान्यवर्ग त्यास आपण वैदिक संस्कारास अधिकारी आहों अशी समजूत करून देऊन वैदिक परंपरेस चिकटविलें, देशातील अनेक भाग अपवित्र होते तेथे अनेक तीर्थे व पवित्र स्थाने निर्माण करून सर्व देश प्रवासास व वसाहतीस योग्य करणें, अनेक जातींना आपली उत्पत्ति पुराणांत सांपडवून देऊन त्यांचा ब्राह्मणी ग्रंथांशी संबंध जोडणें इत्यादि क्रिया लक्षांत घेतल्या असतां त्याचें सामुच्चयिक कार्य वैयक्तिक प्रेरणेने जरी झाले असलें तरी तें आकाराने फार मोठें होतें हे हि कबूल करावें लागेल.

प्रकरण ७. वं.

सूतसंस्कृति

दाशराज्ञ युद्धाच्या पूर्वी सर्व हिंदुस्थानची सामाजिक व सांस्कृतिक स्थिति काय असावी आणि मात्रसंस्कृतीचा संहितोत्तरणकाली म्हणजे ब्राह्मणकाली सूतसंस्कृतीशी कसा काय मिलाफ झाला या इतिहासभागचें स्पष्टीकरण करणें आतां प्राप्त होतें. पुराणांतील राजावर्गाच्या वाद्या

खऱ्या मानऱ्या तर दाशराडुदुदाचा म्हणजे सुदासाचा काल भारती युद्धपूर्वी अजमासे सहाशे वर्षे येता. या सहाशे वर्षांमध्ये ऋग्वेदांतोळ अ.य ग्रंथांची रचना झाली व यज्ञसंस्थेच्या विकासाच्या प्रारंभापासून रणच्या जवळजवळ पूर्ण वाढीपर्यंत क्रिया होऊन गोत्र, मांत्रसंस्कृति व सूतसंस्कृति यांचे एकीकरण करण्याचाहि प्रयत्न झाला. या ब्राह्मण कालांतच ज्या अनेक राष्ट्रांचा उल्लेख आपणांस ग्रंथांत आढळून येतो तीं राष्ट्रं दाशराडुदुद्धपूर्वी असावीं असें मागे आम्हां सांगितलेच आहे आणि त्यास कारणीह असं दिले आहे की, पूर्वेकडील राष्ट्रं पथिगेकडील राष्ट्रांपेक्षां आधिक जुनीं असलीं पाहिजेत. आतां प्रश्न येतात ते असेः—(१) मंत्रपूर्व आर्यन् संस्कृतीचा विस्तार दक्षिणेकडे होठपर्यंत झाला असावा. (२) त्यांचे वाङ्मय कशा स्वरूपाचें असावें. (३) त्यांचीं दैवतें व मांत्राचीं दैवतें यात सादृश्य व फरक काय असावा. [४] ब्राह्मणास्तित्वाच्या पूर्वीचा हा बाल असल्यामुळे त्यावेळीं भिक्षुकी उर्फ परमाधीन्यभात दुतलेल्या वर्गाची स्थिति कशा प्रकारची असावी.

या चार प्रश्नावर उत्तरें राधारणपणे येणें प्रमाणें देतां येतील.

वैदर्भी भीम याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत (७.३४) आहे. य.वरून वऱ्हाड पर्यंत आर्यन्संस्कृतीचे लोक आले होते हे उघड आहे. पूर्वेकडे आर्यन् लोकांचा प्रसार कितपत झाला होता याविषयी निश्चयात्मक विधान करतां येत नाही भारती युद्धामध्ये येत आरावानच्या डोंगरापर्यंत पसरलेलीं राष्ट्रं युद्धापूर्वी आलीं होती असें दिसते परंतु त्यांची भाषाविषयक स्थिति कशी असावी, तीं राष्ट्रं आर्य [वंशातील होती अगर मंगोलियन वंशातील होती] हे निश्चयानें सांगतां येत नाही. विहारपर्यंतची वसाहत आर्य जातीचीच होता. एवढें मात्र निश्चयानें सांगता येतें. कांकी, पुरपदेधात बळी म्हणून मागधाचा उल्लेख आहे आणि त्या मागधाचा संबंध विश्वामित्र सूक्तातील कीकटापैकी प्रमगंदाशी (ऋ. ३. ५३, १४) पोहोचविता येतो हे पूर्वी दाखविलेच आहे. म्हणजे मागधापर्यंत पूर्वेकडे निश्चितपणें आर्यन् लोकांची वसाहत होती आणि दक्षिणेकडे आजच्या महाराष्ट्राच्या अंतिम दक्षिणभागाकडे नसली तरी वऱ्हाडपर्यंत होती हेहि निश्चयानें सांगता येतें.

सिंहलद्वीपातील सिंहली लोकांचा भाषा आर्यन् आहे. बुढानंतर एक दोन शतकांनी जरी सप्रदायप्रसारार्थ लोक गेले तरी स्थानिक भाषा आर्यन् असून मागधी (पाही) पेक्षां भिन्न अशा स्वरूपात त्यास आढळेल हे स्पष्ट आहे. तर ही वसाहत मंत्रपूर्व असावी कीं कुरुक्षेत्रापर्यंत असावी याविषयी निश्चयात्मक विधान करतां येत नाही. कुरुयुद्धपूर्व असावी असे समजण्यास एवढा आधार आहे आणि तो हा की, वाल्मीकीरामायणाच्या मते जनरधानाच्या दक्षिणेपासून कन्याकुमारीपर्यंतचा प्रदेश चरी भिन्न प्रकारच्या

लोकांचा वसला असला तरी सिंहलद्वीपांतील संस्कृति आपल्या सदश आहे अशी कल्पना झालेली दिसते. आणि उत्तरकाली रावण हा आपल्या सदशच होता हा काला इतकी दृढ झाली कीं दंतकथांनी त्यास वेदभाष्यकार बनविले आहे. एलु ऊर्फ जुन्या सिंहली भाषेचे पृथक्करण करून एलु भाषा जरी आर्यन् तरत तरी ती वेदभाषासंभव नाही हेहि उघडच आहे तिचे वेद-भाषेपासून व इतर भारतीय भाषेपासून इतके भिन्नत्व स्थापित झाले आहे की, तिला चिब्टी भाषा म्हणावें कीं. प्रत्ययान्त भाषा म्हणावें याविषयीच संशोधकांस संशय उत्पन्न झाला होता. आर्यन् भाषा असून भारतीय अनेक भाषांपासून ज्या-अर्थी सिंहली भाषा इतकी भिन्न आहे त्या अर्थी तिचा द्वीपकल्पीय लुप्तपणा बरीच शक्य प्रमाणित झाला असला पाहिजे आणि त्यावरून आम्हां असे म्हणतां की, दाशराडुदुद्धाच्या सुमारास देखाळ सिंहल द्वीप आर्यन् भाषांनी व्यापला गेला असणें अशक्य नाही.

यांढक्यांत असे म्हणतां येईल कीं आर्यन् भाषेत व्यापलेले क्षेत्र आज जेवढे आहे तेवढेच जवळ जवळ दाशराडु-युद्धकाली म्हणजे वेदपूर्वकाली असावे.

हे सर्व मंत्रपूर्व आर्यन् संस्कृतीच्या व्यापवृत्तिसंबंधानें झाले. अतां दुसऱ्या प्रश्नाकडे लक्ष देऊं.

वाङ्मयाचे स्वरूप कसे असावे हे निश्चितपणें सांगतां येत नाही. कारण वाङ्मयाचे विकृत झालेले स्वरूप अनेक परंपरातून उरलेले आहे. इतिहासपुराणाचा उल्लेख तर वेदांतच आहे आणि शाखायनीय अश्वमेधाच्या वर्णनात त्याच्या प्रवचनाला व संधवेदाच्या प्रवचनाला व संधवेदेच्या प्रवचनाला दिवस तोडून दिलेले आहेत. महाभारतात ज्या अनेक कथा येऊन गेल्या आहेत त्यांतोळ अनेक कथा प्राचीन म्हणून घातल्या आहेत. अशा कथात नैपथ, हरिश्चंद्र, दाशरथीराम, सत्यवान-सावित्री, दुष्यन्त इत्यादि कथांचा उल्लेख करतां येईल. मा-धाता, अम्बरीष हांहे प्राचीन नात्रि सृत्कथाचे नायक असावेत. परशुरामाच्या एवढास देळा निश्चिदिय पृथ्वी केत्याच्या कथेवरून श्रित मत देद्रां येत नाही. कारण तीत ब्राह्मणी हात शिरण्याचा संशय येतो आर्चिक्षतमस्त हा प्राचीन राजा म्हणून पुराणात वर्णिला आहे व हा मांष्ट तारक करण्याकरितां ब्राह्मणेहि उचलतात, तो आर्चिक्षतमस्तहि बराच वेदपूर्व असावा असे वाटते. दाशरथी रामहि वेदपूर्वच असावा. त्याचा काल पुराणांतील यादव्या प्रमाणे सुदासाच्या पूर्वी दोनएकशे वर्षे येतो. अर्थात रामकथेची तीन भिन्नभिन्न प्रकारची मांडणी आपणास दृष्टीस पडत. जैन कथेत सीता रावणाची मुलगी वेली आहे तर बौद्धानां तिला रामाचीच बाहिण वेली आहे व रामरावणयुद्धाच्या प्रसंगादपरी पूर्वपणें अपरिचितता दाखविली आहे.

एवंच आपणांस एवढेच म्हणतां येईल कीं राज्यानांतील भाटांनी आपल्या राजाधिरातां उद्यत्प्रमाणे वदने केली त्याप्रमाणे प्राचीन काळाहि वदने झाली असावेत. आणि रत्ना

कवनांची भाषा आजच्या संस्कृतापेक्षा किंवा अत्यंत प्राचीन अशा प्राकृतापेक्षां भिन्न असावी.

सूतसंस्कृतीतील लोकांचा उपासनासंप्रदाय.—या विषयी असे म्हणता येईल की, शिवविष्णुपूजा तत्काली जवळ जवळ आजच्या स्वरूपांतच होती. यजुर्वेदीय संहिता व ब्राह्मण यांचा काळ म्हणजे दोन्ही संस्कृतींच्या मिलाफाचा काळ. त्या काळांत शंकर, गिरिमुना व स्वामी कार्तिकेय यांनी युक्त दाखविला आहे. विष्णूच्याबरोबर वैनतेयाचा उल्लेख असला तरी तो वैनतेय गरुडपक्षीच होता का नाही याविषयी शंका आहे. ऋग्वेदांतांत विष्णु व सूतसंस्कृतीतील विष्णु यांचे अत्यंत प्राचीन म्हणजे कदाचित् पशुभारतीय काळी मूळ एक असेल परंतु क्रमाने परिवर्तन झालेले वेदांत दिसत नसून एकाच नांवाची दोन भिन्न दैवते उद्भूत झालेली दिसतात. महादेवाचे पूजन लिंगस्वरूपांतही होत असावे. त्याशिवाय शिथ देवांचा उल्लेख इतक्या सरळपणाने स्पष्ट करता येणार नाही.

सूतसंस्कृतीच्या लोकांत काही मगानुयायी शकहि असावेत. त्यांच्यामध्ये इन्द्र हा राक्षसच समजला जात होता. आणि इन्द्राला दुष्ट्यम करून प्रजापतीला महत्त्व देणे ही यजुर्वेद काळी बी क्रिया झालेली दृष्टीस पडते तिचे कारण इन्द्र ही देवता सर्व लोकांस मान्य नव्हती आणि सर्व लोकांस मान्य होईल अशी देवता पुढे सारावयाची होती हे होय. प्रजापति मंत्रांत फारसा येत नाही. तथापि प्रजापतिविषयक म्हणजे एक विशिष्ट पुरुषापासून सृष्टीची उत्पत्ति, अशा प्रकारच्या कल्पना सूतसंस्कृतीच्या लोकांमध्ये पूर्णपणे सिद्ध झाल्या होत्या आणि त्यामुळे प्रजापतीस महत्त्व बृहच्चक्षस्येच्या उत्पादकांनी दिले असावे असे दिसते. यजुर्वेदीय प्रजापतीच्या कल्पनेचा ऋग्वेदायदैवतोत्तिहासाशी संबंध मुळाव लावता येत नाही. (वेदविद्या पृ. २५२ पहा). प्रजापतीचे अस्तित्व पुराणांना कबूल आहे एवढेच नव्हे तर बौद्ध जैनानांही कबूल आहे. वैश्रवण कुबेर हे देवताही सूतसंस्कृतीतील असावी. दोन्ही परंपरांच्या एकीकरणाच्या प्रयत्नांत मुख्य देव स्थानिकांचा घेतला; शिवविष्णु हे स्थानिकांचे घेतले. ऋग्वेदांतांत शिवस्वरूप ने विष्णु त्याचे आणि स्थानिकांच्या विश्वदेवतेचे ऐक्य कल्पिले आणि रुद्राचे शिवाशी ऐक्य स्वरूपलक्षण कल्पना करून स्थापन केले, म्हणजे स्थानिकांच्या दैवतांना प्राधान्य देऊन मंत्रांस व क्रियांस महत्त्व दिले अशा तऱ्हेने दोहोंचे एकीकरण करण्यांत आले आणि आपला श्रौतधर्म स्थानिकांस प्रिय करण्यासाठी तो त्यांच्या वाढविलेलांचा धर्म आहे असे शुनःशेषसूक्तास हरिश्चंद्र जोडून देऊन सांगितलेल्या 'विद्याधराप्सरे यक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोमी देवयोनयः' इत्यादि देवयोनीसंबंधी असे म्हणता येईल की, रक्षोगंधर्वासह सर्व देवयोनी सूतसंस्कृतीच्या लोकांम मान्य असल्या परंतु मात्रसंस्कृतीच्या लोकांस फक्त रक्षोगंधर्व एवढेच मान्य असावे व इतर मान्य

नसावेत. पण मात्रसंस्कृतीस मान्य असलेले साध्य व ऋग्वेद हे सूतसंस्कृतीत आढळत नाहीत व पुढे ते नापत्ताच झाले. रक्षोगंधर्व दोघांसहि मान्य असल्यामुळे त्यांच्या कथा पुढेहि आढळतात.

सूतसंस्कृतीत परमार्थोद्यमांत गुंतलेले लोक.—या उद्योगांत कोण गडलेले असावेत हे आपण आता पाहू. यति व मुनि यांस बौद्ध व जैन या दोन्ही ग्रंथांच्या पूर्वी परंपरांत स्थान आहे. मंथन करणे आणि विचार करणे या दोन्ही क्रियांस महत्त्व सूतसंस्कृतीच्या लोकांत होते त्याचप्रमाणे मात्रसंस्कृतीच्या लोकांतहि होते. पण ऋषींचे अस्तित्व सूतसंस्कृतीच्या लोकांत असावे किंवा नसावे या विषयी शंका आहे. ऋषींचे आद्य कार्य कोणते, ऋषि शब्दाचा मूळ अर्थ कोणता याविषयी अजून अस्पष्टता आहे. रा. राजवाडे ऋषि व ईप्रजी शब्द रज् यांचा संबंध असावा असे समजतात. आणि ईश्वरी प्रेरणा होऊन किंवा अंगांत येऊन बोलू लागणारा किंवा सैरासैरा धांवणारा किंवा काव्य करणारा जो तो ऋषि, असा ऋषि या शब्दाचा अर्थ मांडतात. ईश्वरी प्रेरणा होऊन बोलणे याचे महत्त्व भारतीय भूमीवर फारसे रुजलेले दिसत नाही. ईश्वरी प्रेरणेने बोलण्याचा बाणा करणारे लोक सेमेटिक लोकांत दिसतात. झरथुष्ट्राहि त्याच प्रकारचा मनुष्य समजण्यास हरकत नाही. परंतु त्याप्रकारच्या व्यक्तींचे अस्तित्व आपल्याकडे फारसे दिसत नाही. ऋग्वेदांतांत बरीचशी सूक्ते नरी तपासली तरी प्राफेटाचे उर्फ प्रवक्त्यांचे उद्गार या पदवाला शोभतील अशी फारच थोडकी आहेत. जी सूक्ते परमार्थसाधनपर म्हणता येतील ती स्तोत्रे अगर याज्ञक सूक्ते आहेत म्हणजे यज्ञ चालला असता त्यास मदत करणारी म्हणून आहेत. आमची अशी कल्पना होते की सूतसंस्कृतीच्या लोकांत अग्निजनधर्म हा जोडाबहुत असावा परंतु तो जवळजवळ संपुष्टांत येत चालला असावा. आणि पंजाबांतील यहुतवंशांत तो सुदाम दिवोदासाच्या अनुयायांच्या बरोबरीने असावा. परंतु गंगेच्या पूर्वेस अभियजनास फारसे प्राधान्यच नसावे. त्याचे थोडेबहुत महत्त्व मगाच्या वंशजांनी पिवेंत ठेवले असावे व कदाचित ते लोक अथर्वविद्या आचरीत असावे. तथापि तो अजिबात नष्ट झाला असावा असेहि म्हणता येत नाही. कांकी तो नर अजीवात नष्ट झाला असता तर मात्रसंस्कृतीच्या लोकांस प्रजापतीस महत्त्व देऊन आपला यजुर्वेदीय ब्राह्मणधर्म तिकडे वाढविता आला नसता. मुनि व यति यांचे प्राधान्य पुढे आरण्यकीय धर्मांत विकास पावले असावे. आरण्यकीय धर्मसंबंध जितका मंत्रब्राह्मणपरंपरेशी जोडता येईल किंवा तितकाच इतिहासपुराणपरंपरेशीही जोडता येईल. असेहि म्हणता येईल की आरण्यकीय धर्म हा देश्य संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन व मात्रसंस्कृतीचा विनाश दाखवितो. या सूतसंस्कृतीपामूनच आरण्यकीय धर्म उत्पन्न होऊन तो देशभर विस्तारला व जैन बौद्धधर्माची सुद्धे त्यांतूनच निघाली.

सत्या मानल्या तर दाशराज्ञयुद्धाचा म्हणजे सुदासाचा काल भारती युद्ध पूर्वी अजमासे सहाशे वर्षे येतो. या सहाशे वर्षांमधे कर्गदांतील अथ ग्रंथांची रचना झाली व यज्ञसंस्थेच्या विकासाच्या प्रारंभापासून त्याच्या जवळजवळ पूर्ण वाढीपर्यंत क्रिया होऊन गोंत्र, मांघ्रसंस्कृति व सूतसंस्कृति यांचे एकीकरण करण्याचाहि प्रयत्न झाला. या ब्राह्मण कालांतच ज्या अनेक राष्ट्रांचा उल्लेख आपणांस ग्रंथांत आढळून येतो तीं राष्ट्रे दाशराज्ञयुद्धपूर्वी असावीं असे मागे आगहीं सांगितलेच आहे आणि त्यास कारणीहि असे दिले आहे की, पूर्वेकडील राष्ट्रे पश्चिमेकडील राष्ट्रेपेक्षां आधिक जुनीं असलीं पाहिजेत. आतां प्रश्न येतात ते असेः—(१) मंत्रपूर्व आर्यन् संस्कृतीचा विस्तार दक्षिणेकडे कोठपर्यंत झाला असावा. (२) त्यांचे वाङ्मय कशा स्वरूपाचे असावे. (३) त्यांचीं दैवतें व मांघ्राचीं दैवतें यात मादृश्य व फरक काय असावा. [४] ब्राह्मणास्तित्वाच्या पूर्वीचा हा काल असल्यामुळे त्यावेळीं भिक्षुकी उर्फ परमाणिधर्मात दुंतलेल्या वर्गाची स्थिति कशा प्रकारची असावी.

या चार प्रश्नावर उत्तरे राधारणपणे येणेप्रमाणे देतां येतील.

वैदर्भी भीम याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत (७.३४) आहे. यवरून वल्हाड पर्यंत आर्यनसंस्कृतीचे लोक आले होते हे उघड आहे. पूर्वेकडे आर्यन् लोकांचा प्रसार कितपत झाला होता याविषयी निश्चयात्मक विधान करतां येत नाही भारती युद्धामध्ये येत आरावानच्या डोंगरापर्यंत पसरलेलीं राष्ट्रे युद्धार्थ आलीं होती असे दिसते परंतु त्यांचीं भाषाविषयक स्थिति कशी असावी, तीं राष्ट्रे आर्य वंशातील होती अगर मंगोलियन वंशातील होती हे निश्चयाने सांगतां येत नाही. बिहारपर्यंतची वसाहत आर्य जातीचीच होता एवढें मात्र निश्चयाने सांगता येते. कांकी, पुरुषदेधात वळी म्हणून मागधाचा उल्लेख आहे आणि त्या मागधाचा संबंध विश्वामित्र सूक्तातील कीकटापर्वी प्रमगंदाशी (कृ. ३. ५३, १४) पोहोचविता येतो हे पूर्वी दाखविलेच आहे. म्हणजे मगधापर्यंत पूर्वेकडे निश्चितपणे आर्यन लोकांची वसाहत होती आणि दक्षिणेकडे आजच्या महाराष्ट्राच्या अंतिम दक्षिणभागाकडे नसली तरी वल्हाडपर्यंत होती हेहि निश्चयाने सांगता येते.

सिंहलद्वीपातील सिंहली लोकांची भाषा आर्यन् आहे. बुद्धानंतर एक दोन शतकांनी जरी सप्रदायप्रसारार्थ लोक गेले तरी स्थानिक भाषा आर्यन असून मागधी (पाळी) पेक्षा भिन्न अशा स्वरूपात त्यास आढळेली हे स्पष्ट आहे. तर ही वसाहत मंत्रपूर्व असावी कीं कुरुद्वेष्टतर असावी याविषयी निश्चयात्मक विधान करतां येत नाही. कुरुयुद्धपूर्व असावी असे समजण्यास एवढा आधार आहे आणि तो हा की, वाल्मिकीरामायणकर्त्याच्या मते जनरथानाच्या दक्षिणेपासून कन्याकुमारीपर्यंतचा प्रदेश वरी भिन्न प्रकारच्या

लोकांचा वसला असला तरी सिंहलद्वीपांतील संस्कृति आपल्या सदृश आहे अशी कल्पना झालेली दिसते. आणि उत्तरकाली रावण हा आपल्या सदृशच होता ही कल्पना इतकी दृढ झाली कीं दंतकथांनीं त्यास वेदभाष्यकार बनविले आहे. एतु ऊर्फ जुन्या सिंहली भाषेचे पृथक्करण करून एतु भाषा जरी आर्यन् तरत तरी ती वेदभाषासंभव नाही हेहि उघडच आहे तिचे वेदभाषापासून व इतर भारतीय भाषापासून इतके भिन्नत्व स्थापित झाले आहे कीं, तिला चिक्टा भाषा म्हणावे कीं. प्रत्यक्षांत भाषा म्हणावे याविषयीच संशोधकांस संशय उत्पन्न झाला होता. आर्यन् भाषा असून भारतीय अनेक भाषापासून ज्या अर्थां सिंहली भाषा इतकी भिन्न आहे त्या अर्थां तिचा द्वीपकल्पांय सुटकपणा वरिच शक वे प्रस्थापित झाला असला पाहिजे आणि त्यावरून आम्हां ऊर्फ म्हणतां कीं, दाशराज्ञयुद्धाच्या सुमारास देखाळ सिंहलद्वीप आर्यन् भाषांनी व्यापला गेला असणे अशक्य नाही.

यांढक्यांत असे म्हणतां येईल कीं आर्यन् भाषेत व्यापलेले हेतु आज जेवढे आहे तेवढेच जवळ जवळ दाशराज्ञयुद्धकाली म्हणजे वेदपूर्वकाली असावे.

हे सर्व मंत्रपूर्व आर्यन् संस्कृतीच्या व्यापवतेसंबंधीने झाले. आतां दुसऱ्या प्रश्नाकडे लक्ष देऊं.

वाङ्मयाचे स्वरूप कसे असावे हे निश्चितपणे सांगतां येत नाही. कारण वाङ्मयाचे विवृत झालेले स्वरूप अनेक परंपरातून उरलेले आहे. इतिहासपुराणाचा उल्लेख तर वेदांतच आहे आणि शाखायनीय अथ्यमेधाच्या वर्णनात त्याच्या प्रवचनाला व सर्पवेदाच्या प्रवचनाला व गंधर्ववेदाच्या प्रवचनाला दिवस तोडून दिलेले आहेत. महाभारतात ज्या अनेक कथा येऊन गेल्या आहेत त्यातील अनेक कथा प्राचीन म्हणून घातल्या आहेत. अशा कथात वैदध, हरिधंर, दाशरधीरम, सत्यवान-सावित्री, दुष्यन्त इत्यादि कथांचा उल्लेख करतां येईल. मा-धाता, अश्वरीप हेहि प्राचीन नादर्ये सूतकथाचे नायक असावेत. परशुरामाच्या एवढास पेक्षा निश्चिद्विष पृथ्वी केल्याच्या वधदहल र स्थित मत देतां येत नाही. कारण तीत ब्राह्मणी हात शिरल्याचा संशय येतो आर्विक्षतमरुत हा प्राचीन राजा म्हणून पुराणात वर्णिला आहे व ही गोष्ट तारक करणाकरितां ब्राह्मणेहि उचलतात, तो आर्विक्षितमरुतहि वराच वेदपूर्व असावा असे वाटते. दाशरधी रामहि वेदपूर्वच असावा. त्याचा काल पुराणांतील यादवच्या प्रमाणे सुदासाच्या पूर्वी दोनएवसे वर्षे येतो. अर्थात रामकथेची तीन भिन्नभन्न प्रकारची मांडणी आपणांस दृष्टीस पडत. जैन कथेत सीता रावणाची मुलगी केली आहे तर बौद्धानां तिला रामाचीच वर्णन केली आहे व रामरावणयुद्धाच्या प्रसंगादर्या पूर्वेपणे अपरिचिन्ता दाखविली आहे.

एवंच आपणांस एवढेच म्हणतां येईल कीं राज्यानांतील माटांनीं आपल्या राजावरितां ज्याप्रमाणे वदनें केलीं त्याप्रमाणे प्राचीन काळीहि वदनें झालीं असावेत. आणि त्या

कवनांची भाषा आजच्या संस्कृतापेक्षा किंवा अत्यंत प्राचीन अशा प्राकृतपेक्षांमिथ असवी.

सूतसंस्कृतीतील लोकांचा उपासनासंप्रदाय.—या विषयी असे म्हणता येईल की, शिवविष्णुपूजा तत्काली जवळ जवळ आजच्या स्वरूपांतच होती. यजुर्वेदीय संहिता व ब्राह्मण यांचा काळ म्हणजे दोन्ही संस्कृतींच्या मिलाफाचा काळ. त्या काळांत शंकर, गिरिसुता व स्वामी कार्तिकेय यांनी युक्त दाखविला आहे. विष्णूच्यावरवर वैनतेयाचा उल्लेख असला तरी तो वैनतेय गळडपक्षीच होता की नाही याविषयी शंका आहे. ऋग्वेदांतील विष्णु व सूतसंस्कृतीतील विष्णु यांचे अत्यंत प्राचीन म्हणजे कदाचित् पृथ्वीमार्ताय काळी मूळ एक असेल परंतु क्रमाने परिवर्तन झालेले वेदांत दिसत नसून एकाच नांवाची दोन भिन्न दैवते उद्भूत झालेली दिसतात. महादेवाचे पूजन लिंगस्वरूपांतही होत असवे. त्याशिवाय शिव देवांचा उल्लेख इतक्या सरळपणाने स्पष्ट करता येणार नाही.

सूतसंस्कृतीच्या लोकांत काही मगानुयायी शकहि असावेत, त्यांच्यामध्ये इन्द्र हा राक्षसच समजला जात होता आणि इन्द्राला दुय्यम करून प्रजापतीला महत्त्व देणे ही यजुर्वेद काळी जी क्रिया झालेली दृष्टीस पडते तिचे कारण इन्द्र ही देवता सर्व लोकांस मान्य नव्हती आणि सर्व लोकांस मान्य होईल अशी देवता पुढे सारावायाची होती हे होय. प्रजापति मंत्रांत फारसा येत नाही. तथापि प्रजापतिविषयक म्हणजे एक विशिष्ट पुरुषापासून सृष्टीची उत्पत्ति, अशा प्रकारच्या कल्पना सूतसंस्कृतीच्या लोकांमध्ये पूर्णपणे सिद्ध झाल्या होत्या आणि त्यामुळे प्रजापतीस महत्त्व बृहद्यज्ञसंस्थेच्या उत्पादकांनी दिले असावे असे दिसते. यजुर्वेदीय प्रजापतीच्या कल्पनेचा ऋग्वेदायदेवतातिहासाशी संबंध मुळाव्या लावता येत नाही. (वेदविद्या पृ. २५२ पहा). प्रजापतीचे अस्तित्व पुराणांना कबूल आहे एवढेच नव्हे तर बौद्ध जैनानाहि कबूल आहे. वैश्रवण कुबेर हे देवताहि सूतसंस्कृतीतील असवी. दोन्ही परंपरांच्या एकीकरणाच्या प्रयत्नांत मुख्य देव स्थानिकांचा घेतला; शिवविष्णु हे स्थानिकांचे घेतले. ऋग्वेदांतील शिवस्वरूप जे विष्णु त्याचे आणि स्थानिकांच्या विश्वदेवतेचे ऐक्य कल्पिले आणि छ्दाचे शिवाशी ऐक्य स्वरूपलक्षण कल्पना करून स्थापन केले, म्हणजे स्थानिकांच्या देवतांना प्राधान्य देऊन मंत्रांस व क्रियांस महत्त्व दिले. अशा तऱ्हेने दोहोंचे एकीकरण करण्यांत आले आणि आपला श्रौतधर्म स्थानिकांस प्रिय करण्यासाठी तो त्याच्या वाढवडिलांचा धर्म आहे असे शुनःशेषसूक्तास हरिश्चंद्र जोडून देऊन सांगण्यांत आले. आतां उपदेवतांसंबंधाने पाहतां अमरकोशांत सांगितलेल्या 'विद्याधराप्सरे यक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोमी देवयोनयः' इत्यादि देवयोनीसंबंधां असे म्हणता येईल की, रक्षोगंधर्वांसह सर्व देवयोनी सूतसंस्कृतीच्या लोकांम मान्य असाव्या परंतु मात्रसंस्कृतीच्या लोकांस फक्त रक्षोगंधर्व एवढेच मान्य असावे व इतर मान्य

नसावेत. पण मात्रसंस्कृतीस मान्य असलेले साध्य व ऋषु हे सूतसंस्कृतीत आढळत नाहीत व पुढे ते नापत्ताच झाले. रक्षोगंधर्व दोघांसहि मान्य असल्यामुळे त्यांच्या कथा पुढेहि आढळतात.

सूतसंस्कृतीत परमार्थोद्यमांत गुंतलेले लोक.—या उद्योगांत कोण गढलेले असावेत हे आपण आतां पाहू. यति व मुनि यांस बौद्ध व जैन या दोन्ही ग्रंथांच्या पूर्वी परंपरांत स्थान आहे. ययमन करणे आणि विचार करणे या दोन्ही क्रियांस महत्त्व सूतसंस्कृतीच्या लोकांत होते त्याचप्रमाणे मात्रसंस्कृतीच्या लोकांतहि होते. पण ऋषींचे अस्तित्व सूतसंस्कृतीच्या लोकांत असावे किंवा नसावे या विषयी शंका आहे. ऋषींचे आय कार्य कोणते, ऋषि शब्दाचा मूळ अर्थ कोणता याविषयी अजून अस्पष्टता आहे. रा. राजवाडे ऋषि व इंजरी शब्द रश् यांचा संबंध असावा असे समजतात. आणि ईश्वरी प्रेरणा होऊन किंवा अंगांत येऊन योळे लागणारा किंवा सैरावैरा धांवणारा किंवा काव्य करणारा जो तो ऋषि, असा ऋषि या शब्दाचा अर्थ मांडतात. ईश्वरी प्रेरणा होऊन योळणे याचे महत्त्व भारताय भूमीवर फारसे रुजलेले दिसत नाही. ईश्वरी प्रेरणेने योळण्याचा बाणा करणारे लोक समेटिक लोकांत दिसतात. झरशुश्रूहि त्याच प्रकारचा मनुष्य समजण्यास ह्करत नाही. परंतु त्याप्रकारच्या व्यक्तींचे अस्तित्व आपल्याकडे फारसे दिसत नाही. ऋग्वेदांतांल वरीचशीं सूक्ते जरी तपासली तरी प्राफेटाचे उर्फ प्रवक्त्यांचे उद्गार या पदवाला शोभताल अशी फारच थोडकी आहेत. जां सूक्ते परमार्थसाधनपर म्हणता येतील तीं स्तोत्रे अगर याजक सूक्ते आहेत म्हणजे यज्ञ चालला असता त्यास मदत करणारी म्हणून आहेत. आमची अशी कल्पना हांते की सूतसंस्कृतीच्या लोकांत अग्निजनधर्म हा थोडाबहुत असावा परंतु तो जवळजवळ संपुष्टांत येत चालला असावा. आणि पंजाबांतील यदुतुवंशांत तो सुदाम दिवोदासांच्या अनुयायांच्या वरोवरीने असावा. परंतु गंगेच्या पूर्वेस अभियजनास फारसे प्राधान्यच नसावे. त्याचे थोडेबहुत महत्त्व मगांच्या वंशजांनी पिवंत ठेवले असावे व कदाचित ते लोक अथर्वविद्या आचरीत असावे. तथापि तो अजिवात नष्ट झाला असावा असेहि म्हणता येत नाही. कांकी तो जर अजिवात नष्ट झाला असता तर मात्रसंस्कृतीच्या लोकांस प्रजापतीस महत्त्व देऊन आपला यजुर्वेदीय ब्राह्मणधर्म तिकडे वाढवितो आला नसता. मुनि व यति यांचे प्राधान्य पुढे आरण्यकीय धर्मांत विकास पावले असावे. आरण्यकीय धर्मसंबंध जितका मंत्रब्राह्मणपरंपरेशी जोडता येईल किंवा तितकाच इतिहासपुराणपरंपरेशी जोडता येईल. असेहि म्हणता येईल की आरण्यकीय धर्म हा देश्य संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन व मात्रसंस्कृतीचा विनाश दाखवितो. या सूतसंस्कृतीपासूनच आरण्यकीय धर्म उत्पन्न होऊन तो देशभर विस्तारला व जैन बौद्धधर्मीचीं मुळेहि त्यांतूनच नि.

आपे ग्रंथांतील वंशावळींचे महत्त्व — प्राचीन भारतीय कालखंडांची व्यवस्थित जुळणी करावयाची झाल्यास या आपे ग्रंथांतून आढळणाऱ्या वंशावळ्यांसंबंधाची अर्धवट ऐतिहासिक माहिती नीट तपासून निचे वर्गीकरण केले पाहिजे. पारगिटेरने या प्रकारचा प्रयत्न केला आहे. त्याचे असे मत आहे की प्राचीन आर्यकाळांत थोडी फार खरी इतिहासपरंपरा असून ती संशोधकास इतिहासार्थ तपासण्यास सर्वथैव योग्य आहे. सर्वच ठिकाणाचा प्राचीन इतिहास नुसत्या वड्या लोकांनी आणि त्यांच्या वैयक्तिक कृत्यांनी भरलेला असतो या नियमानुसार प्राचीन भारतास इतिहास संस्कृत ग्रंथाधारे पाहू लागल्यास, वरील गोष्टींच त्यांत आढळून येणार आहेत.

या देशांत प्राचीनकाळीं राजे व ब्राह्मण (ऋषि, आचार्य) असे दोन श्रेष्ठ लोकांचे वर्ग असत. या दोघांच्या वंशोद्दिष्टांसांत बराच फरक दृष्टोत्पत्तीस येतो. राजाच्या जीवनक्रमाचे स्वरूप त्याचे कुटुंब, राज्य व राजधानी यांनी निश्चित होई पण ऋषींचा जीवितेतिहास स्वतंत्र असे. राजाला कुलमहत्त्व असून, पूर्वजांचा तो अभिमान वाळगी. तसे ऋषींचे नसे; त्याला गोत्रनामाखेरीज कुलपरंपरा फारशी माहीत नसे. राजाला आपले कुल व राज्य स्वपराक्रमाने वाढवून आपल्या पुत्राच्या हातां देऊ अशी आशा वाळगण्याला जागा असे. ऋषि पवित्रज्ञान व तपःप्रभाव संपादन करून शिष्याला ते सर्व अर्पण करी. राजाला कुलाची फार महती वाटे; प्रत्येक राजा प्रादेशिक व वांशिक इतिहासजुंखलेचा स्वकुलांतील एक दुवा असे. ऋषीला पवित्र विद्येची महती वाटे व या विद्येची परंपरा भरभराटीने चालीवण्याच्या कार्यात प्रत्येक ऋषि अगर आचार्य एक दुवा असे. अशा तऱ्हेचे स्वरूप आजच्या पुराणग्रंथांत सांपडते.

क्षत्रियेतिहासांत वंशावळींची माहिती आणि राजांच्या पराक्रमांच्या गोष्टी वरील कारणांमुळे महत्त्वाच्या होऊन बसल्या; पण ब्राह्मणांत वंशावळींना अर्थातच प्राधान्य मिळाले नाही. राजवंशावळी अनेक इतिहासपुराणांतून दिलेल्या आहेत. पण ब्राह्मणवंशावळींचा मात्र फारच क्वचित ठिकाणी मागमूस लागतो व तेथे गुरुशिष्यपरंपरेची महती असे. सूर्यवंश सोमवंश, यादववंश यासारख्या वंशांच्या पन्नासाच्या वर पिढ्या अवगत आहेत. पण कोणत्याहि ऋषिकुलांतील पुरत्या पांच सहा लगतच्या पिढ्यांचीहि माहिती उपलब्ध नाही. राजवंशांची नोंद ऋषींच्याकडे नसून दरवारी भाटांकडे किंवा पुरोहितांकडे असावी क्षत्रियवाङ्मय किंवा सूतवाङ्मय ब्राह्मणीवाङ्मयापामून अगदी स्वतंत्र ऋणजे मंत्रवाङ्मयापसून वाढत गेले आणि जेव्हां ते वाढव्य वनून लोकादरास पात्र झाले तेव्हां कोठे ब्राह्मणांना ज्ञानाची एक शाखा म्हणून त्यांचे ग्रहण केले व यज्ञसंस्थेतहि त्यास स्थान दिले हे शांखायन ब्राह्मणांतील मागे दिलेल्या उतान्यावरून लक्षांत येईल. सूतवाङ्मय ब्राम्हणांना ग्रहण करून

ब्राम्हणी कल्पनेप्रमाणे त्याची व्यवस्था लावून कथाप्रवचनानीं ते समृद्ध केले.

आपली वंशावळ आणि विक्रम आपल्यामागेहि लोकांच्या स्मरणांत रहावा ही राजांची इच्छा भाट व राजपुरोहित पुरी करीत असत. प्रसिद्ध राजांच्या कथा व कवने यांची लोकांत विशेष आवड उत्पन्न होऊन समाजांतल्या एका वर्गाचे जुन्या कथा व वंशावळी यांचा अभ्यास करण्याचा क्रम ठेवला. हे “पुराविद्” “पुराणज्ञ” “पौराणिक” “वंशविद्” “वंशपुराणज्ञ” या शब्दावरून उघड होते. “द्विज” “विप्र” आणि “जन” असे शब्द वरील शब्दांना जोडलेले आढळतात. यावरून या वर्गांत ब्राम्हण व ब्राम्हणेतर दोघेहि असावेत. “इत्यनुशुश्रुमः” “इतिश्रुत्म्” “उदाहरन्ति” अशा वाक्यांतून हा वर्ग किंवा लौकिकपरंपरा उल्लेखिलेली दिसते.

तेव्हां या वंशावळी व तदनुषंगिक कथा कल्पित म्हणून टाकाऊ आहेत असंच समजण्याचे कारण नाही. या कथांत वरीच खरी इतिहासपरंपरा आहे. क्षत्रियदृष्टीने प्राचीन भरतखंडाकडे पाहण्यास हें महत्त्वाचे साधन आहे. त्या काळी क्षत्रियवर्गाचे फारच महत्त्वाची कामगिरी केली असल्याने तज्जन्य वाङ्मयाकडे दुर्लक्ष करणे इतिहासाच्या पूर्णज्ञानास कमीपणा आणील. प्राचीन भरतखंडांत इतिहासकल्पना नाही हा आक्षेप ब्राह्मणीवाङ्मयावावर्तीत सर्वथैव खरा नाही. त्याकाळाचा अनुरूप अशी इतिहासदृष्टि क्षत्रियांनी प्रकट केली आहे. बाबिलोन आणि इजिप्तप्रमाणे या ठिकाणी त्यांचे शिलालेख किंवा मृण्मयफलक नसले तरी पुराणे आणि महाकाव्ये यांतून त्यांच्या कृती प्रथित केल्या आहेत.

याखेरीज दुसरी एक लक्षांत घेण्याजोगी गोष्ट म्हणजे, ब्राम्हणी वाङ्मयांत ज्यांची प्रशंसा केलेली आढळते ते राजे क्षत्रिय वाङ्मयांत फारसे किंवा कांही ठिकाणी सुद्धा प्रशंसिले नाहीत. मान्धातू (क. १०.१२४ हें सूक्त याचे आहे.) यावनाश्व आणि कौरवपांडवामधील युद्धापूर्वी अजमासे एक शतक होऊन गेलेला देवापि यांच्यामधील काळांत ऋग्वेदसूक्ते तयार झाली. या मोठ्या काळांत अर्जुन, भरत, सगर, भरत, भगीरथ, अंबरीष, दुसरा दिलीप आणि राम यांसारखे महान् विल्यात्, व या शिवाय हरिश्चंद्र, अलर्क, अजमीढ, कुरु, ब्रम्हदत्त इत्यादि राजे होऊन गेले असतांना भरत (६.१४, ४), अजमीढ (५.४४, ६) व कदाचित् राम (१.१३, १४) खेरीज करून वरील कोणत्याहि राजांचा उल्लेख ऋग्वेदसूक्तांत नाही. या राजांच्या वेळी कोणीहि ऋषि नसेल असा तर्क करणे बरोबर नाही. आतां याच्या उलट पाहिले असतां दिवोदास, सुदास यांच्या सारखे राजे व उत्तर राजे जे सूक्तांत प्रशंसिले आहेत. त्यांचे वर्णन सूतवाङ्मयांत आढळत नाही. यावरून पारगिटेर अशी कल्पना करतो की एकतर आपल्या स्वतःचा किंवा आपल्या मोठ्या सैन्याचा ज्यांना पूर्ण भरंवसा असे अशा खरोखरीच विख्यात राजांना ऋषीकडून

मिळणाऱ्या खऱ्याखोऱ्या देवी मद्रतीची पर्वा नसावी, किंवा ब्राह्मणांचे यज्ञविधी त्यावेळीं चांगल्या परिणत अवस्थेप्रत पोचले नसावेत; आणि दुसरे, भरतवंशातील राजे व सुदासदिवोदास हे राजे या सारख्या कमी बलिष्ठ पण धार्मिक मध्यदेशीय राजांतर्फे ऋषींनी आपले पारमार्थिक वर्चस्व स्थापिले असावे व म्हणून त्या प्रदेशाला विशेष पावित्र्य व महत्त्व दिले गेले असावे.

वरील परिस्थितीचे स्पष्टीकरण पारगिटेरने केले आहे त्या-पेक्षा आमचे स्पष्टीकरण निराळे आहे. ऋग्वेद आणि पुराणे ही एकाच उपसंस्कृतीची वाढणारी व समजतां आम्ही दोन भिन्न संस्कृतींची समजतां. मांत्रसंस्कृतीच्या लोकांमध्ये सुतांचा वर्ग महत्त्वाचा नव्हता व देश्य आर्थन संस्कृतीमध्ये यज्ञ-संस्था मुळीच वाढली नव्हती आणि यज्ञविषयक स्तोत्रे व यजन करणारा वर्ग देश्य आर्थन लोकांत नव्हता. तो त्यांत असता तर त्यांचे काही विधी यज्ञसंस्थेत शिरले असते. पौराणिक राजांच्या अनुल्लंघनांचे कारण असे होते की ज्या प्रसिद्ध राजांची नावे पुराणांत आली आहेत त्यांची वैदिक कर्वांस माहितीच नव्हती. कारण गंगेच्या पूर्वेकडील प्रदेशांतील जुन्या राजांची नावे नुकत्याच पंजाबपर्यंत पोचल्या मंत्रकर्त्यांस कशी ठाऊक असणार. देश्य आणि मांत्र संस्कृतीचे एकीकरण कुरेक्षत्रांत झाले असावे. अथेच, यज्ञ विकसित झाले; यज्ञसमर्थनाथ पुराणांचा उपयोग होऊ लागला; देश्य लोकांचा जो एकंदर आयुष्यक्रम होता त्याची अंगे यज्ञसंस्थेत शिरली ? त्यामुळे यज्ञसंस्था एकदम नूतन व होती मरण्यापूर्वी घरीच मनोरम होऊ लागली होती.

यज्ञामध्ये इतिहास-पुराणांचे महत्त्व.— ब्राह्मणां वाढण्यांत किंवा चळवळीत इतिहास भाग अजिबात वगळला होता असे नाही. शांखायन-सूत्रांतून घेतलेला खालील उतारा, आपण ज्यास वेद म्हणतो त्या खरीज असलेल्या वाङ्मयावर कांहीसा प्रकाश पाडतो. हाच हकीकत आश्वलायन सूत्रांत (१०.७) व शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ३, १, १) दिलेली आहे. “अश्वमेधाच्या वेळी, अध्वर्यु गायकांना पाचारण करतो व ते वाण्यावर गातात, आणि तो त्यांना राजाची स्तुति करावयास सांगतो. नंतर तो राजा इतर जुन्या सदगुणी राजांसमवेत यज्ञ करतो. यज्ञाच्या पहिल्या दिवशी अध्वर्यु मनुष्यवस्वतापासून आरंभ होणारी गोष्ट निवेदन करतो. ज्या अर्थी मनुष्य लोक मनुष्य होते व यज्ञाला मनुष्य हजर आहेत त्या अर्थी ही गोष्ट सांगून अध्वर्यु हा गृहमेध्यांना (कुटुंबी लोकांना) उपदेश करतो. नंतर तो सांगतो की, ‘ऋक्-गाते वेद आहे. हा वेद आहेत;’ आणि एक सूक्त म्हणतो “ दुसऱ्या दिवशी यमवैवस्वतापासून आरंभ होणारी गोष्ट तो सांगतो. ज्या अर्थी यमाचे लोक पितर होते आणि पितर येथे हजर आहेत म्हणून तो वृद्धमाणसांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, ‘ यजुर्वेद वेद आहे, हा वेद आहे ’ आणि यजुर्वेद एका अनुयायाचे पठण

करतो. तिसऱ्या दिवशी वरुणआदित्यापासून आरंभ होणारी गोष्ट तो सांगतो. ज्या अर्थी वरुणाचे लोक गंधर्व होते आणि ज्या अर्थी ते हजर आहेत त्या अर्थी तो शोभिवन्त तरुणांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, ‘ अथर्ववेद वेद आहे; हा वेद आहे. ’ नंतर तो भेषजाचे पठण करतो. चवथ्या दिवशी तो सोमवैष्णवापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्या अर्थी सोमाचे लोक अप्सरा होत्या आणि त्या हजर आहेत म्हणून तो शोभिवन्त तरुणांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, ‘ आंगिरसवेद वेद आहे; हा वेद आहे; ’ आणि त्या नंतर तो घोराने पठण करतो. पांचव्या दिवशी तो अर्बुदकाद्रव्यापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्या अर्थी अर्बुदाचे लोक सर्प होते आणि ज्या अर्थी ते हजर आहेत म्हणून तो सर्पांना किंवा सर्पविदांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, ‘ सर्पविद्या वेद आहे; हा वेद आहे; ’ आणि सर्प विद्येचे पठण करतो. साहाय्या दिवशी तो कुबेर वैश्रवणापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्या अर्थी कुबेराचे लोक राक्षस होते, आणि ते हजर आहेत म्हणून तो सेलमाना किंवा पापकृतांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, ‘ रक्षोविद्या वेद आहे; हा वेद आहे ’ आणि तो रक्षोविद्या पठण करतो. सातव्या दिवशी तो असितधान्वनापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्या अर्थी त्याचे लोक असुर होते आणि ते हजर आहेत म्हणून तो कुसीदिनानां (किंवा व्याज्जार्कनां) ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, ‘ असुरविद्या वेद आहे; हा वेद आहे; ’ आणि एक हातचलखीचा खेळ करून दाखवितो. “ आठव्या दिवशी तो मत्स्य सांमदापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्या अर्थी त्याचे लोक जलचर होते आणि ते या ठिकाणी हजर आहेत त्या अर्थी तो मत्स्यांना किंवा धोवरांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, ‘ इतिहासवेद वेद आहे, हा वेद आहे ’ आणि तो एका इतिहासाचे पठण करतो. नवव्या दिवशी तो तार्क्ष्य वैपश्चितापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो ज्याअर्थी त्याचे लोक पक्षी होते आणि ते हजर आहेत, म्हणून तो पक्ष्यांना किंवा ब्रह्मचाऱ्यांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, ‘ पुराण-वेद हा वेद आहे, हा वेद आहे; ’ आणि त्या नंतर तो पुराणांतील कांही भाग पठण करतो. दहाव्या दिवशी तो धर्म इंद्रापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्याअर्थी त्याचे लोक देव होते आणि ते हजर आहेत त्याअर्थी तो तरुण व अप्रतिप्राहक अशा योत्रियांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, ‘ सामवेद वेद आहे, हा वेद आहे ’ आणि सामगायन करतो. (शांखा. श्रौ. सू. १६.१) ”

प्रस्तुत उतारा आपणांस अनेक दृष्टींनी महत्त्वाचा आहे.

इतिहासपुराणे यांसहि पांचवा वेद म्हणण्याचे शास्त्रीय कारण काय ? तर यज्ञ करण्यामध्ये त्यांचाहि उपयोग होता. वेदविद्या म्हणजे यज्ञ ठरणाऱ्या लोकांची विद्या. तर जे वाङ्मय यज्ञांत म्हटलें जाई तेंहि वेदविद्येचा भाग होय.

अध्वर्यु जुन्या गोष्टींचे निवेदन करतो असे यांत सांगितलें आहे. याचा अर्थ काय ? अध्वर्यु सूतवाङ्मयाचा अभिमानी होता काय ? की सूतवाङ्मय आणि देव्य-संस्कृति यांचा आणि मात्रसंस्कृति आणि यज्ञसंस्था या-मधील दुवा होता आणि यज्ञ, इतिहास व पुराण हे वाङ्मय समाविष्ट करून त्यानें यज्ञसंस्था अधिक लोकप्रिय केली ! वरील उताऱ्यात आणखी एक गोष्ट दृष्टीस पडते कीं संहिती-करणाचा प्रयत्न होत असता ह्यत्र, आध्वर्यव, औद्गात्र आणि ब्रह्मत्व यांचाच वेदात समावेश करण्याचें ठरण्यापूर्वी वाङ्मयाचें वर्गीकरण व सामुदायिक कल्पना ही निराळ्या तऱ्हेची होती. ऋग्गीतें, युजर्वेद, अथर्ववेद, आगिरसवेद, सर्पविद्या, रक्षोविद्या, असुरविद्या, इतिहासपुराण व सामवेद हे या वर्गीकरणावरून दिसून येईल.

सर्प राक्षस आणि असुर हीं तीन राष्ट्रे महत्त्वाचीं असून त्यांची विद्या काही विशेष होती आणि इतिहास पुराण-प्रमाणे त्या विद्येचाहि समावेश यज्ञसंस्थेत करून घ्यावा असा अध्वर्याचा प्रयत्न असावा. या तीन राष्ट्रांचा इतिहास काही अंशी त्या वेळेस ठाऊक असून त्यांचे उच्चारण अथ-मेध काली करावें अशी खटपट ते करीत होते असें दिसतें. संपराष्ट्रांचा इतिहास अर्बुद काढवेयापासून परिचित होता; राक्षसांचा इतिहास कुबेर वैश्रवणापासून परिचित होता आणि असुरांचा इतिहास असितधान्वनापासून परिचित होता.

इतिहास म्हणून जे वाङ्मय त्याकाळी होतें तें विशेष-करून धीवराना सांगितलें आहे. मत्स्य म्हणजे धीवराचें राष्ट्र त्याचा इतिहास सामदापासून पुढें आहे अशी मत्स्य राष्ट्राची कल्पना होती.

पक्षी म्हणजे ब्रह्मचारी म्हणून स्पर्ष्टीकरण करून त्याचा इतिहास तादर्थ्य वैपश्चितापासून धरला आहे. आणि त्याचा पुराणवेद हा वेद म्हणून सांगितलें आहे.

याचा अर्थ असा दिसतो की, त्रयीशिवाय जे इतर ज्ञान शास्त्रांनान्नाज्ञात उल्लिखिलें आहे तें सर्प, राक्षस, असुर व मत्स्य या राष्ट्रांचे परंपरागत ज्ञान तसेच पुराण नांवाचें ब्रह्मचारी वर्गाचें ज्ञान होय.

सर्प, राक्षस आणि असुर या राष्ट्रांचें ज्ञान कोठें गेलें असावें असा प्रश्न उपस्थित होतो. अशी कल्पना करता येईल कीं काही वेदात्तर राजवाङ्मयात आणि पुराणात ते समाविष्ट झाले असावे.

इतिहास.— 'एक प्रकारचें वाङ्मय' ह्या अर्थी हा शब्द पुराण ह्या शब्दावरवीर वैदिक काळांत जे ग्रंथ लिहिले

गेले त्यांत योजिला आहे. अथर्व वेदाच्या पंधराव्या काण्डांत ह्या दोन्ही शब्दांचा उल्लेख आहे. त्यानंतर इतिहास हा शब्द शतपथब्राह्मण, जैमिनीय, ब्राह्मण व बृहदारण्यक आणि छांदोग्य या उपनिषदांत आलेला आहे. छांदोग्य उपनिषदांत इतिहास आणि पुराण मिळून पांचवा वेद आणि शांखायन श्रौतसूत्र (१६. २; २१. २७) त्यांत इतिहास एक वेद आणि पुराण एक वेद असें मानिले आहे. गोपथब्राह्मणांत (१. १०) देखील इतिहास-वेद आणि पुराण-वेद असा उल्लेख आहे परंतु शतपथांत (१३. ४, ३, १२) इतिहास आणि पुराण मिळून वेद होय असे प्रतिपादन केले आहे. आणि त्याच ग्रंथांतली एका उताऱ्यांत (११. १, ६, ९) अन्वाख्यान आणि इतिहास हे निरनिराळ्या प्रकारचे ग्रंथ आहेत असा उल्लेख आहे. परंतु त्यातील भेद कोणता याचा खुलासा नाही. चहुतकरून पहिला पूरक असावा. तैत्तिरीय आरण्यकांत (२. ९) इतिहास आणि पुराण ह्यांचा अनेकवर्णा उप-योग केला आहे. वैदिक वाङ्मयांत पुराण आणि इतिहास यांत काय फरक आहे याबद्दल स्पष्ट पुरावा दिसत नाही आणि भाष्यकारांचे वाङ्मय देखील (सौजनं संशोधिल्लें-साय-णांनी लिहिलेला ऋग्वेदाचा उपोद्घात आणि शत-पथब्राह्मणावरील [१. ५, ६, ८] भाष्य-हे) अकुकूल असा निकाल देत नाही. गेल्लेचें म्हणतो की, इतिहास-पुराण म्हणजे त्यात सर्व प्रकारच्या दंतकथा उदाहरणार्थ शौर्याच्या, सृष्ट्युत्पत्तीच्या, वंशवर्णनाच्या वगैरे आहेत असा हा एक ग्रंथ आहे. परंतु इतिहास आणि पुराण हे निरनिराळे ग्रंथ आहेत असें पतंजलीचें मत होतें (पाणिनी वरील वार्तिक ४. २, ६० आणि महाभाष्य २. २, ४). तथापि यांस्काला असा ग्रंथ आहे हें मुळीच माहीत नव्हतें ह्या विधानावरून गेल्लेचेंचें श्वक सिद्ध होतें. त्याचें मत असें आहे की, इति-हास हा मंत्रवाङ्मयाचा (निरुक्त ४. ६) भाग असावा आणि ऐतिहासिक हे लोक असून ज्याठिकाणी दुसरे लोक ऋग्वेदाला काल्पनिक समजतात त्याठिकाणी हे त्या दंतकथा आहेत असें समजतात. यास्क हा निरुक्तातील बहुतेक उताऱ्यांस इतिहास पुराण असें न म्हणता फक्त इतिहास असेच म्हणतो. या वरून हें सिद्ध होतें की, इतिहास पुराण म्हणून एखादा ग्रंथ असा काही नव्हता.

इतिहासाचा आख्यानार्थी काय संबंध आहे हें निश्चित सांगता येत नाही. सौज म्हणतो की, इति-हास आणि पुराण हे शब्द पुराणदंतकथा, इतिहास आणि सृष्ट्युत्पत्तीसंबंधी दंतकथा ज्या वैदिक कवीनां माहीत होत्या त्यानांच फक्त लावितात आणि ह्यालाच साधारणपणे पांचवा वेद (पूर्णपणे नाही) असें म्हणतात. तर अशा रीतीनें अन्वा-ख्यान, अनुख्यान आणि व्याख्यान ह्याचा जन्म झाला. आणि ह्या परंपरेच्या बाहेरहि आख्यान असें शकतील. तसाच आख्यान हा इतिहासपुराण ह्याचाहि भाग असू शकेल. ती आणखी असेहि सुचवितो की आख्यान या शब्दाचा गोष्टीची

मांडणी ह्याकडेहि संबंध आहे. ओल्डेनवर्ग, वुइंडिश, गेल्डेनर, आणि सीज व इतर कांही म्हणतात की, आख्याय म्हणजे गद्यपद्यांचा समुच्चय. मुख्य भाग असला म्हणजे विकारांना किंवा भावनांना जास्त जोर देण्याकरिता पद्यरूप आणि दुय्यम अथवा गौण असला म्हणजे गद्यरूप अशी योजना करावयाची.

ह्या विचारसरणीवर हटेल व व्हान थोडरयांना कडक टीका केली आहे. ज्याचा गद्य भाग नाहोंसा झाला असला तरी ज्यांत ओल्डेनवर्गला वाङ्मयात्मक ज्ञानाचे नमुने आढळत त त्या ऋग्वेदांतील आख्यानसूक्तांत वरील विद्वानांना मॅक्स-मुलर व लेव्ही यांच्या जुन्या कल्पनांप्रमाणे धार्मिक नाटकांचे अवशेष सांपडतात. दुसरे असे म्हणतात की प्रस्तुत सूक्त म्हणजे फक्त वाङ्मयात्मक संभाषण होत.

इतिहासपुराणांचा उल्लेख सर्व मंत्रवाङ्मयामध्ये ब्राह्म-स्तोमकाण्डाशिवाय इतर कोठेहि नसावा ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. आणि ब्राह्मणवाङ्मयांत देखील त्याचे स्वरूप असे दिसते की, इतिहासपुराण हे ज्ञान इतके मोठे आहे की त्याचा पाचवा वेद मानावा. अर्थात ब्राह्मणवाङ्मय इतिहासपुराणांचे ज्ञान गृहीत धरते आणि त्यास घालावे कोठे याची चर्चा करीत बसते. ब्राह्मणांतील किंवा वेदांतील उल्लेखांचे तंतू जमा होऊन त्यांचे इतिहासपुराणरूपी पटल बनले ही गोष्ट फारशी संभवनीय नाही. ब्राह्मणवाङ्मयांतील अर्थवादामध्ये जो इतिहासपुराणभाग आलेला आहे त्या पैकी वराचसा दुसऱ्या विभागांतील एका प्रकरणात दिलाच आहे. त्याचे स्वरूप असे दिसते की तो पुराणरूपी वाङ्मयास प्रेरक नसून अस्तित्वात असलेल्या इतिहासपुराण वाङ्मयामुळे तयार झालेल्या मनाला यज्ञसंस्था इतिहास पुराणाशी संबद्ध आहे असे भासाविषयाचा प्रयत्न करीत आहे. यज्ञपुरापांचे विष्णूशी ऐक्य दाखविण्यांत विष्णूचे महत्त्व आधीच वाढले होते याची कळूली येत नाही काय! इतिहासपुराणांची आणि वैदिक वाङ्मयाची लढाळही, वेदांच्या अभिमानेकरून इतिहासपुराणास पांचवा वेद मानण्यामध्ये दिसून येणारी मान्यता दाखवावी लागली ही गोष्ट पुराणांचे ब्राह्मणांहून वरेंचसे प्राचीनत्व सिद्ध करिते. पुराणांचा आपण एकंदर वृत्तान्त पाहिला तर त्यात पंजावकडच्या खळवळी फारशा येतच नाहीत. पाण्डवांचे पैतृक देश उत्तरकु आणि उत्तरमद्र हे जे मानण्यांत येतात, त्यावरून अशी कल्पना सुचते की, मंत्रकालीन आर्यांचे आगमन जर खैबर घाटाकडून झाले तर देश आर्यन् संस्कृतीच्या आर्यांचे आगमन उत्तरकुसुमार्गाने झाले असावे. कीकट्रामध्ये शकमगांचा प्रवेशहि याच मार्गाने झाला असावा.

हिंदुस्थानांतील प्राचीन राजघराण्यांच्या वंशावळी रामायण, महाभारत व पुराणे यांमध्ये दिलेल्या आहेत, व त्यांत हिंदुस्थानच्या उत्तर, पूर्व व पश्चिम भागांतील निरनिराळ्या राज्यांत होऊन गेलेल्या राजांची नावे असल्याचे सांग

तात. त्यात प्रत्येक राजाचा नामनिर्देश आहे असे मात्र नाही; फक्त ज्यांची कारकीर्द संस्मरणीय झाली तेवढेच राजे दिलेले आहेत, असे सांगण्यांत येते. राजवंशांविषयी इतिहास पुराणे माहिती देतात ती अशी: ही एकंदर राजघराणी मूळ दोन राजवंशापासून निघाली, त्यांतला एक मनुष्यासून निघालेला सूर्यवंश; मनु हा विवस्वत म्हणजे सूर्य याचा मुलगा. दुसरा सोम किंवा चंद्र यापासून निघालेला ऐल उर्फ सोमवंश होय. सूर्यवंशांतील राजांची तीन ठिकाणी राज्ये होती अथोच्या, विदेह व वैशाली; त्यांपैकी अथोच्याचे राजघराणे सर्वश्रेष्ठ होय व त्यालाच सूर्यवंशीय म्हणण्याचा विशेष प्रघात पडला. सोमवंशाचा मूळपुरुष पुरुवर्य ऐल होय. या राजवंशाचीहि पुढे पौरव, यादव, अनु, द्रुह्य व उर्वरु ही पांच निरनिराळी घराणां झाली. पैकी पौरव यांनी उत्तरहिंदुस्थानांत, यादवांनी पश्चिमहिंदुस्थानांत व दक्षिणेत, अनुराजांनी पंजाबांत व पूर्वेकडील प्रांतांत व द्रुह्यांनी हिंदुस्थानच्या वायव्य-सरहद्दीवर, अंघेप्रमाणे राज्ये स्थापिली. तथापि सोमवंश हे नांव हस्तिनापूर येथे ज्या राजघराण्याच्या मुख्य शाखेने राज्य केले त्या पौरवराजघराण्याला लावतात. या वंशावळी अत्यंत पुरातन काळापर्यंत नेऊन भिडार्जुन्या असल्यामुळे त्या कितपत विश्वसनीय मानाव्या, हा प्रश्न उद्भवतो.

पौराणिक वंशावळीचा विश्वसनीयता.—पौराणिक वंशावळीविषयी पारगिटेर म्हणतो या वंशावळी वरील मुख्य आक्षेप असा की, त्या फार पुरातन अशा अज्ञान काळातील असल्यामुळे व त्या काळी कोणताहि माहिती लेखनियद्ध करून चिरकाल टिकाऊ करून ठेवण्याची साधने नसल्यामुळे त्या वंशावळीतील प्राचीनतम भाग काल्पनीक व दंतकथात्मक असण्याचा फार संभव आहे. दंतकथात्मक माहितीला विस्मृतिदोषामुळे, पूर्वैतिहासास उज्वल स्वरूप देण्याच्या लालसेमुळे व जुन्या गोष्टींत काल्पनिक भाग घुसवून देण्याच्या प्रवृत्तीमुळे बरेच असत्य स्वरूप आल्याशिवाय राहात नाही हे दोषसंभव मान्य केले तरी सदरद्व वंशावळी सर्वतोपरी अविश्वसनीय आहेत असे मानण्याचे मात्र कारण नाही.

पारगिटेरचे हे म्हणणे आम्हास प्राह्य वाटते. अर्धशतकापूर्वी या प्राचीन दंतकथा केवळ कल्पनीक मानून त्यांवरून कांही लाक्षणिक अनुमाने व उपपत्ती काढण्याचा प्रघात पडलेला होता. या जगाच्या प्रत्येक युगात शौर्यपराक्रमाची कृत्ये झालेली आहेत; मानवंशघातांनी युद्धे करून देश जिंकणे व शांततेच्या काळी लोकहिताची कामे करणे, या दोन्ही गोष्टी केलेल्या आहेत.

अगदी प्राचीन काळातहि महापुरुषांनी मोठाली महत्त्वाची कृत्ये केली असलीच पाहिजेत. अर्थात त्यांच्या स्तुतिपर कवने व पोवाडे होऊन त्यात त्या महापुरुषांची चरित्रे कम-जास्तमानाने प्रथित झालेली आहेत व तत्त्व परंपरेने आज आपणांस उपलब्ध झाली आहेत. इतर देशांतहि जो जुनी वाङ्मयीन माहिती अर्धशतकापूर्वी अविश्वसनीय मानण्यांत

येत असे, तिची सत्यता नवीन शोधामुळे व जमीनीतून उकरून काढलेल्या जिनसांमुळे प्रस्थापित होऊन लागली आहे, व आतां सामान्यतः लोक ती विश्वसनीय मानू लागले आहेत. कै. राजारामशास्त्री भागवत जेव्हां असुर आणि आसिरिया यांचा संबंध जोडते झाले तेव्हां त्या संबंधाविषयी अत्यंत साशंकता लोकांच्या मनांत उत्पन्न झाली ती आज कमी होत आहे. प्राचीन काळांहि लोकांना आपल्याप्रमाणे सत्यासत्याची चाड होती; कारण प्राचीन वाङ्मयामध्येहि सत्याची स्तुती व असत्याची निंदाच केलेली आढळते. असें आहे तर आपल्या पूर्वजांनी सत्याकडे दुर्लक्ष करून केवळ खोख्या गोष्टी व्यवस्थित ग्रथित करून आपल्याकरतां ठेवल्या आहेत असें मानणें अगदीं मूर्खपणाचें होईल. तात्पर्य, पन्नास वर्षांपूर्वीची या प्रश्नावद्दलची स्थिती आतां अगदीं उलट झाली आहे. म्हणजे तेव्हां प्राचीन दंतकथांवरून घेतलेली माहिती देतांना तिची विश्वासपात्रता लेखकाला अगोदर सिद्ध करावी लागत असे पण हल्लीं त्याच्या उलट या कथा सामान्यतः सत्य असे मानण्याचा प्रघात पडला असून एखादी कथा ऐतिहासिक दृष्ट्या त्याज्य म्हणणारावर तें सिद्ध करण्याचा बोजा पडतो.

पौराणिक वंशावळींची रचना व ग्राह्याग्राह्यता.— भारतीय संस्कृति फार प्राचीन असून अगदीं पुरातन काळांहि हिंदुस्थानांत अनेक राज्ये होती. ज्या देशांत अनेक राज्ये भरभराटीस आली व संस्कृतिहि उच्च दर्जापर्यंत पोहोचली होती, तेथील राजांचीं नांवें कथांमध्ये ग्रथित होणे अगदीं स्वाभाविक आहे, कारण त्या प्राचीन काळांत बहुतेक ज्ञानाचा साठा म्हणजे ऐतिहासिक कथांचा असावयाचा; हल्लींच्या काळाप्रमाणे विविध विषयांचा भरणा त्या काळीं नव्हता, तेव्हां अशा प्राचीन काळांतील प्रसिद्ध राजांची माहिती राष्ट्रांतील पुढील पिढ्यांना सर्वस्वी अज्ञात असावी, ही गोष्ट अत्यंत असंभवनीय वाटते; आणि उलट असा सिद्धान्त प्रस्थापित होतो कीं राजांविषयींच्या त्या प्राचीन कथा सामान्यतः खऱ्या असेंच धरून चालले पाहिजे. मात्र मानवी पुराण्यांतील कांहीं तपशीलांचा भाग चुकीचा असण्याचा संभव असल्यामुळे वरील कथांतील विशिष्ट हकीकतींच्या खरेखोटेपणावद्दल प्रश्न उपास्थित करण्याची कोणालाहि सुभा राहणारच.

आतां दुसरा एक असा आक्षेप येण्यासारखा आहे कीं, मूळ वंशावळी खऱ्या असल्या तरी मागाहून त्यांत कोणी फेरफार करून खोटी नांवें घुसवली नसतील कशावरून? पूर्वीच्या काळांत खाजगी व राजघराण्यांच्याहि खोख्या वंशावळी तयार केल्याची उदाहरणे आढळतात. येथेहि आक्षेपकांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, कोणतीहि खोटी, वनावट गोष्ट होण्यापूर्वी तद्गत खरी व सत्य गोष्ट अस्तित्वांत असावी लागते; इतकेंच नव्हे तर त्या सत्य गोष्टीला विशेष महत्त्व व किंमत असावयास पाहिजे; म्हणजेच तिच्या लोभामुळे मनुष्य वनावट गोष्ट करून ती सत्य असें भासविण्याचा

प्रयत्न करतो. याच न्यायानें खोख्या वंशावळी मागाहून झाल्या असल्यास त्यापूर्वी खऱ्या वंशावळी अस्तित्वांत असल्याच पाहिजेत. अशा खऱ्या वंशावळी अगदीं प्राचीन काळीं राजे किंवा सत्ताधिपती समाजाचे शास्ते व नूतनतापासूनच तयार होऊन लागल्या असल्या पाहिजेत, आतां अशा वंशावळींत आद्यपुरुष कोणी सूर्य किंवा चंद्र मानला गेला एवढ्यावरूनच पुढील वंशावळ आद्यंत चूक मानण्याचें कारण नाही; कारण कोणत्याहि वंशाचा अगदीं मूळ पुरुष खऱ्या माहितीच्या अभावीं, कोणी काल्पनिक व्यक्ति मानणें साहजिक असतें. परंतु नंतर एकाच घराण्यांतला राजपुरुषांची परंपरा लागून त्यांचें राज्य टिकलें म्हणजे खऱ्या वंशावळी निर्माण होतात.

तेव्हां सुसंस्कृत समाजाच्या अगदीं आद्य काळापासून खऱ्या वंशावळी प्रथम निर्माण होणार; नंतर त्या नमुन्यावर काल्पनिक किंवा खोख्या वंशावळी वनविण्याचा विचार कोणाला सुचणार. अशा वनावट, खोख्या वंशावळी नवे राजे किंवा सत्ताधारी उत्पन्न झाल्यावर त्यांचा जुन्या प्रसिद्ध घराण्यांशीं संबंध जोडण्याकरतां तयार करण्याचा विशेष संभव असतो. या अनुमानाप्रमाणे हिंदुस्थानांतील मध्ययुगीन व अर्वाचीन काळांत कांहीं वनावट वंशावळीं जरसेस आल्या आहेत; त्याचप्रमाणे पुराणांतर्गत कांहीं लहान घराण्यांचा मोठाल्या प्रसिद्ध राजघराण्यांशीं खोटाच संबंध जोडून दिल्याचीं उदाहरणे पुढें मांडण्यांत आली आहेत.

तसेच प्रत्येकाला आपल्या प्राचीन कुलपरंपरेवद्दल अभिमानच वाटत असल्यामुळे राजेलोक, त्यांचे पुरोहित व सामान्य माटवर्ग यांनीं मोठ्या दक्षतेनें खऱ्या वंशावळींची माहिती जतन करून ठेवली असली पाहिजे. स्तुतिपाठकांचा व पोवाडे करणारांचा वर्ग हिंदुस्थानांत पूर्वापार अस्तित्वांत असून तो आपल्या कवनांनीं व कथांनीं राजांच्या स्वकुल-भिमानाला उद्दीपित करीत असे, व लोकांचीहि ऐतिहासिक जिज्ञासा तृप्त करीत असे. संस्कृत वाङ्मयांत अशा कथांवरून श्रवणप्रसंगाचा अनेक ठिकाणीं उल्लेख आढळतो. आणि घराण्याची परंपरा चांगली उज्वळ असल्यावर खोख्या वनावट वंशावळी करण्याचें कारणच नाही.

आतां प्राचीन वंशावळींत मधल्या दीर्घ काळांत कांहीं चुका कांहीं लोप व कांहीं लबाडी होणें संभवनीय आहे; तसेंच कांहीं अप्रिय गोष्टी त्यांतून वगळल्या जाणेंहि शक्य आहे. उदाहरणार्थ विश्वामित्र ज्याचा शेवटचा पुरुष ते कान्यकुब्ज घराणें व काशीघराणें हीं पैरवकुलांतील सुप्रसिद्ध व धर्मशील राजा भरत याच्या वंशापासून निर्माण झालीं, अशां चुकीची माहिती कांहीं कांहीं पुराणांत आढळते. खुद्द रामायणांतील अयोध्येच्या राजांच्या वंशावळीमध्ये राजांचा अनुक्रम चुकलेला आहे व कित्येक राजे गाललेले आहेत. रामायण ग्रंथ ब्राह्मणकृत आणि त्या वेळच्या ब्राह्मणामध्ये ऐतिहासिक सत्यनिष्ठा तितकी नसल्यामुळे वरील चुका झाल्या असल्या

पाहिजेत. पण कान्यकुब्ज व काशी घराण्यांतील वंशावळीत मात्र कोणी हेतुपुरस्सर फेरफार केलेला असावा. परंतु उत्तरहिंदुस्थानांत खरी माहिती भरपूर उपलब्ध असल्यामुळे खोटी माहिती चव्हाड्यावर आल्यावाचून रहात नाही. स्तुतिपाठक सर्वत्र पसरलेले असल्यामुळे अनेक खरे अल्प खोड्यांस मारक झालेले आहेत. कान्यकुब्जघराण्याचा भरत-वंशाशी संबंध जोडण्याचे उघड कारण असे दिसते की भरतराष्ट्रीयलोकपात्रांमधून पुढे अनेक ब्राम्हणकुले निर्माण झाली हे सत्य असल्यामुळे विश्वामित्रांचे ब्राम्हणत्व लोकांना तितके क्रांतिकारक वाटले म्हणून वरील फरक केला असावा. रामायणाची लोकमान्यता हजारों वर्षे चालू असली तरी सूर्यवंशावळी अनेक ठिकाणी ग्रथित असल्यामुळे खुद्द रामायणांतील चुकीची वंशावळ देशांत मान्यता पावू शकली नाही.

संस्कृत ग्रंथांत कांही ठिकाणी काल्पनिक वंशावळी आढळतात, परंतु त्या व खऱ्या राजवंशावळी यांतील फरक चांगला लक्षांत येण्यासारखा आहे. असल्या काल्पनिक वंशावळीत सृष्ट्युत्पत्तीचे वर्णन देतांना दक्षासंबंधाने, पितरासंबंधाने तसेच निरनिराळ्या प्रकारच्या अग्नीच्या संबंधाने वगैरे दिलेल्या आहेत. तसेच अपुऱ्या माहितीच्या आधारे खऱ्या वंशावळी तयार करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. उदाहरणार्थ भार्गव, आग्नेय, वासिष्ठ वगैरे ब्राम्हणकुलांच्या ब्राह्म. वायु, मत्स्य व लिंग पुराणांत दिलेल्या वंशावळी. या वंशावळी ब्राह्म मानता येत नाहीत. त्यांतील पिढ्यांचीं कांही नावे वरोवर आहेत, पण बाकी ऋषींच्या व गोत्रांच्या नावांची कांहीतरी भरती केलेली आहे या ब्राम्हणकुलांच्या वंशावळी क्षत्रिय वंशावळींचे अनुकरण करण्याकरता मागाहून तयार केलेल्या आहेत हे स्पष्ट दिसते. आणि प्राचीन काळापासून परंपरेने खऱ्या वंशावळी चालत आलेल्या नसल्यामुळे मागाहून इकडून तिकडून गोळा केलेल्या तुटपुंज्या माहितीच्या आधारे तयार त्या बनविलेल्या आहेत

तथापि मूळ प्रसिद्ध पुरुषांच्या खऱ्या वंशावळी नसल्या तर मागाहून ब्राम्हणवंशांच्या व इतर वंशावळी बनावट तयार झाल्या नसत्या तेव्हा मूळ व खऱ्या वंशावळी क्षत्रिय राजवंशाच्या होत. खऱ्या क्षत्रिय वंशावळीतील भरपूर व सरळ दिलेली माहिती आणि उलट बनावट वंशावळीतील चुका व अपुरेपणा ही ताहून पाहिली म्हणजे राजकुलांच्या वंशावळींचे प्राचीनत्व व विश्वसनीयत्व ही दोन्ही मनाला तावडतोव पडतात.

राजलोकांच्या वंशावळींचे संरक्षण करण्याचे काम वैदिक ब्राम्हणांनी केलेले नाही, कारण त्यांशी समकालीन ब्राम्हण-वर्ग अस्तित्वांत होता किंवा नाही याची शंका आहे. ते काम दरवारांतल्या लोकांचे म्हणजे ज्यांना राजघराण्यांची परंपरा कायम राखण्याचे खाजगी स्वाधिकारीने महत्त्व वाटत असते अशा लोकांनी केलेले आहे. हे लोक म्हणजे राजांचे स्तुति-

पाठक होत. त्यांत उत्तरकाली ब्राम्हणहि अगत, पण वरील काम ते ब्राम्हणकर्म म्हणून नव्हे, तर दरवारांतील नोकर या नात्याने करीत असत. प्राचीन काळचे 'ऋषी' किंवा कडक वर्तनाचे ब्राम्हण असल्या ऐहिक गोष्टीत सद्गसा लक्ष घालीत नसत, एवढ्या विशेष प्रसंगी कायते ते त्यांत पडत. त्यांनी आपल्या स्वतःच्या-ब्राम्हण कुलांच्या-वंशावळी तयार करून ठेवण्याची फिकिर केली नाही; व त्यामुळेच खऱ्या ब्राम्हणवंशावळी आज उपलब्ध नाहीत. तशा वंशावळी मूळ असल्या तर त्या वैदिक वाडमयाप्रमाणे सुरक्षित राहणे अशक्य नव्हते. या अनेक कारणांस्तव राजघराण्यांच्या वंशावळी खऱ्या प्राचीन व ब्राह्म धरून चालण्यास कांही हरकत दिसत नाही. या निर्णयाला दुसरा आधार मिळतो तो असा की, ऐल उर्फ सोमवंशीय लोकांनी उत्तरहिंदुस्थान व दक्षिण-कडील प्रदेश कसा व्यापला याची आपणांस जी माहिती आहे तशी बरोबर माहिती संस्कृत ग्रंथांत या वंशावळीतच फक्त सांपडते. शिवाय मानववंशास्रविषयक माहितीशी ही वंशावळीतील माहिती तंतोतंत जुळते. हा तर तिच्या विश्वासनीयतेबद्दलचा अगदी निर्दोष पुरावा होय.

वंशावळींचे स्वरूप.—वंशावळीतपश्चिमांत सुनिश्चितता आढळेल अशी अज्ञा वाळगू नये. कारण पुष्कळांना या याद्या 'विस्तरेण' 'आनुपूर्व्येण' दिल्या असून देखील त्या अपूर्ण असल्याचे त्याच ठिकाणी सांगितलेले असते. प्रसिद्ध राजांचीच नावे त्यांत घातलेली असतात. कधी कधी याद्या लांबचक असूनहि ['संक्षेपेण' किंवा 'समासेन'] त्या आंखडलेल्या आहेत असे म्हटलेले असते. दोन राजांमधील संबंध दाखविण्याचे चार प्रकार आहेत ते सांगतांना आपण माजी राजा बद्दल 'क' वापरून व पुढच्या राजाबद्दल 'ख' वापरून. हे प्रकार येणेप्रमाणे:— (१) ख कचा मुलगा होता; हे नाते पुत्र किंवा जात या अर्थाचा शब्द वापरून दाखविलेले असते. उदा. विजयाद् रुद्रको जने। रुद्रकात्तु वृकःसुतः ॥ (गरुडपु. १, १३८, २८.)

(२) ख कचा—होता; या ठिकाणी नाते स्पष्ट केलेले नसते. उदाहरण वृद्धाश्वस्य प्रमोदासश्च। हयश्चस्य निकुंमोऽभूत्। मत्स्यपु. १२.३३

(३) कपासून किंवा नंतर ख झाला—पंचमी विभक्ति किंवा या अर्थाचे क्रियाविशेषणरूप येथे योजिलेले असते.

उदा. नाभागात् अंबरीपोऽभूत्। सिन्धुद्वीपेऽंबरीपतः ॥

[गरुडपु. १, ३३८, ३१] जेव्हा पंचमी व पट्टीची विभक्तिरूपे सारखाच होतात तेव्हा प्रकार (२) आणि (३) निरनिराळे ओळखू येत नाहीत उदा. याहोस्तु सगरः स्मृतः। (गरुड. पु. १. १३८, २८)

(४) ख कचा वारस होता, उदा. शशादस्यतु दयादः ककुत्स्थो नाम। [ब्रह्मपु. ९.७.५१]

कांही वेळां या चारहि प्रकारांत पुत्रांचेच नाते निघते;

परंतु केव्हां केव्हां इतर नाती निघून कांहीं वावर्तात नतें सुळाच नसतें.

अशा प्रकाच्या अडचणी असल्याने वंशावळीत निर्दोषपणा येणें अशक्य असलें तरी, आपल्या कार्याला पुरेशी पूर्णता त्यांमध्ये आणणें शक्य आहे.

वंशावळीची तुलना करितां जी विशिष्ट गोष्ट नजरेस येते ती म्हणजे अयोध्येच्या सूर्यवंशाचा महान् विस्तार होय. यांत ९३ नांवें आहेत. विस्ताराने दुसऱ्या प्रतांच्या दोन याद्या आहेत त्या यांपेक्षां बऱ्याच लहान आहेत. पश्चिम हिंदुस्थानातील यादवकुलाची यादी सुमारे ६२ नांवांची व सोम किंवा पौरव कुळाची ५० नांवांची आहे. सूर्यवंशाची यादी चांगली पूर्ण आहे व दुसऱ्या दोन वंशांची तशी नाही असें धरून चालण्यास सवलत कारणें आहेत असें पारगिटेर म्हणतो आणि निरनिराळ्या वंशावळ्यांची संगति खाली दिल्याप्रमाणें लावतो.

कोसल येथील वंशावळीचें महत्त्व.—प्राचीन काळीच या अनेक टोळ्यांनी भरतखंडांत येऊन उत्तरभाग व्यापून टाकला यासंबंधी अनेक पुरावे मिळतात. हैहय, तालजंघ आणि शक, पहलव, कांबोज इत्यादि टोळ्या उत्तर-भागांत येऊन, कोसलखेरीज सर्व राज्ये त्यांनीं उलथून पाडिलीं. कोसलवंश मात्र अखंड राहून, वाकींचीं राजघराणीं बहुतेक नाश पावलीं यासुद्धें त्या घराण्यांतील वंशावळीत खंड दृष्टीस पडतात. सोमवंशांत अशा प्रकारचा खंड आहे; कान्यकुब्ज घराणें तर नाहींतेंच झालें; काशोवंशावळी विस्कळीत झाली आहे; आणि मध्यदेशांत पुढें नवीन घराणीं स्थापन झालीं. कोसलदेश पूर्वेकडे असल्याने वचावला व त्याच्या घराण्याची वंशावळ अखंड आणि पूर्ण अशी राहिली. याखेरीज सूर्यवंशाची प्रतिष्ठा लोकांमध्ये अव्याहतपणें सर्वांत अधिक असल्याने याच्या वंशावळी मोठ्या आदरानें संपूर्णपणें जशाच्यातशा चालत आलेल्या आहेत. इतर वंशांची तशी गोष्ट नाही. तेव्हां सूर्यवंशाचा विस्तार इतर वंशांशी त्याची तुलना करून कांहीं छाटाळाटीनें दुरूस्त करणें बरोबर होणार नाही. उलट त्याच्याशीं इतर वंश ताडून पाहून आपणांस त्यांतील उणीव व खंड मोजतां येतील. वर आलेल्या स्थित्यंतराखेरीज अंतर्देश पादांकांत होत चालल्यानेंहि कांहीं फरक होत होते. याप्रमाणें सोमवंशाच्या पौरव अजमीढापासून उत्तर आणि दक्षिणपंचाल घराणीं उद्भूत झालीं; यादव वंशांतील चेदि राजानें चैद्य घराणें पुढें आणलें, पौरव वसूनें (कुर्वंश) मगधापर्यंत सर्व देश जिंकून आपल्या पांच मुलांत वांटून दिले. हीं मुलें पुढें पांच घराण्यांचे आद्यपुरुष झालीं.

कालैक्ये व तीं काढतांना लागणारी सावध-गिरी.—या वंशावळीचा अभ्यास करितांना. कालैक्याकडे चांगलें लक्ष्य ठेविलें पाहिजे. एरवीं नुसत्या वंशावळीनां कांहींच महत्त्व येणार नाही. राजे व ऋषी यांच्या संबंधींच्या अनेक खऱ्याखोऱ्या कथा आहेत. तेव्हां कांहीं तरी ठराविक

कसोटीला लावून त्यांतील खऱ्याखोऱ्यांचें पृथक्करण केलें पाहिजे. त्यांतून आपणांस घरीचशीं कालैक्यें पुष्कळ अशीं खरीं म्हणून गोळा करितां येतील व त्यांवरून चांगली अनुमानें काढतां येतील.

हीं अनुमानें काढतांना कांहीं गोष्टीविषयी विशेष काळजी घ्यावी लागते. या गोष्टी म्हणजे, प्रथमतः पैतृकनामावरून पितापुत्रांचें नातें नेहेमींच निघतें असें नाहीं तर तें नाम पुष्कळदां वंशज या अर्थी असतें; उदाहरणार्थ विश्वामित्राला त्याच्या आजोवाच्या नांवावरून कौशिक, दाशरथी रामाला राघव आणि कृष्णाला माधव, सात्वत.वार्णय, दाशार्ह, शौरी, अशीं पैतृक नांवें असत. दुसरी गोष्ट म्हणजे साधे नांव नेहेमींच मूळपुरुषाचक नसतें पण कधी कधी वंशजनांहि लावण्यांत येतें. ऋषींच्या वावर्तात हीं नोष्ट विशेष लक्ष्यांत बाळगिली पाहिजे. उदा. वसिष्ठचें नांव सूर्यवंशाच्या सर्व काळीं दृष्टीस पडतें व तें वसिष्ठकुलाची परंपरा दर्शवितें. याच अर्थी भरद्वाज, कण्व, गौतम, भृगु. अत्रि इत्यादि निरनिराळ्या काळीं दृष्टीस पडणारीं नांवें वंतलीं पाहिजेत. आणखी एक गोष्ट म्हणजे कधी कधी एकच नांव अनेक व्यक्तींचें असल्याने, त्या व्यक्तींच्या निरनिराळ्या कथा एकाच व्यक्तींवर आरोपित केलेल्या असतात. अशा ठिकाणीं सावध-गिरी बाळगावी लागते. धृतराष्ट्र, जनमेजय, ब्रह्मदत्त, भीष्म, भीम इत्यादि नांवांचे अनेक राजे होऊन गेले आहेत. त्याच-प्रमाणें दिवोदास सुदास किंवा सृंजय या नांवांचे एकाहून अधिक राजे होते. हीच गोष्ट ऋषींच्या वावर्तातहि लागू आहे.

आतां यापुढें निरनिराळीं घराणीं घेऊन त्यांविषयी आधार व थोडें विवेचन ज पारगिटेर देतो तें त्याचें विवेचन आम्हां जसेंच्या तसेंच देत आहों. वैवस्वतमनूपासून सर्व कुलें निर्माण झालीं; सूर्य आणि विदेहवंश त्याच्या इक्ष्वाकु. पुत्रापासून, विशाल घराणें त्याच्या नेदिष्ठ पुत्रापासून आणि त्याची कन्या इला हिच्या पुरुवसू पुत्रापासून इतर सर्व घराणीं उदयास आलीं. पुरुवस्याचा वंश म्हणजे आद्य, नहुष, ययाति आणि पुढें ययातीचे पांच पुत्र यदु, तुर्वसु, द्रुह्यु, अमु, आणि पुरु. मनुच्या इक्ष्वापुत्रापासून निघालेला अयोध्येचा सूर्यवंश अनेक पुराणें आणि रामायण यांतून वर्णिला आहे. पुराणांतून दिलेली वंशावळ जुळते पण रामायणांतील मात्र भिन्न आहे. रामायणांतल्या वंशावळीचें नीट परीक्षण करितां ती चुकीची आहे असेंच म्हणणें भाग पडतें, तेव्हां ती बाजूला सारून पुराणवंशावळच स्वीकारली पाहिजे.

विदेहवंश इक्ष्वाकूच्या निमिपुत्रापासून निघाला. भागवत, गरुड, वायु आणि विष्णु अशा चार पुराणांतून व रामायणांतून हा विस्तारलेला आहे. या सर्वांची बहुतेक एकवाक्यता आहे. यांत पुष्कळ राजांचें जनक असें नांव आहे पण तें व्यक्तीनाम नसून गोत्रनाम किंवा राजविशेषण असावें.

ययातीच्या यदुपुत्रापासून यादववंश निघाला असें विधान पुराणांत आहे. याचे दोन फांटे झाले. एक यदूच्या सहस्र-

जितपुत्रापासून — याच्या हेतू व तालजंघ अशा दोन शाखा प्रसिद्धीस आल्या. दुसरा त्याच्या कोष्ठ नांवाच्या पुत्रापासून—हें घराणें चिरकाल टिकलें होतें. यादववंशाविषयी सर्व आधारांची एकवाक्यता आहे. याच वंशांत कंस व कृष्ण होऊन गेले.

पौरव (किंवा सोम) वंश ययातीच्या पूरु नांवाच्या पुत्रापासून निघाला. हा महाभारत व इतर अनेक पुराणांत विस्तारलेला आहे. महाभारताखेरीज सर्व पुराणांची या वंशावळीतील पिढ्यांसंबंधी बहुतेक एकवाक्यता आहे. महाभारतांत ज्या दोन याद्या आहेत त्या मात्र भिन्न असून एकमेकांशींहि जुळत नाहीत या सर्व याद्या ताहून पाहातां, पुराणवंशयादीच बरोबर दिसते.

अहिच्छत्राच्या गादीवर असलेला उत्तर पंचालवंश सोमवंशातील अजमीढापासून निघाला. हा अनेक पुराणांत सारखाच वर्णिला आहे. ऋग्वेदांत सुद्धा या वंशातील काहीं पिढ्या आहेत. संजय व सोमक कुलें याच्याच शाखा असून ब्राह्मणवाङ्मयांत यांचा विशेष उल्लेख आहे. कापिल्य येथील दक्षिण पंचालवंश हा अजमीढापासून निघालेला दुसरा वंश होय. हा अनेक पुराणांत दिला असून, त्यांत यासंबंधी एकवाक्यताहि आहे.

अजमीढाचा भाऊ द्विमीढ यापासून निघालेला मध्यदेशांत दुसरा एक वंश होता. काहीं पुराणांत हा उल्लेखिला असून त्यांत बह्वंशी एकवाक्यता आहे.

कुरुपासून पांचवी पिढी वसु, यानें एक घराणें स्थापिलें. यानें चेदि राज्य गळकावून आपणाला कैदिय-उपरिचर असें विशेषण घेतलें. मगध देशापर्यंत यानें दिग्विजय मिळविला. त्याच्या घराण्याला मगधवंश असें म्हणावे. याचे वर्णन काहीं पुराणांतून बहुतेक सारखेंच आढळतें.

ज्यांत गांधि आणि विश्वामित्र होऊन गेले, तो वंश कान्यकुब्ज येथें राज्याल्ल होता. निरनिराळ्या ठिकाणी याचें सारखेंच स्वरूप दिलें आहे, पण पूर्वज मात्र दोन निरनिराळे सांगितले आहेत. पुरुरवसूचा पुत्र अमावसु याच्यापासून याची उत्पत्ति झाली याविषयी बहुमत पडते. भरत विश्वामित्राचा पूर्वज धरणें गैरवाजवी हांति, तेव्हां ज्या वंशावळीतून विश्वामित्राचा पूर्वज जो जन्हु याला भरताचा वंशज केलें आहे. त्या वंशावळी चुकीच्या असल्या पाहिजेत.

काशीत काशीवंश असे. या वंशातील सुहोत्र आणि सोमवंशातील सुहोत्र यांची घालमेल होऊन निरनिराळ्या पुराणांत सुहोत्राचे निरनिराळे पूर्वज दिले आहेत. सुहोत्रापासून पुढच्या पिढ्या सर्व पुराणांतून बहुतेक सारख्याच आहेत.

ययातीच्या अनु नांवाच्या पुत्राचे वंशज पंजावात केंकय, शिषि इत्यादि जातात आणि पुर्वेवडे अंग घराण्यांत समाविष्ट झाले. जयद्रथामागून अंग घराण्याच्या दोन शाखा झाल्या. धाकट्या शाखेत कर्ण जन्मला असून तो पुढें राजा झाला. महाभारतांत मात्र कर्ण व जयद्रथ हे समकालीन दाखविले आहेत.

मनुच्या (दिष्ट किंवा नेदिष्ट) पुत्रापासून दुसरा एक वंश स्थापन झाला. या वंशांतल विशाल व त्यापुढील राजांनी विशाला किंवा वैशाली घराणें स्थापिलें. याला दिष्टवंश म्हणावे. याच्या पिढ्यांविषयी एकवाक्यता आहे.

यापुढें, वंशावळीच्या याद्या देऊन कालैक्यें समजावून देणें आहे. पुढील तक्त्यांतून यासंबंधीचा निर्णय दाखविला आहे. यांत मनुपासूनचे जेवढे महत्वाचे वंश होते तेवढे दाखविले आहेत. ऋचीक, जमदग्नि व राम हे तीन भार्गव ऋषी त्यांच्या वेळचीं कालैक्यें स्पष्ट होण्यासाठी यांत प्रथित केले आहेत. यांतील वंश होतांहोईतों भौगोलिक स्थानाप्रमाणें मांडले आहेत, ह्मणजे पश्चिमेकडे होऊन गेलेली घराणी तक्त्यांत डाव्या बाजूला, मध्यदेशातील मध्यभागी आणि पूर्वेकडील घराणी उजव्या बाजूला लिहिली आहेत. ज्यांचीं स्थानें कालैक्यांनी अगदीं निश्चित झाली आहेत अशा सर्व राजांच्या नांवांपूर्वी * अशी फुली आहे; कंसांतील नांवें, ज्यांचा वंशावळींत उल्लेख नाही पण कालैक्याचा विचार करितांना ज्यांचें अस्तित्व उघडकीस आलें अशा राजांची आहेत. ज्या काहीं याद्या, मग त्या एका कालैक्यापासून दुसऱ्या कालैक्यापर्यंत पोचल्या असल्या तरी, इतरापेक्षा कमी भरलेल्या दिसतात; त्यांतील नांवें गळलेलीं आढळतील. गळलेलीं नांवें कोठें येतात हें माहीत नसल्यानं, त्या याद्यातील नांवें नुसतीं उतर टाकून मांडली आहेत; आणि ज्या ठिकाणी कालैक्ये नाहीत त्या ठिकाणी शक्य तितकें चांगलें अनुमान बांधून, काम भागविलें आहे. तक्त्यांत आलेल्या चक्रवर्ती राजांपुढें X असें गुणिलें चिन्ह दाखविलें आहे. जे राजे आपल्या सभोवतालच्या प्रदेशावर वर्चस्व स्थापित, व तेथील राजांना आपले मांडलिक बनवीत अशांना चक्रवर्ती किंवा सम्राज ही पदवी असे. यांच्या विजयासुद्धें शेजारच्या राजवंशांतून अंदाधुंदी झाल्यास नवल नाही. व यासुद्धें यांच्या काळच्या शेजारील राजवंशावळीत विस्कळीतपणा दिसून येतो. शिवाय अशा चक्रवर्ती राजांच्या कारकीर्दी बहुधा मोठ्या असाव्यात, असें दिसतें.

पुढील तक्त्यांत आपणांस असें दिसून येईल की, यादव, पौरव, काशी, सूर्य, दिष्ट व अनु हे वंश मनुपासून निघाले आहेत. त्यांपैकी यादववंश, सूर्यवंश व विदेहवंश या घराण्यांच्या वंशावळी वऱ्याच मोठ्या असून त्यांतील बहुतेक नांवांची स्मृति परंपरेनें चालत आलेली आहे व यांत फारच थोडी नांवें गळलेलीं दिसतात. पौरव कुलीत जरी बरीच नांवें दिसलीं तरी मध्यंतरी मोठमोठीं रिवतस्थानें आढळतात. अनुवंशाचीहि वंशावळ बरीच मोठी व दीर्घकालापर्यंत पसरलेली आहे. पण तीतहि रिक्तस्थानें मधून मधून बरीच आढळतात. काशीवंश व द्विष्टवंश हे यानंतरचे महत्वाचे वंश होत. यांचा लोप दाक्षरथी रामाच्या सुमारास झालेला आढळतो. याकीचे वंश या मानानें कमी महत्वाचे असून कांहींचा आरंभ उत्तरकालीन दाखविला आहे.

पुराणांतील वंशावळ्यांचे कालिक्यदर्शक कोष्टक.

यादव.	हैहय.	पौरव.	कान्यकुब्ज.	काशिवंश.	सूर्यवंश.	विदेहवं.	दिष्टवंश.	अनुवंश.
मनु		मनु		मनु	मनु		मनु	मनु
इला		इला		इला	इक्ष्वाकु		दिष्ट	इला
पुरूरवस्		पुरूरवस्		पुरूरवस्				पुरूरवस्
आयुस्		[आयुस्]	अमावसु	आयुस्	[क्षाशाद]	निमि	नाभाग	आयुस्
नहुष		नहुष		नहुष	*ककुत्स्थ			नहुष
*ययातिX		*ययातिX		क्षत्रवृध	अनेनस		भलंदन	*ययातिX
यदु		पुरु			पृथु	मिथिजनक		अनु
[क्रोष्टु]	सहस्रजि.	जनमे. १ला	भीम	सु (न) होत्र	विश्वगश्व			
वृजिनीवत्	शतजित्	प्राचिन्वत्		काश	आर्द्र		वत्सप्री	सभानर
		प्रवीर			युवनाश्व १ला	उदावसु		कालानल
स्वाहि	हैहय	मनस्यु		काशाप	श्रावस्त		प्राशु	
		अभयद	कांचनप्रभ		वृहदश्व			
		सुधन्वन्		दीर्घतपस्	कुवलाश्व	नन्दिवर्धन		सुंजय
	धर्म	बहुगव			दुधाश्व		प्रजानि	
रुशद्गु	धर्मनेत्र	सेयाति			प्रमोद			
		अहंयाति		धन्व	हयेश्व १ला	सुकेतु		पुंरजय
	धर्मनेत्र	रौद्राश्व			निकुंभ		खनित्र	
चित्ररथ	कुन्ति	कचेयु	सुहोत्र	धन्वतरि	संहताश्व			
					क्रुशाश्व	देवरात		जनमेजय
*क्षश्विन्दुX	साहजि	*मानिचर			*प्रसेनजित्			
पृथुयशम्		तंसु		केतुमतु	*युवनाश्व २रा	क्षुप		महापाल
पृथुकर्मन्					*मानधातुX	बृहदुक्थ		
पृथुञ्जय	महिष्मत्		*जहनु		*पुरुकुत्स		विश	महामनस्
पृथुकीर्ति			सुमेतु		त्रसदस्यु			
पृथुदान			अजक	भीमरथ	संभुत	महावीर्य		
पृथुश्वस्	*भद्रश्रेण्य		बलाकाश्व		अनरथ्य			
पृथुसतम			कुश	*दिवोदा. १ला	पुष्यश्व		चिंविश	उशीनर
			कुशाश्व	(अछारथ)	हयेश्व २ रा	सुधृति		तितिक्षु
अन्तर	*दुर्दम		*कुशिक		वसुमनस्		खनीनेत्र	*शिबिX
सुयज्ञ	कनक		*गाधि	कचीक	त्रिधन्वन्	*धृष्टकेतु	*करंधम	*केकय
उशनस्	*अर्जुनX			अमदमि	अय्यारुण			रुशद्रथ
शिनेयु	जयध्वज		*विश्वामित्र		*त्रिशंकु		अविक्षित	
मरुत	*तालजंघ		अष्टक	*राम	*हरिश्चंद्र	*हर्यश्व	*मरुतX	हेम
कम्बलबहिस्	वीतिहोत्र		परावसु		हरित्			
रथमकवच	वृष				चंचु		नरिष्यन्त	
परावृत्	मधु				विजय	मरु	दम	सुतपस्
*ज्यामघ	वृष्णि				रुरुक			
					वृक			
*विदर्भ		ऐलिन		*दिवोदा. २ रा	*वाहु	प्रतीन्धक		
क्रय				*प्रतर्दन	*सगरX			
कुन्ति		*दुष्यन्त		वत्स	असमंजस		नर	*घलि
धृष्टि		*भरतX		*अलर्क	अशुमत्	कृतिरथ	केवल	अंग
निधृति				सश्रुति	दिलीप १ला			
विदूरथ					भगीरथX			
*दशार्ह		*वितथ			श्रुत	देवमीढ		
व्योमन्		*भूमन्यु		सुनीध	नाभाग		बन्धुमत	
जीमूत		वृहत्क्षत्र			अधरीपX		वेगवत्	
विकृति		सुहोत्र		क्षेम	सिन्धुद्वीप	विबुध	सुध	दधिवाहन
*भीमरथ		हरितन्			अशुतासुस्	तुणबिन्दु		

यादव.	द्विमीड.	पौरव.	उ. पंचाल	दक्षि. पं.	काशविंश.	सूर्यवंश.	विदेहवंश.	दिष्टवंश.	अनुवंश.
नवरथ		विंठुन			केतुमत्	*कनुपुर्ण		विशाल	अनपान
दशरथ	[द्विमीड]	अजमीड				सर्वकाम	महाधृति	हेमचंद्र	
शकुनि	यवीवर		नील	वृहदिपु	सुकेतु	मुदास		सुचंद्र	दिविरथ
करंभ			शान्ति	वृहद्वसु	धर्मकेतु	कन्मापपाद	कृतिरात	धूम्राश्व	
देवरात	धृतिमत्		सुशान्ति			अश्मक			
देवक्षत्र			पुरुजाति	वृहद्वसु	सत्यकेतु	मूलक		मुंनय	
मधु	सत्यधृति		अर्क	वृहद्वसु		शतरथ		सहदेव	
कुरुवश			सुम्यश्व			वृद्धशर्मन्	महारोमन्		
अनु	दृढनेमि		सुद्वल		विभु	विश्वसह १ ला			
पुरुद्वत			मृद्धिष्ठ			दिलीप २ ×	स्वर्णरोमन्	कुशाश्व	चित्ररथ
पुरुहोत्र	सुधन्वन्		वन्ध्यश्व	वृहत्कर्मन्	अविभु	दीर्घबाहु		सोमदत्त	
अंगु		*कृक्ष १	*दिवादास			रघु	हस्त्रोमन्		
			मित्रयु	जयद्रथ	सुकुमार	अज		जनमेजय	
सत्वत्	सार्वभौम		(देववात)			*दशरथ	*सौरध्वज	*प्रमति	*लोमपाद
*सात्वत			*सृजय	*विश्वजित्	घटकेतु	*राम ×	भातुमत्		
					वैणुहोत्र		साद्युन्म		चतुरंग
*अंधक			च्यवन	सेनजित्	भर्ग	*कुश	सुचि		
कुङ्कुर			सोमदत्त			अतिथि	ऊर्जवह		पृथुलाक्ष
			(पिजवन)	रुचिराश्व		निपथ	सनद्वाज		
वृष्णि		*संवर्ण	*सुदास		मगधवंश	नल	कुनि		वंप
			सहदेव	पृथुपेण		नभस्	अंजन		
धृति			*सोमक			पुंडरीक	कुलाजित		हर्षम
कपोतरोमन्	महतपौरव	*कुरु	जन्तु	पार १ ला	*कुरु	क्षेमधन्वन्	अरेष्टनेमि		
		परिक्षित १			सुधन्वन्	देवानोक्त	श्रुतायुस्		भद्ररथ
विलोमन्	रुक्मरथ	*जनमे. २		नीप	सुहोत्र	अर्हानगु	सुपाश्व		वृहत्कर्मन्
		सुरर्थ		समर	च्यवन	पारिपात्र	संजय		
तितितारि	सुपार्श्व	विदूरथ				दल	क्षेमारी		
तैतिरि	सुमार्ति	सार्वभौम			कृत	शल	अनेनस्		वृहद्वसु
		जयत्सेन		पार २ रा	*वसु-चैद्य	उक्थ	ममरथ		
नल	सुमार्ति	आराधि		पृथु	वृहद्वसु	वज्रनाभ	सात्वरथि		वृहदभातु
	समार्ति	महासत्व				शखन	सात्वरथि		
		अयुतायुस्		सुकृति	कुशाग्र	व्युपिताश्व	उपगुप्त		वृहन्मनस्
		अक्रोधन			रूपभ	विश्वसह २ रा	उपगुप्त		
अभिजित्	*कृत	देवातिथि		विप्राज		हिरण्यनाभ	स्वागत		जयद्रथ
		दक्ष २ रा				पुष्य	स्वनर		
पुनर्वसु		भौमसेन		अनुद	पुष्पवत्	ध्रुवसन्धि	सुवचैस्		विजय
		दिलीप		*ब्रह्मदत्त	सत्यहित	सुदर्शन	सुभास		
आहुक		*प्रतीप		*विश्वक्सेन		अग्निवर्ण	सुधुत		भृति
				उदक्सेन		शोभ	जय		
		(कृष्टिपेण)	*नीप [नील]	मष्ट		मरु	विजय		धृतमन
		*शान्तनु				प्रसुधुत	रुद्र		
*उग्रसेन	*उग्रायुध	*भीष्म	*पृपत	*जनमेजय	संभव	सुमन्धि	सुनय		सत्यकर्मन्
*कर्म	क्षेम्य	विचित्रवर्ण			जरासंध	अमर्ष	वीतहव्य		अधिरथ
*कृष्ण	सुवीर	*धृतराष्ट्र	*दुपद			महस्वत	धृति		
	नृपंजय	*पांडव	*धृष्टधुन्म	*महदेव		विश्रुतवन्	चहुलाश्व		*कर्ण
	यहुरथ	*अभिमान	*धृष्टकेतु			वृहद्वल	कृति		

कौ र व व पां ड व यां च्या म धी ल यु द्ध

परीक्षि. २ रा,
जनमे. ३ रा,

सोमाधि
श्रुतध्रुवम्

वृद्ध=क्षण
जन्म=

वरीलप्रमाणें कोष्टक तयार करून त्यांत आढळणाऱ्या महत्त्वाच्या कालैक्यांमंबंधानें पारगिटेर कालातुकर्म दिव्हासित येणें प्रमाणें करतो.

अगदीं प्रथमचें कालैक्य म्हणजे, ययातीचा सर्वांत वडील भाऊ जो यति त्यानें ककुत्थाच्या गो नांवाच्या मुलीशीं लग्न केलें. हा ककुत्थ सूर्यवंशातील ककुत्थच असावा. तेव्हां ययाति ककुत्थानंतरच्या पहिल्या पिढीतोल होता. हे कालैक्य आमच्या मते विश्वसनीय नाहीं कां कीं, अनेक राष्ट्रांचा जनकअसा वर्णिलेला ययाति आम्हांस खरोखर व्याक्ति नसून कात्पनिक असावा असें वाटतें.

मान्धातूच्या काळीं सूर्य, सोम आणि यादववंश यांच्यांतील संबंध स्पष्ट आहे. सोमवंशाच्या मतिनाराची मुलगी गौरी हिचें सूर्यवंशाच्या प्रसेनजिताशीं किंवा त्याचा मुलगा यौवनाश्व (२ रा) याच्याशीं लग्न लागलें होतें आणि म्हणून ती मान्धातूची आजी किंवा आई होती. या विधानालाच बरेचसे आधार मिळतात. कसेंहि असलें तरी मतिनार हा प्रसेनजिताचा समकालीन होता.

मान्धातूनें शशविन्दूची मुलगी विन्दुमती चैत्ररथी हिशीं लग्न केलें. हा शशविन्दु यादववंशातील चैत्ररथाचा विल्यात पुत्र असावा कारण याविषयीं अनेक पुरावे आढळतात. तेव्हां शशविन्दु आणि दुसरा यौवनाश्व समकालीन ठरले.

अनुवंशातील उशीनराचा पुत्र शिवि याला चार पुत्र होते. त्यांनीं वृषदर्भ, सुर्वार, कैकय (किंवा कैकेय) आणि मद्र अशीं पंजाबांत चार घराणीं स्थापन केलीं. सूर्यवंशाच्या त्रिशंकूनें एका कैकेय राजकन्येशीं लग्न लाविलें; यावरून कैकेयघराणें त्रिशंकूच्या पूर्वी स्थापन झालें असलें पाहिजे आणि म्हणून शिबीला त्रिशंकूच्या आधींच्या दोन तीन पिढ्यांत घालतां येणार नाहीं.

यापुढील कालैक्य म्हणजे, कान्यकुब्जघराण्यांतल्या जहन्ननें युवनाश्वच्या कावेरी नांवाच्या मुलीशीं किंवा नातीशीं लग्न केलें. हा युवनाश्व सूर्यवंशातील दुसरा युवनाश्व असावा; कारण ज्या अर्थां या नांवाचा नुसताच उल्लेख केला आहे त्या अर्थां जो प्रख्यात असेल तोच धरला पाहिजे, पण पहिला युवनाश्व प्रख्यात नव्हता. तेव्हां दुसराच असला पाहिजे, हे ठरतें. तेव्हां जहन्नला पुरुकुत्साच्या शेजारी बसविला पाहिजे. जहन्न राजा प्रख्यात होता (याच्याच नांवावरून गंगेला जाहन्नवी असें नांव आहे.) पण ती युवनाश्वपुत्र चक्रवर्ती मान्धातू याच्या मृत्यूनंतरच पुढें आला असावा; तेव्हां यांची पिढी मान्धातूच्या पुढची एक होती; व त्याची पत्नी बहुधा युवनाश्वची नात होती.

यापुढें विश्वामित्र आणि त्याचे समकालीन यांचा विचार करूं. या ठिकाणीं मागील सूचना लक्षांत आणून विश्वामित्र नांवाचा आद्य पुरुष घेतला पाहिजे; कारण विश्वामित्रगोत्राचे अनेक वंशज आहेत. प्रसिद्ध विश्वामित्र कान्यकुब्ज देशाचा राजा गाधी किंवा गंधिन् याचा पुत्र असून

याचें क्षत्रिय नांव विश्वरथ होतें. याचा सूर्यवंशाशी निकट संबंध होता. याच्या पित्याची आई पौरकुत्सा किंवा पौरकुत्सी, पुरुकुत्साची मुलगी किंवा कोणी वंशजा होती; हा पुरुकुत्स अयोध्येचा (या नांवाचा) प्रख्यात राजाच असला पाहिजे. हिच्या पेतुक नामावरून सामान्यतः ही पुरुकुत्साची मुलगी असावीशी वाटते, पण मागे जी सूचना केली आहे तीवरून तसेंच असेल असें नाहीं; ती चार पांच पिढ्या पुढची वंशजाहि असूं शकेल. या नात्यांसंबंधीं जास्त विवेचन जरूर असल्यानें व त्या योगाने आपले मागील सिद्धांत व सूचना लावून पाहण्याची संधी येत असल्यामुळे या नात्याविषयीं आतां विचार करूं.

जर पौरकुत्सा पुरुकुत्साची मुलगी असेल तर विश्वामित्र तीन पिढ्या त्याच्या साली येईल, आणि जर निपणती असेल तर सहा पिढ्या खालीं येईल. याला आणखी एक पिढी जोडली पाहिजे, कारण वास्तविक विश्वामित्र व त्याच्या सत्यवती बाहिणाचा मुलगा जमदग्नि एकाच वेळीं जन्मले; तेव्हां विश्वामित्र गाधीच्या खालीं दोन पायऱ्या येतो. वरील मत ग्रहण केल्यास विश्वामित्र गाधीच्या चार किंवा सात पिढ्या खालीं येईल. “ पौरकुत्सा ” वरून निघणारें नक्की नातें दुसऱ्या गोष्टीवरहि अवलंबून आहे. कथापुराणांतून पुरुकुत्सामागून गादीवर बसणारा नववा राजा जो सत्यव्रत त्रिशंकु आणि त्याचे वारस यांचा विश्वामित्राशीं निकट संबंध जोडलेला दृष्टीस पडतो. त्रिशंकु व वासिष्ठ यांचे वंश, विश्वामित्राशीं त्यांचे सत्य, त्रिशंकुपुत्र हरिश्चंद्र यानें वरूणाला केलेला नवस, रोहितावद्दल शुनःशेषाचा बलि, विश्वामित्रानें शुनःशेषाला पुत्र केल्याची कथा इत्यादि गोष्टी पौरकुत्सा पुरुकुत्साची मुलगी धरून शक्य दिसत नसून चवथ्या पिढीतल वंशजा घेतल्यानें जमतात. गाधीची मुलगी सत्यवती हिचें ऋचांक भागव ऋषीबरोबर लग्न लागलें होतें. तिचा मुलगा जमदग्नि हा विश्वामित्राबरोबरच जन्मला. जमदग्नीला वरींच मुलें होती त्यांपैकीं राम सर्वांत धाकटा होता.

यावरून पारगिटेर म्हणतो कीं, गाधीचा पिता पुरुकुत्साच्या चार पांच पिढ्या मागचा, विश्वामित्र, त्रिशंकु, हरिश्चंद्र जमदग्नि, आणि अजर्गित (शुनःशेषाचा पिता) हे समकालीन, आणि रोहित, शुनःशेष आणि जामदग्न्यराम हेहि समकालीन होते.

जमदग्नि आणि राम यांचीं कालैक्य आणखी आहेत. हेहयांचा राजा कार्तवीर्यार्जुन आणि भागव यांच्यामधील लढायांवरून अर्जुन हा जमदग्नीचा समकालीन होतासें दिसतें. हरिश्चंद्राच्या वेळेपासून याची कारकीर्द सुरू होऊन रोहित आणि हरित यांच्या कारकीर्दीपर्यंत लांबली होती.

परशुरामकथेचें स्पष्टीकरण पारगिटेर असें करतो कीं अर्जुनाचा नातू तालजंघ यानें हेहयांच्या पांच जाती केल्या. हा रामाचा तरुण समकालीन होता व रामाच्या अंतकाळीं

किंवा मृत्यूनंतर महाराष्ट्रांत बराच प्रचल झाला. रामाने एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय केल्याबद्दलची कथा खरी नमून, रामाच्या जागी तालजंघ-हैहय घातल्यास ते कांहीसे सत्य होईल; कारण त्यांनी उत्तर हिंदुस्थान पादाक्रांत करून सर्व राजांना मांडलिक बनविले होते. भार्गव आणि हैहय यांनी आपले जुने वैर विसरून एकत्र होऊन दिग्विजयास प्रारंभ केला असावा; व हा दिग्विजय ब्राह्मणांनी रामाच्या अंगां लाविला. याचे हुवेहूव प्रतिरूप मराठ्यांच्या इतिहासांत यांपडते. ब्राह्मण आणि येना एकत्र झाल्या होत्या. ते देशावर स्वाभ्या करून तो कायमचा पादाक्रांत करीत नमत तर दर वर्षी मोहिमा काढीत व पुन्हा हल्ले चडवीत. अशा प्रकारच्या अर्धशतक चाललेल्या उल्लेख स्वाभ्यांना (तालजंघ-हैहयांचे राज्यहि पण अर्धे शतकच चालले होते) एकवीस वेळां क्षत्रियांचे निर्मूलन असे नांव देणे गैर होणार नाही. आणखी सादृश्य दाखवावयाचे आल्यास मराठ्यांच्या अमदानीत ज्याप्रमाणे पर्झींनी नादिरशहाच्या आधिपत्याखाली एकदां आणि अफगाणांनी अहमदशहाच्या नेतृत्वाखाली चारदां हिंदुस्थानावर त्यांच्या केल्या, त्याचप्रमाणे हैहयांनी पादाक्रांत केल्यामुळे उडालेल्या भांदलीत पहलव, पारद, कांबोज, शक आणि इतर टोळ्या वायव्येकडून हिंदुस्थानांत घुसल्या.

यानंतर, काशीचे राजे आणि हैहय राजे यांमधील कालेवर्षांचा प्रश्न निघतो. यांच्यातील वैराला हैहय वंशातील भद्रश्रेण्यापासून आरंभ होऊन, ते वातह्वयापर्यंत टिकले. कथानकांतून दिवोदास नांवाच्या काशीच्या एका राजाला भद्रश्रेण्याच्या मुलाचा समकालीन करून, त्यालाच किंवा त्याचा मुलगा प्रतर्दन याला वातह्वयाचाहि समकालीन म्हटले आहे. आतां एकच दिवोदास घेतल्यास हे अनेक कारणांवरून अशक्य दिसते. भद्रश्रेण्य आणि वातह्वय यांच्यांत नऊ दहा पिढ्यांचे तरी अंतर आहे. तेव्हां काशीवंशांत दोन दिवोदास, मध्ये सहा सात राजे सोडून, होऊन गेले.

पहिला दिवोदास भद्रश्रेण्याच्या जरा पूर्वीचा होता असे दिसते. आणखी कांहीं माहितीवरून सगर आणि विदर्भाचे राजे यांच्याशी तुलना करून प्रतर्दनाचे स्थान ठरविता येणे शक्य आहे.

सगराला दोन बायका होत्या. त्यांपैकी एक विदर्भकन्या विदर्भी. हा विदर्भ यादववंशातील ज्यामघाचा मुलगा असला पाहिजे. तेव्हां हा सगराच्या जरा अलीकडला आहे काशीचा राजा अलर्क प्रतर्दनाचा नातू दिसतो व लोपामुद्रेच्या आशिर्वादाने त्याला दीर्घायुष्य लाभले अशी कथा आहे. लोपामुद्रा निमि नांवाच्या कोणा एका विदर्भराजाची कन्या असून तिने अगस्त्यकृपीशी लग्न लाविले. विदर्भवंशांत निर्भीचे नांव सुळीच नाही, तथापि विदर्भानंतरच्या राजांची नावे स्पष्ट नसल्याने, तो विदर्भानंत-

रच्या नजीकच्या पिढीतील असावा. कारण दाशार्हाराज्याच्या पुढील सर्व राजकन्यांना त्यांच्या नांवावरून दाशार्हा असे संबोधित. तेव्हां लोपामुद्रेचा कुन्ति राजाशी व अलर्काचा धृष्टि राजाशी (हे दोनहि विदर्भ राजे होत) समकाल आहे. यावरून प्रतर्दन आणि सगर हे समकालीन असून, त्या उभयतांना तालजंघ-हैहयांचे वर्चस्व मांडून टाकले असे सिद्ध होते.

आतां दिशवंशातील अवोक्षितपुत्र चक्रवर्ता मरुत आणि त्याचा वंशज तृणविन्दु यांचे स्थान ठरविण्याचा कांहीं प्रयत्न करूं अवोक्षित किंवा त्याचा पिता कर्धम त्रेतायुगाच्या आरंभाला होते असें म्हटले आहे; आणि तृणविन्दु “त्रेतायुगाच्या तिसऱ्या महिन्यांत” (त्रेता-युग-सुख तृताये, वायु. २, २४, १५), म्हणजे त्या युगाच्या तिसऱ्या पादाच्या आरंभाला होऊन गेला. वंशावळीत कोणत्या ठिकाणीं ते युग सुरू झाले असें समजावे हें स्पष्ट नाही. असें म्हटले आहे कीं, जामदग्न्य राम त्रेतायुगांत, आणि दाशरथि राम त्रेता आणि द्वारपुत्र युगांच्या मध्यंतरी होता. याच्या पुढील विधान, विश्वामित्र याच मध्यकाली होऊन गेला, हें बरोल दोन गोष्टीशीं अगदीं विसंगत दिसते, आणि कदचित् तो “कृत आणि त्रेतायुगांच्या मध्यकाली” होऊन गेला असें समजणे रास्त होईल. व अशा तऱ्हेने वंशावळीत चांगले भाग पाडतां येऊन तो आपल्या कार्याला चांगला उपन्यास होईल. यावरून अजमासाने मरुताला जामदग्न्य रामाच्या काली आणि तृणविन्दूला सूर्यवंशातील अवर्षापाच्या पुढील पिढीत टाकतां येईल.

सोमवंशांत मतिनाराचें स्थान तर ठरविलेंच आहे. आतां दुष्यन्त आणि त्याचा पुत्र भरत यांसंबंधी विचार करूं.

दुष्यन्ताने विश्वामित्रकन्या शकुन्तला इच्याशी लग्न लाविल्याचें प्रसिद्ध आहे. जर हा विश्वामित्र पहिला प्रख्यात विश्वामित्र असेल तर दुष्यन्ताला हरिश्चन्द्र किंवा रोहित यांच्या पंक्तीला व भरताला त्याच्या लगेच पुढे बसवावे लागेल; पण असें केल्याने दोन तीन गोष्टींना याध येतो. एकतर भरताच्या मागून येणाऱ्या राजांचा हैहयांनी धुव्वा उडवून थावयास पाहिजे होता पण तो दिलेला दिसत नाही. भरताला तीन वैदर्भी राण्या होत्या; व विदर्भींचे स्थान यानंतरचे हें मागे दाखविलेंच आहे. भरताच्या मागूनचा दुसरा राजा भूमन्यु याचें लग्न, वन्याच पुढील कालांत झालेल्या दाशार्हा राजाच्या मुलीशी [किंवा वंशजेशी] लागलें होतें. या तीन गोष्टींवरून बरोल प्रश्नाचा उलगडा होतो व विश्वामित्र याचा अर्थ विश्वामित्राचा एक वंशज असा घेतल्याने आपल्या पहिल्या विधानालाहि बाध येऊं शकत नाही. तेव्हां सुद्धेसूद अनुमानें म्हणजे, भूमन्यून दाशार्हकन्येशीं विवाह केला, भरत विदर्भानंतर तीनचार पिढ्या पुढे झाला आणि शकुन्तलेचा पिता प्रख्यात

विश्वामित्राचा लगतचाच वंशज होता. यावरून भूमन्यूचा काल दाशार्हानंतरचा असून तो सूर्यवंशाच्या नामगाशी समकालीन, भरत पहिल्या दिलीपाशी आणि दुष्यन्त अंशुमानाशी समकालीन होता हे ठरते.

या निर्णयावरून मतिनार आणि दुष्यन्त यांच्यात मोठी खिड पडते, कारण त्यांच्यामध्ये सारो दोन तीनच नावे आहेत. पण दुसऱ्या गोष्टी लक्षात घेता याचे फारसे आश्चर्य वाटावयास नको.

पूरुचे राज्य मध्यदेशाच्या मध्यभागी—जी सर्वकाली गुह्यमान कुलांची रणभूमी बनली होती—असल्याने, त्यांत चिरकाल अंदाधुंदी माझून राजपरंपरा नष्ट झाली असावी. मतिनाराचे राज्य चक्रवर्ती शशविन्दने वैश्वन्येकद्वन येऊन वळकावले व त्यानंतर अयोध्येचा मान्धातू, वायव्येकडील उशिनारपुत्र शिवि, माहिष्मतीचा कार्तवीर्योर्जुन, दिष्टवंशातील अशिक्षितपुत्र मरुत, हेहयांचे वर्चस्व (व वायव्येकडून येणाऱ्या टोळवादी) आणि शेवटी अयोध्येचा सगर, यांच्या काळाच्या सुमारास त्याला चिरकाल ग्रहण लागले. सगराच्या वेळी दुष्यन्त तरुण असून पौरव गादीवर आपण वसू याविषयी त्याला मुळीच आगा नसावी. तेव्हा, करन्ध्याचा पुत्र मरुत हा निपुत्रिक असल्याने त्याने दुष्यन्त पौरव याला दत्तक घेतले, आणि पुढे दुष्यन्ताने आपली गादी परत मिळवून तो वंश चालविला. या विधानावर आपला चांगला विश्वास बसतो. यावरून दुष्यन्ताला पौरवांचा “ वंशकर ” असे जे संबोधण्यांत येते त्याची यथार्थता दिसून येते.

भारताच्या कथेवरून दुसरे संबंध उघडकीस येतात. अंगिरस कुळांत दोन ऋषी होऊन गेले. एक उचथ्य व दुसरा त्याचा धाकटा भाऊ बृहस्पति. उचथ्याला त्याच्या ममता नांवाच्या खांपासून दीर्घतमस नांवाचा जन्मान्ध पुत्र झाला. व बृहस्पतीला ममतपेसासूनच भरद्वाज नांवाचा पुत्र झाला. मोठेपणी त्याला गंगेत टाकले असता तो वहात पूर्वेकडील बलिराज्यांत आला. तेथे त्याला वर काढण्यांत येऊन, त्याने बलीच्या इच्छेनुसार राणीच्या ठिकाणी अंग आणि इतर चार पुत्र उत्पन्न केले. अशा प्रकारचा एक उचथ्य व ममता यांचा पुत्र दार्धितमस नांवाचा अंध ऋषि असून, नदीत बुडत असतांना त्याला वांचावण्यांत आले अशाविषयी ऋग्वेदांत उल्लेख आहे. भारद्वाज ही व्यक्ति इतकी स्पष्ट नाही. कारण एकीकडे बृहस्पतीचा वडील मुलगा भारद्वाज याला काशीच्या दुसऱ्या दिवोदासाचा समकालीन म्हटले आहे तर दुसरीकडे भरताशी त्याचा अंतर्काली संबंध जोडण्यांत आला आहे. कांही कथानकांतून भरताची सर्व मुले मेल्यावर त्याने भरद्वाजाला आपला पुत्र केला व तोच पुढे राजा वितथ म्हणून प्रसिद्ध आहे अशी; तर दुसऱ्या कांहातून, भारद्वाजाने भरताकरिता यज्ञ केला व त्याच्या पासून वितथ नांवाचा पुत्र जन्मास आला, अशी

माहिती सांपडते. जर दुसरा दिवोदास व भरद्वाज समकालीन धरले तर भरद्वाजाने किंवा त्याच्या पुत्राने भरताच्या अंतर्काली वितथ नांवाच्या त्याच्या पुत्रास जन्म दिला, हेच अनुमान बरोबर दिसते.

सोमवंशाच्या अजमीढापासून उत्तर आणि दक्षिण पंचाल घराणी निघाली. यांचे स्थान समजणे फार महत्त्वाचे आहे. प्रत्यक्षपणे ते ठरविण्यास कांही मुद्दा न सांपडल्याने, अप्रत्यक्ष पुरावे कांही सांपडतात की काय हे पाहू. घराचसा पूर्ण असलेला सूर्यवंश मापनाला घेऊन जर आपण भरताच्या पुढील पिढ्या मोठे लागले तर अजमीढाची पिढी ऋतुपर्णाच्या किंवा त्याच्या नंतरच्या एका पिढीशी जोडता येईल; व पुढे उत्तरपंचाल वंशांतल पिढ्या मोठे लागले तर सृजय हा दशरथ आणि राम यांचा समकालीन होईल; व या ठिकाणी आपण कालेक्ये गाठल्याने आपली मोजणी बरोबर झाली असे होईल. या पिढीत पुष्कळ वंशांतून कालेक्ये आलेली आहेत.

विदेहाचा सीरध्वज जनक (सीतेचा पिता), अंगाचा लोमपाद आणि वैशालीचा राजा प्रमति हे दशरथाशी समकालीन होत.

राम आणि त्याचा भाऊ शत्रुघ्न यांचा यादव घराण्याशी संबंध जोडणारी एक कथा आहे. प्रारंभी ती अविश्वसनयि वाटली तरी इतर पुराव्यांवरून तीत तथ्य सांपडते व कांही महत्त्वाच्या प्रादेशिक गोष्टींचा उलगडा पडतो. त्यांत ज्याला मधु-दानवांचा राजा म्हटले आहे, तो वास्तविक यादववंशातील मधु राजा होय. त्या कथेवरून पाहता, मधूचे म्हणजे यादवांचे राज्य गुजराथेपासून यमुनेच्या तीरी असलेल्या मधुबनापर्यंत पसरले होते. याच्या चवथ्या पिढीतील वंशज सत्त्वत असून सत्त्वतपुत्र भीम रामाच्या काली गादीवर होता. शत्रुघ्नाने लवण नांवाच्या राजपुत्राला मारून मधुबन तोडले व त्या जागी मधुरानगर स्थापिले. रामाच्या मृत्यूनंतर भीमाने ती नगरी जिंकून तो तेथे राहिला व रामपुत्र वृष कोसल येथे राज्य करीत असतांना भीमपुत्र अन्वक मथुरेच्या गादीवर होता यावरून बरोबर गोष्टी ऐतिहासिक तथ्य दिसते.

वंशावळीतून भीम असे नांव आढळत नाही पण त्याच्या जागी सत्त्वत असे नांव आहे. वंशावळी आणि कथा यांचा अंधकाला सत्त्वताचा नातू म्हणून, त्याला मधूच्या सहाव्या किंवा आठव्या पिढीत घालण्यांत एकमेळ दिसून येतो. तेव्हा यादव सत्त्वताला दशरथाशी, सत्त्वताला रामाशी आणि अन्वकाला कुशाशी आपणांस एककाल करिता येईल आणि मधु व सूर्यवंशातील शतरथ हे समकालीन होते असे म्हणता येईल.

सत्त्वताचा दुसरा एक मुलगा भजमान याने सृजयाच्या एका किंवा दोघी मुलीशी लग्न लाविले. हा सृजय उत्तरपंचाल घराण्यातील सृजय राजाच असावा. यावरून सृजय हा सत्त्वताचा व त्याबरोबर रामाचाहि समकालीन ठरतो.

व धर जे याचें स्थान ठरविले जाहे त्याला यानें दुसोरा मिळतो. आजमीडालाहि ऋतुपर्णाशेजारी किंवा त्याच्या लग्नेच पुढें स्थान दिलें पाहिजे. सृजयाच्या स्थानावरून ऋग्वेदांत वारंवार उल्लेखिलेल्या दिवोदास आणि सुदास यांचीं स्थानें ठरविण्याला मदत होते.

सृजयाला मृद्वल इत्यादि पांच पुत्र होते. “ माझे पांच (पंच) पुत्र पांच राज्यें रक्षण करण्याला समर्थ (अलम्) आहेत ” असें तो म्हणतो यावरून पंचाल (पंच+अलम्) हें नवीन नांव पडून, जुनें ‘ क्रियि ’ असें जें देशाचें किंवा लोकांचें नांव होतें तें नष्ट झालें. या पंचालांची सोमक व त्याचा पुत्र जन्तु यांच्या कारकीर्दीपर्यंतच भरभराट होती; पुढें हें घराणें पृथ्वाच्या कालापर्यंत नामशेष झालें (तेथपर्यंत पंचावलीत खाडे दिसून येतात).

ऋक्ष (पहिला), संवरण आणि कुरु यांचीं स्थानें अजमासानें ठरवितां येतात. पंचालांनीं संवरणाला त्याच्या राज्यांतून ह्यांकून दिल्यावर, तो मिथूच्या तीरी पुष्कळ दिवस राहिला पुढें वसिष्ठ (वसिष्ठकुलतील एक) त्याच्याकडे येऊन त्याचा पुरोहित झाला व वसिष्ठाच्या प्रोत्साहनाने संवरणानें आपलें राज्य परत मिळविलें. पंचाल मुद्रलानंतरचे असल्यानें ही संवरणाची अधिकारभ्रष्टता मुद्रलाच्या नेतरची असली पाहिजे, आणखी असें दिसतें कीं ही गोष्ट दिवोदासाच्या कालापूर्वीहि आली नसली पाहिजे. कारण इंद्रांत आतिथिग्न (बहुतेक हा दिवोदासपुत्र असावा) ऋक्षाला पुत्रांशीं उघटपणें स्नेहभावानें वागत असे (ऋ. ८. ६८ [५७], १५-१७) तेव्हां ऋक्ष दिवोदासाचा समकालीन दिसतो.

संवरणाला सुदासानें अधिकारभ्रष्ट केलेंसें दिसतें. ऋग्वेदांतील एका सूक्तांत (ऋ. ७. २०, २) त्याला युद्धे करावी लागली व त्यानें आपलें राज्य वाढविलें असा उल्लेख आहे. त्याचें दाशराक्षयुद्ध (७. १८; १९, ३; ६; ८) कदाचित् या गोष्टीशीं संबद्ध असूं शकेल. तें युद्ध परुष्णी (७. १८, ८-९) (हल्लींची रावी नदी) जवळ झालें; तेव्हां पौरवांच्या राज्यांतून तिकडे जाण्याखेरीज दुसरा त्याला मार्गच नव्हता. आणि ज्या अर्थां भरत लोक (सोमवंशज) त्याचे शत्रू होते, त्या अर्थां त्यास प्रथम त्यानें जिंकलें. याचा परिणाम असा झाला कीं यादव (मथुरेचे यादव), शिवि (आनव) ह्य (द्रव्यूचे वंशज गांधार), (मथुरेच्या पश्चिमेकडील) मत्स्य, तुवेषा (तुर्वसूच्या वंशांतील कोणी राजा) व इतर लहानसहान कुळांतील लोक पश्चिमेकडून त्याच्यावर उठले, आणखी, “ वृद्ध कवप ” या लढाईत पाण्यांत बुडाला (७. १८, ११). एका तुर नांवाच्या ऋषीनें जनमेजयपरीक्षिताला (संवरणाच्या पणत्वाला) महाभिप्रेक केला. याच्या पित्याचें नांव कवप होतें; हा कवप संवरणाचा समकालीन असला पाहिजे (ऐतरेय ब्राह्मण २. १९; ७. ३४; ८. २१). हें दोनहि कवप एकच होते, कारण “ वृद्ध

कवप ” सुदासाच्या विरुद्ध बाजूला म्हणजे संवरणाच्या बाजूला होता आणि कवपपुत्रानें संवरणाच्या पणत्वाला अभिप्रेक केला.

पौरवांची अधिकारभ्रष्टता सहदेवाच्या कारकीर्दीत व पुढें सोमकाच्या कारकीर्दीच्या आरंभाहि तशीच होती. कारण सोमकानें यमुनेच्या तीरी जे यज्ञ केले तें त्याचें राज्य तेथें असल्याखेरीज होणें नाहीं. सोमकाच्या कारकीर्दीच्या प्रथम भागांत संवरणानें आपलें राज्य परत मिळविलें याविषयी अनेक पुरावे देतां येतात. पहिला, सोमक आणि जन्तु यांच्या काळी या पंचाल घराण्याला घरीच उतरती कळा लागली होती हें मागें सांगितलेंच आहे. दुसरा, सुदासाच्या स्तुतिपर सर्व सूक्तें वसिष्ठाचीं म्हणजे वसिष्ठकुलजांची आहेत. एकदां फक्त सोमक युवराज असतांना त्याची स्तुति केली आढळते. ही गोष्ट, वसिष्ठ संवरणाकडे गेला व त्याला राज्य परत मिळविण्याच्या कार्यां स्थानें मदत केली, या मागील विधानाला पुष्टि देते. सोमकाचा पक्ष सोडून संवरणाला मिळण्याला वसिष्ठाला कांहीं तसेंच मोठे कारण झाले असलें पाहिजे. त्याची वागणूक सुदाची दिसते व याचें कारण सुदासाच्या वंशजांनीं त्याचे पुत्र मारले हें असावें. तिसरा पुरावा म्हणजे सोमकानें आणखी जास्त पुत्र मिळावेत म्हणून आपल्या पहिल्या जन्तु नांवाच्या मुलाचा यज्ञ केला. ही कथा स्पष्ट करण्याला दुसऱ्यांतील अनुमानाची मदत होते; कारण ज्या ऋषिगानें असला अमानुष विधि केला तो वसिष्ठ तर खास नसला पाहिजे किंवा त्याची या कामाला संमति नसली पाहिजे. x

या सर्व कारणांवरून संवरणाला सुदास किंवा सहदेव यांचा आणि कुलाला सोमक किंवा जन्तु याचा समकालीन करावें लागतें. कुरुची पुष्कळ प्रजा होती. त्यानें कुरुक्षेत्राला आपलें नांव देऊन, प्रयागच्या पुढें आपलें राज्य वाढविलें; त्यावरून त्यानें पंचाल काबीज केला असावासें दिसते. त्याची उन्नति म्हणजे पंचालांचा न्हास समजावा. अजमीडापासून संवरणापर्यंत जो खाडा दिसून येतो त्याला कारण उत्तरपंचालांचें वर्चस्व असतांना सोमवंशाला ग्रहण लागलें होतें. जन्तूपासून पृथ्वापर्यंतचा खाडा याच्या उलट स्थितीचा द्योतक आहे.

वसु चैथोपरिचरानें नवीन वेदि व मगध घराणीं स्थापन केली. वंशावलीप्रमाणें तो कुरुच्या खाली पांच पिढ्या व म्हणून दुसऱ्या जनमेजय परिक्षितानंतरचा होता. याला जनमेजयाच्या तीन चार पिढ्या खाली न्यावा. म्हणजे, ययातीचा त्याच्या पुरु व इतर वंशजाजवळ असलेला रथ जनमेजाकडून वसूकडे आणल्याबद्दलची कथा बरोबर पडते.

x ज्यानें वसिष्ठाला यातुधान असें संबोधून, त्याच्या तोंडावाटे (७. १०४, १५) ही कथा काढविली, तो हाच ऋत्विज असावा.

सोमवंशातील अयुतनाथानें पृथुश्रवसाच्या मुलांशी लग्न केलें. तो अमुतायुमन असावा आणि पृथुश्रवस दक्षिण पंचाल वंशातील पृथुराजा असावा, असें दिसतें.

मोम, पंचाल, आणि द्विमांडवंश यांच्या शेवटच्या भागांतून वरीचशीं कालैक्ये आहेत. द्विमांडवंशातील कृत हा हिरण्यनाभ नांवाच्या कोसल राजाचा शिष्य होता, तेव्हां तो हिरण्यनाभाचा तरुण समकालीन असला पाहिजे. दक्षिण पंचालाचा ब्रह्मदत्त आणि लोमवंशातील प्रतीप समकालीन होते. कृताच्या नांवादेतर ज्याचे नांव आले आहे त्या उग्रयुधानें जनमेजय दुर्मुखि आणि दक्षिण पंचालाचे सर्व नीप राजपुत्र आणि उत्तर पंचालाचा पृषताचा पिता किंवा पितामह जो नीप (नील) यालाहि ठार मारलें. आणि भीष्मानें शन्तनूच्या मृत्यूनंतर त्याला मारलें. म्हणून उग्रयुध शतन्तु आणि जनमेजय यांचा तरुण समकालीन आणि भीष्माचा वृद्ध समकालीन होतो. या कालैक्यांपासून कांहीं मनोरंजक गोष्टी उघडकीस येतात. उग्रयुधाला कृताचा पुत्र असें म्हणण्यांत येतें पण त्यांच्यांत चार पांच पिढ्यांचे अंतर आहे हें उघड दिसतें. याखेराज, प्रतीपाची ब्रह्मदत्ताशी व शन्तनूचाहि ब्रह्मदत्ताच्या तिसऱ्या पिढीशीं समकालीनता, प्रतीप आणि शन्तनु यांच्यांमध्ये एक दोन पिढ्यांचा खाडा असल्याचे दर्शविते. महाभारतांत किंवा पुराणांतून कोठेहि अशा प्रकारचा खाडा असल्याचे दिव्यदर्शित वेंलें नाहीं, तथापि ऋग्वेदावरून ते सिद्ध आहे. कारण देवापि शन्तनूचा वडील माऊ होता आणि देवापि स्वतःला अष्टिपेण म्हणवितो याला सर्व ग्रंथांतून एकमत आहे. तेव्हां अष्टिपेण मध्ये पातला पाहिजे हें उघड झालें.

बाकांचे अखेरीचे समकालीन प्रसिद्ध आहेत तेव्हां त्यांच्याविषयी कांहीं सांगण्याची जरूरी दिसत नाहीं.

वरील संशोधिलेलीं कालैक्ये एकाच जातीच्या पुराव्यावरून किंवा एकाच उपलब्ध माहितीवरून प्रतिपादिलीं नसून ऋग्वेदापासून तो रघुवंशापर्यंतच्या सर्व जातींच्या ग्रंथांवरून निरनिराळ्या माहितीवरून व कथांवरून ताडिलेली आहेत.

यहुतेक सर्व वंशावळींच्या याद्या कौरवपांडव युद्धापर्यंतच आहेत. कांहीं ग्रंथांतून कांहीं कांहीं घराण्यांतील पुढील थोड्या पिढ्या किंवा या युद्धानंतर कांहीं वंशांत जे राजे होतिले त्यांचीं नांवें दिलेलीं आढळतात. तथापि सर्व वंशावळींसंबंधीच्या सामुग्रीत हें युद्ध सर्वसमाप्तिदर्शक झणून प्रामुख्याने नजरेस येतें. जणू काय पूर्ण समृद्धि, सुधारणा आणि ज्ञान यांच्या कालानंतर अव्यवस्था आणि अंधवार यांचा काल सुरू झाला. कारण कोणतें कां असेना, तो प्रसंग अत्यंत महत्त्वाचा होता यांत संशय नाहीं. तेव्हां या अमदानीच्या काळापासून मागे सर्व वंशावळी कालानुक्रमे लाविल्या पाहिजेत.

या वंशावळींचा कालक्रमाच्या दृष्टीनें काय उपयोग असा प्रश्न साहजिक उद्भवतो. इक्ष्वाकूपासून भार-

तीय युद्धापर्यंत यांत व्यापणव नांवें आहेत. तेव्हां सर्वेध काल १४०० वर्षांपेक्षा फर्मा असणार नाहीं. मान्यानुचा काल युद्धापूर्वी अकरा शतके, सगर, भरत आणि भगीरथ यांचा काल आठवें शतक, दाशरथी राम पांचव्या शतकाच्या अर्धांत, आणि दिवोदासापासून सोमकापर्यंतचे पांचाल राजे चौथ्या व पांचव्या शतकांत जाताल.

वरील भारगटरचे विवेचन फारसा बटल न करितां दिलें आहे यांत आमच्या मताप्रमाणें फेरफार करावे लागतात ते येणेंप्रमाणें.

(१) दिवोदास व सुदास हे पुरु होते हें ऋग्वेद कबूल करतो, पण पुरुस पुन्हां दिवोदासाच्या धातूंतघालतो. त्यामुळे या कुलाची कुक्षेत्री स्थापना झाल्यानंतर त्याची पूर्वपरंपरा ब्रह्मिष्ठ व अजमीढ यांमार्फत देश्य पुरु घराण्याशी जोडली गेली असावी अशी कल्पना उत्पन्न होते. अजमीढापासून कांहीं राजांकडे दिवोदासाचे पूर्वजत्व स्थापित झालें असावें व अशांनें दिवोदासवंशजांचा परकेपणा गेला असावा. ही कल्पना केला म्हणजे सुदासाला त्याच्या पश्चिमेकडील राजांनीं वेढले अशी कल्पना करण्याचे, व तो पश्चिमेकडून आला ही ऋग्वेदोक्त पुराव्यानें सिद्ध होणारी गोष्ट दुर्लक्षित्याचें प्रयोजन ठरत नाहीं. अजमीढापासून ऋक्षायेंत यादी नाहीं. तिच्या अभावाचेहि स्पष्टीकरण यानें होईल. नीलापासून ब्रह्मिष्ठपर्यंतचे राजे हे स्थानिक असावेत आणि त्यांच्या वंशजांस नाहींसें केल्यानंतर म्हणजे ऋक्षपासूनच्या चारपांच पिढ्यापर्यंत अजमीढवंशजता पैजवनांत प्राप्त झाली असावी. ऋक्ष हा कोणी दिवोदासाशीं समकालीन देश्य पुरु घराण्याचा राजा असावा.

(२) दिवोदासाशीं समकालीन कुत्स, आयु, त्याचा शत्रु तुर्वधाण यांच्या अस्तित्वाबद्दल ऋग्वेद साक्ष देतो. पण या याद्या यासंबंधानें मूक आहेत. पुरुकुत्स व त्रसदस्यु यांचा उल्लेख सूर्यवंशांत केला आहे. पण त्याशीं समकालीन असा एक दिवोदास काशीवंशांत दाखविला आहे. पण तें कालैक्य भ्रामक आहे. कां की, त्या वेळेस कुत्स वगैरे मंडळी सरहद्दीवर होती हें स्पष्ट दिसतें. आणि काशीवंशाद्वतका दूरचा दिवोदास असता तर त्याचा पंजाबांत उल्लेख न येता. म्हणून असें समजावें कीं, दिवोदासाशीं समकालीन जे कुत्स वगैरे राजे झाले त्यांचा संबंध हिंदुस्थानांत फारसा न आल्यामुळे त्यांचीं नांवें राजावलिप्रविष्ट झालीं नाहींत.

(३) ऋग्वेदांत ज्या राजांचा उल्लेख आला आहे त्यांच्या पाठीमागे मूर्धन्यवंशभवाचे लिंगाड लावले गेलें नाहीं तें देश्यांस सूतसंस्कृतीमुळे लावले गेले असावें. आणि पुढे दिवोदासाला पौरवत्व त्याच्या अंगां असल्यामुळेच ययाति-संभवत्व व ऐलत्व हीं लागलीं असावीत. सुदासीदिवोदास कथेचा दुवा निश्चयात्मक रीतीनें सूतसंस्कृतीतील याद्या व वेद यांमध्ये जितका संबंध उत्पन्न करितो तितका स्पष्ट संबंध दुसरा कोणताहि नाहीं.

प्राचीन मिसरी संस्कृति.

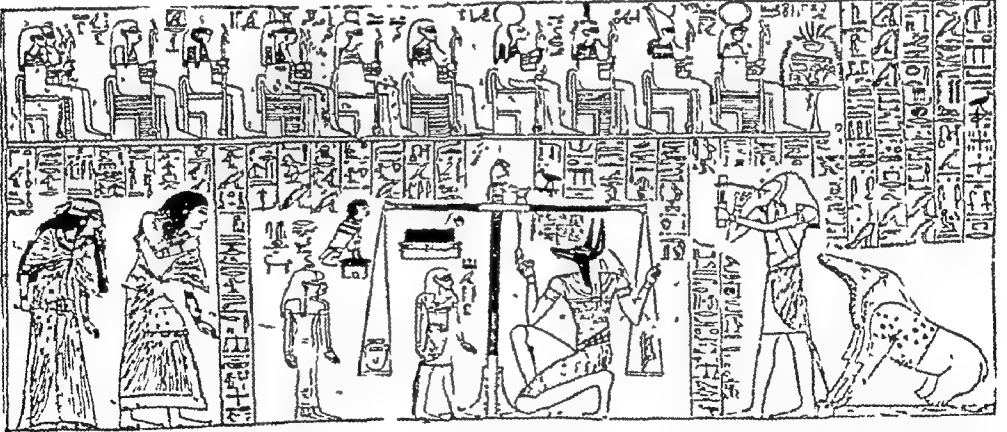

मिसरी साम्राज्य, ख्रि. पू. १४५०. (जमिनी कडाल सरहद्द जाड रेषेने दाखविली आहे.)

इजिप्तचा बलाढ्य राजा दुसरा रामेसिस.

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

पापपुण्याचा निवाडा (अनांच्या पापायरसवरून).

१ हु आणि सा, २ हाथोर, ३ होरस, ४ इसिस व नेफतिस, ५ नुत, ६ सेव, ७ तेफनुत, ८ शु. ९ तेसु, १० हार्माचिस-पापपुण्याचा निवाडा करणारे देव; ११ अना व स्वाचीची युयु; १२ मेस्ले नेट व रेनेनेट, जन्मकाल व जन्मभूमीच्या देवता; १३ तराजूच्या पारख्यांत टाकलेले सदसद्विवेकबुद्धि दर्शक अनांचे काळीज (अनांचा आत्मा मनुष्यमुखी पक्षिरूपाने डाव्या वाजूस बसला आहे); १४ अनांचे देव; १५ तराजूचा कांटा पाहणारी अनुविस देवता; १६ दुसऱ्या पारख्यांतील पुण्यदर्शक मशातचे पीस; १७ निवाड्याचा निकाल लिहून घेणारा देवाचा कारकून थोथ; १८ मृतभक्षक आमाम किंवा आमित नामक राक्षस.

बुद्धपूर्व जग.

उत्तरभाग.

प्रकरण १ लं.

पश्चिमेकडील प्राचीन संस्कृतींचें स्थूल विवेचन.

इतिहासक्षेत्र.—प्रस्तुत विभागाच्या पूर्वभागांतील दुसऱ्या प्रकरणांत विश्वोत्पत्तीपासून असुरराष्ट्रसंस्थापनकालापर्यंत मनुष्यसंभवपूर्व सृष्टीचा आणि मनुष्यसंभवोत्तर मनुष्यभ्रमणाचा इतिहास दिला आहे व जेथे इतिहास देणें शक्य नसेल तेथे त्या इतिहासाच्या संशोधनाच्या प्रचलित पद्धती दिल्या आहेत. तेथून एकदम भारतीय इतिहासाकडे अवलोकन केलें आहे आणि भारतीय राजकीय व सांस्कृतिक इतिहास जवळजवळ बुद्धकाळापर्यंत आणून ठेविला आहे. आतां बुद्धपूर्वकालांतील जो इतिहास द्यावयाचा राहिला त्याच्याकडे वळलें पाहिजे. जो राहिला त्याचे स्थूलपणानें तीन विभाग करतां येतील. एक विभाग म्हणजे मिसरी, असुरी—बाविलोनी, व ईजिप्शन या संस्कृतींचा व चीनच्या संस्कृतींचा. हा सर्व संस्कृतींचा इतिहास परस्परसंबद्ध आहे. दुसरा उर्वरित इतिहासभाग म्हणजे भारतीयान्च्या पूर्वजांचा इतिहास होय. या इतिहासाचीं अंगें म्हणजे अनेक प्रकारचे अभ्यास होत. आर्यन लोकांच्या मूलग्रहकालीन इतिहासाचें संशोधन, त्यांचेंच पशुभारतीय कालीन संशोधन व आर्यन् जातीच्या पश्चिमसंचाराचें संशोधन. हे मुख्यतः यांत येतात. उर्वरिताचा तिसरा विभाग झटला ह्मणजे या अधिक प्रगत संस्कृतीबाहेर जीं राष्ट्रे लोक होते त्यांजविषयीचें संशोधन. व या तिन्हीं विभागांकडे संविस्तर लक्ष दिलें म्हणजे प्राचीन जगाची स्पष्ट व परस्पर—संबद्ध अशी कल्पना येईल.

इतिहाससाधनें.—या कालाविषयी स्थूल गोष्टी सांगवयाच्या म्हणजे अत्यंत प्राचीनकालचे अवशेष पुष्कळ आहेत पण लेखस्वरूपाचे फारच थोडे आहेत. अमर्ना येथील अंकित लेख व मिटनी यांचे अंकित लेख यापेक्षा अधिक प्राचीन इतक्या महत्त्वाच्या लेखांची आपणांस माहिती नाही. इजिप्शन संशोधन सध्या फार जोरात चालू आहे आणि त्यामुळे नवीन माहिती दरमहा बाहेर पडत आहे. यांमुळे आम्ही लिहितांना जें लिहूं त्यांत एक दोन वर्षांमध्येंच किती फरक पडेल याविषयी आज कांहींच अजमास करतां येत नाही. या संशोधनामध्ये भारतीय इतिहासाबरोबर अधिक प्रकाश पडेल अशी आशा केल्यास ती गैरवाजवी होणार नाही.

भारतीय व पाश्चात्य प्राचीन संस्कृतींचा परस्परसंबंध.—भारतीय इतिहासाच्या अवगमनासाठीं प्रत्येक कालाचें विवेचन करतांना सर्व जगाकडे नजर फेकली पाहिजे. ज्या प्राचीनकाळां आपल्या देशांत सुव्यवस्थित राज्ये होती आणि त्यांचें अस्तित्व दाखविणारें आणि प्रौढ विचार व्यक्त करणारें वाक्ययुक्त होते, त्या काळां आज प्रगमनशाल समजला जाणारा जगाचा म्हणजे युरोपचा भाग सुधारणेच्या दृष्टीनें अत्यंत वाल्यावस्थेत होता. त्या प्राचीनकाळां कांहीं राष्ट्रे सुसंस्कृत झाली होती, नव्हती असें नाही. पण तीं राष्ट्रे आज नामशेष झाली आहेत. आणि चीन खेरीजकून इतरांच्या संस्कृतींचें सातत्य नष्ट झालें आहे. भारतीय संस्कृतीचा चार हजार वर्षांचा इतिहास आपणांस बराचसा सातत्यानें लिहितां येतो, पण तो इतिहास जगाच्या इतर इतिहासाशीं सापेक्षतेनें लिहावयाचा झाल्यास आज या संस्कृतीशीं व राष्ट्राशीं तर उद्या त्या संस्कृतीशीं व राष्ट्राशीं संबंध येतो. पृथु, पशु, शक, मग, असुर, यवन इत्यादि राष्ट्रांचा उल्लेख आपल्या ग्रंथांत बारावार येतो तेव्हां त्यां राष्ट्रांच्या समकालीन प्रदेशाव्याप्तीचें आणि संस्कृतीचें सामान्य ज्ञान तरी आपणांस पाहिजे. असुरांची भौतिक संस्कृति आपणांपेक्षा अधिक पाहून भारतीयानीं असुरांच्या संपत्तीशीं भुताटकीचा संबंध जोडला, इत्यादि प्रकार आपण पौराणिक ग्रंथांवरून पाहतांच तर असुरांची स्थिति काय होती ? हे असुर कोण होते ? हे आपणांस समजलें पाहिजे. भारतीय संस्कृतीचा बराचसा विकास होऊन ती संस्कृति जगज्जेती होण्याच्या मार्गास लागली तेव्हापासून इतर संस्कृतीशीं झालेलीं युद्धे व त्या युद्धानंतर उरलेले भारतीय संस्कृतीचे अवशेष या गोष्टी प्रस्तावनाखंडाच्या पहिल्या भागांत वर्णन केया आहेत. दुसऱ्या विभागांत व तिसऱ्या विभागाच्या पूर्वभागांत भारतीय संस्कृतिघटना दाखविली आहे. भारतीय संस्कृतीच्या आरंभकाळीं जो जगाचा इतिहास भारतीय इतिहासाच्या दृष्टीनें विचारणीय आहे, तिकडे त्यावेळीं लक्ष देतां आलें नाही. आतां जगाच्या अत्यंत प्राचीन संस्कृतींकडे आणि त्यांशीं भारतीयांच्या संबंधांकडे वळूं. आणि वेदकाळाच्या सुमारास भारताबाहेरील जगांनें संस्कृतिसंवर्धनाच्या प्रयत्नांत काय यश मिळविलें तें पाहूं.

प्राचीन संस्कृतीचें जन्मस्थान.—संस्कृतीच्या इतिहासांत असें दिसून येईल कीं, यातूंचा उपयोग, सामा-

न्यतः वाढलेला श्रमविभाग, नगरस्थापना, आणि राजशासित राष्ट्रव्यवस्था आणि सृष्टीचा मनुष्यप्राण्यांकडून अधिकाधिक उपयोग या तऱ्हेची संस्कृति वाढावयास योग्य परिस्थिति, कृषिकर्म जेथें बरंच सोपें होईल इतकी उष्णता व पाण्याचा सुबलक पुरवठा ज्या ठिकाणी असेल तेथेच दृष्टीस पडते. यामुळेच नील, युफ्रेटीस, सिंधु, गंगा व यांगत्सी या नद्यांच्या आसपासचे सुलुख हे संस्कृतिवर्धनाच्या प्राचीन इतिहासांत बरेच महत्त्वाचे दिसतात. प्राचीनकाळी मनुष्यप्राण्याने आपली करामत येथेच दाखविली, आणि संस्कृति जेव्हां अधिक वाढली तेव्हां जगाचा अधिक थंड भाग त्यास उपयोगास आणता आला. प्राचीन युरोपांत मनुष्यप्राण्यास सृष्टीशी लढावयास आणि सृष्टीवर जय मिळावयास उपयोगी पडणारी संस्कृति अधिक उष्ण आणि सुबलक पाण्याच्या प्रदेशांत तयार झाली. अमेरिकेच्या सुसंपन्न भूमीचा कमी प्रगति झालेल्या ताद्वर्ण मनुष्यास उपयोग करता आला नाही. पण उष्ण प्रदेशांतील गुरुची विद्या घेऊन थंडप्रदेशांतील मनुष्यांनी ती अधिकाधिक वाढविली तेव्हां त्यांस अमेरिकेतील अलोट पण स्तिमित संपत्तीचा उपयोग करता आला.

प्राचीन संस्कृतींचें स्थूल पर्यालोचन.—प्राचीन संस्कृतीच्या इतिहासाचे आतां थोडक्यांत पर्यालोचन करूं, आणि ज्या वेळेस आपल्याकडे ऋषी व आचार्य सर्व जगाला आदर्शभूत असे विचार व्यक्त करीत होते आणि रामायणादि ग्रंथांचा पाया ज्या वेळेस रचला जात होता आणि राजवंशांची वंशावळी तयार होत होती आणि हिंदुस्थानांतील अंबरीष, मान्धाता, मरुत इत्यादि थोर पुरुषांची चरित्रे कुशीलवांकडून रक्षिली जात होती, आणि प्राचीन विद्येचे एकीकरण करण्यासाठी वेदांच्या संहिता तयार होत होत्या त्या वेळेस इतर जगांत काय हालचाली दृष्टीस पडतात ते पाहूं.

जगाकडे इतक्या प्राचीनकाळी नजर फेकतांना पहिली क्रिया ही की प्राचीनकाळी जगाचा कोणता भाग वसला होता, आणि विशेष वर्णनासाठी आपणांस कोणता भाग घ्यावयाचा याचा निर्णय करणें. आतां पर्यंतच्या पुराव्यावरून एवढें म्हणतां येईल की, मनुष्यप्राण्याची वस्ती चारहि खंडांत झाली होती. विशेष वाढलेल्या संस्कृतीसंबंधानें प्रत्येक खंडाविषयी स्थूल मानानें येणेप्रमाणें माहिती देतां येईल.

अमेरिका.—ख्रिस्ती शकाच्या दहाव्या शतकाच्या पुढें पेरे व मेक्सिको यांचा इतिहास सांपडतो. ख्रिस्ती शकापूर्वी काय स्थिति असावी याची आज कल्पना नाही. मनुष्य प्राण्याचें उत्पत्तिस्थान अमेरिका होतें असें म्हणणारेहि कांहीं शास्त्रज्ञ आहेत. प्रास्तरसंस्कृतीचे अवशेष तेथे सांपडावे यांत नवल नाही. कां की वराचसा भाग पाश्चात्य लोक आले त्यावेळेस देखील प्रास्तर संस्कृतीत होता. मांस्टाडत हे शास्त्रीय नांव ज्यास दिलें आहे असा एक पूर्वयुगीन प्राणी अमेरिकेंत

असतां त्या कालांतहि मनुष्यप्राणी अमेरिकेंत होता असे दाखविणारे अवशेष तेथील भूस्तरशास्त्रज्ञांस परिचित आहेत.

आफ्रिका.—इजिप्त (अविसिनियासह) आणि त्यानिस हे देश सोडून उरलेलें खंड विचारांत घेण्याजोगें नव्हतें. ग्रीक संस्कृति इ. स. ७७६ च्या नंतर आफ्रिकेंत आलेली असावी. मोरोकोमध्ये जी मोठी पाषाणाची कृत्ये सांपडतात त्यांचा काल अज्ञात आहे.

युरोप.—इजिअन.—मायसिनियन संस्कृतीची माहिती बरीच मिळाली आहे. इतर भागाची माहिती म्हणजे ख्रि. पू. १५०० च्या सुमारास तेथील लोक लोहपूर्व सांस्कृतिक स्थितीत होते.

एशिया मध्य.—फिनिशियन, बाबिलोन, असुर, अकड, सिरिया, सायप्रस, पालेस्टाइन (यहुदा लोकांपूर्वीच), चीन या राष्ट्रांची कांहीं माहिती मिळते. फिजिअन हे नंतरचे होते. यहुदी वगैरे राष्ट्रे प्राचीन खरी पण ती सर्व ख्रि. पू. १५०० नंतरची आहेत.

ख्रि. पू. १५०० च्या पूर्वीच्या काळाचें सविस्तर वर्णन करण्यासाठी जे देश घ्यावयाचे ते असे असले पाहिजेत की, ज्यांची संस्कृति बरीच वाढली होती. या ठिकाणी प्रास्तर-संस्कृतीच्या पलीकडे जीं राष्ट्रे गेलीं नव्हतीं अशांचा इतिहास आपणांस वेतां येत नाही.

युरोपीय संस्कृतीचा आरंभ इजिअन संस्कृतीच्या रूपानें तर खास झाला होता. पण ग्रीक व मायसिनियन संस्कृतीमुळेहि कांहीं आरंभ झाला होता. शिवाय युरोपच्या इतर कांहीं भागांत ब्रांसची भांडी करण्यापर्यंत संस्कृति वाढली होती. या सर्व परिस्थितीचा आपणास विचार करितां हे उघड होत आहे की, (१) इजिप्त व कीट (२) सायप्रस (३) बाबिलोनिया, खालिडया व असुरिया (४) फिनिशिया (५) पालेस्टाइन (यहुदापूर्व) (६) हिटाइट (७) चिनी. या संस्कृतीविषयी आपणास विशेष माहिती दिली पाहिजे.

इजिप्तची संस्कृति अधिक प्राचीन की बाबिलोनियांतील अधिक प्राचीन या विषयावर आज निश्चयानें सांगतां येत नाही. संस्कृतीच्या कोणत्या विकासकालांत आपण तिला बरीच प्रगत म्हणावें हा प्रश्न पुढें येतो. शिवाय कोणती तरी एक वाढ लोकांस सुधारलेलें म्हणण्यासाठी निश्चित केला तरी रोज निघणारे नवीन शोध जुने मत बदलावयास लावतात.

इजिप्तमधील ख्रिस्तपूर्व सात हजार वर्षांच्या सुमाराची मातीची भांडी सांपडली आहेत, आणि असुरिया व बाबिलोनिया या विषयांचे तज्ज्ञ ख्रिस्तपूर्व ३८०० वर्षे, ४५०० वर्षे, ७००० वर्षे इतक्या जुन्या काळाच्या मोठी मोठ्या धैर्याने सांगण्यास पुढें येत आहेत. ब्रिटिश म्युझियम मधील कांहीं लेखांवर ख्रि. पू. ४५०० अशी नोंद केली आहे. आणि पेन्सिल्व्हेनिया युनिव्हर्सिटीने निप्पुर येथे जें संशोधन चालविलें आणि धूलिकणाचे शर जमण्याचें जें त्यांनीं गणित

केलें त्यावरून १००० वर्षांपूर्वीच्या गोष्टी सांपडल्या आहेत असें म्हणतात.

ख्रि. पू. १५०० सुमाराचा इजिप्तचा व बाबिलोनियाचा इतिहास थावयाचा म्हणजे दोन्ही साम्राज्यामध्ये पांच सहा हजार वर्षे जे संस्कृतिवर्धन झाले त्याचा इतिहास थावयाचा. निःपुर इत्यादि शहरे ज्या लोकांनी वसविली ते लोक कोठून आले त्या लोकांच्या वसाहतकारां काय स्थिति होती इत्यादि गोष्टीसंबंधानें लिहावयाचें ह्मणजे ख्रि. पू. ८००० वर्षांपर्यंत जावें लागतें किंवा काय कोण जाणें. प्राचीन इतिहासासंबंधानें आरणांस तात्पुरती अशी कल्पना केली पाहिजे की, ख्रि पू ५००० वर्षांच्या सुमारास नील व युफ्रेटिस नदीच्या आसमंतांतील प्रदेश कांहींशा सुधारलेल्या लोकांनी वसला गेला होता. या लोकांत राजे होते, उपाध्ये होते, देवळें होती, सामान्य प्रकारचे कायदे होते आणि मनुष्योपयोगी कला हि वाढल्या असल्या पाहिजेत. या कालाशीं तुलना केली असतां ख्रि. पू. १५०० हा वराच अर्वाचीन काल भासतो.

या दोन्ही संस्कृतींशीं इजिप्त संस्कृतीचा ह्मणजे फ्रांट बेडांतील लोकांचा संबंध आसावा, असें दिसतें. इजिप्त संस्कृति ह्मणजे पूर्वग्रीकसंस्कृति.

एशिया खंडांतील प्राचीन संस्कृतीचा प्रदेश म्हटला ह्मणजे स्मरनापासून चीन पर्यंत पसरलेला पंचवीस ते चाळीस या उत्तर अक्षांगातील प्रदेश होय. एजिप्त संस्कृति ही देखील या प्रदेशांतलच होय. व इजिप्तची संस्कृति या भूभागांतच विकसित झाली.

इजिप्तची संस्कृति व बाबिलोनी संस्कृति या दोहोंचा एक मेकांशी संबंध होय. व दोहोंचा पश्चिमेकडे मिसरी व पूर्वेकडे इराणी व भारतीया या संस्कृतीशीं संबंध होता.

बाबिलोनी व मिसरी संस्कृतींचा परस्पर संबंध - बाबिलोनियन संस्कृतीचीं दक्षिणेकडे सुमेर व उत्तरेकडे अकड हीं दोन केंद्रस्थानें होती. त्यापैकी सुमेर हें जास्त प्राचीन होतें. होमेल या प्रसिद्ध पुराणवस्तुशास्त्रज्ञानें कांहीं आधार देऊन इजिप्तची संस्कृति बाबिलोनियन संस्कृतीपासूनच निघाली असावी असें प्रतिपादन केलें आहे. ह्या गोष्टीस मुख्य आधार ह्या दोन संस्कृतींतल देवत संप्रदायातील साम्य हा होय. होमेल म्हणतो बाबिलोनियन लोकांप्रमाणेंच इजिप्त मधील लोकांतहि आकाश देवता “नु” ही सर्व देवतांत प्रमुख समजली जात असे, “नु” चा पुत्र इजिप्तमध्ये “शु” या नांवानें ज्ञात असून त्याला वायुदेवता कल्पिलें होतें. व “शु” चा पुत्र “केव्” अथवा “सेव्” या नांवाचा असून त्याला पृथ्वी देवता मानीत असत. “शु” आणि “सेव्” याच्या पत्नीचीं नांवें अनुक्रमें “तेनुत्” आणि “नुत्” हीं असून त्यांना आकाशदेवता असें म्हणत असत. बाबिलोनियन लोकांप्रमाणेंच मिसरी लोकांतहि अशी कल्पना होती की, पृथ्वी देवता “सेव्” आणि त्याची स्त्री आकाशदेवता “नुत्” यांस चार मुलें झाली. त्यांचीं नांवें “ऑसिरिस्,

इसिस्, सेत् आणि नेच्यात् अशीं होती. बाबिलोनियांतील मेरौडोक आणि नेर्गल याप्रमाणेंच ऑसिरिस आणि सेत् ह्या इजिप्तमधील अनुक्रमें उन्हाळ्यांतील व हिवाळ्यांतील सूर्यदेवता असून त्यांचें एकमेकांशीं पटत नसे. बाबिलोनियामध्ये ज्याप्रमाणे मेरौडोक ह्या देवतेचें नांव लिहिण्याकरितां घर आणि डोळा यांचीं चिन्हें काढीत असत त्याप्रमाणेंच इजिप्तमध्येहि ऑसिरिस ह्या देवतेचा उस् (घर) आणि इर (डोळा) या खुणांनीं बांध होता असे. मात्र मिसरी लोक या खुणांचा मूळ अर्थ काय हें विसरून गेले होते. मिसर देशांतील चित्रलिपीचा आपणांस अर्थ कळू लागण्यापूर्वीच बऱ्याच जुन्याकालीं फ्लुटार्चनं कांहीं दंतकथा लिहून ठेविल्या आहेत. त्यांमध्ये दुष्ट देवता “सेत्” हिने आपला भाऊ “ऑसिरिस” याचा केलेला पराभव, ऑसिरिसचा पत्नी “इसिस” हिने आपल्या पतीकरितां केलेला शोक आणि ऑसिरिसचा पुत्र होरस यानें आपल्या बापाच्या मृत्यूचा घेतलेला सूड इत्यादि गोष्टी वर्णन केलेल्या आहेत. या गोष्टी एका मृष्टिचमत्कारावरील रूपकाप्रमाणें दिसतात व बरती दिलेल्या देवतांच्या वंशावळीशीं त्याचा निकट संबंध दिसतो. त्याप्रमाणेंच ही दंतकथा बाबिलोनमधून पश्चिमअशियाकडे प्रसार पावलेल्या ताम्बून देवतेच्या दंतकथेसारखीच दिसते. दुसरी एक इजिप्त मधील बाड्मयांत विशेषतः मृतसंबंधी ग्रंथांत बारवार आढळून येणारी बाबिलोनियन कालांतील दंतकथा ह्यादली म्हणजे “रे” या सूर्य देवतेचे मेघाधिष्ठित असुर “अपेप्” याशीं झालेल्या युद्धासंबंधी होय. हा असुरच जलप्रलयाला कारण झाला अशी समजूत होती. व या गोष्टी जुन्या कराराच्या प्रवक्त्यांना माहीत होत्या असें दिसतें. बाबिलोनियन व मिसरी लोकांमध्ये सामान्य अशा दुसऱ्या कल्पना म्हटल्या म्हणजे जीविताचा एक वृक्ष आहे व सुखी मनुष्यांना विभ्रांति मिळण्याची एक जागा अथवा घेत आहे या होत. या वेदास मिसरी ग्रंथांत “यलूची क्षेत्रे” असें म्हटलें आहे व बाबिलोनियन ग्रंथांत “अरल्ल” असें नांव आहे. त्याप्रमाणेंच मिसरी लोक आपल्या निरनिराळ्या देवतांचीं नांवें लिहिण्याकरितां जीं चिन्हें वापरीत तींही त्यांनीं प्राचीन बाबिलोनियन लोकांपासूनच घेतलीं असावी. उदाहरणार्थ मार्लूक अथवा मेसलूक आणि रे ऑसिरिस् या देवतांचें चिन्ह वेल आहे. “एआ” आणि “ल्लम” यांचें चिन्ह एडका आहे. “निन्दार” व बाल सूर्यदेवता “होर” या दोहोंचेहि चिन्ह गरड किंवा चिमण्याससाणा आहे. ईस्टर आणि इसिस् दोन्ही देवताहि गो चिन्हांनं दर्शित होतात. नेर्गल या देवतेचें चिन्ह कोल्हा व सेत संबंधी अनेक देवता दाखविणारी चिन्हें बाबिलोनिया मिसरी लोकांत एकच होती. डॉ. होमेल यांचें असें मत आहे की, बाबिलोनियांतील देवळांना ज्या सात पायऱ्या असत त्यावरूनच मिसरी लोकांस पिरॅमिडची कल्पना सुचली असावी. कारण, त्याला सात टप्पे असत. तसेंच इजिप्तमधील पिरॅमिड्स ही

जशां तेथील राजांची कबरस्थाने आहेत तशांच बाविलोनियां-
ताल देवळें हींहि कबरस्थानाचें कार्य करीत. इजिप्तमधील
पोंड किमतीचें नाणें बाविलोनियामधील चांदीच्या मीना
नांवाच्या नाण्यापासून निघालेलें दिसतें. तसेंच इजिप्तमधील
एल-नांवाचें लांबाचें परिमाण बाविलोनियांतील त्याच नांवाच्या
परिमाणापासून घेतलेलें असावें. बाविलोनियन लोकांनीं
हे लांबाचें परिमाण “ द्वितीय लंबक ” याच्या लांबावरून
बसविलें होतें. इजिप्तमधील ज्योतिःशास्त्राचें मूळहि बावि-
लोनियांतच असलें पाहिजे. तशांच इजिप्तमधील चित्र-
लिप्यांतल अनेक चिन्हें बाविलोनियांतील तत्तदवस्तुबंधक
चिन्हांशीं आकाराच्या वावर्तात अगदीं सारखां दिसतात. या
पैकीं ठळक उदाहरणें ह्यणजे आयुष्य, भाऊ, गुलाम, डावां-
वाजू, आकाश-नौका, करणें, रात्र, कुरण, आकाशसिंधु वगैरे
दाखविणारीं चिन्हें होत

बाविलोनियांतील प्रथम ऐतिहासिक गोष्ट आपणांला
निश्चितपणें सांगतां येते ती ख्रिस्तपूर्व ३८०० च्या सुमाराची
होय. या वर्वीं सार्गेन व त्याचा पुत्र नरमसीन हे अकड येथें
राज्य करीत होते. यांचीं नांवें खोदलेल्या वीटा ज्या
फरसवंदीमध्ये सांपडल्या आहेत तिच्या खालीं जो कचरा
वगैरे सांचला आहे तो सांचण्यास तान हजार वर्षे लागलीं
असावीं असें तज्ज्ञांचें मत आहे. हें खरें असल्यास अकड
येथील संस्कृति ख्रिस्तपूर्व ६८०० वर्षांपेक्षां जुनी आहे असें
म्हणावें लागलें. अकड येथील संस्कृतीपेक्षां सुमेर येथील
संस्कृति जास्त जुनी आहे असें दाखविण्यांस आधार आहे.
बाविलोनियामध्ये वन्याच उत्तरकालापर्यंत सुमेर येथील
भाषा पवित्र मानली जात असे. सर्व प्राचीन शिलालेख
त्याच भाषेंत खोदलेले आहेत तशीच प्राचीन राजांचीं नांवांहि
सुमेरियन आहेत. सुमेरियन लोक हे कोणत्या मानववंशातील
होत, हें अद्यापि निश्चित झालें नाहीं. परंतु ते मूळचे अकड
येथील सेमिटिक लोकांपेक्षां निराळे होते हें निश्चित आहे. व
त्यांचें मिश्रण फारच प्राचीन कालापासून होत होतें एवढी
गोष्ट दिसून येते.

आतां आपण इजिप्तच्या प्राचीन इतिहासाकडे वळूं.

प्रकरण २ रें.

मिसर अथवा इजिप्त देशाचा प्राचीन इतिहास.

शिकंदर बादशहाच्या स्वारीपूर्वी मिसर देशांत ३१ राजघराणां
एकामागून एक अशां होऊन गेलीं. हें एकतिसावें राजघराणें
इराणी होतें. ख्रि. पू. १५०० च्या सुमारास १८ वें
राजघराणें चालू होतें व मिसरचें साम्राज्य फार वाढतें होतें.
मिसर देशांतल लोकांच्या प्राचीन युगांत संस्कृतीची
मजल कोठवर गेलेली होती हें भूखननादि मार्गांनीं गोळा
केलेल्या पुराव्यांनीं ठरविणें हा एक अलीकडील पुराणवस्तु-
शास्त्रवेत्त्यांचा विशिष्ट मार्ग आहे. इजिप्तमधील चौथ्या राज-
घराण्याच्या काळापूर्वी अनेक शतकें नील-थडीमध्ये राहणाऱ्या

लोकांची संस्कृति वन्याच प्रगल्भ दशेस पोहचली होती हें पन्नास
वर्षांपूर्वीच्या विद्वानांमहि अगदीं स्पष्ट होतें तरी त्या काळची
सविस्तर माहिती देणारी साधने उपलब्ध होतात किंवा नाहीं
याविषयी आशा करण्यास इ. स. १८९५ पर्यंत फारशी जागा
नव्हती. परंतु त्या सालापासून ऐतिहासिक साहित्याच्या
अभावामुळे इमशानवत भासणाऱ्या त्या प्रागैतिहासिक म्हणून
समजल्या जाणाऱ्या युगासंबंधी नवीन नवीन शोध लागत
आहेत व इजिप्तचा ख्रिस्तपूर्व पांच सहा हजार वर्षांपेक्षां
जुना काल ऐतिहासिककालामध्ये मोडेल इतकी माहिती
उपलब्ध झाली आहे. मिसर देशांतल प्राचीन वला व
इतिहास यांचा निकट संबंध असल्यामुळे त्यांच्या
कलाविषयी अगोदर थोडेसें विवेचन केलें पाहिजे.

प्रागैतिहासिक शिल्पज्ञान.—मिसर देशांतल प्राचीन
काळचे सुसंस्कृत लोक ठाकडांकपणा व हुबेहुबपणा इत्यादि
शिल्पविषयक गुणांमध्ये वरेंच निष्णात होते परंतु त्यांस
निरनिराळ्या अवयवांचे आकार कसे दाखवावेत हें माहिती
नव्हतें. असंस्कृत लोकांप्रमाणेच ते आपल्या शिल्पकामांत
अवयव किंवा त्यांचे अग्रभाग दाखवीत नसत. आकृतीच्या
रेखांविषयापेक्षां मनोविकारांचें स्पष्ट छायाचित्र उमटविण्याकडे
त्यांचें विशेष लक्ष होतें.

या युगांतल स्त्रियांच्या ज्या मूर्ती सांपडतात त्यांस पावले
नसून त्यांचा खालील भाग चिकटलेला व एका टोंकापर्यंत
निमुळता हांत गेलेला असतो. दोन हातांच्या जार्गी दोन
खुंटे असतात. नाकाचा भाग पक्षांच्या चोंचीसारखा असून
डोळे कसे तरी दाखविलेले दिसून येतात. पुष्पांच्या मूर्ती-
मध्ये फक्त शिरोभागच आढळतो. प्रथम त्या पशुदंतावर
खोदलेले असत. नंतर फण्यांच्या अग्रभागावर खोदतात असत.
या सर्व मूर्तीमध्ये उंच भालप्रदेश व अणकुचीदार दाढ्या
दिसून येतात. चर्चेंवर रानटोपणाचीं छाप नसून एक प्रकार-
चा गंभीरपणा दिसून येतो. त्यांतल डोळे दोन भाके पाडून
व त्यांत कंवटीचे मणी बसवून दाखविण्यांत येत असत.
मानवी आकृतीप्रमाणे इतर प्राण्यांच्या आकृतीहि कशा तरी
ओवडधोवड कोरल्या असत. त्या बहुधा फण्यांच्या किंवा
टांचण्यांच्या डोक्यांवर दिसून येतात. सिंहाच्या वन्याच
मूर्ती सांपडतात परंतु त्यांत पायांचा भाग नीटपणें दाखविलेला
नसतो. श्येनांच्या मूर्तीत तर पायांचा मुळीच पत्ता लागत नाहीं.

या युगाच्या शेवटच्या भागांत उठावाचे खोदीव काम
करण्यास सुरवात झाली असावी असें उपलब्ध असलेल्या
माहितीवरून दिसून येतें. या कलेची त्यावेळीं नुक्तांच सुरवात
असल्यामुळे ती या काळी प्रगल्भ दशेप्रत गेली नव्हती हें
उघड आहे. अगदीं अखेर अखेर या उठावाच्या कामांत
प्राण्यांचे समुदायहि दाखविण्यांत येऊ लागले होते.

तांबड्या भांड्यावर पांढऱ्या रंगाचीं चित्रे काढण्याचीं
कला फार प्राचीनकाळापासून चालू होती. या चित्रांत
मानवी आकृती फार क्वचित् काढलेल्या असत व त्या

काळण्याचा प्रकार म्हटला म्हणजे एक त्रिकोणकृति देह, कटिभाग अगदी वारीक, व दोन पाय झणजे दोन उभ्या रेधा पाय मागे पुढे होतात हे दर्शविण्याकरिता त्या उभ्या रेधा एका नागमोडी सारख्या रेंवेने जोडलेल्या असत. वरुऱ्यांची व एक प्रकारच्या पाणपोळ्याची चित्रे सामान्यतः चहुंकडे दृष्टीस पडतात. या युगाच्या उत्तरकाळांत प्राण्यांचे व मनुष्यांचे समुदाय व जहाज्यांची चित्रे आढळतात. जहाज शिडाने न चालवितां वल्ह्यांनी चालविलेले दाखविले आहे.

आरंभीच्या राजांचा काळ.—या काळांत कलांची वाढ फार झपाट्याने झालेली दिसून येते. पूर्वीच्या ओवड ओवड मूर्तीच्या जागी सुवक आकृतींच्या, स्वभावाची कलांना कळून देणाऱ्या व शरीराचे सर्व भाग हुबेहुब दर्शविणाऱ्या मूर्ती दृष्टीस पडू लागतात.

या काळचे अगदी आरंभीचे शिल्प काम म्हटले म्हणजे कौण्टस येथील मिना देवाच्या भव्य मूर्ती हे होय. परंतु या काळचे मुख्य शिल्प काम एका राजाच्या चुनखडी सारख्या दगडावर कोरलेल्या मुखवट्यांत पहावयास सापडते. हा मुखवटा पाहून प्रो. मिलोलस झणतो “हे काम अत्यंत काळजीपूर्वक केलेले आहे व त्यावरून ते करणाऱ्याची विलक्षण अवलोकनशक्ति व डोळ्यांची ठेवण दाखविण्याची अश्रिम हातोटी उत्तम रीतीने व्यक्त होते.” हा प्रतिमा बहुतेक नार्मर नांवाच्या राजाची असावी. हा नार्मर राजा पहिल्या राजघराण्यांतला होता. यानंतरची प्रतिमा हस्तिदंतावर खोदलेली एका वृद्ध राजाची आहे. ही प्रतिमा तर फारच सुवक असून राजाचे चारित्र्य कसे होते हे पहाणाऱ्याच्या लक्षांत आणून देणारी आहे. नेखेन (हिराकान्पोलिस) व अविडांस येथे पुरुष, स्त्रिया व इतर प्राणी यांच्या पुष्कळ हस्तिदंती मूर्ती सांपडतात. दुसऱ्या राजघराण्यांतला राजा खसेखेम याच्या मुखवट्यांत शिल्पकामाची एक ठरीव पद्धत दिसू लागते; तथापि याच्यांतहि जो मोहकपणा दिसून येतो तो या पुढील शिल्पकामांत दृष्टीस पडत नाही.

उठावाचे खोदीव काम करण्याची कलाहि या काळांत फार झपाट्याने वृद्धिंगत झाली. या कामाचे नमुने काप्टसच्या भव्य मूर्तीवर पहावयास सांपडतात. यांतल सांवराच्या मुखवट्याचे काम अप्रतिम आहे. यापुढचे कम झणजे एका तालवृक्षासमोर हरणाची जोडी उभी आहे हे होय. यांत विलक्षण नेपुण्य दिसून येते. यानंतर नार्मर राजाचे इतिहास प्रसिद्ध कोरीव काम लक्षांत घेण्यासारखे आहे. यांत पायाच्या शिरा व लायू, डाव्या हाताची पकड व उजव्या हाताचा ताण इत्यादि सर्व इतक्या उत्कृष्ट रीतीने दाखविले आहे की त्यावरून या कलेचे ज्ञान त्या काळा पूर्णावस्थेस पोचले होते असे झणण्यास हरकत नाही.

मनोऱ्यांचा काळ.—या काळांत कलेच्या बाबतींत निराळेच ध्येय दिसून येते, पूर्वीच्या काळाचा स्वभाविकपणा

जाऊन त्याच्या जागी अधिक व्यवस्थितपणा, ठराविक पद्धत व आपण एका विशिष्ट संप्रदायाचे अनुयायी आहोत ही भावना शिल्पी लोकांत दिसून येते. या काळांतल सर्व कामांत भव्यपणा हा सर्वसाधारण गुण आहे. लहान किंवा मोठे कोणतेहि काम पाहिले तरी ते काळाचा किंवा थमाचा विचार न करता पूर्णत्वास नेलेले दिसून येते.

विआप्स किंवा खूफ याच्या लहानशा हस्तोदंती मूर्तीकडे पाहिले तरी त्यावरून विआप्सचा उत्साह किती विलक्षण होता व इच्छाशक्ति किती प्रबळ होती हे दिसून येते. खाफरे किंवा चेपेरेरेन याची मूर्ती भव्य व गंभीर आहे. साधारण माणसांच्या मूर्ति ज्याच्या त्याच्या स्थितीकडे लक्ष देऊन बनविलेल्या दिसून येतात. नेफ्ट व हेम्सेट यांच्या शांत मूर्तीकडे पहा किंवा कापरच्या लांकडी मूर्तीकडे पहा त्यांत तुम्हाला राजे लोकांची इश्रत व स्वाव दिसून येणार नाही. तांब्याचे घडांव काम करण्यांत या काळचे शिल्पी किती तयार होते हे पहावयाचे असल्यास मरेन्वाची मूर्ती पहावी.

मूर्तिकामाप्रमाणेच उठावाच्या खोदीव कामांत सुधारणा झाली होती हे हेसीच्या लांकडी दरवाजावरील काम पाहिले म्हणजे कळून येईल. यापुढे कबरस्थानावरची मनोवैधक व निरनिराळ्या तऱ्हेची कामे दृष्टीस पडतात.

बाराव्या राजघराण्याचा काळ.—या काळांत जो शिल्पकामाची तऱ्हा प्रामुख्याने दिसून येते तीस मागिल काळांतच सुखात झाली होती.

या काळांतल शिल्पकामाची नवीन तऱ्हा राजे लोकऱ्या मूर्तीच्या कामात प्रथम उपयोगांत आली. ज्या परकीय राजांपासून बाराव्या राजघराण्याचा उगम झाला त्यांच्याच या मूर्ती असल्या पाहिजेत परंतु हिक्सांस राजांनी त्या आपल्या पूर्वजांच्या आहेत असा समज उत्पन्न केल्यामुळे तशी भ्रामक कल्पना प्रचलित झाली. परंतु त्यांत काही तथ्य नाही. या मूर्तीच्या मुखवट्यावर ठसठसीतपणा, जोरकसपणा व मुखावरील कायूंचे जाळे इत्यादि गोष्टी प्रामुख्याने दिसून येतात. या काळांत एका ठरावीक तऱ्हेने काम करण्याची पद्धत चालू नसून चित्रकलेत बरेच स्वातंत्र्य दिसून येते. कामाचा रेखीवपणा, उठावदारपणा व मुखावरील वारीक-सारीक रेखांचे योग्य दिग्दर्शन इत्यादि गुणांमध्ये बाराव्या राजघराण्याच्या शिल्पकामाचे वैशिष्ट्य आहे परंतु त्यांत चवथ्या राजघराण्याच्या वेळचा भव्यपणा व अठराव्या राजघराण्याच्या वेळचा जीवंतपणा दिसून येत नाही.

उठावाच्या खोदीव कामांतहि नवीन पद्धत विशेष स्पष्टपणे दिसून येते. मुखावरील रेधा वगैरे दाखविण्याच्या कामा बाराव्या राजघराण्याच्या वेळेस ही नवीन पद्धत पूर्णत्वास गेली होती. स्वाभाविकपणापेक्षा शास्त्रपद्धतपणावर ज्यांची अधिक भिस्त होती अशा पैयाच्या लोकांकडून ही नवी पद्धत प्रचलित करण्यांत आली होती.

अठरा ते वीस राजघराण्यांचा काळ.—मिसर देशांतल कलसंबंधी हा काळ अत्यंत लोकप्रिय होण्याचे कारण अगदी उघड आहे. भव्यपणा, पूर्णपणा व ठसठसितपणा इत्यादि ज्या गुणांनी पूर्वकाळच्या लोकांनी आपली कामे अजरामर करून ठेविली आहेत त्यांचा या काळांत लोप झाला होता. पूर्वी प्रचलित असलेल्या पद्धतीस जर चारित्र्यदर्शक कला असे नांव दिले तर हल्लीच्या पद्धतीस भावनादर्शक कला असे ह्याटले पाहिजे. भावनामय कामे घुडाला प्रहण करण्यास सोपी असल्यामुळे अधिक लवकर लोकप्रिय होतात तरी प्रत्येक युगांत व प्रत्येक देशांत असा एक सर्वसामान्य नियम आहे की, क्षणिक भावनादर्शक कामापेक्षा कायमच्या चारित्र्यदर्शक कामास अधिक मान असतो. प्रस्तुतचा काळ भावनादर्शक कामांचा असल्यामुळे त्यांच्या सुवक रूपरेषा, त्यांतील उल्लेखित पद्धति, त्यांची अद्भुत रस उत्पन्न करणारी ऐट व त्यांच्यांत मधून मधून दिसणारे व म्हणूनच मनोरंजक व मनोवैधक वाटणारे औद्धत्य इत्यादि गोष्टी आपणांस या काळच्या कामांत पहावयास सांपडतात. इतर रेखा स्पष्ट दिसल्यात ह्याणून या काळच्या मूर्तीच्या अंगाचा इतर भाग अस्वाभाविक रीतीने अगदी गुळगुळीत केलेला आढळतो, अद्भुत रस उत्पन्न करण्याच्या अनावर इच्छने इमानयान्त्राच्या प्रसंगां पतिपत्नी ह्यांत हात धालून चालतांना दाखविलेले आढळतात. आणि ही इच्छा अखेनटॉनच्या वेळी इतकी अनावार झाली की तो आपल्या रथांत पत्नीचे सुवन घेत आहे किंवा निला आपल्या गुडघ्यावर नाचवीत आहे अशा प्रकारच्या त्याच्या मूर्ती पहावयास सांपडतात. कलाकौशल्याच्या कामांत कोणते प्रसंग दाखवावेत किंवा कोणते दाखवू नयेत हा निर्बंध नाहीसा होऊन त्याच्या जागी जे पहावे ते मूर्तीत किंवा चित्रांत दाखवावे अशी पद्धत सुरू झाली. यामुळे त्या काळच्या मूर्ती व चित्रे जरी सुवक व मोहक आहेत तरी ही पद्धत ह्याजें त्या कलांची अखेरची मर्यादा होऊन यापुढे त्यांची प्रगति होण्यास जागा उरली नाही.

वरील म्हणण्याचा प्रत्यय तिसऱ्या अमेनोफिसच्या मूर्तीपासून यावयास लागतो. खाजगी व्यक्तीच्या मूर्तीत उदाहरणार्थ एका मिद्राणोच्या लाकडी पुतळ्यांत तो त्या-हूनहि अधिक स्पष्टपणे पहावयास सांपडतो. अखेनटॉनच्या वेळी या कलेची मजल कोठवर गेली होती हे पहावयाचे असल्यास त्या राणीच्या मुखवट्याचा जो एक अल्पसा भाग उपलब्ध आहे तो पहावा. त्यांत नाकाची व तोंडा-मोंवतालची वळणे ही हुबेहुब आहेतच परंतु जेथे दोन थोड मिश्रतात तो भाग दाखविण्यांत तर शिल्पकाराने आपले कमालीचे कसब दाखविले आहे. एकोणिसाव्या राजघराण्याच्या वेळेचे नावाजण्यासारखे शिल्पकाम ह्याजें ट्यूरिन येथे काळ्या पाषाणाचा घडविलेला दुसऱ्या रामेसीसचा पुतळा हे होय.

अठराव्या राजघराण्याचा काळ.—अठराव्या राजघराण्याच्या प्रारंभीची उठावाची खोदिव कामे मनोऱ्याच्या काळांतील त्या कामासारखीच होती व पुढे चित्रकला जसजशी स्वस्त होत गेली तसतशी खोदिव कामे मागे पडत चालली. अशा प्रकारची खोदिव कामे फक्त देवळांत करीत असत व या देवालयांचा पुढे न्हास होत गेला. या काळाची ही कामे भव्य व सुमर्यादित आहेत परंतु ती अगदीच ठराविक पद्धतीची असून त्यांत स्नायू, शिरा वगैरे कांहीं दाखविलेले नाही. शिवाय या काळच्या कामांत पूर्वीच्या काळच्या कामांतील पुष्कळशा कल्पनांची नकल केलेली आढळते. तिसऱ्या अमेनोफिसच्या काळच्या खाएमहातच्या सुंदर मूर्तीत पूर्वीच्या कल्पनांचे प्रतिबिंब आहे. मागे वर्णन केलेली अखेनटॉनच्या वेळेची विशिष्ट पद्धत या प्रकारच्या कामांतहि दिसून येते. एकोणिसाव्या व विसाव्या राजघराण्यांच्या देवळांतील असलेल्या उठावाची खोदिव कामे फक्त इतिहासदृष्ट्या महत्त्वाची असून त्यांत पूर्वीच्या कामांच्या मानाने कोणतेच कौशल्य दिसून येत नाही.

चित्रकलेच्या अभिवृद्धीस मात्र प्रस्तुत काळ फार अनुकूल होता; हाताचा हलकेपणा, वृत्तांताची विविधता व आनंदाचे पर्यवसान इत्यादि गोष्टींची रेलचेल त्या काळच्या चित्रांत दिसून येते. अधिक कष्टसाध्य शिल्पकामाचा ज्या मानाने न्हास होत गेला त्या मानाने चित्रकलेचा अधिकाधिक उत्कर्ष झाला. त्या काळच्या एका कोल्हाटडडी मारणाऱ्या मुलीच्या चित्रावरून त्या वेळी होणारे शरीराचे संकोच व विकास तत्कालीन चित्रकारांस किती शिताफीने दाखविता येत होते हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे.

यापुढील काळांत या कलांचा एकसारखा न्हास होत गेला म्हणजे वर दिलेल्या तीन भागांपैकी (१) मूर्तिकरण (२) उठावाचे खोदिक काम व (३) चित्रकला यांपैकी कोणत्याहि भागाचा विचार केला तरी पुढे येणाऱ्या प्रत्येक राजघराण्यांत त्या कलांचा उत्तरोत्तर अपकर्ष होत गेल्याचे दिसून येते.

इतिहासलेखनास ज्याप्रमाणे शिल्प कामे हे एक उपयुक्त साधन आहे त्याप्रमाणेच मनुष्याने निरनिराळ्या काळी वापरलेली उपकरणे व हत्यारे ही त्याच्या निरनिराळ्या सांस्कृतिक अवस्था बोधितात तेव्हां आतां प्राचीन मिसरी लोकांच्या हत्यारांसंबंधी येथे थोडी माहिती देतां.

हत्यारे व जड वस्तू.—मिसर देशांतल हत्यारांचे थोडक्यांत सामान्य व विशिष्ट असे दोन विभाग करितां येतील. सामान्य विभागांत ठोकणाऱ्या, कापणाऱ्या व पांसेणाऱ्या हत्यारांचा अंतर्भाव होतो. व विशिष्ट विभागांत लढाई, शिकार, रेतकी, वांधकाम इत्यादि कामास लागणाऱ्या हत्यारांचा समावेश होतो. हीं हत्यारे हल्लीच्या हत्यारांपेक्षा प्रथम निराळ्या स्वरूपाची होती. त्यांपैकी काहींत बदल होऊन त्यांस हल्लीचे स्वरूप प्राप्त झाले, व कांहीं तशेंच राहिली.

ठोकण्यास लागणारी हत्यारे. —लांकडी ठोकणी व मोगरी, दगडी गदा, विनदांड्यांचे दगडाचे हाताडे, तांब्याच्या व गारगोटीच्या कुऱ्हाडी, गारगोटीच्या कुदळी इत्यादि हत्यारे त्या काळी प्रचलित होती.

कापण्यास उपयोगी पडणारी हत्यारे. —गारगोटीचे केलेले दुपाती, एकपाती, पातें मिटाविण्यास खाचा असलेले व नसलेले, सरळ व वांकड्या पाठांचे व तांब्याचे वनविलेले इतक्या प्रकारचे चाकू, तांब्याचे वस्तरे ब्राँझ धातूचीं केलेलीं लांकडी सुठीचीं व विनसुठीचीं लहान-मोठी किंकरा व टाक्या इत्यादि हत्यारे त्याकाळी उपयोगांत होती.

घांसण्याच्या उपयोगाचीं हत्यारे. —ब्राँझ धातूच्या केलेल्या कोलाकृति व हळीं प्रचारांत असलेल्या स्वरूपाच्या कानशा, सदर धातूच्या केलेल्या करवती, कठिण पदार्थास व मण्यांस छेद करण्याकरितां ज्यांचा उपयोग करीत असत असे गारगोटीचे केलेले व लांकडी कामावर ज्यांचा उपयोग करीत असत असे ब्राँझ धातूचे केलेले सामते इत्यादि हत्यारांचा त्याकाळी उपयोग करीत असत.

लढाईचीं हत्यारे. —लांकडी दांड्याचे व धातूचे वनविलेले परशू, गारगोटीच्या व तांब्याच्या केलेल्या कव्यारी लांकडी व एका अखंड तुकड्याचीं केलेलीं धनुष्ये निरनिराळ्या आकाराचीं गारगोटीचीं, शिंगाचीं व तांब्याचीं वाणांचीं टोके इत्यादि हत्यारे त्यावेळीं प्रचारांत होती.

शिकारीचीं आयुधे. —गारगोटीच्या वरच्या, हाडाच्या व तांब्याच्या मासे धरण्याच्या वरच्या, केकून मारावयाचे लांकडी सोटे, तांब्याचे मासे धरण्याचे आंकडे, प्राण्यांचे पांय अडकून धरण्याचे सांपळे, मासे पकडण्याचीं जाळी इत्यादि आयुधांचा त्याकाळी उपयोग करीत असत.

शेतकीचीं आयुधे. —लांकडी कुदळी व नांगर, लांकडी दाताळे, गवत उडविण्याचा त्रिशूळ, ज्याच्यांत गारगोटीचा वसविल्या आहेत असे लांकडी कोयते, पाखडतांना धान्य साफ करणारी सुपें, अंब्याच्या आकृतीचीं व सपाट जाती इत्यादि अनेक वस्तूंचा त्याकाळी उपयोग करीत असत.

वांधकामास लागणारी उपकरणे. —दगड फोडण्यास उपयोगी पडणाऱ्या टाक्या, विटा पाडण्याचे विटाळे, गवऱ्याची लांकडी करणी, गुण्या व ओळवा इत्यादि वांधकामास लागणारी साधने हल्लींच्या प्रमाणेच होती.

मातीचीं भांडी. —फार प्राचीन काळी चाकावर गति दिल्यावांचून फक्त हातांनीं हीं मातीचीं भांडी तयार करीत असत. भांड्यास आकार येण्याकरितां आतून एक चपटी पट्टी धरून वरतून हात फिरवीत. अशा प्रकारें कांहींसा आकार आल्यानंतर शेवटीं त्यांस घासून गुळगुळीत करीत. चवूच्या आकृतीच्या भांड्याचा गळा तयार करण्याच्या कामीं प्रथम चक्राचा उपयोग करण्यांत आला. बाराव्या राजघराण्याच्या काळापर्यंत लहान लहान भांड्यांचीं बुडे चाकूनें कापून

रेखिव केलेलीं दिसून येतात. भांड्यावर पांढऱ्या मातीचे पटे, पशूंच्या व क्वचित् प्रसंगी मानवी आकृती अशा प्रकारची नक्षी काढीत असत. हीं भांडी हातांनीं घडवीत असल्यामुळे त्यांस निरनिराळे आकार देण्याचे काम कठिण नव्हतें. अठराव्या राजघराण्याच्या वेळीं भांड्याचे कांठ तांबडे असत किंवा त्यांच्या गळ्याभांवतीं पटे असत. तिसऱ्या टेथमोसिसच्या वेळीं काळ्या व तांबड्या रेषा काढण्याचा प्रघात असल्याचे दिसून येतें. तिसऱ्या अमेनोफिसच्या काळीं भांड्याच्या गळ्याभांवतीं निळ्या रंगाच्या रेषा व पटे काढण्याची चाल होती. अठराव्या व एकोणिसाव्या राजघराण्याच्या उत्तर काळांत ओवडथोवड परंतु हलकीं भांडी व त्यांवर पांढरे ठिपके आणि गुळगुळीत व भुज्या रंगाचे कांठ असलेले आढळतात.

आतांपर्यंत जें कलाविषयक विवेचन करण्यांत आलें त्यावरून इजिप्तमधील कलेचा इतिहासशोधनाकडे कसा उपयोग करतां येईल याची कल्पना झाली असेलच. गृह्यवस्तूंमध्ये, नवीन नवीन आकार, गृह्यवस्तु ज्या साहित्याच्या वनवीत त्या साहित्यामध्ये फरक आणि चित्रकलेचा अतिशय साध्या रेवोदथापासून अधिक सूक्ष्म विकास या सर्व गोष्टींचें सातत्य आपणांस इजिप्तच्या इतिहासांत जसें आढळून येतें तसें दुसरें कोठेहि येत नाहीं. हे सातत्य इतकें आहे कीं त्यामुळे वस्तु कालानुक्रमानें लावतां येतात. आणि त्यामुळे इजिप्तच्या इतिहासांत जीं राजघराणीं होऊन गेलीं त्यांची आणि विशिष्ट कलाविकासाची अगमर संस्कृतिविकासाची संगति लावण्यांत येते.

प्राचीन इतिहास आणि कला-प्रागैतिहासिक युग. —नील नदीच्या कांठच्या थीबीज शहराच्या परिकरांत व अन्य ठिकाणीं नील नदीच्या मळीत सांपडणारे गारगोटीचे कापी व तुकडे मनुष्यांनीं घडविलेले असण्याचा संभव आहे. परंतु थो थो वाहणाऱ्या प्रवाहांत सांपडलेल्या पाषाणखंडास केवळ नैसर्गिक पद्धतीनें हि असले आकार प्राप्त होतात असें यावर काहींचे म्हणणें आहे. नीलवडीच्या आसपास असलेल्या मैदानांत कित्येक वेळां पुराणपाषाणयुगांतील विशिष्ट आकारांचीं हत्यारे व उपकरणे सांपडतात आणि त्यांच्यावर असलेल्या खुणा त्यांच्या प्राचीनत्वाची साक्ष पटवितात. कांहीं वेळां ज्या पाषाणाच्या कारखान्यांत तीं घडविलीं असावीत त्या जागेवरच तीं पडलीं असावीत असें दिसून येतें. ज्या काळीं तीं हत्यारे घडविलीं असतील त्या काळांत व हल्लींच्या काळांत इवामान व देशाची एकंदर स्थिति यांत कांहीं मोठे फेरबदल झाले आहेत किंवा काय याविषयी भूततर-शास्त्रवेत्ते व मानवशास्त्रवेत्ते यांच्यांत अद्याप एकमत्य झालेलें नाहीं. ज्याच्यावरून त्या हत्यारांचा काळ निश्चित करितां येईल अशा रीतीनें तीं, व प्राचीन युगांतील प्राण्यांच्या देहांचे अवशिष्ट भाग एकत्र सांपडले नाहींत; किंवा एखाद्या खडकाच्या किंवा दरीच्या गर्भांत सांपडले नाहींत.

नवपाषाणयुगांतील अवशिष्ट भाग ह्याणजे वाणांची टोके व इतर औयुध हीं वन्याच मोठ्या प्रमाणांत आरण्यामध्यें सांपडतात. थीवीजच्या उत्तरेकडील फायूमच्या प्रदेशांत व मोरिस या प्राचीन सरोवराच्या आसमेतांत तर या वस्तू अत्यंत विपुल व चमत्कारिक आकाराच्या दृष्टीस पडतात. परंतु त्यांचा नक्की काळ निश्चित करितां येत नाही. नील-यडीवर राज्य करणाऱ्या वाराव्या राजघराण्याच्या वेळेस अस्तित्वांत असलेल्या प्रगत संस्कृतीशी त्या समकालीन असाव्यात असें कांहींचें मत आहे. परंतु लागवड केलेल्या मळ्याच्या कडेवर असलेल्या मैदानांत जे. डी मार्गन, पेड्री, रेशनर व इतर संशोधक यांच्या भूखननादि प्रयत्नांनी शोधून काढलेल्या अनेक चमत्कारिक कवरस्थानांपासून निश्चित ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध झाली आहे. त्या कवरस्थानांत सापडलेल्या वस्तूंचे निरनिराळे प्रकार पेड्रीने आपल्या “ डायसपोलिसपर्व ” नांवाच्या पुस्तकात क्रम-वार दिलेले आहेत, आणि अत्यंत परिश्रमपूर्वक केलेले आपले शोध रेशनरने प्रसिद्ध केल्यापासून तर पुष्कळच वाद-ग्रस्त प्रश्नांवर प्रकाश पडला आहे. त्यांतले त्यांत प्रागैति-हासिक काल व पहिल्या राजघराण्याचा काळ यांचा कांठे संयोग होतो हें निश्चित करितां आलें आहे. पूर्वी उल्लेखिलेली कुलालकाम्याहि साधनावांचून केवळ हातानां तयार केलेली (कांहीं रंगविलेली) अति उत्कृष्ट मातीची भांडी प्रागैतिहासिक युगांतली आहेत. त्याचप्रमाणे इतर सर्व देशांतील तत्कालीन हत्यारापेक्षां आकाराच्या टाकठीकपणांत व नाजूकपणांत अधिक सरस असलेली अतिशय उत्कृष्ट गारगोटीचीं हत्यारें त्याच काळाची आहेत. फार जुनाट कवरस्थानांतून धातूचा अभाव दिसून येतो. परंतु लवकरच तांब्याची धातू दृष्टीस पडू लागते. वाराव्या राजघराण्याच्या कारकीर्दीपर्यंत काश्यधातूचा पत्ता नव्हता. नकशीच्या भांड्यांवर बत्त्यांनी व शांडानी चाल-विलेल्या नौकांचीं चित्रें व त्या नौकांवर वाहुल्याच्या खुणा दृष्टीस पडतात. वरच्या म्हणजे दक्षिणेकडच्या व मधल्या मिसर देशाच्या भागांत हीं कवरस्थाने सर्वत्र सांपडतात. परंतु नदीमुखानजवळ किंवा त्याच्या आसपास तीं अद्याप सांपडलीं नाहीत. कदाचित मिसर देशाच्या खालच्या भागांत रहाणाऱ्या लोकांची मृत देहाची व्यवस्था करण्याची पद्धत निराद

चिं एकीकरण.—

असलेल्या चाली रीती
राजकीय इतिहा-
पहिल्या राजघरा-
च्या वरच्या व
केली.
राज्या
जर

आहे तेथे पूर्वी वरच्या मिसर प्रदेशाची नेकेव नांवाची राजधानी होती आणि नदीच्या पलीकडे नेखेल (हिराकॉम्पो लिस) येथे राजवाडा होता. मिसर देशाच्या खालच्या प्रदेशाची राजधानी तेथील पाणथळ प्रदेशांत व्यूटो (व्यूटो किंवा डेप) येथे होती व “ पे ” नांवाच्या भागांत राज-निवासस्थान होतें. वरच्या किंवा दक्षिण दिशेकडील प्रदेशाच्या राज्यांत एल् कावची देवता “ निखेवी ” व “ संथे ” नांवाचा देव यांचे अधिष्ठान होतें व खालच्या प्रदेशाच्या राज्यांत “ व्यूटो ” या देवतेचे व “ होरस ” या देवाचे अधिष्ठान होतें. राजलोकांकरितां प्रत्येकाच्या राजवाड्यांत “ झेन किंवा होरस ” ही देवता होती. “ नेखेल ” येथे मृतराजांचीं पितरें शृंगलशीर्ष होती असें मानीत. तर “ पे ” येथे मृतराजांचीं पितरें झेनशीर्ष होती असें मानीत असत. पुढील काळांत प्रागैतिहासिक राजे “ होरस-पूजक ” म्हणून मानण्यांत येत. या युगाची कालमर्यादा किती होती याचा अंदाज करितां येत नाही. वर सांगितलेली वरच्या व खालच्या प्रदेशांतील दोन राज्ये यांच्यांत केव्हांहि कांहीं बदल झाला नसेल हें संभवनीय दिसत नाही.

शरीरविज्ञान शास्त्रज्ञ इलिअट स्मिथ याच्या मतें मिसर देशाचा सर्व प्राचीन इतिहास धुंडाळला तर असें दिसून येईल कीं राजघराण्याच्या युगाच्या प्रारंभाच्या भागांत वरच्या मिसर प्रदेशांतील लोकांच्या शरीरचनेत म्हत्वाचा फरक झाला आणि तो फरक मिसर देशाचे दोन्ही भाग एका राजाच्या सत्तेखाली आल्याने त्यांतील लोकांमध्ये जो संकर घडून आला त्यामुळे झाला असें सदर शास्त्रज्ञानें स्पष्टीकरण केलें आहे. चवथ्या राजघराण्याच्या युगांतील उपलब्ध असलेल्या अवशेषांवरून इलिअट स्मिथने असा सिद्धांत काढिला आहे कीं सीरियांतील देशांतर केलेल्या लोकांच्या आगमनामुळे मिसर देशाच्या वरच्या प्रदेशांतील लोकापेक्षां खालच्या प्रदेशांतील लोकांच्या मस्तकांतील कवटीची व स्नायूंची वाढ अधिक झालेली होती. राजघराण्यांच्या युगास प्रारंभ झाल्यामुळे संस्कृतीची पिढेहाद न होतां भरभराटच होत गेली.

प्रागैतिहासिक युगासंबंधी माहिती देणारे एखादे तरी लिखाण उपलब्ध आहे कीं नाही याविषयी शंकाच आहे. पालेमोंशिलेच्या पहिल्या ओळींत खालच्या मिसर देशाच्या राजाची काही नावे दिलेली सांपडतात परंतु तेथे त्यांचे शक किंवा इतर माहिती दिलेली नाही. पेड्रीच्या मतानें ज्या राजाला अविडास येथे मृतमाती देण्यांत आली होती व खरें नांव “ मर ” किंवा “ वेशा ” असें असतां ज्याला “ नरमेर ” या नांवाने संबोधित होते तो मेनोसच्या अगो-दर होऊन गेला. त्याची माहिती देणारे अनेक कोरांव लेख आहेत. त्यांत हिराकॉम्पोलिस येथे सांपडलेला व ज्याच्या-वर लेख खोदलेला आहे असा एक पाषाण-खंड फारच

भव्य आहे. त्या पाषाणखंडावर राजा व त्याचा प्रधान, युद्धांत वापरण्यांत येणारी निशाने, कैदी वगैरे सर्व खोदलेले आहे. तो व दुसऱ्या राजघराण्यातील वेडा (बोयोस) हे एकच होते असे म्हणजे उपलब्ध असलेल्या माहितीशी विसंगत आहे. तो मेनीस नंतर झाला असे सेथे म्हणतो तर काहींच्या मताने तो व मेनिस हे एकच होते असे आहे. दुसराहि एक अंकित लेख असलेला पाषाणखंड सांपडतो व तो राजघराण्यांच्या काळाच्या पूर्वीचा असावा. त्यांत “वृश्चिक” नांवाच्या राजाचा उल्लेख आहे.

पहिली राजघराणी.—पहिल्या राजघराण्यांतील पुष्कळ राजांची नावे अविडोस येथे असलेल्या त्यांच्या कबरस्थानांवरून समजतात. परंतु अविडोस येथील व मॅनेथो याच्या यादींत ज्याप्रमाणे त्यांचा व्यक्तिशः नामनिर्देश आहे तसा तेथे नसल्यामुळे व ‘होरस’ या विशिष्ट उपपदांनी त्यांचा जेथे तेथे उल्लेख केला असल्यामुळे नामनिर्णयाचे कामी बराच घोटाळा उडतो. काही राजांची व्यक्तिशः नावे सापडतात, यावरून ‘नवीन राज्यांतील’ लेखांसाठी कशी वाचावीत हे नीट अवगत नव्हते हे सिद्ध होते. पहिल्या राजघराण्याच्या काळांतसुद्धा लेखनपद्धतीत महत्त्वाचे फरक व सुधारणा घडून आल्या. मेनीस हे वैयक्तिक नांव फक्त एकाच जागी दिलेले आढळते. त्याचे होरस-नांव ‘अहा’ असून त्याचा अर्थ ‘योद्धा’ असा होता. ‘अहा’ व मेनीस ही नावे एकाच व्यक्तीची असल्यावद्दल शंका घेण्यांत येते परंतु ज्या ठिकाणी त्यांचा निर्देश केलेला आहे तेथील लिखाण इतक्या जुन्या पद्धतीचे आहे की, त्यावरून त्या शंकेचे निरसन होण्यासारखे आहे. अहा (मेनीस) हे नांव दोन कबरस्थानावर सांपडले होते. एक कबरस्थान श्रीवांजच्या उत्तरेस व तांबड्या ससुद्रास जाणाऱ्या रस्त्यासमोर जे एक ‘नगाडा’ नांवाचे ठिकाण आहे तेथे होते आणि दुसरे अविडोस येथे होते. मॅनेथो हा पहिल्या राजघराण्यास ‘थिनाइट’ म्हणतो; कारण, ‘थिनिस’ ही ज्या प्रांतांत अविडोस शहर होते त्याची राजधानी होती. इजिप्तचा वरचा प्रदेश हा खालच्या प्रदेशापेक्षा नेहमीच वरचढ असे. मेनीस हा मूळ वरच्या प्रदेशांतला असून नंतर त्याने खालचा प्रदेश पादाक्रांत केला होता. त्याने ज्या प्रांतावर स्वारी केली त्याच्या सीमेवर असलेले मेमफिस शहर त्याने वसविले होते अशी आख्यायिका आहे. तो तेथे व अविडोस या दोन्ही ठिकाणी रहात असावा. निदान पहिल्या राजघराण्यांतील पुढील राजांपैकी एकाचे स्मारक अविडोस येथील विस्तीर्ण इमशानभूमीत असल्याचे उघडकीस आले आहे. पहिल्या राजघराण्यांतील आठ राजांपैकी तीन कोण होते हे अविडोस येथील कबरस्थानांच्या अवशिष्ट भागांवरून सिद्ध झाले आहे आणि इतरांचीहि त्याचप्रमाणे माहिती मिळालेली आहे. दोघां-
भा. ति. उ. २

राजांनी सिनाइमधील वाडी मधारा येथल्या तांबे व वैदर्भ यांच्या खाणीमध्ये दोन शिलालेख खोदून ठेविले आहेत. बहुतेक राजांची कबरस्थाने विटांची बांधलेली आहेत परंतु युसफेस नांवाच्या एका राजाच्या कबरस्थानाची तक्तपोशी मात्र एलिफन्टाईन येथील प्रनाइट दगडाची केलेली आहे. त्या कबरस्थानांत पुष्कळसे यादमाटाचे सामान, इतर सर्व प्रकारची साधनसामुग्री व अचूक व हस्तिदन्त यांवर कोरलेले राजांच्या कारकादिके प्रतिवार्षिक हकीकतीचे लेख ठेवात असले पाहिजेत. पालेर्मा शिलेवरील लेखाच्या एका भागावरून असे दिसून येते की दरवर्षी पुराचे वेळी नील-नदीचे पाणी किती उंचीपर्यंत चढत होते व राजांच्या कारकादींचा प्रतिवार्षिक तपशील काय होता यावर टीप लिहण्यास लागणारी साधने पांचव्या राजघराण्यापर्यंत उपलब्ध होती.

पहिली चार राजघराणी.—मॅनेथोप्रमाणे पालेर्मा शिलालेखांत सुद्धा पहिल्या राजघराण्यापासून दुसरे राजघराणे निघालेले दाखविले आहे. दुसरे राजघराणेहि थिनाइट होते आणि त्याच्या नऊ (?) राजांची कबरस्थाने अविडोस येथे सांपडत होती. मॅनेथोच्या मताने तिसरे राजघराणे मेफा-ईट होते म्हणजे त्यांतील राजांची राजधानी मेफिस ही होता या घराण्यांतील दोन राजांनी अविडोसच्या नजीक असलेल्या ‘वेट खलफ’ येथे मनोऱ्याच्या आकाराची भव्य कबरस्थाने बांधली. परंतु त्यावेळचा सुप्रसिद्ध शिल्पकार व विद्वान लेखक “इम्होप” याने त्या दोन राजांपैकी “शोर” राजाच्या सन्मानार्थ सक्कारा येथील चौफेर पायऱ्या असलेला दुसरा एक भव्य मनोरा बांधला. या राजघराण्यांतील शेवटचा राजा जो स्नेफू त्याच्यापासून हल्लींच्या शोधापूर्वी माहीत असलेल्या मिसरदेशाच्या इतिहासास प्रारंभ होतो. यापुढे स्मारके व लेखी टिपणे पुष्कळशी विपुल व महत्त्वाची आहेत आणि पालेर्मा शिलालेखांवरूनहि भरपूर माहिती उपलब्ध होते. स्नेफूच्या कारकादींतील तीन वर्षांची उपलब्ध असलेली माहिती म्हटली म्हणजे त्याने शिंदी लोकांवर यशस्वी स्वारी केली आणि लेवानानच्या जंगलांतून आणलेल्या देवदाराची जहाजे व दारं केली ही होय. सिनाइमध्ये असलेल्या वाडी मधारा येथे स्नेफूने एक शिलालेख स्थापन केला होता. मेफिस व फायूम या दोन शहरांमध्ये असलेले, एक मेड्यूम येथील पायऱ्यांचा मनोरा आणि दुसरा दाझर येथील संपूर्ण मनोरा असे दोन मनोरेहि त्याने बांधले.

“नवीन राज्य” स्थापन होईपर्यंत मिसर देशांत मनोरे बांधण्याचा क्रम अव्याहत सुरू होता. विशेषकरून तिसऱ्या राजघराण्यापासून तो सहाव्या राजघराण्यापर्यंत प्रत्येक राजाने दगडी मनोऱ्याच्या रूपाने आपले स्मारक करून ठेविले आहे. त्यांतील शोर व स्नेफू यांच्यावद्दल उल्लेख केलेलाच आहे. चवथ्या घराण्यांतील सुप्रसिद्ध राने म्हटले

नवपापणयुगांतील अवशिष्ट भाग ह्याज्ये वाणांचीं टोके व इतर अयुध हीं वऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत आरण्यामध्यें सांपडतात. थोडीजच्या उत्तरेकडील फायूमच्या प्रदेशांत व मोरिस या प्राचीन सरोवराच्या आसमंतांत तर या वस्तू अत्यंत विपुल व चमत्कारिक आकाराच्या दृष्टीस पडतात. परंतु त्यांचा नक्की काळ निश्चित करितां येत नाही. नील-थडीवर राज्य करणाऱ्या वाराव्या राजघराण्याच्या वेळेस अस्तित्वांत असलेल्या प्रगल्भ संस्कृतीशीं त्या समकालीन असाव्यात असें कांहींचें मत आहे. परंतु लागवड केलेल्या मळ्याच्या कडेवर असलेल्या मैदानांत जे. डी मार्गन, पेड्री, रेसनर व इतर संशोधक यांच्या भूखननादि प्रयत्नांनी शोधून काढलेल्या अनेक चमत्कारिक कवरस्थानांपासून निश्चित ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध झाली आहे. त्या कवरस्थानांत सापडलेल्या वस्तूंचे निरनिराळे प्रकार पेड्रीने आपल्या “ डायसपोलिसपर्व ” नांवाच्या पुस्तकांत क्रम-वार दिलेले आहेत, आणि अत्यंत परिश्रमपूर्वक केलेले आपले शोध रेसनरने प्रसिद्ध केल्यापासून तर पुष्कळच वाद-प्रस्त प्रश्नांवर प्रकाश पडला आहे. त्यांतले त्यांत प्रागैति-हासिक काल व पहिल्या राजघराण्याचा काळ यांचा कोठें संयोग होतो हें निश्चित करितां आलें आहे. पूर्वी उल्लेखिलेली कुलालवकाच्याहि साधनावांचून केवळ हातांनी तयार केलेली (कांहीं रंगविलेली) अति उत्कृष्ट मातीची भांडी प्रागैतिहासिक युगांतली आहेत. त्याचप्रमाणे इतर सर्व देशांतील तत्कालीन हत्यारापेक्षां आकाराच्या टाकटीकपणांत व वाजुकपणांत अधिक सरस असलेलीं अतिशय उत्कृष्ट गारगोटीचीं हत्यारें त्याच काळाचीं आहेत. फार जुनाट कवरस्थानांतून आतूंचा अभाव दिसून येतो. परंतु लवकरच तांब्याची धातु दृष्टीस पडूं लागते. वाराव्या राजघराण्याच्या कारकीर्दीपर्यंत कास्थधातूचा पत्ता नव्हता. नकशीच्या भांड्यांवर वल्तानी व शीडांनी चाल-विलेल्या नौकांचीं चित्रे व त्या नौकांवर वाहुल्याच्या खुणा दृष्टीस पडतात. वरच्या म्हणजे दक्षिणेकडच्या व मधल्या मिसर देशाच्या भागांत हीं कवरस्थाने सर्वत्र सांपडतात. परंतु नदीमुखजवळ किंवा त्याच्या आसपास तीं अद्याप सांपडलीं नाहीत. कदाचित मिसर देशाच्या खालच्या भागांत रहाणाऱ्या लोकांची मृत देहांची व्यवस्था करण्याची पद्धत निराळी असावी.

इजिप्तच्या प्राचीन दोन राज्यांचें एकीकरण.— परंपरा, पुराणकथा व अलीकडे प्रचलित असलेल्या चाली रीती यांच्या योगाने त्या अतिप्राचीन काळच्या राजकीय इतिहा-सांत असलेलीं खंड सरून काढतां येते. पहिल्या राजघरा-ण्याचा संस्थापक मेनीस याने मिसर देशाच्या वरच्या व खालच्या भागांत असलेलीं दोन राज्ये एकत्रित केलीं. यावरून प्रागैतिहासिक कालांत ते दोन भाग निरनिराळ्या सत्तेखालीं होते हे उघड होतें. जेथे हल्ली एल् कावचे खिडार

आहे तेथें पूर्वी वरच्या मिसर प्रदेशाची नेकेव नांवाची राजधानी होती आणि नदीच्या पलीकडे नेखेल (हिराकॉन्पो लिस) येथें राजवाडा होता. मिसर देशाच्या खालच्या प्रदे-शाची राजधानी तेथील पाणथळ प्रदेशांत व्यूटो (व्यूटो किंवा डेप) येथें होती व “ पे ” नांवाच्या भागांत राज-निवासस्थान होतें. वरच्या किंवा दक्षिण दिशेकडील प्रदे-शाच्या राज्यांत एल् कावची देवता “ निखेवी ” व “ संथे ” नांवाचा देव यांचे अधिष्ठान होतें व खालच्या प्रदेशाच्या राज्यांत “ व्यूटो ” या देवतेचे व “ होरस ” या देवाचे अधिष्ठान होतें. राजेलोकांकरितां प्रत्येकाच्या राजवाड्यांत “ इयेन किंवा होरस ” ही देवता होती. “ नेखेल ” येथे मृतराजांचीं पितरें शृंगलशीर्ष होतील असें मानित. तर “ पे ” येथे मृतराजांचीं पितरें श्येनशीर्ष होतील असें मानित असत. पुढील काळांत प्रागैतिहासिक राजे “ होरस-पूजक ” म्हणून मानण्यांत येत. या युगाची कालमर्यादा किती होती याचा अंदाज करितां येत नाही. वर सांगितलेलीं वरच्या व खालच्या प्रदेशांतील दोन राज्ये यांच्यांत केव्हांहि कांहीं बदल झाला नसेल हें संभवनीय दिसत नाही.

शरीरविज्ञान शास्त्रज्ञ इलिअट स्मिथ याच्या मते मिसर देशाचा सर्व प्राचीन इतिहास धुंडाळला तर असें दिसून येईल कीं राजघराण्याच्या युगाच्या प्रारंभाच्या भागांत वरच्या मिसर प्रदेशांतील लोकांच्या शरीररचनेंत मनुष्याचा फरक झाला आणि तो फरक मिसर देशाचे दोन्ही भाग एका राजाच्या सत्तेखालीं आल्याने त्यांतील लोकांमध्ये जो संकर घडून आला त्यामुळे झाला असें सदर शास्त्रज्ञानें स्पष्टीकरण केले आहे. चवथ्या राजघराण्याच्या युगांतलें उपलब्ध असलेल्या अवशेषांवरून इलिअट स्मिथने असा सिद्धांत काढिला आहे कीं सीरियांतलें देशांतर केलेल्या लोकांच्या आगमनामुळे मिसर देशाच्या वरच्या प्रदेशांतील लोकांपेक्षां खालच्या प्रदेशांतील लोकांच्या मत्तकांतील कवटीची व स्नायूंची वाढ अधिक झालेली होती. राजघरा-ण्यांच्या युगास प्रारंभ झाल्यामुळे संस्कृतीची पिछेहाट न होतां भरभराटच होते गेली.

प्रागैतिहासिक युगासंबंधी माहिती देणारे एखादे तरी लिखाण उपलब्ध आहे कीं नाही याविषयी शंकाच आहे. पालेर्मोशिलेच्या पहिल्या ओळींत खालच्या मिसर देशाच्या राजांचीं कांहीं नांवें दिलेलीं सांपडतात परंतु तेथें त्यांचे शक किंवा इतर माहिती दिलेली नाही. पेड्रीच्या मताने ज्या राजाला अधिवास येथें मूळमाती देश्यांत आली होती व खरे नांव “ मर ” किंवा “ वेझा ” असें असतां ज्याला “ नरमेर ” या नांवाने संबोधित होते तो मेनोसच्या अगो-दर होऊन गेला. त्याची माहिती देणारे अनेक कोरीव लेख आहेत. त्यांत हिराकॉन्पोलिस येथें सांपडलेला व ज्याच्या-वर लेख खोदलेला आहे असा एक पापण-खंड फारच

भव्य आहे. त्या पाषाणखंडावर राजा व त्याचा प्रधान, युद्धांत वापरण्यांत येणारी निशाने, कैदी वगैरे सर्व खोदलेले आहे. तो व दुसऱ्या राजघराण्यातील वेझो (बोथोस) हे एकच होते असे म्हणजे उपलब्ध असलेल्या माहितीशी विसंगत आहे. तो मेनीस नंतर झाला असे सेथे म्हणतो तर कांहींच्या मताने तो व मेनिस हे एकच होते असे आहे. दुसऱ्याहि एक अंकित लेख असलेला पाषाणखंड सांपडतो व तो राजघराण्याच्या काळाच्या पूर्वीचा असावा. त्यांत “वृश्चिक” नांवाच्या राजाचा उल्लेख आहे.

पहिली राजघराणी.—पहिल्या राजघराण्यातील पुष्कळ राजांची नावे अविडोस येथे असलेल्या त्यांच्या कबरस्थानांवरून समजतात. परंतु अविडोस येथील व मॅनेथो याच्या यादीत ज्याप्रमाणे त्यांचा व्यक्तिशः नामनिर्देश आहे तसा तेथे नसल्यामुळे व ‘होरस’ या विशिष्ट उपपदांनी त्यांचा जेथे तेथे उल्लेख केला असल्यामुळे नामनिर्णयाचे कामी बराच घोटाळा उडतो. काही राजांची व्यक्तिशः नावे सांपडतात, यावरून ‘नवीन राज्यांतील’ लेखकांस ती कशी वाचावीत हे नीट अवगत नव्हते हे सिद्ध होते. पहिल्या राजघराण्याच्या काळांत पुढां लेखनपद्धतीत महत्त्वाचे फरक व सुधारणा घडून आल्या. मेनीस हे वैयक्तिक नांव फक्त एकाच जागी दिलेले आढळते. त्याचे होरस-नांव ‘अहा’ असून त्याचा अर्थ ‘योद्धा’ असा होता. ‘अहा’ व मेनीस ही नावे एकाच व्यक्तीची असल्याबद्दल शंका घेण्यांत येते परंतु ज्या ठिकाणी त्यांचा निर्देश केलेला आहे तेथील लिखाण इतक्या जुन्या पद्धतीचे आहे की, त्यावरून त्या शंकेचे निरसन होण्यासारखे आहे. अहा (मेनीस) हे नांव दोन कबरस्थानावर सांपडले होते. एक कबरस्थान बीबीजच्या उत्तरेस व तांबड्या समुद्रास जाणाऱ्या रस्त्यासमोर जे एक ‘नगाडा’ नांवाचे ठिकाण आहे तेथे होते आणि दुसरे अविडोस येथे होते. मॅनेथो हा पहिल्या राजघराण्यास ‘थिनाइट’ म्हणतो; कारण, ‘थिनिस’ ही ज्या प्रांतांत अविडोस शहर होते त्याची राजधानी होती. इजिप्तचा वरचा प्रदेश हा खालच्या प्रदेशापेक्षा नेहमीच वरचढ असे. मेनीस हा मूळ वरच्या प्रदेशांतला असून नंतर त्याने खालचा प्रदेश पादाकांत केला होता. त्याने ज्या प्रांतावर स्वारी केली त्याच्या सीमेवर असलेले मेम्फिस शहर त्याने वसविले होते अशी आख्यायिका आहे. तो तेथे व अविडोस या दोन्ही ठिकाणी रहात असावा. निदान पहिल्या राजघराण्यातील पुढील राजांपैकी एकाचे स्मारक अविडोस येथील विस्तारित स्मशानभूमीत असल्याचे उघडकीस आले आहे. पहिल्या राजघराण्यातील आठ राजांपैकी तीन कोण होते हे अविडोस येथील कबरस्थानांच्या अवशिष्ट भागांवरून सिद्ध झाले आहे आणि इतरांचीहि त्याचप्रमाणे माहिती मिळालेली आहे. दोधा-

राजांनी सिनाइमधील वाडी मधारा येथल्या तांबे व वैदूर्य यांच्या खाणीमध्ये दोन शिलालेख खोदून ठेविले आहेत. बहुतेक राजांची कबरस्थाने विडांची बांधलेली आहेत परंतु युसफेस नांवाच्या एका राजाच्या कबरस्थानाची तत्कपोशी मात्र एलिफन्टाईन येथील प्रनाइट दगडाची केलेली आहे. त्या कबरस्थानांत पुष्कळसे थाटमाटाचे सामान, इतर सर्व प्रकारची साधनसामग्री व अन्नस व हस्तिदन्त यांवर कोरलेले राजांच्या कारकीर्दीचे प्रतिवार्षिक हकीकतीचे लेख ठेवांत असले पाहिजेत. पालेमी शिलेवरील लेखाच्या एका भागावरून असे दिसून येते की दरवर्षी पुराचे वेळी नील-नदीचे पाणी किती उंचीपर्यंत चढत होते व राजांच्या कारकीर्दीचा प्रतिवार्षिक तपशील काय होता यावर टीप लिहिण्यास लागणारी साधने पांचव्या राजघराण्यापर्यंत उपलब्ध होती.

पहिली चार राजघराणी.—मॅनेथोप्रमाणे पालेमी शिलालेखांत युद्धा पहिल्या राजघराण्यापासून दुसरे राजघराणे निघालेले दाखविले आहे. दुसरे राजघराणेहि थिनाइट होते आणि त्याच्या नज (?) राजांची कबरस्थाने अविडोस येथे सांपडत होती. मॅनेथोच्या मताने तिसरे राजघराणे मेफाईट होते म्हणजे त्यांतील राजाची राजधानी मेफिस ही होती. या घराण्यांतील दोन राजांनी अविडोसच्या नजीक असलेल्या ‘वेट खलफ’ येथे मनोन्याच्या आकाराची भव्य कबरस्थाने बांधली. परंतु त्यावेळचा सुप्रसिद्ध शिल्पकार व विद्वान लेखक “इम्होप” याने त्या दोन राजांपैकी “झोसर” राजाच्या सन्मानार्थ सक्कारा येथील चौफेर पायऱ्या असलेला दुसरा एक भव्य मनोरा बांधला. या राजघराण्यांतील शेवटचा राजा जो स्नेमू त्याच्यापासून हल्लींच्या शोधांपूर्वी माहीत असलेल्या मिसरदेशाच्या इतिहासास प्रारंभ होतो. यापुढे स्मारके व लेखी टिपणे पुष्कळशा विपुल व महत्त्वाची आहेत आणि पालेमी शिलालेखांवरूनहि भरपूर माहिती उपलब्ध होते. स्नेमूच्या कारकीर्दीतील तीन वर्षांची उपलब्ध असलेली माहिती म्हटली म्हणजे त्याने शिद्दी लोकांवर यशस्वी स्वारी केली आणि लेवानानच्या जंगलांतून आणलेल्या देवदारूची जहाजे व दारे केली ही होय. सिनाइमध्ये असलेल्या वाडी मधारा येथे स्नेमूने एक शिलालेख स्थापन केला होता. मेफिस व फायूम या दोन शहरांमध्ये असलेले, एक मेडयूम येथील पायऱ्यांचा मनोरा आणि दुसरा दाशर येथील संपूर्ण मनोरा असे दोन मनोरेहि त्याने बांधले.

“नवीन राज्य” स्थापन होईपर्यंत मिसर देशांत मनोरे बांधण्याचा क्रम अव्याहत सुरू होता. विशेषकरून तिसऱ्या राजघराण्यापासून तो सहाव्या राजघराण्यापर्यंत प्रत्येक राजाने दगडी मनोन्याच्या रूपाने आपले स्मारक करून ठेविले आहे. त्यांतील झोसर व स्नेमू यांच्याबद्दल उल्लेख केलेलाच आहे. चवथ्या घराण्यांतील सुप्रसिद्ध राजे म्हटले

म्हणजे चिऑप्स, चेफ्रेन व मायसरिनस. यांनी अनुक्रमे गिझा येथील “श्रेष्ठ” (ग्रेट) “दुसरा” व “तिसरा” असे मनोरे बांधले. त्या काळच्या कलाकौशल्याच्या कामांत जो एक भव्यपणा दृष्टीस पडतो तो तदनंतर कोठेहि दिसून येत नाही. “स्फिक्स” (खीमुखीसिंह) च्या देवालयांत मेरिएट यास जे अनेक पुनळे सांपडले त्यांत चेफ्रेन राजाचा डायोराईट नांवाच्या पापाणाचा केलेला पुतळा हा मिसर-देशीय लोक शिल्पकलेंत किती निष्णात होते याचा उत्कृष्ट दाखला आहे. स्फिक्सचें देवालय म्हणजे स्मारकाकरिता बांधलेली एक वेस आहे. ही वेस ज्या पठारावर मनोरे बांधलेले आहेत तेथवर जाण्याकरिता जो एक चालचलाऊ पूल आहे त्याच्या पायथ्याशी आहे. चिऑप्स व चेफ्रेन या दोन राजांच्या दरम्यान होऊन गेलेला डेडेफे राजा यानें अचुरीश येथील मनोरा बांधला. शोप्सस्काफ हा त्या घराण्यांतील शेवटचा राजा होता. या बहुतेक राजांचे शिलालेख वाडी मधारा येथील खाणींमध्ये सांपडले आहेत. मनोन्यांच्या आसपास पुष्कळ राजदरबाराच्या सरदारांचे मुस्तावे (विशिष्ट प्रकारची कवरस्थाने) आहेत. त्यांचे शिल्पकाम वाखाणण्यासारखे काहे. वर सांगितलेल्या चवथ्या राजघराण्यातील अनियंत्रित सत्ताधार्यांच्या काळांत तर कांहीं नक्षांची कवरस्थाने मिसर देशाच्या वरच्या प्रदेशांत सांपडतात. स्फिक्सच्या देवालयासभोवार असलेली अनेक देवळे चिऑप्सराजानें बांधली होती असें दाखविणारा शिलालेख उपाध्याय वर्गीतील लोकांनी वनावट केला होता असें सिद्ध करण्यांत आले आहे; तथापि, स्फिक्सचें देवालयच या चवथ्या घराण्यातील अत्यंत वैभवशाली राजांच्या कारकीर्दीत खडक फोडून तयार केले असत असें म्हणण्यास पुष्कळ जागा आहे.

पांचवें घराणें.—पांचव्या घराण्यास ‘एलिफन्टाइनचें घराणें’ असें म्हणतात परंतु ही चूक असावी. कारण हे ‘होरस’ यास मूळ पुरुष न समजतां सूर्य हाच मूळ पुरुष असें म्हणून ते सूर्याची उपासना करीत असत. शिवाय ते आपल्या नांवापुढें ‘सूर्यपुत्र’ असें उपपद लावून घेत असत या घराण्यातील साहुरे आणि इतर राजे यांनी मोठमोठी मंदिरे व त्यांतील मनोरे बांधून ते सर्व सूर्यास अर्पण केले आहेत. त्यांपैकी अबुसीर येथील नॉसरीच्या देवालयासंबंधी पूर्ण तपास लागला आहे. ‘वेस्टकार पापायरस’ या लेखांतील अद्भुत गोष्टींमध्ये एका सूर्योपासकेपासून तीन राजांची उत्पत्ति कशी झाली हें सांगितले आहे. पुष्कळ राजांच्या मनोन्यांसंबंधी माहिती उपलब्ध झालेली आहे. अबुसर येथील मनोरे अत्यंत प्राचीन आहेत. मनोरे असलेली साहुरेची देवालये इतक्या चांगल्या स्थितीत आहेत की त्यांच्यावर दिसून येणाऱ्या शिल्पकामावरून व नकशिकामावरून मिसरदेशांत इतक्या प्राचीनकाळांहि त्या कलांची अभिवृद्धि किती झाली होती व जडमार्गानें व खुप्कांच्या मार्गानें युद्धविषयक पराक्रम करण्यास लागणाऱ्या

घाडसादि गुणांचा किती विकास झाला होता हें कळून येण्यासारखे आहे. पांचव्या घराण्यांतील अगदीं अखेरचा मनोरा म्हणजे सकारा येथील उनस याचा होय. त्यावर आचारविधांचे व जादूगिरीचे ग्रंथ कोरलेले आहेत. ज्यांचे शिल्पकाम अतिशय उत्तम आहे अशा या काळची पुष्कळ कवरस्थाने मेम्फिस येथे व मिसरदेशाच्या वरच्या प्रदेशांत चहूकडे सांपडतात. मिसरदेशांतील अत्यंत प्राचीन देवाल्यांतील खोदकामाचा पत्ता लागत नाही. कदाचित् ते नुनखडीसारख्या दगडावर असल्यामुळे सर्व नष्ट झाले असत. पालेमी शिलेवरील सनावळी ह्याच राजघराण्याच्या काळांत खोदलेल्या होत्या. या काळच्या मुख्य गोष्टी म्हटल्या म्हणजे देवालयास देणग्या व नेमणुका करून देणे ह्या होत. यावरून राजदरवारी धर्मगुरूंचे वजन फार होतें हें उघड होतें. सिनाइ व प्युओनी येथील स्वान्यांच्या स्मरणार्थी शिलालेख खोदलेले आहेत.

सहावें घराणें.—सागील घराण्यापेक्षां सहावें राजघराणें जरी अधिक तरतरित नव्हतें तरी त्याने त्या काळची पुष्कळशी माहिती मागे ठेवली आहे. ज्यावर कांहीं मनकूर खोदलेला आहे अशी त्यावेळची कवरस्थाने सर्व देशभर पसरलेली आहेत. या घराण्यांतील ‘पेपी’ किंवा ‘फिऑप्स’ नांवाचा तिसरा राजा सर्वांत मोठा कार्यकर्ता होता. त्याच्या सकारा येथील मनोन्यांवरूनच ज्या राजधानीस हा काळपर्यंत ‘गुप्त भिती’ असें म्हणत होते तिला पुढें प्रसिद्ध असलेले ‘मेम्फिस’ हें नांव मिळालें. ‘पेपी’ राजाच्या कारकीर्दीत किंवा त्याच्या मागून झालेल्या राजाच्या कारकीर्दीत कोणी एका ऊन नांवाच्या मनुष्याने सिनाइच्या द्वीपकल्पावर व दक्षिण पॅलेस्टाईनवर स्वारी करण्याचे कामी व एलिफन्टाईन व इतर खाणी यांतून ‘ग्रॅनाइट’ नांवाचा दगड वाहून नेण्याच्या कामी फार मेहनत घेतली अशा प्रकारचें अविडोस येथील कवरस्थानाच्या शिलेवर वर्णन आहे. एलिफन्टाईनचा राजा व न्युबिआ व लिबिआ येथील लमाणांच्या प्रांताचा पुढारी या नात्यानें हरखूप नांवाचा सरदार मेरेन्ने व दुसरा पेपी यांच्या कारकीर्दीत प्रसिद्धीस आला. एका वेळी त्यानें एक वामनमूर्ति नतक सूदनून धरून आणला होता तो पांचव्या राजघराण्यांतील असा राजाच्या कारकीर्दीत प्युओनी येथून आणलेल्या नाच्या प्रमाणें होता असें त्याचे वर्णन केले आहे. त्यानें दुसऱ्या पेपीला इतका आनंद झाला की त्यानें तो व्यक्त करण्याकरितां हरखूप यास एक पत्र लिहिलें. तें सर्व पत्र हरखूपच्या कवरस्थानाच्या दर्शनी भागावर खोदलें आहे. हा शेवटचा राजा फार लहान वयांत गादीवर बसल्यामुळे त्यानें नव्वद वर्षांवर राज्य केलें. ही गोष्ट लोकांच्या स्मरणांत इतक्या काळपर्यंत होती कीं मॅनेथो यानें सुद्धा त्याच्या कारकीर्दीचा काळ चवथ्यांणव वर्षांचा दिलेला आहे. या दीर्घकालीन कारकीर्दीमुळेच कदाचित् तें घराणें नष्ट झालें असत. देशांतील लहान लहान राजेरजाव्यांचा संस्कृति,

संपत्ति व सत्ता यामध्ये उत्तरोत्तर चलती होती गेली. दुसऱ्या पेपीच्या कारकीर्दीनंतर स्मारकांच्या बाबतीत खिड पडलेली दिसून येते त्यावरून तो काळ अंतःकलहाचा व वेवदशाहीचा अमावा असे दिसते. अखेर त्या जुन्या राज्याचा अंत झाला.

सातवें व आठवें घराणें—सातवें व आठवें हीं राजघराणीं मेम्फिस येथील होती परंतु त्यांतील कांहीं राजांच्या नांवांखेरीज त्यांच्याविषयी कांहीं एक माहिती उपलब्ध नाहीं.

नववें व दहावें घराणें उर्फ मध्यकालीन राज्य—मिसर देशाच्या मध्यभागी असलेल्या हिराक्लिओपोलिस येथील नवव्या व दहाव्या राजघराण्यांतील राजांच्या हातीं सत्ता गेल्यामुळे दीर्घकाल चालू असलेले मेम्फिस येथील राजांचें राज्य लयास गेलें. त्या राजांचें नांव खेती किंवा अख्योज असावें परंतु त्यांची विशेष प्रसिद्धी झाली नाहीं. मिसर देशाच्या बऱ्याच प्रदेशांत स्वारी करून व तेथें अपली राज्यस्थापना करून त्यांनीं मेम्फिस—राजघराण्यांतील राजांवर स्वारी केली असावी. त्या काळची मुख्य स्मारकें म्हटलीं म्हणजे ज्यावर लेख लिहिले आहेत अशीं अस्यूत येथील कबरस्थाने होत. मिकेर नांवाच्या राजास हिराक्लिओपोलिसमधून पळवून लाविलें असतां त्यानें बऱ्याच मिसर प्रदेशांतून सैन्य व आरमार गोळा करून व विशेषकरून अस्यूत येथील माडलिक राजाची मदत घेऊन आपलें हिराक्लिओपोलिस शहर हस्तगत केलें अशी माहिती मिळते. परंतु त्याचा मनोरा मात्र मेम्फिस येथील राजेलाकांच्या इशानभूमीत बांधला होता.

अकरावें घराणें—नंतर थीबीजच्या राजांनीं आपलें स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेऊन अकराव्या राजघराण्याची स्थापना केली. त्या घराण्यांतील राजांनीं उत्तरेकडे आपल्या राज्याची मर्यादा वाढवून शेवटीं सर्व देश व्यापून टाकला. मॅन्ट हे थीबीज येथील एका देवाचें नांव असल्यामुळे या राजास “मेन्वोप” इतिहात असत. कमी दर्जाच्या राजांस “एन्योती” हें नांव होतें. या राजांस थीबीज येथें नेऊन पुरण्याची चाल असावी; कारण, ज्या पेट्यांत त्यांचीं शवें पुरण्यांत आलीं असावीं अशा पेट्या एकोणिसाव्या शतकांतलें पुराणवस्तुसंग्रहाकांस सांपडल्या आहेत. पहिल्या निगोप मेन्यापनें सर्व मिसर देशावर आपला अंमल बसविला होता. डेर एल् बान्ही येथील ‘मिसर—संशोधन—कंड’ या मंडळानें जमीन खोदून तिसरा नेभ्रे मेन्वोप या राजाचें कबरस्थान उक्कून काढलें त्यावरून तें फार भव्य स्मारक असावें असें दिसते. त्याच्या मागून गादीवर येणारा चवथा सान्वेरे मेन्वोप यानें तांबड्या समुद्राच्या मार्गेन प्युओनीवर स्वारी केली होती.

बाराव्या राजघराण्याची कारकीर्द—ही मध्यकालीन राज्याच्या केन्द्रस्थानी होती. मेम्फाईट राजघराण्याचा न्हास व हिराक्लिओपोलिसाईट राजघराण्याचा उदय हे त्याची संक्रमणावस्था दाखवितो व अकराव्या राजघराण्यांतील

थीबीजच्या राजांनीं जो राज्याचा विस्तार केला त्यानें मध्य-युगाचा खरोखरीचा प्रारंभ त्या वेळीं झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. सहाव्या राजघराण्याच्या वेळचीं स्मारकें अगदीं ओवडओवड व रानटी तऱ्हेचीं होती परंतु बाराव्या राजघराण्याच्या काळचीं स्मारकें भव्य, नमुनेदार, उत्कृष्ट कारागिरीचीं व विपुल आहेत. बाराव्या राजघराण्यासंबंधानें बरी पुष्कळशी माहिती उपलब्ध नाहीं तरी ट्यूरिन पापायरसच्या व इतर अनेक सनवार असलेल्या खोदवि लेखांवरून त्या घराण्यांतील आठ राजांच्या कारकीर्दीचा काळ व त्यांचा क्रम बरोबर रीतीनें निश्चित करितां येतो. राज्यावर अनेक वेळां संकटे आल्यामुळे हे राजे आपल्या मागून येणारे गादीचे वारस कर्तृत्ववान व खंबीर असावेत अशी खबरदारी घेत असत. तत्कालीन राजांचा व त्यांच्या मांडलिकांचा उद्देश आपलें वर्चस्व सभोवराच्या मुलखावर प्रस्थापित करण्याचा असल्यामुळे प्रतिपक्षांस आपल्या हुकमतींत ठेवण्याकरितां व इमानी अनुयायांस पारितोषिके वगैरे देऊन उत्तेजन देण्याकरितां मुख्य गादीवरचा राजा खंबीर मनाचा असणें अत्यंत आवश्यक होतें. राजाच्या मेहेरबानीतल्या लोकांची, घनाध्य सरदारांची व विशेषकरून मध्यमिसरदेशांतली घेनी हसन, एल् बरशा, अस्यूत व डेर रिफा येथील कांहीं विशिष्ट कुटुंबांतील माणसांचीं कबरस्थाने फार भक्केदार आहेत आणि राजदरबाराप्रमाणें लहान प्रमाणावर दरबार भरविण्याची चाल त्यांच्यामध्ये असावी असें उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून दिसून येते. शेवटीं अनेक दृढनिश्चयी राजांच्या प्रयत्नांमुळे तिसऱ्या सेन्वोसी व तिसऱ्या अमेनेम्वेच्या कारकीर्दीत सर्व सत्ता त्यांचे ठिकाणीं केंद्रभूत झालेली दिसून येते. या घराण्यांतील राजांचीं दोन नांवें आहेत; एक, अमेनेम्वे व दुसरे सेन्वोसी. पहिला अमेनेम्वे हा पहिला राजा होता. याचा व मागल्या घराण्यांतील राजाचा काय संबंध होता एतद्विषयक माहिती उपलब्ध नाहीं. त्यानें तीस वर्षेपर्यंत राज्य केलें. त्यांतील दहावें तो व त्याचा पुत्र पहिला सेन्वोसी हे दोघे भागीदार या नात्यानें राज्य चालवात होते. त्याला राज्य मिळविण्याला व त्यास व्यवस्थित स्वरूप देण्यास लढावें लागलें व तें कार्य पार पडल्यानंतर त्यानें आपली राजधानी थीबीजहून हलवून ती मेम्फिसच्या दक्षिणेस पंचवीस मैलावर मध्यभागी असलेल्या लिथ शहरां नेली व तेंच आपलें निवासस्थान केलें. त्याची स्मारकें सर्व मिसरदेशावर पसरलेलीं असून सिनाईपर्यंतच्या दूरदूरच्या दगडाच्या व इतर खाणी त्याच्या कर्तृत्वाची साक्ष पटवितोत. न्यूबियाच्या लोकांवर त्यानें एकदा स्वारी केली होती हीहि एक गोष्ट त्याच्या संबंधानें माहीत आहे. त्यानें आपला मुलगा सेन्वोसी यास केलेला उपदेश म्हणून जो प्रसिद्ध आहे त्यांत बरील गोष्टींचा उल्लेख असून त्यावरून त्याचें आपल्या प्रजेच्या ठिकाणीं असलेलें वास्तव्य व त्याच्या खुद्द राज्या-

ज्यांत त्याच्या भरंवशाच्या नोकरांकडून त्याचा खून करण्याचा प्रयत्न झाला होता यावरून ते किती कृतघ्न होते हे व्यक्त होतं.

पहिला सेन्वोस्त्री दहा वर्षे आपल्या बापावरोवर राज्याचा भागीदार होता हे वर सांगितलेंच आहे. त्या काळांत तोच मुख्य कार्यकर्ता असून त्याने सुदनमध्ये व लिव्जिन लोकांवर पुष्कळ स्वान्या केल्या. अमेनेम्हेच्या मृत्यूनंतर त्याने आपल्या पंचेचाळसि वर्षांच्या कारकीर्दीत आपल्या राजघराण्याचा लौकिक चांगलाच वाढविला. हेलिओपोलिस येथील चौकोनी मनोरा हा त्याच्या सुप्रसिद्ध स्मारकांपैकी एक असून मोरिसच्या सरोवरास बांध घालण्याचे पुष्कळसे काम त्याच्या कारकीर्दीत झाले असावे. त्याने नील नदीच्या उगमाजवळ वाडी हाल्ला येथे एक देवालय बांधले व न्युवियातील निरनिराळ्या जातींवर मिळविलेल्या जयांचे स्मारक म्हणून तेथे एक विजयस्तंभ उभारला. वेनी हसन येथील अमेनेची आणि अस्यूत येथील ट्रेस्फेफाचे अशा दोन उत्कृष्ट कबरस्थानेहि त्याच्याच कारकीर्दीत बांधली गेली. पहिला अमेनेम्हे व पहिला सेन्वोस्त्री या दोघा पितापुत्रांचे मनोरे लिष्ट येथे आहेत.

दुसरा अमेनेम्हे यास दाशूर येथे मूठमाती देण्यांत आली. त्याच्या मागून दुसरा सेन्वोस्त्री गादीवर बसला. त्याचा मनोरा फायुमनदीच्या मुखाशी इलाहून येथे आहे. बनीहसन येथील नेमहोपच्या कबरस्थानावरील रंगकाम याच्याच कारकीर्दीत केले होते. सदर रंगकामांत सेमिटिक वेदुइन लोक पूर्वेकडील अरण्यांतून मिसर देशांत एक प्रकारचे नेत्रविलेपन आणीत आहेत असा अत्यंत मनोहर देखावा दाखविला आहे. तिसरा सेन्वोस्त्री याने पॅलेस्टाईन व न्युविया प्रांतावर स्वान्या केल्या व आपल्या राज्याच्या दक्षिणमर्यादेवर सेम्ना येथे एक पुतळा व अनेक जयस्तंभ उभारले. त्याच्या मनोन्याजवळ त्याच्या कुटुंबातील एका राजकन्येचे जवाहिराचे अलंकार सांपडले. ज्याच्यावरील चित्रकामांत एक राक्षसी पुतळा एका जागेवरून दुसऱ्या जागी नेल्याचे दाखविले आहे अशा एल वरशा येथील येथोपच्या कबरस्थानाचे बांधकाम या राजाच्या कारकीर्दीत संपूर्ण झाले.

तिसरा अमेनेम्हे याने मोरिस सरोवराचे काम पुरे केले आणि सेम्ना येथे नीलनदीच्या पुराचे पाणी किती उंचीपर्यंत चढते हे नमुद्र करण्याचा प्रघात सुरू केला. तो कम त्याच्या मागून गादीवर बसलेल्या राजाने पुढे चालू ठेवला. त्याच्या शेवाळीस वर्षांच्या कारकीर्दीत त्याने दाशूर येथे एक व मोरिस सरोवराच्या जवळ हावरा येथे एक असे दोन मनोरे बांधले हावच्याच्या मनोन्याजवळ चक्रव्यूह (लॅविरिथ) नांवाचे एक भले मोठे कबरस्थान आहे. चवथ्या अमेनेम्हेची कारकीर्द अल्पकालिक होती आणि हे राजघराणे सेवेकनेफू

नांवाच्या राणीवरोवर नष्ट झाले. लॅविरिथच्या उपलब्ध असलेल्या अवशिष्ट भागांत त्या राणीचे नांव सांपडतं. या म्हणजे बाराव्या राजघराण्यांत आठ राजे झाले आणि ते एकंदर दोनशेंतरी वर्षे टिकले. या घराण्याचा नांवलौकिक जरी मोठा आहे तरी त्याने आपल्या राज्याचा विस्तार नील नदीच्या बाहेर केला नाही. शिवाय मनोन्यापेक्षांही अधिक वाखाणलेल्या त्यांच्या मोठ्यांतल्या मोठ्या स्मारकांचे एका कप्प्यांच्या मोठ्या राशीशिवाय सांप्रत कांहीं एक उपलब्ध नाही.

तेराव्यापासून सतराव्यापर्यंत घराणीं:—
“नूतन साम्राज्याचा” उदय होईपर्यंत यापुढच्या काळाचा इतिहास अगदी अप्रसिद्ध आहे. मॅनेथो याने तेराव्यापासून सतराव्या राजघराण्यापर्यंत सर्वांची नावे दिलेली आहेत परंतु पंधराव्या व सोळाव्या “हिकसॉस” राजघराण्यांतील राजांशिवाय त्याने दिलेल्या इतर नांवांचा लोप झालेला आहे. अविडांस येथील शिलालेखांत बाराव्या पासून आठराव्या राजघराण्यांचा उल्लेखहि केलेला नाही. टयूरिन येथे असलेल्या कागदपत्रांवरून बरीच नावे सांपडतात आणि इतर स्मारकांवरूनहि त्यांच्यांत भर पडते. परंतु त्यावरून त्यांचे स्थलकालादि निश्चित करणे दुरापास्त आहे. हिकसॉस घराण्यांतील नावे मात्र त्यांच्या परदेशीय स्वरूपावरून ज्यांवर ती खोदली आहेत त्या जवाहिरांच्या विशिष्ट आकारांवरून व मॅनेथोने दिलेल्या नांवांशी दिसून येणाऱ्या सादृश्यावरून निश्चित करिता येतात. सतराव्या घराण्यांतील राजेहि त्यांच्या विशिष्टप्रकारच्या नांवावरून व अन्य पुराव्यावरून ओळखता येतात. मॅनेथोने तेराव्या व चवदाव्या राजघराण्यांत बऱ्याच राजांची गर्दी केली आहे परंतु या एकंदर राज्याचा काळ तीनशे चारशे वर्षांचा होता असे धरून चालणे सयुक्तिक दिसतं.

तेराव्या घराण्यांतील व क्वचित् चवदाव्या घराण्यांतील राजांचे (विशेषकरून थीवीज व टॉनिस येथे) ग्रानाईट दगडाचे घडविलेले, भव्य आकाराचे व उत्कृष्ट कारागिरांचे पुतळे आहेत, कांहींच्या इमारतीचे अवशिष्ट भाग आहेत तर कांहींचे पहिल्या धवधव्याच्या आसपास असलेल्या खडकांत कोरीव लेख व मूर्ती आहेत.

हिकसॉस घराण्यांतील राजांची कारकीर्द:—
मिसर देशाच्या अन्तःकलहासुळे तो परक्याच्या हाती जावा यांत कांहीं नवल नाही. मिसर देश कावीज करण्यास हिकसॉस राजांना युद्ध करावे लागले नाही असे मॅनेथो म्हणतो. ऑफोफिस राजाच्या कारकीर्दीच्या तेह्रतिसाव्या वर्षी हिंड येथील गणितविषयक कागदपत्राचा नकल करण्यांत आली यावरून हिकसॉस घराण्याचे राज्य बराच वेळ टिकले असावे असे दिसतं. हिकसॉस राजांची स्मारके व त्यांचे “स्केरव” नांवाच्या किड्याच्या आकृतीच्या जवाहिरावर खोदलेले लेख वरच्या व खालच्या मिसर-

प्रदेशांत चव्हाकडे सांपडतात. खिआन राजाची तसली स्मारके व कोरिव लेख तर कोट व वगदादपर्यंत पसरले होते. हिक्सोस राजे आपल्या सिरियातील देवाचे उपासक होते. त्यांनी आपला देव व मिसर देशाचा देव सेथ हे दोन्ही देव एकच होत असे मत प्रस्थापित करून त्या पंथाचा प्रसार सर्व मिसर देशभर करण्याचा जोराचा प्रयत्न केला व त्यामुळे त्या देशातील मूळच्या देवांचे महत्त्व फार कमी झाले. ज्यामुळे मिसर देशातील लोकांच्या चारित्र्यावर व इतिहासावर इतका विलक्षण परिणाम झाला त्या संक्रमणकालाची कांही तरी निश्चित माहिती एखादे वेळीं उपलब्ध होईल अशी आशा आहे. हिक्सोस राजांची सत्ता समूळ नष्ट झाल्यावर "नूतनमाम्राज्यातील" कला-कुसरीच्या व प्रतापशाली युगास सुरवात झाली. सतराव्या राजघराण्यातील अर्धवट स्वतंत्र अशा लहान सहान राजे रजवाड्यांनी हिक्सोस राजांच्या सत्तेस विरोध केला. या लढायांमध्ये सिकेनेने याचे नांव प्रामुख्याने पुढे येते. तिसऱ्या सिकेनेनेच्या "ममी" (मसाला भरून ठेवलेले प्रेत) वरून हिक्सोस यांच्या वरोवर झालेल्या लढाईत त्यांच्या मस्तकावर भयंकर वार लागून ते छिन्न भिन्न झाले असल्याचे दिसून येते.

अठरावे राजघराणे—नूतन साम्राज्य.—या युगास 'नूतन युग' म्हणतात व "राज्य" या शब्दाच्या, ऐवजी "साम्राज्य" हा शब्द वापरतात यावरून या काळी राज्याचा विस्तार बराच झाला होता हे उघड दिसते. वैभव-शाली अठरावे राजघराणे याचा सतराव्या राजघराण्याशी निकटचा संबंध होता. या अठराव्या राजघराण्यातील राजांनी नील नदीच्या सुखप्रदेशाच्या वायव्येकडील हिक्सोस राजांची सत्ता उलथून पाडण्याचे कार्य प्रथम हाती घेतले. व अन्वहारिसचा किल्ला सर करून अठराव्या घराण्याचा संस्थापक "अहोसी" याने ते कार्य यशस्वी रीतीने पार पाडले. त्याने फिह्न पॅलेस्टाईन मध्ये त्यांच्यावर स्वारी केली व तीत शाहुरेन शाहराला तीन वर्षे वेढा देऊन अखेर ते हस्तगत केले. शिवाय, आपल्या राज्यातील बंडाळी मोडून त्याने सीरिया व न्यूविया या देशांवरहि स्वाभ्या केल्या. याच वेळेस कोणा एका अवाना नांवाच्या गृहत्यास राजाच्या नांवाचा म्हणजे अहोसी नांवाचा मुलगा होता. त्याच्या एल् काव येथील शिलालेखावरून या काळची पुष्कळशी ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध होते. अहोसी जंतर पाहिला अमेनोफिस राज्यावर बसला. त्याने लिविया व इथिओपिया या देशांवर स्वाभ्या केल्या. यानंतर पहिला टेथमोसिस हा तिसरा राजा होऊन गेला. तो दुसऱ्या घराण्यातील होता परंतु त्याने आपल्या अहोसी नांवाच्या वायकोकडून राज्यावर आपला हक्क लागू केला. अशा रीतीने कांही एक दंगा धोपा नसतां जेव्हां तीस वर्षेपर्यंत राजसत्ता नीट रीतीने प्रस्थापित झाली तेव्हा दुसऱ्या

देशावर स्वाभ्या करून आपला राज्यविस्तार करण्याइतका मिसर देश बनावट व बलाढ्य झाला. त्याच्यांत आतां क्षात्रतेज चमकूं लागले. राजा, त्याचा प्रधान व इतर दरबारचे अंमलदार यांच्या हातांत सर्व राजसत्ता एकवटली होती व मध्यकालीन राज्याच्या वेळेस प्रचारांत असलेल्या सरंजामी पद्धतीचा मागमूसहि शिल्लक नव्हता. टेथमोसिस याने "कुश" प्रांत पूर्णपणे काबीज केला व तेथील राज्यकारभार चालविण्यास आपल्या प्रतिनिधीची नेमणूक केली. हा "कुश" प्रान्त दक्षिणेस चवथ्या धव-धव्याच्या किंचित खाली असलेल्या नपाव्यापासून उत्तरेस एल् काव पर्यंत विस्तृत झाला होता त्यामुळे वरच्या मिसर देशाचे पहिले तीन प्रांत त्यांत समाविष्ट होते. नंतर सीरियाकडे मोर्चा वळवून टेथमोसिस हा युफ्रीटसपर्यंतचा मुलुख सर करीत गेला. कदाचित् त्याच्या पूर्वीचा राजाहि तेथवर गेला असेल परंतु ते सिद्ध करणारी साधने उपलब्ध नाहीत. वर दिलेल्या स्वाभ्या खर्चाच्या दृष्टीने नुकसानकारक नव्हत्या. उलट कैद्यांची वाढ, लुटालुट व खंडणी या योगांनी मिसर देशाचा सांपत्तिक भरभराटच होत गेला. मिसर देशाच्या वादशहांनी कर्णक येथील धोबीज शहराच्या अमेन नामक देवाच्या देवस्थानाचा विस्तार करून, त्याच्या ऐश्वर्यांत भर घालून जगातील सर्व देवस्थानांमध्ये त्याला जे अत्यंत श्रेष्ठ स्थान प्राप्त करून दिले यास प्रथम पहिल्या टेथमोसिसने सुरवात केली असे म्हणण्यास हरकत नाही. डेर एल् बाहरी येथील देवाल्याच्या रचनेस त्याचीच कल्पकता कारणीभूत झाली. त्याच्या कारकीर्दीच्या अखेर त्याचे वडील मुलगे मृत झाल्यामुळे टेथमोसिस याने अहोमी पासून झालेल्या हाटशेपसूत नांवाच्या आपल्या मुलीकडे राज्यकारभाराचा कांही भाग सोपविला. ज्या शिडांत धोबीसच्या राजांची कवरस्थाने आहेत तेथे पहिल्या टेथमोसिस यासच प्रथम मूठमाती देण्यांत आली होती. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा हाटशेपसूतचा पति दुसरा टेथमोसिस राज्यावर बसला परंतु त्याने दोन तीन वर्षेच राज्य केले. तेवढ्या अवधीत त्याने न्यूवियावर स्वारी केली व आपल्या एसी नांवाच्या खेळीचा मुलगा जो तिसरा टेथमोसिस यास आपल्या वरोवर गादीवर बसविले. परंतु आपल्या पतीच्या निधनानंतर हाटशेपसूतने सर्व सत्ता आपल्या हाती घेतली. तिच्या पुतळ्यांत तिचा पेहेराव व स्वरूप जरी मर्दानी व पुरुषासारखे आहेत तरी शिलालेखांत तिचा उल्लेख खिल्लिंगांतच केलेला आढळतो. या काळच्या कांही स्मारकांत तिचेच नांव फक्त आढळते तर काहींत तिचे व तिसऱ्या टेथमोसिसचे जोडीने आढळतात व काहींत फक्त टेथमोसिसचे आढळते; परंतु, या अद्वितीय वाईचे आपल्या सावत्र मुलावर पुष्कळच वर्चस्व असले पाहिजे, कारण मिसर देशाची सर्व राजसत्ता तिच्या हाती असल्या-

वद्दल तिची प्रसिद्ध आहे. टेथमॉसिसच्या समीपवर्तून (त्याच्या जतन केलेल्या शवावरून) किंवा त्याच्या कारकीर्दीच्या शकावलीपरून पाहू गेलें तर तो उतारवयाचा दिसून येतो. तथापि त्याच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात दिसून येणारा त्याचा प्रभाव तो ज्यावेळीं हाटशेपसूत बरोबर जोडीने राज्यकारभार चालवीत होता त्यावेळीं दृष्टीस पडत नाही. शांततेच्या काळांत ज्या कलांची अभिवृद्धि करणे शक्य असतें त्यांची अभिवृद्धि हाटशेपसूत हिने केली. हिवर्सोस घराण्यांतील राजांच्या जुलामामुळे व अनास्थेमुळे ज्या वरच्या व खालच्या मिसर देशांतील देवस्थानांची अव्यवस्था झाली होती तैथाल पूजाअर्चा तिने पूर्ववत सुरू केली. डेरएलवाहरी येथील देवालयाचे काम पुरे करून व त्यास उत्तम तऱ्हेने शृंगारून तिने त्याच्या भित्तीवर आपली दैवी उत्पत्ति, अमनच्या देखरेखीखालीं आपलें संगोपन व आपल्या पित्याबरोबर जोडीने राज्य चालविणें इत्यादि गोष्टींचीं चित्रे काढविलीं. प्यूओनोवर जलमार्गानें केलेल्या स्वारीची व इतर अन्य प्रसंगांची सुप्रसिद्ध शिल्पकामे येथे पहावयास सांपडतात. पहिल्या व दुसऱ्या टेथमॉसिसच्या कारकीर्दांत कर्णक येथें सुरू केलेलां कामे पूर्ण करण्यांत हाटशेपसूत हिने फार मेहनत केली व तैथाल वंशाजवळ तिने दोन चौकोनी मनोरे उभारले. त्यांपैकी एक अद्याप उभा आहे व तो त्या नमुनेदार देवालयास विलक्षण प्रकारची शोभा देतो. जेव्हां हाटशेपसूत ही पहिल्या टेथमॉसिस बरोबर राज्यकारभार चालवीत होती तेव्हांपासून बाविसाव्या वर्षाचा सन सिनाइ येथें सांपडला आहे. त्यानंतर थोड्याच अवधीत तिसरा टेथमॉसिस हा आपल्या कारकीर्दीच्या बाविसाव्या वर्षी मोठ्या जोमानें राज्यकारभार चालवीत आहे असें दिसून येतें. हाटशेपसूत हिच्या ठिकाणीं असें कांहीं तेज होतें कीं ती असेपर्यंत तिच्यावर सर्व सेवकांची निष्ठा होती व कोणाची वर मान करण्याची छाती होत नव्हती. परंतु तिच्या मृत्युनंतर थोड्याच अवधीत प्रतिक्रियेला मुरवात झाली. खोप्रावल्यासंबंधानें तिदकारा, त्यांत दुसऱ्यांवर छाप ठेवण्याची त्या स्त्रीची तऱ्हा व आपल्या सावत्र मुलाचा वास्तविक हक्क असतां ती तिनें वळकावणें इत्यादि गोष्टी त्या प्रतिक्रियेक कारणीभूत झाल्या असाव्या. त्यामुळे तिच्या खोदीव मूर्ती छिन्नभिन्न करण्यांत आल्या व तिची स्मारके नष्ट करून त्यावर नवीन इमारती होळें लागल्या आणि कबरस्थानांत कायमची विप्रांति घेत पडलेल्या तिच्या एकनिष्ठ सेवकांचाहि तसाच सूड घेण्यांत आला. तदनंतर अखेनटान यानें आपल्या धर्मवेडामुळे अमनदेवाच्या सर्व मूर्ति आणि त्याचे नांव ज्यावर आहे असे सर्व कोरीव लेख छिन्नविछिन्न करून टाकले. यांत हाटशेपसूत हिचीं सर्व उत्तम उत्तम स्मारके नष्ट झालीं. एकोणिसाव्या राजघराण्याच्या संस्थापकांनीं तर तिला राज्य करण्याचा हक्क नव्हता झणून तिचीं नांवें खोडून त्याजागीं

पहिला, दुसरा व तिसरा टेथमॉसिस यांची नांवें घातलीं. ही कलाकौशल्यविध्वंसकबुद्धि सर्व मिसरदेशभर त्यावेळीं दिसून आली परंतु सिनाइच्या दूरदूरच्या खाणांत असलेल्या हाटशेपसूतच्या मूर्ती मात्र अभंग राहिल्या. पहिल्या मैतीने व दुसऱ्या रामेसीसनें केलेल्या राजांच्या यादीमध्ये हाटशेपसूतचें नांव नाहीं व यापुढील कोणत्याहि स्मारकांत तिच्या कारकीर्दीचा उल्लेख नाहीं.

तिसरा टेथमॉसिस याच्या लढाया.—तिसरा टेथमॉसिस याने आपल्या सर्व सामर्थ्याचा उपयोग युद्धाकडे केलः. हाटशेपसूतच्या मृत्यूनंतर सिरियानें बंड केलें परंतु हा राजा केवळ बावीस वर्षांचा असतां त्या बंडखोरांची खोड मोडण्यास सिद्ध झाला. ऑरोंटोज या नदीवर असलेल्या कडेश शहरानें जरी या बंडांत पुढाकार घेतला होता तरी बंडाची साथ सर्व पश्चिम सिरियाभर पसरली होती. मेगोडो येथील सिरियन लोकांचें पायदळ बरयदळ यांच्याशीं सामना व अखेर तें ठिकाण हस्तगत करणें इत्यादि सर्व प्रथम युद्धांतील टेथमॉसिसच्या हालचाली दरोज टिपून ठेवण्यांत येत हे त्या. या बखरींतील उतारा व टेथमॉसिसच्या पुढील युद्धाचा त्रोटक वृत्तांत कर्णक येथील देवालयाच्या भित्तीवर खांदलेले आहेत. पांच वेळ युद्ध केल्यानंतर त्यानें सर्व दक्षिण सिरिया पादाक्रान्त केला व फिनिसियाचीं बंदरेहि हस्तगत केलीं. सहाव्या युद्धांत त्यानें कडेश शहर सर केलें. पुढील वर्षीं टेथमॉसिस यानें फिहून फिनिसियाच्या बंदरांस भेट दिली व बंडखोरांस शासन करून सिरियापासून खंडणी वसूल केली. इतकें झालें तरी राज्यविस्ताराचे बाबतींत आणखी एक वर्ष जाईपर्यंत त्याचें पाऊल पुढें पडलें नाहीं. तदनंतर त्याच्या कारकीर्दीच्या तेह्दितिसाव्या वर्षी तो कडेशमधून कारचेमिशपर्यंत लढाया मारीत गेला व युफ्रेटास नदी ओलांडून मिटनीच्या राजांच्या मुलखांत शिरला. तेथे त्यानें पहिल्या टेथमॉसिसच्या शिलेजवळ लेख करून आपली एक शिला बसविली व नदी मार्गाचे दक्षिणेंत निक्षेपयेंत गेला. येथे त्यानें एकशेंबास हत्तींच्या कळपांची शिकार केली आणि नंतर पश्चिमेकडे वळून नहरिणाची खंडणी वसूल करून एशियामायनरमर्षाल हिटाइट लोकांच्या व बाबिलोनच्या राजाच्या देणग्यांचा स्वीकार केला. कडेशच्या दुसऱ्या वेढ्याच्या वेळीं बंड करण्याच्या प्रवृत्तीचा पूर्ण धांमोड होईपर्यंत या राजानें सिरियावर एकंदर सतः त्या स्वाऱ्या केल्या. लिबिया व एथिओपिया या देशांवरील त्याच्या स्वाऱ्या विशेष महत्त्वाच्या नाहींत. लढायांच्या मध्यंतरीच्या काळांत तिसरा टेथमॉसिस जो राज्यकारभार पाहो त्यावरून तो मोठा कर्तृत्ववान् राजकारणी पुरुष होता असें दिसून येतें. राज्याच्या कोनाकोपऱ्यांतहि काय चाललें आहे इकडे त्याचें लक्ष असे. त्याच्या कारकीर्दीतील बहुतेक महत्त्वाच्या वर्षांतील सहा महिने सिरियावरील स्वाऱ्यांत खर्च पडत असत परंतु राहिलेला सर्व काळ तो राज्याच्या अंतर्गत व्यवस्थेकडे लावो.

तो यांत अन्वय व दरोडे यांचा बंदोबस्त करी, जिकलेल्या देशांच्या लुटोतून व खंडणीतून व धरून आणलेल्या कैद्यांकडून देवालयें दुरुस्त करणे व त्यांस मुशोभित करणे इत्यादि कामे करून घेई, किंवा अंमन देवाच्या देवळांतील भपकेदार उपकरणी तयार करण्याकरितां कल्पनाविचित्र रंखातून देई. त्याच्या कारकीर्दीच्या उत्तर काळांत त्याने न्युबियावर कांहीं स्वाभ्या केल्या. टेथमोसिस हा आपल्या कारकीर्दीच्या चोपन्नाव्या वर्षी वारला. हेरएल्लाहरी येथील तळघरांत सांपडलेल्या त्याच्या मर्मावरून (जतन केलेल्या शवावरून) तो फार वृद्ध होता असे दिसते. तो सर्व मिसर देशाच्या इतिहासांत नसला तरी : "नूतन साम्राज्यांतील" सर्वांत मोठा राजा होता हे निर्विवाद आहे.

तिसरा अमेनोफिस.—तिसरा टेथमोसिस यांने आपल्या कारकीर्दीच्या शेवटी शेवटी दुसरा अमेनोफिस नांवाच्या मुलास आपल्याबरोबर गादीवर बसविले होते आणि तोच त्याच्या मागून राज्यावर बसला. गादीवर बसल्यावर नव्या राजाने प्रथम सिरियावर स्वारी केली; कारण, तेथे बंडाच्या प्रवृत्तीन फिरून उक्त आला होता. त्याने युफ्रेटिसपर्यंत जाऊन तिकडीच्या सात राजांस कैद केले व त्यांस बरोबर घेऊन व पुष्कळशी लूट गोळा करून तो थोडोच येथे परत आला. कैद करून आणलेल्या राजाचे त्याने अंमन देवास बळी दिले व त्यांपैकी सहांचीं धडे मितीवर लटकत ठेवून सातवे धड दक्षिणेन नपाता येथे नेले व इथिओपियन लोकांस बचक वसेल अशा ठिकाणी त्याची स्थापना केली. अमेनोफिसने मन्वीस वषे राज्य करून ते आपल्या चवथ्या टेथमोसिस नांवाच्या मुलाच्या स्वाधीन केले. या चवथ्या टेथमोसिसने "सिंफ्रस" नामक. एका मोठ्या मनोऱ्याची साकसफाई केली व तसें केल्याबद्दल एका शिलालेखांत खोदून ठेवले आहे. त्याने उत्तर सिरियावर व कुश देशावर स्वाभ्या केल्या. त्याचा मुलगा तिसरा अमेनोफिस हा बांधकामाविषयी प्रसिद्ध आहे. त्याने पुष्कळ देवळांचीं कामे केलीं. त्यांत लुक्सोर्चे देऊळ नवीन बांधले व कर्णकच्या देवळास पुष्कळमे रस्ते व दरवाजे केले, त्याने एका "तप्या" नांवाच्या बाईशी लग्न केले. ही बाई जरी अप्रसिद्ध कुलांतली होती तरी तिचा तिचा पति व त्याच्या मागून तिचा मुलगा हे दोघेही मोठ्या सन्मानाने वागवीत असत. तिसऱ्या अमेनोफिसने इथिओपियामध्ये स्वाभ्या केल्या परंतु नपातापसून युफ्रेटिसपर्यंत त्याची सत्ता दीर्घकाल अबाधितपणे चालू होती. मिसर देशांत व ग्रीसच्या बटांत त्याच्या तप्याच्या नांवाच्या लहान लहान वस्तू सांपडतात. तेल एल अमर्ना येथील दफतरखान्यांत त्याच्या मुलांने जतन करून ठेवलेले कीलाकृति शिलालेख सुदैवाने उपलब्ध झाले आहेत. त्यावरून मिटना, असुरिया व बॅबिलोनियासारख्या मोठ्या प्रदेशांचे राजे सुद्धा अमेनोफिस याच्याशी पत्रव्यवहार करणांत, त्याच्याशी आपल्या मुलींचीं लग्ने लावून देण्यांत व त्याची मैत्री संपादन करण्यांत धन्यता

मानित होते असे दिसते. सायप्रसचा राजाहि त्याची मजा संपादन करीत होता. शिवाय सीरियाचे राजे त्याच्या बापांने जिकले असल्यामुळे त्यांच्या मुलांचे सर्व शिक्षण मिसर देशांत झालेले होते व त्या कारणाने ते राज्यावर बसल्यानंतरहि अमेनोफिसशीं बंधा गुलामाप्रमाणे वागत असत. या वेळीं मिसर देशांत जो चहूकडून खंडणीचा प्रवाह चालू होता त्याने तेथे चालू असलेल्या सर्व भपकेदार कामांचा खर्च भागत असे. अमेनोफिसने आपल्या तप्या राणीचे नांव व वंशाबळ सोदून व त्यापुढे आपल्या राज्याचा मर्यादा मिटनाच्या राजाची मुलगी गिल्लिया हिच्याबरोबर त्याचे दुसरे लग्न, थोडोच येथे पवित्र सरोवर बांधणे, रानटी पशूंची शिकार, आपल्या कारकीर्दीच्या पहिल्या दहा वर्षांत त्याने मारलेल्या सिंहांची मंथ्या इत्यादि सर्व माहिती देऊन "स्फेरै" नांवाच्या किट्यांच्या आकाराचे अनेक पाषाणखंड तयार केले होते. ज्या भव्य पुतळ्यांम ग्रीक लोक होमर कवीच्या "मेन्नन" नायकाच्या नांवावरून ओळखीत होते व जे थोडोचच्या पश्चिमेकडाले मंदानाकडे तोंड करून बसविले होते त्यांत या राजाची प्रतिमा आहे आणि ते याच्या कबरस्थानाच्या वेणापुढे ठेवण्यांत आले होते. ती वेस खेरीज कर्ण कबरस्थानाचा कोणताहि भाग हल्लीं शिष्टक नाहीं. त्याच्या कारकीर्दीच्या छतिसाव्या वर्षाच्या शेवटी उत्तरेकडून हिट्टा लोकांनी व पूर्वेकडून खावरी लोकांनी सिरियावर स्वारी केली. त्यावेळेस कांहीं किरकोळ राजांनी स्वारी करणाऱ्यांना मिळून मिसर देशाची सत्ता उलथून पाडण्याचा प्रयत्न केला व जे राजे मिसर देशाच्या राजांशी इमानाने वागले त्यांनीहि चिन्ताजनक स्थिति असल्याबद्दल त्यांस खबर दिली.

चवथा अमेनोफिस.—तिसरा अमेनोफिस व तप्या यांचा मुलगा चवथा अमेनोफिस हा मिसर देशीय राजांच्या मालिकेत विशेष सुप्रसिद्ध राजा होऊन गेला तो धर्मेबद्धा असून हिलिओपोलिस येथील सूर्य देवतेचा मुख्य उपाध्याय होता आणि म्हणून सूर्य हा जीवन, उत्पादन, वर्धन आणि चलन या सर्वांचे प्रत्यक्ष मूळ कारण आहे आणि मिसर देशाप्रमाणेच इतरत्र त्या देवतेची सत्ता एकसारखी अबाधित चालते अशा त्या देवतेसंबंधी त्याची भावना होती. मिसर देशांतल अनेक देवतांस व हिलिओपोलिस येथील सर्व पौराणिक कथांस फाटा देऊन त्याने आपल्यास हृद्य सूर्यदेवापासक पंथास वाहून घेतले. आतांपर्यंत अप्रसिद्ध असलेला सूर्यवाचक "अटोन" हा शब्द त्याने प्रचारांत आणला. परंतु हिलिओपोलिसच्या श्येनशोर्प सूर्यदेवाचे परंपरागत चालत असलेले "हरख" हें नांव त्याने तसेंच पुढे चालू ठेवले व कर्णक येथे त्या देवाचे एक देवालय बांधले. त्याच्या कारकीर्दीच्या पांचव्या वर्षापर्यंत इतर देवतांचीहि पूजा करण्यास सरकारी रीत्या परवानगी होती परंतु तदनंतर इतर सर्व उपासना बंद करून फक्त एकच

पंथ कायम करण्यांत आला. सर्व जुन्या देवतांमध्ये सत्तेच्या व उत्पन्नाच्या दृष्टीने अंमन देवाचे वडे प्रस्थ होते म्हणून या दीर्घकाल सर्वमान्य झालेल्या देवाविरुद्ध राजाने मोठ्या निकराचा हल्ला चढविला. त्याने आपले “अमेनहोट” (अंमन संतुष्ट आहे) हे नांव टाकून देऊन “अखेनटॉन” (अटॉनचा पवित्र) हे नांव धारण केले, सर्व स्मारकांवरून अंमनची नावे व मूर्ती नाहीशा केल्या व जेथे अंमनचे स्थान होते ते भव्य थीवीज शहर सोडून त्याने हॅर्मापोलिसच्या मैदानांत एल् अंमर्ना येथे आपली नवीन राजधानी बांधली. त्याने आपल्या कारकीर्दीच्या सहाव्या वर्षी ती राजधानी व तिच्या भोंवतालचा बराचसा मुलूख अटॉन देवास अर्पण केला. तेथे भव्य देवळे, राजवाडे, घरे व कबरस्थाने बांधण्यांत आली. पुष्कळ स्मारकांवर अनेकेश्वरी मत दाखविणारे “देव” शब्दाचे अनेकवचनी रूप नाहीसे केल्याच्या खुणा आहेत.

सर्व स्थानिक देवालयांतून अटॉनची पूजा सुरू करण्यांत आली. अंमनचे जप्त केलेले उत्पन्न आणि सिरिया व कुश मधून आणलेली खंडणी यांचा उपयोग एखटनला-अटॉनचा मुलूख-नवीन राजधानी सुशोभित करण्याचे कामी व ज्यांनी अटॉन पंथाची शिकवण मोठ्या उत्साहाने स्वीकारली त्यांना पारितोषिके देण्याच्या कामी करण्यांत आला. परंतु दरम्यान साम्राज्याच्या हिताच्या दृष्टीने अवश्य करावयाच्या गोष्टींची हेळसांड झाली. तिसऱ्या अमेनोफिसच्या कारकीर्दीच्या शेवटी देशावर जे संकट आले होते त्याचा पूर्णपणे मोड करण्यांत आला नव्हता. सिरियातील राजे कधी हिटाइट लोकांची तर कधी खाविरा लोकांची मदत घेऊन आपआपसांत लढत होते. त्यांपैकी जे राजे आपल्या पूर्वजांप्रमाणे मिसर देशच्या राजाशी एकनिष्ठपणे वागत होते त्यांनी त्या राजांस शत्रूंपासून संरक्षण करण्याविषयी पत्रावर पत्रे धाडली. त्या कामावर काही फौज घेऊन जरी एका सरदारास पाठविले होते तरी त्याने भांडणाचा निवाडा नीट न केल्यामुळे त्यापासून फायद्याऐवजी तोटाच अधिक झाला. शेवटी त्या राजांची निराशेची पत्रे येऊ लागली व त्या मिसर-देशाभिमाना राजांस मिसर देशांत पळून जाण्याशिवाय दुसरा मार्ग उरला नाही. या राजांची कारकीर्द संपण्यापूर्वी सिरियातील मिसर देशाची सत्ता संपुष्टांत आली होती. अखेनटॉन हा आपल्या कारकीर्दीच्या सतराव्या वर्षी ह्यनजे इ. स. पूर्वी १३५० व्या वर्षी मरण पावला. त्याच्या पोटी पुत्रसंतान नव्हते. त्यास सर्व मुलीच झाल्या व त्या सर्व सनारंभांत त्याच्या बरोबर असत. त्याच्या मागून त्याचे दोषे जांबई एकामागून एक गादीवर बसले परंतु त्यांना फार वेळ राज्य केले नाही. त्यांपैकी तुतेनखातन याने आपल्या नांवाचा त्याग करून “तुतेनखामन” हे नवीन नांव धारण केले आणि एखटनचा सर्वस्वी त्याग न करतां कर्णकच्या देवालास त्याचे पूर्वीचे वैभव प्राप्त करून दिले.

त्यांत त्याने नवीन स्मारके करून अंमन देवास अर्पण केली. याच्या कबरस्थानाचा नुकताच शोध लागला असून त्यांत अगणित संपत्ति व स्मारक वस्तू सापडल्या आहेत. अखेनटॉनने केलेला बदल सामान्य जनतेस मान्य झाला नव्हता. सामान्य लोकांनी आपल्या जुन्यापुराण्या धार्मिक चालीरीति व कल्पना तशाच उराशी बाळगून ठेवल्या होत्या आणि उपाध्ये मंडळी जरी त्या राजाच्या जिवन्तपणी धाकाने किंवा लांच घेऊन स्तब्ध बसली असली तरी ती त्या पाखंड-बाद्याचा मनापासून विरोध करीत असली पाहिजेत हे उघड आहे. तदनंतर अखेनटॉनच्या पंथाचा अभिमाना ‘ए’ नांवाचा उपाध्याय याने काही काळ राज्य केले तथापि “अटॉन” यास अनेक देवतांपैकी एक यापेक्षा अधिक महत्त्व उरले नव्हते. शेवटी अखेनटॉनच्या हाताखालचा हर्माहिव नांवाचा एक सरदार गादीवर बसला व त्याने जुन्या पंथाचा उघड उघड पुरस्कार केला. त्यामुळे अंमन देवाची पूर्वी जी गति झाली तीच आता अटॉन देवाची व त्याच्या उपासक राजांची झाली. त्यांची स्मारके उध्वस्त करण्यांत आली, त्यांची नावे खरडून टाकण्यांत आली व त्यांच्या मूर्ती छिन्नभिन्न करण्यांत आल्या व अंमनची स्मारके, नावे व मूर्ती पुनः प्रस्थापित करण्यांत आल्या. दुसऱ्या रामेसिसपासून हर्माहिवपर्यंत पाखंडी राजांच्या कारकीर्दीची जी सनावळ करण्यांत आली त्यांत अखेनटॉन यास “गुन्हेगार अखेनटॉन” असे वर्णिले आहे. राज्यकर्त्यांनी दुर्लक्ष केल्यामुळे गासन पद्धतीत अनेक दोष शिरले होते. हर्माहिवची दृष्टि व्यावहारिक होती. त्याने ते सर्व दोष काढून टाकून राज्यामध्ये शिस्त उत्पन्न केली. अधिकाऱ्यांच्या लाचलुपतीच्या प्रकारांस कडक उपायांनी आवळा घातला. एतद्विषयक त्याचे कायदे कर्णकच्या देवालयांतील विजयस्तंभावर खोदलेले आहेत व त्या खोदीव कामाच्या अवाशिष्ट भागावरून त्याचे हेतू किती उच्च होते हे कळून येण्यासारखे आहे. त्याच्या मागून गादीवर बसलेल्या राजांच्या कारकीर्दीत जी देशाची भरभराट झालेली दिसून येते तीवरून त्याला राष्ट्राच्या गरजा किती उत्तम रीतीने समजत होत्या हे स्पष्ट होते. शिवाय त्याने आसपासच्या प्रदेशांवर स्वारी करून मिसर देशाचा दरारा चव्हेकडे पुन्हा प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला.

एकोणिसावे घराणे.—पहिला रामेसिस हा या घराण्याचा संस्थापक होय. आपल्या दोन वर्षांच्या छोट्याशा कारकीर्दीत त्याने कर्णक येथील भव्य दिवाणखाना बांधण्याचे जोरून त्याला सुरुवात केली त्यायोगे त्याच्या मोठमोठ्या कल्पना लोकांच्या नजरेस आल्या, तथापि त्या पार पाडण्याला त्याचे बाधक्य आड आले असावे. त्याचा मुलगा पहिला सेती हा आपल्या चापाच्या मृत्यूनंतर, पॅलेस्टाइनवर चालून जाणाऱ्या वेडुइन शत्रू याला नामोहरम करण्यास एकदम सिद्ध झाला. पुढे तो लेबाननपर्यंत सरकला. त्यावेळी त्यास लिवियन लोकांचाहि समाचार घेणे अवश्य होते. तसें करून

नंतर सेती पुन्हा पॅलेस्टाइनमधून पुढे जाऊन अँमोराइट लोकांचा प्रदेश त्याने उध्वस्त केला. व हिटाइट लोकांवर त्याचे भांडण सुरू झाले. खेताच्या राजाशी तह होऊन सेतीच्या लढायांचा निकाल लागला. गादीवर आल्यानंतर १ वर्षांनी त्याचे लक्ष न्युबियाच्या अरण्यांतील सोन्याच्या खाणीकडे गेले व त्याने तेथपर्यंत रस्ता दुरुस्त केला. या अवधीत त्याच्या वापाने सुरू केलेल्या कर्णक देवळाचे जंगी काम पुढे चालू होतेच. व असेनटोनच्या स्मारकांची इजिप्त-मध्ये जिंकडे तिकडे झालेल्या दुर्दशा त्याने नाहोशी करण्याचा सतत उद्योग चालविला. अँबिडॉस येथील सेतीचे मंदिर आणि राजांच्या कबरी असलेल्या दरीत बांधलेली त्याचा कबर, कारागिरी आणि सौंदर्य या दृष्टीने त्या काळचे अत्युत्कृष्ट शिल्पाचे नमुनेच झणता येतील. दुसरा रामेसीस लहान-पर्णाच गादीवर आला. त्याने ६७ वर्षे राज्य केले. आपल्या कारकीर्दीत सेतीने अँतर्मिडिल्ली पुष्कळशी कामे त्याने तडीस नेली. व इजिप्त आणि न्युबिया या ठिकाणी जिंकडे तिकडे आपली स्वतःची स्मारके करून ठेविली. अबूसिबेल या दगडी देवस्थानाचा खोदणी आणि कर्णक येथील मन्थ दिवाण-खान्याच्या बांधकामाची परिसमाप्ति ही वास्तुशास्त्राच्या क्षेत्रात त्याची सर्वोत्कृष्ट कामगिरी ठरेल. गादीवर आल्यानंतर दुसऱ्या वर्षी त्याच्या लढायांस सुरुवात झाली. न्युबियन, लिबियन, सिरियन, आणि हिटाइट हे त्याचे प्रतिस्पर्धी होते. पांचव्या वर्षी कडेशानवळ त्याचे सैन्य हिटाइट व त्यांचे दोस्त यांकडून पराभव पावण्याच्या अगदी वंतात होते. पण रामेसीसच्या आंगच्या मर्दुमकीमुळे तो प्रसंग टळला. त्याच्या देवळावरील सूर्तिशिल्पांत हा प्रसंग उत्तम रेखाटला असून त्यावर काव्योद्दिष्ट रचलेली होती. कारकीर्दीच्या २१ व्या वर्षी रामेसीस आणि हिटाइट राजा खत्तुशील यांच्यामध्ये तह झाला. ३४ व्या वर्षी म्हणजे सुमारे इ. स. पूर्वी १२५० त खत्तुशील हा आपला मित्र किंवा मांडलिक जो कोडेचा राजा याच्या समवेत आपल्या दूर असलेल्या राजधानीहून जातीनिशी इजिप्तमधील चमत्कार पाहण्यास आला. दुसऱ्या रामेसीसने नीलमुखाकडे वरेंच लक्ष पुराविले. तानीसचे देवालय वाढवून जे मोठे शोभिवंत केले गेले तेहि याच्याकडूनच. या ठिकाणी उभारलेला राजाचा पुतळा ९० फुटांवर उंच होता. त्याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस त्याची करडी नजर व उत्साह कमी झाल्याकारणाने इजिप्शियन राष्ट्रांतला लष्करी जोम नाहीसा झाला. सूदन, लिबिया आणि उत्तरेकडील राष्ट्रे यांतील भाडोत्री शिपाई आणून सैन्यांत भरती करावी लागली. तेथेच नीलमुखाच्या सुंदर वनांत परकीय लोकांनी ठाणे दिले. दुसऱ्या रामेसीस नंतर त्याचा मुलगा मिनेप्ताह सुमारे इ. स. पूर्वी १२२५ त गादीवर आला. आपले राज्य व एकंदर साम्राज्य राखण्यासाठी त्याला वन्याच लढाया कराव्या लागल्या. त्याच्या कारकीर्दीच्या ५ व्या वर्षाच्या सुमारासच हे युद्ध थांबले. लिबि-

भा. ति. उ. ३

यन व त्यांचे दोस्त यांचा पूर्ण पराभव होऊन इजिप्त पुन्हा निर्धास्त झाले. मिनेप्ताह हा आपल्या वापाप्रमाणेच आपल्या पूर्वजांच्या स्मारकांचा अपहार करणारा होता. रामेसीसच्या मोठ्या घराण्यांतील मिनेप्ताह हा १२ वा मुलगा असून गादीवर आल्यावेळी तो म्हत्वाचा असला पाहिजे. त्याच्या कारकीर्दीची पहिली कांही वर्षे सोडून पुढे त्याच्याने कांही काम होईना. त्याच्या मगून लवकर लवकर एकामागून एक असे अपेक्षी राजे होऊन गेले.

विसावे घराणे.—तिसऱ्या रामेसीसच्या मृत्यूनंतर लिहिलेल्या पपायरस हस्तालिखितांत इजिप्तची दशा पुढीलप्रमाणे वर्णिली आहे:—“ इजिप्तची भूमि लहान: मोठ्या नगरा-धिपांच्या किंवा अधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत असून, एकमेकांत त्यांचे हाडवैर असे; नंतर कोणी एक सिरियन स्वतः सत्ताधोश बनला; सर्व प्रदेश त्याच्या अंकित राहिला, त्याने आपले सोयरी गोळा करून दुसऱ्या राजांना लुबाडले. त्यांनी देवांना माणसांसारखे वनविले, तेव्हा साष्टांगीक देवस्थानांच्या देणग्या बंद पडल्या पण जेव्हा देवानांच तह करावासा वाटला तेव्हा त्यांनी आपला मुलगा सेटेनखॉ-ट याला सर्व प्रदेशाचा राजा बनविले.” सुमारे इ. स. पू. १२०० मध्ये सेटेनखॉट गादीवर होता. त्याला लोक खरा वारस समजत नव्हते तरी त्याचे घराणे चिरकाल टिकले. साम्राज्याचे वैभव पुनरुद्भाषित करण्याच्या तिसऱ्या रामेसीसचा तो जनक होय. मिनेप्ताह गादीवर आल्यावेळी जसे इजिप्तवर अरिष्ट कोसळले होते तसेच यावेळीहि इजिप्त संकटग्रस्त होते. लिबियन व त्यांचे सहकारी यांच्याशी टक्करा देऊन रामेसीसने त्यांची पिछेहाट केली व इजिप्त स्वतंत्र राखला. त्याच्या कारकीर्दीची शेवटची वर्षे शांततेची गेली. तथापि तिसरा रामेसीस हा कांही अद्वितीय राजा नव्हता; तो मोठा कल्पक होता किंवा उच्च विचाराचा होता, असेहि नाही. दुसऱ्या रामेसीसचे अनुकरण तो करित असे. पुरोहित लोकांचा आपणावर वसणारा पगटा उडवण्याचाहि त्याने मनांत आणिले नाही. पूर्वीच्या राजांनी देवस्थानांना दिलेला मालमत्ता त्याने जशीच्या तशीच परत केली इतकेच नव्हे तर त्यांत आणखी बरीच मोठी भर घातली. संघर्ष इजिप्तमधील शेंकडा १५ इतकी जमीन निरनिराळ्या देवतांच्या नांवावर होती. जरी त्याच्या कारकीर्दीत एकंदरीन पाहता इजिप्त समृद्ध होते तथापि जनतेच्या कांही वर्गातून निःसंशय आपत्ति ह्मणोवर होत होती. एका पपायरस लेखांत थीवन स्मशानांतल्या उपासमार झालेल्या मजुरांनी संप केल्याचे आढळते. हा वृद्ध राजा मरण पावण्यापूर्वी थोडे दिवस त्याला ठार मारून त्याचा एक पुत्र गादीवर बसविण्याचा अंतःपुरांत झालेला एक कट उघडकीस आला होता. त्यांत मोटमोठ्या अधिकाऱ्याचे वीरुप होणे. विसाव्या घराण्याची अखेर होईपर्यंतचा ८० वर्षीय रामेसीस नांवाचे ९ अप्रसिद्ध राजे एकामागून एक होऊन गेले. अँमोनच्या धर्मोपदेशकांच्या सत्ता-एकसारख्या

वाढत होती. यावेळीं थीवनची स्मशानभूमी मोठ्या व्यवस्थे-शीरपणे पूर्वीपेक्षा अधिक लुवाडली जाऊ लागली. नवव्या रामेसीसच्या कारकीर्दीत त्याचा तपास लागून असे आढळून आले की राजकवरींपेक्षा एक अगदी पुरी उच्चस्त शाली असून त्यांतील "ममी" जाळल्या गेल्या आहेत. तीन वर्षांनी पुढे राजकवरी असलेल्या दरीवर हल्ला होऊन पहिला सेती व दुसरा रामेसीस यांचीं थडगां लुवाडलीं गेलीं.

नीलमुखामधील घराणी; लिबियन काळ.-२० व्या घराण्यांतील शेवटचा राजा जो वारावा रामेसीस याची सत्ता अगदी मृतप्राय झाली होती. त्याच्या कारकीर्दीतील धर्माधिकारी न्हीहोर याने सर्व सत्ता आपल्या हाती घेऊन तो त्याच्या मागून इ. स. पूर्वी ११०० च्या सुमारास थीवीज येथे गादीवर बसला. याच वेळीं तानिस येथे स्मॅडेस नांवाच्या एका राजाने नीलमुखामध्ये एक स्वतंत्र घराणे स्थापिले. (घराणे २१ वें). तानाईटवंशातील राजे सामान्यतः थीवीजच्या धर्माधिकार्यांच्या मुठोर्त असत. न्हीहोरचे वंशज कधी कधी या घराण्यांतील राजकन्यांशी शरीरसंबंध जोडून राजचिन्ह धारण करीत; कांही वेळां तर संबध इजिप्त त्यांच्या अधिकारांत असे. या घराण्यांतील राजे उच्चस्त केलेल्या राजकवरींमधील "ममी" ची फार काळजी घेत. एका कवरीतून दुसरीत असे करतां करतां शेवटीं डेर एल् बह रांच्या देवळानाजिक त्यांना पुरण्यांत आले या "ममी" ३००० वर्षे या ठिकाणी राहिल्यानंतर पुराणसंशोधनाची लाट येऊन केरो पदार्थसंग्रहालयांत त्यांची उचलवांगडी करण्यांत आली.

लिबियन शिपाई फार दिवस सैन्यांत होते व त्यांच्या लष्करी वरिष्ठानीं मोठमोठ्या शहरांतून राहून संपात्ति व बल पैदा केले. इकडे स्थानिक राज्यकर्ते दिवसानुदिवस दुर्बल होत चालले. तानाईट घराणीं लिबियन असावेसे दिसते. २२ वें घराणे त्यांतील नांवावरून परकीय असल्याचे उघड दिसते. या घराण्याचा संस्थापक पहिला शशांक (शिशक) इ. स. पूर्वी ९५० च्या सुमारास डेल्टामध्ये घुबस्तसि येथे रहात असावेसे दिसते. त्याच्या मुलाने तानाईट घराण्यांतील शेवटच्या राजाच्या मुलीशी लग्न लाविले होते. यापुढे पुष्कळ शतकेपर्यंत हेरॉक्लिओपोलिस हे मध्यइजिप्तची राजधानी होऊन राहिले होते. शशांकने थीवीज हस्तगत करून, आपल्या एका मुलाला अॅमॉनचा मुख्य धर्माधिकारी नेमिले. पॅलेस्टाईन आणि न्युव्हिया या ठिकाणी आपली सत्ता पुन्हां स्थापित केली. पहिल्या ओसोरकोनला आपल्या बापाचे भरभराटीचे राज्य लाभले होते तरी त्याने पुढे कांही एक केले नाही. लिबियन राजांना दडपून टाकण्यासाठी मोठा जोरकस माणूस पाहिजे होता; पण तसा कोणी नसल्याने राज्यांत लवकरच तट पडले. २२ वें घराणे बऱ्याच पिढ्या टिकले. २३ व्या घराण्यांतील राजांचा मांडलिक राजांवर मुळीच दाव नव्हता. हे मांडलिक राजे एकमेकांत भांडून देशातील संपत्तीचा

अपव्यय करीत. इकडे या अवधीत एथिओपियामध्ये एक देश राज्य स्थापन झाले. एथिओपियन राजा पंखी याने थीवीज आपल्या ताब्यांत ठेविले. साइसचा उत्साही राजा चेनाखट व डेल्टामधील दुसरे राजे मध्य इजिप्त पादाक्रांत करून एथिओपियासरहद्दीपर्यंत आले. पंखी राजाने हेन्याक्लि ओपोलिस मॅगनाला वेढा घालणाऱ्या तेफनाखट राजाचा पराभव करून मध्य इजिप्तमधून त्याला हांकून लाविले; इतकेच नव्हे तर मॅफिस घेऊन इतर राजे व लहान लहान संस्थानिक यांना शरण आणिले. एथिओपियन संस्थानचा कारभार राजामार्फत अॅमॉन येथील धर्माधिकारी पाहता असे असे म्हणतात.

एथिओपियन घराणे.-२४ व्या घराण्यांत एकच बोक्चोरिस नांवाचा सैते राजा होऊन गेला. त्याला शाबाकी या एथिओपियनने जिवंत जाळले म्हणतात- यावेळीं २५ व्या घराण्यांतील एथिओपियन सत्ता पूर्णपणे प्रस्थापित होऊन, सिरिया आणि फिनिसिया जिंकण्याच्या कार्यां त्याचा बराच उपयोग झाला असावा. पण इकडे असुरी लोकांचे साम्राज्य लष्करी सामर्थ्यामुळे घरेच पुढे येऊन, इजिप्तला दटावू लागले. तेव्हा सार्गेन आणि सेन्नाचेरिव यांच्याशी स्वातंत्र्याकरितां लढत असलेल्या सिरियनांना मदत करण्याखेरीज दुसरे कांहीच एथिओपियनांना करतां येणे शक्य नव्हते. शाबाकीनंतर शेबिटकु आणि शेबिटकूनंतर तिरहाका गादीवर आला. तिरहाकाने असुरी लोकांना पुढे न येऊ देण्याचा प्रयत्न चालविला पण ख्रि. पू. ६७० मध्ये इजिप्तच्या सरहद्दीवर एसरहडनने त्याच्या सैन्याचा पराभव केला व मॅफिस आणि राजाचा जनानखाना बावीज करून मोठी लूट मिळविली. इजिप्शियन लोकांचा असुरांना होणारा विरोध पूर्ण अंतःकरणापासून नव्हता असे दिसते. उत्तरेकडे, विशेषतः एथिओपियन सत्तेविद्द एक प्रबळ पक्ष निर्माण झाला होता. तिरहाकाने एथिओपियनांचे राज्य इजिप्तमध्ये सर्वत्र मान्य व्हावे अशी खटपट चालविली. एसरहडनने थोडी पाठ फिरविली नाही तोच तिरहाका दक्षिणेत परतला व असुरी लष्कराची कापाकाप सुरू झाली. एसरहडनने लवकरच दुसरी मोहिम तयार केली, पण वाटेतच इ. स. पू. ६६८ त तो मरण पावला. त्याचा पुत्र असुर-बनि पाल याने मोहिम पुढे ढकलली व तिरहाकाचा पराभव करून आपले सुभेदार पुन्हा नेमिले. साइस व मॅफिस याचा राजा नेको (निकु) हा त्याचा मुख्य असून तो २६ व्या घराण्याचा संस्थापक जो सामेटिकस याचा पिता होता. पुढे नेकोवर तिरहाकाशी पत्रव्यवहार ठेवल्याचा आरोप येऊन निनेव्हेला त्याला बांधून नेण्यांत आले. तेथे काय झाले असेल ते होवो, पण एवढे खरे की त्याला परत सन्मानपूर्वक पाठविण्याचा मुत्सदीपणा दाखविण्यांत आला. तथापि उत्तर इजिप्त तिरहाकाशी राजनिष्ठ होते; मॅफिस येथे एक अॅपिस वेल जो पुरण्यांत आला तोहि याच्याच कारकीर्दीत होय.

असे पुरोहित म्हणतात. पुढे लवकरच तो वारसा व त्याचा पुतण्या तांडमाने याला वरच्या प्रदेशांतील लोकांनी मोठ्या आनंदाने आपला राजा केलें. त्याने मेफिसला वेढा देऊन ते काबीज केले. नेक्रो या चकमकीत ठार झालासा दिसतो. पण ६१६ ई. स. मध्ये असुर-वनि-पालने एथिओपियनांना दक्षिण इजिप्त मधून हुसकून लाविले व नाईलपर्यंत त्यांचा पाठलाग केला व थावीज लुटले. हे आलेले असुरी अरिष्ट शैवटचें म्हणतां येईल.

२६ वे घराणें.—नेक्रोचा पुत्र सामेटिकस (इ. स. पू. ६६४-६१०) हा वापामागून असुरियाचा मांडलिक म्हणून गादीवर आला. याने इतर कांहीं राजांच्या मदतीने आपला सत्ता वाढवून ती दृढ केली. आपल्या कारकीर्दीची नऊ वर्षे झाली नाही तीच थीबीज त्याच्या पूर्ण मालकीचे झाले. या प्रसंगी असुरवनि-पालचें सर्व सामर्थ्य बाविलोन, इलाम आणि अरबस्तान येथील वंडाळी मोडण्याकडे गुंतले होते. पुन्हां असुरी सैन्याचा जिंकडे तिकडे विजय झाला पण त्याची सर्व शक्ति क्षीण झाली. सामेटिकसच्या अमदानीत इजिप्तला पुन्हा चांगले दिवस प्राप्त झाले; त्याचें उत्पन्न भरभरा वाढत गेलें. सामेटिकसने इजिप्तची सरहद्द सुरक्षित ठेविली. असुरी लोक त्याच्यावर जरी चालून आले नाहीत तरी सिथियनांची टोळ्यादक्षिणेकडे चालून येत होती तिला त्याने कांहीं लालच दाखवून व देणग्या देऊन परत लाविले. मरणापूर्वी सामेटिकस दक्षिण पॅलेस्टाइनमध्ये जाऊन आला होता.

जेव्हां सामेटिकसच्या कारकीर्दीला सुरवात झाली तेव्हां इजिप्तची स्थिति पूर्वी साम्राज्यसत्तेखाली असताना जी होती तीपेक्षा फारच निराळी अशी होती. भूमध्यसमुद्रांतील व्यापाराची वाढ, व नवीन लोकांशी व नवीन संस्कृतीशी येणारा संबंध यामुळे इजिप्शियन लोकांत नवीन विचारांचा प्रादुर्भाव झाला होता, व त्याबरोबरच स्वतःच्या वलाविपयी त्यांना विश्वास वाटेनासा झाला होता. थीबीजचें वर्चस्व जाऊन, डेल्टा हा इजिप्तमधील संपत्तिमान व प्रागतिक भाग बनला. धाडस व शौर्य नसलेल्या या लोकांत धार्मिकता घरीच बोकळली. तसेंच वैभवशाली पूर्वजांवद्दल अवास्तव अभिमान जागृत झाला. थावीस आणि अॅमोन तसेंच साम्राज्याच्या रमारकविशिष्ट गोष्टी यांना एथिओपियनांचा वराचसा संपर्क पोंचलेला दिसत होता. तेव्हां मेफाईट डेल्टाईक घराण्याच्या आचार्यांना मेफिसच्या प्राचीन वर्चस्वाच्या काळांतील गोष्टीकडे अनुकरणार्थ वळणें मुद्दाम भाग पडलें; व पापाणशिल्पकृति, आणि देवस्थान व कबर यांवरील लेख, हे शक्य तितके जुन्या राज्यांतील कृतिलेखांवरहुकूम वनवावे लागले. धार्मिक वाय्वेखेरीज इतर वावतांत इजिप्शियन हे कल्पक व किंवहुना अनुकरणशील असे होते.

सामेटिकस हा आपल्या ५४ वर्षांच्या आमदानीनंतर वारला व त्याचा मुलगा नेक्रो (इ. पू. ६१०-५९४) हा

त्यामागून गादीवर आला. असुरी लोकांची दीन अवस्था लक्षांत घेऊन, नेक्रोने सिरियामधील साम्राज्याचा प्राचीन मुख्य परत मिळविण्याकरितां मोहिम काढली. असुरियाच्या राजांतर्फे जोसियाने आपल्या दुर्बल सैन्यानिशी नेक्रोला तोंड दिलें; पण त्याचा पराभव होऊन लढाईत तो मारद झाला. नेक्रो युफ्रेटीजकडे जाण्याला पुढे सरसावला व त्याने तो प्रदेश आपला मांडलिक वनविला. निनेव्हेच्या न्हासानंतर पश्चिमेकडील असुरी लोकांचा वारसा बाविलोनचा राजा नवापोलेसर याच्याकडे आला; तेव्हां त्याने तावडतोव आपला मुलगा नेवु काडरेसर यास नेक्रोशी टकर देण्यास धाडून दिले. बाविलोनियन आणि इजिप्शियन सैन्यांची कारचेमिश येथे गांठ पडून (ख्रि. पू. ६०५), इजिप्शियनांचा इतका मोड झाला की, नेक्रोला सिरिया सोडून पळावे लागलें व नवो पोलासरच्या मृत्युमुळे विजयी वाराला परत जावें लागलें नसतें तर संबंध इजिप्त त्याने पादाक्रांत केले असतें यांत शंका नाही. यानंतरचा राजा दुसरा सामेटिकस (इ. स. पूर्व ५९४-५८९) याने सिरियावर किंवा फिनिसियावर मोहिम केली व अशु सिबेलपर्यंत एथिओपियामध्ये भाडोत्री सैन्य पाठविलें असे एक ठिकाणी लिहिलेले आढळतें. फारो होफ्रा (इ. स. पूर्व ५८९-५७०) याने ज्यूडामधील बाविलोनियन सत्तेविरुद्ध वंडाळी माजविण्याचा प्रयत्न केला. पण फारसा उपयोग झाला नाही. हिरोडोटस लिहितो की, त्याची कारकीर्द फार भरभराटीची होती. सायरनेच्या ग्रीक वसाहतीविरुद्ध लिबियन लोकांना त्याने मदत केली. व त्या मोहिमेंत भाडोत्री शिपायांवर त्याची कृपादृष्टि जास्त वळल्याच्या संशयावरून त्याचे देश क्षिपाई त्याच्यावर रागावले व त्यांनी अमोसिसला राजा निवडला. या दुसऱ्या अमोसिसने (इ. स. पूर्व ५७०-५२५) आपल्या अनुयायांच्या मदतीने ग्रीक सैन्याचा पराभव केला; तथापि त्याच्या पदरीहि ग्रीक असत व तो त्यांच्यातील जुलमां माणसांशी सल्लय करी. त्याची सत्ता इजिप्तपुरताच कायती होती. पण खूद इजिप्तच त्या वेळी अत्यंत भरभराटीत होतें. त्याच्या मृत्यूनंतर थोड्याच महिन्यांनी कॅब्रिसेसच्या आधिपत्याखाली असणाऱ्या इराणी सैन्याने इजिप्तमध्ये घेऊन त्याचा मुलगा तिसरा सामेटिकस याला पदच्युत केले.

इराणीकाल, २७ वे घराणें.—कॅब्रिसेसने प्रथम इजिप्शियन लोकांशी समेटाचें वर्तन ठेविलें होतें व तो त्यांच्या धर्माचा मान ठेवी; पण एथिओपियामधील त्याची मोहिम अयशस्वी झाल्यानंतरच वधूयां त्याने आपले संबंध घोरण वदलले व आपले नांव वंदू करून घेतले. त्याने परत जातांना इजिप्तला इतकें चिरडून टाकिलें होतें की, लगेच पुढे इराणची गादी दुसऱ्या कोर्णो वळकावली असतां हि या वाजुला दंगाधोषा वगैरे कांहींएक घडून आलें नाही. डरायस (इ. स. पू. ५२१-४७६) हा चांगला राजा निघाला व तो इजिप्तला आला त्यावेळी तेथील धर्माविपरीत त्याने वरीच आस्था

दाखविली. “ ग्रेट ओर्जेसिस ” (मोठी ओलवण) मध्ये त्याने एक अमोनकरिता देवालय बांधिले. इजिप्त आणि सायरेने यांच्या अधिपतीवर वरीच वार्षिक खंडणी लादली गेली होती तरी ती वसूल करण्यास फारसा त्रास पडत नसे. नाईलपासून तांबड्या समुद्रापर्यंत जाणारा कालवा पुरा होऊन व्यापार वाढला. त्याच्या कारकीर्दीच्या शेवटी इजिप्त बंड करण्यास उद्युक्त झाले. हे बंड मोडणारा क्सक्सस (इ. स. पू. ४८६—४६७) व त्याच्या मागून आलेला अर्टाक्ससस (इ. स. पू. ४६६—४२५) हे कॅवसेस प्रमाणेच इजिप्तीयनांना अप्रिय झाले होते. अर्टाक्ससस गादीवर बसण्याच्या वेळी माजलेल्या अराजकतेमुळे इजिप्तीयनांना बंड करण्याची पुन्हा संधी आली पण त्यांना यश आले नाही. दुसरा क्सक्सस व दुसरा डरायस यांच्या कारकीर्दीत इजिप्तमध्ये विशेष काही घडले नाही. शेवटी इ. स. पू. ४०५च्या सुमारास त्या ठिकाणी एक यशस्वी बंड होऊन इराणी वर्चस्व नाहीं झाले.

इजिप्तमध्ये इराणी सत्तेचे अवशेष फारच थोडे आहेत. साइस येथील नीथचा उपाध्याय पेप्टुओनीट याच्या लेखावरून त्याचा कॅवसेस व डरायस या राजांशी असलेला संबंध व्यक्त होतो. अरेमाइक भाषेमध्ये लिहिलेले काही पायायस-वरील हस्तलेख एलेफंटाईन व मेफिस येथे सांपडले आहेत. त्यावरून पुढील राजांची थोडीबहुत माहिती मिळते. इ.स.पू. ४४० च्या सुमारास, म्हणजे अर्टाक्सससच्या अमदानांत हिरोडोटस इजिप्तला आला होता. त्याच्या ग्रंथावरून सैते राजांच्या इतिहासाची व त्या काळच्या चालीरीतींची माहिती मिळते. पण ही माहिती फारशी विश्वसनीय म्हणता येणार नाही.

२८ ते ३१ घराणी.—इ. स. पू. ४०५ च्या सुमारास साइसच्या अमिरटेयसने दुसऱ्या डरायस विरुद्ध बंड उभारले; त्याचा परिणाम म्हणजे इजिप्तला पुन्हा स्वातंत्र्य मिळून ते साठ वर्षे टिकले. या पुढला राजा नेफ्युरेट (पहिला नेफे-रिटीझ) हा मेडेसियन असून त्याने २९ वे घराणे स्थापिले. हकोर व दुसरा नेफ्युरेट यांच्या मागून राज्य ३० व्या घराण्याकडे गेले. हेच शेवटचे इजिप्तीयन राजघराणे होय. नेथरहेव (पहिला नेफ्टोनेवस) आणि नेख्तेनेवफ (दुसरा नेफ्टोनेवस) या मेडेसियन राजांच्या कारकीर्दीत विशेषतः कलेला उत्तेजन मिळाले. इ. स. पू. ३७८ त नेथरहेव गादीवर बसल्यावेळी इराणकडून लवकरच हल्ला होईल अशा चिन्हे दिसत होती. हकोरने या पूर्वीच उत्तम सैन्य तयार ठेवले होते; त्यांत वरीचशी ग्रीकांची भरती होती. तेव्हा या सैन्यबलाच्या योगाने इजिप्तीयन राजाने मेडेस-जवळ इराणी सैन्याचा धुक्का उडविला व इजिप्त स्वतंत्र वेलें. नेथरहेवनंतर टेऑस किंवा टेऑस गादीवर आला. त्याची छोटीशी कारकीर्द इराणशी युद्ध करण्यांत गेली. या

युद्धांत इजिप्तीयन राजाने, स्पार्टन राजा अॅग्रेसिलस याच्या आधिपत्याखाली असलेल्या भाडोत्री ग्रीक लष्कराची व आधिनियन सेनापति चॅत्रियस याच्या आरमाराची मदत घेतली होती. ज्याच्या आशेने तो फिनिशियांत शिरला पण अॅग्रेसिलसचा अपमान केल्यामुळे त्याला पदच्युत व्हावे लागले. त्याच्या जागी नेख्तेनेवफ किंवा दुसरा नेफ्टो-नेवस आला. हा इजिप्तचा शेवटचाच राजा होय. या वेळी एक बंड उपस्थित होऊन हाननीन राजा पदच्युत होण्याची वेळ आली होती. पण अॅग्रेसिलसने हात देऊन त्याला सिंहासनावर स्थिर केले. पण इकडे इराणवर जोराचा हल्ला चढविण्याची संधी वाया गेली. तिसरा अर्टाक्ससस याने इजिप्त रसा-तळास पोचविण्याचा निश्चय करून त्यावर मोहीम पाठविली; पण नेख्तेनेवफच्या भाडोत्री ग्रीक शिपायांना ती परत लाविली; तेव्हा अर्टाक्ससस स्वतः दुसरी मोहीम घेऊन निघाला व त्याने ग्रीक शिपायांचा मोड केला. नेख्तेनेवफ हा आपल्या सैन्याच्या मदतीस जाण्याऐवजी मेफिसला परतला व तेथून एथिओपियाला पळाला (इ. स. पू. ३४०). याप्रमाणे सुमारे ३००० वर्षे टिकलेली फारोची राजसत्ता पुर्तलास मिळाली. तेव्हापासून आतांपावेतो २००० हून अधिक वर्षे झाली व या अवधीत पुष्कळ वेळा इजिप्त स्वतंत्र झालेले आहे; पण कोणीहि देव्य राजा फारोच्या तत्त्वावर अद्याप बसला नाही. ‘ इजिप्त देशांतला यामुळे कोणीहि अधिपति होणार नाही ’ (यहेज्केल ३०:१४) हा वाय-वलयधील परमेश्वराचा शाप वाढला की काय कोण जाणे ?

यानंतर ओक्स (अर्टाक्ससस) ने अमानुषपणे जित-राष्ट्राला छळले. या पुनःप्रस्थापित झालेल्या इराणी वर्चस्वा (या वर्चस्वाला मॅनेथो ३१ वे घराणे म्हणतो) पासून पुढचे कागद पत्र सुळीच सांपडत नाहीत; नाही म्हणावयास तिसऱ्या डरायसच्या कारकीर्दीतील एक पापायस उपलब्ध झाले आहे.

वरील इतिहासाचा इत्यर्थ थोडक्यांत येणेप्रमाणे देता येईल.

प्राचीन इजिप्तचा इतिहासकाल म्हणजे पहिल्या राजघरा-ण्याच्या पूर्वीचा काल. पेर्सीच्या मतें तो ख्रि. पू. ५,५०० पूर्वीचा असावा. तत्कालीन अंकित पाषाणखंड व इतर अवशेष उपलब्ध आहेत.

इतिहासकाल म्हणजे पुष्कळ सुधारणेचा काल नव्हे. इतर संस्कृति पुष्कळ वाढण्यापूर्वी इतिहासरक्षणाची चाड इजिप्तमध्ये वाढली. वाराव्या घराण्यापर्यंत ग्रीकांचा उप-योग दिसत नाही. मातीची भांडी फार जुनी दिसतात आणि त्यांचा कालानुक्रम त्यांतील कलेच्या प्रगतीवरून लावता येतो. इतर लंडाईची, शिकारीची, शेतकीची, हत्यार तयार करणारी कालाच्या, अनुक्रमाचा अंदाज करता येतो.

इजिप्तच्या राजघराण्यापैकीं हिक्सोस व इराणी राजे खेरीज करून बाकीचीं देश्य होती.

अठराव्या घराण्याच्या अमदानीत इजिप्तचें साम्राज्य पुष्कळ वाढलें होतें व त्या काळीं त्या राज्यांत न्युबिया, इथिओपिआ, ग्रीस, सिरिया, फिनिशिया, मिटनी, हिटाइट, असुरिया, बाबिलोनिया इत्यादि देशांतील भाग समाविष्ट होत होते.

अर्थात् त्या वेळीं वर उल्लेखिलेल्या सर्व राष्ट्रांशीं इजिप्तचें दळणवळण सुरू होतें व मिटनी, असुरिया व बाबिलोनिया येथील राजांशीं शरीरसंबंध व पत्रव्यवहार चालू होता हें अमर्ना येथील लेखांवरून दृष्टीस पडतें.

त्यानंतरच्या घराण्यांचा काळ असुरिया, बाबिलोनिया, इराण वगैरे निरनिराळ्या राष्ट्रांशीं युद्धे करण्यांत गेला व कधीं इजिप्त स्वतंत्र तर कधीं परकीय सत्तेखालीं होतें. याप्रमाणें एकतिसाव्या घराण्यापर्यंत इजिप्तची देश्य सत्ता मधून मधून वर डोकें काढीत असे पण त्यानंतर ती कायमची लुप्त झाली.

प्रकरण ३ रे.

ईजियन संस्कृति.

आतां यूरोपीय संस्कृतीच्या जनक अशा प्राचीन संस्कृतींचें विवेचन करतांना आग्नेयीकडे सुरुवात करूं. जी संस्कृति यूरोपीय संस्कृतीच्या मुळाशीं होना ती प्रथम घेऊं. ही संस्कृति ईजियन होय. ही संस्कृति, इजिप्तची संस्कृति बाबिलोनी संस्कृति, चिनी संस्कृति व भारतीय संस्कृति या पांच स्वतंत्र संस्कृती आहेत. यांचा एकमेकांवर परिणाम झाला आहे. तथापि प्रत्येक संस्कृतीमध्ये इतक्या स्वतंत्र गोष्टी आहेत की त्यांस पृथक्त्व दिलें पाहिजे.

ईजियन संस्कृति.—या नांवाचा उपयोग पाश्चात्यांच्या ऐतिहासिक कालापूर्वी होऊन गेलेल्या संस्कृतीचा निर्देश करण्याकडे करितात. ही संस्कृति ग्रीक संस्कृतीच्या आधीं होऊन गेली, म्हणून हिचें महत्त्व फार आहे. ह्या संस्कृतीचा ग्रीक लोकांवर परिणाम झाला. क्रीट वेटाचा इतिहास समजण्यास हिचा फार उपयोग होतो. या संस्कृतीची माहिती क्रीट वेटांत क्रोसस गांवां शोधून काढिलेल्या पुराणवस्तूंवरून काढलेली आहे. ती वन्याच अंशीं अनुमान स्वरूपाची आहे. ज्या अवशेषांवरून या संस्कृतीचें स्वरूप लक्षांत येतें, ते येणेंप्रमाणें.—(१) राजवाड्यासारख्या दिसणाऱ्या इमारतीचे भाग, त्याचप्रमाणें जुनी घरे, थडगी यांचे उकरून काढलेले अवशेष. (२) खांबांवर, भिंतीवर केलेलें नक्षीकाम, तसेंच शोभेकरितां ठेवलेल्या पदार्थांवरील रंगी चित्रकाम. (३) दगड, हस्तिदंत, धातू व रत्ने यांवरील खोदीव, कातीव, उठावदार व रंगीत चित्रकर्म. (४) आयुधे, हत्यारे, आर्से ह्रीं दगड, माती, ग्रांस, व शेवटीं लोखंड यांची केलेली आढळतात. यांवर कधीं चित्रे काढ-

लेली असतात व कधीं ह्रीं रत्नजडीत असतात. (५) आंगावरील अलंकार. (६) सामानसुमान—(गृह्य) भांडी लहान मोठी, सिंहासन, मेजे, आसने, उपासनेसाठीं केलेल्या मूर्ति, शवपेटिका. (७) लेख—भाजलेली माती व रत्ने यांवरील लेख. (८) उकरलेली थडगी. (९) लोकोपयोगी कामे—पूल, फरशी, रस्ते, गटारकाम. हा पुरावा संस्कृतीत आविष्ट होणाऱ्या वस्तूंचा होय. भौतिक अवशेषांखेरीज या संस्कृतीसंबंधानें पुरावा म्हटला म्हणजे (१) समकालीन सुधारणेचे उल्लेख व स्मारक चिन्हे. (२) होमरसारख्यांच्या ग्रंथांत या लोकांविषयीं केलेले उल्लेख आणि (३) परक्या लोकांच्या प्रचारांत अंशंकरून शिल्लक राहिलेल्या पण त्या परक्याच्या सुधारणेशीं विसंगत अशा ईजियन चाली, पंथ, विधि वगैरे होय.

राजकीय संघटना.—क्रीट वेटांतील राजवाडे व मायसीनी, टिरान्द्र व हिसारली येथील तटवंदी केलेले अंतरकोट ह्रीं सर्व एका घराण्याच्या राहण्याच्या सोयीचीं दिसतात. ह्रीं सर्वांवातालच्या घरांत प्रमुख दिसतात. यांवरून येथें सर्व सत्ता राजाच्या हातीं असावी अशी संशोधकांची समजूत आहे. ख्रिस्तपूर्व दहा हजार वर्षांपूर्वी निरनिराळ्या ठिकाणीं झालेल्या कलांच्या वाढीवरून तेथें स्वतंत्र राज्ये असूं शकण्याचा संभव आहे. वरील कालानंतर सर्व सत्तेचें केंद्र क्रोसस येथें असावें असे अनुमान तेथें सांपडलेल्या खंडणीच्या नोंदीवरून निघतें.

पारमार्थिक कल्पना.—आजपर्यंत सांपडलेल्या सर्व समाधी राजवाड्यांत आढळल्या. यावरून धार्मिक सत्ता राजाकडे असावी किंवा राजेच धर्मगुरू असावेत. देवांविषयींच्या कल्पनांचा खाली सांगितल्याप्रमाणें विकास झाला असावा प्रथम ज्यांवर पीकपाणी अवलंबून आहे अशा सृष्टीतील प्रमुख पदार्थांचा उदाहरणार्थ, सूर्य, चंद्र, पर्वत, झाडे वगैरे यांचा उपासना होई. त्याचाच अवशिष्ट संस्कार मनावर राहिल्यामुळे, झाडे, स्तंभ, परशु अशा वस्तूंस पूजेचा मान मिळत असला पाहिजे. यापुढें देवांच्या मूर्तीची पूजा प्रचारांत आली असावी. ही मूर्ति म्हणजे मानवी जननतत्वाचें एक स्वरूप होय. सामान्यतः बहुतेक सर्व प्राण्यांस व वनस्पतींस पूज्य मानीत ख्रि. पू. १५०० इतक्या प्राचीन ग्रीक लोकांची पारमार्थिक व धार्मिक विचारपद्धति व ही ईजियन लोकांची विचारपद्धति एकच असणें शक्य आहे. ईजियन समाज म्हणजे प्राचीन ग्रीकांच्या पूर्वंजांचा समाज होय असें विरुद्ध पुरावा येईपर्यंत धरून चालण्यास हरकत नाही. अत्यंत प्राचीन ग्रीक पारमार्थिक विचार पुढें विवेचिले आहेत.

समाजघटना अथवा व्यवस्था.—याविषयीं कांहीं निश्चित विधानें करितां येत नाहींत. सशस्त्र शिपायांची फारच थोडीं चित्रे सांपडतात, म्हणून कदाचित येथें क्षत्रिय वर्ग प्राप्त्यानें नसावा. नोंदणा करण्याविषयीं येथें

विस्तृत व पुष्कळ नियम आढळतात यावरून कांयद्याची वरीच वाढ येथे झाली असावी. सत्ताधिकारी वर्गाची राहणी ऐपआरामाची होती. हे लोक मांसाहारी असत. मादक पेये पिण्याचा प्रघात येथे होता. निरनिराळ्या प्रकारची मातीची व बांस धातूची भांडी तयार होत असत. येथे द्राक्षे व आलिष्ट फळें पिकवीत असत. हवा व उजेड आत घेण्याकरितां कुशलतेच्या योजना अमलांत आणिल्या होत्या. शहरांतील फाजील पाणी बाहेर काढण्याची व्यवस्था केली होती. वृषभयुद्ध, मुष्टियुद्ध, नाच, सशस्त्र द्वंद्वयुद्ध यांनी लोकांची करमणूक होत असे.

उगम.—क्रीट वेदांतील पुराणवस्तू जास्त जास्त सांपडत गेल्यामुळे ही संस्कृति किती काळ टिकली व ती अव्याहत कोठपर्यंत चालू होती या प्रश्नाचे उत्तर सध्या देता येतें. तिचा उगम मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मते प्रत्येक स्थानाच्या प्रागैतिहासिक युगांपैकी प्रास्तरायुध युगाच्या उत्तरकालांत झालेला आहे असे दिसतें. ती तीन हजार वर्षे अविच्छिन्नपणे अस्तित्वांत होती. वरील विधान करण्यास पुरावा एवढाच आहे की, क्रीट वेदांत जेथे पुराणवस्तूंच्या शोधाकरितां खणले आहे, तेथे प्रास्तरायुध युगांतील अवशेष त्याच थरांत सांपडतात. त्याला लागूनच उत्तरसंस्कृतिनिदर्शक नक्षीकाम केलेले मातीच्या भांड्याचे तुकडे सांपडतात.

यानंतर लगेच बांसयुगास सुरुवात होते. बांस युगाचे मुख्य तीन भाग कल्पिले आहेत व या तीन भागांचे आठ पोटविभाग करितात. मातीची भांडी करणे व त्यांवरील नक्षीकाम या कालांची वाढ व तीत आपोआप होणारे फरक सारखे चालू होते असे दिसतें.

या फेरबदलामध्ये बाहेरच्या कलेचा परिणाम झाला नाही तर अंतस्थ सुधारणा झाली. सुधारणा बाहेरची आली नाही म्हणण्यास कारण या युगाच्या थरांत दुसऱ्या परकीय देशांतील कलांचे अवशेष येथे क्वचितच आढळतात.

येथल्या संस्थासंप्रदायाविषयी माहिती फारच थोडी आहे. त्यांच्या परमार्थविषयक निचारांकडे पाहिले तर सृष्टीतील शक्तीच्या पूजेपासून अवतारोपासनेपर्यंत जी जी स्थित्यंतरे दिसतात, ती ती या लोकांत संशोधकांस आढळून येतात.

संस्कृतीचा इतिहास.—कालक्रमनिर्णयासंबंधाने ठाम मत देता येत नाही. या संस्कृतीच्या बांस युगाचे “इव्हॉल्युशन” मते तीन मुख्य भाग पडतात व त्यांस मिनोआन अशी नावे दिली आहेत. प्रत्येक मिनोआनचे तीन पोटभाग पाडलेले आहेत. पहिल्या मिनोआनच्या १ व्या पोटभागाच्या वेळच्या भांड्यासारखी भांडी इजिप्त देशांत अविर्झास गांवां सांपडली यावरून या युगाचा काल ख्रिस्त पूर्व ४००० वर्षे असावा असे अनुमान संशोधक काढितात.

व्यापार.—येथील भांडी मेसोस इजिप्त व ग्रीक देशांत सांपडतात, व मेसोसची उर्मी भांडी क्रीट वेदांत आढळ-

तात, यावरून या देशांचे व्यापारनिमित्ताने दळणवळण होत असे दिसते.

मृतांची व्यवस्था.—शवस दगडाच्या पेटांत घालून पुरीत असत. पुढे एका खळग्यांत हड्डे टाकीत. नंतर शवपेटिका व मद्यमांशांच्या घरासारखी पट्टकोनी थडगी प्रचारांत आली. मृतांवरोवर त्यांचीं हत्यारे, अन्नपाणी, उटणी, दागिने पुरीत असत. मृतांस बाळग्याची चाल असल्याचे कोणत्याहि काळांत दिसत नाही.

कलाकौशल्याची कामे.—ख्रिस्तपूर्व अडीच हजार वर्षांच्या सुमारास मातीच्या कामांत या लोकांनी चांगले प्रावीण्य संपादन केले होते. भाजलेल्या मातीचीं विघ्ने करणे हस्तीदंत व पापाणशिल्प यांची कला या लोकांस अवगत होती. शोभेच्या भांड्यांवरील चित्रकाम, रत्नांवरील खोदीव काम व जडवाचे काम ही त्या लोकांस चांगली माहीत होती.

या सुधारणेचे स्वरूप व उगम.—या संस्कृतीस आलेले महत्त्व व तिच्या वैशिष्ट्यमुळे आहे. ही संस्कृति अमक्या एका देशांत उदयास आली म्हणून हास महत्त्व देत नाहीत, तर ही इतर तत्कालीन संस्कृतींपासून अनेक बाबतींत भिन्न असल्यामुळे व तिच्या आंगच्या विशिष्ट धर्मांमुळे ही इतक्या मोठ्या पदवीस पोचली आहे.

विशिष्ट धर्म.—

- (१) या लोकांच्या लिपीचे दुसऱ्या कोणत्याहि लिपीशी जवळ जवळ अगदीच कांही साम्य नाही.
- (२) कला कौशल्याची कामे.
- (३) वास्तुविषयक रचना व भूषणे.
- (४) थडग्याचा आकार व ठेवण.

मिनोआन भाग दुसरा पोटभाग दुसरा या वेळच्या मातीच्या भांड्यांवरील नक्षीकामांत नागमोडीसारखा आकार प्रमुख आहे. अशाच प्रकारचे नक्षीकाम इजिप्त देशांत १२ व्या घराण्याचे वेळी आढळते. यावरून या भागाचा काल ख्रिस्तपूर्व २५०० (अडीच हजार) वर्षे असावा. त्याचप्रमाणे इजिप्तमधील “एथान” राजाचे चित्र मिनोआन भाग दुसरा पोटभाग तिसरा यावेळच्या थरांत सांपडले. या राजाचा काल ख्रिस्तपूर्व १९०० वर्षे धरतात. मिनोआन भाग तिसरा पोटभाग एक व दोन या वेळी इजिप्त देशांत १८ व्या घराण्याची सत्ता अथवा अंमल चालू होता. याचा काल (१६००-१४०० ख्रिस्तपूर्व) आहे.

कांस्य युगाचा शेवट व आयस युगाचा आरंभ या संबंधाने नक्की असे कांही सांगता येत नाही.

कालक्रमानुसार इतिहास.—ज्या लोकांनी इजिप्त संस्कृति नांवारुपास आणिली त्या लोकांचे पूर्वजांनी प्रास्तर युगांत फार प्राचीनकाळी इजिप्त समुद्राच्या आसपासच्या सुलखांत वसाहत केली. या लोकांच्या डोक्याचा आकार भूमध्यसमुद्रावरच्या (उत्तर आफ्रिकेंतील) देशांतील लोकांच्या

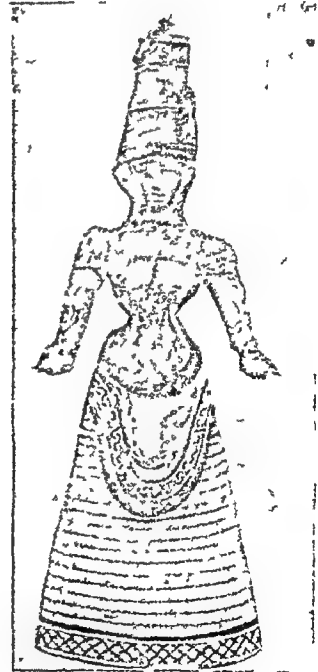
ईजियन संस्कृति.

ईजियन संस्कृतीचा प्रदेश दाखविणारा नकाशा.

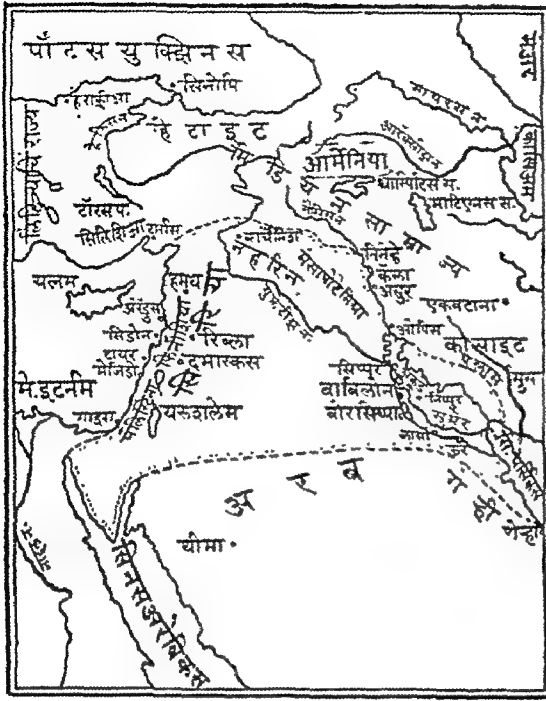

मायसीनच्या अक्रोपोलिस येथील संग्रहापैकी
वेनीथ देवतेचे चित्र असलेली सुवर्णमुद्रिका.

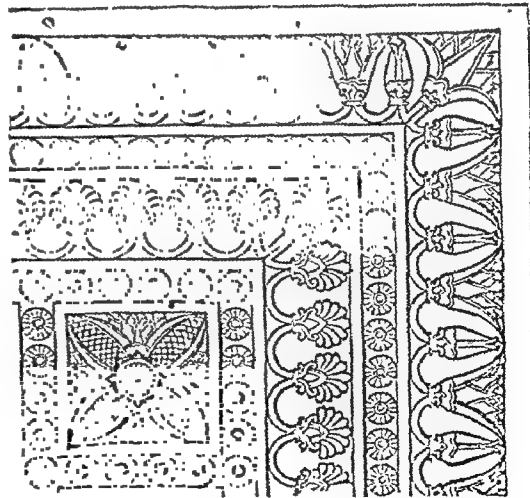
क्रोसॉस येथे सांपडलेली
सर्पविभूषित देवता.

असुरी बाबिलोनी संस्कृति.

बाबिलोनी साम्राज्य, ख्रि. पू. ५६०.
(सरहद्द दिव्युक्त रेपेनें दाखविली आहे.)

खालडी इसमाचें डोकें. समोरील
व एकांगी देखावा

असुरी-बाबिलोनी कला. चिरेवंदीचा तुकडा.

वॅथोनीस उर्फ खालडी मत्स्यावतार.

डोक्यासारखा होता. क्रीट वेदांतील वसाहती, दुसऱ्या लोकांचा संसर्ग नसल्याने व तेथील जमीन सुपीक असल्यामुळे लवकरच रानटी स्थितीतून बाहेर पडल्या. या वेदांत फार प्राचीन काळापासून संस्कृतीच्या प्रगतीस सुरुवात झाली व सुमारे २५०० (ख्रिस्तपूर्व) च्या सुमारास येथील तुरळक असलेल्या वसाहती एकवटल्या व त्यांमध्ये राजकीय सत्ता स्थापित झाली. धर्मासंबंधीचे अधिकार राजाच्या हाती असत, असे वाटते. त्याने येथे एक मोठा दगडाचा राजवाडा बांधला. यास मांडलीक राजांकडून खंडणी मिळत असे. व्यापारासंबंधाने येथील लोकांचे इजिप्त देशाशी दळणवळण होते व या दोन देशांचा एकमेकांशी मातीच्या भांड्याचा व्यापार चालत असे. येथे एका विगिष्ट प्रकारच्या लिपीची वाढ झाली.

तटवर्दी वगैरे दृष्टीस पडत नाही यावरून या वेळी या वेदांत शांतता नांदत असावी. सुपीक जमीन ताच्यांत ठेवण्याकरिता वेदाच्या निरनिराळ्या भागां वसाहती स्थापन केल्या. यांचा व्यापारनिमित्तानेहि उपयोग होत असे. येथील संस्कृति ख्रिस्तपूर्व १००० वर्षांपूर्वी कळसास पोचली. नंतर उतरत्या कळेस आरंभ झाला असावा.

याचवेळी क्रीटवेदावाहेरील वसाहतींच्या संस्कृतीवर या वेदांतील श्रेष्ठ संस्कृतीचा परिणाम झाला व पुढे काहीं काळांनं ईजियन संस्कृति जिकडे तिकडे एकाच स्वरूपाची झाली. व क्रीटमधील संस्कृतीस नवीन चलन मिळाले. इजिप्तसारख्या देशाशी व्यापार वाढला. व ईजियन कलेचे अनुकरण दुसरीकडे पसरले. खंडणीच्या नोंदणीवरून या सुधारणेचे व सत्तेचे केंद्रस्थान कोसस गांवां असावे. पण हा क्रीट लोकांचा वरचष्मा फार थोडा काल अस्तित्वांत असावा.

ख्रिस्तपूर्व १५०० च्या सुमारास या वेदावर रानटी लोकांनी स्वारी करून यांच्या संस्कृतीची घडी मोडली, पण स्वतःच्या संस्कृतीच्या अभावासुद्धे त्यांनी येथील संस्कृतीचा अंगीकार केला. यामुळे या संस्कृतीने उचल खाल्ली व कला पूर्वपत होण्याचा रंग दिसत होता.

पण ही स्थिति फार काल टिकली नाही. आयसयुगाच्या आरंभा पुन्हा रानटी लोकांच्या स्वाऱ्या झाल्या व या कारणाने जी यांची संस्कृति नष्ट झाली, तिचे मात्र पुनरुज्जीवन पुन्हा कधी झाले नाही.

प्रकरण ४ ये.

असुरी वाविलोनी संस्कृति.

वाविलोनियाचा इतिहास देण्यापूर्वी सुमारे ख्रि.पू.१५०० या सुमाराचे कोणकोणते प्राचीन प्रांत आजच्या किंवा कालच्या आशियातील तुर्कस्तानमध्ये मोडतात याचा विचार करूं. कारण असुरी वाविलोनी व त्यांचे प्रतिस्पर्धी लोक याच प्रदेशांत रहात होते.

लिडिया, मायसिया, कारिया, लिसिया, हे प्रांत ग्रीसच्या अगदी तोंडाशीच आहेत. हिटाइट लोकांचे राज्य स्मर्नाच्या पूर्वेस पण काळ्या समुद्राच्या दक्षिणेस आहे. सुमेर हा प्रांत युफ्रेटिस नदीच्या मुखाशी आहे आणि त्याच्यामध्ये व हिटाइट मुलुखामध्ये परंतु तैग्रिस व युफ्रेटिस यांच्या दुआयांत अनुक्रमाने अक्कड व असुर ही शहरे आहेत. पॅलेस्टाइन, फिनिशिया हे आज जेथे सिरिया आहे त्याचे भाग होत. आर्मेनिया हिटाइटच्या पूर्वेकडे पण असुरांच्या प्रदेशाच्या उत्तरेस आहे. हिटाइटच्या प्रदेशासच पुढे कॅपॅडोशिया नांव पडले आणि आसुरिया, वाविलोन, अक्कड या विस्तारण प्रदेशास पुढे मेसापोटॅमिया नांव पडले. असुर व वाविलोन यांची संस्कृति व राज्य युफ्रेटिसच्या काठी होती. फिनिशियन यांची भूमध्यसमुद्राच्या पूर्व किनाऱ्यावर व्यापार करणारी वस्ती होती. हिटाइट यांना आशियामायनरचा पूर्वभाग व्यापला होता आणि लिडियामधोल (मायसिया, लिसिया, कारिया व विथनिया घरून) ग्रीक इजिप्शन समुद्राच्या आसपासच्या इतर लोकांशी संबंध ठेवून मोठा उच्च संस्कृतीचा आयुष्यक्रम आचरित होते. परंतु आर्मेनियापासून पूर्वेकडे म्हणजे आज जेथे इराण आहे तेथील लोकांविषयी निश्चयपूर्वक माहिती आपणांस देता येत नाही.

वाङ्मयाचे लेखन.—लोकांत असुरांची जरी अधिक माहिती आहे तरी त्यांच्या संस्कृतीला वाविलोनी संस्कृति हें नांव अधिक सार्थ होईल. सत्य व पूर्वपरिचितता यांचे समीकरण करण्यासाठी असुरी वाविलोनी असे नांव देण्यांत आले आहे. वाविलोनी संस्कृतीचा पुढे असुरियांत प्रसार पावला; तरी पण या दोन देशांतील संस्कृतीमध्ये काहींसा फरक आहे. असुरियन वाङ्मयामध्ये स्वतंत्र ग्रंथरचना अशी फार थोडी झालेली आहे; आणि वाविलोनियामध्ये जे शिक्षण सामान्यतः सर्व समाजांत पसरलेले असे, तेच उत्तरेकडील असुरिया देशांत समाजांतील फक्त एका वर्गास मिळत असे. वाविलोनियांत ज्ञानप्रसाराची परंपरा फार पुरातन काळापासून चालत आलेली होती. तेथे बहुतेक सर्व शहरांत व देवालयांत ग्रंथशाला असत, आणि वाविलोनी लोकांत एक जुनी सुमेरियन म्हणहि प्रचलित होती की, “ज्याला लेखक व ग्रंथकार यांमध्येहि श्रेष्ठ पदवीला चढावयाचे असेल त्याने उपःकाल होतांच उठले पाहिजे.” वाविलोनियांत पुरुष व स्त्रिया दोघेहि लिहिण्यावाचण्यास शिकत असत; व सेमेटिक काळांतील त्यांच्या शिक्षणक्रमांत मृत झालेल्या सुमेरियन व तसेंच अत्यंत घोटाळ्याच्या व संख्येने पुष्कळ अशा शब्दावयव-दर्शक चिन्हांचा (वर्णांचा) त्यांना अभ्यास करावा लागत असे. सेमेटिक वाविलोनियन वाङ्मयांतील घरेचसे ग्रंथ मूल सुमेरियन भाषेतील ग्रंथांची भाषांतराचे होती; आणि धर्म व कायदा या दोन्ही प्रकारच्या व्यवहारांत जुनी खालिडयांतील चिकदी भाषा (शब्दांच्या रूपांत किंवा अर्थात फरक बिल-

कूल न करता ते समासांतल्याप्रमाणे एकमेकाला जोडून वन-वावयाची भाषा) पुष्कळ काळपर्यंत उपयोगांत होती. शब्द-कोश, व्याकरणग्रंथ व मूलाधोलिखित भाषांतर ग्रंथ विद्या-ध्याच्या उपयोगाकरिता तयार केलेले होते. तसेच जुन्या ग्रंथांवर टीकात्मक ग्रंथ व जुन्या अपरिचित शब्द व म्हणी यांच्या अर्थविवरणात्मक ग्रंथांहि झालेले होते. शब्दावयवात्मक लिपीचे सर्व वर्ण नोंद एकत्र जुळवून त्यांना नावे दिलेली होती, व सविस्तर व श्रमपूर्वक सर्व वर्ण लिहून त्यांच्या याद्या तयार केलेल्या होत्या. बहुतेक ग्रंथ चिकणमातीच्या विटांवर धातूच्या खिळ्यांनी खोदून लिहून तयार केलेले होते. शिवाय इजिप्तमध्ये पपायरस नामक लव्हाळ्यापासून तयार केलेल्या एका जातीच्या कागदावरहि ग्रंथलेखन करीत असत, परंतु ते सर्व नष्ट झाले आहेतसे दिसते. पुढे द्वितीय असुरियन साम्राज्याच्या काळांत जेव्हा निनेव्हे मोठे व्यापारी शहर बनले त्या वेळी व्यापार व राजव्यवहार यांची जी आरमाईक भाषा तिचाहि अभ्यास विद्यार्थ्यांस करावा लागू लागला. पुढे सेल्युकिडी कारकीर्दीपासून ग्रीक भाषेचाहि बाबिलोनियांत प्रवेश झाला आणि सुमेरियन व असुरियन (म्ह. सेमिटिक बाबिलोनियन) शब्द ग्रीक लिपीत लिहून तयार केलेले त्या वेळेचे कित्येक लेख उपलब्ध झालेले आहेत.

बाबिलोनी वाङ्मय व शास्त्रे.—त्या काळांतील कित्येक ग्रंथांची आज आपणांस नावे उपलब्ध झाली आहेत. अशा अत्यंत प्रसिद्ध ग्रंथांपैकी गिलगमेश महाकाव्य हे एक होय. त्याची एकंदर बारा पुस्तके असून प्रत्येकांत गिलगमेशच्या चरित्रांतील एकेका साहसकृत्याचे वर्णन केलेले आहे. दुसरे प्रसिद्ध महाकाव्य सृष्ट्युत्पत्तिविषयाचे असून त्यांत माडूकचे तियामतशी झालेल्या युद्धाचे वर्णन आहे. शिवाय राजाच्या नोकरांनी बखरांबजा लिहून ठेवलेल्या लेखांत कित्येक जुन्या पौराणिक कथा उपलब्ध झालेल्या आहेत या सर्वांची माहिती इतरत्र दिली आहे.

या शुद्ध वाङ्मयात्मक ग्रंथांशिवाय खासगी किंवा निम-सरकारी रीत्या लिहिलेले लेख व पत्रे पुष्कळ सांपडली आहेत. त्यांपैकी खमुरवि. किंवा हसुरवी यांची पत्रे फारच मनेविषयक आहेत, ती एल. डब्ल्यू. किंगने प्रसिद्ध केली आहेत. शिवाय ज्योतिःशास्त्र व फलज्योतिष यांचरवीहि पुष्कळ महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. बाबिलोनियांत ज्योतिःशास्त्र बऱ्याच प्राचीन काळापासून अस्तित्वांत होते, व त्यावरील सर्वमान्य ग्रंथ फार पूर्वी अकड येथील सार्गनच्या काळी तयार झालेला असून त्याचे वेरांससने ग्रीकभाषेत भाषांतर केले होते. आकाशांतील नक्षत्रमाला हिचा शोध प्रथम बाबिलोनी लोकांनी बऱ्याच प्राचीन काळी लावलेला आहे; आणि सूर्याची व चंद्राची ग्रहणे वर्तविण्यास लागणारे ग्रहगतिज्ञान व गणित-शास्त्र यांचीहि त्यांना माहिती होती. आकाशांतील ग्रहांची स्थिति व गति पाहण्याच्या वेधशाला देवाल्यांना जोड-

लेल्या असत व तत्संबंधी सर्व अहवाल राजाकडे नियमितपणे ज्योतिष्यांना कळवावा लागत असे. बऱ्याच प्राचीन काळी ग्रहांची संख्या ठरवून त्यांना नावे देऊन टाकलेली होती, आणि चंद्र व शुक्र यांचे उदयास्तकाल व त्यांच्या कला यांविषयी निश्चित माहिती देणारी त्या काळी तयार करून ठेवलेली कोष्टके आज उपलब्ध झाली आहेत. सेल्युकिड व पार्थियन यांच्या काळांतील, ज्योतिषशास्त्र-विषयक नमूद करून ठेवलेली माहिती पूर्णपणे शास्त्रशुद्ध असल्याचे दिसते; पण ही इतकी प्रगति सदरहू शास्त्रांत किती पूर्वापासून झालेली होती हे नका ठरविता येण्यासारखे नाही. बार्सिल पंचांग फार काळजीपूर्वक तयार करीत असत, व त्यावरून सात दिवसांचा आठवडा व दुसरा पांच दिवसांचा आठवडा त्या काळी प्रचलित होता असे दिसते. या ज्योतिषशास्त्राच्या प्रगतीवरून गणितशास्त्राचीहि वाढ बरीच झालेली असली पाहिजे हे उघड होते. अर्थात् बाबिलोनी यांनी अकडे मोजेण्याची अत्यंत सोपी रीत शोधून काढली असली किंवा अत्यंत उपयुक्त द्वादशमान पद्धतीचा शोध लावला असला तर त्याचे आश्चर्य वाढावयास नको. त्यांचा सोंस किंवा ६० चे परिमाण भूमध्य रेपेच्या एका अक्षावरो-वर असून त्यावरून त्यांनी आपला ६०० चा 'नेर' व ३६०० चा 'सोंस' बनविला होता. सेकेरा येथे ज्यावर एकापासून साठापवेतां सर्व आंकड्यांचे वर्ग व घन लिहून ठेविले आहेत अशा पट्ट्या सांपडल्या आहेत; ज्या लोकांना छायायंत्र, घटकापात्र, तरफ व कप्पी यांचे ज्ञान झाले होते त्यांचे यंत्रशास्त्राचे ज्ञान कांही टाकाळ नसले पाहिजे. लायार्ड यास निमरुड येथे कातून तयार केलेले एक बाह्यगोल भिंग (लेन्स) व सार्गन याचे नांव असलेले एक कांचेचे भांडे सांपडले आहे. यावरून कित्येक असुरियन शिलालेखांत आढळणारी अत्यंत बारीक अक्षरे त्यांना कशी काढता येत व आकाशांतील ग्रहांचे वेध ते कोणत्या साधनांनी घेत असत, हे स्पष्ट होते.

कलाकौशल्य.—असुरियन संस्कृतीचे व त्यापेक्षाहि अधिक बाबिलोनी संस्कृतीचे प्रधान अंग वाङ्मय हेच होय; इजिप्त किंवा ग्रीसमधील लोकांत दिसून येणारा कलाकौशल्याविषयांचा प्रेमादर या लोकांत आढळत नाही. बाबिलो-नियांत चिकणमातीचा सुकाळ व दगडांचा दुष्काळ असल्यामुळे तेथील इमारती विटांच्या असत. बाबिलोनियांतील देवालये मोठी भव्य पण ओवडधांवड विटांची व आकार-रूपविरहित आणि वाजूनी टेकू लावून बांधलेली असत; पावसाचे पाणी निघून जाण्याकरिता पन्हेळ केलेले असत; त्यांपैकी उर येथील पन्हेळ जस्ताचे होते. विटांचा उपयोग करीत असल्यामुळे भिंतीत वसविलेले व स्वतंत्र खांब निर-निराळ्या प्रकाराने बांधलेले आढळतात, व मीन्याची फौले वापरीत असत असे दिसते. भिंतींना भपकेदार रंग दिलेले असून कित्येक भिंती पितळेच्या किंवा सोन्याच्या पत्र्यांनी मढविलेल्या दिसतात. भाजलेल्या मातीचे व रंगविलेले

त्रिकोणाकृति कीन ड्रॅस्टरमध्ये वसविलेले आहेत. असुरियामध्ये दगड पुष्कळ असूनहि इमारती व देवळे विटांचीच बांधलेली आहेत, कारण इतर अनेक बाबतीतल्याप्रमाणे या बाबतीतहि असुरियाने वाविलोनियाचे निव्वळ अनुकरण केलेले दिसते. तथापि काही काळांनंतर असुरियांत उपरि-निर्दिष्ट अनुकरणप्रवृत्ति कमी होऊन दगडाच्या इमारती बांधू लागले, व भिंती रंगीवरंगी दगडांचे तुकडे वसवून सुशोभित करू लागले. तिसरा असुर नदीर पाल याच्या कारकीर्दीत ही कला साध्या स्वरूपांत होती. पुढे सार्गेनच्या वेळी तिला मोठ्या काळजीपूर्वक यथातथ्य स्वरूप दिलेले दिसते व अखेर असुर बनि-पालच्या अमदानांत ती उत्तम पण नाविन्यविरहित स्थितीत होती. वाविलोनियांत दगडांचे दुर्भिक्ष असल्यामुळे साध्या गारगोटीलाहि मोठी किंमत आलेली होती व पैलू पाडण्याची कला फार उत्कृष्ट स्थितीस पोहोचली होती. प्राथमिक काळांतले उत्तम धातुकाम फारसे आढळत नाही, तथापि नंतरच्या काळांत सोन्याची कर्णभूषणे व कंठभूषणे विशेष उत्तम प्रकारची करीत असत असे दिसते. तांच्याच्या धातूने काम चांगले होत असे; इतकेच नव्हे तर तांच्याच्या कामाची कला मूळ वाविलोनियांत उत्पन्न होऊन नंतर ती पश्चिमेकडील देशांत पसरली असावी असे वाटते. कपड्यांवरील विणकाम व नकशीकाम याबद्दलहि त्या लोकांची प्रथम-पासून प्रसिद्धि होती. पण यासंबंधाचे नमुने अद्याप फारसे उपलब्ध झालेले नाहीत; व उपलब्ध झालेल्यांचा स्थल व कालनिर्णय नवी देतां येत नाही. इतके खरे की, असुरियांतील मातीच्या मांड्यांचे नमुने फार सुंदर आहेत; कांचकाम वगैरे जे सांपडते त्याची कला इजिप्तमधून इकडे आलेली असावी. पारदर्शक कांच तयार करण्याची मुक्तात सार्गेनच्या कारकीर्दीत झालेली दिसते. मांटी दगडाची, चिकणमातीची व काचेची करीत असत; दगडी मांड्यांचे नमुने ठेला येथे सांपडले आहेत व ते इजिप्तमधील प्रथमच्या राजघराण्यांच्या काळांतल्यासारखे आहेत.

सामाजिक स्थिति.—वाविलोनियांत व असुरियांत जातिभेद नव्हता; पण सामाजिक वर्ग होते. वाविलोनियांत धर्माधिकारी वर्गाचे प्राबल्य होते तर उलट असुरियांत लष्करी बाण्याच्या प्रतिष्ठित वर्गाचे प्राबल्य होते. धर्माधिकारी लोकांत निरनिराळे वर्ग होते व भिपग् वर्गाची गणना त्यांच्यांतच होत असे. वेळप्रसंग येईल तेव्हा सैन्यभरती सत्ताने करीत असत; खडे सैन्य ठेवण्याची पद्धत प्रथम असुरियांत सुरू झाली. द्वितीय असुरियन साम्राज्यकालांतल राजांनी लष्करी खात्यांत एकामागून एक अशा अनेक सुधारणा केल्या. घोडदळाऐवजी रथांची योजना केली; तिसरा तिगलथ पिलेसर याने घोडेस्वारिकरितां खोर्गीर व उंच वूट पुरविण्याची व्यवस्था सुरू केली व सेनाचेरिवने गोफन-वाल्यांच्या पलटणी सैन्यांत ठेवण्याचा उपक्रम केला. लष्करी भा. ति. उ. ४

स्वारीबरोबर तंबू, युद्धसामान वाहणाऱ्या गाड्या, भिंती व तट पाडण्याची यंत्रे नेण्याची योजना झाली; आणि ततें म्हणजे मुख्य सेनापति याचा दर्जा राजाच्या खालोखाल ठरला. दोन्ही देशांत गुलामांची संख्या बरीच मोठी होती. त्यांच्या वरचा वर्ग शेतकरी व व्यापारी लोकांचा. पण असुरियांत हा वर्ग संख्येने थोडासा कमी होता. उलटपक्षी लेखकवर्गाला वाविलोनियातल्या पेक्षा असुरियांत अधिक महत्त्व होते. कारागीर लेखक, व्याजवट्टा करणारे सावकार, कवी व गायनवादन-कुशल लोक दोन्हीहि देशांत होते.

लोकांच्या राहत्या घरात सामानसुमान वेताचेच असे; तथापि खुर्च्या, टेबले, कोचे द्रव्यादि वस्तू असत. असुर बनि पाल राजाचे एक चित्र सांपडले आहे, त्यांत तो राजा कोचावर टेकून बसून जेवांत आहे व त्याची राणी शेजारी खुर्चावर बसलेली आहे असे दाखविले आहे. मनुष्य मेल्यावर त्याला व त्याचेवरावर त्याची पुरण्याची चीजवस्त अर्धवट जाळण्याची चाल असे. शहराच्या राहत्या भागा-शेजारीच स्मशानभूमि असे, व तांत रस्ते वगैरे करून मधून स्वच्छ पाण्याचे पाट केलेले असत. थडगीं विटांची असत व त्यांपैकी पुष्कळांच्या भोंवती वगीचाहि केलेला असे; शिवाय वेदीप्रमाणे उंचवटे करून त्यांवर मृतांना अर्पण करण्याच्या वस्तू ठेवात असत. जुनीजुनी थडगीं नष्ट होत तेव्हा तेथेच दुसरी नवी बांधण्यांत येत असत. असुरियांत सिल्यूकड किंवा पार्थियन काळातल्यापेक्षा जुनी स्मशानभूमि अद्याप सांपडलेली नाही, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे.

वाविलोनिआच्या प्राचीन इतिहासाचे स्थूल अवलोकन.—इतिहाससंशोधकांस ज्ञात असलेल्या अतिप्राचीन कालांत वाविलोनिआमध्ये स्वतंत्र छोट्या राज्ये होती व त्यांच्या मर्यादा कालचे व सरहद्द दाखविणारे शिलास्तंभ यानां नियमित झाल्या होत्या. दक्षिणेकडील 'एरिडु' व उत्तरकडील 'निप्पुर' या दोन मुख्य संस्कृतिकेंद्रांपासून वाविलोनिआन मिश्र संस्कृतीचा उगम झाला असावा. परंतु या दोन्ही मूळ प्रगतिप्रवाहांमध्ये महत्वाचा फरक आहे. निप्पुर संस्कृतीमधील मुख्य देवता एलिल असून ती प्रेतलोकावर अम्मल चालवित असे, व निरानिराळे मंत्र, तंत्र, जादूटोणे मनुष्य जातींस त्या देवतेपासून प्राप्त झाले. इष्ट किंवा आनिष्ट, करणाऱ्या देवतांस देखील हिचे हुकूम पाळावे लागत. त्याच्या उलट स्वरूपाच्या देवतेचे स्थान 'एरिडु' हें, मानवी प्राण्यांचे हित करणाऱ्या, प्रकाश व कल्याण देणाऱ्या त्याचप्रमाणे आज्ञांदांस वर करण्यांत व मृतांस पुनर्जन्मवित करण्यांत आपल्या दैवी सामर्थ्याचा व शहाणपणाचा उपयोग करून त्यांत समाधान मानणाऱ्या 'एआ' ह्या देवांचे निवासस्थान आहे. खोल समुद्रांत असणाऱ्या आपल्या प्रासादांतून दररोज प्रातःकाळी 'एआ' देव क्षितिजावर प्रकाशमान होतो. त्याने मानव-जातींस कला, शास्त्रे, उद्योगधंदे व प्रगति संपादनाच्या

कूल न करता ते समासांतल्याप्रमाणे एकमेकाला जोडून वन-वावयाची भाषा) पुष्कळ काळपर्यंत उपयोगांत होती. शब्द-कोश, व्याकरणग्रंथ व मूलापोलिखित भाषांतर ग्रंथ विद्या-ध्याच्या उपयोगाकरिता तयार केलेले होते. तसेंच जुन्या ग्रंथांवर टीकात्मक ग्रंथ व जुन्या अपरिचित शब्द व म्हणी यांच्या अर्थविवरणात्मक ग्रंथहि झालेले होते. शब्दावयवात्मक लिपीचे सर्व वर्ण नीट एकत्र जुळवून त्यांना नांव दिलेली होती, व सविस्तर व श्रमपूर्वक सर्व वर्ण लिहून त्यांच्या याद्या तयार केलेल्या होत्या. बहुतेक ग्रंथ चिकणमातीच्या विटांवर घातूच्या खिळ्यांनी खोदून लिहून तयार केलेले होते. शिवाय इजिप्तमध्ये पपायरस नामक लव्हाळ्यापासून तयार केलेल्या एका जातीच्या कागदांवरहि ग्रंथलेखन करीत असत, परंतु ते सर्व नष्ट झाले आहेतसे दिसतें. पुढें द्वितीय असुरियन साम्राज्याच्या काळांत जेव्हां निनेव्हे मोठें व्यापारी शहर वनलें त्या वेळीं व्यापार व राजव्यवहार यांची जी आरेमाइक भाषा तिचाहि अभ्यास विद्याध्यास करावा लागू लागला. पुढें सेल्यूकिडीं कारकीर्दीपासून ग्रीक भाषेचाहि बाविलोनियांत प्रवेश झाला आणि सुमेरियन व असुरियन (म्ह. सेमिटिक बाविलोनियन) शब्द ग्रीक लिपींत लिहून तयार केलेले त्या वेळचे कित्येक लेख उपलब्ध झालेले आहेत.

बाविलोनी वाङ्मय व शास्त्रे.—त्या काळांतील कित्येक ग्रंथांची आज आपणांस नांवें उपलब्ध झालीं आहेत. अशा अत्यंत प्रसिद्ध ग्रंथांपैकी गिलगमेश महाकाव्य हें एक होय. त्याची एकंदर बारा पुस्तके असून प्रत्येकांत गिलगमेशच्या चरित्रांतील एकेका साहसकृत्याचे वर्णन केलेले आहे. दुसरे प्रसिद्ध महाकाव्य सृष्ट्युत्पत्तीविषयांचे असून त्यात मारुदकचे तियामतशी झालेल्या युद्धाचे वर्णन आहे. शिवाय राजाच्या नोकरांनी वखरांवाजालिहून ठेवलेल्या लेखांत कित्येक जुन्या पौराणिक कथा उपलब्ध झालेल्या आहेत या सर्वांची माहिती इतरत्र दिली आहे.

या शुद्ध बाब्यात्मक ग्रंथांशिवाय खासगी किंवा निम-सरकारी रीत्या लिहिलेले लेख व पत्रे पुष्कळ सांपडलीं आहेत. त्यांपैकी खम्मुरबि. किंवा हसुरबी यांची पत्रे फारच मनेविषक आहेत, ती एल. डब्ल्यू. किंगनं प्रसिद्ध केली आहेत. शिवाय ज्योतिःशास्त्र व फलज्योतिष यांवरचेहि पुष्कळ महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. बाविलोनियांत ज्योतिःशास्त्र बऱ्याच प्राचीन काळापासून अस्तित्वांत होते, व त्यावरील सर्वमान्य ग्रंथ फार पूर्वी अक्कड येथील सार्गेनच्या काळी तयार झालेला असून त्याचे बरससने ग्रीकभाषेंत भाषांतर केलें होतें. आकाशांतील नक्षत्रमाला हिचा शोध प्रथम बाविलोनी लोकांनी बऱ्याच प्राचीन काळी लावलेला आहे; आणि सूर्याची व चंद्राची ग्रहणें वर्तविण्यास लागणारें ग्रहगतिज्ञान व गणित-शास्त्र यांचीहि त्यांना माहिती होती. आकाशांतील ग्रहांची स्थिति व गति पाहण्याच्या वेधशाला देवालयानां जोड-

लेल्या असत व तत्संबंधी सर्व अहवाल राजाकडे नियमितपणें ज्योतिष्यांना कळवावा लागत असे. बऱ्याच प्राचीन काळी ग्रहांची संख्या ठरवून त्यांना नांवें देऊन टाकलेली होती, आणि चंद्र व शुक्र यांचे उदयास्तकाल व त्यांच्या कला यांविषयी निश्चित माहिती देणारी त्या काळी तयार करून ठेवलेली कोष्टके आज उपलब्ध झाली आहेत. सेल्यूकिडि व पार्थियन यांच्या काळांतील, ज्योतिषशास्त्र-विषयक नमूद करून ठेविलेली माहिती पूर्णपणें शास्त्रशुद्ध असल्याचें दिसतें; पण ही इतकी प्रगति सदरहू शास्त्रांत किती पूर्वीपासून झालेली होती हें नको ठरवितां येण्यासारखें नाहीं. वार्षिक पंचांग फार काळजीपूर्वक तयार करीत असत, व त्यावरून सात दिवसांचा आठवडा व दुसरा पांच दिवसांचा आठवडा ह्या काळी प्रचलित होता असें दिसतें. या ज्योतिषशास्त्राच्या प्रगतीवरून गणितशास्त्राचीहि वाढ बरीच झालेली असली पाहिजे हें उघड होतें. अर्थात् बाविलोनी यांना आकडे मोजण्याची अत्यंत सोपी रीत शोधून काढली असली किंवा अत्यंत उपयुक्त द्वादशमान पद्धतीचा शोध लावला असला तर त्यांचे आश्चर्य वाढावयास नको. त्यांचा सोंस किंवा ६० चें परिमाण भूमध्य रेवेच्या एका अंशाबरोबर असून त्यावरून त्यांनी आपला ६०० चा 'नेर' व ३६०० चा 'सोंस' बनविला होता. सेंकेरा येथें ज्यांवर एकापासून साठपावेतो सर्व आंकड्यांचे वर्ग व घन लिहून ठेविले आहेत अशा पट्ट्या सांपडल्या आहेत; ज्या लोकांना छायायंत्र, घटकापात्र, तरफ व कप्पी यांचें ज्ञान झाल होतें त्यांचें यंत्रशास्त्राचें ज्ञान कांहीं टाकाऊ नसलें पाहिजे. लायार्ड यास निमरुड येथें कातून तयार केलेलें एक वाद्यगोल भिंग (लेन्स) व सार्गेन यांचे नांव असलेलें एक कांचेचें भांडें सांपडलें आहे. यावरून कित्येक असुरियन शिलालेखांत आढळणारी अत्यंत बारीक अक्षरे त्यांना कशी काढतां येत व आकाशांतील ग्रहांचे वेध ते कोणत्या साधनांनी घेत असत, हें स्पष्ट होतें.

कलाकौशल्य.—असुरियन संस्कृतीचे व त्यापेक्षाहि अधिक बाविलोनी संस्कृतीचे प्रधान अंग वाङ्मय हेच होय; इजिप्त किंवा ग्रीसमधील लोकांत दिसून येणारा कलाकौशल्यविषयीचा प्रेमादर या लोकांत आढळत नाहीं. बाविलोनियांत चिकणमातीचा सुकाळ व दगडांचा दुष्काळ असल्यामुळे तेथील इमारती विटांच्या असत. बाविलोनियांतील देवालय मोठो भव्य पण ओवडधोवड विटांची व आकाररूपविरहित आणि वाजूनीं टेकू लावून बांधलेली असत; पावसाचे पाणी निघून जाण्याकरितां पन्हळ केलेले असत; त्यांपैकीं उर येथील पन्हळ जस्ताचे होते. विटांचा उपयोग करीत असल्यामुळे भितींत बसविलेले व स्वतंत्र खांब निर-निराळ्या प्रकारांनी बांधलेले आढळतात, व मनीयांची कौलें वापरीत असत असें दिसतें. भितींनां भक्केदार रंग दिलेले असून कित्येक भिती पितळेच्या किंवा सोन्याच्या पत्र्यांनीं मढविलेल्या दिसतात. भाजलेल्या मातीचे व रंगविलेले

त्रिकोणाकृति कोन ग्रॅस्टरमध्ये वसविलेले आहेत. असुरियामध्ये दगड पुष्कळ असूनहि इमारती व देवळे विटांचीच बांधलेली आहेत, कारण इतर अनेक वावांतल्याप्रमाणे या वायतांतहि असुरियाने वाविलोनियाचे निव्वळ अनुकरण केलेले दिसते. तथापि काही काळांतर असुरियांत उपरि-निर्दिष्ट अनुकरणप्रवृत्ति कमी होऊन दगडाच्या इमारती बांधू लागले, व भिती रंगोवरंगी दगडांचे तुकडे घसवून सुशोभित करू लागले. तिसरा असुर नदीवर पाल याच्या कारकीर्दीत ही कला साध्या स्वरूपांत होती. पुढे सागनच्या वेळी तिला मोठ्या काळजीपूर्वक यथातथ्य स्वरूप दिलेले दिसते व अखेर असुर वनि पालच्या अमदानांत ती उत्तम पण नाविन्यविरहित स्थितीत होती. वाविलोनियांत दगडांचे दुर्भिक्ष असल्यामुळे साध्या गारगोडीलाहि मोठी किंमत आलेली होती व पैलू पाडण्याची कला फार उत्कृष्ट स्थितीस पोहोचली होती. प्राथमिक काळांतले उत्तम धातुकाम फारसे आढळत नाही, तथापि नंतरच्या काळांत सोन्याची कर्णसूषण व कंठभूषण विशेष उत्तम प्रकारची करीत असत असे दिसते. तांब्याच्या धातूचे काम चांगले होत असे; इतकेच नव्हे तर तांब्याच्या कामाची कला मूळ वाविलोनियांत उत्पन्न होऊन नंतर ती पश्चिमेकडील देशांत पसरली असावी असे वाटते. कपड्यांवरील विणकाम व नकशीकाम याबद्दलहि त्या लोकांची प्रथमपासून प्रसिद्धि होती. पण यासंदेधाचे नमुने अद्याप फारसे उपलब्ध झालेले नाहीत; व उपलब्ध झालेल्यांचा स्थूल व कालनिर्णय नवी देता येत नाही. इतके खरे की, असुरियांतलं मातीच्या माळांचे नमुने फार सुंदर आहेत; कांचकाम वगैरे जे सांपडते त्याची कला इजिप्तमधून इकडे आलेली असावी. पारदर्शक कांच तयार करण्याची मुरवात सागनच्या कारकीर्दीत झालेली दिसते. मांडी दगडाची, चित्रणमातीची व काचेची करीत असत; दगडी माळांचे नमुने ठेला येथे सांपडले आहेत व ते इजिप्तमधील प्रथमच्या राजघराण्यांच्या काळांतल्यासारखे आहेत.

सामाजिक स्थिति.—वाविलोनियांत व असुरियांत जातिभेद नव्हता; पण सामाजिक वर्ग होते. वाविलोनियांत धर्माधिकारी वर्गाचे प्राबल्य होते तर उलट असुरियांत लष्करी वाण्याच्या प्रतिष्ठित वर्गाचे प्राबल्य होते. धर्माधिकारी लोकांत निरनिराळे वर्ग होते व भिन्न वर्गांची गणना त्यांच्यातच होत असे. वेळप्रसंग येईल तेव्हा सैन्यभरती सक्तीने करीत असत; रात्रे सैन्य ठेवण्याची पद्धत प्रथम असुरियांत सुरू झाली. द्वितीय असुरियन साम्राज्यकाळांतलं राजांनी लष्करी खात्यांत एकामागून एक अशा अनेक सुधारणा केल्या. घोडदळाएवजी रथांची योजना केली; तिसरा तिगलथ पिलेसर याने पोडेस्वारांकरितां खोर्गीर व उंच वूट पुशियाची व्यवस्था सुरू केली व सभाचोरिवने गोकण-वाल्याच्या पलटणी सैन्यांत ठेवण्याचा उपक्रम केला. लष्करी भा. ति. उ. ४

स्वारीबरोबर तंत्र, युद्धसामान वाहणाऱ्या गाऱ्या, भिती व तट पाडण्याची यंत्रे नेण्याची योजना झाली; आणि ततन म्हणजे मुख्य सेनापति याचा दर्जा राजाच्या खालोखाल ठरला. दोन्ही देशांत गुलामांची मेल्या बरीच मोठी होती. त्यांच्या वरचा वर्ग शेतकरी व व्यापारी लोकांचा. पण असुरियांत हा वर्ग संख्येने थोडासा कमी होता. उलटपक्षी लेखकवर्माळा वाविलोनियातल्या पेक्षा असुरियांत अधिक महत्त्व होते. कारागार लेखक, व्याजवटा करणारे सावकार, कवी व गायनवादन-कुशल लोक दोन्हीहि देशांत होते.

लोकांच्या राहत्या घरात सामानसुमान घेतांचेच असे; तथापि खुर्च्या, टेबले, काचे इत्यादि वस्तू असत. असुर वनि पाल राजाचे एक चित्र सापडले आहे, त्यांत तो राजा कोचावर टेंकून बसून जेवत आहे व त्याची राणी शेजारी खुर्चीवर बसलेली आहे असे दाखविले आहे. मनुष्य मेल्यावर त्याला व त्याचेबरोबर त्याची पुरण्याची जीववस्त अर्धवट नाळण्याची चाल असे. शहराच्या राहत्या भागा-शेजारीच स्मशानभूमि असे, व तांत रस्ते वगैरे करून मधून स्वच्छ पाण्याचे पाट केलेले असत. थडगीं विटांची असत व त्यांपैकी पुष्कळांच्या भोंवतीं वगीचाहि केलेला असे; शिवाय वेदप्रमाणे उंचकटे करून त्यांवर मृतांना अर्पण करण्याच्या वस्तू ठेवात असत. जुनीजुनी थडगीं नष्ट होत तेव्हा तेथेच दुसरी नवी बांधण्यांत येत असत. असुरियांत भित्त्यांकड किंवा पार्थियन काळातल्यापेक्षा जुनी स्मशानभूमि अद्याप सांपडलेली नाही, ही गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे.

वाविलोनिआच्या प्राचीन इतिहासाचे स्थूल अवलोकन.—इतिहाससंशोधकांस ज्ञात असलेल्या अतिप्राचीन काळांत वाविलोनिआमध्ये स्वतंत्र छोटी राज्ये होती व त्यांच्या मर्यादा कालवे व सरहद्द दाखविणारे शिलारत्ने यांनी नियमित झाल्या होत्या. दक्षिणेकडील 'एरिटु' व उत्तरेकडील 'निप्पुर' या दोन मुख्य संस्कृतिकेंद्रापासून वाविलोनिआन मिश्र संस्कृतीचा उगम झाला असावा. परंतु या दोन्ही मूळ प्रगतिप्रवाहामध्ये महत्त्वाचा फरक आहे. निप्पुर संस्कृतीमधील मुख्य देवता एलिल असून ती प्रेतलोकावर अमंगल चालवित असे, व निरानिराळे मंत्र, तंत्र, जादूयोगे मनुष्य जातीस त्या देवतेपासून प्राप्त झाले. इष्ट किंवा आनिष्ट करणाऱ्या देवतांस देखील हिचे हुकूम पाळावे लागत. त्याच्या उलट स्वराजाच्या देवतेचे स्थान 'एरिटु' हे, मानवी प्राण्यांचे हित करणाऱ्या, प्रकाश व कल्याण देणाऱ्या त्याचप्रमाणे आज्ञांदास वर करण्यांत व मृतांस पुनरुत्थान करण्यांत आपल्या देवी सामर्थ्याचा व शहाणपणाचा उपयोग करून त्यांत समाधान मानणाऱ्या 'एशा' ह्या देवाचे निवासस्थान आहे. खोल समुद्रात असणाऱ्या आपल्या प्राणादातून दररोज प्रातःकाळी 'एशा' देव क्षितिजावर प्रकाशमान होती. त्याने मानवी जातीस कला, शस्त्रे, उद्योगधंदे व प्रगति

पद्धती दाखविल्या. लेखनकला त्याजपासूनच उगम पावली व पाहिले कायद्यांचे पुस्तक त्यानेच केलें, अशी त्या लोकांची समजूत होती. एके काळीं एरिडु हें वंदर असल्यामुळे, त्यांतून परदेशांशीं चालणाऱ्या व्यापाराचा व दळणवळणाचा त्याच्या संस्कृतिविकासावर पुष्कळ परिणाम झाला आहे. त्याची सृष्टिरचनेची कल्पना तेथील भौगोलिक स्थितीप्रमाणेंच उद्भूत झाली आहे. युफ्रोटीस नदीच्या मुखाशेजरेच्या, वारंवार विस्तार पावणाऱ्या तरिप्रांताप्रमाणें सर्व पृथिवी ही समुद्रा-तांल जलामधून बाहेर पडली असें मानण्यांत येत असे. तथापि इतिहासकालाच्या फार पूर्वीच 'एरिडु' व 'निप्पुर'-ह्या ठिकाणच्या दोन्ही संस्कृतींचे पूर्ण मिश्रण झालें होतें. ज्याप्रमाणें बाविलोन ही 'एरिडु' याची वसाहत झाल्याचें दिसतें त्याचप्रमाणें एरिडु शेजारीच असलेला उर ह्या प्रांत निप्पुरची वसाहत असला पाहिजे; कारण तेथील चंद्रदेवता ही 'एलिल' देवतेचा पुत्र म्हणून मानली आहे. ह्या दोन्ही संस्कृतिमिश्रणामध्यें 'एरिडु' येथील संस्कृतीचा परिणाम जास्त प्रामुख्याने दृग्गोचर होतो.

बाविलोनिआची प्राचीन संस्कृति सुमेरिअन असावी असे म्हणतां येईल. ज्या मानवजातीनें ह्या संस्कृतीचा विकास केला, ते लोक चिकटी भापा (अग्लुटिनेटिव्ह ह्यास इतिहाससंशोधक राजवाडे यांनीं चिकटी भापा ह्या प्रतिशब्द वापरला आहे) बोलत व ह्यांनीच प्राचीन चित्रालिपि, (ही-पासूनच पुढें कालाकृति लिपीचा उद्भव झाला) देशांतील मुख्य नगराची स्थापना वगैरे संस्कृतीतील प्राथमिक गोष्टी शोधून काढल्याचें सिद्ध झालें आहे. पाणधळ जमिनी-तील पाणी काढून लावण्याकरितां केल्लीं माठमोठीं बांधकामे नद्यांच्या पुरांचे पाणी कालव्यांच्या योगानें नियमित करणें इत्यादि गोष्टी, तसाच मागाहूनच्या बाविलोनिअन परमार्थ-संप्रदायापैकीं वराच भाग व बाविलोनिअन कायद्यांचा प्रारंभ इत्यादि गोष्टी सुमेरिअन कालांतच उद्भूत झाल्या असल्यात. सेमाइट लोक येथील राज्यकर्ते झाल्यानंतर देखील वराच कालपर्यंत परमार्थसंप्रदाय व कायदा ह्यांची भाषा सुमेरिअन होती. हे सुमेरिअन द्रविड महावंशांतील होते असें हालचें म्हणणें आहे.

बाविलोनियामधील कायदेपद्धति.—बाविलोन येथील समाजाची कल्पना देण्यासाठीं लोकांचें धार्मिक व पारमार्थिक स्वरूप पूर्वी दिलें आहे. पण यापेक्षाहि समाज-स्थितीवर तेथील कायद्यांनीं अधिक प्रकाश पडतो. बाविलोनियामधील कायदेपद्धतीचा जर कोणी अभ्यास करूं म्हणेल तर त्याला साहित्य व ग्रंथभांडार विपुल मिळूं शकेल; कारण न्यायाधीशांचे फैसले, करारनामे, हिशेब, त्याचप्रमाणें ऐतिहासिक शिलालेख, राजांनीं दिलेले परवाने, खासगी कागदपत्रें इत्यादि चाला गोष्टी उपलब्ध झाल्या आहेत. पण खमुरवी (हमुरवी) चें "कोड" अथवा ज्याला नुसतें

"कोड" म्हणतात व ज्याचा नुकताच शोध लागला आहे, तें मात्र संगतवार अभ्यास करण्यास फार सोयीचें आहे.

हें हमुरवीचें कोड बाविलोनी कायद्यांचें केन्द्रस्थान झालें आहे. ग्रीक, पार्थियन व पर्शियन लोकांच्या स्वारीनंतर देखील, "कोड" मधील वन्याचशा भागाची अंमलबजावणी केली जात असे, व हल्लींच्या मेसापोटेमियामधील कायदे-पद्धतीवरहि ह्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. हें "कोड" अस्तित्वांत येण्यापूर्वीच्या कायदेपद्धतीस व चालीरीतीस "प्राचीन", व "कोड" नंतरच्या पद्धतीस "अर्वाचीन" म्हणतात.

सैमिटिक लोकांनीं बाविलोनियांतील शहरांत वसाहत केल्यानंतर त्यांच्याच चालीरीतीस कायद्यांचें स्वरूप प्राप्त झालें. या देशाच्या प्राचीन इतिहासाची पाने केवळ सत्तेकरितां व वर्चस्वाकरितां केलेल्या लढायांनीं भरलेली आहेत. राज-धान्याची सत्ता खंडणीच्या व सहाय मागण्याच्या बाबतींत इतर सर्व शहरांवर चालत असे पण प्रत्येक शहरांतील कायदे पद्धति स्वतंत्र असून तेथील रहिवाशांचे हक्क मात्र योग्य रीतीनें पाळिले जात असत.

बाविलोनियामध्यें पुष्कळ जातीचे लोक होते. प्रत्येक शहरांतील माणसांस इतर शहरांत जाण्याची परवानगी होती. ह्या दळणवळणामुळे एकमेकांच्या रीती एकमेकांस घेतां आल्या. पण एकच कायदेपद्धति सर्व देशभर प्रचलित करून देण्याचें श्रेय मात्र खमुरवीकडेच आहे.

"कोड" मधील कायदेपद्धतीत बहुतेक जातिविषयक चाली रीती पार नष्ट झालेल्या दिसतात. "कोड" मधील कायदेपद्धति म्हणजे सर्व देशाची कायदेपद्धति. स्वतःस झालेल्या अपकाराचें स्वतःच निराकरण करणें किंवा स्वतः हरण करून आणलेल्या स्त्रीबरोबर लग्न करणें इत्यादि पद्धती मोडल्या होत्या पण दिव्य, कुटुंबाचें स्वायत्तत्व वगैरे जुन्या गोष्टी अस्तित्वांत असलेल्या या कोडवरून दृष्टीस पडतात. राजांची सत्ता निरंकुश मानीत तरांपण राजा दयाळू असून कोणालाहि थेट राजापर्यंत जाण्याची मोकळीक असे. निर्बलाचें संरक्षण करण्यास राजा तयार असे. न्यायाधीशांवर कडक देखरेख असे. सगळीकडे जमीन लष्करी जहागिरांच्या पद्धतीप्रमाणें विभागून दिलेली असे. टपालखातें वगैरे लोकोपयोगी कामे चालत असत. स्त्रीवर्गास मान असून कोणत्याहि तऱ्हेचीं बंधनें नव्हतीं, इत्यादि गोष्टी या कोडवरून दिसतात.

खमुरवीचें कोड.—कोडमध्यें केवळ तत्कालीन अथवा प्राचीन कायदेपद्धतीच नाहींत, तर त्यांत नवीन कायदेपद्धतीचाहि समावेश केल्यामुळे प्राचीन कायदे-पद्धतीत या कोडनें वराचसा फरक घडवून आणला. लेखी करारनामे सुरू झाले. दोन पक्षांच्या संमतानें वाटेल ते करार होण्यास मोकळीक असे. करारनामे नोंदणी-अधिकाऱ्यासमोर शपथेवर देवळांत केले जात असत.

त्यांवर सार्वजनिक शिक्षा अग्रे निदान करारनामे करण्याच्या पद्धतीवरून तरी त्यांत येकायदेशीर अथवा धर्मविरुद्ध कांहीं असेल असे वाटत नव्हते. न्यायाधीशांच्या फैसल्यांवर राजाकडे 'विनंति अर्ज' करितां येत असे. व पुष्कळ वादतांत कोडनं, राजानें कसा निकाल द्यावा हें दाखविलेलें असे. कोडची रचना फार उत्तम तऱ्हेने व काळजीपूर्वक केली होती व त्यांतील विषयांचा क्रम फार सोयीवार होता.

लो.कां चे व र्ग.—कोडप्रमाणें लोकांचे तीन वर्ग हांकां शकतात. (१)आमेल्, (२)मुस्किनु, (३) अड्डे. आमेल् म्हणजे कुटुंबांतील मुख्य मनुष्य. त्याच्या जन्मकालाची व मरण-कालाची नोंदणी केली जात असे. त्यास राजाचे हक्क असत. तो गरवाजवी वतनाकरितां कटक शिक्षा व दंड सुद्धां करू शकत असे. त्या वर्गांत राजा, राजसभासद, मोठमोठाले हुद्देदार व उद्योगधंदे करणारीं माणसें त्यांचा समावेश होतो. मुस्किनु वर्गाचें लक्षण सोंपणें मात्र फार कठिण आहे. कांहीं कालानंतर मुस्किनु म्हणजे " दरिद्री " असें समजले जात असे. पण कोडमध्ये मुस्किनु शब्दाचा अर्थ दरिद्रीपणा असा घेतला नाहीं; त्यापाशीं जमीनमात्र नसू शकेल. तो स्वतंत्र असे. तो शहरांतील वेगळ्या भागांत रहात असे. त्याचा संबंध राजदरबाराशीं असावा असें मानण्यास योग्य कारणें सांपडत नाहींत. कोणास शारीरिक इजा झाल्यास त्यावद्दल दंड वसूल करणें त्याचेकडे असे. पुढील दाखल्यांत याचा उल्लेख नसल्यामुळे विशेष माहिती सांगणें शक्य नाहीं. तिसरा वर्ग म्हणजे आड्डे. आड्डे हा गुलामांचा वर्ग. लोकसंस्कृतेत त्या वर्गाचीच फार भर होती. तो भांडवल साठवू नकत असे. त्याला इतर गुलाम ठेवतां येत असत. कपडे, जेवण व औषधे, यांचा खर्च घनी पुढीत असे. त्याचें दुसऱ्या गुलामाच्या मुलीशीं घनी लग्न करून देत असे. गुलाम नसलेल्याच्या मुलीशीं गुलामाचें लग्न झाल्यास तींमुळे मिळालेलें जे आंदण त्यावर धन्याचा काडीइतका हक्क नसे. पण एखादा गुलाम मेल्यानंतर मात्र त्याच्या धन्याला त्याचा वारस म्हणून अर्धा संपत्ति मिळत असे. धन्यापासून दुसऱ्या कोणी विकत घेतल्यास तो स्वतंत्र होऊ शकत असे. वरचे गुलाम पळून जात असत. कोणी पकडून त्यास धन्याच्या स्वाधीन केल्यास कोडप्रमाणें त्याला २ 'शकेल' इनाम मिळत असे. एखाद्या गुलामास प्रतिबंध करण्यावद्दल अथवा घरीं जागा देण्यावद्दल देहांत शिक्षा होती. प्रत्येक गुलामाच्या अंगावर ओळखीकरितां कांहीं चिन्ह असे, कचित् तें गोंदलेलें अस किंवा माजलेलें असे. अश्रुरियांत वरचेसे गुलाम असत पण वाविलोनियामध्ये फारच थोडे असत.

राजसत्ता.—शहरांत ज्यास ईश्वर म्हणून मानीत असत तोच सर्व जमीनीचा मालक समजला जात असे. राजा ईश्वराचा प्रतिनिधि (राज्यकारभार पाहणारा पुरुष) असे. पूर्वीपासून चालत आलेल्या रयतवारी पद्धतीत राजानें दबळा-दबळ करण्याचें टाकून दिले होतें. जमीनीची किंमत ठरीव

असे पण राजा एखाद्या योग्य कुळास जमीन वक्षीस म्हणून देऊ शकत असे. या वक्षीसपद्धतीमुळेच जमीन स्वोकारणारा-वर वरोंचशीं कर्तव्य लादलीं गेली. देश सैनिकांची मागणी करीत असे. कांहीं मर्यादित भागांतून एक धनुर्धारी (तिरंदाज) व त्याला मदत करणारीं माणसें घावीं लागत. नंतर कांहीं नियमित भागांतून घोडेस्वार द्यावे लागत असत. गुलाम लोक नोकरांची कामें करीत, व आमेल् व कधी कधी मस्किनु वर्गांतील लोक लटाईवर जात असत. धर्माधिकारी व गुराखी लोक मात्र वरील अटींपासून मोकळे होते. भांडवलांतील व पिकांतील कांहीं भागावर देशाचा हक्क असे. प्रत्येक शहरांत मालावरील महसूल, जकात, रस्त्यावरील व पाण्यावरील कर, व्यासंध्याची व्यवस्था वेगवेगळी असे. राजाची जमीनवरील सत्ता नाहींशीं झाली होती. त्याची खासगी जिंदगी व भांडवल आणि प्रजेपासून मिळालेला कर वेगळा असे. मोठमोठे अधिकारी यांच्या रहाण्याच्या जागा व जहागिरी असत. कांहीं वर्गीकरितां कोडमध्ये नियम वांधले होते. त्या वर्गांनीं राजापासून इस्टेट घ्यावी व गरज लागली असतां मदत करावी. मरण पत्करल्यास देशील त्यास आपले कर्तव्य दुसऱ्यावर टाकितो येत नाहीं. कोणास मदत करण्यास दूरदेशीं जावें लागल्यास त्यांनीं आपल्या मुलांवर आपली कर्तव्यें सोंपवावी. इस्टेट दुसऱ्याला अगदीं देतां येत नसे. त्याच-प्रमाणें ज्या वंशाची इस्टेट त्याच वंशांत राहत असे.

देवालयें—देवळांनां फार महत्त्व होतें. पैसे व कायमच्या देणग्या खरोजकरून पुष्कळशा रीतींनीं त्यांनां पैशाचें साहाय्य मिळत असे. मोठमोठ्या देवळांत पुष्कळसे अधिकारी व नोकर असत. प्रत्येक शहरांतील लोक एकेक देवळांत जात असत व कुटुंबांतील प्रत्येक पुरुषास पुरोहित वतण्याचा अधिकार असे. जसजशीं शहरांची वाढ होऊं लागली तसतसे वर्षांतील कांहीं दिवस अमुक एका देवळांत जावें कांहीं दिवस दुसऱ्या देवळांत जाऊन धर्मोपदेश करवा व्यासंध्याचे हक्क कांहीं ठरा-विक कुटुंबांनां देण्यांत आले. देऊळ म्हणजे मोठाली धान्य-कोठारें वगैरे. प्रत्येक देवळाकडे कांहीं नेमलेलीं कर्तव्यें होती. शत्रूंनीं एखाद्या नागरिकास कैद केल्यास व त्यापाशीं पैसा नसल्यास, त्यास पैसे देऊन सोडवावें लागत असे. गरीब लोक देवळांतून धान्य उसनें नेत असत व परत आर्णात असत. देवळावर राजाची सत्ता मालक या नात्यानें नसून कारभार पाहणारा या दृष्टीनें होती. उत्पन्नाचा एक दशांश कर म्हणून द्यावा लागत असे.

ईश्वराची सेवा करणारा 'व्हेस्टेल' नांवचा एक वर्ग आहे त्या-संबंधी कोडमध्ये नियम सांगितले आहेत त्या वर्गातील लोकांनां पावित्र्य राखण्याची शपथ घ्यावी लागत अग्रे. त्यांनां खाणा-वळांत जातां येत नसे. पण यांनां खासगी हक्कहि वरचे होते. मालमत्तेचा कयविकय.—कोडमध्ये मालमत्ता देण्या-घेण्यासंबंधाचे विक्री, ठेका, अदलावदल, देणगी, ठेव, गहाण वगैरे निरनिराळे मार्ग सांगितले आहेत.

अथवा साक्षीदार यांबरून सिद्ध झाल्याशिवाय कोणाचाहि हक्क मान्य करणें हें कोडविच्छेद आहे. विकत घेणारांनी विकणाऱ्याच्या हक्काची नीट चौकशी केल्याशिवाय विकत घेऊं नये. अज्ञान अथवा मुखस्यारांचा अधिकार नसलेल्या गुलामापामून जो कोणी विकत घेईल तो चोर समजला जाऊन मरणाच्या शिक्षेस पात्र होईल. विकत घेणाराजवळील माल जर चोरांचा ठरेल व जर तो विकणारा व विक्रीपत्र त्यांस पुढें आणणार नाही तर तो चोर ठरेल व त्यास देहांत शिक्षा मिळेल. पण विक्रीपत्र सिद्ध केल्यास विकणाऱ्याच्या इस्टेटांतून पांचपट रक्कम मिळेल. इतर देशांत जर कोणी गुलाम विकत घेतला व मागून असें कळले की, तो वाबिलोनिय - मधून चालून अथवा कैद करून आणलेला होता तर त्याला त्याच्या पूर्वीच्या मालकाकडे कांहींएक नफा घेतल्याशिवाय परत केले पाहिजे.

शेत करी.—जमीनीचे मालक बहुतेक स्वतःच जमीनीची लागवड करीत असत, पण त्यांना शेतकऱ्यांस भाड्यानेहि जमीन देतां येत असे. शेतकरी लोकांना योग्य लागवड करून पीक घेतां येत असे व शेत सुस्थितीत ठेवावा लागत. पीक न आल्यास काय खंड घावयाचा हें कोडमध्ये ठरवून दिलें होतें. पीक वांटून घेण्याच्या दृष्टीनें जर जमीन दिली तर जमीनदार व शेतकरी हे ठरावाप्रमाणे पीक वांटून घेत असत. शेतकऱ्यांनी भांडे दिल्यास व व जमीन चांगली ठेवल्यास त्याला पोटभाजीदार करितां येत असे. पडीत जमीनीची लागवड करण्याकरितां ती भांडे न घेतां ३ वर्षांकरितां दिली जात असे. वगैरे वगैरे देण्याची पद्धतहि जमीनीप्रमाणेच असे. जमीनदार बेल वगैरे व इतर शेतकीच्या उपयोगाचें सामान ठेवीत असे. शेतकऱ्यानें जर वीं वगैरे चोरले तर त्याचीं वांटे कापलीं जावीं अशी शिक्षा असे.

कालवे.—कालव्यांची फार जरूर होती. कालव्यांचें पाणी देणारानें निष्काळजीपणामुळे जर वांधाची दुरुस्ती राखली नाही व त्यामुळे पाण्याचा मोठा प्रवाह घेऊन पिकें वाहून गेलीं तर नुकसानीची भरपाई त्यास करावी लागत असे.

घरें.—घरें पुष्कळ वर्षांकरितां भाड्यानें दिली जात असत. पण सहा महिन्यांचें भांडे अगोदर घावें लागत असे. रहाणारानें घराची उत्तम व्यवस्था ठेवावी असा करार असे. करार संपपर्यंत घरमालकास घरांतून जा म्हणून भाड्याच्यास सांगतां येत नसे. घर वांधण्याकरितां जमीन गोफत दिली जात असे पण आठ दहा वर्षांनंतर घरावर जमिनीच्या मालकाचा वज्र होत असे.

मजूर.—गुलाम पुष्कळ असून देखील हंगामाच्या वेळेंस पैसे देऊन मजूर कामावर आणावे लागत. बेल मुद्दां नांगरण्याकरितां, बेलगाड्यांस जुंएण्याकरितां किंवा पाण्याचीं यंत्रें चालविण्याकरितां भांडे देऊन आणले जात असत.

पार, गाडी हांकारारे व शेतांत काम करणारे ह्यांची

मजुरी, त्याचप्रमाणें बेल भाड्यानें आणल्यास किती भांडे घावें ह्यासंबंधीचे नियम कोडमध्ये ठरवून टाकिले होते.

गुरें.—गुरांचे कळप पुष्कळ होते. गुराखी मालकास रसीद देऊन नंतर रानांत गुरे चारण्यास नेत असे. त्याची मजुरी कोडप्रमाणें ठराविक होती. गुरांची उत्तम तऱ्हेनें काळजी घेण्याचें व परत आणण्याचें काम गुराख्याकडे असे. निष्काळजीमुळे झालेलें कोणतेहि नुकसान गुराख्यास भरावें लागत असे. घान्याच्या शेतांत गुरे चारल्यास गुराख्याला झालेल्याच्या चौपट नुकसान भरावें लागत असे.

कर्ज.—कर्ज घेतांना कर्जदार आपली मालमत्ता गहाण ठेवीत असे. शेत गहाण ठेविल्यास कर्जदार पिकांतून सावक. राचें कर्ज फेड. नापिकी झाल्यास त्याज माफ केलें जात असे. सावकारास. कर्ज न दिल्यास कर्जदाराची मालमत्ता जप्त करण्याचा अधिकार नव्हता; व तसें केल्यास कर्जदाराचा माल कर्जदारास परत करावा लागे, एवढेंच नव्हे तर सावकाराचा कर्जदारावरील हक्क नाह्यास होत असे. परवानगी- शिवाय जप्ती केल्यास दंड होत असे. कर्जाकरितां कर्ज- दारास पकडल्यास कर्जदाराला आपली वायको, मूल अथवा गुलाम कर्ज फिटेपर्यंत सावकाराकडे काम करण्यास ठेवावा लागे. मूल, गुलाम अथवा वायको ह्यांस स्वाभाविक मृत्यु प्राप्त झाल्यास सावकार जबाबदार नसे. पण सावकाराच्या दुष्टपणाच्या वर्तनामुळे जर त्यांपैकी कोणाला मरण आलें तर मात्र सावकारास मुलाबद्दल मूल व गुलामाबद्दल गुलाम द्यावा लागे. कधी कधी कर्जाइतक्या किंमतीचा माल गहाण ठेवला जात असे किंवा कधी सर्व मालमत्ता गहाण ठेविली जात असे. कर्जाकरितां जमीनकीहि घेतली जात असे.

व्यापार.—व्यापार फार जोराचा होता. व्यापाराची साधारण पद्धत म्हणजे गांवोगांव माल घेऊन फिरणाऱ्या एखाद्या 'एजंट' च्या स्वाधीन माल करून देण्याची होती. मालाच्या गाड्या दूरदूरच्या देशांत जात. कोडमधील नियमाप्रमाणें एजंटला व्यापाऱ्यापासून विकण्याकरितां घेतलेल्या सामानाची एक यादी करावी लागे व तें पोहों- चल्याची रसीद घावी लागे. एजंटला जरी नफा झाला नाही तरी घेतलेल्या मालाच्या दुप्पट रक्कम परत करावी लागे पण लुटल्या गेलेल्या मालाबद्दल तो जबाबदार नसे. परत आल्यावर व्यापाऱ्यास पोहोंचलेल्या मालाची पावती एजंटला द्यावी लागे. जलमार्गानेहि वराच व्यापार केला जात असे. माल पाठविण्याकरितां जहाजे भाड्यानें घेतलीं जात असत. मालाबद्दल नौकाव्यक्षास जबाबदार रहावे लागे. दोन जहाजांची टक्कर झाल्यास जें जहाज चालत असेल त्या जहाजास नांगरून राहिलेल्या जहाजास जबाब द्यावा लागे.

विवाह.—विवाह म्हणजे जवळ जवळ छी विवत देण्याची पद्धत. विवाहासंबंधाचा एक करारनामा असे.

विवाहाचे ठराव प्रथम मुलामुलींच्या नातल्यांत होत. मुलाच्या बापाने कांहीं रक्कम मुलाजवळ द्यावी व तोंत इतर नजराण्यांची भर टाकून मुलानें मुलीच्या बापाकडे पोहोचता करावी. लग्नानंतर ती रक्कम मुलाचा बाप मुलीला देा असे. मुलीच्या बापाला देण्याची रक्कम एकमेकांच्या स्थितीवर अवलंबून असे. कोडमध्ये असा नियम घालून दिला होता की, रक्कम घेतल्यानंतर जर मुलगी दिली नाही तर मुलीच्या बापानें मुलाने दुप्पट रक्कम परत करावी. व जर मुलाचा लग्न करण्याचा वेत फिरला तर दिलेली रक्कम त्यास मिळू नये. मुलीला मिळालेली रक्कम व बापानें दिलेलें आंदण त्यावर मरेपर्यंत तिचा हक्क राही व मेऱ्यावर तिच्या मुलांना ती संपत्ति मिळें लग्नाचा विध म्हणजे हातांत हात घालणें व नवऱ्याने "मी सरदाराचा मुलगा आहे, तुमी ओटी सांग्याऱ्यांनीं भरली जाईल, तं माझी पत्नी होमील व मी तुझा पती होईन" इत्यादि शब्द उच्चारणें यापलीकडे नव्हता.

घ टस्नोट.—लग्नाच्या करारनाम्यांत कांहीं अटी असत त्या मोडल्यास प्रत्येकास काडी मोडण्याचा अधिकार असे. त्या अटी कोणच्या असाव्या त्यासंबंधी कोडमध्ये कांहीं नियम बांधून दिलेले नव्हते. बायकोनें लग्नापूर्वी काढलेल्या कर्जावद्दल सुद्धा नवऱ्यास जबाबदार धरित असत. नवऱ्याला बायकोस इनामपत्र करून देण्याचा अधिकार असे. व त्या इनामावर मरेपर्यंत तिची सत्ता राही. लग्न झाल्यावर देखील मुलगी आपल्या बापाच्या कुटुंबातील अंश आहे असें समजले जात असे. अमुक एकाची बायको म्हणण्या-ऐवजीं अमक्याची मुलगी अथवा अमक्याची आई असें म्हणत असत.

काडीमोड करणें हें मनुष्याच्या मर्जीवर असे. पण त्याला सोडलेल्या बायकोस, आंदण व मुलें झालीं असल्यास मुलें परत द्यावी लागत मुलें वयांत येईपर्यंत तिचा व मुलांचा खर्च द्यावा लागत असे. जर मुलें नसलीं तर आंदण व मुलीला मिळालेली रक्कम परत केली म्हणजे पुरे.

प ति पत्नी.—छां जर व्यक्तिचारी असेल तर पुरुषाला तिला घालवून देऊन मुलें ठेऊन घेण्याची परवानगी होती; किंवा तिला गुलाम म्हणून ठेवतां येत असे. तिला पुरुषावर त्यानें दाखविलेल्या दुष्टपणावद्दल अथवा केलेल्या दुल्लेखावद्दल फिर्याद करण्याची मोकळीक असे. जर तिला तसें सिद्ध करून दाखवितां आले नाही तर तिला पाण्यांत बुडवून मारण्याची शिक्षा असे. पण जर तिच्या पोटाची व्यवस्था नसेल तर नवऱ्याच्या गैरहजरेंत तिला दुसऱ्याजवळ रहातां येत असे. पण ती परत आल्यास लागलेच तिलाहि परत जावें लागे.

वि ध वा.—नवऱ्याच्या निधनानंतर कुटुंब चालविण्याची जबाबदारी स्त्रीवर असे. तिनें घरांत राहून मुलांना पोषय

शिक्षण द्यावें. पुनः लग्न करावयाचें असल्यास तें न्याया-विषयाच्या समतानें करतां येत असे. न्यायाविषयानें सामानाची यादी करून नंतर त्यांच्या स्वाधीन सर्व सामान करावें व त्या दोघांनीं तें मुलांचे दूस्ती या नात्यानें वापरावें. सामानांतील एक भांडें सुद्धा गहाळ होतां क्रामा नये. पण जर तिनें लग्न केले नाही तर मुलें वयांत आल्यानंतर तिला नवऱ्याच्या इष्टेटीतील कांहीं भाग मिळे.

सं त ति —गुरुपानें लग्न एकदांच करावें असा नियम होता. पण इले न झाल्यास बायकोनें एखादी दासी पुरुषाच्या स्वाधीन करावी व तिला झालेली मुलें आपली आहेत असें समजावें. पण स्त्रीनें तसें न केल्यास पुरुषास वेष्टेय आणतां येत असे. जसे दासीवर स्त्रीचे वर्चस्व असे तसे वेष्टेवर नये. वेष्ट्या स्वतंत्र असे. दोन्हीकडून झालेली संतति कायदेशीर मानीत. गुलामाच्या मुलीपासून झालेली प्रजा सुद्धा कायदेशीर होऊं शके. पण तसें होण्याकरितां बापानें सार्धांदारांसमक्ष कडुली दिली पाहिजे असे, व अशा तऱ्हेचीं मुलें कधीं कधीं दत्तक म्हणून घेतलीं जात.

स्वतंत्र स्त्रियांस गुलामांशीं लग्न करितां येत असे व त्यांची संततीहि स्वतंत्रच असे.

मुलांचीं लग्नं होईपर्यंत त्यांवर बापाची पूर्ण सत्ता असे. तो त्यांनां मजूरीकरितां पाठवूं शकत असे किंवा त्यांनां विकून टाकण्याचाहि त्यास अधिकार असे. बापामार्गे आईसहि तसाच अधिकार असे. व आईबापांनंतर वडील भावांनां देखील तसाच अधिकार पोहोचत असे.

मुलांचें लग्न करणें बापाच्या स्वाधीन होतें; इतकेंच नव्हे तर ईश्वराच्या सेवेला लावून तिला मुरळी म्हणून अथवा वेद्या म्हणून देतां येत असे. लग्न करून दुःखांत राहाण्यापेक्षां वयांत आलेल्या मुलांस मुरळी होतां येत असे, व बापाला तिच्या इच्छेविरुद्ध जातां येत नसे. लग्न केल्याम वरील कोणत्याहि स्थितींत तिला तिच्या बापानें अथवा बाप वारल्यानंतर भावांनीं हक्काचा हिस्सा दिला पाहिजे.

दत्तक —दत्तक घेण्याचा प्रघात घराच दृष्टीस पडतो. दत्त-विधान करारनाम्यानें होत असे. व करारनाम्यांतील अटी-प्रमाणें दत्तकानें आपलें कर्तव्य न वजावल्यास करारनामा रद्द केला जात असे.

धंदेवाल्या माणसास आपला धंदा चालविण्याकरितां दत्तक घेतां येत असे दत्तकानें मिळवलेल्या द्रव्यावर बापाचा हक्क असे. दत्तकाला त्यास आपला धंदा शिकवावा लागे व न शिकवल्यास दत्तकास बापावर फिर्याद करून करार रद्द करून घेण्याचा हक्क असे.

दत्तक घेऊन जर पुनः मनुष्य लग्न करील व करार मोडील तर दत्तकास जंगम मिळकतीचा एक तृतीयांश द्यावा लागत अस.

आईवापांच्या संमतीशिवाय दत्तक घेतां येत नसे पण व्यभिचारानें झालेलीं अथवा गुलामांचीं मुलें ह्यांनां दत्तक घेण्याचें असल्यास कोणाचीहि संमति लागत नसे. दत्तक घेतलेल्या मुलाचे आईवाप सांपडल्यामुळें जर तो जाण्यास तयार झाला तर त्याचा डोळा अथवा जीभ काढली जात असे.

वारसा.—लम्रापासून झालेल्या मुलांनां वापाच्या संपत्तीवर सारखा हक्क पोहोचत असे, फक्त वाप लग्न होणाऱ्या मुलाकरितां मुलीला देण्याची रकम व मुलीला देण्याचें आंदण काढून ठेवीत असे. दोन वायका असल्यास दोघांच्या मुलांत संपत्तीची विभागणी होत असे.

पूर्वीं वापास मुलाला वारसाच्या हक्कावरून काढून देतां येत असे. पण पुढें असे करण्यास न्यायाधिकाऱ्यांची संमति लागू लागली. जी मुलगा वापाला वाप म्हणण्याचें नाकवूल करील त्याचे डोक्याच्या समोरील भागाचे केस काढून गुलाम म्हणून विकण्याचा आधिकार असे, आई नाकवूल केल्यास पूर्वींप्रमाणेच करून फक्त त्याला गुलाम न बनवितां शहरांतून एक दाखला म्हणून मिरवीत.

व्यभिचार.—व्यभिचार करणारास बुडवून मारण्याची शिक्षा होती. पण स्त्रीचा विवाहित पती जर तिला क्षमा करण्यास तयार असेल तर राजाच्या मध्यस्थीनें तो जारकर्म करणारा पुरु देखील सुटत असे. मुलांनं आईशीं व्यभिचारकर्म केल्यास दोघांसहि देहांत शिक्षा असे. मुलांशीं व्यभिचार केल्यास वापास हद्दपारीची शिक्षा मिळत असे. सुनेशीं व्यभिचार करणाऱ्या माणसास बुडविलें जात असे. जी स्त्री परपुष्पाकरितां आपल्या पतीला ठार करवीत असे ती फांशी दिली जात असे.

गुन्हेव शिक्षा.—'जशास तसें' हें फौजदारी कायदेपद्धतीचें तत्व होतें. वापास मारणाऱ्या मुलाचा हात तोडला जात असे. पाहण्यास प्रतिबंध केलेल्या जागीं पाहणाराचा डोळा फोडला जात असे. डाक्टरच्या हातून रोगी जिवास मुकल्यास अथवा त्याचा शरीराचा एखादा भाग नाहीसा झाल्यास डाक्टरचा हात तोडला जात असे. दुसऱ्यावर खोटे आरोप रचून त्यास मरणाच्या शिक्षेस पात्र केल्याचा प्रयत्न केल्यास खोटे आरोप रचणारास देहांत शिक्षा होत असे.

चोरीकरितां अथवा चोरीखालीं येणाऱ्या इतर गुन्हां करितां देहांत शिक्षा असे; उदाहरणार्थ, राजवाड्यांत शिरून चोरी करणें, चोरीचा माल विकणें, खोटा हक्क सिद्ध करणें, माणस पळवून नेणें, पळून जाणाऱ्या गुलामास आश्रय देणें, चोरून दारु विकणें इत्यादि. पण वरील गुन्हांकरितां शिक्षेची तऱ्हा मात्र ठरली नव्हती. पुढील अपराधास कोडमध्ये मरणाची शिक्षा सांगितली आहे. रात्रीं घर फोडणारास, गुलामाच्या अंगावराल चिन्ह घुसून टाकणारास, व पतीचा मृत्यु घडवून आणणाऱ्या

स्त्रीस, फांशीची शिक्षा असे. मातेशीं व्यभिचार केल्यास व मुरळीनें खाणावळ काढल्यास जाळून मारण्याची शिक्षा असे. व्यभिचार, पतीचें कर्तव्य सोडणारी स्त्री, व सुनेस पळविणें, ह्यांकरितां बुडवून मारण्याची शिक्षा होती.

घर उत्तम न बांधल्यामुळें घर पडून घरमालकाचा मुलगा मेल्यास, घर बांधणाराचा मुलगा ठार केला जात असे. एखादा दुसऱ्याच्या मुलीच्या मरणास कारणीभूत झाल्यास त्याची मुलगी मारली जात असे.

वरिष्ठांच्या अंगावर उद्दामपणें चालून आल्यास त्यास ६० फटके मारले जात असत. विवाहित स्त्रीची अपकीर्ति पसरविल्यास ३० देण्याची शिक्षा असे. लांच घेणाऱ्या न्यायाधिकाऱ्यास कायमचें वरखास्त केलें जाई. आईवापाविरुद्ध वागणाऱ्या पौरांस व उधळखोर वायकोस गुलाम बनविलें जात असे.

सर्वसाधारण शिक्षा दंडाची असे. मालमत्तेचें नुकसान केल्यास, करार मोडल्यास दंड केले जात असत. दंडाचें मान अपराधावर अवलंबून असे. दुप्पट, चौपट, पांचपट, बारापट व कधीं तर तीसपट सुद्धां दंडाची मजल जात असे.

कोडमध्ये हेतूला विशेष महत्त्व दिलें होतें. परस्परांच्या भांडणांत जर एखादा मेल तर दुसऱ्यानें मो त्याला मुद्दाम मारलें नाही अशी शपथ घेतल्यास तो केवळ दंडावर सुटत असे. तेव्हांत जर नुसती दुखापत झाली तर ज्या मनुष्याकडून इजा झाली असेल त्याला वैशाचे पैसे द्यावे लागत. वेलानें रस्त्यावर जर एखाद्यास मारलें, तर मालकास बैल द्यावे आहे हें माहित असल्यास फक्त नुकसान भरून द्यावे लागत असे. कर्जाची फेड होईपर्यंत ठेवलेला गुलाम जर सावकाराच्या घरी स्वाभाविक मरणानें मेल तर सावकारास कोणत्याच तऱ्हेचा जबाब द्यावा लागत नसे. पतीनें टाकून दिलेली स्त्री दरिद्री असल्यास तिला दुसरें लग्न करण्याची मोकळीक होती.

निष्काळजीपणानें अथवा दुर्लक्षामुळें झालेल्या कोणत्याहि अपराधास जबर शिक्षा असे. जसें, एखाद्या डाक्टरचें आपल्या धंद्यांत विशेष प्रविष्टि नसल्यामुळें जर कोणी इसम मेल अथवा त्याचे अवयव दुखावले तर डाक्टरचे हात कापले जात असत. गुलाम मेल्यास दुसरा गुलाम आणून द्यावा लागत असे. गुरांच्या डाक्टरकडून एखादे दोर मेल्यास दोराच्या किमतीच्या एक चतुर्थांश किंमत द्यावी लागे. घर बांधणाऱ्याच्या निष्काळजीपणामुळें जर घरमालक मेल तर त्याला स्वतःला मरावें लागत असे.

कोडमध्ये सर्व ठिकाणीं समाजातील योग्यतेस विशेष महत्त्व दिलें आहे.

कैद करण्यास केवळ संशय घेऊन भागत नसे. तर गुन्हेगारास गुन्हा करितांनां घरावें लागे. चोरीचा माल जवळ सांपडल्याशिवाय चोरीची शाबिती होत नसे.

खटल्यांच्या वावर्तीत वादीला ज्या योग्य दिसतील त्या गोष्टी व मुद्दे तो पुढे मांडीत असे. वकीलांचा धंदा करणारे असे कोणीच नव्हते. नोंदणी अधिकारी या तक्रारी लिहून काढण्याच्या कामांत मदत करी. न्यायाधीश त्यावांचून इतर पक्षकारांना व साक्षीदारांना बोलावी. लागलेच ते येऊ शकत नसतील तर खटल्याचे काम पुढे एखाद्या दिवसावर टाकी. देहांत शिक्षेसंबंधाचे व इतर महत्वाचे खटले 'न्यायसभे' पुढे असत. न्यायाधिकांना मदत करण्याकरितां कांहीं वृद्ध माणसेंहि असत.

पक्षकारांना व साक्षीदारांना शपथ घ्यावी लागे. खोटी साक्ष दिल्यास गुन्हेगाराला जी शिक्षा मिळाली असेल तीच त्यालाहि मिळे. मनुष्याच्या माहितीबद्दल गोष्टीत अपराधाची अथवा निरपराधत्वाची कसोटी पाण्यांत टाकून लाविली जात असे. अपराध्याने पवित्र नदींत उडी घ्यावी व निरपराधी असल्यास तो तरेल नाही तर बुडेल. माहिती असलेल्या वावर्तीत शपथ घ्यावी लागे. लेखी दाखल्यास फार महत्त्व होतें. दाखला हरविणें म्हणजे भयंकर चूक होती. पुराव्यावरून सिद्ध करून दाखविल्यास देखील न्यायाधीश दाखला सांपडल्यावर आगून घावा म्हणून सांगत असत.

फैसले लिहून काढले जाऊन त्यावर शिक्षा मारीत असत. व खाली न्यायाधिकांची, त्यांबरोबर असलेल्या वृद्ध मंडळींची, साक्षीदारांची व लिहिणाराची साक्ष असे. प्रत्येक पक्षकार एक एक प्रत नेत असे व नोंदणी अधिकारी एक प्रत दफतरखान्यांत राखून ठेवीत असे.

राजाकडे विर्मतिअर्ज करण्याची सुभा असे. वाविलोनमधील न्यायासनं वरिष्ठ समजली जात असत. तरी प्रतिवादीला स्थानिक न्यायासनांसमोर जबाब देण्याची मोकळीक होती.

शेवटी एवढेंच लक्षांत घेण्याजोगें आहे की, खोटें बोलणें, खोटी वजनं वापरणें वगैरेसारख्या बरीचशीं वाईट कृत्यें न्यायासनांपुढें मांडली जात नव्हती. अशा अपराधांबद्दल योग्य शासन ईश्वरच करील असे "ओमेन टॅबलेट" मध्ये सांगितलें होतें.

आतां वाविलोनच्या इतिहासांतील मुख्य गोष्टी सुसंगत व कालानुक्रमानें देऊं. वाविलोनियाचा इतिहास सुसंगत व गोष्टीरूपानें पूर्णपणें देण्याइतकी माहिती उपलब्ध झालेली नाही. पण अर्जाकडे चालविलेल्या खोदकामांत उपलब्ध झालेल्या अवशेषांवरून व कीलाकृति अंकित लेखांवरून कांहीं कांहीं मुख्य मुख्य गोष्टींचें ज्ञान होतें त्या खालीं दिल्या आहेत.

वाविलोनियांतील प्राचीन राज्ये.—वाविलोनिया प्रांतांतील अगदी प्राचीनकालचे ज्ञात असे रहिवासी कोणते होते याबद्दल माहिती म्हणजे ते सेमाइट नव्हते इतकीच होय. यानंतर त्यांनां कधी सुमेरियन व कधी अक्केडियन म्हणत असत. वाविलोनियाच्या दक्षिण भागास सुमेर म्हण

व उत्तर भागास 'अक्कड' म्हणत. अक्केडियन भाषा ही जुन्या सुमेरियन भाषेपासून विकास पावलेली पोटभाषा होय असे समजतात.

वाविलोनी संस्कृतीचा काल सुमारे ख्रिस्तशकपूर्व ६००० वर्षेपर्यंत मागे जातो. ख्रिस्तपूर्व ५००० ते ४००० च्या सुमारास या लोकांवर एका क्षत्रिय वृत्तीच्या सेमिटिक वंशांतील लोकांनी स्वान्या केल्या. हे लोक म्हणजे बहुतेक अरवस्तानांतून आलेले इतिहासकालीन वाविलोनिअन लोक होते. या नव्या जेत्या लोकांनी कांहीं देश लोकांत हाकलून न देतां अगर नष्टप्राय न करतां आपणांत मिळवून घेऊन हळू-हळू त्यांच्याच प्राचीन संस्कृतीचा अवलंब केला.

या प्रांताच्या राजकीय स्थितीसंबंधी अगदी प्रथमची माहिती म्हणजे या प्रांतांतील निरनिराळ्या छोट्यानी स्वतंत्र नगरराज्यांची होय. ह्या स्वतंत्र राज्यांचें एक एक मुख्य नगर असून त्यामध्ये एक विशिष्ट देवतेचें देवालय असे. या देवतेचा धर्मोपदेशक अगर 'पटेशी' हाच या छोट्यानी स्वतंत्र राज्याचा शास्ता असे.

केगीचें राज्य.—ख्रिस्तपूर्व ४५९० या सुमारास दक्षिण वाविलोन प्रांतांतील केगीचा राजा 'एन् शाग कुश अन्न' नांवाचा होता. हा सुमेरियन होता किंवा सेमाइट होता याबद्दल नक्की माहिती नाही, परंतु हा एन्लिल देवतेचा पटेशी असून याची राजधानी शिपुल्ल-गिर्मु किंवा सुगीर ही होती. सुगीर यासच पुढे सुमेर म्हणूं लागले व दक्षिण भागास तेंच नांव पडलें. कीशचे सेमिटिक राज्य याचें प्रतिस्पर्धी असून एन्शागकुशान यानें त्यावर कांहीं कालपर्यंत आपला अम्मल बसविला. याखेरीज दुसरा कोणताहि केगीचा राजा प्रसिद्ध नाही. ही माहिती निप्पुर येथील उपलब्ध शिलालेखावरून कळते.

किशचें राज्य.—केगीचा राजा 'एन्शाग कुशान' याचा या राज्यावर कांहीं कालपर्यंत अम्मल चालून पुढे बूडग हा कीशचा पटेशी असताना हें राज्य पुन्हां स्वतंत्र जाहलें. ख्रि. पू. ४४००—मेसिलिम या किशच्या राजानें लुगल शुगर याच्या वेळीं शिपुल्ल कार्याच केलें परंतु हा अम्मल थोडेच दिवस (ख्रि. पू. ४२००) राहून शिपुल्लचा राजा 'ए अन्नटुम' यानें स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला. कांहीं काळपर्यंत किशचें राज्य दुर्बल होतें परंतु पुन्हां लौकरच तें पूर्व स्थितीवर आलें. ख्रि. पू. ३८५०—पहिला मार्गन यानें हे राज्य जिंकण्यापूर्वीचा शेवटचा राजा अलुशरशिद यानें किशवर अम्मल चालविला. हा इतिहास दर्शविणारे पुष्कळ प्राचीन भांड्यांवरील लेख उपलब्ध आहेत.

गिदवनचें राज्य.—ख्रि. पू. ४४०० या वेळीं मेसिलिमचा समकालीन 'उश' नांवाचा पटेशी असून त्यानें शिपुल्ल राज्याशीं सीमेपल्ल युद्ध केलें. ख्रि. पू. ४२००—सरतेशेवटीं गिदवन हें ए अन्नटुम याच्या हस्तगत झालें. एअन्नटुम याच्या मरणासुद्धें गिदवनचा पटेशी उल्लिख यानें शिपुल्लवर

स्वारी केली व पराजित झाला शिर्पुर्लचा राजा एंटेमेना याजक-
हून उल्लेखीत जंगी पराभव झाला. ख्रि. पू. ४०००—यूकुसचा
पुत्र लुगल झुगिसी हा पटेसी असून तो दक्षिण भागावर
चाल करून गेला. व दक्षिण आखातापर्यंत वाविलोनचा
सर्व भाग त्यानें कब्जांत घेतला. तो 'इरेक'चा राजा होऊन
स्वतःस "पृथ्वांश" म्हणवूं लागला. मेसापोटामियाच्या
सखल प्रदेशांतील प्राचीन आचारविचार व चार्लाराती यांचा
त्यानें पुनरुद्धार केला. हा इतिहास प्राचीन मांड्यांवर कोर
लेल्या लेखांवरून कळतो.

शिर्पुर्लचे राज्य.—शिर्पुर्ल ज्याला पूर्वी लगश असेंहि
म्हणत व ज्यास सांप्रत 'टेलो' असें म्हणतात ते मुचीरच्या
उत्तरेस झेटेलखाई याच्या पूर्व वाजूस आहे. या राज्याचा
ज्ञात कालांतील पहिला राजा (ख्रि. पू. ४५००)
उत्कगिन हा असून तो शूर योद्धा व हुशार सुस्ती
होता. त्यानें पुष्कळ देवालये बांधली व काहीं दुरस्त केलीं
व सुंगीर (गिर्से) या राजधानीकरितां एक कालवा बांधला.
ख्रि. पू. ४४००—याचा एक वंशज एन गेगेल असून दुसरा
लुगलझुगुर ह्यास कौशचा राजा मेसिलिम यानें पटेसीच्या
दर्जापर्यंत खाली ओढलें ख्रि. पू. ४३००—अशा रीतीनें
किशराजाच्या वर्चस्वाखाली निर्बल झालेल्या सिंहासनावर
उर्नीन या नांवाच्या पुरुषाच्या नेतृत्वाखाली एक नवीन
घराणें आलें. देवालये बांधणारा म्हणून याची पुष्कळ प्रसिद्धि
झाली. यानें आपल्या प्रजेची किशची परकीय सत्ता झुगारून
देण्याकरितां पुष्कळ तयारी केली. त्याचा मुलगा पटेसीच
होता. तरी त्यानें आपणास राजा म्हणवून घेतलें. ही
माहिती पुष्कळशा प्राचीन चंवूरील लेखांवरून कळते.
ख्रि. पू. ४२५०—अकूर्गल ह्या नांवाचा राजा उर्नीन ह्याच्या
मागून राज्यावर बसला. हा ए अन्नटम आणि पहिला एनअ-
न्नटम या दोघांचा पिता होय. ख्रि. पू. ४२०० एअन्नटम
यानें आपल्या देशास किशच्या पारतंत्र्यातून मोकळे करून
स्वतः राजसत्ता हातांत घेतली. यानंतर गिझवनचे राज्य त्यानें
आपल्या अमलाखाली आणलें, आणि इरेक, ऊर, लासी,
अझ आणि उख या राज्यांवरोंवर लढाया केल्या. या राजानें
शिर्पुर्ल याच्या आसमंतांत असलेल्या एका प्रदेशामेंवर्ती
एक भित बांधिली आणि सरहद्दीच्या उपयोगाकरितां नवीन
कालवे खणले. हा मोठा शहाणा, कार्यकर्ता व शूर योद्धा
होता. यत्नेवर्यो माहिती सांप्रत लुवर येथे असलेल्या
व्हॅवेलस्टीलवरून व दुसऱ्या अनेक प्राचीन लेखांवरून कळते.
त्याच्यामागून त्याचा भाऊ पहिला एन् अन्नटम हा गादीवर
बसला, त्या वेळीं गिझवनच्या पटेसीकडून शिर्पुर्लवर स्वारी
होते. ख्रि. पू. ४१२०—पहिला एन् अन्नटम याचा मुलगा
एन् टेमेना यानें गिझवनच्या पटेसीचा पराभव करून धूळ-
धाण केली. या हकीकतीचे स्मारक एंटेमेना याचा कोन
आणि सिंगूर येथील नीनादेवाच्या यज्ञकुंडावर ठेवलेले
चांदीचे चवूच्या आकाराचे सुरेख भांडे हें होय. ख्रि. पू. ४१००—

यानंतरचा दुसरा एन् अन्नटम हा उर्नीनच्या घराण्यांतील
शेवटचा पटेसी होय. कारण त्याचा मुलगा लॅमंडु याला काहींच
उपपद आढळून येत नाहीं. याच्या कारकीर्दीत गिझवनचा
लुगलझुगिसी यास शिर्पुर्लवर जय प्राप्त झाला. ख्रि. पू.
४१००—३८०० या काळांतील शिर्पुर्लचे पटेसी यांजवर
लुगलझुगिसी व त्याचे वंशज यांचा अम्मल चालू
झाला. ख्रि. पू. ३८००—३१००—वाविलोनचे इतिहा-
सांतील हे अत्यंत अज्ञात युग होय. लुगलझुगल हा
पटेसी असून पहिल्या सार्गेन राजाचा मांडलिक होता. बहुत-
करून शिर्पुर्लच्या राज्यावर ऊर येथील दुसऱ्या राजघरा-
ण्याचा अम्मल सुरू होईपर्यंत अगडेचे राजे शिर्पुर्लवर सत्ता
चालवीत असावेत. ह्या वेळच्या मांडलिक राजांपैकीं हुवी
(३५००) व गुडिया (३३००) हे दोन पटेसी अत्यंत मह-
त्वाचे होत. यांपैकीं हुवीची कारकीर्द शांततेची झाली. परंतु
गुडिया हा योद्धा असून त्यानें एलामपासून अनशनचा
प्रांत हिसकावून घेतला आणि सिंगूर येथे नीनादेवाकरितां
एक देवालय बांधिलें. या हकीकतीचे पुष्कळ शिलालेख
उपलब्ध आहेत. शिर्पुर्लची संस्कृति उच्च दर्जाची असून
तीमध्यें सेमेटिक स्वरूपाच्या गोष्टी विलकुल नव्हत्या.

ऊर्जेचे राज्य.—पहिलें घराणें.—या घराण्यांतील
पहिला राजा गिझवनचा लुगलझुगिसी यानें इराक जिंकल्या-
नंतर होऊन गेलेला दिसतो. ख्रि. पू. ३९००—लुगल किगुव-
मीडुडु. लुगल—किसली हा याचा मुलगा होय. या राजाच्या
सत्तेखाली ऊर, इराक आणि निप्पुर येथील राज्ये होती,
आणि त्यांनीं शिर्पुर्लची सत्ताहि काबीज केली असावी. या
घराण्यांतील इतर राजांची नांवे आणि कृत्ये याविषयी पूर्ण
अज्ञान आहे. परंतु अगडेच्या सत्तेपुढें हे घराणें नामशेष
झालें असावें. या दोन राजांचे काहीं शिलालेख उपलब्ध
आहेत.

गुति आणि लुलुबी या ठिकाणचीं राज्ये.—
गुतीचा राजा लॅसिरव आणि लुलुबीचा अनुबनिपी या
दोघांवद्दल माहिती देणारे काहीं शिलालेख आहेत, त्यां-
वरून हे राजे ख्रिस्तपूर्व ३८०० च्या सुमारास होऊन
गेलेल्या पहिल्या सार्गेन राजाशी समकालीन असावेत.

अगडेचे राज्य.—ख्रि. पू. ३८०० या ठिकाणचें ज्ञात अस-
लेलें अत्यंत प्राचीन घराणें सेमेटिक असून या घराण्यांतील
पहिल्या राजाचे नांव शर्गेणी शरअली किंवा पहिला सार्गेन
हें होय. हा शिर्पुर्लचा मुलगा असून त्यानें आपल्या कर्तव-
गारीनें इलामपासून भूमध्यसमुद्रापर्यंत आणि वाविलोनच्या
अगदीं दक्षिण टोंकापासून आपिरक आणि गुति या ठिका-
णापर्यंत एक साम्राज्य स्थापिलें. हा हकीकत दर्शविणारी
जुनी खोदकामे व वरेचके अंकिन लेख उपलब्ध आहेत.

ख्रि. पू. ३५५०—सार्गेननंतर त्याचा मुलगा नरमसिन
हा गादीवर आला. हा अत्यंत शूर असून बांधकामाचाहि
शौकी होता. यानेंच प्रथम जगाच्या चाव्ही दिशांचा अधि-

पति ही संज्ञा धारण केली, व आपिरक आणि मग या राज्यावर त्याने स्वाभ्या केल्या. त्याने निप्पुर आणि अगडे येथील देवालयें वांधिली. सिप्पुर येथील शामसच्या एवर देवालयामध्ये नवोनिडस यास नरमसिनच्या नांवाचे लिखाण असलेला एक शिलालेख सांपडला आहे. त्यावरून त्या राजाच्या कारकीर्दीचा काल निश्चित करण्यास मदत झाली आहे. पहिल्या सार्गन आणि नरमसिन यांच्या कारकीर्दीत राज्यव्यवस्था व सुधारणा उत्तम दर्जाची दिसून येते. त्यावेळी न्यायाधीश, गवई, वैद्य, व उत्तम रस्ते असल्याचे आढळते. थूरोडंजिन हा एके ठिकाणी असे म्हणतो की "सार्गन आणि नरमसिन यांच्या कारकीर्दी म्हणजे प्राचीन पौरस्त्य इतिहासातील सुधारणेचा अत्यंत कळस होय." पुष्कळ शिलालेखांवरून वरील माहिती आढळून येते. ख्रि. पू. ३७०० त नरमसिनचा मुलगा विंगनी शरअली राजा होता. अगडेच्या राज्याचा पुढील इतिहास अद्याप उपलब्ध नाही. बहुतेक मागाहूनच्या राजांनी ऊर येथील दुसऱ्या घराण्याच्या जोरदार सत्तेपुढे आपली सत्ता नामशेष करून घेतली असावी. या ठिकाणी वाविलोनच्या इतिहासांतील पहिल्या कालविभागाची समाप्ति होते. व कालांतराने सर्व प्रदेश सेमाइट लोकांच्या ताब्यांत आलेला दिसतो. यावेळी अगडे येथे राजसत्तेचे मुख्य स्थान दिसत असून सिपुर्ले येथील राजास पटेसीचा दर्जा प्राप्त झालेला दिसतो.

ऊरचे दुसरे राजघराणे.—हे राजे स्वतःस ऊर खेरीज सुमेर आणि अक्कड यांचे अधिपती म्हणवितात आणि अशा रीतीने उत्तर आणि दक्षिण या दोन्ही प्रांतांतील परस्परविरोधी लोकांस एका सत्तेखाली एकत्रित करण्यांत आले. ख्रि. पू. ३२०० त उरगुर हा सेमाइट आणि सुमेरियन (अगडे आणि सिपुर्ले) या दोघांवर अंमल चालवित असे. त्याची राजधानी ऊर येथे असून त्यास देवालयें वांधण्याचा फार शौक होता. त्याने ऊर येथे नन्नर देवतेकरितां येमिला देवालय, इरेक येथे इस्टर देवाकरितां एअन्न देवालय आणि लार्सा येथे शामस देवतेकरितां एवर देवालय अशा देवालये बांधली. ही सर्व माहिती निप्पुर येथील पिरॅमिडच्या आकाराचा मनोरा आणि इतर प्राचीन लेख यांवरून कळते. ख्रि. पू. ३१५० त पहिला डंगी हा राज्यावर येतो व आपल्या बापाचे धोरण पुढे चालवितो. याने सुगीर, निप्पुर आणि कूथ या ठिकाणी निनमर, निना, निगिरसू, डम्रल नुन्ना आणि एआ या देवांची देवालये वांधिली. वरील दोन्ही राजांपासून पुढे वराच कालपर्यंत वंशावळ चालू असावी. परंतु ही सर्व माहिती अज्ञात स्थितीत आहे.

इरेकचे राज्य.—ख्रि. पू. ३१००—३००० या कालांतील शुद्ध सेमेटिक नांवाचे दोन राजे माहीत आहेत. यांपैकी सिगासिड हा या घराण्याचा बहुतेक संस्थापक असावा, आणि दुसरा सिनगमिल हा होय. या राज्याचा इतिहास भा. ति. ड. ५

म्हणजे ही दक्षिण वाविलोन मधील एक जोरदार सेमेटिक वसाहत असून तीच पुढे हलके हलके स्वतंत्र होऊन सरतेशेवटी इरेक ही राजधानी असलेले हे एक निराळेंच राज्य बनले. याच्या इतिहासाचा धागा मिनगामिल राजानंतर आढळून येत नाही. ही माहिती राजवाडा, देवालय व जुन्या देवालयांचा निर्णोद्धार या संबंधीच्या प्राचीन लेखांवरून कळून येते.

इसिनचे राज्य.—इरेकच्या राज्याप्रमाणे या सेमेटिक राज्याची स्थापना उत्तरेकडे इसिन या ठिकाणी झाली. या ठिकाणच्या राजांनी निप्पुर, ऊर, एरिडु आणि इरेक या ठिकाणी तेथील राजघराणां नाहींजी करून आपला अंमल वसविला. उत्तरकालीन राजे इसिन खेरीज सुमेर आणि अक्कड या ठिकाणचे अधिपती असल्यावरून स्वतःस म्हणवून घेतात. त्यावरून यावेळी ऊरच्या दुसऱ्या घराण्याचे अस्तित्व दिसून येत नाही. ख्रि. पू. ३००० चे लिखित इस्टर या संबंधी पुष्कळ स्मारकावशेष आणि शिलालेख उपलब्ध आहेत. याखेरीज इपावगर, पहिला दुर्गिन, उर्निनिव, व डंडन डगन हे दुसरे राजे होत. ख्रि. पू. २८५० तला इश्मेडगन हा सुमेर व अक्कड येथील अधिपती म्हणवून घेणारा शेवटचा राजा होय. त्याचा मुलगा एन् अन्नडुम हा ऊरच्या तिसऱ्या राजघराण्याचा मांडलिक झालेला दिसून येतो. या हकीकतीचे बरेच शिलालेख उपलब्ध आहेत.

ऊरचे तिसरे राजघराणे.—या घराण्यातील प्राचीन राजे आपणारा केवळ ऊरचे राजेच म्हणवून घेतात. ख्रि. पू. २८०० त गुंगुनू हा इसिनच्या राजघराण्याचा शेवट लावतो. याच्या मागाहून दुसरा उर्गुर व दुसरा हुंगी हे राज्यावर येतात. या दोघांनी पुष्कळ देवालये वांधिली आणि दुसरा उर्गुर याने आपल्या राजधानीभोवती एक मोठा तट वांधिला. यावरून याला तज्जकून वराच त्रास झाला असावा असे दिसते. उपलब्ध असलेल्या पुराव्यावरून सिपुर्लेच्या पटेसांचे अस्तित्व यावेळीहि सिद्ध होते. ही माहिती देवालयांतील कित्येक शिलालेखांवरून कळते. ख्रि. पू. २७०० तील तिसरा हुंगी या राजापासून पुढचे सर्व राजे आपणारा जगाच्या चाव्ही दिशांचे अधिपती म्हणवितात आणि या कारणासुळे कांही विद्वान याच राजाला चौथ्या राजघराण्यातील पहिला राजा समजतात. याच्या मागून दुसरा रॉसिन, गमिल्सिन आणि इनेसिन हे राजे झाले व यांपैकी इनेसिन हा २५८० च्या सुमारास राज्य करीत होता. याखेरीज दुसऱ्या राजांची माहिती उपलब्ध नाही. ख्रि. पू. २४५०—२४०० या सुमारास उत्तरेकडील वाविलोन मधील पहिल्या राजघराण्याच्या वाटत्या सत्तेमुळे आणि दक्षिणेंत लार्सा येथील नूरअदाद याच्या वाढत्या सत्तेमुळे ऊर घराण्याची सार्वभौम सत्ता कमी झालेली दिसते. ही सर्व माहिती इमारती संबंधीच्या प्राचीन पत्रावरून कळून येते.

लार्सांचें राज्य.—ख्रि. पू. २४०० या सुमारास दक्षिण वाविलोन प्रांतांत ऊरच्या राजाविरुद्ध उभारलेल्या वंडांत विजय मिळविला, आणि नूरअदाद यानें लार्सांच्या राज्याची स्थापना केली. ख्रि. पू. २३७०मध्ये नूरअदादच्या मागाहून सिनइदि हा गादीवर आला. आणि त्यानें आपली सत्ता सुमेर आणि अक्कड या प्रांतावर वाढविली. ख्रि. पू. २३५०मध्ये कुइरननरवुंडी या नांवाचा एलामचा राजा दक्षिण वाविलोन प्रांतावर स्वारी करितो. याच्या मागाहून कुइरलागमर या राजाच्या कारकीर्दीत एलमाइट लोक लार्सां येथें रिन्-क्षिन् (एरिअकु) याच्या नेतृत्वाखाली स्वतंत्र राज्याची स्थापना करितात. रिन्क्षिन् हा सिनिद्दिनच्या पदव्या आपणा स्वतःकडे लावून घेतो. यामुळे सिनिद्दिन हा वाविलोनचा राजा खसुरवी याच्याकडे मदत मागतो. आणि खसुरवी हा रिन्क्षिन् याचा पाडाव करितो.

वाविलोनचें राज्य.—पहिला राजवंश ख्रि. पू. २४५०—२१५०—सुमेर आणि अक्कड यांच्या काळांत वाविलोनचा उल्लेखहि आढळून येत नाहीं. परंतु अवांतर पुराव्यावरून इसिनच्या बचस्वकारांनी (३०००—२८५०) वाविलोनच्या सत्तेचा थोडथोडा विकास झाला असावा. ख्रि. पू. २४५० त सुमुअबी हा वाविलोनमधील ऊर घराण्याचा निःपात करितो, परंतु ही वंडाळी ऊर शहरावाहेर पसरत नाहीं. ख्रि. पू. २४४० त सुमुलइलू यानें वाविलोन मध्ये सहा सजवूत किल्ले बांधिले. ख्रि. पू. २४०५ त जवू यानें सिक्पर येथें एवर देवालय बांधिले. यावेळीं वाविलोन हें राज्यांकांतीच्या स्थितीत असलेलें दिसतें. कारण यावेळीं इम्मेरु या नांवाच्या एका तोतयाचा उल्लेख केलेला आढळतो. ख्रि. पू. २२९० मध्ये आपिलसिन व २३७० मध्ये सिन्मुबालित या कारकीर्दीची फक्त स्मारकें उपलब्ध झाली आहेत. ख्रि. पू. २३४२ त हसुरवी (खसुरवी) हा वायव्यलमध्ये उल्लेखिलेला अम्रे-फेल नांवाचा अब्राहामचा समकालीन राजा असावा. यानें संबंध वाविलोनप्रांत एका सत्तेखाली आणिला. ख्रि. पू. २३१२ त सिनइदिनच्या विनंतीवरून त्यानें रिन्क्षिन्च्या आधिपत्याखाली असलेल्या एलमाइट लोकांस लार्सांवाहेर हाकलून लाविले आणि दक्षिण वाविलोन आपल्या प्रांतांत सामील करून त्यानें स्वतःस ऊर, इसिन आणि लार्सां या प्रांताचा राजा म्हणविलें. आपल्या नव्या राज्याची भरभराट व्हावी म्हणून पार्णापुरवत्याकरितां कालवे खणिले, आणि वाविलोनमध्ये गव्हाकरितां एक मोठें कोठार बांधून बोसिप्पा येथील एझिडा आणि एसगिला यांचीं देवालये वाढविली. ही माहिती करून देणारे वरेच कागदपत्र आणि शिलालेख उपलब्ध झाले आहेत. ख्रि. पू. २२८७—२१५० या काळांत या घराण्यांतील राजांनीं पूर्ण शांतता उपभोगिली. या काळांतील उपलब्ध झालेल्या थोडक्याच अवशेषावरून त्या काळांतील भरभराट व श्रेष्ठ दर्जाची सुधारण याविषयी खात्री होते.

दुसरा राजवंश.—ख्रि. पू. २१५९—१७८३. हा ऊरअक्कचा राजवंश म्हणतात. या ३६८ वर्षांच्या मुदती-मध्ये सुमेरियन वंशांतील अकरा राजांनीं राज्य केलें. या राजांविषयी फार थोडी माहिती उपलब्ध आहे कारण या राजघराण्याचीं स्मारकें सांपडलीं नाहींत.

तिसरा राजवंश.— ख्रि. पू. १७८३—१२०७.— १७८३ त कोसियन किंवा कसाईट या नांवाचे लोक एलाम पर्वतांतून येऊन त्यांनीं गॅडिश किंवा गॅडश या नांवाचा पहिला राजा असलेल्या राजवंशाची स्थापना केली. या लोकांनीं डोक्याडोक्यांनीं संबंध देशभर फिरून वाविलोन प्रांत मिळविला, आणि राजसत्ता संपादन केली. व वाविलोनमधील उच्च संस्कृति व सुधारणा आत्मसात केली. ख्रि. पू. १७००तील अगुम् काइम् हा या घराण्यांतील ज्याविषयी वारीकसारीक गोष्टी माहीत आहेत असा पहिला राजा होय. खसुरवीपेक्षां याचें राज्य मोठें होतें. पेडनप्रांत हा त्याच्या वर्चस्वाखाली होता. पूर्वी जे कांहीं देवतांचे पुतळे दुसरीकडे नेण्यांत आले होते ते या राजाच्या कारकीर्दीत परत आणण्यांत आले. ख्रि. पू. १४५० त काराईडश या राजाच्या कारकीर्दीत वाविलोन व असुरिया या दोन राज्यांचा एकमेकांशी प्रथमच संबंध आलेला दिसून येतो, तो म्हणजे काराईडश यानें सरहद्दीवरून असुरियाचा राजा अशुर वेलनिशयेरु याच्याशीं केलेला तह हा होय. या कारकीर्दीत एअन्नाची देवता नेना इज्जरीत्यर्थ एक देवालय बांधण्यांत आले. ख्रि. पू. १४३० त कदशमनुवेल हा राजा इजिप्तचा तिसरा अमेनहोटेप याच्याशीं समकालीन होता असें टेलएल अमर्नी येथें सांपडलेल्या कागदपत्रांवरून कळतें. ख्रि. पू. १४२०तील पहिला बूर्नबूरियश हा असुरियाचा राजा वुझुर अशुर याचा समकालीन असून याजबरोबर बूर्नबूरियश यास सीमानिर्णय करतांना ब-याच अडचणी आल्या असल्या असें दिसतें. यानें लार्सां येथें सूर्य देवतेकरितां एक देवालय बांधिलें आहे. ख्रि. पू. १४१० त पहिला क्रीगल्द्यू याच्या नांवावरूनच हूरक्रीगल्द्यू हे त्यानें जीर्णोद्धार केलेल्या एका शहरास नांव देण्यांत आलें असें अमर्नी कागदपत्रांवरून दिसतें. ख्रि. पू. १४००तील दुसरा बूर्नबूरियश याची कारकीर्द वरीच मोठी आणि भरभराटीची झाली असें अमर्नी कागदपत्रांवरून दिसतें. ख्रि. पू. १३७० त करखर-दस यानें असुरियाचा राजा अशुरउबालित याच्या मुलीबरोबर विवाह केला. याचा मुलगा पहिला कदशमनखर्वे यानें सत्त प्रदेशावर स्वारी करून तो प्रदेश जिंकला आणि त्यामध्ये आपल्या प्रजेपैकीं कांहीं लोकांस वसाहत करण्यास परवानगी दिली. ख्रि. पू. १३६० या सुमारास कसाईट लोकांनीं वंड केलें. या लोकांनां असुरियन लोकांचें वाढत वजन सहन न होऊन त्यांनीं राजास ठार मारिलें व नझीवूवश या नांवाच्या मनुष्यास राजा केलें. परंतु असुरियाचा राजा अशुर ऊयलित यानें त्याचा पाडाव करून त्यास ठार मारिलें. ख्रि. पू. १३५० त दुसरा क्रीगल्द्यू यास असुरियन राजानें राज्यावर

वसविलें. कुहमल्लू यानें एलामवर स्वारी करून सूसा हें शहर जिंकिलें. यानें असुरियाचा राजा वेलनिररी याज्वरोवर युद्ध केलें. ख्रि. पू. १३४०-१२८६ या काळांत नोक्षिमरुतश (१३४०), कदशमन तुरु, कदशमनसुरिया (१३३०), कुडुरवेल (१३०४-१२९६) शगराकिबुरियश (१२९८-१२८६) या राजांच्या कारकीर्दींत वाविलोन आणि असुरिया या दोन प्रांतांमध्ये युद्धें सुरू होती. ख्रि. पू. १२८२-१२७५ असुरियाचा राजा पहिला टुकुलटा निनिव यानें वाविलोन प्रांतावर स्वारी करून शहरांत प्रवेश केला आणि तेथील देवालयाचा खजिना लुटून मारडुक नांवाच्या देवास असुरिया देशांत नेलें. ही स्वारी बहुतेक विवइशू याच्या कारकीर्दीत झाली असावी आणि विवइशूच्या मागाहूनचे राजे वेलगमइदीन, दुसरा खदशमन खवें आणि अदतशुम-इदिन हे टुकुलटुनिनिव याचे बहुतेक मांडलिक असवेत व सात वर्षेपर्यंत वाविलोनचा खरा राजा टुकुलटुनिनिव हाच असावा. ख्रि. पू. १२७० त वाविलोनमधील लोक वंद करून असुरियन लोकांस वाविलोन प्रांताबाहेर काढतात. ख्रि. पू. १२६९ सालीं हे लोक आददशुम उसुर याला आपला राजा करितात आणि वाविलोनी सत्तेचें पुनरुज्जीवन होतें. या सुमारास वाविलोनी लोकांची असुरियावर स्वारी होऊन असुरियाचा राजा वेलकुडरडसुर हा मारला जातो आणि असुरियन प्रांताचा कांहीं भाग वाविलोनमध्ये सामील होतो. ख्रि. पू. १२३८-१२२४ मध्ये मेलिसिपक हा निनिवअपलेश्वर या असुरियन राजावर जय मिळवितो. ख्रि. पू. १२२३-१२१९ दरम्यान मारडुक अपल इदिन याच्या नेतृत्वाखाली वाविलोन प्रांताचा त्या संबंध खोऱ्यांत विस्तार होतो. ख्रि. पू. १२१० ताल या घराण्यांतील शेवटचे दोन राजे झममुशुम इदिन आणि वेलशुम-इदिन हे होत. ख्रि. पू. १२०९ त वाविलोन प्रांतावर अशुर्देन या असुरियन राजाची स्वारी होण्याचा पुष्कळ रंग दिसून येतो. ख्रि. पू. १२०७ त सेमेटिक राज्यकांतीचा परिणाम असा होतो की, या घराण्याची समाप्ति होते.

चौथा राजवंश.—ख्रि. पू. १२०७ ते १०७५ या काळांतील इसिन घराण्याची उत्पत्ति संशयित आहे. या वंशांत एकंदर अकरा राजे होऊन गेले परंतु त्यांपैकी चारपंच राजा. बद्दल पूर्ण अज्ञान आहे. ख्रि. पू. ११३५ त पहिला नेबु कादरेझर हा पूर्वाप्रमाणे असुरियावर हल्ला करितो, परंतु त्याचा पराभव होतो. एलाम आणि लुडवी या लोकांवर केलेल्या स्वाऱ्यांमध्ये त्यास जय मिळतो आणि सिरिया प्रांतांमध्ये त्याचा प्रवेश होतो ही माहिता विट्कार्झियवूक येथील हिर्दिमाडुक या देवतेस केलेल्या भूमिदानासंबंधी झिलालेखावरून कळून येईल. ख्रि. पू. १११० त मारडुक-नदिन-अखे याच्या कारकीर्दीत असुरियाचा राजा पहिला तिग्लथापिलेसर हा वाविलोन प्रांतावर स्वारी करतो, आणि मुख्य शहर ताब्यांत घेतो. ख्रि. पू. १०८३ त मारडुक शपिक झेरप्रथी याच्या मृत्यूनंतर आददअपलइदिन नांवाचा एक मुख्य सिंहासन

वळकावितो. ख्रि. पू. १०७८ नेबुशुम याच्या मृत्यूसुद्धें वरील राजवंशाची समाप्ति होते.

पांचवा ते आठवा राजवंश.—ख्रि. पू. १०७५-७२८.—या काळांत थोडयोल्या कालपर्यंत राज्य करणाऱ्या राजघराण्यांची मालिका असुरियाच्या वाढत्या सत्तेवरोवर झगडतांना दृष्टीस पडते. ख्रि. पू. १०७५ या सुमारास इराणी आखातावर तैग्रिस आणि युफ्राटिस यांच्या अनेक शाखांमध्ये असलेल्या सखल प्रदेशाचें राजघराणें सत्ता चालवित असून या घराण्याने वाविलोनच्या इतिहासावर बराच परिणाम घडवून आणला आहे. या घराण्यामध्ये सिवरसिपक, एसा मुकिअर व कशुनदिनअखे या तीन राजांनी सुमारे २१ वर्षेपर्यंत राज्य केलें. यांपैकी पहिल्या राजाच्या कारकीर्दीत एलामाइट लोकांनी सिप्पुर लुटलें व पुष्कळ नासधूस केली. या तिन्ही राजांनी सिप्पुर येथील सूर्याच्या देवालाचा जाणोद्धार केला होता. ख्रि. पू. १०५३-१०३३ या काळांत विटयझाचा राजवंश अंमल चालवूं लागला. या वंशांत हि सुल्वर-शकिनशुम, निनिव कुडुरउसुर, आणि सिलानिम शुक्रमुन या नांवाचे तीन राजे होऊन गेले, व त्यानंतर एलामच्या राजवंशांतील एकाच अग्रसिद्ध राजानें राज्य केलें. ख्रि. पू. १०२७ आठवा राजवंश. वाविलोनियन वंशांतील जोम कमी झाल्यामुल्लें या वंशाचा कसाई व इतर परकीय लोकांशी संकर झाला. ख्रि. पू. ७४० त नेबुनसिर (नवोनझर) हा आठव्या राजवंशांतील राजा सिंहासनावर येतो. हा बाह्यात्मक चळवळीचा काल होता. ख्रि. पू. ७३२ त नेबुकादनेझर हा राजा नेबुशुमउकिने याजकडून मारला गेला. ख्रि. पू. ७३१ त किश्वर हा नेबुशुमउकिन यास पुन्हां सिंहासनावर वसवितो. असुरियाचा राजा तिसरा तिग्लथ पिलेसर हा वाविलोन प्रांतावर स्वारी करितो आणि वाविलोनमधील देव राजांची सत्ता नामशेष करण्याच्या निश्चय करितो. ख्रि. पू. ७२८ त प्राचीन वाविलोनी साम्राज्याची समाप्ति होऊन तिग्लथ पिलेसर हा वाविलोन प्रांताचा राजा होतो.

असुरियन साम्राज्य, प्रथमकाल.—ख्रि. पू. १८३० ते ११२०.—असुरिया प्रांत प्रथम वाविलोनी लोकांकडूनच वसविला गेला. या वसाहतीचा काल जरी अनिश्चित असला तरी ख्रि. पू. ३००० च्या सुमारास निनेव्हे हें अस्तित्वांत होतें. या प्रांतातील अगदीं प्रथमचे राजे तेथील मुख्य उपाध्याय असून ते वाविलोन प्रांताच्या राजांचे मांडलिक असत. ख्रि. पू. १८३०-१८१० मध्ये पहिले ज्ञात असलेले राजे (इशके) इमेडेगन आणि त्याचा पुत्र पहिला शमसिअदद हे होत. यानें अशुर नगरांमध्ये अनु आणि अदर या देवतांकरितां एक मोठें देवालय बांधिलें. ख्रि. पू. १८००-१७०० या वेळच्या इशुरकपकपू (दुसरा शमसी अदद) या राजाबद्दल फारशी माहिती नाही. व खल्लू आणि इरीशुम यांचा कालहि निश्चित नाहीं. ख्रि. पू. १७०० त वेलकपकपू यानेंच प्रथम स्वतःचा राजा म्हणवू घेतलें. आणि यावरून राजसत्तेची खरी संस्थापना यानें

केली असावा असा समज आहे आणि एसरहडन हा ज्या पुरुषाचा वंशज असल्याबद्दल मानतो तो चेलवनी नांवाचा राजा हाच असावा. ख्रि. पू. १७००-१४५० या असुरियन इतिहासांतील कालाची माहिती अगदी अज्ञात आहे. १५२५ च्या सुमारास नेगिडोच्या सुदानंतर असुरियाच्या राजाने तिसऱ्या टेडुटाइम्सला नजराणा पाठविल्याची गोष्ट मत्र आपणांस माहीत झाली आहे. ख्रि. पू. १४५० या सुमारास बाबिलोन प्रांताकडून असुरियाचे स्वातंत्र्य कवळ करण्यांत आले. असुरियाचा राजा अशुरबेलनिशेश याने बाबिलोनियाचा राजा काराईडश याजवरोवर राज्याच्या सीमेबद्दल तडू केला. ख्रि. पू. १४२० त बशुरअशुर याचेहि बाबिलोनी लोकांवरोवर राज्यमर्यादेबद्दल तडू झाले. ख्रि. पू. १४०० मधील दुसरा अशुरनदिनअखेर हा इजिप्तचा राजा चौथा अमेनहोटेप याशी समकालीन असून त्याने अशुर येथे एक राजवाडा बांधिला आहे किंवा दुरुस्त केला आहे. अमर्ना कागद पत्रांवरून ही हकीकत कळते. ख्रि. पू. १३०० या वेळी अशुरउबलित या असुरियन राजाच्या सुबालितत शेरूभा नांवाच्या कन्येचा विवाह बाबिलोनचा राजा करखईस याजवरोवर करण्यांत आला. करखईसचा मुलगा पहिला कदशमनख्वे मारला गेल्यामुळे असुरियन राजास बाबिलोनी सत्तेत ढवळाढवळ करण्यास सवड सांपडली आणि अशुरउबलित याचा नातू कुरिगल्ड्यू याग राज्यावर बसविण्यांत आले. अशा रीतीने बाबिलोन प्रांतावर असुरियाचे थोडेबहुत वर्चस्व होऊ लागले. या सुमारास अशुर उबलित याने शुवरोवर स्वाच्या केल्या ख्रि. पू. १२६० त अशुरउबलितचा मुलगा बेलनिरारी याने एलामाईड टेकज्यांच्या राहिवानांस जिंकिले व यामुळे दुसरा कुरिगल्ड्यू आणि बेलनिरारी या दोघांमध्ये लढाई होऊन बलनिरारी यास जय मिळाला. आणि दोन्ही राज्यांतील सीमारेषांची नवीन व्यवस्था करण्यांत आली. ख्रि. पू. १२५० त त्याचा मुलगा पुडुइल हा शूर योद्धा असून त्याने आपल्या राज्याचा बराच विस्तार केला वगैरे माहिती कांहीं थोड्या शीललेखांवरून कळते. त्याचा मुलगा पहिला अददनिरारी याने शेजारचे देश जिंकण्याचे धोरण पुढे चालविले व इस्तगत केलेल्या शहरांची डागडुजी करून आपल्या राज्यास बरीच मजबुती आणिली. याच्या नांवाची एक तलवार व एक प्राचीन लेख उपलब्ध आहे. ख्रि. पू. १२३० त याचा मुलगा पहिला शात्मनसर याने उत्तरेकडील लांबच्या प्रदेशांतून येणाऱ्या रानटी लोकांकडून त्रास न व्हावा म्हणून युफ्रेटिस आणि तैग्रिस या दोन नद्यांमध्ये वसाहतीची स्थापना केली. याने उत्तरसूरियातील मुसी नांवाचा प्रदेश आपल्या ताब्याखाली आणिला आणि असुरियन लोकांना प्रथमच याच्या कारकीर्दीत युफ्रेटिस नदी ओलांडली व अशा रीतीने वाढणाऱ्या असुरियन सत्तेस बालिफपर्यंत किंवा युफ्रेटिस पलीकडे पसरण्यास वाव मिळाला आणि कैला

येथे नवीन राजधानी स्थापण्यांत आली. यावेळचे दोन विटांवरील लेख उपलब्ध झाले आहेत. ख्रि. पू. १२९० त याचा मुलगा पहिला टुकुलटिननिब याच्या कारकीर्दीत असुरिया आणि बाबिलोन या प्रांतात पुन्हा यादवी सुरू झाली.

द्वितीयकाल. ख्रि. पू. ११२०-८८५-११२० त पहिला तिग्लथ पिलेसर या वीर पुरुषाने असुरियन साम्राज्याची पुनश्च स्थापना केली. त्याने एकंदर जिकलेल्या प्रदेशाविषयी स्वतःच मोठ्या अभिमानाचे उद्गार काढिले आहेत. युद्धांतील त्याचे शौर्य व शांततेच्या काळांतील त्याची सुव्यवस्थित राज्यपद्धति यामुळे त्याची योग्यता फार मोठी समजली जाते. याच्या कारकीर्दीत असुरियाची राजधानी कैला येथून पूर्ववत अशुर येथे आणण्यांत आली, आणि एस्टार, अदद आणि बेल या देवतांची देवालये व कित्येक राजवाडे पुन्हा बांधण्यांत आले. याच्या कारकीर्दीसंबंधी हकीकत कैला येथील अष्टकोनी शिलालेखांवरून कळून येते. ख्रि. पू. १०९० त तिग्लथ पिलेसरच्या मागाहून अशुरबेलकल आणि तिसरा शमसिअद दया दोन मुलांनी बापाचे व्यवस्थेप्रमाणे राज्य चालावले परंतु याच्या अमदानीत साम्राज्यसत्तेस आणि वैभवस थोडी उतरती कळा लागलेली दिसते. अशुरबेलकल याने बाबिलोनचा राजा मारुईक शपिकझमेटी या राजावरोवर शांतता पाळण्याबद्दल तडू केला. पहिला शमसिअद याने निनव्हे येथील इस्टार देवतेचे देवालय पुन्हा बांधिले एवढीच गोष्ट त्याजबद्दल माहीत झाली आहे. ख्रि. पू. १०५०-९५० या स्तिमित युगामध्ये असुरियाचे वैभव अगदी कर्मा झालेले दिसते. या कालांत दुसरा अशुरनशिरपाल, एवईअदद, अशुरनदिनअखे आणि अशुरएरबी या राजांनी राज्य केले. यांपैकी शेवटच्या राजाने बराच प्रांत अरेमियन लोकांस सोडून दिला परंतु त्याने फिनिसिया प्रांतावर स्वारी केल्याचे दिसून येते. ख्रि. पू. ९५० यावेळच्या दुसऱ्या तिग्लथ पिलेसरने स्वतःस किशरी आणि अशूर यांचा राजा म्हणवून घेतले. ख्रि. पू. ९३० ते याचा मुलगा दुसरा अशुईन याने राज्य केले. ख्रि. पू. ९११ त दुसरा अददनिरारी याच्या कारकीर्दीत बाबिलोन प्रांताशी पुन्हा यादवी सुरू झाली. याने बाबिलोनचा राजा शमस मुदमिक याचा व त्याच्या मागाहूनचा राजा नबुवशुमइडून या दोघांचा पराभव केला. शेवटी असुरियन शहरे बाबिलोन प्रांतास देण्यांत येऊन दोन्ही राष्ट्रांमध्ये शांततेचा तडू घडवून आणण्यांत आला. ख्रि. पू. ८९० त दुसरा टुकुलटिननिब याच्या कारकीर्दीत कमजोरपणा जात चालला आणि त्यामुळे बाबिलोनचा त्रास कमी झाला. असुरियाने उत्तर आणि पश्चिमेकडे खंडणी मिळविण्यास आरंभ केला. आणि आर्मेनिया वगैरे प्रदेशांत या राजाने लुटालुट केली.

तृतीयकाल. ख्रि. पू. ८८५-७२२-८८५ त तिसरा अशुरनशिरपाल याने एकदम परकीय प्रांतावर स्वाच्या करण्यास

सुखात करून दहा वर्षांच्या अवधीत पहिल्या तिगळ्या पिले-
सर राजाचे उत्तर, पूर्व आणि पश्चिम दिशेस जिंकलेले साम्राज्य
पुन्हा परत मिळविले. हे देश जिंकलेल्या त्यास पुष्कळ
निदेषपणाच्या गोष्टी व रानटी लोकांस शोभण्यासारखी जाल-
पोळ करावी लागून या जिंकलेल्या प्रांतावर त्याने जबरदस्त
खंडणी घसविली. ख्रि. पू. ८७६ या सुमारास अशुरनक्षिरपाल
याने पश्चिमेकडे मोठी स्वारी आरंभिली व याच्या आगम-
नाची वार्ता कळतांच कर्चेभिष पासून टायर शहरापर्यंत सर्व
नगरांनी नजराणे व खंडणी जलदांनी ठरविण्यास सुखात
केली. या स्वारीच्या शेवटी निनेव्हे येथील इन्स्टार देवतेच्या
देवालयकरिता इमारतीचे लांकूड जमा करण्यांत आले. ख्रि.
पू. ८६७ या साली कुमुक, कुर्खा आणि मेसियस पर्वतां-
सभोवतालचा प्रदेश याजवर निकराची स्वारी करण्यांत
आली. अशुरनक्षिरपाल याने केला शहर पुन्हा बांधून लोथर
झाव नदीतून शहरास पाणीपुरवठा करण्याकरिता एक
कालवा तयार केला. या कारकादींचो सर्व हकीकत निमरुड
येथे जमीनीतून उकरलेल्या राजवाड्यावरून व इतर कांहीं
प्राचीन लेखांवरून उपलब्ध होते. ख्रि. पू. ८६० त दुसरा
शाल्मनसर याने आपल्या बापाची शेजारच्या प्रदे-
शावर स्वाभ्या करण्याची परंपरा तशीच पुढे सुरू ठेवली.
नैरी या प्रांतावर आणि इतर उत्तरेकडील व पूर्वेकडील प्रदेशा-
वर ८३० सालापर्यंत याच्या स्वाभ्या सुरू होत्या. ख्रि. पू.
८५७ मेसापोटेमिया खोऱ्यातील विटआडिनी येथील अरे-
मियन लोक यांस जिंकून त्यांस कायमचे असुरियन सत्ते-
खाली ओढण्यांत आले. ख्रि. पू. ८५४ त शाल्मनसर याने
उत्तर सीरियातील राजे इस्रायल आणि फिनिशिया या त्रिकू-
टावर हल्ला करून कॅरार या ठिकाणी त्यांचा पराभव करून
उत्तर सीरियातील संस्थानावर त्याने वार्षिक खंडणी घसविली.
ख्रि. पू. ८५२ त वाविलोनचा राजा मारुडनदिनशुम याने
आपला वंडखोर भाऊ मारुडनकेलउसती याला चिरइन टाक-
ण्याकरिता शाल्मनसरची मदत मागितल्यावरून शाल्मनसरने
वंड मोडून टाकिले, आणि मारुडनदिनशुम हा असुरियाचा
मांडलिक होऊन राज्य करू लागल्यामुळे वाविलोन प्रां-
तावर असुरियाचे वर्चस्व सुरू झाले. ख्रि. पू. ८४९-८३४ तील पश्चि-
मेकडील स्वाभ्यांचा परिणाम फक्त पुढील वाट मोकळी
करण्याकडे झाला. दमास्कसचा राजा दुसरा बेनहदद आणि
त्याचे दोस्त याजवर हल्ला करण्यांत आला. आणि जेव्हा
प्रांताने दमास्कसच्या विरुद्ध जाऊस मदत केल्यामुळे अस-
रियाचे इस्रायल प्रांतावर प्रथम वरेंच वर्चस्व झाले. ख्रि. पू.
८२७ त शाल्मनसरचा मुलगा अशुदनिनआहि याच्या वंडाळी-
मुळे राज्यांत दोन तट पडले. ख्रि. पू. ८२५ त शाल्मनसर
याचा मृत्यु. ही माहिती या राजाच्या युद्धकथा असलेला
भाजलेल्या मातांच्या तुकड्यावर कोरलेला प्राचीन लेख,
त्याचा पुतळा व त्यावरील लेख व बॅलाउट येथील द्वारावरील
शिलालेख यांवरून कळते. ख्रि. पू. ८२३ त दुसरा शाल्मनसर

याच्या दोन्ही मुलांत युद्ध होऊन सरतेशेवटी चौथा शमसि-
अदद हा कायदेशोर राजा ठरला. ख्रि. पू. ८२२-८१४ मध्ये
उत्तर, पूर्व आणि पश्चिम या दिशांकडील प्रदेशांना आपले
मांडलिकत्व कबूल करावे म्हणून त्यांजवर स्वाभ्या करण्यांत
आल्या. ख्रि. पू. ८१३ खाल्डियाची स्वारी. ख्रि. पू. ८१२ त
वाविलोनचा राजा मरुडनकेलउसती याने खंडणी देण्याचे
नाकारिल्यावरून त्याजवर स्वारी करण्यांत येऊन जय मिळाला.
या कारकादींसंबंधी शिलालेख उपलब्ध आहेत. ख्रि. पू.
८११ त तिसरा अददनिरारी याने असुरियाचा दरारा पुष्कळ
दरवर पसरविला. आणि पश्चिम दिशेकडे व मीड
लोकांवर अनेक स्वाभ्या केल्या, व जय मिळविले.
ख्रि. पू. ७९६-७९५ यावेळी वाविलोनवर स्वारी कर-
ण्यांत येऊन तो पूर्णपणे असुरियाचा प्रांत झाला. यावेळी
राजांनी वाविलोनसारखी असुरियामध्ये देवालये बांधून व
असुरियन धर्म-विधीमध्ये वाविलोनी पद्धतीचा प्रवेश करवून
त्याने दोन्ही प्रांतांतील सर्व राष्ट्रीय भेद नाहोसि कर-
ण्याचा प्रयत्न केला. ही माहिती केला येथील देवालयांत
सांपडलेल्या नेव्यूच्या पुतळ्यावरून आणि इतर शिलालेखां-
वरून मिळते. ख्रि. पू. ७८२ त तिसरा शाल्मनसर याच्या
कारकादींत असुरियन सत्तेच्या न्हासास सुखात होते. याने
केलेल्या दहा स्वाभ्यांपैकी सहा स्वाभ्या असुरियाकडून नैरी-
प्रांत छेदातून घेण्याचा प्रयत्न करीत असलेल्या उन्हेतू प्रांता-
च्या वाढत्या सत्तेविरुद्ध करण्यांत आल्या. ख्रि. पू. ७७१ त
तिसरा अशुरडन याच्या कारकादींत असुरियन सत्तेचा
न्हास सुरू असून दमास्कस आणि सीरिया प्रांतां-
तील खटारिका याजवर स्वाभ्या करण्यांत आल्या तसेंच
वाविलोन प्रांतावरहि दोन स्वाभ्या करण्यांत आल्या.
ख्रि. पू. ७६३-७६८ मध्ये राज्यांतील निरनिराळ्या भागांत
पुष्कळशी वंडाळी माजली. ख्रि. पू. ७५४ त दुसरा अशुर-
निरारी याने अपड आणि नैरी यांजवर स्वाभ्या केल्या, परंतु
खंडणी जमविण्याचा कांहीच प्रयत्न झाला नाही.
ख्रि. पू. ७४६ यावर्षी कैलामध्ये वंड झाले व त्या वंडांत
अशुरनिरारी व त्याजवरोवर तो संघर्ष राजवंश नाहोसा झाला.

चतुर्थ काल.—ख्रि. पू. ७४५-६०६—ख्रि. पू. ७४५
या सुमारास कैला येथे उज्वलेल्या वंडाळीत पुलु नांवाच्या
एका अज्ञात वंशातील मनुष्याने राज्य बळकाविले. त्याने
तिसरा तिगळ्या पिलेसर हे नांव धारण करून साम्राज्य
वाढविण्यास अरंभ केला आणि प्रथम वाविलोन प्रांतावर
स्वारी केली. वाविलोन प्रांत दक्षिणेकडे निप्पुरपर्यंत जिंकला
गेल्या व तेथील राज्यव्यवस्था सुधारण्यांत आली. याने
नवीन वसाहती करण्याचे एक निश्चित धोरण ठरविले आणि
त्या ठिकाणी गुन्हेगार लोकांस पाठविण्यास सुरुवात केली.
नंतर त्याने असुरियाच्या पूर्वेकडील त्रासदायक प्रदेश
पादाकांत केला आणि आपला सेनापति अशुरदमिकअनि
यास मीडिया प्रांतावर पाठविले, परंतु ख्रि. पू. ७३७ मध्ये दुसरी

स्वारी करूनहि हा प्रांत स्वतंत्रच राहिला. यानंतर उत्तरेकडील उरतू येथील अर्गिस्टिस यानें मिळविलेल्या मुलुखावरील राजा दुसरा सर्दुरीस यानें उत्तरेकडील पुष्कळ राजांवरोवर तह केला होता त्याजविरुद्ध युद्ध पुकारिले व या युद्धांत सर्दुरीस यास हार खावी लागली. ख्रि. पू. ७४२ यानंतर तिग्लथपिलेसरने अपडवर स्वारी केली. यावेळी शेजारच्या वन्याच संस्थानांनी त्याला नजराणे पाठविले. उंकीच्या राजानें कांहीं कालपर्यंत नेट धरिला परंतु सरतेशेवटी त्याचाहि मुख्य असुरियामध्ये समाविष्ट करण्यांत आला. ख्रि. पू. ७३९ यासाली नैरी प्रांताचा कांहीं भाग काबीज करण्यांत आला. यानंतर तिग्लथपिलेसर यानें आपल्या विरुद्ध असलेले सीरियन राजांचे मंडळ व त्याचा मुख्य पुढारी जुडा येथील ऊशिया यांचा वॉमोड करण्याचें ठरविलें. ह्यामुळे इस्रायलच्या भिनहेमनं असुरियाची जबर खंडणी भरली. यानंतर तिग्लथपिलेसर यानें जुडा प्रांतावर स्वारी करण्याचें सोडून देऊन त्या मंडळातील इतर राजांस दुर्वल करून त्यांजपासून खंडणी मिळविली. ख्रि. पू. ७३५ यावेळी तिग्लथ पिलेसर यानें उरतू प्रांतावर केलेल्या स्वारीचा इतकाच परिणाम झाला की, तो देश जरी जिकला गेला नाही तरी त्या देशाचा रंग बरोच जिरला. ख्रि. पू. ७३४-७३२मध्ये सीरियामधील स्वाभ्या होऊद्र दमास्कस काबीज करण्यांत आले. जुडा प्रांतातील अहेस यानें मांडलिकत्व कवूल केलें व दुसरे कित्येक देश असुरियामध्ये सामील करण्यांत आले. गाझा प्रांतहि सामील करण्यांत आला. ख्रि. पू. ७३१-७२९ या सुमारास वाविलोन मधील अंतस्थ कलह थांबविण्याकरितां स्वारी केली आणि तद्देशीय राजांस दूर करण्याचा त्यानें निश्चय केला. यापैकी उकीसर याला पदच्युत करण्यांत येऊन विटयेकिनचा मेरोडक वालाडन यानें असुरियाचें मांडलिकत्व कवूल केलें. ख्रि. पू. ७२८ तिग्लथ पिलेसर वाविलोन प्रांताचा कायदेशीर राजा समजण्यांत आला. या सर्व माहितीचे प्राचीन लेख एसरहडन यानें बरेच छिनभिन्न करून टाकलेले उपलब्ध आहेत. त्याचप्रमाणे निमरुड येथील शिलालेख व मातीच्या विटावरील लेख सुप्रसिद्ध आहेत. ख्रि. पू. ७२६ त चौथा शाल्मनसर हा गादीवर येतो. ख्रि. पू. ७२५ त इस्रायलचा हुशिया व इजिप्तचा शवाक या दोघांचे संगनमत होऊन ते दोघे खंडणी नाकारितात व शालमनसर हा सुमेरियाला वेढा देतो.

सार्वानाइड.—ख्रि. पू. ७२२—६०६—७२२ दुसरा सार्गन नांवाचा एक नवीन राजा गादीवर येतो. यावर्षी समरियाचा पराभव होऊन तेथील रहिवाशी बेडियन पर्वतामध्ये काहून लावण्यांत आले, आणि त्यांची जागा कूथमधल्या वसाहतवाल्यांकडून भरण्यांत आली. ख्रि. पू. ७२१ त मेरोडकवलडन यानें वंद केलें आणि स्वतःस वाविलोनचा राजा झाल्याबद्दल जाहीर केले. सार्गननं त्याच्यावर स्वारी केली परंतु उपयोग झाला नाही. हामथ, गाझा आणि सम-

रिया या प्रांतांत वंदें उद्धवली. ख्रि. पू. ७२० त या संयुक्त वंदवाल्यांचा राफिया येथें पराभव करण्यांत आला. ख्रि. पू. ७२०-७१० मध्ये सारख्या स्वाभ्या चालू होत्या. उरतू प्रांत काबीज करण्यांत आला व उत्तरेकडील जमियत मोडण्यांत आली. ख्रि. पू. ७१७ संवत् देशांत असुरियन प्रांताधिकारी नेमण्यांत आले आणि कर्चेमिशची कारकीर्द संपुष्टांत आली. ख्रि. पू. ७१० त मेरोडकवलडन याचा पराभव झाला आणि सार्गन यानें वाविलोन प्रांताचा शक्कनक (प्रांताधिकारी) अशी पदवी लावून घेतली. ख्रि. पू. ७०७ त डरशरुकिन् (खोरसाबाद) या नगरांतल त्याचा भव्य राजवाडा पूर्ण झाला, व पुढील वर्षी त्यानं या राजवाड्यांत प्रवेश केला. या राजवाड्याच्या भिंतीवर कोरलेले लेख व इतर कांहीं शिलालेख सांप्रत खणून काढण्यांत आले आहेत. ख्रि. पू. ७०५ त याचा मुलगा सिनाखेर्व हा गादीवर आला. ख्रि. पू. ७०२ त यानें वाविलोन प्रांतास भेट देऊन त्या ठिकाणी वेल-इबिन यास राज्यावर वसविलें. ख्रि. पू. ७०१ त सीरियन राजे आणि इजिप्तचा तिराहाक यांनी सिनाखेर्व याजविरुद्ध कट केला. यावर असुरियाच्या राजानें फिनिशियन शहरांवर स्वाभ्या केल्या, आणि सीरियाचा बहुतेक भाग काबीज झाला. यावेळी अस्तकूच्या युद्धामध्ये सिनाखेर्वच्या सैन्याचा रोगराईनं नाश झाला, आणि तो निनेव्हे या आपल्या राजधानीस परतला. ख्रि. पू. ७०० त वाविलोनी लोकांच्या म्हणण्यावरून वेलइबिन यानें असुरियाची शत्रुत्व धरिलें व त्यास मेरोडकवलडन आणि खाल्डियाचा मारुडक उशोशिव हे दोघे येऊन मिळाले. सिनाखेर्व यानें त्यांचा पराभव करून आपला मुलगा अशुर्नदिन शुम याला वाविलोनच्या राज्यावर जाहीररीत्या वसविलें. ख्रि. पू. ६९४ त एलाममध्ये राहिलेल्या खाल्डियन लोकांवर स्वाभ्या करण्यांत आल्या. परंतु एलमाइट लोकांनी अशुर्नदिनशुम याला पकडून नेगलउशेविव याला गादीवर वसविलें. ख्रि. पू. ६९२ त मोशेसिव मारुडक यास वाविलोनचा राजा करण्यांत आले. एलमाइट यांजवरोवर वाविलोनियन लोकांनीहि खाल्यूल येथें सिनाखेर्व यास विरोध केला आणि स्वतःचा पूर्ण पराभव करून घेतला. ख्रि. पू. ६८९ त सिनाखेर्व यानें वाविलोन प्रांताची नासधूस केली. ख्रि. पू. ६८८-६८२ त सिनाखेर्व याचा अरवस्तानांत प्रवेश. ख्रि. पू. ६८१ सिनाखेर्वचा त्याचे पुत्र नेगलशरएशीर आणि अदरमलिक यांजकडून वध करण्यांत आला. ख्रि. पू. ६८१ त एसरहडन हा आपल्या बापांनंतर गादीवर आला. ख्रि. पू. ६८१-६७२ मध्ये साम्राज्यांतल निरनिराळ्या भागांत उद्धवलेली वंदाळी मोडण्याकरितां ९ स्वाभ्या पाठविण्यांत आल्या. ख्रि. पू. ६७२ त सायडन शहराचा विध्वंस करण्यांत येऊन त्याच जागी करअशुरअखेइदिन हें नवें नगर वसविण्यांत आले. ख्रि. पू. ६७० त एसरहडन हा तिराहाक यास शासन करण्याकरितां इजिप्तमध्ये गेला, व त्यानं मेफिस काबीज केलें. यामुळे सर्व प्रांत एसरहडन यास शरण येऊन

एसरहडन यानें पुन्हां नवीन राज्यव्यवस्था केली. ख्रि.पू. ६६८
 एसरहडन यानें राज्याचा त्याग करून आपला मुलगा शमस-
 शुमलकीन याला बाविलोन प्रांताचा अधिकारी नेमून अशुर-
 वनि पाल या नांवाच्या दुसऱ्या मुलास असुरियाच्या राज्या-
 वर वसविलें. या संघर्षां माहिती इजिप्टी येथील पोला-
 दाच्या तुकड्यावरील लेख आणि इतर शिलालेख यांवरून
 कळते. ख्रि. पू. ६६८ त अशुरवनिपाल याच्या कारकीर्दीस
 आरंभ झाला. ख्रि. पू. ६६७ तिराहाक यानें मॅगिस परत
 घेतल्यामुळे त्याचा पराजय करण्याकरितां इजिप्तमध्ये सैन्य
 पाठविण्यांत आलें. इजिप्शियन राजांनीं तिराहाक यास पुन्हां
 गादीवर आणण्याकरितां कट केल्यामुळे त्यांना पकडून
 शासन करण्यांत आलें आणि टायरचा वाल नांवाचा राजा
 व दुसरे कित्येक राजे यांजकडून संडणी उकळण्यांत आली
 ख्रि. पू. ६५५ त इजिप्तचा राजा पहिल्या संतेख यानें असुरि-
 याचें वर्चस्व छुगारून दिलें. एलामवर याववेळीं स्वारी कर-
 ण्यांत आली. शमसशुमलकीन यानें असुरियाविरुद्ध कट
 केल्यामुळे बाविलोन प्रांतास खंडात शासन करण्यांत आलें.
 आणि एलाम व अरब आणि इतर सहाय्यकर्ते यांनीं शमस-
 शुमलकीन यास मदत केल्यामुळे त्यांची निर्दयपणें कत्तल
 करण्यांत आली. अशुरवनिपाल याची बांधकामाबद्दल प्रसिद्धि
 आहे. निनेव्हे येथील एकुरगह्दुरा या देवतेचें देवालय
 सुशोभित करण्यांत आलें. बाविलोनमधील इंसगिलचे बांध-
 काम पूर्ण झालें. बोसिप्पामधील एशुडा सुशोभित करण्यांत
 आले. निनेव्हे येथील राजवाडा पुन्हां बांधण्यांत येऊन एक
 मोठें ग्रंथसंग्रहालय तयार करण्यांत आलें. बाविलोन आणि
 आर्वेला या प्रांतामध्ये मोठमोठी बांधकामे करण्यांत आली.
 असुरवनिपाल याची कारकीर्द शांततेच्या दृष्टीने फार भरभ-
 राटीची झाली परंतु या कारकीर्दीत इजिप्त प्रांत ताच्यांतून
 नाहींसा झाला आणि दुसरे कित्येक प्रांतहि आपले स्वातंत्र्य
 परत मिळविण्याच्या मार्गास लागले. या कारकीर्दीसंबंधी
 पुष्कळ प्राचीन कागदपत्रे निनेव्हेच्या ग्रंथसंग्रहालयांतून
 उपलब्ध झाला आहेत. ख्रि.पू. ६२६-६०९ मध्ये असुरवनिपाला-
 नंतर अशुरयेतिलइलिजकीन सिनशुमलिसिर आणि सिन-
 शरइष्कुम (शॅरॅकस) यांनीं राज्ये केली परंतु त्यांसंबंधी
 फारशी माहिती उपलब्ध नाहीं. ख्रि. पू. ६२५ या सुमा-
 रास असुरियामध्ये संधियन लोक प्रथम आलेले दिसून
 येतात. त्यांनीं या प्रांतावर हल्ला करून कॅला
 शहर जाळिलें. ख्रि. पू. ६०९ त सिनशरइष्कुम यानें बाविलोन
 प्रांतावर स्वारी केली आणि बाविलोनाचा राजा नवोपोलासर
 यानें मंड येथील सिथियन लोकांशी संगनमत करून निनेव्हे-
 शहरवर हल्ला केला. सिनशरइष्कुम यानें राजवाड्यास
 आग लावून दिली आणि स्वतः आगीत जळून मेल्या. निनेव्हे
 लश्शरुकिन, अशूर या तिन्ही शहरांचा नाश करण्यांत
 येऊन मंड येथील सिथियन लोकांनीं असुरिया व त्याच्या
 उत्तरेकडील हेलीस नदीपर्यंतचा प्रांत ताब्यांत घेतला. बावि-

लोनियन लोकांनीं दक्षिणभाग आणि सीरिओफिनिसियन
 प्रदेश ताब्यांत घेतला; आणि अशा रीतीने असुरियन
 साम्राज्याची समाप्ति झाली.

बाविलोनमधील नवीन साम्राज्य.—ख्रि.पू. ६०६-
 ५३८—नवोपोलासर हा ६२५ च्या सुमारास बाविलोन प्रांता-
 वर असुरियातर्फे अधिकारी नेमण्यांत आला व त्यानेच
 पुढे राज्यपद स्वीकारून तो असुरियाचा एक बलाढ्य प्रतिस्पर्धी
 बनला. निनेव्हेच्या नाशानंतर जुन्या असुरियन साम्राज्यां-
 तील त्याचा वाटा त्याला मिळाला. आणि त्याने आपली
 कारकीर्द मोठ्या शांततेने घालविली. इजिप्तचा राजा दुसरा
 (नेको) नेकू यानें बाविलोनवर स्वारी केली. त्याच्या कारकीर्दीत
 बाविलोन प्रांत मोठमोठ्या इमारतींमुळे सुस्थितीत होता. या
 कारकीर्दीत सिप्पुर येथें बॅल्ट देवाचें देवालय पुन्हा बांध-
 ण्यांत आलें. ख्रि.पू. ६०४-५६२ मध्ये नेबुकाडरेसर (नेब्यू कूडर-
 उसुर) हा राजा होण्यापूर्वीच यानें काँचीमेश येथें नेकूचा
 पराभव केला व जूडा प्रांतावर स्वारी केली. ख्रि.पू. ५९७ च्या
 सुमारास यरूशलेम दोनदा काबीज करण्यांत आलें. व
 जेहूयाचिन याला हार खावी लागली व त्याच्या जागीं
 जोशियाचा मुलगा मदेनिया याला ब्रेडेकिया या नांवाखालीं
 राजा करण्यांत आलें. पुन्हां ख्रि. पू. ५८६ मध्ये यरूशलेम
 शहराची लुटालुट व नाशधूस करण्यांत आली आणि तेथील
 लोकांस हद्दपार करण्यांत येऊन गेडेलिया यास अधिकारी
 नेमण्यांत आलें. ख्रि. पू. ५८५-५०३:—१३ वर्षेपर्यंत टाय-
 रचें राज्य राखण्यांत येऊन शेवटीं ५७३ मध्ये तेथील राजा
 दुसरा इथोवाल याला पदच्युत करण्यांत येऊन हा भाग
 बाविलोन प्रांतांत सामील करण्यांत आला. ख्रि. पू. ५६७
 या वर्षी दुसरा आहमेस याच्या कारकीर्दीत इजिप्तवर स्वारी
 करण्यांत येऊन पुष्कळ लूट जमविण्यांत आली परंतु काय-
 मचा फायदा असा कांहींच झाला नाहीं. या वेळच्या
 पुष्कळ प्राचीन शिलालेखांत शांततेची अनेक भुंदर कामे व
 मोठमोठी विस्तृत बांधकामे करण्यांत आली. बाविलोनाचा
 तट पुन्हां बांधण्यांत येऊन अभेद्य करण्यांत आला. अनेक
 कालवे दुरुस्त करण्यांत येऊन पुष्कळ देवालये आणि सिप्पुर
 लार्सा, ऊर, गिल्वत, बास आणि इरेक या शहरांभोंवता-
 लच्या भिंती पुन्हां बांधण्यांत आल्या. या वेळेचे पुष्कळ
 शिलालेख उपलब्ध आहेत. ख्रि. पू. ५६२ त अमिलमार्दुक
 (वायवलग्रंथामधील एव्हिलमेरोडेक) याजबद्दल शिलालेख
 उपलब्ध नाहींत. याचा पुढील राजाकडून खून करण्यांत
 आला. ख्रि. पू. ५६० त नेगलशरउसुर याच्या कारकीर्दीत
 बाविलोन प्रांताचा विस्तार होऊन त्यास पुष्कळ शोभा
 आली. एशगिलचे देवालय अलंकृत करण्यांत आलें. कालवे-
 पद्धतीचें नियमन करण्यांत आलें. ख्रि. पू. ५५६ त लावा-
 शीमार्दुक हा राजा राज्यावर येऊन ९ महिन्यांच्या कारकीर्दी-
 नंतर त्याचा वध करण्यांत आला. ख्रि. पू. ५५५ त नेब्यूनेद
 (नवोनिडस) हा एक त्रयस्य मनुष्य राजा गादीवर बसला.

यांनी वांधकाम आणि देवाळांची सुधारणा करण्यांत आपला वेळ घालविला. युत्वार देवालय आणि वाविलोनियन प्रांतातील सिप्पुर आणि खरन हीं देवाळये पुन्हां वांधण्यांत आलीं. ख्रि. पू. ५३९ त वाविलोन प्रांतावर एलाम आणि पर्शिया येथील राजा सायरस यानें स्वारी केली. ख्रि. पू. ५३८ त सिप्पुर नगर घेण्यांत येऊन वाविलोनप्रांत सायरसच्या हातांत गेला व सायरसने शहरामध्ये मोठ्या इतमामानें प्रवेश केला. या वेळेपासून वाविलोन प्रांत हा इराणी सत्तेखाली गेला.

वाविलोनिया, असुरिया व त्या सभोवतालच्या प्रांतांच्या तत्कालीन संस्कृतीची कल्पना येण्यासाठीं तेंथें शहरांचा कितपत विकास झाला होता याचाहि विचार केला पाहिजे. देशाची संस्कृति शहरांत केंद्रित झालेली असते या साठीं या प्रदेशांतील अत्यंत प्राचीन शहरांची पुढें दिलेली माहिती महत्त्वाची आहे.

अक्कड.—हें हिब्रू नांव असून फक्त एकदांच जुन्या करारांत (जे. १०-१०) आलें असून शीनार किंवा वाविलोनिया ह्या प्रांतांतील निमरूडच्या राज्यांत जीं मुख्य चार शहरे आहेत त्यांपैकीं एक आहे. तीं चार शहरे म्हणजे अक्कड, वाबेल, इरेक व काल्ने हीं होत. हें वायवलांतील शहर म्हणजे बहुशः उत्तर वाविलोनियांत जात असलेले 'अगडे' शहरच असावें. हें अगडे शहर प्राचीन वाविलोनियन राजा पहिला सार्गन ह्याची राजधानी होती. त्या राजाचा काल, वाविलोनियाचा शेवटचा सेमिटिक राजा नवोनिडस (इ. सना पूर्वी ५५५-५३७) यानें इ. सनापूर्वी ३८०० हा दिला आहे. 'अगडे' हें नांव सेमिटिक नसून पुष्कळशा प्राचीन शिलालेखांत आढळतें व हें एका प्राचीन महत्त्वाच्या राजधानीचें नांव असल्याचें पूर्णपणें सिद्ध झालें आहे. वाविलोनी वाङ्मयांत राजांच्या उपपदांत सुमेर शहरावरवर याचा उल्लेख आढळतो.

एकर.—तिसऱ्या टेंथमोसि (थॉथमिस १५०० ख्रि. पू.) याच्या खंडणीच्या यादींत एभाक नांव आहे. हेंच एकर असावें. अमर्ना पत्रव्यवहारांत एका म्हणून उल्लेखिलें शहर एकर असावें. हिब्रू लोक याला एको म्हणत. हें सर्व सिरिया प्रांतांत महत्त्वाचें होतें. ख्रि. पू. ७२५ मध्ये शालमनसरच्या विरुद्ध सिडॉन व टायर यांच्या वाजूनें हें वेडांत सामील झालें होतें.

अबामिया.—असुरियन लेखांतील तिलनारसिप व आधुनिक विरंजिक युफ्रेटिसच्या पश्चिम तीरावर.

खरवला.—अदियावेनमधील एक प्राचीन शहर. असुरियन व तत्पूर्वकालीं लहान व मोठ्या झाव नद्यांच्या मधील प्रदेशाची राजधानी होतें. एस्तार संप्रदायाचें महत्त्वाचें ठिकाण. अलेक्झांडरनें डरायसचा पराभव ख्रि. पू. ३३१ त या ठिकाणीं केला.

असुर.—असुरियाची राजधानी. तैग्रीसच्या पश्चिम तीरावर. या शहराचें नांव देवतेवरून पडलें कीं, देवतेस नांव शहरावरून पडलें हें गूढ आहे. पुरोहित राजे होते. प्रथम वाविलोनियाचे अंकित, पुढें स्वतंत्र. असु व हदाद यांची मोठी व वेळ आणि एस्तार यांचीं लहान देवळे आहेत.

अँस्कॅलन.—पांच मुख्य फिलिस्टाइन शहरांपैकीं एक. भूमध्य समुद्रावर गाझाचे उत्तरेस १२ मैलावर आहे. येथे मत्स्य देवता डरकेटोची पूजा होत असे. हें शहर इस्राएलांच्या ताच्यांत कधींच नव्हतें. वायव्यलमधील सॅमसन-संबंधीं गोष्ट दुसऱ्या शहरावर्षीं असावी. सिनाखेर्वनें ख्रि. पू. ७०१ मध्ये हें काबीज केलें.

विसमिया.—तैग्रिस नदीजवळ निपुरच्या आग्नेयांस. येथे पूर्वीं एक शहर व देऊळ होतें. येथे ख्रि. पू. ३००० वर्षांचे नरमसीन व सारगनचे अवशेष सांपडले आहेत. व मिटालेख सांपडले आहेत.

वोरासिप्पा.—वाविलोनच्या नैऋत्येस १५ मैलांवर ग्रामदेवता नेवो अथवा नवु होती. ससुरवीनें वाविलोन राजधानी केल्यावर (ख्रि. पू. २०००) हें उदयास आलें. यानें एशिया देऊळ मांडुक याचें वांधलें. पुढें नेवो (मांडुकचा पुत्र) याची स्थापना झाली.

कॅला.—निनेव्हेच्या दक्षिणेस १९ मैलांवर असुरियाची राजधानी होतें. हें इ. स. पू. १३०० च्या सुमारास शालमानसर (पहिला) यानें वांधलें. असुरनशिरपाल (८८० ख्रि. पू.) यानें पुनरुज्जीवन केलें.

दमास्कस.—हें सध्यां अस्तित्वांत असलेल्या सर्वांत जुन्या शहरांपैकीं एक आहे अशी समजूत आहे. इजिप्तची सत्ता पॅलेस्टाइनवर होती त्यावेळीं उशी प्रांताची राजधानी होतें.

एडम.—येथील प्राचीन रहिवासी शासु (तिरदाज) होते. जुन्या करारावरून असें दिसतें कीं, एडम येथील लोकांनीं मूळच्या होराइट (गुहनिवासी) लोकांस हांकून दिलें. हें इस्रायलांपेक्षां प्राचीन राष्ट्र आहे.

एलाम.—हें इराण देशावद्दल वायवलांत नांव आढळतें. इराणला प्राचीन भूगोलेवेत्ते सुसियाना म्हणतात. हें अक्कडच्या सारगननें जिंकलें त्यावेळीं सुसा हें तटवर्दीवें शहर होतें व वाविलोनियाचा सुभेदार तेथे रहात होता. ख्रि. पू. २२८० त कुतुर नाखखुन्ते नांवाच्या एला च्या राजानें वाविलोनियावर स्वारी करून इरेक येथील नना देवीची मूर्ती नेली. याच घराण्यांतील उन्तास माल नांवाचा राजा इमारती वांधण्यावद्दल प्रसिद्ध होता. सुनुक नाखखुन्ते यानें (ख्रि. पू. १२२०) वाविलोनियावर स्वारी करून तेथील राजास ठार मारिल व नरमसिनचा स्तम्भ व सिप्पुर येथील खमुरवी कोठ व अक्कडचा तनिस्तुसुचा स्तम्भ वरोवर आणले. यानेंच अखुनाक देश जिंकला.

इरेक.—वाविलोनियांतील प्रसिद्ध शहर इलाम विरुद्ध लढाईत पुढें आलें (ख्रि. पू. २०००). पुढें विद्येचें माहेरपर

म्हणून प्रसिद्ध. असुर वानि पाल यानें येथून निनेव्हेस ग्रंथ नेले.

एरिडू.—राजकीय महत्त्व नाही. इशा देवाची पूजा वाविलोनियन काळांत.

गाथ-गाझा—फिलिस्टाइन शहरें. व्यापारी मार्गावर.

गेन्हा—येथें वाविलोनियांतील हद्दपार केलेले लोक रहात.

हेरा.—हें व्यापारी मार्गावरील महत्त्वाचें शहर. उल्लेख ख्रि. पू. ११००.

हारेव.—कानानाईट लोकांचा देव याहवे यांचें स्थान.

थरुशलेम.—इझ्रायलापूर्वी जेबुसाइट लोक होते. इजिप्शियन सत्ता होती.

लगाश.—हें वाविलोनियांतील सुमेरियन संस्कृतीचें माहेरघर. ख्रि. पू. ४०० च्या सुमारास लगाश हें फार महत्त्वाचें शहर होतें. उरनिनाथ याचे वंशज या ठिकाणी स्वतंत्र राजे होते, नंतर सेमेटिक लोकांनी घेतलें. परंतु उर, उरगुर, हुमी येथील राजाश्रयाखाली लगाशच्या कलेचा उत्कर्ष होत राहिला. येथून वन्याच दूरवर व्यापार चाले. अवशेष १८७७त फ्रेंच कॉन्सल अर्नेस्ट सार्सेक यानें शोधून काढले.

लार्सा.—एरेकच्या आग्नेयीस १५ मैलावर. उरगर राजाच्या वेळेस (ख्रि. पू. २८००—२७००) उल्लेख सांपडतो. या राजानें एवावर शमाश (सूर्यदेवता) इचें मंदीर दुरुस्त केलें.

लिसिया.—लिसियनांचा उल्लेख अमर्ना कागदपत्रांत सांपडतो (ख्रि. पू. १४००). हे प्रथम लिसिअन किनाऱ्यावर स्थाईक झाले. हे पूर्वी नांचे असावे (लिसिअन अथवा लुकी).

लिडिया.—येथें काहीं हिटाइट अवशेष सापडले आहेत. येथें अँटिस ही सूर्यदेवता होती. इच्या पूजारीणी सहाय असत.

निनेव्हे.—येथें एस्तार देवीचा संप्रदाय होता. तिचें दुसरें नांव निना हें होतें. या शहराचा इतिहास म्हणजे सर्व असुरियाचा इतिहास होय. पहिल्या शालमनसरनें एस्ता-रचें देवालय समरी हृदाद यानें बांधलें असे आपल्या लेखांत म्हटलें आहे. याचा जीर्णोद्धार असुर उचलितनें केला (ख्रि. पू. १२०० पू.).

निप्पुर.—हें वाविलोनियांतील अतिप्राचीन शहर. सुमेरियन देव एनलिल याचें हें मुख्य स्थान होतें. युफ्रेटिसचा एक प्रवाह यामधून वहात होता. ख्रि. पू. चवथ्या सहस्रकांत हें एनलिल देवळासुद्धें प्रसिद्ध होतें. राजकीय दृष्ट्या याला मुख्य महत्त्व नव्हतें. तिसऱ्या सहस्रकारंभी अक्कडच्या सेमिटिक राजांनी हें जिकून घेतलें होतें. नंतर उर येथील पहिल्या सेमिटिक घराण्याची सत्ता सुरू झाली. उर-गुर यानें देऊळ बांगलें बांधलें. एका विटेवर देवळाचा नकाशा सांपडला आहे. द्वितीय सहस्रकांत खसुरवानें वावि-
सा. ति. उ. ६

लोनिअन साम्राज्य स्थापन केल्यासुद्धें वाविलोनचें महत्त्व वाढून निप्पुरचें कमी झालें. यानंतर या शहराकडे ख्रि. पू. ८ व्या शतकाच्या शेवटीं सारगन व ७ व्याच्या शेवटीं असुरबनिपाल यांनी लक्ष देऊन येथील पूजा व महत्त्व वाढविलें. मंदिराच्या आवारांत सुमारे ४०,००० विटालेख व इतर अवशेष सांपडले. यांत शाळापाठ, क्रमिक पुस्तकें, गणिताची कोष्टकें, वाद्ययात्मक लेख, व एका राजवाड्यांत इराणी व्यापारी दप्तर सांपडलें. येथील लेखावरून ५००० वर्षांपूर्वीपासून मध्ययुगापर्यंत मुसंगत इतिहास लाविता येतो. यांतील लेखात जलप्रलयाची कथा आहे.

फ्रिजिया.—फ्रिजियन लोक फार प्राचीन असून यांची भाषा म्हणजे मूल मानवजातीची भाषा अशा ग्रीक दंतकथा आहेत. या प्रांतात हिटाइट स्मारकें सांपडतात. प्राचीन फ्रिजियन कलेचा कॅपॅडोशियन कलेशी संबंध असावा. ग्रीक कलेचा उगम फ्रिजियामधून झाला असावा. होमरनें फ्रिजियाचा उल्लेख केला आहे. ख्रि. पू. ८ व्या व ९ व्या शतकांत फ्रिजिया व ग्रीक यांचा संबंध दिसतो.

पेरिया.—१९०६ सालीं वॉलिन येथील विह्वर यानें जे अवशेष शोधून काढले त्यावरून येथे ख्रि. पू. १६०० ते १२०० पर्यंत वृद्धि घराणें राज्य करीत असून या शहराचें नांवहि वृद्धि असावें असें दिसतें.

समोस्त.—एक हिटाइट केंद्र. काहीं अवशेष सांपडतात.

सिंडोन.—फिनिशियन राजधानी. येथें जुने अवशेष, दगडी शवपेटिका, खोदकाम, रंगीत काम वगैरे सांपडतात.

सिपारा.—सूर्य देवाचा व देवी अनुजित्वा असे दोन भाग वाविलोनियन काळात होते. दुसरीं दोन सिपारा शहरें प्राचीन शिलालेखांत उल्लेखिलेलीं आढळतात. यांपैकी एक अक्कड असावें. नोव्हांनें येथील देवळात जलप्रलयापूर्वीची इतिहाससासुग्री ठेविली, अशी दंतकथा प्रचलित आहे.

सोलाय.—ट्रोजन युद्धानंतर अँकामास यानें हें बसविलें अशी दंतकथा आहे. येथें लोहयुगापूर्वीचे अवशेष आढळत नाहीत. असुरबनिपाल याचा मित्र सिलुचा हरिसु हा होता. सिलु हेंच सोलाय असावें असा काहींचा तर्क आहे.

सुमेर.—हें नांव अक्कड घरोवर शिलालेखांत आढळतें सुमेर व अक्कडचा प्रदेश म्हणजे सर्व वाविलोनिया असा समज होता. सुमेर म्हणजे दक्षिण वाविलोन व अक्कड म्हणजे उत्तर वाविलोन असा समज होता.

टायर.—फिनिशियांतील प्रसिद्ध शहर.

उर.—वाविलोनियन शहरांपैकी प्रसिद्ध शहर. येथें एननारचें प्रसिद्ध मंदिर होतें. येथें ननार (नंतरची सिन) या चंद्रदेवतेची पूजा होत असे. हें अब्राहामचें मूळ गांव असा वायवळांत उल्लेख आहे. हें राजकीय व व्यापारी दोन्ही दृष्टींनी सुमेरियन काळांत (ख्रि. पू. ३०००) फार प्रसिद्ध होतें. सेमेटिक सत्तेखाली उरगर अथवा उरएनगुर राजाच्या सत्तेखाली हें फार प्रसिद्धीस आले. याचें दक्षिण व

उत्तर वाविलोनियावर वर्चस्व होते. खसुरवीने वाविलोनि-
यन साम्राज्य स्थापन केल्यामुळे (ख्रि. पू. २०००) याचे
महत्त्व कमी झाले.

येणेप्रमाणे तत्कालीन असुरिया, वाविलोनिया हे देश व
त्यांच्या असामंतांतील शहरे यांविषयीची माहिती करून घेत-
ल्यानंतर आपण त्यांच्या आसपासचे प्रदेश व तेथील प्राचीन
लोक यासंबंधी काय माहिती मिळते ते पाहू.

प्रकरण ५ वे.

असुरकालीन आशियातील राष्ट्र व संस्कृती.

असुरराष्ट्र वैभवांत असता त्याचा आशियामायनरमधील
तत्कालीन अनेक राष्ट्रांशी संबंध आला. अशा राष्ट्रांपैकी
विशेष प्राचीन म्हणजे हिटाइट व मिटनी हीं राष्ट्रे होती. परंतु
त्यासंबंधी आज आपणांस विशेष माहिती नाही. कीलाकृति
शिलालेखांचे वाचन व मेसापोटेमियांत चाललेले संशोधन
या राष्ट्रांविषयी नवी नवी माहिती रोज उजेडांत आणीत
आहे व कांहीं दिवसांनी या राष्ट्रांचा सुसंगत इतिहास
लिहता येण्यासारखी साधनसामग्री उपलब्ध होईल अशी
आशा आहे. यानंतर दुसरे महत्त्वाचे राष्ट्र पॅलेस्टाइनमधील
यहुदांचे होय. या राष्ट्रांने जुना करार नामक वाङ्मय उत्पन्न
करून सेमेटिक संस्कृतीस चिरकालित्व आणले आहे. पुढे
नवा करार व ख्रिस्ती संप्रदाय यांस जन्म देऊन जगाच्या
बऱ्याच मोठ्या भागास ऋणी करून ठेवले आहे व वाङ्म-
योत्पादनाने आपल्या विषयांचा इतिहास बराचसा सुसंघ-
टित स्वरूपांत कायम ठेवला आहे. लिपीची उत्पत्ति
इत्यादि अनेक सुधारणांचा उगमही या संस्कृतीत झाला असें
मानण्याची बऱ्याच पाश्चात्य पंडितांची प्रवृत्ति आहे. संप्रदाय
स्थापनेच्या कामांत जसे यहुदी राष्ट्राचे नांव ऐकू येते तसे
व्यापाराच्या कामांत फिनिसिअन राष्ट्राचे नांव ऐकू येते.
या राष्ट्रांनेही व्यापाराच्या कामांत बरीच प्रगति करून
आपल्या वसाहती दूरदूरच्या अनेक ठिकाणी स्थापन करून
संस्कृतिप्रसारास मदत केली व अनेक धाडसी सफरी करून
आफ्रिकेला वळसा घालून भौगोलिक ज्ञानांत बरीच भर
घातली व एका काळी रोमसारख्या बलाढ्य राष्ट्राचे जावि-
ताहि साक्षित केले.

याखेरीज त्यावेळी आशियामायनरमध्ये कमी अधिक
महत्त्वाची सिरिया, लिडिया, साविअन, अरेमियन, माय-
सिनी, विप्रिअन वगैरे राष्ट्रे होती व आशियामायनरवाहेर
पूर्वेकडे मीडिया, इराण, मंगोल व चीन हीं राष्ट्रे होती.
चीनशिवाय हीं सर्व राष्ट्रे त्यावेळी वाल्यावस्थेत होती व
त्यांनी आपणामागे स्वतःचे असे विशेष कांहीं ठेवले नाही.
आता आपण क्रमाक्रमाने एक एका राष्ट्राच्या संस्कृतीचे
वेवेचन करू. प्रथम सर्वांत प्राचीन हिटाइट व मिटनी हीं
राष्ट्रे घेऊ.

हिटाइट अथवा हट्टि राष्ट्र व संस्कृति.— हे लोक
अतिप्राचीन काळी सिरिया व पूर्वे आशियामायनर या प्रदे-
शभर पसरलेल्या एका मानवजातीतील होते. इ. स. पू. १९
व्या शतकांत त्यांनी प्रथमच उत्तरकाळी कॅपडोशिया नांवाचे
प्रसिद्ध अमलेल्या प्रांतांत आपले एक वलिष्ठ राष्ट्र निर्माण
केले. सुट्टिलुलिउम हा त्यांचा पहिला मोठा राजा होऊन
गेला; याच्या आधी खसुशील नांवाचा निदान एक तरी राजा
झाला असावा. या वेळी हट्टी लोक मोठ्या जोमाने दक्षिणेंत
घुसले. त्यांनी मिटनी लोकांचे राज्य पादाकांत केले व उत्तर
सिरिया आणि पश्चिम मेसापोटेमिया हे देश कांहीं अंशी
व्यापण्याकरिता व कांहीं अंशी मांडलिक वनविण्याकरितां
ते पुढे सरसावले; या देशांत त्यांचे कांहीं सजातीय अगो-
दरच येऊन राहिले होते. लवकरच त्यांचे इजिप्तां वितुष्ट
आले आणि दुसऱ्या खसुशीलच्या अमदानीत यांच्या सत्तेची
बरकमान असतांना दुसऱ्या रामेसीस बरोबर हे कडेशची लढाई
खेळले. या लढाईचा निकाल अनिश्चितच झाला पण यालढाईत
त्यांचे सामर्थ्य त्यांच्या प्रतिपक्षाच्या सामर्थ्यापेक्षांमुळीच कमी
दिसून आले नाही. या व यापूर्वीच्या काळच्या हट्टी राजांच्या
राजकीय पत्रव्यवहारावरून असे दिसून येते की, ते इजिप्त
व वाविलोनी दरबारांशी व्यवहारवृद्ध्या समान दर्जाचे वर्तन
ठेवीत; आणि सिरियामध्ये विशेषतः अॅमोराइट जातींशी
त्यांचे एकसारखे युद्ध चालू असे. या काळी हट्टींच्या साम्राज्य-
सत्तेखाली पश्चिमकडील फ्रिजिया व लिडिया हे दोनही देश
येत असावेत. दुसऱ्या खसुशीलच्या पुढील पिढीत वोगझ
कुड येथील पत्रव्यवहाराचे फारसे महत्त्व राहिले नाही व
यानंतर दोन शतकांनी सुखात झालेल्या अमर्ना वखरी-
वरून त्या वेळी कॅचेंमिश हे प्रमुख हट्टी शहर असून, उत्तर
सिरियालाच हट्टिस्थान म्हटलेले आढळते. तेव्हां असे शक्य
दिसते की, हट्टी लोकांना जेव्हा इजिप्तची भीति वाटेनाशी
झाली तेव्हा साम्राज्यकेंद्राचे उत्तरसिरियांत स्थलांतर झाले.
असे असेल तर, पुढील हट्टींचा इतिहास वोगझ कुड येथील
अवशेषांत न पाहाता जेरॅवस आणि इतर मध्ययुरेनॅटस
नदीकाठचीं स्थळे यांतील अवशेषांत पाहावा लागेल. कॅचें-
मिश येथील हट्टीलोकांच्या वसाहतीमुळे ते पुरे व्यापारी
बनून त्यांच्यातील डोंगरी ताकद नाहीशी झाली;
इतकेंच नव्हे तर असुरियाच्या वाढत्या उत्तरसेमिटिक
मर्घाल सत्तेशी त्यांचे निकट सामिप्य होऊ लागले. दुसऱ्या
खसुशील राजाला या सेमिटिक सत्तेच्या प्रादुर्भावाची
भाति वाटत असे. याच्या नंतरच्या अनीत नांवाच्या एका
राजाला असुरी लोकांची जांचणी वाटू लागली होती आणि
यापुढे अजमासे एक शतकानंतर, पहिला तिगलथ फिलेसर
याच्या राज्यारोहणापासून हट्टी सत्ता नःझांशी करण्याची
असुरी लोकांची प्रयत्नपरंपरा सुरू झाली. निनेव्हेच्या
सैन्यांनी उत्तर सिरिया आणि आग्नेय आशियामायनर
यांवर स्वाभ्या करून हळू हळू हट्टी लोकांचा धोमोड

केला. तथापि हद्दी लोकांनी पुष्कळ काळपर्यंत मोठ्या नेटाने त्यांचा प्रतिकार केला व सिरिया आणि पूर्व-आशियामा-यनर या ठिकाणी इ. स. १००० वर्षे पर्यंत सर्वांत जास्त वर्चस्व यांचेच होते; व नवव्या शतकाच्या उत्तरार्धात असुरी लोकांची सत्ता बरीच वाढतेपर्यंत हद्दीचे सिरियांतील स्थान नाहींसे झाले नाहीं. हावेळपावेतो यांच्या कॅपडो-शिया प्रांताची काय स्थिति होती याची आपणांस अद्याप माहिती मिळत नाहीं; पण प्राचीन काळी जेथे यांचे चांगले वर्चस्व होते त्या एज्युक आणि टॅना येथील फ्रिजियन शिलालेखांच्या अस्तित्वावरून असे दिसते की, असुरिया आणि हिटाइट यामधील कलहाच्या पूर्वावस्थेत संगेरियस दरीतील मांडलिक राजा स्वतंत्र झाला आणि त्याने हद्दीच्या दौर्वल्यावस्थेत आपल्या पूर्वी वरिष्ठ असलेल्या राजाच्या घराचा मुख्य बळकावून आपले राज्य वाढविले. किमेरियांतील लोकांनी फ्रिजियाचे राजघराणे बुडवून, लिडियाला मर्मनड सत्तेच्या अन्तर्गत स्वातंत्र्य दिल्यानंतर मुद्दा “श्वेत सिरियन लोक” कॅपडोगियामध्ये होते. क्रोएससला साहाय्या शतकांत हे लोक सिरिया येथे आढळल्यावर त्यांचा त्याने अखेरचा नायनाट केला. तथापि यांच्या बऱ्याचशा धार्मिक व इतर चाली मागे होत्या व त्या ग्रीक प्रथकारांना नमूदहि केल्या आहेत. याचे संबंधी डांडी सविस्तर माहितीची टीप पुढे दिली आहे.

हिटाइट लोकांचे वर्णन.—सिरिया आणि मेसापोटे-मिया यांच्या वायव्येस जे आशियामायनरचे द्वीपकल्प आहे त्याचे महत्त्व फार आहे कारण आशिया आणि आफ्रिका यांना जोडणारा पालेस्टाइन प्रांत ज्याप्रमाणे फार महत्त्वाचा होता, त्याचप्रमाणे आशिया आणि युरोप यांना जोडणारा आशियामायनर हा सरहद्दीवरील प्रांत अत्यंत महत्त्वाचा होता. दोन खंडांतील मोठमोठ्या राष्ट्रांच्या मध्ये ठेवलेल्या ‘बफर’ प्रमाणे यांची स्थिति होती. त्यामुळे अर्थातच इतिहासांत अत्यंत प्राचीन काळापासून या प्रांतांना अत्यंत महत्त्व आहे. आशियामायनरमध्ये राहणाऱ्या लोकांनी तत्कालीन राष्ट्रांमध्ये योद्धे व जेते म्हणून मोठे नांव मिळविले होते असे प्राचीन इतिहासावरून दिसते.

हिटाइट नामक लोकांनी आशियामायनर हा प्रांत व्यापला होता, व त्यांच्या पराक्रमामुळे ख्रि. पू. सोळाशे पासून सातशेपर्यंत या प्रांताला विशेष महत्त्व होते. वायव्येकडील वर्णनावरून हिटाइट लोक हॅमचा मुलगा कानान व कानानचा मुलगा हेथ याचे वंशज होते, असे दिसते. वायव्येक वरून असे दिसते की, या हिटाइट लोकांवर हिब्रू लोकांनी सहज वर्चस्व स्थापिले. परंतु अलीकडील ऐतिहासिक संशोधनावरून असे सिद्ध झाले आहे की, हिटाइट लोकांचे प्राचीन राष्ट्र फारच पराक्रमी व युद्धप्रेमी होते. त्या काळी हिटाइट लोकांचे राज्य सर्व आशियामायनरवर व उत्तर सिरियावर पसरले होते. इतकेच नव्हे तर एका वाजूना

इजिप्त व दुसऱ्या वाजूला असुरिया या प्राचीन बलिष्ठ राष्ट्रांशी हिटाइट लोकांचे सामने होत असत. हिटाइट लोकांनी इजिप्शियन लोकांच्या प्राचीन लेखांत खेदा, आणि असुरियन लोकांच्या प्राचीन लेखांत खद्दी ही नावे दिलेली आढळतात. इजिप्शियन लोकांचा राजा तिसरा तेहुतिमस (थेयमासिस) याने ख्रि. पू. १५२८ मध्ये मेगिदो येथे आणि त्यानंतरच्या सेता याने ख्रि. पू. १३६० मध्ये कडेश येथे या खेदा लोकांवरोबर लढाया केल्या असा उल्लेख इजिप्तच्या प्राचीन इतिहासात आहे. इजिप्त मधील दुसरा रामेसीस राजा याने कडेशच्या लढाईने (ख्रि. पू. १३४०) हिटाइट लोकांचा पराभव केला, हे खरे आहे. तथापि लढायांच्या या अनेक वर्णनावरून हिटाइट लोक चांगलेच पराक्रमी व सामर्थ्यवान होते असे स्पष्ट दिसते.

या नंतरच्या काळांत ख्रि. पू. १११० पासून ७१० पर्यंत हिटाइट लोकांचा बलाढ्य असुरियन राष्ट्रांवरोबर झगडा चालू होता. या संघर्षाचा हिटाइट लोकांचा प्राचीन इतिहास अगदी अलीकडे इजिप्त आणि असुरियामधील प्राचीन लेखांचे अर्थ विद्वान संशोधकांनी लावल्यानंतर उपलब्ध झाला आहे. त्यावरून हिटाइट राष्ट्र बरीच शतके फार बलिष्ठ आणि महत्त्वाचे होते असे सिद्ध झाले आहे शिवाय अगदी अलीकडे खुद्द आशियामायनरमध्ये प्रत्यक्ष हिटाइट लोकांचेच लेख सापडले आहेत. आजपर्यंत विद्वानांचे असे मत होते की, लेखनकला ही अगदी स्वतंत्रपणे फक्त चार ठिकाणी म्हणजे चीन, मध्य अमेरिका, इजिप्त आणि मेसापोटेमिया या ठिकाणी उत्पन्न झाली. परंतु हिटाइट लोकांच्या लेखांचे संशोधन झाल्यापासून या लोकांनी आपली स्वतंत्र पाचवी लेखनपद्धति निर्माण केली होती असे वाटू लागले आहे. शिवाय हिटाइट लोकांतल्या अनेक प्राचीन मूर्तीहि सापडल्या आहेत. त्यावरून हिटाइट लोकांतली पादत्राणे आणि शिरछाणे काही एका विशिष्ट प्रकारची होती असे दिसून येते. या हिटाइट लोकांच्या प्राचीन भाषेतील विशेषावरून असे दिसून येते की, हिटाइट लोक सेमेटिक वंशाचे नसून त्यांचे साथियन लोकांशी व चीनकडील लोकांशी अधिक साम्य आहे. तथापि या अनेक प्राचीन गोष्टीसंबंधीचे ऐतिहासिक संशोधन अद्याप बरेच अपुरे व अनिश्चित आहे. अगदी अलीकडील डातहास संशोधक चार्ल्स डब्ल्यू. सुपर म्हणतो की, आर्मीनिअन्स हे लोक हिटाइट लोकांचे वंशज होत.

हिटाइट व मिसरी लोकांचा संबंध—ख्रि. पू. १७ व्या शतकापासून हिटाइट लोकांचा इजिप्शियन उर्फ मिसरी लोकांशी युद्धविषयक संबंध येऊ लागला. त्या पूर्वीची हिटाइट लोकांची माहिती मिळत नाहीं. हिटाइट लोकांच्या मिसरी लोकांशी राजकीय उल्लेख झाल्या त्या येणे प्रमाणे:—ख्रि. पू. १५२८ हिटाइट लोकांनी तिसरा थेयमासिस याच्या वरोबर मेगिदो येथे लढाई झाली. ख्रि. पू.

१४०० या वेळेपासून हिटाइट लोक वरेच प्रवळ झाले. त्यांनी सीरियामधील मिसरी लोकांच्या प्रांताकडे मोर्चा वळविला. आणि कडेश हें आपलें दक्षिणेकडील राजधानीचें शहर बनविलें. ख्रि. पू. १३६० मिसरी राजा पहिला सेती यानें हिटाइट्यांच्या कडेश राजधानीवर हल्ला केला. ख्रि. पू. १३४१ त मरोसर याचा मुलगा मौथनर याला त्याचा भाऊ खेटसर यानें ठार मारिले, व गादी चळकाविली. ख्रि. पू. १३४० त कडेशचा दुसरी लढाई यांत मिसरी राजा दुसरा रामेसीस यानें हिटाइट व त्यांचे दोस्त यांच्यावर मोठा विजय मिळविला. ख्रि. पू. १३२५ त हिटाइट्यांचा राजा खेटसर आणि मिसरी खतुशील राजा दुसरा रामेसीस यांच्यामध्ये तह झाला. कडेशच्या लढाईची कवितावद्ध आणि इतर वर्णनें आणि उपर्युक्त तहासंबंधाचा लेख सांपडला आहे. एबर्स म्हणतो या महत्त्वाच्या लेखावरून हिटाइट लोकांची संस्कृति आणि त्यांचे राजकारण वरेंच सुधारलेले होते असें दिसतें. या तहनाम्याचें ब्रुगशनें केलेलें भाषांतर मोठाल्या कागदाचीं सात पाने आहेत. या तहाचीं कलमे एका चांदीच्या पत्र्यावर खोदून व त्या पत्र्याच्या मधोमध खेडा लोकांच्या सुटख या प्रमुख देवतेचें चित्र काढून हा रत्नपट खेडा राजानें रामेसीस राजाला दिला होता हिटाइट लोकांचे लेख उपलब्ध झाल्यापासून मिसरी देवालयांच्या भिंती वरील देखाव्यांचा अर्थ वरोवर समजू लागला आहे. या एकंदर साधनांवरून हिटाइट लोकांचें हें प्राचीन राष्ट्र किती सुधारलेलें होतें याची कल्पना येते.

हिटाइट आणि असुरियन लोकांचा संबंध—इजिप्तनंतर हिटाइट लोकांचा ख्रि. पू. १११० पासून ७१७ पर्यंत असुरियन राष्ट्रांशी संबंध आला. त्यांतील महत्त्वाच्या गोष्टी येणेंप्रमाणें:—ख्रि. पू. १११० हिटाइट उर्फ खटी या लोकांचा पहिला तिग्लथपिलेसर यानें पराभव केला. ख्रि. पू. ८७२त हिटाइट लोकांनी तिसरा अशुर नशिरपाल याला खंडणी दिली. कारण त्यानें हिटाइट लोकांचे कांहीं राजपुरुष कैद करून नेले होते. ख्रि. पू. ८७६ त हिटाइट लोकांच्या एकेकाळी राजधानी असलेल्या कर्चेमिश शहरांत अशुरनशिरपाल यानें प्रवेश केला. ख्रि. पू. ८५४ हिटाइट लोकांनी दमास्कसचा दुसरा बंन-हृदाद याचे वरोवर दोस्तीचा तह केला. त्यांचा कारकार येथे पराभव झाला आणि हिटाइट लोकांची वरीच लहान लहान संस्थाने असुरियन लोकांनी आपल्या राज्याला जोडली. ख्रि. पू. ७१७त हिटाइट लोकांच्या साम्राज्यापैकी संगर हें एकच संस्थान स्वतंत्र स्थितीत उरलें होतें. या संस्थानचा राजा पिसिरिक यानें मोश्चिच्या मिटा-वरोवर सल्य करून असुरियाला खंडणी देण्याचें नाकारिलें त्यामुळे असुरियन राजा दुसरा सार्गन यानें संगरावर स्वारी केली. व त्यांच्या कार्चेमिश या राजधानीतील लोकांना असुरियांत नेऊन त्या शहरांत असुरियन लोकांची वसाहत करविली याप्रमाणें असुरियन लोकांनी हिटाइट लोकांचे

शेवटचे संस्थान पूर्णपणें हस्तगत केल्यापासून हिटाइट साम्राज्याचा अंत झाला. ज्या असुरियन लेखावरून वरील ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध होते त्यावरून हिटाइट लोकांचे राष्ट्र वरेंच सुधारलेलें होतें, आणि ख्रि. पू. १३ व्या १४ व्या शतकांत ते फारच भरभराटीत होतें या मिसरी लेखावरून होणाऱ्या ज्ञानाला अधिक पुष्टि मिळते.

हिटाइट आणि हिब्रू लोकांचा संबंध—हिटाइट लोकांचा असुरियन लोकांशी ज्या काळांत झगडा चालू होता त्याच काळांत त्यांचा शेजारच्या इझ्रायल लोकांशी निकट पण मित्रत्वाचा संबंध चालू होता, अशी माहिती हिब्रू वाङ्मयावरून मिळते. हिटाइट आणि इझ्रायल या लोकांमध्ये विवाहसंबंध सुद्धा होत असत. हिटाइट लोकांचा उरीआह याची बायको बाथशेवा ही एका उच्च इझ्राईल घराण्यांतली होती. तात्पर्य ख्रि. पू. एक हजार इतक्या प्राचीन काळी इझ्रायल राष्ट्रावर हिटाइट राष्ट्राचें वर्चस्व होतें हें निःसंशय आहे.

हिटाइट लोकांचे कलाकौशल्य—हिटाइट लोकांमध्ये कलाकौशल्याचा स्वतंत्र उगम झालेला दिसत नाही. त्यांनी बऱ्याच गोष्टी असुरियन लोकांपासून घेतल्या होत्या. हिटाइट लोकांच्या ज्या मूर्ती उपलब्ध आहेत, त्यांच्या आंगावरील पोशाख आणि मूर्तीची ठेवण या बाबतींत असुरियन लोकांचीच नकूल केलेली दिसते. तथापि कोठें कोठें फरकहि आढळतो. उदाहरणार्थ हिटाइट आस्टाटेंची मूर्ति वाविलोनच्या एस्टार सारखीच आहे तथापि हिटाइट मूर्तीला पंख आहेत. हिटाइट लोकांतील वर लेख कोरलेली अशी एक सिद्धाची मूर्ति सांपडली आहे ती मूळची मूर्ति हल्ली कान्स्टांटिनोपल येथें असून तिचा ओतीव पुतळा ब्रिटिश म्यूझियममध्ये आहे. सिलोसियांत सांपडणाऱ्या मूर्ती मात्र स्वतंत्र पद्धतीवर तयार केलेल्या आढळतात, पण त्या अधिक ओवडधोवड आहेत. या हिटाइट मूर्तीत आढळणाऱ्या विशेष गोष्टी म्हणजे स्त्रियांच्या डोक्यावर असलेली उंच टोपी आणि टोकें असलेले जोडे या होत. कॅपडोशियांत हिटाइट लोकांचे वरेंच अवशेष सांपडलेले आहेत. प्राचीन राजधानी वोगझकुइ येथें प्राचीन राजवाड्याचे अवशेष सांपडलेले आहेत त्यांचे असुरियांतील इमारतीशी वरेंच साम्य आहे. नवीन संशोधनांत सांपडलेल्या राजवाड्यांचेहि असुरियांतील इमारतीशी साम्य आहे परंतु राजवाड्याच्या दरवाजाजवळ एक खोमुखी सिंह (स्फिक्स) ठेवलेला आहे, त्यावरून मिसरी कलेचे अनुकरण केलें आहे असें दिसतें. पण असुरियन आणि हिटाइट यांच्या स्मारकविषयक गोष्टीत असा फरक आहे की, असुरियन लोकांची स्मारके राजांच्या गौरवपर आहेत आणि हिटाइट लोकांची स्मारके पारमार्थिक व धार्मिक स्वरूपाची म्हणजे देवादिकांसंबंधाची आहेत. हिटाइट लोकांच्या स्मारकविषयक वस्तू कॅपडोशियांत आणि तारस पर्वताच्या दोन्ही अंगांना खडकामध्ये कोरलेल्या वंगरे

वन्याच सांपडतात, त्यांवरून हे स्पष्ट दिसते की त्या अर्ध-वट सुधारलेल्या राष्ट्रांत कलाकौशल्यच्या बाबतीत स्वतंत्र पद्धतीचे कौशल्य प्रगट करण्याचे बुद्धिसामर्थ्य नव्हते. त्याचप्रमाणे राजकीय बाबतीत इजिप्त आणि असुरिया यांचे वचस्व झुगारून देऊन स्वतंत्र राष्ट्र राखण्याचेहि सामर्थ्य नव्हते.

मिटनी लोक—मिटनी हे प्राचीन महत्त्वाच्या राष्ट्रांपैकी एक आहे. इजिप्शियन लोक यांनाच नहाराइन म्हणतात, आणि वायव्यमध्ये यांचा आराम-नहाराइन या नांवाने उल्लेख आहे. तथापि या राष्ट्राचा संगतचार असा इतिहास अद्याप उपलब्ध झाला नाही. आधुनिक संशोधनात मिटनी राष्ट्रासंबंधी कांहीं तुटक तुटक माहिती मिळाली आहे ती येणे प्रमाणे:—ख्रि.पू. १५८०त इजिप्तचा पहिला राजा तेहुतीमस याने आशियावर स्वारी केली तेव्हा तो मिटनी राज्यावर चालून गेला होता. सरहद्दीवर झालेल्या लढाईत त्याने मिटनीच्या राजाचा पराभव केला. यावेळेपासून नाइल नदीच्या प्रदेशांतील लोक, आणि युफ्रेटास नदीच्या प्रदेशांतील लोक यांचे सतत दळणवळण सुरू झाले. ख्रि. पू. १५२२ त तिसरा तेहुतीमस याने मिटनीचे राज्य जिंकून घेऊन इजिप्तचे माडलोक वनाधिले. ख्रि. पू. १४७०-१४०० तेल एल अमर्ना येथील कागदपत्रावरून या काळांत मिटनीच्या राज्यांत अतंजन, अर्तजुम, सुतर्ण, दुप्रत्त या नांवाचे राजे होऊन गेले. या काळांत पुष्कळ मिसरी राजांनी मिटनी येथील घराण्यातील राजकन्यांशी लग्न केले होते. यावरून या वेळी मिटनी लोकांचे राज्य बरेच महत्त्वाचे चढले होते असे दिसते. ख्रि. पू. १४०० या सुमारास मिटनी लोकांनी हिटाइट लोकांशी दोस्ती केल्याचे दिसते आणि त्यांनी हिटाइट लोकांना अनेक लढायांत मदतही केली होती. इजिप्तमधील १८ व्या घराण्याच्या अखेरीस इजिप्शियन लोकांना आमोराइट लोकांच्या देयातून हाकून देण्यास मिटनी लोक कारणीभूत झाले होते. यावेळी मिटनी लोकांचे सामर्थ्य चढत्या स्वरूपांत होते. मिटनी लोकांनी कानानाइट व बाबिलोनियन राजांशी सख्य करून मिसरी लोकांवरोबर सतत झगडा चालविला होता. ख्रि.पू. १२२५त मिटनी लोकांचा राजा कुशन रिश-अथइम याने सीरियावर स्वारी करून इस्राएल लोकांना आठ वर्षे बंदिवासात टाकले होते. या नंतर आलेपो, हमात आणि दमास्कस ही आरामियन लोकांच्या ताब्यांत गेली होती, व यांतूनच नंतर दमास्कस, हमात, शोबाह वगैरे राज्ये स्थापन झाली. मिटनी आणि मेसापोटेमियातील आरामियन राष्ट्र यांची सत्ता असुरियन राष्ट्रांचे सामर्थ्य वाढत गेल्यामुळे कमी झाली. ख्रि.पू. ११२०त पहिला तिगलथिलेसर या असुरियन राजाने बाराच मिटनीप्रांत जिंकला आणि तिसरा असुरनक्षिरपाल याने सर्वच मिटनी देश असुरियन राज्याला जोडला.

पॅलेस्टाइनचा प्राचीन इतिहास.—प्रागैतिहासिक काल.—पॅलेस्टाइनच्या प्रागैतिहासिक काला-

विषयी विचार करता आधुनिक शास्त्रीय संशोधनाने कांही नवप्रास्तरायुधयुगासंबंधी व प्राचीन प्रास्तरायुधयुगासंबंधी शिलालेख उपलब्ध झाले आहेत, त्यांवरून पॅलेस्टाइन प्रांतांत राहणाऱ्या प्राचीन मनुष्य प्राण्यांचे चित्र काढण्याचा प्रयत्न करता येईल. गेझर येथील एका स्मशान भूमीत अति-प्राचीन असे मानव शरीराचे अवशेष सांपडले आहेत. त्यांवरून पॅलेस्टाइनमध्ये एका ठेंगण्या व किरकोळ परंतु पिळदार वांध्याच्या, डोक्याची कवटी लांबट व चेहऱ्यावरील हाड जाड व वजनदार असलेल्या एका मानवजातीचे अस्तित्व सिद्ध होते. हे लोक गुहांतून किंवा ओवडघोवड झोंपड्यांतून रहात असून ते मेंढ्या, गाई, डुकरे इत्यादि ग्राम्य पशू पाळीत असत व त्यांच्याच हाडांची निरनिराळी हत्यारे व इतर उपकरणे घडवीत असत. गेझर येथे सामान्यतः उंच वांध्याचा, चेहऱ्यावरील हाडांची पूर्ण वाढ झालेला व मजबूत असा जो मानव शरीराचा नमुना सांपडतो तो इ. सना-पूर्वी ३०० वर्षांपूर्वीच्या इजिप्तमधील खोदकामांत आढळणाऱ्या मानव शरीराच्या नमुन्याशी व अर्वाचीन तद्देशीय मानवशरीराशी पूर्णपणे जुळतो. परंतु त्या लोकांपासून पॅलेस्टाइन मधील प्राचीन लोक शरीरदृष्ट्या अगदी निराळे दिसतात. ऐतिहासिक दृष्ट्या प्राच्य मानव वंशाचा अभ्यास अद्याप अपूर्व स्थितीतच आहे, परंतु प्राचीन काळांत घडलेल्या गोष्टींची एकंदर परंपरा पाहिली असता सेमाइट लोकांत त्यांच्या मूलगृहाच्या दक्षिण दिशेकडील व उत्तरेकडील वांही मानववंशांचे मिश्रण झाल्याचे दिसते. पॅलेस्टाइन प्रांतास सेमिटिकभूमि असे नांव केव्हापासून देता येईल हे अनिश्चित आहे. त्याचप्रमाणे ह्या प्रांतांत, विशेषतः काँडेन नदीच्या पूर्वेस असलेली भव्य दगडी स्मारके ही सेमिटिक भाषा व स्थान-संज्ञा आणणाऱ्या मानववंशाच्या पहिल्या लढेची दर्शक आहेत किंवा काय हेहि अनिर्णीतच आहे. ज्या काळांत बाबिलोनिया, इजिप्त व क्रीट ह्या राष्ट्रांत एका अत्युच्च संस्कृतीची भरती आली होती त्या काळांत म्हणजे इ. सना-पूर्वीच्या तृतीय वर्षसहस्रकाच्या शेवटच्या शतकात घडलेल्या घडामोडींत पॅलेस्टाइन देश बरोबरीने वाटेकरी असावा असे त्या युगांतील पॅलेस्टाइन व इतर देश ह्यांमधील विशेष संघटनावरून व सुधारलेल्या मानवी जीवितक्रमावरून दिसून येते; आणि इजिप्त ह्या प्राचीन राष्ट्रांने पॅलेस्टाइनमधील सुधीक शेताकडे वारंवार मोर्चा फिरविल्याचे जरी दिसते तरी देखील पश्चिम दिशेकडे भूमध्यसमुद्रापर्यंत बाबिलोनिया थोडीचहुत सच्चा गाजवीत असल्याचे दिसते.

इजिप्तची सत्ता.—इसवी सनापूर्वी १७००च्या सुमारास इजिप्तवर त्याच्या करणारे जे हिकसास त्यांच्या काळांत, पॅलेस्टाइनच्या इतिहासाची रुपरेषा थोडी स्पष्ट दिसू लागते. “जेक्व” व “अनथ” ह्या विशेष नामांतील देवतावाचक शब्दांवरून हे हिकसास मूळ आशियाखंडातील रहिवासी असल्याचे दिसत आहे. ह्या लोकांची इजिप्तमधून दकाल-

ज्ञात्यानंतर एक गोष्ट विशेष नजरेस येते ती ही की, पॅलेस्टाइन व सिरिया ह्या प्रांतांत युफ्रेटीस नदी पावेतो इजिप्तने स्वान्यांचें सत्र सुरू केलें होतें, व ज्याचें राजकीय ध्येय असुरिया व एशियामायनर ह्या देशांशीं निगडित झालें होतें अशा ह्या प्रदेशावर इजिप्तने लागोपाठ जयपरंपरा मिळविल्यामुळे पुढें रुढ झालेल्या राजकीय धोरणाचा पायाच पक्का रीतीने वसविला गेला.

बाबिलोनिया व इजिप्त ह्यांच्या वर्चस्वासंबंधाच्या कांहीं घुटित गोष्टी वगळता, इसवी सनापूर्वीच्या १६ व्या शतकापर्यंत पॅलेस्टाइन प्रांताचा स्पष्ट इतिहास सांपडत नाही. ह्यानंतर मात्र पॅलेस्टाइनची इतिहासपरंपरा बरोच सुसंबद्ध आढळते. इ. स. १८८७ मध्ये सांपडलेल्या अमनलिखांत पश्चिम आशिया व इजिप्त यामध्ये तिसऱ्या आणि चौथ्या अॅमेनोफिसच्या कारकीर्दीत (इ. स. १४१४-१३६०) कांहीं बरेच चाललेल्या राजकीय गोष्टीसंबंधी पत्रव्यवहार आहे. खमुरबामुळे प्रसिद्ध असलेले पहिलेच बाबिलोनियन राजघराणे पूर्वकालांत मोडतें. वरील शिलालेखांतील भाषा व लिपि या एशियामायनरमधील हिटाइट लोकांत व सिरिया व पॅलेस्टाइन येथील राजेलोकांत प्रचलित होत्या. कालक्रमानुसार इजिप्तच्या वैभवास ओहोटी लागली व मध्यंतरी असलेल्या भूप्रदेशाच्या मालकी हक्कांत हिटाइट हे इजिप्तचे प्रतिस्पर्धी बनले. मिटनी (उत्तर सिरिया व मेसापोटेमिया) ह्या चलाव्य राज्यांतून बाहेर पडलेल्या हिटाइट लोकांशीं संबंध असलेल्या इराणी लोकांनीं यरुशलेमपर्यंत आपले विशिष्ट सांस्कृतिक परिणाम घडवून आणले होते हे त्यावेळच्या व्यक्तिनामांवरून दिसतें. त्याचप्रमाणे नुकत्याच जमीनीत सांपडलेल्या अवशेषांवरून इजिप्तने संस्थीतीबरोबर दिसून आलेल्या संबंधामध्ये भर म्हणून वरील कागदपत्रांनीं, मेलुहा (अरबस्तान) मेसापोटेमिया, व लिबॅन्ट या प्रांतांतून स्वान्या करणाऱ्या लुटारू टोळ्यांचे उल्लेख केले आहेत. ह्या पॅलेस्टाइन प्रांतांतलं लहान लहान शहरांवर बऱ्याच परस्पर राजांचा अम्मल होता. ह्यांपैकी कांहीं राजांस इजिप्तच्या राजानें नेमलेले हेतू इतकेच नव्हे तर कांहींस त्याच्या हातून राज्याभिषेक झाले होते. ह्या पौरराज्यांचे विस्तार किती लहान लहान असत हे अगदीं परस्परालगत असलेल्या यरुशलेम, गेझर, अस्कॅलॉन व लॅकिश ह्या ठिकाणच्या राजांच्या वारंवार आलेल्या उल्लेखांवरून स्पष्ट दिसतें. ह्या राजांमध्ये जरी परस्परांशीं मालवंदकी व वैमनस्ये असत तरी इजिप्तच्या राजाची सार्वभौम सत्ता व अंतिम न्यायाधिकारित्व ते कबूल करीत व किरकोळ प्रसंगां इजिप्तच्या राजास प्रतिरोध करण्यास मात्र ते एकत्र मिळत असत व आपापसांत परस्पर दोस्ती राखीत. समुद्र किनाऱ्यालगतचीं यरुशलेम इत्यादि नगरे सोडून देतां, वेदोवस्ताचा सारा भर उत्तरेकडे व विशेषतः अमूर ह्या पौरराज्यावर पडत असे. उपरिनिर्दिष्ट युग हे अंतस्थ वंडाळीचे

होतें व खुष्कीने व जलमार्गानें उत्तरसिरिया व आशियामायनर ह्या प्रांतांतून ह्याकाळीं वारंवार लुटारुंचे जबरदस्त हल्ले होत असत. चौहोंकडे खळबळ माजून राहिली होती व एकोकडे इजिप्तच्या सार्वभौमत्वाची निष्ठा व दुसरीकडे उत्तरदिशेस चाललेल्या खळबळीशीं अंतस्थ तह यामध्ये पॅलेस्टाइन राष्ट्रांस स्वतःच्या सामर्थ्यावर कांहीं करणें अशक्य झाल्यामुळे त्याची स्थिति फार केविलवाणी झाली होती. ह्यावेळच्या कागदपत्रांत शत्रूच्या आगमनाचे हुबेहुब वर्णन केले आहे, त्याच प्रमाणे पॅलेस्टाइन हे राष्ट्र इजिप्तशीं किती राजनिष्ठ आहे व त्या मानानें इतर लगतचे राजे इजिप्शियन सार्वभौमाशी किती राजद्रोहपुंयक वागतात इत्यादि गोष्टी बद्दल विवेचन आलें असून शेवटीं लेखकानें स्वतःच्या संशयित वर्तनाची माफी मागितली आहे. समुद्रकिनाऱ्यावद्दलच्या वैमनस्याचें वर्णन करणारे यरुशलेमचे कागदपत्र अत्यंत मजेचे आहेत. ह्यामध्येच हविद नामक शेजाराच्या लोकांनीं बराच गोंधळ माजवून दिल्याचें वर्णन आहे. “हविद” याचा “हिनु” याशीं संबंध दाखविला जातो. त्यामध्ये मानववंशशास्त्रदृष्ट्या व इतिहासदृष्ट्या कांहींच महत्त्व नाही. परंतु ह्या राजनिष्ठ मांडलिकांनां मदत करण्याची इजिप्तच्या अंगांत ताकद नव्हती इतकेंच नव्हे तर प्राचीन मिटनीं राष्ट्रानें आपलें राजकीय स्वातंत्र्य गमावले होतें व हिटाइट लोकांची सत्ता स्थिर झाली होती. ह्या अमर्ना कागदपत्रांतून उपलब्ध झालेली तत्कालीन इतिहासपरंपरा, बोगझकु ह्या प्राचीन हिटाइट साम्राज्यातील राजधानीत सापडलेल्या शिलालेखांतहि पुढें चालू आहे. त्यानंतरच्या इजिप्तमधील कागदपत्रांवरून असें दिसते की, एकोफिसाच्या राजघराण्यातील पहिला सेती ह्याने इ. स. पूर्वी १३२० मध्ये पॅलेस्टाइनवर स्वारी केली. परंतु इ. स. पूर्वी १३०० च्या सुमारास दुसरा रामेसीस ह्याचा पॅलेस्टाइनपेक्षा थोडा जास्त प्रांत स्वतःकडे ठेवण्या बद्दलचा हिटाइट लोकांशीं मोठ्या शिकस्तीनें तह होईपर्यंत हिटाइट लोकांशीं भाडणें चालूच होती. हा प्रांत देखील मोठ्या मुष्कलीनें राखला गेला; कारण लिबॅन्ट व आशियामायनर यांतील वंडाळी व असुरियाचें पुनरुज्जीवन ह्या गोष्टी पश्चिम आशियाच्या राजकीय इतिहासाची पुनर्घटना करीत होत्या.

तिसऱ्या रामेसीसच्या कारकीर्दीत म्हणजे ख्रि. पू. १२००-११९९ च्या सुमारास पॅलेस्टाइन प्रांतांत पुनः वंडाळी सुरू झाली. फिलिस्टाइन लोकांचा त्या चळवळीशीं बराच संबंध होता. तथापि इजिप्तने आपली राजसत्ता पुन्हा बरीच विस्तृत केली व पॅलेस्टाइन आणि सिरियाचा कांहीं भाग परत मिळविण्यांत रामेसीस यास बरेच यश आलें. सर्वव्यापारी आशियाखंडापासून पॅलेस्टाइन जांत तुटक राखून आपल्या अंकित ठेवण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या इजिप्तची कारकीर्द संपुष्टात आली होती आणि ह्या पॅलेस्टाइन प्रांतासहि आपल्या

नेफ्टल दिशेस असणाऱ्या बलाव्य इजिप्शियन साम्राज्याची सत्ता जाणवू लागली होती. थोड्या कालानंतर तिगलथ-पिलेसर यांनी इ. सनापूर्वी ११०० च्या सुमारास असुरियन साम्राज्यसत्तेचा विस्तार पूर्वीच्या मोठ्या हिटाइट साम्राज्याच्या सत्तेखाली असणाऱ्या पश्चिमेकडील भूप्रदेशावर लावण्यात वाढविला. ज्या कालासंबंधी वाद्य पुरावा फारच त्रोटक सांपडतो त्या ह्या कालांतच नवीन नवीन राजकीय घडामोडी होऊ लागल्या व नवीन नवीन पौरराज्यसंघ अस्तित्वात येऊ लागले. राजकीय दृष्टीने पॅलेस्टाइन प्रांत इजिप्शियन किंवा हिटाइट साम्राज्याचा भाग झाला होता. परंतु ह्यानंतरच्या कालांत पॅलेस्टाइनचा इझायली इतिहासाशी बरेच निकट संबंध येतो.

अमर्ना काल.—ज्या बलाव्य राष्ट्रांच्या इतिहासाशी व संस्कृतीशी पॅलेस्टाइन बरीच शतके निगडित झाला होता त्यांपैकी कोणताही राष्ट्राने अद्यापपर्यंत त्या प्रांतास पूर्णपणे आत्मसात् करून घेतले नव्हते. ह्या अमर्ना कालांत बरीच छोट्या राजांनी इजिप्शियन राजकीय कारवानांचे व्यापाराचे रस्ते सुरक्षित राखणे, खंडणी देणे, सार्वभौम सत्तेविरुद्ध कट न करणे व सामान्यपणे सार्वभौमसत्ता व तिचे प्रतिनिधी यांची वाजू उचलून धरणे इत्यादि गोष्टी संभाळल्या म्हणजे त्यास एक प्रकारचे स्वातंत्र्यच असे. एकंदर प्रदेशावर बाविलोनियन संस्कृतीने जरी बरेच दड परिणाम घडविले असले तरी जमिनीतून सांपडलेल्या अवशेषांमध्ये ह्या संस्कृतीच्या अगदी फारच थोड्या विशिष्ट खुणा दिसून येतात. कोलाकृति शिलालेखांचा अभ्यास केला असता त्यांतील पॅलेस्टिनियन अक्षरांवरून असे दिसते की, तद्देशीयांची मूळ भाषा अगदी प्राचीन व्यक्तिनामाप्रमाणे मागाहून प्रचलित झालेल्या 'केनेनाइट' (हिब्रू, मोवाइट व फिनिशियन) या भाषांसारखीच असावी. पॅलेस्टाइन, मिटनी व हिटाइट यांचे परस्पर संबंध विचारांत घेतां हे उघड दिसते की, बाविलोनियन संस्कृतीचे ह्या देशावरील परिणाम अप्रत्यक्ष रीतीने झालेले असावेत आणि जोपर्यंत खऱ्या बाविलोनियन गोष्टींचा निर्णय झाला नाही तोपर्यंत केवळ सादस्यावरून कसल्याहि तद्देशी अनुमाने काढणे गैर होईल. बरिष्ठ सत्तेचा शासित लोकांच्या संस्कृतीवर कांहीच परिणाम होत नाही हे म्हणणे अर्थातच प्रशस्त होणार नाही. परंतु इतिहासावरून असे ठरले आहे की, अशा तद्देशी परिणाम होणे त्या दोन समाजांतील वाद्य व आंतर सादस्यावर अवलंबून असते आणि हा परिणाम नेहमी दड किंवा टिकाळच होईल असे म्हणता येत नाही. इजिप्तची परिस्थिति तर बरील सिद्धांतास जास्तच अनुकूल आहे; तथापि इजिप्तच्या वसाहतींचे अस्तित्व इजिप्तमधील उपासनासंप्रदाय, इजिप्तच्या धर्तीची देवालये व मूर्ती यांची स्थापना हे व अशासारखे परस्पर संबंधदर्शक दुसरे जमिनीतून सांपडलेले अवशेष इत्यादि गोष्टी लक्षांत घेतां देखील, पॅलेस्टाइन प्रांताची संस्कृति इजिप्तमधील

म्हणण्यापेक्षा आशियामधील म्हणणेच अधिक संयुक्तिक होईल. आशियामधील संस्कृतींचा परिणाम इजिप्तला मुद्दा हिक्सास कालापासून व पुढे पुढे अठराव्या व त्या पुढील राजघराण्यांच्या अमलांत जास्तच जाणवू लागला होता, व सीरिया पॅलेस्टाइनमधील प्रसिद्ध देवतांना (रेशेफ, बाल, अनथ, बिबलोसचा बेलथ, कडेश, अस्टर्ट्.) बरेच मदत प्राप्त झाले. सामान्यतः त्यावेळेच्या संस्कृतीचा व विचार-विकासाचा मूलभूतपाया एकच असून, त्यामध्ये परित्यक्त-नुरूप स्थानिक, जातिविशिष्ट अगर राष्ट्रीय वाढीमध्ये काय फरक पडतो तेवढाच. कारण एकंदर सेमिटिक ग्रंथांतील पारमार्थिक कल्पनांचे इजिप्तमधील पारमार्थिक कल्पनांशी बरेच साम्य आहे. आणि बऱ्याच शतकांचा इतिहास दाखविणारे इजिप्तमधील किंवा कोलाकृति शिलालेख व इतर विशेष पुरावा म्हणजे अमर्ना कागदपत्रे, आर्भिनियांतील केनेनाइट शिलालेख, जुना करार व ह्यानंतरचे यहुदी वादग्र्य इत्यादींमध्ये अशाच तद्देशी त्या भूभागांतील आचारविचारविषयक सांप्रतच्या परिस्थितीपर्यंत तुलना केली तर पुष्कळच नवीन नवीन माहिती मिळेल व त्यावरून पुढील तीन गोष्टीबद्दलच्या अनुमानास बरीच बळकटी येईल.

(अ) धार्मिक, सामाजिक व राजकीय जीवनक्रमांतील चिरकालिक दड संबंध.

(आ) प्रचलित असलेल्या सर्वसामान्य धार्मिक सम-जुती व त्यांची कांही एक विशिष्ट तद्देशी झालेली वाढ ह्यामधील भेद.

(इ) इतिहासदृष्ट्या ह्या विशिष्ट वाढीतील फेरबदल अगर स्थित्यंतरे.

परमार्थसंप्रदाय.—अमर्ना कालातील पॅलेस्टाइनमधील परमार्थसंप्रदाय म्हणजे केवळ कांही अपरिपक्व व अस्पष्ट कल्पनांच्या स्वरूपात नव्हता एवढे स्पष्ट होण्यास पुष्कळ जागा आहे. आधिभौतिक प्रगतीप्रमाणे हा संप्रदायहि प्राथमिक अवस्थेपलीकडे गेला असून तो पूर्ण विकास पावलेला जरी नसला तरी त्याचे स्वरूप बरेचसे परिणत झालेले दिसते. उत्तरकालाप्रमाणे प्राचीन कार्नाहि विशिष्ट स्थानाशी संबद्ध अशा पुष्कळ स्थानिक देवता होत्या परंतु सामान्यतः त्यांच्या उपासनेचे प्रकार सर्वत्र सारखेच होते. व्यापारी व राजकीय दृष्ट्या बळगतामुळे अनेक देवते कांही त्यांच्याबद्दलच्या वास्तविक पूज्य बुद्धीमुळे, कांही त्यांना पूर्वकाली असलेल्या महत्त्वामुळे व कांही राजकीय सत्ताधान्यांनी लादल्यामुळे प्रचारांत आली. अमर्ना कागद-पत्रांवरून ही गोष्ट स्पष्ट होते की, इजिप्तच्या राजकीय सत्तेवरील बरेच तेथील सांप्रदायिक सत्ताहि मान्य करावी लागे. अर्थात् राजनिष्ठ असे पॅलेस्टाइनचे सत्ताधीश हे आपला देश इजिप्तच्या राजाच्या व इजिप्तातील राष्ट्रीय देवतांच्या मालकीचा ठावे असे कबूल करित.

त्याचप्रमाणे मानवी अंतःकरणामध्ये नेहमी वास करणाऱ्या श्रद्धेनुरूप राजसत्ता ही मानुष व दैवी गुणांनी मिश्रित अशी संस्था मानली जात होती व 'फॅरो' हा 'अॅमनरे' या देवतेचा अवतार मानला जात असे. या समजुतीमुळे स्थानिक दैवतसंप्रदायांत एकतंत्रोपपणा येऊन सुसंगत उपासनापद्धति उत्पन्न झाली असावी' मांडलिक राजे स्वभाविकपणे फॅरोचे ईश्वराशी तादात्म्य मान्य करीत व आपल्या दैवतसंप्रदायांत त्याला सर्वांत श्रेष्ठ स्थान देत. म्हणूनच कीलाकृति लेखांत त्याला 'शामास्' किंवा 'अड्ड' ह्या संज्ञा लावल्या आहेत. ह्यांपैकी पहिली सूर्यदेवता पॅलेस्टिनियन लोकांस ज्ञात होती हे 'वेथ्-शामस्' ह्या सारख्या स्थलनामांवरून दिसते. दुसरी 'अड्ड' ही वायुदेवता किंवा पर्जन्यदेवता असून ती पश्चिमआशियाकडाला आहे व तिचे 'इदद' किंवा 'रम्मन्' या देवतांशी ऐक्य असण्याचा संभव आहे. बहुशः ही देवता भेधगर्जना, वाज व वैल यांशी संबंध असणारा 'वाल' नामक देवच असावा. कारण तो इजिप्तच्या एकोणिसाव्या व विसाव्या घराण्यांतलil राजे लोकांस त्यांच्या दैवीगुणयुक्त मूळ राजाच्या स्तुतींत परिचित आहे. तानक येथे सांपडलेल्या एका खाजगी कीलाकृति शिलालेखांत उल्लेखिलेला 'देवांचा अधिपति' हाच असावा. ह्या किंवा अशाच आणखी प्रसिद्ध असलेल्या देवा शिवाय 'अंशीर', व 'एस्टार-अस्टार्ट' ह्या दोन देवांनाहि आढळून येतात. यद्य्वेह या देवतेचे नांव पॅलेस्टाइनमध्ये रूढ असावे; परंतु ते प्रासल्याने आढळून येत नाही. यावरून दुसऱ्या कित्येक देवतांप्रमाणे ह्या देवतेची पूजाहि राजकीय परिस्थितीमुळे प्रसार पावली अभावी असे दिसते. असो. याप्रमाणे पॅलेस्टाइनसंबंधी प्राचीन माहिती मिळते. यापुढील माहिती व यहुदी आणि ख्रिस्ती संप्रदायांचा विकास हे विषय चौथ्या विभागांत यथाक्रम येतीलच. आतां त्या वेळचे प्रसिद्ध व्यापारी राष्ट्र फिनिशिया त्याकडे वळू.

फिनिशिया-देशासंबंधी—प्राचीन काळी "फिनिशिया" या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या प्रदेशांतिल मुख्य शहरे अमर्ना "कागदपत्रांवरून व इजिप्शियन, असुरियन आणि जुन्या करारांतलil लेखांवरून समजण्यासारखी आहेत ती येणे प्रमाणे:—(१) अक्को (प्रस्तुत "एकर" किंवा अक्का या नांवाने प्रसिद्ध आहे), (२) अँक्विशव (हल्लीचे नांव एजिव), (३) अहलाव, टायरच्या दक्षिणेस समुद्रकिनाऱ्यावर असलेली तीन शहरे, (४) कान्हा, (५) टायर, (६) शरेफाथ किंवा सरेप्टा (हल्ली सरफंद या नांवाने ज्ञात असलेले), (७) सिडन (हल्लीचे नांव सैदा), (८) वेतिस (हल्लीचे नांव वीरत), (९) दिव्लस (हल्लीचे नांव जिवेल), सिडनच्या उत्तरेस, (१०) अर्को, (११) सिन, (१२) सिमिर (हल्लीचे नांव शुम्रा), (१३) मॅरथस (हल्लीचे नांव अमृत) इत्यादि.

वंश व भाषा—फिनिशियन लोक हे मूळचे सेमिटिक वंशांत उत्पन्न झाले असून कनानाईट शाखेचे होते; अर्थात कनानाईट लोकांहि सेमिटिकच होते. ते सेमिटिक नव्हते असा ध्वनि जुनाकरार काढतो. कनान लोकांचा आद्य पुरुष जो "सिडन" तो इजिप्शियन वंशस्थापक "हॅम" याचा वंशज होता असे जुन्या करारांत विधान आहे. तथापि जुन्या करारांत दिलेली राष्ट्रांची वंशावळ ही कांही मानवजाति-शास्त्राच्या अगदी नियमावर हुकूम दिलेली नाही; कदाचित हिब्रू लोक व कनानाईट लोक यांच्यामध्ये जो धार्मिक-म्हणजे आचारांच्या बाबतीत-विरोध होता त्यामुळे कनानाईट लोकांचे पूर्वज आपल्या पूर्वजांहून निराळे होत आणि फार प्राचीन काळापासून फिनिशियन व इजिप्शियन लोकांचा जो निकट संबंध होता त्यावरून ते दोन्ही लोक एकाच वंशांतले होत असे हिब्रूस वाटणे स्वाभाविक आहे. पूर्वेकडील समुद्राच्या काठां असलेल्या आपल्या पूर्वीच्या स्थानापासून देशांतर केल्याबद्दलची. फिनिशियन लोकांची स्मृति कायम होती (त्या समुद्रास हिरोडोटस हा "तांबडा समुद्र" असे म्हणतो कदाचित त्याचे मनांत त्यास इराणचे आखात"म्हणावयाचे असावे). येणे प्रमाणे परंपरागत आख्यायिकांवरून तरी आपले पूर्वज मूळ बाबिलोनियामधून आले होते अशी फिनिशियन लोकांची समजूत होती असे दिसते. सिरियाच्या किनाऱ्यावर राहून लागल्यापासून फिनिशियन लोकांमध्ये दर्यावर्दी जीवनक्रमाची आवड वाढत गेली व त्यांच्या चालीरीतीत आणि अंतःप्रदेशांत राहणाऱ्या कनानाईट लोकांच्या चालीरीतीत वरीच तफावत पडत गेली असावी. ते आपणास कनानाईट व आपल्या प्रदेशास कनान म्हणू लागले. "अमर्ना" शिलालेखांत त्यांस हेंच नांव दिलेले आहे. त्याच प्रमाणे हिकाटेअसच्या लेखांतहि तशा प्रकारचा उल्लेख आहे. जुन्या करारांत मधून मधून "फिनिशिया" व "फिनिशियन लोक" यांच्या बद्दल "कनान" व "कनानाईट" असा शब्द प्रयोग केलेला आढळतो.

भाषा—शिलालेख, नाणी, ग्राक व लॅटिन ग्रंथकारांनी रूढ केलेली स्थलवर्णनपर नावे, हॅटसच्या "फिन्यूलस" नामक इतिहासग्रंथांत सांपडणारी खीपुरुषांची नावे आणि कार्यवर्णनपर भाग इत्यादि सर्व पुराव्यांवरून हे निर्विवाद सिद्ध होते की, फिनिशियन भाषा ही उत्तरसेमिटिक शाखेच्या कनानाईट नामक उपशाखेतून निघालेली असून तिच्यांत हिब्रू व मोआबी या दोन भाषांचा अंतर्भाव होतो. व्याकरणाच्या रूपांच्या दृष्टीने किंवा शब्दसंग्रहाच्या दृष्टीने कोणत्याहि तऱ्हेने तुलना केली तरी फिनिशियन व हिब्रू भाषेमध्ये वरेंच साम्य दिसून येते. फिनिशियन भाषेत कांही ठिकाणी जुनी लक्षणे कायम ठेवलेली दिसून येतात, कांही ठिकाणी नवीन लक्षणे आढळतात तर कांही ठिकाणी त्या भाषेची विशिष्ट लक्षणे दृष्टीस

पडतात. काव्यविषयक, अप्रसिद्ध व फार उशीरां उपयोगांत आलेले असे वरेचसे हिब्रू भाषेतले शब्द फिनिशियन भाषेत नित्याच्या परिपाटांतले आहेत. यावरून असे अनुमान निघते की, एका मूळ भाषेपासून या दोन भाषांची उत्पत्ति व स्वतंत्र विकास झाला असला पाहिजे आणि ती मूळ भाषा म्हणजे प्राचीन कनानाईट ही होय. या भाषेतील कांहीं शब्द 'अमर्ना' लेखांत पहावयास सांपडतात. परंतु एकंदर फिनिशियन भाषेचे महत्त्व अजमावण्यास आपलेपाशी साधनसामग्री अगदी अपुरी व मर्यादित आहे हे लक्षांत घेतले पाहिजे. फिनिशियन लोक कोणत्याहि दृष्टीने विद्या-व्यासंगी नव्हते, त्यांचे बहुतेक अंकित लेख इ. स. पूर्वी सहाव्या शतकाच्या नंतरचे आहेत. त्यांतहि वरेचसे लेख इ. स. पूर्वी चौथ्या शतकांतले आणि त्यानंतरचे आहेत, त्या वेळेस फिनिशियन भाषेस उत्तरती कळा लागली असावी, फिनिशियन लोकांनी एका वावर्तात मात्र वाढ्याची उत्तम सेवा केली आहे आणि ती म्हणजे त्यांनी वर्णबोधक लिपीचा उत्तम विकास व प्रसार केला. त्या भाषेतील वर्णमालेने ग्रीक व इतर सर्व पाश्चात्य लिपींचा पाया घातला असे म्हणण्यास हरकत नाही, हिंदुस्थानां-तील लिपी देखील फिनिशियन लिपीपासून निर्माण झाल्या असा एवढा संशोधकांचा समज आहे. फिनिशियन भाषे-तील मूळचे वर्ण बहुतेक हिब्रू, मोआबी आणि उत्तर सीरि-यांतील अरेमियन लोकांच्या वर्णासारखे होते. कालांतराने त्यांच्यांत नाना प्रकारचे फेरबदल झाले. मूळ जन्मभूमी सोडल्यानंतर सायप्रस व अँटिका या ठिकाणच्या शिलाले-खात दिसून येणारी लिपी अधिक धांवत्या व जलद रीतीने लिहिलेली दिसून येते आणि कार्थेजच्या भरभराटीच्या काळांत तर त्या लिपीची ही धांवती सोडणी विशेष स्पष्ट-पणे दिसून येते. कार्थेजच्या न्हासापासून इ. स. पहिल्या शतकापर्यंत फिनिशियन लोकांची भाषा व लिपी या दोन्ही-हि अखंड अवनतीप्रत गेल्या आणि अखेर उत्तरआफ्रिकेत इ. स. पांचव्या शतकापर्यंत ही कशीतरी अस्तित्वात होती पण तिला एक "गांवढळ भाषा" यापेक्षा जास्त महत्त्व नव्हते.

इतिहास.—इजिप्शियन लोकांप्रमाणे फिनिशियन लोक आपली प्राचीन शहरे प्रत्यक्ष देवांनी वसविली आहेत आणि आपला वंश तीस हजार वर्षांपासून चालत आलेला आहे असे मोठ्या अभिमानाने प्रतिपादन करीत असत. हिरोडोटसने एका आख्यायिकेच्या आधारे ही वंशोत्पत्तीची कालगणना इ. स. पूर्वी २७५६ पर्यंत नेऊन ठेवली आहे. जस्टिनच्या मताने ट्रॉयचा नाश होण्यापूर्वी एक वर्ष फिनिशियन लोकांनी "टायर" शहर वसविले, मिने-न्डरच्या कालगणनेप्रमाणे "टायर" चा शक इ. स. ११९८ वर्षी सुरू झाला. परंतु या सर्व आख्यायिकांच्या आधारावर केलेल्या कालगणनेस विशेष किंमत देता येत नाही. भा. ति. उ. ७

कार्थेज.—कार्थेजच्या स्थापनेसंबंधी पुढील माहिती आढळते.

अतिशय प्राचीन काळापासून फिनिशियन खलाशां आफ्रिकेच्या किनाऱ्याकडे येत व अर्वाचीन ट्यूनिस ज्या ठिकाणी सध्या वसले आहे त्या भागांत रहा-णाऱ्या लिबियन जातीशी त्यांचे व्यापारानिमित्त दळणवळण असे, यापूर्वीच इ. स. पूर्व १६ व्या शतकांत सिडोनच्या लोकांची या किनाऱ्यावर व्यापारी ठिकाण होती; यूटिका येथील टायर वसाहतीशी स्पर्धा करण्याच्या हेतूने त्यांनी पुढील काळांत कार्थेज शहर ज्या जागी वसले त्याच जागी वरोवर क्याम्बे किंवा कर्कम्बे नांवाचे व्यापारी ठिकाण स्थापिले, जोर्जे-जोदजवळ या प्राचीन वसाहतीचे विश्व-सनीय अवशेष सांपडले आहेत. तरी तिच्या इतिहासा-विषयी अद्याप कांही माहिती मिळालेली नाही. टायर येथील लोकांनी आपला देश सोडून येऊन इ. स. पू. सुमारे ८५० त कार्थेज शहर स्थापिले. त्यावेळी मदन (१ ला) या राजाची कन्या एलिसा किंवा एलिझर हिने त्याचे पुढारी-पण पत्करिले होते अशा तऱ्हेची एक वाढ्मयीन कथा आढळते.

इजिप्शियन लोकांचा अंमल.—ख्रि. पू. १६००—११००—इ. स. पूर्वी सुमारे १६०० व्या वर्षी इजिप्त देशाच्या अमेनोफिस नामक राजाने प्रथम सिरियावर स्वारी करून पॅलेस्टाइन आणि फिनिशिया हे प्रांत पादाक्रांत केले; त्यानंतर पहिला टेथमोसिस याने जी युफ्रेदीजपर्यंत स्वारी केली. तिच्यापासून काय फलनिष्पत्ति झाली हे जरी सांगता येत नाही तरी तिसरा टेथमोसिस याने पुन्हा स्वारी करून सिरिया व फिनिशिया यांतील लहान लहान संस्था-नांवर इजिप्शियन लोकांचा अंमल वसविला हे अनेक प्रमा-णांनी सिद्ध करून दाखविता येण्यासारखे आहे. विशेषतः अमर्ना लेखांत आढळणाऱ्या तत्कालीन फिनिशियन मांड-लिक राजांच्या पत्रांवरून व फिनिशियावर अंमल चालवि-ण्यास धाडलेल्या इजिप्शियन सुभेदारांच्या पत्रांवरून इ. स. पूर्वी पंधराशे ते चवदाशे वर्षांच्या दरम्यान फिनिशिया देशाची काय स्थिति होती याविषयी बरीच माहिती उप-लब्ध होते, फिनिशियांत तो काळ राजकीय उलाढालीचा होता. सिरियावर हिटाइट लोकांच्या स्वाऱ्या होत होत्या; त्यांस रानटी लोकांची मदत असे; साधल्यास इजिप्शि-यन लोकांचा अंमल छुमरून याचा या हेतूने पुष्कळ स्थानिक सरदार तसल्या संघाचा फायदा करून घेत होते. फिनिशियांतील शहरांत दोन पक्ष होते; अराटस, सिमिरा व सिडन ही शहरे इजिप्तच्या विरुद्ध बंड करण्यास अनुकूल होती, बिचलसचा जहागिरदार रिब्हावाद व टायरचा राजा अविमेल्ले हे इजिप्तच्या बाजूचे होते; जी जी शहरे राजनिष्ठ असल्यावद्दल बघाणा करीत ती वास्त-विक स्वतःचे हित साधण्यांत गुंतलेली असत; याच

परिणाम असा झाला की, विव्‌लस खेरीजकरून इतर सर्व शहरांनी इजिप्तचा अंमल झुगारून दिला; ही हद्दीकत ज्या शिलालेखांवरून उपलब्ध झाली आहे ते बाविलोनियन भाषेत व लिपीत लिहिलेले असल्यामुळे त्यांवरून पॅलेस्टाइन व फिनिशिया या देशांत बाविलोनियन संस्कृतीचा किती प्रसार झाला होता व कनानाइट शहरें आणि सत्ताधांश इजिप्त यांचा किती निकट संबंध होता हे कळून येत. चौथ्या अमेनोफिसच्या कारकीर्दीनंतर इजिप्शियन लोकांचा अंमल सर्वस्वी नाहीसा झाला; परंतु त्याच्या वंशजांनी तो फिरून प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आणि दुसरा रामेसीस यानें वैरुतपर्यंत सर्व फिनिशिया पादाक्रांत केला आणि आपला विजय संस्मरणीय करण्याकरितां तीन शिलालेख खोदवून ठेविले. यापुढें तिसऱ्या रामेसीसच्या कारकीर्दीत आशियामायनर व युरोप इकडील लोकांच्या सिरियावर स्वाऱ्या झाल्याकारणानें बरेच फेरवदल घडून आले. तिसऱ्या रामेसीसनंतर त्याच्या वंशजांचा कनानवरील अंमल नाहीसा झाला. इ. स. पूर्वी सुमारे ९२८ व्या वर्षी शशांक नांवाच्या इजिप्शियन राजानें पूर्वाप्रमाणें फिनिशियावर इजिप्तची सत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याला फारसे यश आलें नाहीं आणि जुन्या करारांत नमूद करून ठेवल्याप्रमाणें इजिप्तची सत्ता यापुढें बहुतेक अस्तंगत झाली. सिरियामध्ये असुरियन लोकांची सत्ता प्रस्थापित होण्यापूर्वीच्या काळांत फिनिशियन लोकांवर कोणाचाहि अंमल चालू नव्हता. हा काल त्यांच्या प्रगतीचा होता आणि याच वेळीं टायर हें फिनिशियाचें मुख्य शहर झालें.

फिनिशिया देशाचा स्वतंत्रतेचा काल.—सिरियामधून इजिप्शियन लोकांचा अंमल नष्ट झाल्यानंतर आणि असुरियन लोकांची पश्चिमेकडे चाल सुरू होण्यापूर्वी या मध्यतरींच्या काळांत फिनिशियाच्या पौरराज्यावर (पौर राज्य म्हणजे शहर व त्याच्या भोंवतालचा प्रदेश यांचें संस्थान) कोणाचाहि अंमल चालू नव्हता. या काळचा फिनिशियाचा इतिहास म्हणजे मुख्यत्वेकरून टायर शहराचा इतिहास होय. या वेळीं टायर शहर हें सर्व फिनिशियन संस्थानांमध्ये अग्रेसर झालें इतकेंच नव्हे तर लांबलांबच्या प्रदेशां त्यानें आपल्या वसाहती स्थापन केल्या. इ. स. पू. ९७०—९३६ इतकीं वर्षे अविवालाचा मुलगा पहिला हिराम यानें टायरवर राज्य केलें. त्यानें टायरचा पूर्वेकडे विस्तार करून जुन्या देवाळांच्या दुस्त्या केल्या व त्यांस मोठाल्या देणग्या दिल्या. हिरॅक्लीज व अस्टार्टा यांचीं नवीन देवालये बांधली, “हिरॅक्लीजच्या जागृती” वद्दल उत्सव करण्याचा प्रघात सुरू केला आणि युटिकाच्या रहिवाद्यांवर आपला पूर्ण अंमल वसविला. यापूर्वी फिनिशियन लोक व इस्रायल लोक यांच्यांत जरी सलोखा होता तरी त्याच्या कारकीर्दीत तो अधिक दृढ झाला. त्यामुं

हिराम व इस्रायल लोकांचा राजा सॅलोमन यांच्यामध्ये वऱ्याच नजराण्यांची देवाणघेवाण होत होती. शेवटीं देवालय बांधण्याकरितां हिरामकडून सॅलोमनकडे जो सुवर्णनिधि अर्पण करण्यांत आला त्याचा मोबदला म्हणून हिरामला “गॅलीलीचा” कांहीं भाग मिळाला; इतकेंच नव्हे तर या दोन राजांच्या मैत्रीमुळे त्या दोघांनीं मिळून व्यापाराच्या अभिवृद्धीसाठीं “एझिआन्रिवर” पासून तों “आफीर” पर्यंतच्या प्रदेशावर स्वाऱ्या केल्या. हिरामनंतर टायरच्या गादीवर निरनिराळ्या घराण्यांतील राजे बसले; परंतु अस्टार्टाचा धर्मगुरू पहिला इथोबाल हा राज्य करून लागल्यापासून त्याला जास्त व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झालें. पहिल्या हिरामला “टायरचा राजा” म्हणत असत, तर इथोबाल यास “सिडोनियन लोकांचा किंवा फिनिशियन लोकांचा राजा” या नांवानें संबोधित. यावरून टायरच्या राजांनीं फिनिशियाच्या इतर शहरांवर आपला अंमल बसविला होता असें दिसून येत. एथवाळच्या कारकीर्दीत राज्याचा अधिक विस्तार झाला. विव्‌लसच्या उत्तरेस वॉट्रिस आणि उत्तरआफ्रिकेंत एओझा हीं शहरें त्यानें बसविलीं आणि त्याच्या मागून होऊन गेलेल्या पहिल्या मदनच्या मृत्यूनंतर जे अंतःकलह उपस्थित झाले त्यांत सुप्रसिद्ध कार्थेज शहराचा पाया घातला गेला असें म्हणतात. केवळ आख्यायिकेवरून पाहिलें तर मदनचा पुत्र पिगमॅलिथन (८२०—७७३) यानें जेव्हां आपल्या एलिसा नांवाच्या बहिणीच्या पतीस मारलें तेव्हां तिनें टायरमधून आपला पाय काढला आणि लिबियामध्ये जाऊन कार्थेज शहराचा पाया घातला अशीहि एक दंतकथा आहे.

असुरियन लोकांचा अंमल.—इ. स. पूर्वी ८७६—६०५— एथवाळच्या कारकीर्दीनंतर असुरियाच्या उत्कर्षाची चढती कमान झाली आणि त्यामुळे फिनिशियाच्या स्वातंत्र्यावर गदा आली. इ. स. पूर्वी ९१०० वर्षी पहिला तिग्लथ-पिलेसर यानें उत्तर फिनिशियावर स्वारी केली आणि समुद्र किनाऱ्यावरील एखादे बंदर हस्तगत करण्याच्या हेतूनें त्यानें अर्बद (अराडस) हें शहर काबीज केलें. परंतु त्यानंतर तेथे कोणी कायमची वसाहत केली नाहीं. इ. स. पूर्वी नवव्या शतकापासून मात्र असुरियानें आपला मोर्चा पद्धतशीर रीतीनें पश्चिमेकडे बळविला. इ. स. पूर्वी ८७६ व्या वर्षी तिसऱ्या असुर नझिरपालने “आपली हत्यारें महासमुद्रांत धुतलीं” आणि टायर, सिडन, विव्‌लस अर्बद व इतर शहरें यांच्या राजांपासून खंडणी वसूल केली. तिरियन व सिडोनियन लोकांपासून ८४९ त व फिरून ८४६ त खंडणी वसूल केल्याबद्दल, ८४६ त बिब्लियन लोकांपासून ती वसूल केल्याबद्दल आणि ८५४ किंवा ८५३ मध्ये करकर येथें ज्या राजांचा पराभव झाला त्यांत अर्बदाईत लोकांचा राजा मेटन वॉल असल्या बद्दल असुरनझिरपालचा पुत्र दुसरा शालमनसर याच्या खोर्दीव लेखांत

नमूद केलेले आहे. मेघेंप्रमाणे शालमनसर याने फिनिशियाच्या किनाऱ्यावर त्याच्या पित्याने सुरू केलेल्या स्वाभ्या यशस्वी रीतीने तडीस लावल्या आणि तेथे आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. हे वर्चस्व एका शतकापेक्षा अधिक काळ पर्यंत चालू होते आणि त्याच्या कुलीदास्तल जित लोकांपासून नभून मधून खंडणीहि वसूल करण्यांत येत होती. परंतु कालांतराने फिलिस्टिया, जूडा, इजिप्त, एथिओपिया इत्यादि देशांच्या राजांनी एक संघ स्थापन करून असुरियाची जुलमी राजसत्ता उलथून पाटण्याचा प्रयत्न सुरू केला. या वेळी आपल्या नेहमीच्या पद्धतीस अनुसरून फिनिशियाची पौरराष्ट्रे त्या सर्वभाषारण शत्रूच्या विरुद्धी एकत्र झाली नाहीत आणि त्यांपैकी कित्येक पौरराष्ट्रे टायरचा संबंध तोडून असुरियाला जाऊन मिळाली. इ. स. पूर्वी ७०१ यावर्षी जे एक मोठे युद्ध झाले त्यांत असुरियन राजा सिनान्शोर हा या बंडखोर पौरराष्ट्रांवर चालून गेला आणि त्याने सिडोनचा राजा लुलीयाचा पराभव करून त्यास साय-प्रसकडे पळवून लाविले. त्याची मुख्य मुख्य शहरे घेतली आणि वार्षिक खंडणी देण्याचे अभिवचन घेऊन दुबाल (एथबाल) यास त्याच्या गादीवर बसविले. सिनान्शोरच्या शिलालेखांत टायरच्या वेद्याचा उल्लेख नसावा हे आश्चर्य आहे. तथापि मिर्नेन्डरने त्या वेद्याचे वर्णन दिलेले आहे. त्या वेद्यांत टायर शहर जरी ठिकून राहिले तरी “एत्यूलासचे विस्तीर्ण राज्य” म्हणून जो त्याचा एवढा मोठा विस्तार झाला होता त्या सर्वांस त्यास मुकावे लागले. शिवाय टायर व सिडोन या दोन पौरराष्ट्रांच्या जुट्टांमुळे जे त्यांचे प्रस्थ माजले होते ते हाणून पाटण्याचा सिनान्शोरचा उद्देश या योगाने तडीस गेला. सिडोन येथे एथबालच्या नंतर अहमिल्लाय हा त्याच्या गादीवर आला होता. इ. स. पूर्वी ६५८ साली त्याने एका सिलिसियन सरदाराबरोबर स्नेह करून एसरहडनच्या विरुद्ध बंड उभारले परंतु अखेर त्याला त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागले. सिडोन शहराचा विध्वंस झाला. अहमिल्लाय हा एसरहडनच्या हाती लागला आणि एसरहडनने पूर्वीच्याच जागी नवे सिडोन शहर बसविले परंतु तेथे परकी लोकांचा भरणा केला व त्या शहरात आपले नांव दिले. असे झाले तरी त्या शहराचे जुने नांवच प्रचारांत राहिले. परंतु त्याचे पूर्वीचे स्वरूप पार बदलून जाऊन सायरसच्या वेळेपर्यंत सिडोन शहर नाहाने झाले. याप्रमाणे टायरलाहि अनेक संकटे भोगावी लागली. एत्यूलास नंतर बालराना टायरच्या तक्षावर बसला व त्याने असुरियाच्या विरुद्ध बंड करण्याचे कामे इजिप्तचा एथिओपियन राजा तिरहाका यास मदत केली, त्यामुळे एसरहडन हा ज्यावेळी दुसऱ्याने इजिप्तवर चालून गेला तेव्हा त्याने लावलेल्या टायरला शिक्षा करण्याचा निश्चय केला व याप्रमाणे टायरला वेढा देऊन त्याचा पाणीपुरवठा बंद करण्याच्या हेतूने त्याने त्याच्या किनाऱ्यावर मातीच्या भिंती बांधल्या. तथापि त्याने

ते शहर कायोज केले नाही. इजिप्ती येथे जो एसरहडनचा पुतळा सांपडला आहे त्यांत त्याने टायरचा बाल आणि इजिप्तचा तिरहाका यांच्या नाकांत बेसण घालून ती आपले हातांत धरली आहे असे दाखविले आहे. परंतु एसरहडन याने त्यांपैकी कोणास कैद केल्याचा पुरावा नाही. असुरबनिपाल हा राज्यावर बसल्यानंतर लगेच त्याने टायरला पुन्हा वेढा दिला. परंतु त्यांत त्याला त्याच्या पूर्वजंपेक्षा अधिक यश आले नाही. तथापि नेवल आणि अर्बदचे राजे. जुडाचा मनसे आणि इतर कनानाईट सरदार यांच्यासह बाल हाच शेवटी शरण गेला. सायप्रस वेढे कायोज करण्यांत असुरियन लोकांस पूर्ण यश आले. अरबस्तानावरील स्वारीहून परत आल्यावर असुरबनिपालने उशू व अहो येथील बंडखोर राहवाशांचे चांगलेच पारिपत्य केले व त्यांतून जे बांचले त्याचा असुरियांत खानगी केली. फिनिशिया व इतर प्रदेश यांवराल असुरियाचे राज्य क्षणजे जुलूम व लुटालुट यापेक्षा अधिक कांही नव्हते.

उत्तर वायिलोनियन राजांचा काळ.—इ. स. पूर्वी ६०५—५३८—असुरियन सत्तेचा न्हास झाल्यानंतर कांही काळपर्यंत इजिप्शियन लोकांनी फिनिशियावर स्वाभ्या केल्या परंतु इ. स. पूर्वी ६०५ साली कार्बेमिशच्या लढाईत त्याचा मोठा झाल्यावर पश्चिम आशियाचे स्वामित्व खाल्दियन लोकांकडे होते. इ. स. पूर्वी ५८८ साली इजिप्शियन राजा एथ्रीज याने खाल्दियन लोकांची सत्ता उलथून टाकण्याचा प्रयत्न केला. त्याने टायर व सिडोन या दोन पौरराष्ट्रांचा पराभव करून इतर पौरराष्ट्रांस शरण यावयास भाग पाडले. अशा रीतीने फिनिशियावरील सत्तेसंबंधाने इजिप्शियन व खाल्दियन लोकांत झटापट चालू असतां कांही फिनिशियन राजांनी व त्यांतले त्यांत टायरचा नवा राजा दुसरा इथोबाल याने वायिलोनियन लोकांविरुद्ध आपला बंधूभाव उघड उघड व्यक्त केला. ही गोष्ट नेबुकाडरेसर याच्या लक्षांत आल्यावाचून राहिली नाही. इथोबालचा पाटाव झाल्यानंतर तो फिनिशियावर चालून गेला. एथ्रीज आपल्या सैन्यासह परत गेला व टायरच्या वेद्यास सुरुवात झाली. त्या व्यापारी शहराने तेरा वर्षेपर्यंत टिकाव धरला. एथ्रीजालच्या मतांने नेबुकाडरेसर व त्याचे सैन्य यांस टायरच्या वेद्यांत जो खटाटोप करावा लागला त्याचा मोबदला कांही न मिळता शेवटी ते शहर जरी शत्रूच्या स्वार्थाने झाले तरी त्याला अनुकूल अशाच शर्तीवर तह झाला. नेबुकाडरेसरने दुसरा बाल यास गादीवर बसविले. त्याच्या मृत्यूनंतर लोकसत्ताक राज्यपद्धति स्थापन झाली. तिच्या अध्यक्षास “सुफेट” किंवा “जज” म्हणत असत. कांही काळांने पुन्हा राजसत्ताक पद्धति सुरू झाली. शेवटी तिसरा हिराम राज्य करीत असतां फिनिशिया देश खाल्दियन लोकांपासून इराणी लोकांच्या ताब्यांत गेला आणि त्याच सुमारास इजिप्तचा राजा दुसरा अमेनोफिस याने सायप्रस

हस्तगत केलें. हे सर्व होत असतां टायरच्या लोकांकडून कसलहि विरोध करण्यांत आला नाहीं. दीर्घकालपर्यंत वेळ्यांत सांपडल्यामुळें व तदनंतर उपस्थित झालेल्या अन्तः-कलहामुळें टायरचे लोक अगदीं हतवीर्य झाले आणि त्यामुळें पौरराष्ट्रांच्या पुढारीपणाचा मान सिडन या पौरराष्ट्रास मिळाला. या सुमारास कार्येज येथें ह्मणे दी ग्रेट हा राजा राज्य करीत होता. त्यानें ही संधि योग्य आहे असें पाहून टायरच्या वर्चस्वापासून आपल्या देशाची सुटका करून घेतली. या-पुढें टायर येथें होणाऱ्या मेलकार्येच्या उत्सवाला कार्येजनें दर वर्षी आपलें कांहीं प्रतिनिधी पाठवावेत या शर्तीशिवाय कार्येजवर टायरची कोणतीहि सत्ता उरली नाहीं. टायर राष्ट्रावर जी ही संकट परंपरा येत गेली त्यावरून त्याच्या उत्कर्षाला ओहोटी लागली असेल असें वाटण्याचा संभव आहे. परंतु टायर राष्ट्र हें राजकीय उत्कर्षापेक्षां व्यापा-राच्या भरभराटीकरितांच जास्त प्रसिद्ध होतें आणि ती भरभराट तशीच अबाधितपणें कायम राहिली. टायर राष्ट्राच्या ताब्यांतील सर्व वसाहती जरी शत्रूच्या हातांत गेल्या तरी टायर शहर शत्रूच्या हस्तगत झाले नाहीं. त्याचा दर्यावरील व्यापार पूर्वीप्रमाणेच निर्विघ्नपणें चालू राहिला.

राज्यपद्धति.— कनानाइट लोकांच्या सर्वसामान्य राज्यपद्धती लक्षांत घेतल्या म्हणजे फिनिशियन लोकांची मूळची राज्यपद्धति राजसत्ताक असावी असेंच अनुमान निघते. तद्देशीय खोदीव लेखांत फिनिशियांतील पौर राष्ट्रांच्या व सायप्रसच्या अधिपतीस “ राजा ” हीच संज्ञा दिलेली सांपडते. राजघराण्यांतील लोक आपण! प्रत्यक्ष देवाचे अव-तार आहेत असें प्रतिपदन करीत असत आणि त्यांना सोडून वाहेरच्या मनुष्याची राजपदाकरितां निवड होणें अशक्य होतें. परंतु सार्वजनिक हिताहिताच्या प्रकरणांत धनाढ्य व्यापारीवर्गाचे धरेंच वजन असल्याकारणानें राजाची सत्ता बरीच मर्यादित होती आणि म्हणून टायर किंवा सिडन या पौरराष्ट्रांत शुद्ध पुकारां किंवा तह करणें या गोष्टी राजाच्या गैरहजेरीत किंवा त्याच्या मर्जीविरुद्धहि घडून येत असत. टायर येथें मेलकार्येच्या पुरोहितास राजाच्या खालोखाल मान होता. राजाला राजकारणांत सल्ला देण्याकरितां एक वृद्ध मंडळ होतें. गेबेल (विव्लस) येथें ही पद्धत अव्वल पासून अखेरपर्यंत अव्याहत चालू होती. सिडन येथें हें मंडळ शंभर सभासदांचें होतें व टायर येथेंहि बहुतेक तसेंच असावें. नेबुकादरेसरच्या कारकीर्दीत टायर येथें राजसत्ताक पद्धतीचे जागी कांहीं वेळ लोकसत्ताक पद्धति स्थापन झाली होती हें वर दिले-लेंच आहे. इराणी लोकांचा अंमल चालू असतां सिडन, टायर व अरेडस या राष्ट्रांचा एक संघ निर्माण झाला. या संघाच्या नियमांप्रमाणें वरील तीन राष्ट्रांनीं इराणी आर-मारास बल्ल्यांच्या तीन रंगा असलेली ३०० जहाजे याव-

याचीं असत. त्याचप्रमाणें मोठ्या शहराच्या तंत्रानें लहान शहरांना चालावें असा नियम होता. या नियमास अनुसरून अरेडसच्या वर्चस्वाखाली तीन लहान राष्ट्रे होती वेरिटसला राजा नसल्या कारणानें त्याचें व विव्लसचें मिळून एक संयुक्त राज्य झालें आणि ट्रिपोलिसमध्ये तीन शहरांचा अंतर्भाव झाला होता. फिनिशियामध्ये यापेक्षां अधिक व्यापक स्वरूपाचो जूट शक्य नव्हता. कारण त्या देशांतील निरनिराळीं राष्ट्रे एकत्रित करण्यास लागणारी राष्ट्रियभावना तेथें अस्तित्वांत नव्हती. लक्ष व्यापारवृद्धिकडे असल्या-मुळें ते स्थानिक कारभाराकडे जरी दक्षतेनें लक्ष देत असत तरी शिस्त व देशभक्ति या गुणांचा त्यांच्यामध्ये विकास झाला नव्हता. प्रसंगविशेषी फिनिशियांतील शहरे मोठ्या धैर्यानें आपल्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करीत परंतु एकंदरीनें फिनिशियन लोकांमध्ये प्रागतिक राष्ट्रीय चारित्र्यास लाग-णारे सद्गुण उदित झाले नव्हते असें म्हणावें लागतें.

आपल्याकडील कांहीं लेखक फिनिशियन लोक तेच ऋग्वेदांतील पणीं असवेत म्हणून सूचना करितात. याला आधार एवढाच कीं हीं दोन्ही राष्ट्रे व्यापारी होती. आणि दोन्ही राष्ट्रांच्या नांवांमध्ये उच्चारसादृश्य आहे.

सुर्या ऊर्फ सीरिया:— भोवडोभोवड शिलास्मारके व इतर इतिहासपूर्वकालीन अवशेष यांवरून सीरियांत मानव-प्राण्यांची वसती फारच प्राचीन कालापासून झाल्याचें दिसतें. ऐतिहासिक कालांत अनेक भिन्न भिन्न राष्ट्रांनीं या प्रदेशांत लढाया मारल्या व आपआपल्या वसाहती केल्या. परंतु ह्यांपैकीं बहुतेक राष्ट्रे ‘सेमेटिक’ वंशांतील होती. ह्या शेवटच्या गोष्टीमुळें त्या देशांतील अतिप्राचीन स्थानिक संज्ञासंबंधीं दंतकथांतून बराच विश्वसनीय भाग सांपडणें शक्य झालें आहे. आर्मिनियन लोकांनीं तेथील मूळ रहि-वाशी आपल्या समाजांत समाविष्ट करून घेतल्यानंतर ग्रीकोरोमन संस्कृतीचा त्यांच्यावर पुष्कळच परिणाम झाला; तरी आपली मूळ अरोमियन भाषा मात्र त्यांनीं कायम राखली. प्राचीन काळीं सीरियाचे जगाशां राजकीय संबंध कशा प्रकारचे होते हें अज्ञात आहे. प्रत्येक शहर भोंव-तालच्या प्रदेशासह एक छोटें राज्यच समजलें जाई व एकंद-र शासनकार्याची दिशा साहाजिकच तेथील प्रमुख घरा-ण्यांवर अवलंबून असे. इ. स. पू. सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत सर्व उत्तरसीरिया कॅपॅडोशियन हर्श सत्तेखालीं आला. सीरियाचा दक्षिण भाग अक्कडच्या सार्गेन राजास ‘अंममन’ या नांवानें माहीत होता व त्याच्या सैन्यानेंहि पुष्कळ वेळां त्या प्रांताकडे मोर्चे फिरविले होते. ह्या कालास ‘कॅननाइट’ युग म्हणतात. ह्यानंतर इ. स. पू. १००० वर्षांच्या सुमारास अरोमियन युग सुरू झालें. फार प्राचीन काळीं म्हणजे इ. सनापूर्वी १९०० च्या सुमारास सीरियांत इजिप्शियन व बाबिलोनी या संस्कृतींचा संयोग होऊन त्यापासून एक पाश्चिम आशियाकडील नवीनच

विशिष्ट संस्कृति जन्मास आली व फिनिशियन लोकांच्या व्यापारी चळवळीमुळे ह्या संस्कृतीने भूमध्यसमुद्राच्या पश्चिमेकडील भूभागापर्यंत प्रवास केला. विशेषतः उद्योग-धंद्यांची चांगलीच वाढ झाली. उत्तम उंची वृक्षे दिणणे, कांचसामान, खोटे हिरे व मातीचीं भांडीं वर्गरे तयार होऊं लागलीं. प्राचीन जेत्या लोकांनीं येथून नेलेल्या लुटांच्या उपलब्ध याद्यांत अनेक भिन्न उपकरणे व गोष्टींचे उल्लेख आहेत. इजिप्शन संस्कृतीच्या फिनिशिया व पॅलेस्टाइन या प्रांतावर झालेल्या परिणामाचे दर्शक असे जे अवशेष अलीकडे उपलब्ध झाले आहेत त्यांवरून वरील अनुमानच दृढ होतें की, सीरियन कलाकौशल्यावर शेजारच्या बलाढ्य राष्ट्रांनीं चिरंतन परिणाम घडवून आणले. पार-मार्थिक वाचतात सीरियन लोक स्वतंत्र डोकें चालवीत असत. प्रत्येक स्थानाची, प्रत्येक जातीची आपली एक मुख्य पुरुषदेवता (वाल्) व एक स्त्रीदेवता (वाल्ड्) असे. ह्या स्त्रीदेवतेस 'अष्टार' किंवा 'अस्टारेट' असे म्हणत असत. ह्या स्थानिक देवतांखेरीज 'स्वर्गाचा प्रभू' व इतर देवताहि होत्या व त्यांच्याकरितां सामान्यरीत्या नरमेघ करीत असत. परंतु सीरियन देवतेतिहासांत मात्र परकीयांचे परिणाम वारंवार दृग्गोचर होतात. सीरियामध्ये स्वतंत्र कल्पनाशक्तीचा अभाव असतांना देखील सीरियन संस्कृतीने पश्चिमेकडील बराच प्रदेश व्यापला, इतकेंच नव्हे तर ख्रिस्ती शकास प्रारंभ होण्यापूर्वी कितीतरी वर्षे सीरियन लोकांनी उत्तरेकडील अरब लोकांवर पुष्कळ सांस्कृतिक परिणाम घडवून आणिले व हेच परिणाम इसवी सनाच्या प्रारंभी नॅव्हॅथियन लोकांच्या सत्तेमुळे फारच जोरावले. अरब लोकांनी सीरियन लोकांपासूनच लेखनकला उचलली.

सीरियाच्या प्राचीन राजकाय व भौगोलिक संबंधा-विषयी इजिप्तमधील कागदपत्रांवरून विशेषतः तिसरा द्येमॉसिस याच्या पश्चिम आशियांतील स्वान्यासंबंधी व चवथा अॅमेनोफिस याच्या कारकीर्दीसंबंधी जे कागदपत्र सांपडले आहेत त्यांवरून थोडाबहुत माहिती मिळते. इजिप्तचे लोक आपल्या पूर्वेकडील शेजाऱ्यास 'अमू' ही संज्ञा लावीत, युफ्रेटिसच्या पलीकडून त्या नदीपर्यंत पसरलेल्या सीरियाच्या प्रदेशाचे 'शाही' हें नांव आहे व त्यामध्ये पुढील प्रदेश सांठतात, तेः—

(१) रुटेनू म्हणजे सांप्रतचा पॅलेस्टाइन. (कधी कधी कोएलेरियासह पॅलेस्टाइन प्रांतास 'बरचा रुटेनू' व त्या खालच्या युफ्रेटिस नदीपर्यंतच्या भागास 'खालचा रुटेनू' म्हणण्याचा प्रघात आहे).

(२) खेतची भूमि (रामेसाइड युगांतील ऑरेंटस नदीकाठां कडेश राजधानी असलेल्या रुटेनू प्रांताकडेच काहीं काळ असलेली).

(३) नहरिन नामक युफ्रेटिस नदीच्या दोही कांठचा प्रदेश. (सीरियन सरहद्दीच्या बाहेर.)

कॅननाइट लोकांस मामान्यतः खरू म्हणत. ह्या प्रदेशांतून इजिप्तच्या राजांनीं खूप माल्यवान् वस्तू लुटल्या. ह्यावरून त्या काळी सीरिया बराच भरभराटीत व अत्यंत सुधारलेला देश होता हें उघड आहे. याशिवाय कर्णक येथील देवालयांतील भूगोलविषयक याद्या व तिमच्या ट्रेथ-मॉसिसनंतरचे २०० वर्षांच्या सुमाराचे शिलालेख ह्यांमध्ये बऱ्याच शहरांचे उल्लेख आढळतात. त्यांमध्ये अलेप्पो, कॅडेझ, सिटन, बासारखी व पॅलेस्टाइनमधील शहरे यांचीं नांवे जुळतात. इ. स. पू. च्या १५ व्या शतकांतील अमनां कागदपत्रांवरून असे दिसतें की, सीरियाचा काहीं भाग युद्धाच्या वाजून दक्षिणेकडे हलचाल करणाऱ्या इजिप्तच्या राजप्रतिनिधींच्या अमलाखाली होता व बाकीचा भाग अमोराइट लोक, त्याचप्रमाणे मिटनी व खेत येथील लोक यांच्या उपद्रवामुळे त्यांच्या अमलाबाहेर होता. 'सेमेटिक' कसेबाहेर असणाऱ्या या लोकांचे पॅलेस्टाइनमध्ये मुद्दां अरोमियन लोकांशी मिश्रण झाले. ह्यावरून एवढें लक्षांत येईल की, मुख्यतः त्याच लोकांनी इ. स. पू. १६ व्या पासून १४ व्या शतकापर्यंत इजिप्तचे सीरियाशी वारंवार संबंध आणिले. दुसऱ्या रामेसिसच्या कारकीर्दीत हे लोक ऑरेंटसवरच्या कडेशच्या आसपास असणाऱ्या प्रदेशांत केंद्रीभूत झाले होते व त्यांना पॅलेस्टाइन व खेत येथे जाण्यास त्या मानाने पूर्ण सुभा होती. त्यानंतर हें केंद्र-स्थान युफ्रेटिसच्या आसमंतात गेलें व मध्यतःरींच्या हिट्ट राजसत्तेमुळे इजिप्तचा ह्या लोकांशी संबंध तुटला. परंतु इ. स. पू. १०५० च्या सुमारास पहिल्या तिलगथपिलेसरच्या कारकीर्दीत पश्चिमेकडे असुरियाचा बराच विस्तार होईतांपर्यंत ह्या लोकांची 'सत्ता प्रासुल्यानें होतीच. पुढें आठव्या शतकात तिसऱ्या सार्गननें फार्चमिश घेतलें व हिटाइट सत्तेचा शेवट अशा रीतीनें झाला.

सीरियामधील ज्या लोकांविषयी विशेष उल्लेख केला पाहिजे असे लोक म्हटले म्हणजे सावियन, फिनिशियन व पॅलेस्टाइनमधील यहूदी लोकांच्या अगोदर वसती करणारे लोक होत. यहूदी लोकांचा ख्रि. पू. १००० वर्षांपूर्वीचा पॅलेस्टाइनमधील इतिहास पूर्णपणे उपलब्ध नाही. यांचा व फिनिशियनांचा उपलब्ध इतिहास पूर्वी दिलाच आहे. आतां सावियन व यांच्यासंबंधी माहिती देतां.

सावियन्.— 'येमेन' येथील लोकांचे प्राचीन नांव 'सावा' हें असून त्यासंबंधी अतिप्राचीन उल्लेख हिब्रू धर्म-ग्रंथात आले आहेत. जुन्या करारांत (जेनेमिस १० २६—२९) जोबदनच्या मुलांच्या नांवांची यादी आली आहे त्यापैकी वरीचशीं नांवे आरबी भौगोलिक ग्रंथांत अगर शिलालेखांत आढळतात त्यावरून हे लोक येमेन मधील असावेत असा इतिहाससंशोधकांचा निर्णय झाला.

सेवा (शेवा) ही संज्ञा प्रथम हिब्रू ग्रंथांत फारच कमी महत्त्वाची आहे म्हणजे दक्षिण अरबस्थानाशी निर्गत मालाचा व्यापार करणाऱ्या सौदागरांना समुदायवाचक अर्थाने लावण्यांत येते. जेनेसिसमध्ये आलेल्या दुसऱ्या दोन उल्लेखांवरून साविअन लोकांच्या वसाहती, ओसाड अरण्यांतून व्यापारी दळणवळण वाढवें याकरिता त्यांनी स्थापलेले कारखाने व मुकामाच्या जागा इत्यादि माहिती मिळते. त्याचप्रमाणे शेवाची राणी ही सालोमन यास भेटण्यास आली ती व्यापारी टोळीवरवीर आली असावी ह्या व इतर उल्लेखांवरून सालोमन पासून सायरसच्या कालापर्यंत व्यापारीदृष्ट्या महत्त्वम नव्हतेल्या ह्या साविअन लोकांच्या संपत्तीची व भरभराटीची साक्ष पडते. असुरियातील शिलालेखांवरूनहि वरील तऱ्हेचीच माहिती मिळते. साविअन व इतर दक्षिण आरबी लोकांवद्दल इ. स. पूर्वी तिसऱ्या शतकाच्या वेळची ग्रीक लोकांनी दिलेली माहिती उपलब्ध आहे; त्यावरून व्यापारी व वाटसरू यांनी आणलेल्या साविअन लोकांच्या ऐश्वर्याच्या व संपत्तीच्या वातस्यांवरून रोमच्या ऑगस्टसच्या तोंडासहि पाणी सुटून त्याने केलेल्या एकंदर स्वारीचे साग्र वर्णन स्ट्रबोने दिले आहे. त्याचप्रमाणे आफ्रिकाखंडांतहि साविअन लोक फार पूर्वी पासून व्यापार चालवीत असत व अवीसीनिया प्रांतातील भाषा व लिपि यांवरून तो प्रांत बहुतेक दक्षिण आरबस्थानांतील लोकांनी भरून गेला होता असे दिसते. पुढे ज्या वेळी खुष्कीने चालणारा अंतर्गत व्यापार बसला व जलमार्गाने व्यापार करणारी बंदरे पुढे आली त्या वेळी अर्थातच पूर्वीचे व्यापारी चळवळीचे स्वरूप बदलून गेले व नवीन शहरे व नवीन लोक पुढे आले आणि त्यामुळे साविअन लोकांचे महत्त्व बरेच कमी झाले.

लिडिया.—हिटाइट राष्ट्र नष्ट झाल्यानंतर आशियामायनरमध्ये काहीसे महत्त्वास चढलेले राष्ट्र लिडिया हे एकटे होते. तथापि त्यावरहि ग्रीस व इराण यांचा पगडा होता. लिडिया प्राचीन भूगोलात आशियामायनरचा एक जिल्हा होता. हिरोडोटस म्हणतो की, लिडियन हे नांव मिथो-निस लोकांना अँटीसचा मुलगा लिडस याच्या नांवावरून मिळाले. या राज्यांत सार्डीस हे मुख्य शहर असून मॅगनेशिया अँड सिपिलम हे त्याच्या खालोखाल होते. आयोनियाच्या किनार्याचा लिडियन राज्यांत समावेश होत असे. अल्याटेस व क्रोसस यांनी लिडियन राज्याचे साम्राज्यांत रूपांतर केले. रोमनकाळी लिडिया म्हणजे मायसिया व कारिया आणि त्याप्रमाणे फ्रिजिया व इजियन समुद्र यामधला प्रदेश होता. लिडिया हा सुपीक प्रदेश होता. डोंगराळ भागांत द्राक्षांचे मेळे व लोकरांचा धंदा चांगला चाले व सपाट प्रदेशांत अनेक प्रकारचे धान्य विपुल पिकत असे.

लिडियन लोक मूळ आर्यन, सेमिटिक किंवा टुरेनियन वंशातले आहेत ह निश्चित नाही. लिडियन जात ही आर्य

व मूळचे रहिवाशी यांच्या मिश्रणापासून झाली असावा. उद्योग व व्यापार यांबद्दल यांची प्रसिद्धी होती. यांच्यामध्याल निसर्गपूजा रानटी व वैपयिक तऱ्हेची होती. मुख्यदेव मेथुस असून तो व अँटीस ही सूर्यदेवता यांची पूजा होत असे. अँटीस हा सिपीला या आदिमातेचा पुत्र व पति होता. येथे हिचीच पूजा होती, त्यावरून ही देवता ग्रीक आर्टेमिस असावी. लिडियन लोकांनी आपले धार्मिक संप्रदायविधि हिटाइट लोकांवरून घेतले; हात अस दसत. अँटीस-देवतेच्या पूजारिणी सशस्त्र असून त्यांच्या चित्रांवरून अमेझॉन स्त्रियांची कल्पना कशी प्रादुर्भूत झाली असावी हे समजत. लिडियांतील मुली देहविक्रय करून हुंड्याचे पैसे जमा करीत व ही चाल धार्मिक गणली जाई.

तद्देशीय इतिहासकार वझान्तस (इ. स. पूर्वी ४६०) हा लिडियांत एका मागून एक अशी तीन राजघराणी झाली असे म्हणतो. यापैकी पहिले अट्रियाडस हे काल्पनिक असावे. दुसऱ्या घराण्याची दैवी उत्पत्ति होती अशी समजूत होती.

काही हिटाइट अवशेष लिडियांत सांपडले आहेत. यावरून येथे हिटाइट अंमल असावा. ह्यांच्या नंतर हेरॅक्लिड घराण्याचा उदय झाला. हे घराणे ५०५ वर्षे होते. गायजरने शेवटचा पुरुष साडयाटेस यास ठार मारून मन्नीद घराणे स्थापिले (इ. स. ६८७). या घराण्याच्या वेळी लिडियाची समुद्रावर व जमीनीवर बरीच सत्ता वाढली. कित्येक ग्रीक शहरे व आयोनियाचा किनारा या लोकांनी जिंकून घेतला. क्रोससने तर अनेक विजय मिळवून लिडियन साम्राज्य बनविले. मध्यंतरी किमेरियन लोकांनी याच्या राज्यावर स्वारी केली. म्हणून ह्याने असुरवनिपालकडे खंडणी व दोन लढाईत कैद केलेले किमेरियन सरदार पाठविले. नंतर याने असुरियाविरुद्ध बंड केले. परंतु त्या युद्धांत हा पडला व याचा मुलगा आर्दीस ह्याने निनेव्हेचे मांडलिकत्व कबूल केले. आर्दीसचा नातु अल्याटेस याने किमेरियन लोकांचा नायनाट करून स्मर्ना घेतले. यानेच लिडियन साम्राज्य स्थापिले. यानंतर (ख्रि. पू. ५६०) क्रोसस गादीवर बसला. मायरसने सार्डीस शहर काबीज केले व क्रोससला कैद केले. पुढे लिडियन लोकांनी पॅक्टिड-आसच्या नेतृत्वाखाली बंड केल्यावरून इराणच्या राजाने लिडियन लोकांपासून हत्यारं काढून घेतली. सार्डीस हे इराणी साम्राज्याची पश्चिमेकडची राजधानी झाले. अलेक्झांडरच्या मरणानंतर लिडिया अँटिगोनसच्या ताब्यांत आले. अकिअसने स्वतः सार्डीसचा राजा असे जाहीर केल्यावरून अँटायोकसने त्याचा पराभव करून त्याला ठार मारिले. रोमन लोकांनी हा प्रांत युमेनेसला दिला.

लिडियन साम्राज्य हे प्राचीनकाळा उद्योगधंद्याचे माहेरघर होते. येथे, फांसे वर्गरे खेळ, सोन्यादण्याची नाणी यांची

सुरुवात झाली. यांचे वाङ्मय उपलब्ध नाही. गायन व शारीरिक खेळ यांबद्दल लिडियाची प्रसिद्धी होती.

लिडियन राष्ट्रांची सुप्रसिद्ध राजधानी जे सार्डिस शहर त्याबद्दल बरीच माहिती मिळते. या शहरांत ग्रीक, मिसरी, आसुरी वगैरे निरनिराळ्या संस्कृतींचे मिश्रण होतें. अनेक टिकाणी प्रेसियन थडग्यांच्या पद्धतीचीं मृतांचीं स्मारके बांधलेलीं होती. गुरांच्या कळपांचे देखवे काढलेले आढळतात, शहरांतील अरुंद रस्त्यांतून माणसांची व मालाची वाहतूक करणारे रथ व घोडे यांची गर्दी असे. बाजार पेठेंत लहान लहान अरुंद व लांबट दुकाने असत. एका बाजूला रंगावेरंगी कातड्यांच्या पिशव्या, जोडे, वहाणा, चामड्याचे पटे वगैरे जिन्नसांची दुकाने होती. एका बाजूला कापडवाल्यांची, एका बाजूला सराफांची, एका बाजूला सुगंधी सामानाची, अशीं दुकानांची व्यवस्थित मांडणी दिसते. या सुखसाधनांवरोबरच तेथील लोकांचे आचरण, शिथिल व चैनीचे होते. सर्व चैनी लोकांना एकत्र जमण्याकरिता एक वृक्षलतांना आच्छादलेला मोठा वाग व नाचरंग तमाशाकरिता नाटकगृहासारख्या इमारती बांधलेल्या होत्या.

आरेमियन लोक.—हे लोक सेमेटिक वंशाचे, सेमेटिक भाषा बोलणारे आणि सेमेटिक धर्माचे होते. हे मूळ अरबस्तानच्या उत्तरेकडून येऊन बाविलोनिया आणि पश्चिम आशियांतील उंच प्रदेश यांच्या मधल्या प्रदेशांत वसाहत करून राहिले. आरेमियन लोकांनी सीरिया जिंकल्यावर तेथे त्यांची शोबाह, हमात, पाटिन, व दमास्कस वगैरे लहान लहान राज्ये स्थापन झाली. त्यांपैकी दमास्कसचेच राज्य कायते जगाच्या इतिहासांत महत्त्वाचे आहे, आणि बायबल मध्ये सीरियाचे राज्य म्हणून जो उल्लेख आहे, तो या दमास्कसच्या राज्याबद्दलच होय. दमास्कसच्या राजांचा इतिहासांत संबंध डेव्हिडच्या कारकीर्दीत येतो. ख्रि. पू. १००० त डेव्हिडने दमास्कसच्या राजाला खंडणी देणे भाग पाडिले. ख्रि. पू. ९५० त दमास्कसचे राज्य सालोमनच्या ताब्यांतून निघून स्वतंत्र झाले, त्यावेळी रेशन हा दमास्कसचा राजा होता. त्याच्या मागून हेझिओन हा राजा झाला असे दिसते. त्याच्या नंतर टात्रिमोन गादीवर आला. ही राजांची नावे फक्त बायबलमध्ये आढळतात, तथापि हेझिओन आणि रेशोन हे एकच असावे असे दिसते. ख्रि. पू. ९०० त पहिला वेन-हदद दमास्कसच्या राज्यावर आला. वेन-हददची मदत जूडाच्या आसाने देवालयंतील आणि राजवाल्यांतील संपत्ति देऊन मिळविली, आणि इस्राएलच्या वादशहा बरोबर युद्ध केले. ख्रि. पू. ८७० दुसरा वेन-हदद (असुरियन स्मारक लेखांत हदद-इद्री असे नांव आढळते.) या दमास्कसच्या राजाने इस्राएल लोकांशी उघड शत्रुत्व सुरू केले, तेव्हा ओझी आणि अहव यांनी फिनीशियन लोकांशी सल्लय करून त्याला विरोध केला. वेन-हददने समरिया राजधानीला वेढा घातला, परंतु त्याला आहावन हांकून लाविले.

पुढल्या वर्षी वेन-हददने पुन्हा वेढा दिला पण पुन्हा त्याचा आफेंक नवीक लढाईत पराभव झाला. तथापि आहावन आपले घोरण बदलून वेनहदादशी मैत्रांचा तह केला आणि असुरियाच्या बाढत्या सत्तेला विरोध करण्याची तयारी केली. ख्रि. पू. ८५४ त दमास्कस, इस्राएल आणि हमात यांचा मित्रसंघ बनून वेनहदाद हा त्याचा मुख्य बनला. आणि ही तीन आणि इतर राष्ट्रे यांनी मिळून हमातवर स्वारी करून आलेला दुसरा शालमनसर याशी सामना दिला. करकर येथे लढाई झाली पण त्यांत या दोस्त राष्ट्रांचाच पराभव झाला. तेव्हा या दोस्त राष्ट्रांत फाटाफुटून होऊन दमास्कस व सीरिया यांनीच कायते युद्ध चालू ठेविले. ख्रि. पू. ८४९त वेनहदाद आणि हमातचा झुंजिल्लेन यांनी, शालमनसर याने हमातवर स्वारी केली असता त्याला विरोध केला. पण या लढाईचा निकाल कोणत्याच पक्षाच्या बाजूने निश्चित झाला नाही. ख्रि. पू. ८४६ या साली शालमनसर याने तिसऱ्या वेळी हमातवर स्वारी केली परंतु वेनहदादच्या पराक्रमामुळे त्याला तो देश जिंकता आला नाही. ख्रि. पू. ८४५ त हाक्षायेल हा आपला बाप वेनहदाद याच्या मागून गादीवर आला. वेनहदादचा खून झाला असावा असे दिसते. ख्रि. पू. ८४२ त हाक्षायेल याने इतर सर्व राजे सोडून गेल्यामुळे एकट्यानेच शालमनसर बरोबर युद्ध करण्याचे ठरविले. शालमनसरची सीरियावरील ही चौथी स्वारी होय. दमास्कसला बरेच दिवस वेढा पडला होता परंतु विजय कोणत्याच पक्षास मिळाला नाही. ख्रि. पू. ८३९ या साली शालमनसरने दमास्कसवर पुन्हा स्वारी केली, पण यावेळीहि त्याला जय मिळाला नाही, आणि उलट दमास्कसच्या राजानेच इस्राएलवर स्वारी केली. या शतकाच्या अखेर जोर्जेनच्या पूर्वेकडील आणि आर्नोनच्या उत्तरेकडील प्रदेश हाक्षायेलने आणि त्याच्या नंतरचा राजा तिसरा वेनहदाद यानी आपल्या राज्यास जोडला. परंतु लवकरच असुरियन लोकांनी दमास्कसवर पुन्हा हल्ला केला. ती संधि साधून इस्राएल लोकांनी आपला प्रदेश पुन्हा परत मिळविला. ख्रि. पू. ८०६ ते ७९७ मध्ये तिसरा अदाद निरारी याने दमास्कसवर स्वारी केली आणि तिसरा वेनहदाद याच्या नंतरचा राजा मरी याला जबर खंडणी देण्यास भाग पाडले (७९७). ख्रि. पू. ७७३त असुरियाच्या राजाने पुन्हा दमास्कसवर स्वारी केली व इस्राएल राष्ट्राहि यावेळी फार बलिष्ठ होऊन त्याने दमास्कसला आपले मांडलिक बनविले. या दुहेरी हल्ल्यामुळे दमास्कसच्या राज्याला भराभर उतरती कळा लागली. ख्रि. पू. ७३५ त पेकह याने रेशन बरोबर दोस्ती केली, आणि जुडाच्या अहश्वर स्वारी केली. याप्रमाणे सीरिओ एफ्रासिटिक युद्ध सुरू झाले. अहश्वने तिसरा तिग्लथ पिलेसर याची मदत मागितली व ती त्याला मिळाली. ख्रि. पू. ७३४ त तिग्लथ पिलेसरने सीरियावर चाल केली, आणि रेशनचा पराभव केला. तेव्हा रेशन दमास्कस शहराचा आश्रय

घरून राहिला. ख्रि. पू. ७३२ त दमास्कस शहर हस्तगत करून रेशीनला ठार मारण्यांत आले, आणि शहरांतील रहिवाशांना हद्दपार करण्यांत आले व अशा रीतीने दमास्कसचे राज्य असुरियाच्या साम्राज्यांत सामील करण्यांत आले.

वरील हकीकतीत वारंवार उल्लेखिलेल्या मायसिनी लोकां-वद्दल आपणांस थोडी माहिती करून घेतली पाहिजे.

मायसिनी.—होमरच्या ग्रंथांत मायसिनी लोकांचे नांव ट्रोजन लोकांच्या साथीदारांच्या यादीत असून टेलिफस राजा परगमम शहराला येण्याचे वेळेस ते कैकसच्या खिंडीत राहात होते असा मजकूर आहे. परंतु त्यांच्या पूर्वेतिहासाची या पेक्षा अधिक माहिती उपलब्ध नाही. ट्रोजन युद्धापूर्वी ट्यूकियन लोकांस मदतीस घेऊन त्यांना युरोपखंडावर स्वारी केली, या हिरोडोटसच्या म्हणण्यास कल्पितकथेपेक्षा जास्त किंमत देता येत नाही. लिडियन क्रोससने आसपासच्या राष्ट्रांवर मायसिनी लोकांस पादांकांत केले ही त्यांच्याविषयी पहिलीच ऐतिहासिक गोष्ट आपणांस अवगत आहे.

विश्विअन.—हिरोडोटस, हेनोफोन, स्ट्रबो इत्यादि प्राचीन ग्रंथकारांच्या मते विश्विअन लोक ग्रेसमधून आले असावे. ग्रेसमध्ये थिनि नांवाच्या लोकांचे अस्तित्व असल्याबद्दल पुरावा सांपडतो व ते आणि विश्वि हे वरोवरच एशियाच्या जवळपासच्या प्रांतांत एकाच वेळी स्थाईक झाले असावे. त्यांनी मायसिनी कोंकाने इत्यादि लोकांच्या लहान लहान टोळ्यांचा पराभव करून त्यांचा प्रदेश व्यापला. हिरोडोटसने थिनि व विश्वि हे शेजारी शेजारीच रहात असत असे वर्णन केले आहे. परंतु पुढे विश्वि प्रबळ झाले असावे व म्हणून त्यांचेच नांव त्या प्रदेशास मिळाले असावे. क्रोसस राजाने त्यांच्या प्रदेशाचा आपल्या लिडियन साम्राज्यांत अन्तर्भाव केला होता. पुढे ते लिडियनलोकांवरच इराणचे अंकित झाले (ख्रि. पू. ५४६). आणि त्यांचा फ्रिजिया या सत्रपांत अन्तर्भाव झाला. हेलेस्पॉट व वास्फोरस हे प्रदेश याच सत्रपांत मोडत. परंतु अलेक्झांडरच्या स्वारीपूर्वीच त्यांनी इराणपासून आपले स्वातंत्र्य जिंकून घेतले होते. घास व क्षिपोटेस या दोन स्वजातीय राजांच्या हाताखाली त्यांनी आपले स्वातंत्र्य कायम राखले व क्षिपोटेस याचा मुलगा पहिला निकोमिडिस याने आपणांस प्रथम राजा असे म्हणविले.

मीडिया.—या प्रांतातील लोकांचा ऐतिहासिक उल्लेख प्रथम ख्रि. पू. ८३६ त येतो. त्यावेळी असुरी राजा शालमनसर दुसरा याने 'अमदाई', या लोकांपासून खंडणी घेतली. त्यावेळी तो झग्रेस लोकांशी युद्ध करण्यांत गुंतला होता. या राष्ट्रांतील पुरोहितवर्ग 'मग' या नांवाने प्रख्यात असून झरशुझाची जन्मभूमि हाच देश असावा असे एक मत आहे. या देशांतल मग लोक फार प्राचीन काळी हिंदुस्थानांत

येऊन त्यांनी मगध देशास आपले नांव दिले. हे इन्द्राम न पूजिणारे होते म्हणून यांचा ऋग्वेदांत उल्लेख आला आहे (३. ५३, १४). अथर्ववेदांतहि त्रात्यांवरोवर यांचा उल्लेख आला आहे. सध्या हिंदुस्थानांतहि काही मग ब्राह्मण आहेत.

इराण.—इराणच्या इतिहासाम आरंभ मीडियावरील शालमनसरच्या (दुसऱ्या) स्वारीपासूनच होतो. तत्पूर्वीची त्यांची संस्कृति म्हणजे ते व भारतीय आर्य एक होते नंतर विभक्त झाले त्या काळची अवैस्तामध्ये दिसून येते. अवैस्ता व वेद यांमध्ये अनेक गोष्टीत साम्य आहे. अनेक शब्द वर्णविपर्यय भेद वजा केल्यास एकच आहेत ही गोष्ट सिद्धच आहे. त्या संस्कृतीविषयी विवेचन पुढे येईल.

मंगोल.—यांचा प्राचीन इतिहास फारच अल्प आहे. या शब्दाची व्युत्पत्तीहि अनिश्चित आहे. परंतु मोंग म्हणजे शूर या शब्दापासून हा शब्द निघाला असावा हे शोड यांचे मत आतां सामान्यतः ग्राह्य झाले आहे. यांचा त्रोटक उल्लेख चीन देशावर राज्य करणाऱ्या त अंग घराण्याच्या बखरांत (इ. स. ६९९-६९०) येतो. इतिहासाच्या अभावी यांच्या उत्पत्तीसंबंधी वगैरे दंतकथा प्रचलित झाल्या आहेत. एका कथेने एका लांडग्यांस यांच्या पूर्वज त्वाचा मान दिला आहे; दुसऱ्या एकांने बुदन्सर या नांवाच्या मनुष्यास आद्य मंगोल बनविले आहे. याच्यापासून नववा पुरुष चेंगिझखान हा होय. येथपासून त्यांचा इतिहास साधार मिळतो.

चिनी संस्कृति.—चिनी लोक असे समजतात की, फुहि नामक त्यांच्या एका पुरातन बादशहाने त्यांच्या समाजास व्यवस्थित स्वरूप आणले. त्यांच्या मते या फुहि बादशहापासूनच त्यांच्या इतिहासास सुरुवात होत असून त्याची कारकीर्द ते ख्रिस्त पूर्व २८५२-२७३८ या काळांत घालतात. चिनी लोकांच्या समजुतीप्रमाणे फुहीपूर्वी ते पशूप्रमाणे जंगलात राहत होते; तेव्हां त्यांचा समाज अगदी विस्कळित स्वरूपांत असून त्यामध्ये कौटुंबिक जीवनक्रम अस्तित्वात आला नव्हता; मुले फक्त आपल्या आईलाच ओळखीत—त्यांना आपला बाप कोण हे ठाऊक नसे. अशा स्थितीत समाज असतांना फुहीने विवाहसंस्था अमलांत आणून पतिपत्नीपैकी पतीकडे समाजाचे धुरीणत्व दिले. त्याने पाकूआ म्हणजे तीन तीन तुटक तुटक अथवा सलग अशा रेपांची आठ सांकेतिक चिन्हे काढून ज्या एका द्वैतवादाचा उपक्रम केला असे मानण्यांत येते त्यांतहि हेच तत्त्व दृग्गोचर होते. ज्या राजाने कुंदुयांचे धुरीणत्व पुरुषांकडे दिल्याचे म्हटले आहे त्यालाच लोपुवादाच्याहि उपक्रमाचे श्रेय दिले आहे ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. ह्या वादानुसार सर्व चांगल्या वस्तू किंवा चांगले गुण हे पुजातीय असून त्यांच्याच जोटीच्या ज्या दुष्टम प्रतीच्या वस्तू किंवा गुण आहेत ते खीजातीय मानले आहेत. उदाहरणार्थ बाबापृथिवी, सूर्यचंद्र, दिवसरात्र, दक्षिणउत्तर

इत्यादि. ह्या परंपरागत कथा जर खरोखरच चिनी लोकांच्या इतिहासपूर्वकालीन कल्पनांच्या निदर्शक असतील तर असे म्हणावयास हरकत नाही की, ज्या सरळ भावनेमुळे आपल्या किंवा युरोपायांच्या पूर्वजांच्या लोकांच्या लिंगभेदाची कल्पना आली तीच भावना प्राचीन चिनी लोकांतहि अस्तित्वांत होती. फारक एवढाच की, आपणां दोघर्मांमध्ये ती कल्पना केवळ भाषेतील लिंगभेददर्शक पूर्वगामी किंवा उत्तरगामी प्रत्ययांच्या रूपानेच शिल्लक राहिली आहे, तर चिनी लोकांच्या भाषेत लिंगभेद नमला तरी ती कल्पना त्यांच्या अध्यात्म ज्ञानांत जिवंत आहे. कारण, त्यांनीं निसर्गसंबंधी स्पष्टीकरणाचे जे जे म्हणून प्रयत्न केले आहेत त्या सर्वांच्या मुळाशी वस्तुजातांमध्ये स्त्रीपुरुषाव बास करीत असतो ही कल्पना दिसते.

ज्यांच्या योगानें मनुष्याचा पाश्ची जीवनक्रम जाऊन त्यास सामाजिक स्थिति प्राप्त झाली ते सर्व प्राथमिक शोभहि ह्या फुडि वादशहाच्या नांवावर घालण्यांत येतात. त्यानें आपल्या लोकांस मृगया करण्यास, मासे धरण्यास व शेळ्यांमेल्या राखण्यास शिकविले, त्यानें बायें तयार केली व तत्पूर्वी प्रचारांत असलेली ग्रंथियुक्त लिपि काढून टाकून तिच्या ऐवजी चित्रलिपीचा एक प्रकार चालू केला. अर्थात् या सर्व गोष्टीस इतिहासाचें महत्त्व देतां येत नाही, तथापि याद्वन एवढें मात्र खास दिसतें की, फुटेंवरहित अशा समाजाच्या विस्कळित अवस्थेंतून मानवी संस्कृतीच्या उत्क्रांतीस सहाय्य करून नंतर मनुष्यास मृगया, मच्छांमारी, पशुसंगोपन यासारख्या धंद्यांचें ज्ञान झालें असें कल्पनाच्या उत्तरकालीन चिनी ग्रंथकारांचा युक्तिवाद तर्कशास्त्रास सोदून नव्हता. या नंतर पुढें शान-सुंगच्या कारकीर्दीत लोक शेतकीचा धंदा करूं लागले म्हणून जे म्हटलें आहे तेंहि अगदीं सयुक्तिकच आहे. शान-सुंग हा ख्रिस्तपूर्व २८ व्या शतकांत होऊन गेला असें चिनी लोक मानतात व यानेंच शेतकीचीं आडतें व अनेक वनस्पतींतील रोगनाशक गुण शोधून काढले अशी त्यांची समजूत आहे.

हुआंगति (पॉत राजा) हा ऐतिहासिक महत्त्वाचा तिसरा वादशहा आहे. याच्या कारकीर्दीस कांहींच्या मतें ख्रि. पू. २७०४ त तर कांहींच्या मतें ख्रि. पू. २४९१ त आरंभ झाला. याच्या नांवावर, ज्या दुसऱ्या कोणाच्या नांवावर घालण्यास आधार नाही अशा बहुतेक सर्व सुधारणा मोडतात. यानें साम्राज्याचा विस्तार केला; याच्या कारकीर्दीत 'हुयू' नामक एका राष्ट्रांतीचा उल्लेख आला आहे. हे लोक चीन देशाच्या उत्तर सरहद्दीवर राहत होते व ते पुढें ऐतिहासिक काळांत परिचित झालेल्या हिउंग-नु जातीचे पूर्वज होते अशी चिनी लोकांची फार जुनी समजूत आहे. या तीन वादशहांच्या अस्तित्वावद्दल शंका घेण्याचे कारण नाही, परंतु त्यांच्या संबंधी दिलेली हकीकत मात्र उघड उघड काल्पनिक दिसते. कारण त्यांच्या भा. ति. उ. ८

कारकीर्दीचा काळ मनुष्यजीविताच्या मर्यादेच्या मानानें पाहतां बराच मोठा आहे तर त्यांत झालेल्या प्रगतीच्या मानानें फारच लहान आहे. हुआंगति यानेंच प्रथम देवळें, घरे व शहरे बांधण्याचा उपक्रम केला, अधिक महिना घालून पंचांग बसविलें व गाल्या, होडया सुरू केल्या असें चिनी लोक समजतात. त्याच्या राणीनें रेशमी किड्यांची जोपासना सुरू केली व वेणूचा शोध लावून संगीतकलेस उत्तेजन दिलें. गंगातामुळेच वजन व मापेहि अस्तित्वांत आली.

या तीन वादशहांच्या गोष्टी ज्या लिखाणांत सांपडतात ती त्या वादशहांच्या मानानें बरीच अलीकडची आहेत. कनफ्यूशसपूर्वकालीन इतिहासासाठीं आधारभूत समजल्या जाणाऱ्या व स्वतः कनफ्यूशसच्याच नांवावर मोडणाऱ्या शुकिंग नामक ग्रंथांत या तिन्ही वादशहांचा उल्लेख नाही. या ग्रंथास या व शुन यांच्या कारकीर्दीपासून आरंभ होतो. या हा ख्रि. पू. २३५७-२२५८ मध्ये होऊन गेला असें एके ठिकाणी म्हटलें आहे तर दुसरीकडे त्याचा काळ २०० वर्षे अलीकडे दिला आहे. यानंतर शुन हा गादीवर बसला. यानें आपल्या कारकीर्दीत ज्या सैन्यमिथां लोकांस हद्दपार केलें ते चीनच्या नैऋत्येस असलेल्या टागुदान, तिबेटी व मिथीक्ष लोकांचे पूर्वज होते असें म्हणतात.

हिया घराणें.—शुननंतर यू हा वादशहा झाला. त्यानें ख्रि. पू. २२०९ पासून २१९८ पर्यंत राज्य केलें. यानें पीत नदीच्या महापुराचें पाणी ओसरविण्याकरितां कालवे खोदले व आपल्या राज्याचे ९ विभाग करून निरनिराळे प्रांत बनविले. या घराण्यांत एकंदर १८ वादशहा होऊन शेवटीं ख्रि. पू. १७९६ त तें लयास गेलें असें म्हणतात. या घराण्यापैकीं सुंग-कांग नामक वादशहाच्या कारकीर्दीत ख्रि. पू. (२१५९-२१४७) त्याच्या दरबारांतील ज्योतिष्यांनीं न वतविलेलें असें एक सूर्यग्रहण दिसलें.

शांग उर्फ यिन घराणें.—हें घराणें ख्रि. पू. १७९६ पासून ११२२ पर्यंत टिकलें व हिया घराण्याप्रमाणेंच चौसिन नामक एका राज्यकर्त्यांच्या दुर्गुणांमुळे लयास गेलें. त्या वेळीं चीनच्या आसपास सर्वदूर रानटी राष्ट्रांती पसरल्या असून त्यांच्या स्वान्यांपासून चिनी लोकांनां आपलें रक्षण करावें लागत असे. या सर्वांत पश्चिम व उत्तर सरहद्दीवर असलेल्या हिउंग-नु ऊर्फ हूण लोकांच्या पूर्वजांपासून चीनला विशेष त्रास होत होता. चौसिन हा ऐपआरामांत दंग असल्यामुळे या लोकांच्या स्वान्यांचें निवारण करण्याचा सर्व भार पश्चिम सरहद्दीवर असलेल्या चौ प्रांताच्या एका राजघराण्यांतल्या सुभ्यावर पडत असे. तेथील सुभेदार वोन वांग या नांवाचा प्रसिद्ध शूर पुरुष होता. त्यानें चौसिन याची दुष्कृत्यांवद्दल चांगली कानउघाडणी केली. परंतु तिचा कांहीं उपयोग न होतां या धीटपणावद्दल वोन-वांग यास तुलंगवास मात्र भोगावा लागला. वोन-वांग यानें आपल्या

तुरंगवासांत इ-किंग नामक जो ग्रंथ लिहिला तो चिनी वाझ्यांतील सर्वांत पुरातन ग्रंथ समजला जातो. चीन देशांत या ग्रंथाइतका आज दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथाचा अभ्यास केला जात नाही. चौ-सिनच्या जुलमीपणामुळे त्याची प्रजा कंटाळून ती वीन-वांगचा पुत्र वु-वांग याच्या आधिपत्याखाली आपल्या वादग्रहाविरुद्ध उठली, व शेवटी 'पश्चिमेकडील लोकांच्या' म्हणजे बहुधा हूणांच्या पूर्वजांच्या मदतीने वु-वांग याने चौसिन याचा पूर्ण पराभव केल्यामुळे चौसिन याने राजवाड्यास आग लावून आमहत्या केली.

चीनमध्ये सांस्कृतिक प्रगतीबरोबर परमार्थसाधनादिकां-तहि प्रगति होत होती. तेव्हां या वेळच्या चीनच्या पारमार्थिक कल्पनांचेहि आपणांस ज्ञान करून घेतले पाहिजे.

चीन देशांत तीन धर्मसंप्रदाय प्रचलित आहेत. (१) बौद्धसंप्रदाय; (२) कन्फ्यूशियससंप्रदाय; व (३) ताओसंप्रदाय. बौद्धधर्माचा प्रसार चिनांत कसा झाला हे पहिल्या विभागांत दाखविलेच आहे (पृ. २३२.). कन्फ्यूशियस हा चिनी ऋषि छि. पू. ५ व्या किंवा ६ व्या शतकांत होऊन गेला. त्याने काढलेला संप्रदाय सध्या चीनमध्ये प्रमुख आहे. त्याने आपल्या मागील तत्त्वज्ञानांचीं मते एकत्र करून ती पुढील पिढीला दिली; स्वतःचे मत म्हणून मुळीच प्रतिपादन केले नाही. याचे कार्य आपणांकडील व्यासांच्या कार्याप्रमाणे आहे. शू, शिह, यी, व लीवी या अत्यंत प्राचीन "किंग" ग्रंथांवर त्याच्या संप्रदायाची उभारणी आहे. या ग्रंथांतून कन्फ्यूशियसने जे उद्धृत केले ते असेंच्या तसेच आलेले नाही कारण मध्यंतरी एकदा चीनमधील सर्व ग्रंथ राजांजने जाळण्यांत आले. कन्फ्यूशियसच्या मृत्यूनंतर ५ व्या किंवा ६ व्या शतकांत हान घराणे राज्यारुढ असतां कांहीं पंडितांनी कन्फ्यूशियसचे पुनःसंशोधित ग्रंथ म्हणून लोकांपुढे कांहीं ग्रंथ मांडले. तेव्हां या कन्फ्यूशियस सिंहातेतील सर्व विचार त्याचे असे म्हणता येणार नाहीत. कन्फ्यूशियसने स्वतः "खू खिउ" हा इतिहास लिहिला आहे; इतर कांहीं छोटे ग्रंथ त्याचे म्हणून मानण्यांत येतात शू ग्रंथांतील 'लुन यू' मध्ये त्याच्या म्हणी व संवाद दिले आहेत.

कन्फ्यूशियस याचा परमार्थसंप्रदाय.—वास्तविक पाहता, कन्फ्यूशियसचा संप्रदाय हा धार्मिक नसून केवळ नीतिधर्म व राजधर्म म्हणता येईल. कन्फ्यूशियसने आपल्या वेळच्या संस्कारांना धार्मिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. "जेव्हा राज्यकारभार चांगला चालतो तेव्हा भापा उच्च व धिटाईची असते व वागणूकहि तशीच असते. जेव्हा कारभार वाईट असतो तेव्हा वागणूक उच्च व धिटाईची असते पण भापा मात्र कांहींशी अस्वैर बनते" या त्याच्या तत्वाप्रमाणे तो तत्कालीन अनीतीच्या प्रकारांवद्दल मूकवृत्ति ठेवी. तो लोकांना जुन्या धर्माला चिकटून राहण्याचा उपदेश करी; पण धार्मिक संस्कारांची चिकित्सा मात्र त्यांनी करू नये म्हणून वजावी.

यज्ञांत वलिदान करणे मोठे महत्वाचे आहे असे तो माना पण शांगतिग्रीत्यर्थ मोठा यज्ञ कां करावयाचा व त्याचा अर्थ काय याविषयी अज्ञान प्रदर्शित करी. देव व दैवी प्राणी यां-विषयीच्या तत्कालीन ज्ञानांत त्याने मुळीच भर टाकिली नाही; मृत्यु किंवा परलोक यासंबंधी त्याने कांहीं सांगितले नाही. चालू आयुष्यांत मनुष्यांनी काय करावे यावर त्याचा सर्व भर असे, म्हणून प्रचलित दुःखांचे निरसन होण्याकरिता त्याने शिस्तीचे नियम घालून दिले. मांडलिक संस्थानांच्या मांडणामुळे जेव्हां साम्राज्य डळमळ लागले, तेव्हा अनेक संस्थानिकांना आपल्या महत्वाकांक्षा मर्यादित करण्याचा व एकी करून देणारी समता राखण्याचा त्याने उपदेश केला. समाजाच्या निरनिराळ्या घटकांनी एकमेकांच्या हिताकरितां सुरळीतपणे चालावे, प्रत्येक संस्थानाने आपल्या वांग्यास आलेली साम्राज्याची नोकरी बजावावी व प्रत्येक राज्यकर्त्याने व अधिकाऱ्याने आपआपल्या जागेवर काम करावे, म्हणजे मध्यवर्ती सत्ता सरहद्दीवरील रानटी लोकांना नमुनेदार व परकीयांचा उच्चाटन करण्यास फार भारी होईल, अशा तऱ्हेची त्याची शिकवण असे.

कन्फ्यूशियस हा प्रमुखत्वाने राजकीय सुधारणा करणारा होता असे म्हणता येईल. स्वत्या राजकीय सुधारणा नीतीच्या पायावर उभारलेल्या असत. सृष्टीतील एकतानता मानवी जगांत दिसावी म्हणून त्याने आपल्या संप्रदायांत ज्ञानाचे विशेषतः निसर्गज्ञानाचे संवर्धन हे अद्य तत्त्व गोंवून दिले. ज्ञानाने आत्मोन्नति होते व आत्मोन्नत मनुष्य साम्राज्य स्थिर करण्यामध्ये भाग घेऊ शकतो. कन्फ्यूशियसच्या वेळची चीनच्या साम्राज्याची स्थिति लक्षांत घेतल्यास तो साम्राज्य स्थिर करण्याकरितां कां झटत असे व त्याने राजधर्म प्रामुख्याने कां उपदेशिला हे कळून येईल.

कौटुंबिक व सामाजिक संबंधांत सरसकट शाळपणाची जाणीव ठेवल्यास आयुष्य चैतन्ययुक्त राहाते. (१) परोपकारशीलता; (२) मनाची कृजुता; (३) वागणुकींत औचित्य; (४) व्यावहारिक चाणाक्षपणा; व (५) सद्धेत या गोष्टी बंधुभावाला आवश्यक आहेत; राजा आणि प्रजा, पिता आणि पुत्र, वडील आणि धाकटा भाऊ, नवरा आणि वायको व मित्र आणि शत्रु यांमधील संबंध या प्रतियोगी सहकारितेच्या तत्त्वावर चांगले टिकतील व आयुष्य सुखमय होईल. पिता पुत्रधर्म आणि त्यायोगे उत्पन्न होणारा बंधुभावपर कनिष्ठपणा हे जगताला आधारभूत असून त्यांवर केवळ आत्मोन्नतीच नव्हे तर कुटुंबाचा व सरकारी कारभाराचा सुयंत्रितपणा अवलंबून असतो, व याच कारणांकरितां कन्फ्यूशियसने पितृपूजे (आद्धा) कडे समाजाचे असलेले फाजील लक्ष कमी करण्याचा प्रयत्न केला नाही. कारण दैवी हक्क व प्रचलित पद्धतीला मान देण्याचा अत्यावश्यकता या त्याच्या तत्त्वांना पितृपूजेमुळे दुजोरा मिळत होता. प्रत्येक राज्यकर्ता देवाचे फर्मान मिळवून गादीवर बसतो, तेव्हा

त्याच्या प्रजेपैकीं प्रत्येकांनं त्याला राजनिष्ठ राहून आपआपलें काम करीत राहिलें पाहिजे; त्याचप्रमाणें कुटुंबांतील प्रत्येक मनुष्यानें वागलें पाहिजे. घरांत किंवा राज्यांत नियमवाह्य वर्तन मुळींच होता कामा नये. समाजांत शांततेचा कोणीहि भंग करूं नये. ही त्याच्या “मध्यमस्थितीच्या तत्त्वा” ची शिकवण होय. सामाजिक संबंध सुखदायक व साम्राज्य समाधानी राहाण्याकरितां साम्यता व एकतानता या दोन गोष्टींची अतिशय जरूरी असते

वर्तन सरळ ठेवणाऱ्या गोष्टींमध्ये काव्याची गणना होते; कारण तें मोठालीं कृत्यें करण्याला स्फुरण देतें. दुसरी गोष्ट संस्कारविधी; यांयोगें सरळ कृत्यें करण्याची संवय जडते; तिसरी, गायन; हें जुन्या पद्धतीचें असले तर सद्गुणांचें संवर्धन करण्यास चांगलें वातावरण उत्पन्न करतें व स्वभावाला टाक्रीठकी आणतें, व चवथी गोष्ट म्हणजे धनुर्विद्या; ही नैतिक शिस्त लावण्यास उपयोगी पडते.

वरील विचारांवरून कनप्यूशिससच्या तत्त्वज्ञानांत किती थोडा परमार्थ भरला होता हें दिसून येईल. तेव्हां त्याला इतकी लोकप्रियता व सर्वमान्यता कशी लाभली हा प्रश्न पुढें येतो. खरें पाहता त्याच्या ह्यातीत व पुष्कळ शतके पुढेंहि त्याला कोणी विचारांत नसे. त्याचीं तत्त्वे आचारांत आणण्याचें धाडस त्यावेळचा कोणी राज्यकर्ता करीत नसे. पण पुढें असा काळ आला कीं राजघराण्यांतून त्याला कोण अधिक मान देतो याविषयी मोठी चढाओढ लागून राहिली. त्याच्या गौरवाला व भक्तीला सीमा राहिली नाही. ती इतकी कीं चालू शतकाच्या आरंभी तर त्याला “द्यावा-पृथिवीच्या जोडीनें काम करणारा न्यायाधीश” असें लोकांच्या श्रद्धेत स्थान मिळालें आहे. कनप्यूशिससचा संप्रदाय इतका वाढला याचें कारण राजा व प्रजा या दोघांच्या हि हिताला तो पोषक आहे. राजाला दैवी हक्क असतो हा त्याचा उपदेश उपदंष्ट्रुभ राजालाहि फायदेशीर होतो; व त्याच प्रमाणें वैयक्तिक सुख मिळण्यासंबंधी त्यानें प्रतिपादलेले जनतेचे हक्क प्रजेपैकीं कोणालाहि आवडतील असेच आहेत. शिवाय त्याच्या तत्त्वांप्रमाणें सर्वांनीं वागल्यास देशांत किंवा कुटुंबांत अराजकता माजणार नाही. यामुळेच त्याच्या संप्रदायाचे वाढव्य आपत्तीच्या काळांतुनिह सुरक्षितपणें वाहेर पडलें व तें लोकांमध्ये पूर्णपणें विचविण्याकरितां पाठशाळा निघाल्या. सरकारी नोकरींत शिरण्यापूर्वी या विषयाची परीक्षा द्यावी लागे इतकें त्याला सरकारी महत्त्व मिळालें होतें. असो. आतां आपण चीनमधील तिसऱ्या संप्रदायाकडे वळें.

ताओ संप्रदाय.—ताओ संप्रदाय हा चीन देशातील एक उपासनासंप्रदाय आहे. “ताओ तेह किंग” या लौइझेच्या पुराणग्रंथावरून ह्या संप्रदायाला हें नांव पडलें. वरील प्रबंधांतील त्याच्या मतांवर ह्या संप्रदायाची उभारणी केली

असल्यानें लौइझेलाच त्याचा उत्पादक म्हणून मानण्यांत येतें.

ख्रिस्ती शकापूर्वी ६०४ या सालांत लौइझेचा जन्म झाला असावा असा अंदाज आहे. कनप्यूशियस व ताओ समकालीन असावेतसें जुन्या लीची वगैरे ग्रंथांवरून दिसतें. लौइझेसंबंधी विश्वसनीय जास्त माहिती मिळत नाही. त्याला अज्ञातवासांत राहण्याची फार आवड असे व म्हणून त्याच्या हातून ताओचें (मोक्ष मार्गाचें) परिशोधन व सद्गुणांची अभिवृद्धि झाली. जगापासून कायमचेंच दूर राहण्यापूर्वी ताओ व सद्गुण यांसंबंधी आपलीं मतें जगापुढें मांडावीं या उद्देशानें त्यानें एक ग्रंथ तयार केला असें सांगतात. पुढें त्याच्या आयुष्याचा शेवट कशा रीतीनें झाला याविषयी कांहीं माहिती मिळत नाही. लौइझे ही एक खरी व्यक्ति होती कीं, निव्वळ एक कल्पनाजन्य व्यक्ति इतिहासांत घुसवून दिली आहे अशी आतां शंका उत्पन्न झाली आहे. तथापि चिनी तत्त्वज्ञानवाङ्मयांत त्याचा उल्लेख अवश्य केला पाहिजे इतकी त्याची योग्यता आहे.

जुन्या लेखकांच्या ग्रंथांतील लौइझेच्या म्हणून मानल्या गेलेल्या उक्तीं सांपडतील तशा एकत्र करून त्यांचा एक प्रबंध तयार केला व तो त्याच्या नांवावर प्रसिद्ध केला. हा ग्रंथ म्हणजे विख्यात “ताओ तेह किंग” किंवा “ताओ ते चिंग” हा होय. तेव्हां या ग्रंथांत लौइझेचा हात कितपत आहे हें सांगणें कठिण जाईल कदाचित् आपणांकडील मनुस्मृति आदि ग्रंथांप्रमाणें प्राचीन परंपरा संकलित करणारा हा ग्रंथ असेल व यांतील तत्त्वज्ञान त्याच्या कालापूर्वी वराच काल प्रचलित असेल. शिवाय हा ग्रंथ ज्या वेळीं लोकांपुढें आला असें सांगतात त्या वेळेपासून चार शतकेपर्यंत ह्याचा चिनी वाङ्मयांत मागमूस देखील नाही. असो. आतां ताओ तेह किंग हा लौइझेनेच लिहिलेला ग्रंथ आहे असें धरून चालून त्यांतील मुद्यांकडे वळणें बरें. ह्यांतील निरनिराळ्या भागांतील युक्तिवादांतील विसंगतता, लहान सूत्रांसारखी त्याची मांडणी, ग्रंथ गूढ व काव्यमय करण्याकडे लेखकाची दिसत असलेली प्रवृत्ति वगैरेनीं हा प्रबंध फार दुर्बोध झाला आहे. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे यांतील ताओ या शब्दावरून काय बोध होतो ह्याचा निर्णय करणें ही होय. याचे तीन अर्थ होऊं शकतात—(१) मार्ग, (२) बुद्धि, (३) वाक्. तेव्हां ग्रंथकर्त्यानें कोणत्या अर्थी हा शब्द वापरला असावा अशाबद्दल टीकाकारांत वराच वाद आहे. त्यांतल्या त्यांत “मार्ग” हा अर्थ व्युत्पत्तिशास्त्र व अक्षरचिन्ह ह्यांवरून पाहतां जास्त बरोबर होईल. ह्या “मार्ग” चा अर्थ फार व्यापक आहे. हें एका (विशेष) ‘गुण’चें नांव आहे. लौइझेच्या मनांतील ताओ ह्या शब्दानें संवोधिलेला हा विशिष्ट गुण कोणता हें एका शब्दांत सुबोध रीतीनें सांगणें अवघड जाईल. हा गुण म्हणजे स्वाभाविक घडणाऱ्या गोष्टींतील साधेपणा व फक्त सिद्धीकरितांच

निःस्वार्थ बुद्धीने केलेले निष्काम कर्म (ह्याला अकर्महि म्हणता येईल) हा होय. जड सृष्टीत याचे दाखले पदोपदी सांपडतात. “तींतील सर्व वस्तू कांहीं एक गवगवा न करता उद्भवतात व आपला जन्मसिद्ध हक्क न वजाविता वाढत रहातात. अभिमान न वाळगता आपआपली कमें करतात. त्याच्यापासून होणाऱ्या उत्पन्नावर मालकी सांगत नाहीत. ह्या आपलेपणाच्या अभावामुळेच सृष्टीतील क्रिया व कार्ये कधीहि वंद पडत नाहीत” [प.२]. समाज सुखी राखण्यासाठी राज्यपद्धतीत ह्याच गुणाची आवश्यकता आहे. “सिद्ध पुरुषांनी राज्यकारभार पाहिला तर प्रजाजनांच्या वेसुमार मनापा मावळतील, त्यांना पोट भरण्याची साधने प्राप्त होतील व त्यांच्या महत्त्वाकांक्षा कमी होऊन शरीरांत भर पडेल. हे पुरुष त्यांना (जरूर नसलेले) ज्ञान करून देणार नाहीत व त्यांचा हव्यास नाहीसा करताल व ज्या कांहींच्या ठिकाणी ज्ञान असेल त्यांना आपल्या तत्त्वज्ञानाचा उपयोग करता येऊ नये असे करून टाकतील” (प. ३). प्रत्येक व्यक्तीने जर आपल्या स्वतःच्या कारभारांत अशाच वागणूक ठेवली-थोडक्यांत म्हणावयाचे म्हणजे पुन्हा ती व्यक्ति जर लहान मूल बनली—तर तिला अशाच तऱ्हेचे फळ मिळेल. ताओ तेह किंग ह्या ग्रंथातील विषय अशा प्रकारचा आहे. सृष्टि, समाज व व्यक्ति यांच्या कारभारांतील निहंतुक क्रिया—अशी क्रिया की, जिच्या सिद्धीविषयी मनांत हव्यास नाही किंवा सिद्धिविनाश झाला तरी त्यावद्दल दुःख नाही—म्हणजेच ताओतत्त्वावरहुकूम केलेली क्रिया असे या ग्रंथात प्रतिपादन केले आहे. या तत्त्वाचा जेव्हा वैयक्तिक शीलार्था संबंध येतो तेव्हा जेव्हा चांगले व व्यावहारिक असेल तेवढेच त्यांत विवचन दिले जाते. निरभिमानता ह्या सद्गुणाविषयी काय सांगू व किती सांगू असे ह्या ग्रंथकाराला होऊन गेलेले दिसते. (प. ७) सद्यता, मितव्यय व जगांत पुढे येण्याची हांव नसणे या तीन गुणांना ती फार महत्त्व देत असे (प. ६७). “कांहीं हेतू न धरता वागणे, कांहीं त्रास न वाटता कामे करणे, रुचि न समजता खाणे, लहानाला मोठे समजणे व मोठ्याला लहान समजणे (म्हणजे लहानमोठे यांत भेद न मानणे), दुःख देणाऱ्यावर दया करणे हा ताओ मार्ग आहे” असे त्याने एके ठिकाणी प्रतिपादन केले आहे.

शासनपद्धताविषयी त्याने जे लिहिले आहे ते फारसे वरोवर व समाधानकारक दिसत नाही. देहांत शिक्षेच्या तो विरुद्ध असे [प. ७३ व प. ७४] व युद्धाचा तर त्याला तिष्टकारा असे [प. ७९]. समाजोन्नति किंवा जीवितविद्या याविषयी त्याला सुळीच सहातुभूति नसे. जे पूर्वी “ताओ” तत्त्वाप्रमाणे वागण्यांत फार वाकवगार बनले होते त्यांनी लोकांना सुसंस्कृत करण्याचा कधी प्रयत्न केला नाही. उलट, त्यांचा हेतु त्यांना साधेभोळे ठेवण्याचा असे. “लोकांना जास्त ज्ञान असले म्हणजे त्यांना ताव्यांत ठेवावयाला व त्यांच्यावर

राज्य करण्याला फार त्रास पडतो, आणि म्हणून जो प्रजेला ज्ञान देऊन राज्य चालवू वधतो तो त्या राज्यावर अरिष्ट आणतो आणि जो ह्या उलट वागतो तो त्या राज्याचे कल्याण करतो असे तो म्हणतो” (प. ६५). एखाद्या कमी लोकसंख्येच्या लहानशा राज्यांत मी अशी व्यवस्था करून टाकीन की, तेथील लोकांना हत्यारे दिली तरी ते त्यांचा सुळीच उपयोग करणार नाहीत (किंवा त्यांस करण्याचे कारण पडणार नाही); मरण ही एक मोठी दुःखादायक व हानिकारक गोष्ट आहे असे मी त्यांना कारणकारणाने दाखवून देईन, तरीपण ते टाळण्याकरिता ते दूर कोठे-तरी जाण्याचा इच्छा करणार नाहीत; त्यांच्या जवळ नावा गाळ्या इत्यादि वाहने असतील पण त्यांत वसण्याची कधी वेळच त्यांना येणार नाही; लिहिण्यास वर्णाक्षरांपेक्षा त्यांना पूर्ववत् गांठीच्या दोऱ्यांचा उपयोग मी करावयास लावीन. त्यांना स्वतःची ओलोकोरडी भाकर गोड लागेल, जाडा भरडा कपडा सुंदर दिसेल, मोडकी तोडकी झोपडी चांगले आरामस्थान वाटेल आणि त्यांची साधी रहाणी सुखावह होईल; अगदी शेजारी चिकटून दुसरे राज्य किंवा प्रदेश असला तरी अगदी मरेपर्यंत त्यांशी संबंध किंवा दळणवळण ते ठेवणार नाहीत (म्हणजे दुसऱ्याच्या मदतीची अपेक्षा त्यांस राहणार नाही). ”

येथपर्यंत “ताओ” वें जे विवेचन केले ते कळण्याला फारसे अवघड नाही. शील व कर्म यांचे विवरण करणारा हा एक गुण आहे; हा गुण प्रत्येक व्यक्तीने आपल्यांत आणण्याविषयी झटले पाहिजे व राज्यकर्त्याने आपल्या शासनपद्धतीत हा उतरविला पाहिजे. निसर्गाच्या वावरीत ताओसंबंधी केलेले विवेचन इतके सुबोध नाही. सर रॉबर्ट डग्लस म्हणतात की, मार्ग हा ताओचा अर्थ सर्वोत्तम ठरेल; पण ते लगेच असेही म्हणतात की ताओ म्हणजे नुसता “मार्ग” नव्हे तर मार्ग व मार्गाने जाणारा होय. हा मार्ग शाश्वत आहे. ह्या मार्गाने सर्व जीव व चराचरवस्तु जात आहेत परंतु हा कोणी प्राण्याने केला नाही तर हा स्वतःच प्राणी आहे हा सर्व कांहीं आहे व नाहीहि आणि सर्वांचे कार्य व कारण हाच आहे. सधे वस्तूंचा ताओपासून उगम होतो, सर्व ताओला अनुसरतात व शेवटी “ताओ” प्रत जातात.

लौकिके हा समुण ईश्वराचे अस्तित्व मानतो की नाही ह्या विषयी वाद आहे.

आतांपर्यंत “ताओ तेह किंग” मधील ताओ तत्त्वाविषयी माहिती झाली. पण सध्या चीन देशांत प्रचलित असलेल्या त्या संप्रदायाविषयी माहिती त्यांत आलेली नाही. हा संप्रदाय लौकिकेच्या पाठीमागून जवळ जवळ ५०० वर्षांनी अस्तित्वांत आला. तथापि त्रिगुणात्मक हे त्याला दुसरे नांव दिले आहे. हे जीविताचे कोडे वरोवर उलगडण्यासाठी मर्त्यलोकांना जी एक प्रकारची

तळमळ लागलेली असते ती शांत करण्यासाठी म्हणून लोईझेनंतरच्या लेखकांनी त्याच्या थोड्याबहुत असलेल्या उक्तींवरून एक विचारसंप्रदाय तयार केला. लोईझेन ताओची कसोटी तयार केली होती. त्याच्या पुढील काळांत अनुयायांनी "ताओ" हा केवळ आदिकरण ऊर्फ त्रह्य व शेवटी ज्याच्या ऐक्यामध्ये सर्व परस्परविरोधी गोष्टींचा पूर्ण मिलाफ होतो असा एक अहि असा त्याचा अर्थ लाविला. मानवी जीविताने उगमस्थान जो हा "एक" तो गोचर विश्वाच्या पलीकडे होता. मरणानंतर सायुज्य मुक्ति व अमरत्व मिळण्यासाठी लोईझेच्या तत्वांप्रमाणे चालून शरीराची विकारजडता नाहीशी करून टाकणे हेच आवश्यक होते. पुढे पुढे अशी कल्पना बनली की, "एक" हा दूरवर आकाशामध्ये एक दैर्घ्यायमान व अचल असा प्रकाशविंदु आहे व त्याभोवती मर्त्यदेहरुपी कांत टाकून वर गेलेल्याचे आत्मे फारच जलद गतीने एकसारखे वाटेने फिरत असतात. पुढे लवकरच किमयेचे प्रयोग सुरू झाल्यापासून व अमृतावद्दल विश्वास उत्पन्न झाल्यापासून या वरील अत्युत्तम कल्पनांचा विघाड झाला. जेव्हा बौद्धसंप्रदायाचा पगडा लोकांच्या मनावर धसू लागला तेव्हा ताओ संप्रदायाचे रूप मुळातच बदलले. त्यांनी बौद्धसंप्रदायातून कांही संस्कार, धर्मोपदेशकांची वस्त्रे, उपासनापद्धति, नरकाविषयी कल्पना, देवळासंबंधी वस्त्या इत्यादि गोष्टी घेतल्या व उपासनासंप्रदाय काढला. बौद्धसंप्रदायानेही कांही गोष्टीत—चांगल्याच गोष्टीत तेवढे—या संप्रदायाचे अनुकरण केले. चूशी म्हणतो "बौद्धसंप्रदायाने ताओ संप्रदायातील चांगल्या गोष्टी तेवढ्या चोरल्या. पण उलट ताओ संप्रदायाने बौद्धसंप्रदायात जेवढे म्हणून वाईट होते तेवढेच चोरून घेतले. जसे एकाने दुसऱ्याजवळून रत्न घेतले तर त्या रत्नाच्या मालकाने त्या ऐवजी एक खडा मिळविला." सध्याच्या काळी हे दोन्ही संप्रदाय सारखेच बनले आहेत त्यामुळे हा अमुक म्हणून ओळखण्यास जड जातो.

हल्लीचा ताओ संप्रदाय म्हणजे हीन व जाचक धर्मवेदपणा व आचारविचार यांचा एक समूहच आहे. ह्यात किमया, भुरमलविद्या आणि पिशाचवाद होंहि येतात. इकडे लोईझेला देवाचे अस्तित्व कबूल होते की नाही या विषयी शंका आहे, तर तिकडे हा संप्रदाय अनेकेश्वरपूजक आहे. लोईझेला हे कितपत खपले असते हे सांगायलाच नको. अशा "ताओ संप्रदायाचा" मूळ उत्पादक म्हणून त्याला गणणे हो त्याची केवळ निंदाच होय असे एक लेखक म्हणतो.

याप्रमाणे आशियामध्ये निरनिळा राष्ट्र संस्कृतीच्या निरनिराळ्या विकासावस्थेत आपला जीवितक्रम आचरीत असता पश्चिमेकडे युरोपखंडातील सांस्कृतिक प्रगति कोठपर्यंत येऊन पोचली होती हे अवलोकन करू.

प्रकरण ६ वे.

प्राचीन यूरोपीय संस्कृती.

यूरापमध्य स्वतंत्रपणे विकास पावणाऱ्या भिन्न संस्कृती म्हटल्या म्हणजे ग्रीक, रोमन, ट्यूटन व स्कॅंडिनेव्हियन या होत. या संस्कृतींची विकसित अवस्था आपणांस बुद्धपूर्व काळांत दृष्टीस पडत नाही. तेव्हा या संस्कृतींचे सविस्तर विवेचन करण्याचे स्थान या विभागांत नसून बुद्धोत्तर जग या विभागांतच योग्य होईल. तथापि या संस्कृतींचा उगम जरी अल्प प्रमाणावर असला तरी तो बुद्धपूर्व काळांत झालेला असल्यामुळे आपणांस त्यांचा निर्देश करणे भाग आहे.

वर ज्या चार भिन्न संस्कृती दाखविल्या त्या जरी भिन्न प्रदेशांत व भिन्न काळांत विकास पावत असल्या तरी त्यांचा परस्परांशी थोडाफार संबंध आलेला असावा, एवढेच नव्हे तर ग्रीक व ट्यूटन या इंडोयूरोपीय अथवा मूलगृहकालीन आर्यन संस्कृतीच्याच शाखा असल्या असा संशोधकांचा सिद्धांत आहे. रोमन संस्कृति तर बहुतांशी ग्रीक संस्कृतीचीच उत्तरावस्था म्हणता येईल म्हणून तिचे वर्णन पूर्णपणे चवथ्या विभागांतच दिले आहे. स्कॅंडिनेव्हियन संस्कृतीची प्रगति तर ख्रि. पू. ५०० पर्यंत फक्त आयसयुगापर्यंत झाली होती. तेव्हा तिची पूर्वावस्था या विभागांत वर्णन केली आहे.

ट्यूटन संस्कृति ही तिच्यापेक्षा अधिक प्रगत दिसते. पण ग्रीक संस्कृति ख्रि. पू. ५०० च्या सुमारास बरीच प्रगत झालेली असावी असे होमर बंगरे ग्रंथावरून दिसते. या संस्कृतीने इजिप्शन संस्कृतीपासून बऱ्याच गोष्टी उचलल्या होत्या व जरी इजिप्शन संस्कृतीची प्रगति कांही कारणांमुळे कुंठित झाली तरी तिची परंपरा ग्रीक संस्कृतीमार्फत कायम राहिली. यामुळे ग्रीक संस्कृतीचे महत्त्व अधिक आहे.

इजिप्शन संस्कृतीच्या अंमलाखालील प्रदेशांपेक्षा आशिया-मायनर हा एक भाग असल्यामुळे इजिप्शन संस्कृतीचा परिणाम आशियामायनरवर कांही प्रमाणांत झाला तसाच तो पश्चिमेकडे ग्रीस बंगरे देशावरही झाला. त्या परिणामाची व त्याच्या पुढील संस्कृतीची कल्पना मिळवावयाची झाल्यास अत्यंत प्राचीन काळाचा ग्रीक लेख म्हणजे जे होमरचे काव्य त्यांतील विधाने घेऊन पाठीमागल्या कालाविषयी अनुमाने काढात वसावयाचे या प्रकारचा उपयोग करावा लागतो. असा उपयोग करून ग्रीक लोकांच्या उपासनापद्धतीसंबंधाने 'एन्सा यक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स' या पुस्तकांत खालीलप्रमाणे माहिती दिली आहे. हा माहिती (वैदिक वाङ्मयाशी तुलना करून) हिंदुस्थानाचा यूरोपाशी जोडणाऱ्या कालावर प्रकाश पाडण्यास उपयोगी.

आशियामायनरमधील ग्रीकलोकांच्या परमार्थ-विषयक कल्पना.—ग्रीक लोकांच्या परमार्थविषयक कल्पनाविषयांची एकंदर माहिती यावयाची म्हटल्यास त्यांचे पुढीलप्रमाणे चार कालविभाग पाडणे सोयीचे होईल; (१) प्रागैतिहासिककाल म्हणजे ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या सहस्रकापासून होमरच्या काव्यरचनेपर्यंतचा काळ, (२) इ. स. पू. ९०० पासून ५०० पर्यंतचा काळ, (३) इ. स. पू. ५०० पासून ३३८ पर्यंत म्हणजे ग्रीकलोकांच्या अत्यंत भरभराटीचा काळ, व (४) प्रक्रि-रोमन काळ. तथापि या कालविभागांतील संप्रदायांचा सनवार माहिती देणे कठिण आहे; कारण संप्रदायांच्या प्राचीन लेखांत वर्षे वगैरे काल दिलेले नसतात; किंवा ज्या लेखकांनी एखाद्या संप्रदायाबद्दल प्रथमच उल्लेख केलेला आढळतो, त्याच्याच आयुष्यांत तो संप्रदाय प्रथम जन्मास आला असेहि म्हणता येत नाही. सदरहू माहिती मिळण्याची मुख्य दोन साधने म्हणजे वाङ्मय व अंकित लेख हीं होत. यांपैकी फार जुने ग्रीक वाङ्मय तर नाहीच, पण अंकित लेखसुद्धा ख्रिस्तपूर्व ७ व्या शतकाहून जुने अद्याप उपलब्ध झालेले नाहीत. अशा स्थितीत पहिल्या कालविभागांतील म्हणजे ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या सहस्रकांतील ग्रीकलोकांच्या परमार्थकल्पनांची माहिती होण्यास होमर व हेसियड या दोन कवींची काव्ये हे अमूल्य साधन होय. शिवाय निरनिराळ्या परमार्थसंप्रदायांच्या तौलनिक अभ्यासापासून मिळणारी अनुमाने व मानुष्यकशास्त्र या दोन साधनांचीहि पुष्कळ मदत होण्यासारखी आहे. शेवटचे साधन म्हणजे मिनोन-मायसिनी लोकांच्या परमार्थसाधनांची स्मारकवस्तूवरून मिळणारी माहिती. मिनोन-मायसिनी लोकांची संस्कृति उच्च दर्जास पोहोचलेली होती; व तिचा काळ होमरच्या काव्यांच्या काळापेक्षा बराच पूर्वीचा असून सदरहू लोकांपासून हेलेन लोकांनी (प्राचीन ग्रीकांनी) वऱ्याच धार्मिक कल्पना व गोष्टी उचललेल्या आहेत, याबद्दल आतां शंका उरलेली नाही.

होमरच्या काळांतील परमार्थविषयक कल्पना.—देव अनेक असून त्यांत उच्चनीच दर्जाचे आहेत व ते सर्व देव मिळून वनलेल्या कुटुंबाचा एक मुख्य देव किंवा परमेश्वर आहे; वगैरे अनेकेश्वरीमतानून एकेश्वरवादाकडे संक्रमण दाखविणाऱ्या कल्पना होमरच्या काव्यांत दृष्टीस पडतात. या देवता प्राचीन रोमन देवतांप्रमाणे अस्पृष्ट व संदिग्ध स्वरूपाच्या, चैतन्ययुक्त पण व्यक्तिविवरहित अशाच केवळ नसून पूर्णपणे सगुण, साकार, मनुष्यस्वरूपी पण अतिमानुष गुणांच्या आहेत; त्यांना आत्मा आहे; त्यांचे शरीर अतिमानुष द्रव्याचे वनलेले असून त्या देवता अमर आहेत; इत्यादि वर्णन त्या काव्यांत आढळते. या वर्णनांत देवतांवर मनुष्यांतील गुणधर्मांचा अध्यारोप करण्याची प्रवृत्तीच विशेष दिसून येते. स्कॅमंड्रॉस सारखी नदीदेवताहि एखादुसरी आढळते; परंतु अशा दृश्य भौतिकवस्तूवर देवत्व आरोपित

करणाऱ्या दैवतकल्पना फारशा नाहीत. वनदेवता व नदी-पर्वत स्वरूपी खांदेवता त्यांत आहेत तरी त्यांचे मूलवस्तुबोधक स्वरूपवर्णन दिलेले नसून त्यांना नोंवेहि 'तरुण स्त्रिया' किंवा 'वधू' अशीं मनुष्य वाचक दिलेली आहेत. या देवतांना आपल्या इच्छेप्रमाणे कोणत्याहि पशुपक्ष्यांचे स्वरूप धारण करता येते, असें आहे तरी त्या मूळ मनुष्यस्वरूपाच आहेत. हेरा नामक 'गो-मुखी' देवतेचे किंवा अश्वेनी नांवाच्या घूकशीर्षी देवतेचे वर्णन होमरने केलेले नाही. त्याच्या देवतांमध्ये मनुष्यांन असणाऱ्या नैतिक कल्पना, त्याच प्रमाणे मनोविकार आणि नीति व कलाविषयक भावना वगैरे सगुणदेवतेचे स्वरूप पूर्ण आहे. सृष्टीतील पंचमहाभूतात्मक देवतांना प्राचीन ग्रीक दैवतसृष्टीत सर्वश्रेष्ठ मानलेले नाही. सूर्य-देवता, नदी-पर्वत-देवता, वायु-देवता व वनदेवता त्यांत आलेल्या असल्या तरी त्यांना श्रेष्ठत्व नाही; इतकेच नव्हे तर त्यांना अगदी कमी महत्त्व आहे. त्यांचा श्रेष्ठ देव झूस हा जरी अंतर्निष्ठस्थ व्यापारांचा नियामक असला तरी तो म्हणजेच विद्युदेवता किंवा आकाश-देवता असा स्पष्ट उल्लेख कोठेच नाही. तात्पर्य, होमरच्या काव्यांतील ईश्वरकल्पना निराकार दैवतपर नाहीत, किंवा प्रत्येक पदार्थमात्रांत देवत्व आहे असे मानणाऱ्या सर्वेश्वरीमतपरहि नाहीत; तर मनुष्याप्रमाणेच देवतांची म्हणजे उच्च दर्जाच्या पण मनुष्यसदृश व्यक्तींची एक निराळी जात आहे, अशा प्रकारच्या आहेत.

दैवतांस मनुष्य स्वरूप आले म्हणजे तीं दैवते लोकप्रिय करण्यासाठी दैवतांच्या लीलांचे वर्णन सुरू होतें. होमरच्या काव्यांत अश्लीलपणाचे व दुर्वर्तनाचे प्रसंग फक्त एकदोनच असून ते वगळल्यास बाकी सर्व वर्णनांत पवित्र धार्मिक वृत्ति व उच्च नैतिक कल्पना पूर्णपणे भरलेल्या आहेत. देवतांचा अपमान किंवा अन्याय कोणी केल्यास त्याचा मत्सर करणे किंवा सूड घेणे, हे प्रकार देवतांत आढळतात, पण एकंदरीने त्या सदाचरणां व कृपाळु अशाच आहेत. धर्मपर विचारीहि उच्च दर्जाचे व प्रौढ दिसतात. उदाहरणार्थ, एके ठिकाणी झूस म्हणतो, " देव कधीच कोणाला दुःख देत नाही; तर स्वतःच्या दुष्कर्मांचे फळ म्हणूनच मनुष्यास दुःख भोगावे लागते. " काव्यांत दिलेले धर्मविधीहि उच्च दर्जाचे आहेत, त्यांत रानटांपणा सुळीच नाही, जादूविदूचे प्रकारहि थोडेच आढळतात. तसेंच यज्ञ करणे म्हणजे देवतांना लांच देणे अशी नीच कल्पना नसून देव व मानव यांच्यामधील स्नेहभाव दक्षित करण्याचा तो मार्ग आहे असे मानलेले आहे. वेदी, देवळे, धर्मोपाध्याय वगैरे गोष्टी त्यांत असून मूर्तिपूजेची कल्पना मात्र नुकतीच प्रादुर्भूत झालेली दिसते.

सदरहू वर्णनावरून पहिल्या सहस्रकापूर्वीच्या कांहीं शतकांतील परमार्थकल्पनांची कल्पना होण्यासारखी आहे. कारण काव्यांतील सर्व गोष्टी होमरने केवळ स्वकल्पनेने वर्णिल्या आहेत असे मानणे शक्य नाही; ते वर्णन इ. स. पू. १०००

च्या सुमाराच्या ग्रीक समाजाचे असले पाहिजे. परंतु हे वर्णन परिपूर्ण आहे असे मानतां कामा नये.

होमरपूर्वकालीन दैवतकल्पना.—धर्मविधी, तसेच नैतिक व अंतर्द्विज्ज्ञानविषयक कल्पना यांची वाढ किती सावकाश होत असते, आणि एकदा रुढ झाले म्हणजे मग ते विधी व त्या कल्पना नष्ट होणे किती दुरापास्त असते, हा अनुभव लक्षांत घेतल्यास होमरच्या काव्यांत वर्णिलेले धार्मिक विधी व कल्पना होमरच्या पूर्वीच्या अनेक शतकांच्या जुन्या असल्या पाहिजेत हे उघड ठरते. हेलेनलोक, एकियन, ड्राओप, मिन्यन, मिनोनमायसिनी वगैरे ज्या जातींच्या संमी-श्रणापासून झाले, त्या जातींमध्ये देव म्हणजे विशिष्ट गुणरूप-संपन्न अशा व्यक्तींची जात, अशा कल्पनेपर्यंत मजल गेलेली असावी. अर्थात् हेलेनलोक आरंभापासून प्रत्येक सृष्ट पदार्थात गूढ दैवी शक्ति वास करीत आहे या समजुतीच्या पुढील पायरीवर म्हणजे सगुण व साकार अशी स्वतंत्र देवजाति मानणारे होते. अलीकडे सांपडलेल्या शिलालेखांवरून इराणीलोकांन वरुण, मिथ्र वगैरे वैयक्तिक देवता मानीत असल्याचे सिद्ध झालेले आहे. तेव्हां त्यांचे समकालीन (इ.स.पू. १४००) व नातलग असे जे वाल्कन प्रदेशांत वस्ती करून पहाणारे आर्यन लोक ते धार्मिक वावर्तात त्यांच्या वरोवरचे असले पाहिजेत असे मानणे चुकीचे होणार नाही. तात्पर्य होमरच्या काव्यांतील देवता म्हणजेच उपरिनिर्दिष्ट निरनिराळ्या जाती-तील व हेलेनलोकांत एकत्र झालेल्या देवता, असे मानणे जरूर आहे. अशा स्थितीत झस, अपोलो व पोसीडोन या अनेक जातिमान्य देवतांचे संमिश्र अशा हेलेनजातीने श्रेष्ठ कां मानल्या याचाहि चांगला उलगडा होतो.

तेव्हां “ एकेका जातीचा एकेक स्वतंत्र देव ” अशा स्थितीतून होमरपूर्वकालीन ग्रीक देवकल्पना पुढे गेलेल्या होत्या. अनेक जातींतल्या देवांना हेलेन लोक पूज्य मानीत होते व त्यांपैकी झस हा सर्वश्रेष्ठ देव किंवा परमेश्वर असे मानण्याइतकी त्यांच्या ईश्वरविषयक कल्पनेची वाढ झालेली होती. देवतेवर मनुष्यगुणाध्यारोप करण्याचा त्यांचा मजलहि प्राचीन रोमन लोकांपेक्षा पुढे गेलेली होती. उदाहरणार्थ, देवतांचे विवाह व त्यांची कुटुंबे यांचे वर्णन होमरच्या काव्यांत आहे.

मिनोनमायसिनी लोकांतील दैवतकल्पना.—होमरने वर्णिलेल्या दैवतकल्पनांपैकी उत्तरेकडून आलेल्या आर्यन-हेलेनी लोकांनी आणलेल्या कोणत्या हे वर सांगितले; त्या वरोवरच मूळ वाल्कन प्रदेशस्थ लोकांच्या कल्पना कोणत्या हेहि पाहिले पाहिजे. तद्देशीय मिनोन-मायसिनी लोकांची दैवतपरंपरा व आर्यन हेलेनोपरंपरा यांतील मुख्य फरक असा आहे की, पहिल्यांत स्त्री देवता श्रेष्ठ तर दुसऱ्यांत पुरुष देवता श्रेष्ठ मानीत असत. हा मिनोनमायसिनी लोकांतील उपासनाविशेष त्यांची या वावर्तात अधिक प्रगति झाल्याचा निदर्शक असून हाच विशिष्ट संप्रदाय ऐतिहासिक

काळांतील कांहीं ग्रीक लोकांनी कायम ठेवलेला आढळतो. तथापि कोणती विशिष्ट स्त्रीदेवता भूमध्यसमुद्रांतील भूभागांतल्या कोणत्या विशिष्ट जातींत प्रचलित होती, ही गोष्ट तेथील भाषांच्या आपल्या अज्ञानामुळे अद्याप ठरवितां आलेली नाही या अनेक देवता व तत्संबंधी धर्मविधी यां विषयीची सावेस्तर माहिती तूर्त मिळण्यासारखी नाही.

हेलेनसमाजाचा प्राथमिक काळ.—होमरने वर्णिलेल्या धर्मकल्पना व विधी वन्याच उच्च दर्जाचे आहेत. आणि या कल्पना व विधी हेलेन लोकांनी त्यांच्या पूर्वीच्या भूमध्यसमुद्रनिकटवासी सुधारलेल्या लोकांपासून घेतलेल्या आहेत, हे सिद्ध झाल्यावर सदरहू कल्पना व विधी हेलेन लोकांच्या काळापूर्वी अनेक शतके परिणत स्वरूप पावत आलेल्या असल्या पाहिजेत. तेव्हां त्या लोकांची सुधारणेची मजल अनेक वावर्तात कोठपर्यंत गेलेली होती याची कल्पना नंतरच्या काळांतील हेलेन लोकांच्या दैवतसंप्रदायांतील सर्व गोष्टी वारकाईने पाहिल्यास होण्यासारखी आहे; म्हणून येथे त्यांचे सावेस्तर वर्णन करूं.

कौटुंबिक धर्मविधी:—दुसऱ्या सहस्रकांतील उत्तरार्धात शेतकीची पुष्कळच सुधारणा झालेली होती. तसेच एक पतिपत्नीविवाहपद्धतीचे कुटुंब उत्तम मानण्यापर्यंत मजल जाऊन तीच व्यवस्था प्रचलित होती टेमीटर ही देवता मूळ आर्यनलोकांतील असल्याचे सिद्ध झालेले असून हेलेन लोकांच्या अनेक जातींत तिलाच पृथ्वीवरील धान्य-देवता म्हणून मानीत असत; व येस्मोफेरिया नामक धार्मिक समारंभ तिच्याच संबंधाचा असे खाजगी कुटुंबातील नैतिक आचारविचारांचाहि धर्मविधीशी वराच संबंध होता. झस देवतेची पूजाहि वरीच पूर्वापार चालत आलेली असून प्राचीन आर्यन कुटुंबांतील नातलग अंगणांतील वेदीभोवती जमून तिचा पूजाअर्चा करीत असत. दुसरा एक विधि नवीन जन्मास आलेल्या मुलासंबंधाचा होता. घरांतील दादनात एक चूल व चुलांचा दगड ठेवलेला असे, त्याच्या भोवती त्या मुलाला घेऊन धांवत फिरत असत व अशा रीतीने आमिदेवतेच्या दिव्य शक्तीला ते समर्पण करीत.

राजकीय धर्मविधी:—तसेच तितक्या प्राचीन काळांतहि वन्याच सामाजिक व राजकीय वावर्ती धर्मविधींचा संबंध असे त्या वेळेचा समाज लहानलहान खेप्यांत राहात असे परंतु पुष्कळ वेळां देवतांच्या देवळांमोर्वाती शहरें वाढत जात व ते लोक राजकीय वावर्तात तीच देवता श्रेष्ठ मानीत. उदाहरणार्थ अथेनी ही देवता अथेन्स शहरांत अत्यंत प्राचीन काळापासून महत्त्व पावत आलेली असावी. व म्हणून होमरच्या काव्यांत, राजकीय कारस्थानांत सल्लामसलत व उक्ताह देणारी देवता, असे तिचे वर्णन आढळते. तात्पर्य झस व अथेनी या देवतांच्या भक्तांनी आपआपल्या शहरां महत्त्व वाढवून राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित केलेले कारण पोलियस हे नांव इतर कोणत्याहि देवतेला

आढळत नाही. होमरच्या काव्यांत वर्णिलेल्या प्रकारचे महत्वाचे राजकीय स्वरूप वरील दोन देवतांस दुसऱ्या सहस्रकांत मिळाले असले पाहिजे, ही गोष्ट अनेक दंतकथांच्या आधाराने सिद्ध होते. झूस पोलिसस देवतेच्या पूजनसंप्रदायांतील धार्मिक विधीसंबंधाने जी लेखी माहिती मिळालेली आहे तीवरूनहि वरील मतास पुष्टि मिळते.

होमरपूर्वकालीन समाजांत वर उल्लेखिलेल्या दोन देवतां खंरीज इतरहि कित्येक दैवतसंप्रदाय अस्तित्वांत येऊन महत्त्व पावलेले होते. राजकीय विषयावर वक्तृत्वपूर्ण भाषणे करण्याचे आय ठिकाण जे 'मार्केट' (बाजारचा चौक) त्यालाहि पवित्र ठिकाण मानण्याचा प्रघात पडलेला असल्याचे होमरच्या काव्यांवरून दिसते. त्या मार्केटमध्ये हर्मास नामक पवित्र पाषाण ठेवलेला असे. तसेच अपोलो नामक देवता शहर वसविणारी अधिष्ठात्री देवता मानली जात असे, व शहराच्या मुख्य रस्त्यांत तिची मूर्ति स्थापन केलेली असे. पायथी शहरांत तर भविष्यकथन करणारी देवता म्हणून तिला वरेच राजकीय महत्त्व आलेले होते.

प्राचीन दैवतकल्पनांतील नैतिक स्वरूप.—देवपूजेच्या संप्रदायाचा राजकारणाशिवाय आणखी कित्येक बाबतीतहि प्रवेश झालेला होता. त्या प्राचीन समाजांतील नैतिक आचाराविचारांनाहि देवतांचे अधिष्ठान असे. देवांविषयीचा आदर केवळ नीतिप्रेरित नसून धर्मसमजुतीत वन्याच सौम्य भावना उत्पन्न झालेल्या दिसतात. नैतिक बाबतीत, देव सत्यप्रिय असून दुष्टांचा सूड घेणारा आहे, या कल्पनेच्याहि पुढे पाऊल पडून तो दयाळु कृपाळु आहे, दीनांचा व अनाथांचा कैवरी आहे, वगैरे कल्पना रूढ झालेल्या दिसतात. परमुलखांत हिंडत फिरणाऱ्या लोकांचे संरक्षण करणारा झूस देव आहे, असे मानीत. स्वर्ग व पाताळ यांतील अनेक देवतांच्या नांवांचे शपथा घेऊन खासगी व सामाजिक व्यवहार करीत असत व त्यामुळे त्यांतील नैतिक बंधने पाळली जात असत.

उपासनेत कलाविषयक अंगः—होमरपूर्वकालीन समाजांतील अनेकेश्वरी धर्मसंप्रदायांत मनुष्यांतील उच्च कर्तृत्वशक्तीच्या इतर कित्येक अंगांसहि पावित्र्य प्राप्त झाले असल्याचे दिसते. गायन व संगीत या ललितकलांत एक प्रकारची निराकार दैवतशक्ति वास करीत असल्याचे ते लोक मानीत असत; इतकेच नव्हे तर, अशा कांहीं देवतांना मनुष्यस्वरूपहि दिलेले असल्याचे आढळते. उदाहरणार्थ म्यूसस किंवा चारार्ड्स ह्या देवता ह्या. या होमरपूर्वकालीन अनेकेश्वरपंथी समाजांत रूढ झालेल्या असल्याचे दिसते. चारार्ड्स नामक देवता मायसिनी संस्कृतीचे केंद्रस्थान जे विओशियन आर्कोमिनॉस तेथे उद्यास आलेल्या दिसतात. आपोलो व अथेनी या श्रेष्ठ देवतांनाहि ललितकला व गायन यांच्या अधिष्ठात्री मानू लागले होते.

हेलन समाजांतील प्राथमिक धर्मविधीः—वरील विवेचनावरून असे दिसून येते की, ग्रीसदेशाच्या इतिहासांतील अगदी प्राचीन काळांत प्रचलित असलेला अनेकेश्वरी संप्रदाय वरेच परिणत स्वरूप पावलेला होता. ह्या अनुमानाला तत्कालीन धर्मविधींच्या स्वरूपाच्या माहितीवरूनहि पुष्टी मिळण्यासारखी आहे. होमर व हेसिअड यांच्या काव्यांत त्यांच्या परिचयांत असलेल्या धार्मिक उपासनेच्या प्रकारांची पुष्कळ माहिती आलेली आहे. अर्थात हे प्रकार रूढ होण्यास बराच काल जरूर असल्यामुळे ते दुसऱ्या सहस्रकांतील अंतिम शतकांतले असले पाहिजेत. देवतेची पूजा करण्याचे पवित्र ठिकाण मूळ एखाद्या गुहेत किंवा रानांत झाडझड तोडून साफ केलेल्या व कुंपण घालून बंद केलेल्या जागेत असावे; व तेथे पूजेकरता देवतेची प्रतिमा म्हणून केवळ एखादा पवित्र वृक्ष किंवा पुरलेला स्तंभ घेत असावेत. पुढे मनुष्यगुणांचा देवतेवर अध्यारोप करण्याची प्रवृत्ति जसजशी वळावत गेली तसतसे स्वतंत्र देवळे बांधून त्यांत देवतांच्या मूर्ती स्थापन करण्यांत आल्या. इतकी वाढ होमरच्या पूर्वीच्या काळांतच झालेली दिसते. मिनोन-मायसिनी संस्कृतीच्या काळांतहि देवळे बांधलेली असल्याचे सिद्ध झाले आहे. पण तीं देवळे राजवाड्यांचा भाग असल्याचे आढळते. यावरून त्याकाळी राजा हाच समाजाचा धर्मगुरुहि मानण्यांत येत असावा. मिनास व एकांस या राजासंबंधाच्या ज्या दंतकथा आहेत त्यांवरून वरील अनुमानास पुष्टि मिळते. अर्गोस व आलंपिया येथे देवतांची देवळे जमिनीत खणतांना सांपडली आहेत, तीं इ. स. पू. ९०० च्या सुमाराचीं असावीं. परंतु डेल्फि येथील देवालय व अथेनियन अर्कोपोलीस येथील अथेनी देवतेचे देवालय हीं त्यांपेक्षांहि जुनीं आहेत.

अनेक देवालये बांधली गेल्यानंतर लवकरच देवतांचे पुजारी व उपदेशकहि अस्तित्वांत आले असले पाहिजेत. झूस देवतेच्या पुजाऱ्यांचा उल्लेख होमरने आपल्या काव्यांत केलेला आहे. पुरोहित वगैरे इतरांवरोबर लढाईवर जाणे वगैरे लौकिक व्यवसायहि करीत असत तथापि त्यांना राजकीय व सामाजिक बाबतीत विशेष सत्ता असल्याचे आढळत नाही. परमार्थमूलक व्यवहारांत राजालाच श्रेष्ठ मानीत असत ही अत्यंत प्राचीन काळांतील विशेष महत्त्वाची गोष्ट आहे. पण जसजसे विधी वाढत गेले तसतसे राजाला मदतनीस म्हणून धार्मिक बाबतीतले पंडित लोक घर्मांपाठ्याय म्हणून नेमण्यांत येऊ लागले; पण त्या सर्वोपर अधिकार व देखरेख राजाचीच असे. त्यामुळे धर्मसत्ता व राजसत्ता यांच्यामध्ये तटाभांडण झाल्याचे उदाहरण ग्रीसच्या प्राचीन किंवा प्राचीनतर काळांत क्वचितच आढळते ग्रीसच्या प्राचीनतम काळांत किंवा ऐतिहासिक काळांत आचार्यांच्या सत्तेचे विशेष बंद मांजले असल्याचे कधीच आढळत नाही. या विधानाला दुसरा अप्रत्यक्ष पुरावा असा आहे की, देवता अंगांत येऊन

तद्वारा विलक्षण गोष्टांचे भविष्य कथन करून लोकांना घाबरवून सोडल्याचें व त्यायोगेन पुजान्यांना स्वतःचा फायदा करून घेतल्याचें उदाहरणहि आढळत नाहीं. भविष्य कथन करणारे लोक त्या वेळीं असत पण ते या वर्गाहून निराले असत.

वेदांजल वसून देवतेला हविर्द्रव्य अर्पण करीत. त्याकरतां एखादा पशु, धान्य किंवा कधीं फळेंहि घेत असत. अशा यज्ञांत मद्य कधीं असे, कधीं नसे. पण मद्यविरहित यज्ञच अधिक प्राचीन असावा असें वाटतें. या यज्ञाचा हेतु देवतेबरोबरचा स्नेहभाव व बंधुभाव वाढावा, हा दिसतो. होमरच्या काव्यांत असेच वर्णन असून पुढें तशीच भावना प्रचलित राहिली असल्याचें धार्मिक इतिहासावरून दिसतें. हेलेन लोकांच्या यज्ञाचें हें सौम्य स्वरूप त्या नमुन्याच्या इतर समाजांतहि आढळतें. होमरनें वर्णिलेल्या यज्ञविधींत दुसरा एक विलक्षण गूढार्थसूचक प्रकार आढळतो, व तो अत्यंत पुरातन काळापासून चालत आलेला असावा. तो प्रकार असा कीं, यज्ञांतील पशुमांस यज्ञ करणारांनीं भक्षण करण्यापूर्वीं पशूच्या शरीराच्या ज्या भागांत प्राण असतो तो अन्तर्भाग जिमेनें चाखावयाचा असे. त्याचें कारण असें कीं, त्या विशिष्ट भागाच्या स्पर्शानें देवता व तिचा भक्त यांच्यामध्ये खरा ऐक्यभाव उत्पन्न होऊं शकतो, अशी समजूत असावी.

अथीनियन व ऑलिंपियन धर्मविधींमध्ये एक महत्त्वाचा फरक आढळतो. अथीनियन यज्ञांत पाताळांतील देवतांना संतुष्ट करण्याचा हेतु असे व त्याकरितां यज्ञिय पशूचें डोकें जमीनींत एक मोकें पाडून त्यावर धरून तें तोडीत असत आणि त्यांतून सांडणारे रक्त त्या भोकांत पाडीत असत. पण ऑलिंपियन यज्ञांत आकाशांतील देवतांना संतुष्ट करण्याचा हेतु असे व त्याकरितां यज्ञिय पशूचें डोकें वर उंच धरून व तोंड आकाशाकडे फिरवून कापांत असत. ह्या दोन्ही प्रकारच्या यज्ञांचें वर्णन होमरच्या काव्यांत आढळतें. ग्रीक लोकांमध्ये मृतांच्या संबंधाचें धर्मविधी पातालस्थ देवतांच्या धर्मविधींच्या नमुन्यावर रचलेले दिसतात.

अथीनियन संप्रदायांतील वरील प्रकारावरून असें दिसतें कीं, ग्रीक लोकांतील अत्यंत प्राचीन काळच्या धर्मविधींचें स्वरूप होमरच्या काव्यांत वर्णिलेल्या इतकें सौम्य व सौज्ज्वल नव्हतें. शिवाय अंधकारानें व्यापलेला असा एक लोक असून त्यामध्ये सत्ता चालविणाऱ्या व पापाचरणी दुरात्म्यांना मरणोत्तर शिक्षा करणाऱ्या गमासारख्या देवता आहेत, वगैरे कल्पना होमरला परिचित असल्याचें दिसतें. भूतस्वेतादि तामस देवतांची पूजाहि ग्रीसच्या कित्येक भागांत प्रचलित असल्याचा पुरावा मिळतो.

थोर व पराक्रमी पूर्वजांचे उत्सव करण्याचा संप्रदाय होमरोत्तर काळांतल्या प्रमाणे होमर पूर्वकाळांतहि असल्याचें भा. ति. उ. ९

दिसतें. मायसिनी लोकांत मृतांच्या थडग्यांचो फार काळजी घेत असत. या प्रकारावरूनच पुढें मृतांची स्वतंत्ररीत्या पूजा व उत्सव करण्याचा प्रघात पडला असावा, शिवाय अनेक ईश्वर मानण्याच्या धार्मिक वृत्तीमुळे थोर पूर्वजांचे उत्सव करण्याची बुद्धि वाढत गेली असावी. परंतु होमरच्या काव्यांत या बाबतीत स्पष्ट पुरावा सांपडत नाहीं, आणि याच्या पुढील पायरी म्हणजे भूतपिशाचांवर विश्वास ठेवणे, त्यांच्या त्रासदायक, दुष्ट कृत्यांची धास्ती वाटणे, मरणात्तर स्थिति व स्वर्गनरकादि लोक यांबद्दल चिंता वाहणे, इत्यादि गोष्टी हेलेन लोकांच्या इतिहासांत कोठेहि फारशा आढळत नाहींत. हेलेन लोकांतील अगदीं प्राचीन दंतकथांतहि तशा गोष्टी नाहींत. पृथ्वीच्या खालीं मृत्युलोक म्हणून आहे असें ते मानीत असत. पण त्यांतील देवता भयानक नसून उलट दयाळू दिमतात. प्रोटन, डेमोटर या कृपाळू, कल्याणकारक देवता आहेत.

प्राचीनतम शुद्धीकरण (प्रायश्चित्त) विधि.— शुद्धीकरणाच्या अवश्यकतेची कल्पना होमरला सुद्धीच नव्हती असें कोणी म्हणतात; पण तें चूक आहे. इलियडच्या पहिल्या पुस्तकांतच अगॅमोन्नॉनच्या हुकुमावरून एकियन लोकांनीं झेगपासून आपली शुद्धी करून घेण्याकरितां त्याचें साधन म्हणून एक दूषित वस्तु समुद्रांत टाकून दिली असें वर्णन आहे. शिवाय हेसियडमध्ये असा एक नियम सांगितलेला आढळतो कीं, एखाद्याचा प्रेतविधि करून आल्यावर त्याच दिवशीं मनुष्यानें अपत्योत्पादन करूं पहाणें अनर्थकारक असतें. ह्या समज व ग्रीक समाजांत पसरलेले इतर असलेच अनेक समज बऱ्याच प्राचीन काळापासून चालत आले असल्याचें दिसतें. परंतु प्रायश्चित्तविधीसंबंधीच स्वतंत्र सविस्तर ग्रंथ मात्र झालेला दिसत नाहीं.

प्राचीनतम काळांतील अपरिपक्व धर्मकल्पना.—

अगदीं प्राचीन काळांतल्या ग्रीक लोकांच्या ईश्वरविषयक कल्पना बऱ्याच सुधारलेल्या होत्या हें खरें असलें तरी त्यांच्यांत कांहीं समाजेश्चवद्योतक व अप्रगत कल्पनाहि होत्या हें खोटें नाहीं. कारण सर्वोत्पत्तीवाद अचेतनवस्तुपूजा, पशुस्वरूपी देवतासंप्रदाय, निराकारदैवतोपासना किंवा यापेक्षांहि देवताविषयांच्या अमंगल कल्पना, तसेंच मनुष्य-यज्ञ, वायुनिवारक व बलनिर्देशक अभिचारप्रयोग, पापवाहक अनापुत्र इत्यादि धर्मविधी व कल्पना त्यांच्यांत आढळतात. या अपरिपक्व धर्मसमजुतींचा उल्लेख होमरच्या काव्यांत आलेला नसला तरी त्या होमरोत्तरकाळीन आहेत किंवा हेलेन लोकांनीं नंतर त्या पौरस्त्य लोकांपासून घेतल्या, किंवा पुढील अवनतांच्या काळांत त्या उत्पन्न झाल्या असाव्या, यापैकी कोणतीच गोष्ट खरी नसून त्या हेलेन लोकांच्या अगदीं प्राचीन पूर्वजांपासून चालत आलेल्या होत्या, असें मानणेच बऱ्हर आहे. ग्रीक लोकांच्या परमार्थ-साधनाच्या इतिहासांत आकास्मिक, अचानक घडलेला

अशा एकहि गोष्ट नाही, भूतकालीन कल्पनांत एकदम मोठी क्रांति काढाव झालेली नाही. किंवा धार्मिक कल्पना सुधारत गेल्यामुळे पूर्वाच्या अग्रीठ गोष्टी नष्ट करण्यांत आल्या असाही नाही; कोणाही मार्थाफरू धर्मोपदेशक अवतरलेला दिसत नाही; किंवा तत्त्वज्ञानाची मोठा वाढ झाल्यावरही प्राचीन अपारंपक धार्मिक विधींचा व कल्पनांचा नात्र निषेध केलेला नाही; आणि जो सौम्य निषेध केला त्याचा परिणाम झाला नाही. प्राचीन धर्मविधींपैकी अत्यंत भयंकर तेवढेच विधी कायने गालून बाकीचे थोड्याफार फरकाने कायम ठेवण्यांत आलेले होते. त्यांबद्दल नंतरच्या वाङ्मयांत भरपूर पुरावा आढळतो.

पशुदेवता व पशुपूजा.—देव म्हणून एक स्वतंत्र व्यक्तीची जात आहे अशी कल्पना उभारण्यास देवतांवर मनुष्यगुणांचा अध्यारोप करणे ही युक्ति चांगली असली तरी ती कांहीं सर्वोत्तम युक्ति नव्हे. तथापि वरील मनुष्यगुणाध्यारोपाच्या तत्वाचा हेलेन लोकांचे अनेकेश्वरी मन वनविण्यास मोठाच उपयोग झालेला दिसतो. सदरहू कार्यास होमरच्या पूर्वीच आरंभ झालेला दिसतो. कित्येक पशूनांच देवाचे अवतार मानून त्यांची उपासना होऊ लागलेली होती. उदाहरणार्थ अपोलो या देवतेच्या नांवाचा संवध लांडग्याशी असलेला दिसतो. अपोलोला शिकारी लोक एके काळी आपला देव मानीत असावत. तसेंच एपायरस व मॅसेडोनिया या देशांत सर्पांचा पूजा करीत असल्याचा पुरावा सांपडतो. अँटिका व अकॅडिया यांत अर्टेमिस नामक अस्त्रालाची पूजा होत असावी. नंतरच्या काळांत डेमॉटर नामक अश्वमुखी देवतेची पूजा चालू होती; यूरानोम नामक अर्ध-स्त्री, अर्ध-मत्स्यरुपा देवता अकॅडयांतच आढळते

प्राचीन मानवशास्त्रवेत्त्यांची या पशुपूजनावद्दलची अशी कल्पना होती की, प्रथम नरनिराळ्या प्राण्यांची प्राचीन काळापासून चालत आलेली कांही देवते असत; व या देवतोपासनेचीच परिणतावस्था आपणांस पशुपूजनांत दिसते. परंतु मानवशास्त्रांत अधिक गति असलेल्या अर्वाचीन अभ्यासकांनी ही कल्पना न्याय्य ठरविली आहे. कारण ग्रीक किंवा आर्यन जातींच्या लोकांत दैवकपूजेचा मागमूस कोठेही लागत नाही; आणि पशुदेवतांची उपासना ही प्रत्यक्ष पशुपूजनापूर्वीची एक अवस्था आहे, असे गृहीत घरण्याचे कारण नाही. कांही जातींमध्ये मानवाकृति देवतोपासना व पश्वकृति देवतोपासना या दोन्हीहि एकाच काळी रुढ असल्याची उदाहरणे आढळतात. तसेंच मनुष्याच्या मानसिक विकासामध्ये पश्वकृति देवतोपासना ही पहिली पायरी असून तिच्यापासून पुढे मानवाकृति देवतोपासना निघाली असे आपणांस खात्रापूर्वक म्हणता येणार नाही.

क्रियावाचक देवता.—होमरच्या पूर्वीच्या काळांत देवतावचक समजुतीचा दुसराही एक प्रकार आढळतो. कित्येक गुण, क्रिया व व्यवसाय यांत दैवी शक्ति असल्याचे

मानून त्यांची उपासना करित असत. उदाहरणार्थ, नांगराच्या फाळाची देवता, निधान्यापकविणारी देवता, धान्यसमृद्धिदायक देवता अस; शिवाय क्षणिक कार्य करणाऱ्या देवता असत. उदहरणार्थ, यज्ञ करणाऱ्या व्यक्तींना तत्कालीन त्रास देणाऱ्या माशा, त्या हांकलून लावणारी देवता आढळते. आणि सामान्यतः दुःखनिवारक देवता, जन्मदात्री देवता, न्याय्य मोवदला देणारी देवता अशा अनेक गुणक्रियावाचक देवता होत्या. पुढील काळांनील हेलेन लोकांच्या देवताविषयक उच्च कल्पनांच्या मानाने वरील कल्पना अपरिपक्व रानटी दिसतात; तथापि त्या एके काळी प्रचलित होत्या यांत शंका नाही.

सर्ववस्तुगतदेवतावाद किंवा बहुवस्तुगतदेवतावाद.—वायु, जल व आकाशस्थ सृष्टिव्यापार, तसेंच पृथ्वीवरील फळेमुळे याविषयी या विशिष्ट धर्मकल्पना हेलेन लोकांत होत्या. सुधारलेला धार्मिक काळांत एतद्विषयक देवतांचे स्वतंत्र व वस्तुवाद्य अस्तित्व असल्याचे मानू लागले होते. पण तत्पूर्वी मागासलेल्या समाजांत अशा देवता त्या त्या वस्तूतच वास करीत असल्याची कल्पना होती. अकॅडियन लोकांत 'सूस-मेघनिचिद', लॅक्रोनियांत 'आकाशपतित पवित्र पापाण झूस', 'डेमॉटर-हारित वनश्री' अशी नावे आढळतात. यावरून स्पष्ट होते की कित्येक विलक्षण वस्तु किंवा व्यापार यांना सजीव देवते मानीत असल्याचे स्पष्ट दिसते. हेलेन जातींपैकी अकॅडियन लोक हे सर्वोत्तम मागासलेले असत व त्यांच्यांत वरच्यापक्षांही रानटी कल्पना व धर्मविधी आढळतात. हे लोक विद्युत्, मेघध्वनि व वादळ यांना हविर्द्रव्य अर्पण करीत असत. ते कित्येक नद्यांना व झऱ्यांना आहुती देत म्हणजे 'थील खुद जलालाच ते पवित्र मानीत. हीच गोष्ट 'सूर्य' व घरांतील 'चूल' यांना लागू आहे. म्हणजे या वस्तूनांच देवता मानून त्यांची ते पूजा करीत असत. एतद्विषयक स्वतंत्र देवता असल्याचे ते मानीत नसत.

अभिचार उर्फ जादू.—वस्तुगत देवतपूजेचा पवित्र भावना उद्दीपित करण्याचे उपयोग कदाचित् होत असेल, पण तिचा संवध बहुतांश जादूदेवा इत्यादि प्रकाराशी येतो. असले जादूदेवाचे प्रभार हेलेन लोकांत होते याबद्दल शंका नाही. या प्रकाराबद्दल होमर कांही बोलत नाही व त्यांचा उल्लेख होमरो रकालीन वाङ्मयांतच आढळतो हे खरे असले तरी मानुष्यक शास्त्रांतील सामान्य सिद्धांतांस अनुसरून असल्या गोष्टी ग्रीक लोकांत अत्यंत पुरातन काळापासून चालत होत्या असे मानणे भाग आहे. उदाहरणार्थ, थेस्मोफोशिया नामक धर्मविधीने देवता संतुष्ट होते इतकेंच नव्हे तर याचा जादूसारखा कांही अद्भुत पण प्रत्यक्ष परिणाम होतो असे समजत असत. तसेंच थर्गेलिया नामक विधान मनुष्याने केलेल्या पापांचा अध्यारोप एखाद्या वकऱ्यावर करून त्याला दूर हांकलून दिल्याने

पापसुक्ता होते या गोष्टी १ संबंध धर्मापेक्षा जादोण्याबाबत अधिक आहे असे दिसते मंत्र म्हणून व बळी देऊन आकाशांत घडणाऱ्या भयंकर गोष्टी टाळणे किंवा वादळ बंद करणे ही कृत्ये करण्याकरिता कित्येक स्वतंत्र धर्माधिकार्यांची नेमणूक केलेली असे व अशा धर्माधिकार्यांची नावे अथेन्स येथील प्राचीन लेखांत आढळतात. दुसऱ्याचा घात करण्याचे जादूचे प्रकारही काही आढळतात. पण हे सर्व प्रकार मर्यादांत असून त्यांच्यामुळे उच्च धार्मिक कल्पनांचे वा होण्यास अडथळा झाला असल्याचे दिसत नाही.

मनुष्य बळी देण्याचे प्रचार.—ग्रीक लोकांच्या काळांतल परमार्थकल्पनाविषयी आतांपर्यंत जी हकीकत दिली तिच्यातून आणखी एक प्रश्न सहजच उद्भवतो, तो मनुष्ये बळी देण्य संबंधाचा प्रथमावस्थेतील समाजांत आणि मागासलेल्या व २ नदी धर्मांत मनुष्ये बळी देण्याची चाल असावयाचीच असे आपण मानून चालतो. परंतु अखिल मानव जातीचा हा असलोकन केल्यास वरील समजूत कित्येक वेळी चुकीची ठरते. उलटपक्षी कित्येक सामाजिक व नैतिक वाचार्ता उत्तम सुधारलेल्या लोकसमाजांतहि मनुष्य बळी देण्याचे पद्धत आढळते. तात्पर्य, वरील सामान्य सिद्धांत सररहू. लागू करणे योग्य होणार नाही.

होमरच्या काळांत मनुष्ययाचा उल्लेख कोठेहि आढळत नाही व त्यावरून एकत्रित समजांत ही दुष्ट चाल कधीच प्रचारांत नसावी असे कित्येकां म्हणणे आहे. पण खुद्द होमरने आपल्या काव्यांत पेलेसच्या चितेजवळ द्योजन युद्धकैदी आणून त्यांची कत्तल केल्याचे वर्णन केले असून त्यावरून होमरने अँचिलिसला खूप दोषहि दिलेला आहे. यावरून हे सिद्ध होते की, चितेजवळ मनुष्यांना धरून बळी देण्याची चाल प्रचलित होती तर्कच नव्हे तर ती होमरला माहीत होती आणि त्याला ती पसंत नव्हती. अग्रेस व मिमेनी या शहरांतील मायांनी लोकांच्या थडग्यांजोरांनी अवशेष सांपडले आहेत त्यावरून त्या ठिकाणी गुलाम किंवा कैदी आणून बळी दिले असले पाहिजेत असेच अनुमान मिळते. तथापि हा धार्मिक आचार होता असे मानता येत नाही. कारण मृतांना पोडे लागतात म्हणून ते चितेजवळ मारावयाचे, तद्गतच चाकरनाकर लागतात म्हणून गुलाम मारावयाचे अशी केवळ साधी समजूत असेल. त्यांत मृतात्म्यांची मनुष्यांचे बळी देऊन उपासना करण्याचा हेतु नसावा. यापि वर दिलेल्याइतका भरपूर पुरावा असतां होमरने अशा चालीचा धार्मिक विधी म्हणून उल्लेख केलेला नसला तरी अशा चाली प्रचारांत होत्या हे निःसंशय आहे. आतां कित्येक म्हणतात की, त्या हेलेन लोकांनी मागाहून पौगल्यांपासून घेतल्या असल्या. पण प्राचीन हेलेन लोकांचा तरफदारी करण्याचा हा पाश्चात्य युक्तिवाद पोकळ आहे. तसेच असल्या चालीनेतरच्या

काळांत ग्रीक लोकांची हरएक सामाजिक व नैतिक वाचार्तांत सुधारणा होत असतां एकदम अचानक प्रचारांत आल्या असल्या असे मानणेहि फार कठिण आहे. तात्पर्य त्या चाली हेलेन लोकांत अगदी प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या असल्या पाहिजेत असे मानल्यावांचून गत्यंतर नाही. शिवाय या विधानाला दंतकथा व सांप्रदायिक लेख यांवरून भरपूर पुष्टि मिळते. झसला मनुष्य बळी देण्याची चाल, आपालोला यात्रेकरू मारून त्यांची शिरे अर्पण करण्यासंबंधीचा प्रकार, अर्धेभिस देवतेला एक कुमार व कुमारी बळी देण्याची चाल व आयोनियन लोकांतील मनुष्ये बळी देण्याची चाल इत्यादिकांच्या दंतकथा व लेख आढळतात. असले बळी देण्याचे हेतु निरनिगळे असत. एके ठिकाणी नर झुसवद्दल्या विधीत मनुष्यमक्षणापर्यंत मजल गेलेली असल्याचे आढळते. तेव्हा मनुष्य बळी देण्याच्या चाली हेलेन लोकांत पूर्वापार चालू होत्या यावरून तिच्यामात्र शंका नाही.

प्रथमकालविभागांतील ग्रीक धर्मकल्पना.—

होमरपूर्वकालीन परमार्थिक कल्पनाचा इतिहास बराचसा अनुमानिक व संशयितच सांपडतो. परंतु कांही महत्त्वाच्या व निश्चित गोष्टी प्रस्थापित झाल्या आहेत. अत्यंत प्राचीन रोमन परमार्थसंप्रदायातहि आढळत नाही इतकी मानवाकृति दैवतोपासना ग्रीसमध्ये प्रचलित होती, एवढेच नव्हे तर तिचे वर्चस्व स्थापित झाले होते; आणि नंतरच्या अनेक दैवतसंप्रदायांतील बहुतेक मुख्य मुख्य वैयक्तिक दैवते त्या कालीं रूढ झालेली होती. फक्त डायोनिसस याची उपासना ग्रेसच्या पलीकडे गेली नव्हती; आणि होमरला ज्याची पुसट पुसट माहिती होती असा अँस्क्रिपिऑस हा प्रेममधील एका लहानशा जातीचा स्थानिक देव होता. पण ही देवता दूरच्या आर्केडिया प्रांतांत फक्त पशुगलनाची अधिष्ठात्री समजली जात असे. क्रीटवेदांतील संप्रदायामध्ये दैवतविषयक कल्पना वन्यान्श वैयक्तिक स्वरूपाच्या असून त्यांचा दैवतहि बहुतेक मानवाकृति होती. या क्रीटवेदांतील संप्रदायाचा ठसा ग्रीसवर बराच उठलेला दिसतो; आणि त्यांतील कांही दैवते उदाहरणार्थ, देवांची माता व्हिथा व अफ्रोडिटी यांचा प्रवेश या उत्तरेकडील लोकांत झालेला होता. परंतु त्यांच्या दैवतपरंपरेत या दोन देवतांचे स्थान प्रारंभी फारसे महत्त्वाचे नव्हते. तत्कालीन देवतेसंबंधांची कल्पना म्हणजे देवता ही केवळ एक अस्पष्ट निसर्गशाक्त अशी नसून एक दिव्य मनुष्य आहे अशा तऱ्हेची होती, आणि त्यामुळे त्यांच्या परमार्थसंप्रदायामध्ये कलाकौशल्य, संस्कृति व नीतिसंबंधी कल्पनांची वाढ होण्यास पुष्कळ अवसर मिळाला. परंतु याच वेळी त्या लोकांस पाशवी सृष्टीतीलहि अनेक गोष्टी पवित्र व आतिमातुप कोटीतील भासत असत; आणि त्यांची अशी समजूत असे की, कधी कधी देवता पशुयोनीत अवतरतात. तथापि याच वेळी त्यांच्या मनांत निरा-

कार दैवतांवद्गुल्याहि कांहीं कल्पना वास करीत होत्या. आणि या कल्पनांप्रमाणें त्यांचीं कांहीं दैवतें अनेक दैवत-संप्रदायांतील नसून बहुदस्तुगतदैवतसंप्रदायांतील किंवा निराकार दैवतसंप्रदायांतीलहि होती व या दैवतांवद्गुल्या कल्पना कांहीं नैसर्गिक शक्तींचां दिव्य स्वरूप देऊन वन-वलेल्या असत.

तत्कालीन दैवतांसंबंधी उपलब्ध असलेल्या माहिती-वरून असें दिसून येईल कीं, ग्रीकांच्या अनेक दैवतसंप्रदायाचा उगम या प्राचीन कालांतहि सांपडत नाहीं. हेलेन लोकांचा वास्तविक इतिहास ख्रिस्तपूर्व द्वितीयसहस्रकापासून उपलब्ध होतो. त्या वेळीं आपणांस दैवतें वनविण्याची क्रिया चालू असलेली दिसत नाहीं. मात्र कांहीं दैवतांचीं मूळांचीं साधीं स्वरूपें अधिक गुंतागुंतीचीं होत चाल्लीं होती. तसेंच आपणांस या काळां मुळींच दैवतें नव्हतों असेंहि म्हणतां येत नाहीं. आपणांस असें म्हणतां येईल कीं, दैवतोपासना ही मनुष्यप्राण्याच्या इतिहासांत प्रथम सर्व वस्तूंमध्ये दैविक शक्ति आहे, या समजुतीपासून (सर्ववस्तुगतदैवतकल्पना) अथवा या जगांत अनेक निराकारी दैविक शक्ती वास करीत असतात या समजुतीपासून (अनेकनिराकारदैवतकल्पना) निघाली असावी. तसेंच आपण पाहिजे तर असें म्हणावें कीं, पश्चात्कृतिदैवतोपासनेतूनच मानवाकृतिदैवतोपासनेचा विकास झाला. पण यावद्दल बराच संशय आहे. कांहीं लोक असेंहि म्हणणारे आहेत कीं, पश्चात्कृतिदैवतसंप्रदायांत पशुदैवकसंप्रदायाचाहि अंतर्भाव होतो. परंतु आपणांस असें स्पष्ट दिसतें कीं, या सर्व विकासाच्या अवस्था भूमध्यसमुद्रांतली व उत्तरेकडील लोकांचे मिश्रण होऊन त्यांची हेलेन ही जात वनव्यापूर्वीच होऊन गेल्या होत्या. हेलेन लोकांच्या इतिहासांत आपणांस परमार्थविषयक उच्च व नीच तशाच शुद्ध व सकीर्ण कल्पनांचें सर्व-काल एकसमयावच्छेदकरून अस्तित्व असून त्यांचा परस्परांवर परिणाम होत असल्याचें दिसून येते; आणि उच्च कल्पनांची या द्वंद्वीत जरी सरशी झाल्याचें दिसून येतें तरी इतर कल्पना केव्हांहि पूर्णपणें नष्ट झाल्या असें दिसत नाहीं. कारण त्या कल्पनाहि अतिशय प्राचीन अशा बौद्धिक परंपरेंतूनच आलेल्या होत्या. ग्रीक परमार्थसंप्रदायाचा उगम शोधून काढण्याचे बरेचसे पाश्चात्य प्रयत्न त्यांतील कालविपरीतासामुळे व्यर्थ झालेले आहेत; आणि सर्व अज्ञात वस्तूचें मूल पशुदैवकोपासनेमध्येच शोधून काढण्याची प्रवृत्ति, अलीकडे जसजसें या संप्रदायासंबंधीच्या पूर्वाच्या बऱ्याचशा कल्पना व त्यांवर आधारलेली समाजशास्त्रीय तत्वे चुकीचीं आहेत असें आढळून येऊं लागलें, तशी कमी होत चालली आहे.

ख्रिस्तपूर्व १० व्या शतकाच्या सुमाराची स्थिति.—ख्रिस्तपूर्व १० व्या शतकाच्या सुमारास हेलेन लोकांत ग्रेस व मॅसेडोनिया या प्रांतांतील नव्या प्रकारच्या

पारमार्थिक कल्पना व एक नवीन आणि नव्य डायोनिसस नामक देवता प्रवेश करीत होती. या नव्या गोष्टी हेलेन लोकांतील पारमार्थिक कल्पनांशीं विरोधी असल्यामुळे त्यांचा प्रवेश होणें अवघड गेलें; तथापि प्रथम थिवीजमध्ये त्यांचें वर्चस्व प्रस्थापित होऊन नंतर डेलफी येथें त्यांचा प्रवेश झाला. हेलेन लोकांतील परंपरागत देवतांमध्य-या देवतेचे स्वरूप निराळें होतें. तिच्या संबंधाचे धार्मिक विधी निराळे होते व भक्तांच्या मनावर होणारे परिणामहि निराळे होते. डायोनिसस देवतेला वैयक्तिक स्वरूप होतें पण तें आपोले किंवा अथेना यांच्या इतकें स्पष्ट नव्हतें; तें निराकारदैवतकल्पनेला किंवा नंतर सर्व-व्यापी देवकल्पनेला अनुरूप असून ती देवता अनेक पश्चात्कृति स्वरूपांत अवतरते; तसेंच अनेक प्रकारच्या वनस्पती उत्पन्न करण्याचें कार्य करते, आणि तिच्या आर्ग-मनावरोवर अंतरिक्षांत सृष्टीचे अद्भुत चमत्कार होऊं लागतात, वगैरे कल्पना प्रचलित होत्या.

या देवतेच्या धार्मिक विधींमध्ये तिच्या जन्ममरणाच्या कल्पना होत्या व त्या हेलेन लोकांना अगदी अपरिचित होत्या. हिचा मृत्यु हें धार्मिक विधीचें एक अंग होतें, कारण वेडे भक्त तिचे फाडून तुकडे करीत व ते श्रद्धेनें भक्षण करीत. याकरितां ते एखादा चैल, बकरा किंवा प्रत्यक्ष एखादा मुलगा मारीत असत व खात असत; कारण त्याला ते तात्पुरता डायोनिससचा अवतार मानीत असत. या रानटी व मनुष्यभक्षक विधीच्या योगानें त्या देवतेचें रक्त आणि चैतन्य शरीरांत पूर्णपणें भरून त्या योगानें त्या देवतेप्रमाणें तिच्या भक्तांतहि अद्भुत गोष्टी करण्याची शक्ति येते, अशी त्यांची समजूत असे. वरील प्रकारें रक्त व मांस भक्षण केल्यानें व त्याच्या वरोवर कांहीं मादक व उत्तेजक पेयें प्राशन केल्याच्या योगानें या देवतेच्या भक्तांची एक प्रकारची अत्यानंदमय तत्क्षीन स्थिति होऊन जात असे आणि शारीरिक व मानसिक व्यवसाय करण्याचा त्यांच्या अंगांत विलक्षण आवेश चढत असे; तसेंच ते आपलें स्वतःचें देहमानहि विसरून जात असत. अशी स्थिति प्राप्त होणें म्हणजे सजीव मुक्त होऊन देवतेच्या स्वरूपांत तात्पुरतें पण पूर्णपणें विलीन होतां आल्यामुळे आपलें जीवितसाफल्य झालें व अशी तन्मयता होणें आपणांस मरणानंतरहि कल्याणप्रद होईल, अशी सदरहू भक्तांची निष्ठा असे. अशा आनंदमय अवस्थेचा कांहीं अद्भुत चमत्कार करण्याच्या कामी उपयोग होण्यासारखा असे; तथापि अशा व्यावहारिक फायद्याकडे लक्ष न देतां जिवंतपणीं प्रत्यक्ष अनुभवावयास मिळणाऱ्या या विलक्षण स्थितीतच ते भक्त मोठा आनंद मानीत असत. डायोनिसस देवतेच्या या पारमार्थिक संप्रदायांत कोणताहि नैतिक उपदेश करण्याचा हेतु नव्हता; तसेंच वरील धार्मिक विधि लौकिक न्यवहारांत रूढ करणेंहि मोठें कठिण होतें. परंतु विधीचें

ध्येय एक प्रकारची विलक्षण अतिमार्ग मानसिक शक्ति प्राप्त करून देण्याचे असल्यामुळे हेलेन लोकांनी हा धार्मिक संप्रदाय थोड्या फार फरकाने आपला समाजांत प्रविष्ट करून घेतला होता असे ऐतिहासिक पुराव्यावरून सिद्ध होते.

जर्मान याथवा द्यूटॉनिक संस्कृति.—पुराणवस्तुशास्त्राच्या दृष्टीने पाहता जर्मनीची भूमिग्र रचना एकरूप नाही. तिच्या दक्षिण भागाची सांस्कृतिक वाढ उत्तर-भागाहून भिन्न तऱ्हेने होत होती व पश्चिमभागावर सांस्कृतिक परिणाम करणाऱ्या गॅट्टी पूर्वभागावर परिणाम करणाऱ्या गोथीहून अगदी निराळ्या होत्या; इतकेंच नव्हे तर ज्या ठिकाणी सांस्कृतीचा प्रारंभ एकाच उगमापासून होत होता त्या ठिकाणी सुद्धा तो निरांराळ्या प्रांतांत निरनिराळ्या वेळी झालेला दिसून येतो. मॅट्टा या संबंध देशाच्या सामान्य वर्णनादि येणारा सांस्कृतिक कालानुक्रम वराच अजमासित असणारा हे उघड आहे.

प्राचीन पाषाणयुग (पूर्वार्ध).—मनुष्याच्या हातकामचे प्राचीन अवशेष हिमयुगेच्या कालाच्या अंताचे किंवा एखाद्या हिमांतर कालांतील सांपडतात. पण हा हिमांतर काळ अशा वगळीच्या मालितींतील पहिला आहे की नाही याविषयी वाद आहे. विविध जर्म अवशेष म्हणजे बीमर-जवळ टोबक या ठिकाणी आढळून आलेले होत. तेथे वदामाच्या आकाराच्या दगडी पाचरी, लहान गारेचे चाकू, गारेचे ओव डधोबड खापा आढळले लहान दगड व यांबरोबरच हत्तीचे अवशेषही सांपडले आहेत. शिवाय फ्रान्समध्ये अति हय प्राचीन काळी न सांपडलेली हाडांची शस्त्रेही त्या स्थानी उपलब्ध झाली.

प्राचीन पाषाणयुग (उत्तरार्ध).—या युगांत जास्त सुधारलेली अवाक रूपे सांपडतात. उदाहरणार्थ, सामर्थ्य जातीचा हत्ती दिसून येतो. भोके गडण्याच्या व खरवडण्याच्या उपयोगासाठी म्हणून केलेल्या तांबीव दगडी हत्यारांवरून अशी वाचपना होते की, वज्रगवणासाठी मनुष्य कातडी कमावत असावा. भोके पाड गेले दा. व शिपा यांचे अलंकारही सांपडले आहेत.

प्राचीन पाषाणयुग (उत्तरार्ध).—या युगांत विशेष म्हणजे रेनडियर नावाच्या हरणाचे अस्तित्व होय. “स्वावि-यन अच्यल” मधील “होल्हेफेल्स” अवशेषांत अद्यापि मातीच्या भांड्यांचा पत्ता नाही. रेनडियरच्या कवडीचे मोठ्या कौशल्याने पाणी वगैरे पिण्याने भांडे बनविलेले आढळून येते. करवती, सुया, गारी आणि मासे मारण्याच्या हाडांच्या बरच्या सांपडल्या आहेत. या काळी फ्रान्समध्ये रहाणाऱ्या लोकांच्या ठिकाणी अत्युच्च कलाशिक्षणी प्रामुख्याने दिसून येते तिच्या मागमूसहि या जर्मन अवशेषांत आढळून येत नाही हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

प्राचीन पाषाणयुगीन संस्कृतीची नवपाषाणयुगीन संस्कृतीपर्यंतची वाढ कशी झाली यासंबंधीच्या ज्ञानांत जो एक खंड पडला होता तो नुकताच उत्तरजर्मनी व फ्रान्स या ठिकाणच्या पूर्वयुगाहून जास्त सुधारणा दाखविणाऱ्या वस्तूंच्या संशोधनामुळे अंशतः भरून निघाला आहे. पण या वस्तूंत मढकी सांपडली नाहीत. या नवपाषाणसंस्कृतीचा आरंभ नवीन मनुष्यजात तेथे असल्यामुळे झाला की काय असा एक प्रश्न उपस्थित झाला आहे.

नवपाषाणयुग (दक्षिणजर्मनिये कि. पू. २००० पर्यंत).—नवपाषाणयुगीन मनुष्य ज्याप्रमाणे इथीओपिया अशा हवेतच रहात असे. फरक इतकाच की, तो देवदारुच्या वनांत राही. प्रत्येक बाबतीत याची प्रगति दिसून येते. नवपाषाणयुगाच्या उत्तरार्धाच्या अंती कुंभारकाम व विणकाम यांत तो प्रवीण झाला व कृषिकर्मांत आपला वेळ घालू लागला. तो जनावरे बाळगी व घांसलेली व गुळगुळीत केलेली किंवा बुरेख तासलेली शेंबर आकाराची हत्यारे आणि शस्त्रे तो करीत असे. नवपाषाणयुगीन वसाहतीचे अवशेष विशेषतः वर्मसच्या आसपास मेन प्रांतांत थुरिंगिया येथे सांपडले आहेत. हा घर म्हणजे बहुधा बमिनीतील विळे असून त्यावर कदाचित् शिकारलेली छपरे असावीत. उत्तरनवपाषाणयुग व त्यापुढील युगाविषयी माहिती मुख्यत्वाने जर्मनीत (बुहेरियांत) सापडलेल्या सरोइहावशेषांवरून आपणास मिळते. मेक्ले-बुर्ग, पोमेरॅनिया आणि पूर्वे प्रशिया या ठिकाणी सरोइहे निराळ्या पद्धतीची आहेत व ती पाषाणयुगांतील आहेत की नाहीत याविषयी अजून शंका आहे. हिकेल्स्टेन, अल्डे आणि वर्मसच्या भोंवतालची इतर ठिकाणे यांत विशिष्ट नवपाषाणयुगीन कबरस्थाने सांपडली आहेत. या कबरीतून सांगाडे ताड निघविलेले दिसतात. पण इतर कबरस्थानांतून (उदा. हार्डिंग—हेडेनमधील प्लॅमबार्न येथील हेलब्रान-जवळील कबरस्थान) हे सांगाडे अस्ताव्यस्त स्थितीत दिसतात. भूमध्यसमुद्रातील शिपांच्या माळा व कंकणे यांवरून त्या काळी व्यापार बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर असावा असे दिसते. कबरीतून सांपडलेल्या दुसऱ्या वस्तू म्हणजे लहान गारेचे चाकू, दगडी कुन्हाडी, विस्तृत तयार करण्यासाठी गार व पायराईट या खनिज पदार्थांची ठेकळे आणि क्रियाच्या कबरीतून घान्य दडण्याची जाती या होत. मातीच्या भांड्यांना बहुधा नाटोळे नूड असे. प्राचीन अलंकरणची तच्चा म्हणजे बोटांचे छाप वठविणे होय. यानंतर दक्षिण जर्मनीत दोन पृथक् काळांत नागमोडीच्या आकृती काढलेल्या दिसून येतात. या काळांच्या मध्यापर्यंत मळसूत्राकार किंवा लाटांसारख्या रेषा आढळतात. याच वेळी उत्तर व पूर्वजर्मनीत सूत्रमंडन पद्धत्यांत येते. या युगाच्या अंती उत्तरजर्मनीतील रहिवासी मोटमोठ्या मध्य दगड

कवरी बांधीत व हॅनोवर येथील लोक विशेषतः आंत जाण्याला वाटा असलेल्या कवरी उभारीत.

कांस्ययुग(दक्षिणजर्मनीत ख्रि. पू. २०००-१०००).— पाषाणयुगाच्या उत्तरार्काळी आपणांला कधी कधी तांबें उपयोगांत आणलेलें दृष्टीस पडतें. व त्यानंतर हळू हळू कांसि उपयोगांत येऊं लागलें. इजिप्त कांस्यसंस्कृतीचा उन्मूळ व एव्हे यांच्या कांठच्या प्रदेशावर प्रत्यक्ष परिणाम झाला व याचप्रमाणें मध्यजर्मनीच्या पश्चिम भागांतील सुधारणा इटाली आणि फ्रान्स या देशांतून तिकडे गेलीं असावीसं दिसतें. या कालांतील उत्तरेकडचा, विशेषतः डेन्मार्कचा उत्कर्ष अंवरच्या व्यापारासुद्धे झाला व दक्षिणेकडील सुधारणा एव्हेच्या सुखापासून वर जटलंडपर्यंत गेली हे निःसंशय आहे. या प्राचीन काळची विशिष्ट गोष्ट म्हणजे देशरिवाजप्रमाणें माती, दगड किंवा वाळू यांचा ढिगारा प्रेतावर रचणें ही होय. या काळीं कांसि तयार करीत व यापुढील काळीं तर त्यावर घणाचे घाव घातलेले दिसून येतात. वव्हेरियांत कवरींतून सांपडलेल्या अवशेषांवरून असें दिसतें कीं, मोठीं हत्यारें म्हणजे वरची व लांब अणकुचीदार भाले (पॅलस्टव) असत उत्तरेकडे लहान वरच्या कुन्हाडीप्रमाणें लांब काठीवर वसवीत. वायका कांशाचे दोन आंकडे, प्रत्येक हातांत एक कंकण, अंबराचे अलंकार आणि कांशाच्या बाकरी नळ्यांच्या तुकड्यांच्या माळा वापरीत. प्रत्येक कवरींत मोटांचे छाप व रेखा यांनां सुशोभित केलेलीं एक दोन उभीं भांडीं सांपडलीं आहेत. पुढील काळांत प्रेतें दहन करण्याची पद्धत दिसते, तथापि त्यांचे अवशेष ढिगाऱ्यांतून पुरून ठेवीत. या वेळीं तरचारी आढळतात. वायका जड जड दागिने वापरूं लागल्या. भांडीं फारच उत्कृष्ट तऱ्हेनं झिलई केलेलीं असून त्यांचा आकार सुंदर असे व त्यांवर नागमोडीची नकशी असे.

हेलस्टट युग (जर्मनीत ख्रि. पू. ८-५वें शतक).—हेलस्टट हें नांव उत्तर आस्ट्रियांतील या नांवाच्या प्रस्थांत कवर-स्थानावरून घेतलें आहे. हेलस्टट संस्कृतिकाल लोखंडाच्या शोधापासून सुरू होतो. जर्मनीत या संस्कृतीचें केंद्र वव्हेरिया वेडन आणि वुरटेवर्ग हा प्रदेश आहे. याची उत्तर सीमा थुरिंगी अरण्या आहे. ब्रॅन्डन्बर्ग लुसॅटिया सिलेसिया, पोसेन आणि सॅक्सनी या प्रदेशांत कांस्ययुगावशेष फारसे जरी आढळले नाहींत, तरी हेलस्टट युगांचा परिणाम चांगलाच दृग्गोचर होतो. पश्चिम प्रशियांत मानवी चेहेरे असलेलीं उभीं रक्षापात्रें (चंबूसारखीं) सांपडलीं आहेत. मृतांनां ढिगाऱ्यामध्ये पुरीत किंवा जाळीत. विशेषतः उत्तर आणि पूर्व जर्मनीत जाळण्याची चाल होती; वव्हेरियांत या दोनही चाली अस्तित्वांत होत्या. या कालांत सुंदर आकांची व रंगाचीं मातीचीं भांडीं तयार होत व कांस्ययुगीन चण्यांच्या ऐवजीं कचक “वकल”—बहुधा नगान्याच्या भाकाराचीं—वापरण्यांत येत लागलीं.

ला—टेनेयुग (इ. स. पू ४—१ शतक).—हा वेळ पावेतो लोकवस्तींतील विशिष्ट संवधावहल फारच थोडा पुरावा सांपडतो. या देशाच्या इतिहाससंभ्रमाळी जर्मनीच्या पश्चिम आणि दक्षिण भागांत केल्ट लोक राहात होते. स्विट्झर्लंडांतील ‘ला-टेने’ या सरोवृहभूमीवरून या युगाला हे नांव मिळाले आहे. या युगाचा पूर्वकाल म्हणजे केल्टवर्चस्वाचा काळ होय. या केल्ट लोकांनीं रोमन आणि ग्रीक संस्कृती चांगल्या पंचनी पाहून, आपल्या नवीन कला आपल्या द्युयोनिक शेजाऱ्यांनां घ्यावयास लावल्या. परकी नाण्यावरहुकूम आपली नाणीं पाडिलीं. त्यांच्या संस्कृतीवर परकीय संस्कृतीचा फार मोठा परिणाम झाला असला तरी, त्यांची संस्कृति काहीं वावर्तत स्वतंत्रच द्वाणवी लागेल. यापुढें या लोकांत जास्त सुधारणा झाली नाहीं. कारण या जातीचा राजकीय वर्चस्वांत ऱ्हास होऊं लागला. जर्मनीतील यांची मुख्य ठिकाणें म्हणजे थुरिंगियापर्यंतचे दक्षिणेकडील प्रांत आणि मेन व सार हीं खोरी. या लोकांची भूपणें ठराविक वनस्पतींच्या आकाराचीं असत; सोन्याचा सर सहा उपयोग करीत; व पुढील काळांत जर्मनीत जो रोमन मीना “(इन्ग्रामेल)” वापरीत त्यापेक्षां अगदीं निराळा असा मीना शस्त्रें आणि दागिने यांनां लावीत. लढाईत रथ असत व तटवंदी शहरे बांधलेलीं असत; तथापि, घरांच्या भिंती कुडाच्या असून त्यांवर मातीचा गिलावा लावीत. या प्रदेशांत थडग्यांवर चबुत्रे बांधण्याची चाल जेव्हांपासून सुरू झाली त्या वेळेपासून ला—टेने युगाचा त्यांवर होणारा परिणाम दिसून येतो. पण किनाऱ्यावरच्या प्रांतांतून हा परिणाम रक्षापात्रें असलेल्या कवरस्थानांत संशोधिला पाहिजे.

रोमनी युग (इ. स. १. त्या शतकापासून).—ला—टेने युगानंतरच्या युगाला रोमनी—जर्मन युग म्हणणें जास्त सयुक्तिक होईल; कारण द्युयोनिक वंशांचा रोमन संस्कृतीशीं आलेला संबंध मागील युगांत केल्ट लोकांचा प्राचीन (लॅटिन-ग्रीक) संस्कृतीशीं आलेल्या संवधासारखाच जवळ जवळ आहे. न्हाईन प्रदेश रोमन संस्कृतीचें केंद्र होतें. या संस्कृतीत रोमन रस्ते, किल्ले, दगडी व कौलरु घरे आणि संगमरवरी देवस्थानें आढळतात. या वेळीं द्युयोनिक लोकांनीं लेखन-कला बहुधा साध्य करून घेतली होती; तथापि यांच्या राष्ट्रीय वर्णमालेच्या उगमासंदर्भ अद्यापि वाद चालू आहे. या काळच्या कवरींतून मातीचीं किंवा काचेचीं रक्षापात्रें सांपडतात; प्रेतदहनाची चाल रुढ असे. कवरींत सांपडलेल्या वस्तूंत एक किंवा अधिक नाणीं असतात

राष्ट्रस्थानांतर युग (इ. स. २००—५००).—रोमन इतिहासकारांनीं वर्णिलेला या वेळचा अखंड युद्धाचा काळ कवरींत सांपडलेल्या अवशेषावरून मुळीच ओळखूं येत नाहीं. उलट, कवरींतून शस्त्रात्रें फार कचितच सांपडतात. त्यांत ज्या वस्तू आढळतात त्यांवरून त्या वेळें असाधारण चैनीचें आयुष्य दिग्दर्शित होतें साधारणपणें अशा कवरीतील

अवशेष म्हणजे पाणी वगैरे पिण्याची उत्तम उत्तम पात्रे, सुंदर नक्षीदार फांसे व बुद्धिवृत्ते, छानदार मण्यांच्या माळा, हे होत. या युगांतले विशिष्ट गोष्ट म्हणजे प्राण्यांचे आकार पाहून झालेला अंलकरणाची वाढ. या अंलकरणपद्धतीत विचित्र, कात्यानिक व आडव्या तिडव्या आकृती काढलेल्या दिसून येतात. या काळी स्लॅहानिक लोकांनी आकमिलेला जर्मनांच्या पूर्वेकडालेला भागव फक्त या सुप्रगत संस्कृतीपासून अलग राहिला.

मेरोविगियन युग (इ. स. ५००-८००).—मेरोविगियन हे फ्रँक लोकांवर राज्य करणारे पहिले घराणे होय. या युगांत जर्मन टोळ्यांतील लोकांना ख्रिस्ती संप्रदायांत पूर्णपणे ओढलेले दिसते. रेहॅन्येवर नांवाले प्रसिद्ध असणाऱ्या कवरी जर्मनीच्या सर्व ट्यूडॉनिक भागांत सांपडल्या आहेत. या कवरी हार्डच्या रांगेने प्रेत पुरलेल्या कवरीप्रमाणेच आहेत. त्यांमध्ये फरक इतकाच की रेहॅन्येवरमध्ये मौल्यवान वस्तू असतात. या वेळी देखील काही जर्मन जाती विशेषतः अॅलमनि लोक मृतांवर डिगारे रचीत असतसे दिसते. फ्रँक आणि वगंडियन लोकांमध्ये रोमन चालीला अनुसरून अखंड दगडाच्या प्रेताच्या पेठ्या ठेवलेल्या आढळतात व इतर प्रांतांतून या पेठ्या अनेक दगडी टोकळ्यांच्या केलेल्या दिसतात. या काळी शस्त्रां म्हणजे स्पथ नांवाची हुधारी जर्मन तरवार, सॅक्स नांवाची आंखूड तरवार किंवा लांब चाकू, चाकू, डाल व सर्वसामान्य जर्मन कुन्हाड, ही होत. वगैरेयांत ही वरील कुन्हाड दिसत नाही दागिन्यांत मणी, कुंडले, कपड्यांना लांबण्याचे काटे, अंगट्या, कंकणे इत्यादि वस्तू असून त्यांत मौल्यवान खडे वसाविलेले असत.

स्कॅडिनेव्हिया.—स्कॅडिनेव्हियामध्ये पूर्वप्रास्तरायुधयुगांत मनुष्यवस्ती नव्हती. उत्तरप्रास्तरायुधयुगांत डेनमार्कमध्ये देवदारू फालांत मनुष्यवस्ती आढळते. वाल्टिक गोड पाण्याचा समुद्र होता त्या वेळी म्हणजे ख्रि. पू. ३००० (एस. मुलर याच्या मताप्रमाणे) अथवा ८००० (ओ. मांटेलिअर्स याच्या मताप्रमाणे) च्या सुमारास स्वीडनमध्ये लोकवस्ती दिसते. रेनडिअरच्या शिंगांची व गारांची हत्यारे दक्षिणेनॉर्वेस्वीडनमध्ये सांपडतात. येथे जे दुसरे काही अवशेष सांपडतात त्यांवरून त्यांस कृषिकर्म माहीत नसून ते परिभ्रमणवृत्तीने रहात असत असे दिसते. वरेचसे अवशेष समुद्रकिनाऱ्यावर सांपडतात. गारेच्या हत्यारांत कुन्हाडी, माल्यांची टोंके, चाकू इत्यादि सांपडतात. हाडांची हत्यारे व मार्तीची भांडी वगैरेहि आढळतात. लावप्रमाणे प्राण्यांच्या दांतांचे ओवून दागिने केलेले आढळतात. उत्तरपाषाणयुगकालीन अवशेषांमध्ये गोपवृत्ति व कृषिकर्मवृत्ति प्रचलित असल्याचे दिसते. हे अवशेष डेनमार्कमध्ये आढळतात. घरांच्या अवशेषांमध्ये घरांत बांधलेल्या शेगट्या व आंतबाहेरून चिखलाने मटविलेल्या कुडाच्या भिती वगैरे आढळतात. नमीनीवर सर्व किंवा काही फरसचंदी अवे.

कांस्ययुगाचा आरंभ स्कॅडिनेव्हियामध्ये ख्रि. पू. २००० ते १७५० च्या सुमारास झाला असावा. पहिली हत्यारे दगडी हत्यारांच्याच प्रतिकृती असत. पुढे त्यांत सुधारणा होत गेली स्वीडननॉर्वेमध्ये या कालातील काही दगडांबरोल खोदकामे आहेत. यांवरून त्या काळी घोट्यांचा गाळ्यांकडे, नांगरांकडे वगैरे उपयोग करीत असत. गहू, ओट, बार्ली इत्यादि धान्य पिकवीत असत. शिडाशिवाय पण मोठाल्या हांढ्यांची चित्रे आढळतात. चित्रांवरून पोपाखाचा बांध होत नाही पण काही शवपेटिकांतील प्रेतांवरून त्यावेळी (१००० वर्षांपूर्वी) जाड टोपी घालीत, लढाईत शिरबाण घालीत, लोकरांचा अंगरखा (ट्यूनिक) घालीत पण खांदे उघडे असत, एक झगा असे व जोडे घोटयाशी कापडाच्या तिरक्या पट्टीने बांधीत. एक कमरपट्टा, झग्याला टांचण्या खोवलेल्या व एक कांकण असे. एक लहान चाकू असे त्यावरून ते हजामत करीत असावे. टांकांच्या हत्यारांवरून ते गोदीत असावे. वायका केंसांवर जाळे घालीत व फणी घालीत. एक पोकळ बोडिस कोपरापर्यंत असलेला व एक लांब झगा असे. तो कमरेभोवती एका पट्ट्याने बांधीत. त्या पट्ट्याच्या पुढे दागिना असे. एक माळ, दोन कांकणे व एक कटथार हांजवळ असे. पुरुष उंच असून केंस पिंगट असत.

लोहयुगाचा आरंभ ख्रि. पू. ५०० च्या सुमारास झाला. वरील विवेचनावरून युरोपमध्ये मनुष्यजातीची वस्ती प्रथम कोणकोणत्या प्रदेशांत होती व त्यांची प्रगति कोणकोणत्या पायऱ्यांनी होती गेली; व इकडे आशियामध्ये मोठमोठी साम्राज्ये उदयास येऊन उच्च सांस्कृतिक जिवितकाम आचरीत होती, अनेक कला, शास्त्रे, वाङ्मय यांचा विकास करीत होती, त्या वेळी त्यांचे युरोपीय बंधू संस्कृतीच्या कोणत्या अवस्थेत होते हे कळून येईल.

याप्रमाणे अत्यंत प्राचीन पण ज्या कालाविषयी आपणांस अवशेषरूपाने काही प्रत्यक्ष प्रमाणे मिळतात अशा काळातील संस्कृतिविकासासंबंधी माहिती देऊन आपण ख्रिस्तपूर्व ५०० म्हणजे सरासरी बुद्धजन्मकालापर्यंत कथासूत्र आणले आहे. आता ज्याला प्रागैतिहासिक काल असे म्हणता येईल त्यासंबंधी आपणांस आज कितपत ज्ञान करून घेता येईल ते पाहू.

प्रकरण ७ वे.

मूलगृहकालीन उर्फ इंडोयूरोपीय

संस्कृति

आतांपर्यंत आपण वेदकालीन व वेदोत्तरकालीन संस्कृतींचे पर्यालोचन केले. परंतु आपणांस त्याबरोबरच अशा जिज्ञासा होणे साहाजिक आहे की, वेदकालीन किंवा निरनिराळ्या संस्कृती या कोणत्या तरी प्राचीन

संस्कृतीच्या परिणतावस्था असल्या पाहिजेत. तर या अपरि-
स्पृष्ट अवस्थेतील पण मोठ्या संस्कृतीच्या जनक संस्कृती
कोणत्या होत्या? त्या कोणकोणत्या प्रदेशांत विकसित होत
होत्या व त्यांच्या विकासाच्या पायऱ्या आपणांस सापडणें
शक्य आहे किंवा नाही? वेदपूर्व काल हा पूर्णपणें अज्ञान-
मय असणें शक्य नाही. तेव्हां आपणांस त्या अज्ञात अशा
वेदपूर्व युगांतील मानवजातीची प्रगति कसकशी होत गेली
हे जाणणें बरेच बोधपर व मनोरंजक होईल. वेदपूर्व-
कालीन मानवी संस्कृतीचें ज्ञान देणारां प्रत्यक्ष प्रमाणें साप-
डणें बरेंच कठिण आहे. तत्कालीन संस्कृतीचें ज्ञान आपणांस
बहुतेक अनुमानानेंच करून घेतलें पाहिजे. अशा तऱ्हेचीं
अनुमानें आजपर्यंत निरनिराळ्या साधनांवरून अनेकांनीं
केलेली आहेत. मानवोत्पत्ति ग्रंथम कोठें झाली असावी व
निरनिराळे मानववंश कोठें व कसे विकसित होऊन त्यांचें
परिभ्रमणमार्ग कोणते असावे याविषयांचीं निरनिराळीं मतें
व अनुमानें पूर्वी दुसऱ्या प्रकरणांत दिलीच आहेत. मानवी
प्रगतीचे जे पूर्वपाषाणयुग, नवपाषाणयुग, इत्यादि कालखंड
पाडिले आहेत तेहि पूर्वी दिलेच आहेत. त्यांत आपणांस
काकेशियन व त्यांतल्या त्यांत आर्यन् वंश हाच पुढें विशेष
प्रगत झाला हो गोष्ट स्पष्ट झालीच आहे. या आर्यन् वंशाच्या
संस्कृतीची जन्मभूमि कोणती, तिचें स्थलांतर कसकसे झालें
वगैरे गोष्टांचें ज्ञान आपणांस करून घेतलें पाहिजे. या
विषयांवर निरनिराळ्या पंडितांनी परिश्रम करून आपल्या
संशोधनाचे निष्कर्ष जगापुढें मांडले आहेत. जगांत आज
आर्यन्वंशोद्भव निरनिराळीं राष्ट्रे आहेत त्यांत आर्यन् मूल-
संस्कृतिबोधक अवशेष कोणते आहेत याचाहि भाषाशास्त्रादि
शास्त्रांच्या मदतीने अभ्यास झाला आहे. त्यांचा निष्कर्ष पुढें
शोधक्यांत मांडला आहे.

या वेदपूर्वकालीन संस्कृतीचे मुख्य दोन कालविभाग
पडतात. पहिला कालविभाग ज्या वेळी सर्व आर्यन् वंशाचे
लोक एकत्र रहात होते तो काल. यास इंडोयूरोपीय अथवा
इंडोजर्मानिक किंवा मूलगृहकाल म्हणतात. यानंतर या
मुख्य वंशाच्या शाखा निरनिराळ्या दिशांस पसरल्या.
त्यांपैकी ज्या पश्चिमेक गेल्या त्यांनी एक संस्कृति व उद्युक्त
वगैरे इतर संस्कारांस जन्म दिला. जी शाखा पूर्वेकडे
आली ती वरचे दिवस इराणांत राहून तिथें एका संस्कृतीचा
विकास झाला. या कालास पर्शुभारतीय काल व संस्कृ-
तीस पर्शुभारतीय संस्कृति म्हणतात. यानंतर वेदभाषी आर्य
लोकांच्या पूर्वजांची हद्द शाखा भरतखंडांत येऊन तिने भार-
तीय संस्कृतीचा जन्म दिला.

आतां आपण प्रथम जी मूलगृहका शीन इंडोयूरोपीय संस्कृति
तिनकडे वळूं.

इंडोयूरोपीय किंवा मूलगृहसंस्कृतिविषयक
विचार सुवण्याचीं कारणें.—वेद हेच आद्य ग्रंथ व ते
ईश्वरप्रीति म्हणजे ईश्वरांने आपल्या प्राचीन पूर्वजांस म्हणजे

भारताय आर्यांस या भरतखंडांत सांगितले अशी प्रापली
पूर्वापार समजूत आहे. अर्थात् भरतखंड हेच जगांतील
वाङ्मयाचे, संस्कृतीचे किंवहुना मानवोत्पत्तीचेहि आद्य स्थान
होय असे आपण मानांत आलों व अद्यापहि जुन्या ज्ञान-
परंपरेच्या लोकांत हीच समजूत कायम आहे. अशा लोकांस
वेदपूर्वकाल, आर्यन् (भारतेतर) मूलगृह, इंडोयूरोपीय
संस्कृति म्हणजे हिंदुस्थान व युरोप या दोन ठिकाणच्या
लोकांना साधारण असलेली अशी एका संस्कृति व त्यावरून
निष्पणारां अनुमानें म्हणजे हिंदुस्थानांतील लोक व युरो-
पांतील लोक हे एक एकच वंशांतले आहेत, ते पूर्वी एके
काळीं एके ठिकाण एकत्र रहात होते व ते गोष्टी फारच मत्कारि-
क किंवहुना विक्षेपणाच्या वाटाणें राजजिक आहे सहरहू
प्रकारचे विचार गट करणारे ग्रंथ आल्या प्राचीन संस्कृत
भाषेत बिलकुल नाहींत. कारण अशा विचारांना प्रवणारें
जे भाषाशास्त्रविषयक, मानववंशशास्त्रविषयक, गद्यशास्त्र-
विषयक, पुराण व तुर्गसाधनशास्त्रविषयक तुलनात्मक संशो-
धन तें अलीकडेंच एक दोन शतकांतलें असून त्याचा
पायाहि नूतन भाषांचें संशोधन व आत्मकमण करणाऱ्या
यूरोपीयांनी घातला आहे.

सतराव्या शतकांत युरोपीयां हिंदुस्थानांत प्रवेश
झाल्यानंतर लवकरच युरोपीय विद्वानांचें लक्ष हिंदुस्थानां-
तील प्राचीन संस्कृत भाषा व तिच्यातील वाङ्मय आकडे
गेलें व संस्कृत भाषा व तिचे असतां स्वभाषी किंवा युरो-
पांतील प्राचीन ग्रीक व लॅटिन भाषांची संस्कृत भाषेचें
शब्दसाम्य व अर्थसाधन असल्याचें त्यांस अदृक्क येऊन गेलें.
संस्कृत भाषेप्रमाणें या युरोपीय पंडितांनी प्राणांतील प्राचीन
ज्ञेय भाषेचेहि अभ्यास केलें व त्यांतहि त्यांना शब्द व अर्थ-
साम्य आढळून आलें. संस्कृत, ज्ञेय वगैरे भाषांतील वाङ्म-
यांत प्रवेश झाल्यावर त्यांतील पौराणिक कथा वाचतांना
त्या कथांच्या आधर्मांतहि कांहीं कांहीं साम्य लक्षांत येऊं
लागलें. याभुळें कुतूहल वाढून पौरस्त्य भाषांचा व वाङ्म-
यांचा अभ्यास युरोपीय पंडितांनी अधिकच नेटानें चालू
केला, आणि त्यांनी पौरस्त्य व पाश्चात्य भाषांतील शब्दांची
व प्राचीन कथांची तुलना करून तौलनिक पद्यांशास्त्र (फाय-
लॉलजी) व तौलनिक गद्याशास्त्र (माथ्यॉलजी) निर्माण
केले. तसेंच आशिया व युरोप या दोन खंडांतील भाषांचें
एकत्र येऊं लागल्यावर माणसामाणसांतील शारीरिक वैप-
म्याची चिकित्साहि सुरू झाली व तौलनिक मनुवंशशास्त्र
(एन्थॉलजी) आणि मस्तकविज्ञानशास्त्र (निऑलजी)
ही शास्त्रे प्रगट झाली.

या सर्व साम्यांचा विचार करतां एक मोठी कांतिका (क-
कल्पना विद्वानांच्या डोक्यांत उत्पन्न झाली ती अशी की,
वरील प्रकाशां साम्य असलेले पण आज दूरदूरच्या देशांत
रहाणारे एक एक एकच लोकसमाजाचे वंशज असवेत.
ही एकमात्र वकूलोत्पत्तीची कल्पना सुचल्यावर हा मलमाग-

वंश कोणत्या परिस्थितीत रहात होता, काय खातपीत होता, त्याच्या चालीराती काय होत्या; एका शब्दांत सांगायलाचें म्हणजे त्याची संस्कृति कोणत्या प्रकारची होती याबद्दल संशोधन सुरू झालें. हें संशोधन संस्कृत, ग्रीक, शेंद, लॅटिन, लिथुआनियन, जुनी स्लॅव्हानिक, गॉथिक, जर्मन, फेल्टिक, जुनी प्रशियन, आल्वेनियन व आर्मेनियन इत्यादि प्राचीन भाषांतील शब्दांच्या तुलनात्मक अभ्यासानें सुरू झालें. या कार्यांत आडेलंग (१८०६), वॉप (१८३३), इलेगेल (१८०८), जे. जी. व्होडस (१८२०), एफ. ए. पॉट (१८४०), लॅसेन (१८४७), जे. ग्रिम (१८४८), ए. कुहन (१८४५), थ्रॉडर (१८९०) वगैरे विद्वानांचे परिश्रम विचारार्ह आहेत. या इंडोयूरोपीय किंवा आर्यन लोकांच्या मूल पूर्वजांबद्दल तीन महत्त्वाचे प्रश्न उद्भवतात ते संस्कृतिविषयक, मूलग्रहविषयक व मूलग्रहकालविषयक हे होत. यांपैकी संस्कृतिविषयक प्रश्नाचा प्रथम विचार करूं.

संशोधनाची आणि ज्ञानाची व्यंमं.—इंडोयूरोपीय स्थितीसंबंधानें जी माहिती आम्हां देत आहो त्या माहितीच्या अपूर्णतेविषयी येथें कबूलीजवाब दिला पाहिजे. महाराष्ट्रांत या विषयावरचे संशोधक नाहीत. संशोधन शक्य होण्यासाठी अनेक युरोपीय आणि आशियातील पण हिंदुस्थानच्या पश्चिमेस असलेल्या लोकांच्या भाषांचें ज्ञान पाहिजे. तथापि महाराष्ट्रीयानां ग्रीक व लॅटिन या भाषांचें देखील ज्ञान फारच थोडें आहे, किंवा जवळ जवळ नाहीच म्हटलें तरी चालेल. मग लिथुआनियन इत्यादि भाषांचें ज्ञान तर दूरच राहिलें. ग्रीक शब्द आणि संस्कृत शब्द यांची समीकरणे जर पाश्चात्य ग्रंथांत आलीं तर तीं तपासण्यास देखील उपयुक्त साहाय्य ज्ञानकोशकारांस मिळालें नाहीं. पाश्चात्य ग्रंथकारांपैकी ज्यांस संस्कृत येतें अशांस भारतीय अर्वाचीन भाषा मुळाव अवगत नाहींत, असें म्हटलें तरी चालेल. आणि त्यामुळे त्यांचें प्राचीन कालविषयांचें ज्ञान बरेंच अपूर्ण रहातें. आर्यन लोकांच्या सर्व शाखांस सामान्य आणि संस्कृतीच्या प्रारंभकालीं उपलब्ध असणाऱ्या अनेक जिनसा केवळ घरगुती असल्यामुळे त्यांचा आणि तद्विषयक भारतीय शब्दांचा परिचय पाश्चात्य ग्रंथकारांस झाला नाहीं. प्राचीन स्थिति जाणण्यास अर्वाचीन भाषांचें आणि परिस्थितींचें ज्ञान अवश्य आहे. आजच्या परिस्थितीचीं अनेक अंगे जुनाट आहेत. आजच्या शब्दांपैकी अनेक शब्दही फार जुनाट आहेत, शिवाय असे अनेक शब्द आहेत की जे पुरातन भाषेतून एकदम प्रचलित देशी भाषांत आले आणि त्यांचा प्रवेश शिष्ट संस्कृतमध्ये झालाच नाहीं. उदाहरणार्थ 'बद्ध' म्हणजे बोलणें हा शब्द पाणिनीच्या धातुपाठांत आहे, तथापि संस्कृत काव्यांत आढळत नाहीं. पाणिनीय शब्दांचा आणि धातूंचा ऐतिहासिक पद्धतीनें अजून विचार व्हावयाचाच आहे. वि. का. राजवाडे यांनी पाणिनीच्या शब्दांचे व प्रचलित मराठीचे नाते पुष्कळ दाखविले आहे; भा. ति. उ. १०

तथापि वेदकाल आणि पाणिनि यांचा भाषेतील फरकांनीं व्यक्त होणारा समाजशास्त्रीय संबंधहि जोडला गेला नाहीं.

वेदपूर्वकालीन स्थिति काढण्यासाठी होणाऱ्या परिश्रमास अर्वाचीन भारतीय भाषांशीं अपरिचयाखेरीज दुसरी अडचण म्हटली म्हणजे वैदिक वाङ्मयांतर्गत ऋचांचा कालानुक्रम समाधानकारक लागला नाहीं ही होय. ती लागला तर हिंदुस्थानांतच ज्या शेंकडों किंवा हजारों वर्षांत वैदिक वाङ्मय तयार झालें त्या कालांतील निरनिराळ्या कालांच्या अनुक्रमबोधक चिन्हांचा संकर झाल्यामुळे अस्पष्ट झालेल्या संस्कृतीच्या पायऱ्या स्पष्ट होतील आणि वेदकालीन संस्कृतीच्या पहिल्या पायरीचा बोध लागेल. हीं कार्ये जेव्हां समाधानकारक रीतीनें होतील तेव्हां त्यांचा उपयोग तौलनिक संस्कृतिशास्त्राकडे अधिक विश्वासानें करितां येईल. येथें प्राचीन कालचीं इंडोजर्मानिक लोकांची संस्कृति कशी काय होती याविषयी विविध भाषांतील तुल्य शब्दांनीं जी कल्पना पुढें दिली आहे, तिचा उपयोग संपूर्ण सत्य दाखविण्यासाठीं नाहींच. आजची माहिती अंशस्वरूपी व संदेहपूर्ण आहे आणि ती कालक्रमान्कित नाहीं यामुळे येथें जी माहिती थ्रॉडर व त्यासारख्या दुसऱ्या ग्रंथकारांवर अवलंबून देत आहो ती सर्वस्वी विश्वसनीय आहे असें भलावणपत्र जोडण्यासहि आम्ही तयार नाहीं. जी माहिती दिली आहे तिचा हेतु मुख्यतः पश्चिमाश्यांच्या मूलग्रहविषयक संशोधनपद्धतीशीं सोदाहरण परिचय व्हावा हा होय. आणि हेंच अभ्यासाच्या अपूर्णत्वाचें दर्शक आणि कारण-विवेचक विधान बऱ्याच अंशानें पशुभारतीयकालविषयक संशोधनाकडे लागू पडेल.

आजचे मूलग्रहकालीन अवशेष आणि त्यांचा उपयोग.—तुल्य शब्द तपासून मूलग्रहां वायव्य, आरण्य, आणि ग्राम्य पशुपक्षी काय असावे, तत्कालीन शेतकी कशी असावी, कालमापन कसे होतें, भक्ष्ये काय होती यांची माहिती मिळते. अंगावरचे दागिने, घरे व गृहांतर्गत साहित्य, व्यापार, दळणवळण, कुटुंब आणि राज्यव्यवस्था यांवरहि पुष्कळसा प्रकाश या तुल्य शब्दांनींच पटणार आहे. थ्रॉडरनें तुल्यशब्द हेंच साहित्य विशेष वापरलें आहे आणि मध्यें फक्त प्राचीनकालचे सरोग्रहात्मक अवशेष पूर्वकालबोधासाठीं उपयोगांत आणिले आहेत. वेदकालीन दैवते, वृत्ते इत्यादि गोष्टी थ्रॉडरनें उपयोगांत आणल्या आहेत तथापि या विषयांवर भारतीय अभ्यासकहि आहेत. प्रथमतः शब्दमूलक माहिती देऊन नंतर इतर गोष्टींचा विचार करूं.

आतां प्रथम मूलग्रहकालीन प्राण्यांचा म्हणजे तट्टाचक्र निरनिराळ्या भाषांतील शब्दांचा विचार करूं.

स स्त न मां सा हा री प्रा णी.

कुत्राः—संस्कृत-क्षी; शेंद-स्या; आर्मेनियन-शून; लॅटिन-कॅनिस; गॉथिक-हुंडसू; द. हाउंड

लांड गाः—संस्कृत-वृक; इंद-वेहर्क; आर्मीनियन-गेल;
लॅटिन-लुपुस; गॉथिक-वुल्फ्स.

अ स्व लः—संस्कृत-कक्ष; आर्मीनियन-अर्ज; लॅटिन-उर्गुस.

उ द्राः—एक जातीचा मांसाहारी प्राणी. संस्कृत-उद्रा;
इंद्र-उद्रा; प्राचीन उच्च जर्मन ओडिर.

को ल्हाः—संस्कृत-शृगाल; अर्वाचीन फारसी-शगाल.

ती क्षण दं ती प्रा णी.

उं दी रः—संस्कृत-मूप; अर्वाचीन फारसी-मूस; आर्मी-
नियन-मुक्र; लॅटिन-मूस.

स साः—संस्कृत-शश; अर्वाचीन उच्च जर्मन-हसो.

ग्रा म्य प शू

यांच्या खेरीज घोडा, गाढव, बैल, शेळी, मेंढी, डंट, डुकर या प्राण्यांना निरनिराळ्या भाषांत ज्या संज्ञा आहेत त्यांच्यातील ध्वनिसादृश्यावरून हेही प्राणी पुर्वीच्या लोकांना माहीत होते असे म्हटले पाहिजे. आर्यन लोकांचे मूळ ठिकाण कोणते या गोष्टीचा निर्णय झोण्यासारखे यांत कांही नाही. वेदभाषा बोलणाऱ्या लोकांना भरतखंडांत सिंह, हत्ती, माकड, वगैरे जी चतुष्पाद जनावरे आढळली, त्यांचे तुल्य शब्द अजून सांपडले नाहीत आणि म्हणून संशोधकांनी ती मूलग्रही नव्हती असे ठरविले आहे.

सिंह वाघ.—आर्य लोकांना सिंह हा प्राणी पंच-नद्यांच्या प्रदेशांत आल्यावर व इराणी लोकांपासून फुटून निघाल्यावर आढळला असावा. ऋग्वेदाच्या अत्यंत जुन्या सूक्तांत सिंह हा मनुष्ये व जनावरे यांचा वैरी आहे अशी वर्णने आहेत. व त्याच्या गर्जनेची वायूच्या भरारीस उपमा दिलेली आहे.

सिंहविषयक ऋग्वेदांतील तीन अर्ध्या कृचा येथे देतो.
सिंहा इव नानदत्ति प्रचेतसः पिशाड्व सुपिशो विश्वेदसः
क्र. १. ६४, ८

ज्याप्रमाणे गिरिगव्हरा (गुहे) मध्ये सिंह गंभीर शब्द करतात त्याप्रमाणे ज्ञानसंपन्न मनुष्य अत्यंत गर्जना करितात.

रक्ष अग्रिमशुषं त्वयाणं सिंहे न दमे अपांसि वस्तोः ॥
क्र. १. १७४, २

हे इंद्रा सिंह ज्याप्रमाणे स्वाश्रयभूत वनाचे उपद्रवकारी गजादिकांपासून रक्षण करतो. व निर्भय होऊन निरोधी पशूंना मारावयास धांवतो त्याप्रमाणे तू अग्नाचे रक्षण करण्याकरिता धांव.

यदां गृभीततातेये सिंहमिव दुहस्पदे ॥.

क्र. ५. ७४, ४

हे अश्विनीकुमारांनी अरण्यामध्ये गर्जना करणाऱ्या प्रबल सिंहाला ज्याप्रमाणे शूर पुरुष चुत करितात (हाक-लून देतात) त्याप्रमाणे गर्जना करणाऱ्या मेघांना वृष्टयचे चुत करा (मेघांना पाऊस पाडवावयास लावा).

सिंह हा प्राणी जरी पुर्वीच्या काळांत सर्व युरोपभर आढळत असे (लवक प्री-हिस्टोरिक टाइम्स पृ. २९४) आणि स्विस्-लॅंडमधील लोक ज्या वेळी तळ्यामध्ये लांकडी घरे करून रहात असत (महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश सरोग्रह शब्द पहा.) त्या काळी सिंह हा प्राणी नव्हता, तरी पण सिंहाची एक जात घ्रेस व त्याच्या भोंवतालच्या प्रदेशांत होती (हिरोडोटस ७. १२५) इंडोयूरोपियन लोकांच्या युरोपीय शाखेस सिंहाची माहिती युरोपखंडांतच झाली असे एक अनुमान केले आहे ते निर्दोष आहे अशी आमची खात्री नाही.

व्याघ्र हा शब्द प्रथम अथर्व वेदांत (४. ३, १) येतो.

सिंह आणि वाघ हे दोन प्राणी जरी आपण घटकाभर वाजूस ठेवले तरी पुर्वीच्या काळांतील श्वापदांत वरीच चतुष्पाद जनावरे शिकार करण्यालायक आढळतात. परंतु 'शिकार करणे' 'पारध' 'पारधी' यांना समर्पक शब्द इंडोजर्मानिक भाषांत अजून सांपडले नाहीत हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे. सामान्यतः हिंस जनावरांच्या नांवावरून वनविलेलीं रूपे वगैरे या कामां उपयोगांत आणीत. जसे संस्कृतां—मृगया शब्द जरी ऋग्वेदांत आढळत नाही तरी ऋग्वेद १०. ४०, ४ मध्ये युवां मृगे वारणा मृगयवा दोषा वस्तो हविषा नि व्ह्यामहे । असे वर्णन आहे. येथे 'मृगयवः' याचा अर्थ सायणाचार्यांनी (मृगभक्षक) शार्दूल असा केला आहे. परंतु ग्रिकिथने सरळ शिकारी म्हणजे मृगया करणारे असा अर्थ केला आहे. यावरून त्या वेळी शिकार करणे भारतीय लोकांस ठाऊक होते असे दिसते.

परंतु शिकार करणे या गोष्टीला मनुष्याच्या आयुष्याचा प्रधान भाग समजत नसत. व शेतकी हा प्रधान धंदो मानून शिकार हे त्यांचे गौण अंग समजले जात असे. शिकार करून मिळालेले मांस वगैरे देवादिकांना देत नसत व खाळे तरी अडचणीच्याच प्रसंगां खात असे श्रावण ह्यणतो (प्रीहिस्टोरिक अँटिक्विटिज पृ. २५); पण त्याला भक्ष्य पुरावा नाही.

पक्षी—इंडोजर्मानिक लोकांना कोणते पक्षी माहीत होते याचा विचार करतांना पक्ष्यांच्या नांवांत त्यांच्या ध्वनींचे अनुकरण करण्यांत येते त्यामुळे फार घोटाळा होतो. जसे, संस्कृत—उलूक, कोकिला, कृकावाक, तित्तिरी या पक्ष्यांना लॅटिन, ग्रीक, आर्मीनियन वगैरे भाषांतून जी नावे आहेत त्यांतील ध्वनिसादृश्य त्या त्या पक्ष्यांच्या ध्वनीशी मिळते. तरी पण इथेन, हेस वगैरे पक्षी आशिया व युरोप या दोन्ही खंडांत सांपडतात. पक्ष्यांचे आगमन निर्गमन म्हणजे त्यांनी डावीकडून उगार उजवीकडून जाणे यावरून शुभाशुभ शकुन पहाण्याचा प्रघात पूर्वी होता. देवाची इच्छा काय आहे किंवा भावितव्यतेच्या पोटांत काय आहे हे असल्या शकुनांवरून जाणीत. दिवाभीत व कपोत या पक्ष्यांना अनेक राष्ट्रे अशुभ मानीत. रोमन लोक पुढे त्यांना शुभ मानू लागले असावे असे दिसते. इंडोजर्मानिक लोकांची ही गोष्ट झाली.

वेदांत सुद्धां अशा प्रकारच्या समजुती आढळतात. ऋग्वेदांतील दहाव्या मंडळांतील एकशे पांसष्टाव्या सूक्तांत कपोतास यमाचा दूत म्हटले आहे.

देवाः कपोत इपितो यदिच्छन्तुतो निरुक्त्या इहमाजगाम ।
तस्या अर्चाम कृण्वाम निष्कृतिं शनो अस्तु द्विपदे शं
चतुसदे ॥ १ ॥

हे देवानो, निरुक्तांचा दूत कपोत प्राप्त झाला (आहे). (त्याला) धनाची इच्छा आहे. त्याची वाधा होऊन नये हाणून आम्ही पूजा करितो व त्या वाधेचे निरसन करितो. यासुळे आमच्या पुत्रपौत्रांस व गवादि पशूंस कल्याण असो.

शिवः कपोत इपितो नो अस्त्वनागा देवाः शकुनो ग्रहेयु । २ ।
हे देवांनो आमच्या घरां आलेला कपोत पक्षी सुखकर. अपापहेतु असो.

मानो हिंसीदिह देवाः कपोतः । ३ ।
हे देवांनो या ठिकाणी कपोत आम्हांस वाधक न होवो.
यस्य दूतः प्रहित एष एतन्तस्मै यमाय नमो
अस्तु मृत्यवे । ४ ।

ज्यांचा दूत येथे आला आहे त्या यमास-मृत्यूदेवतेस नमस्कार असो.

पक्ष्यांशीं परिचय त्या अतिप्राचीनांस होता असें दाखविण्यासाठी आणि पक्षिमूलक कांहीं आचार अगर कल्पना प्राचीनांत प्रचलित असल्यास त्यावर ऐतिहासिक प्रकाश पाडण्यासाठी कांहीं वाद उत्पन्न झाले आहेत. त्या वादांत एक प्रश्न असा उत्पन्न झाला आहे की, पक्षिगमन शुभशकुनकारक होतें तें पक्षी ज्या दिशेने जातो त्यावरून होतें की ज्या हाताकडून जातो त्यावरून होतें ? या वादांत पुराणकथांचा अभ्यास करून त्यावरून इतिहास काढण्याचे परिश्रम करणारा प्रसिद्ध जर्मन पंडित याकोब ग्रिम (१७८५—१८६३) याचे मत थोडर यानें देऊन तें खोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. दोघांच्या मतांत भेद बराच सूक्ष्म आहे. दिशांच्या शुभाशुभत्वावरून हातांचे शुभाशुभत्व निष्पन्न झाले आहे आणि नंतर हातावरून पक्ष्यांच्या गमनागमनाचे शकुन ठरले आहेत असें ग्रिमचे मत आहे असें थोडर प्रतिपादितो आणि आपला अभिप्रायभेद दाखवितो तो असा की, हातांचे वामदक्षिणत्व हें गुणमूलक आणि त्यासुळेच शकुनोत्पादक आहे. दक्षिण दिशा वाईट आहे अशी प्राचीन समजूत होती असें ग्रिम म्हणतो आणि थोडर त्याच्याविरुद्ध खालील प्रमाणें आणतो.

अवशब्द दक्षिणतो ग्रहणां सुमंगलो भव्वाशी शकुन्ते

ऋ. २. ४२, ३

हे कर्पिजल, तूं सुमंगल आणि कल्याणवादी असा घराच्या दक्षिण दिशेला ओरड.

प्रदक्षिणदिशि घणांत कारवो वयो वक्षत क्रतुधा शकुंतयः,

ऋ. २. ४३, १

कर्पिजल पक्षी हेच स्तोते योग्य कार्ळो शुभ सुचवून दक्षिण दिशेला गात असतात.

“इंडोजर्मानिक भाषांमधून उजवा याला जो शब्द आहे त्याचा वातवर्थ सर्व ठिकाणी ‘कुशल’ असा सांपडतो. संस्कृत-दक्षिण, सेंद—दाशिन; लॅटिन—डेक्टर. शुभ शकुन उजवीकडून येत असें मानण्याचे कारण दक्षिण म्हणजे कुशल हा अर्थ आहे. उजवा किंवा डावा याचा पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर यांच्याशी कांहीं संबंध नाही असें थोडरचे मत आहे. थोडरचे मत आम्हांस प्राव्य दिसतें. दक्षिण आणि वाम हे शब्द शकुनमूलक नसून हातांचे गुणनिदर्शक आहेत, त्या अर्थी त्यांस आलेला अर्थ शकुनमूलक आहे असें धरण्याचे कांहीं कारण नाही. उलटपक्षी शकुनच हस्तगुणमूलक असण्याचा संभव आहे.

ग्राम्य पशू.—गाई मनुष्याला मुकाटयानें दूध काढूं देतात, घोडे मुकाटयानें लगाम घालूं देतात, मेंढरे कुऱ्या-वरोवर नाट शिस्तीनें जातात, या व अशा तऱ्हेच्या अनेक गोष्टी मनुष्याच्या इतक्या अंगवळणी पडल्या आहेत की, त्यांत अस्वाभाविक कांहीं असेल अशी शंका सुद्धां मनाला शिवत नाही. परंतु हें सारें जनावरें माणसाळवून टाकण्याचें फळ आहे आणि जनावरें माणसाळवण्यास सुरुवात केव्हां झाली याची आठवणहि मनुष्याला नाही इतका हा प्रकार जुना आहे. पशूंचें गृहीकरण म्हणजे माणसाळवणें सिद्ध होत असतां होत असलेल्या प्रयत्नांच्या परंपरेचा इतिहास लिहावयास आपणांस इंडोजर्मानिक काळाच्या पूर्वीच्या काळांत गेलें पाहिजे. गृहीकरणांतर्गतचा बोध करून घेण्यास या मूलग्रहविषयक संशोधनाचा उपयोग होत नाही. ‘कळप राखणें, पाशांत पकडणें या जर गृहीकरण सिद्ध होण्यापूर्वीच्या क्रिया असतील तर त्यांचे मात्र शब्दाभवेशप सांपडतात. इंडोयूरोपीय लोक सुद्धां जनावरांचे कळप पाळीत ही गोष्ट संस्कृत—शर्ध; गॉथिक—हॅर्ड; इंग्लिश—हर्ड्स या तुल्य शब्दावरून स्पष्ट होतें. पशू माणसाळविण्यास सुरुवात झाली असावी असें पशु शब्दाच्या पाश (पाश्यामि) या शब्दाशीं असलेल्या सादस्यावरून वाटतें. निरुक्तामध्ये पशु शब्दाची व्युत्पत्ति दिलेली नाही.

घोड्याविषयी थोडर म्हणतोः—घोडा या प्राण्याचे बोधक निरनिराळ्या भाषांतील शब्द तुल्य दिसतात. संस्कृत—अश्व; सेंद—अस्व; ग्रीक—इक्वोस; लॅटिन—एक्वस; लिथु-अॅनियन—अस्त्रव. यावरून हा प्राणी इंडोयूरोपीय लोकांस निःसंशय माहीत असून तो त्यांच्या पाळीव प्राण्यांत होता असें वाटतें. परंतु घोड्यावर वसणें या अर्थी प्रोक, सेंद इ. भाषांतील शब्द विसदृश असून ते बरेच नंतरचे असावेत असा तर्क आहे. ऋग्वेदामध्ये लगाम [अभोशवः], खोपीर [सदः] इत्यादि शब्दांचे वाचक शब्द असून घोड्यावर वसण्याची कल्पनाहि आढळते.

क ? वाचाः का ? भीशवः कथं श्रेक कथ यय पृष्टे सदो
सोन्यमः जवने चोदएपाम्

ऋग्वेद १. ६१, २—३

परंतु घोड्यास कधीहि वैलाप्रमाणे खटारे अगर नांगर
वगैरे ओढण्याच्या जड कामास लावलेले आढळत नाही. तर
त्याचा रथ किंवा इतर हलकी वाहने ओढण्याच्या कामांचे
भारतीय आर्यांनी उपयोग केलेला आढळतो. अनेक
पाश्चात्य पंडितांच्या हांचे एक गोष्ट लक्षांत भरते व ही गोष्ट
निर्देश करण्यासारखी वाटते. आपणांस त्यांत विशिष्टता वाट-
णार नाही.

होमरमध्येहि रथांच्या घोड्यांविषयी वाटेल तितका पुरावा
आहे. पण ओझी वाहणाऱ्या घोड्याचा उल्लेख नाही असे
श्राडर दाखवितो. होमरच्या काळांत खेंचर हाच मुख्यतः
ओझी वाहणारा प्राणी होता. खेंचराची पैदास गाढव व
घोडी यांच्यापासून करण्याची कल्पना प्रथम मीसियन
लोकांनी काढली असे अनकिऑन (फ्र. ३४ वर्गक)
म्हणतो. होमरच्या काळांतील कवींच्या उल्लेखांवरून खेंचर
हा प्राणी पॅक्लोगोनिया, एनेटि या प्रांतांत आढळत असे व
त्याचे तेच मूलस्थान असावेसे दिसते. ऋग्वेदामध्ये खेंचर
या प्राण्याचा वाचक शब्द आढळत नाही. तो नंतरच्या
संस्कृत भाषेत (पंचतंत्रांत) अश्वतर असा सांपडतो. पण
अमरकोशांत हा शब्द नाही.

इंडोजर्मानिक लोकांची जी शाखा यूरोपकडे गेली तींतील
लोकांना उंट प्राणी माहीत नव्हता व इराणी युद्धाच्या वेळेस
हा प्राणी ग्रीक लोकांस माहीत झाला असे श्राडर
म्हणतो.

पशुभारतीय लोकांमध्ये मात्र फार प्राचीन काळी खर व
उष्ट्र हे प्राणी आढळतात. अश्विनौ यांचा रथ रासभ ओढ-
तात असे ऋग्वेदांत वर्णन आहे (ऋग्वेद १. ३४. ९; ८. ७४,
७). परंतु उष्ट्र या शब्दाने वेदामध्ये रानम्हैस
असा पशु निर्दिष्ट केला आहे असे श्राडर म्हणतो.
परंतु हा शब्द ऋग्वेदामध्ये ५ ठिकाणी आला
आहे व त्यांपैकी एकहि ठिकाणी त्याचे वर्णन
केलेले आढळत नाही. त्याचा भार वाहण्याचा गुण मात्र
तुलनेकरिता घेतलेला आहे (ऋग्वेद १. १३८, २; ८. ५,
३७; ६, ४८; ४६, २२; ३१). श्राडरने उष्ट्र या
शब्दाचा अर्थ उंट नसून रानम्हैस असा होतो हे कशा-
वरून म्हटले ते कळत नाही.

आतां होमरमध्ये गर्दभाचा उल्लेख फक्त एकदां आलेला
आहे (इलि. ११. ५५८). ग्रीक आणि लॅटिन भाषां-
तील गर्दभवाचक शब्दांची व्युत्पत्ति अद्यापि नोंद लाग-
लेली नाही, व त्या शब्दांचे व पशुभारतीय तद्वाचक
शब्दांचे साम्य आढळत नाही. यावरून पाश्चात्य पंडित असे
अनुमान काढतात, की ज्या अर्थी घोडा हा प्राणी इंडो-
यूरोपीय पशूंत आढळतो आणि रासभ व उष्ट्र हे आढळत

नाहीत त्या अर्थी या गोष्टीवरून इंडोयूरोपीय लोकांचे
मूलस्थान निश्चित होण्यास बरीच मदत होईल. घोडा हा
प्राणी मध्यआशियांतील वाळवंटांतून व कुरणांतून चोहो-
कडे पसरला असावा. परंतु पाश्चात्यांच्या दृष्टीने व सृष्टि-
शास्त्रज्ञांच्या मताने घोड्याच्या प्रसाराचे क्षेत्र यांपेक्षा मोठे
असावयास पाहिजे व तो प्राणी यूरोपमध्ये सांपडावयास
पाहिजे. उलटपक्षी गाढव व उंट या प्राण्यांचे मूलस्थान
मध्यआशियांतील सेमेटिक अरण्यांत होते अशी एक
कल्पना आहे. यावरून ज्या प्रदेशांत घोडा आढळत असे
परंतु गाढव व उंट ही जनावरे माहीत नव्हता अशा प्रदे-
शांत म्हणजे यूरोपखंडाच्या पूर्वेभागांत किंवा आशिया-
खंडाच्या उत्तरेकडच्या भागांत इंडोयूरोपीय लोकांचे मूल
वसतिस्थान असावे असा वन्याच पाश्चात्य पंडितांचा तर्क
आहे. लो. वाळ गंगावर टिळक यांचे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्या-
नंतर पूर्वार्चे मत आपण कितपत ग्राह्य धरावे याविषयी
संशय आहे. टिळक यांच्या विचारांचे खंडन करणारी तथापि
विचारांत घेण्याइतक्या किमतीची कोणतीहि टीका आमच्या
पाहण्यांत नाही. आणि यासाठी पाश्चात्य पंडितांची एत-
द्विषयक मनःस्थिति काय आहे हे कळत नाही.

चतुष्पाद जनावरांपैकी मांजर हा प्राणी यूरोपमध्ये अगदीं
अलीकडील दिसतो. मार्जर अथवा तद्वाचक शब्द ऋग्वेदांत
नाही व इतर वेदांतहि आढळत नाही. श्राडर याने या
ठिकाणी असे विधान केले आहे की मांजराचा उपयोग
उंदीर पकडण्याकडे होतो ही गोष्ट भारतीयांना ठाऊक
नसावीसे दिसते. कारण पाणिनीने ज्या प्राण्यांमध्ये निसर्गतःच
वैर आहे अशा प्राण्यांच्या नांवांचे समास करण्याबद्दल एक
नियम दिला आहे त्यांत कुत्रा व मांजर किंवा मांजर व
उंदीर यांची उदाहरणे नाहीत. परंतु पाणिनीच्या अष्टा-
ध्यायीमध्ये केवळ ' येपां च विरोधः शाश्वतिकः ' एवढेच सूत्र
आहे; त्यांत अर्थात् उदाहरणे कोणतीच दिली नाहीत. तेव्हां
कुत्रा व मांजर किंवा मांजर व उंदीर यांचे उदाहरण नाही
यांत विशेष कांहीच नाही. मांजराच्या पाणिनीयकालीन
अस्तित्वाविषयी खात्रीचे विधान करता येत नाही. पश्यां-
संबंधी वर जी थोडी माहिती दिली आहे तीवरून इंडो-
यूरोपीय लोकांत पक्षी माणसाबद्दलच्या फारसा प्रघात-
होतासे दिसत नाही. कारण या गोष्टीस वसाहत त्याइक
लागते व मूळच्या शेतकऱ्यांस पक्षिविषयक लालनविकार
नसून पश्यांपासून पिकांस त्रास होण्याची भीति वाटत
असावी. इंडोजर्मानिक लोकांचा इतिहास ज्या कालापासून
माहीत आहे त्या काली पश्यांचे संवर्धन करण्याची कला
फारच वात्यावस्थेत होती असे दिसते. ऋग्वेदामध्ये हंस
याचा उल्लेख आहे (ऋ ८. ३५, ८), पण त्यास ज्येन व
हारिद्रव यांच्याच पंक्तीस वसविले आहे. कपोताबद्दल
मजकूर वर दिलाच आहे.

मूलगृहींच्या वनस्पती.—आतां इंडोयूरोपीय लोकांस माहीत असलेल्या वृक्षांपैकी वन्यवृक्षांचा विचार करितांना तो प्रदेशसंगतीच्या दृष्टीने केला पाहिजे. मूलगृहशोधक इतिहासशास्त्राच्या दृष्टीने वृक्ष आणि प्रदेश यांच्या संगतीचं महत्त्व मांडे आहे.

सर्व युरोपखंड व हिंदुस्थानपर्यंतचा प्रदेश यांत ज्या वृक्षांची नावे सदृश आहेत असा एकच वृक्ष आहे; आणि तो भुज वृक्ष होय. याला इंग्रजीत बर्च असें म्हणतात. यांतील धातु भ्राज प्रकाशणे हा असावा. उत्तरेकडील प्रदेशांत होणारा पांढरा चमकदार 'बर्च' वृक्ष या शब्दाने निर्दिष्ट केला जात असावा. युरोपच्या दक्षिण भागांत हा वृक्ष क्वचितच सांपडतो.

यूरोपीय भाषांची तुलना केली असता वन्याच वृक्षांची नावे सदृश आढळतात. युरोपीय वृक्षांतल सर्वांत महत्त्वाचा वृक्ष म्हटला म्हणजे ओक होय. याला सर्वश्रेष्ठ वृक्ष म्हटलें आहे. या वृक्षाला निरनिराळ्या अनेक युरोपीय भाषांत जे शब्द आहेत त्यांतील स्वरांत जरी फरक असला तरी द् व र हीं दोन व्यंजने सर्व शब्दांमध्ये आहेत आणि त्या शब्दांचा अर्थ कधी कधी 'ओक' वृक्ष तर कधी कधी केवळ 'वृक्ष' असा होतो. यावरून हे शब्द प्रथम केवळ वृक्षवाचक असून पुढे 'यूरोपीय कालांत त्या शब्दांस विशिष्टवृक्षवाचक अर्थ लक्षणेने प्राप्त झाला असावा अशी कल्पना वसवून वृक्ष, वृक्षागे किंवा वृक्षमूलक वस्तु व्यक्त करणाऱ्या अनेक भाषांतील शब्दांचे एकमेकांशी आणि विशेषकरून द्, व र, या व्यंजनांशी ध्वनिसादृश्य दिसावे म्हणून थोडर कांहीं उदाहरणें देतो. संस्कृत व क्षेद-द्रु (वृक्ष); प्राचीन सेंवसन-द्रु ओ (लांकूड); आल्बेनियन-द्रु (लांकूड); ग्रीक-द्रुस (ओक वृक्ष); संस्कृत-दाह (लांकूड); क्षेद-दाउर (लांकूड); ग्रीक-दोर (माला); मॅसिडोनियन-दोह्लॉस (ओक वृक्ष); लिथुआनियन-देखा (धूपच्या झाडासारखे लांकूड). पोखरेज युरोपीय भाषांतून एकच वृक्षवाचक असे सदृश शब्द पुष्कळ आहेत पण ते येथे देत नाही.

सस्तन प्राण्यांच्या नांवांत युरोप व आशिया खंडांतील भाषांमधून जेवढे सादृश्य आढळतें त्यापेक्षा वृक्षांच्या नांवांत फारच कमी आढळतें. केवळ युरोपीय संस्कृति असें ज्याला म्हणतां येईल तेथे मात्र विशिष्ट वृक्षवाचक तुल्य शब्दांचे आधिक्य आढळतें. वृक्षवाचक कांहीं शब्दांचा अभ्यास देखील महत्त्वाचा आणि मनोरंजक आहे. उदाहरणसाठीं वीच वृक्ष घेलं.

वीच वृक्ष हा सार्वत्रिक आहे. युरोपखंडांत एपायरस व मॅसिडोनिया यांच्यामधील थेसली या मीसमधील प्रांतांत-हि तो आढळतो. परंतु ग्रीक भाषेमध्ये वीचवाचक शब्द नाही, तर वास्तविक वीचवाचक जो 'फोर्लोस' शब्द तो ग्रीकमध्ये ओक वृक्षाला लावतात. यावरून ग्रीकांना प्रथम वीच वृक्ष माहीत असून पुढे त्यांचा त्या वृक्षाशी अपरिचय

झाला. कारण अंत्रेशियन व मॅलिथन आखातांच्या दक्षिणेस वीच वृक्ष आढळत नाही. तेव्हां तेथे आढळणाऱ्या ओक वृक्षालाच त्यांनी 'फोर्लोस' हा शब्द लावला. फोर्लोस हा शब्द मूलका ओक वृक्षवाचक नव्हे. यावरून ग्रीक लोक प्रथम थेसली प्रांतांत असून नंतर ते दक्षिणेकडे गेले असावे असे त्यांच्या परिभ्रमणमार्गासंबंधी अनुमान करितां येतें.

तौलनिक अभ्यास करतांना निरनिराळे वृक्ष, प्राणी इत्यादिकांची निरनिराळ्या सर्व राष्ट्रांत नावे शोधून ते वृक्ष सृष्टीच्या ज्या भागांत स्वाभाविकपणे उत्पन्न झालेले किंवा प्राचीन असतील तेथेच आर्यांचे मूल वसतिस्थान असावे ही विचारपद्धति संशोधकांनी अंगाकारिली असावी असे दिसते. मूलगृहशोधनास वन्य वृक्ष, पशू, पक्षी यांचा पुरावा महत्त्वाचा अशाकरितां धरावयाचा कीं इतर जावतींमध्ये सामान्य शब्दशोधन ही संस्कृतीचा पुढची पायरी आहे आणि त्यावरून अगदी प्राचीन स्थानबोध होईलच असे नाही.

इंडोयूरोपीय लोक ज्या वेळेस चौहोंकडे पांगले त्या गृहीत धरलेल्या कालांत सुद्धा त्यांना शेतकीचा निदान ओनामा तरी माहीत होता असें टॅसिटस, सीझर, स्ट्रॅबो, अर्नोल्ड वगैरे ग्रंथकारांच्या तत्कालीन ब्रिटन जर्मन इत्यादि मागसलेल्या जातींच्या केलेल्या आयुष्यवर्णनावरून दिसते. पायथीयस उत्तरसमुद्राकडे जात असतां म्हणजे ख्रि. पू. ३०० वर्षाच्या सुमारास त्याला माणसाळलेली जनावरे व शेतकीसंबंधी मूलभूतच पण कांहीं गोष्टी आढळल्या असे स्ट्रॅबो (प्र. २०१) याने लिहिले आहे. या व अशा तऱ्हेच्या ऐतिहासिक पुराव्यावरवरच आपण जर भाषाशास्त्राचा पुरावा पाहिला तर मूलगृहच्या लोकांची कृषिकर्मविषयक प्रगति देखील संशयित दिसते. युरोपीय भाषांत व आशियांतील भाषांत शेतकीच्या ज्या संज्ञा आहेत त्यांत सादृश्य फारच थोडे आढळेल. युरोपांतल्या युरोपांत मात्र हें सादृश्य निरनिराळ्या भाषांतून बरेच आढळते.

संस्कृत-यव; क्षेद-यव; लिथु.-जवै ही शब्दमालिका; व संस्कृत-सस्य; क्षेद इक्ष. संस्कृत-कर्प; क्षेद-करेप. संस्कृत उर्वरा; क्षेद-उर्वरा. संस्कृत-गोधूम; अर्वाचीन फारसी-गंदुम वगैरे शब्दमालिकांकडे पाहिले असतां व तत्सदृश युरोपीय शब्दांचा अभाव लक्षांत येतला असतां अशी सद्ग कल्पना होते कीं, कृषिविषयक संस्कृतिसंबंधेन युरोपीय शास्त्रा आणि पर्शुमारतीय शास्त्रा यांचा वियोग झाल्यानंतरच झाले आणि गुरे ढोरे पाळण्यापेक्षां शेतकीकडे इंडोयूरोपीय लोकांचे लक्ष बरेच कमी होते असे म्हणावे लागतें.

मनुष्याचा स्वभाव व चालीरीती ह्या त्याच्या भोंवतालच्या परिस्थितीवर, व प्रदेशावर अवलंबून असतात ही गोष्ट शेतकीसंबंधाने तर विशेषतः सरी आहे. कारण कर्तृत्व प्रथम पांढे भरण्याच्या विद्येकडेच दिसावयाचे आणि पांढे भरण्याच्या जावतींत बुद्धि आणि पारिश्रम यांच्या संहतीने झालेले राष्ट्रांचे पाहिले कार्य धन्याचे उपादन होय. तबद्धी

इंडोयूरोपीय लोक ज्या वळेस चोहोकोडे पांगले त्या वळेस युरोपीय शाखा ज्यास्त सुपीक प्रदेशाकडे वळली असावी व यापूर्वीच मूळच्या लोकांचे शेतकी व गुरेढोरे वगैरे पाळणे हे धंदे करणारे, व इतर असे दोन भाग झाले असावे अशी कल्पना श्राडरने केली आहे. आतां एवढें खरें बरें जी शेतकी इंडोयूरोपीय लोक पूर्वीच्या काळांत करीत असं म्हटलें ती अगदीं वाल्यावस्थेतील व्यावसाय पाहिजे. धातूचा उपयोग किंवा धातूचीं केलेलीं शेतकीचीं आजतें वगैरे या लोकांनां माहीत नव्हती. गवत कापण्यासाठीं पार्श्वीच म्हणजे वरगडीच्या फासळीचा उपयोग यज्ञांत होतो तो उपयोग आणि पार्श्वी हा शब्द प्राक्कालीन परिस्थितीचा सूचक आहे. स्मृतिकालांत देखील चौलस वापरावयाचा वस्तरा तांब्याचा असावा असें आश्वलायन सांगतो. इंडोजर्मानिक लोकांचा नांगर म्हणजे एक वांकविलेली झाडाची शाखा होय. यापलीकडे नांगराची कल्पना त्यांनां नव्हती, असें निरनिराळ्या भाषांत नांगराला जे शब्द आहेत त्यांच्या सामान्य कल्पनेवरून दिसतें. पैदिक शेतकीविषयी विस्तृत वर्णन पुढें येईलच.

स्थावर मालमत्ता करण्याची कल्पनाहि पूर्वीच्या लोकांस नव्हती असें दिसतें. मालमत्ता, संपत्ति वगैरेनां जे शब्द प्राचीन लोक वापरीत त्यांत खरीखरी मालमत्ता असे. आपण ज्याला आज म्हणतो तसली कल्पना सुळीच नव्हती. पूर्वीच्या काळांत कोणतीं कोणतीं धान्ये पिकत यावद्दलचा भाषाशास्त्राचा पुरावा लक्षांत घेतला तर सातू, गहू, मिलेट नांवाचे एक तृणधान्य, अंबाडी किंवहुना वाटाणा, कांदा इत्यादिकांची युरोपीय भाषांतील नांवें सदृश असल्यामुळे तीं वन्याच प्राचीन काळांत उत्पन्न होत असावीं असें दिसतें. परंतु या शब्दांचीं तुल्ये सर्व राष्ट्रांत मिळत नाहींत. गहू शब्दाचीं तुल्ये वर दिलीच आहेत. संस्कृत आणि अवेस्ता या भाषांत शेतकीविषयक शब्दांचीं वरीच तुल्ये आढळतात हें वर दाखविलेंच आहे. तेव्हां या शाखेनें शेतकीची प्रगति स्वतंत्र रीतीनें केली असावी.

कालगणना.— गुरेढोरे पाळून त्यांवर उपजीविका करणाऱ्याच्या नजरेस ज्यास्त स्पष्टपणें येणारे कालविभाग म्हणजे हवामानातील फरकामुळे पडणारे होत. उदाहरणार्थ, त्यांचीं गुरे चारण्याकरितां त्यांनां मोकळ्या मैदानांवर जावें लागे व आश्रयाकरितां एखादीं दरी अगर गुहा पहावी लागे. याच आयुष्यावरील परिणामाच्या दृष्टीनें ते वर्षाचे विभाग पाडीत असत. तुर्कोतातीर लोक आपल्या प्राथमिक स्थितींत उन्हाळा व हिवाळा असे वर्षाचे दोनच ऋतू मानात असें व्हावेरी यानें म्हटलें आहे (व्हावेरी-प्रिमिटिव्ह कुल्चर पृ. १६२).

इंडोजर्मानिक भाषांतून ज्या ऋतूचें नांव साधारणतः प्रामुख्याने आढळून येतें तो ऋतू म्हणजे हिवाळा होय. संस्कृत-हायन (वर्ष); षेद-झयनो (हिवाळा); ग्रीक-क्वि-

ओन् (वर्ष); लॅटिन-हाएम्स (हिवाळा); संस्कृत-हिम (वर्ष); षेद-क्षिम (हिवाळा वर्ष); या शब्दमालिकांवरून हीच गोष्ट स्पष्ट होते.

हिम शब्दाची व्युत्पत्ति सांगतां येत नाहीं. परंतु याचा अर्थ ज्या पायऱ्यांनीं वदलत गेला त्या पायऱ्या पाहिल्या म्हणजे उत्तरेकडील लोकांचा जो हिवाळा त्याच्या स्थितींत फरक कसकसा होत गेला हें स्पष्ट होतें.

संस्कृत-वसन्त; षेद-वंग्नि; प्राचीन संक्सन-वेस्न; लॅटिन-वेर; ग्रीक-एर; या सर्वांचा अर्थ वसन्त ऋतू असा आहे व लिथुआनियन-वसर म्हणजे उन्हाळा होता.

संस्कृत-समा (वर्षार्ध, किंवा वर्ष); षेद-हम (वर्ष); आर्मेनियन-अमर्न (वर्ष); इटालियन-सम, समरद (उन्हाळा); प्राचीन उच्च जर्मन-समर (उन्हाळा).

या शब्द मालिकांवरून वसन्त किंवा उन्हाळा यांचे अन्वर्थक शब्द सुद्धां सारखे दिसतात. संस्कृत समा-अर्धवर्ष हा शब्द सम-अर्ध या शब्दावरून निघालेला दिसतो व अर्ध-वर्ष या मूळ अर्थावरूनच ऋतू निश्चित होऊन इतर सर्व भाषांतील शब्द तयार होऊन त्यांस ऋतूवाचक अर्थ प्राप्त झाला असावा.

सर्व राष्ट्रांच्या इतिहासांत प्राचीन काळीं वर्षाचे दोन ऋतू मानात असत असें दिसतें. त्याप्रमाणेंच तद्वाचक शब्द मूळ शब्दास एकच विशिष्ट प्रत्यय लागून झालेले दिसतात. संस्कृत-वसन्त, हेमन्त; षेद क्षिम, हम; द्यूटॉनिक-समर, विटर.

इंडोजर्मानिक राष्ट्रांपैकीं बहुतेक राष्ट्रांत वसन्त व हेमन्त या दोन ऋतूंत विरोध असून त्यांचे वर असतें ही कल्पना रुढ झालेली दिसते.

या सर्व गोष्टींवरून पूर्वी वर्षाचे विभाग दोन मानात असत असें अनुमान काढण्यास हरकत नाहीं. इंडोजर्मानिक लोकांत शेतकीच्या बाबतींत वरीच प्रगति झाली होतां हें वर सांगितलेंच आहे. यामुळे पिकें काढून घेण्याच्या काळाला प्राधान्य आलें आणि मूळचे जे वर्षाचे दोन भाग वसंत व हेमन्त यांमध्ये तिसरा एक ऋतू शरत् आला. शरत् याची व्युत्पत्ति क्षीरस्वामांनीं शीथ्यन्तेस्यां पाकेन ओपधयः स शरत् अशी दिली आहे. निरुक्तांत शरद् याची व्युत्पत्ति नाहीं व ऋग्वेदांत हा शब्द वर्षवाचकच आहे.

अवेस्तामध्येहि वसन्त व हेमन्त हेच कालगणनेचे न वर्षाचे दोन विभाग मानिले आहेत.

भरतखंडामध्ये ऋतूंच्या संख्येची वाढ क्रमानें झालेली दिसते. पूर्वीपासून चालत आलेले विभाग म्हणजे वसन्त हेमन्त व शरद्. शतपथ ब्राह्मणांत 'त्रयो वा ऋतवः संवत्सरः' असें म्हटलें आहे. वेदकालांत पंचाव सोडून अलीकडे येतांनां त्यांचे पांच ऋतू बनले. वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरत्, हेमन्तशिशिर; किंवा हेमन्त व शिशिर निरनिराळे मानले तर सहा ऋतू होतात.

सर्व ऋतू मिश्रून एक वर्ष वनतें ही कल्पना भारतीय लोकांना आली होती ही गोष्ट संवत्सर, परिवत्सर वगैरे शब्दांवरून स्पष्ट आहे. यावद्दल विवेचन पूर्वी आलेलें आहे. ही गोष्ट मूलग्रहकालीन लोकांस ठाऊक होती असें थोडर म्हणतो, पण तुल्यशब्द त्यानें दिले नाहींत.

महिना या शब्दाचे वाचक असे संस्कृत व ज्ञेद शब्द घेतले (सं.—मास; ज्ञे.—माओह; फारसी. माह) तर त्यांत साधारण घटक मा, मोजणे हा संस्कृत धातु दिसतो. याचा व चंद्राचा कांहीं तरी संबंध असावा अशा पाश्चात्य संशोधकांची कल्पना आहे व ते चांद्रमास हें एक प्राचीन कालगणनेचें माप समजतात.

चांद्रमासाचें मान २९ दि. १२ ता., ४४ मि. व ३३ सेकंद इतकें आहे. पूर्वीच्या कालगणनेचें स्वरूप दाखविणारा एक परिचित कालविभाग झटला म्हणजे गर्भावस्था होय. थोडरनें यावद्दल असें म्हटलें आहे कीं “ पूर्वीच्या कालांत गर्भावस्थेचा काल नऊ महिन्यांच्या ऐवजीं दहा महिन्यांचा धरीत. यावरून पूर्वीच्या लोकांना सौरमास माहीत नसून चांद्रमासानेंच कालमापन होत असे असें झणावें लागतें ” परंतु थोडरनें दहा महिन्यांनीं गर्भपूर्ण होतो असें प्राचीनांचें गणित दिलें आहे त्याला आधारभूत ऋचा ‘तेते गर्भे हवामहे दशमे मासि सूतवे’ (ऋ. १०.१८५,२) ही आहे. त्या ऋचेचा दहा महिने पूर्ण झाल्यावर असा अर्थ थोडर करितो आणि त्या समजुतीवर प्राचीनांस केवळ चांद्रमासच ठाऊक होता असें गृहीत धरतो. परंतु आधारभूत ऋचेत ‘दशमे मासि’ असे शब्द आहेत हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. त्यांचा अर्थ दहाव्या महिन्यांत असा आहे: आणि दहाव्या महिन्यांत नऊ मास पूर्ण भरल्यावर प्रसूतिकाल सध्यांच्याहि दिवसांत आहेच. शिवाय सौरमास व चांद्रमास यांतील फरक इतका थोडा आहे की त्यामुळे या दोन गणितांनीं दहा महिन्यांच्या अवधीत एक महिन्याचा फरक पडणें शक्य नाहीं. झणून या युक्तिवादनें थोडरचा मूळ हेतु की त्या काळीं चांद्रमासच प्रचलित होता हें सिद्ध करणें, तो सफल होत नाहीं. उलट

वेद मासो धृतवतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उजायते या (ऋ. १. २५. ८.) ऋचेवरून तत्कालीन लोकांस द्वादश मास ठाऊक होते एवढेंच नव्हे तर ‘य उपजायते’ म्हणजे जो द्वादश मासानंतर एक अधिक मास येतो तोहि ठाऊक होता असें स्पष्ट होतें. व यावरून चांद्रमान व सौरमान यांचा मेळ घालण्याची पद्धति ऋग्वेदकालीन लोकांस माहीत होती हें स्पष्ट आहे व यामुळे थोडरचें पुढील विधान निरर्थक ठरतें. “ वर्षाचे महिने नेहमीप्रमाणें १२ धरले काय किंवा कांहीं आशियांतील राष्ट्रांप्रमाणें १२ धरले काय सौरवर्षाचे ३६५ दिवस कोणत्याच प्रकारानें येत नाहींत. तेव्हां प्रश्न असा उपस्थित होतो कीं चांद्रमान व सौरमान यांचा मेळ घालण्याची पद्धति पूर्वीच्या लोकांना माहीत होती कीं नाहीं. गणित करून सौरवर्ष व चांद्रवर्ष यांचा मेळ घाल-

ण्याची पद्धति या लोकांना माहीत नव्हती असेंच म्हणावें लागतें. ”

पाश्चात्य देशांत मात्र रोमन लोकांची कालमापनपद्धति लोकांना माहीत होईपर्यंत सध्यांची प्रचलित कायमची महिने मोजण्याची पद्धति अमलांत आली होतीसें दिसत नाहीं.

रात्र व दिवस यांचे वाचक असे शब्द जरी घेतले तरी हीच स्थिति दिसते. सूर्यावरून कालमापन करण्याची पद्धति त्या काळीं आढळत नाहीं. द्विरात्र, दशरात्र झणजे, दोन, तीन, दहा दिवस, निशानिशम् वगैरे शब्दांवरून दिवस मोजण्याच्या पद्धतीतहि चंद्रावरून ठराविलेल्या मापाचें झणजे रात्रीचें प्राबल्य दिसतें.

. पूर्वीच्या लोकांच्या कल्पनांशीं जुळणारा असा शब्द संस्कृतांतील संगव म्हणजे ज्या वेळेस गाई कळपानें हांकून नेल्या जाताना तो काळ म्हणजे गाई सोडण्याची वेळ (दुपार किंवा सायंकाळ) हा होय. सायं हा शब्द सा-वांधणे या धातूपासून निघाला असावा असें थोडरचें मत आहे, परंतु सायणाचार्यांनीं संगव काल झणजे संगच्छते गावः दोहनभूमिम् यस्मिन् काले सः राज्यपरकालः असा कला आहे व सा धातु वांधणें या अर्थी आढळत नाहीं.

प्राचीन कालमापनविषयक कल्पना लो० टिळक यांच्या शोधांमुळे संपूर्ण बदलल्या लागतात. त्यांचें विवेचन येथे करण्यांत अर्थ नाहीं. टिळकांच्या मतांचे विवरण करतांना याचा विचार होईलच.

भक्ष्यपदार्थ.—प्राचीन काळीं मनुष्य प्राणी हा इतर प्राण्यांसारखाच एक प्राणी मानला जात असे. वेदाच्या भाषेत ‘पशवः’ ‘पशूः’ या शब्दांत मनुष्य प्राणी व गुरे डोरे या दोहोंचाहि समावेश होत असे असे थोडर म्हणतो. पण त्यास प्रमाण देत नाहीं आणि मूलग्रहकालीन चालीसंबंधानें कांहींच सांगत नाहीं. इंडोयूरोपीय लोकांत ज्या प्राण्यांच्या मांसाचा उपयोग करीत ते प्राणी साधारणतः कळप करून रहाणारे असत. यांतच पुढें शिकार करून आणलेल्या प्राण्यांचा अंतर्भाव होऊं लागला. ऋग्वेदांत रानटी पशूंच्या शिकारीवद्दल अनेक ठिकाणी उल्लेख आहेत परंतु शिकार करून आणलेल्या प्राण्यांचा उपयोग खाण्याकडे करीत असत किंवा नाहीं यावद्दल त्यांत उल्लेख नाहीं. यावरून त्या वेळीं शिकारीत मारलेले प्राणी खात नसावे असा थोडर यानें तर्क केला आहे.

मांसाशनासंबंधी कांहीं शब्दांचीं तुल्य उदाहरणार्थ घेऊं. संस्कृत—कव्य, कवीः; ग्रीक—फिअस; लॅटिन—कॅरो हे सर्व शब्द बहुधा कच्च्या म्हणजे रक्तमय मांसाचे वाचक आहेत. संस्कृत—मांस; आर्मीनिअन—मिस्; प्राचीन फारशी—मॅस; लिथु०—मिएस; गॉथिक—मिझ हे शब्द बहुधा पक्क मांसवाचक असावेत असा मापा शास्त्रज्ञांचा अभिप्राय आहे. कारण इंडोयूरोपीय लोकांस शिजविण-

वरुन पहिल्या मादक पेयांमध्ये मधाचा कांहीं तरी संबंध असावा असे वाटते. परंतु हाहि एक केवळ तर्क आहे.

इंडोयूरोपीय लोकांत जसजशी शेतकीमध्ये सुधारणा होत गेली व जसजसे ते स्थायिकपणें राहूं लागले तस- तसे त्यांच्या इंडोइराणी शाखेमध्ये सोम, 'क्षेन्द-होम' व सुरा, 'क्षेन्द-हुरा' या पेयांचा प्रचार पडला व यूरोपीय शाखे- मध्ये 'बिअर' व 'वाइन' या मादक पेयांचा प्रघात सुरु झाला, अशी कल्पना पुढे आलेली आहे ती प्रात्य करणें कठिण जातें काकीं सोमयज्ञाचे मळे कोणी करीत नसत. बंगलांतील लोकांकडून सोम विकत घेण्याचा आणि त्याच्या किंमतीबद्दल भांडाभांड करून विक्रय करणाऱ्यास मार देण्याचा विधि सोमयागांत आहे.

पासून जे शब्द निरनिराळ्या भाषांत प्रचारांत असून सदृश स्वरुपाचे आहेत त्यांवरून दिसून येईल. उलटपक्षां नग्नता- वाचक शब्दहि वग्याच भाषांत सदृश आहेत हे खाली दिलेल्या शब्दमालिकांवरून दिसून येईल. संस्कृत-वसन, वस्त्र; क्षेद-वद्द, वदहन, वस्त्र; ग्रीक-एस्सुमि, एड्म, एस्सीस; लॅटिन-व्हेस्तिस्, व्हेस्तिओ; गॉथिक-गवस्जन् इत्यादि. संस्कृत-नग्न, प्राचीन सॅक्सन-नागु; लिथुअनियन-नुगस; लॅटिन-नुडस इत्यादि. नग्नतेची कल्पना वस्त्रा- च्छादन रूढ झाल्यानंतरच येणार हें उघड आहे. इंडोयूरो- पीय लोक कळप पाकून रहात असत त्यामुळे अर्थातच ते प्रथम ढोरांचीं कातडीं पांघरीत असत. याचा आपल्यांतील अवशेष म्हणजे यज्ञोपवीत होय. यज्ञोपवीताचे मूळ प्रथम आर्य लोक वेलाचे कातडे पांघरीत असत हें होय. व आतां हि उपनयन झाल्याबरोबर ब्रह्मचाऱ्याच्या यज्ञोपवीता- मध्ये सृगचर्माचा तुकडा बांधून ठेवतात हें आपण पहातोच. ब्रिटन व ट्यूटन लोक सीझरनें स्वारी केली त्या वेळीं कातडीच पांघरीत असत ही गोष्ट त्यानें लिहून ठेवलेल्या वर्णना- वरून दिसून येते. गॉथ लोक तर रोमन दरबारांतून परत आल्याबरोबर लागलेच आपलीं कातड्यांचीं वस्त्रे पांघरून वसत, इतरकीं तीं त्यांच्या आवडीचीं झालीं होती असें वेक्रमन यानें वर्णन केलें आहे (वोट्ट. झेड-

होती यावद्दल शंका घेण्यास जागाच नाही. तथापि संस्कृत-पञ्च; षेद—पञ्च; ग्रीक—पेस्सो; प्राचीन सॅक्सन—पेक; लिथु०—केपु इत्यादि शब्दांचा अर्थ प्रथमतः शिजविणे असा नसून भाजणे असा असावा असा श्राडरचातर्क आहे.

मांस खाण्याकरितां मारावयाच्या प्राण्यांचा विचार करून लागले असतां अर्थातच प्रथम प्राचीनांच्या जवळ ज्या पशूंचे कळप असत त्यांच्याकडेच लक्ष्य जातें. व ते लोकहि प्रथम याच प्राण्यांचे मांस खात ही गोष्ट ते ज्या प्राण्यांचा वडी देत असत त्या प्राण्यांचीं नांवें पाहिलीं असतां सहज लक्षांत येईल. यज्ञिय पशूंमध्ये घोडा, बैल, भेंडी, शेळो वगैरे प्राण्यांचीं नांवें आढळतात इटालीमध्ये शेतीच्या कामास असलेले बैल मारावयाचे नाहींत असा निर्वेध असे.

पक्षाचा उपयोग खाण्याकडे करीत असत असें दिसत नाही. खाण्याच्या प्राण्यांच्या यादींत पक्षी अर्जावात आढळत नाहींत यावरूनहि त्या काळीं पक्षी माणसाळले नसावे असे अनुमान निघतें. सध्यांच्या हिंदूंच्या भक्ष्याभक्ष्य कल्पनामध्ये वकऱ्याच्या सांगोतीपेक्षां कोंबडीं खाण्यास अधिक आक्षेप आहे. पत्रास वर्षोपूर्वी कायस्थ प्रभु वगैरे जातांत देखील अंडीं खाण्यास हरकत वाटे हें उपर्युक्त श्राडरच्या कल्पनेस साधक दिसतें. यज्ञांमध्ये पक्षी मेथ्य धरले नाहींत.

जसजसा शेतीचा प्रसार जास्त होऊं लागला तसतसे धान्य व त्याच्या निरनिराळ्या जाती हे खाण्याच्या पदार्थांमध्ये प्रामुख्याने मोडूं लागले. पिकें विळ्यासारख्या हत्यारानें कापीत व बैलांच्या पायांखालीं मळून त्यांतून धान्य काढीत. हें धान्य भाजून खात किंवा तें दगडाच्या ओवड धोवड जात्यानें दळून किंवा पाट्यावर बरबंट्यानें कुडून त्याचें पिष्ट करीत व त्याची भाकरी भाजीत असत. हिलाच संस्कृत मध्ये करंभ असें नांव आहे. वरील दोन क्रियांचे वाचक शब्द दोन तीन भाषांत सारखे आढळतात. संस्कृत—प्रस्ज; ग्रीक—फ्रुगे; लॅटिन—फ्रिगो. संस्कृत—पिष्ट; ग्रीक—सिस्तेो लॅटिन—पिन्सो (पिस्टोर—रोटीवाला). जरी त्या वेळीं आतांप्रमाणें भाकरी करीत असत असें आपणांस निश्चयानें ह्मणतां यावयाचें नाहीं तरी ही क्रिया फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे (के. एफ. हर्मन—प्रिव्हेटल टुमर पृ. २१४—जे. मार्कार्ट—दास प्रिव्हेटलेवा डर रोमर पृ. ३९८, शिमर—अल्टि लेवा पृ. २६८). पामीरमधील कांहीं शब्दप्रयोगांवरून प्राचीन इराणी लोक राखेमध्ये पुरोडाशप्रमाणें रोडगे पुरून भाजीत असत असें दिसतें (टोमाश्चक—पामीर भाषा पृ. ६३).

इंडोयूरोपीय लोकांस मीठ हा पदार्थ माहीत असावा असें दिसत नाहीं. कारण मीठवाचक शब्द जे पाश्चात्य व पौरस्त्य भाषांत आढळतात त्यांत मुळींच साम्य दिसत नाहीं. लवण व सैन्धव हे शब्द अथर्ववेदामध्येच व एक-एकदांच आले आहेत (अथर्ववेद. ७. ८०, १; १९. ३८, २). लवण या शब्दाचा अर्थ समुद्रांतील मीठ असा असून तत्कालीन लोकांस खाणींतील मीठ माहीत नसून समुद्रा-

पासून निघणारें मीठ माहीत होतें असें शिमर यानें म्हटलें आहे (शिमर—अल्टि. लेवा पृ. ५१). परंतु लवण हा शब्द जेथें आला आहे तेथें सायण या भाष्यकारानें सैन्धव हा शब्दच योजला आहे व जेथें सैन्धव शब्द आला आहे तेथें मूळ ऋचा यद् गुल्गुल सैन्धव यद् वाण्यासि समुद्रियम् अशी आहे. यावरून समुद्रापासून होणाऱ्या मिठापेक्षां सैन्धव हें निराळे होतें व तें सिंधु देशांत अर्थात् खाणींत सांपडत असे हें उघडच आहे. अद्यापिहि सैन्धव शब्दांनं एका विशिष्ट पण खाणींतीलच मिठाचा बोध होतो हें मराठी वाचकांस सांगावयास नकोच. सिंधु हा शब्द टिळक हिंदुस्थानच्या नद्यांचा वाचक धरीत नाहींत. त्यांचें हें भिन्न मत सिंधु या शब्दाच्या प्रत्येक उपयोगाकडे लागणार नाहीं असे वाटतें. सिंधु हा शब्द भारतीय हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वीच असेल तरी सैन्धव परिचित असेलच असें म्हणतां येणार नाहीं. यज्ञांगानें होणाऱ्या पाकसिद्धींत मीठ नाहीं त्यावरून भिक्षांशीं अपरिचय असेल अशी कल्पना विरुद्ध पुरावां येईपर्यंत गृहीत धरली पाहिजे.

इंडोयूरोपीय कालांतील पेयांचा विचार करतांना प्रथम आपण दूध या पदार्थाकडे वळूं. दूध याचे वाचक शब्द आशिया व युरोप यांमध्ये सदृश दिसत नाहींत. फक्त संस्कृत दाधि व प्राचीन इराणी दुहून या शब्दांमध्येच कायतें साम्य दिसतें. दूध काढणें या क्रियेचे वाचक शब्द अगदींच विसदृश दिसतात. दूधदह्याचा उपयोग करण्याची जुनी रीत तुर्की तार्तार लोकांत आढळते. हे लोक दूध नासून घट्ट झालें म्हणजे तें उन्हांत वाळवून त्याच्या वाटोळ्या वड्या करीत व त्याचा दूरच्या प्रवासांत उपयोग करीत असें व्हावेरी यानें वर्णन केलें आहे. ही रीत ट्यूटन लोकांत व ऐतिहासिक लोकांतहि आढळून येते.

दुधांतील चरबीचा अंश वेगळा करण्याची कला प्राचीन लोकांस माहीत होती असें दिसतें. परंतु ते लांणी व तूप यांचा उपयोग खाण्याकडे करण्याच्या ऐवजीं अंगाला व केसांना लावण्याकडे करीत असत असें व्हाहेन यानें म्हटलें आहे. परंतु हें कितपत सत्य आहे यावद्दल विचार केला पाहिजे.

एकंदरीत दूधदुभल्याची कला त्या कालीं बरीच वात्यावस्थेत होती असें सामान्यतः म्हणतां येईल असें श्राडर म्हणतो. भारतीय कालांतील परिस्थिति दूधदुभल्यामध्ये अनेक प्रकार दाखविते. परंतु दूध एवढेंच कायतें त्या कालीं पेय होतें असें नाहीं. संस्कृत—मधु (गोड पेय); षेद—मधु (गोड पेय); ग्रीक—मेथु (मध); प्राचीन उच्च जर्मन—मेतु; प्राचीन सॅक्सन—मेदु (मध, मय). या शब्दांस पुढें जो निरनिराळ्या भाषांतून मध असा अर्थ प्राप्त झाला व त्यावरूनच मत्तपणाची जी कल्पना पुढें या लोकांत प्रसृत झाली तीवरून आणि दारु आणि मध या दोहोंसहि बोधिण्यासाठीं संस्कृत “मधु” याच शब्दाच्या उपयोगा-

वरुन पहिल्या मादक पेयांमध्ये सधाचा कांहीं तरी संबंध असावा असे वाटते. परंतु हाहि एक केवळ तर्क आहे.

इंडोयूरोपीय लोकांत जसजशी शेतकामांमध्ये सुधारणा होत गेली व जसजसे ते स्थायिकपणें राहूं लागले तस- तसे त्यांच्या इंडोइराणी शाखेमध्ये सोम, 'सेन्द-होम' व सुरा, 'सेन्द-हुरा' या पेयांचा प्रचार पडला व युरोपीय शाखे- मध्ये 'विअर' व 'वाइन' या मादक पेयांचा प्रघात सुरू झाला, अशी कल्पना पुढें आलेली आहे ती प्राक्त्य करणे कठिण जातें कांकी सोमवल्लीच मळे कोणी करीत नसत. गंगलांतील लोकांकडून सोम विकत घेण्याचा आणि त्याच्या किंमतीबद्दल भांडाभांड करून विक्रय करणाऱ्यास मार देण्याचा विधि सोमयागांत आहे.

मद्यवाचक 'वाइन' शब्द कसा उत्पन्न झाला याबद्दल युरोपीय ग्रंथकारांमध्ये दोन निरनिराळ्या उपपत्ती आहेत. एक उपपत्ति कुहून आणि पिकटें यांना पुढें मांडली आहे. ती अशी की इंग्रजी शब्द 'वाइन' व लॅटिन 'विनम' इत्यादि शब्दांचा परस्परसंबंध असून ते संस्कृत वेनः (कान्ति- मान) या सोमाला लाविलेल्या विशेषणापासून उत्पन्न झाले असावे. म्हणजे इंडोयूरोपीय लोकांस मद्य माहीत असावे असे यांचे मत आहे. दुसरी उपपत्ति अशी आहे की युरो- पीय भाषांतील मद्यवाचक शब्द सेमिटिक, इथिओपियन - 'वाइन' हिब्रू-याइन इत्यादि शब्दांपासून निघाले आहेत. या मताचा मुख्य पुरस्कर्ता व्ही. हेन हा आहे. या मता- प्रमाणें इंडोयूरोपीय लोकांमध्ये मद्याचा प्रसार करण्याचे श्रेय प्राक्त्य अगर अग्रत्यक्षपणें सेमाइट लोकांस म्हणजे यहुदी व अरब यांच्या पूर्वजांस दिलें पाहिजे. थ्राडर यानें एक तिस- रेंच मत प्रतिपादन केलें असून ते या दोहोंच्या मधलें आहे. त्याचें म्हणणें असें आहे की ग्रीक व इटालियन लोकांचे पूर्वज व बाल्कन, इलिरियन, ग्रेसन, मॅसिडोनियन इत्यादि लोकांचे पूर्वज जेव्हां एकत्र रहात होते त्या कार्लीच त्यांना द्राक्षीच्या वेलीची माहिती होती. या वेली त्यांची वसाहत बाल्कन द्वीपकल्पाच्या उत्तरेस कोठेंतरी असावी. नंतर ग्रीक व इटालियन जसजसे दक्षिणेकडे वगैरे गेले तसतसा द्राक्ष वेलीचा प्रसार वाढत गेला व फिनीशियन व्यापाऱ्यांनी व ग्रीक वसाहतकारांनी या वेलीचा व तिच्यापासून प्राप्त होणाऱ्या पेयाचा सर्वत्र प्रसार केला असावा. परंतु सेमाइट लोकांस द्राक्ष वेलीचे ज्ञान कसे झालें व हिब्रू-याइन, अरबी व इथिओप-वाइन हे शब्द कसे निघाले याबद्दल थ्राडर यानें कांहीच माहिती दिली नाहीं. त्याप्रमाणेंच सुरा व सोम (हुरा व होम) हीं जीं पशुभारतीय लोकांचीं पेंथें त्यांच्याहि मूलस्वरूपाची कल्पना करणें कठिण आहे. सोमवल्लीच्या शोधार्थ आजपर्यंत केलेल्या परिश्रमास अद्यापि यश आलें नाहीं.

पोशाख वगैरे.—इंडोयूरोपीय लोकांस वस्त्रे वापर- ण्याचें ज्ञान होतें ही गोष्ट वेश-पांघरणें या सामान्य धातु- मा. ति. उ. ११

पासून जे शब्द निरनिराळ्या भाषांत प्रचारांत असून सदृश स्वरूपाचे आहेत त्यांवरून दिसून येईल. उलटपक्षीं नम्रता- वाचक शब्दहि वन्याच भाषांत सदृश आहेत हे खाली दिलेल्या शब्दमालिकांवरून दिसून येईल. संस्कृत-वसन, वस्त्र; इंद-वद्दह, वडहन, वस्त्र; ग्रीक-एस्सुमि, एडम, एस्यास; लॅटिन-व्हेस्तिस्, व्हेस्टिओ; गॉथिक-गवस्जन इत्यादि. संस्कृत-नम्र, प्राचीन सॅक्सन-नागु; लिथुअनियन -नुगस; लॅटिन-नुडस इत्यादि. नम्रतेची कल्पना वस्त्रा- च्छादन रूढ झाल्यानंतरच येणार हें उघड आहे. इंडोयूरो- पीय लोक कळप पाळून रहात असत त्यामुळे अर्थातच ते प्रथम दोरांचीं कातडीं पांघरीत असत. याचा आपल्यांतील अवशेष म्हणजे यज्ञोपवीत होय. यज्ञोपवीताचें मूळ प्रथम आर्य लोक बैलाचे कातडें पांघरीत असत हें होय. व आतां हि उपनयन झाल्याबरोबर ब्रह्मचर्याच्या यज्ञोपवीता- मध्ये मृगचर्माचा तुकडा बांधून ठेवतात हें आपण पहातोंच. ब्रिटन व ट्यूटन लोक सीझरनें स्वारी केली त्या वेळी कातडींच पांघरीत असत ही गोष्ट त्यानें लिहून ठेवलेल्या वर्णना- वरून दिसून येते. गॉथ लोक तर रोमन दरबारांतून परत आल्याबरोबर लागलेच आपली कातड्याचीं वस्त्रे पांघरून वसत, इतकीं तीं त्यांच्या आवडीचीं झालीं होती असें वेकमन यानें वर्णन केलें आहे (वीट्र. झेड- जी. डी. ५, १, २६). सॅलस्ट यानें ट्यूटन लोकांचा राष्ट्रीय पोशाख म्हणजे मेढ्यांच्या कातड्याचीं 'रेनोन्स' या नांवाचीं वस्त्रे होत असें म्हटलें आहे. रेनोन्स हा शब्द 'जेनोन्स' या शब्दाचा अपभ्रंश असून त्याचा संस्कृत लुर्णा या शब्दाशी संबंध असावा असा थ्राडर याचा तर्क आहे. कातडें कडक असल्यामुळे तें कमावून मज करण्याची कलाहि प्राचीन लोकांस अवगत असावी असें दिसतें. परंतु या क्रियेचे वाचक शब्द निरनिराळ्या भाषांत सदृश आढळत नाहींत. कातडीं कमावण्याची कृति होमरनें कांहीशीं आपल्या काव्यांत दिली आहे (इलि. १७. ३८९).

परंतु इंडोयूरोपीय लोकांचा पोशाख केवळ कातड्यांचाच होता असें नाहीं तर त्यांस कातडीं कमावण्याप्रमाणेंच नमदा अगर वुरणुस तयार करण्याची व गुंफण्याची कला माहीत झाली होती असें दिसतें. ही गोष्ट विशेषतः युरोपीय शाखे- संबंधानें म्हणतां येईल. कारण नमदा (फेल्ट) याचे वाचक शब्द युरोपीय भाषांतच सदृश आढळतात. उदाहरणार्थ ग्रीक पिर्लोस; लॅटिन-पिल्लेडस; प्राचीन उच्च जर्मन-फिल्ल; प्राचीन सॅक्सन-फुस्ता. परंतु तुर्कांतार्तार लोकहि लोंकरीचे थरावर थर ठेवून, पाणी शिंपडून, व चिकट चरबी टाकून दावून तिचा नमदा तयार करीत अशी माहिती सांपडते. गुंफ- ण्याची कला म्हणजे दोरी वळणें, टोपली विणणें याहि कला प्राचीनांस माहित असल्या असें दिसतें.

आतां विणण्याच्या कलेविषयी विचार करूं लागलें असतां प्रथम पुढील शब्दमालिका आढळतात. संस्कृत-वा (विणणें),

आतु (आतवे धागे) : ग्रीक-नीत्रोन (उभे धागे, विणण्याचे यंत्र). इयान (चाती) : लिथु-वोरम (काळा, कांतीण), प्राचीन उच्च जर्मन-वात (विणलेले वस्त्र) : लॅटिन-वेलम (कपडा). संस्कृत-ऊर्णवाभि (लंकर विणणारा कांठी) : झेद-उब्द (विणलेला) : पामोर-नाफ (विणणे). प्राचीन नॉर्वेजियन-वेफ (विणणे) : अंग्लोसॅक्सन-वेफ (बारांक धागा) : मध्य उच्च जर्मन-विफ (बारांक धागा) वगैरे लॅटिन-टेक्मो : संस्कृत-तप्त. ग्रीक-अत्तोमइ (विणणे) : अन्ति आन (मागाचा एक भाग) ; संस्कृत-अत्त (विणलक, व्यून.)

वरील शब्दगालिकांकरे पाहिले असतां असे दिसून येईल कीं विणण्याच्या कलेन वरीन प्रगति झाली होती. माग आणि विणणाग या अर्थी नेहम वापरले आहेत त्यावरून असे दिसून येत कीं त्या वेळचे माग उभे राहून वस्त्र विणता येतील अशा प्रकारचे अगत. कारण त्यांत ह्या (स्ता) ह्यात दृष्टास पडता. लॅटिन-मनमेन; लिथु-स्नाक्लेम (माग) ; प्राचीन नॉर्वेजियन-वैफस्ताद; संस्कृत स्थवि (विणणारा). हांच गोष्ट भाषाशास्त्राच्या मदतीने वरीज ग्रीक. इटालियन व नॉर्वेजियन प्राचीन भाषांची तुलना करून 'अदरेन्म' यानें सिद्ध करून दाखविली होती. सूत कांतीण व गुंफणे या क्रियांच्या वाचक निरनिराळ्या भाषांतील शब्दां कडे पाहिले असतां असे दिसते कीं, या क्रिया पृथक्पणे दर्शविण्याइनको सर्व भाषांची प्रगति झाली नव्हती. आढरनें कर्त (कांतीण) व कट (चटई) हे संस्कृत शब्द तुलने-करितां घेतले आहेत परंतु ते दोन्हीही वैदिक नाहींत. आढरनें तर्कु (चाती) हा शब्द वैदिक आहे पसं म्हटले आहे परंतु ऋग्वेदांत अथवा इतर वेदांत तो आढळत नाही. आतां कांतीण्याच्या पदार्थाकडे पाहिले असतां अवि (मेंढी) व ऊर्णा (लंकर] या संस्कृत शब्दांचे समानार्थक व सदृश शब्द अनेक भाषांत आढळतात. यावरून प्राचीन लोकांस लंकरांची वस्त्रे माहीत असावीं असें दिसते. त्याप्रमाणेच ताग व अंगाडी किंवा वाख या अर्थी शब्द युरोपांतील भाषांमध्ये सदृश आहेत; व टॅसिटस याच्या म्हणण्याप्रमाणें लिनन (तागाचे वस्त्र) ट्यूटन स्त्रियांस परिचित होते असें दिसते व या विधानास छिनि याचीहि पुष्टि मिळते (हिस्ट नॅच. १८. १, २). हेन यान असें म्हटले आहे कीं, लिनन हे प्रथम आशियांतून युरोपांत गेलें. परंतु आढरचा यावर असा तर्क आहे कीं जेव्हां ग्रीक लोक पश्चिमेकडे गेले तेव्हां ते तागाच्या ऐवजी लंकर वापरूं लागले. कारण त्या प्रदेशांत तागाची लागवड होत नसे. परंतु त्यांना तागाच्या कापडाची माहिती त्यापूर्वीच झालेली होती. याप्रमाणें इंडोयूरोपीय लोकांस ताग व लंकर या दोन्ही पदार्थांच्या वस्त्रांची माहिती होती. प्राचीनांच्या वस्त्राविषयी पाश्चात्यांनी ने शोध लावले आहेत ते अद्यापि अपूर्ण आहेत. यांच्या शोधांवरून एवढी मात्र कल्पना होते कीं, ग्रीक,

इटालियन व ट्यूटन इत्यादि युरोपीय लोकांचे पूर्वज पुरुष व स्त्रिया फक्त एकच वस्त्र अंगाभांवतीं गुंडळात अमन शिवणें ह्या कापून जोडणें किंवा एकावर एक वस्त्र वापरणें किंवा शरीराच्या वरच्या भागावर वेगळे वस्त्र घेणें व कमरेखालीं निराळ वस्त्र नेमणें या गोष्टी त्यांस पौरस्त्य लोकांतीच शिकल्या. पौरस्त्य लोकांच्या पूर्वजांच्या वस्त्राविषयी आढरनें कांतीच माहिती दिली नाही. परंतु ऋग्वेद २. ३२, ४. या ठिकाणी 'साव्यस्वपः सृज्यान्निष्ठमानया' असा उल्लेख झाला आहे. याचा अर्थ 'आच्छाद्यमान अशा सुईनें शिवावे' त्याप्रमाणें इत्यादि आढे यावरून तत्कालीन लोकांस शिवायाची कला माहित होता हे स्पष्ट होते ऋ १. १९१, ७ मध्ये वसनां सुईची उपमा दिलेली आहे. त्याप्रमाणेच एतरेय ब्राह्मणांत (१२, ७) 'यथा सूच्या वामः संवधद्विधादवमेव' 'गमियंज्ञस्य निष्ठं मंदधति' असें म्हटले आहे. यावरून सुईनें वस्त्रे जोडणें त्यांना माहित होते हे स्पष्ट होते या-वेरीज शरीराच्या खालच्या व वरच्या भागास वेगळीं वस्त्रे भसत असाहे उल्लेख अनेक ठिकाणी आहेत. याखेरीज या प्राचीन लोकांत केशविभूषण, गोदणें इत्यादि प्रकार कोणत्या स्वरूपांत होते याबद्दलची माहिती गोळा करणे अवश्य आहे. जातां जातां विभूषणासंबंधानें एवढें येथें म्हटलें पाहिजे कीं, संस्कृत-मणि या शब्दासारखे विभूषणवाचक शब्द इतर भाषांतहि आढळतात. उदाहरणार्थ झेद-मिनु; ग्रीक-मर्नोस; लॅटिन-मॉनिले; प्राचीन सॅक्सन-मॉनिस्ती; प्राचीन उच्च जर्मन-मेनि. इत्यादि.

घरे वगैरे.—स्थाइकपणें न राहतां भटकत फिरणाऱ्या लोकांचा सर्व ससार गाढ्यांवर असतो हे आपणांस आगहि कांहीं रानटी लोकांत दिसून येतें. याप्रमाणें केवळ गुरें वगैरे पाळून उपजीविका करणाऱ्या इंडोयूरोपीय लोकांचीहि घरे शेतकी करूं लागून स्थायिक होण्यापूर्वी गाढ्यांवरच असावीं असा तर्क करण्यास कांहीं हरकत नाही. गाढ्यांचे जे निरनिराळे भाग दिसतात त्यांचे वाचक शब्द अनेक भाषांत सदृश आढळतात ही गोष्ट वरील विधानास आधारभूत मानण्यास हरकत नाही. अशा प्रकारच्या शब्दांपैकी कांहीं शब्द उदाहरणार्थ घेऊं. चाक-लॅटिन रोटा; लिथु-राटस; प्राचीन उच्च जर्मन-राड; संस्कृत-रथ- (गाडी). चाकः—संस्कृत-चक; ग्रीक-कुक्कास; प्राचीन सॅक्सन-कोलो. आंसः—संस्कृत-अक्ष; लॅटिन अॅक्झिस; प्राचीन उच्च जर्मन-अइस लिथु-—ऑस्झम. तुंवाः—संस्कृत-नाभि; अंग्लोसॅक्सन—नफु; प्राचीन उच्च जर्मन—नब; प्राचीन फारसी—नबिस. परंतु संस्कृत अरः [आरे] किंवा अरम [आरे] हा शब्द ऋग्वेदांत या अर्थानें आढळत नाही. यावरून प्रथम चाकांस आरे नव्हने असें दिसते. अगदी प्राचीन काळां चाकें करण्याची कृति म्हटली म्हणजे एक लंकडाचा जाडा ओंढा घेऊन तो मध्ये सर्व बाजूंनी पोखरून त्याच्या मध्यभागां आंस राखावयाचा व बाजूला दोहोंकडे वाटोळा राग कायम

ठेवून त्याची चाकें करावयाची अशी असावी. ऋग्वेद १. १६६, ९ मध्ये मरुतांच्या रथाचे वर्णन करीत असता 'अंसे-प्लावः प्रपयेयु खादयोक्षोवधका समया विवावृते।' असे वर्णन आहे. या पदांतील उत्तरार्धाचा अर्थ तुमच्या चाका-वरोवर अक्ष फिरतो असा आहे. म्हणजे त्या वेळीं अक्ष स्थिर राहून चाकें फिरत होतं असे दिसत नाही तर अक्ष चाकास चिकटला असल्यामुळे अक्ष व चाकें वरोवरच फिरत असत असे दिसते. हा गाडे करण्याची कला इंडोयूरोपीय लोकांपासूनच इतरांना घेतली अशावाटल त्यांच्या भाषांतून जे शब्द गाडे वगैरे यांचे वाचक आढळतात ते इंडोयूरोपीय भाषांतूनच घेतलेले आहेत यावरून स्पष्ट हेतू. तुर्क लोकांनी गाडे बांधण्याची कला इतरांपासून घेतली असे व्हॉव्हेरी याने म्हटलं आहे (प्रिमि. कल्चर पृ. १२८).

इंडोयूरोपीय लोक जेव्हा कांहीसे स्थाय्य झाले तेव्हा त्यांची घरे कशी होती याबद्दल आतां विचार करूं. या ठिकाणी आपणाला प्रथम जमीनीत पोखरलेली विळे अथवा गुहा आढळतात. यांच्यापासून ऊन व थंडी या दोहोंचाहि वचाव होत असे आणि ही घरे दाखविणारे शब्द बहुतेक सर्व इंडोयूरोपीय वंशांतील भाषात आढळतात. अवेस्ता-मध्ये अशा घरांना 'कत' (कन्-खणणं) अशी संज्ञा असे व अर्वाचीन फारसीमध्ये घराला 'कद' किंवा 'कदह' हे शब्द रुढ आहेत. व पामीर भाषांत 'केद' 'चेद' इ. शब्द वापरतात [डोमाथेक पामीर भाषा]. डेनोफोन याने आर्मीनियन लोकांत अशी घरे असल्याचा उल्लेख केला आहे. टॅसिटस याने ट्यूटन लोकांत अशी घरे होती असा उल्लेख केला आहे व छिनी यानीह असेच वर्णन केले आहे. सिथियन व ग्रीक लोकांतहि अशी घरे असल्याचे वर्णन आढळते.

परंतु इंडोयूरोपीय लोकांस केवळ गुहा करण्याचे ठाऊक होतं असे नाही तर झोंपड्या व घरे बांधण्याची कलाहि त्यांना कांहींणी अवगत होती ही गोष्ट पुढील शब्दमालिकांवरून दिसून येईल. संस्कृत-दम; आर्मीनियन-तुन; ग्रीक-डोमोस; लॅटिन-डोमस; प्राचीन सॅक्सन डोमु; इत्यादि. सं.—शाला; ग्रीक-कलिआ; लॅटिन-सेला; ट्यूटनिक-हला इत्यादि.

यूरोपातील उत्तरेकडील लोकांची घरे टॅसिटस, हेरोडियन इत्यादि ग्रंथकारांच्या वर्णनावरून केवळ लांकडी असून त्यांच्या भोंवतीं कूड विणलेले असून तीं चवखलाने लिपललीं असावीत. व त्यांना विटांचा किंवा दगडांचा उपयोग घरे बांधण्याच्या कामी माहांत असावा असे दिसत नाही. ही गोष्ट ट्यूटन व स्लाव लोकांची झाली. दक्षिण यूरोपातहि आज आपणास जरी संगमरवरी भव्य इमारती आढळल्या तरा पूर्वच्या झोंपट्यांचे अवशेष आपोमध्य आढळून येतात व ग्रीक आणि इटालियन लोकांस त्या प्रांतांत येण्यापूर्वी गवन, कच, व चिखल यांच्या योगाने तयार होणारी घरेच ठाऊक होती असे हेलविग याने म्हटले आहे (दाय इट-

लिकेर इन डर पोएबने पृ. ४५). अथर्व वेदावरून येणाऱ्या घराच्या कल्पनेचें चित्र क्षिप्रानें दिलें आहे तें लांकडी असून त्यावर बांधू ठाऊक छप्पर केलेलें असे, व भोंवतीं गवत, दहाळे याचा कूड असे असे आहे [आर्हिड लेवो पृ. १५३]. तैत्तिरीय संहितेमध्ये पहिल्या काण्डाच्या तिसऱ्या प्रपाठ-काच्या आरंभी व सहाव्या काण्डाच्या पहिल्या प्रपाठकाच्या आरंभीच सद व शाला बांधण्याविषयी मन्त्र आहेत त्यांवरून व ते मन्त्र म्हणून ज्या कृती करावयाच्या असतात त्यावरून या शाला दुपाखी झोंपडीसारख्या उभे खांब रोंबून वर बांधू ठाऊक बाजूला कूड बांधून तयार करीत असे दिसते.

अवेस्तामध्ये वेन्दिदाद फरगर्द आठ यांत असे वर्णन आहे कीं, जर एखादा मनुष्य अथवा कुत्रा घरात मेला तर त्याचें प्रेत बाहेर नेण्यास सोडस्कर असेल तर प्रेत बाहेर नेऊन घर शुद्ध करावें पण जवळ दहम वगैरे नसल्यामुळे प्रेत नेणें सोयीचें नसेल तर घर दुसऱ्या जागी उचलून नेऊन शुद्ध करावें व प्रेत त्याच जागीं ठाऊन द्यावें. या ठिकाणीं थ्रॉडरनें गायजरचा आधार देऊन भलतेच विधान केले आहे तें असें कीं, जर एखादा मनुष्य घरापासून दूर अंतरावर मरण पावेल तर त्याचें प्रेत घरांत आणावें किंवा त्याचें घर त्या ठिकाणीं न्यावें. परंतु आम्हां जो वर मजकूर दिला आहे तोच मूळ वेदिदादप्रमाणें असून डार्मस्टेटर यानें सेक्रेड बुक्स ऑफ दि ईस्ट या मालेतील ग्रंथातहि असाच अर्थ केलेला आहे. वरील मजकुरावरून इराणी घरांची थोडी बहुत कल्पना येईल.

व्यापार व दळणवळण.—आपणाजवळची एखादी वस्तु देऊन दुसरी घेणें ही कल्पना इतकी सरळ आणि उघड आहे कीं, तिचें अस्तित्व संस्कृतीच्या कोणत्याहि पायरीत आपणांस आढळून येईल. त्यामुळे देवघेवीची पद्धति फार प्राचीन कालापासून सुरू असली पाहिजे असें आपणास म्हणावयास हरकत नाही. परंतु सध्याच्या क्रय आणि विक्रय या दोन अगदीं पृथक् क्रिया असून त्यामध्ये किमतीचें परिमाण ठरविणारी काहीतरी सामान्य वस्तु अस्त्याशिवाय या क्रिया होऊ शकत नाहीत. ही सामान्य वस्तु देवघेवाच्या प्रकारापासूनच कांहीं जिन्नस उदाहरणार्थ गाय वगैरे सर्व लोकांच्या सामान्य आवडचे वस्तु त्या-प्रमाणें निश्चित झाली असली पाहिजे.

अशा प्रकारानें देवघेवीमधील पदार्थांची किंमत कोणत्या तरी तिसऱ्या पदार्थांनं दाखविता येईपर्यंतचा व्यवहार केवळ देवघेवाचा असतो. नंतर त्यास क्रयविक्रयानें स्वरूप येतें व पुढे तत्वे परिणत स्वरूप व्यापारामध्ये दृष्टीस पडते.

इंडोयूरोपीय कालांत गाय ही सामान्य किमतीचें परिमाण दाखविणारी वस्तु होती. सहलापर्यंत गाईच्या संख्येची वल्पना व तितक्या किमतीच्या पदार्थांच्या किमतीची कल्पना त्यांना असावी असे वाटतें.

एकाच राष्ट्रजातीमध्ये मोठणारे लोक तेवढे एक व समान हकाचे, त्यामुळे दुसऱ्या जातीतील लोक तेवढे परके व त्यांना कांही हक्क नाहीत ही कल्पनाहि फार प्राचीन दिसते. प्राचीन लोकांच्या कल्पनेप्रमाणे परके आणि शत्रू यांमध्ये कांही फरक नाही. त्यामुळे परकीयांना दास करणे किंवा त्यांना बळी देणे याबद्दल त्या लोकांस कांही वाटत नसे.

यामुळे असे वाटण्याचा संभव आहे की, प्राचीन कालांत निरनिराळ्या जातींमध्ये परस्पर दळणवळण असणे किंवा देवघेव, व्यापार इत्यादि व्यवहार होणे अगदी अभाव्य असले पाहिजे. परंतु वास्तविक गोष्ट तशी दिसत नाही. कारण कांही संस्कृतींच्या कनिष्ठ अवस्थेत असलेल्या लोकांत एकमेकांशी बोलल्याशिवाय किंवा एकमेकांच्या दृष्टीस पडल्याशिवाय देवघेवीचा व्यवहार होत असल्याचे आपणांस दिसून येते. ज्या लोकांस आपला माल विकावयाचा असतो ते एका ठिकाणी आपला माल मांडून निघून जातात. नंतर दुसरे लोक येऊन त्या मालाच्या मोलाचे दुसरे जिनस ठेवून दृष्टीभाळ होतात. नंतर पाहिले लोक येऊन आपणांस पसंत पडल्यास दुसरा माल घेऊन जातात व आपला जाग्यावर ठेवतात व याप्रमाणे तो व्यवहार पुरा होतो. जर त्यांनी दुसरा माल ठेवलेला असेल तितका घेतला नाही तर विकत घेणाऱ्याला आणखी माल ठेवावा लागतो.

याखेरीज निरनिराळ्या जातींमध्ये असे ठरलेले असते की, विवक्षित दिवशी एखाद्या विशिष्ट स्थळी देवघेवीच्या व्यवहारानिमित्त वैमनस्य विसरून युद्ध वगैरे बंद राहाल. त्या दिवशी सर्व शस्त्रां बजास ठेवून दोन्ही जातींचे लोक परस्परांत मिसळतात. अशीच सम्मेलनें बहुतकरून एखाद्या देवतेनिमित्त भरविण्यांत येत. यांतूनच जत्रांचा उगम झाला.

याप्रमाणेच परकीय पाहुणा, तहाकरिता आलेला मनुष्य, इत्यादिकांच्या ठिकाणचे वैर तात्पुरते बजास ठेवण्यांत येऊ लागले व आतिथ्य शिष्टाचार इत्यादिकांचा प्रघात पडला व व्यवहाराचे कार्यक्षेत्र वाढत गेले.

यूरोपांतील पाषाणयुगाशी आर्यन लोकांचा संबंध.—आतांपर्यंत निरनिराळ्या भाषांतील शब्दांच्या तुल्यावरून इंडोयूरोपीय लोकांच्या राहणीची वगैरे कल्पना दिली. आतां तिची यूरोपामध्ये पुराणवस्तुसंशोधकांनी शोधून काढलेल्या यूरोपांतील दगडांचीं हत्यारे वापरणाऱ्या आणि पाषाणयुगीन नांवांने बोधिल्या जाणाऱ्या लोकांच्या व कालाच्या अवशेषांवरून अनुमानाने निघणाऱ्या सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीशी थोडीशी तुलना करून नंतर पुन्हां इंडोयूरोपीय सामाजिक व कौटुंबिक स्थितीकडे वळू.

स्विट्झर्लंड देशाच्या पूर्व व पश्चिम भागांत सरोयुद्धे अथवा 'लेक दन्बेलिगज' म्हणजे तळ्यांत उबळ पाण्यांत

खांवांवर बांधलेली घरे सांपडली आहेत. ती इतिहासास अपरिचित अशा पूर्वकाळांतील आहेत.

या सरोयुद्धांत धातूचा मागमूसहि नाही. तर फक्त दगड व हाडे यांपासून बनविलेली आयुधे आढळतात. अशा प्रकारचीं हत्यारे एका सरोयुद्धसमूहांत ५८०० वर सांपडली आहेत. कवित तांब्याचा उपयोग केलेला आढळतो. पण दगड व हाडे यांच्याशी तुलना केली असतां ती कांहीच नव्हे. यावरून ही घरे पाषाणयुगीन आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही व इंडोयूरोपीय काल म्हणजे पाषाणयुगच होय.

इंडोयूरोपीय कालांत बाण, धनुष्य, परशु इत्यादि मारक आयुधे आढळतात. परंतु कवच, शिरस्त्राण यांसारखी संरक्षक साधनें आढळत नाहीत. त्याप्रमाणेच सरोयुद्धांतहि धनुष्ये, भात्यांचीं टोंके, सुरे, गारांचीं बाणांने इत्यादि मारक आयुधे आढळतात. पण संरक्षक आयुधे आढळत नाहीत.

गुरेंडोरें व माणसाळलेलीं जनावरे यांविषयी विचार केला तरी हीच स्थिति आढळते. इंडोयूरोपीय लोकांस माहीत असलेली जनावरे म्हणजे गाय, मेंढी, वकरा, कुत्रा, डुकर व घोडा हीं होत. सरोयुद्धांतहि हेच प्राणी आढळतात व यांतील या दोन्ही ठिकाणचे साम्य विस्मयजनक आहे. नो घोड्याची जात आपल्या नेहमीं पहाण्यांत येते त्या जातीच्या घोड्यांचीं हाडे सरोयुद्धांत आढळतात पण ती फारच तुरळक दृष्टीस पडतात.

शेतकीकडे पाहतांहि इंडोयूरोपीय लोकांस गहू, जव, मिलेट हें तुणधान्य, ह्यां धान्ये ठाऊक होती असे दिसते व सरोयुद्धांतहि याच धान्यांचा प्रसार दिसतो. अलीकडे यूरोपीयांस परिचित असलेलीं राय, ओट हीं धान्ये त्या वेळीं माहीत होती असे दिसत नाही. त्याप्रमाणेच ताग माहीत नव्हता पण अंबाडी (फ्लॅक्स) माहीत होती असे दिसते.

आहाराच्या बाबतींतहि सरोयुद्धांतील लोक मत्स्य खात एवढी गोष्ट बगळली तर सर्वतोपरी सारखेपणा आढळेल.

सरोयुद्धांमध्ये चात्या, अंबाडीचे दोर, दोऱ्या व अंबाडीच्याच विणलेल्या वस्त्रांचे अवशेष सांपडले आहेत. त्यामुळे त्यांस इंडोयूरोपीय लोकांप्रमाणे वस्त्रे विणण्याची कला माहीत होती असे दिसते. मात्र या सरोयुद्धांत लोंकरीची वस्त्रे मुळीच आढळत नाहीत. त्यांचा पोशाख कसा असावा याची नोंदशी कल्पना होत नाही. परंतु केलरनें ते केवळ एकच वस्त्र अंगाभोंवती गुंडाळीत असावे असे अनुमान केले आहे.

घरासंबंधी विचार करितांना इंडोयूरोपीय लोकांचे घर प्रथम गाडे हेच असून ते पुढे स्थायिक झाल्यावर प्रथम गुरा नंतर झोंपळ्या वगैरे बांधून राहू लागले हे आपण पाहिलेच

आहे. सरोगृहांसंघी विचार करितां त्या कालाची घरे अग्नीमुळे व अन्य कारणांनी नाश पावली आहेत. परंतु केलर यांनी अनुमानाने त्यांचे असे वर्णन दिले आहे की, 'त्यांच्या झोंप्या वाटोळ्या आकाराच्या असून समोवतीं जुडाची भिंत असे व ती चिखलनें सारवांत असत. जमीनवरहि चिखल सारवांत असत. छपर झाडांच्या साली, गवत, बोरु वगैरेनीं आच्छादित असत.' परंतु तत्कालीन लोकांच्या घरांची कांहींशी कल्पना येण्यास आपणांस दुसरे साधन म्हणजे म्हणजे इटाली, जर्मनी, डेनमार्क इत्यादि देशांत भूम्यन्तर्गत गृहे सांपडली आहेत तीं वाटोळीं असून त्यांच्या भिंती टाळावे व चिखल यांच्या वनविलेल्या असाव्यात आणि त्यांचे छपर गवत व बोरु यांचे घर बांधून वनविलेले असे असे हेलबिग यांनीं वर्णन केले आहे (दाय इटालिकर इन डर पोएवने पृ. ५०). या घरांना उजेड आत येण्याकरितां किंवा धूर वाहारे जाण्याकरितां दरवाजाचा व कांहीं ठिकाणीं एक लहानशी तिकोनी खिडकी छपरामध्ये काढलेली असे तिचा उपयोग होत असे. याप्रमाणे कांहीं लोक तळ्यांत खाव रोवून त्यावर घरे बांधून रहात असतांना कांहीं लोक जमीनीवर रहात असत असे दिसते. व या दोहोंच्याहि राहणींत घरेच साम्य असून ती इंडोयूरोपीय लोकांच्या राहणीशी जुळते.

मातीचीं मांडीं वगैरे करणें यासारख्या कांहीं किरकोळ कला सरोगृहांतील लोकांस माहीत होत्या परंतु गाढ्या तयार करणें ही गोष्ट त्यांस अवगत नव्हती. कारण त्यांचा त्यांना उपयोगहि नव्हता. नावा मात्र त्यांना माहीत होत्या.

बरील साहस्यकडे पाहतां भाषाशास्त्र व इतिहास यांनीं जे प्राचीनतम संस्कृतीचे स्वरूप आपणांस दाखविले ते स्वरूप व स्विस्सलॅंडमधील सरोगृहांतून दिसून येणारे प्राचीन संस्कृतीचे स्वरूप या दोहोंत बरेच साम्य आहे व या दोन्ही संस्कृती जवळ जवळ एकच आहेत असा तर्क करण्यास बरीच जागा दिसून येते. कै. लो. टिल्काचे मत असें होतें कीं सरोगृहांतील संस्कृति मूलगृहकालीन संस्कृतीपेक्षा अधिक कनिष्ठ दर्जाची आहे. आणि युरोपांत गेल्यानंतर इंडोयूरोपीयांची सांस्कृतिक अधोगति झाली असावी.

कौटुंबिक पद्धतीचा इतिहास.—हा पाहिला असतां आपणांस असें दिसून येतें कीं प्रारंभी विवाहसंस्था ही अस्तित्वांतच नव्हती. ही संस्था अस्तित्वांत आल्यापासून कौटुंबिक पद्धतीच्या इतिहासाला प्रारंभ होतो. प्रारंभी वैवाहिक वावर्तीत मनुष्य प्राणी पशुपक्षां फारसा निराळा नव्हता. मुलाची पैतृकपरंपरा ओळखण्यास अडचण असे. म्हणून प्रथम मुलगा आईच्या नांवानें ओळखला जाण्याचा प्रघात पडला व विवाहसंस्था रूढ झाल्यानंतर मुलगा पित्याच्या नांवानें ओळखला जाऊ लागला. याप्रमाणे मातृ-कन्यापरंपरा ही जुनी असून, पितृपुत्र परंपरा ही नंतरची

आहे असें लवांक व हूलवॉल्ड प्रभृति समाजशास्त्राज्ञांचें मत आहे.

याच्या उलट स्टार्की यांनीं असें प्रातिपादन केले आहे कीं विवाहसंस्था ही अस्तित्वांत येण्याचे कारण कामेच्छा नसून गृहसौख्येच्छा (होमिस्टिक इकॉनमी) होय. मनुष्याला एक नोकर व आपल्या मालमत्तेचा रक्षक प हिजे होता म्हणून त्यानें ज्ञाशी संबंध ठेवला व पुढें वंश वाढावा मुलें असावी अशी इच्छा होऊन ती कोणापासूनहि होवोत तो आपल्या कुटुंबांत सामील करूं लागला; व थन्याच काला-नंतर वैवाहिक स्थिति ही प्रथम स्त्रीच्या वावर्तीत व नंतर पुरुषाच्या वावर्तीत निश्चित झाली. असे.

आपणांस या ठिकाणीं या वादविवादांत पश्यांचें कारण नाहीं. आपणांस आज तत्कालीन स्थितीच ज्ञात होण्यास अडचणी बऱ्याच आहेत. ज्या लोकांची आपणांस फारशी माहितीहि नाहीं त्यांच्या मनांतील हेतूंचा पता लावणें ही बरीच जुडची पायरी झाली. आपणांज त्या वेळेच्या कौटुंबिक स्थितीबद्दल अनुमान करावयाचें म्हणजे आपण प्रथम तत्कालीन नातलगांस लावण्यांत आलेल्या निरनिराळ्या भाषांतील शब्दांच्या सादृश्यवैलक्षण्याचा विचार करूं.

नापः— संस्कृत—पितर; श्नेद—पितर; आर्मेनिअन हेभर; ग्रीक—पतिर; लॅटिन—पेटर; इराणी—अभिर; गॉथिक पॅटर; इंग्लिश—फादर.

माताः—संस्कृत—मातर; श्नेद—मातर; आर्मेनिअन मइर; ग्रीक—मतिर; लॅटिन—मेटर; इराणी—मथिर; प्राचीन उब जर्मेन—मुओटर; इंग्लिश—मदर.

पुत्रः— संस्कृत—सूनु; श्नेद—हुनु; गॉथिक—सुनुस; लिथु—सुनुस; प्राचीन सॅक्सन—सिनु; इंग्लिश—सन; संस्कृत—पुत्र; श्नेद—पुत्र; आस्क—पुक्को;

कन्याः—संस्कृत—दुहितर; श्नेद—नुषधर; आर्मेनिअन—नुल (पुत्र), इंग्लिश—डॉटर.

भाऊः— संस्कृत—भ्रातर; श्नेद—भ्रातर; ग्रीक भ्रातेर; लॅटिन—फ्रेटर; इराणी—आथिर; गॉथिक—भ्रोथर; लिथु—भ्राटे-रेलिस; इंग्लिश—ब्रदर.

बहीणः— संस्कृत—स्वसर; श्नेद—हृद-इर; लॅटिन सारोर; इराणी—सिडर; प्राचीन सॅक्सन—सेडर; इंग्लिश—सिस्टर.

बरील शब्दमालिका पाहतां लॅटिन भाषेत पुत्र व कन्या या अर्थी सदृश शब्द आढळत नाहींत व ग्रीक भाषेत मात्र व बहीण या शब्दांचे सदृश शब्द आढळत नाहींत. पुत्र-वाचक शब्द सु-प्रसवण या वात्पासून निघाले असावे असें दिसते. व पितावाचक शब्द पितृ याचा पति या शब्दाशी व पा—रक्षण करणें या वात्पुशी संबंध असावा असा तर्क आहे.

बरील शब्द सवे जवळच्या नातलगांसंबंधी आहेत. या शब्दांत जितके साहस्य आढळते तितके दूरच्या नातलगांच्या वाचक शब्दांत आढळत नाहीं. मात्र जुलतावाचक निरनि-राळ्या भाषांत जे शब्द आहेत त्यांत बरेच साम्य आढळते.

इंडोयुरोपीय लोक स्थाईक झाल्यानंतर व शेतकी करून राहू लागल्यामुळे जमीन वगैरे मालमत्ता झाल्यानंतर प्रचारांत आली असावी. प्रारंभी भ्रमण करीत फिरत असतांना इंडोयुरोपीय लोक हिंदूच्या एकत्र कुटुंबपद्धतीप्रमाणे किंवा आयर्लंडमधील 'सेप्ट' प्रमाणे राहात असावे.

काउस याच्या म्हणण्याप्रमाणे असे कुटुंब म्हणजे पैतृक संबंधाने दोन तिन पिढ्यांपर्यंत बद्ध झालेल्या पुरुषांचे व स्त्रियांचे मिळून ५०।६० माणसांचे असावे व गृहपति हा त्यांतील मुख्य समजला जात असे. मात्र रोमन लोकांतील पेटर फॅमिलिअस प्रमाणे त्याची सर्व कौटुंबिक मालमत्तेवर मालकी नसे, तर सर्व मालमत्ता सर्वांच्या समईक मालकीची असे. हे सर्व एकाच घरांत रहात असत. मध्ये अभिशाळा असून बाजूला यांच्या रहाण्याच्या जागा असत. जेवण एकत्र होत असे. पुरुष प्रथम जेवीत व स्त्रिया नंतर जेवीत असत.

ही स्थिति आजहि हिंदु कुटुंबांत आहे हे हिंदू वाचकांस सांगावयास नकोच. परंतु या चालीचे अवशेष ग्रीक व रोमन लोकांच्या प्राचीन चालींत दिसून येतात. ग्रीक लोकांत या चाली असल्याची अनेक उदाहरणे आढळतात. ट्यूटन लोकांत समारंभाच्या वेळी पुरुष प्रथम जेवल्यानंतर स्त्रिया जेवण्याची चाल होती.

यावरून एकत्र ऋतूवाची पद्धति जुनी असून विभक्त कुटुंबाची पद्धति मागाहून पडली असावी असे दिसते.

कुटुंब व जाति यांच्या मधली अवस्था आपणांस अद्यापि दक्षिण स्लाव्ह लोकांत सांपडते. जेव्हा एका कुटुंबांतील भाऊवंद विभक्त होतात परंतु एकाच ठिकाणी एकाच संघाने एकाच धर्माचे आचरण करून राहतात व सर्वांचा मिळून समईक जमीनजुमला असतो तेव्हा दक्षिण स्लाव्ह लोकांत व्रत्स्वो या नांवाने ओळखला जाणारा 'वांधवसंघ' निर्माण होतो. या संघाच्या आजुवशिक परंपरा व पूर्वजांच्या कथा एकच असतात. यांतील मुख्य निवडला जातो, व तो लढाई किंवा तह करण्याच्या कामी पुढारी समजला जातो व न्यायनिवाड्याचे काम तोच करितो.

ग्रीक 'फ्राट्री' व लॅटिन 'जेन्स' हेहि याच प्रकारचे संघ असावे. अशाच संघाचे पुढे क्लॅन वनून त्यांच्या 'ट्राइन्स' अथवा राष्ट्रजाती बनल्या असल्या.

दक्षिण स्लाव्ह लोकांत प्रत्येक 'झूपा' (एकाच जातीने व्यापलेला प्रदेश) मध्ये एक स्वसंरक्षणासाठी किल्लासारखी जागा वांधण्याची चाल असे. हो जागा म्हणजे त्यांच्या राजकीय सत्तेचे केंद्र असून धार्मिक गोष्टींचेहि मुख्य स्थान असे. येथे त्यांच्या शिष्टांच्या बैठकी होत व लढाईच्या वेळी त्यांच्या हालचालींचे केंद्र असे.

व्रत्स्वो यांचे आणि गोत्रांचे स्वरूप एकसारखेच आहे. व्रत्स्वो हा जमीनीचे संरक्षण करणारा आणि तिजवर मालकी सांगणारा समूह होता. गो ह्मणजे जमीन आणि त्र ह्मणजे

संरक्षण करणारा. गोत्रे या प्रथमतः समूहाच्या वाहेर लष्णे करण्यास भाग पाडणाऱ्या संस्था नव्हत्या. सगोत्र विवाहास निषेध श्रुतीत तर नाहीच पण जुन्या स्मृतीतहि नाही. ही निषेधाची चाल आर्य नसून अनार्य असण्याचा संभव आहे. कुल आणि जाति यांच्या मधला एक समुच्चय एवढेच त्याचे प्राचीन लक्षण दिसते. रोमन जेन्स व भारतीय गोत्रे ही दोन्ही समूहांत विवाहनिषेध करणाऱ्या संस्था मागाहूनच बनल्या असल्यात.

इंडोयुरोपीय लोकांच्या परिभ्रमणकालांत त्यांचा क्रोध त्याहि प्रदेशाशी विशेष संबंध दड होऊन असुक प्रदेशावरून त्यांना पितृभूमीची भावना उत्पन्न झाली होती असे ह्मणता येणार नाही. जेव्हा ते स्थायिक होऊन शेतकी करू लागले तेव्हाच त्यांच्या टोळींतील नायक होते ते राजे बनून अर्वाचीन राज्यव्यवस्थेचा उगम होऊ लागला असावा. वेदांत देखील लोकांनी निवडल्यानंतर राजत्व प्राप्त होई.

मूलगृहविषयक संशोधन व भिन्न भिन्न मते.—

आडरच्या मतांचे आणि त्याने पुढे मांडलेल्या पुराव्यांचे थोडक्यांत निरांक्षण झाले. मूलगृह शोधण्यासाठी आडरची विचारपद्धति सामान्यतः येणेंप्रमाणे आहे:—सर्वांस जें परिचित तें मूलगृहांतील आणि तें एकसमयावच्छेदकरून जेथे सांपडेल तें मूलगृहस्थान होय. सर्वांमध्ये ज्या गोष्टी सांपडतील त्यांवरून मूलगृहकालीन सामाजिक स्थिति काढावयाची हेहि या पद्धतीचे अंग आहे. आडरच्या संशोधनाची उपयुक्तता सहज दिसून येणारी आहे. तथापि सर्व ठिकाणी सामान्य विकास होऊन उत्पन्न होणारी सरूपता मूलगृहां होती असा समज होण्याची शक्यता विसरता कामा नये. शिवाय मूलगृहाचा पत्ता या पद्धतीने खास लागेल असे नाही. अनेक अनुभव एका ठिकाणी उत्पन्न होतात आणि ते अनुभवहि असे असतात की ज्यामुळे भाषेत शब्द उत्पन्न होतात. ते अनुभव देणारे स्थान मनुष्याच्या स्थानांतराच्या इतिहासांतील उत्तरकालीनहि असू शकेल. इंडोयुरोपीय लोक वेगवेगळे होण्यापूर्वी किती भटकले हें कोणास ठाऊक आहे? ते पुष्कळच भटकले असतील आणि ही शक्यता असल्यामुळे आडरने कल्पिलेले जें मूलगृह आहे तें एका अर्थाने मूलगृह आणि दुसऱ्या अर्थाने उत्तरकालीन गृह समजणे अयुक्त होणार नाही. आडरने मूलगृहकालविषयक विचार फारसा केला नाही.

मूलगृहविषयक व तत्कालविषयक विचार करतांना भोवळ येईल अशा उंचीवर नेऊ पाहणारा ग्रंथकार कै. बाळ गंगधर टिळक हा होय. लोकांची विचारपद्धति आडरच्या व इतर पाश्चात्य पंडितांच्या पद्धतीपेक्षा भिन्न आणि त्यांना जें साहित्य वापरले तें आडरच्या साहित्यापेक्षा भिन्न प्रकारचे नाही. जो फरक आहे तो कल्पकतामूलक आणि वैदिक वाक्यांत अधिक खोल गेल्यामुळे उत्पन्न झालेला आहे.

इंडोयूरोपीय किंवा इंडो-जर्मनिक अथवा आर्यन लोकांचे मूलग्रह.—इंडो-यूरोपीय उर्फ आर्यन, ज्याला कॉकेशियन वंश असेंह म्हणतात त्या, मानववंशापासून निघालेल्या अनेक शाखा आज युरोप व आशियांत पसरल्या आहेत असें मापादि शास्त्रांच्या तैलनिक अभ्यासाने सिद्ध झाल्यावर हा मूल आर्यन वंश शाखा फुटण्यापूर्वी कोठे राहात होता हा महत्त्वाचा प्रश्न उद्भवला. या प्रश्नासंबंधाने विविध मते पुढे आली आहेत. त्यांत मुख्य मते तीन आहेत. कांही विद्वान् मध्ययूरोप हे मूलग्रह मानतात. तर कांही मध्यआशिया हे मूलग्रह मानतात. तिसरे सुप्रसिद्ध मत वा. गे. टिळक यांचे असून त्यांनी उत्तरध्रुव प्रदेश हे आर्यांचे मूलग्रह असें प्रतिपादन केले आहे.

यासंबंधाने प्रथम आर्डोल्फ पिक्टेट याने १८५९ मध्ये आपले मत पुढे मांडले. आशियातील वॅक्ट्रिया नामक प्रदेशांत मूल आर्यन लोक राहात होते असें त्याचे म्हणणे आहे. मूलग्रहाचा निधय करताना ऋतुमानाचा पुरावा आधाराळा घेण्यांत आला. इंडो-यूरोपीयांना हिवाळा, वसंत, ऋतु व उन्हाळा हे फक्त तीन ऋतु माहीत होते. आपण जो जो उत्तरेकडे जाता तो तो तेंथे. फक्त उन्हाळा व हिवाळा असे दोनच ऋतू असतात तर उलटपक्षी दक्षिणेकडे तीन चार किंवा पांच ऋतूहि होतात. तेव्हां तीन ऋतू ज्या अक्षांशावर असतात अशा वॅक्ट्रिया देशांत ऑक्सस नदीनजीक मूलग्रह असावे असें पिक्टेटचे म्हणणे आहे, या मताला पुष्टि म्हणून वॅक्ट्रियातील आढळणारे खनिज पदार्थ वनस्पती व प्राणी इंडो-यूरोपीयांना माहीत होते असें त्याने सिद्ध केले आहे.

याच्या अगदी उलट इंडो-यूरोपीय लोकांचे मूलग्रह युरोपमध्ये होते असें लॅयम, वॅनफी, व्हिटने, वगैरे विद्वानांनी मत दिले. लॅयमचे म्हणणे असें की, संस्कृत भाषेचा लिथुस्लॅव्हनिक म्हणजे लिथुआनियन, स्लॅव्हनिक, लॅटिन. ग्रीक व जर्मन या भाषांशी फार संबंध आहे म्हणून लिथु-स्लॅव्हनिक भाषांचा देश जो मध्ययूरोप तेथून संस्कृत भाषा बोलणारे लोक हिटुस्थानाकडे आले असणें अधिक संभवनीय आहे. एल्. गायजर याने तर जर्मनी विशेषतः मध्य व पश्चिम जर्मनी हेच इंडो-यूरोपीय लोकांचे मूलग्रह होय असें प्रतिपादिले, व त्यामुळे या मूल आर्यवंशाला इंडो-जर्मनिक असें म्हणण्याचा प्रघात पडला. गायजरने आपला पुरावा मुख्यतः तीन झाडांच्या नांवांवर उभारला आहे. वन (सं.—भूर्ज) वीच व ओक हे तीन वृक्ष इंडो-यूरोपीयांस माहित होते व या तीन झाडांपैकी वीच झाडाचे मूलस्थान प्रशियन वाल्टिक प्रदेशाच्या पश्चिम भागांत असल्यामुळे हा प्रदेशच इंडो-जर्मनिक लोकांचे मूलग्रह होय. जे. जी. वयूनोने मध्ययूरोप (उल्ल पर्वतापासून अटलांटिक महासागरापर्यंतचा प्रदेश) विषयक मतालाच पुष्टि दिली. याप्रमाणे मध्य भा. ति. उ. १२

आशियावादी व मध्ययूरोपवादी अशा मूलग्रहविषयक दोन पक्षांमध्ये वरील वषे झगटाचा दृष्टी होता. या वादाचा निकाल कांही काळ मृगराज सिंह या प्राण्यावर अवलंबून राहिला. तो असा की, मूलग्रहविषयक संस्कृतीतील लोकांना सिंह हा प्राणी माहीत होता हे मापाविषयक पुराव्याने सिद्ध झाले; पण मध्ययूरोपांत सिंह तर अलीकडे आढळत नाही. तेव्हां प्राचीन काळी तेथे सिंह हा प्राणी राहात असे हे सप्रमाण सिद्ध होईपर्यंत मध्ययूरोपमतवाद लंगडा पडला. उलट मध्यआशियामतवाद्याला बळकटी येण्यास असें एक सबळ कारण एफ. होमेल (१८७८) यांनी पुढे मांडले की, प्राचीन सेमिटिक लोकांचा व इंडो-यूरोपीयांचा परस्पर दळणवळणाचा संबंध होता असें भाषाविषयक शब्दसाम्यावरून सिद्ध होत असल्यामुळे व प्राचीन काळी सेमिटिक लोक पश्चिम आशियात मेसापेटेमिया प्रांतांत राहात असल्यामुळे इंडो-यूरोपीय लोक तेथे शेजारीच मध्य-आशियांत राहात होते हे अधिक प्राक्त मानणे जरूर आहे. यानंतरहि कोणी दक्षिण युरोप, कोणी पश्चिम रशिया (युरोपीय) तर कोणी स्काडिनेव्हिया याप्रमाणे युरोपीय-मूलग्रह-मत पुढे मांडणारे विद्वान् निघाले. मध्य-आशिया मतवादाच्या बाजूच्या विद्वानांपैकी एक सुप्रसिद्ध संस्कृतज्ञ विद्वान म्हटले म्हणजे आपल्या विशेष परिचयाचे मेक्स मुहर साहेब हे होत.

याप्रमाणे मूलग्रहविषयक वाद मध्य-आशिया व मध्य युरोप यांच्यामध्ये हेलकावे खात वरील वषे राहिला. त्यांत विशेष गोट ही की, मध्य आशियाविषयक मताचा पुरस्कार करणारे सर्व विद्वान युरोपीयच होते. त्यामुळे स्वसंतामिमानाचा आक्षेप घेऊन त्यांच्या प्रामाणिकपणावर शिंताडे उडविणे शक्य नव्हतें. या अत्यंत महत्त्वाच्या व विकट प्रश्नावर युरोपीय विद्वानांत साजलेल्या रणकंदनांत कोणीहि भारतायच काय पण आशियाटिक विद्वानहि १८९० पर्यंत उतरलेला आढळत नाही. प्रश्न सोडा गहन असून तैलनिक भाषाशास्त्र, गाथाशास्त्र, मानववंशशास्त्र वगैरे अनेक शास्त्रे जाणगाच्या अर्थपुल विद्वानाखेरीज एकांगी विद्वत्ता असलेल्या इतरजनांना या वादांत लुडबुड करणे शक्यच नव्हते. त्यातून प्रसंग पडला युरोपीय विद्वानांखेरीर दोन हात करण्याचा. अशा अनेक बाजूनी अवघट होऊन वसलेल्या या वादांत १८९० च्या सुमारास सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रीय विद्वद्द वळ गंगाधर टिळक यांनी उडी घातली आणि प्रथम मूलग्रहाच्या कालविषयक प्रश्नासंबंधाने ' थोरायन ' नामक ग्रंथ १८९३ साली व नंतर मूलग्रहाच्या स्थलविषयक प्रश्नासंबंधाने ' आर्टिक होम इन दि वेदाज ' हा दुसरा ग्रंथ १९०३ साली प्रसिद्ध केला.

लोकमान्य टिळकांच्या या दोन ग्रंथांतील विषयासंबंधाने कांहीसा गैरसमज होण्याचा संभव आहे, त्याचदल प्रथम स्पष्टीकरण केले पाहिजे. पहिल्या ग्रंथाचे ' थोरायन ' किंवा

‘वेदकालनिर्णय’ असे व दुसऱ्या ग्रंथाचे (वेदकर्त्या) ‘आर्यांचे वसतिस्थान’ असे नांव दिलेले केळकरकृत टिळक चरित्रांत व इतर ठिकाणी आढळते. अशा प्रकारच्या शब्दयोजनेवरून वेद म्हणजे निशेपतः सर्वांत जुना जो ऋग्वेदसंहिताग्रंथ तो ख्रि. पू. ४००० वर्षांच्या सुमारास रचला गेला व त्याचे नव्ते ऋषी उत्तरध्रुवाजवळ राहत होते, असा समज होण्याचा संभव आहे. वास्तविक पाहतां ऋग्वेदसंहिता या ग्रंथाची जुळणी भरतखंडांतच व ती कुरुयुद्धकालाच्या सुमारास म्हणजे अजमासे ख्रि. पू. २००० ते ३००० च्या दरम्यान झालेली आहे. टिळकांना जे ठरविले ते हे की, वसंतसंपात कृतिकानक्षत्रात होता असा जो प्राचीन काल तत्संबंधाच्या आठवणी भारतीय आर्यांनी आपल्या ऋग्वेदसंहिता ग्रंथांत ग्रथित करून ठेविल्या आहेत. म्हणजे वेदकर्त्या आर्यांची पूर्वजपरंपरा ख्रि. पू. ४००० वर्षांच्या पलीकडेहि जाऊ शकते; आणि हे वेदकर्त्या आर्यांचे जे पूर्वज ते उत्तरध्रुवानजोळ राहात होते, आणि या भारतीय आर्यांचे पूर्वज आणि युरोपीय आर्यांचे पूर्वज प्राचीनतर काळी एकत्र राहत होते असे सिद्ध झाले असल्यामुळे या इंडो-युरोपीय लोकांचा एकत्र वसतिकाल ख्रि. पू. ४००० वर्षांपूर्वीचा असून त्यांचे एकत्र वसतिस्थान उत्तरध्रुव हे होय. अशा रीतीने मूलगृहाचा काल व स्थल दोन्हीहि प्रश्नबद्दल फार धाडसीपणाचे वाटणारे सिद्धांत टिळकांना आपल्या उपर्युक्त दोन ग्रंथांत १९०० च्या सुमारास पुढे माहून युरोप खंडातील विद्वानांचे लक्ष आधुनिक भारतीय विद्वत्तेकडे जोराने खेचले.

यापैकी वेदकालनिर्णयासंबंधाच्या विषयाची बरीचशी माहिती ज्ञानकोशाच्या दुसऱ्या विभागात (पृष्ठ १८६) दिली आहे. त्यावरून मूलगृहाकालविषयक प्रश्नाची वाचकांना परिचय करून घेता येईल. आता टिळकांनी मूलगृहस्थलविषयक जो उत्तरध्रुवोपपत्ति पुढे मांडला तिचा तात्पर्यार्थ येथे थोडक्यांत देऊन हे इंडो-युरोपीय अथवा मूल आर्यवंशाच्या माहितीचे प्रकरण संपवू.

“ ‘आर्यांचे वसतिस्थान’ या पुस्तकाची कल्पना ओरायनप्रमाणे ज्योतिःशास्त्रावर अवलंबून नाही. ते शास्त्र स्वतः टिळकांच्या पूर्ण परिचयाचे असल्यामुळे त्यांना त्यांत स्वतंत्र विचार करिता येत होता. पण या दुसऱ्या पुस्तकाचे कामी आधारभूत असे कांही सिद्धांत भूगर्भशास्त्रावरून घेतलेले असल्यामुळे या वाचकांत टिळकांना काहीसे परावलंबी व्हावे लागले. या विषयावरील अनेक पुस्तके त्यांना वाचली व टिपणे केली. पण त्यांवरून निष्कर्षभूत असा सिद्धांत मांडतांना केवळ अज्ञ नसले तरी अतज्ज्ञ म्हणून टिळकांना प्रथम आत्मविश्वास पटेना. वास्तविक या नव्या दिवसांत प्रत्येक विपयांतील उपांगांचा अभ्यास वाढून तींही जवळ जवळ शास्त्रेच बनलेली असतात. शिवाय एका विषयाचे अध्ययन करणाऱ्याला, त्याच्या बरोबरीच्या इतर असोद्वेदर अशीही

विपयांतून, केव्हां केव्हां माहिती समजावून घ्यावी लागते. सुदैवाने पाश्चात्य विद्यापीठांतून अनेक शास्त्रांचे पंडित एकत्र कार्य करीत असतात; यामुळे एकाला दुसऱ्याची मदत घेणे सोपे जाते. पण हिंदुस्थानांत तशी व्यवस्था नाही. यामुळे टिळकांना मोठी अडचण पडली. तथापि स्वतः भूगर्भशास्त्री नसतांही केवळ या विषयावरील पुस्तके वाचून जी प्रमेये त्यांनी बनविली त्यांत कोणी फारशा चुका काढलेल्या नाहीत पण त्यांच्या या ग्रंथांतील वादाचा मुख्य विषयहि तो नसून, वेदांतील कांही ऋचांचा जो अर्थ त्यांनी बनविला व आर्यांचे मूल वसतिस्थान उत्तरध्रुवाजवळ होते असे ठरविले त्या अर्थासंबंधीच होता.

“उत्तरध्रुवाजवळील प्रदेश ख्रिस्तशकापूर्वी आठ हजार वर्षे वसति करून राहण्याला योग्य होता हे शास्त्रज्ञांनी ठरविले. पण तेथे कोणी लोक प्रत्यक्ष राहत होते की नाही याविषयी स्पष्टनिर्णयाची जी साधने त्यांना भूस्तरशास्त्रांत मिळाली नाहीत ती ऋग्वेदांत टिळकांना आढळली. अर्थात् उत्तरध्रुवाजवळच्या प्रांतांतील निरस्यसिद्ध देखाव्यांचे वर्णन जर ऋग्वेदांत सांपडते, तर ऋग्वेद लिहिणारे किंवा त्यांचे पूर्वज हे सधर देखावे दृष्टीस पडण्यासारख्या ठिकाणीच कोठेंतरी राहत असावे, असे अनुमान टिळकांनी काढले. या कल्पनेने आर्यांच्या मूल वसतिस्थानावर जसा प्रकाश पडला तसाच ऋग्वेदाच्या कांही ऋचांचा जो अर्थ पूर्वी लागत नव्हता, अथवा भाष्यकार किंवा निरुक्तकार यांनी लाविला पण मनास पटण्यासारखा नव्हता, तो चांगला लागण्यालाहि मदत झाली. टिळक म्हणतात, ही कल्पना माझे मनांत येऊन पुष्कळ दिवस झाले, पण भूगर्भशास्त्राची मदत मिळाल्याशिवाय मनाला ठाम वाटणारा सिद्धांत कोळून दाखविण्याचे धैर्य होईना. इराणी वेदपंडितांनाहि ही कल्पना सुचली होती पण हिमकाल संपून ध्रुवसंनिध प्रदेश वसतिक्षम झाला होता ही गोष्ट चाळिसपन्नास वर्षांपूर्वी शास्त्रसिद्ध ठरली नव्हती म्हणून त्यांनाहि आपली कल्पना प्रगट करण्याचे धैर्य झाले नाही. पाश्चात्य पंडितांना स्वकीयांनी ठरविलेले भूगर्भशास्त्र विषयक नवे सिद्धांत पटण्यास अभिमानाची अडचण नव्हती पण वेदकाल हा त्याच सिद्धान्तावरून इतका जुना ठरतो या गोष्टीबद्दल त्यांना ‘अभिमान किंवा उत्साह का वाटावा? टिळकांचे सिद्धान्त कांही पाश्चात्य पंडितांप्रमाणे हिंदुस्थानांतील पंडितांसहि मान्य झाले नाहीत; पण यांचेहि कारण अभिमान, मात्र उलटा अभिमान, इतकेच काय ते. हिंदी आर्यांचा वेदकाल आमच्या किंवा आम्हांस माहीत असलेल्या संस्कृतपेशां जुना कसा ठरेल असे पाश्चात्य पंडितांमि म्हणावे; आणि टिळकांच्या विचारसरणीने वेदकाल प्राचीन ठरत असला तरी आमचे आर्य लोक भरतभूमीतलेच स्वयंभू आहेत, ते काय म्हणून वाहेरून आले असतील, असे हिंदी पंडितांना वाटावे! पण ते कसेहि असो, डॉ. कॉरन यांसारखे कांही थोडे पाश्चात्य पंडित व टिळक यांनी मिळून

आर्यवंशाचा, किंवा निदान आदिमानववंशाचा पाळणा काकेशस पर्वताच्या भिखरावरून उचलून उत्तरध्रुवाच्या कडीला अडकविला खरा! अजूनहि यांत वादवीजें अनेक राहिलेलीं आहेत. तथापि पुन्या संकुचित कल्पनांनां टिळकांच्या या प्रमेयांने जोराचा धक्का दिला गेला यांत शंका नाहीं.

“टिळकांच्या या ग्रंथाचे एकंदर तेरा भाग आहेत, पहिल्या भागांत टिळकांनीं सामान्यतः असें दर्शविलें आहे कीं, इतिहासकालाची मर्यादा शास्त्रीय शोधापूर्वी फार अलीकडे पडत होती ती पुष्कळच मागे जाऊन, आपणांस पूर्वी अर्थ कळत नव्हता म्हणून ज्या गोष्टी आपण पौराणिक किंवा काल्पनिक मानीत होतो त्या या शोधानंतर आतां ऐतिहासिक व सत्यस्वरूपाच्या सहजच वाटू लागल्या आहेत. भौतिक शास्त्रप्रगतीमुळे गाथाशास्त्राची हानि झाली, पण उलट इतिहासशास्त्र अधिक पुष्ट झालें, मिळून खरी हानि कांहीं नाहीं. दुसऱ्या प्रकरणांत ऋतुपर्याय होण्याचे कारण समजून सांगितलेलें असून, प्राचीन व अर्वाचीन युगांत पृथ्वीच्या निरनिराळ्या भागांवरील हवेंत फेरफार कसे झाले, ध्रुवप्रदेशांतहि एक वेळ हवा उष्ण कशी होती, हवा थंड थंड होत जाऊन अखेर वर्षाचा पूर आल्यानें एखादा प्रदेश मनुष्यवस्तीला निरुपयोगी कसा होतो, पण फिरून कांहीं कालांनं वर्ष वितळून तेथील हवा सौम्य व नंतर समशीतोष्ण होऊन फिरून ती कशी उष्ण होऊं लागते वगैरे गोष्टींचें वर्णन दिलें आहे. आणि इतकेंच सिद्ध केलें आहे कीं, ऋतूवेदांतील कांहीं सृष्टिवर्णनावरून ध्रुवसंनिध प्रदेशात मनुष्यवस्ती असल्याची कल्पना कोणास सुचली व ती त्यानें स्वीकारली तर ती गोष्ट नवीन शास्त्रसंशोधनानें अशक्य ठरत नाहींच पण उलट तिचें समर्थनहि होऊं शकतें. तिसऱ्या प्रकरणांत ध्रुव प्रदेशाचें वर्णन दिलें आहे. तेथें थंड उन्हाळे व गरम हिवाळे म्हणजे अक्षय वसंतऋतु अगदीं अलीकडच्या हिमप्रलयापूर्वी होता; तेथें सूर्य दक्षिणेस उगवतो, तारका उगवत नाहींत किंवा मावळतहि नाहींत; तर वाटोळ्या फिरून चोवीस तासांत एक प्रदक्षिणा करितात; सहा महिन्यांचा एक अखंड दिवस व सहा महिन्यांचा एक अखंड रात्र मिळून वर्ष होतें; तेथें सूर्य वर्षातून एकदांच उगवतो व एकदांच मावळतो म्हणून वर्षातून एकच खरी सकाळ व एकच खरी संध्याकाळ असतें व संध्याप्रकाशाहि दोन दोन महिने टिकून फक्त पूर्वेस किंवा फक्त पश्चिमेस असा न दिसतां क्षितिजावर वाटोळ्या प्रदक्षिणा करितो; तेथें उपःकाल अतिशय रम्य असतो व कित्येक दिवसपर्यंत एकसारखा टिकतो; हें वर्णन देऊन यां-पेक्षां वेदांत काय सांपडतें तें पाहण्याविषयी एकप्रकारची प्रस्तावना टिळकांनीं केली आहे. चौथ्या प्रकरणांत, ऋग्वेदा-मध्ये वर वर्णन केलेल्या ध्रुवविशिष्ट गोष्टींपेक्षां सहा महिन्यांची रात्र व सहा महिन्यांचा दिवस झणतात; देवयान-पितृयान यांचा संबंध संवत्सराच्या प्राचीन विभागांशींच

असावा; आणि आर्यसंस्कृतीशीं समांतर असलेली इराणी संस्कृति व नमकालीन इराणी वेदग्रंथ यांतच काय, पण ग्रीक, नॉर्स, जर्मन वगैरे लोकांच्या पौराणिक कथांतहि देवांची रात्र व देवांचा दिवस या कल्पना आढळतात, झणून त्या सार्थ व साधार असल्या पाहिजेत अनें अनुमान काढलें आहे. पांचव्या प्रकरणांत वैदिक उपःकालाचें सविस्तर विवेचन केलेलें असून वेदग्रंथांतील उपावर्णनपर प्रत्यक्ष वाक्ये व ऋचा पुराव्यादाखल दिल्या आहेत. सहाव्या प्रकरणांत दीर्घ रात्र व दीर्घ दिवस यांचें वैदिक आधारांसह विवेचन असून सातव्यांत मास आणि ऋतु यांचें विवेचन करून असें दाखविलें आहे कीं, पूर्वी केव्हांतरी वर्षमान सात महिन्यांचें किंवा दहा महिन्यांचें म्हणजे तुटकें मानीत; पांच ऋतूंचें वर्ष होत असे, व हें वर्णनें झणजे निव्वळ काहींतरी पौराणिक कथा अशी जी समजूत आजवर होती ती खरी नसून तें ऐतिहासिक सत्य होय, आणि हें सत्य ध्रुवसंनिध वसती करणाऱ्या लोकांच्याच अगुमवास यावयाचें अशी अनुमानाची सांखळी टिळकांनीं दाखली आहे. आठव्या प्रकरणात दहा महिन्यांच्या वर्षाची कल्पना सिद्ध करण्याकरितां “गवाम् अयन” सारख्या सत्रसमारंभाचें परीक्षण कसे उपयोगी पडतें हें दाखविलें आहे. हें यज्ञसत्र दहा महिन्यांतहि संपत असे, रोमन लोकांत एकवेळ ३०४ दिवसांच्या वर्षाची कल्पना होती, ‘गवाम्’ शब्दाचा दिवस असा अर्थ कसा होतो, व दिवस कमी पडल्यानें वृत्रांनें गाई चोरल्याच्या कथेसारख्या कथा निर्माण होऊं शकतात, इतर अनेक सत्रांची वर्षमानावर केलेली रचना धर्माचार व ज्योतिर्मोक्षण यांचा आर्य लोकांच्या अनुभवांतला संबंध न कळल्यानें युरोपियन पंडितांनां आर्य धर्मग्रंथ समजण्यास अडचण कशी पडली व ध्रुवसंनिध दिसणाऱ्या अद्भुत चमत्कारांवरून अद्भुत पौराणिक कथा कशा बनविल्या गेल्या वगैरे गोष्टींची चर्चा केली आहे. नवव्या प्रकरणांत अनेक गूढ वैदिक कथा घेऊन विशेषतः इंद्र व वृत्र यांच्या चिरकालिक युद्धाची कथा घेऊन ती ध्रुवा संनिध वसतीच्या उपपत्तीचें ग्रहण केल्यास नवें सुसंगत कशी लागते हेंच मुख्यतः दाखविलें आहे. इंद्रवृत्रयुद्धाचें मूळ ढग, पाऊस, वादळ अशा अंतर्निधांतील चमत्कारांतहि नसून अखंड काळोखाची दीर्घ रात्र पडणें व त्या रात्रानंतर दीर्घ प्रकाश येणें या देखाव्यांत आहे; व ज्या अर्थी हे देखावे फक्त उत्तरध्रुवाजवळ दिसतात त्या अर्थी या पौराणिक कथेचा जन्म ध्रुवसंनिध घेतलेल्या अनुभवांतच आहे असें टिळकांनीं दाखविलें आहे. दहाव्या प्रकरणांत हीच विचार-सरणी पुढें चालवून वैदिक कथांतर्गत प्रातःकालिक देवता, विष्णूचा त्रिपादविक्रम, वेदांतील सप्तमूल-दशमूल-विभाग, दाशराज्ञ युद्ध, दशमुख रावण वगैरे कल्पनांचा उलगडा केला आहे. अकराव्या प्रकरणांत इराणी वेद जो श्वाद्वेस्ता त्यां-तील याच विचारपरंपरेस पांशु अशी प्रमाणें दाख-

विली असून वाराच्या प्रकरणांत तुलनात्मक गाथाशास्त्राच्या आधारें पाश्चात्य पुराणकथांचाहि वैदिक प्रमाणांनाच दुजोरा कसा मिळतो हें दाखविलें आहे आणि शेवटचें म्हणजे तेरावें प्रकरण समारोपाच्या स्वरूपाचे असून त्यांत पूर्वीच्या सर्व प्रमाणांचा एकत्र विचार करून ध्रुवाजवळील वसतिस्थानाचा काल ख्रिस्तशकापूर्वी आठ हजार वर्षांपलीकडचा ठरतो; अशा प्राचीन काळां ध्रुवसन्निध राहणाऱ्या आर्य लोकांची संस्कृति श्रेष्ठ व जुनी ठरते, आर्य जातांचें व आर्य धर्माचें मूळ इतक्या प्राचीन काळांत घुसलेले असल्यामुळे त्या विषयांचीं अनुमानें स्थूलच कशीं असूं शकतात, तरी पण वेदोत्पत्ति व वेदस्वरूप यांविषयी आपले ऋषी व आचार्य यांनी जीं मतें प्रदर्शित केलीं आहेत तींहि खरीं कशीं ठरतात, भूगर्भशास्त्रातील प्रलय व प्रलयोत्तर फिरून जीवसृष्टीचा उदय या गोष्टींनीं प्रलयकालीं वेदनष्ट होऊन फिरून शब्दशः नसले तरी अर्थशः पुनर्जन्म पावणें आणि याच कारणांनं वेदांचे अनादित्व मानणें लक्षणेने कसें सिद्ध होतें वगैरे गोष्टी सांगितल्या आहेत. (लो. टिळक चरित्र पूर्वार्ध, पृ. ६३२-३५)

टिळकांच्या ग्रंथावर कित्येक यूरोपीय विद्वानांनीं अभिप्राय दिले आहेत व एक दोन महाराष्ट्रीय विद्वानांनीं टीका केली आहे. त्यांपैकी रा. नारायण भवानराव पावगी यांची टीका विशेष महत्त्वाची आहे; कारण त्यांनीं 'आर्यावर्त हीच आर्यांची जन्मभूमि' या नांवाचें स्वतंत्र पुस्तक लिहून टिळकांच्या मताला कांहींशीं विरोधी अशी एक निराळीच उपपत्ति पुढें मांडली आहे. आर्य लोक वाहेरून म्हणजे उत्तर-ध्रुवाकडून दक्षिणेकडे उतरत उतरत खालीं हिंदुस्थानांत आले, म्हणजे आर्य हे बाह्य आहेत ही गोष्टच पावगी यांस मान्य नाही. त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, आर्यवंशाचा उद्गम मूळ आर्यावर्तातच (भरतखंडाला) आणि नंतर आर्य वंशाच्या कांहीं टोळ्या दिग्विजय करीत करीत उत्तर ध्रुवापर्यंत गेल्या. आर्यांची मूळ जन्मभूमि आर्यावर्तच होय हे सिद्ध करण्याकरितां आद्य मानवोत्पत्तीला आर्यावर्त ही भूमि भूशास्त्रदृष्ट्या लायक होती, अशा तऱ्हेचीं कांहीं पाश्चात्य विद्वानांचीं मतेंहि त्यांनीं आधाराकरितां आपल्या पुस्तकांत दिलीं आहेत. शिवाय अग्नीची प्रथम सिद्धता आर्यावर्तांत, प्रथममेघोदकवृष्टीचें स्थान आर्यावर्त, प्रथम प्रकाशस्थान आर्यावर्त, सोमवर्णाचें उत्पत्तिस्थान आर्यावर्त वगैरे प्रमाणे वैदिक ऋचांच्या सहस्र्यानें त्यांनीं पुढें मांडलीं आहेत. परंतु प्रकाश (गा) प्रथम आम्हांस दिसला, पहिली जलवृष्टि आर्यावर्तांत झाली इ. विधानें वैदिक ऋचांतील वाक्यें घेऊन सिद्ध करूं पाहणाऱ्या पावगी यांच्या विचाराचे विधान हेच त्यांचे खंडण होय. मनुष्यजातीची किंवा चैतन्याची उत्पत्ति हिंदुस्थानांत झाली हें दाखविण्यासाठीं कोणत्या प्रकारचा पुरावा दिला पाहिजे याची या सात्विक ब्राह्मणाला कल्पनाहि नसावी असें दिसतें. आसत्वाक्यानें पृथ्वी सपाट आहे असें सिद्ध करूं पाहणाऱ्या प्राचीन व अर्वाचीन

कोशाप्रमाणें मनोरंजक म्हणून पावगी यांचें "आर्यावर्तिक होम ऍन्ड आर्टिक कॉलनीज" हे पुस्तक वाचण्यास हरकत नाही. परागंदा झालेल्या लोकांच्या लेखांचा परिणाम राष्ट्रांतील ग्रंथांच्या अंगावर आणि आठवणीवर कसा होतो हें कळत नाही. उत्तरध्रुवाजवळ जाऊन वसाहत करण्याचा हेतु आणि परत येण्याचीं कारणें यांवर पावगी कांहींच सांगत नाहीत. वसाहत करण्यास जाऊन राहिल्यानंतर परत येईपर्यंत त्यांनीं भाषा व संस्कृति बदलली नसेल काय, याविषयी पावगींनीं विचार केला नाही. असो.

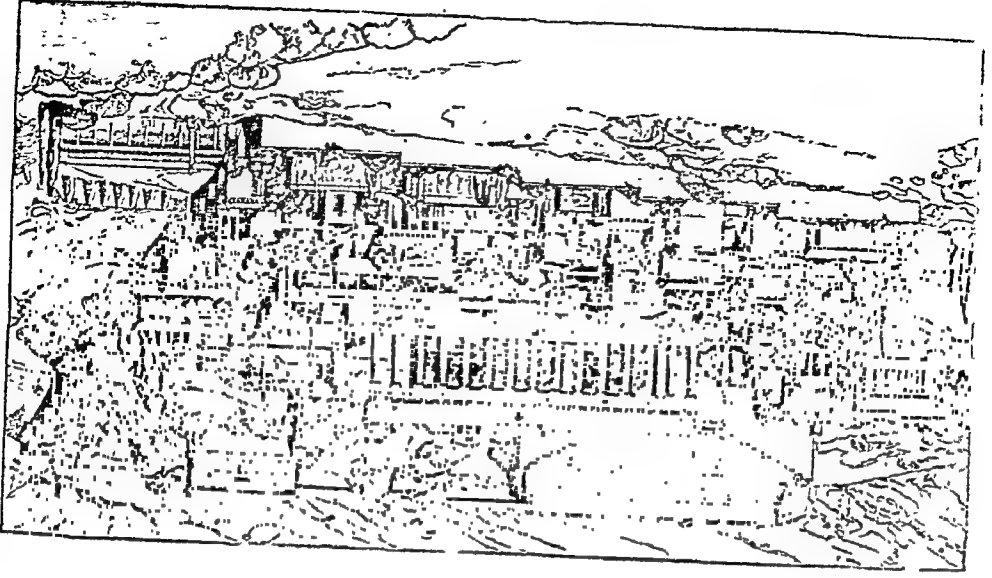
याप्रमाणें मूलगृहकालीन संस्कृतीचें व मूल स्थानावहलचें अनुमानिक ज्ञान आतांपर्यंत पुढें आलें आहे. मूलस्थानावहलच्या वादाचा अद्यापि निश्चित निकाल लागला नाही व कदाचित तो प्रश्न यापुढेंहि वराच कालपावेतों अनिश्चितच राहील असा संभव दिसतो. तथापि या वादामध्ये पाश्चात्य विद्वानांची प्रवृत्ति मूलस्थान पश्चिमेकडे म्हणजे यूरोपात असात्र असा सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याकडे असते तर इकडील पंडितांची प्रवृत्ति तें शक्य तितकें पूर्वेकडे हिंदुस्थानापर्यंत आणण्याकडे असते. असो. आतां यानंतरच्या संस्कृतीच्या दुसऱ्या कालखंडाकडे म्हणजे पशुभारतीय संस्कृतीकडे वळूं.

प्रकरण ८ वें.

पशुभारतीय संस्कृति.

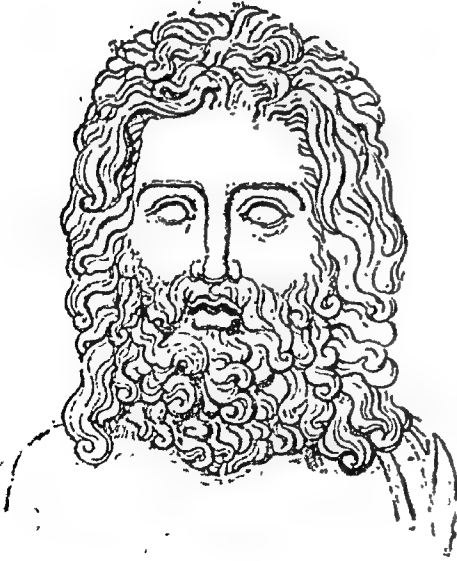
मागील प्रकरणांत इंडोयूरोपीय ऊर्फ मूलगृहकालीन संस्कृतीबद्दल विवेचन केलें आहे. आर्यन लोक ज्या ठिकाणीं एकत्र रहात होते त्या ठिकाणची व तत्कालीन संस्कृति कशीं काय होती हें त्यावरून बरेचसे अवगमितां येण्यासारखे आहे. कांहीं काळानें आर्यन लोकांच्या निरनिराळ्या शाखा निरनिराळ्या प्रदेशांत परिभ्रमण करीत गेल्या. त्यांपैकी एक शाखा कांहीं काळ सभ्यां इराणच्या प्रदेशांत स्थायिक होऊन राहिली होती व या लोकांपैकींच कांहीं लोक परिभ्रमणवृत्ति आचरीत पूर्वेकडे पुढें येऊन आर्यावर्तांत वसाहत करून राहिले. हे जे आर्यावर्तांत वसाहत करून स्थायिक झालेले लोक त्यांतच आपले वेदभाषी पूर्वज होते. ते आर्यावर्तांत येण्यापूर्वी कांहीं आर्यन पूर्वी इकडे आले होतेच त्यांच्याशीं या वेदभाषी आर्य लोकांनीं युद्धे करून त्यांस पंजाबांतून पूर्वेकडे हांकून लाविलें, आपण सरस्वतीतीरी यज्ञयाग करून राहूं लागले व वेदांची रचना करून व यज्ञयागादिकांनीं त्यांनीं आपल्या संस्कृतीचा प्रसार भरतखंडांत केला. पण ज्यावेळीं आजच्या इराण्याचे पूर्वज कोणत्यातरी प्रदेशांत कांहीं काळ वेदभाषी लोकांच्या पूर्वजांसह राहिले होते तेथेंहि एका विशिष्ट संस्कृतचिं संवर्धन झालें होतें त्या संस्कृतीस पशुभारतीय (इंडोइराणियन) संस्कृति व त्या काळास पशुभारतीय काळ असें म्हणतात.

ग्रीक-होमर (धार्मिक) संस्कृति

डेल्फायचे देऊळ.

मध्यभागी मुख्य देऊळ असून त्यामागे डाव्या बाजूस नाटकगृह व पुढील भागांत निरनिराळ्या ग्रीक संस्थानांचा उपायनगृह आहेत. देवालयाच्या मागील देखावा पानासस डोंगराचा आहे.

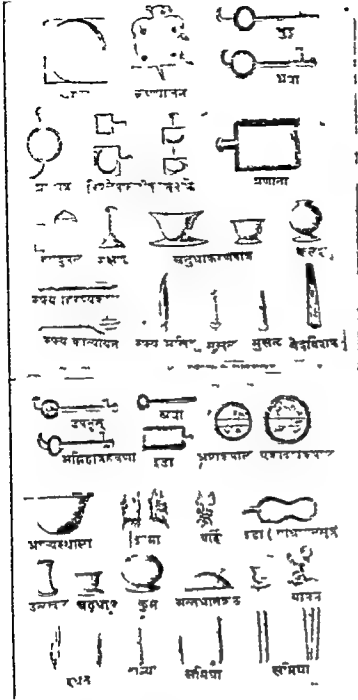
फिडिअसने केलेल्या ऑलिंपिअन झूसची ऊर्ध्वांगप्रतिमा.

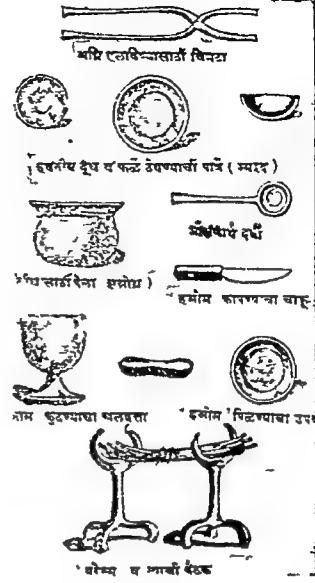
होमर-कॅपिटॉल मधील उर्ध्वांग प्रतिमा.

उ. भा. ९२ व्या पृष्ठा समोर.

पर्शुभारतीय संस्कृति.

(भारतीय)

हवनीय उपकर्णी

(पारशी)

प्रार्थनेच्या पोशाखांतोल पारशी.

आतेपगाह उर्फ आग्निकुंड.

सोमलता.

या संस्कृतीचे ज्ञान आपणांस पारशी धर्मग्रंथ द्वंद्व अवेस्ता याची वेदांशी तुलना केली असतां मिळते. आजचे पारशी हे तत्कालीन इराणांत स्थायिक झालेल्या पर्शूंचे वंशज होत. यांची एक टोळी सुदासास साहाय्य करण्याकरितां त्याबरोबर प्रथुसहित भरत-खंडांत आली होतीच. पारशी लोकांच्या धर्मग्रंथांचा मापा वैदिक भाषेशीं अगदीं निकटची दिसते. त्याप्रमाणेच त्यांच्या यज्ञयागादि धर्मविधींतहि वरेंच साम्य आहे. सोमाचे हवन करणे हा धर्म दोघांतहि आढळतो. यामुळे वैदिक लोकांचे व पारशी लोकांचे पूर्वज एका काळीं एका ठिकाणीं रहात असावे व एकाच संस्कृतीचे असावे याबद्दल शंका रहात नाही.

या संस्कृतीसंबंधी आनुमानिक माहिती आजपर्यंत बरीच उपलब्ध झालेली आहे. या अनुमानांचे मुख्य साधन म्हणजे त्यांच्या भाषेतील शब्द हे होत. तेव्हां त्यांच्या भाषेतील संस्कृत भाषेशीं जुळणारे जे शब्द आहेत त्यांची संस्कृत सदृश शब्द व मराठी अर्थ यांसह यादी पुढे दिली आहे ती-वरून त्यांच्या संस्कृतीची बरीचशी कल्पना येईल.

याखेरीज कांहीं संशोधकांच्या संशोधनाचे फलाहे पुढे दिले आहे.

पुराव्यांचे विविधत्व आणि त्यांची संगति लावण्यांत अडचणी.—इंडोयूरोपीय शाखेच्या सर्व लोकांसंबंधाने कांथ यास असा एक चमत्कारिक प्रकार दिसून येतो की या शाखेतील कोणत्याहि लोकांनी स्वतःकरता स्वतःच्या कलनेने लिपी तयार केलेली नाही; तर इतर लोकांनी आपल्या अकलेने ठरविलेल्या वर्ण-माला यांनी आयत्या ग्रहण केल्या. शिवाय वरच्याहुनहि अधिक चमत्कार असा की, लेखनकला अवगत असलेल्या लोकांशीं या इंडो-यूरोपीयांचा प्रत्यक्ष संबंध सुरू झाल्या-वरहि त्या कलेचा उपयोग करून घेण्याच्या विरुद्ध ते प्रथम असत; ही गोष्ट इराण व हिंदुस्थान या दोन देशांतच दिसून येते, असें नाही तर ग्रीसमध्ये सुद्धा ख्रिस्तपूर्व १८०० च्या सुमारापासून एक प्रकारची रेणामय लिपी अस्तित्वांत असूनहि त्या देशावर स्वारी करणाऱ्या ग्रीक, आयोनियन, एकियन व डोरियन यांपैकीं कोणत्याहि लोकांनीं वरील लिपीचा तावडतोव स्वीकार केला नाही; तर अखेर लिपिप्रसाराचा मान फिनिशियन लोकांनीं मिळविला आणि त्या लिपीपासूनच हल्लींची ग्रीक लिपी निघालेली आहे. इंडो-यूरोपीयांस त्यांच्या मते कर्मापणा आणणारी ही एक गोष्ट आहे व तिच्याबरोबर दुसरी कर्मापणाची गोष्ट म्हणजे ऐतिहासिक स्वरूपाच्या ग्रंथांचा अभाव ही होय. या उणीवीमुळे या राष्ट्रांच्या उन्नतीचा इतिहास भयंकर अज्ञानांधकारांत लोपून गेला आहे. काल-गणनापद्धति शोधून काढण्याचा पहिला मान इजिप्त राष्ट्राला आहे भारतीय लिपिज्ञान पांचव्या विभागांत विवेचिले आहे (पृ. ५१).

ऐतिहासिक व्यक्तींच्या दंतकथांची किंमत.—ऐतिहासिक पुरुषांसंबंधाच्या केवळ दंतकथा विश्वास

ठेवण्यास किती अल्पतेनें पात्र असतात, ही गोष्ट इजिप्तच्या उदाहरणावरूनच चांगली सिद्ध झाली आहे. हिरोडोटस व मॅनोथो यांनी इजिप्तच्या प्राचीन इतिहासासंबंधाने जी माहिती दिलेली आहे तिच्यावरून, पूर्वकालीन थोर पुरुषांसंबंधाने लोकांमध्ये हरएक प्रकारच्या केवळ तोंडी गोष्टी कशा प्रचलित होत जातात, हे चांगले सिद्ध झाले आहे. आणि मुद्देवांन मूळ असलेल स्मारकलेख अलीकडील संशोधनांत उपलब्ध झाले म्हणून वरें झाले; नाही तर इजिप्तच्या इतिहासाचे आपले ज्ञान म्हणजे एक भयंकर चुकांचा संग्रहच होणार होता. ग्रीसच्या दंतकथात्मक इतिहासांतूनहि काहीं विश्वसनीय निश्चित माहिती कित्येक पिढ्यांतील विद्वानांना आपली सर्व अकल खर्च करून काढतां आली नाही, याबद्दल इजिप्तच्या उदाहरणामुळे आता फारसे आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. केवळ दंतकथांवरून निश्चित अनुमाने काढण्याची जी पद्धत आहे तिच्याविरुद्ध तात्त्विक-दृष्ट्या जे आक्षेप घेण्यांत येत असतात त्या आक्षेपांना, क्रीटवेटात जमीनींतून खणून काढलेल्या वस्तूंवरून प्राचीन-काळीं अस्तित्वांत असलेल्या एका अनपेक्षित संस्कृतीचा शोध लागल्यामुळे, फार बळकटी येऊन दंतकथा मूलक सिद्धातावरील आक्षेपांचे खंडण करणे यामुळे अशक्य झाले आहे. हिंदुस्थानचे बाबतींत वरील दंतकथांबद्दलची अनुमानपद्धति स्वीकारणे ग्रीसपेक्षांहि अधिक भोक्क्याचें आहे. कारण येथील रामायणमहाकाव्य हाच सर्वांत जुना लेखी ग्रंथ होय. आणि ज्या आख्यायिकावरून अनुमाने काढण्याचा विद्वान लोकांनीं हल्लीं उद्योग चालविला आहे. त्या आख्यायिका प्रथित करणारे ग्रंथ म्हणजे महाकाव्ये व पुराणे हे अलीकडील असून त्यांचा काल अद्याप अनिश्चित आहे. शिवाय ती अनुमानपद्धति अग्राह्य असल्याचें आता ठरले आहे. मात्र मुद्देवांन वरील विचार हिंदुस्थानचे बाबतींत फारसे महत्त्वाचे नाहीत, कारण त्यांनीं वेदकालीन धार्मिक वाङ्मयाचा विनचुक पौर्वापर्य विषयक कालनिर्णय करण्याचे कामाला कोणत्याहि प्रकारें बाध येऊ शकत नाही. पण हिंदुस्थानचे बाबतींत मात्र पारशी दंतकथांचे अयोग्य विश्वास ठेवल्यामुळे अनेक घोटाळा व अडचण उत्पन्न झाल्या आहेत.

दंतकथात्मक माहितीतील दोषांचे ग्रीसचे बाबतींत कांहीं दूरीकरण करतां आले आहे. त्या दूरीकरणचें साधन अं की, इजिप्तला धरून जे समानकालोलेख आले आहेत त्यांच पडताळा इजिप्तमध्ये सांपडलेल्या स्मारकलेखाशीं पाहून दंतकथांतील सत्य व कालनिर्णय ही निश्चित करावयाची आहे दुसरे साधन म्हणजे इंडोयूरोपीय लोकांच्या प्राचीन इतिहासासंबंधाने गेल्या थोड्या वर्षीत जो पुराण जमला आहे त्याशीं संगति लावण्याची. तथापि मुद्देवांन या पुराव्यांनी नवी योग्यता ०१ येऊन आहे. कारण हा पुरावा म्हणजे लोकांच्या

लेखसंग्रहांत देवतांची व मानवांची आढळणारी नावे घेऊन या नांवांशी इंडोयूरोपीय नांवांचा संबंध आहे किंवा दुसऱ्या कोणत्या शाखेतील लोकांच्या देवतादींच्या नांवांशी संबंध आहे हे पहावयाचे आहे. एका भाषेतील नावे दुसऱ्या परक्या भाषेत घेतली गेल्यास त्यांत निःसंशय वराच फरक होत असतो, तरीहि साधारण विद्वानाला आपल्या हुषारीने कल्पनाशक्तीच्या जोरावर अशा नांवांचा आपल्या पूर्वकल्पित भाषाविषयक सिद्धांतांना परिपोषक असा परस्पर व्युत्पत्तिसंबंध जाणून देणे फारसे कठिण जात नाही. या म्हणण्याला खात्रीलायक आधार म्हणजे हिरो-डोटसने उल्लेखिलेल्या ग्रीक लोकांच्या भाषेसंबंधाने माजलेला प्रसिद्ध वाद हा होय. त्या भाषेतील देवतांची व मानवांची नावे इराणी आहेत असे कांहीं विद्वानांना निश्चित सिद्ध झालेले वाटते तर कांहीं विद्वान त्यांचा फिनेउमियन भाषेशी संबंध दाखवून पहात आहेत, आणि तिसरा एक पक्ष मिथ्र जातीच्या लोकांच्या भाषेशी संबंध लावीत आहे. आणि या वादांत आणखी अडचण अशी आहे की, ज्या भाषेतील नांवांवरून हा वाद चालू आहे ती भाषाहि कोणास चांगली अवगत नाही. कारण हिटाइट लिपीवरील वाद चालूच आहे. कांहीं कसाइट राजांची नावे व कसाइट शब्दांस वाविलोनियन प्रतिशब्द देणारी एक जंत्री एवढाच काय तो अद्यापपर्यंत ह्या वादांत पुढे आलेला अति प्राचीन पुरावा होय. बूर्नेबूरियश व नक्षिबुगश या राजांच्या दोन नांवांत फर्न व वग ही इराणी रूपे मूळस्वरूपांत दिसतात. परंतु त्यापासून निश्चित कांहींच अनुमान होत नाही. सूरिअस या इराणी नांवाचा देखील असाच घोटाळा उडाला आहे. कारण ह्याचा सूर्य असा अर्थ करण्यांत येतो व इ. मेयर याने तर चुकीने ह्या शब्दाचा वैदिक 'सूर्य' या देवतेशी संबंध जोडला आहे. परंतु प्रथमेचा 'स' हा एकवचनी प्रत्यय इराणी 'सूरिअस' ह्या शब्दांत आला ह्या एका गोष्टीशिवाय इतर खात्रीलायक पुरावा पुढे येत नसल्यामुळे ह्या दोन शब्दांतील ऐक्य प्रस्थापित करणे चुकीचे आहे. परंतु इतर कसाइट शब्दांवरून शेटेलोविट्झ यांचे मत जर गृहीत धरले तर अशा प्रकारचा पुरावा उपलब्ध होईल; परंतु इ. मेयर यांचेहि मत ही गोष्ट अशक्य असल्यावरून झाले आहे. तथापि इ. स. पू. १७६० पासून वाविलोनवर राज्य करीत असलेल्या कसाइट वंशाच्या ऐतिहासिक कागदपत्रांतून थोड्याच पुष्कळ उल्लेख येतात व 'पर्वतांतील रासभ' हे त्यांचे केलेले वर्णन त्यांची जन्मभूमि दाखविते. ही गोष्ट इ. मेयर याने आर्यन् संस्कृतीचा परिणाम म्हणून गृहीत धरली आहे. परंतु या प्रमाणांत कांहींच महत्त्व नाही. कारण हमूरवी ह्याच्या जरी नव्हे तरी त्याच्या मुलाच्या कारकीर्दीत म्हणजे इ. स. पू. २००० पूर्वीच 'घोडा' वाविलोनियांत आणला गेला. त्याचप्रमाणे हमूरवीच्या घराण्यातील शेवटच्या राजाच्या

पूर्वी होऊन गेलेल्या राजाच्या कारकीर्दीत उल्लेखलेले गूटिअम व सुवर्ति येथून आलेले गौरकाय गुलाम आर्य लोकांपैकी होते हे मत व पहिल्या कसाइट राजाने वाविलोनिया हस्तगत करून घेतल्यावरून ब्रुन्होफर यास ऋग्वेदांत कल्पनात्वरतेने आढळलेला उल्लेख इत्यादि अनुमानांना थोडा देखील किंमत देणे योग्य नाही.

उत्तरमेसापोटेमियांतील मिटनी यांच्या कागदपत्रांवरून मिळणारा पुरावा मात्र वराच महत्त्वाचा आहे. कारण मिटनी लोकांचा व हिटाइट व कदाचित् कसाइट ह्या लोकांचा देखील अत्यंत निकटचा संबंध असल्यावरून जवळ जवळ ठरल्यासारखेच आहे निदान ते लोक इंडो-यूरोपीय खास नव्हते. परंतु इ. स. पू. १३८० च्या नंतर थोड्याच काळांत सुव्चिल्लिउमा ह्या हिटाइट राजाशी झालेल्या तहांत मटिवझ यांनी मित्र, वरून, ईद, नासत्या; या वगंडीशी वैदिक देवता सदृश असलेल्या देवतांची स्तुति केली आहे. ह्यांतच आणखी एका गोष्टीची भर पडते, ती गोष्ट म्हणजे इजिप्तचा (इ.स. १४१४-१३३९) राजा तिसरा अॅमेन्होटेप ह्याचा मेहुणा मिटनी राजा दुश्रत, त्याचा भाऊ अर्तसुमर, त्याचा बाप सुतर्ण व त्याचा आज्ञा अर्तताम ह्या सर्वांच्या नावांत एक प्रकारचा इराणी स्वर ऐकू येतो, इतकंच नव्हे तर मिटनीची राज्यकन्या तिसऱ्या अॅमेन्होटेपची स्त्री तय्या हिच्या शरीराच्या ठेवणीतहि श्रद्धामय अंतःकरणस आर्धन तन्हा दिसून येते. ह्यापेक्षा जास्त महत्त्वाची अशी एक सूचना विक्ररने केली आहे ती ही की मिटनी वरून योजलेले 'हुरी' हे नांव निःसंशय आर्यन् आहे व त्याला पुराव्यादाखल म्हणून त्याने असे. दाखविले आहे की दरायसच्या शिलालेखांच्या सुसामर्थ्ये केलेल्या परिवर्तनांत त्या राजाने धारण केलेल्या आर्य नांवाचे उल्लेख आहेत. त्याचप्रमाणे विक्रर याने मिटनीमधील शूर वीरांना लावण्यांत येणाऱ्या 'मरियानि' या संज्ञेत देखील वैदिक शूरवाचक 'मर्य' शब्द प्रतीत होतो. परंतु यावरून जुन्या करारातील सृष्टसुप्त-तिवर्णनात्मक पहिल्या पुस्तकांत वर्णन केलेल्या होराराईट लोकांचा, केवळ त्यांच्या राजांची नावे सोमिष्टिक होती एवढ्याच एका कारणावरून, ह्या ठिकाणी संबंध जोडणे ही सूचना मात्र गृहणीय नाही. तरी पण इ. सनापूर्वी १४०० च्या थोड्या पूर्वी व थोड्या नंतर झालेल्या अमानी लेखांत असे दिसते की, सुवर्दत, जस्दत, अर्तमन्य, ऋष्मन्य-अर्झवीय, विरिदीय अथवा विरिदय, नम्यवझ, तेउवट्टी, सुबंध आणि सुतर्ण ह्या सीरियाच्या राजांच्या नांवांपैकी सर्व जरी नाही तरी पुष्कळशी नावे आर्य लोकांची आहेत. इ. स. पूर्वी ८५४ व ७४० च्या सुमारास उल्लेखिलेली कुंडस्पी व कुस्तस्पी, त्याचप्रमाणे विंदास्प आणि विस्ताप्प ही कोमगेनच्या राजांची नावे मात्र इराणी नमुन्याची आहेत. इ. सनापूर्वीच्या ८३८ सालापासून पुढे मॉड लोकांत व असुरियन् लोकांत लढायांवरून उल्लेख

आढळतात, व इ. सनापूर्वी ७४० च्या सुमारास 'मद्दक' हे नांव आले असून त्याचा अर्थ मद्द या देवतेचा पूजक असा असून, असुरवनिपाल (इ. स. पूर्वी ६६८-६२६) याच्या लेखांत हाच शब्द असुर मज्जास या जुन्या स्वरूपांत आढळतो.

पश्चिमाशुभारतीयांच्या आगमनमार्गाविषयी अनुमाने.— ह्या सर्व पुराव्यावरून ऐतिहासिक अनुमाने कोणता काढता येतील ? प्रथम हे नीट लक्षांत घेतले पाहिजे की, उत्तर मेसापोटॅमियांत किंवा सीरियांत एखाद्या आर्य जातीचे अस्तित्व असल्याबद्दल कोणत्याही प्रकारचा पुरावा उपलब्ध नाही, व केवळ आर्य नांवाच्या राजांचे अस्तित्व हे काही मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या स्थलांतराचा पुरावा नाही, इतकेंच नव्हे तर आशियांतली इतिहासांतल्या प्रमाणे युरोपीय इतिहासांतही अशा प्रकारचे लुटारू व धाडसी लोक असल्याबद्दल कल्पना सहज होते. शिवाय दुसरी गोष्ट म्हणजे ह्या इतिहासांत एकदम आर्य नांव दृष्टीस पडतात ह्या गोष्टीवरून देखील आर्यांचे या भागांत आगमन अगदी अर्वाचीन काळी झाले असावे अशी कल्पना होते. ह्यानंतर असा प्रश्न उद्भवतो की, आर्यांनी ह्या देशांत कोणत्या वाजून प्रवेश केला, ते समुद्रमार्गाने आले असतील ही कल्पना तर असंभवनीय आहे. मेरेन्टः व तिसरा रामेसीस यांच्या कारकीर्दीत म्हणजे इ. सनापूर्वी १२२९ पासून पुढे सीरियन् किनाऱ्यावर, तेराव्या शतकांत झालेल्या अनेक राष्ट्रांच्या स्थलांतर करण्याच्या चळवळीत, पुष्कळ परकीय धाडसी जातींनी लुटारू व वसाहत केल्याचे त्या वेळच्या कागदपत्रांत नमूद केलेले आहे, व फिलिस्टाइन लोक हे थोड्या अंशाने आर्यच असावेत ही गोष्ट बरीच संभवनीय आहे. परंतु ही गोष्ट फार प्राचीन काळी घडून आली असती तर अमर्ना लेखांत उल्लेख आल्याशिवाय राहता ना. खुष्कीच्या मार्गाविषयी विचार करता, एशिया-मायनरमधील मार्ग साहजिकपणेच सुवतो व दुसऱ्या टोंय शहराची स्थापना फ्रीजियन लोकांनी केली हे क्रैस्मेरचे मत स्वीकारले तर बरील सूचनेसच जोर मिळतो. परंतु हे मत असंभवनीय दिसते, कारण एशियामायनरचा इतिहासच पूर्णपणे ज्ञात नाही, तरी देखील एवढे निश्चित ठरले आहे की, आर्यांचा पहिला म्हत्वाचा विस्तार, सीरियन किनाऱ्यावर वसाहती करणाऱ्या लोकांच्या स्थलांतरामुळे झाला व फ्रीजियन व इतर लोकांनी पश्चिम एशियामायनर प्रांतांत प्रवेश केला तो इ. स. पूर्वी १४०० नंतर होय.

तिसरे एक संभवनीय मत असे आहे व ह्यासच जर्मन विद्वान हर्ट याने मान्यता दर्शविली आहे ते हे की, इन्डोयूरोपीय लोकांचे मूलग्रह युरोप खंडांतच किंबहुना उत्तर जर्मनीत असावे व इन्डोइराणी लोक हे कॉकेशस पर्वताच्या वाजून आपल्या भविष्यकालीन निवासभूमीत शिरले असावेत. परंतु ह्या उपपत्तिविरुद्ध एक मोठा आक्षेप आहे

व तो हर्ट यास देखील निवारण करता आला नाही. कारण बरील उपपत्ति ग्राह्य धरली तर आर्मेनिया प्रांतात आर्य-लोकांच्या जाती राहिल्याबद्दलच्या प्राचीन खुणा आहेत असे आपणांस दाखविता आले पाहिजे, परंतु वास्तविक प्रकार फारच निराळा आहे. उलट आर्मेनियांत एका जातीच्या साहसप्रिय अशा अनार्य लोकांची वस्ती दिसून येते, व ह्याच लोकांनी व्हानचे राज्य मोठ्या चतुराईने स्थापन करून असुरियावरवर दोन शतके तटा करून विजय मिळवला. फ्रीजियन लोकांशी अत्यंत निकट संबंध असलेले इन्डो-यूरोपीय आर्मेनियन लोक यांचा प्रवेश इ. स. पूर्वी ७०० च्या पलीकडील काळात झालेला नाही. जे ओसेट लोक पश्चिमकडून आलेल्या इन्डोइराणी लोकांचे अवशेष समजले जात असत, ते निःसंशय पूर्वेकडून आलेले मागाहूनचे अलनी जातीचे इराणी लुटारू होत हे निश्चित झाले आहे. दुसऱ्या उपलब्ध अशा कसल्याही विचारपद्धतीने हर्टच्या मताबरील हा आक्षेप दूर होण्यासारखा नाही. हिंदुस्थानावर प्राचीन वायिलेनियन संस्कृतीचे परिणाम झाले आहेत असे जरी ठरविता आले तरी त्यावरून इन्डो इराणी लोक हे आपल्या भविष्यकालीन गृहस्थानात कास्पियन समुद्राच्या दक्षिणेकडील वाजून घुसले ही गोष्ट सिद्ध होत नाही. कारण अशा रीतीने वायिलेनियन सुधारणेने कोटवर प्रवास केला हे अतार अजमावणे अशक्य आहे. कोणत्याही वाजून विचार करता अशा सांस्कृतिक परिणामावरून सिद्धांत ठरविणे सदेप आहे. ऋग्वेदातील एकट्या 'मना' ह्या शब्दास वायिलेनियन मिन हा प्रतिशब्द म्हणून वारंवार देण्यात येतो, परंतु परकीयाकडून घेतलेला हा मूल्यवान शब्द पुढे कोठेच दिसत नाही ह्या गोष्टीबद्दल कोणी एखाद्या पुरावा आणलेला नाही; त्याचप्रमाणे 'कुन्हाड' अथे असलेल्या 'परशू', शब्दाची सुमेरियन 'वलग' ह्याशी व 'अॅक्रोडियन' विलकु, ह्याशी; व संस्कृत 'लोह' ह्या शब्दाची सुमेरियन 'उरुडू', शब्दाशी नेहमी तुलना केली जाते, परंतु वस्तुतः त्यांचे ऐक्य जरी गृहीत धरले तरी त्यावरून काहीच निष्पत्ति होत नाही, कारण हे शब्द मूळचे कोणत्या भाषेतील असावेत हे दाखविण्यास विलकुल पुरावा नाही, इतकेंच नव्हे तर कदाचित् एखाद्या तिसऱ्या अशा अज्ञात भाषेतूनही बरील शब्द घेतलेले असणे संभवनीय आहे. हिंदुस्थानातील सात आदित्य देवांची कल्पना ही कोणातरी सात ग्रहांची पूजा करणाऱ्या अशा-लोकांपासून घेतलेली असून तीसुळे भारतीय धर्मात भासत असलेली नैतिक पावित्र्याची उणीव भरून काढली गेली ही ओल्डेनबर्गची प्रसिद्ध उपपत्ति देखील विचारणीयच आहे. बरील उपपत्ति योग्य ठरण्यास वायिलेनियामध्ये इतक्या प्राचीन काळी सात ग्रहांची पूजा लोकांत प्रचलित होती हे सिद्ध होत नसल्यामुळे बरील उपपत्ति त्याज्यच आहे. त्याचप्रमाणे वैदिक असुर शब्दापासून इराणी अशुर शब्द तयार झाला की अशुरापासून असुर झाला ह्याबद्दल

कांहीच निश्चित नाही. कारण वरील शब्दांतील कल्पनांच्या स्वभावधर्मांत ऐक्य नाही इतकेंच नव्हे तर त्यांतील शब्द-सादृश्य हें देखील अत्यंत दूरचें आहे. वस्तुतः इन्डोइराणी “अस्सुर” हा शब्द “असु” ह्या पासून साधलेला असून अश्रुर याचें प्राथमिक स्वरूप “असिर”, असावें हें दिसून येतें आणि पॅलेस्टाइन प्रांतात ‘असेर’ हें एक स्थाननाम आहे, आणि ॲमोराइट लोकांत पवित्र खांवास व त्यांत राहणाऱ्या देवतेस ‘असेर, ही संज्ञा आहे. त्याचप्रमाणें वैदिक कालच्या ३६० दिवसांच्या वर्तमानपद्धती आणि ‘सात’, या संख्येचें पावित्र्य ह्या गोष्टींचा उलगडा होण्याकरितां बाबिलोनियाकडेच धांव घेण्याची जरूर नाही. ह्याप्रमाणें सर्व बाजूनी विचार केल्यावर उघडपणें पुढील अनुमानच शिष्टक राहतें तें हें की मिटनी व सीरिया यातील आर्य लोकांनी ह्या प्रदेशांत पूर्वेकडील बाजूनें प्रवेश केला व बाबिलोनियांतील कसाइट राजघराणें नष्ट होऊन बोहोकेडे गडबड व गोंधळ माजल्यामुळे आर्यांच्या विस्तारास जास्त मदत झाली. अशाप्रकारचें अगदीं सरळ व समाधानकारक मत स्वीकारलें तरी देखील मिटनीच्या राजांचे देव व आर्य नांवें ह्याची उपपत्ति कशाप्रकारें लावावयाची हा प्रश्न पुनः शिष्टक राहतोच. हे देव व ही नांवें हिंदुस्थानी आहेत की इराणी आहेत, की हिंदू व इराणी भिन्न होण्यापूर्वीच्या कालातील आहेत? इराणांत दिसून येणारी ‘नासत्या’ ही देवता, व मिटनी राजांच्या नांवातील ‘अर्त’ ह्यावरून पंडित याकोबी यानें असा निष्कर्ष काढला आहे की हे देव मूळचे भारतीय असून ते पूर्वेकडील एखाद्या इराणी टोळीनें इराणांत आणले असावेत. जे. होप मोल्टन् यानें या मताचा स्वीकार करून असें म्हटले आहे की कांहीं आर्य टोळ्या हिंदुस्थानच्या राहणीवर असंुष्ट होऊन पुनः परत दिशेनें प्रदेश आक्रमूं लागल्यामुळे वरील आर्य नांवें व देवता त्यांजवरोबर इराणांत आणलीं गेलीं, व ह्याच मतास पुष्टि देण्याकरिता त्यानें अशी उपपत्ति स्वीकारली की इराणी “निस्त्र्य यस्त्र” ह्या ग्रंथामधील वर्णन केलेली परिस्थिति प्रत्यक्ष हिंदुस्थानांतील राहणांवरून इ. स. पू. १८००-९०० च्या सुमारास नमूद केली असावी. परंतु हा मुद्दा दोषयुक्त असून वरील उपपत्ति तर अगदींच असंभवनीय आहे. यावरून ओल्डेन्बर्गचें मतच ग्राह्य ठरतें तें हें की, ह्या मूळ आद्य-इराणी देवताच असाव्यात. कारण इराणी ग्रंथांत इंद्र व नासत्या ह्यास इंद्र व नाओन्हइथ्या ह्या नांवाचे दैत्य मानले आहे; त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतच अभिपूजनाच्या प्रगल्भावस्थेतील अभि ही देवता व तिचा इराणांत अभाव असणें ही गोष्ट देखील वरील मतासच पुष्टि देते.

याच्या अगदीं उलट इ. मेयर याचें असें मत आहे की, हे देव इराणी नसून भारतीय होत व भारतीय आणि इराणी सादृश्यावरून कल्पनेनें पुनर्घटना करता येणाऱ्या त्या पूर्वीच्या

आर्यकालाचे यथार्थ दिग्दर्शन ह्या देवता करित असल्यामुळे त्यांची नांवें हें एक ह्या मतास अनुकूल असें प्रमाणच आहे. ह्या इ. मेयरच्या मतांत पंडित याकोबी यानें असंबद्धतेचा दोष दाखविला आहे. परंतु जरी त्यानें आपले मत सुस्पष्ट शब्दांत दिलेले नाही तरी त्यांतील खरा अर्थ उघड आहे; ज्या काळीं आर्य लोक एकत्र असे सोमलता उगवणाऱ्या प्रदेशात, म्हणजे बहुतकरून वैक्ट्रिया व पश्चिम हिंदूकुशकडे रहात होते तो काल इ. सनापूर्वी १४०० वर्षांपर्यंत टिकला नाही, कारण हिंदुस्थानावरील आर्यलोकांच्या दिग्विजयाचा काल इ. स. पूर्वी १५०० च्या नंतर आणतांच येत नाही. हिंदुस्थानांत व इराणांत विस्तार पावलेल्या आर्य लोकांचा परस्पर संबंध एकदमच तुटला असेल असें म्हणतां येत नाही. तर हा संबंध एकत्र राहणीच्या वेळेपासून कालांतरानें हळू हळू कमी होतां होतां इराणांत झोरोआस्टरच्या कालांत ह्या परस्परसंबंधाचा शेवटचा धागा तुटला. आर्यांचे भारतीय व इराणी असे विभाग पडण्याचें मूळ कारण झोरो-आस्टरच्या चळवळीमुळे धार्मिक बाबतींत पडलेला मतभेद होय. ह्या जुन्या सूचनेवरून दुसरी एक कल्पना स्वीकारली पाहिजे ती अशी की, आर्यन् लोकांच्या एकत्रित राहणीतच धार्मिक बाबतींतील दृष्टिकोण बदलत जाऊन, देश, काल, व परिस्थिति यास अनुसरून त्यामध्ये महत्वाचे फेरबदल घडून आले. ह्यावरून मिटनीच्या देवता आर्यन् लोकांच्या आहेत. व ती भाषाहि ज्याअर्थी वैदिक किंवा इराणी भाषेपासून भिन्न दिसते त्या अर्थी ती आर्यलोकांचीच बोलण्याची भाषा आहे हें म्हणणेंच जास्त सयुक्तिक दिसेल. कारण ‘नासत्या’ यांतील वर्णांत ‘स’ हें अक्षर ठेवणें हें इराणीशां विसदृश असून ‘ऋत’ ह्या ऐवजी ‘अर्त’ हा शब्द घालणें वैदिक संस्कृतशी विसदृश आहे—तरीपण ह्यांतील दुसरें अनुमान विशेष जोरदार नाही; कारण मिटनी लिपीत ‘ऋत’ हा शब्द जसाच्या तसाच लिहिणें अशक्य होतें. उदाहरणार्थ सुवर्दत हा स्पष्टपणें ‘सुवर्दत’ ह्या संस्कृत शब्दाचें रुपांतर म्हणतां येईल. त्याचप्रमाणें बाह्य स्वरूपावरून दिसतें त्यापेक्षां प्राचीन कालांत घेतलेली इराणी ‘अस्सुर मक्षाश’ ही देखील आर्य संज्ञाच आहे हें सहज दाखवितां येईल. खरोखर मूळ शब्दांचें हें स्वरूप ध्वनिदृष्ट्या बरोबर नाही. तरीपण त्यांत ‘स’ हा शिष्टक आहे व ‘झ’ हा वर्ण स्पष्ट आर्यन् आहे, व त्यावरून असें म्हणण्यास विलकूल हरकत नाही की, ज्यांतून हा शब्द घेतला तो भाषा इराणी किंवा वैदिक ह्यापेक्षांही प्राचीन असली पाहिजे. ह्यावरून अर्थातच असें खात्रीलायक म्हणतां येणार नाही की ज्या भाषे-तून ही नांवें आली ती इराणी किंवा वैदिक भाषेची जननी होय. फक्त ती पश्चिमेकडील आर्यांची प्राचीन व्यावहारीक भाषा होती. एवढेंच म्हणतां येईल.

मूलग्रहविषयक प्रश्नाची अधिक चर्चा.— ह्या सर्व विवेचनाची किंमत, मुख्यतः इन्डोयूरोपीयांच्या

उगमस्थानाविपर्ययी वराच काळपर्यंत माजूल राहिलेल्या रणावर नवीन प्रकाश पाहून हा प्रश्न सुटण्यावर अवलंबून आहे. एकंदर पुराव्यावरून असे दिसून येते की आर्य इराणांत ईशान्य दिशेने शिरले. व एकंदर इतिहासांतील, इराणी टोळ्यांनी केलेल्या चळवळीच्या सर्वसाधारण परंपरेशी वरील कल्पना बरोबर जुळते. प्रथम इन्डोइराणी युरोपमधून इकडे आले ही कल्पना अद्याप स्वीकारता येण्यासारखी आहे, व जर्मन आणि संस्कृत ह्या भाषांतील कांहीं गोष्टींतील सादृश्यावरून मोल्दन यानें अशी कल्पना बसविली आहे की मूळ इराणी लोक त्यांनी प्रथम युरोपांतून स्थलांतर केलें व ह्यानंतर अतिशय झपाट्याने कांहीं जर्मन टोळ्यांनी स्थलांतर करून आपली भाषा वरील इराणी लोकांवर लादून हिंदुस्थानांत गमन केलें, व इराणमध्यें राहिलेल्या जातभाईत इराणी लोकांत मिसळण्यास सवड दिली. परंतु हें अनुमान निराधार आहे; कारण सर्व इन्डोयुरोपीय भाषांमध्ये कांहीं विशिष्ट सारख्या गोष्टी आहेत, ह्यावरून जातिसंकर व स्थलांतर सिद्ध करूं पाहणें अशक्य आहे.

शिवाय टोकेरियन भाषेच्या शोधांमुळे इन्डोयुरोपीयांची मूल उत्पत्ति आशियांतच असल्याबद्दलच्या कल्पनेस जास्तच जोर मिळाला आहे. फिस्ट या विद्वानानें केलें त्याप्रमाणें या पुराव्यास फाजील महत्त्व देण्याचें कारण नाहीं. गोल लोकांच्या परिभ्रमणाविपर्ययी विचार केला असता टोकेरियन भाषा युरोपमधून आशियाखंडांत झालेलें स्थलांतर दर्शवीत नाहींत, असें म्हणणें अशास्त्रावर ठरले. परंतु पूर्वेकडून पश्चिमेकडे अशा प्रकारची हालचाल होण्याचा जितका जास्त संभव आहे, तितका युरोपमधून आशियाखंडांत होणें संभवनीय नाहीं, व ज्या अर्थी दक्षिण-रशियाचा इन्डोयुरोपीयांचें मूलग्रह होण्याचा मान फक्त तो वाटेवरचें तात्पुरतें स्थान आहे या एका गोष्टीमुळे नाहता होतो त्या अर्थी जर्मन लोकांकडून ध्वनिदृष्ट्या इन्डोयुरोपीय भाषेस अखंड निराळें वळण लागलें आहे या एका गोष्टीमुळे जर्मनीचा तशाच प्रकारचा इन्डोयुरोपीयांचें मूलस्थान होण्याचा इकडि नाशावीत होतो. कारण जर्मनीमध्ये कांहीं थोड्या लोकांनी आपली इन्डोयुरोपीय भाषा तेथील पूर्वीच्या रहिवाशांवर लादली ह्या उपपत्तीनें वरील गोष्टीचा कार्यकारणसंबंध उत्तम तत्वेनें दाखवितां येईल. कंठ्य वर्णाविपर्ययांच्या व्यवस्थेंत व 'ए' खेरीज 'ई' व 'ओ' हे स्वर ठेवण्यांत टोकेरियन भाषा युरोपांतील सेंटम भाषेजवळजवळ आहे ही एकच गोष्ट इन्डोयुरोपीयांचें मूलग्रह मागाहूनच्या पश्चिमेकडील छोटारू मंगोलियनांचें लग्नस्थान असलेल्या मध्य-आशियाच्या सपाट प्रदेशांत असल्याचें दर्शविते. सेंटम भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा जो थोडा भाग मार्गे शिल्लक राहिला त्याची भाषा टोकेरियन असावी, व सातेम भाषा बोलणाऱ्यांपैकी कांहीं लोक, अरल पर्वताच्या उत्तर दिशेने कास्पियन समुद्राच्या बाजूनें पश्चिमेकडे स्थलांतर करून गेले होते, आणि आर्य भा. ति. उ. १३

हे वायव्य दिशेने सरत होते, व त्याच वेळी स्कोलोटी व सीथियन यांसारख्या रानटी जाती पूर्वीच्या लोकांनी मळलेल्या मार्गांनीच सरकत होत्या. ई. मेयरनें हीच कल्पना स्वीकारली आहे आणि जरी ही कल्पना, किंवा दक्षिण रशियांतील इ. स. पूर्वी २५००-२००० च्या सुमाराची ट्रिपोलजे संस्कृति ही इन्डोयुरोपीय लोक पश्चिमेकडे भ्रमण करूं लागल्याची निदर्शक आहे ही दुसरी कल्पना ह्या दोन्हीहि कल्पनांस शक्यतेपक्षां जास्त किंमत नाहीं; तरी या कल्पनांचा भाषाशास्त्रेतिहासांतील बरेचसे अवघड प्रश्न सोडविण्यास उपयोग करता येईल. शिवाय वरील विवरणानें प्राचीन इन्डोयुरोपीय व इतर रानटी जाती व मंगोल लोक यांच्यातील निकट सादृश्याचीहि नीट उपपत्ति लावतां येते; कारण व्यावहारिक चालीरीती, धर्मसमजुती व प्रेतविधि इत्यादि गोष्टींतील परिस्थितीचें सादृश्य सारखेच परिणाम घडवून आणाले.

ह्यावरून असे म्हणतां येणार नाहीं की, इन्डोयुरोपीय लोकांनी निर्मानुष प्रदेशांत प्रवेश केले. कारण इन्डोयुरोपीय भाषांतील महत्त्वाचे भेद व त्या लोकांचे स्वभावधर्म वरील गोष्टींविरुद्ध पुरावा देत असून मानववंशशास्त्रातील व ऐतिहासिक पुराव्याशी जुळते आहेत. टोकेरियन भाषेत इन्डोयुरोपीय संस्कारांनी आत्मसात् केलेल्या एखाद्या प्राचीन भाषेचे अवशेष आढळणें असंभवनीय नाहीं. टोकेरियन भाषेत 'अस्सल' हा एक युग्मदर्शक प्रत्यय आढळतो व मिटनी कायदपत्रांत मित्र, वरुण इत्यादि देवतांस जोडलेल्या 'अश्शल' या प्रत्ययाशी त्याचें फारच चमत्कारिक साम्य आहे. त्यांतील रहस्य कांहीं असो, एवढें नेहमी लक्षांत ठेवलें पाहिजे की, इन्डोयुरोपीय ऐक्याचा काल इ. स. पू. ३००० वर्षांपलीकडे नेण्याची जरूरी नाहीं व पृथ्वीवरील मानवजातीच्या इतिहासांत हा काल फारच मागाहूनचा आहे [मांडारकर स्मृति ग्रंथ-कीय यांचा लेख].

अवेस्ता उर्फ पारशांचा धर्मग्रंथ.—अवेस्ता किंवा झेंद अवेस्ता हा ग्रंथ म्हणजे झरथुश्रानें प्रवर्तित केलेल्या धर्माचें वाचवळ व प्रार्थनापुस्तक होय. आज ह्यालाच पारशी उर्फ अग्निपूजक पवित्र ग्रंथ म्हणून मानतात. अवेस्ता हा शब्द 'अविस्ताक-ज्ञान, ज्ञान देणारें पुस्तक' या पहिलवी भाषेतल्या शब्दावरून बनलेला आहे. पवित्रग्रंथ, धर्म (कायदा) ग्रंथ असा त्याचा खरा अर्थ असावा. झेंद-अवेस्ता हें नांव मात्र बरोबर नाहीं. पहिलवी भाषेत 'अविस्ताक वा झेंद,' 'अवेस्ता व झेंद' म्हणजे धर्मग्रंथ व टीका असा मूळ शब्दप्रयोग आहे.

अवेस्ताला धर्मग्रंथ मानणारे म्हणजे झरथुश्राने धर्माचे पारशी लोक हल्ली हिंदुस्थानांत सुमारे ८००० व इराणांत १०,००० पर्यंत आहेत. परंतु अवेस्ता ग्रंथाचे ऐतिहासिक महत्त्व फारच आहे. कारण त्यांत इराणांतील फार प्राचीन काळच्या धार्मिक समजुती व चालीरीती संगृहीत

भारतयांना जें वेदांचे महत्त्व तेंच पारंशांना अवेस्ताचे आहे. कारण त्यांच्या साहाय्याने पारंशांचें प्राचीनत्व व त्यांच्या संस्कृतीचें उन्नतत्व सिद्ध होणारें आहे. मानव जातीच्या प्राचीन इतिहासांत हि त्याचें फार महत्त्व आहे, कारण बुद्ध-पूर्व इतिहासांतलें पशु-भारतीय काळावर म्हणजे वैदिक आर्यांच्या भारत-प्रवेशापूर्वीच्या काळावर प्रकाश पाडण्यास त्याची मदत होणार आहे. म्हणून त्याची माहिती थोडक्यांत येथें देतां.

अवेस्तामधील विषय व त्या विषयांची मांडणी.—अवेस्ता हा एका काळच्या मोठ्या वाङ्मयाचा केवळ अवशेष होय. त्याची प्रोटक प्रकरणेंच आजपर्यंत चालत आलेली आहेत. एकाहि हस्तलिखितांत आज उपलब्ध असलेले सर्व ग्रंथ एके-ठिकाणी सांपडले नाहीत. म्हणून ते निरनिराळ्या संग्रहांतून घेतले आहेत. विद्यमान अवेस्ताचे खाली लिहिल्याप्रमाणें सहा भाग करितां येतील. ते असे:—

- १ यज्ञ यांत गाथांचा अंतर्भाव केला असावा.
- २ विस्पेरेद. ३ यस्तस्त. ४ न्याइशे गाह वगैरे अप्रधान ग्रंथ.
- ५ वेन्दीदाद. ६ हादोस्तनस्क वगैरेतील वृद्धित भाग.

पहिल्या पांच भागांचे दोन गट मानतात. पहिल्या गटांत वेन्दीदाद, विस्पेरेद व यज्ञ येतात. यांचा उपयोग पूजाप्रसंगी केला जात असल्यामुळे पहिल्यापासून पूजाविषयक म्हणून यांचा निराळा गट मानला आहे व यालाच मुख्य अवेस्ता म्हणतात. ह्या तीन ग्रंथांच्या हस्तलिखित प्रती दोन तऱ्हेच्या उपलब्ध आहेत. काहींत पल्हवी भाषांतर आहे व काहींत नाही. जेथे जेथे हे तीन ग्रंथ निरनिराळे सांपडतात. तेथे त्यांचें बहुधा पल्हवी भाषेत भाषांतर दिलें आहे. परंतु ह्या तीन ग्रंथांचा, एक पुरा संपल्यावर दुसरा, अशा तऱ्हेने धर्मका-यांत उपयोग केला जात नाही, तर जसे त्यांचे भाग विधीमध्ये उपयोगांत आणतात, त्या क्रमानें पशु या ग्रंथांतला हा एक भाग तर दुसऱ्या ग्रंथांतला दुसराच एक भाग या तऱ्हेने हे ग्रंथ सांपडतात. प्रयोगाच्या नोंदने जुळविलेल्या ह्या ग्रंथाच्या आधारे पल्हवी टीका नसते, व या संग्रहाला 'वेन्दीदाद साधो' किंवा शुद्ध वेन्दीदाद म्हणतात. दुसऱ्या गटामध्ये दुय्यम प्रार्थना आणि त्यांच्याचबरोबर हस्तलिखितांत सांपडणारे यज्ञ येतात व त्यांना 'खोदीह अवेस्ता' किंवा छोट्या अवेस्ता म्हणतात. ह्या दुसऱ्या गटातील बहुतेक ग्रंथावर पल्हवी टीका उपलब्ध नाही. बरील सहा भागांवद्दल थोडे विवेचन येथे देणें अप्रस्तुत होणार नाही.

धर्मसंग्रहापूर्वी पूजाविषयांचा यज्ञ म्हणजे यज्ञ किंवा पूजा हा मुख्य ग्रंथ होय. हा मुख्यतः देवस्तुती व देवप्रार्थनांचा वनला असून यांतच गाथांचा अंतर्भाव केला आहे. गाथा किंवा सूक्ते या झरथुश्त्राच्या प्रवचनांतील कविता आहेत, व त्या अवेस्तामधील अतिप्राचीन व अतिपवित्र भाग होत. यज्ञ (संस्कृत यज्ञ) चे ७२ अध्याय आहेत, व त्यांना हा किंवा हैति म्हणतात. पुरोहित ह्या भुक्ती यज्ञाच्या

वेळीं म्हणतात. या ग्रंथाचे जवळ जवळ सारखे तीन भाग पडतात. पहिल्या भागाचा आरंभ (अध्याय १-२७) ओरमज्देव व धर्मीतील दुसऱ्या देवता यांना नमन करून झाला आहे. या भागांत पवित्र जला (झोआप्रा)च्या शुद्धीचे मंत्र आहेत व त्याचप्रमाणे वरेस्म म्हणजे समिधांची जुडी इत्यादी शुद्धीचे मंत्र आहेत. हथोम तयार करण्याचे व त्याच्या अपेणाचे मंत्र आहेत. हथोम (हिंदुस्थानातील लोक ज्याला सोम म्हणतात) हा एका वलीचा रस असून तो यज्ञकाळी पुरोहित पीत असत, व हें पिणें एक धर्मकृत्य असे. तसेंच पुरोडाशाच्या व मांसाच्या हवनाचे मंत्र आहेत. ह्या पुरोडाशांचा व मांसाच्या हवनाचा अंश पुरोहित प्रसाद म्हणून भक्षण करीत असत. या भागांत मध्ये मध्ये धर्म व आचारविषयांचे अप्रत्यक्षपणें विवेचन ज्यांत केलेले आहे असे काहींत अध्याय आले आहेत. उदाहरणार्थ यज्ञ १२ यांत नंतरचा झरथुश्त्री धर्म आहे व यज्ञ १९-२१ यांत प्रश्नोत्तररूप विषय आहे. दुसऱ्या भागांत गाथा-शब्दशः गाणी, धर्मगीत-यांचा समावेश केला आहे. ह्या गाथा छंदोमय असून त्यांच्यांत झरथुश्त्राचे उपदेश, प्रवचने व धर्मदर्शने आली आहेत. त्यांत त्यानें मनुष्यांना वाडटापासून दूर रहाण्याचा व चांगल्याचा आश्रय करण्याचा उपदेश केला आहे. अधकाराचें साम्राज्य टाकून प्रकाशाच्या, ज्ञानाच्या, साम्राज्यांत जाण्यास सांगितले आहे. गाथा छंदोमय असून त्यांतील भाषा इतर अवेस्तामधील भाषेपेक्षा प्राचीन आहे. गाथा पांच आहेत व त्यांची मांडणी वृत्तवारीनें असून त्यांच्या प्रारंभच्या 'अहुन वैति, उष्ट वैति' इत्यादि शब्दांवरून त्यांची नावे ठेविली आहेत. गाथांचीं सतरा सूक्ते आहेत व 'ख्रिस्ति साम' प्रमाणें नंतरच्या काळांत तीं प्रार्थनेच्या वेळीं म्हटलीं गेलीं असलीं पाहिजेत. ज्या छंदोमय ग्रंथावरून, नंतरच्या काळांतल्या शुद्धाप्रमाणें झरथुश्त्राचें धर्मोपदेश केला म्हणतात त्याच मूळांत या गाथा असल्या असें दिसतें. या गाथांमध्ये सप्ताध्यायी यस्न (यस्नहेप्ताधिति) मध्येच घुसडले आहे. हें सप्ताध्यायी यस्न गद्यांत असून त्यांत प्रार्थना व अहुरमज्द, प्रधान देवदूत, सद्धर्मीयांचे आत्मे, अग्नि, जल व पृथ्वी यांची स्तुति आहे. प्राचीनत्व व जुनाट भाषा यांमध्ये हेप्ताधिति हें जरी गाथांच्या थोडेंसें नंतरचें असलें तरी, गाथांत ज्या धर्माचा उदय दृष्टीस पडतो त्याच धर्माचे थोडे नंतरचें व जास्त सुधारलेलें स्वरूप यांत दृष्टीस पडतें. गाथांमध्येच तीन किंवा चार विशेष पवित्र मंत्र आहेत. हे मंत्र अमुन वैथ किंवा होनोवर (यस्न २७. १३), अथोम-बोहु (यस्न २७. १४), ऐयम इशो (यस्न ५४-१) व येषहातेम (यस्न ४. २६) हे होत. यांची नावे त्यांच्या पहिल्या शब्दावरून पडली आहेत. तिसऱ्या भागांत (भाग ५२, ५५ ते ७२) किंवा नंतरच्या यस्नमध्ये (अपर यस्न) निरनिराळ्या देवतांच्या स्तुती व कृतज्ञता दर्शविली आहे.

वीस्पेरेद् (अवेस्ता वीस्पेरतवो) मध्ये यस्नच्या कांहीं भागांत जास्त घातलेला विषय आला आहे व यांतील भाषा व रचना यज्ञप्रमाणेच आहे. त्याचे २४ अध्याय किंवा कर्दे असून ते यस्नच्या सातव्या हिद्याएवढे मोठे आहे. धर्माचारग्रंथांत यस्नमधील अध्यायांवरोबरच वीस्पेरेद्-मधील अध्यायांचा समावेश केला आहे. अवेस्ता वीस्पेरतवो यामध्ये विश्वे (सर्व) देवांना आवाहनाचे व आत्मार्पणाचे मंत्र आहेत व म्हणून त्याला वीस्पेरेद् म्हणतात.

यस्त (अवेस्ता येष्टी.—स्तुतीने पूजा करणे) ची एकवीस सूक्ते आहेत. यामध्ये यजत (इजद्) च्या किंवा देवतांच्या स्तुती आहेत. अर्दिसूर म्हणजे जलदेवता (यस्त ५), तिज्य तारका (यस्त ८), मिश्र म्हणजे सत्यदेवता (य. १०), फ्रवशी किंवा सद्गुणी लोकांचे मृतात्मे (य. १३), वेरेध्र म्हणजे यशोदेवता (य. १४) व राजतेजाची देवता (य. १९) ह्यांच्या स्तुतिपर यस्त, हे यस्तांमधील मुख्य यस्त होत. यस्तची रचना मुख्यतः छंदोमय असून, त्यांत काव्य आहे व त्यांतील पुष्कळशा कथा व ऐतिहासिक भाग फिरदोसीच्या 'शहानामा' या पारशी महाकाव्यांतील कथांशी पडताळून पहाण्यासारख्या आहेत.

न्याइशे, गाह, सिराज्ञा, अफ्रिजन या अप्रधान ग्रंथांत छोट्या प्रार्थना, स्तुती व वरप्रार्थना असून त्या दररोज व विशेष प्रसंगां म्हणावयाच्या आहेत.

वेन्दीदाद म्हणजे 'दपच (राक्षस) विरुद्ध कायदा'.—हा एक धर्मविषयक कायद्याचा ग्रंथ असून त्यांत बावीस अध्याय (फर्गंदे) आहेत. या ग्रंथातील कांहीं भाग फार जुने तर कांहीं फार अलीकडचे आहेत व त्याचप्रमाणे त्यांची भाषाशैलीहि निरनिराळ्या प्रकारची आहे. या ग्रंथाचा वराचसा भाग नंतरचा असला पाहिजे. पहिल्या अध्यायांत (फर्गंदे १) अवेस्ताधर्मानुसार सृष्ट्युत्पत्ति दिलेली आहे. यांत सृष्टि सदसद्गुपी (वरें व वाईट) द्वैतापासून झाली म्हणून ती सदसद्गुपी द्वैतमय आहे असे दिले आहे. दुसऱ्या अध्यायांत यिमाची कथा, सुवर्णयुग (कृत-युग) व इराणी नलप्रलय म्हणजे एका सर्वविध्वंसक हिम-कालाचे आगमन हे विषय थोडक्यांत दिले आहेत. तिसऱ्या अध्यायांत अन्य विषय असून त्यांत कृपिविधेपासून होणारे फायदे दिले आहेत. चवथ्या अध्यायांत करार मोडणे, दंडपारुष्य, वाक्पारुष्य व शिक्षा यांच्याबद्दलच्या कायद्याचा विषय आहे. अध्याय ५ ते १२ यांत मृताशौच हा मुख्य विषय आहे. अध्याय १३—१५ मध्ये मुख्यतः कुन्याला वाग-विण्याबद्दल नियम आहेत. अध्याय १६, १७ व अठरा-व्याचा कांहीं भाग यांत निरनिराळ्या अशौचापासून शुद्धीच्या पद्धतींचे विवेचन आहे. अध्याय १९ मध्ये

आरथुखा पातकांत पाडावयाचा प्रयत्न, झालेला मोह व तो जिकल्यानंतर त्याला झालेलं धर्मदर्शन या गोष्टी आहेत. अध्याय २०—२२ वैद्यकविषयक आहेत. आचारग्रंथामध्ये वेन्दीदादचे अध्याय गाथांत घातलेले आहेत.

वरील ग्रंथाशिवाय आणखी पुष्कळ त्रोटक प्रकरणे आहेत व त्यांतील एक दोन हदोस्तनस्कमधील आहेत. अनुपलब्ध नस्कमधील कांहीं अवतरणे आहेत व कांहीं टीका व शब्दसंग्रह आहेत. नीरंगीस्तान, अशोजेमदएच व शेन्दपल्हवीकोश व दुसरे कांहीं त्रोटक भाग ही याच भागांत अंतर्भूत होतात. ही अवेस्ता भाषेत लिहिली असून एका कालच्या मोठ्या वाङ्मयाचे अवशिष्ट भाग होत. झर-धुझ्री धर्माच्या वाङ्मयांत, अवेस्तात लिहिले गेले नसले तरी पल्हवी भाषेत लिहिलेल्या ग्रंथांचा समावेश केला पाहिजे. हे पल्हवी ग्रंथ बरेचसे मूळ अवेस्ताचे भाषांतर असून त्यांत प्राचीन धर्मग्रंथातील जुना विषय आलेला आहे.

वरील विषयवारीवरून हल्लीचा अवेस्ता वाचक म्हण-ण्यापेक्षा प्रेभर चुक म्हणण्यासारखा आहे हे लक्षात येईल. पुरोहितांनी आपल्या कामाकरिता वेन्दीदाद, विस्पेरेद् व यस्न ही एके ठिकाणी केली. या सगळ्या धर्मग्रंथांचे पठण दररोज करणे हे पुरोहितांचे कर्तव्य होते. या योगे त्यांची स्वतःची शुद्धि राहून त्यांना दुसऱ्यांच्या पापक्षालनाथ प्रायश्चित्ताच्या धर्मक्रिया करितां येत असत व प्रायश्चित्त देतां येत असत. यज्ञकाळी वेन्दीदाद, विस्पेरेद्, यस्न यांचे गंभीरपणे पठण होत असे. ख्रिस्ती धर्मातील श्रेष्ठचा प्रसाद घेणे, गॉस्पेल म्हणणे वगैरे गोष्टीसारख्या सोमपान व गाथा म्हणणे या गोष्टी दिसतात. खोर्दाह अवे-स्तांतील मोठ्या यस्नची तुलना वायवळमधील कथाविषयक भागांशी करितां येईल. परंतु खोर्दाह अवेस्तामध्ये कोणत्या तरी एखाद्या देवतेला उद्देशून एकेक भाग असल्यामुळे व कथा फार पुराण काळच्या असल्यामुळे वाचकालाच्या प्रक्षिप्त भागांत सुद्धा अशासारखा भाग सापडणार नाही. डिनकर्ड (पुस्तक ३) मध्ये असे सांगितले आहे की मूळ अवे-स्ताच्या दोन प्रती होत्या व त्या दोन्हीहि प्रतींत २१ नस्क (पुस्तक) होते. अर्द विराफ म्हणतो की त्यांतील एक पॅसपोलीस येथील पुस्तकालयात ठेविलेले अलेक्झांडरने इराणवर स्वारी करून राजवाडा जाळला त्या वेळी जळून खाक झाले. असे म्हणतात की दुसरी प्रत प्रीकांनी नाहीशी केली. पण कशी नाहीशी केली हें सांगतां येत नाही. रिवायत व डिनकर्डमध्ये या एकवीस नस्कांची, त्यांच्या पहिल्या शब्दांवरून पडलेली नांवे, व त्यांची वर्णने दिली आहेत. या प्रत्येक नस्कमध्ये अवेस्ताश्रुति व पल्हवी भाष्य दिले आहे. याबद्दलची पारशांची परंपरागत माहिती महत्त्वाची आहे व तदनुसार प्रत्येक नस्कची मूळ ग्रंथसंख्या व विषय खाली देत आहो.

नस्क	परिच्छेद	विषय
१	२२	सद्गुण व धर्मश्रद्धा.
२	२२	धर्मविषयक आचार.
३	२१	मज्जयम धर्म व त्याची तत्वे.
४	३२	हें जग व दुसरे जग, मृतांचें सशरीर पुनरुत्थान व पापपुण्याचा निवाडा.
५	३५	ज्योतिपशास्त्र.
६	२२	यागविषयक आचार व त्यापासून मिळणारे पुण्य.
७	अलेक्झांडरच्या काळा पूर्वी ५० पण अलेक्झांडरचेवेळीं विद्यमान १३	मुख्यतः राजकीय व सामाजिक विषय.
८	अलेक्झांडर पूर्वी ६० आज उपलब्ध १२	कायदा.
९	अलेक्झांडर पूर्वी ६० नंतर शिल्लक राहिलेले १५	धर्म व त्याचा मनुष्याशी व्यावहारिक संबंध.
१०	अलेक्झांडरपूर्वी ६० शिल्लक उरलेले नुसते १०	राजा गुस्ताप व त्याची कारकीर्द.
११	प्रथम असलेले २२ अलेक्झांडरनंतर शिल्लक ६	झारोआस्टरच्या उपदेशाचा परिणाम; धर्म व त्याचा मनुष्याशी व्यवहारतः संबंध.
१२	२२	दृश्यसत्य व आध्यात्मिक पुनर्जन्म.
१३	६०	पुण्यकर्म व झारोआस्टरच्या वाळपणाचें संक्षिप्त वर्णन.
१४	१७	ओरमज्द व प्रधान देवदूत.
१५	५४	व्यवहारांत व वजनें आणि मापे यांमध्ये सवोटी, पुण्यमार्ग.
१६	६५	या धर्मातील, जवळच्या नातलगार्शी विवाहाच्या तत्त्वासंबंधी.
१७	६४	भविष्यकाळीं मिळणाऱ्या शिक्षा; फलज्योतिष.

नस्क	परिच्छेद	विषय
१८	५२	अधिकाराचा उपयोग करण्यांत न्याय; मृतांचें सदेह पुनरुत्थान व असतांचा विच्छेद.
१९	विदेन्दाद अ. वेन्दीदाद २२ अजून उपलब्ध आहेत.	अशौच व त्याची शुद्धि.
२०	३०	साधुत्वाविषयी.
२१	३३	ओरमज्द व प्रधान देवदूत यांची स्तुति.

अवेस्ता ग्रंथाचा नष्ट व अवशिष्ट भाग—अलेक्झांडरच्या नासधुसीनंतरच्या पांच शतकांत निःसंशय पुष्कळसा धर्मग्रंथ नाहीसा झाला व पुष्कळसा विसरला. पारशी परंपरा व दिनकडे व रिवायत यांमध्येहि ही गोष्ट कबूल केली आहे. त्याचप्रमाणे ८-९-१०-११ व्या नस्क मधील बराच भाग नाहीसा झाला असे सांगितले आहे. अलेक्झांडरच्या स्वारीपासून ससानियन राजांच्या कालापर्यंत पांचशे वर्षांत नाहीसा झालेला धर्मग्रंथाचा भाग ससानियन काळापासून आज तागाईत झालेल्या धर्मग्रंथाच्या लुप्त झालेल्या भागापुढे काहीच नाही म्हटले तरी चालेल. इ. सनाच्या सातव्या शतकांत झालेल्या सुसुलमानाच्या स्वारीने व कुराणाच्या धडाक्याने पारशी धर्माचे अतोनात नुकसान झाले. जुलुमाने त्रस्त झालेल्या पारशी लोकांना आपल्या धर्मग्रंथांची काळजी घेतां आली नाही त्यामुळे पुष्कळ भागाचा लोप झाला. प्राचीन अवेस्तामधील ससानियन काळांत शिल्लक राहिलेल्या एकवीस नस्कपैकीं एकोणिसावें म्हणजे वेन्दीदाद तेवढे आज पूर्णपणे उपलब्ध आहे. पण त्यांत सुद्धा विषयांची व मजकुराची जुळवाजुळव मागून केली गेली असावी अशा वद्दल त्यांतच पुरावा आहे. आणखी आज उपलब्ध असलेल्या यज्ञ व विस्पेरेद् मधील काही भाग आणि स्तभोयस्त (स्तभोत येस्न्य) किंवा ज्याला नुसतें यस्त (येस्न्य) म्हणतात, त्यांतल काही भाग हे एकच आहेत असे दाखविता येईल. पल्लवी ग्रंथांत सांपडणाऱ्या पण आज उपलब्ध नसलेल्या पुष्कळ अवेस्ता अवतरणांवरून हीच गोष्ट सिद्ध होते. एकदरीनें हिशेब केला तर असे आढळून येईल की ससानियन काळापासून आजपर्यंत धर्मग्रंथाचा जवळ जवळ दोनतृतीयांश भाग नाहीसा झाला आहे.

ग्रंथरचनाकालविषयक अनुमाने.—कालानुक्रमाच्या दृष्टीने अवेस्ताचे भिन्न भाग भिन्न कालाचे असणे शक्य आहे. हे ठरविण्यास छंदाच्या दृष्टीने केलेले मूळ ग्रंथाचे सूक्ष्म परीक्षण फार उपयोगी आहे. मूळ धर्मपुस्तकाचे बहुतेक भाग छंदोमय आहेत व नंतरचे व मागून घुसडलेले भाग नेहेमी नसले तरी बहुतेक वेळां गद्यांत लिहिलेले आहेत.

व्याकरणाची कसोट्यांहि उपयोगाची आहे. अलीकडच्या काळच्या ग्रंथांत व्याकरणाच्या शुद्ध ज्ञानाचा लोप होत चाललेला दिसतो. या दृष्टीने छंदोमय ग्रंथ फारच व्याकरणशुद्ध आहेत. ह्या अवेस्तामधील भाग अतिप्राचीन असून प्रत्यक्ष शैरोआस्टरच्या काळापासून आहेत. मोठे यस्त व यस्तचा पद्यमय भाग यांमध्ये पुष्कळ प्राचीन काळच्या म्हणजे इराणच्या प्राचीन धर्मापासून आलेल्या गोष्टी आहेत. परंतु त्याची सामान्य रचना व स्वरूप या दृष्टीने ते गाथांनंतर कांहीं शतकांचे असावेत. या वावर्तात वेन्दीदादमध्ये मात्र कोणत्याहि तऱ्हेची संगति नाही. त्यांतल्या कांहीं भागांचे स्वरूप अपभ्रष्ट झाले असले तरी ते फार प्राचीन काळचे आहेत व दुसरे भाग यस्तच्या अलीकडच्या भागाप्रमाणे अगदी अलीकडचे आहेत. अवेस्तामधील मंत्रमय उतान्यावद्दल व विस्पेरेद व न्याइशेमधील यज्ञाकरितां व अन्य संस्कारांकरितां निराळ्या काढलेल्या भागावद्दलहि वरच्यासारखीच स्थिति आहे. गोळावेरजेनें सर्व धर्मग्रंथांचा कालक्रम खालीं दिल्याप्रमाणें होईल.

१ गाथा (यस्त २८—५३) व मंत्र यस्त २७, १३, १४ व ५४ धरून.

२ यस्त हेसाधैति (य. ३५—४२) व दुसरे भाग य. १२, ५८ आणि ४, २६ गाथांच्या भाषेत.

३ छंदोमय यस्त व यस्त. जसे—यस्त ९, १०, ११, ५७, ६२, ६५; यस्त ५, ८, ९, १०, १३, १४, १५, १७, १९. वेन्दीदादमधील २, ३, ४, ५, १८, १९ व विस्पेरेद, न्याइशे व अफ्रिगन यांत मध्ये मध्ये आलेल्या कविता.

४ अवेस्ताचा उरलेला गद्यमय भाग या शेवटच्या म्हणजे चवथ्या भागांत भाषासरणी व रचना यांच्यावरून मूळ ग्रंथ कोणता व नंतरचा गद्यमय व घुसडलेला भाग कोणता हे बहुतकरून ओळखता येते.

पारश्यांचा धर्मग्रंथ अवेस्ता याची माहिती वर दिली आहे. आतां अवेस्ता भाषा व संस्कृत भाषा यांच्यामधील सादृश्य दाखविणारी यादी प्रथम देतो.

अवेस्ता कोशांतील व गायझरच्या प्राचीन इराणी संस्कृति या ग्रंथांतील अवेस्ता व संस्कृत यांतील सादृश्यांची यादी.
मराठी अर्थोसह.

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
अश्वि	अति	माणें
अइय्य	अद्य	येथे, आतां
अइनिक	अनीक	मुख्य(?) वेहरा, कपाळ
अइपि, अइपी	अपि	देखील, जर, तर
अइवी, अइवि	अभि	उंच, वर, नजीक
अइपी		
अइय	अर्य, अर्य	मान देण्यास योग्य, पूज्य, उच्चकुलोत्पन्न

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
अइयमन्	अर्यमन्	सुखशांतिदायक अर्यमन्ची प्रार्थना, सुखदायक देव
अइविति	अभीति	जवळची
अइवितो	अभितस्	आसपास, जवळ, दोहोवाजूला
अउरुन	अरुण	जंगली
अउरुप	अरुप	पांढरा, किरामिजी
अउर्वत्	अर्वन्त, अर्वन्	पळणारा, चलाख, मजबूत
अएत	एत	हा, तो
अएनइह	एनस्	अपमान, चुकसान, अपराध, पाप
अएम	अयम्	हा, तो
अएव	एक	एक, एकटा, फक्त
अएव	एव	याप्रमाणें
अएवो-दस	एकादश	अकरावा
अवए-दस		
अएवादशेन्	एकादशन्	अकरा
अएस्म	इध्म	लांकूड
अएप	एप, एपा	इच्छित
अओजइह	ओजस्	शक्ति
अओर	अवर	अधिक, खाली
अक	अक	वाईट गोष्ट, पाप
”	अइक	आंकडा
अख्	ईध्	चौकशी ठेवणें, पाहणें
अघ	अघ	पाप
अघ्र	अघ्र	शिखर
अइह, इध्य	असत्य	खोटे
अक्षि	अहि	साप
अझ	अह	वाघणें
”	अञ्	दूर करणें, फेंकणें, आढ-रस्त्यानें नेणें
अझी	अही	फिरणें, चालणें
अझेम्	अहम्	मी
अंक्	अहक्	वांक देणें, वळाविणें
अंग		
अंगिश्त, अंगु-	अङ्गुष्ठ	अंगठा
इत		
अंघ	अंह	दुःख देणें
अंच	अञ्च्	जाणें
अंच्	अञ्च्	वांकविणें, फेंकून देणें
अंज	अञ्ज	अपवित्र करणें

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
अंत	अन्त	शेवट, टोंक	अरेथमण्ट	अर्थवन्त	खरा, रास्त
अंतर	अन्तर	आंतील	अरेद	अर्ध	उच्च दर्जा वाडाविणें
अंतर	अन्तर	आंत [उभा राहणारा	अरेद	अर्द	दुःख देणें
अंतरेदता	अन्तरस्थ	जमीन व अस्मान यांमध्ये	अरेथ	अर्ध	अर्धा
अंतेम	अन्तिम	दुसऱ्या टोंकास	अरेष्	अर्ष	जखम करणें
अंद	अन्ध	आंधळें करणें	अर्षनू	वर्णि, वृषन्	पशु (नर)
अंदा	अन्ध	आंधळा	अर्शित	ऋष्टि	भाला
अथ	अथ	याप्रमाणें	अव	अव	जवळ, दूर, खाली
अथ्र	अत्र	येथें	अवड्ह	अवस्	मदत
अद्	अद्	खाणें	अत्र	अभ्र	मेघ
अद्वएष	अद्वेष	निरुपद्रवी	अस्	अश्	जलदी करणें
अध	अध	येथें	असड्ह	आता	रुंद, जंगली जागा
अधर	अधर	खालचा	असन् असान	अशन्	दगाड, भाला
अध्वन्	अध्वन्	रस्ता	असून	अशन्य	भरपूर
अन्	अन्	श्वास घेणें	अस्त	अस्त	पाठविलेला
अन्	अन्	न	अस्तन् अस्ति	अस्थन्, अस्थि, हाडूक, हाड	
अन	अनेन	दर्शक सर्वनाम	अस्व	अश्व	घोडा
अनइर्य	अनार्य	हीनकुलोत्पन्न	अस्पो-स्थान	अश्वस्थान	तवेली
अनु	अनु	माफक	अस्व्य	अश्वय, अश्वीय, } आधिक	घोड्यासंबंधी
अनुम इति	अनुमति	धर्मविषयक कायद्याच्या अनुरूप विचार करणें	अस्म	अश्मन्	दगाड
अन्य	अन्य	दुसरा	अस्तु	अश्रु	आंसवें
अप्	अप्	पाणी	अप्	अश्	पोहोचणें
अप	अप	दूर. वेगळें नसणें दर्शविणा.	अप	ऋता	पावित्र्य
अप्	आप्	पोहोचणें, मिळणें [उपसर्ग	अपवन्	ऋतावन	पवित्र
अपश्त्रओसक	अपकोश	ओरडणें	अपि	अक्षि	डोळा
अपगइति	अपगति	पलायन	अश्तदस	अष्टादश	अठरावा
अपर	अपर	उत्तरकालीन, हलका	अश्तदसन्	अष्टादशन्	अठरा
अपुत्र	अपुत्र	संततिविहीन	अश्तन्	अष्टन्	आठ
अपेम	अपम	शेवटचे	अश्ताइति	अशीति	ऐशी
अव्द	अव्द	मेघ	अश्तेम	अष्टम	आठवा
अम्	अम	हिंमत	अश्त्रा	अष्ट्रा	खंजीर
अमवण्	अमवन्	हिंमतवान्	अह्	अस्	असणें, होणें
अयड्ह	अयस्	लोखंड	परअह्	परा-अस्	पडून जाणें
अयन	अयन	मार्ग	आअत्	आत	त्यावरून
अयह्य	अयास्थ	देवदुजाचें नांव, उजाड	आइ	ए	(केवलप्रयोगी) अ.
अर	अर्	माणें, मिळविणें	आएड्ह	आस्य	तोंड
अरेज्	अर्ह	लायक असणें-होणें	आओष	आस	तोंड
अरेस्	अर्ग्	पांढरा होणें	आकृति	आकृति	मन्य चेहरा
अरेश्	अर्ज	सरळ मार्गांनें जाणें	आइइति	आहुति	सुवत्ता, आवादी
अरेस्	अर्ज	काम हातीं घेणें	आध्रवन्	अर्थवन्	उपाध्याय
अरेत	ऋत	सत्यता	आध्य	आप्य	फेरिदून राजाच्या
अरेत	ऋत्	खरें बोलणें	आदान	आधान	वापाचें नांव
अरेथ	अर्थ	नफा			स्वाकार

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
आवूदित	भूपा, भूपण	शोभा	ईरा	इरा	लष्कर
आयु	आयु	आयुष्य	उख्त	उक्त	बोललेलें
आमइति	आरमति	पवित्र विचार, देवता	उखित	उक्ति	शब्द
आविश्	आविम्	स्पष्ट, जाणणें	उख्	उक्ष	शिपडंग
आम्	अश्	पोहोचणें	उख्यन्	उक्षन्	बेल
आसु	आशु	जलद	उग्र	उग्र	बळकट
आस्तूइति	स्तुति	स्तुति	उइ	ऊह	प्रीति करणें
आएइह, आह	आस्	वसणें	उइवएक्ष	देहो	वांधात
इ	इ	हा, ते, (सर्व)	उत	उत	तथा
इ	इ	येणें, जाणें	उदर	उदर	पोट
इ	इ	ज्ञान मिळविणें	उद्र	उद्र	पाण्यांत राहणारा कुत्रा
अइवि-इ	अभि-इ	जवळ जाणें	उन	उर्णा, ऊर्णा	डोक्यांवरील केंस
आ-इ	आ-इ	येणें	उप	उप	जवळ
उप-इ	उप-इ	जवळ येणें	उपइरि	उपरि	वर
उस्-इ	उस्-इ	बाहेर येणें	उपेम, उपम	उपम	वरील
पइति-इ	प्रति-इ	भेटीला जाणें	उपमन	उपमा, उपमान	उपमा
पर इ	परा-इ	दूर पळून जाणें	उपयत	उपयत	जिकणें [स्वयंवरांत]
प्र-इ	प्र-इ	पुढें जाणें	तपर	उपर	वर
हं-इ	सम्-इ	मिळणें	उपादित	उपास्ति	प्रार्थना
इइ	ईह	इच्छा करणें	उव	उभ	दोघे
इक्ष	अज	घकरा	उवज	उवज	नाश करणें
इक्षएनि, इक्षएन	अजिन	चामच्याचें वळ	उवद	उप्त	विणलेला
इंद्र	इंद्र	इंद्र	उर	उर	मोठा, विस्तार्ण
इत	इन	चालरीत	उरुद्	रोध	नदी
इति	इति	,,	उर्वरा	उर्वरा	झाड, रोप
इथ	इथा	याप्रमाणें	उस्धइह	उशधि	एक प्रकारचें विपारी झाड
इथ्य	इथ्य	नाश पावणारें	उस्तान	उत्तान	उताणा हात
इध्, इद्	इध्	जाळणें	उस्तानक्षस्त	उत्तानहस्त	हात जोडलेला
यर्, इर्	ईर्	उंच करणें	उस्तेम	उत्तम	उच्च दर्जाचें
इध	इह	येथें	उप्	उप्	जाळणें, प्रकाशणें
उझ-यर्, उझ-इर्	उद्-ईर्	[सूर्य] उगवणें	उप्	उप्	आजारी पडणें
रि, इरि	री	खराब करणें	उपा, उपइह	उपस्	उपा, संध्या
इरिप्	रिप्	जखम करणें	ऊ	ऊन्	कर्मा होणें
इस्	इप्, इच्छ	इच्छा करणें	ऊन	ऊन	गरजवंत
इस्	ईश	समर्थ असणें	एरेझत	रजत	चांदी
इसा	ईशा, ईपा	गाडीचा दांडा	एरेझिपय	ऋजिप्य	ससाणा
इश्	इप्	इच्छा करणें	एरेझु	ऋजु	सत्य
पइति-इप्	प्रति इप्	,,	आंझइह	अंहस्	संकट
पइरि-इप	परि-ईक्ष	परीक्षा करणें	आंसु	अंशु	डहाळी
इपु	इपु	वाण	क	क	कोण, कोणी
इश्त	इष्ट	इच्छिलेलें	कर्इय	कार्य	काम
ईदित, इदित	इष्टि	इच्छा	कउवं	कर्तु, कर्तुर	डाग पडलेला
इदत्य, इदत्व	इष्टका	वीट	कएत	केत	इच्छा, किडा
ईर्	ईर	हलविणें	कतार	कतर	दोहोपेकी कोणीहि ?

अव्येस्ता	संस्कृत	मराठी	अव्येस्ता	संस्कृत	मराठी
कथ	कथा, कथम्	कथा रीतीने	केरेतर	कर्तृ	करणारा
कथ	कथ	कोठें ?	केरेति	कृति	काम
कन्	खन्	खोदणे	केरेमा	कृमि	किडा
उस्-कन्	उद-खन्	उकलून काढणे	केरेसं	कृश	रोडका
नि-कन्	नि-खन्	पुरणे	केहर्ष	कृप्	शरीर
कन्	कन्	प्रीति करणे	केहर्ष	कल्प, कृप्,	आकार देणे
कन	केन	कोण	क	क्व	कोठें
कन्या	कन्या	कुमारी	व्ह	स्व	आपलें
कफ	कफ	फेस-तोंडांतून येणारा	व्हड्द्वहर्	स्वसर्	बहीण
कम्	कम्	प्रेम करणे	व्हण्ज	संपरि-सञ्ज	वेढा घालणे
कमेरंध	कुमूर्धन्	विगर भेदवाला	पड्रिश-व्हण्ज	" "	" "
कयध	कयाद	दुष्ट माणूस	व्हतौ	स्वतस्	स्वतः
कर्	कर्	करणें	व्हन्	स्वन्	प्रकाशणें
फा-कर्	प्रकर्	उत्पन्न करणे	व्हप्	स्वप्	निजणें
हण्-कर्	सहकर्	संपूर्ण करणे	व्हफ्ज	स्वप्न	"
कर्	कर्	पहाणे, परीक्षा करणे	व्हर्	स्वर	दुःख देणे
करेति, करेत	कर्तनी, कर्तरि	कात्री	व्हर्	सुर	प्रकाशणें
करेण्	कर्तृ	कापणें	व्हर्	स्वरु	जखम
करेन	कर्ण	कान	व्हसुर	श्वशुर	सासरा
करेप्	कल्प्	आकार देणे.	व्हष्	स्वर्द	खाणे
करेस्	कर्ष	अशक्त असणें, होणें	व्होस्	श्वस्	श्वास टाकणें
करेष्	कर्ष	नांगरणें	खद्	खद्	खादणें
"	"	खेचणें, ओढणें	वी-खद्	वि-खद्	उलथापालथ करणें
अव-करेप्	अवकर्ष	" "	खा	खा	क्षरा पाण्याचा
पड्रि-करेष्	परिकर्ष	" "	खुम्ब	कुम्भ, कुम्ब	झांकण घालणें
कर्पा, कर्ष	कर्ष	नांगरणें	खुम्ब	कुम्भ	मातांचे भांडें
कर्षि	कर्ष	नांगरणी	खत्तु	कत्तु	अकल
कर्षित	कृष्टि	"	खप्, खप्स्	कप्	दरिद्री होणें, रांगणें
कस्	काश	प्रकाशणें	खु	कव्य	कवें मांस
कस्वप्	कश्यप, कच्छप	कांसव	खद् खद्	कुध्	रागावलेला
कप्	कप्	खेचणें	खुस्	कुश्	नांवें ठेवणें
कप्	कक्ष	बगल	खुर	क्रूर	क्रूर
"	कच्छ, कक्ष	किनारा	खपण	क्षीण	रोडका
का	कन्	प्रेम करणे	खपओघद्दह	क्षोदस्	विपुलता
काम	काम	इच्छा	खपथ्र	क्षत्र	राज्य
कार	कार	उद्योग	खपन्	क्षण्	जखम करणे
कास्	काश्	प्रकाशणें	खप्	क्षप्	झांकणें
कु	कु	जास देणें, आघळे होणें	खपथ	क्षय	घर
कु	कु	वाईट (खी)	खिप	क्षि	राज्य चालविणें
कुन्द	कवन्ध	राक्षसाचें नांव	खिपत् खिप	क्षि	राहणें
कुर	कृल	रक्षण करणे	" "	"	कमी होणें
कृप्	कृप्	रागावणें	खुद्द	क्षु	दूध
कृप्	कृप्	ठार मारणें	खुद्द	क्षुद्	ओला करणें
केरेत	कृत	केलेलें	खुद्द	क्षुद्	दीन

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
ह्युव्	क्षुभ्	हलणें	गरेश्	गर्ह्, ग्रह्	धरणें, स्वागत करणें
ह्युनु	क्षुण्	क्षुप होणें	गरेध्	"	पत्करणें, आदर करणें
"	"	धार लावणें	अइवि-गरेध्	अभि-ग्रह्	काळनीनं अभ्यास करणें
ह्यवश्	पप्	सहा	गरेध्	ग्रह्	रक्ष करणें, समजणें
ह्यवदित	पठि	साठ	गरेम	धर्म	गरम
ह्यवश्-दस	पोडदा	सोळावा	गरेव्	प्रभ्, ग्रह्	मिळविणें
ह्यवश्-दसन	पोडशन	सोळा	अप-गरेव्	अप-ग्रह्	निरनिराळें करणें
ह्यवश्-दसन्	क्षिप्	जलदी करणें	अव-गरेव्	अव-ग्रह्	पकडणें
ह्यवश्-दसन्	पष्ट	सहावा	आ-गरेव्	आ-ग्रह्	पोहोंचणें
ह्यवश्-दसन्	गति	गति	उद्-गरेव्	उद्-ग्रह्	उच्चलन धरणें
ह्यवश्-दसन्	गन्ध	डाग	नि-गरेव्	निग्रह्	खालीं दाचणें
ह्यवश्-दसन्	गिरि	पर्वत	परि-गरेव्	परिग्रह्	विकटणें, वेष्टणें
ह्यवश्-दसन्	गो	गाय	प्र-गरेव्	प्रग्रह्	सदत करणें
ह्यवश्-दसन्	गोकर्णो	एक झाड	वी-गरेव्	वि-ग्रह्	बाळ्यांत पकडणें
ह्यवश्-दसन्	गोहन्	ढोरें मारणारा [हिंवाळा]	हण्गरेव्	सङ्ग्रह्	पकडणें
ह्यवश्-दसन्	गोतम	गौतमयुद्ध	गरेव	गर्भ	गर्भस्थान
ह्यवश्-दसन्	गोधन	गुराडोरांचो वाड	गवो-स्तान	योस्थान	गोठा
ह्यवश्-दसन्	गुण	फायदा	गा	गा	येणें
ह्यवश्-दसन्	गोमन्त	गोमांसाचें भोजन	"	गा, गी	गाणें
ह्यवश्-दसन्	गव्यूति	कुरण	गातु	गातु	जागा
ह्यवश्-दसन्	कर्ण	कान	गाथा	गाथा	पवित्र गीत
ह्यवश्-दसन्	घस	खाणें	गाय	गाय	पाऊल
ह्यवश्-दसन्	गन्धर्व	एका बलवान पण दुष्ट	गावय	गव्य	गाईचें दूध
ह्यवश्-दसन्	घ	देवाचें नांव	गि	गि	जिवंत राहणें
ह्यवश्-दसन्	गद	खरोखर	गु	गु	खराय, घाण करणें
ह्यवश्-दसन्	गदा	एक प्रकारचा रोग	"	"	मोठा आवाज काडणें
ह्यवश्-दसन्	जम्	जांभई देणें, खोल करणें	गुध्	गुह्	छपविणें
ह्यवश्-दसन्	गम्	जाणें, येणें	गुप्	गुप्	आसरा देणें
ह्यवश्-दसन्	अभि-गम्	जवळ जाणें	गुप्	गुप्	लक्ष देणें
ह्यवश्-दसन्	आगम्	येणें	गूय	गूय	कचरा
ह्यवश्-दसन्	सम्-गम्	बरोबर येणें	गेरेझा	गर्ज, गर्जा, गर्जन	मोठ्यानं रडणें (ना.)
ह्यवश्-दसन्	गय	जीवित	गेरेध	ग्रह्	भुयार
ह्यवश्-दसन्	गर, जागर	जागें राहणें	गेउपा	घोप	घोप
ह्यवश्-दसन्	घर्	गरम होणें	गेउरु	घोर	वाईट
ह्यवश्-दसन्	गल्	बड होणें	ग्रह्	ग्रस्	खाणें, गिळणें
ह्यवश्-दसन्	गर	आघाशीपणानें खाणें	ग्रीव	ग्रीत्ता	मान
ह्यवश्-दसन्	गर[गु]	गाणें, स्तुति करणें	घ	घ	ठार मारणारा
ह्यवश्-दसन्	अभि-गर	स्तुति करणें	घन	हन	" "
ह्यवश्-दसन्	गर	विप	घर्	हर	आढवण करणें
ह्यवश्-दसन्	गल	गळा	घर्	क्षर्	वृक्ष काडणें
ह्यवश्-दसन्	गर्ज	रडणें	घ्न	हन	मारणारा
ह्यवश्-दसन्			घ्न	घन	पट दर्शक प्रत्यय
ह्यवश्-दसन्			चइति	कति	किती

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
चक्र	चक्र	चाक	पइति-जम्	प्रतिगम्	पोहोचणें
चक्र	चतुर्	चार	वी-जम्	वि-गम्	आंत शिरणें
चक्रदस	चतुर्दश	चवदावा	हण्-जम्	सम्-गम्	मिळणें
चक्रदसन्	चतुर्दशन	चौदा.	जय	जय	जय
चक्रसु	चतुश्चतुः	चार वेळां	अप-जम्	अप-गम्	पळून जाणें
चक्ररे	चत्वारस	चार	आ-जम्	आ-गम्	पोहोचणें
चक्ररेसत	चत्वारिंशत्	चाळीस	उद्-जम्	उद्-गम्	पुढें जाणें
चर्	चर्	चालणें	उप-जम्	उप-गम्	जवळ जाणें
अन्तरेचर्	अन्तर्-चर्	आंत शिरणें	पइति-जम्	प्रति-गम्	विरुद्ध जाणें
आचर्	आचर्	जाणें, येणें	परि-जम्	परि-गम्	पोहोचणें
प्रचर्	प्रचर्	पुढें जाणें	प्र-जम्	प्र-गम्	पुढें जाणें
वीचर्	विचर्	हालणें	वी-जम्	वि-गम्	सर्वत्र पसरणें
हाम्-चर्	सं-चर्	आंत जाणें	हण्-जम्	सम्-गम्	भेटणें
चरण	चरण	पाय (गति देणारें)	जह्	जस्	वाटेल तें करणें
		साधन)	जि	जि	जिकणें
चरेमा	चर्मन्	चामडें	जि	जिव्	इच्छा-चौकशी करणें
चप्	चक्ष्	तपासणें	जीव्	जीव्	जिवंत राहणें
चक्षन्	चक्षन्, चक्षुस्	डोळा	जीव्य	जीव्य	ताजें दूध
चि	चि	एकत्र करणें	जु	जू	जलदी करणें
"	"	शिक्षा करणें	जनी	जनी	वाई
चित्	चित्	विचार करणें	ज्या	ज्या	वृद्ध होणें
"	चिद्	इत्यादि (अव्यय)	"	"	धनुज्याची दोरी
विथ	विथ	प्रगट	ज्यातु	जीवातु	आयुष्य
विस्ता	चित्त	ज्ञान	इना	ज्ञा	जाणणें
विस्ति	चित्ति	ज्ञानदेष्टा	इनातर्	ज्ञातर्	ज्ञाता
जइति	जाति	कुटुंब	इनु	जानु	गुडघा
जध्वक्	जध्वस्, जध-	मारणारा	झइरि	हरि	हिरवा, ताजा
	न्वस्		झइरित	हरित	पिवळा, हिरवा
जइह्	जस	हला करणें	झइरिन	हरिण	पिवळा, फिकट
अन्तर्	(हन्तृ) हन्तर्	ठार मारणारा	झओतर्	होतर्	उपाध्याय
जत	हत	ठार मारलेला	झओध्रा, झओध्र	होत्र	हवनद्रव्य
जद	गद्	आर्जव करणें	झओष	जोष	खुशी
जन्	हन्	ठार मारणें	झण्य	जंघा	तंगडीचें-घोड्याचें हाड
अव-जन्	अव-हन्	" "	झण्टु	अन्तु	गांव
उप-जन्	उप-हन्	मारणें, ताडन करणें	झद्	हड्	हगणें
नि-जन्	निहन्	नाश करणें	झन्	जन्	जन्मणें
पइति-जन्	प्रति-हन्	हृद्यविणें	"	ज्ञा	जाणणें
जन	हन	मारणारा	झर्	जर	म्हत्तारें होणें
जप्, जव्	जम्	रुंद करणें	"	हर	दुःख देणें
जम्	गम्	जाणें	"	"	पिवळें होणें
अइवि-जन्	अभि-नाम्	मिळविणें	"	"	पकडणें
आ-जम्	आ-नाम्	येणें	झरन	हिरण	सोनें
उज्-जम्	उद्-नाम्	दिसणें	झरनएनि	हिरण्य	सोन्याचें
उप-जम्	उपगम्	जवळ येणें	झरनएन		

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
अरन्य	हिरण्य	सोन्याचे	वी-तर्	वि-तर्	पैलपार जाणें :
अरेधय	हृदय	अंतःकरण	तरेप्	तर्प्	हिरावून घेणें
अरेप्	हर्प्	आनंदें होणें	तम्	तम्	अंधार होणें
„	„	सरळ उमैं असणें	तरेस्	त्रस्	भिणें
अव	हव	प्रार्थना	तरेप्	तर्प्	तहान लागणें
अवन	हवन	मदतीस्तव आराधना	तरो	तिरस्	आरपार
अस्त	हस्त	हात	तर्न	तृष्णा	तहान
अस्तवण्	हस्तवण्	सशक्त	तष्	तक्ष्	घडवणें, घाट देणें
अह्	हस्	सोदणें	तप	तक्ष	कुन्हाड, वाकस,
आ	ह्	(वर्षाव) पडूं देणें	तायु	तायु	चोर
आत	जात	जन्मलेला	तिज्	तिज्	धार लावणें, अणकुची-
आमातर्	जामातृ	जांवई			दार करणें.
आमि	जामि	मूल जन्म पावणें	तिष्	त्विप्	प्रकाशणें
अि	जि	जिकणें	तु	तु	बलवान् होणें
अि	हि	फेकून देणें	तुज्	तुज	कांपणें
अिम, अिम्.	हिम	हिवाळा	तुप्	तुप्	विभ्रांति घेणें
अिप्	जिप्	अशुद्ध होणें, गळणें	तुम्, तू	तु	स्वचित
अी	हि	कारण, सचव	तुइय	तुरीय, तुर्य	चौथें
अु	हु	हवन करणें	तुम्	त्वम्	तूं
अु, अू	जू	हांकणें	तूर	तूर	दुःख देणें
अु	जू	लढ होणें	तेमइव्	तमम्	अंधार
अुप्	जुप्	प्रीति करणें	तेमइद्	तामस	अंधारमय
अुरत	जुष्ट	दोस्त	तेवापि	तवीपि	बल
अेम्	जम्	जमीन	अएप	द्वेप	द्वेप
अेव्	जम्	नाश करणें	त्वएपइह्	द्वेपम्	„ [करणें
अेरेद, अेरेत	हृद्	हृदय	त्विप्	द्विप्	दुःख देणें, द्वेपें
अंधार्	ननितु	उत्पन्न करणारा	अण्	तज्, तज्	खेंचणें
अ्वर्	व्हर्	फसविणें	अ्यन्	त्यन्	त्याग करणें
अ्वि, अ्वा	व्हा, व्हे,	मदत मागणें	अएतथोन	अैतन	विशेषनाम
अयइह्	अयस्	समुद्र	अओत	स्रोत, स्रोतम्	पाण्याचा प्रवाह
तउरुन	तरुण	तरुण	अ्रा	त्रा	पोषण करणें
तउर्व	तुर्व	दुःख देणें	अ्रातर्	त्रातर्	पोषण करणारा
तएअ	तेजस्	तीक्ष्णता	अ्रि	त्रि	तीन
तओहमन्	तोक्मन्	धाँ	अ्रित	त्रित	देवपुरुषाचें नांव
तक्	तक्	चाळू राहणें	अ्रित्य	तृतीय	तिसरा
तक्ष्म	तक्वन्	जोरदार	अ्रिदस	त्रयोदश	तेरावा
तन्	तज्	पडून जाणें	अ्रिदसन्	त्रयोदशन्	तेरा
तन्	तन्	पसरणें	अ्रिपध	त्रिपद	तीन फूट लांब
उस्-तन्	उद्-तन्	हात पुढें पसरणें	अ्रिसत	त्रिशत्	तीस
तनु	तनु, तनू	शरीर	अ्रिसत	त्रिशत	तीनशें
तनु	तनू	सौंदर्ययुक्त नजर	अ्रिश्	त्रिस्	तीन
तनुश्	तनुस्	शरीर	अ्र्	श्रु, श्रु,	वाहणें
तप्	तप्	उष्ण होणें	अ्राफ्	तृप्	तृप्त असणें
० तर्	तर्	पळवयास लावणें	अ्राफेध	तृप्	तृप्त

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
ध्वरव्	त्वक्ष्	गोरानें वाहणें	दह्	दास्	नाश करणें, प्रेम करणें
ध्विप्	त्विक्ष्	प्रकाशणें	दंद्	दंस्, दंश्	इजा करणें
दशवित्य	द्वितीय	दुसऱ्या	दा	दा	देणें
दएनू	धेनु	गाय	आ-दा	आ-दा	परत घेणें
दएव	देव	खोटा देव, असुर	दा	धा	वनविणें
दएवी	देवी	खोटी देवता	अवि- दा	अभि-दा	हल्ला करणें
दध	दाह्	डाग	नि-दा	नि-धा	खाली ठेवणें
दह्र	दस्र	शहाणा	वी-दा	वि-धा	चिकटून राहणें
दह्र्व	दंस्	पाहणें	हण्-दा	सम्-धा	एकत्र ठेवणें
दश्	दह्	पोळणें	दा	घ्यै	विचार करणें
अप-दश्	अप-दह्	जाळणें	"	दा, दो	कापणें
हण्-दश्	सम्-दह्	नाश करणें	दाश्ति	दाति	देणें [ना.]
दणतन्	दन्त	दांत	दाउर	दास	लांकूड
दंस्	दंश्	चावणें	दात	दत्त	दिलेला
"	" दंस्	शहाणें होणें, पहाणें	"	धित	तयार केलेले
दन	धन	दौलत	दातर्	दातृ, दातर्	देणारा
दव्, दव्	दम्स्, दभ्	फसविणें	दातर्	धातृ, धातर्	ब्रह्मा, ऊर्ध्व
दम्	धम्, ध्मा	स्वासोच्छ्वास घेणें			करणारा
दम्	दम्	आज्ञाधारक वनणें	दान	धान	ठेवणारा
दर्	दर्	फाडणें, तोडणें	दान	धाना	धान्य
निश्-दर्	निस्-दर्	फाडणें	दार	धारा	धार
दर्	धर्	पकडणें	दारन	धारणा	टेका देव (ना.)
वी-दर्	विधर्	टेका देणें, मदत करणें	दाहि	धासि	उत्पत्ति
दर्	दर्	तारीफ करणें	दि	धा, धे	स्तनपान करणें
दरेध	दीर्घ	लांब	दिश्	दिह्	वांधणें
दरेधो-धाञ्	दीर्घवाहु	लांब हात असणारा	दिव्	दिव्	प्रकाशणें
दरेश्	दर्ह	मजबूत वसविणें	दिस्	दिश्	शिकविणें
दरेन	धारणा	पक्कें धरणें	हण्-दिस्	सम्-दिश्	देऊन टाकणें
दरेना	दारण	अरुंद जागा	दिश्	दिश्	दाखविणें
दरेव्	दर्म्, दम्	वांधणें	दी	धी, घ्यै	विचार करणें
दरेस्	दर्श	पाहणें	दु	दु	एखाद्यास वाईट बोलणें
दरेस	दर्श	देखावा	दु	धू	हलविणें
दरेत्य	दृश्य	पाहणें (ना.)	दुष्	दुह्	दूध काढणें
दरेष्	धर्ष	धाडस करणें	दुध्वर्	दुहितर्	मुलगी [कारक
दस्तर्	द्रष्ट	पाहणारा	दुक्षित	दुरित	दुष्ट मार्गाचें, नुकसान
दर्शित्	दृष्टि	दृष्टि	दुश्शस्त	दुरुक्त	वाईट शब्द
दव्	धाव्	पळणें	दुङ्गाइणित्	दुर्गंधि	दुर्गंधियुक्त [बारा]
"	"	स्वच्छ करणें	दुङ्गवचह्	दुर्वचस्	वाईट बोलणारा
दस्	दंश्	दंश करणें, चावणें	दुन्मन्	धूम	धूर
दस्	दंश्	अभिमत होणें	दुश	दुप्	खराब होणें.
दसन्	दशन	दहा	दुश् दुश्	दुपें, दुस् दुर्	वाईट अर्थी उपसर्ग
दसेम	दशम	दहावा	दुश्केरेत	दुष्कृत	दुष्कृत्य
दप्	दक्ष	सशक्त होणें, योग्य होणें	दुश्मन्	दुर्मनस्	खराब मनाचा
दपिन	दक्षिण	उजवा	दुपिति	दूषित, दूषिता	आस, दुःख

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
दूत	दूत	दूत	नवन्	नवन्	नक्त
दूर	दूर	दूर	नवसत	नवसत	नऊशें
दूरणार	दूरणार	पार करण्यास कठिण	नस्	नश्	नाहोंसं होणें
दरेतर	धर्तर धर्तृ	आधार देणारा	नस्	नश्	मिळविणें
दो धो,	दो	कापणें	नाइरी	नारी	छी
द्रओघ	द्रोघ	खोटें मापण	नाउम	नवमं	नववा
द्रप्प	दप्प	निशाण	नओम }		
हु	हु	पळणें	नाएइहा	नासा	नाक
"	धु	मजवूत होणें	नाएइहन्	"	"
"	हु	लांकूड, लांकडाची वस्तु	नाएइइह्य	नासत्य	असुराचें नांव
हुउअ (ध्व?)	हुव	अचल, सशक्त	नाओघ, (स्त)	नासा	नाक
हुश्, हुज्	हुइ	फसविणें, अपाय करणें	नाफ्य	नाभ्य	नातलग, नाभीसंबंधी
हुज्	"	फसविणारा, अपाय करणारा	नावय	नाव्य	वाहणें (पाण्हे)
अइविहुइ }	अभि-हुइ	करार मोडणें	नि	नि	खाली
अइवि-हुज् }			निइ	निज्	झाडून टाकणें
द्व	द्व, द्वि,	दोन	निण्ड	निण्ड	हांसं करणें
द्वदसन्	द्वादशन	वारा	निर	नीर	पाणी, सूर्यास्त
द्वदस	द्वादश	वारावा	निइ, निश्,	निस्, निप्,	वाहेर अर्थां उपसर्ग
द्वपपद्व	द्विपाशः	शृंखलायुद्ध	नी	नी	मार्ग दाखविणें
द्वर्	द्वर्	झांकणें	उप-नी	उप-नी	नेणें
द्वर	द्वार	दार	उइ	उइ	उठणें
द्विप्	द्विप्	दुःख देणें	उर नूर,	उर, नूर	आतां
द्वान्	ध्वन्	झांकलेलें असणें	नू	नू, गु	हछों
द्वान्	ध्वंस	पळून जाणें	नेम, नेमइह	नमस्	नमस्कार
न	न	नाहों, खचित	नामन्	नामन्	नांव
नइरे-मनइइ	नूमनस्	शर	न्याएण्व	अञ्व	खाली जाणें
नइर्य	नर्य	वहाइरीचा	पइति	पति	मालक
नइर्योसइइ	नराशंस	अग्नीचें व देवदूताचें नांव	पइति	प्रति	मागें, पुन्हा,
नएम	नेम	अर्था	पइतिवच्	प्रतिवचन	प्रत्येक
नएवु	नक्त	रात्र	पइतिदता	प्रतिष्ठा	जवाव
नइ	नइ	वांधणें	पइतिश्तान	प्रतिष्ठान	मान, अद्रू
नइ	निण्ड	धिकार करणें	पइरि	परि	पाऊल
नना	नाना	निरनिराळ्या रीतीनें	पइरिकर	परिकर	सभोंवतीं
नपतर, नपत्	नपात्	नातू	पइरिवार	परिवार	नांगराचा वादोळा
नवा	नमस्	आकाश	पइरिभ	पृतना	पडलेला तास
नवि	नाभि	वेध्वी [वंद	पउर्व	पूर्व	कुंपण
नवानिइइइत	नाभानेदिष्ठ	जवळचे वारसदार भाऊ-	पउर्वता	पर्वत	लढाई
नम्	नम्	वांकणें, नमस्कार करणें	पच्	पच्	पूर्वी
नर, नर्	नर, नर्	मनुष्य	पएसइइ	पेशस्	पर्वत
नव	नव	नवान	प्र-पच्	प्र-पच्	शिजविणें
नवइति	नवति	नव्वद	पण्चदस	पञ्चदश	दागिना
नवदस	नवदश	एकोणिसावा	पण्चदसन्	पञ्चदशन्	भाजणें, शिजविणें
नवदसन्	नवदशन्	एकोणांस			पंधरावा
					पंधरा

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
पञ्चन्	पञ्चन्	पांच	पामन्	पामन्	त्वचारोग
पञ्चासत्	पञ्चाशत्	पन्नास	पायु	पायु	रक्षण करणारा
पतर, पितर,	पितर	पत्त	पार	पार	शेवट
पतर	पत्र, पतत्र	पंख	पाष्ण	पाष्णि	टांच
पतित	पतित	गुन्हेगार	पिव्, पि	पीव्	पोषण करणे
पत्	पत्	पडणें	पिख्	पिक्ञ्	सुरडणें
आ-पत्	आ-पत्	दौड करणें	पितु, पिध्व	पितु	खुराक, अन्न
उद्-पत्	उद्-पत्	पडणें	पिस्	पिश्	आकार देणें
पइरि-पत्	परि-पत्	आजूबाजूला पडणें	"	पिस्	भोंसकणें
फ्र-पत्	प्र-पत्	उडणें	पिष्	पिष्	मारणें, ठोकणें
हाम्-पत्	सम्-पत्	ओरानें पडणें	पु, पू	पु, पू	पवित्र करणें
पथ्	पथ्	जाणें	पुध	पुत्र	सुरुगा
पथन्	पथिन्	रस्ता	पुधक्वत्	पुत्रवन्त्	पुत्रवान्
पथ्नी	पत्नी	बायको	पुओन्दा	पुत्रदा	पुत्र देणारा
पद्	पद्	पडणें	पुसा	पुच्छ	सुकुट
पध, पद	पद, पाद	कवितेंतील चरण	पूइति	पूति, पूतिक	सडणें (ना.)
पयक्व	पयस्	दूध	पेरेशु	पूथ	रंद
पर	पर	निराश्रित करणें	पेरेशु-अयड्ड	पूथु-अयस्	महासागराचें पाणी
"	"	शेवटास पोहोचणें	पेरन	पूर्ण	पूर्ण
पुर्, पर्	पूर, पर्	भरणे	पेरनो-मण्डुह	पूर्णमा	पूर्णमा
हाम्-पर	सम्-पर	कांठोकांठ भरणें	पेरसु	परव	वरगडी
पर	पर	उडणें	पोउर	पुरु	पूर्ण
पर	पर, परा	दूर	पास्नु	पांशु, पांसु	धूळ
परेन	पर्ण	पंख	फएस्त	प्रेष्ठ	पहिला
परेस्	प्रच्छ	प्रश्न करणें	फओलत	प्रोक	बोललेलें
पइति-परेस्	प्रति-प्रच्छ	पृच्छा करणें	फकर	प्रकर	धंदा
पइरिपरेस्	परिप्रच्छ	उलट प्रश्न करणें	फझइणित	प्रजा	पुत्र, संताति
हाम्-परेस्	सम्-प्रच्छ	विचार घेणें	फतेम	प्रथम	पहिला
परेसु	पर्शष	फांसळी (व्या)	फथ्	प्रथ्	रंद असणें
पेरेश्	पर्ष	पाणी क्षिपडणें	फव्द	प्रपद	पावलाचा आंताळ माग
फशंश्	पराच्, पर्शच्	मागें	फमनडह्	प्रमनस्	स्नेह वृत्तीचा
पइति	पृष्ठ	पाठ	फवाझ	प्रवाह	वाढ
पस्	पश्	वांघणें	फवार	प्रवार	लांब भित
अव-पस्	अव-पश्	जखडणें	फसस्ति	प्रशस्ति	शिकवण
पसु	पशु	चतुष्पाद जनावर,	फस्न, फस्न	प्रश्न	प्रश्न
पस्कात्	पश्चात्	मागें	फाप	प्राप	(पावसाचें) पाणी
पस्व	"	नंतर			वांटणें (ना.)
पा	पा	बचाव करणें	फायत	प्रयत	ठरलेला
पा, पि	पा	पोषण करणें	फ्रिति	प्रीति	स्तुति
पात	पात	राक्षिलेलें	फ्रीन	प्रीण	प्रार्थना, आशीर्वाद
पातर	पातर, पातृ	रक्षण करणारा	फु	पु, प्लु	विज्ञणें
पाथ्र	पाथ्र	रक्षण	"	प्लु	उडणें, जाणें
पाद	पाद, पद	मीन	"	"	बोडणें
पाध, पध	पाड	पाय	फांश्	प्रांच्	पुढें

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
फु	पु प्ल,	विमर्षे, जाणे धुणे,	वेरेत	भुत	आणिलेले
फु	पु	वाढणे	वेरेतर	भर्तर	आणणारा, उत्तेजन देणारा
फाय	प्रिय	प्यार [ओढणे	वेरेति	भूति	नजराणा
फस्तान	स्तन	स्तन	वांझ	बंह	संगत करणे
वएपझ	भेपज्	उपाय	वाझ	बह	प्रकाशणे
वओघ	वोध.बुद्धि	बुद्धि	वातर	भ्रातर	भाऊ
वओघड्ह	बुद्धि	,, जीव	वास	भ्रश, भ्रंश	चकर येऊन पडणे
वड्ह	भात्	प्रकाशणे	वरवत्,	शू	मुंघई
वड्ह	भास्, भास	प्रकाश	मइति	मति	विचार
वज्	भज्, भज्ज	फोडणे, विभागणे	मइध्य	मथ्य	मधला भाग, कंवर
वण	भङ्गा	भाग	मइनि	मणि	कंठी
वणश्	वन्ध्	वांधणे	मएघ	मेघ	मेघ
वर	भर्	नेणे, आणणे	मएघोकर	मेघकर	मेघ करणारी (वाफ)
आ-वर	आ भर्	,,	मएझ	मेह	मूत्र
फ-वर	प्र-भर्	वापरणे	मएष	मेप	मैंढा
हाम-वर	सम्-भर्	एकत्र आणणे	मथोइरि	वम्रा, वम्री,	मुंगी
वर, वरेन्	भर्	भोक पाडणे	वल्मी		
वरण्	मरन्	घेऊन जाणे (ना.)	मख्	मक्षिका	माशी
वरन	मरण	ठेवणे (ना.)	मगवन्	मघवन्	धर्मात्मा
वरेज्	भ्राज्	प्रकाशणे	मघ्न	नम	नागवे
वरेझ्	वह	वाढाविणे	मझ्	मह	वाढविणे
वरेझिश्	वहिस्	वैठक, गालिचा	मझ	मह, महा	मोठा
वरेस्मन्	वह्मन्	डालिवाच्या झाडाची	मसद् इ	महस्	महत्त्व
		ढहाळी	ममण्	महन्	विस्तृत
वस्त	वद्	वांधलेले	मक्षित	महिष्ठ	सर्वांत मोठा
वा	भा	प्रकाशणे	मझा	मज्जा	चरवी
वाहु	वाहु	हात	मण्तर	मन्तृ	विचार करणारा
वाहु	भाहु	किरण	मणु	मन्तु	विचार
वाहुमण्	भाहुमन्त	प्रकाशित	मत	मत	,,
वाम	भाम	प्रकाश	मत्	स्मद्	सहित, सुद्धा
वित्य	द्वितीय	दुसरा	मद्, मध्	मध्	औपधोपचार करणे
विद्, विध्	भिद्	मोडणे, तुकडे करणे	,,	मद्	मस्त होणे
विष्	द्विष्	दुष्पट	मधु	मद, गधु	मथ, मद्य
वी	मी	मिवविणे	मधुमण्	मधुमन्त	मद्यालह (जेवण)
वुज्	भुज्	देणे	मधेम	मध्यम	अगदी मधला
वुझ, वूझ	वुक्	वफरा	मन्	मन्	विचार करणे
वुध्	वुध्	समजणे	मनड्ह	मनस्	विचार, मन
वुन	वुन	तळ	मर्	मर्	मरणे
वू	भू	होणे	मर्	स्मर्	दिशेच जमविणे
पइरि-वू	परि-भू	अंतर्भाव करणे	मरक	मरक	व्याधि
फ-वू	प्र-भू	होणे, असणे	मरेझ्	मर्ज्	स्पर्श करणे
वृइरि	भूरि	विप्ल	मरेण्	मर्ज्	ठार मारणे
वूमि	भूमि	जमन	मरेत	मर्त	मरणाधीन मनुष्य
वृप्	भृप्	भूषित करणे	मरेद्	मर्द्	चर्च करणे

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
मरेद्	मर्त्य	खून करणे	यतार	यतर	दोहोंपैकी कोणी तरी
मस्य	मत्स्य, मच्छ	मासा	यत्	यत्	जलदी करणे
मध्य	मर्त्य	मरणाधीन, मनुष्य	यथ	यथा	जशा रीतीने
मा	मा	मोजणे	यथ्र	यत्र	जेथे
उप-मा	उप-मा	पुढे चालविणे	यदा	यदा	जेव्हां
फ्र-मा	प्र-मा	हुकूम करणे	यस्	यस्	वश करणे
मा	मा	नाही	आ-यस्	आ-यस्	ताह्यांत जाणे
माएइह्	मास्, मास	महिना	प्र-यस्	प्र-यस्	ठरविणे
मातर	मातर	आई	यस्	यस्	मिळणे
माह्य	मास्य	मासिक	यव	यव	जिवाचा आधार
मि	मि,	मापणे, पाहणे, मोजणे	यण्वत्	यवन्त्	जितकें
मिह्	मिह्	शिंपडणे, लघवी करणे	यवन्, ध्वन्	युवन्	तरुण
फ्र-मिह्	प्र-मिह्	लघवी करणे	यस्	यच्छ	येणे
मित्	मिद्	प्रेम करणे	यस्न	यज्ञ	स्तुतिपर प्रार्थना
मिथ्	मेथ्	राहणे	यस्न्य	यज्ञिय	स्तुतीस पात्र
”	मिथ्	दुखापत करणे	यस्त्र	यष्टर्, यष्ट	आराधना करणारा
मिथ	मिथ्या	खोटे	या	या	जाणे, चालणे
मिथ्र	मित्र	वि०नाम	अइवि-या	अभि-या	वर जाणे
मिथ्वन्	मिथुन	जोडी	पइति-या	प्रति-या	धिरुद्ध जाणे
मिद्	मिद्	मेहेरवानी करणे	या	या	मेहेरवानगी करणे
मिक्	मीक्	लढ होणे	याह्, य	यास्	घालणे
सुघ्	सुह्	तोडणे	”	यस्	काम करणे
सुच्	सुच्	सोद्वग देणे	यात	यात	वर्तणूक
पइति-मुच्	प्रति-मुच्	वर पसरणे	यातु	यातु	जादू
फ्र-मुच्	प्र-मुच्	काढून टाकणे	यान	यान	देणगी
मुद्	मुद्	मजा करणे, आनंदणे	यास्	याच्	याचना करणे
मुक्षि	मुष्टि	मूठ	यिम	यम	विवध्व[स्व]न्ताचा
सूथ्र	सूत्र	सूत्र	यु	यु	जोडणे [मुलगा]
मेरेति	स्मृति	स्मृति	युज्	युज्	वांधणे [जोडणे]
मेरेथ्यु	मृत्यु	मृत्यु	अप-युज्	अप-युज्	वियुक्त करणे
मोउर	मरु	शहराचें नांव	युज्	युज्	एकत्र असणे
मोबु	मक्षु	जलद	युध्	युध्	लढाई करणे
मांभ्र	मन्त्र	मंत्र	यूइति	यूति	संबंध
मुव्	मुच्	जाणे, हलणे	येधि, येक्षि	यदि	जर
मू	मू	बोलणे	येम	यम	जोडी
य	य	जो	रइथ्य	रथ्य, रथ्या	मार्ग
यओइति	यूति	संयोग	रए	रै	दौलत
यओन,	योनि उपस्थ,	स्त्रीजननेंद्रिय	रएखेनइह्	रेक्णस्	मूल्यवान वस्तु
उपस्त			रएवन्त्	रेवन्त्	श्रीमंत
यओश, यओइ, योस्		पवित्र	रओचइह्	रोचिस्	प्रकाश
यखित	यष्टि	फांदी	रओचन	रोचन	दिवसाचा प्रकाश, दिवस
यइह्	यस्	प्रयत्न करणे	रघ्	लङ्घ्	हलकें होणे
यस्	यज्	पूजा करण	रडह्	रस्	स्तुति करणे
यज्ञत	यजत	पूजाई	राजि	रंज्	प्राप्ति करणे

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
रश्	रद्	सोहून देणें	वश्	वम्	प्रकाशणें
"	राज्	जमाविणें, न्याय करणें	"	"	पसंत करणें
रश्नद्	रहस्	जंगल	वश्न	वसन	वस्त्र
रश्नित	रजिष्ट	खरा सत्यनिष्ठ	वश्नु	वसु	चांगलें
रत्तु	क्रतु	वेळ	वश्नुधा	वसुधा	देणगी देणारा
रथ	रथ	रथ	वच्	वच्	बोलणें
रन्	रण्	चेतविणें	पश्ति-वच्	प्रति-वच्	बवाव देणें
रन	रण	समरांगण	फ्र-वच्	प्र-वच्	जाहॉर करणें
रप्	रम्	हिरावून घेणें	वच्	वच्	वाणी
रम्	रम्	आराम घेणें, तुष्ट होणें	वचश्	वचस्	"
आ-रम्	आ-रम्	" "	वश्	वद्	वाहून नेणें
रम्	रम्	मारणें	अश्वि-वश्	अभिवद्	उंच चढणें
रा	रा	देणें	आ-वश्	आ-वद्	पुढें जाणें
रा	रा	अटकाव करणें	उश् वश्	उद्-वद्	उडणें
राश्ति	राति	नजराणा	नि-वश्	निवद्	खाली घेऊन जाणें
राश्	राज्	राज्य करणें	फ्रवश्	प्रवद्	नेणें
राश्ति	अरति	एक माप	हाम्-वश्	सम्-वद्	बरोबर जाणें
राद्	राध्	देणें	वश्	वज्	मजबूत करणें
राद्दद्	राधस्	देणगी, आहुति	वक्षन	वहन, वाहन	गति देणें (ना.)
राम	राम	शांति, सुख	वक्ष्य	वद्य	बोजा
रि	री	सवणें, पाझरणें	वक्ष	वज्र	गदा
रिच्	रिच्	रिकामें करणें	वत्	वत्	जाणणें
रिप्	रिप्	जखम करणें	वद्, वध्	वद्	हलणें
रुच्	रुच्	प्रकाशणें	" "	वह	लम करणें
अश्वि-रुच्	अभिरुच्	प्रकाशणें	" "	वाध्, वाध्	मारणें
आ-रुच्	आ-रुच्	"	" "	उन्द्	ओलें करणें
रुध्, रुद	रुद्	वाढणें	वन्	वन्	शिकणें, मारणें
" "	रुद्	रडणें	"	"	प्रेम करणें
रुप्	लुप्	लुटणें	वना	वन	झाड
रु	लू	वेगळें करणें, कापणें	वर्	वर्प्, वे	विणणें
रेव्ज्	लट्ज्	हलकें होणें	"	वप्	वीं पेरणें
रेन	रण	लडाई	वम्	वम्	ओकणें
वश्रि	वारि	सरोवर	वयु	वायु	बारा
वश्थ	वार्य	पसंत	वर्	वर्	झांकणें, आश्रय देणें
वएघ	वेग	ढोसा	हाम्-वर्	सम्-वर्	" पसरणें
वएज	वीज, वीज	मूळ वीं	वर्	वर्	प्रेम करणें, आवडणें
वएति	वेत्त	फांदी	"	"	भरंवसा ठेवणें
वएस्मन्	वेश्मन्	वसतिस्थान	"	"	प्रतिकार करणें
वओहरि	वध्रि	एक फळ (?)	वर, उर्ध्	उरम्	छाती
वक्	वक्ष्	दुःख देणें	वराक्ष	वराह	डुकर
वक्ष्	वक्ष्	वाढणें	वर्क, वरेक्	वर्क, वच्छ	चिरणें
वक्षथ	वक्षथ	वाढ	वरेच्	वर्च्	प्रकाशणें
वक्ष्	वस्	राहणें	वरेचद्	वर्चस्	प्रकाश
"	"	झांकणें, [कपडे] घालणें	वरेञ्	वर्द्	उद्योग करणें

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
वरेध, वरेद	वर्ध	फुलझाड रोप	वौवड्वथत्	विवस्वत्	ममशेद राजाचा वाप
वरं	वर्ष	पेरणें	वांस	विश	होणें, असणें
रेधे, वरेद्	वर्धु	वाढविणें	"	"	खेडें, रस्ता
वरेष	वर्क्ष	शांकणें	वोसत, वीस-	विशति	धीस
वरेष	वृक्ष	अंगल, झाड	इति		
वस्	वश्	इच्छा करणें	वीसांस्तेम	विशतितम, विश	विसावा
वस्त्र	वस्त्र	कपडा	वीस्प	विश्व	सर्व,
वहिस्त	वसिष्ठ	सर्वांत उत्तम	वीस्पइति	विश्वपति	गावाचा धनी
वा	वा	अथवा	वेरेग्रन्न	वृत्रहन्	मिथ्र, विजयी
"	"	वाहणें [वारा]	वेड्क	वृक	लांडगा
फ्र-वा	प्र-वा	फुंकणें	वोह्मना	विघ्न	विघ्न
होम्-वा	सम्-वा	एकदम एकत्र फुंकणें	वोउर	उर	रंद, मोठा
वात	वात	वारा	वोउरु-गभो-	उरु-गव्यूति	रंद कुरणाचा मालक
वाध	वाध	मारण्याचें हत्यार	यओइति		
वार्	वार्	पाऊस पडणें	वोहुन, वोहुनि	वसा	रक्त, ऋतुसाव
वाइरि, वार	वार, वारि	वर्षाव	व्यच	व्यच	भम
वार	वार	इच्छा	व्यरेथा	व्यर्थ	घाण
"	"	पंख	व्रच	व्रध्	नाश करणें
"	"	आसरा	सउर्व	शर्व	क्षयवैर्याचा शत्रु, असुर
वारेध्मन्	वर्मन्	"	सख्	शिक्ष	शिकणें
व.ष	वह, वाह, वल्ल	रथ	सड्	शंस, शास्	बोलणें
।। वष,	वि	पक्षि	अइवि-सड्	आभि-शंस	शाप देणें
विज्	विज्	दुःख देणें	सड्	शंसा	शिक्षण
विद्	विद्	समजणें	सच	शक्	शिकणें
आ-विद्	आ-वि	जाहीर करणें	सत	शत	शंभर
नि-विद्	नि-विद्	बोलाविणें	सजे-दार	शतधार	शंभर अग्रे असलेली
पइति विद्	प्रति-विद्	खबर असणें			[गदा]
विद्	विद्	मिळणें, पोहोचणें	सद्	शाध्	नुकसान करणें
विध्	मिद्	मोडणें	सफ	शाफ	खर
विध्या	विद्या	विद्या, ज्ञान	सम्	शाम्	शांत होणें
विन्	वेण्, वेन्	पाहणें	सर्	शर्	मोडणें, दुखापत करणें
विर्	विप्, वप्	वी पेरणें	सर, सार	शिरस्	डोकें
विप्	विप्	पाणी शिंपडणें	सरेध	शरद, शरदा	सौर वर्ष
विष	विष	वीष	सरेध	शार्धस्	तन्हा
विश्	विप्	"	सवड्	शवस्	नफा, सुख
वी	वी	पडणें, उडणें	सा	शा	नाश करणें
वी	वि	दूर, विरुद्ध	साएड्	शास्	शिकविणें
वीत	वीत	गेलेला	साम	श्याम	काळा
वीतस्ति	वितस्ति	वीत	सास्तर	शास्तर	राजा
वीद्	विद्	ज्ञान	सास्ना	शासन	मत, धार्मिक आज्ञा
वीयेरेध्वत्	विभूत्वन्	प्रसिद्ध	सिख्	शिक्ष	शिकणें
वीर	वीर	वीर	सिप्, सिफ्	क्षिप्	पालथें करणें
वीरजन्	वीरहन्	वीराला मारणारा	सिप्	शिप्	सोडून देणें
वीर्य	वीर्य	वीरपुत्र, वीर्यवान्	सी	शी	निजणें

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
सीप्	शिष्	शिकविणें	स्तून	स्थूणा	स्तंभ
सुष्	शुक्	खाल	स्तोम्	स्तम्भ	टेका देणें
सुच्	शुच्	जळणें, प्रकाशणें	स्तोम्बन	स्तम्बन	खांब
शुति	शुति	खांदा	स्त्री	स्त्री	स्त्री
शुवा	शुप्र	नांमर	स्नएशन	स्नेहन	रफपात
सून	शून्य	रिकामा	स्नय्	श्रय्	मारणें, नाश करणें
सूर	शूर	शूर हाणें	स्ना	स्ना	स्नान करणें
सूर	शूर	शूर	स्नावरे	स्नाव	स्नायु
”	शूल	भाळा	स्निश्	स्निद्	बर्फ पडणें
सेविस्त	शविष्ठ	सुख देणारा	स्निश्	स्निद्	लाढ करणें
सो	शो	कापणें	स्तुय्	स्तुह्	टप टप पाणी पडणें
स्कर्	स्वल्	हलविणें, वळविणें	स्पएत	श्वेत	पांढरा
स्कु	स्कु	झांकणें	स्पेन्, स्पेन्, स्पन् श्वि		वाढविणें
स्केम्	स्कम्	टेका देणें	स्पर्	स्फूर्	पायाखाली तुडविणें
स्केव	स्तंभ	स्तंभ, खांब	वी-स्पर्	वि-स्फूर्	वळटा पालट करणें
स्विण्	छिन्द्	मोडणें	स्परेश्	स्पर्ह्	द्वेष करणें
स्विण्व	स्कम्	आधार देणें	स्परेद्	स्पर्ह्	ईर्ष्या करणें
स्तइरिश्	स्तर	विछाना	स्पस्	स्पश्, पश्	पहाणें
स्तओतर्	स्तोतर्	स्तुति करणारा	स्पाएइद्	श्वस्	शिकणें, भासोड्कात करणें
स्तओमन्, स्तओमि	स्तोम	कीर्तिगायन	स्वि	श्वि	फुगणें
स्तओम्य	स्तोम्य	कीर्तिविषयक	स्वित्	श्वित्	पांढरें होणें
स्तओथइव्	स्ववीयस्	अधिक जाड अ. मोठा	स्वित	श्वेत	पांढरा
स्तओर	स्थर, स्थूरिन्,	पशु	स्वएत	श्वेष्ट	अति सुंदर
	स्थौरिन्		स्वओतर्	ओतर्	ओता
स्तक्	स्तक्	प्रतिकार करणें	स्वओप्र	ओप्र	गायन
स्तर	स्तर	पसरणें	स्वओनि	ओणि	नितंब
आ-स्तम्	आ-स्तर	पसरणें.	स्वइव्, स्व	अवस्	प्रार्थना
स्तर, स्तर	स्तर	प्रकाश देणारा, तारा	स्वि	श्वि	हिंडणें, आश्रय देणें
स्ताव्	स्तम्, स्तंम्	आश्रय देणें	स्विप्	श्वि	चिकटणें
स्ताव	स्थूल, स्थावर	मगवृत	स्वीर	श्रील	सुंदर
स्ता	स्था	उभें राहणें	स्वु	श्वु	ऐकणें
अव-स्ता	अव-स्था	गवळ उभें राहणें	”	”	जाणें, हलणें
आ-स्ता	आ-स्था	उभें राहणें	स्वन्	श्वन्	कुत्रा
उपस्ता	उप-स्था	गवळ उभें राहणें	पएत	पेत	गर्भपात करण्याचें औपम
उस्-स्ता	उद्-स्था	उठणें, उभें राहणें	पिति	क्षिति	वसतिस्थान
नि-स्ता	नि-स्था	खिळलेलें असणें	पुद्, पुव्,	क्षुप्	भूक लागणें
पइति-स्ता	प्रति-स्था	विरोध करणें	पुव	क्षुवा	भूक
फ-स्ता	प्र-स्था	पुढें जाणें	पोइप्र	क्षेत्र	शेत
स्ताइति	स्थिति	ढळता	पोइम्य	क्षेत्रिय	शहरविषयक अगर शेत-
स्तात	स्थित	थांबलेला (विलेला)	प्यु	क्ष्यु, श्यु	पुढें जाणें, वाढणें
स्तान	स्थान	तबेला	ह	स	हें, तें
स्ताविस्त	स्वाविष्ठ	विशाल	हइय्य	सत्य	खरें
स्तु	स्तु	तारीफ करणें	हउर्व	सर्व	सर्व
स्तुइति	स्तुति	स्तुति	हएतु	सेतु	पूल

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
हएना	सेना	सेना
हएन्य	सैन्य	सेनाविपयक
हओम	सोम	सोमवल्ली
हओमनइह	सौमनस	सद्धेतु
हओमवण्	सोमवन्त	सोमावरोबर असलेले
हओम्य	सोम्य	सोमसंबंधी
हकेरेत्	सकृत्	एकदा
हखि, हखन्	सखि	मित्र
हखित	सखिय	सखिय, मांज्या
हख्	सच्	मागून जाणें
हव	सचा	दूर
हव्	सद्	हिराऊन घेणें
हसङ्	सहस्र	हजार
हसङ्गोस्तून	सहस्र-स्थूण	हजार स्तंभ असलेले
हसङ्ग	सहस्	छुद्राछुद्र, चोरी
होम, हेन्, हन्	सं, सङ्, सज्	सह, एकत्र
हज्ज	सज्ज	आसक्त होणें
हज्जमन	सङ्गम	समा
हन्त	सन्त	जिवंत (मनुष्य)
हभ	सत्रा	तेथें
हद	सद्	वसणें
अप-हद्	अप-सद्	दूर वसणें
नि-हद्	नि-सद्	वसणें
हद्	साध्	ठार करणें
हघ	सह	सहित
हन्	सन्	योग्य [मनुष्य
हन	सनात, सनातन	इच्छा करणें, म्हातारा
हप्	सप्	वादविणें
हप्तथ	सप्तथ	सातवा
हप्तदस	सप्तदश	सतरावा
हप्तदसन्	सप्तदशन्	सतरा
हप्तन्	सप्तन्	सात
हप्तादिति	सप्तति	सत्तर
हम	समा	उन्हाळा
हरह्वशति	सरस्वती	प्रांताचें व नदीचें नांव
हरोयु	सरयु	हेरी नांवाच्या नदीकांठ- चा मुलख, नदीचें नांव
हवन	सधन	सोमाचा रस कुटणें
हव्य	सव्य	डावा
हव्य	सस्य	दाणें
हा	सा, सो	कापणें
हाशति	साति	विभाग
हाऊ	असौ	तो, ती, हा, तो
हि	सि	बांधणें

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
हिष	सव	मारणें
हिच्	सिच्	ओलें करणें
हिश्वा	जिह्वा	जोम
हिन्दु	सिन्धु	सिंध (हिंदुस्थान)
हित	सित	दावांत राखलेला
हु	सु	गर्भधारणा होणें
"	"	खुबमुरत, सुंदर
हुकेरेत	सुकृत	छान तयार केलेला
हुखतु	सुकतु	विवेकी
हुख्यध	सुक्षत्र	गुणवान राजा
हुनु	सूनु	मुलगा
हुक्थ	सुभग	नशीबवान्
हुमत	सुमत	चांगला विचार
हुमनइह	सुमनस्	चांगला विचार करणारा
हुरा	सुरा	दारू
हुसवइह	सुश्रवस्	वि. नाम; स्यावर्षणसुत कवि उषाचा नातु
हुप्	शुप्	सुकून जाणें [ठिकाण
हुषिति	शुक्षिति	सुखदायक राहण्याचें
हुश्क	शुष्क	सुका
हु	सू, शु	हुकर
हुखत	सूक्त	सुशब्द [प्यासाठी]
हाम्-स्ताइति	संस्थिति	एकत्र उभे राहणें (लढ-
हु	स्व	स्वतःचें
हुर	सुर्	प्रकाशणें
"	सुर्इ, सुर्	सूर्य
हुरे-दरेस	स्वर्-दश	सूर्यासारखा दिसणारा
हु, हु	स्व	स्वतः
ह्वीर	सुवीर	बलवान् वीर

वर अवेस्ता ग्रंथाची जी माहिती दिली आहे आणि अवेस्ता व संस्कृत या भाषांतील जी शब्दसाम्ये दिली आहेत त्यांवरून पशुभारतीय संस्कृतीसंबंधाची ऐतिहासिक अनुमाने काय निघण्यासारखी आहेत याचा आपण विचार करूं.

इराणी व भारतीय अशा दोन शाखा पडण्याचा काल.—आद्य आर्यवंशी लोकांनी मूलग्रह सोडल्यानंतर पूर्वच्या वाजुल त्यांची जी आर्यन् शाखा बळली तिच्यांतोळ आर्यन् लोक भारतीय व इराणी लोकांचे समान पूर्वज होत. यांनाच पशुभारतीय किंवा इंडो-इराणियन हें नांव आहे. हे लोक वरान काल एकत्र राहिल्यानंतर पुन्हा त्यांची फाटा फूट झाली व त्यांपैकी कांहीं पश्चिमेकडे सांप्रतच्या इराण व आशियामायनर या प्रदेशाकडे गेले व कांहीं हिंदुस्थानांत निरले. पशुभारतीयांच्या इराणी व भारतीय अशा दोन शाखा केव्हा पडल्या तो काल ठरविण्याचें एक साधन म्हणजे

पश्चिमाशियातील राष्ट्रांत खास इराणी शब्दांचा झालेला प्रवेश हे होय. इजिप्तमधील टेल एल-अमर्ना येथील कीलाकृति शिलालेखांत (ख्रि. पू. १४००) सीरिया व पॅलेस्टाइन येथील लहानसहान राजांच्या नांवांत अर्तमन्य, अर्सेविय, शुवर्दत हीं नांवे आणि वर्झन हीं अक्षरें अती असलेली नांवे आढळतात. तसेंच युफ्रेटीझ नदीकाठच्या प्रदेशांतील मिटनी लोकांच्या राजांची अर्तमन, शुतन, अर्त-शुमर, शुशत वगैरे नांवे आढळतात. असुरियन शिलालेखांत कुंडस्पी, कुतस्पी असलीं नांवे आढळतात. या नांवांसंबंधाच्या पुराव्याच्या जोडीला दुसरा एक महत्त्वाचा पुरावा आहे, तो घोडा या प्राण्यासंबंधाचा. वाविलोनिया, इजिप्त व ग्रीस या देशांत याच सुमारास (ख्रि. पू. १७००) घोडा हे जनावर प्रथम परिचित झाले. यापूर्वी म्हणजे इजिप्तमधील १२ व्या राजघराण्याच्या व वाविलोनियन लोकांच्या खम्मुरवी राजाच्या काळापर्यंत घोडा हे जनावर त्यांना अज्ञात होते. आर्यन् लोकांना हे जनावर फार पूर्वीपासून माहीत होते व आर्यन् वंशाच्या इराणी शाखेनेच त्याचा पश्चिमाशियातील राष्ट्रांत परिचय करून दिला असे मानणें सधुक्तिक आहे. सदरहू पुराव्यावरून हे सिद्ध होतें की, ख्रि. पू. २००० च्या सुमारास इराणी लोकांचे इराणांत स्त्रातंत्र राष्ट्र प्रस्थापित झाले होते व त्यांचा संबंध प्राचीन वाविलोनिया, इजिप्त वगैरे सेमेटिकवंशी लोकांच्या राष्ट्रांशी सुरू झाला होता. अर्थात् यापूर्वी वरीच वर्षे म्हणजे ख्रि. पू. ३००० च्या सुमारास ही पौरस्त्य आर्यन शाखा आपल्या इंडो-इराणियन् गृहांतून विभागली जाऊन तिच्या शाखा हिंदुस्थान व इराण या वाजूनां अनुक्रमे वळल्या असाव्या.

पश्चिमाशियांचा एकत्रनिवासदर्शक पुरावा.— वरील विवेचनावरून हे उघड दिसून येईल की, पाश्चात्य आर्यन् शाखा मूलगृहांतून फुटून निघाल्यानंतरहि वरीच वर्षे भारतीय व इराणी आर्यांचे पुर्वज एकत्र रहात होते. इराण व हिंदुस्थान या दोन देशांचे स्थलसांनिध्य हा सदरहू अनुमानास एक पुष्टिदायक पुरावा आहेच. पण त्याशिवाय बलवत्तर पुरावा संस्कृतिसाम्याचा आहे. मापाविषयक शब्दसाम्ये वर दिलीच आहेत. त्यांत संख्याविषयक, निर्जीवसृष्टिविषयक, सजीवसृष्टिविषयक, मानवशरीरावयवविषयक वगैरे विविध शब्दक्षेत्रांत साम्ये आढळतात. क्रियापदवाचक शब्दांची साम्ये तर अतोनात आहेत. वैदिक भाषेतील शब्दांचे इतक्या मोठ्या प्रमाणावर साम्य अवेस्ता भाषेखेरीज इतर कोणत्याहि प्राचीन युरोपीय भाषेशी नाही. हे विस्तृत शब्दसाम्य भारतीय व इराणी आर्यांचे चिरंतन साहचर्य दर्शविते असे मानण्यास कांही हरकत नाही.

अवेस्ता व वेद यांचे साम्य.—दुसरा पुरावा ग्रंथसाम्याचा. इराणी लोकांच्या अवेस्ता या प्राचीनतम धर्मग्रंथावद्दल जी माहिती वर दिली आहे तीवरून हे दिसून

येईल की, अवेस्ताची रचना भारतीयांच्या वेदग्रंथासारखीच आहे. म्हणजे अवेस्ता हा धर्मग्रंथ अनेक विषयांसंबंधी प्राचीन ऋचांचा व सूक्तांचा संग्रह आहे. कुराणाप्रमाणे किंवा वायवला (नवा करार) प्रमाणे तो एका विशिष्ट व्यक्तीच्या संप्रदायविषयक कामगिरीचा द्योतक नाही. अवेस्ता व वेद या ग्रंथांत आलेल्या देवतानामांसंबंधाने असेच विलक्षण साम्य आहे. वैदिक धर्मातील प्राचीन मुख्य देवता मित्र, अर्यमन्, भग, वायु, वरुण, सोम, अग्नि [हुतवह], इंद्र (वृत्रघ्न) उपस इत्यादि आहेत, तर पारक्षांच्या जुन्या धर्मातील मित्र, अर्यमन्, हशेम, घरे-घ्न, वायु, उप, नर्यांसंघ या असून सर्वांतील श्रेष्ठ देवाला किंवा स्वर्गाय निर्झरांच्या अधिपतीला बघ किंवा भग ही संज्ञा आहे.

अवेस्ताग्रंथांत ऋग्वेदप्रमाणेच स्तावक म्हणजे देवतास्तुतिपर ऋचा पुष्कळ आहेत. या ग्रंथातील यत्न म्हणून जो भाग आहे, त्यांत हशेम यज्ञाचा विधि सांगितला असून त्याचे वैदिक काळातील मंत्रयज्ञाशी फार साम्य आहे. भारतीय आर्यांप्रमाणे इराणी आर्य पुरोहितहि हा सोमरस प्राशन करीत असत. मांसाचे हवन करून अवशिष्ट मांस भक्षण करावे असाहि विधि या ग्रंथांत आहे. अशा प्रकारे प्राचीन इराणी धर्मग्रंथ व भारतीय वेदग्रंथ यांत विविध प्रकारची साम्ये आढळतात.

इराणी व भारतीय आचारविषयक साम्ये.— तिसरे साम्य इराणी व भारतीय लोकांचे आचारविचार व चालीरीती या विषयांचे. प्राचीन इराणी लोकांसंबंधी सविस्तर माहिती जर्मन विद्वान् गायजर याने आपल्या ' सिन्टिलिझेशन ऑफ ईस्टर्न इराणियन्स ' नामक ग्रंथांत दिली आहे. त्यावरून असे दिसते की, धार्मिक विधी, नैतिक नियम, सामाजिक चालीरीती, उद्योगधंदे, शासनसंस्था व कायदे, वगैरे अनेक बाबतींत प्राचीन इराणी आर्यांचे भारतीय आर्यांशी फार साम्य होते. मानवी कार्यक्षेत्रातील ही सर्व साम्ये उद्भूत करण्यास येथे अवकाश नाही, सवव खाजगी जीवनक्रमांत उभयतांमध्ये दिसून येणारी साम्ये तेवढीच येथे देतो.

मनुष्य खाजगी जीवनक्रमाची जबाबदारी स्वतःवर सामान्यतः विवाहापासून घेतो. ' विवाहाचा उद्देश प्रजाजनन (पुत्री-ईष्टी) विशेषतः पुत्रप्राप्तीची इच्छा ' (वेदीदाद ३.३३) या प्राचीन इराणी लोकांतील कल्पनेचे आपल्यातील ' प्रजायै गृहमेधिनाम् ' या कालिदासोक्तीतील भारतीय ध्येयार्था पूर्ण साम्य आहे.

प्रसूतीनंतर कांही दिवस स्त्रीला अस्पृश्य मानावी असे अवेस्ता ग्रंथांत आहे. भारतीय आर्यांत ही चाल प्रचलित आहेच; आणि प्राचीन जर्मन लोकांतहि ही चाल होती. इराणी लोकांत सुलगे व मुलीसुद्धां मोठ्या क्षाल्यावर त्यांना

पवित्र सूत्र (ऐव्याओधन) धारण करण्याचा घर्मविधि करावा लागतो. हल्लीचे पारशी लोक या सूत्राला कोस्ती म्हणतात. हे सूत्र लोंकरीचें असून ते वहात्तर सुती असतें. या इराणी धर्मविधीचें भारतीय उपनयन विधीशीं उघड साम्य आहे, इतकेंच नव्हे तर इराणी लोकांप्रमाणें वैदिक भारतीयांत पुरुष व स्त्री दोघांनाहि उपनयन विधि अवश्य मानीत असत.

पंधरावें वर्ष ही मुलीच्या लग्नाची मर्यादा होय असें प्राचीन इराणी लोक मानीत असत व त्यानंतर म्हणजे ऋतु-प्राप्तीनंतर मुलगी अविवाहित ठेवणें मोठें पातक होय असें श्रवेस्ता ग्रंथांत आहे (यस्त १७. ५९). विवाह जमवून आणण्याची जबाबदारी पालकांवर असे. प्रथम केवळ वाग्दान होत असे. मुलीच्या नवव्या वर्षी वाग्दान होऊन पुढें तेराव्या वर्षी विवाह, इतकाहि काळ मध्यंतरीं जात असे. विवाहविधीतील शेटटचा समारंभ म्हणजे वधूला भूषित करून वराच्या घरी मिरवत नेणें हा असे. विवाहित स्त्रीला न्मानो-पत्नी (गृहपत्नी) व वराला न्मानो-पति (गृहपति) असें पद प्राप्त होतें. विवाहासंबंधाच्या या अनेक बाबतींत इराणी चालीरीतीचे भारतीय चालीरीतीशीं निकट साम्य आहे. निकट नातें वर्षाविणाऱ्या शब्दांचें अवेस्ता व वैदिक भाषेतील साम्यहि उद्बोधक आहे.

अवेस्ता संस्कृत.	ओवेस्ता संस्कृत.
पितर-पतर-पितर-याष	प्रातर-प्रातर-भाज
मातर-मातर-आई	शामातर-जामातर-जावई
पुत्र-पुत्र. मुलगा	वृक्षुर-श्वशुर
वृध्व-वृधितर मुलगी	इवद्वर-स्वसर
नसर नपत्-नपात नातू	प्रातुर्य-प्रातृव्य

अवेस्ता ग्रंथांत गृहकारभारांत पतिपत्नीचा समान दर्जा असल्याचें प्रतिपादिले आहे, धार्मिक विधींत पतिवरोवर पत्नीला हजर राहण्याचा हक्क असे. ऋग्वेदांत ह्याच इराणी चालीशीं समान अशी चाल नमूद केली आहे (ऋग्वेद १०.८१, १०).

विवाहाच्या बाबतींत एक मोठा विसरक्ष नियम या दोन आर्यन् शाखांत आढळतो. तो हा की, प्राचीन भारतीय आर्यांत जवळच्या नातेवाईक स्त्रीपुरुषांचा विवाहसंबंध निषिद्ध मानला जात असे, व ह्या निषेधाची अत्यंत प्राचीनता ऋग्वेदांतील यमयमीविषयक कथाप्रसंगावरून चांगली सिद्ध होते. उलटपक्षीं इराणी आर्यांत निकट संबंध असलेल्या नातेवाईक स्त्रीपुरुषांचे विवाह मान्य असत इतकेंच नव्हे तर विशेष पुण्यकारक व आवश्यक मानीत असत. हा असा नियम करण्याचें कारण स्वतःच्या आर्यन् वंशांत इतर परकी वंशांतील रफाची भेसळ होऊ नये, आपली जात शुद्ध रहावी हे असलें पाहिजे. अर्वाचीन इराणी लोकांतहि नातेवाईकांचे परस्पर विवाहसंबंध रूढ आहेत.

इराणी उर्फ पारशी लोकांना दिनचर्येतील बहुतेक क्रियां-वरोवर मंत्र म्हणावे लागतात. निजून उठतांना, प्रातर्विधि, स्नान वगैरे विधी करतांना, नंतर सकाळची प्रार्थना म्हणतांना तसेच भोजनाच्या वेळी, सायंकाळच्या प्रार्थनेच्या वेळी व शेवटीं निजण्याच्या वेळी निरनिराळे मंत्र म्हणावे लागतात. इतकेंच नव्हे तर शिकल्यानंतर, मलमूत्रोत्सर्गानंतर, स्त्रीसभोगोत्तर, स्वप्नावस्था झाल्यास, अंगावरील केंस व नखें काढल्यानंतर इत्यादि ओक प्रसंगी मंत्र म्हणावे लागतात. या बहुतेक वेळेचे मंत्र अवेस्ताग्रंथांतीलच आहेत, व जे त्यांत आढळत नाहींत ते अवेस्ताग्रंथाच्या अनुपलब्ध भागांतील असावेत. या मंत्रोच्चारणप्रकाराचें भारतीय आचारांशी पूर्ण साम्य आहे हें सांगावयास नकोच.

प्राचीन व अर्वाचीन इराणी लोक अग्निपूजक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. या अग्न्युपासनेची सविस्तर माहिती पुढें येईलच. त्याशिवाय आणखी साम्य हें की, सूर्य म्हणजे शरीर व आत्मा यांचा वियोग हीच भारतीयांची आध्यात्मिक कल्पना अवेस्ताग्रंथांत आहे. परंतु प्रेताची व्यवस्था लावण्याची पद्धति मात्र भारतीयांच्या दहणपद्धतीहून अगदी भिन्न आहे. पारशी लोक आपलीं प्रेतें कुत्रे, कोल्हे, गिधाडें वगैरे प्राण्यांकडून खावावतात. ही चाल इराणी लोकांत अगदी पुरातन आहे, व ती इराणी जेक भारतीय आर्यांपासून फुटून निघाल्यानंतर विशिष्ट प्रादेशिक परिस्थितीमुळे उत्पन्न झाली. उलटपक्षीं पशुभारतीय आर्यन् लोक एकत्र असतांना त्यांच्यामध्ये प्रेतदहनाचीच चाल होती. ह्या अनुमानाला असा पुरावा आहे की, इराणी लोकांच्या प्रेतनिर्गतिस्थानाला दहम असें नांव असून त्याचें दह शब्दाशीं साम्य आहे.

वरील एकंदर विवेचनावरून हें दिसून येईल की, एके-कार्थी पारशी व हिंदू यांचे पूर्वेज एकाच ठिकाणी रहात होते, एकच धर्म पाळीत होते, एकाच देवाची पूजाअर्चा करीत होते, व एकच भाषा बोलत होते. त्यानंतर काहीं कारणांमुळे ते परस्परांपासून विभक्त झाले. पारशांच्या देवाला अहुरमज्द असें म्हणतात. हा शब्द प्रो. राजवाडे यांच्या मते ऋग्वेदांतील असुरमहस्य या शब्दापासून निघाला आहे व हें मत सयुक्तिक दिसतें. असुर हा शब्द ऋग्वेदाच्या प्रथमच्या सूक्तांत तेज, परमेश्वर किंवा देव या अर्थानें वापरलेला आढळतो आणि अहुर हें असुर याचें रूप आहे. कारण 'स' च्या ठिकाणीं अवेस्तामध्ये 'ह' हा आदेश होतो. ऋग्वेदाच्या १-१० मंडळांतील सूक्तांत असुर व देव शब्द समानार्थक न वापरतां परस्परांशीं भिन्न अर्थानें वापरलेले आढळतात. यावरून असें अनुमान काढतां येतें की, नवव्या किंवा दहाव्या मंडलाच्या रचनेच्या काळी हिंदू व पारशी ह्यांच्यांत वेवनाव होऊन ते एकमेकांचे शत्रू बनले. ह्या वेळे-पासून पारशांचे असुर ते हिंदूंचे दैत्य व हिंदूंचे देव ते पारशांचे दैत्य बनले. तात्पर्य, पशुभारतीयांचे पूर्वज प्रथम

एकत्र रहात होते व नंतर ते विभक्त झाले. ही गोष्ट वर दिलेल्या अनेक प्रकारच्या पुराव्यावरून सिद्ध होते. शिवाय हेहि सिद्ध होते की, भारतीयांचा ऋग्वेद हा पारशी लोकांच्या अवेस्ता ग्रंथाच्या कित्येक शतकं पूर्वीचा असला पाहिजे.

प्रकरण ९ वे.

आर्य-असुर-संबंध.

बाहेरच्या जगाशी भारतीयांचा संबंध एकवैशम्यलूक जो आहे त्याचें विवेचन येथवर झालें. तथापि जे मनुष्यसमूह निराक्या वंशांतील होते त्यांशीं प्राचीन वेदभाषा लोकांचा कांहीं संबंध होता कीं काय हें आतां पाहिलें पाहिजे. असुरांचा उल्लेख वेदांत फार येतो. तर असुरांशीं व खालिडियन लोकांशीं काय संबंध येतो याची स्थूल कल्पना देण्यासाठीं दोन लोकांच्या लेखांचे गोपवारे येथें देतो.

भारतीय संस्कृतीचा इतिहास लिहितांना वैदिक आणि इरागी शब्दांची आणि त्याप्रमाणेंच इतर आर्यन् राष्ट्रांच्या शब्दांची तुलना करणें हें महत्वाचें साहित्य होय. कां की, या पद्धतीनें जुनें कोणतें आणि किती या विषयावर वराच खोल शोध केला असें होईल. तथापि आपलें तौलनिक अभ्यासाचें क्षेत्र सहशतुत्तरेइतकें आकुंचित करून उपयोगी नाही. सहस्र आणि विसहस्र संस्कृतींची आणि भाषांची तुलना कधीं कधीं अनेक इतिहासदायक असते. दोन भिन्न संस्कृतींतील सामान्य अंगें दळणवळण सुचवितात आणि परस्पर देवधेरीसंबंधीं विचार संशोधनास स्फूर्ति देतात.

आर्यन् राष्ट्रे हिंदुस्थानांत आलीं त्याअगोदर त्यांची परिभ्रमणें निश्चित नाहींत. या परिभ्रमणांचा पत्ता वैदिक संस्कृतींतील पितृमूलक आणि परकीय अंगें यांचें पृथकरण केले असतां लागण्यास सोंपे जाईल. या दृष्टीनें अभ्यासास नुकतीच नुक्तात जाली आहे. एशियाटिक टर्की म्हणून समजल्या जाणाऱ्या प्रदेशाचा आणि आर्यन् राष्ट्रांचा कांहीं संबंध होता काय हा प्रश्न महत्वाचा आहे. या विषयावर विचार इतके नुकतेच सुरू झालेले आहेत की, त्यांची संगति लवण्यांत आज अर्थ नाही. या प्रकारच्या संशोधनाचें स्वरूप लक्षांत यावें म्हणून यासंबंधीं दोन लेख येथें देतो.

खालिडियन व भारतीय वेदग्रंथ.—मेसापोटेमियांत तैथिस व युफ्रेटिस नदीच्या मुखाजवळ इ. स. पू. ५००० च्या सुमारास उत्तर आशियांतील एका तुराणियन नांवाच्या जातीचे लोक वस्ती करून राहिले होते. तेथें त्यांची वरीच सुधारणा झाली. त्यांनीं आपलीं धर्ममते व आचाराविचार यांविषयीं विटांवर खोदून ठेवलेले लेख अलीकडे उपलब्ध झालेले आहेत. त्यांच्या प्राचीनत्वामुळे त्यांना 'खालिडियन वेद' असें मानण्यांत येतें. या खालिडियन लोकांच्या संस्कृतीच्या साहाय्यानेंच पुढें असुरियन लोक सुसंस्कृत बनले व म्हणून खालिडियन संस्कृति असुरियन संस्कृतीची जननी होय. ही असुरियन संस्कृति इ. स. पू. २००० च्या

सुमारास भरभराटीत होती. वरील सनानंतर हिंदू लोकांचा असुरियन लोकांशीं संबंध अगला असें मानतात.

रुडोल्फ हान इहेरिंगचे विधान—इहेरिंगचे विधान असें आहे की, आर्यन् लोक मूळ मध्यआशियांत राहणारे होते व त्या वेळीं ते पूर्ण रानटी स्थितीत असून टोळ्या करून हिंडत असत. त्या वेळीं त्यांना शेतकी, कालवे करणें, दगडी घरे बांधणें, धातूचे जिन्नस बनविणें, नाण्यांचा व्यवहार, लिपी वगैरे सुधारणेच्या कालांतील साध्या गोष्टींचे सुदां ज्ञान नव्हतें. पण नंतर हे आर्यन् लोक मध्यआशियामधून बाबिलोनियांत उतरले व तेथें त्यांचा सुधारलेल्या असुरियन लोकांशीं संबंध येऊन सुधारणेच्या वरील सर्व बाबी त्यांनीं असुरियन लोकांपासून घेतल्या.

हें इहेरिंगचें विधान अनेक पंडितांनीं अतिशयोक्तीचें वाटत आहे. तरी पण जादूचे व इतर मंत्र, कृष्टपुत्पत्ति व सृष्टिरचना यांविषयीच्या कल्पना, ज्योतिषशास्त्रीय माहिती तसेंच कालमापन व पंचांगपद्धति या यावर्तीची माहिती आर्यन् लोकांनीं बाबिलोनियन लोकांपासूनच घेतलेली आहे व ती इ. स. पू. २००० नंतर दोघांचें दळणवळण सुरू झाल्यावर घेतली आहे असें पुष्कळांचें मत आहे.

प्रो. मॅक्समुल्लरचा विरोध.—'सचा मना हिरण्यया (ऋग्वेद ७. ८, २) या वाक्यांतील 'मना' या शब्दाचें लॅटिनमधील मिना, ग्रीकमधील म्ना व फिनीशियन भाषेमधील मनह या शब्दांशीं साम्य आहे. अर्थात् 'मना' हा शब्द भारतीयांनीं बाबिलोनियन लोकांपासून घेतला असला पाहिजे, व म्हणूनच ऋग्वेद हा ग्रंथ इ. स. पू. २००० नंतरचा असला पाहिजे ही अनुमानपरंपरा प्रो. मॅक्समुल्लर यांस मान्य नाही. मॅक्समुल्लरचें म्हणणें असें की, मना हा शब्द मूळ आर्यनच असावा व सायणानें दिलेल्याप्रमाणें त्याचा अर्थ 'अलंकार' किंवा 'सुंदर भूषणें' असा असावा. कारण वेदांपैकीं सर्वांत जुन्या ऋग्वेदाचा काल इ. स. पू. २००० नंतरचा असणें शक्य नाही असें सदरहू प्रोफेसरांचें ठाम मत आहे व तेंच बरोबर आहे. शिवाय मना हा शब्द बाबिलोनियन भाषेपेक्षाहि जुन्या असलेल्या अकेडियन भाषेमध्येंहि आहे. पण या गोष्टीचें महत्त्व मॅक्समुल्लरच्या लक्षांत आलें नाहींसें दिसतें. कारण अकेडियन भाषा अधिक जुनी असल्यामुळे मना हा शब्द (कानडी व मराठी मण व इंग्रजी मॉड) परमांपेतून ऋग्वेदांत घेतलेला असला तरीहि ऋग्वेदाचा काल इ. स. पू. २००० च्या अलीकडे ओढण्याचें कारण नाही.

खालिडियन व भारतीय संस्कृतींच्या समकालीनत्वाबद्दल पुरावा.—'ओरायन किंवा वेदांचें प्राचीनत्व' या ग्रंथांत वैदिक संस्कृति निदान इ. स. पू. ४५०० च्या सुमाराची म्हणजे ज्या वेळीं वसंतसंपात मृग नक्षत्रांत होता त्या वेळची असली पाहिजे असें दाखविलें आहे. यावरून वैदिक व खालिडियन संस्कृतींचे लोक समकालीन

सातांनां मारणारा असो म्हटलें आहे. आणि ज्या बंद असलेल्या जलनिधींचे दरवाजे इंद्र व अग्नि यांनी आपल्या पराक्रमांनी उघडून मोकळे केले तो जलनिधि सप्त-वुष (सात-तळ असलेला) असल्याचें वर्णन आहे. शिवाय खालिडियन वाङ्मयांत हिवाळ्यांतल्या सर्व रात्रमय अधिकमामाचा व सूर्याला एक प्रकारचा त्वचारोग होत असल्याचा किंवा वर्षातिल कांहीं भाग सूर्य अजीवाद नाहींसा होत असल्याचा उल्लेख आढळतो व त्यांवरून भारतीयोंवरून खालिडियन लोकहि एके काळी उत्तरध्रुवाजवळ एकत्र राहात होते, या सिद्धांताला पुष्टि मिळते.

याप्रमाणें खालिडियन व भारतीय वेदांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास अनेक उपयुक्त माहिती मिळून परस्परांच्या संबधाविषयांचे प्रचलित सिद्धान्त बरेच बदलावे लागणार आहेत. वर दिलेल्या थोडक्या उदाहरणावरूनहि इंग्रिगचे एकतर्फी विधान चुकीचें ठरत आहे. दोन समान दर्जाच्या संस्कृतींचे लोक समकालीन असल्याचें ठरल्यावर एका संस्कृतीच्या लोकांनी सर्वस्वी दुसऱ्या संस्कृतीच्या लोकांसून सर्व गोष्टी उचलल्या असो म्हणण्यापेक्षा परस्परांनी परस्परांवरून देवघेव केली असली पाहिजे, असें मानणेंच अधिक सयुक्तिक होय [भांडाकर मेमोरियल व्हाल्यूममधील लो. टिळकांचा लेख].

असुरांच्या प्रदेशांत आर्य. (डॉ. रा. गो. भांडाकर)-
“आशिया-मायनरमध्ये, हिटाइट लोकांचा राजा आणि मिटनीचा राजा यांच्यांत झालेल्या तहासंबंधी जो शिलालेख सांपडला आहे, त्यांत मिटनीचा राजा, इंद्र, मित्रावरुण आणि नासत्य यांना त्यांच्या ऋक्संहितेंत आढळणाऱ्या नावांनी आह्वान करीत असल्याचें दिसून येतें. हा लेख सांपडल्यापासून यांत घडलेल्या गोष्टीला वैदिक संस्कृतीत कोठें स्थान गावें असा प्रश्न पंडितांपुढें येऊन पडला आहे. या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर अद्याप मिळालेलें नाहीं; पण ज्या योगानें या प्रश्नाचा पटल असाव उलगडा होणार आहे, अशी एक संशोधनाची दिशा दाखवितां येईल. संशोधनाला ‘असुर’ शब्दापासून सुरुवात करावी. ब्राह्मणग्रंथांमध्ये याचा अर्थ देवांचे वैरी असणाऱ्या प्राण्यांची एक जात, असा आहे. ऋक्संहितेंत सजीव, “वीर्यशाली, ” “व-लिष्ट” अशा अर्थानेंच बहुधा हा योगलेला असून, वीर, इंद्र, वरुण इ. निरनिराळ्या देवांचें विशेषण म्हणून असतो. पण तीन चार ठिकाणी देवशत्रु असा अर्थ घ्यावा लागतो. तथापि अशी कांहीं स्थळे आहेत की, त्यांत असुरांसंबंधी जें म्हटलें आहे ते दस्युच्या संबधांत लागू पडण्यासारखें असतें; आणि त्या स्थळां असुर शब्दाचा अर्थ मानवशत्रु असा घेतां येतो. ऋ. ८, १६, ९ या ऋचेंत, जे देव नाहींत किंवा ज्यांना देव नाहीं अशा असुरांना आपल्या चक्रानें मारण्याविषयी इंद्राला पाचारण केलें आहे. दुसऱ्या स्थळां मर्चिन, आणि पिशु असुरांच्या सैन्यांचा देवांनी नाश केल्याचें भा. ति. उ. १६

म्हटलें आहे. इंद्र, अग्नि, सूर्य यासारख्या कांहीं देवांना असुरहून म्हटलें आहे.

खाली दिलेल्या उल्लेखांतून असुर संज्ञेचा अर्थ ज्यास्त स्पष्टपणें मानवशत्रु असा होतो, अथर्व. १२.६६, १ मध्ये उपासक असुरांना शत्रू (सप्ततान्) असें म्हणतो व त्यांना मारण्याविषयी अग्नीची प्रार्थना करितो. जर ते उपासकांचे शत्रू असले तर ते दस्यूप्रमाणें मानव असले पाहिजेत. अथर्व ९, २, १७ आणि १८ मध्ये पुन्हा, देवांनी ज्याप्रमाणें दस्युना निविड अंधःकारांत लोटून दिले त्याप्रमाणे उपासकांच्या शत्रूंना हांकलून लाविण्यासाठी कामाला आह्वान केलें आहे. या ठिकाणी असुरांची दस्युशी तुलना केली आहे. आणि म्हणून ते एखाद्या विशिष्ट देशांतील मूळ रहिवासी असलेले. अथर्व. १०.३, ११ मध्ये “स मे शत्रुं वि बाधता-भिन्द्रो दस्युनिवासुरान्” असा ऋगर्थ आहे; तेथें, वरुण वृक्षाच्या ताईतानें, इंद्रानें दस्यु असुर यांचा नाश केल्याप्रमाणें तो धारण करणाऱ्याच्या शत्रूंचा नाश करावा अशी इच्छा केली आहे. या ठिकाणी दस्यु आणि असुर हे शब्द जवळ जवळ आले असून दस्यु शब्द असुराला लाक्षणिक म्हणून आला आहे. त्याचा एकत्र अर्थ “दस्यु असुर” म्हणजे “रहिवासी असुर” असा तरी होईल किंवा “दस्यु आणि असुर” असा होईल. तेव्हा भारतातील मूळ रहिवाशांना दस्यु असे नांव असले तर असुर हेहि दुसऱ्या एखाद्या देशांतील मूळ रहिवाशांचे नांव असले पाहिजे, हें समजण्यास अवघड पडणार नाहीं. काहीं लोक दस्यु याचा अर्थ दैत्य किंवा देवशत्रु असा घेतात. पण, आर्य देवांना न जुमानणारे, आर्यसंस्कार न पाळणारे आणि ज्याचा पाडाव करण्यास देवांनी आर्यांना समर्थ केले असं कृष्णवर्णीय भारतातील मूळ रहिवासी असा अर्थ ज्यास्त रुढ असून, त्यापासूनच देवशत्रु असा अर्थ पडला असावा. ऐतरेय ब्राह्मणात (७.१८) याचा अर्थ मूळ रहिवाश्याची जात असा स्पष्टपणें घेऊन, आंध्र, पुण्ड्र, शबर पुलिन्द आणि मुषित्व हे त्याच्याच जातींत घातले आहेत.”

या वरील उताऱ्यांत असुर हे दस्यूप्रमाणेंच आर्य फिरस्त्यांचे शत्रू असून आर्यांच्या देवांनी त्यांचा नाश केला असें वर्णन आहे. पातञ्जलमहाभाष्यात एके ठिकाणी असुर हें नांव म्लेच्छांच्या किंवा परकीयांच्या एका विशिष्ट वर्गाचें द्योतक म्हणून आले आहे. “तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परावमुषुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लोच्छत वै नाप-भाषितवै । म्लेच्छो हवा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमे-त्यध्येयं व्याकरणम् ॥ ” “ते असुर हेलयः हेलयः असे शब्द करीत पराभव पावले-कारण, भाष्यकार म्हणतात, हे ३ अरयः हे ३ अरयः या शुद्ध संस्कृताच्या ऐवजी, त्यांनी दीर्घ स्वर गालला, अ तोडून काढला, आणि र चा ल केला आणि अशा रीतीने आपण आर्य नाहीं. म्लेच्छ आहोत असें दाखविलें. म्हणून ब्राह्मणानें म्लेच्छांप्रमाणें वागूं नये व अपशब्द बोलूं नये. अपशब्द म्लेच्छ आहे असें म्हणतात. आपण म्लेच्छ बनता कामा नये म्हणून व्याक-

ठरते. आणि सि. पू. ४ व्या किंवा ५ व्या सहस्रकांतील या दोन संस्कृतीच्या लोकांत दळणवळण चालू होतें ही गोष्ट सिद्ध करण्याकरितां त्या दोन लोकसमाजांतील वेदांत आलेले शब्द व कल्पना यांमधील साम्य दर्शविणारी उदाहरणे खाली दिली आहेत.

भारतीय	खाल्डियन
१ सिंधु	भारतीय शब्दच
२ मित्र, वरुण, इंद्र, नासत्य.	„
३ यह (धातु) } यहवे यहु, यहवे } जेहोवह (वायवळ)	
यहव त }	
यहवा, यहवती }	
४ वृत्र-इंद्र युद्ध	तिआमत-मर्दुक युद्ध
५ अप्सु } अप्सु, वा अच्यु	
अप्सु-जित् }	
अप्सु-जा }	(तिआमतचा पति)
अप्सु-क्षित् }	
अप्सु-मत }	
अप्सवम् }	
६ ऋतु	इतु (महिना)
खाल्डियन	भारतीय
१ मना	मना.
२ तिआमत;	तैमात.
३ उरुगल, उरुगुल;	उरुगूला.
४ विल, विलगी } [असुरियन] आलिगी } विलिगी } (अकेडियन) }	आलिगी विलिगी
५ तावुवम्	खाल्डियनप्रमाणेंच
६ कनक्नकम्	„
७ तौडी	„
८ किमिदिन	„
एकिम्म, दिम्मे } किम्म-दिम्म } (अकेडियन) }	
९ उरु	उरुकम (अप्सु-जित्) उरु-क्षय (अप्सुक्षित्) उरु-गाय
उरु-अशी	= उर्वशी (अप्सरा)

बाबिलोनियामधील कपड्यांची एक प्राचीन यादी सांपडली आहे. तीत सिंधु असे नांव आहे. सिंधु म्हणजे विणलेले कापड. असा शब्द योजण्याचें कारण असें कीं, सिंधु नदीच्या काठच्या प्रदेशांतून या जातीचें कापड खाल्डियामध्यें जात होतें. (कालिकत शहरांतील कपड्याला कॅलिको म्हणतात त्याप्रमाणें हा शब्द आहे.) जादूचे व सर्पादिकांचे

मंत्र खाल्डियन वेदांतून अथर्ववेदांत घेतल्यासारखे दिसतात. सर्पाच्या मंत्रांसंबंधी पुढील ऋचा पहा:—

आसितस्य तैमातस्य वभोरपोऽक्षस्य च ।

सात्रासाहस्याहं मन्योरव ज्यामिव भन्वनो वि मुञ्चामि रथी इव ॥ ६ ॥

आलिगी च विलिगी च पिता च माता च ॥

वित्र वः सर्वतो वन्ध्वरसाः किं करिष्यथ ॥ ७ ॥

उरुगूलाया दुहिता जाता दास्यासिकन्या ॥

प्रतर्कं दृष्टुपीणां सर्वोसामरसं विपम् ॥ ८

तावुवं न तावुवं न वेत्त्वामसि तावुवम्

तावुवेनारसं विपम् ॥ १० ॥

अथर्व ५. १३; ऋचा ६ ते ८ व १०

तै मा त. = तियामत, उरुगूल, आलिगी विलिगी, तावुव वगैरे सर्पांचीं व देवांचीं नांवां परकीय म्हणजे खाल्डियन असून तिकडून अथर्ववेदांत घेतलेली दिसतात.

वायवळमधील जेहोवह व खाल्डियन यहवे हे शब्द भारतीय वेदांतील यहु, यहवे वगैरे शब्दांवरून घेतलेले आहेत. खाल्डियन शब्द अप्सु किंवा अच्यु हा वेदांतील अप्सु-जित्, अप्सुमत, अप्सु-क्षित् या शब्दांतून घेतलेला दिसतो. वेदांतील अप्सु हे रूप अप् = पाणी याचें सप्तमीचें अनेकवचन मानतात; परंतु ती चूक असून अप्सु = जलमय पोकळी असाच मूळ शब्द आहे. एका खाल्डियन काव्यामध्ये अप्सु व तियामत हीं पतिपत्नी असून वृत्राप्रमाणें असुर किंवा सर्प जातीचीं आहेत व त्यांना खाल्डियन इंद्र मर्दुक यानें मारलें असें वर्णन आहे.

उरु-क्रम, उरु-गाय, उरु-क्षय यांतील उरु = पाताळ हा शब्द मूळ खाल्डियन भाषेंतून घेतलेला आहे. तसेंच उर्वशी म्हणजे उरु-अशी म्हणजे पाताळ-देवता किंवा जल-देवता = अप्सरा असा खाल्डियन 'उरु' पासून बनलेला शब्द आहे.

इतु = महिना हा खाल्डियन शब्द ऋतु या वैदिक शब्दावरून घेतलेला दिसतो. या वरील एकंदर उदाहरणावरून कित्येक शब्द भारतीय व खाल्डियन लोकांनी परस्परांपासून घेतलेले आहेत असें ठरते.

आतांपर्यंत शब्दांच्या देवघेवांची उदाहरणे दिली. आतां खाल्डियन ग्रंथ व वेद यांतील कथांत काय साम्य आढळतें याचा विचार करावयाचा. हें साम्य विश्वाचें मूळ जलमय स्वरूप व त्याचें ठिकाण व त्यांत उत्पन्न झालेली गति, इंद्र किंवा मर्दुक या प्रकाशदेवतांनीं त्यावर भिळविलेला विषय तसेच विश्वरचनेसंबंधी दोन्ही राष्ट्रांतील कल्पना, वगैरे बाबींसंबंधाच्या कथांत आढळते. बाबिलोनियन ग्रंथांत संस्कृत पुराणांतल्याप्रमाणेंच पृथ्वावर एकंदर सात खंड असल्यांचे वर्णन आहे. खाल्डियन पौराणिक ग्रंथांतहि सप्तस्वर्ग व सप्तपाताल या कल्पना आहेत; इतकेंच नव्हे तर, मर्दुकने ज्या तिआमत नामक सर्पाला मारिलें त्याला सात शिरें होती असें वर्णन आहे. इकडे वेदामध्येहि इंद्राला सप्तह्

सातानां मारणारा असे म्हटले आहे. आणि ज्या बंद असलेल्या जलनिधींचे दरवाजे इंद्र व अग्नि यांनी आपल्या पराक्रमांनी उघडून सोकले केले तो जलनिधि सप्त-धुप्र (सात-तळ असलेला) असल्याचे वर्णन आहे. शिवाय खालिडियन वाङ्मयांत हिवाळ्यांतल्या सर्व रात्रमय अधिकमामाचा व सूर्याला एक प्रकारचा त्वचारोग होत असल्याचा किंवा वर्षातील काही भाग सूर्य अजीवाद नाहीसा होत असल्याचा उल्लेख आढळतो व त्यावरून भारतीयांवरोबर खालिडियन लोकहि एके काळी उत्तरध्रुवाजवळ एकत्र राहात होते, या सिद्धांताला पुष्टि मिळते.

याप्रमाणे खालिडियन व भारतीय वेदांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास अनेक उपयुक्त माहिती मिळून परस्परांच्या संवधाविषयांचे प्रचलित सिद्धान्त बरेच बदलावे लागणार आहेत. वर दिलेल्या थोडक्या उदाहरणावरूनहि इंग्रिगचे एकतर्फी विधान चुकीचे ठरत आहे. दोन समान दर्जाच्या संस्कृतांचे लोक समकालीन असल्याचे ठरल्यावर एका संस्कृतीच्या लोकांनी सर्वस्वी दुसऱ्या संस्कृतीच्या लोकांपासून सर्व गोष्टी उचलल्या असे म्हणण्यापेक्षा परस्परांनी परस्परांवरोबर देवघेव केली असली पाहिजे, असे मानणेच अधिक सयुक्तिक होय [भांडाकर मेमोरियल व्हाल्यूममधील डॉ. टिळकांचा लेख].

असुरांच्या प्रदेशांत आर्य. (डॉ. रा. गो. भांडारकर)-
“आशिया-मायनरमध्ये, हिटाइट लोकांचा राजा आणि मिटनीचा राजा यांच्यात झालेल्या तहासंबंधी जो शिलालेख सांपडला आहे, त्यांत मिटनीचा राजा, इंद्र, मित्रावरुण आणि नासत्य यांना त्यांच्या ऋक्संहितेत आढळणाऱ्या नावांनी आव्हान करीत असल्याचे दिसून येते. हा लेख सांपडल्यापासून यांत घडलेल्या गोष्टीला वैदिक संस्कृतीत कोठे स्थान द्यावे असा प्रश्न पंडितांपुढे येऊन पडला आहे. या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर अद्याप मिळालेले नाही; पण ज्या योगाने या प्रश्नाचा पटेल असाच उलगडा होणार आहे, अशी एक संशोधनाची दिशा दाखविता येईल. संशोधनाला ‘असुर’ शब्दापासून सुरुवात करावी. ब्राह्मणग्रंथांमध्ये याचा अर्थ देवांचे वैरी असणाऱ्या प्राण्यांची एक जात, असा आहे. ऋक्संहितेत सजीव, “व-लिष्ट” अशा अर्थानेच बहुधा हा योजलेला असून, द्यौ, इंद्र, वरुण इ. निरनिराळ्या देवांचे विशेषण म्हणून असतो. पण तीन चार ठिकाणी देवशत्रू असा अर्थ घ्यावा लागतो. तथापि अशी काही स्थळे आहेत की, त्यांत असुरांसंबंधी जे म्हटले आहे ते दस्यूच्या संघर्षांत लागू पडण्यासारखे असते; आणि त्या स्थळी असुर शब्दाचा अर्थ मानवशत्रू असा घेता येतो. ऋ. ८, ९६, ९ या ऋचेत, जे देव नाहीत किंवा ज्यांना देव नाही अशा असुरांना आपल्या चक्राने मारण्याविषयी इंद्राला पाचारण केले आहे. दुसऱ्या स्थळी शनि, आणि तिसऱ्या असुरांच्या सैन्यांचा देवांनी नाश केल्याचे भा. ति. उ. १६

म्हटले आहे. इंद्र, अग्नि, सूर्य यासारख्या काही देवांना असुरहून म्हटले आहे.

खाली दिलेल्या उल्लेखांतून असुर संज्ञेचा अर्थ ज्यास्त स्पष्टपणे मानवशत्रू असा होतो, अथर्व. १२.६६, १ मध्ये उपासक असुरांना शत्रू (सपत्नान्) असे म्हणतो व त्यांना मारण्याविषयी अग्नीची प्रार्थना करितो. जर ते उपासकांचे शत्रू असले तर ते दस्यूप्रमाणे मानव असले पाहिजेत. अथर्व ९, २, १७ आणि १८ मध्ये पुन्हा, देवांनी ज्याप्रमाणे दस्यूंना निविड अंधःकारात लोटून दिले त्याप्रमाणे उपासकांच्या शत्रूंना हांकलून लाविण्यासाठी कामाला आव्हान केले आहे. या ठिकाणी असुरांची दस्यूशी तुलना केली आहे. आणि म्हणून ते एखाद्या विशिष्ट देशातील मूळ रहिवाशी असावेत. अथर्व. १०.३, ११ मध्ये “स मे शत्रुं वि बाधता-भिन्द्रो दस्युनिवासुरान्” असा ऋग्वेद आहे; तेथे, वरुण वृक्षाच्या ताईताचे, इंद्राचे दस्यु असुर यांचा नाश केल्याप्रमाणे तो धारण करणाऱ्याच्या शत्रूंचा नाश करावा अशी इच्छा केली आहे. या ठिकाणी दस्यु आणि असुर हे शब्द जवळ जवळ आले असून दस्यु शब्द असुराला लाक्षणिक म्हणून आला आहे. त्याचा एकत्र अर्थ “दस्यु असुर” म्हणजे “रहिवासी असुर” असा तो होईल किंवा “दस्यु आणि असुर” असा होईल. तेव्हा भारतातील मूळ रहिवाशांना दस्यु असे नाव असले तर असुर हेहि दुसऱ्या एखाद्या देशातील मूळ रहिवाशांचे नाव असले पाहिजे, हे समजण्यास अवघड पडणार नाही. काही लोक दस्यु याचा अर्थ दैत्य किंवा देवशत्रू असा घेतात. पण, आर्य देवांना न जुमानणारे, आर्यसंस्कार न पाळणारे आणि उपाचा पाडाव करण्यास देवांनी आर्षांना समर्थ केले अस कृष्णवर्णीय भारतातील मूळ रहिवाशी असा अर्थ ज्यास्त रुढ असून, त्यापासूनच देवशत्रू असा अर्थ पडला असावा. ऐतरेय ब्राह्मणात (७.१८) याचा अर्थ मूळ रहिवाश्याची जात असा स्पष्टपणे घेऊन, आंध्र, पुण्ड्र, शबर पुलिन्द आणि मूर्तिव हे त्यांच्याच जातीत घातले आहेत.”

या बरील उताऱ्यात असुर हे दस्यूप्रमाणेच आर्य फिरत्यांचे शत्रू असून आर्यांच्या देवांनी त्यांचा नाश केला असे वर्णन आहे. पातञ्जलमहाभाष्यात एके ठिकाणी असुर हे नांव म्लेच्छांच्या किंवा परकीयांच्या एका विशिष्ट वर्गाचे द्योतक म्हणून आले आहे. “तेऽसुरा हेलयः हेलय इति कुर्वन्तः परावभुजुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लोच्छत वै नाप-भापितवै । म्लेच्छो हवा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमे-त्यध्येयं व्याकरणम् ॥” “ते असुर हेलयः हेलयः असे शब्द करीत पराभव पावले-कारण, भाष्यकार म्हणतात, हे ३ अरयः हे ३ अरयः या शुद्ध संस्कृताच्या ऐवजी, त्यांनी दीर्घ स्वर गाळला, अ तोडून काढला, आणि र चाल केला आणि अशा रीतीने आपण आर्य नाही. म्लेच्छ आहोत असे दाखविले. म्हणून ब्राह्मणाने म्लेच्छांप्रमाणे वागू नये व अपशब्द बोलू नये. अपशब्द म्लेच्छ आहे असे म्हणतात. आपण म्लेच्छ बनता कामा नये म्हणून व्याक-

रण शिकारें. ” या ठिकाणी असुर शब्दाचा अर्थ परकीय, अग्राहण नात असा स्पष्ट केला आहे.

हा पातञ्जलभाष्यांतील उतरा कोणत्या तरी ब्राह्मणांतून घेतला असला पाहिजे. शतपथ ब्राह्मणांत (३. २. १. १८-२४) अशाच तऱ्हेचा एक उल्लेख आढळतो. त्या ठिकाणी असं म्हटलं आहे की, देव आणि असुर दोघेहि प्रजापतीपासून उत्पन्न झाले, व आपल्या पित्र्याचा दाय मिळविते झाले; देवांना मन मिळाले व असुरांना वाणी मिळाली; त्या योगाने देवांना यज्ञ व असुरांना फक्त वाणी प्राप्त झाली; देवांना दूरचे जग (स्वर्ग) व असुरांना ही (पृथ्वी) लाभली. नंतर प्रजापतीपासून असुरांना मिळालेली वाणी त्यांच्याकडून हिसकावून घेण्याचा देवांना उद्योग आरंभिला व तसे झाल्यावर असुर हेलवः, हेलवः असे म्हणत पराभव पावले. यांनी काढलेले उद्गार अशा प्रकारचे न कळण्यासारखे होते, आणि (जो असं बोलतो) तो म्लेच्छ असतो. म्हणून कोणीहि ब्राह्मणाने म्लेच्छ भाषा बोलू नये (न म्लेच्छेत) कारण असुरांची वाणी अशा प्रकारची असते (असुर्या-हैषावाक्), जेथे दोन विधानांवर भर दिला पाहिजे. देवांना स्वर्ग नेमून दिला व असुरांना पृथ्वी दिली हे एक विधान. याचा अर्थ असुर हे पृथ्वीवरील रहिवाशी होते. दुसरे विधान म्हणजे, ब्राह्मणांनी म्लेच्छांप्रमाणे वागू नये, म्हणजे म्लेच्छ भाषा बोलू नये अशाबद्दल केलेली आज्ञा. याच कारण ती असुरी भाषा आहे. यावरून असं दिसून येतं की, असुर हे म्लेच्छ आप्ता बोलणारे पृथ्वीवरील रहिवाशी होते असं मानात; तेव्हा ते म्लेच्छ किंवा परकीय रानटी लोक होते. जे पृथ्वीवर राहात होते, जे म्लेच्छ होते आर्यांचे जे शत्रू किंवा प्रतिस्पर्धी होते आणि हिंदुस्थानांत आर्यांना अडथळा करणाऱ्या दस्यूंना किंवा हिंदुस्थानातील मूळ रहिवाशांशी ज्यांची तुलना केली आहे ते हे असुर कोण होते, या प्रश्नाचें नंतर आपण येथें विचारांत घेतलेल्या शिलालेखांनं मिळेल.

राजा मितनि आणि त्याची प्रजा टायग्रिस व युफ्रेटिस नद्यांमधील प्रदेशाच्या उत्तर भागांत वास करीत होती. त्यांचे शेजारी असिरियन, किंवा (“वाय ” या ग्रीक स्वराच्या जागी नेहेमीच्या व्हिवादीप्रमाणे “यु ” घातल्यास) असुर्यन होते. असिरियन लोकांत असुर-वनि-पाल, असुर-नशिर-पाल, तिग्लय-पिलेसर इ. नावे आढळतात. असीरिया हे नांव सुद्धा असुर या त्या देशाच्या प्राचीन राजधानीच्या नांवावरून व तेथील देवाच्या नांवावरून पडलं असं म्हणतात. ईशावास्योपनिषदांतील असुर्या नाम ते लोका अन्वेन तमसावृताः ॥ ३ ॥ लोकाः याला जोडलेले ‘ असुर्या ’ हे पद ‘ असिरिया ’ शी सधस असं वाटतं व त्याचा अर्थ असुरांचा प्रदेश असा घेता येईल. म्हणून, ज्याप्रमाणे हिंदुस्थानांत आर्यांच्या उत्कर्षाला दस्यूंनी विरोध केला त्याचप्रमाणे असिरियाच्या असुरांनीहि केला आणि म्हणून वर आलेल्या काही उल्लेखांतून त्यांची दस्यूंशी तुलना केली

आहे, हे संभवनीय दिसतं. हिंदूंच्या कल्पनेप्रमाणे असिरियन म्लेच्छ ठरले, हे उघड दिसतं. पुढील काळांत, विशेषतः जेव्हा आर्य पांच नद्यांच्या प्रदेशांत येऊन राहिले आणि त्यानंतर जेव्हा ब्रह्मावर्तांत त्यांच्या धार्मिक पद्धतींत वाढ झाली, त्यावेळीं मानवी असुर व आर्यांची त्यांच्याशी झालेली युद्धे यांच्या आठवणी व त्यांची संस्कृति, या गोष्टींचे देव व असुर यांच्या ठराविक शत्रुत्वासंबंधीच्या कथानकांत रूपांतर करण्यास प्रवृत्ति झाली. वैदिक व अवेस्ती लोक यांच्या मधील देवांसंबंधीच्या निमित्ततेवरून शत्रुत्वाला सुरुवात झाली असें म्हणतात. ब्राह्मणांकडून पूजिल्या जाणाऱ्या देवांना इराणी लोक राक्षस म्हणून नावे ठेवत व याचा वचपा भारतीय लोक अहुर किंवा असुर हे दैत्य आहेत असे भासविण्याने काढीत. असे समजण्यांत यांत अडचण अशी आहे की, अवेस्तांत अहुर हे नांव अहुर-मज्द या परम देवाचें आहे व जरी दोन तीन देवदूतांना हे नांव लावण्यांत येतं तरी एखाद्या संबंध प्राण्यांच्या जातीला उद्देशून हे कधी लावण्यांत येत नाही. तेव्हा आपल्या कथापुराणांतील असुर हे असिरियांतील असुर होत, अशा तऱ्हेचें विवरण नास्त पटण्याजोगें दिसतं. याप्रमाणे असुर हा शब्द प्रथम (१) “ सर्वां विभूति, ” “ आश्चर्यकारक शक्तीचा ” अशा अर्थाचा वाचक झाला; आणि द्यौः या सारख्याहि प्राचीनतम देवांचे विशेषण म्हणून योजण्यांत आला. नंतर (२) फिरत्या आर्यांना विरोधी असा एक मनुष्य प्राणी, असा त्याचा अर्थ झाला व त्याचें कारण असं की, यांत सांगितल्या शिलालेखांत दाखविल्याप्रमाणे त्यांचा असिरियांतील असुरांशी संबंध आला. यावरून पुढील काळांत (३) देवांच्या विरुद्ध असलेल्या पौराणिक प्राण्यांची एक जात असा अर्थ निघाला. यांतील शत्रुत्वाची कल्पना सोडून हा शब्द (४) म्लेच्छ किंवा या नांवाचा एखादा परकीय, अशा अर्थाने पुढे आला. हे पतञ्जलि आणि शतपथ ब्राह्मण यांतून दिलेल्या उताऱ्यांवरून दिसून येतं; या पुढे आढळणारे मयासुर हे नांवहि हेच दिग्दर्शित करितं असुर शब्दाचा पहिला अर्थ पुढील तीनहि अर्थांपेक्षा अंगदी निराळा दिसतो

अथर्व. ६. १०८, ३ यांत असुरांना बुद्धि असल्याचें सांगितलं आहे. त्यांच्या अंगां माया (जादूची शक्ति) वास करीत असे. (अथर्व. ६. ७२, १). आश्वलायन श्रौत सूत्रांत (१०, ७, ७) असुरी विद्येचें नांव आलं आहे. असुरी विद्या म्हणजे निःसंशय जादूकला व ज्ञान. मय-असुराने, अर्जुनाने त्याला खांदवचनांत दग्ध होत असतां वाचविले. हा उपकार फेडण्यासाठी पांडवांकरितां मयसभा बांधिली. बंगाल विभागाचे अर्चिआलॉजिकल सुपरिटेंडेंट डॉ. स्पूनर हे जे असुर-मय नांवाचा तलास अहुर-मज्दाशी लावून त्याला खांदवचनांत दहून वसणारा भेकड प्राणी बनवितात हे अंगदी हास्यास्पद दिसतं. आपणांस माहीतच

माहे की, असिरियन लोकांनी शिल्पकला साध्य करून येतली होती व इमारती बांधण्याच्या कामांत त्यांची वाकवारी तर प्रसिद्धच होती; तेव्हां या पांडवांच्या शिल्पकारांचे तोंव एखाद्या असिरियन किंवा असुरशिल्पकारांशी जोडल्यास ते जास्त समुक्ति दिसेल.

पण असा प्रश्न उद्भवतो की, शिलालेखांन दाखविल्याप्रमाणे इ. स. पू. १५ व्या शतकांतल्या असिरियनांचे नर वैदिक आर्य शेजारी असतील तर त्यांनी हिंदुस्थानांत त्यांनांतर कधी केले व पांच नद्यांच्या प्रदेशांत ते केव्हां शासित्य करून राहिले ? जर त्यांना या ठिकाणी पांचण्यास १०० वर्षे लागली असतील व त्यानंतर त्यांनी सुकरचना यज्ञोपासनाविन्यास या वैदिक संस्कृतीला आरंभ केला असेल तर हे वृत्त व इ. स. पू. ६ व्या शतकांतील बौद्ध उमांचा उदय यांच्या मधला काळ वैदिक अवस्थेपासून बौद्धिक अवस्थेपर्यंत भारतीयांचा उत्कर्ष दाखविणाऱ्या असंभ्यात गोष्टांना फार अपुरा पडतो. हा आक्षेप खरोखरीचा फार महत्त्वाचा आहे व त्याचे निराकरण करण्यासाठी, —सर्वे सुर्वे पंजाबांत रचलेली नाहीत, तर वैदिक काव्याला भारतीय आर्य अगदी उत्तरकडील प्रदेशांत रहात असल्यापासून घुरवात झाली आहे—या मुद्द्यावरच्या कल्पनेचा अवलंब केला पाहिजे. हे काव्य “कास्पियन समुद्रापासून पंजावपर्यंतच्या उत्तरदराणांतील कर्वाची कृति” आहे. या वाक्यांत उत्तरदराणांच्या ऐवजी उत्तर मेसापोटिमिया किंवा तेथेलाच कोठला तरी प्रदेश अशी दुरुस्ती मां मुचितो. असिरियांतील रहिवाश्यांच्या नांवावरून असुर शब्द प्रचारांत आला ही माझी व्युत्पत्ति खरी असेल तर आर्य लोक वराच काळपर्यंत त्यांच्या शेजारी रहात असले पाहिजेत. कारण संहितांतील मागाहून झालेल्या भागापासूनच संबंध वाढाय व पुढील काळांतील वाढाय असुर व तत्संबंधी कथा यांनी परिपूर्ण आहे व ही गोष्ट असुरांनी आर्यांच्या मनावर मोठा कायमचा ठसा उमटविला होता याची साक्ष देते. मूलग्रह—मग ते कोणतेहि असो—सोडून भटकतांना वैदिक ऋषींना वाढ्यशैथिल्य प्राप्त झाले होते आणि पंजाबला पांचल्यानंतर एकदम त्यांना वाढ्याची उकली फुटली असे म्हणता येत नाही. ज्यांनी ऋग्वेदाच्या दहा मंडळांत आणि अथर्ववेदाच्या वीस कांडांत सूक्तांचा संग्रह केला त्यांचा हेतु कोठल्याहि कुटुंबांत किंवा आर्य प्रदेशाच्या कोठल्याहि कॉपण्यांत पडलेला कसलाहि प्रबंधखंड असो, तो नमा करणे हा होता व तो लावण्यांत प्राचीनतेच्या अनुक्रमाकडे लक्ष दिलेले नाही, तर सध्यांचा संग्रह करण्यांत देवतासारूप्य व ऋचांची संख्या यांसारख्या तत्त्वांचा अवलंब करण्यांत आला आहे. तेव्हां दहा मंडलें व वीस कांडे यांतील सर्व सुक्ते व अनुवाक आर्य लोक उत्तरमेसापोटिमियांत किंवा दुसऱ्या कोठल्यातरी मूलग्रहां रहात असल्यापासून आणि पंजाबांत त्यांचे वास्तव्य होईपावेतो भटकत

रहाण्यास निघाल्यापासून रचलेली आहेत असे घुरण्यास हरकत नाही. इ. स. पू. १५ शतकाच्या मध्यकाळी भारतीय आर्यांनी पांच देवता—एक एकटी व चार, दोहोंचा एक संघ अशा व्यवस्थेने—मानण्यापर्यंत धर्माच्या बाबतीत प्रगति केली होती. हे संघ त्यांच्या नांवाच्या व्याकरणांतील रूपांवर ऋग्वेदांत आहेत त्याप्रमाणेच हुबेहुब आढळतात. हा वेळपावेतो या नांवाभोवती बरेचसे सौप्तिक वाढाय गोळा झाले असले पाहिजे. व या वाढ्याचा उगमकाळ मुद्दोफर म्हणतो त्याप्रमाणे इ. स. पू. २५०० वर्षांपर्यंत मागे ढकलावा. आतां एक प्रश्न उरतो तो हा की, भारतीय आर्य पंजाबांत या लेखाच्या काळापूर्वी की नंतर वसाहत करून राहिले. आर्य लोक हिंदुस्थानांत वेगवेगळ्या टोळ्या पाडून आले. तेव्हां कांही टोळ्या इ. स. पू. १५ शतकाच्या आधी हिंदुस्थानांत आल्या असल्यात; पण असिरियाच्या आसपास राहणाऱ्या टोळ्या त्यानंतरच गेल्या असल्या पाहिजेत. त्या हिंदुस्थानांत गेल्या याबद्दल मुळावें संशय नाही. कारण, हिंदुस्थानांतील दृष्ट्या ज्यांची तुलना करण्यांत येते त्या असुरांवरवर झालेल्या भांडणाची व इतर त्यांच्या संबंधीच्या गोष्टींची आठवण त्यांना राहिली. तथापि, ही असुर-लोकांची आठवण त्यांना मुळावें सुखावह नव्हती; व असे म्हणण्याचे कारण हे की, त्या संबंधी बोलतांना, तो निविड अंधःकाराने आवृत आहे, आत्महत्या करणाऱ्या लोकांना त्या ठिकाणी पाठविण्यांत येते, असा उल्लेख करतात. मार्थ्यदिन शाखेच्या बृहदारण्यकोपनिषदांत (४. ४, १४) अज्ञानी लोकांना तो लोक दाखविला आहे आणि कण्वशाखेच्या ग्रंथांत (४. ४, ११) तो असुरप्रदेश आहे हे मुळी विसरून, त्यांचे सामान्य वर्णन तो निरानंद प्रदेश (अनंदः) आहे एवढेच सांगून—केले आहे”

आपल्या वाढमयांतील असुर व आसिरिया यांचा संबंध राजारामशाही भागवतानी सुमारे ३०—४० वर्षांपूर्वी मांडला त्याचा हल्ल हल्ल स्वीकार कसा होत आहे हे राजवाडे, टिळक, व डा. भांडारकर यांचे लेख येथे उद्धृत केले आहेत त्यावरून त्यांच्या विधानास मान्यता दिली आहे असे समजून ये. यावर आणखी बराच परिश्रम झाला पाहिजे. दोहोंच्या लेखांतील विधाने ‘सूचक कल्पना’ यापलीकडे मुळावें गेलेली नाहीत.

पकरण १० वें.

उपसंहार

मनुष्याचा बुद्धपूर्व इतिहास या विभागांत मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि या ग्रंथनामधे सामान्यतः एकंदर सात आठ हजार वर्षांचाच इतिहास मांडला गेला आहे. असे दिलेले. मनुष्यप्राणी भूपृष्ठावरच्यांच्या दृष्टीने

आहे त्या चतुर्थयुगांत आहे. याची भूतलावर वस्ती आज किती लक्ष वर्षे आहे याविषयी विचार चालू आहे. जमिनीवरच्या थगमथ्ये जे मनुष्याचे अवशेष सांपडतात त्यांची व आजच्या मित्र मानववंशकाल ह्योणाच्या भौगोलिक व्याप्तीची संगति अजून लावतां आली नाही व पुराणवस्तुशास्त्राचे संशोधन आणखी कित्येक दशके झाल्याशिवाय आणि अभ्यासाचे क्षेत्र सर्व जग झाल्या-शिवाय लावतां येणार नाही. भाषाशास्त्रापासून निघणारे मनुष्य-भ्रमणात्मक सिद्धान्त अजून वृद्धित झाले नाहीत. या शास्त्राचे ध्येय काय, तर ज्याप्रमाणें एखाद्या घगण्याचा वंशवृक्ष तयार करतां येतो आणि त्या वंशवृक्षामध्ये निपुत्रिक किंवा सपुत्र-पुरुष बसवून तो मांडतां येतो त्याप्रमाणें ज्या जातीचे अव-शेष उरले आहेत त्या जाती व नष्ट झालेल्या जाती या सर्वांचा वंशवृक्ष तयार करावयाचा, हें मानववंशशास्त्राचें आत्मध्येय आहे. हा वंशवृक्ष तयार करतांना प्रत्येक राष्ट्राची कामगिरी त्या वंशवृक्षावरोबरच मांडावयाची. अशा तऱ्हेने इतिहास कधी भविष्यत्काली तयार होईल तो होवो. पण तें ध्येय आहे हें खास. त्या दृष्टीने प्रयत्नहि झाले पाहिजेत. सामान्य कुलाचा वंशवृक्ष मांडतांना जी अढचण उत्पन्न होत नाही अशी एक अढचण मानववंशवृक्ष तयार करतांना उत्पन्न होते. पुष्कळ राष्ट्रे किंवा मानववंश मरून जात नाहीत किंवा चालूहि रहात नाहीत, तर त्यांचे घटक इतर मानववंशांत समाविष्ट होतात. अशा तऱ्हेच्या प्रसंगां इतिहासशाधन अधिक कठिण होत जातें.

इजिप्तच्या अत्यंत प्राचीन कालापासून बुद्धाच्या काला-पर्यंत इतिहासाचे सातत्य यांत मांडावणाचा प्रयत्न केला आहे. पण हिंदुस्थानाचा इतिहास बराचसा क्रुष्युद्धा-पर्यंतचाच आहे क्रुष्युद्धापासून बुद्धकालापर्यंत म्हणजे शैशु-रामापर्यंत आपणास ऐतिहासिक राजावलीशिवाय दुसरे साहित्य उपलब्ध नाही, व ती राजावली चवथ्या विभागांत मांडलीच असल्यामळे येथे देण्याचे प्रयोजन नाही. सांस्कृ-तिक इतिहास घावयाचा तर तेथेहि पंचइतच उत्पन्न होते. श्रौतसूत्रे व पंडितशास्त्रे यांच्या आज आपणांस ज्या आवृत्त्या उपलब्ध आहेत त्या सर्व बुद्धोत्तरकालांत संस्कारित झाल्या आहेत असे उघड दिसते. परस्परपेक्ष जीं दोन मीमांसांचीं सूत्रे त्यांत बौद्धमनखंडनाचा प्रयत्न आहे व तींच गोष्ट रामायणभारतासारख्या ग्रंथांची होय. रामायणानें एका क्षेत्रक श्लोकांत बुद्धास तर चोरच म्हटलें आहे आणि भारतामध्ये तर बौद्धांचा उल्लेख अनेक ठिकाणी आहे. दोन्ही आर्पमहाकाव्यावर बुद्धोत्तरकाली संस्कार झाले हें कोणीहि नाकबूल कराव-याचा नाही. गृह्यसूत्रे व धर्मसूत्रे हीं तर वरीचशीं आजच्या स्वरूपांत बुद्धोत्तरकालीनच दिसत आहेत. तर

त्यांच्या विषयी विवेचन ब्राह्मणकुलें व संप्रदाय यांवरोबर जेवढें केलें त्यापेक्षा अधिक करतां आले नाही.

भारतीय आर्यन् लोकांचे व त्यांच्या पूर्वजांचे इतिहासकाल याविषयी संक्षेपवाक्य म्हणून येणेंप्रमाणें सांगतां येईल.

(१) मूलग्रहकालः या कालाविषयी अनुमानें दिवसानु-दिवस वाढत आहेत व जुनीं टाकलीं जात आहेत. अजून स्थलनिश्चयहि नाही किंवा सहस्रकांनीं मोनण्याइतका देखील कालनिश्चय नाही.

(२) दुसरा काल पशुभारतीयकालः या कालांत देखील पशुंचे आणि भारतीयंचे पूर्वज कोठें असावेत याविषयी स्थाननिश्चय करतां येत नाही व हा काल केव्हां असावा हेहि सांगतां येत नाही.

(३) तिसरा काल भारतीय आर्यन् लोकांचा कालः या काळाचे प्रथमतः दोन भाग पडतात. सूतसंस्कृतीचा काल हा पहिला भाग होय आणि मांत्रसंस्कृतीचा काल हा उत्तर भाग होय. मांत्रसंस्कृति उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी ' दाशराज्ञयुद्ध ' झालें. दाशराज्ञयुद्धापूर्वीच सूतसंस्कृ-तीच्या आर्यन् लोकांनी उत्तरहिंदुस्थान व वैदर्भ व्यापिला होता. आणि कदाचित् सिलोनपर्यंतहि त्यांचा प्रवेश झाला होता. मांत्रसंस्कृतीच्या कालाचा प्रारंभविद् म्हणजे दाशराज्ञ युद्ध होय, आणि हें क्रुष्युद्धापूर्वी सहाशें वर्षे अजमासें झालें असावें. ऋग्वेदीय मंत्रांच्या रचनेपासून क्रुष्युद्धाकालीन संहि-ताकरणापर्यंत सर्व खटपट याच सहाशें वर्षांतली होय. या सहाशें वर्षांची धार्मिक कामगिरी म्हटली म्हणजे सामान्य अग्न्युपासनेपासून सप्तसंस्था व सुत्रे याचा विकास ही होय. आजचा संस्कारधर्महि अथर्ववेदाच्या घटनेमार्फत याच कालांत समंत्रक झाला असावा. याच कालामध्ये मंत्र-कालीन देवतांमध्ये प्रथमतः वरुणापासनेचा क्षय आणि इंद्राचे प्रामुख्य व त्याच्या नंतरहि इंद्रास मागे टाकून प्रजा-पतीचें प्रामुख्य व शिवविष्णूस मान्यता इत्यादि क्रिया दैवते-तिहासांत झालेल्या दृष्टीस पडतात.

व्यापक व नियमांकित विचारांचा इतिहास आपणांस शोधावयाचा असल्यास सूतसंस्कृतिकालीन साहित्य आपणांस अनुपलब्ध आहे. त्याची परंपरा आपणांस ऋग्वेदांतूनच आर-ण्यकार्येयत न्यावी लागते, आणि त्याची संगति बौद्ध व जैन ग्रंथांशी लावावी लागते. ऋग्वेदात व्यापक विचार दहाव्या मंडळांतच आढळतो. परंतु ऋग्वेदात पुनर्जन्माची कल्पना सुद्धा नाही. आणि कर्मवादाहि नाही. आध्यात्मिक सूत्रें आहेत व त्यांमध्ये सर्व जगभर एकच आत्मा भरून राहिला अ हे हीं अद्वैतावाद्यांची कल्पना दिसून येते. ईश्वरसंशयवादांचे निराकरण देखील ऋग्वेद २. १२ व ८. ८९ मध्ये आढळतें. ऋ. १० १२१ या सूक्तांत "कस्मै देवाय हविषा विधेम" असें श्रुपद आहे. कोठें प्रजापति, तर कोठें ब्रह्मणस्पति, तर कोठें विश्वकर्मा अशा अनेक तऱ्हेच्या नांवाखाली एकेश्वरीकल्पना व एकेश्वरीच्या ठायी विश्वकर्तृत्व. हीं ऋग्वेदांतलीं तात्विक

सूक्तांत व्यक्त केलीच आहे असें मागे सांगितलें आहेत (वेदविद्या पृ. ४२).

व्यापक विचारांचें ऋग्वेदांतील महत्त्वाचें मंडळ म्हणजे दहावें होय. यांतच हिरण्यगर्भसूक्त व पुरुषसूक्त हीं आहेत आणि या सूक्तांत सृष्टीच्या उत्पत्तीविषयी विचार व्यक्त झाले आहेत.

यज्ञसंस्थेमध्यं ब्रह्मावाद्यांचें काम जें संशयानिवृत्ति, त्या कामाचे अवशेष ब्राह्मण ग्रंथांतील आख्यायिकांच्या रूपानें व गोष्टींच्या रूपानें शिल्लक राहिले आहेत, त्यांत काहीं, आरण्यकांत शोभतील अशा कथा, आहेत. जगत्सृष्टिविषयक कथा तैत्तिरीय ब्राह्मणाच्या दुसऱ्या कांडांत दिली आहे. तसेंच नाचिकेताची कथा तिसऱ्या काण्डांत दिली आहे. तथापि एकंदरीत असें म्हणण्यास हरकत नाही की, व्यापक विचारांचा इतिहास लिहावयास पद्धतशीर प्रारंभस्थान आरण्यकें व उपनिषदे हें होय. या इतिहासाचा इतर इतिहासाशी संबंध जुळवावयाचा म्हणजे तो सांगता येईल की यज्ञसंस्थेच्या अंतिम कालापर्यंत व्यापक विचार किंवा नियमांकित विचार फारसा कोठे विकसित झालेला दिसत नाही.

आर्यन् लोकांच्या प्रसाराचा इतिहास व वैदिक वाङ्मय यांची संगति इतकीच लावतां येईल की, आर्यन् लोकांचा प्रसार चोहोंकडे वेदपूर्वकालीन झाला होता. फक्त ब्राह्मण जातीचा प्रसार व वाङ्मयवाल्यांचा प्रसार यांची व वाङ्मयाच्या बाबीची संगति लावतां येईल. ती थोडक्यांत येणेंप्रमाणें: ऋग्वेदकालीन या वर्गाचा गंगेपर्यंत प्रसार झाला होता आणि ब्राह्मणयज्ञवेदकालीन सर्वउत्तरीहंदुस्थानभर झाला होता. अश्वमेधसंस्था ज्यावेळेस समंत्रक करण्यांत आली त्यावेळेस महाराष्ट्री कापीलयस्पर्धेचा उल्लेख करतांना दाखविली आहे. ऋग्वेदांत गंगेच्या पूर्वेकडील प्रदेशाचा उल्लेख फक्त एकच आहे; आणि तो कीकटाचा होय. ऋग्वेद व यजुर्वेद-ब्राह्मणकाल यांमध्ये एवढाच स्थानिक फरक निर्देश करता येतो: यापेक्षा जास्त करतां येत नाही. वाङ्मयाची वाढ व वाङ्मय-वाल्या वर्गाचा प्रसार यांचा संबंध ऋग्वेदकाल व यजुर्वेद-ब्राह्मणकाल असं दोन गट करून दाखवितां येतो; यापेक्षा जास्त स्पष्ट करतां येत नाही.

गृहस्थधर्माचा व कृषिरूपसंवंधाचा विकास यांविषयी फारसा इतिहास देतांच येत नाही. पतिपत्नीधर्म ऋग्वेदाच्या अत्यंत प्राचीन भागांतहि पूर्णपणें स्थापित दिसतो, एवढेंच नव्हे तर ज्याअर्थी पुत्रांची मागणी वारंवार दिसते त्याअर्थी पितृपुत्रपरंपराहि स्थापित झाल्यासारखी दिसते. लग्न व स्त्री-पुरुषसंयोग यांतील भिन्नता पत्नी व दासी अशा भेदामुळे, व दासीपुत्रांचा हलके समजत असत त्या वरून दिसत आहे. आणि त्याअर्थी विवाहसंधांचा पावित्र्यहि सिद्ध झालें होतें. ऋग्वेदांत उल्लेखिलेला कक्षीवान् औशिज यास जर राजपुत्राइतका मान असता तर त्यास भोक मागत देशोदेशां फिरावें लागलें नसतें हें ऋग्वेदीय प्रमाण होय. ब्राह्मण काली

दासीपुत्रांस हलके मानांत होते यांत नवल नाही. पण ते तसे मानांत होते त्याला प्रमाण हवेंच असलें तर कचप ऐदपाची कथा देतां येईल. तेव्हां गृहस्थधर्मपूर्व सामाजिक इतिहास पाहण्यास आपणांस ऋग्वेदपूर्व समाजाकडे जावें लागेल. ऋग्वेदोत्तर समाजाकडे जाऊन आपणांस गृहस्थधर्माच्या पूर्वी यातीचें तारसं ज्ञान होणार नाही. एवढें मात्र खरें की, ज्याअर्थी दासीपुत्र व आर्यांच्या नांवानेंच ओळखिले जाणारे पुरुष धार्मिक आयुष्य-क्रमांत सुद्धां महत्त्वाचें स्थान पावूं लागले, व आचार्य म्हणून प्रासिद्धासि आले त्याअर्थी दासीपुत्रांची सामाजिक स्थिति अत्यंत कठीण नसावी.

कुलांचा, जातीचा, व गोत्रांचा इतिहास यांचा दुसऱ्या कोणत्या तरी इतिहासाशी संबंध लावावयाचा असल्यास तो यज्ञसंस्थेशी व वाङ्मयेतिहासाशी लावतां येतो. गोत्रे व प्रवर यांची कल्पना ऋग्वेदकालीन दिसत नाही. गोत्रे व प्रवर यांचें महत्त्व प्रथमतः श्रौतसूत्रांतच दिसतें म्हणजे यज्ञसंस्था संपूर्ण झाल्यानंतर दिसतें; आणि असें दिसतें, की, प्रवरांचा उगम होतृवर्गातील प्राचिनसंप्रदायांतून झाला असावा. यांविषयी विवेचन पूर्वीच्या एका प्रकरणांत सविस्तर केलें आहे.

वैदिक वाङ्मयाच्या इतिहासाचा मार्ग अंकित करण्यासाठीं दोनच राजकीय खळबळी दिसतात. एक राजकीय खळबळ प्रथमकाळ दाखविते व दुसरी अंतिम काळ दाखविते आणि त्या म्हणजे ऋग्वेद व दाशराज्ञयुद्ध व कौरवपांडवयुद्ध या अनुक्रमें होत.

दाशराज्ञयुद्धकालीन कथेविषयी प्रस्तुत विभागांत ज्या नवीन गोष्टी मांडल्या आहेत त्या येणेंप्रमाणें:—

(१) दाशराज्ञयुद्धानंतर सर्व ऋग्वेदांतील मंत्रांची रचना झाली आहे. (२) दाशराज्ञयुद्ध हें आर्यन् लोकांचें पहिलें आगमन नव्हे (३) दाशराज्ञयुद्ध हें गोत्राकाळ्यांचें युद्ध नव्हतें. (४) गोत्राकाळ्यांचें युद्ध ऋग्वेदांत चित्रित नाही (५) आर्येदस्त्विवरोधकल्पना हा ईश्वरसैतानयुद्धकल्पने-प्रमाणें प्राचीन कल्पना आहे. आर्य हा जातिवाचक शब्द नसून शिशुवर्गवाचक व यजनशालवर्गवाचक शब्द आहे. (६) वर्ण हा शब्द समाजांतील श्रमविभागीवर्ग या अर्थानें ऋग्वेदांत नाही (७) चार वर्गांचे अस्तित्व ऋग्वेदकालीन होतें व त्याच्याहि पूर्वी होतें, पण त्यास वर्ण शब्द लागला नव्हता. (८) वर्ण हा शब्द नेव्हां वर्गवाचक असेल तेव्हां यजनासुळें झालेल्या वर्गाचा वाचक होता आणि त्या शब्दाचें त्या अर्थानें अस्तित्व पृष्ठभारतीयकालीन असावें. (९) दाशराज्ञ युद्ध हें दोषां सद्य संस्कृतीच्या आर्यन् लोकांतच झालें तथापि दोन्ही पक्षांचे युद्धांतील सहाय्यक मात्र प्रसंगां भिन्न संस्कृतीय अमूं शकतील.

वरील सर्व इतिहासाचीं अंगें सुदासापासून १ पर्यंतच्या मधल्या कालाच्या एक दोन पायऱ्याच परंतु या दीर्घ काळांतील

णाच्या गोष्टी म्हणजे वैदिक वाङ्मय, ब्राह्मण जाति, व यज्ञ-संस्था या तीन होत. या तिहींचा अन्वयोपश्रय निकट आहे तो वेदाविद्येत सविस्तर दिला आहे. त्यांतील मुख्य गोष्टी येणे-प्रमाणे मांडतां येतील. वैदिक वाङ्मयाची घटना अशी सांगतां येईल कीं आज जे चार संहिता व ब्राम्हणे असे पृथक् स्वरूप आहे ते ऋग्वेदाचे तृतीयसंहिताकरण असावे. संहिताकरणे एकंदर तीन झालीं असावी. पहिलें संहिताकरण जेव्हां ऋक्सामयजु असे वर्गीकरण ऋग्वेदांतच दिसून येतें त्या काळचे होय. दुसरे संहिताकरण परंपराप्रसिद्ध व्यासाचें संहिताकरण असावे. तिसरे संहिताकरण व्यासाशिष्यकालीन असावे. दुसरे व तिसरे यांत अर्थात अंतर फारसें नसावे. आणि जरी या दुसऱ्या व तिसऱ्या संहिताकरणाच्या कालामध्ये वेदांच्या निरनिराळ्या शाखा वाढल्या गेल्या असाव्या. तरी तो काल यज्ञसंस्थेच्या विकासाचा नसून अवनतीचाच होता असें म्हटलें पाहिजे. एवढेंच कीं ही संस्था भरतां भरतां थोडी भरभराटीला असावी. हाच काल आरण्यकांय धर्माच्या उदयाचा काल होय, हाच काल ब्राह्मणसंघाचें वर्गस्वरूप जाऊन जातिस्वरूप मिळण्याचा काल होय, आणि हाच काल शाखावैशिष्ट्याचा व शाखानुरूप नव्यांन गृह्यनिर्माण करून तेच जातिवैशिष्ट्य करणाऱ्या प्रारंभाचा काल होय.

ऋग्वेदाकालीं दैनिक अग्निहोत्रामध्ये सोम दिसत होता तो सोम दुर्मिळ होत जाऊन दैनिक अग्निहोत्रांतून तर गेल्याच, परंतु प्रसंगोपात्त होणाऱ्या मोठ्या यज्ञांतून देखील सोम नाहींसा होऊन सोम न मिळाल्यास कोणती तरी वल्ली वापरण्यास प्रारंभ होऊं लागला. हें वस्तुतः यजुर्वेदांत व ब्राह्मणांत दिसून येतें. इतका सोमवर्णाचा यज्ञसंस्थेच्या इतिहासाशी संबंध देतां येईल.

घराघरचें दैनिक अग्निहोत्र अग्रिय किंवा लुप्त होऊं लागलें अशी स्थिति ऋग्वेदांत दृष्टास पडते, व त्यामुळे मोठमोठ्या यज्ञास सार्वजनिक वर्गण्या घेऊन सुरुवात झाली, आणि लहान यज्ञांचे मोठे यज्ञ बनले. म्हणजे त्रैविद्याच्या धंदेवाईक आस्तित्वास जागा उत्पन्न झाली. ज्या अर्थी इष्टीचें व पशूचें होत्र ऋग्वेदावरील ब्राह्मणांत नाहीं, व तें यजुर्वेदांत आहे त्या अर्थी मोठ्या सोमयागाची कल्पना उद्भवल्यानंतर ऋग्वेदाच्या संहिताकरणास प्रारंभ झाला असावा असें दिसतें. ऋग्वेदाचें दहावें मंडळ जेव्हां अध्वर्याचें गृह्य हिसकावून घेण्याची मसलत निघाली असावी त्यावेळेचे दिसत. गृह्यास उपयोगी पडणारे मंत्र दहाव्या मंडळांतच आहेत. इतरत्र फारसे नाहींत. ऋग्वेदवर्गीत दोन मुख्य स्पर्धा दिसतात. एक स्पर्धा त्रैविद्य व अर्धवे यांची, व दुसरी स्पर्धा कृष्णयजुर्वेदी व शुक्लयजुर्वेदी अध्वर्यांची. अध्वर्यांनां मांडून वाहेर पडलेल्या शुक्लांनीं प्रसंगीं हातांत घेतले असावे असें दिसतें. कारण वैतानसूत्र व पारस्कर यांची गद्दी दिसते. अध्वर्यांचा प्रवेश यज्ञसंस्थेत बऱ्याच उशीरां झाला असावा असें वाटण्यास प्रमाण म्हणून अध्वर्यांतील

होत्रउत्तरभागांत विनाव्या काण्डांत आहे असें देतां येईल आणि ते सर्व ऋग्वेदांतीलच मंत्र आहेत. हेहि भाणखी प्रमाण म्हणून देतां येईल.

ऋग्वेदांतील मंत्रांमध्येच अनेक स्तोत्रे एकत्र मिळून प्रार्थना करीत आहेत असें चित्र वारंवार येतें. आणि त्या स्तोत्रांत कांहीं तरी प्रकार होते असेंहि दिसतें. त्यांत गायत्री, अर्का, होत्रे, ब्रह्मे हे मुख्यत्वांनीं सांगतां येतील. आणि त्या वेळेस या सर्वांचें स्वरूप जवळ जवळ सारखेंच असावे, पुढें स्पष्ट-मध्ये होते व ब्रह्मे टिकले, व अर्का व गायत्री हे लयास गेले असें दिसतें. होता या शब्दाचा अर्थ अध्वर्याच्या आदेशानें होत्रवाक्यें म्हणणारा किंवा आवाहन करणारा असा नसून हवन करणारा किंवा मुख्यत्वांनीं हवन करणारा असा होता असें दिसतें (वेदाविद्या पृ. ३७३-३७८). दुसऱ्या भागांत दिलेल्या उताऱ्यावरून असें दिसून येईल कीं, होता यांतील हु धातूचा जितका आवाहनार्थी अर्थ निघेल तितकाच हवनार्थाहि अर्थ निघेल. अध्वर्यु हें पद शब्दाच्या स्वरूपावरूनच कर्मविशिष्ट न दिसतां पदवाचिषिष्ट दिसतें, त्यामुळे त्यांचे उल्लेख चारही वेदांतून फार थोड्या वेळां आलेले आहेत. हा अध्वर्याचा वर्ग होत्यांतूनच निघाला असावा, आणि प्रमुखत्वांनीं काम करणारा म्हणून अध्वर्यु म्हणवून घेत असावा. यांचेहि पहिलें मांडवल बर्चसे ऋचांच्या स्वरूपांत असावे आणि ते आज याजुपहोत्र म्हणून शिल्लक असावे. सर्वच क्रिया अगदीं प्रारंभीं समंत्रक नसाव्या. ज्यावेळेस मोठमोठे याग करावयाचे असतील त्यावेळेस एकेक क्रिया समंत्रक होऊं लागली असावी. या वेळेस एकानें जर यज्ञांतील प्रत्येक क्रिया नियमबद्ध व मंत्रबद्ध करण्याकडे आपलें लक्ष घातलें तर दुसऱ्यानें अधिकाधिक स्तोत्रमंत्रांचा संचय करण्याकडे लक्ष घातलें. होत्यांची जी यज्ञसंस्था असेल तीत वरेचसे मंत्र म्हणून अग्निसमर्पण करण्यांत येत असेल तर अध्वर्याच्या क्रियेमध्ये कर्मवैचित्र्य असेल. त्यांनीं कर्मवैचित्र्याकडेच लक्ष ठेवून आणि सोम दुर्मिळ होत असल्यामुळे सोमाशिवाय यजनपद्धति निर्माण करून, 'सप्तहविःसंस्था' निर्माण केल्या, आणि त्या करतांना दुसऱ्या वर्गाची फारशी मदत घेतली नसावी. 'सप्तसोमसंस्था' ज्या वेळेस उत्पन्न झाल्या त्या वेळेस मात्र इतर लोकांची जरूर लागली. होता आणि अध्वर्यु यांचे एकीकरण अर्थात् सोमसंस्थांमुळे झालें एवढेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष ऋग्वेदाची मांडणी देखील सोमसंस्थास अनुरूप करण्यांत आली. ऋणजे दर्शपूर्णमास, पशु यांचे होत्र यजुर्वेदांतच आहे ऋग्वेदांत नाहीं. सोमसंस्थेमध्ये मात्र होत्याप्रमाणेंच उद्गात्यालाहि आमंत्रण करण्यांत आलें आहे. होत्यांच्या संघामध्ये जे आज यज्ञसंस्थेत ऋग्विज दिसतात ते त्यांची यज्ञसंस्था निराळी होती अशा स्थितीचेंच अस्तित्व दाखवितान. जो यज्ञांतील मुख्य मनुष्य, तो प्रेप देणार, तोच प्रशास्ता, परंतु जेव्हां अध्वर्यु व होते या दोगांचे एकीकरण झाले तेव्हां मुख्य पदवी 'होता' ही कायम राहिली व प्रशास्ता

या पदवीऐवजी मैत्रावरुण ही पदवी झाली असावी. झणजे होत्यांपैकी जो समुच्चय अध्ययुप्रधान सोमयागाला मिळाला त्यांतले होतुसहायकांत प्रेप देण्याच्या कामाचें महत्त्वच कमी करण्यांत आलें. ब्रह्मे हे देखील निराळ्याच यज्ञपरंपरेतील होते. ब्रह्मयाचे सहाय्यक स्वतंत्र आहेत व त्यांतहि हौत्र व आध्यय्य करणारे आहेत. ब्राह्मणाच्छेसी हा ब्रह्मयाचा मनुष्य, पण कर्म करतो हौत्राचें. आग्नीध्र हा ब्रह्मयाचाच सहाय्यक पण कर्म करतो आंगमेहेनतीचें, अध्ययूसारखें. पोता हाहि ब्रह्मयाचा मदतनीस पण याचें कर्म होत्यासारखें आहे. ज्या पद्धतीनं होतें अध्ययुप्रधान यज्ञसंस्थेत शिरले आणि त्यांचे मदतनीस आपल्या कामाचें स्वरूप न बदलता प्रविष्ट झाले झणजे वस्तुतः अधार्यु इत्यादींचे सहाय्यक वचून देखील नांवानें मात्र होत्यांचे सहाय्यक राहिले, तीच क्रिया ब्रह्मयांस त्रैविद्याच्या यज्ञसंस्थेत स्थान मिळाल्यानें झाली. ही अध्ययूची व ब्रह्मयांची एकी झाली ती बराच काळ स्पर्धा झाल्यानंतरच झाली. त्यां स्पर्धेमध्ये ब्रह्मयांनीं सोमयागाची अनवश्यकता वगैरे सांगून अध्ययूच्या कामाला हरकत केलीच. ब्रह्मयांची यज्ञसंस्था राजाभयानें चालत असावी व अध्ययूची लोकाभयावर चालत असावी. यामुळे अध्ययूस ब्रह्मयांस आपल्यांत घेण्याची इच्छा स्वाभाविकच झाली. तथापि ब्रह्मयांस लोकासमान अध्ययूकडेच जास्त वळतो व अध्ययूच्या यज्ञसंस्थेत लोकाकर्पक भागहि बराच आहे ही गोष्ट पटली असावी व त्याशीं समेत करण्याची इच्छा झाली असावी. अध्ययूंनीं ब्रह्मयांस महत्त्वाचें स्थान दिलें. परंतु मुख्य व्यवस्थापकाचें काम आपणांकडेसच ठेविलें अध्ययूंनीं कित्येक लहानसहान क्रियांस सोमसंस्थाचें स्वरूप दिलें आणि अशा रीतीनें त्या क्रिया ब्रह्मयाच्या ताब्यांतून आपणांकडे घेतल्या, याला प्रात्यस्तोमाचें उदाहरण देतां येईल, असा.

यज्ञसंस्थातील अतस्य घटनेसंबंधानें हें विवेचन झाले. संस्थाचें पौर्णपर्याहि मांडण्यांत आलेंच आहे. आता सत्रविषयक विचारांचें पुनरिखण करूं. सत्रें हीं प्राचीन मात्रलोकांचीं नसावांत असें वाटतें. सत्र शब्द तथा अर्थानें ऋग्वेदांत नाहीं, सत्रें या शब्दाचा समुच्चयात्मक स्थान ईतपत अर्थ फार तर ऋग्वेदांत आलेल्या उदाहरणातून काढतां येईल. सत्रें शुद्ध यज्ञवेदांत दिली नाहींत व कृष्णयज्ञवेदांत देखील त्यांची मांडणी फार पुसट पुसट आहे. त्यावरून सत्र फारशीं प्रचारांत नव्हतीं असें म्हणतां येईल. लोक फिरते असताना जी क्रिया स्वाभाविकपणें होई ती क्रिया पांचपत्रास मंडळींनीं एकत्र वसून करावयाची हें मुख्य सत्रस्वरूप होय. सामुच्चयिक अभ्युपासना ऋग्वेदांत हृदीस पडते, तिचें एक विशिष्टकरण जर सोमयागाच्या रूपानें द्याइकाडून झाले तर सामान्यांकडून सत्ररूपान झाले. सामान्य जनांस आपण एकत्र होऊन काही क्रिया करावयाची इच्छा उत्पन्न झाल्यास, जी कृति करावयाची ते सत्रसत्रात

अर्थात सर्वसामान्यांनीं जमून तें केले असल्यामुळे दक्षिणा नाहीं, यजमान ऋत्विज ही भिन्नता नाहीं व त्यांचा कार्यक्रम विशेष विशिष्टीकरण पावला नाहीं, व नियमांनीं हिं बद्ध झाली नाहीं. कृष्णयज्ञवेदामध्ये मात्र सत्रांत त्यांच्या वाढलेल्या संस्थाप्रमाणें दररोज याग करावेत असें सांगितले आहे. लो. टिळकांनीं सत्रांच्या मुदतीचा संबंध तितक्या मुदतीचा दिवस असावा असा लावून त्यावरून उत्तरध्रुवात्मक मूलस्थानाच्या कल्पनेस तो आधार म्हणून दिले आहे.

समाजाचा इतिहास लिहिण्यासाठीं अनेक प्रकारच्या पद्धती वापरल्या जातात. त्या पद्धतींचें याथातथ्य ज्ञान करून देण्याचें हें स्थान नव्हे. त्याचें काही दिग्दर्शन पाहिल्या विभागाच्या तिसऱ्या प्रकरणात केले आहे. त्यामध्ये प्राचीन भारतीय व प्राचीन भिन्नस्थलाय भाषांचा तौलनिक अभ्यास, संस्कृत भाषेचा ऐतिहासिक अभ्यास व भिन्नकालीन भारतीय भाषांचा तौलनिक अभ्यास, प्राचीन कालाच्या अवशिष्ट वस्तूंचा अभ्यास उ. मोडकी देवळे, जर्म. नोखाळा गाडलेली शहरे, राजवाडे वगैरेंचा स्थावरजंगम लिखाणाचा अभ्यास, मुद्राविज्ञान, तसेंच भारतीय संस्कृतीचा ज्या इतर भाषावर परिणाम झाला असेल त्या इतर भाषांचा अभ्यास, संस्कारूप अवशेषाचा अभ्यास (उ. जातीचा नावें, कुलदेवता इ.) तसेंच दैवत, कल्पना, विचार, तत्त्वज्ञान इत्यादिकांवर अभ्यास म्हणजे तौलनिक दैवतशास्त्र इत्यादींचें स्वरूप वाणिज्य आहे. आणि या सर्व प्रकारच्या अभ्यासापासून उत्पन्न होणारे ज्ञान तेंहि मांडले आहे. उदाहरणार्थ तौलनिक दैवताभ्यास दुसऱ्या विभागांत दैवतेतिहासाबरोबर दिला आहे. भारतीय व अन्यस्थलाय भाषांच्या अभ्यासापासून जी इतिहासज्ञानप्राप्ति होते ती मूलगृहकालीन व पृथ्वीभारतीय संस्कृतीच्या वर्णनकालीं मांडलीच आहे. स्थावरजंगम लिखाण व मुद्राविज्ञान यांच्यापासून होणारी फलप्राप्ति, जे ऐतिहासिक राजावलींचें व कथासूत्रांचे वागे, त्यांचेहि फल प्रसंगातुसार मांडलेच आहे. द्राविडी भाषेंतील शब्दसंग्रहाचा अभ्यास हा ऐतिहासिक पद्धतीनें करून त्यापासून उत्पन्न होणारी फलप्राप्ति ही मात्र फारशी मांडली गेली नाहीं. याचें कारण या इतिहासावर फारसा परिश्रमच झाला नाहीं. संस्कृत भाषेचा ऐतिहासिक अभ्यास करून त्यापासून जी इतिहासप्रगातीची मांडणी करावयाची त्या मांडणीचें प्रारंभस्थान वेदकालीन शब्दांचा साकल्यानें अभ्यास होय. हा अभ्यास प्रस्तुत विभागांत पाहिल्या प्रथमच मांडला गेला आहे आणि भविष्यकालीं या अभ्यासाची पद्धतशीर वृद्धि होईल अशी अपेक्षा आहे. वेदकालीन शब्दसंग्रहाचें साकल्यानें ज्ञान झाल्याशिवाय भाषेच्या ऐतिहासिक अभ्यासाच्या वलांना न्यर्थ आहेत. आणि यासाठीं प्रस्तुत विषयाचा प्रारंभ म्हणून आम्ही त्याकडे वरवींशीं पृष्ठें दिली आहेत. शब्दसंग्रहाची जी ऐतिहासिक अभ्यास व्हावयाचा त्याचे दान आहेत. नवीन शब्द आपणां कोणते

शब्दांच्या यादीकडे लक्ष देऊन पाह्यावे. आणि जुन्या शब्दांचे अर्थांतर कसकसे होत गेले हे पहावयाचे. या दोन प्रकारच्या अभ्यासांनी स्थित्यंतरासुद्धे बदललेली सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थिती लक्षांत येते. असो.

संस्कृतसंभव भाषांचा, निदान संस्कृतसंभव म्हणून समजल्या जाणाऱ्या भाषांचा, ऐतिहासिक अभ्यास होण्यास आवश्यक साधन शब्दसंग्रहाचे प्रयत्न होत. ते प्रयत्न वरेचसे झाले आहेत आणि वन्याचशा प्राकृत समजल्या जाणाऱ्या भाषांचे कोशादि झाले आहेत. आतां उत्तरकालीन भाषांच्या शब्दांचे व्युत्पादन करण्याचे प्रयत्नादि चालू आहेत. त्या भाषांचे व्याकरणहि अभ्यासिले जाऊन त्यांच्या संस्कृत व्याकरणाशी संबंध पाहण्याचे काम चालू आहे. राजवाड्यांचे ज्ञानेश्वरीचे व्याकरण हा एक त्या प्रकारच्या अभ्यासाचा उत्कृष्ट नमुना होय.

ऐतिहासिक विवेचनामध्ये आपण एकाच प्रगतीच्या दोन भिन्न कालांतील अवशेषांची तुलना करून प्रगति मोजतो. किंवा दोन भिन्नस्थलीय भिन्न लोकांचे अवशेष तुलनेकरिता घेतलेच तर ते त्या दोहोंपासून त्याच्या पूर्वाचे स्वरूप अवगमिण्याकरिता ते तुलनेस येता. यांत सदाप अनुमानाला जागा कमी असते. परंतु याहून जराशी अधिक सदाप परंतु वापरली गेलेली तौलनिक पद्धति म्हटली म्हणजे प्रगत व रानटी लोकांचे आचार व संस्था घेऊन त्या रानटी लोकांच्या आचारांपासून प्रगत लोकांचे आचार उत्पन्न झाले असावे अशा तऱ्हेची कल्पना करून संस्थांच्या इतिहासाची मांडणी करणे होय. आपण सुधारलेले लोक त्याच रानटी स्थितीतून विकास होत होत सुसंस्कृत स्थितीस येऊन पोचलो तर आजच्या रानटी लोकांचे जे आचार विचार असतील तेच आपल्या पूर्वजांचे असतील आणि त्यांपासून आजचे सुधारलेले आचार विचार विकास पावले असतील अशा प्रकारची कल्पना करून निरनिराळ्या मानववंशांतील व जातींतील धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय व गृह्य संस्थांचा इतिहास मांडण्यांत आला आहे, वाकोफन, मॉर्गन वगैरेना या प्रकारच्या इतिहासास प्रारंभ केला त्याच प्रकारच्या अभ्यासास पुढे इतर लेखकांनी विस्तृत स्वरूप दिले. स्पेन्सरचा 'समाजशास्त्राची मूलतत्वे' हा ग्रंथ याच प्रकारचा आहे आणि वेस्टरमार्कचे विवाहसंस्थेच्या इतिहासावरील ग्रंथ व नैतिक कल्पनांच्या इतिहासावरील ग्रंथ याच प्रकारचे आहेत. बुद्धपूर्वजगातील चर्चेस घेतलेल्या राष्ट्रांच्या इतिहासामध्ये आजच्या सुधारलेल्या बहुतेक संस्था पूर्णपणे संस्थापित झालेल्या दिसतात. तेव्हां वन्य व नागरिक यांच्या तौलनिक अभ्यासापासून जो इतिहासभाग निघेल तो त्यापेक्षाहि प्राचीन काळाचा असावा, किंवा फार तर त्यावेळच्या आज प्रगत म्हणून समजल्या जाणाऱ्या लोकांच्या पूर्वाचा पण त्या वेळेस अप्रगत असलेल्या लोकांचा तत्कालीन इतिहास असावा असे म्हणण्यास हरकत नाही.

इजिप्त व असुर येथील लोकांचा प्राचीन इतिहास ख्रिस्तपूर्व आठ हजार वर्षांपूर्वीपासून सुरू होते, आणि त्या कालापासून आपणांस अमनां लेखांच्या कालापर्यंतचे म्हणजे भारती बुद्धाच्या कालापर्यंतचे त्या राष्ट्रांचे ज्ञान अधिकव्यवस्थित आहे. दाशराज्ञयुद्धकाल आपण घेतला तरी तो ख्रिस्तपूर्व अडीच हजार वर्षांच्या पलीकडे नेता येत नाही. सुदासदिवोदासांच्यापूर्वीची राजावली आपण घेतली तर ती फार तर हजार पंधराशे वर्षे आणखी पाठीमागे आपणांस पोचवील. जास्त पोचवू शकणार नाही. म्हणजे फार तर ख्रिस्तपूर्व तीन हजार वर्षांपर्यंत आपणांस नेईल. इतके जरी झाले तरी अत्यंत अनुमानाने काढलेल्या प्राचीनतम भारतीय कालापूर्वी चारपाच हजार वर्षे पश्चिमेकडे दोन मोठ्या संस्कृती नांदत होत्या असे स्पष्ट दिसून येईल. पर्शुभारतीयकाल आणि मूलगृहकाल या कालांचा आपणांस आज अजमास करताच येत नाही परंतु असे म्हणता येईल की, ज्या वेळेस या आर्यन् राष्ट्रांची प्राचीनतमस्थिति केवळ शब्दसादृश्यावरून काढावयाची आहे व ज्या काळामध्ये आर्यन् राष्ट्रे भटकीच होती त्या वेळेस असुर्य व इजिप्त या दोन राष्ट्रांची संस्कृति चांगलीच वाढली होती; व ज्या वेळेस ऋग्वेदसंस्मरणचाली असेल की नसेल याविषयीच संशय आहे त्यावेळेस असुरिया-मध्ये शासनपद्धति इतकी सुधारली होती की, त्यांचा कायदा लेखनप्रविष्ट झाला होता एवढेच नव्हे, तर त्यांचा ग्रंथहि [हमुरबीचे कोड] करण्यांत आला होता. एवढेच नव्हे तर हमुरबीच्या कायदेसंग्रहांत व्यावहारिक कायद्यापासून आवां-तर गोष्टी पृथक् होऊन व्यावहारिक गोष्टीच केवळ कायद्याचा विषय झाला होता. इतकी सुधारणा प्रत्यक्ष रोमन लोकांमध्ये बारा नियमांच्या काळापर्यंत झाली नव्हती. आणि भारतामध्ये तर जोराजनिमित्त शासनावलीचा संग्रहच बघा झाला नाही. काही व्यावहारिक नियमांचा संग्रह झाला तो धर्मशास्त्राकार अर्थशास्त्रकार यांच्याद्वारेच झाला. मोठमोठ्या इमारती, मोठमोठे मनोरे या बाबतीत देखील अत्यंत प्राचीन अवशेष या दोन संस्कृतीत जसे उपलब्ध होतात तसे आपल्याकडे उपलब्ध नाहीत. व आपल्याकडे अशोकपूर्व लेखाहि उपलब्ध होत नाहीत असे म्हटले तरी चालेल. म्हणजे भौतिक सुधारणांच्या बाबतीत प्राचीन आर्यन् यांच्या पेक्षा असुर व मिसरी यांची संस्कृति अधिक जुनी व अधिक उच्च होती असे म्हटल्याशिवाय गर्त्यतर नाही.

तुर्कस्थानांतील अस्कलॉनमध्ये खोदकामांत जे अवशेष सांपडले (टाइम्स ऑफ इंडिया १८-५-२१) त्यामध्ये तर इतक्या मोठ्या मूर्ती आढळल्या की त्या मूर्तीचे तळपाय एक वाराहून मोठे आहेत. अस्कलॉन शहराचा भरभराटीचा काळ म्हणजे ख्रि. पू. चवदावे शतक होय. लुकतेच म्हणजे १८-१-२३ च्या सुमारास (त्या तारखेचा टाईम्स आफ इंडियाचा अंक पहा) सर आर्थर ईव्हन्स यांनी बाहेर काढलेल्या इजिप्तसंस्कृ-

तीच्या चित्रकलेविषयी वर्णन अजळ आहे. वराहविष्णू वांही निर्वोहि माण्डली आहेत त्यांवरून संस्कृतीन पट्टापट्टा विषयी फार सुंदर माहिती मिळते. स्वच पत्राच्या २९-८ २६ च्या अंकात लंडनहून आलेल्या तारेमध्ये प्रान्समध्ये प्रचीन काळी असलेल्या मूर्तिशिल्पाचे ज्ञान दाखविणारा एक संग्रह सापडल्याचे प्रसिद्ध झाले आहे त्यामध्ये ज्या अनेक पट्टापट्टांची सुंदर घडणीची चित्रे आहेत, त्यांपैकी बरेच प्रणी आज नष्ट झाले आहेत. ती चित्रे कोणत्या काळी घडणी असावी याविषयी निश्चय झाला नाही, पण तो काळ बस हजारोंपासून पंचवीसहजार वर्षांपूर्वीचा असावा अशी कल्पना ऐली गेली आहे.

या सर्व गोष्टींवरून असे दिसते की, अग्रेसरीसंगी संग्रहातच भौतिक वायतात भारतीय संस्कृतीच्या पुढे आहे एवढेच नाही तर फ्रांस मधील संस्कृतीही भौतिक वायतात भारतीय संस्कृतीच्या पुढे आहे.

पृथ्वी संस्कृति व भारतीय संस्कृति, यांची तुलना केली तर आपणास असे म्हणता येईल की, राजकीय सत्तेची घटना आणि साम्राज्यवितरण यांच्या अवतीत पृथ्वीचे महत्त्व श्रितपूर्व सहाय्या शतकापासून ते इ.स.माना उदयापर्यंत होते. परंतु पुढेपूर्वकांनी याचे राजकीय महत्त्वही फारसे नसावे. युटोपियाची एवढेच म्हणता येईल की साम्राज्याच्या पराक्रमकालांपेक्षा पृथ्वीच्या पराक्रमकाळ २०० वर्षे अधिक अगोदर येतो. परंतु अलेक्झांडरच्या नेतृत्वाखाली ग्रीक सैनिकापुढे पर्यंत लोकांचा टिकाव धरता आला नाही. आणि त्याच्या राजवत्तेचे क्षेत्र अशोककालीन राजसत्ताक्षेत्रापेक्षा कधीच मोठे नसावे. पृथ्वी रोमन साम्राज्याशी लढता लढता जरी आपले महत्त्व कायम ठेवता आले तरी त्याची एवढी राजकीय कामत भारतीय सत्ताक्षेत्रांपेक्षा अधिक होती असा निर्णय देवच नसावा. साक्ष्य व दृष्ट्या त्याचे एवढेच कार्य भारतीय कार्यापेक्षा बरेच महत्त्वाचे व अधिक उत्तरकालीन होते असे म्हटले पाहिजे. हा सुद्धा हा पुढेपूर्वकालीन होता असे सांगणे सिद्ध झाल्याने अशी समजत नाही. शिवाय पृथ्वीमध्ये वेदागादि शास्त्राच्या विकास मुळावें झाला नाही म्हणून त्या बाबतीमध्ये पृथ्वी प्राचीन भारतीयपेक्षा उच्चतर संस्कृतीचे बाह्य किंवा अंतर् असे म्हणता येणार नाही. सूनसंस्कृतीची समकालीन इराणी संस्कृति काय असावी याविषयी अजमावच करता येत नाही; एवढेच नव्हे तर पृथ्वीच्या राजवटीचा व निश्चित इतिहासाचा प्रारंभ इ.स.मानापेक्षा पूर्वी नाही.

परिशिष्ट

जैनवाङ्मय.

बौद्ध व जैन संप्रदाय.— बौद्ध धर्मप्रयोगांमध्ये गौतम पुत्राचा एक प्रतिपत्नी म्हणून "नीगंठनातपुत्र" या ना. ति. उ. १०

ना.चा वारंवार उल्लेख आला आहे अर्थात् हा उल्लेख मुप्रमिद्ध महावीर या जैनधर्मसत्यापकाचा हाय, अतिपरी वि.कुल संदेह नाही. गौतमान्या पूर्वी थोडेच दिवस "नीगंठ" (गोमरहित) या ना.चा एका घन्याव ज्ञाना संप्रदायानु "वर्षात महावीर" याच्या पुत्रीगम्यालाही हा जैन संप्रदाय उदयास आला. जैन संप्रदायाचे बौद्ध संप्रदायाशी इतके मान्य आहे की, जैन संप्रदाय हा बौद्ध संप्रदायातीलच पोटभाग होय ही समजून घराच कल्पनेत रुढ होती तथापि बौद्ध संप्रदायापेक्षा हा जैन संप्रदायातील काही तत्त्वे इतकी भिन्न आहेत की त्यामुळे जैन संप्रदाय अगदी स्वतंत्र अह असे मानणे भाग पडले उदाहरणार्थ बौद्ध संप्रदायापेक्षा जैन संप्रदायामध्ये तापमवृत्त व इतर संप्रदायांचे आचार यांवर फारच भर देण्यात आला आहे. इतकच नव्हे तर गौतम बुद्धाच्या उलट, महावीर याने पण विकास पावलेच्या आत्मनशाच्या अधिपत्यापेक्षा विवेचन केले आहे, इन्ही संप्रदायांनी सामान्यतः लागू अगम्या गोष्टी म्हणजे प्राचीन भारतीयान प्रचलित असलेली तापमवृत्त व तत्संबंधी नीतिकल्पना ह्या होत. बौद्ध व जैन संप्रदायांचे मान्य या यावत दाखविता येण्यासारखे आहे. इतकेच नव्हे तर सर्वसामान्य भारतीय निराक्षर आव्यवाडमतात आचार प्रचारचे वातावरण भरून राहिले आहे हे दाखविता येईल.

ह्या दोन्ही संप्रदायांमध्ये मुख्य एक भेद असा आहे की, जैन संप्रदाय हा सर्वकाल पूर्ण भारतीयच राहिला, परंतु बौद्ध संप्रदाय मात्र अधिक व्यापक झाला व व्यापक बौद्ध वाङ्मयात विशेषतः महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ह्या दोघे पा.ता अंतर्गत विषयामध्ये देखील जैन वाङ्मयाची बौद्ध वाङ्मयाशी तुलना करता येणार नाही. जैनचे मूळ धर्मग्रंथ दश अशा उद्देशाच्या पद्धतीत लिहिले गेले असल्यामुळे बौद्ध धर्मग्रंथात अनेक ठिकाणी आढळून येणारे सामान्य मानवजातीच्या हिताच्या दृष्टीने केलेले विवेचन ह्या जैन ग्रंथात मुख्यतः आढळून येत नाही.

जैन लिखाण — इ. सनानंतर पहिल्या शतकात जैन संप्रदायात ए. अर्थत महत्त्वाची गोष्ट घडून आली ती ही की, त्यामध्ये श्रुतावर व लिखित असे दोन पंथ उगम झाले. ह्या सर्व धर्मग्रंथास दोन्ही पंथांचे जैन लोक 'मिदान' अथवा 'अगम' असे म्हणतात. ह्या मूळ धर्मग्रंथातील वृत्त महत्त्वाचा भाग म्हणून म्हणजे घरा "अंगे" होत, असे श्रुतावर व दिगवर पंथानुयायांचे म्हणणे आहे. परंतु जातांपर्यंत फक्त श्रुत.परंपरातील 'मिदान' उप. ६३ साला अर्जून त्यामध्ये पुढील 'सुप्त' ग्रंथाचा समवेश होतो. या धर्मग्रंथाची भाषा 'आप' किंवा 'अभंगम'ची वा नावेने संबोधली जाणारी प्राकृत होय. महावीराने ह्या मापेत धर्मोपदेश केला असे म्हणतात; परंतु ह्या ग्रंथापेक्षा बौद्धाचा व पश्चात यांच्या भाषेत पुढील अंतर आहे.

प्राकृत पद्य भागांत बौद्ध ग्रंथांतील पाली गाथांप्रमाणे वरील जुनीं शब्दांची रूपे सांपडतात. अत्यंत प्राचीन अर्धमागधीचे स्वरूप “आचारंगसुत” (आचारंगसूत्र) “सूयगदांग”, (सूत्रकृतांग) व “ उत्तरइक्षगणसुत ” (उत्तराख्यन सूत्र) या तीन ग्रंथांत पहावयास सांपडते. धर्मग्रंथांखेरीज इतर वाङ्मयाची भाषा ‘अर्धमागधी’ किंवा जैन महाराष्ट्री ही असून देखील वरील धर्मग्रंथांच्या माधेपेक्षा अगदी भिन्न आहे.

ग्रंथकाल.—ह्या धर्मग्रंथांच्या कालासंबंधीच प्रमाणभूतते-नव्वीं श्वेतांबर जैनमध्ध्ये पुढील दंतकथा प्रचलित आहे.

प्रत्यक्ष महावीरानें गणधर चौरे शिष्यांस जो तत्त्वोपदेश केला ते मूळ जैन तत्त्वज्ञान होय व तो चौदा ‘पुव्व’ (पूर्व) ग्रंथांत समाविष्ट झालेला होता; परंतु लवकरच ह्या प्राचीन ग्रंथांची माहिती नष्ट झाली मात्र महावीराच्या एका शिष्याने हे ज्ञान पुढें प्रसृत केलें व पुढें कित्येक पिढ्यापर्यंत अशा रीतीने ह्या मूळ धर्मग्रंथांचें संरक्षण करण्यांत आलें.

महावीराच्या मृत्यूनंतर दुसऱ्या शतकांत मगध देशात १२ वर्षेपर्यंत भयंकर दुष्काळ पडला. त्या वेळीं मौर्य चंद्र-गुप्त हा मगध देशचा राजा होता व भद्रबाहु हा जैन लोकांच्या मुख्य अग्रणी होता. दुष्काळामुळे भद्रबाहु हा काहीं अनुयायांसह दक्षिण हिंदुस्थानातील कर्नाटक देशात गेला, व चौदा पूर्वाच्या ज्ञानात पारंगत असलेल्यापैकी शेवट्या जो स्थूलभद्र तोच मगध देशांत मार्गे राहिलेल्या जैनसंप्र-दायी लोकांचा धुरीण झाला. भद्रबाहुच्या अभावीं ह्या चौदा पूर्वांचें ज्ञान नाहीसें होतें, अशी स्थिति प्राप्त झाल्यामुळे पाटलिपुत्र शहरांत एक धर्मसभा भरविण्यांत आली व ह्या सभेंत ११ अंगाची रचना करण्यात येऊन १४ ‘पूर्वांचे’ अवशेष जमवून त्यांचें १२ वें अंग बनविण्यांत आलें. जेव्हां भद्रबाहुवरोंवर गेलेलें लोक स्वदेशी परत आले, त्या वेळीं परदेशी गेलेल्या व देशी राहिलेल्या जैन लोकांमध्ये वरेंच अंतर पडलें होतें. देशी राहिलेल्या लोकांस श्वेतवर्णे

रण्याची संवय झाली होती; परंतु भद्रबाहुचे अनुयायी न ह्यांनी महावीराच्या आज्ञेप्रमाणें नम्र स्थिततांच आगुध्य घालविण्याचें व्रत चालविलें होतें व अशा रीतीने श्वेतांबर व दिगंबर हे दोन तट जैन लोकांत पडले. ह्याचा परिणाम असा झाला की, दिगंबर जैनानी १४ ‘पुव्व’ आणि ‘अंगें’ नाहीसां झालीं, असें ठरवून श्वेतांबर जैनानी संप्र-थित केलेले धर्मग्रंथ प्रमाण मानण्याचें सोडून दिलें. कालांतरानें श्वेतांबरांच्या धर्मग्रंथांत घोंटाळा माजून ते ग्रंथ नाम-शेष होण्याच्या मार्गास लागले. ह्यामुळे महावीरनिर्वाणा-नंतर ९८० (किंवा ९९३) वर्षांनीं म्हणजे इ. सनाच्या ५ व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास गुजराथ देशांतील वलभी नगरांत पुनः एक धर्मग्रंथांचें एकत्रित संग्रहण कर-ण्याकरितां धर्मसभा भरविण्यांत आली. ह्या वेळीं “पुव्व” यापैकी नुडित अवशेष मिळून एकत्र केलेलें १२ वें ‘अंग’ नष्ट झालें होतें. ह्यामुळे “ देवद्विगणी ” याच्या धर्म-

ग्रंथाच्या प्रतीशी समान अशा सांप्रत उपलब्ध असलेल्या जैन धर्मग्रंथांत आपणांस ११ ‘अंगें’ व सांपडतात.

अशा रीतीने श्वेतांबर जैनांच्या दंतकथेप्रमाणें देखील ह्या धर्मग्रंथांचा काल इ. सनाच्या ५ व्या शतकाच्या पूर्वी जाऊ शकत नाही. अर्थात् ह्या धर्मग्रंथांचा उद्भव पूर्वाच्या पाटलि-पुत्र नगरांतील धर्मसभेच्या काली व त्यापूर्वीहि महावी-राच्या काली झाला, असें त्यांचें म्हणणें आहेच. १४ ‘पुव्व’ व ११ ‘अंगें’ ह्यांचें ज्ञान महावीराच्या कांही पट्टशिष्यांस होतें ही गोष्ट दिगंबर जैन देखील कबूल करतात; परंतु त्याचें इतकेंच म्हणणें आहे की, ह्या १४ ‘पुव्व’ ग्रंथांचें ज्ञान अकालींच नष्ट झालें इतकेंच नव्हे, तर महावीरनिर्वाणा-नंतर ४३६ वर्षांच्या अवधीत ११ ‘अंगें’ यांचें ज्ञान अस-लेला शेवटचा आचार्यहि मृत झाला, व मागाहूनच्या आचा-र्यांचें “ अंगज्ञान ” कमी कमी होत जाऊन महावीरनिर्वाणा-नंतर ६८३ वर्षांनीं ह्या धर्मग्रंथांतील खऱ्या ज्ञानाचा माग-मुसहि उरला नाही.

मूळ जैन दंतकथेप्रमाणें ह्या वरील धर्मग्रंथांचा काल फार मार्गे नेता येत नाही; तथापि ह्या ग्रंथांचा काहीं भाग अत्यंत जुना असून फक्त देवद्विग यांनं जुन्या हस्तलिखितावरून काहीं भाग व तोंडी दंतकथेच्या रूपानें आलेला काहीं भाग, ह्या सर्वांचें संकलन केलें, असें म्हणण्यास बराच विश्वास-जनक पुरावा आहे. कारण इ. सनाच्या पहिल्या व दुसऱ्या शतकांतील काहीं शिलालेखावरून असं स्पष्ट दिसून येतें की, त्या वेळीं देखील जैनमध्ध्ये श्वेतांबर व दिगंबर हे भेद झाले होते, व सध्याच्या उपलब्ध जैन धर्मग्रंथांत आढळून येणाऱ्या वंशपरंपरासारख्या परंपरा असणारे काहीं पंथ (गण) त्या काळीं अस्तित्वात होते. ह्याच शिलालेखामध्ध्ये “ वाचक ” नावाच्या जैन संन्याशांचें उल्लेख आहेत, त्या-वरून त्या काळीं जैन धर्मग्रंथ कोणत्या तरी मूळ स्वरूपांत अस्तित्वांत असावेत असें दिसतें. ह्या शिलालेखावरून व तत्कालीन अवशेषांच्या शिल्पावरून असेंहि दिसून येतें की, इ. सनाच्या पहिल्या शतकात महावीर-दंतकथा सांप्रत उप-लब्ध असल्याप्रमाणेच होती. जैन साधूंनी नम्रवृत्तीनें रद्दाचें अशाबद्दल घालून दिलेल्या नियमांत श्वेतांबरी यांनीं फेरफार केले नाहीत. ह्या एका गोष्टीवरून त्यांनीं धर्मग्रंथांत लागेल तसे फेरफार करण्याचें धाडस न करतां एकंदर धर्मज्ञान शक्य तितकें, आहे ह्या स्थितीत राखण्याचा प्रयत्न केला ही गोष्ट स्पष्ट दिसून येते. शिवाय ही जैनपरंपरा पुष्कळशा चावतांत बौद्ध परंपरेसारखीच आहे, ह्याबद्दल बरीचशी खात्री ह्या शिलालेखावरून पडते.

वरील विवेचनावरून ही गोष्ट मात्र सिद्ध होते की, जैनांचे ‘ सिद्धांत ’ ग्रंथ एकाच वेळीं रचले गेले नसावेत. देवद्विगनें संग्रहण केलेले व सांप्रत आपणांस उपलब्ध अस-लेले जैन धर्मग्रंथ हे त्या काळच्या वाङ्मयात्मक चळवळीच्या अगदी शेवटीं शेवटीं रचले गेले, व लागलीच जैन पंथाची व

सैन्यासवृत्तीची सुव्यवस्थित स्थापना झाली. ह्या गोष्टी महा-
वीरनिर्वाणानंतर लवकरच घडून आल्या असाव्यात. अर्थात
ह्या जैन धर्मग्रंथांपैकी प्राचीन भागाचा काळ महावीराच्या
अगदी पहिल्या शिष्यांच्या अमदानीचा. म्हणजे इ. सनाच्या
दुसऱ्या शतकाच्या पुष्कळ मागे लोटतां येईल; वरील जैन
दंतकथेप्रमाणे हा काल मौर्य चंद्रगुप्ताच्या कारकीर्दीत येतो व
ह्यापैकी अगदी मागाहूनचा भाग देवद्विगणीच्या काळांत
तयार झाला असावा.

यानंतर जैन धर्मग्रंथांतील एक एक भागाकडे आपण
क्रमशः वळें.

धर्मग्रंथांचे भाग, प्रथम अंग, आचारंग सुत्त —
'सिद्धांत' ग्रंथांतील पहिलें अंग "आचारंगसुत्त"
(आचारंग सूत्र) नामक असून त्याचे 'श्रुतस्फंधे' (वि-
भाग) दोन आहेत, व त्यांमध्ये एकंदर आचारांचें विवेचन
आहे. त्यांपैकी पहिला भाग दुसऱ्यापेक्षा एकंदरीने जरी
अधिक प्राचीन दिसतो तरी त्यामध्ये देखील विसदृश
विषयांचें. एकीकरण आढळतें. ह्या ग्रंथांत बौद्ध वाङ्म-
याप्रमाणे गद्य व पद्य भागांचें मिश्रण आढळतें. कधी
कधी सारख्या एकामागून एक कविता आढळतात, तर
कधी गद्य भागच सारखा सांपडतो व पुन्हां लागलीच गद्य व
पद्य आळीपाळीने असलेले आढळतें. ह्यांतील मुख्य विषय
म्हटला म्हणजे अहिंसा, भूतदया इत्यादि गोष्टींवद्दल उपदेश
व निरनिराळ्या प्रकारचे वागणुकीच नियम सांगणें हा होय.
उदाहरणार्थः—

"ह्याप्रमाणें माझे म्हणणें आहे. भूत, वर्तमान व भविष्य
ह्या तिन्ही कालांतील पूज्य 'अर्हत्' व माननीय 'भगवत्'
यांचीहि असेंच म्हणणें आहे. ते नेहमी असाच उपदेश
करतात व नेहमी ह्याच गोष्टींचें विवेचन करतात कीः—

"कोणीहि मनुष्यानें कोणत्याहि सजीव प्राण्याची हत्या
करूं नये, किंवा त्यास वाईट शब्द बोलूं नयेत किंवा दुसऱ्या
कोणत्याहि प्रकारें त्यास त्रास देऊं नये. विश्व जाणणाऱ्या
सूक्ष्म दृष्टीच्या साधुपुरुषांनीं लावून दिलेल्या धर्माची ही
पवित्र सनातन, व असकृदुपदिष्ट अशी आज्ञा आहे.

"तुझाला ज्या भावना आहेत त्याच प्रकारच्या भावना
तुम्ही ज्याला ठार करणार त्याला आहेत. तुम्ही ज्याला
गैरशिस्तपणें वागवितां, अत्यंत त्रास देतां त्या प्राण्याला
देखील तुम्हांप्रमाणेच सुखदुःखांच्या संवेदना होत असतात
ही गोष्ट मनांत बाळगून जो कोणी वर्तन करील तो दुस-
ऱ्याचा वध स्वतः करणार नाही व करण्यास परवानगी
देणार नाही."

बौद्धधर्मीय भिक्षुवृत्तीच्या नियमांमध्ये जैनधर्मीय यति-
वृत्तीच्या नियमांपेक्षां विशेष भेद वासा आहे कीं, जैन
धर्माज्ञा अतिकडक तापसवृत्तीवर जोर देतात, इतकेंच नव्हे
तर धर्मदृष्ट्या आत्महत्याहि करण्यास सांगतात. "जैन
मुनीनें शीतापासून त्रास होत असला तरी थंड गारटून

मरावे परंतु आपल्या प्रताप्ता भंग होऊं देऊं नये. जर तो
दुर्बल व आजारी असला तर एक वेळ त्यानें मृत्यु पत्करावा
परंतु उपवासव्रतभंग करूं नये. चालतांना गवताच्या
पात्या टांचतील, डांसविलेंटें चावतील. वाईट घाणेरड्या
दुष्ट हवेपासून त्रास होईल अशा तऱ्हेनें नमस्तीतीत फिरावें
(१.८,८)." ह्या लांबलचक अशा महत्वाच्या पद्यमय
उताऱ्यामध्ये बौद्धग्रंथांत आढळून येणारी एक नेहमीची
आज्ञा आली आहे ती हीः—"त्यानें (मुनीनें) निर्वृत
राहण्याची इच्छा करावयाची नाही किंवा मृत्यु येण्यासाठीं
अधीर व्हावयाचें नाही." परंतु त्यानंतर लागलीच, पूर्ण
शहाण्या मनुष्यानें उपवास करीत करीत हलकें हलकें
मृत्यूचा पत्ता कसा गांठावा ह्याबद्दलच्या निरनिराळ्या
पद्धतींचें विवेचन दिलें आहे. त्यानंतर कर्मआख्यानपर
काव्य आहे. वस्तुतः ह्या भागास पद्य किंवा गद्य यांपैकी
काय म्हणावें याचीच शंका आहे. ह्या "उवहाणसूयम्"
नामक भागामध्ये महावीराच्या तापसवृत्तीचें आतिशय
हुवेहुव वर्णन केलें आहे.

"तो (महावीर) अनिकेत अशा नम्रवृत्तीत इकडे
तिकडे फिर, लोक त्याला खूप झोडपीत व त्याला त्रास देत.
परंतु त्याचें ध्यान कधीहि भंग पावले नाही. लाढ देशांतील
रहिवाशांनीं त्याचा अत्यंत छळ केला व त्यानवर कुत्रे
सोडले, त्यांनीं काठ्या व हाताच्या मुठी यांनीं त्यास लुप
मारलें व त्याच्या अंगावर फळें, मातीचीं ठेकळें व मृत्कुं-
भाचे तुकडे वगैरे फेंकले व अशा रीतीनें अनेक प्रकारच्या
त्रासांनीं त्याचें ध्यान भंग करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु
संप्रामांतील मुख्य सेनानीप्रमाणें महावीरानें ह्यांपैकी कोण-
त्याहि गोष्टीस जुमानलें नाही. कसलीहि जखम झालेली असो
नसो त्यानें कधीहि औपधोषचार केले नाहीत. तो कधीहि
स्नान करीत नसे किंवा दांत घाशीत नसे. हिवाळ्यांत
छयेखालीं तो ध्यान करी व उन्हाळ्यांत सूर्याच्या प्रखर
उन्हांत बसे. तो माहिनेच्या माहिने पाणी पीत नसे, व भोज-
नाचा सहावा, आठवा किंवा दहावा हिस्सा अन्न ग्रहण करून
कोणत्याहि प्रकारची वासना न ठेवतां ध्यानमग्न राही."

'आचारंग' चा दुसरा खंड त्याच्या पोटभागास दिलेल्या
"कूटें" या नांवावरून बराच उत्तरकालान दिसतो.
ह्यांपैकी पहिल्या दोन कूटामध्ये भिक्षावृत्ति व पर्यटन
त्याचप्रमाणें भिक्षु व भिक्षुणी यांची दिनचर्या कशी असावी
ह्याबद्दल नियम सांगितले आहेत. तिसऱ्या कूटामध्ये
महावीराच्या चरित्रास उपयुक्त असें साहित्य आहे व
ह्याचाच उपयोग भद्रवाहूने "कल्पसूत्र" रचतांना केला
आहे ह्या पुस्तकाची समाप्ति वारा श्लोकांनीं केली आहे, व
हे श्लोक कांहीसे बौद्धांच्या 'थेरगाथा' सारखे दिसतात.

दुसरें अंग, सूयमदाक्ष्य—जैनसिद्धांतांतील
अंग "सूयमदाक्ष्य" हे होय. ह्यांतील विषय कोठेहि
मुनींचा पवित्र आयुष्यक्रम कसा असावा हा असकृदुपदिष्ट

करतां येणार आहे. सांप्रतच्चा ग्रंथ हा बहुतेक मूळ जुन्या नष्ट झालेल्या "महानिसिंह" नामक धर्मग्रंथाच्या जागी रचून घातला असावा. निर्वाणाकडे नेणाऱ्या सोपानाच्या अत्यंत महत्त्वाच्या पायऱ्या ज्या पश्चात्ताप व तप त्या संबंधी अनेक प्रकारच्या नियमांचे विवरण ह च ह्या ग्रंथाचा विषय होय. ह्यापैकी नीतिशास्त्राच्या भागामध्ये कर्मतत्त्वाप्रमाणे प्राण्यांस विविध प्रकारची सुखदुःखे कशी भोगावी लागतात ह्याबद्दल विवरण आहे. विशेषतः पावित्र्य वगैरे व्रतांचा भोग करण्याचे पातक, चांगले व वाईट तपस्वी ह्याची लक्षणे इत्यादिकाबद्दल बरेच विवेचन ह्या ठिकाणी आढळते. त्याचप्रमाणे काही नवीन काढलेल्या व काही जुन्या ग्रंथातून घेतलेल्या कल्पित कथाहि ह्या ग्रंथामध्ये घुसडून दिल्या आहेत ह्या ग्रंथाची भाषा व विषय, त्यातल तांत्रिक व कप्रचार, धार्मिकतर ग्रंथाचे उल्लेख इत्यादि गोष्टी बरून सदर ग्रंथ बराच मागाहूनचा आहे ही गोष्ट सिद्ध होते. याखेरीज दुसरे "मूलमूत्रे" नावाचे चार धर्मग्रंथ आहेत, त्यापैकी पहिले तीन ग्रंथ वाङ्मयात्मक दृष्टीने देखील अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. ह्यापैकी पहिले उत्तराव्ययण किंवा उत्तराव्ययनसूत्र हे एक धार्मिक काव्य असून धर्मग्रंथाच्या बहुमोल भागापैकी एक आहे. ह्या काव्याचे ३६ परिच्छेद असून त्यामध्ये नव्या जुन्या भागाचे संहितीकरण झाले आहे. ह्यातील अत्यंत प्राचीन भाग म्हणजे उपदेशपर संवाद व कविता, रूपकपूर्ण कथानक व स्फुटप्रकरणे ह्या प्रकारचा असून तो प्राचीन भारतीय वैराग्यपर काव्यामध्ये गणला जातो व अशाच प्रकारचा भाग बौद्ध "सुत्तनिपात" वगैरेसारख्या ग्रंथामधूनहि आढळतो. शिष्यांना उपदेशपर पाठ, स्फुट विषयाची मालिका वगैरे, त्याचप्रमाणे मुनीं (१) मानवजन्म, (२) धर्मशिक्षण, (३) धर्मप्रवृत्ति व (४) आत्मदमन ह्या चार महत्त्वाच्या गोष्टींकरिता जे होतात ते हाल सोसले पाहजेत अशी वर्णने पुष्कळ प्रकरणात आहेत. त्याचप्रमाणे कर्मतत्त्व व पाप, सत्पुरुषाचे इच्छामरण व मृत्वाचे कुरकुरत मरण, खरे व भौद्ध, तपस्वा इत्यादींबद्दल फार बहारीची वर्णने आहेत. वित्ताकर्षक उपमा व जोरदार भाषा ह्यांनी युक्त अशी पुष्कळ सुभाषितेहि ह्या ठिकाणी सांपडतात "सुत्तनिपात" व "धम्मपद" यांतील श्लोकांप्रमाणे या ग्रंथातील कित्येक श्लोकांमध्ये एक सामान्य श्लोकार्थ आढळतो.

सातषा परिच्छेद हा बहुतेक रूपकांनी भरलेला आहे ह्या ठिकाणी तीन व्यापाऱ्यांची एक रूपकपूर्ण गोष्ट आली आहे तिजवरून वायबलमधील "टॅलटस" च्या कथानकाचे मरण होते. ही गोष्ट पुढीलप्रमाणेः—

"तीन व्यापारी प्रवासास गेले व जातांना त्या तिघांनी आपापले भांडवल बरोबर घेतले. त्यापैकी एक व्यापारात पुष्कळ नफा मिळवून आला, दुसऱ्याने पूर्वी जितका पैसा नेला तितकाच त्याने परत आणला, व तिसऱ्याने सर्व भांड-

वलाची उधळपट्टी केली. आतां हेच रूपक धर्मास कसे लागू करावयाचे ते पहा. ह्यातील भांडवल म्हणजे मानवजीवित होय, नफा म्हणजे स्वर्गातील पुण्यभोग हात, व ज्याने आपले भांडवल उधळले त्यास नरकात साध्या क्षुद्र प्राण्याप्रमाणे पश्चात्ताप करण्याची पाळी येईल."

"सुत्तनिपात" ग्रंथाप्रमाणे "उत्तराव्ययण" सूत्रामध्ये अनेक सुंदर ऐतिहासिक संवाद व वैराग्यपर काव्य-वाङ्मयातील अनेक गीते आढळतात. ह्याशिवाय ज्यामध्ये अध्रियधर्म व राजधर्म ह्यांवरिद्ध त्यागाचे चंय मादले गेले आहे, अशा बौद्ध अख्यायिकाहि "नेमि" राजाच्या सुंदर कवनांत अल्पा आहेत. त्याचप्रमाणे इतिवशाच्या गीतांत एक गर्विष्ठ ब्रह्म व नीच जातीतील एक निर्गुत विरागी ह्यांचा जो मज्जार संवाद आला आहे त्यामध्ये ब्रह्मणधीतील औपचारिक संन्यास व पोटक डोल यांची जैनमुनींच्या ईश्वरदमन, पावित्र्य इत्यादि गोष्टींची पारणामकारक रीतीने तुलना केली आहे. पुरोहित व स्वाचे पुत्र ह्यांमधील उत्कृष्ट संघादामध्ये टंकिल ब्राह्मणांच्या ध्यापेक्षा ह्या विरुद्ध आचार जैनमुनींचे वैराग्य पर ध्येयच सर्वोत्कृष्ट असे दाखवले आहे ह्या संवादापैकी वाही भाग शब्दशः महाभारत, पुराणग्रंथ, जातककथा ह्यामध्ये आढळून येतो, ह्या गोष्टीवरून हा संवाद भरतीयांच्या सामान्य वैराग्यपर वाङ्मयापैकी असल्याचे सिद्ध होते.

२३ व्या अध्यायातील संभाषण जैनसंप्रदायाच्या इतिहासास अत्यंत उपयुक्त आहे. ह्यामध्ये पार्श्व व महाविर ह्यांचे दान शिष्य आपापसांत आपआपल्या संप्रदायातील भेद व त्या असून मिळणारे फायदे ह्यांबद्दल वाद वरताना दाखवले आहेत. एकंदर संवाद चाहोसा ब्रह्मोदासारखा गूढार्थपूर्ण प्रश्नोत्तररूपात दाखविला आहे बहुतेक सर्व गीत मये संवाद हेच प्रमुखत्वाने दिसतात. फक्त २२ व्या अध्यायातील गीतांमध्ये कथानकाचा भाग, आंतील दृष्टीप-यक आख्यायिकेमुळे व इतर कथानकातील गोष्टीमुळे अत्यंत मनोरंजक झाला आहे तो थोडक्यात पुढील प्रमाणेः—

हार्दयपुर नगरामध्ये दोन बगवत राजे राहून असत. त्यापैकी वसुदेवास त्याच्या राहणी व देवता ह्या दोन बायकां प्रामुन राम व केशव अने दोन पुत्र झाले होते. दुसऱ्या समुद्रविजय नामक राजास त्याच्या शिष्या नामक व्यापाऱ्याने अरिष्टनेमि नांवाचा पुत्र झाला होता. केशव याने अरिष्टनेमि याजकरिता राजिम्ती नावाचा राजवन्नेबद्दल मागणी घाली, व लक्षास अनुमति मिळवली ह्याप्रमाणे अरिष्टनेमि आपल्या भावी पत्नीस आपल्याकडून मोक्या थाटाने निघतो; परंतु माती अनेक प्राणी पिऊन्या किंवा दुसऱ्या वंदिस्थ ठिकाणी कोडून टाकले. त्याम आढळतात. व त्यास असे कळून येते की हे सब प्राणी त्याच्या विवाहप्रसंगी मारावयाचे आहेत. ह्या घातकीने त्याच मन इतके उद्धम होते की तो अरिष्टनेमि सरतेशेवटी वैराग्याचे मत धारण करतो.

राजिमती राजकन्येस ज्या वेळी ही वातमा कळते त्यावेळा ती शोक करू लागते, परंतु मागाहून मनाचे सांत्वन करून ती हि जोगिणीचे व्रत घेण्याचे ठरविते. अशा रीतीने जोगिणीचे वेषांत इकडे तिकडे फिरत असतां पावसाच्या जोरदार सरीपासून आपला घचाव करण्याकरितां ती एका गुहेंत शिरते, व त्या ठिकाणी आपण एकटेच आहो असे वाटून अंगावरील कपडे वाळविण्या करितां ही नम्र होते. परंतु त्याच वेळी अरिष्टनेमीचा थोरला भाऊ रथनेमि हा त्याच गुहेंत येऊन बसलेला असतो व तो जेव्हा राजिमतीचे नम्रावस्थेतील सौंदर्य पाहतो, तेव्हा त्याच्या अंतःकरणांत काम वासना उत्पन्न होऊन तो आपले तिजवरील प्रेम जाहीर करतो. तथापि राजिमती त्याचा धिक्कार करते व "दुसऱ्यांनीं धुकुन टाकलें (अधरामृत) प्राशन करण्याकरितां " मागण्याचा इष्ट न करण्याबद्दल सांगते. तिच्या ह्या जोरदार भाषणानें त्याला आपल्या व्रताचें स्मरण होऊन, अंकुशानें पतरवलेल्या हत्तीप्रमाणें, पुनः त्याचें चित्त धर्माकडे वळते. ह्या काव्यमय भागास विरोधी म्हणूनच कां काय ह्या ग्रंथाच्या २४, २६ व ३६ ह्या अध्यायांमध्ये जनाच्या संप्रदायाची माहिती व आचारसंघर्षी रुझ निवन हीं आली आहेत.

'आवश्यक' किंवा 'पडावश्यकसूत्र' हे दुसरें मूलसूत्र असून त्यामध्ये जैनांनीं रोज पाळावयाच्या सहा आवश्यक गोष्टीः—(१) पापनिवृत्ति, (२) २४ जिनांची स्तुति, (३) गुरुविपर्या आदर, (४) पश्चाताप (५) तप (६) पापाचा तिरस्कार ह्यांजबद्दल विवेचन आहे ह्या विवेचनांवरील कोर्ही कथानकोहि वर्णन केली आहेत व ती टीकांमध्ये उल्लेखिली आहेत.

'दसवेयालिय' तिसरें मूलसूत्र असून तें शय्यभव किंवा सज्जभव ह्या ग्रंथकारानें रचले असल्याबद्दल आल्यायिका आहे. त्यामध्ये मठवासाच्या आयुष्याबद्दल सुभाषिते आहेत, त्यावरून 'धम्मपद' या ग्रंथाचें स्मरण होते. ह्या सूत्राच्या दुसऱ्या अध्यायांत उत्तरइश्रयनांतील राजिमतीच्या कथानकांस पूरक म्हणून कोर्ही नास्त कविता घातलेल्या आहेत व त्यामध्ये राजिमतीनें, तिला भ्रष्ट करण्यास सज्ज झालेल्या रथनेमीची खरडपट्टी काढली आहे. ह्या सूत्राला पूरक अशा टीकाग्रंथामध्ये वरेंच कथावाङ्मय आहे.

ह्या धर्मग्रंथसमूहावरील परंतु धर्मग्रंथांपैकीच असं 'नंदी' व अणुरोगधार हे विश्वकोपात्मक दोन ग्रंथ असून त्यांमध्ये प्रत्येक जेनास अवश्यक असलेल्या माहितीचा संग्रह केला आहे. तथापि त्यांमध्ये केवळ धार्मिक विषयांचेच विवेचन आहे असे म्हणता येत नाही, तर त्यामध्ये काव्याचा आत्मा 'रस' व काव्याच्या 'रसित' इत्यादिवद्दल माहिती आहे. शास्त्रीय ग्रंथामध्ये कौटिल्यअर्थशास्त्र व घाटक-मुसाचें वमशास्त्र ह्यांचे उल्लेख आहेत.

सा. ति. ७.१८

ह्याप्रमाणे थोडक्यांत श्वेतांवर जैनांच्या धर्मग्रंथासंबंधी हकीगत आहे. तथापि दिगंबरांच्या सिद्धांताबद्दल अद्याप फार थोडी माहिती उपलब्ध आहे. दिगंबर जैनहि १२ अंगे मानतात. सहाव्या अंगाचें नांव "ज्ञातुधर्मकथांग" आहे व दिगंबर जैन १२ व्या अंगाच्या ५ भागांत १४ पुष्पांचा समावेश करतात. 'दृष्टिवाद' नामक पहिल्या भागांत चंद्रप्रज्ञप्ति, सूर्यप्रज्ञप्ति व जेवुहूप्रज्ञप्ति ही प्रकरणे भोडतात. ज्या धर्मग्रंथांचा अंगांमध्ये समावेश होत नाही त्यांस "गाही" सज्ञा आहे. हे "अंगनाद्य" किंवा प्रकीर्णक १४ असून "अज्ञ जनांच्या कल्याणाकरितां" रचले असल्याबद्दल जैनांत आख्यायिका आहे. पहिले चार 'अंगनाद्य' संज्ञेवरून २ व्या मूलसूत्राच्या प्रकरणार्शा जुळतात. ह्याखेरीज श्वेतांवरींच्या धर्मग्रंथांपैकी फक्त "दश वैकालिक" "उत्तराध्ययन" व "कल्पव्यवहार" ह्यांचा दिगंबरांच्या अंगनाद्यात समावेश होतो. त्यावरून एवढें मात्र निःसंशय म्हणता येतें की ह्या दोन्ही जैन पंथांना जे सामान्य धर्मग्रंथ मान्य आहेत ते अत्यंत प्राचीन होत, परंतु ह्यासारखी नांवे असलेल्या दोन्ही ग्रंथांच्या धर्मग्रंथामध्ये अंतर्गत विषयसाम्य किंता आहे ह्याची मात्र नीट छाननी झाली पाहिजे. जैनांच्या इतर ग्रंथांचा विचार शरीरखंडात सांपडेल.

—०—

वैदिक वाङ्मयवर्णन.

वैदिक ग्रंथांची संपूर्ण यादी देतांना ज्या अडचणी उपस्थित होतात, त्यांपैकी एक अशी आहे की, अनेक ग्रंथ वेदांमाल नसून वेदांत घुमडून देण्याचा प्रयत्न करण्यांत येतो; पण ही अनवस्था विशेषकरून वेदांगांसंबंधी व उपनिषदांसंबंधी आहे. मंत्रब्राह्मणांसंबंधी नाही.

प्रस्तुत वाङ्मयवर्णनाचे भाग येणेप्रमाणेः—

(१) कर्मकांड ऊर्फ श्रौत वाङ्मय जुने. यांत मंत्र व ब्राह्मणे येतात. ज्या आरण्यकांचा संबंध श्रौत ग्रंथांशी निकट आहे, ती आरण्यके त्यांच्याजवळच मांडली आहेत.

(२) ज्ञानकांड ऊर्फ उपनिषदे.

(३) इतर वेदाभ्यास प्राचीन.

यांत शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद, ज्योतिष, प्रातिशाख्ये, चरणव्यूहासारखे शाखा दाखविणारे ग्रंथ, अनुक्रमणीग्रंथ व बृहद्देवता ही येतात.

यातील जुने श्रौत वाङ्मय जें मंत्र व ब्राह्मणें तें प्रथम घेतलें आहे. त्यावरीलच त्यांच्या मुख्य आवृत्त्या प्रथम दिल्या आहेत.

भाषांतरार्थ प्रयत्न नंतर दिले आहेत.

उपनिषदांची उत्पत्ति काही अंशी श्रौतविषयक संप्रदायांतून झाली असली तरी श्रौतकर्मांशी निकट संबंध येत नसल्यामुळे तीं परीक्षणपूर्वक वेदानुरूप मांडलीं नाहीत, तर थोड्या तद्विषयक समजूती दाखविल्या आहेत.

कर्मकांड.

ऋग्वेद

संहिता (शाकल; वाष्कलसंहिता उपलब्ध नाही)—
ऋक्संहिता ऋ. शाकलसंहितां प्रथम पूर्णपणे प्रसिद्ध करण्याचे
श्रेय ईस्ट इंडिया कंपनी व मॅक्समुलर यांकडे आहे. मॅक्स-
मुलरसंपादित ऋग्वेदसंहिता, १ ली आवृत्ति १८४९-७४; दुसरी
१८९०-९५०. ऋषिनाथ रोसेन यांचीहि आवृत्ति आहे. देशी
आवृत्तिः—(१) ऋग्वेदसंहिता अजमीर १९००. (२) बनारस
चौखंबा संस्कृत सीरीजमध्ये. (३) ऋग्वेदसंहिता, मुद्रक
गणपत कृष्णाजी, संपादक राजारामशास्त्री बोडस व शिवराम
शास्त्री गोरे, मुंबई शके १८११. धृतिबोध-ऋग्वेद (अपूर्ण),
मुंबई १९१२

ब्राह्मणें व आरण्यकें.—ऐतरेयब्राह्मण (आनंदाश्रम
संस्कृतग्रंथावली), पुणे १८९६. बनारस (चौखंबा) संस्कृत
सीरीजमध्ये ऐतरेयब्राह्मण व आरण्यक प्रसिद्ध झाले आहे.
पंडित सत्यव्रत सामाश्रमो-ऐतरेयब्राह्मण, कलकत्ता १८९५.
शांखायनब्राह्मण (आनंदाश्रम), पुणे १९११.

महत्वाची भाषांतरे.—संहितांची. प्रासमनचे छंदो-
वद्ध जर्मन भाषांतर, लाइप्ट्झिग, १८७६-७७. लुडविग्चे
गद्य जर्मन भाषांतर, प्राग १८७६-८८ मॅक्समुलर व ओल्ड
नबर्ग यांनी सेक्रेट्रिय ऑफ दि ईस्ट भाग ३२ व ४६ मध्ये
प्रसिद्ध केल्ले भाषांतरे (कांहीं सूक्तांची). विलसनचे इंग्रजी
भाषांतर, सायणानुयायी; ग्रिफिथ-इंग्रजी भाषांतर, काशी १८
९६-९७. वेदार्थग्रन्थ; इंग्रजी व मराठी भाषांतर (अपूर्ण). मुंबई
१८७६. रोशेन- लाटिन भाषांतर. धृतिबोध-ऋग्वेद. मराठी
भाषांतर अपूर्ण. रा. काशीनाथ वामन लेले यांनीहि ऋग्वेद-
दाचा बरान भाग भाषांतरिला अहे; तसेच, रा. घुलेशास्त्री,
नागपुर यांनीहि भाषांतरास सुरुवात केली होती पण तें काम
फारच थोडे झाले.

ब्राह्मणांची—ऐतरेय ब्राह्मण-हागचे इंग्रजी भाषांतर,
मुंबई १८६२. काथचे इंग्रजी भाषांतर. धुंडिराजशास्त्री बापट
पांचवड यांनी ऐतरेय ब्राह्मणाच्या एका पंचकाचे मराठी
सटोक भाषांतर केले आहे (स्वाध्याय मासिक वर्ष १ ले).
शांखायन ब्राह्मण व ऐतरेयआरण्यक-काथचे इंग्रजी भाषांतर
लंडन १९०८).

टीका.—१ व वेदांवर सायणभाष्य आहे. अर्वाचीन
टीका यामध्ये दयागंडी टीका येते; पण तिचे अर्थवाधान्या
दृष्टीने महत्त्व नाही.

यजुर्वेद

संहिता.—वेवर-तैत्तिरीयसंहिता (ईडिन्च्चे स्टुडण्
मध्ये रोमन लिपीत -१२). तैत्तिरीयसंहिता, बनारस
सीरीज. काशी. कृष्णयजुर्वेद तैत्तिरीय संहिता (आनंदा-
श्रम पुणे १९००, तैत्तिरीय संहिता, हैमूर १८९४-९८.

—तै. संहिता. विविधोथिकाइंडिका. कलकत्ता १८६०-१९.
शुक्रयजुर्वेद भाग १. वाजसनेयी संहिता. वॉलिन व लंडन
१८५८. शुक्र यजुर्वेद संहिता (निर्णयसागर). मुंबई १९१२
वाजसनेयी संहिता विविलेओथेका इंडिका, कलकत्ता १८६२.
वेवरने वाजसनेयीसंहिता तीन भागांत प्रसिद्ध केली आहे.
शुक्रयजुर्वेद काण्व संहिता, आनंदवन १९१५; बनारस संस्कृत
सीरीज, १९१५. श्रोडरसंपादित काठकसंहिता, लाइप्ट्झिग
मैत्रायणीसंहिता लाइप्ट्झिग, १८८१-८६.

ब्राह्मणें व आरण्यकें—शतपथब्राह्मण, वेवरसंपादित
वॉलिन आणि लंडन १८५५. शत. ब्राह्मण, विविलेओथेका
इंडिका, कलकत्ता १९०३. यजुर्वेदीय माध्यान्दिनीय शतपथ ब्रा.
अजमीर १९०२. बनारस संस्कृत सीरीजमध्ये शतपथब्राह्मण
तैत्तिरीय ब्राह्मण व तै. आरण्यक प्रसिद्ध झाले आहे. तैत्ति-
रीय ब्राह्मण (आनंदाश्रम) पुणे १८९८; मित्रसंपादि
विविलेओथेका इंडिका. तैत्तिरीय ब्राह्मण, मुंबई १८९४.
हैमूर १९०८-१३ तैत्तिरीयारण्यक, हैमूर १९०२, आनंदा-
श्रम ग्रंथावली पुणे १८९७; मद्रास १८९४.

महत्वाची भाषांतरे.—ग्रिफिथ- शुक्रयजुर्वेदाचे
इंग्रजी भाषांतर, काशी १८९९. काथ—तैत्तिरीय संहितेचे
इ. भाषांतर (हारवर्ड ओरि. सीरीज १९१४,)

एलिंग-शतपथ ब्राह्मणाचे भाषांतर (सेक्रेट्रिय ऑफ
दि ईस्ट) १८८२-१९०८

सामवेद.

संहिताः—सामवेद संहितामूलम्. चौखंबा संस्कृत-
सीरीज, काशी सामवेदसंहिता (विविलेओथेका इंडिया) कल-
कत्ता सामवेद संहिता, अजमेर १९०२. वेनफे-साम-
संहिता.

ब्राह्मणें व आरण्यकें—वर्नेल-आर्पेयब्राह्मण मंग-
लूर १८९६. तांड्य-महा-ब्राह्मण, विविलेओ. इंडिका, कल-
कत्ता १८७०-७४ मध्ये आले आहे. वेवरने अभुतब्राह्मण
भाषांतरासहित प्रसिद्ध केले आहे (त्रीटायझेस ऑफ दि
वॉलिन ऑकेंडमी ऑफ सायन्स १८५८) दैवत व पशुविष
ब्राह्मण चौखंबा संस्कृत सीरीज, काशी, पंडित विद्यासागर
दैवत व पशुविष ब्राह्मण कलकत्ता १८८१ बर्नेल संहितोपनि-
पदब्राह्मण मंगलूर १८७७ सामविधानब्राह्मण, वंगालीभाषांतरा-
सहित, कलकत्ता १८९५, सत्यव्रतभट्टाचार्य वंश व आर्पेय-
ब्राह्मण, कलकत्ता १८९२. वर्नेल- सामविधानब्राह्मण लंडन
१८७३. जैमिनीयउपनिषदब्राह्मण (दयानंद भट्टाविद्यालय
संस्कृत ग्रंथमाला) लाहोर १९२१.

महत्वाची भाषांतरे.—संहितेची—थिओडोर वेनफेचे
जर्मन भाषांतर, लाइप्ट्झिग १८८८, ग्रिफिथ इंग्रजी भाषांतर
काशी १८९३; दुसरी आवृत्ति १९०७ स्टिव्हनसनस सामवेद
भाषांतर.

ब्राह्मणांची—श्रीरंज, तलवगारब्राह्मणाचे भाषांतर.

अथर्ववेद.

म हि ता.—अथर्ववेदसंहितामूल, चौथ्यांमस्तन मीरीज काशी. अथर्ववेदसंहिता (निगमसागर) श्वर पांडुरंग पंडित यांना संगोपलेली, मुंबई १८९५. अथर्ववेदसंहिता अजमेर, संवत् १९५७. रौथ आणि विहटने—अथर्ववेदसंहिता विहटने आणि लानमन—अथर्ववेदसंहिता (काश्मिरी आवृत्ति)

ब्राह्मण व आरण्यक — गोपथब्राह्मण, चौथ्यांम सारांज काशी; वाल्मिथ्येयिका इंडिका, कलकत्ता १८७२.

म ह त्वा चो भा पा त रे.—प्रिल्ले कांठां सुकांचे छंदो वद जर्मन भाषांतर केले आहे. स्टॅटगार्ट १८८८. इंडोस्के म्बुडियन मध्ये (४, ५, १३, १७, १८) वेवरन १-५ आणि १४ या कांडांचे भाषांतर केले अ. प्रिकियने म्बुण भाषांतर काशी येथे १८९५-९६ मध्ये प्रसिद्ध केले आहे. दुसरी आवृत्ती १९१६. विहटने व लानमन—इंग्रजी भाषांतर काश्मिरी आवृत्तीचे (हार्वर्ड) ब्लूमफील्ड—अथर्ववेदांतील मुख्य सूक्तांचे भाषांतर.

ज्ञानकांड.

उपनिषद.—उपनिषदांची एक यादी कारकरने 'रिलिजिअस लिटरेचर आक इंडिया' ग्रामध्ये अनेक प्रकारच्या ग्राह्याच्या साहाय्याने दिली आहे. ही यादी येथे अवतरितो. १. ऐतरेय; २. कौपतिक. सामवेदी; ३. छांदोग्य; ४. केन. कृष्णयजुर्वेदी; ५. तैत्तिरीय ६. महानारायण; ७. काठक किंवा कठ. ८. श्वेतश्वतर; ९. मैत्रायण. शुक्लयजुर्वेदी—१०. बृहदारण्यक; ११. ईश. अथर्ववेदी—१२. मुण्डक; १३. प्रश्न; १४. माण्डूक्य; १५. गो. १६. प्राणामिहोत्र; १७. विण्ड; १८. आत्म; १९. सर्वोपनिषत्सार; २०. गारुड; २१. ब्रह्मविद्या; २२. छुरिका; २३. चाल्का; २४. नादविन्दु; २५. ब्रह्मविन्दु; २६. अमृविन्दु; २७. यानविन्दु; २८. तेजविन्दु २९. योगशिखा; ३०. योगतत्त्व; ३१. हंस; ३२. ब्रह्म; ३३. संन्यास; ३४. आरुण्य; ३५. कठश्रुति किंवा कठश्रुति; ३६. परमहंस; ३७. ज्ञानाल; ३८. आश्रम; ३९. अथर्वशिरस; (अ) ४०. अथर्वशिक्षा; ४१. नीलरुद्र; ४२. कालमिह; ४३. कैवल्य; ४४. मह; ४५. नारायण; ४६. आत्मबोध; ४७. नृसिंहपूजापनीय; ४८. नृसिंहोत्तरतापनीय; ४९. रामपूजापनीय; ५०. रामोत्तरतापनीय; ५१. कौल; ५२. अमृतनाद; ५३. बृहज्जावाल; ५४. मेत्रेय; ५५. मुवाला; ५६. मीत्रिका; ५७. निरालम्ब; ५८. शुक्रहस्त्य; ५९. वज्रसूची; ६०. नारदपरिवाचक; ६१. विश्विधामात्रण; ६२. सीता; ६३. योगचूडामाणि; ६४. निर्वाण; ६५. मण्डलब्राह्मण; ६६. दक्षिणामूर्ति; ६७. शरभ; ६८. रुद्र; ६९. त्रिपाट्टिभूतिमानारायण; ७०. अद्वयतारक; ७१. रामरहस्य; ७२. वासुदेव; ७३. सुहृद; ७४. शाण्डिल्य; ७५. पैण्डल; ७६. मिथुन; ७७. शारीरक; ७८. तुरीयातीतावधूत; ७९. परमहंसपरिमाणक; ८०. अक्षमालिका; ८१. अथर्वक; ८२. एकाक्षर; ८३. अक्षपुर्णा; ८४. सूर्य; ८५.

आथे: ८६; अध्यात्म: ८७. कण्डिका; ८८. मावेत्रो: ८९. पाशपनवद्य: ९०. पद्मवद्य: ९१. श्वभूत: ९२. त्रिपुरातापनाय: ९३. देवा: ९४. त्रिपुरा: ९५. ऋतुद: ९६. भावना: ९७. रुद्रहृदय: ९८. योगकण्डली: ९९. मम्मजावाल: १००. रुद्राक्षमावाल: १०१. गणपति: १०२. दर्शन: १०३. तारमार: १०४. महावाक्य: १०५. पद्मवद्य: १०६. गोपालतापनाय: १०७. कृष्ण: १०८. याज्ञवल्क्य: १०९. वराह: ११०. शाट्पायन: १११. द्वयप्राव: ११२. दत्तात्रेय: ११३. कालि-सत्तरण: ११४. जायालि: ११५. र्माभाग्यलक्ष्मी: ११६. मर-स्वतोरहस्य: ११७. बह्वच: ११८. सुक्तिका: ११९. गोपचि-न्दन: १२०. वरदतापनाय: १२१. वरदोत्तरतापनीय: १२२. उचक: १२३. अथर्वशिरस (व) : यादीतील वर्गीकरणार्थ-वर्षा वराच मतभेद होईल उ. जवालोपनिषद हे शुक्ल यजुर्वेदांत जाईल.

टीका.—८ वें शतक—गौडपाद, अनुक्रमांक १४, ४७, ४८. ९ व्या शतकाचा आरंभ—शंकर, अनुक्रमांक १, ३, ४, ५, ७, ८, १०, ११, १२, १३, १४, ३९, ४०, ४७: १३ वें शतक—मध्व, अनुक्रमांक १, ३, ४, ५, ७, १०, ११, १२, १३, १४. सुमारे इ. स. १३५०, शंकरानन्द, अनुक्रमांक २, ४, ८, ९, १२, १५, १६, १७-१९, २१-३४, ३६, ३७, ३९-४१, ४३, ४५, ४९, ५०, १०६. नारायण, अनुक्रमांक ४-८, १२-२०, २३, २५, २७-३२, ३४, ३६, ३७, ४०-५०, ५२, १०६, १०७, ११९-२१,

म ह त्वा च्या आवृत्त्या.—ईशोपनिषद कौलाचार्य सत्यानन्दकृत भाष्यासह ज्ञानेंद्रालाल मजुमदार, लुझाक कॅ. लंडन. १९१८. ईशकन रुद्रप्रभुमुण्डमांडुकायानंदव्यासमृगपनिषदें—त्यांवीरल टीकांसह आनंदाश्रम पुणे, १९१०. ईशकन कठोपनिषदें—दिगम्बरानुचरविरचितार्थप्रकाशाख्यव्याख्येसह आनंदाश्रम पुणे ईशावास्योपनिषद सटीक शांकरभाष्यासह, आनंदाश्रम पुणे, १९१२. उपनिषत्समुच्चय १-३२—नारायणशंकरानंदविरचित दीपिकेसहिताना, आनंदाश्रम पुणे, १८५. ऐतरेयोपनिषद आनंदगिरिश्रुत टीका व शांकरभाष्य यांसह—आनंदाश्रम पुणे, १९२१. काठोपनिषद सटीक व दोन शांकरभाष्यासह—आनंदाश्रम पुणे, १९१४. केनोपनिषद सटीक व शांकरपदभाष्यवाक्यभाष्यासह आनंदाश्रम पुणे, सन १९१७. श्रीगणेशार्थशांभोपनिषद आनंदाश्रम पुणे, सन १८८८ छांदोग्योपनिषद, आनंदगिरिश्रुतटीकासंवलित-शांकरभाष्यासह, आनंदाश्रम पुणे, सन १९१३. छांदोग्योपनिषद, रंगरामानुजमुनिविरचितप्रकाशिकेसह—आनंदाश्रम पुणे, सन १९१०. छांदोग्योपनिषद, नित्यानंदमिताक्षराव्याख्येसह, आनंदाश्रम पुणे, सन १९१५. तैत्तिरीयोपनिषद, आनंदगिरिश्रुतटीकासंवलितशांकरभाष्यासह पुणे, सन १९०९. तैत्तिरीयोपनिषदव्याख्ये वार्तिक सुरेश्वरान्वित सटीक, आनंदाश्रम पुणे सन १९१६ पूर्वोत्तरतापनीयोपनिषद शंकराचार्यविरचित

(મહા)

17446

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અ'થાસય

અમદાવાદ-૯